51593

392

SZÁZADOK

1-6

51593

A tartalomból:

Székely György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában

Berend T. Iván—Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában

R. M. Hartwell: A gazdaságtörténet Nagy-Britanniában

V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA — BIBLIOGRÁFIA

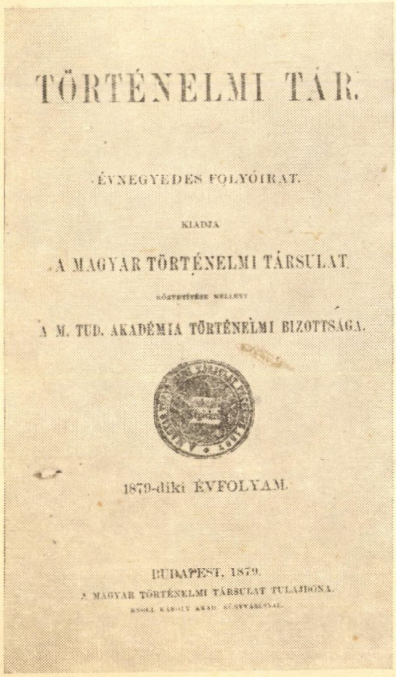
EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED

102. ÉVF. 1968. 1—2. SZÁM

Thaly Kálmán után Szilágyi Sándor vette át a Századok szerkesztését, s a folyóirat és a Társulat története egy negyedszázadig összefonódott nevével. Tárgyilagossága, energiája, tudományszeretete példaként állt a következő történésznemzedékek előtt. Fejérpataky László szavainál mi sem tudjuk munkásságát jobban jellemezni: „Középpontja volt a történetirodalmi törekvéseknek; szándékainkat, terveinket vele beszéltük meg; s ő ezer dolga és gondja közepette is szívesen látott el tanácsaival, útbaigazításokkal. A sikernek ő örült legjobban, a balsiker elsősorban őt kedvetlenítette el. Így lett a Századok szerkesztősége a munkatársak gyűlőhelyévé, kik nemcsak a folyóirat hasábjain adtak egymásnak találkozót."

Szilágyi Sándor szerkesztette a Társulat másik folyóiratát, az Akadémia anyagi támogatásával megjelenő Történelmi Tár-t és az 1885-ben meginduló Magyar Történelmi Életrajzok c. sorozatot.

TÖRTÉNELMI TÁR.

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT.

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZREMŰKÖDÉSE MELLETT

A M. TUD. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

1879-diki ÉVFOLYAM.

BUDAPEST, 1879.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TULAJDONA.

FELSŐ-VADÁSZI

RÁKÓCZY ZSIGMOND

1622–1652

ÍRTA

SZILÁGYI SÁNDOR

51593

50045

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED

1969 SZEP 13

102. ÉVFOLYAM

1968. 1—6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

A SZÁZADOK 1968. ÉVI (102.) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

Baksay Zoltán: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939—1944 991
Berend T. Iván—Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában 35
Dolmányos István: A „Lex Apponyi" 484
Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái 915
Hartwell, R. M.: A gazdaságtörténet Nagy-Britanniában 79
Sz. Jónás Ilona: A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez egy provencei baillage 1343. évi összeírása alapján 536
Kirschner Béla: A Tanácsköztársaság kormányzótanácsa lemondásának hatása a frontvonal mentén 419
Márkus László: Kászonyi Dániel 447
Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez 863
Ránki György lásd Berend T. Iván
Ratkoš, P.: A Pray-kódex keletkezése és funkciója 941
Sarlós Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája 965
Székely György: A nemetalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában 3
V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei 90
Wittman Tibor: Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere 897

KÖZLEMÉNYEK

Csécsy Imre emlékirataiból (Közreadja *Mucsi Ferenc*) 1075
Földes Éva: Művelődéstörténeti és történelem-pszichológiai problémák Robert Mandrou munkásságában 1026
Gulyás József: Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben 603
Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz 158
Le Goff, Jacques: Van-e Annales-iskola? 145
Pillich, Walter: I. Ferdinánd király 1559. évi magyar kettőspecsétje 178
Ságvári Ágnes: Diplomáciai iratok 1920-ból, Kun Béla kijuttatásáról Ausztriából Szovjetoroszországba 562
Szabolcs Ottó: A modern értelmiség kialakulásának történetéhez Magyarországon 588
Váradi Sternberg János: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai 1038
Az intervenciós cári hadsereg tisztjeinek és katonáinak rokonszenve 1849-ben a magyar szabadságharc iránt *(r. l.)* 558

VITA

Kristó Gyula: Megjegyzések középkori historiográfiánkhoz 610
Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre — újabb megvilágításban 181
Vámos Ferenc: Az újabbkori magyar építészet periodizációjáról 614
A Kartográfiai Vállalat Történelmi Atlaszáról *(Bereznay András)* 1104
Francia—magyar gazdaságtörténeti konferencia Budapesten *(Makkai László—Zimányi Vera—Katus László)* 1088

Válasz a Történelmi Atlasz ügyében 1107
Vita „A magyar irodalom történeté"-ről *(Csurdi Sándor—Szász Zoltán)* 618

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Szemjonov, J. I.: A „társadalmi organizmus" kategóriája és jelentősége a történettudományban 191
Tilkovszky Loránt: A csehszlovák történettudomány eredményei a Historica tükrében 1108
Vályi Nagy József: A népi demokráciák történetének elvi kérdései a szovjet tudomány fényében 628

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Bokes, Frantisek: Szlovák témák és szlovák munkatársak jelentkezése a Századok hasábjain (1867—1918) 649
Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875—1899) 205
Mann Miklós: A milleneumi „Magyar Nemzet Története" szerkesztőségi munkálatairól 1117

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Eperjessy Géza: A franciaországi történelemtanításról 240
Korovkin, E. P.: Az iskolai történelemtanítás fejlődésének 50 éve a Szovjetunióban 1149
Szabolcs Ottó: A német fasizmus újabb magyar nyelvű irodalma 246
Országos történelemtanítási konferencia *(M. M.)* 240

TÖRTÉNETI IRODALOM

Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században (Ism. *Maksay Ferenc*) 258
Bartoš, F. M.: Husitská revoluce. I. Doba Žižkova 1415—1426 (Ism. *Kovács Endre*) 1180
Batowski, Henrik: Rozpad Austro-Węgier (Ism. *Kovács Endre*) 275
Battaglia—Garritano: Az olasz ellenállás története (Ism. *Pintér István*) 697
Bendriková, L. A.: Lui Blan kak isztorik (Ism. *Menyhárt Lajos*) 687
Both Ödön: A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában (1790—1848). (Ism. *Degré Alajos*) 719
Ciano, Galeazzo: Diario (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 699
Csaplár Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (Ism. *K. Nagy Magda*) 679
Csatári Dániel: A vásárhelyi találkozó (Ism. *Rozsnyói Ágnes*) 1173
Csernisev, V. I. lásd Zvorikin A. A.
Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban (Ism. *Varga Endre*) 1191
Eperjessy Kálmán: A magyar falu története (Ism. *Szendrey István*) 1193
Felczak, Wacław: Historia Węgier (Ism. *Niederhauser Emil*) 273
Garritano lásd Battaglia
Gavrilović, Slavko: Srem u revoljuciji 1848—1849 (Ism. *Nikola Gacesa*) 694
Hollister, C. Warren: Anglo-Saxon Military Institutions on the Eve of the Norman Conquest (Ism. *Borsy András*) 716
Höglinger, Felix: Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic (Ism. *Diószegi István*) 238
Huszár György: A magyar fogászat története (Ism. *Komjáthy Miklós*) 290
Jemnitz János: A háború veszélye és a II. Internacionálé (1911—1914). (Ism. *S. Vince Edit*) 1165
Kann, Robert A.: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I—II. (Ism. *Diószegi István*) 278
Kerekes Lajos: Ausztria története 1918—1955 (Ism. *Ormos Mária*) 683
Kulcsár Zsuzsanna: Eretnekmozgalmak a XI—XIV. században (Ism. *Bellér Béla*) 287
Levandovszkij, A. P.: Jeanne d'Arc (Ism. *Bácskai Vera*) 1179
Lukács Lajos: Garibaldi e l'emigrazione ungherese 1860—1862 (Ism. *Koltay-Kastner Jenő*) 704

Magyar Lajos: Késői tudósítások (Ism. *Agárdi Ferenc*) 717
Maiszkij, I. M.: Iszpanszkie tetradi (Ism. *Mickun Nyina*) 271
Morgan, Roger: The German Social Democrats and the First International 1864—1872 (Ism. *Jemnitz János*) 1187
Nemeskürty István: Ez történt Mohács után (Ism. *Szakály Ferenc*) 260
Oszmova, N. I. lásd Zvorikin, A. A.
Paulinyi Oszkár: A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesércbányászatban (Ism. *Babics András*) 1160
Payne, Stanley G.: Falange. A History of Spanish Fascism (Ism. *Jemnitz János*) 283
Pintér István: 14 nap (Ism. *Kun József*) 269
Pražák Richard: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist (Ism. *Kovács Endre*) 695
Rozental, J.: Diplomaticseszkaja isztorija ruszko—francuszkogo szojuza (Ism. *Jemnitz János*) 686
Serczyk, W. A.: Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII. wieku (Ism. *Komoróczy György*) 1185
Sik Endre „Próbaévek" és „Egy diplomata feljegyzései" c. emlékiratairól (Ism. *Ságvári Ágnes*) 1163
Suhargyin, Sz. V.: lásd Zvorikin, A. A.
Tuma, Elias H.: Twenty-six centuries of agrarian reform (Ism. *Niederhauser Emil*) 285
Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849 (Ism. *T. Mérey Klára*) 1162
Wierer, Rudolf: Der Föderalismus im Donauraum (Ism. *Mérei Gyula*) 707
Zimányi, Vera: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert (Ism. *Sinkovics István*) 257
Zvorikin, A. A.—Oszmova, N. I.—Csernisev, V. I.—Suhargyin, Sz. V.: A technika története (Ism. *Makkai László*) 270
A Finn Kommunista Párt története (Ism. *Jemnitz János*) 702
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945 (Ism. *Borus József*) 1174
A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (Ism. *Hanák Péter*) 667
A tudomány forradalma Angliában (Ism. *Wittman Tibor*) 1186
Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis I—III. (Ism. *Niederhauser Emil*) 1188
Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi. Tom. X. (Ism. *Szász Zoltán*) 693
Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi Tom. XI (Ism. *Szász Zoltán*) 277
Helytörténeti kiadványok (Ism. *Benda Kálmán*) 292, 720
Historyka. Studia metodologiczna. Tom. I (Ism. *Niederhauser Emil*) 689
20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből (Ism. *Esti Béla*) 1156
Irányzatok a fejlődő országok történetírásában: Kelet-Afrika története (Ism. *Jeszenszky Géza*) 711
Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas (Ism. *Niederhauser Emil*) 1182
Kemény Zsigmond naplója (Ism. *Trócsányi Zsolt*) 267
Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 675
Páter Zadravecz titkos naplója (Ism. *Szűcs László*) 676
Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára (Ism. *Román János*) 264
Történelmi olvasókönyv V. Forrásszemelvények (Ism. *Petrik János*) 1194
Visznik lvivszkogo ordena Lenina derzsavnogo univerziteta im. Ivana Franka (Ism. *Mucsi Ferenc*) 272

KÖNYVSZEMLE 1196

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok 299, 728, 1210
Külföldi folyóiratok 322, 749, 1232

FIGYELŐ

Bölöny József: Pihent szemmel — az olvasó érdekében I. 1263

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 360, 784, 1273
A Német Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének megállapodása *(Ságvári Ágnes)* 1292
Ankét a helytörténeti folyóiratok munkájáról *(G. F.)* 794
Az Egyesült Szerb Ifjúság (Omladina) tevékenységével foglalkozó tudományos konferenciáról *(Arató Endre)* 798
Az NDK IV. Német Történészkongresszusa *(Borus József)* 1283
Beszámoló a munkásmozgalom történetéről Linzben rendezett nemzetközi konferenciájáról *(J. J.)* 1287
Beszámoló H. Balázs Éva kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Glatz Ferenc)* 818
Beszámoló Káldy-Nagy Gyula kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Hegyi Klára)* 824
Beszámoló Kirschner Béla kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Stier Miklós—Szász Zoltán)* 367
Beszámoló Németh András kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Szász Zoltán)* 1297
Beszámoló Pintér István kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Glatz Ferenc)* 371
Beszámoló Turóczi Károly kandidátusi disszertációjának vitájáról *(Glatz Ferenc)* 1293
Búcsú Waldapfel Esztertől *(Mátrai László)* 1272
Mályusz Elemér köszöntése a Történettudományi Intézetben 1282
Helyreigazítás 798

Markó Árpád 1885—1966 *(R. Várkonyi Ágnes)* 358

Történeti demográfiánk kérdései *(Fügedi Erik)* 364
Tudományos ülésszak az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából (1967. november 15—17.). *(Horváth Jenő—Izsák Lajos)* 804

Vaso Bogdanov 1902—1967 *(Katus László)* 784

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1966. január 1.—június 30.) Összeállította *V. Windisch Éva* 376
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1966. július 1.—december 31.). Összeállította *V. Windisch Éva* 829
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1967. január 1.—június 30.). Összeállította *V. Windisch Éva* 1301

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51—53.
102. ÉVFOLYAM 1968. 1—2. SZÁM
A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Székely György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában 3
Berend T. Iván—Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában 35
R. M. Hartwell: A gazdaságtörténet Nagy-Britanniában .. 79
V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei 90

KÖZLEMÉNYEK

Jacques le Goff: Van-e Annales-iskola? 145
Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz 158
Walter Pillich: I. Ferdinánd király 1559. évi magyar kettőspecsétje 178

VITA

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre — újabb megvilágításban 181

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

J. I. Szemjonov: A „társadalmi organizmus" kategóriája és jelentősége a történettudományban 191

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875—1899) 205

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Országos történelemtanítási konferencia (*M. M.*) 240
Szabolcs Ottó: A német fasizmus újabb magyar nyelvű irodalma 246

TÖRTÉNETI IRODALOM

Vera Zimányi: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. (Ism. *Sinkovics István*) 257
Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században (Ism. *Maksay Ferenc*) 258
Nemeskürty István; Ez történt Mohács után (Ism. *Szakály Ferenc*) 260
Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára (Ism. *Román János*) 264
Kemény Zsigmond naplója (Ism. *Trócsányi Zsolt*) 267
Pintér István: 14 nap (Ism. *Kun József*) 269
A. A. Zvorikin —N. I. Oszmova—V. I. Csernisev—Sz. V. Suhargyin: A technika története (Ism. *Makkai László*) 270
I. M. Maiszkij: Iszpanszkie tetradi (Ism. *Mickun Nyina*) 271
Visznik lvivszkogo ordena Lenina derzsavnogo universziteta im. Ivana Franka (Ism. *Mucsi Ferenc*) 272
Wacław Felczak: Historia Węgier (Ism. *Niederhauser Emil*) 273
Henrik Batowski: Rozpad Austro-Węgier 1914—1918 (Ism. *Kovács Endre*) 275
Analele ştiintifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi (Ism. *Szász Zoltán*) 277
Robert A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I—II. (Ism. *Diószegi István*) 278
Stanley G. Payne: Falange. A History of Spanish Fascism (Ism. *Jemnitz János*) 283
Elias H. Tuma: Twenty-six centuries of agrarian reform (Ism. *Niederhauser Emil*) 285
Kulcsár Zsuzsanna: Eretnekmozgalmak a XI—XIV. században (Ism. *Bellér Béla*) 287
Felix Höglinger: Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic (Ism. *Diószegi István*) 288
Huszár György: A magyar fogászat története (Ism. *Komjáthy Miklós*) 290
Helytörténeti kiadványok (Ism. *Benda Kálmán*) 292

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok 299
Külföldi folyóiratok 322

KRÓNIKA

Markó Árpád 1885—1966 *(R. Várkonyi Ágnes)* 358
A Magyar Történelmi Társulat hírei 360
Történeti demográfiánk kérdései *(Függedi Erik)* 364
Beszámolók Kirschner Béla és Pintér István kandidátusi disszertációinak vitáiról *(Stier Miklós—Szász Zoltán, Glatz Ferenc)* 367

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1966. január 1.—június 30.). Összeállította *V. Windisch Éva* 376

Székely György:

A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában

A középkori ipartörténet és az áruforgalom történetének kétségkívül egyik legérdekesebb kérdésköre a nyugat-európai posztóipar fejlődése a középkor századaiban, valamint a termékeivel folyó kereskedelem alakulása minőségi és mennyiségi szempontból, nem utolsó sorban a szállítás irányai tekintetében. Ezeket a kérdéseket a gazdaságtörténeti irodalom bőséges tárgyalásban részesítette, még hozzá a gazdagabb forrásanyaggal rendelkező országok írásos emlékei alapján. Nem érdektelen azonban a kérdést megvizsgálni olyan közép-európai kihatásaiban sem, amelyek forrásanyaga kétségkívül szegényesebb. A terület azonkívül alig tartott közvetlen érintkezést a németalföldi és angol gazdasági élettel, ez utóbbiak termékei inkább nyugat s északnyugat felől, továbbá meggyőződésünk szerint a Földközi-tenger melléke felől is érkeztek el Közép-Európába, igen változatos textilmárkák sorában. Azok a forrástípusok, amelyekből mindezt ki lehet hámozni, nagyrészt német, szórványosabban sziléziai és olasz textilárukról tanúskodnak egyidejűleg. Ennek előrebocsátásával kell elhatárolni a vizsgálódások körét. Mivel a német áruexport Közép- és Kelet-Európába igen széleskörű kifejtést nyert, ennek elemzése ebben a tanulmányban feleslegesnek látszik — kitérni csak annyiban szükséges rá egyes pontokon, amennyiben ott a korábbi irodalomban német áruként szereplő cikkek németalföldi vagy angol voltát igyekszünk bizonyítani. Az viszont a legújabb magyar történeti irodalomban is vitatott, minő szerepe volt a nyugati áruk közvetítésében a földközi-tengeri forgalomnak, erre tehát néhány jellemző időpontban ki kell térnünk. A közép-európai forrásanyagban bekövetkezett súlyos pusztulások folytán nagyon is indokolt — beleértve a későközépkort — a régészeti jellegű bizonyítékok bevonása. A kép mindezek mellett is töredékes maradhat csupán. A kutatás jelenlegi stádiumában nem vállalkozhatunk a forgalom volumenének érzékeltetésére sem, az árak hullámzásának felderítésére sem. Talán a posztófajták meghatározása, ezen keresztül az útvonalak közelebbi megismerése a későbbiekben ilyen kérdésekhez is megnyithatja a vizsgálódás lehetőségeit. Arra viszont már most is törekedtünk, hogy a különféle posztófajták forgalmi időszakainak hozzávetőleges tisztázásával az egyetemes történeti kutatás olyan fontos kérdéseihez állást foglaljunk, mint a németalföldi posztógyártó övezetek időbeli sorrendisége, továbbá a németalföldi és angliai posztó versenyének alakulása. Hogy nyújthat valami halvány segítséget a nyugat-európai posztóipar gazdag forrásanyagának alapján bőségesen feltárt ipartörténeti és kereskedelmi ismeretek kiegészítéséhez az olyan vizsgálódás, amely a sokkal szórványosabb közép-európai tényanyagból próbál következtetni a forgalom irányaira és a posztóipar színtereinek eltolódásaira, a

különféle gyártmányok értékrendjére, arányaira, egyedül ez a remény adj meg az alábbi fejtegetések jogosultságát.

Flandria székhelye és legkorábban tündöklő ipari és kereskedő városa a posztóipar korai központja *Gent* (Gand) volt. Ezt már a XII. század végéről elmondhatjuk, amikorra bekapcsolódik a Kölntől nyugatra húzódó úthálózatba. A flamand takácsváros angol gyapjút dolgozott fel, a XIII. században tagja volt a Londoni Hansának, s annak a század közepén készült jegyzékében i szerepel (Gans). Távolsági kereskedelme részben Velence és Genova felé irányult ahonnan árui eljutottak a Keletre is. De jelentkezett a város áruival az olas félsziget piacain is, észak-itáliai oklevélben már 1264-ben (pannus Guanti). A városnév francia alakváltozatára visszamenő olasz posztónév eredetileg lati genitivusi alak lehetett, s hasonló terjedt a magyarországi kereskedelmi használatban is — ezt a magyar nyelven beszélők nemsokára városnévből képzet -i végződésű melléknévnek érezhették. Ez először is Gent árujával kapcsolatban vetődik fel, amely a XIII. század derekán már kimutatható Magyarországon, s az olasz—magyar névalakok hasonlósága ezért is figyelemre tarthat szá mot. Egy magyar királynak vég- és rőfszámra eladott áruk között gyakra (13 esetben!) szerepel a de gancy (10 esetben), gansytum (1 ízben), gancitun (2 alkalommal). A királyi ezeket a textiliákat nagyrészt uraknak engedte át Ez a posztó tehát a magyar előkelőségek körében is kedvelt áru lehetett. A ko rábbi irodalomban elterjedt és a szöveg lelőhelyét jobban figyelembe vevő véle mény szerint az eladó syr Wullam (Wilam) olasz (velencei vagy zárai) távolsá gi vándorkereskedő volt, aki 1238/41 között IV. Bélának adott el. E szerint a genti posztó magyarországi terjedése annak itáliai-levantei forgalma kereté be esnék. Legújabban Zolnay László az egész forrást tüzetes elemzés tárgyává tette, s azt 1264-re sikerült datálnia. Többi megállapításai már vitathatók: a számadást István ifjabb királyhoz fűzi, s kiiktatni törekszik a kereskedő ve lencei voltát is. Ez utóbbi feltételezései tárgyunk szempontjából nem egyfor mán fontosak, mindezt elsősorban a forgalom iránya szempontjából szeret nénk tisztán látni. Zolnay felfogása szerint a genti áruk szárazföldi úto egyenesen jutottak el Budára, térképén Velencét nem is szerepelteti. Szerint Magyarországra települt flandriai távolsági kereskedők közvetítették az árut akiknek állomása Esztergom volt. Ennek bizonyítéka gyanánt szerepeltet Gean pinguis mercator de Ganth-ot, sőt azt állítja, hogy annak „esztergom adósa . . . nagy tétel gandi posztót vett át tőle". Még néhány adatot ismer Zol nay a genti posztó már Magyarországon belüli forgalmáról, s ebből le is vonja a messzemenő következtetést: „. . . nem kell, de nem is lehet Velence piacát szupponálnunk", „a gandi posztó tehát elterjedt, értékálló valuta volt, nem pe dig Velencén át importált luxuscikk", „teljesen feleslegessé teszi, hogy árube szerzői tevékenységét Velence piacához kössük". Véleményem szerint Zolnay feltevései nem erősebbek a korábbi történetírás elképzeléseinél, nincsenek alap vető bizonyítékai. Magában a számadásban flandriai, itáliai, bizánci és ázsia eredetű textiláruk szerepelnek, ellenben nem szerepel német. Ez az áruösszeté tel inkább képzelhető el velencei irányból, mint egyenesen Flandriából. Ezt a milanoi bíbor s arannyal átszőtt bíbor és luccai cindatum csak alátámasztja Maga a forrásbeli fogalom nem zárja ki a velencei közvetítést, ugyanis a kora beli írásmód mellett a -c- felfogható -t- hangzó jelölésének (gancy=ganty) ami egybeesik az olasz nyelvbe került egyidejű alakkal. Itt kell megemlíteni hogy Magyarország és Velence között a kereskedelmi összeköttetések igen élén kek voltak: visszanyúlnak 1200 elé, s — jóllehet igen gyér — numizmatikai le

ztek is jelzik az egykori magyar uralmi területeken az észak-itáliai—magyarországi kapcsolatokat (trentoi veretek 1207-18 közöttről, triesti veretek a XIII. zázadból, aquilejai pátriárkai pénzek, velencei pénzek 1229-49 közöttről stb.). I. András 1217-ben, a doge 1226-ban szabályozta ezeket a kereskedelmi kapsolatokat s kétoldali kereskedelmi kapcsolatok egyes adatai ismertek az 224, 1226, 1227, 1279. évekből. Velencei kereskedőkről intézkedés esik z 1288. évi esztergomi vámelőírásban is, a néhány héttel későbbi ottani vámarifa pedig a velencei kereskedők által hozott áruk 1%-os vámját írja elő. Mindezek alapján túlzottnak érzem Zolnay László negatív vélekedését, legalább s ami a lehetőségeket illeti. Másrészt kétkedéssel kell fogadni azt is, amit a landriai távolsági kereskedőkről állít. Az 1255. évi esztergomi vámkikötés, mely említ latinokat, nem nevezi kifejezetten flandriainak a posztókat. Ez ehát nem árulja el, hogy a vallon és itáliai kereskedőelem mit is hozott e. A nyugati forgalom gyakran idézett adata az 1259-i kölni magyar kereskedelemre vonatkozik. Kevéssé emelik ki, hogy az érseki rendelkezés ezt orlátozza, amint a flamand és brabanti kereskedők Kölnön túl, a Rajnán keresztül (azaz — tegyük hozzá — a Rajnától és Kölntől kelet felé) való kereskedelmét is megszorítja. Precízebb volt az a felfogás, amely szerint a flandriai kereskedők Kölnben kicserélték áruikat. Ilyen irányú érintkezésre kölni dénárok s utalnak 37 leletben a középkori Magyarországról. A vallon távolsági kereskedelem posztóval a XI-XII. században élénkült meg, ekkor terjedtek Németországban a „latin posztók", azaz vallonok, amit azután Köln közvetített. A XIII. század második felében vonult vissza a flandriai nagykereskedő az aktív posztókereskedéstől a gyártás szervezésébe. Az 1288. évi esztergomi vámelőírás a Rajnán túli és Francia-beli kereskedőket is említi, kedvezőtlenebb helyzetbe hozva őket, mint a Rajnán innenieket. Ez a posztókat is tárgyaló oklevél azonban hallgat a posztófajták eredetéről. Mindezek miatt valóban nagyjelentőségű volna Zolnay megállapítása a genti Gean posztóügyleteiről. Az ügyletre vonatkozó 1272. évi oklevél azonban egyáltalán nem szól arról, hogy németalföldi posztó tárgya lett volna ennek a kapcsolatnak. Így teljesen bizonytalan az ő szerepe a magyar király szállítójának megítélésében. Mégsem érdektelen a flandriai kereskedő személyének bekapcsolása. Egyik alkalommal ugyanis neve Gan pinguis mercator de Ganti alakban fordul elő, s ez a magyarországi okleveles adat egybevág a posztónév alakjával. De ez sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a magyar királynak velencei kereskedő szállított. Most már csak az van hátra, hogy a genti posztó magyarországi pályájának biztosabb adatait továbbvizsgáljuk. 1277-ből való adat a megelőző évekre utal, amikor Ugod fia István comes fia bizonyos tárgyakat ad át özvegy édesanyjának. Az elhunyt István comes ruhafajtái között vannak genti posztóból készültek (tunicam strictam de Genchy; clamidem de Genchy). Régebbi irodalmunk az 1286-i előfordulást tartotta elsőnek (unam peciam de Ganti; duas pecias de Gantj), amikor a szepesi prépost és káptalan érdekeinek egyeztetésében esik szó róla. Posztófajtánkat említik 1295-ben Budán: a Prenner-nek nevezett (tehát fontos pénzügyi tisztviselő) Kunch és Hermannus Morhan, a tekintélyes bérösszegre rúgó tizedbérletük során részben genti posztóban (petiam de bono Ganti) fizettek. 1324-ben Szabolcs-Szatmár megyében említik a genti posztót (panni . . . de ghancy), mint ami legtöbbet ér az Oroszi birtokon felállításra kerülő híd vámján. Két évtized múltán posztófajtánk minőségi megkülönböztetésének van jele: 1344-ben szepességi birtokrész eladásnál a vételár részben genti hosszú posztóban (panni de longo Genti) került megfizetésre. A

maga korában való széleskörű elterjedés eredményeképpen az utóbbi alak már magyar szónak fogható fel a latin szövegben. Ezt jelzi bekerülése a XV. század első negyedének szójegyzékébe (Schlägli Szójegyzék: genti). Hogy azonban ezidőből feltételezhetjük-e még magyarországi forgalmát vagy csak a múlt forgalmának nyelvi hagyatékáról volt-e szó, nehéz volna eldönteni. A magyar piacról való kiszorulásának jele lehet azonban, hogy az Ofner Stadtrechtben már nem szerepel, s gyűjtésem során további magyarországi nyomára nem bukkantam. A genti posztó magyarországi pályája végül is a homályba vész.[1]

[1] Henri Pirennenek az egykori flandriai posztóipar feltárása körüli érdemeit méltatja Discours de M. F. Vercauteren (Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, 5e Série—Tome XLIX, 1963—1 Bruxelles) 39. l. és *Ferdinando Vercauteren:* Le centenaire de la naissance de Henri Pirenne (Economia e Storia. Rivista Italiana di Storia Economica e Sociale, Anno 1964. Fascicolo 4. Milano) 599. l.; a XIII—XV. századi flandriai posztógyártásra a marxista irodalomban úttörő *Marian Malowist:* Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w Zachodniej Europie w XIV i XV wieku (Warszawa. 1954) 38—206. l.; *Fritz Rörig:* Die Entstehung der Hanse und der Ostseeraum (1936—41, 1945—) (Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansegeschichte. Weimar. 1959) 543, 561. l.; *Iso Müller:* Von der Völkerwanderung bis zur Entdeckung Amerikas (= Benzigers Illustrierte Weltgeschichte. II. Bd. Einsiedeln—Zürich—Köln. 1951) 202. l.; *Friedrich Leyden:* Die Städte des flämischen Landes (Stuttgart. 1924) 152. l.; *P. J. Blok:* Geschichte der Niederlande. I. Bd. (Gotha, 1902), 435. l.; *Gustave Fagniez:* Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce en France. I. (Paris. 1898) 190. sz.; *G. I. Brătianu:* Études byzantines d'histoire économique et sociale (Paris. 1938), 236. l.; *Gáldi László:* Flandriai szövetnevek középkori szójegyzékeinkben (Magyar Nyelv, 1940) 23, 25, 27—29. l.; *Huszti Dénes:* IV. Béla olaszországi vásárlásai (klny. a Közgazdasági Szemle 1938. évi 9—10. számából. Bpest. 1938), 7, 10, 19, 21. l.; *Zolnay László:* István ifjabb király számadása 1264-ből (klny. Budapest Régiségei XXI. köt.), 79—80, 83—84, 92, 97—100, 104, 107—108. l.; az 1264-re datált és a zsidó Wluinus magyar kamaraispánhoz kapcsolt elszámolást közzétették még: Magyar—Zsidó Oklevéltár VIII. köt. (szerk. és kiadta Scheiber Sándor), (Bpest. 1965) l. sz.; *Gedai István:* XI—XIII. századi idegen pénzek a Kárpátmedencében (egyetemi doktori disszertáció. Bpest. 1964; kézirat), 30—31, 103, 146, 152, 155—156, 166. l.; *Ferdinandus Knauz:* Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. (Strigonii. 1874), 555, 783. sz.; *Karl Dinklage:* Völkermarkt zwischen Abt und Herzog (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. LXVII. Bd. 3. u. 4. Heft, 1959). 282. l.; *Karl Dietrich Hüllmann:* Staedtewesen des Mittelalters. I. Theil. (Bonn. 1826), 235, 237. l.; *Fritz Rörig:* Das Meer und das europäische Mittelalter (1951), 654. l.; *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet 1000—1325 (Bpest. 1916), 533. l.; *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori Új Okmánytár. XI. köt. (Bpest. 1873), 330. sz.; *Mezey László:* Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén (Bpest. 1955), 19—20. l.; *Konrad Schünemann:* Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. 1. Bd. (Breslau u. Oppeln. é. n. [1929]), 102. l.; *Ferdinandus Knauz:* Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. II. (Strigonii. 1882), 188, 210, 215. sz.; *Domanovszky Sándor:* A harmincadvám eredete (Bpest. 1916) 39. l.; *Nagy Imre—Nagy Iván—Véghely Dezső:* Gróf Zichy-család okmánytára. I. (Pest. 1871), 39. sz.; *Szamota István—Zolnay Gyula:* Magyar oklevél-szótár (Bpest 1902—1906), 297. hasáb; *Thienemann Tivadar:* Városi élet a magyar középkorban (Minerva, 1923), 53. l.; *Gárdonyi Albert* (szerk.): Budapest történetének okleveles emlékei. I. köt. (Bpest. 1936), 272. sz.; *Székely György:* Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (Bpest. 1953), 31. l.; egy 1292. évi budai tanácsnévsorban a Conch examinator név Györffy György megállapítása szerint Kunchra vonatkozik. *Gárdonyi:* i. m. 262. sz. Györffy felfogását csehországi analógiával is alátámaszthatjuk, vö. a cseh prenér = examinator argenti, silberprenner középkori fogalmával, Knihy počtů města Brna z let 1343—1365 (Vydal Bedřich Mendl. V Brně. 1935) bevezetés *118.* és *148.*, szöveg 325. és 389., index 543. l., Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars IV. Opera Josephi Emler (Pragae. 1892), 1285. sz., *Karel Castelin:* Česká drobná mince doby předhusitské a husitské (1300—1471). (Praha. 1953), 45, 106, 185, 214. l., *Du Cange:* Glossarium mediae et infimae latinitatis. Tomus III. (Parisiis. 1844), 125. l.; *V. Brandl:* Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes (Brünn. 1876), 268. l.; Příruční slovník jazyka

A következő város, amelynek posztója még az Árpád-kori Magyarországon felbukkant, a flandriai vallon *Tournai* (Doornijk, 1372: Dorn) volt. Ez megfelelt már a XII. századtól kiemelkedő posztógyártó szerepének tartományán belül. Tournai távolsági posztókereskedelme a XII. század végén Genova, a XIII. században Velence, Milano, Spanyolország felé is irányult. A város a XIII. században tagja volt a Londoni Hansának (Tornais). A flamand-német kereskedelmi közvetítés nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy Magyarországon mint posztófajta nevét a flamand névből vette: doorni. 1279 körüli egyenetlenség békés lezárásaként két fél abban állapodott meg, hogy István fia Dénes köteles adni Henrik fia Farkasnak egy vég doornijki posztót (peciam panni de dorni[c]). Az oklevélkiadás ellenére nyelvtudományunk a kiegészítetlen alakot vette tudomásul (dorni), a későbbiek tanúsága szerint okkal. 1286-ban bukkan fel ismét posztófajtánk (Item quatuor pecias de dorni; Item unam peciam de Dorni), a szepesi prépost és káptalan egyezkedésében. Az erdélyi püspök és ácsok építkezési szerződésében mint a pénzfizetés feletti díjat 1291-ben említik (viginti quatuor ulnis de panno Dorni, viginti quatuor ulnae de Dorni panno). 1295-ben már nem is használati értékként, hanem szinte forgalmi eszközként szerepel a doornijki posztó egy fontos ügyletben: a Prennernek nevezett Kunch és Hermannus Morhan budai polgárok mint tizedbérlők a bérösszeget részben ilyen, a gentinek felét érő posztóban (petiam de bono Dorni) fizették. Ugyanilyen szerepére utal egy 1299-i bírói bizonyítvány, amely szerint bizonyos Pál tartozások fejében részben doornijki posztóban teljesít (duodecim ulnas dorneti). Jóllehet éppen ennek az oklevélnek névalakja a teljesebb flamand városnevet rejti, mégis — a nyelvtudomány egyértelmű állásfoglalását felejtve — ennek az esetnek alapján is egy német helységet, Dürent keverték bele a magyarországi posztóforgalomba. Hóman Bálint ilyen felfogása megalapozatlan, mert az általa említett német város korabeli alakjai (Duren, Dueren) ezt nem indokolják meg. Doornijki posztó fordul elő 1312-ben Bihar megyében, a telegdi vám listáján, értékes helyen: vámtétele feleannyi, mint az ypernié. Bár a névalak itt sem érthető félre (de pecia panni Dorni), Hóman ezt is düreni posztónak fogta fel. 1318-ban szerepel ismét a doornijki posztó (cum panno dornitico, peciam panni dornitici boni). Hóman azonban ismét jó düreni posztót nevez meg. 1324-ben Szabolcs-Szatmár megyében a doornijki (de dorni) feleannyit ért, mint a genti vagy yperni posztó. De a doornijki posztó értékét az is jelzi, hogy 1325-ben Szabolcs megye hatósága előtt Kamarás János jobbágy úgy rendezte tartozását Nagysemjéni Mihály nemessel, hogy miután egy márka fejében a nemesnek két véget adott posztónkból (duas pecias panni de dorneto) zálogba, törlesztés gyanánt 12 rőföt adott belőle (duodecim ulnas panni de dorneto). Ugyanabban az évben másutt is említik (nouem vlnas de dorneto). 1326-ban a Zemplén megyei Bazta vámján e posztófajta különféle minőségeit is megismerjük (panni grauis uel leuis dorneti), ami egész csoportot, típust jelentett, amelyek után a vám az yperni csoporténak kétharmadát tette ki. 1338-ban egy tartozási ügyben esik szó doornijki anyagú ruhadarabról (tunicam de dorneto), amit Biri Tamás officiális meg is adott Seblye fia Imrének. A baztai eset alapján könnyű kiegészíteni posztófajtánkra egy 1343. évi bihari vámszabás nehezen olvasható fajtáit (petia panni gravis do . . ., de levi do . . .), ahol a nehéz doornijki posztó tarifája kétszer akkora volt, mint a könnyűé. 1344-ben is ruhadarab szerepel

---

českého. Díl IV. Část 1. (V Praze. 1941—1943) 1043. l.; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori Okmánytár. II. (Bpest. 1881), 135. sz.; ua. IV. köt. (Bpest. 1884), 249. sz.

ilyen posztó egyik minőségéből (tunicam cum clamide grauis dorneti). 1346 tájáról ismét végszámra emlegetik (duas pecias panni dorneti). Hogy a doornijki szövet milyen kapós volt, azt mutatja egy érdekes eset: 1349-ben a kállói mezővárosi piacon nemesember, még hozzá Szabolcs megye volt alispánja 8 rőfnyit rabolt belőle nemestől. A posztófajta forgalmának folyamatosságát 1383. évi adat is mutatja (leui dorneto denarios octo . . . exigatur). Ezek az alakok megfelelnek a város XIV. századi névalakjainak (1351: Dornick, 1386: Dornche). Az általános elterjedés a fogalmat bevezette a magyar nyelvbe is, s a Bécstercei Szójegyzék dorni—darni kifejezései posztófajtáinkra vonatkoznak. Nem kizárt, hogy ilyen posztóra vonatkozik, nem pedig Thornra (Toruń), de nem is Dürenre — végenkint ½ forintos harmincaddal — az 1436-i harmincadügyben készült jegyzék „daren" fajtája, noha ez harmadrendű posztó — a legtöbb német és cseh posztónál mindenesetre értékesebb. A doornijki posztó forgalma annyira ismert volt, hogy a XV. század során készült, 1283-ra keltezett hamisítvány Somogy megyei birtokok esetében doornijki posztóból készült ruhadarabok díját is megszabta (de tunica et clamide gravis Dorneti simplicis . . ., pro tributo). A pozsonyi vámon behozott finom posztók között is ott szerepel a szóbanforgó áru (dornisch). Ulrik szatócs ilyent is hozott be. Harmincadtarifája végenkint ½ forint volt. Kováts Ferenc — véleményem szerint helytelenül — ezt düreni árunak határozta meg. Ebben a strassburgi „Kaufhaus"- szabályzat is befolyásolta, amelyben valóban Düren szerepel, a rajnai posztók között. A magyarországi vámszabásokban és más oklevelekben azonban annyira németalföldi környezetben szerepelnek fogalmaink, hogy a strassburgi példát nem lehet rávetíteni a magyarországi anyagra. A doornijki posztó (Dorneto) mint közepes értékű, a kölnivel egy sorban szerepel még az 1476. évi nagyváradi vámtarifában is.[2]

Németalföld egyik legfontosabb korai áruja az *yperni* (Ypres, Yper) posztó volt, a pannus de Ypro. Ez a nyugati flamand város is a XII. században indult ipari virágzásnak, Angliából kapta a gyapjut, s vezető tagja volt a XIII. századi Londoni Hansának (lajstromukban: Yppre). Észak-Itáliában már 1264 évben kimutatható ez a posztó (pangni bloye de Ypri). A készárut Velencén és

[2] *Adrien de Meeüs:* Histoire des Belges (Paris, 1958), 92. l.; *P. J. Blok:* i. m. I. 435. l.; *Fernand Vercauteren:* Tournai 52, 58. l. (= Plans en relief de villes belges levés par des ingénieurs militaires français — XVIIe—XIXe siècle. Bruxelles, 1965. 194, 200. l.); *Gustave Fagniez:* Documents I. 190. sz.; *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori Új Okmánytár. IX. köt. (Pest. 1871), 188. sz.; *Szamota—Zolnai:* i. m. 159. hasáb; *Ferdinandus Knauz:* Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus II. (Strigonii, 1882), 188. sz.; *Zolnay L.:* i. m. 108. l.; *Gáldi:* i. m. 23, 26—29. l.; *Franz Zimmermann—Carl Werner:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Bd. (Hermannstadt. 1892), 247. sz.; *Gárdonyi A.:* i. m. 272. sz.; *Székely György:* Tanulmányok a parasztság történetéhez, 31. l.; *Nagy Imre—Nagy Iván—Véghely Dezső:* Gróf Zichy-család okmánytára. I. köt., 106, 299. sz.; *Hóman:* i. m. 526, 528—529. l.; *Hermann Oesterley:* Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters (Gotha. 1883), 131, 137, 684. l.; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori Okmánytár I. (Bpest. 1878), 245, 435. sz.; *Teleki József:* Hunyadiak kora Magyarországon. XII. köt. (Pest. 1857), 602. sz.; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori okmánytár II. 135, 202. sz.; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori Okmánytár III. köt. (Bpest. 1883). 319. sz.; A nagykállói Kállay-család levéltára I. köt. (Bpest. 1943), 862, 991. sz.; *Szentpétery Imre—Borsa Iván:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. köt. 2—3. füzet. (Bpest. 1961), 3239. sz.; *Kováts Ferenc:* Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány (Bpest. 1902). 52, 99—100, 102, 104, 173. l.; *Kubinyi András:* A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén (Bpest. 1963 = klny. Tanulmányok Budapest múltjából XV. köt.-ből), 210—211, 213. l.

Firenzén keresztül küldte a Keletre. De mint nagyértékű minőségi posztó, be-
utott ez az áru Közép-Európába is. A nagy szükségletet Ypern javarészt fe-
lezni tudta: 1313-ban 92 500 ólomplombát használt fel az ott gyártott posztók-
a. A kiváló minőség az yperni posztó utánzására is csábított: Firenzében készí-
tettek ilyen hamisítványokat, amelyek azonban vetekedtek az eredetivel minő-
ségben, szintén angol, továbbá skót és burgundiai gyapjút használva fel. Tanul-
mányunk természetesen nem terjedhet ki annak vizsgálatára, hogy a forrásaink-
ban szereplő yperni posztók között voltak-e hamisítványok, erre a lehetőségre
csak utalunk. Azt sem vizsgálhatjuk, hogy az yperni posztó neve alá mennyire
kerültek olyan Ypern-környéki vidéki körzetek árui, amelyekben a XV. század
során virágzott fel a posztó (és vászon) falusi gyártása, ami 1408 és 1515 között
e körzetek részesedését is emelte a flandriai subsidium (aide) összegében. Erre
a lehetőségre is fel kell hívnunk azonban a kutatás figyelmét, mert talán ebből
erednek a különféle tarifákban megmutatkozó értékingadozások is. A drága
posztófajták közül harmadiknak jelent meg Magyarországon az yperni posztó,
amely okleveles anyagunkban sajátos néven — amit magyar melléknévnek
érezhetünk, „Ypres-i" kiejtéssel — jelentkezik: ipri. Ennek értelme tehát:
Ypernből való. A magyar posztónév a városnév francia változatára megy visz-
sza. Ez azonban másodlagos értelmezés lehetett: eredetileg -i végződésű latin
genitivusi alaknak foghatjuk fel, éppen az itáliai névalak alapján. Erre bukka-
nunk már 1311-ben a Délvidéken: amikor az Aba nemzetség két ága birtokain
megosztozik, Péter ispán fiai kapnak Sándor ispán fiaitól egyebek mellett 10
vég yperni posztót (decem pecias panni Ypri vocati). A rendszeres forgalomra
utal már következő adatunk: 1312-ben a Bihar megyei telegdi vámon elsőrendű
értékű az yperni posztó (de pecia panni de Ippri). A vámösszeg végenkint 2 pon-
dus, amit azért kell kiemelnünk, mert 9 nappal előtte Károly Róbert király vá-
mot adományoz a Bihar megyei Nagymihályra is, ahol szerepel a tiszta posztó,
vámja végenkint csak ½ pondus. Ezt a fajtát (puri panni) ezért sem olvashat-
juk yperninek, amint azt Hóman Bálint megtette. Ellenben ez a posztófajta
fordul elő 1318-ban Abauj megyében, amikor a ruszkai nemesek Serefel özve-
gyének és leányának járandóságaikat részben yperni posztóban adják meg (pe-
ciam panni de Ipry boni), s ennek értéke kétszeres, mint ugyanannyi doornijkié.
Yperni posztót szerepeltetett Hóman Bálint 1320-ban a fegyverneki révvám-
ban is, ott azonban csak általában van szó posztóval megrakott szekér vámjá-
ról. Viszont szerepel posztófajtánk 1324-ben Szabolcs-Szatmárban, az Oroszi
birtokon létesítendő híd vámtarifájában, elsőrendű értéknek véve (una pecia
panni de ipry). Szerepel 1326-ban Zemplén megyei vámszabásban is, Bazta bir-
tokon, a Bodrog híd- és révvámjában. Itt az yperni posztó valósággal értékjel-
ző volt (ab vna pecia panni de jpri . . . similiter et de alys pannis similibus uel
melioribus de jpri), mindezekért másfélszer annyi vám járt, mint a doornijkiért.
A Miskolctól keletre fekvő Alzsolca 1329-i vámján az yperni textilfajta szintén
a legértékesebb, még nagyobb értékkülönbséggel. Itt ugyanis posztófajtánk-
ból 1 vég (pecia panni Ipreti) vámtétele kétszerese volt a másféle vég posztók-
nak. A forgalom folytonosságát jelzi még ebből a századból az 1355. évi előfor-
dulás: itt egy tartozás megadása során szerepel egy vég yperni posztó, sőt azt is
megtudjuk, hogy azt Bécsből hozták be az országba (una pecia panni de Ipri de
Vienna portate). 1412-ben a Brassóba és Havasalföldre vitt posztók közül az
yperni (de panno Ippriensi) az egyik legértékesebb. Szerepel az Ofner Stadtrecht-
ben is (424. pont: von Cÿprisschenn), kiemelkedő értékét jelzi, hogy idegen ke-
reskedők belőle csak 1 végnél kevesebbet forgalmazhattak. Az yperni posztó

(panno Ypri) a legértékesebb egy 1436 évi budai Sybenlinder-féle harmincadjegyzékben, míg itt az yperni rövid posztó (de Cziper breui) a második értékű fajták között szerepel. Ugyanis az yperni (hosszú) posztó vámtarifája végenkint 1 ½ aranyforint és egy garas, az yperni rövid posztóé végenkint 1 aranyforint és egy garas (csak a firenzei drágább, 2 forintos vámtétellel). A század derekán a pozsonyi harmincadkönyv tarifája csak egy yperni fajtát (Eyprisch) említ, amelynek vámtétele végenkint 1 aranyforint, tehát nagy valószínűséggel a rövid posztó változatát láthatjuk benne. 1457-ben boroszlói és pozsonyi kereskedők viszik be ezt az árut is Pozsonyba. Országos terjedését mutatja, hogy a XV. századi hamisító az 1283-as kelettel fabrikált oklevélbe a Somogy megyei birtokokon szedett díjat az yperni posztó után is be merte venni (de Ipri, que de pannis abciduntur, duo denarii recipiantur pro tributo). Ez utóbbi posztófajta az 1476. évi nagyváradi tarifában a legértékesebbek egyike, mégpedig rövid posztó változata (Ipprÿ brevi), amely a kiváló minőségűek sorában (de quolibet panno excellenti) nyert említést. 1510 körül a bártfai harmincadtarifában is az yperni (Ipris) az egyik legdrágább posztó, hiszen 1 vég után 1 ½ forint a vámja.[3]

A régi flamand posztószövő — s általában textílműves — városok közt később emelkedett igazi tetőfokára *Brügge* (Brugge, Bruges), az angol gyapjú egyik feldolgozója. A XIII. században a Londoni Hansa tagja, sőt legfőbb vezetője (a Londoni Hansa élén brüggei kereskedő állt.) Ez a szervezet a XIV. században eltünt. 1313-ban azonban Brügge lett az angol gyapjú piaca. Brügge készáruja már a XIII. században lejutott a Földközi-tenger térségébe. A narbonnei szabályozás az alkuszi tevénységről és jutalékról említi a város (Bruges) áruját. Velencén és más olasz városokon át a város Keletre is juttatott árukat. Takácstársadalma gyarapodott és részben társadalmi alapon, részben a technika egyenlőtlen fejlődése alapján a XIII. század második felében „régi" és „új" céhre oszlott. Ez iparág jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1302-ben a flandriai polgárfelkelés élén brüggei takács állott, Pieter de Coninck. Ezt a fejlődést tükrözi a brüggei vásárcsarnok építésének befejezése a hatalmas toronnyal (Belfried). A város a XIV-XV. században már — akkori mérettel és jelleggel — világforgalmi központtá és kikötővé lett, amely Észak-, Közép-,

Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis. Tomus V. (Parisiis. 1845). 62. l.; *Iso Müller:* Von der Völkerwanderung bis zur Entdeckung Amerikas (= Benzigers Illustrierte Weltgeschichte) 202. l.; *P. J. Blok:* i. m. I. 435. l.; *Gustave Fagniez:* Documents I. 190. sz.; *Fritz Rörig:* Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode (1933), 357—358. l.; *C. A. J. Armstrong:* The Burgundian Netherlands, 1477—1521 (The Renaissance 1493—1520 = The New Cambridge Modern History. Volume I. Cambridge. 1957), 255. l.; *Szamota—Zolnai:* i. m. 412. hasáb; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori Okmánytár I., 226, 245, 435, 514. sz.; *Nagy Gyula* (szerk.): Gróf Sztáray család oklevéltára. I. köt. (Bpest. 1887), 34. sz. és 53. l.; *Hóman:* i. m. 526, 528—529. l.; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori Okmánytár II. 135. sz.; Zichy Okmánytár I. 299. sz.; *Doby Antal* közlése: Bazta eltűnt községéről (Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez. 1897. márc. l.); *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (I) (Bpest. 1963), 817. l.; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori Okmánytár VI. köt. (Bpest. 1891), 248. sz.; *Zimmermann—Werner—Müller:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III. Bd. (Hermannstadt, 1902), 1692. sz.; Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. (Herausgegeben von Karl Mollay. Bpest. 1959), 196. l.; *Gáldi L.:* i. m. 27—29. l.; *Kováts F.:* Nyugatmagyarország árúforgalma 52, 99, 102, 104, 163, 211. l.; *Szentpétery Imre—Borsa Iván:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. köt. 2—3. füzet, 3239. sz.; *Kubinyi András:* i. m. 210—211, 213. l.; *Iványi Béla:* Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526. II. köt. (kézirat; Eötvös Loránd Tudományegyetem történeti tanszékeinek könyvtára), 4145. sz.

Kelet- és Dél-Európa, Észak-Afrika s Előázsia áruit közvetítette, sőt kereskedőit is vonzotta. Portugália ügynökséget állított benne. Áruja Itáliában is ismert volt (panni di Bruggia in Fiandra). Az angol posztó meginduló versenye ellen Brügge annál reményteljesebben védekezett, mert itt alakult ki a spanyol gyapjú lerakodóhelye (1494). A spanyol gyapjú ekkor olcsó volt, s egyideig ez biztosította Brügge gyapjúpiacát Calais 1558-ig angol gyapjúpiacának rovására. Csakhogy a XVI. század elején a spanyol gyapjú ára is emelkedőben volt. Brügge mégis el tudta adni sokáig áruit keleti irányban. 1519 és 1523 között Osnabrückben brüggei szürke posztót is adtak el, s az értékesebb volt a kölninél. Megélénkült Calais elvesztése után az angol gyapjú beáramlása is. Mégis Brügge visszahozhatatlanul túlélte fénykorát, szerepének lassú csökkenését már korábban jelzi, hogy a flandriai subsidium (aide) megoszlásában a város részvállalása száz esztendő alatt érezhetően esett: 1408-ban még 15,7%, de 1515-ben már csak 14,4%.[4]

Aránylag későn bukkan fel Magyarországon a brüggei posztó, s tulajdonképpen csak a város virágkorában volt szerepe ott. Szerepel az Ofner Stadtrechtben (424. pont: Prűchlisch). Mint kiváló márkából az idegen kereskedő ebből is csak 1 vég alatt hozhatott forgalomba. A brüggei (panno de Brukg) a legdrágább fajták egyike az 1436-i budai listán. Belőle 1 vég után harmincad fejében 1 ½ aranyforintot és 1 garast szedtek. Ezt besorolása alapján hosszú posztó változatnak foghatjuk fel. Ellenben a rövid változatnak tekinthetjük azt a brüggei posztót (tuch prukisch), amit 1457/8-ban Pozsonyba külföldi kereskedők hoztak be, és amiből 1 vég 1 aranyforint harmincad alá esett. Még az 1510 körüli bártfai tarifán is szerepel, a legdrágább posztófajták között (de integro Brukes), ekkor 1 vég után 1 ½ forint volt a harmincadja. 1522-ig tudjuk követni posztónkat (de panno brykes).[5]

A régi flandriai posztóipar területéről (pl. Gent) érkezhetett végül, de nem utolsósorban az a skarlát szövet, amelyet 1288-ban esztergomi vámlista említ (pecia Scarlete).[6]

A skarlát szövetet (scarlatum) ott említik az értékes posztókat (nobiles pannos) felsorolva már 1243-ban, midőn lengyel hercegek kereskedelmi megállapodást kötöttek a német lovagrend nagymesterével. Ebből a forrásból azt is következtethetjük, hogy ez a nagyértékű árú a Boroszlóból más lengyel terüle-

[4] *I. Müller:* i. m. 202. l.; *P. J. Blok:* i. m. I. 435. l.; *G. Fagniez:* Documents I. 190, 278. sz.; *Fritz Rörig:* Aussenpolitische und innerpolitische Wandlungen in der Hanse nach dem Stralsunder Frieden (1370). (1924) 156. l.; *ua.:* Die Entstehung der Hanse und der Ostseeraum. (1936—41, 1945—)543. l.; *ua.:* Das Meer und das europäische Mittelalter. (1951), 650. l.; *Emil Lucka:* Die grosse Zeit der Niederlande (Wien—Leipzig—Zürich. 1936), 35—36, 39—41. l.; *Gáldi L.:* i. m. 27. l.; C. Wyffels fejtegetései, Le Moyen Age, Tome LXX, 1964, N° 1, 97—98. l.; *Adrien de Meeüs:* Histoire des Belges 108. l.; *H. C. Darby:* The face of Europe on the eve of the Great Discoveries (The Renaissance), 49. l.; *Peter J. Bowden:* The Wool Trade in Tudor and Stuart England (London. 1962), 109. l.; *Bruno Kuske:* „Köln". Zur Geltung der Stadt, ihrer Waren und Maßstäbe in älterer Zeit (12.—18. Jahrhundert). (1935) in: Köln, der Rhein und das Reich (Köln—Graz. 1956), 151. l.; *C. A. I. Armstrong:* The Burgundian Netherlands (The Renaissance), 255. l.; *F. Thiriet:* Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie. I. (Paris—La Haye. 1958), 842. sz.; *G. M. Trevelyan:* English Social History. A Survey of Six Centuries Chaucer to Queen Victoria. (²Norwich. 1946), 197. l.; *S. T. Bindoff:* Tudor England (h. n., 1961), 181. l.

[5] Das Ofner Stadtrecht, 196. l.; *Kováts F.:* Nyugatmagyarország árúforgalma, 52, 99, 102, 104, 168, 211. l.; *Gáldi L.:* i. m. 28—29. l.; *Iványi:* Bártfa lt. II. (kézirat; ELTE tört. könyvtár) 4145. sz.

[6] *F. Knauz:* Mon. Eccl. Strig. II. 215. sz.

tekre vezető úton terjedt szét.[7] A régen nagyhírű skarlát szövet az, amely egy 1330 előtti prágai árlistában minden flamand posztófajtát megelőz.[8]

Csaknem azonos sorrendben terjedtek el az előtte említett posztófajták a Magyarországgal szomszédos szláv országokban. Itt különösen ki kell emelnünk, hogy a kereskedelmi közvetítésben és a fogyasztásban nagyfontosságú városok legtöbbször maguk is fontos posztógyártó központok voltak — a németalföldi posztófajták elterjedése tehát a jelentékeny minőségi különbség alapján történhetett meg, viszont nem hiányoztak teljesen a kölcsönösség jegyei sem a külkereskedelemben. Ide sorolhatjuk Prága, Brno, Žatec (Saaz), Boroszló, Świdnica (Schweidnitz), Strzegom (Striegau), Krakkó, Pozsony, Bártfa nevét. Ezek ugyanis nemcsak közvetítették — akár a német városok kereskedői — a németalföldi árut, hanem azokkal párhuzamosan, sőt még német árukkal is versenyezve, saját szervezett textiliparukat nagy nehézségekkel küzdve is fejlesztették, keresve az olyan olcsóbb posztófajtákat, amelyek minőségileg versenyképesek vagy meghatározott vásárlórétegek, pl. parasztok szükségleteit elégítik ki. De ha olyan városokban, amelyek saját posztójukat eljuttatták külföldre (pl. 1331 lengyel posztó Szepsibe, 1351 Brno posztója Bécsbe, 1380 cseh szövet Patakra, 1396 Boroszló hosszú posztója Krakkóba, 1403 és 1417 Strzegom posztója Kassára, 1419 lengyel posztó Kassára, 1425 Boroszló posztója Budára, 1432 lengyel posztó Magyarországra, 1440 Szilézia posztója Magyarországra, a XVI. század elején Szilézia posztója Bécsbe, 1584 Boroszló posztója a szalónaki uradalomba), egyben piaca volt a németalföldi áruknak, sőt e városok kereskedői részt vettek annak forgalmazásában is, ez csak aláhúzza a németalföldi posztó korabeli nagy kelendőségét.[9]

Csehországban 1290-ben említenek először *genti* posztót, s ettől fogva gyakran a XIV. században. Legelőbb Prágában szerepel, itt is mindenkor drága

[7] Codex diplomaticus Majoris Poloniae a Casimiro Raczyński (Poznań. 1840) 20. sz.; a németalföldi (genti) skarlát posztóra *M. Małowist:* Studia . . . 77, 83, 98, 114, 358. l.

[8] Reg. dipl. nec non epist. Boh. et Mor. IV. (J. Emler). 1760. sz.; *František Graus:* Český obchod se suknem ve 14. a počátkem 15. století (Praha. 1950), 102—103. l.; a squalata szövetről és a flandriai meg az angol posztó kiviteléről megemlékezik *Guillaume le Breton* verses szövege: Bellum, quod Philippus Francorum rex cum Othone, Anglis Flandrisque gessit, 398, 401—2. sor.

[9] *Bertold Bretholz:* Brünn, Geschichte und Kultur (Brünn. 1938), 92—93, 95—96. l.; *B. Mendl—M. Linhartová* (edd.): Regesta diplomatica Bohemiae et Moraviae. Sv. VII. Část 1. (Praha, 1954) 199. sz.; Kállay lt. II. 1826. sz.; *Georg Korn:* Breslauer Urkundenbuch I. (Breslau. 1870) 68, 76, 90, 226. sz.; Wrocław, Városi Levéltár G 4. sz. kézirat 50 a. l.; uo. G 5, 6. sz. kézirat 52—53. l.; uo. G 5, 41 sz. kézirat Lib. sign. 1456. 48. l.; uo. G 5, 41 sz. kézirat Lib. sign. 1457 borítólap belseje és 28. l.; uo. K 6. sz. kézirat. Boroszlói városkönyv 1384. 2a és 2b. l.; Codex Diplomaticus Silesiae III. (Breslau. 1860) 126. l.; *Wacław Długoborski—Józef Gierowski—Karol Maleczyński:* Dzieje Wrocławia do roku 1807 (Warszawa. 1958), 176. l.; *Hermann Markgraf:* Die Strassen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen (Breslau. 1896), 200. l.; *Heinrich Wendt:* Schlesien und der Orient (Breslau. 1916), 56, 60—61. l.; *C. Grünhagen:* Schlesien am Ausgange des Mittelalters. Eine kulturhistorische Uebersicht. (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens.) 1884. 41. l.; *Varga Endre* (szerk.): Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek (Bpest. 1958) 10. sz.; *G. A. Tzschoppe—G. A. Stenzel:* Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte (Hamburg—Breslau. 1832), 193, 541—542. l.; *Georgius Fejér:* Codex diplomaticus Hung. eccl. ac civ. VIII/3 (Budae, 1832), 258. sz.; *Hektor Ammann:* Wirtschaftsbeziehungen zwischen Oberdeutschland und Polen im Mittelalter (L'artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale = Kwartalnik Historii Kultury Materialnej Vol. X. No. 1/2—1962 Fascicule supplémentaire. Ergon vol. III. Warszawa), 342. l.; *Fejérpataky László:* Magyarországi városok régi számadáskönyvei (Bpest. 1885), 453. l.

posztónak számít. Majd előfordul Brnoban 1323 óta, mint legdrágább. Egy 1328. évi felsorolásban, Morvaországban első helyen szerepel a genti (gewant . . . von Ginth). Előfordul még Olomoucban 1323-ban, Mostban (civitas Pontensis) 1339-ben. Klaret (Chlumec-i Bartoloměj magister) jogi szótárában is olvasható a genti posztó neve. A sziléziai piacok közül a legfontosabb a boroszlói (Wrocław) főtér volt a németalföldi posztók számára. Itt genti posztóról már 1300-ban említés történik. 1305-ben a boroszlói kereskedőcsarnok posztóüzleteinek hercegi szabályozása első helyen a genti posztó (pannum vnum de Gint, de panno de Gint) vágásáról rendelkezik, mint amelyik a legdrágább. Az 1360. évi, kereskedelemről szóló boroszlói városi szabályzat első helyen említi a genti hosszú posztót (lange tuch von Gint). Másodiknak az *yperni* posztót említik forrásaink, Prágában 1296 óta sok esetben, mint jó árut. Sedlecben 1312-ben fordul elő, Olomoucban pedig 1323-ban. Brnoban 1323 óta, mint közepes áru ismételten szerepel. Morvaországi posztófelsorolásban 1328-ban középtájon fordul elő (von Iper). 1337 előtt Beroun, Plzeň, Klatovy, Stříbro, Tachov, Domažlice, Sušice, Písek és Budějovice városokban fordul elő (pannorum yprensium), mint a cseh királynak való adózás eszköze, tehát feltételezték a piacon forgását. Sziléziában a boroszlói adatokban többször szerepel 1305/14 során. Az 1305. évi előírásban posztónk (de Ypir) alaposan elmarad értékelésben a genti mögött. Az 1360. évi boroszlói szabályozásban csak harmadrendű árunak számít az yperni posztó (tuch von Yppir). Szemmelláthatóan különféle minőségei szerepelnek tehát a piacokon. Ugyanis az yperni posztó (Eyprisch) 1364-ben a krakkói posztónyírói díjszabásban olyan drága anyagnak számított, mint a firenzei: egy rőfjének nyírása 12 fillérbe került. A gyakran előforduló *tournaii* posztó a XIV. század elején, legkésőbb 1321-ben bukkant fel Prágában (itt 1330 előtt a tournaii nehéz, ill. az olcsóbb könnyű posztó [panni grauis de Dorn . . . panni leuis de Dorn] az árrangsor vége felé szerepelnek), 1323-ban Brnoban (mint legolcsóbb). Az 1328-as morvaországi felsorolásnak is utolsó helyén áll (von Dorn). A *brüggei* posztó 1360-ban szerepel Boroszlóban (tuch von Brug), mint másodrendű áru. A krakkói posztónyírási előírásban 1364-ben a brüggei posztó (Brwkesch) nyírása a legdrágábbak sorában volt, akár a firenzeié. 1360-ban jelenik meg Boroszlóban a *courtraii* (Kortrijk) posztó, mint harmadrendű, de még kifejezetten szépnek minősülő áru (von Korterich ader eyn iczlich schone tuch). 1396-ban Krakkóban — ahová Boroszlón keresztül jutott — a courtraii posztó az árrangsorban a hatodik helyen állt. Áruja Csehországba is eljutott. Courtrai vidéke egyike volt a flandriai posztóvidék sokáig élénk színtereinek, termelését és forgalmát a falusi posztóipar is élénkítette. Természetesen mindez csak egyik tényezője volt a gazdasági kapcsolatoknak (brüggei pénzemberek szerepet játszottak csehországi pápai tizedszedésben is). A XIV. századi Brüggében megfordultak 1311 óta Krakkó kereskedői, 1341-ben Sandomierz kalmárai, ahol a maguk részéről ők is aktív kereskedelmet folytattak. A XV. században ezt a kapcsolatot már Antwerpen hódította el Brüggétől. A kereskedelmi kapcsolatok tehát élénkek voltak a XIV. századtól fogva Németalföld régi fejlett területei és a szláv országok között, s ha ehhez hozzávesszük a későbbiek felfejlődésével kiszélesülő németalföldi forgalmat, érthetővé válik Boroszló levelezése IV. Károly császárral 1347-ben a flandriai forgalomról s nyilatkozata 1463-ból a németalföldi kereskedelem nagy jelentőségéről.[10]

[10] *F. Graus:* i. m. 15, 23—24, 51, 66, 71, 93—97, 102—103. l.; Reg. dipl. nec non epist. Boh. et Mor. IV (J. Emler) 1760, 665, 441. sz.; *Gáldi L.:* i. m. 25. l.; *W. Długoborski*—

Javarészt azonban német kereskedők közvetítették Flandria áruit keletebbre. Észak-német és dél-német kereskedők ebben egyaránt részt vettek. Valószínűnek tartják, hogy a leipzigi vásáron már a XIII. században gazdát cserélt a flandriai posztó és a freibergi ezüst. Az viszont már bizonyos, hogy a lübecki kereskedők a XIV. században már legnagyobbrészt nagy tételekben vitték a flandriai árukat keletebbre. A flandriai posztó megfordult a baseli vámon (1376). Brnonak 1348-ban passaui és nürnbergi kereskedő adott el valamilyen posztókat. Pozsonyban a cseh- és morvaországi, sziléziai posztóbehozók mellett alsó-ausztriai és müncheni kereskedők is feltűnnek a XV. század közepén. Tehát németalföldi (és angol) kereskedők nem, csupán áruik jutottak el a távoli vidékekre.[11]

A flandriai textilválság okai között felvetődhetik a brabanti textilipar megerősödése, konkurrenciája. Anélkül, hogy Flandria tartomány primátusát a posztószövésben és a politikai fejlődésben kétségbe vonnók, a belga fejlődés nem sokkal későbbi szakaszára gondolva már jóidőben kell nagy figyelmet fordítani Brabant fejlődésére. Századeleji irodalmunk még nem differenciálta kellően Németalföldön belül a régibb és újabb iparvidékek fejlődését. Ennek a fontos ténynek, megkülönböztetésnek felismerése csak H. Pirenne kutatásai alapján került be a magyar tudományos irodalomba. A régi flandriai textilvidék után a mai Belgium középső és keleti fele iparosodott, elsősorban Brabant tartomány. Fellendülése a XIV. századra esik. Ki tudta használni ez a hercegség azt is, hogy megmenekült a százéves háború pusztításaitól. A Brabanton át húzódó nagy kereskedelmi út különösen Kölnnel erősítette meg kapcsolatait — a brabanti herceg saját házat szerzett ebben a német városban. A hercegség biztosítani tudta a Köln és Flandria közötti közlekedés zavartalanságát, természetesen a maga és módos polgársága gazdasági előnyére. Brabant exportált Németországba (jelzi ezt a Frankfurtban használt „brabanti könyök" mérték), Franciaországba és Angliába.[12]

J. Gierowski—K. Maleczyński: Dzieje Wrocławia . . . 100, 119, 176. l.; Knihy počtů města Brna z let 1343—1365. bevezetés *144.* l.; *Bretholz:* Brünn, 93. l.; *Jaroslav Dřímal:* Archiv města Brna (Praha. 1956) 44. l.; *G. Korn:* Breslauer Urkundenbuch I. 76, 189, 226. sz.; *Louis Fournier:* Les Florentins en Pologne (Lyon, 1893—1894), 207. l.; *Armstrong:* The Burgundian Netherlands (The Renaissance), 255. l.; Klaretre ld. *Václav Husa:* Geschichte der Tschechoslowakei (Praha. 1963) 62—63. l.; *B. Mendl* (ed.): Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars VI. Fasciculus III. (Pragae. 1954), 714. sz.; *B. Mendl — M. Linhartová* (edd.): Regesta diplomatica Bohemiae et Moraviae. Sv. VII. Část 1. (Praha. 1954) 58. sz.; *Hektor Ammann:* i. m. 340. l.; *H. Wendt:* i. m. 12—13. l.

[11] *Helmut Arndt—Helmut Biering—Heinz Füssler—Günther Krüger—Manfred Unger—Karl Wiegel:* Leipzig in acht Jahrhunderten (Leipzig. 1965), 48. l.; *Fritz Rörig:* Lübecker Familien und Persönlichkeiten aus der Frühzeit der Stadt (1924) 143. l.; *ua.:* Das älteste erhaltene deutsche Kaufmannsbüchlein. (1928) (uo.), 189. l.; *ua.:* Das Meer und das europäische Mittelalter (1951), (uo.), 645—647. l.; *ua.:* Die Stadt in der deutschen Geschichte (1952), (uo.), 662. l.; Flandria és Gdańsk posztókereskedelmi összeköttetéseihez vö. még *Henryk Samsonowicz:* Struktura handlu gdańskiego w pierwszej połowie XV wieku (Przegląd Historyczny Tom LIII, zeszyt 4), 696—697. l.; *Ernst Fischer:* Illustrierte Schweizergeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart (3 Schaffhausen, 1947), 93. l.; Knihy počtů města Brna z let 1343—1365. 165. l.; *Kováts F.:* Nyugatmagyarország áruforgalma 163—164, 181. l.

[12] *Gáldi L.:* i. m. 27—28. l.; *Heinrich Sproemberg:* Die Niederlande und das Rheinland in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts (in: Beiträge zur belgisch-niederländischen Geschichte. Berlin. 1959), 262. l.; *A. de Meeüs:* i. m. 108. l.; *Fritz Rörig:* Das Einkaufsbüchlein der Nürnberg—Lübecker Mulichs auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495 (1931), 326. l.

A mi feladatunk a távolabbi export területeinek adataiból korrendi következtetések levonása: vajon a textilipar szempontjából mekkora volt Brabant jelentősége, s vajon a külkereskedelemben olyan későn jelentkezett-e, hogy egyik tényezője lehetett-e Flandria régi ipara romlásának? Brabant vizsgálata ahhoz is hozzájárulhat, hogy pontosabban érzékelhessük a régi flandriai textilvidék, Brabant és az új flandriai posztóipar kontingensének arányát időben és volumenben. A többi dél-németalföldi területek posztóipari vonatkozásait inkább ellenőrzésül és összevetésül kell csupán tárgyalnunk.

Brabanti posztófajta többféle is került Magyarországra. Mindenekelőtt *Louvaint* (Leuven, Löwen) kell említenünk, ahol Brabantnak századokon át urai, a löweni grófok tartották székhelyüket. Gyapjúszövésből élő beginák a XIII. század elejétől fogva éltek a városban. A XIV. században lendült fel erősen Louvain posztóipara. Volt idő, amikor 2400 szövőszék működött Louvainban. Louvaini posztó 1358-ban szerepel Magyarországon: ekkor rövid fajtájával (duodecim vlnis panni de breui leui) találkozunk. 1362-ben kelt peregyezség szerint Szomolnok polgárai a jászói prépostnak évenkint (!) 1 darab louvaini posztót (vnum pannum de breui lenni) tartoznak adni erdőhasználat és erdővágás fejében. Ebből már bizonyos, hogy a rövid fajta folyamatosan Magyarországra került áruféleség volt. Pozsony 1364 és 1374 közötti számadástöredéke értesít először arról a polgárterhet jelentő szokásról, hogy a város újévi ajándékul köteles volt adni a királynak 2 vég louvaini posztót (czwey tuech von Loevel), ugyanakkor a királynénak 1 vég járt belőle (ein tuech von Loevel). De a kötelezettségen túl is adtak — a nagyuraknak. Ugyanis 1364-ből való feljegyzés szerint a király, királyné és a bárók újévkor 4 louvaini rövid posztót kaptak (quatuor breves pannos de Lofel). Másik fajtája is hamarosan megjelenik forrásainkban: 1370-ben louvaini hosszú posztóból készült ruhadarabokról esik szó (alia veste de panno longo leuby; duabus vestibus de simili panno de longo leuby cyndelyno subductis). 1372-ben ugyanez a fajta nyer említést (duodecim vlnas panni de longo lewy). Sopron 1394 évi vámjegyzékében a louvaini posztó mindkét fajtája szerepel, a hosszú és rövid (von eim langen oder eim chuertzen von Loefen) egyenlő értékű, a legnagyobb értékű welsch (valószínűleg itáliai; von eim Welchischen tuech) posztó vámjának fele jár utána. Ugyanebben az esztendőben Nagyszombatban is feltűnik a louvaini posztó, amikor az újév körüli ajándékot jegyzik fel: a királynak 2 vég jár belőle (II. tuech von Loeuen), a királynénak 1 vég (I. tuech von Loeuen). Ennek a városnak számadáskönyvében hasonló, de rendkívüli jellegű ajándék 1428-ból emlékezetes, amikor a Pozsonyba menő királynak 1 vég louvaini posztót (einem tuch von Loefl) küldtek. A korábbi variánsok sajátos alakja teszi lehetővé, hogy ide soroljuk az általában megfejtetlen, ill. külön posztófajtaként számontartott 1398 évi lemni, lemny alakot. Ugyanis korábbi kállói vásáron elvett posztó (duas pecias panni, unam de longo Lemny . . . aliam peciam panni Bohemicalem) árának megfizetésére kötelezik az alperest. Az eset talán Csehországon át, ottani áruval együtt hozatalt is jelez. Ezt a lehetőséget alátámasztja, hogy 1406-ban hasonló anyagokból készült ruhák elvételéről pereskedtek: egy földesúr familiárisa tolvajtól vett volna el női ruhákat louvaini rövid és cseh posztóból (quarum scilicet una de panno brevi Leuny et alya Bochemicali). A familiaris vagy esküvel volt kész tagadni ezt, vagy az ő ura volt köteles az anyagokat megtéríteni (quinque ulnas pani brevi Leuni similiter quinque ulnas panni Bochemicalis). Hogy a városok rendelkeztek ilyen posztóval s tudták, mennyire megbecsülik azt az urak, mutatja Sopron kiadásaiban egy 1404. évi tétel, amely szerint a város Pozsonyba küldött

3 vég louvaini posztót a nürnbergi várgróf megajándékozására (III tuech voi Lefen). A louvaini posztó rendszeres forgalmát fokozottan mutatja a sopron polgárok újévi ajándéka, amelyet a királynak nyújtottak. Zsigmond má 1408-ban kapott tőlük 3 vég posztót, egyelőre a fajta megjelölése nélkül. 1413 ban azonban már tudjuk, hogy ez a mennyiség louvaini posztóban járt a ki rálynak (tres pecias panni de Lowyn, Lovyn). Az eset ismétlődik 1414-bei (tria stamina de Vieni Lowÿn), 1415-ben viszont a polgárok megváltották kö telezettségüket (tria stamina de Lofen) 81 aranyforinttal. Idővel a királyné i kapott ilyen posztójuttatást Soprontól, szemmeláthatóan évente egy vég louvai ni rövid posztót. Négy esztendő fejében 1417-ben a polgárok négy véget adtal (quatuor pecias panni brevis de Levano). A mennyiség határozottan látszil 1419-ben: ekkor évi 1 vég louvaini posztó (unam peciam panni de Levano) jár újévi ajándékul a királynénak. Ezt meg is adták, viszont ugyanabban az évbei a királynak karácsonyi ajándék fejében járó két vég louvaini posztó (zway tüch van Löfen) pénzegyenértéke 54 aranyforint volt. 1421-ben tavalyról hátralékoi és azévi újévi ajándék címén 2 vég louvaini posztót (duas pecias panni de Leva no) adott át Sopron Borbála királynénak, a teher tehát nem nőtt. A királyné 1422-ben és 1424-ben is megkapta Sopron újévi ajándékát, egy vég louvain posztót (unam peciam panni de Levano). 1425-ben Zsigmond király jutott Sop ron újévi ajándékaként 2 vég louvaini posztóhoz (duo stamina seu pecias pann de Lewano), 1428-ban pedig a soproniak elmúlt és azévi újévi ajándék gyanán a királynak és királynénak együttesen adtak 6 vég louvaini posztót (sex pecias panni Lewinsch), ezek közül 3 vörös, 1 fekete és 2 aranysárga (flavei) volt. De időközben ezek a színváltozatok más esetekben is kimutathatók: 1409-ben Bátmonostori Töttös László egy birtok elnyerése fejében nyújtott életjáradék keretében jobbféle szederszínű vagy fekete louvaini posztóból (de meliori rubeo aut nigro lebi) készült ruhadarab adását vállalta évente. 1412-ben a Brassóba és Havasalföldre vitt posztók között a louvaini (de panno Lobiensi) a második legértékesebb fajta. Ez a posztó szerepel az Ofner Stadtrechtben is (424. pont vonn Loffnisch, 441. pont: Von I Langen tuech . . .vonn loeuil vnnd kurc) Mindkét fajtája középértékűek között szerepel. 1435-ben fehérszínű louvain posztóból (panni lewy albi coloris) készült lábbelit említenek. 1436-i, harmin cad ügyében kelt jegyzék szerint a louvaini hosszú posztó csaknem a legdrágább a louvaini rövid a következő értékű. Az elsőért (lewi longo) 1 vég után 1 ½ aranyforint és egy garas volt a harmincad, a másodikért (lewi breui) pedig 1 aranyforint és egy garas. 1448-ban 1 vég louvaini posztó pozsonyi piaci ára 1 és ½ aranyforint. 1448-ban ilyen posztóból (de panno lewbi) való köpönyegről van szó, 1452-ben ilyen anyagú (de lewbi) ruhát említenek. Pozsonyba 1457/58 ban csak a rövid fajtáját (loffn) hozták be, amennyiben 1 vég után 1 aranyfo rint harmincad járt. A következő századfordulón talán csak összehasonlításként emlékeztettek rá (XVII Vlnas panni quod melius valet quam leby), de forgalma nem szűnt meg. Feltételezhetően a louvaini posztó szerepel az 1510 körüli bártfai tarifában (pecia Lewnes), elmaradva már az élvonaltól, de értékben megelőzve a kölni posztót (Colcischer, vö. németországi Kölsch, kölni értelemben).

A *mecheleni* (Malines, Mecheln) posztó 1382-ben szerepel először Magyarországon (duodecim vlnas panni de Mehly). Ez megfelel annak, hogy a különféle kereskedőelemekkel bíró város a XIV—XV. században versengett Antwerpen kereskedelmével, összeköttetést létesített a tengerrel. A XIV—XVI. században volt híres posztócsarnoka. Mecheleni fehér posztót használtak

rendi viselet gyanánt a német lovagok s ezt annyira nem hiányolhatták, hogy 1389-ben a poroszországi német lovagrend ezt a posztófajtát ki is emelte a Flandria elleni kereskedelmi zárlat hatálya alól. Említik áruját az Ofner Stadtrechtben is (424. pont: von Mechlisch), éspedig értékes áruként: az idegenek belőle éppúgy csak 1 vég alatt adhattak el, akár a skarlát, firenzei, veronai posztóból. 1424-ben ismét olvasunk a mecheleni posztóról (pannum de Mehli), 1426-ban Bártfán esik szó mecheleni szederszínű posztóról (1 ulnam et 1 quartale panni Mechlisch rubei coloris), majd az 1436. évi említett iratban fordul elő végenkint 1 forint és egy garas vámmal (Mechlino). A pozsonyi harmincadkönyvben (machlisch) a vám 1 arany. 1458-ban ilyen anyagból készült (de panno Melhy) tárgy szerepel. 1471-ben több alakban is leírták a végszámra említett mecheleni posztót (panni de mehly, melhy). Még 1510 körül is divott a forgalma, mert a bártfai harmincadtarifában is ott van, mint nagyértékű, bár olcsóbb posztó (panni melchiis), végenkint 1 forint vámmal.

A középkori brabanti posztógyártás fontos gócai voltak még *Hérenthals*, amelynek gazdagságára XV. századi építészete is utal; *Lier* (Lierre), amelynek beginaháza az egyik legrégibb volt Németalföldön (1200 körülről eredeztetik); *Thienen* (Tirlemont), ahol a XIII. század elején ugyancsak működtek beginák. Már pedig ezek a beginák mind kézimunkájukból éltek, javarészt gyapjúszövésből és csipkegyártásból. Thienen a középkorban azután tekintélyes méretű posztóipart fejlesztett ki. Ennek a három kisebb brabanti helységnek együttes tárgyalását az indokolja, hogy mindhárom szerepel az Ofner Stadtrechtben. Hérenthals posztója (95. pont: von . . . Herrentall; 424. pont: Von Herental; 441. pont: Von Hertental) értékes fajtának látszik. Csaknem egyidejűleg Bártfán is emlegetik a számadások (1421: pannum Herintalisch; 1427: ½ ulnam Herntal; 1429: X. ulnas Herntalisch pro veste curiensi). A nyugat-magyarországi forgalomban is a herrentaler, herntaler rangot foglalt el: 1 végje után 1 frt vámot szabott a harmincados. Ez a finom posztó azonban nem futott be Magyarországon különösebben hosszú pályát. Lier posztója az Ofner Stadtrechtben közepes árunak látszik (424. pont: von Lÿrischm).

Romlott névalakjainál fogva sok problémát okozott Thienen posztója. Értelmezték „cseh" posztóként, de olvasták „dünn" német szó gyanánt is. Végre Gáldi László zárta le helyesen a kérdést. Igen értékes márka volt mind rövid, mind hosszú fajtája az Ofner Stadtrecht tanúsága szerint, szilárd második helyen (95. pont: von Thyn, 424. pont: von Dÿn, 441. pont: von Tÿn). De már korábban szerepel, s importja talán a XIV. századig is visszanyúlt. A városnévnek csak flamand változata került át a magyarországi posztónevek közé, az is németes alakban, ami az áru nyugat—keleti forgalmi útjára vall. De egy 1405. évi adat az északnyugat felőli behozatalt is bizonyossá teszi: Kassa város hatósága és közönsége elismerték, hogy adósak krakkói polgárok társaságának 2410 magyar aranyforinttal. Az igen tekintélyes összegért főleg sziléziai árut vásároltak (300 stregenische tuch), továbbá 20 thieneni hosszú posztót (czwenczik langes von Thym iczlichs vm sebenvnd czwenczik guldin mynner eyn ort). Az esetből látszik, hogy a thieneni posztó a lengyel piacon több mint négyszer annyit ért, mint a szóban forgó sziléziai (Strzegomból, Striegauból való) posztófajta. 1421-ben kezdődik meg a thieneni posztófajta előfordulása a bártfai számadásokban. Ezekben a számadáskönyvekben a thieneni áruk behozatalára 19 adat fordul elő. Ebből a forrásból következtetni lehet az áru többszöri krakkói, boroszlói közvetítésére. Bártfára továbbá lengyel és sziléziai (Strignisch) posztó is érkezett. A posztó neve maga is gyakran

módosul a számadásokban (1421: unum stamen longi de Tina; 1426: 1 Lang von Thyn nigri coloris; X. ulnas Lang von Thyn; 1 terling lang von Thyn, eundem terling in quo XVII. lang von Thyn continentur; 1 terling lang von Thyn; 1427: VIII. ulnas panni longi de Thyn; VIII. ulnas panni Thynisch; pro uno terling lang von Thyn; 1428: ex parte terling longi de Thyn, terling lang von Thyn; pro 1 terling longo de Thyn; 1429: 1 terling lang von Thin; 1434: 1 terling von Tyn; 1436: unum terling lang von Thin; unum terling de XVIII. lang won Thin; unum terling lang von Thin; 1437: das lang von Thin; unum terling lang von Thin; 1438: 1. terlyng lang uon Tin, unum terling de Thynysch, unum therling lang von Thyn; 1444: unam vestem curiensem videlicet sex ulnas lang von Tyn). Általában tehát hosszú posztó, színe olykor fekete. A bártfai számadásokból is látszik, hogy az 1430-as években a thieneni posztó végenként több mint négyszeres értékű volt ott a lengyel posztóhoz képest. 1436-ban, a már többször említett listában azonban harmadik értékű posztó gyanánt szerepel a thieneni (Tÿn), 1 vég után 1 forint és 1 garas vámmal. A pozsonyi harmincadkönyvben (von tim) 1 forint volt a vámtarifája végenkint. Ide 1457-ben boroszlói polgárok is hozták, lengyel-sziléziai, flandriai, német és morva posztókkal együtt. A Magyarországba számos ponton való bejutása és elterjedt forgalma, ajándékozása és felhasználása mind indokolttá teszi, hogy a thieneni posztó neve fogalommá vált a magyar nyelvben. Ennek bizonyítéka, hogy bekerült a XV. század első felében létrejött magyar szójegyzékekbe: a Besztercei Szójegyzékbe (tindatus — then) és a Schlägli Szójegyzékbe (tindatus — chey). A thieneni posztó 1510 körül is szerepel (a bártfai harmincadjegyzékben pecia Thinis), akkor azonban már az olcsó posztók között. Talán éppen azért nem szorult ki a magyarországi piacról, mert árban le tudott menni.

Brüsszel (Bruxelles) régi textiliparát mutatja a már 1258-ban ismert Kallósok utcája (Volrestrate). De posztója csak a XIV. században lett versenyképes a régi flamand textilipari vidékkel. Észak-Itáliában csak 1334 évben bukkan fel áruja (pannus de Brucellis). A brüsszeli posztó későn jelentkezik a magyarországi forrásanyagban: 1394-ben a soproni vámszabásban, mint második értékű posztó, de első a németalföldiek közt (tuech von Bruegssl). Mint Brabant fővárosa egyre jelentősebb lett Brüsszel szerepe. Az 1436-i jegyzékben már a legdrágábbak között van a helye, a veronaival vetekedve 1 vég után 1 ½ aranyforint és 1 garas harmincad járt a brüsszeli hosszú posztó (panno de Bruxl) után. Bekerült a magyar szójegyzék-anyagba is ez a posztónév: a Besztercei Szójegyzékbe (brusul-bressel), míg a Schlägli Szójegyzékben az utóbbi magyar értelmezés kevéssé módosult (breswl). Ez az áru Pozsonyba nem jutott el. Előkelő helyen szerepel viszont a brüsszeli hosszú posztó (de Bruxella longi) az 1476. évi nagyváradi káptalani vámtarifában. Itt 1 vég után 2 garast kellett leróni, más kiváló minőségű fajtákkal egy sorban (de quolibet panno excellenti). Hogy árját tovább kimutatni nem tudjuk, talán Brüsszel burgundi jogfosztása (1469) is magyarázza.[13]

[13] A brabanti posztógyártásra és magyarországi forgalmára *Gáldi L.*: i. m. 22—26, 28—29. l.; *A. de Meeüs:* i. m. 108. l.; *F. Leyden:* i. m. 152, 169. l.; *Thienemann T.:* i. m. 53. l.; *Georgius Fejér:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX/7. (Budae, 1842), 137. sz.; *Tagányi Károly* (szerk.): Magyar erdészeti oklevéltár I. köt. Bpest. 1896), 77. sz.; *Szamota—Zolnai:* i. m. 583, 594, 642. hasáb; Zsigmondkori Oklevéltár I. (Összeállította Mályusz Elemér. Bpest, 1951), 5420. sz. és ua. II/1. 3900, 4796. sz.; *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története I. rész — 2. köt. (Sopron. 1923).

Flandria igazi versenytársaként még korábban jelent meg egyebütt Közép-Európában a brabanti posztó. Legelőbb a nagy helyek, Brüsszel, Mechelen, Louvain posztója bukkan fel cseh földön 1323-ban. Mindegyik igen elterjedt a helyek és az előfordulási évek számát tekintve egyaránt. A *brüsszeli* szerepel Olomoucban 1323-ban, Brno városában 1328-tól (von Bruchsel) fogva ismételten, pl. 1347-ben (12 ulne de Bruchsel), 1350-ben (septem ulne de Bruechsel), 1351-ben (brevem pannum de Bruchssel), 1365-ben (septem ulnis de Bruchsellis). Előfordul a brüsszeli posztó Prágában a XIV. század első felétől többször, Sziléziában 1360-ban (boroszlói szabályozás: von Brossil), Chebben 1392 óta többízben, Droboviceben 1404-ben, Znojmoban 1422-ben, Mostban 1434-ben. A brüsszeli posztó neve szerepel Klaret jogi szótárában is. Krakkóban 1396-ban a jobbfajta keskeny brüsszeli posztó szerepel az árrangsor élén. *Mechelen* posztója 1323-ban Brnoban közepes árú, s ettől kezdve ismételten szerepel (1328: von Mechel). Prágában először a XIV. század első felében jelenik meg a forrásanyagban. Sziléziában 1360-ban fordul elő, a boroszlói jegyzékben (von Mechel) másodrendű posztófajtaként. A cseh helységek közül Chebben 1411-től néhányszor, Karlštejnben 1423-ban, az utóbbi hellyel kapcsolatban egyízben vörös színben (pro uno stamine Mechlensi; pro quarto stamine Mechlensi ruffo), Mostban 1434-ben említik. A lengyel Krakkóban 1396-ban a mecheleni posztó a harmadik az árrangsorban. A *louvaini* posztó 1323-ban Brnoban a közepes áruak közé tartozott, s itt gyakori a XIV. században (1328: von Lueuen). 1344- és 1345-ben feudális uraknak különféle kedvező cselekedeteikért adott a város louvaini posztót (duo panni de Louen; pannus de Louen; 3 ulne de Louen; pannus de Louen). Prágában a század első felétől ismételten felbukkan. Sziléziában 1360-ban szerepel (a boroszlói szabályozásban elsőrendű érték, von Louin). A csehországi helységekben elterjedtségét jelzi előfordulása Olomoucban 1362-ben, Droboviceben 1404-ben, Chebben 1414-ben, Kutná Horában 1416-ban, Znojmoban 1422-ben, Karlštejnben 1424-ben (pro XIII ulnis panni Lewlensis), Mostban 1434-ben. Klaret mester szótárában is említve van a louvaini posztó neve. Közép-európai elterjedtségét és értékét jelzik még a következő adatok: Bécsben 1352-ben a rangsorban az yperni posztó mellett első a louvaini széles, második a tournaii nehéz mellett a louvaini keskeny, s harmadik a tournaii könnyű. Tehát Ausztria központjában is állták a versenyt a louvaini áruk a flandriaiakkal. Az itt

7, 72, 89, 106, 146, 178, 180, 225, 241, 299, 311, 415. sz.; *Mályusz Elemér:* A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája (Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. köt. Szerk. Lukinich Imre. Bpest. é. n. [1940]), 419. l.; *Nagy Imre* (szerk.): Gróf Zichy-család Okmánytára V. köt. (Bpest. (1888), 499. sz.; *Bartal Antal:* A magyarországi latinság szótára (Bpest. 1901), 372. l.; *Kováts F.:* Nyugatmagyarország áruforgalma 15, 20—21, 52, 99, 102, 104, 163, 172—173, 211. l.; *Zimmermann—Werner—Müller:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III. 1692. sz.; Das Ofner Stadtrecht (Herausgegeben von Karl Mollay), 96, 196—197, 201. l.; *Fejérpataky:* Magyarországi városok régi számadáskönyvei 39—40, 102, 134, 145, 147, 190, 212, 220—221, 224, 229, 238, 249, 253, 270, 279, 297, 299, 370—371. 378, 409, 432, 435. 452, 464, 589. l.; *Iványi:* Bártfa lt. II. (kézirat) 4145. sz.; *Wolfgang Fleischer:* Die deutschen Personennamen. Geschichte, Bildung und Bedeutung (Berlin. 1964), 111. l.; *Fritz Rörig:* Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode (1933), 359. l.; *E. Lucka:* Die grosse Zeit d. Niederlande 89. l.; *P. J. Blok:* i. m. I. 341—342. l.; Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles (Actes des XIIe & XIIIe siècles) par Paul Bonenfant (Bruxelles. 1953), 103. sz.; *Fritz Rörig:* Die europäische Stadt (*Walter Goetz* stb.: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250—1500. Berlin. 1932), 331. l.; *Kubinyi:* i. m. 210—211, 213. l.

1368-ban előforduló brüggei posztó is ebben a versenyben szerepel. A bécsi árrangsorban megismert louvaini keskeny posztó Krakkóban 1396-ban a negyedik helyen állt. A nagy brabanti márkák azonban nem voltak kizárólagosak Közép-Európában. 1350-ben Prágában és 1434-ben Mostban szerepel a *vilvoordei*, 1350-ben Prágában általában a *„brabanti"* posztó. A *thieneni* posztó 1364-ben és 1383-ban Prágában, 1400-ban a sziléziai Wrocławban szerepel. 1396-ban a thieneni széles posztó Krakkóban az ötödik, a thieneni keskeny posztó pedig a hetedik helyet foglalta el az árrangsorban. A *lierrei* posztó ugyanakkor a lista második helyén állt.[14]

A brabanti vászon Magyarországig, Litvániáig való eljutása az 1390-es évektől fogva szerepel a nyugati történetírásban.[15]

Több posztófajtát Liège (Luik, Lüttich) tartományban gyártottak a Magyarországon forgalomba került áruk közül. Forgalmas város volt itt *Huy* (Hoei), a XIII. századi Londoni Hansa tagja (a jegyzékben: Huis), amelynek angol gyapjúból készült posztóját kivitték Dél-Németországba, a champagnei vásárokra és Észak-Itáliába, s a belga történeti irodalom feltételezi, hogy Huy kereskedői személyükben eljutottak Magyarországra is. Ezt még nem, de az ott gyártott posztó eljutását ebbe a távoli országba kétségtelenül bizonyítja, hogy Huy posztója (s nem Aachené, ahogyan Hóman a név helyes értelmezését kereste) 1312-ben feltűnik Bihar megyei vámszabásban, Telegden, harmadrendű értékben (panni de Hay). Az 1336. évi magyar—cseh szerződésben kijelölt utakra szorították a város (Hoya) kereskedőit. 1350-i okleveles adat szerint Huy kereskedői rajnavidéki kereskedőkkel együtt (mercatores de sancta Colonia et de civitate Hoy ac de aliis partibus Reni) jártak Magyarországra. A németalföldi gazdasági fejlődés eltolódásai mellett a város 1467. évi fosztogatása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy később nincs ismert adat Huy árujának ily távoli elkerülésére.

Fejlett posztógyártó várossá fejlődött a XIV. századra az apátsági székhely St. Trond, amely észak—déli és kelet—nyugati kereskedelmi utak találkozásánál feküdt. *St. Trond* (Sint-Truiden) posztója az Ofner Stadtrechtben szerepel. Ugyanis az ott szereplő névalak (95. pont: von trautein, 424. pont: trautner, 441. pont: trawtner; vö. 1372 Trauten, 1373 St. Truten, 1406 Trawten) erre vonatkoztatható, nem pedig a cseh Trutnovra. Ez az áru mindkét esetben a tirlemonti s a hérenthalsi posztóval együtt szerepel, ami egyforma értékelésükre vall. Kováts Ferenc már azonosítani tudta a st.-trondi posztóval a trautteni fajtát, amelyet végenkint 1436-ban Budán (Trauttner) 1 forint, 1457-ben Pozsonyban (trawtnar) csak $^2/_3$ forint vámszabással róttak meg. Az utóbbi helyen szép számmal hozták be.

A belga történetírás számontartja, hogy a Kölnből nyugatra vívő úton levő *Maestrichtből* (Maastricht) olyan utak indultak, amelyek az ellenkező irányban elvezettek Magyarország felé. Posztójáról ebben az utóbbi országban 1403-ban olvasunk: Pozsony városbírája ítélkezett ekkor egy posztókereskedelmi társulási ügyben, s ebből kifolyólag a tagok közül Neunhauser Jakab

[14] *F. Graus:* i. m. 23—24, 28, 51, 66, 71, 93—94, 97—99, 102—104. l.; Knihy počtů města Brna z let 1343—1365. Bevezetés *127, 144, 179*, forrásszöveg 30, 50, 77, 182, 192. l.; *J. Dřímal:* i. m. 44. l.; Účty hradu Karlštejna z let 1423—1434 (Vydal Josef Pelikán. V Praze 1948), 23, 24, 69. l.; *Gáldi L.:* i. m. 25. l.; *Bretholz:* Brünn. 93. l.; *W. Długoborski—J. Gierowski—K. Maleczyński:* Dzieje Wrocławia do roku 1807, 100, 119—120, 176. l.; *Georg Korn:* Breslauer Urkundenbuch. I. 226. sz.

[15] Erre Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet. Századok 1957. 380. l.

és atyja, Ottó javára megítélt bizonyos pénzösszeget és posztót Weycz Jánossal szemben. Így szerepel 2 vég maestrichti posztó (panni de Mastriel). Egyúttal megtudjuk az ügyből, hogy ennek a posztófajtának rőfjét (vlna) Székesfehérváron 8 solidus 20 dénárért adták el. A maestrichti posztó (Mastri) 1436-ban a harmadrendűek között szerepel, bár értékesebb a legtöbb német és cseh posztónál. Ekkor belőle egy vég után éppúgy $^1/_2$ aranyforint vám volt esedékes, amint a pozsonyi harmincadkönyv tarifája szerint is — ahol előszeretettel pozsonyiak hozták be — ennyi járt egy vég maestrichti (maestrielar, von maestrich) posztó után. Kováts Ferenc a vámértékrend alapján sorolta be az egyes posztókat, és így ennél a városnál összekeverte a rajnai vidék német és németalföldi városait. Ezért hangsúlyozta, hogy Maestricht nem tartozik a németalföldi posztókhoz, hanem az alsó-rajnaiakhoz. Ezt a hibás sablont nem követhetjük. Maestricht posztójának magyarországi forgalma a továbbiakban is elég folyamatos, amire a forrásanyag hézagossága mellett a néhány évtizedenkinti említésből is következtethetünk, vámtarifákról lévén szó, amelyek huzamosabb forgalomra vonatkoztak. Megtaláljuk ezt a posztófajtát (Mestrii) a nagyváradi vámtarifában 1476-ban a közepes értékűek között, a kölnivel egy szinten. A bártfai, 1510 körüli tarifában a maestrichti (una pecia Trictis) már az olcsóbb posztók között van.

Területileg pontosan nem helyezhető el az 1412-i dél-erdélyi és havasalföldi vámszabásban szereplő nagyértékű *vallon* (Gallicali) posztó. 1458-ban már feldolgozott állapotban esik szó ilyen anyagról (vna Stragula de panno gallicali).[16]

Közép-Európa szláv országaiba is a magyarországi említéssel csaknem párhuzamosan érkeztek el a többi textilgyártó németalföldi tartományok termékei. Liège tartományból *Huy* posztója jelenik meg elsőnek itt is, Prágában 1350-ben, míg *St. Trond* posztója ugyanott 1399-ben, Znojmoban 1422-ben, Karlštejnben (ha a latin kifejezések: Trutnowiensibus, Truttnowiensis, Trutnowiensis helyesen kaptak ilyen értelmezést, s nem a cseh Trutnovra vonatkoznak, hanem St. Trond német nevének hasonlósága alapján a cseh város Trautenau német alakjának megfelelő latint írtak) 1423, 1424, 1428 években, Mostban 1434-ben. Artois tartományból *Arras* (Atrecht) szövetei 1360 (Harras) és 1385. évben lelhetők meg a sziléziai Boroszlóban (Wrocław), 1400-ban és 1422-ben a cseh Prágában. A Hainaut tartománybeli *Edingen* (Enghien) posz-

[16] *Gustave Fagniez:* Documents I., 190. sz.; *P. J. Blok:* i. m. I. 435. l.; *A. Joris:* La ville de Huy au moyen âge. Des origines à la fin du XIVe siècle (Paris, 1959), 228, 252, 264. l.; *V. L. Kerov:* K voproszu ob uszilenyii ekszpluatacii kresztyánsztva v juzsnih Niderlandah (Belgii) i szevernoj Francii v szeredine XIII. veka (Szrednyije Veka, VII. Moszkva, 1955), 70—72. l.; *Nagy Imre* (szerk.) Anjoukori Okmánytár I. (Bpest. 1878), 245. sz.; *Hóman Bálint:* i. m. 528—529. l.; *Wenzel Gusztáv:* Nyitra vármegyének XV. századbeli vámhelyei (= Pest, 1872), 6—7. l.; *T. Lacomblet:* Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins. T. III. № 488 (erre az adatra André Joris hívta fel figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet); *Gáldi L.:* i. m. 28. l.; Das Ofner Stadtrecht (Herausgegeben von Karl Mollay), 96, 197, 201. l.; *H. Oesterley:* i. m. 695—696. l.; *Kováts F.:* Nyugatmagyarország árúforgalma, 15, 52, 99—102, 104, 211, 221. l.; *Fritz Rörig:* Die Entstehung der Hanse und der Ostseeraum (1936—41, 1945—), 543. l.; *Kováts Ferenc:* Kereskedő-társaság Pozsonyban a XV. század elején (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903), 95. l.; Zsigmondkori Oklevéltár. II/1. (Összeállította *Mályusz Elemér.* Bpest. 1956), 2763. sz.; *Kubinyi A.:* i. m. 211, 213. l.; *Iványi:* Bártfa lt. II. (kézirat) 4145. sz.; *Zimmermann—Werner—Müller:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III. Bd. (Hermannstadt. 1902) 1692. sz.; *Szamota—Zolnai:* i. m. 292. hasáb.

tója 1396-ban Krakkóban az egyik legolcsóbb posztófajta. Talán erre a helységre vezethető vissza a Toruń városából (Thorn) lőcsei polgároknak eladott adeghemi posztó is, ami 1407-i jogvitában szerepel. De ez alakja szerint inkább *Adinghem* (Hondeghem) helységre mehet vissza, amely a később Franciaországnak jutott dél-németalföldi területen fekszik. Dél-németalföldi posztóközpontokra utal még az, hogy Klaret jogi szótárában a *vallon* posztó neve: wlaske = Gallonicum is előfordul.[17]

A flandriai posztóval való verseny — legalább a közép-európai adatok tükrében — tehát már a XIV—XV. században megindult, s így csak igen közvetett szerepe lehetett a XVI. századi fejleményekben.

Az az *Arras*, amely viszonylag későn eljuttatta áruját a szláv országok városainak piacára, már a XII. században indult ipari fejlődésnek és sokirányú régi kapcsolatokkal rendelkezett. A XIII. században tagja volt a Londoni Hansának (a jegyzékben: Arras). Iparának minőségi sikereit, kereskedelmének élénkségét mutatják déli kapcsolatai. A XIII. századi narbonnei alkuszi tevékenység-szabályozásban szó esik a város (Raz, Arraz) áruiról. A XIV. század végén spanyol és portugál kereskedőcsoportok éltek Arrasban. Áruja annyira fogalommá — és mintává — lett, hogy később már nehéz elkülöníteni, valóban Arrasban gyártott árukról van-e szó, vagy neve alá bújtatott (Rasch), más németalföldi helyeken vagy egyebütt gyártott utánzatokról. Így árufajta — de bizonytalan eredetű — az Arras 1504-ben a nürnbergi és frankfurti kereskedelemben, ahonnan eljut Leipzigbe is. Magyarországon a XV. század derekán (1436, 1454, 1457/8. évek) gyakori áru az arrasi könnyű, mángolatlan posztó. Előfordul a budai harmincadlistában (Aras Topel, Aras simplici), különféle méretű változatokban. Ezt idegen és pozsonyi nagykereskedők is hozták be, szatócsok is kereskedtek vele. Belőle Pozsonyban 1 vég után csupán $^1/_4$ aranyforintot kellett harmincad fejében leróni, úgyhogy olcsóbb tömegáru-nak tarthatjuk. Eredete nálunk is vitatott. Neve alapján (pozsonyi harmincadkönyv: stukch harras) nem is lehet ezt elbírálni. De az sem iktatható ki a lehetőségek sorából, hogy legalább részben valóban arrasi posztóról van szó. Annyi azonban bizonyos, hogy a legnagyobb számú árutétel a pozsonyi behozatalok sorából ebből a posztófajtából mutatható ki (106 eset). Az utánzással is fokozódó tömeggyártáson túl a behozatal növekedése is okozhatta, hogy az arrasi posztó ára a pozsonyi forgalomban az 1440-es évektől az 1460-as évekig állandóan csökkent. Arrasi szőttes (haras) szerepel az 1510 körüli bártfai tarifában is, valamennyi németalföldi posztónál alacsonyabb vámértékkel.[18]

[17] *F. Graus:* i. m. 23, 93, 96, 99—100, 102—103. l.; Účty hradu Karlštejna z let 1423—1434, 23, 70, 88, 89. l.; *H. Oesterley:* i. m. 692. l.; *Gáldi L.:* i. m. 25. l.; *Georg Korn:* Breslauer Urkundenbuch. I. 226. sz.; Zsigmondkori Oklevéltár. II/2. (Összeállította *Mályusz Elemér.* Bpest, 1958). 5741. sz.; vö. *Henri Pirenne:* Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323—1328 (Bruxelles. 1900), 229. l.; *István Kniezsa:* Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpaten (Archivum Europae Centro-Orientalis. Tome II. Fasc. 1—2. Bpest. 1936) 126. l.

[18] *Gáldi L.:* i. m. 27. l.; *Gustave Fagniez:* Documents I. 190, 278. sz.; *Emilio Gonzalez Lopez:* Historia de la Civilizacion Española (New York, 1959), 196. l.; *Fritz Rörig:* Das Einkaufsbüchlein der Nürnberg—Lübecker Muljchs auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495, 321. l.; *Wolfgang Fleischer:* Die deutschen Personennamen. 143. l.; Arrasban és Németalföldön gyártott *harras*, *rasch* posztóra és közép-európai forgalmára *M. Małowist:* Studia . . . 93, 98, 105, 109. l.; *Kováts Ferenc:* Nyugatmagyarország áruforgalma 11, 20—22, 52, 101—104, 160, 168—173, 211—212. l.; *Iványi:* Bártfa lt. II. (kézirat) 4145. sz. — Egyelőre megoldatlan és csupán a további kutatás érdekében jegyezzük fel ide a XV. századi magyarországi forrásokban ismételten előfor-

A nagyvárosi, kisvárosi és falusi posztóipar összefüggéseinek ismeretében a „draperie rurale" Pirenne-féle terminológiája helyett pontosabbnak látszik a „vidéki posztóipar" kifejezés, amely az iparos kisvárosok, pl. a nyugatflandriai, gótikus építészetével is kitűnő Poperinge (Poperinghe) esetét jobban fedi. Fontos kérdés, hogy az új posztóipar gócai mikor is tűnnek fel önálló név alatt külföldön. Ez mutatja ugyanis valamely posztómárka kialakulását. Poperinge a XIII. században bekerült a Londoni Hansába. XIV. századi önálló szerepe már kétségtelen, erre utal igen kiterjedt német kereskedelmi kapcsolata. Ezt annyiban kell itt idéznünk, hogy jól láthassuk a városka olcsó tömegárura való specializálódását. Egyetlen lübecki cég 1340 és 1349 közötti ügyleteiben 33 eset mutatható ki, amikor összesen 853 vég poperingei posztót vásároltak — hogy nagyban adják tovább. Az újabb flandriai posztóipar gyártmányai Csehországban aránylag korán jelentek meg, de nem lehetett nagyszámú helység, amelynek termékei idáig utat törtek. A *poperingei* posztó Prágában már 1296-ban szerepel, Pernaban pedig 1325-ben. Egy 1330 előtti prágai árurangsorban a poperingei (panni de Popring) a legolcsóbb — a könnyű tournaii posztóval egy szinten álló — posztófajta. Nyilván ez is tette versenyképessé. A poperingei posztó megtalálható volt Boroszló posztópiacán (1327, 1400).[19]

Csaknem egyidejű ennek a posztófajtának magyarországi felbukkanása, a régebbi irodalom azonban a névből nem lokalizálta a gyártási helyet, előfordult levezetése a bíborszövet francia megfelelőjéből (pourpre). Már 1286-ban említenek Esztergomban poperingei posztót (de popri), amit a szepesi prépost javadalmaként kötnek ki, midőn a káptalannal egyeztetik. Ezt a posztófajtát ugyanis nem olvashatjuk yperninek, ahogyan Zolnay László értelmezi. 1339-ben újra előjön a poperingei posztó (de panno popreng). A bíborszövettől való elkülönítést teljesen biztonságossá az 1343. évi — nehezen olvasható — bihari vámtarifa teszi, amelyben mindkettőről szó esik: a bíborposztó a

---

duló posztófajtát: kaumer. Az Ofner Stadtrechtben a közepes értékű posztók között fordul elő (424. pont: Kawmar). Das Ofner Stadtrecht. (Herausgegeben von Karl Mollay) 197, 222. l. Értelmezése: Kammertuch, ami nem felel meg a jogkönyvben szokásos helynévi megjelölésnek. Az sem állapítható meg pontosan, a posztónevek kettős megjelölési rendszere miatt, hogy a Kawmar egyszerűen helynév-e vagy abból képzett melléknévi alak. Az első esetben talán Kolmarra gondolhatnánk, a második esetnek megfelelő helynevet (Kaum) nem ismerünk a posztógyártó helyek között. Az 1436. évi harmincadjegyzékben (Chawmer) végenkint 1 aranyforint és 1 garas járt utána. A XV. század derekán elég gyakran bevitték Pozsonyba. Az irodalomban a pozsonyi harmincadkönyv alakváltozatai (kaumer, kawmer) alapján elég határozottan felmerült a cambray-i értelmezés, olykor mégis couvin-i értelmezést is lehetőnek tartva. A harmincadon 1 vég után 1 aranyforintot szedtek. *Kováts Ferenc:* Nyugatmagyarország áruforgalma 52, 99, 102, 104, 168, 172—173, 211. l. Cambray azonban nyelvileg nehezen felel meg az ismert posztónévalakoknak. Mellette csak az szól, hogy ez régi posztógyártó központ, amely a XIII. században a Londoni Hansa tagja, a jegyzékben: Cambrais. Ebbe a szervezetbe számolják olykor rajta kívül Escouvins helységet is. *Gustave Fagniez:* Documents I., 190. sz.; *P. J. Blok:* Geschichte der Niederlande. I. 435. l. Ismét nehézséget okoz, éspedig tartalmilag az, hogy a középkor későbbi szakaszában, amikor Magyarországon posztónk felmerül, a cambray-i posztó olcsó tömegáru volt, zöldszínű változatát az alacsonyabb rendi állású nők hordták. *Fritz Rörig:* Mittelalterliche Weltwirschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode (1933), 358. l. Így a magyarországi vámtételekkel kevéssé egyeztethető.

[19] *P. J. Blok:* Geschichte der Niederlande. I. 435. l.; *Fritz Rörig:* Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode, 358. l.; *W. Długoborski—J. Gierowski—K. Maleczyński:* i. m. 100, 119. l.; *F. Graus:* i. m. 99, 102—103. l.; Reg. dipl. nec non epist. Boh. et Mor. IV. (J. Emler), 1760. sz.

legértékesebb (de una petia panni purpuri octo denarios), a poperingei csak negyedannyit ér (de petia panni pop . . . duos denarios), a könnyű tournaiival egy szinten (akár a fentebb említett prágai listában). 1353-ban foglalták oklevélbe azt a három évvel azelőtti esetet, hogy Fulo Andrástól és társaitól, tokaji polgároktól nyílt úton különféle értékeket raboltak el gonosztevők, s akkor a posztófajták között szerepel a poperingei (panni de popring). 1355-ben egy Bihar megyei birtokcsere kapcsán szerepel ismét a szóban forgó posztófajta. A nagyváradi püspök ugyanis két birtokrész ellenében két telket ad, s az árkülönbözetet más úton egészíti ki — így szerepel poperingei posztó is (unum stamen panni de Papring). Ez az áru tehát kétségtelenül rendszeres forgalom tárgya volt a Tiszántúlon. Poperinge posztója (de Pampryngo) 1476-ban a nagyváradi vámtarifában szerepel az alacsonyabb értékűek között, de egyúttal értékjelző is („a hozzá hasonlók" kifejezés fordul elő), ami talán más új posztóipari gócokat is takar. Magyar viszonylatban mindenesetre ezek kisebb versenyt támaszthattak a flandriai nagyvárosok posztóiparának, mint Brabant vagy Liège tartományok iparvárosai.[20]

A kelet-flandriai Eecloo helység durvább posztója a XV. század derekán (*acolay*, *acolai* néven) eljutott Pozsonyba, ahol harmincad fejében végenként $^2/_3$ forint terhelte. A 32 behozatali eset közül, ami ott felülmúlta valamennyi németalföldi behozatal számát — kivéve az arrasi posztó különleges esetét —, csak 4 származott idegen behozótól, míg 28 pozsonyitól. Gailsam Albert társasága és Ulrik szatócs egyaránt behozták ezt az árut.[21]

Grammont (Geraardsbergen) kelet-flandriai, a flamand nyelvi határvidéken fekvő helység az új posztóipar kis, de fontos központja volt. Grammont posztója 1396-ban már szerepel Krakkóban, az olcsók között. Eljutott Csehországba is.[22] Az exportban való ilyen távoli siker egybeesik a városka súlyának növekedéséről ismert egyéb adatokkal.[23] A flandriai Ghistel posztója eljutott Boroszló piacára 1327-ben.[24]

Ezzel a németalföldi posztók közép-európai kereskedelmének három nagy szakaszát áttekintettük. Míg az első kettő (régi flandriai és kelet-németalföldi) árujának kiemelkedő minőségével hódított teret, addig a harmadik (az új flandriai posztóipar) olcsóságával igyekezett piacokat nyerni. De hiába bírkóztak meg a helyi posztóipar ellenállásával és a német posztófajták versenyével, egyszerre csak a nyersanyagellátás nehézségei és ezzel összefüggésben egy új ellenfél (az angol) megjelenése vágták el sikereik útját. Igaz, hogy a flandriai és kelet-németalföldi posztógyártás hanyatlása nem jelentette Németalföld textiliparának és kereskedelmének végét, a XVI. században is

[20] *Ferdinandus Knauz:* Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. T. II. (Strigonii 1882) 188. sz.; *Bartal Antal:* A magyarországi latinság szótára, 503. l.; *Szamota—Zolnai:* i. m. 780—781. hasáb; *Zolnay L.:* i. m. 108. l.; *Teleki József:* Hunyadiak kora Magyarországon. XII. köt. 602. sz.; *Géresi Kálmán:* Gróf Károlyi család oklevéltára. I. (Bpest. 1882), 139. sz.; *Nagy Imre* (szerk.): Anjoukori Okmánytár VI. köt, 223. sz.; *Kubinyi A.:* i. m. 211, 213. l.

[21] *Kováts F.:* i. m. 15, 52, 99, 102, 104, 160, 172—173. l.; *H. Oesterley:* i. m. 145. l.

[22] *F. Graus:* i. m. 103. l.; *W. Długoborski—J. Gierowski—K. Maleczyński:* i. m. 100. l.; a nyelvi hovatartozásra Annales Gandenses. Annals of Ghent (Translated . . . by Hilda Johnstone. London. 1951), 98. l.

[23] 1408 és 1515 között Grammont százalékos részvállalása megnőtt a flandriai subsidium (aide) városok és falusi vidékek közötti felosztásában. *Armstrong:* The Burgundian Netherlands (The Renaissance), 255. l.

[24] *W. Długoborski—J. Gierowski—K. Maleczyński:* i. m. 119. l.

virágzott a Németalföldről Itáliába irányuló kereskedelem az Alpokon át s a déli vizeken, továbbá szoros áru- és hitelkapcsolatok jöttek létre — amit áttelepülések is kísértek — Antwerpen és Leipzig között a XVI. század során a németalföldi posztó és a német fém cseréje alapján. Sőt párhuzamosan emelkedett fel a XIV—XVI. század során a saját kártolt gyapjúval rendelkező Észak-Németalföld (Hollandia) posztógyártása és tört előre kereskedelme az északi vizeken és országokban, majd a XVII. századra kiterjedt (Amsterdammal, Leidennel kapcsolatban álló) holland posztó-, vászon-, szövetpiac jött létre Genfben, ahonnan az áru egy részét továbbadták — Zürich, Schaffhausen közvetítésével is — Itália és Németország kereskedelmének. De ennek nem volt közvetlen kihatása a magyarországi posztópiacra. Németalföld és Magyarország gazdasági érintkezése a későbbi időben a réz, rézgálic és hamuzsír kivitelére tolódott át.[25]

Közben nagy változások játszódtak le az angliai textiliparban is. A XII—XIII. században ez az ország gyapjúkivitelével tűnt ki, de történeti adatok és családi nevek jelzik az angol textilipari ágazatok kibontakozását. A XII—XIII. században már kifejlődtek a legrégibb finom posztóipari központok, mint Lincoln (amelynek áruja Nicola néven eljutott Velencébe is), London, Oxford, Nottingham, York, Winchester, Stamford. A XIII. századtól kezdve a szintér áthelyeződött vízben gazdagabb helyekre, ahol kallómalmok működhettek. A technikai feltételek összefonódva a társadalmi mozgatóerőkkel egyengették az angol vidéki posztóipar kibontakozását, amelynek alapján a XV. századtól a gyapjúexport mellé felzárkózott az angol félkész, majd kész posztóexport, hogy a XV. század közepén már nagy súllyal szerepelhessen, immár a gyapjúkivitel rovására. Az angol királyok ipar- és külkereskedelmi politikája, a kereskedőtársulatok merész vállalkozásai ki tudták használni a százéves háború és a németalföldi politikai viszonyok hullámzásait, s növelve a flandriai és brabanti városi posztóipar gyapjúellátási gondjait

[25] *H. Arndt* stb.: Leipzig in acht Jahrhunderten 48—49. l.; *Anne-Marie Piuz:* Affaires et politique. Recherches sur le commerce de Genève au XVIIe siècle (Genève. 1964), 259, 265, 280—281, 322, 330, 333, 341—342, 348—350. l.; *Fritz Rörig:* Grosshandel und Grosshändler im Lübeck des 14. Jahrhunderts (1925), 221. l.; *ua.:* Die Entstehung der Hanse und der Ostseeraum. 560, 562—563. l.; *ua.:* Das Meer und das europäische Mittelalter (1951), 655. l.; *Eli F. Heckscher:* An Economic History of Sweden (Cambridge. Massachusetts 1954), 46—48, 62—64. l.; *P. J. Blok:* i. m. I. 342. l.; *Rudolf Häpke:* Wirtschaftschgesichte. I. (Leipzig, 1928), 137. l.; *Heinz Pannach:* Einige Bemerkungen zu den sozial-ökonomischen Problemen um Jürgen Wullenwever. (Vom Mittelalter zur Neuzeit. Herausgegeben von Hellmut Kretzschmar, Berlin. 1956) 119. l.; *P. J. Bowden:* i. m. 214. l.; a holland posztógyártás és export fejlődésére *M. Małowist:* Studia . . . 296—369, 433. l.; *Marian Małowist:* Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siècles (La Pologne au Xe Congrès International des sciences historiques à Rome. Warszawa. 1955), 127—128. l.; *N. G. van Kampen:* Geschichte der Niederlande. I. (Hamburg. 1831) 302—303. l.; *Bruno Kuske:* „Köln". Zur Geltung der Stadt, ihrer Waren und Maßstäbe in älterer Zeit (12—18. Jahrhundert). (1935), 159. l.; *Fritz Rörig:* Die europäische Stadt (*Goetz:* Zeitalter der Gotik) 334. l.; *H. A. Enno van Gelder:* Histoire des Pays-Bas du XVIe siècle à nos jours (Paris. 1936), 5. l.; az angolok és hollandok kiemelkedő szerepéről a Hansa gazdaságpolitikája elleni küzdelemben *André Joris:* La Hanse Teutonique au moyen âge (Le Moyen Age № 2, 1965), 310, 313. l.; *Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedés története Magyarországban, a három utolsó század alatt (Buda. 1840), 85. l.; *Emile Coornaert:* Les français et le commerce international à Anvers. Fin du XVe XVIe siècle. II. (Paris. 1961), 114—115. l.; *Jakó Zsigmond:* A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története (Bukarest—Nagyvárad. 1956) 31. l.

törtek be posztóval annak piacaira. A XV. század derekától már Velence, Köln, Frankfurt, Nürnberg — tehát a közép-európai országokkal élénk forgalomban álló városok — kereskedői igyekeztek angol posztókat (Köln 1439: pannorum insule Anglie) beszerezni és továbbvinni. Kialakultak a versenyképes angol szövetfajták, pl. a Worsted (a norfolki Worstede helység nevéből). A XVI—XVII. századra azután számos fajtát gyártott már az angol posztóipar, pl. széles posztó, vegyes posztó, kersie stb. El is hagyta a német gyapjúipar fejlettségét. A XVI. században már benyomult az angol posztó — egyideig még a gyapjú mellett — Németalföldre (Antwerpen, ahol 1521-ben Albrecht Dürer is találkozott ezzel az áruval: weiß englisch Tuch), majd Németországba (Hamburg, Emden, Stade). A XVI. század végén angolok már Nürnbergben is jártak. Ezekről a helyekről tovább áramlott az angol posztó Közép-Európába is, eddig hihetetlen mennyiségben árasztva el Európa legkülönbözőbb részeit (a legsikeresebb kivitel évében, 1550-ben London 132 000 vég rövid posztót exportált!). A spanyol—angol viszonyok, a németalföldi fejlemények és a közép-európai hadiesemények mind kihatottak az angol posztóexport esélyeire, annál fontosabb volt tehát számukra az újabb, távolabbra kereskedő társaságok kialakítása, újabb piacok megnyítása (pl. Levantei Társaság). Ezzel csak többirányúvá válhatott az angol posztó beáramlása Közép-Európába. Így érthető Luther panasza 1524-ből az aranyát-ezüstjét idegen országokba küldő és elszegényedő Németországról — Angliának kevesebb aranya volna, ha Németország a posztóját meghagyná neki. De a gazdasági erőviszonyok és a fogyasztói érdekek nem engedték meg az angol export útjának elzárását. 1525 táján a londoni posztó volt a dél-német parasztviselet egyik anyaga (Lindsche . . . Bekleidung), amire a Feketeerdő parasztfelkelésének bukása után grófi tilalom terjedt ki. Csakhogy nem oly távol, Genfben a XVII. századra az angol posztónak is tekintélyes átmenőhelye alakult ki, ahonnan az árú egy hányadát Itáliába, illetve Németországba vitték.[26]

[26] *Josef Kulischer:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. (Berlin, 1954), 264. l.; *Fritz Rörig:* Aussenpolitische und innerpolitische Wandlungen in der Hanse nach dem Stralsunder Frieden, 154—155, 163. l.; *ua.:* Das Einkaufsbüchlein der Nürnberg—Lübecker Mulichs auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495. 321, 324, 329. l.; *ua.:* Die Entstehung der Hanse und der Ostseeraum, 543. l.; *E. Lipson:* The Growth of English Society (London. 1954), 53. l.; *Hektor Ammann:* Städtegeschichte (Zeitschrift für Schweizerische Geschichte 30. Jahrgang. 1950), 98. l.; *G. M. Trevelyan:* English Social History. A Survey of Six Centuries Chaucer to Queen Victoria (² Norwich. 1946), 3, 14, 33—36, 197, 200. l.; *A. C. Crombie:* Histoire des sciences de Saint Augustin à Galilée (400—1650) Tome I (Paris. 1959), 176. l.; az angol posztógyártás és export fejlődésére *M. Małowist:* Studia. . . 209—278, 369, 445. l.; *S. T. Bindoff:* Tudor England 18—20, 64, 122—123, 140—141, 143—144, 202, 285, 287. l.; *H. C. Darby*: The face of Europe on the eve of the Great Discoveries (The Renaissance), 42. l.; *P. J. Bowden:* i. m. 41—42, 53, 77, 99, 185, 187, 193, 214. l.; *A. L. Morton:* Az angol nép története. I. (Bpest. é. n.), 158—159, 213. l.; *Fritz Rörig:* Die europäische Stadt (Goetz: Zeitalter der Gotik) 331. l.; *Henri Pirenne:* Les Anciennes Démocraties des Pays-Bas (Paris. 1910), 254. l.; *Bruno Kuske:* Die Handelsbeziehungen zwischen Köln und Italien im späteren Mittelalter (1908), 34—35. l.; The Oxford International Dictionary of the English Language. II. 2453. l.; a *worsted* márkára és elterjedésére *M. Małowist:* Studia . . . 66, 219, 242, 246—247. l.; *Du Cange:* Glossarium. V. 62. l.; *Jürgen Kuczynski*: Die Krise des Feudalismus in Deutschland (Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Jahrgang IV. 1954/1955. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Heft. 2) 99. l.; *van Kampen:* i. m. I. 301—302. l.; *van Gelder:* i. m. 12. l.; *B. E. Supple:* Commercial Crisis and Change in England 1600—1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy (Cambridge, 1964), 29, 91. l.;

A nagy versenytárs, az *angol* posztó aránylag hamar feltűnik a Keleti-tenger partjain és Közép-Európa piacain. Gdańsk (Danzig) már a XIV. század végén védekezett az angol kereskedők behatolása ellen, majd 1388-ban megegyezve az angolok szabad kereskedelmi tevékenységre kaptak jogot Poroszországban, viszont 1397-ben újra korlátozni akarták őket. Az Angliából tengeri úton Gdańskon át vitt posztót (engelischen want) említik — Boroszlóra való tekintettel — az 1404-i gdański Hansa-gyűlésen. Gdańsk bevitelében a posztó jelentékeny hányadot tett ki (1407—23: 44,8%, 1426—32: 16,4%, 1436—42: 10,8%, 1451—53: 78,6%), aminek egy része vehető angol posztónak. A későbbiekben Lengyelország élénkülő és jövedelmező gabonakereskedelme a holland—lengyel, angol—lengyel tengeri kapcsolat adottságain túl közvetlenül hozzájárult a posztó és kersie fajtáinak kedvező eladásához Lengyelország különböző részein. Ezt a fontos összefüggést angol részről a XVII. század elején hangoztatják, utalással Gdańsk gabonaforgalmára. A krakkói posztónyírás 1364. évi szabályozásában már szerepel az angol posztó, a híres olasz és németalföldi posztófajták értékének felére téve, de a lengyelországi posztónál jobban értékelve. Prágában viszont már 1363-ban, majd 1407-ben említenek angol posztót.[27]

Magyarországon is a flandriai posztók mellett, ill. után, a rajnai, délnémet, cseh-morva, sziléziai és lengyel posztókkal versenyezve a külföldi áruk között megjelent az angol posztó. Az Ofner Stadtrechtben már szerepel a *londoni* posztó (424. pont: Von Lundisschen), még hozzá az elsőrendű áruk között. Az 1436 évi iratban az *angol* (Englisch) és a londoni (Lündisch) azok sorában szerepel, amelyek harmincada végenkint 1 aranyforint és 1 garas. Bártfán 1426-ban szerepel angol posztó (uno panno Anglecali), majd 1439-ben szolgálati megállapodás díjazásának részeként ismét (panni Englisch). A pozsonyi harmincadkönyv szerint 1 aranyforint vámszabás járt az angol posztók, az angol kendők s a londoni posztók után (tuch Englisch, Englisch lakchen, lundisch). E nem nagy tételek mellett még aacheni „angol" posztó tételei is megtalálhatók a pozsonyi harmincadkönyvben. Ezek harmincada csak 2/3 forint. Az 1510 körüli bártfai jegyzékben a közepesen olcsók között szerepel a londoni posztó (Lundis). 1516-ban szerepel a londoni posztó (pro panno Londis); 1523-ban a szederszínű londoni posztó (ex panno Londys coloris rubei); 1524-ben ugyanazt említik (pannum londis rubei coloris); 1528-ban szó esik bizonyos mennyiségű londoni posztóról (pannum londys vlnas syngh XII); 1531-ben említik a londoni posztót (de panno Londis); 1539-ben a fehér londoni posztót (pannus albus londis). A Nádasdiak későbbi számadásaiban bőséges adatok mutatják a londoni posztó kiterjedt forgalmát: 1544-ben a Bécsben beszerzett posztók között szerepel a vörös londis, zöld londis, inasruha számára fekete londis, valamint Bécsben nyírőnek adnak át

Albrecht Dürer: Tagebuch der Reise in die Niederlande (Leipzig, é. n.) 70. l.; *Margarete Schindler:* Buxtehude. Studien zur mittelalterlichen Geschichte einer Gründungsstadt (Wiesbaden, 1959), 64. l.; *Günter Fabiunke:* Martin Luther als Nationalökonom (Berlin. 1963), 114. l.; Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges (Gesammelt und herausgegeben von Günther Franz) (München. 1963), 202. sz.; *A.-M. Piuz:* i. m. 259, 265, 280, 330, 341—342, 348, 350. l.

[27] *Fritz Rörig:* Aussenpolitische und innerpolitische Wandlungen in der Hanse nach dem Stralsunder Frieden 163. l.; *ua.:* Grosshandel und Grosshändler im Lübeck des 14. Jahrhunderts, 244. l.; *C. Grünhagen:* i. m. 40. l.; *H. Samsonowicz:* Struktura handlu gdańskiego . . . 707—708. l.; *B. E. Supple:* i. m. 29. l.; *L. Fournier:* i. m. 207. l.; *F. Graus:* i. m. 103. l.

londis posztót. 1550 körüli Nádasdi-számadásban számos tétel mutatja a londoni posztó (a szövegben rövidítve: Lon) gazdag színváltozatait: zöld, szederjes, világoskék, veres, szekfűszín szerepel belőle. 1551-ben Thurkowyth (gazdag budai család tagja) hozott Bécsből posztókat a Nádasdiak számára, ezek közt szerepel fekete londÿs, s ebből visznek fekete Londis-t Erdélybe is. 1552-ben a Nádasdiak számadásában szerepel dolmány készítésére adott szederszínű londoni posztó (de panno rubeo londis raso). 1557-ben az ő irataik említenek kék, meggyszínű, valamint testszínű londoni posztót (londys). 1558-ból tudjuk, hogy Alsólendva árszabása szerint a londoni posztó (londis) singjét 2 krajcárért nyírták — azaz kétszer drágábban, mint a nürnbergi posztóét. A forgalom irányára is fényt vet Kalmár Gergely deák regestrumja nem egészen két évtizeddel későbbről: ő Krakkóba vitt borokat és onnan hozott árukat, pl. 1575-ben 9 fél vég londoni posztót (londis) Kassára. 1576-ban Szabó Kristófnak a deák egy zöld londis farkas bőr subáját adta át tartozás fejében. Talán a londoni posztók útjának Krakkó előtti szakaszait is sejteti, hogy Kalmár Gergely többi behozott áruja között gyakori a boroszlói posztó (barazlai: 1574, 1575, 1578). A londoni posztó későbbi magyarországi pályafutása során már finomság szerint is gyakorta megkülönböztetve szerepelt: már 1598-ban felbukkan a finom londoni posztó (ex panno faylondis), amelynek neve németből érthető meg („feines lündisches, lundisches Tuch"). 1606-ban Károlyi Fruzsina kelengyéjében a szolgáló leányok ruhadarabjai közt szerepel két szederjes, finom londoni posztóból (fajlongis) készült subácska. 1618-ban a szalónaki falu-bíróságának perjegyzőkönyve őrzött meg említést egy londoni szövetből (londis) készült szoknyáról, mint amin túl semmit sem adtak. 1620-ban Sárospatakon említenek egy szép ujjú, londoni szövetből (Failongis) készült zöld mentét. 1626-ban Károlyi Mihály úgy végrendelkezett, hogy Irényi Miklósnak paripa és pénz mellett tíz sing finom londoni posztót (failongis) adjanak. 1627-ben a kassai szabók céhének árszabása a készítmények árát természetesen az anyag alapján is szabja meg. Így szerepel gallérnélküli mente finom londoni posztóból (failondis), nadrág ugyanabból (fajlondis), dolmány londoni posztóból (londis), süveg finom londoni posztóból (failondis), „angliai szoknya" (nyilván szoknya angliai posztóból), szoknya finom londoni posztóból (failondis). A kassai nyírőcéh árszabása 1633-ban a finom londoni posztó (fajlondis) singjének nyírését éppúgy 5 dénárban szabta meg, mint a skarlát és gránát posztóét. 1635-ben zöldszínű finom londoni posztóból (failongis) készült mentéről esik szó. Ugyanazon évben a kassai szabócéh árszabása olyan anyagokból készült ruhadarabokat emleget, amelyek szintén beletartoznak az előbbi körbe, egyben gyors időközben is mutatják a posztófajták nevének ingadozását: dolmány finom londoni posztóból (failongis), „angliai mente", „angliai süveg", „angliai szoknya", szoknya finom londoni posztóból (failongis). Egyidejűleg a nyírőcéh megszabja a finom londoni posztó (failongis) singének nyírási árát 5 dénárban, akár a gránát, lazus és morvai posztóét, de a skarlát posztóé ezúttal drágább, 6 dénár. 1636-ban sárospataki parlagszőlő eladási árának volt alkotórésze négy sing veres londoni (faylondis) posztó. A posztómárka nevének további torzulását mutatja 1669-ben a finom londoni posztóból (fajlendis) csináltatott szoknya forrásbeli neve. 1686-ban és 1687-ben a makovicai uradalom számadásában szerepelnek a különféle minőségű londoni posztók (Fajlondis posztott; praesidiarius hajdúk szamara Közlondist). 1692-ben az erdélyi fejedelmi uradalmak (Gyulafehérvár, Déva) személyzetének járandóságát részben posztóban határozták meg. Ennek kap-

csán a londoni posztó minőségi különbségeit élesebben hangsúlyozták a kikötések: prédikátornak mindkét helyen finom londoni posztóban adtak juttatást (fajlandis), viszont az órához látó lakatosnak és az asztalosnak közönséges londoni posztó (közlondis) járt. Az utóbbi név képzése már eltért a finomnak hagyományossá vált németeredetű nevétől s a szóösszetétel első felének magyarsága jelzi, hogy addigra a londoni posztó német eredetű neve magyarnak számított már. Viszont azt is meg kell vallanunk, hogy talán nem minden „londoni posztó" volt valóban londoni eredetű. A márka annyira elismert volt, hogy dél-francia posztókat is gyakran bújtattak a londoni posztó jól csengő neve alá (londres, londrines) s úgy vitték 1670/85 táján a levantei piacra. Ennek egy része esetleg szintén a magyar piacra került.[28]

Az előbbiekből kétségtelen, hogy a németalföldi posztófajták mellett, majd egyre inkább helyett, az elsőket kiszorítva, folyamatosan szerepelnek a londoni posztó előfordulásai. Már ez is fényt vet a közép-európai piacért folyó versengés eredményeire. Ezt az írott forrásanyag egyértelműen bizonyítja, ahol az angol posztó neve csak ritkán fordul elő a londoni mellett. Mégis helyesnek érezzük számos régi nyelvész és Varga Endre felfogását, akik a „londoni" posztót, szövetet angolnak fogták fel — úgylátszik gyűjtőfogalomként. Felfogásuknak helyességét az angol posztógyártás és posztókereskedelem szerkezetével lehet bizonyítani.[29]

A fentiekből látható, hogy az angol posztófajták, gyártási helyek kevésbé ragadhatók meg, mint a németalföldiek. Pl. az elterjedt angol árucikk, a *kersey* csak kivételesen mutatható ki a közép-európai forrásokból, de ezek nem egyszeri előfordulások. Ez a posztófajta kiterjedt felfogás szerint a Suffolk

[28] *L. Makkai:* Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bpest. 1963) 32—33. l.; Das Ofner Stadtrecht 196. l.; *Fejérpataky:* Magyarországi városok régi számadáskönyvei 227, 473. l.; *Kováts F.:* Nyugatmagyarország áruforgalma 52, 99, 102—104, 211. l.; *Iványi:* Bártfa lt. II. (kézirat) 4145. sz.; *Szamota—Zolnai:* i. m. 212, 550, 592. hasáb; *Belényesy Márta—Kumorovicz L. Bernát— M. Kállai Erzsébet:* Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból. Fasc. I. (Bpest. 1959; rotaprint) 88, 127. l. és Fasc. II. (Bpest. 1960; rotaprint), 96, 169, 170, 175. l., az ott ezekkel együtt gyakran említett purpian, purpÿan, rövidített alakban: purpi ugyancsak távolról Közép-Európába hozott posztó volt, valószínűleg dél-francia (aragoniai) perpignani, mert az 1495. évi frankfurti böjti vásáron is együtt szerepelt ez a „Parpianisch duch" és az „englisch", *Fritz Rörig:* Das Einkaufsbüchlein der Nürnberg—Lübecker Mulichs auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495, 347. l.; Alsó-Lindva város rendtartása és árszabása 1558-ból. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899), 136. l.; *Kerekes György* közlése: Kalmár Gergely deák regestumja kereskedéséről 1574—82 (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903), 71—73, 83. l.; *Viktor Lumtzer—Johann Melich:* Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes. (Innsbruck, 1900) 92. l.; *Géresi Kálmán:* Gróf Károlyi család oklevéltára. IV. köt. (Bpest., 1887) 19. és 115. sz.; *Varga Endre* (szerk): Úriszék. 151. l.; *Román János* közlése: A sárospataki szőlőművelés történetének 16—17. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban (Sárospatak 1964; rotaprint), 89. és 155. sz.; *Kemény Lajos* közlése: Kassai céhek árszabásai a XVII. századból (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1901), 37—38. l.; *Kerekes György* közlése: A kassai céhek árszabása (limitatiója). Kiadta Kassa város tanácsa 1635. febr. l. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1901), 471—472, 482. l.; Magyar—Zsidó Oklevéltár VIII. köt. (szerk. és kiadta *Scheiber Sándor*) (Bpest. 1965), 373. sz.; Erdélyi fejedelmi uradalmak személyzete és járandósága 1692-ben (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899), 178—179. l.; *A.-M. Piuz:* i. m. 257, 285. l.

[29] *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond:* Magyar Nyelvtörténeti Szótár II. köt. (Bpest, 1891) 518. hasáb; *V. Lumtzer—J. Melich:* i. m. 165—166. l.; *Szamota—Zolnai:* i. m. 550, 592. hasáb; *Varga E.* (szerk.): i. m. 151. l.; *G. M. Trevelyan:* i. m. 36—37, 85, 135. l.; *Bindoff:* i. m. 21. l.; *P. J. Bowden:* i. m. 77. l.

grófságbeli, jelentéktelenségbe süllyedt Kersey faluról nyerte nevét. A kersey durva keskeny posztófajta volt, hosszú gyapjúból szőve és rendszerint bordázott. Amikor 1404-ben Zsigmond király a kassaiak érdekében szabályozta az idegenek ottani kereskedelmi forgalmát, feltehetően a szóban forgó angliai árucikk is bekerült az áruk gazdag lajstromába. Az mindenesetre bizonyos belőle, hogy külföldi kereskedők hozták be Magyarországra ezt az árucikket. Az a körülmény pedig, hogy lengyel és kölni posztók is szerepelnek a felsorolásban, jelzi az angol posztó behozatalának nyugati, ill. északnyugati útját. Az angol árucikk előfordulása annyira ritka, hogy olvasása sem egyöntetű (Hajnik Imre szerint Chirsai, amit Mályusz Elemér Kyrsay formában helyesbít), értelmezése, lokalizálása sem történt meg. Amikor a király meghatározza, hogy az idegen kereskedő milyen árucikkből mekkora mennyiséget bocsáthat áruba, mintegy értéküket is jelzi: 6 vég lengyel posztó, 3 kölni posztó, 2 vég Chirsai-Kyrsay. Még rejtélyesebb a pozsonyi harmincadkönyvben szereplő, és végenkint 1/2 forint vámszabással sújtott, 1464-ben 7 forintos piaci árú kirsing, kirssing posztófajta. Ezt Kováts Ferenc az Alsó-Rajna vidékére lokalizálta, megfelelő eredethelyet azonban onnan nem tudott felmutatni. Felfogását arra alapította, hogy a kirsing-et azonosította a strassburgi Kaufhausszabályzat posztófelsorolásában említett Kirsot fajtával. Az viszont kétségkívül rajnai posztók (Németalföldi keleti széleit is magába foglaló) sorában szerepel. Ennek ellenére a kassai és pozsonyi forgalom cikkét angol áruként itt tárgyalom — ugyanis éppen a kersey volt az egyik kelet-angliai posztófajta, amely a XV. század során betört Európába és vetélkedett a flamand és brabanti árukkal. Évente ezerszámra cserélt gazdát az antwerpeni rakpartokon a kersey — úgyhogy Németalföldön át Németországba, annak kereskedői útján még keletebbre bizony juthatott belőle.[30]

Mivel az angol posztófajták sokkal kevésbé követhetők nyomon neveik alapján, mint a németalföldiek, igen fontosak a különböző magyarországi ásatásokból előkerült angol posztóplombák, ólomból készült igazoló bélyegek, amelyek a felvarrás végett át voltak lyuggatva (feliratuk Honi soit qui mal y pense). Ezek azok a minőségjelző posztójegyek, amelyekről Huszár Lajos meggyőzően bizonyította, hogy azok a török időkben kerültek a földbe, címereik tanúsága szerint 1603 előtt. A lelőhelyekből némi következtetést lehet levonni a Magyarországra kerülés irányairól is (északnyugat, nyugat és dél felől), amennyiben mind a királyi Magyarország területén, mind török uralom alól kimutathatók (Eger, Győr, Buda vár és város, Nagykanizsa, Túrkeve-Móric, Békés, Nagyvázsony). A királyi területen bizonyos, hogy zsold fejében — mint korábban is —, de uradalmi szolgálatok ellenében is szokás volt részben posztóval fizetni. Vagy éppen ezt is visszatartották, akár a zsoldpénzt, amiből a „Se pénz, se posztó!" mondás született. Másrészt a török uralkodó osztály is vagyona egy részét feldolgozatlan ruhaanyagokban (közte lila, zöld, fekete posztók) tartotta Magyarországon. A török alatti területekre ragusai (dubrovniki) kereskedők hoztak be posztót, majd a Levantei Társulat hozta be az angol posztót a Földközi-tenger keleti medencéjébe. Így a dél-német—oszt-

[30] *A. L. Morton:* Az angol nép története I. 158. l.; The Oxford International Dictionary I. (Toronto. 1958) 1082. l.; a *kersey* márkára és elterjedésére *M. Małowist:* Studia . . . 96, 98, 107, 219, 221, 229, 232, 242—243, 318, 433. l.; *Hajnik Imre:* Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt (Századok, 1868), 158. l.; Zsigmond-kori Oklevéltár. II/1. 3268. sz.; *Kováts F.:* Nyugatmagyarország áruforgalma 20, 52, 99, 100, 102—104. l.; *H. Pirenne:* Les Anciennes Démocraties 254. l.

rák-morva és a balkáni kereskedelem útjain egyaránt jöhettek be az áruk számos olyan esetben is, amikor egyelőre azt írásos forrásokból dokumentálni nem tudjuk. Lengyelország felől, de a Balkán felől is juthatott be az angol posztó Erdélybe, úgyhogy még egy népballada is a katona ruhájaként ilyen öltözetet ír le:

„Felöltözék gúnyájába,
Talpig vörös angliába"
(Molnár Anna, udvarhelyi változat)

A verssorok teljesen beleillenek a XVI. századba, amikor számos írott adat szól sárga és vörös fegyveresekről, ilyen ruhába öltözött német zsoldosokról. A századvég ugyanezen évtizedeiből kimutatható, hogy az angol kontinentális posztóbehozatal egyik fő pontján, Bremenben szokásban volt az áru festése (1583—90: rodt engels, fiolen engels, asgrau engels). Így a felsorolt, bizonyára igen hézagos forrásanyagok az angol, a londoni posztókról jól beleilleszthetők az anyagi és szellemi kultúra kereteibe. A posztóplombák eltűnése talán magyarázatot nyerhet a XVII. század elejének politikai és gazdasági eseményeiből. Angol kereskedelmi levelezés mutat rá, hogy a magyarországi háború fenyegetése vagy kinyilvánítása rázkódtatásokat okozott a kersie-k kereskedelmében. Egy angol ügyvivő, Cranfield megbízottja a kontinensen, 1608-ban jelentette haza az angol textiláruk rossz piacának okozóit, így a posztó- és kersieelőállítást nagyobb mennyiségben és olcsón Magyarországon, Sziléziában és határos vidékeken. Másrészt — írja — oly szegény a vidék, hogy nagyon is nélkülözni tudja az angol kersie-t. A magyar régészet eddigi leletei végül is egybeesnek ezekkel a kereskedelmi megfigyelésekkel, de azokkal a statisztikai tényekkel is, hogyan esett az északi kersie kivitele Londonból Németországba és az Egyesült Tartományokba: 1606: 12 186; 1632: 1482; 1640: 237. Ha ez csak az egyik forrás volt is, ahonnan az angol posztó csermelye Magyarország felé folydogált, mégis némi képet ad a magyarországi posztóbehozatal egyik jelentős korszakának lealkonyulásáról. De ez a hanyatlás csak lassan eredményezte a forgalom megszűnését. Az angol posztók tovább szerepelnek: 1686-ban a makovicai uradalomban említik (Angliai posztott), a Tiszántúlon pedig feltűnik 1724-ben (Anglia posztobul valo jo kalpak), 1766-ban (Anglia zöld Posztóbúl), 1781-ben (vőrős Anglia Posztobol való . . . Nadrágban), 1783-ban (Anglia poszto Kamizolba) a viseleti tárgyak anyaga gyanánt. Pedig a XVII. századvégi francia háborúk francia behozatali tilalmai csak kerülő úton vagy csempészáruként, genfi közvetítéssel tették lehetővé az angol posztó bejutását az európai kontinensre, Közép-Európába. Ezeket a csempészárukat éppenséggel megfosztották posztójegyeiktől, a rendes forgalomban pedig hamis fuvarlevelek dél-francia árunak tüntették fel azokat. Innen is magyarázható a régészeti leletek elapadása. Mindennek végleges megvilágítása azonban már további kutatásokra vár.[31]

[31] *Lajos Huszár:* Merchant's seals of the 16th and 17th centuries (Folia Archaeologica XIII. Bpest, 1961), 187—194. l.; *L. Makkai:* i. m. 33. l.; *Méri István:* Beszámoló a Tiszalök—rázompusztai és Túrkeve—mórici ásatások eredményéről. II. (Archaeologiai Értesítő, 1954), 138—140, 142, 149. l.; kiállított posztójegyek az egri Dobó István Vármúzeumban; *Kovács Béla—Szabó János Győző:* Az egri vár élete. Kiállítás az egri vár gótikus palotájában (Eger. 1965), 36. l.; *Iványi Béla:* A Kanizsayak fizetési lajstroma, 1503—4-ből (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1905), 16—17, 19, 21—22, 25, 30, 34. l.;

Д. Секей:

Распространение нидерландского и английского сукна в Средней Европе в XIII—XVII столетиях

Резюме

Автор статьи — с помощью исторических, филологических и археологических методов — изучает один из комплексов вопросов средневековой истории промышленности и товарооборота в отношении Средней Европы: развитие западноевропейского суконоделия, торговлю его продуктами и направления вывоза сукна. Продукция Нидерландов и Англии поступала в Среднюю Европу с Запада и Северозапада, а также со стороны Средиземного моря (Венеции). Останавливаясь на каждом отдельном городе, автор излагает основные проблемы их суконной промышленности и торговли сукном и группируя их в отдельные провинции изучает историю поставки разных видов сукна отдельных городов в Венгрию, Чехию, Силезию, а также Польшу, учитывая и конкуренцию с местной суконной промышленностью в Средней Европе. Центр ранней суконной промышленности Фландрии—город Gent-Gand, товары которого в Венгрии с 1264 г. до первой четверти XV столетия растпространялись под названием гантского или гентского сунка. Этот вид сукна поступил впервые в Чехию в 1290 г., а в Силезию в 1300 г. Сукно валлонского города Tournai поступило в Венгрию повидимому при посредничестве фламандских и немецких торговцев, его название произошло из фламандского названия города, было в обращении между 1279—1476 гг. Сукно из Турнэ в Чехии обнаружилось начиная с 1321 г. Название в Венгрии одного из наиболее важных ранних продуктов промышленности Нидерландов — города Ypres-Yper произошло из французского варианта названия города. Его в Венгрии можно проследить в период с 1311 по 1510 гг. Этот же товар в Чехии обнаруживается с 1296 г., в Силезии — с 1305 г., в Польше — с 1364 г. Сукно фламандского города Brügge-Bruges играло роль в Венгрии только в период между первой четвертью XV столетия и до 1522 г., причем пользовались немецким вариантом названия города, но в то же время, известно о его наличии в Силезии с 1360 г., а в Польше с 1364 г. Сукно города Courtrai—Kortrijk поступило в славянские страны Средней Европы. В статье подробно рассматривается развитие производства и товарооборота Брабанта с учетом соперничества между суконной промышленностью Фландрии и Брабанта. Сукно города Louvain—Leuven в период между 1358—1510 гг. в Венгрии часто упоминается, нередко в качестве налога горожан, вносимого королю, королеве и помещикам; известно в Чехии с 1323 г., Силезии с 1360 г., в Кракове с 1396 г. Сукно города Mechelen—Malines в Венгрии было известно между 1382—1510 гг., в то время как в Чехии с 1323 г., в Силезии с 1360 г., в Польше с 1396 г. в первой четверти XV столетия в Венгрии одновременно появились суконные изделия городов Hérenthals, Lier—Lierre, Tienen—Tirlemont, как под названиями по фламандскому так и по немецкому варианту. Сукно из Тинена в XV столетии в Венгрии настолько часто обнаруживалось, что его название было включено в венгерские словники. Стало извест-

---

Fekete Lajos: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. (Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XV. köt. 1—2. számából. Bpest. 1959) 101. l.; *Fekete Lajos:* Latinok a XVI. századi Budán (Magyar Nyelv, 1961), 22—24. l.; *Demkó Kálmán:* Magyarország hadiereje a XVI. században (Hadtörténelmi Közlemények, 1917), 42—43. l.; *Szendrei János:* Váraink rendszere és fölszerelése a XVI. és XVII. században (Hadtörténelmi Közlemények, 1888), 419—420, 424. l.; *Illésy János:* Várvizsgálatok 1557—58-ban (Hadtörténelmi Közlemények, 1894), 65, 72. l.; *Belényesy M.—Kumorovicz L. B.—M. Kállai E.:* i. m. Fasc. II. 5. l.; *Faragó József* (szerk.); Diófának három ága. Székely népballadák. (Bukarest. 1956) 48—49, 51. l.; *Eckhardt Sándor:* Az ismeretlen Balassi Bálint (Bpest. 1943) 247. l.; *Ludwig Beutin:* Ein Stalherr der Tuchhändlergilde zu Bremen. Ratsherr Diedrich Dieckhoff (1560—1624). (Gesammelte Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hrsg. von Hermann Kellenbenz. Köln—Graz, 1963), 37—38. l.; *B. E. Supple:* i. m. 61, 140 . l.; Magyar—Zsidó Oklevéltár VIII. köt. 373. sz.; *Implom József:* Szótörténeti adalékok (Magyar Nyelv, 1964) 217—218, 364. l.; *A.-M. Piuz:* i. m. 264, 266—267, 348, 350. l. — A további kutatásra vár a szövegben említett angol posztóügynök esetleges azonosítása Lionel Cranfield londoni merchant adventurer ama ügynökével, akiről — amint Makkai László felhívja a figyelmet — *R. H. Tawney:* Business and Politics under James I. c. könyvében (Cambridge. 1958) más magyarországi vonatkozásokat is feltárt.

ным в Чехии с 1364 г., в Силезии с 1400 г. и в Польше с 1396 г. Сукно из Брюсселя в Венгрию поступало между 1394—1476 гг., в Чехию с 1323 г., Силезию с 1360 г., в Польшу с 1396 г. Сукно из г. Vilvoorde в Чехии обнаруживалось с 1350 г. Из остальных провинций Нидерландов можно отметить сукно из Huy—Hoei, в Венгрии с 1312 г., в Чехии с 1350 г.; товары из г. St. Trond—Sint Truiden появились в Венгрии в XV столетии, в Чехии с 1399 г., сукно из г. Maestricht в Венгрии обнаруживалось с 1403 по 1510 гг., текстильные изделия города Arras—Atrecht часто поступали в Силезию начиная с 1360 г., в Чехию с 1400 г., в Венгрию с 1436 г. Наконец, с точки зрения формирования центров сукноделия в провинции автор статьи рассматривает развитие города Poperinge—Poperinghe, продукция которого стала известной в Чехии с 1296 г., в Силезии с 1327 г., а также нередко обнаруживалась в Венгрии между 1286—1476 гг. В то время как ранние товары Фландрии и восточной части Нидерландов завоевали себе авторитет своим высоким качеством, новая суконная промышленность — по свидетельству ставок таможенного тарифа — старалась завоевать рынки своей дешевизной. Однако трудности в области снабжения сырьем и появление английского конкурента помешали ее успешному распространению. Поэтому развернувшийся в этот период голландский суконный экспорт уже не имел непосредственного влияния на суконный рынок в Венгрии. В статье рассматриваются отдельные моменты развития текстильной промышленности Англии, ее старые и более поздние технические и общественные факторы и характерные черты. Английское сукно впервые появилось в Праге в 1363 г., в Кракове в 1364 г., в Венгрии в начале XV столетия; оно стало проникать в эти страны с конца XIV столетия с берегов Балтийского моря. По свидетельству источников частым товаром в Венгрии являлись лондонские и английские сукна в XV—XVIII столетиях. С учетом структуры английской суконной промышленности «лондонское» также собирательное название, которое как правило могло означать то же что и английское. Часто упоминалось и название kersey (в XV столетии). О поступлении в страну английского сукна во многих местах свидетельствовали английские пломбы на сукнах, обнаруженные при раскопках, при этом последняя дата 1603 г. Война в Венгрии в начале XVII столетия и обнищание страны отрицательно подействовали на развитие торговли английским сукном в стране.

Gy. Székely:

La pénétration des espèces de draps néerlandais et anglais en Europe centrale du XIIIe au XVIIe siècle

Résumé

En se servant des méthodes qui sont celles de l'histoire, de la philologie et de l'archéologie la présente étude cherche à analyser les effets qu'avait eus en Europe centrale une problématique de l'histoire industrielle et des échanges au moyen âge: la composition se consacre au développement de la draperie en Europe occidentale au moyen âge, à l'extension de ses produits et décrit les directions des transports. Les produits des éeonomies néerlandaise et anglaise arrivaient en Europe centrale du côté de l'ouest, du nord-ouest et du littoral de la Méditerranée (Venise). En récapitulant les questions cruciales qui s'étaient posées au cas de chacune des villes quant à leur production et leur commerce de draps l'auteur de l'étude soumet à l'examen — eu égard aux provinces — l'arrivée du drap et des espèces de draps en Hongrie, en Bohême, en Silésie et en Pologne. L'auteur n'omet pas de souligner non plus la concurrence que la draperie avait connue en Europe centrale. Le centre de l'ancienne draperie de Flandre avait été Gent-Gand, ses produits répandus en Hongrie de 1264 au premier quart du XVe siècle y étaient connus sous le nom de drap de Gent ou drap de Gand. Ce drap arrive en Bohême depuis 1290 et en Silésie depuis 1300. Quant au drap de la ville wallonne Tournai il fait son entrée en Hongrie par une entremise flamande-allemande gardant dans son nom l'origine flamande; il s'était répandu en Hongrie entre 1279 et 1476. Le drap de Tournai est connu en Bohême depuis 1321. Le nom connu en Hongrie de l'une des plus importantes marchandises primitives d'Ypres-Yper, ville néerlandaise, remonte à une variante française; ce nom s'était répandu en Hongrie entre 1311 et 1510. Ce produit figure en

Bohême depuis 1296, en Silésie depuis 1305 et en Pologne depuis 1364. Le drap de la ville flamande Brügge-Bruges ne joue en Hongrie qu'entre le XVe et le premier quart du XVIe siècle (1522). Il y apparait sous la forme germanisée de son nom, bien qu'en Silésie on le connaisse depuis 1360 et en Pologne depuis 1364. Le drap de Courtrai-Kortrijk s'était répandu dans les pays slaves de l'Europe centrale. Partant de la concurrence ayant existé entre les draperies de Flandre et de Brabant l'étude soumet à une analyse détaillée le développement de la production et du commerce épanouis au Brabant. Quant au drap de Louvain-Leuven, entre 1358 et 1510, on le rencontre souvent en Hongrie; il y marque fréquemment une charge frappant les bourgeois à l'avantage du roi, de la reine et des seigneurs terriens. La Bohême le connait depuis 1323, la Silésie depuis 1360, alors qu'il n'apparait à Cracovie qu' à partir de 1396. Connu en Bohême depuis 1323, en Silésie depuis 1360 le drap de Mechelen-Malines ne fait sa parution en Hongrie qu'entre 1382 et 1510 pour se répandre en Pologne en 1396. Au début du XVe siècle les espèces de draps produites à Hérenthals, à Lier-Lierre et à Tienen-Tirlemont se présentent en Hongrie sous des noms flamands ou germanisés. Celle de Tienen est si fréquente au XVe siècle qu'elle figure même dans les dictionnaires hongrois. Ces espèces de draps sont connues en Bohême depuis 1364, en Silésie depuis 1400 et en Pologne depuis 1396. Le drap de Bruxelles-Brussel ne se répand en Hongrie qu' entre 1394 et 1476, alors qu'en Bohême il est connu dès 1323, en Silésie dès 1360 et en Pologne à partir de 1396. La Bohême connait le drap de Vilvoorde depuis 1350. Quant aux autres provinces néerlandaises on mentionnera le drap de Huy-Hoei, répandu en Hongrie depuis 1312, en Bohême depuis 1350. Le drap de St. Trond-Sint Truiden apparait en Hongrie au XVe siècle, alors que la Bohême le connait depuis 1399, celui de Maestricht pénètre en Hongrie entre 1403 et 1510. Les tissus d'Arras-Atrecht sont fréquents en Silésie depuis 1360, en Bohême depuis 1400 et en Hongrie depuis 1436. Pour continuer l'auteur soumet à l'examen du point de vue du développement des centres ruraux de la draperie l'épanouissement de cette industrie à Poperinge-Poperinghe dont les marchandises étaient parvenues en Bohême depuis 1296, en Silésie depuis 1327 et n'étaient pas en Hongrie entre 1286 et 1476. Pendant que les anciennes marchandises de Flandre et des Pays Bas de l'est avaient excellé par leur éminente qualité la nouvelle draperie de Flandre tentait à gagner — à en croire les taux douaniers — des marchés par ses prix peu élevés. Cependant les difficultés qui avaient surgies par rapport à l'approvisionnement en matières premières et l'apparition du rival anglais coupèrent court à ses succès. Les exportations de draps hollandais, bien qu'accusant une courbe ascendante, n'avaient plus d'effets directs sur le marché hongrois. L'étude passe en revue les différents stades d'évolution de l'industrie textile anglaise et décrit ses anciens et nouveux facteurs d'ordre technique et social. Le drap anglais est connu à Prague depuis 1363, à Cracovie depuis 1364 et en Hongrie à partir du début du XVe siècle; il y pénètre depuis la fin du XIVe siècle au travers du littoral de la Baltique. Selon les témoignages des sources le drap de Londres et anglais est une marchandise fréquente en Hongrie du XVe au XVIIIe siècle. En connaissant la structure de la fabrication des draps anglais l'expression «de Londres» est un nom collectif qui peut en général signifier anglais. Le kersey apparait lui aussi plus d'une fois (XVe siècle). Jusqu'en 1603 le plomb de drap anglais découvert par les fouilles témoigne de la pénétration en Hongrie du drap anglais. Les guerres de Hongrie éclatées au début du XVIIe siècle et l'appauvrissement de la province qui s'ensuivit n'étaient pas sans provoquer des difficultés où se heurtaient les exportations de draps anglais dirigées vers la Hongrie.

Berend T. Iván—Ránki György:

Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában

Az ipari forradalom fogalmával először a XIX. század első felében Louis Blanqui és John Stuart Mill munkáiban találkozunk.[1] Használja a fogalmat a fiatal Friedrich Engels is a század negyvenes éveiben megjelent, az angol munkásosztály helyzetét vizsgáló könyvében.[2] Könyvének bevezetését a következő szavakkal kezdi: „Az angol munkásosztály története a XVIII. század második felében a gőzgép és a gyapotfeldolgozó gépek feltalálásával kezdődik. Mint tudjuk, ezek a találmányok indították meg az ipari forradalmat, azt a forradalmat, amely egyszersmind az egész polgári társadalmat átalakította, s amelynek világtörténelmi jelentőségét csak most kezdik felismerni." Karl Marx A tőke 1867-ben megjelent első kötetében a fogalom úgyszólván általános használata mellett már a „Gépi berendezés és nagyipar" c. fejezet legnagyobb részét szánja az angol ipari forradalom gazdaságtörténeti leírásának.[3]

1887-ben, halála után jelent meg Arnold Toynbee híressé vált előadássorozata — Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England —, ami a tudományos közvélemény figyelmét e történeti folyamat iránt különösen felkeltette. Azóta e figyelem nemcsak hogy nem lankadt, de a gazdaságtörténeti érdeklődés növekedésével már úgyszólván könyvtárnyira duzzadt irodalmat teremtett. A modernkori gazdaságtörténet egyik kulcskérdését képező, és sok oldalról megvilágított történeti probléma napjainkban ismételten az érdeklődés homlokterében áll. A tudomány érdeklődését érthetően táplálja, hogy az iparosítás új világrészekre terjed ki, s számos korábban elmaradott ország új társadalmi berendezkedés keretei között keresi a gazdaság modernizálásának útjait. Egész kontinensek nagy gazdasági választója, iparosodásának megindulása ösztönöz az ipari forradalom történeti útjának elemzésére.

Az ipari forradalom folyamataival foglalkozó gazdaságtörténeti irodalom azonban a fogalom értelmezésének és használatának rendkívül gazdag, sokszínű változatát nyújtja. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a folyamatok egyes kutatói magát a fogalmat szubjektívnek, a történeti valóságtól elrugaszkodottnak, illetve önkényes értelmezésének tekintik. Ellenzik az „ipari forradalom" kifejezést és hadakoznak használata ellen, részben általános történetfelfogásukból eredően, mely a „forradalom" fogalmát általában kerülni kívánja a történelemben, a még inkább a „forradalom" egyoldalú, túlzottan szűk

[1] Vö. *George Norman Clark:* The idea of the industrial revolution. Glasgow. 1953.
[2] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. Bpest, Szikra. 1954. 39. l.
[3] *Marx:* A tőke. I. köt. 1955. 428—448. l.

értelmezése alapján. Utóbbiak csak akkor akarnak forradalmi folyamatról beszélni, ha egészen hirtelen változással állnak szemben. Erről a talajról szegezik az „ipari revolúció" fogalomhasználatával szembe az „ipari evolúció" kifejezését és hangsúlyozzák a fejlődés hosszas, folyamatos jellegét.[4] Ezzel az érveléssel állapítják meg: „Ha visszatekintve azt látjuk, hogy a forradalom két évszázadig tartott és további két évszázad készítette elő, ha okait és következményeit vizsgálva azt látjuk, hogy az emberiség háromnegyed részének tömegei még sokkal inkább farmerek és parasztok mint ipari munkások, kételkedni kezdhetünk, hogy az ipari forradalom fogalma vajon valóban használható volt-e alkalmazása idején . . ."[5]

A szerzők egy csoportja tehát az ipari forradalmat az iparfejlődés általános fogalmával azonosítva, történelmi jelentőségében és a társadalmi átalakulásban játszott szerepében erősen degradálja.

Természetesen jóval több azon gazdaságtörténeti munkák száma, melyeknek szerzői elfogadják az ipari forradalom fogalomhasználatát, hol egyáltalán nem törekedve a fogalom tisztázására, hol igen különböző, néha gyökeresen ellentétes értelmet kölcsönözve a fogalomnak, hol pedig csak nüansznyi megfogalmazásokban térve el egymástól. Az álláspontok gazdag sokaságában mégis kitapintható az a néhány fő tendencia, melyeket — egyetértve D. C. Colemannal[6] — három fő csoportba sorolhatunk. Az első csoportba tartoznak azok a szerzők, akik az ipari forradalmat abban a rendkívül általános értelemben használják, hogy az ipar egyik vagy másik ágában bizonyos gépeket alkalmaznak, technikai átalakulás játszódik le, ami a szerzők felfogása szerint forradalmasítja a termelési folyamatot. Ipari forradalomról beszélnek tehát minden olyan esetben is, amikor valamely iparág más iparágakra és a nemzetgazdaság egészére hatást egyáltalán nem gyakorló nagyobb belső technikai változás játszódik le. Erre az értelmezésre legismertebb példaként az angol E. M. Carus-Wilson 1941-ben közzétett híres cikkét[7] (An Industrial Revolution of the Thirteenth Century), „Ipari forradalom a XIII. században", idézhetjük, mely ipari forradalomnak ítéli az angol textiliparban a kallózás folyamatának korai gépesítését. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás az iparfejlődésben az „ipari forradalmak" sorozatát tételezi fel, ami végül is alig különbözik az ipari forradalom elvetésének szemléletétől.

A második csoportba sorolhatók, akik elvetik az ipari forradalom relativizálását és a folyamatot úgy értelmezik, mint az ipar *egészét* átható, egészére jellemző átalakulást. Ebben az interpretációban az ipari forradalom olyan egyszeri történelmi szakasz, amelyben a korábbi, túlnyomóan kézi erőre alapozott ipari termelést az ipar alapját képező bázis-ágazatokban a gépek térhódítása, a gépi termelés váltja fel, ami egyidejűleg az ipar gyors fejlődését vonja maga után. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e folyamatot nemcsak az egész ipar forradalmi átalakulásaként értékelik, hanem ugyanakkor úgyszól-

[4] *Bowden—Karpovich—Usher:* An Economic History of Europe since 1750. New York. 1937. 17—18. l.

[5] *C. Unwin:* Studies in Economic History (Ed. R. H. Tawney. 1927), idézi: *H. L. Beales:* The Industrial Revolution 1750—1850. An introductory essay. London. 1958 II. kiad. 15. l.

[6] *D. C. Coleman:* Industrial Growth and Industrial Revolution. Essays in Economic History. III. New York. 1962. (Ed. E. M. Carus-Wilson) 334. kk.

[7] *E. M. Carus-Wilson:* An Industrial Revolution of the Thirteenth Century Economic History Review, 1941. XI. 1.

ván kizárólag az ipar *belső* problémájaként tárgyalják. Ennek a szemléletnek egyik legmarkánsabb képviselője a szovjet S. G. Sztrumilin, aki az orosz vaskohászatról írott több kötetes munkájában és tanulmányaiban ebben az értelemben tárgyalja az orosz ipari forradalom folyamatát.[8]

A gazdaságtörténészek harmadik csoportja abban a szélesebb felfogásban értelmezi az ipari forradalmat — anélkül hogy az általános történetszemlélet azonosságát tételezné fel —, amint azt a fogalom első értelmezése során Marx tette, vagy Toynbee — a kérdésre koncentrálva — részletesen is kifejtette. Marx ugyanis kettős értelemben használta az ipari forradalom fogalmát. Egyrészt mint a gőz által forradalmasított iparágak, és ezzel összefüggésben a gazdasági élet egészének — „Az ipar és mezőgazdaság termelési módjában bekövetkezett forradalom azonban — állapítja meg — szükségessé tette a forradalmat a társadalmi termelési folyamat általános feltételeiben, azaz a közlekedési és szállító eszközökben is" — hatalmas átalakulását, másrészt viszont a termelőerők fejlődése, vagyis az ipari forradalom által megváltoztatott társadalmi viszonyokat. Marx tehát végül is az ipari forradalmat mint a technikai, ipari, egész nemzetgazdasági és társadalmi átalakulás egységét értelmezi.[9] A szélesebb nemzetgazdasági-társadalmi értelmezés jellemezte Toynbee felfogását is. Előadásaiban egységben vizsgálta a XVIII—XIX. század fordulójának mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, népességi, gazdaságpolitikai és elméleti változásait, s e nagy gazdasági-társadalmi átalakulás egészét nevezte — a folyamat legjellemzőbb vonását hangsúlyozandó — ipari forradalomnak.[10]

A gazdaságtörténészek széles tábora Toynbee óta is ez utóbb bemutatott értelmezésben szemléli az ipari forradalom folyamatát. A megfogalmazások, a fogalomhasználat természetesen ez esetben is sokszor eltérő. H. L. Beales ipari forradalomról írott könyvében úgy fogalmaz, hogy a folyamat „egy társadalmi rendszer vagy civilizáció átalakulását jelenti egy másikba".[11]

Ez a felfogás egybeesik az angol Ashton nézeteivel,[12] a francia Bairoch álláspontjával,[13] az amerikai Gerschenkron[14] és Clough,[15] illetve a szovjet Jatzunszky[16] véleményével is. Hadd idézzük az angol Coleman egyik pregnáns megfogalmazását: „A fogalmat nem lehet leszűkíteni egyes iparágak bizonyos technikai vagy gazdasági újításaira, melyek vagy fenntartják vagy emelik a növekedési rátát, s ugyancsak nem tekinthető ipari forradalomnak, ha több iparágban tapasztalható a növekedési ráta általános emelkedése. Az ipari növekedés számszerű adatai és a pusztán technikai változások mögé kell nézni a változások igazi lényegére, melyben a népességnövekedés, nagyarányú és

[8] *S. G. Sztrumilin:* K voproszu o genezisze kapitalizma v Rosszii. Voproszi Isztorii 1961. 6. sz.; Isztorija sziderurgii v Rosszii. Moszkva. 1958.

[9] Vö.: *Marx:* A tőke. I. köt. 1955. 281, 296—297, 304—305, 341, 357—358. l.

[10] *Toynbee:* Lectures on Industrial Revolution. London. 1887, lásd még *John U. Neff:* The Industrial Revolution Reconsidered. Journal of Economic History, 1943. I.

[11] *H. L. Beales:* i. m. 30. l.

[12] *Ashton:* The Industrial Revolution. London. 1948.

[13] *P. Bairoch:* Revolution industrielle et sousdeveloppement. Paris. 1963. 15—20. l.

[14] *A. Gerschenkron:* Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge. 1961. 10—11. l.

[15] *Sh. Clough—A. Cole:* Economic History of Europe. Boston. 1952. 393—394. l.

[16] *V. Jatzunszky:* Industrialisation of Russia before 1917. First International Congress of Economic History. Stockholm. 1960.

kiterjedt ipari beruházás és a tudománynak az iparban való alkalmazása figyelemre méltóan hatékony következményei a legfontosabbak az iparosítás gyors kumulatív folyamatának előidézésében. A fogalom ilyen értelmű használata . . . ugyanúgy megfelel a klasszikus angol ipari forradalomnak, mint ahogy megfelelhet annak a folyamatnak jellemzésére is, amit manapság néha, mint Rostow professzor is, az iparosítás kibontakozásának (»take off«) nevez."[17]

Eddigi fejtegetéseinkből is nyilvánvaló, hogy a felsorakoztatott nézetek közül magunk részéről a legutóbbihoz — a harmadik csoportba foglaltakhoz — állunk legközelebb. Annál is inkább, mivel elfogadhatatlannak tartjuk, hogy a gazdaság és társadalom „ipari forradalom"-mal jelzett, mélységesen forradalmi tartalmú átalakulását, mivel hosszabb történeti periódus alatt játszódott le, ne tekintsük a gazdaságtörténelem nagy forradalmának, elfogadhatatlannak ítéljük a folyamat minden jellegű leszűkítését, akár csupán az ipar egészére vagy különösen egy-egy iparág belső technikai problémájára korlátozását. Nem tartjuk azonban teljesen kielégítőnek azt a megközelítést sem, amely ugyan széles értelmezésében a folyamatot nemcsak az ipar „belügyének" tekinti, hanem mint az egész nemzetgazdaságot — tehát mezőgazdaságtól iparon, közlekedésen át a kereskedelemig stb. terjedő átalakulást — átható jelenséget, de nem kapcsolja egybe a gazdasági folyamatot a valóságban vele szorosan összefüggő társadalmi folyamatokkal. A XVIII—XIX. századi gazdasági fejlődés ugyanis egyértelműen azt tanúsítja, hogy az új technikai és gazdasági előrehaladás, vagyis a termelőerők fejlődése előbb-utóbb az egész társadalmi-gazdasági keretet megváltoztatja, és a tradicionális középkori társadalmat modern tőkés társadalommá alakítja át, vagyis új termelési viszonyok kialakulására vezet. Ily módon tehát szoros korreláció áll fenn a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és az ipari forradalom folyamatai között, amennyiben az utóbbi megindulása nélkül a kapitalizmusba való átmenet nem válhat teljessé, ugyanúgy, ahogy a tőkés viszonyok kialakulása és felülkerekedése nélkül az ipari forradalom sem indulhat meg és hathatja át a gazdasági élet egészét. A két folyamat összefüggését nem változtatja meg, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet fogalma inkább a folyamat társadalmi-gazdasági keretei s az azt kifejező jogi és intézményes formák, vagyis a termelési viszonyok oldaláról fejezi ki az átalakulást, míg az ipari forradalom elsősorban a folyamat technikai-gazdasági oldala, vagyis a termelőerők aspektusából közelít. Minthogy nem változtatja meg a belső lényeget az sem, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet jóval tágabb, s megelőzi az ipari forradalom korát, magába foglalva azt a nagy átmeneti időszakot is, amikor a termelőerők fejlődését az iparban még a manufaktúra-korszak kibontakozása jellemezte. Az ipari forradalom folyamata pedig nem zárul le a tőkés viszonyok lényegi felülkerekedésével, uralomra jutásával.

Az ipari forradalomnak a feudalizmusból kapitalizmusba való átmenettel szervesen összefüggő, legszélesebb értelmezéséből indulunk ki, amikor — a továbbiakban — az átmenet, az ipari forradalom kelet-délkelet-európai folyamatát kívánjuk vizsgálni.

*

[17] *D. C. Coleman:* Industrial Growth and Industrial Revolutions. 349—350. l.

A rendelkezésre álló régebbi és újabb irodalom túlnyomó többsége természetszerűen az ipari forradalom klasszikus, úttörő országának, Angliának, valamint az Anglia mögött történetileg viszonylag gyorsan felzárkózó nyugat-európai és észak-amerikai ipari forradalmaknak történetére irányítja figyelmét. Éppen az irodalomnak ez a bősége teszi feleslegessé, hogy ezeket a folyamatokat, melyek a gépek tömeges alkalmazását, a rohamos technikai és technológiai változásokat, az ipar mellett a nemzetgazdaság más ágaiban végbement radikális átalakúlást, a termelés mindezekkel kapcsolatos rohamos emelkedését, a népesség gyors gyarapodását, új társadalmi struktúra kialakítását, a modern burzsoázia és proletariátus színre lépését, vagyis a gazdaságot és társadalmat forradalmasító mozzanatokat ez alkalommal Nyugat-Európa viszonylatában akárcsak összefoglalóan is tárgyalni kívánjuk. Ismeretes, hogy az ipari forradalom a XVIII. század utolsó évtizedeitől elsőként Angliában vetette meg a modern gyáripar alapjait. A gazdaságtörténeti irodalom úgyszólván egyöntetűen konstatálta, hogy az angliai ipari forradalom az 1780-as évektől az 1820-as évekig terjedő nem egészen félévszázadban Angliát, amely már a XVIII. században virágzó manufaktúra-ipara révén a „világ műhelyévé" vált, modern ipari nagyhatalommá tette. A termelőerők forradalmi átalakulása a kontinensre is hamarosan átterjedt, s Franciaországban a XIX. század második negyedében bontakozik ki, míg a nyugati német államokban az 1830-as évektől meginduló ipari forradalom a század közepére eső négy évtizedre bontakozik ki, a német egység megvalósulása idejére már teljesen áthatva a gazdaságot.[18]

A XIX. század közepén a nyugat-európai országokban az iparosodottság és városiasodás már jelentősen előrehaladt. Angliában a XIX. század közepére a városi népesség már túlhaladta a falusi lakosság arányát.[19] Franciaországban 1789-től 1859-re a lakosság létszáma 15-ről 36 millió főre emelkedett, s ugyanakkor a városi lakosság aránya $^1/_5$-ről $^1/_4$-re nőtt.[20] A nyugati területek iparosodása eredményeként a Zollverein keretébe tartozó német államokban az 1830-as 20%-ról 1860-ra 40%-ra ugrott a nem agrárnépesség aránya.[21] Dániában 1860-ra az ipari népesség aránya meghaladta a lakosság 26%-át[22] és hasonló az arány — már a XIX. század elején — Belgiumban.[23]

Kelet-Délkelet-Európa területein a fejlődés másként alakult. A modern gazdasági fejlődést hosszú ideig bénította a jobbágyviszonyok, a robotoló jobbágygazdaság fennmaradása és számos helyen ezzel összefüggésben az állami önállóság részleges vagy teljes hiánya, idegen megszállás és gazdasági

[18] A hallatlanul gazdag irodalomból ezúttal hadd utaljunk csupán a következőkre: *Marx:* A tőke. Bpest. 1949; *I. C. Clapham:* Economic History of Modern Britain. 1927; *H. L. Beales:* The Industrial Revolution 1750—1850. London. 1939; *Maurice Dobb:* Studies in the Development of Capitalism. London. 1947; *Pierre Benaerts:* Les Origines de la grande industrie Allemande. Paris. 1937; Studien zur Geschichte der industriellen Revolution in Deutschland. Berlin. 1960; *Dunham:* La Revolution industrielle en France. Paris. 1953; *E. Hobsbawm:* Forradalmak kora. Bpest. 1964; *T. S. Ashton:* The Industrial Revolution 1760—1830. London. 1948; Cambridge Economic History of Europe. Vol. VI. 1—2. The industrial Revolution and After. 1965; *W. Treue:* Quellen zur Geschichte der Industriellen Revolution. Göttingen. 1966.

[19] *R. E. Cameron:* France and the Economic Development of Europe. New-Yersey. 1961. 6. l.

[20] *E. Levasseur:* Histoire des classes ouvrières en France depuis 1789 jusqu'à nos jours. Paris. 1867.

[21] *R. Benaerts:* i. m. 130. l.

[22] *J. Samsöe:* Die Industrialisierung Dänemarks. Jena. 1928. 11. l.

[23] *R. E. Cameron:* i. m. 325. l.

rendszerek fenntartása. Az ún. második jobbágyság uralma, az elavult feudális viszonyok felszámolása, beleértve a nemesi előjogok megszüntetését is, legkorábban Magyarországon történt meg. Az 1848-as európai forradalmi hullám március 15-én Magyarországon is forradalom kirobbanására vezetett. A forradalmi törvényhozás eltörölte a jobbágyság intézményét, eltörölte a feudális szolgáltatásokat és biztosította a volt jobbágyok egyik jelentős kategóriájának a korábban is birtokukban volt földterületek tulajdonjogát. A nemesi előjogok eltörlése, a közteherviselés bevezetése az egyenlőség előfeltételeit teremtette meg. A forradalom azonban, melynek a társadalmi-gazdasági körülmények viszonylagos fejletlenségéből fakadó sajátos nemesi vezetése eleve korlátokat szabott, nem törte szét a feudális nagybirtokrendszert, nem juttatta földhöz a jobbágyság többségét képező földtelen zselléreket, s az elszenvedett katonai vereség következtében nem tudta biztosítani az ország függetlenségét, önálló államiságát sem. Az 1848. év legkifejlettebb forradalma is ellentmondásos volt, befejezetlen maradt. Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés kompromisszuma pedig úgy zárta le a polgári forradalom időszakát, hogy konzerválta annak befejezetlenségét. A polgári államszervezet ugyan kiépült, de áthatva a Habsburg-ház bizonyos abszolutisztikus jogaival és az állami, politikai, alkotmányos életben fennálló feudális maradványok tradicionális elemeivel. Az ország szuverenitása is új rendezést nyert, ha nem is teljességgel biztosítva az ország politikai függetlenségét, de a kettős monarchián belül megalapozva annak lényeges attributumait.

Időben alig másfél évtized választotta el az oroszországi jobbágyreformot a magyarországi forradalmi eseményektől. Nem is ez a másfél évtized különbség, de a múlttal való szembeszállás radikálisabb illetőleg mérsékeltebb módja, az oroszországi jobbágyreform jóval kevésbé radikális jellege, az oroszországi elmaradottság nagyobb foka idézte elő, hogy az oroszországi politikai átalakulás ütemében és mélységében is elmaradt a társadalmat és gazdaságot távolról sem radikálisan átalakító magyarországi mögött.

Az 1861-es orosz jobbágyreformot legfeljebb prologjaként lehet felfogni annak a rendkívül hosszadalmas jogi, törvényhozási és gazdasági átalakulásnak, melynek során a tőkés viszonyok fokozatosan tért hódítanak Oroszországban. Nem véletlen, hogy az 1905. évi orosz forradalom elsősorban a feudális maradványokat ostromolja, és a polgári átalakulás befejezéséért száll síkra. A forradalom veresége ellenére a sztolipini reformok a polgári törvényhozás és az ezzel járó átalakulás számos lényeges momentumát valósították meg, anélkül, hogy ezzel az átalakulást valóban teljessé tették volna: a cári monarchia politikai, társadalmi és gazdasági rendszere a részleges előrehaladás ellenére egészen az októberi szocialista forradalomig Európa egyik legelmaradottabb államaként konzerválta Oroszországot. Mindennek következtében a lényegében sértetlenül maradt feudális nagybirtokrendszer rendkívül lassan, csak hosszú történelmi folyamat eredményeként igazodik a tőkés viszonyokhoz, s alapozza meg a tőkés gazdaság terjedését a gazdaság más szféráiban.

Ami a délkelet-európai, balkáni országokat illeti, melyek a XIX. század közepéig úgyszólván kivétel nélkül Európa legelmaradottabb, sok tekintetben a korai feudalizmus viszonyait megtestesítő birodalmához, Törökországhoz tartoznak, itt a modern fejlődés, minden társadalmi és gazdasági előrehaladás kiindulópontjává a török hódoltság felszámolása vált. Az első sikeres kísérlet, a szerb fejedelemségben 1815-ben lezajlott eredményes felkelés ugyan bizonyos függetlenséget biztosított a fejedelemség északi részének, de az or-

ság teljes függetlensége, több egymást követő részleges reform után véglegesen — az utolsó török helyőrségek kivonásával — csak 1867-ben valósult meg. A dunai fejedelemségek, Moldva és Havasalföld 1859-ben szabadították fel magukat a török szultán fennhatósága alól, de egyesülésük ellenére csak két évvel később, 1861-ben kiáltották ki az önálló román államot, melyben bizonyos török befolyás még ekkor is fennmaradt. Ami Bulgáriát illeti, Bosznia-Hercegovinával együtt, itt csupán az 1875—76-os felkelések, majd az orosz—török háborút követő 1878-as sanstefanoi béke és a berlini kongresszus teremtette meg az állami önállóságot. Nagyjából ez időre esik, hogy a formailag már néhány évvel előbb függetlenedő balkáni államok alapvetően felszabadulnak a török befolyás alól.

Mindezen országokban az önállósodás, a török hódoltság alóli felszabadulás folyamatával egybeesik az elmaradott török-rendszerű feudalizmus megszüntetése is. Romániában elsősorban az 1863. és 1864. évi agrárreform törli el a robotot, veszi állami kézbe a kolostori földeket, juttatja földhöz a jobbágyok egy részét és vezet be egyidejűleg más polgári reformokat. Bulgáriában az 1853-as részleges reformok után a volt török földbirtokrendszer teljes felszámolása, az egész földterület — nagyösszegű megváltás fejében történő — paraszti kézre juttatása csak 1880—85 között játszódik le. Szerbiában ez a folyamat már az 1830—33 közötti szultáni rendelettel megindult, de a feudális rendszer lehántása csak az 1860—70-es évtizedekben teljesedik ki.[24]

A XIX. század közepéig, sőt egyes országokban utolsó harmadáig uralkodó jobbágyviszonyok, a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerek rendkívüli elmaradottsága, a világkereskedelemből a korábbi századokban bekövetkezett kirekedés, a városi fejlődés és tőkefelhalmozódás gyengeségei, amit helyenként hosszas idegen megszállás súlyosbított, bénító hatást gyakorolt a modern gazdasági fejlődés fellendülésére és az iparhiányban is szembetűnően jelentkezett. A XVIII. század végén, a XIX. század első felében az iparosodás úgyszólván egyáltalán nem nyer nagyobb lendületet, s ezen országok agrárjellege mitsem változik. Oroszország európai területein a jobbágyrendszert felszámoló reformot követően, 1863-ban a városi lakosság aránya 9,9%-ot tett csupán ki, s ez 1885-re is csak 12,2%-ra emelkedett.[25] Ugyanezen években — 1859—60-ban — a román fejedelemségekben az ipari és kereskedelmi népesség ugyancsak a lakosság 9%-ára rúgott.[26]

Bulgáriában még 1885-ben is elenyésző a városi lakosság aránya, az összes népességnek mindössze 6%-át tette ki.[27]

Meg kell azonban jegyezni, hogy a városi népesség aránya korántsem tekinthető azonosnak az ipari-forgalmi népesség arányával. Európa keleti felén ugyanis a városi fejlődés nemcsak a középkorban, de a tőkés viszonyok kialakulása idején is magán viselte a gazdaság agrár túlsúlyának jegyeit. Kialakultak a sajátos mezővárosok, amelyek csak az iparosodás alsó fokáig jutot-

[24] *Niederhauser Emil:* Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1962. *L. Stavrianos:* The Balkans Since 1453. New York. 1963; *N. Adeniloaie:* La réforme agraire de 1864. Nouvelles Etudes d'Histoire, 1965. Bucarest.

[25] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 11. l.

[26] *G. D. Cioriceanu:* La Roumanie Economique. Paris. 1928. 69. l.

[27] *Kiril Lambrev:* Polozsenyieto na rabotnyicseszkata klasza v Bălgarija ot oszvobozsdanyieto do nacsaloto na XX. vek (1878—1904). Szófia. 1954. 39. l.

tak, s még a viszonylag nagyobb városokban is jelentős, helyenként többségi agrárlakossággal találkozhatunk. Vizsgáljuk meg mindezt közelebbről Magyarország példáján.

Az agrárjelleg változatlan konzerválódása jellemzi Magyarország népességi viszonyait is. 1870-ben a 20 ezernél magasabb lakosságú városok száma 33 volt. S bár ekkor az ország lakossága 15 509 455 főt tett ki, ebből az előbb említett városokban mindössze 1 078 465 fő lakott, vagyis az összes lakosságnak kereken 7%-a. 1890-re az említett kategóriába sorolható városok száma 38-ra emelkedett, s lakosságuk 1 710 482 főre, 63%-kal nőtt. Az összlakosság növekedése következtében azonban a nagyobb városok népességének részaránya csak 9,8%-ra emelkedett. A századforduló idején bekövetkezett nagy fellendülés hatására 1910-re a 20 ezres lakosságot meghaladó városok száma 62-re ugrott, s lakosságuk létszáma már elérte a 3 105 616 főt, vagyis a városi létszám több mint 81%-kal emelkedett, s az erre az időszakra 18 264 533 főre emelkedő összlakosságon belül ezzel a városi népesség aránya 17%-ra nőtt.[28]

A városi és falusi népesség arányának önmagában is sokat mutató tényei mellett jellemző a magyar társadalom viszonylag lassú átrétegződésére, mozdulatlanságára, hogy még 1890-ben is 1000 lakos közül 735 ugyanabban a községben lakott, ahol született; 155 ugyanabban a megyében; s mindössze 93 esetében találkozunk nagyobb változással.[29] Ezek a számok azonban még mindig nem fejezik ki megfelelően az ország gazdaságának agrárjellegét. A városi lakosság struktúrája ugyanis nem egy esetben speciális jelleget öltött.

A magyarországi városok között nem csak ipari, kereskedelmi, illetőleg közigazgatási centrumokat találunk, de nem egy közülük továbbra is elsősorban mezőgazdasági jellegű volt, és a lakosság jelentős, nem egy esetben nagyobb részét éppen az agrárfoglalkozás kötötte le. A magyarországi városok két kategóriáját figyelembe véve a 25 legnagyobb város lakosságának 16,2, a többi város lakosságának pedig csak 11,2%-a volt ipari foglalkozású 1890-ben.[30]

Az iparral foglalkozó népesség számát mutatja Magyarországon az alábbi adatsor:

Év	Fő	%	Az összes lakosság %-ban
1857	409 616	100	3,0
1870	646 964	158	4,2
1880	788 970	192	5,0
1890	913 010	225	5,3

Kétségtelen, hogy az ipari népesség gyarapodása viszonylag gyors volt, 1857-hez képest 125%, miközben a lakosság létszáma csupán 14,5%-kal emelkedett. 1890-ben azonban a lakosságnak mindössze 5,3%-a volt ipari foglalkozású, szemben az osztrák tartományokkal, ahol — a különösen elmaradott Galíciát és Bukovinát is beleszámítva — 12,2% volt az átlag. Ha csak a kere-

[28] Az adatokat lásd: *Láng Lajos* és *Jekelfalussy József:* Magyarország népességi statisztikája. Bpest. 1885 és 1910. évi népszámlálás II.

[29] Ugyanebben az időben Ausztriában 1000 közül már csak 652 ember lakott abban a helységben, ahol született. (*Alexander Matlekovits:* Das Königreich Ungarn. I. köt. Leipzig. 1900. 105. l.

[30] *Matlekovits:* i. m. II. köt. 93. l.

sőket vesszük alapul, még inkább megmutatkozik az ipari népesség alacsony aránya. A magyarországi 12,4%-os aránnyal szemben Németországban 35,3%, Franciaországban 24,9%, Dániában 22,9%, s még Norvégiában is 17% az ipari keresők aránya az összes kereső népességen belül.[31] A kelet-délkelet-európai országokban, melyek a XVI. századtól a fejlődés sajátos útját járták, a XIX. század első felében, első kétharmadában sem játszódhatott tehát le a gazdaság nagy horderejű átalakulása.

A XIX. század második harmadában, leginkább a hatvanas években lezajlott reformok — beleértve az osztrák—magyar kiegyezést is — ellentmondásaiktól, felemás korlátozottságuktól gyengítve megteremtik a modern tőkés gazdasági fejlődés kibontakozásának, az ipari forradalom lejátszódásának bizonyos — egyes helyeken valamelyest kedvezőbb, máshol éppen csak minimális — politikai, társadalmi és gazdasági alapfeltételeit.

Ennek ellenére az ipari forradalom folyamata nem indul meg, nem bontakozik ki az említett események után, s nem lesz jellemző az 1860—80-as évekre. A kelet-európai, balkáni országok esetében, ellentétben a nyugat-európai fejlődéssel, a feudális viszonyok felszámolását követően nem az iparosodás került a gazdasági növekedés homlokterébe, hanem a tőkésedő mezőgazdaság fejlődése.

A nyugat-európaitól oly gyökeresen eltérő sajátosságok a XIX. századi gazdasági fejlődés fő tendenciáit illetően a történeti fejlődés megelőző sajátosságaiban gyökereztek. A Kelet-Európában konzerválódott jobbágyrendszer ugyanis szoros összefüggésben állt a világpiaci kapcsolatokkal, a világgazdasági munkamegosztás kialakulásával, ezen belül az iparosodó-tőkésedő Nyugat-Európa és az agrárjellegű-feudális Kelet-Európa közötti különbség éles kibontakozásával.[32] Nyugat-Európa már a manufaktúra-korszakot is úgy éli át, az ipari forradalomhoz is úgy jut el, hogy Kelet-Európából nagy mezőgazdasági terménytömeget kap. Nyugat-Európa ipari forradalmának előrehaladásával, sőt lezajlásával a terménykereslet még nő, minden addiginál nagyobb piaci ösztönzést adva a kelet-európai mezőgazdasági árutermelésnek. E piaci lehetőségek kiaknázására a kelet-európai mezőgazdaság régi elmaradottságában nem volt képes. Az agrárexportáló kelet-európai országok mezőgazdasága ugyanis korábbi exportképességét főként az olcsó jobbágyi munkaerő és a különlegesen alacsony belső fogyasztás révén biztosította. Ezekben a par exellence mezőgazdasági országokban nem ment végbe a mezőgazdaság termelékenységének olyan emelkedése, ami lehetővé teszi a jelentősen megnövekedett exportlehetőségek kielégítését. A mezőgazdaság középkori kézművesjellegéből való kivetkőzés és a modern termelőerőknek megfelelő „iparrá" válásának folyamata a megkövesedett jobbágy-rendszer keretében nem haladhatott előre. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a főként külső hatásoktól ösztönzött modern tőkés agrárfejlődés a legszorosabb összefüggésben áll a termelőerők általános fejlődésével és a modern iparosodás belső alapvetésével. A modern agrárfejlődés hozzájárul a mezőgazdasági népesség nagy tömegeinek felszabadulásához a mezőgazdasági munka alól és átáramlásához a nem-mezőgazdasági területekre. Ugyanakkor a korszerűsödő mezőgazdaság jóval kevesebb munkaerővel is alkalmassá válik a felduzzadt ipari centrumok ellátására

[31] *Matlekovits:* i. m. II. köt. 61., 67. l.

[32] E kérdésre lásd: *Pach Zsigmond Pál:* Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest, Kossuth Kiadó. 1963.

és az iparosítással szükségszerűen együttjáró megnövekedő exportigények kielégítésére is. Ebben az értelemben közismert, s P. Mantoux megállapítása óta[33] a gazdaságtörténeti irodalomban rendkívül elterjedt az ipari forradalom agrármegalapozásának, egyesek fogalmazása szerint az „agrárforradalom"-nak mint az iparosítás előfeltételének szükségessége.

Önmagában a feudális intézmények megszüntetése, a jobbágyviszonyok felszámolása tehát nem teremtheti meg az ipari forradalom közvetlen feltételeit. Ehhez be kellett következnie a mezőgazdaság fellendülésének, ami mindenek előtt a modern bérmunkaviszonyok elterjedésével, gépek alkalmazásával s a régi feudális munkaszervezet felszámolásával, egyszóval a mezőgazdaság tőkés átalakításával és ezzel szoros összefüggésben az agrártermelés ugrásszerű emelkedésével járt együtt. A jobbágyfelszabadítást követően Kelet-Európában és a Balkánon általában negyed—fél évszázadra volt szükség a mezőgazdaság tőkés alapokra helyezéséhez, s míg ez nem játszódott le, az ipari forradalom előfeltételei nem alakultak ki, az ipari forradalom lehetősége, sőt szükségszerűsége nem bontakozik ki.

A bérmunka és a gépi technika alkalmazásának kezdetei, s ami mindezzel együttjárt, a modern tőkés üzemszervezés kialakulása, a mezőgazdasági termelés ugrásszerű emelkedésére vezetett. Oroszország gabonatermelése pl. az 1864—66-os évek szintjéhez képest az 1885—94 közötti évekre több mint 73%-kal nőtt.[34] Romániában pedig négy évtized alatt közel megkétszereződött.[35] Lengyelország porosz kézben levő területein csupán a 90-es évek első felétől következő másfél évtized lefolyása alatt megkétszereződik a gabonatermelés, és a világháborúig még további 30%-os növekedés megy végbe.[36] Magyarország átlagos búzatermése ezekben az évtizedekben az 1871—85 közötti 20,6 millió mázsáról 1901—1915-re 41 millió mázsára emelkedett, vagyis ugyancsak kétszeresére ugrott.[37] A rozs termelése mintegy 50%-kal nőtt, az árpáé megkétszereződött, a kukoricatermelés pedig átlag 2,5-szeresére emelkedett. Jelentős növekedés következett be az állattenyésztésben is. Az európai Oroszországban a sertések száma 1864—69 között 9,4 millió darabot tett ki, 1896-ban 13,3 milliót, a lóállomány 15,5 millióról 18,6 millióra emelkedett.[38] Magyarország szarvasmarhaállománya az 1870. évi 4,5 millió darabról 1895-re 5,8 millióra, a sertésállomány 3,6 millióról 6,4 millióra ugrott.[39] A termelés növekedése minden esetben a kivitel jelentős emelkedésével járt együtt. A mennyiségi növekedés ugyanakkor nem mutatja azt az egyidejűleg lejátszódó rendkívül fontos folyamatot, hogy a modern állattartás kialakulása különlegesen gyors minőségi javulással járt együtt.

A mezőgazdaság tőkésedését és viszonylag gyors fejlődését ezekben az évtizedekben nagymértékben elősegítette, hogy a rendelkezésre álló erőforrások legnagyobb részét közvetlenül vagy közvetve a mezőgazdaság fejlesztésére

[33] *P. Mantoux:* The Industrial Revolution in the Eighteenth Century. London. 1928.

[34] *P. A. Hromov:* Ekonomicseszkije razvityije Rosszii v XIX., XX. vekach. 1800—1917. Moszkva. 1956.

[35] *Petre Ercuta:* Die Genesis des modernen Kapitalismus in Rumänien. Leipzig. 1941. 90. l.

[36] *F. Bujak:* Poland's Economic Development. London. 1926. 45., 47. l.

[37] Statisztikai évkönyvek alapján.

[38] *P. A. Hromov:* i. m. 466., 467. l.

[39] *Matlekovits:* i. m. 322. l.

összpontosították. Az általános modernizálódás, a tőkés fejlődés olyan fontos vívmányát, mint a modern bankrendszer és a közlekedés, a XIX. század második felében közvetlenül agrárérdekek szolgálatába állították.

A modern orosz hitelszervezet kiépülése a reform előtt úgyszólván meg sem indult, modern nagybankok még nem jöttek létre.[40] A fejlődés első állomása 1860-ban az Orosz Bank megalapítása, amit négy évvel később az első modern kereskedelmi bank létrehozása követ. 1873-ban már 39 részvénytársasági bank működik. A hetvenes évekig megtett bankfejlődés eredményeként 1874-ben a bankok alaptőkéje 104 millió rubelt tett ki. A századfordulóig bekövetkezett további előrehaladást mutatja, hogy 1900-ban az alaptőkeállomány 275 millióra emelkedett.[41] A nagybankok mellett fontos szerepet játszott a takarékpénztári hálózat is, melynek keretében 1880-ig 75, 1900-ra viszont már közel 1000 takarékpénztár működött. Betétállományuk ugyanezen időben 9 millióról 500 millióra ugrott.[41] A vizsgált évtizedekben az orosz hitelszervezet tevékenysége főként a mezőgazdaságra koncentrálódott, az 1860-ban alakult Orosz Bank kölcsöneiből még 1896-ban is a mezőgazdaság kapta a legnagyobb részt — 25,3 millió rubelt —, az ipar pedig csak kevesebbel — 15,3 millióval — részesedett. Az orosz bankok által kibocsátott kötvények 37,7%-a volt záloglevél.[43]

Romániában 1857-ben alapították Iaşiban az első bankot, s a rendkívül lassú előrehaladást a hatvanas években néhány hazai és külföldi alapítás mozdította elő. Ezek sorában említést érdemel 1863-ban a Banca Rominiei, 1865-ben az Ottoman Bank létrehozása. A magánbankok elterjedését mégis csak a nyolcvanas évek hozták meg. 1866 és 1880 között mindössze 4, 1881 és 1902 között 30, a századforduló után a világháborúig eltelt években 110 hitelintézet alakult, s ezek sorában a legjelentősebb román bankok, mint a Marmorosch Bank és — 1910-ben — a Banca Romaneasca.[44]

Bulgáriában 1887-ig mindössze 5 bank működött 26,4 millió leva alaptőkével. A modern pénzintézeti hálózat rendkívül lassú növekedésére utal, hogy a bankok száma 1900-ig 29-re, 1905-ig pedig 36-ra emelkedett, ami a tőkeerő közel megháromszorozódásával jár együtt. A 70 millió levás összalaptőke azonban világosan utal a bankhálózat század elején is fennálló fejletlenségére.[45] Szerbiában 1869-ben jön létre a belgrádi Első Szerb Bank, amely ugyan 6 év múlva tönkremegy, de ekkor már francia és osztrák közreműködéssel megalapítják a Szerb Hitelbankot, sőt 1883-ban a Nemzeti Bank is megkezdi működését. Mindezideig azonban csak két bank működött az országban 3,3 millió dinár tőkeerővel. A tulajdonképpeni fellendülés tehát itt is a század végén következik be: 1900-ban már 80 bank 16,7 milliós, 1912-ben pedig 187 bank 51,2 millió dináros tőkeállománya jelzi az előrehaladást.[46]

[40] Ennek nem mond ellent, hogy a XVIII. századtól az 1754-es alapítású Kereskedelmi Bank létesítésétől több kereskedő bank működik. Ezek hitelező tevékenysége ugyanis rendkívül szűkkörű volt, és nem lépett túl a középkori hiteltevékenység keretein. Vö. *F. Poljanszkij:* Pervonacselnoje nakoplenyije kapitala v Rosszii. Moszkva. 1958. 97—100. l.

[41] *Hromov:* i. m. 278., 532. l.

[41] *Lenin:* i. m. 550. l.

[43] *Gindin:* Russzkije Kommercseszkije banki. Leningrad. 1947.

[44] *P. Ercuta:* i. m. 86., 93. l; *Cioricianu:* La Roumanie Economique. 146. l.

[45] *Lambrev:* i. m. 49. l.

[46] *C. Colocotronis:* L'organisation bancaire des Pays Balcaniques et les capitaux etrangers. Paris. 1934. 159. l.

A lengyel bankhálózat kezdetei ugyan a napóleoni háborúk végén fellépő válság körülményeihez nyúlnak vissza, amikor a sziléziai „Landschaft"-ok mintájára létrejönnek az első földhiteltársaságok — 1821-ben Poznańban, 1825-ben a Lengyel Királyság területén — s 1828-ban az állami alapítású aktív tevékenységet kifejtő Lengyel Bank. A részvénytársasági alapon működő modern bankhálózat kiépülése mégis a század hetvenes éveire esik. 1870-ben, 1871-ben és 1872-ben egymást követően jönnek létre a Varsói Kereskedelmi Bank, a Varsói Leszámítoló Bank és a Lodzi Kereskedelmi Bank, valamint számos szövetkezeti alapon működő pénzintézet (Ipari Hitelek Bankja, Varsói Hitelszövetkezet stb.). A világháború előtt a Lengyel Királyságban 38 magánbank működik már.[47]

A hitelezési tevékenységben Románia, Bulgária, Szerbia vagy Lengyelország esetében csakúgy mint Oroszországban vezető szerepet játszottak a mezőgazdasági befektetések. Hasonló volt a helyzet Magyarországon is. A magyar bankrendszer az 1830-as években indul fejlődésnek. 1836-ban Fáy András kezdeményezése nyomán, nagybirtokosok befizetésével megalapítják a Pesti Hazai Első Takarékpénztáregyesületet, s ezt követően a legtöbb vidéki városban is megindult a takarékpénztárak alapítása. 1841-ben Ullmann Mór és más kereskedőtőkések Pesti Magyar Kereskedelmi Bank néven létrehozzák az első bankot. 1848-ig 36 pénzintézet működött az országban. Az ötvenes évek stangálása után a kiegyezés évtizedének elejétől újabb alapításokra került sor. 1866-ban 60 pénzintézet működött. A magyar bankrendszer fellendülésének igazi korszaka az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés után bontakozik ki. A helyi pénzintézetek, takarékpénztárak gombamódra szaporodnak, 1873-ra már 637 pénzintézet működik az országban. Ezek sorában azonban — magyar viszonylatban — már bankóriásokat is találunk. A Rotschild-érdekeltségű Magyar Általános Hitelbank, az Anglo—Magyar Bank, Franco—Magyar Bank, a Földhitelintézet valóságos nagybankokként működtek. S bár az 1873-as válság nagy megrázkódtatásokat okoz, a legtöbb nagybank összeomlását vonja maga után, a nyolcvanas, kilencvenes években részben újabb alapítási hullám önti el a vidéket és a fővárost, ami a századforduló idejére kétezer fölé emeli a pénzintézetek számát, részben a külföldi pénzcsoportokat újabb befektetésekre ösztönzi, ami a Magyar Általános Hitelbank mellett a vezető nagybankok közé emeli a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot, a Magyar Leszámítoló- és Pénzváltóbankot és a Pesti Hazai Első Takarékpénztárat.

A számszerű növekedés önmagában természetesen keveset mond, sokkal kifejezőbb a pénzintézetek tőkeállományának emelkedése:

	A pénzintézetek saját és idegen tőkeállománya[48]			
	alap- és tartaléktőke	betétek	összesen	%
1848	3 724	19 138	22 862	100
1867	28 874	143 126	172 000	751
1873	199 588	348 416	548 004	1 956
1880	192 734	610 524	803 258	3 507
1890	348 532	1 104 595	1 453 127	6 375
1900	833 381	1 773 631	2 607 012	11 384

[47] *E. Piltz:* Poland. London. 1909. 200., 201. l.; *Bujak:* i. m. 38. l.

[48] Magyar Statisztikai Közlemények 35. A Magyar Szentkorona Országainak Hitelintézetei. 1894—1909. években. Bpest. 1913.

A saját és idegen tőke állományának rohamos növekedése a XIX. század második felében a finanszírozás legfőbb forrásává válik. A bankok és takarékpénztárak, melyek a külföldi tőke mellett a kereskedelemben, iparban és mezőgazdaságban felhalmozott tőkéket, a kisemberek megtakarításait összegyűjtve hatalmas összegekkel rendelkeztek, működésükkel elsősorban éppen a mezőgazdaság érdekeit szolgálták. A pénzintézetek egyik vezető üzletágát a nagybirtok hitelellátását szolgáló jelzáloghitelezés képezte. 1848-ban a jelzáloghitelek összege 17.250 ezer koronát tett ki, 1867-ben 94 200 ezer koronát, 1873-ban 264 878 ezer, 1880-ban 374 754 ezer, 1890-ben 769 526 ezer és 1900-ban 1 668 346 ezer koronát.[49] A jelzáloghitelek állománya tehát a XIX. század második felében a pénzintézetek saját és idegen tőkéinek általában 50—60%-át tette ki. A jelzáloghitelekhez képest mindvégig alacsonyabb volt a bankok váltótárca-üzlete, vagyis kereskedelmi és ipari hitelezése.

A mezőgazdaság XIX. század második felében megtett fejlődése, az exportképesség biztosítása természetesen elengedhetetlenné tette a modern közlekedés megteremtését is.

Oroszországban a vasútépítés még a reform előtt, akkor főként stratégiai célokból indult meg. 1860-ig azonban mindössze 1,5 ezer km pálytastet építettek. A hatvanas évektől azonban Moszkva központtal megindult a fővonalak gyors kiépítése. A Moszkva—Kurszk, Moszkva—Voronyezs és Moszkva—Nyizsnyij-Novgorod vonalak üzembe helyezését követően a hetvenes évek építkezései, — a Kurszk—Harkov—Odessza, a Harkov—Rosztov, a Cáricin—Riga, Moszkva—Jaroszláv, a Perm—Jekaterinburg — vonalak további gyors előrehaladást biztosítottak. A nyolcvanas évek legfőbb vasútépítései már a nagy nyersanyaglelőhelyek, bánya- és ipari központok bekapcsolását valósítják meg, amit jól mutat a Donyec-medence, Krivojrog, az Ural vasúti összeköttetésének megteremtése.[50] 1890-re a vasúthálózat hossza már meghaladta a 29 ezer km-t. Az orosz vaútépítés első, a 60—70-es években lejátszódó nagy fellendülési időszakát a kilencvenes évek második felétől újabb nagy építkezési hullám követi. Míg 1865 és 1875 között évente átlagosan 1500 km vasútvonalat adtak át a forgalomnak, addig 1893 és 1897 között 2500 km-t.[51]

Romániában, ahol a vasútépítés a mezőgazdasági területeknek a kikötőkkel való összekötését szolgálta, 1869-ben készült el az első, nem egészen 200 km-es vasútvonal, de a 80-as évek végéig a vasúthálózat hossza 2,5 ezer km-re növekedett.[52] 1914—15-re a felépült vasútvonalak hossza elérte a 3,5 ezer km-t.[53] A lengyel területek vasúthálózatának kiépítése terén az első lépést a Wroclav—Myslowice vonal 1847-es megnyitása, majd Krakkóig való kiterjesztése (1852) jelenti. 1855-ben Varsót Béccsel, 1861-ben Lwow-val kötik össze, s 1912-re a Lengyel Királyság területén 3748 km hosszúságú vasútvonal működik már. Galíciában ugyanezen időre több, mint 4 ezer km, a porosz Lengyelországban pedig több mint 12 ezer km vasúthálózat épül fel.[54] A vasútépítési tevékenység Magyarországon az 1840-es években indul meg, s a fővonalak kiépítése lényegében a 80-as évek elejére befejeződik. A fővonalak iránya, a

[49] Uo. Az Osztrák-Magyar Bank jelzáloghiteleit nem vettük figyelembe.
[50] *Hromov:* i. m. 227., 228. l.
[51] *Lenin:* i. m. 546., 547. l.
[52] *Ciorîceanu:* i. m. 126. l.; *O. Constantinescu — N. N. Constantinescu:* Cu prioire la probleme revoluţiei industriale în Romînia. Bucureşti. 1957. 44. l.
[53] Aspecte ale economiei Româneşti. *N. Lupu-Kostaky.* Bukarest 1939. 457, 458. l.
[54] *Bujak:* i. m. 45. l.; *Piltz:* i. m. 195. l.

vasúthálózat struktúrája egyértelműen dokumentálja a mezőgazdasági érdekek egyoldalú érvényesülését. Az első fontosabb vonal a 100 km-es Pest—Szolnok szakasz, a mezőgazdasági jellegű Alföld, a nagy agrárszállító vidék, a Tiszántúl kapujáig teremtett vasúti összeköttetést. Ezt követte a Pest—Bécs vasútvonal, melynek osztrák és magyar szempontból egyaránt elsőrendű agrár-kereskedelmi jelentősége volt. A további elsőrendű fő vonalak sorrendje az 50-es években a dél-alföldi Szeged és Temesvár, valamint a Tiszántúl központja, Debrecen és a főváros vasúti összekapcsolását biztosította. A legfőbb agrár-centrumok jutottak tehát elsősorban vasúthoz. Az első, ipari szempontból figyelmet érdemlő vasútvonal, 1867-ben a Pest—Hatvan—Salgótarján vonalak kiépítése volt. Ezt követték 1870-ben a Hatvan—Miskolc, majd a következő évben a Salgótarján—Losonc és a Miskolc—Bánréve vonalak. Ennek ellenére a fővonalak kiépítése idején a mintegy 300 km hosszúságú ipari vonal, az 1870-ben kereken 3 ezer km-es vasúthálózatnak csak 10%-át tette ki. A század utolsó évtizedeiben kiépülő helyiérdekű hálózat azután, — aminek eredményeként 1900-ban 17 ezer km vasútvonal volt már az országban, — megteremti a bányavidékek és a vidéki ipari centrumok vasúti összeköttetéseit is.[55] Főként az agrárfejlődés kapcsán, tehát a XIX. század második felében, a bankrendszer kibontakozása mellett viszonylag fejlett vasúthálózat épül ki a kelet-európai országokban.

A közép-kelet-európai fejlettségi szint, mindenekelőtt ami a Monarchiát illeti, elég közel állt a nyugat-európaihoz. Ez arra utal, hogy ha néhány évtizeddel később is, mint a kontinens nyugati felén, de itt az egész birodalmat viszonylag sűrűn átfogó vasúthálózat épült ki, mely az országokat gazdaságilag szinte teljesen (ha nem is azonos szinten) egybekapcsolta. A vasutak funkciója természetesen — mint arra már utaltunk — a mezőgazdaság modernizálódásával volt kapcsolatos. Erre utal, hogy pl. Oroszországban az első nagy vasútépítési hullám idején, az 1860—70-es években a vasúton szállított áruk 30—40%-át tette ki a gabona, s ez az arány csak a századforduló idejére, a második építési fellendülés idején csökkent 20%-ra.[56]

Magyarországon 1860 és 1872 között, ami ugyancsak az első vasútépítési fellendülési időszakra esik, az áruforgalom 35—40%-át tette ki a gabona.[57] 1897-re a csökkenés Magyarországon is jelentős, a gabonaszállítás a forgalom 20—25%-ára esik.[58]

Nem teljesen mondható ez el a Balkán-országok esetében. A modern vasút megteremtése ugyan a Balkánon sem sokáig várat magára, s az 1860—70-es évektől lendületes vasútépítési tevékenység bontakozik ki. A modern közlekedés születése azonban e térségben sokkal inkább marad a külföldi stratégiai-politikai célkitűzések jegyében, sokkal inkább csupán az európai nagyhatalmak ügye, mint bárhol másutt Kelet-Európában, s ezért jóval kevésbé nő össze az illető országok belső gazdasági átalakulásával. A balkánvasutak kiépítésében ugyanis döntő szerepet játszott, hogy a nyugati hatalmak vasúti kapcsolatot akartak létesíteni Törökországig, hogy ezzel szárazföldi összeköttetést teremtsenek a Közel-Kelet felé.

Döntően ezen építkezések nyomán jött létre a Balkán-országok vasúthálózata. Szerbiában 1878-ban épült fel az első vasútvonal. 1880 és 1883 között

[55] *Matlekovits:* i. m. II. köt. 654—661. l.
[56] *B. Gille:* Histoire économique et sociale de la Russie. Paris. 1949. 171. l.
[57] *Konek:* i. m. 466. l.
[58] *Matlekovits:* i. m. II. köt. 671. l.

460 km hosszúságban épült ki az ország területén a Bécs—Konstantinápoly vonal Szerbiára eső szakasza. 1912-ig mindössze további 400 km, többnyire keskenyvágányú vasútvonal épült. Bulgáriában az 1860-as évek első török—angol vállalkozása jelenti a vasút születését. Az ország vasúthálózatának gerincét ez esetben is a 697 km hosszúságú Bécs—Konstantinápoly vonal Bulgáriára eső szakasza alkotta. 1885-től, a vasutak államosítása után már állami vállalkozások formájában fejlesztik tovább a vasúthálózatot. 1912-re végül is 1948 km hosszúságú vasútvonal jött létre.

A vasúthálózat fejlettségét, a közép- és kelet-európai országok vasútsűrűségét az itt következő táblázat[59] alapján mérhetjük össze a térség egyes országai, illetve a nyugat-európai országok között.

Vasútsűrűség 1850 és 1896—97-ben

Ország	100 ezer lakosra jutó vasútvonalak hossza	100 km²-re jutó vasútvonalak hossza	100 ezer lakosra jutó vasútvonalak hossza	100 km²-re jutó vasútvonalak hossza
Anglia	39,3	3,4	86	10,8
Németország	16,6	1,1	91	8,8
Franciaország	8,5	0,6	106	7,6
Ausztria	7,8	0,5	70	5,8
Magyarország	1,7	0,1	86,6	4,8
Oroszország	1,0	0,01	33,3	0,8
Lengyel Királyság	—	—	29,3	2,9
Románia	0,0	0,0	46,3	2,2
Bulgária	0,0	0,0	29,0	1,0
Szerbia	0,0	0,0	25,0	1,2

A kelet-európai, balkáni vasútsűrűségi színvonal a 90-es években jelentősen elmaradt tehát ugyanazon időszak nyugati fejlettségétől, de lényegében megegyezett, vagy legalábbis rendkívül közel esett az 1860—70-es évek nyugat-európai vasútfejlettségi szintjével.

A Nyugattal szemben az adott korszakban fennálló elmaradás ellenére tehát az összehasonlítás azt mutatja, hogy a közlekedés forradalmasodása a XIX. század második felében játszódik le Közép-Kelet-Európában.

A balkáni országoknál nem elegendő azonban a vasúthálózat viszonylagos fejletlenségére rámutatni, hiszen az a körülmény, hogy a vasutaknak még jelentéktelen szerepük volt az ország gazdasági életében, az nemcsak a közlekedéshálózat fejlettségét, illetve fejletlenségét érintette. Ha a nyugat-európai, sőt közép- és kelet-európai gazdaság gyors fejlődésének középpontjában évtizedes vasútépítési, ill. a vasútépítés által indukált gazdasági folyamatok álltak, töltötték be a konjunktúra legfontosabb tényezőjének szerepét, a Balkán-országok esetében a vasútépítés ilyen nemzetgazdasági jelentőségével nem találkozhatunk, a jórészt nemzetközi vonalakra korlátozódó vasúthálózat ténylegesen még a belső piac teljes egybekapcsolását sem biztosítja, s még kevésbé tölti be azt az indukáló szerepet egy nagyarányú konjunktúra fő mozgatójaként, melyet Nyugat-Európában, de a Monarchiában is tapasztal-

[59] *Matlekovits:* i. m. II. köt. 664, 665. l; *Piltz:* i. m. 195. l.; *N. Gross:* Industrialisation of Austria in the XIXth Century. Sokszorosított disszertáció; *Konek:* i. m. 466. l.

hattunk. Ily módon a gazdaság erőteljes átalakulását sem idézi elő, nem tölt be ugyanazokat a funkciókat a növekedési folyamatban, maga is egyidőber kifejezője, illetve tényezője a gazdasági elmaradottságnak.

A vasúthálózat belső funkciónál sokkal inkább a világgazdasággal valc kapcsolat kiépítését szolgálja s bekapcsolja a Balkán-országokat abba a nem zetközi munkamegosztásba, melyben részük a mezőgazdasági cikkek Nyugatra irányuló szállítása, illetőleg a nyugat-európai iparcikkek behozatala. A vasúthá lózat ilyen értelemben csak részben vitte előre a Balkán-országok gazdaságát nem ösztönözte kellően szélesebb iparosodásra, a belső termelési tényezők fejlesz tésére, gazdasági hatása egyoldalú és extravertált volt, a preindusztriális állapot felszámolását egyes területeken előmozdítva, más területeken viszont konzerválva.

A modern bankrendszer és közlekedés kiépítése azonban egyáltalán nem tekinthető csupán a mezőgazdasági fejlődés függvényének, kísérő és elősegítő tényezőjének. Amint a jobbágyrendszer felszámolását követő időszak új lendü letet nyert agrárfejlődése az ipari forradalom alapvető előfeltétele megteremté seként értékelhető, úgy az iparosodás előfeltételei természetszerűen egyáltalár nem csupán mezőgazdasági vonatkozásban alakultak ki. Ezen közvetlen előfel tételek sorában kell figyelembe vennünk Kelet-Délkelet-Európában a modern bankrendszer és közlekedés kiépítését is.

E ponton tehát ismét a kelet-európai fejlődés sajátos vonásával állunk szemben. A jobbágyság intézményének eltüntetése utáni negyed—félévszázad ban nemcsak a mezőgazdaság tőkés átalakítása teremti meg az ipari forrada lom lehetőségét, egyben szükségességét is, de a mezőgazdaság tőkésedésétől modern fejlődésétől elválaszthatatlan hitelszervezeti és közlekedési hálózat ki építése is fontos előzményt képez. És ez önmagában is sajátos vonás, hiszen Angliában az ipari forradalom megelőzte a közlekedés forradalmasodását és a mo dern bankrendszer kiépülését. Ez utóbbiak magában az ipari forradalom folyamatában nem játszottak döntő szerepet. E körülmények az angliai helyzet sajátosságaiból eredtek. A közlekedés forradalmasodása nélkül játszódhatott le az ipari forradalom, hiszen annak nélkülözhetetlen szállítási feltételeit az ország fekvése, a vízi szállítás lehetősége biztosította. A kicsiny szigetországban nemcsak a partmenti hajózás révén volt olcsó közlekedési lehetőség, de a belső területekre is zavartalan vízi szállítást teremtett az 1761-ben kiépített első csatornát követő kiterjedt csatornahálózat: 1800-ig már 1600 mérföld, 1835-re 2200 mérföld csatornahálózat és 1800 mérföld hajózható folyóút állt rendelkezésre.[60] Sok vonatkozásban hasonló volt a helyzet Hollandiában is. A modern bankrendszer igénye pedig azért nem jelentkezett oly feszítő erővel, mint máshol, mert egyrészt az ipari forradalom korai időpontja, a technikai fejlettség kezdetlegesebb szintje a beruházások iránti igényt ekkor még közel sem növelte oly mértékűvé, mint néhány évtized múltán a kontinens országaiban.[61] Másrészt a viszonylag mérsékeltebb tőkeigény kielégítésére Angliában bőséges lehetőséget nyújtott a kiterjedt tengeri kereskedelemből, a

[60] Vö. Studies on the Industrial Revolution. Szerk. E. Presnel. London. 1960.

[61] Joggal emeli ki *S. Polland:* Investment, consumption and the industrial revolution c. (Economic History Review, 1958) tanulmányában, hogy a XIX. századi technikai fejlődés már jelentősen megnövelte a tőkeigényt. Nem mindegy, mutat rá, hogy az iparosítás a textil-, vagy a vasútkorszakban játszódik-e le. Az utóbbi korszakban ráadásul már a fejlettebb országokkal is versenyre kellett kelni. Ugyanerre a kérdésre lásd: *P. Bairoch:* Revolution industrielle et sousdéveloppement. Paris. 1962. 52. l.

gyarmatok kifosztásából és már a manufaktúra-korszakban kialakult „világ ipari műhelye" szerepből lehetővé vált egyedülállóan magas belső felhalmozás, az egyedülálló eredeti tőkefelhalmozás során felhalmozódott gazdagság. A felhalmozott tőkék mobilizálása pedig a kedvező fejlődési feltételek között könnyen volt lehetséges.

Az európai kontinens nyugati országaiban már másként alakult a helyzet. Az ipari forradalom ezekben az esetekben nem előzte meg a közlekedés és modern hitelrendszer kiépülését, sőt az iparosodás nem is játszódhatott volna le ezen emeltyűk nélkül. Európa nyugati felén tehát párhuzamosan, nagyjából egy időben megy végbe az ipar, a közlekedés és a bankrendszer forradalmosodása. Az ipari forradalom ennek megfelelően már másként, a vasútkorszak körülményeihez alkalmazkodva, hasonlíthatatlanul nagyobb dimenziókban játszódik le. Ez bizonyos mértékig ellentétben állt a belső tőkefelhalmozás angliainál jóval gyengébb lehetőségével, a felhalmozott és befektethető tőkék kisebb mértékével. Éppen ezen viszonylagos elmaradottság kifejezője volt a modern bankrendszer létrejötte. A nagyobb tőkeigény és kisebb felhalmozott gazdagság ellentétét ugyanis éppen a bankrendszer volt hivatva feloldani, összegyűjtve, koncentrálva és befektetve a mozgósítható tőkéket. A kontinens nyugati felének ipari forradalmában éppen ezért már meghatározó szerepet játszottak a bankok.[62]

Kelet-Délkelet-Európa országaiban mindettől eltérő folyamatok játszódtak le. Itt ugyanis az ipari forradalom nemcsak hogy nem előzte meg a közlekedés, a bankrendszer átalakulását, mint Angliában, de nem is azzal párhuzamosan, egyidejűleg játszódik le, mint a kontinens nyugati felén. A mezőgazdaság fejlődésének hangsúlyozottsága és az iparosodás késése következtében e térség országaiban a mezőgazdaság modernizálódásához kapcsolódó közlekedési forradalom és modern bankrendszer *megelőzte* az iparosodást és maga is tényezője, forrása, előidézője lett az ipar késve meginduló forradalmasodásának.

A bankrendszer kifejlődése lényeges előrehaladás volt a rendkívül gyenge belső tőkefelhalmozás elősegítésére, hiszen lehetővé tette a szétaprózott tőkék összegyűjtését. Mint főként Magyarország példáján az előzőekben bemutattuk, a XIX. század második felében a bankhálózat kiépülése a mezőgazdaság hitelellátásának jegyében indult. Az ipari forradalommal való szoros összefüggésre azonban mindennél világosabban utal, hogy a XIX. század végén a bankok szerepe, tevékenysége megváltozik. Míg korábban a tőkés fejlődés kezdetén a bankok tisztán hitelezési, mégpedig zömmel kereskedelmi hitelezési tevékenységet folytattak, s ezért az ipar finanszírozásában nem vettek részt, a későbbi évtizedekben a kontinensen kifejlődő credit mobilier típusú bankok alapítói nyereségek céljából már közreműködnek az ipar finanszírozásában is. Az 1880—90-es évektől pedig, a monopolista irányú fejlődés jegyében, a bankok egyik legfőbb üzletágává válik tartós ipari érdekeltségi hálózat megteremtése, vagyis az ipar rendszeres tőkeellátása, a tömeges alapítás és érdekeltségvállalás. A mezőgazdaság tőkeellátása jegyében kiépülő bankrendszer tehát kialakulása idejére, a század végére — a bankok jellegében világszerte bekövetkező változások nyomán — az ipar felé fordul. Rendkívül jellemző erre Oroszország példája. A kiépült bankrendszer főként a kilencve-

[62] Vö. *A. Gerschenkron*: Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays. Cambridge. 1962.

nes évek második felétől fordul az ipar felé. A központi szerepet játszó Orosz Bank 1896-ban még 25,3 milliót hitelez a mezőgazdaságnak és csak 15,5 milliót az iparnak. 1904-ben azonban a mezőgazdasági hitelek 8,1 millió rubeles összegével szemben az ipar részesedése már 42,1 millióra ugrott.[63] Magyarországon is fordulat következett be a hitelezésben. Míg a XIX. század második felében 1890-ig, mint bemutattuk, a mezőgazdasági hitelek a bankok saját és idegen tőkeállományának 50—60%-ára rúgtak, addig a századforduló után, pl. 1909-ben már csak 25%-ot tettek ki, s az ipari befektetések — folyószámlahitel, értékpapírtárca stb. — a saját és idegen tőkének kb. ugyanekkora hányadát érték el.[64]

A balkáni országok még a XX. század elején is igen fejletlen hitelszervezete is növekvő érdeklődést mutat az ipar iránt. Az 1903 és 1914 közötti évekre vonatkozóan állapítja meg a román gazdaság tőkés fejlődését vizsgáló — már idézett — szerző, hogy a bankok szerepe az iparban nagyon erős.[65]

Hasonló jellegű változást figyelhettünk meg a közlekedés forradalmasodása terén is. A vasutak kiépülése a XIX. század második felében nemcsak közvetve, a mezőgazdaságon keresztül, hanem közvetlenül is jelentős szerepet játszott az ipar forradalmasodásának előkészítésében. Ebben az összefüggésben elsősorban azt emelhetjük ki, hogy a közlekedés fejlődése hamarosan önmagában is megkövetelte a bányavidékek bekapcsolását az országok vérkeringésébe. Ha az első évtizedekben úgyszólván minden kelet-európai országban a mezőgazdasági vidékeket kapcsolják a fővároshoz és a külföldi értékesítési piacokhoz, a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején már a bányavidékek, majd ez időtől egyre erősebben az iparosodó központok vasúti összeköttetését teremtik meg. A vasútépítésre vonatkozóan előzőekben felsorakoztatott adatok, különösen az orosz- és a magyarországi tények egyértelműen mutatták ezt. De nemcsak a vonalak kiépítése, hanem — ezzel szoros összefüggésben — a vasúti áruszállítások struktúrája is — mint utaltunk rá — az ipar javára billent a XIX. század végére. Mindez nagy előnyt jelentett az iparosodás megindulása szempontjából, s hozzájárult annak meggyorsításához.

Nem kevésbé jelentős azonban, hogy a vasútépítés ténye önmagában is az iparosodás ösztönzőjévé, előmozdítójává vált. A vasútvonalak építése a gazdaság egészére rendkívül nagy hatást gyakorol, hiszen különleges, sokirányú piacteremtő konzekvenciával jár.[66] A vasút az egyes nemzetgazdaságok legfőbb tőkepiacává válik — az 1850-es évek végén még Angliában is a belső tőkefelhalmozás 16%-át, 1860—70 között 20%-át kötötte le a vasútépítés[67] —, de nem kisebb munka-, sőt földpiacteremtő hatása sem. A szén-, vas- és gépipar legfőbb piaca az infrastruktúra kiépítése idején a vasút: Franciaországban 1850 és 1870 között a vasfogyasztás közel 30%-át szívta fel.[68] A közlekedés fejlődése éppen ezért esetenként még az ipar regionális fejlődését is befolyásolja. A Lengyel Királyság ipari fejlődése pl. jellegzetes módon a vasútvonalak

[63] *B. Gille:* i. m. 181. l.

[64] Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894—1909. években. Bpest. 1913. 30., 31. l.

[65] *Petre Ercuta:* i. m. 93. l.

[66] *H. Jencks:* Railroads and Economic Force in American Development. Journal of Economic History, 1944. May.

[67] *P. H. Cootner:* The Role of the Railroads. Journal of Economic History, 1963. 517. l.; *A. C. Cairncross:* The place of capital in economic progress. Ecomonic Progress, Szerk. A. Dupriez, 1954.

[68] *P. Bairoch:* Revolution industrielle. 93. l.

mellett bontakozik ki. A Varsó—Sosnowice vonal mellett a kohászati, cement-, gép- és fonóipari bázis, a Visztula-vonal mellett Radom és Kielce közötti nehézipari bázis mintegy a vasútépítések közvetlen hatását tükrözik.[69] Piacteremtő hatásával a vasútépítés korántsem korlátozódik a vasúti anyagokat gyártó, vagy azokkal közvetlen kapcsolatban álló területekre. Konjuktúrateremtő hatása áttételesen a gazdaság egészére kiterjed, s multiplikátor-szerepet tölt be. A vasutak kiépítéséhez szükséges hatalmas iparcikk-szükségletet a kelet-európai, balkáni országok ipara természetesen nem tudta kielégíteni. A vasútépítkezések kezdetén a felhasznált anyagok túlnyomó többségét importálták. A magyarországi vasútépítések során pl. a szükséges sínanyag legnagyobb részét külföldről hozták be az országba. A hetvenes évek végén állapították meg, hogy a felépített vonalhosszak mindössze 20%-án fektettek le hazai gyártmányú síneket, míg 12%-án osztrák, 16%-án francia, 20%-án belga és 26%-án angol cégek által szállított síneket használtak.[70] A bányászat, kohászat, valamint vasúti járműgyártás terén azonban a vasút hatalmas szükségletei olyan feszítő igényt támasztottak, ami szívóhatásával jelentős mértékben hozzájárult a nehézipar technikai forradalmasodásához és kiszélesedéséhez. Az iparosodást megelőző vasútépítés a legtöbb kelet-európai országban az ipari forradalom kibontakozásának egyik fontos tényezőjévé vált.

A mezőgazdaság tőkés átalakítása, a modern bankrendszer és közlekedési hálózat kiépülése tehát még a jobbágyi viszonyok felszámolását követő első évtizedekben lejátszódik, megteremti az iparosodás belső feltételeit, s egyben már feszítő igényt is támaszt az iparosodás iránt. A belső feltételek kialakulása azonban önmagában is olyan sokoldalú tőkeszükségletet teremtett, melyet valóban belső erőforrásokból, a gyenge tőkefelhalmozás mellett, a kelet-délkelet-európai országok nem tudtak volna biztosítani. Ezért már az ipari forradalom belső előfeltételeinek kialakulása is a legszorosabb összefüggésben állt a külföldi tőke tevékenységével. Hasonló jelenségeket tulajdonképpen a kontinens nyugati országaiban is tapasztalhattunk, azonban korántsem olyan tartósan, olyan mértékben, olyan meghatározó jelleggel, mint Kelet-Európában.[71]

A külföldi tőke befektetései azután nemcsak az előbb említett belső előfeltételek kialakításában játszottak döntő szerepet, de az 1880—90-es évektől az agrár jellegű kelet-európai országok iparosodásának megindításában közvetlenül is különösen fontos részt kapnak. Ha úgy tetszik, a belső feltételek mellett éppen a méreteiben egyre növekvő, irányát tekintve egyre inkább az ipar felé forduló külföldi tőkebefektetések hozzák létre azt a másik, külső feltételt, ami az ipari forradalom XIX. század végi megindítására vezetett Kelet-Európában.

[69] *Bujak:* Poland's Economic Development. 49. l.

[70] Bányászati és Kohászati Lapok, 1878. 116—118. l. Idézi *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. Budapest. 1954. 149. l.

[71] E kérdésre vonatkozó gazdag irodalomból Ausztriára vonatkozóan lásd: *H. Benedikt:* Die wirtschaftliche Entwicklung der Franz-Joseph-Zeit. Wien—München. 1958; Németországra: *Swerin von Krosigk:* Die grosse Zeit des Feuers. Der Weg der deutschen Industrie. I—III. köt. Tübingen—Leinz. 1957—1959; *W. O. Henderson:* Britain and the Industrial Revolution in Europe 1815—1914. Chicago. 1961; *R. Cameron:* France and the Economic Development of Europe. 1800—1914. Princeton. 1961; Svédországra: *K. G. Hildebrand:* Sweden; Norvégiára: *E. Bull:* Industrialisation as a Factor in the Economic Growth c. tanulmányokat a First International Congress of Economic History (Stockholm) c. kötetben.

A gyenge belső tőkefelhalmozás és a legtöbb országban a feudális múlt hagyományainak terhét cipelő, régi pazarló fogyasztásra berendezett nagybirtok hatására az ipari forradalom folyamatának tőkeszükségletét belföldi tőkeforrásokból nem tudták fedezni. Annál is kevésbé, mivel a XIX. század végén meginduló kelet-európai ipari forradalom nem lehetett azonos az egy—háromnegyed évszázaddal korábban lezajlott nyugat-európai ipari forradalommal, s az időközben végbement jelentős technikai fejlődés révén már eleve nagyobb tőkeigényt támasztott, nagyobb üzemméreteket követelt. Megközelítő vizsgálatok kimutatták, hogy 1815-ben Angliában az egy főre eső beruházott tőke mindössze 37 fontot tett ki. A XIX. század elején az egy munkásra eső beruházott tőke mindössze egy munkás 4—5 hónapi fizetésével volt egyenlő. Ugyanakkor azonban alig néhány évtizeddel később Franciaországban már 6—8 hónapi munkásfizetés nagyságú tőkebefektetésre volt szükség.[72] Bár minden számítás inkább tájékoztató jellegű, mintsem a tények pontos felmérésének tekinthetnénk, és különösen sok hibalehetőséget rejt e számítások nemzetközi egybevetése, a nagyságrendek szembeállítása mégis kifejező és alkalmas a különbségek tendenciájának bemutatására. Az előző adatokkal szembeállítva éppen ezért különösen érdekes a XIX—XX. századforduló körüli magyarországi tények figyelembevétele. Az egy munkásra eső, gyáriparba ruházott tőke ugyanis — számításunk szerint — egy munkás három és félévi fizetésével volt azonos.[73]

A szegényebb, alacsonyabb tőkefelhalmozásra képes országok tehát ipari forradalmuk kezdetén sokkal nagyobb feladatok elé kerültek, mint nyugat-európai elődeik. Ez vezetett azután oda, hogy a XIX. század utolsó évtizedeinek nagyarányú nyugat-európai tőkeexportja vált a kelet-délkelet-európai országok iparosodásának egyik legfőbb tényezőjévé!

A fejlett tőkés országok tőkeexportja a XIX . század végére egyre nagyobb jelentőséget nyer. Ez a legszorosabb összefüggésben állt a gazdaság belső szükségleteivel. Egyrészt azzal, hogy az ipari forradalom lejátszódása jelentősen megnövekedett szükségletet támaszt külső piacok, s nem kevésbé külföldi nyersanyagok és agrártermékek importja iránt. Ehhez viszont nélkülözhetetlenül befektetésekre volt szükség az elmaradottabb területeken. Bányák nyitására, ültetvények létesítésére, vagy a mezőgazdasági országok szállítóképességének kölcsönök által elősegített növekedésére, s természetesen mindenekelőtt modern közlekedésre, víziutakra, melyek az addig elzárt, elérhetetlen területeket bekapcsolják a nemzetközi gazdaság vérkeringésébe. Másrészt viszont az ipari forradalom után felgyorsuló tőkés fejlődés a vezető tőkés hatalmak esetében erre az időszakra a kapitalizmus érettségének oly fokára vezetett már el, ami a tőkekivitelt immanens szükségességgé tette.

A fejlett nyugat-európai tőkés országok tőkeexportáló tevékenysége mindenekelőtt a gyarmatokra irányult. Ebben Anglia vezetett, mely a XIX. század közepi mérsékelt, s főleg Európába irányuló tőkekivitelével szemben éppen a század utolsó harmadában, tőkeexportja fellendülése idején fordul a gyarmatok felé. 1875 és 1913 között az európai angol befektetések abszolút mennyisége kb. a felére csökkent, míg más területekre irányuló befektetései

[72] *P. Bairoch:* i. m. 52., 119. l.

[73] Számításainkat a részvénytársaságokba beruházott tőke s az egész gyáripari munkásság létszámának összevetése alapján készítettük. Tekintettel arra, hogy a nem részvénytársasági iparba ruházott tőkét nem tudtuk figyelembe venni, eredményünk mindenképpen alacsonyabb a valóságosnál.

megötszöröződtek. Míg 1854-ben az angol külföldi hitelek 60%-a ment Európába, addig 1913-ban már csak 6%-a.[74]

A nyugat-európai tőkekivitel rendkívül fontos piacát képezte ugyanakkor Kelet-Délkelet-Európa is. Míg az angol érdeklődés egyre erőteljesebben fordult a tengerentúli területek felé, addig Franciaország és Németország rohamosan növekvő külföldi befektetéseinek nagyobb része éppen Európa elmaradottabb országaiban talált piacra.

A francia tőkekihelyezés növekedése a XIX. század utolsó harmadától rendkívül gyors ütemű volt. A porosz—francia háborút követő első másfél évtizedben Franciaország még alig hitelezett, külföldi befektetéseinek összege 1870-ben 12—14 milliárd frank, 1880-ban 15, és 1890-ben is csak 20 milliárd. 1905-re azonban már 34, 1914-re pedig 45 milliárd frankra ugrott. Míg a XIX. század közepén tehát a francia tőkeexport átlagosan évente csupán 82 millió frankot tett ki, s 1871-től 1885-ig az évente exportált tőke egészen jelentéktelen volt csupán, addig a 80-as évek közepétől a századfordulóig már 500, 1898-tól 1913-ig pedig 1350 milliót tett ki.[75]

A német tőkekivitel hasonló tendenciát mutat. 1883-ban még csupán 5 milliárd márkát tett ki, ami 1893-ra 10—13 milliárdra emelkedik, 1914-re viszont majdnem megkétszereződve eléri a 22—25 milliárdot.[76]

A francia tőkekivitelnek kb. kétharmada, a német tőkekivitelnek pedig valamivel több mint fele Európába irányult. Nemcsak a kivitt tőke mennyisége nőtt, de a befektetések jellege is lényeges változáson ment keresztül. 1852 és 1881 között a Közép-Európában befektetett 2,8 milliárd frank francia tőkéből pl. államkölcsön formájában folyósítottak 800 milliót, vasútépítésbe invesztáltak 1450 milliót. Az ipari és pénzintézeti befektetések összege mindösszesze 550 millió frankra rúgott.[77] Az 1880-as évektől kezdve azonban egyre növekszik az ipari és pénzintézeti befektetések aránya. A kelet-délkelet-európai országok többségében a külföldi tőke indította meg a modern bankhálózat kiépítését. Oroszországban 1889-ben a bankok tőkéjének 25%-a, 1914-ben már 33%-a volt külföldi kézen![78]

Romániában a bankok tőkeállományából a századforduló körül 41%-ot tett ki a külföldi pénzcsoportok részesedése.[79] Az ipari alapításokban fontos szerepre emelkedő bankok mellett azonban a külföldi tőke közvetlenül is rendkívül nagy befektetéseket fordított a közép-kelet-európai országok iparába. Oroszországban 1900-ban a bányászati és kohászati üzemek részvénytőkéjének 87,7 %-a volt külföldi kézben. A gépiparban 48,8%, a faiparban 43 %, a vegyészetben 34%, a textil- és papíriparban 19—19%, az élelmezési iparban 7% a megfelelő arány.[80] A külföldi tőke részesedésére vonatkozóan rendelkezésre álló szá-

[74] Organisation for European Economic Cooperation. Report on International Investment. OEEC. Paris. 1950. 13. l.; *P. Douglas:* Capital in the United Kingdom. Journal of Economic Business History, 1929—30. 67. l.; *A. H. Imlah:* British Balance of Payment and Export of Capital. Economic Historical Review, 1952. 2. 231. l.

[75] *H. Feis:* Europe the World's Banker 1870—1914. New York. 1964. 44. l.; *R. E. Cameron:* France and the Economic Development of Europe. 1800—1914. 79. l.

[76] *H. Feis:* i. m. 71. l.

[77] *D. Landes:* Technological changes and industrial development in Western Europe. 1750—1914. The Cambridge Economic History of Europe, Vol. VI. 88. l.

[78] *Bertrand Gille:* Histoire économique de la Russie. 186. l.

[79] *Petre Ercuta:* Die Genesis des Kapitalismus in Rumänien. Leipzig. 1941. 88. l.; *E. Ene:* Les Banques en Roumanie. Paris. 1915. 9. l. A vezető bankokban 50%-ra teszi a külföldi tőke érdekeltségét.

[80] *B. Gille:* i. m. 186. l.

mítások ugyan eltérő összegeket tüntettek fel, azonban nagyjából megegyeznek abban, hogy az orosz iparba befektetett tőkének közel fele külföldi kézen volt.[81] A román gyáripar úgyszólván teljesen külföldi befektetések nyomán épült ki, amit jól mutat, hogy a századforduló körül a részvények 92%-a volt külföldön,[82] s 1913-ban is 80% az arány.[83]

Vegyük mindezt részletesebben szemügyre Magyarország példáján.[84]

Magyarországon, mint a Habsburg-birodalom, majd az Osztrák-Magyar Monarchia részén már a XIX. század közepétől, vagyis más kelet-európai országoknál néhány évtizeddel korábban nagy mennyiségű külföldi befektetéssel találkozhatunk. Közvetlenül az 1848. évi szabadságharc leverése után indulnak meg az első nagyobb osztrák befektetések, főként a vasút és hajózás, de ezzel kapcsolatosan a bányászat területén is. Az 1850-es évek folyamán a feketeszénbányászat 100, a barnaszéntermelés 75%-a osztrák kézen volt, vagyis a szénbányászat megindítása lényegében osztrák tőkével történt. Hasonló volt a helyzet a cukoriparban is. Az 1867. évi kiegyezést követő nagy tőkebeáramlás idején az osztrák pénzcsoportok finanszírozták — mint utaltunk rá — a nagybankok kialakulását, s továbbra is vezető szerepet játszottak a közlekedés kiépítésében. A század utolsó évtizedeitől pedig az ipar magyarországi fellendülése elsősorban ugyancsak az osztrák, részben egyéb külföldi csoportok nagyarányú befektetése nyomán bontakozik ki. 1873-ig a magyar gazdaságba fektetett összes tőke 60%-a külföldi eredetű volt, 1873 és 1900 között pedig a befektetések majdnem fele külföldről eredt. Általában elmondhatjuk tehát, hogy a modern tőkés gazdaság kiépítésében a külföldi tőke vezetőszerepet játszott.

Vegyük közelebbről szemügyre a külföldi tőkebefektetések legfontosabb formáit a magyar gazdaságban.

Mint általában a XIX. század második felének tőkekivitelében, a Magyarországra irányuló tőkekivitelben is a vasútépítésbe fektetett tőke és az államkölcsönüzlet játszotta a legnagyobb szerepet.

A magyarországi vasutak építésébe 1867—73 között mintegy 700 millió korona külföldi tőkét fektettek be — az összesen invesztált 1 milliárdból —, s bár különösen 1880 után Magyarország fokozatosan s mind nagyobb ütemben áttér az államvasúti rendszerre, a fő vasútvonalakba további 400 millió korona külföldi tőkebefektetésre kerül sor. Ez kiegészül az éppen ezekben az években kifejlődő helyiérdekű vasúthálózatba invesztált — igen nagyarányú — külföldi tőkével, kereken további 400 millióval. Egészében tehát a kiegyezéstől a századfordulóig terjedő mintegy három évtized alatt, 1,5 milliárd korona külföldi tőkebefektetésre került sor a magyarországi vasúthálózatba.

A külföldi tőke másik behatolási területe az államkölcsönüzlet volt. Igaz, hogy az államkölcsönök nem tekinthetők kizárólagosan gazdasági befektetésnek, hiszen különösen a kiegyezést követő esztendőkben az államapparátus kiépítésére is fordították bevételeit. 1880 után viszont a vasútépítés, illetve államosítás költségei s az infrastruktúra kiépítése jórészt innen nyert

[81] *R. Portal:* The Industrialization of Russia. The Cambridge Economic History of Europe, Vol. VI. II. rész. 825. l.

[82] *P. Ercuta*: i. m. 88.

[83] *N. N. Constantinescu:* Contribuţii la istoria capitalului strain în Romînia. 1960. Bukarest. 31. kk.; *N. Arkadian:* Industrializarea Romaniei. Bucarest. 1936. 116., 122. l.

[84] *Berend T. Iván—Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. 1867—1914. Történelmi Szemle, 1966. 2. sz.

fedezetet. Államkölcsön formájában végül 1867—73 között 600, majd a századfordulóig további 1600 millió korona külföldi tőke áramlott az országba, elsősorban Ausztriából, de nem csekély mértékben Németországból és Franciaországból.

Maga a mezőgazdaság képezte a külföldi tőkebeáramlás harmadik legfontosabb területét! Néhány osztrák bank részben közvetlenül is nyújtott jelzáloghitelt a magyar nagybirtokosoknak. Összegszerűen ez a századfordulóig mintegy 400 millió koronát tett ki. Nagyobb szerepe volt viszont a magyarországi nagybankok által kibocsátott záloglevelek átvételének, 1873-ig mintegy 110, majd a századfordulóig további 650 millió korona értékben.

A községi kötvénykibocsátás 250 millió korona külföldi tőkeimportot eredményezett.

Összegszerűleg viszonylag alacsony volt a közvetlenül magyarországi hitelintézetekbe fektetett tőke, a századfordulóig ezt legfeljebb 200 millió koronára tehetjük. Természetesen ennek jelentősége, figyelembe véve a budapesti nagybankok szerepét — itt volt ugyanis külföldi tőkeérdekeltség — a magyarországi hiteléletben és a magyarországi gazdasági élet egyéb szféráiban, többszörösen túlnőtt számszerűségén.

Az iparban 1867 és 1873 között még jelentéktelen (35 millió korona) volt a külföldi tőkebefektetés, a továbbiakban, főleg 1890 után, ez már gyors ütemben, közel 240 millió koronával gyarapodik. Ha az iparba fektetett tőkeösszegek nem is érik el az egyéb területek külföldi befektetéseit, mégis meghatározó lökést adtak az ipar kibontakozásának. Ezt mindennél jobban mutatja, hogy a századforduló idején a magyarországi gyáripar — részvényérdekeltség alapján — 42%-a teljesen külföldi kézben volt, s további 18%-ában, magyar tőkecsoportok mellett, jelentős külföldi részesedés található. A működő gyárak alapításában, fejlesztésében tehát csak a gyáripar 40%-ában nem játszott szerepet valamely külföldi tőkeérdekeltség.

Nem lenne teljes a kép a külföldi tőke kelet-délkelet-európai tevékenységéről, ha nem vesszük figyelembe a balkáni befektetések sajátos jellegét. Míg a közép-kelet-európai országok esetében ugyanis a külföldi tőke befektetései elsőrendű gazdasági jelentőséggel bírtak, addig a Balkánon a hatalmas külföldi hitelek nem elsősorban gazdasági, hanem katonai-politikai indítékból eredtek, s hasonló célokat szolgáltak. Az önállóságukat elnyerő Balkán-államok úgyszólván születésük pillanatától hatalmas hiteleket kaptak. Szerbia, mint önálló állam az 1878. évi berlini szerződés eredményeként született. „Amikor az újszülött állam — írja a külföldi tőke tevékenységének már idézett kutatója — először felnyitotta szemét, pillantása a bölcsőjét körülálló hitelezőkre esett."[85] A század végéig Szerbia már 400 millió frank körüli hitelt vett fel, s a világháborúig tartozásállománya már a 900 milliót is meghaladta. Hasonlóan rohamosan nőtt a bolgár tartozásállomány is: 1900-ra már meghaladta a 200 millió frankot, 1914-re pedig elérte a 850 milliót.[86] A hitelek azonban nem a magángazdaságba folytak, hanem úgyszólván teljes egészében államkölcsönök formájában az államapparátus, a hadsereg kiépítésére,

[85] *H. Feis:* i. m. 262. l.

[86] Uo. 272—274. l.; *Lubomir Lestoff:* Die Staatsschulden und Reparationen Bulgarien's 1878—1927. Leipzig. 1928. 120. l.; *Milan Simitch:* La Dette Publique de la Serbie de l'origine à la guerre de 1914. Paris. 1925. 74. l.

fegyverek vásárlására, az államháztartás egyensúlyának biztosítására, s ugyancsak stratégiai jelentőségű vasutak építésére. Ez utóbbival kapcsolatosan szükséges ugyanis megjegyezni, hogy a balkáni vasútépítés nem elsősorban az érdekelt országok gazdasági igényéből fakadt, amihez külföldi befektetéseket vett igénybe az állam, mint pl. Magyarországon, hanem kifejezetten külföldi stratégiai-politikai elképzelések nyomán indult meg a vasútépítkezés. Szerbia számára pl. a berlini egyezményben a nyugati nagyhatalmak előírták a Bécs és Konstantinápoly közötti vasút Szerbiára eső szakaszának felépítését. Az építkezést azután az osztrák kormány, illetve a Hirsch báró által létrehozott osztrák—francia szindikátus finanszírozta. Bulgáriában ugyanezen vonal megfelelő szakaszát még a török kormány közreműködésével angol szindikátus kezdte építeni. A hetvenes évekig felépült részvonalak egységes további kiépítése érdekében azután 1883-ban három ország delegátusai és a török kormány megegyeztek, s ennek alapján 1888-ra létrejött a kapcsolat Konstantinápoly és Bécs között. A közel 1700 km hosszúságú vonalat a Deutsche Bank által irányított Betriebsgesellschaft der Orientalischen Eisenbahnen vette át.[87]

A nem gazdasági jellegű befektetések hatalmas pénzügyi terhet róttak a balkáni államokra. Mivel a felvett kölcsönök nem elsősorban a gazdasági növekedést előmozdító befektetésekre kerültek, a visszafizetés belső feltételei a nemzeti jövedelem megfelelő növekedéséből nem jöttek létre. A századforduló körül mind Bulgáriában, mind Szerbiában az állami bevételek 30—30%-át már a tartozás-szolgáltatás emésztette fel, s a balkáni országok egymást követően pénzügyi csődbe, s ennek nyomán nemzetközi pénzügyi ellenőrzés alá kerülnek. Szerbiában már 1895-ben sor került erre, amikor is a hitelezők a tartozások rendezésére nagy konszolidációs hitelt folyósítottak, nemzetközi bizottságot állítottak a pénzügyek élére és lefoglalták az állami bevételek legnagyobb részét a törlesztések biztosítására. Bulgáriában 1902-ben hajtják végre ugyanezen pénzügyi lépéseket. „Minden önálló állam elég kötelet vásárolhat, hogy fölakassza magát, ha eleget fizet érte" — kommentálta szellemesen a jelenséget a már idézett szerző.[88]

A XX. század elején valamelyest meginduló egyéb, a termelés területeire irányuló, magánjellegű befektetések viszonylag alacsonyak voltak, Szerbiában inkább csak 1904 és 1910 között jellemezték a külföldi tőketevékenységet. A bolgár magángazdaságban pedig az 1910-es évek elején a többszáz millió frankra rugó tartozásállományból mindössze nem egészen 42 milliót invesztáltak a magángazdaságba. Ez utóbbi pedig főként olyan kitermelő ágazatokba összpontosult, ami ugyancsak a külföldi gazdasági érdekek közvetlen, úgyszólván áttétel nélküli érvényesítését testesítette meg, s kevésbé kapcsolódott a belső gazdasági fejlődés addigi menetéhez. Legszemléltetőbben a romániai befektetések tükrözik ezt a jelenséget, hiszen a román iparba 1914-ig befektetett összes tőke mintegy 50%-a az olajiparba ment.[89]

Vitathatatlan tehát, hogy a közép-európai és a balkáni külföldi tőkebefektetések jellege jelentősen eltért, s az utóbbi erősebben magán viselte a

[87] *H. Feis:* 294—296. l.
[88] Uo. 266. kk., 272. kk., 264. l.
[89] *Victor Slavescu:* Die Agrarfrage in Rumänien. 10. l.

gyarmati jellegű tőkebefektetések jegyeit, korántsem mozdítva ki ezen országok gazdaságát korábbi elmaradottságából, preindusztriális szintjéről.[90] A Balkán-országok esetében tehát nem figyelhetjük meg a külföldi tőkebefektetések Kelet-Európára jellemző azon hatását, hogy a tőke-import a gazdaság mobilitását jelentősen fokozza, s ez a belső tőkeképződés felgyorsulására vezetve a gazdaság finanszírozásában a XX. század elején már a külföldi tőkénél nagyobb szerepet biztosít a belső forrásoknak.

A fennálló lényeges különbségek ellenére a kelet- és délkelet-európai térség egészére meghatározó szerepet játszottak a külföldi tőke befektetései, melyek a térség országainak egy részében közvetlenül befolyásolták az ipari forradalom megindulását a XIX. század utolsó harmadától, más országokban, a Balkánon pedig közrejátszottak az ipar forradalmasodása belső előfeltételeinek, sőt a világháború előtt már első kezdeteinek kialakításában. Az a körülmény, hogy a gazdasági fellendülés nem elsősorban a belső tőkefelhalmozásra épült, természetesen súlyos ellentmondásokkal járt, s nemzetgazdasági, társadalmi és politikai szempontból egyaránt — jelen írásunk keretein túl menő — negatív hatásokat váltott ki.

A külföldi tőke előzőekben bemutatott meghatározó szerepe az ipari forradalom kelet-délkelet-európai megindításában, kibontakoztatásában szükségszerűen felveti a kérdést, mennyiben tehetjük magunkévá azon egyre jobban terjedő nézetet, mely szerint a kelet-délkelet-európai iparosodás legfontosabb tényezője, döntő előmozdítója az államhatalom volt.[91] A. Gerschenkron tézise szerint Európában az iparosítás három fő típusát kell megkülönböztetni: Az angol utat, mely a magas fejlettség és belső tőkefelhalmozás talaján teljesen spontán, külső tényezők indukálása nélkül létrejött folyamat. A második típus a kontinens nyugati országaira és Közép-Európa egyes országaira jellemző, s legfőbb sajátosságát a bankrendszer, bank-finanszírozás kölcsönzi. „A kontinentális gyakorlatot, ami a bankrendszer útján történt ipari beruházásokat jelentette — állapítja meg a szerző — az elmaradott országok speciális iparosítási eszközének kell tekinteni." Értelmezésében ugyanis a kontinens nyugati fele — ide sorolja Franciaországot, főként Németországot, Svájcot, Olaszországot, az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati területeit — Angliával szemben már elmaradottságot mutatott, azonban az elmaradottságnak mérsékelt fokát. Ha Angliában a felhalmozás szintje oly magas volt, hogy lehetővé tette az iparosítás spontán folyamatait, a kontinens ezen országaiban erre már

[90] Vö. *Singer:* Economic of Underdevelopment. Jól jellemzi e kérdést *Katus László:* A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez című tanulmánya. Történelmi Szemle, 1967. 1. sz. 38. l. Itt jegyeznénk meg, hogy tanulmányunk 1966-ban fogalmazódott, ezért Katus értékes tanulmányának megállapításait nem tudtuk felhasználni, hasonlóan nem tudunk jelen cikkünkben esetleges eltérő véleményünk részletes kifejtésére sem kitérni.

[91] A gazdaságtörténeti irodalomban e nézetet elsőként és legerőteljesebben *Alexander Gerschenkron* vetette fel Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge. 1962. c. tanulmányában. A kérdés nyugati kutatói körében ez az álláspont gyorsan elterjedt, és ma már sok követőt sorakoztat fel. Ennek jegyében készült: The Role of State in Economic Growth. Szerk.: H. Aitken c. tanulmánykötet, s legutóbb *N. Spulber:* The State and Economic Development in Eastern Europe. New York. 1966. c. tanulmánykötete. Utóbbi szerző nem egyoldalúan tárgyalja az állam szerepét, hanem három fő tényezőt („prime mover") emel ki: az állam szerepét, a külföldi tőkét és a „nonindigenous" vállalkozók — ezen a betelepedett idegen, elsősorban az illető országokban működő zsidó, német stb. vállakozókat érti — tevékenységét (12. l.).

nem volt lehetőség. A bankrendszer révén azonban összegyűjthetővé váltak a gazdaságokban fellelhető tőkék, és ezek befektetése indukálta az iparosítás gyors előrehaladását.

Az iparosodás harmadik típusát — Kelet-Délkelet-Európára vonatkozóan — beleértve Oroszországot, Bulgáriát, vagy az Osztrák-Magyar Monarchia keleti területeit, ebben Magyarországot is — a súlyosabb elmaradottság határozta meg. Ez utóbbi esetben ugyanis már nem lett volna elég a meglevő tőkék összegyűjtése és ipari befektetése, hanem a gazdasági eszközökön túl erőteljesebb beavatkozásra volt szükség. Az „orosz típusú iparosodás" legfőbb jellegzetessége tehát — e nézetek szerint — az erőteljes állami beavatkozás. „Az orosz típusú iparosítást az állam szerepe igen világosan megkülönbözteti német vagy osztrák ellenpárjától."

Az európai iparosodás különbözőségeinek feltárása és általánosítása, fő típusainak megkülönböztetése rendkívül fontos, s ehhez a fenti nézetek vitathatatlanul értékes mozzanatokkal szolgálnak. A fő típusok megkülönböztetésénél mindenekelőtt valóban egyik fontos megközelítési lehetőségnek tűnik a fejlettség (tőkefelhalmozási képesség) szintjéből való kiindulás s ezzel összefüggésbe állítva az iparosítás módszerében jelentkező eltérések számításbavétele. A harmadik, kelet-délkelet-európai típus esetében azonban mégis vitatható az állami beavatkozás megkülönböztető és legfontosabb jegyként történő kiemelése. Egyrészt nem is beszélünk most részletesen arról, hogy ezekben az országokban az államhatalomban még nagy szerepük volt a földesúri erőknek, s az állam —osztályjellege alapján— még a tisztán kapitalista fejlődéssel szemben a feudális maradványok védelmezője, és így bizonyos fokig a kapitalista fejlődés nehezítője, akadályozója is. Másrészt azt hiányolhatjuk, hogy az állam szerepét Gerschenkron és e nézet képviselői egyoldalúan vetik fel, ha csak a harmadik típus összefüggésében tárgyalják, s figyelmen kívül hagyják egyetemes szerepét. Az iparosodás folyamatában ugyanis az állam Európa egészében fontos szerepet játszott, vagy közvetlenül az iparosításban (ahol az előfeltételek nem voltak eléggé kedvezőek), vagy éppen közvetve, az iparosítás előfeltételeinek biztosításában. Bonyolítja a kérdést, hogy Európa két eltérő fejlődési irányt képviselő területén az előbb említett különbségek időbeni eltérésekkel kapcsolódtak össze. Ahol az államnak közvetlenül az ipar fejlesztésébe kellett beavatkoznia, hogy a kedvezőtlen előfeltételeket ezzel mintegy ellensúlyozza, ott ez a beavatkozás a XIX. században, a XX. század elején válik különösen jelentőssé, ahol a beavatkozás idézett formái az ipari forradalom előfeltételeinek kialakításához járulnak hozzá, ott e beavatkozás általában már a megelőző századokban figyelhető meg, hogy a XIX. századra átadja helyét a szabadverseny és az állam szerepe tagadása ideológiájának és gyakorlatának is. A nyugati területeken főként az utóbbival találkozhatunk, ami azonban egyáltalán nem csökkenti az állam tevékenységének jelentőségét. Ki tagadhatná pl., hogy az iparosítást a belső felhalmozásból végrehajtó Angliában a belső felhalmozás szintje többek között éppen azért lehetett olyan magas, mert előzőleg az állam rendkívül aktívan beavatkozott a felhalmozás kedvező előfeltételeinek megteremtésébe. Közismert az Erzsébet-kori angol állam különleges szerepe a hajózás és kereskedelem fejlesztésében, gyarmatok szerzésében. De ebben az összefüggésben említhetjük az enclosure rendszer ismert folyamatait, az állam közvetlen beavatkozását annak előmozdításában, vagy akár a hírhedt szegénytörvényeket, melyekkel elősegítették az ipar munkaerőellátását és a bérmunka szükséges fegyelmének kialakítását. Nemcsak Angliában,

hanem a kontinens nyugati országaiban is az állami beavatkozás különböző megnyilvánulásai tűnnek szemünkbe. Ennek egyik leghíresebb példája a francia útrendszer állami kiépítése és különösen a merkantilista gazdaságpolitika intézkedései, a protekcionista védekezés biztosítása. Hasonló intézkedésekkel, főként Mária Terézia idejétől kezdve, a Habsburg-Monarchiában is találkozunk már.

Éppen ezen korai és erőteljes állami beavatkozás egyengette többek között a talajt Angliában és Nyugat-Európában az iparosodás kibontakozása előtt, s tette szükségtelenné a beavatkozás direkt formáit. Kelet-Délkelet-Európában tehát nem azt tekinthetjük sajátosnak, hogy az állam beavatkozva a gazdaságba az iparosítás hajtóerejévé válik, hanem talán inkább azt, hogy e beavatkozás nem annyira az iparosítás előfeltételeinek munkálását szolgálta, az iparosítás szempontjából nem közvetett volt, hanem magának az iparnak fellendítését célozta, s a kedvezőtlen fejlődési feltételek közepette a legdirektebb iparfejlesztési, támogatási lépésekre volt szükség.

Ezek után tehát úgy fogalmazhatjuk meg a kérdést, hogy vajon azon időbeni és formai eltéréseken túl az állam beavatkozása talán méreteiben lenne oly jelentős a kontinens keleti felén, hogy indokolt lehetne e terület iparosodása legsajátosabb jegyének tekinteni. Milyen méretű volt tehát az állam iparosító tevékenysége? Az állam sajátosnak ítélt szerepe különösen két vonatkozásban emelkedik ki a XIX—XX. század fordulója körüli Kelet-Délkelet-Európában. Az állami eszközökkel folytatott vasútépítésben, illetve a magántársaságoknak nyújtott kamatgaranciában, továbbá az ipari vállalkozásoknak biztosított szubvenciókban és más, ún. ipartámogató törvényekben biztosított kedvezményekben. Ami a vasútépítést illeti, elsősorban Oroszországban kétségkívül számos vonalat építettek állami pénzen, de a térség legtöbb országában csak a kamatgarancia fizetésével vett részt az állam a vasútépítésekben, ami nem jelentéktelen hatást gyakorolt ugyan az infrastruktúra kiépítésére, de nem elsősorban közvetlen jelentősége domborodott ki, hanem inkább az a vonzerő, melyet a külföldi vállalkozókra gyakorolt, befektetésekre ösztönözve őket. A Gerschenkron által különösen kiemelt, s kétségkívül sajátos eszköz az állam által hozott ipartámogató törvények keretében nyújtott támogatás. E jellegzetes ipartámogató intézkedésekre a legtöbb kelet-délkelet-európai országban sor került. Ismeretes, hogy Magyarországon 1881-ben látott napvilágot az első ilyen jellegű törvény, majd 1890-ben, 1899-ben és 1907-ben. Az újonnan meghonosított iparágak üzemeinek nyújtott ingyenes telephely, adókedvezmény, tarifakedvezmény és egyéb támogatás volt hivatott elősegíteni az iparosodást. A későbbi törvények már azt is lehetővé tették, hogy az állam szubvenciókat folyósítson gyáraknak és részvényeket vásárolhasson, ezzel is hozzájárulva az ipar tőkeellátásához. E jelenséget a gazdaságtörténeti irodalom már leírta, értékelte.[92] Az ismert mozzanatokhoz csak egyetlen további adalékkal szolgálhatunk. Számítással, amellyel megkíséreljük meghatározni e juttatások mennyiségi arányait az iparba invesztált tőkék egész mennyiségéhez, valamint a termelés értékéhez. 1900 és 1914 között, az állami ipartámogatás csúcspontját jelentő években 4,7 millió korona szubvenciót juttattak a gyáriparnak. Mivel ugyanezen években csak a részvénytársasági iparvállalatokba fektetett tőke 800 millió koronával emel-

[92] *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődésünk 1867—1900; *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara 1900—1914. Bpest. 1955.

kedett, az állami szubvenciók aránya mindössze 5,9%. Az ipari termelés két időpont közötti növekedéséhez viszonyítva a szubvenciók aránya mintegy 2,5%.[93]

Mindez azt mutatja, hogy az állami beavatkozás említett formái látványos jellegük ellenére eléggé periferikus szerepet játszottak csupán az iparfejlesztésben.[94]

Rendkívül hasonló a Balkán-országok állami ipartámogató tevékenysége is. Romániában 1887-ben adtak ki ipartámogató törvényt, ami szerint minden 25-nél több munkást alkalmazó (50 ezer lei tőkével rendelkező) vállalat adó-, vám- és tarifakedvezményt kap, ingyen telephely juttatásban részesül és előjogot nyer állami vásárlásoknál. (1912-ben az állami kedvezményt kisebb üzemekre is kiterjesztik.)[95] Szerbiában 1893-ban, 1898-ban, majd 1903-ban bocsátanak ki iparfejlesztési törvényeket. Bulgáriában az első törvény kibocsátásának időpontja 1894 volt, s ezt követték az 1897., majd 1909. évi törvények. Az ezek alapján folyósított juttatások az egész bulgáriai ipari invesztíció 4,3%-át tette ki, az ipari termeléshez való aránya pedig 3,5%. Ez utóbbi adatok alapján Gerschenkron — aki a számításokat végezte és közölte[96] — maga is megállapítja, hogy az állami beavatkozás hatékonysága, az állam hozzájárulása az iparfejlesztéshez Bulgáriában legalábbis „szerény" volt. A valóságban azonban — mint a magyar adatok is mutatták — az ipartámogató intézkedések valódi hatása a térség más országaiban sem lépett túl e szerény kereteken.

Mindezzel nem azt kívánjuk bizonyítani, hogy az állam ezen beavatkozási tevékenysége nem volt fontos. Sőt nyilvánvaló, hogy az állami szubvenciók hatását hibás lenne egyszerűen a folyósított összegek mértékével mérni, hiszen az állami támogatás olyan hivatalos garanciákat is nyújt, melyek kedvezőbb hitelfeltételekben, addig rendelkezésre nem álló magán források megnyításában is tovább gyűrűző hatást gyakorol.[97] A valósághoz nyílván közelebb is áll annak feltételezése, hogy a kelet-délkelet-európai országok állami támogató tevékenysége a vasútépítéshez biztosított kamatgaranciáktól a XX. század eleji iparvállalati alapításig közvetlen befolyásánál sokkal fontosabb közvetett hatásokat gyakorolt a külföldi tőkére, jobb feltételekkel, s mintegy megnyugtató garanciával csábította befektetésekre. Megkockáztatható a feltevés, hogy valamelyes összefüggés is lehet az ipartámogatási törvények kibocsátásának ideje és a nyugati tőke délkelet-európai érdeklődésének feltámadása között a századforduló körül.[98]

[93] Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről. Bpest. 1909. 115. l.; *Szterényi József—Ladányi Jenő:* A magyar ipar a világháborúban. Bpest. 1934. 17., 18. l.

[94] Fenti tények egyben azt is bizonyítják, hogy Gerschenkron Magyarországra vonatkozó konkrét megállapításai — melyek egyébként nyilván alapul szolgálnak általánosításához is — bizonyos tények egyoldalú interpretálásán alapulnak. Gerschenkron ugyanis leszögezi: „Magyarországon a bankok tevékenysége nem mutatkozott elegendőnek az iparosítás előmozdítására, és a századforduló körül a magyar kormány erőteljes iparosítási politikába kezdett. Eredetileg a kormány a textilipar fejlesztése iránt mutatott jelentős érdeklődést." (I. m. 20., 21. l.)

[95] *N. Spulber:* The State and Economic Development in Eastern Europe. 12. l.

[96] *A. Gerschenkron:* i. m. 228., 229. l.

[97] Erre a hatásra hívja fel a figyelmet *H. Rossovsky:* Japanese Capital Formation. Journal of Economic History, 1959. szept.

[98] Magyarország esetében pontosan tudjuk, hogy a XX. század eleji — 1899 és 1907. évi — ipartámogatási törvények vonzották az osztrák és cseh vállalkozókat ma-

Ha mindezzel tehát elismerjük, hogy az állam fontos szerepet játszott a vizsgált terület iparosodásában, mégis tagadnunk kell ezen szerepnek mint a kelet-délkelet-európai iparosodás legfőbb sajátosságának, típusmeghatározó jelentőségének tételét. Az állam, ha más eszközökkel és formák között is, mint mindenhol, elősegítette az országok iparosodását, talán nem is annyira saját eszközeinek rendelkezésre bocsátásával, hiszen azok szűkösek voltak, mint inkább a befektetések csalogatásával, biztonságának szavatolásával. De ez esetben nem annyira a csalogatás módozatait kell sajátosságként kiemelnünk, hanem azt, hogy *honnan* csalogathatta elő a gazdaságba fektetett tőkéket. S éppen Gerschenkron európai iparosítási típusmeghatározása nyomán emelhetjük ki azt a különösen fontos vonást, hogy míg Anglia speciális eszközök nélkül, különlegesen magas felhalmozási forrásaiból az iparosítás spontán kibontakozásának önfinanszirozású útját járhatta, s míg a kontinens Angliához képest elmaradottabb, de az elmaradottságnak csak mérsékelt fokát képviselő országok a bankrendszer segítségével össze tudták gyűjteni az országban lappangó tőkéket, és ezzel biztosították az ipari beruházás szükségletét, addig Kelet-Délkelet-Európában már valóban a bankok sem voltak elegendők — bár rendkívül fontos szerepet játszottak —, mert az országok az elmaradottság olyan fokát képviselték, amikor meglevő, lappangó tőkék összegyűjtése sem hozhatott megoldást, hiszen ezek mennyisége — az egyes országokban különböző mértékben — kevés, sőt egyes esetekben egyenesen elenyésző volt az átalakulás hatalmas igényeihez mérten. A szükséges tőkéket csakis a tőkeimport, a külföldi tőke — bemutatott — nagyarányú beáramlása biztosíthatta csupán, s ez volt e terület iparosodásában, Európa más országaihoz, területeihez képest a legfontosabb eltérés, sajátosság. Az állam beavatkozása csak elősegítette ennek kibontakozását, motiválta e sajátos vonást.

Vegyük azonban szemügyre a külföldi tőke közreműködésével meginduló iparosodás főbb eredményeit. Az ipari forradalom széles értelemben vett gazdasági átalakulási folyamatának keretében ugyanis, annak fontos elemeként, magának az iparnak technikai forradalmasodása, a gépek térhódítására alapozott modern nagyipar kialakulása és felülkerekedése is lejátszódik. Ez a folyamat határozottan kibontakozott a közép-kelet-európai országokban, s az első lépések megtételéig jutott a Balkánon. Magyarországon a gőzgépek első alkalmazása — 1848 előtt 9 gőzgép működik az országban — után az 1860-as évek elejéig legfeljebb a gépek sporadikus megjelenéséről beszélhetünk. Az 1863-ban készített gépstatisztika adatai azt bizonyítják, hogy Magyarországon még mindig csak 480 gőzgép működött, összesen 8134 lóerő teljesítőképességgel. (Ugyanekkor az Osztrák Birodalom osztrák—cseh területein 2325 gőzgép 35 837 lóerő kapacitással.) Nemcsak a gőzgépek rendkívül csekély számát tekinthetjük önmagában bizonyító tényezőnek, hanem azt a körülményt

---

gyarországi textilipari alapításokra. Míg 1870-től 1900-ig csak nem egészen 80, addig 1900-tól 1913-ig több mint 220 textilgyárat alapítottak Magyarországon, s mint a Gyáriparosok Országos Szövetségének egyik ülésén — 1908 májusában — némi túlzással megállapították, a textilgyárak 9/10 része külföldi alapítású. *R. Keller* állapította meg (Die Industrieförderung in Ungarn. Prága. 1906. 97. l.) c. könyvében, hogy „az ipartörvény kibocsátása után a nagy osztrák textilgyárakat felkeresték és csábító ajánlatokkal felkeltették érdeklődésüket az ipari gyarmatosítás iránt. Rövid pár hét alatt Ausztriában számos gyárat kerestek fel budapesti ügyvédek, vidéki kereskedelmi kamarai elnökök, akik nagy szubvenciókat, adómentességet, tarifakedvezményt helyeztek kilátásba. Az osztrák gyárosok többsége elfogadta az ajánlatot: Magyaroszágon textilgyárat létesítenek." (*Berend—Ránki:* Magyarország gyáripara 1900—1914. 36., 120. l.)

is, hogy a hatvanas évek elején alkalmazott gőzgéppark tulajdonképpen az ipar egyetlen területének meginduló gépesítését jelzi csupán. A 480 gőzgépből ugyanis 308 az élelmezési iparban található. A vas- és fémiparban viszont mindössze 83, a gépiparban 17, a faiparban pedig 29 gőzgép működött. Egész iparágak számára volt még ismeretlen ebben az időszakban a gőzgép. A textilipar 6, az építőanyagipar 2, a bőripar 1, a papíripar 7 gőzgépe különösen kirívóan mutatja ezt.[99] A gép az 1860-as évek elejéig tehát még nem hódította meg a magyar ipart.

Az ipari forradalom kibontakozása csupán a XIX. század hatvanas éveinek végétől figyelhető meg. Ennek első eredményeit már az 1884-ben készült iparstatisztika is világosan mutatja. A nyolcvanas évek eleje azonban nem csupán kényszerű, a statisztikai felvétel időpontja által diktált határ, hanem az ipari forradalom valóságos belső periodusvonala is. Mi jellemezte a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig eltelt mintegy másfél évtizedet az ipari forradalom szempontjából? Mindenek előtt a gépek térhódítása, a gőzgépek és lóerőteljesítményük viszonylag gyors számszerű növekedése. 1884-ben a magyar iparban működő gőzgépek lóerőteljesítménye az 1863-as 8134-ről 63 869-re, majdnem nyolcszorosára ugrott. A lóerőkapacitás megoszlása azonban változatlanul rendkívül aránytalan. Az összes lóerőszámból 36 646 lóerő, vagyis a teljesítőképességnek közel 60%-a az élelmezési iparban található. Az élelmezési ipar gépparkja tehát különösen ugrásszerűen emelkedett: a két felmérés közötti két évtizedben több mint megtízszereződött. Az élelmezési iparban ezzel tulajdonképpen bekövetkezik a gépek térhódítása és a gépi termelés túlsúlyra jutása. A vezető malomiparban a kisjelentőségű, helyi malmoktól eltekintve, melyek nem folytattak kereskedelmi tevékenységet, hanem a parasztoknak ún. vám (természetbeni részesedés) ellenében őrölték saját fogyasztásra szánt terményeiket, a gépi termelés vált uralkodóvá. Magyarországon 1880-ban 17,5 millió mázsa gabonát őröltek meg, s ebből 10 millió mázsát, 56,8%-ot gőzmalmok.[100] Az élelmezési ipar másik vezető ágazatában, a cukoriparban, főként a korábbi időszak létesítései nyomán lényegében teljessé vált a gépi termelés.[101] Az iparág 17 vállalata a kor szintjének megfelelő, modern technikai színvonalat képviselő gépi üzem volt.

Az ipari forradalom előrehaladása az élelmezési ipar mellett leginkább a vas- és fémipar területein konstatálható: Az iparágban alkalmazott gőzgépek teljesítőképessége az 1863-as 2442 lóerőről 1884-re 144 844 lóerőre, mintegy hatszorosára ugrott. A kohászat ezekben az években honosítja meg az ipari forradalom technikai vívmányait. Jellemző módon 1867-ig a magyarországi kohók — az egyetlen modern dél-erdélyi kohászati bázist leszámítva — faszéntüzelésűek, a kohók fúvóberendezéseit zömmel vizikerékkel üzemeltetik. A hetvenes években hódít tért azután a koksztüzelés, ami a Bessemer-eljárás meghonosításával kapcsolatos. Magyarországon 1868-ban helyezik üzembe az első, és 1875-ben a második Bessemer-konvertert. 1869-ben indul meg az acélgyártás, s 1873-ban épül fel az első Martin-kemence. Ezekben az években egymást követően szüntetik be a régi technikára alapozott, elavult olvasztókat. A nyolcvanas évek elejére a működő kohók száma 70 re csökkent az egy évtizeddel korábbi 86-tal szemben, s a korszerű technikával felszerelt

[99] *Futó Mihály:* A magyar gyáripar története. A Magyar Gazdaságkutató Intézet 26. számú különkiadványa. Bpest. 1944. 301. l.

[100] *Láng Lajos:* Magyarország statisztikája. II. köt. Bpest. 1887. 356—357. l.

[101] Vö. *Wiener Moszko:* A magyar cukoripar története. Bpest. 1903.

öt nagyüzem állította elő az ország nyersvastermelésének 68%-át.[102] A meglevő vas- és fémiparban tehát lényegében megtörténik az átállás, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ebben az iparágban egyáltalán nem azonos a helyzet az élelmezési iparral, melyben olyan szélességgel játszódik le az ipari forradalom, hogy az iparág a belső fogyasztás kielégítése mellett exportképessé válik. A vas- és fémiparban viszont rendkívül szűk bázison megy végbe a gépek térhódítása. Az egy főre eső nyersvastermelés 1882-ben alig haladja meg a 11 kg-ot, holott Ausztriában és Németországban már egy évtizeddel előbb is 18, illetve 55 kg-ot tett ki, Angliában pedig már negyedszázaddal előbb is 132 kg-ot.[103] Az iparban található további mintegy 12 ezer lóerő teljesítőképességű géppark rendkívül szétaprozódott, s legfeljebb azt tükrözte, hogy ezekben az ágazatokban is megjelenik a gép, de a termelést még nem forradalmasította. Az ipari forradalom a magyar ipar legtöbb ágában az 1880-as évek elejéig éppen csak megkezdődött már, de még nem bontakozott ki, nem játszódott le.

Az ipar technikai forradalmasodásának széleskörű kibontakozására a XIX. század utolsó évtizedeiben, a századforduló körül került sor. 1884-től 1898-ig, az első legszélesebb körű ipari statisztikai felmérés idáig 63 869-ről 262 070 lóerőre, több mint négyszeresére emelkedik az ipar gépparkjának teljesítőképessége.

Most már valóban úgyszólván minden iparágban kialakul és vezető szerepre emelkedik a gépi termelés. Ezzel szoros összefüggésben ekkor jut túlsúlyra a nagyipar a kisiparral szemben az ipari termelésen belül. A századforduló idején az összes ipari termelésnek már 65—70%-át gépekkel dolgozó gyárak állítják elő.

Az ipari forradalom keretében lejátszódó átalakulást azonban mindezzel korántsem tekinthetjük lezártnak. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a gépek térhódítása a századfordulóig eltelt időszakban csak rendkívül szűk bázison, kicsiny termelőképességű gyáriparban megy végbe, vagyis, hogy egyes ipari ágazatok a századfordulóig még mindig jórészt hiányoztak, vagy a belső fogyasztásnak csak kicsiny hányadát elégíthették ki. Az ország textilárufogyasztásának pl. mintegy 85%-át csupán import útján fedezhették. Rendkívül nagyarányú volt a behozatal a gépipar legtöbb ágában, a vegyészeti cikkek terén stb. is. Az ipar valóságos forradalmasodásáról ezért a meglevő szűk ágazatok gépesedése alapján nagyon egyoldalú lenne beszélni. Az ipari forradalom ezen alapvető folyamatának kiteljesedése Magyarországon csak a XX. század elején, a világháborúig eltelt időszak során játszódik le. 1898 és 1913 között, főként az 1906-tól kibontakozó konjunktúrahullám eredményeként a magyarországi gyáripar ugrásszerűen fejlődik. A gyárak száma 2747-ről 5521-re emelkedett, s az alkalmazott munkások száma 302 ezer főről 563 ezerre. A gyárakban az alkalmazott erőgépek teljesítménye 307 ezer lóerőről 930 ezer lóerőre, több mint háromszorosára ugrott.

Az ipar gyors fejlődése természetesen még mindég nem jelentette azt, hogy az ipar vált volna a nemzetgazdaság fő szektorává, hogy a hazai ipar uralta volna az ipar akárcsak legdöntőbb ágazataiban is a belső piacot. Az iparcikk-behozatal ebben az időszakban is az import legjelentősebb tétele maradt, s pl. a leginkább elmaradott, bár a század elején leggyorsabban fej-

[102] *Sándor Vilmos:* Nagyipari fejlődés Magyarországon. Bpest. 1954.
[103] *Futó:* i. m. 427. l.

lődő, termelését megháromszorozó textilipar a világháború előtt is csupán a helyi szükséglet mintegy egyharmadának kielégítésére volt alkalmas.[104] Ennek ellenére a modern gépi alapokra helyezett ipar egészében már fontos gazdasági tényezővé válik, s a nemzeti jövedelem termelésének kb. egynegyedét szolgáltatja.

Sok vonatkozásban hasonló vonásokat ismerhetünk fel az oroszországi fejlődésben is. Oroszországban a reformot követő első évtizedekben rendkívül lassan indult csupán meg az iparosodás, 1861 és 1890 között az ipari forradalomnak csak kiinduló periódusáról beszélhetünk. 1861-ben az iparvállalatok száma 14—15 ezerre tehető, melyekben 850 ezer munkás dolgozott.[105] Az orosz ipari termelés 1913. évi értékét 100-nak véve, 1860-ban a termelés indexe még mindössze 8, de 1890-ben is csupán 27. A hetvenes évek második felében az iparban alkalmazott gőzgépek teljesítménye még csak 115 ezer lóerőt tett ki, s bár 1892-ig a gőzgépek száma megkétszereződött, kapacitásuk pedig háromszorosára emelkedett (345 ezer lóerő), még változatlanul rendkívül alacsony színvonalon állt. Az első valóságos ugrás a kilencvenes években játszódik le, amikor egyetlen évtized alatt az iparvállalatok száma ugyan csak 18,3%-kal emelkedett, de a gyári munkások létszáma 66,5%-kal, az ipari termelés pedig megkétszereződött.[106] Az ipar erőgépparkjának teljesítőképessége 1890 és 1912 között, kereken két évtized leforgása alatt 345 ezer lóerőről közel négyszeresére, 1,2 millió lóerőre ugrik.

A világháborút megelőző években az orosz ipar sztolipini reformot követő gyors fellendülése — Magyarországhoz hasonlóan — az ipar olyan kiterjedésére vezetett, ami a gépi alapokra helyezett nagyipart a gazdaságon belül már fontos tényezővé tette.

A lengyel királyság területén hasonló ütemben és színvonalon játszódik le az ipar térhódítása. A gyárak száma 1877-ben még csak 8349, 1895-re már közel 13 ezer. Bár 1910-re a gyárak száma mintegy 2 ezerrel csökkent, éppen ezekben az években bontakozik ki leginkább a gépekkel legjobban felszerelt nagyüzemek korszaka. Ezt jól mutatja, hogy az első korszakban, míg a gyárak száma mintegy másfélszeresére nőtt, a munkáslétszám több mint kétszeresére (91 ezerről 206 ezerre) emelkedett, a második periódusban viszont a gyárak számának említett csökkenésével egyidőben a munkáslétszám ismét közel megkétszereződött. Még szembetűnőbb azonban, s a gépek térhódítását mindennél jobban mutatja, hogy a gyáripar termelésének értéke 1877 és 1895 között 274 millió frankról 739 millióra, majd 1910-re 2279 millióra ugrik, vagyis alig több mint három évtized leforgása alatt mintegy kilencszeresére bővül. A Lengyel Királyság területén már a századforduló idejére a lakosság 23,8%-a az ipar, kereskedelem és közlekedés ágazataiban dolgozott, míg a mezőgazdasági lakosság 56,6%-ra csökkent.[107] Ettől a fejlődési vonaltól jelentősen elmaradt a balkáni országok iparosodása. Igaz, hogy a XIX. század végétől a balkáni országokban is lendületet nyert az ipar. Romániában 1860 előtt tulajdonképpen csak helyi szükségletre dolgozó kisipar található, amit a külföldi iparcikkek versenye hamarosan tönkre tett. A hetvenes évek végéig

[104] Vö. *Berend—Ránki:* Magyarország gyáripara 1900—1914.

[105] Vö. *Roger Portal:* The Industrialization of Russia. The Cambridge Economic History of Europe, V., VI. köt. Cambridge. 1965.

[106] *P. A. Hromov:* Ekonomicseszkoje razvityije Rosszii v 19—20 v. Moszkva. 1950. 217. l.

[107] *Piltz:* i. m. 159., 160., 128. l.

Románia iparát 33 kis, a helyi jelleget meg nem haladó gőzmalom, 2 cukorgyár és ugyanannyi szeszfőzde reprezentálja.[108] A nagyipar kifejlődésének mintegy jelképes eseménye 1876-ban az első export gőzmalom felépítése Brailában. A nyolcvanas-kilencvenes években valóban megindul az ipari forradalom kibontakozása. A külföldi befektetések nyomán 1901—1902-re 625 gyár működéséről adnak számot az iparstatisztikák. Ezekben már 45,2 ezer lóerő teljesítőképességű erőgéppark dolgozott, a gyári munkások száma pedig 39,7 ezer főre emelkedett. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a századfordulóig eltelt évtizedekben Románia esetében különösen világosan látható, hogy csupán az iparosodás és ipari forradalom kezdetéről beszélhetünk. Ezt a fenti adatok önmagukban is mutatják. Hozzá tehetjük ugyanakkor, hogy az önmagában is rendkívül kevés gyár jelentős része ebben a periódusban még kicsiny volt, s az iparban dolgozó munkások összes számának egyharmadáig emelkedő gyári munkások közül mindössze 16% dolgozott 500-nál több munkást foglalkoztató nagyüzemekben.[109]

Bulgáriában 1830 és 1879 között mindössze 20 gyár alakult,[110] de a gyárak száma 1887-ben is csupán 36-ra emelkedett. E néhány gyár még nem jelentette az ipar meghonosodását, annál is kevésbé, mivel ezek közül 26 malom, sör- és szeszfőzde volt. Az egyéb iparágak közül legjelentősebb a 6 kis fonoda által képviselt textilipar volt. A nyolcvanas évek második felétől azután több textilipari alapításra került sor, s az élelmezési iparban is számos új vállalat létesült. 1907-ben már 206 gyár működik, de a gyárak munkáslétszáma nem haladja meg a 12 ezer főt.[111] Az iparágak egész sora még változatlanul kisipari keretekre korlátozódott, amit jól mutat, hogy az ipari munkások kétharmada a XX. század elején is a kisiparban dolgozott, s az iparba fektetett tőke 52%-a forgácsolódott szét apró üzemek és munkahelyek között.[112]

A balkáni országok esetében tehát egyrészt azt figyelhetjük meg, hogy az iparosodás eredményei még az első világháborúig eltelt egész periódust tekintve is gyengébbek, az ipar rendkívül kezdetleges, a nemzetgazdaságban játszott szerepe nagyon gyenge, másrészt szembetűnő, hogy a technikai forradalmasodás, a gépi nagyipar túlsúlyra jutása a kézműiparral szemben nemcsak a századfordulóig nem következett be, hanem a világháborúig sem játszódik le. A magyar és orosz fejlődéstől való lemaradás tehát két vonatkozásban is fennállt: az ipar technikai forradalmasodása nem játszódott le, a gépi nagyipar nem került túlsúlyra, és az ipari bázis nem szélesedett oly mértékben ki, hogy az illető országok gazdaságában meghatározó tényezővé váljék. Annyi azonban kétségtelen, hogy az ipari forradalom folyamata ezen országokban is megindult a világháborúval záruló korszakban.

A későn, jórészt nyugati tőkebefektetések közreműködésével megindúló iparfejlődés az ipari forradalom kései kibontakozása mellett másik szembetűnő sajátosságként rendkívül kirívó ágazati egyoldalúságot mutatott, mely az egyes kelet-délkelet-európai országokban ugyan igen nagy eltérésekkel érvényesült, mégis általánosságban a textilipar viszonylag kisebb, az élelmiszeripar viszonylag nagyobb szerepében jelentkezett. Ami Magyarországot

[108] *G. Ciorceanu:* i. m. 108. l.
[109] *O. — N. N. Constantinescu:* i. m. 34., 173. l.
[110] *K. Lambrev:* i. m. 51. l.
[111] *Paul Lindenberg:* Das neue Bulgarien 1887—1912. Berlin. 1912.
[112] *K. Lambrev:* i. m. 59. l.

illeti, már az ipari forradalom késésének bemutatása során utaltunk rá, hogy az 1880-as évekig az ipari forradalom magyarországi kezdetei az élelmezési iparban mutatták a legnagyobb eredményeket. Az ipari forradalom térhódítása idején az élelmezési ipar domináns szerepe továbbra is változatlan maradt. Ez egyébként nem volt egyedülálló jelenség, hiszen az ipar térhódítása Európa-szerte a legfontosabb tömegszükségleti cikkeket termelő iparágakban haladt leggyorsabban előre.[113] Ezek az iparágak ugyanis széles fogyasztópiacra támaszkodva, a technikai nehézségek leküzdésének könnyebb lehetőségeivel, alacsonyabb tőkebefektetési igényekkel, alacsonyabb képzettségű munkásrétegek iránt támasztott kereslettel — vagyis a kiképzés jóval alacsonyabb költségeivel — egyben magas profitok biztosítását tették lehetővé. Mindez egyaránt vonatkozott a nem nehézipari területek két nagy ágára, a textiliparra és az élelmezési iparra. Hogy az egyes országokban azután melyik ágazat játszott nagyobb szerepet, azt számos, az ország gazdasági helyzetét meghatározó tényező döntötte el. Ezek között a rendelkezésre álló nyersanyagok jellege, a belső és külső piacokon jelentkező kereslet iránya, s nem utolsó sorban az adott országgal konkurráló országok ipari színvonala és szerkezete.

Kétségtelen, hogy az ipari forradalom lejátszódása idején több országban, elsősorban Angliában és Franciaországban, de részben Németországban is[114] a textilipar játszotta a vezető szerepet. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a vezető szerep tulajdonképpen csak Angliában jelentette a textilipar abszolút túlsúlyát, ami az angol mezőgazdaság speciális fejlődésével — ez utóbbi ugyanis alig adott lehetőséget az élelmezési ipar kiépülésére, de annál inkább a gyapjúfeldolgozásra — még inkább Angliának a XIX. századi tőkés fejlődésben játszott különleges szerepével kapcsolatos. Anglia a világ ipari műhelyeként textiliparát is kezdettől fogva a világszükséglet kielégítésére építette ki. Franciaországban és különösen Németországban a textilipar jelentős szerepe már korántsem volt egyértelmű ezen iparág abszolút túlsúlyával. Más nyugat-európai országokban, ezek sorában pl. Belgiumban, Dániában és Hollandiában az ipari fejlődés első időszakában már az élelmezési ipar részesedése a legnagyobb a gyáripar termelésében. A nemzetgazdaság erőteljesebb agrárszínezete — mely eleve kedvezőbb feltételeket teremtett az élelmezési iparnak — mellett ebben az irányban hatott, hogy a környező, részben korábban iparosodott nagyhatalmak, mindenek előtt Anglia nemcsak mezőgazdaságuk, de élelmezési iparuk számára is széles, gyorsan fejlődő felvevőpiacot kínált. A textilipar viszont nemcsak exportlehetőségek terén ütközött erőteljes versenybe, de még a belső piacon is nehéz küzdelemre kényszerült a szomszédos nagyhatalmak árucikkeivel. Az élelmezési ipar meghatározó szerepéről azonban egyik nyugat-európai ország esetében sem beszélhetünk. A XIX. század második felére már minden esetben jelentős textilipar bontakozott ki, ha az ipari össztermelésben még nem is tudta elérni az élelmezési ipar részesedési arányát.[115]

[113] A kérdésre lásd *Walter Hoffmann:* Stadien und Typen der Industrialisierung. Jena. 1931; újabban: Problemi storici del industrialisazione. Urbino. 1965. c. kötetben *Eric Hobsbawm:* First comers and late comers c. tanulmánya.

[114] Az újabb német irodalomban felmerült az az álláspont, mely szerint Németországban a nehézipar volt az ipari forradalom vezető ágazata. Lásd: Studien zur Geschichte der Industriellen Revolution in Deutschland. Szerk. H. Mottek. Berlin. 1960. Továbbá *H. Mottek:* Wirtschaftgeschichte Deutschlands. Berlin. 1964.

[115] *Walter Hoffmann:* Stadien und Typen der Industrialisierung.

	Anglia	Franciaország	Németország	Belgium	Dánia
Textilipar	45	31	27	15	21
Élelmiszeripar.....	7	13	19	34	25

Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy az ipari forradalom folyamatában számos esetben, különösen azokban az országokban, melyekben a XIX. század közepére esik az iparosodás nagy fellendülése, már a nehézipar egyes ágai is fontos szerepet játszottak. A könnyűipar primátusa azonban a XIX. század végéig még nem tört meg. 1895-ben Németországban 2,3 : 1, 1896-ban Belgiumban 1,7 : 1, Dániában 2,5 : 1, 1901-ben Franciaországban 2 : 1 volt a könnyű- és nehézipar aránya.[116]

A XIX. századi iparfejlődésben vezető szerepet játszó iparágak kérdését, mint az eddigiekből is kitűnik, főként egyetlen tényező, az ipari termelésben elfoglalt részarány, kvantitatív súly alapján közelítettük meg. Ezzel természetesen korántsem tagadjuk, hogy a vezető ágazat problémája jóval szélesebbkörű, semmint hogy azt csupán az ipari össztermelésben betöltött arányára egyszerűsíthetnénk. Ez utóbbi azonban önmagában is többet fejez ki, mint egyszerű mennyiségi mércét, hiszen általában éppen az vezet egyik vagy másik iparág kiemelkedő súlyának kialakulására, hogy ez az ágazat futotta be a legdinamikusabb növekedési utat és súlyával, fejlődésének impozáns ütemével és méreteivel egyaránt hatást gyakorolt az ipar többi ágára, a foglalkoztatottság, külkereskedelem, a nemzetgazdaság egészének alakulására. Éppen ezek a legkiemelkedőbb iparágak voltak tehát képesek olyan indukált folyamatok elindítására, melyek az egész gazdaságnak az ipari forradalom keretében történő átalakításához döntő lökést adott.[117]

Magyarországon az 1860—70-es években megfigyelt folyamatok továbbhaladása következtében a könnyű- és nehézipar arányát illetően nem mutatkozik éles eltérés a kontinens nyugati országaiban kialakult helyzethez képest. A 2,5 : 1-es könnyű- és nehézipari arány mindenképpen arra vall, hogy a késői iparosodás útjára lépő országokhoz hasonlóan Magyarországon sem jelentéktelen a nehézipar részesedése, vagyis az ipari forradalomban a nehézipar egyes ágai fontos szerepet játszottak. Az általános arányok mögött azonban mégis egészen speciális vonások is meghúzódnak. A könnyűipar vezető szerepe ugyanis Magyarországon az élelmezési ipar egyoldalú túlsúlyára épült. A századforduló idejére a gyáripari termelés 44%-át egyedül az élelmezési ipar állította elő, míg a textilipar részesedése mindössze 5%-ot tett ki. E szélsőséges eltérés úgyszólván egyedülállónak tekinthető Európában. Magyarázatát a Közép-Kelet-Európára általában ható, említett tényezők mellett csakis a sajátos magyarországi helyzet figyelembevételével találhatjuk meg. Ez esetben ugyanis kétségkívül fontos hatást gyakorolt az Osztrák-Magyar Monarchia közös

[116] *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország ipari színvonala a XX. század elején az európai összehasonlítás tükrében. Közgazdasági Szemle, 1960. 8—9. sz.

[117] Egyetértünk *Katus László:* A keleteurópai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez c. tanulmányában kifejtett, idevágó gondolatmenetével (16. l.) és azzal a kritikájával, melyet Tolnai Györgynek leegyszerűsített, az iparfejlődést mindig és mindenhol kizárólag a textilipar vezető szerepével magyarázó nézeteiről gyakorol. Az összehasonlítás érdekében azonban erőteljesebben tartjuk kiemelendőnek a fenti kvantitatív tényezőt.

vámterülete, a korábban kifejlődő, magas szintre emelkedő osztrák—cseh textilipar akadálytalan versenye, illetve a Monarchián belül megvalósuló munkamegosztás ténye. Éppen ezért nemcsak a nyugati országokhoz viszonyítva volt példátlan a textilipar hiányával együttjáró élelmezési ipari túlsúly, de még a Magyarországtól keletre eső, vagy balkáni országokban is ebből a szempontból kiegyensúlyozottabb ipari struktúrát találhattunk. Igaz, hogy az utóbbi országokban a nehézipar hiánya nagyobb fokú, esetenként az élelmezési ipar részesedése is nagyobb, a textilipar azonban majd minden esetben második iparág az élelmezési ipar mögött.[118]

Romániában 1901-ben az élelmezési iparba fektetett kereken 110 millió lei tőkével szemben a textiliparba fektetett tőkeösszeg csupán 11 millióra rugott. Az iparban alkalmazott erőgépek valamivel több mint 38 ezer lóerős kapacitásának közel fele, kereken 19 ezer lóerő az élelmezési ágazatokban található, a textiliparban viszont mindössze 1,7 ezer lóerős géppark működött.[119] Bulgáriában az 1907-ben működő 260 gyárnak több mint fele, 147 üzem élelmezési ipari vállalkozás volt, a textilgyárak száma viszont csupán 61-et tett ki. A gyáriparba fektetett 62 millió francia frank tőkéből 22 millió esett az élelmezési ágazatokra, s csupán ennek alig több mint fele, 13 millió a textiliparra.

Az élelmezési iparnak az ipari forradalomban játszott vezető szerepére utal, hogy még a XX. század elején is Oroszországban — 1913-ban — az ipari termelés 26%-a esett erre az iparágra, s csupán 22%-a a textil-, bőr- és ruházati iparra, Romániában — 1902-ben — 55, illetve 10, Bulgáriában pedig — 1910-ben — 58, illetve 18% a megfelelő arány.[120] Szerbiában 1910-ben a gyáripari termelés 55%-a esett az élelmiszeriparra s csupán 8%-a a textiliparra.[121]

Az egyes országok esetében mutatkozó eltérések ellenére tehát a kelet-európai, balkáni területeken az ipari forradalom, a gyáripar első kezdetei elsősorban az élelmezési ipar vezető szerepével, az ipari termelésben elfoglalt legnagyobb részesedésével járnak együtt. Mindez természetesen rendkívül korlátozta a kialakuló ipar hatását a nemzetgazdaság más ágazataira, hiszen az élelmezési ipar technológiai jellegéből eredően viszonylag kevesebb a más iparágakra gyakorolt szektorközi kihatása, s viszonylag alacsony munkaerőigénye következtében társadalmi átalakító hatása is jóval szerényebb, mint a textil- vagy akár nehézipari ágazatoké.

E pontnál azonban a kelet-délkelet-európai ipari forradalom megítélésének fontos problémáiba ütközünk. Tegyük fel ismételten a kérdést, amire az előzőekben a választ kerestük: beszélhetünk-e végül is az ipari forradalom korszakáról, folyamatáról Kelet-Délkelet-Európában? Mielőtt következtetéseinket összefoglalnánk, természetesen újólag utalnunk kell a bevezetőben már elmondottakra, arra, hogy magunk részéről az ipari forradalomnak azt az értelmezését tartjuk elfogadhatónak, mely a folyamatot nem egy-egy iparág technikai átalakulásaként, de mégcsak nem is az ipar egészének belső technikai

[118] A kérdés részletes kifejtésére lásd: *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország ipari színvonala a XX. század elején az európai összehasonlítás tükrében. Közgazdasági Szemle, 1960. 8—9. l.

[119] *O. Constantinescu — N. N. Constanstinescu:* i. m. 81., 148. l.

[120] *Berend—Ránki:* Magyarország ipari színvonala a XX. század elején. Lásd tovább *Leo Pasvolsky:* Bulgarian's Economic Position. 27. l.; és *Athanese Jaranoff:* La Bulgarie Economique. 59. l.

[121] *Jovan Kirkner:* Die Industrie und Industriepolitik Serbiens. Halle. 1913. 154. l.

forradalmasodásaként magyarázza, hanem a nemzetgazdaság egészének széleskörű, strukturális átalakulásaként értékeli. Ezen értelmezés alapján a felsorakoztatott tények egyértelműen tanúsítják, hogy Közép-Kelet-Európa térségében, — ez az orosz—lengyel—magyar területekre vonatkozik — a XIX. század utolsó harmadában, a XX. század elején nemcsak a mezőgazdaság modern tőkés alapokra helyezése halad előre gyors ütemben, nemcsak a modern bankrendszer és hitelezés épül ki, nemcsak a modern közlekedés, vasúthálózat megalapozásáról és általában a infrastruktúra gyors megteremtéséről beszélhetünk, sőt nem is csak arról, hogy néhány iparágban a gépek térhódításával a nagyipari termelés vált uralkodóvá, s kialakult a termelési folyamat ciklikus ritmusa, hanem arról, hogy az országok egész gazdasági és társadalmi helyzete átalakult. Ez időtől ugyanis a nemzetgazdaság egészének mozgását már egyre inkább az ipar befolyásolta, a gazdaság dinamizmusát az ipar fejlődése erősítette, a nemzetgazdaság legkülönbözőbb ágazatainak — mezőgazdaságtól külkereskedelemig — belső változásai mind összefüggésbe kerültek az iparral s annak hatásait tükrözték. Ugyanúgy elválaszthatatlan az ipar térhódításától a társadalom szerkezetében lejátszódó minden változás, az urbanizáció, a munkásosztály kifejlődése, a városi kispolgárság megnövekedése, s mindaz, ami a századforduló körül ezen országok társadalmában új elemeket teremt.

Foglaljuk össze az idevágó legfőbb tényeket. A XIX. század utolsó harmadától kibontakozó ipari forradalom hatására lejátszódó gazdasági átalakulás legátfogóbb mutatójaként a nemzeti jövedelem növekedési üteme oly mértékben gyorsult meg, hogy már elérte a nyugat-európai ipari forradalmi periódus növekedési rátáját.

1860 és 1913 között Oroszországban — s ez magában foglalja a lengyel területek adatait is, melyek külön nem állnak rendelkezésünkre — a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése már valamelyest meghaladta a 3%-ot.[122] Magyarországon lényegében ugyanezen periódusban a növekedés 3,7%-ot tett ki.[123] Ezeket az adatokat rendkívül fontosnak ítéljük. Jól mutatják ugyanis, hogy a kelet-európai országok egyik típusa az adott időszakban már elérte az ipari forradalom korára jellemző dinamizmust. Különböző számítások állnak rendelkezésre, melyek lehetővé teszik a kelet-európai növekedési ráta egybevetését az ipari forradalom előtti és alatti Nyugat-Európával. Angliában az ipari forradalmat megelőző évtizedekben — 1700 és 1780 között — a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedése S. Kuznets számításai szerint 0,5% körül mozgott. Rendkívül jellemző módon ugyanezen években — W. Hoffmann munkája nyomán ismeretes — az angol ipar termelése évente átlagosan ugyancsak 0,5—1%-kal nőtt. (Tegyük hozzá, hogy Németországban a XIX. század közepét követő két évtizedben a nemzeti jövedelem növekedése

[122] *S. Kuznets:* Postwar Economic Growth. Cambridge. 1964. 63, 64. l. Az orosz nemzeti jövedelem alakulására több más számítás is rendelkezésre áll: *R. Goldsmith:* The Economic Growth of Tsarist Russia. 1860—1913 c. cikkében (Economic Development and Cultural Change, 1966) 2,5%-ra teszi a növekedés rátáját. Más források alapján Katus László idézett cikkében 2%-os legalacsonyabb rátát is közöl.

[123] *Berend T. Iván—Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914. Történelmi Szemle, 1966. 2. sz.; Hanák Péter és Katus László valamelyest eltérő eredményekre jutott. Előbbi szerint mintegy 4%, utóbbi négyféle variánsban 2,5—3,7% közötti értékeket mutat. (*P. Hanák:* Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy. Preponderancy or Dependency? Austrian History Yearbook. Vol. III. Part 1. 1967.

évente átlagosan 1,8%körül mozgott.) A jellegzetesen lassú ipari forradalom előtti gazdasági növekedés az ipari forradalom kibontakozásával rendkívül meggyorsult: az 1870-től 1881-ig terjedő évszázadban Angliában a nemzeti jövedelem növekedési üteme 2,8%-ra ugrott, s ezen belül az ipari termelés évi emelkedési rátája meghaladta a 3%-ot.[124] A XIX. század utolsó harmadától az első világháborúig terjedő évek orosz és magyar nemzeti jövedelem növekedési adatai tehát egyértelműen mutatják, hogy a gazdaság dinamizmusa a nyugat-európaival egybevetve nem az ipari forradalom kora előtti, hanem éppen alatti dinamizmussal azonosítható. Még szemléletesebb, ha hozzátesszük, hogy a 3% körüli nemzeti jövedelem-növekedési ráta egyre jobban az iparosodás következménye, pontosabban szólva a modern gazdasági dinamizmust nem kis mértékben éppen az iparfejlődése kölcsönözte a nemzetgazdaságoknak: a nemzeti jövedelem növekedésénél ugyanis jóval gyorsabb volt az ipari termelés növekedése: Oroszországban az évi 3%-kal szemben, 1860 és 1913 között évente átlag 5,0% (1862 és 1882 között 3,5%, 1882 és 1913 között 5,72%),[125] Magyarországon a 3,2%-kal szemben 5,2%.[126] (Az adatok egyben arra is felhívják a figyelmet, hogy a mezőgazdazdasági növekedés is különlegesen gyors ütemű.)

Az ipari forradalom korára jellemző fejlődési dinamizmus a világháború előtti évekre már jelentősen átalakította a gazdaság és társadalom szerkezetét. A végbement folyamatok jellemzésére legkifejezőbb mutatóként a lakosság foglalkozási megoszlásában, valamint a nemzeti jövedelem termelésének struktúrájában bekövetkezett változásokat sorakoztathatjuk fel. Oroszországban — s ez ismét a Lengyel Királysággal együtt értendő — az 1861. évi reform idején a lakosság több mint 90%-a a mezőgazdaságban keresett megélhetést.[127] A század utolsó harmadában kibontakozó ipari forradalom hatására az 1897. évi népszámlálás idején a mezőgazdasági népesség aránya 78%-ra csökkent.[128] A századforduló után meggyorsuló előrehaladás következményeit a lakosság megoszlásában adatok híján nem mérhetjük pontosan le, a tendenciákra azonban világosan utal, hogy a városi lakosság aránya 1897 és 1913 között 16 millióról 28 millió főre emelkedett, s aránya össznépességen belül 12%-ról 18%-ra nőtt.[129] Ha a városi népesség növekedési ütemét — s az megengedhető, mert minimális becslés — azonosnak tekintjük az ipari népesség növekedési ütemével, akkor az első világháború előtt az Orosz Birodalom lakosságának már csak valamivel több mint 70%-a dolgozott a mezőgazdaságban.

Magyarországon az első összeírás adatai szerint 1869-ben a lakosság több mint 75%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Az 1900. évi népszámlálás idejére a mezőgazdasági népesség aránya 68%-ra, 1910-re pedig 64%-ra csökkent.

[124] *S. Kuznets:* i. m. 63., 64. l.; *W. Hoffman:* The Growth of British Industry, 1700—1950. Oxford. 1955; *J. Chambers:* The Workshop of the World. British Economic History from 1820 to 1880. London—New York—Toronto. 1961.

[125] *A. Gerschenkron:* The Rate of Industrial Growth in Russia since 1885. Journal of Economic History 1947. Supplement. 145. l.; *S. J. Patel:* Rates of Industrial Growth the last Century. Economic Development and Cultural Change. 1961. 319. l.

[126] *Berend T. Iván—Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914. Történelmi Szemle, 1966. 2. sz.

[127] *Hromov:* i. m. 84. l.

[128] *P. Ljascsenko:* Isztorija narodnogo hozjajsztva SzSzSzR. Moszkva. 1952. II. köt. 119. l.; 1897. évre rendelkezésre áll a Lengyel Királyság lakosság megoszlásának adata is. Eszerint a mezőgazdaságban csak a lakosság 56,6%-a dolgozott. (*Piltz:* i. m. 128. l.)

[129] *Ljascsenko:* i. m. II. köt. 118. l.; A szovjet népgazdaság 50 éve számokban. Közgazdasági Szemle, 1967. 11. sz.

A lakosság foglalkozási megoszlása alapján nyert kép vitathatatlanná teszi, hogy az orosz—lengyel—magyar típusú közép-kelet-európai fejlődés a XIX. század utolsó harmadától az első világháborúig eltelt évtizedekben lényegesen átalakította ezen országok társadalmi szerkezetét. A hatvanas évek 80—90%-os túlsúlyú agrárnépessége az 1910-es évekre 60—70%-ra csökkent, s a korábban jelentéktelen iparforgalmi népesség a lakosság egyre növekvő, mind fontosabbá és kiterjedtebbé váló eleme lett.

A gazdaság és társadalom átalakulásának eddigi képét kiteljesíti a nemzeti jövedelem-termelésben végbement változás egyértelmű tendenciája. Magyarországra vonatkozó számításunk szerint az 1867. évi kiegyezés idején a nemzeti jövedelemnek mintegy 80%-át a mezőgazdaság állította elő. A századforduló idejére ez az arány 64%-ra, a világháború előtti évekre 62%-ra csökkent. Ugyanakkor az ipar részesedése 15%-ról 25, illetve 28%-ra emelkedett.[130] Oroszországra vonatkozóan sajnos nem állnak rendelkezésre hasonló számítások, s a legkorábbi adatokat is erősen hozzávetőleges utólagos becslések szolgáltatják. Ezek szerint 1913-ban az orosz nemzeti jövedelem több mint felét a mezőgazdaság és mintegy 28%-át az ipar állította volna elő.[131] Az utólagos nemzeti jövedelem-becslések elkerülhetetlen hibalehetőségei itt nyilván különösen erősen éreztetik hatásukat, hiszen a lakosság megoszlása alapján is bizonyos, hogy a világháború előtti Oroszországban a nemzeti jövedelemnek valamelyest nagyobb hányadát állította elő a mezőgazdaság és valamelyest kisebb részét az ipar, mint Magyarországon. Megerősíti ezt, hogy az egy főre eső ipari termelés a századforduló körül Oroszországban mintegy 15%-kal elmaradt a magyarországi szint mögött. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy az ipar részesedésének gyors növekedése az iparon belül együttjárt a nagyipar még gyorsabb térhódításával s felülkerekedésével a kisiparral szemben. Magyarországon az 1910-es évekre az összes ipari munkásnak már több mint fele dolgozott gyárakban, s az ipari termelés mintegy $^3/_4$ részét már a gépi nagyipar állította elő, s csupán $^1/_4$-ét reprezentálta a kisipar.

A rendelkezésre álló adatok kellő támpontot adnak annak megállapításához, hogy Oroszországban, Magyarországon és a lengyel területeken az 1860-as évekhez képest, amikor a nemzeti jövedelemnek csupán jelentéktelen töredékét, egy tizedét-egy hetedét állíthatta elő az ipar, a XX. század elejére a nemzeti jövedelem termelésében egy negyed körüli arányával már fontos tényezővé vált. A mezőgazdaság pedig jóval több mint háromnegyedes részarányáról kétharmad körüli szintre süllyedt vissza. Mindez a gazdaságban végbement lényeges átalakulások egyértelmű képét rajzolja elénk.

A közép-kelet-európai fejlődés orosz—lengyel—magyar típusával szemben a Balkán-országokban lejátszódott folyamatok — mint az eddigiek is egyértelműen mutatták — még nem vezettek hasonló átalakulásokra. Románia, Bulgária és Szerbia a századforduló körüli évekig még nem tudott kimozdulni a preindusztriális gazdaságra jellemző lassúságból, nem tudta elérni az ipari forradalomra jellemző dinamizmust. A gazdaság és társadalom struktúrája jellegzetes ipari forradalom előtti szintet mutatott. A rendkívül hiányos statisztikai források természetesen nem teszik lehetővé a kérdés minden oldalú doku-

[130] *Berend T. Iván—Ránki György:* Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. 1867—1914. Történelmi Szemle. 1966. 2. sz.

[131] *Ljascsenko:* i. m. 349. l. Fenti adatot a Goszplan 1928-ban számította ki az első ötéves terv munkálatai során.

mentálását. A rendelkezésre álló adatok bizonyító ereje azonban így is kétségtelen. Szerbiára vonatkozóan pl. világosan jelzi a dinamizmus hiányát és a stagnálást az 1836-os felmérés egybevetése az 1900. évi népszámlálással. Ezek szerint ugyanis az első időpontban a lakosság 90%-a talált megélhetést a mezőgazdaságban, s az iparosok száma alig haladta meg a lakosság 5%-át.[132] 1900-ban, több mint hat évtized elteltével, s azon évek után, amikor számos közép-kelet-európai országban megindult már a nagy átalakulás, Szerbia lakosságának továbbra is több mint 84% dolgozott a mezőgazdaságban, s az iparosok részaránya még mindig nem érte el a 7%-ot![133]

A dinamizmus hiányára vetnek fényt a romániai adatok is, amelyek szerint a XIX. század 60-as éveitől a századfordulóig a városi lakosság részaránya az összlakosságon belül csak egyharmaddal nőtt.[134]

A XX. század elején a balkáni országok gazdasága és társadalma éppen ezért kevés előrehaladást mutat. Ha Szerbiában a századforduló körül a lakosság több mint 84%-a még a mezőgazdaságban dolgozott, s 1910-ben mindössze 16 ezer bánya- és gyári munkás található, úgy majdnem ugyanezen kép tárul elénk Bulgáriára vonatkozóan is. Az 1905. évi népszámlálás szerint ugyanis ez esetben a mezőgazdasági népesség elérte a lakosság 82%-át, az ipari népesség pedig — közel 16 ezer gyári munkással — ugyancsak 7% körül mozgott.[135] Románia fejlettségi szintje valamelyest kedvezőbb volt ennél, amit főként a meginduló olajkitermelés idézett elő. Jól mutatja ezt, hogy bár 1910-ben a lakosságnak mindössze 10%-a élt csak ipari foglalkozásból, az össztermelésnek mintegy egyötödét már az ipar reprezentálta.[136]

A Balkán-országok gazdasági struktúráját tükröző eddigi adatokat jól egészítik ki a kisipar változatlanul uralkodó túlsúlyáról árulkodó tények. Bulgáriában az első világháború előtti években 440—500 millió levára becsülték az összes ipari termelés értékét, s ebből a gyáripar csak 120 milliós értéket termelt, vagyis az összes ipari termelésnek mindössze egynegyedét állította elő. Romániában ugyanezen években — 1911. évi adat alapján — az ipari munkásoknak (kereken 142 ezer fő) csak nem egészen egyharmada (46 ezer fő) dolgozik a nagyiparban.[137]

A Balkánon tehát még a délkelet-európai ipari forradalom orosz—lengyel—magyar változata sem játszódott le. Jelentéktelen, nagyobbrészt változatlanul a kisipar, kézműipar túlsúlya által jellemzett ipari termelés, a mezőgazdaság nyomasztó, majdnem kizárólagos fölénye a nemzetgazdaságon belül nyilvánvalóvá teszi, hogy a gazdaság korábbiakban bemutatott lassan, főként a századfordulótól megfigyelhető modernizálódása, a gyárak megjelenése és főként az infrastruktúra, modern bankhálózat kiépítésének kétségtelen eredményei az ipari forradalom első kezdeteit, éppen induló bevezető akkordjait, bizonyos megalapozását jelentették csupán.

[132] *R. Aranitovic:* Les Ressources de la Jougoslavie. Paris. 1930. 137. l.

[133] *J. Kirkner:* Industrie und Industriepolitik Serbiens. Halle. 1913. 10. l.

[134] *F. Dovring:* The Transformation of European Agriculture. The Cambridge Economic History of Europe. VI. köt. II. rész. 606. l.

[135] Sztatiszticseszki Godisnik na Bălgarszkote Carsztva. 1911; *K. Popoff:* La Bulgarie Economique. Paris. 1913. 329. l.

[136] *O. Constantinescu — N. N. Constantinescu:* i. m. 195. l.; Aspecte ale economiei Romanesti. *C. N. Lapu-Kostaky* 141. l.

[137] *K. Popoff:* i. m. 292. l.; *A. Straf:* Des Possibilités de développement industriel de la Roumanie. Paris. 1932. 27., 28. l.

Kelet-Délkelet-Európa térségében tehát a XIX. század utolsó harmadától részben kibontakozott és lezajlott, részben pedig megindult, első kezdetéig jutott az ipari forradalom folyamata. Megindult, illetve lejátszódott az ipari forradalom, amit a gazdasági növekedés dinamizmusa, az infrastruktúra kiépülése és a nemzetgazdaság szerkezetének átalakulása egyaránt tükrözött. Ha az ipari forradalmat a már többször említett legszélesebb értelemben, a tőkés viszonyok kialakulási folyamatának szerves részeként tekintjük, úgy nyilvánvaló, hogy a XIX—XX. század fordulója körül végbement, illetve meginduló kelet-délkelet-európai fejlődésre joggal alkalmazható az ipari forradalom kategóriája.

Ha azonban azt a kelet-délkelet-európai fejlődési folyamatot ipari forradalomként értékelhetjük is, ez korántsem jelentheti azt, hogy azonossági jelet tennénk, vagy tehetnénk a nyugat- és kelet-európai ipari forradalmak között hogy utóbbit egyszerűen az előbbi kései kiadásának, másolatának fognánk fel. Kelet-Délkelet-Európa sajátos helyzetében, sajátos fejlődési feltételei között, az ipari forradalom más modelljét termelte ki, mint a kontinens nyugati fele. A gazdaság vizsgálata során már felhívtuk a figyelmet a számos területen mutatkozó eltérésre, a kelet-délkelet-európai specialitásra. Ezek között az ipari forradalom és a közlekedés forradalmasodása sajátos időbeni kapcsolatára, az ipar speciális ágazati szerkezetére, a külföldi tőke különleges szerepére a folyamat előrehaladásában. Az említett egyik vagy másik tényező természetesen nemcsak a délkelet-európai ipari forradalom sajátos jellegének részleteire adhat magyarázatot, nemcsak színezi a folyamatot, de együttes hatásával végül is jelentősen megkülönbözteti az ipari forradalom nyugat-európai modelljétől. Minden eddig vizsgált sajátos tényező ugyanis lényegében egy irányba hatott: későn megkezdett, felemásan, ellentmondásosan véghez vitt, sőt valóban végig sem járt, valóban be sem fejezetten lezárult ipari forradalmi korszakot szült Délkelet-Európa legnagyobb területein.

Nyugat-Európában az ipari forradalom eredményeként a gazdaság és társadalom radikális átalakulása következett be; történetileg rövid idő alatt, mintegy robbanásszerűen alakult át a tradicionális gazdaság és társadalom modern gazdasággá és társadalommá. Néhány évtized leforgása alatt az ipar nemcsak dinamizmusával és nemzetgazdasági hatásaival, de súlyával, a gazdaságban betöltött közvetlen szerepével is meghatározóvá, a nemzetgazdaság legnagyobb ágává vált. Az ipari forradalmon átment Nyugat-Európa országai ipari országokká váltak. Ennek tényére már a korábbiakban is utaltunk, s anélkül, hogy most az ismert kérdés részletes bemutatására törekednénk, csupán néhány újabb tényt sorakoztatunk fel, olyanokat, melyek szemléletesen tükrözik, hogy Európa nyugati országai már a XIX. század közepére, második harmadára kivetkőztek korábbi agrárjellegükből. Angliában, mint említettük, az ipari népesség száma már abszolút túlsúlyra jutott, Hollandiában 1849-ben a mezőgazdasági népesség a lakosság 40%-át tette csupán ki, Franciaországban a nemzeti jövedelem termelésében a mezőgazdasági részesedés már nem érte el az 50%-ot.[138] A közép-kelet-európai országokra, a XX. század elejére felsorolt adatok világosan mutatják az utóbbi terület jó néhány évtizeddel később is fenn-

[138] Lásd: *W. Cole—Ph. Deane:* The Growth of National Incomes; valamint *D. Landes:* Technological Change and Development in Western Europe. 1750—1914 c. tanulmányait a The Cambridge Economic History of Europe, VI. köt I. részében 12., 13., 416. l.

álló sajátos lemaradását. Nem arról volt csupán szó, hogy még mindig nem ért végéhez az ipari forradalom korszaka, hanem arról, hogy az ipari forradalom nem idézett elő olyan változásokat, nem hatotta úgy át a gazdaság egészét, mint Nyugaton. Délkelet-Európa országai továbbra is agrárországok maradtak, s igazuk van a szerzőknek[139], akik Oroszország vonatkozásában kiemelik az átalakulás részlegességét, korlátozottságát, s az agrárjellegű vidék tengerében szigeteket képező, néhány körzetre szorítkozó ipar képét rajzolják fel. A gazdasági növekedésre ható belső és külső tényezők ugyanis Közép-Kelet-Európa legnagyobb területén nem idéztek elő olyan együttes feszítő hatásokat, nem termeltek ki olyan „kihívást", belső nekifeszülést, amelyre a robbanásszerű ipari forradalom és iparosodás, az országok ipari jellegűvé válása adta volna meg a választ, a feloldódást.[140] Mint láttuk, a Délkelet-Európát ért „kihívás" sokkal inkább az általános európai viszonyokban rejlett, semmint a belső fejlődés szükségszerű feszültségében. Az ipari forradalmon túljutott és gyorsan iparosodó Nyugat-Európa egyre táguló agrár felvevőpiacai adnak nagy lökést Délkelet-Európa elmaradott szinten stagnáló mezőgazdaságának modernizálásához, és ezzel összefüggésben a modern infrastruktúra, bankrendszer kiépítéséhez. Az iparosodott Nyugat meghatározó szerepet játszó tőkebefektetéseivel, hiteleivel azután az ipar kiépülése is megindul, s bizonyos szintre emelkedik, de mindvégig igazodva a hitelezők vagy külső vállalkozók nyersanyag-kitermelési igényeihez, közlekedési-szállítási érdekeihez s az országok fennmaradó agrár jellegéhez. Ennek következtében azután a délkelet-európai országok belső gazdasági struktúrája változott, de nem változott meg gyökeresen, nemzetközi gazdasági kapcsolataik pedig lényegében nem módosultak, s továbbra is megmaradtak az iparosodottabb Nyugat agrár szállítójának szerepében.

Az ipari forradalom a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet nagy történelmi folyamatának része. A tőkés viszonyok kialakulása és felülkerekedése nélkül az ipari forradalom nem indulhat meg, nem hathatja át a gazdasági élet egészét, mint ahogy az ipari forradalom lezajlása nélkül a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet folyamata sem fejeződik be. Délkelet-Európa országaiban kétségkívül végbement a tőkés viszonyok kialakulása, felülkerekedése, létrejött a tőkés fejlettség azon szintje, amely talajt adott, feltételeket teremtett az ipari forradalom megindításához, kibontakozásához. De amilyen mértékben a tőkés viszonyok kialakulása maga is korlátozottan, felemásan, feudális maradványoktól terhelten játszódik le Európa e területén, amennyire a polgári átalakulás befejezetlenül marad, annyiban az ipari forradalom számára is szűk, korlátozott, akadályokkal tarkított pálya nyílt csak, annyiban a fejlődés belső feszítői, erői gyengébbek az ipari forradalom pedig részleges, erőtlenebb, ellentmondásosabb lehetett csupán. Az ipari forradalom e sajátos menete és jellege azután maga is hozzájárul a tőkés viszonyok kibontakozásának korlátozásához, vagy önmagában is tényezőjévé válik a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet részlegességének, a polgári átalakulás befejezetlenségének Délkelet-Európában.

[139] *V. Jacunszky:* La rivoluzione industriale in Russia. Studii Storici. 1961. 79. l.; *R. Portal:* i. m. 843. l.

[140] A. Toynbee nyomán a polgári gazdaságtörténeti irodalomban elterjedt az ipari forradalom folyamatainak kifejező „kihívás és válasz" (challange and respons) ellentétpárjában való exponálása.

И. Т. Берend — Д. Ранки;

К вопросу о промышленной революции в Восточной и Юговосточной Европе

Резюме

Статья в введении дает обзор о процессах промышленной революции, занимается более важными направлениями экономико-исторической литературы, касающей этой революции. Авторы понимают само понятие промышленной революции в широком смысле, как коренное преобразование экономики и общества, одинаково охватывающее как орудия производства, так и производственные отношения. В дальнейшем авторы обращают внимание на свойственные черты экономического развития в XIX веке Восточной и Юговосточной Европы по сравнению с развитием в Западной Европе, указывая на медленность ликвидации старых общественных отношений, на доминирующую роль сельского хозяйства, на медленное продвижение вперед процесса урбанизации. Промышленная революция таким образом началась спустя полувека после революции или реформы, создавших буржуазное преобразование. За это время создается соответствующий уровень капитализации сельского хозяйства, важный предпосылок промышленной революции. В этот же период развиваются и другие предпосылки промышленной революции — современная капиталистическая кредитная система и т. н. инфра-структура экономики (пути сообщения и пр.). Главной свойственностью промышленной революции в Восточной Европе является то, что пока в Англии промышленная революция опередила революцию путей сообщения, а в западной части континента в основном они совпадали, то в Восточной и Юговосточной Европе революционизирование путей сообщения, связи опережаю промышленную революцию. Подобно тому, создание банковской системы имеет значительно отличную роль на Востоке и Юговостоке Европы, вследствие слабого внутреннего накопления капитала. Пока в Англии вследствие мощного внутреннего накопления капитала роль банков в промышленной революции была незначительной, а в западной части континента кредитные учреждения уже активно содействовали в промышленной революции, то в Восточной и Юговосточной Европе без банков и стоявщего за ними иностранного капитала на развертывание промышленной революции не имелось бы возможности.

Статья в дальнейшем рисует роль и значение иностранного капитала, затем полемизирует типизацией Гершенкрона, утверждающего, что в Восточной и Юговосточной Европе решающую роль в процессе индустриализации сыграло государство. Статья показывает, что роли государства была значительно важнее роль иностранного капитала и это и можно считать дальнейшей особенностью промышленной революции в Восточной и Юговосточной Европе.

После главных данных индустриального развития статья приходит к заключению, что в Восточной и Юговосточной Европе структура промышленности не в последнюю очередь вследствие запоздалой индустриализации значительно отличается от западноевропейского развития, указывая в первую очередь на сравнительно небольшую роль текстильной промышленности и на особенно крупную роль продовольственной промышленности.

В заключительной части статьи авторы — данными о промышленном развитии и другими данными — доказывают, что развитие в России, в Польше и в Венгрии указывает на то, что в конце XIX столетия на этих территориях в самом деле начинает развертываться промышленная революция и этот процесс привел к значительным переменам до первой мировой войны. Однако, такое широкое общественное и экономическое преобразование, какое было в Западной Европе, отнюд не произошло. Относительно балканских стран можно говорить лишь о начале этого процесса к началу XX века, но динамизм, характеризующий промышленную революцию, пока еще не охватывает ни общество, ни экономику.

I. T. Berend — Gy. Ránki:

Contribution à la question de la révolution industrielle en Europe Orientale et Sud-orientale

Résumé

Dans l'introduction l'étude donne une vue générale des processus de la révolution industrielle et elle s'occupe des tendances les plus importantes de l'histoire d'économie politique concernant ce problème. Les auteurs comprennent en révolution industrielle — dans un sens large — les changements fondamentaux de l'économie et de la société qui touchent également les forces productrices et les conditions de la production. Par la suite, ils attirent l'attention sur les différences entre le progrès économique du XIXe siècle dans les pays d'Europe Orientale et Occidentale, ils soulignent l'importance du fait que le processus de la liquidation des anciennes conditions sociales était plus lent en Orient, et que l'agriculture y avait un rôle dominant, en rappellant le progrès lent de l'urbanisation. La révolution industrielle commence alors à se réaliser environ d'un demi-siècle après la révolution bourgeoise c'est à dire, après les réformes. C'est à ce moment que le niveau de la capitalisation de l'agriculture, qui est une des conditions importantes de la révolution industrielle, est devenu adéquat. De même, c'est l'époque où d'autres conditions de la révolution industrielle naissent notamment: le système moderne du crédit et l'infrastructure. Le caractéristique de la révolution industrielle en Europe Occidentale consiste dans le fait qu'en Angleterre la révolution industrielle précède celle de la circulation et du transport, dans la partie occidentale du continent les deux coïncident, en Europe Orientale et Sud-orientale c'est la révolution de la circulation qui précède la révolution industrielle. D'une manière analogue, le développement du système banquier a un rôle fort différent en Europe Orientale et Sud-orientale, à cause de l'accumulation primitive interne faible. Tandis qu'en Angleterre comme suite de l'accumulation interne forte, le rôle des banques dans la révolution industrielle fut sans importance, dans la partie occidentale du continent les établissements financiers jouaient un rôle actif dans la révolution industrielle, en Europe Orientale et Sud-orientale sans les banques et le capitale étranger qui soutenait les banques, la révolution industrielle n'aurait pas eu la possibilité du développement. L'étude traite par la suite le rôle et l'importance du capital étranger, puis elle polémise avec la méthode établissant des types de Gerschenkron qui déclare qu'en Europe Orientale et Sud-orientale ce fut l'état qui jouait le rôle décisif dans le processus de l'industrialisation. L'étude démontre que le rôle du capital étranger est beaucoup plus important que celui de l'Etat, et que c'est ce qu'on peut considérer le caractéristique de la révolution industrielle en Europe Orientale et Sud-Orientale.

Après avoir présenté les données principales du développement industriel, l'étude conclut qu'en Europe Orientale et Sud-orientale la structure industrielle diffère beaucoup de celle du développement occidental — grâce à l'industrialisation retardée, entre autres — soulignant que c'est l'industrie textil qui avait un rôle relativement peu important et l'industrie alimentaire dont le rôle était grand.

Dans la dernière partie de l'étude, les auteurs démontrent, à l'aide de l'acomple du développement industriel et des autres données que le progrès en Russie, en Pologne et en Hongrie prouve le fait qu' à la fin du XIXe siècle la révolution industrielle a effectivement commencé et qu'elle résulta jusqu'à la guerre une transformation considérable. Bien qu'il ne se soit point réalisé une transformation aussi importante qu'en Europe Occidentale. Dans les pays balcaniques on ne peut voir que les commencements de ce processus au début du XXe siècle, mais malgré cela, le dinamisme que signifie la révolution industrielle, ne pénètre ni la société, ni l'économie.

R. M. Hartwell:

A gazdaságtörténet Nagy-Britanniában[1]

I.

Amikor 1956-ban Ausztráliából Oxfordba érkeztem, az angol egyetemeken mindössze hat gazdaságtörténeti tanszék volt, Oxfordban, Cambridgeben, Birminghamben és Manchesterben egy-egy, a London School of Economics and Political Science-en pedig kettő. A legutolsó felmérés (1967-ben) huszonkettőt tüntet fel, és elmondhatjuk, hogy manapság ritkaságnak számít az olyan angol egyetem, ahol a gazdaságtörténetnek nincs professzora. A professzorok számával együtt emelkedett munkatársaik száma, és ma Nagy-Britanniában sok a hivatásos gazdaságtörténész, akiket így tartanak számon, és akik egyetemi gazdaságtörténeti vagy gazdaság- és társadalomtörténeti tanszékeken dolgoznak. E növekedés nem kis mértékben az egyetemek — régiek és újak — általános fejlődésére vezethető vissza, ami az összes tanszékek megnagyobbodásával és megsokszorozódásával járt. A gazdaságtörténet azonban nemcsak részt kapott ebből az általános növekedésből, hanem magasabb arányban növekedett. Mi ennek az oka? A fő ok kétségtelenül a gazdaságtörténetnek a társadalomtudományokkal való történelmi és elméleti kapcsolata. A társadalomtudományok a modern brit tudományos élet egyik fő növekedési területét alkotják, és a gazdaságtörténet (amely hagyományosan a társadalomtörténethez is kapcsolódik) sokat nyert a közgazdaságtannal és a szociológiával fennálló régi kapcsolatából. Ezt a kapcsolatot akkor látjuk legvilágosabban, ha megvizsgáljuk a gazdaságtörténet szervezeti beilleszkedését a különböző egyetemeken.

Belfast, Birmingham, Bristol, Edinburgh, Exeter, Leicester, Sheffield és Strathclyde egyetemén a gazdaság- és társadalomtörténet különálló tanszék a közgazdasági vagy társadalomtudományi fakultáson. Durhamben, Glasgowban és Nottinghamben külön tantárgy, de a bölcsészeti fakultás keretén belül. Az új egyetemek közül háromban — East Anglia, Kent és Sussex —, ahol nincsenek formális tanszékek, ez a tárgy (saját professzorral) határozottan a társadalomtudományok közé iktatódik. A közgazdasági tanszéken tanítják Aberdeenben (politikai gazdaságtan), valamint Hull, Lancaster, Leeds, Liverpool, Wales, Warwick és York egyetemén. Csak Dundeeben, Manchesterben, Readingben és Southamptonban találjuk a történelmi tanszék keretén belül, és az ilyen, a szokásoktól eltérő esetek közül csak Manchesterben tekinthető kiterjedt és jelentős tantárgynak, ha ezt az oktatásával foglalkozó személyek számán mérjük. Oxford, Cambridge és London a két csoport között átmeneti helyet foglal el. Oxfordban és Cambridge-ben, ahogy az köztudott, nincsenek tanszékek. Az előbbiben a történelem és társadalmi tudományok fakultásán, az utób-

[1] A MTA Történettudományi Intézetében 1965 szeptemberében elhangzott előadás.

biban a történelem, gazdaságtan és politika fakultásán oktatják. A Londoni School of Economics-ban mind a történelmi, mind a közgazdasági fakultáson külön tanszék; de a King's College-ben és az University College-ben része a történelem-tanszéknek, és így a bölcsészeti fakultáshoz tartozik. Mindazonáltal a University College-ben legtöbb hallgatója a politikai gazdaságtani és közgazdasági karokról kerül ki, bár oktatói a bölcsészkar történelem-tanszékén működnek.

Ez a kapcsolat a társadalomtudományokkal jótékony, de csaknem véletlenszerű. A gazdaságtörténet; mint különálló tudományág létezése (amely az önálló tanszék létében nyer szervezeti formát), úgy érthető meg a legjobban, ha egy pillantást vetünk a gazdaságtörténet történetére. Mint diszciplina, a XIX. század végén alakult ki, és inkább a közgazdaságtan, mint a történelem része volt, de szembenállva a Németországban, Angliában és az Egyesült Államokban deduktív alapon művelt elméleti közgazdaságtannal és ugyancsak szembenállva azokkal a gazdaságpolitikai — kiváltképpen szabadkereskedelmi — konklúziókkal, amelyekhez a gazdaságelmélet vezetni látszott. Mint önálló tudományág Angliában a legtöbbet W. Cunninghamnek köszönhette, aki a modern egyetemek történetének abban a kritikus időszakában hangoztatta létjogosultságát, amikor a közgazdaságtant kezdték besorolni a diplomát adó szakok közé. És így a gazdaságtörténet együtt nőtt a közgazdaságtannal, s ma abban a privilegizált helyzetben van, hogy a történettudománynak, mondhatni, *egyetlen* olyan ága, amely szervezetileg általában nem történettudományhoz kapcsolódva rendelkezik önálló tanszékkel.

II.

Az angol gazdaságtörténetírás történetét még nem írták meg, de a jelenlegi helyzetének megértéséhez segítséget fog nyújtani azoknak a szellemi hatásoknak némi szemügyrevétele, amelyeknek része volt a kialakulásában. A tudósok egyik főcsoportja, amely az elmúlt időszakok gazdasági életének dokumentálásával és értelmezésével foglalkozott, a közgazdászok közül került ki. Valóban, a gazdaságtörténet mint stúdium Nagy-Britanniában igen sokat köszönhet a nagy közgazdászoknak (Adam Smith, T. R. Malthus, Alfred Marshall és J. M. Keynes). A közgazdaságtan fejlődésében a „való élet megfigyelésének szent szenvedélye" erősen motiválta a klasszikus iskola megalapítóit, akik elméleteiket tényekkel illusztrálták.[2] Igaz, ezután hosszú időszak következett, amikor a közgazdászok úgy hitték, hogy a közgazdaságtan teljes mértékben deduktív tudomány. „A politikai gazdaságtan nem adatigényes, a tényektől független", írta Nassau Senior.[3] Volt persze Angliában néhány bírálója is a deduktív módszernek: Richard Jones, Cliffe Leslie, J. K. Ingram, Arnold Toynbee

[2] *Adam Smith:* An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (1776); *T. R. Malthus:* An Essay on the Principles of Population (1798) és Principles of Political Economy Considered with a View to Their Practical Application (1820); *Alfred Marshall:* The Principles of Economics (1890), Industry and Trade (1919), és Money, Credit and Commerce (1923); *J. M. Keynes:* A Treatise on Money (1930) és The General Theory of Employement, Interest and Money (1936).

[3] *Nassau William Senior:* An Outline of the Science of Political Economy (1836).

és W. Cunningham.[4] Sőt Alfred Marshall is, a nagy elméleti közgazdász, mindig komoly figyelmet fordított a történelemre és sok írása történeti és empirikus jellegű volt. De azért a tényszerű kutatások újabb áramlata csak a két világháború közötti években kezdődött, amikor a transzfer-probléma (a jóvátételekkel kapcsolatban), a kínálat-görbe vita (amit J. H. Clapham kezdeményezett „üres gazdasági box"-aival) és a gazdasági ciklus mindenütt jelenlevő problémái arra késztették a közgazdászokat, hogy realisztikusabban gondolkozzanak a gazdasági elméletről. Ennek ellenére Colin Clark 1949-ben még mind azon panaszkodott, hogy „az angol egyetemeken működő közgazdászok a közgazdaságtant továbbra is szívesebben tekintik spekulációra és elméleti okoskodásra alapozott stúdiumnak, mint a gazdasági világ tényleges adatainak gyűjtésére és vizsgálatára alapozott tudománynak".[5] Mindazonáltal ekkorra már egyre növekvő számban születtek közgazdászok tollából gazdasági jelenségekről írott történelmi tanulmányok, és a tudományos termés a háború után még jobban gyarapodott a közgazdászoknak a gazdasági növekedés gyakorlati kérdéseire való koncentrálása eredményeként. A gazdaságtörténet, mint amely elsődlegesen a múltbeli gazdasági növekedés tanulmányozását jelenti, újra a közgazdászok élénk érdeklődésének tárgya lett.

A közgazdászok között elsősorban a historizmus képviselőit kell megemlíteni, azokat a közgazdászokat, akik Németországban és Angliában a közgazdaság-elmélet viszonylagosságát, végső soron a statisztikai módszert, mint a közgazdasági tanulmányozásának egyetlen megfelelő módszerét hangsúlyozták.[6] A deduktív közgazdászok — hangoztatta ez az iskola — „a legnagyobb problémákat a lehető legkisebb ismeretanyag alapján próbálták megoldani", és ennek a módszernek a leleményességével „csak némely következtetésük irrealitása vette fel a versenyt". A történeti iskola legfőbb teljesítménye azonban *nem* valamely új elmélet létrehozása, hanem a klasszikus elmélet jelentős részének konkretizálása volt, valamint a történelmi és statisztikai módszerek fontosságának hangsúlyozása a gazdasági és társadalmi vizsgálódásokban. Ez az iskola bizonyos elemzési eszközöket és fogalmi segédleteket bocsátott a történész rendelkezésére, és jelentős gazdaságtörténeti irodalom létrejöttét segítette elő, különösen Németországban. A historisták azon igyekezete, hogy a dedukciót az indukcióval helyettesítsék, mint a közgazdaságtan *alapvető* módszerét, kudarcot vallott. Angliában a *Methodenstreit* a Németországihoz képest enyhe volt. Igazi izgalmat csupán W. Cunningham váltott ki Alfred Marshall elleni támadásaival 1889 és 1892 között, amikor Cunningham arról panaszkodott, hogy „a tények komoly tanulmányozását elhanyagolják . . . [és] a tényeket tévesen értelmezik még a legfáradhatatlanabb és leggondosabb kutatók is".

Természetesen a történészektől is kiindultak olyan kezdeményezések, amelyek a gazdaságtörténet kifejlődése irányában hatottak. Ezeket a történészeket a XIX. század társadalmi és politikai változásai, majd Karl Marx és a fábiánusok erőteljes befolyása ösztönözte, T. B. Macauley *History of England*-jé-

[4] *Richard Jones:* Essay on the Distribution of Wealth and the Sources of Taxation (1831); *T. E. Cliffe Leslie:* Essays in Political and Moral Philosophy (1879); *J. K. Ingram:* History of Political Economy (1888); *Arnold Toynbee:* The Industrial Revolution of the Eighteenth Century (1884); *W. Cunningham:* The Relativity of Economic Doctrine és Perversion of Economic History, Economic Journal, 1892.

[5] *C. Clark:* The Conditions of Economic Progress (1951), V. l.

[6] Ld. *J. A. Schumpeter:* History of Economic Analysis, London. 1954, 807—824. l. a historizmus kitűnő ismertetésére.

nek (1848-61) híres harmadik fejezete — „A köznép előnyei a civilizáció előrehaladásából" — annak az általános felismerésnek a kezdetét jelezte, hogy a történelem nemcsak a politikát foglalja magában. Hasonlóképpen J. R. Green tudatosan eltávolodott elődeitől az 1874-ben megjelent *Short History of the English People*-ben, amelyben csak röviden tért ki a „külháborúk és a diplomácia részleteire" és „a királyok és nemesek személyi kalandjaira", és „részletesen arra az alkotmányjogi, szellemi és társadalmi fejlődésre" összpontosította fejtegetéseit, amelyen „magának a nemzetnek a történetét értjük". Így „magának a nemzetnek a vallási, kulturális és ipari haladására" irányította a figyelmet. Macauley és Green óta az angol történetírás egyre növekvő mértékben vette tekintetbe a gazdasági és társadalmi tényezőket. A legfontosabb egyéni befolyást Marx gyakorolta, és jórészt Marxtól ered a gazdasági motívumok fontosságának a történelmi oksági viszonyban ma általános elfogadása. Jelentőséggel bírtak Angliában a fábiánusok is, azoknak a történészeknek és társadalomkritikusoknak a csoportja, akiket ugyanúgy foglalkoztatott a társadalmi igazságosság és a társadalmi demokrácia megteremtése, mint a történelem objektív analízise.

III.

Bármely tudományszaknak az egyetemi diszciplinák között fennmaradása vagy növekedése nemcsak tanítása és kutatása szervezeti intézményein múlik (bár ez kedvező vagy kedvezőtlen hatással bírhat), hanem a személyi feltételeken is (értve ezen mind a hallgatókat, mind a tanárokat), valamint azon, hogy tárgyköre milyen vonzerővel rendelkezik. Angliában a gazdaságtörténet e tekintetben szerencsés volt, mivel kiváló elmék egész sorát nyerte meg. A XX. század jelentős angol történészeinek listája igen sok gazdaságtörténészt mutathat fel, példa erre W. Cunningham, W. J. Ashley, G. Unwin, J. H. Clapham, J. L. és B. Hammond, S. és B. Webb, T. S. Ashton és R. H. Tawney.[7] Ha a modern brit történészek között valamilyen sorrendet akarunk felállítani, elsőnek R. H. Tawneyt kell megemlítenünk, nemcsak írásai, hanem kiemelkedő hatása miatt is. Ha megpróbáljuk felmérni a gazdaságtörténet hatását Angliában, észre kell vennünk, hogy a legkiválóbb gazdaságtörténészek közül többen, így pl. a két Webb, a két Hammond és elsősorban Tawney, azoknak a nagy eu-

[7] *W. Cunningham:* The Growth of English Industry and Commerce 3 köt. (1882—1910), Modern Civilization in some of its Economic Aspects (1896) és The Progress of Capitalism in England (1916); *W. J. Ashley:* Introduction to English Economic History and Theory (2 köt., 1888 és 1893), és The Economic Organization of England (1914); *G. Unwin:* Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (1904), The Guilds and Companies of London (1908), Finance and Trade under Edward III (1918), és Samuel Oldknow and the Arkwrights (1924); *J. H. Clapham:* An Economic History of Modern Britain (3 köt., 1926—1938), *The Bank of England* (2 köt., 1945); *J. L. és B. Hammond:* The Village Labourer (1911), The Town Labourer (1917), The Skilled Labourer (1919), The Rise of Modern Industry (1925), The Age of the Chartists (1930) és The Bleak Age (1947); *S. és B. Webb:* English Local Government (8 köt., 1906—1929); *T. S. Ashton:* Iron and Steel in the Industrial Revolution (1924), The Coal Industry of the Eighteenth Century (1929), An Eighteenth Century Industrialist: Peter Stubbs of Warrington (1939), The Industrial Revolution (1948), An Economic History of England: The Eighteenth Century (1955) és Economic Fluctuations in England, 1700—1800 (1959); *R. H. Tawney:* The Agrarian Problem in the Sixteenth Century (1912), Religion and the Rise of Capitalism (1926), The Acquisitive Society (1921), Equality (1931), The Rise of the Gentry (Economic History Review, 1941).

rópai liberális történészeknek a hagyományát követték, akik képesek voltak „átfogó képet nyújtani az emberi természetről" és az emberi társadalomról, akiket nemcsak a történettudomány iránt érzett szenvedély hajtott, hanem az embertársaik iránti együttérzés is, ezek egyszemélyben voltak nagy történészek és koruk társadalmának éles kritikusai. A másik nagy tradíciót a „nagy hivatásosak" alkotják, pl. Unwin, Clapham és Ashton, akik merevebb normákat alkalmaztak a gazdaságtörténetírásra és kevésbé voltak hajlamosak arra, hogy összevegyítsék saját világuk fölött érzett felháborodásukat a múlt világának megértésével. Mindkét csoportnak része van abban (az általuk 1927-ben alapított *The Economic History Review*-val együtt), hogy a harmincas évek Angliájában a gazdaságtörténet olyan nagy presztizsre tett szert. És a gazdaságtörténetet egészen a közelmúltig néhány olyan „nagy ember" fémjelezte: Tawney, Ashton, M. Postan és D. Chambers, akiknek egyenes kapcsolata volt a harmincas évekkel.[8] De Tawney már meghalt, Ashton, Postan és Chambers pedig nyugalomba vonult. A „szakma" ma néhány idősebb professzorból áll — H. J. Habakkuk (Oxford), J. F. Fisher (London), T. S. Willan (Manchester) és W. H. B. Court (Birmingham)[9] — és számos tehetséges fiatal professzorból, többségükben 35 és 50 éves kor között, akiknek még a jövőben kell nagy nevet szerezni. Ma senki sincs, akinek a pozícióját Tawneyéhez lehetne hasonlítani, és bár a szakmai kompetencia ma kétségkívül magasabb mint valaha, hiányzik az előző generáció nagy liberálisainak és empiristáinak magas erkölcsi formátuma. Mi maiak talán jobb gazdaságtörténészek vagyunk elődeinknél — bár ez is kétséges —, de kétségkívül nem vagyunk jobb emberek.

A gazdaságtörténet térhódítása azonban tárgyi tartalmi okokból is következett. A két háború között és utána a gazdaságtörténet előretört, mert szabatosságot és tekintélyt adott a történelemnek, amikor annak presztizse csökkenőben volt. Főként magyarázó vizsgálati eszközöket adott a történetírásnak, tudományossá tette azt. Mi több, bizonyos fokig minden történész rabja lett a történelem gazdasági interpretációjának: ez abban is látható, hogy növekvő vonzerővel bírtak az olyan fogalmakkal való magyarázatok, mint pl. osztályérdekek, és az olyan átfogó elméleti kategóriák használata, mint feudalizmus, merkantilizmus és kapitalizmus. Tehát a történészek nemcsak felhasználták a közgazdaságtant, hanem egyre inkább hittek abban, hogy a történelmi változásban a legfontosabb tényező talán a gazdasági motívum. Kétségtelen, hogy a gazdaságtörténet nagyban emelte a történelem ázsióját. Ez két szempontból is fontos volt. A huszadik században megfigyelhető a történetírás presztizsének általános hanyatlása, mint tudományé és mint komoly irodalomé egyaránt. A történetírás szakszerűsödésével kétségtelenül együttjárt a történelem hasznosságába és olvashatóságába vetett hit gyengülése. 1930 körül a történet-

[8] *M. M. Postan* műveinek felsorolása megtalálható: Essays in Economic History Presented to Professor M. M. Postan, Economic History Review, 2. sor., XVIII, 1, 1965 augusztus; *J. D. Chambers:* Nottingham in the Eighteenth Century (1932), The Vale of Trent (Supplement to the Economic History Review, 1957), The Workshop of the World (1961) és (*G. E. Mingay*-vel) The Agricultural Revolution 1750—1880 (1966).

[9] *H. J. Habakkuk:* American and British Technology in the Nineteenth Century (1962); *T. S. Willan:* The Muscovy Merchants of 1555 (1953), The Early History of the Russia Company, 1553—1603 (1956), Studies in Elizabethan Foreign Trade (1959), The English Coasting Trade, 1600—1750 (1938); *W. H. B. Court:* The Rise of the Midland Industries 1600—1830 (1938), Concise Economic History of Great Britain. From 1750 to Recent Times (1954), British Economic History. 1870—1914. Commentary and Documents (1965).

írásra gyakran úgy tekintettek, mint ami nem is tanulságos és nem is művészi, pedig a XIX. században úgy vélekedtek, hogy mindkét tulajdonság jellemző reá. Hosszú időn át a történész úgy tekintett tárgyára, mint ami egyaránt élvezetes és hasznos; úgy vélték, hogy a történelmi vizsgálódás a társadalmi fejlődésre általánosan alkalmazható tanulságokat hoz. Azt ugyan nem látták tisztán, hogy a történész milyen mechanizmus segítségével nyeri az általános tanulságokat; de bíztak abban, hogy a történelem valahogyan elősegíti a jelen megértését. A történelmet alkalmas nevelési eszköznek tekintették mind a gyakorlati emberek, üzletemberek, mind a politikusok számára. Innen ered az olyan kifejezések általános használata, mint „a történelem bizonyítja . . .", „a történelem ítélete . . .", „a történelem arra tanít . . ."; innen ered, hogy igen sok pályára a klasszikus és a modern történelem tanítása jelentette a felkészítést. A történelem a múltbeli tapasztalatot jelentette, és úgy vélték, hogy a történelemtől olyan leckéket lehet venni, amelyek hasznára válnak a jelen ügyekkel foglalkozó embereknek.

A továbbiakban azonban éles visszahatást kezdett kiváltani az a vállalkozás, hogy a történelem adataiból következtetéseket lehet levonni. Sokan kiábrándultak a „tudományos történetírás" eszméjéből, bár nem ment mindenki olyan messze, mint később Karl Popper, aki azt hangoztatta, hogy „el kell vetnünk a teoretikus történetírás lehetőségét. Nem létezik olyan tudományos vagy bármiféle racionális módszer, amely az emberi történelem lefolyása megjósolásához vezethetne." A XX. század kezdete óta másrészt előrehaladt a társadalomtudományok fejlődése, ami együttjárt olyan vizsgálati technikák és a hipotézisek ellenőrzésére szolgáló módszerek kialakulásával, amelyek sokkal hatékonyabbak voltak, mint amilyenekkel a történészek valaha is rendelkeztek. Ezek az új diszciplinák a történelmet nemcsak hagyományos témái jelentős részétől fosztották meg, de egyben súlyos kérdéseket is vetettek fel a történészi módszer adekvát voltával kapcsolatban. Mindez a történetírást olyan színben tüntette fel, mint amely amatőr jellegű, leíró, nélkülözi az analízishez alkalmas eszközöket. A történetírás számára szinte csak az a szerep maradt, hogy szórakoztasson, hogy a regény alternatívája legyen. Így azután a társadalomtudományok és különösen a közgazdaságtan fejlődése mentette meg a történelmet attól, hogy a szórakoztató-ipar részévé váljék; így nyert új fontosságot, új életet mint komoly tudományág. Innen ered a gazdaságtörténet vonzóereje és fontossága.

IV.

Ha a gazdaságtörténet tárgyköre általában is magára vonta a figyelmet, melyek azok a témák, amelyek különleges érdeklődést váltottak ki? Járatlanságom és a korlátozott terjedelem nem teszi számomra lehetővé, hogy az ipari forradalom előtti időszakról hiteles beszámolót adjak. Ezért a most következő részben főként a modern brit gazdaságtörténetről fogok beszélni, mondjuk 1750-től. De a korábbi időszakok egyes nagy vitái benyúlnak a mába és még a modern történészt is feltüzelik: így pl. M. Postan elmélete, miszerint a XIV. század gazdaságtörténetét egy klasszikus malthusiánus válság uralta, valamint R. H. Tawney nézete, hogy a Civil War eredetét az „emelkedő dzsentri" és a „hanyatló arisztokrácia" összeütközésében találhatjuk meg (e vita talán az angol történelmi tehetség eddigi legnagyobb gyűjtőmedencéje lett, olyan neveket tömörítve, mint Christopher Hill, L. Stene, H. R. Trevor-Roper, J. P.

Cooper és Charles Wilson).[10] A modern korból jelentőségében csak egy vita ér fel az előbbi kettővel, amelyek Postan és Tawney nevéhez kapcsolódnak: az ipari forradalom korabeli életszínvonal-vitája. Erről a kérdésről szinte valamennyi gazdaságtörténésznek volt mondanivalója, de a legfontosabb hozzászólások J. H. Clapham, a két Mammond, T. S. Ashton, E. J. Hobsbawm és R. M. Hartwell tollából születtek.[11] Most, amikor a vita odáig szélesedik, hogy vizsgálat tárgyává teszik „az egész életmódot", és megkísérlik mérni is az akkori „életszínvonalat", figyelemre méltó hozzájárulást nyújtott a vitához E. P. Thompson.[12] A többi fontos vita egyebek között a következőkre terjedt ki: a népesség növekedésének okai és következményei, különös tekintettel az ipari forradalomhoz való viszonyára (H. J. Habakkuk, D. E. C. Eversley, D. V. Glass, J. D. Chambers, T. McKeown),[13] az ipari forradalom okai (R. M. Hartwell, M. W. Flinn, Charles Wilson, P. Deane);[14] a technikai változás természete, a találmányok menynyiben jelentettek választ a termelési tényezők viszonylagos hiányaira (T. S. Ashton, H. J. Habakkuk, M. Blaug);[15] a brit imperializmus jellege, s mennyiben felel ez meg a marxi elemzésnek (R. Pares, W. H. B. Court, A. K. Cairncross, J. Gallagher, D. Fieldhouse);[16] a brit gazdaság növekedési ütemének a XIX. század végén és a XX. század elején bekövetkezett lelassulása, ennek okai és következményei (H. L. Beales, W. W. Rostow, E. H. Phelps-Brown, A. E. Musson, D. J. Coppeck, D. H. Aldcroft, Charles Wilson);[17] a mezőgazdasági forradalom jellege és viszonya az ipari forradalomhoz (J. D. Chambers, G. E. Mingay, A. H. John, E. L. Jones, F. M. L. Thompson);[18] a két háború közötti

[10] A vita jól használható összegezése és értékelése megtalálható *J. H. Hexeter:* Storm over the Gentry, Reappraisals in History (1961). A legfontosabb hozzászólások az Economic History Reviewban jelentek meg: *R. H. Tawney:* The Rise of the Gentry, 1558—1640 (1941); *L. Stone:* The Anatomy of Elizabethan Aristocracy (1948); *H. R. Trevor-Roper:* The Elizabethan Aristocracy: an Anatomy Anatomised (1952); *L. Stone:* The Elizabethan Aristocracy: A Restatement (1952); *R. H. Tawney:* The Rise of the Gentry: a Postscript, (1954); *J. P. Cooper:* The Counting of Manors (1956), ezek mellett pedig *H. R. Trevor-Roper:* The Gentry, 1540—1640 (Economic History Review Supplement, 1953), és legújabban *L. Stone* terjedelmes kötete: The Crisis of the Aristocracy, 1558—1641 (1965).

[11] Jelentősebb új hozzászólások: *E. J. Hobsbawm:* The British Standard of living, 1790—1850, Economic History Review (1958); *R. M. Hartwell:* Interpretations of the Industrial Revolution in England: a Methodological Enquiry, Journal of Economic History (1958) és The Rising Standard of Living, 1800—1850, Economic History Review (1961); *A. J. Taylor:* Progress and Poverty in Britain, 1780—1850 History (1960); *E. J. Hobsbawm & R. M. Hartwell:* „The Standard of Living during the Industrial Revolution: a Discussion, Economic History Review (1963); *R. S. Neale:* The Standard of Living, 1780—1844: A Regional and Class Study" és *J. E. Williams:* „The British Standard of Living, 1750—1850, Economic History Review (1966).

[12] *E. P. Thompson:* The Making of the English Working Class, London, 1963.

[13] Az idevonatkozó irodalmat összegyűjti *D. V. Glass* és *D. E. C. Eversley* (szerk.): Population and History. Essays in Historical Demography, London, 1965.

[14] Ld. *R. M. Hartwell* áttekintését: The Causes of the Industrial Revolution. An Essay in Methodology, Economic History Review (1965). Továbbá *M. V. Flinn:* Origins of the Industrial Revolution, London, 1966.

[15] *H. J. Habakkuk:* American and British Technology, *T. S. Ashton:* The Industrial Revolution; *M. Blaug:* A Survey of the Theory of Process-Innovations, Economics (1963).

[16] Jól összegezi az irodalmat *D. K. Fieldhouse:* Imperialism: An Historical Revision, Economic History Review (1965).

[17] Az irodalmat összegezi és értékeli *C. Wilson:* Economy and Society in Late Victorian Britain, Economic History Review (1965).

[18] Ld. *J. D. Chambers* és *G. E. Mingay* jó beszámolóját a vitáról és annak irodalmáról: The Agricultural Revolution, 1750—1880 (1966).

évek depresszió ja és az ebből való kilábolás (S. Pollard, H. W. Richardson);[19] a merkantilizmus[20] jellegéről és a vallás és az újkori gazdasági növekedés viszonyáról szóló meg-megújuló viták.[21]

A viták mellett ugyanannyira fontos átfogó történeti művek születése, és bár az újkorra vonatkozólag még nem írtak olyan könyvet, amely helyettesíthetné Clapham monumentális köteteit, már sok értékes kézikönyv tette hozzáférhetővé az érdekelt közönség számára a monográfia-irodalom növekvő halmazának szintézisét. Erre jobb példát keresni sem lehet, mint T. S. Ashton 1948-ban megjelent, kitűnően megírt és felépített kis kötete, *The Industrial Revolution*, amelyet joggal neveztek klasszikusnak már megjelenésekor. Egyéb fontos művek: Charles Wilson: *England's Apprenticeship 1603-1763* (1965), Lipson[22] óta az első kísérlet az ipari forradalmat megelőző másfélszáz év gazdaságtörténetének megírására, T. S. Ashton: *An Economic History of England. The 18th Century* (1955), P. Deane: *The First Industrial Revolution* (1965), S. Checkland: *The Rise of Industrial Society in England 1815-1885* (1964), J. D. Chambers: *The Workshop of the World* (1961), W. Ashworth: *An Economic History of England, 1870-1939* és végül S. Pollard: *The Development of the British Economy, 1914-1950* (1962). Az ilyen könyvek igen hasznosaknak bizonyultak az egyetemeken ma oly nagy számban folyó gazdaságtörténeti kurzusok részére.

A jó történelmi szintézisek mellett nagyszámú speciális tanulmány is született. Bár ezek mennyisége nem teszi lehetővé egyenkénti felsorolásukat, a szakterületek felsorolása és néhány példa jelezni fogja e tudományos erőfeszítések mélységét és szélességét. A hosszútávú gazdasági növekedés terén úttörő tanulmányokat írt W. W. Rostow: *British Economy of the Nineteenth Century* (1948), valamint P. Deane és W. A. Cole: *British Economic Growth. 1688-1959. Trends and Structure* (1962). Rövidebb időszakokra nézve jó tanulmányokat írt J. R. T. Hughes az 1850-es, G. D. N. Worswick és P. H. Ady az 1950-es évekről.[23] A ciklusokra nézve kitűnő R. C. O. Matthews műve az 1833 és 1842 közötti évekről.[24] A nemzetközi kereskedelemről széleskörű monografikus irodalmat olvashatunk és olyan átfogó tanulmányokat, mint S. B. Saul-é.[25] A tőkekivitelről, és ennek kapcsán a külföldi befektetések fluktuációjának okairól érdekes irodalom áll rendelkezésünkre: itt az egész vita kiindulópontja A. K. Cairncross munkája.[26] Az aranyalap 1914 előtti működéséről A. G. Ford könyve a legjobb,[27] a tőkepiacról A. R. Hall-é.[28] A banktörténetről két jelentős tanul-

[19] E vita összegezésére ld. *H. W. Richardson:* British Economic Recovery in the 1930's (1966).

[20] Ebben a kérdésben a legjelentősebb Charles Wilson és természetesen E. Heckscher. Ld. *D. C. Coleman:* Eli Heckscher and the Idea of Mercantilism, The Scandinavian Economic History Review (1957).

[21] Az irodalom összegezésére és bírálatára ld. *K. Samuelsson:* Religion and Economic Action (English translation from Swedish, 1961).

[22] *E. Lipson:* The Economic History of England, III. köt. The Age of Mercantilism (1931).

[23] *J. R. T. Hughes:* Fluctuations in Trade, Industry, and Finance. A Study of British Economic Development, 1850—1860 (1960); *G. D. N. Worswick* és *P. H. Ady* (szerk.): The British Economy in the Nineteen-Fifties (1962).

[24] *R. C. O. Matthews:* A Study in Trade Cycle History. Economic Fluctuations in Great Britain, 1833—42 (1954).

[25] *S. B. Saul:* Studies in British Overseas Trade. 1870—1914 (1960).

[26] *A. K. Cairncross:* Home and Foreign Investment. 1870—1913 (1953).

[27] *A. G. Ford:* The Gold Standard, 1880—1914. Britain and Argentina (1962).

[28] *A. R. Hall:* The London Capital Market and Australia. 1870—1914. (1963).

mány szerzője J. H. Clapham[29] és R. S. Sayers,[30] általában véve a pénzügyek történetéről fontosak Sayers, T. S. Ashton és P. Einzig művei.[31] Anglia mint a kontinens ipari forradalmai „hajtómotorja" szerepéről érdekes vizsgálódás fűződik W. O. Henderson-hoz,[32] ugyancsak érdekes J. D. Bailey műve Anglia hatásáról a gyarmati gazdaságok fejlődésére.[33] A földtulajdon-viszonyokról és a mezőgazdaságról a legjobb műveket E. L. Jones, G. E. Mingay és F. M. L. Thomson írta,[34] míg R. N. Salamon remekbeszabott kötete a burgonyáról egyedülálló a maga nemében.[35] A munkásosztály történetét illetően, amely talán a legnagyobb aktivitás szintere volt, szűz területet tört fel E. P. Thomson tanulmánya az angol munkásosztály keletkezéséről 1830 előtt,[36] E. J. Hobsbawm gondolatébresztő esszéi,[37] N. J. Smelser tanulmánya a család helyzetéről Lancashireben, az ipari forradalom idején,[38] végül pedig a szakszervezeti mozgalom új átfogó története.[39] Az iparral foglalkozó művek közül néhány értékes helytörténeti tanulmányt kell megemlíteni, pl. T. C. Barker és J. R. Harris St. Helensről,[40] néhány jó gyártörténetet, mint E. M. Sigsworth műve[41] és néhány kiváló iparágtörténetet, mint P. Mathiasé.[42] Azután ott van az ipari régészet, mint új szakág, amely az elmúlt két évszázad ipari maradványalt kutatja[43] és a technikatörténet régi szakágazata, amelyben nemrég készült el egy igen komoly mű.[44] Végül folyamatosan jelennek meg a közgazdasági elmélet történetével foglalkozó művek, ezekre jelentős példa T. W. Hutchinson könyve.[45] Ezekhez a kötetekhez még hozzá kell adni a szakfolyóiratokban (The Economic History Review, Business History, Agricultural History Review, The Journal of Transport History, Past and Present) és a kisebb társasá-

[29] The Bank of England.

[30] *R. S. Sayers:* Lloyds Bank in the History of English Banking (1957).

[31] *T. S. Ashton* és *R. S. Sayers:* Papers in English Monetary History (1953); *Paul Einzig:* The History of Foreign Exchange (1964).

[32] *W. O. Henderson:* Britain and Industrial Europe, 1750—1870. Studies in British Influence on the Industrial Revolution in Western Europe (1954).

[33] *J. D. Bailey:* A Hundred Years of Pastoral Banking. A History of the Australian Mercantile Land and Finance Company (1966).

[34] *E. L. Jones:* Seasons and Prices. The Role of the Weather in English Agricultural History (1964); *G. E. Mingay:* English Landed Society in the Eighteenth Century (1963); *F. M. L. Thompson:* English Landed Society in the Nineteenth Century (1963).

[35] *R. N. Salamon:* The History and Social Influence of the Potato (1949).

[36] The Making of the English Working Class,

[37] *E. J. Hobsbawn:* Labouring Men. Studies in the History of Labour (1964).

[38] *N. J. Smelser:* Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry. 1770—1840 (1959).

[39] *H. A. Clegg, Alan Fox* és *A. F. Thompson:* A History of British Trade Unionism since 1889, I. köt., 1889—1910 (1964).

[40] *T. C. Barker* és *J. R. Harris:* A Merseyside Town in the Industrial Revolution. St. Helens. 1750—1900 (1950).

[41] *E. M. Sigsworth:* Black Dyke Mills. A History (1958).

[42] *P. Mathias:* The Brewing Industry in England. 1700—1830 (1959).

[43] Ld. pl. az E. R. R. Green szerkesztésében megjelenő sorozatot: The Industrial Archaeology of the British Isles, amelyből eddig megjelent: Southern England (1965) és East Midlands (1965).

[44] Charles Singer stb. (szerk.): A History of Technology, 5 köt. (1954—58); ugyancsak *T. R. Derry* és *T. I. Williams:* A Short History of Technology. From Earliest Times to A. D. 1900 (1960).

[45] *T. W. Hutchinson:* A Review of Economic Doctrines, 1870—1929 (1953).

gok által (mint Labour History, Urban History) a tagok számára sokszorosított formában egyre növekvő számban megjelenő cikkeket.

A most folyó gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokat illetően az Economic History Society által a közelmúltban végzett felmérés azt mutatta, hogy 35 egyetemen több mint 550 egyedi téma kidolgozása volt folyamatban. Ezek a kutatások időbelileg és földrajzilag egyaránt nagy területre terjednek ki, ennek illusztrálására nézzünk meg egy egyetemet, Oxfordot. 1966 májusában Oxfordban 41 hallgató volt, aki gazdaság- és társadalomtörténeti témájú disszertáción dolgozott. Eltekintve azoktól, amelyek az ipari forradalom előtti időszakot tárgyalták, az újkorral többek között a következő disszertációk foglalkoztak: a művészet és az ipari forradalom; vasúti tőkebefektetések Angliában 1820–1844; a Californiába irányuló angol emigráció 1870 előtt; az állam és a vasutak 1882–1914; a kéziszövők az angol gyapotiparban az ipari forradalom idején; a szerszámgépipar Angliában 1850–1914; a lakosság növekedése a tizennyolcadik században; az alkalmi munkás probléma Londonban 1850–1890; a vasutak és a gazdasági növekedés Angliában és Walesben 1840–1870; a leedsi kereskedelmi és ipartestület; brit kormányjövedelmek 1793–1815; a bűnözés és a szegénység Angliában az ipari forradalom alatt; zendülések és zavargások Angliában 1750–1850. Oxfordban a történeti kutatások súlya a korábbi időszakokra esik, de az újkorra vonatkozó művek száma is nagy és egyre növekvő, különösen ha az egyetemes történeti és gyarmati témákat is számításba vesszük.

V.

A gazdaságtörténet növekvő népszerűségével megváltozott-e annak módszere? Amint már fentebb kifejtettem, a történészek azért fordultak növekvő mértékben a gazdaságtörténet felé, mert abban olyan módszerekre leltek, amelyek alátámasztották igényeiket, hogy komolyan vegyék őket. De mi a helyzet magával a gazdaságtörténettel? Mint tudományág, ma ugyanolyan helyzetben találja magát, mint amilyenben a történettudomány volt, mielőtt a gazdaságtörténetet magába foglalta. A gazdaságtörténet, lényegéből folyóan, két nagy problémával találja magát szemben — az adathiány és az összetettség problémájával. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a gazdaságtörténésznek egyaránt szüksége van a statisztikai analízis és a gazdasági elmélet eszközére, hogy a siker reményében bírkózzék meg az újkori gazdaságtörténet komplex kérdéseivel. A legtöbb gazdaságtörténész Angliában nem rendelkezik ezekkel az eszközökkel. Amikor a gazdasági növekedéssel foglalkozó közgazdász a gazdaságtörténethez (az elmúlt időszak gazdasági növekedéséhez) fordult tájékoztatásért és útmutatásért, keveset talált, ami számára segítséget jelentett. Ezért a maga szája íze szerint kezdett történelmet írni — *a közgazdászok gazdaságtörténetét* — vagy ahogyan az Egyesült Államokban nevezik, az *új gazdaságtörténetet*. Ennek az új gazdaságtörténetnek jelentkezése azzal fenyegeti most a hagyományos gazdaságtörténet jelentős részét, hogy olyannak mutatja be, amilyen többnyire csakugyan: „megbízhatatlan adatok rendszertelen és tudománytalan felsorakoztatása".[46] Ezzel nem akarom az éppen most felsorolt óriási irodalmat en bloc megbélyegezni, csupán azt hangsúlyozni, hogy bár az irodalom jelentős része olyan témával foglalkozik, amely nem hozzáférhető a statisztikai elemzés számára (pl. olyan intézmények fejlődése, mint a szakszervezetek), de ugyancsak

[46] *H. T. Davis:* The Analysis of Economic Time Series (1941), 571. l.

jelentős része jobb módszerek alkalmazása esetén jobban sikerült volna. És ami még fontosabb, új eljárások lehetővé fogják tenni olyan problémák tanulmányozását, amelyekkel a hagyományos módszerek nem tudtak megbírkózni (pl. a gazdaság egy bizonyos szektora — mondjuk a vasutak — a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának egzakt mérése). Külön tanulmányt igényelne annak felsorolása, hogy a közgazdászok Angliában milyen jelentős munkát végeztek a gazdaságtörténet terén; de néhány példa talán megvilágítja arra irányuló igényeiket, hogy jobb modern gazdaságtörténetet írjanak, mint a gazdaságtörténészek: A. K. Cairncross és R. C. Matthew munkássága (a IV. részben mindkettőről említés történt, de ők közgazdászok), továbbá C. H. Feinstein, W. A. Lewis, Brindley Thomas és J. Parry Lewis.[47] Ezek a szerzők a gazdaságtörténész számára új távlatokat és új értelmezéseket nyitnak.

A közgazdászok és történetírásuk jelentkezése nem vezetett egy új *Methodenstreit*hez, ami az Egyesült Államokban egyébként bizonyos fokig megfigyelhető volt.[48] Inkább arra késztette a gazdaságtörténészeket, hogy több közgazdaságtant és statisztikát tanuljanak, hogy többször forduljanak segítségért a közgazdászokhoz, és legkülönbözőbb típusú témákkal foglalkozzanak. Kétségtelen, hogy a modern brit gazdaságtörténetírásban a hangsúly nagyrészt a növekedésen és a felhalmozáson van, az új gazdaságtörténet Angliában makrogazdaságtörténet. Létezik azonban egy másik, egyre népszerűbb dimenzió: a társadalomtörténet is, és ez, hasonlóan a gazdaságtörténethez, egyre inkább felhasználja a szociológiát, mint a történelmi kutatás alkalmas eszközét. Ez az érdeklődés különösen a társadalmi osztályok történetének, a demográfia, a társadalmi mozgalmak, a lázadások és zavargások, a tömeg, a bűnözés, a népi kultúra, a munkásosztály kultúrája, a család, a vallás és a vallási mozgalmak történetének alaposabb vizsgálatában nyilvánul meg. Így hát forradalom indult meg a történetkutatásban, eltávolodás a sokban konvencionális politikai történet lényegtelenségeitől és unalmától, forradalom a módszerben és a témaállításban, kísérlet a történelmi vizsgálódás alapjainak kiszélesítésére, hogy mindennek eredményeként a történettudomány sokkal ösztönzőbb és sokkal igényesebb legyen.

[47] *C. H. Feinstein:* Domestic Capital Formation in the United Kingdom, 1920—1938 (1965); *W. A. Lewis:* Economic Survey, 1919—39 (1949); *Brindley Thomas:* Migration and Economic Growth. A Study of Great Britain and the Atlantic Economy(1954); *J. Parry Lewis:* Building Cycles and Britain's Growth (1965).

[48] Ld. *R. W. Fogel* és *L. Davis:* The New Economic History, Economic History Review (1966).

V. Windisch Éva:

Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei

1.

A magyar nemzettéválásnak a XVIII. században meginduló folyamatában a fejlődés gazdasági-társadalmi előfeltételeinek lassú megteremtődése mellett jelentős helyet foglalnak el a nyelvi és kulturális előfeltételek kialakítására irányuló törekvések. Míg a polgári irányu gazdasági és társadalmi fejlődést Magyarország helyzete a Habsburg-birodalomban s a magyar társadalom ennek következtében feudális termelési viszonyok közötti megmerevedése nehezíti, a nyelvi és kulturális fejlődés viszonylag szabadabb kibontakozásnak indul.

E fejlődés egyik jellegzetes megnyilvánulási formája a század közepétől kezdődően a nemzeti tudományosság kialakítására irányuló törekvés. Mária Terézia uralkodása idején ez a fejlődés még az abszolút monarchia felvilágosodott szakaszának jegyeit viseli magán, hogy azután a jozefinizmus idején kerülő utakon — részben a nemzeti irányzatot sértő rendszer kiváltotta ellenhatás folytán — a nemzeti tendenciák erősödjenek meg. E fejlődés során a nemesség és az értelmiség haladó elemei egymásra találnak abban a törekvésben, hogy a nemzeti tudományosságot (illetve az arra irányuló igényt) a nemzeti ellenállási mozgalom részévé tegyék. E — már 1786-tól jelentkező, s 1790-ben robbanáshoz vezető — politikai irányváltozásnak megfelelően az érdeklődés a tudományok általános művelésének gondolatától egyre inkább a nemzettéválás szempontjából közvetlen jelentőséggel bíró területek felé fordul: a nyelv művelésének kérdése, s az ezzel összefüggő szakterületek felé. Ezek mellett, második sorban jelentkezik a történettudomány (s vele kapcsolatban a rendi beállítottságnak megfelelően a jogtudomány) új utakra terelésének igénye: hiszen a magyar nyelv diadalra juttatása mellett a közös történeti múlt tudatának kialakítása az a mozzanat, amelyre a nemzettéválás folyamatának kulturális téren a legnagyobb szüksége van.

A vázolt fejlődés társadalmi alapját a tudományosság laikussá válása teremti meg. Míg a század első felének legmodernebb tudományos törekvései — Bél Mátyásra és körére gondolunk — az evangélikus egyház szervezetének és intézményeinek talajából nőttek ki; míg Mária Terézia idején a tudomány magas szintű művelése a világi klérus vagy szerzetesrendek tagjainak úgyszólván kizárólagos privilégiuma, — addig a század végére alapjaiban változik meg a helyzet. E változás közvetlen előidézőjének II. József reformtevékenysége tekinthető. A szerzetesrendek eltörlése egyfelől számos értelmiségit emelt ki az egyházi keretek közül, úgy, hogy ezek papi voltuk ellenére is, világnézetüket, szerepüket tekintve, inkább a világi, mint az egyházi értelmiség köréhez számítanak, — másfelől meggátolta azt, hogy az értelmiségi utánpótlás az eddigi körülményeknek megfelelően szükségképpen az egyházi keretek között keresse létalapját. A laikus értelmiség kialakulásának másik két lényeges előfeltétele a

nem nemesek hivatalviselésének lehetővé tétele s a toleranciarendelet: mindkét mozzanat eddig kívülrekedt elemeket juttat be — ha nem is az „alkotmány sáncai" közé —, de az államigazgatás és a kulturális élet olyan területeire, melyek eddig el voltak zárva előlük; illetve reális, elérhető céllá teszi számukra az ilyen jellegű pozíciók utáni törekvést. S bár az előző korszak vezető pap-tudósai — mint Pray, Katona — a század végéig sem veszítenek jelentőségükből, s bár az evangélikus egyház is változatlanul rendelkezik egy részben külföldi iskolázottságú, főleg az oktatás minden szintjén tevékenykedő értelmiséggel, — mellettük a jozefinizmus évtizedétől kezdve kialakul, számában megduzzad egy (bár részben nemesi származású) plebejus értelmiségi réteg, amely az elhelyezkedés gondjaival küzdve veszi fel a harcot az értelmiséghez méltó lét alapjainak megteremtésére, s az új alapokra helyezett, laikus tudományosság elfogadtatásáért, s amelynek tagjai — majd a XIX. század elején — megszállják a magyar tudományos élet lassan bővülő pozícióit.

A nemzeti tudományosság fejlődésének — e laikussá válás mellett — másik fő jellemzője az, hogy tudományos társaságokon keresztül kívánja magát érvényre juttatni. Bár a magyarországi humanista társaságok — Celtes és Lackner társaságai — emléke még nem merült feledésbe, az erős társulási igény inkább egykorú és közel egykorú külföldi példákra vezethető vissza. A francia, angol, orosz és porosz akadémiák mellett a XVIII. század folyamán elszaporodnak a tudományos társaságok olyan területeken is, amelyekkel a magyar tudósok közvetlenebb kapcsolatban vannak. A németországi Academia Naturae Curiosorumnak már a XVII. század végén, a XVIII. század elején hat magyarországi tagja van.[1] 1745-ben alapítja meg a szlavóniai származású Josef von Petras földbirtokos Olmützben a Societas incognitorum in terris austriacis nevű társaságot, azzal a céllal, hogy tudósokat és tudománykedvelőket egyesítsen. A tagok sorában szerepel Gottsched és Van Swieten is. A társaság működését a piarista Ziegelbauer a történettudomány modern forráskritika alapján történő művelése irányában kívánja befolyásolni, s cseh történeti források sorozatának kiadását tervezi.[2] 1751-ben Göttingában Sozietät der Wissenschaften létesül fizikai, matematikai és történelmi-filológiai szekciókkal; ugyanitt később történeti akadémia is alakul az egyetem tanáraiból és tanulóiból.[3] 1755-ben az augsburgi Societas artium liberalium kap császári privilégiumot, s válik akadémiává.[4] 1761-ben Bécsben Deutsche Gesellschaft létesül, tagjai között Sonnenfelsszel és Riegerrel;[5] a mannheimi akadémia 1763-ban alakul meg. 1774-ben Prágában alakul tudós társaság, mely 1784-től kezdve királyi jóváhagyással, mint Königliche Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften működik, s válik a felvilágosodás egyik helyi központjává.[6] E

[1] *Tarnai Andor:* Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. Magyar Könyvszemle, 1956. 35. l.

[2] *Eduard Winter:* Der Josefinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740—1848. Brünn—München—Wien. 1943. 24. skk., 78. skk. ll.

[3] *Friedrich Paulsen:* Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Leipzig. 1897. II. Bd. 13. l. — Ugyanitt 1739 után ún. Deutsche Gesellschaft működik, a német nyelv, költészet, helyismeret, történelem, régiség- és jogtudomány művelésére.

[4] *Fritz Valjavec:* Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793). München. 1936. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München. Nr. 11) 102. l.

[5] Uo. 107. l.

[6] *E. Winter:* i. m. 78. skk. ll.

területileg viszonylag közelfekvő társaságok magyarországi kapcsolatokat is kiépítenek; Karl Gottlieb Windisch kapcsolatban áll az olmützi társasággal, s tagja az augsburginak;[7] Kollár Ádámot a mannheimi akadémia választja tagjává.[8] Mindez magában véve is erős ösztönzést jelenthet magyarországi tudós társaság gondolatának felvetésére. Valóban, a tudós társaságokra vonatkozó javaslatok érvei között gyakran szerepel az is, hogy a külföld előtt kell bebizonyítanunk: Magyarország sem áll hátrább a műveltség színvonala, ápolása tekintetében.

Emellett az érv mellett azonban tudományos társaság létrejöttét a hazai fejlődésből fakadó indokok is támogatták. Egyrészt a megoldani kívánt feladatok nagysága tette elengedhetetlenné a társulást; egyes célkitűzések, mint a honismeret, területileg szétszórtan élő tudósok együttműködésére kívántak épülni; a nyelvművelési célok más vonatkozásban látszottak igényelni az együttműködést. A másik súlyos érv a társulás mellett a tudományos nyilvánosság hiányából fakadó hátrányok felismerése; a tudományos tevékenység fejlődését biztosító kontroll — tudományos folyóirat hiányában — csak ezen az úton látszott elérhetőnek. S következő láncszemként: csak a társulás biztosíthatta a tudományos publikálás — folyóiratok, gyűjteményes kötetek, önálló művek — anyagi alapjainak előteremtését. Mindehhez kétségkívül hozzájárulhatott a szabadkőművesség elterjedése: a nemesség, értelmiség itt ismerte fel közvetlenül a társulás ösztönző hatását a kulturális tevékenységre.

A felsorolt tényezők érvényesülése folytán kialakuló törekvések — melyekben az irányváltás a felvilágosodott abszolutizmus eszmekörétől a nemzeti gondolat felé éppúgy megfigyelhető, mint a laicizálódás folyamata — a század folyamán nem járnak ugyan lényeges sikerrel, sőt többségükben csak tervek maradnak, — mégis ezek a nemzettéválás kulturális előtörténetének leglényegesebb, a fejlődést legvilágosabban feltáró mozzanatai.

A tudományos társaság megteremtésére irányuló eléggé nagyszámú kísérletnek két típusát különböztethetjük meg: az akadémiai tervezeteket s a szűkebb körben létesülő, vagy létesülni kívánó, részletcélokat — honismeret, nyelvművelés, folyóirat kiadása, vagy általában a tudományok, művészetek önképzőkör-szerű ápolása — kitűző társaságokat.[9] Az akadémiai tervek termé-

[7] *F. Valjavec:* i. h.

[8] *Csóka J. Lajos:* A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma. 1942. 17. l.

[9] A XVIII. századból a következő magyarországi, tudományos társaságokra vonatkozó tervezetekről és kezdeményezésekről van tudomásunk (nem számítva ide a diák-, ill kispapi magyar társaságokat, — ezek korszakunkban Sopronban, Nagyenyeden, Pesten és Pozsonyban működtek —, amelyeknek történetét, működését részletesen tárgyalja *Bodolay Géza:* Irodalmi és diáktársaságok 1785—1848. Bpest. 1963 c. műve. Történelmi kérdésekkel ezekben a társaságokban csak a XIX. sz. huszas éveiben kezdenek foglalkozni.):

1730 (és 1750): Fischer Dániel késmárki tudós terve az ország természeti kincseinek megismerésére létesítendő társaságról. (*Martin Georg Kovachich:* Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften . . . Impressum nélkül [1787]. 3. l.)

1730: Magyar Nyelvjavító Társaság. A kísérlet helye ismeretlen. (Az Allergnädingst Privilegierter Anzeiger után említi: *Toldy Ferenc:* Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt . . . Akadémiai felolvasás, megjelent: Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. VII. köt. Bpest. 1873. 355—356. l.)

1735: Germeten Henrik Bernát udvari tanácsos tervezete honismertető társaság létesítésére (*Toldy Ferenc:* i. m. 357—358. l.; *Csóka J. Lajos:* i. m. 10—11. l. Ld. még Donáth Regina és Wellmann Imre cikkeit a Magyar Tudomány 1965. évf. 5. és

szetszerűleg valamennyi tudományszakra kiterjeszkednek — kivétel a Hell-féle, kifejezetten természettudományos akadémia-terv, amely azonban valójában nem is sorolható a magyar törekvések közé —; a magánjellegű egyesületek a harmincas-hatvanas években általában honismertető célkitűzéssel indulnak, s —

---

11. számában. Wellmann Bél Mátyás kezdeményező szerepét mutatja ki Germeten tervében).

1740: Szilágyi Sámuel ref. kancelláriai ügyvivő javaslata magyar tudós társaság létrehozására (*Csóka J. L.*: i. m. 11. l.).

1752: Pozsonyi társaság a tudományok művelésére, feltehetőleg K. G. Windisch vezetésével (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. — A továbbiakban OSzK. Kt. Quart. Germ. 2).

1756 (és 1760): Bod Péter javaslatai magyar nyelvápoló és kéziratkiadó társaság létesítésére (*Csóka J. L.*: i. m. 20. l.).

1758: Gesellschaft der schönen Wissenschaften, Nagyszeben (*Pukánszky Béla:* A magyarországi német irodalom története. Bpest. 1926. 392. l.).

1758 vagy 1759: Pozsonyi társaság K. G. Windisch vezetésével. (OSzK. Quart. Germ. 2; *F. Valjavec:* i. m. 109. l.; *uő:* Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften. Ungarische Jahrbücher. 1936. 264—267. l.).

1760-as évek: Perliczy János Dániel nógrádi orvos terve tudós társaság létesítésére (*Toldy F.*: i. m. 363. l.).

1763: Kollár Ádám terve honismertető Societas Literaria létesítésére (*Csóka J. L.*: i. m. 12—17. l.).

1770—1771: Academia Augusta terve, ismeretlen szerzőtől (talán Benczurtól) Pozsony székhellyel (*Toldy F.*: i. m. 369—392. l.; *Csóka J. L.*: i. m. 22—30. l.).

1774: Hell Miksa terve összbirodalmi természettudományos akadémia létesítésére. A terv tárgyalásai során a magyar hatóságok 1775-ben magyar akadémia létesítésének gondolatát is felvetik (*Csóka J. L.*: i. m. 30—46. l.).

1779: Bessenyei György és társai kezdeményei egy Hazafiúi Magyar Társaság létesítésére (*Csóka J. L.*: i. m. 52—53. l.).

1781: Bessenyei György elkészíti Jámbor Szándék c. tervezetét. (Nyomtatásban megjelenik 1790-ben.)

1784: A Helytartótanács javaslata egyetemi tanárokból álló tudományos társaság létesítésére (*M. G. Kovachich:* Entwurf . . . 5. l.).

1784: Révai Miklós első kísérletei társaság szervezésére (*Csóka J. L.*: i. m. 56. l.).

1784: Jakob Joseph Winterl terve természettudományos társaság létesítésére (Monathliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn. Pest u. Ofen 1784).

1786: Batthyány Ignác erdélyi püspök tervei tudományos társaságok létesítésére. (A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek. Közli Baráth Béla. Erdélyi Múzeum, 1934. 143—148. l.)

1790: Martinovics Ignác közelebbről nem ismert terve társaság létesítésére (*Waldapfel József:* Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830. Bpest. 1935. 94. l.).

1790: Selmecbányai német irodalmi társaság (*Pukánszky B.*: i. m. 392. l.).

1790: Széchényi Ferenc terve könyvkiadó társaság létesítésére (*Waldapfel J.*: i. m. 93—94. l.).

1790—1791: Révai Miklós kísérletei társaság létesítésére (*Csóka J. L.*: i. m. 56—58. l.).

1790 körül magyar társaságok működnek Kassán (Kazinczy, majd Batsányi vezetésével), Komáromban (Tudós Társaság, Péczely József vezetésével), Győrött és Bécsben (*Csaplár Benedek:* Révai Miklós élete. Bpest. 1886. III. köt. 172. l.). — Német olvasókörök székhelyei: Pozsony, Pest, Brassó, Nagyszeben (*Pukánszky B.*: i. m. 392. l.).

1791: Kovachich Márton György és Aranka György cikkünkben ismertetett szervezkedéseinek megindulása.

1791: A Deputatio Litteraria tudományos társaság létesítésére vonatkozó tervezetet fogad el, amely Révai Planum-ának részbeni felhasználásával készült (OSzK. Kt. Fol. Lat. 77. ff. 6—11).

1802: Már a XIX. század legelején jelenik meg a Plan zu einer Ungrischen Gesellschaft für Naturkunde, Oekonomie und Medizin. Pest. 1802. A terv aláírói: Festetics János, Schraud Ferenc orvosprofesszor, Schedius, Winterl Jakab kémiaprofesszor, Kitaibel Pál, Schmidt György és Tomcsányi Ádám professzorok és Kulcsár István. (Az adatok forrásaira a megjelölt művek általában utalnak.)

Bessenyei 1779-i Hazafiui Magyar Társaságától, mint korai kezdeménytől eltekintve — 1790 körül válik a tervezett társaságok központi célkitűzésévé a magyar nyelv ápolásának, művelésének, a magyar nyelvű tudományosság létrehozásának gondolata. A korábbi társaságok székhelye vagy tervezett székhelye nagyobbára Bécs vagy Pozsony; s csak az egyetem áthelyezése után tolódik át a súlypont Pestre, mint a leendő magyar tudományosság természetes központjára. Az akadémiai jellegű társaságok tervezői valamennyien Bécsben élő állami hivatalnokok, részben egyházi személyek; polgári elemeket a honismertető vagy kifejezetten természettudományos célkitűzésű társaságok szervezői között találunk, végül a nyelvművelés gondolatának előretörésével a magyar írók veszik kézbe a szervezkedést.

A történettudomány szervezett művelésének gondolata csak viszonylag későn, a század vége felé jelentkezik. A történettudomány, vagy egyes ágazatai azonban már számos korábbi tervezetben helyet kapnak. A gondolat elsősége e téren egy 1752. évi pozsonyi tudománykedvelő társaságot illet meg, amely — feltehetőleg Windisch vezetésével — arra szövetkezett, hogy tagjai történeti, elsősorban magyar történeti, régiségtani, földleírási, természetrajzi előadások, moralizáló írások, szónoklatok, versek felolvasásával műveljék egymást. A társaság — úgy látszik, politikai okokból — kénytelen volt működését hamarosan félbehagyni, s a megmaradt tagok, a körülmények kedvező fordulata folytán, 1758 elején kezdhették meg újra tevékenységüket. Céljuknak elsősorban a Magyarországot illető tudományok művelését tekintették; a tagokat vallásra, társadalmi helyzetre és nemzetiségre való tekintet nélkül kívánták összegyűjteni. Üléseiket, amelyeken a tagok dolgozataikat, verseiket felolvasták, hetenként, illetve kéthetenként tartották. A társaság titkára Windisch volt; ismert tagjai a két Kempelen, Engelbert, a pozsonyi harmincadhivatal ellenőre, Farkas apja, és Farkas maga, Ehrenreich Wilhelm Kastenholz és Josef Franz Skollanics, ismert pozsonyi orvosok, Johann Michael Kern, ev. lelkész, gimnáziumi subrector; továbbá a közelebbről nem ismert Josef Gold, Szászky Péter, Fábry Pál és von Sauterheim. Az üléseken a tagok két év alatt 84 művet olvastak fel, közöttük számos verset, moralizáló előadást, természettudományi dolgozatot. Kifejezetten Magyarország történetére vonatkozó előadás mindössze három volt (a zsidók története Magyarországon, Kastenholztól, adatok Sicambriáról, Sauterheimtől, a magyar grófokról, ugyancsak Kastenholztól), egyetemes történeti szintén három (a hunok történetéről és Portugáliáról), öt előadás antik és magyar éremtani kérdésekkel, nyolc ókori történeti és régiségtani témákkal foglalkozott. A társaság kétéves fennállás után helyzete megszilárdításának, uralkodói jóváhagyás kieszközlésének gondolatával kezdett foglalkozni, — ezzel azonban, úgy látszik, végére is ért működésének,[10] mely a magyarországi polgárság első olyan — kezdetleges eredményeket már

[10] OSzK Kt. Quart. Germ. 2. E kézirat alapján — mely egy német nyelvű újság részére készített tájékoztatónak látszik — tévesnek kell tartanunk azt a Horányi Elek által közölt adatot (Memoria Hungarorum. III. köt. Posonii. 1777. 569. l.), hogy Windisch társasága 1761-ben létesült. Ezt az évszámot Valjavec is átvette, s ennek alapján kötötte hozzá a társaságot az ugyanebben az évben létesült bécsi Deutsche Gesellschaft-hoz (i. m. 107. l.), a magyarországi tudományos társulás gondolatának német eredetét hangsúlyozandó. Valjavec közölte a társaság törvényeit is (Ungarische Jahrbücher. 1936. 264—267. l.); eszerint a társaság egyik célja a német nyelv gyakorlása. Az OSzK-ban levő szabályok erről nem tudnak. A Valjavec-féle változatból viszont hiányzik az a részlet, amely szerint az egyesület nemzetiségre való tekintet nélkül toborozza tagjait; Valjavecnél csak a vallás figyelembe nem vétele szerepel. A két szöveg más, kevésbé

felmutató — kísérlete volt a tudományos tevékenység megszervezésére, melyben a történeti tudományok is helyet kaptak.

A történettudomány szervezett művelésére törekvő tudósok sorában Bod Péter is megemlíthető, akinek 1756-ban felvetett „literaria societas"-a magyar nyelvtan készítése mellett „válogatott magyar históriák és írások" kiadásával is foglalkozott volna, — igaz, ez utóbbival is az idegen szavaktól tiszta magyar nyelv megismertetése érdekében.[11] Fontosabb szerepet juttat a történettudománynak Kollár Ádám 1763. évi tervezete: a levelezés útján működő társaság a természettudomány, gazdaságtudomány és történettudomány művelésére szövetkezett volna (historia naturalis, oeconomica et civilis).[12] A pozsonyi Academia Augusta ismeretlen tervezője — talán a Kollár és Tersztyánszky köréhez tartozó Benczur József, ekkor a pozsonyi liceum igazgatója és történelemtanára — 1770—1771-ben négy osztályban kívánta a tudományos tevékenységet megszervezni. A második osztály foglalkozott volna a történeti tudományokkal, s ezzel együtt a jogtudománnyal: a népjoggal és az általános államjoggal, a hangsúlyt némileg az utóbbiakra helyezve. „Egy országnak, amelynek legtöbb előjoga szokásokon alapul, különösképpen megvan az oka rá, hogy gondoskodjék ezek eredetének és fejlődésének tisztázásáról" — írta a javaslat, hozzátéve, hogy e szekció egyike a legszükségesebbeknek.[13] Tersztyánszky Dániel 1771-től kezdve 1776 közepéig megjelenő folyóirata, az Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen k. k. Erbländern — melynek a hátterében ismét Kollárt kell keresnünk — szintén egy társaság működése eredményének vallotta magát (herausgegeben von einer Gesellschaft), — bár a valóságban, úgy látszik, inkább csak a munkatársak szervezetlen körére támaszkodhatott. A lap az általános jólét emelésének felvilágosodott célkitűzésével indult, s míg az első évfolyamokban az egész Habsburg-birodalom honismertetésének feladatát látta el, a 4. évfolyamtól kezdve iránya megváltozott, s egyre inkább magyar történeti folyóirattá vált. A szerkesztőség fel is hívta a figyelmet az új vonalra, új munkatársak bevonásával magyarázva. Így jelentek meg a lapban Késmárk történetével, kihalt magyar családok történetével foglalkozó cikkek, köztük a Thököly-család története, — talán éppen az ekkor Késmárkon tanító Benczur tollából — magyar numizmatikai kérdések ismertetése, a magyar könyvnyomtatás története; köztük a honismeret szellemében magyarországi természeti kincsek leírása is. S bár társaság létezése kifejezetten nem bizonyítható, annyi kétségtelen, hogy ez a lap az első, amely két és fél éven át magyar történeti művek rendszeres megjelenését lehetővé teszi.[14]

A magyarnyelvűség kérdésének előtérbekerülése a történettudomány számára a nemzeti fejlődés e szakaszában a tudományos-kulturális kérdések rang-

lényeges pontokban is eltér. — Ami a társaság nem ismert tagjait illeti: kérdés, hogy az említett Szászky Péter helyén nem Tomka-Szászky Jánost kell-e értenünk, aki ekkor a pozsonyi ev. gimnázium tanára. Egy besztercebányai Fábry Pál 1754-ben a wittenbergi egyetem hallgatója; lehetséges, hogy azonos az itt említett Fábryval.

[11] Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben. Közli Kiss Áron. Magyar Könyvszemle, 1882. 262—263. l.

[12] *Csóka J. L.:* i. m. 14. l.

[13] Idézi *Csóka J. L.:* i. m. 23. l. Benczur szerzőségének lehetőségére tanulmányom ektora, H. Balázs Éva hívta fel figyelmemet.

[14] 1771. évi társaság létezésére az egyetlen adat Horányié (Memoria Hungarorum. III. köt. Bécs. 1777. 398. l.). A folyóirat korábbi évfolyamait ismerteti *Csóka:* i. m. 19—20. l.

sorában végérvényesen a második helyet jelöli ki. Az 1781-ben írott Jámbor szándék a tervezett Tudós Magyar Társaságot kizárólag a nyelvművelés szolgálatába kívánja állítani, s minden más tudományszak fejlődését éppen azok magyarrá tételétől várja. Magyarnyelvűség és tudományos fejlődés szintézise Révai Miklós Planum-ában jelenik meg: a társaság első célja a nyelv művelése, a második cél a tudományok és művészetek terjesztése, — természetesen magyar nyelven, s ezért Révai a második célt kezdetben idegen nyelvű művek magyarra fordításával kívánja megközelíteni. A létesítendő társaságot négy osztályra tagolná; a történettudomány az első osztályban (Classis philologica) kap helyet; a nyelvtudomány után ez osztály második fő tárgya a történelem, földrajz, statisztika és archeológia; ez utóbbinak részei a numizmatika, heraldika, diplomatika és genealógia; ebbe az osztályba tartozik a festészet és a zene is. Néhány korábbi tervvel ellentétben Révai nem kíván a történelem és a jogtudomány között szoros kapcsolatot létesíteni: a jogtudomány (természetjog, közjog, hazai jog) a második, filozófiai osztályban kap majd helyet.[15] Fejlődést jelent Révai tervezete a korábbiakhoz képest annyiban, hogy a létesítendő társaság szerves részének tekinti a könyvtárat és múzeumot is. A társaság második fő tisztviselője a könyvtár, természettudományi gyűjtemény és a találmányok gyűjteményének őre; a könyvtár könyveken kívül hazai régiségeket is őrizne.[16]

Mindezekben az ismertetett tervezetekben a történettudomány művelése csak egy átfogóbb kultúrpolitikai program részeként szerepel. A vizsgált közel negyven év leforgása alatt mindössze egyetlen olyan szervezkedés akad, amely központba a történettudomány művelését helyezi: Batthyány Ignác erdélyi püspök társasága. Az erős tudományos érdeklődésű püspök két társaság tervét foglalta írásba: egy egyházi akadémiáét, amely egyházi, s ezen belül egyháztörténeti kérdésekkel foglalkozott volna, s egy Societas Assiduorum elnevezésű tudományos társaságét, amelynek két fő célja a magyar diplomatika és a magyar kronológia művelése. Batthyány azt remélte, hogy a tagok magyar és külföldi forrásokra támaszkodva évente a magyar történelem két évszázadát tudják majd átdolgozni, s így rövidesen kiadhatják a magyar történelem általános krónikáját. Az okmányok vizsgálatánál tizenhatféle szempont érvényesítését kívánta: így az uralkodók, méltóságviselők nevének pontos meghatározását, szövegkritikát, stílusvizsgálatot, földrajzi vonatkozások vizsgálatát, a pecsétek és érmek tanulmányozását, s fel kívánta használni az okleveleket a magyarországi latinság szókincsének összeállítására is. A fő cél a régi magyar és erdélyi — egyházi és világi — történelem felderítése, de emellett a társaság tagjai közé fogadná azokat is, akik fizikai, matematikai, orvosi kérdésekben új eredményekre jutottak. A tagok szükség esetén közös erővel készítenének el műveket, kiadnának kiadatlan vagy ritka forrásokat, jelentős műveket magyarról latinra, vagy más nyelvről magyarra fordítanának. A tervek között néhány konkrétum is szerepel: IV. Béla uralkodásának feldolgozása, melyre maga a püspök vállalkozott, a magyar jog történetének, Árpádházi Margit életének megírása, római feliratok kiadása, éremgyűjtemények ismertetése. A társaság ülésein felolvasott dolgozatok kiválóbbjait évente együttesen közölnék.[17]

[15] [*Révai Miklós*]: Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius. Viennae. 1790. 14—15. l.

[16] Uo. 20—22. l.

[17] A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek. Erdélyi Múzeum, 1934. 143—148. l.

Batthyány sokoldalú tervezetei sohasem jutottak el a megvalósulás stádiumába. Igy nem tűnhetett ki hiányosságuk sem, amely — bár e tervek részletesebbek és modernebbek, mint a történettudomány megszervezésére eddig elhangzó javaslatok bármelyike — a gyakorlatban meginduló munkát azonnal súlyos problémák elé állította volna. Ez a hiányosság abban áll, hogy Batthyány — bár ő maga jelentős forrásgyűjtést végzett — nem vetett számot a felhasználandó történeti forrásanyag intézményes, rendszeres összegyűjtésének kérdésével. A magyar történettudomány rendelkezésére álló forrásbázis szétszórtsága, nehéz megközelíthetősége volt ekkor ugyanis e tudományszak új alapokra helyezésének egyik fő akadálya, s a szakszerű munka megkezdése előtt először ezen a problémán kellett volna túljutni.

A különféle hatóságok, vármegyék, városok, egyházi testületek és magánosok birtokában levő levéltárak és kéziratgyűjtemények nemcsak területi szétszórtságuk folytán voltak nehezen megközelíthetők, hanem azért is, mert tulajdonosaik a kutatást — állami vagy magánjogok sérelmétől tartva — csak nehezen, s akkor is számos megkötéssel engedélyezték. E két akadály elhárítására, a tudomány fejlődésének adott fokán történetileg érdekesnek látszó forrásanyag nyilvántartásba vételére, eredetiben vagy másolatban történő összegyűjtésére a XVIII. század folyamán két irányból folytak a kísérletek. Az egyik a tudomány vonala volt. A XVII. század végétől kezdve a rend feloszlatásáig a jezsuita rend néhány magyarországi tagja nagyarányú forrásgyűjtő tevékenységet fejtett ki, állami és egyházi hatóságok messzemenő, mások számára nem biztosított támogatásának s a rendi szervezet előnyeinek felhasználásával. A gyűjtőmunka fő szervezői és munkásai Hevenesi Gábor, Kaprinay István és Pray György; tevékenységük eredménye 379 másolatkötet összegyűjtése, kezdetben csak az egyháztörténet, utóbb a köztörténet tárgyköréből is, a prímási levéltár, a kamarai levéltár, számos felvidéki városi levéltár, a leleszi konvent, a jezsuita rendházak, néhány nemesi család, végül a Vatikán levéltára anyagából. 1720 körül megindul a forrásgyűjtés protestáns részről is, Bél Mátyás irányításával, a pozsonyi evangélikus liceum köré csoportosuló kutatókkal. A nagyszabású munkálatok — bár az államismereti iskola elvei szerint folytak, s a történeti források a sokoldalú anyaggyűjtésnek csak egy szektorát képezték — a történeti forrásfeltárás terén is komoly és úttörő eredményekre jutottak.[18]

A történettudományi forrásbázis egy lényeges szektorának összegyűjtésére a tudományos célkitűzésű munkálatok mellett állami részről is történtek kísérletek. Az 1723: XLV. tc. kimondotta egy Archivum Regni megalakítását, elrendelve, hogy az új intézményben kell őrizni az egész országra vonatkozó országgyűlési, közigazgatási és jogszolgáltatási iratokat, valamint a nagybírák működése során keletkezett iratanyagot; végül magánosok által itt elhelyezett iratokat. A politikai célkitűzéssel hozott, de a történettudomány számára is eredményeket ígérő törvény azonban az uralkodói hatalom és a rendek egyre mélyülő ellentétei következtében a század folyamán hatástalan maradt; az 1755-ben másolatok és eredeti iratok begyűjtésére megyékhez, káptalanokhoz és magánosokhoz intézett körlevél nem hoz komoly eredményt, s az Archivum Regni intézménye történeti szempontból később sem váltja be a reményeket.[19]

[18] *Hóman Bálint:* A forráskutatás és forráskritika története. Bpest. 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve.) 9—21. l. (a kisebb gyűjtemények és publikációk ismertetésével).

[19] *Bottló Béla:* Az Archivum Regni megalakulása. Levéltári Közlemények, 1958. 61—82. l.

A levéltári anyag központosításának átfogóbb gondolatát II. József veti fel 1786-ban, de a terv ekkor megvalósíthatatlannak látszik. Mindössze két vonatkozásban közeledik a megvalósulás felé: egyik a jogügyi iratok lajstromának megküldése a vármegyéktől a hétszemélyes táblához — ez húsz vármegye részéről történik meg —, a másik a káptalani és hiteleshelyi levéltárak Budára szállításának elrendelése 1789-ben, — ez azonban már nem valósul meg; a néhány, már felszállított levéltár II. József halála után hamarosan visszakerül eredeti helyére.[20]

Ilyen módon a történeti érdekű iratanyag összegyűjtésére irányuló állami kísérlet 1790-re holtpontra érkezett. De nem volt jobb a helyzet a szervezett tudományos forrásgyűjtéssel sem. A jezsuita rend feloszlatása után Pray még folytatja anyaggyűjtő működését, s eléri azt is, hogy a Hevenesi- és Kaprinay-gyűjtemények az Egyetemi Könyvtárba kerüljenek, ahol viszonylag szabadon állanak a tudományos kutatás rendelkezésére, — de a gyűjtés szervezett továbbfolytatására a rendi keretek megszűnte után nincsen mód. A pozsonyi evangélikus liceum ekkor már szintén nem képes tudományos szervezői feladatok betöltésére. Ahhoz, hogy a történettudomány a kor színvonalának megfelelően megújulhasson, hogy forrásbázisát lényegesen kiszélesítse, új anyagot, ezen épülő új szintéziseket publikálhasson: meg kellett volna teremteni a forrásgyűjtés és forrásközlés új szervezeti kereteit. Minthogy az egyházi testületek ekkor már nem vállalhattak ebben szerepet, s minthogy a tudományos társulás gondolata eleven volt: magától adódott a következtetés, hogy e történettudományi feladat megvalósítására tárasaságot kell létrehozni. E körülmények konzekvenciáit a Budán élő Kovachich Márton György vonta le, 1791-ben kibocsátva felhívását egy forrásgyűjtő és forrásközlő tárasaság megszervezésére. Ezzel egyidőben hasonló kezdemények születnek Erdélyben, az Aranka György által létesített nyelvművelő társaság mellett, annak kiegészítőjeként.

2.

Kovachich Márton György, a XVIII. század végi, XIX. század eleji magyar forrásgyűjtés és tudományszervezés legjelentősebb egyénisége 1744-ben Senkvicen született, horvát eredetű, a török elől a XVI. században Pozsony megyébe telepített családból. A szegényes körülmények között élő — feltehetőleg gazdálkodó — Kovachich-család nemesnek tartotta magát, régi nemességét azonban nem tudta elismertetni, s Kovachich Márton György csak több évtizedes tudományos tevékenység után tud új nemességet szerezni.

A történettudomány iránti érdeklődést az ugyancsak Senkvicen élő Kolinovich Gábor, a Rákóczi-szabadságharc első történetírója ébreszti fel Kovachichban. Ez az érdeklődés Kovachich nagyszombati egyetemi évei során Kaprinay gyűjteményével s könyvtárával, Pray, Katona működésével való megismerkedés következtében mélyül el. A filozófiai tanulmányok elvégzése után 1765-ben Kovachich néhány hónapos utazást tesz Olaszországba, majd teológiát és jogot hallgat, — nehezen találva helyét kora társadalmában és tudományosságában. 1770-ben már az újonnan felállított politico-camerale tanszéken hallgatja a politikai és pénzügyi ismereteket Sonnenfels szellemében

[20] *Föglein Antal:* A vármegyei levéltárak II. József korában. Levéltári Közlemények, 1958. 83—102. l.

lőadó Paál Gáspárt. Végül felutazik Bécsbe, hogy itt magát Sonnenfelset s Martinit hallgathassa, s Kollár Ádámnak, az udvari könyvtár későbbi igazgatójának irányításával történeti és jogi ismereteit tökéletesíthesse. A politikai és pénzügytani vizsgák letétele után Kovachich hazatér, s megpróbál egzisztenciát teremteni magának. Néhány sikertelen kísérlet után a jezsuita rend eltörlése folytán újjászervezett egyetemi könyvtárban — ahová 1774-ben szerényével együtt egy nyilvános könyvtár létesítésére vonatkozó tervezetet is benyújt — írnokként alkalmazzák; 1781-ben ugyanitt segédőrré nevezik ki. Az egyetemmel együtt ő is Budára költözik.

Az egyetemi könyvtár élén ekkor — megszakításokkal — Pray áll, mellette másodkönyvtárosként H. G. Bretschneider, a Habsburg-birodalom felvilágosodott értelmiségének hányatott életű, tipikus képviselője. A könyvtárban dolgozó exjezsuiták és Bretschneider között egyre élesedő ellentétben Kovachich Bretschneider oldalára áll, s Bretschneider eltávolítása után az ő helyzete is lehetetlenné válik. 1784-ben a magyar kamara levéltárába helyezik át indicans-i beosztásban, s ebben a szerény állásban — 1793-tól regesztránsként — marad meg élete végéig.

Könyvtári pályafutásának eseményei világosan megmutatják, hogy Kovachich, barokk jellegű iskolázottsága ellenére, már a jozefinizmus első éveiben a felvilágosodás merészebb vonalának hívévé vált. Erre vall az a körülmény is, hogy a fővárosban (bár lehetséges, hogy már Bécsben, a szabadkőműves Kollár mellett megismerkedett a szervezettel) a szabadkőművesek körében találjuk, akik között nemcsak világnézeti fejlődése folytatódik, de későbbi, szélekörű ismeretségi körének alapjai is megvetődnek. A felvilágosodás jegyében kezdi meg tudományos, tudományszervezői tevékenységét is, melynek első jelentős állomása a Merkur von Ungarn című, német nyelven kibocsátott, tudományos igényű folyóirat két éven át — 1786—1787-ben — történő megjelentetése. A lapalapítást Kovachich — a korszak tudományos társulási igényének megfelelően — tudományos társaság létesítésével kívánja egybekapcsolni: a lap kiadójaként „eine Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur" szerepel, — valójában baráti támogatástól, néhány beküldött írástól eltekintve a lap teljes egészében az ő személyes műve; a társaságra való hivatkozás csak szándékot, nem valóságos helyzetet fed.

Társaság létesítésének tervét Kovachich azonban nem adja fel. 1787-ben — még mielőtt a Merkur kényszerű megszüntetése bekövetkeznék — újabb tervet ad ki Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften, vermischten ... Inhalts címen, ugyancsak a tudomány patrióta kedvelőinek társasága nevében. Ebben röviden áttekinti a tudományos társulások múltját is, a Mediciek mártfogása alatt összegyűlő tudóskörtől s Celtes Konrád magyarországi működésétől kezdve néhány magyarországi kezdeményen keresztül Hell Miksa akadémia-tervéig (ezt a Merkur közölte is), s az egyetemen 1784-ben felvetődő elképzelésekig. A társaság tulajdonképpen a tervezett kiadványsorozat íróit egyesítené, minden rendű és rangú személyt, protestánsokat és katolikusokat, egyháziakat és világiakat, akik egy lélekkel törekednének a „hasznos ismeretek" terjesztésére, — ezen a terv történeti, honismereti, gazdasági, hazai természetrajzi, orvosi tárgyú cikkeket egyaránt ért. Sokirányú célkitűzései ellenére a tervezet a legcsekélyebb visszhangot sem ébreszti.[21]

[21] A Kovachich életére vonatkozó adatokat kéziratos doktori disszertációmból vettem. (Kovachich Márton György élete és munkássága.) Kovachich igen nagy terjedelmű kéziratos hagyatékát az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.

Az 1790. év eseményei s ezek előzményei Kovachich világnézeti, politikai, tudományos koncepcióját teljesen átformálják. A felvilágosodott Kovachich érdeklődése elsősorban az iskolaügy és a vallási-egyházi kérdések felé fordult; az egyetemi tanulmányaiban nagy súllyal érvényesült történeti elemek teljesen háttérbe szorultak. 1789-ben történeti érdeklődése felelevenedik: ekkor az uralkodóhoz fordul, s királyi történetírói cím adományozását kéri, azzal a tartalommal, hogy minden nyilvános könyvtár és minden levéltár anyagát használhassa. Szeretne ugyanis megismerkedni a történelem igazi forrásaival, írja, s az a vágya, hogy magát diplomatikusan és pragmatikusan kutató történetíróvá képezhesse. Megbizatását az uralkodó érdekében kívánná gyümölcsöztetni; a diplomatikában jártas történészek hiánya nehézségeket okozhat, ha az állam érdekeinek, például a korona jogainak megvédésére lenne szükség,[22] — írja—, s ezzel kimondatlanul is Kollár, Benczur József és Pray szerepkörére jelenti be igényét. Kovachich kérelmét legfelsőbb döntés indokolás nélkül utasítja el. Ekkor új kérvényt ad be — egész életében nagy menynyiségben fogja írni ezeket —, s ebben már nem történetírói címért folyamodik, csak a forrásanyag szabad használatáért; hivatkozik arra, hogy a kamarai levéltár — melynek alkalmazottja — anyagában tudományos céljaihoz értékes anyagot találhatna, de tilos kutatnia benne; hivatkozik előkészületben levő munkáira. Eredményt most sem ér el, de történészi munkásságát mégis megkezdi. 1789-ben még egy egyházi tárgyu, jozefinista szellemű művet publikál, de 1790-re már elkészül első jelentős forráskiadványával: a Vestigia Comitiorum-mal.

A Vestigia Comitiorum nemcsak mint jogtörténeti kiadvány értékes, hanem úgy is, mint Kovachich politikai és tudományos fejlődésének talán legjelentősebb állomása. Tanúságot tesz a jozefinistának ismert közrebocsátó teljes politikai irányváltozásáról már nyelvével is: 1790 előtt Kovachich egyetlen kivétellel műveiben a német nyelvet használja, — bár nem tudja tökéletesen, hiszen anyanyelve lassan elszlovákosodó szülőfalujának horvát—szlovák keveréknyelve; most azonban áttér a latinra, s ezen fog írni, levelezni, sőt társalogni élete végéig. De utal a fordulatra a mű jellege is: a Vestigia Comitiorum nem egyszerű forráskiadvány, hanem vitairat is egyben: Grossinger 1786-ban megjelent közjogával szemben azt kívánja bizonyítani, hogy az országgyűlések tartása a magyar nemzet ősi szokása, s hogy a magyarok már a királyi méltóság bevezetése előtt — s azóta is szakadatlanul — tartottak országgyűléseket, s törvényeiket mindig ezeken a gyűléseken hozták. Ezzel az állásponttal Kovachich — anélkül, hogy kimondaná — Kollár nézeteivel is szembehelyezkedik, aki műveiben történeti érvekkel igyekezett bizonyítani, hogy az uralkodók a rendek megkérdezése nélkül dönthetnek törvényhozási ügyekben, s hogy az Árpádok korlátlan törvényhozó hatalommal rendelkeztek, amely hatalom a XIV. század folyamán hanyatlott el.[23]

[22] Az 1788. aug. 1-én kelt kérvényben Kovachich hivatkozik a Merkur von Ungarn kiadásával szerzett érdemeire, ennek során szenvedett anyagi veszteségeire s arra, hogy a történeti anyag használata nem lehet a fiscus kárára. Különben is, a használt anyagot a megfelelő hatóságok elé terjesztené, kész munkáit pedig a rendes cenzurán felül az országos hatóságoknak is bemutatná. (OSzK. Kt. Fol. Lat. 87. ff. 35—36. Eredeti irat.)

[23] *Csizmadia Andor:* Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. A „Kollár contra Status et Ordines". Jogtudományi Közlöny, 1964. 215—220. l.

A magyarázatos szövegközlést — a Corpus Jurisból hiányzó mintegy húsz dekrétum, országgyűlésekre vonatkozó oklevelek, regálisok a kezdetektől az 1790. évi országgyűlés regálisáig — terjedelmes bevezetés előzi meg. Ebből kitűnik mindenekelőtt, hogy Kovachich már felmérte a magyar történelem hozzáférhető kéziratos forrásbázisát — tehát nem a központi hatóságok levéltárait, amelyekben kutatni nincsen módja, hanem a magángyűjteményeket és könyvtárakat. Fő kéziratos forrásai a Ráday-kódex, Bártfa város törvényeket tartalmazó kódexe, a bécsi császári könyvtár egy kódexe, valamint a Hevenesi- és Kaprinay-gyűjtemény; amellett ismeri és felhasználja a korszak forrásközléseit, mint Batthyány Ignác Leges ecclesiastici-ja, Wagner, Pray, Katona kiadványai, végül maga a Corpus Juris. De számbaveszi a bevezetés a kéziratgyűjteményeket általában is, s mintegy harminc ilyent sorol fel, a nagy püspöki és főúri gyűjtemények mellett Koppi Károly piaristáét, Schwandtnerét, Kéler Gottfriedét, Cornidesét, Jeszenákét, Szirmay Antalét, Fejérváry Károlyét, Benczur Józsefét és másokét.

A bevezetés másik tanulsága, hogy Kovachich rövid idő alatt megvetette lábát a kor tudományos életében, s kiépítette a munkájához nélkülözhetetlen széleskörű kapcsolatokat. Mindenekelőtt Batthyány József érseket sikerült megnyernie: az érsek 1000 forintos adománya teszi lehetővé a mű megjelentetését is. De anyagi támogatásban részesíti Kovachich munkáját Verhovácz Miksa zágrábi, Fuchs X. Ferenc nyitrai, Szily János szombathelyi püspök is, néhány címzetes püspök, kanonokok, főurak, köztük viszonylag nagyobb számban — a horvát származású szerző támogatásával bizonyos horvát patriotizmust árulva el — horvát nemesek. A támogatók másik csoportja barátilag mozdítja elő munkáját, másolatok rendelkezésre bocsátásával vagy más módon; ezek főleg piarista tudósok, írók, mint Benyák, Hannulik, Koppi, Simonchicz Ince, s más egyháziak; a néhány világi munkatárs között a szabadkőműves testvér, s már barát Kazinczy neve a legjelentősebb. A műhöz a történeti magyarázó jegyzeteket — neve említése nélkül — az ugyancsak horvát Skerlecz Miklós készítette el.

Fényt vet végül a bevezetés arra, hogy Kovachich megtalálta azt a területet, amelyet a magyar tudományosság szolgálatában művelni kíván, s felmérte ennek legfőbb hiányosságait is. A választott terület a történeti magyar közjog. E terület, mondja a bevezetés, eléggé elhanyagolt, forrásaihoz nehéz hozzájutni, s a közjogászok általában fordított módszert használnak: már az alapok lerakása előtt összefoglalásra törekszenek. Holott a források, elsősorban az oklevelek felkutatására van szükség ahhoz, hogy közjogunkkal módszeresen foglalkozhassunk s hogy a vitás jogi kérdéseket eldönthessük. Ahhoz, hogy a Codex juris publici Hungariae interni et externi, veteris ac recentioris diplomatici megvalósulhasson, számos előmunkálatot kell elvégezni: a még kéziratban levő közjogi érdekű okleveleket, országgyűlési iratokat, törvényeket összegyűjtve, ezek anyagát a közjog egyes kérdései szerint kellene csoportosítani. Kovachich részletesen ismerteti a tervezett hatalmas munkálat egyes fázisait. A nép és az uralkodó, s az ország és a külföld között felmerülő vitás kérdések elintézésére egy Theatrum pacis című kiadványra is szükség lenne, amely a belföldi és külföldi, közjogi érdekű tárgyalásokat lezáró iratoknak (országgyűlési határozatok, béke- és szövetségkötések) legalább jegyzékét tartalmazhatná.

Nem derül ki azonban a Vestigia Comitiorum bevezetéséből — s egyéb adatokból sem —, hogy mi volt, illetve melyek voltak azok a közvetlenül ható

tényezők, amelyek Kovachich magatartásának döntő fordulatát előidézték konkréten: kiknek a hatása érvényesült az eddig teljesen más eszmevilágban mozgó, már nem egészen fiatal, de pályáján csak a jozefinizmus éveiben meginduló Kovachichnál? Ha ezeket a hatóerőket a magasabb társadalmi osztályokban keressük: elsősorban Batthyány József érsek és Skerlecz Miklós jöhetnek szóba. 1790-ben mindketten támogatják, az első anyagilag, utóbb munkatársként, s a Vestigia Comitiorum munkálataiba való szoros bekapcsolódása még azt a következtetést is megengedi, hogy a mű ötlete esetleg a levéltári kutatásokban jártas, nagy közjogi műveltséggel rendelkező Skerlecztől származik, — annál is inkább, mert 1786 és 1789 között Kovachich és Skerlecz ugyanegy szabadkőműves páholy tagjai. Kovachich iránta érzett nagyrabecsülését pedig az is tanusítja, hogy 1787-ben megjelenik Skerlecz arcképe Kovachich Merkur von Ungarn c. folyóiratában. Adatokkal azonban nem rendelkezünk Skerlecz kezdeményező szerepéről; épp így arra vonatkozólag sem, kik voltak 1789-ben a Kovachich mellett munkatársként működő s korábban is a történetkutatás terén tevékenykedő értelmiségiek közül azok akik érdeklődésének irányát befolyásolhatták. Wagner Károly, a Kisszebenben élő exjezsuita történettudós és kéziratgyűjtő 1789 nyarától kezdve másol és másoltat anyagot a Felvidéken Kovachich számára; amikor azonban ő e év decemberében arra buzdítja Kovachichot, hogy inkább a Magyarország közállapotaira vonatkozó forrásokat publikálja, s ne iskolák, konviktusok története, püspöki pásztorlevelek után kutasson — akkor Kovachich már hó napok óta épp közjogi vonatkozású emlékek gyűjtését kéri tőle.[24] Leginkább talán akkor járunk közel az igazsághoz, ha Kovachich irányváltoztatását a fővárosban élő hangadó nemesség és értelmiség — s ezen belül elsősorban a budai Az első ártatlansághoz címzett szabadkőműves páholy — hasonló fordulatával hozzuk kapcsolatba. A páholy 1789 nyarán megszűnt ugyan, de addig Kovachichnak alkalma volt itt Balogh Péter septemvirrel, Ráday Gedeonnal, Podmaniczky Józseffel, Skerlecz Miklóssal érintkeznie.[25]

Ha Kovachich irányváltoztatásának közvetlen okait nem is tudjuk minden kétséget kizáróan felderíteni, a fordulat tartalmát a Vestigia Comitiorum és bevezetése már élesebben megvilágítja. Az eddig teréziánus és jozefinista elveket valló s a külföld ilyen jellegű termékeit Magyarországon reprodukálni kívánó Kovachich a „közjó" érdekében továbbra is kifejtendő tevékenységét a magyarországi politikai viszonyok talajára igyekszik ráépíteni. Történeti érdeklődése, mely eddig az egyház- és iskolatörténet felé vonzotta, az adott viszonyok között szükségképpen vezeti el őt a jogtörténethez. Magyarországon ezekben az évtizedekben (mint Európa-szerte már korábban) a teológia egyeduralmát a „jogi világnézet" uralomrajutása váltja fel: míg korábban minden gazdasági és társadalmi jelenséget a tudomány vallási tényezőkkel magyarázott meg, most a jog és az állam a végső magyarázó elvek. Európában a feltörekvő polgárság a természetjog fogalmát konstruálja meg az új világnézet alapjául; Magyarországon a burzsoázia szerepét ellátó birtokos nemesség és a feudális és polgári hatások között utat keres-

[24] A Kovachichhoz intézett levelek gyűjteménye: OSzK. Kt. Quart. Lat. 4 (a továbbiakban: K. Lev.) Wagner levele 1789. dec. 22-ről: K. Lev. V. köt. ff. 27—2

[25] A Kovachich irányváltását meghatározó nemesi befolyás lehetőségére H. Balá Éva hívta fel figyelmemet. Vö.: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei cikkét (Történelmi Szemle, 1960. 320—321. l.).

értelmiség átveszi — bár részben osztrák közvetítéssel, eredeti haladó tartalmától erősen megfosztva — ezt a természetjog-fogalmat, s adott problémáinak megoldására igyekszik felhasználni. A természetjog fogalmának bizonytalanná vált körvonalai lehetővé teszik, hogy a Habsburg-abszolutizmus védelmezője épp úgy rá hivatkozzék, mint Hajnóczy, aki nemcsak a Habsburg-rendszer, hanem általában a feudális viszonyok gyökeres átformálására törekszik. E két szélsőbb magatartás között helyezkedik el a rendi felfogás, mely a magyar közjogot természetjogi érvekkel kívánja indokolni, s a magyar múlt olyan mozzanatait, mint a vérszerződés, Aranybulla, uralkodói hitlevelek — a társadalmi szerződés jellegével ruházza fel.[26]

Történeti, jogtörténeti anyagra mindhárom irányzatnak szüksége van. Két csoport a maga törekvéseit — az abszolutizmus kiterjesztését, illetve a feudális állapotok restitúcióját — kívánja vele igazolni; a harmadik irányzat számára a történeti anyag túlhaladandó állapot tükre, a fejlődés érdekében azonban (mint Hajnóczy főleg kezdetben) hidat akar teremteni a régi közjog és a létrehozandó modern alkotmány között. E jogtörténeti anyag szolgáltatására vállalkozik Kovachich. Munkássága értékét tekintve tulajdonképpen közömbös, hogy e három csoport közül ő a középsőhöz áll legközelebb: anyagának kiválogatása, elrendezése, a meghirdetett tervek s számos utalás mind azt bizonyítják, hogy Kovachich a történeti közjogot eleven, a magyar állam létét minden vonatkozásban meghatározó tényezőnek tekinti, melynek pontosabb megismerése, a rárakódott tévedésektől való megtisztítása csak a rendek érdekeit szolgálhatja. Ennek ellenére Hajnóczy röpirataiban alaposan felhasználta Kovachich gyűjteséit, sőt, kortársai közül egyedül csak őrá hivatkozik. Kovachich munkássága haladó és retrográd célokat egyaránt szolgálhat tehát; mindenesetre haladó azonban szemléletében az idegen abszolutizmussal való — bár igen óvatos — szembefordulás.

Már a Vestigia Comitiorum bevezetésében hangoztatja Kovachich, hogy a felvázolt célok messze meghaladják egy ember teljesítőképességét, s megvalósításukhoz többek együttműködésére van szükség. Ehhez a műhöz is igénybevette, mint láttuk, tudósok, anyaggyűjtők segítségét; levelezésében 1789-től kezdve merülnek fel vidéken élő tudósok bevonására vonatkozó utalások. Bár ezek egyfelől, korábbi érdeklődési irányának megfelelően, a papnevelő intézetek történetének megírására és a püspöki körlevelek gyűjteményének kiadására vonatkoznak, másfelől már szóbakerülnek az országos érdekű iratok összegyűjtésére vonatkozó tervek. Elsősorban Wagner Károly az, akivel Kovachich megismerteti anyaggyűjtő terveit. Másik bizalmasa a piarista történész, Koppi Károly lehetett, ennek azonban, Koppi is Pesten élvén, nem maradtak nyomai. Wagner nemcsak helyesli Kovachich terveit, de gyűjt, másol, másoltat is országgyűlési anyagot Kovachichnak; költségén Bártfára utazik, s átkutatja az ottani levéltárat is.[27] Mások viszont megriadnak az akadályoktól. A nagykárolyi piarista igazgató és neves latin költő, Hannulik János Keresztély, bár kijelenti óhaját, hogy Kovachichot támogassa, s hangoztatja, hogy a „literaria societas"-tól — melyen ekkor még nem szorosan vett társaságot, csak tudományos együttműködést érthetünk — nem akar eltávolodni, mégis úgy látja: akiknél a hazai történelemre vonatkozó anyag

[26] Minderre ld.: *Szabó Imre:* A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bpest. 1955. 5—91. l., különösen a 27—28. és 63—70. lapokat.

[27] K. Lev. V. köt. ff. 22, 54, 83, 120, 128.

található lenne, a jelen viszonyok között nem bírhatók rá arra, hogy azt közzétegyék; ettől a gondolattól még a legderekabb emberek is megrémülnek.[28] Fejérváry Károly, Sáros megyei földbirtokos, történeti kéziratok és könyvtár gyűjtője viszont éppen abban látja Kovachich törekvéseinek fő akadályát, hogy II. József rendelkezései a vidéki levéltárak indexeinek elkészítésére nem valósultak meg: ha ezek nyomtatásban megjelenhettek volna, a magyar tudományosság kiváló oklevél-repertóriumot nyer bennük, — így azonban csak mecénások segítségével lehet előrehaladni.[29] Fejérváry egyébként tanácsokkal, anyaggal segíti Kovachich terveit, épp úgy, mint Szirmay Antal, a jozefinistából reakcióssá változó Zemplén megyei földbirtokos, a későbbi években Kovachich által kiadásra kerülő helytörténeti munkák, a Hungaria in parabolis s a jakobinusokról írott hírhedt mű írója; Battyhyány Ignác erdélyi püspök is segítséget ígér, s egyben saját munkáihoz kér anyagot, tanácsokat.[30] Kazinczy Ferencnek — akivel Kovachich 1787-ben, a Merkur von Ungarn kapcsán lép levelező viszonyba, s kapcsolatuk szabadkőműves színezetű barátsággá mélyül — 1789 nyarán jelenti be Kovachich, hogy törvénygyűjtemény s közjogi okmánygyűjtemény kiadását tervezi, s kéri, gyűjtsön számára anyagot közlevéltárakban, magánosoktól, Sárospatakon, Debrecenben. Kazinczy válaszként ismerteti a birtokában levő — Kovachich számára kevésbé érdekes — levéltári anyagot, s Kovachich kérését egy szepességi barátjához továbbítja. Kovachich válasza tervei további alakulásáról is beszámol: egyrészt arról, hogy egy idő óta számtalan levelet ír a „nagyokhoz", főleg püspökökhöz, hogy őket a tudomány számára megadóztassa; másrészt, hogy Kazinczy pesti látogatását azért is türelmetlenül várja, hogy vele megbeszélhesse tervét egy tudományos magán-társaság megalapítására.[31]

Ilyen előzmények után dolgozza ki Kovachich a történeti célok érdekében való szövetkezés tervezetét. Institutum diplomatico-historicum című munkája 1791-ben jelenik meg.

3.

Az Institutum diplomatico-historicum a legterjedelmesebb mű — 220 lap —, amely a tudományos társaságok ügyében addig Magyarországon megjelent. Bevezetése az 1790. évi országgyűlés törekvéseihez kapcsolja az elmondandókat: öröm volt látni, hogy a nemzetet „a jog, humanitas és a társadalom iránti buzgalom hozta tűzbe". A sajnálatos csak az volt, hogy azok a történeti-diplomatikai források, amelyek a kétes kérdések tisztázásához szükségesek, nem eléggé ismeretesek. Holott a hazai dolgok ismerete mindenki számára, akinek a közügyekhez valami köze van, elengedhetetlenül szükséges.

[28] 1789. dec. 26. kelt levél. K. Lev. V. köt. ff. 30—31.

[29] 1790. szept. 23. kelt levél. K. Lev. VI. köt. f. 289.

[30] Leveleik: K. Lev. V—VI. köt. passim. Fejérváry 1790. nov. 11-én írja Kovachichnak, hogy olvasta országgyűlési iratok kiadására vonatkozó tervét. „Dici non potest, quantopere gavisus sum, inveniri et inter Hungaros Muratorii et aliorum collectorum aemulos." Aggódva látja azonban, hogy Kovachich terveihez egy élet nem elég, s attól tart, hogy Kovachich halála után a megindult tevékenység majd abbanmarad.

[31] Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János. I. köt. Bpest. 1890. 424—427, 471—474, 478—480. l.

Az e téren mutatkozó feladatok közül Kovachich a haza történeti és jogi megismertetésére vállalkozik, s minthogy a feladatok hatalmasak, kéréssel fordul mindazokhoz, akik a tudományok szeretetében és ismeretében kitűntek: hozzák létre vele együtt az Institutum diplomatico-historicumot.

„Ez intézeti társulás célja az, hogy mindenekelőtt a kéziratos művek és a magyar vonatkozású, itthon vagy külföldön nyomtatásban már megjelent okleveles és történeti emlékek gyűjteményét hozza létre, könyvtár vagy múzeum elnevezéssel, mecénások és támogatók pénzbeli és tudományos segítségére támaszkodva; ezeket biztos, meghatározott helyen, ha lehetséges, magának az Intézetnek az épületében őrizze, és tudósok munkája útján innen különféle — főleg a hazai dolgok egyes fejezeteit megvilágító — munkák adassanak ki, míg a többi anyagot mind állami használatra, mind magán-másolók számára a múzeumban kéziratban őrizzék." Az intézet működését akkor kezdhetné meg, amikor a törvényben elrendelt deputációk megalakulnak, mivel az intézet fő pártfogói e bizottságoknak is tagjai. A vidéken élők levélben jelentsék be csatlakozásukat; a haza minden polgárát minden különbség nélkül szívesen látják a tagok sorában. Az intézet egyelőre hivatalos támogatás nélkül, mint magánemberek társulása jönne létre.

A részletes tárgyalás általános elmélkedéssel kezdődik a polgári élet (vita civilis) némely sajátosságáról. Kovachich úgy látja: kezdődik az aranykor, amelyben az elképzelhető legjobb uralkodó s a zsarnoki ambiciókat félretett, a polgárok jogait kutató főurak egyedül a közboldogság növelésén fáradoznak — melynek a népet csaknem azonos joggal kívánják részesévé tenni —, úgy, hogy a tömegek nem is tekintenek mást feladatuknak, mint a hűséget, egyetértést, fáradhatatlan szorgalmat.

E szerencsés fejlődés okát a bölcsesség növekedésében, az elmék homályának eloszlásában látja a szerző; a bölcsesség az alapja az igazságosságnak, a biztonságnak, az élet kényelmeinek s a nemzet dicsőségének. De a bölcsességnek nemcsak a vezetőkben, hanem a polgárokban is meg kell lennie: tudatlan, félbarbár népeken a legjobb szándékú kormány is nehezen uralkodhatik. Bölcsességen Kovachich nem elvonatkoztatott metafizikai szemlélődést ért, hanem aktivitást, a társadalmi élet hasznát szolgáló tevékenységet, politikai látókört s a múlt őszinte ismeretét; a művészetekben és mesterségekben való jártasságot. Mindezeket természetesen egy ember nem képes a gyakorlatban teljesen elsajátítani; ezért van szükség nemcsak iskolai oktatásra, hanem az ismeretek állandó bővítésére, s nemcsak a most történő dolgok vonatkozásában, hanem a régiekében is, hogy az újat a régivel összevetve a dolgok gyökerére, okára vagy analógiáira is fény derüljön. Különösen mindazoknak, akik tisztségeket viselnek, akiknek a közjót illetőleg szavuk van, akik az ügyek menetéről helyesen akarnak ítélni: elengedhetetlen a hazai dolgok mégpedig főleg a jog és a minden irányban tájékoztató történelem ismerete. Ehhez pedig jogi és történeti forrásokra van szükség (1. caput).

Ez után a teréziánus és felvilágosodott gondolatokat a nemesi nacionalizmus szolgálatába állítani igyekvő bevezetés után Kovachich áttekint a hazai történelem és jogtudomány helyzetén, addigi eredményein. A magyarországi forrásanyag sorában elsőnek, legnagyobb hangsúllyal — későbbi érdeklődési irányának megfelelően — a Corpus Jurist említi, s felsorolja hiányosságait. A soha nem szentesített törvénygyűjtemény szövegei nem hitelesek, hiszen az összeállítók nem az eredeti forrásokból merítettek, hanem másolati kódexekből. Emellett számos dekrétum hiányzik a Corpus Jurisból

— ezek azonban törvényerejüket ezáltal nem vesztették el —, s ugyanakkor számos oda nem tartozó szöveget csatoltak a törvények szövegéhez. Hiányoznak végül a magyarázatok, melyek a törvények helyes értelmezését lehetővé tennék.

A többi forrás tekintetében az állapotok még rosszabbak. Közjogi iratokból, közokiratokból, országgyűlési iratokból, oklevelekből egyáltalán nem készültek gyűjteményes kiadások, — csak elszórtan jelentek meg egyes darabok. Jóval több történeti (ti. elbeszélő) forrása is van a magyar történelemnek annál, amennyit publikáltak.

De nemcsak a forráskiadás tekintetében ilyen siralmas a helyzet. A magyar közjog tárgyköréből sok mű jelent ugyan meg, de ezek nem alapos, rendezett munkák: nagyrészük eltér az igazságtól, gyűlölködés sugallta őket. A jogtudomány más ágaiban pedig még említésreméltó kísérlet is alig történt. Tudománytörténetírásunk annyira sem haladt, hogy a tudományok múltbeli vagy jelen állásáról képet alkothassunk. Legfeljebb tudósok és műveik jegyzékei készültek el, s ezek is vallási szempontoktól eltorzítva. Hogy a művészetek és irodalom egyes ágai milyen fejlődési fokon állanak — erre vonatkozólag sem készültek felmérések.

Nem alkot Kovachich kedvező véleményt Pray és Katona munkásságáról sem. Bizonyos eredményeket ők kétségkívül elértek, írja róluk, sőt, mint klastromba zárt, joghoz, politikához nem értő, a közügyekben járatlan tudósok, többet nyújtottak, mint várni lehetett volna, — de Kollár, kéziratgyűjteménye tanúsága szerint, messze meghaladta őket. Magyarország pragmatikus és statisztikai történetét azonban még senki sem próbálta megírni; ez a feladat közjogi ismeretekben s a közügyekben igen jártas, a forrásokat jól ismerő, részrehajlatlan tudóst kíván, amilyen az egyháziak körében — akik az utolsó két évszázadban úgyszólván kizárólagosan művelték e tudományszakokat — nem található. Akik pedig a megfelelő politikai ismeretekkel rendelkeznek, nem fordulnak el a közélettől a tudomány kedvéért, — különösen, amikor a tudósok nem is részesülnek különösebb megbecsültetésben, s a tudósnak rágalmakkal, előítéletekkel, sőt üldöztetéssel kell szembenéznie (2. caput).

A nehézségek leküzdésére ajánlja Kovachich a társaság létesítését. Az időpont kedvező; az uralkodótól minden tudomány, s különösen a hazai vonatkozású tudományszakok támogatása várható; a miniszterek nagy része, főurak és főpapok is késznek látszanak a mecénás szerepére vállalkozni.

Reménytelen küzdelem lenne azonban, írja Kovachich, már kezdetben valamennyi tudományszak művelésére alakítani társaságot: a tudósok száma kicsiny, univerzális könyvtárra lenne szükség, a költségekre a nagymogul kincse sem lenne elég. De a tudományok valamennyi ágának olvasói, használói sincsenek meg Magyarországon. Helyesebb lenne ezért, ha egy tudományos társaság csak bizonyos tudományszakokra terjeszkednék ki, mégpedig természetszerűleg sajátosan hazai tudományágakra. Ilyenek a magyar nyelv, az oeconomia, a történelem minden ága és a jog. A magyar nyelv művelésének jelentőségét Kovachich nem látja át. Magyar nyelvművelő társaság alapításáról mások már szóltak — írja —, s minthogy a magyar nyelvet a megyékben, sőt az országgyűlésen is gyakran használjuk, valóban különös gondot kell rá fordítani, de hogy e célból külön tudós társaságot kell-e létrehozni — kérdéses. Az államnak azt a nyelvet kell pártfogolnia, amely a külfölddel, főleg a szomszédokkal való érintkezést lehetővé teszi, s amely több nép közös kormányzati, kereskedelmi és tudományos nyelve lehet. Ha remélhető, hogy a

magyar nyelv a társaság segítségével e funkciók betöltésére képes lesz, úgy létre kell hozni a nyelvművelő társaságot. Ő maga azonban Batthyány József érsek támogatásával a hazai jog és a hazai történelem szervezett művelését kívánja megindítani. A két terület nem is választható el egymástól; forrásaik is részben azonosak. Művelésüket Kovachich két osztályban: a diplomatikai és a történelmi osztályban kívánná megvalósítani (3. caput).

A következőkben Kovachich részletes utasítást ad egy diplomatarium universale kiadásához, amely az 1000 és 1526 között kibocsátott valamennyi oklevelet tartalmazná. A szövegek az eredeti oklevél alapján közlendők, ilyen nem létében nyomtatásból is. Az egyes oklevelekhez argumentumokat (regeszta) kell készíteni. A szükséges magyarázó jegyzetekre az oklevelek kiadása után kerülhet sor, de előbb a teljes gyűjteményhez személy- és helynévmutató és tárgymutató készítendő. Egy bevezető kötet ismertetné a magyarországi okleveles gyakorlatot, a hazai levéltárakat, történetüket, s kritikai megjegyzéseket fűzne egyes darabokhoz. Külön kell foglalkozni az írás fajaival, a rövidítésekkel s a pecsétekkel, amelyek rézmetszetű másolatát is ki kell adni (4. caput).

A következő fejezetek gyakorlati útmutatásokat tartalmaznak az oklevélmásolatok elkészítéséhez (5. caput), s felsorolják az oklevelek lelőhelyeit. A hatósági, egyházi és magánlevéltárak (beleértve a külföldi levéltárakat) s a kéziratgyűjtemények (egyháziaké, világiaké, egyházi testületeké) e munkálatok forrásai; egyesekről Kovachich rövid ismertetést is ad (6. caput).

A felállítandó intézet másik osztálya a történeti osztály. Ez a történeti emlékeket gyűjti, kiadottakat és kiadatlanokat egyaránt. A magyar történelemre vonatkozó kiadott forrásokból teljes gyűjteménnyel kell az intézetnek rendelkeznie; de a külföldi munkákban elszórtan található magyar vonatkozásokról elég indexet készíteni, vagy — még inkább — teljes szövegüket kimásolni. A fő cél azonban a kiadatlan történeti szövegek másolatban való minél teljesebb összegyűjtése, mégpedig nemcsak az elbeszélő forrásoké, hanem gyakorlati céllal készült feljegyzéseké is — mint például a váradi tüzesvaspróbalajstrom —, azután a történeti tárgyú levelek, matrikulák, protokollumok, urbáriumok, periratok, jelentések s más vegyes emlékek összemásolása. Ezek ugyan nem érdemlik meg a publikálást, de gyűjtésük mégis szükséges, mert a pragmatikus történetírás fontos forrásai. Nem volna érdektelen összegyűjteni a templomokban, középületeken, várakon, emlék- vagy sírköveken, ágyúkon, fegyvereken található feliratokat sem. Útmutatást ad ezután Kovachich a történeti emlékek lemásolására, a másolatok elrendezésére vonatkozólag.

Összefoglalóan: az intézet fő célja összegyűjteni a lehető legtökéletesebb könyvtárat olyan kiadványokból és kéziratokból, amelyek a magyar jogra és — minden vonatkozásban — a magyar történelemre vonatkoznak. Az egész gyűjteményhez index készítendő (index realis systematicus) a kutatás megkönnyítésére. Mindkét osztály anyagának egy része (1526 előtti oklevelek, teljes szövegű történeti források, fontosabb emlékek) kiadásra kerül; a többi kéziratban használható. A társaság tagjainak feladata egyelőre a gyűjtemények rendezése, leltárak, indexek készítése, s csak ezután kerülhet sor a gyűjtemény anyagának felhasználására (7. caput).

Ezek után Kovachich a segédletek — elenchusok, indexek — készítéséhez ad rendkívül részletes útmutatást, megjegyezve, hogy egész eddigi könyvtári és levéltári pályafutása ebben telt el, s évente 80 000 tételt vett indexbe (8. caput).

Ha a forrásanyag összegyűjtése befejezést nyert, következik felhasználásuk, gyűjtemények és tanulmányok kiadása útján. Kovachich felsorolja a legfontosabb tervezett munkálatokat: az országgyűlési akták gyűjteménye 1526-tól (a korábbi anyag a diplomatáriumban kap helyet); a magyar közjog kódexe (amelynek tervét már a Vestigia Comitiorum-ban felvázolta); a városok és kiváltságos testületek jogait tartalmazó kódex (codex juris municipalis); pecsétgyűjtemény; az országgyűlési határozatokhoz csatlakozó iratok gyűjteménye; a magyar birodalom annalesei (erre a szükséges források publikálása után kerülhet sor); Magyarország pragmatikus története. A diplomatárium segítségével lehetne elkészíteni Magyarország történeti földrajzát, ami a modern földrajzi adatok hibáinak tisztázásához is hozzásegítene. További fontos munkálat az országgyűlési határozatokhoz készítendő kommentárok: a törvények eredeti értelmének történeti források alapján való megvilágítása. Nem kevésbé fontos a magyar közjog statisztikai vizsgálata (deductiones juris publici Hungariae statisticae), mai megfogalmazásban a közigazgatási jog. A törvények helyes alkalmazásával az állam minden felmerülő belső vagy külső ellentétet békés úton intézhet el. Az uralkodó és a nép között a kölcsönös kötelezettségek félreismeréséből származható ellentétek lázadásokban is kitörhetnek; ezek annál ritkábbak, minél világosabbak mindenki előtt a törvényekből, szerződésekből vagy privilégiumokból fakadó kölcsönös jogok. A veszély az államra nézve nem a közjog ápolásában rejlik, hanem a közjog nem ismerésében, eltorzulásában, rossz forrásokra való felépítésében.

Mind a jogtudomány, mind a történelem szempontjából jelentős lenne a főméltóságok történetének feldolgozása; a neves családok genealógiájának ismerete; a törvényhozás és a tárgyalások (tractatus publici) történetének megírása. S nehogy az ismeretek e nagy tömegében eltérő vélemények, ellentmondások keletkezzenek: szükséges. hogy a hazai jogtudomány minden ágából tudós férfiak syntagmákat készítsenek, amelyekben a vonatkozó kérdéseket a forrásokra való hivatkozással rendszeresen tárgyalják. Ezekből a kézikönyvekből az oktatás céljaira kompendiumok készítendők.

Mindezekből a forrásokból lenne végül elkészíthető a magyarországi latinság szótára (Glossarium mediae et infimae latinitatis Hungariae ecclesiastico- historico- diplomatico- juridico- oeconomico- dicasterialis philologico-realis), mely a szavak nyelvtani magyarázata után valóságos jelentésüket is tartalmazná a források megjelölésével. Ennek tökéletes elkészítéséhez azonban szükség van előbb valamennyi felsorolt forrásgyűjteményre.

A fentieken kívül is számtalan téma várja a tudósokat, — alig van olyan terület, amely már megnyugtató feldolgozást nyert volna. A hazában használatos nyelveknek nemcsak filológiai, de nyelvtani ismerete is hiányzik. Nincs nemzeti és népi mitológiánk, amelyben a nép géniusza olyan őszintén feltárul. Ki méltatta tudományos tevékenységre a népmeséket, népszokásokat, közmondásokat, népdalokat és az ehhez hasonló dolgokat? Ki vizsgálta át a természet és az ipar változatos produktumait? Ki törődött a hazai archaeológiával, ki gyűjtötte össze a régi korok maradványait? Számos olyan tudományág van, amelyben hazánkban egy évszázad óta semmi sem történt. Még az egyháztörténet számos fejezete is megvilágításra vár; a plébánosokról, a népről keveset lehet megtudni az egyháztörténeti munkákból, mintha a püspökök, püspökségek története azonos lenne az egyháztörténelemmel, s a többi hívő nem is érdemelne említést. A profán történelemben még súlyosabbak a hiányok: nincs megírva az ország méltóságviselőinek részletes története, a dicasteriumok

története, a bányászat története. Hiányzik a nemesség, s általában valamennyi társadalmi osztály története; őseink intézményeiről semmit sem tudunk (9. caput).

A megoldandó feladatok részletes ismertetése után tér rá Kovachich az intézetről való elképzeléseire. A társulatot magánjellegűnek tervezi, a vagyonosabbak és a tudósok összefogásának. Így a tagok is két csoportra oszlanak: mecénásokra és tudós tagokra. A directoriumot a mecénások és a fővédnök alkotnák; az úgynevezett ministeriumot a titkár, aki a levelezést folytatja, a jövedelmeket kezeli; a redactor, aki az iratokat és a könyvtárat gondozza, az indexek készítését irányítja; s az archigrammateus, aki az írnokok munkáját irányítaná; végül maga a tagság, az ország egész területéről. Hozzájuk csatlakozik az írnokok csoportja s az intézet szolgája. Az intézetnek saját épületre van szüksége, ahol a tagok találkozhatnak és tanácskozhatnak, s ahol a könyvtár és kéziratgyűjtemény nyerhet elhelyezést, olvasóteremmel és grammatophylaciummal, az írnokok másolási és egyéb munkáira szolgáló helyiséggel. A három fő tisztviselő évi fizetést kapna, az írnokokat pedig a szükségletnek megfelelően bíznák meg a munkával, — így az intézet a tanulmányait befejezett, elhelyezkedni nem tudó, szegényebb sorsú ifjak számára is nagy hasznot jelentene.

Ha a felsorolt kiadások az intézet anyagi alapját nem merítenék ki, a fennmaradó összeget ritka kéziratok, könyvek vásárlására lehetne fordítani. Maguk a mecénások is segélyezhetik könyvekkel, kéziratok másolataival az intézetet, vagy átengedhetik lemásolásra okleveleiket és más kéziratikat. A helyben lakó tagok feladata lesz a gyűjtemény gondozása: jegyzékek, indexek készítése, az argumentumok megírása, a kiadásra kerülő művek korrigálása. A vidéken élő tagok fő gondja a kéziratok, oklevelek, más emlékek felfedezése legyen; ezeket igyekezzenek megszerezni vagy lemásoltatni.

Amíg az intézet a diplomatikai, történeti és jogi emlékek múzeumának megalkotásán fáradozik, nem kíván tagjaitól önálló dolgozatokat, de a beküldötteket megőrzi, s ha az intézmény többi céljának sérelme nélkül lehetséges, közzé is teszi. Kívánatos, hogy a tagok főleg topográfiai, földrajzi, fizikai, politikai tárgyú helyismereti leírásokat készítsenek.

A másolatokat az eredetivel vagy a forrásként használt másolattal való összevetés után a grammatophylaciumban helyezik el. Az itt őrzött anyagot azután bárki ismét lemásoltathatja gyűjteménye számára.

Kovachich reménységét fejezi ki, hogy a haza számára hasznos és dicső terv támogatókra fog találni. Az elmúlt századokban a főurak, nemesek bőkezűen támogatták a kolostorokat, — ez az intézet jóval több hasznot fog hajtani a hazának, mint azok, s nem jelent túlságos megterhelést a támogatóknak. Amellett az általános európai haladást tekintve nem maradhatunk a hazai dolgok ismeretének eddigi keretei között. Nem a tehetség, erő, eszköz hiányzott eddig, hanem az alkalom, amely most, íme, itt van (10. caput).

Végül Kovachich beszámol arról, mivel kívánja ő maga előmozdítani az intézet célkitűzéseit, remélve, hogy olvasói nagyszabású terveihez támogatást tudnak nyújtani. Az intézet kezdeteit megvetette két hatalmas kötettel, amelyek mintegy 40 000 történeti emlék argumentumát tartalmazzák; ezek között több, mint 1500 az 1526 előtti. Kiadásra készíti elő a Supplementum ad Vestigia Comitiorum-ot, melyben a Vestigia Comitiorum megjelenése óta felfedezett 12 ismeretlen dekrétum szövegét kívánja közölni egyéb iratokkal együtt. Másik tervezett kiadványa az Indicia Tractatuum et Contractuum

publicorum[32], melyre már a Vestigia Comitiorum bevezetésében is utalt. Nincs mód arra, hogy a vonatkozó óriási anyagból teljes vagy részleges szövegkiadványt készítsen. Csak magyarázó bevezetéssel ellátott jegyzéket kíván adni az 1500-tól 1791-ig terjedő forrásokról, időrendben, de az összefüggő iratok regesztáinak együtt-tartásával, az egyes ügyek történetének rövid ismertetésével, s az irodalmi adatok megadásával. Történeti, statisztikai, politikai és jogi jegyzeteket is tervez. Ki fog térni a fontosabb bizottságok működésére is, s a közintézmények történetének adataira, hogy ebből is kitűnjék, milyen fontos a hazai intézmények összefüggéseikben való ismerete. A kiadvány gyakorlati szükségességét illetően a lengyel Dogielre hivatkozik — akinek hasonló kiadványából az ötletet meríthette —; Dogiel szerint senki sem láthatja el jól hivatalát, aki nem ismeri a múlt ilyen jellegű emlékeit.[33] Különös fontossága van ezeknek az iratoknak Magyarországon, fűzi hozzá Kovachich, mert, jóllehet teljes autonómiának örvendünk, s államunk független, mégis a végrehajtó hatalom más tartományokkal közös.

Kovachich további terve az eredeti szövegek alapján összeállított törvénygyűjtemény — ha nem félne a rosszakaróktól, így is mondhatná: Corpus Juris Hungarici ex authenticis exemplaribus editum. Az eddig felfedezett ismeretlen dekrétumokon kívül még többnek felfedezésére van reménye. Kéri az ország köz- és magánlevéltárainak őrzőit és tulajdonosait (a haza szeretetére, a nemzet díszének megszerzésére és dicsőségének előmozdítására hivatkozva), hogy ezeket az iratokat jelentsék be neki s hiteles másolatukat küldjék is el. Országgyűlési határozatokon kívül olyan törvényeket is gyűjt, melyeknek országgyűlési eredete nem kétségtelen, azután uralkodó és nép között kötött, alkotmányos szempontból jelentős paktumokat; koronázási hitleveleket; mindezekből gyűjteményt kíván kiadni. Az eljárás leghelyesebb módja az lenne, ha a következő országgyűlésre mindazok a testületek és magánosok, akiknek ilyen irat birtokukban van, azt magukkal hoznák, s a már kiadott szövegeket a hiteles kézirattal egy az országgyűlés által kirendelt bizottság egybevetné (11. caput).

Nehogy valaki veszedelmes újításokra való törekvéssel vádolja: Kovachich ismerteti végül azokat a kísérleteket, melyeket a régiek II. Ulászló korától fogva törvénygyűjtemények összeállítására és tökéletesítésére folytattak (12. caput).[34]

[32] A mű tartalmát a tervezett cím részletezi: Indicia tractatum et contractuum publicorum; seu conventuum, congressuum, concursuum, legationum, commissionum, consultationum, conventiculorum, conciliabulorum, aliorumque solennium actuum, quibus pacta conventa, mutua foedera, subsidia belli, commeatusque; statuta, concordata, transactiones, fidejussiones, induciae, capitulationes, amnistiae et homagia; permutationes, inscriptiones, infeudationes, cessiones et renunciationes; pacta item amicitiae, matrimonialia et dotalia, nec non commerciorum: inter gentem, regesque Hungarorum, et hos inter, ac principes, populosque exteros ab exordio Regni Hungarici in Pannonia ad hodiernum diem aut tractata solum, aut conclusa etiam sunt . . . (Institutum, 164—165. l.)

[33] Mathias Dogiel 1758-ban megjelent nagy kiadványa, a Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae, Kovachich egész munkásságára jelentős hatást gyakorolhatott. Kovachich Széchényi Ferenc könyvtárában láthatta a 8 kötetes kiadvány néhány kötetét. Innen meríthette egy történeti kiadvány uralkodói pártfogásának, hivatalos hitelesítésének gondolatát is.

[34] A mű teljes címe: Institutum Diplomatico-Historicum Inclyti Regni Hungariae regnorumque ac provinciarum Sacrae illius Coronae juribus obnoxiarum, sublimioribus auspiciis excitatum adumbrat, nobilissimis patriae civibus offert, eosque in meriti partem honorificentissime provocat Martinus Geor. Kovachich .Senquiciensis. Pestini

Az Institutum diplomatico-historicum Kovachich egész történeti és jogtörténeti tevékenységének alapköve és összefoglalása. Az a számtalan tudományos terv, melyet hosszú pályája hátralévő 30 évében még készíteni fog, bizonyos bővítésekkel, egyes kérdések változó hangsúlyával — a Corpus Juris kérdése nyomul előtérbe — lényegében ugyanezt tartalmazza.

A tervezet három kérdéscsoport köré tömörül. Az első probléma tudományos életünk felmérése és a megoldandó feladatok részletezése. A magyar tudomány eddigi eredményeiről Kovachich véleménye — mint láttuk — lekicsinylő; még a maguk korában igen színvonalasan dolgozó, a magyar történettudományt jelentősen előbbrevívő Pray és Katona sem váltják ki egyértelműen megbecsülését. Ennek egyik oka kétségkívül jezsuitaellenességéből fakadó elfogultsága, de nemcsak az: Kovachich a magyar történelmet közjogi és politikai szempontból nézi, s ez a szemlélet valóban nem találhatja kielégítőnek a jezsuita történetírók működését. Bár a jezsuita anyaggyűjtők látóköre is túlnőtt az egyháztörténeti kereteken, az a tárgykör, amire ők az egyháztörténelmen kívül figyelemmel voltak, nem volt körülhatárolt: anyagukat általában az eseménytörténet pontosabb felderítése érdekében válogatták össze; egyesek, mint Pray, az őket foglalkoztató konkrét történeti kérdések megoldására.[35] Kovachich szemléletéhez az általa legtöbbre becsült Kollár szempontjai állanak legközelebb, annak ellenére, hogy, mint a Vestigia Comitiorum bevezetése megmutatta, tartalmilag, az anyag érdemi értékelését illetően, élesen szembenállott vele. Mégis Kollár az, akit Kovachich közvetlen elődjének tekinthetünk, s azok a megjegyzések, amelyek az 1764-es országgyűlésen Kollár és a rendek részéről egyaránt elhangzottak a Corpus Juris nagyobb hűséggel, eredeti példányok alapján történő kiadásának szükségességére vonatkozóan, Kovachich tárgyválasztására iránytszabó befolyással lehettek. Épp így hozzájárulhatott Kovachich elgondolásainak kialakulásához Kollárnak az az álláspontja is, hogy polgári kötelességének érezte az ország alkotmányát megvilágító dokumentumok összegyűjtését.[36] Kollárnak ezt a törekvését azonban művei csak kismértékben tükrözik: kiadott munkái nem sok ismeretlen forrást tárnak fel. Egy laikus szakterület forrásbázisának teljességre irányuló, rendszeres összegyűjtésére még nem történt komoly kísérlet Magyarországon: ez Kovachich vállalkozásának döntő újdonsága.

A közjogi-államjogi szempont központba helyezésével tulajdonképpen az első magyar laikus történetszemlélet született meg. Fentiekben már szó esett a jogi világnézet uralomrajutásáról s arról, hogy e világnézet jogtörténeti érvekkel való ellátására Kovachich vállalkozott. Utaltunk arra is, hogy a nemesi-nemzeti célok szolgálata az idegen abszolutizmussal szemben magában véve is a haladó oldalra állítja ekkor Kovachichot, még ha a polgári fejlődés célkitűzéseit közvetlenül nem szolgálja is. A polgári fejlődés szempontjából viszont munkásságában az a jelentős, hogy Kovachich történeti anyagnak tekint olyan forrásokat, amelyeknek eddig a történeti vizsgálódás körébe

---

1791. A címlapon Cicero De legibus c. művéből a következő idézet olvasható: „Stultissimum est, existimare omnia justa esse, quae scita sint in populorum institutis, aut legibus." (I. 12.) Az idézet érdekes módon egyáltalán nem felel meg Kovachich a régi törvények jelentőségéről vallott álláspontjának. — Az Institutumot Kovachich nyomtatott kísérőlevéllel küldte szét. Ebben még egyszer rámutatott a tárgyaltak fő gondolataira.

[35] *Hóman B.:* i. m. 21. l.

[36] *Csizmadia A.:* i. m. 221—227. l.

való bevonása nem történt meg. A választott tárgykör hozza magával, hogy az összegyűjtés és publikálás súlypontja az eddig jóval nagyobb hangsúllyal szereplő elbeszélő forrásokról az oklevelekre, törvényekre és más, nem elbeszélő jellegű dokumentumokra helyeződik át — ami lényeges feltétele a szakszerű történettudomány kialakulásának. A fejlődés sajátosságaiból következik azután, hogy a közjogi szemlélet nem hagy teret más szempontok érvényesülésének. Bár Kovachich terveiben intézmény- és társadalomtörténeti, sőt néprajzi követelések is felmerülnek, ezek magukban a tervekben is mindvégig a perifériákon maradnak, megvalósításuk érdekében pedig semmi sem történik.

Az előbbihez hasonlóan értékelhetjük az Institutum-ban érintett harmadik kérdéscsoportot: Kovachich saját tervezett munkáit, amelyek az intézet munkájába a terv szerint nem olvadnának maradéktalanul bele. A különbség az Institutum közössége részére tervezett munkákkal szemben az, hogy Kovachich közjogi szemlélete saját terveiben még kizárólagosabban érvényesül, s a Corpus Juris kérdésének előtérbe állításával a koncepció egyoldalúbbá, merevebbé válik. Ez nagymértékben rontja a terv megvalósulásának esélyeit is: Kovachich olyan munkálatra fogja hosszú évek során át energiáit fordítani, amelyhez — túlságosan kényes, uralkodó és rendek számára egyaránt bizonytalan eredményekkel járó lévén — egyikük komoly támogatását sem fogja megszerezhetni.

Maga a dolgozat központjába helyezett, s a tudományos tervek előadására okot szolgáltató Institutum a magyar tudománytörténet egyik legsajátságosabb vállalkozása. A helyzet józan felmérésével Kovachich nem törekszik akadémia-szintű intézményre, de nem elégszik meg helyi jellegű tudományos társasággal sem. Mai nyelven szólva nagyszabású — országos méretű — munkaközösséget és dokumentációs központot kíván szervezni: a magyar történelem egyes mozzanatainak — ezen belül elsősorban a közjog történetének — megírásához létre kívánja hozni az adott technikai feltételek között lehetséges legnagyobb méretű forrásbázist.

Tervezetének közvetlen magyarországi elődei a jezsuita anyaggyűjtésben és a Batthyány Ignác-féle történetkutató társaság gondolatában keresendők; e kettő összekapcsolásával kíván a magyar történettudomány legégetőbb kérdésén: a központi helyen levő forrásbázis hiányán segíteni. Tervei megformálásához Kollár Ádám és Tersztyánszky gyűjtői és tudományszervezői tevékenységének ismerete is hozzájárulhatott. A külföldi példák közül, úgy látszik, a prágai tudományos társaság előrehaladása hatott rá ösztönzőleg. Ismerte Révai 1790-ben megjelent Planumát is; ez azonban eltérő célkitűzése folytán a lényeges kérdésekben nem gyakorolt rá hatást. Megtalálhatta azonban nála a társaság és a könyvtár és múzeum összekapcsolásának gondolatát — bár a gyűjtemények Révainál alárendeltebb szerepet kaptak, mint Kovachichnál: létrehozásuk a társaság működésének szükséges velejárója, de nem központi célja. Némi megegyezés az anyagi alapok terén is mutatkozik; csakhogy Révai nem meri kizárólag a pártfogók támogatására építeni nagyobb anyagi fedezetre szoruló vállalkozását (Révai publikációk kiadását, jutalmak kitűzését, játékszín irányítását is tervbeveszi), s bár ezt is felveti, az anyagi fedezetet ezen kívül a tanulmányi alapból származó hozzájárulásban s a társaság kezelésében álló nyomda jövedelmében reméli megtalálni.[37]

[37] *Révai Miklós:* Planum . . .

Ugyanabban az évben, amelyben Kovachich közjogi-történeti intézet felállítását hirdeti meg: hasonló, bár nem elsősorban a történettudomány művelésére irányuló kezdemény indul Erdélyben.

Az erdélyi társaságszervező kísérlet a korszak legeredményesebb ilyennemű vállalkozása. Lelke Aranka György, a marosvásárhelyi királyi tábla írnoka, majd assessora, végül bírája. Sokoldalú irodalmi tevékenysége mellett — szépirodalmi, nyelvészeti, történeti, filozófiai téren egyaránt működött, bár jelentőset egyetlen nemben sem alkotott — Bessenyei „Jámbor szándék"-ának hatására magyar nyelvművelő társaság felállítását határozta el. 1791 januárjában bocsátotta közre a rendekhez intézett „Rajzolat"-át, melyben két fő célra: a nyelv művelésére és „a nemzet világosítására" szervezendő társaság alakításához adott programot. A társaság mellett egy minden magyar művet, s legalább német és francia tudományos folyóiratokat tartalmazó könyvtárat, egy klasszikus és jelentős modern külföldi művekből álló könyvtárat, s végül egy minden magyar vonatkozású történeti művet tartalmazó könyvtárat kívánt létesíteni.[38]

A nyelvmívelő társaság gondolatát Aranka néhány hét múlva, 1791 februárjában „Az Erdélyi Kéz Irásba lévő Történet Irók kiadására fel állítandó Társaságnak Rajzolattyá"-val bővítette ki. E tervezet felhívja a figyelmet Erdély jeles történetíróira, akiknek művei közül csak kevés jelent meg nyomtatásban; e művek nagy része kéziratban „mintegy halottaiban fekszik, és két ellenkező sors között küszködik, hogy vagy ezennel semmiségébe visszatérjen, és magával együtt őseinknek örökkévalóságot érdemlő cselekedeteket a feledékenység örök homályába borítsa, vagy pedig egy csudatévő erő által az életre bévezettessék . . ."[39] Aranka anyagi támogatást kér a főrendektől a feladat véghezvitelére, s nem sokkal utóbb a szóbajöhető elbeszélő források jegyzékét is megjelenteti.[40] Majd ugyanezen év augusztusában „újabb elmélkedés"-t bocsát ki a nyelvművelő társaságról, melyben célkitűzéseit — a nyelv művelése, az ismeretek terjesztése — részletesebben ismerteti. A feldolgozandó tárgyak között a magyar történelmet helyezi előtérbe, s utal a kéziratos források kiadására már megtett előkészületekre. A már kiadott forrásokról legalább jegyzék készítendő, s törekedni kell az idegen nyelvű magyar történeti források lefordítására. Emellett Aranka széleskörű kulturális programot ad, melyben különféle országokról, „elmékről" (írók, tudósok) szóló művek megjelentetése mellett, képek, pénzek, feliratok gyűjtésén át a fontosabb események-

[38] *Aranka György:* Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez. Kolozsvár. 1791. (Közli *Jancsó Elemér:* Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest. 1955. 93—100. l.)

[39] A tervezetet közli *Jancsó E.:* i. m. 101—105. l. Az idézet: 102. l. „Úgy képzelem — írja tovább szemléletesen Aranka — mintha szemeimmel látnám, hogy a semmiség szélin, féllábok már a mélységben, karjok kiterjesztve, ott állanának, és nyújtanák nékünk kezeiket, azon esedezvén, hogy mi is segélő kezeinket hozzájok kinyújtani [!], következésképpen őket, vagyis inkább — minekutána őket vissza nem hozhatjuk — az ő legdrágább feleket, az ő igen becses neveket, a mi tulajdon magunk, maradékink, hazánk és nemzetünk dicsőségére az örökös haláltól mentsük meg."

[40] A vállalkozás anyagi feltételei: ha 50 tagnál több jelentkezik, úgy 30 aranyat, ha kevesebb, 50 aranyat kér egy-egy támogatótól. Az összeget a művek lemásoltatására és gondozására fogják fordítani. Ha valamely részlet e forrásokban a vallást, uralkodóházat, hazát, nemzetet, vagy valamely családot vagy személyt támadná: ezt lábjegyzetben fogják megmagyarázni, de a szöveget akkor is „herélés" nélkül fogják hozni.

ről és jelenségekről készítendő krónikákig és statisztikákig a legváltozatosabb tárgykörök szerepelnek.[41]

Bár Aranka elképzelései — a történeti publikáció körét tekintve — jóval szűkebb körben mozognak, mint a Kovachich-féle tervek, mégis van egy nagy előnyük azokkal szemben, s ez az, hogy a magyar történeti forráskiadás gondolatát a magyar nyelv terjesztésével kötik össze, s ezáltal szélesebb bázist, nagyobb érdeklődést biztosítanak a tervezett munkálatokhoz. Aranka tervei közvetlenebbül szolgálják a nemzeti fejlődést, mint Kovachich Institutuma. Megvalósulásuk, ha nem is jelentett volna ugyan sem olyan lendületet a magyar történettudomány számára, mint Kovachich terveinek megvalósulása, sem minőségi különbséget a korábbi forráskiadó kísérletekkel szemben, mégis a történeti ismeretek szélesebbkörűvé tételével, a források iránti érdeklődés felkeltésével szerényebb, de biztosabb láncszemet jelentett volna a magyar történettudomány fejlődésében.

1792 elején Kovachich megismétli az Institutumban előadott felhívását. Institutio Grammatophylacii publici pro Instituto Diplomatico-Historico Inclyti Regni Hungariae című műve mindenekelőtt az eredményekről számol be, amelyek az első felhívás nyomán születtek.

Az elmúlt évben Pest-Budán megfordult személyekkel való találkozásból, levelekből és saját tudományos célkitűzésű utazása során alkalma volt meggyőződni arról, hogy az intézet szerencsés előmenetelének előfeltételei adottak. Számosan ígérték csatlakozásukat, kiváló személyek máris megkezdték az anyagi támogatást, siker esetére állandó évi segélyt ígérve. Hatalmas méretekben gyűlt a tudományos anyag is. Városok, vármegyék ígértek mind tudományos, mind pénzbeli segélyt. Sokan kódexeiket, gyűjteményeiket ajánlották fel lemásolásra; mások el is készítették a másolatokat az intézet számára. A támogatók és munkatársnak jelentkezők neveit Kovachich csak azért nem közli, írja, hogy egy későbbi időpontban majd teljes jegyzéküket adhassa, mivel a jelentkezések még folyamatban vannak.

Céljai érdekében Kovachich jónak látja, hogy rövidebben, néhány vonatkozásban pontosabban megismételje a felhívást. Az Institutum olyan tudományos társaság, jelenti ki, melyben születésükre, méltóságukra, tekintélyükre, vagyonukra és tudásukra nézve kiváló férfiak szövetkeznek, részben a hazai dolgok ismeretének feltárására, részben a nemzetnek saját maga megismerésében való kiművelésére. Kitér a pártfogók és munkatársak feladataira; utóbbiak nem anyagilag, hanem munkával járulnak hozzá a célkitűzések megvalósításához. Az intézet működésével járó sok költséget (könyvtár létesítése, bel- és külföldi kéziratos kódexek megszerzése, másolási költségek, tudományos levelezés folytatása, esetleges tiszteletdíjak, megfelelő helyiségek bérletbe vétele, végül a kiadványok költségei) magánosoknak kell előteremteniök legalábbis addig, míg az intézet a maga lábára állhat; egyébként kétségtelen, hogy az eredményes működést az uralkodó ugyanazzal a kegyességgel fogja jutalmazni, amellyel nemrégen a cseh tudományos társaságot kitüntette.

Kovachich ezután ismerteti a pénzbeli és tudományos támogatás formáit. A támogatók a megjelenő művekből tiszteletpéldányt kapnak. Mindaz, ami közadakozásból összegyűlik, a hazáé, és közcélokat szolgál. Ha a kitűzött célt — remélhetőleg nem sok év alatt — elérték, a társaság más tudomány-

[41] Közli *Jancsó E.*: i. m. 106—120. l.

szakok felé fordítja majd figyelmét. Ha pedig a körülmények úgy alakulnának, hogy a társaság kénytelen feloszlani: mindaz, ami birtokában volt, az Egyetemi Könyvtárra szállhat át, s ott ugyanúgy a köz céljait szolgálhatja.

A bőségesnek ígérkező segítség felbátorította Kovachichot, hogy részletesebben írjon az intézet egy részéről, a grammatophylaciumról. Ennek két része: a könyvtár vagy múzeum és a scriptorium, amelyeket egyelőre a saját, bécsi (Bécsikapu) téren lévő lakásában kíván elhelyezni. A grammatophylacium élén az archigrammateus áll, aki a könyvtárat rendezi, katalogizálja; a kéziratokról speciális jegyzékeket készít, amelyek segítségével bármely vonatkozásban felvilágosítást tud adni az anyagból az érdeklődőknek; az írnokok munkáját irányítja, ellenőrzi; a másolatoknak az eredetiekkel való egybevetéséről gondoskodik; minden adminisztratív munkát ellát; a látogatóknak a gyűjteményt megmutatja, a kutatókat kiszolgálja. Kovachich részletesen előadja, milyen anyagot fog őrizni a gyűjtemény, hogyan gyarapszik majd, milyen segítségre van szükség felállításához. Majd rátér a scriptoriumra, s méltatja az itt nyíló kereseti lehetőség nagy szociális jelentőségét a szegénysorsú értelmiségiek számára. Már harmincnál többen jelentkeztek másolási munkára, de csak tízet tudott alkalmazni. Ismerteti az elvégzendő munka technikai részleteit. A feladat széleskörű: ami csak a hazai dolgokról itthon vagy külföldön feltalálható, azt az intézet, eredetiben vagy másolatban, meg kívánja szerezni magának, hogy létrehozhassa a hazai történelem általános gyűjteményét (promtuarium universale patriae historiae).

Az utolsó fejezetben Kovachich ismét felsorolja a főbb diplomatikai és történeti problémákat, melyeknek megvilágításához az anyagot elsősorban gyűjti. Mindenekelőtt a gyűjtemények tulajdonosait, illetve őrzőit kéri, hogy a gyűjteményről tudósítsák, majd részletezi az őt leginkább érdeklő iratfajtákat (kiemelve az Institutumban közöltekből a legfontosabbakat). Ezek: a magyar történelem első három évszázadának oklevelei, az országgyűlési határozatok a hozzájuk tartozó királyi megerősítésekkel és a rendek praefatiójával („hogy a törvényhozó hatalom mindkét részének kölcsönös egyetértése minél inkább kitűnjék"); a királyok megkoronázása előtt kibocsátani szokott hitlevelek, a koronázási esküszövegek (ezek különösen azért érdekesek, mert nem eléggé közismert, hogy a királyok az aranybullára is esküt tettek); a királynék, főemberek ugyanekkor letett esküinek szövegei; kéziratos törvénygyűjtemények. Végül néhány feltételezett, de még fel nem talált országgyűlési iratot említ, s felhívja a figyelmet az országgyűlési összehívó iratok (regales), egyéb országgyűlési iratok, az 1526 utáni közjogi érdekű iratok s a közjogi tárgyalásokra általában vonatkozó iratok fontosságára; kiadandó Praenotationes ad Jus Municipale című művére, melyben a vármegyék, városok, kerületek privilégiumait, statutumait, szokásjogait készül kiadni, s végül a történetinek nevezett — nem okleveles — emlékekre. A röpirat a haza polgáraihoz (cives) szóló buzdítással zárul („legyen szabad valamennyiöket így neveznem, minthogy ennél nagyobbat nem tudok mondani"). Figyelmeztet a külföldi tudományosság előrehaladására, nem is a nyugati, hanem a tőlünk északra fekvő országokban. Volt idő, amikor a csehekkel, lengyelekkel együtt haladtunk, de ha most tekintetbe vesszük a lengyelek számtalan, anyanyelvükön kiadott kötetét, elbeszélő forrásgyűjteményeiket, oklevél- és törvénygyűjteményeiket, s a cseheknél működő tudományos társaságot, el kell ismernünk, hogy bennünket a pártoskodás, a tudomány és művészet értékeinek fel nem ismerése, a vagyonnak csak magáncélokra való fordítása, a

nagyobbra nem vágyó lélek tart vissza attól, hogy a nemzet dicsőségén munkálkodjunk. Itt az idő, hogy Lipót király útmutatásával — aki az etruszkokat, (ti. a toszkánokat), cseheket is támogatta törekvéseikben — meginduljunk, s első feladatunk, hogy hazai állapotainkról szerezzünk teljes ismeretet, megcáfolva a külföldet, amely Magyarországot örökös kulturálatlansággal vádolja.

Ez a második tervezet már szerényebb kereteket tűz ki, mint az Institutum. Mindössze egy tisztviselő az — nyilván maga Kovachich —,' aki az egész gyűjtő és másoló munkát összefogja, mindaddig, amíg szervezett anyagi alapok megteremtése lehetővé nem válik. A tudományos célkitűzések a két tervezetben lényegükben azonosak; a népművelésre vonatkozó megjegyzés — amely talán Aranka hatására került a szövegbe (akinek munkálataira Kovachich hivatkozik is) — nem másítja meg a tervek részleteit, sem a kiadandó gyűjtemények tárgyát, sem nyelvét tekintve. Új elem a tervezetben a cseh és lengyel példára való hivatkozás — bár a lengyel Dogielre Kovachich már az Institutumban is utalt.

4.

Tervezetei hatását — mint Kazinczynak is írta — Kovachich levelek, kérvények írásával, személyes kapcsolatok létesítésével igyekezett fokozni. Institutum című művét megküldte a kamarának is. Annak érdekében, hogy az intézet az ő halála után is fennmaradjon, s hogy elérhessük a nálunk e tekintetben jóval előbbrehaladt külföldet, a kamara anyagi támogatását kérte. Hivatkozott Sambucusra, Pergerre, akiknek működését a kamara rendes évi díjazással mozdította elő.[42] Balassa Ferenc horvát bánhoz, úgy látszik, még az Institutum megjelenése előtt fordult Kovachich. Bejelentette, hogy a tudományos világból mintegy nyolcan — a neveket nem sorolja fel — megalapították az Institutumot, de nehogy ez is kívánság maradjon, mint a magyar nyelvműlvelő társaság, törekvéseiket egyelőre nem kívánták közhírré tenni, s magánúton szerveznek tagokat: születés és méltóság folytán kiváló férfiakat és tudósokat. Felkérte Balassát is a csatlakozásra.[43] A készülő programról Széchényi Ferenc is tudomást szerez, s örömét fejezi ki, hogy Kovachich szerepet szánt neki terveiben, — nyilván kéziratgyűjteménye felhasználását értve ezen. Széchényi nemcsak arra vállalkozik, hogy oklevélmásolatainak gyűjteményét lemásolásra átadja, hanem szívesen vállalja a másolást végző írnokok díjazásához való hozzájárulást. Ugyanakkor Kovachich tevékenységét saját gyűjteménye gyarapítására is fel kívánja használni: kéri Kovachichot, bármit másoltat, számára is irassa le egy példányban.[44] Koppi Károly, a haladó gondolkodású piarista történettudós, a világtörténet tanára az egyetemen, 1790-ben a szabad királyválasztásról szóló röpirat szerzője, aki még kéziratban olvassa az Institutumot, s lelkesen támogatja Kovachich terveit, találkozást hoz létre Teleki József és Kovachich között, hogy Kovachich személyesen adhassa át művét.[45] Ferenc főhercegnek egy kihallgatáson Kazinczy adja át az Institutumot, utalva arra, hogy a főherceg egyszer óhaját fejezte ki a régi törvé-

[42] Kovachich fogalmazványa, 1791. júl. 23. OSzK. Kt. Fol. Lat. 141. f. 117. Nincs tudomásunk arról, hogy a kamara támogatta volna az Institutumot.
[43] Kovachich fogalmazványa, k. n. Uo. f. 161.
[44] 1791. márc. 1. K. Lev. VII. köt. f. 82.
[45] K. Lev. VII. köt. ff. 30—31.

nyek homályának történeti-diplomatikai eszközökkel való eloszlatására.[46] 1791 őszén Kovachich maga is Bécsbe utazik, s azzal a meggyőződéssel tér vissza, hogy intézete tervét itt is helyeslik, tehát skrupulus nélkül csatlakozhatik hozzá bárki.[47]

A két tervezet valóban felébreszti a történészek és a tudománypártolásra hajlandó főurak érdeklődését. 1791 folyamán Hajnóczy és Koppi mellett — akiket Kovachichhoz régebbi szálak fűznek — Wietorisz Jonathán, a soproni evangélikus gimnázium igazgatója és Pálya István, soproni piarista igazgató, utóbb tartományfőnök ajánlják fel tudományos munkájukat az intézetnek.[48] Mások köszönetet mondanak a művek megküldéséért, s ünneplik Kovachich hazaszeretetét, tudományos lelkesedését, mint Viser Ádám pécsi kanonok, a püspöki könyvtár igazgatója, aki a püspök nevében felajánlja lemásolásra a könyvtárban található, Kovachichot érdeklő iratokat.[49] A Nyitra megyei Schaffarovits Antal, aki már Kovachich korábbi munkáinak eladására is vállalkozott — igaz, kevés eredménnyel —, a megye congregatio-jában mutatja be az Institutumot.[50] Meleg hangú levélben üdvözli Kovachich törekvéseit, s ígér pártfogást Erdődy János gr. horvát bán s Bánffy György erdélyi gubernátor is; utóbbi utal levelében Aranka György hasonló törekvéseire.[51] Orczy László br. udvari kamarai alelnök is jelentkezik az intézet tagjai közé.[52]

Az anyagi támogatás is — bár lassan — érkezni kezd. Az alapkő letételét Kovachich Batthyány József érseknek tulajdonítja, aki, mint láttuk, a Vestigia Comitiorum költségeire 1790 húsvétján 1000 forintot ad át neki.[53] Az intézetalapítás szándékának kinyilvánítása után az első adomány — 10 arany — négy helytartótanácsostól: br. Püchler Józseftől, Bedekovics Ferenctől, Klobusiczky Józseftől és Végh Istvántól származik. Az év folyamán a főurak, hivatalnokok közül Forgách Miklós, Keglevich József koronaőr, Erdődy János, Semsey András és Bikkessy Károly udvari tanácsosok, az egyháziak közül Gindl Gáspár pálos provinciális, Fuchs X. Ferenc nyitrai, Verhovácz Miksa zágrábi, Fengler József győri püspök adományoznak 10—50 Ft között mozgó összeget; kiemelkedik Esterházy Antal 150 forintos adománya, aki megvalósulás esetén nagyobb támogatást helyez kilátásba.[54] Az adományokból az év végén Kovachich hét írnokot tud tartani az iratok másolására;[55] ezeket

[46] Kazinczy levele Kovachichhoz, 1791. aug. 15. Az eredmény: „Der Erzherzog überlas den Titel, »so, so, das freut mich, sagte er, das ist sehr gut. Ich danke Ihnen und Ihrem Freunde für das Geschenk.«" (Kazinczy Ferenc levelezése. II. köt. 221—222. l.)

[47] Kovachich levele Széchényi Ferenchez, 1791. nov. 21. Magyar Országos Levéltár. A Széchényi-család levéltára. P. 623 (307. res.).

[48] Kovachich által a pártfogókról vezetett jegyzék a következő címmel: Maecenates, fautores et sodales, ac subsidia ab illis Instituto suppeditata (OSzK. Kt. Manuale. Fol. Lat. 148. ff. 65—68).

[49] K. Lev. VII. köt. ff. 170, 232.

[50] Uo. ff. 178, 179.

[51] Uo. ff. 182, 229—230.

[52] Manuale. Fol. Lat. 148. f. 65.

[53] Gazophylacium Instituti Diplomatico-Historici Inclyti Regni Hungariae, complectens nomina maecenatum, fautorum et sodalium, ac subsidia ab illis Instituto suppeditata. 1791. c., a 45. sz. jegyzetben említettel részben egyező kéziratban (OSzK. Kt. Oct. Lat. 8).

[54] Manuale. Fol. Lat. 148. ff. 65—68.

[55] Kovachich levele Széchényihez. (Ld. a 44. sz. jegyzetben.) A másoltatásra vonatkozó adatokat ld. összefoglalólag a 73. sz. jegyzetben.

úgy látszik, főleg a levéltárnak felajánlandó nagy országgyűlési irat- és diáriumgyűjtemény másolásával foglalkoztatja.

Az érdeklődés 1792 folyamán sem lohad le; erről az év elején közzétett Institutio Grammatophylacii Publici című röpirat is gondoskodik. A munkára jelentkezők, az anyagi segítséget ígérő vagy meg is adó pártfogók névsora lassan nő. Munkáját ajánlja fel az intézetnek ebben az évben Magyari László, budai gimnáziumi tanár, Markulin Zsigmond, kamarai accessista, Rossi X. Ferenc, egyetemi könyvtári kancellista, Szentiványi Medárd, Nógrád megyei aljegyző, Szombathy János, sárospataki történész professzor.[56] De számos világi és egyházi személy támogatja Kovachich kezdeményezését anélkül, hogy formálisan tagnak jelentkeznék. Balogh Sándor győri kanonok — szép könyvtár birtokosa — a káptalan irattárából ígér iratokat; átnézi a megyei levéltárat is, s megállapítja, hogy abban régi anyag nem található.[57] A Szepes megyei Bárdossy János táblai ülnök, Szepes megyére vonatkozó történeti források kiadója, okiratmásolatokat küld, Fábry István pozsonyi evangélikus tanár a konvent könyvtárából országgyűlési iratok másolatait, Szombathy János Rimaszombat 1335-i privilégiumának másolatát, Simonchicz Imre kéziratokat, oklevélmásolatokat. A horvát származású Vuchetich Mátyás, a kassai jogakadémia, később a pesti egyetem tanára a városi és megyei levéltár állapotának felderítésére vállalkozik.[58] Mások saját törekvéseiket szeretnék Kovachich útján — akit tervezetei alapján talán tekintélyesebb személyiségnek hisznek, mint amilyen a valóságban — érvényre juttatni. Johann Carl Oertel soproni levéltáros megígéri, hogy előmozdítja az intézet törekvéseit, s egyben Kovachich segítségét kéri fizetése megjavítása érdekében.[59] Palkovich György szélaknai katolikus lelkész, később esztergomi kanonok, a nagy szlovák nyelvművelő tudományos segítséget ígér, anyagot is küld, s egyben kéri Kovachichot, eszközölje ki számára az érsek engedélyét, hogy beutazhassa az esztergomi egyházmegyét, s így gyűjthessen anyagot az egyházmegye történetének megírásához. A történeti forrásanyag fontosságáról vallott nézetei teljesen megegyeznek Kovachich álláspontjával, s aggódik, megnyílnak-e majd előtte az egyházi levéltárak, holott enélkül nem lehet pragmatikus történelmet írni, s a dolgok összefüggéseit, okait, következményeit feltárni.[60] A főurak közül Esterházy János ajánlja fel gyűjteménye anyagát lemásolásra, a püspökök közül Zábrátzky József egri püspök; Zábrátzky maga másolja le eredetiből Kovachich számára Zsigmond király egy dekrétumát, megjegyezve, hogy a levéltárban őrzött nagymennyiségű 1300 előtti okirat lemásolása igen nagy költségeket igényelne.[61]

De továbbra is figyelemmel kíséri az intézet sorsát azoknak a pártfogóknak, munkatársaknak nagy része is, akik az Institutum megjelenésekor azonnal jelentkeztek. Széchényi Ferenc az országgyűlés által kiküldött deputációban való részvétel napidíját (mintegy 100 Ft évente) ajánlja fel az intézetnek

[56] Manuale. Fol. Lat. 148. ff. 65—68.

[57] K. Lev. VIII. köt. ff. 60—61.

[58] K. Lev. VIII—IX. köt. passim. — „Si praesto sunt Tibi — írja Simonchicz az oklevelekre utalva — contentus esto eo, quod Tibi servire velim, imo non Tibi, sed per Te Patriae." (K. Lev. VIII. köt. f. 146.)

[59] K. Lev. IX. köt. ff. 110—111.

[60] K. Lev. IX. köt. ff. 28—29, 47, 162—163. Palkovich feltehetőleg elvégezhette kutatásait, legalábbis erre vall az egyházmegye történetéről fennmaradt számos kézirata.

[61] K. Lev. VIII. köt. f. 48, 85.

egyes kéziratköteteket saját gyűjteményéből lemásolásra enged át, másokat maga irat le Kovachich számára; felajánlja egy írnok állandó tartásának költségeit is.[62] Fejérváry Károly nemcsak változatlanul lelkesedik Kovachich terveiért, s nemcsak iratjegyzékeket, országgyűlési iratokat küld, de leveleivel a környék levéltártulajdonosaihoz fordul, s megkísérli őket rábírni Kovachich támogatására. Akciója sikerét azonban maga is pesszimisztikusan ítéli meg: az ő vidékén kevesen becsülik a történeti forrásokat, s aki ért is hozzájuk, féltékenyen zár alatt tartja iratait. Azt tanácsolja Kovachichnak, kérje a nádort, ajánlja a megyék és a magánosok figyelmébe, hogy pénzzel, iratokkal támogassák célkitűzéseit.[63] Viser Ádám is tovább igyekszik Kovachich „herkulesi" törekvéseit előmozdítani; megküldi a pécsi „cimeliá"-k jegyzékét; felhívja a figyelmét Nyrkállói Tamás formuláskönyvére.[64] Battyhány Ignác erdélyi püspök régi iratok jegyzékét küldi meg;[65] Szirmay Antal is kutat országgyűlési iratok után, megyei levéltárakat vizsgál át, jegyzékeket küld, a munkácsi püspöknél érdeklődik iratanyag után.[66]

Mindezeken túl, a leglényegesebb segítséget a korszak két kiváló egyénisége nyújtja Kovachichnak: Skerlecz és Hajnóczy. Skerlecz Miklósnak, Zágráb megye haladó gondolkodású főispánjának, a korszak jelentős közgazdasági szakemberének feltehető szerepére a Vestigia Comitiorum létrejöttében s közreműködésére a mű elkészültében már utaltunk. Ugyanígy hozzájárul Skerlecz a Vestigia Comitiorum-nak a kilencvenes években készülő kiegészítéséhez, a Supplementum ad Vestigia Comitiorum című háromkötetes kiadványhoz a jegyzetapparátus elkészítésével, s javaslatokat tesz a munka összeszerkesztését illetően is. De ezenkívül általában is élénk figyelemmel kíséri Kovachich munkásságát, tanácsokat ad, bírálja a kitűzött feladatokat; értékeli — s igen nagyra — Kovachich tevékenységét, óvja a szétszóródástól, a túl sokat akarástól.

Közvetlenebbül kapcsolódik az Institutum működéséhez Hajnóczy tevékenysége. Hajnóczy 1787-től kezdve foglalkozott történeti forrásanyag gyűjtésével, tehát régebben, mint Kovachich, s e tevékenységét élete végéig folytatta. Egyike volt kora legjelentősebb anyaggyűjtőinek, s csak a jakobinus összeesküvésben játszott szerepe okozta, hogy neve nem mint tudósé maradt fenn. Mint Kovachichot, őt is elsősorban a jogtörténet érdekelte, de jelentős gyűjteményt hozott létre oklevélmásolatokból is. Hogy a jogtörténeti anyag felhasználását illető elgondolásai lényegesen különböztek Kovachich célkitűzéseitől, ez nem zavarta kettejük meleg barátságát, melynek épp a közös forrásgyűjtő szenvedély volt az alapja.[67] 1791 végén kerülnek először

[62] Nota c. jegyzet a Széchényi-család levéltárában, P. 623. alatt. (I. köt. 13. sz. I. csomó. 9. sz.) Széchényi levele: K. Lev. VIII. köt. f. 77.; Kovachich levelei: Széchényi-levéltár, P. 623.

[63] K. Lev. VIII. köt. ff. 65—66, 69—70.

[64] K. Lev. IX. köt. ff. 151—152, 154—155.

[65] Uo. f. 158.

[66] K. Lev. VIII. köt. f. 93., IX. köt. ff. 40—41.

[67] Hajnóczy anyaggyűjtő tevékenységét részletesen ismerteti *Bónis György:* Hajnóczy József. Bpest. 1954. 54—65. l. Kitér Hajnóczy és Kovachich kapcsolatára is. Erről a kapcsolatról *Benda Kálmán* nagy kiadványában is szó esik (A magyar jakobinusok iratai. I. köt. Bpest. 1957. 746—749. l.), ahol Benda Hajnóczy Kovachichhoz intézett 1792. ápr. 16-i levelét közli. Így e kapcsolat részleteinek, valamint Hajnóczy ezirányú munkásságának ismertetését itt feleslegesnek érezzük; mindössze Hajnóczynak az Institutum érdekében kifejtett tevékenységéről számolunk be.

— szabadkőműves színezetű — kapcsolatba; ettől kezdve Hajnóczy részben saját, részben Széchényi gyűjteményéből, valamint azokból az egyéb levéltárakból is, ahol kutatni módja nyílik, iratjegyzékeket, regesztákat, másolatokat küld Kovachichnak, örömmel véve tudomásul azt, hogy Kovachich és barátai szívesen fogadják küldeményeit. Tanácsokat ad Kovachichnak, hogyan bővítse ki kutatási bázisát (Festetics György, Forgách Miklós irányában), az öregedéstől félő tudóst biztatja, hogy institutumának gyümölcseit (vagyis, mint írja, a hazai dolgok megvilágítására megjelenő könyvek tízezreit) még meg fogja érni, s óhaját fejezi ki, hogy Kovachich mellett élhessen, aki mellett terveit — nyilván további közjogi iratainak megírását — könnyebben, jobban véghezvihetné. Kívánsága rövid időre teljesül: 1792 őszén a magyar kamaránál kap titkári állást, s Kovachichhoz költözve folytathatja nemcsak politikai, hanem tudományos tevékenységét is. Kétségkívül ő Kovachich legszorgalmasabb gyűjtő-munkatársa: Kovachich és barátai őt tartják egyedül alkalmasnak arra, hogy Kovachich halála után az Institutum ügyét továbbvigye, s a megkezdett vállalkozásokat befejezze.[68]

1793 nyarán új, lelkes munkatárs jelentkezik Kovachich célkitűzéseinek előmozdítására — a fentiekhez képest személyét tekintve ugyan súlytalan, de az Institutum szempontjából igen hasznosan működő — Tertina Mihály személyében. Az ország északkeleti városaiban tanárkodó, számos ünneplő verset író Tertina hányatott pályájával, Kovachichhoz írott leveleiből visszatükröződő rossz életkörülményeivel, elégedetlenségével a korszak plebejus értelmiségének jellegzetes képviselője. Még 1787-ben, a Merkur von Ungarn megjelenése idején ajánlotta fel szolgálatait Kovachichnak, s ettől kezdve élénk részt vett a Merkur szerkesztésében, terjesztésében.[69] 1790-ben Ungvárott tanított, innen irányítva az általa megindított Ephemerides Budenses című latin nyelvű újság szerkesztését, melyhez most ő vette igénybe Kovachich segítségét.[70] Tertina és Kovachich meglazult kapcsolata 1793 nyarán elevenedik fel újra, amikor a Miskolcon működő Tertina a környék tudósai és közéleti vezetői között propagandát kezd kifejteni az intézet érdekében. Közbenjárására Ragályi József borsodi alispán anyagi és tudományos segítséget ígér az intézetnek, s jegyzéket a rendezés alatt álló megyei levéltár Kovachichot érdeklő darabjairól. Szrógh Sámuel ügyvéd, szolgabíró — utóbb a miskolci játékszín igazgatója — a városi levéltárban gyűjt okleveleket Kovachich számára, s arra törekszik, hogy a református templomban a papság ismertesse Kovachich 1793. évi röpiratát az intézet munkálatairól az előkelőbbek előtt. Erre azért van szükség, írja Tertina, mert a nemesek inkább eltűrik, hogy irataikat a moly rágja szét, de nem adják át azokat a tudósoknak; a papság talán meg tudná győzni őket. Décsi Antal ügyvéd, történeti-jogtörténeti művek írója pénzbeli és egyéb segítséget ígér; Benkő Sámuel, Borsod megye főorvosa, külföldi

[68] Kovachich írja 1792. ápr. 3-án Hajnóczynak: „Edocti a me ex epistolis Tuis [ti. közös munkatársaik], quanta Instituto suppeditaturus sis, sacro quodam horrore, cum admiratione fidei et diligentiae Tuae attoniti, in Tui aestimationem et amorem omnes concesserunt, Teque hic habere desiderant, utinam effective possent! Nam qui me deficiente alium ad continuandum Institutum superesse optant, omnes Te unum talibus conatibus non solum continuandis, sed perficiendis etiam parem esse censent, ego vero tanto magis ad haec Tui necessitatem praedicare non cesso, quo magis aetatem et vires proprias deficere sentio." (OSzK. Kt. Quart. Germ. 815. 40. sz.)

[69] K. Lev. III. köt. ff. 247, 272, 316, 409.; IV. köt. ff. 64, 67, 263—272.

[70] *V. Windisch Éva:* Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez. Magyar Könyvszemle, 1955. 312—319. l.

tudós társaságok tagja megígéri, hogy faluról-falura fog járni, hogy a nemesi kúriákban őrzött diplomákat összegyűjtse.[71] Ragályi alispán valóban sürgeti a megyei levéltárost, hogy országgyűlési iratokat, naplókat küldjön Kovachichnak, de a „tudatlan embernél" nem ér el eredményt, s végül maga vállalkozik a levéltár átkutatására. Ragályi révén reméli egyébként Tertina a környék református nemességének megnyerését.[72]

Mindezeket a szervezkedéseket Kovachich az ország vezetőinek megnyerésével kívánja megélénkíteni. Az Institutio megjelentetésével egy időben a nádorhoz és a Helytartótanácshoz fordul. Bejelenti, hogy létre kíván hozni egy tudományos intézetet és iratgyűjteményt, s megküldi addig megjelent munkáit, annak a reményének adva hangot, hogy ezek legfelsőbb tudomásulvételre kerülhetnek. Bejelenti, hogy a Grammatophylacium — már rendezett állapotban — nyitva áll a kutatás számára, s örömére szolgálna, ha jelentősebb személyiségek is megtekintenék.[73]

A sokirányú agitáció eredményeképpen Kovachich jegyzéke a támogatókról és a munkatársakról az 1792. év folyamán 28 tétellel gyarapszik. A munkatársnak jelentkező, már említett személyek mellett ott szerepel Trattner Mátyás neve, aki vállalja, hogy mint az Institutum rendes nyomdásza, minden intézeti kiadványt méltányos feltételek mellett fog kiadni. Szapáry Péter nádori udvarmester engedélyt ad ercsi-i kéziratgyűjteménye használatára, s 12 kötet országgyűlési kéziratot meg is küld lemásolásra; engedélyezi kéziratai használatát Batthyány érsek is. A nádor és Széchényi Ferenc iratokat küldenek lemásolásra. A pénzbeli támogatók között 1792-ben Sándor Lipót nádort illeti az első hely, aki az év nyarán 1500 forintot ad át Kovachichnak, nemcsak anyagi, de erkölcsi-politikai támogatást is nyújtva ezzel. Rajta kívül 100 Ft feletti összeget csak Széchényi adományoz; ennél kisebb összegű pénzbeli támogatást néhány püspök küld (Szabó András novi-i, Fengler József győri, Kalotay X. Ferenc váradi, Bachinszky András munkácsi püspökök), azután Tersztyánszky Dániel, ekkor a kamarai levéltár igazgatója, Kovachich hivatali főnöke, Pap Ferenc, Széchényi plenipotentiariusa, Nyitray Mátyás helytartótanácsos, Jeszenák Pál, Prokop Adalbert plébános, Pauler Antal kamarai számadó s Jankovich Miklós. Néhányan csak ígérik a pénzbeli támogatást, de sohasem adják meg.[74] 1793-ban általában 10 és 50 forint között mozgó összeg érkezik Forgách Miklóstól, Kapuváry Ignác brassói alispántól, Tersztyánszkytól, Nyitraytól, a már említett Palkovich Györgytől, Ragályi Józseftől, Jordánszky Elek érseki levéltárostól, Mandics Antal püspöktől. Kéziratokat engednek át ez évben lemásolásra egyes törvényhatóságok és egyházi testületek, mint Buda városa, a pozsonyi evangélikus egyház, Bártfa, Kassa;

[71] Tertina levele Kovachichhoz. 1793. júl. 6. K. Lev. IX. köt. ff. 5—6, 3—4. [!] — Tertina megküldi Kovachichnak a Ragályihoz és Benkőhöz írott levelei másolatát is; előbbit Borsod megye levéltárának átkutatására buzdítja, hangoztatva, hogy Kovachich vállalkozása a magyar nemzet díszére, a haza és a lakosság javára létesült, s kérve, hogy a megyegyűlésen Ragályi álljon az Institutum mellé ékesszólásával és tekintélyével. Benkőnek megküldi Kovachich műveit, megjegyezve, hogy ezekből mindenki, aki a hazáért tenni akar valamit, megláthatja, mit, hogyan lehet (Uo. ff. 180, 183).

[72] K. Lev. X. köt. f. 157. 1794. máj. 24.

[73] 1792. jan 1-én kelt felterjesztés fogalmazványa. OSzK. Kt. Fol. Lat. 141. f. 65. — Az Institutio-t Kovachich városoknak és vármegyéknek is megküldi, a Vestigia Comitiorum egy-egy példányát csatolva hozzájuk. Pest megye generalis congregatioja méltatja is a megküldött műveket, amiről azután a Magyar Hirmondó is beszámol.

[74] Maecenates, fautores . . . ff. 65—68.

magánosok, nemesek és tudósok, mint Spissich János, Zala megye alispánja, Orczy László, Horváth Stansich Imre, Szirmay Antal, Péchy Gábor, Bárdossy János, Tertina. Az 1794. évet ismét néhány nagyobb összegű támogatás jelzi: Esterházy Miklós 150 forintot adományoz, Orczy László, Teleki József és Balassa Ferenc 100 Ft körüli összegeket. Ragályi, Semsey András, Atzél István protonotárius, Tersztyánszky, Jankovich Miklós és József, Latinovich János helytartótanácsos, Zachar András, Keglevich József, egy Prónay ennél csekélyebb összegeket.[75] A valóban befolyó anyagi támogatás évi összege így — eltekintve az érsek és a nádor adományától — 1791-ben mintegy 500 Ft, 1792-ben 400, 1793-ban csak 143, 1794-ben ismét 652 Ft. A befolyó összegből, illetve részben ez összegek felett, Kovachich — fennmaradt, de nem feltétlenül teljes — számadásai tanúsága szerint 1792-ben 443 Ft-ot, 1793-ban 307 Ft-ot, 1794-ben 342 Ft-ot költ másoltatásra, ami, minthogy egy ív másolásért 12 krajcárt fizet, e három évben összesen 5460 ív lemásolását jelenti.[76]

Az anyagi támogatás 1793. évi erős visszaesése feltehetőleg nem kis részben azzal magyarázható, hogy azok, akik már 1791-ben áldoztak az intézet céljaira, eredményt kívánnak látni, mielőtt újabb áldozatra hajlandók lennének. Az érdeklődés ébrentartására 1793 tavaszán Kovachich újabb, most mindössze kétlapos röpiratot ad ki, Notitia de collectionibus et lucubrationibus literariis, quae in Instituto Diplomatico-Historico typis et usui publico iam apparantur címen. Ebben két csoportban sorolja fel a készülő gyűjteményeket — valójában saját munkálatait. Collectiones címszó alatt az országgyűlési diáriumok és akták készülő — 100 kötetre tervezett s kiadásra nem kerülő — másolatgyűjteménye áll az első helyen, azután egyéb országgyűlési iratok gyűjteménye 1600-ig, az országgyűlési törvények teljes és hiteles gyűjteménye, a nyelvi tárgyalások iratainak gyűjteménye, diplomatarium 1526-ig, végül kiadatlan elbeszélő források, Schwandtner folytatásaként, négy sorozatban: nagyobb szövegek, kisebb írások, krónikák és kronológiák, továbbá kisebb iratok a közjogra és az állam ismeretére vonatkozólag. Lucubrationes címszó alatt nagyobbára nem tulajdonképpeni tanulmányok, hanem félfeldolgozások, magyarázatos szövegkiadások szerepelnek: kiegészítések a Vestigia Comitiorum-hoz, Repertorium actorum diaetalium, vagyis az egyes országgyűlések rövid története a forrásszövegek kivonatával, az Indicia tractatuum et contractuum publicorum című, már ismertetett kiadvány; a Subsidia pro historia bibliographico-literaria legislationis et jurisprudentiae hungaricae, amely az országgyűlési törvények, hiteles példányaik, kódexeik, kiadásaik felsorolását tartalmazná, valamint a magyar jogtudomány enciklopédiáját (a forrásokról, jogi írókról, kiadatlan jogi művekről). A Praenotiones juris municipalis a törvényhatóságok privilégiumait, szokásait, statutu-

[75] Uo. és a Gazophylacium . . . (Oct. Lat. 8.) c. kéziratban.

[76] A foglalkoztatott írnokok száma: 1792-ben 40 fő (nyilván nem egyidejűleg), 1793-ban 21 fő, 1794-ben 10 fő. (Manuale. Fol. Lat. 148. ff. 1—6, 144—152, 208—215, 231—234.) Ezeket az írnokokat Kovachich 74 jelentkező közül választja ki, akikről nyilvántartást vezet nyelvtudásuk (többnyire 3—4 magyarországi nyelvet ismernek), szaktudásuk (történeti, jogi ismeretek), lakásuk feltüntetésével (uo. ff. 45—49). A jelentkezők foglalkozását csak néhány esetben említi meg; ezek: alsóbbrangú helytartótanácsi vagy kamarai tisztviselők, jurátusok, egyetemi hallgatók (bölcészek vagy jogászok); de van közöttük ügyvéd, fizikus, katonai szekerész is. A számadatok 1799-ig terjednek, de ekkor már mind a foglalkoztatottak száma, mind a kifizetett összeg jóval csekélyebb (részben azért, mert Kovachich ekkor állandó írnokokat tart, akiknek fizetést ad): 1795: 2 fő, 27 Ft, 1796: 2 fő, 40 Ft, 1797: 3 fő, 93 Ft, 1798: 7 fő, 100 Ft, 1799: 2 fő, 57 Ft.

mait ismertetné. Végül egy Antiquitates juris et historiae Hungariae című művet tervez, valójában az 1526-ig terjedő oklevelek részletes indexét: a kiadott és kiadatlan oklevelekből kiírandók a személy-, hely- és méltóságnevek, valamint a jogi kifejezések, s hozzájuk a szövegből kikövetkeztethető magyarázat.[77]

Nyilvánvalóan ugyancsak a figyelemfelkeltést, a pártfogók megnyerésének célját szolgálta az, hogy Kovachich 1793. november 15-én ünnepélyes keretek között megnyitotta a Grammatophylaciumot. Erre az alkalomra nyomtatott meghívót bocsátott ki, amelyben bejelentette, hogy a megnyitáskor ismertetni fogják az intézmény célját, anyagát, a munkamódszert, eddigi eredményeiket. A gyűjtemény nyitva áll mindenki számára, aki anyagát olvasni kívánja vagy jegyzeteket szeretne készíteni.[78]

A megnyitó ünnepség Kovachichnak az Erdődy-féle házban levő lakásán valóban lezajlik, bár a résztvevők száma nem lehetett túlságosan magas.[79] Hannulik ódában ünnepli a legmagasabb pártfogókat: Sándor Lipót nádort és Batthyány érseket;[80] Jordánszky Elek epigrammákat küld ebből az alkalomból Kovachichnak.[81] A kezdemény a reakció figyelmét is felhívja magára. Mednyánszky János helytartótanácsos, akinek fő tevékenységi körét a besúgás jelenti, néhány nappal a tervezett megnyitás előtt kelt jelentésben felhívja a figyelmet arra, hogy Kovachich meg akarja nyitni intézetét. Ismertetve röviden az itt őrzött iratféleségeket, felveti a kérdést, nem aggályos-e az intézet megnyitása anélkül, hogy az ott közhasználatra bocsátandó iratokat egy rendes állami revíziónak alávetették volna, annál is inkább, mivel az iratok az uralkodó és az állam jogait látszanak érinteni. Mednyánszky ezt a megjegyzést már a Helytartótanácsban megteszi, amikor Kovachich a tanácsosoknak a meghívót átadja; az elnöklő Haller József és társai azonban mellőzik javaslatát.[82] A megnyítás előtt két nappal Mednyánszky mégis elmegy az Institu-

[77] A nyomtatvány lelőhelye: OSzK. Kt. Fol. Lat. 167. ff. 103—104.

[78] A nyomtatványt ld. uo. f. 105.

[79] Fennmaradt néhány Kovachichhoz intézett levél, melyekben a meghívottak udvariasan kimentik magukat a megnyitáson való részvétel alól. Balassa Ferenchez 1793. dec. 12-én írott levelében pedig Kovachich megemlíti, hogy e hó 9-én bemutatták Budán a Varázsfuvolát. A bemutatót a mágnások bőkezűsége tette lehetővé (gyűjtésükből 6000 Ft gyűlt össze), és annyi volt az érdeklődő, hogy már ebédidőtől kezdve katonák tartották vissza őket a benyomulástól. Kovachich csodálkozik a bőkezűségen ilyen „futilis" dolog érdekében, s megjegyzi, hogy az Institutum megnyitásakor nem volt ekkora csődület. (OSzK. Kt. Fol. Lat. 141. ff. 157—158. Fogalmazvány.)

[80] Ode de . . . Palatino Alexandro Leopoldo et . . . Josepho e Comitibus de Batthyány. Pest 1793.

[81] OSzK. Kt. Quart. Lat. 1559. A három epigramma két jellemzőbb darabja:
Non pro Velle meo hoc do, sed pro Posse. Juvabit
Patria Rexque Tuum, si bene norit, opus.
A másik:
Ad quendam, qui opem Instituto Diplomatico-Historico ferendam ab hujus successu futuro suspenderat:
Adferam opem coepto dein, *si* bene cesserit, inquis;
Ut bene cedat opus, protinus adfer opem.
Non petit irriguos alitoris adulta liquores
Arbor: at his eguit, quando tenella fuit.

[82] Magyar Országos Levéltár. Privatbibliothek Sr Majestät. 26/151. 1793. nov. 9. — Nov. 11-i jelentésében (26/152) Mednyánszky elmondja, Haller a Kovachich-féle iratgyűjtemény felülvizsgálatát illetőleg úgy nyilatkozott, hogy az intézet nyilvánosságának engedélyezése attól függ, vajon Kovachichnak a Helytartótanácsnál cenzúrán lévő.

tumba, hogy, mint írja, a személyek érzületét kifürkéssze, s ebből következtethessen az intézet céljaira. Itt, mint jelentésében elmondja, egy úgynevezett Societas Eruditorumot talál, Kovachichon kívül éppen Hajnóczyt és Szentmarjayt. Mednyánszky látogatása okául azt hozza fel, hogy 1504. és 1681. évi országgyűlési iratokat keres, hogy megcáfolja belőlük egyes újító vármegyék álláspontját, akik a szokásos subsidiumot és újoncállítást kívánják megtagadni. Mednyánszky egyben történeti-diplomatikai véleményt kér a kérdésben. A válasz, mint írja, olyan száraz, negatív, az uralkodó jogaira és az alkotmány fenntartására olyan hátrányos, amint várható volt az ilyen gondolkodású emberektől. Ebből következtet az intézet és az ott őrzött oklevelek céljára is.[83] Mednyánszky áskálódásai nem érnek célt, a Grammatophylacium megnyílik, bár az a körülmény, hogy a vállalkozást sikerült kétes politikai színezetben feltüntetni, feltehetőleg ártott fejlődésének.

Az intézet megnyitását követő hónapokban jön létre a kapcsolat az Erdélyben már működő társaság titkára, Aranka és Kovachich között. A kettős erdélyi társaság 1791 óta lassan kibontakoztatta tevékenységét. A kéziratkiadó társaság még az 1791-es országgyűlés folyamán létrejön. Mintegy 80 pártfogó vállal 30—30 arany költséget (meg is adva belőle az első 10 aranyat), s Bánffy gubernátor, ki mindkét társaságban „a fő mozdító rugó és vezérlő jó lélek", gyűlésre hívja az adakozókat, amelyen négytagú tanácsot választanak, élén a gubernátorral; titkárrá Bethlen Gergelyt, kincstartóvá Teleki Lászlót választják. Aranka kidolgozza a kiadandó kéziratok jegyzékét, s a második gyűlés 1792-ben szétosztja a tudósok között a feldolgozandó kéziratokat.[84] Egyre szélesebb teret foglal el azonban a történeti irányú tevékenység a Nyelvművelő Társaság munkájában is. Ez az irány főleg 1796 után bontakozik majd ki, de már 1793-ban is vannak nyomai: az ez év végén megtartott első ülésen a társaság kötelességének mondja ki a magyar történelem magyar nyelven való kidolgozását, s ugyancsak magyarnyelvű statisztikai, földrajzi, régészeti művek írását. Feladatának jelentik ki a magyarnyelvű és magyarra fordított történeti források publikálását is.[85] A társaság munkájá-

gyűjteménye forrásait ismertető munkája engedélyt nyer-e a megjelenésre. Mednyánszky szerint ezt a művet is éber felülvizsgálatnak kellene alávetni, mivel szerző korábbi műveiben azt ígérte, hogy forrásaiból új, eddig ismeretlen ismereteket fog meríteni; úgyhogy ha a források hamisak, a belőlük merített erudíció is az lesz, ami az államnak veszélyes és hátrányos lehet. (E jelentésekre Benda Kálmán hívta fel a figyelmemet.)

[83] Magyar Országos Levéltár, Privatbibliothek Sr Majestät. 26/153. 1793. nov. 13. — Részleteket közöl e jelentésből *Benda* (i. m. I. köt. 746—747. l.), de ő a jelentést a Budai Olvasókörre vonatkoztatja, holott ez a tervezett Institutummal nem volt azonos. — Egyébként az Olvasókörnek Kovachich is, Hajnóczy is alapító tagjai, számos helytartótanácsos és kamarai tisztviselő mellett. (H. Balázs Éva szíves közlése.)

[84] Aranka György levele Kovachichhoz, 1794. júl. 5. OSzK. Kt. Fol. Lat 77. ff. 19—20.

[85] A jegyzőkönyvet közli *Jancsó E.*: i. m. 130—139. l. Ez a végzés a történettudományi tevékenység körét a következőkben írja körül: minden irányú tudományos eredmény ismertetése mellett „közelébb pedig és egyenesebben kötelességének esmérvén [ti. a Társaság] azon dolgozni, hogy a haza történetei és a magyar nemzet viselt dolgai nemzeti nyelven jól kidolgoztassanak, és azoknak kútfejei megesmértessenek, igyekezni fog legelsőbben is, hogy a magyar dolgoknak írói rendiben esztendő szám és idő szerint rövid summás előadással megesmértessenek, azután a kútfejek, nevezetesen elébb az apróbbak, azután a nagyobbak is jó magyarsággal egymás után fordíttatván folyó darabokban kiadattassanak; a jobb régi magyar krónikák hasonló módon szépen újra kinyomtattassanak. Hasonlóképpen mindazok, melyek a haza belső és külső régibb és újabb állapotjára, földe leírására, pogány és magyar régiségekre, pénzekre, föld terméseire és ritkaságokra tartoznak, melyeket most idegenektől és rosszul kényteleníttetünk venni, igazán megirassanak." (*Jancsó E.*: i. m. 138—139. l.)

nak végzéséhez szükséges eszközök között pedig egy minden magyar nyelvű könyvet tartalmazó könyvtár felállítása mellett kívánatosnak tartják minden magyar és magyar vonatkozású történeti forráskiadvány összegyűjtését, valamint azon „diplomák és kézírások" összegyűjtését, „melyek a haza régi állapotjának, törvényeinek és szokásainak esméretére szolgálnak". További gyűjteményeket kívánnak létrehozni régi pénzekből, régiségekből, pecsétekből, — emellett hazai ásványokból, ércekből is.[86]

A két tudós közötti kapcsolat létrehozása Tertina érdeme, aki egy Kovachich által átmenetileg tervezett Commentatio circa litteraturam hungaricam című műről s az intézet megnyitásáról tudósítja Arankát, s egyben buzdítja Kovachichot, küldje meg két tervezetét Arankának, aki ezekre Erdélyben fel fogja hívni a figyelmet.[87] Aranka lelkesen fogadja Kovachich eredményeinek hírét. „A Nemzet és Haza örökké adóssa fog maradni a T. Urnak." „Soha személlyes ember [ti. magánember] a Hazában ennél szebb dologhoz nem kezdett" — írja máskor. Különösen örül annak, hogy Kovachich a magyar nyelv előmozdításával is foglalkozik, s meghívja az erdélyi társaság tagjául, amit Kovachich el is fogad. Ettől kezdve Aranka sűrűn tudósítja Kovachichot saját nehézségeiről és eredményeiről, s büszkén állítja egymás mellé kettejük igyekezetét. Kovachich véleményét kéri a kiadandó kéziratok általa összeállított jegyzékéhez, érdeklődik Kovachich munkái iránt, felajánlja, hogy a társaság kiadványaként kiadatja Exercitatio de praedicatis nobilitatis Hungariae című művét. Ez év nyár végén a személyes találkozás is létrejön a két tudós között: Aranka Budára utazik, hogy Kovachichot megismerhesse, régi írásait tanulmányozhassa, s hogy általa a magyarországi tudományos világgal is kapcsolatba kerüljön.[88]

Az erdélyi és budai tudós társaság kapcsolatának kezdete azonban már az Institutum „fénykorának" végső akkordjaival esik egybe. Az 1794-ben kirobbanó események, mint annyi mást, a magyar történet és jogtörténet művelőinek szervezkedését is félbeszakították.

5.

Hogy 1794 eseményei valóban nem lehettek közömbösek az Institutum fejlődése szempontjából, kitűnik akkor, ha vizsgálat tárgyává tesszük annak a mintegy hetven személynek a kilencvenes évek politikai és szellemi áramlataihoz való viszonyát, akiknek neve az Institutum támogatói vagy munkatársai között felmerült. Bár a front széles, és mindenfajta magatartás képviselőivel találkozhatunk közöttük, mégis, különösen a mecénások körében feltűnő azoknak a nagy száma, akiket a haladó mozgalmakhoz — legalább is életük egy szakaszában — erősebb vagy lazább szálak fűztek. A fő pártfogó ugyan, az érsek, annak ellenére, hogy 1790-ben támogatta a nemzeti törekvéseket (aminek egyik jele a Vestigia Comitiorum-hoz nyújtott anyagi segítség is), utóbb az udvar egyik legmegbízhatóbb híve lett, a két másik, az intézet iránt legmelegebben ér-

[86] Ld. *Jancsó E.*; i. m. 142. l.

[87] Tertina levele Kovachichhoz, 1794. jún. 21. K. Lev. X. köt. f. 163.

[88] Aranka levelei Kovachichhoz: 1794. jún. 11.: OszK. Kt. Quart. Lat. 773. ff. 143—144.; 1794. júl. 5.: OSzK. Kt. Fol. Lat. 77. ff. 19—20.; 1794. júl. 6.: uo. ff. 21—22.; 1794. júl. 26.: Quart. Lat. 773. ff. 145—146.; 1794. aug. 1.; K. Lev. X. köt. f. 175.

deklődő főpap azonban, Batthyány Ignác és Verhovácz már az udvar szempontjából kétes elemek közé tartozott. Batthyányt Lipót király feljegyzései jelölik meg veszélyes, intrikus egyéniségnek, Verhovácz pedig köztudomás szerint jozefinista, szabadkőműves volt, amely nézetei következetes fenntartása folytán 1794-ben demokratikus magatartással vádolták. A többi püspök színtelenebb egyéniség, bár sem Zábrátzky egri püspök, sem Mandics Antal pristinai c. püspök, helytartótanácsos nem tartozik a kifejezetten aulikus főpapok közé.

Az intézetet támogató főurak közül a legfőbb, Széchényi Ferenc e korban a felvilágosodott reformerek közé tartozott; Lipót igen veszélyesnek tartotta, épp úgy, mint Teleki Józsefet, aki 1791-ig a köznemesi ellenzékhez hajlott. Ehhez a csoporthoz tartozott Orczy László is, az 1790. évi Habsburg-ellenes tábor egyik vezetője, és Forgács Miklós — akinek Hajnóczy és Batsányi voltak titkárai. Skerlecz Miklóst Lipót oktalan, erőszakos, veszélyes embernek nevezte, s a horvátországi jakobinus, Szén Antal barátja volt, Haller József helytartótanácsos Martinovics szerint 1791-ben túlzó patrióta nézeteket vallott, s utóbb valamiféle kapcsolatban állott a Reformátorok Társaságával. A támogatást nyújtó helytartótanácsosok közül Püchler Józsefnek tudomása volt a titkos társaságokról; Bedekovich Ferenc Haller és Orczy nézeteihez látszott igazodni, Klobusiczky is Orczy híve volt. A Lipót szerint megbízhatatlan Latinovics János helytartótanácsos feltehetőleg be is lépett a Reformátorok Társaságába, s Martinovics baráti köréhez tartozott; Semsey András kancelláriai majd kamarai tanácsos s végül személynök 1790-ben a rendi ellenzék egyik vezetője, s felvilágosodott hírben álló személyiség volt. A vármegyei tisztikar Kovachichot támogató tagjai közül Ragályi József borsodi alispán ismerte Martinovics kátéját; Spissich János zalai alispán pedig nemcsak felvilágosodott és szabadkőműves volt, de barátja is Hajnóczynak, s talán a reformátorok társaságának is tagja. Az aulikus oldalon szerepet játszó főúri, hivatalnoki mecénások száma csekélyebb, bár köztük vannak a párt fő oszlopai is: Balassa Ferenc horvát bán, utóbb kancellár, a legszolgaibb aulikusok egyike, Végh István helytartótanácsos, Atzél István protonótárius, akit mint az udvar megbízható emberét tartanak nyilván – bár 1790-ben ő is az ellenzékhez csatlakozott.[89]

Kevesebb az adat a tudományos munkatársak világnézeti, politikai állásfoglalását illetően. Nem kétséges azonban a legfőbbek: Hajnóczy, Koppi, Kazinczy magatartása; Tertina antiklerikális, plebejus világnézetét Kovachichhoz intézett hosszú levelei árulják el.

Maga Kovachich a körülötte kialakuló laza együttesben, úgy látszik, nem a baloldalon helyezkedett el. Egyforma buzgalommal igyekezett megnyerni intézete pártfogójául Balassát és Széchényi Ferencet, s a tudományos segítséget Hajnóczytól, Skerlecztől és a politikailag ingadozó, felvilágosodott abszolutistából és 1790-es ellenzékiből szélsőséges aulikussá váló Szirmay Antaltól egyaránt elfogadta. Hogy ebben a magatartásban mennyi a politikai közömbösség, mennyi a tudományos célok érdekében szükségesnek érzett taktikázás – nehéz lenne lemérni. A tervezetekben elhangzó politikai ízű megjegyzések nem mutatnak túl a mérsékelt nemesi ellenzék állásfoglalásán, s ezeket is aulikus nyilatkozatok ellensúlyozzák. S bár Kovachich kiadványai az egyedüli kortársi művek, amelyekre Hajnóczy röpirataiban hivatkozik, mégis bizonyos-

[89] Az említett személyek politikai megítélésében sokban támaszkodtunk Benda Kálmán id. művének jegyzetanyagára. Lipót király jellemzései megjelentek: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—1795. Kiad. Mályusz Elemér. Bpest. 1926. 433—447. l.

ra vehető, hogy a társaságokba nem kívánta bevonni barátját, — amint másokat sem, akikkel barátilag érintkezett, s akiknek a szervezkedésre való politikai vagy személyi alkalmatlanságát felismerte.

Ennek ellenére az összeesküvés elnyomása után Széchényi aggódni kezd Kovachich helyzetét illetőleg, s visszakéri tőle nála levő kéziratait. Kovachich átlátja Széchényi indokait, s megnyugtatja: távol állott az újítók törekvéseitől, hiszen épp a fennálló alkotmányt kívánja a régiség emlékeivel megerősíteni, s ideje sincs olyasmibe keveredni, ami nem rá tartozik. [90]

1794. szeptember 28-án azonban — az udvari vizsgálóbizottság által lefolytatott előzetes vizsgálat befejezése után, amikor a per megindítása és a vádlottak Budára szállítása várhatóvá válik — Kovachich mégis jobbnak látja elhagyni Budát, s az erdélyi országgyűlésre utazó Teleki Józseffel együtt Erdélybe megy. Először Kolozsvárott kutat, majd Batthyány Ignác társaságában Gyulafehérvárra utazik, s itt folytatja anyaggyűjtését, amíg az év utolsó napjaiban határozott hangú felszólítást nem kap Batthyány József érsektől, hogy állását foglalja el.[91] Kovachich némi halogatás után február 12-én csakugyan vissza is érkezik Budára.[92]

Bár legfőbb munkatársait elvesztette — Hajnóczyn kívül Koppit is, aki ellen 1795-ben merész előadásai, felvilágosodott kapcsolatai miatt vizsgálat indul, s bécsi kihallgatás, a prímástól Kovachichon át történő segítségkérés ellenére nyugdíjazzák, s csekély nyugdíjjal a máramarosi piarista rendházba helyezik, — Kovachich megkísérli felvenni a megszakított fonalat. Tovább másoltatja az országgyűlési iratokat, s elhatározza, hogy a rosszul dolgozó alkalmi írnokok helyett állandó írnokokat fog alkalmazni, lakással, ellátással. A többi terv végrehajtásához újabb munkatársak beszervezésére gondol.[93] Jelentkezik Tertina, továbbra is készen Kovachich célkitűzéseinek propagálására, s bízva abban, hogy az intézet végül el fogja nyerni az állami pártfogást, s Kovachich

[90] Kovachich levele Széchényihez, 1795. márc. 16. A Széchényi-család levéltára. P. 623/31. — Széchényi azért kérhette vissza a kéziratokat, írja Kovachich, „quod ne fors praesenti tempestati, cujus incendii fornes mihi proximus erat, involutum esse possem; dignetur Excellentia Vestra secura esse, me ab omnibus novitatum studiis immunem esse, qui subsistentem constitutionem Reipublicae Hungaricae tanto studio monumentis vetustatis confirmare conor". Széchényi válaszában el is ismeri ezt, csak a Hajnóczyval való együttműködés miatti aggodalmát fejezi ki: „Fateor equidem me aliquantum sollicitum fuisse de manuscriptis meis, non quod credidissem, Perillustrem Dominationem Vestram quoque implicatam fuisse innovatorum studiis, absit hoc, novi Dominationis Vestrae cogitandi rationem sanam, felicemque Regni et Patriae nostrae constitutionem novis et novis e pulveribus, in quibus sepulta jacebant, extractis diplomatibus firmandi studium; subverebar nihilominus, ne, cum Hajnótzy socius laboris postremis annis fuerit, subsumtioni locus daretur . . ." (K. Lev. XI. köt. f. 61. 1795. márc. 30.) — Kovachich neve a periatokban többször is előfordul, de sohasem úgy, mint akinek a társaságokhoz köze lett volna, hanem mint aki az elfogottak baráti köréhez tartozott (*Benda K.*: i. m. II. köt. 65, 115, 780—781. l.).

[91] Ha Kovachich törődik szerencséjével és becsületével, írja az érsek, térjen vissza mielőbb állásába. Ha az akadályok elháríthatatlanok, s ha Kovachich a haza érdekében dolgozik valamin: írja meg azt is, hogy Batthyány Kovachich javára jelentést tehessen. (K. Lev. X. köt. f. 194.) Hogy a levelet Batthyány mint helytartótanácsos írta-e, vagy mint személyes pártfogó — kérdéses. — Egy 1794. dec. 21-én kelt jelentés szerint Kovachich iratait — épp úgy, mint Koppiéit — távollétében átkutatták és lepecsételték; erre vonatkozólag azonban Kovachich levelezése nem nyújt támpontot. (Ld. *Benda K.*: i. m. III. köt. 141. l.).

[92] Kovachich levele Széchényihez, 1795. márc. 16. A Széchényi-család levéltára. P. 623/31.

[93] Kovachich levele Széchényihez. 1795. ápr. 17. Uo.

halála után is fennáll majd.[94] Ezt az óhaját fejezi ki Johann Christian Engel is, az erdélyi születésű, Bécsben élő történész, — aki tanulmányaihoz Kovachichtól is kér és kap anyagot: bárcsak a gyűjtemény Kovachich halála után ne jutna egy mágnás vagy levéltár kezére, hanem egy tudós vezetése alatt továbbra is a nyilvánosság rendelkezésére állhatna.[95] Kovachich oklevélmásolatait használja pénztörténeti kutatásaihoz Simonchicz Ince, a Máramaroson működő, kéziratos történeti műveket hátrahagyó piarista tanár is.[96] Vuchetich Kassán másoltat okleveleket Kovachich számára.[97] Szirmay Antallal Kovachich kezdeményezi a kapcsolat újrafelvételét, szemrehányást téve neki, hogy a veszélyes viszonyok miatt nem mer vele levelezni.[98] 1796 végén Berzeviczy Gergely egy joghoz és régiségekhez értő fiatalembert küld Kovachichhoz, hogy tanuljon tőle, s felajánlja segítségét Kovachich törekvéseihez, sajnálkozását fejezve ki egyben, hogy az elhanyagolt hazában a kiváló törekvések nem úgy sikerülnek, mint megérdemelnék.[99] Figyelemmel kíséri az Institutum sorsát Aranka is, s 1796 tavaszán újra megkezdi a levelezést Kovachichcsal.[100] Nem szakad meg a barátság Koppi és Kovachich között sem; bár nyugdíjaztatása után Koppi elhatározza, hogy nem foglalkozik többé a tudományokkal, mégis — nagyrészt az Institutum anyagából — ötkötetes (kéziratban maradó) forrásgyűjteményt készít a királynői oklevelekből.[101] Az egyik kötet bevezetésében méltatja az Institutumot is, röviden elmondva történetét. Reményét fejezi ki, hogy az intézet az uralkodó pártfogásával valóban létrejöhet: ha így lesz, jobb, őszintébb történelmet írhatunk, jobban meg fogjuk érteni a nemzet sorsának változásait. Méltatja Kovachich személyét is, aki szegényes viszonyok között, gyakran nélkülözve fáradozott, körülvéve azoknak irígységétől, akiknek fáj a jó ügy, ha nem ők maguk művelik. Idézi Kovachich nyilatkozatát, amely szerint még e században kell széttörnünk a bizalmatlanság sáncait, megnyitnunk az őszintébb ismeretek forrását. Ő, szokta mondogatni Kovachich, megtette, amit egy ember tehet, de ez kevés. Valamennyiök vállát az a gond nyomja, hogy az Institutum ügye megszilárduljon.[102] Ez a kérdés foglalkoztatja Skerleczet is: attól

[94] Tertina levelei Kovachichhoz. K. Lev. XI. köt. ff. 11—12.; XII. köt. f. 144.

[95] K. Lev. XI. köt. f. 100. és 101.

[96] Uo. ff. 72—86.

[97] K. Lev. XII. köt. f. 73.

[98] Kovachich Szirmayhoz. 1795. szept. 2. OSzK. Kt. Fol. Lat. 2362. ff. 17—18. „Periculosum literarum commercium esse illis tantum existimes — írja Kovachich —, qui aliud, quam bonos cives decet, mutuo tractant, nostra literatura in Patriae ac Civium Principisque commodum tendit, non est itaque, cur causae nostrae diffidamus, quam ne suscepissemus quidem, ni bonam esse crederemus."

[99] K. Lev. XIII. köt. f. 29. Kelet nélküli, 1796 végén írt levél.

[100] Aranka levele Kovachichhoz. 1796. márc. 22. OSzK. Kt. Fol. Lat. 77. f. 18. „Amiért ezeken a múlt szélveszes időkön leginkább búsultam — írja Aranka — a' volt, hogy még az ártatlan igyekezeteket is szinte egészen felfordítá, legalább a leveledzéseket bátorságossá nem tette, sőt kétség s gyanú alá vetette." Az erdélyi társaság most kezd megelevenedni. „Hát nemes Magyar Országon micsodás idő van? elkezdhettyük é újjra immár félbe szakasztott leveledzésünket?"

[101] Koppi levelei Kovachichhoz: K. Lev. XII. köt. ff. 34—38, 98, 153—154.; XIII. köt. ff. 30—31. Ez utóbbi kelet nélküli (1796 végén írott) levelében írja: nem végez többé tudományos munkát; „ego vivam, edam et vegetabo. Nam si haec his annis apud Universitatem fecissem, adhuc professor essem, qui id fecere, suis mansere locis."

[102] *Carolus Koppi:* Commentarii diplomatici vetustarum Hungariae reginarum. 1796. OSzK. Kt. Fol. Lat. 2299. II. köt. ff. 1—3.

tart, ha Kovachich halála után gyűjteménye a kamarai levéltárba kerülne, ott megint csak hozzáférhetetlenné válnék a kutatás számára.[103]

Az intézet állandósulására irányuló óhajok azonban éppen ekkor hiúsulnak meg. Hogy a Kovachich-féle szervezkedés fejlődése megakadt, ez elsősorban a támogatók körének összezsugorodásán mérhető le. 1795-ben mindössze két személy küld néhány kéziratot, s néhány régi pártfogó nyújt ismét némi anyagi segítséget: Széchényi és Orczy 100-100, Teleki és Tersztyánszky 60—60 forintot, 1796-ban azután ismét bőségesebbek az adományok: több mint 400 Ft gyűlik össze (166 Széchényitől, 50-50 Jankovichtól, Orczytól és Verhovácztól, kisebb összegek Tersztyánszkytól, Festetics Antaltól, Cziráky Antaltól és Fengler József győri püspöktől).[104] Ujabb pártfogók jelentkezésére, újabb tudományos közreműködők bekapcsolódására azonban nincsenek már adatok. Kovachich előtt is világossá kell válnia annak, hogy munkatársak nélkül s a szervezett működéshez elégtelen anyagi támogatással az intézeti tevékenység látszata nem tartható fenn tovább.

A megoldást Széchényi Ferenc gyűjtőszenvedélye hozza meg. Már 1795 tavaszán felveti Kovachichnak: adja át neki azokat a másolatokat, melyek az ő gyűjteményéből hiányoznak, valamint a birtokában levő eredeti kéziratokat. Attól tart, hogy ezek Kovachich esetleges halálával olyan valaki kezére jutnának, aki nem tudná megbecsülni, míg ő méltányos árat kínál fel értük, s kincs gyanánt fogja őket őrizni, amint meg is érdemlik.[105] Hogy az ez átadás egyben az Institutum tervének kudarcát is jelenti, — erre Széchényi már nem tér ki.

Kovachich, úgy látszik, halogató választ ad, mert Széchényi egy év múlva megismétli ajánlatát. Kovachich ekkor is időt kér a döntésre: azt reméli, hogy a nádor nyilvános könyvtárat fog létesíteni, s ebben az esetben annak engedné át gyűjteményét. Mikor azután egy bécsi út során meggyőződik reményei hiábavalóságáról: Bécsből egyenesen Széchényihez utazik, s szerződéstervezetet készít a kéziratok eladásáról. A szerződést 1797. január 1-én kötik meg; Kovachich minden, birtokában levő s még a jövőben megszerzendő kéziratot, oklevelet, másolatot és nyomtatványt 6000 Ft vételárért átenged Széchényinek, egyedül azt tartva vissza használatra, amire kiadványaihoz szüksége van.[106]

Bár Kovachich a megkötött szerződést csak részben tartja be (Széchényinek csak kéziratai egy részét adja végül is át), s bár az intézet működésének látszatát egy kiadvány tervével kívánja fenntartani,[107] az Institutum di-

[103] 1796. dec. 24. K. Lev. XIII. köt. f. 38.

[104] Gazophylacium . . . OSzK. Kt. Oct. Lat. 8. A jegyzék 1800-ig folytatódik, de a későbbi adományok nyilvánvalóan nem az Institutum céljait szolgálják, hanem Kovachich egyéni tudományos munkáját támogatják.

[105] 1795. márc. 30. K. Lev. XI. köt. f. 61.

[106] Széchényi 1796. márc. 28-án kelt levele: K. Lev. XII. köt. f. 53.; Kovachich levele 1796. ápr. 6-ról: A Széchényi-család levéltára. P. 623/31. A Széchényi és Kovachich közötti szerződést s az anyag évekig húzódó, soha be nem fejeződő átadását részletesen ismerteti *Kollányi Ferenc:* A Széchényi Országos Könyvtár története. I. Bpest. 1905. 20—21, 26—40, 47—49. l.

[107] Az Acta eruditorum Instituti Diplomatico-Historici Inclyti Regni Hungariae singularia themata pertractantium, sive Commentationes doctorum virorum de rebus Hungaricis c. kötet tervezete 1798-ban keletkezhetett. (Vö. Aranka György levelét 1798. ápr. 17-én. K. Lev. XIV. köt. f. 88.) A kötetet a terv szerint Sándor Lipót nádor emlékének szentelnék. A tervezett 17 cikk nagyrészét Kovachich maga írná: magáról az Institutumról, a szabad királyválasztás korszakairól, a királyok esküjéről, a magyar nyelv előmozdításáról, a régi magyar nevekről, s más, máskor is tervezett tárgyakról.

plomatico-historicum ezzel a szerződéssel elvben is, gyakorlatban is megszüntnek tekinthető.

A magyarországi szervezkedés csődjével egyidejűleg az erdélyi társaságok, az 1794-1795. évi események nyomásának csökkenésével, újjáélednek. 1796-ban megjelenik „A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja", amelyben a vegyes tartalom (a magyar nyelvre vonatkozó írások, honismertető, főleg természetrajzi cikkek, irodalmi igényű közlemények) mellett „Az erdélyi kézírásban lévő történetíróknak újabb és bővebb lajstroma" is napvilágot lát, bevezetésül az eddigi törekvések ismertetésével. A szerző Aranka kitér Kovachich működésének jelentőségére is: míg a Kéziratkiadó Társaság csak az elbeszélő forrásokkal foglalkozik, s az alkotmányra vonatkozó anyagot az országgyűlés által kirendelt biztosok gyűjtik össze, az oklevelek gyűjtésére pedig csak kevéssé tudott kiterjeszkedni: addig Kovachich egymaga vállalkozott arra a hatalmas munkára, hogy az okleveles anyagot összeszedje. Aranka ismerteti az oklevelek egybegyűjtésével járó nehézségeket, s dícséri a „Magyar Mabillonius", Kovachich eljárását, aki először mindennek a lajstromát kívánta elkészíteni, hogy csak miután az egész anyagról képet nyert, fogjon hozzá a másoláshoz, publikáláshoz. Ezt a szervező munkát szeretné Aranka Erdélyben is megkezdeni, egy tudós irányításával, aki „lenne erdélyi Kováchich!".[108]

A kötet megjelenése után Aranka Kovachichot kéri fel, hogy pesti támogatói és az itteni tudós és levelező tagok között a példányokat szétossza,[109] s újabb mecénásokat és munkatársakat szerezzen a társaságnak. Ettől az időtől kezdve nyomul előtérbe a Nyelvművelő Társaság tevékenységében a történettudományi gyűjtés és kutatás. Benkő József és Aranka kutatóutakat tesznek történeti és régészeti anyag összegyűjtésére, a többi tag levéltárakban, kéziratgyűjteményekben dolgozik. Főcéljuk az Erdély történetére vonatkozó minél teljesebb forrásanyag-jegyzék összeállítása, s a forrásmunkák megszerzése — eredetiben vagy másolatban — a társaság gyűjteménye számára. A társaságnak valóban sikerül így gazdag forrásgyűjteményt létrehoznia, amit még külföldön található források jegyzékével is kiegészít. A régészeti gyűjtőtevékenység során nagymennyiségű régészeti lelet leírása kerül a társaság gyűjteményébe. Megindul ugyanakkor a gyűjtött anyag feldolgozása is: elhatározzák, részben meg is valósítják egyes vidékek, városok, vármegyék történetének monografikus feldolgozását, az önálló Erdély egyes korszakainak tudomá-

---

A többi szerzők közül Skerlecz a nemesség megszerzésének különféle módozatairól, Engel az Ilosvai-kódexről, Gottfried Kéler a nádori méltóságról kívánt írni. (OSzK. Kt. Fol. Lat. 50. f. 61.) Az intézetben tervezett egyéb művek felsorolása: Uo. f. 71. — Kovachich törekvésére, hogy az intézetet Széchényi égisze alatt fenntartsa, utal egy kis gyűjtemény címe, mely szerint az anyagot „collegit, indicibus providit et junctim edidit ex Instituto Széchényiano-Diplomatico-Historico M. G. Kovachich . . ." (OSzK. Kt. Fol. Lat. 93.)Furcsa, hogy ugyanebben a műben más helyen az „Ex Instituto Batthyaniano Diplomatico-Historico" szöveg szerepel.

[108] A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja. Szebenben. 1796. Az említett részt közli *Jancsó E.*: i. m. 192—197. l. Ezt a szövegrészt Aranka kéziratban is megküldte Kovachichnak: OSzK. Kt. Fol. Lat. 77. ff. 14—17.

[109] Ezek: Esterházy József, Koháry Ferenc, Szerdahelyi Pál, Majthényi László, Vay József (5 forintot fizetnek évente); Almásy Pál, Orczy László, Hadik János, Podmaniczky József, Darvas János, Cziráky, Széchen kamarai elnök (még nem fizettek, de jelentkeztek); Lendvay Márton, kamarai levéltáros, Pethő Jakab helytartósági tanácsos, Tallián expeditor, Mészáros Ignác, Kis István könyvkötő és maga Kovachich (tudós és levelező tagok). (Aranka levele Kovachichhoz. 1796. nov. 6. K. Lev. XIII. köt. ff. 34—35.)

nyos feltárását, terveket készítenek iskola- és nyomdatörténeti művek megírásához.[110] Több mint kétszáz kézirat — történeti, nyelvészeti és természettudományos egyaránt — készül el a társaság fennállásának másfél évtizede alatt, bár napvilágot csak csekély részük láthat.[111] A Kéziratkiadó Társaság munkájának pedig egyetlen nyomtatott eredménye az Eder József Károly szász történész által két kötetben kiadott két forrás: Somogyi Ambrus műve és Schaeseus Ruinae Pannonicae-jének első négy éneke.[112] Végül azonban az erdélyi társaságnak sem sikerül fenntartania magát: szervezeti kérdésekből fakadó ellentétek már 1798-ban belső válsághoz — Aranka lemondásához — vezetnek, s ettől kezdve, időnkénti újraéledések ellenére is, a társaság feltartóztathatatlanul hullik szét, míg 1806-ban működését végképp beszünteti.[113]

6.

Kovachich kísérlete az Institutum diplomatico-historicum létrehozására a magyar történettudomány első laikus szervezeti keretének terve néhány éves próbálkozás után megsemmisült. A vereség nem egyetlen csapás eredménye volt; számos tényező összműködése hozta létre.

A politikai viszonyok, amelyek, mint láttuk, 1794-ben az intézet további fejlődésének gátat vetettek, a jakobinus pör befejezte, az uralkodó körök nyugtalanságának lecsillapulta után sem változtak vissza a nemzeti irányú törekvések legalább némileg alkalmas talajává. Bár e törekvések 1794 előtt is, mint Mednyánszky szereplése mutatta, felébresztették egyes aulikusok gyanakvását, ezek nem voltak abban a helyzetben, hogy teljesen elfojtsanak minden ilyenirányú megmozdulást. 1794 után a helyzet megváltozik: azok a tudományos szervezkedések, amelyek azelőtt politikailag közömbösnek látszottak, könnyen tünhettek fel a rendszer iránt ellenséges színezetűnek, annál is inkább, mert minden tudományos társaság, olvasókör vagy folyóirat lazább vagy szorosabb szálakkal kapcsolódott olyan személyiségekhez, akik a jakobinus mozgalomban valamilyen fokban kompromittálták magukat. Ettől kezdve nem hallunk a magyar társaságok, olvasókörök működéséről sem. Nincs is szükség erőszakra: maguk a szervezők is bátortalanabbá lesznek, kedvüket vesztik, nincs erejük megküzdeni a nehézségekkel. Ennek a légkörnek egyik áldozata az Institutum is. Természetes, hogy ilyen körülmények között az állami pártfogás, hivatalos elismertetés gondolata is csak a jámbor óhajok közé tartozhatott.

[110] *Jancsó Elemér:* Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története (*Jancsó E.:* i. m. 11—89. l.) 54—59. l.

[111] Uo. 36. l. A társaság üléseiről készült jegyzőkönyvekben a következő történeti vonatkozások találhatóak (az 1797—1801 közötti évekből): adat a székely történet forrásanyagának összegyűjtésére irányuló tevékenységre (*Jancsó E.:* i. m. 227. l.); *Schlözer:* Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen c. munkájára írott cáfolat ismertetése (Arankától, uo. 266. l.); felszólítás történeti érdekű oklevelek, naptárak beküldésére, és felszólítás a két utolsó, török és francia háború szemtanúktól származó forrásanyagának összegyűjtésére (uo. 270. l.); Hunyadi János származására vonatkozó tanulmány megtárgyalása (uo. 308. l.).

[112] A két mű Scriptores rerum Transsilvanicarum cím alatt 1797-ben és 1800-ban jelent meg. A Kéziratkiadó Társaság céljaira még 1802-ben is 1845 Ft gyűlt össze, amit Edernek fizetnek ki másolási munkákért és a kiadásért. (Ld.: Adalékok az „Erdélyi Történetkedvelők Társasága" történetéhez. Közli Lukinich Imre. Irodalomtörténeti Közlemények, 1907. 493—499. l.) A sorozat 3. kötete csak 1840-ben jelent meg.

[113] *Jancsó Elemér:* Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története. 70—75. l.

A politikai viszonyokon túlmenően azonban: az intézet valóságos létrejöttének a társadalmi feltételei is hiányosak voltak. Ahhoz, hogy egy történelmi társaság rendszeresen működhessék, eredeti vagy másolati gyűjteményt, könyvtárat hozhasson létre, kiadványokat publikálhasson: elégtelen volt az a nem nagy összegű támogatás, amire a vagyonos rétegek egy kis köre hajlandónak mutatkozott. Megfelelő anyagi alap létrejöttéhez vagy néhány főúrnak kellett volna állandó, jelentősebb összegeket áldoznia, vagy a támogatók körének kellett volna a kialakultnál jóval szélesebbre kiterjeszkednie, — jellemző, hogy más eredetű anyagi alap megteremtése eszébe sem jut Kovachichnak. E korszakban a tudományos könyvkiadás általában is óriási nehézségekkel küzd; igényesebb művek főúri pártfogók vagy — a mecénásokat már lassan felváltó — előfizetők nélkül nem igen jelenhetnek meg; a társadalom fejletlen ahhoz, hogy a fejlődő tudományos irodalmat automatikusan eltartsa. Ha pedig már egyes művek megjelentetése is nehézségekbe ütközik, egy egész intézmény rendszeres működtetése — hasonló alapokon — az adott körülmények között valóban reménytelen vállalkozásnak látszik.

De nemcsak az anyagi támogatás hiányzik: csekély az aktívan bekapcsolódó munkatársak száma is. Bár az értelmiségi réteg kialakulása megkezdődött Magyarországon, a világi értelmiség tagjai többnyire nehéz helyzetben, anyagi gondokkal, mellőztetéssel küszködve nem tudnak közvetlen feladataikon túlmenő — sok esetben ismereteiket, szakértelmüket is meghaladó — s díjazással nem járó munkát vállalni. Az egyházi értelmiség kimagasló történész képviselői pedig, elsősorban a volt jezsuiták, korábbi ellentétek, a vállalkozás nemesi-ellenzéki színezete s Kovachich közismert jezsuitaellenessége folytán, távoltartják magukat az új vállalkozástól. A köznemesség jelentős részéből vagy az érdeklődés hiányzik, vagy pedig éppen a cél — az ismeretlen okiratok feltárása — riasztja el őket. Kovachich nemcsak megfelelő anyagi támogatásban nem részesül; a valóban bekapcsolódó munkatársak száma is elégtelen ahhoz, hogy a szervezett munka állandóvá váljék.

Egyoldalú lenne azonban az az álláspont, amely a sikertelenség okát csak külső tényezőkben keresné. A kedvezőtlen viszonyok között is több sikert hozhatott volna egy olyan vállalkozás, amely a reális lehetőségekkel és igényekkel jobban számot vet, s amelynek célkitűzései így szélesebb rétegeket mozgattak volna meg. Az egyik ilyen korlátozó tényező a szervezkedés kizárólagos latinnyelvűsége. Bár a történeti-jogi célkitűzés szükségszerűen csaknem kizárólag a latin nyelvű forrásanyaggal való foglalkozást írta elő, mégis, ha a vállalkozás nem ragaszkodik annyira mereven a latin nyelv kizárólagos használatához, talán sikerül olyan elemeket is bevonnia, amelyek szorosabban vett történeti és jogi érdeklődés nélkül is szívesen vállalkoztak volna egy a magyarnyelvűséget előmozdító megmozdulás támogatására. A másik belső korlát — annak ellenére, hogy, mint láttuk, ez éppen a vállalkozás újszerűségét is jelentette — Kovachich erős közjogi szemlélete. A történettudomány művelése, mint a nemzeti múlt feltárása, talán nagyobb mozgósító erőt jelenthetett volna annál az egyirányú — s a későbbiekben még beszűkülő — szemléletnél, mely legfőbb feladatának uralkodó és nemzet jogainak új adatok alapján történő megvilágítását tekintette, s mely az ilyenirányú tévedések eloszlatásával hivatását betöltöttnek is tekintette volna, a történettudomány terén mutatkozó minden más feladatot csak jóval kisebb súllyal említve, megoldásukat a távoli jövőbe odázva el. Amellett ez a szemlélet politikailag is veszedelmesnek látszott: aulikusokban és ellenzékiekben egyaránt felébredhetett az aggodalom: vajon az

új adatok által feltárt közjogi viszonyok az uralkodónak vagy a nemesi nemzetnek kedveznek-e majd?

Ehhez a problémához kapcsolódik az Institutum sikertelenségének még egy előidézője, s ez Kovachich személyével kapcsolatos. Az intézethez fűződő elgondolások, s mindaz, ami a közönség elé kerül, az ő egyéniségének bélyegét viseli magán; a munkatársaknak, úgy látszik, Kovachich nem kívánt beleszólást engedni a munkálatok elvi irányításába. S így amint Kovachich adottságai a vállalkozás latinnyelvűségét, érdeklődési köre közjogi irányvonalát adják meg, úgy túl sokat akaró, ezért olykor kapkodó, irrealitásokba tévedő egyénisége teszi a vállalkozást is irreálissá, olyan hatalmas, sokrétű feladatkört tűzve ki a meg sem alakult társaság elé, amely az adott körülmények között eleve sikertelenséget ígér. Ha az összegyűjtendő forrásanyag határait — akár történeti, akár közjogi téren mozogva — szűkebben vonja meg, s ha belőle csekélyebb számú kiadványt tervez: talán a kisebb feladatok lépésről-lépésre történő megoldása jobban sikerülhetett volna. Így néhány — bár jelentős mennyiségű anyagot feltáró — valóban értékes kiadványával szemben a meg nem valósított tervek légiója áll. Kovachich azonban a tervek embere volt; ez érdeme és hibája is volt egyben.

Az a körülmény, hogy az intézet Kovachich személyes vállalkozása, még egy vonatkozásban a fejlődés akadályául szolgált, s ez az, hogy személyének nem volt meg az a súlya, amely a nemesi társadalom szélesebb köreiben a vállalkozás iránt bizalmat ébreszthetett volna. Kovachich ekkor nem számít nemesnek; alsórangú, s pályáján nem haladó tisztviselő a kamarai levéltárnál. Korábbi vállalkozásai, mint a Merkur von Ungarn, nem arattak osztatlan sikert, sőt, konzervatív körökben — az ellene ekkor írott röpiratok folytán — inkább rossz hírbe keverték. Kísérlete, hogy 1790-ben a királykoronázásokról kiadott szöveggyűjteményét Lipót királynak ajánlja, ugyancsak balul üt ki, s ennek rossz hatását a nádor és az érsek pártfogása, úgy látszik, csak részben tudja ellensúlyozni. Ha törekvései megnyerik is olyan tudományos érdeklődésű főurak bizalmát, mint Széchényi vagy Skerlecz, olyan haladó gondolkozású értelmiségiek támogatását, mint Hajnóczy vagy Koppi, szélesebb körök csatlakozása egy általa irányított intézményhez az adott társadalmi-politikai viszonyok között nem várható.

Fentiektől sok vonatkozásban eltérő körülmények eredménye az erdélyi tudományos társaság hosszabb élete, sikeresebb működése. Itt a vezetőrétegek — a társadalom némileg eltérő irányú fejlődése folytán — nemcsak magukévá teszik Aranka kezdeményeit, de részt vesznek a megalakuló egyesületek életében is, sőt maga a gubernátor vállalja a vezetőszerepet. Emellett a sokoldalubb célkitűzések és a magyarnyelvűség szélesebbkörű társadalmi bázis megteremtését teszik lehetővé. Maga a Kéziratkiadó Társaság viszonylag keveset produkál, de a Nyelvművelő Társaság eredményesen iktatja célkitűzései közé a történeti anyaggyűjtés, feldolgozás munkáját is, s ez a munka itt sokkal inkább társasági tevékenység, mint Kovachich intézetében, ahol valóságos szervezet nem, csak munkatársak laza együttese képes kialakulni. Az intézményes támogatás hiánya, a társadalmi bázis által nyújtott reális lehetőségeken való tullépés, Aranka személyének (akire a szervezkedés itt is túl nagy mértékben épül rá) bizonyos korlátai azonban végül Erdélyben is a társaságok működésének megszüneséhez vezetnek.[114]

[114] Uo. 75—77. l.

Aranka György erdélyi társaságának nem elsősorban történettudományi működése ad jelentőséget. Legfőbb érdeme a nemzeti nyelv fejlesztésének ügyébe való bekapcsolódás és a társadalom ilyen irányú aktivizálása volt. A Nyelvművelő Társaság hatása közvetlenebb volt, mint Kovachich Institutumáé: kiindulópontjává vált a további hasonló irányú törekvéseknek.

Kovachich Institutumának, mint intézménynek, rövid élete, határozatlan körvonalai ellenére, szintén megvan a helye a magyar tudományosság nemzeti és polgári irányú fejlődésében. Ami a konkrét tudományos eredményeket illeti: bár a Kovachich után fennmaradt többszáz kötetnyi kéziratanyag nem (vagy csak meg nem állapítható hányadában) tekinthető az intézeti munka eredményének, az a 22 kötetnyi, az 1601-1765. évi országgyűlési iratok és naplók másolatait tartalmazó gyűjtemény, amelyet Kovachich az ország levéltárának ajánlott fel, nagyjából ezekben az években s az intézet céljaira felajánlott összegekből készült el. Hogy pedig az összegyűjtött egyéb anyag — amelyben az intézeti és azon kívül folyó munka eredményét szétválasztani lehetetlenség lenne — felhasználást is nyert: ez nemcsak Kovachich publikációiból tűnik ki, hanem a kortárs történészek műveiből, nyilatkozataiból, leveleiből is. A már említett Hajnóczy, Koppi, Engel, Simonchicz mellett Fessler, Horvát István, Johann Kriebel, Miller Jakab Ferdinánd, Schönvisner, Cziráky Antal, a román Sincai is támaszkodtak kiadványaikban, feldolgozásaikban kisebb vagy nagyobb mértékben Kovachich gyűjteményeire. Fejér György nagy oklevélkiadványa Kovachich anyagát nem használta ugyan, de Kovachich tervéről egy diplomatárium kiadására Kovachich halála után néhány évvel úgy emlékezik meg, mint vállalkozása közvetlen előzményéről.[115] Az utókor számára a gyűjtemény már inkább csak figyelemébresztő szerepet tölthetett be: a századforduló táján, sokszor másolatokból készített, sokszor hibás másolatok a XIX. század második felében meginduló nagyarányú publikációs tevékenységhez már nem jelentettek megfelelő alapot.

A társadalom nemzeti célokra történő megszervezésében Kovachich Institutumának szerepe, mint láttuk, viszonylag szűk körre terjedt ki. Ez a kör azonban a laikus értelmiségiek s a történetileg képzettebb egyháziak mellett a nemesség és főnemesség egyes tagjait is magában foglalta, s ez a korábbi helyzethez képest kétségtelen fejlődést jelentett: Kovachich olyan elemeket ébresztett rá a forrásanyag nemzeti és történeti jelentőségére, akik azt addig értéktelennek tekintették, vagy csak gyakorlati szempontból értékelték. Természetes, hogy ez a szerény eszközökkel megindított nagy vállalkozás csak igen részleges eredményeket hozhatott, de a maga keretei között mégis a nemzeti öntudat ébresztésére szolgált, — ha az érdeklődés felébresztése nem is járt feltétlenül együtt az Institutum munkájába való bekapcsolódással.

A Kovachich által felvetett tárgyköröknek a nemesi világnézetbe való teljes beilleszkedése ellenére az Institutum a polgári irányú tudományos fejlődésnek is egyik szerény láncszeme. Ha a tartalom nem polgári is, a szervezkedés jellege, a szakszerű tudományos munkamegosztás gondolata már nagyon is az. Bár a mecénások nagy szerepe a megmozdulásnak feudális jelleget látszik kölcsönözni, valójában Kovachich elgondolásában az egyházi és világi arisztokráciára csak az a feladat vár, hogy anyagilag és személyi súlyával támo-

[115] *Georgius Fejér:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Tomus Prodromus. Budae. 1829. XLVIII—XLIX. l. Hogy Sincai használta Kovachich anyagát román történeti anyaggyűjtéséhez: *Ilarianu A. Papiu:* Viet' a operele şi ideele lui Georgiu Sincai din Sinc'a. Bucureşti. 1869. 125—128. l.

gassa a tudósok munkáját mindaddig, míg az állami elismertetés és az állami támogatás feleslegessé nem teszi közreműködésüket. S ez a gondolat: egyedül az államtól függő tudományos munkaszervezet, a tudósok önálló, a hivatalnoki pályától független tevékenységi lehetősége — már nagyon is modern. Ebből az aspektusból nézve Kovachich Institutuma az első magyarországi kísérlet egy jellegzetesen értelmiségi, a tudomány embereinek létalapot nyújtó intézmény megteremtésére. Bár az intézmény célkitűzései között még nagy súllyal szerepel a feudális állami érdekek kiszolgálásának feladata, — a létrehívni kívánt szervezet motorja már nem ez, hanem egy nemzeti, s ennyiben modern tudományosság megteremtésének és felvirágoztatásának igénye.

Itt kell kiemelnünk azt a gondolatot is, melynek a köztudatba való bevitelén Kovachich az elsők egyikeként fáradozott Magyarországon, s ez a magyar kulturális élettel, tudományos teljesítményekkel való elégedetlenség gondolata. A magyar viszonyok ilyenirányú elmaradottságát Kovachich következetesen hangoztatja, rámutat a külföldi fejlődés eredményeitől való lemaradásunkra, s ezek elérését tűzi ki a szervezett tudományos törekvések egyik feladatául.

Bár hasonló irányú szervezett tevékenységet, talán éppen sikertelensége folytán, Kovachich Institutuma nem váltott ki (mindössze Aranka törekvéseinek irányát befolyásolta), bizonyos, hogy kísérlete egy történetkutató intézmény és történeti anyaggyűjtemény létrehozására hozzájárult ahhoz, hogy Széchényi Ferenc kulturális törekvései egy hungarika-könyvtár és kéziratgyűjtemény alapításában öltsenek testet. A XVIII. századi történeti kutatást lezáró jezsuita szintézisek megalkotása után holtpontra jutott fejlődést azonban Kovachich nem tudta megújítani; az Institutum tervében szereplő számos gondolatot sem ő maga nem bontakoztathatta ki, sem az utána következő nemzedék nem volt képes azokat a fejlődő viszonyoknak megfelelelően továbbfejleszteni és értékesíteni. Ennek ellenére a magyar történetírás problémái iránt érdeklődő kortársak előtt Kovachich úgy szerepelt, mint egy nagy, nemzeti irányú törekvés szimbóluma és úttörője.

E közvélelményt Skerlecz Miklós fejezi ki Kovachichhoz vállalkozása kezdetén intézett lelkesítő-megnyugtató leveleiben.[116]

[116] 1791. febr. 6-án kelt levelében Skerlecz azt magyarázza Kovachichnak, hogy Magyarországon a tudományos működés mindig ártalmára volt a hivatali karriernek. Mégsem tanácsolja azt, hogy hagyjon fel a tudományos munkával, de azt is lehetetlennek tartja, hogy egy pártfogó segítségével Kovachich csak a tudományoknak éljen. Mindenesetre törekedjék arra, hogy hivatalában előbbrejusson. „Verum una animum tuum supra vulgarem, de splendore civilium dignitatum opinionem ita eleves, ut illum, qui adversa licet fortuna, patriae suae facem scientiae accendere pergit, supra omnes, aut mechanicos tantum magistratus, aut fundatum in sola vulgi opinione dignitatum splendorem positum putes." Figyelmezteti Kovachichot, hogy tudományos működésével örökös hírnévre tehet szert, míg a hivatalnokokat hamar elfelejtik. Az írók ne a jelent, hanem az utókort tartsák szem előtt (K. Lev. VII. köt. ff. 61—62). — 1792. szept. 8-án — gyakorlati tanácsok mellett, s figyelmeztetve Kovachichot, koncentrálja erőit néhány fő feladatra, mert az utókor nem tervezett, hanem befejezett művei alapján fogja megítélni — így ír: „Facis tu jam hactenus epocham: confixisti enim cornicum oculos: ostendisti, quod ad scribendam utiliter patriam historiam non sufficiat umbratilis, qua sola scriptores nostri hactenus gaudebant, eruditio: quod ad juris scientiam non sufficiat usus forensis: quod ad gerenda graviora negotia satis non sit possidere technologiam dicasterialem, sed quod ipsi fontes petendi sunt, nimirum diplomata, acta diaetalia, publici tractatus. — Compone tantum animum tuum ad tranquillitatem. Suffoca omnem capessendae vitae ambitiosae cogitationem. Praemium laborum tuorum non a praesenti, sed a futuris generationibus exspecta. Si vel collectiones, quas inchoasti, absolveris, premet atra

7.

Az Institutum kéziratgyűjteményének eladása nem jelenti azt, hogy Kovachich egyszer s mindenkorra lemond tudományszervező kísérleteiről. Bár a további tervek a megvalósulásnak még kezdetleges stádiumába sem jutnak el, mégis érdemes befejezésül röviden áttekinteni felettük. Nemcsak Kovachich fáradhatatlanságának és — a tervek túlméretezettségének ellenére is meglevő — céltudatosságnak bizonyitékai ezek, hanem annak a társadalmi-eszmei közegnek jellegére vonatkozóan is tanulságosak, amelyben elhangzanak: hogyan vált ez a közeg érzéketlenné az iránt, ami néhány évvel korábban még mozgásba hozó lendületet jelentett számára.

1797 után Kovachich igyekszik levonni a sikertelenség tanulságait, s új utakat keres, hogy terveit, legalább átdolgozott formában, megvalósítsa. 1797-ben adja ki a Scriptores minores című gyűjteményes kötet bevezetőjeként a Series chronologica diariorum című jegyzéket, melyben 365 magyar történeti — nagyrészt kiadatlan — országgyűlési és egyéb diáriumot sorol fel, az eredeti vagy az általa ismert másolat lelőhelyének megadásával. A jegyzéket Bánffy György gubernátorhoz intézett hosszabb bevezetés előzi meg, mely egyfelől a Bánffy által támogatott erdélyi tudományos szervezkedést ünnepli, másfelől felhívja a figyelmet a hazai ügyek ismeretének szükségességére az állam szempontjából: műveltség nélkül az állam nem állhat fenn sokáig, s a polgári társadalmat és a nemzeteket művelt elmék sokasága, nem az erőszak kapcsolja össze. Csak művelt nép érti meg, hogy a törvények nem a szabadság elárulását jelentik, hanem éppen a szabadságban való megtartásra szolgálnak. Ezért szükséges a hazai múlt ismerete, elsősorban a közügyeket intéző személyek számára, főleg az állam helyzetét illetőleg.

Az a feladat, ami e téren a tudósokra vár, meghaladja egy ember erőit. A szándékot, az erőket össze kellene fogni, hogy a nemzeti kultúra magasabb fokára hághassunk. E nagy feladathoz kíván hozzájárulni Kovachich a magyar múltra vonatkozó források egy részének, a diáriumok jegyzékének feltárásával. Szélesebbkörű feladatok megoldásához tudós férfiak együttműködése lenne szükséges, s olyan magán- vagy nyilvános könyvtár, melyben a magyar történelem és a magyar tudományosság minden nyomtatott és kéziratos forrása meghatározott rendben a tudósok rendelkezésére állana, hogy ne a források feltárásával kelljen munkájukat megkezdeniök. (Az Egyetemi Könyvtár s az eddig nyilvánossá tett egyházi könyvtárak könyvanyaguk jellegénél fogva nem ezt a hivatást töltik be.) Ő maga kísérletet tett arra, hogy ilyen intézmény alapjait megvesse, de gyenge anyagi erői kimerültek, mielőtt a hivatalos figyelem ráterelődött volna próbálkozására. Kérdés, van-e egyáltalán remény arra, hogy hasonló vállalkozás állami támogatásban részesüljön. Magánkezdemények azonban történnek ebben az irányban, elsősorban Széchényi Ferenc napról-napra gyarapodó hungarica-könyvtárában.[117]

---

oblivio omnia modo magnificorum, illustrissimorum et excellentissimorum nomina, quando tuum omnium litteratorum sermonibus celebrabitur: quando dicetur, primus Kovachich ad solidam publicarum scientiarum cognitionem viam stravit; primus aperuit campum, in quo et politicus, et jurista, et historicus industriam suam utiliter possit exercere: primus superficialia hominum, a studiis his e vitae suae instituto alienorum opera prostravit. Verum ut id eveniat, coeptas a te collectiones absolvi prorsus necessum est." (K. Lev. VIII. köt. ff. 139—140.)

[117] Series chronologica diariorum. 1797. 24, 90—98. l.

Kovachichnak ez az áttekintése nemcsak az Institutum továbbviteléről való lemondást ismeri be, hanem arra is utal, hogy a további fejlődést hungarika-könyvtár létesítésével látja lehetségesnek. A törekvés hangsúlyát növelendő saját kezdeményezését is — melynek pedig egyáltalán nem volt könyvtáralapítási jellege — besorolja egy óhajtott könyvtáralapítás előzményei közé. Az egybekapcsolásnak ez a szándéka mutatkozik meg a következő években Széchényi könyvtáralapító terveit befolyásolni igyekvő ténykedésében is: nemcsak az új intézmény elnevezését illető javaslatában (a könyvtárnak az Institutum Historico-Diplomaticum Széchényiano-Nationalis, illetve Széchényiano-Regnicolaris nevet ajánlja[118]), hanem a könyvtár célkitűzésére vonatkozó elgondolásában is. Javaslata szerint a könyvtár csak a tartalmilag is magyar vonatkozású anyagot gyűjtené; fő könyvtárosának történeti és közjogi képzettséggel kell rendelkeznie, hogy az udvar vagy a kormányzat részére jogi és történelmi kérdésekben felvilágosításokat adhasson. Ez lenne éppen a könyvtár egyik legfőbb feladata. Emellett természetesen minden tudós szabadon kutathatna anyagában, aminek eredményeként sok előítéletet, a közbizalomnak, sőt a közigazgatásnak útjában álló akadályt lehetne eloszlatni. A könyvtárat egyébként Kovachich csak az első lépésnek tartja egy létesítendő Universale Institutum culturae nationalis felé, mely a természetrajz, ipar, mezőgazdaság, numizmatika, festészet, szobrászat produktumainak összegyűjtésére és bemutatására szolgálna.[119]

Hogy Széchényi Ferenc könyvtáralapítása során nem vette teljes mértékben figyelembe Kovachich javaslatait, ennek oka feltehetőleg a könyvtár célját s egyes részletkérdéseket illetőleg közöttük fennálló véleménykülönbség, részben a személyi elhidegülés lehetett.[120] A könyvtáralapítás évében így Kovachich — Széchényitől teljesen függetlenül — emlékirattal fordul a nádorhoz, melyben a Széchényi által megvetett alapok továbbfejlesztését javasolja, anélkül, hogy világosan kifejezésre juttatná, új létesítményre vagy Széchényi alapítványának módosítására gondol-e.[121] Az állam- és jogtudományi ismeretek szükségességének hangoztatása után áttekint a magyarországi könyvtárak felett, s leszögezi egy hazai anyagot őrző könyvtár állami erőkkel való létesítésének és fenntartásának szükségességét. A könyvtár fő célja, mint a korábban ismertetett tervezetben is, az hogy az anyag hivatalos, hatósági használatra rendelkezésre álljon, valamint a tudományos használat biz-

[118] Kovachich levele Széchényihez. 1801. nov. 28. Fogalmazvány. OSzK. Kt. Fol. Lat. 2563. ff. 1—2. Ehhez a levélhez Kovachich egy Cogitationes de modo offerendi Bibliothecam pro Regno c. iratot csatolt, felsorolva azt a tízféle iratot, melyeknek kibocsátását a könyvtár alapításához szükségesnek tartja (alapítólevél, felszólítás a rendekhez és minden lakoshoz az intézmény támogatására, instrukciók stb.). Uo. ff. 13—14.

[119] Cogitationes pro plano erigendae Bibliothecae Nationalis. OSzK. Kt. Fol. Lat. 2565. Ismerteti *Kollányi F.*: i. m. 41—45. l. Utóbb egy Széchényihez intézett levélben Kovachich felsorolja az intézmény Budán vagy Pesten történő elhelyezésének indokait. (Ismerteti *Kollányi F.*: i. m. 57—58. l.)

[120] Vö. *Kollányi F.*: i. m. 53—56. l. Széchényi folyamodványa könyvtáralapítás engedélyezéséért: uo. 59—65. l.; az alapítólevél: uo. 77—78. l.

[121] OSzK. Kt. Fol. Lat. 144. Később Kovachich azzal indokolta Széchényi alapításával csaknem egyidejű tervezete elkészítését, hogy Széchényi terveiben nem vette figyelembe az ő javaslatát, mely szerint az új intézmény és az egyetemi könyvtár között nem szabad kapcsolatot létesíteni. Ezért látta jónak leírni nézeteit egy, az egyetemi könyvtárral semmiféle kapcsolatban nem álló intézményről (OSzK. Kt. Fol. Lat. 118. ff. 127—142). Az érvelés sántit; Széchényi alapításának az egyetemi könyvtárhoz nem volt lényeges köze.

tosítása. A magyar és magyar vonatkozású könyvek, kéziratok, pénzek, érmek, arcképek gyűjteményének Kovachich ismét az Institutum Historico-Diplomaticum Regni Hungariae elnevezést ajánlja. A legfelsőbb felügyeletet a könyvtár felett a Helytartótanács látná el. A gyűjtemény forrásai: két példányban beszolgáltatandó kötelespéldány a Magyarországon megjelent sajtótermékekből; a fiscushoz jutott könyvek; Hevenesi, Pray, Kaprinay gyűjteménye — melyeket egyelőre az Egyetemi Könyvtár őriz —, más könyvtárakból megszerzendő hungarika-anyag, Kollár Bécsben őrzött kéziratgyűjteménye, ajándékozás, vétel. A költségek fedezésére gyűjtés útján pénzalapot kellene létrehozni. A könyvtár élén álló praefectus egyben az ország diplomatikai és statiszkai történetírója lehetne.[122]

Az emlékirat visszhang nélkül marad; Széchényi könyvtáralapítása mellett hasonló újabb intézményre nincsen szükség. Kovachich azonban nem adja fel a küzdelmet: már a következő évben újra foglalkozni kezd a tudományszervezés problémáival. Kéziratban maradt, töredékes fogalmazványában áttekint korábbi törekvésein, s védi magát azok ellen a támadások ellen, melyek szerint őt munkálataiban az anyagi haszon keresése vezeti. Vádlói, írja Kovachich, nyilván a Széchényivel 1797-ben kötött szerződésre gondolnak.[123] Holott ő e szerződésből kifejezetten kivette az országgyűlési iratok gyűjteményét, amelyet pártfogói költségén készített, s ezen felül is a vételár nagy részét további munkálatokra fordította. A másoltatás, a publikálás igen nagy költségeket emészt fel, s ráadásul munkái nagy részét ingyen osztotta szét. Törekvései nem ébresztettek kellő figyelmet, állandó és mindenirányú — személyi, anyagi, időbeli, tudományos — nehézségekkel kellett küszködnie. Munkáinak kiadását most előfizetők gyűjtésével szeretné biztosítani, s egyben felhívja a tudósokat, csatlakozzanak törekvéseihez, hogy végre formális tudományos társaság jöhessen létre.[124]

E fiókban maradt tervezet helyett Kovachich 1804-ben terjedelmes Nunciumot bocsát ki a haza nemeseihez és minden polgárához (1792-ben még valamennyiöket polgárnak nevezte!) „tudományos gyűjteményeiről és dolgozatairól, melyekkel a magyar dolgok őszinte ismeretét diplomatikai-

[122] Ugyanakkor Kovachich két további tervezetet is benyújt. Az egyik az ország levéltárának megújítását javasolja az országgyűlési dekrétumok és más közjogi akták országos méretű összegyűjtésével (Fol. Lat. 145.); a másik a Corpus Juris új kiadására vonatkozik (Fol. Lat. 143).

[123] A Széchényivel kötött megállapodás az apja könyvtárát nagymértékben gyarapító Teleki Lászlónak sem tetszett. Teleki 1802-ben írt levelében Kovachich lépését elsietettnek nevezi; félő, hogy gyűjteménye ismét eltűnik majd a kutatók elől. A kéziratokat ő is szívesen megvette volna könyvtára számára, mely nyitva áll a kutatásnak (1802. júl. 17. K. Lev. XVIII. köt. f. 30). Teleki, úgy látszik, még nem tud ekkor Széchényi könyvtáralapításáról. Teleki a következő évben úgy nyilatkozik, hogy szívesen megvenné Kovachich újabb gyűjtését (K. Lev. XIX. köt. f. 73. Schedius levele), Kovachich azonban ezt később a nádornak, ill. valójában a Széchényi Könyvtárnak adja el. — Kovachich későbbi felhívásainak sikertelenségéhez kéziratai eladásának híre valóban hozzájárulhatott, mint ez Engel egy leveléből is kitűnik: „Metuunt, si Te pecunia juvaverint, ne Tu deinde manuscripta ista pecunia conquisita iterum C. Széchényio, vel alterui alicui vendas." (K. Lev. XIX. köt. ff. 57—58.) A vád alaptalan; mint láttuk, a nem nagy összegű támogatás értékében, vagy azon felül is készíttetett másolatait Kovachich ingyen engedte át a levéltárnak.

[124] De scopo et statu Instituti Juridico-Diplomatico-Historici Inclyti Regni Hungariae. K. n. [1803 k.] OSzK. Kt. Fol. Lat. 115.

jogi-történeti intézetéből napfényre hozni törekszik".[125] Bevezetőül részletesen ismerteti eddigi törekvéseit, terveit és kiadványait. Eddig 748 nyomtatott ívet publikált, a Supplementum ad Vestigia Comitiorumot az egyetemi nyomda, a a többit, 1000-1000 példányban, összesen 7776 Ft értékben, saját és pártfogói költségén. Ennél is többet költött azonban utazásokra, levelezésre, kéziratok megszerzésére, írnokokra, s fáradozásaival a hazai dolgok megismertetésére a civilis doctrina területén a sok nehézség ellenére még most sem hagyott fel.[126] Jogtörténeti, oklevéltani és történeti forráskiadványok és dolgozatok (valójában ez utóbbiak között is sok az anyagfeltáró munka) részletes jegyzékét adja elő, melyekhez az anyaggyűjtést már megkezdte, sőt egyesekkel készen is áll. A jogi gyűjtemények tárgyköre az új Corpus Juris-szal, valamint a tárnoki jog emlékeivel kapcsolatos kiadványok, a magyar közjog kódexe, a joggyakorlat emlékeinek gyűjteménye. A diplomatikai kiadványok között a diplomatarium universale mellett ugyancsak országgyűlési iratok gyűjteményei, levélgyűjtemények szerepelnek, valamint egy Atlas sphragistico-heraldico-genealogicus Nobilitatis Hungaricae részletes terve. A történeti gyűjtemények: kiadatlan elbeszélő forrásművek kiadása, pénztörténeti anyaggyűjtés. A jogi dolgozatok között első helyet foglal el a Subsidia pro historia legislationis in Hungaria címen tervezett és írni kezdett nagyszabású mű. Emelett szerepel a magyar jogtudomány története, a törvényekre vonatkozó kiadványok, a szokásjog forrásanyagának feltárása s a tervezett forráskiadványokhoz tartozó kiegészítő apparátusok. Diplomatikai dolgozatok cím alatt Kovachich az oklevélgyűjtemény bevezetését, országgyűlési iratok repertóriumát, a nyilvános tárgyalások régóta tervezett jegyzékét sorolja fel, valamint további kiegészítést Vestigia Comitiorum-ához. Történelmi dolgozatok: kéziratos források jegyzéke, közigazgatástörténet, a személynöki hivatal története, Magyarország történeti földrajza, az országgyűlésekre vonatkozó elbeszélő szövegek gyűjteménye, a comeseknek nevezett réteg története.[127]

Mindezek után Kovachich jellemzi a magyarországi könyvkiadás szegényes lehetőségeit, s ünnepli a mecénásokat, akik eddig művei kiadását elősegítették. A továbbiakban állandó előfizetők révén szeretné munkáit megjelentetni, s a városok, vármegyék támogatását kéri előfizetők szerzéséhez, művei szétosztásához. Reméli azonban, olyan pártfogók is akadnak majd, akik abban fogják segíteni, hogy Institutum-át állandó nemzeti tudományos társasággá fejleszthesse; s olyanok is, akik levéltáraikból, gyűjteményeikből forrásanyaggal fogják támogatni. Különösen azokhoz fordul, akiknek tudományos anyaggyűjtés már a birtokukban van. Szívesen mozdítja elő már kész művek megjelentetését, s szívesen engedi át félig kész gyűjteményeit azoknak, akik vállalkoznak befejezésükre. Ha a kölcsönös bizalom szorosabb kapcsolatokat szülne: rövid idő alatt hivatalosan is elismert tudományos társasággá alakulhatnának.[128]

[125] Nuncium ad excelsos Regni Hungariae proceres et universos patriae cives de collectionibus et lucubrationibus literariis . . . Budae. 1804. 112. l. Az Institutum elnevezés fenntartását némileg indokolja az a körülmény, hogy Kovachich ekkor is egy állandó munkatársat tart maga mellett, Gheorghe Sincai román történetíró és forrásgyűjtő személyében. Sincai írja Kovachich nevében a kiadványokkal kapcsolatos leveleket, s mint a „Musei Juridico-Diplomatico-Historici director" írja magát alá (K. Lev. XX. köt. f. 182).

[126] Nuncium . . . 17—18. l.

[127] Uo. 20—83. l.

[128] Uo. 84—112. l.

Ez a teljesen eredménytelen felszólítás az utolsó jele annak, hogy Kovachich az Institutum felszámolása után is gondol a széleskörű történeti és jogi kutatások szervezett kereteinek kialakítására. 1807-ben kiadott Lineamenta apparatuum diplomatico-historico-literariorum circa Corpus Juris Hungarici című tervezete már csak a Corpus Juris új kiadására s az ezzel legszorosabban összefüggő munkálatokra szorítkozik, tudományos társaság helyett pedig csak az országgyűlés alkalmával létrehozandó anyagi alap gondolatát veti fel, melynek kamatai művei kiadására szolgálhatnának.[129]

A társaság gondolata még egyszer, 1814-ben vetődik majd fel Kovachich tervezetei között, de célját, jellegét tekintve már egészen átalakulva. Az Erdélyben kutató, az ottani elevenebb nemzeti szellemtől megérintett Kovanchich egy magyar bibliográfia és szótár tervét készíti el, s ezek létrehozására — a jelen viszonyok között, mint írja, amikor szabályszerű tudós társaságra nem lehet gondolni sem — egy laza tudós-szövetséget javasol, úgy látszik, csak Erdély területéről, papokból, tanárokból, tisztviselőkből, tanítókból, jegyzőkből. Ezek állítanák össze közös munkával a könyvjegyzéket, addig köröztetve azt városok, könyvtárak, iskolák, magánosok között, míg a teljességet el nem éri; részben e jegyzék alapján, részben a nép ajkáról kellene összeállítani a magyar szókincs lehető legteljesebb gyűjteményét.[130] Eredményt, mint a korábbiak sem, ez a tervezet sem ér el.

Tudományos társaság létesítésére vonatkozó kísérleteivel párhuzamosan Kovachich egy másik vasat is tart a tűzben. Arra az esetre, ha a történettudomány művelésének intézményesítésére irányuló törekvése nem járna sikerrel, legalább saját történetkutatói helyzetét szeretné megszilárdítani. Először, mint láttuk, 1788-ban fordult az uralkodóhoz a királyi történetírói cím elnyeréséért. Ezt a kérelmét még ötször ismétli meg (1794-ben, 1801-ben, 1803-ban, 1807-ben, s egy kelet nélküli kérvényben), eredménytelenül. Holott ezekben a kérvényekben igyekszik minél lojálisabb színben feltünni; a tervezett munkálatok a kérvények beállításában az uralkodó jogainak megvédésére szolgálnának. A kérvényekhez csatolt kinevezési okmány- és utasítástervezetekből kiderül azután, hogy e megbízatás elnyerésével is saját tervei végrehajtását kívánja lehetővé tenni. A királyi történetíró feladata ezek szerint a magyar történelem, diplomatika, jog tanulmányozása lenne, mégpedig elsősorban az állami és közjog megvilágítása eredeti forrásokból. Ecélból fel kell keresnie az ország levéltárait, — az állami hatóságok alá rendelt levéltárakba való belépésre természetesen engedélyt nyerne, de magánjogi vonatkozású anyagban nem lenne szabad kutatnia. El kell készítenie egy rendszeres magyar közjogot és egy közjogi forrásgyűjteményt, s minden statisztikai és közjogi kérdésben köteles az uralkodó számára történetileg indokolt véleményt adni. Az egyik tervezet szerint feladata az is, hogy a kutatásai során talált, az érintett tárgykörökbe vágó iratokat lemásoltassa, vagy legalább lelőhelyüket feljegyezze. Magánkézben levő közérdekű iratokat meg is vásárolhat az ország levéltára részére. Minthogy pedig e feladatok meghaladják egy ember erőit, legyen szabad megfelelő képességű és jellemű személyeket — esetleg, ha felnő, saját fiát — ugyan-

[129] Lineamenta . . . Budae. 1807. 54—55. l.

[130] Plánum egy tökélletes magyar bibliográfia és szókönyv iránt. Kolozsvár. 1815. Szerzőként Kovachich mellett vele utazó fia, József Miklós is szerepel. A tervet Kovachich Döbrenteinek adta át, a latin szöveget Gyarmathy Sámuel fordította magyarra. A kinyomatás költségeit Wesselényi Miklós vállalta.

erre a szolgálatra előkészítenie, hogy legyen, aki halála után folytathatja munkáját.[131]

Bár Kovachichnak ezek a tervei, melyekben saját személyével kívánja az Institutumban kifejtett célok megvalósításának intézményességét biztosítani, még teljesebb eredménytelenségbe fulladtak, mint az intézet megteremtésére irányuló kísérletek, néhány év múlva mégis lehetővé válik majd számára, hogy eljusson az ország számos levéltárába, s ha nem is a magyar közjog egészére, de egyes részeire anyaggyűjtő munkát végezhessen.[132] S ha társaságot semmiféle formában nem sikerült is létrehoznia: élete utolsó évtizedében úgy érezhette, hogy fiában s néhány fiatalabb tudósban — elsősorban Horvát Istvánban — munkássága folytatókra talált. Az öreg Kovachich már nem érte meg, hogy a reformkor kibontakozásával mindkettőjük tudományos pályája más irányba kanyarodott el, s hogy nagy kísérlete a magyar közjog történeti forrásbázisának feltárására befejezetlen, torzó maradt.

S természetes is, hogy így történt. Kovachich koncepciójának megvalósulására egyedül a kilencvenes évek első éveinek politikai talaján nyílott volna lehetőség — a már ismertetett gátló körülmények s 1794 tragédiája megakasztották ezt a fejlődést. A további években a korszak haladó követelményeinek alakulása s Kovachich egyéni fejlődése egymástól bizonyos vonatkozásokban egyre inkább távolodó utat futnak be. A Kovachich által a magyar történettudomány elé ekkor tűzött feladatok egyre kevésbé jelentenek a ha még nem is polgárosodó, de már a kapitalizálódás útján megindult nemesség s a magyarnyelvűség útjára rátalált értelmiség számára mozgósító erőt. Míg Kovachich élete utolsó évtizedében elgondolásai egyes részletei iránt még van érdeklődés — mint ezt a tizes évek fordulóján írott röpiratainak nagy sikere fogja majd megmutatni — halála után ezek a problémák már elavultnak tünnek az új problémákkal szembekerülő nemesség és értelmiség körében. A feudális monarchiának viszont, ellentétben a XVIII. század második felével, a XIX. század elején már nincsenek történeti ideológiai igényei, vagy amennyiben vannak, ezeket Piringer, Gustermann, s nem egy Kovachich-formátumú jogtörténész képes kielégíteni. Arra végül, hogy tudományos koncepcióit valamilyen módon a csíráiban megjelenő polgárosodás politikai ideológiájának igényeihez kapcsolja, nemcsak maga Kovachich nem képes; e fejlődés nem érkezett még el arra a fokra sem, hogy történeti-ideológiai álláspontját megformulázza, még kevésbé arra a fokra, amelyen az ideológiai tényezők az intézményesítést megkövetelnék, s a társadalmi tényezők ezt lehetővé tennék. Végül is azokra a forrásokra, melyeknek feltárását Kovachich politikai és tudományos lelkiismerete szerint pályája egész során át annyi lelkesedéssel s hihetetlen szívósággal szorgalmazta — s melyeknek egy részét még mai tudományosságunk is nélkülözi — az adott pillanatban senkinek sincsen szüksége. S amikor Kovachich halála után két évtizeddel egy lényegében polgári tudományosság intézményes művelése az akadémia alapításával megindul: ez a nemzeti fejlődés nyelvi — a történeti és közjogi kísérleteknél magának mélyebb medret ásott — áramlatába fog kapcsolódni.

[131] E kérvények és tervezetek a fenti gondolatokat kisebb-nagyobb változtatásokkal tartalmazzák, s az uralkodó érdekeinek védelmére irányuló készséget is változó hangsúllyal adják elő. Fogalmazványaik: OSzK. Kt. Fol. Lat. 87. ff. 39—48., Fol. Lat. 100. ff. 62—65., Fol. Lat. 141. ff. 28—30, 47—48.

[132] Ld. erre vonatkozólag Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején c. cikkemet; Levéltári Közlemények, 1966. 63—112. l.

Е. В. Виндиш:

Мартон Дьёрдь Ковачич и первые попытки организации научной деятельности в Венгрии

Резюме

Статья знакомит с организаторской деятельностью Мартона Дьёрдя Ковачича (1744—1821), наиболее выдающегося собирателя венгерских источников и организатора научной деятельности своего времени.

Автор статьи в введении останавливается на своеобразных чертах развития национальной научной мысли во второй половине XVIII столетия, которая являлась важным фактором в процессе превращения венгерского народа в нацию. В частности, говорится о превращении научной мысли в светскую, а также о том, что в этот период национальная научная мысль развивалась в научных обществах. Дается краткий перечень недолговечных научных обществ этого периода, а также предложений, направленных на создание таких обществ, прежде всего обществ, имевших целью развитие исторической науки. Подъему исторических наук мешало однако не только отсутствие организационных рамок, но и разбросанность источников для научных исследований по всей территории страны, в семейных, церковных, муниципальных и других архивах.

Ковачич был намерен преодолеть оба эти недостатка. Кончивший университет, работав вначале в университетской библиотеке, затем в столице, в архиве палаты в небольшой должности, Ковачич старался как сторонник идей императрицы Марии Терезии и императора Йожефа II распространять идеи просвещения. Однако под влиянием политического движения, развернувшегося в Венгрии в последний период господства Йожефа II, он присоединился к дворянской оппозиции и приступил к раскрытию источников венгерской истории, в частности истории права.

Попытку организации работы по раскрытию источников он сделал в 1791 году. Он опубликовал две обширные работы, в которых он детально изложил свои соображения относительно создания крупного сборника документов, а также подготовки к печати изданий этих материалов (сборника грамот, сборника документов государственного собрания, издания нового кодекса венгерских законов и др). Создаваемый институт просил материальной поддержки со стороны аристократии и высшего духовенства, его сотрудниками были бы ученые. Эти проекты являются важными документами, свидетельствующими о возникновении первого в Венгрии светского подхода к истории, а также о стремлении создать подлинную историческую науку. Одновременно с этим и в Трансильвании организовалось общество с целями, во многих отношениях аналогичными с этим: член апелляционного суда Дьёрдь Аранка создал общество по культуре речи и по народному образованию, при котором работало общество по публикации исторических источников.

Призыв Ковачича не оставался без отклика: в течение нескольких лет многочисленные дворяне и епископы, а также и другие священники оказывали денежную поддержку, и немало дворян и интеллигентов обещало свое научное сотрудничество. По инициативе Ковачича сделали копии многочисленных документов — в первую очередь государственного собрания, — и сборник сделался доступным для исследований. Развитие прекратилось в результате раскрытия заговора якобинцев в 1794 году: поскольку преобладающее большинство участников почина Ковачича являлось сторонниками более радикальных политических направлений (в статье дается анализ их общественно-политических взглядов), и поскольку расправа с якобинским движением покончила и с чисто культурными организациями, общество ликвидировалось прежде чем оно фактически создалось. Общество в Трансильвании существовало дольше, работало более организованно, однако в начале XIX столетия и последнее прекратилось.

В статье дается анализ причин неудачи общества, которые автор видит — помимо событий 1794—1795 годов — в неудовлетворительности участия общественности, в том, что организация вела работу исключительно на латинском языке, а также в исключительном господстве в работе общества государственно-правового подхода, хотя и на уровне данного периода. Несмотря на это Institutum diplomatico-historicum рассматривается как важная попытка в развитии венгерской национальной научной мысли, а также, с учетом требования научности его работы и того, что работа направлялась на организацию деятельности интеллигенции, и в буржуазном развитии научной мысли.

В заключительных главах статьи автор знакомит читателей с судьбой сборника Ковачича и с дальнейшими многочисленными починами ученого, направленными на организацию научных исследований в области истории и истории права Венгрии. В изменившейся политической атмосфере однако эти попытки, которые в ходе развития постепенно отживали свой век, оставались без всякого успеха.

É. V. Windisch:

Márton György Kovachich et les premières tentatives pour l'organisation des sciences historiques en Hongrie

Résumé

La présente étude décrit cette éminente activité que Márton György Kovachich (1744—1821) avait déployée comme collectionneur de sources documentaires et organisateur des sciences historiques en Hongrie.

En guise de préambule l'auteur de l'étude brosse un tableau sur l'essor du caractère national des sciences développées dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, essor ayant constitué un facteur important dans le processus de devenir nation hongroise. Il n'omet pas de décrire le cours de laïcisation des sciences et souligne qu'à l'époque ces sciences de caractère national s'étaient diffusées au travers de différentes sociétés. Il passe en revue les associations — encore qu'éphémères — de l'époque et expose les projets qui visaient à les organiser. Parmi ces sociétés il met l'accent sur celles qui s'étaient proposé d'encourager la culture de la science historique. Cependant le progrès de cette dernière ne se trouva pas entravé uniquement du fait du manque des cadres organisationnels; le dispersement dans tout le territoire du pays — aux archives de famille, ecclésiastiques, municipales — des documents fondamentaux d'histoire en fut un second obstacle où se heurtait son épanouissement.

Kovachich désirait rémédier à ces deux lacunes. Universitaire, occupant un modeste poste à la bibliothèque de l'université, puis dans la capitale aux archives de la Chambre, adepte des idées thérésiennes et josephinistes Kovachich s'employait au début à diffuser l'esprit des lumières. Cependant sous l'effet du mouvement politique commencé sous le règne de Joseph II et élargi à la diète de 1790 il adhéra à l'opposition nobilitaire et se mit à mettre au jour les sources fondamentales de l'histoire hongroise en général et plus particulièrement celles de l'histoire juridique.

Ce fut en 1791 qu'il essaya d'organiser le travail d'exploration. Il édita deux volumineux ouvrages dans lesquels il décrivit en détail ses conceptions qui avaient trait à la collection de cette immense matière englobant les copies de documents; il avança des suggestions quant aux publications à rédiger à la base de ces documents (recueils de chartes, éditions d'écrits parlementaires, publication d'un nouveau recueil des lois hongroises etc.). L'Institut avait recours au soutien matériel du haut clergé et de l'aristocratie, ses collaborateurs auraient été des savants. Ces projets sont autant de témoignages attestant pour la première fois l'existence de la conception laïque de l'histoire en Hongrie, ainsi que les efforts visant à développer une science historique conforme aux exigences. Simultanément on assiste en Transylvanie à l'organisation d'une société qui sous maints rapports accusait de traits semblables avec la première: György Aranka, magistrat du Tribunal civil y établit une société pour la culture de la langue et du peuple, auprès de laquelle fonctionnait une autre ayant pour tâche l'édition des sources historiques.

L'appel de Kovachcich n'était pas sans enregistrer du succès: nombreux étaient les nobles, les évêques et les prêtres qui le firent pendant des années bénéficier de leur appui matériel, nombreux étaient les nobles et intellectuels qui lui promirent leur collaboration. Cependant le complot jacobin de 1794 coupa court à ce développement. Étant donné que la majorité des participants se recrutèrent parmi les adeptes des tendances politiques plus hardies (l'étude soumet en effet à l'analyse leur appartenance sociopolitique) et puisque la répression qui suivit l'éclatement du mouvement mit entrave à toute organisation, même à celle de nature culturelle, la société cessa de fonctionner dès avant l'effectif commencement de son activité. Son activité étant plus organisée la

société de Transylvanie continua son travail, mais au début du XIXe siècle elle finit par cesser son fonctionnement.

L'auteur de l'étude n'omet pas d'examiner les causes de cet insuccès qu'il semble trouver, en dehors des événements passés en 1794—95, dans l'activité peu satisfaisante de la société en général, dans l'emploi de la langue latine dans le travail d'organisation et dans la prédominance exclusive — bien que conforme aux exigences de l'époque — du point de vue du droit public. Vu que les efforts visaient d'une part à developper une compétence professionnelle et à organiser l'activité des intellectuels d'autre part, en dépit de ce qui précède l'Institutum diplomatico-historicum se révéla être une notable tentative dans le processus d'évolution nationale et bourgeoise des sciences en Hongrie.

Pour terminer l'auteur décrit le sort qui revint aux matériaux collectionnés par Kovachich et rend compte de ces nombreuses initiatives que le savant hongrois avait prises pour organiser les sciences historique et juridique en Hongrie. Cependant l'athmosphère politique changée, ces tentatives (dépassées successivement par l'évolution) ne réussirent à enregistrer aucun succès.

KÖZLEMÉNYEK

Jacques le Goff:

Van-e Annales-iskola?*

A mentegetőzés, amelyet az előadó, amolyan előzetes captatio benevolentiae keretében, hallgatósága elé szokott terjeszteni, ezúttal nem puszta formaságot képvisel. Valóban számos okom van arra, hogy elnézésüket kérjem. Először is a téma anyaga, amelyről Önök előtt beszélni szeretnék, roppant méretű: harminchét évfolyam egy sűrűn szedett, terjedelmes folyóiratból, amelynek célja mindig az volt, s ma méginkább az, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet amúgyis széles körén túl az egész történelmet fogja át, a történelem teljességét tartsa szem előtt, sőt, a történelemmel együtt, az emberrel foglalkozó tudományok egész sorát is, abban a mértékben, ahogy azok egyre szorosabbá váló, szerves kapcsolatokat építenek ki a történelemmel.

Azt is be kell Önöknek vallanom, hogy ha nem is szándékom, természet szerint, témámról úgy beszélni, mint a középkorban volt szokás a szentek életéről, bizonyára nem fogok elfogultság nélkül beszélni róla. Az Annales sokkal nagyobb szerepet játszott saját szakmai fejlődésemben, és sokkal erősebb szálakkal kapcsolódik az École Pratique des Hautes Études Hatodik Osztályához, semhogy ne érezném magamat is szerényen bár, de mélységesen elkötelezettnek az általa vívott küzdelemben. De mi is lenne a történettudomány ilyen elfogultság és szenvedély nélkül? Csak vértelen árnya önmagának.

Kénytelen voltam azt a megoldást választani, hogy a roppant témából, amit kell, feláldozom. Ebből némi egyenetlenség adódik. Több figyelmet szenteltem az 1929—1949 közti időszaknak, mint az újabb éveknek, azóta. Részben azért, mert ez az időszak talán kevésbé ismert Önök előtt, és mert a folyóiratokról, akár az emberekről, az első évek árulják el a legtöbbet. De részben azért is, mivel némi távlatból jobban megfigyelhetjük és helyükre tehetjük a dolgokat, még egy olyan folyóirat esetében is, amely nem óhajtja a múltat a legmaibb jelentől elválasztani. Ami az 1949-es határt illeti, azt később próbálom majd indokolni.

Jobbnak tartottam, ha saját szavaim helyett sokhelyt magát az Annalest beszéltetem, azon kockázat árán is, hogy szövegemet elborítják az idézetek. De az Annales oly bőven szolgál sikerült formulákkal, s oly gyakran fogalmazta meg tömör mondatokban eszméit és céljait, hogy nagy önhittség volna részemről, ha az ott bátran, találó formában elhangzottakat saját, nehézkes szavaimmal próbálnám helyettesíteni. Mert hogy van-e Annales-iskola, az korántsem bizonyos. De hogy Annales-stílus létezik, az kétségtelen. Nekem csak hagynom kell, hogy szóhoz jusson.

A legtöbb idézetet az Annales szerkesztői: Marc Bloch, Lucien Fèbvre, Fernand Braudel tolláből veszem. Ez kissé ellenkezik az Annales kollektív, testületi szellemével. Úgy láttam azonban, hogy ők magát a folyóiratot is jobban elkötelezték, mint más, többé-kevésbé alkalmi munkatársak. Így hát nem valamiő személyi kultusznak engedtem itt, hanem azon óhajnak, hogy hiteleset tudjak nyújtani.

Mondanivalómat az Annalesra korlátozom, hiszen témának már ez is hatalmas, de a francia történeti gondolkozást nem elsőnek, nem is egyedül az Annales irányította a teljes, globális történelem felé, bár igaz, hogy az Annales e kísérlethez összehasonlíthatatlanul szélesebb utat, nagyobb közönséget biztosított. Méltányos itt az úttörő érdemű Revue de Synthèse c. folyóiratot idéznünk, amely a máig eleven Centre de Synthèsehez

* Előadás a Történettudományi Intézetben 1966 áprilisában.

kapcsolódott.[1] Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy maguk az Annales szerkesztői sem kizárólag kedvenc orgánumuk hasábjain fejtették ki módszertani és elméleti álláspontjukat. Gondoljunk csak, példa kedvéért, *Marc Bloch* „Métier d'Historien" (A történész-mesterség) c. munkájára, *Lucien Fèbvre* összegyűjtött cikkeire „Débats et Combats" (Viták és küzdelmek) c. kötetében, valamint Fernand Braudel tanulmányára a történelemről az elhunyt Georges Gurvitch által szerkesztett „Traité de Sociologie" c. vállalkozásban.

De nem követtem-e el végül is szemfényvesztést, midőn előadásomnak azt a címet adtam, hogy „van-e Annales-iskola"? Hiszen Marc Bloch és Lucien Fèbvre már megválaszolták e kérdést, méghozzá az Annales hasábjain. Marc Bloch 1937-ben támadta azt a klikkszellemet, „amely ellen az Annales, már puszta létével, maga az élő tiltakozás".[2] És Lucien Fèbvre, még határozottabban, 1953-ban: „Ami az Annalest illeti, sem Bloch, sem én, soha nem gondoltunk arra, hogy »iskolát« hozzunk létre vagy alakítsunk ki. Az iskola mindig valami lezárt dolog, egy vagy két főpappal az élén, és tanítványokkal, akik figyelmesen igyekeznek mesterük nyomába lépni . . . Az Annales alapítói soha nem próbálták »kijelölni«, korlátozni, körülnyesni, saját mértékükre és hasonlatosságukra szabni azok szellemét, akiknek inkább egyéni, spontán megnyilatkozásait akarták megízlelni. Szivesen beszélünk azonban az Annales szelleméről, vagy, ritkábban, Annales-csoportról. Hiszen az Annales szellemét, örömünkre, sok olyan történész képviseli, aki nemcsak soha nem volt lapunk munkatársa, hanem aki jóval azelőtt gondolkozott és publikált, hogy az Annales létrejött . . . Az Annales-csoport viszont olyanok szabad együttese, akik, bár életkor, származás és a gyakorlati filozófiák és vallások iránti magatartás dolgában erősen különböznek egymástól, mégis úgy érzik, hogy összefogja őket valami. Nem valami hitvallás száz vagy húsz cikkelye, amelyet az indexre tevők szorgos bizottsága és inkvizíciós törvényszék támogat. Hanem olyan közös tendenciák ereje, amelyek önként adnak közös irányt véleményüknek, levonható tanulságaiknak, történész-életüknek. Ezek az emberek azon vannak, hogy a történelmet, amely az emberrel foglalkozó tudományok közt központi helyet foglal el, valóban olyan gócponttá fejlesszék, ahol találkoznak és összefutnak mindazon tudományágak, amelyek mind a társadalmakat tanulmányozzák, különböző: itt szociális, amott lélektani, másutt erkölcsi, vallási, esztétikai, politikai, gazdasági, kulturális szempontokból kiindulva".[3]

Az idézet végével eljutunk az Annales programjának lényegéhez. Valóban, ha újra átolvassuk azt a rövid nyilatkozatot, amelyet a szerkesztők, vagyis Marc Bloch és Lucien Fèbvre tettek közzé az 1929. január 15-i legelső szám élén, két dolog lep meg bennünket. Az egyik az, hogy miről hallgat a nyilatkozat. A másik az, hogy mit hangsúlyoz külön.

Ismeretes, hogy 1939 és 1945 között az Annales több alkalommal is megváltoztatta címét, hogy különböző jogi és morális követelményekhez igazodjék, amelyek részint a sajtótörvények, részint a háború, a német megszállás és a felszabadulás atmoszférájával függtek össze. A lap első címe, 1929-től 1939-ig, ez volt: „Annales d'histoire économique et sociale", vagyis kifejezetten gazdaság- és társadalomtörténeti folyóiratot jelzett. Az 1929. január 15-i nyilatkozat viszont nem beszél a gazdaság- és társadalomtörténetről. Miért? Mindenekelőtt alighanem azért, mert az alapítók úgy látták, hogy a cím maga is eléggé meghatározza az új folyóirat sajátosabb területét. Talán azért is, mert Lucien Fèbvre és Marc Bloch, tisztában lévén a francia történészek és a francia szakfolyóiratok elmaradottságával e téren, nem akarták azt a külföldi folyóiratot, a német „Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte"-t idézni, amelynek immár hosszú múltja, úgy látszott, érzékenyen emlékeztetné a franciákat saját mulasztásukra. Főleg azonban nem akarták nagyon kiemelni azt, ami az új folyóirat specializálásának, horizontja szűkítésének tűnhetett volna. Számukra a gazdaság- és társadalomtörténet csak olyan különlegesen előnyös megfigyelő állomás volt, ahonnan az egész történelmet lehet minden irányú kiterjedésében tanulmányozni. S valóban, Lucien Fèbvre és Marc Bloch itt leginkább az új folyóirat azon szándékát hangsúlyozzák, hogy azon „széttagolás, rekeszekre osztás, skizmák" ellen szálljon síkra, amelyek felszabdalják, megcsonkítják, elszigetelik a történelmet. Egy további szövegrészben, de még a legelső számban, Marc Bloch megismételte: „Az Annales programja tiltakozás, nem a helyes

N. B. Jegyzeteink, ahol közelebbi megjelölés nélkül csak az évfolyamot és lapszámot adják, az Annales cikkeire utalnak. Az Annales egymást követő címeinek pontos adatai a 77. sz. jegyzetben alább id. mutató (Table analytique) 9. lapján találhatók.

[1] Vö. *L. Fèbvre:* A propos d'Henri Berr. De la Revue de Synthèse aux Annales. 1952. 289–292. l.

[2] 1937. 85. l.

[3] 1953. 512. sk. l.

specializálódás, hanem az önkényes szétszabdalás ellen."[4] Az Annales kezdettől fogva főleg háromféle szétválasztás ellen viselt hadat, és e küzdelme az utóbbi években csak erősödött. Az első szétválasztás az volt, amely a múlt történetének vizsgálata a „régi, bevált módszerek" segítségével, a „jelenkori társadalmak és gazdasági rendszerek" tanulmányozása közé próbált éket verni. Az első év végén, 1930. január 15-én, a szerkesztők ismét leszögezték, hogy a folyóiratnak „egyre határozottabb szándéka a jelenkori tények vizsgálatához fogni, amelyek a múlt tényeinek megértéséhez, sőt ismeretéhez is nélkülözhetetlenek".[5] S midőn az Annales 1961-ben bejelentette a közös vizsgálatokhoz, ankétokhoz való visszatérést („retour aux enquêtes"),[6] Fernand Braudel mindenek előtt azt a feladatot tűzte ki, amely ma nehezebb, de szükségesebb is, mint valaha, hogy az Annalès a „jelen történetéről" kezdeményezzen ankétot, arról, hogy milyen módszerekkel lehet a jelenkor történetét kiemelni a zsurnalizmusból vagy az események puszta halmazából és beilleszteni a tudományos, hiteles történetírás oszthatatlan egészébe.

A második szétválasztás (régi kifejezéssel, amelynek jelentése napról-napra jobban módosul) ún. „civilizált" társadalmak vizsgálatát különböztette meg azon társadalmakétól, amelyeket, jobb megjelölés híján, „primitív" vagy „exotikus" társadalmaknak szoktunk nevezni.[7]

Az Annales viszont a háború előtt is, után is, igyekezett különösen André Varagnac ösztönzésére, a folklórt és a történelmet párbeszédre bírni.[8] Nemrég, 1964-ben pedig Claude Levi-Strauss művéről kezdeményezett vitát, amely széles fronton szembesítette egymással az etnográfiát és antropológiát az egyik, és a történelmet a másik oldalon.[9]

A harmadik fajta szétválasztás a történelmet a szomszédos testvér-tudományoktól szokta elszigetelni. Ez utóbbiak közül kettő: a régészet és a földrajz azonnal fontos helyet kapott az Annales érdeklődési körében. 1939 előtt meglehetősen ritka dolog volt már, hogy egy történészfolyóirat ily nagy mértékben megnyissa hasábjait a régészet előtt, a régi korszakokat illetően, amelyekben pedig a régészet fontosságát elismerik. Albert Grenier, utóbb a római Francia Régészeti és Történelmi Iskola igazgatója, ezt írta 1936-ban: „Egy olyan régi kultúrájú országban, mint a mienk, a föld birtoklása és megművelésének módja képezi a történelem alapját. S bármily messzi is megyünk vissza írott forrásaink segítségével e témakörben, mindig olyan viszonyokra lelünk, amelyeket, e források szerint, korábbi viszonyok és feltételek alakítottak ilyenekké. A tulajdon és a mezei munka szervezete nálunk valóban jóval régebbre megy vissza, mint a történelem. Azon korszakok pedig, amelyek már történelminek tekinthetők, e kérdéseket illetően, amelyek figyelemre nem méltónak minősültek, semmi biztos tanúságot nem hagytak ránk. E hallgatás persze nem csökkenti érdeklődésünket. Ellenkezőleg, csak fokozza. Szövegek híján másutt keresünk tájékozást. S azon hosszú korszakokból, amelyek alatt még hallgat a történelem, egy forrásunk marad: a régészet."[10] Az Annales sohasem volt hajlandó a történelmi dokumentációt az írott szövegekre korlátozni. Sosem volt hajlandó utánozni azon történészek hallgatását, akik elnémulnak, midőn nincs szöveg a kezükben. Aki a történelmet a szövegek koncentrációs világába akarja bebörtönözni, az nemcsak szűk kalodába zárja, hanem össze is szorítja azt, a kultúra egy felületi rétegére korlátozza, megcsonkítja, deformálja, jogtalanul arisztokratizálja. Mi több, az Annales még ott is szívesen folyamodott a „régészethez", ahol a hagyományos történetírás úgy hitte, megelégedhetik a szövegekkel, tehát a középkor és újabb kor időszakában. 1965-ben mutatóba részleteket közölt azon nagy vizsgálat eredményeiből, amely a XI. és a XVIII. század közt elhagyott falvak problémájára irányult, fő kutatási témaként az elhagyott középkori falvak ásatásával Franciaországban, történelmi vonatkozásban Ruggiero Romano, régészeti vonatkozásban pedig Paul Courbin vezetése alatt, Jean Marie Pesez segítségével és lengyel régész-kollegák közreműködése mellett.[11]

Az Annales azonban, kezdettől fogva, a régészetnél is több érdeklődést mutatott a földrajz iránt, amelynek, a történelem számára, a testvér-tudomány szerepét kell vinnie. Franciaországban ennek már régi hagyománya van, de különösen a geográfusok

[4] 1929. 73. l.
[5] 1930. 1–3. l.
[6] 1961, 421–424. l.
[7] 1929, 1–2. l.
[8] Vö. különösen 1935, 74–75. l.
[9] 1964, 1085–1116. l.
[10] 1930, 26–47. l.
[11] 1965, 216–290. l. valamint e gyűjteményes munkát: Villages désertés et Histoire Économique, Paris, SEVPEN. 1965.

részéről, akik, amióta Vidal de la Blache 1903-ban, Lavisse monumentális francia történetének („Histoire de France") élén megírta emlékezetes tanulmányát Franciaország földrajzáról („Tableau Géographique de la France"), sosem szűntek meg sokat ígérő kezdeményező lépéseket tenni a történelem felé. Így tett Albert Demangeon, Jules Sion, Henri Baulig, és hogy az élők közül csak egyet említsünk, Roger Dion, — mind az Annales munkatársai. 1945-ben Henri Baulig külön cikket írt „Marc Bloch mint geográfus" címen is.[12] 1937-ben, hogy csak egy példát említsünk, Lucien Fèbvre „a társadalmi tények kartográfiai értelmezésének" fontosságára[13] figyelmeztetett, Paul Leuillot pedig 1935-ben azon új távlatokra, amelyeket a földrajzi kutatás egy új technikája: a légi fényképezés nyitott meg a történelem előtt.[14] Midőn, a háború után, az École Pratique des Hautes Études Hatodik Osztálya elkezdte az Annales akcióját támogatni és kiszélesíteni, egy történeti térképészeti laboratórium, Jacques Bertin vezetésével, olyan eredeti térképeket készített az Annales számára, amelyek nem elégedtek meg tehetetlen és néma jelölésekkel, hanem újszerű kartográfiai technika segítségével fejezték ki mindazt, amit a földrajz a történészek kérdéseire válaszolhat. Idézni szeretném itt, példa kedvéért, az Étienne Balazs adatai alapján készült térképet Kína kereskedelmi központjairól a XII. században[15], az Alberto Tenenti és Corrado Vivanti kutatásai alapján készült kartográfiai filmet Velence fő kereskedelmi útvonalairól, a mercatogályákról 1332—1534 között[16], továbbá azt a térképet, amelyet elhunyt, kedves tanárom, Maurice Lombard útmutatásai szerint rajzoltak a fa, az erdő szerepéről a Földközitengeri muzulmán világban a VII—XI. század között[17], valamint azt, amely jelenkori világunkban mutatja be a „gazdasági egyenlőtlenségeket". Elméleti síkon Fernand Braudel tárgyalta 1954-ben „A földrajz és az emberről szóló tudományok"[19] problémáját, gyakorlati szempontból pedig Jaques Bertin kommentálta 1961-ben „A kísérleti kartográfia egy példáját."[20]

Hangsúlyozta végül az 1929. január 15-i nyilatkozat a nemzetközi együttműködés szükséges voltát is a történeti kutatás területén. Nem is annyira azon akadályok ellen tiltakozott, amelyeket az államok gördítettek a tájékoztatás és munka eszközeinek szabad forgalma útjába, hanem főleg a történészek saját rossz szokásai ellen. A történeti kutatásban jelentkező helyi érdekű, táji, vagy szűken nemzeti felfogás ellen, a szakemberek azon mániája ellen, hogy kincsként maguknak őrzik meg a dokumentumokat, vagy, hogy ha részt is vesznek nemzetközi találkozókon, ott fecsegésre pazarolják az időt és cirkuszi mutatványokkal szórakoznak. Lucien Fèbvre 1936-ban szükségesnek látta e kérdésre ismét visszatérni: „az igazi nemzetközi együttműködés — írta — nem abból áll, hogy egy asztal köré ülve fenkölten értekezzünk, de még csak nem is abból, hogy hatalmas bibliográfiai leltárakat készítsünk, bármily hasznosnak is tűnjenek ez utóbbiak. Hanem abból, hogy megkönnyítjük, gyorsabbá tesszük a kölcsönös segítségadás minden formáját, a legszerényebbet is, hogy mozgékonyságot biztosítunk a kéziratoknak, könyveknek, képeknek a tudományos cserében, úgy, ahogy az a kereskedelmi cserében már régóta tapasztalható, csökkentjük a menetrend mutatta távolságok terhét, az egykori kereskedők példája nyomán, elsöpörve a régi előírások akadályait . . ."[21]

E fennszóval hirdetett óhaj: nem széttagolni azt, amit eggyé kell tenni, persze nem zűrzavarban, hanem kritikai szembesítéssel, ez az óhaj vezette az Annales irányítóit, hogy két olyan módszert ajánljanak és alkalmazzanak, amelyet a maguk szűk kis körébe zárkózott, hagyományos történészek mindaddig nem ismertek, vagy gyanakvással szemléltek. A regresszív és az összehasonlító módszerről van szó. Persze, ha az azóta divatossá vált, de ujoncok vagy ostobák által alkalmazott összehasonlító történelem egynéhány mai produktumára gondolunk, akkor szükségét érezzük, hogy elismételjük az Annales intő szavait. Marc Bloch 1937-ben arra emlékeztette olvasóit, hogy „az összehasonlító történelemnek korántsem az a feladata, hogy behúnyja szemét a különbségek előtt. Ellenkezőleg: kellő helyükre téve kiemeli őket. Egyszerűen csak arról van szó, hogy nagyobb szemhatárt fogjunk át és így jobban megértsük, jobban felkutassuk a dolgokat, kiküszöböljük a fiktív vagy járulékos okozati összefüggéseket, és hogy, ha

[12] 1945, I. 5—12. l.
[13] 1937, 382—384. l.
[14] 1935, 155—156. és 1963, 677—698. l.
[15] Les centres commerciaux de la Chine des Sung au XIIe siècle. Vö. 1957, 587—593. l. térképpel.
[16] Les Grands trafics d'Etat à Venise, les galères de mercato de 1332 à 1534. Vö. 1961, 83—86, l. térképpel.
[17] Le bois dans la Méditerranée musulmane du VIIe au XIe siècles. Vö. 1959, 234—254. l. térképpel.
[19] 1951, 485—492. l.
[20] 1961, 469—478.
[21] 1936, 152. l.

nincs másra módunk, jobban interpoláljunk."[22] 1935-ben, egy sikerületlen kézikönyvvel kapcsolatban, Marc Bloch határozottan leszögezte: „Egybe öntött egészet akartunk, s ehelyett egymás mellé rakott fejlődés-részeket adnak elénk. A témák köre az egész ókori világra kiterjed, beleértve Kínát és Japánt is. Ez a mind elterjedtebbé váló szokás nyilvánvalóan azon az elég új igényből származik, hogy szélesebb horizontot nyissunk. Nem tudom azonban, hogy ezt az igényt e megoldás jól szolgálja-e. E távoli társadalmak fejlődése sokkal eltérőbb, ellentétesebb vonásokat mutat az európai társadalmakétól, semhogy egyazon keretbe volnának zárhatók."[23] Marc Bloch és az Annales véleménye az volt, hogy a valódi összehasonlító módszert mindenekelőtt megbízható felszereléssel kell ellátni. 1936-ban, a Jean Bodin Társaság első gyűjteményes kötete alkalmából, „A feudalizmusok: összehasonlító vizsgálat" (Les féodalités: une enquête comparative) cím alatt, Marc Bloch felvetett egy javaslatot: „Vajon az összehasonlító módszer jövője nem kapcsolódik-e, mindenek előtt, egy ésszerű szókincs létrehozásához? Ez végre helyettesítené azt, amelyet benyomásokon alapuló szókincsnek mernék nevezni, és amelyre ma még rá vagyunk szorulva."[24] Ez az óhaj ma is időszerűnek tűnik. A történészeknek ma még sürgősebb feladata, mint valaha, hogy nemzetközi szinten kettős szójegyzéket dolgozzanak ki maguknak. Egyrészt egy történetit, a vizsgálat tárgyát képező realitásokról. Vagyis jegyzékbe kell foglalniok a kulcsszavakat a történelem különböző szektoraiban, körvonalazva, hogy térben és időben hol, mikor álltak használatban; nem azért, hogy elkülönítsék, hanem ellenkezőleg: azért, hogy jogosan alkalmazhassák őket az igazi összehasonlító történelemben. A középkorral foglalkozó történészek például gyakran emlegetik a *banalis* birtokot. Mikor és hol alkalmazták valóban a *bannum* és *banalis* kifejezéseket? Távolról sem helytelenítem, hogy a történetírás ma e kifejezésekkel éljen, hiszen ezek gyakran elősegítik, hogy jobban leírjuk és megmagyarázzuk a középkor realitásait. Képtelenség volna a történészt arra kényszeríteni, hogy csak egyetlen kor szótárával, felszerelésével éljen. Ha a történész csak primitív ekével kezdi az agrártörténet talaját szántani, aligha fog mélyre jutni. A történésznek szakmai kötelessége, hogy a múlt megértéséhez felhasználja a modern technika minden eszközét, a nyelv eszközeit is. De az is szükséges, hogy szóhasználatunkban megkülönböztessük a vizsgált korszak egykorú kifejezéseit a történész saját korának kifejezéseitől. A másik oldalon tehát meg kell határozni a történészek szókincsét is, hogy nyelvi felszerelésük tudományos igényű legyen és ne pusztán benyomásokon alapuljon. Tisztában vagyok azzal, hogy hiábavaló, sőt talán káros volna, ha minden történészt ugyanazon szókincs használatára akarnánk rábírni. Bizonyos fokig nyelvi szinten is tiszteletben kell tartanunk az ideológiai, intellektuális irányzatok többféleségét és a történészek egyéni vérmérsékletének sajátosságait. Így például semmi nehézséget nem látok abban, ha a feudális vagy akár feudalizmus kifejezést többféle, szűkebb és bővebb értelemben használjuk. Csak éppen azok, akik használják őket, ne mulasszák el jelezni, ha az egyik értelmezésből a másikba mennek át, és mindig határozzák meg, mit értenek az adott kifejezésen. Hány olyan ál-problémától fogunk így végre megszabadulni, amely a történelmet zavarba ejti! Midőn azonban kialakítjuk e nemzetközi szóhasználatot, amely tehát nem egységesített lesz, hanem sokféleségében is meghatározott, óvakodnunk kell két olyan illúziótól, amely ellen az Annales szüntelen szót emelt. Egyrészről nem szabad azon hamis látszat csábításának engednünk, hogy a jogi szóhasználat pontos és megbízható. A jogászok kezdettől fogva úgy jelölték a valóságot, hogy az legalább annyira szolgálja az álcázás, mint a megvilágítás érdekét. Ez legalább annyira a holttá merevítés, mint amennyire a megelevenítés eszköze. De ha megvetőleg félretolnánk a jogászokat, az éppoly veszélyes volna, mint ha rájuk hagyatkoznánk. A jog ugyancsak része a történelemnek és a történettudománynak. Mert a második illúzió, amelyet el kell oszlatnunk, éppen az, hogy a szóhasználat vizsgálatának van olyan helyes módja, amely szét tud egymástól választani különböző dokumentum-típusokat. Miként fejeződik ki, egyenetlenül, szeszélyes átfedésekkel, ugyanazon történeti valóság az egymás mellett élő, különféle jogi, gazdasági, társadalmi, politikai, vallási, irodalmi szóhasználatokban, meg a mindennap folyó életében, midőn az is megkülönböztethető és megfogható úgy, hogy lehetőleg a régészeti és ikonográfiai megfelelőkre is tekintettel vagyunk: ime ez a program vár erre a történészeknek annyi hasznot ígérő szótárszerkesztő munkára. S csak akkor, a szóhasználat ismeretének e szerény, de alapvető szintjét elérve teremthetjük meg az egyetlen olyan történelmet, amely korunkhoz illő, azt, amelyről Fernand Braudel az Annales hasábjain írta, hogy „a történelem csak *n* dimenzióban fogható fel".

[22] 1937, 225–227. l.
[23] 1935, 71–72. l.
[24] 1936, 590–591. l.

Ez a teljes, totális történelem, amelyet az Annales óhajtott előmozdítani, először is aktív jellegű, amely nem várja, hogy a történelmi tények maguktól láncba álljanak a robot-történész szeme előtt. Az Annales számára a valódi történelem annyi, mint problémát felvető, kérdésekkel jelentkező, problematikának alávetett történelem. A történész-munka értéke azon kérdőpontokétól függ, amelyekkel a történész nekifog. „A kutatás igazi kerete a probléma" —írta 1943-ban Lucien Fèbvre.[25] 1940-ben pedig, Michael Postan székfoglaló előadása alkalmából a Cambridgei Egyetem gazdaságtörténeti tanszékén, Marc Bloch így nyilatkozott: „Két kézzel tapsolunk e kitünő formulának, amelyet mi is teljesen magunkévá teszünk: minél inkább a problémák irányítják a tények kutatását, annál közelebb jut majd munkánk ahhoz, ami a társadalomtudományokon belül a történelem igazi funkciója."[26]

Ily történetfelfogásnak az Annales-t harcba kellett vinnie egy másik, olyan felfogás ellen, amely Franciországban hagyományosan az École des Chartes-hoz kapcsolódott. Persze nem volna igazságos e kapcsolatot túlhangsúlyozni. A maga területén az École des Chartes jeles szolgálatokat tett a történelem ügyének, aztán meg nem egyedül az École des Chartes tagjai használták rosszul az erudíciót, és ma már bizonyságot tesznek arról, hogy nem képtelenek látókörüket kitágítani.

Nincs hamisabb viszont annál a vádnál, amelyet olykor felhoztak az Annales ellen, hogy megveti az erudíciót. Az Annales, kétségtelen, magát e szót sem túlságosan szereti, mert penész-szagot, zárt és szemellenzős légkört idéz, az olyan tudósét, aki papírízű, poros dokumentáció fölé hajolva nem képes az élő valóság szemébe nézni. De az Annales mindig kiemelte azt, amit az 1929. január 5-i nyilatkozat „a becsületes, lelkiismeretes és szakmailag megbízhatóan felfegyverzett munka példás erényének" nevezett. Az Annales mindenkor előtérbe állította, Marc Bloch szavával, a történész szakmai „mesterségét". A mesterséget, amelynek megvan a maga saját felszerelése, megvannak saját munkaeszközei. S vajon melyik történész-folyóirat szentelt az Annales-nál több sort, cikket, sőt egész rovatokat e munkaeszközöknek, megtalálásuk, kijavításuk, használati módjuk problémáinak? Csakhogy egy modern, célszerű, használható felszerelés érdekében. Az erudíciót nem öncélnak tekintve, hanem olyasminek, ami a történelem ügyét szolgálja. Az Annales csak a meddő és elavult erudíció ellen hadakozott. Fernand Braudel írta 1949-ben egy barátjáról, akit kissé mámorossá tett mindent csak madártávlatból néző problematikája: „Szeretném, ha a történelmen túl többet gondolna a történész-mesterségre is . . . amelynek különösen szüksége van arra, hogy mint szellemét, legelemibb technikai eljárásait is felújítsa. A talaj szintjén is dolgozni kell, nemcsak magasból."[27]

Ez az erudíció ne szorítkozzék a dokumentummal szemben passzív szerepre. Ellenkezőleg: halmozza el kérdésekkel azt, provokálja válaszát. Marc Bloch így írt 1931-ben Francesco di Marco Datini levéltári anyagával kapcsolatban: „Lehetetlen mindent kiadni. De vajon valóban arról van-e szó csupán, hogy a kiadandót jól kell kiválasztani? A fő dolog, inkább így mondanám, az, hogy jól kérdezzünk. Össze kell állítani egy olyan kérdőívet, amely a gazdaságtörténet egyik nagy problémáját sem hagyja figyelmen kívül, és e kérdőívvel a kézben kell kimerítően feldolgozni az ódon toszkán *palazzo* csodálatos levéltárát: mi ezt várjuk azoktól a történészektől, akiknek megvan a szükséges idejük és hozzáértésük ahhoz, hogy e szép feladathoz fogjanak."[28] Mint tudjuk, Federigo Melis ragyogóan megvalósította ezt a programot.[29]

Az erudíció legyen továbbá hasznos is. 1937-ben, „a hasznos munka apológiájáról" írva, Marc Bloch így nyilatkozott: „Szemben a laboratóriumi munka csodálatos sikereivel, olyan emberek sokasága közt, akiket a gyakorlat gondjai kötnek le, a mi tudományaink, még fejletlen életkorban, csak szegényes és fenyegetett létnek örvendenek. Csak úgy lesznek képesek megőrizni az élethez való jogukat, ha termékeiket megtisztítják minden holt tehertől és szemfényvesztéstől . . . Ha nem lesz több olyan vaskos kötet, amelynek haszna, lényeges mondanivalója egy-két cédulára szorítkozik."[30]

Az erudíció induljon ki mindig általános problémákból, hogy végül, monografikus tanulmányon át, ismét általános érdekű konkluziókhoz jusson el. Persze nem úgy, hogy indok nélkül általánosít valami sajátos esetből, hanem úgy, hogy kutatási eredményeit szélesebb összefüggésekig vezeti el. Az erudíció ösvényének a történelem útjára kell kivezetnie. Georges Espinas 1934-ben „Az általánostól való visszariadás: az erudíciós

[25] 1943/I, 93. l.
[26] 1940/I, 161. l.
[27] 1949, 311–315. l.
[28] 1931, 240. l.
[29] *F. Melis:* Aspetti della vita economica medioevale (Studi nell'Archivio Datini di Prato). Siena, 1962.
[30] 1937, 80–85. l.

módszer egyik eltévelyedése" cím alatt emelte fel szavát az önmagukba zárkózott helyi monográfiák ellen, kijelentve, hogy „nem a különösből megyünk az általánoshoz, hanem csak az ellenkező irányú mozgás szabja meg a helyi vizsgálat jelentőségét".[31]

A hagyományos erudíció elavult felszerelésével szemben az Annales új típusú dokumentumokat igyekezett a kutatók, történészek kezébe adni, megtanítva őket ezek felhasználására is.

Olykor csak a hagyományos erudíció eszközeinek és módszereinek kijavításáról, reformjáról volt szó. Egyszer Lucien Fèbvre követelt „megbízható és teljes szótárakat a nyelv állapotáról egy-egy korszakban, meg írói és tudós-lexikonokat".[32] Más alkalommal Marc Bloch üdvözölte és ajánlotta „tudományos felszerelésünk egyik pozitívumát", a tárgymutatót,[33] vagy emelt indokolatlan vádat a római számok „ünnepélyes és tömör, de rendkívül kényelmetlen" használata ellen.[34]

Az Annales azonban főleg az addig többé-kevésbé elhanyagolt dokumentumtípusok fontosságát igyekezett megvilágítani. Idézem itt, csak ahogy lapozás közben a véletlen hozza, a végrendeleteket, mint a mentalitások történetének forrásait,[35] a céh-statutumokat,[36] az ingóságok leltárait[37], a családi[38] és üzemi[39] levéltárakat, a számadáskönyveket és könyvviteli segédeszközöket[40], a parcellatérképeket[41], a piaci árjegyzékeket[42], a csőd-iratokat[43], a tengerészeti tanács iratait[44] stb.

Ezen új dokumentáció felkutatásában és feldolgozásában az Annales különösen ragaszkodott mindahhoz, ami számszerű, kvantitatív történelmi adatok megállapításához volt felhasználható. Itt sem azért, hogy az öncélú erudíció egy újabb formáját tegye magáévá, amely befejezettnek tekinti a történészi munkát, mihelyt sikerült számokat összehoznia, statisztikákat összeállítania, görbéket megrajzolnia. Az igazi történészi munka csak ezután kezdődik, azzal, hogy a történész a használható formába öntött számszerű adatokat értelmezi és felhasználja. Mindenütt, ahol a dokumentáció lehetővé teszi e kvantitatív történelem kialakítását, nem pusztán a modern időkben és nem is pusztán a gazdaság- és társadalomtörténet területén, csak az ilyen fajta történészmunka emelheti ki a történelmet az impresszionizmusból és a szépirodalomból. De az Annales azért nem engedte magát a számoktól megbabonázni. Lucien Fèbvre 1934-ben „a számokról és a számok őszinteségéről" írva[45] figyelmeztette olvasóit a történeti dokumentáció számszerű adatainak hamis ártatlanságára. Marc Bloch pedig így írt: „Olyan kornak fiaként, amely a számoknak barátja, ki nem érezte közülünk szükségesnek, hogy a múlt vizsgálatában számszerűen meghatározott méretekkel helyettesítse a nagyságról vagy kicsinységről adott, bizonytalan becsléseket? A nehézségek azonban igen nagyok. Annyira, hogy a történészek hosszú időn át két egyformán henye magatartás közt ingadoztak: vagy készpénzként fogadták el az olyan dokumentumok adatait, amelyek látszólagos pontossága szemfényvesztés csupán, vagy pedig tagadták a pontos megfigyelés minden lehetőségét és kényelmes szkepticizmusba menekültek."[46]

Az Annales mindenek felett arra igyekezett, hogy a dokumentumokat úgy kezelje, mint társadalomtörténeti dokumentumokat. A mértékek ismeretével foglalkozó metrológiáról Marc Bloch 1934-ben ezt írta: „A metrológia tanulmányozása, értelmes kutató kezében, olyan kísérleti eszközzé válhatik, amely nagy művelődési áramlatokat képes felderíteni."[47] 1939-ben pedig „Természeti gazdálkodás vagy pénzgazdálkodás: egy áldilemma" c. híres tanulmányában ezeket: „Minden, a fizetés formáira irányuló kutatásnak, ha célját el akarja érni, társadalmi kutatássá kell válnia, mint ahogy az egész gazdaságtörténeti kutatásnak is."[48] 1934-ben így nyilatkozott a helynévkutatásról is.[49] Tanárom, Charles Edmond Perrin ugyanezt mondta 1941-ben a diplomatikáról[50] és 1936-ban a

[31] 1934, 364. sk. l.
[32] 1930, 233. l.
[33] 1931, 242. l.
[34] 1932, 579–580. l.
[35] 1929, 462–463. l.
[36] 1944, 48–55. l.
[37] 1941, 41–54. l.
[38] 1942/I, 31–34. l.
[39] 1930, I–3; 1930, 64. sk; 1931, 368. sk. l.
[40] 1929, 58–59, l.
[41] 1929, 557. l.
[42] 1940, 117–130. l.
[43] 1931, 542. sk. l.
[44] Des chiffres et de la candeur des chiffres. 1930, 565–571. l.
[45] 1931, 368–369. l.
[46] 1934, 492. l.
[47] 1934, 280–282. l.
[48] Economie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme. 1939, 16. l.
[49] 1934, 252. sk. és 1938, 82. l.
[50] 1941, 177. l.

heraldikáról: „A címerek történetét be kell a társadalomtörténetbe illeszteni . . . szeretnénk, ha a címertan végre hajlandó volna, mint nemrég a numizmatika tette, kilépni a megszokott szűk kerékvágásból, amelyre túl hosszú időn át korlátozódott."[51]

E megújult, új munkaeszközökkel felszerelt, a teljes, globális történelemre irányuló, más, az emberrel foglalkozó tudományágakkal érintkező és ebből gazdagodó történettudomány ügyét akarta elősegíteni az Annales azzal, hogy kollektív vizsgálatok, ankétok rendezését javasolta. Csak ilyenek képesek a történeti kutatást döntő mértékben előbbre vinni, mivel megsokszorozzák a munkában résztvevők számát, közreműködésre bírják a különböző kutatókat, történészeket, akik a kronológia, a földrajz, vagy más tudományágak szakértői, de mind egyazon problematika köré szerveződnek. A történész egyéni, kézműves jellegű munkáját fel kellett váltani vagy mindenesetre ki kellett egészíteni a szakmai együttes kollektív munkájával. A mindaddig egyéni dolgozószobák szűk terére korlátozott történész-munkát ki kellett szélesíteni, és átvinni műhelyekbe. Maga a folyóirat az alap-kiindulást szándékozott megadni e vizsgálatok számára. Mint az 1929. évi első szám írta: „Kiválasztani néhány fontos dokumentum-típust, mindegyikről, példák segítségével, főleg gyakorlati tájékozást nyújtani; levonni néhány kritikai értelmezési elvet az ilyen forrásokkal történt első találkozásból . . ." A kollektív vizsgálatok különböző fajtái közül az első szám az alábbiakat idézte: összehasonlító táblázatokat készíteni a pénzváltók és a pénzügyi igazgatás által használt pénzek értékéről, megfogalmazni és felsorolni a számadáskönyvek és könyvviteli segédeszközök kiadásával kapcsolatos elvi problémákat, felszerelni az ártörténetet forrásokkal és módszerekkel, tanulmányozni az eke különböző formáit, statisztikákat készíteni. Első lépésként az Annales a parcella-térképek, a kataszter anyagát illetően javasolt kollektív vizsgálatot.[52] A pontosan körülírt témákkal foglalkozó, számos ankét között kettő volt nagyobb igényű, olyan, amely ma sem merítette még ki forrásait. Egyikük pedig néhány év óta újra jelentős tevékenységhez jutott. A nemességek problémájáról 1936-ban megindított ankétról van szó.[53] A másik nagy ankét, amely az előző évben, 1935-ben indult, a technikatörténettel foglalkozott.[54] Lucien Fèbvre megjegyzéseivel indult és, mintaként, mindjárt két tanulmányt is kezébe adott az olvasóknak: Marc Bloch „A vízimalom kialakulása és elterjedése"[55] és Guilleux Roërie „A kormánylapát átalakulásai"[56] c. írását. Sőt mindjárt koronát is tett e kiindulásra Marc Bloch cikkével a „középkori »találmányokról«"; ez utóbbi címében külön fontossággal bírt az idézőjel, amelybe Marc Bloch a „találmányok" szót helyezte.[57]

De az Annales a technikatörténetet is a legszélesebb értelemben vette. Először is nem korlátozta az anyagi technika szintjére. 1934-ben így írtak az Annales szerkesztői: „Technika, — már többször sor került itt e szóra. Mindig abból a célból, hogy megnézzük: tanulmányainkban megadják-e azon élő realitásoknak, amelyeket jelöl, az őket megillető helyet. A szónak nem pusztán anyagi értelme van. Az ügyintézésnek is megvan a maga technikája."[58] Az Annales, Henri Pirenne ihletésére, különös figyelmet szentelt az intellektuális technika, a gondolkozásbeli felszerelés problémájának. Másrészt viszont mindig igyekezett a technikát gazdasági és társadalmi feltételei közé illesztve vizsgálni, hiszen valódi történeti jelentősége csak így mérhető le. 1935-ben Lucien Fèbvre a falusi kovácsműhelyről javasolt ankétot, mint olyan valamiről, amely megfelel egy bizonyos technikai színvonalnak, egy bizonyos gazdálkodási típusnak és egyben sajátos társadalmi mikrokozmoszt képvisel: „a falusi társadalom állandó parlamentjét".[59]

Marc Bloch és Lucien Fèbvre azt szerette volna, ha ezt az ankét-programot, legalább részben magukévá tették volna azon nagy, nemzetközi történész-kongresszusok, amelyeknek az Annales különös figyelmet szentelt a háború előtt, mert azt remélte, hogy itt győzelemre lehet majd segíteni az olyan fajta nemzetközi együttműködés ügyét, aminőt fontosnak tartott volna. Meg kellett azonban állapítaniok, hogy e rendbe nem szedett gyűléseken a rutin, a bőbeszédűség, az üres dogmatizmus, a gépiesség válik uralkodóvá. Egy alkalommal megkísérelték e kongresszusok egyikét, a zürichit, 1938-ban, megfelelő irányba terelni. Az 1936. évi első számban Marc Bloch és Lucien Fèbvre a nemzeti történész-bizottságok programjai közül megbírálta azt a kettőt, amely addig

[51] 1936, 570. l.
[52] 1929, 58–59. l.
[53] 1936, 238. sk. l.
[54] 1935, 531–535. l.
[55] 1935, 538–563. l.
[56] 1935, 564–583. l.
[57] 1935, 634–643. l.
[58] 1934, 133. l.
[59] 1935, 603–614. l.

nyilvánosságra jutott, a francia és a szovjet bizottság programját. A gazdaság- és társadalomtörténet vonatkozásában sajnálkozásukat fejezték ki a társadalmi *struktúrák* vizsgálatának majdnem teljes hiánya miatt: „A francia bizottság programja — írták — néma hallgatással mellőzi e problémákat, a szovjet bizottság programjában meg alig van másról szó, mint »mozgalmakról«, »forradalmakról«, esetlegességekről. Pedig a társadalmi elemzés egyike a legelmaradtabb történelmi diszciplináknak, és azoknak, amelyeket a leginkább kellene bátorítani."

Az Annales a maga részéről az alábbi programot javasolta a gazdaság- és társadalomtörténet terén:

1. A mezőgazdasági területek és rendszerek felvázolása.

2. A nemesség, közelebbről a nemesi osztály eredete, differenciálódása, meghatározása Nyugaton a középkorban.

3. A technika fejlődése Európában a tudományos technika kialakulása előtt. Az anyagi találmányoknak és, még általánosabban, a technikai eljárások összességének a társadalmak történetére gyakorolt hatása.

4. A majorsági föld és jobbágytelek arányának változásai a feudális birtokrendszer fejlődése folyamán.

5. A céhek (corporations de métier, Zünfte, craftguilds) neve alatt egybefoglalt, különböző társadalmi formák osztályozása.[60]

E program nem kis részben ma is időszerű . . .

Talán sikerült érzékeltetnem, milyen volt az a történelem és történetkutatás, amelyet az Annales a háború előtt elősegíteni igyekezett: technikában gyökerező, erősen gazdaságra alapozott, de szükségképpen társadalomtörténetté fejlődő. De azért ekkoriban is érezhető az Annales hasábjain, és éppen Marc Bloch és Lucien Fèbvre írásain valami nosztalgia, arra, hogy a történelmet egy másik oldalról is megpróbálják felderíteni, hogy egy másikat is meghódítsanak azok közül, amiket Marc Bloch a történészek „vadászterületeinek" nevezett. Az érzelmek és mentalitások történetéről van szó. S ami talán a legkülönösebb: Marc Bloch és Lucien Fèbvre láthatólag kísértést éreztek arra, hogy a történelem e területét, e rétegét tekintsék a történelem legmélyebb, legtöbbet mondó szintjének, amely a legigazibb okokkal és magyarázatokkal szolgál, — a történelem végszavának. Mindegyik meg is kísérelte egyébként, hogy példát adjon az ilyen típusú történetírásból: Marc Bloch a feudális társadalomról, Lucien Fèbvre pedig Lutherről és főként Rabelaisról írt munkájában.

Marc Bloch már 1929-ben utalt „a gondolat és kollektív érzésvilág nagy áramlatainak mélységben mozgó történetére".[61] 1941-ben Lucien Fèbvre valóságos felkutatási programot körvonalazott a történelem e szintén érintetlen területe számára. Először is különleges érdemének tekintette kollektív, „tehát történeti" jellegét. Azután körvonalazta forrásbázisát, amely morális vonatkozású kútfőkből (igazságszolgáltatási iratok, kazuisztika), továbbá művészeti (nevezetesen ikonográfiai) és irodalmi kútfőkből állítható össze. S hozzátette: „Amíg nem rendelkezünk oly történész-művekkel, amelyek a lélektani kutatások legújabb helyzetéről is tájékozottak, *addig nem lesz lehetséges történelem.* Hiányzik, gondoljuk csak el, a szerelem története, hiányzik a halál története, a kegyesség története, de a kegyetlenségé és az örömé is."[62] Lucien Fèbvre halála évében, 1956-ban még három oldalas írást tett közzé az Annales hasábjain e cím alatt: „Egy érzelem: a biztonságérzés igénye történetéről."[63]

S akadt, az Annales saját körében, aki ezt az utat követte. Hála Alberto Tenenti munkájának, ma már rendelkezünk a halál történetének első, mesteri vázlatával.[64] Alphonse Duprout a kollektív gondolkozás, a mélylélektan problémáinak felderítésében halad előre.[65] Robert Mandrou a népszerű irodalomban keresi a mentalitások nyomát.[66]

Marc Bloch és Lucien Fèbvre kísértést éreztek arra, hogy e mélységben keressék magát a történelem végső mozzanatát. Lucien Fèbvre ezt írta 1933-ban: „Ami dédszüleinket mássá tette, mint mi vagyunk, az mentalitásuk volt, még inkább, mint életkeretük."[67] 1934-ben pedig Marc Bloch e címet adta Eli Heckscher nagy munkájáról írt ismertetésének: „A merkantilizmus: egy szellemi állapot."[68]

[60] 1936, 44—48. l.
[61] 1911, 5. sk. l.
[62] 1929, 241. l.
[63] 1956, 244—247. l.
[64] *A. Tenenti:* La vie et la mort à travers l'art du XVe siécle (Cahier des Annales). Paris, 1952; és *uő:* Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento. Torino, Einaudi. 1957.
[65] 1961, 3—11. l.
[66] *R. Mandrou:* De la culture populaire aux 17e et 18e siècles. La Bibliothèque bleue de Troyes. Paris. 1964.
[67] 1933, 162. l.
[68] Le mercantilisme: un état d'esprit. 1934, 160—163. l.

Ezen irányban tovább haladva írta Marc Bloch legnagyobb francia követője, Georges Duby 1958-ban, az Annales hasábjain, „A feudalizmus: egy középkori mentalitás" cím alatt a következőket: „*B. D. Lyon* szép könyve (From Fief to Indenture. The transition from feudal to non feudal contract in Western Europe) megmutatja az anyagi feltételek fejlődése és a kollekív pszichológia fejlődése közti összefüggéseket és eltéréseket egyaránt. A gazdaságtörténetet meghosszabítja a mentalitások történetével. Kitünően megvilágítja e bizonyosságot: mi hát a feudalizmus? Mindenekelőtt a gondolkozásban jelentkező hajlam."[69]

E véleményem szerint veszélyes próbálkozás, amely a kollektív gondolatvilág történetét szeretné az egész történelem végső magyarázó eszközévé tenni, elvezet bennünket az Annales háború előtti irányzatának még hátralévő problémájához, ahhoz, hogy mi volt viszonya a marxizmussal. Valóban, ha megszokott dolog is manapság a kollektív érzésvilág és mentalitás történetét a történeti kutatás végső fázisának tekinteni, mert kétségtelenül ez a legnehezebb, legbonyolultabb témakör, amely a legszéleskörűbb jártasságot igényli, míg felszerelése, módszertana, problematikája még igen kezdetleges, — a probléma végső fokon mégis az, hogy ez a fejlődés feltételeit szabja-e meg, vagy csak a koronát teszi-e fel a történelemre, vagyis, a marxista szóhasználattal élve, hogy alapról vagy felépítményről van-e itt szó.

Ha arra gondolunk, hogy az Annales új szakaszt nyitott, előítéletektől mentesen, nyílt szemmel figyelve a jelent is, több gondot fordítva a struktúrák, mint a járulékos jelenségek vizsgálatára, és elsőbbséget adva a gazdasági mozzanatnak, ha továbbá arra is gondolunk, hogy szerkesztői, ideológiai és politikai szempontból egyaránt „baloldaliak" voltak, bár nem vettek részt a küzdelemben és nem léptek ki a politika porondjára, leszámítva a háború alatt az ellenállás nagy küzdelmét, amelyben Marc Bloch életét áldozta fel, — ilyen körülmények között meglepőnek kell találnunk, hogy a folyóirat szóhasználatában és szellemében a marxizmusnak jóformán nincs nyoma. Nem mintha az Annales bárminő titkos vagy nyílt ellenszenvvel viseltetett volna a marxizmus iránt. Hiszen az Annales hasábjain fejezte ki tiszteletét Marx iránt utóbb, a háború után, Fernand Braudel, az egyik legszebb módon, ahogy azt történész valaha is tette: „Marx zsenije — írta —tartós hatalmának titka abban áll, hogy ő volt az első, aki valódi társadalmi modellt szerkesztett, a hosszú tartamú történeti folyamatból kiindulva."[70] Lucien Fèbvre pedig már 1936-ban így írt az Annales hasábjain: „Tod dem Marxismus! a hitleristák e Németországban mindenfelé kiplakatírozott és ismételgetett jelszava azt mindenesetre megmutatja, hogy Marx, az a Marx, akinek naponta kijelentik többé nem létezését, azon hatalmas erővel élő holtak egyike, akiket meg kell ölniök, vagy pontosabban: akikről azt az illúziót szeretnék kapni, hogy megölték."[71]

Hát akkor? Először is arra gondolhatnánk, hogy az Annales, a szerkesztők, és különösen Lucien Fèbvre, aki közülük legközelebb állt a politikához, egy olyan francia szocialista hagyománynak voltak rabjai, amely, lelkesen ragaszkodva olyan, részint kisebb jelentőségű, részint nagy mértékben elavult teoretikusokhoz, mint Saint Simon, Proudhon, Fourier, Guesde, Jaurès, elhomályosította előttük Marxot és a marxizmust. A kérdésre azonban felelt maga Lucien Fèbvre 1937-ben, az Annales hasábjain, e szavakkal: „Nem vagyok proudhonista, sem közelről, sem messziről." S e nyilatkozata után lelkes elismeréssel írt Marx és Engels munkásságáról és a marxista módszerről, annak alapján, amit e témákról a nagy marxista pszichológus, Henri Wallon írt „A marxizmus fényében" (A la lumière du marxisme) c. gyűjteményes vállalkozás második kötetében.[72]

Számolnunk kell persze azzal, hogy e történészek nem igen voltak járatosak a marxista gondolkozásban és fogalomhasználatban, és ezek megfelelő kifejtése sem állott rendelkezésükre. Számolnunk kell továbbá vulgármarxisták vagy a marxizmuson élősködő ál-marxisták által kiváltott rossz hatással. 1936-ban — a francia Népfront időszakában — Lucien Fèbvre így írt: „Kétségtelen tény, hogy Marx munkáinak gondolati felépítése nehézzé teszi az érintkezést. Nem kevésbé kétségtelen az a másik tény is, hogy a rossz marxisták éppen úgy kárt okoztak a marxizmusnak, mint egykor a kereszténységnek azok a vulgáris, fecsegő és bizalmaskodó prédikátorok, akiktől úgy visszaborzadt minden ép érzékű lélek a reformáció hajnalán."[73]

Dehát túl kell lépnünk e kifogásokon. Lucien Fèbvre és az Annales munkatársai, ha akarják, képesek lettek volna arra, hogy komolyan tanulmányozzák Marxot és különbséget tegyenek az igazi és a hamisított marxizmus között.

[69] 1958, 765–771. l.
[70] 1958, 725. l.
[71] 1936, 507. l.
[72] 1937, 307–310. l.
[73] 1936, 507. l.

Igaz, a marxizmus, amely sosem vált jól ismertté a francia értelmiségi, történész körökben, a baloldaliak között sem teljesen, akkoriban szinte a hanyatlás jeleit mutatta, ami csak fokozta e körök tájékozatlanságát e téren. Marc Bloch és Lucien Fèbvre pedig, úgy gondolom, e rosszul ismert Marxot nem történésznek, még csak nem is közgazdásznak tekintették, hanem azon műfaj képviselőjének, amellyel szemben különösen bizalmatlanok voltak: filozófusnak, még hozzá a leghomályosabb, legveszélyesebb filozófiai hagyomány képviselőjének, német filozófusnak. Az ő szemükben Marx mögött mindig kirajzolódott Hegel árnya. Úgy gondolom, hasonló motívumok tették az Annales-t érzéketlenné Benedetto Croce nézetei és művei iránt, és kimondottan ellenségessé Spenglerrel és Toynbeevel szemben: mindkettő elsősorban filozófus volt, és, különböző módon, mindkettő visszaélt a történelemmel.

Az Annales tehát külön specialistáktól, a Marx-magyarázóktól várta, hogy Marxot és a marxizmust számára az ő módszereivel is felhasználhatóvá tegyék. Lucien Fèbvre így kiáltott fel 1935-ben: „Néhány olyan valakinek, aki az ehhez szükséges kvalitásokkal, hozzáértéssel, képzettséggel rendelkezik, szívesen mondanám: olvassátok Marxot. Olvassátok Lenint is és mindazokat, akik Marx erőfeszítését néhány nehéz, döntő kérdésben tovább folytatták. Gyűjtsetek mindebből mézet magatoknak. Nem is magatoknak, hanem nekünk. Adjátok át nekünk, történészeknek, akik nem vagyunk e munkára alkalmasak (hiszen másként filozófiai, és nem történelmi tanulmányokkal foglalkoznánk). Nem vagyunk e filozófia történészei. Dogmatikusok és doktrinérek sem vagyunk. Munkások vagyunk, munka közben. Az építkezésnél állunk, előttünk az építőanyag. Építenünk kell. Miért? Hogyan? Honnan kezdjük? Azt mondjátok, jobb módszereket tudtok a régieknél. Mutassátok be ezeket. Magyarázzátok meg világosan, egyszerűen, filozófiai formulák nélkül, Hegelre, Marxra, Engelsre való szüntelen hivatkozások nélkül. Mondjatok konkrét dolgokat a konkrétumokkal dolgozóknak."[74]

S valóban: ha kimutatható valami elméleti elképzelés az Annales születésével kapcsolatban, az olyan elmélet volt, amely már konkrét módszertannal rendelkezett: François Simiand politikai gazdaságtana. De Simiand sem volt bálvány szemükben, hanem csak olyan valaki, akit bírálnak, gazdagítanak, sőt túl is haladnak a fejlődés ütemével. Lucien Fèbvre egyik kedves tanítványa, Charles Morazé, 1942-ben két fontos tanulmányt tett közzé az Annales hasábjain, e címen: „Egy balsiker tanulságai. Tanulmány Simiand módszeréről".[75] S midőn az Annales 1960-ban újra közzétette François Simiand „Történeti módszer és társadalomtudomány" c. cikkét, amely eredetileg 1903-ban a Revue de Synthèse Historique hasábjain látott napvilágot, e megjegyzést fűzte hozzá: „főleg a fiatal történészek kedvéért közöljük, hogy felmérhessék a félszázad óta megtett utat".[76]

Az, hogy a marxizmustól ily távol maradt, bizonyára hiba volt az Annales részéről. Egyúttal azonban lehetővé tette számára, hogy az eszmék találkozásának és szembesítésének legyen fóruma, ami, úgy hiszem, a marxisták számára sem haszontalan.

Ezek után, mint már jeleztem, szeretném röviden vázolni az Annales fejlődését 1949 óta. Miért e dátum? Nemcsak azért, mert nem igen hiszek abban, hogy a háborúk valóban történelmi metsző-vonalat jelölnek. Még akkor sem, ha vér és könny között nagy átalakulásokat idéznek elő, ha, mint az utolsó háború az Annales esetében, új munkatársakat és, sajnos, veszteségeket is hoznak, amelyek közt Marc Bloch elvesztése volt a legfájdalmasabb. De nem is azért, mivel az Annales első húsz évfolyamáról már elkészült egy figyelmet érdemlő mutató, amely, a történeti segédeszközök fontos szintjén, új szakaszt nyitott meg, nem is pusztán valami időrendi automatizmus alapján (a következő időszakot illetően nagy szolgálatokat fog tenni az a mutató, amelyet Mme Tenenti kezdett összeállítani). A dátumot az indokolja, hogy ekkor valósult meg, Lucien Fèbvre ösztönzésére, az a nagy terv, amelynek keresztülvitele Marc Bloch várakozását is meghaladta volna, és most új nekilendülés igéretét hozta az Annales-nak. Ez az esemény az École Pratique des Hautes Études Hatodik Osztályának, a gazdasági és társadalmi tudományok osztályának megteremtése volt. Ettől kezdve az Annales támogatást, biztatást, ösztönzést kapott a kutatás és oktatás e hatalmas, szétágazó szervezetétől, ahol otthonra lelt, elmélyülhetett és előre lendült az emberrel foglalkozó tudományok minden olyan ága és próbálkozása, amely a hagyományos egyetemi fakultásokon nem talált elegendő fejlődési lehetőségre. A történettudomány tulajdonképpeni területén a Rue de Varenne 54. sz. alatt létrehozott és Fernand Braudel vezetésére bízott Történeti

[74] 1935, 615–623. l.
[75] 1942/I, 5–24. és 1942/II, 22–44. l.
[76] 1960, 83–119. l.

Kutató Központ (Centre de Recherches Historiques) lett a tapasztalatok gyűjtőhelye és egyszersmind mindazon ankétok, eszmék, problémák felkarolója, amelyeknek az Annales nyitotta meg hasábjait. S az Annales terhei egy részét hamarosan magára vette, a történeti és rokon tudományok különböző területein, egy sor testvér-szakfolyóirat, mint az Études Rurales, a L'Homme az antropológiai és néprajz vonatkozásában, a „Cahiers du Monde Russe et Soviétique", meg az „Études Africaines". Végül pedig egy egész sor publikáció és gyűjteményes vállalkozás vitte tovább, részint a Rue de Varenne-beli Központ, részint a rue de la Baume 20. sz. alatt létrejött új Központ (Centre des Aires Culturelles) kiadásában, gyakran mintaszerű könyvekkel, az Annales törekvéseit, kezdeményeit.[77]

Az Annales, ebben az új helyzetben, hű maradt eredeti irányvételéhez, annyira, hogy 1961-ben a kollektív vizsgálatokat is újra elkezdte egy, az anyagi élet és a biológiai magatartás összefüggéseit elemző ankéttal. De, mint Fernand Braudel írta 1959-ben, az Annales születésének harmincadik évfordulóján: „Hűségünk abban áll, hogy tovább megyünk előre."[78]

Ebben az előre irányulásban az egyik legfontosabb mozzanatnak tekinthető, hogy az Annales új állásponthoz jutott. Úgy látta: nem elégedhetik meg többé azzal, hogy a többi tudományágra vetett pillantások segítségével világítsa meg a történeti kutatás útját, hanem valamennyi ember-tudományt kell együttesen átfognia. Fel kell hagynia, ha nem is a történelem specifikus művelésével és különleges kedvelésével, hanem a történettudomány imperializmusával, és azon kell lennie, hogy a történelem kezdje el a többi ember-tudomány gyarmati sorból való felemelését. Az 1959. évfolyam ugyanezen számában Fernand Braudel igen határozottan körvonalazta ezt az irányvételt: „Marc Bloch és Lucien Fèbvre idején a történelem az emberrel foglalkozó tudományok minden ágát saját hasznára készült meghódítani és megszervezni, legalább is beléjük hatolni úgy, hogy ezáltal gazdagítsa problematikáját, felújítsa technikai eljárásait. Ma a probléma más: az, hogy részt vegyünk az ember-tudományok különböző elemeinek összeépítésében."[79]

Az új irányvételt egyébként már Lucien Fèbvre előkészítette az Annales hasábjain, midőn 1943-ban így írt: „A korszak mozgási irányával megegyezően kell dolgoznunk"[80], és midőn 1946-ban arra szólította fel az Annales-t, hogy újuljon meg a világgal együtt és egy olyan történelem ügyét támogassa, amely megfelel majd annak az új világnak, amelyről megérezte, hogy az űrhajósoké lesz és a Harmadik Világé. „Az Annales — írta — találja meg helyét az időben és a térben, a térben, amelyet másként világegyetemnek szoktunk nevezni, és amelyben földünk csak egyetlen apró anyaggolyó millió más között, a tejút egyik sarkában, akkora, hogy máris kezd kutató álmaink számára szűknek bizonyulni." S azt is hozzátette: az Annales „forduljon azon világméretű civilizációk felé, amelyek lassanként az európai civilizáció helyébe fognak lépni".[81]

Megnyilni tehát minden ember-tudomány előtt, és különösen azok módszerei, új törekvései előtt. Új távlatokat nyer a történeti földrajz. Fernand Braudel már 1944-ben felvetette: „Beszélhetünk-e a biológiai egyed földrajzáról?"[82] 1954-ben az Annales az ökonometriát mutatta be olvasóinak,[83] 1963-ban, Raymond Aron műve kapcsán, a tudományos politikológiát,[84] 1964-ben a strukturális antropológiát, Claude Lévi-Strauss művén keresztül.[85] 1965-ben a történelem és lélektan viszonyát, *Michel Foucault:* „Histoire de la Folie" c. munkája alkalmából[86] a történelem és a pszichoanalízis viszonyát[87] vetette fel, és már 1959-ben, Emmanuel Le Roy Ladurie-vel, a történelem és az éghajlat problémáját. Az új irodalmi kritikát Roland Barthes szembesítette a történelemmel 1960-ban [88],1964-ben az irodalmi termelés és fogyasztás módszertanára tett javaslatot François Furet, a felvilágosodás, a XVIII. század ideológiájának új vizsgálatával kap-

[77] Vingt années d'Histoire Economique et Sociale. Table analytique des „Annales" ... (1929—1948) par M. A. Arnould. Paris. 1953.
[78] 1959, 1—2. l.
[79] Uo.
[80] 1943, 5—24. l.
[81] 1946, 1—8. l.
[82] 1944, 26—37. l.
[83] 1954, 75—82. l.
[84] 1963, 119—132. és 475—498. l.
[85] 1964, 1085—1116, és 1965, 62—83. l.
[86] 1965, 923—938. l.
[87] 1965, 18—44. és 1964, 237—249. l.
[88] 1960, 524—537. l.

csolatban.[89] Paul Chombart de Leuwe pedig a városi szociológia terén körvonalazott három szintű kutatási programot: az alapvető kutatások, az irányított témájú alapkutatások és az alkalmazott kutatások számára.[90]

Az egyre matematikaibbá váló világban és tudományos életben az Annales minden korábbinál több figyelmet szentel azon technikai eljárásoknak és felszerelési eszközöknek, amelyek az ember-tudományok számára, mint a többi tudomány számára is, döntő érdemű haladást igérnek. Egy sor elméleti és gyakorlati jellegű cikk foglalkozott újabban annak megállapításával, hogy miként lehet az elektronikus gépeket helyesen felhasználni a történelemben.[91] De, hála matematikus-kollégáinknak a Hatodik Osztályon, különösen a társadalmi matematika ügyét igyekezett az Annales elősegíteni, olyan módszerekkel, amelyek már nemcsak kvantitatív történelem, hanem kvalitatív számszerűségek megállapítására is alkalmasak.

Az Annales a jelenkori ember-tudományok jónéhány alapvető fogalmának saját szükségleteihez illő adaptálásával is igyekezett a történész-felszerelést megjavítani. Így járt el a „struktúra" meg a „modell" szó és fogalom esetében.[92] De itt is óvakodott, és másokat is óva intett az ily operatív fogalmak történetietlen használatától, a velük való visszaéléstől. Fernand Braudel figyelmeztetett arra, hogy „minő veszély fenyeget minden társadalmi tudományt, amely a tiszta állapotú modellért, az öncélú modellért rajong".[93] Azzal a struktúra-felfogással szemben, amelytől a történelem sok mindent átvehet és tanulhat, de amely végzetes volna számára, ha kiküszöbölné tudományából a változást, az időrendet, a mozgást, az Annales visszanyúlt a történelem és a történész lényeges alap-eleméhez: az időhöz, és utalt arra, hogy a történelemben nem lehet a struktúrát és a konjunktúrát a feltételek egy-egy időpontban való találkozását, alakulását egymástól szétválasztani. Ez volt a lényege Fernand Braudel fontos és kitűnő cikkének, amely „A hosszú időtartamú folyamat" (La longue durée) címen 1958-ban látott az Annales hasábjain napvilágot,[94] és amelyhez a következő évben lengyel kollegánk és barátunk, Witold Kula fűzött megjegyzéseket.[95] Ugyanezen gondolatkörben, különösen Georges Gurvitch szociológiájával kapcsolatban, Fernand Braduel 1950-ben, 1953-ban és 1957-ben „a folyamatosságok és megszakítások" (continuités et discontinuités) problémájával foglalkozott a történelemben.[96]

Mivel zárjuk ez egyszerre túlzsúfolt és túl vázlatos beszámolót? Nem szándékom itt az Annales tevékenységéről, eredményeiről, balsikereiről mérleget készíteni. Az Annales, hála az égnek, még nem halott, hanem nagyon is él, és minden mérleg-készítésnek van valami gyászjelentés íze is. Azt sem akarom újra elmondani, hogy az Annales az elmélkedés és kutatás élvonalában akar maradni a történelem és az ember-tudományok területén, persze anélkül, hogy a tudományos sznobizmus minden másnál károsabb hibájába esnék. Kissé szerénytelen volna annyit emlegetni ezt az élvonalbeli szerepet, amely nemcsak az Annales sajátja. Mindössze Lucien Fèbvre nyomán, egyetlen, végső erényét szeretném kiemelni a történelemnek, ahogy azt az Annales értelmezte és értelmezi. S ez hasznos erény a mi korunkban, midőn a nagy probléma az, hogy a világnak megvan-e a szükséges ideje és békéje azon növekedés, fejlődés, haladás megvalósításához, amelyre a társadalmaknak, a civilizációknak szüksége van. 1956-ban, pár hónappal halála előtt, Lucien Fèbvre így írt az Annales hasábjain: „Le akarjátok fegyverezni a történelmet? A civilizációk története, a mienk, nem visel fegyvert. Nem a háborút, hanem a békét igényli."[97]

[89] 1964, 835–886. és 1965, 867–898. l.; valamint e gyűjteményes munka: Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle. La Haye–Paris, Mouton. 1965.

[90] 1961, 686. sk. l.

[91] Pl. *J. C. Gardin–P. Garelli:* Étude par ordinateurs des établissements assyriens en Cappadoce. 1961, 837–876. l. *V. A. Ustinov:* (J. C. Gardin bevezetőjével): Les calculateurs électroniques appliqués à la science historique. 1963, 259–264. l. *I. D. Kovalcenko–V. A. Ustinov:* Les calculateurs appliqués aux études rurales. 1965, 1128–1149. l. *L. Frey:* Application de la métrique des ordres à la critique textuelle des évangiles: la question synoptique. 1963, 295–306. l.

[92] 1963, 383–386. l.

[93] 1958, 725. l.

[94] 1958, 725–753. l.

[95] 1960, 294–319. l.

[96] 1950, 125.; 1953, 347. sk; 1957, 73–84. l.

[97] 1956, 51–53. l.

Kubinszky Judit:

Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz

Az 1880-as évek úgy élnek a köztudatban, mint a boldog békeidő, a háborítatlan nyugalom évei. Nem kis meglepetés éri tehát a kutatót, ha a korszak forrásanyagát forgatja. Tankönyveink, összefoglaló munkáink Tisza Kálmán kormányzatának ezt az évtizedét a nyugalom — esetleg a viszonylagos szócskával meggyengített nyugalom — periódusának nevezik.

Katus László értékes tanulmánya[1] rávilágított ugyan arra, hogy az évtized első felében Horvátországban erős népmozgalmak voltak, ez a megállapítás azonban kevéssé befolyásolta a korszakról kialakult képet, hiszen nem szorosan Magyarország területéről volt szó. De a „béke-korszak" képe akkor is megváltozik, ha a Magyarország területén lezajlott mozgalmakat vizsgáljuk.

A forrásanyagból mozgalmas kép alakul ki előttünk a 80-as évekből is. A levéltári anyagban számos tüntetésre, zavargásra, a katonasággal való összeütközésre utaló adatot találunk.

Ezek a mozgalmak merőben más jellegűek voltak mint a kiegyezés korabeli vagy a 90-es évek megmozdulásai. A 80-as évek elején érte el tetőpontját az antiszemita mozgalom. A mozgalomnak e reakciós jellege is hozzájárulhatott ahhoz, hogy történetírásunk csekély figyelemre méltatta e kevésbé nyugalmas évek mozgalmainak történetét. Napjainkban inkább az irodalmat foglalkoztatja az e mozgalmak gyújtópontjává vált Tiszaeszlári-per kérdése.

Kutatásaink során az a vélemény alakult ki bennünk, hogy ekkor a magyar társadalom fejlődését jelentősen befolyásoló folyamatok alakultak ki. Ezeknek a folyamatoknak a feltárásához kívánunk hozzájárulni az alábbi iratok ismertetésével és elemzésével.

*

Az 1882—84-ik évi antiszemtia zavargások gyökerei a megelőző évtizedek gazdasági-társadalmi fejlődésére, az elmaradott, függő helyzetű agrárország polgári átalakulásának konfliktusaira nyúlnak vissza. Ez a rövid közlemény nem alkalmas arra, hogy társadalmi fejlődésünk e rendkívül bonyolult és tudományosan még kellőképpen fel nem tárt folyamatait akárcsak vázoljuk is. Csupán néhány jellemző vonásra szeretnénk rámutatni.

Ismeretes, hogy Magyarországon a feudalizmus hosszantartó uralma, a Monarchiában elfoglalt függő helyzet miatt a tőkés viszonyok későn fejlődtek ki. A gyenge burzsoázia a polgári átalakulást megalapozó 48-as forradalomban képtelen volt a vezető szerepet betölteni, helyét a középnemesség foglalta el a politikai életben. A polgári forradalommal együttjáró gazdasági változásokban már nem vállalt ilyen tevékeny szerepet a magyar középnemesség. Az új tőkés burzsoázia túlnyomó részt a hazai és bevándorolt német és zsidó polgárság soraiból került ki.

A kapitalizmus győzelme, a burzsoázia uralomra kerülése minden országban kiváltotta a hanyatló, pusztuló rétegek feudális vagy utópista kispolgári színezetű reakcióját, a hűbéri vagy kispolgári antikapitalizmust. E megnyilvánulások klasszikus példáit Franciaországban találhatjuk meg, amint erre a Kommunista Kiáltvány rámutatott. Ahol nemzeti burzsoázia volt, ott a hanyatló rétegek reakciója antikapitalista formát öltött, ahol idegen volt, ott a reakció nemzeti ellentétekkel kapcsolódott össze. Nálunk

[1] *Katus László:* A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Századok, 1958. 644—684; 1959. 303—334. l.

Magyarországon, ahol a burzsoázia egy része zsidószármazású volt; a feudális és kispolgári antikapitalizmus főként az antiszemitizmusban jutott kifejezésre.

Ahogy 48 után hazánkban a kapitalizmus előretört, főként az osztrák és zsidó burzsoázia tevékenysége révén, a másik oldalon a földbirtokosság, a céhes kispolgárság lassan tönkrement. Az ebből az ellentétből fakadó konzervatív feudális és kispolgári antikapitalizmus a nemzeti — a már készen talált függetlenségi — vagy az antiszemita gondolatban találta meg a maga kifejezését.

Ennek az úri, illetve kispolgári antikapitalizmusnak számos érintkező pontja volt a kizsákmányolt tömegek tiltakozásaival. Az elnyomottak tömegeinek, de különösen a szegényparasztságnak a tudatát két körülmény is ilyen irányban befolyásolta. Először, mert éppen a kapitalizmus kifejletlenségéből eredő korai felhalmozási formáknak, elsősorban az uzsorának az elterjedése legközvetlenebbül a parasztságot sújtotta. Másodszor, mert még gyenge volt a szocialista mozgalom, a fővároson kívül csak néhány vidéki várost érintett, nemhogy a szegényparasztságot, de még a munkásság nagy részét sem tudta eszmekörébe kapcsolni.

Gazdasági hátterét tekintve tehát az antikapitalizmus három egymástól különfutó vonala ideiglenesen találkozott. Az úri földbirtokosok antikapitalista ideológiája megnyerte és megnyergelte a kispolgári és a népi tőkeellenességet és elégedetlenséget. Ezt bizonyítják eddigi kutatásaink, ezt tanúsítja az itt feldolgozott forrásanyag is.

*

A magyarországi antiszemita mozgalmat egy szabadelvűpárti képviselő, a dzsentri származású Istóczy Győző indította el 1875-ben. Parlamenti szereplése éveken keresztül derültséget keltett képviselőtársai között, s legfeljebb titokban helyeselték néhányan indítványait, érveit. Szélesebb körű nyilvánosságra volt szüksége, ezért 1878 tavaszán megindította a *Jövőnk* c. hetilapot, de vállalkozásába kellő érdeklődés híján hamarosan belebukott. Kísérletezett zsidóellenes körök, egyesületek megszervezésével. Próbálkozásai, ha nem is voltak teljesen sikertelenek, az általa kívánt eredmény — egy országos jellegű párt megalakulása — mögött messze elmaradtak. Mindössze annyit tudott elérni, hogy képviselőtársai közül az eszméivel rokonszenvezők elvbaráti kört alkottak körülötte, amely magjává vált a későbbiek során párttá szerveződő csoportnak. Itt elsősorban a Függetlenségi Párthoz tartozó Simonyi Iványról, Ónody Gézáról, Verhovay Gyuláról beszélhetünk. Alkalmi szövetségesként egyes esetekben mások is csatlakoztak hozzájuk.

A 80-as évek elején az antiszemiták szempontjából kedvező változások történtek. Mutatkozni kezdtek az agrárválság jelei, s ennek hatására nőtt az eladósodottak, az elégedetlenkedők száma. A Felvidékről megkezdődött a kivándorlás.

A környező országokban, Ausztriában, Romániában, Német- és Oroszországban — más-más jelleggel és erősséggel — ugyancsak jelenkeztek antiszemita megmozdulások, amelyek hatást gyakoroltak a magyarországi mozgalomra. Ezek közül elsősorban a németországi antiszemita mozgalom és demagógia hatása volt jelentékeny.

Istóczy 1880. október 15-én megindította brosúraalakban megjelenő havi folyóiratát, a *12 röpirat*-ot. Rövidesen egyes vidéki lapok hasábjain izgató, antiszemita hangulatú cikkek jelentek meg. Az írásos agitáció nem maradt hatástalan.

Nyomon kísérve az antiszemita eszmék elterjedését, úgy tűnik, hogy a mozgalom teljesen akadálytalanul szervezkedett. Az antiszemiták kihasználták a liberalizmus adta lehetőségeket, és gátlástalan uszításba kezdtek. Ehhez egyes budapesti napilapok — a *Magyar Állam*, a *Függetlenség* — is csatlakoztak és helyeseltek az antiszemiták szószólóinak.

A Tisza-kormányt később gyakran érte vád az ellenzék részéről, hogy eltűrte az antiszemitizmus terjeszkedését és ezzel elősegítette a mozgalom megerősödését. Valóban, Istóczy a kormánypárt képviselője volt, annak padsoraiból terjesztette eszméit a parlamentben, és szervezte az ezekkel az eszmékkel rokonszenvező ellenézki képviselőket. Amíg ez csak parlamenti szócsatákban merült ki, amolyan politikai kalandorkodásnak, bohóckodásnak tekintették. Tisza beérte azzal, hogy minden alkalommal elítélte képviselőjének nyilatkozatait, és elhatárolta a párt állásfoglalásától. Egyébként magabiztosan hivatkozott a társadalom erejére és józan ítélőképességére, amely az antiszemita kórt úgyis elutasítja. Időnként megeresztett egy-egy erélyesebb hangú fenyegetést is az antiszemiták címére, de a gyakorlatban semmit sem tett ellenük.

Tisza kormányának kezdetben szinte kapóra jött az antiszemitizmus. Elterelte a közvélemény és elsősorban az ellenzék figyelmét a közösügyes problémákról, a szociá-

lis-gazdasági helyzetért nem a kormányt, hanem a zsidóságot tette felelőssé. Méghozzá válogatás nélkül, nem tekintve vagyoni helyzetét, társadalmi állását. Ez természetesen arra késztette az amúgyis kormányhű zsidóságot, hogy még inkább a „hatalom szárnyai alá" meneküljön. Tisza taktikája világos volt: hagyni kell az antiszemitákat addig, amíg cselekményeik nem vonják maguk után az államhatalom beavatkozását.

A Függetlenségi Párt vezetői úgyszintén elítélték az antiszemitizmust, de vajmi keveset tettek azért, hogy megakadályozzák saját pártjukon belüli térhódítását.

A Függetlenségi Párt, igaz, nehéz helyzetben volt. A hatalomból kiszorult elégedetlenkedők sokrétű tömege egyesült zászlaja alá. Az egyre erősebben antikapitalista beállítottságú kis- és középbirtokosság, a kispolgárság zöme ennek a pártnak a tagja volt. De emellett a középosztály liberális felfogású, szellemű gondolkodású elemei éppúgy megtalálhatók voltak a párt híveinek sorában mint a függetlenségi gondolatért lelkesülő, 48-ért vérüket hullató, vagyonukat áldozó zsidók is. A párton belül kialakult csoportokat összetartotta ugyan a függetlenségi eszme, de az ellentétek egyre több nézeteltérésre adtak okot. Mégis csak az antiszemiták által provokált botrányok után került sor a velük való nyílt szakításra. De ez sem szüntette meg az antiszemita eszmék lassú beszivárgását, amely a párt képviselőinek és híveinek egy részével a „függetlenségi gondolat" tartalmának fokozatos változását, antikapitalista, antiszemita elemekkel való átitatódását eredményezte.

Az antiszemita eszmék gyors terjedését elősegítették a demagóg jelszavak, amelyekkel a kizsákmányolt antikapitalista hangulatú néptömegek elégedetlenségét a liberalizmus és a zsidóság ellen irányították. Egy nevezőre hozták a kapitalizmust, liberalizmust és a zsidóságot. Mindehhez hozzájárult a nagyfokú elmaradottság, kulturálatlanság, a középkorból továbbélő babonák sokasága, jó termőtalaj az antiszemita eszmék számára, mint erre Engels is rámutatott.[2]

A magyarországi antiszemita mozgalom fejlődésébe döntő fordulatot a tiszaeszlári eset hozott. 1882. április 1-én eltűnt Tiszaeszláron özv. Solymosiné 14 éves Eszter nevű leánya, Huri Andrásné cselédje. Erre a napra esett a zsidók húsvéti ünnepe, és ez alkalomból, valamint a metszőválasztás miatt a zsidók a környékbeli falvakból is az eszlári imaházba gyűltek össze.

Kis cselédek eltűnése mindennapos dolog volt, a közvetlen hozzátartozókon kívül úgyszólván senki sem törődött vele, mi lett a sorsuk. A szenzációra éhes sajtóban a nagybetűs főúri esküvők, vadászatok, bálok vagy színházi pletykák mellett csak néhány apróbetűs sor jutott számukra, ha elkóboroltak vagy öngyilkosok lettek.

De ez esetben nem így történt. A szegény kis cseléd eltűnéséből országos szenzáció lett az antiszemiták „jóvoltából". Rövid két hét sem telt el, már kialakult a rituális gyilkosság középkori vádja a zsidóság ellen. Véletlennek tűnik, de több annál, hogy az antiszemiták egyik vezére, Ónody Géza képviselő éppen Tiszaeszláron tartózkodott. Az egész antiszemita mozgalom természetéből sokat megmagyaráz az, hogy az Ónody-család valaha büszke nagybirtokos volt azon a földön, amelyen ez időtájt már csak bérlő volt, éspedig a Phöm Simon tulajdonába átment föld szerény bérlője. Következtetéseinkben nem akarunk olyan messzire menni mint a kortárs, a prágai *Politik* szerkesztője* — már csak azért sem, mert nincs megfelelő bizonyítékunk —, de kétségtelen, hogy Ónodynak és antiszemita elvbarátainak nagyon is kapóra jött a vérvádmese és minden eszközt megragadtak, hogy elhihetővé tegyék és terjesszék.

[2] Az Arbeiter Zeitung 1890. máj. 9-i száma közölte Engels levelét egy osztrák szociáldemokratához. Ebből idézünk egy részletet: „Az antiszemitizmus mindig egy elmaradt kultúra jele, ennélfogva csakis Poroszországban és Ausztriában, ill. Oroszországban található. Ha itt Angliában vagy Amerikában valaki antiszemitizmust akarna szítani, egyszerűen kinevetnék ... Poroszországban a kisnemesek, a junkerek, akiknek jövedelme 10.000 márka, de 20.000 márkát költenek és ennélfogva az uzsorások kezére jutnak, szítják az antiszemitizmust; Poroszországban és Ausztriában a nagy tőkés versenytől tönkretett céhiparosok és kiskereskedők szolgáltatják az antiszemitizmushoz a kórust, ők az együttüvöltők. De ha majd a tőke a társadalomnak ezeket a keresztül-kasul reakciós osztályait tönkre teszi, akkor eleget tesz hivatásának és jó munkát végez, mindegy, hogy árjákról vagy semitákról, körülmetéltekről vagy megkereszteltekről van szó; előre segíti majd az elmaradt poroszokat és osztrákokat, hogy végre elérjenek a modern álláspontho z, amely szerint minden társadalmi megkülönböztetés beleolvad a kapitalisták és bérmunkások nagy ellentétébe. Csak ott, ahol még nem ez a helyzet, ahol még nincs kapitalista osztály, ahol a tőke még túl gyenge ahhoz, hogy az egész nemzeti termelést maga alá rendelje és az értéktőzsdét tegye tevékenységének főszínhelyévé, ahol tehát a termelés még a parasztság, földbirtokosok, kézművesek és hasonló középkori maradványok kezében van, a tőke csakis ott elsősorban zsidó jellegű és csakis ott sarjad az antiszemitizmus." Megjelent: *L. Spira:* Antisemitismus in Österreich. Weg und Ziel. 1965. Sept. Sondernummer.

* A prágai *Politik* c. lap szerkesztője, Lipnitzki 1882 nyarán vendége volt Ónodynak, aki nyilván azt remélte, hogy ebből a látogatásból az antiszemitákat támogató cikk fog születni. Lipnitzki valóban közölt egy cikksorozatot a krakkói Czas-ban, de ebben odáig megy el, hogy az antiszemitákat gyanúsítja meg Solymosi Eszter meggyilkolásával.

Az ország közvéleménye először a klerikális *Magyar Állam* 1882. május 20-i számából szerzett tudomást a szenzációs esetről.* A cikket „Egy leány eltűnésének titokzatos esete" címmel a tiszaeszlári katolikus lelkész írta. Május 23-án, az 1882. évi rendkívüli hadipótlékról szóló törvényjavaslat tárgyalása közben Ónody Géza uszító hangú beszédében — a vérvádak történetében való nagy jártasságról téve tanúbizonyságot — először hangoztatta a magyar parlament előtt a rituális gyilkosság vádját.[3] Istóczy sem akart elmaradni mögötte. Másnap — május 24-én — felolvasott egy levelet, amelyben őt az esetről értesítették, majd hosszasan idézte Rohlingnak antiszemita bibliává vált *Der Talmudjude* c. könyvét, hogy a vérvád valóságáról meggyőzze hallgatóit.[4]

A tiszaeszlári ügyben vizsgálat indult, amely több mint egy esztendeig tartott, de csak arra volt jó, hogy a közvéleményben az izgatott hangulatot egyre fokozza, az igazságot homályba burkolja, a valódi tényeket elferdítse.

Az antiszemita szellemű újságcikkek száma rohamosan növekedett. A *Függetlenség* Verhovay Gyula szerkesztésében most már teljes egészében az izgatás szolgálatába állott. Vidéken egyre-másra jelentek meg az antiszemita újságok. — Pozsonyban a *Pressburger Grenzbote* Simonyi Iván, valamint a *Pozsony* Ráth Ferenc szerkesztésében, Nyíregyházán az *Ébredjünk* Mikecz József szerkesztésében stb.

Gombamódra szaporodtak a tiszaeszlári ügyet tárgyaló uszító hangú röpiratok. Erről értesülünk a mindvégig következetesen antiszemitaellenes Kozma Sándor kir. főügyésznek Tisza Kálmánhoz intézett leveléből.[5]

„Mióta az országosan ismert s figyelemmel kísért tiszaeszlári esemény foglalkoztatja a közönséget, napról-napra több s különféle alakú nyomtatványok hozatnak a nyilvánosság elé, melyeknek félreérthetetlen céljuk az ország keresztény vallású lakosait a zsidóság elleni gyűlöletre — sőt tettleges támadásra — izgatni. Ilyen többek között a „Tiszaeszlári vértanú leány és az óhitű zsidók" című, Egerben megjelent röpirat; ilyen az Esztergomban megjelenő „Esztergomi Közlöny" című lap f. é. június 11-iki 24-ik számában közölt „Fekete felhő a láthatáron" feliratú cikk; s ilyenek azon különféle alakú és tartalmú illetőleg jelmondatú felragasztható cédulák, melyekről Excellenciádnak f. év június 23-án 2280 sz. a. kelt rendelete szerint a budapesti főkapitány is jelentést tett.

Részemről, mindezen törvénybeütköző közlemények megtorlása iránt meg fogom tenni a kellő lépéseket.

Minthogy azonban az általam teendő intézkedés nem állja teljesen útját ezen nyomtatványok — különösen kéz alatti — terjesztésének: szükséges volna Excellenciádnak aképen intézkedni, a kérdéses és hason tartalmú nyomtatványok terjesztése a rendőri közegek által megakadályoztassék s az eladásra szánt példányok lefoglaltassanak."

Tisza végre ellenintézkedésre szánta el magát, és 1882. július 1-én körrendeletet adott ki az ország törvényhatóságaihoz,[6] amelyben kötelezi őket, intézkedjenek, hogy „... ezen izgató nyomtatványok ... terjesztése és árusítása a rendőri közegek által megakadályoztassék, az eladásra szánt példányok lefoglaltassanak s azok a törvényes megtorlás céljából teendő további intézkedések végett hozzám felterjesztessenek."

A sajtószabadságot a körrendelet nem érintette, s az időszaki lapok tovább izgattak. Igaz, a törvényhatóságok sem tartották mindenütt szívügyüknek az intézkedés végrehajtását.

Az eredmény nem maradt el: július elején már több helyütt zavargások törtek ki (Nagyszombat, Pozsony-Szentgyörgy, Szenicz, Pápa).

A tiszaeszlári vérváddal felszított közhangulat meggyorsította az antiszemita erők szervezkedését. Istóczy elérkezettnek látta az időt az önálló párt létrehozására. Kilépett a Szabadelvű Pártból. Így emlékezik erre az eseményre: „... bent voltam a szabadelvű pártban és ennek padjaiból tartottam antiszemita beszédeimet, s a párt, noha minden egyes esetben kijelentette, hogy nem ért velem egyet, soha szóba se hozta azt, hogy vonjam le ebből a konzekvenciákat ..."[7] És „ez így tartott egészen a tisza-eszlári ügy

* A tiszaeszlári perrel foglalkozó munkák: *Eötvös Károly:* A nagy per. I—III. Bpest. 1904. — *Eötvös Károly — Horánszky Nándor — Funták Sándor:* Eingabe der drei in der Tisza-Eszlárer Angelegenheit. Bpest. 1882. — *Fr. Ollivier:* Les juifs en Hongrie. L'affaire de Tisza-Eszlar. H. u. 1883. (Klny. a „Le Correspondant"-ból). — *Ónody Géza:* Tisza-Eszlár a múltban és a jelenben. Bpest. 1883. — Das „Bilbub" von Tisza-Eszlár. Bpest. 1883. — *Democritos:* Tisza-Eszlár és Tisza Kálmán. Bpest. 1883. — *Paul Nathan:* Der Prozess von Tisza-Eszlár. Ein antisemitisches Culturbild. Berlin. 1892. — *Baró József:* A tisza-eszlári bűnper. Bpest. 1933. — *Hegedüs Sándor:* A tiszaeszlári vérvád. Bpest. 1966.

[3] Képviselőházi Napló 1881—1884. VI. köt. 11. 1.
[4] Uo. 64. l.
[5] OL BM. Eln. 2355/1882.
[6] OL BM. Eln. 2355/1882.
[7] *Istóczy Győző:* A magyar antiszemita párt megsemmisítése és ennek következményei. Bpest. 1906. 9. l.

felmerültéig. Ekkor azonban az én akkor már antiszemitává lett illető képviselőtársaim valamennyien ellenzékiek lévén, kénytelen voltam közibük menni, elhagyva a biztos Noé bárkáját: a szabadelvű klubot."[8] A valóság nem egészen így festett, Istóczyt tulajdonképpen kizárták a pártból.

Közben az antiszemiták szerét ejtették, hogy külföldön is propagálják Solymosi Eszter ügyét. Az 1882. szeptember 10—15. között tartott drezdai antiszemita kongresszuson Onody Géza keltett szenzációt a tiszaeszlári ügyről tartott beszámolójával és a Solymosi Eszterről készült festménnyel. Itt a német elvbarátok körében a magyar antiszemiták nagy sikert arattak. Bizonyítja ezt az is, hogy Istóczy manifesztumát fogadta el a kongresszus, mint a tanácskozásról kiadott hivatalos közleményt.

„Munkájuk" magyarországi visszhangja a szeptember 28-án kitörő pozsonyi zavargás volt, amely rövidesen a környező falvakra is átterjedt (Cseklész, Récse, Szentgyörgy, Ivánka). Október 2-án Tisza újabb körrendeletet küldött a törvényhatóságokhoz: „A törvényes rend fenntartására az antiszemita mozgalom ellen."[9] Ettől azonban a zavargások tovább folytak.

*

A tiszaeszlári per tárgyalását végül, hosszú vizsgálati idő után, 1883. június 19-én kezdte meg a nyíregyházi törvényszék, és augusztus 3-án hirdette ki a felmentő ítéletet.

Még javában folyt a tárgyalás, amikor éber szemű megfigyelők már észlelték az izgatottság jeleit.

„Én a zsidók ellen folytatott rendszeres izgatásokat régóta, és éber figyelemmel kísértem — írta Pozsony megye főispánja, Eszterházy István 1883. július 16-án Tiszának —, s most is ismételnem kell azt, mit bátor voltam Nagyméltóságodnak annak idején írásban, és szóval is előadni, t. i.: hogyha eltűretik az, hogy büntetlenül és zavartalanul naponta a leghatározottabb módon a »Pressburger Grenzbote« szerkesztője és laptulajdonosa, Simonyi Iván országgyűlési képviselő a népséget felizgassa, akkor a zsidók nyugodtan nem élhetnek, mert folytonos aggodalmaknak, s nyugtalanításoknak vagynak kitéve, melyek ha eddig tettlegességekben nem is nyilatkoztak, de a nyugalomnak bármely percbeni megzavarását lehetségessé teszi, s így a honpolgárokat nyugtalaníthatja, — már eddig is több oldalról jöttek hozzám oly hírek, és jelentések, melyekből láthatni, hogy az antiszemiták tevékenyek, s e cég alatt a jövő választásokra befolyást, esetleg győzelmet akarnak magoknak szerezni.

. . . A dolog főbaja az, hogy esetleges forrongás és zavar esetében olyanok fognak szenvedni, kik sokkal kevésbé bűnösek, mint azok, akik okozói a zavargásoknak, s kik jó nyereséggel járó üzérkedésöket mint antisemitikus apostolok, s hivatalos antisemita lapok szerkesztői, előidézői a mozgalmaknak, s valóban meg kell háborodni a népnek és egyszerűbb felfogású honpolgároknak, ha látják azt, hogy újságíróknak és országgyűlési képviselőknek minden szabad, — s hogy a rendes adófizető polgár ugyan ily vétségek miatt elítéltetik.

Kötelességemnek tartandom, Nagyméltóságod rendeletéhez alkalmazkodni, s ha (mit Isten ne adjon) csakugyan zsidóellenes zavargások fognának kitörni, minek valószínű megtörténhetését kétségbe vonni nem merem, — azon esetben oly erélyt kívánok alkalmazni, mely ne csak a felizgatott néptömeget sújtsa, de az okozókat is, bárkik legyenek is, — személy és állás tekintetbe vétele nélkül."[10]

A főispán nagyon rövid időn belül valóra válthatta volna ezt az igéretét. Július végén kezdődtek a zavargások Pozsonyban és napokon át tartottak, hogy nagyobb károk nem keletkeztek, az valóban az idejében mozgósított rendőrségnek, katonaságnak és a mindenütt jelenlevő főispánnak köszönhető, aki az esetről tett jelentésében — augusztus 3-án — továbbra is kitart eddig hangoztatott véleménye mellett:[11]

„. . . a zavargások eredete Simonyi Iván »Grenzbote« nevű újságjában keresendő, ez irányban már ismételve volt szerencsém Nagyméltóságodnak nézeteimet előterjeszteni, s miután ő kettős körülménynél fogva érzi magát biztosítva, t. i. a sajtótörvény, és az orsz. képviselői mentelmi jognál fogva, — el vagyok határozva ellene a holnapi közgyűlés alkalmával állást foglalni — s legvégső esetben, — ha e tekintetben határozottan kezeim meg nem köttetnek Nagyméltóságod által — Simonyi úr irányában az közbéke és biztonság érdekében, minden tekintet félretételével, rövid úton, úgy elbánni, mint egy közveszélyű izgatóval szokás, — mert én azon szégyent és gyalázatot, amit

[8] Uo. 10. l.
[9] OL BM. Eln. 3397/1882.
[10] OI. BM. Eln. 2908/1883.
[11] OL. BM. Eln. 3138/1883.

ezen ember városunkra hoz, eltűrni képes nem vagyok, érjen ezen esetben a felelősség engem, melynek következményéért tűrni kész vagyok, mert én Nagyméltóságod fényes és alkotmányos állását tisztelve, tetteim által alkalmat nyújtani nem akarok annak elhomályosítására, — de mindennek meg van a határa s az nem tűrhető, hogy egyesek tisztán nyerészkedési vágyból (mert az antisemitikus lap bő jövedelmi forrás) a békés polgárok nyugalmas megélhetését hitfelekezeti gyűlölet terjesztése által zavarja, és büntetlenül izgathassa a lakosságot."

Az augusztus 7-i városi közgyűlésen a főispán elítélte Simonyi magatartását,[12] de semmi más nem történt, eljárásához úgy látszik nem érkezett meg a felsőbb jóváhagyás. A tüntetők közül 12 embert letartóztattak;[13] a mindenki által ismert bujtogató, az igazi bűnös — mint a zavargások alatt mindenütt — bántatlanul működött tovább.

A következő napokban az események szinte filmszerű gyorsasággal peregtek. Az antiszemita zavargások folytatódtak. Pozsony után a főváros következett.

Thaisz Eleknek, a főváros rendőrkapitányának Tisza Kálmánhoz intézett jelentése[14] alapján a következő kép tárul elénk:

Augusztus 7-én már a délelőtti óráktól kezdve egyre növekvő csoportosulás volt a Kerepesi úti Weingruber-féle vendéglő (Hattyú szálloda) előtt. Este nyolc óra tájt a tömeg egyre élénkebb lett. Weingruber fia az egyik polgári biztoshoz fordult, hogy az menjen el vele rendőrökért és a csoportosulást üzzék el. „Mindezen tapintatlanságok és kihívó ingerkedések (—mármint az, hogy védekezni igyekeztek — K. J.) . . . a tömeget felbőszítették . . ." Botokkal beverték az ablakokat és az ivószobába is behatoltak. Thaisz néhány rendőrtisztviselővel egész idő alatt a szomszédos Uj világ utca sarkán tartózkodott. Itt értesülvén a történtekről a Károly kaszárnyába küldött katonaságért, és értesítette a gyalog és lovas rendőrséget is.

„Miután a tömeg passzivitásából kilépve tettlegességre vetemedett, elérkezettnek láttam azon időpontot, melyben rakoncátlanságának gátat kell vetni."

Ennél talán egyszerűbb lett volna még a rombolás előtt szétoszlatni a „tömeget". Közben a tüntetők száma már kb. 1000—1500 főre szaporodott. A Weingruber mellett levő három üzletet is feltörték, rombolni és rabolni kezdtek. Thaisz értesítést kapott a katonaság érkezéséről. Felkérte a vezénylő alezredest, hogy zárja le a Kerepesi-út, Hatvani-utca, Károly és Múzeum körutakat. A kiküldött őrjáratok éjjel féltizenkettőkor jelentették, hogy a még kóborló kisebb csoportokat is eloszlatták. A kordont erre megszüntették.

„Végül bátorkodom jelenteni azt, hogy ezen felette sajnos mozgalomnak semmiféle jellege nem volt s csakis egyedül a tanoncok szertelen pajkoskodásának s néhány gaznak tulajdonítható, kik a kínálkozott alkalmat a vagyonbiztonság elleni merényletre felhasználni szándékoztak."

A jelentés további részében a főkapitány felsorolta a kárt szenvedetteket. Ebből a listából, valamint Ambrus Kamil rendőrségi fogalmazó jelentéséből[15] világosan látható, hogy a tüntetés minden kétséget kizáróan antiszemita jellegű volt, ezt csak az nem vette észre, aki szándékosan el akarta terelni a tényekről a figyelmet.

Augusztus 8-án reggel hat órakor újból felállították a kordont. A fő útvonalakat így megtisztították, de a mellékutcákban a gyakori őrjáratok ellenére kisebb zavargások törtek ki, melyek során több tüntető és rendőr megsebesült.[16]

A belügyminiszter elrendelte az ostromállapotot. 11-én a rendes kordonon kívül a Kálvária-térre, a Sugárút végére, a Lövölde térre, a Száz-házba, a Váci körút végére rendőrtisztviselők vezetése alatt 1—1 század gyalog katonaságot vezényeltek ki. Miután a jelentések szerint Budán is zavargásoktól lehetett tartani, az I., II., III. kerületi kapitányok rendelkezésére 1—1 század katonaság küldetett ki.

12-én Kőbányáról csoportosulásról érkezett hír. A zavargások a város belső kerületeiben szünőben voltak, kiújultak azonban Budán, Újpesten. 13-án érkezett jelentés szerint a külső Váci úton beverték egy ház ablakait. Osgyán lovasfelügyelő szétugrasztotta a közel 200 főnyi tüntetőt, akik részint a Linzer-gyárba, részint Schlick és Hausmann Lajos házába menekültek.[17]

Az e napok alatt letartóztatottak száma oly nagy volt, hogy a kerületi kapitányságokhoz helyezték el őket. Ha a tüntetők társadalmi hovatartozását vizsgáljuk, meg-

[12] Magyar Állam, 1883. aug. 8. sz.
[13] OL. BM. Eln. 3138/1883.
[14] OL. BM. Eln. 3180/1883.
[15] OL. BM. Eln. 3168/1883.
[16] OL. BM. Eln. 3205/1883.
[17] OL. BM. Eln. 3249/1883, 3250/1883.

állapíthatjuk, hogy többségükben a kispolgárság és a kisipari munkások soraiból kerültek ki. Átlagos életkoruk 20 és 30 év között volt.[18]

Augusztus 12-én a pékszállóba visszavonult tüntetők ellen fegyveres beavatkozásra került sor. A letartóztatott 24 ember közül 10 péksegéd volt. A Linzer-gyár körüli csetepatéból 43 személyt kísértek be, többségükben Felvidékről vagy külföldről származott tanulatlan munkások, napszámosok voltak.

Ugyanebben az időben — augusztus 10-én — Bécs is zavargások színhelye. A tüntetés sokkal szervezettebben folyt le mint a budapesti és kezdetben erősen antiszemita jellege volt.

Azt a tényt, hogy a tüntetők között munkások is szerepeltek, az antiszemiták és szószólóik igyekeztek kihasználni, és a szocialisták nyakába varrni a felelősséget. Holott éppen a szocialisták voltak azok, akik szembeszálltak az antiszemita demagógiával.

Kautsky írta Engelsnek 1884. december 22-én kelt levelében: „Ami pártunkat illeti, legalább is Bécsben meghalt az anarchizmus. A tömegek újra hozzánk közelednek . . . Ellenben új ellenségünk támadt az antiszemitizmusban, amely óriási méretekben hódított meg nagy tömegeket, jórészt kispolgári, de némely igen radikális elemeket is, akik eddig hozzánk tartoztak. A kispolgári ösztönök a munkásságnál is nagyon erősek, mert hiszen legnagyobb részük kispolgári eszmekörben nevelődött. Vezetőinknek elég sok fáradságba került a tömegeket rávenni, hogy ne szaladjanak át az antiszemitákhoz. Most elmúlt a veszély, az antiszemiták magatartásunkon felbőszülve, levetették álarcukat, és nyiltan megnevezték magukat, mint a kispolgári kizsákmányolók pártja . . ."[19]

A Magyarországi Radikális Szocialisták közlönyének, a *Népakarat*-nak a cikkírója is világosan látta a veszélyt, amit az antiszemiták a munkásosztályra nézve jelentettek és visszautasította mesterkedéseiket: „A véresszájú »antiszemita« sajtó tollharcosai szeretnék a zavargások okozatainak* a »radikális« szocialista pártot ide állítani . . . ami aligha sikerül . . .

Nem hisszük, hogy volna ésszerű ember, ki ismeri a nemzetközi szocializmus nagy elveit, s a zavargásból eredő rágalomnak egy parányi hitelt adna. Nincs mielőttünk vallási gyűlölet, vallás nemzetiségi bosszú, nemzetiségi hiúság, csak eszme a jövő, új kor eszméje, mely a közös népjólét, az emberiség boldogságát foglalja magában, mely eszmére a nép nem elég érett még, de megérleli a sors, és az idő, s fölhasználja a kész alkalmat majdan a nép, ha megismerte ellenségét.

Ma még elámítható a nép könnyen, de rövid idő múlva, a sok csalódások, megcsalatások után öntudatra ébred, s emberhez illően űzi el az ámító, csaló lelki kufárokat, kik a népet egymásra uszították annyiszor, s önérzete helyes tudatával kiáltja: le a vallási és nemzetiségi rajongókkal! . . . ne szolgáljatok idegen érdekeknek, a nép érdekében egyesüljetek!"[20]

A napokig tartó budapesti zavargások alatt nem egyszer meglepődött, csodálkozó hangulatú cikkek jelentek meg — elmélkedve arról, hogy jutottunk idáig — sokszor éppen azoknak a sajtóorgánumoknak a hasábjain, melyek tevékenységükkel hozzájárultak a tüntetések kirobbanásához. A mozgalmak későbbi szintéréről ilyen helyzetképet fest a *Somogy* c. hetilap: „Ebben a században alig volt még esemény, melyet oly mohón kaptak, mint a nyiregyházi törvényszék ítéletét. A helybeli postahivatalt (Kaposvár) a vonat megérkezése után valóságos ostrom alá vették; ember ember hátán; egyik a másik kezéből vette ki a lapot, a postahivatalban egész bábel volt . . . A könyvárusi boltokban szinte ostrom, »Egyetértés«, »Függetlenség«, »Budapest« (csak ezen lapokat árulják) kiáltották; egy perc alatt egyetlen lap sem volt, két árért sem!" Az izgatott olvasók vegyes érzelmekkel fogadták az ítéletet, egyik dühöngött, a másik örült. „Nem egyedül az értelmiség, hanem a köznép, sőt a napszámosok is hírlap után kiabáltak."[21]

Budapest után az antiszemita hullám rövidesen átcsapott vidékre is. A belügyminiszter egymás után kapta a jelentéseket. Lamer alispán Zólyom megyéből jelentést tett a besztercebányai eseményekről, ahol augusztus 12-től 15-ig minden este megismétlődő és egyre nagyobb méretű zendülések törtek ki. Az alispán mintegy a maga mentésére, csatolta az általa Chovan Lajos besztercebányai rendőrkapitányhoz intézett utasítás másolatát:[22]

[18] OL. BM. Eln. 3205/1883.

[19] Friedrich Engels levelezése Karl Kautskyval. Wien. 1955. Danubia Verl. 159 l. — *L. Spira:* Antisemitismus in Österreich. Weg und Ziel. 16. l.

* Helyesen: okozóinak.

[20] Népakarat, 1883. aug. 23. sz. A gazság c. cikk.

[21] Somogy, 1883. aug. 7. Az ítélet után c. cikk.

[22] OL. BM. Eln. 3303/1883.

„Az utóbb lefolyt napokban ismételten hívtam fel, hogy a városban készülődni kezdő antiszemita tüntetésekkel szemben a legerélyesebb intézkedéseket alkalmazza, hogy azok mindjárt csirájukban elfojtassanak, s ime a múlt éjjel előfordult ablakbetörések s csendzavarások oly akadálytalanul folytak le, mintha a városban a rendőrség nem is léteznék. Ez kétségtelen bizonyítéka annak, hogy Cim kötelességének nem tett eleget s nem gondoskodott oly elővigyázati rendszabályokról, amelyek alkalmasak lettek volna a rendzavarásnak elejét venni. Amidőn efelett rosszallásomat mondom ki, a rend további megzavarásának megakadályozása tekintetéből Cimet a következők pontos és erélyes foganatosítására — amint ezt már szóval is megtettem — felelősség terhe alatt utasítom . . ."

A további felsorolás a rend fenntartásának feltételeit tartalmazta. De ez a sok utasítás és dorgálás a történteken már semmit sem változtathatott.

Szinte egyszerre érkezett a soproni polgármester és Sopron megye alispánjának jelentése, míg az előbbi a 12-én éjjel lezajlott soproni zavargásokról — ahol 53 embert tartóztattak le —, az utóbbi az Alsó Kismartonhegyi fenyegető levelekről tudósított.[23]

De mindez csak előjáték volt. A Somogy megyei zavargásokkal kapcsolatban* már június közepén elrendelték a statárium kihirdetését. Ezt a szigorú rendelkezést a botrányos közbiztonsági állapotok indokolták. Napirenden voltak a lopások és igen gyakoriak a rablógyilkosságok. A statárium elrendelése nem sokat javított a helyzeten. A betörők nem egyszer „polgárok" voltak és előszeretettel keresték fel zsidó kereskedők boltjait, mint ezt a július végén Böhönyén kirabolt Weisz Bernát esete is bizonyítja.[24] Ezek a cselekmények azonban nem haladták túl az egyéni akciók határát. Augusztus első felében számos vészhír kapott szárnyra különösen Kaposvárott. 19-én vasárnap: „Esti 8 órakor még rendes színben voltak az utcák, de kilenc óra körül már egyes csoportok mutatkoztak a templomtéren; innét az utcából jött tíz, a másikból 30—40 . . . Midőn már százakra nőtt a tömeg, megjelent a rendőrség is . . . a mozgalom komolyabb alakot öltött, megjelent vagy 40 honvéd szuronyos fegyverekkel, s a rendzavarókat szétoszlatta s az utcákba szorította, hol a korcsmák és magánházakban eltűntek kisebb csoportokban ismét megjelenvén. A városi rendőrök, s a katonaság az éj óráiban folytonosan járták az utcákat, míg a nyugalom egészen helyre nem állt . . ."[25]

Másnap a délutáni órákban falragaszok kerültek a kaposvári utcákra. A plakátokat a helybeli antiszemita vezetők bocsátották ki. Tartalmuk szemléltetően bizonyította mind az antiszemiták cinizmusát és demagóg módszereit, mind a helybeli hatóságok tudatlan vagy szándékos vakságát, amikor a plakátok megjelenésére engedélyt adtak.

Egy-két idézet a felhívás szövegéből:

„Polgárok! Keresztények! A múlt napokban oly híreket terjesztettek a zsidók, mintha az antiszemita polgárok ellenük táplált jogos gyűlöletüknek zavargással akarnak kifejezést adni. Gyalázatos zsidó politika! melynek célja csak az lehet, hogy a felültetett keresztény hatóság a demonstráló keresztény nép közt, keresztény katonaság szuronyaival ontson keresztény vért a zsidók gyönyörűségére!"

Rafinált okoskodás ez, amely azt szuggerálja az egyszerű polgárnak, hogy míg az általa elkövetett pusztítás jogos, az ezért elszenvedett esetleges büntetést a zsidók rovására kell feljegyezni.

Bujtogat és elhiteti a hiszékeny néppel, hogy nem történhet bántódása: „Az antiszemitismus győzelme bizonyos, mert a hatalom feltételei kezeinkben vannak, a mi vérünk: a hatóság emberei, a katonaság és népek milliói! Meglátjuk ki mer a zsidóért vértagadó, hittagadó lenni? Ki fogja szentségtelen kezeit felemelni Magyarország ősi címerében ragyogó szent kereszt ellen!?"[26]

Sokhelyütt a hatóságok lassúsága, a megelőző intézkedések elmulasztása erősítette a demagóg hiresztelések hitelét.

Augusztus 24-én Zalából érkeztek riasztó hírek. Svastits Zeno, a megye alispánja először a keszthelyi,[27] majd 25-én már a 23-i megyeszékhelyi, zalaegerszegi zavargásokról tudósít.[28] A rendzavarás a következő napokban folytatódott. Új jelenség tűnt fel: a városi kispolgári elemekhez itt a környékbeli falvak szegényparasztjai közül is sokan

[23] OL. BM. Eln. 3380/1883, 3356/1883.

* Az erre vonatkozó levéltári anyag megsemmisült, ezért az események bemutatásánál a helybeli sajtóanyagot használtuk fel.

[24] Somogy, 1883. júl. 31. Hogy félnek a statáriumtól? c. cikk.

[25] Somogy, 1883. aug. 21. Tüntetés Kaposvárott c. cikk.

[26] Somogy, 1883. aug. 21.

[27] OL. BM. Eln. 3408/1883.

[28] OL. BM. Eln. 3392/1883.

csatlakoztak.[29] A mozgalom kiterjedése aggasztotta Tiszát, és most már erélyes, gyors intézkedésekkel végét akarta vetni. 26-án este sajátkezű fogalmazványában ment a távirat Svastitshoz: „Ma esteli és éjjeli dolgokról hajnalban adjon tudósítást. Elvárom, hogy rend ha kell, fegyverek használatával is egész szigorral fenntartassék és a bűnösök bűnhődjenek . . ."[30] Ugyanezen a napon levelet intézett Pauler Tivadar igazságügyminiszterhez: „. . . tekintettel arra, hogy a zalaegerszegi zavargásokban a vidéki nép is részt vett, arra az újabban vett jelentések szerint felbújtva tömegesen a városba tódult, továbbá tekintve azt, hogy a szomszédos Somogy megye területén a rögtönbíróság életbe lévén léptetve a büntettesek s csavargók az elől úgy is Zala megye területére jönnek át, méltóztassék hozzájárulni ahhoz, hogy a rögtönbíróság Zala megye egész területére rendeltessék el, kérem egyúttal címedet, hogy a bíróság iránti rendeletet ez értelemben kiállíttatni s nekem újból megküldeni méltóztassék."[31] Tehát már 26-án elhatározta a statárium kihirdetését, de Pauler akadékoskodott: „. . . a Zalaegerszeg városra és területére nézve a rablók, rablással párosult gyilkosságot elkövetők, gyújtogatók és mindezeknek bűnrészesei ellen elrendelt rögtönbírósági eljárásra vonatkozólag a zalaegerszegi kir. törvényszék elnökéhez intézett rendeletemet boritékba zárva Nagyméltóságodnak rendelkezésére bocsátom." „Minthogy a rögtönbíráskodás elrendelését ezúttal nem Zala megye törvényhatósága kérelmezte, mint ez a rögtönbírósági szabályok 1. §-ban meghatározva ill. előírva van, s minthogy ezen szabályok szerint a rögtönbírósági eljárás csakis egyes *törvényhatóságok* és *nem egyes községek* területére rendelhető el, s így jelen rendelkezés által, melyet a körülmények ugyan indokolnak, a szabályoktól tetemes eltérés tétetik, mindezeknél fogva tiszteletteljesen kérem Nagyméltóságodat, hogy ezen rendeletemet csakis a *kikerülhetetlen és el nem hárítható szükség esetén** méltóztassék igénybe venni ill. foganatosíttatni."[32]

Paulerről köztudott volt, hogy már a tiszaeszlári per tárgyalása alatt is a törvények formalitásai mögé bújva az antiszemitáknak kedvezett. Látszólag most is a megyei törvényhatóságok jogait védte, de a szabályokhoz való merev ragaszkodás ez esetben szintén nem a mozgalom gyors megfékezését célozta.

Tisza azonban felmérve a helyzet veszélyességét — nem annyira a zsidóság, mint inkább a földbirtokosok veszélyeztetése miatt aggódva —, elhatározását igyekezett minél előbb keresztülvinni, úgy hogy a törvényszabta formalitásokon se essék csorba.

27-én délelőtt 11 órakor számjeles táviratot küldött Zala megye főispánjának: „Véleményes jelentését kérem, hogy a zavargások folytán a megye területére kormánybiztos kinevezésére és rögtönbíráskodásra van-e szükség."[33] Ugyanakkor jelentést küld Ferenc Józsefnek augusztus 27-én az eseményekről, eljárásához a legfelsőbb jóváhagyást kérve:[34]

„Zala megye székhelyén Zala-Egerszegen történt nagyobb mérvű rendzavarás és kihágásról hódolatteljes jelentésem következő:

Folyó augusztus hó 23-án esti 9—10 óra között Zala-Egerszeg város két ellenirányú főutcái széléről előzetes zaj nélkül nagyobb részt iparos segédek és tanoncokból rögtön összecsoportosult 30—40 főnyi két tömeg ugyanegy időben mindkét oldalról a fő és mellék utcákban levő zsidó lakások ablakait botokkal és kőhajigálásokkal beverve, a templom előtti főtérre vonult és onnét nagy csődület és éktelen lárma közt a város végéig terjedő főutcán keresztül folytatta a zsidó lakásoknál az ablakok beverését és mindezt oly gyorsasággal, hogy az azonnal kirendelt pandúrok és börtönőrök által az utca közepén éretett el, az elért első garázdálkodó elfogatott, a tömeg futásnak eredve a város végén levő kukoricákon keresztül elmenekült, a városban előidézett nagy csődület az alispán által eloszlatván, a rend és nyugalom további megzavarás nélkül helyreállított, vizsgálat pedig még az éjjel rögtön megindíttatott.

Ezen sajnos esemény folytán a megye alispánja táviratilag egy század gyalogságnak azonnali kiküldetését kérte, mely táviratilag kéretett és ki is rendeltetett.

Augusztus hó 24-én este a rendzavarás ismétlődött, sőt a legveszélyesebb kihágássá fajult, melynél zsidók lakásai beláthatatlan és folyton vidékről is szaporodott tömeg által megtámadtattak. Újabb csoportosulás a városház előtt kezdődött, kik az augusztus 23-iki zavargásért ott letartóztatott 15 egyénnek szabadonbocsájtását követelték, ezen csoportosulás a rendelkezésre állott csekély pandúrerővel csak nehezen és

[29] OL. BM. Eln. 3403/1883, 3419/1883.
[30] OL. BM. Eln. 3417/1883.
[31] OL. BM. Eln. 3417/1883.
* Pauler aláhúzásai.
[32] OL. BM. Eln. 3417/1883.
[33] OL. BM. Eln. 3422/1883.
[34] OL. BM. Eln. 3441/1883.

rövid időközökre volt eloszthatő. A Nagy-Kanizsáról ¼ 7 órakor érkezett egy század gyalogság bevonulása után a városház előtti csoportosulás ezernél sokkal nagyobb számra szaporodván a tömeg fenyegető magatartása miatt a letartóztatottaknak a helybeli fegyházba való átszállítása kíséreltetett meg. De ez a letartóztatottak ellenszegülése és a vidékről folyton érkező zavargókkal szaporodott tömeg magatartása miatt a megfékezésre elégtelen egy gyalog századdal nem foganatosíttathatván, minthogy a csődület mindinkább veszélyesebbé vált és a letartóztatottak elbocsájtását kik mind helybeli iparos segédek ismeretesek voltak, a városi polgárság tekintélyes tagjai a legnagyobb mérvű közbiztonsági veszélyek elhárításának egyedüli és mulaszthatatlan feltételéül kérték este 8 óra után, midőn már a katonaság is kődobálásokkal megtámadtatott és a csődület a féktelenség végső meg nem fékezhető kitörését mutatta, a többi letartóztatottak is kibocsáttattak, mire a tömeg a városház előtti térről el is vonult.

Később újabb vidéki zavargókkal szaporodván a város legtöbb utcáin keresztül az izraeliták lakásait megtámadta azok ablakait beverte, három boltot feltört és kifosztott, az utcákon sűrű kődobálással minden védekezést lehetetlenné tett, a fegyveres erő csekélységénél fogva ezen kihágás meggátolható sem volt. A zavargók éjjeli 1 órakor szétoszlottak.

Az alispán már esti 8 órakor a kanizsai császári és királyi katonai parancsnokságtól még két század azonnali kirendelését táviratilag kérte, azonban csak egy század küldethetett és ez is csak akkor érkezhetett meg, midőn már a zavargók szétoszlottak.

Ezen kívül kért Pozsonyból és Sopronból két század gyalogságot és két század lovasságot.

Ezen katonai karhatalom azonnali kirendelése általam is táviratilag kéretett.

Augusztus 25-én a zavargások megelőzése végett az utcák a katonasággal elzárattak és esti 10 óráig rendzavarás nem történt, ekkor azonban vidékről több irányban egyszerre betódult tömeg a külvárosi izraelita boltok betörése és fosztogatásával garázdálkodásait megkezdette, mely csakis éjjel 1 órakor volt fegyveres erővel teljesen megszüntethető.

A katonaság fegyverét volt kénytelen használni, egy zavargó agyonlövetett, kettő súlyosan és több könnyen megsebesíttetett.

Az új két század gyalogság augusztus 26-án reggeli 4 órakor érkezett meg, a lovasság délután 2 órakor.

Augusztus 26-ika és annak éjjele teljes nyugalomban folyt le, rendzavarás nem történt, sőt még kísérlet sem mindazonáltal a legszigorúbb őrködés folyton teljesíttetik.

A tettesek elleni eljárás úgy Zala-Egerszegen mint a vidéken a legszigorúbban teljesíttetik, valamint a legszigorúbb törvényes megtorlás is fog foganatosíttatni.

És amennyiben Zala megye területén hasonló sajnos kihágások kísérletei mutatkoznának, szándékom ezen megyébe kormánybiztost kirendelni és az igazságügyi miniszter úrral egyetértőleg e megye területére a rögtön ítélő bíróságot azonnal kihirdettetni.

Intézkedtem továbbá, hogy ezen csődülésre és kihágásokra izgató egyének kipuhatoltassanak és a törvény szigorával büntettessenek. Egyáltalában minden intézkedések megfognak tétetni általam a rend és csend biztosítására és a kihágások meggátlására és megzabolázására."

Glavina Lajos, Zala megye főispánja 27-én még nem látta szükségét a rögtönbíráskodás elrendelésének,[35] de 29-én már a következő táviratot küldte Tiszának: „Zalalövőn előfordult rendzavarás, rablás és fosztogatás úgy a megye több vidékein fokozódó mérvben mutatkozó zavargás miatt alispán részletes távirati jelentéséhez képest kormánybiztos kinevezését és statárium elrendelését részemről is szükségesnek véleményezem."[36] Ezekután nem volt akadálya a statárium kihirdetésének, annál kevésbé, mert az erre vonatkozó rendeleteket már 28-án megküldték a három törvényszéki elnöknek — dr. Laky Kristófnak Veszprémbe, Tamásy Bélának Nagykanizsára, dr. Gyömörey Vincének Zalaegerszegre — azzal a meghagyással, hogy a lezárt borítékot csak távirati utasításra bontsák fel.[37] Glavina táviratának megérkezése után azonnal két táviratot indítanak útnak a belügyminisztériumból. Az első az előbb említett három címnek szólt: „Tegnap küldött hivatalos levelet kérem felbontani és annak értelmében azonnal intézkedni."[38] A második a „Budapesti Közlöny" c. hivatalos lap szerkesztőségének szólt és a lap hivatalos részében volt közzéteendő: „A bel- és igazságügyi m. kir. ministerek egyetértőleg elrendelték, hogy Zala megye területén a rablók, rablással párosult gyilkosságot elkö-

[35] OL. BM. Eln. 3462/1883.
[36] OL. BM. Eln. 3467/1883.
[37] OL. BM. Eln. 3461/1883.
[38] OL. BM. Eln. 3468/1883.

vetők, gyújtogatók és mindezek bűnrészesei ellen egy havi időtartamra a rögtönbírósági eljárás vétessék foganatba."

„A m. kir. belügyminister Glavina Lajos Zala megye főispánját ezen megye területére kormánybiztossá kinevezte."[39]

Míg ez történt Zalában, Somogyban sem volt csend. 25-én éjszaka Csurgón tört ki a zavargás és a fenyegető vész elől „. . . számos zsidó család menekül a szélrózsa minden irányában, asszonyok, gyermekek kétségbeesve hagyják ott lakhelyeiket, üzletüket. Boltok zárva; üzlet megakadva. A rombolás nagy."[40] „Csurgón az antiszemita zavargás egész rendszer és vezetéssel folyt: Midőn a nép már több százan együtt volt, ráhuzatták a cigánnyal és húzta a tömeg előtt. Zsidóházhoz érve azonnal vezényszó hallatszott: állj, csend! A muzsika elhallgatott és bumszt! neki az ablakoknak, a kapuknak és a szobaajtóknak, mindent rommá zúztak, még az ablakok rámáját is . . . végezve a házzal a muzsikaszó ismét felharsant, a vezényszó hangzott: indulj! és megindult a tömeg vad lárma és zaj között a másik zsidó házig, hol ismétlődött az előbbi . . ."[41] A tüntetésnek ez az „uri-muri" módja nem hagy kétséget a szervezők társadalmi helyzete iránt.

Amint Csurgón szétoszlatták a zavargó tömeget, többen átmentek közülük Gyékényesre. 26-án az esti órákban 3—400 főnyi tömeg megtámadta a zsidókat, Unger Hermant és Unger Samut, Kesztlt és Mártont. Ungeréknál „egy polgári ruhába öltözött egyén verte a zongorán a Kossuth indulót s a zechczene-zachzene nótát, melyek után még borzasztóbb volt a rombolás . . . a pokoli munka csak éjfél után 2—3 órakor szűnt meg".[42]

Marcaliban, Nagyatádon is voltak kisebb-nagyobb zavargások. Tallián Gyula szolgabíró egész éjjel lovon volt és járta fogláraival a nagyatádi utcákat, s miután a város előljárósága maga is őrködött, sikerült helyreállítani a rendet és nyugalmat.[43]

A zavargások ideje alatt szükségessé vált egy-egy megyén belül a katonaság időnkénti gyors átcsoportosítása. Elsősorban ezt, valamint a helyzetről való pontos tájékozódás megkönnyítését célozta Tiszának a közlekedési miniszterhez intézett levele:[44]

„Közérdekből aziránt van szerencsém Nagyméltóságodat tiszteletteljesen felkérni, méltóztassék intézkedni aziránt, hogy Zala és Somogy megyék területén a távirda állomások a közigazgatási hatóságok, katonai parancsnokságok, s községi előljáróságok által feladott táviratokat minden időben folyamatosan éjjel is felvegyék s továbbítsák. Tett becses intézkedéséről mielőbbi szíves értesítését kérem."

A közlekedési miniszter válaszában közölte, hogy augusztus 31-én este utasíttattak az állami és vasúti távirdák, hogy további utasításig éjjel-nappal tartsanak szolgálatot. Egyébként Zalaegerszegen és Nagykanizsán a teljes éjjel-nappali szolgálatot már korábban, f. év augusztus 26-án elrendelték.[45]

A naponként beérkező rövid táviratok mellett a belügyminiszter továbbra is elvárta a részletes jelentéseket. Augusztus 31-én — kinevezése után két nappal — Zala megye kormánybiztosa a következő jelentést küldte a belügyminiszternek a megye állapotáról:[46]

„Habár távirati úton a jelentések esetről esetre megtétettek, szükségesnek találom mégis a megye állapotáról ezennel is jelentést tenni.

Ministerelnök úr Ő Nagyméltóságának folyó évi augustus 28-án 3462/eln. szám alatt kelt rendeletével kormánybiztossá kineveztetvén, midőn e kinevezést tisztelettel fogadtam, az egyidejűleg megrendelt rögtönbíróságot azonnal kihirdettetni határoztam, a megye törvényhatóságához bocsátott rendeletnek kihirdetésére pedig Szeptember hó 4-ére rendkívüli közgyűlést hívtam össze. A megye alispánjának az elterjedt zavargásokra és a katonai karhatalom elosztására nézve tett intézkedéseit helybenhagytam.

A zalaegerszegi szerencsétlen zavargások kormánybiztosi kinevezésem előtt történvén, azóta Zalalövőn és Söjtörön történtek rablások, és Sárhidán egy öreg metsző (schakter) öletett meg a parasztok által. Zalalövőre katonaság küldetvén, ott egy kanász egy katonát késsel megszúrván, a kapitányt pedig kezén bottal ütvén meg karddal megvágatott és meghalt. A rablók közül 7 elfogatott. Söjtörön annak dacára, hogy a 27-iki éjjelen történt rablás miatt a Kanizsáról jövő gyalogság segédkezésével 17 vádlott elfogatott és Zala Egerszegre kísértetett, 28-án éjjel még is egy paraszt csoport állítólag 140 ember Söjtörre rabolni jött, de az odaküldött katonaság által megszalasztatott.

[39] OL. BM. Eln. 3477/1883.
[40] Somogy, 1883. aug. 28.
[41] Somogy, 1883. szept. 4.
[42] Somogy, 1883. szept. 11.
[43] Somogy, 1883. szept. 4.
[44] OL. BM. Eln. 3543/1883.
[45] OL. BM. Eln. 3756/1883.
[46] OL. BM. Eln. 3592/1883.

Ezeken túl az úgynevezett Csurgaszi csárdában* a zsidó korcsmáros kiraboltatott egy tanító és parasztok által kik szinte elfogattak. Szentpéterúr községben is történtek bolt betörések, hol katonai segédlet mellett folyt a vizsgálat. Végre ablakbeverések történtek Nagy-Kanizsán, Keszthelyen és Szentgróthon, de a katonaság őrködése miatt rablások nem történtek. Ezek mind az izraelita házakon és boltokon követtettek el, kik a megyében minden vidékben fenyegettetnek és igen szomorú helyzetben vannak. Folyó hó 30-án Szöpötkön és Bezeréden zsidó lakásokban tűz támadván Szöpötkön 45 ház, Bezeréden 42 ház elégett. Ezekben zsidó támadás nem volt, de különös, hogy egy napon két községben mindenütt izraelita lakásokban támadott tűz.

. . . Van remény, hogy a statárium és katonaság segélyével sikerülni fog a zavargásokat rövidesen lecsillapítani, de hogy ne ismételtessenek, a katonaságra még jó ideig szükség leend. Bizalmam van alispánunk erélyes és tapintatos végrehajtásában, kinek köszönhető, hogy ily viszonyok között eddig még nagyobb zavarok nem történtek. . .

A katonaság úgy van elhelyezve, hogy minden ponton gyorsan megjelenhet."

S amíg Zalában a felizgatott nép a legcsekélyebb jelre is készen állott a pusztításra, az antiszemiták jótékonycélú bált akartak rendezni. „Az antiszemiták egyik legveszedelmesebb izgatója, Verhovay Gyula Zalában, Badacsonyban tartózkodik, hol az özv. Solymosi Jánosné javára tartandó táncmulatsághoz az előkészületek folynak. Ennek következményei már napok óta nyilvánulnak Badacsony tőszomszédságában, Tapolcán utcai csavargók nyílt fenyegetéseiben. A tapolcai kereskedők már három nap óta rettegésben vannak. A szolgabírónak, ki szintén bír a veszélyről tudomással, se instrukciója, se fegyveres ereje nincsen, és miután eddig tettlegességre a dolog nem került, felsőbb helyre való jelentéstételtől tartózkodik . . .

Hogy Tapolcán és környékén a zalaegerszegi zavargásokhoz hasonlóknak eleje vétessék, okvetlenül szükséges, hogy oda katonai segély és erélyes intézkedés még ma küldessék."[47]

A bál védnöke Pauler Tivadarné, az igazságügyminiszter felesége volt, de a táncmulatságot végül mégsem tartották meg.[48]

A tapolcai járás szolgabírájának távirata szerint a mulatság puszta beharangozásának is megvolt az eredménye. Szeptember elsején Tapolcán is kitörtek a zavargások.[49]

A jelentésekben gyakran találunk célzásokat ismeretlen bujtogatókra: „úriemberek" —, akik amilyen váratlanul jelentek meg, éppoly váratlanul el is tűntek. Egy-két esetben a hatóságoknak sikerült a tettest elfogni. Ez történt a csurgaszi csárdánál és a selmecbányai rendzavarásnál is, erről tanúskodik Selmecbánya polgármesterének, Ocsovszky Vilmosnak augusztus 3-i felterjesztése:[50]

„Folyó évi szeptember hó 1-én előterjesztett jelentésünk kiegészítéséül s vonatkozással távirati úton ide érkezett nagybecsű meghagyására, van szerencsénk hivatalos tisztelettel jelenteni, mikép azon zsidóellenes tüntetésen kívül mely a f. évi augusztus 31-én esti 8—9 óta tájban végrehajtatni céloztatott, de teljesen elfojtatott, további rendellenességek, . . . zavargások, . . . botrányok sem merültek fel . . . kiemelendő, hogy az augusztus 31-iki csődület tulajdonképen idegenek által provokáltatott, melyben városi elemnek mi része sem volt; amiért is kívánatosnak jelezték, hogy a megyei hatóság éber gondoskodás tárgyává tegye az illető községek tartós megfigyelését.

A mi az itteni mozgalmak történeti fejlődését s az azok alapjául szolgáló közérzület mibenlétét illeti — erre vonatkozólag kiemelendő, miképp az országszerte elharapódzott antiszemitikus hangulat ezen városi közönséget is magával ragadta s kezdettől fogva, jelesül a tiszaeszlári eset felmerültével áthatotta a közvéleményt . . . S habár a lakosság minden rétege állandóan s élénken foglalkozott a napi sajtó által szakadatlanul közétudomásra hozott egyes epizódokkal, s habár a napirendre került ezen ominosus ügy nemcsak a családi s magán körökben, hanem a nyilvános helyeken összegyülekezeteknél is volt a társalgás tárgya: eddigelé vagyis a f. évi augusztus 31-iki esetig nyugtalanító alakot nem öltött magára s a kedélyekben titkon lappangó vészterhes vágyak kitörő valósulása elmaradt."

* Ezekben a napokban természetszerűleg a sajtó is rendszeresen tudósított a zavargásokról. Az antiszemiták egyik szószólója, a *Magyar Állam* c. lap 1883. aug. 31. számában így számolt be az említett eseményről: „Csurgaszon a zsidó korcsmáros házát kirabolták. Orosz Pál földbirtokos éjszakára magához vette a kocsmárost és családját, az elhagyott kocsma őrzésére pedig nyolc bérest rendelt ki. Éjjel azonban Kovács Béla csébi kántortanító őt felfegyverzett parasztjai megtámadta a kocsmát, a béresek eleinte ellenállottak de a fegyverek elől menekülniök kellett és a tanító bandájával együtt kirabolta a kocsmát. Az esetet Orosz úr jelentette fel. A tanítót elfogták".

[47] OL. BM. Eln. 3535/1883. Az Izr. Országos Irodájának jelentése.

[48] Magyar Állam, 1883. szept. 15.

[49] OL. BM. Eln. 3605/1883.

[50] OL. BM. Eln. 3753/1883.

... ezen közhangulat alatt az antali közjegyző segédje (Tomcsányi) a városba jövén s több helybelivel korcsmában dőzsölvén éles szavakban nyilatkozott a zsidók magaviseletéről s az azok elleni tüntetést elkerülhetetlennek jelentette ki, sőt mi több készségét fejezte ki az iránt, hogy ha kell 800—1000 embert is hoz magával a városba az itteni zsidók kiverésére.

A vele mulatozó egyes selmeci polgárok látván nevezettnek részegségtől elkábult állapotát s tréfának vevén nyilatkozatait ... azon kívánosiságukat fejezték ki, vajjon ugyancsak s tettleg is beigazolandaná-e fennebbi hősieskedését ...

Az eredmény megmutatta azonban, hogy a részeg fő vakmerő terve teljesen átgondolt s komoly volt, és mit előbbről kifőzött mások serkentésére nem szorult.

Ez történeti és hű vázlata az augusztus 31-ki csődületnek, mely ha ideje korán fel nem fedeztetik s meg nem akadályoztatik, igen komoly következményeket is eredményezhetett volna.

Az események „történeti s hű vázlatát" kissé homályosan adta elő a jelentés és főként igyekezett tisztára mosni a város polgárait. A csatolt jegyzőkönyv szövege már sokkal világosabb.

„Jegyzőkönyv

Felvétetett Selmecbányán a városi kapitányságnál 1883 évi augusztus hó 31-én éjjel előtti 11 órakor.

Tárgy.

Krausz Vilmos főkapitány zavargásoktól félvén, úgy múlt éjjel mint most is, a városbani rend és csend fenntartása tekintetéből rendelkezésére álló rendőröket és biztosokat az utcákba felosztva, maga az utcákat alá és feljárva, Schuszter Ádám légszeszgyári mérnök által az utcán értesült, hogy most az az 10 órakor dorongokkal és palánkokkal felfegyverkezett idegen körülbelül 100 férfi a gázterét megkerülve a Katzenhüblin keresztül a városba hatolni készül. Alighogy ezt a főkapitány megtudá, két rendőrrel és Gischl Károly biztossal Opecska háza irányában megállott és már is hallotta hogy egy tetemes szám emberekből az alsó utcákba katonás rendben egy férfinak vezetése alatt a járdán a város felé kezdett haladni.

Ő tehát azonnal eléjökbe állt, tőlük kérdezte mit akarnak éjjel a városban; ők mit sem feleltek, hanem csak előre haladtak. Azért a főkapitány őket azonnali visszavonulásra felhívta; a főkapitánynak ugyan sikerült ezen nagyszámú csoportnak vezetőjét kinyomozni, de ez Schuszter Ádámnak kezeiből kiszabadulván, a többiek pedig, névszerint: Ladzianszky Márton, Dóbis Pál, Hraskó József, Kollár Flórián, Czipolya Márton, Antosik János (miklósaknai lakós, az előbbiek szentantali lakosok) továbbá Dóbis János zuzdai munkás, Benovics József kovácslegény, Miskó János Strkula kocsisa és Kropa József zuzdai munkás szt. antali lakosok, valamint Hankovics Antal zuzdai munkás szt. antali lakos a rendőrök által elfogattak és a városházára kísértettek.

Kik egyhangúlag azt állítják, hogy ők kincstári munkások lévén, munkából ma estve Szt. Antal felé haladván, az ottani jegyzősegéd névszerint Tomcsányi által útközben visszatartattak azzal, hogy 9 órakor a ferenc aknán gyülekezzenek, honnét a Selmeci urak felszólítására bemennek a városba a zsidókat verni, mert ő néki arra parancsa van. Mi meg is történt. Ők összegyülekeztek ferencaknán, hol Tomcsányi őket két liter pálinkával a Szitnyánszkai embereket pedig sörrel megvendégelte, onnét őket sorrendbe állítván a légszeszgyár mellett a macskahalmon keresztül Tomcsányi a városba vezette.

A főkapitány az elszökött idegen férfiakat a városból kihajtván útközben az ide bemutatott dorongokat és léceket, melyeket a parasztok szökés közben elhánytak, felszedte és a városházra vitette, s megjegyzi, hogy az ostromló embereken kívül Steffultói emberek is vettek részt ezen csoportosulásban, kik közül az itt kihallgatottak állítása szerint Sztanek József, Urbanszky Lőrincz szt. antali, Magyar János steffultói lakós és Maczkó Mihály szt. antali, valamint Koreny András, Galovics István, Khovanecz József és más szt. antali lakosok voltak és többek, kikre a kihallgatottak visszaemlékezni nem képesek.

Ezen vizsgálat közben elfogatott és letartóztatott Tomcsányi Károly jegyzősegéd jelenlétében az itt kihallgatott férfi egyének sajátkezűleg történt névaláírásaikkal megerősítik határozottan előbbi vallatásaikat, minek folytán ugyanezek további intézkedésig szabadon bocsátottak ...

Ezekután a rendőrség által bekísért Tomcsányi Károly kiállítja, hogy 38 éves r. k. nős, egy gyermek atyja, Szt. Antali lakós, jegyzősegéd, szatmári születésű, mindeddig büntetve vagy fenyítve nem volt ezen eseményre vonatkozólag kihallgattatván

vallja, hogy a letartóztatottak és szabadon bocsátottak vallatását egész terjedelmében magáévá teszi, s illetőleg beismeri, hogy ő ma az az augusztus 31-én d. e. 11 óra utáni időtájban Novák itteni aranymíves keze útján az ide mellékelt boríték alatti vizitkártyát kapott, mely szerint felkéretett, hogy ma estve 9 órakor ferencaknán jelenjék meg embereivel. Ő tehát meg is jelent, mert erre vonatkozólag f. hó 28-án Gulrich-hal e dolgot megbeszélve becsülete szavát adta, és megígérte, hogy embereivel a megbeszélt zsidóheccen segédkezet nyújtani fog.

Kihallgatott határozottan vallja, hogy Novák aranymíves a kérdéses levelet Gulrichtól hozta, továbbá vallja, hogy ma délután midőn Szitnya-Steffultón hivatalosan elfoglalva volt, ő maga felhívott a Szitnya-Steffultói bírót jöjjön ő is Selmecre, hol valamit látni alkalma leend, ki utóbbi bíró kihallgatottal együtt egy kocsin Jány János és más kettővel ferencaknára jött, ki utóbbi két egyénnek neveit kihallgatott megmondani nem tudja.

Kihallgatott végül megjegyzi, hogy ő ezt rossz szándékból nem követte és akkor midőn ő jelzett helyen embereivel együtt volt, jött egy előtte ismerős úriember, kinek nevét azonban megmondani nem tudja, kinek felszólítása következtében ő seregével a város felé indult."[51]

Az országon végigviharzó zavargásokban mindenütt feltűnik a középosztály, az „intelligentia" ha nem is mint tevékeny közreműködő, — mint a fentebb említett kirívó példában —, de mint olyan elem, amely magatartásával előidézője volt az eseményeknek. Ezzel a kérdéssel foglalkozott Torontál megye főispánja is jelentésében: „A nép maga józan, jobb az intelligentiánál, mert ha ennek egyes tagjai nem izgatják amazt, a mi népünk itt különbség nélkül türelmes és békés; — az izgatókon kívül még az izraeliták elleni mozgalomnak fő oka azon frivolitásban keresendő, mellyel Magyarországon általjában minden kérdés tárgyaltatik, az értelmiség közül olyanok, kik zsidóüldözés esetén a legerélyesebb eljárást követelnék, ha társaságban együtt vannak, arról beszélnek untalan, hogy ki kellene pusztítani a zsidókat és természetes az, hogy ily nyilatkozatok a nép közé szivárognak és abban szítják a tüzet.

Ezt általánosságban jegyzem meg, a mi pedig specialiter a megyét illeti, az tagadhatatlan, hogy itt is meg van mint mindenütt a zsidók elleni ellenszenv főleg a kisiparos osztályban, mely a leginkább zsidók kezében lévő nagyobb vállalkozások és raktárak által sokat szenvedett és ezek számára kénytelen dolgozni, de maguk az iparosok nincsenek itt oly nagy számmal, hogy bármely helyen is zsidóüldözést inscenírozhatnának, a hajlandóság meg volna ugyan bennök arra, hogy a népet fellázítsák, de ez nekik nem sikerülne és ha a hatóság ébren őrködik, a mi eddig megtörtént és ezután is meg fog történni, nálunk nagyobb kihágásoktól félni ok nincsen."[52]

Hasonló hangnemben írt Graeffel József Szabolcs megye főispánja is, aki a nagy per tárgyalásának színhelyéről, Nyíregyházáról, az antiszemiták olyan „modern" vállalkozásáról adhatott számot, mint a „Keresztény védegylet" megalapítása. Tudósításából egyben értesülünk arról is, mennyire félt a városi polgárság a katonaság beszállásolásától. Nem egy helyen, ahol pedig szükség lett volna fegyveres erő jelenlétére, az ezzel járó teherviselés miatti félelem a beszállásolás elleni tiltakozásra indította a polgárságot, és inkább vállalták önkéntes polgárőrség megszervezését a rend fenntartására. Ez a készséges hozzájárulás a békesség megőrzéséhez nem annyira a város jóhírének megóvásából, a zsidóság iránti rokonszenvből, mint inkább a városra háruló terhek miatt érzett aggodalomból fakadt, és ez indította jobb belátásra még az antiszemita vezetőket is, mint ezt Nyíregyháza példája is bizonyította:

„Az ország több vidékein zsidóellenes cég alatt felmerült súlyos rendzavarások és többé-kevésbé fenyegető tüntetések tevékenységre bátorították itteni azon antiszemitikus köröket is, melyek veszteni valóval nem igen bírnak és melyek főkép a legszegényebb iparosokból, iparos segédek és tanoncokból állanak és kevés számú elzüllött, casilinárius existenciájú urak szavára s a helyi lakosság izgatásaira hallgatnak, hozzájárult, hogy a múlt hó utolsó két hetében a tevékeny antiszemiták a „Keresztény védegylet" alakítását is munkába vették, mely mozgalom a zsidók elleni gyűlöletet és a közrend veszélyeztetését aggasztóan fokozza.

Így történt azután, hogy augusztus 24-től kezdve szept. 1-ső napjáig az éjjeli ablak betörések nagyobb mérvben üzettek . . . tudattam a polgármesterrel, hogy a közbiztonság ellen irányult éjjeli kihágásokkal szemben hiányozván minden egyéb biztosíték, a rend fenntartására 200 főnyi gyalog sorkatonaságot fogok a városba szállásol-

[51] OL. BM. Eln. 3753/1883.
[52] OL. BM. Eln. 3981/1883.

tatni, hogy az elvonuló honvédség pótolva legyen. Ez augusztus 30-kán történt és innentől gyakori volt az érintkezés közöttem egyrészt, másrészt a városi tanács és polgárság között, mert ezen utóbbiak a katonaság elszállásolását lehetőleg elhárítani óhajtották.—

Ők; a kihágások jelentőségét előttem mindenkép leszállítani igyekeztek; kiemelték a polgárság békés rendszeretetét; tettek mindenféle szóbeli igéreteket; felemlítették, hogy épen a katonaság beszállítása fogja a békétlenséget növelni, mert ezen intézkedés alatt leginkább az ártatlanok fognak szenvedni s.t.b.

Mind ezek után kijelentettem, mikép én igen jól tudom, hogy a város polgársága s népességének túlnyomó nagy része a törvényt és rendet tiszteletben tartja; de ezek megzavarására, a túlnyomó nagy többség tétlensége, vétkes közönye, vagy elfogultsága mellett egy csekély töredéknek vakmerő fellépése, melyet titokban működő s mindenre kész vezetők intéznek, a legundokabb tettek elkövetésére s a törvényes rend felforgatására elégséges; de azért, hogy a polgárság a kir. kormánynak eránta való bizalmát lássa; hogy továbbá az ártatlanok a súlyos tehertől megóvassanak, kész vagyok a várost a katonai beszállásolástól megkímélni azon feltétel alatt, ha a városi képviselőtestület és polgárság tekintélyes része, a közrend fenntartásáért, a feltétlen felelősséget elvállalja, azt határozatilag kimondja, illetőleg hozzám intézendő iratban, nevük aláírásával kötelezőleg kifejezik.

Ennek következtében folyó hó 2-án, a megyeház gyűléstermében nagyszámú polgárság tartott értekezletet, melyben megjelentem én is. A nagy többség a felelősséget írásban elfogadni kész volt, de Trajtler Soma orvos kevés számú elvrokon helyeslésével, a felelősség elfogadását ellenezte; mire én kijelentvén, hogy a rendet állásomból egy magam fenntartani képes vagyok és fel is fogom tartani, az értekezleti gyűlést rögtön elhagytam. A polgárság együtt maradt, Trajtler fellépését kárhoztatta, tovább tanácskozott; azt 3-án is folytatta, de az országos vásár miatt be nem fejezhetvén, 4-én végtére a képviselő testület is meghozta határozatát . . .

Midőn a polgári értekezletet e hó 2-án Trajtler ellentmondása miatt elhagytam, másnap a kassai cs. kir. hadtest parancsnokságot táviratilag felkértem, hogy 4-kére 200 gyalog katonaságot ide küldjön. Azonban meggyőződvén dél felé, hogy a polgárság a közrend védelmére erélyesen szervezkedik s hogy maga Trajtler és más szélső ellenzéki fővezetők is, a felelősségi nyilatkozatot aláírták, tekintetbe vettem a nálam minden oldalról megújított kérést, hogy a városba katonaságot ne hozzak . . .

A polgárság több napi vajudás után ocsudott fel apathiájából és bontakozott ki az antiszemitikus szélső párt varázsköréből, mely elhatározásaira eddig ellenállhatatlan nyomást gyakorolt.

Jelentősége van annak, hogy az antisemita túlzók felfogásával ellentétben a főispán szavára a közrend kezesévé lett.

A bizalom által a polgárok megtisztelve s lekötelezve érzik magukat, és hiszem, mindent elfognak követni, hogy az ő könnyebbségükre felelősséggel terhelt főispánjukat ne compromittálják."[53]

A főispán derülátása korainak bizonyult. Szeptember 16-án küldött jelentésében aggódva figyelmeztetett a tevékeny nyíregyházi antiszemiták demagógiájának terjedésére. Újból hangsúlyozta, hogy a polgárság képes lenne a rendet fenntartani, „ha az itt megjelenő hetilapok, nevezetesen a *Szabolcs megyei Közlöny*, legkülönösebben pedig az *Ébredjünk* látván a népnek békére hajló kedélyét őrjöngésig fokozott dühvel nem folytatnák lap lap után lázításaikat, — nemcsak a zsidóság, de minden közeg és intézmény ellen, mely a közrend megvédésére van hivatva. Midőn az ember a gyújtogató lapokat olvassa mellőzhetetlen, hogy kétség ne támadjon benne: vajjon lehetséges leend-e a nép békés indulata mellett is, ezen féktelen uszítások, a köztekintélyek folytonos gyalázása, a felsőbb intézkedések és az állami közrendészet intézményeinek gyűlöletessé tétele mellett, a köznyugalmat továbbra is zavartalanul fenntartani. — Én aggályaimat nem fojthatom el, és nem is hiszem, hogy félénknek volna mondható az, ki lőporos hordók körül másokat égő kanóccal hadonászni lát emiatt robbanástól tart . . . kötelességemnek tartottam jelezni a veszélyt melyet a szellemi tevékenység e fekélyes termékei, a félig mívelt közönség békés kedélyének megmérgezésével, rend, törvény és felsőség iránti tiszteletének megrontásával akadálytalanul terjesztenek, melyek a hatóságokat folytonosan zaklatják és melyek elébb utóbb végzetes eredményeket fognak előidézni."[54]

Az *Ébredjünk* című uszító hangú lapot — amely nevében is, szellemében is méltó elődje volt hasonnevű utódainak — nemcsak a kiadás helyén, Nyíregyházán terjesztették.

[53] OL. BM. Eln. 3832/1883.
[54] OL. BM. Eln. 4065/1883.

A szerkesztő Mikecz József — aki egyben a lap egyetlen munkatársa is volt, és akinek szemléletét és stílusát jól jellemzi a „Bontsuk ki a zászlót" c. cikk befejező mondata: „Éljen az antiszemitizmus! Vesszen mindaz aki és ami nem az!"[55] — nem érte be azzal, hogy csak szűkebb pátriájában fertőzze a levegőt. Felesége segítségével más megyékbe, városokba is eljuttatta lapját és „Contra!" c. röpiratát. Ahol lehetett, terjesztésüket kiadta szegény embereknek bizományba. Csekély haszonért, ami az eladott példányok után járt, majdnem mindenütt találtak vállalkozót. Ez történt Jászladányban is, ahol Czétényi János szűcsmester vállalta az árusítást.[56] A hatás itt sem maradt el. Jászladányban, majd Mezőtúron is zavargások törtek ki, melyeknek elfojtása során a lapterjesztő Czétényit is letartóztatták.[57]

Kétségtelen, hogy az országszerte elharapódzó tüntetésekben az írásos agitáción kívül nem csekély szerep jutott a szóbeli bujtogatásnak is. Erről ír Radó Kálmán, Vas megye főispánja is: „Legnagyobb mérvet öltött a rendellenes zavargás a muraszombati járás területén, hol a Zala megyéből és Somogyból utazott vidéki ügynökök törekedtek a vend ajkú lakosságot felizgatni, kik közül egy Szita Lajos nevű Somogy megyei illetőségű asztalos legény elfogatott, a katonaságnak kellő időben érkezése pedig meghiúsította az izgatóknak eredményes működését . . . A megye székvárosában, Szombathelyen szintén fordultak elő éjszakai tüntetések, gyakori és több utcákban ablakbeverések, biztos jelek jutottak a hatóság birtokába, hogy a f. hó 4-én tartott országos vásárt szemelték ki az eddig kinyomozni nem sikerült izgatók a zalaegerszegi botrányhoz hasonló előidézésére. A katonaságnak megérkezése azonban a vidékről, különösen a németség községeiből bejötteket megfélemlítette . . ."[58]

Az országos méretű zavargások káros befolyást gyakoroltak a kereskedelmi életre, a pangás viszont egyre rosszabb hangulatot szült. Legrosszabb volt a helyzet a Dunántúlon.

„A gabonakereskedésnek máskor igen élénk piaci forgalma nagymértékben csökkent és sok külföldi kereskedő cég teljesen beszüntette megrendelését. Ezen üzleti pangás a nép kedélyére károsan hat vissza, s ha kedvező fordulat nem áll be, könnyen izgalmakat szülhet a terményeit értékesíteni nem tudó földmívelő osztályban.

Ezen jelentés folytán azonnal felhívtam a szolgabírót, hogy személyes közbenjöttével és a községi előljárók közreműködésével igyekezzék a dombóvári és környékbeli zsidókat kezességet nyujtó elővigyázati rendszabályok alkalmazásával és a nép felvilágosításával megnyugtatni, mert valóban nem lehet csodálni, hogy a . . . zsidók . . . látva a dombóvári járással határos Somogy megyében közelebb előfordult iszonyatosságokat, félve néznek a jövő elé s legalább családjaikat és a rendelkezésükre álló pénzt igyekeznek biztonságba helyezni" — írta szeptember 3-i jelentésében Tolna megye alispánja.[59]

Hasonló tartalmú a földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter átirata Tiszához, amelyhez csatolva megküldi a soproni Kereskedelmi és Iparkamara felterjesztését és az ehhez mellékelt nagykanizsai Kereskedelmi Testület levelét is. Ez utóbbi kérésére fordult a Kereskedelmi és Iparkamara a minisztériumhoz segítségért, mert, mint levelükben olvashatjuk, „Kamarai kerületünk néhány hét óta lázas izgatottság színhelye. Az antiszemitizmus lobogója alatt csoportosuló vad szenvedélyek árja körülnyaldossa a modern társadalom törvényalkotta sáncait s végveszéllyel fenyegeti az élet-, személy- s vagyonbiztonságot. Kivált Zala megye gazdag ily megfélemlítő kórtünetekben. Maga a megye székhelye, utána Nagykanizsa s egész sora a kisebb nagyobb helységeknek váltak immár színhelyévé a középkor barbárságára való cselekményeknek.

S ezen cselekmények behatása alatt süllyed a hitel, szünetel a kereskedelem s pang a forgalom. Az osztrák-magyar bank, így értesítenek legalább a lapok, megtagadja a zalaegerszegi váltók leszámítolását s a bank példája félünk ragadós lesz."[60]

Még részletesebb képet fest a Somogy „Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúl" c. cikkében: „Az utóbbi napok eseményeinek nyomása alatt vagyunk folyvást, gabonakereskedelmi, bolt és iparüzletben tökéletes pangás; a kereskedők, kiket az események közvetlenül értek, vagyonukban kárt szenvedtek, vagy hazolról elvándoroltak, ezek nem avatkoznak üzleti dolgokba, akik pedig sújtva nincsenek, de a katasztrófákat mérlegelik, hasonlókép visszatartják magokat minden nézettől, miután nem tudják mily következményeket hoz a jövő? . . . Piacainkon annyira nyomott a hangulat, hogy sok

[55] Ébredjünk, 1883. júl. 29. I. évf. 59. sz.
[56] OL. BM. Eln. 4065/1883.
[57] Uo.
[58] OL. BM. Eln. 3791/1883.
[59] OL. BM. Eln. 3687/1883.
[60] OL. BM. Eln. 4027/1883.

eladó lerakja gabonáját mert eladni nem tudja; aki elad is, olcsó árak mellett válik meg értékétől. Gabonakivitelünk alig érdemel említést; a duna—drávai vasútvonalon csúfosan kevés a forgalom más időkhöz képest, így a többi vasutakon is. A tengermellék, Stájer, Karinthia, Sveicz stb. honnét máskor ily időpontban pénzeltünk, megrendeléseket keveset tesznek, s pénzt nem küldenek. Kereskedő házakhoz, pénzintézetekhez nemhogy a tartozások nem folynak szokott módon, de a vásárlás, a megrendelés is csökkenve.

A kaposvári kir. postahivatalnál a forgalom annyira leapadt, hogy az utalványozott pénzeket alig tudják fedezni, s midőn ezelőtt pár héttel is ismét mindég pénzfelesleget, tiszta jövedelmet szállítottak el a főpénztárba, most néhány nap alatt szombatig (szept. 8.) négy ezer forint volt a postánál a deficit, mit utalványokra nem tudtak kifizetni. Nagy kereskedő, kis üzletek, kiskereskedők, iparosok egyformán érzik a nagy nyomást, s nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy az adók e hó folyamán rosszul folynak be, nem tudván a földmívelők eladni gabonájukat. Kereskedők közt már is bukások fordulnak elő, s a pénztároknál a hitelt még jobban megszorították. Így állunk a hét végén, s ha mielébb vissza nem lesz állítva a rend és béke; a külesemények pedig megtartják fenyegető jellegöket, siralmas jövőnek nézünk elébe."[61]

Az idézett cikk utolsó mondatában az antiszemita zavargásokkal egyidőben lezajlott horvátországi tüntetésekre utalt, amelyek ugyancsak sok gondot okoztak a Tisza-kormánynak. Közel két hónapig tartott, amíg az ország különböző helyein fellépő antiszemita mozgalmakat sikerült lecsendesíteni. Október 20-ról kelt Glavina kormánybiztos levele, amely hírül adta, hogy: „... 14-e óta a talián-dörögdi eset után több zavargás nem történt. Minthogy ekép a rend és közbiztonság helyre van állítva, a politikai vizsgálat mindenütt befejezve és a vádlottak a bíróságnak átadva vannak, reményelhető, hogy a Zalaegerszegen, Nagykanizsán és Keszthelyen elhelyezett katonaság tekintélyével a csend és rend fenn is fog tartatni, tisztelettel véleményezem, hogy most már a kivételes állapotot megszüntetni, és a megyét törvényes jogaiba visszahelyezni lehetne. Ez mihamarább annál kivánatosabb volna, hogy a szeptember 10-én megtartandó volt, de a zavargások miatt elódázott rendes megyei közgyűlés folyó október 29-én tartatván meg, célszerű volna ezen gyűlésen a kormánybiztosság feloldását kihirdetni."[62]

Október 21-én megérkezett Tisza választávirata: „Megnyugtató tudomásul vettem Méltóságod f. hó 20-án 63. sz. a. kelt jelentését, mely szerint a megye területén előfordult zavargások teljesen megszűntek s ennek folytán az azok meggátlására igénybe vett rendkívüli intézkedések megszüntethetők. Ez indokból midőn Méltóságodat kormánybiztosi teendőitől ezennel saját kérelmére felmentem, címednek buzgó és sikerdús működéséért ezennel köszönetemet nyilvánítom."[63]

A nyugalom csak látszólagos volt, s hamarosan kiderült, hogy a kivételes állapot megszüntetése elsietett intézkedés volt. A Zala megyei hatóságok nem egy esetben kevés jelentőséget tulajdonítottak a megelőzésnek, beérték azzal, hogy rendfenntartó szerepüket csak a már tettlegességig fajuló izgatásoknál gyakorolták. Ez tűnik ki a zalalövői izraelita hitközségnek november 8-án Tiszához intézett kérvényéből:

„Bocsánatért esdünk, hogy most már harmadízben fordulunk Nagyméltóságodhoz a végből, miszerint legkegyesebben szíveskedjék gondoskodni, hogy életünk s vagyonunk biztonságban legyen.

De kénytelenítettünk erre, mert a megyei hatóságnál, midőn ez iránti kérelmünket hallatjuk, elutasítattunk. Így történt ez f. évi augusztus hó 26-án is. Hallottuk s tudtuk, hogy a zalaegerszegi zavargások nálunk folytattatnak. Kértük az Alispán Urat nyújtson segélyt, de ő elutasított, mondván: »Nem történt még semmi, segélyt nem adhat.«

26-ról 27-re való éjjel betörték ablakainkat. 27-én ismét megjelentünk az Alispán Úrnál, kijelentvén neki, hogy most már életünk s vagyonunk veszélyeztetve van.

De ekkor ismét elutasított azzal, hogy néhány ablak betöréséért a rendőrséget nem szaporíthatja, katonaságot nem adhat.

S csakugyan 27-én bekövetkezett a nagy csapás. 11 üzletet kiraboltak. Mikor a baj már meg volt, mikor már kiraboltattunk, akkor kaptunk katonaságot, mely hat hétig itt is vala.

Még annak ittlétekor tettünk lépéseket, hogy ne vonassanak el tőlünk, de nem hallgattak reánk, mert azt hitték, hogy a rendes állapotban van minden. De mi, kik közelebbről vizsgáltuk az ügyet, láttuk hogy csak a külszin csendes és hogy alkalmilag újra kitör a zavar. Nem hittek nekünk; a katonaságot elvonták.

Mint egy hétig csendes vala minden. Okt. 13-án éjjel gyülekeztek, hogy betör-

[61] Somogy, 1883. szept. 11.
[62] OL. BM. Eln. 4469/1883.
[63] Uo.

jenek, de a szomszédos zalapatakiak által szétűzettek. Megindíttatott a vizsgálat, a Szolgabíró Úr azt konstatálta, hogy az illetők szüretelők, s nem betörők voltak. Mindamellett az Alispán Úrhoz fordultunk segélyért. Ugyanekkor Nagyméltóságodhoz is menesztettünk egy kérvényt táviratilag; miután a rákövetkező nap templomszentelés vala nálunk. Kaptunk is katonaságot egy éjszakára.

Ez idő óta minden éjet félelem és aggodalom közt töltöttünk. Magunk közt állítottunk föl egy őrséget, kik a biztonságra fölügyeltek. Már, már megnyugodtunk és azt hivénk, hogy lecsendesedett minden.

De f. hó 7-én egyszercsak az a hír terjedt el, hogy ez éjjel ismét betörnek.

Mi e hírnek semmi fontosságot nem tulajdonítottunk, mivel már többször hallánk ily hírt; mindamellett jelentést tettünk a helybeli előljáróságnak, ki az éjjeli őrséget megerősíté és velünk őrködött.

S csakugyan éjji 12 óra tájban, mintegy 30 egyén fejszékkel, lőfegyverekkel ellátva betört városunkba egy nagyobb rész azonban künnmaradt, várva a következményeket.

Hogy mi történt, azt Nagyméltóságod úgy is tudja . . . Most újólag azon kérelemmel fordulunk Nagyméltóságodhoz, miszerint méltóztassék úgy intézkedni, hogy nálunk egyelőre katonaság állandóan legyen elhelyezve, mert nemcsak vagyonunk, de életünk is veszélyeztetve van . . ."[64]

A fenntemlített megmozdulás az utolsó antiszemita jellegű mozgalom volt az 1883-as esztendőben. Tiszának ez eseménnyel kapcsolatos november 10-i felségfelterjesztése — mely a statárium egy évre való meghosszabbítását eredményezte — pontot is tett a tüntetések végére.[65]

„Zala megye területén ismét sajnos kihágások történtek, melyek újból az izraelita vallást követő lakosok ellen voltak irányozva. A kihágás színhelye Zalalövő község s a kihágás f. évi november hó 7-én éjjel történt. Mivel az eset jelentékenyebb és lefolyásánál fogva is fontosabbnak tekinthető: kötelességemnek tartom arról Császári és Apostoli Királyi Felségednek a következő legalázatosabb jelentést megtenni:

F. hó 7-én esti 7 órakor egy-két Keményfa községbeli földmíves és néhány Budafa és Zalapataka községi lakosból álló csapat, özvegy Botka Imréné földbirtokosnő csikósának vezetése alatt a Zalalövői temetőhöz indult, ahol a csapathoz még néhány vasmegyei és pedig Kis-Rákos, Iklód és Jakabfalva községi lakos csatlakozott. A negyven főre felszaporodott csapat éjjeli 11 órakor Zalalövő községbe betört, s miután az őrszolgálatot teljesítő foglárok és községi őröknek szétoszlásra való felhívására lövésekkel feleltek, az erre reájok tett lövések által közülök kettő egyonlövetvén, a többi szétfutott és a rögtöni üldözés folytán négy tettes, névszerint Kis Pál budafai földmíves, Barabás Vince keményfai földmíves, Németh József zalalövői községi kanászbojtár és Horváth János vasmegyei kisrákosi földmíves el is fogatott. A letartóztatottak az előnyomozással megbízott közigazgatási tisztviselő és a kir. vizsgálóbíró előtt tett egybehangzó valomásaikkal eddig 21 társukat nevezték meg. A tettesek többnyire pásztorok és cselédek, a két agyonlőtt egyén egyike Szőke Péter keményfai juhászbojtár, másika pedig Szabó János budafai földmívesnek a kocsisa.

A megye alispánja Zalalövő község bírájának másnap, f. hó 8-án déli 11 órakor tett jelentése folytán még ugyanaz nap délután 1 órakor a járási szolgabírót, a kir. törvényszéki vizsgálóbírót, a kir. ügyészt a Zalaegerszegen állomásozó 11-ik cs. és kir. huszárezred századának egy szakaszával együtt a helyszínére kiküldte, ahol is az elfogott négy egyén kihallgatásával a vizsgálat azonnal megkezdetett.

A netaláni további zavargások megelőzése és a helyszínén rögtön foganatosított megtorló eljárás keresztülvitelének biztosítása céljából a nagykanizsai katonai állomásparancsnokság 60 főből álló katonai segédlet kirendelete iránt kerestetett meg. Ezen segédlet f. hó 9-én Zalaegerszegre érkezett s onnan ma (10-én) Zalalövőre indult. Intézkedés tétetett továbbá az iránt is, hogy netaláni további rendzavarások esetére a Kőszegen állomásozó 14. cs. k. dragonyos ezrednek két százada, a szükséghez képest azonnal kirendeltessék.

Végül a megye alispánja által valamennyi járás szolgabírája és valamennyi község előljárósága szigorúan utasíttatott, hogy a köz- és vagyonbiztonság sértetlen megóvása iránt való kötelességeiknek legpontosabban tegyenek eleget.

Ha és amennyiben a szóban levő esetből kifolyólag újabb jelentés tétele válnék szükségessé, kötelességemnek fogom ismerni ezt Felségednek tiszteletteljesen előterjeszteni. Addig is esedezem, hogy ezen jelentésemet legkegyelmesebben tudomásul venni méltóztassék."

*

[64] OL BM. Eln. 4743/1883.
[65] OL BM. Eln. 4709/1883.

Az 1883. évi zavargások számos megyére kiterjedő mozgalommá szélesedtek. Nem szükséges itt valamennyit részletesen bemutatni. Ez már csak azért sem lehetséges, mert nincs meg mindenütt a mozgalmakra vonatkozó iratanyag. Így csupán annak a közlésére szorítkozunk, hogy hány helyen volt az országban olyan méretű a mozgalom, amelynek nyoma a levéltári anyagban is fennmaradt.

Tájegység	Vármegye	Helység
Dunántúl	Somogy	Barcs, Babocsa, Berzence, Bükkösd, Csurgó, Darány, Gyékényes, Istvándi, Kaposvár, Kisdobsza, Kötse, Marcali, Nagydobsza, Nemesvid, Nagyatád, Nagybajom, Szigetvár, Vízvár.
	Zala	Alsólendva, Badacsony, Dörögd, Keszthely, Nagykanizsa, Söjtör, Sümeg, Tapolca, Tomaj, Zalaegerszeg, Zalalövő, Zalaszentgrót
	Vas	Németújvár, Muraszombat, Rakicsán, Szombathely
	Tolna	Bonyhád, Dunaföldvár, Szekszárd
	Baranya	Pécs, Siklós, Kistelek
	Sopron	Sopron, Kismarton
	Komárom	Csúz
	Moson	Nezsider
	Veszprém	Pápa, Veszprém
	Esztergom	Piszke
Felvidék	Pozsony	Pozsony, Nagyszombat
	Nyitra	Nyitra, Miava, Szakolca
	Hont	Selmecbánya, Vámosmikola
	Zólyom	Besztercebánya, Zólyom
	Trencsén	Trencsén
	Bars	Léva, Nagysalló
	Zemplén	Tarcal
	Ung	Ungvár
Északi megyék	Heves	Eger, Hatvan, Heves
	Nógrád	Balassagyarmat
Duna—Tisza köze	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Budapest, Kalocsa, Kecskemét, Pomáz, Vác
Tiszántúl	Csongrád	Szeged, Mágocs
	Békés	Gyoma
	Szabolcs	Nyíregyháza
Keleti megyék, Erdély	Szatmár	Nagybánya
	Szepes	Szepesbéla
	Maros-Torda	Marosvásárhely
	Kolozs	Kolozsvár
	Krassó-Szörény	Lugos, Karán-Sebes
Délvidék	Torontál	Nagybecskerek, Perjámos
	Bács	Hódság

A táblázat szerint tehát főként a Dunántúlon, valamint az északi megyékben fordultak elő megmozdulások. Emellett a Duna-Tisza közén, Erdélyben és a déli országrészekben is számos tüntetés zajlott le. A felsoroltakon kívül a sajtó még több helyről — jórészt ugyanezekről a vidékekről — jelzett zavargásokat. Így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a mozgalomnak két nagy gócpontja alakult ki. Az egyik a dél-dunán-

túli volt, ahol a zsidó bérlők és kereskedők ellen, a másik az északi megyékben volt, ahol elsősorban a Galíciából betelepülő zsidó kiskereskedők, pénzkölcsönzők ellen irányult az ellenszenv.

Ami a mozgalmak résztvevőinek szociális összetételét illeti, forrásaink azt tanúsítják, hogy a zavargások az „úri középosztály" köréből indultak ki; fogékony követőkre leltek a deklasszált kispolgári elemekben, és viszonylag széles, változó összetételű néptömegekre is kiterjedtek. A tüntetők többsége — a dolog természete szerint — nem a mozgalmat szító vagy vele rokonszenvező urakból, hanem iparoslegényekből, napszámosokból, a falvakban kiuzsorázott parasztokból került ki. A forráselemzés világosan kimutatja, hogy a népi bázisú mozgalmakban a kizsákmányolás elleni ösztönös tiltakozás különböző formái nyilvánultak meg — olyan időszakban, amikor a feudális maradványokkal súlyosbított tőkés kizsákmányolás, az uzsora, a földesúri önkény mind nyomasztóbban nehezedett a néptömegekre, de a szocialista eszmék és szervezetek még nem jutottak el hozzájuk. Erre vallanak különösen a somogyi események, amelyek indulásukban, és a zalai események, amelyek kifejlődésükben túlnőttek az antiszemiták által elképzelt határokon — a kor hivatalos kifejezésével élve —, veszélyeztették a „vagyonbiztonságot", vagyis általában a gazdagok, így a földbirtokosok biztonságát, a magántulajdon sérthetetlenségét is.

Az osztályharcnak ezt a burkolt és torz formáját még inkább eltorzította a városokban a lumpen-elemek, a falvakban a „szegénylegények" bekapcsolódása a tüntetésekbe, akiket mindenekelőtt a harácsolás vezetett. Ezeknek a tevékenysége azért is szembetűnő, mert őket tudta legnagyobb mértékben aktivizálni a hangadó úri réteg.

A társadalomtörténet igen fontos kérdése, hogy kik szervezték ezeket a megmozdulásokat. Ha megvizsgáljuk az eseteket, a zavargások szervezőire, a felbujtókra történő sok esetben homályos hivatkozásokat, szembetaláljuk magunkat a rejtélyes „úri emberekkel", „polgári ruhába öltözött egyénekkel", akik az események közvetlen irányítói. De vannak konkrétabb adataink is: a csurgaszi csárdát Kovács Béla kántortanító vezetésével támadták meg, a selmecbányai zavargás szervezője és vezetője Tomcsányi Károly jegyzőségéd volt, Csurgón cigányzenés, módszeres, szervezett rablást vezettek ismeretlen „úri emberek". Ilyen volt a helyi vezetés. Az antiszemiták vezérkarához tartozók nem álltak a tüntetők élére, a háttérbe húzódva izgattak, mint Simonyi Iván Pozsonyban, Verhovay Gyula Badacsonyban stb.

Az antiszemita mozgalom vezérkaráról és a helyi vezetők társadalmi összetételéből megállapíthatjuk, hogy az első antiszemita hullám elindítói, szervezői, vezetői a lecsúszott kisbirtokos dzsentri, hivatalnok-értelmiségi, kispolgári deklasszált elemekből kerültek ki. Ezeknek nagy befolyásuk volt az egyszerű népre, mert szereplésükkel mintegy legalizálták a mozgalmat.[66]

Megegyezik ezzel a képpel az 1884. évi választási mozgalmak antiszemita vezérkarának, szónokainak, korteseinek szociális összetétele, amelyet egy másik tanulmányban ismertetünk.[67]

Nem telt el, csak másfél évtized a kiegyezéstől, s az országban sokféle elégedetlenség halmozódott fel. Ellenzékiség az egész kiegyezéssel szemben, ellentét a nagybirtokos rendszerrel, az urakkal szemben és ellentétek a kifejlődő kapitalizmus következtében. Ezt a sokrétű, felgyülemlett elégedetlenséget használta fel és ki — amint láttuk — a lesüllyedő, eladósodó úri réteg, hogy egy irányba, a saját ellenzékiségének megfelelő irányba vezesse, és ezzel közvéleményt toborozzon a saját retrográd antikapitalista ellenzékiségének. Ez a réteg egyedül gyenge volt ahhoz, hogy ebben a korszakban tartós, szervezett tömegmozgalmat hozzon létre, mert ekkor még nem állt mögötte a nagybirtokos uralkodó osztály, a néptömegek pedig hamarosan a kibontakozó szocialista, ill. agrárszocialista mozgalmak felé fordultak. Így a mozgalom a 80-as évek második felében elcsendesedett. A mozgalmat kiváltó okok, és az azt létrehozó társadalmi erők megmaradtak. Az a réteg, amelynek ellenzékisége az antiszemitizmusban öltött formát, az évtizedek folyamán kiszélesedett. A politikai antiszemitizmus lemerült ugyan a politikai élet felszíne alá, de ott lappangva tovább élt, majd évtizedek múltán pusztító erőként bukkant újra elő.

[66] A zavargások után lefolytatott perek során több esetben előfordult, hogy a helybeli parasztság „az egész dolgot teljesen tréfának tartotta, mint amely szükséges, hogy a külső törvényes formáknak elég tétessék. Úton-útfélen lehetett hallani ily féle nyilatkozatokat: »Hát azt hiszi kend, hogy az urak nem örülnek azon, hogy a zsidókat ütjük«... A nép teljesen el volt ámítva azzal, hogy minden zavargás..." melyet a zsidók ellen intéznek, felsőbb jóváhagyást fog nyerni." Somogy, 1883. okt. 2. Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúlon c. cikk.

[67] *Kubinszky Judit:* Az Antiszemita Párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon. Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve 1964–65.

Walter Pillich:

I. Ferdinánd király 1559. évi magyar kettőspecsétje

Alig tudnánk valamit a pecsétvésés iparművészeti tevékenységéről, melyet főleg ismeretlen ötvösök műveltek, ha a mai levéltárakban a pergamen és papirokleveleken nem maradt volna fenn az a sok viasz- és lakkpecsét, amelyeken képmások vagy címerábrázolások láthatók. Az Árpád-házi és vegyesházi magyar királyok pecséteiről készültek ugyan szfragisztikai feldolgozások;[1] ezzel szemben a Habsburg-házi uralkodók magyar királyi minőségükben használt pecséteit csupán *Otto Posse* dolgozta fel és közölte típusaik ábrázolását is nagyszabású, öt kötetes munkájában (Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1866), annak ellenére, hogy Magyarország nem tartozott a Birodalomhoz.[2] Természetesen még Posse sem kísérelte meg tipologikus pecsétmonográfiájában a pecsétnyomók készítésére és beszerzésére vonatkozó gyéren fennmaradt levéltári források kapcsolatba hozását a művében tárgyalt pecsétekkel.[3]

Erre nyújtanak adatokat a birodalmi kancellária „birodalmi taksalajstromai" (Reichstaxbücher), amelyek az új pecsétek vésésének még fel nem tárt forrásai.[4] Hagyomány szerint ugyanis a birodalmi taksahivatal (Reichstaxamt) illetékességi köréhez tartozott egy új uralkodó pecséteinek készíttetése, és ennek költségeinek fedezése.[5] A birodalmi kancellária I. Ferdinánd (1526—1564) alatt külön foglalkozott magyar ügyekkel, noha — hacsak nem kegyelmi és igazságszolgáltatási esetekről volt szó — Magyarország ügyeit nagyjából és egészében átutalta az ország saját kancelláriáihoz.[6] Így a birodalmi kancellária I. Ferdinánd-kori birodalmi registrumaiban is megtalálható a magyar politika lecsapódása.[7]

Csak így válik érthetővé, hogy I. Ferdinánd király magyar pecsétjeinek készíttetésénél idegen országbeli, a birodalmi taksahivatal által foglalkoztatott pecsétvésőkhöz is fordultak. Ezek többnyire iparművészek voltak, akik különbözőképpen, mint aranyművesek, éremvésők és kőmetszők szolgáltak a császárnak, és jól értettek a pecsétvéséshez is. I. Ferdinánd idején a király és a birodalmi kancellária számára egyebek közt foglalkoztatták a Duna melletti Linzből, az időszakos székvárosból származó kőmetsző és pecsétvéső Martin Lassl-n[8] kívül még a bécsi aranyműves- és pecsétvéső Josef Vischert[9] és a XVI. század kétségtelenül legjelentékenyebb pecsétvésnökét, az augsburgi Ulrich Schwaigert. Ez utóbbi, aki ugyan kitanulta az aranyművesi mesterséget Augsburgban, azonban a szükséges hat legényév letöltésének hiányában nem nyer-

[1] Ld. erre többek közt: *Kumorovitz Lajos Bernát:* Mátyás király pecsétjei. Turul, 46 (1932), 5—19. l.

[2] Magyarország szempontjából 1526 után a következő kötetek kerülnek szóba: *Otto Posse:* Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von Maximilian I. bis Josef I., Bd. II. (1493—1711). Dresden. 1912; Die Siegel . . . von Karl VI. bis Franz II., Bd. III. (1711—1806). Drezden. 1913.

[3] *Alphons Lhotsky:* Festschrift des kunsthistorischen Museums zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes: Die Geschichte der Sammlungen. Wien. 1941—1945, II/1. Bd. 90.

[4] A birodalmi taksalajstromokra vö. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, herausgegeben von *Ludwig Bittner.* Bd. I. Wien. 1936. 372. l.

[5] Emmerich Joseph mainzi választófejedelem, mint birodalmi főkancellár a birodalmi taksahivatalhoz intézett 1765. november 14-én Mainzban kelt levele: „. . . .Demnach sich aber ab den dahero vorfindlichen Tax-Ambts Rechnungen veroffenbaret, daß fast bey jeder Kaiserl. Wahl und Crönung die Kayserlichen Sigilla überhaupt, und ohne zu bemerken, ob dieselbe für den Kayserlichen Hof . . . bestimmt seyen aus der Reichs-Hof-Taxambts Cassa bezahlet werden . . ." Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (a továbbiakban: HHStA.) Reichskanzlei, Taxamt, Karton 27.

[6] *Lother Gross:* Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Wien. 1933. 15. sk. l.

[7] *Otto Friedrich Winter:* Die Register Ferdinands I. als Quelle zu seiner ungarischen Politik, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 7 (1954), 551. skk. l.

[8] *Walter Pillich:* Der Linzer Stein- und Siegelschneider Martin Lassl. Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1964. Linz. 1965. 409. skk. l.

[9] *Walter Pillich:* Der Wiener Goldschmied und Siegelschneider Josef Vischer. Wiener Geschichtsblätter (1965/4), 485. skk. l.

hette el a mesterjogot, először már 1553-ban kapott I. Ferdinándtól udvari kiváltságot testvéreivel, Gregor, Clement, Stephan és Christoph-fal együtt, mint aranyműves és pecsétvésnök.[10]

Amint Schwaiger, aki iparművészeti mesterségét átmenetileg Augsburgon kívül I. Ferdinánd császár számára is gyakorolta, és utána családjával együtt újból Augsburgban telepedett meg, 1558-ban a császárhoz fordult, hogy járja ki számára az aranyművesek mesterjogát annak ellenére, hogy nem töltötte be a legényéveket Augsburgban. A császár Schwaiger érdekében tényleg közbenjárt írásban Augsburg birodalmi városnál, amely I. Ferdinánd kívánságát az aranyműves céh elé terjesztette.[11] Az augsburgi aranyműves céh azonban nem riadt vissza attól — és ez jellemző a rendi öntudat XVI. századi feltűnésére —, hogy az augsburgi tanács által eljuttassa a császárhoz igen részletesen megindokolt válaszát, amelyben megtagadta az uralkodó Schwaiger érdekében kinyilvánított óhajának teljesítését.[12] Így 1559 elején Schwaiger abba a kényes helyzetbe jutott, hogy újra segélykéréssel kellett a császárhoz fordulnia. Írásban jelentette a császárnak, hogy amikor a császári aranybulla elkészült pecsétnyomóját a céhnél poncolni akarta volna, az aranyműves céh előljárói megtiltották neki a további munkát. Így nem tudja a magyar nagypecsétet sem tovább vésni („das groß Hungarisch Sigl weitter schneiden"), amit neki a császár megparancsolt („bevolchen habe"). Csak hosszadalmas kérés és azon utalás által, hogy ezzel a céh magának a császár rosszallását („ungnediges misfallen") érdemelné ki, kényszerítette ki Schwaiger a munkatilalom visszavonását. Így most azon van, hogy a magyar pecsétet is a leghamarabban befejezze

[10] Ulrich Schwaigerre és testvéreire ld. *Thieme – Becker:* Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, Bd. 30. Leipzig, 351. l.

[11] I. Ferdinánd 1558. szept. 14-én Bécsben kelt levele Augsburg városához, HHStA. Reichsarchiv, Gewerbe-, Fabriks- und Handlungsprivilegien, Faszikel 9. Vö. még Kunsthistorisches Jahrbuch, Bd. XV. Wien. 1894. 11835. sz. regeszta.

[12] Az augsburgi tanács 1558. október 20-án Augsburgban kelt levele, amely az augsburgi aranyműves-céh jelentését is tartalmazza, I. Ferdinándhoz. HHStA. Reichsarchiv, Gewerbe-, Fabriks- und Handlungsprivilegien, Faszikel 9. Vö. még Kunsthist. Jahrbuch előbb idézett kötet, 11836. sz. regeszta.

szorgalmas munkával („auch das Hungerisch Sigl aufs eheist zumachen in embsiger Arbeit") közölte továbbá Schwaiger a császárral.[13]

Ezeknek az adatoknak az alapján bizonyossággal következtethetünk arra, hogy Ulrich Schwaiger Augsburgban dolgozott nem sokkal I. Ferdinánd 1558. március 24-i Frankfurt am Main-ban történt koronázása után I. Ferdinánd magyar király számára az ún. császári sigillum duplexen.[14] A pecsétnyomó 1559-ben készült el, és 1559. augusztus 5-e óta van használatban.[15] A pecsétkép előlapja a középkor óta trónpecsétként ismert típust mutatja. A szakállas király díszített fülkében ül. A félkörívet, amely alatt található a két griff által tartott címerpajzs a kétfejű sassal, két kerek, rovátkolt oszlop tartja. A császár koronázási ornátusban ül, a császári mitra-koronával a fején, kezeiben a jogart és az országalmát tartja. A háta mögött gazdagon díszített szőnyeg hull le redősen. Az oszlopok mindkét oldalán két sas tartja a címerpajzsokat: jobboldalt a magyar vágásos-kettős keresztes címert, míg a baloldalon Csehországét. A talpazaton ugyancsak mindkét oldalon oroszlánokat találunk: a jobboldali Spanyolország és Szicília negyedelt címerével, a baloldali Dalmáciájával. A trón lépcsői alatt két angyal tartja Ausztria és Burgund hercegi kalappal fedett címerét. A pecsét hátlapja az egyszerű kétfejű sast mutatja nimbusszal, felette a császári koronát, és a mellén a vágásos-kettős keresztes magyar címert. A kétfejű sast díszített domború kör veszi körül, amely felett 12 címerpajzs van elhelyezve. Felül, középen kezdődnek, majd köralakban jobb felé folytatódnak a következő koronás országcímerek: Bosznia, Galícia, Morvaország, Alsólausitz, Habsburg, Elzász, Krajna, Württemberg, Tirol, Bulgária, Lodoméria és Horvátország. A császár portrészerű szakállas képénél különösen feltűnő az egyidejűen készített aranybullával azonos ábrázolás. A felfelé keskenyedő jogar nem mutat hasonlóságot a birodalmi koronázási ékszerek jogarával. A hasonlóság még leginkább az országalmánál mutatható ki.[16] A jogarnak ez a módja is megfelel az egyidejűen elkészített aranybullának.[17] A magyar kettőspecsét számára készült ezen trónpecséttípussal Schwaiger már 1558/59-ben kialakította annak a második aranybullájának az előképét, amelyet 1565-ben II. Miksa császár részére készített.[18]

[13] Ulrich Schwaiger I. Ferdinándhoz (Augsburg, 1559. jan. 31. előtt). Vö. még Kunsthist. Jahrbuch a 11. j-ben id. köt. 11832. sz. regeszta.

[14] I. Mátyás király (1458–1490) 1471. évi törvényében (III. decretum, 8. t. c.) a magyar kancellária számára öt pecsétfajtát rendelt. Köztük van a nagypecsét (sigillum duplex), amely érempecsét volt. Vö. *O. Posse:* i. m. V. köt. 154. l.

[15] Az elő- és hátlap természetes nagyságú ábrázolását ld. *O. Posse:* i. m. III. köt. 27. tábla, és a szövegében 19. l., ugyanott látható a pecsét (elő- és hátlap) körirata is. — A pecsétet 1559. aug. 5-e óta használták az esztergomi székeskáptalan levéltárban őrzött eredeti pecsétek szerint. *O. Posse:* i. m. V. köt. 64. l.

[16] A birodalmi koronázási ékszerek (Reichskleinodien) ábrázolásait ld.: *Hermann Fillitz:* Die Insignien und Kleinodien des heiligen römischen Reiches. Wien–München. 1954. a jogar: 42. ábra, az országalma: 17–18. ábrák.

[17] I. Ferdinánd 1559. évi császári aranybullájának ábrázolását ld. *O. Posse:* i. m. III. köt. 17. és 23. tábla.

[18] II. Miksa 1565. évi császári aranybullájának ábrázolását ld. *O. Posse:* i. m. III. köt. 20. sk. l. 31. tábla.

VITA

Tilkovszky Loránt:

Bajcsy-Zsilinszky Endre — újabb megvilágításban*

Mikor a szerző elhatározta, hogy megkísérli „a mai idők emberének, aki esetleg még kortárs, de főleg a fiatalabb nemzedék számára bemutatni Bajcsy-Zsilinszkyt, az 1945-tel lezárult magyar történelmi szakasz talán legellentmondásosabb, legbonyolultabb közéleti, politikai személyiségét", tudatában volt a feladat nehézségeinek, ezek között nem utolsó sorban a forrásanyag kellő szélességű és mélységű feltárása hiányának. Ezért nem is tűzte célul egy teljességre törekvő életrajz megírását, hanem figyelmét főleg Bajcsy-Zsilinszky politikai pályája utolsó időszakára fordította, mert meggyőződése szerint „ebben rejlik a legtöbb tanulság a mi nemzedékünk és az utánunk következők számára". De nyilván érezhette, hogy Bajcsy-Zsilinszky ekkori, fő vonalában igen pozitív történelmi szerepe belső ellentmondásainak megvilágításához korábbi politikai útja felvázolása is szükséges, mert könyve elején néhány fejezet erejéig erre is kitér, s igyekszik megragadni néhány olyan mozzanatot és vonást, amelyet fontosnak, jellemzőnek, a további életutat is befolyásolónak ítél.

A Bajcsy-Zsilinszky fejlődésében végbement döntő változásokat abban látja, hogy ez az „igazságkereső ember", aki „beleszületett a magyar nemesi rend felsőbbrendűségének tudatába", s akinek nevéhez a parasztvezér Áchim megölésének bűnrészessége tapad, „később eljutott a parasztság majdnem rajongó, szinte kritikátlan imádatáig" (5. l.), hogy a munkásmozgalom, a szociáldemokrácia iránt bizalmatlan, a kommunistákat pedig egyenesen üldöző szegedi ellenforradalmár eljutott a munkásosztály jelentőségének felismeréséig, a szociáldemokratákkal, sőt kommunistákkal való összefogásig (5—6. l.), hogy az egykori antiszemita fajvédő fellépett a zsidók barbár üldözése ellen (84. l.), hogy végül is a Szovjetunióba vetette hazája megmentésének reményét az, aki a magyar parasztot húsz évig tanította szovjetgyűlöletre (57. l.). Bajcsy-Zsilinszky szellemi és politikai arcképe állandó vonásának tartja viszont egyre mélyülő németellenességét, amelynek csíráit németországi egyetemi évei benyomásaiból eredezteti (18—19. l.), továbbá a magyar birodalmiság gondolatához való ragaszkodását, s ezzel kapcsolatban a Trianon után fellángolt revizionizmusát. Utal a megtett út ellenére meglevő belső ellentmondásokra, hiszen Bajcsy-Zsilinszky a szegedi fasizmusból „sok mindent elvetett, sok mindent azonban megtartott", s úgy véli, ezért nem is tudott „teljes értékű harcosa lenni az antifasiszta frontnak" (55—56. l.), sőt megkockáztatja annak felvetését, lehet-e tulajdonképpen Bajcsy-Zsilinszky antifasizmusáról beszélni (54. l.). De 1944-et illetően „teljes, drámai átállást" konstatál, s igenlően válaszolja meg a kérdést: „képes lett volna-e Zsilinszky beilleszkedni a felszabadulás utáni idők közéletébe, építő munkájába, ha életben marad?" (56. l.)

Mint látjuk, érdemleges és fontos problémák egész sorának bátor felvetése jellemzi Dernői Kocsis könyvét, amelyet témájának kritikai megközelítése már eleve igen figyelemreméltóvá tesz. A felvetett kérdéseket nem volt könnyű megválaszolnia, s ebbeli törekvése véleményünk szerint számos vonatkozásban nem is járt kellő sikerrel. Ennek legfőbb okát abban véljük, hogy túlságosan is szűk és esetleges forrásanyagra támaszkodott, amely nem bizonyulhatott elégségesnek egy teljesen megnyugtató válaszadáshoz. Az alábbiakban megkíséreljük feltárni és helyreigazítani az emiatt előforduló tévedéseket és hibákat; kiegészíteni néhány fontosnak vélt momentummal Bajcsy-Zsilinszky fejlődésrajzát, szóvátéve egyes vonatkozások pozitív vagy negatív irányban megnyilvánult túlértékelését, eltúlzását; s néhány gondolattal magunk részéről is hozzájárulni, — hol igazolva, hol vitatkozva — a könyv elgondolkoztató fejtegetéseihez.

* *Dernői Kocsis László:* Bajcsy-Zsilinszky. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966.

Amit Bajcsy-Zsilinszky nemesi származásáról és e származástudata jelentőségéről ír, részben nem fedi teljesen a valóságot, részben túlzott. Csak anyja volt nemesi származású, atyai ágon hajdú-sorba került szlovák jobbágyősök állottak mögötte, s bár a hajdúkiváltságok emléke talán eleven lehetett, mégis kétséges, hogy „a magyar nemesi rend felsőbbrendűségének tudatába" született volna bele (5. l.). Apját, mint békéscsabai parasztgyereket az evangélikus egyház taníttatta ki, és csinált urat belőle; hamar elúszott vagyonát, 2000 hold öntözőréti birtokot, homályos parcellázási ügylet bonyolításával szerezte. Bajcsy-Zsilinszky ifjúságát úri jómódban, de „népközelben" töltötte; Árva megyei főispáni titkárként sem „kisisten", aki gazdájához hasonlóan talán maga is „hintóból nézte a népet" (12. l.), hanem olyas valaki, aki a parasztokkal „atyai módon" bánni tudás nemességét vélte felfedezni a megyei nemességben. Minthogy atyai részről nem is volt nemesi származású, teljesen téves és félrevezető az a beállítás, mely szerint — a nemesség révületében élve — nem elégedett volna meg atyja szépen csengő nemesi nevével, s ezért kapcsolta volna hozzá belügyminiszteri engedéllyel még anyja nemesi nevét is (13. l). A vitézzé avatásakor felvett Bajcsy-Zsilinszky név nem két nemes nemzetség kapcsolódását fejezi ki (14. l.), hanem a hajdú-paraszti ősökhöz való — írásaiból kimutatható, hogy mennyire tudatos — ragaszkodást; egyenlő értékelésüket az anyai részről nemesi ősökkel. Megmagyarosíthatta volna nevét, mint a vitézzé avatandóktól elvárták; vagy helyette vehette volna fel anyja magyar nevét. De ő a történelmet s családja múltját kutatva, a már Bulcsú vezér korában vitézkedő Bajcsyaknál nem kevésbé lelkesedett az évszázadokkal később hajdú vitézekként feltűnő Zsilinszky-ősökért. Romantikus történetszemléletében egységben jelentkezett a „honvédő paraszt" és a „vitéz magyar úr"; kapcsolatukat patriarchálisnak fogta fel, s a magyar köznemességre, mint számtalanszor hangsúlyozta, többek közt éppen azért volt büszke, mert nem az elzárkózás jellemezte, hanem — főleg kisnemesi tömegeiben — „a jobbágyi magyarsággal épült össze".

Ez a szemlélet korántsem azonos a szerző által hamisan feltételezett nemességrévülettel, amely nem vezethetett volna el az „Egyetlen út: a magyar paraszt" társadalomszemléletéig. E művében ugyanis a magyar nemesség minden méltatása, a dzsentri sorsa iránti minden nosztalgiája ellenére a parasztságban látja a jövőt. Mégpedig nem úgy, mint Dernői Kocsis feltételezi, hogy „persze" ekkor is „a parasztok a nemesi kúriákból kapják meg a szellemi irányítást" (155. l.), hiszen épp ebben a művében fejtette ki a dzsentri sorsának megpecsétlődését, képtelenné válását az irányításra; itt mondta ki, hogy „méltó középosztály hiányában a történelmi magyar nemesség hivatása is átszállott túlnyomó részben a parasztságra".

A nemesség, az úri mivolt Bajcsy-Zsilinszkynél sokkal inkább igényes erkölcsi tartalom, mint származási előjog, s ha igaz is, hogy Bajcsy-Zsilinszky egész habitusában, teljes mentalitásában úr volt és maradt, ez nemcsak magatartásbeli kötöttségeket, hanem tiszteletreméltó jellemvonásokat is takart, amelyekre építeni lehetett. Változó politikai magatartásának maradandó úri vonásain — amelyek miatt a nyilasok majd „vitézkötéses elvtárs — úr"-nak aposztrofálják — méltánytalan fennakadni; a „kaszinói mérték" (75, 297. l.) nem alkalmazható politikájára, különösen nem akkor, amikor szinte ő az egyetlen „magyar úr", aki az idegenbérenc szolgacsőcselékkel szembeszáll.

Bajcsy-Zsilinszky politikájának, s benne főleg parasztsághoz való viszonyának súlyos tehertétele volt azonban ifjúkorának tragikus kimenetelű becsületügyi afférja, az Áchim-ügy. A nagy és népszerű parasztvezér halála lelkén száradt, bármennyire is nem egy előre kitervelt szándékos politikai gyilkosságnak volt bűnrészese. Az osztálybíróság felmentő ítélete, melyre maga is többnyire hivatkozott, a legkevésbé lehetett alkalmas szerepe tisztázására; a parasztság vezetőinek évtizedekkel később is meg kellett fontolniuk, nem fogja-e kompromittálni ügyüket a Zsilinszkyvel való összefogás; a nyilasok azzal próbálták beléfojtani a szót, hogy ne beszéljen a parasztság nevében Áchim gyilkosa. Dernői Kocsis könyve elsősorban e súlyos politikai tehertétel szempontjából tér ki az Áchim-ügyre; Áchim halála körülményeinek, politikai hátterének mindmáig nélkülözött alapos, elfogulatlanul tudományos, sokoldalú vizsgálatát nyilván könyve kereteit és célkitűzéseit meghaladó feladatnak érezte. Fontos kérdések tisztázatlansága ellenére úgy véljük, helyesen teszi, hogy óvakodik Zsilinszky felmentésétől, sőt feltételezi, hogy a tragikus eset olyan — talán titkolt — folyamatokat indított meg lelkében, amelyek pozitív irányban hatottak belső fejlődésére. Ha bizonyára túlzás is, hogy „holtáig és halálával engesztelte a parasztokat . . . Áchim L. András haláláért" (12. l.), Zsilinszky értékes emberi tulajdonságainak egyikét vitatnánk el, ha kétségbe vonnánk az Áchim-ügy kiváltotta kétségtelen belső megrázkódtatás pozitív hatásának lehetőségét.

Ha a szerző nem is lépett fel teljes életrajzi monográfia igényével, hanem csupán a középpontba állított végső fejlődési szakasz belső ellentmondásainak megvilágítása

érdekében nyúl vissza az életpálya korábbi szakaszainak egyes kérdéseihez, akkor sem mellőzhette volna Zsilinszky politikai nézetei 1918 előtti kialakulásának felvázolását. Maga Zsilinszky vallott róla, hogy a hatvanhetes politika szellemében nevelkedett, de szívében hordott egy olyan erős gyermekkori Kossuth-élményt, amely későbbi tudati felismeréseknek érzelmi síkról elősegítője lett. Egyelőre azonban felfogását szilárd hatvanhetesség és — lelkes németbarátság jellemezte. Dernői Kocsis alaposan melléfog, azt írván, hogy németgyűlölete a lipcsei és heidelbergi egyetemi évekre nyúlik vissza, amikor „a hozzá hasonló fiatalokon keresztül méregette a porosz junker és a német nyárspolgár emberi és közösségi tulajdonságait" (18—19. l.). Zsilinszky ekkor, mint ugyancsak maga vall róla, abban gyönyörködött, hogy Lipcsében „kettős rendben masiroztak fel a különböző burschenschaftok . . . katonás student-díszben, magas lovagcsizmákban, sapkákban, kardosan", a Deutschland, Deutschland über alles-t énekelve; s a militarizmusnak az egész német társadalmat átható szelleméért lelkesedett kimondhatatlanul. Ezeket az élményeket a világháborús harctéri tapasztalatok toldják meg a német katonai erények, hadszervezés, hadvezetés iránti csodálatával.

A Zsilinszky világháborús katona-élményeinek szentelt fejezet megemlékezik több huszár-bravurjáról, amelyekben bizonyságát adta rendkívüli személyes bátorságának, de nem tudjuk meg belőle, hogy ez a huszárhadnagy, majd főhadnagy tiszttársaival élénken politizál; nem sejtjük, hogy eléggé határozottan kialakult véleménye van, s így el kellene hinnünk, hogy tájékozatlanul érte az összeomlás és a forradalmak, s hogy „jóhiszeműséggel . . . vetette bele magát a szegedi forgatagba", ahol „észre se vette" hova került; elkáprázták „a szépen csengő, nagy szavak" (16—17. l.). A többi tisztttel, jogásszal, úrral való egyszerű együttsodródás képzetének keltése helyett nagyobb figyelmet kellett volna szentelni Zsilinszky ellenforradalmi meggyőződése kiforrottságának, a két forradalom alatti ellenforradalmi aktivitásának, s annak, amiről Dernői Kocsis szintén nem szól, hogy az 1920-ban Berlinben és Münchenben töltött fél esztendő közvetlen tapasztalatai a németországi ellenforradalom módszereiről és eredményeiről mily nagy hatást gyakoroltak Zsilinszkynek a magyarországi ellenforradalmi rendszer kiépítését illető elképzeléseire.

Zsilinszkynek a belső problémákhoz, így a parasztkérdéshez való viszonya világosabbá válnék, ha olvashatnánk arról, hogy a forradalom megelőzésére már a fronton földreform-tervezeten dolgozott, s hogy a forradalmak lezajlása után az ellenforradalom pozícióinak megszilárdítása érdekében sürgette a földreformot. E téren, s általában a „magyar faj védelme" terén radikálisabb lépéseket tartott szükségeseknek, mint ameddig az ellenforradalmi konszolidáció erői hajlandók voltak elmenni; így került ellenzékbe. Mikor Dernői Kocsis arról ír, hogy „Zsilinszky Szegeden éppen olyan meggyőződéssel volt ellenforradalmár, mint a harmincas években a szegényparasztok apostola" stb. (6. l.), félreértések elkerülése végett hozzátehetné, amire másutt többször is céloz, hogy forradalomellenes meggyőződése nem változott, s a negyvenes évekből is bőven lenne idézhető adat annak alátámasztására, hogy földreformkövetelése, demokrácia-igénye szorosan összefügg 1918—1919 megismétlődése veszedelmének elhárítása alapfeladatával.

A szerző szerint Zsilinszky „mikor Szegedről eljött, a munkásságot tömegében megbízhatatlannak, többségében a nemzettől elidegenedettnek gondolta", s ezért „nagymértékben a vezetőket tette felelőssé" (154. l.). „Bizalmatlan a munkásmozgalom és a Szociáldemokrata Párt, a szakszervezetek iránt" (5. l.), s e tekintetben csak „1941 decemberében lehet megjelölni a nagy fordulat időpontját" (156. l.). A kép azonban valójában differenciáltabb ennél, mind a korábbi, mind a további fejlődési szakaszt illetően. 1920-ban így nyilatkozott: „Nem a szocialista munkásmozgalomban volt és van az alapbaj, szocializmus végre mindenütt van", hanem a nemzetköziség soraikba behatoló szellemében. „Nem a szocializmust kell ütnünk, mely végre is a munkásosztály védekező reflexe a tőke kizsákmányolása ellen . . ., hanem a munkásmozgalmat kell megtisztítanunk" azoktól az „idegen elemektől", akik marxizmust, internacionalizmust vittek be oda. A szociáldemokráciával szemben — megfelelő vezetők esetén — nem bizalmatlan, mert az általa tanulmányozott német példa azt mutatta, hogy az, akár uralomra is kerülve, „szépen behódol a nemzeti érdekeknek, a nemzeti állam eszméjének és tényének, a nemzetközi ideológia rovására". Zsilinszky kezdettől fogva vallotta, hogy a munkásság nélkül politizálni nem lehet; nem értett egyet azokkal, akik kétségbe vonták „a szocialista munkásság józan és hazafias túlnyomó többségét". Ez azonban nem zárta ki annak lehetőségét, hogy 1930-ban, amikor kidolgozta a „Nemzeti radikalizmus" programját, az olasz fasizmus hatása alatt, a munkásság nemzeti szellemben való szervezését és nevelését ne látta volna jobb kezekben bizonyos korporatív érdekvédelmi szervezetekben. De később, a jobboldali szociáldemokrata vezetők újabb és újabb bizonyságtételei arról, hogy lemondtak a következetesen osztályharcos politikáról, s hogy azonosítják magukat „a

legfőbb nemzeti célkitűzésekkel", így elsősorban a revíziós törekvésekkel — e tekintetben különösen a Szakszervezeti Tanács 1940. évi nyilatkozatát lehetetlen itt nem említeni —, lényeges befolyást gyakoroltak Bajcsy-Zsilinszky állásfoglalására.

A Szociáldemokrata Párt tömegeinek balfelé tájékozódása számottevő volt, de a nyilas Vajna Gábor denunciáló parlamenti felszólalása azon kitételének, hogy „a Szociáldemokrata Párt szervezeteiben és a szakszervezetekben a tagok hatvan százaléka kommunista", helytelen volt minden további nélkül hitelt adni (210, 232. l.). Bajcsy-Zsilinszky úgy ítélte meg, s ezt tartotta reményteljesnek, hogy „a hazai szociáldemokrata vezetőség nyilvánvalóan inkább a Bevin—Roosevelt irány felé tájékozódik, de a munkástömegek is, mint a bolsevisták felé". Arra törekedett, hogy erősítse „a mai derék és hazafias szociáldemokrata vezetők helyzetét egy erősödő szélső baloldali tájékozódással szemben a párt balszárnyán". A szociáldemokráciával kapcsolatos politikájának ez az alakulása összefüggött külpolitikai angolszász-orientációjának kibontakozásával, ugyanekkor szociálpolitikai elgondolásait a Beveridge-terv feletti elmélkedéssel fejleszti tovább.

A szociáldemokratákkal való összefogását jóval megelőzte politikai szövetkezése volt októbristákkal, az 1935-ös választások idején. Erről a Bajcsy-Zsilinszky útja szempontjából jelentős fejleményről szívesen olvastunk volna valamit, akár a Kenyeres-Kaufmann botrány viszonylag terjedelmes ismertetése némi rovására is. Nem felesleges azonban talán hangsúlyoznunk, hogy lesújtó véleménye ekkor sem változott az 1918 októberi forradalom és annak vezetői, mindenekelőtt Károlyi Mihály politikai szerepe felől; de ahol a szerinte „nemzetietlen" októbrista nézetek nemzeti szellemű revideálásának jeleit vélte felfedezni, az októbrista múlt nem lehetett akadálya az együttműködésnek.

Bajcsy-Zsilinszkynek a kommunistákhoz való viszonya alakulását illetően a differenciált vizsgálódás különösen indokolt. Nemcsak kezdetben üldözte nem is annyira a kommunistákat, mint inkább a kommunista eszméket (5. l.), hanem amíg a kommunista pártot lényegében idegen befolyás eszközének tekintette, addig később is az volt a véleménye, hogy ezt a „baloldali szélsőséget" Magyarországon nem lehet megtűrni, s hogy az illegális kommunista szervezkedés nem megengedhető. Korai kommunista kapcsolatok feltételezése tévútra vezet. Valóban voltak „1919-es vöröskatonákkal is elgondolkoztató emberi és politikai kapcsolatai" (120. l.), ezek azonban — mint Tombor Jenő is — nem voltak kommunisták, s Bajcsy-Zsilinszky szemében mint a magyar birodalmat megcsonkító „bocskoros imperialisták" elleni „honvédő harcok" hősei szerepeltek. „Előőrs"— és nem „Előre" (22. l.) — című lapjában valóban juttatott „valami teret és pár pengőt" József Attilának, de nem tudta róla, hogy kommunista. Kodolányi Jánosról tudta, hogy az volt, de éppen azt értékelte benne, hogy magyarsága győzött kommunistasága felett, és kiábrándultan hátatfordított e mozgalomnak. Később is, amikor egyes, a szociáldemokrata pártban dolgozó kommunistákkal már szoros és rendszeres kontaktusban állt, ezek kommunista volta hosszú ideig ismeretlen maradt számára. Maguk sem siettek előtte felfedni kommunista mivoltukat, mert ez a kapcsolat megszakadásának kockázatát rejtette magában.

A kommunistákkal kapcsolatos álláspontja fellazulásának megindítója a párt függetlenségi népfrontpolitikájának kibontakozása volt. Ezt Bajcsy-Zsilinszky sajátos módon úgy értelmezte — s ezt sem szabad elhallgatni —, hogy a párt bolsevista kapcsolatai gyengültek, majd megszakadtak; hazafias, nemzeti irányú erők kerekedtek benne felül; az eddig mereven képviselt osztályharcos felfogás feloldódóban, a nemzeti egységre való készség növekvőben van. Ezek alapján úgy vélte, hogy revideálnia kell eddigi álláspontját: kommunisták is lehetnek jó hazafiak, derék magyar emberek. A szélső jobboldallal szembeni erélytelenség láttán most már nemcsak hogy kirívónak találta a szélső baloldal kemény üldözését, hanem jórészt értelmét veszítettnek is, hiszen ezek már nem a régi ellenségek, hanem, múltjuk ellenére, potenciális szövetségesek a németekkel és hazai bérenceikkel szemben. A védelem tanújaként megjelent kommunisták ellen indított perek tárgyalásain, szót emelt az ítéletek súlyossága ellen, kieszközölte letartóztatott baloldaliak szabadlábra helyezését. Ha azt állítjuk, hogy mindezt „főleg emberi kötelességből cselekedte" (193. l.), figyelmen kívül hagyjuk a fentebbi fontos politikai meggondolásokat, melyekhez hozzájárult az is, hogy a kommunisták üldözésével esztelenség még jobban provokálni a Szovjetuniót, amely a béketárgyaláson kedvezőtlenül foglalhat állást Magyarországgal szemben Erdély kérdésében.

Az a körülmény, hogy 1943-ban a Kommunista Internacionále feloszlása után egy hónappal a Kommunisták Magyarországi Pártja is feloszlott, és helyébe a Békepárt lépett, Bajcsy-Zsilinszkyre rendkívül nagy hatással volt. „Természetesen ismeri a Kommunisták Magyarországi Pártja névleges feloszlatásának hátterét és indokait" — írja Dernői Kocsis (226. l.) —, de szerintünk a feloszlatást ténylegesnek hitte, s különben

is az egész lépés értelmét vesztette volna, ha azokat, akik megnyerésére, a kommunistákkal szembeni fenntartásaik kiiktatására a feloszlatás történt, annak csupán névleges voltáról, s valódi hátteréről, indokairól felvilágosították volna. A Békepárt, amelynek számos követelését, ha nem is azonos meggondolásból, magáénak vallhatta, illegális párt volt, s a szerző maga is többször utal rá, hogy Bajcsy-Zsilinszky „nehezen tudott megbarátkozni az illegális politikai harc módszereivel, eszközeivel" (143. l.), „sőt egyáltalán az illegalitás gondolatával" (149. l.). Dernői Kocsis ábrázolásában már-már úgy tűnik, mintha a kommunisták a legalitástól és nem a kormány iránti lojalitástól akarták volna őt eltéríteni. Ezért nem érezzük hitelesnek azt sem, hogy Bajcsy-Zsilinszkynek a Békepárt agitációját, nyomtatványaik terjesztését elősegítő magatartása a kommunisták tudatos, konspiratív fedezése, támogatása lett volna részéről (226—227. l.). Másrészt, mivel a Békepárt valójában kommunista párt volt, természetesnek tartjuk, hogy kiadványaik „szerkesztésében Zsilinszkynek szerepe nem volt" (228. l.).

A Kommunisták Magyarországi Pártja elnevezéshez 1944 szeptemberében történt visszatérés egy olyan szituáció eredménye, amikor már kétségtelennek volt tekinthető, hogy Magyarországot a szovjet csapatok fogják felszabadítani. Feltételezzük, hogy közelebb járunk az igazsághoz, ha inkább e szituációból levont reális következtetések eredményének, mint kommunistákkal kapcsolatos fenntartásai teljes elenyészésének, egy teljes drámai átállásnak (56. l.) fogjuk fel Bajcsy-Zsilinszky kommunista kapcsolatainak elmélyülését. Döntő továbbá e szempontból az a körülmény, hogy Szálasi uralma alatt maga is illegalitásba kényszerült, s az illegális szervezkedés, harc módszereit kellett elsajátítania. Bizonyára igaz, hogy nem volt kenyere a konspiráció, s nem ok nélkül kellett nagyobb óvatosságra, körültekintésre inteni őt az abban járatosabb kommunistáknak, de nem valószínű, hogy akik maguk is annyi, többek közt konspirációs hibákból is keletkezett nagy lebukás súlyos esetét ismerték, valamiféle nagy konspirátori felsőbbséggel, „amolyan úrikaszinói játék" (297. l.) gyanánt ítélték volna meg Bajcsy-Zsilinszkyék életüket kockáztató, s végül feláldozó szervezkedését. Másfelől viszont meglehetősen leegyszerűsített az az elképzelés, mely szerint Bajcsy-Zsilinszky és a kommunisták viszonyát az ellenállási mozgalomban az jellemezte volna, hogy ő „fenntartás nélkül vállalta a szerepet, amit neki kiosztanak" (279. l.), s a kommunista kezdeményezéseket egyszerűen támogatni, s nem a maga irányítása alá vonni igyekezett volna.

Milyen volt Bajcsy-Zsilinszky helyzete a Kisgazdapártban, melynek — Dernői Kocsis könyve által érdemben be nem mutatott saját Nemzeti Radikális Párt-ja 1935 évi bukása óta — tagja, 1939-től parlamenti képviselője volt? Véleményünk szerint a párt vezetésben korántsem állott annyira előtérben, mint a szerző feltételezi (89., 105., 119. l.); azok a belső ellentétek, amelyekre ő is céloz, mélyebbek voltak, semhogy a párt teljesértékű „politikai fóruma" s egyben „nehéz helyzetekben menedéke is" (145. l.) lehetett volna. A párt számos esetben nem merte vállalni Bajcsy-Zsilinszky bátor kiállását; személyes álláspontjaként volt kénytelen például tiltakozni a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás ellen, s nem számíthatott a párt támogatására, védelmére.

Annak vizsgálata után, hogyan történt Dernői Kocsis Bajcsy-Zsilinszkyről szóló könyvében a belső problémákhoz és a belső politikai erőkhöz való viszonya fejlődésének ábrázolása, térjünk át a Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai nézeteiről írottak kritikájára. A szerző, aki könyve lapjain dicséretes módon újra és újra szembenéz az izgalmas problémával, hogy Bajcsy-Zsilinszky fejlődésében hol történt fordulat, s hol találkozunk régi nézetek és beidegződöttségek makacs továbbélésével, — minthogy az indulás rendkívül szoros német vonatkozásairól mitsem tud, s Zsilinszkyt kezdettől fogva németellenesnek hiszi, nem veszi észre, hogy a döntő fordulat épp ezen a vonalon következik be. Bajcsy-Zsilinszky szükségét érezte, hogy politikájának e téren 180 fokos fordulatát utólag hosszasan és behatóan indokolja. Kifejtette, mint töltötte el egyre erősödő ellenérzéssel a weimari köztársaság idején is már megmutatkozó törekvés arra, hogy a magyarországi német kisebbséget Németországból befolyásolják, s mint fokozódott ez később a tiltakozásig, a hitleri Németország e téren minden eddigit felülmúló mesterkedéseivel szemben. Elmondotta továbbá, mint járult hozzá e nagy politikai fordulatához döntő módon annak korai felismerése, hogy a magyar revíziós törekvések a német birodalom részéről csak korlátozott mértékben számíthatnak támogatásra, s akkor is súlyos árat kell fizetni érte; s hogy Magyarország nem lehet naggyá a német birodalom árnyékában. A szerző azonban, aki nem végzett könyvéhez alapos forrásfeltárást, hanem úgy vélte, hogy emlékezetéből és azon néhány forrásból is, ami éppen kezébe jutott, elég ismeretet meríthet, minderről bizony nem tájékoztat.

Fejtegetése Bajcsy-Zsilinszky „határtalan latinimádatáról" (56—57. l.) inkább

megzavar, mint eligazít külpolitikai nézeteit illetően. Nem derül ki, hogy a kisantant ellensúlyozására Magyarországot Ausztriával és Lengyelországgal akarta egy tömbbe fogni, biztosítva hozzá Olaszország támogatását, s az egészet lehetőleg beépíteni egy németellenes nyugati szövetségbe. Miután azonban Franciaország nem mutatott a magyar revíziós törekvések irányában engedékenységet, s továbbra is a kisantant legfőbb támasza maradt, Bajcsy-Zsilinszky elgondolása egy semleges blokk tervévé módosult. Sokkal sikerültebb annak bemutatása, hogyan képzelte el „a német és szláv tenger közti gátvetést", a nácizmus és a bolsevizmus által szerinte egyaránt fenyegetett kis országok összefogását. Szükséges lett volna ezzel kapcsolatban utalni arra, hogy mindez miként igazodott a cordon sanitaire jegyében nyugatról inspirált konföderációs tervekhez.

A Bajcsy-Zsilinszky eszmevilágában központi helyet betöltő magyar birodalmiság gondolatának a könyv megérdemelt figyelmet szentel, s megismertet néhány legkedveltebb „érvvel" (pl. a sajátos magyar birodalomalkotó képességgel), amelyek a birodalmi igény alátámasztását szolgálták. Helyesen hangsúlyozza e birodalmi gondolat „romantikus és megalapozatlan" voltát, „amiben azonban 1939 körül magyarok milliói osztoztak" (72. l.), s önellentmondóan jelenti ki másutt, hogy a régi határok helyreállítását „1938-ban már a magyar öregebb nemzedék többsége is elérhetetlen álomnak tartotta" (67. l.). Elhamarkodott feltételezés továbbá, hogy 1944 „végkép letörölte volna politikai arculatának romantikusabb vonásait" (260—261. l.); s hogy az a körülmény, hogy bizonyos dokumentumokban gyérebbé válik, vagy elmarad „a magyarság Duna-völgyi vezetőszerepére való jogigény emlegetése" (262—263. l.), szemléletbeli változást tükrözne. A Gestapo fogságában a magyarországi kisebbségi kérdésről és az ország belső föderalizálásáról írt tanulmánya — amelyet a szerző nyilván nem ismer — bizonyítja, hogy a magyar birodalmiság igénye ekkor is csorbítatlanul él benne, s a magyar birodalom szerkezeti felépítésére kialakult elgondolásai vannak.

Teljes joggal mutat rá a szerző arra, hogy a területi revízió gondolata Bajcsy-Zsilinszkyt mennyire áthatotta. A felvidéki részleges siker fölötti örömét azonban eltúlozza. Nem felel meg a valóságnak, hogy részese lett valamiféle „hurrá-hangulat"-nak, hogy „teljesen átengedte magát a pillanat örömének"; hogy „aggodalmait félretette; a számlára, amit Hitler benyújt, keveset gondolt" (64. l.), hogy „fenntartás nélkül boldog" (80. l.). Az 1938 őszi területgyarapodást természetesen nagy örömmel üdvözölte annyiban, hogy „megtört a jég", azonban, mint a szerző is utal rá, a néprajzi elv érvényesítését Nagymagyarország helyreállítása akadályának fogta fel. A két bécsi döntésről idézhetnénk véleményét, mely szerint azok „salamoni ítéletek", ti. kettévágják a Felvidék és Erdély eleven testét, ahelyett, hogy az igazi anyának, a magyar „anyaországnak" engednék keblére ölelni. Valójában Kárpátukrajna fegyveres birtokbavételét tekintette a revízió megvalósítása helyes útjának, úgy vélve, hogy így kevésbé áll elő a németek iránt elkötelezettség. Hiányoljuk, hogy a szerző egy szóval sem említi Bajcsy-Zsilinszkynek Dél-Erdély hasonló „önálló" akcióval való megszerzésének előkészítését szorgalmazó többrendbeli terjedelmes memorandumait, amelyek ismerete nélkül a Bajcsy-Zsilinszkyről e vonatkozásban adott kép korántsem lehet teljes.

A magyar—jugoszláv barátsági szerződés kérdésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni Jugoszlávia semlegesítésének célzatát, egy Dél-Erdély elleni akció esetére. Jugoszlávia megtámadásával kapcsolatban homályban marad Bajcsy-Zsilinszky elítélő álláspontja, s annak indokai. A délvidéki vérengzés bűnösei megbüntetéséért folytatott harcának alapot adó politikai meggondolások, amelyeket pedig Bajcsy-Zsilinszky a jövő várható fejleményeivel összefüggésben többször is oly világosan körvonalazott, nem nyer érdemleges kifejtést. Itt is az a benyomásunk, hogy az olvasmányos epizódokkal tarkított elbeszélő részek a nagyobb mértékben és mélységben igényelt elemző részek rovására terjengenek.

Bajcsy-Zsilinszkynek a Szovjetunióhoz való viszonya alakulását a szerző igen érdekesen, de nem hibátlanul mutatja be. Ha az a kitétel, hogy „húsz évig tanított szovjetgyűlöletre" (57. l.), ilyen direkt és kiélezett formában talán nem is áll, annyi bizonyos, határozottan törekedett arra, hogy távoltartsa a népet a „bolsevisztikus" eszméktől. Azóta, hogy 1939 szeptemberében — és nem márciusában (121. l.) — Magyarország szomszédossá vált a Szovjetunióval, Bajcsy-Zsilinszky valóban azok közé tartozott, akik a barátságos államközi kapcsolatok fontosságát hangsúlyozták, a változatlanul fennálló világnézeti különbségek ellenére. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy bár a Szovjetunió magatartása messzemenően korrekt és előzékeny, Bajcsy-Zsilinszkyéknek mégis „mély meggyőződésük, hogy a Szovjetunió legalább akkora fenyegetést jelent számunkra, mint a németek" (93. l.). Mire alapozódott mégis ez a félelem? Kiderülne, ha említést tenne arról, miként fogta fel Bajcsy-Zsilinszky Lengyelország ukránlakta területeinek szovjet felszabadítását; miként aggódott Kárpátukrajnáért; mint véleke-

dett a „kisnépek" biztonságáról a finn—szovjet háború idején stb. Ugyanakkor, ha Bajcsy-Zsilinszky Szovjetunióhoz való szubjektív viszonyáról valós képet szándékozik adni, meg kellene mutatnia azt is, mint fűzött vérmes reményeket a besszarábiai kérdés Romániával szembeni szovjet felvetéséhez, remélve egyidejűleg megszerezhetni Erdélyt. A besszarábiai kérdés békés rendeződése után sem hagy fel azon téveszméjével, hogy a Szovjetunió és Magyarország közösen érdekeltek Románia ellenében, s Magyarország hadbalépését a Szovjetunió ellen ezért ítélte baklövésnek. Egyébként — a „két pogány közt egy hazáért" felfogásnak megfelelően — nyilván nem volt ellenére, ha kölcsönösen gyengíti egymást a német és a szovjet, s különben is „magyar érdeknek" tartotta a Szovjetunió hátraszorítását a kárpátukrajnai magyar határtól — ez lehetett az igazi oka a szerző által említett kezdeti „hallgatásának" (129. l.).

A szovjet ellenállás szívóssága, majd sikerei, a nyugati hatalmak Szovjetunió mellé állása, a Hitler-ellenes koalíció együttes — a háború kimenetelét sejtető — katonai potenciáljának átgondolása indítják egyre bátrabb kiállásra amellett, hogy Magyarország lépjen ki a szovjetellenes háborúból. A magyar csapatok hazahozatalára irányuló követelése egybeesik a kommunisták „Egy katonát sem Hitlernek!" jelszavával, s gyakorlatilag létrejöhet bizonyos együttműködés alapja, de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Bajcsy-Zsilinszky azért akarja a magyar haderőt az idegen érdekekért való harcból kivonni, a veszteségektől, pusztulástól megóvni, hogy a háború végén rendelkezésre álljon otthon az a katonai erő, amely képes 1918—1919 megismétlődését megakadályozni, az 1938—1941 közt elért területgyarapodásokat megvédeni, és a magyar birodalom még hiányzó részeit (Szlovákia, Dél-Erdély, Bánát) birtokba venni. Szólni kellene arról, hogy a Bajcsy-Zsilinszky által felvázolt magyar békecélok teljesen arra voltak alapozva, hogy angolszász hatalmi befolyás alatt fog végbemenni a Duna-medence háború utáni újjárendeződése (esetleg Habsburg restaurációval!); s hogy miként felelt meg ennek a szociáldemokraták szövetségének keresése s olyan szociálpolitikai elképzelések, amelyek az angol munkáspárt köreiből vették a mintát. Bajcsy-Zsilinszky valóban csodálta a szovjet katona hősiességét a honvédő háborúban, de hogy ebben egyúttal „a szovjet embereknek kommunista rendszerükhöz, a bolsevista párthoz való hűségét, a hazafiság és proletár forradalmiság elválaszthatatlan összefonódását" tanulta volna meg „bámulattal tisztelni" (125. l.), erősen túlszalad felfogásának tényleges körén.

Magyarország 1944. március 19-i német megszállásáig, amely Bajcsy-Zsilinszkyt bátor egyéni fegyveres ellenállás után október 15-ig fogságra juttatta, az uralmon levő kormányok lojális ellenzékének szerepét töltötte be, aki bizonyos fokig „megérti" azok helyzetét akkor is, mikor politikájukat bírálni kénytelen. Különösen állt ez a Telekikormány manőverezéseivel szembeni magatartására, mely miatt Dernői Kocsis mármár ellenzékiségének tényét is kétségbe vonja (188. l.); de lojalitása a Bárdossy-kormány irányában is fennállt; Kállay hintapolitikájához pedig nagy reményeket fűzött: tőle várta az elrontott külpolitika helyrehozását. Nem valamiféle „elbátortalanodásról" (149., 212. l.) s különösen nem a kommunisták üldözése miatti elbátortalanodásról (193. l.), hanem a Kállay-kormány iránti várakozó magatartásról (158. l.), a Kállayhoz fűzött remények leszerelő hatásáról van szó, mikor kezdetben inkább támogatja és ösztönzi, mintsem bírálja Kállay politikáját.

Dernői Kocsis arról ír, hogy ebben az időszakban az illegális kommunista pártvezetőség kénytelen volt megbírálni Bajcsy-Zsilinszky egyik „Magyar Nemzet"-beli cikkét (159. l.). Sajnos azt már nem árulja el, hogy melyik cikke volt az, s hogy a bírálatot Bajcsy-Zsilinszkyvel úgy közölték-e, mint a párt véleményét. Ezek nem lényegtelen adatok és körülmények. Az bizonyos, hogy a magyarországi ellenállási mozgalom kialakulását rendkívül bénította a Kállay és politikája iránti illúzió, amely a valóságban sokkal szélesebbkörű és makacsabb volt, mintsem, hogy azt mondhatnánk: „ezen az ügyeskedésen már a gyerekek is átláttak, s a verebek is erről csiripeltek" (195. l.).

A kockáztatni nem merés, a meddő kivárás, az ún. baloldali ellenzékkel való „összjátékban" tanúsított „nem fair" magatartás (Bajcsy-Zsilinszky és Peyer kihagyása a parlament külügyi bizottságából) volt az, ami Bajcsy-Zsilinszkyt a Kállayval szembeni erősebb „distanzirozásra" késztette. Tiszteletreméltó és bölcs álláspontja volt — amelyet Horthy és Kállay nem osztottak —, hogy Magyarországnak akár egy átmeneti német megszállás árán is ki kell lépnie a háborúból, s a nemzet jövője szempontjából vállalnia kell egy esetleg kilátástalan fegyveres ellenállás áldozatát is. Bajcsy-Zsilinszky ebből a szempontból a hadsereg „svábtalanítását" tartotta a legsürgősebb teendőnek. Dernői Kocsis rámutat, hogy a Horthy és Kállay által elkerülni nem tudott megszálláskor „törzsökös magyar", „derék székely" tisztek sem állták meg helyüket. Magyarország német katonai megszállása akadálytalanul zajlott le; az ellenállás nélküli behódolást Horthy kormányzói posztján maradása leplezte.

Bajcsy-Zsilinszky aznap szabadult fogságából, amikor Horthy a körülményektől kényszerítve és rendszere átmentésének törekvésétől vezetve október 15-én megtette előkészítetlen és csúfos kudarcba fulladt fegyverszüneti nyilatkozatát. Szálasi uralma következett, mellyel szemben Bajcsy-Zsilinszky — mint Dernői Kocsis helyesen mutat rá — a kormányzói kiáltvány realizálásáért kezdett szervezkedésbe. A könyv ismerteti a Magyar Frontban és a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága élén kifejtett tevékenységét, a szervezkedés bukását, a letartóztatottak sorsát, elítéltetését, Bajcsy-Zsilinszky halálát.

Ebben a részben meghökkentő Dernői Kocsis azon állítása, hogy az ellenállási mozgalom résztvevői közt faji okokból együttműködési nehézségek lettek volna (300—301. l.). Magunk részéről kétesnek tartjuk az e tekintetben forrásul használt kihallgatási jegyzőkönyv történeti megbízhatóságát. Nem akarjuk azt állítani, hogy a faji előítéletek eltűntek volna, hiszen Bajcsy-Zsilinszky is kimutathatóan elsősorban politikai megfontolásból állt ki a zsidók náci barbársággal történő üldözésével szemben és követelte a zsidótörvények eltörlését is (miközben a maga régi, humánusnak tartott antiszemitizmusát megőrizte); de ez a politikai megfontolás nézetünk szerint volt olyan erős, hogy valószínűtlenné tegye, hogy „a zsidótörvény alkalmazását kívánják a felszabadítási mozgalomban" (301. l.). Inkább arról lehetett szó, hogy a kihallgatások során egyesek maguk mentésére az ellenállási mozgalom egyes tagjaitól, mint zsidóktól, vagy zsidó származásúaktól próbálták magukat elhatárolni.

Nem kívánjuk itt sorra szóvá tenni az időpontok meghatározásában és egyéb adatokban elkövetett többrendbeli kisebb-nagyobb hibát, csupán azt jegyezzük meg, hogy Bajcsy-Zsilinszky számára nem Győrnél, hanem még a budai hegyek közt kínálkozott az ismeretes menekülési lehetőség, mellyel nem élt (322—323. l.); a szovjet repülők nem tudhattak arról, hogy az általuk kímélt útvonalon Bajcsy-Zsilinszkyt szállítják (320., 322. l.); teljesen új momentum, hogy Zsilinszky akár útközben Zsámbékon, akár a sopronkőhidai fegyház udvarán sétálva Rajk Lászlóval beszélgetett volna (321., 323., 328—329. l.). Nagyon is elképzelhető, hogy Bajcsy-Zsilinszky siralomházi utolsó „intelme a nemzethez" a németről, mint „örök ellenség"-ről emlékezett meg (331. l.), az a történetfelfogás azonban, amely ebben a két szóban kifejezésre jut, éppúgy megkívánna egy megjegyzést, mint ahogy nagyon helyesen bírálta könyvében a dunavölgyi „örök magyar hivatás"-ra vonatkozó elképzeléseit.

Dernői Kocsis Bajcsy-Zsilinszkyről írt könyvében sok szó esik a Horthy-korszak fontosabb történeti figuráiról, s az sem közömbös, hogyan sikerült ezek jellemzése, bemutatása. A pöffeszkedő Gömbösről adott életteli rajzát a nemzeti szocializmushoz való viszonyának bizonyos eltúlzásával toldja meg (7. l.); Darányi politikájának szélsőjobb felé történt „átcsúszásának" okául túl leegyszerűsítetten állítja oda Hómant, mint gonosz tanácsadót (114—117. l.); Imrédyről azt állítja, hogy Pacellinak volt nem kis szerepe abban, hogy „anglománból németbaráttá, óvatos konzervatívból szélsőséges nemzetiszocialistává vált — szinte egyik napról a másikra" (64. l.). Horthyról feltételezi, hogy egyideig „eljátszadozott egy nyilas típusú államcsínyben való pozitív érdekeltség lehetőségével" (80. l.); nem érti meg Bethlennek a harmincas évek közepétől a korábbihoz képest — amikor még „Bethlenen túl kevesen álltak jobbfelé" — egészen más jelentőséget nyert új szerepét, s ezért csak csodálkozni tud, hogy vele szemben Bajcsy-Zsilinszky „féket tett ítélkező, bíráló nyelvére" (73. l.).

Több finomításra szorulna Telekiről adott jellemzése is. Hogy a falukutatók kiállítását bezáratta, az közismert, de hogy „meggyötörteti" őket (91. l.), arról most hallunk először. Nem tudunk arról sem, hogy kormányának bemutatkozása „keserves meglepetést" keltett volna, s a szerző bizonyára sok mindenre nem, vagy nem jól emlékezik, ha szerinte Teleki „bízik a németekben", s ha azt állítja, hogy „Hitler kezéből boldog örömmel fogadna el bárminő további területgyarapodást" (90. l.), — éppen arra törekedett, hogy lehetőleg önerőből érjen el revíziós sikereket. Az 1939. évi parlamenti választásokkor a nyilasok kivételével senki sem azt hirdette, hogy „Hitlertől kaptuk a visszacsatolt felvidéki területeket, az ő ajándéka volt Kárpátalja" (88. l.). A Teleki és Bajcsy-Zsilinszky közti, kölcsönös megbecsülésen alapuló jó viszonynak a bizalmasság irányában történt eltúlzásának kell vélnünk azt a feltételezést, hogy „végtelen beszélgetések" folytak köztük, amelyek során együtt tervezgetnek, lelkesednek (95. l.), vagy „keményen összecsatáznak", „verik fejbe egymást érveikkel" (108. l.). Jó megfigyelés viszont, amit kényes feladatoknak — pl. a lengyel menekültek ügyének — a lojális ellenzékre való hárításáról ír (103. l.); a Teleki-öngyilkosság problematikájához pedig fontos adalékkal járul hozzá, amikor annak a hírnek hatását vizsgálja, hogy a Jugoszlávia elleni német katonai felvonuláshoz Magyarország területét is igénybe veszik (118—119. l.).

Durva hibának kell viszont minősítenünk, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt Keresztes-Fischer belügyminiszter „legbizalmasabb barátai" közé sorolja (151. l.), vagy hogy Bárdossy politikáját „parvenü"-voltából vezeti le (188. l.). Bárdossy nem „néhány Kárpát-gerincen túli falu idecsatolásáról" kezdett tárgyalni (160. l.), hanem az ott élő csángók Magyarországra telepítéséről. Bárdossy történetpolitikai könyvének Bajcsy-Zsilinszky által írt bírálatát nem azért kezdik folytatásokban közzétenni a kormány németnyelvű félhivatalos lapjában, a Pester Lloyd-ban, „hogy a németeknek németül mondja el véleményét" (249. l.), hanem hogy az angolszász nyugat előtt dokumentálják a németellenes vonalat. Viszont a németek miatt szakították félbe a közlést. Nem vall különösebb elmélyedésre, hogy Kállay politikájának jellemzésére mindegyre „úri huncutságot", „össze-vissza hazudozást", „felháborító hamisságot", „szemforgató álszenteskedést" emleget (194—196. l.), vagy hogy „urát és mesterét, Hitlert másolja" (243. l.).

Dernői Kocsis könyve nem történész, hanem újságíró munkája, akinek kortársi visszaemlékezései sokban hozzájárulnak írása érdekességéhez. Mint a „Magyarország" című kormánylap szerkesztője, sok mindent közelebbről láthatott; érdekes értesülésekre tehetett szert, sokakat ismert az akkori közélet szereplői közül. Bajcsy-Zsilinszkyvel azonban nem volt olyan viszonyban, hogy bizalmasa lehetett volna, s ez némileg könyvén is észrevehető. Olyan érzésünk is van, hogy — pl. a Heydebreck-féle tudósítások szerepének eltúlzásával (236—237., 280. l.) — talán akaratlanul is eltereli a figyelmet a lap jobbratolódásáról, a háború esztendeiben. Az olvasó szívesen vette volna, ha a könyvében elmondott különböző epizódok szereplőit időnként nem mulasztaná el nevükön nevezni. Így például nem tudjuk, ki lehetett az a fiatal publicista, aki 1944-ben „hónapok óta saját köztársasági elnökségét propagálta a budapesti író- és művésztársaságban" (282—283. l.), vagy a Szöllősi nyilas miniszterelnökhelyettes elé idézett „volt miniszteri osztályfőnök" (314—318. l.).

De térjünk vissza — befejezésül — Bajcsy-Zsilinszky értékelésére. A könyv megmutatja Bajcsy-Zsilinszky harcának és halálának történelmi jelentőségét, és tisztelettel adózik múlhatatlan emlékének. Arra törekszik azonban, hogy ne külsődlegesen-ünnepélyes hősi pózba merevítse, hanem hogy fejlődésében ábrázolja őt. Akik a problémátlanul lelkesítő egyszerű sémákat kedvelik, könnyen lehet, hogy megdöbbennek azon bonyolult ellentmondások nehezen felfejthető szövevénye láttán, amelyek az igazi Bajcsy-Zsilinszkyt jelentik. De egyedül így lehet a történelemből tanulságokat meríteni. Ezért Dernői Kocsis könyvét akkor is üdvözölni kell, ha — mint szóvá tettük — forrásfeltárását és vizsgálati eredményeit sok tekintetben még nem tekinthetjük teljesen kielégítőknek.

A legfogasabb kérdés, amelyet Dernői Kocsis felvet, Bajcsy-Zsilinszky antifasizmusának kérdése: „Antifasizmusa olyan sajátos volt, hogy nem is tudom, lehet-e egyáltalán annak nevezni. Ez a legérdekesebb és talán legkényesebb Zsilinszky-titok" — írja (54. l.). Ne utasítsuk el felháborodottan ezt a kérdés-felvetést; hasznosabb, ha történettudományunk a továbbiakban még alaposan foglalkozik vele. Mert kétségtelen ugyan, hogy Bajcsy-Zsilinszky a német fasizmus elkeseredett ellenfele, de — igen jelentős mértékben az ellenforradalmi rendszer sajátos magyar fasizmusának talajáról. Ezért fonódik össze ideológiája, politikája oly szorosan az uralkodó körökével, a kormányokéval, Horthyéval, s a történelem igen kemény leckéi kellenek ahhoz, hogy speciális szituációk realitásra kényszerítő ereje — fenntartásai ellenére is — döntő és történelmi jelentőségű elhatározásokat váltson ki belőle.

A népfrontpolitikának az a lényege, hogy különböző felfogású embereket tud mozgósítani egy alapvető közös feladat érdekében. Nem lehet tehát vitás, hogy a Dernői Kocsis által felsorolt problémák ellenére Bajcsy-Zsilinszky a népfront-mozgalomnak igenis „teljes értékű harcosa" lehetett (56., 61. l.). Sőt, megkülönböztetetten fontos harcosa, a náci-fasizmus elleni erők kristályosodási tengelye. Az a nagyfokú figyelem, megbecsülés és türelem, amellyel Bajcsy-Zsilinszky iránt a kommunisták viseltettek, s amelyre a könyv is több ponton utal, Bajcsy-Zsilinszkynek népfrontpolitikai szempontból méltán magasra értékelt voltával állt összefüggésben.

Nyilvánvaló, hogy a fasizmus és antifasizmus kérdését elsősorban nem is a külpolitikán lehet és kell lemérni. De milyen keveset tudunk még Bajcsy-Zsilinszky utolsó éveinek a belső berendezkedést illető elképzeléseiről! Dernői Kocsis szerint „még csak a polgári demokráciának sem következetes híve" (153. l.). Ugyanakkor, angolszász orientációjának megfelelően, mint a könyv is utal rá, azt kívánja vizsgálni, „hogyan illeszkedjék a magyarság, a nemzet, az állam a nemsokára megszületető világdemokrácia eszméi és intézményei keretébe" (239. l.). Ha tehát igaz is, hogy el akarta kerülni a forradalmat, és bizonyára sok mindent szeretett volna átmenteni az „özönvíz" utánra az kétségtelenül világos volt előtte, hogy a rendszert nem lehet változatlanul átmenteni; lényeges demokratikus átalakulásra van szükség.

Történettudományunk még adós annak alapos megvizsgálásával, hogyan és milyen mélységben gondolta ezt az elkerülhetetlen átalakulást. Bizonyos, hogy korántsem annyira, és mindenben úgy, ahogyan az a felszabadulás után történt. Ha megéri, biztos, hogy további konfliktusokon és belső vívódásokon keresztül vezet őszinte, de sajátos meggyőződésektől vezérelt életútja, mert nem „beilleszkedett" volna az új viszonyok közé, sem szoborrá merevíteni nem engedte volna magát, hanem harcolt volna a maga vélt, vagy valódi igazáért. De küzdelmes életét 1944-ben kioltották, azért, mert élete árán is a nemzet életét akarta.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Ju. I. Szemjonov:

A „társadalmi organizmus" kategóriája és jelentősége a történettudományban

A történettudomány egyik legfontosabb problémája maga a történettudomány tárgya. A történelemnek, mint tudománynak nálunk az a legelterjedtebb meghatározása, hogy a társadalom egészének fejlődési folyamatát, annak sokoldalúságában és konkrétságában tanulmányozza, kutatja a társadalmi élet minden jelenségét, minden oldalát kölcsönhatásukban és kölcsönös meghatározottságukban — bár közismert, hogy ez valamennyi társadalomtudománynak tárgya. Következésképpen meg kell különböztetnünk egymástól a „tág értelemben" vett történelmet, mint a társadalomtudományok egyik csoportját, és a tulajdonképpeni, a „szűkebb értelemben" vett történelmet. De éppen e „szűkebb értelemben vett történettudomány" tárgyának meghatározását nem találjuk meg sehol. És ez nézetünk szerint nem véletlen: a legszorosabban összefügg azzal, hogy a legfontosabb történettudományi fogalmak egész sora — így többek között a „társadalom" fogalma is — elméletileg nem kellőképpen kidolgozott.

Mindenki egyetért azzal, hogy a történettudomány a társadalmat, a társadalom fejlődését, múltját tanulmányozza. Ezen azonban nem mindenki ugyanazt érti. A „társadalom" szó első és legegyszerűbb jelentése: az emberek összessége. De az emberi társadalom soha nem volt egynemű egységes egész. Mindig kisebb embercsoportokra tagolódott, amelyek adott időszakokban egymástól jelentős mértékben izolálva állhattak fenn. A nagyobb embercsoportok — amelyekre az egész emberi társadalom szétoszlott — ugyancsak kisebb csoportokra tagolódtak, ez utóbbiak pedig még kisebbekre, és így tovább; egészen az olyan embercsoportokig, amelyek már nem kisebb társadalmi képződményekből, hanem csak egyedekből állnak. A társadalmi alakulatok e „lépcsőjének" azonban nem minden foka egyaránt fontos. E hierarchia láncszemei közül csak egyik jelent a társadalmi fejlődésben önálló egységet. Az összes többi nem egyéb, mint az ilyen alapvető társadalmi egységek rendszere és e rendszerek összekapcsolódásának valamely fajtája, vagy ezek alcsoportja, vagy része az utóbbiaknak.

Az említett társadalmi alapegységek elnevezésére is alkalmazzák a „társadalom" szót. Amikor ilyenfajta konkrét, meghatározott társadalmi alakulatról van szó, a „társadalom" szóhoz hozzáteszik a nevét: óegyiptomi társadalom, spártai társadalom, angol társadalom stb. Amikor viszont általában van szó az ilyen társadalmi alakulatokról, akkor azokat egyszerűen társadalomnak, vagy legjobb esetben egyes konkrét (vagy egyedi) társadalomnak nevezik. Speciális, általánosan elfogadott terminus az egyedi társadalom jelölésére nincs, s ez a kérdés kifejtésekor többek között szintén nehézséget okoz. Véleményünk szerint az egyedi társadalom elnevezésére a „társadalmi organizmus" terminus a legalkalmasabb. Ezt a kifejezést éppen ilyen értelemben használta Lenin „A narodnyikizmus gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében" c. munkájában, amikor az egyes társadalmi-gazdasági formációkat „társadalmi organizmusok külön formái"-ként jellemezte.[1]

A fentebb kifejtettek lehetővé teszik, hogy pontosabbá tegyük a „társadalom" szó első jelentését. Az emberi társadalom egésze nem egyszerűen minden ember összessége, hanem minden adott pillanatban számos társadalmi organizmus összessége, amelyek a legkülönbözőbb viszonyokban állnak egymással. Ennek megfelelően a társadalom egészének fejlődése, a világtörténelem, a társadalmi organizmusok fejlődéséből, a konkrét egyedi társadalmak történetéből tevődik össze. De nincs egyetlen olyan társadalmi organizmus sem, mely létezésének időtartamában nemhogy megegyeznék, de még csak távolról is megközelítené az egész emberi társadalom létének időtartamát. Ezért társadalmi organizmusok nemcsak egymás „mellett" állanak fenn, de egymás „nyomában"

[1] V. I. Lenin Összes művei. 1. köt. Bpest, Kossuth Kiadó. 1963. 399. l.

is. A világtörténelem ily módon nemcsak térben tagolódik szét egyes társadalmi organizmusok történetére, hanem időben is. Az egész emberi társadalom fejlődése nem néhány öröktől fogva egy és ugyanazon társadalmi organizmus fejlődéséből tevődik össze, hanem nagyszámú, térben és időben egymás mellett fennállt társadalmi organizmusok keletkezésének, fejlődésének és eltűnésének folyamatát foglalja magába. Éppen ebből vonta le sok Marx előtti szociológus és történész azt a következtetést, hogy a világtörténelem ugyanazon folyamatok örök ismétlődése, körforgás. A történeti anyag azonban összességében — szemléletesen tanúsítva a társadalom egészének fokozatos fejlődését — ellentmondásba került ezzel a következtetéssel. A világtörténelem fokozatos menetének empirikus felismerése fejeződött ki a világtörténelemnek néhány alapvető korra való felosztásában: ősközösségi-, ókori keleti-, antik-, közép- és újkorra. Így alakult ki az egyik feltétele annak, hogy a továbbiakban a sokféle társadalmi organizmust besorolhassák néhány alapvető, a fejlődés szintjében egymástól különböző típusba vagy formába. És ez már jelentős előrelépés volt azon felfogás felé, mely a világtörténelmet egységes törvényszerű folyamatnak tekintette.

A társadalom általános fogalmának megalkotása nélkül nem lehetett volna felismerni, hogy a világtörténelem egységes, törvényszerű folyamat. A Marx előtti szociológusok is nem egyszer megpróbálták kidolgozni ezt a fogalmat, amelyben tükröződhetett volna általában mindaz, ami kivétel nélkül valamennyi társadalmi organizmusra jellemző, s melyben kifejeződhettek volna bármely társadalom lényeges ismertetőjegyei. Ezt a fogalmat azonban úgy alkották meg, hogy egyszerűen elvonatkoztattak mindazoktól az ismertetőjegyektől, amelyek megkülönböztetik az egyes társadalmi organizmusokat egymástól, és végeredményben egy olyan „üres" absztrakcióhoz jutottak, amelynek tudományos értéke nincs. Ennek a társadalomról alkotott fogalomnak az üresség éről, tartalmatlanságáról ragyogó és mély kritikát adott Lenin „Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?", valamint „A narodnyikizmus gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében" c. munkájában.[2]

A történelemről alkotott nézetekben bekövetkezett fordulat a történelem materialista felfogásának kialakulásával kapcsolatos. Marx és Engels a társadalmi viszonylatok mérhetetlen sokféleségéből kiemelték azokat, amelyek — minthogy az emberek akaratától és tudatától függetlenül keletkeznek és léteznek — meghatározzák végeredményben az összes többit, meghatározzák az adott konkrét társadalom egészének természetét. Ezek az alapvető fundamentális, bázis viszonyok — a termelési, társadalmi-gazdasági viszonyok. Marx és Engels azzal, hogy kimutatták: a termelési viszonyoknak néhány alapvető formájuk van, és ezek mindegyike a termelőerők fejlődésének meghatározott szintjével függ össze, a társadalmi organizmusok végtelen sokféleségét néhány alapvető típusba, formába vonták össze. „Az anyagi társadalmi viszonyok elemzése — írta V. I. Lenin — nyomban lehetővé tette, hogy észrevegyék az ismétlődéseket és a szabályszerűségeket, és általánosítsák a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a »társadalmi formáció« alapfogalmában. Csak ez az általánosítás tette lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek leírásáról (és az eszmény szempontjából való elbírálásukról) áttérjenek e jelenségek szigorúan tudományos elemzésére, amely pl. azt emeli ki, ami az egyik kapitalista országot a másiktól megkülönbözteti, és azt vizsgálja, ami valamennyiben közös."[3] A „társadalmi-gazdasági formáció" kategóriája magában foglalja egyrészt az adott típushoz tartozó valamennyi társadalmi organizmus alapvető azonosságát, másrészt azokat a lényegi, minőségi különbségeket, amelyek a különböző típusokhoz tartozó társadalmi organizmusok között fennállnak. Ami a konkrét társadalmi-gazdasági formációk fogalmait illeti (feudális, kapitalista stb.), mindegyik, tükrözve az adott típushoz tartozó valamennyi társadalmi organizmus közti alapvető közöset, kifejezi egyben valamennyinek a belső lényegét is. Bármely konkrét társadalmi-gazdasági formáció, bár magában foglalja, ami az adott típusú társadalmi organizmusokban közös, lényeges, a valóságban reálisan csak konkrét társadalmi organizmusokban áll fenn. Rajtuk kívül nincs reális léte. És viszont: az egyes társadalmi organizmusok nem egyebek, mint valamely társadalmi-gazdasági formáció konkrét-történeti létezési formái. „Az általános — hangsúlyozta Lenin — csupán az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy amúgy) általános."[4]

Mivel csak a jelenségekben létezik, azok lényegét jelenti, az általános rejtve van bennük. Ezért az általános gondolati elkülönítése az egyestől, az általános kiemelése „tiszta" formában, vagyis úgy, ahogy csak tudatunkban létezhet, fontos lépés a megismerés útján.

[2] Uo. 122–132., 399. l.
[3] Uo. 126. l.
[4] V. I. Lenin Művei. 38. köt. Bpest, Kossuth Kiadó. 1961. 349. l.

Ahhoz, hogy valamely társadalmi-gazdasági formáció természetét megértsük, feltétlenül meg kell ragadni azt „tiszta" formájában, konkrét-történeti létezési formáján kívül. Az ily módon vizsgált konkrét formáció elkerülhetetlenül mint adott típusú „tiszta", eszmei társadalom jelenik meg előttünk, mint adott típusú „tiszta", eszmei társadalmi organizmus. Éppen ezért a „társadalom" terminus minden egyes konkrét társadalmi-gazdasági formáció megjelölésére is használatos: feudális társadalom, kapitalista társadalom stb. Éppen ezért Lenin, amikor a társadalmi-gazdasági formációkat mint „a társadalmi organizmusok külön formái"-t[5] határozta meg, arról is beszélt, hogy ezeknek mindegyike „külön társadalmi organizmus, s ezen organizmus keletkezésének, működésének és magasabb formába való átmenetének, egy más társadalmi organizmussá való átalakulásának megvannak a maga külön törvényei".[6] A „tiszta" társadalmi-gazdasági formáció, vagy ami ugyanaz, a meghatározott típusú eszmei társadalmi organizmus: elméleti alkotás, de olyan, amelynek objektív tartalma van, s amely híven tükrözi a meghatározott típusú ténylegesen fennálló társadalmi organizmusok alapvető közös vonásait, lényegét.

Amint már megállapítottuk, a „társadalmi-gazdasági formáció" kategóriájában egyszerre fejeződik ki az adott típushoz tartozó társadalmi organizmusok alapvető azonossága és a különböző típushoz tartozó társadalmi organizmusok közti minőségi különbség. De emellett ez a kategória rögzíti még (és ezt nem ritkán szem elől tévesztik) minden konkrét társadalmi-gazdasági formáció, és kivétel nélkül minden társadalmi organizmus közös jegyeit is. A „társadalmi-gazdasági formáció" kategóriájának megalkotása valódi tartalommal töltötte meg, igazán tudományossá tette a „társadalom" fogalmát. „Hiszen ha valaki olyan kérdésekkel kezdi, hogy mi a társadalom, mi a haladás — írta Lenin —, akkor a végén kezdi. Honnan veszi az általában vett társadalom és haladás fogalmát, ha még nem vizsgált meg egyetlenegy társadalmi alakulatot (formációt) sem különvéve, ha ezt a fogalmat még meg sem tudta határozni . . ."[7] A marxista értelmezés szerint a társadalom általában nemcsak és nem egyszerűen csak azt foglalja magába, ami közös, ami jellemző valamennyi társadalmi-gazdasági formációra és következésképpen valamennyi társadalmi organizmusra. Hanem tükrözi mindenekelőtt azt a tényt, hogy a társadalom általában, csak mint egymást állandóan felváltó társadalmi-gazdasági formációk egysége létezik, amelyek mindegyike a fejlődés magasabb fokát jelenti a megelőzőhöz viszonyítva. Másképp szólva, a társadalom történetéről alkotott általános marxista társadalom-értelmezés nem egyéb, mint a társadalmi-gazdasági formációk keletkezésének és váltakozásának objektív folyamatáról alkotott felfogás. A „társadalmi-gazdasági formáció" kategória lehetővé tette, hogy megjelenítsük az emberi társadalom fejlődését nem történeti, hanem logikai formában („tiszta" formában), mint „tiszta" társadalmi-gazdasági formációk és meghatározott típusú „tiszta" társadalmi organizmusok fejlődésének és váltakozásának folyamatát, melyeknek mindegyike a „tiszta" társadalom egészének, vagyis általában az eszmei társadalmi organizmusnak egyik létezési formája és fejlődési stádiuma.

A materialista történetfelfogás, melynek központi kategóriája a „társadalmi-gazdasági formáció", a világtörténelmet mint természettörténeti folyamatot tárta fel, amelynek megvan a maga belső objektív logikája, belső törvényszerűsége. A társadalom fejlődésének problémáival foglalkozva Marx és Engels figyelmüket főként a történelmi materializmus kategóriáinak: „társadalmi-gazdasági formáció", „alap", „felépítmény" stb. kidolgozására fordították. Ami az „egyes társadalom" és a „társadalom egészének" fogalmát illeti, ezeket elméleti szinten alig érintették: ezek a fogalmak abban az időben már megszilárdultak a történettudományban, a történelmi materializmus kategóriáit viszont még akkor kellett kidolgozni és bevezetni a tudományba. A későbbiekben azonban ez odavezetett, hogy az „egyes társadalom" és a „társadalom egésze" fogalmak elméleti síkon kívül kerültek a marxista történészek látóköréből. Sőt, nem is tartják őket számon a marxista történettudomány kategóriái között, és ebből következően elméletileg teljesen kidolgozatlanok maradnak.

Annak eredményeképpen, hogy a történettudomány elméletének szférájából kiesett az egyes (egyedi társadalom, társadalmi organizmus), amelyben és amely által létezik csak az általános (társadalmi-gazdasági formációk és a társadalom általában), ez utóbbit némely történészek és filozófusok a valóságban önálló léttel rendelkezőként kezdték vizsgálni, vagyis mint valamiféle külön, a társadalmi organizmusokon kívül, azok mellett létezőt. Az általánost egyesként kezdték értelmezni. Ennek megfelelően

[5] V. I. Lenin Összes művei. 1. köt. 399. l.
[6] Uo. 398. l.
[7] Uo. 129–130. l.

az egyeshez (a társadalmi organizmusokhoz) is olyan mértékkel kezdtek közeledni, amelyet csak az általánosnál lehet alkalmazni. Ezzel az azonosítással kapcsolatosak, többek között, néhány filozófusunk és történészünk azon próbálkozásai, hogy a társadalom egészét ne mint társadalmi organizmusok összességét tekintsék, hanem mint egységes társadalmi organizmust, melynek fejlődési fokai „tiszta" társadalmi-gazdasági formációk. A valóságban azonban a fejlődési folyamat és a társadalmi-gazdasági formációk váltakozása, vagyis a világtörténelmi fejlődés folyamata nem „tiszta" formában megy végbe, hanem az emberi társadalom egészének fejlődését együttesen alkotó folyamatok belső törvényszerűségeként, rendkívül sok társadalmi organizmus keletkezésének, fejlődésének és eltűnésének folyamatában.

Ez teszi különösen fontossá és nélkülözhetetlenné a történettudomány számára a „társadalmi-gazdasági formáció" fogalmával együtt a „történeti kor" fogalmát. Már az, hogy az osztálytársadalom megjelenésétől kezdve különböző fejlődési fokú, különböző típusú társadalmi organizmusok mindig egyidejűleg álltak fenn, jelentős mértékben megnehezítette és megnehezíti a világtörténelem egyenesirányú, közvetlen felosztását társadalmi-gazdasági formációk szerint. A társadalom egészének története, a világtörténelem egyenesen és közvetlenül nem társadalmi-gazdasági formációkra tagolódik, hanem történeti korokra. De a történeti korok váltakozásának alapja mindig a társadalmi-gazdasági formációk fejlődése és váltakozása. Minden nagy történeti kort egy meghatározott társadalmi-gazdasági formáció jellemez, amely uralkodik és amelynek jegyében lefolyik az egész adott kor.[8]

A fentebb elmondottak lehetővé teszik, hogy újra visszatérjünk a történelem tárgyának kérdéséhez, és úgy határozzuk meg a történelmet, mint a társadalmi organizmusok, azok csoportjainak, rendszereinek, végül teljes összességének — az emberi társadalom egészének — fejlődésével foglalkozó tudományt. De megismerni valamely jelenséget ez annyi, mint feltárni lényegét, belső szükségszerűségét. Ezért a történelem legfontosabb feladata: feltárni az adott társadalmi organizmus fejlődésének belső objektív logikáját, melyhez azonban fel kell tárni a társadalmi-gazdasági formáció belső objektív logikáját. A történész csak akkor tudja a valóságnak megfelelően megrajzolni az adott társadalmi organizmus fejlődésének konkrét képét, csak akkor tudja megmagyarázni, hogyan és miért keletkezett ez a társadalmi organizmus, milyen szakaszokon ment át fejlődése során, és ha a későbbiekben eltűnt, hogyan és miért szünt meg léte, ha már feltárta és végigkövette fejlődésének belső szükségszerűségét. Az egyes társadalmi organizmusok és ezek összességének — az emberi társadalom egészének — fejlődéséről, a világtörténelem korszakainak változásairól csak akkor kaphatunk a valóságnak megfelelő képet, ha a történelmet társadalmi-gazdasági formációk fejlődésének és váltakozásának természeti-történeti folyamataként fogjuk fel. Ily módon a társadalmi organizmusoknak és azok teljes összességének múltja volt és marad is a történettudomány egyetlen tárgya. Más tárgya a történettudomány kutatásainak nincs, és semmilyen más társadalomtudomány nem foglalkozik ezzel a tárggyal. Ebből következik, hogy a „társadalmi organizmus" fogalma a történettudomány egyik legfontosabb kategóriája, melyet meggyőzően tanúsít a történészek gyakorlata is. Ha a történészek elméletileg nem is ismerték el ezt a fogalmat — pontosan maguk sem tudatosítva ugyan —, gyakorlatilag mindig elfogadták. A történészek a társadalmi organizmus jelölésére a „társadalom" terminus mellett használtak és használnak olyan terminusokat is, mint „állam", „ország", „nép" (ebben az értelemben beszélnek az országok, államok, népek történetének tanulmányozásáról).

A filozófiai és történelmi tankönyvekben, munkákban, szótárakban, útmutatókban, enciklopédiákban az államot úgy határozzák meg, mint a gazdaságilag uralkodó osztály politikai szervezetét osztályellenségeinek elnyomására.[9] Ez a meghatározás helyes, de rendszerint figyelmen kívül marad, hogy az „állam" szót nemcsak a gazdaságilag uralkodó osztály politikai szervezetének, hanem minden ilyen konkrét szervezetnek a cselekvési szférájába tartozó, bizonyos számú és meghatározott területtel elválaszthatatlanul összekapcsolódó embertömeg együttes megjelölésére is használjuk. És helytelen lenne feltételezni, hogy e két fogalom közül csak az első tudományos. Az „állam" terminust második jelentésében állandóan használják a tudományos irodalomban, így a történeti irodalomban is. Ugyanebben az értelemben gyakran előfordul az „ország"

[8] A „társadalmi-gazdasági formáció" és a „történelmi kor" fogalmak kölcsönös viszonyának kérdését részletesen vizsgálja cikkében *M. Zsukov* akadémikus: „Lenin és a »kor« fogalma a világtörténelemben". Novaja i Novejsaja Isztorija, 1965. 5. sz.

[9] Lásd pl. „Filozófiai Enciklopédia". 1. köt. Moszkva. 1960. 395. l.; *A. Szpirkin:* A materialista filozófia tanfolyama. Moszkva. 1963. 411. l.; *D. I. Cseszнokov:* Történelmi materializmus. Moszkva. 1964. 249. l. (mindhárom oroszul).

szó is. De mindkét terminus egyaránt használatos az egyedi konkrét társadalom, a társadalmi organizmus jelölésére is. És ennek oka közismert. Meghatározott konkrét történeti feltételek között az állam határai teljesen egybeeshetnek a társadalmi organizmus határaival, különösen a kapitalizmus korszakában. A polgári társadalom kialakulásának periódusában létrejövő nemzeti állam határai a társadalmi organizmus határait is jelentik. Így a XVIII. és az azt követő századok Franciaországa (a gyarmati területek nélkül) egyszerre állam és társadalmi organizmus is. Ez is hozzájárul, hogy az „állam" és „ország" terminusok használatát észrevétlenül átvisszük a társadalmi organizmus megjelölésére. Az állam és a társadalmi organizmus határai azonban korántsem esnek mindig egybe. Nem volt egységes társadalmi organizmus Ausztria-Magyarország, nem volt az a forradalomelőtti Oroszország sem. Az oroszok és a csukcsok pl. két, bár szorosan összekapcsolódó, de nem kevésbé különböző társadalmi organizmushoz tartoztak: amikor az elsők már a kapitalizmus korszakába léptek, az utóbbiak még a nemzetségi társadalom felbomlásának és az osztálytársadalom keletkezésének időszakában éltek.

Teljesen érthető, hogy az olyan társadalmi organizmusok megjelölésére, amelyek nem foglalják magukba egyik vagy másik állam teljes lakosságát, hanem csak egy részét, az „állam" vagy az „ország" terminus nem megfelelő. Ilyenkor rendszerint a „nép" terminussal helyettesítik, melynek alapjául az a megfigyelés szolgál, hogy a társadalmi organizmus határai sok esetben egybeesnek az etnikai határokkal. Ez könnyen észrevétlenné teszi a „nép" szó használatának átvitelét a társadalmi organizmus megjelölésére. A „nép" terminust gyakran akkor alkalmazzák valamely társadalmi organizmus jelölésére, ha annak határai egyúttal etnikai határok is, függetlenül attól, hogy ezek a határok egybeesnek-e az államhatárokkal vagy sem. Abban az esetben, ha a történészeknek nemzeti államokkal van dolguk, gyakran használják a társadalmi organizmus megjelölésére az „állam", „ország" terminusokkal együtt a „nemzet" terminust is. Ez utóbbit rendszerint nemcsak a tulajdonképpeni nemzet — mint meghatározott emberközösség — viszonylatában használják, hanem a nemzeti társadalmi organizmus jelölésére is. Teljesen érthető, hogy a társadalmi organizmus megjelölésére használatos különböző terminusok („állam", „ország", „nép", „nemzet") — melyeknek van másik jelentésük is, mégpedig ez a másik a fő, az alapjelentésük —, akadályozzák a történészeket abban, hogy ezt a kategóriát elkülönítsék és elméletileg kidolgozzák. De tegyük fel csak a kérdést: mit értünk a társadalmi organizmuson például a Tigris és Eufrátesz Déli Folyamközét illetően az i. e. XXX—XXV. században: az egész Sumert-e, vagy az egyes városállamokat, amelyekre tagolódott (Ur, Uruk, Kis, Lagas stb.)? A történészek Lagast, Urt és Urukot államoknak, egész Sumert pedig országnak nevezik. De ez a legkevésbé sem oldja meg a kérdést. És vitatható az is, hogy egész Görögország az i. e. VIII—IV. században egy társadalmi organizmus-e például, vagy pedig Athén, Spárta, Korinthos, Théba és a többi polisz is mind külön-külön társadalmi organizmus? Ha a második nézőpontot fogadjuk el, akkor elkerülhetetlenül felmerül az a kérdés: mik voltak akkor egészükben Thessália, Beothia, a Déloszi Szövetség, később az athéni tengeri államhatalom, a peloponneszoszi szövetség és más hasonló képződmények? A történészek Spártát és Athént rendszerint államoknak, Beothiát területnek, Görögországot egészében országnak nevezik, de ez egyszerűen a dolog lényegének megkerülése.

Nem kevésbé bonyolultak a feudális széttagoltság korszakának hasonló problémái. Társadalmi organizmus volt-e pl. Franciaország a X—XI. században, vagy pedig az akkori hatalmas feudális birtokok voltak-e társadalmi organizmusok, amelyekre szétoszlott (Normandia, Bretagne, Gascogne, Champagne stb.)? Ha az első az igaz, akkor mik voltak a hatalmas feudális birtokok? Jelentős önállósággal biró részei egy társadalmi organizmusnak, vagy önálló organizmusok? Vagy talán társadalmi organizmus volt egész Franciaország is és az őt alkotó hatalmas feudális birtokok is? Ebben az esetben a „társadalmi organizmus" terminussal jelölünk különböző társadalmi jelenségeket. Vagy talán csakis a hatalmas feudális birtokok voltak társadalmi organizmusok? Mi volt akkor egész Franciaország? Társadalmi organizmusok rendszere? De hiszen egész Nyugat-Európa is társadalmi organizmusok valamilyen rendszere volt. Ebben az esetben a „társadalmi organizmusok rendszere" terminust nem egyenrangú jelenségek jelölésére használjuk. Továbbá mik voltak a kis önálló birtokok, amelyekre a hatalmas feudumok szétestek? Társadalmi organizmusok autonóm alcsoportjai, vagy pedig társadalmi organizmusok? De akkor a hatalmas feudális birtokok már nem társadalmi organizmusok, hanem azok rendszerei?

Mindezek és az ezekhez hasonló kérdések megerősítik a „társadalmi organizmus" kategóriája elméleti kidolgozásának szükségességét, tartalmának meghatározását, azoknak az ismertetőjegyeknek a feltárását, amelyek megkülönböztetik a társadalmi organizmust egyrészt a társadalmi organizmusok rendszerétől, másrészt alkotórészeitől

vagy alcsoportjaitól. A társadalmi organizmus legrövidebb meghatározása: külön, egyetlen társadalom, a társadalmi fejlődés önálló egysége. De ez önmagában még keveset mond, konkretizálásához szükséges, ha csak röviden is, végigkövetni az emberiség fejlődésének történetét, mivel az emberiség történelmének folyamán a társadalmi fejlődés alapegysége nem volt mindig ugyanaz.

Az emberek egyesülésének első formája — az ősközösségi emberhorda — még nem volt igazi társadalmi organizmus. Ez a forma egyrészt átmenet volt az állatok egyesülése és az emberi társadalom között, másrészt bioszociális organizmus, alakuló, kezdődő emberi társadalom. A korai és a késői paleolit határán az ősközösségi emberhorda átalakult az igazi emberi társadalom első létezési formájává, ősi nemzetségi közösséggé. Az ősi nemzetségi közösség volt ebben a korszakban a létező egyetlen termelési közösség, az egyetlen társadalmi sejt. Ugyanakkor a társadalmi fejlődés egysége is volt — társadalmi organizmus. De eltérően az ősközösségi emberhordáktól, amelyek között a kapcsolatok csak véletlen, rövid ideig tartó kontaktusok voltak, a szomszédos elhelyezkedésű nemzetségi közösségek között rendszeresebb kapcsolatok alakultak ki. Ebben az értelemben e korszakban már nemcsak társadalmi organizmusok létezéséről beszélhetünk, de azok rendszereiről is. Társadalmi organizmusok rendszerén itt és a további fejtegetéseinkben is önálló társadalmi organizmusok bizonyos mennyiségét értjük, mely organizmusok többékevésbé rendszeres kapcsolatban állnak egymással, és ennek következtében hatást gyakorolnak egymás fejlődésére.

A nemzetségi társadalom első fázisából a másodikba való átmenet először a nemzetségi közösségnek családi-clan-közösséggé alakulásával függ össze, másodszor a közvetlen szomszédságban élő családi-clan közösségeket nagyobb társadalmi organizmusba egyesíteni akaró egyre erősödő tendencia jelentkezésével.[10] A társadalmi organizmusok olyan összességét, melyben az egyesülés, a nagyobb társadalmi organizmussá alakulás felé mutató tendencia működik, a továbbiakban társadalmi organizmusok föderációjának, vagy egyszerüen társadalmi föderációnak, és az alkotóelemeit képező társadalmi organizmusokat pedig autonóm társadalmi organizmusoknak nevezzük. A társadalmi organizmusok föderációi, éppúgy mint a társadalmi organizmusok, szintén alkothatnak és alkotnak is rendszert. A társadalmi föderáción belül az autonóm társadalmi organizmusok egyesítésére, összeolvasztására törekvő tendencia mellett működik egy ezzel pontosan ellentétes is — az elkülönülésre, önállóságuk megőrzésére irányuló tendencia; s ezért a társadalmi föderációk közti határok nagyon mozgékonyak és viszonylagosak.

Az emberiség fejlődésében a következő lépés a nemzetségi társadalom korszakából a társadalom felbomlásának és osztálytársadalommá alakulásának korszakához vezető átmenettel kapcsolatos. Az osztályviszonyok az eléggé változékony föderációba összekapcsolódó (s minden valószínűség szerint néhányszáz embernél többet nem számláló) kis társadalmi organizmusok méhében kezdenek kialakulni. Ezért keletkezésük folyamata elsődlegesen abban áll, hogy minden egyes társadalmi organizmusban elkülönül a kizsákmányolók kis csoportja. Ez szorosan kapcsolódik saját társadalmi organizmusához, és csak nagyon gyengén a többi ugyanilyen csoporthoz, s még nem alkot osztályt. Amennyire az osztálytársadalom keletkezésének folyamata szükségszerűen megköveteli a kizsákmányolók egyes csoportjai között a tartós kapcsolatot, végül pedig egységes osztályba történő összeolvadásukat, mely szemben áll a maradék tömeggel, — éppen annyira szükségszerűen feltételezi a társadalmi organizmusok összeolvadását is nagyobbakba. Az első lépés ebben az irányban az ősi társadalmi organizmusok föderációjának átalakulása föderatív társadalmi organizmussá, az alkotó autonóm társadalmi organizmusoknak pedig szuborganizmusokká, vagyis az új társadalmi organizmus autonóm alcsoportjaivá fejlődése. A két tendencia — az egyesülési és az elkülönülési — egymás elleni harca éppúgy, mint a föderációban, tovább folytatódik a föderatív társadalmi organizmusban is. De amíg az elsőben végeredményben az elkülönülés tendenciája győzött, addig az utóbbira a centrifugálissal szemben a centripetális erő túlsúlya jellemző. Az ősi társadalmi föderációk átnövése föderatív organizmusokba, — melyeket épp úgy, mint a megelőző társadalmi föderációkat, rendszerint ugyancsak törzsnek neveznek az irodalomban — egyúttal az azokat alkotó családi-clan közösségek gyökeres átalakulásának folyamata is volt.

A további fejlődés egyrészt a föderatív társadalmi organizmusoknak egységes organizmusokká alakulása irányába haladt (melyekben nem hat az elkülönülési tendencia), másrészt maguknak a társadalmi organizmusoknak lassú, de kitartó növekedése vonalán. A növekedés egyik útja: a társadalmi organizmusok egyre magasabbrendű föderációkat

[10] Lásd erről részletesebben: *Ju. I. Szemjonov:* Az emberi társadalom keletkezése. Krasznojarszk. 1962 (orosz nyelven); *uő:* Az őstörténet periodizációjáról. Szovjetszkaja Etnográfija, 1965. 5. sz.

alkotnak, és a föderációk föderatív organizmusokká alakulnak. Ennek az útnak sajátos változata a már meglevő társadalmi organizmusok kibővülése kisebbek beolvasztásával, amelyek így szuborganizmusokká válnak. A társadalmi organizmus növekedése lehetséges volt a lakosság természeres szaporulata következtében is: amíg a korai szakaszokban ez a növekedés végeredményben a társadalmi organizmusnak részekre (leányágakra) való széteséséhez vezetett, addig a nemzetségi társadalom felbomlásának idején a társadalmi organizmusok növekedésének objektív követelményét elégítette ki. A társadalmi organizmusok növekedését kiváltó sokféle ok közül itt csupán egyre térünk ki: a formálódó kizsákmányoló osztály és a lakosság maradék tömege közti ellentétek élesedésére. Éppen az osztályantagonizmus élesedése az alapja mindenek előtt az egyes kizsákmányoló csoportok egységes osztállyá szerveződésének. Csak szervezkedve tarthatta engedelmességben a kizsákmányoló kisebbség a kizsákmányoltak saját szervezettel nem rendelkező tömegét. A gazdaságilag uralkodó osztály valamennyi képviselőjét magába foglaló szervezet létrehozása tette lehetővé, hogy elnyomják a kizsákmányoltak ellenállását, vagyis kialakuljon a politikailag is uralkodó osztály. A kizsákmányoló osztály formálódásának folyamata egyúttal a kizsákmányolók egyes csoportjai összeolvadásának folyamata, és a gazdaságilag uralkodni kezdő osztály politikai szervezetének: az államnak a létrehozása, ami a maga kezdeti formájában nem más, mint a megszervezett kizsákmányoló osztály.

Az osztálytársadalom keletkezése nemcsak a kizsákmányoló felsőbb réteg elkülönülése és az erőszakszervezet létrehozása, mint ahogy néha értelmezik, hanem osztálytársadalmi organizmusok keletkezésének folyamata, melyek minőségileg különböznek a nemzetségi ősi kommunisztikus korszak társadalmi organizmusaitól. Az utóbbiakból igen sok volt, és mindegyike egyszerre volt termelő, gazdasági és életsejt is. Az emberek valamennyi tevékenysége e kis organizmusok szűk keretein belül folyt, és kizárólag a termelés és a mindennapi élet szféráira korlátozódott. Az emberek ebben a korban csak a köznapi, mindennapi dolgokkal foglalkoztak: szerszámokat csináltak, vadásztak, élelmiszert készítettek, gyerekeket szültek, szórakoztak az ünnepségek idején, stb. Semmilyen e tevékenységek keretein kívül eső célt nem követtek, a történelmi szükségszerűség egyáltalán nem tudatosodott bennük. Ennek következtében ekkor a történelem (bár olyan emberi cselekedetekből tevődött össze, amelyek önmagukban véve tudatos cselekedetek voltak) teljesen spontán, öntudatlan folyamat volt. Ezért a történész, ha e korhoz fordul, nem a társadalmi organizmusok fejlődését vizsgálja, nem az emberek cselekedeteit mint olyanokat tanulmányozza, hanem a társadalmi organizmusok fajtáinak fejlődését követi figyelemmel, az emberek tevékenységének formáit és e formák fejlődését kutatja. A nemzetségi társadalom történésze — ilyenképpen — az etnográfus.

Az osztálytársadalmi organizmusok nem voltak és nem is lehettek sem gazdasági, sem életsejtek. Még a legkisebbek is több különböző típusú gazdasági és életegységből álltak. Az osztályok és az állam keletkezésével együtt rendkívül bonyolulttá vált a társadalmi élet, új szférái jelentek meg — a politikai és ideológiai; kibontakozott a különböző társadalmi erők közötti harc: az osztályok között, az uralkodó osztályon belüli csoportosulások között; társadalmi mozgalmak keletkeztek, melyek a történelmi folyamat teljesen új tényezőjét jelentették. Az osztályharc, amely a társadalmi fejlődés mozgatóereje lett, megváltoztatta a történelmi folyamat jellegét: az emberek már nemcsak öntudatlanul alkották a történelmet, hanem bizonyos fokig tudatosan is. Ily módon, míg a nemzetségi társadalomban a társadalmi organizmusok társadalmi létközösségek, addig az osztálytársadalomban társadalmi-politikai jellegük van. A nemzetségi társadalomból az osztálytársadalomba való átmenet korának társadalmi organizmusai — bár egészében közelebb állnak formájukban az elsőhöz — közbeeső helyzetet foglalnak el.

Egy meghatározott minőség több-kevesebb meghatározott mennyiséget tételez fel. Ahhoz, hogy egy társadalmi organizmus osztálytársadalmi (társadalmi-politikai) organizmussá váljék, az azt alkotó emberek számának el kell érnie egy meghatározott — alacsonyabb vagy magasabb — szintet. Amíg ezt nem éri el, vagy amennyiben ez a szám nem növekszik tovább, az osztályok és az állam keletkezésének folyamata nem fejeződhet be. E határ elérése nyomán létrejön az állam, és ezzel kialakul az elsődleges osztálytársadalmi organizmus. Az ilyen társadalmi organizmus általában nem egységes, hanem föderatív. Rendszerint a társadalmi organizmusoknak egy előzetes föderációjából keletkezik az egyesítő tendencia győzelmének eredményeképpen, ezért méretei már keletkezésekor meghaladhatják a minimumot. A társadalmi organizmus tagjainak azt a minimális számát, amely az osztálytársadalmi organizmussá alakuláshoz szükséges, nem könnyű meghatározni: először is ez a szám nem állandó, a helyi viszonyoktól és a kortól függően változik; másodszor, ismereteink az elsődleges társadalmi organizmusok számszerű összetételéről töredékesek és rendkívül hozzávetőlegesek. Mindenesetre túl-

zás nélkül elmondhatjuk, hogy nem ismerünk egyetlen olyan néhány tízezernél kisebb létszámú társadalmi organizmust sem, amelyet bizonyosan igazi osztálytársadalomnak tekinthetünk.

Az osztálytársadalmi organizmus kialakulásának ott a legkedvezőtlenebbek a feltételei, ahol a lakosság viszonylag ritka, nagy területen szóródik szét. Ez akadályozza, vagy legalábbis jelentősen lelassítja a társadalmi organizmusok növekedését, és az osztály-alakulás megindult folyamata évezredekig elnyúlhat, anélkül, hogy befejeződnék. Más a helyzet a nagy népsűrűségű területeken. Itt a társadalmi organizmusok növekedése gyors lehet, és viszonylag hamar elvezethet az elsődleges osztálytársadalmi organizmusok kialakulásához. Tehát, ha az összes többi körülmény megegyezik, akkor minél nagyobb a lakosság népsűrűsége, annál gyorsabb tempóban halad az osztálytársadalom kialakulásának folyamata. Ezért ha az osztályok kialakulásának folyamata egyidejűleg kezdődött meg egy lakott terület különböző részein, akkor is előfordulhat, hogy száz- sőt ezeréves különbséggel alakulnak ki rajtuk az osztálytársadalmi organizmusok. De a valóságban az osztályok kialakulása a különböző részterületeken nem egy időben kezdődött meg, ami még bonyolultabbá teszi a képet.

A legnagyobb népsűrűségű területek az ókorban, mint ismeretes, az öntözéses földművelés övezetei voltak. A társadalmi organizmusok növekedésének folyamatát e területeken jelentős mértékben gyorsította az az objektív követelmény, hogy jelentős vidék öntözési rendszerét kellett megalkotni, és e szükségszerűség kapcsán sok tízezer ember erőfeszítéseit összehangolni. Ezért nem meglepő, hogy az első osztálytársadalmak a Nílus völgyében és a Tigris és Eufrátesz partjain keletkeztek. Az osztályok és az állam kialakulásának folyamata ezekben az övezetekben még a rézkorszakban befejeződött. Még nem is olyan régen a szovjet történettudományban osztatlanul uralkodott az a nézet, hogy az első osztálytársadalmak csak rabszolgatársadalmak lehettek. Napjainkban sok szovjet és külföldi marxista tudós vitatja e nézőpont helyességét. Az ázsiai termelési módról folytatott vita során felállítottunk egy hipotézist a patriarchális osztálytársadalmi-gazdasági formáció létezéséről, amely az antagonisztikus társadalom első formája volt. E formáció jellemző vonása: az antagonisztikus osztályviszonyok éretlensége, melyet a termelőerők alacsony fejlettségi szintje okoz.[11] Ha megvizsgáljuk az ide sorolt társadalmakat, határozottan kiemelkednek azok a képződmények, amelyeket elsődleges osztálytársadalmi organizmusoknak neveztünk: az egyiptomi nomoszok, a sumer, föníciai, ókori közép-amerikai, ókori közép-mexikói városállamok. Éppen ezek voltak az osztálytársadalom létezésének kezdeti formái is, mint erre a legjelentősebb szovjet keletkutatók, V. V. Sztruve és I. M. Djakonov felfigyeltek.[12] Az utóbbi rámutatott, hogy az i. e. XXX—XXVI. századi Sumerban léteztek olyan politikai egyesülések, melyek több nomosz földközösségére (vagyis több városállamra) is kiterjedtek, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „az állam fejlődött és meg is erősödött, minden egyes »nomoszi« földközösségen belül".

Mivel az elsődleges osztálytársadalmi organizmusok valamennyi patriarchális társadalomban fővonásukban, alapjukban hasonlók, megnevezésükre közös terminust használhatunk. V. V. Sztruve és I. M. Djakonov nyomán, akik gyakran használták a Sumer városállamok elnevezésére a „nomosz", „nomoszi" földközösség kifejezéseket, ezeket az elsődleges osztálytársadalmi organizmusokat „nomoszi organizmusok"-nak fogjuk nevezni, a társadalmi föderációkat pedig, melyekből létrejöttek, „nomoszi föderációk"-nak. A nomoszi organizmus keletkezésének fontos törvényszerűsége, hogy ha vele együtt nem alakulnak más nomoszok is, akkor véglegesen nem formálódhat ki. A nomoszi föderáció átalakulása nomoszi organizmussá csak abban az esetben fejeződhet be sikeresen, ha egyúttal nomoszok szűkebb vagy szélesebb föderációjának alakulási folyamata is. A réz- és bronzkorszak századainak osztálytársadalmai vagy civilizációi — ahogy nem ritkán nevezik őket — mintegy „szigetek" voltak a fejlődés alacsonyabb fokán álló népek tengerében. De e „szigetek" egyike sem volt eredetileg egyetlen osztálytársadalmi organizmus. Az osztálytársadalom keletkezése elsődleges osztálytársadalmi organizmusok tömegének keletkezése volt — nomoszok keletkezése, melyek valószínűleg elsődlegesen nem egy, hanem több föderációt alkottak, de véglegesen kialakulni csak föderáción belül tudtak. A nomoszi organizmusok végleges beéréséhez nagy mértékben hozzájárultak a kisebb vagy nagyobb nomoszokfeletti politikai egyesülések keletkezései.

[11] *Ju. I. Szemjonov:* Az Ókori Kelet társadalmi-gazdasági rendjének problémája. Narodi Azii i Afriki, 1965. 4. sz.

[12] *V. V. Sztruve:* A nemzet eredetének problémája és az ókor kérdései. Vesztnyik Drevnyej Isztorii (VDI), 1951. 2. sz. 24—28. l.; *I. M. Djakonov:* Az ókori „Két folyó vidéké"-nek társadalmi és államrendje. Sumer. Moszkva. 1959. 172. 81—82. l. (orosz nyelven).

A nomoszok föderációjának további fejlődése egészében a nomoszokfeletti föderatív társadalmi organizmussá alakulás irányában haladt, a föderációt alkotó autonóm nomoszi organizmusok esetében szuborganizmusokká alakulás, vagyis a keletkező nagy organizmus autonóm alcsoportjaivá válás irányában. Az ilyen nagy, másodlagos osztálytársadalmi organizmusok keletkezése hozza létre a társadalom további fejlődéséhez a legkedvezőbb feltételeket, ezért fontos lépést jelent előre. Az elsődleges osztálytársadalmi organizmusok föderációjának átalakulása nagy másodlagos osztálytársadalmi organizmussá, bonyolult és ellentmondásos folyamat, melyet egészében az egyesülésre irányuló tendencia túlsúlya jellemez; noha koránt sincs kizárva egyes pillanatokban az elkülönülési tendencia felerősödésének lehetősége. Hogy az egyesülési tendencia teljesen megvalósuljon, ahhoz szükség volt valamennyi nomoszi organizmus politikai egyesülésére, s ez rendszerint úgy ment végbe, hogy egyik nomosz kiemelkedett a többi közül, a többi pedig ennek alárendeltje lett. Ez önmagában véve azonban még távolról sem egyenlő a föderatív társadalmi organizmus kialakulásával, bár azt hatalmas mértékben elősegíti. A nomoszok az egyesülés után is megmaradhatnak autonóm társadalmi organizmusoknak, de ebben az esetben az egyesülés nem tartós. A nomoszi organizmusok átalakulási időszaka föderatív organizmussá különböző politikai egyesülések alakulásának és széthullásának folyamata, az egyes nomoszok és azok csoportosulásainak harca a hegemoniáért, s befejező szakasza pedig a nagy állam megalakulása, amely csak akkor válhat tartóssá, ha befejeződött a föderatív organizmus kialakulása.

Különböző konkrét-történeti körülmények között a nomoszok föderációjának társadalmi organizmussá alakulása másképpen, más és más ütemben ment végbe. Egyes esetekben lassan folyt (Sumer), másutt viszonylag gyorsan befejeződött (Egyiptom), amit láthatóan elősegített az, hogy az egyiptomi nomoszok a sumer városállamoknál kisebb méretűek voltak, továbbá az az égető szükség, hogy az egész Nílus völgyében egységes öntözési rendszert hozzanak létre. Az összegyiptomi társadalmi organizmus keletkezési folyamatának végleges befejeződése minden valószínűség szerint a Korai Birodalom időszakára tehető (i. e. kb. 3000—i. e. kb. 2800). Körülbelül a III. dinasztiától — az Óbirodalomtól — kezdve már kétségtelenül nem társadalmi organizmusok föderációjával van dolgunk, hanem a tényleges összegyiptomi társadalmi organizmussal, amely azonban nem egységes, hanem föderatív jellegű volt. Bizonyos mértékben az Óbirodalom egész történelmének folyamán érvényesült az elkülönülés irányába ható tendencia. Ez a VI. dinasztia idején fokozatosan erősödni kezd, és végül betetőződik. A nomoszok újra átalakulnak társadalmi organizmusokká. Az i. e. XXIII—XXII. században az összegyiptomi társadalmi organizmus szétesik, eltűnik, Egyiptom nomoszi organizmusok föderációjává válik. Bizonyos idő múlva Egyiptomban újra elkezdődik az egyesülési tendencia erősödése, és a XI. vagy még inkább a XII. dinasztia uralkodói alatt új összegyiptomi társadalmi organizmus megalakulásához vezet — a Középbirodalomhoz. De ebben is, a XIII. dinasztiától kezdve jelentkezik az elkülönülési tendencia erősödése, aminek eredményeképpen az ország a hikszoszok uralma alá kerül (i. e. 1700 körül). A hikszosz hódoltság idején Egyiptom már nem társadalmi organizmus, hanem nomoszi és nomoszokfeletti organizmusok föderációja, melyek harcolnak az idegen uralom ellen és ugyanakkor az ország egyesítéséért is. A XVIII. dinasztia idején (i. e. XVI—XV. század) létrejön az új összegyiptomi társadalmi organizmus — az Újbirodalom. A XIX. dinasztia végétől kezdve Egyiptomban újra felélénkül az elkülönülési tendencia, és az i. e. XII. századra Egyiptom gyakorlatilag újra néhány kisebb társadalmi organizmusra esik szét.

Ily módon az Ó-, Közép- és Újbirodalom periódusai nem egy társadalmi organizmus fejlődésének három szakaszát jelentik, hanem három különböző társadalmi organizmus létezésének és fejlődésének korszakát, melyek keletkezésének, virágzásának és pusztulásának megvan a maguk külön története. Egyiptomban a réz- és bronzkorszak folyamán hol az egyesülési, hol az elkülönülési tendencia periodikus felerősödése, és ezzel párhuzamosan a nomoszi organizmusok föderációja és az összegyiptomi társadalmi organizmus létezésének szabályosan váltakozó korszakai figyelhetők meg. De a már elért fokra való visszatérés Egyiptom történetében minden alkalommal új alapon történt, ezért nem volt ismétlődés: az, ami kívülről ciklusra emlékeztet, a valóságban spirálmenet volt.

Az egyesülés és az elkülönülés tendenciájának periodikusan változó felerősödése, és ezzel kapcsolatosan a nagy nomoszokfeletti társadalmi organizmusok keletkezési és pusztulási periódusainak változása a réz- és bronzkorszak századaiban valamennyi osztálytársadalom fejlődésében megfigyelhető, és a patriarchális társadalmi-gazdasági formáció fejlődésének fontos törvényszerűségét jelenti. Nincs lehetőségünk részletesen kitérni e periodikus változások belső mechanizmusára, csak megjegyezzük, hogy véle-

ményünk szerint ezek alapját mindenekelőtt a patriarchális és a prefeudális társadalmi gazdasági rend közötti kölcsönviszony változása adja. A nagy, nomoszokfeletti társadalmi organizmusok létezésének korszakait a patriarchális függő viszonyban álló termelők számának gyors növekedése jellemzi az ugyanilyen gyorsan csökkenő számú prefeudális függő viszonyban levők rovására. Széthullásuk korszakaiban pontosan az ellentétes folyamat kerül túlsúlyba: a patriarchális függésben levő termelők átalakulása prefeudális függőviszonyban levőkké. Mindez arról tanúskodik, hogy bár a réz- és bronzkorszak két társadalmi-gazdasági rendje közül a patriarchális volt a vezető, a prefeudális sem csak egyszerű pótlék az elsőhöz képest, hanem elválaszthatatlan része a társadalmi-gazdasági struktúrának. Éppen ezért az osztálytársadalomnak ez első létezési formáját véleményünk szerint helyesebb nem egyszerűen patriarchális, hanem patriarchális-prefeudális társadalmi-gazdasági formációnak nevezni.

Mivel a nagy, nomoszokfeletti organizmusok és a nomoszi organizmusok föderációjának váltakozása a patriarchális-prefeudális társadalom társadalmi-gazdasági struktúrájában végbemenő törvényszerű változásokkal függ össze, teljesen érthető, hogy a réz- és bronzkorszak valamennyi osztálytársadalmának történetében ugyanúgy megfigyelhető. Egyiptom csak azért ugrik ki közülük, mert ez a törvényszerűség itt jelentkezett a „legtisztább" formában. Más társadalmak fejlődésében e törvényszerűség megnyilvánulását gyakran jelentős mértékben eltakarják a külső jelenségek. Mint már megállapítottuk, a réz- és bronzkorszak osztálytársadalmai viszonylag nem nagy szigetek voltak a fejlődés alacsonyabb fokán, többnyire a nemzetségi rend felbomlásának stádiumában élő népek tengerében. A nagy, nomoszokfeletti társadalmi organizmus uralkodó osztálya számára a szomszéd törzsek és népek a rablás és erőszak tárgyai voltak. Az elkülönülésre, a nomoszokra való széthullásra irányuló tendencia növekedésekor azonban a szomszédok aktív támadókká váltak. Végeredményben a nagy társadalmi organizmus nemegyszer még mielőtt nomoszi organizmusok föderációjává változhatott volna, hódítók uralma alá került, különösen abban az esetben, ha szomszédja egy másik, éppen hatalma tetőpontján álló, nagy másodlagos osztálytársadalmi organizmus volt. Ez azt a benyomást kelti, hogy a hódítás a lényeg, ha az nincs, az adott nagy társadalmi organizmus nem pusztult volna el. Valójában a hódítás csak meggyorsította a már elkezdődött folyamatot. E sajátos „periodikus törvény" működését, a jelentkezését nagy mértékben elleplező külső jelenségek egész tömege ellenére is végigkísérhetjük a réz- és bronzkorszak valamennyi osztálytársadalmának fejlődésében. Megmutatkozik ez a törvény többek között az ókori Mezopotámia történelmében is, bár nem olyan szembetűnően, mint Egyiptomban. Az i. e. XXX—XXIV. századi Sumerban harc folyt a hegemóniáért, nomoszokfeletti politikai egyesülések alakultak és szűntek meg. Az i. e. XXIV. században létrejött a Szargónok állama, azután a gutiak rövid uralma után Sumer és Akkád újra egyesültek a III. Úr dinasztia (i. e. 2132—2024) uralma alatt. Az i. e. XXI. század végétől az i. e. XVIII. század közepéig Mezopotámia egész sor egymással harcoló államból állt. Az e periódus végén keletkező hatalmas Ó-Babilóniai birodalom az i. e. XVI. századig állt fenn, akkor Babilont meghódították a kasszíták. Az i. e. XII. században bekövetkező rövid felemelkedés után Babilónia újra hanyatló periódusba lépett, és csak az i. e. VII. században, már a korai vaskorszakban jött létre újra a hatalmas Új-Babilóniai birodalom, amely aztán az i. e. VI. században pusztult el a perzsák csapásai alatt.

Ugyanez a törvényszerűség nyomon követhető az ókori Kínában is. Az i. e. XIV—XIII. század a Jin társadalom virágzásának kora, amely az i. e. XII. századra elgyengül és elpusztul, s felváltja a Nyugati-Csou társadalma. És ekkor az elkülönülési tendencia növekedésének eredményeképpen az i. e. VIII. századra egész sor önálló birodalomra hullik szét. Csak a vaskorszakban kezdődik újra az egyesülési tendencia megerősödése, és az i. e. III. században létrejön a központosított Csin császárság. Vannak adatok, melyek arra engednek következtetni, hogy az ún. maya óbirodalom virágzási korszakában létezett a birodalomhoz tartozó valamennyi városállamot tömörítő politikai egyesülés.[13] A későbbiekben a maya óbirodalom hanyatlani kezd, a maya városok, amelyek a mai Guatemala területén helyezkedtek el, szétszóródnak, kiürülnek. De még az óbirodalom virágzása idején maya városállamok jelennek meg Yucatan területén, létrejön az ún. maya újbirodalom, melynek első évszázadai a hegemóniáért folyó harcban telnek el egyes városállamok és azok csoportosulásai között, mely harc betetőződéseként létrejön politikai egyesülésük. Az ezután bekövetkező szétdaraboltság időszaka egészen a spanyol

[13] Egyiptomtól, Sumertől, Kínától eltérően a mayák osztálytársadalma jóval a fém megjelenése előtt keletkezett. A maya óbirodalom teljes egészében a kőkorszakra esik. Ekkoriak Közép-Mexikó első osztálytársadalmai is. Mindez nem is teszi olyan valószínűtlenné azt a feltevést, hogy a neolit-kori Jericho és Katal-Kujuk társadalmai osztályjellegűek voltak.

hódításig tartott.[14] Hasonló kép figyelhető meg Közép-Mexikóban. Az ókori Amerika — az and vagy perui — harmadik civilizációjának történelmében szintén legalább két olyan periódust figyelhetünk meg, amikor a mai Peru egész területét magába foglaló politikai egyesülés állott fenn. A másodikat — az inkák birodalmát — a spanyolok semmisítették meg.[15]

A fentebbi fejtegetések fényt derítenek többek között az acháj társadalom sorsára is, amely kétségtelenül osztálytársadalom volt. Pusztulása után, történészeink nagy része szerint, ősi földközösségi nemzetségi viszonyok uralkodtak el, s az osztálytársadalomból a nemzetségihez való visszatérés okát a kutatók a dór hódításban keresik.[16] De ismeretes, hogy ez a regresszió Attikát és Ciprust is érintette, holott ezeket nem hódították meg a dórok. Ezen kívül minden történész megjegyzi, hogy az acháj kultúra általános hanyatlása kisebb mértékben érzékelhető volt a dór hódítást megelőző évszázadban is.[17] Mindez együttvéve arra enged következtetni, hogy az acháj társadalom pusztulása ugyanazon törvény megnyilvánulásának következménye volt, amely előidézte Egyiptomban is az Ó-, Közép- és Újbirodalom szétesését. Az analógia azonban itt nem teljes: az Ó-birodalom pusztulása — nem is beszélve a Közép- és Újbirodalomról — nem vezetett az osztálytársadalom és az állam eltűnéséhez. Az általános törvény ebben az adott esetben sajátos módon érvényesült. Véleményünk szerint az acháj Görögország elsődlegesen nomoszi társadalmi organizmusok: a mykénei, a pyloszi, az athéni, a thébai stb. föderációja volt. Itt is a nomoszok föderációjának nomoszokfeletti társadalmi organizmussá alakulása volt a fejlődés útja, de — és ez a legfontosabb — ez a folyamat nem tudott betetőződni. Nemrégen még azt tartották, hogy virágzása idején az egész acháj Görögország Mykéne uralma alatt egyesült, napjainkban azonban a kutatók hajlanak afelé, hogy bár a mykénei uralkodók befolyásuk alá vontak sok acháj birodalmat, a legnagyobbak továbbra is függetlenek maradtak.[18] Mindenesetre a legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy az elkülönülésre irányuló tendencia erősödése az acháj Görögországban korábban megkezdődött, minthogy befejeződhetett volna az összgörög társadalmi organizmus kialakulásának folyamata. Ennek következtében a nomoszok elkülönülése sokkal jobban előrehaladhatott, mint pl. Egyiptomban.

Fentebb megállapítottuk, hogy a nomoszi társadalmi organizmus csak föderációban tömörülés esetén képes teljesen kialakulni. Hozzá kell tennünk, hogy nomosz egyáltalán nem is állhat fenn valamennyire is tartós alakulatként föderáción kívül, legjobb esetben is csak addig, amíg maga nem válik föderatív társadalmi organizmussá. De amíg Egyiptom nomoszai bizonyos fejlődési periódusában egységes organizmusokká is alakultak, ugyanezt nem mondhatjuk el az acháj Görögország nomoszi organizmusairól: ezek továbbra is föderatívak maradtak, ami például Attika esetében a III. későhellén periódusba visszanyúló legendákban világosan tükröződik.[19] Ilyen körülmények között a nomoszok elkülönülése elkerülhetetlenül maga után vonta az alkotó részekre bomlás felé vezető tendencia megerősödését, az alkotó szuborganizmusoknak társadalmi organizmusokká alakulását. A dórok győzelme a nomoszok izolációjához és ezzel felbomlásukhoz vezetett, még azoknál a nomoszoknál is, amelyeket nem hódítottak meg. De mivel a nomosz elsődleges társadalmi organizmus, a nomoszi társadalmi organizmusok felbomlása, legjobb esetben átváltozása nomoszi föderációkká, elkerülhetetlenül annak a határnak átlépéséhez vezetett, amely elválasztja az osztálytársadalmat az azt megelőző állapottól — az osztálytársadalom formálódásának stádiumától. Az ehhez való visszatérést sokban elősegítette az is, hogy a mykénei Görögországon győzedelmeskedő dórok is éppen a nemzetségi társadalomból az osztálytársadalomba való átmenet stádiumában voltak. Végeredményben az osztályjellegű acháj kultúra nem tudott megmaradni eredeti szintjén, mint megmaradt például az egyiptomi, az Ó-birodalom összeomlása után. A

[14] Lásd: *T. Gann* and *J. E. Thompson:* The History of Maya. London. 1931; *S. Morley:* The Ancient Maya. Stanford. 1946; *J. E. Thompson:* The Rise and Fall of Maya Civilisation. Norman. 1953; *G. C. Vaillant:* Az aztékok története. Moszkva. 1949. 51—85. l. (orosz nyelven); *F. A. Peterson:* Ancient Mexico. London. 1959. 51—53, 87—103. l.

[15] Handbook of South American Indians. Vol. 2. The Andean Civilization. Smithsonian Institution Bureau of American Ethnology. Bull. 143. Washington. 1946, 140. l.; *J. A. Mason:* The Ancient Civilization of Peru. Harmondthworth. 1961, 44—54., 88—89., 96., 104—134., 180., 188. l.; *G. R. Willey:* Peruvian Settlement and socio-economic Patterns. The Civilization of Ancient America. Chicago. 1951, 196—199. l.

[16] Lásd: Világtörténet. 1. köt. Bpest. 1962. 412., 624. l. Az ókori Görögország története. Moszkva. 962. 109 l. (orosz nyelven).

[17] Lásd: *F. Papazoglu:* A mykénei és homéroszi Görögország társadalmi rendje folyamatosságának kérdéséről. VDI. 1961. 1. sz. 36. l.; *Ja. A. Lencman:* A rabszolgaság a mykénei és homéroszi Görögországban. Moszkva. 1963. 185., 200—201. l. (orosz nyelven); Világtörténet. 1. köt. 412. l.

[18] Lásd: *Sz. Ja. Lurje:* Görögország története. 1. köt. Leningrád 1940. 56. l.: *V. Sz. Szergejev:* Az ókori Görögország története. Moszkva. 1948. 98—101. l.; Az ókori Görögország története. Moszkva. 1962. 100—107. l. (mindhárom orosz nyelven).

[19] *K. M. Kolobova:* Az ókori Athén és emlékei. Leningrád. 1961. 10—14. l. (orosz nyelven).

mykénei társadalom sorsa nem kivétel. Ugyanilyen sorsra jutott a krétai osztálytársadalom, valószínűleg a Harappa-civilizáció is az Indus völgyében, és az afrikai, amerikai korai osztálytársadalmak egész sora.

A mykénei társadalom pusztulása után bizonyos idő múlva újra kezdődött az alacsonyabb rendű társadalmi organizmusok elsődleges osztálytársadalmi organizmusokká szintetizálódása. Példa erre az ún. theseusi synoikismos Attikában. Ennek eredményeként létrejött az összattikai elsődleges osztálytársadalmi organizmus. Ugyanilyen folyamatok zajlottak le Görögország többi területén is. De a létrejött új elsődleges osztálytársadalmi organizmusok, bár fejlődésük első szakaszaiban a nomoszokra emlékeztetnek, a későbbiekben egyre jobban különböznek azoktól: aránylag gyorsan elvesztik a föderatív jelleget és egységes organizmusokká válnak. Ezen új típusú elsődleges osztálytársadalmi organizmusok megjelölésére nem szükséges új nevet alkalmaznunk. Már régen poliszoknak nevezik őket. Hogy az i. e. I. évezredben Görögországban a fejlődés más jelleget nyert, mint Egyiptomban, Sumerban stb., ennek a termelőerők magasabb színvonala az oka. A nomoszok, véleményünk szerint, a réz- és bronzkor, a poliszok pedig a korai vaskor osztálytársadalmára voltak tipikusan jellemzők. Míg a nomoszok patriarchális-prefeudális organizmusok voltak, addig a poliszok rabszolgatartók. Maga Görögország az i. e. I. évezredben társadalmi konföderáció volt. Néhány különböző típusú föderációt foglalt magába: a peloponnezoszi szövetséget és a déloszi szövetséget, melynek föderatív társadalmi organizmussá fejlődése hozta létre az athéni tengeri nagyhatalmat.

Poliszként, de nem izoláltan, hanem eleinte poliszok viszonylag kis föderációjának tagjaként lépett a történelem porondjára az ókori Róma is. Az elkövetkező hódítások eredményeként Róma uralma alá került Itáliában, és messze annak határain túl különböző társadalmi organizmusok, azok föderációinak és rendszereinek egész sora. Eleinte e rendkívül bonyolult konglomerátum fejlődését az elkülönülés tendenciájának erősödése jellemezte. A poliszok kezdeti föderációjának szakadatlan, egyre újabb és újabb társadalmi organizmusok bekapcsolódásának eredményeként létrejövő növekedési folyamatával egyidőben ment végbe e föderáció magjának föderatív organizmussá alakulása és a föderáció kibővülésével összefüggésben e mag szüntelen növekedése. Mindennek következtében a régi politikai formát, amely ellentmondásba került a fejlődés követelményeivel, új váltotta fel: a köztársaság átadta helyét a császárságnak, melynek további fejlődése teljesen más irányban történt; kezdett erősödni az elkülönülési tendencia. Ennek volt egyik következménye a birodalom szétszakadása nyugati és keleti császárságra. Az elgyengülő nyugat-római császárság végül elpusztult, és romjain új — már nem rabszolgatartó, hanem feudális, pontosabban feudálissá váló — társadalmi organizmusok keletkeztek.

A feudalizmus útján meginduló fejlődés az i. u. I. évezredben nemcsak a volt nyugat-római császárság területeire és a továbbra is fennálló kelet-római császárságra, hanem Kelet-Európa egész sor, a nemzetségi társadalomból az osztálytársadalomba való átmenet stádiumában levő népére jellemző, többek között a keleti szlávokra is. Tehát amíg a réz- és bronzkorszakban patriarchális-prefeudális, a korai vaskorban rabszolgatartó társadalom jön létre, addig a közép-vaskorban az osztályviszonyok fejlődése a feudalizmus irányába mutat.[20] A feudális társadalom keletkezésének alapvető törvényszerűségei a „legtisztább" formában véleményünk szerint a keleti szlávoknál érvényesültek. A kialakuló vagy talán már ki is alakult elsődleges osztálytársadalmi organizmusok itt valószínűleg a „Poveszty vremennih let"-ben felsorolt társadalmi képződmények voltak, amelyeket régebben törzseknek neveztek, de amelyek valójában — ahogy ma a szovjet tudósok többsége elismeri — törzsek feletti egyesülések voltak.[21] Maga a krónikaíró ezeket sehol sem nevezi törzseknek, az egyetlen szó, amellyel megjelöli őket: a „terület" („Drevljan föld", „Szloven föld" stb.).[22] Minden valószínűség szerint eleinte valamennyi keleti szláv terület föderációt alkotott.

A közép-vaskorban keletkező osztálytársadalom jellemző sajátossága, hogy csak aránylag nagy területek közötti föderatív társadalmi organizmus formájában szilárdulhatott meg véglegesen. Ennek kialakulásához viszont elengedhetetlenül szükséges volt a föderációt alkotó területek közül akár csak néhánynak is a politikai egyesülése. Az

[20] *Ju. I. Szemjonov:* Az osztálytársadalom első formájának kérdéséről. Ucsonyie Zapiszki Krasznojarszkogo Pedagógicseszkogo insztituta. 9. köt. 1. sz. 1957 (orosz nyelven).

[21] *P. N. Tretyakov:* Az óorosz törzsek letelepedése a régészeti leletek alapján. Szovjetszkaja Arheologija. (SzA) 1937. 4. sz. 49. l.; *A. V. Arcihovszkij:* A krónikák és kurgánok védelmében. Uo. 53. l.; *B. A. Ribakov:* Az óoroszok. SzA. 1953. 17. sz. 25. l.; *G. F. Szolorjova:* A szláv törzsek szövetségei a VIII—XIV. századi régészeti anyagok alapján. SzA. 1956. 25. sz. 138., 167. l.

[22] Poveszty vremennih let (Őskrónika 1. rész.) Moszkva—Leningrád, 1950. 12., 40—43., 53. l. (orosz nyelven)

ilyen egyesülés keretein belül (ha az előzetes fejlődés ezt megfelelő mértékben előkészítette) a területek szuborganizmusokká, a keletkező föderatív társadalmi organizmus autonóm részeivé váltak. Ez jelentős mértékben megerősítette a politikai egyesülést, és ugyanakkor elősegítette a föderációhoz tartozó többi terület és más társadalmi organizmusok beolvasztását is. Előfordult, hogy a föderáción belül több politikai egyesülés jött létre, amelyek a későbbiekben összeolvadhattak egy nagy szövetségbe. Így például a Kijevi Orosz Állam két területek közötti egyesülés — az egyik központja Novgorodban, a másiké Kijevben volt — összeolvadásának eredményeként jött létre.[23] A Kijevi Orosz Állam azonban, mint föderatív társadalmi organizmus, virágzása idején sem foglalta magába valamennyi keleti szláv területet. Nem tartozott hozzá többek között a különállását valószínűleg egészen a XI. század közepéig, de talán a végéig is megőrző vjaticsok területe.[24]

A nagy területek közötti föderatív társadalmi organizmus kialakulásával az osztályviszonyok az azt alkotó minden egyes területen megerősödtek. Ennek következtében megerősödött az elkülönülésre irányuló tendencia, és a XII. században a Kijevi Orosz Állam felbomlott autonóm társadalmi organizmusokra: társadalmi organizmusból szerkezetüket tekintve nem egységes, hanem föderatív autonóm alcsoportokból (szuborganizmusokból) álló területek föderációjára esett szét. Noha az új területek magja — melyekre a Kijevi Orosz Állam szétesett — nagyjából megegyezett a régiekével, a területek határai nem egyeztek meg teljesen a volt Kijevi Orosz Állam területeinek határaival.[25] A továbbiakban az orosz területek föderációjából fokozatosan kivált két vonzási központ — a Vlagyimir-Szuzdali és a Halics-Volhiniai fejedelemség[26] —, így az összorosz föderáció kezdett két föderációra szétesni, ezzel konföderációvá alakulni. A mongol betörés véglegesen elszakította Északkelet-Oroszországot a többi orosz területtől. A XIV. századtól kezdve a nagyorosz föderáción belül kezdett megerősödni az egyesülési tendencia, s ez lehetővé tette a politikai egyesülést.[27] Az Északkelet-Oroszország állami egyesítésében elért sikerek a maguk módján elősegítették a központosító tendencia megerősödését és a nagyorosz területek föderációjának átalakulását nagyorosz társadalmi organizmussá. Ez a folyamat a XVI. században nagyjából befejeződött, az egész Északkelet-Oroszország egy társadalmi organizmussá vált, szerkezetét tekintve föderatív volt. A nagyorosz társadalmi organizmus határai azonban már akkor sem estek egybe az orosz állam határaival, mert az állam nem-orosz társadalmi organizmusokat is magába foglalt. A későbbiekben az állam terjeszkedése újabb nem-orosz társadalmi organizmusok elnyelésével ment végbe, ami erősen bonyolította az orosz feudális társadalom másodlagos fejlődésének képét.

A fejlődés törvényszerűségei sokkal világosabban rajzolódnak ki akkor, ha a társadalmi organizmus határai egybeesnek az államhatárokkal. Ilyen volt a helyzet például Franciaországban, melynek történelmét vizsgálva ugyanazokat az alapvető szakaszokat találjuk meg, mint Oroszország történelmében: a nagy elsődleges föderatív osztálytársadalmi organizmus kialakulása (mely szintén nagyobb területet foglalt el, mint amekkorán a későbbiekben létrejött Franciaország); majd a szerkezetük szerint föderatív, autonóm területű társadalmi organizmusokra történő széthullás; a X—XI. században Franciaország átalakulása a területek föderációjává, melyen belül a XII. századtól erősödni kezd az egyesülési tendencia.[28] A föderációból a föderatív társadalmi organizmussá alakulás távolról sem történt egyenesvonalúan. Bizonyos periódusokban időlegesen felerősödött az ellentétes, az elkülönülési tendencia, de hozzávetőlegesen a XV. század végére a folyamat alapjában befejeződött: Franciaország — szerkezetét tekintve—föderatív-társadalmi organizmussá alakult. A francia társadalmi organizmus további fejlődése, noha kitérőkkel és visszalépésekkel, de abban az irányban haladt, hogy föderatívból egységessé váljék, vagyis, hogy teljesen megszűnjék az elkülönülési tendencia. A XVIII. századra Franciaország alapjában véve egységes társadalmi organizmus lett, bár végleges egysége csak a nagy polgári forradalom éveiben jött létre.

A kapitalista társadalomnak — legalábbis felfelé ívelő fejlődése idején — az aránylag nagy egységes társadalmi organizmusok az adekvát létezési formái. Korunkra

[23] *B. A. Ribakov:* Az óoroszok.; Ocserki Isztorii SzSzSzR. A feudalizmus kora. IX—XIV. sz. 1. rész. Moszkva. 1953. 79—80. l. (mindkettő orosz nyelven).

[24] *A. V. Arcihovszkij:* A vjaticsok kurgánjai. Moszkva. 1931. 151—160. l.; *A. L. Mongajt:* A rjazanyi terület. Moszkva. 1961. 333—335. l. (mindkettő orosz nyelven).

[25] *B. A. Ribakov:* A Kijevi Orosz Állam keletkezésének vitás kérdései. Voproszi isztorii, 1960. 9. sz. 23—25. l.

[26] *L. V. Cserepnyin:* Az orosz nemzetiség alakulásának történelmi körülményei a XV. sz. végéig. „Az orosz nemzetiség és nemzet alakulásának kérdései". Moszkva—Leningrád. 1958. 64—69. l. (orosz nyelven).

[27] A nagyorosz földek egyesülését meghatározó tényezők legteljesebb elemzését lásd: *L. V. Cserepnyin:* A központosított orosz állam kialakulása. Moszkva. 1960 (orosz nyelven).

[28] Az e tendencia alapját képező tényezőkről lásd: K. Marx és F. Engels Művei. 21. köt. 406—416. l. (orosz nyelven); *J. Willard* és *C. Willard:* A francia nemzet kialakulása. Moszkva. 1957 (orosz nyelven).

az imperialista egységes organizmusok föderációi alakulásának tendenciája a jellemző, mely azzal függ össze, hogy a kapitalizmus méhében felnőtt termelőerők jelenleg már túlnövik a nemzeti határokat.[29] Ezzel a tendenciával azonban szembenáll az imperialista államok közti konkrét harcból kinövő elkülönülési tendencia. Az egyesülési tendencia végleges győzelmét csak a proletárforradalom hozza meg, amely az egységes burzsoá társadalmi organizmust átváltoztatja egységes szocialista organizmussá. Ilyen organizmus lett Oroszország is, mely a forradalomig társadalmi organizmusok és azok föderációinak bonyolult rendszere volt s amelynek magja a nagyorosz társadalmi organizmus volt. A világméretű szocialista rendszer fejlődésének törvényszerűsége: az egységes szocialista organizmusokból föderáció alkotása, amely végeredményben a szocialista föderatív organizmussá alakulás irányában fejlődik tovább, majd egységes organizmussá válik. A kommunizmus egész földre kiterjedő győzelmének elkerülhetetlen eredményeként bekövetkezik valamennyi társadalmi organizmus összeolvadása egy világméretű egységes társadalmi organizmussá. A kommunizmus koszakában ez az organizmus azonos az emberi társadalom egészével.

Vonjunk le néhány következtetést. A történelem az a tudomány, amely a társadalmi organizmusoknak, mint oszthatatlan alakulatoknak fejlődésével, ezek különböző rendszereinek, konföderációinak, föderációinak fejlődésével, valamennyi társadalmi organizmus összességének fejlődésével — az emberi társadalom egészének fejlődésével foglalkozik. A „társadalmi organizmus" kategóriája sokban kiegészíti a történelmi materializmus központi kategóriáját, a „társadalmi-gazdasági formáció" kategóriáját. Ez utóbbi, mint már rámutattunk, lehetővé teszi, hogy behatoljunk a társadalmi organizmusok lényegébe, feltárjuk azok társadalmi-gazdasági tartalmát. De a társadalmi organizmusoknak, tartalmuk mellett formájuk is van, meghatározott belső struktúrával rendelkeznek, meghatározott viszonyokban állnak más társadalmi organizmusokkal. Erről az oklalról vizsgálva őket, megállapíthatjuk, hogy az emberek tevékenységének formái szerint a társadalmi organizmusokat feloszthatjuk: társadalmi-létezési, társadalmi-politikai és e kettő közti átmenetekre; belső struktúrájuk szerint pedig föderatívakra és egységesekre; az egymással való kapcsolatuk formáit illetően pedig önállóakra és autonómokra. Az utóbbi felosztás elválaszthatatlanul összefügg a társadalmi organizmusok csoportosulási típusainak osztályozásával, mely típusok közül a társadalmi organizmusok rendszere és a társadalmi organizmusok föderációja az alapvető, és közbülső formaként kiemelhetjük még a társadalmi organizmusok konföderációját. Természetesen ez az osztályozás sematikus és hozzávetőleges. Nem törekszik felölelni a vizsgált jelenségek sokféleségét. Csak az alapvető típusokat jelöli meg.

A „társadalmi organizmus" kategória lehetővé teszi, hogy tisztázzuk az egyik társadalmi-gazdasági formációból a másikba való átmenet formáinak kérdését, mely átmenet alapja, mint ismeretes, mindig a termelőerők és a termelési viszonyok közötti konfliktus. Mivel a társadalmi-gazdasági formációk a társadalmi organizmusok lényegét jelentik, az egyik formációból a másikba való átmenet nem történhet másképp, csak mint az egyik típusú társadalmi organizmus más típusba való átalakulásának formájában. Az egyik osztálytársadalmi-gazdasági formációból a másikba való átmenetnek két alapvető formáját különböztethetjük meg: 1. Bizonyos típusú, az osztályharc által jelentős mértékben fellazított és elgyengített társadalmi organizmusok szétesnek alkotó részeikre, elpusztulnak, eltűnnek, maradványaikon pedig más típusú társadalmi organizmusok jönnek újra létre (éppen így váltotta fel Nyugat-Európában a rabszolgatartó formációt a feudális); 2. bizonyos típusú társadalmi organizmusok elkeseredett forradalmi osztályharcban — mely azzal tetőződik, hogy a hatalom átmegy az új, haladó termelési módot képviselő osztály kezébe — átalakulnak más típusú társadalmi organizmusokká (ez a forma a feudalizmusból a kapitalizmusba, a polgári társadalomból a kommunista társadalomba való átmenetre jellemző). A proletárforradalom a leghatalmasabb fordulat az emberi társadalom fejlődésében, a társadalmi változások mélysége és tartóssága tekintetében semmi mással össze nem mérhető: a szocialista forradalommal befejeződik az emberiség előtörténete és kezdetét veszi igazi történelme. Végül sem az elsőhöz, sem a másodikhoz nem sorolható sajátos forma az ázsiai termelési mód. Ennek a nemzetségi társadalmi-gazdasági formációból az osztálytársadalomba való átmenetet képviselő formának a tisztázása érdekében napjainkban sok vita folyik. A „társadalmi organizmus" kategóriájának sokoldalú elméleti kidolgozása lehetővé teszi az eligazodást a történettudomány sok más fontos problémájában is.

(Voproszi Isztorii. 1966. 8 sz.)

[29] *A. A. Arzumanjan:* A kapitalizmus mai problémái. Moszkva. 1963. 28—31. l. (orosz nyelven).

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Mann Miklós:

Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875–1899)

Szilágyi Sándor (1827—1899) a múlt század második felének egyik legismertebb magyar történetírója. Műveivel, forráskiadványaival, szerkesztői s általában a történetírás érdekében kifejtett tevékenységével maradandó helyet biztosított magának a magyar történettudomány történetében.

Bölcseleti és jogi tanulmányainak elvégzése után hamarosan az újságírói pályára lépett. A szabadságharc utáni első műveire még az újságírói stílus jellemző. Az ötvenes évek elején szépirodalmi lapokat szerkeszt, majd a híres nagykőrösi gimnázium tanára. Itt kezdi meg történetírói munkásságát; a hódoltság korával foglalkozik, majd érdeklődése főleg Erdély története felé fordul. Működése elismeréseként az Akadémia 1857-ben levelező tagjává választja. A kiegyezés után mint kultuszminiszteri titkár kerül Budapestre. 1873-ban az Akadémia rendes tagja, majd 1878-tól az Egyetemi Könyvtár igazgatója. Egymás után jelenteti meg erdélyi témájú monográfiáit. Az Akadémia megbízásából 21 kötetben kiadta az Erdélyi Országgyűlési Emlékeket. Ezenkívül szerkesztője számos forráskiadványnak. A Századokon kívül szerkesztette a Történelmi Tár-at, a Magyar Történelmi Életrajzok köteteit, majd életművének megkoronázásaként a honfoglalás ezer éves jubileuma alkalmából az ő szerkesztésében jelent meg a tízkötetes Magyarország Története.[1]

Midőn Pesty Frigyes 1865-ben először kísérelte meg történelmi folyóirat alapítását,[2] munkatársnak szerette volna megnyerni Szilágyi Sándort, aki ekkor már az Akadémia tagja, s Erdéllyel kapcsolatos publikációi révén ismert historikusnak számít.[3] Szilágyi szívesen segítene Pestynek a Századok létrehozásában, megígéri támogatását.[4] A folyóirat megindítása azonban csak 1867-ben sikerült, kapcsolatban a Magyar Történelmi Társulat megalakulásával.

[1] Részletes életrajzát lásd *Szinnyei J.:* Magyar írók élete és munkái. XIII. köt Bpest. 1909. 911—921. l. Felsorolja az emlékbeszédeket is. Továbbá lásd: *Csánki D.:* Szilágyi Sándor emlékezete. Századok, 1927; *Szent-Iványi B.:* Szilágyi Sándor szerepe az irodalmi életben. Hatvan. 1930; *Mann M.:* Új adatok Arany János nagykőrösi tanárságához. Köznevelés, 1967. 4. sz.

[2] *Glatz F.:* Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Századok, 1966. 6. sz.

[3] „. . .komolyan és baráti szeretettel kérlek, légy szíves mielőbb közleményekkel megörvendeztetni, különben nehezen lesz a vállalatból ez után valami . . ." Pesty Frigyes—Szilágyi Sándor, Pest, 1865. máj. 20. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK) Szilágyi Sándor levelezése.

[4] „. . .én a Századokba szívesen fogok dolgozni . . . egész lélekkel és szeretettel. Emiatt bátran megindíthatod s tekintsd úgy a dolgot mintha egy czikkem már a birtokodban volna. Ha tudni fogom hányadik számba kell — tüstént útnak indítom." Szilágyi Sándor—Pesty Frigyes, Nagykörös, 1865. máj. 4. OSzKK Levelestár.

Szilágyi a Társulat igazgató-választmányának tagja lett,[5] s mint az Akadémia történeti osztályának tagja, igyekezett az Akadémia és a Társulat munkáját összehangolni.[6] Tagja lett — Nagy Iván, Pesty Frigyes, Thaly Kálmán és Toldy Ferenc mellett — annak a bizottságnak, mely Horváth Mihály elnöklete alatt a Századok anyagi és szellemi ügyeit gondozta.[7]

Bár az a kísérlet, melyet a Társulat 1870. január 7-i választmányi ülésén határozott el — a folyóirat példányszámának 1000-re emelése — nem sikerült, s már a február 2-i választmányi ülés kénytelen volt úgy határozni, hogy a Századok füzetei „költségkímélés szempontjából 850 példányban fognak nyomatni", mégis a folyóirat — Thaly Kálmán szerkesztésében — egyre nagyobb tért hódított magának a történetkedvelők között.[8]

Szilágyi Sándor igyekezete ellenére a Társulattal, a Századokkal való kezdeti jó kapcsolata hamarosan megromlott. Ennek oka elsősorban a szerkesztővel, Thaly Kálmánnal való ellentéte, melyet legpregnánsabban a Századok s a Budapesti Közlöny közötti sajtóvita bizonyít.[9] S bár Thaly érdemei a Társulat megszilárdításában elvitathatatlanok, mégis szerkesztői működése sok zavart okozott kibontakozni kezdődő történettudományunknak, hiszen személyeskedő problémáival gyakran töltötte meg a Századok hasábjait.

Thaly Kálmán megválása a Századok szerkesztőségétől 1875 nyarán érlelődött meg. Thaly április 1-i felolvasását Fraknói Vilmos tiltakozása, majd a Hon hasábjain kialakult vita követte.[10] Ez a polémia, majd nem sokkal később a másik katolikus történetíró — Knauz Nándor — elleni támadó megjegyzései Thalyt egy újabb sajtóvitába sodorták, mely a Pesti Napló-ban zajlott. Történetíróink sajnálkoztak az elmérgesedő viszályon,[11] mellyel a protestáns szerkesztő a Társulat katholikus egyházi vezetőit — Horváthot, Ipolyit, Rómert és Fraknóit — magára haragította. Bár Thaly lemondására hivatalosan csak szeptember végén került sor, Szabó Károly már május 13-án tud róla, a Magyar Történelmi Társulat nyitrai kirándulásával kapcsolatos ügyeket pedig Deák Farkas, az elnökség által a titkári teendőkkel megbízott választmányi tag intézte.[12]

[5] „Az igen üdvös társulásnak jó sikert . . ." kívánt Thaly Kálmánhoz intézett levelében. Részt vett a tagtoborzásban is. Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Nagykörös, 1867. máj. 14. Országos Levéltár, Thaly-család levéltára. Thaly Kálmán levelezése. (A továbbiakban: OL Thaly cs. lvt.)

[6] Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Pest 1869. máj. 24. Uo.

[7] Századok, 1868. 57. l.

[8] Századok, 1870. 58. és 115. l. A Századok évi 40 ív terjedelemben jelent meg, 10 számban. Egy-egy szám 3—5 ív terjedelmű volt. A füzetek terjedelme a társulati tagok számától függött. A Társulat a Századokból ingyenpéldányt senkinek, még saját tisztségviselőinek sem adott, hiszen a tagdíjakból állt úgyszólván egész jövedelme. Századok, 1873. 61. l. A szerzői díj ívenként 20 forint, míg a titkár negyedévi illetménye 150 forint volt. Vö. Thaly Kálmán—Nagy Iván, Pest 1867. szept. 17. és Thaly Kálmán—Pesty Frigyes 1871. szept. 30. OSzKK Levelestár.

[9] *R. Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán és történetírása, Bpest. 1961. 116—118. l.

[10] „A jezsuiták mérgezési terve Bercsényi ellen s a szécsényi országgyűlés VI.-ik artikulusa" címmel. Vö. *R. Várkonyi:* i. m. 170—171. l. „Tegnap olvastam a Hon-ban Thaly Kálmán czikkét Fraknói úr ellen. Nem sok szárazat hagy Fraknói úron." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, Bécs, 1875. máj. 13. OSzKK Szilágyi Sándor levelezése.

[11] „Sajnálom a Thaly viszálkodását Fraknóival . . ." Szabó Károly—Szilágyi Sándor, Kolozsvár 1875. máj. 13. Uo. valamint Pauler Gyulának — R. Várkonyi által idézett — Thaly Kálmánhoz intézett levelei.

[12] Századok, 1875. 497. l.

Vezető történészeink közül *a titkári tisztségre Nagy Iván, és Horváth Mihály jelöltje, Szilágyi Sándor pályázott.* Thaly Nagy Iván mellett korteskedett, s erre a körülményre Szilágyi hívta fel Ipolyi Arnold figyelmét, midőn kérte, hogy okvetlenül jelenjék meg az októberi választáson, nehogy az kedvezőtlenül alakuljon őreá nézve.[13] Szilágyinak a saját megválasztása érdekében kifejtett szervezőmunkájából még Toldy Ferenchez intézett levelét ismerjük.[14] Mindenesetre ezek az — Ipolyihoz, Toldyhoz intézett — levelek szemléletesen érzékeltetik azt a küzdelmet, amelynek eredményét a Századok Tárcájában közölt beszámoló[15] csak hűvösen, krónikaszerűen regisztrálja. E szerint az 1875. október 6-án Horváth Mihály elnökletével tartott választmányi ülés Szilágyi Sándort „mint a ki megnyerte az absolut többséget, a társulat titkárává jelenti ki".[16]

A választás sikere után Szilágyi kezébe vehette a magyar történészek folyóiratának irányítását. Szilágyi megválasztása után Szabó Károly gratuláló levelében biztatja Szilágyit, hogy a Thaly-féle ellenzék ne nyugtalanítsa, „Nem lesz amiatt sok bajod. Majd elcsihodnak" — és örömét fejezi ki, hogy a Társulat vándorgyűlésein majd találkozhatnak, s így több időt tölthetnek együtt.[17]

Szilágyi Sándor személyének a szerkesztői posztra való alkalmasságát bizonyítja *a szerzőgárda azonnali bővülése.* Knauz — ki Thaly számára nem volt hajlandó dolgozni — hamarosan jelentkezik. „Ha kívánod, küldhetek a Századok számára egy kis czikket, már vagy két hó óta készen van, azonban a beállott csetepaté miatt nem akartam beküldeni."[18] Salamon Ferenc — Szilágyi barátja és munkatársa —, aki Thalynak sohasem adott cikket, azonnal megígéri támogatását, s Szabó Károly — az erdélyi hű barát — november 1-ig szintén befejezi cikkét a Századok, illetve Szilágyi számára.[19] S ezzel s így veszi kezdetét Szilágyi Sándornak, „a nagy kiegyenlítőnek" korszaka a magyar történettudományban.[20]

A Századok 1875 októberi füzete — *az első füzet,* amelyet Szilágyi Sándor szerkesztett — hozza gr. Mikó Imre elnöki megnyitó beszédét a Társulat 1875-ös nyitrai kirándulása alkalmából, s Óváry Lipót tollából a nyitrai levéltárakkal foglalkozó bizottság jelentését. Botka Tivadarnak az erdődi Bakócz-családról szóló írása mellett a Századok először közöl Salamon Ferenctől tanulmányt.

[13] Szilágyi Sándor—Ipolyi Arnold, 1875. szept. 24. Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban: EPL) Ipolyi Arnold levelezése. Érdekes, hogy a protestáns Szilágyit pár évvel később az egyetemi könyvtár-igazgatói állás elnyeréséért folytatott küzdelmében is a katolikus főpapság pártfogolja. „Ügye elég jól áll. Klinger lesz a referens. Ő úgy nyilatkozott előttem, hogy Szilágyit szeretné egyedül ajánlani; de nehéz állása van collegáival szemben, kik megtámadhatják azért, hogy kálvinistát protegál. Én megnyugtattam, hogy Szilágyi jóbarátunk és egyházi érdekeink szempontjából megbízhatóbb, mint sok katholikus . . ." Fraknói Vilmos—Ipolyi Arnold, Bpest, 1878. szept. 2. OSzKK Levelestár. Fol. 2.

[14] Iratok 1.

[15] Iratok 2.

[16] Szilágyi Sándor 10, Nagy Iván 7, Nyáry Albert és Ortvay Tivadar 1—1 szavazatot kapott. Századok, 1875. 564. l.

[17] Szabó Károly—Szilágyi Sándor, 1875. okt. 22. OSzKK Szilágyi lev.

[18] Knauz Nándor—Szilágyi Sándor, Esztergom, 1875. okt. 19. Uo.

[19] „A Dózsáról szóló közleményt s a kívánt bírálatot majd a másik füzetbe megcsinálom. Közelebbi leveledben a Szombathy könyvecskéjére a bírálatot nov. 10-ig kívánod. A könyv nálam megvan: de a czikk meglesz-é nem tudom. Meglesz, ha lehet." Szabó Károly—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1875. okt. 29. Uo.

[20] *Léderer Emma:* A magyarországi polgári történettudomány története. (1945-ig). Egyetemi jegyzet. Bpest, 1965. 32. l.

A könyvismertetés rovatban Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerepel, míg a Tárcában Révész Imre, Thallóczy Lajos és Thaly Kálmán nevével találkozunk. Szilágyi Sándor teljes joggal írhatta Ipolyinak, a folyóiratra vonatkozó kérdésre reflektálva: „A Századok a jövő hét elején szét fog küldetni még pedig *nem* (Szilágyi aláhúzása) olyan tartalommal mely a jósolt hanyatlást mutatná."[21]

A novemberi füzet számára Szabó Károly október 31-én küldi a „megrendelt czikk"-et, s hangsúlyozza, hogy igyekezett a kitűzött időre elkészíteni. „Igazán örülök, ha vele neked örömöt okozhattam" — jegyezte meg. Tény, hogy a Századok — s ezen keresztül általában a magyar történészek — egyik vezető posztján olyan emberre volt szükség, aki a személyi ellentéteket tompítani igyekezett, s nem Thaly-típusú szerkesztőre, aki személyeskedéseivel csak mélyítette az amúgyis létező problémákat.

A novemberi füzetből Wertheimer Ede Ranke-tanulmánya emelkedik ki. A további szerzők: Szabó Károly, Knauz Nándor, Cherven Flóris, Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Az első újítás a Könyvismertetés rovaton belül található, ugyanis a szerkesztő ismertette az iskolai értesítőkben levő történeti értekezéseket. Thalyt pedig felkérte nekrológ készítésére Horn Edéről, melyben főleg Horn Rákócziról szóló művéről írt volna Thaly — mint Szilágyi kérte: „kegyeletesen s a szükséges kíméletesen jelölvén ki a helyet mely őt történetíróink közt megilleti". De hiába kérte a cikk beküldését november 10-ig[22] — Thaly visszautasította. A Thaly Kálmánnal való nézeteltérések közepette Szilágyi számára megnyugtató volt a Társulat elnökségének bizalma.[23] Ugyanakkor Thalyban is volt bizonyos békülési szándék, hiszen küldött november végén a tárcába való apróbb közleményeket s nem mulasztotta el hangsúlyozni, „a társulat és közlönyének ügyét most is csak úgy, miként azelőtt, szívemen viselem".[24] Ugyanakkor felszólítja az új szerkesztőt, hogy igyekezzék kiküszöbölni a sajtóhibákat, s egyúttal figyelmezteti Szilágyit a novemberi füzet sajtóhibáira, melyeket „nem ártana a jövő füzetben pontosság kedvéért kicorrigálni".[25]

Láttuk az előzőkben, hogy a folyóirat szerkesztésének — a társulati titkári funkció átvétele utáni — első időszaka lázas munkával, sok felelősség-

[21] Szilágyi Sándor—Ipolyi Arnold Bpest, 1875. okt. 23. EPL Ipolyi lev. Szilágyit nagyon bántotta Thaly megjegyzése, mely szerint az ő távozását a Társulat szellemi hanyatlása fogja követni.

[22] Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1875. nov. 3. OL Thaly cs. lvt. és Thaly Kálmán—Szilágyi Sándor, Pozsony, 1875. nov. 4. OSzKK Szilágyi lev. Sőt szemrehányást tett, mert Szilágyi — Thaly kérése ellenére — nem emlékezett meg Waltherr Imréről. Ezek az apróságok jelzik ezekben az években az igen feszült Thaly—Szilágyi viszony megnyilvánulásait.

[23] „Nem kételkedem, hogy a jövő füzet szerkesztésed alatt a legszebb eredményt fogja felmutatni." Ipolyi Arnold—Szilágyi Sándor, 1875. nov. 27. OSzKK Szilágyi lev.

[24] Kéri viszont Szilágyit, hogyha nem találja őket megfelelőnek, akkor „. . .mind ezen, mind egyéb nálad hagyott kéziratainak Nagy Imre barátomnak átadni megőrzés végett, hogy másutt tehessem közzé őket." Thaly Kálmán—Szilágyi Sándor, Pozsony, 1875. nov. 30. Uo. Szilágyi, hogy ne adjon támadási lehetőséget, igyekszik Thalyt békíteni, s megígéri, hogy mindegyiket a legközelebbi füzetekben fogja közölni. Ugyanakkor viszont megjegyzi, hogy ő Thalytól inkább „valamely kidolgozott értekezést" vár. Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1875. dec. 1. OL Thaly-cs. lvt.

[25] Thalynak állandó vesszőparipája lesz a szerkesztést a sajtóhibákon keresztül lemérni, s közben megfeledkezik arról, hogy az ő idejében is hasonló volt a helyzet. Szabó Károly pl. azért panaszkodott Szilágyinak, mert „. . .a Századokban azelőtti czikkeimben igen sok baklövést tettek a tudós szedők és korrectorok . . ." Szabó Károly—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1875. okt. 31. OSzKK Szilágyi-lev.

gel és új feladattal, valamint apró bosszúsággal járt.[26] Ugyanakkor a sok összeköttetéssel rendelkező Szilágyi *megkezdte a Társulat anyagi erősítését* — melyet Thaly Kálmán erősen elhanyagolt —, és az 1875. december 2-i választmányi ülés nagy megelégedéssel fogadta az új társulati tagok — 4 alapító és 48 évdíjas — belépését.[27] A választmány nagy örömmel értesült a vallás- és közoktatásügyi miniszter új rendeletéről is — szintén Szilágyi érdeme —, melyben a jogakadémiáknak és középtanodáknak a Társulatba való belépést ajánlja.[28]

A gondok és fáradalmak között jelenik meg a Századok 1875. évi utolsó füzete, mely a szerzőgárda további kibővülését mutatja. Beöthy Zsolt, Pesty Frigyes, Deák Farkas, Fraknói Vilmos mellett az előző számokból ismert Pauler, Wertheimer és Knauz neveivel találkozunk.

A magyar történettudomány legismertebb képviselői közül tehát Horváth Mihály, Ipolyi Arnold és Toldy Ferenc támogatták Szilágyi jelöltségét; Botka, Fraknói, Salamon és Szabó cikkeik beküldésével álltak Szilágyi mellé, s csak Thaly és Nagy Iván azok, akik ekkor szemben állnak vele.

*

Thaly Kálmán szerkesztőségének utolsó éveiben jogosan hívta fel György Aladár a figyelmet jogászok és papok által művelt történetírásunk sekélyességére, szűk nemzeti szempontjaira.[29] A kérdés ezek után az: Szilágyi Sándor szerkesztői időszakában történetírásunk tudott-e előrelépni. A probléma tisztázása érdekében a következőkben részletesen vizsgáljuk meg — külön tárgyalva a hetvenes, nyolcvanas illetve a kilencvenes években — Szilágyi Sándor szerkesztői tevékenységét.

Szilágyi meglévő *társadalmi összeköttetéseit*,[30] mozgékonyságát s a tiszteletet — mely övezte — kezdettől fogva a Társulat érdekében használta fel. Baráti körébe tartozott Arany János, Szász Károly, Beöthy Zsolt, Salamon Ferenc, Gyulai Pál, Tanárky Gedeon[31] — írja róla Szüry Dénes, aki az 1870-es években együtt dolgozott Szilágyival a minisztériumban és a Budapesti Közlöny szerkesztőségében. Ugyanakkor Szilágyi tagja az Akadémia Történelmi Bizottságának, s azok közé tartozik, akik Toldy halála után jelentős szerepet játszanak az Akadémia történettudományi munkásságának irányításában. A tudósképzés, a tudományos munka szervezése és irányítása a hetvenes évek végén már teljesen Ipolyi és Szilágyi nemzedékének kezében van, mely a magyar történettudomány századvégi útját meg is határozta.[32] S bár ők maguk

[26] A nagyváradi jogakadémia könyvtárnoka pl. Pauleren keresztül Szilágyinál reklamálta a Századok első évfolyamából hiányzó füzetet, melyért eddig hiába írtak Thalynak. Pauler ezért Szilágyi intézkedését kéri. Pauler Gyula—Szilágyi Sándor, Bpest, 1875. dec. 28. Uo.

[27] Századok, 1875. 728. l.

[28] Századok, 1876. 93. l.

[29] Figyelő, 1874. l. sz., idézi *Komlós A.*: Irodalmi ellenzéki mozgalmak. Bpest, 1956. 48. l.

[30] Trefort és Szilágyi jó kapcsolataira ld. Pór Antal—Szilágyi Sándor, Pozsony, 1888. aug. 25. OSzKK Szilágyi-lev. Deák Farkas arra kéri, hogy az Igazságügyminisztériumban szerezzen neki tanácsosi állást, hisz „neked oly nagy a befolyásod". Deák Farkas—Szilágyi Sándor, Vásárhely, 1885. okt. 1. Uo. Vö. *Fejérpataky*: Szilágyi Sándor. Turul, 1901.

[31] Vasárnapi Újság, 1899. 4. sz.

[32] A Társulat vezérkara bevonult az Akadémiába. Vö. *Hóman Bálint*: A forráskutatás és forráskritika története. Bpest. 1925. 35. l.

még többé-kevésbé autodidakták,[33] mégis mesterei, nevelői lettek az első módszeresen kiképzett, rendszeres részletkutatómunkára nevelt tudósgenerációnak.

Fejérpataky a hetvenes évek Szilágyijára visszaemlékezve, az örökké tevékeny, dolgozó és lelkesítő, *a fiatalságot szerető és tanító* férfit látja maga előtt, ki, fáradhatatlan munkássága mellett, időt, alkalmat és módot talált a hazai történetírás számára hasznos munkásokat nevelni.[34] Ugyanerre utalt Marczali is: „Kedves, megnyerő egyéniségének és tudományos tekintélyének sikerült maga köré vonni és foglalkoztatni az ifjabb erőket."[35] A Társulat kiadványainak szerkesztése sok munkatársat kívánt, s Szilágyi adott lehetőségeket, buzdítást, támogatást egy sor fiatal, kezdő történetírónak.[36] Így például Fejérpataky Lászlót is ő vezette be a levéltári kutatás módszerébe, ő hívta fel figyelmét a külföldi eredményekre.[37] A fiatal tehetséges történészek számára lehetővé tette, hogy a Századok számára dolgozzanak; működésükről pedig beszámolt a folyóirat hasábjain.[38] Károlyi Árpáddal való találkozása után Marczali Henrik írja Bécsből: „Összeköt minden, de különösen a Nagyságod irányában táplált hálás tisztelet."[39] Ugyanakkor arra is kéri Szilágyit, hogy erdélyi vonatkozású cikkét oly változtatásokkal adja ki a Századokban, amilyeneket csak jónak lát, hiszen „csak nyerhetek vele". Tény, hogy 1878-ban már közöl a Századok Marczali-tanulmányt. Körülbelül ugyanebben az időben Márki Sándor és Wertheimer Ede is terveikről, elgondolásaikról számolnak be és Szilágyi jóindulatú segítségét kérik.[40]

Szilágyi Sándor mint szerkesztő elemében érezte magát. Hiszen a szabadságharc bukása után többször is próbálkozott folyóiratok indításával, s mint szépirodalmi szerkesztő gyakorlatra tett szert. Most pedig ismerősei, „tanítványai" egymás után jelentkeznek írásaikkal s segítik a válogatás munkájában. Szabó Károly ajánlkozik — mihelyt „tárgya akad" — cikk írására, s egyúttal jelzi, mily nagy érdeklődéssel várja — egykori közös nagykőrösi tanártársuk — Salamon Ferenc cikkét.[41] Szabó segítőkészségét bizonyítja, hogy Wertheimer előadásának magyartalanságait, a hibás szórendet stb. is ki akarta javítani, hogy Szilágyinak kevesebb gondja legyen vele.[42] A hetvenes évek második felében egymás után jelennek meg Szilágyi legtehetségesebb pártfogoltjának, Károlyi Árpádnak írásai a Századokban. Ismertetéseit, bí-

[33] Szilágyi Sándor apjának, a történetírónak köszönhette, hogy sokkal nagyobb szakmai készültséggel lépett a történészi pályára, mint aminő akkor szokásban volt. Vö. *Fejérpataky:* i. m. 5. l. és *Marczali H.:* A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. (*Beöthy:* A magyar irodalom története. Bpest. 1907. II. köt. 619. l.)

[34] *Fejérpataky:* i. m. 3. l.

[35] *Marczali:* i. m.

[36] Thallóczy Lajos, Károlyi Árpád, Fejérpataky László, Marczali Henrik, Szádeczky Lajos, Demkó Kálmán, Barabás Samu, Pettko Béla, Dézsi Lajos és Schönherr Gyula. Egyetemi tanári kinevezésekor Fejérpataky így köszöni meg Szilágyi gratulációját: „Jól tudom, hogy az én jó Sándor bácsim volt mindig az én legjobb emberem és hogy őszintén örül ha fiai előre mennek." Fejérpataky László—Szilágyi Sándor, Bpest, 1895. aug. 28. OSzKK Szilágyi-lev.

[37] *Fejérpataky:* i. m. 4. l.

[38] „Nem tudom miként köszönjem meg mélyen tisztelt Szilágyi bácsinak azon kegyességét, hogy a Századokban az én munkáimnak is szentelt pár sort . . ." Fejérpataky László—Szilágyi Sándor, Bécs, 1878. máj. 21. OSzKK Szilágyi-lev.

[39] Marczali Henrik—Szilágyi Sándor, Bécs, 1878. ápr. 19. Uo.

[40] Márki Sándor—Szilágyi Sándor, Sarkad, 1877. jún. 19. Uo. és Wertheimer Ede—Szilágyi Sándor, Nagyszeben, 1879. máj. 26. Századok irattára.

[41] Szabó Károly—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1876. jan. 1. és 9. OSzKK Szilágyi lev.

[42] Szabó Károly—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1876. okt. 4. Uo.

rálatait Szilágyi felkérésére készítette, s a szerkesztő jóváhagyásával készített tanulmányokat azon témákból amelyekre bécsi levéltári kutatásai során anyagot talált.[43]

A Századok *cikkeit* részben a társulati üléseken elhangzott felolvasások képezték. A titkári hivatalhoz beérkező történelmi adatokat, dolgozatokat általában a titkár szokta bemutatni az ülések alkalmával, és közülük a jobbak avagy az ismertebb szerzők művei jelentek meg a Századokban.[44]

A könyvbírálatok esetében a korszakkal foglalkozó szakértőt kérte fel általában a szerkesztő. Így Rákóczi Önéletrajzáról ismertetés írására Thaly Kálmánnak küld levelet Szilágyi.[45] Ha a beküldött cikket megfelelőnek találta, úgy azonnal leközölte és a szerzőnek megköszönte. Ismerjük Thaly Kálmánhoz intézett levelét, melyben a beküldött ismertetésről mint „szép, mélyen írt s a munkához méltó" cikkről nyilatkozott.[46] Megígéri a szerzőnek, hogy cikkét változtatás nélkül fogja közölni. Ugyanakkor — s ez figyelemreméltó — Thaly Kohárról szóló cikkének nyomdába küldését elhalasztja, mert, mint írja, „nagyon egyhangúvá tennék a füzetet — egy és ugyanazon korból 2 czikk levén benne".

Közismert, hogy a Századok megindítása utáni első esztendőkben[47] milyen nagy gondot jelentett a cikkek biztosítása. Ebben a vonatkozásban érthető Szilágyi azon levele, melyben Ipolyi Arnoldnak arról számol be, hogy egy nagyobb magyar irodalomtörténeti tanulmányra kapott ígéretet a Századok számára. „Gondolhatod, hogy tőlem nem fog nyugodni, míg be nem váltja szavát."[48] A hetvenes évek végére a cikkek beküldése szempontjából javult a helyzet. Szilágyi kapcsolatai új szerzők bevonását tették lehetővé, s egymásután jelentkeznek most már irásaikkal azok a fiatal történészek, akiket főleg Szilágyi támogatott, akiknek lehetővé tette a külföldi tanulmányutakat. Közülük elsősorban Károlyi Árpád jelentős, aki levéltári kutatásai során — részben Szilágyi erdélyi vonatkozású kiadványai számára — a magyar történelem érdekes korszakaira vonatkozó anyagokat talált. Terveiről, írásairól a Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött több száz levél vall. Így pl. hosszú levelezés vonatkozik a „Dobó István és Balassa János összeesküvésének története" c. cikkének megírására s elküldésére.[49]

Ugyanakkor cikkeket küldtek be kevésbé ismert történetkedvelők is,[50] kiknek műveit a választmányi tagok közül pár bíráló olvasta el. Általában ezen művek közül csak kevés jutott el a kiadásig.

[43] Vö. Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, Bécs, 1879. jan. 28., okt. 16. és 24-i leveleit. Uo.

[44] Lásd Századok, 1876. 346—347. l.

[45] „Te ismered a könyvet, hivatva vagy annak bemutatására — s ezért bizton hiszem, hogy kérésemet nem utasítod vissza." Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1876. márc. 3. OL Thaly cs. lvt. Megjelent: Századok, 1876. 316. l.

[46] Kérdés persze, hogy mennyi volt ebből az őszinteség, hiszen — ismerve az udvarias frázisok mögött meghúzódó Thaly—Szilágyi ellentétet — érthető Szilágyi részéről az óvatosság. Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1876. márc. 18. Uo.

[47] Vö. *Glatz F.:* A szerkesztőségi munka az induló Századoknál. Századok, 1967. 3. sz.

[48] Szilágyi Sándor—Ipolyi Arnold, Bpest, 1878. jan. 1. EPL Ipolyi lev.

[49] Megjelent a Századok 1879-es évfolyamában. Vö. Iratok 6.

[50] A Századok számára beküldött dolgozatokat Szilágyi Sándor, Fraknói Vilmos és Gyárfás István bírálta. Vö. Századok, 1876. 248. l. valamint Ritschl Viktor és Dongó Géza vidéki történetbúvároknak a Századok irattárában levő leveleit.

A szerkesztő feladatai közé — mivel egyszemélyben társulati titkár is volt — *adminisztratív ügyek* intézése is tartozott. Többen reklamálták, hogy a Századok egyes füzeteit postai vagy egyéb okok miatt nem kapták meg, s a szerkesztő intézkedését kérték.[51] Ezeken kívül a Századok irattárában bőven találhatunk egyéb adminisztratív ügyekre vonatkozó leveleket.[52]

Számunkra nem érthetetlen, hogy ennyi elfoglaltság s a Társulat többi kiadványának szerkesztése mellett *a folyóirat szerkesztésébe hibák is csúsztak*. Főleg a sajtóhibák nagy száma bántotta a szerzőket.[53] Jeszenszky Dezső zombori tanár pedig azon a sértő bírálaton háborodott fel, melyet cikkéről a Századok közölt.[54]

1878-ban Thaly Kálmán elérkezettnek látta az időt, hogy támadásba lendüljön „Szilágyiék cliqueje" ellen.[55] Szilágyihoz intézett leveleiben főleg a sajtóhibákra utalt, de egyes szerzőket is kifogásolt. Szilágyi 1878. március 14-i válaszában arra hivatkozott, hogy a kifogásolt cikkeket a választmány fogadta el. Az orthographiai hibákat ő is sajnálja, „de akkor midőn egy hó alatt kellett egy füzet Történelmi Tárt s egy füzet Századokat kiadni, nem lehetett úgy vigyáznom, mint máskor". Viszont gúnyosan jegyzi meg, hogy a Thaly által hirdetett — ezt utólag Thaly tagadta[56] — „szellemi hanyatlás"-ért vigasztalásul a Társulat anyagilag megerősödött. Thaly válaszában[57] hangsúlyozza a Századok pontatlan kiállítását, a sajtóhibákat. Elismeri Szilágyi érdemeit a Társulat anyagi erősítésében, de itt is azt emeli ki, hogy mindezt az ő alapozó munkája tette lehetővé.

A nyílt összecsapásra az 1878. december 5-i társulati közgyűlésen került sor. Thaly rámutatott a Századok szerkesztésének hiányaira, s több indítványt tett, melyeket az 1879. február 14-i választmányi ülés tárgyalt meg.[58] Javasolta, hogy a Társulat kiadványügyeinek vitelére szerkesztőbizottságot válasszanak — mely már régebben is létezett —, a bizottság havonta egyszer, vagy szükség esetén többször is tartson ülést és támogassa a titkárt a Századok szerkesztésének terheiben. Thaly javaslatát a választmány elfogadta és *megválasztotta a szerkesztőbizottság tagjait: Thaly Kálmánt, Fraknói Vilmost, br. Nyáry Albertet és Pauler Gyulát*. A lemondani szándékozó szerkesztőt tanítványa, Károlyi Árpád bírja maradásra. Azzal vígasztalta, hogy a szer-

[51] Lásd Reiner János főjegyző 1879. máj. 14-i és Toldy László tabáni plébános 1879. márc. 23-i leveleit. Századok irattára.

[52] Lakhelyváltozás bejelentése, füzetek elvesztése miatt azok pótlását kérik, szerzők cikkeikben előleget kérnek stb. Legfurcsább a sellyei plébános 1879. okt. 8-i levele, melyben szó van egy gyanús külsejű fiatalember látogatásáról, aki a Századok munkatársának adta ki magát és itt kért szállást és ellátást. A fiatalember Szentkirályi Sándor joghallgatónak mondta magát, „Boszniába, Brodba igyekszik, hogy onnan majd a Századok számára dolgozatokat küldözgessen". Uo.

[53] „A Századokat megkaptam, alázatosan köszönöm. Mivel a Kendy Ferencné testamentuma latin részében több hiba van: alássan könyörgök a Mária Zsigmond eljegyzését méltóztassék correctura végett elküldeni." Károlyi Arpád—Szilágyi Sándor, Bécs, 1876. nov. 28. OSzKK Szilágyi-lev.

[54] „Jellemzésére röviden azt hozzuk fel, hogy 21 lapon igen szép betűket láttunk, s a papíros is elég csinos. Csak azon csodálkozunk, hogy lehet ilyes valamit critica nélkül kiadni." Századok, 1878. 757—758. l., valamint Jeszenszky Dezső 1878. nov. 30-i levele. Századok irattára.

[55] *R. Várkonyi:* i. m. 208—209. l.

[56] „2 év alatt a tőke 2 $^1/_2$-szer nagyobbra, s a tagok száma 722-ről 1600-ra emelkedett." Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest. 1878. márc. 14. OL Thaly cs. lvt.

[57] Iratok 4.

[58] Századok, 1878. 857. l. és Századok, 1879. 180. l.

kesztő-bizottság hamar bele fog fáradni a munkába, s Szilágyi nemsokára vissza fogja nyerni szilárd pozícióját.[59]

Ebben az izgatott kedélyállapotban kapja meg Szilágyi Ortvay Tivadarnak a szerkesztőséghez intézett levelét, melyben felháborodottan teszi szóvá cikkének csonka és sajtóhibáktól hemzsegő megjelentetését. Szilágy e támadást is saját személye ellen irányítottnak gondolta, s ezért maga felelt Ortvaynak. Ismerjük Ortvay következő, nagyon mentegetődző levelét, amelyben bocsánatot kért Szilágyitól.[60] Az azonban bizonyos, hogy ha Ortvay kissé túlozva is, de igazat írt; a Századok szerkesztősége tényleg hanyag munkát végzett ebben az időben. Ezt igazolják Károlyi Árpád levelei is.[61]

Mindenesetre Thaly Kálmán annyit elért, hogy a hetvenes évek végén létrejött szerkesztőbizottság — melynek ő is tagja lett — befolyást gyakorolt a Századok irányítására, korlátozta a társulati titkár tevékenységét, aki köteles volt minden küldeményt a bizottságnak bemutatni,[62] s csak a szerkesztőbizottság hozzájárulásával lehetett egy-egy cikket megjelentetni.

A *Századoknak* évente 10 füzete jelent meg. Általában a *füzetek* tartalmaztak egy-két tanulmányt; pár könyvbírálatot, majd a Különfélék után a Tárca következett. A Tárcán belül a társulati hírek, irodalmi szemle, vegyes közlések stb. Egyes tanulmányok[63] ábrákkal, képekkel illusztrálva jelentek meg.

Az első évek (1875—77) értékesebb *tanulmányait* Beöthy, Botka, Fraknói, Hampel, Salamon, Szabó és Szilágyi írják. A témaválasztással kapcsolatban általában leszögezhetjük, hogy a XVIII. századig terjed, s a legújabb időszakkal egy cikk sem foglalkozik. Ez alól csak az emlékbeszédek jelentenek kivételt.[64] Érdekes viszont az az ellentmondás, hogy a történeti irodalom ismertetései között megtalálhatók azon magyar vagy külföldi művek is, melyek akár a XIX. századdal is foglalkoznak.

A 70-es évek vége felé a tanulmány-rovatban újabb nevekkel találkozunk: Abafi Lajos, Jakab Elek, Károlyi Árpád, Marczali Henrik, Óváry Lipót, Pauler Gyula, Thallóczy Lajos és Zsilinszky Mihály írásai jelennek meg.

Ellentétben az előző szerkesztővel, Szilágyi Sándor nem szívesen fűz megjegyzéseket a megjelent művekhez, csak amikor a szerző tévedése nyilvánvaló, korrigálja lapalji jegyzetben a hibát.[65] Ezt a túlzott tartozkodást figyelhetjük meg, mikor az 1877-es Századok 1—4. füzetéről Kossuth Lajos levelét hozza, melyben Kossuth több ponton megbírálja Hunfalvy könyvis-

[59] Iratok 5.

[60] Vö. Ortvay Tivadarnak a Századok szerkesztőségéhez és Szilágyi Sándorhoz intézett leveleit. Pozsony, 1879. febr. 21. és 23. Századok irattára.

[61] „Ne tessék haragudni: de ha Thallóczy czikke nincs benne, úgy az egész füzet nem ér semmit . . . az öreg Botka unalom, tanulság s ész nélkül." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, Bécs, 1878. jún. 19. OSzKK Szilágyi-lev. — „Csak azt jegyezvén meg, ha magában a füzetben is, a becsületes corrigálás után, ilyen sajtóhibákkal fognak a levelek megjelenni; akkor van alapja Kali Tolmannak kifogásokat tenni a correctio ellen. Bizony tanulhatna a corrigálásban lelkiismeretességet Thallóczy . . . Ebből azonban ennyi elég." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, Bécs, 1879. márc. 26. Uo.

[62] Szilágyi Sándor—Nagy Iván, Bpest. 1879. dec. 18. OSzKK levelestár.

[63] Pl. *Czobor B.:* Magyarország középkori várai. Századok, 1877. 599. l.

[64] Deák Ferenc, Kemény Zsigmond és Toldy Ferenc felett ezekben az években hangzanak el emlékbeszédek és jelennek meg a Századokban.

[65] Pl. *Križko P.:* Az 1563. évi koronázási ünnepély. Századok, 1877. 27. l. Szilágyi több helyen tesz megjegyzést.

mertetését és Fraknói „Martinovics"-át. Ezután a folyóirat minden szerkesztői megjegyzés nélkül közli Fraknói és Hunfalvy válaszát.[66]

A *könyvismertetés* rovat elsősorban frissességével tűnik ki. Főleg az ugyanabban az évben megjelent műveket mutatja be. Így a rovat élénk vitákat is kiválthat, s az olvasók figyelmét gyorsan ráirányítja a legújabb művekre.

Az 1876-os Századokban találkozunk először a *Különfélék* rovattal. Rövidlélegzetű, nem elméleti jellegű cikkeket tartalmaz.[67] Ugyanakkor nem szorítja ki a Tárcából a vegyes közléseket. Találhatunk e rovatban később vitákat,[68] adatokat közlő kis cikkeket. A legfontosabb e rovatnál, hogy lehetőséget ad a fiatal generációnak kisebb művekkel való jelentkezésre.[69]

Ellentétben Thaly állításával, mely szerint a *Tárca* rovat gyengült, meg kell állapítanunk, hogy már az 1876-os Századoknál megfigyelhető e rovat többszínűsége, frissessége. Az áprilisi füzet e rovatában a Társulatról, az Akadémiáról, a vidéki Társulatokról, a Délszláv Akadémia kiadványairól, az új Egyetemi Könyvtár megnyitásáról olvashatunk, sőt a Tárcán belül a *vegyes közlések* alrovat irodalmi újdonság elnevezés alatt tulajdonképpen rövid könyvszemlét is nyújt. Ezenkívül kinevezéseket, személyi híreket, előfizetési felhívást is találhatunk. Ügyes megoldás az irodalmi híreknél, hogy pár bekezdésben ismerteti a legutóbbi hetekben megjelent történeti kiadványokat.[70] Szívesen színesíti Szilágyi a Tárcát személyi vonatkozású hírekkel is.

1879-ben először találkozunk *a Tárca rovat külön címekkel ellátott felosztásával.* A Magyar Történeti Társulat hírei, majd a vidéki Társulatok címszó következik — de külön oldalon. Az irodalmi szemle után a folyóiratok szemléje következik.[71] A Tárcát a vegyes közlések zárják. Ebben az Akadémiáról, a megjelent történeti tárgyú kiadványokról van pár sor; főleg publikálással kapcsolatos személyi hírek, levéltári hírek és végül az előző füzet sajtóhibái kapnak helyet.

A *társulati hírekben* kialakul az a gyakorlat, hogy azokat az előadásokat — melyek nem jelennek meg a folyóiratban — röviden ismertetik. A nyári kirándulás programja, jelentkezési felhívása is — a már jelentkezettek névszerinti felsorolásával — a társulati hírrovatban található.

A *vegyes közlések* között megtalálhatjuk a mostani folyóiratszemle előzményeit; a belügyminiszternek az Országos Levéltárra vonatkozó rendeletét, hiszen „az bizonyára érdekli a t. tagtársainkat"[72], jegyzi meg a szerkesztő. Hírt ad készülő történelmi munkákról, s felkéri azokat, akiknek van adatuk a jelölt témákhoz, ismertessék a kutatóval, kinek a címét is megadja.[73]

[66] Századok, 1877. 768., 773. és 776. l.

[67] Pl. Egy magyar versecske 1505-ből; A kalandosok történetéhez; Thurzó György nádor temetése stb.

[68] Marczali Henrik cikke, majd Fejérpataky László válasza az Anonymus-kérdéssel kapcsolatban. Századok, 1879. II. és III. füzet.

[69] Marczali, Fejérpataky, Károlyi, Demkó stb. nevével találkozhatunk a 70-es években e rovatban.

[70] A Hazai Okirattár VI. kötetéről felsorolja, mit tartalmaz, kik gyűjtötték az anyagot és milyen levéltárakból.

[71] Magyar Könyvszemle, Figyelő, Archeológiai Értesítő, Erdélyi Múzeum, Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Értesítő, Ludovika Akadémia Közlönye — és az egyházirodalmi folyóiratok.

[72] Századok, 1879. 185. l.

[73] Századok, 1878. 483. l.

A füzetek általában *mellékleteket* is tartalmaztak. Ilyen a megjelenő művekre való előfizetési felhívás, — melyeket gyakran melegen ajánl a szerkesztő a tagtársaknak[74] —, de találkozunk tanulmánnyal is.[75]

Szilágyi Sándor a taggyűjtő tevékenységre igen nagy gondot fordított. 1876-tól kezdve a tagok létszáma jelentősen megnövekedett.[76] Ezzel függött össze a Társulat *anyagi megerősödése*, amely lehetővé tette a tisztviselők illetményének javítását, s a Századok *ívszámának* az eddigi 50-ről 60-ra emelését.[77] Az 1877. januári közgyűlés a Századok *példányszámát* 1300-ban állapította meg, de már a február 1-i választmányi ülés — Szilágyi javaslatára — 1500-ra emelte.[78] Ami az ívszámot illeti, 1878-ban az 58 íven kívül a kassai kirándulás története további 9 ívet jelentett, tehát a Századok összesen 67 íven jelent meg.[79]

Közben az 1877. július 6-i választmányi ülés — Szilágyi indítványára — elhatározta a Századok 10 első évfolyamáról *tartalommutatók* készítését, s a végrehajtással a titkári hivatalt bízta meg.[80] Az 1879. december 4-i választmányi ülésen Szilágyi bejelentette, hogy az index készítésének munkálatai folyamatban vannak, s egyszersmind felvetette: nem volna-e célszerű kiterjeszteni a többi évre is? A választmány erre úgy határozott, hogy a Századok első 12 évfolyamáról készüljön el az index 500 példányban.[81]

Szilágyi szerkesztőségének első éveiben tehát jogos büszkeséggel állapíthatta meg, hogy a *Társulat közlönye* — melyet minden tag ingyen kap — *közvetítőül szolgált a nagyközönség és a szakírók között.* Az a körlevél[82], melyet Horváth Mihály és Szilágyi Sándor írt alá, a következőképpen értékelte a 70-es évek közepén a Századokat: „A legismertebb nevű íróktól egész nagy monographiák jelentek meg benne, melyek mint beható buvárlatok eredményei és mint feldolgozások egyaránt nagybecsűek; s azon kívül mívelődéstörténeti czikkek, történeti rajzok, könyvismertetések a legismertebb íróktól oly nagy számmal és változatosan, hogy e tekintetben sem marad mögötte a hasontartalmú külföldi folyóiratoknak."

*

A Társulat 1881. január 7-i közgyűlésén br. Kemény Gábor másodelnök beszédében[83] kifejtette, hogy a Századok szerzői lehetőleg igyekezzenek olyan művekkel a közönség elé lépni, melyek „fülbemászók, az érzelmeket lekötik, meggyőzően hatnak a történelmi érzékre". Ezzel szerette volna elérni, hogy

[74] Uo. valamint *Horváth Mihály:* A kereszténység megalakulása Magyarországban c. művével kapcsolatban. „Reméljük, hogy számosan lesznek tagjaink sorában, kik a jelen füzethez mellékelt ívre aláírókat fognak gyűjteni." Századok, 1877. 366. l.

[75] Pl. *Szabó K.:* XV. és XVI. századbeli magyar nyomtatvány. Századok, 1876. VI. füzet.

[76] Vö. *Lukinich:* A Magyar Történelmi Társulat története. Bpest. 1918. 45. l.

[77] A titkár fizetése 600-ról 800 forintra emelkedett. Uo. és Századok, 1877. 87. l.

[78] Századok, 1877. 186. l. Utóbb az 1877. dec. 6-i választmányi ülés a példányszám 1800-ra emelését határozta el. *Lukinich:* i. m. 45. l.

[79] Szilágyi titkári jelentése az 1879. jan. 2-i választmányi ülésen. Századok, 1879. 96. l.

[80] Századok, 1877. 682. l.

[81] Századok, 1879. 784. l.

[82] Körlevél a Történelmi Társulat tagjaihoz. 1876. dec. 7. Századok irattára. Iratok. 3.

[83] Századok, 1881. 84. l.

a Századok *olvasóközönsége*, a Társulat tagsága bővüljön. Ugyanakkor hátrányosan befolyásolhatta az olvasóközönség gyarapodását az a szabály, mely szerint csak olyan történelmi cikkek jelenhettek meg, „melyek tárgya az 1815 esetleg 1790 előtti időkből van véve".[84]

A folyóirat „legtermészetesebb *munkatársaiul* a társulati választmányi tagok tekintetnek"[85], de szívesen fogadott a szerkesztőség írásokat a Társulat többi tagjától is. A Századok érdekesebbé tétele céljából megkérték a választmány tagjait —akik általában a legismertebb történészek —, hogy az újonnan megjelent művek ismertetését vállalják el.[86]

A folyóirat *irányítása* a 70-es évek végén létrehozott *szerkesztőbizottság* hatáskörébe tartozott. Az 1881-ben megjelent Névkönyv szerint a szerkesztőbizottság változatlan, csak a titkár mellett, mint a bizottság jegyzője, a segédtitkár is részt vesz az üléseken.[87] Az 1882. január 5-i közgyűlés utáni zárt ülésen Deák Farkas társulati jegyzőt is bizottsági taggá választották.[88] A szerkesztőbizottság hatáskörébe tartozott a társulati pályázatok nem díjazott műveiből kiválasztani azokat, amelyek kiadás szempontjából szóba jöhettek.[89] A szerkesztőbizottság tevékenysége — Károlyi Árpád jóslatának megfelelően — fokozatosan csökken.[90] A 80-as évek elején a Thaly—Lánczy vita kapcsán még szerepel, de később már csak 1886-ban hallunk a bizottságról, mikor Nyáry Albert halála után helyére — Thaly javaslatára — Nagy Imrét választják meg.[91]

Ilyen helyzetben került sor a *titkári iroda* megszervezésére. Az 1884. január 3-i közgyűlésen Szilágyi Sándor a tagság növekedése következtében a tennivalók felszaporodására utalt és kérte, hogy a közgyűlés szavazza meg a titkári iroda létesítését.[92] A kérelem teljesítése a Társulat pénztárára alig számbavehető terhet rótt, viszont a titkár helyzetét jelentősen megkönnyítette. Pauler Gyula felszólalásának hatására a közgyűlés a kérdést a választmány elé utalta, mely egyhangúlag megszavazta Szilágyi indítványát. A februári választmányi ülés a titkári iroda szervezése s az állandó bizottságok részére szükséges ügyrend kidolgozására bizottságot választott.[93] Az ügyrend kidolgozása után Szilágyi indítványára Ipolyi Arnold elnök másodtitkárrá Thallóczy Lajost, míg titkársegéddé Szádeczky Lajost nevezte ki.[94] Thallóczy

[84] Az 1881. jún. 2-i választmányi ülés napirendjéről levették Jakab Elek — előre bejelentett — „Erdély hírlapirodalma 1848-ig" c. felolvasását, mert nem felelt meg a társulati szabályoknak. Századok, 1881. 545. l. Vö. Iratok. 19.

[85] A Magyar Történelmi Társulat Névkönyve. Melléklet a Századok 1881. évfolyamához.

[86] Századok, 1885. 753. l. A dec. 3-i zárt ülés határozata.

[87] Századok, 1881. Névkönyv 14. l.

[88] Századok, 1882. 71. l.

[89] A díjas munkák természetesen kiadásra kerültek. Századok, 1882. 258. l.

[90] Thaly Kálmán bizottsági tagsága — részben pozsonyi lakása következtében — is tulajdonképpen névleges. Vö. 1883. jún. 7-i, Szilágyihoz intézett levelét. Iratok 9.

[91] Századok, 1886. 184. l.

[92] Századok, 1884. 84. l.

[93] A bizottság tagjai: Ipolyi Arnold (elnök), Thaly Kálmán, Pauler Gyula, Deák Farkas, Szilágyi Sándor és Thallóczy Lajos. Századok, 1884. 165. l.

[94] Századok, 1884. 369. l. Thallóczy hamarosan lemond állásáról, mert Bécsben levéltárigazgató lesz. Thallóczy Lajos—Szilágyi Sándor, Róma, 1885. dec. 20. OSzKK Szilágyi-lev., valamint Századok, 1886. 85. l. „Thallóczy előléptetését azt hiszem már olvastad. A napokban hivatalosan meg foglak kérni, hogy miután az előléptetés által a Társulattól megválik, . . . a mostani titkársegédet (Szádeczkyt) léptesd elő . . . eddig is ő vitte a Thallóczy dolgát." Szilágyi Sándor—Ipolyi Arnold, Bpest, 1885. dec. 22. EPL Ipolyi-lev.

után a 80-as évek második felében Szádeczky lesz a másodtitkár, míg a titkársegédi állást Barabás Samu tölti be.[95]

A 80-as évek második felében Szilágyi Sándor gyakran beteg, sokat utazik külföldi gyógyfürdőkbe, s ilyenkor a *Társulat kiadványainak ügyeit Szádeczky intézi.* Állandó levelezésben van Szilágyival, egy-két naponként küldi beszámolóit. „Eltelvén újra két napi cyclus, kívánom értesíteni kedves jó principális urat egyről-másról" vezeti be 1886. május 22-i levelét, melyben beszámol Horvát Árpád látogatásáról, ki érdeklődött cikkének szedésével kapcsolatban. Megírja, hogy Thaly Kálmán választ küldött Lehoczky cikkére. „Jó erősen neki megy Lehoczkynak. Rövid másfél lapnyi lesz. A Tárca számára szedetem, mert ott jött a Lehoczkyé is; nincs ellene kifogása Thalynak sem, de kívánja, hogy most jöjjön."[96]

Következő levelében[97] érdeklődik, hogy könyvismertetés nem lesz-e, mert van még a Tárcában 9 megtöltendő lap. A repertórium, a folyóiratszemle és társulati gyűlés után „egy-két lapnyi könyvismertetés elférne". Figyelmezteti Szilágyit, hogy Rankeról is kellene írni halála alkalmából, majd június 10-i levelében[98] már értesíti: Lederer Bélával iratott másfél hasábnyi nekrológot. Közölte Szilágyival, hogy már imprimálta az utolsó félívet és a borítólapot, tehát a füzet nemsokára megjelenik,[99] de mivel a pénztárnok feltünően kevés fizetőt tüntetett fel, ezért „hirdetések hiányában a Tört. Társ. érdekében szóló felhívást kell közölnünk". Thallóczy, majd Szádeczky másodtitkári működése *komoly segítség volt Szilágyi számára a Századok szerkesztésében.*

A 80-as évek füzeteit lapozgatva, többször találkozhatunk *vitákkal* a folyóirat hasábjain. 1882-ben a Bay Ilona pályázatot Lánczy Gyula: „Széchenyi Pál kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika" c. műve nyerte. Thaly vitacikkben támadja meg Lánczy tanulmányát, amelyet a Századok leközölt.[100] Gyors egymásután Széchen Antal nyilatkozata, Lánczy válasza, majd a vitatkozók „végszavai" követik egymást. Számunkra a vita közbeni Thaly—Szilágyi levélváltás az érdekes, mely a szerkesztő álláspontját, helyzetét mutatja be. A vitára vonatkozó első — ismert — levelében Szilágyi megkérdezi Thalyt, hogy beadja-e cikkét a Századokba? A kérdést az indokolja, hogy a pályázat egyik bírálója Ipolyi Arnold, a Társulat elnöke volt, s ezért Szilágyi a szerkesztőbizottság határozata nélkül nem meri megígérni Thalynak cikke leközlését.[101] R. Várkonyi megállapítása szerint Thaly a megkezdett polémiát „ismét régi vitastílusában" folytatta, s ez a Thaly irányában jóindulatú szerkesztőbizottságnak sok gondot okozott.[102] Szilágyi csak arra hívta fel nyomatékosan Thaly figyelmét, hogy „ha 200 pap kilép (volt eset rá, hogy egyszer

[95] Barabás 1883 őszétől a Szilágyi által igazgatott Egyetemi Könyvtárban segédtiszt, majd 1885-től az Országos Levéltárban fogalmazó. Szilágyival váltott levelei (OSzKK Szilágyi lev. 1889. évben) alapján nyilvánvaló, hogy ő intézte a társulati kirándulások s a Történelmi Tár ügyeit. Életrajzírója vélekedése szerint Barabás tartott ki Szilágyi mellett az „adjutánsok" közül a legtovább. *Csutak:* Barabás Samu. Sepsiszentgyörgy. 1910. 7. l.

[96] A Századok irattárában főleg az 1886-os levelezés maradt meg. Vö. Iratok 11, 12, 13, 14 és *Szádeczky L.:* Szilágyi Sándor emlékezete. Kolozsvár. 1900.

[97] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Bpest. 1886. máj. 27. Századok irattára.

[98] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Bpest, 1886. jún. 10. Uo.

[99] Vö. Iratok 14.

[100] A vita alapos elemzését lásd *R. Várkonyi:* i. m. 213—218. l.

[101] Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1882. ápr. 21. OL Thaly cs. lvt.

[102] Iratok 7. Ez a levél különben nem vet túlságosan jó fényt a szerkesztőbizottság pártatlanságára.

már mintegy 100 kilépett) az baj lesz"[103], s ezért kéri Thalyt, hogy kicsit mérsékelje szenvedélyes hangját.

1883-ban zajlik le Ortvay Tivadar és Fekete Zsigmond vitája[104], s közben bírálja meg Ortvay „Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig" c. művét Tagányi Károly.[105] Szilágyinak ezután Ortvayhoz intézett levele megvilágítja a szerkesztő felfogását a vitákkal kapcsolatban. Helyesnek tartja a nem személyeskedő, de fontos elvi kérdéseket felvető polémiákat. Ugyanakkor sértő megjegyzéseket nem enged meg a Századokban.[106] A Feketével folytatott Ortvay-vitát igyekszik minél előbb lezárni.[107] Másik — Ortvayhoz intézett — levelében pedig nyomatékosan figyelmezteti, hogy szívesen veszi, ha ismertetést küld a Századok számára, de „nem akarnék egy újabb polémiát kezdeni, a legkevésbé volna kedvem beállani abba a concertbe, mely az Akadémiát szidja".[108]

A következő évben Ballagi Aladár és Schwicker vitáját találhatjuk a folyóiratban, míg 1886—87-ben Horvát Árpád és Fejérpataky László polémiája zajlik a Századok hasábjain.[109] Ellentétben más vitákkal — pl. az ugyanakkor folyó Thaly—Knauz vitával —, ennél feltűnik a mindkét részről igen korrekt hangnem. A vitákkal kapcsolatban összefoglalóan talán azt állapíthatnánk meg, hogy bár Szilágyi helyesli az elvi kérdések felvetését, mégis igyekszik elkerülni a vitákat, tompítani törekszik a cikkek hangját, elvenni személyeskedő élüket, és szereti gyorsan befejezni a polémiákat.

Szilágyi továbbra is nagy gondot fordított a *fiatalok* felkarolására. A 80-as években Csánki Dezső és Schönherr Gyula jelentkeznek írásaikkal, de Márki Sándornak is egyre több közleménye jelenik meg a Századokban.[110]

Szilágyi számára komoly előnyt jelentett *széles ismeretségi köre*, s ezt kamatoztatta a szerkesztés során. Így kerülhetett sor Vámbéry Ármin, a híres orientalista felkérésére ismertetések írására,[111] s Pauler Gyulával való jóbarátsága tette lehetővé, hogy a 80-as évek végén — bár a szerkesztőbizott-

[103] Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1882. nov. 7. OL Thaly cs. lvt. Szilágyi e vitában Thaly irányában megértően viselkedett, s ez után viszonyuk fokozatosan javult.

[104] Iratok 8.

[105] Századok, 1883. 169. l.

[106] „. . . azt látom, hogy kegyednek e bírálat zokon esett. Én semmi sértőt sem látok benne. Tagányi kegyedről mint íróról méltánylattal szól, s ha elvi kifogásai vannak, nem volt rossz azokat felvetni. Higyje meg, még támadást sem adtam volna ki, nem hogy olyasvalamit, mi sértő volna . . . De uram, a ki olyan kíméletlenül forgatja a critica kardját mint ön Feketével szemben — ne legyen érzékeny oly csekély és kíméletes ellenvetésekkel szemben, mint a milyenek a kérdéses czikkben vannak." Szilágyi Sándor—Ortvay Tivadar, Bpest. 1883. febr. 19. OSzKK Levelestár.

[107] Iratok 8.

[108] Szilágyi Sándor—Ortvay Tivadar, keltezés nélkül. OSzKK Levelestár.

[109] Iratok 15.

[110] „Mellékelve küldök egy, mint hiszem, elég rövid, ha nem is elég jó bírálatot Mangold könyvéről a Századok számára, hová Taurinus Stauromachiájáról is írnék egy kis ösmertetést, ha szabad lesz abból versben nagyobb részleteket is lefordítanom." Márki Sándor—Szilágyi Sándor, Arad, 1883. jan. 30. OSzKK Szilágyi-lev.; valamint Schönherr Gyula levele: „Van szerencsém Nagyságodnak benyújtani dolgozatomat, mely jelen könyvismertetés alakjában talán megfogja helyét állani . . . Ezúttal iparkodtam Nagyságod utasításai szerint eljárni az átalakításban . . ." 1884. okt. 30. Századok irattára.

[111] Vö. Vámbéry Ármin—Szilágyi Sándor, Bpest, 1887. febr. 23. Uo.; a felkérőlevél formájára lásd Iratok 10.

ság gyakorlatilag már megszűnt — mint a beküldött cikkek bírálója,[112] Pauler segítse Szilágyit a jobb tanulmányok kiválasztásában. Pór Antal is jóbarátja Szilágyinak, írásai egymás után jelennek meg a füzetekben. Levelezésük is a 80-as években kezd egyre jobban kibontakozni. Thalynak is tesz szívességeket, s ő is kap kutatásaihoz Thalytól segítséget.[113] A sajtóhibákra vonatkozó jogos figyelmeztetések már sokkal szelídebbek, és Szilágyi válaszában Thalynak igazat adva írja: „Azért a sok hibáért már én is megszídtam Thallóczyt — ha fogna rajta. Most könnyebben veszi a dolgot — mint nagy úr, s a correcturát albérletbe adta. Hát majd, csak teszek valamit — ez a füzet már jobb lesz."[114] Megfogadja Thaly tanácsát, mely Acsády pályadíjas munkájának óvatos publikálására vonatkozik, s ezután így hangzik a bírálók döntése: „a munka a Századokban megjelenhet, ha a szerző a szerkesztőbizottság által kijelölendő javításokat és módosításokat megteszi".[115] Az évtized végére létrejött teljes egyetértést a következő levélrészlet jól mutatja: „Úgy lesz a mint kívántad, csak hozd el magaddal a czikket. Pompás két füzet lesz ez melyre előre örülök, mert Fraknóitól is lesz benne igen érdekes dolgozat."[116] Természetesen nyilvánvaló, hogy gyakran — mint Szilády Áronnak írja — „a szerkesztői taktika sok ilyen dolgot megkövetel".[117] Jó taktikai érzéke révén lehetett Szilágyi Sándor a század utolsó évtizedeiben a magyar történészek egyik fő szervezője, a társulati kiadványok és a tíz kötetes Magyarország Története szerkesztője.[118]

A szerkesztő nagy örömmel üdvözölte a magyar heraldikai és genealógiai társaság folyóiratának, a Turulnak első számát. Helyeselte a folyóirat megindulását, mert így a történelem segédtudománya is orgánumot kap, hiszen annak „művelése minden rokon voltuk mellett sem képezheti a Századok feladatát".[119] Ugyanakkor olyan véleményt is nyilvánított, hogy az egyetemes történet művelése céljából szükség lenne egy új — egyetemes történeti — folyóirat megindítására.[120]

A 80-as években a füzeteket 1—2 tanulmány vezeti be, majd a Különfélék rovatban pár oldalas apróságok következnek. A Történeti irodalom c. rovatot 2—4 mű (köztük sok külföldi) több oldalas ismertetése jelenti. Ezután a Tárca állandó rovatai következnek. A füzet végén az irodalmi és vegyes közlések, majd a történeti könyvtár található. A füzetek érdekes, változatos tartalommal a történettudomány egészét igyekeztek felölelni. Politikai, kultúrhistóriai, historiográfiai cikkek, vita a honfoglalással kapcsolatban, külföldi levéltárak ismertetése mellett pl. városaink nemzetiségi viszonyaival foglalkozó tanulmánnyal is találkozhatunk.

[112] Iratok 16.

[113] Vö. Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1883. dec. 23. OL Thaly cs. lvt. valamint Iratok 9.

[114] Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1883. jún. 11. OL Thaly cs. lvt.

[115] Thaly Kálmán—Szilágyi Sándor, Pozsony, 1885. márc. 9. OSzKK Szilágyi-lev. és Századok, 1885. 173. l.

[116] Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1889. ápr. 23. OL Thaly cs. lvt.

[117] Szilágyi Sándor — Szilády Áron, Bpest, 1881. nov. 14. MTAKK Szilády-lev.

[118] Amikor pl. Ortvay Thalynak panaszkodik a Századok hibáira, Szilágyi — miután megfelelt Thalynak — neheztelés nélkül felkéri Ortvayt a Századok számára könyvismertetés készítésére. Szilágyi Sándor—Ortvay Tivadar, Bpest, 1882. okt. 17. OSzKK Levelestár.

[119] Századok, 1883. 724. l.

[120] Századok, 1885. Lásd *Mangold L.:* Újabb munkák Stuart Máriáról c. ismertetése végén a szerkesztő megjegyzését.

A 80-as években Szilágyi széles *szerzőgárdára* támaszkodhatott.[121] A Századok fejlődését Szilágyi társulati titkársága alatt talán leginkább a *Tárca* színesedésén keresztül lehet lemérni.[122] 1889-ben a Tárcát a szerkesztőség két részre osztja. Az első — az *állandó* — rovat: a társulati hírek, repertóriumok, a történeti irodalom és a folyóiratok szemléje; vegyes közlések s a Történeti könyvtár című bibliográfia; a második rovat — *különfélék* — tartalmazza a nekrológokat, felhívásokat, híreket és a kis cikkeket.

A *társulati* kirándulások anyagát általában az októberi füzetek tartalmazták.[123]

[121] A 80-as évek elején a Századok szerzői: Beöthy Zsolt, Deák Farkas, Demkó Kálmán, Fraknói Vilmos, Fejérpataky László, Gyárfás István, Jakab Elek, Károlyi Árpád, Lehoczky Tivadar, Marczali Henrik, Pauler Gyula, Pesty Frigyes, Szabó Károly, Thaly Kálmán, Thallóczy Lajos, Torma Károly, Wertheimer Ede, Zsilinszky Mihály. Mint kevésbé ismert – új – szerzők jelentkeznek Barabás Samu, gr. Lázár Miklós, Márki Sándor, Szádeczky Lajos és Tagányi Károly. — A 80-as évek közepén pedig a fentieken kívül ír a Századok számára Acsády Ignác, Ábel Jenő, Balássy Ferenc, Ballagi Aladár, Barna Ferdinánd, Bubics Zsigmond, Csánki Dezső, Finály Henrik, Hampel József, Horvát Árpád, Iványi István, Kandra Kabos, Majláth Béla, Nagy Iván, Némethy Lajos, Óváry Lipót, Ortvay Tivadar, Szalay József, Széll Farkas, Kardos Albert és Zsatkovits Kálmán. — Az évtizedek végén az előzőkön kívül Bunyitay Vince, Dudás Gyula, R. Horváth Jenő, Karácsonyi János, Komáromy András, Kropf Lajos, Kubinyi Ferenc, Kvacsala János, Nagy Gyula, Pór Antal, Petkó Béla, dr. Radvánszky Béla, Schmidt Vilmos, Wertner Mór nevével találkozhatunk.

A *könyvismertetés*, könyvbírálat rovatban Szilágyi főleg a következő munkatársakat szerepeltette: Borovszky Samu, Deák Farkas, Hellebrandt Árpád, Hunfalvy Pál, Jakab Elek, Károlyi Árpád, Mangold Lajos, Márki Sándor, Ortvay Tivadar, Pauler Gyula, Pór Antal, Szádeczky Lajos, Tagányi Károly, Téglás Gábor, Váczy János, Vámbéry Ármin, Wertheimer Ede.

[122] A 80-as évek elején Thaly és Ortvay még bírálták a szerkesztőséget a Tárca gyengesége miatt. Szilágyi válaszában önérzetesen hangoztatta: „Azt a nehézséget, hogy az utolsó ülés ápr. 13-án tartatott s a füzetet ápr. 16-án kiadtuk persze Ortvay barátunk semmibe sem veszi — pedig biz azt nem volt könnyű dolog megcsinálni. Aztán gazdálkodni kell a pénzzel . . . s a meghatározott ívszámoknál többet nem adhatok." Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, Bpest, 1882. ápr. 21. OL Thaly-cs. lvt. S Ortvay nem vette figyelembe, hogy a híreket régebben a Tárca hozta, azokat most a különfélék rovatába, illetve a Történelmi Tár tárcájába tette át Szilágyi. Ortvayék bírálata alaptalan volt, hiszen már az 1880-as Századokban a Tárca sok olyan hírt közöl (bécsi levéltárról, bosnyák régiségekről, a krakkói királyi vár restaurálásáról stb.), amelyek azt bizonyítják, hogy a szerkesztőség figyelme kezd túljutni Magyarország határain. 1884-ben új rovat jelentkezik a Tárcában: a történeti repertórium (összeállítás a hazai hirlapokból). Gyakran találkozunk az iskolai értesítőkben levő történelmi értekezések ismertetésével is. — 1886-ban az állandóan bővülő, élénkülő Tárca a következőképpen néz ki:

a) Régi rovatok: Társulat, vidéki társulatok, irodalmi szemle, folyóiratok szemléje, irodalmi és vegyes közlések, történeti repertórium a hírlapokból, történeti értekezések az iskolai értesítőkben, történeti könyvtár.

b) Új, alkalmi rovatok: Akadémia kiadványai, külföldi történeti repertórium, nekrológok, irodalomtörténeti monográfiák, a Magyar Helicon új füzetei, A történeti kiállításról, Vita (pl. Thaly—Knauz). A repertóriumokat Mangold Lajos és Szinnyei József készíti.

A szokásos rovatokon kívül 1888-ban a következőket találjuk a Tárcában: Társulatunk halottai 1887-ben; Az Akadémia ügye a képviselőház előtt; Irodalomtörténeti apróságok; az Akadémia jutalomtételei; Deák Farkas nekrológja; a budapesti tud. egyetem jutalomtételei; kis cikkek (pl. Báthory Zsigmond síremléke), Pulszky Ferenc 50 éves jubileuma; Tudományos gyűlések Tátrafüreden stb.

[123] 1885. okt. A történeti kongresszus irományai. 1887. okt. A dévai és Hunyad megyei kirándulás anyaga.

Az *irodalmi és vegyes közlések* rovat hírt ad minden olyan eseményről, melyeknek történeti vonatkozásuk lehet.[124] Örömmel üdvözli a „Hazánk" cím alatt meginduló új folyóiratot, mely „az újabb 1711 évvel kezdődő kor illustrálását tette feladatává".[125] Gyakran kerül sor e rovaton belül a legújabb művek rövid ismertetésére is.[126]

A 80-as években is láthatunk *pályázati felhívásokat* — „a jutalmazott munka a Századokban a rendes tiszteletdíj mellett közre bocsáttatik"[127] — megjelenő művekre *előfizetési felhívásokat.*[128]

A Századok *írói honoráriumként* általában mintegy 1200—1400 forint tiszteletdíjat fizetett ki évente,[129] s *évi 60 ív* terjedelemben jelent meg. A 70-es években elhatározott *index* is elkészült, s a Századok 1885. évfolyamához mellékletként jelent meg.[130]

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az 1880-as évek jelentik Szilágyi Sándor titkári és szerkesztői tevékenységének tetőpontját, s egyúttal a Magyar Történelmi Társulat felszabadulás előtti történetének egyik legeredményesebb korszakát.

*

A 90-es években a szerkesztőbizottság megszűnt. Szilágyi maga határozhatta meg, hogy kitől kér, illetve fogad el cikket, s a megjelenés időpontját is eldönti. Csontosi Jánosnak Bad Gasteinből a következőket írja: „Minthogy a Századok októberi füzetét a maga czikkével szeretném megkezdeni, kérem legyen olyan szíves és a kéziratot adja át az Athenaeum nyomdában Dudák úrnak . . ."[131] Ha szükségesnek érzi, belejavít ismertebb szerzők művébe is.[132] A cikkek apróbb hibáira érzékenyen reagál, semmilyen pongyolaságot sem tűr.[133] Viszont helytelenül és makacsul ragaszkodik az 1811-es évhez, mely utáni témát nem enged a folyóirat hasábjaira.[134]

Ismerőseitől, barátaitól egymásután kapja a — részben megbeszélt — cikkeket. Így pl. Pór Antal egyre több cikkel szerepel a 90-es években. 1892

[124] Pl. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben c. vállalat megindulásáról; Történelmi arcképcsarnok létrehozása; Magyar történeti ötvösmű kiállítás; Körösi-Csoma Sándor emlékezete Londonban; Tagtársaink a képviselőházban; Lengyel könyvek magyar vonatkozásai stb. Századok, 1884.

[125] Századok, 1884. 95. l.

[126] *Grünwald:* Régi Magyarország; *Ballagi G.:* A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig stb. Századok, 1888.

[127] Századok, 1883. 178. l.

[128] „. . . engednéd meg, hogy művem kiadója . . . nevezett munkámra megrendelési iveket mellékeltethessen a Századok május havi füzetéhez . . ." Thaly Kálmán—Szilágyi Sándor, Pozsony, 1881. ápr. 20. OSzKK Szilágyi-lev.

[129] Lásd pl. a pénztárvizsgáló bizottság jelentését. Századok, 1881. 178. l. és Századok, 1883. 177. l.

[130] A Magyar Történelmi Társulat kiadványainak cím- és tartalomjegyzéke. 1867—1884. A Századok tárgy- és névmutatóját Szádeczky Lajos állította össze.

[131] Szilágyi Sándor—Csontosi János, Bad Gastein, 1892. szept. 3. OSzKK Levelestár 146.

[132] „. . . A 202-i lapon valami 5 sor idézetet töröltem, minthogy ez az oklevél egész terjedelmében van közölve a 206 és 207-ik lapon . . ." Szilágyi Sándor—Wenzel Gusztáv, Bpest, 1890. febr. 22. Uo.

[133] Szilágyi Sándor—Nagy Géza, Bpest, 1898. dec. 29. Uo.

[134] Iratok 3, 19.

januárjában a Tárca számára ír,[135] két héttel később pedig küldi megígért cikkének elejét, hogy még a márciusi füzetbe bekerülhessen. Mint írja: „Abba hagytam nagyobb thémáimat, hogy Neked szolgálhassak . . .”[136] Márki Sándor beszámol Szádeczky tanulmányairól, írt róluk ismertetést „. . . s kérem Sándor bácsit, ha lehet, legyen szíves, azt a legközelebbi füzetben közölni”.[137] Szilágyi pedig Szádeczkyt kéri fel, hogy Márki műveiről írjon ismertetést.[138] Ő el is készül gyorsan az ismertetésekkel — „szorgos dolgaim, bajaim félretételével”[139] —, csakhogy Márkinak kedvezzenek, hiszen az ismertetés még az akadémiai választások előtt jelenhet meg. Acsády Ignác és Tagányi Károly szintén több ismertetéssel szerepelnek ezekben az években.[140] Szilágyi régi ismerőse, Fraknói is gyakran szerepel, írásait azonnal közli a szerkesztő. Mikor egyik Szilágyihoz intézett levelében[141] beszámol a római magyar intézet alapítási tervéről, — kérésére — Szilágyi a levél alapján ír Fraknói tervéről a Századokban.

Egészen más a helyzet, ha kevésbé ismert történész irásáról van szó, vagy olyanról, aki nem tartozik Szilágyi ismeretségi köréhez. Csernátoni Gyula pedagógiai vonatkozású cikkét megjelenteti ugyan,[142] de többen panaszkodnak írásaik évekig húzódó hevertetése miatt.[143] Sokan viszont hiába küldik be írásaikat — Szilágyi nem tartja elég érettnek e műveket a Századok számára.[144] Ugyanez a helyzet, ha ismertetésről van szó. Némethy Lajos — pedig pár cikke megjelent a Századokban — hiába kéri, hogy művéről Pauler vagy Czobor írjanak bírálatot.[145] Viszont mikor Marczali azzal a kéréssel fordul Szilágyihoz, hogy a fiatal, tehetséges Domanovszky értekezését — a dubniczi krónikáról — közölje a Századok, a szerkesztő azonnal teljesítette a kérést.[146]

A 90-es években az öregedő Szilágyi mellett egyre nagyobb szerephez jut *Nagy Gyula*. Az 1892-ben megjelent Emlékkönyv[147] tartalmazza az 1891. január 8-i választmányi ülésen megállapított új társulati ügyrendet, melynek 58. pontja értelmében a *Hivatalos Értesítőt* minden hónapban a jegyző állítja össze. Nagy Gyula társulati jegyző, aki szorosabb kapcsolatba került a folyó-

[135] „E csekélységnek szoríts — kérlek, helyet a Századok febr. havi tárcájában.” Pór Antal—Szilágyi Sándor, Pozsony, 1892. jan. 19. OSzKK Szilágyi-lev.

[136] Pór Antal—Szilágyi Sándor, Pozsony, 1892. febr. 1. Egyetemi Könyvtár Kéziratt ára G. 160/a (a továbbiakban: EKK).

[137] Márki Sándor—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1892. szept. 27. OSzKK Szilágyi-lev.

[138] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1893. febr. 26. Uo.

[139] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1892. márc. 22. Uo.

[140] Vö. Acsády Ignác—Szilágyi Sándor, Bpest. 1892. dec. 26., 1897. szept. 21. Uo.; valamint Tagányi Károly keltezés nélküli leveleit uo. és a Századok irattárában.

[141] Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, Róma, 1892. febr. 14. OSzKK Szilágyi-lev.

[142] Csernátoni Gyula—Szilágyi Sándor, Beszterce, 1893. jan. 10. EKK. Századok, 1893. 478. l.

[143] „. . . egyuttal mély tisztelettel kérem: méltóztassék az általam közel két év előtt 1895. márcz. havában beküldött »Rou vára és a Gathel nemzetség Sopron vármegyében« czimű közleményemnek is a Századokban alkalomadtán helyet engedélyezni.” Stessel József—Szilágyi Sándor, Kismarton, 1897. jan. 25. Uo. valamint Némethy Lajos 1898. nov. 22-i levele: „Már több mint egy éve beküldtem »Zsigmond király és a keresztes lovagok« czímű értekezésemet . . .” OSzKK Szilágyi-lev.

[144] Vö. Ónody Zsigmond 1892. jan. 19-i; Hörk József 1895. máj. 30-i és Turchányi Tihamér 1897. szept. 23-i leveleit. EKK.

[145] Némethy Lajos—Szilágyi Sándor, Esztergom, 1890. szept. 25. OSzKK Szilágyi-lev.

[146] Marczali Henrik—Szilágyi Sándor, Bpest, 1898. dec. 8. Uo.

[147] Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyed-százados fennállásának évforduló napján 1892. május 15-én tartott ünnepélyes közgyűlés alkalmára. Bpest. 1892.

irattal, a következő években fokozatosan átveszi Szilágyi titkári teendőit. Az ő vállára nehezedik a Társulat titkári irodájának vezetése, s bizonyos fokig a kiadványok szerkesztése is.[148] Ebben a munkában számára nagy segítséget jelentett *Pauler Gyula* működése. Pauler a 90-es években is bírálója a Századokhoz beérkező cikkeknek, s eldönti, melyek azok a munkák, amelyekkel a folyóiratnak foglalkoznia kell.[149] Nagy Gyula mellett — Szádeczky Kolozsvárra távozott — *Barabás Samu* is sokat dolgozik. A Történelmi Tár mellett gyakran nézi át a Századok korrektúráit, esetleg belejavít a cikkekbe,[150] de ezt közli Szilágyival — jóváhagyását kérve. Az évtized második felében már önállóan mert cselekedni a Történelmi Tár és a Századok ügyeiben. Ezt igazolja Szilágyihoz intézett következő levele is: „Imprimáltam a Századok szeptemberi füzetének első négy ívét, s ezt megelőzőleg a Tört. Tár III. füzetét teljesen úgy, hogy a mikor Sándor bácsi Nagy Gyula úr útján kéréssel fordult hozzám a III. füzet imprimálása ügyében, aznap Budapesten már a füzet kézbesíttetett."[151] Nagy Gyula ennyire önállóan nem dolgozott; elgondolásairól, ötleteiről előzőleg beszámolt Szilágyinak és intézkedését kérte — ha tervét helyesnek találja.[152]

1893-ban olyan probléma merült fel, mely reflektorfénybe állította a *Századok viszonyát más történelmi tárgyú folyóirattal.* Az októberi ülésen Szilágyi ismertette a megindítandó „Új Idők" c. történeti folyóirat szerkesztőinek a Társulathoz intézett beadványát, melyben kérték a Társulat erkölcsi támogatását, s ígérték, hogy a tagok kedvezményes áron kaphatják majd a folyóiratot. Thaly Kálmán aggodalmát fejezte ki, hogy az új vállalat a Századoktól vonná el az írókat, sőt esetleg anyagi hátrányt is okozhatna. Rövid vita után[153] a beadvány a gazdasági bizottság elé került, melynek jelentését Csánki Dezső olvasta fel a november 2-i választmányi ülésen. E szerint a Társulat minden vállalkozást, mely a történetírás művelését tűzi ki céljául — örömmel üdvözöl, de anyagi segítséget nem ad, s nem vállal felelősséget a tartalomért, szerkesztésért. Az új vállalatot a Századok üdvözli, borítékján hirdeti is, de kiköti: „a Társulat kiadványai az új vállalat szerkesztői által hasonló figyelemben részesíttessenek s annak füzetei hirdettessenek", s a társulati tagok számára

[148] Akárcsak Szádeczky esetében, a Századok irattárában és az OSzKK Szilágyi-levelezésben nagyszámú levél maradt fenn, melyből szinte végig tudjuk kísérni Nagy Gyula tevékenységét a 90-es években. Különben Szilágyi halála után ezek a titkár mellett eltöltött évek tették alkalmassá Nagy Gyulát arra, hogy elvállalja Szilágyi Sándor örökségét, a társulati titkári tisztséget. Működésére vonatkozóan lásd: Iratok 18.

[149] „Pauler hazajött; mutattam neki a Perényi munkáját, de azt mondja nem érdemli meg, hogy egy szót is vesztegessünk reá, tehát nem ír róla." Nagy Gyula—Szilágyi Sándor, Bpest. 1895. aug. 7. OSzKK Szilágyi lev. „. . . Tóth Lajos czikkeiben mákszemnyi históriai anyag sincs, s azért — igénytelen véleményem szerint nem is tekintve egyéb fogyatkozásait, már csak azért sem illik a mi folyóiratunkba." Pauler Gyula—Szilágyi Sándor, Bpest, 1894. jan. 8. Uo.

[150] „A correcturát elvégeztem. Küldöm az íveket. Nem igen volt rajta változtatnom lényeges dolgot, csupán a Jakab Elek első cikkében a Sándor bácsi neve elől — ismervén a k. Sándor bácsi intencióit, saját személyét illetőleg — hagytam ki a „tudós" jelzőt . . ." Barabás Samu—Szilágyi Sándor, Nagy-Borosnyón, 1892. aug. 3. OSzKK Szilágyi lev. Barabás Samu később a Társulat jegyzője, majd 1913-ban főtitkára lett.

[151] Barabás Samu—Szilágyi Sándor, Bpest. 1896. aug. 17. OSzKK Szilágyi-lev.

[152] „. . . A jegyzőkönyvet rövid idő alatt a nyomda számára is összeállítom s aztán — ha kedves Bátyám helyesli a föntebbi tervet, tessék a szerint intézkedni." Nagy Gyula —Szilágyi Sándor, Bpest, 1898. szept. 23. OSzKK Szilágyi-lev.

[153] Vö. Századok, 1893. 740—741. és 837. l.

25% kedvezményt kér. A végleges döntést Szilágyi közvetítő javaslata után fogadta el a választmány. Az új vállalkozás szerkesztői kibocsátandó programjukban hivatkozhatnak a Társulat szellemi támogatására és a társulati tagoknak nyújtandó előfizetési kedvezmény 20% legyen.

A 90-es évek *vitáinak* sorát Zoványi Jenő nyilatkozata vezeti be arról a bírálatról, melyet Kvacsala János írt Zoványi „A Coccejanizmus története" c. művéről.[154] Ezután Meltzl Oszkár és Szádeczky vitája következik, mely elsősorban Szádeczkyt érintette kellemetlenül. Megbántva írta Szilágyinak: „. . . igen rosszul esett, hogy abban a folyóiratban intéznek ellenem ilyen támadást, a melynek 10 éven át belső munkatársa voltam s a melyet még mindig az én egykori n. principálisom s nevelő atyám szerkeszt. Ezt igazán nem hittem lehetségesnek . . ."[155] A továbbiakban lehetőséget kér arra, „hogy védhessem ott magam, ahol támadtattam". Bár Szádeczky hangsúlyozza, hogy tárgyilagosan és nyugodtan válaszol, Szilágyi még sem fogadta el válaszát, mert sértőnek érezte. Kifogásolta Szádeczky vitamódszerében, hogy nem saját érveivel cáfolja meg vita-partnere tételeit, hanem Salamonra, Ipolyira és Szalayra hivatkozik. Szádeczky erre kijavította a Szilágyi által sérelmezett helyeket[156] és így küldte vissza válaszát. Helyesnek érezte viszont, hogy hivatkozhatott az említett történészekre, „kiket úgy tudom S. b. is jobban respectál M. uramnál".[157] Meggyőződése, hogy a rájuk való hivatkozás erősebb bizonyíték, mintha ugyanazt ő mondaná el.

A következő évben Erdélyi László és Szádeczky Lajos vitatkozik Szerémi emlékiratával kapcsolatban. Maga Szádeczky is elismeri, hogy „Erdélyi válasza tisztességes hangon a tárgyról szól, személyeskedés nélkül . . . Én is így fogok válaszolni."[158] A vita még 1894-ben is tart, s Erdélyi aggódik: „Ez a replika hosszú s nem tudom, szoríthat-e helyet neki a Századok békeszerető szerkesztője."[159]

A vitaszellem az évtized végén is javában tart, hiszen pl. az 1897-es Századok Tárcájában egyszerre két téma is polémiát okoz. Bethlen Gáborról Komáromy András és Angyal Dávid, míg Lehel kürtjével kapcsolatban Thaly Kálmán, Illésy János és Kropf Lajos vitáznak.

Pedig a „békeszerető szerkesztő" — ahogy Erdélyi és Szádeczky is nevezték Szilágyit — sokkal jobban örült az olyan levélnek, mint amilyent Károlyi Árpád küldött neki: „Schlitter nagyon megörült, hogy a Századok novemberi füzetében Áldássy oly jól nyilatkozott róla. Meg akarja köszönni . . ."[160]

*

A 90-es évek füzetei — miután a választmány kimondta: létesüljön a folyóiratban hivatalos közleményekre szánt külön rovat, melyben a társulati jegyzőkönyvek a jelen voltak teljes névsorával közöltessenek — négy részből

[154] Századok, 1891. 341. l.

[155] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1892. okt. 30. OSzKK Szilágyi-lev.

[156] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1892. nov. 4. Uo.

[157] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1892. nov. 29. Uo.

[158] Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Kolozsvár, 1893. okt. 18. Uo.

[159] Századok, 1894. 69. l.

[160] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, Bécs, 1892. nov. 16. OSzKK Szilágyi-lev. Az ismertetést lásd Századok, 1892. 763. l.

álltak: I. Történeti értekezések, II. Könyvismertetések és bírálatok[161], III. Tárca,[162] IV. Hivatalos Értesítő.[163]

A folyóirat 2000 példányban jelent meg. A nyomdai költségek 3000 forint fölött voltak, ehhez a borítékok, expeditio és postai költségek további kb. 700 forintot tettek ki. Az írói tiszteletdíjak — mivel a 13 ívnyi Tárca és Hivatalos Értesítő nem díjaztatott — 48 ívre 40 forinttal számolva 1600—1900 forint körüli összeget jelentettek.[164] A 90-es évek elejétől kezdve gyakran került sor „árleszállításra". Ilyen esetekben a Századok 1890 előtti évfolyamaiból egyes példányokat a társulati tagok 50%-os árengedménnyel szerezhettek meg.

A 90-es években erősödött a társulati fegyelem. Ennek köszönhető, hogy minden évben a közgyűlésen elhangzott beszédek a Századokban megjelentek és így rendelkezésünkre állnak Szilágyi Sándor *titkári beszámolói*, melyek foglalkoznak a Századokkal is.

Az 1892-es Századokkal kapcsolatban Szilágyi kiemelte: több mint száz történeti munka ismertetésére került sor. Szem előtt tartotta a szerkesztőség, hogy a tagok értesüljenek ez által az európai történetírás főbb eredményeiről. „Ezért törekedtünk a külföldi, különösen a szláv időszaki sajtóról behatóbb tanulmányokat hozni, melynek sorát Tagányi Károly nyitotta meg az orosz történetírásról írt szemlével."[165] A következő évben pedig a Századok szerkesztősége főleg arra törekedett, hogy a külföldi irodalomnak hazánkat érdeklő termékeit ismertesse.[166]

Általában ez az a vonal, amelyet leginkább hangsúlyoz Szilágyi titkári beszámolóiban, s nyílván erre törekedett szerkesztői tevékenysége során is. Az 1895-ös jelentésben[167] ezt a következőképpen fogalmazta meg: „a Századok érintkezik leggyakrabban a közönséggel . . . éppen ezért igyekszik nemcsak közvetítőül szolgálni a tudomány és közönség közt, hanem az utóbbiakat a

[161] Az ismertebb szerzők közül Pór Antalt kritizálja meg Széchen Antal társulati elnök. „A Századok utolsó számát nagy érdeklődéssel és élvezettel olvastam . . . de megütköztem Pór kanonok úrnak durva elbizakodott és pöffeszkedő könyvismertetésén . . ." Széchen Antal—Szilágyi Sándor, 1891, szept. Századok irattára. Több ilyen kritizáló megjegyzést nem ismerünk, feltehetően Szilágyi megkérte Pórt hangjának mérséklésére.

[162] *A Tárca* felosztása — a Hivatalos Értesítő megindulása után — a következő: Magyar Történelmi Társulat, nekrológok, önálló cikkek, folyóiratok szemléje, iskolai értesítők, repertórium, történeti könyvtár, új könyvek, vegyes közlések, vidéki társulatok.

A Tárca tartalmasságát bizonyítja, hogy az önálló cikkek között találjuk — 1893-ban — a Szerémi emlékirattal kapcsolatos Erdélyi—Szádeczky vitát. A repertórium most már három részből áll: az önálló munkák, hazai hirlapok, külföldi folyóiratok. Érdekes újítás, hogy a társulati anyagban részletes beszámolót ad az előadásokról. (Így pl. *Lánczy Gyula:* A magyarság az Árpádok korában c., a közgyűlésen elhangzott előadását 2 old. terjedelemben ismerteti. Századok, 1893. 269. l.) Régen is szerepelt a Történeti értekezések az iskolai értesítőkben címszó a Tárcán belül. Most a szerkesztőség különválasztva tárgyalja az irodalomtörténeti, valamint a magyar és világtörténeti jellegű értekezéseket. Az irodalmi szemle figyelmének nagy kiterjedését bizonyítja, hogy kitér *Szinnyey J.:* Magyar írók élete és munkái c. munkájának megindulására; a Balatonról megjelent hydrográfiai leírásra — hiszen az felöleli a környéken talált ősi sírokat és római telepeket.

[163] A Hivatalos Értesítő tartalmazza a társulati ülések jegyzőkönyveit, a pénztári ügyeket és jelentéseket. A rendszeresen közölt pénztári zárszámadásokból tudjuk meg, hogy a titkár fizetése 800 forint, a titkársegéd 300, a korrektor pedig 200 forintot kapott.

[164] Századok, 1893. 188—189. és 191. l. valamint Századok, 1894. 192. l.

[165] Századok, 1893. 281. l.

[166] Századok, 1894. 284. l.

[167] Emlékkönyv, 9. l.

történeti irodalom fejlődéséről is tájékoztatja." 1894-ben például több mint 90 — hazai és külföldi — munkát ismertetett a Századok.

Szilágyi e beszámolókban *hangsúlyozta*, hogy *a Századok szerkesztőségének törekvése* arra irányult: a folyóirat lehetőleg történelmünk minden korához járuljon cikkeivel és adalékaival — természetesen nemcsak rajta múlt, hogy dualizmuskori történetírásunk érdeklődése elsősorban a magyar középkor felé vonzódott.

*

A Századok Szilágyi Sándor szerkesztőségének időszakában a hivatalos magyar történettudomány színvonalát tükrözte: gyakran jelentek meg forrás- és levéltárismertetések, főleg eseménytörténeti tanulmányok, a társulati vándorgyűlésekről szóló részletes beszámolók.

Szilágyi, mint a Századok szerkesztője, a folyóirat terjedelmét, példányszámát növelte, tartalmát érdekesebbé, változatosabbá alakította, és *a Századokat a magyar történettudomány középpontjába helyezte.*

IRATOK

1.

1875. október 5. — Pest

Szilágyi Sándor felkéri Toldy Ferencet: vegyen részt a Történelmi Társulat titkárválasztó ülésén és szavazatával segítse elő megválasztását

Kedves barátom!

Mindig és minden körülmények közt pártfogóm vezérem barátom voltál: engedd meg, hogy most is — félretéve a szerénységet — egy kéréssel járuljak hozzád. A történelmi társulat holnap csütörtökön választja titkárát (Thaly K. lemondván) Horváth ezen esetre még a nyáron felhívott, s mert — tegnap mondá — fentartja jelöltségemet, kérlek légy kegyes eljőni a gyűlésre és becses szavazatoddal (csak a választmány választ) előmozdítani lehető megválasztatásomat.

Kér minden körülmények közt

holtig tisztelő szolgád
s lekötelezett barátod
Szilágyi Sándor

Eredeti kéziratos levél. — Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár (továbbiakban: MTAK). Levelestár.

2.

1875. október — Pest

Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat titkárválasztó üléséről

A Magyar Történelmi Társulat október 6-án tartott havi ülése Horváth Mihály elnöklete alatt választmányi és külső tagok részéről látogatott volt.

Az elnök megnyitván a gyűlést bemutatja Thaly Kálmán társulati titkárnak hozzá intézett levelét, melyben ez a társulati titkárságról lemondását bejelenti, s miután a titkári teendők vezetésével ideiglenesen megbízott Deák Farkas nincs a fővárosban,

fölkéri Fraknói Vilmost, hogy addig is, míg a titkárválasztás véghez menne foglalja el ennek székét. Ez megtörténvén, Fraknói fölolvassa Thaly Kálmánnak fennérintett s lemondását magában foglaló levelét . . .

Elnök úr azután fölemlíti, hogy a gyűlést ő, mint titkárválasztót hívta ugyan össze, miután azonban némelyek kételyöket fejezték ki, hogy ezen választmány, mely múlt évi october 1-én lett megválasztva, a tizenkét hó letelte után ily fontos tényt mint a titkárválasztás jogosan hajthasson végre, fölteszi a kérdést, hogy megtartassék-e e gyűlés vagy halasztassék el addig, míg az alapszabályok értelmében hirdetendő közgyűlés kiegészíti a választmányt?

Az ezen tárgy fölött keletkezett vitában azon ellenvetést, hogy ezen választmányt, miután éve kitelt, nem illeti meg a választás joga, az alapszabályok 20-ik §-a[1], mely a választmány megválasztását ugyan minden évben, azonban az időpont meghatározása nélkül megtörténendőnek rendeli, megerőtlenítvén, a kérdés szavazással döntetett el, melyben a többség a választás végrehajtása mellett nyilatkozott. Azután azon indítvány, hogy titkárrá csak az lehessen, ki a szavazatok absolut többségét megnyerte, határozati erőre emeltetvén, elnök úr kijelenti, hogy ő maga nem fog szavazni s megszámlálva a jelenlevő választmányi tagokat, kitűnt: hogy 19 választmányi tag van jelen, kik is beadván szavazati jegyeiket, s azok ott rögtön fölbontatván, elnök kihirdette az eredményt: Szilágyi Sándor kapott 10, Nagy Iván 7, Nyáry Albert 1 és Ortvay Tivadar 1 szavazatot; s Szilágyi Sándort, mint a ki megnyerte az absolut többséget, a társulat titkárává jelenti ki.

Pauler Gyula társulati jegyző ezen állásáról még múlt június hó folytán lemondván,[2] elnök kifejezést ad a Társulat sajnálkozásának, hogy e buzgó hivatalnoka halmozott dolgai miatt ez állásától megválik, s érdemeinek méltánylatát jegyzőkönyvileg kifejeztetni rendelvén, kitűzi a jegyzőválasztást, mely is titkos szavazat útján megtörténvén s a szavazatok fölbontatván, kitűnt, hogy Deák Farkas[3] 17 szavazatot nyert, melynek folytán elnök által társulati jegyzőnek jelentetett ki.

Századok, 1875, 562—564. l.

3.

1876. december 7. — Budapest

Körlevél a Történelmi Társulat tagjaihoz az első évtized eredményeiről, s új tagok toborzásának szükségességéről

A Történelmi Társulat, ha fennállásának első, betöltött évtizedére visszatekint, szerénytelenség nélkül mondhatja el, hogy ezen idő alatt a hazai történetirodalomnak jelentékeny szolgálatokat tett s a történettudós látkörét is szélesítette. Míg egyfelől közlönye a „Századok", melyet minden tag ingyen kap, közvetítőül szolgált a nagy közönség és a szakírók közt, másfelől a vidéki levéltárak felkutatása s a hazai és külföldi levéltárakban eszközölt búvárlások által oly kincseket hozott felszínre, melyek közvetítése nélkül valószínűleg legalább nagy részben még sokáig rejtve maradtak volna. Büszkén hivatkozhatik a Zichy-Codexre, a Székely-oklevéltárra, melyek kiadására az impulsus az ő köréből merült fel, míg a Hazai-okmánytár a Társulat által eszközölt kutatásokkal van tele, legújabban pedig egyik tagja által az első Balassa Bálintnak költeményeit készítteti sajtó alá. Az, mit a tagok a tagsági díj fejében a lefolyt évben kaptak, jóval meghaladja a hatvan ívet — s oly gyűjteményt képez, melynek könyvárusi ára magasan felülmúlná a társulati tagsági díjt. A legelismertebb nevű íróktól egész nagy monographiák jelentek meg benne, melyek mint beható búvárlatok eredményei és mint feldolgozások egyaránt nagybecsűek; s azon kívül művelődéstörténeti czikkek, történeti rajzok, könyvismertetések a legismertebb íróktól oly nagy számmal és változatosan, hogy e tekintetben sem marad mögötte a hasontartalmú külföldi folyó-iratoknak.

[1] Az Alapszabály 20. §-a többek között kimondja, hogy a választmányi tagoknak jogukban áll a társulat ügyeit illető indítványokat tenni, azokra határozó szavazattal „be is folyni". Az Alapszabályokat újabban közölte *Glatz F.*: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 1967. 1—2. sz. 264—267. l.

[2] Pauler Gyula lemondásáról részletesen ír *R. Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest. 1961. 170. l.

[3] *Deák Farkas* történetíró, 1867 után minisztériumi tisztviselő. A történetíráson kívül a szépirodalom is érdekelte. Egy időben tagja volt a Nemzeti Színház drámabíráló bizottságának.

De meg kell vallani, hogy a Történelmi Társulat által felmutatott eredmény nem áll arányban a közönség részvételével, mely csak addig terjed ki, hogy nagy erőfeszítéssel és gondos számítással közeledhet kitűzött céljaihoz. Azonban mélyen érzi, hogy ez után megállapodnia nem szabad. Mennél világosabban kitünteti minden újabb kutatás a rendkívüli hiányokat és roppant hézagokat történetírásunk terén; mennél nagyobb az anyag, mely a hazai és külföldi levéltárak feltárulta által a történet-búvárok előtt fölmerült: annál élénkebb a társulatban is az óhajtás, hogy nagyobb és kiterjedtebb működés által igyekezzék feladatát megoldani.

De ha a Történelmi Társulat az eddig elért eredményeket első sorban tagjai buzgalmának köszönheti, s ha a közönség növekedő részvétéből meríti az ösztönt eddigi működésének megkettőzésére — lehetetlen számításából kihagynia azokat, kik céljai elérésében eddig is segédkezet nyújtottak. Tény az, hogy a társulat mostani pénzerejével több eredményt nem érhet el — s a kezénél levő gazdag és nagybecsű anyaghalmazt a történet-tudás érdekében nem hozhatja eléggé forgalomba; minél fogva közlönyének, a Századoknak, nagyobb terjedelemben megjelenése már is szükségessé és kívánatossá vált; mi pedig csak a közönség növekedő részvéte, tagjai szaporodása mellett fog megtörténhetni.

Ez most a társulat óhajtása s erre kéri fel tagjai támogatását és közreműködését. Hogy hazánkban csak ezer ember volna, ki hazája történelmének mivelésére évenkint 5 frtot vagy egyszer-mindenkorra mint alapító tag 100 frtot kész áldozni: az hihetetlen. Ha tehát azon tagok, kik a társulat létrehozása és fentartása körül máris érdemeket szereztek, fáradságot vesznek maguknak, annak megismertetését szélesb körben eszközölni: ha minden tag legalább egy, de lehetőleg több új tagot szerez a társulatnak, akkor lehetővé lesz fenn kitűzött célját elérni s a mellett a Századok terjedelmét legalább másfél akkorára, sőt a pártolás növekedésével még nagyobbá tenni.

Ennélfogva Önt, mint annak elismert buzgó tagját, tisztelettel kérem: méltóztassék ismerősei körében a társulat számára legalább egy, de lehetőleg több tagot is gyűjteni s az ajánlkozók nevét és lakhelyét (az utolsó postával) ezen ívre följegyezni s azt a társulati ülésen leendő bejelentés végett a titkári hivatalba beküldeni.[4] Erre vonatkozólag megjegyzem, hogy a társulatnak kétféle tagjai vannak: alapítók, kik egyszermindenkorra 100 frtot, és rendes tagok, kik évenként 5 frt évdíjt fizetnek. A Társulat folyóirata, a „Századok" mindkét rendbeli tagoknak megküldetik.

Kelt Budapesten, a Magyar Történelmi Társulat 1876. decz. 7-iki üléséből.

Lekötelezett szolgái
a Magyar Történelmi Társulat
elnöke:
Horváth Mihály,
titkára:
Szilágyi Sándor

Eredeti körlevél. Századok irattára.

4.

1878. március 24. — Pozsony

Thaly Kálmán levele Szilágyi Sándorhoz a Századok szerkesztési problémáiról

„F. hó 14-iki válaszod nehány pontját nem hagyhatom némi reflexiók nélkül. — Én ugyanis a Századok nehány újabb füzetének *pontatlan kiállításáról* szóltam (:s itt állok is szavamnak!:) de *„szellemi hanyatlást"* korántsem említettem. Noha, sokan a „Tárcza" rövidebbre szabásában látnak valami ilyest, — de én viszont ezt a főczikkek tartalmassága által kárpótolva lenni ítélem. —

Botka czikke[5] igen alapos, és mindenesetre nyereségül tekinthető, azonban tapasz-

[4] Acsády Ignác tag ívén két aláírás szerepel: Fehérváry Zsigmond és Pollatsek Sándor. Fehérváryné feltüntetve, hogy az évdíjat, 5 forintot megfizette. Századok irattára.

[5] *Botka Tivadar* akadémikus, jogtörténész cikke: Millenárium, vagyis a magyar államiság ezeréves fordulója. Századok, 1878.

talatból tudom, hogy e tudós öreg úrnak minden kéziratát gondosan át kell sajtó alá adás előtt javítani, sajátságos orthographiája miatt, — és ez — legalább az első közleményeknél — aligha el nem lőn mulasztva.

Petelei[6] alig nehány lapnyi czikkében 55, mondd: *ötvenöt* irály- és helyesírási hibát jegyeztem ki, ismétlem: gyakorlatlan stylista, régi írást olvasni pedig nem tud, mert idézeteiben rosszul olvasásból eredett botrányos hibák vannak, a miért közleménye megbízhatatlan. —

Hogy a társulat tagjai úgy felszaporodtak: az a Te ügyes mozgékonyságodnak, fáradhatatlan tevékenységednek és a journalistákkal való jó barátságodnak örvendetes következménye, kétségtelenül. Ezt én soha el nem értem volna, miután reclamot csinálni nem tudok és a hírlapírók közt, magyaros szókimondásaimért sok az ellenségem. Hanem azt sem tagadhatja el talán senki, hogy a *társulat hitele* az első 9 év alatt szilárdul meg lőn állapítva, és *a jól lerakott alapokon* könnyebb volt azután tovább építeni, mintha azon ember, a ki a társulatnak első alapszabályai fogalmazásától kezdve ügyeit — másoktul támogatva — sok éven át a kezdet nehézségein szerencsésen keresztülvezette, az alapokat rosszul rakta volna le, vagy az akkor még meg nem szilárdult épületet hebehurgyán alááskálta volna. —

Ennyit szerénytelenség nélkül elmondhatok a teljes igazság tudatában, akár itt barátilag, zárt pecsét alatt, akár, ha kívánnád, a társulat valamelyik ülésén nyilvánosan is, vagy a napi sajtó valamelyik közegében. De „*szellemi hanyatlást*" én nem emlegettem, csak apró hibákat, s azok vannak is, mint teljes jóakarattal ismétlem. Hibák a tárcza túl megszorítása s a hazai történelem terén fölmerülő jelenségek eléggé ki nem terjeszkedése, a nagyszámú sajtóhiba, melyek folytán az ember szinte tartózkodik idézni, az ingatag érdem miatt; továbbá hiba az, hogy a Századok orthographiája épen nem egyöntetű, hanem majd annyi féle, a hány a dolgozó társ.

Maradván
őszinte barátod
Thaly Kálmán

Mindezt az ügy iránti igaz szeretetből barátilag írom Neked, mert lelkiismeretem így ösztönöz.

Eredeti kéziratos levél. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK) Szilágyi-levelezés.

5.

1879. február 13. — Bécs

Károlyi Árpád levele Szilágyi Sándorhoz a Századok szerkesztőbizottsága létesítésével előállott helyzetről

Mélyen tisztelt kedves Szilágyi bácsi!

A Tört. Társulat legutóbbi gyűlésén történtek[7] nagyon meghatottak, nagyon a lelkemre szálltak. Bizony igenigen csehül állnak a dolgok, s a korlátlan szabadság historicus apostolából (Thalyból) tisztességes rendőr-basi válik. — Én egyáltalán nem csudálkozom azon, hogy m. t. k. Szilágyi bácsi le akart mondani: mert ha magamat képzelem helyzetében, nekem az egész fordulat végtelen zokon esik vala. — De csak méltóztassék maradni; annak az ötágú areopagnak mihamar belefárad a feje a superintendenségbe, nem sokára belátják akik most még kételkednének vagy az ellenkező nézetet vallanák, hogy egy tudományos folyóiratot jól szerkeszteni hat embernek nem lehet. — De meg (a mi különösen a szerkesztőbizottság előleges kritikáját illeti) furcsa dolog is az hogy egy beküldött czikket *hatan* is elolvassanak; *hat* oly ember a ki különben hasznosban tölthetné idejét, ugyanegy dologgal legyen lefoglalva. Vagy csak egy fogja a hat közül elolvasni, előlegesen megbírálni? Igen, de akkor miért ne csalódhatnék az az *egy* ember ép úgy, mint (szerintök) m. t. k. Sz. b.[8] csalódott mikor még szerkesztőbizottság nélkül regnált

[6] *Petelei István:* A marosvásárhelyi czéhek házi szokásairól. Századok, 1878. 94. l. Petelei a századvég legismertebb novellistája.

[7] A választmány Thaly javaslatára elhatározta szerkesztőbizottság létesítését a Századok szerkesztésének ellenőrzése érdekében.

[8] Károlyi Árpád leveleiben a tiszteletteljes megszólítást — „Mélyen tisztelt kedves Szilágyi bácsi!" — így szokta rövidíteni.

egyedül? — Ártatlan hatáskörrel, mint megbeszélő, elveket megállapító comisszio hasznos, sőt a Társulat tekintélyére s a Századok előnyére szolgáló lehetne tán ez a választott bizottság, mint olyan kupaktanács, mely mindent *előre* átolvasni, tudni akar s orrát minden lébe bele üti, — nagyon ephemér értékű intézmény . . .

Dobó István pozsonyi fogságára egy nagy csomó adatot összeszedtem (mint említém) már, nem akarnám t. i. a dolog kárba menjen. Eddig, (míg a rémuralom ismeretlen volt a Tört. Társulatnál) az volt szándékom hogy márcz. 20-ka körül elkészítvén az értekezést bátorkodom leküldeni, hogy aprilban a társ. ülésén felolvastatnék s az aprili füzetben belőle egy közlemény megjelenne. Ezekre kérni meg alázatosan m. t. k. Sz. bácsit, volt tervem. — Most már nem tudom mit csináljak; az adatokat nem szeretném félredobni, mert érdekesek; az értekezést szeretném megírni, mert 32—40 nyomott lapra való lehetne belőle, melynek aztán honorárriumára nekem végtelen nagy szükségem lenne. — Alássan könyörgök hát, méltóztassék tudatni velem, sutba dobjam-e a tervet, vagy folytathatom az adatok gyűjtését a kis értekezéshez?

Nagyon örülnék ha e soraim már a szerkesztőbizottság gondolatát ingadozni kezdve találnók — s m. t. k. Sz. bácsi legitim souverain jogait a magok teljes épségükben visszanyerné.

Magamat kegyeibe ajánlva
s vagyok m. t. k. Szilágyi bácsinak
Kaly toll Mann[9]
miatt búsuló
mindig hálás tisztelője
Károlyi Árpád

Eredeti kéziratos levél. OSzKK Szilágyi-levelezés.

6.

1879. április 1. — Bécs

Károlyi Árpád levele Szilágyi Sándorhoz a Századok számára küldött cikkéről

Mélyen tisztelt kedves Szilágyi bácsi!

A tegnap este elvégzett munkát, az értekezést, melynek címe: A Dobó-Balassaféle összeesküvésről, bátorkodom nagy alázatossággal s bocsánatkérések közt megküldeni.[10]

Valamivel hosszabb lett mint gondoltam. De miután az excerptumaimból úgy is sokat kihagytam, ennél jobban nem rövidíthettem meg. — A II. ik és V. szakasz valamicskét tán unalmasak, de a dolog értelmére szükséges volt mind a kettőt így írni meg, a mint van.

Egyébiránt azt gondolom ha m. t. k. Szilágyi bácsi a bevezető szakaszt s a szakaszok fejeit elolvasni kegyeskednék, a tartalommal megismerkedvén, meg leszen elégedve a czikkel. Forgács Ferencről nem épen hizelgőleg szólok a VI. ik fejezetben. Rudiny és Kenderessy plane megkapják a magukét; levén a két úri ember valóságos akasztófára való mákvirág. — Ha csak egy adatom lett volna az időből Istvánffyról, őt is szerettem volna megleczkéztetni.

Hogy Dobóékat egy kissé legyezgettem, annak az az oka, hogy nem akarom magamat csakugyan pecsovicsnak tartatni. Pedig ki lehetne fejteni, hogy mindhárman megérdemelték volna a capitis diminutio maximát, a hazai szigorú törvények szerint. Persze elnézéssel kell lenni iránt uk, mert másrészről is nagyon sok van a rovásom.

Ha nem esnék nagyon terhére m. t. k. Szilágyi bácsinak: kegyeskednék az V. fej. azon részét elolvasni, melyben a vád- és kérdő pontok ismertetése előtt az összeesküvésről általában szólok s a 17dik század mozgalmaival szembe állítom. Ugy-e igazam van?

A mi most már a mellékelt okiratokat illeti ezek csak *látszanak* soknak. — Azt méltóztatott mondani, hogy másfél nyom. ívre való lehet. A küldemény, ha petittel méltóztatik szedetni, tán másfél ív sem lesz, legfölebb 20 lap.

[9] Szójáték Thaly Kálmán nevével.
[10] A cikk megküldését ugyanis Károlyi Árpád korábbi dátumra ígérte.

Kérem is alásan m. t. k. Szilágyi bácsit, méltóztassék csak petittel szedve adni a Tört. Társ. júliusi füzetének Vegyes közleményei közt.

Tervemben volna, m. t. k. Szilágyi bácsi kegyes engedelmével, *50 példány különlenyomatot* csináltatni mely *különlenyomatban a szöveg és a petittel szedett okiratok együtt* lennének. Csinos kis füzetet tenne ki. Erre is tehát egész alázatossággal bátorkodom már előre felkérni m. t. k. Szilágyi bácsit . . .[11]

Károlyi Árpád

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. — Szilágyi-levelezés.

7.

1882. november 4. — Budapest

Szilágyi Sándor levele Thaly Kálmánhoz Lánczy Gyula elleni vitacikkének módosításáról[12]

Kedves barátom!

Tegnap du. megtartottam a Szerk. bizottságot. Pauler, Deák, Nyáry, Thallóczy voltak jelen. Azt határozták: hogy a jeligét, s az alá húzott szavakat olyanoknak találják melyeket nem lehet a Századokban kiadni. Ha te ezek törlésébe beleegyezel jöjjön a czikk: ha nem egyezel bele a törlésekbe, jogod van a választmányra appelálni, mely aztán decemberben zárt ülésben fogja a dolgot tárgyalni.

Én részemről a beleegyezést ajánlom. A lényeg megmarad s ez a pár szó nem csökkenti az egész erejét; csak azok a szavak maradnak ki, melyek túlságosan sértők. Ha *nem* egyeznél bele . . . tegyek-e említést a dologról vagy nem? Írjál erről azonnal.

De édes barátom, válaszolj rögtön. Fogadd el, hisz a bizottságban mind barátaid *tanácsolják;* s ezek Lánczy czikkéből gyengébb dolgokat is kihúztak.

Ölel és várja válaszod
régi barátod
Szilágyi Sándor

Eredeti kéziratos levél. Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmánhoz intézett levelek (a továbbiakban: OL. Thaly cs. lvt. Levelezés).

8.

1883. február 23. — Budapest

Szilágyi Sándor levele Ortvay Tivadarhoz a Fekete Zsigmonddal folytatott polémia lezárásáról

Itt küldöm a correctúrát. Kérem legyen szíves mennél előbb visszaküldeni.

Szintúgy mint kegyed, Fekete is küldött be replicat.[13] De hogy a polemiának ebben a füzetben vége legyen, küldöm Kegyednek, azon kéréssel hogy szíveskedjék válaszát 20—30 sorban megírni. Több nem lehet, mert unalmas lenne a publicumnak. Azt a Fekete válasza végében adnám. Hanem figyelmeztetem, hogy ha 30 sornál több lesz s például valami kimerítőt akarna írni, azt már nem vehetném fel a Századokba. Mind a correcturát, mint végszavát Feketéhez mennél előbb várva

Őszinte barátja
Szilágyi Sándor

Eredeti kéziratos levél. OSzKK Levelestár.

[11] A levél befejező részében Károlyi Árpád saját problémáiról ír.

[12] Lánczy Gyula pályadíjas művét Thaly Kálmán megtámadta. A Századok hasábjain folyó vita elemzését lásd *R. Várkonyi Á.*: i. m. 213—218. l.

[13] *Fekete Zs.*: Magyarország vizei múltjának és vízépítkezésének történelme a magyarok beköltözéséig c. művét ismertette Ortvay., Fekete kifogásolta a könyvismertetést, és ez robbantotta ki a vitát. Századok, 1883. 156, 295 és 802. l.

9.

1883. június 7. — Pozsony

Thaly Kálmán levele Szilágyi Sándorhoz a Századok szerkesztésének hibáiról

Kedves Barátom!

A Századokba való apró czikkęt kértél, íme idemellékelve küldök egyet a júliusi füzet számára, — remélem tárgya elég érdekes: *Zrínyi és Montecuccoli.*[14]

Egyszersmind eredetiben idecsatolva küldöm I. Rákóczi Györgynek Esterházy Miklós nádorhoz írt 1645. május 17-iki levelét a gr. Esterházy-levéltárból, oly czélból: hasonlítsd össze, ki van-e már adva? Ha (mint hiszem, *nem*) akkor, nagybecsű tartalmánál fogva, jól tudom le fogod minél előbb másoltatni s alkalmilag kiadni; csak — kérlek — a forrást nevezd meg, az eredetit pedig egy hét alatt küldd vissza, hogy az Archivumba visszahelyezhessem. —

Az Istenért, gondolj és csinálj valamit: mert a Századok két utóbbi füzete csak úgy hemzseg a botrányosnál botrányosabb sajtóhibáktól, olvasási hibáktól és orthographiai ellentmondások, styláris gyarlóságoktól. Mindenből látom, hogy a kéziratokat nem javítja át senki, nincs kellő gond, nincs egyöntetűség. Félre ne érts édes Barátom: ezt nem mint szerk. bizottsági s választmányi tag, — hanem *bizalmas figyelmeztetésképen így magánlevélben, mint jó barátod, de az ügynek is jó barátja írom.* Te fogod tudni módját találni az orvoslásnak jövőre. —

Istenveled, a Rákóczi-levelet visszavárva üdvözöl és ölel

igaz hív barátod
Thaly Kálmán

Eredeti kéziratos levél. — Századok irattára.

10.

1886. február 9. — Budapest

Szilágyi Sándor felkérő levele Ortvay Tivadarhoz könyvbírálat írására[15]

Igen tisztelt Tagtárs Úr!

Azon kéréssel bátorkodom és van szerencsém felkeresni, szíveskednék folyóiratunk a Századok számára dr. Szentkláray Jenő: A naszádosok története cz. munkájáról egy 3—4 lapnyira terjedő bírálatot írni.[16]

Kiváló tisztelettel maradván
Szilágyi Sándor
társ. titkár

Eredeti kéziratos levél. OSzKK Levelestár.

11.

1886. június 2. — Budapest

Szádeczky Lajos levele Szilágyi Sándorhoz a Századok, a Történelmi Tár és a Társulat ügyeiről[17]

Igen tisztelt kedves Sándor bácsi!

Ma reggel (szerdán) megjövén Vásárhelyről, vettem kedves Sándor bácsi Kudma útján küldött becses levelét. Sietek a Századok íveit már t. i. a mennyit lehet keresztkötés alatt küldeni. 4 ív össze van állítva, a többi is ki van szedve, de a gyűlésig össze nem állít-

[14] Montecuccoli Zrínyiről címmel megjelent: Századok, 1883. 685. l.
[15] Ilyen formájúak voltak a múlt század utolsó évtizedeiben a Századok szerzőihez intézett felkérő levelek.
[16] Megjelent: Századok, 1886. 349. l.
[17] A 80-as években Szilágyi Sándor elfoglaltsága, betegeskedése, gyakori külföldi utazásai következtében a társulati kiadványok s rendezvények ügyeinek intézése egyre inkább az „adjutánsok" kezébe került. Szádeczky Lajos — a későbbi egyetemi tanár — mint titkársegéd helyettesíti Szilágyit a Századoknál, és Barabás Samu tevékenykedik a Történelmi Tárral kapcsolatban. Ezt igazolja a Századok irattárában található több levél, melyből e helyen csak pár jellemzőt mutatunk be.

ható (tördelhető); tehát az 5-ik íven levő tört. irod. czikkeket laponként lehuzattam, úgy szintén a Tárczában jövő külön czikkecskéket (Thalyé, Szinnyeyé, Mangoldé). Váczy és Barabás, a mit írtak a Tárczába, az nem tördelhető még s úgy nagy hasábokban czéltalan volna küldése.

Benedekkel beszéltem, vette k. S. b.[18] levelét s a mit csak lehet megtesz a szedés gyorsítására. Még egy szedőt beállíttat a többihez. Tegnap két új ívet küldött . . .[19]

A társulati meghívókat szét küldöztük, Barabás segélyével még hétfőn. A múlt vasárnapi lapokban közzé tétettem a gyűlés idejét és programját. Tehát rendben folynak a dolgok.

A nyomdában kérdeztettem a Tört, Tárt, a 38.ik ívet imprimálta Barabás utoljára.

Egyéb írni valóm nem lévén, ajánlom magamat kedves S. b. további kegyes gratiájába.

mély tisztelettel
hű satellese
s engedelmes tanítványa
Sz. L. „a zsarnok".

Eredeti kéziratos levél. Századok irattára.

12.

1886. június 4. — Budapest

Szádeczky Lajos levele Szilágyi Sándorhoz a Századok folyó ügyeiről

Igen tisztelt kedves Sándor bácsi!

Két előterjesztésem van:

1. Borovszky[20] elküldte Etelközről írott czikkét. Vagy ½ nyomatott ív lesz. ¾ legfölebb. Magvas, tartalmas dolognak látszik: Atel kozo — *déli hazá*-nak magyarázza Etelközt az eddigi értelmezéstől eltérőleg. Elküldjem Sándor bácsinak? vagy leadjam a nyomdába? Hunfalvyval és Paulerrel szelíden vitázik. Esetleg tán kiadandó valamelyiknek átolvasás végett? Sándor bácsi megígérte, hogy közli a júl. füzetben.[21]

Borovszkynak azonban egy nagy kérése van: *50 fr előleget kér.*[22] Úgy látszik nagy szüksége van rá, meg kellene adni, annál is inkább mert mint akad. tisztviselő privatim is sok szolgálatot tehet és tesz is az Akadémiára rászorult társulatunknak. Küldök egy utalvány lapot, hogy méltóztassék megírni, ha k. S. b. jónak látja. Fele visszatérül e czikkből, másik felét a jelzett dolgozatból még ez évben levonhatjuk. Méltóztassék megadni neki, megérdemli!

2. Horvát Árpád elhozta a czikket.[23] De lesz ám több mint 2 ív, talán 2½ s ő úgy akarja, hogy egy számban jöjjön. Mondtam júl.-ra már több czikk ki van szedve. Ha nem mehet egészen: októberre kéri, de különnyomatot (50 db.) még július folyamán. Kérem k. S. b. intézkedését. Júliusban úgy e nem jöhet 2½ ív? Elvitte magával.

Pauler Gyula haza küldte a nála bírálaton levő két munkát: Városyét elfogadta,[24] Adám Ivanét a pálosokról nem tartja közölhetőnek.[25]

A holnapi gyűlésen Thaly Kálmán is tesz jelentést a gr. Batthyányi Ádám leveleiről. Nagy Imre pedig a Vay-félékről.

[18] A Szádeczky által használt — „kedves Sándor bácsi!" — kifejezés rövidítése.
[19] A levél következő részeiben Szádeczky családi ügyeiről számol be.
[20] Borovszky Samu az Akadémia lev. tagja, 1908-tól a Társulat titkára.
[21] Szilágyi utasítására Szádeczky elküldte Paulernek bírálatra, a cikk végül is nem jelent meg. Vö. Iratok 13.
[22] Szilágyi engedélyére Szádeczky az előleget elküldte. Lásd Szádeczky Lajos—Szilágyi Sándor, Bpest. 1886. jún. 6. Századok irattára.
[23] Horvát Árpád egyetemi tanár, az Akadémia lev. tagjának cikke: A budapesti diplomatikai tanszék, a seminariumi oktatás és a felállítandó történelmi intézet. Századok, 1886. 747. l. Vö. Fejérpataky megjegyzéseivel. Iratok 15.
[24] *Városy Gyula:* Antiochiai Anna magyar királyné származása és családi viszonyai. Századok, 1886. 867. l.
[25] Ádám Iván munkájáról ezt írta Pauler: „Nem alapul közvetlen forrástanulmányon, s így tud. értéket nélkülözvén véleményem szerint a Századokban ki nem adható." Pauler bírálatát idézi Szádeczky Lajos Szilágyi Sándorhoz intézett levelében. Bpest, 1886. jún. 6. Századok irattára.

Barabásnak megírtam, hogy küldje el a Tört. Tár függ íveit.
Hallom Ipolyi ő exciája Vaskovitsnál van, azt mondja György Aladár nem a legjobban van szegény.[26]

hű szolgája
Szádeczky Lajos

Eredeti kéziratos levél. Századok irattára.

13.

1886 júniusa — Budapest

Szádeczky Lajos levele Szilágyi Sándorhoz Borovszky Samu cikkével kapcsolatos problémáiról

Igen tisztelt kedves Sándor bácsi!

A correcturakat becses levelével megkaptam, az összeolvasást megkezdettem.
A Borovszky czikkét elküldtem volt Paulerhez s az ide mellékelt választ kaptam tőle. Úgy látszik neki nem nagyon tetszik, hogy vele némileg ellentétes álláspontra helyezkedik. Máskülönben kifogása, ill. nehézsége nem alaptalan, mert kikerestem a Nemzet ill. számait s úgy találtam, hogy ott B. a milleniumról két *igen hosszú* tárczát írván, a második tárcza utolsó harmadában Etelközről is ír. Összehasonlítván a Századok számára beadott czikkel a Nemzet-es tárczát, kitűnt, hogy 1—9 féllap (törve) *új*, *10—20* féllap megjelent a Nemzetben.
Én tehát rebus sic stantibus, a magam szakálára (a mi úgy sincs!) nem merem nyomdába adni. Apellalom k. S. bácsihoz. Kérem utasítását. S ha mostanról elmarad, mit adjunk helyette? Megvan: Deák Farkasé, Némethyé, Lovzsányié. Különfélének *kettő* (Zrínyi levelek és Az elfeledett magyar király apróság). Hát könyvismertetések vannak-é, vagy gondoskodni kell? kinél és miről? A hó utolját tapossuk, gondoskodnunk kell. —
Hálás köszönettel vettem, hogy k. S. b. kész elolvasni készülő íveimet. Ma adtam nyomdába az első correcturáját. Úgy látom, hogy a javításoktól már nemcsak a Franklinban, de az Athenaeumnál is borsózik a hátuk.
Béla[27] hallom megjött, de idebent még nem volt, nem tisztelhettük még világlátott személyiségét...
Mély tisztelettel s szíves üdvözletekkel
K. jó. S. b.

hű tanítványa
s szolgája
Szádeczky

Eredeti kéziratos levél. Századok irattára.

14.

1886. június 12. — Budapest

Szádeczky Lajos levele Szilágyi Sándorhoz a Századok júniusi füzetének megjelentetéséről és saját tudományos kutatásairól

Igen tisztelt kedves Sándor bácsi!

A levelező lapra válaszolva (10-éről) a következőket írhatom. A Századokból hogy hány ív van kinyomva? mikorra e sorokat veszi k. S. b. akkorra már hiszem szemmel láthatólag és kézzel foghatólag győződött meg k. S. b. hogy *mind*, mert ám pünkösdre, 13-ára a pestiek megkapják a füzetet s S. b-nak is küldettem példányt.

[26] Ipolyi Arnold nagyváradi püspök, a Társulat elnöke még ugyanazon év végén (1886. dec. 2.) meghalt.
[27] Pettkó Béla allevéltárnok, Szilágyi Sándor unokaöccse.

Annálinkább örvendek ennek, mert Thallóczytól hallom ma, hogy k. S. b. kételkedett, vajjon meg fog-é 15-ére jelenni? Most nem veszett el sok bába közt a gyermek. Az én bőrömre menvén a dolog, rajta voltam, hogy k. S. b.-nak ne legyen oka szíjjat hasítani belőle. Azért is nem küldtem az utolsó ívet és félívet el, mert akkor csakugyan elkéstünk volna s aztán meg nem is kívánta k. S. b., sőt, ha jól emlékszem, kifejezte, hogy nem is akar törődni vele, csináljam én „bölcs (?)" belátásom szerint. — Visszafojtott lélegzettel várom k. S. b. — kritikáját! . . .

Tegnapelőtt írtam elég részletesen, igyekeztem pótolni a pár napi hallgatást.

Békéssel[28] bíz én nem haladtam, mert mindig más dolgom volt. Báthory kéziratát[29] is át kellett néznem s javítanom, mert már szedik. Hát nem elég, hogy a kijelölendő nyomokon a nyár folyamán dolgozzam át? Úgy gondoltam, hogy felolvasnám k. S. b-nak s észrevételei s utasításai alapján (ne a magam orrom után s bölcs fejem szerint) dolgoznám át. A képek épúgy megállapíthatók a mostani, mint az átdolgozott szövegből. — Ha k. S. b. kívánja, természetesen, *még most* hozzá fogok, bár sajnálom félretenni befejezetlenül Báthoryt.

A hivatalban semmi nagy újság. Ma expediáltam Vay leveleit, a Zichy okmányokat; ünnep után mindjárt a Haller codexet. Kemény Gábor[30] m. úr ő exciájának is sáfárkodom egy ajnácskői nyomtatványában az Athenaeumnál. Ő 21-éig nem jő haza Ajnácskőről és Erdélyből.

Szabó Károlynak levelei vannak k. S. b. hoz: azokra sem kíváncsi k. S. b.? Nagy örömmel hallom Thallóczytól, hogy k. S. b. csakugyan egészen jól van: hála a magyarok istenének.

Boldog ünnepet kívánva mély tisztelettel ajánlom magam k. S. b. gratiájába

hűséges és engedelmes
adjutánsa
Szádeczky

Eredeti kéziratos levél. Századok irattára.

15.

1886. szeptember 4. — Szombathely

Fejérpataky László levele Szilágyi Sándorhoz: felelni szándékozik Horvát Árpád cikkére

Olvastam Horvát Árpádnak a diplomatikai oktatásról írt mentegetődzését.[31] Igazán gyönge dolog, és csodálom, hogy ebből Sándor bácsi nem hagyott ki sok gyerekes dolgot, a mi szerzőjének szűk látkörűségét, gyerekességét és elmaradottságát eléggé bizonyítja. Jobb lett volna neki hallgatnia. Ha nem respektálnék benne egyetmást, tönkre tehetném minden állítását.

Minden esetre felelni szándékozom reá.[32] De minthogy a felelet — tekintve az ő dolgozata terjedelmét és sok rectifikálandó állítását, hosszabb lészen, legalább ½ nyomt. ív, ezt Sándor bácsi nem közölheti abban a füzetben, a hol az ő mentegetőzése megjelenik; mert egy ugyanazon tárgyra mintegy 3 nyomt. ívet nem fordíthat. Azért igen kérem kedves Sándor bácsi, hogy az én feleletemre szíveskedjék a Századok decemberi füzetében 6—8 oldalnyi tért reserválni. A novemberi füzetben egy szerkesztői jegyzetben még lehetne jegyezni, hogy „vettük a volt történelmi congressus előadójának válaszát a fentebbi dolgozat egyes állításaira; azt azonban hely szűke miatt jövő füzetünkre halasztottuk." Ez által előre jeleztetik, hogy az összeírt sok ostobaság nem marad felelet nélkül . . .[33]

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. — Szilágyi Sándor-levelezése.

[28] Békés Gáspár életrajza. Bpest. 1887.
[29] Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. Századok, 1886. 851. l.
[30] Kemény Gábor a Társulat másodelnöke.
[31] *Horvát Árpád:* A budapesti diplomatikai tanszék, a seminárium oktatás és felállítandó történelmi intézet. Századok, 1886. 747. l. A cikk több megjegyzést fűzött Fejérpataky László előadásához, mely az 1885. évi történelmi kongresszuson hangzott el.
[32] A történeti congressus utóhangja. Századok, 1886. 896. l. Majd válaszol Horvát Árpád „Néhány észrevétel" c. írására is. Századok, 1887. 235. és 252. l.
[33] A levél befejező részében Fejérpataky beszámol szombathelyi utazásáról.

16/a.

Pauler Gyula lektori véleményeiből

1888. november 21. — Budapest

Kedves Barátom!

Mellékelten visszaküldöm Révész[34] czikkét, Németújvári Iványról. Szorgalommal van írva, de mégis csak iskolai dolgozat. Felfogása banális, néha gyermekes. Compositioja kivált elsőfelében rossz. Az adatokat csak külsőleg tudja egymás mellé állítani, anélkül, hogy az események valódi összefüggését sejtetni engedné vagy maga is sejtené! Nagyon át kellene dolgozni, hogy a Századokba beváljék.

16/b.

1889. február 7. — Budapest

Kedves Barátom!

Mellékelve küldöm Marky[35] czikkét. Szellemesen s általjában nem helyesen tárgyal — *ismert* nagyon ismert *dolgokat*. Véleményem szerint, ha el lehetne hagyni a czikk legalább fele részét, s csak a sajátságnak felfogott vagy új dolgokat — mert ilyenek is vannak — lehetne adni: díszes helyet foglalhatna el a Századokban. A jelen formájában, terjedelemben azonban — úgy vélem — nem közölhető.

Isten veled
régi híved
Pauler Gyula

16/c.

1894. március 16. — Budapest

Kedves Barátom!

Welczek[36] czikke, mely egyébiránt csak addig terjed még, hogy II. Endre a Szentföldre indul, nem szellemtelen. Az írónak van esze és bizonyos ismerete, de nyelve gyarló; néhány ténybeli hibát találtam benne, és sok dolgot p. o. az árpádok tengerre való törekvését, II. Endre politikáját Velencze irányában, nagyon is subjectív módon, vagy is oly képet fog fel, a mi talán lehetett volna, de hogy így volt, az adatokból nem következik, de még csak nem is valószínű. Lehetséges, hogy a tulajdonképpeni hadjáratról szóló második czikk valami újat, jobbat tartalmaz, az eddigiek után azonban alig reménylem és csak azt kívánhatom — magunk közt legyen mondva — hogy múljék e pohár a Századoktól

Őszinte híved
Pauler Gyula

OSzKK Szilágyi Sándor levelezés.

[34] Révész Kálmán ev. esperes, Németújvári Iványról írt cikke — Pauler Gyula véleménye következtében — nem jelent meg a Századokban.

[35] Lehetséges, hogy Márki Sándor „A középkor kezdete Magyarországon" című, egy évvel később megjelent — tehát a lektori vélemény miatt valószínűleg átdolgozott — cikkéről van szó. Századok, 1890. 311, 396. l.

[36] Welczek cikke nem jelent meg a Századokban.

17.

1890. november 16. — Budapest

Szilágyi Sándor beadványa az Alapszabály módosításán dolgozó bizottság számára a másodtitkári és a titkársegédi állások fenntartásának szükségességéről

Igen tisztelt bizottság!

A társulati segéd-hivatalok fentartása ügyében tett indítványom indokolásául van szerencsém a t. Bizottság szíves figyelmébe ajánlani a következőket:

I. *A másodtitkári* állás szervezésére leginkább azon körülmény adott okot, hogy a társulat folyóiratának szerkesztésében néhány év előtt oly lényeges és nevezetes változás történt, a mely kizárta annak lehetőségét, hogy azt egy ember hónapról hónapra vezethesse és összeállíthassa.

A tárcza rendesen egy ívet szokott kitenni és pedig borgis részben petit betűkkel, tehát oly szedéssel, a mely egy és egy negyed ívnek felel meg a Századok többi íveivel szemben. Csak a legutóbbi (nov.) füzetben a könyvekről, folyóiratokról és irodalmi hírekről 42 kissebb közleményt hoz a tárcza.

A másodtitkári állás szervezése, a mint annak idejében kifejtettem[37] a társulat minden anyagi megterheltetése nélkül történt. Mert midőn a tárczarovat egy ny. ívre terjesztetett ki, a Századok rendes honorárium alá eső ívei ez által reducáltattak a költségvetésben is. A tárcza rovat évenkinti tíz íve pedig nem vetetvén külön írói honorárium alá: az ennek megfelelő tiszteletdíj (10 ív után 30 frt-jával — 300 frt) rendszeresítetett a másodtitkár fizetéseül. — A társulat megterheltetéséről, külön költségről tehát itt szó sem lehet.

Ha a titkár a tárcza rovatot olyan formában szerkesztené, hogy ezt különféle írók által iratná: az nem járna megtakarítással; de meg kivihetetlen is az idő kimértsége, az írók szétszórtsága miatt s kivihetetlen azért is, mert az írók nem vállalkoznának arra, hogy egy egy könyvről csupán néhány sornyi ismertetést írjanak, melynek honoráriuma nagyon elenyésző csekélység volna a reá fordított munkához képest. Ezt csak egy emberrel, egy rovatvezetővel végezheti a szerkesztő, már csak az egyöntetűség okáért is.

A másodtitkárnak eddig más teendői is voltak ugyan, a melynek egy része az új alapszabály tervezet szerint vétetett ugyan a jegyző hatáskörébe, de megmaradt mégis sok olyan teendő, mely a szerkesztéssel karöltve jár (pl. az ezzel járó levelezés) s megmaradt főként a mi legtöbb időt vesz igénybe s a melynek pontos ellátása a társulat egyik lényeges érdeke: az *expeditio* vezetése, a czimszalagok nyomatása, a havonként kifogyó czímszalagok újakkal pótoltatása, a mindennap érkező lakás- és czímváltoztatások kijavítása és nyilvántartása. Ez a szerkesztéstől el nem választható s ez egy ember figyelmes és pontos vezetését kívánja, különben a legnagyobb zavarok állanának elő.

A másodtitkárságnak fentartását tehát, én a társulat elengedhetetlen érdekének tartom, a tárcza rovat szerkesztésében való nélkülözhetetlen segédkezésre, a szerkesztéssel járó levelezés vezetésére, az expeditio mindennapi teendőinek vezetésére. — Megtartandónak vélem annál is inkább, mert a társulat költség megterheltetésével nem jár; a mennyiben a tárcza közlemények különben honorarium alá eső tiszteletdíjaiból telik kifizetése.

II. *A titkársegéd* azaz a correctori tisztséget a mi illeti: három olyan folyóiratnál, mint a milyen a társulat titkára szerkesztése alatt áll, képtelenség volna azt kívánni, hogy a szerkesztő a kézirat javításán kívül még a nyomdai correcturát is maga végezze. A csekély tiszteletdíj (200 frt), a mit a titkársegéd több mint másfél száz ív correcturájáért kap szintén nagyon ki van érdemelve s a társulat költségvetését kevéssé terheli.

Végül mindezekhez egy erős méltányossági érv is járul, a melyet semmiféle testület, annál kevésbbé egy ily erkölcsi alapon álló testület, mint a történelmi társulat, nem hagyhat tekinteten kívül. S ez az, hogy a meglevő titkári hivatal személyzetét, a kik a társulatnak évek hosszú sora óta hasznos és nem csekély munkába s időbe kerülő szolgálatot tesznek, a társulat ok nélkül fel nem függesztheti. Midőn egyesületek szervezetében valami változás történik, mindig tekintetbe szokott vétetni a meglevő személyzet. Így midőn a M. T. Akadémia alapszabályait megváltoztatta 58 §-ában kimondta hogy

[37] Szilágyi indítványa a titkári iroda szervezésére. Századok, 1884. 84.l.

„Azon tisztviselők, kik a jelen szabályok foganatosításakor fizetésben állanak, fizetésöket holtig megtartják". —

Azt hiszem t. Bizottság, hogy ezekben eléggé meggyőzően indokoltam a másodtitkári és titkársegédi állás fentartásának szükségességét a miért is kérem azokat az alapszabályokba olyformán bevenni, mint az az Akadémiánál történt.[38]

Kiváló tisztelettel maradván
az i. t. Bizottságnak

alázatos szolgája
Szilágyi Sándor
titkár

Eredeti kézirat. Századok irattára.

18.

1891. április 8. — Budapest

Nagy Gyula levele Szilágyi Sándorhoz a Hivatalos Értesítő korrektúrájának küldéséről, valamint pénztári ügyekről[39]

Kedves Sándor Bátyám!

A „Hivatalos Értesítő"[40] correcturáját ide zárva küldöm; tessék a szedőre rárecscsenteni, hogy gondos javítást tegyenek . . . Míg nehány sornyi *Figyelmeztetést* is csatolok a Hivatalos Értesítőhöz, a miről beszéltünk volt, gondolom könnyen elfér a 4-ik lapon.

Karaszom[41] *urat kéretem* szépen, hogy a mennyiben a kilépő, törlendő vagy kilépni szándékozó tagok közül valaki valami hátralékát időközben befizette volna, arról engem holnapután reggel értesítsen, hogy az illető tagokhoz intézendő leveleket ahoz képest arányozhassam; kérem egyszersmind, hogy a törlendő, de még tartozásban levő tagok: u.m. Bajusz & Comp. számára, kiknek szánva hét, ugyanannyi befizetési lapot szíveskedjék felküldeni, hogy mindegyiknek küldhessek egyet levélben, miután ezek Századokat már nem kapnak.

Vagyok kedves Sándor Bátyámnak

igaz híve
Nagy Gyula

Eredeti kéziratos levél. Századok irattára.

18/a.

1891. szeptember 7. — Budapest

Nagy Gyula levelében kérdést intéz Szilágyi Sándorhoz a Századok Tárca rovatának összeállításával kapcsolatban

Kedves Sándor Bátyám!

A Szolnokon járt háromtagú bizottságnak[42] a választmányhoz benyújtott jelentése nem fog-e a Századokban* megjelenni? Ha jól emlékezem, Thaly kívánja, hogy

[38] A bizottság a beadványt elfogadta, s Szilágyi Sándor kívánságainak megfelelően módosította az Alapszabályt.

[39] Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanári kinevezése alkalmából lemond másodtitkári állásáról. Vö. Szádeczky Lajos levelét az Igazgatóválasztmányhoz. Marosvásárhely, 1891. szept. 2. Századok irattára. Távozása után a Társulat életében a 90-es években egyre nagyobb szerephez jut Nagy Gyula, aki előbb jegyző, majd Szilágyi halála után a Társulat titkára lesz.

[40] Az 1891-ben megállapított társulati ügyrend értelmében a Hivatalos Értesítőt minden hónapban a jegyző állítja össze, s a kéziratot a szerkesztő rendelkezésére bocsátja.

[41] A Társulat pénztárosa.

[42] Thaly Kálmán (a bizottság elnöke), Szendrei János, Zichy Jenő. A bizottságot egy Szolnok megyei Rákóczi-kastély megszemlélésére küldte ki a választmány.

kiadassék. Ha kiadjuk, úgy kérem szíves értesítését, hogy leküldjem a Hivatalos Értesítő kéziratával együtt.[43]

* t. i. a *tárczában.*

Vagyok
igaz híve
Nagy Gyula

Eredeti kéziratos levél. Századok irattára.

19.

1898. április 9. — Budapest

Szilágyi Sándor levele ismeretlen szerzőhöz: a Századok keretébe nem tartozó 1811 utáni témákról

Kedves öcsém!

Megkaptam s élvezettel olvastam a Kemény Zsigmond erdélyi publicistai tanulmányt. De *fájdalom* az a Századok keretébe nem vág bele, mert publicistai s politikai dolgozat általán kívül esik ügyrendünk által megszabott hatáskörünkön.

Ha nem kívánta volna olyan határozottan a visszaküldést felajánlottam volna az Irodalomtörténeti szemlének vagyis közleményeknek. De a szerkesztő Halason lakván sok időt vett volna igénybe.

A dolgozat maga igazán érdekes s méltó hogy valahol közölve legyen. Egyszer s mindenkorra megjegyzem hogy a mi programunk *1811-en innen* nem terjed ki.

Legszívesb üdvözlettel
Szilágyi Sándor

Eredeti kéziratos levél. — MTAKK — Szilády Áron levelezése.

20.

1895. Budapest
A Magyar Történelmi Társulat ügyrendjének a Századokra vonatkozó pontjai

VII. A társulat közlönyéről

55. A társulat havi közlönyének (A 47.) czíme: *Századok.*
E folyóirat — kivéve a július—augusztusi szünetet — minden hó közepén, évenkónt tíz nagy nyolczadrétű füzetben, a választmány által évről-évre költségvetésileg meghatározandó ív-számban jelenik meg.
56. A havi közlöny tartalma irodalmi- és hivatalos részből áll.
a) az irodalmi rész a hazai történelem és annak segédtudományai körébe vágó értekezéseket, könyvismertetéseket, bírálatokat, egyéb kisebb közleményeket és történetirodalmi rovatot tartalmaz;
b) a hivatalos rész, *Hivatalos Értesítő* czím alatt, hozza a rendes választmányi ülések és a közgyűlések hiteles jegyzőkönyveit, valamint a zárt- és rendkívüli választmányi üléseknek közzé teendő határozatait, továbbá a pénztárnok havi kimutatásait és évi számadásait, a számvizsgálati jelentéseket, évi költségvetést, hirdetéseket, s a társulatot érdeklő egyéb hivatalos közleményeket.
57. A társulat pénztárába befizetett tagdíjak, alapítványi kamatok és előfizetések nyilvános nyugtatványozása (ü. 38.) a füzetek borítékán történik.
58. A hivatalos értesítőt minden hónapban a jegyző állítja össze s kéziratát annak idején a havi közlöny szerkesztésével megbízott titkárnak rendelkezésére bocsátja.
59. Minden harmadik (elnök-választó) évben társulati *Névkönyv* adatik ki, mely a Századok azon évi június havi füzetével küldendő szét a tagoknak; összeállítása a jegyző teendői közé tartozik.

A Magyar Történelmi Társulat Évkönyve. 1895.

[43] Szilágyi elfogadta Nagy Gyula javaslatát, és így a jelentés megjelent a szeptemberi füzetben. Századok 1891. 598–599. l.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Országos történelemtanítási konferencia

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet rendezésében került sor 1967. augusztus 29—31. között a Magyar Tudományos Akadémián a felszabadulás utáni első Országos Történelemtanítási Konferenciára. 1967. augusztus 29-én *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár elnökletével, *Lugossy Jenő* miniszterhelyettes megnyitó szavaival kezdte meg a konferencia munkáját. Lugossy Jenő megnyitó beszédében hivatkozott az 1885. évi Történészkongresszusra, melyen a történelemtanítás kérdéseivel Marczali Henrik és Márki Sándor foglalkozott. Már ekkor is fontos célkitűzésként szerepelt, hogy a történettudomány eredményeit ne csupán a szűk szakközönség ismerje meg, hanem a tömeges népnevelés eszköze legyen; mennyivel inkább kötelessége a mi marxista történettudósainknak — hangsúlyozta a miniszterhelyettes —, hogy tudományukat a szocialista tudatformálás eszközeként fogják fel, s hatékonyan segítsék annak legfontosabb műhelyét, az iskolát. Lugossy Jenő szerencsésnek tartotta a konferencia megrendezésének időpontját, hiszen az egybeesett a Magyar Történelmi Társulat centenáriumával, de ugyanakkor számíthatott a történetírás módszertana iránt megnövekedett érdeklődésre is. A történelemtanítás módszertanának fellendülése szorosan összefügg az iskolareformmal. Vannak olyan metodikai felfogások, melyek még vita tárgyát képezik, s olyanok is, amelyeket a tankönyvi viták már elvetettek. Éppen ezért helyes most — az új tankönyvek megjelenésével egyidőben —, amikor a reform a gyakorlati megvalósítás szakaszába lép, összegezni a történelmi metodika eddigi eredményeit, s megjelölni a fejlődés fő irányait. A miniszterhelyettes befejezésül hivatkozva az utóbbi évek nemzetközi eszmecseréire, megállapította: „Tudatában kell lennünk annak, hogy a nemzetközi méretekben is jelentős iskolareformnak megvalósítását a metodikai hiányosságok veszélyeztethetik." Ezért a konferencia fontos feladatának kell tekinteni, hogy a tartalmi kérdések feltárása mellett jelentősen elősegítheti a módszertani kutatások országos összehangolását és tervszerűbbé tételét.

Elekes Lajos akadémiai l. tag, egyetemi tanár „A korszerű történelmi ismeretek szerepe a szocialista tudat formálásában" című bevezető előadása a konferencia elvi, történetfilozófiai alapvetését adta. Bevezetésül a tudati tényezőknek a szocialista-kommunista viszonyok kifejlesztésében betöltött szerepére hívta fel a figyelmet, amelynek kialakításában a történelem alapos ismeretére épült „távlatosság, perspektíva-érzékelés, a jelenségek ilyen összefüggésben megfelelő értékelésének készsége, röviden: a történelmi gondolkodás" döntő szerepet tölt be.

Az előadás főleg a történelmi ismeretek tudományosságának döntő kritériumával, a törvényszerű összefüggés vizsgálatával foglalkozott. Elekes Lajos rámutatott, hogy a törvényszerűség a történelemben „emberi cselekvésekben, azok bonyolult és többszörös kölcsönhatása révén . . . tendenciálisan érvényesült". Utalt azokra a vitákra, amelyek a marxista indítású szakirodalomban a társadalmi-történelmi fejlődés lényegét, az azt kifejező törvényfogalom értelmezését illetően alakultak ki, majd vizsgálta és magyarázta a törvényszerűségnek a társadalom életében, a történelemben megvalósuló tendenciális érvényesülését.

Kritikusan elemezte a marxista törvényfogalommal szemben hangoztatott azon vádat, mely szerint a marxizmus a jelen összefüggéseiből megengedhetetlenül von le következtetéseket a jövő tekintetében. Cáfolva e nézetet, megállapította, hogy a „tendenciálisan működő társadalmi-történelmi törvény felismerése alapján jelezni lehet a fejlődés fő irányait és nagy vonalakban várható fő eredményeit." Hangsúlyozta a történettudomány nagy fontosságát, hiszen a történész „a fejlődésmenet egésze áttekintésével több távlatot, értékelési alapot nyújt a ma viszonyainak, eredményeinek, problémáinak, tennivalóinak helyes felméréséhez". Nélkülözhetetlennek nevezte életünk, perspektíváink helyes értékeléséhez a „történelmi látásmód, a történelmi távlat, a jelenségek

ilyen . . . összefüggésben értékelésének" a képességét, melyet a történelem ismerete adhat. Ezzel magyarázta Elekes Lajos a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a történelem egésze, a történelmi távlatokat biztosító ismeretek felé fordulását.

Az előadó a továbbiakban a lényegi teljesség fogalmát elemezve állapította meg, hogy a történetkutatónak tudnia kell, hogy a rendelkezésére álló adatok „nem adnak teljes képet a vizsgált tárgyról. Olyanok, mint a széttört mozaikszemcsék: összeillesztésük különös gondot, nagy képzelőerőt és ennek ellenőrzésére igen szigorúan működő kritikai érzéket kíván." E vonatkozásban hosszasan és alaposan taglalta a képzelőerő és a kritikai kontroll szerepét. A képzeletnek fontos szerepe van az adatok megszólaltatásában, az összefüggések felismerésében. Midőn a képzelet a „valaha-volt élet" elevenségét, lüktetését kívánja életrekelteni, vallomásra bírni, akkor a kritika „fő feladata az, hogy feladatának — a valóság hű rekonstrukciójának — keretei közt tartsa az alkotó képzeletet".

Befejezésül az előadás azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a történelem megismerése a jelent és a jövőt szolgálja. Elekes Lajos kifejtette, hogy a történelem eszmeipolitikai, ideológiai nevelő hatásának és tudatformáló funkciójának lényegét abban látja, hogy a történelem megvilágítja a jelenig való utat, „megmutatja annak részleteit is, de megmutatja — és ez a döntő — egész hatalmas vonulatát. Perspektívába, történelmi távlatba emeli a jelent."

A délelőtti program második előadását *Veress Judit* kandidátus, a Pedagógiai Szemle szerkesztője „A hazai történelemtanítás módszertana kutatásának elméleti kérdései" címmel tartotta. Bevezetésül áttekintette a hazai marxista történelemtanítás erőfeszítéseit a rendszerezett módszertan megalkotására, s kifejezte meggyőződését, mely szerint „a hazai marxista történelemtanítás módszertanának tudománnyá válása az elmúlt tizenöt év alatt igen jelentős utat tett meg." A történelemtanítás módszertanának definíciószerű meghatározása után tudományközi kapcsolataival foglalkozott. Kifejtve a szakmódszertan viszonylag önálló tudomány jellegét, azokról a fokozott igényekről szólt, amelyek ebből következően felmerülnek e tudományág művelőivel szemben.

Az előadás a továbbiakban az utóbbi években megjelent magyar didaktikai műveket tárgyalta. Hangsúlyozta, hogy e művekre jellemző a tanulás és tanítás fogalompár sokoldalú megvilágítása. Kiemelte az oktatás fogalmának a tanulás elemzése felől történő megújítását, mint olyan vívmányt, amelynek valamennyi konzekvenciája gyakorlatilag szinte még beláthatatlan a tantárgyi metodikákban. A didaktikai kérdések vizsgálata alapján Veress Judit arra a megállapításra jutott, hogy a következő években „még nagyon sok kutatómunka áll előttünk a történelmi ismeretek tankönyvi zártságának, programozhatóságának és a történelmi ismereteknek a tanulók oldaláról jelentkező strukturális nyitottsága vizsgálata terén".

A marxista történelemtanítás módszertana fejlődésével kapcsolatban az előadó derűlátóan nyilatkozott, hivatkozva az utóbbi évek metodikai irodalmának szélesedő tematikájára, a publikációk színvonalának emelkedésére. Befejezésül a történelemtanítás módszertana időszerű kutatási feladatainak meghatározására tett több érdekes javaslatot.

Balázs Györgyné egyetemi adjunktus hozzászólásában először a komplex kutatás problémájával foglalkozott, majd a valósághűségnek — Elekes Lajos által felvetett — kérdéséhez kapcsolódva, vizsgálta a tananyag alapvető tartalmának és a tanulók alakuló énjének viszonyát. Ennek felderítése azért nagyjelentőségű a tanár számára, mert megteremti annak lehetőségét, hogy „a tananyagban levő többféle hatótényezőből azt válassza ki, ami a legeredményesebb". — *Simon Gyula*, a Pedagógiai Társaság főtitkára, a történelemtanítás problématörténetéhez fűzött néhány adalékot, gondolatot, különös tekintettel az ellenforradalmi rendszer történelemtanításának hatását illetően. — *Szabó Károly* szakfelügyelő (Balassagyarmat) hozzászólásában kritikusan elemezte a történelmi törvényszerűségeknek a gyakorlati tanításban való alkalmazását.

Augusztus 29-én du. *Vas Károly* főiskolai tanár (Pécs) „A történelmi tudat formálása és a tanárképzés" című előadásával folytatódott a program. A tanárképző főiskolák kialakulása utáni időszak legsúlyosabb problémáját a képzési idő és a képzési feladatok közötti aránytalanságban jelölte meg az előadó. Ennek következtében a képzési feladatok korlátozódtak. Ugyanekkor komoly nehézséget jelentett a tanszékek személyi ellátottságának megoldatlan problémája is. Az oktatási lehetőségek csak a képzési idő négy évre emelésével, a két-szakos tanárképzés bevezetésével javultak meg; ugyanakkor az oktatói létszám is emelkedett. Vas Károly hangsúlyozta, hogy a reform következtében létrejött rendszerben emelkedhetett a tudományos színvonal, s az oktatók sikeresen törekedhettek a metodikai képzés gyakorlati oldalának erősítésére. Így létrejöhettek olyan új munkaformák, amelyek eredményesen valósíthatták meg a szakmai és metodikai képzés összekapcsolását.

Ezután *Sinkovics István* kandidátus, egyetemi tanár „Az egyetemi történelemtanár-képzés reformja" című előadása hangzott el. Bevezetésül az előadó ismertette a szocialista egyetem megteremtésének történetét, s megállapította, hogy az 1949. évi első egyetemi reformot „közvetlen és távolabbi hatásában is pozitívan kell értékelnünk".

Az új tanterv által hozott változásokat szemügyre véve, Sinkovics István figyelemreméltónak mondotta a napjainkhoz közelebb eső korszakok súlyának növekedését, az egyetemes történelem órakeretének emelését. Ezen intézkedéseket az indokolja, hogy saját korunk megértéséhez a közvetlen előzményeket részletesebben kell ismernünk, ugyanakkor a megemelt egyetemes történeti óraszám lehetővé teszi, hogy az oktatásban megfelelő helyet kapjon Ázsia, Afrika és Latin-Amerika stb. története. A továbbiakban részletesen és kritikusan tárgyalta az előadó a reform intézkedéseit az egyes tárgyak szempontjából. Különösen örvendetes, hogy a történetírás történetének tanulmányozási idejét egy félévről két félévre emelte a reform, de a latin nyelv s az iratolvasás háttérbeszorulása megnehezíti a középkori magyar történet tanítását. Bírálta a félévenként esedékes vizsgák vonatkozásában hozott új intézkedéseket, mert ennek következtében Magyarország történetéből csak öt alkalommal van szigorlat vagy kollokvium. „Így olyan korszakok alaposabb feldolgozása marad el, mint a kései feudalizmus, a reformkor és 1848—49."

Sinkovics István előadása következő részében rámutatott, hogy a reform sikeres végrehajtásának alapvető követelménye a tananyag és az oktatási módszerek korszerűsítése; az utóbbi viszont több, további követelményt vetett fel, egy sor újabb feladatot rótt a tanszékekre. Az előadás aláhúzta, hogy a reform a Bölcsészettudományi Karon előtérbe helyezte a tanárképzés érdekeit, de kevésbé látszik megoldva a tudományos szakképzés, a tudományos utánpótlás nevelése. Sinkovics István a továbbiakban foglalkozott a tanári továbbképzés gondolatával is. Befejezésül, szavai alátámasztásául hivatkozott a Magyar Történelmi Társulat 1885. évi Kongresszusára, ahol Marczali Henrik tartott előadást az egyetemi történészképzésről. Idézte neves historikusunk szavait, melyekből kiderült, hogy ő már akkor felismerte: a jövő tanárainak magasfokú tudományos alapokat kell adni és a tudományos szakképzésről az egyetem után kell gondoskodni. „Úgy gondolom — fejezte be előadását Sinkovics István —, hogy a tennivalókat a Társulat kongresszusán világosan felismerték, és a múlt századi köntös olyan elveket takar, amelyek ma is érvényesek."

Az előadásokhoz elsőnek hozzászóló *Bódi Ferenc* gyak. vez. tanár a történelemtanárképzéssel kapcsolatban üdvözölte azt az újítást, hogy az újabbkori történelem a régebbi korok történetével szemben, az egyetemes történelem a magyarral szemben bizonyos kedvezményt élvez az egyetem oktatási programjában. Viszont nem tartja megnyugtatónak a helyzetet a segéd- és társtudományok háttérbeszorításával kapcsolatosan, s főleg nem a tanárjelöltek idegennyelvi ismeretei vonatkozásában. — *Kiss Géza* főiskolai adjunktus (Pécs) hozzászólásában tájékoztatást adott azokról a módszertani kísérletekről, amelyek a pécsi Tanárképző Főiskolán Vas Károly tanszékvezető irányításával három éve folynak. A kísérletek célja a szemináriumi munka új útjainak kimunkálása, a történelemszakos hallgatók számára rendszeresített gyakorlatok keretében. Így szeretnék felkészíteni hallgatóikat az „új stílusú történelemtanításra, a reformtankönyvek és segédletek használatára és általában az általános iskolai történelemtanítás célkitűzéseinek megvalósítására". — *Medzibrodszky Endre* egyetemi adjunktus (Szeged) felszólalása után *Veress Géza* gyak. vez. tanár (Debrecen) az egyetemi tanárképzésről a szakmódszertani képzés vonatkozásában szólt. Véleménye szerint a magyar történelem tanítása a kielégítő fejlődés ellenére is színvonalában elmaradt a követelmények, illetve a többi tantárgyban mutatkozó eredmények mögött. A szigorlaton túljutó tanárjelöltek szakmai felkészültsége nem kifogástalan, s emiatt a tanítási gyakorlat során figyelmüket a szakmai-tartalmi kérdések kötik le. Ugyanakkor minimális didaktikai és metodikai felkészültségük színvonala. Veress Géza hozzászólása második részében javaslatokat tett a történelem-szakmódszertani képzés javítása érdekében. Kidolgozandónak jelölte meg a szakmódszertani képzés irányítását, korszerűbb programját, tematikáját, szervezeti kereteit, munkaformáit és a vizsgakövetelményeket. Javasolta az egységesítés érdekében a történelmi szakmódszertani képzés átfogó programját, szervezetét és vizsgakövetelményeit tartalmazó utasítás, valamint új, szakmódszertani kézikönyvül használható munka kiadását. — *Waczulik Margit* gyak. vez. tanár a történelemszakos tanárjelöltek hivatástudatának fejlesztési lehetőségeiről beszélt, amelyet a vezető tanári munka egyik legszebb részének tekint.

Székely György kandidátus, egyetemi tanár elnöki zárszavában kiemelte, hogy „a megbeszélés a tapasztalatcsere értékes fóruma volt. Az előadók és hozzászólók egyaránt megállapították a felsőoktatási reform jelentőségét és eredményeit, és ennek keretein

belül hangzottak el a jogos bírálatok, a reform eredményeinek javítására vagy csiszolására vonatkozó javaslatok."

*

Augusztus 30-án de. *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanára „Történelemtanításunk módszertani kérdései és az iskolareform" című előadására került sor. Bevezetésül köszönettel szólt a Magyar Történelmi Társulat utolsó tíz évi tevékenységéről, mellyel a Társulat élen járt a történelemoktatás ügyének felkarolásában, s állandó fórumot adott a módszertani kérdések megvitatásának. Megállapította, hogy a reformmunkálatok olyan stádiumba jutottak, melyek lehetővé teszik, hogy levonjuk az eddigiek tanúlságait, s kijelöljük a következő évek irányvonalát és teendőit. Most már az a kérdés kerül előtérbe, hogy a reform munkálatait milyen módszerekkel vigyük át a gyakorlatba, mert elsőrendű feladatunk a reform gyakorlati keresztülvitele, a tantervek és tankönyvek anyagának és szellemének alkalmazása az iskolai történelemtanítás tömeges gyakorlatában.

A következőkben Szabolcs Ottó vizsgálva a történettudomány és a történelem iskolai tanítása közötti kapcsolatot, megállapította: „a tudomány és az oktatás között egy olyan, ha úgy tetszik, dialektikus kapcsolat van, ahol az oktatási és nevelési célkitűzések és az életkori sajátosságok — amelyektől az előző természetesen nem független —már eleve determinálják, hogy a tudomány anyagából mit és hogyan vesznek át, a tudomány anyagának sajátossága pedig determinálja, hogy vele kapcsolatban milyen nevelési és oktatási célokat tűzhetnek ki . . . a történelemoktatás tulajdonképpen a történelemtudomány alkalmazott tudománya." A marxista tudomány követelően előírta — mutatott rá az előadó —, hogy szakítsunk az egyoldalú politikai-történettanítással és tekintsük a tanítási anyagot oly mérvű komplexitásában, mint amilyen maga a történelmet feltáró tudományok összessége. A továbbiakban kifejtette a tanítási anyag módosításából származó nehézségeket. Egyrészt a tudomány fehér foltjai még nagyobb mértékben tükröződnek a tankönyvekben, másrészt a komplex tanítási módszernek hiányoznak a tradíciói. Nagyon fontos problémát jelent az a körülmény, hogy át kell alakítanunk már megszokott, gyakran rutinná merevedett módszereinket, fogásainkat. Szabolcs Ottó nyomatékosan aláhúzta: az élet sürgető követelménye, hogy tanítási módszereink sokrétűbbekké, élőbbekké, színesebbekké, egyszóval szemléletesebbekké váljanak. Ezzel kapcsolatban azt taglalta, hogy történelemtanításunk alapvető módszertani elve a szemléletesség, mely a történelmi valóság adott szituációja és a vele kapcsolatos összefüggések megelevenítése a tanulók gondolkodásában.

Előadásának második részében Szabolcs Ottó a szemléltetési lehetőségekkel foglalkozott. A múlt századokban domináló auditivitás helyett századunkban a film, a televizió megjelenése fokozatosan a vizualitás felé terelte az emberi megismerés szemléletét. A továbbiakban az ebből a történelemtanításra vonatkozó konzekvenciákat taglalta, majd ismertette a korszerű szemléltető eszközöket.

Befejezésül a fokozatosság alapelvével foglalkozott, majd a koncentritás problémájáról szólva leszögezte: a tananyag koncentrikus felépítése nemcsak átmeneti szükségmegoldás, hanem a történelemből és a tanulók életkori sajátosságaiból folyó követelmény.

Eperjessy Géza kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense hozzászólásában először a komplexitással foglalkozott, s ezzel kapcsolatban reform-tanterveink fontos kérdéscsoportját, a linearitás és a koncentritás problémáját elemezte. Ezután részletesen tárgyalta a világtörténelmi látásmód kialakításával kapcsolatban felmerült kérdéskört, és érintette az európacentrizmus és hungarocentrizmus problematikáját is. E vonatkozásban kifejtette, hogy „az emberiség történetének általános összefüggéseibe kell a speciális kelet-európai és magyarországi fejlődést beépíteni, a hazai fejlődés rajzát pedig — országos történelem fővonalának kiemelésével — helytörténeti anyaggal kell kiegészíteni".

Filla István vezető szakfelügyelő korreferátumában az iskolareform bevezetésének gyakorlati tapasztalatait ismertette. A gazdagon illusztrált tankönyvek, a lassan kibontakozó korszerű módszerek, az audio-vizuális szemléltetési eszközök egyre gyakoribb felhasználása következtében a tanulók érdeklődése a történelem iránt észrevehetően fokozódott. Különösen az általános iskolai történelemtanítás eredményességében mutatkozott előrehaladás. Előtérbe került a szemléletesség, az események, jelenségek sokoldalú bemutatása. Általános tapasztalat, hogy a tanárok oktató-nevelő munkájuk színvonalának emelésére törekednek, egyre többen kísérleteznek és keresik a korszerű, célravezető módszereket. A hozzászóló ezután példákkal illusztrálta a tanárok körében kibontakozó oktatási-nevelési eljárásokat. A budapesti tapasztalatokkal igazolta, hogy a tanulók az egyes történelmi korokról meglepően sok iskolán kívül szerzett információ-

val rendelkeznek. A tanulóknak az olvasmányaik, a rádió és televízió útján szerzett ismereteit a korszerű óravezetés eredményesen fel is használja. A korreferátum a továbbiakban azokról a helytelen jelenségekről szólt, amelyek a „minden áron valami újat" jelszó hatására lábrakaptak. Sokan rosszul értelmezik a korszerűség fogalmát, és annak lényegét a hagyományos módszerek teljes elvetésében látják. A prelegálás elleni harc lassan odavezetett, hogy teljesen háttérbe szorult a tanári előadás, elbeszélés. A tanulók aktivizálásának helytelen felfogása pedig újból életrekeltette az ún. kérdve-kifejtő módszert, az események kitaláltatását. A hozzászóló egyetértett a kísérletekkel, de ellenezte az ötletszerű megoldásokat, a tervszerűtlen próbálkozásokat. Filla István befejezésül a kísérletek alapelveként a fokozatosság és tervszerűség szükségességét hangsúlyozta. *Juhász Imre* tanár (Hajduszoboszló) az általa vezetett szakkört mutatta be, s programját elemezve hangoztatta: a felsorolt önálló kutatást igénylő feladatok jelentőségét abban látja, hogy a tanult ismeretek alkalmazását nem esetlegesen, hanem szisztematikusan követelik meg a tanulóktól. — *Szebenyi Péter*, az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa az általános iskola vonatkozásában beszélt a reform gyakorlati megvalósításáról, s véleménye szerint történelemtanításunkat eredményesebbé és korszerűbbé kell tennünk. Sajnálattal állapította meg, hogy még mindig nem alkalmazzák elég széleskörűen a bevált új módszereket, eszközöket; így pl. az iskolatelevízió történelem-adásainak megtekintését 388 megvizsgált V. osztályból mindössze 77 osztály tanulói számára biztosították.

Augusztus 30-án du. *Unger Mátyás* egyetemi adjunktus „A történelmi tankönyvek írásának elméleti és gyakorlati kérdései" című előadása hangzott el. Bevezetésül a felszabadulás utáni tankönyveket elemezve megállapította: „az 1950 körül kiadott tankönyvek felbecsülhetetlen jelentősége abban áll, hogy úttörők voltak a marxizmus terjesztésében, a történelmi materializmus alkalmazásában." Az 50-es évek második felében megjelent tankönyvek további előrehaladást jelentettek. Ezt a sorozatot a történelmi fejlődés differenciáltabb előadása, a magyar és az egyetemes történelem egy tankönyvben — tehát „jobban szinkronba állított tanítása" jellemezte. Az előadó rámutatott a pedagógiai szempontok fokozott előtérbekerülésére, így pl. a történelmi források bevonására, a történelmi atlasz és falitérkép-sorozat megjelentetésére.

A reform-tankönyvek készítői előtt álló új feladatok felsorolása után Unger Mátyás kifejtette, hogy stabilitásra kell törekedni, hiszen a hosszú ideig használható tankönyv az eredményes iskolai munka egyik alapfeltétele.

A tankönyvírás fejlődésére, alakulására ható általános tényezők közül különösen fontosként jelölte meg a társadalmi szükségletet, a történettudomány eredményeinek átvétele problémáját, s végül a szaktárgyi pedagógia fontosságát húzta alá. Alapvető követelmény, hogy a tankönyv megfeleljen a történettudomány adott színvonalának. Ennek értelmében — mutatott rá az előadó — bár nem vehetjük át a tudomány nyelvezetét, fogalomrendszerét, mégsem mondhatunk le a tudományos igényű történelmi ábrázolásról, s nem is egyszerűsíthetjük le túlságosan a fejlődés menetét.

Az oktatási-nevelési folyamatban a jó tankönyv fő feladata, hogy közvetítse a tanterv által meghatározott, kiválogatott tényanyagot. A közlő-funkcióval kell megalapozni az alkalmazást, a gyakorlást, — vagyis az önálló munkát. A tankönyv logikus felépítésével, képeinek, grafikonjainak, irányító kérdéseinek és összefoglalásainak segítségével alapozhatja meg e funkcióját.

Unger Mátyás hangsúlyozta, hogy a történelem-tankönyvek jellegében alapvető változások mentek végbe. A modern pedagógia, az öntevékenység elvének megfelelően, a tankönyvet összetett munkaeszköznek tekinti, hiszen nemcsak megtanulandó, hanem feldolgozandó anyagokat s a feldolgozáshoz szolgáló pedagógiai irányítást is tartalmaz.

Az előadás következő része azzal a kérdéssel foglalkozott: mennyiben tükröződik ez a jellegbeli változás tankönyveinkben. E vonatkozásban szólt a tankönyvek terjedelméről, szerkezeti tagolásáról. Megállapítása szerint új tankönyveink a forrásszövegek, a képek és grafikai anyagok nagyobb arányú és pedagógiailag differenciáltabb alkalmazásával, a kérdésekkel és feladatokkal, jelentős előrehaladást tettek. Befejezésül örömmel állapította meg, hogy történelemkönyveink nyomdai kiállítása lényegesen szebb az előző sorozatokhoz viszonyítva, s ez növeli a pedagógiai lehetőségeket; hozzájárulhat a történelemtanítás hatékonyságának fokozásához.

Az előadáshoz elsőnek hozzászóló *Benczédi László*, a Történettudományi Intézet munkatársa, mint az 1967-től tanítandó gimnáziumi II. osztályos történelmi reformtankönyv magyar történeti részeinek (őskortól az 1711-es szatmári békéig) szerzője, azokról a tudományos és pedagógiai szempontokról beszélt, amelyeket a tananyag összeállításánál és megírásánál követett. Hozzászólásában különösen két mozzanatot hangsúlyozott. A tananyag felépítésében elsősorban arra törekedett, hogy hazánk gazdasági-

társadalmi fejlődésének az eddigieknél pontosabb, összefüggőbb és távlatosabb kifejtését adja. Kifejtette, hogy ez a fejlődésrajz, véleménye szerint, a sokat vitatott hazafias nevelésnek is egyik legfontosabb tartóoszlopa kell hogy legyen a történelemtanítás területén. A tudományos szemponton túl, a tananyag legfőbb pedagógiai céljaként a teremtő és alkotó munka és a dolgozó ember tiszteletére való nevelést jelölte meg. Azt a meggyőződését hangoztatta, hogy ez a felfogás van igazi és tartós összhangban mind a szocialista világnézet és a szocialista építés követelményeivel, mind ifjúságunk természetével, amely a természeti és társadalmi valóság józan, elemző, racionális szemléletéhez és megítéléséhez vonzódik. — *Gyapay Gábor* gyak. vez. tanár hozzászólásában elemezte a források felhasználási lehetőségeit, majd részletesen szólt azokról a tanulságokról, amelyeket a gimnáziumi első osztályos tankönyv írásakor szerzett. — *Hinora Sándor*, a Tankönyvkiadó irodalmi vezetője, ismertette a Tankönyvkiadó programját s megvalósított célkitűzéseit. — *Kovács József* szakfelügyelő hozzászólása első részében azzal a kérdéssel foglalkozott: mennyiben segítik az új tankönyvek a történelemtanárokat a tantervi célok és követelmények megvalósításában. Legdöntőbb tényezőként emelte ki, hogy az új tankönyvek összhangban vannak a tantervvel s annak követelményeivel. Az oktató-nevelő munka szempontjából pozitívan értékelte az új tankönyvek segédanyagát (forrásrészletek, képanyag, kronológiai táblázatok stb.), mivel lehetőséget ad az elemzésre, a közös munkára, s ily módon megnyitja a megismerés új útjait, lehetőségeit. Utalva a tantervi követelményekre, javasolta e segédanyag további bővítését, így pl. összefoglaló kérdések alkalmazását az évvégi ismétlési óráknál. Hozzászólása befejező részében Kovács József azokról az új módszertani feladatokról szólt, amelyek a történelemtanárokra várnak az új tankönyvek bevezetésével. Legfontosabb szempontként emelte ki, hogy az új eszközökhöz meg kell találnunk a megfelelő módszereket is. Ezért javasolta, hogy a Történelemtanítás közölje egy-egy óra leírását az új tankönyv alapján. — *Vértes Róbert*, a Párttörténeti Intézet munkatársa felhívta a konferencia résztvevőinek figyelmét a Párttörténeti Intézetnek a történelemtanítást közvetlenül is segítő tevékenységére. Véleménye szerint „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" című három kötetre tervezett szintézis, amely a nemzeti történetbe ágyazva a magyar munkásmozgalom történetét kialakulásától napjainkig tárgyalja, nagy segítséget nyújt a tankönyvíróknak és történelemtanároknak egyaránt. Kiemelte a munkásmozgalom személyiségeinek árnyalt tárgyalásmódját, amely a korábban személytelenül ábrázolt munkásmozgalmi vezetőket „húsból-vérből való emberekké formálja". Vértes Róbert beszámolt a Párttörténeti Intézet egyedülálló vállalkozásáról, az előkészületben levő népszerű-tudományos Munkásmozgalomtörténéti Lexikonról. A Lexikon a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetére, kiemelkedő személyiségeire, pártjaira, különböző szervezeteire vonatkozó ismereteket a legújabb kutatások eredményei alapján népszerűen foglalja össze, s így komoly segítséget nyújthat a munkásmozgalom tanításában.

A korreferátumok elhangzása után vitára került sor, amely főleg az általános iskolai tankönyvek felhasználásával foglalkozott.

*

A konferencia harmadik napján a Századok és a Történelemtanítás című folyóiratok iskolai felhasználásáról olvasóankétra került sor. (Az ankétról a Századok előző száma közölt beszámolót.) Az ankét után a konferenciát *Unger Mátyás* zárta be. A háromnapos találkozást sikeresként értékelte, mivel összegezte történelemtanításunk jelenlegi eredményeit és problémáit, s új kezdeményezések kiindulópontja lehet.

M. M.

Szabolcs Ottó:

A német fasizmus újabb magyar nyelvű irodalma

1963-ban rövid áttekintést nyújtottunk a Századokban a német fasizmusról magyar nyelven megjelent könyvekről, különösen a történelemoktatás szempontjából.* A cikk megírása óta eltelt közel négy esztendő rendkívül gazdag újabb termést hozott ebben a témakörben. A fasizmus korszerű tanításának, különösen pedig szemléltetésének érdekében szeretnénk kiegészíteni néhány évvel ezelőtti ismertetésünket, természetesen a megjelent könyvek nagy száma miatt közel sem a teljesség igényével. Mégis egy korábbi években megjelent, s előző összefoglalásunkból kimaradt művel szeretnénk kezdeni: *Betlen Oszkár:* Élet a halál földjén c., a Kossuth könyvkiadónál napvilágot látott kötettel. A könyv inkább szépirodalom, mint történelem, egy szörnyű korszak borzalmairól írott irodalmi attitűddé finomult memoár. A kommunista szerző csehszlovákiai pártmunkája közben, mint annyi más társa, az árulás áldozataként kelepcébe esik, s éveken keresztül járja a náci koncentrációs táborok kálváriáját, közöttük is a legszörnyűbbeket. Nincsenek szavak és kifejezések az emberi szenvedések leírására, amelyeket ezeknek a táboroknak a lakói átéltek, s a szerző épp azzal, hogy nem keresi a nagy szavakat, hanem a hétköznapok egyszerű tettei mozaikjait rakja egymás mellé, hitelesebb s élőbb képet ad minden szenvedélyes kitörésnél. Látható törekvése — amint utószavában maga is megírja —, azt érzékeltetni, hogyan lehetett az embertelenségben is embernek maradni, s hogy erre csak a közösség ereje tette képessé a kiéheztetett, agyonkínzott deportáltakat. Ezért azután tulajdonképpen a táborok kommunistái életére és szervezkedésére szűkül a cselekmény. A nevek nagy része nem valódi, a történetek igazak, történelmi hitelt érdemelnek. Erkölcsi nevelési jelentőségük az ifjúság szempontjából éppen ezért különösen sokatnyújtó.

Nemcsak mennyiségben, hanem jellegben is lényeges különbség van az 1954—1963-as évek és az azóta eltelt időszak irodalma között. Míg az előbbi a német fasiszta koncentrációs táborok leírását, s a nürnbergi per vádbeszédei és Russel lord standard munkája alapján a nácizmus gaztetteit átfogóan mutatta be, az utóbbi években sor került az egyes részletek alaposabb feltárására és közreadására. A termés azonban nagyon sokrétű és egyenetlen. Elsőként néhány olyan átfogóbb munkát kell bemutatnunk, amely a náci Németország megértését általában kívánja elősegíteni. Feltétlenül ilyen a Gondolat kiadó Studium-sorozatában megjelent *Enzo Collotti:* A náci Németország c. könyve. A szerző legelőször is a nemzetiszocializmus hatalomrajutásának történelmi és ideológiai feltételeit elemzi; keresi a weimari demokráciában azokat az ellentmondásokat, belső feszítő erőket, amelyek táptalajt szolgáltattak a nemzeti szocializmus ideológiája elterjedésének, s elvezettek a hatalom megszerzéséig. Különösen érdekes része a könyvnek a náci párton belüli hatalmi ellentétet és szervezeti gyengeségeket feltáró fejezet, a hatalomért való harc bemutatása. A szerző elemzi az egyes pártok ténykedését és felelősségét a nácik hatalomrajutásában, majd a hitleristák elméletének és gyakorlatának kapcsolatát és ellentmondásait a hatalomrajutás után. Általában ebből a könyvből érthetővé válik a fasiszta állami, hatalmi gépezet egy sor olyan sajátossága, amely az 1930-as éveket jellemzi, a szélesebb közvélemény előtt azonban kevésbé megértett: elsősorban a fasiszta állam kiépülése, hatalmi szervezeteinek viszonya egymáshoz, s a Hitler és klikkje egyeduralma megszerzésének számos momentuma.

A könyv legterjedelmesebb fejezetei a náci külpolitikával; a fasiszta terjeszkedés céljaival, a Harmadik Birodalom katonai hódításaival, az „új európai rend" felépítésével foglalkoznak. Nem annyira a háborús események ismertetését tűzi feladatul a szerző, hanem a hódítás ideológiájának, gazdasági céljainak és „eredményeinek" pontos és

* Századok 1963. 6. sz. 1357–1362. l

áttekinthető elemzését, bőven idézve a korabeli fasiszta vezető politikusoktól és teoretikusoktól. Maga Hitler fogalmazta meg a náci háborúk lényegét: „Egy független országot meghódítani azzal a szándékkal, hogy majd később visszaadjuk a szabadságát, értelmetlen dolog. A kiontott vér tulajdonjogot szerez."

A könyv utolsó része a németországi náciellenes mozgalommal foglalkozik. Ez a fejezet szűkösségében valószínűleg adekvát tükröződése a mozgalom kereteinek. Első részében szerves kapcsolatban van a hatalomért folyó harcot tárgyaló fejezettel, amikor a választások eredményében megmutatkozó oppozíciót és a kommunisták és szociáldemokraták erényeit és hibáit idézi, második részében pedig a háborús fordulat utáni Hitler-ellenes ellenállást mutatja be. A könyv nem kronológiailag, hanem témák szerint tárgyalja a náci Németország történetét, s ha a szakember számára nem is nyújt új tudományos eredményeket, tényismereteinket feltétlen gazdagítja. Külön értéke széleskörű és alapos tematikus bibliográfiája, amelyet függelékben közöl a kötet végén.

Még nagyobb korszak és szélesebb téma feltárását tűzte maga elé *Gilbert Badia:* Németország tegnap és ma című, a Kossuth kiadásában 1965-ben megjelent közel négy és félszáz oldalas kötet. A szerző 1917-től 1962-ig tekinti át a német történelmet, s annak tisztázására törekszik, hogy „mi tette lehetővé a két ízben is vereséget szenvedett Németország talpraállását, a pusztulás szélén álló német imperializmus és militarizmus újjáéledését". Ez a könyv tehát történelmi értékén túl közvetlen aktuálpolitikai célokat is szolgál, a múlt és a jelen kontinuitásának bemutatásával a mai nyugat-német imperializmus lényegét is igyekszik megragadni.

A kötet tulajdonképpen három „könyvből" áll; az első az 1918. évi novemberi forradalmat és a Weimari Köztársaságot, a második a Harmadik Birodalmat tárgyalja, a harmadik pedig a Két Németország címet viseli. Jelen ismertetésünk témakörébe csupán a második kötet esik, mégis meg kívánjuk jegyezni: szerencsésnek tartjuk, hogy a szerző a Weimari Köztársasággal összefüggésben mutatja be a Harmadik Birodalom történetét, így válnak egészen világossá azok a körülmények és tényezők, amelyeknek talaján hatalomra kerülhetett a fasizmus Németországban, s az a szinte hihetetlen tény, hogy ez a hazug ideológia megfertőzhette a német nép többségét, még a munkásosztály egy részét is.

A könyv népszerű formában, de olyan sokrétűen mutatja be a német fasizmust, hogy egy rövid ismertetés keretében valamennyi oldalát megemlíteni sem lehet. Kronologikus sorrendben megy végig az eseményeken a hatalomrakerüléstől a bukásig, feltárva mind a siker, mind a csúfos kudarc okait. Érénye a szerzőnek, hogy a politikai változásokat a gazdasági és társadalmi változásokkal szerves összefüggésben mutatja be, bőven kitérve az ideológiai vetületekre és a propagandára is.

Az első rész: Az „állam meghódítása" a hatalomátvétel, a hosszú kések éjszakája, az első évek külpolitikája, a nemzetiszocializmus gazdaságpolitikája, az ellenálló erők, a náci módszerek és ideológia tárgyköröket foglalja magában. A második az 1936—1939-es éveket tárgyalja, s a náci külpolitikai offenzivát, a hitleri államhatalom összpontosítását, Ausztria annektálását, a müncheni politikát, Csehszlovákia feldarabolását és a háború kitörésének előzményeit öleli fel. A harmadik a „Győzelmes háború" címen az 1939—1941. év eseményeit, a negyedik — a legterjedelmesebb — rész a Szovjetunió megrohanásától a Harmadik Birodalom bukásáig eltelt 4 évet mutatja be. Ebben a részben igen szemléletesen és viszonylag részletesen szemmel kísérhetjük azokat a változásokat, amelyek a náci állam és párt apparátusában, a hatalmi gépezetben, a fasiszta gazdaságban és politikában és nem legutolsósorban az emberek különböző csoportjainak és rétegeinek a gondolkozásában végbementek. S a végén — összefoglalva — a Harmadik Birodalom 12 évi uralmának mérlege, a háború jellegének és a felelősségnek a tisztázása, és a vereség szükségszerűségének bizonyítása.

Ehhez a könyvhöz hasonló célkitűzésekkel íródott *L. A. Bezimenszkij:* Német tábornokok Hitlerrel és Hitler nélkül című, a Kossuthnál 1965-ben napvilágot látott terjedelmes, több mint 500 oldalas kötet. Közös abban a törekvésben az előzően ismertetett könyvvel, hogy a történelmi kontinuitást igyekszik kimutatni, a német militarizmus hatalmi törekvéseit s az ebből származó következményeket a náci Németországban és a bonni Németországban.

A könyvnek már az indítása is érdekes: bemutatja Hitler legelső kapcsolatait a hadsereggel, pontosabban a hírszerző szolgálattal, ahol mint Ernst Röhm százados ügynöke működött. Röhmék utasították Hitlert, hogy mint kémügynök lépjen be az Anton Dreschler lakatos által alapított „német munkáspártba", ahol a 7. számú tagsági könyvet kapta.

Bezimenszkij azonban nem Hitler életrajzát szándékozott megírni, hanem Hitler és a tábornokok kapcsolatát, illetve a történelem valóságán keresztül bemutatni a német

tábornoki kar felelősségét a náci pusztításban s veszélyességüket a mai politikai életben. Igy a könyvben nem is annyira a náci vezérek, mint inkább a Reichswehr, a német tábornokok foglalnak el központi helyet. Bebizonyítja a szerző, hogy a német katonai teóriákból hogyan következik a világháborús agresszivitás, az elmélet gyökerei pedig egyenesen visszavezethetők Németország sajátos gazdasági és politikai fejlődésére, a junkerek és a finánctőke érdekeire. Nem véletlen, hogy mindenféle felfogás- és életkorbeli különbségük dacára a német tábornoki kar és Hitler egymásra találtak, s hogy Hitler még az SA-val szemben is a hadsereget választotta. Bőséges tényanyaggal leplezi le annak az állításnak valótlanságát,hogy a tábornokok nem tudtak semmiről, „csak parancsot teljesítettek": „A Reichswehr tábornokai voltak az elsők, akikkel Hitler közölte szándékát", mutat rá a szerző.

Azonban hosszú volt az út a hatalom teljes megragadásáig s az agresszív tervek megvalósításáig. Werner von Fritsch, a Reichswehr parancsnoka szerint az első világháborút követő korszakban három csatát kellett megnyerni: a munkásosztály elleni csatát, a katolikus egyház elleni ütközetet, és a zsidók elleni csatát. Miután Hitler ezeket megnyerte, indulhatott meg a fegyverkezés a német finánctőke legmesszebbmenő támogatásával. Igy került sor a nyílt újrafelfegyverkezés megkezdésére, a nyugati hatalmak hallgatólagos jóváhagyásával.

A fegyverkezést fokozatosan, de gyors ütemben követte „a béke elleni nagy összeesküvés", a náci agresszió terveinek kidolgozása. 1937 júliusában öt variációs utasítás készült a Wehrmacht egységes háborús előkészületeiről. Ennek alapján a következő változatokat készítették el: 1. „Aufmarsch Rot" — kétfrontos háború súlyponttal nyugaton, 2. „Aufmarsch Grün" kétfrontos háború, súlyponttal délkeleten, 3. „Sonderfall Otto" fegyveres intervenció Ausztria ellen, 4. „Sonderfall Richard" hadműveletek a vörös Spanyolországban, 5. „Sonderfall Rot-Grün" háború Anglia, Lengyelország és Litvánia ellen is. A hadsereg e tervek végrehajtására gyors ütemben kiépült — s bár nagyarányú „őrségváltás" volt, a hadsereg felső tiszti karában egyre nagyobb szerepet kaptak a nácik, a tábornoki kar többsége a fasiszta rendszer háborus politikájának hű kiszolgálójává vált, a német világuralmi célok érdekében. S hogy a felső politikai és katonai vezetés előtt mennyire nyíltak voltak ezek a célok, azt egyetlen, a drámaíró tollára méltó jelenettel érzékeltetjük a könyv gazdag anyagából; az 1939. augusztus 17-i értekezlet jegyzőkönyvének egy részletével: „A mi erőnk — üvöltötte hisztérikusan Hitler — a mozgékonyságban és a kegyetlenségben rejlik. Dzsingiszkán, tetténk teljes tudatában, könnyű szívvel kergette halálba a nők és gyermekek millióit. A történelem azonban csak a nagy államalapítót látta benne. Nekem mindegy, mit mond rólam az elavult nyugati civilizáció. Kiadtam a parancsot, és mindenkit agyonlövetek, aki csak egy szóval is bírál . . . Lengyelországot néptelenné tesszük és németekkel telepítjük be. És azután már Oroszországgal ugyanaz történik, amit Lengyelországgal teszek . . . Akkor pedig közel lesz a német világuralom." A „beszédet lelkesedéssel fogadták" — írja a jegyzőkönyvvezető. „Göring felugrik az asztalra. Vérszomjas hálálkodások és nyilatkozatok hangzanak el. Göring táncol mint valami vadember. Csak kevesen vannak, akik hallgatnak." Mindez kilenc nappal a második világháború megkezdése előtt.

A könyv legterjedelmesebb fejezete Hitler és tábornokainak a második világháborúban való együttműködését tárgyalja. A katonai hírszerző szervek és a katonák hatását mutatja be a politikára, majd a német tábornokok szerepét bizonyítja a különböző agresszív tervek kidolgozásában és megvalósításában. Közben figyelemmel kíséri, hogy a katonai helyzet alakulása hogyan variálta a német tábornokok háborús terveit.

A háborús vereségek valóban változtattak egyes tábornoki csoportok elképzelésein. A szerző könyve e részének befejezéseként részletesen cáfolja nyugati szerzőknek egyes német tábornokokhoz fűzött túlzott illúzióit, és helyére teszi a látszólagos és a tényleges ellenállás kérdését. Helyenkénti egyoldalúsága ellenére biztosan állíthatjuk, hogy a történelemtanárok azon kívül, hogy igen sok új anyaggal tágíthatják a könyvből ismereteiket, bőven meríthetnek forrásrészleteket az iskolai szemléltetéshez, a német fasizmus jobb megértéséhez.

Már a címe elárulja, hogy a nyugati nagyhatalmak háborús felelőssége kérdésének történelmi taglalását tűzte ki célul *I. M. Majszkij:* Ki segített Hitlernek című, a Kossuth Kiadónál 1964-ben megjelent könyv. Ennek a kérdésnek valóban a szerző a legjobb ismerője, hiszen — 1932-től a Szovjetunió londoni nagykövete — volt alkalma közelről szemlélni és bizonyos mértékig befolyásolni a nyugati hatalmaknak, elsősorban Angliának a Szovjetunióval és Németországgal kapcsolatos politikáját.

Majszkijt 1932-ben a szovjet kormány azzal a megbízással küldte Londonba, hogy kísérelje meg elősegíteni Anglia és a Szovjetunió közeledését, ahogy a szerző mondja „a béke és a barátság" követeként. Majszkij lelkesen fogott hozzá küldetése teljesítéséhez.

Igen szemléletesen írja le a fagyos légkört, amely Londonban fogadta. A szubjektív élmények mozaikjain keresztül képes a könyv életre kelteni a korabeli Anglia politikai és társadalmi életét, azt a közeget, amelyben az új szovjet „békeküldetnek" feladatát meg kellett kísérelni teljesíteni. S bár 1934 közepétől rövid átmenetként enyhülés állott be a két ország kapcsolatában, ismét győzedelmeskedtek a reakciós erők, amelyek közismerten „Németország megbékéltetésének", másszóval a német agresszió kelet felé terelésének a hívei voltak. Ezek a kérdések a szakemberek előtt ismertek, azok a tények azonban, amelyeken keresztül bemutatja őket, M. személyes diplomáciai gyakorlatából valók, s nagyrészt először e könyvben láttak napvilágot. Meggyőzően bizonyítja a könyv, hogy az 1932—39-es években a Szovjetunió őszintén és következetesen törekedett arra, hogy a lehető legjobb kapcsolatokat alakítsa ki Angliával és Franciaországgal, ez a törekvés azonban nem talált megértésre az angol vezető körökben.

A Szovjetunió váratlan és hitszegő megtámadásának közvetlen előzményét tárja fel *A. M. Nyekrics:* Így történt (1941. június 22.) című, a Kossuth Kiadónál 1967-ben napvilágot látott népszerű könyve. A szerző szerint a nyugaton elért sikerek adták az indítást Hitlernek a Szovjetunió elleni támadás tervének kidolgoztatására és a támadás megindításához. A francia vereség után a fasiszta vezetők arra számítottak, hogy Angliát békére kényszeríthetik, s meglepetésként érte őket Churchill kemény náciellenes politikája. Válaszul megkezdték az előkészületeket az Anglia elleni invázióra, ugyanakkor kidolgozták a Szovjetunió elleni támadás Barbarossa-tervét. Most már ennek rendelték alá a hadigazdaságot, s ezzel egyidőben megkezdték az információk gyűjtését a Szovjetunióra vonatkozóan, tervezett kirablása előkészítéseként. Ezt követte a német lakosság lélektani megdolgozása, a támadás diplomáciai előkészítése és a felderítés nagyfokú növelésének kísérletei.

A könyv viszonylag részletesen bemutatja a szovjet állam szervezetét, az ipar termelésének irányát és eredményeit, különösen a hadiipar új gyártmányait és potenciálját a háború előtt. Megismerhetjük azokat a hibákat is, amelyekről már sokat írt az utóbbi időben a szak- és népszerű irodalom — amelyeket a személyi kultusz a haditechnika új eredményei alkalmazása terén vétett. Újra olvashatunk a meg nem szívlelt figyelmeztetések sorsáról, a német támadási előkészületekkel kapcsolatban.

A náci Németország történetének kimeríthetetlen forrásai, a fasiszta bűnözők perei, természetesen elsősorban a főbűnösök felelősségrevonásának sokezeroldalas jegyzőkönyvei és autórakománnyi bizonyítóanyaga, a Nürnbergi per. Két ezzel foglalkozó könyv is megjelent az utóbbi időben, az első *A. I. Poltorak:* Nürnbergtől Nürnbergig című több mint 400 oldalas munkája, a Kossuth Kiadó gondozásában. A szerzőnek, mint a nürnbergi szovjet katonai delegáció tagjának, s a Nürnbergi Per c. hivatalos kiadvány egyik szerkesztőjének módja volt betekinteni a nagy per valamennyi dokumentumába, így érthetően a perben elhangzott vallomásokra építi fel könyvét, s ezen keresztül kísérli meg — amint ezt a könyv címe is érzékelteti — életrekelteni a náci Németország történetét. A vádlók és a vádlottak gyakran drámai párbeszédében, a vallomások tükrében idézi fel az agresszió kezdeteit, a rajnai demilitarizált övezet megbódítását, amikor még ez a parancs, hogy „visszavonulni, ha francia csapatok közeledenek", az Ausztria elleni összeesküvés lázasan pergő eseményeiig. Majd részletesen bemutatja a korabeli német politikusok véleményét a müncheni paktumról, — Csehszlovákia elfoglalásáról, amelyet szerintük „ajándékba kaptak" a nyugati hatalmaktól. Részletesen ecseteli „Nyugat kétszínű játékát", s ha egy kicsit úgy érezzük is, hogy a háború kirobbantásáért való felelősségben túlságosan egyenlőségjelet húz az imperialista nagyhatalmak között, meggyőző a diplomáciai tárgyalások leírása, amelyek nem vezettek a háború elkerüléséhez.

A szerző kissé egyoldalú a lengyel háború megítélésében is, mert amikor — helyesen — elítéli a lengyel vezető körök reakciós politikai magatartását, nem mutat rá a lengyel nép honvédő harcának heroikus jellegére.

A furcsa háború bemutatásában az az új, hogy értékelését Keitel és Brauchitsch szájába adja nürnbergi vallomásuk idézésével. Részletesen ecseteli a Szovjetunió elleni összefogás terveit és elgondolásait, s ennek az akciónak a keretében tárja fel R. Hess angliai repülésének összefüggéseit is.

A könyv következő fejezete a Szovjetunió elleni támadás előkészületeit tárgyalja — nem kis részben a nürnbergi vallomások leírásával —, megcáfolva a preventív háború meséjét, s bizonyítva, hogy Hitler és a német tábornoki kar lényegében egyetértésben dolgozta ki az első szocialista állam lerohanásának a tervét. S mindezek után a vallomások és a bizonyítóanyagok tükrében felidéződik maga a véres háború, olyan szörnyűségeivel, amelytől még maguk a vádlottak is megborzadnak, amikor a tárgyalás mozivásznán lepergetik a bizonyító filmkópiát. A szerző mindezek után nem mulasztja el az

alkalmat, hogy leleplezze azokat, akik az elítélt főbűnösök mögött állottak, bizonyítja a német finánctőke, egyes vezető finánctőkések és a náci vezetők kapcsolatát, szerves beépülésüket a fasiszta állami és gazdasági életbe.

Ugyanezt a témát, más, még népszerűbb feldolgozásban tárgyalja *Herczeg István:* A XX. század bűnpere című, a Gondolat Kiadónál 1966-ban megjelent két és negyedszáz oldalnyi könyvecskéje. A jó értelemben vett zsurnalisztika eszközeivel, nem törekedve történetírói módszerességre, mégis a dolgok belső logikájának könyörtelen rendszerében tárja fel ez a könyv a nácizmus szörnyű embertelenségeit és bűneit, gyakran látszólag szinte véletlenszerűen egymás mellé került dokumentumok, jórészt a fasiszta vezetők vallomásai alapján. Felhasználja azonban a vallomásokon kívül a náci és a szövetséges hatalmak diplomatáinak jelentéseit, a korabeli dokumentumokat, a náci sajtó termékeit. Tulajdonképpen iratrészletekből áll a kötet, némi összekötőszöveggel, koncepciója: a náci pusztítás és agresszió életrekeltése, majd a nürnbergi per előzményeinek, jogi és emberi alapjainak, a per jellemző vonásainak, a tárgyalás menetének, az ítéletnek s a tanulságoknak a leírása. Az egész köteten mementóként vonul végig a náci rohamosztagosok dala: „Ha minden cserepekre hull szét, Akkor is masirozunk tovább, Ma csak Németország a miénk, De holnap már az egész világ." S utána igen jól válogatott dokumentumok tömege bizonyítja, hogy mit jelentett ez a világ nácik által megszállt része számára, s nem utolsósorban maguknak a németeknek a számára is.

Ez a könyv, hogyha tényanyagában és elvi megállapításaiban nem is mond újat — nem is ez volt a célja —, jól válogatott iratanyagával és megírásának logikus, világos és meggyőző módjával hatásos olvasmányul szolgálhat a középiskolai diákok számára, a tanárok pedig sikeresen válogathatnak belőle szemléltető anyagot.

Döbbenetes olvasmány, mint ahogy maga a tárgya az emberiség történetének talán legmegrázóbb ténye *Bernd Naumann:* Az Auschwitz-per c., a Kossuth Kiadónál 1966-ban megjelent több, mint négy és félszáz oldalas könyve. A kötet tulajdonképpen nem más, mint szinte száraz, jegyzőkönyvszerű beszámoló Mulka és társainak a frankfurti esküdtbíróság előtt lefolytatott 20 hónapos bűnperéről, ahol a Harmadik Birodalom legnagyobb halálgyárában, Auschwitzban elkövetett gaztettekért, hatmillió ember, lengyelek, oroszok, zsidók, németek, s Európa majd valamennyi nációjához tartozók megkínzásáért és legyilkolásáért vonták felelősségre a közvetlen végrehajtókat. A könyv szerzője a Frankfurter Allgemeine Zeitung számára írt tudósításokat az Auschwitz-perről, tulajdonképpen szinte változtatás nélkül ezeket fogja össze jelen kötetében.

1963. december 20-án 22 vádlott állt a bíróság elé, a vádhatóság 21 egykori SS tábori beosztott és egy volt fogoly ellen emelt vádat. A szerző, aki a pert folyamatában kíséri végig, ahogy a tárgyaláson szokás, először a vádlottak nacionáléját tisztázta; bemutatja a vádlottakat, Robert Mulkat, Karl Höckert, Wilhelm Begert, Hans Starkot és társaikat. Különböző életrajzok és életutak, kispolgárok, értelmiségiek, munkások, akik a terror gépezetébe kerültek — mint egy-egy apró, de fontos fogaskerék —, s eljutottak a legszörnyűbb bűnökig. Százötvennégy tárgyalási nap, sehol semmi frázis, nagy szavak, mégis a részletek néha szinte unalmasnak tűnő tisztázása közben a legékesebb szavú vádnál is vádlóbban bontakozik ki az Auschwitzba deportált milliók szörnyű kálváriája, a legigazabban és meggyőzőbben, a valóság erejével.

Ezt érzi a főállamügyész is, amikor azt a mottót választja — a könyvben közölt — vádbeszédének, hogy „Az igazság a legsúlyosabb vád". Hasznos és az ifjúság nevelése szempontjából is szerencsés volt ennek a könyvnek a megjelentetése, s egyet kell érteni a Német Szövetségi Köztársaság elnökének azon szavaival, amelyekkel Dr. Gassmann főállamügyész is kezdte beszédét, hogy „Senki sem tesz jó szolgálatot nekünk, aki népünknek bebeszéli, hogy végre véget kell vetni a szörnyű múlt napjainak feleleventésével kapcsolatos szellemidézésnek." Igaz ez elsősorban a Szövetségi Köztársaságra vonatkozólag, de nem haszontalan a „szellemidézés" nálunk sem. Ezért különös figyelmet érdemel ez az egyedülálló per, amelyen a vádlottakat több százezer gyilkosságért vonták felelősségre, s közvetlen elkövetésével vádoltak. S az is tanulságos, hogy mi lett az ítélet ugyanebben az országban, a feltárt szörnyű valóság, az emberek tömegeinek igazságérzete hogyan került végeredményben szembe a bíróság elnökének jogi fejtegetéseivel és az ítélettel. Mindezt nem csupán mi érezzük, hanem a polgári közvélemény is, s ennek egy német újságíró is hangot ad a Frankfurter Allgemeine Zeitung hasábjain.

Már az Auschwitz-per is közelről érintett bennünket magyarokat, hiszen magyar állampolgárok százezrei pusztultak el ebben a táborban. Méginkább közel áll hozzánk egy másik per s az arról megjelent munka: *F. K. Kaul:* Az Eichmann-ügy c. könyve, amely a Kossuthnál 1965-ben került kiadásra.

Az utóbbi évek egyik legnagyobb szenzációja volt Adolf Eichmann-nak, a volt Birodalmi Biztonsági Főhivatal zsidó-ügyek referensének — akinek lekiismeretét, saját bevallása szerint is, 6 millió zsidó elpusztítása terheli — bravúros elfogása és elrablása, a jeruzsálemi bíróság előtti pere. 1960—61-ben a világsajtó hasábjain szinte állandóan szerepelt Eichmann neve, számos forrásból értesültünk a nyomozásról, elfogásának és elszállításának körülményeiről stb. Ezért csak üdvözölni lehet Kaul professzor felfogását, aki könyvében csak a legnagyobb vonalakban ad erről a kérdésről tájékoztatást, inkább Eichmann életútjával, majd részletesebben a németországi zsidóüldözés történetének felvázolásával kezdi könyvét, amely sok érdekes és kevésbé ismert adatot is tartalmaz, nem hagyva figyelmen kívül a német antiszemitizmus történelmi gyökereit és társadalmi okait sem. Kaul az első világháború utáni évtizedek német zsidóságát három csoportra osztja; a liberális asszimilálódó zsidóság, a cionisták és az ortodoxok. Hitler hatalomrakerülése után megkezdődött a zsidók tömeges kivándorlása, amelynek iránya egyre inkább Izrael lett. Az 1933-ban kivándorolt 37 000 német zsidónak még csak 19 %-a, a következő évben kívándorolt 23 000-nek már 37 %-a, az 1935-ben kivándorolt 21 000-nek pedig 36 %-a ment Izraelbe.

A németországi antiszemitizmus és zsidóüldözés elemzése után Izrael állam rövid földrajzi és történelmi leírását nyújtja a szerző, különös tekintettel Anglia felelősségére azoknak az ellentmondásoknak a kialakulásában, amelyek a zsidó államot lététől kezdve feszítik.

A könyv döntő részét a tulajdonképpeni Eichmann-per alkotja. A könyvön végighúzódik a szerző és a jeruzsálemi bíróság, illetve izraeli kormánykörök nézetbeli eltérése: Kaul követeli a bűnösök következetes felkutatását, akkor is, ha ma Nyugat-Németországban vezető posztot töltenek be, az izraeli hatóságok pedig igyekeznek a felelősséget Eichmann és társaira szűkíteni. A tárgyalások idézése közben megrázóan bontakozik ki a haláltáborok élete, s Servatius nyugat-német ügyvéd körmönfont s szenvtelen jogászi védekezése csak növeli azt a kontrasztot, ami a magyarázkodó tömeggyilkos és ártatlan áldozatainak emléke között van. Kaul pedig könyvében — amint azt a per során sajtóban és beadványban is tette — beleszól a perbe, tárgyaláson kívül bizonyít, elviszi a szálakat oda, ahová a jeruzsálemi bíróság nem engedte betekinteni a résztvevőket és a világközvéleményt — a többi bűnösökhöz. Ez a könyv tulajdonképpen nem csupán az Eichmann-per népszerű feldolgozása, hanem küzdelem a közvélemény előtt a teljes igazság megismeréséért. Ezért különösen hasznos számunkra Kaul professzor könyve, történelmi értékei mellett olvasóközönségünk jobb informálásának értékes eszköze.

Az utóbbi években könyvek egész sora látott napvilágot, amelyek a náci Németország egy-egy prominens figurájának életét és tevékenységét, vagy történetének egy különlegesen érdekes szakaszát írják le. Ezek közül a Hitler-ellenes merénylettel foglalkozik *Melnyikov:* Összeesküvés Hitler ellen (Kossuth Kiadó, 1964. 269. l.). Annál inkább fontos Melnyikov könyve, mert a Hitler-ellenes összeesküvés értékelésében igen sok az eltérés. Az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban több száz könyvet adtak ki, amelyek a Hitler elleni merényletet előidéző eseményeket dolgozzák fel, s ezeknek jelentős része — különösen a nyugat-német munkák a fasizmusellenes ellenállás elsőrangú tényezőjeként állítják be ezt az összeesküvést. A szerző szerint az összeesküvők egyedüli célja a német militarizmus átmentése volt, távol állt tőlük bármiféle demokratikus törekvés, ezt már az összeesküvők csoportjának összetétele és módszerei is bizonyítják. A másik kérdés, amire a könyv megpróbált választ adni: mik voltak az összeesküvés kudarcának az okai. Ezt a szerző az összeesküvés jellegén, az összeesküvők összetételén kívül azzal magyarázza, hogy a fasiszta elnyomó gépezetet működésbe lehetett hozni nemcsak a náci rendszer osztályellenfelei, hanem olyanok ellen is, akik korábban Hitler hívei voltak, csak egy megadott szituációban fordultak ellene, „hogy feláldozzák a hitlerizmust és ezzel megmentik a német imperializmust a katonai katasztrófától".

A szerző ezeket a nézeteit nagy tényanyag felsorakoztatásával bontakoztatja ki. Elemzi a katonai vereségek és a külpolitikai kudarcok hatását a hátországra, eközben bemutatja a náci elnyomó gépezetet s a valóságos és a vélt ellenállási mozgalmakat, sok új részletadattal gazdagítja erre vonatkozó ismereteinket. Rámutat, hogy Németország Kommunista Pártja viselte a fasiszta rendszer elleni harc legsúlyosabb terhét, jelentős tényanyaggal bizonyítva ezt az igazságot. Az ellenállási mozgalom elemzésével meggyőző tényekkel cáfolja azokat az egyes nyugati történészek körében élő nézeteket, amelyek a polgári ellenállást helyezik előtérbe.

Feltétlen érdeme a könyvnek, hogy a katonai ellenállást, illetve összeesküvést fejlődésében mutatja be, a német tábornoki kar és Hitler viszonyának alakulásából vezeti le azt. Nem egysíkúan ábrázolja a német szoldateszkát — mint ahogy azt nem egy

író teszi —, hanem felderíti különböző csoportjait, s így azonnal érthetőbbé válik az az út, amit az események hatására a merényletig megtettek. Nem teljesen ismeretlenek, de részleteiben mégis rendkívül érdekesek az összeesküvés közvetett és közvetlen körülményei, a német katonai és politikai vezetők egy részének nézetei és a hozzájuk elvezető szálak. S bár a merénylet körülményei érdekesen vannak leírva, a szerző merevnek látszó nézeteivel egyes kérdésekben lehet vitatkozni, éppen az anyaggazdagság teszi ezt a könyvet érdekes olvasmánnyá, s a történelemtanítás szempontjából rendkívül hasznossá.

Ugyanezt a témát dolgozza fel népszerűbb formában, s igen széles tényanyagra támaszkodva két csehszlovák publicista, *J. César—B. Černý:* A farkasodu alkonya c., a Zrínyi Katonai Kiadónál, a Reflektor-sorozatban 1967-ben megjelent könyve. A könyv elbeszélő formában, de az elemző módszerről sem lemondva, végigvezeti az olvasót a Hitler elleni merényleten, s a sikertelen merénylet következményein. A történész szakember számára ismert tények ezek, de a nagyközönség igen sok érdekeset tudhat meg ebből az izgalmas olvasmányból a merénylet kulisszatitkairól s részleteiből is. A kalandregények kedvelői — középiskolás diákok is — nagy élvezettel olvashatják.

Kevésbé igényes munka *G. L. Rozanov:* Hitler végnapjai című, a Kossuth Kiadónál 1962-ben megjelentetett 140 oldalas népszerű könyvecskéje. Ez is a Hitler elleni merénylettel kezdődik, s ennek az előző könyvnél jóval rövidebb és elnagyoltabb bemutatása után a birodalmi kancellária bunkerjébe viszi el az olvasót, hogy megelevenítse Hitler utolsó napjai színhelyének a légkörét, közben bemutassa magát a Führert, s magyarázatot keressen arra a kérdésre, miért épp ez az egyéniség felelt meg a német fasizmus vezetőjének. Részletesen foglalkozik a nácik elképzeléseivel, a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közötti szakadásra spekulálásukkal a reménytelen katonai helyzetben. Majd következik a könyv tulajdonképpeni témája, Hitler végnapjainak ismert története a Kancellária bunkerjében, a különböző tanácskozások, dühkitörések, hiú remények és kiábrándulások, leváltások s teljesíthetetlen bosszútervek, a szerelem és házasság kiábrándító szirupos komédiája Eva Braunnal, az udvari fényképész hugával.

Míg Hitler a bunkerban tanácskozik, őrjöng, vagy utasítgat, s várja a „megfelelő pillanatot", mind Göringben, mind Himmlerben egyaránt megérlelődött a gondolat, hogy egyetlen percet sem szabad késlekedni, meg kell kísérelni a Nyugattal való azonnali megegyezést. S következik a próbálkozások sorozata. Azután eljön a vég, Hitler és Göbbels számára a bunkerben, a többieknek Nürnbergben.

Terjedelemben még rövidebb, történetileg azonban érdekesebb *V. Berezskov — J. Rzsevszkája:* A játszma véget ért című könyvének második önálló része, amelyet J. Rzsevszkája írt Hitler halála — mitosz nélkül címen. Ez a könyv a Zrínyi Katonai Kiadó Reflektor-sorozatában látott napvilágot, s a sorozat címének megfelelően reflektorszerű élességgel világítja meg H. pusztulását. Valóban J. Rzsevszkája talán a legilletékesebb erre, hiszen tagja volt annak a kislétszámú vizsgálóbizottságnak, amelynek közvetlen Berlin eleste után az volt a feladata, hogy kikutassa Hitler eltűnésének, illetve pusztulásának körülményeit. Erről a nyomozásról ad képet Rzsevszkája ennek a kötetnek mintegy száz oldalnyi második részében, mégpedig a legegyszerűbb módon — s egyben a leghitelesebb és egyben legáttekinthetőbb formában — kronológiai sorrendben, szinte száraz tárgyilagossággal leírva a nyomozás menetét és főbb tényeit. S éppen tárgyilagos nyomozati leírása miatt válik ez az eseménysorozat hallatlan érdekessé, szinte olyan izgalmassá, mint egy detektívregény. Egyben sok olyan dolgot tudunk meg, amelyek eddig kevéssé voltak ismertek, amelyről csak néhány, a nyomozással megbízott személy tudhatott, de megcáfolhatatlanul bizonyítják Hitler pusztulását.

Nem kevésbé izgalmas a könyv első része sem, amely tulajdonképpen egy memoár: „Egy diplomata Hitlernél", V. Berezskov tollából. Tulajdonképpen három kis történet a hitleri Németországgal kapcsolatban. Az első 1940. november 9-én kezdődik, amikor a Molotov vezette kormányküldöttség különvonata elindul Moszkvából Berlinbe, hogy kipuhatolja Hitler szándékait. A szerző a delegáció tolmácsa, a bizalmas tárgyalások szem-, illetve fültanúja. Úgylátszik azonban, nemcsak jó tolmács, hanem jó tollú író is, az érdekes, színes történetek leírása közben száz apró momentummal életre tudja kelteni a náci birodalom légkörét, és finoman képes jellemezni a fasiszta vezérek egyéniségét. A különvonat körüli bonyodalom után — amely már ízelítőt adott a német hatóságok praktikáiról — a Hitlerrel és Ribbentroppal való tárgyalásokra emlékezik vissza, amelyeken Hitler makacsul és bőbeszédűen a világ németek, japánok és olaszok közötti felosztásának kérdéseit fejtegeti, s a Szovjetunió igényei felől érdeklődik, Molotov pedig következetesen kitart a Moszkvából kapott utasítás mellett, hogy a németek finnországi és romániai csapatösszevonásainak okait tudakolja meg, s a csapatok visszarendelését követeli.

A második és a harmadik történet a szerzőt már a berlini szovjet követség diplomatájaként mutatja be; sok érdekes és új részletet tudunk meg a nácik manővereiről, mielőtt megkezdték rablótámadásukat a Szovjetunió ellen. Különösen érdekes, amit a hadüzenetet megelőző jelekről és a Moszkvába eljuttatott jelzésekről megtudunk. Igen figyelemreméltó a hadüzenet átadásának a módja és a szovjet követség és kolónia hazajutásának kálváriája. Közben a németek között mindig akadnak barátok, vagy legalábbis szimpatizánsok, akik segítséget nyújtanak a külvilágtól elzárt szovjet diplomatáknak az elszigeteltség áttörésében, a kapcsolatok felvételében.

A közönség érdeklődésére számot tartó, népszerű életrajzi jellegű könyv *L. A. Bezimenszkij:* Martin Bormann nyomában a Kossuthnál 1965-ben megjelent, közel másfélszáz oldalas könyve. Hangnemében a népszerűsítő történelmi irodalomnak egy, az utóbbi évtizedben hagyományossá vált formáját követi, magán viselve ennek előnyeit és hibáit egyaránt. A könyv a gazdag tényanyag, az elemzés, a szinte „tölteléknek" tűnő közhelyek és a helyenként erőszakoltnak érzett aktualizálások vegyüléke. A téma és a szerző anyaga érdekes, s oly bőségesen használ eredeti dokumentumokat, hogy ez már önmagában is biztosítja a hitelesség érzetét és az érdeklődést. Végig Bormannról, a náci Németország egyik legtipikusabb figurájáról, Hitler utolsó titkáráról szól, aki megkísérelte az utolsó percben a hatalmat saját kezébe átjátszani. A téma azonban csak ürügy a szerzőnek, hogy megfesse a hitleri rendszer végnapjait, sőt a bukás utáni idők néhány nyugati imperialista próbálkozását, tervét is. Közben olyan izgalmas és sokat vitatott dolgokat mutat be — helyenként a tisztázás igényével —, mint Hitler halála, az utolsó kísérletek, az utolsó napok a Kancellária bunkerjében, a Toplitz-tó titka stb. Sok érdekes dolgot tudunk meg magáról Bormannról is, s ha a „Bormann-rejtélyt" nem is oldja meg, a náci-világ jelentős momentumait villantja fel, és segítséget nyújt a fasizmus újjáélesztési kísérleteinek jobb megértéséhez.

Egy másik, Bezimenszkij könyvénél lényegesen jobban megírt életrajzi könyv a náci vezetők egyikéről *D. I. Melnyikov* és *L. B. Csornaja:* A kétarcú admirális című, amely „Canaris a fasiszta kémszolgálat főnöke és gazdái" alcímet viseli, és a Kossuth Kiadónál látott napvilágot 1966-ban. Rendkívül izgalmasan megírt, lendületesen felsorakoztatott adatokon s olvasmányosan elmondott történeten keresztül azt kutatja a szerző, hogy ki volt a valóságban Canaris, a náci kémfőnök. Valóban a hitlerizmus ellenfele volt, nyugati ügynök, vagy nagystílű kalandor, vagy egyszerűen a náci Németország vezető klikkein belüli ellentétek áldozata? Erre a kérdésre ad választ a könyv Canaris életének és tevékenységének bemutatásával, s közben életre kel a második világháborút megelőző időszak, különösen a titkos háborúk és provokációk számos mozzanata, egy az emberiség elleni hatalmas összeesküvés gépezete és módszerei, amelyben Canaris tábornagy a szekunder-hegedűsök sorában kétségtelenül az egyik legtekintélyesebb helyet foglalta el, s a legtehetségesebbnek bizonyult. Canarist erre a szerepre egyéni tulajdonságainak és a fasiszta agresszív politika szükségleteinek sajátos találkozása tette alkalmassá. A gátlástalan kémfőnök és provokációszervező, ezrek halálának cinikus okozója, akit széles látóköre és kifinomult diplomáciai érzéke társai fölé emelt, akiről ez a könyv sem tudja egyértelműen kideríteni, hogy meggyőződéses náci volt-e, vagy teljesen meggyőződés nélküli kalandor. A valóságban sokarcú, gátlástalan, óvatos és egyben vakmerő ügynök volt, aki a német katonai kémszervezetet átalakította, nagyra növelte, szinte külön hadsereggé tette a náci államon belül. Ez lett karrierjének és bukásának alapja. A kettő között eltelt idő történetét rendkívül szemléletesen olvashatjuk ebben a könyvben.

Az Eichmann, Bormann és Canarisról megjelent könyveket követte a Heydrichről szóló munka: két cseh szerző *D. Hamšik* és *J. Prežák:* Merénylet Heydrich ellen c., a Kossuthnál megjelent majd háromszáz lapos könyve. A „történet", az események és nagyrészt a szereplők mind a négy könyvben mások, mégis hatását tekintve, szinte mindegy, hogy melyiket olvassuk, ugyanaz a világ kel életre előttünk, a náci diktatúra szörnyű, lélektelen és aljas világa. Az életnek mintha valami ördögien kieszelt fonákja lenne ez a világ, mintha minden ellenkezőjére, az ember ellen fordult volna. E fasiszta figurák döbbenetesen egyformák — nem a szerzők sematizáló hajlamából következőleg, hanem, mert egy rendszer, a pusztulás, a fajőrület, a hatalmi gőg olvasztotta őket könyörtelen sémájába. Nehéz közöttük valami rangsort megjelölni — még ha negatív rangsor alapján tennénk is ezt —, mégis talán Heydrich a legsematikusabb. Német polgárcsalád gyermeke, a tipikus német kispolgár ideáljával, aki egyszerre szinte könnyekig elérzékenyedve muzsikál, s közben könyörtelen, elembertelenedett érzéketlenséggel ezreket küld kínhalálba. Népek kiírtásáról úgy beszél, mint egy akta elintézéséről. Hideg, zárkózott és egyben barátkozó, ha kell, a végletekig céltudatos és célratörő. Egy jellemző epizódban, mint cseppben a tenger tükröződik Heydrich jelleme. Helyettese és családi barátja, Schellen-

berg, csak akkor válhat igazi barátjává, mikor a páncélszekrényben már ott vannak ellene a kompromittáló adatok, s tudtára adja, hogy kezében van. Amikor a feleségével való barátsága gyanús lesz előtte, vidám italozás közben halálos mérget ad be neki, s az ellenmérget csak akkor kapja meg, amikor őszinte „baráti" vallomást tesz. Heydrich kemény és kíméletlen, a Führer-elv megtestesítője, felfelé alázatos szolga, lefelé kegyetlen diktátor. Karrierje kezdetét az a véletlen okozza, hogy a később mindenható Himmler mellett szolgál a rendőrségen, de karrierjének beteljesedését kétségtelenül a náci szellemet megtestesítő egyéniségének köszönheti. Az SS biztonsági szolgálatának, a hírhedt SD-nek a főnöke, majd a Cseh-Morva Protektorátus gauleitere. A cseh nép megsemmisítésére küldték, s ő buzgón és gyorsan eleget akar tenni feladatának. Csak egyet felejt ki számításából: a cseh népet. Ez a tévedése életébe kerül, cseh hazafiak meggyilkolják. Ezt a merényletet írja le szinesen, élően és izgalmasan ez a könyv. Részletesen bemutatja az előzményeket, az előkészületeket, s magát a merényletet. Egyszerre jelenik meg a náci megszállók működése és a cseh ellenállás — teljes körkép: árnyék és fény. A tárgyalásnak ez a módja bizonyítja a két cseh szerző írói erényeit.

A náci Németország egy kisebb jelentőségű, de magyar szempontból különösen érdekes személyiségét, Kurt Becher SS Standartenführert mutatja be az ismert magyar publicista, *Lévai Jenő:* A fekete SS „fehér báránya" c., a Kossuth kiadásában 1966-ban megjelent közel kétszáz oldalas könyve. Míg az előző könyvek már halott vagy nyomtalanul eltűnt náci vezetőkről szóltak, Kurt Becher, Himmler egykori kegyence, Adolf Eichmann bizalmas barátja, náci tömeggyilkos, a magyar gazdasági élet kirablója, ma Brémában sokszoros milliomos. Tipikus náci karrier. Az egykori zsidó kereskedők ügynöke, az időben árja céghez átsiklott, „nem politizáló" lókereskedő meggondolja a dolgot, belép az SS-be és a náci pártba, 1939-ben még közkatona, 1944-ben ez a frontot soha nem látott hős már ezredes, Himmler egyik legmegbízhatóbb ügynöke. Ahogy Eichmann panaszkodott a jeruzsálemi kihallgatói előtt: míg a piszkos munkát ő végezte, Becher csinálta az üzleteket, amelyek azonban a valóságban nem kevésbé voltak szennyesek. Legjelentősebb — és egyben legismertebb — tranzakciója a csepeli Weisz Manfréd művek 51 %-os „árjásított" részvénytöbbségének megszerzése az SS számára. Egyéb kisebb és nagyobb „üzletek" sorozata követi a csepeli tranzakciót, részben Becher, részben megbízói és az SS hasznára. Becher és gazdája, Himmler számára még a betyárbecsület törvényei sem voltak érvényesek. Erre jellemző a Kasztnerrel kötött üzlete, amelynek értelmében óriási összegek és kincsek ellenértékeként meghatározott számú gazdag zsidót külföldre kellett volna menekíteni. Becher felvett többek között 200 000 dollárt, 2000 Napóleon aranyat, 1680 gr tört aranyat, 18 896 gr fazon-aranyat stb., stb. Mi lett a megígért menekítésekkel? Becher főnöke, Himmler parancsa szerint járt el, amely így szólt: „ Ígérjen meg mindent a zsidóknak, amit csak kérnek. Vegyen el tőlük mindent, amit csak lehet. Azután tűnjön el. Egyáltalán nem gondolok arra, hogy valamit is teljesítsek az ígéretekből."

Lévai felrajzolja Becher jellemét, a magyar gazdasági élet kifosztását s a náci vezető csoportok belső marakodásait. Közben érdekes történelmi dokumentumokat sorakoztat fel. Ez a könyv igen jellemző momentumait villantja fel a náci világnak, s a fasizmus lényegének megértéséhez jelentős segítséget nyújthat.

A Harmadik Birodalom még Bechernél is jellemzőbb — és közismertebb — figuráját kelti életre *Julius Mader:* A sebhelyes gyilkos nyomában c., a Kossuthnál 1963-ban kiadott, Ottó Skorzenyról, az SS titkosszolgálatának utolsó vezetőjéről szóló riportregénye. Kalandregény nem is választhatott volna hálásabb témát Skorzenynél, ennél a gyilkos SS kalandornál, akit már a göbbelsi propaganda legendás alakká növelt. J. Mader figyelemreméltó írói erényekkel oldotta meg feladatát, egészében érdekesen és hűen sikerült megírni Skorzeny érdekfeszítő, kalandokban bővelkedő életét, inkább a népszerű történelemíráshoz közelítő eszközökkel, mint irodalmi formában. A könyv tulajdonképpen két részre osztható, első fele Skorzeny életútját, főbb „történelmi igényű" tetteit írja le a náci birodalom szolgálatában, második fele már mint amerikai ügynököt mutatja be. Néhány közismert történet mellett sok kevéssé, vagy alig ismert „kalandját" kelti életre ez a regény. Mind önmagában is önálló történet. Legérdekesebbek: a zsidók elleni bécsi pogrom szervezése, a Friedenthal-i diverzáns iskola és a „Bernhart-vállalkozás" néven szereplő óriási fonthamisitási ügy. Az egzotikum erejével hat a látszólag szárazon leírt perzsiai kaland, amelynek főszervezője Skorzeny, s célja az olajvezetékek felrobbantása és zavargások keltése volt. Felsorakoznak egy gátlástalan, mindenre kapható, de kétségtelenül fantáziával megáldott — vagy megvert — egyéniség sok kalandor terve és próbálkozása, az angol miniszterelnök elleni merénylet terve, tervezet Tito elrablására, a Zeppelin-terv a Szovjetunió elleni terrorcselekményekre.

Skorzeny magyarországi szereplése is bőven helyet kapott a könyvben, Bakay altábornagy, Hardy Kálmán és az ifjú Horthy elrablása, a Vár elfoglalása. Mindezekért „kiérdemelte" Szálasiéktól a „Magyar Szent Korona Rend szalagon függő, kardokkal ékesített tiszti keresztjét". S végül Skorzeny gátlástalanságának legjellemzőbb bizonyítékai: partizánvadászat címén ártatlan cseh parasztok tömeges kivégzése, és amerikai katonaruhába bújtatott német katonák tömeges bevetése a nyugati fronton, az angol-amerikai arcvonalon.

Ha lehetséges negatív példaképet állítani az ifjúság számára, úgy Skorzeny lehetne az. Mégis félő, hogy kellő tanári segítség nélkül esetleg nem a megfelelő hatást válthatják ki, éppen a kalandra különösen érzékeny fiatalok között, ha nem mutat rá a tanár embertelenségére, mindent félretoló gátlástalanságára, s arra, hogy milyen rossz ügyet, és milyen aljas eszközökkel szolgált. Ha — amint a szerző könyve második részében részletesen bemutatja — mai gazdái ezt el is felejtették, a mi ifjúságunknak érteni kell Skorzeny igazi szerepét.

Az itt ismertetettektől eltérő jellegű, s a magyar nyelven a német fasizmusról megjelent könyvek között egyedülálló munka *Jacques Delarue:* A Gestapo története, c. több mint 400 oldalas tanulmány, amely a Kossuthnál látott napvilágot 1965-ben.

A szerző a Gestapo történetét írja meg, a könyv azonban a valóságban többet nyújt ennél. Életre kelti a hitleri horogkeresztes vezető klikket gátlástalan, könyörtelen és embertelen mivoltában. Egyetlen könyvet sem olvastam még e témáról, amely ennyire életszerűen nyújtott volna betekintést a hitleri gépezet belső életébe, a Gestapo és a hadsereg, az SS és a Wehrmacht, a rendőrség egyes csoportjai és az egyes fasiszta vezetők közötti kapcsolatok szövevényébe. Mégsem válik sem regénnyé, sem szenzációt s csupán kulisszatitkokat népszerűen szellőztető munkává, hanem képes megtartani a történelmi elemző tanulmánytól elvárt színvonalat. A történelmi tények és az azokból levonható következtetések olyan szerencsés ötvözetét alkotja, amely végig képes izgalomban tartani nemcsak az érdeklődő olvasót, hanem a szakembert is. Forrásai jelentős részben eddig még nyilvánosságra nem hozott dokumentumok, a nürnbergi per irátai, a Nemzeti Szocialista Párt és a náci Németország hivatalos kiadványai, s más, a témakörben használható történeti anyagok, amelyekről a függelékben bőséges tájékoztatást ad. A függeléket a RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) — amelynek a Gestapo része volt — felépítésének ismertetése egészíti ki.

Úgy érezzük, Delarue-nek sikerült e könyvével valóra váltania célkitűzését, amiről maga így ír: „Elemeire akartam szedni ezt a könyörtelen gépezetet, és a napnál világosabban be akartam bizonyítani, hogy csak ennek a tartószerkezetnek segítségével, amely az állam épületének legkisebb tégláit is alátámasztotta, tudta magát a náci rendszer a népre erőszakolni. Be akartam mutatni, hogy a Gestapo és a Biztonsági Szolgálat, az SD számtalan elágazása behatolt az élet minden területére, és olyan szorosan körülhálózta e kiszolgáltatott embereket, hogy éberségét egyetlen esemény vagy gondolat sem kerülhette el."

Beszámolónk a német fasizmusról szóló könyvekről igen hiányos lenne, ha nem tennénk rövid említést a kiváló német publicista — akinek írói erényeit már a Sebhelyes gyilkos nyomában c. könyvből is ismerjük — két rokontémájú népszerű könyvéről. Az első még 1964-ben jelent meg a Kossuthnál *Julius Meder:* Huntsville titka címmel. Ez a könyv, bár első kézből származó, hiteles történelmi adatokon alapul, inkább az irodalom valamely kalandos, regényes műfajának a határát surolja, mint a történetírását. A német csodafegyver, a V_1, V_2 rakéták készítésének hátteréről, Werner von Braun, a tervező életéről és tevékenységéről szól, de közben széles körképben rajzolja meg a náci Németország katonai és politikai életét, s lerántja a leplet nemcsak a „csodafegyver" körüli borzalmakról, hanem az „örökösök" újabb manipulációiról is. A szerző óriási nyomozómunkát végzett anyagának feltárásakor, amelyeknek megbízhatóságát egyes nyugati életrajzírókkal szemben is meggyőzően bizonyítja.

A másik könyv *Julius Mader:* Haramiák kincse c., a Kossuthnál 1966-ban megjelent munka. Ez esetben is a nyomozást, az adatok aprólékos felkutatását és bizonyítását, már az előző könyvből ismert módszert alkalmazza a szerző. Azt a kérdést kutatta, hogyan harácsolták össze óriási vagyonukat a nácik, ezeket a kincseket hogyan rejtették el, s menekítették át a béke idejére. Ez a könyv minden más magyar nyelvű forrásnál részletesebben mutatja be a font- és dollárhamisítási ügyet, s a napi sajtóban a múlt években sokat szerepelt Toplitz-tó rejtélyét. Mi volt a tóban, miért nem sikerült teljesen a ládák feltárása és elszállítása? Ezekre a kérdésekre ad választ, s bemutatja azokat az erőket, amelyek az egész kérdésnek a mélyebb mozgatói voltak.

A magyar olvasóközönség legszélesebb köreiben jól ismert *Dr. Nyiszli Miklós:* Orvos voltam Auschwitzban c. munkája, amely első hiteles és részletes, s a maga neme-

ben páratlanul megdöbbentő beszámolót adott a náci koncentrációs táborok legnagyobbikáról, Auschwitzról. Most azért írunk erről a könyvről, mert az utóbbi években alig volt hozzáférhető, ifjúságunk már nem ismeri, 1964-ben azonban a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó ismét megjelentette magyar nyelven, s ez a kiadás évekig a magyar könyvesboltokban is kapható volt.

Nyiszli dr. közvetlen szereplője és résztvevője, egyben szenvedő alanya volt a koncentrációs táborok borzalmainak, mint dr. Mengele boncoló orvosa. Könyvét páratlan tárgyilagossággal írta meg, olyannyira, hogy az 1946-ban írott visszaemlékezést a nürnbergi perben is dokumentumként fogadták el. Éppen tényszerű, tárgyilagos írásmódja miatt utolérhetetlenül megrázó erejű dokumentuma a koncentrációs táborok életének, milliók, nők, gyermekek és férfiak, fiatalok és aggok kínszenvedésének és meggyilkolásának. Igazat kell adni a könyv bevezetője írójának, Méliusz Józsefnek: „Ez a dokumentum egyetlen vonító segélykiáltás a nyolc hosszú hónapig tartó haldoklásban, a fasizmusra végső büntetést követelő vádirat." S ahogy az előszó-író a könyv realizmusából származó szörnyűsége miatt finnyáskodó irodalmárokkal szembeszáll, ugyanúgy a pedagógusok közül is szembe kell szállnunk azokkal, akik a gyermekek lelkivilágát és idegeit féltik a fasizmus borzalmainak bemutatásától. Olvassák el minél többen, tanárok és középiskolai tanulók Nyiszli doktor könyvét, hogy teljes valóságban ismerjék meg a fasizmust, hogy igazán tudják gyűlölni.

TÖRTÉNETI IRODALOM

VERA ZIMÁNYI:

DER BAUERNSTAND DER HERRSCHAFT GÜSSING IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT

(Eisenstadt, Burgenländische Forschungen 46. 1962. 424 l.)

A NÉMETÚJVÁRI URADALOM PARASZTSÁGA A XVI—XVII. SZÁZADBAN

A Batthyány-levéltár gazdag kincsesbányájából két monográfia anyagát merítette a szerző. Az egyik a németújvári uradalomra vonatkozik, és a Burgenländisches Landesarchiv kiadásában jelent meg, a másik a rohonc-szalonaki uradalomról szól. Ez volt Zimányi kandidátusi disszertációja. Mindkét munka gazdag XVI—XVII. századi forrásanyagot dolgoz fel, és a feldolgozás módszere is lényegében megegyező. Zimányi módszertani kezdeményezése megérdemli, hogy röviden ismertessük.

A tanulmány főforrását az urbáriumok szolgáltatják, amelyek egyrészt megbízhatóan tükrözik a parasztság helyzetét, másrészt különféle időkben rögzítik a valóságot, vagyis lehetővé teszik a fejlődés menetének megrajzolását. A németújvári uradalomhoz a szerzőnek 1576 és 1691 között 9 urbárium állott rendelkezésére. Persze nem egyformán mélyen és részletezően mutatják be a lakosságot és életviszonyait mindannyian, de így is adataik egymáshoz mérhetők és következtetések levonására alkalmasak. A szerző, aki korábban levéltárnok volt, és a Batthyány-levéltár anyagát jól ismeri, egyéb források felhasználásával is ki tudja egészíteni a képet.

A dolgozat középpontjában a parasztság áll, anyagi helyzete, erőfeszítései a jobb életkörülményekért, de gyakran magáért a létért. Helyzetének időnkénti visszaesésében, számának megfogyásában, állatai elveszítésében, elszegényedésében a háborúk és járványok nyomai világosan látszanak. De ugyanakkor a tanulmány feltárja a földesúri tisztviselők kíméletlen adóbehajtási módszereit és a parasztság ezek elleni védekezését. Egyúttal bemutatja a kép másik oldalát is: a parasztság emelkedésének lehetőségeit, az árutermelést és a katonáskodást. Ez azonban a paraszti osztálynak csupán kis részét érintette. Bepillantást nyerhetünk a paraszti otthonokba is, a mindennapi életbe.

Zimányi Vera előtt nyilván felvetődött a kérdés, hogyan dolgozza fel ezt a rendkívül gazdag és közel négy emberöltőről nagyjából folyamatos képet szolgáltató anyagot. Egyik lehetőségnek kínálkozott a monografikus feldolgozás, amely részletes képet rajzol a parasztság helyzetéről. A másik megoldás: a forráskiadvány, az anyag közzététele, hogy mindazok használhassák, akik vizsgálják a paraszti fejlődés általános irányát és keresik a helyi vonásokat, sajátosságokat, hogy a fejlődés törvényszerű menetét árnyaltan és sokoldalúan rajzolhassák meg. Egyetlen uradalomról kilenc kötetnyi urbárium közzététele teljes egészében egyrészt túlságosan nagyterjedelmű kiadvány volna, másrészt csak nyersanyagot adna, amelyet mindazoknak, akik foglalkozni akarnak vele, fáradságos munkával kell rendszerezniök és megszólaltatniok. Ezenkívül még aránytalan is volna, ha egy uradalom forrásanyaga ekkora teret kapna. Zimányi azt a megoldást választotta, hogy gondos áttekintést adott a németújvári uradalom külső történetéről és a parasztság helyzetéről. Egyúttal azonban falvanként csoportosítva forrásanyagot is közzétett, de nem eredeti nyers formában, hanem úgy, hogy az adatokat részben kivonatolta, részben a történelmi statisztika módszerével rendszerezte és összegezte. Ezzel számottevő megtakarítást ért el a terjedelemben, és mégis be tudta venni az urbáriumok sok lényeges adatát. Mindenegyes falunak megírta a történetét a XVII. század végéig, bemutatta földrajzi adottságait és — részletesebben — a lakosság társadalmi tagozódását, családonkénti megoszlását, a földben való részesedését, állatállományát, a helyenként változó földesúri terheket. Ahol az anyag természete megengedte, az adatokat táblázatokba foglalta, és %-ban is kifejezte. Ahol viszont a bonyolult valóságot nem lehetett így táblázatokba rendezni, ott az anyagot kivonatosan, de a lényeg megtartásával közölte. Ez a „félig feldolgozó" módszer lehetővé tette, hogy egy-egy faluról viszonylag sok adatot közöljön a szerző, de mégis kis terjedelemben, hiszen az uradalom félszáz falujának anyaga összesen 260 oldalt tesz ki.

Nyilvánvalóan lesznek, akik a közölt anyagot ebben a formában, ahogyan a szerző adta, használni tudják. Társadalomtörténészek, helytörténészek, nyelvészek egyformán sok adatot fognak találni benne. Ugyanakkor azonban a legtöbben nem elégedhetnek meg a közzétett anyaggal, hanem meg kell nézniök az eredeti urbáriumokat és egyéb forrásokat is, mert olyan részletekre is kíváncsiak, amelyek a szabott terjedelmű forrásközlésbe nem férhettek bele. A további kutatás szükségére a szerző maga is gondolt. Az egyes helységek történetére vonatkozó adatok lelőhelyét nem adja meg, ami újból csak terjedelmi növekedést jelentene, hanem utal Paulik János levéltárnok 1781-ben készült elenchusára, amely regesztákat közöl az egyes falvak történetére, nyilvánvalóan az akkori embert közvetlenül érdeklő birtokjogi adatokról (111—112. l.).

A kiadvány használóit természetesen elsősorban az érdekelheti, hogy vajon ez a közlési mód nem okoz-e torzulást az anyagban. Vonatkozik ez egyrészt arra, hogy a kimaradt adatok nem hiányoznak-e a kép teljességéhez. Másrészt arra is, hogy az összevonással, rendszerezéssel nem színtelenedik-e az anyag. Mindkét kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy az összkép eléggé pontosan adja vissza az eredeti forrásban tükröződő valóságot, de kisebb torzulásokkal mind a két ponton számolni kell. Így kimaradtak a jobbágynevek, amit a szerző úgy említ, mint a közlési módszeréből következő „legnagyobb veszteség"-et, de ez az összegező formának egyúttal szükségszerű velejárója. Igaz, hogy a paraszti nevek közlése az itt alkalmazott statisztikai táblázatokkal nem lett volna összeegyeztethető és 9 urbárium névanyaga terjedelemben is erősen növelte volna a kiadványt. De nevek nélkül az anyag sok esetben emberek helyett számadatokat közöl. Nem tűnnek elő a jómódú jobbágy háztartásában dolgozó cselédelemek, nem látszik a jobbágyok és a zsellérek elhelyezkedési rendje a faluban, a családok kicserélődése, — hogy csak néhány szembetűnő hiányt említsek. Az az igény is felvethető, hogy olyan korszakban, mint a XVI—XVII. század, amikor a családnevek (vezetéknevek) kialakulóban vannak és a névanyagnak különös értéke van a névalakulás általános törvényeinek tisztázásához, nehezebb lemondani a nevekről. Ez a kérdés pedig nemcsak a nyelvészetet, de a történetírást is érdekli. Felmerül az is, hogy nem kellene-e az egyes falvaknál külön rovatot nyitni a jobbágyokról, és itt, akárcsak a zselléreknél vagy a libertinusoknál, mondaná el a szerző azokat az arra érdemes adatokat, tudnivalókat, amelyek a táblázatokba nem sorozhatók be. A *liberi (libertini)* rovatban olykor már elkerülhetetlen volt a nevek megadása, de így meg feltűnő egymás mellett a név nélkül és a névvel említett személy vagy család. Hiányzanak a nevek a zsellérek, továbbá a kézművesek stb. rovatban is, pedig ott is ipartörténeti és művelődéstörténeti kérdésekre utalnak.

A történelmi statisztikai módszer egyenlő értékű egységekkel dolgozik, az egy egységen belül mutatkozó különbségek, árnyalatok érzékeltetésére azonban elégtelen. Így a szerző használja a *colonus* kifejezést, mint általános megjelölést, de vannak az ebbe a rovatba felvett számadatok között kisnemesek is, akik jobbágytelken élnek (108. l.), vagy amikor a telkek százalékos megoszlásáról van szó, ott már nem lehet különbséget tenni aszerint, hogy colonus-ról vagy libertinus-ról van-e szó (109. l.). Az ilyen esetek a módszer alkalmazásának határaira figyelmeztetnek, amelyeket természetesen a szerző alaposan ismer. Kívánatos volna, ha a történelmi statisztikai módszer alkalmazását a jobbágyságtörténeti anyag megszólaltatásában tapasztalatai alapján még tovább tudná fejleszteni.

Zimányi Vera módszertani kezdeményezése igen figyelemreméltó, és a munka a németújvári uradalom parasztságát sokoldalúan mutatja be. A községek szerinti adattári részben a szerző gazdag anyagot közöl, amelyet az olvasók és a további kutatók számára gondosan, nagy munkával készített elő. Ennek az értékét nem szállítja le az, hogy a nyugat-dunántúli parasztság történetének kutatója, még inkább az, aki egy-egy falu múltjának megírására vállalkozik, az itt közölt anyagot nem tekintheti elengendőnek. Igaz, hogy komoly módszertani segítséget és jó eligazítást kap további kutatásához.

SINKOVICS ISTVÁN

BÁCSKAI VERA:

MAGYAR MEZŐVÁROSOK A XV. SZÁZADBAN

(Budapest. 1965. 144 l., 1 térkép. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.)

A múlt század polgári fejlődése jórészben letörölte mezővárosainkról, a feudalizmus-kori Magyarország e sajátos képződményeiről, különleges jegyeiket. A polgári történetírás évtizedeken át alig vett róluk tudomást. Később viszont, amikor szinte újra

felfedezte őket, a legkülönbözőbb konstrukciók középpontjába állította. Most, miután az utolsó két évtized bőséges adatanyagra alapozott és új szempontú kutatásai nem egy velük kapcsolatos alapvető problémát megoldottak már, Bácskai Vera munkájában sor kerülhetett legalább mezővárostörténetünk egy szakaszának — a török pusztítás előtti szakasznak — összefoglalására.

Bevezetőül a szerző az eddigi feldolgozásokkal nagyrészt egybehangzóan írja le a Magyarország, valamint a tőle északra fekvő országok számára fordulópontot jelentő XV. századi gazdasági-társadalmi fejlődés körvonalait. Az itteni, Nyugat-Európához viszonyítva fejletlenebb iparú, erőtlenebb városok éppen most, az árutermelés és a piackörzetek további — de nem eléggé gyorsütemű — bővülése-tágulása és a pénzgazdálkodás uralkodóvá válása idején maradtak le a nagyprosperitású Nyugat mögött, ezidőtájt már az ottani ipar importcikkeinek konkurrenciájától is bénítva. Ennek a később csak egyre jobban mélyülő folyamatnak a során jutottak Magyarországon jelentős szerephez a várossá alakulás útján megakadt „oppidumok", átvéve a „teljes értékű" városok funkcióinak egy részét és sajátos, átmeneti helyzetet foglalva így el város és falu között.

A könyvben közölt grafikon (16. l.) az oppidumokat említő első okleveles adatok nyomán jól szemlélteti, hogy a mezővárosok kibontakozásának virágkora az 1390—1520 közé eső időszak volt (csúcspontját 1470 körül érte el). Megismerkedünk a fejlődést elősegítő tényezőkkel, köztük az uralkodók várospolitikájával, megtudjuk, hogy az átlagos mezővárosi lélekszám 500 körül mozgott és hogy az alföldiek egyenletesebb, erősebb ütemben növekedtek, elsősorban a falvak jobbágyainak tömeges beköltözése következtében. Minden jel szerint az immigráció következménye volt, hogy a mezővárosokban a falusi átlagnál jóval kisebb a pusztatelkek aránya.

Jelentőseknek kell tartanunk a szerző mondanivalóit oppidumaink kézműiparára vonatkozóan: a családnevek és a telekmegoszlás elemzése alapján következtet a mezőgazdasági és ipari munka szétválására meg az iparágak differenciálódására. Eredményei e tekintetben is a mezővárosok civitas és falu közti közbeeső helyzetét igazolják. Mestereik a primitív falusi ipar teljesítőképességét felülmuló, de a városi szintet el nem érő tömegszükségleti cikkek gyártására rendezkedtek be; zselléreik közt nagyobb volt ugyan az iparosok aránya mint falun, de a mezőgazdasági munkától végképp elszakadt iparosok kisebbségben maradtak; az iparűzők többsége féltelek körüli földön gazdálkodott, feltehetőleg csak a család szükségletének fedezésére törekedve. Több helyen azonban azt is meg lehetett figyelni, hogy az iparos-lakosság nagyobb telekbirtokkal rendelkezett a városi átlagnál (a jómódú iparos előbb-utóbb földet vásárolt magának — a zsellérként vagy éppen subinquilinusként számontartott segédek-inasok viszont sok esetben kimaradhattak az összeírásokból).

Differenciáltabb, magasabb igényeket kielégítő iparágak csupán egyes uradalmi székhelyeken bontakoztak ki, és csak városszegény tájakon, nagyobb kereskedelmi utak mentén váltak a mezővárosok tágabb körzetek ipari ellátóivá (a fémipar jellemző módon alföldi oppidumainkban is virágzott). Céhszervezet ugyan csak a nagyobb mezővárosok nehány iparágában alakult, s ott is rendszerint városi céhek kiváltságleveleit ültették át saját használatra, de a céhek külső, majd belső versenytársak ellen is fellépő elzárkózási politikája, amely a legváltozatosabb módszerekkel koncentrálta az iparűzés jogát mester-dinasztiák kezében, meglepően korán, már a XV. század első felétől jelentkezett.

Az oppidumok mezőgazdasági árutermeléséről, polgáriasabb birtoklásformáiról, ezzel kapcsolatos intenzívebb termeléséről, jogi helyzetéről és lakosságuk rétegeződéséről eddig is tüzetesebb ismereteink voltak mint ipari termelésükről; ezek az ismeretek most tovább bővültek. Bácskai Vera összefoglalásában különösen jól kirajzolódik a jelentősebb mezővárosok piackörzeteinek állandó tágulása a szűken vett környék faluitól a távoli országrészekig és a külföldig. Az egész országot behálózó, egymástól hozzávetőlegesen 20 km-es közökben elhelyezkedő oppidumok közül mintegy százan nyerték el országos vásárok tartásának jogát; elsősorban ezek lakóiból került ki a civistársadalom hivatásos kereskedőrétege, s ezek voltak azok, amelyeknek évi többszáz forintos adója a királyi civitasokéval vetekedett, sőt nem egy esetben azt túl is lépte. Velük szemben a kisebb földesúri mezővárosok kiváltságlevelei a század folyamán egyre szűkmarkúbbakká váltak, s a jogok helyett egyre inkább a terheket hangsúlyozták.

A könyv utolsó fejezete egyrészt a mezővárosi vezetőréteg és a hatalomból kiszorítottak közti — kevésbé kiélezett — harcot, másrészt a civislakosságnak a feudalizmus ellen az utóbbiakkal közösen vállalt s a századforduló óta egyre élesedő küzdelmét tárgyalja.

A szerzőnek teljes mértékben sikerült elkerülnie azt a hibát, amelybe a viszonylag szűk kronológiai keretek közé szorított feldolgozások nem egyszer beleesnek: XV. századi adatsorait nem az egész századra együttesen jellemzőknek tekinti, hanem ahol

csak lehet, lépésről-lépésre, fejlődésükben mutatja be, gondosan kapcsolva az előzményekhez és a további fejleményekhez. Ábrázolási módszere nem hogy figyelmen kívül hagyná az európai összefüggéseket, hanem ellenkezőleg: gyakran a hazai viszonyok induktív bemutatását is a dedukció eszközeivel pótolja. Innen van az is, hogy a magyarországi mezővárosok táji különbségei talán a kelleténél kevesebb helyet kapnak a dolgozatban. Másfelől az igen sűrűn ismétlődő visszatekintésekből és összefoglalásokból sem válik világossá, milyen hazai sajátosságok eredményezték, hogy a mezővárosi fejlődés valamennyi kelet-középeurópai ország közt éppen Magyarországra vált jellemzővé, ill. hogy a tőlünk északra fekvő államokban mi vette át az oppidumok funkcióit.

Bácskai Vera körültekintően jár el részletproblémái kidolgozásánál is; véleményünk szerint csupán árnyalatnyi korrekciókat lehetne alkalmazni pl. a naturális terhek XV. századi helyének meghatározásánál (az újabb irodalom a pénzjáradék mindenek fölött való előretörését emeli ki), vagy a telekhányadok értékelésénél (ha a sárvár-kapuvári uradalomban a falvak *egésztelkei* után jóval több censust követeltek, mint a mezővárosokéi után, ugyanabban az időben viszont ugyanazon uradalom *negyedtelkeit* a falukban csak negyedannyi teher sújtotta, mint az oppidum-belieket, akkor itt csak a telekszámítás egyenetlenségei és időközi változásai szolgálhatnak magyarázatul, 104. l.).

Bácskai Vera XVI. századi mezővároskutatásai hihetőleg hasznosan építik majd tovább eddig elért szép eredményeit.

MAKSAY FERENC

NEMESKÜRTY ISTVÁN:

EZ TÖRTÉNT MOHÁCS UTÁN

(TUDOSÍTÁS A MAGYAR TÖRTÉNELEM TIZENÖT ESZTENDEJÉRŐL 1526—1541)

(Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1966, 348 l.)

Az elmúlt esztendőben érdekes jelenséget figyelhettünk meg, Nemeskürty István könyvével kapcsolatban. A könyv, pontosabban a műfaj sikerében az olvasóközönség igénye tükröződik jól megírt, regényes, történeti értékű művek iránt. Ennek a példának a tapasztalatait történetírásunknak hasznosítania kell; magas szakmai színvonalú, érdekesen megírt történeti munkák széles körű érdeklődésre számíthatnak.

A mohácsi csata utáni évek története egyébként is igen alkalmas az érdeklődés felkeltésére. A szakirodalomban hiányzik ennek a kornak megfelelő monografikus feldolgozása. *Jászay Pál* százhúsz éves, ma már elavult szemléletű monográfiája az 1526—27-es évről mindmáig utódok nélkül áll (A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest. 1846), hacsak *Bárdossy László* aktuális politikai célzattal írott könyvét (Magyar politika a mohácsi vész után. Bpest. 1943) nem számítjuk ide.

Amikor Nemeskürty könyvének hibáit és erényeit latolgatjuk, készséggel elismerjük a műfaji kezdeményezés érdemét. Sajnos, sokat ront ezen ő maga könyvének végén „magamentségével", amelyben így ír: „Kérem a gyanakvó történészt, tekintse könyvemet regénynek. Kérem az olvasót, aki a cím láttán érdeklődve belelapoz munkámba, tekintse igaz történelemnek" (346. l.). Ilyen elfogadhatatlan kibúvót, ilyen megkülönböztetést nem lehet alkalmazni, hiszen csak egyféle igazság létezik, és ha valaki szakterületre lép, nem térhet ki a kísérlet ódiumának vállalása alól sem.

A könyv koncepcióját röviden a következőkben foglalhatnánk össze: A mohácsi csatavesztés nem volt sorsdöntő nemzeti katasztrófa, mivel nem követte az ország török megszállása, sőt „Magyarország ilyen szerencsésen még egyetlen katonai vereséget sem vészelt át, mint ezt" (37. l.). A kettős királyválasztásban a magyar uralkodó osztály felelőtlensége nyilvánult meg. Az európai helyzetet tekintve „a Habsburg-ház trónraemelése helyes és hasznos cselekedet volt" (58. l.), de „I. János sikeres uralkodásának lehetőségét sem szabad mindjárt és egyértelműen elvetnünk" (60. l), mert az ország katonai és anyagi erői elégségesek lettek volna arra, hogy egyedül is elháríthassa a török fenyegetést. A szerző véleménye szerint „szinte mindegy, ki győz, csak győzzön végre valamelyikük: kerüljön egy kézbe, erélyes kézbe az állam kormánya" (177. l.). A győzelmeinek kihasználására képtelen Ferdinánd és a parasztság és polgárság helyett a törökre támaszkodó János vetélkedése kettészakította az országot és állandósította az anarchiát. Az állam irányítói, a nagy földbirtokosok hasznot húztak e küzdelemből, és ezért nem állt érdekükben lépéseket tenni annak megszüntetésére. A földesurak saját

birtokaikat hajlandóak voltak védelmezni a török ellen, „de a szomszéd már idegen volt, ellenség, szinte mint a török" (349. l.). A széttagolódás megkönnyítette Szulejmán dolgát. Sok (itt még címszavakban sem felsorolható) bel- és külpolitikai kísérlet után „kacagtató fintorokkal süllyed el a magyar állam" (321. l.).

Ha ezt a koncepciót részleteiben vizsgáljuk meg, többnyire csak részigazságokat találunk. Kezdjük mindjárt közvetlenül a mohácsi csatánál! Kétségtelen, hogy ez az egy csata önmagában nem változtatta meg véglegesen az ország sorsát, történetírásunk azonban ma már nem táplál olyan illúziókat, hogy a tragédiák oka egyetlen esemény. Nemeskürty tehát ebben az esetben vélt illúziók ellen küzd, és ebben sem jár el következetesen. A 16. lapon így ír az 1526-os török támadásról: „Ilyen súlyos csapás, ilyen veszélyes rablótámadás a tatárjárás óta nem érte az országot." Azt már nem mondanók, hogy Magyarország szerencsésen vészelte át ezt a vereséget. Mohácsban ugyanis egy bűnös politika *következményét* kell látnunk, amelynek egy katonai vereségnél sokkal súlyosabb *következményei* lettek. Már a mohácsi csatát követő időben annyira meggyengült a magyar állam, hogy a két szembenálló nagyhatalom (a török és a Habsburg) polarizáló erőinek ellenállni nem tudott: Már 1526-ban kettészakadt az ország. 1526 nyitánya volt 1541-nek.

A kettős királyválasztás után Nemeskürty mindig az erősebb pozícióban levő király győzelmét kívánja, mint akinek döntő győzelme egy csapásra megoldaná a válságot. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű, és a török elleni védelem szempontjából kell felvetnünk. Szapolyai győzelmének ugyanis gyakorlatilag az ország elszigetelődésére kellett vezetnie, hiszen északról és nyugatról a Habsburgok országaival érintkezik, Lengyelország hathatós segítségére nem számíthat, dél felől a török, keletről pedig annak hűbéresei szorongatják. Ferdinánd személyében a magyar nemesség egyik csoportja olyan uralkodót választott, aki a törökellenes Habsburg-birodalom hatalmát képviselte Európa középső részén. Ennek következtében a szövetséget kereső Jánosnak szükségszerűen Franciaország felé kellett tekintenie. I. Ferenc számára Habsburg-ellenes céljai érdekében a török szövetség volt a legfontosabb. Nyilvánvaló, hogy a francia diplomácia még akkor sem nyújtott volna védelmet János Magyarországának a szultán ellen, ha teheti. Ellenkezőleg: a törökkel való szövetkezés felé lökte Szapolyait, a török szövetség pedig az adott helyzetben inkább siettette, mint lassította az ország egy részének török megszállását. Amíg tehát egyik oldalon Nemeskürty a hamis történeti értékelések ellen lép fel, addig a másik oldalon a lerombolhatónál fontosabb kérdésekben illúziókat épít.

Szapolyai János szerepének tárgyalásakor szerzőnk egész sor hamis illúziót nevel. Egyéniségének tragikus vonásait emeli ki, s pozitívabbnak ábrázolja, mint azt történészeink teszik, holott ő makacs uralomvágyán kívül sem trónralépése előtt, sem utána nem adta különösebb jelét annak, hogy uralkodásra termett. Nemeskürty azt várja tőle, hogy a jobbágyságra fog támaszkodni: „János nem merte felfegyverezni a parasztságot, ez végzete lett. S ebben különbözött a nagy Hunyadi Mátyástól, aki soha nem habozott a főúri ligákkal szemben éppen a népre támaszkodni" (40. l.; mellesleg megjegyezzük, hogy itt Mátyás király szerepét is leegyszerűsítve nézi). Jánost azonban az új 1514-től rettegő magyar nemesség a Dózsa-parasztháború leveréséért jutalmazta trónnal. A király Cserni Jovan felkelésének vérbefojtásával hamarosan bebizonyította, ha most nem is személyesen, hogy még a közvetlen török veszély árnyékában sem kíván a paraszti erőkre támaszkodni. Nemeskürtyt láthatólag nagyon foglalkoztatja János és a parasztság viszonya, mégsem használja fel azokat az adatokat, amelyek bizonyítják: János egyes vezérei igyekeztek a parasztokat is felhasználni egy-egy alkalommal, bár sikerületlenül, a Ferdinánd elleni csatározásokban (Szalaházy püspök levele Ferdinándhoz, 1528. szept. 19.: „accepimus Blasium Arthandi et coeteros, qui ultra Tibiscum incolunt, wayvodanos cum magna rusticorum multitudine flumen ad Lwcz et Chege trajecisse" — Adalékok Zemplén vármegye történetéhez IX: 1904. 157. l.). János „igazi tragédiája" másrészről szerinte az, hogy a polgárságban, „egy felfelé törekvő osztályban nem látta meg a jövő uralkodó rétegét, mint ahogy I. Ferenc ezt felismervén sikerrel támaszkodott a nemességgel szemben a francia városok polgárságára" (310. l.). A magyar és francia polgárság fejlettségi foka azonban annyira különböző, hogy a kettőt a konkrét gazdasági és társadalmi feltételek figyelembevétele nélkül nem is lehet összehasonlítani, arról nem is beszélve, hogy a polgárság nem réteg, hanem osztály.

Mind a mohácsi csatának, mind később, az ország feldarabolódásának a jobbágygyűlölettől elvakult nemesi politika volt az egyik alapvető oka. Nemeskürty — rendkívül helyesen — nagy terjedelmet szentel a magyar nemesség igazi arcának bemutatására. Különösen indokolt ez Török Bálint esetében, aki Gárdonyi regénye óta nemzeti mártírként él a köztudatban. Túlzottan leegyszerűsítenők azonban Werbőczy szerepét és

személyiségét, ha a korszak egyik legerőszakosabb, leggátlástalanabb történetőjét *csak* „hóbortos fiskálisként" vagy pedig „izgága vidéki fiskálisként" (23. l.) emlegetnénk, mint Nemeskürty teszi. (Hogy milyen tehetséges birtokharácsoló volt, vö.: *Fraknói Vilmos:* Werbőczi István életrajza. Bpest, 1899. függelék.) Fráter György viszont minden bizonnyal több, mint hatalomravágyó „kalmárkedvű kincstartó" (229. l.), arról nem is beszélve, hogy halálát Nemeskürty következetesen két évvel későbbre — 1553-ra — teszi, mint az a valóságban történt (276. és 324. l.). Holttestét csak Nemeskürty fantáziája veti az Alvinc utcáin kóborló kutyák martalékául (324. l.).

A kőszegi ostrom értékelésénél mutatkoznak meg leginkább Nemeskürty módszerének gyengeségei. Mi is történt tulajdonképpen Kőszegnél? Egy alig 700 környékbeli paraszt és néhány katona által védett gyenge vár 25 napon keresztül feltartotta Ibrahim nagyvezir Bécs felé előretörő hatalmas seregét. Az ostrom mindkét fél számára hasznos kompromisszummal végződött: a törökök kitűztek egy zászlót Kőszeg falára, és ezzel a látszatmegoldással megelégedve továbbhaladtak Bécs felé, Kőszeget Jurisics kezén hagyták. De ezután már nem volt elegendő idejük arra, hogy a török hadi idény befejezéséig (okt. közepe) komoly hadműveletekbe kezdjenek a Bécs körül gyülekező császári hadakkal. Mindebből Nemeskürty a következő meglepő megállapításokat vonja le: „Ibrahim tehát a várat stratégiai szempontból lényegében elfoglalta; fölkerekedett, és tovább vonult a jelentéktelen vár alól" (221. l.), így aztán „a kőszegi intermezzo, bármennyire fájdalmas is ezt tudomásul vennünk, semmiféle lényeges szerepet nem játszott a további hadjárat során" (223. l.). Nemeskürty nem is késik ráhúzni a magyar történetírásra az „Európában szinte egyedülálló" magyar nacionalizmus vádját. A szerző csak egyetlen apró tényt nem vesz figyelembe (azon kívül, hogy sohasem hitte egyetlen komoly történész sem, „mintha 1532-ben Kőszeg vára védte volna meg Európát a töröktől" 222. l.). Nem tudja ugyanis, hogy a magyar végvári rendszer akkor is teljesítette feladatát, ha nem is egész Európa, de legalábbis Bécs védelmében, ha a török támadás lendületét lelassította, és ezzel lehetőséget és időt biztosított a mezei hadseregek összegyülekezésére. A kőszegi rész olvastán csak sajnálni tudjuk, hogy Nemeskürty az 1566-os szigetvári ostrommal nem foglalkozott. Szigetvárt ugyanis nemcsak „stratégiai szempontból" foglalta el a török, hanem valóságosan is.

Nemeskürty túlzottan nagy szerepet tulajdonít az egyéni akaratnak. Például Ferdinándtól nem kevesebbet vár, mint a gazdasági viszonyok megváltoztatását: „Ferdinánd, aki most erőszakkal beült az ország birtokába, újabb, korszerűbb és modernebb *gazdálkodási rendszert* segíthetett elő, tehát uralma sok jóval kecsegtetett" (99. l.), Ferdinánd kormánya korszerű és szükséges változtatásokat vezetett be a magyar hivatalszervezetben. De azt várni tőle, hogy a gazdasági élet struktúráját fogja megváltoztatni, nem más, mint a történelmi materializmus törvényeinek teljes félreértése. Másútt rendkívül újszerűen, de elfogadhatatlanul a kizsákmányolás „új és emberségesebb" (121. l.) módjának véli a Habsburg-birodalom területén kialakuló kizsákmányolási formát, amelyet Engels kifejezésével második jobbágyságnak nevezünk. Ha szerzőnk figyelemesebben tanulmányozta volna Pach Zsigmond Pál könyvét, amelyet megemlít a felhasznált művek listájában, egy s mást megtudhatott volna ennek a rendszernek „emberségességéről".

A könyv írójának célja olyan „tükröt" állítani elénk, amely a dolgokat a maguk pőre valóságában mutatja meg. De ha szabad hasonlatát használnunk, az ő tükre nem az erre legmegfelelőbb anyagból készült. Szerémi György leírása ugyanis nem alkalmas arra, hogy e periódus történetét majdnem kizárólagosan az ő elbeszélése alapján dolgozzuk fel. Székely György a magyar nyelvű kiadás bevezetőjében bizonyítja, hogy „Szerémi írása a nép véleményének hű és ... tudatos tolmácsolója" (*Szerémi György:* Magyarország romlásáról. Magyar Helikon, 1961. 16. l.). „Egységes vezérlő gondolat" körvonalai is mutatkoznak halványan nála (uo. 11. l.), ennek ellenére azonban Székely György is nem a konkrét tényekre, hanem egy osztály (és bizonyos fokig) a kor hangulatára és állásfoglalására tartja jellemzőnek, és figyelmeztet, hogy „középkori történetíróink sokoldalú kritikája mennyire indokolt" (uo. 15. l.). Sőt megállapítja, hogy „tollán végigvonul a királyok, urak, papok szörnyű haláltánca, ezért toldotta meg a mérhetetlen bűnök tényleges láncolatát további gaztettek, gyilkolások, árulások vélt eseményeivel" (21. l.). Szerzőnk, aki pedig a pőre valóságot kívánja bemutatni, semmiféle kritikát sem alkalmaz forrásával szemben. Íme az illúzióteremtés másik forrása!

Szólnunk kell a pontatlan forráshasználatról is. Pl. Perényi Péter 1527-ben súlyos vereséget szenvedett Cserni Jovántól. Nemeskürty így ír a csata végeredményéről: „Néhány óra alatt megsemmisült Perényi serege: Tizenháromezer halottja maradt a csatatéren" (82. l.). Többek között ezt az adatot is bizonyítéknak használja annak igazolására, hogy Magyarországon a mohácsi csatavesztés után elegendő haderő maradt a török elleni védelemre. A források 13 000 halottról semmit sem tudnak. A számadataival

mindig túlzó Szerémi szerint 2000 gyalogosból csak 50 maradt életben, és sok lovast is levágtak (*Szerémi:* i. m. 130—131. l.). Istvánffynál ez áll: „Levágták többek között Bezerédy Ferencet, azt a híres vitézt, sokakat elfogtak, akiket azonban pénzért elbocsájtott" (*Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. Magyar Helikon, 1962. 125. l.). Oláh Miklós párizsi parlamentről szóló leírását idézve a szóhasználat változásának csapdájába esik. Amikor ugyanis így sóhajt fel: „és különben is hol volt nálunk parlament, ahol az országlakosok az ország nagy ügyeiről beszéltek" (262. l.) nyilvánvalóan nem veszi figyelembe azt, hogy a „parlament" szó a feudális Franciaországban egész más intézményt (bíróságot) takar. Nem ismeri azt a közismert tényt sem, hogy a török katonák télen sohasem szoktak várat ostromolni (323. l.).

A könyv egyik legnagyobb értéke könnyed, szép stílusa. A képek, kerek drámai részletek iránti érzéke azonban sokszor elragadja a szerzőt, és a szemléletes mondatok gördülését bántó anakronizmusok szakítják meg. V. Károly itáliai háborújának leírása (1527) inkább ráillik valamilyen világháborús hadmozdulatra: „Lényegében tehát a május—júniusi itáliai villámháború német hadseregcsoportjának egy vagy két hadtestét dobták át ide a magyar frontra" (86. l.). Jánost „kisportolt" férfinak jellemzi, és „kormányalakításáról" beszél (21. ill. 44. l.).

*

Nemeskürty könyve a megjelenés óta eltelt másfél esztendőben jelentős visszhangot váltott ki. Vitáról azonban csak a legutóbbi idő óta beszélhetünk, hiszen a megjelent kommentárok, Perjés Géza cikkének kivételével, amelynek többhelyt vitatható megállapításaival az alábbiakban részletesebben foglalkozunk, egyöntetűen, szinte kritika nélkül ünnepelték a szerzőt, és többnyire megalapozatlan következtetéseit cáfolhatatlan történeti igazságként kezelték. Jellemző a hazafias nevelésről Egerben tartott tanácskozás előadójának, *Dobozy Imrének* véleménye, aki szerint „támogatni és bátorítani kell az olyan alkotások megszületését, mint a Hideg napok és az Ez történt Mohács után című művek" (Magyar Nemzet, 1967. okt. 26.). Nem akarunk a filmszakember mezében tetszelegni, de úgy gondoljuk, hogy a Hideg napokat még akkor is a magyar filmgyártás csúcsteljesítményei között fogják számontartani, amikor Nemeskürty könyvét már senki sem emlegeti korszakalkotó műként. A cikkíróknak maga a könyv sok esetben csak ürügyül szolgált arra, hogy véleményüket elmondhassák napjaink legizgalmasabb vitájában, amely történelemszemléletünk nacionalista maradványairól folyik. Nemeskürty harcos szembenállása minden vélt vagy valódi nacionalizmussal arra mutat, hogy könyvét maga is mintegy nacionalizmus-ellenes vitairatnak szánta.

A dícsérő cikkek íróit nyilvánvalóan a könyv hangneme, szemléletmódja ragadta meg, a következtetések alapját képező tényanyagával keveset törődtek. Tegyük mindjárt hozzá: mivel ezeket a kommentárokat nem történészek írták, nem vethetjük szemükre, hogy történeti torzításai felett figyelmük elsiklott. Ezeknek a hibáknak a bírálata a történészek feladata. A kérdés másik oldalát viszont szintén nem hagyhatjuk szó nélkül. Egyes cikkírók felelőtlenül ítélkeznek egy számukra idegen terület egésze felett. Az eddig elmondottakból következik, hogy ezek a cikkek nem képezhetik szakmai vita tárgyát. Egyedül *Perjés Géza* cikke (A nemzeti önérzet zavarai. Látóhatár. 1967. 7—8. szám) szól hozzá a kérdéshez bizonyos fokig szakmai igénnyel.

Perjés Géza szerint a Nemeskürty-könyvben „található tévedések kiigazítása tehát — nem pedig az azokkal való vita — elengedhetetlen" (684. l.). Amellett, hogy véleményünk szerint igenis szakmai szempontból vitatkozni kell Nemeskürty állításaival, Perjés saját célkitűzését sem tartja meg, mert azonnal Nemeskürty megállapításainak szenvedélyes vitatásába kezd. Teljes mértékben egyetértünk Perjéssel abban, hogy a könyv nem elmélyült, komoly munka eredménye, és számtalan hibát tartalmaz. Bírálatának tendenciájával azonban nem tudjuk azonosítani magunkat.

„Mi is a baj ezzel a könyvvel?" — teszi fel a kérdést Perjés —, „először is az, hogy alapvetően antimarxista, történelmietlen, másodszor pedig, hogy ridegen, nem egyszer hányaveti módon nyúl történelmünkhöz" (684. l.). Már a fentiekben láthattuk, hogy a történelmi materializmus nem tartozik Nemeskürty erős oldalai közé, az „antimarxista" minősítést azonban nem tartjuk helyénvalónak. A történelmi alkotás hangneme véleményünk szerint önmagában nem kritériuma a történelmi igazságnak. Az illúziók megtépázása, bármilyen hangon is történik, nem sértheti a nemzeti önérzetet akkor, ha igaz alapokon áll. A nemzeti önérzet csak helyes nemzeti önismeretre épülhet. Nemeskürty könyvében pontosan az állítások igazságtartalmával van baj. Perjés azzal, hogy hangnemét — mint alapvető hibát — támadta meg, ennél sokkal fontosabb hibákat szorított háttérbe vagy hagyott figyelmen kívül.

Perjés joggal veti Nemeskürty szemére, hogy túlzottan nagy szerepet tulajdonít a történelmi személyiségek akarati és erkölcsi vonásainak, egyszóval a szubjektív tényezőknek. Azonban maga sem tudja a szubjektív és objektív tényezők megnyugtató arányát kialakítani, hiszen egy olyan túlzóan determinista álláspontra helyezkedik, amelyben az emberek körülményeik mozdulni képtelen rabjai, és amelyben a felelősség kérdését fel sem lehet vetni. Mindkettejük közös hibája a két összetartozó oldal szétválasztása. Perjés módszerének eredményeként a magyar nemesség felelőssége Mohácsért teljesen elmosódott. Ebben a viszonylatban valóban igaz, hogy „a Mohács körüli években a holland kereskedők és a magyar főurak cselekvését egyként az önérdek motiválta, csak míg az előbbi Hollandia felemelkedéséhez vezetett, az utóbbi hazánk bukását segítette elő" (688. l.). Az ország sorsa bizonyítja, hogy a magyar uralkodó osztály nem azzal a felelősséggel politizált, amelyet a helyzet megkövetelt, és elenyésző kisebbségben voltak azok, akik „csak egyet akartak: olyan királyt, aki az országot az anarchiától és a török veszedelemtől egyaránt megmenti" (689. l.).

Perjés érvelésében az objektív valósággal azonosnak tekinti azt az elméletet, amely a nemesi *ideológia* fontos része volt évszázadokon keresztül, és amely szerint Magyarország „Nyugat védőbástyája" volt a törökkel szemben. Nem akarunk ennek az elméletnek részletes elemzésébe bocsátkozni, de annyit szeretnők megjegyezni, hogy Magyarország 1526 és 1541 között sokkal inkább Európa Achilles-sarka, mint „védőpajzsa" volt. Ezzel az elmélettel Perjés maga is ellentmondásba kerül, amikor így ír: „Moháccsal a történelem egy olyan kérdést tett fel népünknek, amelyre egyértelmű választ adni nemhogy a kortársak nem tudhattak, de még mi sem tudunk. A kérdés ugyanis így hangzott: a rettenetes török veszély árnyékában Habsburg-királyt válasszon-e az uralkodó osztály, és így biztosítsa az örökös tartományok és a Német Birodalom támogatását, vagy pedig nemzeti királyt ültessen a trónra, és a töröktől való függés elfogadásával vásárolja meg az ország nyugalmát és békéjét." (689. l.) Véleményünk szerint ez utóbbi koncepció már 1541-ben véglegesen megbukott. De ha valaki e kérdést így felveti és ennyire eldönthetetlennek hiszi, vajon miképpen állíthatja olyan határozottan és helyeslően, hogy „vállaltuk a harcot és ténylegesen saját testünkkel védtük Nyugatot" (690. l.)?

Ennek az elméletnek felidézése általában — jelen esetben is — azzal jár együtt, hogy a többi Habsburg-török front értékelésére nem kerül sor. Ebben a korszakban pedig a torzítás veszélye nélkül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a küzdelmet, amelyet a Földközi tenger medencéjében, a fő fronton Khaireddin és Doria hajóhada vívott egymással. A harc itt lényegesen nagyobb terjedelmű és jelentőségű területek birtokáért folyt, mint a magyar hadszintéren, és ennek eredményétől függött, hogy melyik nagyhatalom kaparinthatja meg a Földközi tenger kereskedelmének hasznát stb. A magyar és földközi-tengeri front együttes, összehasonlító vizsgálatától remélhetjük hazánk török elleni védelemben játszott szerepének igaz értékelését is.

A sajtó szerint Nemeskürty könyvének legnagyobb érdeme az, hogy fellép az illúziók ellen. A téveszmék elleni fellépés minden körülmények között helyes, azonban csak pontos, jól átgondolt összefüggések alapján lehet hadakozni ellenük. Nem elegendő felismerni egy társadalmi igényt, el kell jutni annak magas szintű kielégítéséig is. Ha valaki ezt elmulasztja, maga is hamis elméleteket állít a régiek helyébe, mint ezt Nemeskürty példája szembetűnően bizonyítja. Helytelen lenne azonban ennek a kísérletnek kudarcából azt a következtetést levonni, hogy az ilyen irányú munkák szükségtelenek és károsak. Perjés Géza viszont a megvalósítás hibáinak bírálata közben, nyilván érzelmi alapállása következtében, hajlamos olyan tendenciákat feleleveníteni, amelyeken történettudományunk már túljutott, s amelyek joggal hívják ki a kritikát.

SZAKÁLY FERENC

SZIGETVÁRI EMLÉKKÖNYV. SZIGETVÁR 1566. ÉVI OSTROMÁNAK 400. ÉVFORDULÓJÁRA

Szerkesztette Rúzsás Lajos. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1966.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 402 l.)

Valóban érdemnél maradandóbb emléket állított A Dunántúli Tudományos Intézet Szigetvár ostromának 400. évfordulójára Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek és az egykori várvédő seregnek, s velük együtt a hadszintérré, majd hódoltsági területté vált

Dunántúl népének a kezünkbe adott Emlékkönyvvel. Az Akadémiai Kiadó pedig a kötet külső kiállításával, a tárgy és tartalom komolyságához illő borító lappal és táblával, szép papírral, gondos műszaki szerkesztéssel, gondos nyomással adott méltó keretet az emlékműnek.

A kötet szerkesztője, s egyúttal előszavának és egyik tanulmányának szerzője *Rúzsás Lajos*, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa. A tanulmányok szerzői fele részben pécsi, fele részben pedig felkért más magyar és külföldi szakemberek. Az emlékkönyv feladatkörének ilyen széles értelmezése műfaji vonatkozásban is követendő példa lehet. Mégis sikerült a szerkesztőnek ezt a sok szerzőtől származó nagy anyagot összehangolnia és arányosítania, anélkül, hogy a tudományos igényről a legkisebb mértékben is le kellett volna mondania.

Már a tartalomjegyzékből is kitűnik, hogy a kötettől az ostrom történetének monografikus feldolgozásánál lényegesen többet kapunk. Az előszó tárja elénk a szerkesztő koncepcióját: Szigetvár 1566. évi ostromával elsősorban hadtörténeti szempontból foglalkozott eddig a hazai és külföldi történetírás. Most az emlékkönyv munkatársai arra tettek kísérletet, hogy Szigetvár ostromának okait, lefolyását és következményeit olyan széles összefüggésekre kiterjedően vizsgálják, amilyen széles körben az egykorú közvélemény Szigetvár küzdelmét figyelte, elestének következményeit politikai, gazdasági és társadalmi vonatkozásban a magyar föld és nép megszenvedte, s emlékét az irodalom és művészet megörökítette és ébrentartotta. Ennek a célkitűzésnek megfelelően oszlik a kötet mondanivalója négy részre.

A „Szigetvár ostroma" c. első rész tartalmazza tulajdonképpen az ostromnak, s ahhoz kapcsolódóan Magyarország honvédő harcának politikai és katonai problematikáját, s a szigetvári hős ezekkel kapcsolatos szerepének és egész pályafutásának ismertetését. *Benda Kálmán:* Zrínyi Miklós, a szigetvári hős c. tanulmánya Zrínyi életrajzára, mint vázlatra építve, a magyarországi előzmények ismertetésén keresztül jut el az ostromig. Eredményes kísérletet tesz annak pótlására, amivel történetírásunk eddig adós volt: eszményítésektől és túlzásoktól mentes életrajzot és értékelést ad. Igazi reneszánsz személyiséget jelenít meg, akinek pályafutását nagy fények és nagy árnyékok tarkítják, de saját életsorsa, keserű csalódások sorozata, kialakítja benne azt a magatartást, amelyet történelmi helytállásnak szoktunk nevezni. Így a nagyszerű halál már nemcsak az események alakulása folytán, hanem jellemének fejlődéséből következőleg is magától-értetődő befejezésnek tűnik előttünk. Benda Kálmán jó szemmel veszi észre azt a minőségi különbséget, ami Zrínyit és néhány kortársát megkülönbözteti a feudális anarchia korszakának csupán harácsoló képviselőitől. Előbbieknek az ország védelme szempontjából nem létező központi hatalom funkcióját kellett akarva-nem akarva magukra venniök, s önvédelmi harcuk és egy-egy országrész vagy ügy védelme elválaszthatatlanul egybefonódott számukra.

Gökbilgin Tayyib török történetíró: Nagy Szolimán 1566. évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményei c. tanulmánya a török történetírás eredményeit foglalja össze az ostrom kezdetéig. A török történetírás máig sem tudott egységes álláspontra jutni Szolimán hadjáratának indítóokaira nézve. Egyesek szerint Szigetvár provokálta azt ki határmenti szüntelen dulásaival, mások szerint az csak epizód volt a távolabbi cél, Győr és Komárom ostroma előtt, más vélemények szerint pedig a hitetlenek elleni harc vallási parancsának kívánt ismét eleget tenni. A legfontosabb oknak mégis azt tekintik, hogy hűbéresének, János Zsigmondnak kívánt a hadjárattal segítséget nyújtani.

Bende Lajos: Sziget ostroma 1566-ban c. terjedelmes tanulmánya adja a vár és az ostrom részletes leírását. Bevezetésében a vár és környéke topográfiáját, építéstörténetét, építészeti leírását és hadászati értékelését kapjuk. Zrínyi, kémei útján szerzett értesülések alapján, idejében előkészítette a várat az ostromra. Egyedül katonája volt kevés, ami jó részben oka lett a vár elestének. A vár ostromának minden részletre kiterjedő ismertetése során a szerző a korábbi forrásközlések és feldolgozások megállapításait több helyen korrigálja és kiegészíti alapos helyismeretén és a különböző források egybevetésén nyugvó következtetésekkel. A vár hosszas ostrom elviselésére alkalmatlan volt, és csak egy idejében érkező felmentő sereg menthette volna meg. Mint tudjuk, a Győr mellett táborozó sereg megtehette volna ezt, vezérei azonban tétlenül nézték a szigeti tragédiát, mert az osztrák politika Magyarországot a birodalom gyepűjének tekintette.

Az emlékkönyv második része a török hódoltság emlékeit és következményeit tárja elénk, négy tanulmányban, Baranya és Somogy megyére, illetve az egész Dunántúlra nézve.

Reuter Camillo: A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben c. tanulmányában olyan földrajzi helyneveket gyűjtött össze, melyek egy-egy földterület török által való birtokbavételének, vagy egy-egy török, tatár pusztításnak az emlékét őrzik. Ez a

névanyag elég szegényes, alig hatvanra menő, mert a török hódoltság előtt Baranya megye az ország egyik legsűrűbben lakott területe volt, ahol a helynév-adás folyamata már befejeződött, és a régi helyneveket csak kiemelkedő jelentőségű események szoríthatták ki új helynév-adással.

Káldy-Nagy Gyula: Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból c. tanulmányában, a török adó- és összeírásrendszer ismertetése után, az 1550. és 1579. évi, tehát Sziget eleste előtti és utáni adóösszeírások 43 helységre vonatkozó adatainak egybevetése alapján tesz megállapításokat. A lakosság számának csökkenése némely helység esetében 25%-ra megy, bár akadnak némi emelkedést felmutató helységek is. A családnevek összehasonlítása pedig a lakosság nagyarányú vándorlását tükrözi. Ahol a lakosság száma emelkedést mutat, ott is a bevándorlás következménye jelentkezik tulajdonképpen. Ezzel a folyamattal párhuzamosan jelentkezik a nőtlenek számának a családfők számához mért aránytalan növekedése. Annál meglepőbb, hogy a terméseredmények ugyanakkor emelkedő tendenciát mutatnak, egyedül a sok munkáskezet foglalkoztató szőlőművelésben mutatkozik visszaesés.

T. Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után c. tanulmánya a termelőerők XVI—XVII. századi hanyatlását tárja elénk dicális és egyéb összeírások adatainak egybevetése segítségével. Az 1534—1599 közötti időszakban a Somogy megyei jobbágyházaknak mintegy 86%-a pusztult el, a népesség pedig kb. negyedére csökkent, s ebben a tekintetben a Szigetvár elestétől Kanizsa elestéig, azaz az 1566—1600-ig terjedő időszak jelentette a mélypontot. A XVII. század elejével pedig nagymérvű pusztásodás indult, nem csupán a pusztítások, hanem elvándorlás, sőt eltelepítés következtében is. Ennek nyomán csökkent a megye megművelt területe, s egy része vadonná változott vissza a gondozatlanság következtében. A termelőerők további nagymérvű csökkenését okozzák a XVII. századvégi felszabadító háborúk. Egy teljes század termelő munkájára volt szükség ahhoz, hogy a megye lakossága behozza a török hódoltság okozta évszázados lemaradást.

Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században c. tanulmányában a Dunántúl török uralom alá jutott részének mezővárosi fejlődését mutatja be. A dunántúli mezővárosok Sziget elestéig a szőlőművelésnek, a vízi úton folytatott borés marhakereskedelemnek, majd a török kincstári bérleteknek köszönhették növekedésüket. A Szigetvárhoz közelebb eső mezővárosok pedig a szigeti kapitányok földesúri joghatósága alá kerültek, s bár földesúri terheik megnövekedtek, a magyar feudalizmussal szemben függetlenebbekké váltak, sőt néhány falu is a mezővárosi szintnek megfelelő fejlődésre juthatott. A XVI. század végére azonban ez a fejlődés megállt, a hódoltsági mezővárosok egy részében török-balkáni népelem telepedett meg, amely fokozatosan magához ragadta az ipart, szőlőművelést és kereskedelmet, s a török kincstárral való pénzügyletekből is kikopott a magyar elem. Ezzel a folyamattal együtt gyengült a mezővárosi autonómia és a mezővárosok kulturális jelentősége, a magyar lakosság a mezővárosok perifériáira szorult, ami végül a mezővárosok települési képének megváltozását is eredményezte. Még nehezebb lett a sorsa azoknak a helyeknek, ahova török-balkáni elem nem települt, mert a török martalóc hadaknak vagy a véghelyek szabad hajdúinak estek áldozatul, egy részük faluvá vagy pusztává süllyedt vissza. A dunántúli mezővárosi fejlődésnek a nyugat-európai városi fejlődéstől való elkanyarodása a XVI. század második felében következett be, a török-balkáni elem betelepedése és a háborúk miatt.

A „Magyarország honvédő harca és Európa" c. harmadik részben két külföldi szerző német nyelvű tanulmánya tárja fel, hogy milyen defenzív magatartású volt a bécsi udvar a törökkel szemben. *Georg Wagner:* Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget c. tanulmánya elsősorban a legközvetlenebb egykorú forrásokat használja, mint II. Miksa feljegyzései, levelezése, Schwendi Lázár összefoglaló munkálata stb, annak megvilágítására, miért történhetett meg, hogy a Győrnél táborozó hadsereg, amelynek minden esélye megvolt az eredményes beavatkozásra, tétlenül nézte végig Szigetvár elestét. A magyarázatot egyfelől az uralkodó egyéniségében, másfelől a bécsi udvar úgynevezett „békepolitikájában" találjuk. Ez a politika a Rábán túli területekért nem volt hajlandó áldozatot hozni, s mikor ezt a védelmi vonalat nem fenyegette közvetlen veszély, számára céltalanná vált a hadjárat és oszlásnak indulhatott a felgyűlt hadsereg. *Cyril Horáček:* Der Beitrag der böhmischen Länder zum Feldzug 1566. c. tanulmánya a II. Miksa 1566. évi hadjáratában részt vett, cseh tartományokból való hadak szereplését ismerteti. A cseh tartományok akkori politikai és társadalmi viszonyai közepette, és mert a cseh tartományokat török támadás közvetlenül nem fenyegette, a hadjáratban való részvétel inkább kényszerből, mint önkéntes jószándékból történt. A hadjárat céltalanságának, eredménytelenségének látása, a fellépő járványok,

pénztelenség, ellátás hiánya a cseh tartományokból való hadakban türelmetlenséget keltett, egyesek a továbbvonulást sürgették, mások parancs nélkül hazatértek, mert semmiféle nehéz harcok, nélkülözések nem demoralizálnak annyira egy hadsereget, mint a hosszas, értelmetlen tétlenkedés.

Az emlékkönyv „Szigetvár emléke" c. negyedik része négy tanulmányt és egy bibliográfiát foglal magába. *Waczulik Margit:* Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban c. tanulmánya az egykorú forrásokat, majd a hazai és külföldi feldolgozásokat ismerteti és értékeli. *Tóth István:* A szigeti hős alakja a magyar irodalomban c. tanulmányában sorra veszi a reneszánsz irodalomnak, az eposzok világának, a felvilágosodásnak, a reformkornak, a XIX. század második felének és végül a XX. század irodalmának a szigeti veszedelemhez vagy a szigetvári hős személyéhez kapcsolódó alkotásait, s egyúttal azok irodalomtörténeti értékelését is adja. Elsősorban a két Zrínyi, a szigetvári hős és a költő személye áll azoknak a képzőművészeti alkotásoknak a középpontjában, melyeket *Czennerné Wilhelmb Gizella:* A Zrínyi család törökellenes harcai a XVI—XVIII. század képzőművészetében c. tanulmányában részletesen ismertet. A főként portrékból, csataképekből, térképekből vagy ezek kombinációjából álló emlékanyag külföldi kiadók szorgoskodásából és külföldi művészek munkássága nyomán keletkezett. Sziget ostroma és Zrínyi alakja sok hazai és külföldi zeneszerzőnek is témát adott a múlt század elejétől kezdve. Operák, nyitányok, szimfónikus költemények, zongoradarabok és dalok születtek, melyek műfajonkénti és szerzőnkénti ismertetésére *Sonkoly István:* Zrínyi alakja zeneirodalmunkban c. tanulmánya vállalkozott. A kötetet *Babics Andrásné:* Szigetvári Zrínyi Miklós bibliográfia c. összeállítása zárja le. Külön csoportosítja benne a XVI. századi, a XVII—XVIII. századi forrásokat és feldolgozásokat, a XIX—XX. századi feldolgozásokat, a kisebb cikkeket, a szépprózai és költői műveket, sőt a megjelenés alatt levő munkákra is utal.

A kötet legvégén német nyelvű rövid összefoglalást találunk.

ROMÁN JÁNOS

KEMÉNY ZSIGMOND NAPLÓJA

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Benkő Samu

(Budapest, Irodalmi Könyvkiadó. 1966. 232 l.)

Benkő Samu, az erdélyi reformkor történetének kitűnő kolozsvári kutatója ízléses kiállítású kis kötetben tette közzé Kemény Zsigmond 1846-i, pályája első szakaszának lezáródása táján vezetett naplóját. A napló mint forrás az irodalomtörténészek (és történészek) rendelkezésére áll, értékére szükségtelen külön felhívni a figyelmet (Illés Endre terjedelmes cikkben tette meg a napló előző, folyóiratban történt közlése alkalmából); mi Benkő Samunak a kötet nagyobb részét kitevő bevezető tanulmányával kívánunk foglalkozni.

Benkő a napló „ürügyén" Kemény egész 1846 előtti pályájáról nyújt képet, az erdélyi reformkor történetének és irodalomtörténetének tömör összefoglalásával. A fiatal Kemény mellett megjelenik a két nagy enyedi professzor: a kantiánus Köteles Sámuel (etikájában központi helye van a szabadság kategóriájának, alapvető emberi ösztönnek tartja; Keményre etikai és filozófiatörténeti gondolatai hatnak elsősorban) s a jogászpolitikus Szász Károly (Kemény jogi felkészültségét nyeri tőle), a haladás és reakció csataterévé váló enyedi kollégium. Aztán a kép kiszélesül: most már Kemény osztálya, az erdélyi arisztokrácia reprezentánsainak portréi következnek, a kor, a feudalizmus végső válsága faragta vonásaikkal: a konzervatív arisztokrata Bethlen Lajosé, a még úri passzióból vállalkozó Bánffy Pálé, s az ő példáján okuló kemény üzletember Bánffy Ádámé, a katonatisztekként együtt induló s aztán ellentétes pályát futó Haller Ferencé s id. Bethlen Jánosé, s végül az Újfalvy Sándor emlékirataiból ismert parlagi nemesé. Kemény már hallgatója az 1834/5-i és 1837/8-i erdélyi országgyűlésnek, de politikai pályája érdemben akkor indul, amikor az Erdélyi Híradó szerkesztését elvállalja. Már 1842-ben támadja a megyerendszer gyengeségeit, de akkor még, Kossuth nyomán, felhasználása mellett foglal állást; cikkeiben foglalkozik a sajtónak a politikai cselekvésben vitt szerepével, ellenzéki párt megszervezését sürgeti, párttaktika, megfelelő adott-

ságokkal s tekintéllyel rendelkező pártvezér szükségességét hirdeti. Vitázik a kodifikációs iskolával (Szász Károly, Kemény Dénes) a Diploma Leopoldinum érvényesíthetőségéről. Haladó történetfelfogást alakít ki: az 1437-i uniót a parasztok elleni szövetségnek tekinti, s a szegényebb nemességgel szemben is méltánytalanságnak; elítélő véleménnyel van az 1514-et követő bosszúról; a reformációt pozitívumnak tartja, de figyelmeztet rá: a vallásszabadság a gyakorlatban nem valósul meg következetesen; Erdély fejedelmi korának érdeméül tudja be a külellenség elleni védekezést, a kormány visszaélései feletti éber őrködést, vétkéül azonban a feudális bilincsek erősödését; éles kritikával nyilatkozik az Approbatá-ról s a Compilata-ról; elutasítja a székely romantikát (mely szerint székely jobbágy nincs); elítéli ugyan II. József alkotmány-ellenességét, de elismeri úrbéri politikájának értékeit. 1844-ben az európai fejlődés fordulópontjairól is teóriát alakít ki; ezek szerinte: 1. a reformáció (szabadság a vallási viszonyokban), 2. a francia forradalom (a politikai szabadság), 3. a láthatáron feltűnő szocialista forradalom. Az utópista szocializmus híre jóval korábban Erdélybe ér: 1832-ben a konzervatív Szilágyi Ferenc a Klio-zsebkönyvben ad tárgyilagos *ismertetést* és konzervatív *kritikát* róla, ugyanakkor a liberális Szász Károly szól a lyoni felkelésről, társadalmi reformokat ajánlva megelőzésül; Wesselényi, Bölöni, Farkas Sándor, Barit is ismeri az utópista szocializmust, Kemény olvasmányaiból ismerkedik meg a kapitalizmus élesedő ellentmondásaival s az utópista szocializmussal — de nem tudja elfogadni sem az utóbbit, sem a forradalmat, még az abszolút népfelség gondolatát sem. A publicista Kemény tevékenysége rövidesen a társadalmi-politikai esszé felé tolódik; így születik meg csonkán maradt tanulmánya, a „Korteskedés és ellenszerei". A tanulmány harmadik része, a megoldási javaslatok nem készülnek el, Kemény 1844/5-i cikkeiben jelennek meg e gondolatai.

Akkor már nem feltétlen híve a törvényhatósági rendszernek, de nem is centralista; a kizárólag vagyoni cenzus alapján történő választás híve. Politikájában változatlanul a középnemességre támaszkodnék (fájlalja, hogy ez a réteg Erdélyben kicsiny), a kötelező (de a jobbágyok részéről fizetendő kártalanítással történő) örökváltság híve, Sismondi tanait Erdélyre alkalmazva híve a nagytömegű szabad kisparasztságnak. Benkő Kemény eszméit Barit-éival, Stefan Ludwig Roth-éival s Bolyai Jánoséival egybevetve fejezi be hőse politikai koncepciójának elemzését (Barit-nál a nemzeti kérdés a Keményénél nagyobb teret kap, a román publicista optimistább Keménynél a polgári demokráciát illetően; a Stefan Ludwig Roth-párhuzamot nem tartjuk eléggé indokoltnak; annál több érdeklődésre tart számot a Bolyai János-hagyaték feldolgozójának tollából Bolyai utópista koncepciójának kifejtése — azzal a konklúzióval: a műnek akkor se lehetett volna hatása akkor Erdélyben, ha megjelenik). Részletes ismertetést ad Benkő Kemény 1846, a Gyulai Pál előtti szépirodalmi működéséről, a három korai regényről (Izabella és a remete, Élet és ábránd, A hírlapszerkesztő naplója), jelezve: ezek mondanivalói Kemény későbbi nagy regényeiben (a Zord idő-ben, a Rajongók-ban, a Férj és nő-ben) tűnnek fel újra. A tanulmányt a napló rövid ismertetése zárja (itt tisztázza Benkő: mi az igaz abból a később Kemény által alkotott legendából, amely szerint ő s Wesselényi 1846-ban élesen szembekerültek amiatt, hogy Wesselényi Széchenyihez pártolással vádolta barátját).

Nagyigényű, jelentős tanulmány Benkő bevezetője; hasznai a reformkor erdélyi és magyar története s irodalomtörténete számára egyaránt kézenfekvőek. A tanulmány gyengéit is ezeknek az érdemeknek hangsúlyozása mellett tesszük szóvá: a kor Erdélyének s benne Kemény Zsigmond fejlődésének rajza nem mindig kötődik kellőképpen a kor Magyarországához (pedig a korban már a két haza fejlődése, különbségeik ellenére is, lényegében egyre inkább közelít egymáshoz). Benkő Kemény eszmei fejlődésében nem mindenütt figyel fel a reformkor első fele vezető magyar teoretikusainak hatására (Wesselényi hatása pl. kézenfekvő az 1514-et követő bosszú vagy II. József kritikájánál), itt-ott átveszi az emlékiratírók pongyolaságait (az 1837/8-i gubernatorválasztás), vagy nem ellenőrzi Kemény ítéleteinek helyességét (az 1834/5-i országgyűlést illetően — Kemény annak *hallgatója* volt ugyan, de nagyon keveset tudhatott Wesselényi és vezérkara szűkebb körű tárgyalásairól vagy éppen Wesselényi koncepciójáról: mindenáron a magyar diétával való kapcsolat felvételéig s ezzel az unióig kell szorítani a gyűlést). Elsiklik Benkő pillantása Döbrentei Gábor és köre szerepe fölött is.

Ismételjük: kritikai megjegyzéseink nem csorbítják érdemben Benkő tanulmányának rangját. Könyvét igaz örömmel ajánlhatjuk a kor kutatói s az érdeklődők figyelmébe.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

PINTÉR ISTVÁN:

14 NAP

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1966. 259 l.)

Több mint húsz év telt el a második világháború befejezése óta, ám mégis azt tapasztaljuk, hogy az olvasóközönség érdeklődése nem csökken a tragikus 1939—1945-ös esztendők eseményei iránt. Ennek egyik magyarázata az, hogy a ma élő felnőtt generáció nagyobb része átélte ezt az időszakot. Sokat láttak és hallottak, sok mindennek részesei voltak, de a dolgok természetéből fakad, hogy annak idején nem láthatták világosan az összefüggéseket.

Nem kevésbé érdeklik a második világháború eseményei a közben felnőtté vált fiatalokat, akiknek ezekből az évekből kevés, vagy egyáltalán nincsenek személyes tapasztalataik. Az emberekben él a természetes érdeklődés a történtek miértje iránt, így mindig hálásak a kapott tájékoztatásért.

Az elmúlt évek kutatómunkájának sikereként a második világháború legfontosabb hazai és nemzetközi eseményei ma már megfelelő tudományos megvilágítást kaptak. Az alkotómunka eredményei azonban nem minden esetben jutnak el az egyre szélesedő olvasóközönséghez olyan mértékben, ahogy az kívánatos volna. Ezért mind nagyobb szerep hárul a többezres példányszámban megjelenő népszerű kiadványokra, melyek kevésbé elvont formában tárgyalnak jelentős történelmi eseményeket s így közvetlenebb módon, hatékonyabban tudják szolgálni a tömegek felvilágosítását és nevelését.

Ebből a szempontból nagyon hasznos és, úgy gondolom, az olvasók körében örömmel fogadott könyv Pintér István munkája. A szerző neve már ismert és népszerű a magyar könyvbarátok körében. Az elmúlt évek folyamán ugyanis több népszerű kiadvány társszerzőjeként, a *14 nap* megjelenésével pedig önálló munka szerzőjeként lépett az olvasók elé. A mű címéhez mintegy magyarázatul szolgál a könyv borítójára nyomtatott két dátum: 1941. június 22., 1941. július 5. Az író e két hét eseményeit eleveníti fel egy sajátos műfaj, úgynevezett történelmi riportnapló keretében. Pintér István újságíró és nem hivatásos történész. Ily módon természetes, hogy alkotó módszerei is mások, mint a történész szakembereké. A szerző azonban nagyon vigyázott arra, hogy hű maradjon a történelmi valósághoz. A forrásokat változtatás nélkül közli, és így a tárgyalt időszakról hiteles képet tár az olvasó elé. A források jelzetét elhagyja, de azt tudatosan teszi, hogy ezzel is fokozza a könyv olvasmányosságát. Tekintettel arra, hogy a tárgyalt időszak iránt szerfölött nagy az érdeklődés, helyes lett volna a könyv végén felsorolni a munkához felhasznált forrásokat.

A szerző napról-napra, kronológiai sorrendben követi az eseményeket, bemutatva az életet a maga bonyolultságában és összetettségében. Ebbe a színes kavargásba ágyazza bele a sorsdöntő napok legfontosabb politikai és katonai eseményeit, mindenek előtt azokat, amelyek annakidején a kulisszák mögött zajlottak le és a tömegek előtt ismeretlenek maradtak. Elénk tárja a magyar uralkodó osztályoknak a dolgozó nép érdekeitől idegen, bűnös politikáját, bemutatja, miként reagáltak a fasiszta Németországnak a Szovjetunió ellen indított rablóháborújára. Az ország urai, félve attól, hogy kimaradnak a gyors sikert ígérő vállalkozásból, majd a győzelmet követő osztozkodásból, magakelletően módon igyekeztek kiprovokálni a bekapcsolódáshoz a német felkérést. Ez ugyan politikai megfontolásból nem következett be, de Kassa bombázása után — amely a magyar vezérkar illetékeseinek tudtával történt — erre már nem is volt szükség. Alig telt el másfél óra az átlátszó provokáció után, már össze is ült a minisztertanács, hogy kimondja a hadüzenetet.

A történelmi tények felsorakoztatása, az események egy-egy fontos mozzanatának bemutatása révén világos választ kapunk arra, milyen szerepet játszott Horthy Miklós kormányzó, Bárdossy miniszterelnök, Werth Henrik vezérkari főnök, Bartha Károly honvédelmi miniszter és még egy sor politikai, katonai vezető a Szovjetunió elleni hadbalépésben. Ugyanakkor tiszta képet kap az olvasó a szovjet diplomácia törekvéséről is, amely arra irányult, hogy Magyarországot távol tartsa a háborútól.

A szerző munkájában felhasználta a legújabb kutatási eredményeket, a megjelent forráskiadványokat, tanulmányokat és ügyes kézzel válogatott a korabeli sajtóanyagból. Jellemző esetek felsorakoztatásával bemutatja a kisemberek gondokkal teli hétköznapjait, a kiváltságosok könnyelmű világát, a politikusok felelőtlen szószátyárkodását és hazug demagógiáját. A könyv lapjairól izgalmas kép tárul elénk: az olvasó

a legfontosabb politikai, katonai események megismerése során szinte érzi a tragikus napok sajátos légkörét.

A szerző ajánlja új művét mindazoknak, akik ezeket a napokat átélték és azoknak, akik — szerencséjükre — még nem éltek. Mi ezt azzal egészíthetnénk ki, hogy hasznos olvasmányként ajánljuk a könyvet a második világháború időszakával foglalkozó kutatóknak, történészeknek is.

KUN JÓZSEF

A. A. ZVORIKIN–N. I. OSZMOVA–V. I. CSERNISEV–SZ. V. SUHARGYIN:

A TECHNIKA TÖRTÉNETE

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1964. 548 l.)

Az 1962-ben megjelent orosznyelvű eredeti szöveg előszava abban látja e könyv világviszonylatban is nagy jelentőségét, hogy „eddig még nem írtak olyan munkát, amely bemutatta volna a technika valamennyi fő ágának fejlődését, megvilágította volna történetüket a legrégibb időktől napjainkig". A terjedelmi korlátokból következően a szerzők csupán a fejlődés fő vonulatait mutathatják be, de így is alapot teremtenek egy nagyobb, egyetemes technika-történeti mű megírásához, mely a szovjet történettudomány tervei között szerepel. Mindehhez hozzátehetjük, hogy ez az első szintézis, mely a történelmi materializmus szemléletét következetesen alkalmazza a technika fejlődésének egész történetére.

A könyv mondanivalóját meghatározza a szerzőknek a technika mibenlétéről és a technikatörténet tárgyáról alkotott felfogása. A technikát szerintük a társadalmi termelés rendszerében fejlődő munkaeszközök alkotják. A tapasztalatilag vagy tudományosan megismert természeti törvények adják meg a technika fejlődésének potenciális lehetőségeit, míg a fejlődés irányát, terjedelmét, ütemét a termelési módban adott társadalmi feltételek határozzák meg. Ennek megfelelően „a technika története az a tudomány, amely bemutatja a munkaeszközök fejlődését a társadalmi termelés rendszerében mind a munka formáival és eljárásaival, mind pedig — különösen — a munka objektumával (tárgyával) kapcsolatban. A természettudomány oldaláról nézve a technika története megmutatja, hogyan válik úrrá az ember egyre teljesebben és mélyebben a természet törvényei felett, biztosítva a természet anyagának és energiájának egyre jobb és mind sokoldalúbb felhasználását és alkalmazását. A társadalomtörténet szempontjából viszont felfedi a technika fejlődésének társadalmi mozgatóerőit és feltételeit, s bemutatja a technika egyes fejlesztőinek szerepét."

Ezek szerint a technikát a termelési viszonyokból fakadó törekvések fejlesztik, azaz a feltalálók a társadalmi szükségletnek tesznek eleget. Ebből a felfogásból következik, hogy a könyv periodizációja a társadalmi formációknak felel meg, azaz a szerzők nem technikai, hanem gazdaságtörténeti elvek alapján különböztetik meg a technikatörténet egyes korszakait. Két fő korszakra osztják a technika történetét, a kapitalizmus előtti s a kapitalizmus utáni szakaszra, az elsőben a szerszám, a másodikban a gép uralkodik. Az ősközösség technikáját az egyszerű munkaeszközök, a rabszolgatartó termelési módét a „bonyolultabb munkaeszközök", a feudalizmusét „az ember hajtotta bonyolult munkaeszközök", az átmeneti kornak tekintett manufaktúra korszakát pedig a gépi technika feltételeinek kialakulása jellemzi. Noha az „egyszerű" és a „bonyolult" kifejezések nélkülözik a pontosságot és semmiképpen sem alkalmasak arra, hogy az ősközösség és a rabszolgatartó társadalom technikájának lényegét megvilágítsák, tévedésre mégsem adnak okot, s a technikai fejlődés leírása ezekre a korokra vonatkozólag minden fontos mozzanatot tartalmaz. Nem lehet azonban ezt elmondani a feudalizmusról és a manufaktúra-korszakról, mert ezeknek technikai jellegzetességeit a szerzőknek nem sikerült megragadniok. Ha az európai feudalizmusnak a XV. század végéig terjedő periódusát „az ember hajtotta bonyolult munkaeszközök" korszakának nevezzük, ezzel tulajdonképpen semmit sem mondottunk, mert a megelőző korszak „bonyolult" munkaeszközeit is ember hajtotta, sőt — mint az köztudomású, de itt nem hallunk róla — a feudalizmus korában a jobb fogatolási technika folytán az állati hajtóerő jóval hatékonyabbá vált, mint az ókorban. Gondolhatnánk arra, hogy a szerzők a pedál, a forgattyú és a lendkerék alkalmazására utalnak az „emberhajtotta" kifejezéssel. Ezeket a fontos közlőműveket valóban a középkorban találták fel, de nem esik róluk szó a könyvben, továbbá a XI. századtól kezdve Európa-szerte előforduló őrlő, zúzó, kalló, fűrészelő, fújtató és

egyéb malmokról sem, melyeknek elterjedését a szerzők a manufaktúra korszakra teszik: „a tárgyalt korszakban jelennek meg az első gépek". Az európai feudalizmus technikatörténeti jelentőségének félreismerése a mű komoly hiányossága.

Érdeme viszont még a legjobb polgári technikatörténeti összefoglalásokkal szemben is az, hogy behatóan foglalkozik a modern technikai fejlődéssel. Ez három korszakra oszlik: 1. gőzhajtású munkagépek a kapitalizmus győzelme idején (az ipari forradalomtól 1870-ig), 2. villamoshajtású géprendszerek a monopolkapitalizmus idején (1870—1917) és 3. automatikus géprendszerek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után. A terjedelem hathetede foglalkozik az utóbbi két évszázad technikájával, s az olvasók külön érdeklődésére számíthat az orosz és a szovjet technikai eredményekről és feltalálókról szóló gazdag adatanyag.

Végső értékelésben sikerültnek kell mondani a szerzőknek azt a törekvését, hogy a technika fejlődését a társadalom gazdasági tevékenységébe ágyazva, attól determinálva mutatják be. Kevésbé sikerült viszont a technika sajátos belső fejlődési törvényszerűségeire rámutatniok, s e tekintetben azzal kell megelégednünk, amit az előszóban olvashatunk arról, hogy „a technikai jelenségek . . . egy sajátos harmadik szférát alkotnak" a természet és a társadalom között, s így „a technika . . . a jelenségek önálló területeként fogható fel". Ha ennek a felfogásnak kevés nyomát találjuk is a mű szövegében, mint a jövő technikatörténeti kutatások alapvető szempontját, a legnagyobb elismeréssel kell fogadnunk.

MAKKAI LÁSZLÓ

I. M. MAJSZKIJ:

ISZPANSZKIE TETRADI

(Moszkva. Vojennoe Izdatelysztvo. Miniszterstvo Oboronu SzSzSzR. 1962. 196 l.)

SPANYOL FÜZETEK

Ivan Mihajlovics Majszkij akadémikus már sok esztendeje vezeti a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének Spanyol Csoportját. 1957-ben Majszkij kiadta „Spanyolország története 1808—1917 között" című könyvét, amelynek az a kollégium szolgált alapjául, amelyet Majszkij a moszkvai egyetem történeti karán tartott.

Majszkij életútja igen bonyolult és gazdag. Az Októberi Forradalom előtt politikai emigránsként Londonban élt, s olyan jól ismeri a várost, hogy aki csak angliai tanulmányútra indul, igyekszik, hogy előzetesen kikérje a tanácsát.

Az Októberi Forradalom után Majszkij hosszú időn át a Szovjetunió nagyköveteként Angliában élt. Nagyköveti tevékenységét több publikáció elemezte, ezzel foglalkozik *G. Bilankin:* Maisky című monográfiája is (London. 1949). Tevékenységének ezt az oldalát maga Majszkij magyar nyelven is megjelent művében írta le. (*I. M. Majszkij:* Ki segített Hitlernek? A londoni szovjet nagykövet visszaemlékezései. Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. 263. l.).

Ez a könyv, amely angol nyelven Nagybritanniában 1964-ben látott napvilágot, ott valósággal bombaként hatott. „Ez a kis könyv — írta a munkáspárti Zilliacus parlamenti képviselő — dinamittal van tele" (Tribune, 1964. február 14.). S ebben nincs semmi csodálatraméltó: Majszkij meggyőzően mutatja ki könyvében, hogy a második világháborúért Chamberlaint, Daladiert s a hozzájuk hasonlókat is felelősség terheli. A könyv az érintett körökben valósággal hisztérikus reakciót váltott ki*.

Angliai nagykövetként Majszkij tagja volt a „Spanyol benemavatkozási bizottság"-nak. E bizottság munkáját írja le a „Spanyol füzetek"-ben, amit a spanyol köztársasági harcosoknak szentelt. Majszkij nem korlátozza leírását a benemavatkozási bizottságra, hanem széleskörűen megrajzolja a korabeli nemzetközi helyzetet, Spanyolország belső életét s a területén dúló polgárháborút is. A benemavatkozási bizottságnak széles körű irodalma van, tevékenységét azonban egyik sem vetette alá olyan aprólékos elemzésnek, mint Majszkij könyve, amely számos dokumentum marxista—leninista elemzésén s a szerző személyes visszaemlékezésein alapul.

* Majszkij fenti könyvével kapcsolatban bővebben lásd: *N. N. Jakovljev:* I. M. Majszkij művei és az angol polgári kritika. Voproszi Isztorii, 1965. 10. sz. és *I. M. Majszkij:* „Válasz az angol bírálóknak". Novoje Vremja, 1964. máj. 22.

A könyv a köztársaság 1931. évi kikiáltását követő spanyolországi események rövid leírásával kezdődik. A szerző már az első fejezetben leírja azt a beszélgetést, amely közte s a spanyol szocialista Alvarez del Vaillo között 1936-ban a spanyolországi helyzetről lezajlott.

Majszkij elmondja, hogyan szervezték meg a hírhedt „benemavatkozási bizottság"ot. A bizottság tervét a konzervatív Baldwin-kormány vetette fel közvetlenül a Franco vezette lázadás után. A konzervatívok nem akartak szembekerülni Hitlerrel a spanyol köztársaság miatt, a széles tömegek viszont mind Angliában, mind az angol határokon túl együtt éreztek a spanyol köztársasággal és tiltakoztak az intervenció ellen. A szerző megmutatja, hogy a benemavatkozási bizottságnak az volt a feladata, hogy — létrehozóinak elgondolása szerint — spanyolfalként azt a látszatot keltse, mintha a köztársaságnak nyújtana segítséget, gyakorlatilag pedig gátolta azt s ezzel a fasiszta Németországnak és Olaszországnak játszott a kezére.

Tartva az angol munkásoktól, Baldwin közölte a benemavatkozási bizottság tervét a szocialista Léon Blummal, a franciaországi népfront-kormány elnökével. S formálisan, a közvélemény szemében éppen a szocialista Blum lépett fel a „benemavatkozási egyezmény" megkötésének tervével.

Az USA támogatta Anglia és Franciaország pozícióját. Az amerikai kongresszus még 1935-ben törvényt fogadott el a „semlegességről", amelynek értelmében az Egyesült Államok elnöke megtilthatta hadfelszerelések szállítását a háborúban álló országokba, függetlenül attól, hogy azok támadók-e vagy támadás áldozatai. E törvény reakciós jellege először az olasz—abesszin háború idején mutatkozott meg. A spanyol nép nemzeti-forradalmi háborúja idején pedig hatalmas segítséget nyújtott a fasisztáknak.

A könyv sajátos értéke abban van, hogy megmutatja a bizottságnak mind a spanyol polgárháborúval, mind pedig a nemzetközi helyzettel s az egyes országok helyzetével való kölcsönös kapcsolatát. Így a szerző elmondja, hogy abban az időben, midőn a lázadók Madridhoz közeledtek, 1936 októberében, ülésezett az angol munkáspárt évi konferenciája. A konferencia közepette érkezett meg a szovjet kormány bejelentése a benemavatkozási egyezmény felmondásáról, s ez igen nagy visszhangot keltett a munkáspárti tagság körében. A munkáspárti vezetők viszont taktikázni kezdtek, nyugtatgatták a tömegeket, gyakorlatilag pedig elárulták a köztársasági Spanyolországot.

A szerző pontosan és részletesen ismerteti a Szovjetunió álláspontját a spanyol nép nemzeti forradalmi küzdelmének különböző szakaszán és e pozíció motívumait. Megmutatja, hogyan lépett be a Szovjetunió a bizottságba, megkísérelve, hogy véget vessen a köztársasági Spanyolország védelmét szabotáló angol és francia politikának, mikor és hogyan kezdte támogatni a köztársasági Spanyolországot hadfelszerelésekkel és tanácsadókkal. Elmondja, például, hogy 1936 októberétől 1939 szeptemberéig 23 szovjet hajórakomány fegyver érkezett Spanyolországba.

Érdekesek azok az adatok is, amelyeket a szerző egyes angol politikusok álláspontjáról közöl. Így például megemlíti, hogy Wintson Churchill, a kommunizmus heves ellenfele, Hitler hatalomra jutása után közeledést keresett a Szovjetunióhoz. 1934-ben saját kezdeményezésére felkereste Majszkijt és közölte, hogy Hitler egyaránt veszedelmes mind Angliára, mind pedig a Szovjetunióra nézve. Okosabb lévén, mint Chamberlain és Halifax, akik Hitlerre tettek, egyenesen ezt mondta a nagykövetnek: „Neville (Chamberlain — N. M.) bolond. Tigrisen akar lovagolni."

Befejezésül bátran állíthatjuk, hogy ezt a könyvet mindazok érdeklődéssel olvashatják, akik akár Spanyolország, akár a nemzetközi kapcsolatok története iránt érdeklődnek.

N. MICKUN

VISZNIK LVIVSZKOGO ORDENA LENINA DERZSAVNOGO UNIVERSZITETU IM. IVANA FRANKA

(Szerija Isztoricsna. Vidavnictvo Lvivszkogo Universzitetu. 1965. 79 l.)

A LVOVI EGYETEM ÉRTESÍTŐJE. TÖRTÉNETI SOROZAT

Az 1965-ben megjelent ukrán nyelvű, hét ívnyi füzet jórészt kisterjedelmű historiográfiai tanulmányokat tartalmaz. Közöttük figyelemreméltóan sok az egyetemes történeti vonatkozású (például: *T. G. Szoltanovszka:* A francia haladószellemű történetírás Marat szerepéről a francia forradalomban; *O. M. Cibenko:* Az olasz renaissance periodizációja a polgári s a szovjet történetírásban stb.).

Érdekes, új adalék a lengyel forradalmi munkásmozgalom első világháború alatti történetéhez *I. I. Beljakevics* tanulmánya, amely a Petrográdon 1916-ban megjelentetett Žicie című forradalmi folyóiratot ismerteti és elemzi. Figyelemreméltó *O. Sz. Bejlisz* tanulmánya is, amely a bolgár nemzeti mozgalom kezdeteinek nacionalista szellemű felfogásával szemben kibontakozott marxista kritika eddigi eredményeit foglalja össze.

Több tanulmány foglalkozik Nyugat-Ukrajna történetével és történetírásával. Közülük Galícia XX. század eleji fejlődésének szovjet-ukrán historiográfiáját ismerteti és elemzi *V. K. Oszecsinszkij* műve. „Nyugat-Ukrajna dolgozóinak forradalmi küzdelme a szovjet hatalomért, a Szovjet-Ukrajnával való egyesülésért 1918—1919-ben" címmel ír érdekes tanulmányt *A. E. Karpenko*. A nagyrészt eddig ismeretlen levéltári forrásokra támaszkodó munka az első világháború utáni forradalmi időszak számos új mozzanatával ismerteti meg az olvasót.

Magyarország legújabb történetével foglalkozik *G. M. Kiparenko* tanulmánya: „A Magyar Szocialista Munkáspárt és a forradalmi munkás-paraszt kormány intézkedései a mezőgazdaság terén (1956 november—1957 december)" című, széleskörű, jobbára magyar nyelvű sajtó- és információs anyagra támaszkodó munka jól foglalja össze a magyar mezőgazdaság fellendítését szolgáló 1956—1957. évi párt- és kormányintézkedéseket. A tanulmány egyben bizonyítja azt a megnövekedett érdeklődést is, amelyet a szovjet történetírás az utóbbi időben Magyarország, a magyar nép története iránt tanúsít.

MUCSI FERENC

WACŁAW FELCZAK:

HISTORIA WĘGIER

(Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład narodowy im. Ossolińskich. 1966. 387 l., 4 térkép)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

A lengyel részről Magyarország iránt megnyilvánuló érdeklődés és rokonszenv régóta ismeretes jelenség, s így nem meglepő, hogy 25 íves munka jelent meg Lengyelországban, lengyel szerző tollából, Magyarország történetéről. Meglepőbb az, hogy ez nem is az első lengyel nyelvű összefoglalás, mert eltekintve a lengyelre fordított magyar munkáktól (amelyek szép száma ugyancsak ennek az érdeklődésnek a bizonyítéka), az első világháború előtt már megjelent két szintézis lengyel szerzők tollából, az egyik három kötetben, csakhogy persze mindkettő ma már elavult, a lengyel—magyar kapcsolatok fáradhatatlan szakértője, Jan Reychman pedig sokszorosított jegyzetet jelentetett meg a pedagógiai főiskolák számára 1954-ben, ill. 1963-ban. Ezekhez az előzményekhez csatlakozik a nagyközönséghez szóló tudományos népszerű munkájával Wacław Felczak.

A szerző, aki a második világháború idején Magyarországon talált egyidőre menedéket, s itt tanult meg magyarul, eddigi tudományos munkájában is már sokat foglalkozott a magyar történelemmel, 1964-ben jelent meg nagy monográfiája az 1848 előtti magyarországi nemzetiségi kérdésről, s a nemzetiségi kérdés 1848—49-beli jelentőségéről írt tanulmányát folyóiratunk hasábjain is olvashatta az érdeklődő. Nemcsak általában történész, s azon belül is magyarul olvasó külföldi történész, hanem éppen a magyar történelem külföldi szakértője az, aki ebben a könyvben áttekinti a magyar nép fejlődését.

Nyilvánvalóan nem adhatunk tartalmi ismertetést. A tartalomra vonatkozólag talán csak annyit: az az érzésünk, hogy ha magyar történésznek kellett volna 25 íven összefoglalnia külföldi közönség számára Magyarország történetét, akkor talán másképp osztotta volna el a rendelkezésre álló helyet az egyes korszakok közt, de akkor is nagyjából ugyanazokat a tényeket, adatokat, neveket kellett volna felsorakoztatnia, mint azt Felczak teszi, s még inkább általában ugyanazt az értékelést adnia az egyes eseményekről és folyamatokról. Ez azt jelenti, hogy a szerző nagyjából történettudományunk mai állapotának, felfogásának megfelelően tekinti át és ábrázolja a fejlődést.

Persze hozzá kell tenni ehhez mindjárt azt, hogy a munka — jellegénél fogva — elsősorban leíró, nem elemző, s így az éppen történettudományunk mai állapota mellett vitás kérdéseket általában fel sem veti. Az anyagot 24 fejezetben helyezi el, mindegyik fejezeten belül alfejezetekkel, amelyek néha csak egy bekezdés erejéig tárgyalnak vala-

milyen kérdést. Az előadás zömét természetesen az eseménytörténet vagy ún. köztörténet adja, ahol szükséges, rövid alfejezetekkel a gazdasági és társadalmi helyzetről vagy a kultúráról.

A mintegy 350 oldalnyi szövegből közel 120 jut az 1526-ig terjedő korszakra, nem egészen hatvan a XVIII. század végéig menő korszakra, azután elég részletesen tárgyalja a szerző a XIX. századot és az első világháborúig terjedő időt. Az utolsó 50 lap jut az 1914-től 1945-ig terjedő korszakra. A felszabadulás utáni korszakra már csak néhány sornyi kitekintést nyújt a szerző (ezért utaltunk előbb arra, hogy magyar történész másképp osztaná be a terjedelmet, s mindenesetre erre a korszakra nagyobb részt szánna, alkalmasint az 1526 előtti korszak rovására).

Tanulságos az, milyen jelentős szerepet tulajdonít a szerző a nemzetiségi kérdésnek, amelyet először az 1790 utáni korszakot tárgyalva ismertet, kitérve az egyes nemzetiségek helyzetére (180—188. l.), korábban csak szórványosan történt róluk említés, mondjuk a szászok betelepítésével vagy az 1437-es felkeléssel kapcsolatban. Az 1848—1849-es eseményekben (a cím szerint: forradalomban és felkelésben) ugyancsak fontos helyet szán a kérdésnek, s utal arra, hogy az 1849 júliusi nemzetiségi törvény nemcsak elkésett volt, hanem kevés is, bár 1848 tavaszán talán egyidőre kielégítő lett volna. Éppen a nemzetiségek szempontjából bírálja erősen az 1868-as nemzetiségi törvényt és a magyar politikai nemzet koncepcióját. A trianoni rendezést is részletesen tárgyalja.

Kár, hogy a magyar jakobinusok összeesküvését a szerző, a hagyományokhoz ragaszkodva, Martinovics személye körül csoportosítja. Hiányoljuk a századfordulónál a polgári radikálisok bemutatását, Károlyi Mihály szerepét is pozitívabbnak kellett volna ábrázolni. A dualizmus korabeli kulturális fejlődést bemutató rész sajnos túl nagy korszakot fog át, s így inkább csak felsorolás marad, s nem tudja például megmutatni, milyen nagy változás történt a magyar szellemi életben a századforduló táján. A KMP első vezetői sorában meg lehetett volna említeni a felsoroltak mellett Rudas László és Szántó Béla nevét is (311. l.).

Rá lehetne mutatni még néhány kisebb hibára vagy tévedésre. A 12. lapon az egyik mondatból az következik, hogy az egész történeti Magyarország területe római uralom alatt állt, holott éppen ezeken a lapokon beszélt a szerző a pannóniai és dáciai római uralomról. A 140. lapon a nagyszombati egyetem alapításával kapcsolatban azt mondja a könyv, hogy a második világháború végéig Pázmány Péterről volt elnevezve, holott csak a két világháború közt kapta ezt a nevet, viszont a második világháború után is még néhány évig ezt az elnevezést használták. Lakatos Géza nem ezredes volt, hanem vezérezredes (346. l.).

Az igen szépen illusztrált kötet képeivel is néha baj van, a budai királyi várat a Mária Terézia-féle átépítés nyomán ismerteti a szöveg, de a Hauszmann-féle átépítés utáni vár fényképét adja; az Akadémia palotáját már az Akadémia alapításával kapcsolatban (holott köztudomású, hogy a palota jóval későbbi), vagy a Parlament képét 1848-nál. A külföldi olvasót megtéveszthetik ezek a dolgok. Persze, lehet, hogy a szerzőnek ebbe nem volt beleszólása.

Nyilván tollhiba, hogy a szerző szerint a párt elnevezése 1959 óta Magyar Szocialista Dolgozók Pártja (349. l.).

Ezek a kifogások vagy kritikai megjegyzések azonban voltaképpen jelentéktelenek, s talán hálátlanok is a szerzővel szemben, aki láthatóan annyi szeretettel s annyi hozzáértéssel közeledik Magyarország történetéhez. A hozzáértést egyébként az is mutatja, hogy amikor egyes személyek vagy jelenségek magyarázataként lengyel analógiára hivatkozik, a hivatkozás mindig nagyon jó (hogy csak egy példát hozzunk, amikor Balassit Jan Kochanowskihoz hasonlítja). Egészében igen sikerült munkáról van szó, s csak örülhetünk annak, hogy legalább a lengyelül olvasó külföldi közönséget valóban korszerű formában lehet tájékoztatni Magyarország történetéről. Igen hasznos a könyvhöz tartozó névmutató, amely az egyes személyekről rövid magyarázatot is ad, meg a persze óhatatlanul igen sommás bibliográfiai tájékoztató is. Ezen belül alkalmasint félreértés: 1963-ban a pedagógiai főiskolák számára kiadott ötkötetes magyar történelmet említi; talán valamelyik jegyzettel tévesztette össze a szerző.

Ha a magyar történettudomány sokmindennel és sokmindenkivel szemben adós is, Felczak könyvével kapcsolatban legalább arra utalhatunk megnyugvással, hogy hasonló jellegű munkával nem maradtunk el, Perényi József 1962-ben megjelent, Lengyelország története c. könyve, ha kisebb terjedelemben is, de lényegében ugyanúgy pontos és megbízható képet adott a lengyel fejlődésről. De milyen hatalmas a különbség — a mi rovásunkra — a két könyv tipográfiai kiállítása közt. Felczak könyvének gazdag illusztrációs anyagát nézve csak sajnálhatjuk, hogy nálunk ilyen könyv csak illusztrációk nélkül jelenhetett meg.

Felczak munkáját nagy örömmel üdvözölhetjük. Bár minél több nyelven állna már rendelkezésre ilyen könyv, amely valóban a történeti valóságnak megfelelően mutatná be a magyar nép történetét a külföldieknek.

NIEDERHAUSER EMIL

HENRYK BATOWSKI:

ROZPAD AUSTRO-WĘGIER 1914—1918

(Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 1965)

AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG SZÉTHULLÁSA 1914—1918

A kiváló krakkói történész legújabb munkája a bécsi történészkongresszus alkalmából jelent meg némi késéssel. A szerző az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának folyamatát kívánta felvázolni, s ebben a szándékában a hagyományos utat választotta: akárcsak a legtöbb hasonló elgondolásból fakadt munkánál, itt is a politika-történet szinte teljesen elnyom minden egyéb tényezőt, s így a gazdasági és katonai mozzanatok tárgyalása sajnálatos módon hiányzik a műből. E hiányért kárpótol bennünket a szerző széleskörű tájékozottsága, mely lehetővé teszi számára, hogy a Monarchia népeinek nemzeti mozgalmait helyes arányérzéktől vezettetve tárja elénk. Batowski valamennyi könyvét fejlett forráskritika, nagy precizitás jellemzi. Ezek az erényei ebben a munkájában is kifejezésre jutnak. Megszűri a kérdéssel foglalkozó nemzetközi irodalom adatait, sok tévedést helyreigazít, preciz formulázásokra törekszik és az általános fejtegetések helyett mindenkor a tényanyagot vonultatja fel.

Batowski könyve nem vizsgálja a Monarchia gazdasági viszonyait, ő a dualista államszerkezet képtelenségét egy fontos körülményből: a heterogén nemzetiségi összetételből származtatja s magyarázza. Láthatóan rokonszenvez a Monarchia népeinek — különösen a szláv népeknek — mozgalmaival, s pozitívumot lát abban, hogy a soknemzetiségű államszerkezet helyébe tisztán nemzeti államokat kívántak állítani.

A munka világosan megállapítja a háború alatti nemzeti mozgalmak fő periódusait: 1914 nyara és 1915 tavasza közt találkozunk a Monarchia megnyirbálására irányuló első tervekkel, ezt követi az 1915 tavasza és 1916 ősze közti időszak, melyet a Monarchia helyzetének átmeneti stabilizálódása jellemez, 1916 őszétől a birodalom fokozódó kimerülése és a felszabadító akciók nyomják rá bélyegüket a helyzetre, 1917 őszétől 1918 tavaszáig az Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt alakulnak az események, 1918 tavasza és ősze közé esik a válság betetőződése. Külön fejezetben tárgyalja a könyv 1918 októberének és novemberének a Monarchia sorsára oly sorsdöntő eseményeit.

A dualizmust aláásó mozgalmak közül a szerző időben első helyre teszi a szerb nemzeti mozgalmat, de világosan kimutatja azt is, hogy 1914-ben még a legprecizebb területi követeléseket magába foglaló nagyszerb program sem törekedett a Monarchia szétbomlasztására, mint ahogy a németellenes koalíció, az antanthatalmak egyezményei között sem találkozhatunk hasonló tervekkel. A háború kezdeti szakaszában a központi hatalmakkal szembenálló felek éppúgy, mint a Béccsel szembeforduló nemzeti mozgalmak vezetői is csak egyes részterületek kiszakítását tervezték. Magának a Monarchiának a felszámolása nem tartozott programjukba, s ha ezt a kérdést a Monarchia elnyomott népeinek törekvései szemszögéből vizsgáljuk, magyarázó okként szembetaláljuk magunkat azzal a meggyőződéssel, hogy a hatalmas Német Birodalommal szövetkezett Monarchia minden bizonnyal győztesen kerül ki a háborúból. A cseh, a szerb, a román emigráció teljesen valószínűtlennek tartotta, hogy az antant hivatalos köreiben megértésre találjanak az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztásával foglalkozó tervek; inkább arra lehetett számítani, hogy ezek az államok Németország veresége esetén az Osztrák-Magyar Monarchia — természetesen németellenes — erősítését látják időszerűnek. 1914-ben angol és francia kormánykörökben kevéssé érdeklődtek a Monarchia elnyomott népei iránt, keveset is tudtak róluk. A Monarchia fenntartása mellett szólt az a körülmény is, hogy Franciaország és Anglia tartott az orosz befolyás növekedésétől, s ennek legjobb ellenszerét Ausztria-Magyarország jelenthette volna. Még az 1915. április 26-án megkötött nevezetes londoni egyezmény sem irányozta elő a Monarchia felbontását.

Elkerülhette volna a Monarchia a teljes felbomlást, ha az osztrák-magyar vezető körök rászánják magukat a birodalom átalakítására? A szerző szerint erre megvolt a lehetőség még a háború kitörése előtt, ha Ausztria-Magyarország ráállott volna a trialista megoldásra, s a trializmus vezető erejeként a horvátok juthattak volna szóhoz; igaz — teszi hozzá Batowski —, ebben az esetben a szerb politika olaszbarát fordulatot vett volna.

A Monarchia-ellenes mozgalmak közül a szerző a legnagyobb figyelmet a cseh emigráció akcióira fordítja. A háború első éveiben a cseh emigráció fáradozásait meglehetősen kilátástalanoknak rajzolja meg, az angol és francia hivatalos körök Masarykkal szemben hűvösen viselkedtek, s ebben a helyzetben csak 1916 februárja jelent bizonyos változást (Briand rokonszenvéről biztosította a cseheket). De milyen utat tett meg a cseh emigráció vezérkara háború előtti álláspontjától (amikoris még nem kívánta szétdarabolni a Monarchiát!) Benešnek 1916-ban meghirdetett programjáig, melynek lényegét már akkori brosúrájának címe (Détruisez l'Autriche-Hongrie!) is jelzi, milyen elvi változás következett be Masaryk és Beneš politikájában és melyek ennek állomásai — olyan kérdések ezek, melyekre Batowski könyve sem ad világos választ.

A szerző nem titkolja, hogy a nyugati közvélemény átformálásában a főérdem Masarykot és Benešt illeti, rendkívül szívós és fáradságos munkával sikerült felvétetniök a koalíciós hatalmak háborús céljai közé az olasz, a szláv, a román népek felszabadítását az idegen uralom alól. Már a „csehszlovák" kifejezés elfogadtatása is nagy eredménynek számított, hiszen az antanthatalmak eredetileg csak a csehekről vettek tudomást. A cseh emigrációs mozgalomnak megvolt az az előnyös helyzete, hogy nem kellett olyanfajta ellenállással megbirkóznia, mint amilyennel a jugoszláv akcióknak kellett szembenéznie a hadviselő olasz partner részéről. A hazai Habsburg-barát cseh politika sem bénította meg Masarykék nyugati tevékenységét.

A nyugati hatalmak számára a cseh kérdésben való állásfoglalás hovatovább egyet jelentett a Monarchia felbomlasztásának kérdésében való állásfoglalással. A cseh országrész elcsatolásával, önállósulásával a Monarchia halálos sebet kapott volna. Viszont mindaddig, míg a Nyugaton bíztak a Monarchiával való különbéke lehetőségében, a cseh emigráció egyértelmű támogatásával is fukarkodtak, amikor azonban Sixtus pármai herceg missziója eredménytelenül végződött és a német—osztrák-magyar szövetség megrendíthetetlennek tűnt fel, hamarosan felkarolták a cseh emigrációt. Ez utóbbi valamennyi hasonló célú mozgalom között a legnagyobb ügyességet s körültekintést tanúsította; össze tudta kötni saját mozgalmát a délszláv s román törekvésekkel. Benešnek még arra is futotta erejéből, hogy közvetítsen a jugoszlávok és az olasz kormány között, mely utóbbi, nem hivatalosan ugyan, ellenezte a Monarchia feldarabolását. Erőtlenebbek voltak kezdetben Beneš kapcsolatai a Dmowski-féle lengyel irányzattal, mert már ekkor jelentkezett a cseh—lengyel határvita, de Beneš ebben is rendkívüli ügyességet tanúsított a későbbiekben.

A szerző számos példával bizonyítja, hogy még 1917-ben sem estek teljesen egybe az antant politikusok elképzelései a cseh emigráció politikai törekvéseivel a Monarchia jövőjét illetően. Az 1917. évi Októberi Szocialista forradalom arra késztette a nyugati politikusokat, hogy a Monarchia fenntartásán gondolkozzanak. A szerző idézi ezzel kapcsolatban Lloyd George 1918. január 5-i hivatalos nyilatkozatát, mely szerint a dualista Monarchia szétbomlasztása nem tartozik a nyugati koalíció hadi céljai közé. Hasonló értelmű nyilatkozatot tett Lloyd George már 1917. december 4-én az amerikai hadüzenet alkalmából is. Batowski állást foglal Wilson 1918. január 8-i beszédével kapcsolatban is, s úgy véli, hogy a híres 14 pont idevágó elveit ugyan sokféleképpen lehet értelmezni, mégis úgy látja, hogy a szóbanforgó „autonomous development" nem azonos az állami függetlenség programjával. Szerinte Wilson szeme előtt nem lebeghetett a független államok megalkotása: egy kisebbített Monarchia (az etnikai területek elcsatolása után) inkább megfelelt volna szándékainak.

A nyugati koalíciós partnerek politikai irányítóinak a közép-európai kérdésekben való tájékozatlansága még ma is meglepi az olvasót, ha e beszédes tényekkel szembetalálkozik. A Monarchia történelméről, etnikai viszonyairól alig volt némi ismeretük. Csakis ezzel magyarázható, hogy Benešnek 1918. június 29-én sikerült Pichon francia külügyminisztertől megkapnia a hivatalos nyilatkozatot a jövendő csehszlovák államra vonatkozólag, s ez a nyilatkozat kimondja: a francia kormány hozzájárul a függetlenséghez „országaik történeti határai között", jóllehet ilyen történeti határokról csakis Csehország esetében lehetett szó, Szlovákia esetében azonban nem. Hasonló tájékozatlanságról tett bizonyságot a francia kormány a Benešsel 1918. szeptember 28-án megkötött katonai s politikai együttműködést kimondó egyezménynél.

Persze, nem kisebb tájékozatlanság, sőt politikai szűklátókörűség jellemezte e

könyv tanúsága szerint az osztrák-magyar külpolitika irányítóit is. 1918 nyarának kapkodó kísérletei a délszlávokkal való kiegyezésre, Wekerle ragaszkodása Bosznia-Hercegovinához, mint Magyarországhoz tartozó autonóm tartományhoz, Tisza erőszakos fellépése szeptemberben Szarajevóban, elzárkózása a délszláv követelések elől — ennek legjobb példái. Bécsben szinte az utolsó pillanatig bíztak a katonai sikerben.

A szerzőnek sikerült a Monarchia utolsó heteit jellemző lázas tevékenységet, az események drámai fordulatait is tömören olvasói elé állítani. A Monarchia föderatív átalakítására, a nemzetiségek megnyerésére irányuló jószándékú kísérletek egytől-egyig megkéstek, az érdekelt népek ennél többet akartak, s már meg is volt a biztosítékuk az antanthatalmaktól arra, hogy kívánságaikat teljesítik.

A kérdés politika-történeti része ismét gazdagodott egy feldolgozással, melynek megvan az az előnye, hogy sok nyugati hasonló tárgyú munkától eltérően nem idealizálja a Monarchia viszonyait, és a szerző tollát nem a sajnálkozás vezeti, amikor a dualista szerkezet csődjéről és széthullásáról készít számvetést. Tudományos precizitása és adatgazdagsága révén Batowski professzor könyve kitűnően és gyorsan tájékoztat a kérdés valamennyi fő mozzanatáról.

KOVÁCS ENDRE

ANALELE ȘTIINTIFICE ALE UNIVERSITĂȚII „AL I. CUZA" DIN IAȘI

(Secț. III. Istorie, XI. köt. 1965. 163 l.)

A IAŞII CUZA-EGYETEM ANNALESEI

A iași egyetem történeti évkönyvét *N. Gostar:* A legio I. Minervia Kelet-Dáciában c. rövid tanulmánya nyitja meg, mely egy bélyegzett római tégla, valamint más adatok elemzéséből arra következtet, hogy a címben szereplő légió kb. 107-ig tartózkodott Kelet-Dáciában, majd visszatért Bonnába.

C. Cihodaru a moldvai kenézség intézményével foglalkozik. A forrásanyag elemzése során arra a következtetésre jut, hogy a „cneaz" és „jude" fogalmak egyaránt a feudális állam korai időszakának kenézét, azaz egy parasztközösség választott vezetőjét jelölik. A szerző nem fogadja el azt a nézetet, hogy a kenéz elsősorban telepítéssel megbízott szerződő fél lenne. Érdekessége a tanulmánynak, hogy C. Cihodaru 114 XV. századi olyan települést vetít térképre, mellyel kapcsolatban a források a kenézeket mint telepítőket is emlegetik. A vizsgálati eredmény azt mutatja, hogy a Szeret és a Prut középső folyása közötti vidékre irányult a vajdák által nyilván tervszerűen folytatott telepítés. A tanulmányból kitűnik, hogy akárcsak a magyar királyság területén, a kenézek Moldvában is részben birtokadományt kaptak s bekerültek a tényleges uralkodó osztályba, részben pedig visszasüllyedtek a paraszti tömegekbe.

Gh. Platon Huși moldvai város XIX. század első felében mutatott társadalmi rétegződésével foglalkozik. Az alapvető forrásanyag az ún. catagraf, a Szervezeti Szabályzat időszakában hét évente végzett, adózási célokat szolgáló összeírás. A szerző az összeírások eredményét táblázatokba állította, s ez egy esetleges moldvai várostörténet megírásánál feltétlenül hasznosítható lesz.

Ion Agrigoroaie Románia mezőgazdaságának 1929—1933 közötti helyzetét elemzi. A válság alatt 1933-ra a mezőgazdasági termelés értéke 39,2 milliárd lejre (az 1928-as 101,4 milliárddal szemben), a nemzeti jövedelem pedig ezidő alatt 49,4%-ra esett vissza. A paraszti kézi munka átlag-ára két év leforgása alatt közel felére, a mezőgazdasági gépeladás 1932-re 10.467 tonnáról 661 tonnára csökkent. A szerző rámutat arra, hogy a válság elsősorban a szegényparasztságot terhelte, s tovább élezte a háború utáni agrárreformmal felemás módon tompítani szándékolt osztályellentéteket, kiábrándította a parasztságot a nemzeti-parasztpárti kormányokba vetett meddő bizalomból.

V. Cristian a babeufista ideológia egyes aspektusait, az „egyenlők köztársaságának" katonai szervezetére és külpolitikájára vonatkozó elképzeléseket elemzi. Ezek az elképzelések a békés külpolitikán, a támadó háborúk kizárásán, a hadseregek polgári vezetésén, a nép általános katonai kiképzésének elvén alapultak. Érdekes az a korai gondolat, hogy a hadsereg a munka csapata is legyen, amennyiben nagyobb munkálatok (út- és csatornaépítés stb.) elvégzésével bíznák meg.

A közlemények rovatában *László A.* a Szlovákia területén feltárt dák régészeti leletanyagból levonható következtetéseket taglalja, elsősorban a dák-kelta együttélés, a dák uralom hatósugara és időhatárai (kb. i. e. 60) szempontjából. *A. Loghin* a párizsi kommün évfordulójának 1881-i iaşii megünneplését ismerteti. Az ünnepségeket a helyi, sok értelmiségit is magábafoglaló szocialista kör készítette elő, de a bizottságot még az előkészítő ülésen letartóztatták, s a cári orosz hatóságok komoly nyomására (a II. Sándor cár elleni merénylet napjairól van szó) eljárást indítottak ellenük. *V. Russu* az 1866 utáni agrár-törvényhozással foglalkozik. 1866-tól életbelépett a „mezőgazdasági szerződések" törvénye, mely a parasztot kiszolgáltatta a bérlőnek vagy földbirtokosnak, 1867-ben az előző három aszályos év miatt inségeseket segélyező, rövidlejáratú kölcsönt biztosító törvény, majd a szerződéskötések felülvizsgálati jogát az alispánnak biztosító törvény lépett életbe. 1868-tól az új mezőrendőri törvény alapján még a legeltetést megnehezítő intézkedések bevezetésére is sor került.

C. Botez és *I. Saizu* az 1884-i iaşii gazdasági kongresszus tükrében vizsgálja az immár függetlenné vált Románia gazdasági fejlődésének kérdését. Foglalkoznak a protekcionista iparpolitikát követelők táborának megerősödésével, a kongresszus egyértelműen protekcionista állásfoglalásaival, az Osztrák-Magyar Monarchiával kötött vámszerződés elleni fellépéssel. A kongresszus (mely nem állami kezdeményezésre ült össze) olyan programot fogadott el, mely a vámszerződés felmondásától a gazdasági stimulálás egykorú eszközeiig mindent felölelt s jelentős része volt abban, hogy a kormány hamarosan a protekcionista gazdaságpolitika felé fordult.

Az évkönyvet a recenziók és a tudományos krónika rovatai zárják.

Szász Zoltán

ROBERT A. KANN:

DAS NATIONALITÄTENPROBLEM DER HABSBURGERMONARCHIE

(Zweite, erweitertete Auflage. Graz—Köln, Verlag Hermann Böhlaus Nachf. 1964. I. köt. 478, II. köt. 457 l.)

A HABSBURG-MONARCHIA NEMZETISÉGI PROBLÉMÁJA

Az Egyesült Államokban élő osztrák születésű történész munkája, amely most német nyelvű kiadásban került a szakközönség elé, historiográfiai tekintetben nem egykönnyen kategorizálható. A mű tudományos alapvetés dolgában leginkább az osztrák liberális iskolához kapcsolódik, amely a politikatörténet kiváló művelőjét, Heinrich Friedjungot tekinti alapítójának és amely Josef Redlich jogtörténeti munkásságában érte el teljességét. A nemzetiségi kérdés elméleti kútfője is „óhazai": a szociáldemokrata Otto Bauer. Az érzelmi indítékok tekintetében az írás a századeleji nyugat-európai politikai publicisztikával mutat legtöbb rokonságot; sokszor a Habsburg-monarchia kemény, de jóindulatú bírálóira, a francia Louis Eisenmann-ra és az angol Seton Watson-ra emlékeztet. Az összetevők között azonban az amerikai komponens sem elhanyagolható. A nemzetiségi probléma integrált látásmódján, a nacionalizmus sajátos felfogásán és a nemzetekfölötti fejlődés politikai perspektívái iránti érdeklődésen kétségkívül az új haza intellektuális légkörének hatása érződik.

Osztrák is, nyugat-európai is, amerikai is egyszerre Robert A. Kann munkája, de a kétségkívül megállapítható nemzeti jegyek külön-külön és együttesen is kevesek ahhoz, hogy tudománytörténeti helyét kijelöljék. A „Multinational Empire" másfél évtizede standard munka a Monarchia kutatóinak körében és széleskörű elterjedését nem egyszerűen rangos mestereinek és előkelő környezetének köszönheti. A nemzetközi tudományos közvélemény gyakorlatban mutatkozó elismerő ítélete elsősorban az adott tudományos alkotásnak szól, amely szemléletmódjával, módszerével és anyagával az összes jogos ellenvetések ellenére is nagy lépéssel vitte előre a soknemzetiségű Habsburg-monarchia történetének kutatását.

Robert A. Kann a Habsburg-monarchia nemzetiségi problematikáját rendkívül széles látószögből szemléli. A nézőpont részint történeti, részint teoretikus: a nemzetek-

fölötti állam absztrakt érdekeinek szemszöge. A szemléletmód persze sok ellentmondást rejt magában és — amit a későbbiekben még bizonyítani fogunk — végső soron torz összképet láttat. A tabló azonban hamis színeivel és elhibázott perspektíváival együtt is többet és igazabbat mutat a valóságból, mint a claire-obscure sémával dolgozó nemzeti historiográfia. A Habsburg-monarchia kérdéskomplexumához nemzeti szempontból közeledő történetírás — márpedig ez egészen az utolsó időkig szinte kizárólagosnak számított — csupán a nemzeti történetre fordított figyelmet és eleve lemondott a Monarchia egészének tanulmányozásáról. Ha az összefüggések miatt mégis szükségessé vált valamiféle egybevetés, akkor ez a hagyományos sérelmi politikának megfelelően történt: csupán a meglevő (de sokszor a tételezett) elnyomás formáinak feltárására fordítottak figyelmet. Az egyoldalúságtól még az egész megragadására leginkább törekvő ausztriai történetírás sem volt mentes. Az osztrák historikusokat a nemzeti mozgalmak csak annyiban érdekelték, hogy azok mennyiben voltak előmozdítói vagy akadályozói a különböző Bécsből eredő berendezkedési tervek megvalósulásának. A nemzeti szempontú történetírás hiányosságai régóta szembeszökőek voltak. Az amerikai történész könyve most pozitív értelemben is bizonyítja: a soknemzetiségű Monarchia történetének megértéséhez mennyire célravezető a hagyományos módszerekkel való szakítás.

A nemzetek feletti állam érdekeinek látószöge az egykori Monarchia valamennyi népét nyílásaiba zárja. Az amerikai történész kétkötetes munkájának lapjain ennek megfelelően a Monarchia mind a tizenegy nemzete helyet kap. Természetesen nem egyenlő súllyal: a tárgyalás mércéje a történelem során betöltött politikai szerep. A szerző a Monarchia népeit két nagy csoportra osztja: az önálló történettel rendelkező és azt nélkülöző nemzetekre. A beosztás csak a Monarchián belüli vonatkozásban érvényes és a szerző világosan elhatárolja magát a „történelmi" és „történelem nélküli" népek polgári irodalomban is avultnak számító kategóriájától. Az első csoportba — további belső értéksorrend szerint — az osztrák-németek, a magyarok, a csehek, a lengyelek, a horvátok és az olaszok kerülnek, a másodikba a szlovákok, a szerbek, a szlovének, a románok és végül a rutének. A „Nationalitätenproblem" első kötete a nemzeti kérdés fenti tagolásának indoklása után a tizenegy nemzeti mozgalom történetét rajzolja meg, tizenegyféle nacionalizmus történelmi értelmezését nyújtja. Az időkeretet két korszakos évszám: 1848 és 1918 adja, de a szerző szükség szerint a jozefinizmus koráig is visszanyúl és a jobb megértés kedvéért helyenkint az utódállamok korabeli nacionalizmus problémáit is érinti. A munka második kötete műfaji értelemben nehezebben körülhatárolható. A politikai reformtervek története ez tulajdonképpen, azoké a törekvéseké, amelyek a nemzeti kérdés megoldását a Monarchia keretei között keresték, de egyben a lazábban vagy szorosabban a tervek közé ágyazott politika-történet is, a forradalomtól a felbomlásig terjedő hetven esztendős időszak állami életének és politikai megnyilvánulásainak taglalása. A kelleténél talán kissé soványabbra sikerült végkövetkeztetésekben a szerző a Habsburg-monarchia történelmi tapasztalatait összegezi.

A nemzeti törekvések együttes bemutatása önmagában is bizonyos előnyökkel jár az egyes nemzetekre szűkített tárgyalási móddal szemben. A szimpla egymásmellé állítás is a komparatisztika alapelemeit tartalmazza és az egyszerű összevetés is többet megértet a lényegből, mint az adatok tömegének szokványos izolált felsorakoztatása. A tematikai teljességtől a munka azonban még bőven a nemzeti mozgalmak érdektelen leltára maradhatna. Hogy nem marad meg annak, az már nem csupán a nemzetek feletti látásmódból, hanem a teljességre törekvő módszerből következik. Robert A. Kann arra tesz kísérletet, hogy a nemzeti mozgalmak belső lényegét kibontsa, hogy egymást tételező és kizáró vonásait megragadja, hogy a sokféle nacionalizmus bonyolult kölcsönhatását kitapintsa, hogy a megnyilvánulásoknak a politikai organizmus egészére gyakorolt összhatását felmérje; egyszóval, hogy a sajátos kérdéskomplexum valamennyi vonatkozását felgöngyölítse.

Az amerikai történészt különösen a nemzeti mozgalmak eszmei tartalma és politikai megjelenési formája foglalkoztatja. Az eszmei tartalom megértéséhez visszanyúl az ideológiai gyökerekhez, bemutatja a különféle oldalakról érkező hatásokat és figyelemmel kíséri a belső mondanivalóban hét évtizeden át végbement változásokat. Az alapállásnak megfelelően az ideológiai áramlatok összmonarchiai vonatkozásának kimunkálása a legerősebb. Az olvasó arról kap leginkább alapos és részletekbe menő felvilágosítást, hogy a nemzeti mozgalmak hol, mikor, mennyire és hogyan vágtak egybe a nemzetek fölötti állameszmével és a kérdés másik vonatkozásában: hogyan és mikor vált a mozgalmakban uralkodóvá a soknemzetiségű állam létének tagadása. A szerző megállapításai nem hatnak minden esetben az új felfedezés erejével, az összkép mégis meggyőzően érzékelteti a Monarchia egzisztenciájának ideológiai feltételeit. Az összmonarchiai tartalom kutatásának előtérbe helyezése nem vezet a nemzeti ideológia egyéb

vonásainak mellőzésére. A szerző nemcsak annak bemutatásával törődik, hogy az osztrák, a magyar, a cseh, a délszláv és a többi nacionalizmus mennyiben tételezte és mennyiben zárta ki a soknemzetiségű államalakulat létét, hanem a nemzeti mozgalmak egymással szembeni megnyilvánulásainak feltárására is gondol. A könyvből megtudjuk, hogy milyen eszmei premisszái voltak a nemzeti együttélésnek a történelmileg kialakult területi egységeken, hogyan képzelte el az egyes országrészek berendezkedését az adott esetben érintett nacionalizmus. A szerző nem áll meg az ideológiai tartalom feltárásánál, hanem a nemzeti ideológia politikai megnyilvánulási formáit is hasonló alapossággal megvizsgálja. A politikai megnyilvánulások taglalását két rétegben is elvégzi: először a nemzeti ideológia vetületében, majd összmonarchiai történeti kihatásban. A nemzeti jellegű politikai megnyilvánulásokat egyéb politikai törekvésekkel is összefüggésbe hozza, így a fejtegetésekből egészében véve egyfajta komplett nemzeti történet és sok tekintetben egész Monarchia-történet kerekedik ki.

Robert A. Kann történetírói működésében megítélésünk szerint az összefüggéseket láttató instruktív módszer a leginkább figyelemreméltó. A szerző azonban a hagyományos történész-felkészültség tekintetében is a rangos szakemberek közé tartozik. Az osztrák származású amerikai történész a Habsburg-monarchia újabbkori történeti forrásainak és historiográfiájának kitűnő ismerője. Az ismeretanyag, igaz, csak kis hányadban levéltári eredetű, a szintézist készítő történésztől azonban indokolatlan lenne valamennyi részkérdés archiválís tisztázását számon kérni. A munka természete — nagyrészt ideológiatörténetről lévén szó — egyébként is főleg a nyomtatott forrásanyag tanulmányozását követeli meg. Ebben a tekintetben Robert A. Kann teljesítménye csak kevés kívánnivalót hagy maga után. Különösen figyelemreméltó, és a Habsburg-monarchiára vonatkozó historiográfiában szinte egyedülálló, hogy a szerző a kutatási körbe az egykori Monarchia valamennyi nemzetének korabeli és későbbi megnyilvánulásait bevonta.

Robert A. Kann munkáját a szakmai kritika eszközeit alkalmazó bírálat figyelemreméltó alkotásnak minősítheti. De, hogy komoly szellemi teljesítményről van szó, azt a tudományos mérlegelés szempontjaitól eltekintő olvasás is rögtön konstatálja. A két vaskos kötetet nem lehet a történelmi munkák olvasásánál sajnos szokásossá vált receptív pozícióból végiglapozni: annak minden része élénk impressziókat kelt. Egyetértésre és ellenvetésre késztet; a problémáknak a szerző nézőpontjából való további végiggondolására ösztökél és az adott megoldások belső ellentmondásainak megkeresésére sarkal. Bírálatunkban a fentiekben — fenntartásaink globális előrebocsátásával — a munka megítélésünk szerinti pozitív vonatkozásairól szóltunk. A végső véleményt azonban csak úgy alakíthatjuk ki, ha az olvasás során keletkezett negatív benyomásainkról is számot adunk.

Az előzőkben elismeréssel nyilatkoztunk a szerző széleskörű és megalapozott tárgyi tudásáról. Meg kell azonban mondani, hogy a precíz adatok közé becsúszik néha egy-egy tárgyi tévedés, a megalapozott kijelentések között előadódik néhány téves megállapítás. Robert A. Kann arról tesz említést, hogy Wesselényi Miklós komoly szerepet játszott a szabadságharc utáni magyar közéletben. A hazai irodalomban, egészen a népszerűsítő munkák szintjéig közismert, hogy a szemevilágát régóta elveszített Wesselényi politikai tevékenységének utolsó dátuma 1848 szeptembere volt. A szerző úgy tudja, hogy a bécsi udvar németországi terveit már 1870 augusztusában, a Franciaország fölött aratott első porosz győzelmek után feladta. Ilyen irányváltás azonban csak 1871 májusában, a végleges porosz győzelem hatására következett be. Pontatlan az az értesülése is, hogy Beust kezdetben támogatta Hohenwarth föderalista próbálkozását. A közös külügyminiszter, aki a porosz—francia fegyverszünet után kikerülhetetlennek tartotta az új németországi helyzet tudomásulvételét, valójában kezdettől ellenzett minden szlávbarát politikai kísérletezést. Hohenwarth kinevezését kifejezetten saját személye ellen irányuló bizalmatlanságnak tekintette. Nem felel meg a tényeknek az az állítás sem, hogy Oroszország semlegességet tanúsított Schwarzenberg Mitteleurópájával szemben. Valójában határozott elutasításról volt szó. Robert A. Kann ismer egy olyan 1902-ből származó rendeletet, amely szerint a nemzetiségi iskolákban a heti 26 tanítási órából 18-at a magyar nyelv megtaníttatására kellett fordítani. Bizonyára a Lex Apponyira kívánt itt utalni, de az 1907-ből származott és a magyar nyelv oktatásának heti óraszámára nem tartalmazott előírásokat. A szerző nem támasztja alá hivatkozásokkal azt az állítását, amely szerint a korona 1905-ben és a későbbiekben valóban végre kívánta hajtani a magyarországi választójogi reformot. Az első komoly kísérlet erre csak 1917 nyarán, a háborús helyzet kényszerítő körülményei között történt. Clam-Martinic osztrák miniszterelnök tudomásunk szerint 1917 tavaszán határozott német-centralista álláspontot képviselt és szakított korábbi föderalista elképzeléseivel. Tisza és Burián kapcsolatát sem lehet a teljesen elavult „treuer Diener" formulával elintézni. Az ilyen megjegyzé-

seket még hosszasan lehetne sorolni, de mivel ezeknek a kisebb tévedéseknek a munkában nincs funkcionális következménye, nem látjuk célravezetőnek a listát tovább hosszabbítani. A tárgyi tévedések megemlítésével csupán jelezni kívántuk, hogy az ismeretek ellenőrzését és állandó kiegészítését még az ilyen imponáló tudásanyagra épített munkánál is szükségesnek tartjuk.

A fentebbi megjegyzések olyan természetűek, amelyek után a recenzens nyugodtan odateheti a sztereotip mondatot: nem sokat vonnak le a munka értékéből. Robert A. Kann munkájának azonban bőven akadnak olyan fogyatékosságai is, amelyek fölött nem lehet elnéző kézlegyintéssel napirendre térni. A szerző munkájának első kötetében a Monarchián belüli nemzeti mozgalmak bemutatására vállalkozott. A nemzeti mozgalmak portréi között jónéhány egészen kitűnő, de vannak olyanok is, amelyeknél ábrázolása halványabb, sőt olyan is, ahol a bemutatás kifejezetten félresikerült. A szerző érthetetlen módon nagyon kurtán elintézi az olasz nemzeti mozgalmat. A probléma exponálása után csupán az Ausztriánál maradt félmilliónyi olasz törekvéseiről, valamint az ezzel kapcsolatos kormánypolitikáról szól és a tárgyalásból egyszerűen kirekeszti az 1848-tól 1866-ig terjedő, összehasonlíthatatlanul tartalmasabb időszakot. Az egyébként helytálló megállapítás: az olaszok soha nem kívántak Ausztrián belül berendezkedni — az eljárás magyarázatára elfogadhatatlan. Az olasz nemzeti mozgalom a territoriális igényekkel fellépő nemzeti törekvések legfontosabbika volt a bécsi kongresszus óta és az olasz kérdés éppen a negyvennyolcat követő másfél évtizedben kulminált. Beható vizsgálata azon túl, hogy bízvást a nemzeti megnyilatkozások klasszikus formájának tekinthető, már csak azért is szükséges lett volna, mert jelentős eszmei és politikai hatást gyakorolt a Monarchián belüli egyéb nemzeti törekvésekre, és mert másfél évtizeden át a kormánypolitika egyik legfontosabb kérdésének számított. Az osztrák-német nemzeti törekvéseket Robert A. Kann nem rekeszti ki a vizsgálódás köréből, de annak a körülménynek, hogy az az osztrák-német mozgalom az össznémet mozgalom része volt, nem tulajdonít kellő jelentőséget. Szó esik persze arról, különösen negyvennyolc vonatkozásában, hogy a tervezett új ausztriai berendezkedés összefüggésbe került a német állami egység megteremtésével és az osztrák liberalizmus bomlásából kisarjadó pángermán ágról is képet kapunk. Az osztrák-német nemzeti törekvésekben azonban Robert A. Kann értelmezése szerint a német tartalom egészen elhanyagolható komponens és abban vitathatatlanul az ausztriai elem dominál. Az osztrák-német nacionalizmus valójában soha nem tudott teljesen megszabadulni a dunai hivatás ideájától és nézetei alakulását ráadásul a dinasztikus állameszme is jócskán befolyásolta. Ez a nacionalizmus azonban érzelmeiben, vágyaiban és eszméiben elsősorban Németországhoz kapcsolódott és az osztrák-németek jövőjét csak Németországban tudta elképzelni. Hogy ez a nacionalizmus ugyanakkor élesen poroszellenes volt és odaadóan támogatta a kisnémet megoldás és a bismarcki antiliberalizmus ellen fellépő dinasztiát, az egészen más kérdés. Az osztrák nacionalizmus ettől Königgrätzig nagynémet maradt és a prágai békével bekövetkezett kirekesztést csak kényszerítő körülmények miatt vette tudomásul, hogy aztán a kisnémet egységet is, annak német volta miatt elfogadja. Az arccal Németország felé forduló nacionalizmus számára a Habsburg-monarchia az egész összekuszált nemzetiségi kérdésével együtt csak mellékhadszíntér volt, amelyet nagyobb szívfájdalom nélkül kiürített volna a Német-Ausztriát is magába foglaló Nagy-Németország kedvéért. Robert A. Kann, aki az osztrák-német nemzeti törekvéseknek csak belső vonatkozását látja, adós marad annak leszögezésével, hogy az osztrák-német nacionalizmus a német nemzeti átalakulás időszakában jócskán a dezintegráló erők közé számított.

A kép, amelyet Robert A. Kann a magyar nemzeti törekvésekről rajzol, sok tekintetben hibás és erősen fogyatékos. A szerző csak a magyar nacionalizmus egyik lényeges alkatelemére, a történelmi Magyarországon belüli magyar szupremácia problematikájára fordít figyelmet, de teljesen elhanyagolja a birodalmon belüli magyar különállás kérdésének elemzését. Persze a magyar hegemón törekvések indítékairól adott magyarázat is fogyatékos (a szerző a jelenséget kizárólag a magyar faj rokonnélküliségéből vezeti le), a berendezkedés elveinek ismertetése hiányos, nélkülözi a történetiséget, és mellőzi vagy ferde megvilágításba helyezi a m[illegible]séhez szükséges összefüggéseket. A magyar szupremácia mégis egyik szín, ha rossz[illegible]festett szín a magyar nacionalizmus arculatán. De hogy volt-e és milyen volt a magy[illegible]nalizmus összmonarchiai tartalma, arról Robert A. Kann-tól semmi érdemlegeset [illegible]udunk meg. Hogy a magyar reformkor nemzedéke milyen ökonómiai és külpolitikai megfontolások alapján ítélte szükségesnek a Habsburg-monarchia fennmaradását, elkerülte Robert A. Kann figyelmét. Arra sem figyelt fel, hogy Deák és környezete a kiegyezés előtt az összbirodalmi érdeket a magyar érdek fölött álló szempontnak nyilvánította. Az ő

értelmezése szerint Deák egyébként nagyrabecsült mértékletessége Königgrätz után nem valami politikai meggyőződésből adódó tett, csupán taktikai okosság. Az a felfogás, amely a magyar nemzeti törekvésekben kezdettől végig az elszakadást tartja a legfontosabb tényezőnek, természetesen nem tud mit kezdeni a reformkortól a kiegyezésig jelentkező magyar különállási tendenciákkal és nem tud semmi érdemlegeset mondani a magyar nacionalizmus összmonarchiai tartalmának a kiegyezéstől a világháborúig bekövetkezett változásairól.

A különféle nemzeti törekvések elemzésében jelentkező egyoldalúságok és téves értelmezések mellett a nacionalizmus problematikájának általános megközelítésében is súlyos hiányosságok mutatkoznak. Hogy a nacionalizmus nem csupán ideológiai jelenség, hanem meghatározott időben és feltételek között a gazdasági fejlődés terméke, arra a vaskos két kötetben sehol sem történik utalás. Ilyen fogalmak: gazdasági integráció, összmonarchiai piac, nemzeti piac stb. ismeretlenek Robert A. Kann számára, holott ezek nélkül ma már aligha meríthető ki a nacionalizmus tartalma. Az után is hiába kutatunk a nacionalizmus megnyilvánulásait részleteiben taglaló munkában, hogy a társadalmi politikai törekvések hogyan hatottak a nemzeti mozgalmak megnyilvánulásaira, milyen összefüggés állott fenn a nemzeti törekvések és a társadalmi-politikai mozgalmak között, mennyiben függött a nemzeti célok elérése a politikai programok megvalósulásától. Az ausztriai nemzeti mozgalmak külső vonatkozásainak felmérésével is adós marad a szerző, pedig a Monarchián belüli megnyilvánulások a legtöbb esetben érthetetlenek a környező országokból érkező impulzusok felmérése nélkül. Ezzel függ össze, hogy a szerző nem, vagy csak ritkán mutatja be azt a hatást, amit a nemzeti mozgalmak a Monarchia külpolitikájára gyakoroltak és a külpolitikai helyzet szerepét a nemzeti mozgalmak célkitűzéseinek alakulásában is csak helyenként méri fel.

A nemzeti törekvések elemzésében, a nacionalizmus természetének értelmezésében mutakozó hiányosságok sokat rontanak a munka értékén és használhatóságán. A legkomolyabb ellenvetésre azonban a Monarchia nemzeti reformjáról nyújtott összegezés adhat okot. A szerző a reformtervekről nyújt áttekintést, formálisan a kronológia rendjét követve, valójában azonan valami furcsa „időfeletti" módon. A tárgyalási módban a társadalmi-politikai értelemben világos periódusok nem léteznek, csupán a fiktív nemzetekfeletti eszme működik, amely a soknemzetiségű állam számára örökérvényű berendezési terveket produkál. Az eszmék és tervek megvalósulásának egyéb feltételei nem foglalkoztatják a szerzőt, számára elsősorban az eszmei tartalom a fontos, amelyhez képest a gyakorlatiasság legfeljebb kellemetlen járulék. A tárgyalásnak ez a történetietlen módja magukat a reformterveket is teljesen ferde megvilágításba helyezi, de a művelet végképp ellentmondásossá válik azzal, hogy a szerző ebbe a teljesen fiktív keretbe kényszeríti magának a Monarchiának politikai történetét. Ez a történet természetesen még a nemzeti reform vonatkozásában sem a reális történet, amely az objektív társadalmi és politikai feltételeket mérlegeli, hanem a szerző szubjektív szempontjai szerint véghezvitt önkényes csoportosítás.

A részek elemzésében és az egész megítélésben mutatkozó hiányosságok és torzulások indítékait a recenzens nem tudja teljes biztonsággal kitapintani. A téves ítéletekben feltehetően az ismeretek fogyatékossága is közrejátszik. Amikor a szerző megjegyzését olvastuk Miskolci könyvéről — „szokatlanul birodalombarát magyar álláspont" —, az a benyomásunk támadt, hogy Robert A. Kann semmit sem értett meg a magyar historiográfiából és a magyar történelemből. De, hát a szerző kompetenciáját azért mégsem akarjuk kétségbe vonni. A hibáknál az érzelmi elfogultságnak is szerepe lehet. Robert A. Kann nagyon haragszik a magyarokra, mert azok konokul ragaszkodtak az „egy politikai nemzet" elvéhez és mert, megítélése szerint, a Monarchia föderatív átalakítását a dualizmus kikényszerítésével egyszer s mindenkorra megakadályozták. De, hát az ilyen emóciók kihatása végtére is korlátozott. Azt hisszük, hogy a téves ítéletek és elhibázott összegezések elsősorban a szemléletmódból adódnak. Robert A. Kann szakított a Monarchia történetének „nemzeti" szemléletével, és ezzel historiográfiai értelemben magasabb horizonthoz jutott. A nemzetek feletti nézőpontból, a nemzeti törekvéseknek a szövetségi állam ideáltípusához való viszonyításából a soknemzetiségű állam sok olyan sajátosságát meglátta, amely mindeddig takarva volt a nacionalista történetírás előtt. A történelem azonban minden előre gyártott sémánál gazdagabb. A történetíró, aki nem valamennyi jelenség mindenoldalú elemzéséből alkotja meg ítéletét, hanem előzetes meggondolások szerint osztályoz és dönt, nyújthat ugyan szellemes rajzokat és mutathat fel maradandó részeredményeket, az egész megragadására, a tudományos teljesség elérésére azonban nem számíthat.

DIÓSZEGI ISTVÁN

STANLEY G. PAYNE:

FALANGE. A HISTORY OF SPANISH FASCISM

(Stanford, California. 1962. 316 l.)

A FALANGE. A SPANYOL FASIZMUS TÖRTÉNETE

Az 1930-as évek, a polgárháború Spanyolországáról az utóbbi években számos könyv jelent meg magyarul, de e tíz év történetének változatlanul nő a nemzetközi feldolgozó irodalma. Ennek egyik értékes, gazdagon dokumentált alkotása S. G. Payne munkája, aki hangsúlyozott objektivitással törekedett a Falange történetének rögzítésére, amihez a sajtó és memoárirodalmon túlmenőleg a különféle levéltári forrásokból, valamint a különböző beállítottságú politikai szereplők visszaemlékezéseiből is sokat merített.

S. G. Payne a Falange történetének mindhárom nagy korszakát nyomon követi. Az olvasó számára szinte az első, az 1936 évi katonatiszti felkelés, vagyis a polgárháború előtti rész nyújtja a legtöbb meglepetést. A második rész a polgárháborús korszak — fővonalainál kevesebb lényeges módosításra szorul az a kép, amit magyar és egyéb forrásokból eddig kialakíthattunk, végül a harmadik periódusról, az 1939 utáni évekről is biztosabbak voltak értesüléseink.

A Falange létrejöttét, vezetőinek egyéni portréját megmintázva a szerző nagy gondot fordított arra, hogy megmutassa a Falange helyét az általános politikai körképben, érzékeltesse azt, ami elválasztotta a többi politikai párttól, csoportosulástól. Történetileg részleteiben kimutatja, bizonyítja, hogy a Falange nem egyszerűen volt része a spanyol hagyományos jobboldalnak, hanem attól függetlenedett, gyakorta azzal szemben fellépett, azzal mintegy partizánharcot is vívott. A Falange egyaránt elmarasztalta a liberális pártokat, a polgári demokráciát és parlamentarizmust, de a monarchiát, a földesurak uralmát, a tradicionalista pártokat is. Végletesen nacionalista volt, a régi spanyol „nagyságot" kívánta visszaállítani, de ennek során egyúttal „belső megújhodást" is követelt — amit alig tudtak konkrétan programba foglalni —, és Spanyolország hanyatlásáért nemcsak a baloldali liberális polgárságot vagy az internacionalista marxistákat okolták, hanem a spanyol uralkodó osztályokat s pártjaikat is.

Mindez igen jellemző, s ez magyarázza azt, hogy a Falange szembefordult a jobboldal főerejével, a monarchistákkal, a CEDA-val, Gil Roblesszel, sőt az 1936 februári választás után Calvo Soteloval is. A Falange attól tartott, hogy a baloldal elleni lázadás vezetését kisajátítják maguknak az uralkodó osztály képviselői — akikhez Gil Roblest és Calvo Sotelot is számították —, és ezzel meghiúsítják Spanyolország megújhodását. Hasonló okokból a katonatiszteket is gyanakvással kezelték, leginkább az ifjabb tisztek között találtak támogatókat (a hadnagyok és kapitányok körében), a tábornokokban már nem bíztak, s a katonatiszti felkelőkkel szinte csak az utolsó pillanatokban írták alá az együttműködésről szóló megállapodást. Mindez visszavezethető volt arra, hogy a Falange elsősorban a kispolgári rétegekből, tisztviselőkből, kisebb jövedelmű szabadfoglalkozásúakból, diákokból (s igen kevés munkásból) toborozta tagságát — s e szociális háttérnek megfelelően programjában egyfelől az igazi baloldali szociális forradalom ellen lépett fel, másfelől a jobboldali konzervatív reakciótól is elhatárolódott, mivel új Spanyolországot, egyenlő feltételeket követelt, míg végül szükségszerűen a reakció foglya lett. Ez akkor pecsételődött meg, mikor a spanyol nép 1936 februárjában ismét a baloldali pártokra szavazott, és a Népfront átvette az ország politikai irányítását. Ekkor a jobboldali pártok, erők hosszas huzavona után végül összefogtak és erővel próbálták a nép döntését megváltoztatni. A Falange egészen 1936 nyaráig gyenge, kislétszámú csoportosulás maradt, önálló szerepet nem játszhatott. Noha még 1936 tavaszán, nyarán körlevelekben bírálta a jobboldal főerőit, az ellenforradalmi felkelés kirobbanásakor csatlakozott a tábornokokhoz.

E főtendencián belül S. G. Payne egy sor más mozzanatot is megvilágít. Igy a Falangen belüli küzdelmeket is: hiszen a párton belül az egyik áramlat a monarchistákhoz állt közelebb, egy másik inkább a szakszervezeti szervezkedést hangsúlyozta. Voltak katolikusok, és voltak ateisták. Egyesek csak a fegyveres terrorra kívántak támaszkodni, mások politikai tevékenységet is sürgettek. A párt maga időnként kapcsolatba került liberálisokkal, a CEDA-val, katonatisztekkel, anarchistákkal, sőt még szocialistákkal is tárgyalásokat folytatott. A sokfajta keresgélés után azonban a Falange tartós házasságot csak a szélső jobboldal csoportosulásaival köthetett.

S. G. Payne érdekes, gondosan megrajzolt képet nyújt a Falange vezetőjéről, José Antonio Primo de Riveráról, a tábornok-diktátor fiáról. A könyv oldalairól kitűnik, hogy Hitlertől és Mussolinitól eltérően, a Falange vezetője nemcsak „jobb körökből" származott, hanem gondos neveltetésének, ügyvédi diplomájának megfelelően, kulturált is volt, jó szónok, kellemes társalgó, jó stílusú újságíró, parlamenti képviselő — aki a német náci módszereket durváknak tekintette, és az olasz fasisztától is elhatárolt külön spanyol gyakorlatot igyekezett kialakítani, a jobboldalt kritikusan szemlélte, s aki Payne szerint csak az utolsó időkben hagyta jóvá — az elméletileg általa is szorgalmazott — erőszakos, terrormódszerek alkalmazását.

A Falange vezető gárdáját és José Antoniót 1936 tavaszán letartóztatták, s mikor a polgárháború megkezdődött, a párt élére a másodvonalbeli vezetők kerültek. A párt ugyanekkor gombamódra szinte pillanatok alatt tömegpárttá nőtt, — elsősorban azért, mert a népszerűtlen, politikailag halott jobboldali pártokkal szemben egyedül kínált fel valamit a közép-rétegnek, egyedül felelt meg a polgárháború viszonyai között annak, hogy valamiféle zavaros mítosszal a bigott katolikusokon kívül másokat is lelkesíteni tudjon, harcba vezessen egy, a nép valóban széles körei által támogatott kormány ellen.

A Falange és a katonatiszti csoport együttműködése 1936 júliusa után sem volt zavartalan. A Falange továbbra is reformokat sürgetett, bírálta Franco körét, ami végül is az új, ideiglenes vezetőség (M. Hedilla híveinek) letartóztatására vezetett. Ez az ellentét egyébként az irodalomból s a magyar diplomáciai jelentésekből általunk is ismertebb. Új részletekről lebbenti fel a fátylat S. G. Payne, mikor José Antonióról elmondja, hogy börtönében 1936 augusztusa után is elhatárolta magát mindkét oldaltól, a jobboldali konzervatív tábort ezután is elmarasztalta. A Falange belső forrongásáról, a belső csoportharcokról a szerző igen részletes ismertetőt nyújt — amiben valamelyest túlhangsúlyozza a személyes tényező, a rátermett vezetők hiányának súlyát — amivel megkönnyíti azoknak az ellentmondásos jelenségeknek megértését, amelyek a Falange 1936—37-es ellenzéki politikáját kísérték egészen addig, amíg Franco Serrano Suñer segítségével a Falange-t „állami párttá" alakította.

A szerző rávilágít, hogy már ebben a fázisban sem minden zökkenő nélkül ment végbe a párt jellegének változása. Kimutatja, hogy a Hedilla-féle „puccs" minden jel szerint valójában csak ürügy volt a Falange „öreg gárdájával", a radikálisokkal való leszámolásra. Franco és S. Suñer ugyan átvette a Falange vezetését, de hasonló „radikális-szindikalista" lázongásokkal később is meg kellett birkózniuk. Payne hangsúlyozza, hogy Franco tulajdonképpen mindvégig ügyesen lavírozott a különböző erők egymás elleni kijátszásának segítségével. Ezt alakította ki a hadsereg, az egyház és a Falange egymás általi ellenőrzésével, de tulajdonképpen ezt a megosztást a Falange keretein belül is megtette. Az egységes párton belül külön csoportot alkottak a régi szindikalisták, a monarchisták, a Franco-párti „mérsékeltek", a katonák és az egyszerű karrierista-opportunista elemek. Franco és S. Suñer mindezzel tisztában volt, s e belső megosztással messzemenően élt is. Mindezt annál inkább megtehették, mivel ezek a frakcióellentétek a Falange-n belül csak a középszinten felül hatottak, s az egyes frakcióknak mélyebb, a tömegekbe eresztett gyökere nem volt. S így Franco még azt is biztosítani tudta, hogy az olasz fasiszta, vagy német náci közvetlen párthatás mindvégig jelentéktelen maradt, olyannyira, hogy Berlin és Róma is tudomásul vette: a helyzetnek Franco és a hadsereg az ura.

A könyv utolsó fejezete kitekintést nyújt az 1945 utáni tíz év történetére, de itt a kontúrok már nagyon elnagyoltak. Ennél a fejezetnél tűnik ki még világosabban a munka egyik hiányossága: az, hogy a Falange életét az alsó szinteken egyelőre még nem sikerült feltérképezni. Így S. G. Payne olyan következtetésre juthatott, hogy Franco 1945—1950 között, a teljes elzártság ellenére is megerősödött. Ez a jelenség azonban más tények, illetőleg a későbbi sztrájkhullámok, az egyetemisták mozgalmai, illetőleg a szindikátusok ellenzékivé válásával szembesítve teljességgel csak a felszínt jellemezte. S. G. Payne munkájában e fejezetnél nyilvánul meg legjobban, hogy az objektivitást elhagyva időnként megértő-rokonszenvező érzelmek vezetik, mikor Francoról és a Falangeról ír. A körképből hiányzik, hogy a Falange a gyakorlati életre, a munkásság, s általában az egész nép helyzetének alakulására miként hatott. Hiányzik a munkából a baloldal súlyának érzékeltetése, ami vissza kellett, hogy hasson (erre csak igen halvány utalások vannak) a Falange gondolatvilágára, törzskarára, s mindenekelőtt a falangista munkásokra. Mindez hiány, olykor tévedés — ami értékelésbeli hibákra is vezetett —, Payne munkáját igen gazdag anyaga miatt mégis üdvözölnünk kell.

JEMNITZ JÁNOS

ELIAS H. TUMA:

TWENTY-SIX CENTURIES OF AGRARIAN REFORM. A COMPARATIVE ANALYSIS

(Berkeley—Los Angeles, University of California Press. 1965. XI, 309 l.)

AGRÁRREFORM 26 ÉVSZÁZADBAN. ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS

A palesztinai keresztény arab szülőktől származó, az Egyesült Államokban nevelkedett és most a közgazdaságtan egyetemi tanáraként működő szerző az agrárreform általános elméletének a megalkotását tűzte ki céljaként. Miután a bevezetőben tisztázta, hogy agrárreformon nemcsak egyszerűen a földosztást érti (bár elsősorban és nagyobbrészt ezt), hanem az egész mezőgazdaság javítása érdekében hozott intézkedések rendszerét is, a könyve nagyobb felét kitevő fejezetekben (legnagyobbrészt csak angolszász forrásanyag, ill. irodalom alapján) valóban 26 évszázadot felölelő válogatást nyújt az agrárreformokról: egy fejezetben ismerteti az antik görög, pontosabban athéni reformokat, Szolon és Peiszisztratosz reformjait. A következő fejezet a Gracchusok reformkísérletét tárgyalja. Bár a szerző maga sem sorolja az agrárreformok közé a szó szorosabb értelmében, mégis — kontrasztként — külön fejezetben foglalkozik az angol földbirtokviszonyok fejlődésével a XVI—XVIII. században. Egy fejezet tárgyalja a nagy francia forradalom agrárpolitikáját. A következő, elég terjedelmes fejezet az orosz reformok címén ismerteti az 1861-es jobbágyfelszabadítást, a sztolipini agrárreformot és a szovjet korszak egész agrárpolitikáját az 1917-es földdekrétum megvalósításától a tömeges kollektivizálás befejezéséig. Ezzel a szerző már eljutott a XX. századig, ebből válogatja még ki az utolsó három fejezet anyagát: az egyik a mexikói forradalom következtében kibontakozó földreform, a másik a második világháború után a megszálló hatóságok által Japánban sürgetett földreform, az utolsó pedig az Egyesült Arab Köztársaságban megkezdett földreform. A szerző mindezeket egy-egy, nagyjából hasonló felépítésű fejezetben tárgyalja: sorraveszi a reformot megelőző gazdasági és társadalmi helyzetet, a földbirtokviszonyokat, a politikai állapotokat, azután ismerteti a reform céljait és konkrét végrehajtását, végül a végrehajtás tényleges eredményeit, a reform hatását és értékelését.

Az egyszerű felsorolásból nyilvánvaló, hogy itt a legkülönbözőbb társadalmi formációkkal, azon belül a legváltozatosabb osztályviszonyok között, igen változó osztályjelleggel végrehajtott, gazdasági, társadalmi és politikai szempontból egyaránt igen különböző reformokról van szó, amelyek között valamiféle közösséget teremteni — legalább is az első pillanatra úgy tűnik — csak formális szempontokból lehetséges. Mert hiszen mi közösség állhat fenn a Gracchusok reformjai és a szovjet kolhozrendszer létrehozása között? A szerző mentségére rögtön hozzá kell tennünk, hogy ezzel maga is tisztában van, több ízben hangsúlyozza, mennyire eltérő gazdasági és társadalmi szituációkról és politikai kérdésekről van szó. Kissé tudatában van az összehasonlítás formális voltának is. Az eredmények azonban, amelyek ennek az összehasonlításnak az eredményeként előállnak, nem érdektelenek.

Ezeket az eredményeket a könyv utolsó négy fejezete, III. és IV. része tartalmazza. Ezekben előbb a reformok fő kritériumait veti össze, s azután általános elméletet akar kidolgozni az agrárreform számára. Először a reform előtti helyzetet vizsgálja, s itt közös vonásnak látja a statikus elemek közül a magántulajdon uralmát, a föld koncentrálódásának magas fokát, a bérleti rendszer elterjedt voltát, az elmaradott kisüzemi kezelést alacsony technikai színvonallal, vagyon és jövedelem igen egyenlőtlen elosztását. A paraszti osztály és a „középosztály" (a szerző fogalmait használjuk itt természetesen!) összefognak a felső osztály uralma ellen, bár különböző célokkal. Az előzmények dinamikus elemeinek vizsgálatából (a gazdasági életben és az osztályviszonyokban beállott változásokat, gazdasági és politikai válságokat foglalja így össze) pedig arra a következtetésre jut, hogy a földreform általában valamilyen gazdasági válsággal kapcsolatban jelentkezett, s esetleg éppen egyik célja ennek a válságnak a megoldása volt. Vagy pedig ez a válság teszi parancsoló szükséggé a reformot, mert az uralkodó osztály vagy osztályok így könnyebben hajlanak a reformra, abban a reményben, hogy így biztosíthatják érdekeiket. Minél mélyrehatóbb ez a válság, annál szükségesebb és annál radikálisabb a reform.

Ami az agrárreformok céljait illeti, Tuma úgy látja, hogy a fő cél általában politikai jellegű: a reformerek bizonyos csoportok (mondhatnánk osztályok) támogatását kívánják megnyerni, megteremteni vagy éppenséggel helyreállítani a politikai stabilitást, igazolni saját uralmukat, s létrehozni a demokráciát. A gazdasági és társadalmi kérdé-

sek sokkal csekélyebb szerepet játszottak itt, ill. a társadalmi célok is mint politikai célok jelentkeztek. (Sürgősen hozzá kell tenni: itt ismét a szerző általánosításait foglaljuk csak össze, aki maga a summázás előtt mindig gondosan felsorolja azokat az eseteket, amelyek kivételt alkotnak, amelyeknél az átlagostól eltérő jelenséget találunk, s utal is rá, hogy mi ennek az oka.)

A reformok menetében megkülönbözteti azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák a célokat és azokat a mozzanatokat, amelyeket a cél határoz meg. Az előbbivel kapcsolatban arra utal, hogy valamennyi reformot valamilyen forradalmi mozgalom előzött meg, ez szabta meg céljait és terjedelmét. A földosztásra azért volt szükség, hogy a reformerek megnyerjék a földhözjuttatottak támogatását, vagy meggyengítsék ellenfeleiket. A földosztásra tehát szükség volt az új uralkodó osztály (vagy elit) elfogadtatása érdekében, de csak ennyiben, tehát amennyire az új elitnek vagy a forradalomnak szüksége volt legitimitásra. A régi uralkodó osztály igyekszik fenntartani a régi birtokviszonyokat, s ha hajlandó maga is változásra (az 1861-es orosz jobbágyreform), csak abban a reményben, hogy ez még mindig kisebb veszteséget okoz, mint esetleg egyéb elképzelhető fejlemények.

A cél által megszabott folyamatok közül hármat emel ki a szerző: a kárpótlás, a diszkrimináció és a reakció kérdését. Ahol magántulajdonban volt föld kiosztására kerül sor, általában megtörtént valamilyen módon a régi tulajdonosok kárpótlása. Ebben szerepet játszik egyrészt bizonyos „igazságérzék", másrészt a reformerek bizonytalanságát és ingadozását is visszatükrözi, amely a reform belső logikai ellentmondásából fakad: milyen alapon vesznek el valakinek a magántulajdonából valamit, ha azután ismét magántulajdonba adják, s ha a földbirtokot fel lehet osztani, miért ne lehetne ugyanezt tenni az ipari és kereskedelmi vagyonnal; s ha a földbirtokot kárpótlás nélkül kobozzák el, milyen alapon folytatnak másfajta politikát a városi vagyon tekintetében (a francia forradalom példája). Diszkrimináción, mint a következő mozzanaton, itt azt érti a szerző, hogy bizonyos reformoknál megkülönböztetik a reform utáni időben is a reform során juttatott földet és az egyéb földbirtokot (az 1861-es orosz reform juttatott földje, a mexikói ejidos — földközösségi földek; az egyiptomi reformnál a földhözjuttatottnak be kell lépnie valamilyen szövetkezetbe, nem ruházhatja át a földet szabadon, meg van kötve bizonyos örökösödési törvények által). Itt a szerző szerint túl kevés a példa, hogy általánosítani lehessen, de felveti azt a hipotézist, hogy az ilyesféle kettősség fenntartásában a kormányzat bizonytalansága mutatkozik meg: nem meri teljesen a spontán alakulásra bízni a földbirtokviszonyok fejlődését, mint az angol példában, de nem is meri következetesen végigvinni a reformot, mint a szovjet esetben ez megtörtént. Az esetek többségében tehát nem akarják megtartani a régi birtokviszonyokat, de nem is akarnak gyökeresen újakat, ezért csak részlegesen módosítják, s a diszkriminációval megvédik az új kisbirtokot. Lát a szerző bizonyos összefüggést a reform megtervezése és a kettősség között: az előre megtervezett reformok általában ilyen diszkriminatív kettős rendszerre törekszenek, a spontán végbement reformok ezeket általában nem ismerik.

A reakció három formát ölthet: ha eleve valamilyen kompromisszum formájában jön létre a reakció következtében a reform, ennek oka, hogy a reformerek maguk tudatosan körülhatárolják a reform céljait, hogy elfogadtassák, vagy el akarják kerülni a kudarcot, vagy egyszerűen nem akarnak radikális változást. A másik formája a reakciónak az obstrukció, amelyet a reformerek maguk valósíthatnak meg, vagy ellenfeleik. Ez a kettő a reform során következhet be. A harmadik, a reform megsemmisítése, eredményeinek megszüntetése, persze csak a reform lezáródása után lehetséges. A reakciónak ezek a különböző formái (amelyeket részletesen ismertet az egyes reformokban) általában megakadályozták azt, hogy a reformok beváltsák a hozzájuk fűzött reményeket. Maga a reform menete is megváltozik. A kivétel csak az angol példa, ahol a kormány egyáltalában nem avatkozik be a folyamatba, és a szovjet példa, ahol teljesen ellenőrzése alatt tartja a fejlődést. A reform kimondása és megvalósítása közt tehát a reakciónak sok lehetősége van.

Végül az eredmények és az értékelés összehasonlítása következik. Megvizsgálja a gazdasági következményeket, s úgy látja, hogy a reform lényeges gazdasági javulást csak akkor hoz, ha nagyüzemi gazdálkodás jön létre, ha ugyanakkor jelentős iparfejlődés következik be, amely felszívja a rejtett felesleges mezőgazdasági munkaerőt, vagy ha van új telepítési lehetőség ennek a levezetésére. Ami a társadalmi következményeket illeti: a reform csökkenti a földkoncentrációt, korlátozza az egyéni földtulajdon nagyságát. A fejenkinti jövedelmet csak abban a mértékben emeli, ahogy a termelékenységet növeli (új föld igénybevételével vagy a felesleges munkaerő átvezetésével az iparba). A paraszt egyéni helyzetét, jogállását a reform elég könnyűszerrel javította meg. A legfontosabb következmények politikai jellegűek voltak. A rövid távlatú politikai célokat (a rendszer

stabilizálása stb.) a reformok általában elérik. A hosszabb távlatú, általános, az egész politikai struktúrát érintő célokat azonban csak abban az esetben, hà az egész földre kiterjed a reform és minden birtokos rétegre. Ha ez alulról jövő általános változás (a francia és a szovjet példa), akkor a távlati célok is teljesülnek. Ha nem alulról diktált változásról van szó, a reform a szűkítés felé tendál. A reform csak akkor hoz létre a szó nyugati értelmében vett demokrácia alapjául szolgáló középosztályt, ha erős városi középosztály áll a mozgalom élén. A föld nacionalizálása és adás-vételének tilalma osztálytalan, harmonikus demokráciára vezethet a szocialista politikai tanítás értelmezésében, legalább is az agrárszektorban.

Befejezésül a szerző összegezi az egyes reform-példák jegyeit azon az alapon, hogy két alapvetően különböző hozzáállást különböztet meg: az egyik a kapitalizmusra és nyugati típusú demokráciára törekszik, a másik valamiféle szocialista vagy kommunista megoldásra. A két alapváltozaton belül persze sok variáns lehetséges. Minél közelebb áll valamelyik reform korunkhoz, annál több benne a második típusra emlékeztető mozzanat. Az egyező és eltérő vonások elemzése alapján a szerző abban összegezi megállapításait: a földmagántulajdon fenntartása esetén a koncentráció továbbra is végbemegy, a reform ezt megoldani hivatott mechanizmus. A gazdasági szerkezetben vagy a politikai struktúrában előálló feszültség nyomást gyakorol a birtokviszonyokra és kiváltja a reformot. A reform céljai többnyire politikai jellegűek, s ebben az esetben a paraszt tényleges helyzetén valamelyest javítanak (s ezzel elérték politikai céljukat, a reformerek uralmának megszilárdítását). A reakció különböző formái azonban korlátozzák a reform hatékonyságát, épp úgy, mint a végrehajtás során tanúsított ingadozások. A munka termelékenységét csak akkor növeli, ha a nagyüzemi gazdálkodást segíti elő. Ahol pozitív gazdasági hatása volt a reformnak, csak ennek tulajdonítható.

A mai kevéssé fejlett országok eljövendő reformjaihoz bizonyos szempontokat akar a szerző nyújtani végül, s itt felveti: az itteni földreformok megoldják-e majd a problémákat, hiszen az eddig tanulmányozott reformoknál nem ez volt a helyzet. Ha tekintetbe vesszük, mondja, a földesurak ellenállását, a kielégítendő parasztok nagy számát, a szocialista országok eredményeit, akkor a kisbirtok felé tendáló nem szocialista jellegű agrárreformok hatékonyságát forradalmak elkerülésében csak igen feltételesen tarthatjuk lehetségesnek. Itt megáll a szerző, s nem vonja le azt a következtetést, amely önként adódik, amelyre maga is utal a sorok közt, sőt részleteiben ki is mondja: a régi földbirtokrendszert szétzúzó agrárreform csak akkor lesz gazdaságilag hatékony, ha — előbb vagy utóbb, tehetjük hozzá — a nagyüzemi gazdálkodást hozza magával. Hogy ezt a nálunk elismert, gyakran hangoztatott igazságot egy nyugati közgazdász nagy történeti összehasonlító apparátussal érezteti, ha nem is mondja ki, az korántsem lehet közömbös számunkra.

NIEDERHAUSER EMIL

KULCSÁR ZSUZSANNA:

ERETNEKMOZGALMAK A XI—XIV. SZÁZADBAN

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1964. 335 l.)

Aki tudja, hogy az eretnekmozgalmakkal foglalkozó irodalom századok, de különösen a múlt század közepe óta milyen óriásira duzzadt, s aki valamilyen középkori egyetemes történeti kérdés nyomán maga is behatolt ennek az irodalomnak rengetegébe, az képes csak jelentőségének megfelelően értékelni Kulcsár Zsuzsanna vállalkozását. Habár a XI—XIV. századi eretnekmozgalmak irodalmát feldolgozó bibliográfia „A kathar eretnekség elterjedésének kérdéséhez" c., azóta megvédett kandidátusi értekezés melléktermékeként készült, önálló értéket ad neki a nemzetközi történeti irodalomban egyedülálló volta.

A bibliográfia nem foglalja magában a XI—XIV. századi eretnekmozgalmakra vonatkozó egykori tudósításokat, vagyis a tulajdonképpeni forrásanyagot, hanem csupán a XIV. századnál későbbi, 1960-ig terjedő feldolgozásokat veszi figyelembe. Az időbeli felső határt csak egy ponton, az inkvizíciónál lépi át, indokolt tárgyi okokból. Mellőzi a bibliográfia a misztikusokról szóló irodalmat arra való hivatkozással, hogy ebben találhatók ugyan eretnek nézetek, de mégsem olyan súllyal és gyakorisággal, mint pl. a begárdoknál és begináknál, akiknek irodalmát éppen ezért fel is veszi. Nem sorolja fel a munka a szaklexikonokat, az egyháztörténeteket, valamint az általános dogmatörténeti és filozófiatörténeti műveket sem, amelyek a kutatók előtt amúgyis ismertek.

Az ily módon szelektált, de még így is tetemes anyagot a szerző 16 tárgycsoportban, országonkint rendezte el, minden tárgykörnél teljességre törekedve. Egy általános, az eretnekség jellegét, az egyházon belüli helyzetét, irodalmi tevékenységét és országok szerinti megoszlását tárgyaló bevezető rész után a következő tárgycsoportokba osztja anyagát: XI—XII. századi nyugat-európai eretnekmozgalmak, bogomilizmus, katar mozgalom, valdens eretnekség, a „pásztorok" mozgalma, a joachimiták, a fraticellik, Arnoldus de Villanova eretneksége, az „apostoltestvérek", beginák és begárdok, a „szabad lélek testvérei", flagellánsok, wiclifiták, egyéb eretnekségek s végül az inkvizíció. Az egyes tárgycsoportokban a szerző részletekbemenően bemutatja az illető mozgalom társadalmi-történeti alapját, keletkezését, szervezetét, ideológiáját, az egyes országokon belüli sajátosságait tárgyaló irodalmat, ami lehetővé teszi a komplex történeti módszer alkalmazását, az illető eretnekség valamennyi lényeges vonásának felderítését. Az anyagfeltárás szélessége és mélysége, világos, szinte önálló tanulmányvázlatokká történő elrendezése szempontjából különös figyelemre tarthatnak számot a katárokról és a valdensekről összeállított fejezetek.

A bibliográfia összeállítója bevezetőjében megigéri, hogy bibliográfiai gyűjtését az abszolút teljesség minél jobb megközelítése végett továbbfolytatja, és a kiegészítéseket, pótlásokat közreadja. Magunk részéről a folyóiratirodalom, recenziók bővítését, egyes, főleg egyháztörténeti monográfiák felvételét ajánljuk. Az abszolút teljesség a magyar irodalom vonatkozásában jórészt már megvalósult. Legföljebb egyházi szerzők, mint pl. *Schütz Antal, Erdey Ferenc, Ivánka Endre* stb. néhány művének felvételét ajánlhatnók még. A külföldi irodalomban a teljesség a dolog természeténél fogva, különösen filozófia- és ideológiatörténeti vonatkozásban, már nehezebben érhető el, de azért itt is megközelíthető. Hogy csak egy témát ragadjunk ki, a latin averroizmusra vonatkozó irodalom bővíthető lenne még *G. Manser, F. Picavet, M. Roland, D. Gosselin, K. Werner* stb. műveivel. Ezek a kiegészítések azonban alapvetően nem változtatnák meg a felsorolt irodalomból kialakult összképet. Egy későbbi kiegészítésben, pótlásban viszont szívesen látnók a jelen gyűjteményből hiányzó misztikusokat, hiszen ők, ha személyileg nem is, eszmeileg annál több érintkezési pontot mutatnak az eretnekekkel, úgyhogy doktrinális alapon, pusztán belső ismérvek alapján gyakran a lehetetlenséggel határos az orthodoxiát a heterodoxiától elválasztani. Ennek pedig messzemenő elvi jelentősége van a katolikus egyház és az eretnekek reális viszonyának megítélése szempontjából.

Kulcsár Zsuzsanna bibliográfiája olyan univerzális munkaeszköz, amelyet a jövőben a középkori egyetemes történet, sőt irodalom egyetlen kutatója sem nélkülözhet.

BELLÉR BÉLA

FELIX HÖGLINGER:

MINISTERPRÄSIDENT HEINRICH GRAF CLAM-MARTINIC

(Graz—Köln, Böhlau Verlag. 1964. 236 l.)

A második világháború utáni évek újabbkori osztrák történeti irodalmában a számszerűség szerint a biográfiáé az első hely. Csupán a negyvennyolc utáni korszakról beszélve: életrajz készült Ferenc Józsefről, Ferenc Ferdinándról, I. (IV.) Károlyról, a közös külügyminiszterek közül megírták Kálnoky, Goluchowski, Berchtold és Czernin életét, az osztrák miniszterelnökök sorában monográfiát szenteltek Beck-nek és Stürgkhnek, a tábornokok közül emléket kapott Radetzky, Benedek és Conrad. Az imponáló sorozat most újabb művel gazdagodott: az 1916—17-es év osztrák miniszterelnökének, Heinrich Graf Clam-Martinic életrajzával.

A név ismerősen hangzik az abszolutizmus és a dualizmus korának magyar kutatója számára. Vele a föderalizmust, a konzervatív nagybirtokot és a cseh kiegyezési próbálkozásokat, az alapcikkelyeket asszociálja. A politikus azonban, aki a nevet az újabbkori osztrák történetben másodízben viseli, kissé kijjebb esik szemhatárán. Első hordozójával, az 1826—87 között élt Heinrich Graf Clam-Martinic-cal kapcsolatos ismeretei mégis hasznára válnak: a második Heinrich Graf Clam-Martinic (1863—1932), a miniszterelnöki pozíciót elért unokaöccs pályájának indulását megértetik vele. S ha a teljesen rendhagyó módon végbement tetőzés okait már nem magyarázzák, a szabályostól való eltérést kidomborítják.

Az alapcikkelyek szellemében politikussá érett arisztokratától természetes, hogy az alkotmányos dualizmus konzervatív-föderalista ellenzéke körében keres érvényesülést.

1890-től szoros barátság fűzi Ferenc Ferdinándhoz, akinek nézeteivel és politikai irányvonalával közösséget vállal. 1905-ben a konzervatív nagybirtok kiváltságainak féltésétől inspirálva szót emel az általános választójog bevezetése ellen, 1906-tól a hadsereg (és a birodalom) egységének védelmében szembefordul a magyar katonai követelésekkel. Hiba lenne azonban benne a trónörökös nézeteinek egyszerű népszerűsítőjét látnunk; másokkal együtt ő is az osztrák konzervatív-föderalista gondolat önálló képviselője, s ha kimutatható is rajta a trónörökös markáns egyéniségének hatása, a visszahatás sem vonható kétségbe. Talán a külpolitikai kérdések megítélésében a legkevésbé önálló. A Belvederetől ösztönözve ő is a három császár szövetségének visszaállítását vallja az egyedül üdvözítő külpolitikai programnak. Állásfoglalásának azonban a külpolitika vonatkozásában is van egyéni színe: a többi Belvedereből indulttal, így Berchtolddal ellentétben még 1914 májusában is vallja, hogy az Oroszországgal kapcsolatos problémák politikai eszközökkel megoldhatók. Igazán otthonosan a belpolitika területén mozog: a Monarchia belső berendezkedéséről van a legtöbb mondanivalója. Elgondolásainak középpontjában a cseh kérdés megoldása áll: erre változatlanul az alapelkikelyeket tartja megfelelő programnak. A cseh kérdés megoldását azonban — és ez az új elgondolásában — a Monarchia egyéb nemzetiségi problémáival is összefüggésbe hozza és az állami berendezkedés alapelvéül a minden nemzet fejlődésének szabad teret biztosító föderalizmust ajánlja. Persze szigorúan konzervatív politikai platformról: 1913-ban az osztrák parlament konzervatív csoportjának vezetését vállalja.

Mindez a régi program új kiadásának tetszhet. Politikai elképzeléseit fejtegetve Clam-Martinic azonban már 1908-ban különleges kifejezést használ: centralista föderalizmus. Az önmagában ellentmondó terminus érzékelteti, hogy nála egyben a régi föderalista program revíziójáról is szó van. A századelő nemzeti harcai a Monarchián belül és a két országrész között őt is, mint másokat a birodalmi szempontok hangsúlyozására késztetik. Arra a törekvésre, hogy a nemzetiségi berendezkedést a birodalmi szempontokkal, ez utóbbi elv sérelme nélkül, sőt kidomborításával hozzák összhangba. A háború előtti években a két elv, föderalizmus és centralizmus úgy tűnik, egyenértékű számára, de nem lehet vitás, ez már a klasszikus föderalista program revíziója.

Politikai nézeteinek és tevékenységének további alakulását éppen a föderalista elvek revíziójára mutatkozó hajlandóság értetik meg. A konzervatív politikus már a háború előtt, de különösen a háború éveiben úgy látja, hogy a cseh nemzeti törekvések a birodalom fennállásának elvébe ütköznek. A cseh származású arisztokrata a nemzeti — összbirodalmi konfliktust saját magában, nem ingadozás és belső vívódás nélkül természetesen, végül a birodalmi elv javára dönti el. Már 1915-ben szakít a cseh nacionalistákkal, majd hogy „ausztriai hazafisága" mellett tettekkel is tanúságot tegyen, frontszolgálatot vállal, végül a cseh nemzeti mozgalom elítélésében mutatott ingadozás miatt otthagyja azt a pártot, amelynek éveken át vezetője volt: a konzervatív nagybirtok pártját. A föderalistának indult politikus a harmadik háborús év végén lényegében az osztrák centralizmus álláspontján áll.

A cseh származás, a föderalista múlt és a határozott birodalmi állásfoglalás teszik őt az új vezetés szemében kormányképessé. Természetesen a személyi kapcsolatoknak is jelentősége volt. Az új uralkodó a régi Belvedere-garnitúrával kívánt dolgozni, és abba Clam-Martinic is beletartozott. De hogy miniszterelnökül őt szemelték ki, elsősorban abból adódott, hogy a tervezett új berendezkedést személye közvetítésével elfogadhatóbbnak ítélték. IV. Károly uralkodásának első hónapjaiban a német pártokra kívánt támaszkodni és a szláv centrifugális tendenciákat a centripetális erők összefogásával akarta ellensúlyozni. Ez természetesen a szláv és különösen a cseh törekvések további korlátozását, Ciszlajtánia német szellemű átrendezését jelentette. Az alapjában véve centralista jellegű intézkedéseket a hátrányosan érintett csehek szemében azzal lehetett némiképp elfogadhatóvá tenni, hogy egy olyan politikussal hozatják meg őket, aki valamikor maga is a cseh érdekek szószólója volt. 1916. december 20-án miniszterelnöki kinevezést kap.

Clam-Martinic kormánya alapjában véve magáévá tette a német pártok 1915. évi ún. húsvéti programját. Ez utóbbi az osztrák—német vámunió létrehozását, a dualizmus megszilárdítását, Galícia különállásának megvalósítását, Csehország nyelvi kerületekre való felosztását és mindezen problémák megoldása után a Reichsrat összehívását óhajtotta. A kormány különösen a cseh-probléma megoldására összpontosítja figyelmét és a tervbevett változtatásokat az alkotmány 14. (a szükségállapotot meghatározó) paragrafusa alapján rendeleti úton kívánja végrehajtani. Néhány hónapos tevékenység után azonban be kell látnia, hogy nagyobb nehézségekkel kell számolnia, mint amilyenre eredetileg számított. Nemcsak a csehek ellenállásába ütközik, a lengyelek is elégtelennek ítélik a számukra kilátásba helyezett autonómiát és a teljes függetlenség álláspontjára helyezkednek. A cseh oktroj-tervezés közepette ugyanakkor felélednek a kormányfő

cseh reminiszcenciái is. A német-centralista program, csupán a belső viszonyokat tekintve, már 1917 tavaszán kudarcnak néz elébe.

Időközben a külső és belső körülményeket mérlegelve az uralkodó és a közös külügyminiszter célszerűtlennek minősíti a német centralista elveken alapuló oktrojprogramot. A februári forradalom után felerősödő és új színt kapó különbéke-törekvésekhez nagyobb belső támogatásra volt szükség, és ezt a kormányzati bázis kiszélesítésével kívánták megteremteni. Az uralkodó és a közös külügyminiszter új irányvonala 1917 április közepén kormányválságot eredményez. Nemcsak a német miniszterek és a lengyel politikusok emelnek szót ellene, hanem a miniszterelnök is, aki tiltakozása jeléül benyújtja lemondását. A felmentési kérelem azonban nem egyszerű vétó: a német centralizmust valló politikai program csődjének beismerése is. A sors furcsa iróniája, hogy erre a beismerésre az a politikus kényszerül, aki saját föderalista elveit a centralizmus megváltó erejében reménykedve adta fel. A politikai csődnek ez a szokatlan módon előállott formája nem lehetett mentes a belső emberi konfliktusoktól. A kritikus időszak a Monarchia régivágású politikusai számára pedig csak most fog igazán elkezdődni.

Lemondását az uralkodó nem fogadja el, hanem a Reichsrat összehívásával inaugurált új politikai irányvonal vezetésével bízza meg. Egy olyan irányvonaléval, amelynek eredményességét tapasztalatai alapján kétlette, az uralkodói kívánságot mégis vonakodás nélkül teljesítette. Az 1917. május 30-án összeült Reichsrat már az első ülésével azokat igazolta, akik ennek kapcsán a teljes belső csőd kiderülésétől tartottak. Itt nemcsak az mutatkozott meg, hogy a Monarchia nemzeteinek többsége elégedetlen az adott berendezkedéssel (a csehek és a délszlávok a dualizmus megszüntetését sürgették), hanem az is, hogy a megoldást végeredményben a Monarchia kereteinek felbontásával keresik. Még az eddig legbiztosabb támasznak tartott lengyelek is a független Lengyelország mellett álltak ki. Természetes, hogy ilyen körülmények között a kormány még a költségvetés megszavazásához szükséges parlamenti többség kialakulására sem számíthatott. A koncentrációs, az összes nemzet képviselőit magába foglaló kormánynak sem lehetett semmilyen esélye. Clam-Martinic június 22-én másodszor is benyújtja lemondását, amelyet az uralkodó most már elfogad. A helyzetet más politikusok igénybevételével próbálja azután stabilizálni, a szükségszerű történelmi tendenciák megállapítása azonban senkinek sem sikerülhetett. A folyamat beteljesülését Clam-Martinic montenegrói katonai kormányzói minőségében készített ellentmondásos beadványai sem tartóztathatták fel.

Az olvasó számára mindez Felix Höglinger szép munkájából kerekedik így ki, még akkor is, ha a szerző tartózkodást tanúsít a kritikus szituációk bemutatásában és a nyilvánvaló következtetések levonásában. Ebben szemmelláthatólag bizonyos érzelmi momentumok gátolják, de szerepet kapnak benne a biográfia-műfaj hagyományos korlátai is. A rendkívül fontos gazdasági-társadalomtörténeti vonatkozások csak dekorációként szerepelnek és az olvasó az életrajzot még a miniszterelnökség idején sem találja a politikai történetbe teljesen beágyazottnak. A munka ugyanakkor a Hugo Hantsch professzor körül kialakult életrajzi iskola számos erényét csillogtatja, és a dualizmus történetének magyar kutatója csak örülni tud, hogy a szilárd forrásanyagra alapozott és szépen megírt könyvvel megismerkedhetett.

DIÓSZEGI ISTVÁN

HUSZÁR GYÖRGY:

A MAGYAR FOGÁSZAT TÖRTÉNETE

(Budapest, az Országos Orvostörténeti Könyvtár Kiadványa. 1965. 266 l.)

Huszár György munkája a szó legszakszerűbb értelmében talán nem történelem, de annál gazdagabb tárháza a magyar fogászat múltját megvilágító, érdekes részleteknek és adatoknak. Szerzőnk nem céhbeli történetíró, de tisztában van a fogászat fejlődésének társadalmi feltételeivel, s igyekszik is felfejteni a szálakat, amelyek ezt a mesterségként indult ágát az orvostudománynak századok során egyre szorosabban fűzték a szolgálatát igénylő s azt szakadatlanul tökéletesítő társadalom életéhez. Huszár olvasmányos könyvének lapjain az emberi élet olyan vonatkozásaira vetődik világosság, amely vonatkozások ismerete nélkül, bizony, hiányos a kép, amelyet a társadalom életének utolsó három évszázadáról festhetünk magunknak. Amit Huszár műve e három évszázad előtti

időkről mond, nem annyira a még csak megszületőben lévő fogászat története, mint inkább kiegészítésre szoruló adatok sora a régibb korok emberének fogazatáról.

A hazánk földjéből előkerült koponyaleletek tanúsága szerint az őskori embereknek, még ha figyelembe vesszük is az átlagéletkor alacsony voltát, tehát azt, hogy a szúvasodás csak később következett volna be, igen-igen kis százaléka volt szúvas fogú (1,6%). Annál feltűnőbb a fogkopás, mint a még nem civilizált konyha erőteljes rágást igénylő termékeivel való táplálkozás jellegzetes kísérőjelensége. A római kori, pannóniai koponyák fogainak már 4,41%-a szúvas. (A pannoniai és dáciai leletekben a fogromlás nyomán szükségessé váló fogkezelésnek is vannak, ha csak igen szerény, nyomai.) A népvándorláskori ember fogazata, nyugati kutatók megállapítása szerint, amely megállapításokat azonban a mi avarkori leleteink nem igazolnak, ismét jobb, mint volt a rómaiaké. Az eddig átvizsgált, dunántúli leletek azt bizonyítják, hogy a honfoglaló magyarság fogazatának mindössze 2,33%-a volt szúvas, tehát a római- és avarkori helyzettel szemben félnomád életmódjukból következő, javuló irányzatot mutat. Az Árpád-korban jelentős a rosszabbodás: a koponyák 4—5%-ának szúvas a foga. Az uralkodó család fogazata (kivéve III. Béláét, akinek nem volt rossz foga) sokkal erősebben romlott, mint a földműves népé.

Szerzőnk előadásának súlypontja a továbbiakban egyre inkább a foggyógyítás történetére tolódik át. A középkorban a fogorvoslás a sebészet része volt s mint ilyen kívül esett a tulajdonképpeni orvostudomány körén, minthogy az egyház tiltotta a paporvosoknak a vérzéssel járó műtétek végzését. E tény századokra visszavetette az uralkodó osztály módosabb rétegei által egyre inkább igényelt foggyógyászat megalapozott fejlődését. Színes, változatos képekben mutatja be Huszár azt, miképp született meg a társadalom igényéből s a természettudományok és technika fejlődéséből a múlt század folyamán a modern fogorvoslás. A foghúzás kezdettől fogva szolgálta a beteg gyógyulását, de még a XVI. században is egyike volt a kínzásokkal egybekötött büntetéseknek. (Az „ott hagyta a fogát" szólás eredetileg a fogságban kínzásul kihúzott fogakra vonatkozott.) A húzás mellett csak igen lassan tört magának utat a beteg fog kezelés útján való megőrzésére, konzerválására törekvés. Szerzőnk végignyomozza a fogpótlás százados útját is. (A „Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica" legutóbbi, 36. száma 189. és köv. l. éppen Huszár tollából közöl cikket, amely könyvének adatain túl már a XVI. század elejéről ismertet fényképpel illusztrált teljes protézist.) A módosabb rétegek raffinált konyhájának termékei egyre kevésbé kívánták meg a fogak természetes funkcióját, aminek következtében a fogszúvasodás a XVIII. században ijesztő mértékben terjedt. A tönkrement, kihúzott vagy kihullott fogak költséges pótlása kezdetben csak esztétikai célokat szolgált. Költséges voltuk ellenére mégis mind többen igényelték a fogpótlást, sőt a teljes protézist is. A teljes pótlás múlt századközépi elterjedtségét jól illusztrálja az a gúnykép, amelyen az orosz cárizmust jelképező alak a fogatlan Ausztriának műfogsort nyújt át, hogy felfalhassa vele Magyarországot. A fogpótlásban s ennek során a romlékony állati fogak helyett a porcellán alkalmazásában a francia fogászat vezetett. A mi első sebészfogorvosaink Pest-Budán telepedtek meg. Működésükről hirdetéseik adnak képet. Legrégibb ily hirdetésünk a mai Hess András-téri vörös sünházban rendelő Mayer Jánostól maradt fenn 1789-ből. A XIX. század közepén, eleinte csak magántanítók (docensek) előadásának formájában, a budapesti orvoskarra is bevonult a fogorvoslástan. 1870-ben a szervezkedő ipari munkásság kezdeményezésére megalakult Általános Munkás-Beteg Pénztár keretében megindul a szociális fogbetegellátás. (Az ipari munkásságot ugyan jóval megelőzte a kereskedők és kereskedősegédek 1846-ban életrehívott betegsegélyezője, ez azonban csak 1894-től kezdve részesítette tagjait fogászati kezelésben.) A modern fogászati iskola a század második felében Iszlai József és Árkövy (Arnstein) József egyetemi tanári és gyakorló fogászi munkássága eredményeképp alakult ki. Tanítványaik tanítványai s azok, akik az utóbbiak keze alatt nőttek fel, emelték a magyar fogbetegellátást európai színvonalra. Színes mozaikkockákból állítja össze Huszár György e fejlődés képét, amelyből, ahogy a valóságban is, kirínak az elmúlt félévszázad sokszor viharos politikai életének rikító színei is. (A szélsőjobboldali Csilléry András összefogása a polgári radikális Jászi Oszkárral az Árkövy ellen indult hajszában. Posta Sándor egészségügyi népbiztos helyettes a maga korán messze túlmutató kezdeményezését, az orvosi hivatás szocializálásának tervét párizsi olimpiai kardvívóbajnokságával feledtetni tudta a Horthy-korszakban.)

A természettudományok és a technika fejlődéséről szóló fejezetek ma még a legjobb összefoglalásokból is kilógnak kissé. Az a történésznemzedék, amelyhez e sorok írója is tartozik, s amelynek képzettsége elsőrenden filológus és humanista jellegű, aligha fogja a technikai és természettudományos fejlődés adatait a történeti kép egészébe illeszteni tudni úgy, ahogy ez adatokkal jelzett erők valaha formálták az életet. A fiata

történészgenerációra vár a feladat, hogy a historikusképzés hagyományos anyagán és módszerein túl gyarapítsa tudását és szélesítse szemléletének határait a természettudományok és technika elemeinek elsajátításával. Addig is, amíg ez a modern képzettségű történészgárda felnő, felbecsülhetetlen szolgálatot tesznek a Huszár Györgyéhez hasonló komoly szaktudással, elevenen megírt, remekül illusztrált monográfiák.

KOMJÁTHY MIKLÓS

HELYTÖRTÉNETI IRODALOM

Az egyre gyarapodó megyei történelmi szöveggyűjtemények sora újabb kötettel bővült, a Csongrád megye múltját bemutató olvasókönyvvel (*Páhi Ferenc—Schneider Miklós:* Pusztaszertől Pusztaszerig. Dokumentumok Csongrád megye történetéből. Szeged. 1965. 180. l. Csongrád megyei múzeumok füzetei. Szerk. Bálint Alajos és Pap János, 3. sz. A Csongrád megyei Tanács VB. Művelődési Osztálya és a Móra Ferenc Múzeum kiadása). A kötet anyaga a honfoglalástól 1945-ig terjed, a Névtelen Jegyző által megörökített pusztaszeri országgyűléstől a Pallavicini-uradalom felosztásáig, a pusztaszeri új honfoglalásig. A szerkesztők elsősorban arra törekedtek, hogy a nép sorsának alakulását mutassák be, és ebben a vonatkozásban anyaguk valóban kitűnő és szemléletes, mind a feudalizmus parasztságát, mind pedig a kapitalizmus korának munkásságát illetően. Külön is kiemeljük a Horthy-kort bemutató iratokat, amelyek az élet különböző területein szinte kézzelfoghatóan mutatják meg a megye dolgozóinak reménytelen kiszolgáltatottságát és nyomorát. Mindamellett sajnáljuk, hogy a szerkesztők — az egy Anonymust kivéve — teljesen mellőzték az elbeszélő forrásokat, amelyekből pedig jellemző és színes leírásokat választhattak volna. (Mint legismertebbet hadd említsem meg Bertrandon de la Brocquière 1433-ból való leírását a szegedi vásárról.) A dokumentumokat a már bevált gyakorlat szerint, mai helyesírással közlik, a latin nyelvűeket magyar fordításban. A jegyzetek jók, itt-ott talán túlságosan is magyarázzák a dokumentumok mondanivalóját. Jó a kötet végére illesztett „Kislexikon" is a szövegek idegen szavairól, a ma már magyarázatra szoruló régi kifejezésekről, közigazgatási fogalmakról, s jó újítás a fontosabb személyek rövid életrajzát bemutató névmutató is. Talán a kötet fejezetbeosztása lehetne egyenletesebb, de ez végső fokon nem zavarja az olvasót. Jól választották meg az illusztrációkat is.

*

A győri állami levéltár igazgatója, *Lengyel Alfréd* válogatásában és rendezésében, remek papiroson, pazar kiállításban jelent meg a Győr megyei olvasókönyv (*Lengyel Alfréd:* Győr megye történetének írásos emlékei. 1001—1918. Győr. 1965. 128 l. Győr-Sopron megyei Tanács VB. kiadása). A kötet szerkezetileg két nagy részre oszlik, s az 1849-cel záródó első részben minden dokumentum facsimiléjét is közli (sőt egyes írásoknál az olvasó csak a facsimilét találja), nagyobb iratoknál persze nem az egészet, csak egy-egy oldalát. Ez rendjén is volna, de az már érthetetlen, hogy a nyomtatásban is csak ezt a szövegrészt találja az olvasó, nem egyszer mondat közepén kezdve, vagy abbahagyva (I. rész 8., 11., 27. stb. sz.). Azt sem tudni, mi indokolja egy „a középiskolák, illetve azok történelmi szakkörei rendelkezésére" készült népszerű kiadványnál, hogy a kötet a latin okleveleket mind eredeti nyelven (pusztán érdemi részükről készült magyar kivonattal) közli, s a magyar nyelvű szövegeket teljes betűhívséggel adja, amikor a legszigorúbb tudományos forráskiadványok sem ragaszkodnak az eredeti következetlen nagybetű-használatához vagy központozásához. (A 23. sz. irat megértése pl., a központozás teljes hiánya miatt, valóságos fejtörő elé állítja az olvasót.) Hogy az egykorú, XVI—XVII. századi helyesírásban járatlanok is megérthessék a szöveget, a szerkesztő a szó mai alakját zárójelben közbeiktatja, sőt ezek a zárójeles beszúrások részben a magyarázatokat is pótolják, amikor néhol módosítják, értelmezik a szokatlanabb kifejezéseket (wketh = őket, janesar = janicsár, Geörre = Győrbe, holdultság = hódoltsági terület stb.). Ez a bonyolult eljárás nemcsak óriási helyet rabol el, hanem olvashatatlanná is teszi a szövegeket. Amellett a zárójeles magyarázatok nem is mindig pontosak: az „urumelli basa" korántsem jelent „örömmeli" pasát, ahogy a „militaris condescensio" sem „katonai engedékenység", hanem beszállásolás (41. l.). De túl a közlés formai megoldásán, a válogatás és a jegyzetelés szempontjaival sem érthetünk teljesen egyet. A szövegek elsősorban a közigazgatás és a politikai megye múltját világítják meg, bár ezt sem mindig szerencsésen (a Rákóczi-szabadságharc idejéből pl. két iratot közöl, egyik valamelyik kuruc

vezér számára juttatott megyei ajándékok jegyzéke, másik Pálffy János generális felhívása a kurucok elleni harcra), — a nép élete a feudális korszakban alig-alig jut szóhoz. Sokkal jobb az iratok válogatása a polgári korszakra, bár itt is bizonyos egyoldalúságot eredményez, hogy a munkásság és parasztság törekvéseit csak a közigazgatási és rendőri iratok tükrében mutatja be. Azt sem tudni, miért más a jegyzetelési eljárás az 1849 előtti, illetve utáni részben: az első részben a legszükségesebb magyarázatokat a fejezet végére csoportosította a szerkesztő, a másodikban az egyes iratok után adja. A jegyzetek különben nem terjeszkednek ki a ma már csak szakember által érthető kifejezések megmagyarázására.

*

A hódmezővásárhelyi Petőfi Művelődési Ház kiadásában megjelent Vásárhelyi Tanulmányok (Hódmezővásárhely, 1964. 99 l.) az irodalom, a művészet és a tudomány mezejére egyformán kiterjesztik érdeklődésüket. Helytörténeti vonatkozásban kiemelendő *Oltvai Ferenc*, a Szegedi Állami Levéltár igazgatójának tanulmánya, amelyben levéltári kutatások alapján a Csanád megyei és elsősorban a makói agrárszocialista mozgalmak történetének eddig ismeretlen mozzanatait tárja fel, az 1894—96-os évekből. (A Szántó Kovács János-féle agrárszocialista mozgalom makói és Csanád megyei hatása. 24—49. l.) Különösen érdekesek a Hódmezővásárhely és Makó közti kapcsolatokra vonatkozó adatai, amelyek egyben Szántó Kovács János nagy tekintélyére és személyének fontos voltára is rávilágítanak. (Itt volna már az ideje, hogy tevékenységét monografikus alapossággal dolgozzuk fel.) Érdekes *Péter László* írása, melyben azt vizsgálja, Szántó Kovács pere hogyan hatott Tömörkény István eszmei fejlődésére. (A kiküldött tudósító: Tömörkény István. Az író beszámolói Szántó Kovács János és társai pöréről. 51—59. l.) Tömörkény mint kezdő újságíró a Szegedi Napló tudósítójaként vett részt az 1895-ös per tárgyalásain, és hírlapi beszámolói — amelyek a per és a vádlottak történetéhez is érdekes adalékokat nyújtanak — mutatják, hogy az eddig általa csak igen felületesen ismert szegényparaszti sorssal való találkozása nem múlt el nyomtalanul fejlődésében. — *Gaál Endre* az első világháborút követő forradalmak hódmezővásárhelyi előtörténetéhez eddig nem ismert adatokat közöl. (Az 1918. június 21—22-i tüntetések Hódmezővásárhelyen. 60—64. l.) *Kristó Nagy István* Tornyai Jánosról, a békési táj 1936-ban elhunyt nagy realista festőjéről mondja el személyes emlékeit (Egy dilettáns emlékezete, 82—85. l.), *Kárász József* pedig az 1932—33-as évek irodalmi, társadalmi és politikai helyzetébe, a sárospataki kollégium diákjai körében élő törekvésekbe világít be a „pataki antológia" kapcsán (Sárospataki emlék. 87—93. l.). Bízunk benne, hogy a színvonalas kezdeményezés nem akad el, s hamarosan a Vásárhelyi Tanulmányok következő köteteit is ismertethetjük.

*

A Kecskeméti Népkutató Füzetek II. évfolyamának 7—8. számában jelent meg *Krajnyák Nándor* kis összefoglalása „Kecskemét és környéke települési viszonyai a XIV—XV. században" címen (Kecskemét. 1962. Rotaprint. 26—44. l.). A tanulmány a város Mohács előtti történetére az irodalomból ismert adatokat foglalja össze, hiányzik azonban belőle minden kitekintés, más települések helyzetével való egybevetés s a szemhatár levegőtlen volta iskolás felsorolássá fullasztja a különben érdekes okleveles és archeológiai adatokat. Amellett szakmai tájékozatlanságra valló hibák is akadnak: a civitas és az oppidum közti lényegbeli különbség nyilván nem az volt, hogy az előbbit „a király engedélyével fallal, illetve várral vették körül" (30. l.); a kertes-település lényegének félreismerését tükrözi az a megállapítás, hogy a XVII—XVIII. századi „kert"-ek Kecskemét határában a mai értelemben vett kerti gazdálkodás megindulását jelzik (38. l.). Azt sem tudjuk, „a burzsoá irodalom" hol és mikor állította azt, hogy város csak ott alakulhatott ki, ahol királyi vagy főúri vár volt, illetve püspök székelt (42. l.).

*

A Természettudományi Múzeum Embertani Osztályának szakmai munkaközössége részletekbe menő alapossággal feldolgozta és közrebocsátotta az 1957—58-ban feltárt fonyódi középkori temető anthropológiai adatait (Die spätmittelalterliche Bevölkerung von Fonyód. Arbeitsgemeinschaft der Anthropologischen Abteilung des Ungarischen Naturhistorischen Museums. Hrsgg. von *J. Nemeskéri*. Anthropologia Hungarica. Bd. VI. Nr. 1—2. Bpest. 1963. 166 l. + 20 képtábla. Rotaprint). Ámbár a temető nem tekinthető teljesnek, főként a gyermeksírok viszonylag kis száma szembetűnő, jelentősége mégis nagy. A XIV—XV. századból való 166 sir 167 személy csontvázának

megvizsgálását tette lehetővé, s elsőízben nyílt módja a tudománynak a balatonparti falu viszonylag teljes temetkezése alapján középkori népességünk embertani adataihoz közel férkőzni. Bennünket mindenekelőtt a vizsgálatokból levonható demográfiai eredmények érdekelnek. A csontok anthropológiai jellegének egyöntetűsége a település zárt jellegére, nyugodt fejlődési ütemére utal, s ez lehetővé teszi, hogy az átlagos életkorra a szerzők következtetéseket vonjanak le. A 167 vizsgált személyből 60 éves kort 11-en értek meg, s egy volt 70 évnél idősebb. Az átlagos életkor 30—31 év között rögzíthető (a 20 éven aluli korban elhaltakat kirekesztve, a 20 évet megértek átlagos életkora 42—45 év), a férfiaknál valamivel több, mint a nőknél. Ezek a számok azonban — éppen a gyermeksírok részleges hiánya következtében — a valóságosnál jobb eredményt mutatnak, s a szerzők szerint az átlagos életkor 25 év körül lehetett.

*

A fonyódi demográfiai eredményeket bizonyos fokig ellenőrizhetjük *Kováts Zoltán* vizsgálatainak tükrében. Kováts az 1748-as Somogy megyei Canonica Visitatio személy-összeírásai alapján először is azt állapította meg, hogy a XVIII. század közepén az összeírt falvakban a családok lélekszáma átlagosan 4 és 4,5 közt volt, tehát a korábban elfogadott családonkinti ötös szorzószám, legalább is ezen a vidéken, túl nagy (*Kováts Zoltán:* Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szeged. 1964. Kny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. 221—243. l.). Egy újabb tanulmányában ugyanezen összeírás alapján 11 somogyi falu lakosságának korösszetételét vizsgálja, mintaszerű forráskritikai elemzéssel (*Kováts Zoltán:* A népesség korösszetétele Somogyban a XVIII. század közepén. Szeged. 1965. Kny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. 237—257. l.). A 11 községben 7317 személyt írtak össze, ebből 15 személy életkorát nem jelzik, így a vizsgálat 7302 főre terjedt ki. (A megye ekorbeli lakosságának 7—8%-a.) A vizsgálat a korösszetétel két jellegzetes vonását domborítja ki. Az egyik a gyermekkorban levők igen magas aránya, a másik az 50 évnél idősebbek minimális száma (az össznépesség 6,1%-a). A népesség korösszetétele tehát fiatal, mégis, bár a születések száma igen magas, a nagymérvű csecsemő- és gyermekhalandóság folytán a szaporodás igen csekély. Az átlagos életkor pedig 21,7 év. Kováts Zoltánnak a családok XVIII. századi lélekszámára és az átlagos életkorra végzett kutatásai a somogyi demográfiai viszonyokat tükrözik, de eredményei bizonyos fokig országos viszonylatban is iránymutatók.

*

Ügyes áttekintésben, népszerű formában ismerteti *Vida Zoltán* a makói hagymatermesztés történetét (A makói hagyma. Szeged 1965. 25 l. Csongrád megyei múzeumi füzetek 4. sz.). Elsősorban Márton György 1920-as évekbeli kutatásait továbbfolytatva (A makói hagyma termesztése, 1927) újabb levéltári adatokkal is bizonyítja, hogy a hagyma termelése Makón, a szőlőművelés egyidejű visszaszorulásával, a XVIII. század végén kezdett nagyobb méretekben elterjedni és a XIX. század folyamán vált uralkodó jellegűvé. Érdekesek a szerzőnek azok a megjegyzései, amelyeket a város gazdasági és társadalmi fejlődése és a hagymatermelés összefüggéseivel kapcsolatban tesz.

*

Az egykor Csanád megyéhez tartozó, ma Békés megyei Mezőkovácsháza alapításának 150. évfordulója alkalmából a községi tanács emlékkönyvet adott ki, mely a község betelepülésének történetét és másfélszázados múltjának egyes fejezeteit tekinti át (Emlékkönyv Mezőkovácsháza alapításának 150. évfordulójára. Szerkesztette *Dankó Imre*. Mezőkovácsháza. 1964. 208 l.). A török hódoltság utáni lakatlan területből kialakított óriási kincstári uradalomban 1713-ban telepedtek az első dohánykertészek, s ebben az évben kötötték az uradalommal első szerződésüket is. 1714-re a környékből, de a szomszédos megyékből is rajzó telepesek száma már 66 családra emelkedett, s a kezdetben a telepítő főarendátorról Bittókovácsházának nevezett település ekkor választotta első községi előljáróját. *Oltvai Ferenc* tanulmánya gazdag levéltári anyag alapján világít rá az ekorbeli uradalom belső helyzetére, a kertésztelepülés jogállására, gazdálkodására, a kincstári uradalom bérlőivel, majd 1848 után magával a kincstárral az önállósodásért és a földtulajdonért folytatott évtizedes harcokra. Tanulmánya függelékében, a névszerinti összeírásokat is közölve, a település népességének fejlődését tekinti át (Mezőkovácsháza község települése és fejlődése. 1814—1849. 22—92. l.). A község történeté-

nek következő szakaszai korán sincsenek hasonló alapossággal kidolgozva. A szerkesztő, *Dankó Imre* bevezető összefoglalása csak egész vázlatosan fogja egybe a fejlődés egészét (Mezőkovácsháza történetének vázlata 7—21. l.). *Szabó Ferenc* az 1900-as évek elejéről a község szegényparasztságának gazdasági és társadalmi helyzetéről rajzol adatokban gazdag képet s egyben a mezőgazdasági munkások által kötött hét szerződés szövegét is közli (Mezőkovácsháza környéki részmunkások szerződései az első világháború előtti évtizedből. 93—126. l.). *Iványi Anna* a község 1940-es évekbeli társadalmi és vagyoni megoszlását, a földért folytatott harcot, majd az 1945-ös földosztás menetét és eredményeit ismerteti (127—149. l.). *Kelemen Ferenc* a magyar gyümölcstermelés múltszázadi nagy alakjának, a Mezőkovácsházán működő Bereczki Máté életének adatait rakja össze és méltatja munkásságát (150—161. l.). *Szeder Pál* a seprőcirok termelésének mezőkovácsházi történetét írja meg, *Dankó Imre* a község életében jelentős múltszázadi fuvarosokról emlékezik, *Kuliga Lőrincné* a helybeli általános iskola fejlődésének vázlatát adja, végül *Kiss Gabriella* Balázs Gyulának 1878-ból való kéziratos mezőkovácsházi mese- és gyermekjátékgyűjteményét ismerteti. A kötet sokoldalú, gazdag mondanivalóját jól egészítik ki a mai községet bemutató fényképek. Kár, hogy a különböző szerzők által írt tanulmányokban található ismétléseket a szerkesztő nem húzta ki.

*

Már volt alkalmunk megdícsérni a Kecskeméti Népkutató Kör munkásságát, különböző szakembereknek egy-egy település múltja és jelene megismerése céljából való együttműködését (Századok 1963. 899. l.; 1964. 579. l.). 1963/64-es évkönyvükben a nyelvész-történész, a néprajzos és az anthropológus fogott össze, hogy Foktő népéről minél teljesebb képet rajzoljon (Népkutató Kör Évkönyve, 1963/64. Kecskemét. A városi művelődési ház kiadása. Rotaprint, kézirat gyanánt, év nélk. 47 l. Összevont német nyelvű kivonattal). *Kuczy Károly* a község történetére vonatkozó adatokat fogja egybe, az irodalomban feltalálható említéseket levéltári kutatással is kiegészítve, figyelme azonban elsősorban a nyelvi emlékekre és a lakosság nyelvjárásbeli hovatartozására irányul. *Lakatosné Kákonyi Margit* a foktői népviseletet, majd a temetői fejfák formakincsét és a velük kapcsolatos hagyományokat vizsgálja, *Henkey Gyula* pedig a község felnőtt lakosságának embertani vizsgálatát mutatja be. Az embertani vizsgálatok, összhangban a településtörténet, a nyelvjárásvizsgálat és a néprajz adataival, Foktő esetében is azt mutatják, hogy a Duna Tisza közét megszálló Megyer törzsben, bár neve ugor eredetű volt, a törökös elemek voltak túlsúlyban, s hogy a honfoglaló elem folyamatossága mai napig megtalálható. A Kecskeméti Népkutató Kör munkája eddig is szép eredményeket hozott, de kutatásaik még eredményesebbé válnának, ha a kutató gárdát bővíthetnék, így a még hiányzó tudományágak is képviselve lennének s a meglevők differenciálódhatnának.

*

„Dunántúli Dolgozatok" címen új tanulmánysorozatot indított a pécsi Janus Pannonius Múzeum *Dankó Imre*, a múzeum igazgatójának szerkesztésében. A nagy oktáv alakú, csinos kiállítású sorozat első füzete *Bakay Kornél* „Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez" c. tanulmánya (Pécs, 1965. 64 l., ebből a 38—64. l. képanyag; angol nyelvű kivonattal), mely László Gyula kutatásai nyomán elsősorban Géza fejedelem uralkodói alakját helyezi az előtérbe. Bakay a magyarországi régészeti leletek IX—X. századi fegyver-, mindenekelőtt kardanyagát veszi számba s von le belőlük következtetéseket a fejedelemi kíséretet alkotó katonaság felszerelésére, összetételére és társadalmi helyzetére, elsősorban dunántúli vonatkozásban. Végső eredménye szerint Szent István azért tudta hatalmát és akaratát a törzsfőkkel szemben érvényesíteni, mert támaszkodhatott arra a katonaságra, amelyet a Megyer törzs népén túlmenően, a magyarság szabad, de nem előkelő tagjaiból még apja, Géza hozott létre, ellátva őket korszerű nyugati fegyverekkel. A dolgozat eredményei jelentősek, de talán még jelentősebb módszertani példamutatása: a társadalomtörténeti szempontoknak a régészeti anyagra való következetes alkalmazása. — A sorozat 2. füzete *Sződy Szilárd* válogatásában Baranya megye és Pécs városa 1944—45-ös sorsdöntő napjainak belső történetét mutatja be, az egykorú még kutatók számára is nehezen hozzáférhető újságcikkek híradásain keresztül (Pécs-Baranya felszabadulása a korabeli napilapok tükrében. 1944 december — 1945 szeptember. Pécs, 1965. 30 l.). A rövid bevezetés a megyei sajtót jellemzi és a tudósítások központjában álló kérdésekről szól, de nem kívánja a fejlődés egészének menetét megrajzolni. — A 3. füzet *Andrásfalvy Bertalan* „A sárköziek gazdálkodása a XVIII.

és XIX. században" c. dolgozata (Pécs. 1965, 52 l. + 8 l. térkép és képmelléklet.; angol nyelvű kivonattal). Andrásfalvy néprajzi vizsgálatok révén nyert eredményeit történeti kutatásokkal egészíti ki (elsősorban a legjelentősebb három sárközi település, Decs, Öcsény és Alsónyék viszonylatában), s részletekbe menően ismerteti a tájnak a földrajzi adottságok keretei által megszabott és lényegében a múlt század végéig változatlan gazdálkodását, a vadvizekből kimagasló hátakon folyó föld- és szőlőművelést, a Duna és a Sárvíz árvizeitől öntözött rétekre kiterjedő állattenyésztést és az ártéri halászatot, nádtermelést. Érdekesek a sárközi gyümölcstermesztésre, méhészetre vonatkozó adatai is. Az utolsó fejezetben foglalkozik a nagy családokon belüli munkamegosztással, az élet mindennapi rendjével, kár, hogy csak egészen röviden. A történészt talán legjobban ezzel kapcsolatos eredményei érdekelnék, annál is inkább, mert Veress Éva ilyen irányú kutatásaiban elsősorban az ország északkeleti részét vizsgálta.

*

Szegényes ipartörténeti irodalmunknak komoly nyeresége *Takács Béla* kitűnő munkája: A Zempléni-hegység üveghutái (Bpest. 1966. 152 l., ebből 45 egészoldalas fényképmelléklet. Műszaki Kiadó). A szerző, a Sárospataki Református Múzeum fiatal igazgatója (akinek Comenius nyomdájáról írt művét a kritika elismeréssel fogadta: Századok, 1959. 670 l.) egy évtizedes munkával nemcsak a szétszórt levéltári adatokat szedte össze a zempléni üveghuták történetére, hanem a helyszínen az egykori üzemek háromszáznál több termékét, sőt az egyik huta régi szerszámait is (ma valamennyi a sárospataki Rákóczi-Múzeum tulajdona). Takács munkája alapján most már nyomon követhetjük a II. Rákóczi Ferenc által 1698-ban alapított s 1916-ig fennállt regéci üveghuta működését, csakúgy mint a kisebb jelentőségű és rövidebb életű hollóházi, telkibányai, nagyhutai vagy prédahegyi üzemek történetét, s ami még jelentősebb, a huták külső történetén túlmenve, részletekbe menően megismerjük az egyes üzemek munkásait, technikai eljárását, gyártmányaik jellegét, színvonalát és művészi értékét. Az eddigi irodalom téves adatoktól hemzsegő találgatásait letörölve, Takács Béla most már biztos kézzel jelöli ki a zempléni üveggyártás helyét nemcsak a hazai, de bizonyos fokig az európai fejlődésben is, egyúttal pedig a kutatás és feldolgozás módszertani vonalán más iparágak feldolgozása számára is példát ad. Az üvegedényeket bemutató, Horvai József által készített 45 fénykép (köztük 5 színes) művészi voltát külön is megemlítjük, ahogy dícsérettel kell szólnunk a kötet egész nyomdai kiállításáról is.

*

A Budapest és Székesfehérvár közt feleúton fekvő Martonvásár földrajzi helyzeténél fogva már régen is jelentős település volt, története azonban napjainkig nem volt feldolgozva. Ezt a hiányt pótolta *Lencsés Ferenc* Martonvásár története c. munkájában (Székesfehérvár. 1965. 240 l., 47 képmelléklet. István király Múzeum Közleményei. Szerkeszti Fitz Jenő. B sorozat 26. sz. A Magyar Történelmi Társulat keletdunántúli csoportjának kiadványai, 7. sz.). Lencsés végigkíséri a község történetét a XI. századra utaló régészeti emlékektől napjainkig, s lelkiismeretes és mindenre ügyelő levéltári kutatással igen gazdag adatanyagot mutat be. Különösen színes a kapitalizmus korát bemutató rész, ahol az anyag statisztikai jellegű kezelése és a sűrűn található statisztikai kimutatások a fejlődés számszerű lemérését is letővé teszik. Kár, hogy a szerző jóformán végig megelégedett az adatok egymásmellé illesztésével, s nem törekedett a fejlődés nagy vonalainak meghúzására, a parasztság életéről összehordott sok adatnak egységes képbe való beillesztésére. Munkája nélkülözhetetlen és szilárd alapja lesz a község és a táj történetével foglalkozó minden jövőbeli munkának.

*

Az eredetileg Szabolcs megyei Vid községet már az 1300-as években emlegetik az oklevelek, a virágzó település azonban, annyi mással együtt, a török—magyar harcokban a XVI. század végére teljesen elpusztult, lakatlanná vált. A XVII. századtól kezdve Böszörmény, Dorog és Nánás osztozkodott az immár puszta Vid területén, amelyet legelőnek használtak. A földművelés előtérbe nyomulásával tanyákkal mind sűrűbben telehintett puszta 1950-ben támadt új életre, amikor is a kormányzat Hajdúvid néven új falu létesítését határozta el. Ennek az új falunak a tervszerű felépítésével, betelepülésével és kialakulásával foglalkozik Janó Ákos történeti, szociológiai és néprajzi szempontból egyaránt érdekes tanulmánya (*Janó Ákos:* Hajdúvid. Egy szocialista falu kialaku-

lása. Debrecen. 1963. 56 l. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei, szerkeszti: Béres András, 4. sz. A hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum kiadása). Janó elsősorban azt vizsgálja, hogyan indult meg sok belső súrlódás, nehézség közepette a különböző vidékekről összetelepült lakosság egységes faluközösséggé való formálódása. A kérdést főként szociográfiai módszerrel, az érdekeltek megszólaltatásával közelíti meg, de a szubjektív tanúvallomásokat igyekszik a rendelkezésére álló objektív adatokkal is szembesíteni. Munkája módszertani szempontból és eredményeit tekintve egyaránt megérdemli a parasztság történelmével foglalkozók figyelmét.

*

Középkori történelmünk méltatlan mellőzésében elhunyt nagytudású professzorának, a Déldunántúl múltja egyik legjobb ismerőjének, Holub Józsefnek postumus munkája Zala megye középkori vízrajzával foglalkozik (*Holub József:* Zala megye középkori vízrajza. Szerkesztette Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg, 1963. 69 l. + 1 térkép. Zala megye Tanácsa V. B. kiadása. A Göcseji Múzeum Közleményei 23. sz.). Az okleveles anyag adatai alapján rajzolt vízrajzi kép komoly segítség a megye Mohács előtti közlekedési, kereskedelmi és mezőgazdasági helyzetének kidolgozásához. De általános történelmi szempontból még jelentősebb a füzet második részében közölt két függelék. Az elsőben a Zala megye középkori vízimalmaira vonatkozó okleveles adatokat dolgozza fel Holub, részletesen ismertetve a malmok földrajzi elhelyezkedését, berendezését és működését, kezelését, termelési kapacitását és jövedelmét, majd a földesúri malomjogra vonatkozó följegyzéseket. A másodikban a zalai vizeken folyó középkori halászat írásos emlékeit sorolja fel, kitérve a halászó eszközökön s a halászat módjain túl az ismert halfajtákra, a halfogásból származó jövedelemre és a halászati jog kérdéseire. A maguk nemében úttörő jellegű tanulmányok országos vonatkozásban is komoly hozzájárulást jelentenek népünk középkori életének megismeréséhez.

*

Szij Rezső, akinek Várpalota múltjával foglalkozó munkáiról már korábban is beszámoltunk (Századok 1964. 578. l.), legújabban a várpalotai műemlékek és műalkotások történetét adta közre ízléses és szép kiállítású kis kötetben, sok és jó illusztrációval (Műemlékek és műalkotások Várpalotán. Bpest. 1965. 144 l., 50 fényképmellékl. A Várpalotai Városi Tanács kiadása). Az elbeszélő stílusban írt történeti áttekintések szinte megelevenítik a régi épületek, romok elmúlt életét, s jó tájékoztatást nyújtanak a város műemlékei (a második részben pedig modern műalkotásai) iránt érdeklődőknek. Kár, hogy a szerző néhány megállapításánál nem járt el elég körültekintően (pl. a 30. l. említett „possessio Inata" a Duna partján terült el, így nem vonatkoztatható a Várpalota tőszomszédságában levő Inotára, a „terra Georgii et Inata" kifejezés pedig nem fordítható „Inotai György földjé"-nek), hogy a latin és német szövegek közlése nem mindig hibátlan (pl. 52. l. caleo, helyesen: caelo, ex ordium, helyesen: exordium; az 54. l. közölt német felirat nyilván Zichy Máriára, Gr. Kronegg Károlynéra utal), s hogy a jegyzetek sem mindig pontosak.

*

Kevés történeti tájunk dicsekedhet olyan régi és ma is eleven helytörténeti hagyományokkal, mint Sopron megye és különösen Sopron város. Az is igaz, hogy az országnak nincs még egy megyei és városi levéltára, mely olyan régi és gazdag anyagot őrizne, mint a Soproni Állami Levéltár. Iratai a XII. századra nyúlnak vissza, s a XV. századból szinte hiány nélküli sorozatokat alkotnak. Ebből a gazdag anyagból válogatott össze *Horváth Zoltán*, a levéltár igazgatója 107 iratot, hogy a megye és a város múltját 1071-től 1945-ig bemutassa (Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Összeállította Dr. Horváth Zoltán. Sopron, 1964. 206 l. + 10 l. képmellékl.). Az iratok válogatása sokoldalú, közlésük mintaszerű, s a terjedelem szabta lehetőségeken belül színes képet adnak a megye és a város lakóinak életéről a változó történelmi korokon keresztül. Különösen a város belső élete rajzolódik ki éles vonásokkal az olvasmányok és a hozzájuk fűzött magyarázatok nyomán. Jó újítása az Olvasókönyvnek, hogy előljáróban közli a város és a megye összefogott történetét, s hogy nemcsak a levéltárról közöl rövid ismertetést, hanem a könyv szerkesztési elveiről és iratközlési módszeréről is. Az illusztrációk a levéltárban őrzött irattípusokra és a könyvtárban, múzeumban található képes ábrázolásokra hívják fel a figyelmet. Számuk lehetett volna több is. Egyetértünk Erdély Sándor, Sopron város vb. elnökének bevezetésével: „A könyv nemcsak a kutatóknak, hanem Sopron története, gazdasági, politikai és egyéb viszonyai iránt érdeklődőknek is igen hasznos és útmutató olvasmánya lesz."

*

Öt évi munka után 1965-ben fejeződött be a korábban Vas, ma Zala megyéhez tartozó egervári egykori mocsárvár építészeti és műemléki restaurációja. A sarokbástyás zordon épület történetét dolgozták fel kiterjedt levéltári kutatások alapján, de az építkezéssel összefüggő ásatások és a helyreállítás tapasztalatainak figyelembevételével *Degré Alajos*, *Gergelyffy András* és *Valter Ilona* (Az egervári vár története. Zalaegerszeg 1965. 52 l. A Göcseji Múzeum Közleményei 25. sz. Szerkeszti Szentmihályi Imre). Egervár története a tatárjárás koráig nyúlik vissza, a mocsarak közé épült föltehetően fa- és sövényvár ekkor a nyugati határvédelem egyik bástyája. A XVI. században a már téglából épült olaszbástyás erődítményt külső várak egészítik ki; 15 és 65 fő közt ingadozó katonaságával, főleg Kanizsa eleste után, a török elleni végvári vonalba illeszkedik. Urai a dunántúli arisztokrácia ismert családaiból kerültek ki — a Geregye nemzetségből származó Egerváriak, a Kanizsaiak, majd a Nádasdyak, 1676-tól a Széchényiek —, s bár országos katonai jelentőségre nem emelkedett, a vár, majd az 1711 után kastéllyá szelidített épület, a körülötte települt jobbágyfalu sorsa tanulságosan tükrözi a magyar történelmi fejlődés egészét. A történész, régész és művészettörténész összefogása rendkívül hasznosnak bizonyult, s a kritikus csak a teljes elismerés hangján szólhat a roppant széleskörű levéltári kutatásokból nyert adatok forráskritikai megrostálásáról, az írásos és építészeti emlékek egymást kiegészítő értékeléséről, a helyi fejlődés jellegzetességeinek az országos egészbe való beillesztéséről, és nem utolsósorban a tanulmány szép stílusáról, mely annak is bizonyítékát adja, hogy a történelem, ha valóban elmúlt korok életét szólaltatja meg, mindig és mindenki számára izgalmas olvasmány. A kötet szerzői, Egervár történetén keresztül, az egész magyar múlt jobb megértését tették lehetővé, s kutatói lelkiismeretességben, a megírás szempontjaiban, problémafelvetésében és arányaiban is sikerült példát állítottak helytörténetírásunk elé.

BENDA KÁLMÁN

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE VII. évf. (1966) 4. sz. — TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ: *A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII—XIX. században* c. tanulmányában választ ad arra, hogy a deficiens jobbágy miért végrendelkezett, végrendelkezési szabadsága mire terjedt ki, mik voltak végrendeletének az általánostól eltérő kellékei, mi volt végrendeletének és hagyatékának a sorsa. Részletesen elemzi az idevonatkozó, elsősorban Werbőczy István Tripartitumában található jogszabályokat és az ezekkel foglalkozó korábbi — a történeti irodalomban található — megállapításokat. Gazdag forrásanyag segítségével mutatja be, hogy a földesurak milyen módon és milyen eszközökkel igyekeztek részesülni a jobbágyi hagyatékból. A magtalanul elhalt jobbágyok javainak megszerzése nem jelentett különösebb hasznot a földesurak jövedelmei között, mégis ragaszkodtak hozzá, noha ez gyakran az egyes jobbágycsaládok elszegényítését, teljes tönkretételét eredményezte. Befejezésül a tanulmány konkrét példák segítségével bizonyítja egyes városok, társadalmi rétegek és egyének szívos küzdelmét a háramlási jog megszüntetéséért, mely csak a földesúri jog teljes eltörlésével történt meg. — NIEDERHAUSER EMIL: *A szlavofilek és az oroszországi jobbágyfelszabadítás*. A tanulmány a nyugati fejlődéstől visszariadó, a régi Oroszország ábrándjaihoz menekülő nagybirtokos nemesi csoport nézeteit elemzi a jobbágyfelszabadítás kérdésében. Sorra veszi Homjakov, Cserkasszkij, Szamarin, s a tőlük valamennyire elkülönülő Koseljov álláspontját. Elmondja, mint működtek közre a jobbágyfelszabadítás előkészítésében, s például Szamarin álláspontja (egyéni felszabadítás, akkora földtulajdonnal, hogy abból a parasztok megélhessenek) végül is majdnem teljesen megvalósult a jobbágyfelszabadításban. Egymás között is voltak nézeteltéréseik, amelyek elsősorban abból származtak, hogy egy részük helyet foglalt az állami bürokráciában, a másik rész (Koseljovék) nem. A szerző tanulmánya végén megvonja a szlavofilek álláspontjának mérlegét, összehasonlítja a „nyugatos" liberálisok (Turgenyevék) és a forradalmi demokraták (Herzen) elgondolásaival, majd megállapítja, hogy a szlavofileknek a jobbágyfelszabadítás melletti állásfoglalását az eddiginél valamivel pozitívabban kell értékelnünk. — KOMORÓCZY GYÖRGY: *Az elhagyott nagybirtokok helyzete Bihar megyében a földreform előtt (1944 november—1945 március)*. A szerző nagyobb monográfiájának egy fejezete felrajzolja a megye birtokviszonyainak 1945-ös képét. Az egyes járások birtokviszonyait táblázatokon ábrázolja, melyeken összehasonlítja az 1935, 1945 február, 1945 júniusi gazdaságok mutatóit, majd az elhagyott birtokok megművelésének nehézségeit (munkaerőhiány, munkafegyelem hiánya, munkabérek rendezetlensége, gazdasági felszerelés, igaerő hiánya) sorolja fel. A gazdátlan nagybirtokok élére a megye főispánja gondnokokat nevezett ki, s a birtokok hasznosítására a Független Kisgazda Párt földbérlő szövetkezetek alakítását tervezte. 1944 november második felétől sorra alakulnak a szövetkezetek, ezek azonban hamarosan, a földosztás megkezdődésekor felbomlanak. A hasznosítás másik formája a kishaszonbérleti szövetkezetek voltak, ezek szervezettsége azonban nem érte el a földbérleti szövetkezetekét, s egyébként csak ez utóbbi kísérőiként léteztek általában. A tanulmány röviden érinti a földosztás problematikáját is, hiszen a földosztó törekvések első formái éppen az elhagyott nagybirtokot vették célba. A forradalmi kifejlődés azonban csak a felszabadulás után történhetett meg. — GECSÉNYI LAJOS: *Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485—1563*. A tanulmány Bártfa város levéltárában fennmaradt számadáskönyv és hozzá kapcsolódó feljegyzések ismertetését és az ezekből levonható következtetéseket tartalmazza. A magyarországi szőlőművelésre és borkereskedelemre, ezen belül elsősorban a hegyaljai szőlőgazdálkodás történetére vonatkozó megállapítások után, a számadáskönyv

alapján részletezi Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodását; a vásárlásokat, a gazdálkodás irányítását, a szőlőművelés és borkészítés technikai módját, a felhasznált bérmunka szerepét, a fuvarozás problémáit, a bor árának alakulását, a jövedelmezőség kérdését. Végezetül a számadáskönyv néhány adatából a hegyaljai mezővárosok fejlődésére utaló következtetéseket von le a szerző. — BOGDÁN ISTVÁN: *Újabb kétszázéves gabonalelet* című tanulmányának bevezető részében említést tesz a korábbi gabonaleletekről, az általa tárgyalt lelet levéltári útjáról, majd rátér annak ismertetésére, hogyan került e gabonaminta a levéltárba. Ennek során részletezi Possanner József gráci császári és királyi tanácsosnak az Esterházy-család alsólendvai uradalmától történt gabonavásárlását, melynek lebonyolítása az áru rendkívül rossz minősége miatt megszakadt. Az ebből eredő vita — melyből végül a gráci tanácsos került ki győztesen — tárgyi bizonyítéka az említett gabonalelet. E tárgyi emlék segítségével a szerző következtetéseket von le az alsólendvai uradalom gazdálkodására, a gabona termesztésére, tárolására, az agrotechnika fejlettségi fokára nézve. — EPERJESSY GÉZA: *Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon.* A tanulmány elsősorban a központi kormányszervek levéltárainak a XIX. század első felére vonatkozó anyaga alapján megállapítja, hogy a falusi és mezővárosi iparosok jelentékeny része olyan zsellér vagy telkes jobbágy volt, akik mesterségük mellett földműveléssel is foglalkoztak. Ipari tevékenységüket csupán a késő őszi és á téli hónapokban folytatták, tavasszal és nyáron mezőgazdasági munkákkal foglalkoztak. A mesterek inasainak és legényeinek munkája is ehhez igazodott. A szerző véleménye szerint a XVIII. század végéig a falusi és mezővárosi mesterek, főként a belső piac korlátozottsága miatt, a polgári forradalmat megelőző évtizedekben viszont a külföldi és részben a hazai tőkés ipar támasztotta verseny következtében kényszerültek ipari munkájuk mellett szőlő- és földműveléssel is foglalkozni. A parasztság rétegződése ill. az ipar és a mezőgazdaság fokozódó szétválása azonban Magyarországon is növelte azoknak a falusi és mezővárosi kézműveseknek a számát, akik a földműveléssel mindinkább felhagyva, az iparra specializálódtak. Befejezésül a háziiparnak a falusi-mezővárosi céhes iparral való viszonyát, kapcsolatát vázolja a tanulmány. — BODROG GYÖRGY: *A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban.* A tanulmány az Országos Levéltár, a Székesfehérvári és Veszprémi Levéltár, valamint gazdag könyvészeti anyag alapján mondja el az előszállási uradalom történetét a XIV. századtól a XIX. század 80-as éveiig. A XIX. század elejétől, a kapitalista fejlődés erősödésétől mutat rá a birtok kapitalista fejlődésének sajátosságaira: már a század negyvenes éveiben az uradalomban felhasznált munkaerő 86%-a nem feudális, hanem tőkés jellegű. Noha a szerző kutatásainak eredményeit már a Fejérmegyei Szemle 1965. évi 2. számában ismertette (Vö. folyóiratszemlénk ezzel foglalkozó részével), jelen dolgozata a korábbinál sokkal részletesebben, dokumentáltabban taglalja a témát. Számszerűen megvizsgálja a munkaerő-gazdálkodást, a robotmunkát, a bérleti gazdálkodás módját, az állattenyésztés és földművelés helyzetét, áttekinti az uradalom jövedelmeit a szabadságharcig, majd ugyanezt elvégzi vázlatosabban (korábbi tanulmányában viszont részletesebben) az 1848 utáni évekre vonatkozóan. — SÁNDOR PÁL: *A parasztbirtok Borosjenőn különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851).* A parasztbirtok 1848 utáni történetére vonatkozó források csoportjairól szólva megállapítja, hogy a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet egyik legértékesebb forráscsoportja az 50-es évektől kezdődően fennmaradt birtokfelvételi jegyzőkönyvek. Ezek alapján elemzi Borosjenő mezőgazdaságát, s közöl táblázatokat elsősorban a művelési ágakra (mindenekelőtt a faluban igen fontos szőlőtermelésre) vonatkozóan. — A Krónika-rovat nekrológot közöl Barta Istvánról SZABAD GYÖRGY tollából. A Vita-rovatban jelent meg GUNST PÉTERnek A mezőgazdasági múzeumok gyüjtőtevékenysége és az agrártörténeti kutatás című, a prágai I. mezőgazdasági múzeumok nemzetközi kongresszusán elhangzott előadása. A Szemle-rovatban N. G. HEINE közöl áttekintést a dániai agrártörténeti kutatások 1945 utáni fejlődéséről. — G.—K.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. XIII. évf. (1966) 4. sz. a Szigetvár ostromának négyszázadik évfordulója alkalmából 1966. szeptember 9—10-én Pécsett rendezett emlékülés anyagát tartalmazza, amelyről a Századok 1966. évf. 6. sz. részletes beszámolót nyújtott.

XIV. évf. (1967) 1. sz. —GODÓ ÁGNES: *A nemzetiségi és külföldi alakulatok létrejötte a jugoszláv népfelszabadító hadseregben és partizánosztagokban.* A JKP — nemzetiségpolitikai koncepciójának megfelelően—súlyt helyezett arra, hogy a partizánmozgalom keretében önálló nemzetiségi egységek alakuljanak: a háború során albán, szlovéniai, cseh, német és magyar egységek harcoltak. Utóbbiak tevékenységét a tanulmány részletesen ismerteti. A nemzetiségi egységek

mellett önálló alakulatok szerveződtek a német fogoly-,ill. koncentrációs táborokból kiszabadított olasz, bolgár és lengyel foglyokból is.— Gazsi József: *A XIII/1 honvéd kisegítő karhatalmi zászlóalj történetéből.* A XIII. kerületben Gidófalvy Lajos főhadnagy vezetése alatt álló karhatalmi zászlóalj történetét tárja fel, a résztvevők visszaemlékezései alapján. Gidófalvy szegény családból származó, erősen németellenes nacionalista katonatiszt volt. Már a háború előtt Angyalföldön teljesített szolgálatot, mint leventeoktató. Mélyen hatott rá a munkásság nyomora, s már ekkor érzett bizonyos rokonszenvet a munkásmozgalom törekvései iránt. Kezében ez a nemzetőrség kötelékébe tartozó alakulat ellenállási szervezetté változott. Nagyszámban mentett katonaszökevényeket és a nyilas hatóságok által üldözötteket, szabotálta az üzemek leszerelésére irányuló kísérleteket. Az alakulat kapcsolatot tartott fenn a Bajcsy-Zsilinszky által vezetett szervezkedéssel és újpesti kommunista ellenálló csoportokkal. 1945 januárjában a nyilasok megtámadták és tagjai zömét elfogták. — Kerekes Zoltán: *A pesti szabad portyázó csapat története.* A pesti szabadcsapat 1848 decemberében alakult az egyetemi ifjúság Radikális Kör-ének tagjaiból. Megszervezését a Kör bonyolította le, toborzóhelyisége a Pilvaxban volt. Parancsnoka Oroszhegyi Jósa minisztériumi fogalmazó, iményt végzett egyetemi hallgató, a radikális diákmozgalom kiemelkedő tagja volt. Az alakulat feladata eredetileg Pest védelmében való részvétel lett volna, azonban, mint ismeretes, a város védelmére nem került sor. A szabadcsapat Pest elhagyása után 1849 január—februárjában Klapka seregében harcolt reguláris alakulatként Tokaj környékén, majd 1849 márciustól gerillatevékenységet folytatott az ellenség hátában Eger környékén, Gömörben és Nógrádban. Feloszlatására májusban az alakulat nem kielégítő belső fegyelme miatt került sor. *A Közlemények* rovatban két visszaemlékezés található, a Magyarország felszabadításáért folytatott 1944—45-ös harcokra. — N. A. Necseporuk: *A magyar föld felszabadítása* című visszaemlékezése elsősorban Budapest ostromával foglalkozik; kiemelkedő részlete a parlamenterek megegyilkolásának leírása. — Fábry József: *Együtt a szabadságért a fasizmus ellen* címmel a Vörös Hadsereg kötelékében harcolt Petőfi Sándor partizánosztagnak Kassa környékén folytatott akcióiról közöl eleven, élményszerű beszámolót. — Berecz Árpád: *Anyagi szolgálat 220 évvel ezelőtt.* A Hadi Exercitum című, Pozsonyban 1746-ban kiadott katonai szolgálati könyv ismertetése.

XIII. évf. 2. sz. — R. J. Malinovszkij: *Október és a fegyveres erők építése.* Rövid áttekintést ad a szovjet hadsereg létrejöttéről és fejlődéséről. Kiemeli Lenin kiemelkedő szerepét a szovjet hadsereg megszervezésében. — Pintér István: *A Kállay-kormány „hintapolitikájának" előzményeihez.* 1942 második felében, a német fasiszták első nagyobb katonai vereségei hatására, megélénkült a magyarországi németellenes és antifasiszta körök tevékenysége. A Bethlen István illetve Bajcsy-Zsilinszky környezetéhez tartozó politikusok Kállaytól a Németországot kiszolgáló politika fokozatos leépítését követelték, a gazdasági kapcsolatok lazítását Németországgal, a frontra küldött rosszul felszerelt magyar csapatok fokozatos hazahozatalát, nagyobb mozgási szabadságot a baloldali ellenzéki pártoknak, — tehát olyan intézkedéseket, melyek az országnak a háborúból való kiválását készítették volna elő. A Kisgazdapárt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megélénkülő politikai tevékenységét vizsgálva, megállapítja, hogy — főleg a szociáldemokraták — a háborúból való kilépés előkészítésén túl a polgári demokratikus átalakulás előkészítését is feladatuknak tartották. — Szanati József: *A tábori tüzérség fejlődése a két világháború között.* Részletesen elemzi a tüzérség technikai fejlődését, valamint alkalmazásának módozatait támadásban és védelemben. — Györkei Jenő: *Zalka Máté vallomása önmagáról.* Az MTA Kézirattárában elhelyezett Zalka Máté-hagyaték életrajzi feljegyzései és adalékai alapján korrigálja Zalka korábbi népszerű életrajzainak egyes hibáit. — Sziklai Sándorné: *Magyar internacionalisták a Káspin-túli arcvonalon (1918 június—1920 március).* Ismerteti a turkesztáni hadifogolytáborok foglyai közötti bolsevik szervezkedés történetét, amely 1918 őszén a Turkesztáni Kommunista Párt mellett a külföldi hadifoglyok külön pártjának, a Külföldi Munkások és Parasztok Kommunista Pártjának megalapításához vezetett. E párt szervező munkájának eredményeképp a Turkesztán területén fogságban volt magyarok jelentős része részt vett a Vörös Gárda kötelékében az ellenforradalmár kánok és az angol intervenciósok elleni harcban. Kiemeli ezekben Gábor József, Sziklai Sándor, Bocz Károly, Vrabecz Miklós s mások szerepét. — Papp Tibor: *A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után (1868—1890).* Bemutatja az állandó hadseregek kialakulását és általános jellemvonásait Európában, s az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének helyzetét a Königgrätz utáni időszakban, majd elemzi az 1868-ban a magyar honvédség létrejötte körüli politikai harcokat. Megállapítása szerint a dualizmuskori honvéd-

ség katonai jelentősége — csekély létszámánál fogva — csupán szimbolikus volt, ennek ellenére szervezeti felépítésében, kiképzési, hadkiegészítési stb. rendszerében lényegében megfelelt a korszerű hadsereg akkori alapkövetelményeinek. — PERJÉS GÉZA: *Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356—1699).* A tanulmány azt a kérdést veti fel, mi volt az oka a nyugatnál általában elmaradottabb török birodalom óriási katonai fölényének. A feleletet a despotikus állam magasabb fokú centralizáltságában, fejlettebb hivatalnok-apparátusában találja meg. Ez volt a feltétele egy hatalmas állandó hadsereg fenntartásának. Az Oszmán Birodalom hanyatlásának okaira vonatkozó közkeletű magyarázatokat (korrupció, kereskedelmi utak eltolódása, parasztság nagyobb mérvű kizsákmányolása) nem tartja kielégítőeknek, hanem azt látja döntőnek, hogy a XVI. század végétől a moszlim nemesség ellenállása egyre nagyobb mértékben érvényesül a centralizáció előnyeinek társadalmi hordozójával, a zömben renegátokból verbuválódott tisztviselő réteggel szemben. Ennek a nemességnek növekvő befolyása teszi rugalmatlanul konzervatívvá, az új feltételekhez alkalmazkodni képtelenné a XVII. századra az Oszmán Birodalmat. Áttekintve a török birodalom háborúit a XVI—XVII. században, megállapítja, hogy a török harcmodor, lényegében a sztyeppei lovasnépek harcmodora. A XVII. században a nagyobb tűzerejű, tagolt csatarendben harcoló nyugat-európai hadseregek döntő katonai fölénybe kerültek a török lovasharcmodorral szemben.—JÁSZ DEZSŐ: *A Vörös Hadsereg katonája voltam* című írásában a hadügyi népbiztosság keretében folytatott működéséről, valamint a felvidéki hadjáratról és a tiszai visszavonulásról emlékezik meg. — DEZSÉNYI MIKLÓS: *Adatok a „Bácska" aknarakó hajó történetéhez.* Az 1919-ben Paks mellett elsüllyesztett hajó, melynek roncsait 1966-ban emelték ki, a Vörös Dunai Flottila egysége volt.

XIII. évf. 3. sz.—MUCS SÁNDOR: *Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború katonai vezetője.* A tanulmány megállapítja, hogy Lenin már a forradalom előtt kiemelkedő katonai ismeretekkel rendelkezett, s ezeket hasznosítva, tevékenyen részt vett a forradalom katonai megszervezésében és vezetésében. Majd a polgárháború katonai történetét, és abban Lenin katonai vezető tevékenységét mutatja be. — ZÁGONI ERNŐ: *Az Oroszországi Kommunista (Bolsevik) Párt katonapolitikájának fejlődése a polgárháború éveiben (1917—1922).* A marxizmus klasszikusai, Marx, de kivált Engels és Lenin, már az Októberi Forradalom előtt kidolgozták a szocialista hadsereg megszervezésének általános alapelveit. A szocialista hadsereg szükségszerű formájának ekkor a milíciarendszert tekintették. Az 1917 decemberében meginduló akció a szocialista hadsereg megteremtésére azonban a forradalom sajátos viszonyai között nem érvényesítette ezt az alapelvet, hanem forradalmi reguláris hadsereget hozott létre. Ennek megteremtésében, illetve megszilárdításában fontos állomás volt a Bolsevik Párt VIII. Kongresszusa, 1919 márciusában. A párt katonai politikája ellen fellépett ugyanis az ún. katonai ellenzék, mely a partizánháború anarchista módon felfogott alapelveit állította szembe a reguláris hadsereg követelményével. Fellépésüket nagy mértékben Trockij, akkori hadügyi népbiztos bürokratikus hadszervezési módszere provokálta ki. Lenin élesen visszautasította a katonai ellenzék követeléseit s megvédte a reguláris hadseregszervezés elvét. — JÓZSA ANTAL: *Az internacionalisták szerepe Kalegyin és Kornyilov ellenforradalmi lázadásának leverésében.* A rosztovi fogolytáborokból szerveződött internacionalista alakulatoknak a Kalegyin-féle Don-vidéki ellenforradalmi kormány elleni harcait ismerteti, az 1917 novemberétől 1918 februárjáig terjedő időszakban. — GYÖRKEI JENŐ: *A magyar internacionalisták nyomában.* Egy tanulmány során gyűjtött adalékok magyar internacionalisták szibériai tevékenységéről. — *Sz.*

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK. XXXVI. évf. (1966) 2. sz.—EMBER GYŐZŐ az Országos Levéltár 1966—1970. évi öt éves tervét ismerteti a levéltári munka keretében készülő levéltári segédletek, történeti forráskiadványok és feldolgozások felsorolásával. — KOMJÁTHY MIKLÓS: *I. Károly király állítólagos pecsétnyomója* címen egy Münchenben eredetiként őrzött typarium XVIII. századi másolat voltát bizonyítja, cáfolva, hogy az I. Károly havasalföldi hadjáratában elveszett példány lenne. — KUBINYI ANDRÁS: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló korban* című tanulmánya az 1470—1529 közötti pesti és főleg budai lakosokra vonatkozó, többezer személyi adat csoportosításával és megrostálásával száznál több család leszármazását rekonstruálja és a legjelentősebbeket családfákon is bemutatja. Ebből adódó fontos következtetései közül kiemelendő az, hogy egy-egy polgári család élettartama fiágon alig néhány generáció volt, és ezért a városok, más európai városokhoz hasonlóan, állandó bevándorlásra szorultak. Analizálva a városi polgárság nemzetiség ill. foglalkozás szerint elkülö-

nülő jellegzetes rétegeit, hangsúlyozza, hogy Budán magyar és német patríciátus egyáltalán nem, és a közép- és kispolgárság is csak alig házasodik össze, de a nemzetiségeken belül sem házasodnak össze a különböző rétegek tagjai. A német patrícius kereskedők az egész német nyelvterületről házasodnak, követve kereskedelmi kapcsolataikat. Különösen élénkek kapcsolataik a hazai német városi patríciátussal. Ugyanez a helyzet a magyar patríciusok esetén, ezek azonban a középbirtokos nemesi családokkal is összeházasodnak, a magyar plebejusok között pedig kisnemesi kapcsolatokat találunk. De a városba így beköltöző nemes már nem birtokaiból, hanem kereskedelmi-ipari tevékenységéből él. Ipari vonatkozásban ugyancsak a szakmai kapcsolat számít, szintén messze túlnyúlva a város határain. Mindkét város többségét a főleg magyar plebejusréteg jelenti: ezek részint a szomszédos mezővárosok és falvak, részben a sűrűn lakott Délmagyarország parasztságával és kisnemességével tartják a kapcsolatot. — Bognár Iván: *A Népjóléti Minisztérium és a Népjóléti Népbiztosság szervezete 1917—1919* című tanulmánya az 1917-ben elvben szervezni kezdett, de ténylegesen csak a polgári demokratikus forradalom alatt létrejött minisztérium, majd az ügyköreinek nagy részét átvevő Népbiztosság ügyköreit és szervezetét rekonstruálja a megmaradt nagyon csekély levéltári anyag alapján. Kísérletet tesz a létszámviszonyoknak és a szervezés pontos menetének tisztázására is. Befejezésül Madzsar Józsefnek, az egészségügyi osztály vezetőjének tevékenységét ismerteti, az ellene lefolytatott fegyelmi vizsgálat adatai alapján. — A Krónika rovatban Balázs Péter számol be az állami levéltárak 1965. évi tevékenységéről, benne a levéltári dolgozók történettudományi munkásságának felsorolásával. — *V.*

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK XII. évf. (1966) 4. száma közli a párttörténeti tankönyv IX. fejezetének tervezetét: *Küzdelem a totális fasizmus és a háború növekvő veszélye ellen. A proletár egységfront és a népfront politikai fejlődése (1934—1941).* Az alábbi témákat tárgyalja: a nemzetközi helyzet 1934—39-ben; harc a proletár egységfrontért és a szakszervezetek védelméért; a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa és a KMP politikája; harc a népfront létrehozásáért; küzdelem a jobboldali erők ellen az antifasiszta függetlenségi frontért; a második világháború kitörése, küzdelem a háborúba való belépés ellen az antifasiszta ellenállás erősítéséért. — Vass Henrik: *Társadalmi fejlődésünk tíz éve.* A tanulmányt — illetve előadást — folyóiratunk 1967. évi 1—2. számában (198—201. l.) részletesen ismertettük. — Molnár Erik: *A marxizmus szövetségi politikája a II. Internacionálé megalakulásától az első orosz forradalomig* című munkájának Engels utolsó éveit (1889—1895) tárgyaló első része lezárja a szerző elhalálozása folytán csonkán maradt tanulmánysorozat közlését. Engels a 90-es évek derekán kritikusnak ítélte az európai helyzetet, s nem tartotta lehetetlennek, hogy a század végén forradalmi fordulat következik be. Ezen perspektíva megalapozásában az 1891-es válság, majd az azt követő pangás csekély szerepet játszott, annál nagyobb jelentőséget tulajdonított a kapitalista országok kölcsönös gazdasági viszonyaiban végbemenő változásoknak. Az európai kapitalizmus végóráját ezen távolabb beérő gazdasági folyamatokon túl a konkrét politikai fejleményektől várta. *Angliát* illetően Engels elsősorban a munkásmozgalom újjáéledését kísérte figyelemmel, amelynek legfontosabb mozzanatát a tanulatlan munkások szervezkedésének kezdeteiben látta. Azonban a különböző munkáspártok egyike sem vált osztályharcos tömegerővé, amely a proletariátust tömöríthette volna. Ezért Engels kívülről várta azt a lökést, amely meggyorsítaná a szigetországi munkásmozgalom fejlődését. Részletesen foglalkozik a szerző a *németországi eseményekkel* Bismarck bukását követően. Engels a 80-as években még úgy vélte, hogy a fegyvertelen nép teljesen akcióképtelen a hadsereggel szemben. Most azonban már azzal számolt, hogy a szocialista szellem a porosz hadseregbe is behatol, ezért Németországban lehetséges a szocialista vezetés alatt álló forradalom külső lökés nélkül. Ezen álláspontmódosulás oka a szociáldemokrácia megerősödése s várható további előretörése különösen a mezőgazdasági munkások között. Megváltozott Engels álláspontja a fejlődés erőszakos és békés formáinak kérdésében. Úgy látta, hogy a demokratikus parlamenti köztársaság, sőt az angol mintájú parlamentáris monarchia is *lehetőséget* nyújt a békés átalakulásra, ha a szocialisták megnyerik maguknak a nép többségét. A demokratikus köztársaságot Engels „a proletárdiktatúra specifikus formájának" nyilvánította. Franciaország fejlődésében a békés vagy erőszakos átmenetet egyaránt lehetségesnek vélte a proletárdiktatúrával egyesített demokratikus köztársaságban. A német helyzetet másként ítélte meg — itt az erőszakkal megdöntött burzsoá félabszolút monarchiát a proletárdiktatúrával egyesített demokratikus köztársaság követi, amely a feudális maradványokat is felszámolja. A permamens fejlődés tehát el-

marad, a német társadalom adott formáját nem választják el közbeeső szakaszok a munkásosztály gazdasági és politikai uralmától. Engels a küszöbön álló francia—orosz—német háborút a nemzeti létért és a társadalmi haladásért küzdő Németország védelmi küzdelmeként fogta fel, amelyet összekapcsolt a szocialista forradalom győzelmével. 1914-ben a német szociáldemokraták Engels ezen álláspontjára hivatkozva vitték a munkásosztályt a háborúba. A fegyveres összecsapás 1891—92-ben elmaradt, ezután a parasztkérdés került előtérbe. Engels szerint a parasztoknak nyíltan meg kell mondani, hogy helyzetük a kapitalizmusban reménytelen, s mentséget csakis a szocialista szövetkezeti termeléstől várhatnak. A német szociáldemokrata pártban uralkodó irányzatok elemzése kapcsán Engels nyomatékosan hangsúlyozta a kölcsönös bírálat, a teljes szólásszabadság jelentőségét s külön rámutatott a pártvezetőségtől független sajtó fontos szerepére. A szerző a továbbiakban részletesen elemzi Engels nézeteit a franciaországi politikai fejleményekről. 1895-ben már itt is meghaladottnak tekintette a permamens forradalom gondolatát, s úgy vélte, hogy Franciaországban közvetlenül szocialista hatalomátvétel van napirenden. Oroszországról szólva Engels fenntartotta azon 1874 óta vallott nézetét, hogy a forradalom objektív feltételei permamens módon adottak. Végül a szerző behatóan elemzi Engels szerepét a II. Internacionálé létrejöttében és első kongresszusain. — Szabolcs Ottó: *A munkásmozgalom kérdései az általános és középiskolai történelemtanításban* az iskolareformmal összefüggésben méri fel a munkásmozgalomnak a történelem tantárgy keretében való oktatásával kapcsolatos kérdéseket. Megállapítja, hogy ez a terület a történelemnek nem a legkedveltebb és legjobban megértett része. Az okokat keresve rámutat többek között a munkásmozgalmi publikációk néhány év előtti állapotára s ezzel összefüggésben hitelük csökkenésére, a tudomány és oktatás között fennálló 2—3 éves fáziseltolódásra, továbbá a tanárok felkészültségének viszonylagos elmaradottsága okozta problémákra. Az új tantervben a gimnázium IV. osztályos anyaga 1849 helyett a századfordulótól kezdődik, s ez lehetővé teszi, hogy a munkásmozgalom nagyobb súlyt kapjon, a köztörténettel az eddiginél szorosabb koncentrációban. Elengedhetetlen a módszertani továbbfejlődés is, elsősorban a szemléltetés terén. — A Közlemények rovat M. Hübl tollából az egyes műveket röviden értékelő áttekintést nyújt *A nemzetközi munkásmozgalom történetének csehszovákiai kutatásáról*. — A Dokumentumok rovatban Borus József Marx 1860. ápr. 16-án kelt, Perczel Móriczhoz intézett levelét publikálja, amelyben Marx kiemeli, hogy ő már 1848—49-ben a forradalmi Magyarország legelszántabb harcosa volt Németországban. — Az Életrajzok rovatban Kelen Jolán Seidler Ernőről (1886—1938), a KMP egyik alapító tagjáról és Török Júlia Braun Somáról (1890—1942), a Szociáldemokrata Párt oktatási munkájának vezetőjéről emlékezett meg.

XIII. évf. (1967) 1. sz.—Mucsi Ferenc: *Szabó Ervin, az ellenzéki szociáldemokraták és az MSzDP választójogi taktikája az 1905—6. évi politikai válság időszakában* című tanulmánya a pártvezetőséggel szembeforduló csoportok nézeteit és politikáját tekinti át. A Szabó Ervin körül tömörült ellenzékiek, bár elismerték az általános választójog jelentőségét az osztályharc szempontjából, elvetették a pártvezetés elvtelen magatartását. Szerintük az általános választójogért folytatott harc módszerei nem kerülhetnek összeütközésbe a szocialista végcéllal, a taktika nem mondhat ellent a programnak. A választójogi harc forradalmi módszereinek igénye kiindulópontja volt annak a koncepciónak, amely a szegényparaszt és proletár tömegekkel, valamint az ország nem-magyar népeivel kötendő szövetségben kereste a demokratikus Magyarország megvalósításának forradalmi útját. — Dániel Arnold tanulmánya az agrárkérdésről a szociáldemokrata párt agrárprogramja előmunkálatának igényével készült. A tervezet erre hibái ellenére is alkalmas lett volna, de 1913-ban a pártvezetőség és a mögötte álló doktkrinérek ellenállása következtében a kérdés hosszú időre lekerült a napirendről. — A Batthányi Ervin vezette csoport anarcho-szindikalista talajról a politikai harcot teljesen elutasítva fordult szembe a pártvezetőség politikájával a szombathelyi Testvériség hasábjain. Mérő Gyula az orosz forradalom fejleményeiből levont tanulságok alapján bírálta a pártvezetőség taktikáját s a szociáldemokrata mozgalom forradalmi irányba terelését a szindikalizmustól várta. Szabó Ervin ezt az állapotot szintén nem utasította el. A megerősödött baloldali ellenzék az 1907-es pártkongresszuson elérte ugyan a korábbi évek reformista taktikájáért felelős vezetők leváltását, de sikerét nem tudta tartóssá tenni és szervezetileg kiaknázni. Ennek oka a szubjektív feltételek mellett az ország gazdasági, társadalmi elmaradottsága, a nemzeti küzdelmeknek a társadalmi frontokat összezavaró jelentkezése volt. — Szigeti Endre: *A magyar szociáldemokrácia nézetei a gazdasági válságról* címmel írt tanulmányt. A magyar szociáldemokráciának nem volt önálló válság-elmélete, nézetei

a német szociáldemokraták és a polgári közgazdászok elméleteit tükrözik. A válság okát a vezetők egyrésze kizárólag politikai tényezőkben látta, a kormány politikáját és Trianont téve felelőssé. Mások, beleértve Peyert, Bethlen gazdaságpolitikáját okolták, s felmerült, ha következetlenül is, a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok közötti ellentmondásnak mint a válságok alapvető okának felismerése. A megoldást a tervgazdálkodás bevezetésében látták, amely voltaképpen a tőkés államkapitalizmusnak felelne meg. Részletesen bírálja Propper Sándor, Kertész Miklós és Somogyi V. Jenő szociáldemokrata közgazdászok nézeteit. — A. BAHMAN *Huszonötéves az iráni Tudeh-párt* című cikke áttekinti a párt negyedszázados múltját. A Tudeh-párt 1941-ben alakult meg Reza sah nácibarát rezsimjének megdöntése után, de csak 1942 végétől vett részt szervezett erőként az ország politikai életében. Elődje az 1920-ban alakult, majd 1921-től illegalitásba kényszerített Iráni Kommunista Párt volt, amelyet a reakció csak 1935-ben tudott megsemmisíteni. A kommunista párt által nevelt káderekből kerültek ki a Tudeh-párt megalapítói. A párt 1944 augusztusában már az ország legnagyobb szervezett politikai ereje volt. A reakciós rezsim 1949-ben törvényen kívül helyezte, de illegalitásban tovább működött s kiaknázta a legális tömegszervezetek nyújtotta lehetőségeket is. Az 1953-as államcsíny súlyos csapást mért a pártra, de a sah rezsimje szilárdsága érdekében kénytelen volt bizonyos korlátozott reformok megvalósítására. Az ország gyökeres átalakulását azonban kizárólag valamennyi imperialistaellenes és haladó erő egységes nemzeti frontjára építő forradalmi fordulat valósíthatja meg. — A Közlemények rovatban RÁKOSI SÁNDOR és SZABÓ BÁLINT az 1945. március 19-i pártközi értekezleten készült feljegyzés alapján adalékokat közölnek *A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében 1945 elején* címmel. — FRISS ISTVÁNNÉ: *A Vörös Segély történetéről* írott cikkében ismerteti az osztályharcban való részvételükért bebörtönzött proletárok szervezett támogatásának történetét. A Nemzetközi Vörös Segély 1922-ben alakult a Komintern IV. Kongresszusának határozata alapján. A magyarországi szervezet 1923 novemberétől kb. 1937 áprilisáig működött, de a politikai foglyok támogatása a továbbiakban sem szünetelt. — A Dokumentumok rovatban SZABÓ ÉVA közzéteszi Varga Jenő előadását az MKP politikai bizottságának 1945. október 1-i ülésén és „A végleges valuta-stabilizálás fő irányelvei" című 1946. április 13-án kelt tervezetét. — Goldman György (1904—1945) kommunista szobrászművészről DR. VIDA FERENC írt életrajzot. — A Hírek rovatban Betlen Oszkár az 1936-os francia népfront 30. évfordulója alkalmából Párizsban megrendezett nemzetközi tudományos konferenciáról számol be. — *S.*

VILÁGTÖRTÉNET 1966. 12. sz. — A. G. DASZKACS és társai *A természet és a társadalom kölcsönhatásának általános elméletéről* címmel egy új, a filozófiához közelálló, naturszociológiának vagy másnak nevezhető tudomány lehetőségét, problematikáját és módszerét körvonalazzák. Az új tudomány ontológiai nézőpontja az anyag egyik mozgásformája (szociális forma) s a természetet jellemző egyéb anyagi mozgásforma kölcsönös viszonyának, összefonódásának, történeti evolúciójának vizsgálata, ismeretelméleti nézőpontja pedig az emberi megismerésnek s ettől elválaszthatatlanul az ember társadalmi termelési és átalakító gyakorlatának a kölcsönhatás egészén belül történő felderítése lenne. A társadalom és a természet kölcsönhatására vonatkozó általános elmélet kidolgozása a konkrét tudományok valamennyi idevonatkozó adatának a dialektikus materialista módszertan segítségével való összefoglalása s ezen összefogó általánosítás eredményeinek logikája alapján új, az egyes konkrét tudományokon túlmutató problémák felvetése és megoldása révén képzelhető el. A szerzők ezután konkrét példát adnak az anyagmozgás három alapvető formája, a geológiai, a biológiai és a szociális forma történeti megközelítésére. E formák történetileg kialakult kölcsönhatását vizsgálva, kiemelik a szociális forma egyre növekvő, a természet társadalmi áthatására vezető jelentőségét. — V. D. KOROLJUK: *A „Drang nach Osten" és Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa népeinek fejlődése a feudalizmus korában* c. tanulmányában történeti perspektívába állítja a múlt század közepén keletkezett fogalommal jellemzett történeti folyamatot, periodizálja ezt, s igyekszik meghatározni az egyes periódusok történeti és osztálytartalmát. A katonai és politikai expanzió mellett figyelemben részesíti a német keleti behatolás társadalmi-gazdasági és demográfiai formáit is. Ez utóbbiakon belül a német feudális és patríciusi betelepítéseket negatíve, a kétkezi dolgozók, parasztok és kézművesek betelepítését viszont általában pozitíve ítéli meg. A Drang nach Osten ideológiája elemzése során megállapítja, hogy a német keleti területi hódítás eszmevilágának ellenhatásaként Közép- és Kelet-Európa országaiban előtérbe került az állami önállóság prog-

ramja, amely elősegítette függetlenségük kivívását. A véres Drang nach Osten-gondolat nem múlt ki a feudalizmussal, hanem a XIX. században a feudális maradványokkal terhelt Bismarcki birodalom megszületésével a német kapitalizmus, ezt követően pedig a német imperializmus burzsoá-junker nacionalista ideológiájának is egyik elemévé vált. — L. M. MUMBY: *A haladó angol történetírás néhány kérdése* c., gazdag bibliográfiával kísért tanulmányában feltárja azokat a rendkívüli szervezeti és ideológiai nehézségeket, amelyek közt a számban nem nagy, de tudományos jelentőségben egyre növekvő angol marxista történész csoport dolgozik. Az angol történet időrendjében haladva alapos elemzést nyújt az egyes korszakokra vonatkozó angol marxista kutatási eredményekről, az egyes témakörökben a burzsoá történészekkel lezajlott, a marxista felfogást megerősítő vitákról. Különösen nagy eredmények születtek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, az angol polgári forradalom és ideológiája, a kizsákmányolt tömegek harca, a munkásmozgalom, ezen belül a chartizmus s a XIX—XX. századi munkásság életkörülményei és a munkásarisztokrácia témaköreiben. Az irodalmi beszámoló nem hallgat az angol marxista történetírás eltüntetésre váró fehér foltjairól sem. — E. P. THOMPSON: *A munkásosztály történetének kutatása Angliában* c. a szakszervezetek és a munkásmozgalom története feldolgozásának eddigi eredményeit, tartalmi és módszertani problémáit tárja elénk kritikai hangvételű cikkében. Egészében véve biztató képet fest az angol munkásmozgalom történetírásának perspektíváiról. „Ami most a korábbi, megszokott Labour-történelemmel történik, az nem annyira dezintegrálódás, mint inkább felszabadulás. Amíg a régi konvenciók szűk határai közé szorult, bizonyos értelemben a tulajdonképpeni angol történelem képmása volt. Most azonban, mikor bizakodva elhagyja azt az alapot, melyre Cole és követői helyezték, átütő hatása folytán veszélyesebbé válik a fennálló alkotmányos és parlamenti politikai rendszerre" (76. l.). — Az Évszázadunk nagy történetírói c. rovatban MAKKAI LÁSZLÓ és JEMNITZ JÁNOS a német marxista történetírás klasszikusáról, Franz Mehringről rajzol portrét, s *A kelet-elbai junkerség* és *A német szakszervezetek a szocialista törvény előtt* címen műveiből közöl tanulságos részleteket. — A Szemle rovat Elmélet és szintézis — Középkor — Újkor — Legújabbkor csoportosításban mintegy 35 könyvismertetést, irodalmi és vita-beszámolót közöl. — *B.*

Egyéb tudományos folyóiratok

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. LXXI. évf. (1967) 1. sz. — KÓKAY GYÖRGY: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata. (Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung 1781.)* A közlemény kifejti, hogy az 1781-ben Bécsben megjelent, hat számot megért felvilágosult folyóiratot Bessenyei György írta. A folyóirat lényegében filozófiai-ideológiai röpirat volt, melyet szerzője egymaga írt. Bessenyei folyóirata arról tanúskodik, hogy az író ebben az időszakban jelentős mértékben eltávolodott a jozefinizmus Sonnenfels által képviselt állameszméjétől és ideológiájától, és nagy mértékben közeledett szemléletében a francia felvilágosultak legradikálisabb irányzatához. Elsősorban Helvetius hatása mutatható ki a folyóirat szövegeiben. — VARGA IMRE: *Barakonyi Ferenc az újabb adatok tükrében.* A közlemény eddig ismeretlen adatokat közöl a Gyulai-család levéltárának a pozsonyi szlovák Állami Levéltárban található anyaga alapján Barakonyi Ferenc XVII. századi felvidéki nagybirtokos életéről. Barakonyi irodalomtörténeti jelentőségű személy, mivel ő állította össze a XVII. század nemesi szerelmi költészetének neves darabjait tartalmazó Teleki-énekeskönyvet. — CSAPLÁR FERENC: *Havas Gyula (1893—1918)* a Nyugat irodalomkritikusa életrajzának rövid összefoglalása. — ECKHARDT SÁNDOR: *Balassi Bálint Tokaj-vidéki éveiből.* Sátoraljaújhelyről előkerült Balassi és felesége, Dobó Krisztina Székely Miklós ellen folytatott birtokperének egyik dokumentuma, a zempléni megyeszék idevágó jegyzőkönyve, valószínűleg 1586-ból. Közli a dokumentumot. — GYENIS VILMOS: *Adalékok a francia forradalom irodalmának magyarországi terjedéséhez.* Ismerteti a nagyenyedi Bethlen-Kollégium könyvtárában talált, az 1790-es évekből származó A francia nemzet énekes imádsága című kéziratot. A kézirat Joseph-Theodor Desorgues-nak 1794. június 8-ra (Prairial 20.), a Legfelsőbb Lény ünnepére írt alkalmi himnuszának fordítása. — NIZSALOVSZKY ENDRE: *Eötvös József két levele Haynald Lajos érsekhez.* Az Eötvös kultuszminisztersége idejéből, 1868-ból való levelek a katolikus autonómia problémájával foglalkoznak. A tárgyalt probléma a püspöki kar ellenállása a kormány autonómia-ter-

vezetével szemben. A katolikus autonómia az egyházi vagyon kezelésére alakítandó testület lett volna az egyház vagyoni ügyeinek az államtól való elválasztása után. Az ellentétek a körül bontakoztak ki, hogy a püspöki kar teljes egészében kezében akarta tartani az új szervezetet, s nem volt hajlandó a világi katolikusoknak részvételt biztosítani benne.

LXXI. évf. 2. sz. — WÉBER ANTAL: *A szentimentális stílusirány elméleti és történeti kérdéseiről.* Az utóbbi időben egyre gyakrabban felvetődik irodalomtörténeti kutatásainkban a stílustörténeti szempontú irodalomtörténetírás gondolata. A szerző határozottan állást foglal a mellett, hogy az irodalomtörténetírásnak az irodalom társadalmi determináltságából s nem intern, irodalmon belüli stílusáramlatokból kell kiindulnia, de szükségesnek tartja az irodalmi stílusok fokozott kutatását. A szentimentalizmusról szólva megállapítja, hogy nem tartozott az alapvető művészi stílusok közé, mint pl. a barokk, a klasszicizmus, a romantika, hanem úgynevezett stílusiránynak tekinthető. Átmeneti stílus volt a klasszicizmus és a romantika között. Csupán irodalmi stílus volt, más művészeti ágakra nem terjedt ki. — A szentimentalizmus par excellence polgári áramlat volt, a polgári erkölcsnek a feudális morál korlátaival való összeütközése volt állandó témája. A szentimentalizmus a felvilágosodás tipikus irodalmi áramlata volt; érzelemközpontusága egyáltalán nem állt ellentétben a felvilágosodás racionalizmusával. Az érzelmek döntő szerepének elismerése az emberi személyiség meghatározói között éppoly jellemzője volt az aufklärista individualizmusnak, mint a racionalizmus. A tanulmány bizonyos tekintetben visszatér Szerb Antal ismert és sokat bírált preromantika terminusához a XVIII. század végi magyar irodalom jellemzésekor. Véleménye szerint ez a kifejezés szellemtörténeti mellékzöngéitől megtisztítva alkalmas a korszak magyar irodalmának jellemzésére, mely sajátos átmenet volt a klasszicizmus és a romantika között s már valóban megjelentek benne a későbbi romantika felé mutató elemek. A magyar szentimentális irodalmat vizsgálva megállapítja, hogy a kialakulását előmozdító külföldi művek között esetlegesen és véletlenszerűen fordulnak elő jelentős szerzők művei és másodrangú középszerű alkotások, s ez az esetlegesség érezhető a magyar szentimentális irodalmon. Kiemeli, hogy a szentimentalizmusnak hazánkban jelentős szerepe volt a polgári prózairodalom kialakításában. — E. NAGY SÁNDOR: *A korszerű Gárdonyi-kép problémái.* Irodalomtörténetírásunk még adós egy Gárdonyi-monográfiával. A tanulmány 1945 óta először kíséreli meg, hogy összefoglaló képet adjon Gárdonyi pályájáról. Ehhez nagy mértékben felhasználja az egri Gárdonyi hagyatékot. A szerző három szakaszra tagolva tárgyalja az író pályáját. Az első, pályakezdő szakasz 1863—1897. Kifejti, hogy Gárdonyira ekkor és később is sokrétűen hatottak kora nyugati és orosz irodalmi és világnézeti, tudományos, filozófiai áramlatai. A hatások vizsgálatát a tanulmány Gárdonyi megmaradt könyvtárának áttanulmányozására alapozza. A tanulmány szerint az 1880—90-es években Gárdonyi világnézete egy erősen a néppel való érintkezés gyermekkori élményeiből táplálkozó plebejus szinezetű negyvennyolcasság. A második pályaszakaszt tárgyaló fejezetben, melynek a „Küzdelem az újért" címet adja a szerző (1897—1914); a tanulmány kifejti, hogy ekkor Gárdonyi érdeklődése befelé fordul, művei erősen pszichologizáló színezetűekké válnak („A láthatatlan ember" időszaka), erősen hatnak rá spiritiszta, okkultista olvasmányok. Míg az első pályaszakaszban a valóság áll érdeklődése középpontjában, a második szakaszban az írónak a valósághoz való viszonya kerül középpontba. Pályája utolsó szakaszát (1914—1922) a háború élménye határozza meg. Gárdonyi élesen szembefordul a háborúval, a tanulmány szerint a háború ellen küzdő haladó írók élvonalába tartozik. A tanulmány végkövetkeztetése szerint Gárdonyi modern és haladó író volt, aki jelentősen kivette részét a népnemzeti irány irodalmi túlhaladásában s egy modern magyar irodalom megteremtésében. — DRÓSZEGI ANDRÁS: *A szecesszióról.* A tanulmány a szecesszió fogalma alá vonja az 1890-től 1914-ig tartó időszak művészetét s azon belül speciálisan irodalmát. Utal arra, hogy a harmincas években a szecesszió fő jellemvonásának a dekorativitást tartották, a szecessziót az utolsó századvégi dekadens stílusáramlatnak tekintették (a tanulmány utal Halász Gábor esszéjére a szecessziós stílusról), s nem vették figyelembe, hogy ez az áramlat a dekadens nagypolgári affektáltságon túl lázadás is volt — egy artisztikus individualizmus pozíciójából — a polgári rend fojtó konvenciói ellen. A Monarchiában, az egyes országokban kialakult szecessziós áramlatokban a dekorativitás mellett a szecessziós áramlatban kifejezésre jutott az a sajátos szorongás, melyet a bürokratikus államapparátus nyomása és a nemzetiségi széttagoltság miatt állandóan a felbomlás veszélyében élő társadalom légköre termelt ki. A magyar szecessziós művészet s ezen belül elsősorban az irodalom

alapvonása volt, hogy elkésettsége és a magyar társadalom viszonyai következtében kezdettől fogva a szecesszió második, lázadó szakasza dominált benne, s a nyugati hasonló áramlatoknál nagyobb mértékben volt haladó polgári törekvések kifejezője s előkészítője a későbbi avantgard modernista irodalomnak. — KULCSÁR PÉTER: *A cserhalmi ütközet László legendájában.* A közlemény Bonfini művének azt a passzusát vizsgálja, melyben leírja, hogyan mentett meg László király a cserhalmi csatában egy kun által elrabolt magyar leányt. Kimutatja, hogy Bonfini szövegében nyomai vannak egy legendaváltozatnak, mely szerint a leány aktívan segítette volna a királyt a kun megölésében. — DÜMMERTH DEZSŐ: *Kazinczy köre és az 1811/1812. évi országgyűlés.* A cikk kimutatja, hogy Kazinczy barátján, Dessewffy Józsefen keresztül jelentősen befolyásolta a magyar államnyelv kérdését tárgyaló 1811/12-es országgyűlés tevékenységét. Kazinczy jelentős történeti érvet adott az országgyűlésnek a magyar államnyelv védelmére: megtalálta I. Ferdinándnak egy 1527-ből származó levelét, melyben biztosította a magyar nemzetet, hogy támogatni fogja a magyar nyelvet. A hivatkozást a levélre Dessewffy adta elő, aki azonban a dolgot Kazinczynak egy pályamunkájában olvasta, s nem tudta közölni a levél lelőhelyét az országgyűléssel. Itt segítségére sietett a Kazinczy köréhez tartozó Horvát István, ki előzőleg történészi kutatómunkával gyűjtögette azokat a szövegeket, melyek a nyelvi harcban felhasználhatók, s a szóban forgó császári levélről is tudott. Jelentős szerepet játszott az országgyűlési küzdelemben a Kazinczy vezette értelmiségi kör másik kiváló alakja, Kovachich Márton György. A bécsi uralkodó körök könyvet irattak az országgyűlés előtt Anton Wilhelm Gustermann Theresianum-beli tanárral, bécsi könyvcenzorral a magyar történelemről, melyben az a magyar nemzeti törekvések jogosulatlanságát igyekezett bizonyítani. Kovachich még az országgyűlés előtt történeti, forrásfeltáró cáfoló művet írt Gustermann könyve ellen, melynek érveit az országgyűlési ellenzék felhasználta. — MIHAIESCU GYÖRGY KONSTANTIN: *Ady Endre kapcsolatai az erdélyi román színházmozgalommal.* Megemlékezik Adynak egy kritikájáról, melyet 1903-ban Nagyváradon Vulkán József magyarországi román író István vajda című darabjáról írt. Az eredetileg román nyelvű darabot magyar fordításban a nagyváradi Szigligeti Színház előadta. Ady elismeréssel írt a darabról, s rámutatott a magyar—román barátság jelentőségére. — JULOW VIKTOR: *Talányos Csokonai — tragikus Csokonai* c. vitacikke azt állítja, hogy Csokonai minden valószínűség szerint 1795 után a jakobinus terror hatására bizonyos fokig kiábrándult a francia forradalomból. — BENDA KÁLMÁN: *Istvánffy Miklós levele 1605-ből.* Közreadó a pozsonyi evangélikus líceum könytárának kézirattárában rábukkant egy 1605-ből származó Istvánffy-levél másolatára. A közölt levélszöveghez írt bevezetőben kifejti, hogy a levélből kiderül: Istvánffy 1605-ig elkészült nagy történeti munkájának az 1550-es évek végéig terjedő részével, tehát a műnek egyharmadával. — VIZKELETI ANDRÁS: *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben.* Közli és kommentálja Comenius három őt felkereső magyar diákhoz, Szathmárnémethi Mihályhoz, Sárpataki Mihályhoz és Tatai Sámuelhez írt Memoriale-ját (az Országos Széchényi Könyvtár birtokában). Ismerteti a három címzett pályáját. — KUNSZERI GYULA: *„A tűz fiai".* (Egy fejezet XX. századi költészetünk prae-nyugatos korszakából a Komjáthy Jenő Társaság „irattára" alapján.) Hegedüs Gyula irathagyatékából előkerült dokumentumok alapján ismerteti az 1905-ben Mohácsi Jenő és Hegedüs Gyula szerkesztésében megjelent, egy számot megért Tűz című szépirodalmi folyóirat és a körülötte alakult írógárda által alapított Komjáthy Jenő Társaság működését. A folyóirat és a társaság a Nyugat-mozgalom előzményei közé tartozik; gárdájának tagja volt Babics, Juhász Gyula, Kosztolányi, Oláh Gábor, Göndör Ferenc stb. — JÓZSEF FARKAS: *Adalékok az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége tevékenységéhez.* A haladó művészeket és tudósokat tömörítő szövetség az 1918-as polgári forradalom idején alakult. — *Sz.*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. XIV. évf. (1967) 1. sz. — GÖNCÖL GYÖRGY: *A tőkekivitel volumene és hatékonysága* c. cikkében Molnár Ferenc „Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus" c. cikkének (Közgazdasági Szemle. 1966. 11. sz.) elsősorban a tőkekivitelre vonatkozó megállapításait vitatja, szembehelyezkedve azokkal. Idézetekkel és statisztikai adatokkal igyekszik bizonyítani a tőkekivitel változatlan primátusát a mai kapitalizmus viszonyai között is az árukivitellel szemben.

XIV. évf. 2. sz. — RÉDEI JENŐ: *Az imperializmus lenini elmélete és korunk imperializmusa* című sokoldalúan elemző cikkével kapcsolódik az előző számokban kialakult vitához. Az első problémakör, amelyben eltérő álláspontot fejt ki Molnár

Ferencétől a tőkekivitel jelentőségének megítélése a gyarmatok viszonylatában. Elismeri, hogy a volt gyarmati országokba irányuló tőkekivitel mennyiségileg jelentősen csökkent, de kiemeli, hogy a fejlődő országok permanens elszegényedése lehetőséget ad ahhoz, hogy a vezető tőkés országok viszonylag kisméretű tőkekivitellel továbbra is fenntarthatják azok függőségét. A volt gyarmatokra irányuló tőkekivitel politikai jelentőségét hangsúlyozza. Cikkének második részében a tőkekivitel problémáját az Egyesült Államok és Nyugat-Európa viszonylatában elemzi. Nagy statisztikai apparátussal mutatja be az USA-ból Angliába, Franciaországba és az NSzK-ba irányuló tőkeexport mennyiségét, az amerikai tőke részesedését iparágakban. Ezzel is igazolni kívánja a tőkekivitelnek a klasszikushoz hasonló érvényesülését és jelentőségét. A befejező részben az „imperialista világrendszer" meghatározás fenntartása mellett foglal állást.

XIV. évf. 4. sz. — KÁDÁR BÉLA: *Egy gondolatébresztő évfordulóval kapcsolatos vitához* c. cikkében Göncöl György érvelésével kapcsolatban két kérdést vet fel: 1. A lenini imperializmuselmélet sarkköve-e a tőkekivitelnek az árukivitellel szembeni primátusa? 2. Érvényesül-e ez a primátus napjaink világgazdaságában? Mindkét kérdésre nemleges választ ad. Rédei Jenő okfejtésével több ponton egyetért, különösen azzal, hogy a tőkekivitel politikai funkcióit hangsúlyozza. De különös jelentőséget tulajdonít a mai típusú tőkekivitel megkülönböztetésének a klasszikustól. A tőkekivitel mai sajátosságait az Egyesült Államok és Nyugat-Európa, másrészt részletesebben a gyarmatok vonatkozásában fejti ki. Hangsúlyozza, hogy már Lenin sem tekintette a gyarmati politikai státuszt a gyarmati állapot feltétlen ismérvének. A hódítások, a gyarmatosítás csupán a kapitalista gazdaság extenzív növekedésének korszakában járhat nagyobb gazdasági előnyökkel. A harmadik világ piaci jelentősége nagy mértékben csökkent a modern kapitalizmus szempontjából. Kiemeli, hogy annak ellenére, hogy egyes nagy monopóliumok ma is a fejlődő országokon élősködnek, ma már nem az onnan kisajtolt értéktöbbletből finanszírozódik a kapitalizmus fejlődése. Figyelembe veszi, hogy a gyarmati rendszer és az imperializmus nem azonos fogalmak. Molnár Ferenc cikkének jelentőségét az új jelenségek bátor elemzésében látja, megállapításainak nagyobb részével egyetért. — MIHALIK ISTVÁN: *Imperializmus vagy monopólkapitalizmus* című hozzászólásában (ez egyben a folyóirat vita sorozatának utolsó darabja) először a tőkekivitel kérdéséhez kapcsolódik. Megállapítja, hogy ezen problémakör kapcsán a közgazdászok között eltérő álláspontok alakultak ki. Göncöl György álláspontja abszolutizáló, de Mihalik István szerint is a tőkekivitel szerepe a mai imperializmusban nem kisebb, mint a tőkés fejlődés megelőző szakaszaiban. E kérdésben lényegében Háy Lászlóval ért egyet, hogy ezt a kérdést nem lehet statisztikai alapon megválaszolni. Aláhúzza a tőkekivitel politikai jelentőségét. A harmadik lenini ismérv jelentősége szerinte tehát nem csökkent, bár elismeri, hogy funkciója sok tekintetben megváltozott. Hozzászólása befejező részében a lenini imperializmus meghatározás ismérvei közül az elsőt — azt, hogy a termelés és a tőke koncentrációja monopóliumokat hozott létre — tekinti alapvetőnek. A többi ismérvet az első ismérv megjelenési formájának, konkretizálásának tekinti. Így az ötödik ismérvvel kapcsolatos módosulások sem változtatják meg a lenini meghatározás lényegét. Cikke végkonkluziója, „hogy »az imperializmus igenis monopolkapitalizmus«, ma éppen úgy érvényes, mint 50 évvel ezelőtt". — BRÓDY ANDRÁS: *Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig* című írása két vonatkozásban kíván bizonyítani: 1. hogy hosszú távú idősorok összeállítása lehetséges, 2. hogy szükséges. A nemzeti jövedelem növekedése alapján a vizsgált időszakot három fő periódusra osztja. Az első, a győri programig tartó időszak 2%-os növekedési ütemet mutat. Az újjáépítés idején (a második időszakban) természetesen a növekedés üteme hirtelen felszökken, majd 1951—1965 között 5,5%-ot ér el. A periódusok egyenkénti jellemzése után a beruházások és a nemzeti jövedelem növekedésének viszonyát vizsgálja, elsősorban a felszabadulás utáni időszak vonatkozásában. Mindenek előtt azt a problémát, hogy a beruházások 1938-hoz viszonyított majdnem nyolcszorosra emelése ellenére sem a nemzeti jövedelmet, sem növekedési ütemét 1965-ig sem sikerült megháromszorozni. Ennek okai közül két típusba tartozókat elemez részletesebben: 1. Azok a beruházások, amelyek nem növelték, mert nem is növelhették a nemzet vagyonát vagy termelési potenciálját. Ilyenek az első beruházási periódusban 1948-tól kezdve: az ipari beruházások egy része, amelyek pusztán a termelésből kiszorított kistermelők termelési berendezéseit pótolták, a második beruházási periódusban 1958 után: a mezőgazdasági beruházások egy része, amelyek a termelőszövetkezetben nem hasznosítható kisparaszti termelőeszkö-

zök kiesését pótolták és pótolják. 2. A beruházások ciklikusságából és megosztásából következő hatásfok-romlás. Függelékként 3 táblázat a főbb idősorokat, a beruházások százalékos megoszlását és a nehézipari beruházások százalékos megoszlását mutatja.

XIV. évf. 5. sz. — A szemle rovatban SZAMARASZ ORESZTÉSZ: *A gazdasági növekedés tényezői és sajátosságai Görögországban* címmel a görög gazdaság általános jellemzése kapcsán bő statisztikai anyaggal mutatja be a lakosság foglalkozási struktúrájának változását 1928—1961, a nemzeti jövedelem termelésében beállt szerkezeti változásokat 1938—1965 között. Elemzi és dokumentálja a második világháború utáni gazdasági növekedés belső és külső tényezőit, az állam szerepét.

XIV. évf. 6. sz. — A Számok és tények rovatban PÓCS ERVIN Lengyelország gazdasági fejlődését (1960—1965) tekinti át.

XIV. évf. 7—8. sz. — WIESEL IVÁN *Kuba gazdaságának fejlődése a forradalom győzelme után* című tanulmányának első részében a forradalom előtti Kuba gazdasági szerkezetének legfontosabb vonásait vázolja fel. Az ország gazdasági arculatát az USA-tól való függés (első helyen osztozott Venezuelával az amerikai tőkebefektetésekből Latin Amerikában; a kőolajipar teljesen, az energetikai ipar és a bányászat 90 százaléka, a 36 legnagyobb cukorgyár amerikai tulajdonban volt) és a nagybirtokon nyugvó mezőgazdasági termelés határozta meg. Kuba gazdasága a legtipikusabban monokulturális volt. A nyílt monokulturájú országoktól Kuba zártjellegű monokulturális gazdasága eltérő vonásokat mutat. (Az országban a cukornádtermeléstől a cukorgyártásig minden termelési fokozat megtalálható volt.) A forradalom győzelme utáni időszak gazdaságpolitikáját a szerző három szakaszra bontja. 1. A forradalom győzelmétől 1961-ig tartó időszakra, amelyben megtörtént az első agrárreform, megindult az államosítás, valutacserét hajtottak végre, több fontos szociális intézkedést tettek. 2. 1961—1963 közötti időszak. 1961-ben a forradalom fejlődése új szakaszhoz érkezett. Új gazdasági programot alakítottak ki, amely az ország gyorsütemű iparosítása útján a gazdasági szerkezet radikális átalakítását tűzte ki célul. A termelési szerkezet drasztikus átalakítására vonatkozó gazdasági koncepció irreális volt. Ennek következtében számos gazdasági hiba és elhamarkodott intézkedés született. Kuba nemzetközi helyzetének megváltozása és a falusi kizsákmányoló réteg szembefordulása a forradalom továbbfejlődésével szükségessé tette a második agrárreform végrehajtását 1963-ban. 1963 végére Kubában lényegében megszűnt a tőkés kizsákmányolás. 3. Az 1964-től tartó szakasz kezdetét az 1961—63-ban elkövetett hibák kritikai értékelése jelentette. Ezen szakasz gazdaságpolitikájának fő vonása a cukornádtermelés és az arra támaszkodó ipar jogaiba való visszahelyezése, az állat- és növénytermelés minőségi fejlesztése és ezzel összefüggésben az ipar fejlesztésének a hazai és nemzetközi feltételekkel való összhangba hozása. — *H. J.*

MAGYAR NYELV LXIII. évf. (1967) 2. sz. — KISS LAJOS *Az anabaptisták elnevezései a magyarban* címen a Morvaországból a Felvidékre és Erdélybe települt német nemzetiségű, alapítójukról huterinek nevezett testvérek hazai elnevezéseit vizsgálja. Ezek közül az anabaptista, a visszakeresztelő, az újrakeresztelő, a keresztségmásoló, keresztségismétlő — az általuk felnőtt korban s éppen ezért általában másodszor végzett keresztelési szertartásra, a kálugyer és a fekete német elnevezés a görög-keleti szerzetesekre is emlékeztető fekete ruhaviseletükre, a habán pedig az újfelnémet Haushaben, a. m. anabaptista telep szlovák közvetítőszavára utal. — MOÓR ELEMÉR *A földműves életforma kialakulása népünknél a szláv jövevényszavak tükrében* c. tanulmányában ismét aláhúzza a honfoglaló magyaroknak nomád voltát s a Kárpát-medencében talált szláv népek mezőgazdasági kulturájának fejlettségét. Gazdag művelődéstörténeti anyagba ágyazva bizonyítja, hogy a magyarság a szlovák vagy bolgár eredetű parlag szavunk tanúsága szerint a két-, a nyugati és déli szláv nyelvekből eredő ugar szavunk tanúsága szerint pedig a háromnyomásos gazdálkodást s ezzel együtt a fejlettebb állattenyésztést az itteni szlávoktól vette át. A bolgártörök eredetű eke alkat-, ill. kiegészítő részeinek (gerendely, pating, lemez, csoroszlya, kakatszeg, ösztöke, tézsola, borona), az ökörszerszámnak (iga, járom) túlnyomóan szlovák, ill. részben bolgár eredete arra enged következtetni, hogy a bolgártörök primitív ágekével szemben a nehéz fordítós ekét s ennek használatát a honfoglaló magyarság a szlovákoktól vette át még a X. század első felében. Ezzel egyidejűleg sajátították el tőlük a parasztos téli takarmányozás ismeretét is, mint ezt az erdőirtással mesterségesen létesített (rombol) kaszálók szlovák láz neve (vö. a Veszprém megyei Lázi helynévvel) bizonyítja. Míg a földművelés és az állattenyésztés magasabbrendű formáját őseink már a X. század első felében átvették a szlovákoktól, addig a gabonamagvaknak emberi táp-

lálkozás céljára szolgáló haladottabb elkészítési módját, a kenyérkészítést — pest, pemet, tészta és kovász szavaink tanúsága szerint — csak később sajátították el, s nem is a szlovákoktól, hanem a bolgároktól. Úgyszintén a bolgárok közvetítették a magyarság felé a magasabb életformát jelentő palota, terem, pitvar, eszterhéj, udvar, pad, nadrág, szoknya, palást szavakat. Az étkezési idők elnevezései a magyarban (ebéd, uzsonna, vacsora) szintén bolgár eredetűek. A paraszti életformára való áttérés olyan nevezetes mozzanatai, mint a sertés- és baromfitenyésztés jövevényszavaink tanúsága szerint ismét a szlovák dunántúli szlovén környezet hatására ment végbe. Mindezen változások eredményeképpen a magyarság zöme kb. a XI. század közepéig, vagyis 150 év leforgása alatt nomádosan élő népből közép-európaias módszerekkel gazdálkodó földművesnéppé alakult át. Ezt az egész fejlődést a gazdasági kényszer mozgatta. Sok család a vándorlás folyamán elszenvedett veszteségek következtében erősen megfogyatkozott állatállománnyal érkezett a Kárpát-medencébe, úgyhogy kénytelen volt a Felső-Tisza mentén szlovákoknak már a római kultúra hatását mutató gazdálkodását mintául véve gyors ütemben áttérni a földművelésre. — Mikesi Sándor: *A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi Glossza'k keletkezési helyéhez* c. kisebb közleményben a Jordánszky-kódex bibliafordításában szereplő csepely szó (= fekete vagy vörös agyagos föld) szűkkörű baranyai előfordulása alapján megerősíti Volf György nézetét a kódex délnyugat-magyarországi, Dráva-melléki keletkezését illetően. A Nagyvátyi Imre bibliájában szereplő melle-kanala kifejezés — amelyet a szerző anatómiailag és terminológiailag is tisztáz — szintén erre a vidékre, a Mecsektől délre eső területre mutat. — Szabó T. Attila: Két kalotaszegi osztozólevél a XVI. századból címen Kemény Jánosné és mostohafiai, valamint a Kemény-fiak osztozólevelét közli az 1562., ill. 1566. esztendőből. — *B.*

MAGYAR NYELVŐR XC. évf. (1966) 4. sz. — Szabó T. Attila: *Mezei hadak* c. szómagyarázatában korrigálja az Értelmező Szótárt. Mezei hadakon nem egyszerűen a falvakban szolgáló katonaságot kell érteni, hanem a háborús veszély esetén hadba szólított, többségében kisnemesekből álló s nagy kiterjedésű teres helyeken, mezőkön gyülekező csapatokat. Meg kell különböztetnünk őket az állandó, zsoldért szolgáló és valóban várakban és kerített városokban szolgáló „reguláris" katonaságtól. A cikk közli a szókapcsolatnak a politikai és a tanügyi életben kialakult, művelődéstörténeti szempontból figyelemreméltó jelentésváltozásait is, és két érdekes példával felhívja a figyelmet a közoktatás fejlődésének nyelvi tükrözésére.

XCI. évf. (1967) 1. sz. — Puruczki Béla: *A Budapest helynév története* c. szómagyarázatában megállapítja, hogy a közhittel ellentétben a névösszetétel nem Széchenyitől ered, hanem sokkal régebbi keletű. Elsőízben — háromszor is — Szerémi György emlékiratszerű krónikájában fordul elő a XVI. század első felében. Majd két és félszázadra eltűnik az írott forrásokból, s csak a XVIII. század végétől lehet ismét újságokban, röpiratokban, versekben (Garay, Czuczor), könyv- és folyóiratcímekben (Budapesti Rajzolatok 1839, Budapesti Szemle 1840, Budapesti Divatlap 1842, Budapesti Híradó 1844) nyomon követni, attól kezdve már napjainkig. A cikk számbaveszi a főváros keletkezésére vonatkozó hivatalos adatokat is. Hivatalos szövegben az 1848. évi III. és IV. tc.-ben tűnik fel először a Budapest városnév. A belügyminiszter 1849. június 24-én rendelte el a Buda és Pest testvérvárosok egyesítését. Ezt azonban különböző szakaszokban már csak az önkényuralom valósíthatta meg 1849—50-ben. Az 1867-es kiegyezéssel az egyesítés érvényét vesztette, de 1872. november 4-én a képviselőház elé terjesztették és megszavazták a „Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről" szóló törvényjavaslatot. 1892-ben, Ferenc József megkoronázásának 25. évfordulóján Budapest (már ebben az összevont alakban) székesfőváros lett. *Székesfőváros* jellegét 1949-ben egy polgármesteri rendelet szüntette meg. Azóta városunk elnevezése: „Budapest főváros". A cikk ezután foglalkozik Nagy-Budapest kialakulásának félévszázados folyamatával, amely csak a felszabadulás után fejeződött be. Fővárosunk neve tehát hosszú múltra tekint vissza. Sokan pártfogolták, de akadtak ellenzői is, így pl. Herczeg Ferenc, aki az 1930-as évek végén a Pest szláv eredetére való utalással nacionalista okokból a Buda vagy Budavár elnevezést ajánlotta. Szerencsére hivatalosan nem is foglalkoztak ezzel a javaslattal, s így megmaradt a helyrajzi tényeknek és a történeti hagyományoknak egyaránt megfelelő Budapest név.

XCI. évf. 2. sz. — Lőrincze Lajos Kodály Zoltánról, a magyar nyelv-művelés és szép magyar kiejtés nagy apostoláról ír nekrológot.

XCI. évf. 3. sz. — Erdődi József: *Finnugor rokonaink nyelvi műveltsége* címen irodalmi emlékek és saját tanulmány-

útja tapasztalatai alapján életteljes leírást ad azokról a hatalmas és pozitív gazdasági, társadalmi és főképp kulturális változásokról, amelyek uráli rokonnépeink életében a szovjet korszakban bekövetkeztek. — *B.*

MAGYAR TUDOMÁNY U. f. XII. évf. (1967) 1. sz. — FENYŐ ISTVÁN: *Korai szocialista eszmék jelentkezése a reformkori magyar sajtóban (Adalékok).* A tanulmány megállapítja, hogy az 1830-as évektől kezdve hatottak Magyarországon a francia utópista szocialisták eszméi. A tanulmány főleg Fourier eszméinek magyarországi reformkori hatására közöl adatokat. Első részében kifejti a szerző, hogy az 1830-as években a Tudománytárban jelentek meg a szakirodalom által ebből a szempontból már méltatott Csató Pál, valamint Bajza József tollából — olykor rokonszenvező hangú — ismertetések az utópista szocialisták tanításairól. A cikk második része az utópista eszméknek a centralistákra, s közülük kivált Szalay Lászlóra tett hatására közöl adalékokat.

XII. évf. 4. sz. SŐTÉR ISTVÁN: *Arany János a gondolkodó.* A tanulmány vezérgondolata az, hogy Aranynak átgondolt eszmei világképe, koncepciója volt, s költészetét tudatosan ennek szolgálatába állította. Ez a koncepció egy polgárosult, haladó, az emberi egyetemességgel harmonikus magyar nemzet megteremtésének igénye körül kristályosodott ki s lényegében a nemzeti és egyetemesen emberi szintézisét jelentette. Az általa ábrázolt történeti múlt, mint a jelen számára szolgáló példa elsősorban nem lelkesíteni akart, hanem nemzeti önismeretre tanítani. — LADÁNYI ANDOR: *A külföldi felsőoktatástörténeti kutatások áttekintése.* A tanulmány előljáróban áttekinti a szocialista országok, közülük elsősorban a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia egyetemtörténeti kutatásait s rövid összefoglaló képet ad a kapitalista országok ilyen jellegű eredményeiről. Általános jellemzőként megállapítja, hogy a marxista felsőoktatástörténeti-kutatásnak a felsőoktatási intézmények történetét a kor társadalom- és általános történetébe beágyazva kell vizsgálnia, figyelmet kell fordítania az egyetemi hallgatók politikai mozgalmaira, másrészt szorosan kapcsolódnia kell a tudománytörténeti kutatásokhoz. Korunk egyetem-történeti kutatásainak jellemző sajátosságaként említi még a kutatások rendkívüli sokrétűségét. Az egyetem szervezeti felépítésétől, tudományos tevékenységének vizsgálatán át a hallgatók szociális összetételéig a szempontok sokaságát veszi figyelembe. A magyar kutatásokról szólva megállapítja, hogy viszonylagos elmaradottságukat a magyarországi kultúr- és tudománytörténeti kutatások elmaradott volta okozza. Áttekintő képet ad a jelenleg folyó magyarországi kutatási programokról és a kutatómunka forráshelyzetéről.

XII. évf. 5. sz.—CSŰRÖS ZOLTÁN: *Emlékezés Zemplén Gézára.* Rövid pályakép a tíz éve elhúnyt kiváló kémikusról.

XII. évf. 7—8. sz. — PÁNDI PÁL: *Európai tájékozodás. Jegyzetek a magyar reformkor világirodalmi érdeklődéséről.* A tanulmány egy, az utópikus szocialisták magyarország hatását vizsgáló nagyobb tanulmány része, mely a nyugati irodalomban érvényesülő haladó ideológiák magyarországi hatását állítja vizsgálódása középpontjába. Foglalkozik a haladó német irodalom, elsősorban Heine és Börne magyarországi fogadtatásával, és újabb adalékokat hoz a francia utópista szocialisták hazánkbeli hatásáról. — *Sz.*

TÁRSADALMI SZEMLE XXII. évf. (1967) 1. sz. — BALÁZS GYÖRGY: *Két disszidens kétféle tanulmányáról.* Hennyey Gusztáv Magyar erőfeszítések a második világháború befejezésére című, 1965 őszén megjelent könyvében ismerteti Horthy 1944-es külpolitikai elképzeléseit, s kiemeli ezek közül azokat, melyek alátámasztják, hogy a kormányfő „elsősorban erkölcsi okokból" elutasította a német szövetségből való kiválást. A kis könyv közli Horthynak 1954. november 3-án Adenauerhez írott levelét, melyben a volt kormányzó szükségesnek látja biztosítani a kancellárt: „... hogy azok a bizonyos oldalakról terjesztett hírek, melyek szerint Magyarország 1944-ben a fegyverszünettel kapcsolatosan hajlandó lett volna Németországot hátbatámadni, merő kitalálások..." Balázs György rámutat, hogy Hennyeyt milyen politikai szempontok vezérelték munkája megírásában. — Péter László: *Magyar nacionalizmus* című, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör „Eszmék nyomában" című, kilenc tanulmányt magába foglaló kötetben megjelent írását elemzi; rámutatva, hogy Péter László mennyire törekszik mérlegelni, s józanul szemlélni a kérdésben Magyarországon évek óta folyó vitát, és sok helyen magáévá is teszi a marxista terminológiát.

XXII. évf. 2. sz.—Közli LACKÓ MIKLÓS: *Csehszlovák és magyar történészek eszmecseréje a fasizmusról* című írását, melyben a szerző a Pozsonyban 1966. október 25—27-én tartott ülésszakról számol be.

XII. évf. 3. sz.—ORBÁN LÁSZLÓ: *Emlékezés 1942. március 15-re.* A nagy márciusi tömegtüntetés jelentőségét méltatja. Elem-

zi, milyen eszmei tisztázásnak kellett megelőznie a Párton belül az új politika, a népfrontpolitika irányvonalának elfogadtatását. Értékeli az OIB, a szociáldemokraták szerepét, végül megállapítja: 1942. március 15-e megmutatta, miként válhatnak a nemzeti hagyományok eleven erővé. — *G.*

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK 18. (1966. május) sz.—MAJOR JENŐ: *A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei* c. tanulmánya a középkori magyar városfejlődés kezdeteit a vásárhelyek egy speciális típusával kapcsolatban vizsgálja. Először összegyűjti azokat a középkori helyneveket, melyek vásárok és vásárnapok neveit őrzik. A 112 helynév legnagyobb része a bizánci, itáliai, valamint nyugati: cseh-osztrák kereskedelmi kapcsolatok útvonalán található: 13 megyében 75. Megállapítja, hogy ezek döntően a szláv—magyar érintkezés zónájában helyezkednek el, ami azt sejtteti, hogy „az itt élő szlávság a nomád magyarságban kapta meg azt a partnert, amely a vásári intézmény kialakításához kellett és viszont". További helynévelemzéssel kimutatja, hogy a vásárhelyek többsége általában egy sajátos gazdasági települési szerkezet egy része, melyre jellemző, hogy viszonylag kis területen egymás mellett találhatók különböző iparosok, elsősorban kovácsok és kereskedők falui, továbbá vásárhelyek, esetleg kolostorok, várak. Rámutat, hogy az ilyen komplexus egy térbelileg nagyon széttagolt városnak is felfogható: egészében és funkcionálisan ugyan városszerű, de alkatrészei formailag falvak. A vásárhelyeknek a városfejlődésre gyakorolt közvetett hatását a közvetlennél nagyobbra értékeli. A vásárhelyek nagy része ugyanis nem fejlődött valódi várossá, még mezővárossá is csak ritkán; viszont a korai vásárhelyek szomszédságában mindenütt találhatók oppidumok, amit szerző azzal magyaráz, hogy a vásárhelyek kialakult vonzásköreikkel nagyban determinálták azt a városhálózatot, mely a királyi birtokrendszer felbomlásával kezdett kialakulni. Város a vásárhelyekből még ritkábban lett, de e városok alaprajzukban végig megőrizték Vásárhely-eredetük jeleit. Befejezésül a tanulmány hangoztatja, hogy a vásárhely komplexusok valódi várossá integrálódása a XIII. században alapjában a technikai tudás fejlődése folytán következett be, mely területileg is minél szorosabb piaci kapcsolatokat igényelt. Hozzájárult ehhez a kereskedelem alapvető változása is (a keleti kereskedő elemek kiszorulása), ugyanekkor, a XIII. század elején bomlik fel a királyi birtokszervezet és a várispánsági rendszer. Ennek következtében a királyi birtokkeretek között létrejött vásárhelyek körüli településcsoportok is széthullanak. Mindez a XIII. század közepére megteremti a nagyobb méretű városfejlődés társadalmi, gazdasági lehetőségeit. A tatárjárás után így robbanásszerűen kibontakozó városfejlődés is hozzájárul a vásárhelyek és a körülöttük kialakult komplexusok bomlásához, meggátolva őket a várossá integrálódásban. Kutatásuk által azonban a magyar városok és városhálózat kialakulása is új oldalról világítható meg. — *V.*

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD XVII. évf. (1967) 4. sz.—LOVÁSZ LEÓ: *Egy különös tűzesetről* címen a hatalmas debreceni katonai szénatelepen 1943 júniusában kitört tűzről számol be, melynél többezer vagon, a front számára tárolt széna pusztult el. A szénát egy korrupt katonatiszt gyújtotta fel, hogy panamáinak nyomát eltüntesse, s a gyanút az ott dolgozó zsidó munkaszolgálatosokra próbálta hárítani, akik azonban leleplezték. — KUN FERENC: *A debreceni őrzászlóalj megalakulása* címen a szlovákiai partizánharcokban részt vett magyar katonákból összeállított debreceni kormányőrségre, az új magyar hadsereg első alakulatára emlékezik. — KÓNYA ISTVÁN a fasiszta fajelméletet foglalja össze röviden, és cáfolja filozófiai és társadalmi szempontból.

XVII. évf. 7. sz.—M. PÁSZTOR JÓZSEF Darvas József diákkori, 1932—33-ban az Új Magyarság című református folyóiratban megjelent radikális baloldali hangvételű írásaiból közöl részleteket: érdekes adatok részint írójuk pályaképéhez, részint a radikális népiesség kezdeteinek történetéhez.

XVII. évf. 9. sz.—JUHÁSZ GÉZA: *Móricz Rózsa Sándor éve és Debrecen* című írása Móricz 1942. évi két debreceni tartózkodását ismerteti, jellemző adatokkal a háborús évek légköréhez, Móricz fokozódó elszigetelődésének s a nagy történeti regény megszületésének történetéhez. — *V.*

JELENKOR X. évf. (1967) 3. sz. — HEGEDÜS ANDRÁS *Arany János nagykőrösi életsorsa a történelmi balladák eszmeiségében*

címen Arany kőrösi éveit jellemzi: állandó zaklatottságát, létbizonytalanságát, vergődéseit: a hatalom előtti alakoskodás kényszerét, a véglegesítése körüli aggodalmaskodást, az állandó kompromisszumot: olyan tényezők ezek, melyek világosan tükröződnek Arany ekkor írt verseiben, elsősorban balladáiban.

X. évf. 6. sz. — CZINE MIHÁLY: *A romániai magyar irodalom kezdetei* c. tanulmánya az 1918-ban román uralom alá került erdélyi magyarságnak a 20-as években újjászerveződő irodalmi életét s annak kialakuló eszmei szempontjait mutatja be: az első folyóiratalapítási kísérleteket, a szerveződő új közönséget, a könyvkiadás kezdeteit, az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványainak sikereit s az Erdélyi Helikont: eszmei törekvéseit, írói körének líráját, prózai alkotóit és a realizmus kifejlődésének akadályait.

X. évf. 7—8. sz. — BODOSI GYÖRGY: *Pécsely* c. tanulmánya a Tihanytól nem messze fekvő árpádkori alapítású kisközség jelen helyzetét méri fel sokoldalúan, adatszerűen is jól mutatva be ennek során a községben az utolsó évtizedekben végbement változásokat. — SÓS ENDRE Hevesi Andrásra, az 1940-ben a francia hadsereg önkénteseként elpusztult kiváló haladó újságíróra emlékezik érdekes és jellemző adatokkal a 30-as évek baloldali párizsi magyar kolóniájának légkörére és a hazai sajtóviszonyokra. — MAJOR MÁTÉ: *A modern építészet szolgálatában* címen (előző részei a 3., 4. számban) a pécsi születésű Molnár Farkas (1897—1945) és Forbát Alfréd építészek munkásságát ismerteti, kiemelve tevékenységüket a Bauhausból alakult CIRPAC által képviselt társadalmilag progresszív építészet hazai propagálásában és építészeinek összefogásában, néhány érdekes részletadattal a 30-as évek hazai építész világára. Végül a magyarországi születésű és tanultságú jeles szerb építészre, Nikola Dobrović-ra emlékezik.

X. évf. 10. sz.—A pécsi egyetem 600 éves jubileuma alkalmából CSORBA GYŐZŐ a 20-as évek pécsi egyetemi jogi karára, TAKÁTS GYULA és VÁRKONYI NÁNDOR a bölcsészeti karra emlékeznek, előbbiek a hallgatók, utóbbi az egyetemi oktató szemével látva és értékelve a múltat. A kibontakozó kép jellemzően, bár sok szubjektív árnyalattal mutatja be a két világháború közötti évek vidéki egyetemi életét: hallgatóinak és professzorainak típusait, a diákságban élő kulturális törekvéseket, a jogi oktatás formalizmusát és alacsony színvonalát. — *V.*

KORTÁRS XI. évf. (1967) 1. sz. — TOLNAI GYÖRGY *Kinek adott igazat a Kossuth—Széchenyi vitában a történelem?* c. vitacikkében azt fejtegeti, hogy Magyarországon a XIX. század első felében a tömegméretű paraszti munkamegosztás, ezen belül egyrészt a mezőgazdasági kisárutermelés, másrészt a paraszti, elsősorban textilipari kisárutermelés megvetette az alapját az országos piac kialakulásának és az önálló, a nyugat-európai országokéval lényegében egy vágányon futó ipari kapitalista fejlődésnek. Ennek követelményeit fogalmazta meg Kossuth gazdaságpolitikája, és szervezeti kereteit teremtette meg a Védegylet. A szabadságharc bukása következtében azonban a kiegyezés az önálló ipari fejlődést elvető, az ország mezőgazdasági s ezzel gyarmati helyzetét konzerváló Széchenyi-féle koncepciót valósította meg, amelyet lényegében az ellenforradalmi Magyarország is örökölt. A reakciós megoldást eredményező kiegyezést nem lehet egyedül lehetséges reálpolitikai megoldásnak tekinteni.

XI. évf. 2. sz. — MÓD ALADÁR: *A szocialista nemzet elvi kérdéseihez* címen a szocialista nemzetfogalom konkretizálására tesz kísérletet. A szocialista nemzetfogalom sztálini meghatározásában a polgári nemzetről adott sokoldalú nyelvi, területi, gazdasági és történelmi, kulturális jellemzést az egyoldalú politikai jellemzés váltja fel. Ennek oka az, hogy a szocialista nemzetfogalomban Sztálin a nemzetinek csupán formai jelentőséget tulajdonított, elválasztva ezt a tartalomtól. A szocialista nemzetfogalom új, az eddiginél tartalmasabb megfogalmazásában a szocialista nemzetek gazdasági alapjaként a szocialista árutermelés megvalósulását, társadalmi és politikai struktúrájaként a szocialista munkamegosztásban kívánandó kedvezőbb helyzetet, jobb életkörülményeket, a társadalmi küzdelmet, politikai mozgalmat tekintve a szocialista demokrácia minden oldalú fejlesztését, a nemzetköziség tekintetében pedig a szocializmus építésének az egyes népeket a nemzetközi haladással egyesítő nemzeti programokként történő megvalósulását kell számbavennünk. — *B.*

MŰEMLÉKVÉDELEM. XI. évf. (1967) 2. sz.: ZLINSZKYNÉ STERNEGG MÁRIA a múlt században neogótra átépített szentgotthárdi temetőkápolna barokk eredetét tisztázza és kísérletet tesz a kriptájában nyugvó halottak közül az apátság építőművészének meghatározására. — VALTER ILONA a bagodvitnyédi pusztuló románkori kerektemplomra hívja fel a figyelmet, elhelyezve azt a tatárjárás után alakult nyugat-dunántúli késő román építészeti iskola környékbeli hasonló alkotásai között, tisztázva a helység birtok- és népese-

déstörténetét és ennek kapcsán a templom pusztulásának folyamatát. — ZÁKONYI FERENC a pápai várnak a herzogenburgi apátságban őrzött 1653. évi alaprajzát és átépítési költségtervezetét mutatja be: értékes adatokkal Pápa helyrajzi történetéhez és a korabeli várépítés költségeihez és munkaszervezéséhez. — MOLNÁR JÓZSEF az esztergomi Víziváros török erődítményeit írja le és kísérli meg Evlia Cselebi leírásával egyeztetve megállapítani az ott felsorolt épületek helyét. — SCH. WEIHART GABRIELLA az egykori budai Domonkos kolostor (azóta fel is tárt) középkori kútjára hívja fel a figyelmet, ismertetve a kút történetét és fontosságát a XVIII. századi Buda vízellátásában. — BUDAI AURÉL a budai Miklós torony helyreállítása kapcsán a torony műemléki kutatásának várostörténetileg is érdekes eredményeit ismerteti. — A „Turisták figyelem" rovat a keleti Balaton-felvidék műemlékeit mutatja be.

XI. évf. 3. sz.: GERŐ LÁSZLÓ cikke magyar városaink történelmi magjairól szólva igen szép és újszerű fényképekkel illusztrálva hívja fel a figyelmet a történeti városmagok különleges értékére és a megóvásuk során alkalmazandó szempontokra. — Ugyanezeket a kérdéseket vizsgálja egy konkrét műemlék együttes (Pécs belvárosa) példáján, felsorolva annak műemléki elemeit, KRISZT GYÖRGY —, és Budapest egyedi műemlékeinek, védett műemléki környezeteinek, történetileg kialakult városrészeinek és végül a Várnak viszonylatában CSÁK MÁTÉ cikke. — Az e vonatkozásban elkövethető hibákat két szomorú példán mutatják be HORLER MIKLÓS és DRAGONITS TAMÁS konkrét helytörténeti vonatkozásokban és régi városképekben sem szűkölködő cikkei: előbbi a Váci utca 21, utóbbi a tabáni templom körüli kis tér értelmetlen elpusztítását panaszolja. — PEREHÁZY KÁROLY cikke a I. Dísztér 15. történetét és a helyreállítás során előkerült értékes XVIII. sz. közepi falfestmények részletes ismertetését adja. — CZAGÁNY ISTVÁN a Tárnok u. 18. sz. alatti épület, a volt Arany Sas patika a XVI. századig visszanyúló történetét ismerteti: az épületben 1754—1910 között működött említett patika helyén kap majd otthont a Magyar Gyógyszerészeti Múzeum. — A „Turisták figyelem" rovat Sopron és környéke műemléki vonatkozásait ismerteti. — *V.*

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS XII. évf. (1967) 2. sz. — Az e számban található cikkek többsége a történelmi érettségire való felkészülés és felkészítés feladataival, problémáival foglalkozik. — A Horizont rovatban EPERJESSY GÉZA: *A francia és a magyar történelem tankönyvbizottság tárgyalásairól* című ismertetésében tájékoztatást nyújt az 1966. szeptember 13—16. között megrendezett, a történelem-tankönyvek egyeztetésével foglalkozó értekezlet munkájáról; röviden vázolja a francia és a magyar delegáció részéről elhangzott észrevételeket, javaslatokat. — Ć. POTPARIĆ *A történelemtanítás reformja a Jugoszláv Szocialista Köztársaságban* címmel ismerteti az iskolareform fő célkitűzéseit és megoldásának módozatait, részletezi a történelem tanításában bekövetkezett változásokat.

XII. évf. 4. sz. — SZEBENYI PÉTER: *Történettanítás — történelemtanítás* című tanulmányában megállapítja, hogy a „történelem" „csaknem mindig valamilyen módon általánosított végeredmény jellegű ismeret", melynek „életrekeltését szolgálja a történettanítás". Ennek megfelelően a „történet" a „megfigyelés és az elemzés alapjául szolgáló sokrétű történelmi jelenség a történelmi múlt egy-egy élő darabja". — EPERJESSY GÉZA: *A gimnázium II. osztályának új történelemtankönyvéről*, UNGER MÁTYÁS *A gimnázium III. osztályos új tankönyvéről* ad ismertetést és eligazítást. — CZ. WOJCIK: *A lengyelországi történelemtanítás új módszerei* címmel ismerteti a korszerű tanítási módozatokat és ezek eredményeit. — *K.*

VALÓSÁG. X. évf. (1967)1. sz. R. VÁRKONYI ÁGNES: *Rákóczi és a jobbágyság.* Miután megállapítja, hogy a Rákóczi-szabadságharc az ország függetlenségéért folyt, s a feudális állam viszonyai között a szabadság elsősorban a nemesek szabadságát jelentette, elemzi azokat a következményeket, melyek abból származtak, hogy mint közismert: Rákóczi — hosszú töprengés után ugyan — a szabadságharcot a jobbágyokkal kezdte meg. Rákóczi és Esze Tamás 1703-as brezani megállapodásának híre eljutott az ország minden jobbágyfalvába, mégpedig olyan formában, hogy a fejedelem megígérte: mindenki mentesül a jobbágyi terhek alól, aki beáll kurucnak. Noha ez ígéret valószínűségét is történetírásunk sokáig kétségbe vonta, ma már két olyan 1703-as Bercsényi-pátenst ismerünk, mely ilyen értelemben szól a jobbágyokhoz. Várkonyi Ágnes — kiindulva a fegyverszerezte szabadság már korábbi meglétéből — elemzi a szabadságharc éveinek társadalmi viszonyait, s rámutat, hogy az ország függetlenségi harca miként kapcsolódott a jobbágyok társadalmi harcához, s ez utóbbi miként volt előrelendítője a függetlenségi küzdelemnek is. A függetlenségi küzdelmek jobbágyainak az „édes haza" már nem a nemesi Magyarország — s mint a Rákóczi-szabadságharc „kendő-

zetlen története" tanúsítja: a feudális korlátok egyben korlátai voltak az állami függetlenség megvalósulásának is a XVIII. század eleji Magyarországon. — MÓD ALADÁR: *Révai József történelemszemléletéről* c. írása a Kossuth Kiadó kétkötetes Révai-válogatásához fűz észrevételeket. Tisztázni igyekszik a kommunista ideológusnak a nemzeti kérdés és az osztályharc viszonyában elfoglalt álláspontját, s közben vitatkozik Molnár Eriknek a Kritika 1967. évi 7. számában megjelent Révai-értékelésével. Tanulmánya első részében megállapítja, hogy a fiatal Révai „forradalmi szenvedélyel" kereste az utat a legfontosabb ideológiai kérdések megoldásához, s egész életútjának történelmi jelentősége, hogy „eszmei, ideológiai kifejezőjévé vált a marxizmus magyar viszonyokra való alkalmazásának . . ." Mint kifejti, Révai már 1919 után született írásaiban felismerte a nemzeti kérdés jelentőségét bizonyos vonatkozásokban, noha ekkor még sok esetben Szabó Ervin hatása figyelhető meg cikkeiben. A nemzeti kérdés és marxizmus viszonyának elemzése, összekapcsolása a 30-as években történik meg, így az ezen években keletkezett Révai-írások a legtöbbet mondanak marxizmus és nemzeti kérdés kapcsolatának mai elemzője részére. Megállapítja, hogy Révai 1931—32, 1938—40, illetve 1948—49 után keletkezett írásaiban valóban lényeges különbségek tapinthatók ki, s a kérdés csak az, hogy ez a változás progresszív, vagy regresszív változás volt-e. A kérdés megválaszolásában kitér Molnár Erik idézett cikkének bírálatára, mely abból indul ki, hogy, Révai 1932-es álláspontjához képest, az 1938-as lényeges visszalépést jelent, mivel az előbbiben az agrárkérdés megoldása, az agrárdemokrácia követelése állt első helyen, az 1938-as Révai koncepcióban viszont már — az előbbit maga alá rendelve—a nemzeti függetlenség kivívása. Mód Aladár szerint a két álláspont szembeállítása nem helyes, mert noha különbségek természetesen vannak Révai 1932-es (Marx és a magyar forradalom) és 1938-as (Magyar szabadság — világszabadság) tanulmánya között, mégis „az alapkoncepció ugyanaz az egyik és a másik tanulmányban is". Ez pedig az, hogy 1848-ban Magyarországon két fő kérdés volt: a jobbágyfelszabadítás és a nemzeti függetlenség. 1938-ban Révai nem hátra, hanem előre lépett azzal, hogy az adott körülmények között reálisan értékelte a történelmi eseményeket. Mód Aladár ezt követően részletesen idézi Révai álláspontját Kossuthról illetve Táncsicsról, majd igyekszik kimutatni, hol, mennyire tér el a Révai-koncepció Szabó Ervin felfogásától. 1848—1849, majd 1919 kérdésének, illetve megítélését beágyazta a két világháború közötti munkásmozgalom politikai ideológiai felfogásába, s ez alapján igyekszik Révainak a történelem egyes kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalását összeköti „Révai politikai erkölcsi tragédiájával".

X. évf. 2. sz.—TŐKEI FERENC: *Társadalmi alapformák.* A szerző A társadalmi formák elméletéhez c. készülő monográfiájának egy fejezetét közli a folyóiratban. Kiindulva a marxi tételből, mely szerint a társadalmi és termelési viszonyok formameghatározásának alapelve a munka és a tulajdon viszonya, ezek alapján osztályozza az emberi társadalom eddigi alapformáit. Ezek az alapformák a következők: 1. Eredeti, azaz természetadta, amikor az egyén egy természetadta közösség tagjaként viszonyul a fő termelési eszközhöz, a földhöz. 2. Második, amikor az egyén magántulajdonának előfeltétele egy adott közösséghez való tartozás, mely közösség már nem természetadta, hanem történelmileg keletkezett. 3. A rendi vagy feudális tulajdon, amikor a közösség már nem egyéb, mint „a magántulajdonosok egymásra vonatkozása". 4. Az árutermelő forma, amikor — Marx szavaival — „minden termék és tevékenység feloldódása csereértékben" következik be. 5. Az árutermelő formától megszabadult igazi emberi egyetemlegesség — „az egyetemes tevékenységcsere a társadalmi termelésben". A szerző fejtegetéseiben elsősorban a Német ideológia és a Grundrisse társadalmi—történeti fejtegetéseire támaszkodik, majd megállapítja e formák történeti fejlődését, illetve az egyes formák történeti egymásutániságára vonatkozóan von le következtetéseket.

X. évf. 3. sz. — DIÓSZEGI ISTVÁN: *A nemzeti átalakulás feltételei és a forradalmi út.* Áttekinti a XIX. századi Európa gazdasági fejlődését, s vizsgálja, hogy a gazdasági tendenciák a politika síkján milyen változásokat hoztak létre. E változások legfontosabbika a gazdasági egységekké integrálódott hatalmas tájak egy nyelvet beszélő lakosságának nemzeti fejlődése, mely a század első évtizedeiben kulturális, alapjában defenzív mozgalom, a század negyvenes éveiben viszont már „offenzív tartalmú territoriális nacionalizmus"-sá lesz. A tanulmány ezután sorra veszi Európa valamennyi nagyhatalmát, illetve „nagy nemzetét", s megmutatja, hogy e nemzeti fejlődés melyik országban milyen változásokat okozott. Ugyanakkor azt is elemzi, hogy a nemzeti államok kialakulását az európai hatalmi politika érdekei mennyire befolyásolták. A következő részben a „territoriális" nemzeti mozgalmakat (olasz, lengyel, cseh, magyar, német) jellemzi, s megállapítja, hogy az „önálló, különálló

állam", mint célkitűzés csak az olasz mozgalomnál volt felfedezhető, míg a többiek — köztük a magyar is — csupán bizonyos „birodalmon belüli különállást" akartak. Ezek a mozgalmak azonban nem fejlődhettek szabadon. Noha hatalmas erőt merítettek a polgári átalakulásból, s a negyvenes évek végén a nemzeti megmozdulásoknak igen kedvező feltételei alakultak ki, mégis az a tény, hogy az 1848 februári francia forradalomnak nem volt nemzeti jellege, Itália pedig hamarosan elszigetelődött az európai mozgalmaktól földrajzilag is, lényegében meghatározólag hatott a német, illetve magyar mozgalom sorsára. A szerző ezután részletesen elemzi azokat a tényezőket, melyek e két nemzet mozgalmát meghatározták. Megállapítja, hogy 1848 legnagyobb teljesítményét a magyar forradalom nyújtotta, s magyarázza is ennek okait. Sajátos társadalmi és politikai bázisa azonban nem volt elegendő arra, hogy Európa legerősebb hatalmával szemben megvédje a magyar forradalmat. Rámutat azokra a nemzetközi hatalmi tényezőkre, melyek működésbe kezdtek 1849-ben a Habsburg-birodalom megmentésére, s melyek végül is a forradalom bukásához vezettek. A nemzeti fejlődés ezzel — állapítja meg a szerző — „terelőútra szorult". — PÖLÖSKEI FERENC: *Hagyomány és tanulság.* Az ún. agrárszocialista mozgalmak kialakulásának feltételeit, körülményeit vizsgálja; rámutat azokra a fejlődésbeli sajátosságokra, melyek e mozgalmakban a kiegyezés utáni magyar társadalom fejlődéséből származtak, majd az agrárszocialista megmozdulások három fő periódusát jellemzi: az 1860-as évek elejének mozgalmait (olvasókörök, népkörök, Kossuth-körök), majd a századvég — társadalmi összetételében és célkitűzéseiben is más — megmozdulásait, s végül az 1905—06-os dunántúli arató- és cselédsztrájkokat. Fejtegetéseiben elsősorban azt kíséri figyelemmel, hogy a munkás-paraszt szövetség gondolata miként jelentkezett ezekben a mozgalmakban. — KÁVÁSSY SÁNDOR: *Két világ határán* című írása a kaposvári levéltár anyagaira támaszkodva igyekszik rekonstruálni Somogy megye Munkástanácsa Intézőbizottságának lemondását, a Tanácskormány lemondása után kialakult helyzetet. Leírja, hogy e néhány napon milyen jellegű megmozdulások történtek a tanácshatalom ellen — elsősorban a felbujtott parasztok részéről —, s a megye vezetői miként menekültek a mind élénkebb ellenforradalom elől. — *G.*

VILÁGOSSÁG VIII. évf. (1967) 3. sz. — GALÁNTAI JÓZSEF: *A harcos egyház fegyverkezése* címen a katolikus irodalmi és sajtóakciónak a múlt század 80-as 90-es éveiben történő nekilendülését és az első világháború végéig bejárt útját ismerteti. A kezdeményezés alapjául XIII. Leó pápának a modern polgári társadalom és tudomány realitásait tudomásulvevő, a liberalizmuson és a szocializmuson a keresztény szocialista politika jegyében túljutni igyekvő taktikája szolgált. Ennek magyarországi megvalósítása során a vallásos szellemű értelmiség megtartása érdekében tudományos és irodalmi osztály felállításával újjászervezték a Szent István Társulatot, harcbavetették a kitűnően szónokló és író, a szalonszocializmussal kacérkodó Prohászka Ottokárt, új profilt adtak a katolikus sajtónak, amely aztán bőven kivette részét a háborús uszításból, és 1918 végére létrehozták a katolikus sajtó új anyagi és szellemi bázisát, a Központi Sajtó Vállalatot. A dualista korszak irodalmi és sajtó vetése igazában a Horthy-korszak alatt ért be. — BALÁZS GYÖRGY: *A kiegyezés és a nemzeti kérdés* címmel a kiegyezés 100 esztendős évfordulója alkalmából főként a magyar nacionalizmusnak a kiegyezés időszakában játszott szerepét vizsgálja. Az 1867-i egyébként nem az első, hanem az utolsó volt a magyar uralkodó osztályok és a Habsburg-ház kiegyezéseinek 1711-ben kezdődő hosszú sorozatában. A kiegyezéssel szemben a Duna-konföderáció jelentette volna az egyetlen reális alternatívát. Erre azonban a dunavölgyi kisnemzetek — sem a magyar, sem a többi — nem voltak történelmileg felkészülve. „A Duna-völgyi nacionalizmusok közös történelmi vonása volt kipróbálatlanságuk: mindegyik nemzet vezető rétege óriási reményekkel nézhetett a jövőbe, s a reményektől elvakulva mindenre inkább hajlott, mint az igazi történelmi realitást tükröző nemzeti kompromisszumokra. *Ilyen értelemben* volt az osztrák—magyar kiegyezés néhány évtizedre politikai realitás és szükségesség, amennyiben előítéletek és illuzórikus vágyak egy jobb alternatíva megvalósítását magát tették illuzórikussá és lehetetlenné."

VIII. évf. 4. sz.—SIMON RÓBERT: *Mohamed vallási rendszerének születése* c. tanulmányában az iszlám kialakulásának gazdasági és társadalmi alapjait vizsgálja. Döntő szerepet a mekkai kereskedelmi és uszoratőkének tulajdonít, amely ellentétbe került nemcsak a sivatagi állattenyésztő beduinok nemzetségi-törzsi szervezetével, hanem még a medinai föld- és kertművelésre épülő gazdasági rendszerrel is. Mohamed medinai tartózkodása idején eleinte kompromisszumot igyekszik kötni a medinai zsidókkal és a muszlim ellenzékkel. Ennek kudarca után élesen elhatárolja magát a

zsidó és a keresztény vallástól, szakít a törzsi társadalommal, ugyanakkor azonban Mekka centrális szerepének biztosításával megkönnyíti a mekkai gazdag kereskedők számára az iszlám elfogadását. A beduin nemzetségi-törzsi szervezet ellenállását pedig a vallási motívumoktól fűtött hódító háború, a dzsihád meghirdetésével oldja fel. — LEKLI BÉLA: *Tacitus a kereszténységről* címen tagadja az Annales híres, a Nérókorabeli keresztényüldözésre vonatkozó helyének hitelességét. A keresztény interpolátor szerinte a IV. század viszonyait transzponálta az I. századba. Irodalmi forrásául vagy a IV. század végén élt Sulpicius Severus Chronicaja vagy egy másik, a IV. század első felében élt Lactantiusra visszamenő mű szolgált. — ZEMPLÉN JOLÁN: *A modern tudományos világkép kialakulása* c. tanulmánya II. részében a XVIII. század fizikájának a tudományos fejlődésben betöltött szerepét taglalja. A XVIII. század tudománya filozófiai és matematikai téren kihozta a maximumot az előző korszaktól, különösen Newtontól kapott örökségből, megvetette az új technika alapjait (Segner-kerék, villámhárító, gőzgép), de ennek elméleti tisztázására, megfelelő elektromossági, mágnesességi és hőelmélet felállítására még nem volt képes. „A XVIII század tudománya követve részt vett a polgári forradalom mind elméleti, mind gyakorlati előkészítésében. De a döntően új felfedezések, új szintézisek megalkotása már csak az új társadalomban váltak lehetségessé." — *B.*

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BÉKÉSI ÉLET 1966. 3. sz. — SZABÓ FERENC: *Újabb adatok az 1891. évi viharsarki agrárszocialista szervezkedések kiterjedéséről (Csanádapáca, Magyarbánhegyes és Mezőkovácsháza környékének földmunkássága 1891 május—júniusában)* című írásában elsősorban a Szegedi Állami Levéltárban őrzött mezőkovácsházi járás főszolgabírói iratokat használta fel. Megállapítja, hogy az 1891-es viharsarki szervezkedések méretei, arányai nagyobbak voltak, mint eddig tudtuk, s figyelmeztet, hogy a Békés megyei mozgalmak kutatásánál figyelembe kell venni a szomszédos Csanád, Csongrád és Arad megyékbeli viszonyokat is. — SIPITZKY ANDRÁS: *A mezőhegyesi cukorgyár története az alapítástól napjainkig (1889—1966)* c. tanulmányában elsősorban a gyár gépi felszereléseinek és a gyártási folyamatoknak a változását és fejlődését mutatja be. De a tanulmányban elsődleges helyet elfoglaló technikatörténeti leírás mellett helyet kap a munkaerő-, a munkakörülmények-, a bér- és szociális viszonyok ismertetése is, különösen a fontosabb változások: az első és második világháború, a nagy gazdasági válság, a felszabadulás ideje. — GÁDOROSI VASS ISTVÁN: *Ünnepségsorozat Orosházán az agrárszocialista mozgalmak 75. évfordulója alkalmából* címmel ismerteti a Magyar Történelmi Társulat emlékülésén elhangzott előadásokat és beszámol az Orosháza Története és Néprajza című monográfia szakmai vitájáról.

1967. 1. sz. — KATÓ JÓZSEF: *A Békésmegyei olvasó és munkáskörök tevékenysége az 1890-es évek agrárproletár mozgalmában* c. írásában az olvasó- és munkáskörök megalakítása előzményeinek felvázolása után ezen körök kiterjedtségét, tevékenységüknek változását (kulturális, eszmei-politikai felvilágosító, politikai szervező) elemzi az 1890—1891-es évek és Várkonyi István mozgalmaiban.

1967. 2. sz. — FARKAS JÓZSEF: *A Várkonyi-mozgalom Békés megyében a századforduló idején* című tanulmányában elsősorban a független szocialista mozgalom megyebeli históriájának azokat a területeit vizsgálja, amelyekre az eddigi feldolgozások kevésbé terjedtek ki. Így tanulmányában központi helyet kap a Várkonyi-mozgalom hanyatlása okainak vizsgálata, az 1901-es és az 1902-es gyomai választások eredményeinek és Várkonyi választási programjainak elemzése, valamint Várkonyi „prókátori" működése — az 1903-as budapesti és gyulai ellene indított perekben. — *H. J.*

BORSODI SZEMLE X. (1966) 4. sz. — KUN LÁSZLÓ: *Gondolatok a történetszemléletünk kérdéseiről folyó vitához* címmel a kétkötetes Magyarország története körül folyó vitát ismerteti néhány elvi megjegyzés kíséretében. — LEHOCZKY ALFRÉD: A Borsod megyei munkásmozgalom történetének vázlata keretében a helyi munkásmozgalom kezdeteit tárgyalja. A Borsod megyei munkásmozgalom fejlődésének legfőbb sajátosságát az országostól elmaradottabb, lassúbb fejlődésben látja. Ez kifejezésre jutott az első Május 1. megünneplésének elmaradásában is. Az okot a munkásságnak patriarchális viszonyoktól még kötött paraszti és nemzetiségi összetételében, viszonylagos jó keresetében, a Rimamurányi Vasmű és részben az államkincstár tudatosan és nagyvonalúan alkalmazott szociálpolitikájában és a polgári pártok, elsősorban a Szabadelvű Párt és a Függetlenségi Párt erős politikai hatásá-

ban jelöli meg. — GAZSI JÓZSEF: *Rövid áttekintés a magyar antifasiszta ellenállásról 1944—45-ben* címen az eddigi irodalom és néhány új levéltári forrás bevonása alapján a magyar ellenállási mozgalom történetét vázolja, különös figyelmet szentelve ennek sajátosan magyar, a passzív ellenállás körébe vonható formáira, mint pl. a gabonabeszolgáltatás, a termelés, a közlekedés, a kiürítés szabotálása, a hadsereg bomlása stb. Utóbbira jellemző, hogy míg 1944. szeptember 30-án a Horthy-hadseregben még több mint egymillió katona szolgált, 4 hónappal később már alig 200 000 fő. — KAMODY MIKLÓS: *Adatok Észak-Magyarország hírközlésének történetéhez* című tanulmánya harmadik részében (I—II. részét az 1964. 5—6. sz. nyomán ismertettük) a XIX. század közepétől a század végéig tekinti át témáját. A forradalom magyarrá iparkodott tenni a magyar postaszervezetet. Az önkényuralom erre németesítéssel válaszolt; technikailag azonban Bruck osztrák kereskedelmi miniszter irányításával kétségkívül fejlesztette a postahálózatot. A miskolci posta fejlődését elősegítette a városnak a vasúthálózatba való bekapcsolása (1865, ill. 1870), a mozgó postahivatal felállítása (1871), távirda-állomás létesítése (1860—1866 között) és távíró hálózatának kifejlesztése. A kereskedelmi, gazdasági élet fejlődése következtében a miskolci posta 1870-ben postamesterségből kincstári hivatal lett, 1872-ben Borsod megye területén már nem kevesebb, mint 48 postamesteri hivatal működött. 1878-ban Ózd is postát kapott. — *B.*

FEJÉR MEGYEI SZEMLE II. évf. (1965) 2. sz. — BORUS JÓZSEF: *Fejér megye felszabadulása* c. tanulmányában a megye területén 1944 végén 1945 elején lefolyt harcok igen nagy forrás- és irodalomanyagára támaszkodva fogja össze a német és a szovjet csapatok harcainak történetét. E harcok öt szakaszra bonthatók: a Budapest körülzárásáért folyó csaták 1944 decemberében; a bekerített fasiszta csapatok felmentésére irányuló német támadások 1945 januárjában; helyi harcok a megyében március elejéig; március 6-án Hitler személyes parancsára megindul a második világháború utolsó nagy német ellentámadása; március közepén az utolsó harcok, Fejér megye felszabadul. A szerző a fennmaradt hadinaplók, visszaemlékezések, feldolgozások alapján rekonstruálja mindkét hadvezetés elképzeléseit, terveit, s az egészen kis, helyi jellegű harcokat is igen alaposan írja le. Rámutat a német erőfeszítések kudarcbafulladásának okaira: a németek szinte semmi tartalékkal nem rendelkeztek, különösen gyalogságban szenvedtek hiányt. A szovjet csapatok túlerejére jellemző, hogy pl. a március 16-i ellentámadáskor élőerőben négyszeres, tüzérségben pedig kilencszeres túlerővel rendelkeztek a németek felett. — FARKAS GÁBOR: *Az élet megindulása és a demokratikus átalakulás kezdete (1945).* Fejér megye a felszabadítási harcok során igen nagy gazdasági károkat szenvedett. A megye életében döntő szerepet játszó mezőgazdaság majd teljesen megbénult: a lóállomány 70, a szarvasmarhaállomány 82%-a pusztult el. Romokban hevert Székesfehérvár nagy része, egyes községek pedig teljesen elpusztultak. Már márciusban megindul azonban a víz- és gázszolgáltatás, megjelenik a Fehérvári Hírek, működnek a politikai pártok. Az élet megindulása a demokratizálódás megindulását is jelentette (földosztás, közigazgatás demokratizálódása, harc a Nemzeti Bizottságokban a reakció visszaszorításáért). A közlemény a szeptemberi választások történetének elbeszélésével végződik. — TÓTH GYULA—FILKEY LAJOS: *A Fejér megyei lakosság életkörülményeinek alakulása (1960—1965).* A legutóbbi évek történetével foglalkozó kutatók számára igen sokoldalú, anyaggazdag feldolgozás. — FÜZÉSI ANTAL—LENCSÉS FERENC: *Fejér megye felszabadulás utáni gazdasági és kulturális fejlődése.* Ipar, Mezőgazdaság, Művelődés c. fejezetekre bontja azt a társadalmi-politikai változást, mely elsősorban a megye iparának fejlődése (Dunai Vasmű, Balinkai Szénbánya, Épületelemgyár, Könnyűfémmű stb.) nyomán következett be. Érdekesek a mezőgazdaság és a kulturálódás fejlődését mutató számadatok. — KISZELY DÓRA—SZILÁGYI LAJOS: *Fejér megye iskoláinak fejlődése 1945-től napjainkig.* A háború előtti iskolaviszonyok áttekintése után (nemcsak a megyei iskolázás mutatószámait közli, hanem idéz részleteket korabeli osztálynaplókból is) igen alapos anyagismeretről tanúskodó leírását adja az iskolák helyzetének, közvetlenül a felszabadulás után. Ismerteti a demokratikus nevelők harcát, a „zavartalan iskolai év" beindulását, az állami támogatás szerepét, majd részletesen elemzi az iskolák 1948-as államosításának lefolyását. Végül az 1965-ös helyzetet hasonlítja össze a húsz évvel korábbiakkal. — A megyei színházlátogatás fejlődését, az Állami Déryné Színház előadásait kíséri nyomon 1951—1965 között PADOS ISTVÁN *Másfél évtized Fejér megyében* című írása. — SZILVÁGYI IRÉN: *Kulturális hetilap Székesfehérváron 1919-ben* c. rövid közleménye az 1919 májusában kétszer megjelenő „Az Eszme" című folyóirat számait elemzi. A Pór Nándor szerkesztésében megjelenő kulturális-irodalmi

szocialista újság szép dokumentuma a Tanácsköztársaság demokratikus művelődéspolitikájának.

III. évf. (1966) 1—2. sz. — JENEI KÁROLY: *A pákozdi csata. 1848. szeptember 29.* A szerző vázolja a Jellasics betörésekor uralkodó helyzet bonyolultságát: a hadvezetés körében mutatkozó személyi ellentéteket (Csányi—Móga), egyes tisztek politikai bizonytalanságát. Ezt Jellasics jól kihasználta és a keszthelyi magyar tábor megkerülésével Székesfehérvár felé vonult. Csányi kormánybiztos, akinek irataiból a tanulmány színesen rajzolja fel portréját, bízott a népfelkelésben. A hadvezetés stratégiai okok miatt feladja Székesfehérvárt, az ellenség bevonul a városba. Szeptember 28-án ül össze a magyar tábor haditanácsa a sukorói református templomban. A szerző hosszan ismerteti a tanácskozás lefolyását, mely szinte magába sűríti 1848 őszének valamennyi politikai problémáit. Különösen érdekesek azok a részletek, melyek Batthyány Lajos miniszterelnök szerepléséte írják le: ingadozását, kirohanásait Kossuth ellen, hűségét a korona iránt, találkozását Jellasiccsal, majd Bécsbe utazását. Részletesen leírja a pákozdi dombokon Jellasics kudareát a nálánál sokkal gyengébb — de igen jó állásokban elhelyezkedett — magyar csapatokkal szemben. A szerző szerint — s ezt a ránkmaradt iratok (mind Jellasics oldaláról, mind a magyar oldalról) bizonyítják — hiba volt nem kihasználni a pákozdi győzelem kínálta lehetőségeket. Ennek oka elsősorban az volt, hogy „az osztrák érzelmű és szellemű hadvezetés" számára a forradalmi háborúk taktikája teljesen idegen volt. A pákozdi csata befejezése volt tulajdonképpen a székesfehérvári nép megmozdulása: a tétovázó, a tűzszünetet Jellasics hadmozdulatai után is mindenképpen megtartó Móga seregei nélkül megtámadták és lefegyverezték az ellenség helyőrségét, majd a határban megjelenő Roth csapatai ellen vonultak. Összeütközésükre már nem került sor, mivel az ellenség Ozoránál letette a fegyvert. — BODROG GYÖRGY: *A tőkés gazdálkodás fejlődése az előszállási uradalomban (1848—1880).* Vázlatosan — az eddigi irodalom alapján — áttekinti az uradalom középkori történetét, majd megállapítja, hogy az uradalom nem a magyar agrárfejlődás szokásos útját járta, mivel már a XIX. század 40-es éveiben tulajdonképpen tőkés termelés folyt itt. Vizsgálja a jobbágyfelszabadítás hatását az uradalomra, a cselédségre, a részesaratókra, napszámosokra. Összefoglaló számsorokat ad az egyes termelési ágak eredményeiről. — GÁSPÁR FERENC: *Adalékok a gánti bauxitbányászat történetéhez.* A hazai bauxitbányászat megindulását mutatja be, részletesen Balás Jenő bányamérnök, a gánti telepek felfedezőjének tragikus sorsát, majd a bánya 1927-ben fellendülő termelésének történetét írja le: hogyan került a magyar bauxit mindinkább a német ipar érdekkörébe, miként alakult a dolgozók sorsa a korábban teljesen mezőgazdasági település helyén létrejövő ipari centrumban. — SZILVÁGYI IRÉN: *Agrárszocialista mozgalom Fejér megyében (1897—1898)* c. közleménye az 1897 július elején kezdődő mezőgazdasági munkássztrájkokat sorolja fel, s idézi a megye vezetőinek ezekkel kapcsolatos megnyilatkozásait. Végül az agrárszocialista mozgalmak bukásának okait igyekszik röviden összefogni. — FARKAS GÁBOR: *Földosztómozgalom Fejér megyében (1922—1925).* A Tanácsköztársaság bukása után Fejér megyében is rosszabbodott a szegényparasztság sorsa. A szerző a Független Földműves Szövetség szervezte mozgalom egyes állomásait kíséri nyomon, a jelzett időszakban tartott népgyűlések legfontosabb követeléseit, a követelések leszerelésére irányuló nagybirtokos, bérlő és gazdagparaszt akciókat mutatja be. A korabeli parasztársadalomra, a vitézi szék szerepére érdekes példát szolgáltat az előszállási szegénység 1925 február elején megtartott népgyűlése, ahol a vitézek nemcsak hogy provokálták az előadót, hanem a titkárral együtt majdnem agyonverték. A főispáni és alispáni iratok alapján részletesen írja le az eseményeket. — A móri bortermelés történetéhez kapunk új adatokat KISS ÁRPÁD: *Az ezerjó hazájában* c. írásából. Felsorolja a borvidék történetére vonatkozó fennmaradt adatokat, majd a termelés módjaira is kitekint. — SZŰCS IMRE: *A Magyar Kommunista Párt székesfehérvári szervezete a demokratikus átalakulás élén (1945—1946).* Az események aktív résztvevője mondja el az 1945 januárjában megindult kommunista szervezkedés történetét. A pártmunka csak a német megszállás végleges megszünésével (március 22.) bontakozhatott ki. Vizsgálja az újjáépítésben, a közigazgatás demokratizálódásában betöltött szerepet, majd a KMP és a többi párt viszonyát elemzi. — FARKAS GÁBOR: *A szabadegyházai szeszgyár története az államosítástól napjainkig (1949—1962).* A vállalat korábbi (alapítási év: 1912) és a felszabadulás utáni évekből fennmaradt szinte teljes iratanyagára támaszkodva mondja el az adott időszak legfontosabb eseménytörténetét, a termelés-szervezés problémáit. Foglalkozik a társadalmi, gazdasági kérdésekkel, nem téveszti szem elől az üzem történetének megértéséhez szükséges technológiai kérdéseket sem. — TÓTH GYULA:

Fejér megye fejlődése a II. 5 éves népgazdasági terv (1961—1965) időszakában. Az ipar, a mezőgazdaság, a kommunális intézmények, az egészségügy félévtizedes fejlődésének legfontosabb mutatóit sorakoztatja fel. — BERTALAN IMRE — a felszabadult Fejér megye átszerveződő lapja, a Fehérvári Hírek volt szerkesztője — közli visszaemlékezésszerű írását *(A felszabadult sajtó Székesfehérváron)*, melyben fel-felvillantja olyan jelentős politikusok szerepléséit is, mint Rajk László, Szakasits Árpád és Nagy Ferenc. — FITZ PÉTER: *Adatok Székesfehérvár filmtörténetének hőskorából.* A helyi filmszínházak kezdeti működését (1907—1914), szakmabéli problémáit, a filmek fehérvári fogadtatását írja le. A város századeleji kulturtörténetének érdekes részlete; feldolgozza a témára vonatkozó városi levéltári anyagot. — A felszabadulást követő évek szellemi életének történetéből veszi témáját RÓNAY LÁSZLÓ: *Lépés a mába* c. tanulmánya, melyben a Nyugat harmadik nemzedékének útját rajzolja meg — állandóan tekintettel van a parallel politikai eseményekre. — Az Alba Regia hetek tudományos ülésszakon elhangzott három Vörösmarty-tanulmányt közli a folyóirat (TÓTH DEZSŐ, HORVÁTH KÁROLY, WÉBER ANTAL tollából), melyek közül az első *(A közélet Vörösmartyja)* tarthat leginkább számot a történész érdeklődésére. A szerző elemzi, hogy történelem, politika és társadalom milyen szerepet kap a költő életművében. — *G.*

VASI SZEMLE XXI. évf. (1967) 2. sz. — BÉKEFI ANTAL *Vasi summás dalok* címen 13 dallamot és szöveget tesz közzé. A dalok szövege jellemzően világít bele a summásélet hétköznapjaiba. — KESZEI PÁL: *Terra Jaak* c. tanulmánya a Ják nemzetség Vas megyei birtokait mutatja be, elsősorban nyelvészeti módszerekkel bizonyítva, hogy a kerület a Répce és Rába hajlata, honfoglaláskori szálláshely volt: ezt a talajviszonyokra utaló középkori helynevek is alátámasztják. — HORVÁTH MÁRIA a mézeskalácsos kismesterség vasi és szombathelyi múltjából közöl adatokat: létezésük itt a XVI. század végétől figyelhető meg, de céhet soha nem alkottak. A cikk leírja a mézeskalácskészítés folyamatát is. — SMIDT LAJOS hét ismeretlen Vas megyei hírlap bibliográfiai adatait közli: többnyire egy-egy számnál több nem is jelent meg belőlük. Közülük egyesek nyilas és szélsőjobboldali lapok 1944—45-ből, mások ifjúsági lapok. — SINKOVICS ISTVÁN: *Kőszeg és az 1532. évi török hadjárat* cím alatt az ostrom Nemeskürthy „Ez történt Mohács után" c. könyvében foglalt torz képét cáfolja meg a források alapján, továbbra is fenntartva korábbi, a Vasi Szemle 1963. évi számában kifejtett felfogását.

XXI. évf. 3. sz. — LÁSZLÓ GÁBOR: *Választások Vas megyében a Tanácsköztársaság idején* c. cikke a Párttörténeti Intézetben őrzött gazdag választási jegyzőkönyvanyag alapján rekonstruálja a választások történetét, rámutatva széles demokratizmusukra. A cikk érdekessége a választási apparátus és eljárás rendkívül konkrét bemutatása. — HARGITA GÉZA a szifilisz Vas megyei elterjedésével kapcsolatos adatokat közöl, hangsúlyozza a betegségnek az 1809. évi francia megszállás nyomán kibontakozó rohamos elterjedését és a meggátlására tett hatósági intézkedéseket. Függelékben közli a megye tisztiorvosának 1762. évi utasítását. — MOLNÁR LÁSZLÓ Wanke Ferenc 1839-ben alapított, és az 1850-es évek közepéig fennállott kőszegi kőedénygyárának működését mutatja be levéltári forrásanyag alapján. A csehországi születésű, s a szakmát is ott kitanult alapító és családja Pápán át Kőszegre vándorlásának ismertetése után a cikk bemutatja a műhely nagyon szerény felszerelését, jellemző ellentéteit egy helyi fehéredényárussal. A gyár 1850 után, nem bírva el a cseh—osztrák konkurrenciát, megszünt; Wanke a bakonybéli, majd a városlődi porcelán-manufaktúránál helyzekedett el 1864-ben bekövetkezett haláláig. — HORVÁTH KRISZTINA a szombathelyi Kanizsai Dorottya gimnázium, az első szombathelyi női középiskola történetét ismerteti 1917-től napjainkig, bemutatva többek között a tantestületet és munkáját, az iskolatípus és a tananyag változását, az alkalmazott pedagógiai elveket, a diákegyesületeket, és (egy évről évre haladó táblázaton) az ifjúság társadalmi rétegződését. — HORVÁTH BOLDIZSÁR: *Egy vasmegyei humanista* címen Gosztonyi Jánosnak, a Jagello-kor tudós humanista püspökének életpályáját foglalja össze. — HÁZI JENŐ mind ebben, mind az előző számban folytatja a Vas megyei középkori oklevelek közlését: kettő ill. négy oklevelet tesz közzé a Vasvár-Szombathelyi káptalan levéltárából. — HEGEDÜS FERENC Dukai Takács Juditnak, a XIX. század első negyede neves vasi költőnőjének életéhez közöl adatokat. — *V.*

A magyar folyóiratszemlét összeállitották: Bellér Béla (B.), Glatz Ferenc (G.), Horváth Jenő (H.J.), Kardos József (K.), Sipos Péter (S.), Szabó Miklós (Sz)., Vörös Károly (V.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZI ISZTORII. 1967. 6. szám. — HAJDU TIBOR—SIKLÓS ANDRÁS: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Magyarország, 1917—1919* (3—16. l.) az 50. évforduló alkalmából összefoglalják a forradalom magyarországi hatására vonatkozó ismereteket 1917 végétől a Magyar Tanácsköztársaság bukásáig, kitérve az oroszországi magyar hadifoglyok szerepére is. — M. M. KORONYEN: *A finnek — Október részvevői* (17—29. l.) megállapítja, hogy a szovjet történeti irodalomban erről a kérdésről alig esik szó, inkább az emlékiratok tárnak fel sok tényanyagot. A pétervári kormányzóság területén 130 000 finn élt, s magában Petrográdon 1917 nyarán 28 000, főképp munkások, akik saját nemzeti osztályszervezeteik megalakítására törekedtek. Közülük egyesek (I. A. Rahia, E. A. Rahia, A. P. Tajmi) már régóta tevékenykedtek a bolsevik pártban. Februárban megalakult a finn munkásmilícia, amely minden alkalommal Lenin mellett foglalt állást. A bolsevik párt finn szekciója fejtett ki körükben nagy propaganda tevékenységet. Később megalakult a Vörös Gárda finn osztaga. 1917 decemberében a Finnországi Szociáldemokrata Párt kérte az ország önállóságának elismerését, december 18/31-én megtörtént az erről szóló dekrétum ünnepélyes átadása. Amikor 1918 elején az ország déli részén győzött a proletárhatalom, a szovjet köztársaság jelentős segítséget nyújtott neki, a finn vörösgárdisták nagy számban mentek oda. Amikor májusban a német intervenció következtében elbukott a munkáshatalom, a szovjet köztársaság számos menekültet fogadott be. — L. G. BESZKROVNIJ: *Az 1877/78-as orosz—török háború és a balkáni népek szabadságharca* (30—46. l.) ismerteti a balkáni népek körében megindult mozgalmakat, amelyek az orosz néppel való szövetkezés útján kívánták elérni függetlenségüket. A román kormány azonban eleinte — a szláv népektől való félelmében — a törökök oldalára akart állni. Csak Brătianu radikális kormánya kezdett 1876 őszén Oroszországhoz közeledni. Ekkor indultak meg a tárgyalások a katonai együttműködésről. A háború kitörése után a román kormány csak akkor volt hajlandó ténylegesen belépni, amikor az orosz sikerek révén könnyű volt Bulgária egy részének az elfoglalása. A háború azzal a tanulsággal szolgált, hogy a balkáni népek egymagukban gyengék szabadságuk kivívására. Ezért támogatták az orosz csapatokat, amelyek viszont ugyancsak komoly segítséget nyújtottak, a balkáni népek pl. 200 000 puskát kaptak stb. A népek közti tartós barátság alapjait ekkor rakták le. — A. Sz. NYIFONTOV: *Oroszország mezőgazdaságának fejlődése az 1860—70-es években* (47—63. l.) nagy forrásanyag alapján bizonyítja, hogy a mezőgazdaság közvetlenül a jobbágyfelszabadítás után csak igen lassan fejlődött, az egy főre számított termelés még csökkent is. Ennek az oka a tőkés viszonyokhoz való lassú hasonulás. Ebben a korszakban még nem következett be területi eltolódás a fő gabonatermő körzetekben. A tőkés földbérlet még igen ritka volt, s csak a feketeföldes övezetben jelentkezett, de nagy volt a kisparaszti felesbérletek száma. A parasztok földvásárlása igen lassú ütemben folyt, ezért is még csekély volt a differenciálódás. Az adatok bizonyítják, mennyire helyes Leninnek az a megállapítása, hogy a kapitalizmus még nem tudott uralkodóvá válni, a régi rendszer pedig még nem tudott azonnal eltünni. — V. Sz. JAGJA: *Etiópia a fasiszta Olaszország igája alól való felszabadulás után* (64—77. l.) két korszakot különböztet meg. 1941—1954-ig az országnak ki kellett hevernie a megszállás következményeit, ekkor angol részről fenyegette veszély függetlenségét az országban létrehozott angol katonai közigazgatás révén. 1944-ig az állam központi szerveit fokozatosan helyreállították, s 1954-ben az ország keleti részéből is kivonták az angol csapatokat. Ekkor kezdődik a második szakasz, 1955-ben az ország részt vesz a bandungi konferencián, meghozzák az új alkotmányt. Ez biztosítja ugyan a polgári jogegyenlőséget, de pl. a kopt egyház szervezetét teszi meg államvallássá, s a mohamedánoknak nem engedi meg a földszerzést. Mégis megindítja az ország belső demokratizálódását, amiben újabb lépés az 1957-ben tartott általános választás. Sokan követelik a földreformot, 1959-ben a kormányzat közzé is teszi erre vonatkozó tervezetét. Az ország gazdasági függetlenségét célozza az 1957-ben megindított első ötéves terv, amelyet 1963-tól 20 éves perspektivikus terv követ (ennek szerves része a második ötéves terv), célja Etiópia agrár-ipari országgá való átalakítása. Nagy segítséget kap az ország gazdasági téren a Szovjetuniótól és a népi demokratikus

országoktól. A külpolitikában az imperializmus és a kolonializmus elleni harc a fő cél. — W. Bertold, G. Lotzek, H. Maier: *A nyugat-német történetírás fejlődésének fő irányzatai és tendenciái* (78—90. l.) abból indulnak ki, hogy az 1945-ös összeomlás szükségessé tette a német imperializmussal szorosan összefonódott német történetírás számos tételének a felülvizsgálatát. Az első évtizedben azonban az uralkodó irányzatot G. Ritter neve fémjelezte, aki továbbra is reakciós nézeteket hirdetett, csakhogy most az atlanti integráció jegyében. Az idiografizmus is uralkodó maradt. A reakció uralma azonban nem volt teljes, már ekkor mutatkoztak liberális áramlatok. 1955 táján került az élre az a pszeudoliberális irányzat, amelyet H. Rothfels, Th. Schieder és tanítványaik képviselnek, s máig ez az uralkodó, nem mondott le a revansizmusról, s még erősebben hirdeti az európai integrációt. Az 1960-as évek elején erős politikai differenciálódás ment végbe a nyugat-német történészek körében. Az Ostforschungon belül is kialakult a régi irányzat mellett egy hatékonyabb új. A történészek a munkásmozgalom történetével is foglalkoznak. F. Fischer és I. Geiss antiimperialista és antimilitarista irányzata is jelentőssé vált. G. Mann sok kérdésben megmutatkozó józan ítéletével kivívta a kormánykörök elégedetlenségét. Másrészt a profasiszta és neofasiszta tendenciák is erősödnek: a német fasizmust nem tekintik úgy, mint a német imperializmus szerves folytatását. Más országok történetét csak másodsorban tárgyalják. A tanulmány végül az intézményeket és folyóiratokat ismerteti, s a mai nyugat-német történetírás legfontosabb vonását a reakciós és liberális irányzat harcában látja. — Andrew Rothstein: *Daniel Defoe és az Északi Háború* (91—106. l.) számos adattal támasztja alá, hogy Defoe különböző lapjaiban a kormány szellemében kommentálta a svéd—orosz párviadalt azzal a céllal, hogy az Anglia számára veszélyes konkurrens támadását Nyugat helyett Kelet felé fordítsa. Ez az első, de nem utolsó ilyen kísérlete az angol külpolitikának. — A Vita rovatban I. P. Camerjan: *A marxista—leninista államelmélet aktuális kérdései* (107—122. l.) úgy látja, hogy a Sztálin-adta nemzetfogalom nem szorul alapvető módosításra; az államiságot nem tartja a nemzet alapvető ismérvének. Saját meghatározása szerint a nemzet az emberek etnikai közösségének legmagasabb formája a kapitalizmus és szocializmus korszakában, amelynek jellemzői a gazdasági élet, a terület, a nyelv és a nemzeti jellem közössége, ez utóbbi a kultúra sajátosságaiban mutatkozik meg. Ugyancsak fenn kívánja tartani a burzsoá és szocialista nemzetek két típusának a megkülönböztetését, s óv attól, hogy a kettő közti átmeneti típust túl szélesen értelmezzék. A nemzetek és a nemzetek közti viszonyok fejlődése a szocializmusban egészen más, mint a kapitalizmusban, bár van köztük bizonyos kapcsolat. — Ugyanebben a rovatban Ju. V. Kacsanovszkij: *A „rabszolgaság" és „feudalizmus" fogalmakról* (123—134. l.) vitatja azokat a nézeteket, amelyek a kapitalizmus előtti formáció két egymással egyenrangú típusát látja bennük. Utal arra, hogy az ókori keleti birodalmakban a további kutatás talán sokkal lényegesebbnek mutatja majd a rabszolgaság szerepét, mint eddig láttuk, s helyteleníti azt a felfogást, amely szerint a rabszolgák nagyobbrészt idegen etnikumból kerültek ki. Felvázolja a két formáció leglényegesebb ismertetőjegyeit, s a legfontosabb különbséget abban látja, hogy a rabszolgatartó formációban az uralkodó osztály a szükséges termék egy részét is kisajátítja, míg a feudális uralkodó osztálynak erre a magasabb termelékenység következtében nincs szüksége. — A visszaemlékezések rovatában Ju. I. Paleckis: *Virradat Litvánia felett* (135—144. l.) az 1939—1940 közti fejlődésre vonatkozó emlékezéseit közli, ebben az első részben 1940 májusáig. — Az eseménytörténeti rovatban A. V. Klejankin: *Ilja Nyikolajevics Uljanov* (145—154. l.) Lenin atyjáról rajzol széleskörű portrét, kiemelve a világi oktatás terén szerzett érdemeit. — M. I. Asszaturova beszámol a Szovjet Tudományos Akadémia Történeti Osztályának 1967. február 3—4-én tartott évi rendes közgyűléséről (155—162. l.). — R. H. Aminova ismerteti a Kazahsztán szovjet korszakával foglalkozó újabb könyveket (162—165. l.). — G. A. Belov: *A Szovjetunió állami levéltári fondjának kiegészítése külföldi levéltárak dokumentumaival* (171—178. l.) elsősorban a mikrofilmekre vett újabb anyagot ismerteti. — V. V. Pohljobkin ismerteti a skandináv marxista történészek újabb munkáit (188—192. l.). — P. Ja. Kann: *Séta az 1867-es Pétervárott* (209—215. l.) áttekintést ad arról, milyen volt a város képe ebben a korszakban.

1967. 7. szám. — Józef Kowalski: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Lengyelország* (3—20. l.) ismerteti a forradalom visszhangját a lengyel területeken, a néptömegek lelkesedését, ennek hatása alatt a központi hatalmak létrehozta államtanács is üdvözölte a forradalmat, de már a februári forradalom alkalmával nem titkolta, hogy igényt tart belorusz és litván területekre is. A lengyel függetlenség helyreállítását csak az Októberi Forradalom tette lehetővé. A lengyel burzsoá pártok

szívesen látták az új szovjet államnak a népek függetlenségéért vívott harcát, de a társadalmi változásokat nem. Az Októberi Forradalom nyomán tört ki a forradalom a központi hatalmak országaiban, így vált lehetségessé Lengyelország függetlensége. Országszerte megalakultak a tanácsok, s kísérletet is tettek a hatalom átvételére. A Lengyel Szocialista Pártban is kialakult a balszárny. Az újonnan létrejött Lengyel Kommunista Munkáspártnak még nem volt jelentős hatása egyéb társadalmi osztályokra. A tömegek nem a burzsoázia uralmát látták, hanem a visszaszerzett függetlenséget, s bíztak a demokratizálódásban. A kommunista párt nem tudta mélyrehatóan elemezni az új helyzetet, hiszen kevés volt még a tapasztalata, nem ismerte fel saját szerepét a polgári demokratikus szabadságjogokért vívott harcban. A szovjet állam konkrét helyzetét látta maga előtt példaként, s nem ismerte fel annak a forradalmi demokratikus platformnak a jelentőségét, amelyet Lenin felvetett, s amely az eszerek és mensevikek ellenállása miatt nem valósulhatott meg. Ezt a tanulságot csak később vonta le a lengyel párt. — M. I. TRUS: *V. I. Lenin és Génua* (21—37. l.) azt a gondos előkészítést mutatja be részleteiben, amellyel a szovjet kormányzat felkészült az 1922-es konferenciára, s azután — az új Lenin-kiadásban megjelent anyagok alapján — Lenin állandó vezető szerepét a szovjet delegáció munkájában. Már az előkészítés során kikristályosodott a fő cél: kereskedelmi kapcsolatok felvétele, kedvező hitelek szerzése hazai koncessziók fejében és a szovjet állam jogi elismerése. — O. F. SZOLOVJOV: *A Szovjet-Oroszország elleni intervenció előkészítése és kezdete* (38—53. l.) 1918 júliusáig vizsgálja az eseményeket. Az első szakaszban még csak rejtetten folyt az intervenció, az antanthatalmak egyezményeket kötöttek Oroszország felosztására vonatkozólag, pénzzel támogatták a belső ellenforradalmat. A második szakasz, amikor már fegyveres nyílt intervencióra került sor, 1918 március-áprilisában kezdődött, ekkor az antant-hatalmak sürgették a belső ellenforradalom támadását is. A fő cél a szovjet rendszer megdöntése és Oroszország felosztása volt. A szerző teljesen alaptalannak mondja azt, hogy a nyugatiak csak a Németország elleni háború érdekében kezdték az intervenciót. Bemutatja a szovjet kormányzat erőfeszítéseit a béke fenntartása érdekében. 1918 nyarán az intervenció kiszélesedésével kezdődött meg a harmadik szakasz. — P. G. RINDZJUNSZKIJ: *Kihalt-e a jobbágyparasztság az 1861-es reform előtt?* (54—70. l.) a korabeli összeírások, különösen az 1850/51-es 9. revízió anyagai alapján vitatkozik azzal az eddig általános képpel, amely szerint a parasztság ekkor olyan súlyos elnyomásban szenvedett, hogy már fizikai pusztulásáról volt szó. Kimutatja, hogy a jobbágyok számának a csökkenése azzal magyarázható, hogy a földesurak nagy számban szabadítottak fel jobbágyokat föld nélkül, s ezeket az összeírások más rendekhez sorolták. A földesurak nem áshatták alá teljesen a feudális rendszer alapjait. A parasztok kezén megmaradt terménymennyiség ebben az időszakban még nőtt is. Csak így érthető, hogy a parasztság aktív szerepet játszott, a feudalizmus felszámolásáért folyó harc fő tényezője volt. — V. P. ALEKSZEJEV: *Az emberi fajok a mai tudományban* (71—86. l.) két nagy csoportot különböztet meg, a nyugatit (három alcsoporttal: európai, afrikai, ausztráliai) és keletit (két alcsoporttal: kelet-ázsiai és amerikai). Megállapítja, hogy a tudomány mai felfogása szerint a faj történeti kategória, változik, ahogy területe is, történeti okok következtében. Az ilyen vagy olyan fajhoz való tartozás önmaga nincs hatással valamelyik nép általános színvonalára, s így történeti fejlődésére sem. Az antropológia ma egyre szorosabb kapcsolatba kerül egyrészt a biológiával, másrészt a történettudománnyal. — A vita-rovatban A. G. AGAJEV: *A nemzet, lényege és öntudata* (78—104. l.) az etnikai közösségek három fokozatát különbözteti meg: a törzs, a népiség (narodnoszty) és a nemzet. A burzsoá nemzettel egyidőben fennállhatnak még a korábbi etnikai közösségek (az alaszkai őslakosok pl. törzsek, a bretonok vagy frízek népiségek), de ugyanígy fennállhatnak a szocialista nemzetekkel egyidőben is, ahogy arra a Szovjetunióban van példa. Az etnikum ismérveit a közös területben és a nyelvben látja (ez az etnikumok egyes fokozatainál mutatkozik meg, minél magasabbrendű az etnikum, annál egységesebb a nyelv), továbbá a gazdasági életben. A nemzeti öntudat voltaképpen azonos az etnikai öntudattal, eredetileg demokratikus, az egész, vagy majdnem az egész lakosságnál megnyilvánul. Burzsoá vagy szocialista nemzetről akkor lehet beszélni, amikor ez az öntudat megvan, méghozzá aktív formában, amely megszabja az egyén viszonyát a nemzethez. — Ugyanebben a rovatban L. P. LASUK: *Az osztályalakulás jellegéről a korai nomádok társadalmaiban* (105—121. l.) elveti a „nomád termelési mód" és a „patriarchiális-feudális viszonyok" fogalmát is, mint bizonytalan tartalmú fogalmakat, s a szkíta, hun, türk és mongol fejlődést vizsgálva úgy látja, hogy az i. e. időszakban a nomádoknál még az ősközösségi viszonyok uralkodnak, a

XI—XIII. századra alakulnak ki a feudális viszonyok, a kettő közti átmenet (i. sz. I—X/XI. század) hosszú korszak, amelyet korai osztálytársadalomnak vagy prefeudális társadalomnak kell nevezni, ebben az adóztatás a fő kizsákmányolási forma. — *Október Moszkvában* (122—132. l.) a forradalom részvevőivel a szerkesztőségben folytatott beszélgetés alapján számol be az előkészületekről és a forradalom menetéről. — Ju. I. Paleckis: *Virradat Litvánia felett* (132—140. l.) folytatja visszaemlékezéseit a Szovjetunióhoz való csatlakozás időpontjáig. — Sz. Sz. Kaplin: *Az utópikus szocialisták társadalmi kísérleteiről* (141—148. l.) eseménytörténetileg ismerteti a különböző telepek sorsát, ahol megpróbálták megvalósítani az utópikus szocializmus elveit. — P. K. Regykin ismerteti a kuznyecki medence területén élő történészek kutatómunkáját (149—151. l.). — A. P. Pronstejn: *Az oroszországi parasztháborúk történetének megoldott és megoldatlan problémái* (151—161. l.) I. I. Szmirnov, A. G. Manykov, Je. P. Podjapolszkaja és V. V. Mavrogyin: A XVII—XVIII. századi oroszországi paraszthábórúk c. könyvével kapcsolatban veti fel a megoldandó problémákat. — V. L. Sejnyisz ismerteti a mai portugál kolonializmussal foglalkozó burzsoá szakirodalmat (183—193. l.). — *N.*

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA. 1967. 3. szám. — Ph. S. Foner: A Nagy Októberi Forradalom hatása az amerikai szocialista és munkásmozgalomra (3—15. l.) eseménytörténetileg vizsgálja a februári és októberi forradalom és a szovjet állam fejlődésének visszhangját az Egyesült Államokban 1921-ig. A Világ Ipari Munkásai (IWW), a Szocialista Párt kezdetben lelkesen támogatja, viszont később csak a Szocialista Párt baloldala foglalt állást amellett, hogy a szovjet példát az Egyesült Államokban is kell követni. Az AFL vezetősége támogatja a szovjetellenes intervenciót, bár a vezetőségben is sokan ellenzik, és számos szakszervezet nyújt konkrét támogatást a szovjet államnak. — V. Szmolenszkij: *Az USA és az 1879—1884. évi Csendes-óceáni háború. (Egy meg nem valósult intervenció története)* (16—30. l.) a Chile és Bolívia közt kitört háborúval kapcsolatban vizsgálja az Egyesült Államok állásfoglalását (a háborúba Peru is beavatkozott Chile oldalán). Az Egyesült Államok kormánya megakadályozta a konfliktus gyors befejezésére irányuló kísérleteket, támogatta a guano- és salétrom-telepek feldolgozásában érdekelt külföldi cégek igényeit. Fenyegetésekkel próbált fellépni, saját behatolása érdekében, Chilével szemben, az ország szilárd magatartása és az európai nagyhatalmak állásfoglalása miatt azonban kénytelen volt feladni intervenciós terveit. Chile területi nyereségekre tett szert. A háború előkészítette a talajt a külföldi monopóliumok behatolása számára. — N. Ruszakov: *Epizódok a maffia történetéből* (31—43. l.) befejezi eseményközlő tanulmányát, itt a második világháború utáni fejlődést, a szicíliai maffia felújulását, kapcsolatait a keresztény-demokrata párttal és az Egyesült Államok-beli maffiával mutatja be. — N. N. Jakovlev: *Harry Truman: politikai arckép* (44—58. l.) szintén befejezi tanulmányát, ismerteti Truman demagóg fellépését 1948-ban a monopóliumok ellen, amely az elnök kudarcával végződött, azután harcát a kínai forradalom ellen, s végül a koreai háborúval kapcsolatos tevékenységét. Elnökségének végére esik 1952. november 1-én a hidrogénbomba megalkotására vezető első robbantási kísérlet. Most a H. Truman-könyvtárban kalauzolja olykor az érdeklődőket. Ez a könyvtár 7,5 millió dokumentumot őriz elnöksége idejéből, s ezek 85%-a hozzáférhető a kutatás számára. A könyvtárnak évente mintegy 150 000 látogatója van. — A. L. Narocsnyickij: *Oroszország és az anjali föderáció* (59—69. l.) a svéd fennhatóság ellen szervezkedő finn összeesküvés eseményeit ismerteti eredetileg Helsinkiben tartott előadásában. Az 1780-as években már megindult a mozgalom a finn önállóság érdekében, amelyet orosz segítséggel képzeltek el, egy Sprengtporten nevű tiszt több emlékiratot juttatott el 1786-tól kezdve az orosz kormányhoz. Oroszország azonban el volt foglalva a török háborúval, amikor 1788-ban megindult a svéd támadás, a finnek nem mozdultak meg, s ezért az orosz kormány sem tett lépéseket Finnország felszabadítása érdekében. — A folyóirat közöl néhány dokumentumot a finn összeesküvés történetéhez az orosz külügyi levéltárból (70—80. l.), többek között Sprengtporten két emlékiratának a szövegét. — A. Je. Ioffe: *A Szovjetunió és Latin-Amerika. (A kulturális kapcsolatok a második világháborúig)* (81—89. l.) eseménytörténetileg ismerteti a művészek, különösen filmművészek kölcsönös látogatásait. — Marcela de Neymet: *A munkásosztály az 1910—1917-es mexikói forradalomban* (90—99. l.) bemutatja a munkásosztály és a munkásmozgalom kialakulását az 1857-es liberális alkotmánytól kezdve, azután a forradalmi kispolgárság fellépését a század elején, s végül a munkásság harcát, elsősorban sztrájkmozgalmait a polgári demokratikus forradalom idején. Az anarcho-szindikalizmus erős befolyása miatt a marxista elmélet csak

lassan tudott magának utat törni, 1919-ben került sor a kommunista párt megalakulására. — A. Sz. Dmitrijev: *Heinrich Heine történelmi nézetei* (100—113. l.) sorozatot indít, amely jelentős írók és művészek nézeteit kívánja bemutatni. Heine életrajzával köti össze nézeteinek kialakulását, megállapítja, hogy párizsi emigrációja idején a forradalmi demokrácia álláspontjára helyezkedett, de féltette a forradalomtól a szépet, az utópikus kommunistákat képrombolóknak nevezte. — F. M. Szergejev: *Az amerikai hírszerzés a Pearl Harbor-i katasztrófa után* (114—126. l.) megállapítja, hogy a japán támadás után fel kellett számolni az egymással versengő különböző titkos szolgálatokat, s Donovan vezetése alatt létrejött az Office of Strategic Services, mellette a katonai információ hivatala. Részletesen feltárja szervezetüket és működésüket. Az Office-nak néhány államban hivatalos képviselete is volt. Emberei beépültek a különböző ellenállási mozgalmakba, de nem tudták azokat a kívánt keretek közt megtartani. — Jur. Korolkov: *Doktor Kersten és naplója. (Heinrich Himmler személyes orvosának feljegyzéseiből)* (127—137. l.) befejezi korábbi közleményét, itt 1941-től ismerteti Kersten nyomtatásban megjelent naplóját, különösen Himmler tárgyalásaira vonatkozó részét, amelyek során a nyugati hatalmakkal fegyverszünetet akart kötni, hogy folytathassa a háborút a Szovjetunió ellen. — N. M. Lavrov: *Az 1910—1917-es mexikói forradalom historiográfiájáról* (138—145. l.) csak a fontosabb munkákat vizsgálja abból a szempontból, mennyire tartják szükségszerűnek a forradalmat és milyen jelentőséget tulajdonítanak neki az ország történetében. — N. I. Lebegyev: *Románia külpolitikai történetének néhány kérdése a burzsoá történetírás megvilágításában* (146—153. l.) a két világháború közti és a második világháború alatti román külpolitikával foglalkozó 1945 után megjelent munkákkal vitatkozva rámutat arra, hogy Romániát nem a Szovjetunió kergette Hitler karjaiba, a román kormány önként állt Németország oldalára. 1944-es átállását a burzsoá történetírás azért tartja döntő jelentőségűnek, hogy ezzel kisebbítse a Szovjet Hadsereg szerepét. — V. I. Hudanyics és V. V. Hajnasz ismerteti A. I. Puskas: Magyarország a második világháború éveiben c. könyvét (157—159. l.). — T. M. Iszlamov: *Molnár Erik emlékének* (187—188. l.) rövid életrajzi vázlatban méltatja az elhunyt történész jelentőségét. — *N.*

ISZTORIJA SzSzSzR. 1967. 3. szám. — Az Októberi Forradalommal foglalkozó tanulmányok sorában V. I. Szelickij: *Az oroszországi dolgozók harca az elosztás ellenőrzéséért* (3—16. l.) ismerteti a kettőshatalom idején folyó, s az időszak végére már tömegessé váló harcot, amelynek a során a forradalmi tömegek igyekeztek ellenőrzésük alá keríteni az elosztást, amelyet az ideiglenes kormány sem tudott megoldani. Az üzemi bizottságok olykor maguk szervezték meg a bevásárlást üzemük dolgozói számára. A szovjetek is beavatkoztak. A szerző összesen 371 esetet kutatott fel, amikor beavatkozásra került a sor, ebből 164 (61 %) az üzemek nyersanyaggal való ellátására vonatkozott, ami azt bizonyítja, hogy a dolgozók számára a legfontosabb a termelés fenntartása volt. — A. Sz. Szmirnov: *A penzai kormányzóság parasztkongresszusai 1917-ben* (17—31. l.) a csekély számú proletariátussal rendelkező kormányzóságban eszer vezetés alatt létrejött „parasztdiktatúrát" ismerteti. A bolsevikok gyengesége és tapasztalatlansága miatt a paraszti tömegek az eszerek befolyása alá kerültek. Bizonyos pozitívumok voltak, átalakították a közigazgatási szervezetet, részlegesen elkobozták a földesúri földeket. A parasztok csak akkor kezdtek elfordulni eszer vezetőiktől, amikor azok szembehelyezkedtek Lenin földdekrétumával. A szovjet hatalmat csak december végén sikerült létrehozni. Az egész eseménysorozat azt bizonyítja, hogy ha a paraszti tömegeket nem a proletariátus vezeti, akkor a burzsoá politikusok eszközeivé válnak, hiszen a penzai „paraszt diktatura" valójában burzsoá-demokratikus diktatúra volt. — V. R. Kopilov: *Hogyan ünnepelték az oroszországi hadifoglyok 1917. május 1-ét?* (32—37. l.) számos adatot sorakoztat fel arra, hogy a nacionalista és honvédő körök ellenzése ellenére a hadifoglyok részt vettek a május 1-i ünnepségeken, s fellépésükkel erősítették a dolgozók forradalmi harcát. — N. M. Kulijev: *Az azerbajdzsáni szocialista forradalom szovjet historiográfiája* (38—50. l.) az 1920-as évek elejétől kezdve ismerteti és bírálja az emlékiratokat és feldolgozásokat. — „A proletár forradalom katonái" c. rovatban N. M. Jurova: *A Mendzsinszkij-nővérek* (51—57. l.) a történész-professzor R. I. Mendzsinszkij leányainak, Verának és Ljudmilának 1917 előttre is visszanyúló forradalmi tevékenységét vázolja fel. — V. V. Leok: *A lánglelkű harcos Georgij Cagolov* (57—63. l.) az 1919-ben, alig 22 éves korában a polgárháborúban elesett bolsevik életét örökíti meg. — I. I. Szanyina: *Egy bolsevik útja* (63—68. l.) a hamis vádak alapján letartóztatott és a börtönben elpusztult M. M. Kulkov (1891—1939) fejlődéséről ad képet. — A többi ta-

nulmány sorában N. M. DRUZSINYIN: *A. Haxthausen és az orosz forradalmi demokraták* (69—80. l.) széleskörű anyag alapján világítja meg, hogy Herzen és Csernisevszkij felhasználták a konzervatív felfogású német földesúr által az orosz obscsinára vonatkozólag összegyűjtött nagy anyagot, saját utópikus szocialista elképzeléseik alátámasztására. Programjuk persze téves volt, forradalmi-demokratikus tartalma azonban a lényeges. — A. P. NOVOSZELCEV, V. T. PASUTO: *A régi Oroszország külkereskedelme (a XIII. század derekáig)* (81—108. l.) a legcsekélyebb forrásadatok aprólékos vizsgálata alapján állapítják meg, hogy az arabokkal folytatott kezdeti kereskedelem után a kijevi Oroszország egyre sűrűbb kapcsolatokat épített ki az európai országokkal, de ázsiai országokkal is. A külkereskedelem aktív volt, jelentős külföldi pénz áramlott az országba, az egyes országokkal kötött állami kereskedelmi szerződések olykor a tatárjárást is túlélték. — V. P. SPALTAKOV: *Az újítómozgalom és a racionalizáció vezetése az ötvenes években* (109—117. l.) megállapítja, hogy az állam külön szerveket hozott létre a találmányok és racionalizáló újítások irányítására, a törvényekkel is előmozdította a mozgalmat. — A. F. JERUSZALIMSZKIJ: *Az oroszországi parasztmozgalmak az első világháború előestéjén és kezdetén* (117—124. l.) az 1908 utáni korszak parasztmozgalmait számszerűen igyekszik megállapítani, az 1914-es mozgalmaknál tisztázza, hogy Oroszország melyik részén törtek ki, s a földbirtokosok, kulákok vagy a hatóságok ellen irányultak-e. Adatai szerint a hatóságok ellen irányuló mozgalmak száma az egész időszakon keresztül növekvőben volt, ami a politikai tudatosság erősödését mutatja. — N. I. KAZAKOV: *Az 1812-es bukaresti béke történetéből* (125—128. l.) a Kutuzov által megkötött orosz—török béke jelentőségét részben abban látja, hogy Napóleon az Oroszország elleni támadás előtt nem tudta biztosítani Törökország szövetségét, még inkább pedig abban, hogy a moldvai nép ekkor felszabadult a török uralom alól, s ettől kezdve végérvényesen az orosz néppel kötötte egybe sorsát. — Az Októberi Forradalomban részt vett történészeknek szentelt rovatban L. V. IVANOVA *Vagyim Alekszandrovics Bisztrjanszkij* (129—134. l.) életét ismerteti, közli visszaemlékezéseit és a forradalomban való részvételre vonatkozólag kitöltött kérdőívének szövegét. — JE. A. LUCKIJ: *Andrej Vasziljevics Sesztakov* (134—141. l.) tevékenységét mutatja be. — *Vlagyimir Mihajlovics Mirosevszkij* (141—145. l.) tevékenységére vonatkozólag a folyóirat közli egy önéletrajzát, néhány egyéb dokumentumot és műveinek jegyzékét. — I. M. KRASZNOV: *Az Októberi Forradalom és a szocialista köztársaság születése* (168—176. l.) John Reed kevésbé ismert újságcikkeit ismerteti részletesen. — *Arthur Ransome Szovjet-Oroszországról 1919-ben* (176—185. l.) a haladó újságíró Oroszország 1919-ben c. könyvéből közöl részleteket, első ízben orosz nyelven. — *A külföldi kortársak szemével* (191—204. l.) címen a folyóirat a külföldi kapcsolatokat ápoló társulat anyagából hoz számos nyilatkozatot és levelet, amelyekben külföldi tudósok az 1930—1940 közti szovjet fejlődésre vonatkozólag fejtik ki elismerő álláspontjukat. — A műemléki rovatban Sz. V. VERES: *Szolovki* (206—211. l.) a Fehér-tengerben lévő szigetcsoportot ismerteti, elsősorban legfontosabb nevezetességét, a Szolovecki kolostort. — *N.*

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYENYIJE. 1967. 3. szám. — I. Sz. KONYEV: *A Szovjet Hadsereg és a Lengyel Hadsereg fegyverbarátsága a Lengyelországnak a fasiszta megszállás alól való felszabadításáért vívott harcban* (3—11. l.) az 1942-ben az illegalitásban létrejött Népi Gárda és a Szovjetunióban alakított lengyel csapatrészek egyesüléséből keletkezett Lengyel Hadseregnek a Szovjetunió oldalán vívott harcát ismerteti, részben visszaemlékezésszerűen, hangsúlyozza, milyen segítséget adott a helyi lakosság a harcok során. — HENRYK ŁOWMIAŃSKI: *Lengyelország és Oroszország kölcsönös kapcsolatai a középkorban* (22—32. l.) a XIV. század második feléig foglalja össze a kapcsolatok történetét, a nyugati és keleti szlávok közti kapcsolatoktól kezdve. A két nép közti etnikai határvonal a Dnyeper és a Bug közt terült el, ide mindkét oldalról jöttek telepesek, ezért a területért folyt a harc a két állam közt a XI. század elején. 1031 után a harcot a jószomszédság váltotta fel, csak a XII. század végétől indult meg ismét mindkét oldalon a terjeszkedés, bár ekkor is előfordult együttműködés pl. a magyar királyok hódításai ellen. A halicsi fejedelemség megszerzése 1340—1387 közt a lengyel történelem fontos lépése volt, ezzel kezdődött meg Lengyelország átalakulása soknemzetiségű országgá. Lehet, hogy ekkor történt is kísérlet, hogy a lengyel és a litván mellett egy Regnum Russiae is részese legyen az államszövetségnek, de ez nem valósult meg. A belorusz és ukrán feudális urak ellengyelesedtek, a nép tehát az osztályellentéteket nemzeti ellentétként tudatosította, s ezt az ellentétet a katolikus és pravoszláv egyház ellentéte mélyítette el. — V. MAR-

JINA, G. MURASKO: *A csehszlovákiai mezőgazdaság technikai átszervezése 1948—1960-ban* (33—41. l.) számos adattal mutatják be a mezőgazdaság géppel való ellátásának és kemizálásának menetét. A mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság létszámának nagyfokú csökkenése sürgetővé tette ezt, az 1950-es évek elején azonban a nemzetközi helyzet miatt a nehézipar fejlesztése volt a legfontosabb, a mezőgazdasági gépgyártás jelentősen csökkent is. 1953-tól kezdve fokozatosan javult a helyzet, s ennek megfelelően 1948—1960 közt a mezőgazdasági munka termelékenysége megkétszereződött. Javult a műtrágyával való ellátottság is, 1960-ban 1 ha területre 71 kg jutott. Ez azonban még mindig messze elmaradt a fejlett országoktól, s egészében nem sikerült még kellőképpen ellensúlyozni a munkaerő elvándorlását, ezért 1960-ban a mezőgazdasági termelés csak 3%-kal haladta meg a háboru előtti színvonalat. — L. A. ZARUBIN: *Az állatimádás és az anthropomorfizmusra való átmenet azonos vonásai az indoázsiaiaknál és a szlávoknál* (45—52. l.) a Vedák és a szláv őstörténet összevetéséből állapítja meg, hogy a tehén- és bikaistenségek tisztelete mindegyiknél megvolt, s a későbbi anthropomorf istenek is őrzik ennek az eredetnek a nyomait. — Sz. S. GRINBERG: *Az idegen tőke Bulgária iparában a XIX. század végén* (53—59. l.) megállapítja, hogy a belga és francia tőke csak az 1890-es évek második felétől kezdve hatolt be a bolgár iparba, a kormány ezt jelentős intézkedésekkel támogatta. Konkréten ismerteti néhány nagyobb gyár alapítását külföldi tőkével. — V. V. NYIJAKIJ: *Jarosław és Pelagija Dąbrowski meneküléséről* (67—74. l.) a lengyel forradalmár házaspárnak 1864-ben Moszkvából, ill. a száműzetés helyéről való menekülésének a részleteit világítja meg, s leszögezi, hogy ezt a lengyel és orosz forradalmárok együttműködése tette lehetővé. — *N.*

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1966. 4. szám. — TADEUSZ LALIK: *A marchiák a XII. századi Lengyelországban* (817—832. l.) megállapítja, hogy az eredeti közigazgatási egységek (a 8 provincia vagy ducatus és a kb. 100 castellania) mellett 1134-ben említik a głogówi marchiát, gdański marchia létezésére is van adat, talán lubuszi marchia is volt. Valószínűleg Ferdeszájú Boleszláv vezette be ezt az intézményt az 1130-as években olyan fontos határterületeken, amelyeket közvetlenül az uralkodó alá rendeltek. A XII. század második felében ezekből a marchiákból is ducatusok alakultak. — HENRYK ZINS: *A moszkvai kereskedőtársaság és Narva problémája a balti angol kereskedelemben a XVI. sz. második felének elején* (833—847. l.) tisztázza, hogy Narvának az oroszok által való elfoglalása (1558) után angol kereskedők a Balti-tengeren keresztül is kapcsolatba léptek Oroszországgal, s ezzel konkurrenciát okoztak a Fehér tengeren 1553 óta kereskedő moszkvai kereskedőtársaságnak. Az angol és a Sund-átjáró vámjegyzékeit vizsgálja 1563—1578 közt, s arra a következtetésre jut, hogy az orosz—angol kereskedelem nem csorbította jelentősen az angol-lengyel forgalmat, bár 1566-ban, a tetőponton a balti angol kereskedelmi forgalom 54,5%-át tette ki a Narvával folytatott kereskedelem, 1578-ban viszont csak 2,6 %-át. Egyes árufajtákat (viasz, szőrme) az angolok szinte kizárólag csak Oroszországból szállítottak ki. — MIROSŁAW WIERZCHOWSKI: *A kadetpárt taktikája az orosz állami Dumában* (849—859 l.) a burzsoázia legmozgékonyabb pártjának a fejlődését vizsgálja. Az első Dumában a párt ellenzékbe vonult, s csak döntő pillanatokban volt hajlandó engedményeket tenni a kormánynak. A második Dumában nagyobb engedékenységet mutatott, hogy megakadályozza a korai feloszlatást. A harmadik Dumában megszavazta az állami költségvetéseket, a külföldi kölcsönöket, a hadsereg fejlesztésére szánt összegeket, de elítélte Sztolipin brutális belpolitikáját, mert ez a kadetek véleménye szerint forradalomra vezet. A párt vezetői ekkorra már belátták, hogy valódi alkotmányosság nincs, így tehetetlenek a kormánnyal szemben. A negyedik Dumában a párt jobbszárnya hajlandó volt együttműködni az októbristákkal, a balszárny továbbra is ellenzékieskedett, nehogy a párt elveszítse megmaradt szavazóit is. Alapjában véve burzsoá osztályérdekei miatt sohasem harcolt komolyan a cárizmus ellen. — ROMAN WAPIŃSKI: *A nemzeti demokrata párt eszmei-politikai fejlődésének néhány kérdése 1919—1939-ben* (861—878. l.) az 1918 előtt a burzsoázia vezető pártjának szerepét játszó csoportosulás továbbfejlődését mutatja be az önállósult Lengyelországban. Az egykor pártvezetők 1919-ben létrehozták a Népi Nemzeti Szövetséget, amely a nagybirtokosokra és a nagyburzsoáziára támaszkodó konzervatív elit-párt volt, eszménye a köztársaság, ebben a vagyonosok uralma, a zsidóság korlátozása. 1926-ban a régi pártvezetés egyik tekintélyes tagja, Roman Dmowski javaslatára új párt alakult, a Nagy-Lengyelország Tábora, ez már az olasz fasizmust tekintette mintaképnek, antiszemita volt, s elsősorban a kispolgárság alkotta bázisát, ill. a birtokos parasztság. A két párt fiataljaiból ala-

kult meg 1928-ban a Nemzeti Párt, amely később is a Nagy-Lengyelország Táborának a hatása alatt állt. Ez utóbbi az 1930-as években három frakcióra szakadt szét. 1936-tól kezdve már nem a kormány ellen intézte fő támadásait, mint az 1926-os államcsínytől kezdve, hanem a baloldali pártok ellen. — ZBIGNIEW LANDAU: *Harc a költségvetés egyensúlyáért Lengyelországban 1945-ben* (879—897. l.) megállapítja, hogy 1944-ben a bevételek 275,6 millió złotyt tettek ki, a kiadások 848,7 milliót, s ezt az adott helyzetben még viszonylag jónak kellett mondani. A kormány 1945-ben számos intézkedéssel próbálkozott, hogy helyreállítsa az egyensúlyt, takarékossággal csökkentse a kiadásokat, ami az egyes tárcák közt nagy harcokra vezetett. Az egyensúly helyreállítása azonban a nagy gazdasági nehézségekre való tekintettel nem sikerült. — Néhány cikk foglalkozik a lengyel millenium utólagos értékelésével. JAN GÓRSKI: *Alkalom a konfrontációra* (899—905. l.) a közíró szemével vizsgálja a hatást, leszögezi, hogy a tudománynak, a publicisztikának és a szépirodalomnak egybehangoltan kell dolgoznia, óv az aktualizálástól. Utal arra, hogy a műszaki értelmiség túlsúlya az értelmiségen belül a történelem iránti érdeklődés csökkentésére vezetett — WŁADYSŁAW OGRODZIŃSKI: *Olsztyn vidéke és a millennium megünneplése* (907—909. l.) beszámol az Olsztyn körzetében folytatott kutatásokról és megemlékezésekről. — WALDEMAR BABINICZ: *A millennium a távoli hátországban* (911—914. l.) bemutatja, hogyan ünnepelték a falvakban az évfordulókat, s örvendetesnek tartja a tudósok és a vidéki lakosság ezzel kapcsolatos személyes találkozásait. — REGINA CHOMAĆ ismerteti a lengyel területek XIX—XX. századi agrárstrukturájával foglalkozó, az 1950-es évek vége óta megjelent munkákat (939—946. l.). — *N.*

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1966. 3. szám. — MICHAŁ TYMOWSKI: *A Niger mint a nagy nyugat-szudáni államok víziútja a XVI. század végéig* (346—365. l.) elsősorban arab források alapján világítja meg a folyó egyre növekvő jelentőségét. A ghanai állam idején csak a külkereskedelmi forgalmat szolgálta. A XIII—XIV. században, Mali fennállása alatt már az országon belüli összeköttetést is jelentette, de a szotubai katarakták kettéosztották a víziutat. A XV. században ezért a Szonghaj állam délre szorította vissza Malit. Ekkor a folyó már a kül- és belkereskedelmet egyaránt szolgálta, a XVI. században volt a legintenzívebb a forgalom. A szerző ismerteti a különböző hajótípusokat, a hajózás technikáját. A hajók jelentős része állami tulajdon, de magánkereskedők kezében is volt, akik biztonsági okokból is karavánokban közlekedtek. — ANDRZEJ WYROBISZ: *A kis-lengyelországi üveghuták száma és elhelyezkedése a XIV—XVII. században* (366—388. l.) 57 huta adatait állította össze, ez az összes lengyelországi üveghutáknak mintegy 80%-át jelentette. A huták két nagy sávban húzódtak kelet — nyugati irányban, erdős területen és víz mellett. 18 királyi birtokban volt, 17 egyházban, 22 nagybirtokosé, mert csak nagybirtok tudott kellő mennyiségben nyersanyagot (elsősorban fát) előteremteni. Az 57 huta nagyobb része hosszabb ideig működött, a XVI. század második és a XVII. század első felében üzemelt egyszerre a legtöbb (38, ill. 25). — DAWID FAJNHAUZ: *Henryk Kamieński titkos tevékenységének új aspektusai* (389—414. l.) a Lublin környékén az 1840-es évek derekán szervezkedő lengyel összeesküvő tevékenységére vonatkozólag közöl új adatokat, vallomásának jegyzőkönyveit, amelyek a leningrádi flottalevéltárból kerültek elő, s kiderül, hogy Kamieński mellett mások is tevékenykedtek egy felkelés előkészítésében, elsősorban a parasztokat szervezték. — ANDRZEJ GARLICKI: *Roman Dmowski beszámolója a Nemzeti Ligáról* (415—443. l.) érdekes adalékot hoz az 1918 előtt titkos elitszervezetként mintegy 300 taggal működött szervezetről, amely a nemzeti demokrata pártot, a burzsoázia vezető pártját irányította. Az 1930-as évek elején egykori tagjaihoz kérdőíveket intéztek, hogy meg lehessen írni a szervezet történetét. A szerző közli a szervezet egyik vezető politikusának 1931-ben írt beszámolóját, amely 1886-tól ismerteti a szervezet kialakulását. A beszámoló is bizonyítja Dmowski antiszemita állásfoglalását, s hogy minden bajért a szabadkőművességet okolta. — ANDRZEJ DZIUBIŃSKI: *Egy lengyel lovag Marokkóban a XV. században* (444—446. l.) egy adatot közöl arra, hogy 1436-ban Ceutában lengyel lovag is szolgált a helyőrségben. Ez kivételes jelenség, mert a lengyel nemesség vállalkozó szellemű tagjai a tatárok elleni harcban az ország keleti határain találtak elfoglaltságot. Marokkóba lengyelek inkább török—tatár hadifoglyokként kerültek. — JERZY DOWIAT: *Władysław Dziewulski „Kritikai megjegyzései" ügyében* (447—452. l.) I. Béla magyar király lengyelországi tartózkodásáról írt tanulmányának (ld. Századok 1965. 6. sz. 1373. l.) állításait — néhány részletkérdéstől kezdve — fenntartja Dziewulski kritikájával (ld. Századok 1967. 3—4. sz. 774. l.) szemben. — RUGGIERO ROMANO: *Történészek és közgazdászok a*

társadalmi-gazdasági növekedés problémáiról (453—456. l.) néhány általános kérdést vet fel, elsősorban a mennyiségi és minőségi vizsgálat összekapcsolását.

1966. 4. szám. — A szám a folyóiratot kiadó varsói Történetkedvelők Társasága 60 éves fennállása alkalmából a Társaság múltjából hoz néhány részletet. JANUSZ WOLIŃSKI: *A Történetkedvelők Társaságának 60 éve* (495—497. l.) rövid áttekintést ad a Társaság fejlődéséről: eleinte tudományos központ is volt, később egyéb irányító tudományos intézmények létrejöttével inkább az információ és a vita fóruma. Jelenleg elsősorban a helytörténeti kutatások irányítója. — HENRYK BROKMAN: *A Varsói Egyetem diákjainak tanácskozása 1905. január 28-án* (498—504. l.) saját visszaemlékezéseit mondja el a varsói diákság állásfoglalásáról a pétervári véres vasárnap (január 9/22.) eseményével kapcsolatban, s előzményként felvázolja a hallgatók politikai fejlődését az előző években, a két lengyel szocialista párt befolyását. — HENRYK JABŁOŃSKI: *Wacław Tokarz mint helytörténész* (505—511. l.) az 1937-ben elhunyt jeles kutató Varsó és Krakkó történetére vonatkozó munkásságát foglalja össze. — JÓZEF DUTKIEWICZ: *Marceli Handelsman mint a napoleoni korszak kutatója* (512—527. l.) az egyik legkiválóbb lengyel polgári történésznek a korszak lengyel fejlődésével és egyetemes történeti kérdéseivel foglalkozó munkáit ismerteti, utal arra, hogy Handelsman maga szociálpszichológiai szempontúnak mondja saját munkásságát, s ezen belül is a szociális elemre helyezte a hangsúlyt. Így különösen a lengyel szabadságmozgalom megítélésében ment volt a nemzeti elfogultságtól. — HANNA SZWANKOWSKA: *A Történetkedvelők Társasága. 60 év krónikájából* (528—537. l.) valóban szinte évről-évre haladva teszi közzé a fontosabb adatokat, a szervezeti kérdésekről, a tevékenység formáiról, s befejezésül közli a Társaság kiadványainak bibliográfiáját. — Az egyéb tanulmányok sorában ANDRZEJ POPPE: *A szmolenszki püspökség alapítása* (538—557. l.) az egyetlen fennmaradt orosz alapítólevél pontosabb datálására tesz javaslatot, s az alapítás politikai előzményeit bemutatva úgy látja, hogy az alapítás 1134-ben történt, nem 1137-ben vagy 1150 vagy 1151-ben, mint eddig gondolták, s a fejedelmi akarat eredménye a perejaszlavli püspökkel szemben, akinek az egyházmegyéjéből a területet kihasították. — JANUSZ TAZBIR: *A lengyelországi történeti hamisítások történetéből a XIX. század első felében* (580—598. l.) sok példát hoz arra, hogy nemzeti büszkeségből hamisítottak, alkottak meg sohanemvolt történeti forrásokat. Elsősorban Aleksandr Darowski-Weryh, Konstanty Majeranowski és Teodor Narbutt tevékenységét mutatja be, Majeranowski különösen XVI—XVIII. századi néphagyományok és szokások kitalálására specializálta magát, Narbutt Litvánia XIII—XVI. századi történetét akarta forrásokkal gazdagítani. Az általuk kitalált források modern szövegei nem tűntek fel, mert a hiteles régi forrásszövegeket is ekkoriban modernizált átírásokban adták ki. — TADEUSZ ŁEPKOWSKI: *A XIX. századi lengyel—kubai kapcsolatok történetéből* (599—609. l.) összegyűjti az adatokat: 1802—1803 után Haitiről került Kubába néhány lengyel önkéntes, azután a század derekán akad részvevője a kubai szabadságmozgalomnak. Többen vesznek részt az 1868—78 közt lezajlott felkelésben, Rolow-Miałowski tábornok vezető szerepet is játszik, az önállóság megszerzése után a kubai hadsereg főfelügyelője és miniszter is lesz. Sok lengyel önkéntes jelentkezett az 1895—98-as függetlenségi harcba, a szerző idéz néhány levélből, amelyek a jelentkezésről tanuskodnak. — HENRYK JABŁOŃSKI: *A konzervatívok az 1926 májusi államcsíny előtt* (610—633. l.) megállapítja, hogy 1918 előtt a felosztó hatalmak iránti loyalitás miatt nincs a konzervatívoknak saját politikai pártjuk, 1918 után is egyideig csak gazdasági erejük révén éreztetik befolyásukat a politikában. Az 1922-es parlamenti választásokon két párttal is jelentkeznek (Nemzeti Állami Unió, ill. Határvidéki Állami Egyesülés), de egyik sem tud mandátumot szerezni. Későbbi pártalapítási kísérleteik sem járnak sikerrel, hiszen a parlamenti demokrácia mellett nem is számíthattak komoly választási sikerekre. Ezért támogatták egyre inkább a diktatúra gondolatát. Bár Piłsudski őket is becsapta, s ezért egyideig eltávolódtak tőle, hamarosan kiegyeztek vele. — LEON GROSFELD: *A dąbrowai medence 1919 februárjában* (634—635. l.) adalékot hoz a Lengyel Királyságbeli gyáriparosok szövetségének február 10-én Sosnowiecben tartott üléséről, amely a munkások követeléseivel szemben a „rend" helyreállítását kívánta, s ezért a Nyugaton levő Haller-hadsereg mielőbbi hazaküldését sürgette az antantot képviselő Jonson kapitánytól. — *N.*

ZEITSCHRIFT FÜR GESICHTSWISSENSCHAFT 1966. 6. szám. — GERHART HASS: *A második világháború jellege és a Szovjetunió hadbalépésének nemzetközi jelentősége* (877—895. l.) megállapítja, hogy a második világháború is imperialista háborúként robbant ki, de sajátos vonást köl-

csönzött neki a hitlerista háború népirtó jellege. A megtámadott népek — burzsoáziájuk kisebb-nagyobb részvételével — kezdettől fogva igazságos felszabadító háborút folytattak. Egyre határozottabb Hitler-ellenes álláspontot foglalt el nemcsak az egyes imperialista országok munkásosztálya, hanem burzsoáziájának egy része is, amely pedig korábban maga is részt vett a német agresszió előkészítésében. A második világháborúnak antifasiszta felszabadító háborúvá való átalakulása azonban hosszabb folyamat volt, amely csak a Szovjetunió hadbalépésével fejeződött be. A Szovjetunió, miután a moszkvai tárgyalásokon mindent elkövetett a hitleri agresszió kollektív erőfeszítéssel való megakadályozására, s magára hagyatva, a német—szovjet megnemtámadási egyezménybe belekényszerítve a háborús összeütközés elodázására, az egyetlen olyan állam volt, amelyben a kormány és a nép teljes összeforrottsága révén nem volt talaja a Hitlerrel való egyezkedésnek, s amelynek hadicéljai maradéktalanul egybeestek a felszabadulásukért küzdő népek létérdekeivel. Ezt téveszti szem elől minden olyan burzsoá — elsősorban nyugatnémet — történetírói ferdítés, amely a Szovjetunió háborús érdekeltségét, a világ újrafelosztásában való részvételét igyekszik bizonyítani. Az, hogy a Szovjetunió ellen indított fasiszta háború végül is nem az „új rend"-del kifejezett fasiszta világuralomra, az imperialista rendszer megerősödésére, hanem éppen ellenkezőleg: az imperialista tábor további szétbomlására vezetett, korántsem a Szovjetunió „bűne", hanem a történelmi fejlődés kérlelhetetlen logikája. — Wolfgang Bleyer: *Totális háború és totális monopolhatalom* (896—913. l.) gazdag dokumentum-anyagon a német monopolszervezetek és a fasiszta állam közt a második világháború folyamán létrejött állammonopolista összeolvadási folyamatot vizsgálja. Etekintetben az 1943-as év fordulatot jelent. A sztálingrádi vereség után elrendelt totális mozgósítás révén elérhető haszon arra ösztökélte a monopolszervezetek vezetőit, hogy előző gyakorlatukkal ellentétben központi és helyi szinten egyaránt vezető szerepet vállaljanak a különböző fasiszta állammonopolista szervezetekben, s ezt a szerepet további gazdasági terjeszkedésre használják fel. — Horst Gericke: *A termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájához a feudalizmusban* (914—932. l.) a folyóiratban már hosszabb ideje folyó feudalizmus-vitába kapcsolódik be. Az eddigi vita egyik legfőbb hiányosságát a terminológiai pontatlanságban látja. A vitázók nem tesznek különbséget a termelési mód és a termelési viszonyok között, a termelési viszonyok fogalmát majd az egyik, majd a másik értelemben használják, sőt gyakran azonosnak veszik a feudális társadalmi renddel, beleértve a felépítményi jelenségeket is. Másik hibája a vitának, hogy a feudalizmus keletkezésének történetét lényegileg a termelési viszonyokra, ill. azoknak egyik konkrét megjelenési formájára, a földesúri rendszer kialakulására redukálják, és nem veszik kellőképp figyelembe a termelőerők állapotát. A szerző ez utóbbi részletes és konkrét elemzésével egészíti ki a vitát, s az első évezred fordulójában jelöli meg azt a határt, amikorra a Regnum Teutonicum területén a parasztok lényegében feudális függőségbe kerültek, amikor a szabad kisbirtok és a házi rabszolgaság egyaránt jelentéktelenné vált, és a feudális termelési mód az első szakaszból a másodikba, a teljes kibontakozás szakaszába lépett. — A *Vegyes rovat*ban Peter Kircheisen: *A rádió mint a fasiszta német imperializmus agresszív külpolitikájának eszköze* (933—943. l.) a Goebbels és Ribbentrop irányítása alatt álló német rádió szervezetét, programját és különösen a külföldi adások néhány tipikus módszerét ismerteti a második világháború időszakában. — A *Dokumentáció* rovatban Walter Bartel és Klaus Drobisch: *Az SS gazdaságigazgatási főhivatala D IV hivatala vezetőjének feladatköre* (944—956. l.) a jelzett hivatal előtörténetét, felállítását, szervezetét és feladatait ismerteti dokumentumok tükrében.

1966. 7. szám. — Alfred Loesdan: *A prezentizmus az USA polgári történetírásában* (1069—1091. l.) a prezentizmus kialakulásának történeti körülményeit, filozófiai lényegét és az USA történeti irodalmában mutatkozó különféle megjelenési formáit ismerteti. A prezentizmus szerint a történeti múltat a jövőre vonatkozó meghatározott elképzelés alapján a hit aktusa segítségével lehet megragadni. Barnes a változás fogalmával helyettesíti be a haladást. Randell jr. és Haines W. azt állítja, hogy a meghatározott jövőben való hitnek megfelelő kiválasztási elv az objektív relativizmusra kell hogy támaszkodjék. Az objektív relativizmus — Hook szerint — nem ismer tulajdonképpeni okokat, hanem csak relatív kiindulási és végpontokat. Az oksági viszonyt illető minden megállapítás csupán hipotetikus értékű. Ez az álláspont a történeti kutatás tudományosságának aláaknázására vezet. A tanulmány a továbbiakban érdekes elemzést nyújt a prezentizmusnak az általa előnyben részesített kortörténetben való megnyilvánulásairól, és képet fest a prezen-

tizmus ellen az USA történetírásában is kibontakozó harcról. — HELMUT GÖPFERT: *A Szovjetunió elleni fasiszta támadás katonai előkészítése* (1092—1116. l.) szembeszáll azzal a főképp a nyugat-német történetírásban meghonosodott nézettel, mintha a német hadvezetésnek a második világháborúban nem lett volna átfogó és kidolgozott haditerve, s a hadvezetésben uralkodó improvizáció lett volna a háborús vereség egyik döntő oka. A tanulmány kimutatja, hogy a Szovjetunió elleni támadásra vonatkozó haditervek kidolgozása már 1940 júliusában megkezdődött, s 1941 júniusában ért véget. Ezzel párhuzamosan nagy erővel folytak a megfelelő háborús előkészületek. A tanulmány — térképvázlatokkal illusztrálva — nem kevesebb mint 9 haditervet ismertet. Ezenkívül képet ad a szovjet hadsereg és a szovjet ipar állapotáról is a meglepetésszerű német támadás előestéjén. — A *Dokumentáció* rovatban WOLFGANG SCHRÖDER és GUSTAV SEEBER: *Az erfurti program előkészítéséhez* (1117—1147. l.) mintegy tucat különböző jellegű dokumentummal cáfolja azt a közkeletű tévedést, mintha a német szociáldemokráciának Lenin által is olyan nagyra becsült, első igazán marxista programja hirtelen rögtönzés vagy kizárólag a párt-intelligencia műve lenne. Az egyhangúlag elfogadott programot páratlanul széleskörű és alapos előkészítő munka előzte meg, amelybe a párttagság nagy része közvetlenül bekapcsolódott. — GERHARD SCHILFERT és FRIEDRICH WEITENDORF: *A történettudomány és a történettanítás viszonyáról és közös feladatairól szóló vita mérlege* (1148—1154. l.) a folyóiratban immár három éve folyó, rendkívül széleskörű és mélyreható vita eredményeiről ad elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt tanulságos összegezést. — DIETER FRICKE: *Újabb nyugat-német irodalom a németországi polgári parlamentarizmus és polgári pártok történetéhez* címmel (1221—1233. l.) megkezdi részletes kritikai irodalmi beszámolójának közlését. — *B.*

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1966. 6. szám. — JANA MRÁZKOVÁ: *A nemzeti felszabadítási bizottságok az olaszországi antifasiszta ellenállásban 1943—1945* (824—843. l.) a Badoglio-kormány területe és Mussolini észak-olaszországi köztársasága közt megosztott országban mindkét kormány akarata ellenére létrejött bizottságok (Comitati di liberazione nazionale) fejlődését ismerteti. Északon valóban lényeges szerepet játszottak, s ez kisugárzott Közép- és Dél-Olaszországra is. A bizottságokban 6 párt volt képviselve (polgári oldalról a keresztény-demokrata, liberális és a munka demokráciája párt, a baloldal részéről a kommunista, szocialista és akció-párt). 1943. szept. 8. és 1944 áprilisa közt a mozgalom előkészítő szakasza zajlott le, a bizottságok sztrájkokat és partizánharcokat szerveztek északon. A szövetségesek azonban még nem vettek róluk tudomást. 1944 áprilisában viszont a bizottságok képviselői beléptek a Badoglio-kormányba. Decemberben északon a szövetségesek de iure kormánynak és a hatalom birtokosának ismerték el a bizottságokat, a német csapatok nekik adták meg magukat. 1945 után a mozgalom lassankint elhalt, de pozitívuma volt a nagy tömegmozgalom kibontakozása, a közélet demokratizálódása, a tömeges szervezkedés és a széles nemzeti egység létrejötte az északi területén. — KAREL KAPLAN: *A gazdasági demokrácia 1945—1948-ban* (844—861. l.) a gazdaság irányításának azt a formáját vizsgálja, amely a finánctőke hatalmának a megtörése után Csehszlovákiában kialakult, s amelynek a lényege azt volt, hogy az állami gazdaságpolitikát a dolgozók aktív részvételével valósítsák meg. Megvizsgálja ennek három összetevőjét: az egyik az állami szervek (a nemzetgyűlés elvi irányítása, a kormány operatív vezetése, a tervgazdálkodás szervei), a másik a gazdasági autonómia (ennek országos és regionális önkormányzati szerveivel, pl. a kereskedelmi és iparkamarákkal), a harmadik pedig az üzemi demokrácia. Az államosított vállalatoknak is a rentabilitás elve szerint kellett dolgozniok. 1948 februárja után azonban az államosítások kiterjesztésével stb. olyan lényeges változások mentek végbe, hogy ezt a modellt már nem lehetett többé alkalmazni, ekkor vették át a szorosan központosított szovjet gazdasági irányítás módszereit. — A *vita*-rovatban BEDŘICH ŠINDELÁŘ: *Komenský, a német protestánsok és a vesztfáliai béke* (862—866. l.) M. Toegelnek a folyóirat 1966. évi 1. számában írt tanulmányával: J. A. Komenský politikai törekvései és kifejlődésük írásaiban (ld. Századok 1966. 6. sz. 1403. l.) száll vitába, s újabb adatokkal támasztja alá, hogy Komenský kedvezőtlen véleménye az állhatatlan német protestánsokról teljesen indokolt volt, a protestáns német fejedelmek nem támogatták a cseh exulánsokat, sőt az ő érdekeik ellenére követelték már a béke megkötését. — ROBERT KVAČEK, VÁCLAV VINŠ: *A német—csehszlovák szondázásokhoz a harmincas években* (880—896. l.) a csehszlovák külügyi levéltári anyag alapján számolnak be két nemhivatalos német tapogatózásról, az első 1933 novemberében folyt le a berlini csehszlovák követ

és egy német megbízott között, a másik 1936—37 fordulóján, amikor Beneš elnök személyesen fogadta két ízben is a németek megbízottait titkos audienciában. Mindkét alkalommal a két ország közti kapcsolatok megjavításáról, első ízben még megnemtámadási egyezmény megkötéséről is volt szó, de a német külügyminisztérium hivatalos körei meghiúsították a tárgyalások folytatását, bár a csehszlovák fél ez elől nem zárkózott el. — J[AN] N[OVOTNÝ] ismerteti a Századok 1965. évi 6. és 1966. évi 1. számát (899—900. l.), A magyar irodalom története V. kötetét (900—901. l.) és Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században c. kötetét (912. l.). — *N.*

HISTORICKÝ ČASOPIS 1966. 4. szám — MICHAL BARNOVSKÝ: *A szlovákiai kohászati és gépipar fejlődésének kérdéséhez 1945—1948-ban* (517—551. l.) utal arra, hogy ez a két iparág szenvedte a legtöbb háborús kárt. Összefoglalóan ismerteti fejlődésüket, összevetve a cseh- és morvaországi fejlődéssel. A felmerült gazdasági nehézségek elsősorban a háború utáni általános gazdasági helyzetből következtek. A gépipar Szlovákiába való áttelepítésének kérdése már 1945-ben felvetődött, a kormány ekkor ezt röviden megoldható feladatnak látta. Végeredményben a kétéves terv időszaka alatt a termelés 97,2 %-kal nőtt meg, a munkások és alkalmazottak száma 50%-kal, a munka termelékenysége 1937-hez képest 72,7%-kal emelkedett, a fejlődés üteme még gyorsabb is volt, mint Cseh- és Morvaországban, volumenében azonban annak csak kis részét tette ki. — LADISLAV TAJTÁK: *A magyar uralkodó osztályok törekvése, hogy Szlovákiát Magyarország keretei közt tartsák meg 1918-ban* (553—584. l.) részletesen ismerteti a Jászi vezette nemzetiségi minisztérium és általában a kormány kísérleteit, hogy elsősorban a magyar értelmiség, meg a jelentéstételre mindenfelé kiküldött magyar agitátorok és a még fungáló magyar hatóságok révén kimutassák, hogy a szlovákok nem akarnak Magyarországtól elszakadni, sokhelyt hűségesküt kényszerítettek ki a szlovákoktól. A szociáldemokrata párt valójában ugyancsak a területi integritás mellett agitált. Csak a kommunista párt helyezkedett a nemzetköziség alapjára, de nem a nemzeti önrendelkezés jogát hirdette, hanem, a szerző véleménye szerint éppen azért, mert a nemzeti önrendelkezést a Károlyi-kormány és a szociáldemokraták egyaránt elismerték, helyette a proletariátus önrendelkezési jogát hirdette. Amikor a Szlovákia autonómia keretében való megtartására irányuló kísérletek nyilvánvalóan kudarcot szenvedtek, a magyar kormányzat önálló szlovák köztársaság kikiáltására, Nyugat- és Kelet-Szlovákia szembeállítására törekedett, segítségével december 11-én Kassán ki is kiáltották a Szlovák Népköztársaságot, a magyar kormány azonban egyéb nehézségei miatt nem volt hajlandó elismerésére. — A *vita-rovatban* SAMO FALT'AN: *Král ismertetéséhez kissé másképpen* (585—594. l.) Král kritikai megjegyzéseivel szemben védelmébe veszi Gustav Husák: Tanúvallomás a Szlovák Nemzeti Felkelésről c. könyvét, amely néhány részletkérdésben vitatható ugyan, de egészében helyesen értékeli az 1944-es felkelést, míg Král a tények ignorálásával korábbi, az újabb kutatások által meghaladott állásponthoz akar visszatérni. — SZINAI MIKLÓS, SZŰCS LÁSZLÓ: *Adalék a Csehszlovákia ellen irányuló agresszív német és magyar tervekhez 1920—1939-ben* (595—607. l.) a hármasszövetségi visszatekintve a magyar külügyi anyag és Horthy iratai alapján mutatják be a német—magyar tervek alakulását; befejezésül hangsúlyozva, hogy az együttműködés 80 évével szemben áll a németellenes harcok kilenc évszázada. — *A csehszlovák kérdés Horthy-Magyarország diplomáciai irataiban 1936—1938, Münchenig* (608—637. l.) címen M. LAVOVÁ kivonatokat közöl a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához c. sorozat I. és II. kötetének dokumentumaiból (608—637. l.). — P. H. ismerteti Vincze Edit német nyelvű tanulmányát a Studia Historicából az osztrák munkásmozgalomnak a magyarországira való hatásáról (657. l.). — *N.*

SBORNÍK MATICE MORAVSKÉ 1966. 85. évf. — ZDENĚK KONEČNÝ: *A központi hadifogolytábor Těšínben (1941—1945)* (11—37. l.) pontosan ismerteti a legénységi és altiszti fogolytábor életét, a hadifoglyok helyzetét, a németek kísérleteit, hogy provokátorokat küldjenek közéjük, s a szökési kísérleteket. — MILOSLAV LAICHMAN: *A Brno-körzeti baloldali értelmiség 1929—1933* (38—54. l.) a kommunista párt befolyása alatt álló Baloldali Front c. szervezet tevékenységét ismerteti, amely persze csak az értelmiség egy részére, néhány száz emberre terjedt ki, de mutatta a párt nagy hatását, s azt is, mennyivel kevesebb akadálya volt a baloldali szervezkedésnek itt, mint a környező országokban. — JAN JANÁK részletesen beszámol arról, hogyan tért át az ifjúcseh párt Morvaországban 1873-ban az aktív politikára (55—79. l.), s bár az ifjúcsehek nem volt pontosabb elképzelésük és programjuk, a tartományi és birodalmi

gyűlésbe való visszatéréssel mégis felszabadultak a katolikus klérus befolyása alól. — ZDENĚK ŠIMEČEK: *Josef Chowanetz. Egy publicista és újságíró sorsa a reformkorban és az 1848-as forradalomban* (80—94. l.) összefoglalja az érsekújvári születésű közíró életrajzát. Chowanetz Pesten, Bécsben, Brnóban és Németországban működött, igen gyakran váltogatta nézeteit, s hol radikális forradalmár volt, hol a Habsburg-birodalom híve, hol a magyar szabadságharc támogatója, hol ismét szélsőségesen katolikus és abszolutizmus-párti 1857 után. — KAREL PALAS: *A brnói irodalmi megújulás kezdeteihez* (95—111. l.) megállapítja, hogy a szépirodalomban a megújulás a múlt század elején kb. a csehországival egyidőben és egy szinten indult, de a német többségű városban az erős elszigeteltség miatt sokáig nem tudott fejlődni, s komolyabb programot kialakítani. — VÁCLAV LOMIČ részletes áttekintést ad az 1765—1784 Morvaországban új bányakincsek feltárásáért folyt kutatásokról (112—139. l.), amelyek a csekély anyagi támogatás miatt kevés eredményre vezettek. — IVAN ŠTARHA a XVI. századtól a XX. sz. elejéig kíséri nyomon a stěpánovi vasmű történetét (147—160. l.). — VLADIMÍR VOLDÁN: *A megújulási mozgalom morvaországi híveinek kapcsolata a buchlovi várhoz* (161—169. l.) a vendégkönyv bejegyzéseit és a bennük megnyilvánuló nemzeti öntudatot mutatja be. — ROSTISLAV VERMOUZEK: *Mi van Babilonnal?* (170—183. l.) összeállítja a morvaországi Babylon nevű helységek adatait, megállapítja, hogy a XVIII. századi összeírásokban még ismeretlenek, s a háromszögelési pontok tornyai és a babiloni torony közti képzettársítással magyarázza eredetüket. — FRANTIŠEK MAINUŠ ismerteti a csehországi és morvaországi német és cseh lakosság hangulatára vonatkozó helyzetjelentéseket 1945 január—áprilisról (184—194. l.), ezeket a náci párt állította össze, közöl is néhány szemelvényt. — MILADA MUSILOVÁ: *A csehek és a „Viktoria" náci propaganda akció* (195—208. l.) a Londonból kezdeményezett akciót ismerteti (a V betűk felírása a németellenesség demonstrálására), amelyet a náci propaganda kisajátított és nagy kampányt indított a V betűk jegyében. A cseh lakosság azonban a V mellé írt egyéb szavakkal az akciónak ismét németellenes élt adott. — *N.*

ISZTORICSESZKI PREGLED 1966. 4. szám. — A. M. SNYITMAN: *Bulgária V. I. Lenin eszmei örökségében* (3—29. l.) a Lenin-művek új összkiadásának megjelenése alkalmából időrendben ismerteti az 1900-as évek elejétől Lenin kapcsolatait bolgár forradalmárokkal és megnyilatkozásait Bulgária fejlődéséről, különösen a Balkán-háborúk és az első világháború idején, véleményét az 1918-as szeptemberi felkelésről. — JORDAN TENCSEV: *A bolgár Ifjúmunkás Szövetség harcaiból a gazdasági válság idején 1929-től 1934-ig* (30—59. l.) röviden bemutatja az ifjúmunkások és a mezőgazdasági ifjúmunkások helyzetét a világválság idején, azután részletesen tárgyalja a Szövetség tevékenységét, az általa szervezett sztrájkokat, tüntetéseket, a kormány intézkedései ellen folytatott harcát, a katonaság körében kifejtett propagandatevékenységet. — ELENA ZSEKOVA-CVETKOVA: *A franciaországi politikai fordulat 1958 májusában* (60—76. l.) rövid historiográfiai áttekintés után eseménytörténetileg tárja fel a fordulat lefolyását, s megállapítja, hogy a de Gaulle-kormány a burzsoá pártok kompromisszumának az eredménye volt, beleértve a szocialistákat is, de a vezető szerepet a burzsoáziának az a szárnya játszotta, amely önálló politikát követelt. — PETĂR ANEV: *Dimităr Blagoev és a plovdivi szocialdemokrata szervezet megalakulása 1893—1901* (77—87. l.) megállapítja, hogy Blagoev állandóan segítette a plovdivi pártszervezetet, s ennek köszönhető, hogy itt már 1911-ben megtörtént az opportunista elemek kizárása. — ANDREJ PANTEV: *Az angol—bolgár viszonyról Szt. Sztambolov bukása után, 1894—1896* (87—96. l.) azt bizonyítja, hogy Anglia ebben az időszakban nem tudta helyreállítani korábbi befolyását és nem tudta megakadályozni a bolgár—orosz kapcsolatok normalizálását. Az angol kormányok a bolgár függetlenség védelmét hangoztatták, valójában azonban bolgárellenes politikát folytattak. — JOACHIM STREUSAND: *Franz Mehring koncepciója Németország történetéből* (107—114. l.) Mehring életének felvázolása után ismerteti fontosabb megállapításait és rámutat néhány értékelésbeli tévedésére (hogy pl. Napóleon szerepét 1807 után is teljesen pozitívnak tartotta stb.). — EMILIA KOSZTOVA: *A történettudomány a Mongol Népköztársaságban* (149—155. l.) ismerteti a rendelkezésre álló forrásokat, az eddig megjelent munkákat és a sajtó alatt levő három kötetes összefoglaló történetet.

1966. 5. szám. — D. SARLANOV: *A legális Segélyszervezet létrehozása és tevékenysége, 1929—1934* (3—26. l.) ismerteti a szervezet történetét, amely a bebörtönzöttek és hozzátartozóik segélyezésére alakult, ennek érdekében utcai gyűjtéseket is folytatott, de ennél szélesebb propaganda-

tevékenységet is folytatott, harcolt a politikai foglyoknak adandó amnesztiáért. Bár az illegális párt ekkor a szektások kezében volt, s így a Segélyszervezet is sok balos frázist vett át, mégis tömegszervezetté tudott alakulni, s tevékenysége csak akkor szűnt meg, amikor a szektás pártvezetés egyszerűen csak segélygyűjtő szervezetté akarta korlátozni. — Ivan Panajotov: *A San-Stefanói szerződés diplomáciai történetéből* (27—49. l.) a kiadott diplomáciai forrásanyag és a feldolgozások alapján vizsgálja az események menetét és a berlini kongresszus előkészítését. — Dimităr Trifonov: *Az ifjúsági brigádmozgalom létrejötte és fejlődése, 1946—1950* (50—61. l.) ismerteti a népi demokratikus rendszer megszilárdulásával párhuzamosan kibontakozó mozgalmat, amely az ország helyreállítását és gazdasági fejlődését kívánta elősegíteni, nagyobb megmozdulásaiban nemzetközi részvétellel. A mozgalmat Cservenkov szüntette be 1950-ben. — Mihail Vojnov: *A macedóniai bolgár nemzetiség kérdéséhez* (61—72. l.) a korai középkortól vizsgálja a forrásokat, megállapítja, hogy azok egyértelműen bolgárnak nevezték Macedónia lakosságát, a török uralom alatt is (pl. egy XIV. századi krétai jegyzőkönyv, amely rabszolgák vásárlásáról és felszabadításáról szól, s a macedóniai származású rabokat mindig bolgároknak nevezi). A bolgár megújulási mozgalomban is nagy szerepet játszottak a macedóniai bolgárok. A XIX. század derekán is a szerbek bolgárokként emlegették őket, amikor 1870-ben a török hatóságok létrehozták az önálló bolgár egyházi szervezetet, azt a macedóniai bolgárokra is kiterjesztették. Csak a század második felében indult meg a szerb propaganda, amely mesterségesen teremtett macedón nemzetiséget. — Szava Arabadzsiev: *A falusi női felkelések Nagy-Tirnovo körzetében 1918-ban* (73—80. l.) az Októberi Forradalom hatására és a súlyos gazdasági helyzet következtében 1918 május — júniusában lezajlott felkelések történetét mutatja be. — Marin Devedzsiev ismerteti a várnai kikötő kibővítésére vonatkozólag az 1850-es évek óta felvetődő terveket (81—91. l.), amelyeknek a lényege a tengeri kikötő összekötése a Várna melletti tavakkal és így a közvetlen összeköttetés megteremtése a legújabban erősen iparosodó Devnja városával. — Ivan Sznegarov a korabeli források aprólékos vizsgálata alapján úgy látja, hogy a bolgárok megkeresztelkedése inkább 865-ben ment végbe, nem 864-ben, mint újabban állítják. — A. K. Martinyenko áttekintést ad a Szovjetunió levéltáraiban található, az 1895—1917 közti bolgár—orosz kapcsolatokra vonatkozó anyagról (126—134. l.)

1966. 6. szám. — Hriszto Hrisztov, Vojn Bozsinov, Cvetana Todorova: *A sokkötetes Bulgária története megírásáról* (3—13. l.) a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének legfontosabb teendőjét vázolják fel, az Intézet 1950 óta elért eredményeire utalva. A készülő nagy összefoglalás 9 kötetben (ezek közül néhány 2—2 részben) öleli fel Bulgária történetét a kezdetektől 1970-ig. 1970-ig kell összeállítani a végleges tervet, beosztást, 1971—78 közt jelennek meg a kötetek, nem okvetlenül kronológiai sorrendben. A szerzők felsorolják a nagy összefoglalás megírásához még megoldandó fontosabb munkákat, feldolgozandó témákat. A másik alapvető feladat a források kiadása. Ezért csoportokat kell kiküldeni a külföldi forrásanyag feltárására és kiadására. Elsőnek a Szovjetunióba, Angliába, Ausztriába, Jugoszláviába és Törökországba kell ilyen csoportokat küldeni. Hangsúlyozzák, milyen fontos a tájékozódás a nyugati történeti irodalomról, amely meghamisítja a bolgár nép történetét, s pl. makedon nemzetiséget emleget a középkorban. A nyugati irodalmat rendszeresen kell figyelni és megcáfolni. Mindezeknek a feladatoknak az ellátásához persze szükség van arra, hogy 1970-ig az Intézet létszámát a kétszeresére növeljék. — Nikolaj Todorov: *Az első balkanisztikai kongresszus és jelentősége* (14—21. l.) beszámol az 1966 augusztus végén Szófiában lezajlott nemzetközi kongresszusról, hangsúlyozza, milyen jó példát adtak ezzel a bolgár tudósok a nemzetek közti együttműködésre. A szerző felsorolja a kongresszuson tárgyalt fő problémákat, kiemeli, hogy a viták mindig magas színvonalon folytak, s az egész kongresszust a jóindulat szelleme hatotta át. — Dimităr Dimitrov, Hriszto Kjoszev: *A partizánmozgalom a 6. felkelési operatív övezetben* (22—46. l.) részletesen ismertetik a Délkelet-Bulgáriában (Burgasz, Szliven, Jambol körzeteiben) 1941 nyarától 1944 szeptemberéig kibontakozó harc eseményeit. — Leonyid Jerihonov: *Ljuben Karavelov az orosz diplomaták levelezésében* (47—58. l.) az orosz külügyminisztériumi levéltár adatait idézi, az orosz diplomaták 1869—1876 közt Karavelovot nemcsak kitűnő újságírónak, hanem forradalmárnak is látták, ezért arra törekedtek, hogy megnyerjék maguknak. — Borisz R. Janovszki: *Ismeretlen elődök bolgár nemzetség Oroszországban* (58—66. l.) összeszedi a Voejkov családra vonatkozó adatokat, amely a XVI. század óta fontos állami állásokat is elfoglalt. A család a XIV. században került Oroszországba, le-

het, hogy Lengyelországon keresztül. — VOJN BOZSINOV: *Az USA politikája Bulgária vonatkozásában 1944-ben* (67—82. l.) az amerikai külügyminisztérium okmánykiadványainak (Foreign Relations . . .) III. kötete alapján megállapítja, hogy az amerikai kormány nagy érdeklődést tanúsított Bulgária iránt, meg akarta szállni az országot. A bolgár területi igényeket elutasította, a háborúba lépés előtti határokat kívánta visszaállítani. Az emigráns görög kormány bolgárellenes területi igényeit viszont szintén nem fogadta el. — A szerkesztőség rövid jegyzetben számol be arról (83—84. l.), hogy 1965. nov. 17.—1966. febr. 1. hat alkalommal vitatták meg a bulgáriai fasizmus kérdését. ZSAK NATAN: *A bolgár fasizmus jellege, lényege és fő fejlődési szakaszai* (84—96. l.) ennek a vitának volt az indító előadása. A fasizmus létrejöttét Bulgáriában azzal magyarázza, hogy a burzsoázia csapást akart mérni a kommunista pártra, de a parasztpártra is, s a leszerelés révén érzékenyen sújtott tisztikar is egy új rendszertől várta helyzete megjavítását. A rendszer társadalmi bázisát a kispolgárság, a kispolgári értelmiség, különösen a tisztikar tette ki. Az 1923-as katonai puccsal kezdődik a fasiszta rendszer, a népi blokk kormányra jutása 1931-ben megszakítja, ezt a koalíciós kormányzatot — a régi dogmatikus elképzelésekkel szemben — nem lehet fasisztának tekinteni. Az 1934 májusi puccsal újabb katonai diktatúra következett be, s ezt váltotta fel 1936-tól 1944-ig a nyílt monarcho-fasiszta diktatúra. A nyílt diktatúrára azért volt szükség, mert a kommunista párt és a parasztpárt széles tömegbefolyása miatt a rendszernek nem volt kellő társadalmi bázisa. — *N.*

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1966. 2. szám. — GAIL L. OWEN: *G. D. H. Cole történeti írásai* (169—197. l.) kimerítő tematikusan rendszerezett bibliográfiát tesz közzé Cole műveiről. Megrajzolja röviden Cole életpályáját, életművének, egyéniségének jellegzetességeit. Ehelyütt aláhúzza, miként küzdött Cole mindvégig azzal a dilemmával, hogy összeegyeztesse szigorúan történeti tudományos kutatói munkáját a politikai közírói tevékenységgel. A bibliográfiai melléklet előtt elemzést nyújt Cole tudományos munkásságáról, külön kiemeli zömében az 1930-as években készült írásait, amelyek jelentős részben a XIX. század első felének progresszív reformereivel (Cobbet), a chartistákkal, Owennel foglalkoztak. Cole ugyanakkor nagy figyelmet szentelt az eszme-, a társadalomtörténetnek, a szakszervezetek történetének is. Szívesen vállalkozott a nagy szintézisek elkészítésére: ezek közül valóságos kézikönyv lett a Short History of the British Working Class Movement, a Common People (1746—1938). A közönség érdeklődésére való tekintettel Cole mindkét művét 1948-ban átdolgozva és kiegészítve újra kiadta. Élete utolsó éveiben pedig megjelentette híres nagy vállalkozását, a szocialista gondolat egyetemes történetéről írott hat kötetes munkáját. Cole munkáit a szaktörténészek végeredményben elismeréssel fogadták, s politikai tekintetben Cole mindvégig „lázadó" és baloldali maradt. — URSULA RATZ: *Karl Kautsky és a leszerelési viták a német szociáldemokráciában 1911—1912-ben* (197—228. l.) Kautsky 1914-ben megjelent, a tömegsztrájkról írott könyvéből idézi, hogy míg az 1900-as évek elejéig a pártnak a reformisták „államférfiúi türelmetlenségével" kellett megküzdenie, 1910-től a baloldaliak „lázadó türelmetlenségével" kerültek szembe. Ratz az 1914 előtti marxista centrum két központi alakját Bebelben, a politikai vezetőben, s Kautskyban, az elméleti művek megalkotójában jelöli meg. A határkövet az 1910. évi magdeburgi pártkongresszusnál látja, a politikai vihar azonban — írja — a marokkói válság idején, 1911-ben robbant ki, amikor a baloldaliak, de még a balcentrum is (Ledebour) a marxista centrumot „attentizmussal" vádolták. E vita érintette az internacionalizmus, a tömegsztrájk, a korszak megítélésének fő kérdéseit (imperializmus, a világ felosztásából következő háborús összeütközések, a belső demokratizmus összeszűkülése stb.). E vitának egyik fontos kérdésévé lett, hogy a háborús feszültséget, fegyverkezési versenyt lehet-e csökkenteni. A német parlamenti frakció 1909-ben ilyen értelemben terjesztett be parlamenti javaslatot, a párt szélső balszárnyán azonban többen kifogásolták ezt, úgy vélték, hogy a leszerelés követelése illúziókat kelt, ez a kapitalista rendszer keretében kivihetetlen, az imperializmus korszakában a háborúk elkerülhetetlenek, a szocialistáknak tehát ezeket a tendenciákat kell megvilágítaniuk, s a szocialista forradalomra kell felkészülniük. Ratz utal arra, hogy e viták később, az I. világháború napjaiban is felújultak a Zimmerwaldi Baloldal s a Kautsky-Haase-Bernstein képviselte pacifista ellenzék között. Bőségesen idézi a radikális balszárny hangadóinak (Paul Lensch, Anton Pannekoek és Karl Radek) írásait, amelyek 1911—1912-ben a Neue Zeit, a Leipziger Volkszeitung és a Bremer Bürgerzeitung hasábjain jelentek meg. Megjegyzendő, hogy ezen ultrabaloldallal Luxemburg nem lépett együtt, Karl Liebknecht pedig el-

határolta magát tőlük, minthogy ő a militarizmus adott rendszeren belüli megfékezését is követelte. Az ugyancsak baloldalhoz tartozó J. Karski-Marchlewski sem az „ultrabaloldalt", hanem Liebknechttel együtt a leszerelést támogatta, miközben a polgári pacifizmustól is elhatárolta magát. Ratz nagy anyag alapján ismerteti Kautsky felfogását, aki a proletariátus erején kívül a különféle tendenciákra figyelmeztetett, valamint arra, hogy a tőkés osztály nem egységesen háborúpárti, s a kispolgári rétegek békevágyára is számított. Ezen vita során vetette fel Kautsky mind az „ultraimperializmus", mind az „Európai Egyesült Államok" gondolatát is, amely a nacionalizmusnak és háborús veszélynek korlátokat szabhatna. Ratz a nyomtatott anyagokra támaszkodva mutatta be nagy részletességgel a megütköző véleményeket. Megállapította, hogy a pártban végül a Radek—Pannekoek—Lensch-féle imperializmus-fogalommal szemben Kautsky tételeit fogadták el, ami kihatott arra, hogy 1913—1914-ben a német párt a háború veszélyét nem fogta fel súlyának megfelelően. — T. B. Caldwell: *A kereskedelmi és ipari alkalmazottak szindikátusa. (1887—1919). A fehérgalléros dolgozók úttörő katolikus francia szakszervezete* (228—267. l.) hangsúlyozza, hogy a fenti szervezet a katolikus francia szakszervezeti mozgalomban nagy szerepet játszott, az 1920-as években 30 000 tagjával az egész keresztény szakszervezetnek 1/3 részét alkotta. A szervezet (SECI, Syndicat des Employés du Commerce et de l'Industrie) működésében nem az elvi, hanem a gyakorlati szempontok voltak az irányadóak. Csak így válik érthetővé — állapítja meg a szerző —, hogy a keresztény szakszervezet 1964-ben elhagyta vallásos színezetét is. Caldwell a SECI keletkezését 1887-re vezeti vissza. Utal a gyors iparosodásra, amelynek következtében a munkások száma 1866—1911 között 1 millióról 2-re emelkedett, s ezzel párhuzamosan, a közoktatás kiszélesedésével fokozott számban nőtt a „fehérgallérosok" száma. Ezeknek munkaviszonyai még rendezetlenebbek voltak, mint a fizikai munkásoké (üzemi törvények hiánya, hosszú fizetetlen túlórázás, elbocsájtások). 1886-ban ugyan megalakult a párizsi Bourse du Travail, de az anarchisták és szocialisták által vezetett szakszervezetek a vallásos katolikusokat nem vonzották magukhoz. Ugyanebben az időben dúlt a laicizálási küzdelem Franciaországban, s 1884-ben külön pápai üzenet sürgette, hogy az egyházi iskolák fenntartásán túlmenően gondoskodjanak arról, hogy az iskolákat elhagyó fiatalok se kerüljenek antiklerikális befolyás alá. Ezután szaporodtak el a különféle vallásos ifjúsági szervezetek, amelyeknek részint a plébániák, részint az egyházi iskolák voltak a központjaik. Caldwell ismerteti a SECI alapszabályzatát, majd viszonylagos megerősödését — amelynek szemmeltartására külön mellékletet nyújt. Ebből kitűnik, hogy az 1887-ben 18 taggal induló SECI-nek 1890-ben 230, 1895-ben 1000, 1900-ban 2040, 1905-ben 2670, 1910-ben 5460, 1914-ben 7810, 1919-ben 9120 tagja volt. Caldwell hangsúlyozza, hogy a kezdetben önkéntes, szabadszervezet, amely a katolikus munkások összefogására irányult, fokozatosan vált katolikus szakszervezetté. A tanulmány megvilágítja, hogy a SECI szemlélete, alapszabályzata miként módosult ugyancsak ilyen irányban, s a SECI vezetői miként közeledtek a szakszervezetek olyan harci formáinak megértése felé is, mint a sztrájkok. 1914 után a szakszervezet tagjai jelentős részének behívása után befolyását átmenetileg elveszítette, de a háború végére ez még inkább megnőtt, s 1919-ben a megalakuló CCFTC (Comité Confédéral Français du Travail Chrétien) gerincévé lett. — Marx Vuileumier: *Ernest Coerderoy három kiadatlan levele (1849—1851)* c. dokumentumközleménye (267—281. l.) adalékokat nyújt az 1848-as forradalom francia, illetőleg svájci történetéhez.

1966. 3. szám. — Annie Kriegel: *A Francia Kommunista Párt szervezeti felépítése és aktiváinak mozgása a két világháború között* (335—362. l.) hangsúlyozza, hogy a Kommunista Párt felépítése 1924-ig a régi hagyományoknak felelt meg, a Komintern V. kongresszusa után mélyreható változásokat foganatosítottak: egyfelől a párt szervezeti alapjául nem a választási körzetekből, a területi elvből indultak ki, hanem az üzemek lettek az alapsejtek, másfelől a demokratikus centralizmus elve alapján a helyi szervezetek autonómiáját érintették a változások. A. Kriegel Pierre Semard-nak a párt 1926 júniusi kongresszusán elhangzott beszámolójából idézi, hogy a „bolsevizálási" periódus nyomán az aktivistáknak 70%-a cserélődött fel. A szerző tanulmányában táblázaton világítja meg a szervezeti felépítést s módosulásait, majd a területi szervek s a helyi sejtek munkásságát elemzi külön-külön fejezetben. Több politikai térképet mellékel annak kimutatására, miként módosult a Kommunista Párt befolyása 1925—1933 között, majd hol volt erős 1936-ban, 1937-ben. Külön fejezetben elemzi a párizsi szervezet életét és súlyát a Kommunista Párt életében. Megállapítja, hogy míg a régi SFIO életében a párizsi tagság általában az összlétszám 20%-a körül mozgott, az 1920-as években a Kommunista

Pártnál is ez maradt az arány. Az 1920-as évek végén az arányszám visszaesett, majd a 30% fölé emelkedett (1935, 1936-ban 35—36%-ra emelkedett!), míg 1945 után a párizsiak részaránya ismét a régi mértéknek felelt meg. — E. GRUNER: *Az I. Internacionálé eszmei hatása Svájcban* (362—382. l.) a szerző nagyobb könyvének egy részlete. A könyv A svájci munkás címmel a XIX. századi svájci munkásság szociális helyzetét, szervezeteit, a munkaadókkal és az állammal kialakult viszonyát elemzi. Gruner megjegyzi, hogy a hagyományos vizsgálódások elsősorban J. Ph. Beckert és a juraiakat, a két tipikus főirányzatot mutatják be. Gruner szerint azonban Becker kevéssé eredeti gondolkodó, inkább a londoni Főtanács legbefolyásosabb képviselője. Emellett felhívja a figyelmet a valósággal harmadik erőként jelentkező típusokra, mint az idősebb generációhoz tartozó Bürklire és Couleryre, akikkel a londoni főtanácsnak is kompromisszumot kellett kötni, de velük mégsem foglalkoznak sokat, mert „Internacionálé-előttinek" tekintik őket. Gruner szerint viszont a fiatalok közül is sokaknak arcképe hiányos, így H. Greuliché, aki, igaz, inkább a későbbiekben vált a svájci mozgalom vezéregyéniségévé. Gruner ezt követően behatóan foglalkozik Beckerrel és Becker szemléletével. Hangsúlyozza, hogy míg a Német Demokratikus Köztársaság történészei (E. Engelberg, R. Dlubek és G. Trübner) írásaikban Beckert egyértelműen mint Marx fegyvertársát mutatják be, J. Braunthal Garibaldi és Lassalle hatására is felhívja a figyelmet, míg az olasz Gridazzi a francia korai szocialisták s Proudhon hatását is megvilágítja, végül az angol R. P. Morgan nagyobb munkájában Beckerben elsősorban a gyakorlati és ténykedő, szervező politikust láttatja. Gruner mindehhez hozzáfűzi, hogy tulajdonképpen Liebknechthez s más agitátorokhoz hasonlóan Becker is ekletikus volt — a szó nemesebb értelmében. Gruner óv túlértékelésektől, a Vorbote-t nem tekinti egyértelműen marxistának, jelzi, hogy noha Becker 1848—49 küzdelmeiben „kozmopolita forradalmár" lett, aki érzékenyen felfigyelt már a szociális problémákra, a Kommunisták Szövetségének genfi képviselőitől mégis távol tartotta magát. Gruner aláhúzza jó kapcsolatait Lassallehoz és Proudhonhoz, majd Garibaldihoz és Bakunyinhoz — amiben Gruner a pragmatikus forradalmár hajlamát és taktikai egyesítő erőfeszítéseit véli felfedezni. Mindamellett Gruner is érzékelteti, hogy Becker felfogásában mégis a marxi hatás vált mind erősebbé. Becker mellett Gruner részletesebben James Guillaume és a juraiak tevékenységével foglalkozik. Aláhúzza, hogy Guillaume-ra Bakunyin előtt Marx, Blanqui és Csernisevszkij hatott, valamint azt, hogy írásaiban, gyakorlati ténykedésében a racionális és emocionális elemek mily nagy mértékben keveredtek. Hangsúlyozza, hogy a juraiaknak nem Guillaume volt egyedüli mérvadó képviselőjük. A többiekkel együtt azonban egyöntetűen vallották, hogy a néptömegek felkelésének erejével kell az Államot, a Hadsereget és Egyházat, mint minden rossz fenntartóját összetörni (a Guillaume mellett szereplő vezető juraiak között jelöli meg Gruner Schwitzguebelt, Brousse-t, Pindyt, Kropotkint és Spichigert). A szerző a Solidarités, a Progrès és a Bulletinek alapos elemzése nyomán mutatja be, miként vélekedett a vezető mag az egyházról, de azt is, milyen volt „kellektivista anarchizmusuk". Rávilágít felfogásukra a sztrájkokkal, szakszervezetekkel és szövetkezetekkel kapcsolatban, amelyeket az 1870-es években mint megerősítendő harci eszközöket láttak — ha ezek valóban egyúttal a forradalmi harc céljait is szolgálják. — DIETER HERTZ-EICHENRODE: *Karl Marx a parasztságról és a szövetséges-kérdésről* (382—403. l.) megállapítja, hogy Marx e kérdésről megjelent útmutatásait a XIX. sz. végén tette a gyakorlati élet próbára. (Ezzel kapcsolatban utal több, a Német Demokratikus Köztársaságban megvédett disszertációra, amely e kérdésekkel foglalkozik.) A szerző hangsúlyozza, hogy e kérdésben valóságos dilemmát képez az elméleti és a politikai megközelítés különbözősége, hiszen az utóbbi a politikai szövetség kiépítését követeli meg, míg az előbbi azt világítja meg, hogy a parasztság napjai meg vannak számlálva. A szerző megállapítja továbbá, hogy összefoglaló nagyobb munkát Marx e kérdésről nem jelentetett meg, így valamennyi írását figyelembe kell venni, egybe kell vetni. Ezekben szintén a két szempont érvényesül erősen. Marx foglalkozott a parasztság helyzetével, a nagy- és kisüzem problematikájával, a kapitalizmusnak a mezőgazdaságban is megvalósuló térhódításával, az eredeti felhalmozással, s a parasztságnak ezen időszakban tanúsított magatartásával. A gazdasági, társadalmi folyamatok éles megvilágítása ellenére Marx szembekerült — többek között 1848-ban — azzal a problémával, hogy a munkásság a lakosságnak többnyire csak kisebb hányadát teszi ki, s a parasztságot az uralkodó osztályok fel tudták használni saját céljaikra a forradalmak, forradalmi mozgalmak elfojtásakor. Marx e tanulságok nyomán tette újra vizsgálat tárgyává a proletariátus és a parasztság megvalósítható szövetségét, ennek gazdasági összefüggéseit. A teljes összhangot

csak a megvalósuló szocialista társadalom keretei között tartotta elképzelhetőnek. A szerző részletesebben elemzi az I. Internacionálé 1867—69-es kongresszusainak, illetőleg Marxnak e kongresszusok vitáival kapcsolatos állásfoglalásait, majd utal arra, hogy Marx és a marxisták mindig úgy vélték, hogy a kapitalista viszonyok maguk is rákényszerítik a parasztságot, hogy a proletariátus segítségét, szövetségét keresse. — CHRISTOPHER H. JOHNSON: *Etienne Cabet és az osztályantagonizmus kérdése* (403—444. l.) mindenekelőtt kiigazítást sürget a megkövesedett Cabet-portrén. Cabet esetében ugyanis a gyakorlati kommunaépítőt helyezik előtérbe, s aligalig elemzik írásait. Még inkább megfeledkeznek arról, hogy Cabet a francia proletariátus olyan ébresztője volt, aki valóságos politikai pártot teremtett meg, amit annak idején Marx is nagyra becsült. Johnson megállapítja, hogy a századfordulón Prudhommeaux kicsit eltemető írásával szemben a szindikalista Amédé Dunois fújta le róla újra a port, s állított emléket a Marx által is tisztelt Cabet-nek. Az újabb irodalom az 1848-as Cabet-ről bővebben megemlékezik, de — írja a szerző — az 1840-es évek Cabet-jára még mindig homály borul. Johnson szerint az utópisták közös ismérve az, hogy az új társadalom megteremtését a meggyőzéstől várják, s noha a szociális különbségeket látták, mégis mindenki segítségére számítottak. Cabet Ikáriai utazásánál e tünetek szintén megtalálhatók, később azonban — húzza alá a szerző — 1845—46-ban Cabet e korlátokat átlépte. Cabet írásaiban ettől kezdve még megtalálhatók az olyan fogalmak, mint a nép és arisztokrácia ellentéte, de emellett feltűnik a nagyburzsoázia fogalma, amelyen a pénzarisztokráciát értette, és a burzsoáziáé is, amelybe a szélesebb polgárságot sorolta. Cabet idővel azt is sejteni kezdte, hogy a szociális változások keresztülvitelekor a burzsoázia ellenállását is le kell majd küzdeni. Cabet a gazdasági harcnak (sztrájkok, szövetkezetek) kisebb jelentőséget tulajdonított. A korabeli politikai forradalmi iskolával szemben ő azonban nem radikális forradalmat, majd utána létesített forradalmi „jakobinus" diktatúrát várt, hanem abban bízott, hogy a lakosság nagyobb részét meggyőzik, az általános szavazat eszközével a politikai hatalmat megszerzik, s ennek birtokában az új társadalmi rendet megvédik. E felfogása lényegében eltért Buonarottiétól. Cabet a parasztság s a városi polgárság zömének megnyerésére is számított. A parasztsággal külön mégsem sokat foglalkozott, úgy hitte, mint a „nép fiai", az új rend előnyeit könnyen fel fogják mérni. A városi polgárság magatartása azonban jobban aggasztotta — tekintve, hogy ezeknek jó része számára Ikáriában nem lett volna hely (a kereskedelem összeszűkülése, néhány foglalkozásnak — pl. ügyvédek — egyszerű megszünése). Cserébe a polgárságnak a jövő harmóniáját ígérte, a gyűlölet megszüntét, a békét, a humanista érzelmek teljes felszabadultságát. Johnson foglalkozik Cabet történetírói munkásságával, rámutat, hogy ennek során is mint határolta el magát az erőszakos forradalom híveitől, a Babeuf-féle mozgalomtól. A szerző ezt követően rendkívül gazdag archiváls anyag alapján elemzi nemcsak Cabet gondolatait, hanem munkásszervező tevékenységét, s bizonyítja nagy befolyását Lyon, Reims, Nantes és részben Párizs munkásságára az 1840-es években. Éppen ezen a ponton került Cabet súlyos dilemma elé. A munkásság képviselője lett, de elképzeléseit csak a polgárság megnyerésével remélhette valóra váltani. 1847-re az összeegyeztetés már Cabet szemében is lehetetlennek tünt, s a dilemma elől menekült „az amerikai vadonba" — a kommunák gyakorlati kivitelézésébe. (Ezt megelőzően még segítséget nyújtott Blanquinak, aki éppen ekkoriban szélesítette ki befolyását a munkásság körében. Az 1848-as forradalom eseményei, a heves antikommunista agitáció, majd a júniusi napok eseményei Cabet-t összetörték.) Johnson mindezek alapján hangsúlyozza, hogy Cabet életművében az Ikária megírása után a kommunák kísérleti megteremtése a menekülés fázisát képezte, s nem egy előre megtervezett akciót. Minderre akkor került sor, amikor elképzelései otthon megbuktak — s erre bizonyítékként idézi Cabet 1842—43-as írásait, amelyekben az emigráns lét kilátástalanságát taglalta. — WILLIAM J. CALLAHAN: *A korona, a nemesség és az udvar a XVIII. századi Spanyolországban* (444—465. l.) hangsúlyozza, hogy az udvar a gazdasági élet fellendítésére különféle kísérleteket tett, aminek 1730 s főként 1760 után mutatkoztak az eredményei. Mindez a szociális struktúrát is mozgásba hozta, a polgárság súlya növekedett, s a közgondolkodásban is utat törtek a felvilágosodás képviselői. A szerző e bonyolult, sokrétű folyamatot bőséges korabeli nyomtatott irodalom, feldolgozások, a törvénykezés, statisztikák és a felvilágosodás képviselői írásainak alapján mutatja be. Callahan a változások mellett érzékelteti a konzervatív reakció erőit is, s hangsúlyozza azt a körülményt, hogy a gazdasági-társadalmi struktúra radikálisan nem változott, a mezőgazdaság hegemóniája megmaradt, s a nemesek társadalmi vezetőszerepe sem tört meg. Részletesebben foglalkozik az

udvar, a király és a nemesség kapcsolataival, az udvar, a madridi kormány, a helyi autonóm szervek, a polgárság egymást keresztező törekvéseivel. — *J.*

LA PENSÉE 1966. aug. szám. — MARC RIVIÈRE: *Harminc éve történt: A spanyolországi háború* (25—52. l.) végigkíséri a spanyol politikai-társadalomtörténeti eseményeket 1931 és 1939 között. A társadalmi háttér felvázolásakor aláhúzza a spanyol állapotok elmaradottságát (a feudális színezetű agrárviszonyokat, a klérus és a hadsereg nagy súlyát). A baloldal előretörésénél néhány adattal is szemléletessé teszi a kommunista párt gyors megerősödését 1931—1933 között (az 1931. évi választáson 60 000, 1933-ban 400 000 szavazatot kaptak kommunista jelöltek). Rámutat az 1936-ban hatalomra kerülő Népfront-kormány gyengeségére, következetlenségére, egyúttal bizonyítván azt is, hogy e kormány mégis népfront-program igényével lépett fel, amit jobb- és baloldali kritikusok is elismernek (Rivière itt Broué és Témime újabb könyvére céloz, amely a népfronttal szemben a közvetlen proletár forradalom megvalósítását helyesli). Rivière vitaszerűen tér ki a külső intervenció súlyának, fontosságának megítélésére is. A „benemavatkozási" politika tárgyalásakor elismeri, hogy a döntő szó inkább London, mint Párizs részéről hangzott el, de hozzáfűzi, hogy Párizs sokkal határozottabb és következetesebb lehetett volna a fasiszta veszéllyel szemben, ha a Szovjetunióra támaszkodott volna, s a szovjet—francia együttműködési egyezményt ténylegesen a gyakorlati politikában alapként fogadták volna el. — V. M. DALIN: *Babeuf historiográfiája* (68—102. l.). A szovjet történész a Babeuf-kutatásban új eredményekre jutott. Míg a hagyományos értékelés szerint (Langevin) Babeuf kommunisztikus elképzelései inkább csak a nagy forradalom eseményei idején, illetőleg után értek meg, Dalin azt hangsúlyozza, hogy azok már 1789-re kialakultak. A hagyományos felfogás szerint Babeufnél túltengett az elosztás egyenlőségének vizsgálata, s mindezt a kor fejletlen osztályviszonyaira, a paraszti-vidéki egyenlőségóhajtásra vezették vissza. Dalin ehelyett azt emeli ki, hogy Babeuf a kibontakozó tőkés viszonyokba ütközve jutott el a kommunizmusig, már a forradalmat megelőzően. Az elosztás régiója mellett igénis foglalkoztatta a termelés rendje is — és éppen ebből a szempontból érdekes, hogy a „vidéket", a parasztokat megszólaltató Babeuf nem földosztást, hanem a föld közösségi művelését óhajtja. Az új gondolatok felvetése mellett Dalin rendkívül érdekes vázlatot nyújt a Babeuf-irodalom történeti alakulásáról. Megállapítja, hogy az 1800-as évek kezdetén ellenséges hangon emlékeztek meg róla a kor történeti lexikonjai. Az első nagyobb, alaposabb „Babeuf-munkaként" Buonarotti 1828. évi írását jelöli meg. Érdekes, hogy utána az 1840-es évek kezdetén Cabet Babeuf ellen lépett fel, s kifogásolta, hogy az egész kommunisztikus mozgalmat, az egyenlőség elvét súlyosan sértve egy ember nevével kívánják fémjelezni. Cabet személyes kritikáját ekkor néhány tanítvány (köztük T. Dézamy) támadta, és a fourierista V. Considérant meleg hangon emlékezett meg Babeufről. Marx és Engels már az 1840-es évektől ismételten nagy szeretettel és megértéssel nyilatkozott Babeufről, többször foglalkoztak vele behatóan, a plebejus forradalmárt, az elosztás egyenlősítőjét látták benne. Miként Dalin megjegyzi, Marx és Engels azonban ekkor még nem ismerhetett minden lényeges forrást. Így E. Coet a vidéki archívumok anyaga alapján csak 1865-ben megjelent könyvében tárta fel Babeuf 1790—1791. évi ténykedésének adatait. Dalin összefoglalójában megállapítja, hogy míg Michelet 1875-ben megjelent művében rokonszenvezett Babeuffel, addig H. Taine 1887-ben rendkívül ellenszenves képet festett róla. 1877-től azonban a Jules Guesde által megjelentetett szocialista Égalité is foglalkozott életművével (G. Deville). 1884-ben V. Advielle kétkötetes munkában a magánlevéltárak anyagával jelentősen kiszélesítette a korábbi ismereteket. Ez a forrásanyag később Rjazanov jóvoltából Moszkvába került. Ezekre támaszkodva Advielle — s most alaposabban, tudományos, kritikai módszerrel Dalin — azt húzzák alá, hogy Babeuf 1786—87-től kezdvé kommunisztikus gondolatokat vallott. Dalin kitért arra, miként foglalkozott Jaurès Babeuffel az Histoire socialiste-ban, milyen új adatok kerültek elő az 1890-es években (Deville), s A. Thomas, valamint Deville milyen koncepciót alakított ki ezekre támaszkodva (hogy a köztársaság védelmében az egykori kommunisták is együttműködtek polgári demokratákkal, azaz jakobinusokkal. Mindezzel a századfordulós blokk-politikát igazolták). Dalin jelzi Bax munkásságát, Tarlé első cikkeit, majd hangsúlyozza, hogy igazi fordulatot a Babeuf-történetírásban 1917 októbere hozott, hiszen röviddel ezután Volgin akadémikus rendszeres és kiterjedt munkássága derített fényt a francia szocialista-kommunista gondolkodókra, miközben számtalan új adalékkal, valamint árnyalt értékeléssel varázsolta életre a személyeket és a kort. Dalin kitekintést nyújt az 1920—1960-as évek történetírói termé-

sére, Dommanget, Soboul, Mathiez, Dautry, Walter, Lefèbvre, S. Bernstein, Legrand, Mazauric munkásságára is, ezekből kiváltképpen Dommanget, Lefèbvre és Mazauric alkotását emelvén ki. Dalin hangsúlyozta, hogy mindezek ellenére sem sikerült még minden „titkot" felderíteni. — Z. VASZILJEVOVA: *A japán nacionalizmus és a második világháború* (102—119. l.). A cseh orientalista három évi tókiói tanulmányút után teszi szóvá tapasztalatait, hívja fel a figyelmet a japán nacionalizmus, gyarmatosító szellem továbbélésére, illetőleg újraéledésére. Bővebben foglalkozik Fusao Hayashi írásaival, amelyek tekintélyes folyóiratokban láttak napvilágot, s aki az „amerikai—orosz imperializmussal" szemben csak mintegy véletlen balesetet lát a japán imperializmus vereségében, azt csak ideiglenesnek tekintve. Hayashi egyúttal tagadja a fasiszta tüneteket a régi Japánban. Vasziljevova a tétellel szemben nem elégszik meg, hogy hagyományos módon hangsúlyozza Japán fasiszta jellegét, hanem hozzáfűzi: a japán fasizmusnak a némettől és olasztól eltérő sajátossága volt, hogy lassan alakult ki, a monarchia és a hadsereg körül, míg Japánban a munkásmozgalom és a polgári demokrácia is gyengébb volt, mint Európában. A szerző szerint, ha Japán nem is lett oly mértékben fasiszta, mint európai fegyvertársai, a fasiszta és reakciós múlttal sem történt oly radikális leszámolás, mint Európában. — A történeti krónikarovatban JEAN DAUTRY írt cikket: *A „spartakisták" Gilbert Badiánál* (133—136. l.). A Párizsban 1966-ban megjelent munkát ismerteti, az 1918—1919. évi eseményekre irányítva a figyelmet, miközben hangsúlyozza, hogy a többségükben fiatal spartakistákat R. Luxemburg óvta az elhamarkodott lépésektől, s végül is az ő sugalmazása ellenére a felkelés a kormány és a reakció provokációjára robbant ki.

1966. okt. szám. — JEAN CHESNOUX: *Hol tart az ázsiai termelési mód vitája* (33—47. l.) megállapítja, hogy a Penséeban megkezdett viták után 1964—65-ben a Szovjetunióban a különféle tudományos intézményekben is kibontakoztak e tárgykörben a viták — ezekről számol be. A véleményeltérések nagyok, sokan indokolatlannak tartják, hogy a klasszikus rabszolgatartó társadalmi formáció mellett ugyanilyen elterjedtnek tételezzék fel az ázsiai termelési mód rendszerét. E vita egyaránt átfogta a Távol- és Közel-Kelet, Afrika és Amerika történetét. Chesnoux beszámolójában kitekintést nyújtott a kérdés újabb francia történeti irodalmára, külön kitérve a kulturtörténeti vonatkozásokra. Chesnoux a lengyel I. Sachs tanulmányából idézi azt a sémát, amely a falu—város, s így a kereskedelem elemzése alapján megkülönbözteti a kialakult feudális társadalom viszonyait az ázsiai típusútól. — HÉLÈNE ANTONIADIS-BIBICOU: *Bizánc és az ázsiai termelési mód* (47—73. l.) a földrajzi, technikai, jogi és gazdasági kritériumok alapján teszi vizsgálat tárgyává Bizánc történetét. Rendkívül kiterjedt klasszikus és újabb irodalom áttekintése alapján szűri le következtetéseit: Bizánc esetében nem teljesen tiszta, hanem sokszínűen árnyalt jelenséggel kell számolni, amelynél azért, főként a termelési viszonyoknál, hierarchiánál, agrárviszonyoknál az ázsiai termelési mód jellemvonásai lelhetők fel. — *J.*

LE MOUVEMENT SOCIAL 1966. jú.-szept. szám. — M. GALLO: *A hadüzemi munkások magatartásának néhány kérdéséhez 1914—1918-ban* (3—35. l.) megállapítja, hogy 1,5 millió munkás tartozik a fenti kategóriába, köztük szak- és betanított munkások, törzsökösök és vidékiről felkerültek, nők és férfiak, Északról menekültek és külföldiek. Gallo főként a rendőrségi jelentésekre támaszkodva írta meg tanulmányát, de kiegészítette ezt sajtó- és röpcédulaanyaggal is. A felmérésnél nagyrészt a helyi forrásokat használta fel, s a munkások hangulatának felmérésére törekedett, nem pedig politikai tevékenységük megrajzolására, akcióik bemutatására. Azt az objektív helyzetet kívánta megvilágítani, amelynek talaján maga a munkásmozgalom kibontakozhatott. Idéz azokból a rendőrségi- megyei-üzemi szintű jelentésekből, feljegyzésekből, amelyek általában foglalkoznak a munkások hangulatával, olyanokból, amelyek egy-egy „felforgató" behívását mérlegelik — míg a másik oldalon munkásforrásként ugyancsak gazdagon idéz munkáslevelekből. Az anyagban külön érdekes színfoltot képeznek a korabeli munkásröpcédulák, amelyek sokszor ironizálva tükrözték a kor hangulatát. A helyi röpcédulákon túl a felügyelői jelentések még a különféle feliratokról is megemlékeztek — amelyekben Joffre-t gyilkosnak nevezték, s Joffre-ral szemben követelték „a békét, minden áron". Külön problémakört képezett a nők alkalmazása, amely helyenként valóságos nőgyülöletet váltott ki — hiszen leszorították a béreket, s férfiak helyébe lehetett őket állítani. A szakszervezetek leghatározottabb, leginkább háborúellenes vezetői voltak azok, akik e téren is átfogó programot tudtak adni. — JEAN CHESNEAUX: *Társadalomkritika és anarchista gondolatok Jules Verne-nél* (35—65. l.) rövid historiográfiai vázlatot ad e kérdésről, majd Verne regényeiből gazdagon idézve

(Sándor Mátyás, Senki fia, A Bégum 500 milliója, Dél csillaga, Servadac kapitány, Lángban álló szigettenger, Öt hét léghajón, Nemo kapitány, Grant kapitány gyermekei, 20 000 mérföld a tenger alatt) bizonyítja, mily gyakran írt Verne az arany, a pénz káros hatásáról, a szegények nyomorúságos helyzetéről, — de hozzáfűzi, hogy Verne mindig távolmaradt a szocialisztikus mozgalmaktól, mindig csak megállapított, de a kapitalista társadalom bajainak okozati összefüggéseire már nem mutatott rá, s még kevésbé vállalkozott ezek megváltoztatására. Chesneaux mindemellett aláhúzza, mennyire bízott Verne az emberiség jövőjében, a technika alkalmazásának az emberiség javát szolgáló hatásában, mennyire elutasította a háborúk, a nacionalizmus, a faji megvetés gondolatvilágát. A szerző mindezt Verne-nél csak fő gondolatmenetként húzza meg, s utal arra, hogy helyenként a nacionalizmus vagy antiszemitizmus alárendelten Verne-nél is jelentkezik (német vonatkozásban az 1870-es években kiadott könyveiben, az angolok rovására pedig a Fashoda-válság után — a művekbe tehát durván belenyúlt a történelem). A szerző a társadalomkritika bemutatásán túl nagy gonddal elemzi azokat a sorokat is, amelyekből Verne anarchista gondolatai kiviláglanak (Két év vakáció), vagy a jövő társadalmának szerkezetéhez fűz reflexiókat. — JEANNE GAILLARD: *A Párizs Jogait Védő Köztársasági Liga iratai* (65—89. l.). A Liga 1871—1879 között tevékenykedett. A Párizsi Kommün fennállásának idején baloldali köztársasági tagjai a Kommün és Versailles között próbáltak közvetíteni, igyekeztek a vérontást megakadályozni, később a kommünárokon segítettek. Gaillard érzékelteti mind azt, hogy időnként miként üldözték a Liga tagjait is, mind azt, hogy a köztársaságot védve a monarchistákkal szemben a Liga Thiers-rel is hajlandó volt megbékülni. A szerző cikkében hangsúlyozza, hogy az általában eddig feltételezett erős polarizáció ellenére mégis érvényesült a harmadik, a kiegyenlítő irányzat, sőt ez még a föderalizmust is hajlandó volt magáévá tenni, ennyiben is közel állott a forradalmi Párizshoz. Gaillard cikkét a Liga 1871 április-májusi jegyzőkönyv-kivonataival támasztja alá. — MADELEINE REBERIOUX: *Szocialista paraszt-csoport a Saône-et-Loire-ban az egyesülés idején (1905—1908)* (89—105. l.) bemutatja a csoport keletkezését, vezetőit, összetételét és foglalkozik gyűléseivel, s főként szemléletével, ami a megyei szocialista lap rendszeres ismertetései alapján követhető nyomon. Reberioux hangsúlyozza, hogy a csoport elméletileg ugyan nem volt képzett (Marx neve alig fordult elő körükben, inkább Victor Hugo és Proudhon követőinek tartották magukat), de ezzel együtt szabadgondolkodók, antimilitaristák voltak, gyűlölték a nemeseket és tőkéseket, megvetették a parlamentarizmust, ami viszont sohasem vezette őket a parlamenti rendszer jobboldali ellenzékéhez — s a társadalmi viszonyok lényegét érintően a föld köztulajdonának és szövetkezeti megművelésének voltak hívei. — Végül a lap életrajzi rovata A. PERRIER: *Két hajdani érdekes anarchista: Victoire Loquier és Lucien Barbadette* c. írását tartalmazza. Loquier fodrász volt (1866—1944), harcos anarchistaként megjárta a börtönt is. Tevékenységének nagyobb, érdemibb részét 1914 előtt fejtette ki, 1917—1934 között még a szakszervezeti mozgalomban hallatta szavát. L. Barbadette (1890—1942) az író, gondolkodó anarchisták típusából a különféle munkáslapokban (kommunista és szocialista orgánumokban is) dolgozott. — *J.*

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS 1966. 6. szám. — FERNAND BRAUDEL megemlékezik Lucien Fèbvre-ről halálának 10. évfordulóján (1187—1188. l.), megállapítja, hogy a folyóirat most is az ő szellemében dolgozik. Felveti egyetemi előadásainak és levelezésének a kiadását, amelyre idővel sor kerülhet. — A. EMMANUEL: *A profitráta és Marx és Keynes összeegyeztethetetlensége* (1189—1211. l.) vitázik a marxista közgazdász Paul Boccara egy előadásával, amelyben az a tőketúltermelés problematikája tekintetében megpróbálta a két közgazdasági elméletet egymáshoz közelíteni. A profitráta süllyedő tendenciája és a tőke csökkenő marginális hatékonysága (Keynes) első pillanatra egymáshoz közelálló elméletek, Marx azonban a következtetésekben jóval messzebbre ment, mint Keynes. A profitráta süllyedő tendenciája ma nem általánosan elismert, elméletileg és statisztikai adatokkal egyaránt bizonyítani kellene. — PACH ZSIGMOND PÁL: *A földesurak kereskedelmi tevékenysége és árutermelésük Magyarországon a XVI. században* (1212—1231. l.) megállapítja, hogy a földesurak először a borkimérés feudális jogának a felhasználásával kapcsolódtak be a kereskedelembe, azután a marhakereskedelem és végül a gabonakereskedelem útján, később maguk is áttértek az árutermelésre. Minthogy mindebben feudális módszereket használtak fel, ezért az árutermelés a majorsági gazdálkodás formájában valósult meg. — DANIEL THORNER: *A parasztí gazdaság neonarodnyik elmélete: A. V. Csajanov iskolája* (1232—1244. l.), Csajanov 1925-ben Moszkvában oroszul megjelent

„A paraszti gazdálkodás szervezete" c. könyve és németül megjelent „A nemkapitalista gazdasági rendszerek elméletének kérdéséhez" c. cikke alapján ismerteti a narodnyik közgazdász elméletét, s megállapítja, hogy az 1861—1928 közti orosz agrárfejlődés ugyanolyan kérdéseket vetett fel, mint ma az elmaradott országok fejlődése: hogyan lehet a paraszti gazdaságot kiemelni az állandó nyomorból, modernizálni, s ugyanakkor az egész nemzetgazdaságot fejleszteni. Csajanov a bérmunkásokat nem foglalkoztató paraszti gazdaságra építette elméletét, a munka és a fogyasztás egyensúlyában látta lényegét. Statikus elmélete hat gazdasági rendszert különböztet meg: a kapitalizmust, a rabszolgatartó rendszert, a kommunizmust, a családi gazdaságot (ezen belül megkülönböztet naturális gazdálkodást és árutermelést), az orosz jobbágytartót és a nyugat-európai feudális gazdálkodást, az utóbbi kettőben a földesúri árutermelés ráépül a naturális gazdaságra, úgyhogy voltaképpen ez is csak a családi gazdaság két alfaja. — ANNIE KRIEGEL: *A Francia Kommunista Párt és a hatalom kérdése, 1920—1939* (1245—1258. l.) a pártnak a kormányban való részvételre vonatkozó politikáját elemzi, szerinte 1934—36 folyamán a párt a kormányzó többséghez tartozott, de nem vállalt részvételt a kormányban, mert valamiféle kettőshatalmat akart létrehozni. A párt tehát az egész korszakon keresztül elkülönítette magát a többi párttól, mint egy teljesen új rend előhirnöke, de felvetette már ekkor a kormányban való közvetlen részvétel lehetőségét. — JEAN-MARIE MAYEUR: *Vallás és politika: Az inventarizálással szemben kifejtett ellenállás földrajza, 1906 februármárcius* (1259—1272. l.) először azt vetíti térképre, hol nem volt ellenállás az állam és az egyház szétválasztását kimondó törvény után az egyházi vagyon összeírásával szemben, hol voltak elszórt incidensek, és hol voltak komoly összeütközések. Ezt összeveti a szétválasztással kapcsolatos népszavazás térképre vetített eredményeivel. Megállapítja, hogy komoly ellenállás csak ott volt (a Vendée, a Massif Centraltól délre és keletre eső terület s néhány kisebb vidék), ahol a még élő katolicizmus és az ellenforradalmi hagyományú jobboldaliság egyszerre volt megtalálható. — A tárgy szerint csoportosított ismertetések a történeti demográfia tárgykörébe vágó munkákról számolnak be (1332—1337. l.), a középkori mentalitás egyes kérdéseiről (1341—1343. l.), folytatódik a Latin-Amerikával foglalkozó kiadványok és folyóiratok ismertetése (1344—1401. l.), amely az 1966. évi 1. számban indult meg, végül a XIX. századi német történelemre vonatkozólag 1945 óta megjelent német munkákat tekintik át (1402—1409. l.). — *N.*

REVUE D'HISTOIRE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE 1966. 61. (jan.) szám. — F. és R. BEDARIDA a francia katolikusok eszmei ellenállásának megszervezéséről, földalatti folyóiratuk, a „Témoignage chrétien" keletkezéséről ír (3—33. l.). A leginkább papok, pontosabban jezsuiták által kezdeményezett és szerkesztett első tiltakozó röpiratok még egymástól elszigetelve bukkantak csak fel, a későbbiek során, 1941 végére sikerül azonban a munkát összehangolni, s ezzel a földalatti keresztény antifasiszta sajtót megteremteni. Végeredményképpen létrejött egy újabb ellenálló hálózat, s ez igen jelentős szerepet játszott az antiszemitizmus és antikommunizmus elleni ideológiai harcban. — A. CALMETTE: *A Jedburgh-csoportok a franciaországi csatában* (35—48. l.). Az angolszász hadvezetés a londoni szabad francia vezetőkkel egyetértésben speciálisan kiképzett háromtagú — egy angol vagy amerikai és egy francia tisztből, ill. egy rádiós-műszaki altisztből álló—egységeket (Jedburgh-csoportok) dobott át Franciaországba az ellenállás támogatására a partraszállás és az azt követő hadműveletek idején. Feladatuk igen sokrétű volt, kiterjedt a szövetségesek és az egyes maqui-osztagok közötti kapcsolat megteremtésére, az utánpótlás megszervezésére, az ellenállók akcióinak egybehangolására, kiképzésük javítására, sőt esetleg vezetésükre is. A bevetésre került 87 ilyen alakulat fontos szerepet játszott a hátországi német csapatmozdulatok megbénításában, főleg Bretagne és Közép-Franciaország vidékein. — R. JOSSE: *Az Uriage-i káderiskola 1941—1942* (49—74. l.). Az 1940-es vereség okát sok francia a vezetők képzetlenségével magyarázta. Így kapott engedélyt P. Dunoyer de Segonzac kapitány Vichytől az Uriage-i intézmény létrehozására. Iskolájának oktatói — eleinte katonatisztek, később egyre több értelmiségi — három hetes kurzusokban több ezer emberrel foglalkoztak, s mivel céljuk többek között mindenféle politikai és ideológiai áramlat megismertetése volt, a képzés mindvégig meglepően szabad szellemű maradt. A hivatalos körök ezért növekvő ellenszenvvel kísérték az iskola működését, s a német megszálláskor fel is számolták: tanárai és hallgatói nagy többségükben az ellenállók között kamatoztatták itt szerzett tudásukat. — F. LECLÈRE a „Zéro France" nevű hírszerző hálózat összetételét vizsgálja (75—86. l.). Ez a kis csoport 8—10 észak-franciaországi département-ban tevékenykedett. A szerző megszervezésének kérdéseivel foglalkozik;

megállapítja, hogy a rokoni, baráti, társadalmi és munkahelyi kapcsolatok közül az utóbbi révén történtek a beszervezések, ami rányomta bélyegét a hálózat társadalmi összetételére is. Érdekes, hogy a résztvevők indítékai között a németgyűlölet szerepe nagyobb volt, mint a náciellenességé.

1966. 62. (ápr.) szám. — A szám Magyarország világháborús szerepével foglalkozik. TH. SCHEIBER bevezetőjében a Történettudományi Intézet ezzel kapcsolatos munkásságát vázolja föl, néhány kritikai megjegyzéssel (1—6. l.). — ZSIGMOND L. Magyarország 1933—1939 közötti külpolitikáját elemzi (7—17. l.), hogyan jutott az el a négy hatalom megegyezésére számító reményektől az egyértelmű tengelybarátságig. — JUHÁSZ GY. e folyamat következő szakaszával foglalkozik (19—36. l.): a tengelyen belül elsősorban az olaszokra támaszkodó irányvonal a Teleki-kormány bukásával véglegesen a teljes németbarátságnak adja át a helyét, majd a helyzet újabb módosulása vezet el a Kállay-féle hintapolitikáig. — A német megszállás időszakának történetét RÁNKI GY. tanulmánya foglalja össze (37—52. l.), a szigorúan politikai és társadalmi kérdések mellett katonai, gazdasági ügyekre, a zsidókérdésre, a depotálásokra is kiterjesztve figyelmét. — LACKÓ M. a magyar fasiszta mozgalmak társadalmi alapjait elemzi (53—68. l.), rámutat kifejlődésüknek a történelmi viszonyokban rejlő indítékaira, a nyilasok hamar bekövetkező bomlására, a németek velük űzött játékának kettősségére; végül jellemzi hatalomrajutásuk körülményeit.

1966. 63. (júl.) szám. — F. l'HUILIER: *A Vatikán politikája a világháborúban* (1—22. l.) magyarázatot próbál találni XII. Pius világháborús szerepére. Két alapelvből vezeti le politikáját: a Vatikán hagyományos „morális" diplomáciájából és a kommunistaellenességből. Ezekhez járult még az akcióképesség megtartására való törekvés, ami visszariasztotta a pápát a nyílt náciellenes fellépéstől. A tömeggyilkosságok ügyében való hallgatás mögött is az Egyház szempontjainak túlértékelése rejlhetett — az „inkább a testet öljék meg, mint a lelket" alapelv végül is ezt a politikát amorális passzivitásba sodorta. — H. A. JACOBSEN Hitler háborús politikájának céljaival foglalkozik (23—40. l.). Megállapítja, hogy alapvetően csak egy nagyon távoli, végső feladat volt meghatározva: a német „Lebensraum" megteremtése. Az ennek elérésére tett első lépések olyan eseményláncolatot indítottak meg — mivel Hitler valójában mindig csak a közvetlen feladatot figyelembevéve határozott —, amelyek e céltól, s egyben a realitástól is egyre távolabb juttatták Németországot. — CH. BLOCH Nagybritannia állásfoglalását vizsgálja a német újrafelfegyverzés kérdésében (41—66. l.). Az angol politika a veszélyesebbnek vélt francia hatalom ellensúlyozása érdekében nem gördített komolyabb akadályokat Németország megerősödése elé. Ennek a politikának — melynek egyik legfontosabb állomása az 1935-ös flottaegyezmény volt — következménye az agresszív hatalmak felbátorodása lett, ez pedig végül is Németország karjaiba kergette a magukra maradt, vagy magukat egyedül érző kis kelet-európai államokat. Anglia engedékenysége tehát visszájára fordult, csak egy újabb ellenséget segített megerősödni.

1966. 64. (okt.) szám. — Témája a franciaországi német propaganda. — R. CLOET: *Göbbels direktivái* (1—6. l.) a német propagandának a Szovjetunió elleni támadás előkészítésében betöltött érdekes szerepét ismerteti. Göbbelsék elsődleges feladata a figyelem elterelése, a ködösítés volt, amit a Szovjetunióról való teljes hallgatás, részben pedig angolellenes előkészületeket sejttető, ügyesen alkalmazott álhírek és ezek cáfolatai révén el is értek. — CL. LÉVY a német propagandaszervezet franciaországi berendezkedésével foglalkozik (7—28. l.). A megszállt területeken a németek közvetlenül vették kezükbe az összes információs eszközöket (sajtó, hírügynökségek, rádió, filmgyártás és forgalmazás), míg délen közvetve — főleg a szükséges anyagiak: film, papír stb. elosztása révén érvényesítették befolyásukat. Érdekesség e tekintetben, hogy a Göbbels—Ribbentrop ellentét kivetítődött a német diplomáciai szolgálat és a propagandisták itteni viszonyára is. — A német propaganda 1941. június 22. előtti témáiról írt tanulmányt M. PEVSNER (29—38. l.). Rámutatva a két zóna közötti néhány eltérésre, négy jelentősebb, a Szovjetunióval kapcsolatos témakört különböztet meg. A Szovjetunió erejét általában alig említik, néha enyhe szimpátiával nyilatkoznak róla. A Vörös Hadseregről — részben persze adathiányból is — szinte teljes a hallgatás. A kommunizmussal szemben általában vad gyűlölködés a jellemző, de a szovjet kommunizmust, mint világpolitikai tényezőt, néha elismerik. A német—szovjet viszony megítélésére az általános bizonytalanság nyomta rá bélyegét, ennek néhány — főleg a gazdasági viszonyokról szóló — meglepően pozitív értékelés kibocsátása lett a következménye. — A Szovjetunió elleni támadás után gyökeres változások következtek be, amint azt P. MERMET és Y. M. DANAN cikkükben kimutatják (39—62. l.). A náci popraganda fő feladata az orvtámadás

megindoklása lett (mint megelőző háborút állították be), az ellenfél erejének értékelése — ha a háború tartamáról volt szó, lebecsülték, ha a győzelem értékéről, elismerték; a támadásnak, mint a bolsevizmus elleni kereszteshadjáratnak beállítása; a Szovjetuniót mint „romboló", materialista hatalmat feltüntetni, a francia kommunistákat megbélyegezni. Külön hangsúlyozták mindig, milyen „természetellenes" az a szövetség, amely az angol kapitalizmus és a „szláv" bolsevizmus között létesült. — A francia közvélemény e kísérletek ellenére mindig másképpen reagált az eseményekre (M. BAUDOT cikke, 63—80. l.). Részben levéltári adatokból, részben mostani közvéleménykutatások segítségével meg lehetett állapítani, hogy a franciák, bár túlnyomó többségüket a szovjet—német szerződés nagyon megzavarta, június 22. után hamarosan kifejezetten oroszbarátok lettek, még a határozottan polgári, sőt paraszti rétegek is. Ezt a szimpátiát az erősödő terror, az internálások csak fokozták. — *B. G.*

BULLETTINO DELL'ISTITUTO STORICO ITALIANO PER IL MEDIO EVO E ARCHIVIO MURATORIANO. 1965. 77. sz. — Az olasz és egyetemes középkori történelem, főleg az egyháztörténet forrástani és kulturtörténeti vonatkozásaival foglalkozó évkönyvben ARNO BORST: *Történelem és nyelv Sevillai Izidor Enciklopédiájában* (1—20. l.) c. tanulmányában találóan vázolja a VII. század világméretű történelmi fordulatait és ezeknek az összetevőknek Spanyolországban való együttes érvényesülését: muzulmán előretörés, keletrómai császári hatalom, latin irodalom, katolikus egyház, germán politika. A spanyol püspök munkáját a szerző ebben a környezetben helyezi el, a mű funkciója e kultúrák közvetítése. A tanulmány részletesen és tartalmilag elemzi Izidor művének három aspektusát (etimológiai, világtörténeti, vallási). A nyelv és a történelem Izidor szemében egyazon (isteni) szférából eredtek, a világtörténet igazi kezdete a nyelvek bábeli szétválása. Bábel az első város, azóta nem lehet az egész világra kiterjedő hatalom. Egyiptom, Görögország, az antik filozófia egy-egy állomása a történelemnek. A népek és civilizációk sokasága isteni büntetés és egyben adomány. A nyelv társadalmi jellegű. A keresztény időszakot az ortodoxia és eretnekség küzdelme, az egyház emberiséget tömörítő szerepe (szellemi egység — politikai-nyelvi sokszerűség) szempontjából tárgyalja Izidor. A három aspektus megfelel a történeti fázisoknak is. A tipikusan spanyol izidori szintézis az egész középkori Nyugat alapvető könyvévé válhatott. — BERNHARD BLUMENKRANZ: *A zsidóellenes vitatkozás a középkor keresztény művészetében* (21—43. l.). A zsidóság középkori megítélésének a keresztény irodalomban és művészetben való tükröződését már sok munkában tárgyaló és erre utaló szerző nagy ikonográfiai anyagot feldolgozva mutatja be a keresztény—zsidó hitviták ábrázolását, valamint az ecclesia és synagoga szimbolikus szembeállítását. A szerző figyelemmel a társadalom és egyház helyzetének változásaira a korábban keletkezett szövegek és későbbi, másutt létrejött miniaturáik eltérő értelmére helyesen utal a hitvita-ábrázolások kapcsán. A zsinagógaszimbólum elemzése során a szerző szerencsésen utal a keresztes ideológia egy összefüggésére is. — EDITH PÁSZTOR: *Luccai Anselm egyháztanának motívumai* (45—104. l.) címen értekezik, közzétéve a harcos gregoriánus Anselm püspök 1085 táján keletkezett beszédét: De caritate, XII. századi brüsszeli kódexből. Segít megvilágítani a kor teológiai problémáit, a papi hivatásról vallott felfogásokat, a pápai primátus körüli küzdelmeket. Szó esik az ordo cleri, ordo monasticus, ordo laicorum, principes seculi egyházon belüli szerepéről a gregoriánus elképzelések szerint. — DIONE CLEMENTI: *Telese-i Sándor „Ystoria serenissimi Rogerii primi regis Sicilie" IV. könyvének 6—10. fejezete* címmel (105—126. l.) forrásközléssel egybekötve fejtegeti a XII. századi politikai propaganda kérdéseit. Barcelonai kéziratból öt ismeretlen fejezetet tesz a kutatás számára hozzáférhetővé az 1578. évi Zurita-féle alapvető kiadáshoz képest. A politikai propaganda korabeli jellegzetes eszközei a prófétikus álmok, amelyekben széleskörűen hittek. A propaganda célja a szicíliai Ruggero apuliai és calabriai uralmának mint isteni rendelkezésnek elfogadtatása volt. A szerző az ókorig visszanyúló példákkal elemzi a somnium, visio és oraculum fogalmait. Pszichológiai eszközöket és az eseménytörténet tanulságait latba vetve fejtegeti témáját. A kérdést beállítja a normann királyság elleni XII. századi német-római és bizánci tervek, valamint a pápai igények összefüggéseibe. Helyesen hívja fel a figyelmet a közvetlenül égből szerzett uralom propagandájának a pápai közreműködés szerepét mellőző jellegére és igen szabatosan a bizánci uralom örökségéhez kapcsolódó művészeti ábrázolások összefüggésére. — FRANCO GAETA: *II. Pius „Mahomethez intézett levelé"-ről* (127—227. l.) címmel történetileg, filológiailag és historiográfiai szempontból feldolgozza és szövegszerűen közzéteszi a pápának II. Mohamed szultánhoz intézett terjedel-

mes teológiai „levelét". Az 1462-i eseményekből kiinduló és Magyarországot is érintő tanulmány jelentékeny hozzájárulás a XV. századi nemzetközi problémák bonyolult és tág összefüggéseinek feltárásához. A pápaság a maga hatalmi gyengesége tudatában kezdeményezte a Nyugat- és Délkelet-Európára, valamint a karamán erőkre alapozott kereszteshadjáratot. Ebben a gondolatkörben született a soha el nem küldött levél, inkább irodalmi jelentőségével. A tanulmány ezt beleágyazza a XV. század muzulmán vonatkozású vitairatainak, békés térítést is célzó értekezéseinek gondolatvilágába (Cusanus, Segoviai János, Trapezunti György stb.), amelyben a fegyveres kereszteshadjárat mellett az ideológiai háború állott előtérben. A szerző Enea Silvio Piccolomini korábbi leveleinek bevonásával is érthetőbbé teszi, megannyiszor szerepeltetve Magyarországot és Hunyadi Jánost, hogy a pápánál mégis inkább a kereszteshad gondolata állott előtérben. De a pápa jól látta Európa szétaprózottságát is a törökkel szemben. A kereszteshad Németország és Európa békéjét is hivatva volt helyreállítani. Azt mindenesetre álproblémának látja a szerző, hogy a vitairat alapján áttért volna a szultán, vagy hogy a pápa ezt lehetségesnek tartotta-e. A monológ nem vált dialógussá. — Arsenio Frugoni: *G. Villani „Krónikā"-ja XI. 94 részéről* (229—255. l.) címmel Giovanni Villani számadatainak hitelt érdemlését elemzi, a számok funkcióját keresve a krónikában (pl. Róma és Firenze egybevetése; Firenze háborúi; Firenze társadalmi rétegei a politikai harcokban; Firenze jótékonykodása). A híres firenzei conpagniákkal kapcsolatban levő Villani számára a nagy városhoz tartozás büszkeségét jelentik ezek. Villani ellentmondó számadatait a szerző gondosan szembesíti egymással, gazdag utalásokkal a korábbi irodalomra és egyéb forrásokra. Figyelme kiterjed a gabona- és borfogyasztás mennyiségére, a gyapjúipar helyiségeinek számára, a falépítésre. Villani népszám adatait csak megközelítőleg lehet elfogadni, problematikus a regressziót ebből bemutatni. A járványok, drágaság, élelemosztás elemzésénél a szerző figyelme kiterjed a szegényedés folyamatára is. Az 1348. évi pestisjárvány után a népesség nem haladta túl a korábbit. A firenzei contado népessége is csökkent (városbamenés), jóllehet ott a pestis kisebb halandóságot okozott, sőt a tűzhelyek száma átmenetileg megnőtt. Villani gazdasági vonatkozású számadatai megalapozottabbak. A műhelyek számának növekedése és nagyobb posztótermelés a munka változó szervezettségével függött össze, s nem a népességszám növekedésével. — Ovidio Capitani: *„Ezek csukott marokkal ébrednek majd a sírból" (A „Pokol" VII. 56—57. verssorai)* címmel (257—262. l.) a fösvények és pazarlók dantei bűnhődését elemzi; a feltámadás napján e bűnösök első csoportja zárt marokkal, a második hajatlanul ébred. A hasonlat értelmét Remigio de' Girolami domonkosrendi író „Az uzsora bűnéről" c. írása adja meg: zárt ökölle, nem nyitott tenyérrel, mert az uzsorás nem nyitotta meg kezét a szegények előtt. — Gregorio Penco bencés szerzetes: *Az új „Corpus consuetudinum monasticarum" tárgyában* (263—273. l.) címmel vázolja, mi teszi szükségessé B. Albers 1900—1912. évi Consuetudines Monasticae kiadása után egy új gyűjtemény kiadását. A régi gyűjtemény alig hozzáférhető már, nem volt teljes és tudományosan kifogástalan (pl. a clunyi és lotharingiai-gorzei áramlatok új szempontja). Az új gyűjtemény az V—VI. századtól a középkor végéig ölelné fel az anyagot, rendtörténeti és jogi szempontból összeállítva, figyelemmel az intézmények, gazdasági-igazgatási formák, szabályzatok, nyelv, szertartások és szellemiség fejlődésére. Az 1963-ban megjelent I. kötet a VIII—IX. századi bencés (itáliai, frank) consuetudókat és erre utaló leveleket tartalmazza, ami alkalmas a regula és consuetudo fogalmi elhatárolására is. Az 1963-ban megjelent II. kötet angliai anyagot tartalmaz. — *Sz.*

COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY. — 1965/66. 8. köt. 4. sz. — Remi Cliguet: *Urbanizáció és családstruktúra az Elefántcsontparton* (385—401. l.) az aboures és bete népeket, főleg a nők családi szerepét vizsgálja statisztikai felmérések alapján. A szerző véleménye szerint az urbanizáció, „a társadalmi változás egy különleges megnyilvánulása", általában különféle társadalmi alakulatok közös irányba fejlődését jelenti, amelynek konkrét lefolyása függ az adott történelmi időszaktól, az eredeti etnikai jellegzetességektől, a folyamat sebességétől. A férjválasztás módját, a családban betöltött vezetőszerepet és a családi veszekedéseket vizsgálva a szerző megállapítja, hogy Afrikában a nők szerepe fontosabb, mint az iparilag fejlett országokban, mivel a régi családi kapcsolatokat őrizve lassítják a változást, de ennek ellenére az etnikai különbségek eltűnő tendenciáját figyelhetjük meg. A társadalmi változás a leggyorsabban az alsóbb osztályokban megy végbe. — Rushton Coulborn: *Szerkezet és folyamat a civilizált társadalmak emelkedésében és hanyatlásában* (404—431. l.) az emberi társadalom történetének átfogó fej-

lődési vázlatát kísérli meg felállítani. Elsődleges (Mezopotámia, Egyiptom, India, Kréta, Közép-Amerika és Peru) és későbbi (héber, görög-római, perzsa, bizánci, nyugat-európai és mohamedán) civilizált társadalmakat különböztet meg, és az ezek nyomán keletkezett civilizációkról beszél. Az első emberi társadalmak keletkezését a mai Arábia és Mexikó területére helyezi, ahol a környezet romlása (a talaj fokozatos kiszáradása és kimerülése) kényszeríti az embereket a kollektív munkára, az első öntözőrendszerek kiépítésére, a szemestermények művelésére. Városok csak Mezopotámiában jöttek létre a szükségtől hajtott rabló népek elleni védekezés céljaira. A társadalmak fejlődése ezután három fázisú ciklust mutat: a hit, az értelem és a beteljesülés (a nagy birodalmak kialakulása) kora. A három lépcsőt hanyatlás követi, amely vagy új emelkedéshez, a ciklus újrakezdéséhez vezet, vagy egy új társadalomba, egy új birodalomba való beolvadáshoz. Az államalakulatoknál fontosabb a vallás szerepe, amely sokszor a régi birodalom feltámasztását segíti elő, de a vallás ereje is gyengül a hanyatlás idején, hacsak nem éri erős külső támadás. — A szám három előadást közöl, melyek a gazdaságtörténészek harmadik nemzetközi konferenciáján Münchenben, 1965 augusztusában hangzottak el a 6. szekció (Az egészségügy szerepe a gazdasági fejlődésben) keretében.—Mark Perlman: *Az egészségügy és a gazdasági fejlődés* (433—448. l.) felsorolja a tárgykörben eddig megjelent jelentősebb munkákat. — Charles E. Rosenberg: *A kolera a XIX. századi Európában* (452—464. l.) hangsúlyozza a szociális és kulturális befektetések fontosságát a gazdasági növekedésben, majd röviden kitér a betegségek pusztításai mögött felfedezhető társadalmi viszonyokra (pl. kik halnak meg, az alsóbb vagy felsőbb osztályok tagjai). Az 1830-as években jelentkező kolerát először moralista alapon közelítették meg, mint az egyéni és nemzeti erkölcsök romlásának eredményét, de már vizsgálták tudományos alapon is (a halottak elváltozásait, a betegek vérének összetételét). 1849-ben az angol John Snow Koch felfedezését megelőzően megsejtette a járványnak apró, önmaguktól szaporodó kórokozók általi terjesztését, ennek eredménye a tisztaság, a fertőtlenítés, a felkészülés előtérbekerülése volt, ami a veszélyességet nagyban csökkentette, még a járványnak a 90-es években történő végleges legyőzése előtt. — J. C. Russel: *A dögvész és a pestis hatásai, 1315—85* (464—473. l.) az 1315—17-es éhínséggel, majd a lakosságot sok országban 40—50 %-kal csökkentő pestissel foglalkozik temetői feliratok és egyházi anyakönyvek alapján, valamint közép-európai sírok koponyaleleteit vizsgálva. — Sylvia L. Thrupp: *A pestis hatásai a középkori Európában* (474—483. l.) Russel módszereinek és egyes következtetéseinek hibás oldalaira, megalapozatlanságára mutat rá, majd megállapítja, hogy a rosszultápláltság következtében a paraszti rétegek egészségi állapota még a XVIII. században is igen rossz volt. — *J. G.*

MARXISM TODAY 1966 júl. szám. — James Klugman szerkesztői jegyzetében (193—197. l.) foglalkozik az amerikai munkásmozgalom történetével, s hangsúlyozza, hogy Philip S. Foner többkötetes munkája (History of the Labour Movement in the United States) lehetővé teszi a századforduló nagy munkásszervezetének, az IWW-nek közelebbi megismerését. Az utolsó összefoglaló írás e témakörből 1919-ben jelent meg Brissendentől. Foner nagyobb dokumentáció alapján lendületesen adja elő az IWW történetét, aláhúzván a szervezet amerikai forrásait, hogy az IWW miként egyesített szocialista és szindikalista elemeket egyaránt (Haywood és De Leon mellett Simons és Debs is támogatta), mennyiben sikerült a betanított munkásokat és a bevándoroltakat bevonni az IWW életébe. Később drámai szakadásokra került sor, mikor egyesek, sőt egyes csoportok a tőkés rendszer gyors forradalmi megdöntésére számítottak, vagy úgy vélték, hogy a monopoltőke gazdasági megerősödését megakadályozhatják. Foner megvilágítja, hogy Tom Mann és W. Z. Foster miként kísérelte meggyőzni az IWW tagjait az AFL keretei között végzendő tevékenység szükségességéről. Klugman szerkesztői áttekintése foglalkozik még az 1930-as évek baloldali értelmiségi irányzatainak problematikájával, és egy a londoni német Neuer Arbeiterverein történetéről megjelent német munkával, amely a rendőrségi jelentések alapján dolgozta fel a londoni német emigránsszervezet történetét az 1850-es évek elején. — Brian Simon: *Britannia ma és holnap* (198—204. l.) az újonnan megjelent angol tudományos munkákra (Bottomore professzor: Elit és társadalom, valamint Geoffrey Barraclough: Bevezetés a mai történelembe) támaszkodva bizonyítja a marxizmus mai befolyását. Bottomore-t idézi, aki az elitkutatókkal szemben az osztálykategóriákhoz tért vissza. Vizsgálja a jelenlegi társadalom gazdasági, morális és politikai válságát. Gazdasági téren kiemeli az öregek és sokgyermekesek megoldatlan helyzetét, politikai és morális téren az angol munkás-

kormány akcióképtelen és elhibázott külpolitikáját bírálja. — NAN GREEN: *Mi lesz Franco után?* (204—209. l.) a spanyol polgárháborúra való rövid visszapillantás után hangsúlyozza, hogy e polgárháborúnak egyértelműen az egész nép volt a vesztese, s éppen ezért érthető a spanyolok félelme az újabb polgárháborútól. Spanyolország azonban Franco alatt is sokat változott. Áttekintést nyújt e változások főbb eseményeiről és területeiről: a bérbefagyasztások megszüntetéséről, helyenként béremelésekről, a sztrájkmozgalom fellendüléséről, a szakszervezetek elismertetéséről, s ezen belül alulról választott munkásbizottságok megerősödéséről, a munkáselbocsátások, megtorlások számának csökkenéséről, a diákszervezkedésekről, a katonai bíróságok hatáskörének, szerepének szűküléséről. Megemlékezik a spanyol falangalista „ultrák" visszaszorulásáról, az Opus Dei híveinek előretöréséről. Mindezek alapján helyesnek véli a spanyol kommunisták politikáját, akik az erőszakos forradalom helyett a népi tömegmozgalomtól várják a Franco-rendszer megszüntetését. A cikk foglalkozik a demokratikus mozgalom jelenlegi követeléseivel, valamint a politikai élet porondján ma is szereplő jobb- és baloldali szervezetekkel (az utóbbiak közül a kommunista párt mellett a szocialistákat és keresztény demokratákat emelvén ki).

1966. aug. szám. — JESSIE KOCMANOVA: *William Morris szocialista költeményei* (240—248. l.) gazdagon idéz Morris szocialista lírájából, miközben felvázolja a politikai körülményeket, mozzanatokat, amelyek a versek születésének hátterét képezték. Bemutatja azokat, akik Morrisra hatottak, s hangsúlyozza, hogy Morris még azután is támogatta anyagilag az antikapitalista lapokat, mikor már anarchista irányba terelődtek. A szerző elemzi, miként hatott a Kommün Morrisra, s milyen új versek megírására ihlette. — JOHN BOYD: *Haladó, reakciós vagy közömbös az angol ifjúság?* (255—256. l.) nem ad határozott választ, sok gondolatot felvető hozzászólásában jelzi, hogy a nagyobb ifjúsági szervezetek polgári-jobboldali vezetés alatt állnak, nagyobb munkás ifjúsági szervezet nincs. A 15—30 éves korosztály száma 11 millió, ebből 3 millió tagja különféle szervezetnek. Megjegyzi, hogy a cserkészmozgalom főként a 11—14 éves korosztályt tömöríti.

1966. szept. szám. — DENNIS GOODWIN: *A szakszervezeti jogok védelmében* (261—271. l.) a jelenlegi szakszervezeti jogok foglalkoztatják, de a bérbefagyasztások történeti múltjának kutatásánál visszautal az 1349. évi, majd Erzsébet idején az 1562. évi törvényekre, az 1774, 1799, 1800. évi szervezkedést tiltó törvényekre és ezeknek feloldására 1824-ben. Vázolja a munkások további harcát az 1830—1860-as években a szakszervezetek elismeréséért, amit csak az 1871-es Szakszervezeti Törvény foglalt írásba. Utal a századforduló idején bekövetkezett újabb fordulatra, amikor a vállalatok a sztrájkok anyagi veszteségeit próbálták a szakszervezetekre hárítani, később pedig 1909-ben újabb bírói döntéssel kívánták megakadályozni, hogy a szakszervezetek politikai pártot támogathassanak. E bírói döntést a növekvő felháborodás miatt visszavonták. Bizonyos változás már 1906-ban a liberálisok győzelmével és a Munkáspártnak a parlamentbe való bekerülésével bekövetkezett, amit új szakszervezeti törvény is fémjelzett. Az 1910-es években az általános sztrájk törvényessége került a viták középpontjába, majd az 1926-os általános sztrájk bukását követte a nevezetes 1927. évi szakszervezeti törvény, amely az 1906—1913-as eredményeket felszámolta (az általános sztrájkot csakúgy tiltotta, mint a sztrájkőrségeket). A háború rendkívüli körülményei közepette újabb szigorításokat foganatosítottak 1940-ben (a sztrájk 21 napos előzetes kötelező bejelentése), amit azonban az ígéretekkel ellentétben a háború után sem vontak vissza, s e rendeletet csak az 1951. évi nagy dokkmunkássztrájk után hatálytalanították. Az 1950—1960-as években a konzervatívok, a polgári sajtó újabb támadásokat intézett a sztrájkjog ellen, sőt új bírói döntések is születtek szakszervezetek megbírságolására, amikor azok nem szakszervezeti tagot is sztrájkra szorítottak. 1958-ban a konzervatív jogászok szövetsége nyilatkozatot adott ki, amelyben törvényellenesnek kívántak minősíteni minden politikai sztrájkot, s megkövetelték a 14 napos előzetes bejelentést, a döntőbíráskodást, a szakszervezeti iratanyagok betekinthetőségét, s hogy a szakszervezeti tagok polgári bíróságokhoz fordulhassanak jogorvoslásért. Mindezzel a szakszervezetek biztonságát kívánták alásni, s a munkásszervezetekkel szemben vállalati-tőkés szakszervezeteknek igyekeztek helyet teremteni. Az 1964-ben hatalomra került munkáspárti kormány ugyancsak bizottságot nevezett ki a szakszervezetek hatáskörének, jogi helyzetének tisztázására. A vizsgálat olyan eredményeket hozott, hogy az állami szervek, a nagy szakszervezetek vezetői, valamint a munkáltatók kollektív szerződések megkötésére fognak törekedni, amelyek mindkét irányba kötelező erejűek lesznek, s megsértőivel szemben fellépnének. E megállapodásokat felső szinten kötnék, ami

az alacsonyabb szintű szakszervezeti vezetők tevékenységét bénítaná, s korlátozná, hogy a munkások valóban részesedjenek a technikai forradalom eredményeiből. Ilyen értelemben foglalt állást Nagybritannia Kommunista Pártja is. A munkáspárti kormány szemléletében a szerző ehelyütt is a hagyományos „mondista" „co-partnership" felfogást látja érvényesülni. — ERNST WANGERMANN: *Rosa Luxemburg* (275—278. l.) Nettl kétkötetes Luxemburg-könyvének megjelenésével kapcsolatban fűz gondolati reflexiókat a kor történetéhez. Elfogadja Nettl megállapítását, hogy a III. Internacionálé gyökerei a II. Internacionáléig nyúlnak vissza, majd aláhúzza, hogy a II. Internacionálé „szörnyű összeomlása" 1914-ben, majd a német forradalom 1918. évi kudarca „hatalmas emóciókat váltott ki", amelyek hosszú időszakra megakadályozták a szocialista mozgalom eredményeinek és hibáinak „racionális értékelését". Wangermann első helyen foglalkozik Luxemburgnak a revizionistákkal, Bernsteinnel folytatott vitájával. Ehelyütt megállapítja, hogy e vitát ugyancsak átfűtötték emóciók, Bernstein kérdésfelvetéseit annakidején a marxista baloldal nem vizsgálta eléggé higgadtan és elemzően, miközben a forradalmi elveket és gyakorlatot védelmezte. A szakszervezeti kérdésben Wangermann szerint Luxemburg ugyancsak „szektás" volt, mikor a szakszervezeti harcban csak sziszifuszi erőfeszítéseket látott. Wangermann nyitott kérdésnek tekinti, miként erősödhetett meg az opportunizmus a II. Internacionálé pártjaiban, s e vonatkozásban az extraprofit szerepében csak egy okot lát. Méltatja Luxemburg tömegharc — tömegsztrájk elképzeléseit, majd ismét csak kérdésként veti fel, vajon a spartakisták önálló párttá alakulása 1914—1915-ben nem segíthette volna-e győzelemre 1918—1919-ben a német forradalom ügyét. Végezetül az Ebert—Scheidemann-féle szociáldemokrata vezetők bűneit megjelölve Wangermann igazat ad Nettlnek, milyen képtelenség volt egy bizonyos korszakban Luxemburg vélt vagy tényleges tévedéseiből rendszert alkotni, azt „luxemburgizmusnak" elnevezni, s ezzel egyúttal az orosz és a német kommunistákat egymástól elválasztani.

1966. nov. szám. — JAMES KLUGMANN szerkesztői megjegyzéseiben (321—325. l.) kitér a H. G. Wells életútjáról megjelent munkákra. Klugmann hangsúlyozza, hogy Wells minden tévedése ellenére munkáiból nemzedékek merítettek erőt, hiszen Wells minden pesszimizmusa ellenére bízott az emberi társadalom megreformálásában, humanista, köztársasági és lázadó intellektus volt. — KAY BEAUCHAMP: *A faji gyűlölet gyökerei* (326—333. l.) történeti és földrajzi áttekintésben vizsgálja a kérdést, gazdag irodalomra támaszkodva vázolja fel a rabszolgakereskedelem s a rabszolgaság ideológiai tükröződésének történetét, az antiszemitizmus modernkori jelentkezését és a jelenlegi afrikai problémákat. — *J.*

PAST AND PRESENT. 1966. 33. (ápr.) sz. — M. MAŁOWIST a nyugat-szudáni középkori társadalmi és gazdasági stabilitás okát keresi tanulmányában és veti össze a kelet-európai jelenségekkel (3—15. l.). Általában az afrikai társadalmi és gazdasági struktúra a XII. századig nem változott lényegesen. A nyugat-szudáni államok a késő középkorban, a XIV. és XV. században olyan fejlődési színvonalat értek el, amelyet meghaladni már a XVI. század végéig sem voltak képesek. A kelet-európai államok többsége a XI. és XII. század folyamán érte el a gazdasági fejlődésnek azt a szintjét, amelyet a nyugat-szudáni államok két évszázaddal utóbb. A szerző kérdésfeltevése ez: miért nem fejlődött tovább a szudáni társadalmi és gazdasági struktúra és miért mehetett végbe a XIII. és XIV. századi kelet-európai államokban olyan mélyreható változás. — L. STONE: *Társadalmi mobilitás Angliában, 1500—1700* (16—55. l.) felvázolja a hagyományos nyugat-európai társadalom felépítésének modelljét fejlődésének előrehaladott állapotában. Ez a modell bármely európai társadalomra alkalmazható a XVI. századtól a XVII. századig. Adatokat sorakoztat fel annak bizonyítására, hogy 1540 és 1640 között Angliában a társadalom földrengésszerű megrázkódtatásokon, változásokon esett át, keresi ennek okát és megkísérli a politikai és vallási következményeket megállapítani. A tanulmány az országos jellegzetességet emeli ki, s feltehetően számos fontos és változatos helyi jelenségre nem tér ki. — A. EVERITT: *Társadalmi mobilitás a kora-újkori Angliában* (56—73. l.) szerint közhely ma már, hogy 1560 és 1700 között Angliában nagy társadalmi átalakulás ment végbe. Ennek természete és időtartama azonban területenként (megyénként, városonként) és osztályonként változott. E területi és társadalmi osztályok szerinti átalakulás néhány sémáját vázolja fel a szerző, különös nyomatékkal a különbségekre. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az angliai XVII. századi társadalmi változások fokát és hirtelenségét nem szabad eltúlozni. A Tudorok és Stuartok idejében ez a társadalmi metamorfózis általában két-három nemzedék alatt következett be,

szemben a skóciai határmegyék gyorsabb és teljesebb mezőgazdasági forradalmával a XVIII. század végén és a XIX. század elején. — W. M. MATHEW: *A glasgowi egyetemisták származása és foglalkozásuk, 1740—1839* (74—94. l.) bemutatja a glasgowi egyetem diákjainak földrajzi és társadalmi származását, az egyetemen eltöltött idejüket és korukat. A szerző főforrása az egyetem felvételi albuma, amely főleg a XVIII. sz. utolsó évtizedeire nyújt teljesebb adatokat. Vizsgálatának eredményei három szempontból érdekesek: *a)* Az egyetemen magas százalék képviselte a munkásosztálybeli fiatalokat. *b)* Jelentős része a hallgatóságnak nem szakmai képesítést akart és nyert, hanem műveltségének kiegészítését. *c)* Az egyetem részben a középiskola szerepét töltötte be; sokan 14—15 éves korukban iratkoztak be 1—2 évre. E megállapítások természetesen nem vonatkoznak a teológusokra, orvostanhallgatókra és jogászokra. — N. STONE: *Hadsereg és társadalom a Habsburg-monarchiában, 1900—1914* (95—111. l.) ábrázolja a Monarchia hadseregének összetételét, felkészültségét, „nemzetekfeletti" jellegét és e jelleg ellen a magyar parlamenti pártok küzdelmét a XX. század első évtizedében. Utal az Osztrák-Magyar Monarchia lemaradására az 1871-től 1914-ig tartó fegyverkezési versenyben. — T. W. MASON: *Munkásság a Harmadik Birodalomban, 1933—1939* (112—141. l.) leírja, hogyan alakultak az árak, a bérek, hogyan ment végbe — szinkronban az általános gazdasági helyzettel és a fegyverkezés méreteivel — a munkanélküliség felszámolása. Ismerteti, hogyan akarták helyettesíteni a munkásság szakszervezeteit a náci párthoz közelálló szervezettel, a Robert Ley által vezetett úgynevezett Munkafronttal. Részletezi az 1936-tól jelentkező szakképzett munkaerő hiányát és ennek nem kívánatos kihatásait a gazdasági és társadalmi életre. — J. THIRSK a *vitarovatban* ismerteti álláspontját a közföldek eredetéről: miért, hogyan és mikor ment végbe e folyamat? (142—147. l.) Sürgeti a közföldek földrajzi elhelyezkedéséről elterjedt régebbi általánosítások revízióját és az európai, valamint Európán-túli közföld-rendszer kialakulásának nyomonkísérését, mivel ez világszerte végbemenő folyamat volt.

1966. 34. (júl.) szám. — J. E. SEIGEL a reneszánsz ún. városi humanizmusáról utóbbi időben kialakított kép helyességét vizsgálja és vitatja (3—48. l.). E kép szerint a humanizmus nemcsak a klasszikusok irodalmi újjáéledése volt, hanem olyan intellektuális mozgalom, amely az olasz városállamok, főképp Firenze légkörét sugározta. E felfogás főképviselőinek elméletét részletesen ismerteti és rámutat a félreértésekre. Feltevésszerűen megállapítja a XIV. és XV. századi reneszánsz kultúra lényeges vonásait. — J. F. POUND: *Norwich társadalmi és foglalkozási struktúrája 1525—1575* (49—69. l.) helytörténeti tanulmány. A XVI. századra vonatkozóan Coventry-ről, Leicester-ről, Northampton-ról, Exeter-ről és számos kisebb Devon-i városkáról készült már korábban társadalomtörténeti áttekintés, de ezek az angol városi lakosság foglalkozásának megoszlásáról kevés adatot nyújtottak. London után a legnagyobb és leggazdagabb angol város, Norwich városi irattára bő XVI. századi anyaggal szolgál foglalkozásának ismertetésére. 1525-ben például 705 szabad ember 79 fajta szakmát űzött, 1569-ben 1250 polgár 102 fajtát. — D. R. WATSON: *A közoktatási reform Franciaországban 1900—1940* (81—99. l.). 1959 elején egy rendelet reformálta némileg a franciaországi közoktatási rendszert. Azóta is történtek változások e rendszerben és azóta is állandó, heves vita folyik a hazai iskolarendszerről, amelyben részt vesznek szociológusok, közgazdászok és más tudósok. A kritikus vélemények nehezményezik a túl szigorú vizsgarendszert, a nem kielégítő technikus- és mérnökképzést, de főképpen a gimnáziumi és egyetemi hallgatók társadalmi összetételének egyoldalúságát. A „magasabb" társadalmi osztályok gyermekei csaknem kivétel nélkül elvégzik a gimnáziumot és nagy százalékuk az egyetemet. Az ipari és mezőgazdasági dolgozók leszármazottainak igen csekély százaléka jut el a gimnáziumig is. Az utóbbi esztendőkben számos könyv és tanulmány — mint jelen cikk is — foglalkozott a nevelés demokratizálásának kérdésével. A szerző keresi továbbá a jelenlegi franciaországi helyzet történeti előzményeit. — J. JOLL: *Az 1914-ről szóló vita folytatódik, Fritz Fischer és kritikusai* (100—113. l.) vizsgálja a Fischer „Griff nach der Weltmacht" c. könyvében felvetett kérdéseket és e könyvnek fogadtatását Németországban. A közel 900 oldalas, 1961-ben először publikált, kissé nehézkes tudományos mű azért keltett oly nagy vitát német történész- és sajtókörökben, mert felevelenítette a már német részről lezártnak minősített háborus bűnösség kérdését. — A. J. MAYER: *Az első világháborút követő nacionalizmus, 1918—1919* (114—126. l.) négy változatával foglalkozik: 1. a győztes államok nacionalizmus-felettiségével; 2. a legyőzött országok forradalmi nacionalizmusával, 3. a kelet-európai utódállamok önállóságukat követő nacionalizmusával és 4.

az ázsiai, főképpen a függetlenségét még el nem nyert India imperialista-ellenes nacionalizmusával.

1966. 35. (dec.) szám. — P. A. BRUNT: *A római tömeg* (3—27. l.) az i. e. I. évszázadban vizsgálja a római tömeg rombolásainak és kegyetlenkedéseinek okait, azokat a társadalmi-gazdasági tényezőket, amelyek ezeket kiváltották, a tömeg társadalmi rétegződését, Róma élelemellátásának forrásait, a vagyontalanok és a vagyonosak életszínvonalának, lakásviszonyainak különbségeit, a város vízellátásának nehézségeit. Megállapítja, hogy a városi proletariátus számára az adott szociális körülmények között a monarchikus államforma vált kedvezőbbé. — D. TWITCHETT: *Kína társadalomtörténete a VII. századtól a X. századig* (28—53. l.) megállapítja, hogy az 1890—1902 között Tunhuang közelében egy templomban felfedezett többezer kézirat és festmény tette lehetővé e korszak társadalomtörténetének kutatását. E gyűjtemény négy főcsoportja Pekingben, Londonban, Leningrádban és Párizsban található. Az 1950-ben mikrofilmre vett pekingi és londoni gyűjtemény alapján kezdődött el a komoly történészmunka, főleg Japánban. A Tunhuang-i kéziratok történeti jelentőségének méltatása mellett összehasonlító, tájékoztató jellemzést kapunk a kínai történetírás múltjáról és jellegéről. — R. M. MAC LEOD a brit kormány szociálpolitikáját a mintegy 80—100 000 főnyi „csónakon-élő" lakosság irányában az 1877—1899-se csatornatörvények tárgyalása alapján vizsgálja (101—132. l.). Részletesen ismerteti „a csatorna-lakosság" minimális szociális és oktatási ellátottságáért küzdő John Brydone kitartó fáradozásait, taktikázását, hogy eredményeket érjen el a viktoriánus Anglia hivatalnokaival. — A. G. HOPKINS: *Az 1897-es Lagos-i sztrájk* (133—155. l.) a délnyugat-nigériai munkásság kialakulásának és szerveződésének néhány fontos kérdését elemzi a gyarmati korszak kezdetén. — *H.*

THE ENGLISH HISTORICAL REVIEW. 1966. 321. (okt.) szám. — G. B. A. M. FINLAYSON: *Az 1835-ös törvényhatósági reform* (673—692. l.) elemzi ennek az angol törvénynek közvetlen és távolabbi kihatásait a politikai életre, különösen a különböző pártok vezetőire, politizálásukra. A legnagyobb várakozást az ún. „parlamenti radikálisok" körében keltette: Ők vettek részt a legélénkebben a törvényjavaslat vitájában is és értek el bizonyos választójogi részletkérdésekben eredményeket. — H. A. WILL: *Az alkotmányos reform kérdése Jamaikában, Mauritiuson és Trinidadban, 1880—1895* (693—716. l.) az angol gyarmatpolitika egy részletére vet fényt. 1793-ban még csaknem valamennyi angol gyarmaton a képviseleti rendszer volt érvényben. A napóleoni háborúk után és később a rabszolgakereskedelem eltörlése után az ún. Koronagyarmati Kormányzat lépett életbe. Ennek lényege a hatalomnak a kormányzó kezében való összpontosítása és a londoni kormánytól származó szigorú ellenőrzés. Az 1793 és 1815 között szerzett 17 gyarmat egy kivételével ezt az új kormányzati rendszert kapta meg. A XIX. század közepétől azután folyamatosan 1880-ig ezt a rendszert valósították meg Nyugat-Afrikában, a Falkland-szigeteken és Nyugat-Indiában. A XIX. század végére a Koronagyarmati Kormányzat lett az alkotmányos norma a brit gyarmatbirodalom nem-európai területein. Ezt a modellt azonban nem egyöntetűen alkalmazták minden időszakban minden gyarmatra, a gyarmatügyi minisztérium vezetői a helyi szükségletek és nagyobbfokú politikai befolyás érvenyesítése igényének felmerülésekor igyekeztek alkalmazkodási politikát folytatni. Idővel felmerült sok gyarmat részéről az igény a képviseleti kormányzati rendszer iránt. Ezt az igényt nehezen háríthatta el véglegesen a minisztérium. Ez a helyzet állt elő Jamaika, Mauritius és Trinidad esetében az 1880-as és 1890-es években. Hogyan nézett szembe a dilemmával az angol kormány, hogyan enyhített az ellenőrzés rendszerén és hogyan kísérelte meg a Koronagyarmati Kormányzati rendszert összhangba hozni a helyi képviseleti kormányzási igényekkel, ezt tárja fel gazdag levéltári anyaga alapján a szerző. — E. W. EDWARDS: *Nagybritannia és a mandzsuriai vasútkérdés 1909—1910* (740—769. l.) meggyőzően fejti ki, hogy nagyhatalmi és világpolitikai érdekből miért igyekezett Anglia a távol-keleten ezidőben jóviszonyt fenntartani Japánnal és Oroszországgal. — *H.*

THE HISTORICAL JOURNAL. 1966. 9. köt. 3. szám. — QU. SKINNER: *Hobbes politikai felfogásának ideológiai gyökerei* (286—317. l.) tagadja azt a felfogást, hogy Hobbes Leviathanjában kifejtett elmélete az angol politikai gondolkodás egyedülálló, elszigetelt terméke. Újra felül kell vizsgálni azt az elterjedt nézetet, amely szerint Hobbes főleg azáltal hatott korára, hogy ellenvéleményeket váltott ki. Igen leegyszerűsítették azt a bonyolult kapcsolatot, amely Hobbes és korának többi politikai írója között fennállt. Bár számos ellenséges

bírálója volt Hobbes elveinek, számos követője akadt, főleg a kontinensen. Meg kell közelebbről vizsgálni azt a hatást is, amelyet Hobbes elmélete az angol forradalom ideológusai körében gyakorolt. A tanulmány Hobbes korabeli értékelésének alapos vizsgálata. — E. A. REITAN a XVIII. századi brit politikai-alkotmányos életnek egy sajátos kérdését elemzi: milyen konfliktusok támadtak a korona végrehajtó és a parlament törvényhozó szerepéből, annak ellenére, hogy a XVII. században már a kérdést lényegében tisztázták (318—337. l.). Az 1780—82-es Civillista-válság következtében a korona mint önálló végrehajtó hatalom újabb érzékeny sebet kapott a Civillista ügyeinek parlamenti ellenőrzése által. — Y. GOONERATNE: *A két társadalom: a XIX. századi Ceylon városi életének vizsgálata* (338—359. l.) azt vizsgálja, hogyan hatott egymásra a két társadalom, az európai és a bennszülött, illetve Ceylon-i, mennyiben különbözött a Ceylon-i helyzet más brit gyarmati állapotoktól. Az angol politikai, államszervezeti, vallási, irodalmi hatás számos szervezett vonalon, köztisztviselők, az anglikán papok, az 1820-ban létesített irodalmi társaság közvetítésével érte el a Ceylon-i városi lakosságot. A liberális J. Mill, a romantikus W. Scott, a történész Macaulay és mások hatása és egy komolyabb politikai-társadalmi tanulmány e hatásokról csupán egy szélesebbkörű, a Ceylon-i újságokra, tudományos és irodalmi folyóiratokra épülő kutatás alapján készülhet. — B. J. WILLIAMS: *Az 1907-es angol—orosz szövetség stratégiai háttere* (360—373. l.) kifejti, hogy az angol—orosz rivalitás egyik főgyűjtőhelye a XX. sz. első éveiben Közép-Ázsia. A mindkét részről jelentkező fokozott gazdasági, politikai és katonai érdeklődés főleg Perzsia és Afganisztán irányában nem lanyhult az orosz—japán háborút követően sem. A tanulmány finom vizsgálata az angol külpolitika alternatív lehetőségeinek: összeütközés vagy megegyezés Oroszországgal. Az utóbbi mellett a döntést nem csupán a birodalom általános érdeke, hanem Indiához való viszonya is befolyásolta. — *H.*

HISTORY, 1966. 172. (jún.) szám. — R. R. DAVIES: *A walesi jog hajnala* (143—164. l.) címmel ad áttekintést három évszázad jogfejlődéséről (1284—1536). Az angol jog és törvényhozás befolyásának előzményeit és okait is feltárja, párhuzamokat keres a walesi jogfejlődés és a költészet között, valamint a nyelv továbbélése és a független walesi jog fennmaradása között. — D. C. COLEMAN historiográfiai összegezést ad az angliai történészek körében folyó „Gentry" vitáról és a gazdaságtörténész szempontjai alapján színvonalas bírálatban részesíti N. Stone: Az arisztokrácia válságban 1558—1641 c. nagy művét (165—178. l.). Kritikai észrevételeit az arisztokrácia gazdasági befolyásáról és erejéről szóló részekre összpontosította, mivel ez a könyv főmondanivalója, és talán legvitathatóbb tételei itt találhatóak. Stone végkövetkeztetése: az arisztokráciát érintő sokoldalú válság volt szükségszerű oka az angol polgárháborúnak. Gazdaságtörténészek e kérdés vitájában — az egy Tawney kivételével, aki nem volt hivatalosan elismert gazdaságtörténész — nem vettek részt. Pedig éppen a gazdaságtörténész számára vet fel kérdéseket Stone érvelése. Hogyan, illetve hol választja el, kategorizálja a csoportot vagy osztályt, amelyet vizsgál? Hogyan méri vagy méri fel ez osztály vagy csoport gazdasági és társadalmi tapasztalatait, s ha felmérte, milyenek ezek a tapasztalatok? Továbbá milyen módon válthatók vagy változtathatók át e tapasztalatok politikai síkokra, hogyan válnak politikai jelentőségűekké? Ha a „Gentry"-t nehéz meghatározni, még nehezebb az angol arisztokráciát. A szerző véleménye az, hogy nagy történelmi értéke van egy csoport, osztály vagy „elit" sokoldalú vizsgálatának. Stone könyve erre példa, munkája hiányai ellenére igen jelentős alkotás. De az úgynevezett arisztokráciának, mint egy társadalmi csoportnak a vizsgálata egy válság állapotában célravezető-e ahhoz, vagy a legjobb út-e ahhoz, hogy a modern angol történelem központi események új magyarázatát adja — ez kétséges.

1966. 173. (okt.) szám. — R. H. C. DAVIS: *A norman hódítás* (279—286. l.) egy történelmi helyzetet elemez, ennek legérdekesebb kérdését a tökéletes kivitelezésben látja. Ha nem lenne történelmi tény, hogy egyetlen nagy küzdelem — az 1066. okt. 14-i hastingsi csata — eredményeképpen Angliában minden megváltozott és megváltozhatott, szinte felülmúlná az emberi képzelőerőt. 1066 után Anglia új királyt és új arisztokráciát kapott, lényegében új vallást, új művészetet, új építészeti stílust és új nyelvet. A XII. század végére csaknem valamennyi angolszász katedrálist és templomot lerombolták és norman stílusban újjáépítették. Mindent igyekeztek eltörölni anyagi, intézményes vagy nyelvi vonatkozásban, ami az angolokat a dicsőséges múltra emlékeztethette. A szerző feletet keres a norman hódítás e teljességére. Magyarázatot vagy választ ad bizonyos mértékig erre az európai helyzet, a nyugat-európai gazdasági fellendülés a XI. sz. utolsó harma-

dában, valamint normandiai Vilmos törvényes joga az angol koronára. — *H.*

THE JOURNAL OF MODERN HISTORY 1966. 3. szám. — E. Ekman: *Három évtized kutatásai Gusztáv Adolf (1611—1632) svéd királyról* (243—255. l.) historiográfiai tanulmány a nagyműveltségű és a hadvezetésben is kiváló svéd monarcha halálának 300. évfordulója óta róla írt történeti munkákról. E harminc esztendő alatt a Gusztáv Adolfról, valamint a harmincéves háború és Svédország problematikájáról kiadott számos nyugat-európai és skandináv történeti mű nagy vonásokban tisztázta a katonai kérdéseket. Svédország belső, politikai, gazdasági és társadalomtörténetének még számos olyan területe van, amelyre vonatkozóan az általánosításokat, értékeléseket még további kutatások módosíthatják. — S. B. Baxter: *Újabb írások III. Vilmosról* (256—266. l.) historiográfiai összefoglalás III. Vilmos angol király és korszaka újabb irodalmáról. Számos színvonalas mű született, kevesen foglalkoztak azonban katonai, diplomáciai- és gazdaságtörténeti kérdésekkel az angol történészek közül, a holland történészek sem tárták fel e korszak értékes angol vonatkozású diplomáciai anyagát. — G. H. Davis: *Az Ancona-ügy: A megelőzés diplomáciájának egyik esete* (267—277. l.) az 1915. november 7-én a Földközi-tengeren történt incidenst mutatja be. Egy német tengeralattjáró megtorpedózta a 8 ezer tonna súlyú olasz személyszállító „Ancona"-t, ez fedélzetén csaknem 500 utast szállított, köztük mintegy tucatnyi amerikait. Hogyan tiltakozott az amerikai kormány ez ügyben, miért vállalta Ausztria-Magyarország az ügy elsimítását (hogy ne robbanjon ki egy amerikai—német válság) — ezt részletezi a tanulmány. — H. Gruber: *Willi Münzenberg német kommunista propaganda birodalma 1921—1933* (278—297. l.) megállapítja, hogy a német kommunista pártnak szüksége volt egy olyan propagandaszervezetre és propagátorra, aki sikerrel veszi fel a harcot a jobboldali propagandaszervekkel és vezérével, Alfred Hugenberggel. Ilyen emberre talált Willi Münzenberg személyében. Kitünő publicista, szervező, látszólag szimpatizáns, valójában olyan kommunista volt, aki nagy szolgálatokat tett a Kominternnek és a német kommunista pártnak. Élete utolsó, 1938-tól 1940-ig tartó szakaszának és tevékenységének értékelése még bizonytalan. A szerző 1921-től 1933-ig terjedő berlini munkásságát méltatja és benne látja a népfrontpolitika egyik előharcosát.

1966. 4. szám. — D. R. Kelley: *Jean du Tillet, a történész, levéltáros, jogtörténész, műgyűjtő portréja és munkássága* (337—354. l.) megállapítása szerint a XVI. században Franciaországban felvirágzott a középkorkutatás. Egy igen jól képzett, jogtörténetben is felkészült kutatógárda szentelte életét a középkor jogi és társadalmi történeti problémáinak. E körhöz tartozott É. Pasquier, Pierre és François Pithou, A. Loisel, L. le Caron, C. Fauchet, R. Choppin és Jean du Tillet. Mindannyiuk közül a legkevésbé ismert Tillet, akit egy nemzedéknyi különbség választott el a többiektől és aki eléggé önállóan dolgozott. Tillet korának egyik legnagyobb humanista tudósa és a francia jogtörténeti iskola megalapítója volt. A tanulmány Tillet, valamint öccse életének és életművének összefoglalása, értékelése. — H. Heilbronner: *Aehrenthal báró és az orosz zsidóság, 1903—1907* (394—406. l.) úgy látja, hogy az 1905—1907-es orosz forradalom erőteljes hatást gyakorolt az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint Németország kül- és belügyére, továbbá a vezető államférfiak és uralkodók gondolkodására, véleményük kialakítására. Az antiszemitizmus fellobbanása is a hatások közé sorolható, a német és osztrák vezetőrétegek előtt a forradalom és a zsidóság, a zsidóság és a fennálló rend fenyegetettése között természetesnek tünt a kapcsolat. Az Európa e területén jelentkező — az első világháborút megelőző — társadalmi jelenséget pregnánsan képviselte személyében Aehrenthal báró, Ausztria-Magyarország oroszországi követe 1899-től 1906-ig, majd a Monarchia külügyminisztere 1906-tól 1912-ig, haláláig. A szerző anyagából erőteljesen kirajzolódik Aehrenthal tevékenységének osztálykorlátokból és családi adottságokból fakadó forradalomellenessége és zsidógyűlölete. — W. Roger Louis: *Ausztrália és a német gyarmatok a Csendes Óceánon, 1914—1919* (407—421. l.) szerint a volt német csendes-óceáni gyarmatokat a békeelőkészítők, — főleg Wilson — a japán militarizmustól féltették. Ezért brit javaslatra ausztráliai ellenőrzés alatt álló mandátumi területekké jelölték a háború első hónapjaiban ausztráliai és japán erők által megszállt volt német Csendes-óceáni szigeteket. Ezáltal az angolok és Hughes véleménye győzött Wilsoné felett, aki nemzetközi, illetve népszövetségi ellenőrzést kívánt. Hughes azonban nem bízott a népszövetségben. — *H.*

THE ECONOMIC HISTORY REVIEW 1966. 19. köt. 2. szám. — L. Davis: *Tőkepiacok és ipari koncentráció: Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság (Nagybritannia). Összehasonlító tanulmány* (255—272. l.) úgy látja, hogy a tőkefelhalmozás

folyamatának kérdése jelentős mértékben foglalkoztatja a közgazdászokat. A XIX. századi Egyesült Államokban és Nagybritanniában a tőkefelhalmozás már régi „hagyományokra" tekinthet vissza, nagyobb problémákat nem okozott. M. Postan szerint a XV. századi brit milliomosok közül bármelyik finanszirozhatta volna az egész XIX. századi textilipart. De az, hogy maga a tőkefelhalmozás nem volt probléma, nem jelenti azt, hogy a tőke előteremtése nem járt nehézséggel. Mindkét országban küzdelem folyt a tőke mobilizációjáért (azaz, hogy a tőke eljusson a felhalmozótól a felhasználóhoz). A szerző a két állam hasonló tapasztalatainak ismertetése mellett főleg a különbségeket domborítja ki; a XIX. század második felében az iparörténetben, a gazdasági változások folyamatában, a két állam különböző földrajzi adottságai által meghatározott tényezőkben jelentkeztek, és ezáltal a tőkemobilizáció forrásai is jelentős eltéréseket mutattak. Ezeknek az eltéréseknek volt azután következménye a vállalkozói rendszer és végül az ipari struktúra különbözősége a két országban. A finánckapitalizmus két jelentősebb pénzemberéről, J. P. Morganról, és H. Osborne O'Hagenről is jellemző képet kapunk. — Két XVI. századi angol gazdaságtörténeti részletkérdést elemez két szerző. D. W. Crossley egy Sussex-megyei XVI. századi vasmű irányításáról, technikai felkészültségéről, anyagellátási nehézségeiről, és mindezeknek felkutatási nehézségeiről számol be (273—288. l.). — R. B. Outhwaite az angol korona által az antwerpeni pénzpiacnak nyújtott kölcsönök emeléséről nyújt áttekintést, főleg Erzsébet uralkodása idején (289—305. l.). Ismerteti, hogyan hatott ez vissza a későbbiekben Erzsébet egész pénzügyi és hitelpolitikájára. — R. Davis: *Az angliai protekcionizmus kezdetei, 1689—1786* (306—317. l.) megállapítja, hogy az a védvámrendszer, amelyet a XIX. század közepén Angliában a szabad kereskedelmi rendszer váltott fel, a közhiedelemmel ellentétben nem tekinthetett vissza nagy múltra: csupán a XVII. század utolsó éveire. A XVIII. századi vámtarifarendszert sem a korábbi gazdaságtörténeti irodalom, pamfletek és közgazdasági elméletek, de a miniszterek hosszúlejáratú kereskedelmi politikája alapján sem lehet valósághűen leírni és jellemezni, hanem a hivatalos pénzügyi törvénykezési rendelkezések alapján. Főképpen a III. Vilmos trónralépését követő 15 év folyamán a vámokat emelő mintegy féltucatnyi törvény az irányadó. Ezeknek vizsgálatából leszűrhető, hogy az angliai XVII. századvégi új protektív vámpolitika pénzügyi szükségletekből fakadt. A kormánynak egyre több pénz kellett a költséges háborúk fedezésére. — K. N. Chandhuri: *India külkereskedelme és a Kelet-indiai Társaság kereskedelmi tevékenységének megszünése 1820—40* (345—363. l.) szerint a XIX. század első három évtizedében India külkereskedelme bizonyos strukturális változáson ment keresztül, részben Indiában a brit kormányzat fokozott terjeszkedésének, részben a nemzetközi pénzpiacon Anglia növekvő befolyásának következtében. A tanulmány kvantitatív összegezést nyújt India külkereskedelmének rövidtávú fluktuációjáról, a Kelet-indiai Társaság kereskedelmi tevékenységének megszünésétől, 1833-tól kezdődően. India már ebben az időszakban is fontos szerepet játszott Anglia nemzetközi fizetési rendszerében, rövidesen India lett Anglia, Kína és az Egyesült Államok, valamint Anglia, Kína és India kölcsönös fizetési megállapodásainak, Anglia multilaterális pénzügyi rendszerének központi elszámolási intézménye (Clearing House). — R. C. Trebilcock: *Különleges összefonódás — kormány, újrafegyverkezés és a kordit (füstnélküli lőpor) üzemek* (346—379. l.) megállapítja, hogy az első világháborút megelőző évtizedek válságát, újrafegyverkezését és ipari fejlődését együttesen nem vizsgálták a történészek. Kevesen foglalkoztak a kormány beavatkozási politikájával néhány iparág vonatkozásában. E hiányok pótlására alkalmas az 1890—1914 közötti időszak hadianyag iparának áttekintése. A 90-es években az újrafegyverkezés legalább annyira volt ipari, mint politikai vagy katonai kérdés, és olyan folyamattá vált, amelyben a kormány érdeklődése és érdekeltsége erőteljesnek mutatkozott. Számos iparág és a korabeli technikában érdekeltek körében küzdelem folyt Angliában, hogy a hadsereget ellássák modern hadi felszereléssel. A hadianyagellátó ipari cégek közös jellegzetessége az volt, hogy a kormány által jóváhagyott terveket adták el a kormány vezetőjének, versengve a kormány gyáraival, ami különleges problémák elé állította mind az eladót, mind a vevőt. Bár számos iparág belebonyolódott ebbe a helyzetbe, a szerző helyesebbnek vélte, hogy egy reprezentatív iparág, a lőszercégek „családján" keresztül mutatja be ezt az összefonódottságot és a hadianyag ipar egy fontos részének fejlődését. — *H.*

THE JOURNAL OF ECONOMIC HISTORY 1966. 3. (szept.) szám. — P. Temin: *Munkaerőhiány és az amerikai ipari fejlődés az 1850-es években* (277—298. l.) korabeli amerikai angol utazók tapasztalatai alapján mutatja be a különbségeket és hasonlóságokat az egykorú amerikai és angol

ipari fejlődésben, a piacfeltételekben, a korabeli technikai felkészültségben, a rendelkezésre álló munkaerőben. Részletezi az amerikai munkás alkotóképességét, érdeklődését az új iránt; képzését és mindennek hatását a technikai fejlődésre. — I. FELLER: *A posztószövőgépek elterjedése az új-angliai textiliparban 1894—1914* (320—347. l.) kimutatja, hogy ez korlátozott volt, mivel az alkalmazásuk által nyert haszon nem bizonyult elegendőnek vagy kifizetődőnek a régiek helyettesítésére. — M. L. PRIMACK 1850—1910 között vizsgálja az Északamerikai Egyesült Államok mezőgazdaságában végbement tőkeképződést (348—362. l.). — V. PONKO áttekintést ad a XIX. századi és a XX. század eleji angol gyarmati gazdasági vezetés szervezeti formáiról (363—377. l.).

1966. 4. (dec.) szám. — H. F. WILLIAMSON az üzlet- (vagy cég-)történet és gazdaságtörténet egymáshoz való kapcsolatát, valamint az előbbinek feladatkörét elemzi (407—417. l.). Végigkíséri, hogyan vált az üzlettörténet az Egyesült Államokban a gazdaságtörténet egyik sajátos szakterületévé, és hogyan, mikor ismerték el a tényt a Gazdaságtörténeti Társulat alapítói. — A. FISCHLOW: *A beruházás szintje az oktatásügyben Észak-Amerikában a XIX. században* (418—436. l.) valójában a XIX. század második felére vontakozóan vizsgálja, milyen anyagi forrásokból fedezték az állami és magánoktatást az Egyesült Államokban. Áttekintést nyújt az írástudatlanok számáról, összehasonlítja adatait a korabeli európai államok elérhető statisztikai adataival; ebből kitűnik, hogy Skócia, Németország és az Egyesült Államok oktatásügyének helyzete — az eredményeket tekintve — kb. hasonló; az angliai és franciaországi állapotok elmaradottabbak. A tanulmány második részében a korabeli európai és jelenlegi amerikai beruházás méreteivel, mértékével veti egybe a XIX. sz. második felének az oktatásügyre fordított állami kiadásait. — S. LEBERGOTT tanulmánya az amerikai vasutaknak a gazdaságosságát — szemben a csatornán folytatott közlekedéssel — támasztja alá számos statisztikai kimutatással (437—461. l.). Végkövetkeztetéseiben a többi között megállapítja: 1. 1840-ben vasúton ugyanannyi költséggel négyszer annyi tonna súlyt lehetett szállítani, mint vízi úton. 2. 1830 és 1840 között a vasúti szállítás kapacitása állandóan növekedett, a vízi szállításé nem. 1830-ban vasúton évenként az egy mérföldre eső súlyszállítás 12-szer, 1840-ben 50-szer volt nagyobb, mint a csatornai szállításé. A végcél azonban nem a szállítási, hanem a termelési költségek csökkentése. A vasutak megnyitása és olyan ipari centrumok, valamint újabban feltárt bányák között a szállítás lebonyolítása, ahol vízi közlekedés egyáltalán nem vált lehetővé, elősegítette a nyersanyag könnyebb, gyorsabb szétosztását, gazdaságosabbá tette a termelést. Mindez a vasúti szállítási költségek állandó esésével jelentősen hozzájárult az ország gazdasági életének változásához is. Ilyen értelemben szánta hozzájárulásnak a szerző tanulmányát ahhoz a sokak által kutatott témakörhöz: milyen szerepet játszottak a vasutak a kor gazdasági életében, és a közlekedésben végbement változás hogyan segítette elő az amerikai gazdasági fejlődést. — *H.*

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1966. 203. köt. 3. szám. — THEODOR SCHIEDER Walther Kienastnak, a folyóirat 40 év óta munkatársának és felelős kiadójának történettudományi munkásságát méltatja 70. születésnapja alkalmából (529—531. l.). — WALTHER KIENAST: *A hercegi cím Franciaországban és Németországban* (532—580. l.) a IX—XII. század időhatárai között vizsgálja témáját. — ERNST SCHULIN: *Ranke első könyve* (581—609. l.) gazdag életrajzi és historiográfiai anyag alapján Rankenak első nevezetes művéig, az 1824-ben megjelent A román és a germán népek története 1494—1535-ig c. munkájáig megtett történetírói fejlődését elemzi. Rankénak későbbi történeti munkáiban kirajzolódó történetszemléletét itt még háttérbe szorítja a kritikailag értékelt és előadott történeti anyag. Ezt a művét tiszta történeti realizmus jellemzi. — JOHN C. G. RÖHL: *Államcsíny-terv vagy államcsínyre való készség* címen (610—624. l.) Bismarck politikáját elemzi az elbocsátásával végződő válság idején. Bismarck politikája ebben az időszakban a kormányon levő pártkartell felbomlasztására és a jobboldal, valamint a centrum kormányképes összefogására irányult. Ez azonban nemcsak messzemenő katonapolitikai, hanem iskola- és egyházpolitikai engedményeket is követelt volna a császártól, új, egészen a fegyveres felkelés kockázatát is vállaló harcot jelentett volna a megerősödött szociáldemokráciával, gyöngítette volna Poroszország helyzetét Németországban, Németországét Európában, s végül komplikációkat idézett volna elő a német—olasz és a német—orosz kapcsolatokban. Ilyen körülmények között a császárnak nem volt más választása, mint Bismarck menesztése. — *B.*

VIERTELJAHRSCHRIFT FÜR SOZIAL- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1966. 53. köt. 3. szám. — ERICH MARSCH-

KE: *II. Frigyes császár gazdaságpolitikája a szicíliai királyságban* (289—328. l.) a világtörténelem első nagyszabású állami gazdaságirányítási módszerét és ennek eredményeit ismerteti. II. Frigyes gazdasági egységnek fogta fel Szicíliát. Mindenekelőtt a mezőgazdaság általános fejlesztésére és a mezőgazdasági export növelésére törekedett. Gabonakivitele, amely jelentős részben Észak-Afrikába irányult, 1239-ben tetemesen meghaladta a 10 000 tonnát. A kevésbé termelékeny iparra csak a háborús szükségletek vonatkozásában terjedt ki a császár gazdaságszabályozó tevékenysége. Gazdaságpolitikájának leggyakrabban hangoztatott jelszava az államkincstár és az alattvalók érdekközössége volt. A polgársághoz való viszonya egészében véve nem volt pozitív. Önállósági törekvéseiket, mint ezt Gaeta és Messina példája bizonyítja, kíméletlenül letörte. Ipari tevékenységükbe azonban nem avatkozott be. A szerző végül szembeszáll azokkal a történetírókkal, akik a „mezzogiorno" jelenlegi elmaradottságát II. Frigyes kormányzatára vezetik vissza. Ezt szerinte sokkal inkább az aragón uralom okozta. — HEINZ ANGERMEIER: *Az „egyszerű ember" elképzelése az államról és birodalomról a német paraszthábor*úban (329—343. l.) arra a következtetésre jut, hogy a parasztfelkelők előtt idegenek voltak a J. Macek és mások által nekik tulajdonított radikális köztársasági eszmék. Épp ellenkezőleg: a nemesség, a fejedelmek és mindenfajta tartományi uralom kikapcsolásával a császári hatalom erősítésére törekedtek, és politikai elképzeléseik határozottan monarchista színezetet mutatnak. Gazdasági-társadalmi elképzeléseikben a polgárságnak nem jutott hely; nézeteik megrekedtek a tiszta agrárorientáció fokán. Az egyházi javakat ugyan el akarták kobozni, s népjóléti célokra fordítani, ez azonban elvileg nem különbözik a reformáció fejedelmeinek egyházi javakkal kapcsolatos politikájától. Evangéliumi módon értelmezett univerzalizmusuk és az emberi ősállapot visszaállítására irányuló atavisztikus törekvéseik nem jelentettek valóságos alternatívát az újkori fejedelmi állammal szemben. A paraszti államgondolat által megjelölt utak sem önállóságukkal, sem jövőbe mutató tendenciájukkal nem tűnnek ki. — FRANZ DECKER: *Üzemgazdaság és történelem* (344—365. l.) elvi felismerésekben és módszertani szempontokban egyaránt gazdag tanulmányában a történelem és a társadalom-gazdaságtörténet között összekötő láncszemet alkotó üzemgazdaságtörténet intenzívebb művelésére ad ösztönzést. — A *Vegyes* rovatban KURT FORSTREUTER: *Egy hozzászólás Friedrich Engels A munkásosztály helyzete Angliában c. írásához* (366—369. l.) a híres fizikus, D. G. Fahrenheit családjába tartozó Friedrich H. J. v. Farenheid igen pozitív neveléspolitikai hozzászólásait ismerteti Engels nevezetes művéhez. — NIKOLAUS v. PRERADOVICH: *A német hadseregek vezérei 1866-ban — szociális szempontból* (370—376. l.) a német hadseregek tisztikarának szociális összetételét vizsgálja a porosz—osztrák háborúban, az első és a második világháború idején, aláhúzva a folytonosságot. 1866-ban Délen — beleértve Szászországot is — a nemesség és a polgárság részaránya a hadsereg vezetésében 50 : 50 volt. Északon ezzel szemben a polgári származású tisztek arányszáma alig érte el a 15—20%-ot. Az első és a második világháború katonai vezetői között is jelentékenyebben több észak-, mint délnémet nemesi nevet találunk. — *B.*

DER DONAURAUM 1966. 4. szám. — ALEXANDER NOVOTNY: *I. Ferenc József császár* (193—203. l.) történeti méltatást közöl Ferenc József halálának félszázados jubileuma alkalmából. A császár életműve megítélésében a történetírók mindmáig nem jutottak közös nevezőre. Személye a tradíció eleven megtestesülése volt. Külpolitikájában nem volt képes új, jövőbe vezető utakat felfedezni, úgyszintén a nemzetiségpolitikában sem. Császársága a szerző szerint fejlődés volt az abszolutizmustól a népállam felé. — GERALD STOURZH: *Eötvös József politikai eszméi és az osztrák államkérdés* c., a nagy magyar államférfi és politikai gondolkodó, a „magyar Tocqueville" iránt növekvő nyugati tudományos érdeklődést bizonyító tanulmányában (204—220. l.) Eötvös politikai fejlődésének második, 1849—1859 közé eső szakaszát elemzi. Eötvös ebben az időben intenzíven foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel, amelynek lényegét a nemzeti egyenjogúság közbülső fokán át a hatalom megszerzésében látja. A nyelvi-nemzeti törekvések lényegében összeegyeztethetetlenek a Monarchia szerkezetével, a „történeti jogokkal". Ezeknek feszítő hatását a szabad községi élettel véli ellensúlyozhatónak. A továbbiakban azonban elejti ezt a koncepciót, és a nemzetiségi egyének tényleges egyenjogúsításával megoldhatónak véli a nemzetiségi kérdést. Ezt az álláspontot képviseli Eötvös 1860-as években, ez szolgál alapul az 1868. évi nemzetiségi törvényének is. Másik alapproblémája az Ausztriához való viszony, amelyet elsősorban külpolitikai oldaláról ragad meg. 1845—1848 között Eötvös a dualizmus álláspontját képviseli. Az ez-

után következő évtizedben azonban letér erről az álláspontjáról, és a közös ügyekben egységes és erős, minden más területen a történetileg megalapozott tartományi és messzemenő községi autonómiára támaszkodó összosztrák birodalom híve lesz. Ezt a koncepciót azonban Solferino és Bach bukása magával sodorta. Eötvös 180 fokos fordulattal újra Deák híve lesz, noha 1862 februárjában még a Kossuth-féle Duna-konföderációs tervvel is rokonszenvezik. Ausztria 1866-i vereségét Magyarország győzelmeként ünnepli, és Deák mérsékelt álláspontjával szemben olyan illúziót melenget, hogy a szupremácia Ausztriától Magyarországhoz kerül át, Magyarország lesz a dunai monarchia központja. Bár a kiegyezés Deák elképzelését valósította meg, Eötvös mégis a magyar primátus felé tett első lépésnek tekintette. 1870-ben 1859-ben elfoglalt álláspontjához látszik közeledni. A Habsburgok elfordulását a Németország fölötti uralomért vívott harctól és a Monarchia súlypontjának Délkelet-Európába való áthelyezését mind az összállam álláspontjáról, mind Magyarország érdekében helyesli. — *B.*

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Barta Gábor (B. G.), Bellér Béla (B.). H. Haraszti Éva (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Niederhauser Emil (N.) és Székely György (Sz.)

KRÓNIKA

Markó Árpád
1885 — 1966

Kiváló hadtörténész, hivatott történetíró távozott körünkből csendesen, szinte észrevétlenül. Tudjuk jóideje, hogy életműve maradandó, szemünk előtt győzte le az időt. Amit tegnap értékes szakmunkáknak ismertünk, ma egyenesen nélkülözhetetlenek. Állandóan kezeügyében vannak mindenkinek, aki a Rákóczi-szabadságharc realista feltárásán vagy Zrínyi Miklós a költő és a hadvezér valósághű portréján dolgozik.

Hadtörténészként szállt szembe sikerrel a múlt század és a századforduló terhes örökségével, a köznemesi-romantikus kuruckori történetfelfogással. 1931-ben „A trencséni csata" c. tanulmányával megnyerte a Magyar Tudományos Akadémia addig meddő pályázatát. 1934-ben „II. Rákóczi Ferenc a hadvezér" c. könyvében pedig már felvázolta a szabadságharc egész hadtörténetének új koncepcióját. Néhány év alatt hódította vissza a tudománynak a kuruc háború romantikus érzések és tisztázatlan illúziók martalékává vált hadtörténetét.

Olyan időben kezdett foglalkozni a Rákóczi-szabadságharccal, mikor arról a köztudatban csak a Thaly Kálmán rajzolta dícsőséges, sallangos kép élt, a tudományos élet pedig még nem heverte ki a Szekfű Gyula „Száműzött Rákóczi"-ja nyomán támadt vihart. Nem mert, de nem is tudott a témához akkoriban senki sem hozzányúlni. Nincsenek kidolgozva a korszerű hadtörténetírás módszerei; aki a csatákról vagy hadjáratokról ír, az vagy a történelemben járatlan katona, vagy a katonai ismeretekben teljesen tudatlanul tévelygő históríkus.

Ő viszont egyesítette magában az elméletileg képzett és hadatjárt katonát s a felkészült történetírót. Az első világháború után maga kéri felvételét a Hadi levéltárba, mert az újonnan szervezett honvédségben nem akar szolgálni. Itt, mint a Régi levéltári osztály vezetője, hatalmas munkát folytat, hogy az ellenforradalmi korszak vaskalapos, tudományellenes honvédségi szellemének ellenére a kor tudományos színvonalán álló központtá tegye a levéltárat. Nem rösteli, hogy ismét beüljön a Tudományegyetem padjaiba: levéltártani és művelődéstörténeti előadásokra jár. A Hadi Levéltár szervezése érdekében a legmodernebb eszközöket is megragadja: az akkor alakuló rádióban előadások sorozatát tartja meg, hogy felhívja a közönség figyelmét a történeti emlékek megmentésére.

Az 20-as években már sűrűn jelennek meg történelmi tárgyú cikkei: Ír a végvári harcokról, a zaporogi kozákokról, a magyar nemesi testőrségről, kiadja Martinovics Ignác egyik ismeretlen levelét, s hosszan foglalkozik a napóleoni háborúk magyar vonatkozásaival. Míg végül a nagy módszerbeli felkészültséggel és kitűnő íráskészséggel rendelkező, kiforrott történetíró megtalálja a kuruc korban azt a témát, melyben tehetségét időtálló alkotásokban kamatoztathatja.

Művei hiteles képet adnak a nagy csatákról, a kuruc és a császári erőviszonyokról, a hadseregekről. Sorra megvilágítják a szabadságharc haditerveit, hadjáratait és jelentősebb hadieseményeit. „A szomolányi kuruc győzelem" (1931), „A koroncói csata" (1932), „A nagyszombati csata", „Az erdélyi kuruc hadjárat", a „II. Rákóczi Ferenc nemes testőrsége" (1933) mind hézagpótló, alapos tanulmányok. Bátran szakít bennük a Thaly Kálmán munkáiban meghonosított köznemesi romantikával, de nem tesz engedményeket ellentétpárjának, a labanc romanticizmusnak sem. Meggyőzően mutatja be Rákóczi erőfeszítéseit. Katonai terveinek értékét a korabeli európai hadtudomány mércéjével méri, s kora társadalmi feltételei között vizsgálja, mert nem hallgat arról sem, hogy miként hiúsították meg a fejedelem legjobb terveit is tehetetlen és tudatlan főúri tábornokai. Bebizonyította, hogy Rákóczi igazi nagyságát csak romantikus elfogultságok nélkül lehet a maga történelmi jelentőségében megmutatni. Illúziók nélkül vizsgálta a kort, csaknem olyan kritikusan mint maga a fejedelem. Pótolhatatlan vesztesége történettudományunknak, hogy fő műve, a Rákóczi-szabadságharc katonai története végül sem készült el.

Hadtörténetírói érdemeit az ellenforradalmi korszak honvédségének legfőbb vezetői nem ismerték el. „Ha annyira kitűnő tudós — utasította el az akkori honvédelmi miniszter előléptetési javaslatát —, akkor tegyétek őt kultuszminiszternek, vagy az akadémia elnökének." „Rendben van — válaszolta az előterjesztő — 100 év múlva senki sem fogja tudni, hogy a minisztert ma Somkuthy Józsefnek hívják, de ha valaki 100 év múlva a Rákóczi-szabadságharccal fog foglalkozni, akkor az tudni fogja, ki volt Markó Árpád." Mikor javaslatot tesz a magyartalan honvédségi nyelv megtisztítására, azzal utasítják vissza: csak nem akarja, hogy a bakák Arany János vagy Vörösmarty nyelvén beszéljenek. Soha nem tartott előadást a Ludovika Akadémia vagy a Hadiakadémia hadtörténeti tanszékein, noha a Magyar Történelmi Társulat egyik legnépszerűbb előadója volt, s a Tudományos Akadémia hadtörténelmi munkáinak elismeréséül választotta 1934-ben levelező tagjainak sorába.

Több volt mint hadtörténész, de a korabeli tudományos élet csak hadtörténésznek fogadta el. Székfoglalóját II. Rákóczi Ferencről akarta megtartani, leintették, mondván, hogy Kornis Gyula osztályelnök beszél abban az évben a Fejedelemről. Így az Akadémián a szabadságharc utolsó szakaszának egy addig ismeretlen hadtörténeti epizódjáról, az 1709. évi liptói kuruc hadjáratról olvasott fel, s gondolatait a Fejedelemről rövid, de kiváló szintézisben foglalta össze.

Milyen nagyobb elgondolás vezette a rengeteg új adatot feltáró, hadijelentéseket elemző, körzővel, vonalzóval dolgozó kitűnő szemű hadtörténészt? Elméleti tanulmánya „A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben" látszólag Szekfű Gyuláék szellemtörténeti programjába kapcsolódik bele. Még a szellemtörténészek tematikáját is átveszi, de tartalmi mondanivalója lényegében a szellemtörténészek egész koncepciójával polemizál. Elveti a görögtüzes, sallangos álhazafiságot, de a múltat hiteles forrásokból kívánja megismerni. Felhívja a figyelmet a hajdúk, a végváriak jelentőségére, a történelem eseményeiről — mondja — csak sokoldalú elemzés alapján lehet képet alkotni, s a valóságtól elrugaszkodott mindennemű romantikával szemben a józan valóság mellé áll. Tudatosan, vagy csupán történetírói ösztönösséggel, mely a levéltári műhelyekben még inkább kifinomult benne? — Élet-

rajzírójának feladata lesz majd eldönteni. Bizonyos, hogy a romantikával szemben a realizmus oldalán állt. Realista törekvések vezették kezét, mikor több, Zrínyinek tulajdonított munkáról bebizonyította, hogy szerzőjük nem a költő és hadvezér. Mégis Zrínyi katonai és politikai műveinek, valamint levelezésének hiteles szövegkiadásával lendületet adott a Zrínyi-kutatásnak.

Úttörő munkát végzett a Rákóczi-szabadságharc nemzetközi kapcsolatainak feltárásában is, s nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sikerült kiragadni a kuruc szabadságharcot a köznemesi romantika beszűkült, provinciális beállítottságából.

A korszak nacionalista szelleme, bár megkísértette, sem megfertőzni, sem magával ragadni nem tudta soha. Védte egyetemes látóköre és realista szemlélete. 1938-ban a VIII. nemzetközi történészkongresszuson előadása osztatlan nemzetközi érdeklődést és elismerést aratott. Beválasztották az összehasonlító hadtörténet ápolására hivatott párizsi szervezet, a Commission d'Histoire Militaire Comparée igazgatóságába.

A felszabadulás után töretlen erővel folytatta munkásságát. Egyre erősebb hangot kap elemzéseiben a társadalmi szempont s a művelődéstörténeti érdeklődés. A katonai kérdéseket Hadik Andrásról írt úttörő munkájában már gazdasági összefüggéseikben közelítette meg. Felfedezte és feldolgozta Kossuth Lajos hadtudományi munkáit s ezzel elnyerte a történettudományok doktora fokozatot. Megírta a magyar katonai nyelv történetét. Legtöbbet, a sokasodó évek súlya alatt is fiatalos munkakedvvel a Rákóczi-szabadságharc történeténél időzik.

A lelkiismeretes történetkutató, bíráló és összeállító munka értelme — írta — az, hogy a történelmet „a társadalom számára hatóerővé" tegye. Ismereteit bőkezűen osztotta szét a fiatal kutatógárda tagjai között, tudását, tapasztalatait örömmel adta tovább.

Emlékét őrzik barátai, alkotásai és a Rákóczi-szabadságharc története.

R. Várkonyi Ágnes

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Központ hírei

Tudományos előadássorozat

A Magyar Történelmi Társulat tudományos előadássorozata keretében 1968. április 25-én a Magyar Tudományos Akadémia Képes termében *Váczy Péter* egyetemi tanár elnökletével *Bartha Antal* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „Agrárkultúránk VIII—IX. századi előzményei" címmel tartott előadást. Bevezetőül utalt arra a véleménykülönbségre, amely honfoglaláskori társadalmunk értékelését illetően a szakemberek között kialakult, mivel többen — köztük az előadó is — félnomádoknak, azaz olyan állattenyésztő népnek tartják a honfoglaló magyarságot, amelyik az ekés földművelést is űzte.

Bartha Antal megítélése szerint az egykori Levedia és Etelköz a Don, Dnyeper és az Al-Duna közötti területre az erdős steppe határától délre helyezhető. Ezen a területen, a Don és Dnyeper közötti steppén, tehát az erdős steppe határától délre az Azóvi és a Fekete-tenger partjáig feltárt VIII—IX. századi régészeti emlékek azonos arculatú csoportját a szakemberek szaltovi-majácki kultúrának nevezik.

Az előadó rámutatott, hogy állattenyésztésre való bolgár—török és részben iráni eredetű jövevényszavaink az igényesebb, a nomadizálásra legkevésbé sem alkalmas sertés és háziszárnyasok tenyésztésére is vallanak. Bartha Antal véleménye szerint, ha ezeket az ismereteinket egybevetjük a Don és Dnyeper közén feltárt VIII—IX. századi települések állati csontanyagának összetételével, akkor konkréttá válnak azok a gazdaság-

történeti körülmények, amelyek oly nagy, sőt döntő jelentőségű hatást gyakoroltak őseink életformájára.

A továbbiakban az előadó azt a problémát vizsgálta: vajon az igényesebb állatok tenyésztése, a letelepedés, valamint a földművelés jellemezte-e a steppe VIII—IX. századi népeit. A probléma megválaszolása érdekében Bartha Antal összevetette a nemzetközi agrártörténeti irodalom, a nyelvtudomány eredményeit, az arab és orosz geográfusok, valamint Bíborbanszületett Konstantin adatait a régészeti leletekkel. Ismertette a leletek alapján a települések erődeit, lakásviszonyait, a szerszámokat és a termelési viszonyokat.

Részletesen elemezte a Don mentén fekvő mai Szuvorovszkája község közelében feltárt települést. Bartha Antal kutatásaiban abból indult ki, hogy a házakhoz itt is egy nagyobb és egy kisebb verem tartozott. Számításokat végzett a verem férő tartamára vonatkozólag, s ebből következtetett arra, hogy hány hektáron teremhetett meg a tárolható gabonamennyiség. Kísérleteiben tisztázni próbálta azt is, hogy a lakosság rendelkezésére álló termelőeszközök segítségével meg lehetett-e művelni a feltételezett vetésterületet. Hipotézise és számításai alapján a Szuvorovszkája közelében fekvő település 750 000 m²-n feküdt, ez kb. 780—936 háznak, 3120—3744 lakosnak felel meg.

Az előadó utalt arra, hogy hasonló számításokat végeztek a 40-es években már Angliában is, s egy vaskori településen talált mészkőbe fúrt veremről a tudomány történetében először állapították meg, hogy az nem lakógödör, hanem gabonaverem volt. Az ásató régész a Bartha Antal által 1962-ben használt módszer alkalmazásával megkísérelte kiszámítani a vaskori település lakói által művelt föld nagyságát, terméseredményeit stb.

Összefoglalva kutatásainak eredményeit Bartha Antal hangsúlyozta: a szaltovi-majácki kultúra népének VIII. századi életében láthattuk, hogy az igényesebb állattenyésztés összetalálkozott az ekés földműveléssel, a folyóparti téli szállások pedig állandó településekké alakultak át. Ez az egész kelet-európai történelem szempontjából hallatlanul jelentős átalakulás valóságos technikai és gazdasági forradalommal járt együtt. E következtetést igazolta pl. azzal az adattal is, hogy az erődépítkezéshez szükséges mészkövet víziúton négy—ötszáz km távolságra szállították; s a többezer dirhemből álló kincsleletek is bizonyítják a steppe népének élénk kereskedelmét. Az is bizonyos — mutatott rá az előadó —, hogy az átalakulás intenzív vagyoni és társadalmi rétegződés jegyében ment végbe; a temetkezési ritusból még rabszolgarendű népesség meglétére is következtetni tudunk. Mégis a társadalom dolgozó rétegének többsége nem rabszolgákból, hanem munkájukban érdekelt, személyükben félszabad közrendű szolgákból állt, akiknek termését a várak előkelői lefölözték.

Nyelvünk bolgár—török és iráni, alán eredetű fejlett állattenyésztésre, ekés valamint kerti földművelésre való szókészlete, továbbá az arab geográfusok tudósítása arról, hogy a IX. századi magyarok nyáron legeltetnek, a telet pedig folyóparti szállásaikon töltik, lényegében megfelel a szaltovi-majácki kultúrának, az egykori Levedia és Etelköz területén tapasztaltaknak. Bartha Antal hangsúlyozta, hogy ezek a gazdaságtörténeti adatok sok vonatkozásban kiegészítik eddigi ismereteinket. Egyebek között utalt a bolgár—török földművelés alán és iráni indítékaira. Ugyancsak hangsúlyozta, hogy honfoglalóink fegyverzete, öv viselete, lókultusza is az említett terület VIII—IX. századi viszonyaihoz vezetnek minket. A fentiek alapján tehát igazoltnak tekinthető, hogy középkori agrárkultúránk bölcsője az imént jellemzett steppei civilizáció területén ringott.

Az előadás elhangzása után Bartha Antal válaszolt *Gunst Péter*, *N. Kiss István* és *Váczy Péter* észrevételeire.

A tanári tagozat hírei

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatának 1968. február 21-i felolvasó ülésén *Benda Kálmán* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa „A felvilágosodás és a jozefinizmus hazai problémái" címmel tartott előadásában az utóbbi évek több problémát felvető, főleg egyetemes történeti irodalmát tekintette át. Bevezetésül azt a kérdést vizsgálta: tulajdonképpen mit értünk jozefinizmuson. Cáfolta azt az osztrák történetírásban kialakult álláspontot, amely nem az egész józsefi politikára, hanem csak II. József egyházpolitikájára használja az elnevezést. Az előadó a továbbiakban — a fentiekből kiindulva — elemezte II. József türelmi ill. egyházpolitikáját. Ezután részletesen ismertette azt a vitát, amely II. József filozófiai koncepciójáról bontakozott ki. Sokak szerint az uralkodó már neveltetése során magáévá tette a francia felvilágosodás ideológiáját. Az újabb kutatások viszont azt igazolták, hogy II. József viszonya a francia felvilágosodáshoz nem tekinthető egyértelműnek. (Hívő katolikus volt, a deizmust elutasította magától.) Mások azt hangoztatják, hogy a felvilágosodás korai filozófiája

inspirálta Józsefet: illetve a francia eszmék német közvetítéssel — tehát forradalmi erejükből erősen veszítve — jutottak el Bécsbe, s ezt az ideológiát idomították a Habsburg-birodalomhoz.

Benda Kálmán előadása következő részében a felvilágosodott abszolutizmus felvilágosodott voltát vizsgálta: ugyanis az újabb kutatások több vonatkozásban tagadják ezt és rámutatnak arra, hogy II. József abszolutizmusa a lényegben megegyezik I. Péter vagy XIV. Lajos abszolutizmusával. A felvilágosodott jelző érdemtelen használatát II. Frigyes példájával igazolta, aki uralomrajutása után lényegében apja politikáját folytatta, s a trónörökös korában hangoztatott felvilágosodott eszméket mint uralkodó nem érvényesítette. Nem gondolt a feudális függő viszony megváltoztatására. A hadsereg tisztikara, a vezető tisztviselőréteg tagjai a nemességből kerültek ki, s parasztpolitikája sem lépte túl az abszolút államokét. Az egyház és állam viszonyába pedig a történelmi abszolutizmus is beavatkozott. Vagyis arról van szó — mutatott rá az előadó —, hogy az osztrák felvilágosodott abszolutizmus csak megkésve teljesítette azt, amit máshol már a történeti abszolutizmus elvégzett. Ez vonatkozik az egyházpolitikára, s ezt igazolja József törekvése a birodalom központosítására is. Viszont pl. a parasztpolitikában — mivel későbbi korban került rá sor — egy lépéssel túlment a történelmi abszolutizmuson.

Előadása második részében Benda Kálmán II. József szándékával, terveivel foglalkozott. Utalt olyan véleményre, mely szerint II. József a forradalmi átalakulást felülről akarta véghezvinni, de a Habsburg-birodalom belső helyzete elgondolását bukásra ítélte. Más vélemény szerint a birodalom elavult rendi szerkezetét akarta modernizálni reformjaival. A polgári történetírás elméleteinek kritikus ismertetése után az előadó — a birodalom polgári foglalkozású állampolgárainak statisztikai adatai alapján — kimutatta, hogy II. József nem a polgárságot akarta hatalomra juttatni, hanem feudális államot akart, a „megnyesett erejű" nemességgel. Tehát próbálkozása nem jelentett forradalmi veszélyt a Habsburg-birodalomra. Befejezésül az előadó kifejtette, hogy József reformjai bizonyos vonatkozásban — a kortárs szemében — forradalminak tűnhettek, s tényleg veszélyeztették a magyar rendek feudális jogait. Politikájának sikertelensége a társadalmi körülményekből és taktikai hibáiból következett.

*

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatának gimnáziumi módszertani csoportja 1968. március 27-én ülést tartott. *Nagy Erzsébet* gimnáziumi tanár „A tematikus tervezésről" címmel tartott előadást. A referátumot élénk vita követte.

*

A tanári tagozat előadássorozata keretében 1968. április 17-én *Simon Péter* kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa „Szocialista agrárátalakulásunk kezdetének problémái" címmel tartott előadást. Bevezetésül ismertette a marxizmus klasszikusainak a szocialista átalakítás ütemére és formáira vonatkozó megállapításait. Részletesen kifejtette Lenin 1923 januári szövetkezeti tervét, amely a fokozatosságot úgy képzelte el, hogy a parasztgazdaságokat a szövetkezetek segítségével a kapitalista útról fokozatosan nem-kapitalista útra tereli, a szövetkezetek pedig a belső átalakulás eredményeként, lépésről lépésre jutnak el a szocializmushoz, illetve szocialista típusúakká válnak.

Az 1945—48-as agrárfejlődés megindulásáról szólva az előadó hangsúlyozta, hogy a földreform nemcsak feudális maradványokat zúzott szét, hanem megsemmisítette a mezőgazdaságban a nagykapitalizmust, sőt a középburzsoá tulajdont is. Ezenkívül megszűntette a parasztgazdaságoknak a banktőkétől való függését. Így a magyar mezőgazdaság — ha nehézségek árán is — a nem-kapitalista fejlődés útján indulhatott meg.

Simon Péter hazánk szocialista agrárátalakulásának kezdeteit széles nemzetközi összefüggésekbe ágyazva, az egész ország gazdaságpolitikai helyzetéből vezette le, elemezve az MKP Politikai Bizottságának 1948 februári gazdaságpolitikai Irányelveit, valamint az 1948 áprilisi Szövetkezetpolitikai Irányelveket, s az MDP alakuló kongresszusán elfogadott programnyilatkozatot és rámutatott, hogy e határozatok előirányozták a létrejövő falusi általános szövetkezeteken belül olyan termelési társulások alakítását is, melyek a kisparasztság számára megkönnyítik a szocialista gazdálkodás magasabb formáira való átmenetet. Az 1948 eleji határozatokat értékelve Simon Péter megállapította, hogy azok a fokozatosságot teljesen a lenini értelemben fogták fel. Nem terveztek „nagy ugrást", nem akartak kihagyni történelmileg szükségszerű fejlődési formákat, és teljes határozottsággal kívántak hozzálátni — a fejlődés által már megkövetelt mértékben — a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megkezdéséhez.

Az előadó a továbbiakban azzal a problémával foglalkozott, hogy a Tájékoztató Iroda emlékezetes 1948 június végi II. ülése után agrárpolitikánk — alapvetően szocialista jellege ellenére — miben és mennyiben tért el a lenini koncepciótól. Az új elgondolás szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezését irreálisan rövid idő alatt kellett volna végrehajtani. A Rákosi-féle vezetés elképzelése szerint az egyénileg dolgozó parasztságnak az átmeneteket nagyrészt átugorva, közvetlenül, néhány év alatt és a feltételek sajátosságait is nagyrészt mellőzve kellett volna áttérnie a szocialista gazdálkodásra. Ugyanakkor viszont a parasztságban — a rövid határidő, s ebből kifolyólag a legegyszerűbb formák átugrásának erőltetése miatt — még nem értek meg a feltételei annak, hogy fél évtized leforgása alatt önként vállalja a szocialista nagyüzemi gazdálkodásra való átmenetet. Ezért az akkori vezetés helytelenül az egyénileg gazdálkodó parasztsággal szemben a gazdasági és adminisztratív nyomás alkalmazására tért rá. Ezzel kapcsolatban az előadó elemezte a falun belüli osztályharc élesedésének elméletét és megállapította, hogy Rákosi eltúlozta a kapitalista veszély jelentkezését.

A következőkben az előadó ismertette parasztpolitikánk hibáinak következményeit. Elsősorban említette a munkáshatalom falusi bázisának gyengülését, majd rámutatott arra a folyamatra, amelynek során meglazult a parasztság egy részének a földhöz való kapcsolata. Utalt a parasztság életszínvonalának visszaesésére is.

Simon Péter előadásának befejező részében az 1953 júniusi központi vezetőségi ülés korrigáló tevékenységéről szólt, s a továbbiakban kifejtette, hogy tulajdonképpen az akkor kialakított irányvonal annak a politikának volt az előfutára, amelyet magasabb fokon az MSzMP formált meg az 1956-os ellenforradalom után és fejlesztett még tovább napjainkban az új gazdasági mechanizmus bevezetésével.

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportja és a pécsi városi tanács VB. Művelődési Osztálya rendezésében 1968. március 12-én *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa „A szentistváni állameszme jegyében" címmel előadást tartott Teleki Pál 1939—1941 közötti nemzetiségpolitikájáról.

Előadása bevezetőjében vázolta a különböző nemzetiségpolitikai elgondolások szerepét Trianon óta az egykori Nagy-Magyarország helyreállítását célzó revíziós törekvésekben, majd részletesen fejtegette a magyar birodalmiság újjáteremtésének Bethlen—Teleki-féle koncepcióját, amely bizonyos autonóm jogok kilátásba helyezésével igyekezett vonzóerőt gyakorolni az elszakadt nem-magyar népekre. Rámutatott arra a törekvésre, hogy ezt a türelmet és mértéktartást hirdető magyar nemzetiségpolitikát mélyen beleágyazzák az első magyar királytól eredeztetett középkori „nemzetiségpolitikai" tradíciókba, s hogy ezt állítsák szembe a német nemzetiszocializmus nemzetiségpolitikai elveivel és gyakorlatával, amely a magyarországi német kisebbség népcsoport-autonómia követelésének formájában ezúton is a német birodalmi befolyás elmélyítését célozta Magyarországon, s a népiségi elv alapjára helyezkedve, nehezítette a nem-magyar lakta területekre formált revíziós igény érvényesítését.

Az előadás ismertette Teleki személyes szerepét e nemzetiségpolitikai koncepció tudományos kidolgozásában, majd rátért annak bemutatására, hogy hogyan vallott csődöt ez a nemzetiségpolitika a gyakorlatban, amikor a dél-szlovákiai, kárpátukrajnai, észak-erdélyi revíziós sikerek nyomán újra soknemzetiségűvé váló Magyarország élén éppen Teleki Pál kormánya állott. A csőd okait elemezve rámutatott egyrészt a náci nemzetiségpolitikai nyomásra, amely nemcsak német részről nehezedett a Volksbundot visszaszorítani próbáló Telekire, hanem a szlovák bábállamon és az Antonescu-féle Románián keresztül a magyarországi szlovákok és románok fasiszta jelleggel induló nemzetiségi szervezkedésének ugyancsak leplezetlen külső támogatásában is megnyilvánult; másrészt utalt arra a belső ellenállásra, amely a nemzetiségek erőszakos, gyors elmagyarosításának vágyától vezérelve a nemzetiségeket „dédelgető" Teleki-féle nemzetiségpolitika diszkreditálására, elszabotálására, megbuktatására tört. Etekintetben különösen a közigazgatási apparátus és a hadsereg szerepét világította meg. Ezeknél is fontosabb azonban, hogy a Teleki-féle nemzetiségi politika eleve nem volt alkalmas az égető problémák megoldására: türelmességet hirdetve, burkolt módszerekkel maga is a nemzetiségek elmagyarosításának álláspontjára helyezkedett; az általa kilátásba helyezett nemzetiségi autonómia látszatjogokra korlátozódott csupán. De ha eltekinthetnénk a Teleki-féle nemzetiségpolitikát ért külső befolyástól, a vele szemben kifejtett belső ellenállástól, és e politika saját elégtelenségétől, akkor sem tekinthetnénk el attól a nemzeti fejlődéstől, amelyen a szlovákok és erdélyi románok Trianon óta, új államkereteikben keresztülmentek. E két évtized számukra oly nagy jelentőségűnek bizonyult, hogy a

magyar uralom a legméltányosabb nemzetiségpolitika mellett sem lett volna részükről elfogadható.

Befejezésül a korabeli kommunista koncepció nemzetiségpolitikai vonatkozásaival foglalkozott az előadó, rámutatva arra, hogy kizárólag az internacionalizmus szellemében lehetett kiutat keresni abból a nacionalista elvadultságból, amely a Duna-medence népeinek egymáshoz való viszonyát ekkoriban kölcsönösen jellemezte.

Az előadást igen tartalmas, élénk vita követte, amelyben — *Angyal Endre*, *Bédi Imre*, *Rajczy Péter* és *Ruzsás Lajos* felszólalásai alapján — Teleki személyiségének, politikájának, az értelmiség e politikához való viszonyulásának kérdéseiről még igen sok szó esett. Különösen érdekelte a hallgatóságot Telekinek a német kisebbséggel kapcsolatos politikája, hiszen ez a kérdés a megye településviszonyai folytán annakidején helyileg rendkívül jelentős szerepet játszott.

*

Békéscsaba város tanácsa, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Magyar Történelmi Társulat Békéscsaba újjátelepítésének 250. és várossá nyilvánításának 50. évfordulója alkalmából 1968. március 15-én *tudományos emlékülést* rendezett. *Fügedi Erik*, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának tudományos munkatársa „Békéscsaba újjátelepítése" és *Király István*, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa „Áchim L. András parasztpártjának főbb történeti kérdései" címmel tartott előadást. Korreferátumot tartott *Szabó Ferenc* levéltárigazgató (Gyula), *Szekeres Béla* kollégiumi igazgató (Békéscsaba) és *Tábori György* múzeumigazgató (Békéscsaba).

TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁNK KÉRDÉSEI

Folyó évi február 29-én a TIT népességtudományi csoportja és történelmi választmánya „Magyarország népességszáma és népmozgalma a honfoglalástól a XIX. század végéig" címmel tartott klubdélutánt, amelyen *Fügedi Erik*, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának tudományos munkatársa, *Bakáts István* levéltári osztályvezető, *Kováts Ferenc* adjunktus (Szeged) és *Dányi Dezső*, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának igazgatója tartott előadást.

Fügedi Erik referátumának bevezető részében rámutatott arra, hogy bár a középkori (1526-ig terjedő) időszak demográfiai képének megrajzolása nagy nehézségekbe ütközik, mégis elérkezettnek látja az időt a különböző tudományágak keretében folyó kutatások első összefoglalására.

A középkori magyar történet legfőbb eseményeinek rövid összefoglalása után abból indult ki, hogy a honfoglaló magyarság számát Györffy 400 000 főre, az itt talált különböző népek összlélekszámát pedig 200 000 főre tette, s ez a szám különböző keleti betelepülésekkel a keresztény királyság megalapításának korára 1 millióra nőtt. Ezek a becslések jól összeegyeztethetők Szabó István településtörténeti kutatásaival, amelyek szerint a XI—XII. századi magyar falvak igen kis létszámúak (35—36 háztartás, kereken 180 lakos) voltak. A paleodemográfia által megrajzolt kép sem tér el ettől az eredménytől, amikor 35 ezrelékes halálozást és igen magas csecsemő- és gyermekkori halálozást (az összhalálozás 40 százaléka) mutat ki, a várható élettartamot pedig 28,7 évben állapítja meg. A vizsgálatok is igen alacsony szaporodásról tanúskodnak, a 20 éves koruk előtt elhalt nők továbbélő gyermekeinek száma csupán 0,22-re becsülhető, s ez a szám csak a 25—29 éves korában elhalt nőknél éri el az egy életbenmaradó gyermeket, aminek következtében egyrészt igen kislétszámú családokat kell feltételeznünk, másrészt évi 4 ezrelékes szaporodást. Hangsúlyozta azt is, hogy az eddigi paleodemográfiai vizsgálatok eredményei nem mutatnak lényeges eltérést az egyes népességcsoportok között a IX—XII. században, nemcsak a történeti Magyarország, hanem általában kelet-európai viszonylatban. Ismertette Kralovánszky Alánnak egy még publikálatlan vizsgálatát, amely a kora-középkori templomok alapterületéből 180—220 fős falvakra következtet.

A 4 ezrelékes évi természetes szaporodás mellett az ország lakosságának két és félszáz évre lett volna szüksége ahhoz, hogy megduplázódjék. A valóságban Györffy becslése szerint már a XII. század végén elérte a 2 milliót, ami egyrészt a természetes szaporodás minden jel szerint magasabb arányának és a nyugati (latin, német), illetve keleti bevándorlók (besenyő, kun) letelepedésének volt köszönhető. A tatárjárás főképpen az Alföldön és a Tiszántúlon okozott komoly arányú veszteségeket, s a népesség számát a XIII. század végére csak az ország északi részeinek erőteljes betelepítésével lehetett kiegyenlíteni.

Az 1300—1526 közötti időszakban — Szabó István becslését véve alapul — az ország lakossága ismét megduplázódott, 1526-ra 3,5—4 millió között mozgott. Nagyobb arányú bevándorlást ebben az időben csak a románok települései jelentettek, s így a növekedés ütemét szinte teljes egészében a természetes szaporodás határozta meg. A fejlődés tehát lelassult a korábbi időszakhoz képest. A gátló tényezők között első helyen a pestis jöhet számba, s bár tagadhatatlanul pusztított Magyarországon is, semmiesetre sem volt olyan katasztrofális kimenetelű, mint Nyugat-Európában. Nem számolhatunk nagyarányú éhínséggel sem. A legnagyobb pusztítást a háborúk (huszita és török betörések) okozták. Mindezek a tényezők együttesen azonban csak lefékezték a szaporodás mértékét, de nem okoztak abszolút csökkenést.

Nagyarányú változást hozott azonban az 1300 utáni korszak a településhálózatban. A falvak átlagos lélekszáma a XIII. századi 140 főről a XV. századra 115 főre csökkent, kialakultak a mezővárosok, amelyekben 5—600 ember élt, tehát a jobbágynépesség 16—20 százaléka. Ezzel szemben az ország lakosságának mindössze 2—2,5 százaléka volt városlakó, s a városi lakosság demográfiai viszonyai szükségessé tették az állandó utánpótlást, melyet a szabad királyi városok patriciátusa a német területről, a kézművesek a mezővárosokból biztosítottak.

Összefoglalóan az előadó megállapította, hogy a tatárjárás nagyarányú pusztításától eltekintve, Magyarországon a népesség a X. századtól a XV. század végéig a rossz halandósági viszonyok következtében ugyan lassan, de állandóan nőtt. A középkor első felében a bevándorlás következtében a népesség növekedésének üteme gyorsabb volt, a második felében a bevándorlás megszűnésének következtében meglassult ugyan, de három század alatt így is megduplázódott a népesség száma. Sem történeti forrásaink, sem a kielemezhető számszerű viszonyok nem mutatnak olyan katasztrófára, amilyen Nyugat-Európát a XIV. század derekán érte.

Bakáts István előadásának céljaként azt tűzte ki, hogy a török hódoltság korszaka alatt bekövetkezett pusztulás reális képét rajzolja meg. Az ország három részének helyzete és forrásai eltérő tárgyalást kívánnak meg. A királyi Magyarország területén ebben a korban sem készültek demográfiai célú források; mind az állami, mind a földesúri összeírások a jobbágynépesség adójának, ill. úrbéri szolgáltatásának megállapítására voltak hivatottak. A hadiadó kivetését szolgáló dicak a porta fogalma alatt bizonyos gazdasági teherbírású egységet értettek (különböző korban mást és mást). Ha a porták számának rohamos csökkenését figyeljük meg, akkor csak az elszegényedés folyamatának vagyunk tanúi, de nem következtethetünk a népesség számbeli fogyására. 1598-ban a porták helyett a házakat írták össze, a királyi Magyarország területén összesen 143 622 házat, ami 7 fő házankénti lakost véve alapul, kereken 1 millió főnyi népességre mutat. Más elbírálás alá esnek az urbáriumok, miután a jobbágyok helyzetét a földesúr jobban ismerte, az eltitkolásra is kevesebb lehetőség nyílt. Az urbáriumok és dicak összevetése (az előadó különböző példákat hozott fel) végeredményben azt mutatja, hogy egy porta alatt 8—23 családot kell értenünk. A forrásanyag ismeretében a királyi Magyarország népességszámának meghatározására Bakáts kétféle számítási módszert dolgozott ki: 1. az urbáriumokban szereplő községcsoportok XVI—XVII. századbeli lélekszámát hasonlította össze egy későbbi (II. József kori vagy az 1900. évi) népszámlálással, az összehasonlítás alapján megállapította, hogy a községcsoport lakossága 2—300 év alatt hányszorosára emelkedett. A megkapott szorzószámot az 1900. évi népszámlálásra visszafelé alkalmazta, és így közelítette meg a XVI—XVII. századi valószínű népességszámot. Ennek az eljárásnak természetesen az az előfeltétel szolgál alapjául, hogy egy-egy megyén belül az egyes községek demográfiai fejlődése és az őket ért demográfiai csapások nagyjából azonos jellegűek és méretűek voltak. 2. Megállapította az urbáriumban foglalt községcsoportok XVI—XVII. századi népsűrűségét, és ezt az indexszámot szorozta be a megye egész területével. A két számítás végeredményeképpen a királyi Magyarország jobbágynépességének számát a XVI. században 900 000 főre tehetjük, a XVII. században ez a szám meghaladta az egy milliót. Úgy látszik tehát, hogy a népességszámban nem következett be olyan nagyarányú csökkenés, ahogyan ezt régebbi történetírásunk feltételezte. Ennek okait keresve az előadó rámutatott a belső migrációra és a bevándorlásra mint az elhurcoltakat és meghaltakat pótló tényezőre. A török hódoltság területéről menekülő lakosokat nemcsak a királyi Magyarország területén találjuk, hanem nagyobb alföldi városainkban is. A románok és rácok, ill. horvátok bevándorlása pedig ebben a korszakban is tartott.

A jobbágyság 4,5 százalékát kitevő nemesség lélekszáma 40—50 ezer főre, a városok lakossága 70—80 ezer főre tehető.

A török hódoltságról sajnos még olyan forrásaink sincsenek, mint a dicalis és úrbéri összeírások, a XVI. századból fennmaradt defterek kiadása és olvasata megbíz-

hatatlan, a XVII. századból pedig még ezek sem állnak rendelkezésünkre. A kiadott defteréknek az úrbéri összeírásokhoz hasonló módszerrel történő feldolgozása alapján a hódoltság lakossága 400 ezer fő, Erdélyé (a Partiummal együtt) 800 ezer fő lehetett.

Így mindent egybevetve, az ország össznépessége a XVI. században 2,5, a XVII. században (a királyi Magyarország lakosságának szaporodása következtében) 3 millió fő volt. A korszak mérlege tehát az, hogy a népesség több mint 220 esztendő alatt nem emelkedett, holott jelentős bevándorlás történt, és egyedül a XV. századvégi népességnek — hacsak évenkénti 0,5 százalékos természetes szaporodást veszünk alapul — meg kellett volna kétszereződnie. A valóságban a török világ az ország lakosságának szaporodását akadályozta meg, s ez alatt a korszak alatt a magyarság száma csappant meg: az elpusztultak helyét román, rác, horvát, szerb bevándorlók foglalták el.

Kováts Zoltán a XVIII. századi demográfia bonyolult és nyitott kérdései közül hármat emelt ki: 1. a természetes szaporodás mértékét, 2. a családok, ill. háztartások átlagos lélekszámát, és 3. a XVIII. század eleji össznépesség számát.

A magyar történeti irodalom a XVIII. század eleji pusztulás képével szemben a XVIII. század folyamán — a fennálló társadalmi és gazdasági ellentmondások ellenére — egyedülálló népességszaporodással számol. Sorra véve az egyes európai országokat, amelyeknek társadalmi és gazdasági fejlődését, viszonyait és demográfiai kérdéseit sokkal bővebb forrásanyagból és jobban ismerjük (Anglia, Irország, Itália, Franciaország), megállapítható, hogy azokban a természetes szaporodás mértéke nem érte el vagy csak igen kevéssel haladta meg az 5 ezreléket. A magyar anyakönyveknek a francia családrekonstrukció módszerével történő feldolgozása az előadó szerint 40—45 ezrelékes születési, ill. 35—40 ezrelékes halálozási arányt mutat, amiből arra következtetett, hogy a természetes szaporodás mértéke Magyarországon sem haladhatta meg az 5 ezreléket.

A családnagyságot (statisztikai értelemben véve, tehát a két szülőt és a gyermekeket számítva egy családnak) Somogy megyében 16 000 anyakönyvileg ellenőrzött családra vonatkozó összeírás alapján az előadó 4,0—4,3 főben határozta meg. Ez a megállapítás összhangban áll a korabeli halandósági viszonyokkal, amelyek szerint 5 gyermek közül csak 2 éri meg a felnőtt kort. A jobbágyháztartások létszámának megállapításánál abból indult ki, hogy a háztartás magját alkotó család nem az előbbi, statisztikai értelemben vett család, hanem a rokonokat, esetleg több nemzedéket felölelő nagycsalád volt. Ezenkívül azonban a jobbágyháztartásban még cselédeket, sőt egész zsellércsaládokat is találunk. A veszprémi püspökség levéltárában fennmaradt 1748, 1757 és 1771 években névszerint és házanként összeírt népességlisták (status animarum), melyeket négy somogyi község esetében vetett össze az 1767. évi úrbérrendezéssel, azt mutatják, hogy az összeírásban felvett (1748 és 1757 években 20—22 százalék, 1767-ben 30—32 százalék) személyeken kívül 24—27 százalék rokon, 20—23 százalék cseléd és zsellér volt található. Rajtuk kívül a felnőtt népesség 19—35 százalékát egyáltalán nem vonták be az adózásba. Rámutatott arra, hogy az 1715. és 1720. évi országos összeírással kapcsolatban Dávid Zoltán alapvető forráskritikát végzett, s háztartásonként 15 fő szorzószámot alkalmazott.

Az ország népességének összlétszámát 1720 körül az előadó háztartásonkénti 25 fővel számítva (269 ezer háztartás) 5,5 millióban határozta meg. Ez a lakosság — évi 5 ezrelékes természetes szaporodással — 64 év alatt 7,5 millióra nőtt és a XVIII. században betelepültekkel (németek, románok, ukránok, horvátok, szerbek) 1784-ig elérte a II. József-kori népszámlálás 8,5 milliós össznépességét.

Dányi Dezső előadásának bevezetőjében rámutatott arra, hogy a történeti demográfiai kutatások jelentősége a történettudományban az utóbbi időben megnövekedett, ami elsősorban annak a felismerésnek köszönhető, hogy a kutatók a népességet ma a történelem egyik aktív tényezőjének, formáló erőnek tekintik. A demográfiai forradalom az eddigi meghatározások alapján az emberiség tudatos demográfiai magatartásának kialakulását jelenti, általános jellemzője, hogy a népesség a megelőző korszakhoz képest gyorsabban növekszik és kisebb méretű szaporodással is biztosítja fennmaradását a halálozások csökkentése révén. Hosszabb folyamatról lévén szó, annak első fázisában az előző korszak magas születési aránya megmarad, és a halandóság csökken, a második fázisban a születési ráta emelkedését a halandóság további csökkenése és a fertilitás kismérvű visszaesése kíséri, míg a harmadik fázisban a fertilitás és halálozási arány tovább csökken, de ekkor már a születési ráta is esik. Ennek a szkémának Anglia a mintapéldája. Franciaország (és vele együtt más európai országok) demográfiai forradalma ettől a példától eltér, nem utolsósorban amiatt, hogy később következik be.

A demográfiai forradalom első jellemzőjét, a népesség számának gyors növekedését az előadó a XVIII. század első felének, ill. utolsó negyedének és a XIX. század második felének bemutatásával világította meg. A XVIII. század első felében úgyszólván nincs

különbség Nyugat- és Közép-Európa között, amint ezt Magyarország és Csehország példája mutatja. A növekedés üteme — a jelenleg rendelkezésre álló becslések után ítélve — mindkét országban lassú volt és nem sokkal maradt el Európa többi részének népességnövekedési ütemétől. Sőt mindkét esetben úgy tűnik, hogy az ütem valamivel nagyobb, mint a nyugati országokban. Ennek pontos körvonalazását ma még az akadályozza, hogy Magyarországon sajnos nem ismerjük a bevándorlók számát (valószínűleg fél és egy millió között mozgott), Csehországban pedig nem ismerjük a XVIII. századi népösszeírások megbízhatóságát. A XIX. század második felében a nyugat-európai országok népessége gyorsabban növekedett, mint a közép-európaiaké. Míg 1870—1910 között Anglia népességének évi átlagos növekedése 1,16, Dániáé 1,07 százalék, addig Magyarországon 0,74, Csehországban 0,68 százalék volt. Úgy látszik, hogy a XVIII—XIX. században a fejlettebb, gazdagabb országok népessége növekedett gyorsabban, mint az elmaradottabbaké és szegényebbeké.

A demográfiai magatartás változása keretében elsősorban a házasság kérdése jön szóba. Hajnal prof. tanulmánya óta általánosan elfogadott nézet, hogy Európa a házasság szempontjából két részre osztható. Míg nyugaton a házasságban élők aránya alacsonyabb, a házasságkötési kor magasabb, addig keleten éppen fordítva: a házasságban élők aránya magasabb, s az átlagos házasságkötési kor alacsonyabb. A XVIII. századból rendelkezésre álló néhány családrekonstrukció (Csurgó, Győr, Nagykovácsi) azt bizonyítja, hogy Magyarországon a menyasszonyok átlagosan 4—5 évvel voltak fiatalabbak mint Nyugat-Európában. Az átlagos házasságkötési kor (20—21. év) a XIX. század végére sem változott meg lényegesen, 1910-ben is 22,1 év volt. Ezt a jellemzőt még azzal kell kiegészíteni, hogy Magyarországon a korszerinti népesség házasságkötési gyakorisága csökkent.

A termékenység és halandóság együttes vizsgálata azt mutatja, hogy Magyarországon a születések és halálozások arányszáma az egész vizsgált időszakban magasabb volt a nyugat-európainál. A nagyszámú propagatív korú bevándorló miatt (a XVIII. században) a születési arányszámok valószínűleg magasabbak voltak. A nyers születési és halálozási ráták azonban sokkal lassabban csökkentek mint Nyugaton, s a két arányszám hosszú időn át közel párhuzamosnak tekinthető, és csak a XIX. század végén zuhant le meredek szögben.

Mindez azt jelenti, hogy Közép-Európában — Franciaországhoz hasonlóan — hiányzik a demográfiai forradalom második fázisa, azaz a közép-európai fejlődés önálló alakot formált ki. Az előadó utalt arra, hogy a XIX. századi magyar gazdasági növekedés és a demográfiai fejlődés eddig feltárt részleteit, ill. tartós irányzatait alaposabb kutatás után, — mivel így együttesen ellentmondásos és specifikus, az európai fejlődéstől eltérő jellegűek — meg kell vitatni.

Az elhangzott előadásokhoz *Acsádi György*, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője és *Paulinyi Oszkár*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa szólt hozzá.

Függedi Erik

BESZÁMOLÓK KIRSCHNER BÉLA ÉS PINTÉR ISTVÁN KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

1.

Kirschner Béla: „A Tanácsköztársaság centrista és jobboldali vezetői a polgári demokrácia visszaállításáért: hatalomra jutásuk és bukásuk" című kandidátusi disszertációjának vitája 1966. február 28-án hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián.

Az értekezés fő feladata annak vizsgálata, „hogyan alakult ki a centrista és jobboldali vezetőkben a polgári demokráciához való visszakanyarodás célja, milyen eszközöket, módszereket alkalmaztak e cél megvalósítása érdekében, hogyan következett be a Forradalmi Kormányzótanács lemondása, hogyan alakult a történelmi helyzet kormányrajutásuk után, s szükségszerű volt-e bukásuk, más szóval: illúzió volt-e a polgári demokrácia célkitűzése, amiért szembefordultak az első magyar proletárdiktatúrával".

Ezen kérdések megválaszolására mindenekelőtt a centrista és jobboldali szociáldemokrata vezetőknek a Tanácsköztársaság első időszakában kifejtett tevékenységét vizsgálja. Rámutat arra, hogy volt különbség a két irányzat között, mert a jobboldal tulajdonképpen a kivárás taktikáját követte, a centrum pedig részt vállalt az építő munkában, sőt a honvédelemben is. A két csoport közötti politikai különbség május végére, június elejére azonban elmosódóban volt — állapítja meg a disszertáció. A szerző a továbbiakban a júniusi párt- és tanácskongresszus eseményeit elemzi, majd a Vörös Hadsereg júliusi hadjárata előtti időszakban vizsgálja a centristák és jobboldaliak maga-

tartását. A következőkben az északi hadjárat során elfoglalt területek kiürítése utáni időszaknak a Tanácsköztársaság osztálybázisának megerősítésére irányuló törekvéseivel foglalkozik, s bemutatja a nyílt reakciós ellenforradalmi erők helyzetét is. Június második felére, júliusra a centrista és jobboldali irányzat egybeolvadt, s koncepciójukban a Tanácsköztársaság, a proletárdiktatúra megdöntése dominált — hangsúlyozza a szerző.

A következő részben már a jobboldali szociáldemokrata vezetőknek az antant megbízottaival folytatott tárgyalásai elevenednek meg az olvasó előtt. Böhm, Weltner, Peidl és Peyer július 23—25. között a tőkés rend visszaállításában állapodott meg az antant képviselőivel. Ez a fejezet foglalkozik a kormányzótanács lemondásának és a szakszervezeti kormány megalakulásának ismertetésével is.

A disszertáció utolsó része a kormányzótanács lemondásának és a Peidl-kormány megalakulásának a fővárosban és vidéken, augusztus első napjaiban kiváltott visszhangjával foglalkozik, majd elemzi a szakszervezeti kormány első rendeleteit, az antant és a kormány viszonyát, ismerteti Budapest megszállásának eseményeit. Végül bemutatja a szakszervezeti kormány hatalmának teljes szertefoszlását, s a nyílt ellenforradalmi erők hatalomra jutásának, a kormány puccs-szerű eltávolításának ismertetésével zárja le a téma feldolgozását.

A disszertáció végén külön terjedelmes rész foglalkozik a szerző által felhasznált forrásokkal és a kérdés irodalmával.

Liptai Ervin opponensi véleményében mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy Kirschner Béla disszertációja az első munka, amely a centrista és jobboldali szociáldemokratáknak a Magyar Tanácsköztársaság megdöntésében és a tőkés rendszer visszaállításában játszott szerepét összefüggéseiben, bizonyos mértékig a teljesség igényével, monografikus módszerrel igyekszik feltárni. Rámutatott továbbá arra, hogy hosszú, elmélyült kutatómunka eredménye a disszertáció, és sok lényeges, figyelemre méltó új adattal és megállapítással gazdagítja történelmi irodalmunkat. Ebből a szempontból különösen értékes fejezetnek tartotta a szakszervezeti kormány tevékenységének időszakát vizsgáló fejezetet. A disszertáció meggyőzően bizonyítja, hogy a Peidl-kormány, „tevékenysége első lépéseitől kezdve az ellenforradalmi restauráció erőinek törvényesítésére és azoknak az erőknek dezorganizálására irányul, amelyek egyedüli biztosítékát jelentették volna a proletariátus legfontosabb vívmányai megtartásának és a szervezett visszavonulásnak".

A disszertáció második nagy erényeként értékelte az opponens azt, hogy a jelölt nagyfokú önállósággal, sokoldalú elemzésben bátran veti fel az elméleti kérdéseket. „Anélkül, hogy a Tanácsköztársaság történetével foglalkozó egyes korábbi munkákhoz hasonlóan, szokványos módon csupán hősöket és árulókat látna a proletárdiktatúra vezetői között, álláspontja a Tanácsköztársaság centrista és jobboldali vezetőinek megítélésében egyértelmű, határozott, marxista szemléletet tükröz."

A továbbiakban az opponens néhány konkrét részletkérdéshez fűzött véleményt. Szerzővel ellentétben — véleménye szerint — a március 21-ét követő napokban is vegyült már a jobboldali és centrista vezetők magatartásába jó adag „szélhámosság"; a jobboldal és a centrum kommunista-ellenessége — hangsúlyozta — már ekkor is megnyilvánult. A párt és a szakszervezetek viszonyával kapcsolatos vitában a jelölt által megvilágított kérdéseknél súlyosabb probléma is található — mondotta Liptai Ervin —, itt is kimutatható ugyanis a jobboldal és a centrum kommunista-ellenessége. Az opponens kiemelte, hogy fokozottabban fel kell figyelni arra a proletárdiktatúra számára veszélyes jelenségre, hogy „a nagy szakszervezetek jelentős részének vezető pozícióiban megmaradtak a jobboldali elemek". Nem értett egyet szerzőnek azon álláspontjával, hogy Böhmnek a hadügyi népbiztosi pozícióban május elején való megtartása indokolt kompromisszum lett volna. Szerinte lemondásának elfogadása „semmi esetre sem váltott volna ki . . . lényegés negatív következményeket". Inkább tekinti „kényszerű kompromisszumnak a szakszervezeti vezetők áruló aknamunkájának a megtörtént módon való tudomásul vételét és a felelősségrevonás elhagyását". A szakszervezeti vezetők esetleges letartóztatása május végén — fejtette ki Liptai Ervin — „mindenütt összehasonlíthatatlanul nehezebb helyzetet teremtett volna a kommunisták számára, mint Böhm lemondásának jóváhagyása".

Az opponens véleménye szerint a júniusi pártkongresszuson nem olyan egyértelmű a jobboldal veresége, mint azt a disszertáció állítja, mert bár puccs-tervüket végrehajtani nem tudták, soraik azonban rendeződtek, harckészségük növekedett. Liptai Ervin opponens a továbbiakban rámutatott arra, hogy bővebb kifejtést igényelne a centrista és jobboldali párt- és szakszervezeti vezetők tömegkapcsolatainak kérdése, valamint az ellenforradalom és a jobboldali munkásvezérek kapcsolatainak problémája.

Végül Liptai Ervin a disszertáció szerkezetével, valamint stílusával kapcsolatos megjegyzéseivel és javaslataival zárta opponensi előterjesztését, hangsúlyozva, hogy a tudományosan és politikailag egyaránt igényes és hasznos művet elfogadásra ajánlja.

Zsilák András opponens rámutatott arra, hogy a jelölt gondosan dokumentálva bizonyítja egyrészt azt a lényeges különbséget, amely a jobboldali, illetve centrista szociáldemokrata vezetők proletárdiktatúrához való viszonyában megmutatkozott, másrészt viszont a közöttük időnként észlelhető szerepcserét. A helyesen alkalmazott történeti vizsgálati módszer elismerése mellett meg kell jegyezni, hogy a szerző nem mindig következetes a két irányzat közötti különbség megítélésében. Egyes centrista vezetők kapituláns fellépését a centrista irányzat egésze magatartásának fogja fel, s így a két irányzat egybeolvadásának időpontját is június helyett május elejére teszi.

Kevesebb új gondolatot tartalmaz a harmadik és negyedik fejezet — mondotta —, melyben a centrista és jobboldali irányzat összeolvadásáról és egységes fellépéséről van szó. Új és értékes elemek itt is fellelhetők, mint pl. a pártkongresszus összehívásának megítélésében. A szerző szerint hiba volt a kongresszust ebben az időben összehívni, mert ezzel az ellenzék nyílt fellépése vált lehetővé, ami súlyososbította a zavart és bizonytalanságot. A szerző szerint a kongresszust korai volt megtartani, arra azonban nem ad választ, melyik is volt az erre valóban alkalmas időpont.

A disszertáció bemutatja mindazon lépcsőfokokat, melyeken a centrum vezetői a jobboldalig eljutottak, sőt bizonyos kezdeményezést is magukra vállaltak. A jelölt rámutat arra is, hogy a jobboldal sem a Tanácsköztársaság kilátástalannak látszó helyzete idején kezdte meg a proletárdiktatúra elleni akcióit, hanem még a Vörös Hadsereg sikerei idején. Ennek okait elemezve a jelölt nem említ két — a centrum magatartása szempontjából döntő — tényezőt. Az egyik a szovjetorosz hadsereg ukrajnai veresége, mely növelte a Tanácsköztársaság életképtelenségét vallók táborát, a másik a szociáldemokrata pártok (főleg az osztrák és német) reformista politikája, mely a polgári demokratikus illúziókat erősítette.

A szakszervezeti kormány tevékenységének elemzése során helyesen mutatott rá arra, hogy intézkedései objektíve ellenforradalmi jellegűek voltak, s éppen nem a polgári demokratikus koncepcióhoz való ragaszkodást bizonyítják. Ebben a jobboldali vezetőket valóban nagy felelősség terheli. A szerző kifejti, hogy a szakszervezeti kormánynak lehettek volna még eszközei a forradalmi erők visszavonulásának fedezésére, erre a feladatra azonban féktelen kommunista-ellenessége miatt nem vállalkozott. Még odáig sem ment el, hogy az antantnál nyomatékkal követelje a július 25-i megállapodás betartását.

Végezetül Zsilák András hangsúlyozta, hogy a jelölt kandidátusi disszertációja jól sikerült tudományos munka, mely néhány fogyatékossága ellenére hézagpótlónak tekinthető, s ezen az alapon elfogadásra ajánlotta.

Hajdu Tibor hozzászólásában a munka érdemeinek hangsúlyozása után a disszertáció átdolgozásának szükségessége mellett foglalt állást. Véleménye szerint a disszertációban is fellelhető történetírásunk — különösen a munkásmozgalom történetére vonatkozó — voluntarista szemléletmódjának számos eleme, nevezetesen az, hogy egy-egy politikai döntés meghozatalát néha úgy értékeljük, „mintha az a húsz-harminc ember egy gondosan elzárt szobában ült volna, ahol döntéseket hozhatott volna saját tetszése szerint, tekintet nélkül a milliós néptömegek akaratára". Olyan kérdésekben, mint pl. Böhm Vilmos leváltásának vagy maradásának ügye, nagyon fontos azt vizsgálni, hogy a munkásosztály mennyiben támogatta a kommunistákat a szociáldemokratákkal szemben. Ebből a szempontból rögtön meg kell látni, hogy a munkásság állásfoglalása az adott történelmi pillanatban nem tette lehetővé Böhm leváltását. A dolgozat — anélkül, hogy állítaná — a kérdést nem ismerő olvasóban azt a benyomást kelti, hogy a munkásság nagy többsége a kommunistákat támogatta a szociáldemokratákkal szemben. Ez azonban nem tükrözné a történeti valóságot. A munkásság nyomására kellett összehívni — a történész által kedvezőtlennek ítélt időpontban — a kongresszust. Hiányossága továbbá a disszertációnak — bár ez valóban nem elsőrendű kötelessége —, hogy nem elemzi a nemzetközi helyzetet olyan csomópontokon, mint pl. a július 21-i nemzetközi sztrájk hatása. A nagyobb problémát — a hozzászóló szerint — az jelenti, hogy a disszertáció egy sor kérdésben a tényeket egymás mellé helyezve az olvasóra bízza a következtetések levonását. Így például nem határolja el pontosan a centristákat, jobboldaliakat, esetleges alcsoportokat, holott a cím maga indokolná ezt. A pontos elhatárolás hiányából bizonytalanságok adódnak.

A hozzászóló kitért arra, hogy adott-e ki Peyer Károly elfogató parancsot az országból távozó kommunisták ellen. A vita régi, a jelölt álláspontja, hogy ti. ilyen parancs létezik, vitatható, mivel eddig azt senki sem látta, az utalások pedig kétes értékűek.

A hozzászóló javaslatot tett a cím módosítására, ugyanis az jelenlegi formájában azt fejezi ki, mintha a Peidl-kormányban a jobboldali és centrista szociáldemokraták együtt kerültek volna hatalomra. Hiányolta, hogy a pártkongresszus és a szervezeti szabályzat problematikáját nem elemzi behatóan, s így nem tisztázza kellően a szociáldemokrata vezetők viszonyát a párt s különösen a szakszervezetek megtisztításának kérdéséhez. Hajdu Tibor végezetül stilisztikai javításokat ajánlott és ismételten hangsúlyozta, hogy a disszertációt értékes, gazdag új anyagot tartalmazó munkának tekinti, bár további javítások szükségesnek látszanak.

Liptai Ervin opponens hozzászólásában nem osztotta Hajdú Tibornak azon véleményét, hogy a jelölt szemléletében voluntarista elemek lennének, s rámutatott arra, hogy mai történetírásunkban a másik veszély, ti. a határozott történelmi állásfoglalás hiánya is fennáll, az elemzésben gyakran megelégednek az események puszta leírásával, s többnyire kizárják a bekövetkezett döntéssel esetleg ellentétes döntés lehetőségét. A továbbiakban Hajdú Tiborral szemben hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrata vezetők még elvben sem fogadták el a párttisztítás gondolatát.

Szakács Kálmán ugyancsak Hajdú Tiborral vitatkozva, hozzászólásában azt fejtegette, hogyha a történelemből kiiktatjuk a „ha" gondolatát, az a polgári pozitivizmushoz vezet. Ezzel kapcsolatban emlékeztetett arra, hogy például Marx is vizsgálta a lehetőségek kérdését a Párizsi Kommün értékelésekor. A továbbiakban kifejtette, hogy vannak esetek, amikor nem kell bizonyos személyeket szigorúan és egyértelműen elhatárolni. Vonatkozik ez a jobboldali és centrista vezetőkre is, akiket mindig a megfelelő történelmi szituációban kell értékelni. Így például a jelölt helyen állapította meg Kunfiról, hogy áprilisban még centrista, júniusban már jobboldali álláspontot vallott. Kitért a munkástömegek Tanácsköztársaság melletti állásfoglalása eszmei és érzelmi kettősségére, mely számos probléma forrása volt. A munkásság lényegében úgy igenelte a proletárforradalmat, hogy nem tudta magáévá tenni a marxizmus és a proletárforradalom ideológiáját. Ezért nem lehet elfogadni azt sem — mondotta —, hogy ha a tagság követeli, akkor kell lennie pártkongresszusnak. Ez a tömeg ui. nem kritériuma annak — mivel nem tudatos elem —, hogy mikor legyen kongresszus. Ha a történeti folyamat bonyolultságát vizsgáljuk, s ennek alapján kérjük számon, mit lehetett volna tenni, akkor nem járunk el voluntarista módon.

Mészáros Károly két kérdést emelt ki a vitából. Az egyik a munkásosztálynak a proletárdiktatúrával kapcsolatos állásfoglalása, ami azt mutatja, hogy márciustól április közepéig ez egyértelmű támogatás, mivel lényegi eltérés sem a centrum, sem a jobboldali vezetők között nincs. A hadviselés közben váltak szét a frontok a nagypolitikában és a tömegek között is. A centrum és a jobboldal visszatért a polgári demokrácia politikai koncepciójához. Május után a szociáldemokraták politikája megosztotta a munkásosztályt egy-egy főkérdés kezelésének ügyében, mint pl. a szakszervezetek esetében. A másik kérdés a pártkongresszust illeti. Ebben a disszertáció és az őt támogató felszólalások a helyesek. Ami a kongresszus munkáját illeti, ismeretes, hogy egyöntetű állásfoglalás volt egy sor fő kérdésben. Később mindkét fél, szociáldemokraták és kommunisták egyaránt, távolodott korábbi állásfoglalásától.

Kirschner Béla az opponenseknek adott válaszában mindekelőtt köszönetet mondott előremutató észrevételeikért. Elfogadja Liptai Ervin azon észrevételét, hogy a jobboldali és centrista elemek közvetlenül 1919. március 21-e után tanúsított magatartását még szélesebben kell vizsgálni, s be kell mutatni a forradalmi karhatalmi, katonai szervekkel kapcsolatos álláspontjukat is. Ugyancsak magáévá tette opponenseinek a szakszervezetek szerepének hangsúlyozottabb kiemelésére vonatkozó megjegyzéseit. A továbbiakban a jobboldali és centrista vezetők tömegkapcsolatai alakulásának kérdését érintve kifejtette, hogy „a proletariátus többsége anélkül tette magáévá a forradalmi platformot s utasította el márciusban a szociáldemokrata koncepciót, hogy szervezetileg szakított volna a szociáldemokrata párttal s megszabadult volna a szociáldemokrata hagyományok közül a negatív jellegűektől". Emellett számos objektív és szubjektív ok játszott közre abban, hogy egyes időszakokban, egyes rétegekre különböző intezitással, hol gyengébben, hol erősebben, de tény, hogy a nehézségek fokozódásával nem egyértelműen növekedő mértékben hatottak a munkástömegekre a reformista politikusok nézetei. Véleménye

szerint a kérdés azért fontos, mert így világosan látszik, hogy ha a Tanácsköztársaság párhónapos nyugalomhoz jut, meg lett volna a lehetősége a proletárdiktatúra megszilárdulásának. Másrészt pedig így a tényeknek, a valóságnak megfelelően cáfolható az ellenforradalmi történetírásnak az a nézete, miszerint a Tanácsköztársaság bukását a magyar nép kiábrándulása okozta.

Zsilák András észrevételét, amely a nemzetközi tényezők fokozottabb figyelembevételét kéri számon, jogosnak tartja és elfogadja, mint a centrum politikai ingadozásait szintén motiváló egyik tényezőt. Opponensével egybehangzóan hangsúlyozni óhajtja azonban azt, hogy felelősségüket még e tényezők figyelembevételével sem szabad a történetírónak csökkentenie. Az ellenzéki vezetőknek a júniusi párt- és tanácskongresszus után tanúsított magatartásáról és politikai koncepciójáról szólva rámutatott, hogy ekkori elképzelésük és tetteik már világosan a kormányzótanács lemondatására irányultak, hogy helyére szocialista kormány léphessen a polgári demokrácia koncepciójával. Azon kritikai ellenvetésekkel kapcsolatban, amelyek a centrum május 1-i álláspontjának értelmezésére, a június 24-i ellenforradalom náluk mutatkozó hatására, a szakszervezeti vita és az ezzel összefüggő álláspontok értékelésére, a pártkongresszus megtartásának kérdésére, valamint azoknak a kompromisszumoknak a megítélésére vonatkoztak, amelyek Böhm hadseregparancsnoki pozíciójával s a szakszervezeti vezetők büntetlenségével voltak összefüggésben, Kirschner Béla kifejtette, hogy ekkor még tényleg volt különbség a jobboldaliak és a centrum álláspontja között. A Peyerhez hasonló jobboldali vezetők már elérkezettnek látták az időt a proletárhatalom felszámolására, a centrista vezetők egy része azonban — a májusi válság pozitív megoldásának ellensúlyozó hatására — csak később jutott el e jobboldali koncepció teljes elfogadásához.

A szakszervezetek és a jobboldali vezetők kapcsolatának kérdésében a jelölt rámutatott arra, hogy a jobboldali vezetők súlyát pozíciójuk mellett a szakszervezetek taglétszáma adta meg, így a szakszervezetek felhigulása komoly veszélyt jelentett a kommunistákra nézve. Ezért helyesnek tűnik az az erőfeszítés, amely a párt- és szakszervezetek szétválasztására irányult. A júniusi pártkongresszus problematikájáról szólva kifejtette, hogy a pártkongresszus, a Tanácsköztársaság történelmi helyzetét tekintve, a legfőbb eredményt az intervenció megindulása előtti periódusban érhette volna el, amikor március 21-e hatása még nagymértékű volt.

Kirschner Béla néhány stiláris és szerkezeti észrevételre válaszolva, mégegyszer köszönetet mondott opponenseinek s mindazoknak, akik munkájában segítették őt.

Végezetül az egyes problémákról kialakult vitához szólva hozzáfűzte, hogy nem ért teljesen egyet Hajdú Tibornak a voluntarizmussal kapcsolatos kérdésfeltevésével. Amikor pártoktól vagy politikai vezetőktől valamit számon kérünk, vagy egy bizonyos megoldásért bíráljuk őket, mindig az adott történelmi helyzet konkrét vizsgálatából kell kiindulnunk. A többször említett „ha" kérdések felvetése akkor válik voluntarizmussá, ha elvonatkoztatva, fixa ideák alapján keressük a megoldást. A címre vonatkozóan nagyjából egyet értett Hajdú Tiborral, s maga is szükségesnek ítélte bizonyos stiláris módosítások megejtését, s általában az általa felvetett szempontok mérlegelését. A letartóztatási parancsátvirat létezését bizonyos ellentmondások ellenére indirekt források alátámasztják. Befejezésül a jelölt köszönetet mondott a hozzászólóknak az általuk nyújtott segítségért.

Az opponensi vélemények, a vita és a jelölt válasza alapján a birálóbizottság egyhangúan javasolta a TMB-nek, hogy Kirschner Béla részére a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

Stier Miklós—Szász Zoltán

2.

Pintér István „A magyar kommunisták harca a Hitler-ellenes nemzeti egységért (1941 június — 1944 március)" című kandidátusi disszertációjának bevezetőjében a szerző a KMP azon fejlődését elemzi, melynek során eljutott a korábbi szektás hibák leküzdéséhez, s a közvetlen proletárdiktatúra elérése helyett a demokratikus Magyarország megteremtését, az antifasiszta népfrontpolitika megvalósítását tűzte ki célul. A párt vezetőinek bátorságát dícséri, hogy mertek és tudtak változtatni a korábbi irányvonalon 1937 elején. A disszertáció ismerteti a KMP KB 1941 áprilisi programját, majd megállapítja: „A függetlenségi politika a népfrontnak nem ellentmondó, hanem a népfrontra épülő politika, amely a párt politikájában nem stratégiai, csupán taktikai változást jelent."

A munka első fejezete a Magyarország hadbalépésekor kialakult helyzetet vázolja. A kormány „nemzeti egység"-re szólított fel, a tömegek lényegében passzívak marad-

tak. Az SzDP jobboldali vezetősége elítélte ugyan a háborúba lépést, de a munkásosztály felé olyan polititikát folytatott, amely támogatást jelentett az általuk is elitélt háborúhoz. Hamarosan megindult — Szakasits köré tömörülve — egy baloldali mag kikristályosodása. A Független Kisgazdapárt — annak ellenére, hogy egyes vezetői (pl. Bajcsy-Zsilinszky) elítélték a hadüzenetet —, végig a „lábhoz tett fegyver" taktikáját választotta, a kisebb polgári pártok pedig hallgattak. A KMP közvetlen feladatként a háborúból való kilépést és különbéke kötését jelölte meg. Taktikájának lényege az volt, hogy ha a háború- és Hitlerellenes harc a munkásosztály mind szélesebb körű bevonásával eredményes lesz, akkor lehetővé válik, hogy a tömegek a rendszerből kiábránduljanak, s felismerjék, hogy a nemzeti függetlenség csak „a demokratikus forradalom feladatainak következetes megoldása útján valósítható meg". A Hitler-ellenes nemzeti egységfront kialakulását elősegítette a kommunisták által kezdeményezett, 1941 nyarán lezajlott sajtóvita. A kommunisták kibontakozó tevékenysége és a tömegek elégedetlensége, a belpolitikai helyzet alakulása 1941 őszén aktív háborúellenes megmozdulásokhoz vezettek. A Parasztszövetség életrehívásával a parasztok szervezése is lehetővé vált, noha a szövetségben a jobb- és baloldal között harc dúlt. A külpolitikai helyzet teremtette kedvező feltételek között a függetlenségi harc szép eredményt ért el a Népszava karácsonyi számának megjelentetésével. Különösen jelentős siker volt a különböző politikai irányzatok és csoportosulások tömörülése a Magyar Történelmi Emlékbizottságban. A bizottságon belül harcok folytak a feladatok meghatározásáról, mégis egységesen állást foglaltak a március 15-i tüntetés megszervezése mellett. Noha a körülmények ekkorra már kevésbé voltak kedvezőek — a kormányválság megoldódott, Kállay elé várakozással tekintettek a tömegek is —, mégis létrejött a tüntetés.

A Kállay-kormány hivatalbalépése új helyzetet idézett elő. A kormány igyekezett „a háborús nemzeti egység"-et megteremteni — imrédystáktól a szociáldemokratákig. Belpolitikai intézkedései között első helyen állottak a függetlenségi mozgalom erőinek szétzilálására irányulók. A KMP és az SzDP baloldala ellen fokozott terrorral léptek fel, a Történelmi Emlékbizottságot szétzüllesztették, a szociáldemokratákat és a szakszervezeteket pedig teljes lojalitásra bírták azzal, hogy megvédték őket a szélsőjobboldal támadásaitól. 1942 őszén az antifasiszta ellenállási mozgalom válságba került: a vezetés fokozatosan a polgári szárny kezébe került, a KMP Központi Bizottságában nézeteltérések támadtak a lebukások okainak értékelése körül és a párt irányvonalával kapcsolatban, megbomlott a kapcsolat a két munkáspárt között. (ld. az SzDP XXXIII. kongresszusát, a Népszava 1942-es karácsonyi számát). Ugyanakkor a magyar uralkodó osztályok nyugatbarát elemei is sürgették Kállayt, hogy „lazítson a tengellyel való kapcsolatokon, és határozottabban támaszkodjék a jövő, a kibontakozás szempontjából Nyugaton is számbajöhető erőkre, az SzDP-re és a kisgazdapártra".

A szerző ezután a sztálingrádi és voronyezsi események hatására kialakult helyzetet tekinti át: a dolgozók körében a gazdasági harc formái közt balratolódás indult meg; ugyanakkor a kül- és belpolitikai események Kállayt politikájának megváltoztatására késztették. 1943 tavaszán bontakozott ki az a rendszermentő politika, melyet abban az időben hintapolitikának neveztek el, s melyet történetírásunk — helytelenül — ma is így emleget. 1943 tavasza után a jobboldali szociáldemokrácia is látta, hogy Németország elveszti a háborút, ez azonban nem balra, hanem jobbra tólta őket. A kormánytól várták a kezdeményezést. A kisgazdapárt is aktivizálódott, s egyre inkább megerősödött a Bajcsy-Zsilinszky köré tömörülő, határozottan németellenes — bár továbbra is Kállayra támaszkodó — szárny. A KMP ismét megpróbálta, hogy irodalmi estek, sajtópropaganda révén eljussanak a közös harc elveinek tisztázásához. Részük volt a baloldali ellenzéki sajtóban a nemzeti összefogás kérdésében ismét megújuló vita kezdeményezésében. A vita — pozitívumai mellett — jelezte a Hitler-ellenes erők gyengeségét is: a résztvevők Kállayban látták a külpolitikai kibontakozás biztosítékát.

Míg a KMP elsődlegesnek a Hitler-ellenes harcot tartotta és ennek alárendelte a demokratikus átalakulás kérdését, a polgári szárny éppen fordítva, a belső átalakulás problémájától tette függővé a Hitler-ellenes harcot.

A dolgozat elemzi ezután az SzDP és a KgP ebben a szellemben fogant 1943-as programját. A KMP 1943 áprilisában közreadott programjában a nemzeti összefogás érdekében így határozta meg a közös teendőket: 1. azonnali különbéke; 2. az ország függetlenségének visszaállítása; 3. új választások; 4. a szabadságjogok életbeléptetése, a nemzetiségek teljes egyenjogúsága; 5. földreform. A KMP a nemzeti összefogás megkönnyítése érdekében nevét Békepártra változtatta. Ez a döntés — a szerző megállapítása szerint — hibás volt, mert „zavarta a következetes antifasiszta erők tisztánlátását és semmivel sem teremtett kedvezőbb feltételeket a Hitler-ellenes nemzeti front megteremtéséhez".

Az utolsó fejezet az olaszországi események utáni hónapok legfontosabb mozzanataival foglalkozik. Kállay továbbra is „a közép-európai szovjetellenes övezet tervére" alapozta politikáját. Az SzDP és KgP politikai pártszövetséget hozott létre. A szerző elemzi Bajcsy-Zsilinszky 1943. július 31-i, Kállayhoz intézett memorandumát, melyet a KgP sajátjának fogadott el, a Kállayval folytatott tárgyalásokon azonban bebizonyosodott, hogy sem a kisgazdák, sem a jobboldali szociáldemokraták nem akarják vállalni a memorandum legfontosabb követelésének — a németekkel történő szakításnak — következményeit. Bajcsy-Zsilinszky e kérdésben egyedül maradt. Pedig — szögezi le a dolgozat —, mint azt a Békepárt is megállapította, ez „a szövetség megfelelő kiindulási alapja lehetett volna egy széleskörű antifasiszta nemzeti ellenállás kibontakozásának". A Békepárt egyébként 1943 nyarán nem látta valószínűtlennek, „hogy esetleg Kállayval együtt is lehetséges a kiugrás", de aggódva látta, hogy a két itthoni nagy ellenzéki párt csak a kormányra alapozza ez irányú terveit.

A Békepárt 1943 őszén szevezetileg megerősödött: szaporodtak az illegális pártsejtek, röpiratok tízezreit nyomták és juttatták el a tömegekhez. A dolgozók körében tapasztalható balramozdulást azonban a baloldali szociáldemokrata vezetők gyengesége, a Békepárt pedig szűk bázisa miatt nem tudták kihasználni. A moszkvai, majd a teheráni konferencia után Kállay politikája zsákutcába került, taktikája most már csak az időhúzásra épült, ugyanakkor a németek és a szélsőjobb irányában megnyugtatásul engedményekre is hajlandó volt. Az SzDP jobboldali vezetői és a kisgazda vezetők a parlamentben elkötelezték magukat Kállay mellett, s így a hazai ellenállás legfőbb bázisát jelentő két párt hozzájárult, hogy a kormány háborús propagandája a dolgozók tömegeiben eredményes maradjon. A Békepárt leleplezte a Kállay-kormányhoz fűzött illúziókat, „sürgette a munkásság körében ismét megélénkülő gazdasági harc politikai útra terelését". Amikor a Bethlen—Rassay csoport egy polgári blokk létrehozásán fáradozott, s ebből a szociáldemokratákat ki akarták hagyni, a SzDP és a KgP baloldala közelebb került a kommunistákhoz. Ez egyik alapja lett a későbbi Magyar Frontnak.

Pintér István végül megállapítja, hogy a „Kállay-féle rendszermentő politika az 1944. március 19-i német megszálláshoz vezetett". A Hitler-ellenes front jobbszárnya „csatlakozott ehhez a »hintapolitikához« s tudatosan gyengítette az ellenállást." Csak a német megszállás útján jött létre a Hitler-ellenes politikai szövetség, melynek „arra azonban már nem futotta erejéből, hogy nemzeti felkeléssel, illetve nagyarányú partizánharccal segítse a szovjet hadsereg felszabadító hadműveleteit."

Az 1966. június 29-én megtartott vitán először *Korom Mihály* kandidátus olvasta fel opponensi véleményét. Már előljáróban hangsúlyozta, hogy a majd 800 oldalas disszertáció minden vonatkozásban megfelel a kandidátusi követelményeknek. Kiemelte a választott téma politikailag is fontos voltát. A második világháború történetének egyik legnehezebb kérdését válaszolja meg a szerző, s munkájában a korábbi kutatásokra támaszkodva először tesz kísérletet „az antifasiszta függetlenségi mozgalom teljes mélységében és szélességében történő szintetizáló feldolgozására". Ezután sorra vette az értekezés tudományos eredményeit. Az első részek különösen a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyar Történelmi Emlékbizottság tevékenységére vonatkozóan tartalmaz új anyagokat és megállapításokat. Dícséret illeti a II. fejezet — a Kállay-kormány működésének első szakaszát tárgyaló rész — sokoldalúságát. Pintér István a kormány belpolitikájának olyan fontos részeit, mint a kommunisták elleni terrorhadjáratot, az SzDP-vel kapcsolatos politikát, a szociáldemokrata jobbszárny felülkerekedését a párton belül — szinte teljesen új kutatások alapján mutatja be. Fontosnak tartja annak dokumentálását, hogy a magyar kormányok politikájában a változás nem a háborúbalépéskor, hanem a világháború „döntő fordulatának időszakában" következett be. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a győzelmi célok helyett a rendszer megmentésének politikája került előtérbe. Lényeges annak alátámasztása is, hogy a függetlenségi front jobbszárnya a német megszállásig nem tudott szakítani a Kállay-kormány e „hintapolitikájába" vetett illúzióival.

A kritikai észrevételekre térve, hiányolta az eddigi feldolgozások kritikai ismertetését. Véleménye szerint többet kellett volna foglalkozni azon negatív erőkkel, melyek egészében akadályozták a függetlenségi front erőinek kibontakozását. Így kissé úgy tűnik, mintha az összefogás akadályozója alapvetően a függetlenségi táboron belüli nézeteltérések lettek volna. A Kállay-kormány angolszász orientációjáról csak igen általánosan szól Pintér István. Hangsúlyozni kellene, hogy a kormány orientációja nem felelt meg a „tényleges" angolszász orientációnak, hiszen Kállayék politikája a háború alatt is még mindig „a müncheni angolszász politika szintjén, vagy óhaján állt". Egyes csoportokról és személyiségekről (különösen Bajcsy-Zsilinszkyről) igen jó jellemzéseket olvashatunk, kár, hogy a KMP egyes vezetőiről nem kapunk ilyen jellegű emberi portrékat. Kissé leegy-

szerűsítve: úgy néz ki, hogy „egyrészt voltak hős kommunista, munkásmozgalmi mártírok, másrészt, nagyobbára polgári politikusok, hazafiak. Ezt a szemléletet igen sok esetben a sajtó is, a rádió is, főleg a »népfrontos« jellegű propaganda még ma is sok esetben táplálja." A függetlenségi és demokratikus célok összekapcsolása nem mindig megfelelő a disszertációban, az I. fejezetben például „a függetlenségi törekvésekhez viszonyítva kevés teret kap a demokratikus átalakulási célok vizsgálata."

A további észrevételek során említette, hogy szerinte a párt politikájában nem 1937 első felében, hanem — a párt dokumentumainak bizonysága alapján — már 1936 közepén bekövetkezett a népfrontpolitikára való áttérés. Kifogásolta, hogy a Kommunista Internacionálé határozatait, melyek sok vonatkozásban negatív irányban hatottak a magyar párt politikájára, a jelölt csak a jegyzetekben bírálja. Egyetért azzal, hogy a függetlenségi politika nem jelentett új stratégiát a párt politikájában, de ez a politika kétségtelenül visszahatott a stratégia „részelemeire" is, s éppen ezért a disszertáció első részében kissé szigorúnak érzi stratégia és taktika szembeállítását. Ezután árnyaltabb magyarázatát igyekezett adni a párt taktikájának „a rendszer erőszakos megdöntéséről való »lemondás« és a nemzeti kormány" kérdésében (1941 szeptember — 1942 tavasza). Ezzel, illetve az „antifasiszta függetlenségi front távlati perspektívájával" kapcsolatban megjegyezte, hogy a párt álláspontja helyesen az volt, hogy „a háborúból való kilépés magában is megnyithatja az utat egy határozottabb demokratikus továbbfejlődésre . . ." Végül elmondotta, hogy a KMP-nek a Kállay-kormány részére nyújtandó segítségét bővebben kellett volna kifejteni, s hogy meg kellett volna említeni: a KMP-nek 1943 áprilisa előtt is szükséges lett volna „egy részletes és mégis egységbe vont akcióprogramot kidolgoznia".

Zágoni Ernő kandidátus opponensi véleményében a téma fontosságát és szerteágazó voltát hangsúlyozta, s azt, hogy a jelölt a témájával kapcsolatos valamennyi hozzáférhető forrást felkutatta és alapos szakmai-ideológiai felkészültséggel feldolgozta disszertációjában. Hiányolta viszont ő is a historiográfiai áttekintést: Pintér István az eddigi feldolgozásoktól nem egy esetben eltérő következtetésekre jut témájával kapcsolatban, a polémiát mégis kerüli.

Szerkezetileg kifogásolhatónak tartja a dolgozat egyes részei között fennálló aránytalanságokat. Egyes problémákkal — pl. a KMP népfrontpolitikájával, Magyarország háborúbalépésével és hatásával, a háborús intézkedésekkel és a néptömegek hangulatával, az 1942. március 15-i tüntetés előkészítésével és lefolyásával stb. — túl részletesen foglalkozik, noha az eddig publikált tanulmányokkal lényegében egybehangzóan fejti ki azokat. Ő is vitatkozott azzal a megállapítással, hogy a KMP az új stratégiát csak 1937 elején fogadta el teljességében. A többi párt álláspontjában sem egyik napról a másikra jött létre változás.

Nincs eléggé kimunkálva szerinte az ország függetlenségének és demokratikus átalakításának összefüggése sem. Ebből ered az is, hogy a szerző a függetlenségi politikát a népfrontpolitikához viszonyítva „csak taktikai változás"-nak mondja. Megítélése szerint e változás nem korlátozható taktikai kérdésekre, hiszen a politikai stratégiához tartozó elemekben is változást idézett elő.

A függetlenségi mozgalom egyes kérdéseiről szólva kifejtette, hogy véleménye szerint a disszertáció egyoldalúan foglalkozik az 1941-es sajtóvitával és a Népszava karácsonyi számával: csak a függetlenség, a nemzeti összefogás oldaláról vizsgálja a véleményeket, s a belső társadalmi átalakulás szempontját — ahol igen lényeges eltérések mutatkoztak — háttérbe szorítja. Pedig a Kállay-kormány a függetlenségi mozgalommal kapcsolatban éppen erre a véleménykülönbségre alapozta taktikáját. A valóságnál negatívabbnak állítja be a baloldali szociáldemokratákat is 1941 őszén. Ezután példákat sorolt fel, melyek azt bizonyítják, hogy a dolgozatban nem egyszer ellentétesen van beállítva a szociáldemokrata baloldal. Az 1942 tavaszi helyzet értékelése véleménye szerint nem reális: a szerző lebecsüli a függetlenségi mozgalom szerepét; a március 15-i tüntetéssel kapcsolatban pedig a párt nem a tömegdemonstrációtól várta a nemzeti kormány létrejöttét. A nemzeti kormány jelszava ugyanakkor teljesen helyes jelszó volt. Ellentmondást lát a Békepárt tevékenységének értékelésében is, néhány vonatkozásban „túlzottan negatívan ítéli meg" azt. Nem veszi figyelmbe, hogy a Békepárt számos tekintetben igen nagy politikai tisztánlátásról tett tanúságot. Végül hangsúlyozta, hogy e kritikai észrevételek egy publikálás esetén szükséges átdolgozás során könnyen elvégezhetők, s nem érintik a dolgozat fontos eredményeit.

Mindkét opponenens javasolta, hogy a TMB Pintér Istvánnak a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

Pintér István válaszában köszönetet mondott a kritikai észrevételekért, amelyek a munka kiigazítását megkönnyítik. Részletesebben azokkal a megjegyzésekkel foglalkozott, melyekkel nem, vagy nem egészen értett egyet.

Mindkét opponens hiányolta a választott téma historiográfiájának áttekintését. Ennek elmaradását azzal indokolta, hogy a könyvtárnyi irodalom egy disszertáción belül történő áttekintése vagy korántsem lehetne teljes, vagy általánosságokban mozgó, semmitmondó lenne. Válaszában most mégis összefoglalóan jellemezte a kérdésről megjelent műveket. Röviden felsorolta a disszertációban is felhasznált legfontosabb tanulmányokat, majd Zágoni Ernőnek válaszolva elmondotta, hogy a korábbi, disszertációja eredményeitől eltérő következtetésre jutó munkákkal azért nem tartotta helyesnek „személyes polémiát" kezdeni, mivel a korábbi megállapítások legtöbbször a később előkerült s az ő általa már használt forrásanyagokra nem támaszkodhattak.

1941 és 1944 között a jobboldali pártok befolyásáról azért ír kevesebbet, mert ezek hatása mind jobban csökken, s a tömegek hangulatában egy folytonos balra-mozgás figyelhető meg. Ennek „lefékezésére" a Kállay-kormány vállalkozott, s ezért elemzéseinek középpontjába is a kormány került. Ezzel kapcsolatban kitért Korom Mihály kritikájára is, melyben kifogásolta, hogy a disszertációból úgy tűnik, mintha az antifasiszta összefogás akadályozója a függetlenségi táboron belüli ellentétek lettek volna. Lehet — mondotta Pintér István —, hogy az „anyag arányai ilyen benyomást keltenek", mivel a disszertációban elsősorban arra vállalkozott, hogy a tábor belső erőit vegye számba.

A munka bevezetőjét ért bírálatokra válaszolva elmondotta, hogy mindkét opponens kifogásolta, hogy a párt politikájában végbement fordulat időpontját 1937 elejére helyezte. Elismerte: összegező mondatába hiba csúszott. Az új irányvonal kidolgozása már 1935 telén megkezdődött, s 1937 elejére már főbb vonásaiban befejeződött.

A stratégia és taktika merev szembeállítását ő sem tartja helyesnek. Noha a marxista irodalomban stratégia és taktika viszonya általában sem kidolgozott, mégis szeretné hangsúlyozni, hogy a külső és belső erőviszonyok előidézhetnek a stratégián belül is lényeges változásokat. Ezzel kapcsolatban tért ki a nemzeti feladatok és az ország demokratikus átalakítása közötti viszony elemzésére. Mindkét opponens bizonyos egyoldalúságot állapított meg e téren. Ez a látszólagos egyoldalúság a Hitler-ellenes nemzeti egység megteremtéséért folytatott küzdelem ideológiai és gyakorlati feladataiból következik. Mégis, disszertációja első fejezetében ténylegesen szükségesnek tartotta volna aláhúzni, hogy e két kérdés milyen szorosan összefügg, és hat egymásra.

A szociáldemokrata baloldal megítélésében Zágoni Ernő könyvének idevonatkozó állításaival nem ért teljesen egyet, mert e részek túlságosan is a Népszavában megjelent pozitív hangvételű cikkekre támaszkodnak csak. Ezután kitért a szociáldemokrata baloldal állásfoglalásának taglalására, majd a Békepárt értékelésére. Ismételten hibának mondotta a névváltoztatást, mert azzal — s itt a párt akkori vezetőinek személyes visszaemlékezéseire hivatkozott — végeredményben egyik megvalósítandó céljukat sem érték el: sem az elnyomószervek félrevezetését, sem a szervezeti megerősödést. Sőt, még nehézségek is támadtak e téren. Ez politikai bizonytalanságot idézett elő a párton belül, s noha az intézkedések okozta zavart néhány héten belül kiigazították, hatása több hónapig elhúzódott. Nem negatív ábrázolásról van tehát ez esetben szó, hanem egy politikai lépés hibásságának megmutatásáról. Végül mégegyszer megköszönte az opponensek bírálatát s a Párttörténeti Intézettől kapott segítséget.

A bírálóbizottság az opponensi vélemények és a vita alapján egyhangúan úgy határozott, előterjesztést tesz a TMB-nek, hogy Pintér István részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Glatz Ferenc

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1966. január 1.—június 30.)

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) *Bibliográfiák*

L'art du gothique et de la Renaissance. (1300—1500.) Bibliographie raisonnée des ouvrages publiés en Hongrie. 2. T. Réd.: Miklós Boskovits. [Ed.]: Institut d'Histoire de l'Art de l'Université Eötvös Loránd et le Bureau Central de Propagande des Musées Hongrois. Bp. 1965 [1966]. 316—540. l.

dr. Bartucz Lajos professzor szakirodalmi munkásságának jegyzéke. Összeállította: Eiben Ottó. AnK. 1965. 9. köt. 1. füz. 21—27. l.

Bibliographia archaeologica Hungarica. 1964. Magyar régészeti irodalom. [Összeállította] Németh Endre. AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 109—124. l.

Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. 1962—1963. Red. Péter Gunst. Ed.: (Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.) Bp. 1965. 272 l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la première moitié de 1963. AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 237—257. l.

Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. /1919—1938./ Bp. 1966, Akad. Kiadó 376 l. /Irodalomtörténeti bibliográfiák 2./

Czeller Mária: Pest megye könyvtárügyére vonatkozó cikkek bibliográfiája. 1950—1964. PestMKt. 241—288. l.

(Ecsedy Andorné — Gáliczky Éva): A középkor világa. Dokumentumok és ismeretterjesztő művek ajánló bibliográfiája. Bp. 1965, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 143 l.

Az 1963. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. (Összeállították: Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné.) HK. 1965. 12. évf. 4. sz. 736—752. l.

Fülöp Attila: A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Székesfehérvár 1965, Vörösmarty Megyei Könyvtár. 191 l.

(Gilicz Márta, R.): Ifjúságunk példaképei. Válogatott bibliográfia a magyar munkásmozgalom nagy harcosairól. Bp. 1965, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 183 l.

Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. [Összeállította] F. Fejér Mária. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 102—105. l.

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma. Külföldi történeti folyóiratok, 1964. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 326—372. l.

A magyar anthropológia bibliográfiája /1952—1964/. Összeállította: Farkas Gyula, Dezső Gyula. AnK. 1965. 9. köt. 4. füz. 157—235. l.

Magyar könyvészet. Bibliographia Hungarica. 1945—1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. (Főszerk.: Sebestyén Géza.) 1. Általános művek. Vallás. Filozófia. Társadalomtudományok. Nyelvészet. (Szerk. Komjáthy Miklósné.) Közread. Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1965. 719 l.

Magyar közgazdasági és statisztikai irodalom. Bibliográfia. 1963. (Szerk. Dienes Gedeonné, Földi Tamás, Hajdu Elemérné.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár; MTA Közgazdaságtudományi Egyetem, Központi Könyvtár. Bp. 1965. Soksz. 99 l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1965 július — (december.) PtK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 207., 181—182. l.

Nagy Dezső: A magyarországi dalosmozgalom 100 éve. /1863—1962./ Válogatott bibliográfia. 1—9. füzet. Bp. 1965. Népműv. Int. Soksz. XXVIII, 569 l.

Terbe Lajos: Oroszországban, illetve a Szovjetunióban megjelent magyar nyelvű lapok. /1915—1921./ Kegészítések és pótlások [az OSzKÉvk. 1958. és 1959. évi köteteiben megjelent tanulmányokhoz]. OSzKÉvk. 286—298. l.

(Tóbiás Áron): Száz könyv a magyar történelemről. [Ajánló bibliográfia.] Bp. 1965, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 260 l.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1965. jan. 1 — (jún. 30.) (Összeállította: Bánó Zsuzsa, Takács Miklós.) VSz. 1966. 20. évf. 1—2. sz. 153—159, 311—315. l.

b) *Katalógusok, leltárak, gyűjtemények ismertetése*

Benedek Miklós: Ír kódextöredék a VIII. századból és egyéb kincsek Miskolcon. BSz. 1966. 10. évf. 1. sz. 55—57. l.

Bodgál Ferenc: Régi bányászati tárgyak a miskolci Herman Ottó múzeumban. Bányászati Lapok. 1966. 99. évf. 4. sz. 278—281. l.

Az egri vár élete. Kiállítás az egri vár gótikus palotájában. (Rend. a Múzeumi Ismeretterjesztő Központ.) [Vezető.] Írta Kovács Béla, Szabó János Győző. Bp. 1965. 62 l.
/A Hevesmegyei Múzeumi Szervezet kiadványai 2./

(Gyapay Gábor): A levéltárak. Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 63 l.
/Történelemszakköri füzetek 3./

Huzsvik György: A Budai Görögkeleti Szerb Püspöki és Egyházmegyei Könyvtár Szentendrén. Pest.MKt. 143—147. l.

Kállay István: A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv állandó kiállításáról. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 139—146. l.

Kelecsényi Ákos: A Nagy István-féle gyűjtemény. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 158—163. l.

Ort János: A Fővárosi Levéltár színháztörténeti forrásai. 1873—1954. Bp. 1965, Színháztud. Int. — Orsz Színháztört. Múz. Soksz. 122 l.
/Színháztörténeti könyvtár 17./

Soltész Zoltánné: Az Országos Széchényi Könyvtár ősnyomtatványgyűjteménye. OSzKÉvk. 109—128. l.

Windisch Éva, V.: A magyar tudománytörténet forrásaiból. /A természettudományok, technika és az orvostudomány történetére vonatkozó kéziratos források az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában./ OSzKÉvk. 155—176. l.

c) *Ismertetések*

Budapest munkásmozgalmának válogatott irodalma. 1919. augusztus 1.—1945. február 13. Bp. 1965. — Ismerteti: *P. M.* PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 178—179. l.

Csekey István: Baranya és Pécs bibliográfiája. Pécs 1964. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály.* ET. 1966. 77. évf. 1. sz. 146. l.

Magyar könyvészet 1945—1960. 1. kötet. Bp. 1965. — Ismerteti: *Papp István.* Kts. 1966. 16. évf. 6. sz. 366—367. l.

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szentmihályi János.* MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 105—106. l.

Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. Bp. 1965. — Ismerteti: *Halász Margit.* Ttan. 1966. 11. évf. 1. sz. 26. l.

Száz könyv a magyar történelemről. Bp. 1966. — Ismerteti: *Péter László.* Kts. 1966. 16. évf. 5. sz. 299—300. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Engels Frigyes írásaiból. /Halálának 70. évfordulójára./ Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 87—92. l.

Engels, Friedrich: A német parasztháború. [Der deutsche Bauernkrieg.] [Bp.] 1965, M. Helikon. 146 l.

Engels Frigyes válogatott katonai írásai. 2. köt. (Ford. Lissauer Zoltán, Zalai Edvin.) Bp. 1966, Zrínyi Kiadó. 858 l., 5 térk.

Lenin, [Vladimir Il'ics]: Művészetről, irodalomról. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 564 l.

Lenin V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 8. köt. 1903—1904. júl. (Sajtó alá rend. a marxizmus — leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XVII, 621 l., 1 t.

Lenin, V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 9. köt. 1904. júl.—1905. márc. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klaszszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. XVI, 523 l., 1 t.

Lenin, V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 10. köt. 1905. márc.—jún. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. XVII, 533 l., 2 t.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 10. köt. 1854—1855. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XII, 720 l., 3 t., 1 térk.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 11. köt. 1855—1856. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. XIII, 721 l., 1 t., 3 térk.

Marx, (Karl)—Engels, (Friedrich)—Lenin, (V[ladimir] I[l'ics]): A nemzeti

kérdésről. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. [Bev.] Arató Endre.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XXVI, 532 l.

b) *Feldolgozások*

Hegedüs András: Marx a bürokrácia alapjairól. MT. 1966. 11. köt. 4. sz. 213—223. l.

Molnár István: Engels példája. Százhúsz éve jelent meg „A munkásosztály helyzete Angliában" című mű. Jelenkor. 1965. 8. évf. 12. sz. 1178—1180. l.

Sándor Pál: Történelmi adalékok az antropológia-vitához. Valóság. 1966. 9. évf. 4. sz. 54—66. l.

Scsetyinyin, B. V.: Lenin a szocialista demokrácia fő vonásairól és sajátosságairól. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény. 1966. 6. évf. 1. sz. 12—21. l.

c) *Ismertetések*

Garaudy, Roger: A gondolat forradalma: Karl Marx. Bp. 1965. — Ismerteti: *Horgas Béla.* Valóság. 1966. 9. évf. 1. sz. 105—106. l.

Marx, Karl — Engels, Friedrich: Az I. Internacionálé. Bp. 1964. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 187—188. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) *Történetelmélet. Elvi kérdések*

Ágh Attila: A marxi társadalmi ontológia kialakulása és néhány kérdése. MFSz. 1965. 9. évf. 6. sz. 934—947. l.

Borosy András: Toynbee és történetfilozófiája. Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 70—78. l.

Csanda Sándor: A magyar—szlovák irodalmi és kulturális kapcsolatok kutatásának kérdései. Hidak. 116—131. l.

Dolmányos István: Az európai népi demokratikus forradalmak néhány kérdéséről. TáSz. 1966. 21. évf. 6. sz. 87—97. l.

Faragó Jenő: Nemzeti múlt és történelemszemlélet. Nsz. 1966. 24. évf. 137. sz. 4—5. l.

Fehér Pál, E.: Nemzet, illúziók, realitás. Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 10. sz. 3. l.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Előadások a világtörténet filozófiájáról. (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte.) Ford., utószó és jegyz.: Szemere Samu. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 821 l. /Filozófiai írók tára. U. F. 28./

Horváth Pál: A szocializmus viszonyai között újjáéledő egyetemes állam- és jogtörténettudomány. MT. 1965. 10. köt. 12. sz. 764—773. l.

Kangrga, Milan: Történetiség és lehetőség. Világosság. 1966. 7. évf. 5. sz. 279—286. l.

Kovács Margit: Az egyetemes népi állam létrejöttének törvényszerűsége. AUD-marx. 1. 13—26. l.

Köpeczi Béla: A magyarság külföldi képe. Kritika. 1966. 4. évf. 2. sz. 3—12. l.

Makkai László: Biológia és technika. Valóság. 1966. 9. évf. 2. sz. 20—28. l.

Marković, Mihajlo: Ok és cél a történelemben. Világosság. 1966. 7. évf. 3. sz. 138—145. l.

A marxista eszmeiség érvényesülése a társadalomtudományi disszertációkban. MT. 1966. 11. köt. 2. sz. 114—122. l.

Mód Aladár: A nemzeti kérdés jelentőségéről. Új Írás. 1966. 6. évf. 5. sz. 105—111. l.

Mód Aladár: Optimizmus vagy pesszimizmus történelemszemléletünkben. Új Írás. 1966. 6. évf. 3. sz. 91—97. l.

Molnár Erik: A nemzetfogalom kialakulásához. Valóság. 1966. 9. évf. 2. sz. 1—9. l.

Otta István: Reflexió „A háború lényegéről és rendszerezéséről" c. cikkhez. [Fórizs Józsefnek a HK. 1965. 2. számában megjelent cikkéről.] HK. 1965. 12. évf. 4. sz. 698—701. l.

Pach Zsigmond Pál: Nemzeti érzésünk új tartalmához. Sőtér István vezércikke kapcsán. MN. 1966. 20. évf. 49. sz. 6. l.

Pach Zs[igmond] P[ál]: Problemü razvitija vengerszkoj markszisztszkoj isztoricseszkoj nauki. AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 113—191. l.

Pamlényi Ervin: A néptömegek története. MN. 1966. 22. évf. 7. sz. 5. l.

Ruzsás Lajos — Szűcs Jenő: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. (Mályusz Elemér, Székely György, Várkonyi Ágnes, Berend T. Iván, Makkai László, Mód Aladár, Paulinyi Oszkár, Tarjányi Sándor, Pamlényi Ervin hozzászólásával.) MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 5—67. l.

Sándor Pál: A magyar filozófiatörténet kutatásáért. MT. 1966. 11. köt. 1. sz. 3—12. l.

Somogyi Sándor: Rendezni végre közös dolgainkat... Kritika. 1966. 4. évf. 6. sz. 22—26. l.

Sőtér István: A nemzeti érzés új tartalma. MN. 1966. 22. évf. 47. sz. 1. l.

Szigeti József: A társadalomtudományok szerepe a szocialista tudat fejlesztésében. [Előadás.] Bartha Lajos, Elekes Lajos, Eörsi Gyula, Aradi Nóra, Pándi Pál, Ortutay Gyula, Lackó Miklós, Szigeti

József [hozzászólásaival]. MTATT. 1965. 14. köt. 4. sz. 333—382. l.

Tóth Ede: Az akadémiai történészképzés és tudományos minősítés időszerű kérdései. MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 69—85. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Magyar humanizmus—magyar romantika. Humanizmus. 339—359. l.

Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. [Bev.] és utószó: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 463 l.

Folyóiratainkban 1960—1964 között megjelent tanulmányok, előadások, hozzászólások gyűjteménye.

Vörös Károly: Gondolatok a művelődéstörténetről. Valóság. 1966. 9. évf. 6. sz. 28—34. l.

b) *Módszertani kérdések*

Barg, M. A.: Strukturális elemzés a történetírásban. [A Voproszi Filoszofii-ban megjelent tanulmány.] Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 7—19. l.

Bendefy László: A kataszteri térképek forrásértéke. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 178—182. l.

Borosy András: Néhány szempont a falukrónika-írás gyakorlatának kialakításához. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 117—121. l.

Kun Ferenc: A társadalom gazdasági szerkezete elemzésének módszeréhez. MFSz. 1965. 9. évf. 6. sz. 1061—1071. l.

Lázár Vilmos: Agrártörténetírás és szocialista mezőgazdaság. Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 26—34. l.

Lebrun, Pierre: Történelem, struktúra és kvantifikáció. [Részlet szerző Structure et quantification c. tanulmányából.] Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 21—25. l.

Lehoczky Alfréd: Gondolatok helytörténetírásunkról. Napjaink. 1966. 5. évf. 2. sz. 4. l.

Novák József: A magyar népműveléstörténet kutatásának néhány kérdése. Népművelési Értesítő. 1966. 7. évf. 1. sz. 66—92. l.

Orbán Antal: A specifikum szerepe a történeti muzeológiában. LTMÉvk. 5—6. 323—350. l.

Ránki György: Nemzetközi azonosság és nemzeti sajátosság: az összehasonlítás főbb feladatai a népi demokratikus korszak kutatásában. Kg Egy. 95—109. l.

Tóth Pál: A helytörténeti kutatás és az „új erők bevonásának" néhány problémája. Napjaink. 1966. 5. évf. 3. sz. 11. l.

c) *Gyűjteményes munkák*

(A több szerző által írott kötetek történelmi tanulmányait lásd a megfelelő szakokban.)

Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. 1. 1965. (Ed.: István Borzsák.) (Kiad. a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem.) Debrecen 1965. 103 l.

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 4. 1965. (Szerk. Varga Zoltán.) Debrecen 1965. 151 l.

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 11. Ser. 1. Series marxistica-leninistica. 1. Red. I(stván) Kónya. Debrecen 1965. 89 l.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 19. (Szerk.: Mérei Gyula.) Szeged 1965. 95 l.

Angol filológiai tanulmányok. — Hungarian Studies in english. 2. (Szerk. Országh László.) Debrecen 1965. 143 l. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Tanszékének kiadványai. — Publications of the English Department of the L. Kossuth University, Debrecen./

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. Tom. 6. Red. Ladislaus Kardos [László]. Bp. 1965. 156 l.

Békési Élet. 1966. 1. (Népszerű tudományos és kulturális antológia. Fel. szerk.: Fancsovits György, Tábori György. Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Békés megyei Szervezet és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Békés megyei Szervezet.) Békéscsaba 1966. 63 l.

Dante a középkor és a renaissance között. (Szerk. Kardos Tibor.) Bp. 1966. Akad. Kiadó. 669 l., 12 t.

A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. (Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati.) 1962—1964. (Szerk. Béres András.) Debrecen 1965. 423 l., 23 t., 6 térk. /A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 47./

A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve. 1. 1964. (Fel. szerk.: Lovász Tibor.) Bp. 1965. 273 l., 1 t.

Honismeret. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. 8. füz. [Kiad. a] Hazafias Népfront. [Bp.] 1966. Soksz. 119 l.

Kecskemét Városi Művelődési Ház, Népkutató-honismereti Kör évkönyve. 1964—65. Fel. kiadó: Polgár István. [Kecskemét 1966.] Soksz. 61 l.

A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. 5—6. 1963—1964. (Főszerk. Gerelyes Ede.) Bp. 1966. 431 l., 1 t.

A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1964—1965. (Szerk. Babics András.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 431 l., 2 térk.

A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1966. Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. (Szerk. Ruzsás Lajos.) Bp. 1966, Akad. Kiad. 402 l.

Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1965. évi ünnepi ülésszaka. (Szerk. Barna Gyula.) Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 343 l.

A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1964—65. (Jahrbuch des Ferenc Móra Museums. 1—2. (Szerk. Bálint Alajos.) Szeged 1966. 312 l., 3 t., 1 térk.: 151 l.

Múzeumi levelek. 7—8. (Szerk. Kaposvári Gyula.) [Kiad. a] Szolnok, Damjanich Múzeum. Szolnok 1965. 64 l.

Néprajzi értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 47. 1965. (Szerk. Szolnoky Lajos.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 336 l., 1 t.

A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. 6—7. 1963—1964. (Szerk. Csallány Dezső.) Bp. 1965, Múz. Ismeretterjesztő Közp. 127, LXXXVII l.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár évkönyve. 1963—1964. (Szerk. V. Waldapfel Eszter, Kisfaludi Sándor, Ujczné Orbán Magda.) Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 179 l.

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1963—1964. (Fel. szerk.: Dezsényi Béla.) Bp. 1966. 311 l.

Palócföld. Nógrádi írók és művészek antológiája. 1965. (Kiad.: Nógrád Megyei Tanács.) Salgótarján (1965). 159 l., 2 t.

A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Pedagógicae in civitate Pécs. Tom. 9. 1965. (Főszerk. Wéber Mihály.) 1. (Közlemények a társadalomtudományok köréből.) Pécs 1965. 295 l., 20 t.

Pest megye könyvtárai. (Szerk. Pál Ernő. Kiad.: [Budapest], Megyei Könyvtár.) Bp. 1965. 293 l.

Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerk. Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Bp. 1965, Pestm. Tanácsa. 459 l., 2 t., 2 térk. mell.

Történeti statisztikai évkönyv. 1963—1964. (Fel. szerk.: Ember Győző.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár; Művelődésügyi Minisztérium. Bp. 1965. Soksz. 311 l.
/Történeti statisztikai kötetek./

A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 2. (Szerk. Éri István.) (Kiad.: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém 1964 [1965]. 479 l., 3 t., 1 térk.

A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 3. (Szerk. Éri István.) (Kiad.: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém 1965. 307 l.

d) *Ismertetések*

Balogh József: Történelem és filozófia. [*Szigeti József:* A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp. 1964. c. művéről.] TáSz. 1966. 21. évf. 5. sz. 103—105. l.

Budapest régiségei. XX. Bp. 1963. — Ismerteti: *Soproni Sándor.* AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 98—99. l.

Dante a középkor és a renaissance között. Bp. 1966. — Ismerteti: *Székely György.* Nsz. 1966. 24. évf. 153. sz. 7. l.

A Déri Múzeum Évkönyve (1962—1964). Debrecen. 1965. — Ismerteti: *Lengyel Imre.* Alföld. 1966. 17. évf. 4. sz. 91—93. l.

Folyóiratszemle. (Magyar folyóiratok. — Külföldi folyóiratok.) Száz 1965. 99. évf. 6. sz. 1337—1389. l.; 100. évf. 1. sz. 218—266. l.

Glatz Ferenc: A „Századok" 99. évfolyamának 1—2. számáról. HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 203—207. l.

Hoffmann Tamás: Társadalmi fejlődés és biológia. Megjegyzések Makkai László Biológia és technika c. tanulmányához. [*Makkai László* válaszával.] Valóság. 1966. 9. évf. 3. sz. 47—53. l.

Horváth Jenő—Szobolevszky Sándor: A nemzeti ideológia múltja és jelene. [Az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen rendezett ülésszak ismertetése.] Valóság. 1966. 9. évf. 6. sz. 95—99. l.

Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. — Ismerteti: *Hülvely István.* MFSz. 1965. 9. évf. 6. sz. 1075—1079. l.

A kultúrtörténet fogalma. Vitaest a TIT-ben. MN. 1966. 22. évf. 43. sz. 8. l.

Perényi József: A történész műhelytitkaiból. Bp. 1965. — Ismerteti: *Da.* MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 191. l.

Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1965. — Ismertetik: *Eduard Winter, Gáldi László.* Helikon. 1965. 11. évf. 4. sz. 514—518. l.

Tanulmányok Kisláng múltjából és jelenéből. Székesfehérvár 1964. — Ismerteti: *Degré Alajos.* Fejér megyei Szemle. 1965. 2. sz. 212—214. l.

Történelmi évkönyv. Miskolc 1965. — Ismerteti: *(s.)* BSz. 1965. 9. évf. 4. sz. 69—70. l.

Vita — félúton. [*Mód Aladár:* A nemzeti kérdés jelentőségéről c. tanulmányához. Ismerteti]: *D.* Kritika. 1966. 4. évf. 6. sz. 27—28. l.

Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. — Ismerteti: *Erdélyi Tibor.* Nsz. 1966. 24. évf. 72. sz. 4—5. l.

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei I. Veszprém 1963. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály.* ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 624—626. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bánki V. Emil: Rendjelek, kitüntetések a magyar történelemben. [Folytatás.] Az Érem. 1965. 21. évf. 33—34. sz. 268—277. l.

Bendefy László: Levéltáraink kataszteri térképeinek forrásértéke. LSz. 1966. 16. évf. 1. sz. 135—143. l.

Degré Alajos: Elemi népiskolák és általános iskolák iratainak levéltári értéke. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 96—101. l.

Gergely Sándor: Hallgatás közben. Riportok, karcolatok, cikkek. Bp. 1965, Szépirod. Kiadó. 609 l.

Kun Béla: Válogatott írások és beszédek. 1—2. köt. (Sajtó alá rend. Vass Henrik, Friss Istvánné, Szabó Éva. [Bev.] Münnich Ferenc.) [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 490 l., 9 t.; 524 l., 8 t.

Ladányi Erzsébet: A Budapestvidéki m. kir. Pénzügyigazgatóság és a Budapestvidéki m. kir. Pénzügyigazgatóság mellé rendelt Számvevőség iratainak rendezése. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 21—36. l.

Lakatos Ernő: Pest megye történetének forrásai. (Útmutató a helytörténeti kutatók számára.) PestMM. 429—448. l.

Magyar—zsidó oklevéltár. — Monumenta Hungariae Judáica. 8. köt. 1264—1760. Szerk. Scheiber Sándor. Közrem. Házi Jenő, Horváth A. Tibor, Pataki János. Bp. 1965, M. Izr. Orsz. Képviselete. 523 l., 4 t.

Nagy Czirok László: A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon. NrK. 1965. 10. köt. 1—2. sz. 131—289. l.

A Newyorktól a Hungáriáig. (Szerk. Konrádyné Gálos Magda.) Bp. 1965, Minerva. 282 l., 8 t.

Ravasz János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. 1100—1849. Szerk., magy., jegyz. — —. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 563 l.
/Neveléstörténeti könyvtár./

Történelmi olvasókönyv. 3. *(Unger Mátyás):* Forrásszemelvények az egyetemes történelem /1640—1849/ és Magyarország története /1526—1849/ tanításához. Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 476 l., 8 l.

b) *Feldolgozások*

Andrásfalvy Bertalan: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs 1965. 52. l., 2 t., 2 térk.
/Dunántúli dolgozatok. A Pécsi Janus Pannonius Múzeum kiadványai 3./

(Antal Iván:) 75 éves vállalati jubileum: A Magyar Kábel Művek. Ipargazdaság. 1966. 18. évf. 6. sz. 30—32. l.

Antall József: Betyárvilág Magyarországon. ÉlT. 1966. 21. évf. 12. sz. 554—558. l.

Bakács Tibor: 40 éves az Országos Közegészségügyi Intézet. Egészségtudomány. 1966. 10. évf. 1. sz. 1—29. l.

Balanyi Béla: Adatok Lászlófalva történetéhez. KecskÉvk. 40—52. l.

Balassa Iván: Az eke és szántás története. Doktori értekezés tézisei. [Bp. 1966.] Soksz. 18 l.

Balassa I[ván]: Die slawischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 3—6. l.

Balázs György: Nacionalizmus és turánizmus. Gondolatok egy, téveszme történetéről. Világosság. 1966. 7. évf. 3. sz. 162—166. l.

Bálint Sándor: A Szeged-alsóvárosi templom. Bp. 1966, Pannónia. 49 l.
/Műemlékeink./

Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. 2. r. ET. 1966. 77. évf. 1. sz. 74—92. l.

Barbarits Lajos: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Bp. 1965, M. Mezőgazd. Múzeum. 282 l.
/Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 2./

Bartha Elemér — Kamarás József — Kenessey Albert: A balassagyarmati kórház vázlatos története. Balassagyarmat 1965. 61 l.
/Nógrád megyei múzeumi füzetek 12./

Bellér Béla: „Regnum Marianum." Világosság. 1966. 7. évf. 1. sz. 37—43. 1.

Bencze József: A diphtheria története hazánkban. CMed. 1966. 38—39. no. 107—119. 1.

Bene Lajos — Tekse Kálmán: Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon. 1900—1960. Bp. 1966. Soksz. 65 1.
/A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának kiadványa 9./

Csanda Sándor: Hidak sorsa. Tanulmányok, Bratislava—Bp. 1965. SVKL — Szépirod. Kiadó. 272 1.

Csatkai Endre: Az évszázados soproni tűzoltás. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 151—157. 1.

Csepel története. [Írta] *(Kubinyi András, Berend T. Iván, Ránki György, Incze Miklós, Jenei Károly, Baksay Zoltán, Drucker Tibor.* Kiad. a Csepel Vas- és Fémművek.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 500 1.

Czagány István: A Budavári Palota és a Szent György téri épületek. Bp. 1966, Műszaki Kiadó. 194 1.

Czeglédy Ilona, Sz. — Koppány Tibor: A Balatonfűzfő—mánai románkori templom. VMMK. 2. 141—160. 1.

Degré Alajos — Gergelyffy András — Valter Ilona: Az egervári vár története. Zalaegerszeg 1965 [1966]. 52 1.
/A Göcseji Múzeum közleményei 25./

Dobos Ilona — Morvay Péter: Egy falu történeti néphagyományai. Honismeret. 8. 75—81. 1.

Dömötör Sándor: A jáki „ördögkövek" mondájának képzettörténetéhez. VSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 266—295. 1.

Draveczky Balázs: A Somogy megyei muzeológiai kutatás története. Kaposvár 1966. 79 1.
/Somogyi múzeum füzetei 6./

Eperjessy Géza: A Pest megyei céhes ipar. 1686—1872. PestMM. 243—291. 1.

Erdősi Mária: Százéves az angyalföldi hajógyár. [Kiad. a] Gépipari Tudományos Egyesület. Bp. 1966. Soksz. 69 1.
/Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki történelmi sorozat 5./

Faller Jenő: A ballagásról. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 36—44. 1.

Ferenczi Imre: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány. (Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggései.) ET. 1966. 77. évf. 1. sz. 49—73. 1.

Ferenczyné Wendelin Lídia: Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálatának története. 1802—1919. OSzKÉvk. 210—234. 1.

Gallai Katalin: A magyar cellulóz- és papírgyártás fejlődése a századfordulótól a második világháborúig. 2. r. Papiripar. 1966. 10. évf. 2. sz. 54—58. 1.

Gombás András: Szentmihályi ólaskertek. JAM. 6—7. 75—103. 1.

Halász Margit: A pesti Fischer könyvkötő- és könyvkereskedő család történetéhez. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 138—144. 1.

Három évszázad divatja. (Kiállítás. 1965. Rend. Iparművészeti Múzeum. A vezetőt összeáll. Egyed Edit.) Bp. 1965. 46 1.

Hauer Sándorné: A Soproni Gázmű száz esztendeje. 1866—1966. Sopron 1966. 20 1.

Havasi Zoltán: A könyvtár és a tudomány szerepe a társadalmi tudat alakulásában. Tudománypolitikai és könyvtárpolitikai irányzatok Magyarországon a XX. században. /1890—1962./ Kandidátusi értekezés tézisei. Szeged 1965. Soksz. 26 1.

Holl Béla: Könyvkultúra és régi könyvtárak története a mai Pest megye területén. PestMKt. 151—168. 1.

Huszár Lajos: Visegrád történeti emlékei az éremleletek tükrében. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 1. sz. 9—16. 1.

Illés Sándor: Neoplanta, Ujvidégh, Novi Sad. ÉlT. 1966. 21. évf. 1. sz. 22—28. 1.

Jakucs István: A csízió és a kalendárium története, különös tekintettel a debreceni régi naptárakra. DMÉvk. 203—215. 1.

Jámbor Lajosné: Magyarország földterülete művelési ágak és gazdaságnagyságcsoportok szerint. 1853—1949. TStatÉvk. 218—235. 1.

Kábelgyártásunk 75 éve. 1891—1966. (Szerk. Hoffmann Pál.) Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 232 1., 50 t.

Katsányi Sándor: Ceglédi Járási Könyvtár és előzményei. PestMKt. 77—83. 1.

Kisvarga Lajos: Sármellék gazdasági fejlődése 1731—1850 között. OMMK. 3. 43—68. 1.

Kiszely Gyula: A diósgyőri szénbányászat kezdete. 1767—1868. Miskolc 1965 [1966]. 30. 1., 3 t., 3 térk.
/Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Múzeumi füzetek 18—19./
/A Kohászati Történeti Bizottság és a Központi Kohászati Múzeum közleményei./

Korcsmáros László: A márianosztrai pálos könyvtár történetének vázlata. PestMKt. 169—173. 1.

Kubinyi László: Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez. MNy. 1965. 61. évf. 4. sz. 412—419. 1.

Kupa Mihály: Magyar és osztrák bank-

jegytervezők (1816—1918). NK. 1965—1966. 54—55. évf. 61—64. l.

A magyar bélyegek monográfiája. Általános rész. Irták *Kostyán Ákos, Makkai László* stb. (Kiad. a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége.) Bp. 1965, Közdok. 659 l.

A kötet tartalma:

Névi Pál: A bélyeggyűjtés története.

Vajda Endre: A posta története Magyarországon.

Makkai László: A postai küldemény és kezelési jegyei.

Makkai László — Visnya Sándor: A postabélyeg.

Kostyán Ákos: A postabélyegző.

Majevski, Alfred: Niedzica — eine ungarische Burg in Polen. ÉKK. 1966. 10. köt. 1. sz. 95—116. l.

Major Máté: A pesti Duna-part szívének városképi problémái. Budapest. 1966. 4. évf. 2. sz. 17—23. l.

Márton Béla: A debreceni Nagyerdő. ÉlT. 1966. 21. évf. 26. sz. 1121—1227. l.

Mihalik Sándor: A Windschügel család szerepe a magyar kerámiagyártásban. VMMK. 3. 69—82. l.

Nagy Emese: Az egervári vár építéstörténete. AÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 192—206. l.

Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívótáblák. VMMK 2. 341—363. l.

(Orosháza története és néprajza. Szerk. Nagy Gyula.) 1—2. köt. Orosháza 1965. Városi Tanács. 1. köt.: 967, 106 l., 3 mell, 2 térk. mell., 2. köt.: 783, 71 l. Bibliográfia a 2. köt. 649—756. lapokon. Összeáll. Hajdu Mihály, Szabó Ferenc.

Orosz Mihály: Vác könyvtárai. PestMKt. 91—120. l.

Ortutay Gyula: 125 esztendő. [A tudományos ismeretterjesztés magyarországi múltjáról.] MN. 1966. 22. évf. 126. sz. 3. l.

50 éves az Újpesti Természetbarátok Egyesülete. 1916—1966. (Szerk. és összeáll. Német Ferenc, Braun Lipót stb.) [Bp.] 1966. 86 l.

Radó Oszkár — Sivó Róbert: Kincsem, Aranyos, Imperial és a többiek. A lovassport krónikája. Bp. 1966, Sport. 298 l., 16 t.

Ruitz Izabella: A parasztifjúság társasélete a Bódva vidékén /1880—1950/. ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 572—601. l., 1966. 77. évf. 1. sz. 93—117. l.

Ruzsás Lajos: A városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon. (A városi fejlődés gazdasági alapjai.) DTI. 1964—1965. 287—321. l.

Sápi Lajos: A régi debreceni temetők és síremlékek. DMÉvk. 151—190. l.

Schram Ferenc: A Szentiván-napi tűzgyújtás. ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 547—556. l.

Sinkó Ferenc: A lengyel nemzet milleniuma és a magyarság. Vigilia. 1966. 31. évf. 6. sz. 422—425. l.

Sonkoly István: Zrínyi alakja zeneirodalmunkban. DTI. 1966. 365—373. l.

Szabó Béla, H.: Bereczki, Budai, Váry. /A magyar pomológia nagyjai./ BSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 63—73. l.

Szabó Ferenc: Kilencven esztendő határán. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola jubileuma. MZ. 1965. 6. évf. 6. sz. 577—588. l.

Szalai Imre: A Városliget. Bp. 1966, Pannónia. 32 l. /Műemlékeink./

125 éves a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. (Összeáll. Kóczián László.) Bp. 1966. Soksz. 17 l.

150 éves Kevermes község története. Összeáll. Pelle Ferenc. (Kevermes) 1965, Közs. Tanács. 301 l.

Szendei Ádám: A gyógyszerkutatás- és ipar Magyarországon. Látóhatár. 1966. 16. évf. 3—4. sz. 358—362. l.

Szekeres József: A víziárosi Ganz-törzsgyár. Budapest. 1966. 4. évf. 3. sz. 10—13. l.

Szita László: Pécsi és baranyai papírkészítők a XVIII. és XIX. században. MűvT. 1966. febr. 96—99. l.

Szőkefalvi Nagy Zoltán — Kóczán László: Nevezetes évforduló. [A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat előzményeiről.] TtK. 1966. 10. évf. 5. sz. 193—195. l.

Takács Ince: A szombathelyi ferences rendi templom és rendház története. VSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 112—128. l.

Tárkány Szűcs Ernő: A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. 2. ET. 1965. 76. évf. 3. sz. 359—410. l.

A Tatai Eötvös József Gimnázium jubileumi évkönyve. (Szerk. Keller György, Kovács Gáborné, Körmendi Géza.) [Tata] 1966. 103 l.

A kötet tartalmából:

Keller György: A tatai gimnázium története.

Tóth István: A szigeti hős alakja a magyar irodalomban. DTI. 1966. 307—343. l.

Tóth Lajos: 200 éves a fenékpusztai hajóarzenál. (Dokumentációs tanulmány.) [Kiad. a] Gépipari Tudományos Egyesület. Bp. 1965. Soksz. 104 l. /Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki történelmi sorozat 4./

Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 411 l.

Vajkai Aurél: Cserszegtomaj helynevei. VMMK. 1966. 303—328. l.

Varga Gábor — Juhász Miklós: A nagycenki park ismertetése. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 124—134. l.

Végh Katalin, K.: Boldogkőváralja. BSz. 1966. 10. évf. 1. sz. 47—55. l.

Vékás János: A régi és az új Tabán. TtK. 1966. 10. évf. 4. sz. 173—175. l.

Zimányi Vera: Gabona terméseredmények Batthyány uradalmakból /XVII—XIX. század/. TStat.Évk. 236—275. l.

Zolnay László: A budai várpalota ujjáépítése. Látóhatár. 1966. 16. évf. jan.—febr. 179—187. l.

c) *Ismertetések*

Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. — Ismerteti: *Ikvai Nándor.* ET. 1965. 76. évf. 3. sz. 477—478. l.

Bán Imre: Magyar Irodalmi Lexikon. [Ismertetés.] Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 86—94. l.

Bán Imre: Megjegyzések a[z irodalomtörténeti] kézikönyv XVIII. századi fejezeteihez. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 175—179. l.

Darvas József: A legnagyobb magyar falu. Bp. 1965. — Ismertetik: *Czine Mihály.* Kritika. 1966. 4. évf. 3. sz. 57—58. l.; *Ortutay Gyula.* Kortárs. 1966. 10. évf. 6. sz. 992—993. l.

Dömötör Tekla: Naptári ünnepek, népi színjátszás. Bp. 1964. — Ismertetik: *Schram Ferenc.* ET. 1965. 76. évf. 3. sz. 468—469. l.; *Voigt Vilmos.* FK. 1965. 11. évf. 3—4. sz. 488—491. l.

Fehér Pál, E.: Legendák vagy tények. [*Kun Béla:* Válogatott írások és beszédek. Bp. 1966. c. művéről.] Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 23. sz. 5. l.

Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848—1948. I—II. Bp. 1962. — Ismerteti: *Hársfalvi Péter.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1302—1305. l.

Gyapay Gábor: Két hasznos helytörténeti forráskiadványról. *Horváth Zoltán:* Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron 1964. — *Lengyel Alfréd:* Győr megye történetének írásos emlékei /1001—1918/. Győr 1965. Ttan. 1966. 11. évf. 2. sz. 31—32. l.

Huszár György: A magyar fogászat története. Bp. 1965. — Ismerteti: *Molnár László.* Fogtechnikai Szemle. 1965. 6. évf. 12. sz. 324—325. l.

Kabos Ernő: Reprezentatív gyártörténeti munka a Magyar Pamutiparról. [*Hanák Péter — Hanák Katalin:* A Magyar Pamutipar története. 1887—1962. Bp. 1964.] PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 188—192. l.

Magyar—zsidó oklevéltár. VII. köt. Az első országos zsidó conscriptiók 1725—1748. Bp. 1963. — Ismerteti: *Gunst Péter.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1335—1336. l.

Magyarország története. 1—2. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Horváth Zoltán.* NHQu. 1966. 7. vol. 21. no. 166—170. l.

Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. — Ismerteti: *Vörös Károly.* AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 215—220. l.

Mérey Klára, T.: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965. — Ismertetik: *Halász Margit.* Ttan. 1966. 11. évf. 1. sz. 23—24. l.; *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 52. sz. 8. l.

A munkára nevelés hazai történetéből. Bp. 1965. — Ismerteti: *Dobos László.* MP. 1965. 5. köt. 4. sz. 454—456. l.

Mühl Nándor: A soproni szőlészet története 1845—1945. Sopron 1964. — Ismerteti: *Simkovics Gyula.* SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 94—95. l.

Nagy Katalin, D.: A Veszprém megye helytörténeti lexikona c. munka vitája. VMMK. 3. 283—290. l.

Páhi Ferenc — Schneider Miklós: Pusztaszertől — Pusztaszerig. Szeged 1965. — Ismerteti: *Oltvai Ferenc.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 5. sz. 418—419. l.

Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp. 1964. — Ismertetik: *Hatos Géza.* Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 28. l.; *Vörös Károly.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1293—1296. l.

Sochacki, Stanislaw Andrzej: Fejezetek a lengyel—magyar fegyverbarátság történetéből. Bp. 1964. — Ismerteti: *Balogh Sándor.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1309—1311. l.

Solymos Ede: Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 618—620. l.

Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron 1964. — Ismerteti: *Papp István.* PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 176—178. l.

Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1965. — Ismerteti: *Dezsényi Béla.* MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 96—98. l.

Tarnai Andor: Fritz Valjavec és a magyar irodalom [Valjavec magyar vonatkozású fő műveinek összefoglaló ismertetése.] ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 233—240. l.

Unger Mátyás — Szabolcs Ottó: Magyarország története. Bp. 1965. — Ismertetik: *Birkás Géza.* Kts. 1966. 16. évf. 2. sz. 108—109. l.; *Simon Gyula.* Köznevelés. 1966. 22. évf. 3. sz. 115. l.

Veszprém megye helytörténeti lexikona.

Bp. 1964. — Ismerteti: *Éri István.* VMMK. 3. 291—300. 1.

2. Magyar őstörténet. A rómaikori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Baranyai Béláné: A nyírbátori egykori ferenceskonvent középkori textiliái. JAM. 6—7. 47—55. 1.

(Berkovits Ilona): Magyar kódexek a XI—XVI. században. [Bp.] 1965, M. Helikon. 194 1., 1 mell.

Borsa Gedeon: A római Szent Péter bazilika építése javára hirdetett búcsú magyarországi terjesztésére készült nyomtatványok. /1508— 1509./ OSzK-Évk. 179—186. 1.

Gedai István: A hajdúszoboszlói friesachi éremlelet. DMÉvk. 357—369. 1.

Kurcz Ágnes: Az Anjou-kori oklevelek narrációja. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 179—180. 1.

Párducz M[ihály]: Graves from the Scythian Age at Ártánd /County Hajdú-Bihar/. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 137—231. 1.

Petrovich Ede: A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatos szentbeszédek kora. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 142—146. 1.

Pohl Artur: Christophorus verdejegyei. Az Érem. 1965. 21. évf. 33—34. sz. 255—257. 1.

Pohl Artur: Erzsébet királyné L-betűs verdejegyű pénzei. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 49—53. 1.

Pohl Artur: A körmöcbányai pénzverde későközépkori verdejegyei. Az Érem. 1965. 21. évf. 33—34. sz. 281—285. 1.

Soproni S[ándor]: Der Münzfund von Ercsi. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 275—287. 1.

Szilágyi János: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjteséből. (1.) AÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 182—191. 1.

b) *Feldolgozások*

Acsádi György: A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. TStat.Évk. 3—34. 1.

Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. Akad. Kiadó. 142 1., 1 térk.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 37./

Bajkó Mátyás: Fejezetek a magyar felsőoktatás történetéből. FSz. 1966. 15. évf. 4. sz. 205—210. 1.

Bakay Kornél: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs 1965. 64 1.
/Dunántúli dolgozatok 1./

Balla Lajos: Dácia II. századi hadtörténetének kérdéseihez /106—167/. AÉ, 1966. 92. köt. 2. sz. 141—147. 1.

Balla Lajos: Deorum prosperitati. /A pannóniai városok Severuskori történetéhez./ AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 260—269. 1.

Balla (Lajos) Louis: To the Questions of the Military History of Dacia in the Second Century. AUDclass. 1. 39—48. 1.

Bartha A[ntal]: Zur Frage der ungarisch-slawischen Beziehungen im 9. und 10. Jahrhundert. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 7—10. 1.

Belitzky János: Válasz néhány kérdésre. Palócföld. 59—79. 1.

Bóna István: Javaslat a magyarországi bronzkor új időrendi felosztására. Móra-Évk. 2. 25—30. 1.

Borsos Béla: Régi magyar üvegművészet. Bp. (1965), Corvina. 52 1., 24 t.

Borzsák (István) Stefan: War Simon Grynaeus Kustos der Bibliotheca Corviniana? AUDclass. 1. 63—75. 1.

Csallány Dezső: Das Problem der archäologischen Denkmäler der Gepiden im 5. Jahrhundert. MóraÉvk. 2. 57—60. 1.

Dienes Erzsébet: Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról. MNy. 1966. 62. évf. 1. sz. 17—29. 1.

Dienes I[stván]: Einige gemeinsame Züge der frühfeudalen Kulturen Osteuropas. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 23—28. 1.

Dienes István: Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. Móra-Évk. 2. 73—111. 1.

Dombay Ernő: Bodrog megyei „Szent-György" helységek az 1520—22. évi tizedjegyzékek tükrében. — *Kőhegyi Mihály:* A szarmaták kutatása Baja környékén. Baja 1965. 30 1.
/A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 12./

Entz Géza: Az ercsi bencés monostor. MűÉ. 1965. 14. évf. 4. sz. 241—246. 1.

Erdélyi I[stván]: Résultats des recherches archéologiques relatives aux trouvailles des cavaliers nomades orientaux en Hongrie (1953—1964). AO. 1965. 18. tom. 3. fasc. 373—378. 1.

Ete János: A mohácsi csata helye a dűlőnevek alapján. MűvT. 1966. febr. 91—93. 1.

Fehértói Katalin: Az Árpád-kori ragadványnevekről. MNy. 1965. 61. évf. 4. sz. 419—428. 1.

Félegyházy József: Jubiláris emlékezés Mátyás király pozsonyi egyeteméről.

Vigilia. 1966. 30. évf. 1. sz. 7—17. l.
Fettich Nándor: A jutasi avarkori temető revíziója. VMMK. 2. 79—118. l.
Fügedi Erik: A XV. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. TStat-Évk. 35—71. l.
Fügedi Erik: A XV. századi magyar püspökök. TSz. 1965. 8. évf. 4. sz. 477—498. l.
Gedai István: Árpádkori lemezpénzeink kormeghatározásához. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 33—40. l.
Gedai István: I. Endre király sírköve. AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 49—51. l.
Gerevich L[ászló]: The Horseman of Aquileia. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 395—410. l.
Gerevich László: Mátyás király és Beatrix királyné márvány domborművének mestere. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. 1965. 27. no. 84—89. l. (Francia nyelven, illusztrációkkal a 15—32. lapokon.)
Györffy Gy[örgy]: Die Erinnerung an das Grossmährische Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 41—45. l.
Györffy György: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. ET. 1965. 76. évf. 3. sz. 411—434. l.
Györffy Lajos: A nagykun nép életmódja a késő középkorban. SzolnML. 7—8. 42—46. l.
Hámori Anna, H.: A téglási középkori temető téglamellékletes sírjainak értékeléséhez. DMÉvk. 127—132. l.
Havas (László) Ladislas: Le panégyrique de Cortesius et les relations diplomatiques entre Mathias Corvin et la papauté. AUDclass. 1. 57—62. l.
Heckenast Gusztáv: Helységnév és történelem. ÉlT. 1966. 21. évf. 19. sz. 867—870. l.
Horváth János, ifj.: P. mester és műve 1. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 1—53. l.
Huszár Lajos: Bemerkungen zur Frage der ersten ungarischen Münzen. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 29—31. l.
Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. I. kiegészítés. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 55—59. l.
Huszár Lajos: Pénzverés Veszprémben a XV. században. VMMK. 2. 199—207. l.
Kaba Melinda — Pécsi Sebestyén: Az aquincumi orgona. Bp. [1966.] 31 l. /Emlékek Budapest múltjából./
Kádár Zoltán: A Mediciek állatseregletei és Mátyás király vadaskertje. Búvár. 1966. 11. évf. 2. sz. 74—77. l.
Kočka, W.: Archäologisch-anthropologische Korrelationen zwischen Ungarn und Slawen im X—XII Jh. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 55—58. l.
Kovács Sándor, V.: Az antik források kérdése Mátyás király leveleiben. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 153—155. l.
Kralovánszky Alán: A székesfehérvári középkori bazilika. Székesfehérvár 1966. 20 l. /István Király Múzeum Közleményei. B. sor. 27./
Lajta Edit: A besztercebányai (Banská Bystrica) Thurzó-ház falképei. MűÉ. 1966. 15. évf. 1. sz. 1—10. l.
László Gy[ula]: Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l' époque avare finissante. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 73—75. l.
Marjai Márton: Ördögárok a debreceni Nagyerdőn. DMÉvk. 87—93. l.
Maron Ferenc: Óbudai legenda, amely behálózza egész Európát, MN. 1966. 22. évf. 31 sz. 11. l.
Mesterházy Károly: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpátmedencében. DMÉvk. 95—113. l.
Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 1—9. l.
Mócsy András: Savaria utcarendszerének rekonstrukciójához. AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 27—36. l.
Módy György: A téglási ásatás településtörténeti vonatkozásai. DMÉvk. 133—150. l.
Nagy T[ibor]: Commanders of the Legions in the Age of Gallienus. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 289—307. l.
Németh Gyula: A baskír földi magyar őshazáról. ÉlT. 1966. 21. évf. 13. sz. 596—599. l.
Párducz M[ihály]: Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. AA. 1965. 13. tom. 3—4. fasc. 273—301. l.
Paulinyi O[szkár]: Die anfänglichen Formen des Unternehmens im Edelerzbergbau zur Zeit des Feudalismus. AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 25—57. l.
Paulinyi Oszkár: A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesércbányászatban. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 95 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 40./
Pohl Artur: II. Lajos pozsonyi pénzverése. Az Érem. 1965. 21. évf. 33—34. sz. 262—265. l.
Rádóczy Gyula: Szerecsen Jakab, egy méltatlanul elfeledett, híres gyógyszerész. Gyógyszerészet. 1966. 10. évf. 3. sz. 113—114. l.
Rappoport, P. A.: Kárpátaljai középkori várak. AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 61—65. l.

Saád A[ndor]—Korek J[ózsef]: Denkmäler der frühmittelalterlichen Imkerei am Fuss des Bükkgebirges. Die Fragen der Felsen mit Bienennischen. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 369—394. l.

Sólyom Károly: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. 54—84. l.

Sós, Á[gnes], Cs.: Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung der Zentrale des Pribina-Besitzes. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 87—93. l.

Štefanovičová, Táňa — Fiaľa, Andrej: Die Akropole der Bratislavaer Burg im 11. bis 13. Jahrhundert. ÉKK. 1966. 10. köt. 1. sz. 125—135 l.

Szabó János Győző: Das Weiterleben des Spätawarentums auf dem Alföld im X. Jahrhundert. MóraÉvk. 2. 61—71. l.

Tari László: Éremlelet Csongrád—Faragó-tanyán a XIII. századból. MóraÉvk. 1. 83—92. l.

Tóth Károly: Újabb adatok a VII—XIII. században Magyarország területén élt népek fogazati állapotának megítéléséhez. FSz. 1966. 15. évf. 4. sz. 102—115. l.

Tóth Sándor: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. VMMK. 2. 167—187. l.

Tóth Tibor: A honfoglaló magyarok ethnogenezisének problémája. AnK. 1965. 9. köt. 4. füz. 139—149. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Küküllei János és a Névtelen Minorita. Humanizmus. 11—34. l.

Turnwald, Christian: Denare vom ältesten ungarischen Oboltyp. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 19—27. l.

Zolnay László: Budaszentlőrinc művészete a középkorban. A „Magyar Eskuriál" múltjából. Művészet. 1966. 7. évf. 6. sz. 4—5. l.

Zolnay László: Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban. AÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 148—162. l.

c) *Ismertetések*

Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. — Ismerteti: *Eperjessy Géza.* Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 24—25. l.

Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1288—1289. l.

Kalicz Nándor: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Bp. 1963. — Ismerteti: *Makkay János.* MT. 1965. 10. köt. 12. sz. 814—815. l.

Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról. Szeged 1964. — Ismerteti: *Kurcz Ágnes.* ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 245. l.

Kiss Ákos: megjegyzések B. Thomas Edit „Römische Villen in Pannonien" c. művéhez. AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 292—295. l.

Krónikások, krónikák. Szemelvények a középkori krónikákból. Bp. 1960. — Ismerteti: *Györffy György.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1287—1288. l.

László Gyula: Az uráli őshaza kutatásáról. Megjegyzések Hajdu Péter észrevételeire. [Az AÉ. 1964. 1. sz. 118—123. lapjain megjelent ismertetés *László Gyula:* Őstörténetünk legkorábbi szakaszai c. művéről.] AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 68—71. l.

Sós Ágnes: Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. Bp. 1963. — Ismerteti: *Mesterházy Károly.* VMMK. 2. 473—475. l.

Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. 1. r. 1000-től 1526-ig. Bp. 1964. — Ismerteti: *Bónis György.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 166—172. l.

Thomas Edit, B.: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. — Ismerteti: *Soproni Sándor.* AÉ. 1965. 92. évf. 2. sz. 251—253. l.

3. Magyarország története 1527—1790

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Babics Andrásné: Szigetvári Zrínyi Miklós. Bibliográfia. DTI. 1966. 375—397. l.

Bakos József: Comenius Tirociniuma. PSz. 1966. 16. évf. 5. sz. 416—423. l.

Békés Ágnes: Szepsi Csombor Márton Angliában. AngFT. 2. 5—35. l.

Dán Róbert: Kéziratos magyar nyelvű Talmud recenzió a XVIII. századból. OSzKÉvk. 235—240. l.

Degré Alajos: Zala megye 1770. évi összeírása. LSz. 1966. 16. évf. 1. sz. 143—148. l.

Dezső László: A kárpátaljai hivatalos írásbeliség emlékei. /Úrbéri feljegyzések./ — Pamjatniki delovoj pisz'mennoszti zakarpat'ja /Urbarial'nüe zapiszi./ Bp. 1965. Soksz. 111 l. /A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 26./

Hadrovics László — Kiss Lajos: Szótörténeti adalékok. MNy. 1965. 61. évf. 4. sz. 482—491. l.

Herepei János: Apáczai Debrecenben őrzött könyvbejegyzései. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 40—43. l.

Hetyéssy István: Sopron kuruc ostroma és a labanc megtorlás Sopron megyében. (Két egykorú levél tükrében.) SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 84—87. l.

Hogyan méltatta Késmárk városa Engel János Jakab orvosi működését? CMed. 1965. 37. sz. 293—295. l.

Holl Béla: Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 168—176. l.

Jajczay János: Egy különös akvarell a törökkori Budáról. ÉlT. 1966. 21. évf. 3. sz. 124—128. l.

Jeney Ferenc: A Balassi-hagyaték történetéhez. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 190—197. l.

Jeney Ferenc: Wittnyédy István ismeretlen levelei. 1. r. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 169—173. l.

Káldy-Nagy Gyula: Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. DTI. 1966. 115—155. l.

Karner Károly: Két soproni vonatkozású nyomtatvány 1681-ből. 1—2. SSz. 1966. 20. évf. 1—2. sz. 73—78, 159—162. l.

Kathona Géza: Dávid Ferenc 1566. évi tételei. ThSz. 1966. 9. évf. 1—2. sz. 16—23. l.

Komlovszky Tibor: Egy manierista „Theatrum Europaeum" és szerzője. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 85—105. l.

Koroknay Gyula: Francisco Wrabetz képsorozata Nyiregyházán. JAM. 6—7. 69—73. l.

Kótay Pál: Pápai Páriz Ferenc drezdai útja /1672/. CMed. 1965. 37. sz. 9—29. l. U. a. német nyelven u. o. 31—56. l.

Kovács István: Nagyszombati szótörténeti adalékok. MNy. 1966. 62. évf. 1. sz. 98—111. l.

Kovács József: Lackner Kristóf ismeretlen életrajza. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 210—214. l.

Mikes Kelemen összes művei. 1. köt. Törökországi levelek és misszilis levelek. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 863 l., 12 t., 1 térk.

400 éves miniatűr emlékek a szigetvári csatáról. [Írta]: *G. D.* MN. 1966. 22. évf. 37. sz. 6. l.

Pirnát Antal: Rimay Epicediumának latin kísérő szövegei. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 197—208. l.

Radó Polikárp: Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 114 — 125. l.

Régi gyógyszerek. [Közli]: Bognár András. CMed. 1966. 38—39. no. 309—312. l.

Román János: A sárospataki szőlőművelés történetének XVI—XVII. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban. Sárospatak 1964. Soksz. 227 l. /A Sárospataki Rákóczi Múzeum forráskiadványai 1./

Schlatter Jenő: A kuruckori pénzek madonnái. Az Érem. 1965. 21. évf. 33—34. sz. 246—254. l.

Seenger Ervin: Buda a török korban. Budapest. 1966. 4. évf. 3. sz. 15. l.

Smidt Lajos: Céhek rendelkezése a temetésről. VSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 129—131. l.

Szabó Lajos — Botos Péter: A göncl zsinat emlékezete. ThSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 92—93. l.

Szabó László: „Az Istennek hozzánk közelítő ostora ..." SzolnML, 7—8. sz. 41—42. l.

Tardy Lajos: Baranyai Decsi Czimor János Hodoeporiconja /1587/. FK. 1965. 11. évf. 3—4. sz. 359—371. l.

Tarnóc Márton: Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka. ITK. 1965. 69. évf. 6. sz. 701—707. l.

Zsoldos Jenő: Szótörténeti adalékok. MNy. 1965. 61. évf. 3—4. sz. 363—367, 473—482. l.

b) *Feldolgozások*

Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1. Herepei János: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. (Szerk. [és bev.] Keserű Bálint. [Kiad.: Szeged, Egyetem] Magyar Irodalomtörténeti Intézet.] Bp. — Szeged 1965. Soksz. XI, 627 l.

Ambrus-Fallenbüchl Zoltán: Hevenesi Gábor. Geodézia és Kartográfia. 1965. 17. évf. 6. sz. 443—444. l.

Antall József—Pataki Zoltán: Kováts Mihály — az amerikai függetlenségi háború hőse. ÉlT. 1966. 21. évf. 15. sz. 675—678. l.

Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században. Bp. 1965, Stat. Kiadó. Soksz. 166 l. /Történeti statisztikai kötetek./

Bakos József: Comenius családi nevéről — a Szeges családnév történetéről. MNy. 1966. 62. évf. 1. sz. 85—88. l.

Balogh István: Szabolcs—Szatmár megye hajdunépe. ÉlT. 1966. 21. évf. 20. sz. 945—948. l.

Batári Ferenc: A nagyszebeni Bauernfeindműhely ismeretlen alkotása Veszprémben. VMMK. 2. 249—258. l.

Békefi Antal: A vasi várak zenei élete a török megszállás idején. 2. r. VSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 8—41. l.

Békefi Antal: Vasi zenei emlékek a törökök kiűzésétől Kossuth szabadságharcáig. 1. r. 1686—1711. VSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 180—204. l.

Benda Kálmán: Rákóczi és a szerbek. Magyar—szerb kibékülési törekvések /1703

—1709/. ÉlT. 1966. 21. évf. 27. sz. 1251—1255. l.
Benda Kálmán: Zrinyi Miklós, a szigetvári hős. DTI. 1966. 15—51. l.
Bende Lajos: Sziget ostroma 1566-ban. DTI. 1966. 61—104. l.
Borsa Gedeon: A „Fortuna" sorsvetőkönyv eredete és utóélete. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 75—81. l.
Cennerné Wilhelmb Gizella: A Zrínyi család törökellenes harcai a XVI—XVIII. század képzőművészetében. DTI. 1966. 345—364. l.
Csanda Sándor: Szlovák—magyar kapcsolatok a Rákóczi-felkelésben. Hidak. 23—55. l.
Csatkai Endre: A koronázási emlékérmek körül. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 82—85. l.
Csatkai Endre: Sopron városa teljesen labanc volt-e? SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 53—56. l.
Csorna Antal: Az óbudai Zichy kastély kertje. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 1. sz. 37—41. l.
Dankó Imre: A hajdúkutatás jelenlegi állása és feladatai. DMÉvk. 47—57. l.
Dányi Dezső: Városi háztartások és családok a XVIII. század végén /Győr, 1787/. TStat.Évk. 73—109. l.
Degré Alajos: A keszthelyi polgárság úrbérellenes mozgalmai. VMMK. 2. 259—270. l.
Détshy Mihály: A gyulafehérvári Rákóczi-síremlékek. MűÉ. 1966. 15. évf. 1. sz. 26—30. l.
Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965 [1966]. Soksz. 16 l.
Erdész Sándor: Báthori Gábor a néphagyományokban. Nyíregyháza 1965, Szabolcs—Szatmárm. Múz. Ig. 20 l. /Szabolcs—Szatmári múzeumi füzetek l./
Faller Jenő: Újabb adat a selmeci első bányabeli robbantás előzményeihez. Bányászati Lapok. 1966. 99. évf. 3. sz. 212—213. l.
Felhő Ibolya: A Péró felkelés és megtorlása. Budapest. 1966. 4. évf. 2. sz. 13. l.
Ferenczi Imre: A török küzdelmek emléke Hajdu—Bihar mondahagyományában. DMÉvk. 243—267. l.
Gerő Győző: Az esztergom-vízivárosi Özicseli Hadzsi Ibráhim dzsámi. Adatok Esztergom törökkori topográfiájához. AÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 207—216. l.
Gökbilgin, Tayyib: Nagy Szolimán 1566. évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményei. DTI. 1966. 53—59. l.
Gyimesi Sándor: A felnégyelt parasztkapitány. [Császár Péterről.] Napjaink. 1966. 5. l. sz. 12. l.
Herepei János: Szenci Molnár Albert tragédiája. ITK. 1966. 70. évf. 122. sz. 160—165. l.
Hervay Ferenc: A XV—XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 63—66. l.
Horáček, Cyril: Der Beitrag der böhmischen Länder zum Feldzug 1566. DTI. 1966. 269—284. l.
Kállay István: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között. /A bécsi udvari kamarai levéltár iratai alapján./ 1. r. Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 27—61. l.
Käfer István: Adalékok a barokk magyar—szlovák vonatkozásaihoz. FK. 1966. 11. évf. 3—4. sz. 380—387. l.
Kelecsényi Ákos: Méliusz Herbáriumának két feltételezett kiadása. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 70—75. l.
Kiss István, N.: A kászonyi udvarház és szőlőgazdaság. /A kászonyi curia 1664. évi urbáriuma és inventáriuma alapján./ AtSz. 1965. 7. évf. 4. sz. 496—505. l.
Kókay György: Rát Mátyás a hazai nemzetiségekről és a magyarországi népek Kelet—Nyugat közti közvetítő szerepéről. FK. 1965. 11. évf. 3—4. sz. 371—378. l.
Komoróczy György: A királyi kisebb haszonvételekről Debrecen feudális kori történetében. DMÉvk. 217—233. l.
Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. PestMM. 9—54. l.
Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 479 l., 21 t., 1 térk. mell.
Makkai László: A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban. AtSz. 1965. 7. évf. 4. sz. 441—470. l.
May István: Az altdorfi egyetem magyar hallgatói. ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 165—166. l.
Mérey Klára, T.: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. DTI. 1966. 157—198. l.
Mérey Klára, T.: A termelőerők helyzete Somogy megyében a XVIII. században. DTI. 1964—1965. 323—362. l.
Meszlényi Antal: Egy barokk főpap, Barkóczy Ferenc érsekprímás. Vigilia. 1966. 31. évf. 3. sz. 161—168. l.
Molnár Vera: Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról. MóraÉvk. 2. 127—135. l.
Móra László: Az első műszaki szakkönyvtárunk alapításának 200. évfordulója. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. 1966. 13. évf. 3. sz. 255—265. l.
Nagy László: Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején cí-

mű tanulmányához. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 285—295. l.

Nyerges Ágnes: A harag villámhárítója. Az átkozódás, káromkodás történetéből. Világosság. 1966. 7. évf. 4. sz. 246—249. l.

Orosz István: A földesúri borelővételi jog Tokaj—Hegyalján a XVI—XVII. században. AUDhist. 4. 3—18. l.

Pápay Jenő: Egy ormánsági vár, amely nem adta meg magát a töröknek [Selye]. MűvT. 1966. febr. 93—95. l.

Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965, Gondolat. 390 l., 14 t., 2 térk.

Petróczi Sándor: Pest megye ujjátelepülése. 1711—1760. PestMM. 95—153. l.

Prokopp Gyula: II. József kísérlete a népnyelvű liturgia bevezetésére. Vigilia. 1966. 31. évf. 6. sz. 377—379. l.

Rácz István: A hajdúkérdés Bocskai szabadságharca után. /Nagy András hajdúgenerális./ AUDhist. 4. 19—38. l.

Reuter Camillo: A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben. DTI. 1966. 107—114. l.

Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos /1728—1803/ életéből és működéséből. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 129 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 38./

Rozványiné Tombor Ilona: A Pétsvárady ötvöscsalád. MűÉ. 1965. 14. évf. 4. sz. 257—260. l.

Ruzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. DTI. 1966. 199—234. l.

Salánki József: Egy ritka könyv vándorútja. DMÉvk. 191—201. l.

Sápi Vilmos: A községi és mezővárosi bíróságok a feudalizmus korában. ÁI. 1966. 16. évf. 4. sz. 308—318. l.

Selected studies. (Ed.: György Tamás.) Bp. 1965, Akad Kiadó. 178 l.
/Studia philosophica Academiae Scientiarum Hundaricae 9./
A kötet tartalmából:
Mátrai László: The Influence of Italian „Averroism" in 16th Century Eastern Europe.

Smidt Erzsébet: II. Rákóczi Ferenc portréja. Életünk. 1965. 3. köt. 112—113. l.

Somogyi Árpád: Adatok a veszprémi ötvösség történetéhez. VMMK. 2. 293—302. l.

Szalatnai Rezső: Régi magyar antinacionalista. [Bél Mátyásról.] Napjaink. 1966. 5. évf. 1. sz. 11. l.

Szántó Konrád: Ferences templomok a fővárosban. Vigilia. 1966. 31. évf. 2. sz. 91—94. l.

Tóth Endre: A Károlyi-biblia történetéhez. ThSz. 1966. 9. évf. 1—2. sz. 23—26. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Humanizmus. 50—132. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Vendégjárás Csáktornyán. Humanizmus. 137—140. l.

Waczulik Margit: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. DTI. 1966. 287—306. l.

Wagner, Georg: Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget. DTI. 1966. 237—268. l.

Wellmann Imre: Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. PestMM. 155—202. l.

Zimányi Vera: A Rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. Soksz. 21 l.

e) *Ismertetések*

Amiről eddig keveset tudtunk... Két könyv a fizika magyarországi történetéről. [M. Zemplén Jolán műveinek ismertetése. Ismerteti:] *V. L.* Világosság. 1966. 7. évf. 2. sz. 125—127. l.

Barabás Jenő: Békés megye néprajza a XVIII. században. Gyula 1964. — Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 616—618. l.

Fekete Lajos—Káldy Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp. 1962. — Ismerteti: *Gerő Győző.* AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 105. l.

Horváth Róbert: Hatvani István professzor /1718—1786/ és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp. 1963. — Ismerteti: *V. L.* Demográfia. 1966. 9. évf. 1. sz. 121—122. l.

Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. — Ismerteti: *Györffy Lajos.* ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 623—624. l.

Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp. 1964. — Ismerteti: *Bakos Ferenc.* NyK. 1965. 67. köt. 2. sz. 415—417. l.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. — Ismertetik: *Benda Kálmán.* Nsz. 1966. 24. évf. 104. sz. 8. l.; *Pamlényi Ervin.* MN. 1966. 22. évf. 90. sz. 13. l.

Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. — Ismerteti: *Merényi László.* Nsz. 1966. 24. évf. 147. sz. 7. l.

Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Bp. 1966. — Ismerteti: *Balogh István.* Alföld. 1966. 17. évf. 5. sz. 89—90. l.

Sziklay László: Richard Pražák habilitációs vitája a cseh—magyar kulturális kapcsolatokról. Helikon. 1965. 11. évf. 4. sz. 518—520. l.

Zemplén Jolán, M.: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964. — Ismerteti: *Müller Antal.* MFSz. 1966. 10. évf. 1. sz. 171—172. l.

4. Magyarország története 1791—1849

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Adamovics Ilona: A nagy ihletű. Perczel Mór tábornok levele Vörösmarty Mihályról. Napjaink. 1966. 5. évf. 3. sz. 2. l.

Cenner Mihály: XIX. századeleji pápai színlapok. VMMK. 3. 83—99. l.

Csatkai Endre: Nyomdászinassorsok a XVIII. században. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 144—145. l.

Csatkai Endre: Unterberger Ignác rézmetszete Sopron megye rendelésére /1790/. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 187—189. l.

1848-ra emlékezünk. Nsz. 1966. 24. évf. 62. sz. 5. l.

Géfin Gyula: Melchior Hefele képe. VSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 257—260. l.

Herényi István: Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója. VMMK. 3. 101—112. l.

Ismeretlen Kossuth-dokumentum az 1831-i zempléni kolera idejéből. [Közli]: Barta István. CMed. 1966. 38—39 no. 301—308. l.

Julow Viktor: Bepillantás a Magyar füvészkönyv műhelyébe. DMÉvk. 397—414. l.

Napi események rövid leirata 1849. Télhó 1. kezdve. Egy gyermekleány naplója. [Közli]: Balogh Mária. Valóság. 1966. 9. évf. 3. sz. 90—110. l.

Oltvai Ferenc: A simándi kincskeresők. BékÉl. 1. 12—14. l.

Oltvai Ferenc: Vedres István egy kiadatlan referátuma a kereskedelemről. 1811. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 2. sz. 149—152. l.

Ortutay András: Honvédtisztnek jelentkeztek. Dokumentumok a magyar katonai nevelés történetéből. Köznevelés. 1966. 22. évf. 5. sz. 184—185. l.

Szalay Károly: Ne higgy el mindent vaktába . . . Antiklerikális szatirikus röpiratainak a XVIII. század végén. Világosság. 1966. 7. évf. 6. sz. 366—371. l.

Szepessy Géza: Egy 1802-ből származó térkép régészeti vonatkozásai. AÉ. 1965. 92. köt. 1. sz. 91—92. l.

Tardy Lajos: Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi pesti naplójából. OSzKÉvk. 241—247. l.

Vörös Károly: Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. VMMK. 3. 113—123. l.

Zibolen Endre: Óvodai hétköznapok a régi Pest—Budán. Dokumentumok Brunszvik Teréz hagyatékából. /1829—1830./ OPK. 104—141. l.

b) *Feldolgozások*

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom 11. (Ser. 3.) Series paedagogica. (Neveléstörténeti és neveléselméleti tanulmányok.) Red. B[éla] Jausz. Debrecen 1965. 118 l.

A kötet tartalmából:

Bajkó Mátyás: A munkára nevelés XIX. századi történetének néhány problémája.

Andics Erzsébet: Revízió alá kell-e vennünk Marx és Engels nézeteit az 1848—49-es forradalomról? Valóság. 1966. 9. évf. 4. sz. 40—53. l.

Antall József: Toldy Ferenc két arca. A diétetika és az irodalomtörténet tanára. TtK. 1966. 10. évf. 5. sz. 227—230. l.

Barcza József: Egy eszme magyar úttörői. [A dunai konföderációról.] 1848. Napjaink. 1966. 5. évf. 2. sz. 7. l.

Barcza József: Egy felvilágosodáskori magyar főúri könyvtár árverése. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 145—152. l.

Barta István: A fiatal Kossuth. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 283 l.

Bartha Lajos, ifj.: 150 éves a gellért-hegyi csillagvizsgáló. Ttk. 1966. 10. évf. 2. sz. 93—94. l.

Berend T. Iván: Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez. Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 275—284. l.

Berlász Jenő: Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára. OSzKÉvk. 251—264. l.

Brand Imre: Soproni adatok az okulisták korából. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 47—50. l.

Busa Margit, V.: A legelső magyarországi német nyelvű női folyóirat. OSzKÉvk. 265—269. l.

Busa Margit, V.: A Religio és Nevelés 1849. évi második kiadásáról. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 157—158. l.

Bükyné Horváth Mária: A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 10—27. l.

Darvas István: Adalékok az Aggteleki /Baradla/ barlang bejárása és feltérképezése történetéhez, irodalmához és bibliográfiájához. Karszt és Barlang. 1964. 1. félév. 1—11. l.

Dávid Zoltán: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. TStat.Évk. 110—127. l.

Dezsényi Béla: A Honderű válsága 1847 decemberében. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 152—156. l.

Dezsényi Béla: A Rajzolatok kiadási és terjesztési problémái az 1830-as évek végén. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 44—47. l.

Farkas Elemérné: Clark Ádám 1811—1866. Budapest. 1966. 4. évf. 3. sz. 16. l.

Fényes Miklós: A pécsi Klimo-könyvtár átrendezése az 1830-as években. /Adalékok a Pécsi Egyetemi Könyvtár történetéhez./ Pécs 1965. Soksz. 26, 5 l., 6 mell.
/Közlemények a Pécsi Egyetemi Könyvtárból. U. S. 4/

Fenyő István: Kétszáz éve született Budai Ézsaiás, a magyar nyelv és történelem tudós polihisztora. Nsz. 1966. 24. évf. 107. sz. 7. l.

Fried István: Cseh—magyar kapcsolatok 1828—41. között. FK. 1965. 11. évf. 3—4. sz. 387—398. l.

Fried István: Teodor Pavlović arcképéhez. Adatok a szerb—magyar kapcsolatok történetéhez a reformkorban. Helikon. 1965. 11. évf. 4. sz. 521—528. l.

Herczeg Etelka: Pest város népessége a XIX. század első felében. TStat.Évk. 173—191. l.

Horváth Ferenc: Kresznerics Ferenc /1766—1832/. VSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 42—55. l.

Horváth Róbert: A gazdasági fejlődés és a népességi kérdés kölcsönhatásairól Magyarországon a 18. sz. közepétől a 19. sz. közepéig. Demográfia. 1966. 9. évf. 1. sz. 36—47. l.

Jajczay János: A Hecc színház és a pestbudai állatviadalok. ÉlT. 1966. 21. évf. 16. sz. 750—753. l.

Jakus Lajos: Petőfi egyik tanárának [Haag Péter] soproni kapcsolatai. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 15—25. l.

Kiss Pál. M.: Szabó János /1794—1851/. MűÉ. 1966. 15. évf. 1. sz. 31—39. l.

Komor Ilona: Az első magyar Tacitus-fordító. [Baritz Györgyről.] AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 270—276. l.

Kozocsa Sándor: Az „Il principe" első magyar fordítása. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 47—49. l.

Környei Elek: A botanizáló Fazekas Mihály. Emlékezés a Magyar Füvészkönyv írójára. MN. 1966. 22. évf. 7. sz. 8. l.

Pándi Pál: Vasvári Pál és az utópista szocializmus. Adalékok és jegyzetek. Valóság. 1966. 9. évf. 3. sz. 82—89. l.

Pesovár Ernő: Lengyel táncok hatása a reformkorban. NrÉ. 47. 159—177. l.

Péterdi Ottó: A féltelkes jobbágy életszínvonala Bakonypéterden 1800 körül. ET. 1965. 76. évf. 3. sz. 341—358. l.

Petur László: A Természettudományi Társulat megszületése. ÉlT. 1966. 21. évf. 21. sz. 963—966. l.

Rózsa György: A Magyar Tudományos Akadémia allegóriája. MT. 1965. 10. köt. 12. sz. 802—810. l.

Solt Andor: A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában. Sh.tan. 9—25. l.

Somkuti Gabriella: Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában. OSzK-Évk. 187—209. l.

Székely Imre: Irinyi János emlékezete. Magyar Kémikusok Lapja. 1966. 21. évf. 3. sz. 146. l.

Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor hazai útja. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 91 l., 7 t.
/Kőrösi Csoma kiskönyvtár 1./

Szita László: A céhszervezet felbomlásának pécsi jelenségei. MűvT. 1966. jún. 98—102. l.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán—Zétényi Endre: Egy XVIII. századi magyar meteorológus: Benkő Sámuel miskolci orvos. BSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 51—56. l.

Varga J[ános]: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn. 1767—1849. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 152 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 56./

Vargha Károly: Fornszek Sándor, a magyar szabadságharc katonája. MűvT. 1966. jún. 91—93. l.

Zakar János: Müllner Mátyás elfelejtett soproni szakíró. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 78—81. l.

Zolnay L[ászló]: Miklós Zmeskál, Beethovens ungarischer Freund. StudMus. 1966. 8. tom. 1—4. fasc. 211—216. l.

c) *Ismertetések*

Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp. 1960. — Ismerteti: *Vörös Károly.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 215—217. l.

Kolta László: Perczel Mór élete és munkássága. Bonyhád 1963. — Ismerteti: *Borus József.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 214—215. l.

Petőfi Sándor levelezése. Bp. 1964. (Petőfi Sándor összes művei VII.) — Ismerteti: *Lukácsy Sándor.* ITK. 1965. 69. évf. 6. sz. 717—721. l.

Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848—1849. Bp. 1962. — Ismerteti: *Urbán Aladár.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1296—1301. l.

5. Magyarország története 1849—1917

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Ady Endre összes prózai művei. 6. Újságcikkek, tanulmányok. /1905. jan. — szept./ Sajtó alá rend. Varga József. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 482 l.

Ambrus Béla: Hadikölcsönpénztár pénztárjegyei /1914./. Az Érem. 1965. 21. évf. 33—34. sz. 257—261. l.

Balyi Károly: Az 1895. évi nyári fizikai tanfolyam. [A résztvevők csoportképével.] Fizikai Szemle. 1966. 16. évf. 6. sz. 194. l., címlap.

Banner János: Jósa András és Herman Ottó levelezéséből. JAM. 6—7., 7—18. l.

Becskey Andor: Szamuely Tibor tábori újságjai. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 50—54. l.

Bendefy László: Aggteleki utazás 1892-ben Karszt és Barlang. 1964. 2. félév. 59—61. l.

Boros Vilma, H.: Széchenyi István hátrahagyott iratai. MT. 1966. 11. köt. 5. sz. 331—337. l.

Gárdos Mariska: Első találkozásom Kun Bélával. Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 8. sz. 2. l.

Hiller István: Újabb adatok a soproni és Sopron megyei korai paraszt-, munkás-, ellenállási- és sztrájkmozgalmak történetéhez. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 135—142. l.

Jemnitz János: Részletek Alpári Gyulának a Leipziger Volkszeitung 1914-es évfolyamában megjelent írásaiból. LTM-Évk. 5—6. 185—190. l.

Kassák Lajos: Egy ember élete. (Önéletrajzi regény. 3. kiad.) Bp. 1966, Magvető. 1028 l.

Kelényi Ferenc: Pedagógusokhoz intézett felhívások az első világháború idején. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 71—73. l.

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 4. 1903—1906. Összegyűjt. és jegyz.: — —. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet.) Bp. 1966, Tankönyvkiadó. XI, 749 l.

Kresz Mária: A Wartha Vince-féle kerámia-gyűjtemény. Néprajzi anyag. Építőanyag. 1966. 18. évf. 3. sz. 117—119. l.

Lázár István: Egy mérnök élete. [Seidner Mihályról.] Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 11. sz. 3. l.

Nagy Sándor: A makói kapitányi hivatal szervezeti felépítése, ügyvitele és iratainak levéltári feldolgozása. LSz. 1966. 16. évf. 1. sz. 20—42. l.

Papp János: Kossuth levelei Bakay Nándorhoz. Előtanulmány egy készülő Bakay-monográfiához. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 3. sz. 223—231. l.

Perczel Mór naplója. /1851—1852./ [Közli]: Adamovics Ilona. BSz. 1966. 10. évf. 1. sz. 58—69. l.

Réti Endre—Vilmon Gyuláné: Tallózás az orvoskari ülések jegyzőkönyveiben. CMed. 1966. 38—39. no. 81—96. l.

Smidt Lajos: Egy Kossuth-levél. Életünk. 1966. 1. köt. 80—81. l.

Szabó Dezső: Életeim. 1—2. köt. (Önéletrajz. Szerk., bev. és jegyz.: Nagy Péter.) Bp. 1965, Szépirod. Kiadó. 859 l., 1 t.; 615 l., 1 t.

Szabó Ferenc: Dokumentumok az 1891. évi viharsarki földmunkásmegmozdulásokról. [Békéscsaba] 1966, Hazafias Népfront — TIT — Békésm. Népműv. Tanácsadó. 23 l.

Ujváry Zoltán: A „Mennyből jött levél" népi párhuzamai. DMÉvk. 383—386. l.

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át. (Bev. és jegyz.: Kakuk Zsuzsa.) Bp. 1966, Gondolat. 437 l., 7 t. /Világjárók. Klasszikus útleírások 8./

b) *Feldolgozások*

Antall József: Asbóth Sándor 1811—1868. ÉlT. 1966. 21. évf. 10. sz. 435—438. l.

Antall József: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1099—1130. l.

Antall József: Fülepp Lipót élete. 1809—1875. ÉlT. 1966. 21. évf. 1. sz. 18—21. l.

Arató Ádám: Diesterweg magyarországi követői. PSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 129—140. l.

Balogh István: Egy országos jellegű hatósági néprajzi „gyűjtés"-ről. /Szabolcsi néprajzi adatok 1903-ból./ ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 603—607. l.

Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termeléstechnika a kapitalizmus korában. /1850—1914./ Kandidátusi értekezés tézisei. Nyíregyháza 1965. 10 l.

Banner J[ános]: In memory of the 150th Birth Anniversary of F. Flóris Rómer. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 411—412. l.

Banner János: Reizner János és a szegedi múzeum. MóraÉvk. 1. 3—15. l.

Bányai Jenő: Az erdélyi és alföldi baptista misszió kezdeti korszaka. ThSz. 1966. 9. évf. 1—2. sz. 26—37. l.

Barbarits Lajos: A vetés gépi formáinak elterjedése Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után. AtSz. 1965. 7. évf. 4. sz. 517—549. l.

Békés István: Magyar ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig. Bp. 1966, Minerva. 479 l.

Bellon Tibor: Határhasználat Nyiradonyban a jobbágyfelszabadítás után. ET. 1965. 76. évf. 3. sz. 435—445. l.

Bencze József: Az utolsó Vas megyei ember- és állatgyógyítóról. VSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 246—256. l.

Bérczi István: A Szegedi Kenderfonógyár történetéből. Textiltechnika. 1966. 18. évf. 1. sz. 19—20. l.

Boronkai Pál: A soproni Petőfi Színház építésének története. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 174—178. l.

Bugyi Balázs: A röntgenológia hőskora Magyarországon. 2. r. 1896—1920. Alexander Béla. Radiológiai Közlemények. 1966. 2. sz. 91—105. l.

Csukly László: A nőnevelés magyar apostola. (Veres Pálné és Madách Imre kapcsolata.) Palócföld. 130—133. l.

Darvas József: Egy évfordulóra. [Az 1891. évi orosházi mozgalomról.] Nsz. 1966. 24. évf. 102. sz. 6—7. l.

Diószegi István: A ballhausplatzi palota utolsó gazdája. [Burián Istvánról.] Kortárs. 1966. 10. évf. 2. sz. 270—283. l.

Dolmányosné Pataki Vera: Eötvös Károly /1842—1916./ Kortárs. 1966. 10. évf. 4. sz. 654—657. l.

Domokos József: Egy választás története. Látóhatár. 1966. 16. évf. 3—4. sz. 363—369. l.

Emlékezés Teszársz Károlyra. Munka. 1966. 16. évf. 6. sz. 17. l.

Éri István: Modern Dunántúl, egy elfelejtett veszprémi folyóirat. VMMK. 3. 145—162. l.

Éri István: A veszprémi múzeum építésének története. VMMK. 2. 43—78. l.

Farkas Dezső: A magyar parasztság differenciálódása és rétegei helyzetének egyes kérdései 1900—1914 között. AUDmarx. 1. 49—70. l.

Felkai László: Herman Ottó közoktatáspolitikai nézetei. MP. 1965. 5. köt. 4. sz. 297—423. l.

Füzes F. Miklós: Adatok Györök György és Györök Leó életéhez. VMMK. 3. 125—144. l.

Germanus Gyula: Királyok barátja, tudósok tanítója. Emlékezés Vámbéry Ármin ra. MN. 1966. 22. évf. 140. sz. 7. l.

Gortvay György — Zoltán Imre: Semmelweis élete és munkássága. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 291 l.

Grábits Frigyes: Latabár Endre győri színtársulata /1851—1854/. Életünk. 1966. 1. köt. 82—91. l.

Győrffy Sándor: A Társadalmi Múzeum, a magyar munkásosztály és a munkásszociálpolitika történetének forrása. /1909—1913./ LTMÉvk. 5—6. 161—183. l.

Hahn Géza — Melly József: Fodor József élete és munkássága. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 195 l.

Hammerl Lajos: Soproni magánintézetek a XIX. században. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 143—150. l.

Hammerl Lajos: Újabb adatok a Morgenstern c. soproni lapról. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 50—53. l.

Hegedűs Sándor: A tiszaeszlári vérvád. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 205 l.

Heltai Nándor: A kecskeméti munkáslapok története. KecskÉvk 1—39. l.

Hidvégi Jenő: Korányi Sándor. ÉlT. 1966. 21. évf. 24. sz. 1107—1111. l.

Hornung Ede, a marxizmus terjesztője. [Írta]: A Szederkényi Honismereti Szakkör. MűvT. 1966. febr. 87—90. l.

Horváth Pál: Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez a magyar jogi hisztorizmus történetéből. JK. 1966. 21. évf. 4. sz 165—173. l.

Höhn József: A Viharsarok településviszonyai és első mozgalmainak sajtóvisszhangja. Békéscsaba [1966], TIT Békésm. Szerv. 57 l.

Hümpfner Tibor: A zirci apátsági templom ásatása. /1912—13./ VMMK. 2. 119—140. l.

Janny Géza: Janny Gyula 1842—1916. OHl. 1966. 107. évf. 25. sz. 1184—1186. l.

Juhász Antal: A deszki hajóvontatók. MóraÉvk. 1. 93—114. l.

Kakas József: Emlékezés Konkoly-Thege Miklósra, halálának ötvenedik évfordulóján. Időjárás. 1966. 70. évf. 1. sz. 58—59. l.

Kékesdi Gyula: Emlékezés egy vasas forradalmárra. Teszársz Károly halálának 58. évfordulóján. Nsz. 1966. 24. évf. 116. sz. 4. l.

Kemény István: Eötvös Károly. Halálának ötvenedik évfordulójára. MN. 1966. 22. évf. 86. sz. 4. l.

Kemény István: A régi „Világ". MS. 1965. 6. évf. 12. sz. 378—379. l.

Kenyeres Zoltán: Beginn der Laufbahn G. Lukács und sein Weg zum Marxismus. ALitt. 1965. 7. tom. 3—4. fasc. 361—375. l.

Kerényi György: Szentirmay Elemér és a magyar népzene. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 483 l., 4 t.

Király István: A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. AtSz. 1965. 7. évf. 4. sz. 550—570. l.

Király István: Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt. DTI. 1964—1965. 363—431. l.

Kiss Lajos: A Szabolcs Vármegyei Múzeum története. 1. 1868—1918. [Bp.] 1965. Soksz. 98 l. /Múzeumtörténeti sorozat 2./

Kohut Mária, H.: Az első május elseje Budapesten. Budapest. 1966. 4. évf. 2. sz. 7. l.

Kolozs Csaba: Rónay Jácint. Gyógyszerészet. 1966. 10. évf. 4. sz. 147—148. l.

Komjáthy Miklós: A közös külügyminiszteri állás kialakulása és funkciója. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 37—74. l.

Komjáthy Miklós: A közös minisztertanács a világháború korában. Irattani és

forrástani megjegyzések. LSz. 1966. 16. évf. 1. sz. 43—114. l.

Komlós Aladár: A polgár szó jelentéstörténetéhez. MNyőr. 1965. 89. évf. 4. sz. 483—484. l.

Kovács Endre: Königgrätz száz év múltán. ÉlT. 1966. 21. évf. 26. sz. 1203—1207. l.

Követválasztási zavargások Sopron megyében 1865 telén. [Írta]: L. E. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 181—184. l.

Kresz Mária: Maksa Mihály tálas /1851—1908/. MóraÉvk. 1. 115—151. l.

Kretzoi [Miklósné] Charlotte: The American civil War as reflected in the contemporary Hungarian Press, 1861—1865. AngFT. 2. 61—92. l.

Kubinszky Judit: Az Antiszemita Párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon. LTMÉvk. 5—6. 107—160. l.

Lehoczky Alfréd: A századeleji munkásmozgalom néhány sajátossága Borsod megyében. BSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 57—63. l.

Lehoczky Alfréd: „Vörös csütörtök" — Borsod megyében /1907. október 10./. /Adalékok Borsod megye munkásmozgalmának történetéhez./ BSz. 1965. 9. évf. 4. sz. 52—58. l.

Lovas Gyula: Kilenceven éve jár vasút Győr—Sopron között. Vasút. 1966. 16. évf. 4. sz. 15. l.

Lovas Gyula: A soproni villamos vasút. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 110—118. l.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1. köt. [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. (Szerk. biz. vez.: Nemes Dezső.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 277 l., 8 t.

A magyar munkásmozgalom története 1914—1918. (A készülő párttörténeti tankönyv III. fejezetének tervezete . . . a Párttörténeti Közlemények 1964. évi 3. száma alapján . . .) Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1161—1205. l.

Mannsberg Arvéd: Chernel István, az ember. Aquila. 1964—65. 71—72. évf. 17—25. l.

Menczer Mihály: A hetvenéves pesti földalatti vasút. ÉlT. 1966. 21. évf. 17. sz. 800—805. l.

Merényi Ferenc: Ybl Miklós. Halálának 75. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 18. sz. 7. l.

Merényi László: Antimilitarista mozgalmak Debrecenben az 1912—13. évi balkáni háború alatt. DMÉvk. 235—242. l.

Nagy Lajos: Csere gazdalegények. ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 610—612. l.

Nemky Ernő: Fekete Lajos emlékezete. Halálának 50. évfordulóján. Az Erdő. 1966. 15. évf. 5. sz. 198—201. l.

Nevelő Irén: A munkásosztály helyzete Magyarországon az első világháború idején /1914—1917/. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1206—1227. l.

Novák Károly: Egy fejezet a Vöröskereszt „Erzsébet" kórháza történetéből. CMed. 1966. 38—39. no. 209—243. l.

Pechtol János—Szigeti Jenő: Megjegyzések „Az erdélyi és alföldi baptista misszió kezdeti korszakai" című cikkhez [Bányai Jenő cikke]. ThSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 99—101. l.

Pogány Mária: Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a XIX. sz. második felében. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 120 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 39./

Ravasz János: Kármán Mórra emlékezünk. MP. 1966. 6. köt. 1. sz. 1—8. l.

Regöly-Mérei Gyula: Megemlékezés Tangl Ferencről /1866—1917/ születésének századik évfordulóján. OHl 1966. 107. évf. 3. sz. 131—134. l.

Réti Endre: Tangl Ferenc születésének 100 éves évfordulója. TtK. 1966. 10. évf. 1. sz. 26—28. l.

Ring Gusztávné: Adalékok a Legújabbkori Történeti Múzeum zászlóihoz. LTMÉvk. 5—6. 77—106. l.

Rónai Mihály András: Eötvös Károly. Halálának félszázados fordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 86. sz. 8. l.

Sági Károly: Adatok a keszthelyi munkásmozgalom történetéhez. /1902—1914./ VMMK. 2. 365—389. l.

Simkovics Gyula: A kisparaszti gazdaságok pusztulása a kapitalizálódó mezőgazdaságban Sopron megyében a századforduló idején. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 26—35. l.

Sós József: Semmelweis /1818—1865/. A MTA V. Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei. 1966. 17. köt. 1. sz. 41—50. l.

Szabadváry Ferenc: Szily Pál /1878—1945/ élete és működése. CMed. 1966. 38—39. no. 121—130. l.

Szabó László: Földmunkás mozgalmak kezdetei Szolnok megyében. SzolnML. 7—8., 36—39. l.

Szalai György: A tiszaeszlári vérvádper. ÉlT. 1966. 21. évf. 11. sz. 492—495. l.

Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére /1902—1904/. Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 118—137. l.

Szemző Piroska, D.: Kiadástörténet és irodalomtörténet. MK. 1966. 82. évf. 1. sz. 28—38. l.

Szita László: Adatok a pécsi iparvállalatok munkásállományának kialakulásához, 1867—1921. AAPécs. 9/1. 257—279. l.

Sztrókayné Mándi Teréz: Pásztor Árpád, az első világjáró magyar riporter. /1877—1940/. MS. 1966. 7. évf. 2. sz. 57—59. l.

Tálas Géza: Magyar pap a Risorgimento szolgálatában. [Radnics Jánosról.] Vigilia. 1966. 31. évf. 3. sz. 191—192. l.

Vadász Ferenc: „A rend szerencsésen helyreállíttatott." Ma 75 éve csendőrsortűz dördült Battonyán. Nsz. 1966. 24. évf. 145. sz. 4. l.

Vág Ottó: A Nemzetközi Munkásszövetség 1866. évi genfi kongresszusa nevelésügyi határozatainak elterjedése és magyarországi hatása. PSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 226—236. l.

Varga József: Ady Endre. Pályakép-vázlat. Bp. 1966, Magvető. 633 l. /Elvek és utak./

Vargha László: Az uszódi hajómalom. NrÉ. 47. 305—313. l.

Vas Zoltán: Teleki László öngyilkossága. 1—2. Kortárs. 1966. 10. évf. 5—6. sz. 804—815., 956—968. l.

Veres Pálné /1815—1895./ Madách és a nőmozgalom. Közli: Sáfrán Györgyi. MT. 1966. 11. köt. 2. sz. 134—138. l.

Vincze Edit, S.: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első kongresszusának történeti körülményei. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 42—74. l.

Virágh Ferenc: A viharsarki véres napok 75. évfordulójára. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 5. sz. 421—422. l.

Vörös Antal: A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880—1895. AtSz. 1965. 7. évf. 4. sz. 471—495. l.

Welser Tibor: Klapka és a magyar légió. ÉlT. 1966. 21. évf. 22. sz. 1011—1015. l.

Zádor Tibor: Hazánk első nyolcosztályos iskolája. MP. 1966. 6. köt. 1. sz. 70—91. l.

Zsakó István: Magyar kiválóságok és családtagjaik elmebajainak története. CMed. 1966. 38—39. no. 43—67. l.

c) *Ismertetések*

Békés István: Magyar ponyva pitaval. Bp. 1966. — Ismerteti: *Vörös Antal.* Nsz. 1966. 24. évf. 134. sz. 8. l.

Borsányi György: Tankönyv pártunk történetéről. [A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp. 1966. c. műről.] Nsz. 1966. 24. évf. 114. sz. 7. l.

Diószegi István: Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871. Bp. 1965. — Ismerteti: *Loránd Imre.* Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 105—106. l.

Dósa Rudolfné: Forradalmi mozgalmunk hősi útszakasza. (A magyar forradalmi munkásmozgalom története I. kötetéről.) Pártélet. 1966. 11. évf. 6. sz. 63—68. l.

Az I. Internacionálé és Magyarország. Bp. 1964. — Ismerteti: *S. Vincze Edit.* AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 207—215. l.

Für Lajos: A paraszti gazdálkodás átalakulása 1848—1914. [A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp. 1965. c. mű alapján.] Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 35—41. l.

Galántai József: Magyarország az első világháborúban. 1914—1918. Bp. 1964. — Ismertetik: *Gonda Imre.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 180—182. l.; *V. M.* Kts. 1966. 16. évf. 1. sz. 48—49. l.

Höhn József: A Viharsarok településviszonyai és első mozgalmainak sajtóvisszhangja. Békéscsaba 1966.— Ismerteti: *Kozma Tamás.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 5. sz. 417—418.l.

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1903—1906. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szász Zoltán.* MN. 1966. 22. évf. 96. sz. 13. l.

Magyarok és a Risorgimento. Bp. 1961. — Ismerteti: *Lukács Lajos.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 198—200. l.

Mesterházi Lajos: Gigantikus akarás és gigantikus csőd. Szabó Dezső Életem című önéletírásáról. Nsz. 1966. 24. évf. 48. sz. 7. l.

Pamlényi Ervin: Mindnyájunk tankönyve. [A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp. 1966.] MN. 1966. 22. évf. 80. sz. 13. l.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1—2. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Hoffmann Tamás.* Nsz. 1966. 24. évf. 147. sz. 7. l.

Péter László: A Duna-konföderáció eszmei öröksége. Mérei Gyula könyvéről. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 3. sz. 239—241. l.

Tömörkény István: Munkák és napok a Tisza partján. (Cikkek, riportok, tanulmányok 1884—1916.) Bp. 1963. — Ismerteti: *Tárkány Szücs Ernő.* ET. 1965. 76. évf. 4. sz. 636—637. l.

6. Magyarország története 1918—1919

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bőcz Sándor: Történelem — magnószalagon. Egy zalai veterán vallomásaiból. Nsz. 1966. 24. évf. 94. sz. 6. l.

Havas Ervin: Fejezetek egy ember életéből. [Bernáth Józsefről.] Nsz. 1966. 24. évf. 40. sz. 4—5. l.

Jász Dezső: Harc a Hernád mentén. Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 19. sz. 5—6. l.

Jász Dezső: Az újszászi beszéd. MN. 1966. 22. évf. 9. l.

Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. — Ismerteti: *Dolmányos István.* TáSz. 1966. 21. évf. 1. sz. 106—107. l.

Kun Bélára emlékezve. A 80. évfordulóra érkezett üdvözletekből. Nsz. 1966. 24. évf. 49. sz. 6. l.

Kun Béláné: Kun Béla. /Emlékezések./ Bp. 1966, Magvető. 419 l., 18 t.

Magyar Lajos: Késői tudósítások. (Sajtó alá rend., [bev.] Péchy Blanka.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 237 l., 1 t.

Nemes János: Kun Béla ajánlói. Nsz. 1966. 24. évf. 103. sz. 6. l.

Pollacsek László: Emlékezés Kun Bélára. MN. 1966. 22. évf. 39—40. sz. 5, 5. l.

Simonyi Henri: Visszaemlékezések. Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 98—117. l.

Süksöd Mihály: Károlyi Mihály harca. Kortárs. 1966. 10. évf. 1. sz. 150—154. l.

Szebenyi Péterné: Küzdelem a világi etika oktatásáért 1918—1919-ben. A Néptanítók Lapja cikkeiből. Köznevelés. 1966. 22. évf. 6. sz. 224—225. l.

Tóth István: A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája az egykorú ifjúsági folyóiratok tükrében. AAPécs. 9/1. 195—213. l.

b) *Feldolgozások*

Czeglédy József — 'Sági Károly: Adatok a Tanácsköztársaság keszthelyi történetéhez. VMMK. 3. 163—190. l.

Gerelyes Ede: A Magyar Tanácsköztársaság Múzeumi Direktóriuma. LTMÉvk. 5—6., 217—252. l.

Hajdu Tibor: Kun Béla és a Tanácsköztársaság. Pártélet. 1966. 11. évf. 3. sz. 8—12. l.

Hősi napok. A dicsőséges elsőre emlékezünk. Nsz. 1966. 24. évf. 67. sz. 7. l.

Hubenák, Ladislav: A Magyar Tanácsköztársaság hatása a délnyugat-szlovákiai forradalmi mozgalom fejlődésére. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 96—109. l.

Kővágó László: A Magyarországi Nemzetközi Szocialista Föderációról PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 126—144. l.

Krizsán László: Az 1919-es tanácshatalom és előzményei Pest megyében. PestMM. 293—336. l.

Krizsán László: Könyvtárak Pest megyében a Tanácsköztársaság idején. PestMKt. 175—180. l.

Kun Béla. A nagy magyar forradalmár születésének 80. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 43. sz. 5. l.

Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 475 l., 16 t.
/Népszerű történelem./

Mészáros Károly: Adalékok a Somogybaranyai 44. vörös dandár történetéhez. HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 19—39. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 256—274. l.

80 éve született Kun Béla. Munka. 1966. 16. évf. 2. sz. 14—15. l.

Oltvai Ferenc: 1919. évi uradalmi bérezések a Pallavicini hitbizományban. Móra-Évk. 1. 197—203. l.

Pamlényi Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. MN. 1966. 22. évf. 67. sz. 1. l.

Szántó Zsuzsa: Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. LTMÉvk. 5—6., 191—216. l.

Szecskó Károly: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak Borsod megyében. BSz. 1965. 9. évf. 4. sz. 58—68. l.

Tisztelettel adózunk Kun Béla, a nagy forradalmár emlékének. Ünnepség Kun Béla elvtárs születésének 80. évfordulóján. [*Hevesi Gyula* beszéde.] Nsz. 1966. 24. évf. 41. sz. 3. l.

Vadász Ferenc: Mosolygó Antal. Születése hetvenötödik évfordulóján. Nsz. 1966. 24. évf. 20. sz. 4—5. l.

7. Magyarország története 1919—1945

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Ádám Magda — Juhász Gyula — Kerekes Lajos: Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik. /1933—1944./ Einl. Studie u. Vorbereitung zum Druck von — —. [Hrsg.]: Institut für Geschichte an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1966, Akad Kiadó. 409 l.

Alpár Ágnes: A Belvárosi Színház műsora. 1918—1949. (Adattár.) Bp. 1965, Színháztud. Int. — Orsz. Színháztört. Múz. Soksz. 58 l.
/Színháztörténeti füzetek 44./

Aranyosi Magda: A pince. /Egy fejezet az antifasiszta ellenállás történetéből./ LTMÉvk. 5—6., 275—292. l.

Bálint György: A toronyőr visszapillant. Cikkek, tanulmányok, kritikák. 1—2. köt. (Szerk., utószó, sajtó alá rend. és bibliogr.: Koczkás Sándor, Magyar István. Jegyz.: Rét Rózsa, Kristó Nagy István. 2. bőv. és átd. kiad.) Bp. 1966, Magvető. 725, 746 l.

Balogh Edgár: Hét próba. Egy nemzedék elindul. Bp. 1965, Szépirod. Kiadó. 381 l.

Baróti Géza: Ma huszonöt éve adta vissza a Szovjetunió a 48-as zászlókat. MN. 1966. 22. évf. 69. sz. 3. l.

Bugyonnij, Sz.: Barátunk, Kun Béla. MN. 1966. 22. évf. 43. sz. 3. l.

Dolmányos István: A magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló [Jungerth-Arnóthy Mihály naplója] tükrében /1920—1939/. Valóság. 1966. 9. évf. 1. sz. 73—85. l.

1941—1945. Mibe került nekünk ez a há-

ború? Nsz. 1966. 24. évf. 151—153. sz. 6, 6, 6. l.

Gábor Imréné: Kommunista röplapok bibliográfiája. 1919—1944. 1—2. köt. Bp. 1965. MSZMP Párttört. Int. Soksz. 309, 313—535. l.
/Segédanyagok a párttörténet tanulmányozásához./

Gábor Mózes: Kun Bélával Németországban. MN. 1966. 22. évf. 67. sz. 8. l.

Garamvölgyi József: Zalka Máté. Kritika. 1966. 4. évf. 6. sz. 3—9. l.

Gyetvai János: Mi is volt fontos Kassán? [A Kassai Munkásról.] Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 18. sz. 2. l.

A horthysta diplomácia előzetes fegyverszüneti tárgyalásai Bernben, 1944 augusztusának végén és szeptember havában. [Közli]: Csima János. HK. 1965. 12. évf. 4. sz. 730—735. l.

Horváth Béla: Emlékezések és magyarázatok. Látóhatár. 1965. 15. évf. 6. sz. 1083—1096. l.

Illés Béla: A Kassai Munkásról. Élet és Irodalom. 1966. 10 évf. 15. sz. 5. l.

Jász Dezső: Az utolsó találkozás. Zalka Máté születésnapjára. MN. 1966. 22. évf. 95. sz. 4. l.

Jemnitz János: Mihály Károlyi an the English Left. Correspondence 1921—1939. NHQu. 1965. 6. vol. 20. no. 149—156. l.

Kékesdi Gyula: „Harc volt az élet." Háner József hetvenedik születésnapjára. Nsz. 1966. 24. évf. 125. sz. 4—5. l.

Komor Imre: A könnyelmű herceg zsiványai. Windischgraetz Lajos vallomása a negyven év előtti frankhamisításról. MN. 1966. 22. évf. 138. sz. 9. l.

Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 502 l. Ára: 89,—Ft.

Kun Béla a kommunisták szakszervezeti munkájáról /1933—1936/. Közli: Friss Istvánné. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 125—143. l.

A magyar képzőművészek a fasizmus ellen. (Kiállítás.) Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1965. dec. (Rend. és a katalógust összeáll. D. Fehér Zsuzsa.) Bp. (1965). 43 l., 8 t.

Márton László: A békési hónaposlányok. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 3. sz. 214—216. l.

Négy ismeretlen Móra levél. [Közli]: Draveczky Balázs. MúzK. 1965. 4. sz. 280—284. l.

A német hadvezetés magyarországi politikájához. 1941 március — július. /A m. kir. honvédség fővezérségéhez beosztott német tábornok [Percy Ernst Schramm] hadi naplója./ Közli: Kun József. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1228—1246. l.

Pálfy József, id.: Móricz Zsigmond képviselőjelöltsége — harminc évvel ezelőtt. Alföld. 1966. 17. évf. 4. sz. 61—64. l.

Pintér István: 1941 június. Így léptek hadba Horthyék. Nsz. 1966. 24. évf. 147—150. sz. 6, 8, 11, 11. l.

Pór Ferenc: Az illegális KMP agitációs munkájának megindulása 1919 végén. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 144—150. l.

Részletek egy forradalmár életéből. [Garasin Rudolf visszaemlékezései. Összeállította]: B. Sz. Pártélet. 1966. 11. évf. 100—102. l.

Solymos Ede: Bajaszentistváni téglásélet. — Baja környéki erdővágók. Baja 1965. 36 l.
/A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 13./

Stier Miklós: Adalékok az 1920-as évek eleji szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom kialakulásához. TSz. 1965. 8. évf. 4. sz. 469—477. l.

Szántó Tibor: Emlékezés Kner Imrére. Új Írás. 1966. 6. évf. 6. sz. 100—104. l.

Szántó Zoltán: Éhségsztrájk. Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 58—69. l.

Tankó Balázs: Életem sora 1915-től 1932-ig. [Közli]: Lengyel József. Kortárs. 1966. 10. évf. 1. sz. 120—135. l.

Vidor Gyula: Emlékek a polgári sajtó antifasiszta tevékenységéről. MS. 1965. 6. évf. 12. sz. 377—378. l.

b) *Feldolgozások*

Ambrus Béla: Egy apátsági szükségpénz. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 79—82. l.

Ambrus József: A pesti szegény ember élete az 1920—1930-as években. LTM-Évk. 5—6., 253—274. l.

Barcs Sándor: A nyolcvanéves Bajcsy-Zsilinszky Endre. Nsz. 1966. 24. évf. 132. sz. 5. l.

Berend T. Iván — Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919—1929. [Kiad. a]: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék; Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 498 l.
/Gazdaságtörténeti értekezések 4./

Berend T. Iván — Ránki György: Die Struktur der ungarischen Gesellschaft nach dem ersten Weltkrieg. AUDhist. 4. 95—131. l.

Bisztray Gyula: Fejezetek a magyar könyvkiadás történetéből. Babits Mihály három munkájának kiadástörténete. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 126—137. l.

Bogaert, Ludo van: Charles Schaffer, l'homme et son message. Acta Medica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1965. 21. tom. 4. fasc. 377—383. l.

Diószegi András: Gábor Andor. Bp. 1966, Gondolat. 185 l. /Irodalomtörténeti kiskönyvtár. Magyar írók 2./

Erki Edit: „Tanítottam az osztályharcot." [Magyar Lajosról.] Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 18. sz. 1. l.

Fábry Zoltán: A „Korunk" negyven éve. Napjaink. 1966. 5. évf. 4. sz. 9. l.

Fehér András: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az 1922-es nemzetgyűlési választások. AUDhist. 4. 59—94. l.

A forradalmi munkásmozgalom a horthysta rendszer átmeneti stabilizációja idején /1924—1929/. (A készülő párttörténeti tankönyv VII. fejezetének tervezete.) PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. III—XLIII. l.

Godó Ágnes — Sztana Béla: A Horthy-rendszer katonai ideológiája. Bp. 1965, Zrínyi Kiadó. 312 l., 1 t.

Hajnal Éva: A sárvári műselyemgyár és a sárvári munkásmozgalom 1918—1954. VSz. 1965. 20. évf. 1. sz. 56—71. l.

Hárs József: A soproni munkás turisták története. SSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 1—14. l.

Hetés Tibor: A népbiztosok pere. ElT. 1966. 21. évf. 17. sz. 771—774. l.

Huszár György: Salamon Henrik (1865—1944) fogorvostörténelmi munkássága. CMed. 1966. 38—39. no. 97—105. l.

Kékesdi Gyula: Hazafi volt és internacionalista. Zalka Máté születésének 70. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 95. sz. 5. l.

Kékesdi Gyula: Szovjet pavilon a Városligetben. Nsz. 1966. 24. évf. 102. sz. 6. l.

Kelen Jolán: Mosolygó Antal. Születésének 75. évfordulójára. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 151—158. l.

Kelen Jolán: A munkásmozgalom nevelte . . . Emlékezés Bogdány Simonnéra /1885—1965/. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 159—163. l.

Kiss Géza: A honismeret baranyai úttörői. Dr. Kiss Géza, Kákics hű fia. MűvT. 1966. jún. 94—97. l.

Kiss Gyula — Takács Miklós: Pável Ágoston /1886—1946/. VSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 205—213. l.

Markovits Györgyi: Egy illegális lap és József Attila. A Front. OSzKÉvk. 299—311. l.

Markovits Györgyi: Írók harca a szabad sajtóért. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 163—167. l.

Markovits Györgyi: Sajtóellenőrzés Magyarországon a két világháború között. MS. 1966. 7. évf. 4. sz. 119—120. l.

Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. [Hozzászólásokkal.] TSz. 1965. 8. évf. 4. sz. 449—468. l.

Máté György: Egy fiatal forradalmár emlékére. Levin Tibor /1916—1945/. Nsz. 1966. 24. évf. 126. sz. 5. l.

Merényi László: Király János életútja. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 151—159. l.

Molnár Pál: A Salgótarjáni szénmedence munkásmozgalmai. 1919—1932. Balassagyarmat 1965, Nógrádm. Múz. Ig. 64 l. /Nógrád megyei múzeumi füzetek 11./

A munkásmozgalom az ellenforradalom felülkerekedését követő években. A Kommunisták Magyarországi Pártjának ujjászervezése. /1919—1923./ (A készülő párttörténeti tankönyv VI. fejezetének tervezete.) PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. III—XXXVIII. l.

Ölvedi Ignác: A honvéd vezérkar 1944. szeptember 4-i memorandumának vitájához. HK. 1965. 12. évf. 4. sz. 680—697. l.

Pamlényi Ervin: Bajcsy-Zsilinszky. MN. 1966. 22. évf. 132. sz. 9. l.

Pándi Ilona: Osztályok és pártok a Bethlen-konszolidáció időszakában. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 250 l.

Papp János: A békéscsabai színészet története. 4. r. 1931—1944. Békéscsaba 1965, Városi Tanács. 103 l., 4 t.

Pintér István: Az antifasiszta pártok és politikai csoportok állásfoglalása a nemzeti összefogás, a Hitler-ellenes harc és az ország demokratikus átalakításának kérdéseiben 1943 első felében. PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 93—155. l.

Pintér István: Az 1848-as szabadságharc zászlói ismét Budapesten. Munka. 1966. 16. évf. 3. sz. 11. l.

Pintér István: Az 1943 őszi kisgazda-szociáldemokrata szövetség. TSz. 1965. 8. évf. 4. sz. 423—448. l.

Pintér István: A magyar kommunisták harca a Hitler-ellenes nemzeti egységért. /1941. jún. — 1944. márc./ Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1966. Soksz. 31 l.

Pintér István: A szlovák nemzeti felkelés és a magyar ellenállási mozgalom. HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 3—18. l.

Radó György: A név és az ember. Zalka Máté születésének hetvenedik évfordulójára. Új Írás. 1966. 6. évf. 4. sz. 114—118. l.

Remetey Ervin: A harmadik magyar statisztikai alaptörvény. StSz. 1966. 44. évf. 5. sz. 514—530. l.

Renner János: A magyar geofizika története Eötvös Loránd halálától a felszabadulásig. Magyar Geofizika. 1966. 7. évf. 1. sz. 1—16. l.

Sas Judit, H.: A magyar népfőiskolák története. Népművelési Értesítő. 1965. 3—4. sz. 323—345. l.

Serfőző Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt bekerülése a parlamentbe. AHi. 19. 43—95. l.

Sipos Péter: Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről. Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 62—97. l.

Sipos Péter: Végzetes órák — végzetes döntések. Munka. 1966. 16. évf. 6. sz. 16. l.

Szabó Ágnes: Az illegális kommunista pártmunka kezdetei a Tanácsköztársaság megdöntését követő hónapokban. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 75—95. l.

Szabó László: Bűnügyi panoptikum. [Bev.] (Markója Imre.) Bp. 1966, Minerva. 429 l.

Szíj Rezső: A könyvművész Kner Imre. BékeÉl. 1. 2—11. l.

Szikossy Ferenc: A Nemzeti Szövetség és az országgyűlés két házának tevékenysége Sopronban. /1944. nov. — 1945. márc./ LTMÉvk. 5—6. 293—321. l.

Sztrókayné Mándi Teréz: Madzsar József. MS. 1966. 7. évf. 5. sz. 158—160. l.

Tilkovszky Lóránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1247—1258. l.

Tilkovszky L[óránt]: Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik /1938—1941/. AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 59—111. l.

Tiszay Andor: A Világirodalmi Szemle négy éve /1935—1938/. MK. 1966, 82. évf. 1. sz. 56—62. l.

Tóbiás Áron: Egy fővárosi polgár [Harrer Ferenc]. Budapest. 1966. 4. évf. 1. sz. 39. l.

Tüskés Tibor: Régi dunántúli folyóiratok. Jelenkor. 1966. 9. évf. 3. sz. 260—266. l.

Vadász Ferenc: Magyar bányászkonferencia a határon túl. Egy régi március emlékezetes eseménye. Nsz. 1966. 24. évf. 64. sz. 4—5. l.

Vadász Ferenc: A negyvennyolcas zászlók. Nsz. 1966. 24. évf. 69. sz. 4—5. l.

Vadász Ferenc: Tündöklő fiatal élet. Löwy Sándor születésének 60. évfordulóján. Nsz. 1966. 24. évf. 47. sz. 4—5. l.

Vajda Endre: Adalékok a 40 éves magyar rádió-műsorszórás történetéhez. Közlekedéstudományi Szemle. 1966. 16. évf. 2. sz. 67—74. l.

c) *Ismertetések*

Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. Bp. 1964. — Ismertetik: *Blaskovits János.* TáSz. 1966. 21. évf. 6. sz. 122—124. l., Ruff Mihály. Pártélet. 1966. 11. évf. 1. sz. 103—106. l.

Fehér Zsuzsa, D.: Soha többé fasizmust! [A magyar képzőművészet a fasizmus ellen c. kiállítás ismertetése.] Művészet. 1966. 7. évf. 4. sz. 7—11. l.

Godó Ágnes — Sztana Béla: A Horthy-rendszer katonai ideológiája. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szentesi Ede.* HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 171—176. l.

Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. Bp. 1965. — Ismerteti: *Sipos Péter.* PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 180—184. l.

Karsai Elek: A budai Vártól a gyepűig 1941—1945. Bp. 1965. — Ismerteti: *Merényi László.* Ttan. 1966. 11. évf. 1. sz. 26—27. l.

Kaul, F. K.: Az Eichmann-ügy. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1966. 11. évf. 1. sz. 24—25. l.

Kubitsch Imre: A magyar bányamunkásság küzdelmei /1919—1933/. Bp. 1965. — Ismerteti: *Stier Miklós.* PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 169—172. l.

Magyarország népesedése a két világháború között. Bp. 1965. — Ismerteti: *Sz. J.* TáSz. 1966. 21. évf. 3. sz. 121—123. l.

Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964. — Ismerteti: *Fenyő István.* MT. 1966. 11. köt. 3. sz. 208—210. l.

Nemeskürty István: A magyar film története. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kenedi János.* Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 100—101. l.

A párt szövetségi politikájának történeti fejlődése /1936—1962/. A Párttörténeti Intézet. tudományos ülésszakáról. [Ismertetik]: *Tóth István, Vértes Róbert,* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 138—156. l.

Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában /1920—1926/. Bp. 1965. — Ismertetik: *Halász Margit.* Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 27. l.; *Simon Gyula.* PSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 256—259. l.

Szakács Kálmán: Kaszáskeresztesek. Bp. 1963. — Ismerteti: *Ránki György.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1305—1307. l.

Szakács Kálmán: A Kommunista Párt agrárpolitikája 1920—1930. Bp. 1961. — Ismerteti: *Kirschner Béla.* AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 220—223. l.

Szilágyi János: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között. Bp. 1964. — Ismerteti: *Glatz Ferenc.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 207—211. l.

Tóth István — Vértes Róbert: Le cours historique de la politique d'alliance du Parti /1936—1962/. /Les enseignements d'une session de l'Institut d'histoire de Parti./ AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 229—235. l.

8. Magyarország története a felszabadulás idején

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Andrjusenko, Sz. A.: A Duna hullámai. 1—2. r. HK. 1965. 12. évf. 4. sz. 702—721. l., 1966. 13. évf. 1. sz. 133—150. l.

Farkas Gábor: Dokumentumok Fejér megye felszabadulásának történetéből. 1944—1945. Székesfehérvár 1965, MSzMP Fejérm. Biz. 235 l.
/A Magyar Történelmi Társulat Keletdunántúli Csoport kiadványai 8./

Fazekas János: Emlékeim Nyíregyháza felszabadulásáról. Szabolcs-Szatmári Szemle 1965. 3. sz. 97—101. l.

Fekete Rezső: Egy repülővállalkozás története. HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 160—170. l.

Harsányi János: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből. 1941—1945. Szerk. (és bev.) — —. [Közrem.] (Gazsi József). [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Bp. 1966, Zrínyi Kiadó. 906 l., 8 t.

Szőcly Szilárd: Pécs-Baranya felszabadulása a korabeli napilapok tükrében, 1944. dec. — 1945. szept. Pécs 1965. 30 l.
/Dunántúli dolgozatok. A Pécsi Janus Pannonius Múzeum kiadványai 2./

Vajda Péter: Az első felszabadító. Poltavai találkozás Filipp Kivával, a Szovjetunió hősével. Nsz. 1966. 24. évf. 16. sz. 7. l.

b) *Feldolgozások*

Blaskovits János — Labádi Lajos: A MKP Pest megyei szervezeteinek kiépülése a felszabadulás kezdetétől az 1945-ös országgyűlési választásokig. PestMM. 377—407. l.

Borus József: Fejér megye felszabadítása. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. sz. 5—24. l.

Gazsi József: A felszabadult Borsod a demokratikus honvédségért. BSz. 1966. 10. évf. 1. sz. 14—21. l.

Godó Ágnes: Drávától a Muráig. Az 1. Bolgár Hadsereg harcai Magyarországon. 1944—1945. Bp. 1965. Zrínyi Kiadó. 249 l., 4 t., 2 térk.

Kanyar József: Újjáéledés Somogyban. Jelenkor. 1965. 8. évf. 12. sz. 1148—1153. l.

Szilvágyi Irén: Dr. Koch László emlékének. (Koch László: Romokon építünk) [c. cikkének közlésével]. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. sz. 195—198. l.

c) *Ismertetések*

Boruș József: Az 1944—45. évi magyarországi harcok a nyugatnémet irodalomban. Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 65—86. l.

Godó Ágnes: Drávától a Muráig. Bp. 1965. — Ismerteti: *Nagy Gábor.* HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 185—189. l.

Harsányi János: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen 1941—1945. Bp. 1966. — Ismertetik: *Keserű István.* Pártélet. 1966. 11. évf. 3. sz. 115—116. l.; *M. S.* HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 181—184. l.

Tóth Sándor: Áttekintés a magyarországi felszabadító hadműveletek hadtörténeti irodalmáról. HK. 1965. 12. évf. 4. sz. 664—679. l.

9. Magyarország története 1945—1966

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Antal Gábor: Károlyi Mihály ürügyén. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 5. sz. 396—398. l.

Bács-Kiskun megye járásainak és községeinek fontosabb mezőgazdasági adatai. 1. köt. Az 1951—57. évi és az 1962. évi termelési adatok. (Szerk. Erdei Ferenc, Csete László, Tóth Bertalan.) Bp. 1965. Soksz. VIII, 153 l.
/Agrárgazdasági Kutató Intézet közleményei 1/2./

Dokumentumok. Az élet megindulása megyénkben a felszabadulás után. [Közlik]: Hársfalvi Péter, Horváth Sándor. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1965. 3. sz. 103—122. l.

Az 1953. évi júl. hó 3-ára összehívott országgyűlés irományai. Hiteles kiadás Bp. 1964 [1965], Közgazd. és Jogi Kiadó. Soksz. VI, 565 l.

Halkovics László: Hivatalos magyar iparstatisztikai felvételek 1945—1948 között. StSz. 1966. 44. évf. 3. sz. 289—309. l.

Jáki László: A felszabadulás utáni országgyűlések közoktatási és pedagógiai vonatkozásainak repertóriuma. OPK. 152—177. l.

Kállósemjéni visszaemlékezések. Közli: Erdész Sándorné. Szabolcsi-Szatmári Szemle. 1965. 3. sz. 123—128. l.

Községeink főbb adatai. 1960—1964. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1966, Stat. Kiadó. Soksz. 249 l.
/Statisztikai időszaki közlemények 80./

Magyar statisztikai zsebkönyv. 1966. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 254 l., 16 t.

Mezőgazdasági adattár. 1—2. köt. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965, Stat. Kiadó. Soksz. XII, 736; IX, 431 l.

Nagy Ferenc, Z.: Ahogy én láttam. Bp. 1965, Gondolat. 444 l.

Népszámlálás, 1960 évi. Adatfelvétel és feldolgozás összefoglaló ismertetése. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965, Stat. Kiadó. 120 l.

Nógrádi Sándor: Új történet kezdődött. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 241 l.

Pécs és Baranya megye fejlődése a helyi sajtó tükrében. 1944—1964. l. *(Molnár István — Surján Miklós — Szász Levente):* Pécs és Baranya megye kulturális élete. (Bibliográfia). Kiad. Pécs—Baranyai könyvtárközi Bizottság, Pécs, Városi Tanács. Pécs 1965. Soksz. VI, 278 l.

Pintér István: Hű, de hideg volt. Téli körséta húsz évvel ezelőtt. Nsz. 1966. 24. évf. 39 — 42. sz. 6—7, 6—7, 6—7, 10—11. l.

Sik Endre: Egy diplomata feljegyzései. Kortárs. 1966. 10. évf. 5. sz. 791—800. l.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1965. Közzéteszi az Igazságügyminisztérium közreműködésével a Munkás—Paraszt Kormány Titkársága. Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. XIX, 528 l.

Veres Péter: Húsz esztendő Budapesten. Budapest. 1966. 4. évf. 2. sz. 28—32. l.

b) *Feldolgozások*

Asztalos István: Az állattenyésztés helyzete Magyarországon a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése idején. FöÉ. 1966. 16. évf. 1. sz. 85—96. l.

Berend T. Iván: A gazdaságpolitika felszabadulás utáni két évtizedének történetéhez. KgEgy. 13—50. l.

Beszteri Béla: A nemzeti bizottságok tevékenysége Veszprém megyében. /1945. ápr. — 1949. jan./ VMMK. 3. 205—244. l.

Blickle Ilona. B.: A tanácsrendszer létrehozása és a tanácsok kezdeti tevékenysége Veszprém megyében. /1950—1964./ VMMK. 3. 245—282. l.

Csanda Sándor: A szlovákiai magyarság politikai és kulturális fejlődésének kérdései. Egy fiatal szlovák történész [Juraj Zavara] értekezései. Hidak. 254—266. l.

Csizmadia Ernő — Nagy Sándor — Zsarnóczai Sándor: Az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály kialakulása. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 178 l.

Csontos Sándor: A szolnoki Tisza Bútorgyár története. Szolnok 1965. 36 l. /A Damjanich János Múzeum közleményei 10./

Erdei Ferenc: A termelőszövetkezetek történeti fejlődésének néhány jellemzője. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 25—41. l.

Farkas Gábor: Az élet megindulása és a demokratikus átalakulás kezdete /1945/. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. sz. 25—40. l.

Farkas Gábor: Földosztás, házhely- és határviták Sümegcsehi községben. /1945—1948./ VMMK. 2. 191—204. l.

Farkas Sándor: Tendenciák, ellentendenciák és feladatok a szocialista nemzeti egység útján. KgEgy. 110—120. l.

Fazekas Béla: A mezőgazdasági üzemek fejlődése /1949—1964/. 1—2. r. StSz. 1966. 44. évf. 1, 3. sz. 3—28., 115—138. l.

Fehér István: A Magyar Kommunista Párt szegedi szervezetének kiépítése a felszabadulás után. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 4. sz. 298—302. l.

Füzesi Antal — Lencsés Ferenc: Fejér megye felszabadulás utáni gazdasági és kulturális fejlődése. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. sz. 53—62. l.

(Hahn Géza): A magyar egészségügy húsz éve. [Kiad. az] Egészségügyi Minisztérium. Bp. 1965, Corvina. 116 l.
Ugyanez megjelent angol, francia, német, orosz és spanyol nyelven.

Horváth Márton: A gimnázium reformja a felszabadulás utáni években /1945—1948/. PSz. 1966. 16. évf. 4. sz. 346—358. l.

Jemnitz János: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához /1945—1948/. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 133—199. l.

Kiszely Dóra — Szilágyi Lajos: Fejér megye iskoláinak fejlődése 1945-től napjainkig. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. sz. 69—92. l.

Komoróczy György: Művelődésügyi és egészségügyi kérdések a felszabadult Bihar megye első hónapjaiban /1944 október — 1945 március/. Alföld. 1966. 17. évf. 4. sz. 65—71. l.

Kóti János: A földért folytatott harc Pest megyében. 1945—1946. PestMM. 409—428. l.

Kun László: A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátossága Miskolcon. BSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 10—20. l.

Lengyel Alfréd: Adatok a Győr—Moson megyei földreform történetéhez. TStat-Évk. 192—217. l.

Lenin Kohászati Művek, Miskolc—Diósgyőr. (Szerk. Bozsik Pál, Gácsi Miklós stb.) (Diósgyőr 1965). 143 l.
Ugyanaz megjelent angol, francia, német és orosz nyelven.

A magyar film húsz éve. 1945—1965. (Szerk. Homoródy József.) Bp. 1965, Magvető. 235 l.

A magyar kőolaj és gázipar fejlődése felszabadulásunk óta. [Kiad. az] (Ország-

gos Kőolaj- és Gázipari Tröszt. Szerk. biz.: Palkó József, Matits Lajos stb.) Bp. 1965, Műszaki Kiadó. 240 l.

Magyarország gazdasági növekedése 1960—1964. [Írta]: *A. R.* Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 23—25. l.

Makoldi Mihályné: A környezetismeret előzményei a felszabadulástól a reformtantervig. PSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 141—153. l.

Mikecz Ferenc: A népi demokratikus forradalom és a munkásosztály egysége. AUDmarx. 1. 71—80. l.

Molnár Lászlóné: A földreform Hajdu megyében. AtSz. 1965. 7. évf. 4. sz. 588—601. l.

Molnár Lászlóné: A mezőgazdasági termelőerők fejlődése Hajdu-Bihar megyében 1945-től 1963-ig. AUDmarx. 1. 27—38. l.

Molnár Pál: Adatok a Salgótarjáni Acélárugyár történetéből. Palócföld. 92—107. l.

Oláh István: Népművelés és könyvtárügy a felszabadulás első öt évében Pest megyében. PestMKt. 17—27. l.

Orbán Sándor: Az agrárszegénység számának és helyzetének alakulása a felszabadulás után. /1945—1948./ PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 56—92. l.

Pál Ernő: Megyei [könyvtári] hálózat. /1953—1964./ PestMKt. 33—76. l.

Pál Ernő — Tóth Ferenc: Körzeti könyvtárak. /1950—1952./ PestMKt. 29—31. l.

Rácz Béla — Strassenreiter Erzsébet: Az üzemi bizottságok szervezete /1944—1948/. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 200—239. l.

Radó Sándor: Az ipartelepítés 20 éve Magyarországon KgEgy. 83—94. l.

Ságvári Ágnes: A demokratizmus formái és tartalma Magyarországon. /1944—1948./ KgEgy. 121—132. l.

Sárfalvi Béla: A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon Bp. 1965, Akad. Kiadó. 122 l., 13 térk.

Schmidt Péter: Magyarország—köztársaság. /1946. évi I. törvény./ ÁI. 1966. 16. évf. 2. sz. 97—104. l.

Somogy 20 éve. (Szerk. Honfi István, Jávori Béla, Rostás Károly.) Kaposvár 1965, MSzMP Somogym. Biz. 162 l.

Stark Antal: A magyar ipar. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 253 l.

Szabady Egon: Population Changes in Hungary in the last twenty Years. NHQu. 1966. 7. vol. 21. no. 147—158. l.

Szanyi Jenő: Magyarország külkereskedelmének alakulása a nemzetközi munkamegosztás keretében a felszabadulás óta. KgEgy. 216—232. l.

Szilágyi László: A foglalkoztatottság főbb jellemzői az 1949—1963. években. StSz. 1966. 44. évf. 1. sz. 29—50. l.

Szilágyi Miklós: A debreceni Nemzeti Bizottság államhatalmi, valamint közigazgatási és közigazgatást újjászervező tevékenysége. AUDmarx. 1. 81—90. l.

Timár Mátyás: Magyarország pénzügyeinek két évtizede. KgEgy. 51—62. l.

Tóth Béla: A közegészségügyi tevékenység és annak hatékonysága Magyarországon /1954—1964/. Egészségtudomány. 1966. 10. évf. 1. sz. 30—56. l.

Tóth Ferenc: Szentendre könyvtárai. PestMKt. 85—89. l.

Tóth Gyula — Filkey Lajos: A Fejér megyei lakosság életkörülményeinek alakulása /1960—1965/. Fejér megyei Szemle. 1965. 2. sz. 41—52. l.

Uhereczky Ottó: A városok lakáshelyzetének alakulása az 1960—1965. években, Építésügyi Szemle. 1966. 9. évf. 6. sz. 169—175. l.

Az újságíró Rákos Sándor. [Közli]: H. P. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1965. 3. sz. 129—131. l.

Varga Gyula: Changes in the Social and Economic Status of Hungary's Peasantry. NHQu. 1965. 6. vol. 20. no. 28—46. l.

Veszprém megye 20 éve a szocializmus útján. 1945—1965. (Összeáll. és szerk. Központi Statisztikai Hivatal, Veszprémmegyei Igazgatóság.) Veszprém 1965. 97 l.

A Veszprém Megyei Könyvtár évkönyve. (Szerk. Varga Béla.) Veszprém 1965. 103 l.
A kötet tartalmából:
Varga Béla: Adalékok Veszprém megye könyvtárügyének felszabadulás utáni fejlődéséhez.

Vida István: A „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről" szóló törvényjavaslat megszületése és parlamenti vitája. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 240—255. l.

c) *Ismertetések*

Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948—50. Bp. 1964. — Ismerteti: *Ságvári Ágnes.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1290—1293. l.

Bródy András: Észrevételek Berend T. Iván könyvéhez. [Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor. 1948—1950. Bp. 1964.] KgSz. 1966. 13. évf. 1. sz. 93—97. l.

Földreform 1945. Bp. 1965. — Ismerteti: *Vida István.* PtK. 1965. 12. évf. 1. sz. 184—188. l.

Friss István: Berend T. Iván könyvéről. [Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor. 1948—1950. Bp. 1964.] KgSz. 1966. 13. évf. 1. sz. 98—105. l.

Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bp. 1964. — Ismertetik: *Balogh Sándor.* MT. 1965. 10. köt. 12. sz. 811—813. l.; *Todero Frigyes.* Alföld. 1966. 17. évf. 3. sz. 86—89. l.

Kun László: Vita népi demokratikus forradalmunk első szakaszának problémáiról. BSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 21—23. l.

Makaruk, Ludwik: A munkatermelékenység alakulása a magyar mezőgazdaságban az 1949–1960. évek között. Bp. 1964. — Ismerteti: *Szilágyi József.* StSz. 1966. 44. évf. 1. sz. 88—92. l.

Ságvári Ágnes: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945—1947. Bp. 1964. — Ismerteti: *Vida István.* MT. 1965. 10. köt. 12. sz. 815—817. l.

Süköd Mihály: Szembenézés a közelmúlttal. [*Berend T. Iván:* Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948—1950. Bp. 1964. c. művéről.] Kortárs. 1966. 10. évf. 6. sz. 1003—1004. l.

Veress Judit: Nevelésügyünk húsz éve. 1945—1964. [A Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. Bp. 1965. c. mű. ismertetése.] PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 200—203. l.

10. Tudományos élet

a) *Méltatások*

Bendefy László: Horváth Tibor Antal. /1889—1964./ NK. 1965—1966. 54—55. évf. 90—92. l.

Degré Alajos: Iványi Béla /1878—1964/. VMMK. 3. 10—11. l.

Dömötör Sándor: Humánum és tájmúzeum. Gondolatok Németh Antal sírjánál. VSz. 1966. 20. évf. 1. sz. 148—152. l.

Éri István: Gutheil Jenő /1887—1963/. VMMK. 3. 8—9. l.

Esze Tamás: Pongrácz József /1885—1963/. VMMK. 3. 11—12. l.

Fehér Miklós: Bartucz Lajos és az ethnikai embertani kutatások. AnK. 1965. 9. köt. 1. füz. 17—19. l.

Kékesdi Gyula: Hetvenöt évvel, fiatalon. Sik Endre születésnapjára. Nsz. 24. évf. 78. sz. 8. l.

Kovács Endre: Divéky Adorján /1880—1965/. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1390—1391. l.

László Gyula: Emlékezés Felvinczi Takács Zoltánra. 1880—1965. AÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 217. l.

Leszih Andor /1880—1963/. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 88—89. l.

Lipták Pál: Bartucz Lajos és a történeti embertani kutatások. AnK. 1965. 9. köt. 1. füz. 11—13. l.

Réti Endre: Gortvay György 1892—1966. OHl. 1966. 107. évf. 25. sz. 1186—1187. l.

Révész Imre: Zoványi Jenő centenáriumára. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1393—1403. l.

Schulek Alfréd, dr. /1878—1960./. NK. 1965—1966. 54—55. évf. 87—88. l.

Vajkai Aurél: Darnay-Darnyay Béla /1867—1965/. VMMK. 3. 7—8. l.

Vigh Károly: Irodalom és történelem. [Rideg Sándorról.] Új Írás. 1966. 6. évf. 4. sz. 106—107. l.

b) *Tervek, beszámolók*

Archäologische Forschungen im Jahre 1964. AÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 229—249. l.

Bendefy László: A magyar kartográfiatörténeti forrásanyag gyarapodása. Geodézia és Kartográfia. 1965. 17. évf. 6. sz. 411—416. l.

Beszámolók Katus László és Puskás Julianna kandidátusi disszertációinak vitáiról. [A vitákat összefoglalta]: *Szász Zoltán, Stier Miklós.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 271—280. l.

Beszámolók Kulcsár Zsuzsanna, Komoróczy György, Horváth Zoltán és M. Somlyai Magda kandidátusi disszertációinak vitáiról. [A vitákat összefoglalták]: *Hegyi Klára, Stier Miklós, Vida István.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1414—1428. l.

Bodgál Ferenc: Gondolatok helytörténetírásunkról. Napjaink. 1966. 5. évf. 4. sz. 11. l.

Disszertációs viták. [Rövid beszámolók.] MTATT. 1965. 14. köt. 4. sz. 405—423. l.

Dömötör Ákos: Honismereti konferencia Budapesten. Honismeret. 8. 83—86. l.

Erdélyi István—Navaan, D.: Az 1964. évi mongol—magyar régészeti expedíció eredményei. MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 123—128. l.

Érsok Károlyné: A budapesti és megyei pártarchívumokról. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 75—80. l.

Faller Jenő: A Központi Bányászati Múzeum 1965. /nyolcadik/ évi beszámolója. SSz. 1966. 20. évf. 2. sz. 190—192. l.

Fancsovits György: Kísérleti felmérés a történelmi ismeretterjesztés hatékonyságának szolgálatában. BékÉl. 1. 31—35. l.

Gerelyes Ede: A Legújabbkori Történeti Múzeum 1960—1964. években végzett munkájáról. LTMÉvk. 5—6. 351—364. l.

Harmatta János: A Magyar Tudományos Akadémia Ókortudományi Kongresszusa. MT. 1966. 11. köt. 5. sz. 317—321. l.

Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai. 1—2. r. HK.

1965. 12. évf. 4. sz. 631—663. l., 1966. 13. évf. 1. sz. 64—93. l.

Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1964. évi működéséről. AÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 227—228. l.

Horváth Tibor — Entz Géza — Weiner Mihályné: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1964. évi működéséről. MűÉ. 1965. 14. évf. 4. sz. 271—273. l.

Jánosi Ferenc: A honismereti mozgalom és a levéltárak. Honismeret. 8. 16—27. l.

Kenéz Győző: Történeti demográfiai kollokvium. Budapest, 1965. szept. 23—26. LSz. 1966. 16. évf. 1. sz. 163—178. l.

Klaniczay Tibor: Les sciences littéraires hongroises après la libération. ALitt. 1965. 7. tom. 3—4. fasc. 395—414. l.

Kovács György: Helytörténeti munka Budapesten. Honismeret. 8. 60—66. l.

Kovács János: Salgótarjáni honismereti napok. 1965. szeptember 26—28. Honismeret. 8. 28—32. l.

Kovacsics József: Kollokvium egy új tudományág, a történeti demográfia feladatairól. FSz. 1966. 15. évf. 4. sz. 230—232. l.

Kovacsics József: Kollokvium a történeti demográfia feladatairól. ÁI. 1966. 16. évf. 2. sz. 183—184. l.

Köpeczi Béla: Vingt années de philologie moderne en Hongrie. ALitt. 1965. 7. tom. 3—4. fasc. 415—430. l.

Kuczy Károly: A salgótarjáni országos krónikaíró tanácskozás után. Honismeret. 8. 48—52. l.

Lipták Pál: A régészet és a paleoantropológia kölcsönviszonya. MóraÉvk. 2. 123—125. l.

A MSZDP I. kongresszusának 75. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás. [Ismerteti]: *K. J.* PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 164—171. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportjának munkájáról /1958—1965/. (Az MTA Régészeti Kutató Csoportja munkatársainak közreműködésével összeállította Castiglione László). — (A Kutató Csoport irodalmi munkássága.) MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 87—109. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen. /1965. április 22./ [A beszámolót tartotta]: *Mátrai László, Pach Zsigmond Pál, Gerevich László, Kulcsár Kálmán, Vajda Imre, Szabó Imre* [hozzászólásaival]. MTATT. 1965. 14. köt. 4. sz. 293—332. l.

A magyar városépítés-történet kutatásának helyzete és problémái. Településtudományi Közlemények. 1965. 17. sz. 5—13. l.

Marczinek István: A falukrónika és a hazafias nevelés. Honismeret. 8. 33—40. l.

Mucs Sándor: A tervtanulmány vitájáról. [Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai c. tanulmányáról.] HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 94—103. l.

A művelődéstörténet kutatása és oktatása. [A kecskeméti történész vándorgyűlést ismerteti]: (f. é.) Köznevelés. 1966. 22. évf. 11. sz. 414. l.

Oltvai Ferenc: Fellendülőben a címertani kutatások. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 102—104. l.

Oltvai Ferenc: Vedres István emlékkiállítás Szegeden. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 93—95. l.

Ruffy Péter: Mohács — hét év után. [A csatatéri ásatásokról.] MN. 1966. 22. évf. 120—121. sz. 10, 5. l.

Ruzsiczky Éva: A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv. Látóhatár. 1966. 16. évf. 5—6. sz. 539—545. l.

Sárvári Márta: Aranyveretes bőrtarsoly és vas nyílhegy a fülkesírban. Magyar régészeti expedíciók Mongóliában. MN. 1966. 22. évf. 96. sz. 8. l.

Somlyai Magda, M.: Beszámoló a népi demokrácia történeti munkaközösség tanácskozásáról. PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 145—150. l.

Somlyai M[agda], M.: Szovescsanie prepodavatelej naucsnogo szocializma. AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 193—201. l.

Szecskó Károly: A borsodi helytörténetírás vitájához. Napjaink. 1966. 5. évf. 6. sz. 11. l.

Sziklay László: A szocialista országok irodalomtörténeti intézetvezetőinek konferenciája Budapesten /1965. május 12—13./ Helikon. 1965. 11. évf. 4. sz. 461—476. l.

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság 1965. évi közgyűlése. AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 316—318. l.

Szluka Emil: A történelemtudományok népszerűsítői. Beszélgetés a Hadtörténelmi Intézetben. Nsz. 1966. 24. évf. 101. sz. 7. l.

Tamás István: Itt tanulni lehet. Látogatás a székesfehérvári István király Múzeumban. Nsz. 1966. 24. évf. 134. sz. 6—7. l.

A XII. nemzetközi történészkongresszus. [A Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának jelentése.] Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 3—18. l.

A Történelmi Társulat közgyűlése. MN. 1966. 22. évf. 73. sz. 9. l.

Történeti demográfiai kollokvium. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1411—1413. l.

Trogmayer Ottó: A hazai régészeti kutatások újabb eredményei. /A szegedi harmadik régészeti tudományos ülésszak./ MúzK. 1965. 4. sz. 285—287. l.

Vargyai Gyula: A VII. magyar—csehszlovák jogtörténettudományi konferencia. /Pécs, 1965. szept. 23—25./ JK. 1965. 20. évf. 12. sz. 648—654. l.

Varjas Béla — Sziklay László: Javaslat egy kelet-európai irodalomtörténeti szintézis előkészítésére. Helikon. 1965. 11. évf. 4. sz. 477—489. l.

A veszprémi technikatörténeti konferencia. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1405—1411. l.

Waldapfel Eszter, V.: Az Országos Pedagógiai Könyvtár első öt éve. 1959—1964. OPK. 5—24. l.

Zolnay László: Nagyjelentőségű feltárási munka a Vár lakónegyedében. Budapest. 1966. 4. évf. 1. sz. 35—37. l.

c) *Történelemtanítás*

Csatári Mária: A Magyarország története I—II. köt. iskolai felhasználásáról. Száz. 1966. 100. évf. 162—165. l.

Dányi Károly: A történelem az érzelmi nevelés szolgálatában. /Magyarország 1526 és 1850 között./ Ttan. 1966. 11. évf. 1. sz. 1—5. l.

Dobay Béla: Az ének-zene haszna a történelem tanításában. Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 6—8. l.

Huszka László: Hogyan használja fel az általános iskolai történelemtanár a „Magyarország történetét"? Módszertani közlemények. 1966. 6. évf. 2. sz. 61—65. l.

Kávássy Sándor: A magyar őstörténelem tanításának problémái a tanárképző főiskolákon. FSz. 1966. 15. évf. 2. sz. 98—99. l.

Kávássy Sándor: A történelemtanítás szakműveltség-közvetítő feladatai az általános és középiskolában. Módszertani Közlemények. 1966. 6. évf. 2. sz. 65—66. l.

Király Károly: Szemléltetés és szemléletesség a történelemtanításban. Szakmunkásnevelés. 1966. 17. évf. 6. sz. 20—21. l.

Nagy Erzsébet: A társadalmi forradalomról. Összefoglaló óra az ált. gimnázium IV. osztályában. Ttan. 1966. 11. évf. 2. sz. 7—11. l.

A Nógrád megyei nevelők pedagógiai tanulmányai. 1964—65. (Összeáll. Kmetyi Ferenc.) Balassagyarmat [1965], Nógrádm. Tanács. 108 l.

A kötet tartalmából:

Hódi Mihály: Gondolatok a felnőttoktatás terén a dolgozók ált. iskolájában folyó történelemtanítás néhány kérdéséről.

Sooky Árpád: Alapfogalmak tanítása az új tankönyvek alapján. Ttan. 1966. 11. évf. 2. sz. 15—18. l.

Subosits István: Történelemtanítás a kisegítő iskolában. GyTF.Évk. 1. 175—183. l.

Szabolcs Ottó: A történelemtanárok nyári egyeteme. Debrecen 1964. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1272—1286. l.

Szebenyi Péter: Az „általános", „egyes" és „különös" funkciója a történelemtanításban. PSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 219—225. l.

Székely György: Az egyetemes történelmi szemlélet kitágítása a reform szellemében. FSz. 1966. 15. évf. 4. sz. 193—200. l.

Takács László: Iskolatörténeti dokumentáció felhasználása a nevelésben. Köznevelés. 1966. 22. évf. 12. sz. 465—466. l.

Tábori János: Új utak keresése a történelemtanításban. Ttan. 1966. 11. évf. 1. sz. 20—21. l.

Tokody Gyula: A történelem szemléltető oktatása az egyetemeken. FSz. 1966. 15. évf. 4. sz. 201—205. l.

Turai Kálmán: Szemelvények felhasználása a történelemórán. 2. Források, forrásértékű dokumentumok. Módszertani Közlemények. 1966. 6. évf. 1. sz. 53—58. l.

Turai Kálmán: A történeti fogalmak elkülönítésének problémái. Módszertani Közlemények. 1966. 6. évf. 2. sz. 51—56. l.

Unger Mátyás: A forrásszemelvény-gyűjtemények használatáról. Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 1—5. l.

Vladár Ervin: Történelemtanítás és diafilm-szemléltetés. Ttan. 1966. 11. évf. 2. sz. 1—6. l.

Zsolnai József: Történeti és logikai kérdésekről az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1966. 11. évf. 1. sz. 8—10. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

Bodó László: A technika fejlődésének főbb állomásai az ősközösségtől a kapitalizmus kialakulásáig. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 63 l. /Történelemszakköri füzetek 4./

Csillag Ferenc: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Bp. 1965. Zrínyi Kiadó. 139 l., 75 t.

Davidson, Basil: Az újra felfedezett ősi Afrika. (Old Africa rediscovered.) — A

fekete anya. Afrika a megpróbáltatás éveiben. (Black mother.) (Ford. Félix Pál.) Bp. 1965, Gondolat. 494 l., 26 t.

Erdődi József: Az uráli népek történelme és műveltsége. Szemelvénygyűjtemény. (Egyetemi segédkönyv. Szerk. — —.) Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 486 l.

Farádi László: Az egészségügyi szolgálat fejlődése. 2—3. r. Honvédorvos. 1965. 17. évf. 4. sz. 307—314. l.; 1966. 18. évf. 1. sz. 63—67. l.

Földes Éva: Az olvasástanítás történetéből. GyTF.Évk. 1. 49—62. l.

Gamow, George: A fizika története. (Biography of physics.) (Ford. Kiss István.) Bp. 1965, Gondolat. 345 l., 4 t.

Horváth Árpád: Az ágyú históriája. Képek a tűzértechnika történetéből. Bp. 1966, Zrínyi Kiadó. 286 l., 20 t.

Janka Gyula: Miniatűr könyvek pályafutása. Magyar Grafika. 1965. 9. évf. 5. sz. 364—369. l.

Kayser, Hans: A régészet rövid története. (Kleine Geschichte der Archäologie.) (Ford. Faragó László.) Bp. 1966, Gondolat. 168 l., 12 t.

Kisbán Eszter: A kenyér néprajzi kutatása Európában. ET. 1965. 76. évf. 3. sz. 313—340. l.

A kultúra világa. (Főszerk.: Lukács Ernőné.) 10. köt. A technika fejlődése. (Szerk. B. Neu Piroska, Lukács Ernőné.) (2. kiad.) Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 1121 l., 1 t.

Lukács József: Vallás és történelmi tudat. 1. „Kelet" és „Nyugat" vallási tükörben. Világosság. 1966. 7. évf. 1. sz. Melléklet. 3—21. l.

Marék Antal: Az emberiség harca a fájdalom ellen. Bp. 1966, Medicina. 196 l., 8 t.

Maróthy János: Zene és polgár, zene és proletár. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 534 l.

Maróti Lajos: Tallózás a technológia történetében. Gépgyártástechnológia. 1966. 6. évf. 2. sz. 49—50. l.

Mijatev, K.: Das Schloss der bulgarischen Zaren in Tărnovo. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 77—81. l.

Nagy Gábor: Dél-Amerika a szovjet történetírásban. AUDhist. 4. 133—150. l.

Pethő Tibor: A háborúk ára. Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 361 l., 12 t. /Világgazdasági kérdések/

Regöly-Mérei Gyula: Akik legyőzték a betegségeket. 2. r. Bp. 1966, Medicina. 234 l., 12 t.

Román József: A buddhista nirvánatantól az önkéntes tűzhalálig. ÉlT. 1966. 21. évf. 25. sz. 1165—1169. l.

Shakespeare-tanulmányok (Szerk. Kéry László, Országh László, Szenczi Miklós.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 395 l.

Sidó Ferenc: Hogyan fejlődött az autó? Autómotorok. TtK. 1966. 10. évf. 3. sz. 120—124. l.

Sik Endre: The history of black Africa. Vol. 1. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 397 l., 18 t., 4 térk.

Szepesi Dezső: A meteorológia tudománya régen és ma. Világosság. 1966. 7. évf. 2. sz. 86—89. l.

Vekerdi László: A matematikai absztrakció fejlődéstörténetéből. 3—6. Világosság. 1965. 6. évf. 12. sz. 720—728. l.; 1966. 7. évf. 1—2, 5. sz. 16—22, 78—85, 272—278. l.

Világtörténet. (Vszemirnaja isztorija. Főszerk. J. M. Zsukov. [Kiad.] a Szovjetunió Tudományos Akadémiája.) 8. köt. (Fel. szerk.): I. I. Minc. (Ford. Gáll Éva.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 657 l., 12 t., 10 térk.

Voigt Vilmos: A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma. NyK. 1965. 67. köt. 2. sz. 379—390. l.

2. Ókor

Ozuth B[éla]: Die Quellen der Geschichte der Bagauden. Szeged 1965. 43 l. /Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica. — Kisebb dolgozatok a klasszikafilológia és a régészet köréből 9./

Dobrovits Aladár: Sznofru piramisépítkezésének történeti jelentősége. AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 165—189. l.

Ferenczy E[ndre]: La carrière d'Appius Claudius Caecus jusqu' à la censure. AA. 1965. 13. tom. 3—4. fasc. 379—404. l.

Filip, Jan: A kelta civilizáció és öröksége. (Keltská civilizace a její dědictví. Ford. Horváth Ferenc.) Bp. 1966, Gondolat. 282 l., 20 t.

Fitz J[enő]: Tullius Menophilus. AA. 1965, 13. tom. 3—4. fasc. 433—440. l.

Gecse Gusztáv: Az „őskeresztény" aszkézistől a szerzetesi intézmény kialakulásáig. Világosság. 1966. 7. évf. 5. sz. 294—299. l.

Gecse Gusztáv: A páli fordulat. Világosság. 1965. 6. évf. 12. sz. 729—735. l.

Hahn István: A két Krisztusmítosz és a történelmi Jézus. Világosság. 1966. 7. évf. 4. sz. 193—202. l.

Harmatta János: Egy görögbetűs felirat Afganisztánból. ÁÉ. 1965. 92. köt. 2. sz. 125—140. l.

Harmatta János: Az ókori selyemkereskedelem történetéből. AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 205—230. l.

Havas László: A Catilina-mozgalom külpolitikai hátteréhez. AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 242—251. l.

Heggi D[olores, K.]: Notes on the Origin

of Greek Tyrannis. AA. 1965. 13. tom. 3—4. fasc. 303—318. l.

Hegyi D[olores, K.]: The Origin of the enthnic Name: Ionian. AUBphil. 6. 89—102. l.

Hegyi Dolores: A tyrannis eredetének kérdéséhez. AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 191—203. l.

Hindy Endréné: A 10 000 éves írás. ÉlT. 1966. 21. évf. 5. sz. 216—222. l.

Jacobi, Bernhard: Templomok és paloták. Séta elsüllyedt városokon keresztül. (Tore, Tempel und Paläste.) (Ford. Borzsák István.) Bp. 1966, Gondolat. 260 l., 32 t.

Komoróczy Géza: Kain nemzetsége. Az Ószövetség társadalmi hátterének kérdéséhez. Világosság. 1966. 7. évf. 1. sz. 23—27. l.

Maron Ferenc: Megtalálták az „etruszk-rejtély" kulcsát. 18 betűs ősi föniciai etruszk ABC került elő a toscanai parton. MN. 1966. 22. évf. 73. sz. 7. l.

Matolcsi János: A kukorica eredetének titka. A mexikói ásatások legújabb eredményeiből. ÉlT. 1966. 21. évf. 2. sz. 62—66. l.

Mócsy A[ndrás]: Die Origo Castris und die Canabae. AA. 1965. 13. tom. 3—4. fasc. 425—431. l.

Pleidell Orsolya: Istenek és szentek. Világosság. 1966. 7. évf. 5. sz. 287—293. l.

Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. [Bioi paralleloi.] Ford., (jegyz.: Máthé Elek. /Utószó: Borzsák István.) [Bp.] 1965, M. Helikon. 1966 l. /Helikon klasszikusok./

Regöly-Mérei Gyula: Palaeographiai és palaeopathologiai adatok az óegyiptomi és a kínai himlő kérdéséhez. OHl. 1966. 107. évf. 15. sz. 702—707. l.

Sarkady (János) Johannes: Die ionischen Feste und die ionische Urgeschichte. AUDclass. 1. 11—20. l.

Szabó Miklós: A kelták aratógépe. ÉlT. 1966. 21. évf. 6. sz. 248—249. l.

Szilágyi J[ános]: Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen. 1. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 309—334. l.

Ürögdi György: Augustus gazdaságpolitikájának főbb irányvonalai. Kandidátusi értekezés tételei. [Bp.] 1965. Soksz. 11 l.

Vécsey Zoltán: Ofir, az ókor mesés aranyországa. ÉlT. 1966. 21. évf. 12. sz. 548—551. l.

3. Középkor

Bucsay Mihály: Rotterdami Erasmus /1466—1536/. ThSz. 1966. 9. évf. 1—2. sz. 13—16. l.

Dementiew, G. P.: Solymászati ábrázolások középkori érméken. Aquila. 1964—65. 71—72. évf. 219—223. l.

Grimm, P.: Zur Teilnahme von Slawen am inneren Landesausbau. (Auf Grund der Funde aus der deutschen Königspfalz Tilleda.) AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 37—40. l.

Hegedűs Géza: A velencei kalmár és a reneszánszkori ember magánjogi problémái. Sh. tan. 283—298. l.

Hegyi Klára: Szulejmán. ÉlT. 1966. 21. évf. 18. sz. 819—823. l.

Heller Ágnes: Létezett-e egységes „reneszánsz embereszmény". MFSz. 1965. 9. évf. 6. sz. 985—1002. l.

Jahnkuhn, H.: Die slawische Westgrenze in Norddeutschland im frühen Mittelalter. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 49—54. l.

Kardos Tibor: Dante humanizmusa a középkor és a renaissance között. Dante. 13—104. l.

Korošec, J.: Slawische frühmittelalterliche Kulturreste im nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 59—63. l.

Kovačević, J.: Aperçu historique et archéologique sur le rôle des villes de la Dalmatie méridionale dans l'expansion du christianisme parmi les Serbes. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 65—71. l.

Kulcsár Zsuzsa: Az inkvizíció Dél-Franciaországban. ÉlT. 1966. 21. évf. 4. sz. 158—163. l.

A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. 1. (Ursinus — Olevianus): A heidelbergi káté. (Ford. D. Erdős József. Átd. Victor János. Bev. Tóth Endre, Victor János) 2. A második helvét hitvallás. (Ford. Szabadi Béla. Bev. Nagy Barna. Jegyz.: D. Erdős József.) (2. kiad.) Bp. 1965. Ref. Egyház Zsinati Irod. Sajtóoszt. 211 l.

Medvigy Mihály: A konstantinápolyi pátriárka megtisztelő címei. Vigilia. 1966. 31. évf. 2. sz. 73—81. l.

Mitscha-Märheim. H.: Archäologisches zur Slawenforschung in Österreich. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 83—86. l.

Nádas Krisztina: Shakespeare és Ben Jonson társadalombírálata. Sh. tan. 261—282. l.

Romano, Ruggiero: Művészet és társadalom a renaissance-kori Olaszországban. TSz. 1965. 8. évf. 4. sz. 377—387. l.

Scheiber A. [Sándor]: Der normannische Proselyt Obadja, der Aufzeichner der ersten hebräischen Melodie. StudMus. 1966. 8. tom. 1—4. fasc. 173—187. l.

Stantchev, S.: Une manifestation d'influence culturelle slave chez les protobulgares. AAr. 1965. 17. tom. 1—4. fasc. 95—100. l.

Vértesy Miklós: 450 éve született az első bibliográfia megalkotója. Konrad Gesner

1516—1565. Kts. 1966. 16. évf. 2. sz. 95—96. l.

Vértesy Miklós: 450 évvel ezelőtt született Konrad Gesner. MK. 1966. 82. évf. 2. sz. 183—184. l.

4. Újkor

Balázs József: Négy év vasban és vérben. 1914—1918. Az első, imperialista világháború katonai történetének áttekintése. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 294 l., 16 t.
/Népszerű történelem./

Barta János, ifj.: Kísérletek az angol gépek és munkamódszerek eltulajdonítására Poroszországban a XVIII. század hetvenes nyolcvanas éveiben. AUDhist. 4. 39—58. l.

Béki Ernő: A kienthali konferencia ötvenedik évfordulója. Munka. 1966. 16. évf. 4. sz. 32. l.

Benda Kálmán: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában. /Eredmények és feladatok a legújabb kutatások tükrében./ TSz. 1965. 8. évf. 4. sz. 388—422. l.

Benedek István: Oliver Wendell Holmes és a gyermekágyi láz. OHl. 1966. 107. évf. 5. sz. 222—226. l.

(Benedek István): Természettudomány a francia felvilágosodásban. (Összeáll., bev., összekötő szövegek és jegyz.: — —. Ford. Haász Kata.) Bp. 1965, Gondolat. 213 l., 8 t.

Benedek István: Vissza a természethez? [Rousseau műveiről.] Kortárs. 1966. 10. évf. 6. sz. 968—974. l.

Cogniot, Georges: Romain Rolland — a béke harcosa. Béke és Szocializmus. 1966. 9. évf. 3. sz. 165—176. l.

Halász Gyula: SOS . . .: hajó végveszélyben. Nsz. 1966. 24. évf. 91. sz. 9. l.

Halmai János: Heinrich Emanuel Merck /1794—1855/. OHl. 1966. 107. évf. 9. sz. 415—417. l.

Horn Emil — Jemnitz János: Az I. Internacionálé ikonográfiája. LTMÉvk. 5—6. 5—75. l.

Huszár Fl[órián]: The Mandate of Prince I-k'uang and of Li Hung-chang for the Peace-Negotiations in 1900 /Austro-Hungarian Copy/. AO. 1965. 18. tom. 3. fasc. 355—358. l.

Izsák Sámuel: Stefan Stîncă /1865—1897/. OHl. 1966. 107. évf. 19. sz. 892—895. l.

Jemnitz János: Az I. Internacionálé új angol—amerikai irodalmáról. PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 159—169. l.

Kodolányi János, ifj.: Az obi-ugor népek állattartása a XIX. században. NrÉ. 47. 67—86. l.

Koltay-Kastner Jenő: Dante és az olasz Risorgimento. Dante. 465—498. l.

Makkai László: A tudomány forradalma Angliában. (Összeáll., [bev.], magy. és jegyz.: — —. Ford. Kenéz Győző, Lengyel József, Makkai László.) Bp. 1966, Gondolat. 227 l., 4 t.

Molnár Erik: A marxizmus szövetségi politikája az I. Internacionálé felbomlásától a II. Internacionálé megalakulásáig. PtK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 1—24, 1—55. l.

Nagy Béla: Konstandinosz Mavrokordátosz és Dimitrie Eustatievici. FK. 1965. 11. évf. 3—4. sz. 471—476. l.

Niederhauser Emil: A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában. Világtörténet. 1966. 9—10. 39—64. l.

Ortvay Rudolf: Newton és korunk tudománya. Fizikai Szemle. 1966. 16. évf. 1. sz. 7—16. l.

Perjés Géza: Terméseredmény-vizsgálatok. TStat.Évk. 128—172. l.

Petzold, Joachim: A nyugat-német történészkongresszus vitája az első világháborúbeli hadicélokról. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1259—1262. l.

Somogyi Éva: Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1131—1160. l.

Szuhay-Havas Ervin: Kék-szürke tragédia. Az amerikai polgárháború története. Bp. 1966, Gondolat. 263 l., 12 t.

Todorov, Nyikolaj: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet néhány vonásáról az Oszmán Birodalom balkáni területein. Világtörténet. 1966. 9—10. sz. 65—83. l.

Tóth Imre: Mikor és ki alkotta meg a nemeuklidészi geometriát? Gauss, Bolyai, Lobacsevszkij. ÉlT. 1966. 21. évf. 23. sz. 1083—1086. l.

Vadász Sándor: Babeuf a bíróság előtt. ÉlT. 1966. 21. évf. 6. sz. 268—261. l.

Vezérfi Károly: A paraguayi jezsuita utópia. Világosság. 1966. 7. évf. 3. sz. 167—173. l.

Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Bp. 1965, Gondolat. 345 l., 22 t.
/Európa nagy korszakai. Németalföldi forradalom./

Zamarovský, Vojtech: Trója felfedezése. (Objavenie Tróje.) (Ford. Hubik István.) Bratislava — Bp. [1966], Tatran — Móra Kiadó. 383 l.

Zrinszky László: A francia deizmus és a vallás. Bayle, Montesquieu és Voltaire valláskritikája. Világosság. 1966. 7. évf. 4. sz. 228—233. l.

5. Legújabb kor

Akik a hírekben szerepelnek. [1.] Politikusok. (Szerk. Nemes János.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 314 l.

Akik közelről látták . . . [Részletek F. Paulus, B. L. Montgomery, és V. I. Csujkov visszaemlékezéseiből.] Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 93—108. l.

Battaglia, Roberto: A második világháború. (La seconda guerra mondiale. Ford. Zoltán József.) 2. kiad. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 409 l., 14 t., 2 térk.

Bezimenszkij, L[ev] A[lekszandrovics]: Német tábornokok Hitlerrel és Hitler nélkül. (Germanszkie generalü sz Gitlerom i bez nego. Ford. Hollós Alfréd.) [Bp.] 1965, Kossuth Kiadó. 522 l.

Burger Kálmánné: Az abszolút földjáradék a tőkés mezőgazdaságban. KgSz. 1966. 13. évf. 5. sz. 595—609. l.

Gyurkó László: A második forradalom. Valóság. 1966. 9. évf. 4. sz. 1—12. l.

Hamšik, Dušan — Pražák, Jiři: Merénylet Heydrich ellen. (Bomba pro Heydricha. Ford. Szabó László.) [Bp.] 1965, Kossuth Kiadó. 294 l.

Háy László: A világkapitalizmus válsága. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 259 l.

Hermann István: A fasiszta mítosz kialakulása. 1—2. Világosság. 1966. 7. évf. 2, 4. sz. 90—95, 216—222. l.

Komját Irén: Hatalmas hagyaték. [Antonio Gramsci-ról.] Nsz. 1966. 24. évf. 19. sz. 7. l.

Krofta, Kamil /1876—1945/. [Szemelvények műveiből. Bev. és válogatta]: Niederhauser Emil. Világtörténet. 1966. 9—10. sz. 109—127. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének évkönyve. 4. 1962—64. (Főszerk.: Friss István.) Bp. 1965, Közgazd. és Jogi Kiadó. 356 l. A kötet tartalmából:
Molnár Ferenc: Az amerikai Egyesült Államok újratermelésének ábrázolása marxi sémákban. (1947—1963.)

Malinovszkij, R. J. marsall: A történelem tanulsága. MN. 1966. 22. évf. 146. sz. 3. l.

Melnyikov, D. J. — Csornaja, L. B.: A kétarcú admirális. (Dvulikij admiral.) Canaris, a fasiszta kémszolgálat főnöke és gazdái. (Ford. Józsa Péter.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 170 l.

Nagy Gábor: Páncélos csaták. Bp. 1966. Zrínyi Kiadó. 220 l., 17 t., 1 térk.

A Nagy Honvédő Háború története. (Isztorija Velikoj Otecsesztvennoj Vojnü Szovetszkogo Szojuza.) 1941—1945. (Szerk. biz.: P. N. Poszpelov, V. A. Andrejev stb.) 3. köt. Döntő fordulat a Nagy Honvédő Háborúban. (1942 nov. —1943. dec.) (Ford. Auer Kálmán, Zalai Edvin.) Bp. 1965. Zrínyi Kiadó. 580 l., 46 t., 16 térk.

Ovszjanyin, Pavel: Mussolini végnapjai. (Konec rezsima Muszszolini. Ford. Józsa Péter.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 141 l., 8 t.
/Népszerű történelem./

Ragionieri, Ernesto: Gondolatok Palmiro Togliatti életművéről. TSz. 1965. 8. évf. 2—3. sz. 299—319. l.

Sasztri, Lal Bahadur 1904—1966. Nsz. 1966. 24. évf. 9. sz. 3. l.

Thorez, Maurice: Beszédek és cikkek. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 395 l.

Togliatti, Palmiro: A demokrácia és a szocializmus problémái. Válogatott írások és beszédek. (Vál. Szántó György.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 465 l.

Tolnai György: A szovjet gazdaság helyreállítása a lenini új gazdasági politika alapján. Valóság. 1966. 9. évf. 4. sz. 27—39. l.

Vadász Ferenc: A német munkásosztály nagy fia. Ernst Thälmann születése 80. évfordulóján. Nsz. 1966. 24. évf. 89. sz. 4—5. l.

Vámos Imre: Kereszt és horogkereszt. 4. Világosság. 1965. 6. évf. 12. sz. 751—757. l.

Watt, D. C.: Kutatási korlátozások. Az 50 éves zárolási rendszer és az angol külpolitika. Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 57—63. l.

Zawadzki, Sylvester: A lengyelországi népi demokratikus forradalom jellege és fejlődési szakaszai. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 110—124. l.

6. Ismertetések

Balázs József: Négy év vasban és vérben /1944—1918/. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kerekes István.* Nsz. 1966. 24. évf. 135. sz. 8. l.

Balázs Tibor: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán (1830—1940). Bp. 1965. — Ismerteti: *Bóna Ervin.* MFSz. 1966. 10. évf. 1. sz. 175—179. l.

Csillag Ferenc: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Bp. 1965. — Ismerteti: *Tóth Sándor.* HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 177—180. l.

Davidson, Basil: Az újra felfedezett ősi Afrika. — A fekete Anya. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szuhay-Havas Ervin.* Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 109. l.

Dutt, R. Palme: Korunk történelmi problémái. Bp. 1964. — Ismerteti: *Solt László.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 204—205. l.

Földes Éva: Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kulcsár Zsuzsanna.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1307—1309. l.

Gamow, George: A fizika története. Bp.

1965. — Ismerteti: *Kosály György.* Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 103—104. l.

Hobsbawm, E. J.: A forradalmak kora /1789—1848/. Bp. 1964. — Ismerteti: *Rozsnyói Ágnes.* Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 23—24. l.; Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1326—1327. l.

Jeremenko, A.: A második világháború történetének nyugatnémetországi megvilágítása. Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 37—48. l.

Kende István: A francia gyarmatbirodalom felbomlása Nyugat-Afrikában. Bp. 1964. — Ismerteti: *Szobolevszky Sándor.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1320—1322. l.

Kerekes Lajos: Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia. 1933—1938. Bp. 1963. — Ismerteti: *Incze Miklós.* AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 223—227. l.

Komját Irén: A békéért és az egységért. Maurice Thorez [Beszédek és cikkek. Bp. 1965. c.] könyve. MN. 1966. 22. évf. 31. sz. 13. l.

Kővágó László: „Putovi Revoljucije" — a Horvátországi Munkásmozgalomtörténeti Intézet folyóirata. PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 174—180. l.

Középkori élet. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kozma Béla.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1335. l.

Macsulenko, V. — Sekisztov, V.: A második világháború szovjet történeti irodalma. Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 27—36. l.

Mérei Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-Monarchia 1840—1918. Bp. 1965. — Ismerteti: *Dolmányos István.* Nsz. 1966. 24. évf. 39. sz. 8. l.

Merényi László: Robert Owen válogatott írásai. [Ismertetés.] Nsz. 1966. 24. évf. 52. sz. 8. l.

Mészáros István: A középkori nevelés. Bp. 1964. — Ismertetik: *Berténvi Iván.* ITK. 1966. 70. évf. 1—2. sz. 246. l.; *Kardos József.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 212—214. l.

A német munkásmozgalom rövid története. Bp. 1964. — Ismerteti: *Vadász Sándor.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1315—1317. l.

Pamlényi Ervin: Togliatti hagyatéka. [A demokrácia és a szocializmus problémái c. gyűjtemény ismertetése.] MN. 1966. 22. évf. 25. sz. 7. l.

Pándi Pál: Európa elrablása. Fábry Zoltán kitűnő könyve a német kérdésről. Nsz. 1966. 24. évf. 92. sz. 8. l.

Perjés Géza: Clausewitz magyar fordítása. [A háborúról. Bp. 1961, 1962.] HK. 1966. 13. évf. 1. sz. 104—132. l.

Pethő Tibor: A háborúk ára. Bp. 1966. — Ismerteti: *Matolcsy Károly.* MN. 1966. 22. évf. 126. sz. 11. l.

Pethő Tibor: A voronyezsi és a kurszki csata jelentősége. Megjelent a Nagy Honvédő Háború Története III. kötete. MN. 1966. 22. évf. 37. sz. 7. l.

Razim, Je. A.: A hadművészet története. II. kötet. Bp. 1961. — Ismerteti: *Tóth Gyula.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 192—194. l.

Sándor Pál: A filozófia története. 1—3. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Zrinszky László.* Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 26. l.

Sik Endre: Fekete-Afrika története. II. Bp. 1964. — Ismertetik: *Borsányi Károly.* MT. 1966. 11. köt. 4. sz. 271—273. l.; *Krizsán László.* Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 189—190. l.

A Spanyol Kommunista Párt története. Bp. 1964. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1318—1320. l.

Szántó György: A nyugat-európai munkásmozgalom új vonásai. Bp. 1965. — Ismerteti: *Harsányi Iván.* PtK. 1966. 12. évf. 1. sz. 195—199. l.

Szemirjaga, M. J.: A nagy volgai csata a nyugati történetírásban. Világtörténet. 1965. 7—8. sz. 49—56. l.

Szokolay Katalin: A nemzetközi munkásmozgalom kérdései a lengyel párttörténeti folyóirat 1965-ös évfolyamában. PtK. 1966. 12. évf. 2. sz. 152—158. l.

A technika története. Bp. 1964. — Ismerteti: Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 29. l.

Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Bp. 1965. — Ismerteti: *Erdős Tibor.* TáSz. 1966. 21. évf. 1. sz. 101—105. l.

Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Bp. 1965. — Ismerteti: *Vekerdi László.* Valóság. 1966. 9. évf. 5. sz. 104—105. l.

7. Tudományos élet

Balcar, Lubos: A történelemoktatás időszerű kérdései Csehszlovákiában. Ttan. 1966. 11. évf. 2. sz. 21—26. l.

Barta Dezső: A vajdasági általános iskolák egységes történelem programtervezetének alapelvei. Ttan. 1965. 10. évf. 6. sz. 15—16. l.

Benda Kálmán: A jozefinizmus útja és megdicsőülése. Vita a vallási türelem történetéről [a XII. Nemzetközi Történész Kongresszuson]. Világosság. 1966. 7. évf. 6. sz. 353—355. l.

Borsa Iván: A Szovjetunió Központi Állami Irodalmi és Művészeti Levéltárának útmutatói. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 128—133. l.

Czeglédy Károly: A Nemzetközi Vallástörténeti Társaság strasbourgi konferenciája. (1964. szept. 17—22.) AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 311—313. l.

Dolmányos István: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a marxista történetírás. Világtörténet. 1966. 9—10. sz. 85—89. l.

Donnert, Erich — Door, Rochus: Az európai népi demokráciák történetének kutatása a lipcsei Marx Károly tudományegyetemen. Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 157—161. l.

Le XII-ème Congrès International des Sciences Historiques. AH. 1966. 12. tom. 1—2. no. 1—23. l.

Erdélyi István: Az első Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus. MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 115—121. l.

Faller Jenő: Bányászattudományi ünnepi ülésszak Freibergben, Bányászati Akadémiája alapításának 200. évfordulója alkalmából. Bányászati Lapok. 1966. 99. évf. 4. sz. 272—277. l.

Fănescu, M. — Adam, I.: A román állami levéltárak közreműködése az ország történeti forrásainak közzétételében. (Revista Arhivelor, 1964.) LSz. 1966. 16. évf. 1. sz. 225—234. l.

Földes Éva: Neveléstörténeti kérdések a bécsi nemzetközi történészkongresszuson. PSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 188—191. l.

Hanák Péter: Korunk történetírása. Reflexiók a bécsi nemzetközi történészkongresszusról. Valóság. 1966. 9. évf. 1. sz. 13—20. l.

Harmatta János: A VIII. Nemzetközi Klasszika-filológiai Konferencia. /Leningrád, 1964. ápr. 9—14./ AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 306—308. l.

Hofer Tamás: Néprajzi kongresszus Marburg an der Lahnban 1965. április 26—30. AtSz. 1965. 7. évf. 4. sz. 602—604. l.

Káposztás István: A szovjet heraldika és szfragisztika. LSz. 1965. 15. évf. 4. sz. 134—139. l.

Kovács Endre: Jan Dąbrowski /1890—1965/. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1391—1393. l.

Pach Zsigmond Pál: A III. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról. (München, 1965. augusztus 23—27.) Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 19—26. l.

Pogány Mária: A Keleteurópa-kutatás nyugateurópai és USA-beli központjai. (Összeállítás az Österreichische Osthefte és a Jahrbücher für Geschichte Osteuropas alapján.) Világtörténet. 1966. 9—10. sz. 91—108. l.

Ránki György: A bécsi történészkongreszszus. MT. 1966. 11. köt. 1. sz. 54—59. l.

Schattenhofer, M.: Kortörténeti gyűjtemények városi levéltárakban. (Der Archivar 1964.) LSz. 1966. 16. évf. 1. sz. 204—210. l.

Székely György: Konferencia Hus János emlékére /Symposium Hussianum Pragense, 1415—1965/. Száz. 1965. 99. évf. 6. sz. 1263—1271. l.

Székely György: Kazimierz Lepszy /1904—1964/. Száz. 1966. 100. évf. 1. sz. 267—269. l.

Töttössy Csaba: A L'Association internationale d'Histoire des Religions strasbourgi kollokviuma. (1964. szept. 17—22.) AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 313—316. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: A IV. Nemzetközi Klasszika-filológiai Kongresszus. (Philadelphia, 1964. aug. 24—29.) AT. 1965. 12. köt. 2. sz. 309—311. l.

Vas Károly: Nemzetközi tanácskozás a történelemtanításról. Köznevelés. 1966. 22. évf. 2. sz. 71. l.

TANULMÁNYKÖTET-CÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AAPécs. 9/1	— A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tom. 9. 1965. 1.
AHi. 19.	— Acta Universitatis Szegediensis . . . Acta historica 19.
AngFT. 2.	— Angol filológiai tanulmányok. 2.
AUBphil. 6.	— Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis . . . Sectio philologica. Tom. 6.
AUDclass. 1.	— Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. 1. 1965.
AUDhist. 4.	— Acta Universitatis Debreceniensis . . . Series historica 4. 1965.
AUDmarx. 1.	— Acta Universitatis Debreceniensis . . . Series marxistica—leninistica. 1.
BékÉl. 1.	— Békési Élet. 1966. 1.
Dante.	— Dante a középkor és a renaissance között.
DMÉvK.	— A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1962—1964.
DTI.	— 1964—1965. — A MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1964—1965.
DTI. 1966.	— A MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések. 1966. Szigetvári emlékkönyv.

GyTFÉvk. 1. — A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve. 1. 1964.
Hidak. — Csanda Sándor: Hidak sorsa.
Humanizmus. — Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom.
JAM. 6—7. — A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. 6—7. 1963—1964.
KecskÉvk. — Kecskemét Városi Művelődési Ház, Népkutató-honismereti Kör évkönyve. 1964—65.
KgEgy. — Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1965. évi ünnepi ülésszaka.
LTMÉvk. 5—6. — A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. 5—6. 1963—1964.
MóraÉvk. 1.; MóraÉvk. 2. — A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1964—65. 1—2.
NrÉ. 47. — Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 47. 1965.
OPK. — Az Országos Pedagógiai Könyvtár évkönyve. 1963—1964.
OSzKÉvk. — Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1963—1964.
PestMKt. — Pest megye könyvtárai.
PestMM. — Pest megye múltjából.
Sh. tan. — Shakespeare-tanulmányok.
SzolnML. 7—8. — Múzeumi levelek. 7—8.
TStat. Évk. — Történeti statisztikai évkönyv. 1963—1964.
VMMK. 2.; VMMK. 3. — A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 2—3.

FOLYÓIRATCÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AA — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr — Acta Archaelogica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ — Archaeológiai Értesítő
AH — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁIg — Állam és Igazgatás
ALitt — Acta Litteraria
AnK — Anthropológiai Közlemények
AO — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT — Antik Tanulmányok
AtSz — Agrártörténeti Szemle
BSz — Borsodi Szemle
CMed — Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica
ÉKK — Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények
ÉlT — Élet és Tudomány
ET — Ethnográfia
FK — Filológiai Közlöny
FöÉ — Földrajzi Értesítő
FöK — Földrajzi Közlemények
FSz — Felsőoktatási Szemle
HK — Hadtörténelmi Közlemények
ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
JK — Jogtudományi Közlöny
KgSz — Közgazdasági Szemle
Kts — A Könyvtáros
LSz — Levéltári Szemle
MFSz — Magyar Filozófiai Szemle
MK — Magyar Könyvszemle
MN — Magyar Nemzet
MNy — Magyar Nyelv
MNyőr — Magyar Nyelvőr
MP — Magyar Pedagógia
MS — Magyar Sajtó
MT — Magyar Tudomány
MTATT — A MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MúzK — Múzeumi Közlemények
MűÉ — Művészettörténeti Értesítő

MűvT	— Művelődési Tájékoztató
MZ	— Magyar Zene
NHQu	— The New Hungarian Quarterly
NK	— Numizmatikai Közlöny
NrK	— Néprajzi Közlemények
Nsz	— Népszabadság
NyK	— Nyelvtudományi Közlemények
OHl	— Orvosi Hetilap
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
Ssz	— Soproni Szemle
Stsz	— Statisztikai Szemle
StudMus	— Studia Musicologica
Száz	— Századok
TáSz	— Társadalmi Szemle
ThSz	— Theológiai Szemle
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
TtK	— Természettudományi Közlöny
VSz	— Vasi Szemle

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a
POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL
(KHI Budapest V., József nádor tér 1.)
közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066),
valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára,
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál,
Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010.
Csekkszámlaszám: 5.915-111—46, MNB egyszámlaszám: 46.
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban.
Budapest V., Váci utca 22., Telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 54 Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb
utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.
Példányonkénti ára: 10 Ft

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Дь. Секей:* Распространение нидерландского и английского сукна в Средней Европе в XIII—XVII столетиях — *И. Т. Беренд—Дь. Ранки:* К вопросу о промышленной революции в Восточной и Юговосточной Европе — *Р. М. Хартвель:* Экономическая история в Великой Британии — *Е. В. Виндиш:* Мартон Дьердь Ковачич и первые попытки организации научной деятельности в Венгрии — СООБЩЕНИЯ — *Ж. ле Гоффф:* Имеется ли школа Анналь? — *Й. Кубински:* Данные к антисемитским волнениям 1883 г. — *В. Пиллих:* Венгерская двойная печать 1559 г. короля Фердинанда I-го — ДИСКУССИЯ — *Л. Тилковски:* Эндре Байчи-Жилински — в новом освещении — ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ — *Ю. И. Семенов:* Категория «социальный организм» и её значение для исторической науки — ИЗ ПРОШЛОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИКОВ И ЖУРНАЛА САЗАДОК — *М. Манн:* Данные к истории журнала Сазадок периода редакции Шандора Силади (1875—1899 гг.) — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — Всевенгерская конференция по преподаванию истории — *О. Саболч:* Новая литература на венгерском языке по истории немецкого фашизма — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

TABLES DES MATIÈRES

ETUDES — *Gy. Székely:* La pénétration des espèces de draps néerlandais et anglais en Europe centrale du XIIIe au XVIIe siècle — *I. T. Berend—Gy. Ránki:* Contribution à la question de la révolution industrielle en Europe Orientale et Sud-orientale — *R. M. Hartwell:* L'histoire économique en Grande Bretagne — *É. V. Windisch:* Márton György Kovachich et les premières tentatives pour l'organisation des sciences historiques en Hongrie — COMMUNICATIONS — *J. le Goff:* Y a-t-il une école des Annales? — *J. Kubinszky:* Contribution aux troubles antisémites de l'année 1883 — *W. Pillich:* Le sceau hongrois double de l'année 1559 du roi Ferdinand. — DISCUSSION — *L. Tilkovszky:* Endre Bajcsy-Zsilinszky sous un nouvel aspect — LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES — *You, I. Semyonov:* La catégorie et la signification de «l'organisme social» dans la science historique — LE PASSÉ DE LA SOCIÉTÉ DE L'HISTOIRE ET DE LA REVUE SZÁZADOK — *M. Mann:* Documents de l'histoire de la revue Századok (Siècles) à l'époque de S. Szilágyi, rédacteur (1875—99) — PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *O. Szabolcs:* La nouvelle littérature du fachisme allemand en langue hongroise — LITTÉRATURE HISTORIQUE — RÉPERTOIRE DES REVUES — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

CONTENTS

ARTICLES — *Gy. Székely:* Spreading of the Brands of the Netherlandish and English Cloth during the XIII—XVIIth Centuries in Central Europe — *T. I. Berend—Gy. Ránki:* Contribution to the Problem of the Industrial Revolution in Eastern-South-eastern Europe — *R. M. Hartwell:* Economic History in Great Britain — *É. V. Windisch:* Márton György Kovachich and the First Attempts of the Organization of Research — NOTICES — *J. le Goff:* Does a School of Annals exist? — *J. Kubinszky:* Data to the Anti-Semitic Disturbances of 1883 — *W. Pillich:* Ferdinand the First as King of Hungary's Double Seal of 1559 — DISCUSSION — *L. Tilkovszky:* Endre Bajcsy-Zsilinszky — in a Newer Light — HISTORIANS' FRONT OF THE SOVIET UNION AND THE PEOPLE'S DEMOCRACIES — *Yu. I. Semjonov:* The Category of "Social Organism" and its Significance in the Historical Science — FROM THE PAST OF THE HISTORICAL SOCIETY AND THE JOURNAL SZÁZADOK — *M. Mann:* Facts and Figures on the History of Századok in the period of Sándor Szilágyi's Editorship (1875—99) — PROBLEMS OF THE TEACHING OF HISTORY — National Conference on Teaching of History — *O. Szabolcs:* Recent Bibliography of the German Fascism in Hungarian — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Gy. Székely:* Die Verbreitung der niederländischen und englischen Tuchsorten in Mitteleuropa im XIII—XVII. Jahrhundert — *T. I. Berend—Gy. Ránki:* Zur Frage der industriellen Revolution in Ost-Südosteuropa — *R. M. Hartwell:* Die Wirtschaftsgeschichte in Großbritannien — *É. V. Windisch:* Márton György Kovachich und die ersten Versuche zur Organisierung der ungarischen Wissenschaft — BEITRÄGE — *J. le Goff:* Gibt es eine Annales-Schule? — *J. Kubinszky:* Beiträge zu den antisemitischen Unruhen im Jahre 1883 — *W. Pillich:* Das große ungarische Siegel König Ferdinand I. von 1559 — DISKUSSION — *L. Tilkovszky:* Endre Bajcsy-Zsilinszky in neuerer Beleuchtung — HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN — *Ju. I. Semjonow:* Die Kategorie »sozialer Organismus« und ihre Bedeutung in der Geschichtswissenschaft — AUS DER VERGANGENHEIT DER HISTORISCHEN GESELLSCHAFT UND DER SZÁZADOK — *M. Mann:* Daten zur Geschichte der Századok aus der Zeit als Sándor Szilágyi Schriftleiter war (1875—1899) — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES — Landeskonferenz über den Geschichtsunterricht — *O. Szabolcs:* Neuere ungarischsprachige Literatur über den deutschen Faschismus — BUCHBESPRECHUNGEN — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. II. 12. — Példányszám: 1950 — Terjedelem: 36.4 (A/5) ív

68.65194 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

Baksay Zoltán: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939—1944

Diószegi István: A Deák-párt és a német egység

Hanák Péter: Az üzemtörténeti kutatás problémái

Sz. Jónás Ilona: A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez

Kirschner Béla: A Tanácsköztársaság kormányzótanácsa lemondásának hatása

Márkus László: Kászonyi Dániel

Ságvári Ágnes: Diplomáciai iratok 1920-ból, Kun Béla kijuttatásáról a Szovjetunióba

Szabolcs Ottó: Adatok a modern értelmiség kialakulásához Magyarországon

Wittman Tibor: Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere

E számunk munkatársai

Barta Gábor a MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Diószegi István* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tudományos s.munkatársa — *H. Haraszti Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Horváth Jenő* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Jacques Le Goff* az École Pratique des Hautes Études (Párizs) VI. osztályának tanulmányi igazgatója — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jeszenszky Géza* tanár (Bp.) — *R. M. Hartwell* az Oxfordi Egyetem professzora — *Katus László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kardos József* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Komjáthy Miklós* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezető helyettese — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kubinszky Judit* a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum könyvtárosa — *Kun József* a Hadtörténelmi Levéltár vezetője — *Maksay Ferenc* kandidátus, az Országos Levéltár főlevéltárosa — *Makkai László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mann Miklós* a Magyar Történelmi Társulat tud. munkatársa — *Mickun Nyina* kandidátus, tudományos kutató (Bp.) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Walter Pillich* a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosa — *Román János* levéltárigazgató (Miskolc) — *Ránki György*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet igazgató helyettese — *Sinkovics István* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Stier Miklós* a MTA Történettudományi Intézet s.munkatársa — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanára — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szakály Ferenc* a Magyar Nemzeti Múzeum s.muzeológusa — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Trócsányi Zsolt* kandidátus, levéltáros (Országos Levéltár) — *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa.

Ára: 20,— Ft
Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Csak szolgálati használatra. Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919—1938. A kötetet szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Hetés Tibor és Morva Tamásné. A bevezető tanulmányt Tóth Sándor írta. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1968. 575 l. Ára 38,— Ft.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 1005 l. Áa: 98,— Ft.

Tilkovszky Loránt: **Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 349 l. Ára: 65,— Ft.

Ránki György: **1944. március 19. (Magyarország német megszállása).** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 231 l. Ára: 16,— Ft.

Csizmadia Andor: **A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944—1949).** Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1968. 486 l. Ára: 53,— Ft.

Életek és korok I—VIII. köt. Nagy uralkodók. Szerzők: *František Šmahel, Fekete Lajos, Wittman Tibor, Makkai László, Köpeczi Béla, Benda Kálmán, Niederhauser Emil.* Szerkeszti H. Balázs Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó (Magyar Történelmi Társulat). 1967. Ára: 64, — Ft.

Grzegorz Leopold Seidler: **Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban.** Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1967. 454 l. Ára: 78,— Ft.

Christopher Hill: **A nagy forradalom évszázada 1603—1714.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 282 l. Ára: 42,— Ft.

Auguste Cornu: **Marx és Engels 1818—1848.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 811 l. Ára: 72,— Ft.

Diószegi István: **Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1967. 430 l. Ára: 24,— Ft.

Jován Marjanovics: **Felszabadító háború és népi forradalom Jugoszláviában 1941—1945.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 180 l. Ára: 12,— Ft.

Benczédi László—Csatári Dániel: **Szocialista hazafiság — szocialista történelemszemlélet.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 62 l. Ára: 4,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

392

SZÁZADOK

1951 DEC 18.

A tartalomból:

TANULMÁNYOK

Kirschner Béla: A Tanácsköztársaság kormányzótanácsa lemondásának hatása a frontvonal mentén

Márkus László: Kászonyi Dániel

Dolmányos István: A „Lex Apponyi"

Sz. Jónás Ilona: A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez egy provencei baillage 1343. évi összeírása alapján

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA — BIBLIOGRÁFIA

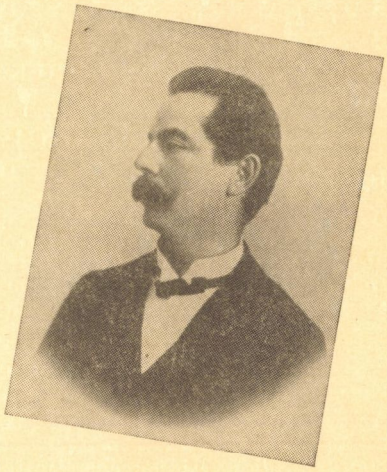
102. ÉVF. 1968. 3—4. SZÁM

A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

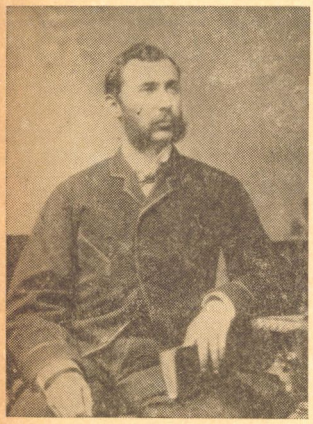
A Századok nevesebb szerzői a századforduló körül

MÁRKI SÁNDOR
(1853—1925)

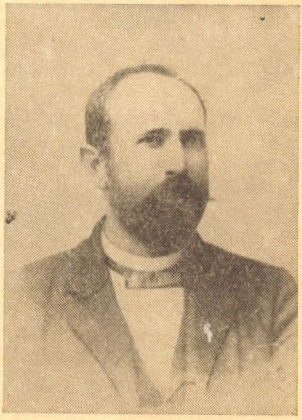
MARCZALI HENRIK
(1856—1940)

KÁROLYI ÁRPÁD
(1853—1936)

ACSÁDY IGNÁC
(1845—1906)

THALLÓCZY LAJOS
(1854—1916)

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51—53.
102. ÉVFOLYAM 1968. 3—4. SZÁM
A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kirschner Béla: A Tanácsköztársaság kormányzótanácsa lemondásának hatása a frontvonal mentén 419
Márkus László: Kászonyi Dániel 447
Dolmányos István: A „Lex Apponyi" 484
Sz. Jónás Ilona: A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez egy provencei baillage 1343. évi összeírása alapján 536

KÖZLEMÉNYEK

Az intervenciós cári hadsereg tisztjeinek és katonáinak rokonszenve 1849-ben a magyar szabadságharc iránt *(r. l.)* 558
Ságvári Ágnes: Diplomáciai iratok 1920-ból, Kun Béla kijuttatásáról Ausztriából a Szovjetunióba 562
Szabolcs Otto: A modern értelmiség kialakulásának történetéhez Magyarországon 588
Gulyás József: Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben 603

VITA

Kristó Gyula: Megjegyzések középkori historiográfiánkhoz 610
Vámos Ferenc: Az újabbkori magyar építészet periodizációjáról 614
Vita „A magyar irodalom története"-ről *(Csurdi Sándor — Szász Zoltán)* 618

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Vályi Nagy József: A népi demokráciák történetének elvi kérdései a szovjet tudomány fényében 628

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

František Bokes: Szlovák témák és szlovák munkatársak jelentkezése a Századok hasábjain (1867—1918) 649

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Eperjessy Géza: A franciaországi történelemtanításról .. 656

TÖRTÉNETI IRODALOM

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (Ism. *Hanák Péter*) 667
Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen (Dokumentu-

mok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941—1945), (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 675
Páter Zadravecz titkos naplója (Ism. *Szűcs László*) 676
Csaplár Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (Ism. *K. Nagy Magda*) 679
Kerekes Lajos: Ausztria története 1918—1955 (Ism. *Ormos Mária*) 683
J. Rozental: Diplomaticseszkaja isztorija ruszko-francuzkogo szojuza (Ism. *Jemnitz János*) 686
L. A. Bendrikova: Lui Blan kak isztorik (Ism. *Menyhárt Lajos*) 687
Historyka. Studia metodologiczne. Tom I. (Ism. *Niederhauser Emil*) 689
Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" (Ism. *Szász Zoltán*) 693
Slavko Gavrilović: Srem u revoluciji 1848—1849 (Ism. *Nikola Gacesa*) 694
Richard Pražák: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist (Ism. *Kovács Endre*) 695
Battaglia—Garritano: Az olasz ellenállás története (Ism. *Pintér István*) 697
Galeazzo Ciano: Diario (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 699
A Finn Kommunista Párt története (Ism. *Jemnitz János*) 702
Lukács Lajos: Garibaldi e l'emigrazione ungherese 1860—1862 (Ism. *Koltay-Kastner Jenő*) 704
Rudolf Wierer: Der Föderalismus im Donauraum (Ism. *Mérei Gyula*) 707
Irányzatok a fejlődő országok történetírásában: Kelet-Afrika története (Ism. *Jeszenszky Géza*) 711
C. Warren Hollister: Anglo-Saxon Military Institutions on the Eve of the Norman Conquest (Ism. *Borosy András*) 716
Magyar Lajos: Késői tudósítások (Ism. *Agárdi Ferenc*) 717
Both Ödön: A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában (1790—1848), (Ism. *Degré Alajos*) 719
Helytörténeti kiadványok (Ism. *Benda Kálmán*) 720

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok 728
Külföldi folyóiratok 749

KRÓNIKA

Vaso Bogdanov. 1902—1967 *(Katus László)* 784
A Magyar Történelmi Társulat hírei 784
Anként a helytörténeti folyóiratok munkájáról *(G. F.)*. 794
Helyreigazítás 798
Az Egyesült Szerb Ifjúság (Omladina) tevékenységével foglalkozó tudományos konferenciáról *(Arató Endre)* 798
Tudományos ülésszak az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából (1967. november 15—17.) *(Horváth Jenő — Izsák Lajos)* 804
Beszámolók H. Balázs Éva és Káldy-Nagy Gyula kandidátusi disszertációinak vitáiról *(Glatz Ferenc, Hegyi Klára)* 818

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek jegyzéke (1966. július 1. — december 31.) (Összeállította *V. Windisch Éva*) 829

Kirschner Béla:

A Tanácsköztársaság kormányzótanácsa lemondásának hatása a frontvonal mentén

Július 20-án hajnalban a Vörös Hadsereg csapatai átkeltek a Tiszán, megkezdődött a királyi román intervenciósok elleni támadás. A hadműveletben az I. és III. hadtest, valamint a 80. dandár vett részt. A 3. hadosztály és a 7. lovasezred tartalékban volt. A magyar haderő 78 gyalogzászlóaljból, 3 lovasosztályból és 91 üteglől állt. Ezzel szemben a román királyi hadsereg 92 gyalogzászlóaljból, 58 lovasszázadból tevődött össze és 80 és fél üteggel rendelkezett.[1] A királyi román hadsereg tehát erőfölényben volt. Ehhez járult, hogy a román parancsnokság ismerte a Vörös Hadsereg hadműveleti tervét, a Vörös Hadsereg viszont nem számíthatott a májusihoz hasonló szovjet segítségre, amikor a román hadsereg főparancsnoksága az ukrajnai Vörös Hadsereg hadmozdulatai következtében kénytelen volt a bukovinai és besszarábiai frontra jelentékeny erőket átcsoportosítani.

Mindezek ellenére a Vörös Hadsereg július 23-ig előnyomult. A román főerők bevetése következtében azonban 24-től kezdve visszavonulásra kényszerült, s július 27-én csapataink már a Tisza nyugati partján álltak. A királyi román csapatok átkelve a Tiszán július 30-án és 31-én már komoly hídfőket hoztak létre és Szolnoktól Tokajig az egész vonalon támadásban voltak. Július 31-én estére a Mosoui tábornok csoportjához tartozó VI. hadosztály már elérte a Szolnoktól 2 kilométerre s Jászladánytól 4 kilométerre eső vonalat. Holbán tábornok csapatai Jászladányt (II. vadászhadosztály) elérve kapcsolatot teremtettek Mosoui VI. hadosztályával és előnyomultak a jászkiséri csatornáig (I. vadászhadosztály). Demetrescu csapatai pedig a Tiszanána—Pélyi vonalra érkeztek. A II. lovasdandár pedig előrenyomult, hogy a Budapest—Miskolc vasúti összeköttetést elvágja. Az északi csoport elfoglalta Tokajt és Tarcalt, a XVI. hadosztály egyes csoportrészei pedig Prügy és Taktakenéz térségében harcoltak. A hadosztály más csapategységei Ároktő és Poroszló irányában hajtottak végre csapatmozdulatokat.[2]

A román csapatok támadása következtében az a veszélyes helyzet állott elő, hogy Szolnok elfoglalása után, másrészt a Budapest—Miskolc vasúti összeköttetés megszakításával megnyílik az út Budapest felé, s a Vörös Hadsereg jelentős csapategységeit bekerítik. Ugyanakkor erősödött a Vörös Hadsereg demoralizációja, s nehezebbé vált a csapatösszeköttetések fenntartása, a csapategységek visszavonulásának szervezett biztosítása, általában az ellenállás szervezése. A proletárhatalom súlyos veszélybe került.

[1] *Liptai Ervin:* A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Bpest, Zrínyi. 1960. 476. l.

[2] *G. D. Mărdărescu:* Campania pentru Desrobirea Ardealului şi ocuparea Budapestei. 1918—1920. Bucureşti. 1922. 149—150. l.

A Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, Julier — mint emlékiratában megírja — elérkezettnek látta az időt arra, hogy „az epedve várt politikai változás beálljon . . . Ezt az úgynevezett tanácskormány tudomására kellett hozni, hogy ezt a hadsereg teljes lazulásából eredő politikai következtetést, a tanácsrendszer likvidálását levonja. E megfontolás vezetett — közli a továbbiakban —, midőn a hadseregparancsnokság távíróközpontjában egy Hughes-gépen előzetes fogalmazás nélkül egy sürgönyt diktáltam Ceglédre . . . "[3] A Landlerhez küldött jelentésben Julier közölte, hogy Bokányival (aki a III. hadtest parancsnoka volt) és Schwarzcal (a III. hadtest vezérkari főnöke) való beszélgetés alapján tudatja, hogy a III. hadtest helyzete szerinte reménytelen. „A veszélyt csak abban az esetben lehet elhárítani, ha a Szolnoktól északra előnyomuló román csapatokat a Vörös Hadsereg vissza tudja szorítani. Ha a támadás nem sikerül, akkor „Budapesten a rend felbomlásával és esetleg az antant minden oldalról való beavatkozásával kell számolni . . . amennyiben a támadás végre nem hajtatnék, számos bonyodalmat, az ország megszállását stb. lehetne elkerülni, hogy aztán politikai téren történik-e vagy nem változás, annak megítélése már nem az én hatáskörömhöz tartozik." S ehhez hozzátette „. . . . én azt javaslom, hogy ha ma estig a csapatok hangulata határozottan nem fordul előnyösebbre, úgy a támadást ne kockáztassuk meg . . . Minden körülmények között azonban számolnunk kell a csapatok fokozatos züllésével. Az összes tünetek azt bizonyítják, hogy a csapatokban sem a kellő fegyelem, sem a kellő erkölcsi érték nincs meg. Ily körülmények között a hadsereg eredményteljes vezetésére garanciát nyújtani nem lehet."[4] Julier a jelentés után Ceglédre, az I. hadtestparancsnokságra ment, ahol Vágó Béla, Kun Béla, Bokányi Dezső, Landler Jenő, Pogány József és Hamburger Jenő is megjelent. Itt Julier újból kifejtette, hogy akár visszavonulás, akár támadás mellett döntenek, a Vörös Hadsereg összeomlik. Szerinte a helyzet már nem katonai, hanem belpolitikai probléma.[5] Visszaemlékezéseiben ezen álláspontját illetően azonban hozzátette, hogy a támadást — az erővi szonyok összehasonlítását tekintve — abban az esetben sikeresen végre lehetett volna hajtani, ha a csapatokba „egy kis lelkesedést is lehetett volna önteni". A Budapest felé való visszavonulást pedig azért nem akarta, mert lehetővé tette volna a tanácsrendszer létének meghosszabbítását.[6] Julier tehát a tanácsrendszer azonnali felszámolásának szükségességét nem egyértelműen a kialakult konkrét katonai helyzet alapján vonta le, a hadsereg teljes harcképtelenségének a hangoztatása nem fedte teljesen a valóságot, ebben a gyors rendszerváltozás elérésének az akarata játszott erősen közre. E magatartás logikus következménye volt Julier elhatározott szándékának, aki emlékirata szerint a július 20-i támadást mindenféleképpen a Tanácsköztársaság megdöntésére kívánta felhasználni. Julier azzal számolt, ha a románok győznek, akkor a tanácskormány bukása elkerülhetetlen, ha a Vörös Hadsereg győzelmet arat, „akkor a győzelmes vezérnek van neve és van ereje, hogy a belpolitikai változást . . . előidézze. A »miként« az adott helyzettől függ."[7]

[3] *Julier Ferenc:* Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén. Magyarság, 1927. júl. 16.

[4] A Magyar Vörös Hadsereg 1919. Bpest, Kossuth. 1959. 479—480. l. HIL (Hadtörténelmi Intézet Levéltára) MTI. 58. csomó, 421. sz. távirat.

[5] Julier Ferenc idézett írása. Magyarság, 1927. júl. 17.

[6] Uo.

[7] Uo. Magyarság, 1927. júl. 14.

A forradalmi erők előtt valóban két lehetőség volt: vagy a visszavonulás vagy a támadás. Bármelyik álláspontot fogadják is el, lélegzethez csak abban az esetben lehetett jutni, ha a május 2-i fordulathoz hasonló feltételeket kísérelnek megteremteni, ellenkező esetben a front összeomlik. A Vörös Hadsereg csapatai vereségeket szenvedtek, s ez erkölcsileg jelentős hanyatlást okozott a katonák között, azonban a csapatok egy része még harcképes volt, s a hátország segítsége a harcképességet megerősíthette volna.

Az általános visszavonulás elrendelése ellen szólt, hogy egy ilyen rendelkezés inkább még gyorsította volna a demoralizációt, erkölcsileg még inkább aláásta volna a csapatok szellemét. Az ellentámadás, ha valamennyire is sikert ér el, megkönnyíthette volna, hogy új felfegyverzett munkásezredeket állítsanak ki, s azok harcbavetése a védekezés lehetőségét kiszélesíthette volna.

A népbiztosok Cegléden az ellentámadás mellett szavaztak, elutasítva Julier álláspontját, s Bokányinak azt a javaslatát, hogy e kérdésben a Kormányzótanács egészének határozata alapján döntsenek.[8] Ennek következtében a Hadseregfőparancsnokság a következő parancsot adta ki: „Azon román erők ellen, amelyek Szolnoktól északra, Nagykörűnél a Tiszán átkeltek, a Vágó-hadtestnek valamennyi augusztus 1-én délig Abony—Jánoshida területén összpontosítható ereje az ellentámadást augusztus 1-én délben hajtsa végre. 2. A III. hadtest a 2. dandárt tüzérségével együtt egyelőre Hatvanra irányítsa. A Hadseregfőparancsnokság szándéka ezen dandárt, amennyiben még lehetséges lesz, Jászberénynél kirakatni, hogy onnan a Vágó-hadtest harcaiba beavatkozhasson. A hadtest zöme fokozatosan Miskolc—Füzesabony vonalra menjen vissza. 3. A II. hadtest, a 8. hadosztály valamennyi bármennyire is elszállítható egységét, különösen a 18. ezredet — azonnal— szállíttassa el Budapesten át Cegléd felé. 4. Szolnoktól északra megindítandó hadművelet döntő fontosságát mindenkinek át kell érezni."[9] A Budapestre visszatért népbiztosok rögtönzött tanácskozása azt mutatja, hogy amikor az ellentámadás megkezdéséről szóló parancsot a ceglédi tanácskozás a Hadseregfőparancsnoksággal kiadatta, azt összekötni kívánta a május 2-ához hasonló fordulat megszervezésével. A tanácskozásban Kun Bélán kívül részt vett Hamburger Jenő, Bajáki Ferenc, Szamuely Tibor, Haubrich József és Weltner Jakab. Kun Béla a katonai helyzet súlyosságát nem kendőzve el, azt a javaslatot tette, hogy hívják össze a Budapesti Központi Munkástanácsot, mozgósítsák a munkásszervezeteket és mindenkit küldjenek a frontra.[10]

Annak ellenére, hogy Weltner és Haubrich kapitulációs álláspontot fogalmazott meg, „... az a felfogás alakult ki, hogy mégegyszer meg kell kísérelni a fegyveres ellenállást".[11] Miként május 2-án, ugyanúgy most is a végső döntést a Kormányzótanács, illetve a Budapesti Központi Munkás- és Katonatanács számára tartották fenn, s ugyanúgy, ahogy május 1-ének éjszakáján, most is két különböző álláspont volt. Igaz, május 2-ához képest a Tanácsköztársaság helyzete elsősorban a nemzetközi, de bizonyos fokig a belpolitikai viszonyokat tekintve is kedvezőtlenebb volt. A Bajor Tanács-

[8] Uo. és Párttörténeti Intézet Archívuma — a továbbiakban PI. Arch. — Népbiztos per. Bokányi Dezső 1920. júl. 9-i vallomása.

[9] *Liptai E.:* i. m. 507. l. HIL.MTI. 64. csomó; HIL. MTI. 58. csomó. A Hadseregparancsnokság 731/31. hdm. parancsa.

[10] *Weltner Jakab:* Forradalom, bolsevizmus, emigráció. Bpest. 1929. 251. l.

[11] Uo. 251—252. l.

köztársaságot leverték, Ausztriában a júniusi napok nem vezettek szocialista forradalomhoz, a környező országokban a reakciós erők erősödtek meg, a nacionalizmus felszítása, melyet terrorintézkedésekkel párosítottak, s a jobboldali és centrista szociáldemokraták magatartása következtében. Ehhez járult, hogy az ellenforradalmi erők Ukrajnában is eredményeket értek el. A júniusi szlovákiai visszavonulás után belpolitikai téren a demoralizációt, a depressziós folyamatot sikerült megállítani, s az ingadozó, kapituláns elemekkel szemben több területen a forradalmi erők nyertek tért, de továbbra is ellentmondások maradtak. Az előrehaladás sok láncszemét sikerült ugyan felismerni, de az elvi tisztázatlanság mellett az idő is kevés volt ahhoz, hogy konkrét, egymásután megteendő intézkedésekkel következetesen elősegítsék és meggyorsítsák azokat a szükséges változásokat, melyek a Tanácsköztársaság társadalmi bázisának kiszélesítéséhez elengedhetetlenek voltak. De a helyes állásfoglalások és intézkedések mégis a lényeges kérdések megoldása felé egyengették az utat, s hatásuk kézzelfoghatóan is lemérhető volt. Így július 31-én a forradalmi álláspontot vallók szándéka, hogy újabb fegyveres ellenállást tanusítsanak az intervenciós erőkkel szemben, az ellentmondásos helyzet ellenére sem mondható, hogy irreális lett volna.

Másnap az ellentámadási parancs értelmében a III. hadtestparancsnokság augusztus 1-én 8 óra 30 perckor küldött jelentése szerint megkezdte az 1. hadosztály csapatainak visszavonását Miskolc és a Hernád közti területre, illetve a Hernád—Füzesabony vonalra. A 2. dandár átirányítása szintén megkezdődött abból a célból, hogy az I. hadtest segítségére legyen, de a dandár szállítása vontatottan haladt.[12] A III. hadtestparancsnokság elhatározta, hogy déltől kezdve székhelyét Kálkápolnára teszi át.

Ugyanakkor a román csapatok előnyomulóban voltak a III. hadtest frontterületén Bodrogkeresztúr, Prügy, Taktakenéz, Poroszló, Kömlő vonalán, melynek következtében veszélybe került Jászberény és Füzesabony.[13]

A Vörös Hadsereg I. hadteste a kapott parancs értelmében az augusztus 1-i 7 órai jelentés szerint megkezdte az ellentámadás előkészítését annak ellenére, hogy több csapategység, így a 6. hadosztály „teljesen dezolált állapotban volt, a 7. hadosztály 1. gyalogezrede pedig elhagyta Abonyt, kijelentve, hogy nem hajlandó harcolni".[14] Az I. hadtest támadása sikerrel kezdődött. A Szolnokon folytatott utcai harcok idején küldött jelentése szerint az északi oszlop Rékástól délre elérte a Zagyvát, s így biztosítani tudta Újszász felé a támadási csomópont felfejlődését. A jelentés közölte, hogy az 5. hadosztály a kapott parancs szerint egyrészt a visszavonult csapategységeket, így a 22. gyalogezredet, a 20. zászlóaljat gyülekezteti Cegléden, másrészt a 38. gyalogezreddel biztosítja a Tisza vonalát Szolnoktól délre.[15] Az ellentámadás következtében a román csapatok kénytelenek voltak a Tisza balpartjára visszavonulni, VI. hadosztályának balszárnya pedig, amely Szolnoktól északnyugatra 2 km-re állt, a Zagyva patak mögé húzódott vissza, hogy a bekerítést elkerülje.[16]

[12] HIL. MTI. 64. csomó. A III. hadtest 801/3 hdm. távirata az 5. munkásezred parancsnokságának.

[13] *G. D. Mărdărescu:* i. m. 150—151. l.

[14] HIL. MTI. 64. csomó. I. hadtest pk. 108 hdm. sz. alatti távirati helyzetjelentése a III. hadtesthez.

[15] Uo. 50. csomó. 476. sz. Az I. hadtest augusztus 1-i jelentése, amely augusztus 2-án érkezett rendeltetési helyére.

[16] *G. D. Mărdărescu:* i. m. 152. l.

Ilyen körülmények között ült össze augusztus 1-én a Kormányzótanács és a pártvezetőség a délelőtti órákban a döntő tanácskozásra.[17] A rendkívül heves vita végül is — mint ismeretes — a jobboldali vezetők kapitulációs álláspontjának felülkerekedésével ért véget.

A kormányzótanács lemondását elfogadó határozat után került sor az új, ellenforradalmi kormány kijelölésére. Miniszterelnök Peidl Gyula, külügyminiszter Ágoston Péter, kereskedelemügyi miniszter Dovcsák Antal, igazságügyminiszter a Svájcban tartózkodó Garami Ernő, nemzetiségi miniszter Knaller Győző, közoktatásügyi miniszter Garbai Sándor, közélelmezési miniszter Knittelhoffer Ferenc, belügyminiszter Peyer Károly, hadügyminiszter Haubrich József, népjóléti miniszter Szabó József, földművelésügyi miniszter Takács József, pénzügyminiszter Miákits Ferenc lett. Délután a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács is elfogadta a Kormányzótanács lemondását.

Az új kormány miniszterei még aznap este a pártklubban tanácskozásra ültek össze és megfogalmazták azt a kiáltványt és a munkástanácsokhoz szóló táviratot, amelyekből az ország népe értesült a tanácskormány lemondásáról és az új kormány megalakulásáról.

A Magyarország Népéhez címet viselő kiáltvány azonban távolról sem adott világos és egyértelmű képet a történtekről, az új hatalom osztálytartalmáról, lehetőségeiről s a megteendő intézkedések jellegéről. Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz — mint látni fogjuk —, hogy a megyei és járási tanácsok jelentős része nem rendszerváltozásként, hanem kormányváltozásként értékelte augusztus elsejét, s a szakszervezeti kormányt olyan munkáskormányként, melynek révén a módszerek és nem a hatalom jellege változik meg, annak ellenére is, hogy a kiáltványban közölték, hogy az új kormány a tanácsrendszer alapján álló kormány helyett jött létre.[18] Csak később, az első intézkedések után értették meg, hogy óriási tévedésről van szó. Az új kormány csak névben és nem valóságosan munkáskormány.

A kiáltvány többi vonatkozása ugyanis egyáltalán nem jelölte meg, hogy a munkásosztály hatalmi területén milyen változások következnek el. Emellett a kormány mint jogforrásra a tanácsrendszer egyik legfontosabb szerve, a Budapesti Központi Munkás- és Katonatanács megbízására[19] hivatkozott. Az a kitétel, hogy az ország ideiglenes kormányzásáról[20] van szó, csak a beavatottak számára lehetett világos, akik tudták, hogy milyen programpontok alapján alakult meg a kormány, milyen folyamat kibontakoztatására, megvalósítására vállalkozott. Enélkül nem lehetett a kiáltvány egészét úgy értelmezni, hogy a hangsúly az ideiglenes jellegen, meghatározáson van. Az ország döntő többsége előtt pedig nem voltak ismeretesek a közvetlen körülmények, a Kormányzótanács lemondásának közvetlen előzményei. A kiáltvány csupán a párizsi békekonferencia július 28-i nyilatkozatára utalt, amely azonban nem jelölte meg pontosan, hogy az imperialisták szerint milyen az a kormány, milyen összetételű kormány az, amely a népakaratot „reprezen-

[17] PI. Arch. A. XVII. 1/1919/24. és Neue Freie Presse, 1919. aug. 2.
[18] Népszava, 1919. aug. 2. Magyarország Népéhez!
[19] Uo.
[20] A kiáltvány vonatkozó részének szószerinti szövege a következő volt: „Az ország ideiglenes kormányzását a Központi Munkástanács megbízásából átvette a fegyelmezett és fölfegyverzett magyarországi szakszervezetek vezetőiből alakult új kormány." (Uo.)

tálja". A kiáltvány alapján így le lehetett vonni azt a következtetést, hogy a szakszervezeti kormány megfelel ezen feltételeknek.

Emellett a kormány azt is leszögezte, hogy „az öntudatos szervezett munkásság erejére támaszkodik . . . Az új kormány bízik abban, hogy a szakszervezeti munkásság nem tűri sem az ellenforradalmároknak, sem a fosztogatóknak a garázdálkodását. Meg akarja feltétlenül óvni Magyarország népét a fehérterror pusztításának, a csőcselék rombolásának rémétől. Annak tudatában, hogy a dolgozó tömegek zárt sorokban állanak a kormány mögött, a kormány felhívja Magyarország népét, hogy fegyelmezetten várja be az eseményeket és feltétlenül engedelmeskedjék a kormány rendeleteinek."[21]

A kiáltvány fenti programadása nam egyszerűen azt a tendenciát érzékeltette, amely a munkásosztály eddigi, a hatalomban játszott szerepéből következett, hanem voltaképpen a munkásosztály kötelességévé tette eddigi vezető szerepének a megtartását. Ez egyrészt az adott történelmi helyzetből, másrészt abból a perspektívából is logikusan következett, ahová a kormány el akart jutni. Először, bármenyire is hangoztatták a jobboldali és centrista szociáldemokraták, hogy a proletárdiktatúra nem volt szilárd, s megpróbáltak a proletariátus között dezorganizáltságot teremteni, azzal tisztában voltak, hogy a proletariátus azonnali megfosztása a hatalomtól, illetve annak a kimondása, hogy a kormány meg akarja fosztani a proletariátust a társadalomban elfoglalt helyzetétől, veszélyezteti az általuk képviselt. de országosan ismertté még nem vált koncepció megvalósítását. Másodszor, a tőlük jobbra álló ellenforradalmi erők — ellenkező esetben — társadalmilag azonnal olyan lehetőséget nyertek volna, ami könnyen a kormány bukását vonta volna maga után. Ezért húzták alá a kiáltvány végén: „aki a kormány rendelkezésének ellenszegül, a szervezett munkásság akaratával találja magát szemben".[22]

A nyílt ellenforradalmi erők elleni fellépés szükségességének a bejelentése s mintegy középpontba állítása s a proletariátusnak felhatalmazása ezen erők elleni fellépésre, amely a Tanácsköztársaság alatt is az osztályharc egyik lényeges összetevője volt, a megyei tanácsok további tevékenysége szempontjából — mint látni fogjuk — rendkívül fontos momentummá vált.

Végül e kormány-dokumentum egyrészt jogilag törvényesnek ismerte el a Tanácsköztársaság alatt működő hatalmi szervek további funkcionálását, amikor arra szólított fel, hogy mindenki maradjon a helyén, s a „munkástanácsok és egyéb hatóságok szigorúan teljesítsék kötelességüket".[23] Másrészt bejelentette, hogy „kishitűségre nincs okunk. Erősen tartjuk a Tisza frontot",[24] ami azt a benyomást keltette, hogy a kormány a Vörös Hadseregre támaszkodva folytatja tárgyalásait az antanttal, s így az erőegyensúly-eltolódás nem lesz megfelelő a nyílt ellenforradalmi erők támadására.

Az ország népéhez intézett manifesztummal egyidejűleg — mint mondottuk — külön táviratot küldött a kormány „valamennyi vidéki falu, község, járás, város, megye munkástanácsai útján" az egész ország lakosságához. Ez a távirat bizonyos fokig eltért a kiáltványtól. Egyrészt hiányzott belőle a kormány ideiglenes jellegére való utalás, másrészt az a határozott szándék, amely a kiáltványban a szélsőjobboldali erők elleni fellépést dokumentálja. Emellett még két új mozzanatot tartalmazott: 1) „Minden öntudatos munkás

[21] Uo.
[22] Uo.
[23] Uo.
[24] Uo.

és polgár — olvasható a táviratban — őrködjék a közrend és köznyugalom fenntartása felett." 2) „Az antant útján megtörténtek a lépések a fegyverszünet megkötése érdekében, minden összeütközés kerülendő."[25]

Ugyanakkor a Központi Párttitkárság is táviratot küldött a megyékbe, amelyben egyrészt azt közölte, hogy „az antanttal kötött megállapodás alapján a szakszervezetek vezetőségeiből alakult munkáskormány vette át a kormányzást", másrészt két lényeges utasítást tartalmazott: „A fennálló munkásközigazgatási szervek érintetlenül végezzék a munkájukat. A párt legfőbb feladata a rend fenntartása. E végből a legszigorúbb statárium hirdetendő ki."[26]

A kormány egyidejűleg kinevezte Haubrich Józsefet a lemondott Landler Jenő helyett a hadsereg főparancsnokává, amiről Haubrich rendeletileg azonnal intézkedett. Ennek értelmében az összes magyar haderők és a Vörös Őrség felett is átvette a parancsnokságot,[27] s közölte, hogy azokkal szemben, akik zavart akarnak, a legteljesebb szigorral fog fellépni.[28] A Hadseregparancsnokság még augusztus 1-én hadparancsban közölte a változást az I, II, III, IV, és V. hadtesttel, s a következő utasítást adta ki: „További részletes intézkedések beérkeztéig a szembenlévő ellenséges csapatok parancsnokságaival az összeköttetés keresendő és nekik tudtul adandó, hogy miután Magyarországon a mai nap folyamán az entente kívánságainak megfelelő kormány alakult és a fegyverszünetet célzó lépések megtétettek, a harci ténykedést szüntessék be, ezen értesítés átvétele és tudomásulvétele után megfelelő biztosítási rendszabályok mellett az egyes csapatok gyülekeztetendők . . . A hadtestparancsnokok és a többi parancsnokok megmaradnak. Politikai megbízottak egyelőre maradjanak a helyükön és igyekezzenek a csapatnál ezen változás zavartalan keresztülvitelét biztosítani."[29] Bár a Hadseregparancsnokság ezzel a parancscsal nem adott határozott utasítást a további ellenállás befejezésére, azonban lehetővé tette, hogy a parancsnoki kar úgy értelmezze az utasítást, hogy kísérletet se tegyen ellenintézkedésekre a román csapatokkal szemben, amit a román csapatok előnyomulásra használtak fel. A következő, 802/4 hdm.

[25] Népszava, 1919. aug. 2.; Somogyi Munkás, 1919. aug. 2., valamint, egyéb megyei lapok; Országos Levéltár, Miniszterelnökség — a továbbiakban OL ME — 3772—XXXVII—1919. — A távirat teljes szövege a következő volt: „A kormányzótanács az antanttal folytatott tárgyalások következtében lemondott. A kormányhatalmat a munkásszervezetek régi és kipróbált vezetői vették át. Minden munkástanács a helyén marad. Minden öntudatos munkás és polgár őrködjék a közrend és köznyugalom fenntartása felett. Az antant útján megtörténtek a lépések a fegyverszünet megkötése érdekében. Minden összeütközés szigorúan kerülendő. Felhívjuk az ország egész lakosságát, hogy nyugalmával és türelmével támogassa az új kormányt rendfenntartó munkájában. Az ezer sebből vérző ország rekonstruálása, a béke megteremtése, a lakosság élelmezésének biztosítása oly föladatok, miket a kormány csak a belső béke, rend és nyugalom keretei között oldhat meg sikerrel. A kormány első és legfontosabb teendői közé sorolja a feladatok megoldását és kérve kéri az ország egész lakosságát, hogy nyugalmát megőrizve bízzék és várja be a kormány további intézkedéseit! Budapest, 1919. augusztus 1."

[26] Szombathelyi Múzeum legújabbkori anyaga, 59330.1; Miskolci Állami Levéltár, (a továbbiakban MÁL) Mezőkövesdi járási főszolgabírói iratok. 2913/1919; PI Arch. A. XVII. 1/1919/21 stb.

[27] HIL. MTI. 67. csomó. 1164/hdm. 1. Eln. dikt. 1919.

[28] Erre vonatkozóan lásd: Uo. 50. csomó. A Hadseregparancsnokság 801/5 hdm., 802/1 hdm. sz. közlését.

[29] Uo. MTI. 50. csomó. 801/4 hdm. — A II. hadtestparancsnokság augusztus 2-án Győrbe küldött táviratában közölte a parancsot (uo. 60. csomó, 553/hdm./9). — A 2. munkásezred hasonló parancsot kapott, hogy a szerb csapatok tudomására hozza a fegyverszünetről szóló táviratot (Uo. 69. csomó. 802/4 hdm.).

számú, a hadseregparancsnokság által szintén augusztus 1-én kiadott parancs, amely a csapatok gyülekező körleteit jelölte meg a fegyverszünet megkötése idejére, szintén nem tartalmazott utasítást arra vonatkozóan, hogy mi a teendő, ha a román csapatok nem hajlandók a fegyverszünetet elfogadni, vagy lefegyverzést kívánnak végrehajtani. „A románok parlamenterek útján — olvasható a parancsban — minél előbb értesítendők és felszólítandók, hogy felesleges vérontás elkerülése végett az ellenségeskedést szüntessék be, amit részünkről is megteszünk."[30]

A parancs az antant budapesti missziójával való tárgyalás alapján született, amiről Haubrich augusztus 1-én 24 órakor értesítette táviratilag Gödöllőn a Hadseregparancsnokságot. A Budapesten lévő olasz antant misszió azonban nagyon is labilis garanciát jelentett, hogy a fegyverszünetet a román csapatok elfogadják. Kétségkívül helyzetéből adódóan, a szakszervezeti kormánynak, mivel a kapituláció kormánya volt, akár meg volt győződve arról, akár nem, hogy a románok elfogadják a fegyverszünetet, ezt a parancsot kellett kiadnia. A parancs azonban azt jelezte, hogy az új kormány megalakulása pillanatában azonnal elvesztette önállóságát, helyzete nem önmagától, hanem tőle független, általa alig vagy egyáltalán nem befolyásolt körülményektől függött. A fegyverszüneti parancstól, amennyiben az ellenség nem fogadja el, ugyanis várható volt, hogy még inkább megnöveli a demoralizációt. Ebben az esetben azonban, mivel a kormány azért alakult meg, hogy újabb egységek ne kerüljenek a frontra, lehetetlenné vált számára a védekezés lehetősége. A kormány tehát olyan ellentmondásos helyzetbe került, melyet önmaga megoldani képtelen volt.

*

Augusztus 1-én este, körülbelül az új magyar kormány vidékre küldött táviratával egyidőben, a román csapatok parancsnoksága elhatározta, hogy az eddigi hadműveletek sikerére tamaszkodva, az ország északkeleti és délkeleti részén meggyorsítja az előnyomulást. Ennek érdekében Holbán tábornok parancsnoksága alatt egy stratégiai rohamcsapatot hozott létre a II. lovassági hadosztályból, amelynek az volt a feladata, hogy a Kál—Jászberény—Aszód közti területet északra és a Kecskemét—Budapest vasútvonalat délre derítse fel, és foglalja el a Szolnok—Nagykáta, Szolnok—Albertirsa és Kecskemét—Budapest vasútvonalat, az I. vadászhadosztály pedig Tápiószele irányában nyomuljon előre. Mosoui tábornok pedig azt a parancsot kapta, hogy a II. vadászhadosztály Jászladány, az I. gyalogsági hadosztály pedig Rékás vidékén hajtson végre támadást a Vörös Hadsereg csapatai ellen. Ugyanakkor intézkedés történt, hogy a II. lovassági dandár és a VII. hadosztály segítséget nyújtson a XVI. hadosztálynak Taktakenéz vidékén úgy, hogy a Vörös Hadsereg csapatainak hátába kerüljön, és elvágja a visszavonulás útját Budapest felé, s felderítéseket végezzen Miskolc irányába. A XVIII. hadosztálynak pedig Mihálytelek és Jászapáti vidékére kellett átcsoportosulnia. Olteanu tábornok csapatai, a VI. hadosztály és a IV. lovassági dandár Abony vidékén, az északi csoport pedig Egerlövő, Egerfarmos, Eger irányában való előretörésre kapott utasítást.[31] Ilyen körülmények között érkezett meg a Kormányzótanács lemondásának a híre az ország északi, északkeleti, délkeleti

[30] Uo. 802/4. hdm.
[31] *G. D. Mărdărescu:* i. m. 152—153. l.

megyéibe, amelyek közül Nógrád megye kivételével a többi: Zemplén, Borsod-Abaúj-Torna, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Csongrád megye is közvetlenül a román front vonalába esett.

Megjegyezni kívánjuk, hogy a tárgyalás folyamán Hont megyét külön nem tárgyaljuk, mert a júniusi visszavonulás folyamán egész kis területre szűkült. Ez a terület ma Nógrád és Pest megyéhez tartozik. Hasonlóképpen a volt Gömör-Kishont megyéhez tartozott területet és Abaúj-Torna megyét Borsod megye részeként ismertetjük. A Peidl-kormány is Borsod-Gömör-Abaúj-Torna vármegyéket egy közigazgatási egységként tekintette.[32]

Annak ellenére, hogy a front hírei ezeken a területeken sokkal közvetlenebbül hatottak, mint az ország más részein, július végén már nem lehetett számításon kívül hagyni, hogy a Vörös Hadsereg kénytelen lesz visszavonulni, a kapituláció mégis váratlanul érte e megyék lakosságát, s különösen a forradalmi erőket. A megrázkódtatás a megyék jelentős részében akcióra serkentette a forradalmi erőket. E cselekvés kiindulópontja sok vonatkozásban azonos volt az 1919. május 2-aival. Azt kutatták, azt keresték, hogyan tarthatják meg a hatalmat. A kormány lemondását úgy értelmezték, hogy azonnal középpontba került az osztályfront fő kérdése, amely a munkáshatalmat akarók és azt megdönteni szervezők között a tapasztalati tények alapján nem mint a polgári demokrácia és a proletárdiktatúra közötti ellentét, hanem a proletárdiktatúra és a nyílt ellenforradalmi restauráció osztálytartalmának megvalósítása közötti ellentét jelentkezett. A fennálló hatalom békés természetét attól tették függővé, hogy történik-e ellene erőszak vagy sem. A hatalom megvédésére irányuló tevékenység — melyet az alábbiakban ismertetünk — legalább is a forradalmi erők egy részénél azt a reményt fejezte ki, hogy a rendszer lényegét érintő változást el lehet kerülni. Ezzel volt kapcsolatos — mint látni fogjuk —, hogy sok helyen a hatalom diktatórikus oldala került előtérbe. A kormányváltozást pedig a reakció csak az intervenció térnyerésével, az ellenforradalmi érzelmű tisztek árulása útján s az új kormányrendeletek megjelenése kapcsán tudta a maga számára felhasználni. Itt szeretnénk utalni arra, hogy a most felvázolt kép nemcsak e területekre, hanem országosan is jellemző volt. Sőt a Dunántúlon még erőteljesebbé vált a forradalmi erők fellépése.

Miskolcon, amikor augusztus 1-én megérkezett a Vörös Hadsereg főparancsnokságának 731/408. sz. rendelete, hogy a város anyagi kiürítését kezdjék meg, amiről az állomásparancsnokság azonnal értesítette a városi intézőbizottságot,[33] a vörös katonák pedig a város elhagyására kaptak parancsot,[34] azt nem akarták teljesíteni, mert védeni akarták a megyeszékhelyt.[35] Ebben számítani lehetett a munkásokra is, akik közül sokan munkászászlóaljakba szerveződtek a július végi napokban.[36] Végül is azonban a katonák a vörös lobogók alatt századokba sorakozva délután 5 órakor az Internacionálé hangjai mellett az állomásra meneteltek. Este azonban megérkezett az új kormány proklamációja, s mivel a kiáltvány közölte, hogy mindenki maradjon a helyén, a katonák visszatértek a laktanyákba.[37] Az intézőbizottság azonnal mozgósította a munkásságot, s a munkászászlóaljak átvették a közbiztonság

[32] PI. Arch. Belügyi Népbiztosság. BM. Eln. 1920 – 36 – 453/969.
[33] MÁL. Városi Tanácsi iratok. 16964/1919.
[34] Reggeli Hírlap (Miskolc), 1919. aug. 2.
[35] Uo.
[36] Uo. 1919. aug. 3.
[37] Uo. 1919. aug. 2.

őrzését. Augusztus 1-én éjszaka és 2-án több ezer munkás fegyverkezett fel s cirkált 15—20 fős csoportokban, amelyek minden csoportosulást feloszlattak.[38] A Diósgyőri Vasgyárból is jelentős karhatalmi erők jöttek át Miskolcra.[39] A város teljes egészében a munkásság kezén volt, s ugyanez volt a helyzet Diósgyőrben is. A reakció nem mert megmozdulni. Augusztus 2-án megjelent az intézőbizottság statáriális rendelete is: „Miskolc város területére a felelős kormány rendelkezése értelmében statáriumot és teljes szesztilalmat rendelünk el. Ennek értelmében rögtönítélő bíróság ítélkezik minden olyan bűncselekmény fölött, amely a közrendet, személy- és vagyonbiztonságot veszélyezteti. Rablás, fosztogatás, gyújtogatás, közvagyon vagy üzemek szándékos megrongálása, emberölés, a közrend elleni izgatás halállal büntethetők. Ugyancsak rögtönítélő bíróság ítélkezik a szesztilalmat megszegők felett."[40] Az intézőbizottság még 2-án közölte a járásokkal s a községekkel az új kormány megalakulását.[41] A Reggeli Hírlap 1919. augusztus 3-i tudósítása szerint a járási székhelyeken „komoly", nyugodt megértéssel fogadták mindenütt az új kormányról érkezett hírt. A munkástanácsok a Vörösőrséggel együttműködve biztosították a rendet és a nyugalmat.

Augusztus 2-án Borsod megyében úgy tűnt, hogy a munkáshatalmat az új kormány megalakulása közvetlenül nem veszélyezteti. A munkásság tettrekészsége pedig azt mutatta, hogy minden reakciós megmozdulást kész elfojtani. A hatalom a proletárdiktatúra szerveinek a birtokában volt. Szögligeten a politikai biztos augusztus 2-án a direktórium hatáskörére vonatkozóan többek között a következő utasítást adta: „Felügyel arra, hogy a tanácsköztársasági rendszer a község lakosai által támogattassék és erősíttessék. Minden elégedetlenségről, különösen ellenforradalmi jelenségekről azonnal jelentést tesz a járási vagy súlyosabb esetben a megyei direktóriumnál."[42] Augusztus 2-án a megyei intézőbizottság utasította pl. a járási közigazgatási hivatalt, hogy a borsodcsépányi segédjegyzőt csalás miatt tartóztassa le.[43] A miskolci állampénztár azt az utasítást kapta, hogy a vármegyei intézőbizottság felelősségére előlegképpen a miskolci kerületi terményhivatal részére 30 000 koronát fizessen ki.[44] A megyei intézőbizottság a járási munkástanácsokhoz küldött rendeletében közölte, hogy katonai felszerelést senki nem vehet, s egyben utasította a munkástanácsokat, hogy a kóborló katonákat szereljék le, s aki ellenszegül, azt át kell adni a forradalmi törvényszéknek.[45] A hivatalok mindenütt dolgoztak. A hangulat olyan volt, hogy a felfegyverzett munkássággal s a katonasággal védeni lehetett volna Miskolcot.

Augusztus 2-án este azonban két fontos momentum közrejátszott abban, hogy a bizakodás megcsappanjon, hogy az intézőbizottság hamarosan elveszítse vezetőszerepét s előtérbe kerüljenek azok az erők, amelyek a proletariátusnak a társadalomban eddig elfoglalt helyét meg akarták változtatni. Az augusztus

[38] Uo. 1919. aug. 3.
[39] Uo.
[40] PI Arch. A Tanácsköztársaság adatait gyűjtő országos bizottság (a továbbiakban: Tagyob.) 2/7.
[41] MÁL. Kormányzótanácsi Biztos Ált. iratok. 664. kt./1919. Az új kormány megalakulásáról a járási székhelyek is küldtek értesítést. Pl. Szikszó 2-án értesítette Felsővadászt (PI. Arch. Tagyob. 4/7).
[42] PI Arch. Tagyob. 2/29.
[43] MÁL. Ózdi járási főszolgabírói iratok. 2406/1919.
[44] Uo. Kormányzótanácsi Biztos. Ált. iratok. 667/1919.
[45] Uo. 668/1919.

3-án megjelent újság hírül adta, hogy a belügyminiszter távirata szerint a fegyverszünetet megkötötték, s a Vörös Hadseregnek az összeütközést el kell kerülnie. Bár a táviratban volt szó arról, hogy „a munkástanácsok és egyéb hatóságok szigorúan teljesítsék kötelességüket", azonban egy mondat sem volt arról, hogy pontosan mit tartalmaz a fegyverszünet, — amit egyébként a valóságban nem kötöttek meg —, s ezt a körülményt fel lehetett használni arra, hogy az ellenállás értelmetlenségét bizonyítsák. Augusztus 3-án pedig hadosztályparancs érkezett, hogy parlamentereket küldjenek a román csapatokhoz.[46] Emellett augusztus 2-án ismertté vált Ágoston sajtónyilatkozata is a demokráciára való áttérésről. S bár a helyi újság még az esetleges ellenforradalmi színjátékok ellen írt „A kormány feladata" c. cikkében, de ugyanakkor a további fegyveres ellenállás értelmetlenségét hangoztatta,[47] s az osztályharc továbbvitele helyett a közös érdekekről, osztályok feletti érdekekről beszélt. „Magyarország népköztársaság" c. cikkében a kormány programjával kapcsolatban a következőket jelentette ki: „Az új kormány nagyon helyes érzékkel kerüli programjában azokat a cél- és iránymegjelöléseket, amelyek kiéleznék a pártoknak és osztályoknak az ellentéteit. Nem ismerhet más célt, csak az ország megmentésének a célját."[48] Ennek ellenére is a helyzetet úgy értékelte, hogy meg lehet menteni „a proletárforradalom nagy nivelláló eredményeit és a forradalmi szellemet a magunk és a világ minden dolgozó embere számára".[49] Ez a kettősség azonban mégis már annak a jelzése volt, a hatalom területén törés következett be, s amennyiben a román csapatok meg akarják szállni a várost, ennek nagyobb akadálya nem lesz. Ez a munkáshatalom szempontjából végzetesnek bizonyult.

A román front mentén húzódó városokban, községekben a kérdés ugyanis nemcsak úgy vetődött fel, hogy a kormány munkáskormány-e, vagy sem, hogy az új kormány képviseli-e a munkásosztály hatalmát, a munkásság érdekeit vagy sem, hanem úgy is, hogy ha a királyi román csapatok elfoglalják az illető helységet, ott a munkáshatalomnak vége van. A front megingása a legközvetlenebb veszélyt jelentette. Éppen ennek következtében azoknak az erőknek, amelyek a proletárhatalmat akarták védeni, erejük nem egyszerűen a helyi viszonyokban rejlett, hanem a központi hatalom álláspontjában, elhatározásában is. Igaz, a kormány lemondásáról szóló táviratot lehetett úgy is értelmezni, hogy mindaddig, amíg a fegyverszünetet nem kötötték meg, a harcot folytatni kell. Haubrich fegyverszünetet célzó parancsából is nemcsak kapituláns, hanem más, a harc további folytatására vonatkozó következtetést is le lehetett vonni. Ugyanakkor fel kellett vetődnie, hogy a fegyverszünet elfogadása létrejöhet-e másképp, mint politikai engedmények alapján. S az új kormány megalakulását már eleve nem engedménynek kell-e tekinteni? S mit jelent a fegyverszünet? A béke előkészítését vagy csak lélegzetvételt? Másrészt érdemes-e a harcot folytatni, ha fegyverszünet lesz? Peyer Miskolcra küldött távirata a kormány kiáltványában világosan meg nem fogalmazott értelmezésre adott választ, mikor arra utasított, hogy a királyi román csapatokkal szemben ne vegyék fel a harcot. Peyer távirata annak a jelzése volt, hogy a kormány álláspontja szerint a harc továbbfolytatása értelmetlenné tenné saját létét, és azt jelentette, hogy az antant igéretekre számítva nem is tartotta lehet-

[46] Reggeli Hírlap (Miskolc), 1919. aug. 4.
[47] Uo. 1919. aug. 3.
[48] Uo.
[49] Uo.

ségesnek a központilag irányított ellenállást, s ennek alapján a fegyverszünet elérését. Ezzel a módszerrel azonban a kormány teljesen lehetetlen helyzetbe került, és kiszolgáltatta önmagát, de ugyanakkor közvetlen fizikai életveszélynek tette ki azokat, akik valóban komolyan vették, hogy a munkástanácsok és egyéb szervek maradjanak a helyükön. Nem tartjuk valószínűtlennek, hogy a kormány számított arra is, hogy a még mutatkozó katonai ellenállás megkönnyítheti, hogy a román csapatok elfogadják a felajánlott fegyverszünetet, hiszen teljesen biztosak nem lehettek abban, hogy a felajánlkozásnak azonnal eredménye lesz. Ezzel magyarázható, hogy sem a kormány a táviratban, sem Haubrich utasításában nem szólított fel arra, hogy a további katonai ellenállást szüntessék be, illetve ne szüntessék be. Viszont ahol számítani lehetett arra, hogy egy esetleges jelentősebb ellenállás bontakozik ki, ott tenni kellett valamit, mert az ellenség ebben az esetben az új kormány jellegét nem értette volna meg. Ennek viszont az volt a következménye, hogy sok helyen a román csapatok ellenállás nélkül nyomulhattak előre, s így ennek eredményeképpen a munkáshatalom felszámolása végbemehetett. Ez történt Miskolcon is.

A reakció ugyanis a felfegyverzett munkások miatt nem volt képes arra, hogy osztályérdekeit azonnal érvényesítse. Viszont a forradalmi erők sem voltak elég erősek ahhoz, hogy a kormány támogatását nem érezvén a hátuk mögött, fegyveresen védjék a várost. Meggátolják és érvénytelenítsék a katonai parancsnokság által kiküldött parlamenterek kapitulációs javaslatát, akik a román intervenciós csapatokkal kötött egyezményt az intézőbizottsággal is elfogadtatták augusztus 4-én.

A megyéhez tartozó legtöbb járási székhelyen és községben a kormány lemondása ellenére sem változott meg lényegesen a helyzet. Ózdon pl. egyaránt működött a járási, a városi tanács s a direktórium és a gyári ellenőrző munkástanács. A vasgyárban még augusztus 7-én is szignálta a munkástanács elnöke, Elek István a gyárból elküldendő leveleket, jelentéseket.[50] Augusztus 4-én a járási biztos olyan utasítást adott a községeknek, így Ózdnak, hogy „a tanácskormány által megállapított, de még ma folyósított hetibérekre 1919. április hó 15-től számítva 1919. július hó 29-ig terjedő időre a községi közalkalmazottak részére a községi pénztárból utólagos elszámolás terhe mellett megfelelő előlegeket"[51] fizessenek ki. A környező községekben is egymásután hajtottak végre még a Tanácsköztársaság által hozott rendeleteket. Pl. a július 30-án küldött táviratra, amely szükségessé tette, hogy gabonaátvevő bizottságokat alakítsanak, Sajóvárkony augusztus 4-én jelentette, hogy az erre vonatkozó jelentését elküldte.[52]

Sok helyen a direktóriumok akkor menekültek el, hagyták el funkciójukat, amikor a királyi román csapatok közvetlenül a falu közelébe értek, illetve az előljáróságok, a reakciós erők csak a román csapatok bevonulása után vették át funkciójukat.[53] Mezőkövesden pl. mikor Murányi Kálmán főgimnáziumi

[50] MÁL. Ózdi járási főszolgabírói iratok. 2418/1919; és OL. Rima S. V. Rt. 392. csomó. 212.

[51] Uo. 2397/1919.

[52] Uo. 2358/1919.

[53] Lásd például Borsodivánkán 1919. aug. 2-án (MÁL. Mezőkövesdi főszolgabírói iratok. 2916/1919), Gesztelyen közvetlenül a románok bevonulása előtt menekültek el egyesek, bár a direktórium helyén maradt (PI Arch. Miskolci Büntető Törvényszék 1920—B—10002). Tiszalucról azonban a direktórium elmenekült (uo. Miskolci Büntető Törvényszék 1919—B—2986). Egerfarmoson a románok bevonulása előtt megszűnt a direktórium (uo. Tagyob. 2/7).

tanártól, a direktórium vezetőjétől, augusztus 3-án délelőtt — mikor az első román járőr bent volt a községben — a két volt járásbíró fegyverét követelte vissza, Murányi kijelentette, hogy „a hatalom még az ő kezében van, rögtön terrorcsapatot hozat Miskolcról és letartóztatja őket".[54] A direktórium vezetőjét később megkorbácsolták.[55] Jellemző azonban, hogy bár 2-án a reakció is tudott az új kormány megalakulásáról, nem mert akcióba lépni, hanem a román csapatokat várták, melyekhez elküldték a 9. vörös dandár egyik pótzászlóaljparancsnokát, aki a román csapatokkal, azok vezetőjeként, érkezett meg.[56] Mezőnagymihályon csak augusztus 9-én szűnt meg a direktórium.[57] Mezőkeresztúron augusztus 7-én.[58] Cserépfalun augusztus 6-án,[59] Bükkaranyoson, a Tagyob jelentés szerint, a direktórium csak 2—3 hét múlva adta át augusztus 1-e után az intézkedési jogot.[60] Hidvégardón, amely a semleges zónába esett, augusztus 3-án még a Tanácsköztársaság mellett agitáltak.[61] Abaújlakon 1919. augusztus 6-án még működött a direktórium.[62] Egy-két helyen azonban augusztus 3-án a direktóriumok átadták a helyüket a régi szerveknek, így Borsodnádasdon[63] és Sajószentpéteren, ahonnan — mint a főszolgabíró szeptember 10-i jelentésében írta — a járási direktórium elmenekült, „a vörösőrség feloszlott, a rend fenntartását a hirtelenében megalakult polgárőrségek vették át".[64] Putnokon a szakszervezeti kormány megalakulása következtében a szakszervezetek egy bizottságot hoztak létre abból a célból, hogy a direktóriumtól a vezetést átvegyék.[65] Ezzel az aktussal kezdődött meg Putnokon a proletárhatalom felszámolása. A Bódvaszilasról szóló Tagyob jelentés szerint a főszolgabíró augusztus 2-án két csendőrrel jelent meg, mert a cselédség nem akarta a régi aratószerződést elfogadni.[66]

Egerbe július utolsó napjaiban vésztjósló hírek érkeztek a frontról. A munkástanács vezetői azonban egyáltalán nem gondoltak kapitulációra, pótsorozásokat rendeltek el, és Giffka Ferenc, a munkástanács elnöke vezetésével intézkedéseket tettek, hogy munkáscsapatokat állítsanak ki.[67] Igaz, „a polgárság szemében kigyul a közeli felszabadulás és reménység tűze",[68] de tenni nem mert, mert július 30-án, amikor Jackwert Ede kormányzótanácsi biztos a frontról visszajött, javaslatára a városháza nagytermében tartott értekezleten a város vezetősége olyan határozatot hozott, hogy a munkásságot felfegyverzik, s utolsó percig ellenállnak.[69] Az intézőbizottság szilárdan kezében

[54] PI Arch. Tagyob. 2/7.
[55] Uo.
[56] Uo.
[57] Uo.
[58] MÁL. Mezőkövesdi főszolgabírói iratok. 2916/1919.
[59] Uo.
[60] PI Arch. Tagyob. 2/7.
[61] Uo. 2/29.
[62] Uo. 4/9. Rákóczki György értesítése a jegyzőhöz.
[63] Uo. 2/7.
[64] MÁL. Alispáni iratok. 10.219/ai/1919.
[65] PI Arch. Miskolci Büntető Törvényszék 1920—B—4175.
[66] Uo. Tagyob. 2/29. — A jelentés megjegyzi, hogy a bódvaszilasi közjegyzőség területén július 27—28—29-én alakult meg a direktórium.
[67] Hevesvármegye Hivatalos Lapja, 1919. okt. 2.
[68] PI Arch. Tagyob. 2/15.
[69] Egri Állami Levéltár (a továbbiakban: EÁL). — *Dr. Kálnoky István:* A proletárdiktatúra története Egerben (kézirat). — Augusztus 1-én arra a kérdésre, hogy a direktórium helyén marad-e, Giffka azt válaszolta: „Ameddig csak lehet. Aztán persze kiürítjük a várost és megyünk mi is Pestre." (*Berzeviczy Gizella:* Márianosztra. Bpest, Szikra. 1950. 12. l.)

tartotta a várost, a reakció nem mert megmozdulni. A hangulat a városban azonban rendkívül ideges volt. A tanítók átképző kurzusának befejező aktusán pl. feltették azt a kérdést: „Nem fog a Párizsi Kommün esete nálunk is megismétlődni?"[70] Augusztus 1-én este a front közelsége következtében a párthelyiségben tartott munkástanács ülésén újból megerősítették a július 30-i határozatot, s az az álláspont alakult ki, hogy nemcsak Egert, hanem a füzesabonyi vonalat is megpróbálják biztosítani.[71] A munkástanács a munkásszázadok szervezésével, mozgósításával,[72] másrészt a besorozottak frontra irányításával akarta e feladatokat megvalósítani. A katonai referens azonban hivatkozva a Hadügyi Népbiztosság rendeletére, mely csak a kereskedelmi és járási alkalmazottak behívását rendelte el, megtagadta a besorozottak mozgósítását.[73] A forradalmi erők ennek következtében rendkívül nehéz helyzetbe kerültek, s ehhez járult, hogy augusztus 2-ra virradóra megérkezett az értesítés az új kormány megalakulásáról. Az első pillanatban azt hitték, hogy ellenforradalmi manőverről van szó.[74] S annak ellenére, hogy telefonon Budapestről megerősítették a hírt, Kurucz katonai politikai megbízott 40 emberrel az este hozott határozat értelmében elindult Füzesabony felé, hogy proletárkötelességét teljesítse.[75] Augusztus 2-án az Egri Munkás, az augusztus 1-i határozatnak megfelelően, közölte a munkástanács rendeletét, amely szerint a rémhírterjesztők ellen szigorúan eljárnak, s aki a személy- és vagyonbiztonság ellen vét, azt kihallgatás nélkül agyonlövik. Megtiltotta a rendelet a csoportosulásokat, és a zárórát este 9 órában állapította meg.[76] Ugyanakkor, a frontváros helyzetének megfelelően, összefogásra szólított fel. Azoknak a hazafiságára is megpróbált apellálni, akik nem a proletárhatalomtól várták érdekeik megvalósítását. Ez a tévedés megbocsátható volt. „Nem a hatalomért – olvasható —, hanem mindnyájunk létéért folyik a proletariátus vére. Magyarországot meg kell menteni s ebben minden magyarnak egyet kell érteni. Itt nem szabad senkinek sem ellenségként egymásra törni, hanem minden nehéz helyzetben békésen egy szívvel össze kell fogni." Ugyanakkor a felhívás az új eszmék, a proletár eszmék alapján tartotta mégis az összefogást kivihetőnek, ennek alapján tartotta lehetségesnek a „jövő boldog Magyarországát" felépíteni.[77] Augusztus 2-án délelőtt Egerben a lakosság többsége még nem tudta, hogy Budapesten már új kormány van, csak délután jött ennek a híre.[78] Délelőtt a munkástanácsot újból összehívták, „ahol egyhangúlag elhatározták, együtt maradnak. A hivatal elé gépfegyvereket állítottak."[79] Nincs feljegyzés, dokumentum arra vonat-

[70] *Berzeviczy G.:* i. m. 13. l.

[71] *Szántó Imre:* A fehérterror rémuralma Heves megyében. 1919 — 1921. Heves megye a Tanácsköztársaság idején. Eger. 1959. 164. l.

[72] Egri Munkás, 1919. aug. 2.

[73] *Szántó Imre:* i. m. 146. l.

[74] HIL. HM. 1919/ált. 5/a. 816/1.

[75] Egri Népújság, 1921. aug. 2.

[76] Egri Munkás, 1919. aug. 2.

[77] Uo.

[78] PI Arch. Tagyob. 2/7. Naplójegyzetek a Tanácsköztársaság idejéből. Sic fata tulere. Szomorú időknek szomorú nótája. Eger. 1919. március 20. — augusztus 20. Írta egy ciszterci tanár. — A napló koraisága valószínűvé teszi, hogy igaz, amikor arról ír, hogy csak délután tudták meg szélesebb körben a szakszervezeti kormány megalakulását Egerben. Így tévesnek tekinthető az Egri Népújság 1921. augusztus 2-i visszaemlékező cikke, amely szerint reggel 8 órakor az Egri Vörös Hírlap nyomdája előtt nagy tömeg tolongott, mert az új kormány névsora ott látható volt. E közlést Szántó Imre is átvette idézett tanulmányában.

[79] HIL. HM 1919. Ált. 6/a. 816/1.

kozóan, hogy hogyan zajlott le a 2-i ülés, a fentin kívül milyen határozatot hoztak, milyen megállapodás született, a másnapi események azonban azt mutatták, hogy az ellenállás lehetőségét nem adták fel. A lemondásról szóló hír azonban jelentős zavart okozott.

Az ország azon területein, amelyek a román front vonalába estek, mint mondottuk, a kérdést a történelmi helyzet úgy tette fel, hogy ha a helységet, a területet nem próbálják védeni, ha azt az ellenség elfoglalja, akkor a munkáshatalomnak vége van. S ezért akár bíztak az új kormányban, akár nem, meg kellett próbálkozniuk az ellenállással. Egerben is ez az álláspont kerekedett felül, bár egyesek az új kormányt nem tekintették teljes bizonyossággal a proletárhatalom központi szervének. Erre enged következtetni a kormányzótanácsi biztos elmenekülése augusztus 2-án délután,[80] s az esti munkástanácsülésen a mérsékeltebb irányzatot képviselő új elnök megválasztása.[81] Ennek ellenére az irányvonal lényegében nem változott meg. A 3-án reggel 9 órára összehívott tisztviselők előtt, mikor a direktórium tagjai őket fegyveres ellenállásra szólították fel, a mérsékelt irányzatúnak ismert Lájer Dezső kijelentette, „lesz még a proletárökölben erő, hogy lesújtson azokra, akik megvédelmezni nem akarják".[82] Ugyanakkor a munkástanács az összehívott szakszervezetek küldöttei előtt 10 órakor ismertette a helyzetet, s jelentette be az új elnök megválasztását.[83] A román csapatok azonban akkor már közvetlenül Eger alatt álltak, s vonultak át a Vörös Hadsereg utolsó csapatai a városon, egyes egységei mindvégig harcban a román csapatokkal. Ennek a harcnak az egyik hősi, soha el nem felejthető epizódja annak a nyolc ismeretlen vörös katonának az önfeláldozása, akik a káli temetőben utóvédként, életük utolsó percéig védekeztek, de magukat meg nem adták, biztosítva társaik visszavonulását.[84] Amikor a román csapatok Egerben megszállták az állomást, a visszavonulást biztosító vörös tüzérség tűzpárbajt vívott, s csak ezután hagyta el Egert, amelyből csak az utolsó percben vonult ki az Egerben állomásozó katonaság és Vörösőrség egy része.[85] Teljes határozottsággal nem állíthatjuk, hogy sikerült volna jelentősebb ellenállást kifejteni Egerben, ha nem érkezik meg a Kormányzótanács lemondásának a híre, az viszont biztos, hogy e tény jelentős szerepet játszott abban, hogy a forradalmi erők nem tudták érvényesíteni akaratukat. A direktórium tekintélyét és jelentőségét jól mutatja az a tény, hogy a reakció semmiféle akcióra nem volt képes. A régi rend visszaállítása csak a román csapatok segítségével, az ellenforradalmi export útján történt meg.

Gyöngyösön július utolsó napjaiban szintén sorozások folytak, s a város védelmére készülődtek.[86] Ezzel párhuzamosan azonban akcióba léptek azok

[80] PI Arch. Egri Büntető Törvényszék 1919—B—1188.

[81] Kolacskovszky Lajos, akit augusztus 6-án letartóztattak, mert Heves vármegyei másodjegyzői állása ellenére forradalmi tevékenységet folytatott, visszaemlékező írásában azt írja, hogy a mérsékelt irányzatot képviselő Lájer Dezső szabad kezet kapott úgy egyezni meg az ellenséggel, hogy „abból minél kevesebb kára legyen a városnak" (*Kolacskovszky Lajos:* Az „őszirózsás" forradalom és a Kommün Heves megyében. Heves vármegye a Tanácsköztársaság idején. Eger, 1959. 136. l.). A direktórium elnöke Giffka Ferenc helyett Kovács Domokos lett (EÁL. dr. Kálnoky id. kézirata).

[82] *Egri* Népújság, 1921. aug. 3.

[83] EÁL. dr. Kálnoky id. kézirata.

[84] Kolacskovszky id. írása 136. l.

[85] EÁL. Eger város tanácsköztársasági vegyes iratok. Az egri állomásfőnökség 1920. ápr. 18-i jelentése. 802/1920. sz. alatt. — A tüzérség parancsnoka Bródy András főhadnagy volt, Bródy Sándornak, a jeles magyar írónak a fia.

[86] PI Arch. Tagyob. 2/15.

az erők is, amelyek a direktórium következetes vonalával nem értettek egyet. Sikerült keresztülvinniök, hogy a forradalmi elemek egy részét eltávolítsák a munkástanácsból, az intézőbizottságból.[87] Az új vezetésben beállt fordulat azonban nem volt teljes, amihez hozzájárult az a tény, hogy amikor „közvetítők útján Bariska Mihály adóhivatali tisztviselő, tartalékos századosnak ajánlották fel a vörösőrség parancsnokságát, Bariska ezt elhárította magától és azt tanácsolta a vörös vezetőknek, hogy azonnal lépjenek vissza valamennyien, a városi közigazgatást adják át a polgármesternek és a rendőrkapitánynak, s ha ez majd megtörtént, akkor ő szívesen átveszi a karhatalom parancsnokságát."[88] Annak következtében, hogy a reakció elutasította a kompromisszumot, s a régi rend teljes visszaállítását követelte, amelyet a megalkuvó elemek is elutasítottak, potenciálisan lehetővé vált a forradalmi elemek befolyása. Ennek a következménye volt, hogy az intézőbizottság mérsékelt elemei kénytelenek voltak eltűrni, hogy több ellenforradalmár tisztviselőt az intézőbizottság többségi határozatának értelmében eltávolítsanak.[89] Július 30-án a Vörös Mátravidék c. lap élesen fellépett azokkal szemben, akik a Tanácsköztársaság rendszere ellen áskálódtak, s velük szemben fegyveres erőszak alkalmazását követelte. Bár az opportunista elemek továbbra is funkcióban maradtak Gyöngyösön, befolyásuk csökkent, s a politikai vonal szempontjából másodrendű szerepet játszottak. A forradalmi elemek az adott viszonyok között az egység fenntartása érdekében — amihez hozzájárult, hogy a megalkuvásra kész elemek is elutasították a polgári reakció elképzelését —, nem törekedtek arra, hogy a proletárdiktatúra szerveiből eltávolítsák ezeket, hanem, ha ellenükre is, de velük kívánták a forradalmi kötelezettségből adódó feladatokat megoldani. Előkészületek történtek, hogy augusztus 1-én a szervezkedő reakcióval leszámoljanak.[90] A román csapatok közeledésének hírére azonban a felfegyverzett munkások és vörösőrök a frontvonalba indultak. A Vörös Mátravidék c. lapban megjelent hirdetmény erre vonatkozóan a következőket közölte: „A város lakossága között a mai napon megfigyelésünk szerint különböző rémhírek terjedtek el, melyek alkalmasak arra, hogy a város nyugalmát megkavarják, de amelyeknek alapos megvizsgálása után meggyőződtünk arról, hogy ezek szintén az ellenforradalmi burzsoázia agitációjára indultak meg."[91] A továbbiakban arról írt, hogy néhány román század átkelt ugyan a Tiszán, de a helyzet távolról sem katasztrófális, s meg fogják óvni Gyöngyöst a fosztogatástól. „E végből munkáskülönítmény indult el ezen hordák elfogására és lefegyverzésére." S kifejezte azt a hitet, hogy a Tanácsköztársaságot a proletariátus minden körülmények között megvédi „még a világ burzsoáziájával szemben is".[92] Kétségtelen, hogy a fronthelyzet megítélése túlságosan optimista volt, de ez az optimizmus nem egyszerűen a helyzet nem ismeréséből következett, hanem elszántságból s abból a reményből is fakadt, hogy kapitulációra nem kerül sor, a proletariátus végig fogja küzdeni e harcot. Az intézőbizottság ugyanakkor az ellenforradalom elleni védekezés céljából elrendelte a statáriumot, amelynek értelmében „akinél engedély nélkül fegyver találtatik — házkutatás

[87] *Bachó László:* Gyöngyös város 1918—1919-ben. Gyöngyös. 1940. 182—183. l.
[88] Uo. 187. l.
[89] Uo.
[90] PI Arch. Tagyob. 2/15.
[91] Vörös Mátravidék, 1919. aug. 2.
[92] Uo.

bármikor tartható — a helyszínen azonnal főbelövetik".[93] Végül felhívta a proletariátust, hogy „ezen rendeletet a legmesszebbmenőkig ellenőrizze és az alattomos uszítókat valamint a kizsákmányolásra éhes bujtogató burzsoáziát juttassa azonnal a forradalmi törvényszékhez".[94] Ilyen körülmények között érkezett meg az új kormány megalakulásáról a hír. A frontra küldött katonaság eredménytelensége s a Kormányzótanács lemondása következtében a forradalmi elemek egy része elmenekült, nem látva értelmét a további ellenállásnak. Bármennyire is érthető ez a tény, ennek következménye az volt, hogy a mérsékelt elemek ezek után jelentős pozíció-előnyhöz jutottak, másrészt rendkívül lecsökkent annak a lehetősége, hogy valamelyes eredményt lehessen elérni. A forradalmi és az ingadozó elemek közti ellentét ellenére is, abban a kérdésben, hogy ellent kell-e állni vagy sem, július végén—augusztus elején nem volt vita. Ez azt mutatta, hogy amikor a proletariátus érdekének alapvető kérdéséről volt szó, felül tudtak emelkedni az ingadozó elemek is a nézetkülönbségeken. Az augusztus 2-i tanácsülésen, ahol a kormányváltozás következtében előállt helyzetet tárgyalták meg, s ahol a munkástanács kiegészült és új intézőbizottságot választott, amely a szakszervezeteknek volt felelős, egyrészt felhívták a proletariátust, hogy védje meg a várost, másrészt olyan határozatot hoztak, hogy csak szervezett proletár kaphat fegyvert.[95] Bár a direktórium a román csapatok bejöveteléig fennállt, az utóbbi határozat nem valósult meg, mert a volt csendőrök is felfegyverkeztek, s reakciós karhatalom is alakult, aminek következtében egyensúlyi helyzet keletkezett Gyöngyösön, melynek a reakció csak úgy tudott véget vetni, hogy a román csapatokat hívta augusztus 5-én segítségül.[96]

Heves megye legtöbb helységében a román csapatok bevonulásáig működtek a direktóriumok, a munkástanácsok. Markazon pl. augusztus 4-én váltotta fel az előjáróság a munkástanácsot.[97] Verpeléten az utolsó vörös katona eltávozása után augusztus 6-án jelentette be népgyűlésen az intézőbizottság elnöke, hogy az elöljáróság majd elfoglalja a helyét, amelyre azonban csak augusztus 8-án a román csapatok bejövetelekor került sor.[98] Az augusztus 7-i körrendelet is arra mutat, hogy augusztus elején sok helyen még működtek Heves megyében is a proletárdiktatúra szervei. „. . .a járásokban a volt főszolgabírák, a községekben a volt elöljáróságok visszahelyeztetnek — közölte a vármegyei főjegyző. Felhívom tehát úgy a volt főszolgabírákat, mint az 1918 november 1-én működött összes községi előljárósági tagokat, hogy amint ezen rendeletről értesülnek, régi állásukat azonnal foglalják vissza."[99] Egyes helyeken a reakció természetesen a maga javára akarta felhasználni a Vörös Hadsereg vereségét. A hatvani járáshoz tartozó Pásztón pl. a csendőrség segítségével a plébános és mások vezetésével felfegyverezték „a megbízható polgárságot".[100] Augusztus 3-án a Felnémet felől Eger felé közeledő többszáz székely katonát, akiknek páncélvonata Felnémetinél tűzharcba került a román járőrökkel, másnap reakciós civil árulók segítségével fegyverezték le a román csapatok.[101]

[93] Uo.
[94] Uo.
[95] *Bachó László:* i. m. 188—189. l.
[96] PI Arch. Tagyob. 2/15.
[97] Uo.
[98] Uo.
[99] Hevesvármegye Hivatalos Lapja, 1919. aug. 14.
[100] PI Arch. Tagyob. 2/17.
[101] Egri Népújság. 1921. aug. 4.

Mind a Borsod, mind a Heves megyei helyzet vizsgálata arra enged következtetni, hogy e megyékben is jelentős számú olyan erő létezett, amely kapituláció-ellenes volt, s hajlandó lett volna, ha segítséget kap, ha a központi irányítás megfelelő, jelentős erőfeszítéseket tenni a proletárhatalom további fenntartása érdekében.

Ezt mutatják a Nógrád megyei állapotok is.

Balassagyarmaton is ellenforradalmi manővernek hitték a Kormányzótanács lemondását. A hír budapesti megerősítése után a megyei karhatalmi parancsnok készültséget rendelt el, az utcákon megerősítették az őrjáratokat, s kikerültek az utcára a gépfegyverek is.[102] A kitűzött piros-fehér-zöld zászlók csakhamar eltűntek, a tüntetésként hordott ellenforradalmi jelvényeket pedig a vörösőrök letépték.[103] Az utcákon csakhamar megjelent plakátokon a statáriumról szóló rendelet is. A várható reakciós megmozdulás ellen hadiállapotot vezettek be, s elrendelték, hogy „a riadókürtök megszólalása után egy órával az utcán senki se tartózkodjék. A vörös katonák a laktanyákba, a munkások a munkászászlóaljakhoz tartoznak sietni, a villamosvasutak a riadókürtök megszólalása után egy órával összes kocsijaikat bevonják".[104] A reakció megdermedt. Amikor Huszár, a későbbi ellenforradalmi miniszterelnök, megpróbált a tanítók ünnepélyén az ellenforradalmi szalagok szétosztásával lázítani, letartóztatták.[105] Az ellenforradalmárok kénytelenek voltak a nyílt színről eltűnni, anélkül azonban, hogy feladták volna a reményt. Augusztus 4-én, amikor a reggeli újság már ismertette azokat a rendeleteket, amelyeket az új kormány hozott,[106] s Romanellinek a Peidl-kormányhoz küldött jegyzékét a Vörös Hadsereg leszerelésének a szükségességéről,[107] a reakciós tisztek egy része elérkezettnek látta az időt arra, hogy a hozzájuk csatlakozott vörös őrök egy részével fegyveres puccsot hajtson végre. A puccsot, a forradalmi erők segítségére jött új csapatokkal azonban leverték, s a megyei karhatalmi parancsnok rendeletileg szigorított statáriumot vezetett be, amelynek értelmében mindazokat, akik nem voltak hajlandók engedelmeskedni, a helyszínen agyon kellett lőni.[108]

Salgótarjánban mind a városi, mind a járási tanács egy pillanatra sem szakította meg működését, s helyét a megszállás következtében csak augusztus 9-én adta át.[109] Az augusztus elején, a románellenes harcokból Egeren át visszatért salgótarjáni ezred biztos segítséget jelentett a direktórium számára, amely csak a Budapestről közölt értesítés után kezdte meg a leszerelést.[110] A salgótarjáni járás községeinek tanácsait is csak augusztus 9-én szólította fel körlevélben a járási Intézőbizottság, hogy „hivatalukat a községi jegyzőknek, bíróknak hivatalos elszámolás és leltár mellett haladéktalanul adják át."[111]

[102] PI Arch. A. II. 13/34.

[103] *Tormay Cecile:* Két forradalom. Részletek a Bujdosó könyv-ből. Budapest, é. n. 120. l.

[104] *Uő.*: Bujdosó könyv. Budapest, é. n. 327. l.

[105] PI Arch. A. II. 13/34.

[106] Nógrádi Népszava, 1919. aug. 4.

[107] Uo.

[108] *Tormay Cecile:* Bujdosó könyv, 338. l.

[109] Pest-Nógrád megyei Állami Levéltár (a továbbiakban PNÁL) Salgótarján város iratai, 1919—3600.

[110] *Nagy Sándor:* A salgótarjáni II. zászlóalj parancsnokságának visszaemlékezése (személyes gyűjtés).

[111] PNÁL. Salgótarján város iratai. 1919—3601. (3950).

A Dunától északra és észak-keletre elterülő megyék közül a Zemplén megyei Sátoraljaújhelyen másképpen alakult a helyzet. Augusztus 1-én este a megyeszékhelyen a karhatalom parancsot kapott arra, hogy a várost ürítsék ki, aminek végrehajtása meg is kezdődött.[112] A vörösőrök egy része éjfélkor azt az utasítást kapta, hogy 2-án reggel 9 órakor a törvényszék előtt gyülekezzék, míg a másik rész felszerelve Hidasnémetibe vonuljon, ahol a további parancsokat megkapják.[113] A városban maradt Vörös Őrség 2-án a hadügyi népbiztos, Steiner Jenő (akit később elfogtak és agyonlőttek a fehérek)[114] és a párttitkár vezetése alatt elhagyta a várost, s Pálháza környékén gyülekezett.[115] A román csapatok kezére került augusztus 2-án Sárospatak is. A Vörös Őrség kivonása s a román csapatok közelsége következtében a reakció augusztus 2-án egyes vezető tisztségeket már megkaparintott.[116] Közben megérkezett az új kormány megalakulásának híre is. Ennek ellenére Gara Imre kormányzótanácsi biztos csak augusztus 4-én hagyta el Sátoraljaújhelyt, s vette át a főjegyző a főispáni hivatalt,[117] Koós ezredes pedig a városparancsnokságot.[118] A Sátoraljaújhelyről kivonult karhatalomnak csak augusztus 3-án jutott tudomására az új kormány megalakulása, melyet a kerületi Vörösőrség parancsnoka közölt a hadügyi megbízottal. A Vörösőrség, egyik egysége helyettes parancsnokának, Dankó Miklósnak 1919. augusztus 15-i vallomása szerint a hadügyi megbízott kijelentette, hogy „. . .a kommunizmus megszűnt, a Vörös Hadsereg leszerel, mindenki térjen vissza hazájába, csak a hivatásos volt vörösőrök maradhatnak az újonnan átszervezett közbiztonsági őrségben, kik azután falukra fognak széjjel menni és csendőrségi szolgálatot fognak felvenni. Itten erre a kijelentésre nagyon sokan leszereltek és fegyvereiket Steiner szekérre pakolta és magával vitte . . .”[119] A reakció e kialakult helyzet ellenére sem tartotta mindaddig biztonságosnak a helyzetét, míg a környező helységekben tartózkodó vörösőröket le nem fegyverezték.

A Mikóházán tartózkodó vörösőregységnek, a Zemplén megyei Vörös Őrség Göncruszkán tartózkodó parancsnokságához küldött augusztus 5-i jelentése szerint, bár a faluban kedvezőtlen volt a helyzetük, s agitálták őket, hogy hagyják el helyüket, erre nem voltak hajlandók. Sőt egyik eshetőségként felvetették Sátoraljaújhely elfoglalását is, mert — a jelentés szavaival — „a gyáristák akarnak hozzánk csatlakozni . . .” Közölték továbbá, hogy mivel Sátoraljaújhelyen le akarták szerelni őket, azért, hogy ezt megakadályozzák, segítséget kértek a szomszédos őrstől, s ha másként nem lehetséges — olvasható a jelentésben —, ellenállást fognak kifejteni s elhatározott szándékuk visszaverni az ellenforradalmárokat.[120] Más egységek szintén Sátoraljaújhely visszafoglalását tervezték.[121] Augusztus 5-én a sátoraljaújhelyi városparancsnok

[112] PI Arch. Sátoraljaújhelyi Büntető Törvényszék 1920—B—1443. Dankó Miklós 1919. aug. 15-i kihallgatási jegyzőkönyve.

[113] Uo.

[114] Zempléni Újság, 1919. aug. 17.

[115] PI Arch. Sátoraljaújhelyi Büntető Törvényszék 1920—B—1443. Koós Gyula ezredes 1920. júl. 31-i tanúvallomása és a nyomozóosztály 1376/1920. szám alatti 1920. máj. 31-i jelentése.

[116] Zempléni Újság, 1919. aug. 15.

[117] Uo. 1919. dec. 12.

[118] Uo. és PI Arch. Sátoraljaújhelyi Büntető Törvényszék 1920—B—1443. Koós Gyula 1920. júl. 31-i tanúvallomása.

[119] PI Arch. Sátoraljaújhelyi Büntető Törvényszék 1920—B—1443.

[120] Uo.

[121] Uo. Markovics András 1919. okt. 26-i vallomása.

támadásra számítva, készültséget rendelt el, s az ellenforradalmi erőket a vármegyeháza köré koncentrálta,[122] ugyanakkor küldöttséget küldött a vörösőrökhöz, azt az ajánlatot téve, hogy térjenek vissza Sátoraljaújhelyre, bántódásuk nem lesz. Mikor azonban a vörösőrök által kiküldött parancsnokhelyettes a városparancsnokkal való tárgyalásról fegyver nélkül tért vissza, a vörösőrök kijelentették: „Minket csak a fegyverünktől akarnak megfosztani és akkor le fognak csukatni,"[123] s ezért azt a határozatot hozták, hogy az ellenforradalmárok ajánlatát elutasítják. Egyesek ekkor újból felvetették, hogy Sátoraljaújhelyt támadják meg, „fegyverezzék le a karhatalmat és állítsák vissza a kommunista rendszert".[124] A parancsnokságtól kapott utasítás következtében azonban 7-én este mégis megtörtént a fegyverletétel.[125] Hogy az ellenforradalmárok nem mertek fegyveres harcba bocsátkozni, arra enged következtetni, hogy erejük gyenge volt, s nem erőfölényüknek, hanem a politikai helyzet megváltozásának köszönhették a fegyverletételt. Ugyanakkor a hivatásos vörösőröknek az ellenforradalommal szembeni magatartása jól érzékelteti a Tanácsköztársaság hatását közöttük.

Augusztus 3-án a karhatalmi egységek különösebb nehézség nélkül vissza tudták volna foglalni Sátoraljaújhelyt. A Kormányzótanács lemondásáról kapott hír következtében s az ezt követő leszerelés miatt soraik azonban meggyengültek, de a sátoralajújhelyi munkások segítségével még így is vissza tudták volna állítani a proletárhatalmat a városban.

A fegyverletétellel a reakció szabad kezet kapott, s megkezdődtek a letartóztatások, melyek a megállapodás ellenére, s ez minden reakciós mozgalom velejárója, kiterjedtek azokra is, akiknek megígérték, hogy bántódásuk nem lesz.

Csongrád megye — egész kis területet nem számítva — a Tanácsköztársaság fennállása alatt román, szerb és francia megszállás alatt állt. A júliusi támadás egyik célja a megye román csapatok által megszállt részének a felszabadítása volt. A visszavonulás után mindenütt a régi rend tért vissza. Augusztus 1-e után néhány napig még működött azonban a direktórium a demarkációs vonalon túl levő néhány községben, s augusztus 8-án került csak az ellenforradalmárok hatalmába Csongrád, amikor a város régi vezetői segítségül hívták a román királyi csapatokat.[126]

Jász-Nagykun-Szolnok megye területének jelentős részét s Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egy részét is elfoglalták már augusztus 2-án a királyi román csapatok. Szolnokon azonban még harcoltak a Vörös Hadsereg csapatai, annak ellenére, hogy tudomásukra jutott a Kormányzótanács lemondása.[127] Mărdărescu megjegyzése szerint is a román katonaság „... kegyetlen harcot vívott Rékás és Szolnok vonalán. A harc egészen estig tartott, midőn az ellenség Abony felé visszavonult."[128] Ugyanakkor Alberti és Irsa elfoglalásával a román csapatoknak sikerült elvágni a Budapest és Cegléd közti vasútvonalat, s így az Abony—Cegléd—Körös—Kecskemét vonalán

[122] Uo. Koós Gyula 1920. júl. 31-i vallomása és dr. Zimér Ferenc ügyvéd vallomása.
[123] Uo. Dankó Miklós vallomása.
[124] Uo. 1919. nov. 1-i jelentés (993/1919).
[125] Uo. Dankó Miklós vallomása.
[126] Tanácsköztársaság Csongrád megyében. 1959. 127. l.
[127] *Seidler Ernő:* Két epizód. Új Március, 1919. Külön szám.
[128] *G. D. Mărdărescu:* i. m. 153. l.

álló magyar csapatokat közvetlenül a bekerítés veszélye fenyegette.[129] Az I. hadtest Cegléden székelő parancsnoksága azonban semmit nem kívánt ez ellen tenni. Augusztus 2-án jelentésében a következőket közölte a Hadseregparancsnoksággal: „De. 9 órakor egy ellenséges lovas járőr és 10—11 óra közt egy lovasszázad gépuskákkal és tüzérséggel Czeglédbe bevonult. Tekintettel a folyamatban levő fegyverszüneti tárgyalásokra, a hadtestparancsnokság hadműveleti ellenintézkedésektől elállt és parlamentere útján az ellenséges lovas hadosztályparancsnoksággal a tárgyalásokat felvette. A saját hadosztályoktól a parlamenterek de. 6 és 7 óra között az érintkezést felvették.[130] Mărdărescu is utal arra, hogy mind az Abony—Cegléd vonalon álló 3, 5, 6. magyar hadosztály, valamint a Csongrád, Kecskemét, Kiskunfélegyházától délre tartózkodó 2. és 4. hadosztály is elküldte parlamentereit a román csapatokhoz.[131] A román hadtestparancsnoksággal folytatott tárgyalások azonban nem a fegyverszünet megkötésével, hanem kapitulációval végződtek. Mint már a fentiekben mondottuk, a Haubrich által elküldött parancs lehetővé tette, mivel határozott utasítást nem tartalmazott arra az esetre, hogy mi a teendő, ha a román csapatok nem fogadják el a felajánlott fegyverszünetet, hogy azt az ellenállás megszüntetése, a kapituláció érdekében használják fel. Az I. hadtestparancsnokság, a Vágót — aki Budapestre ment — augusztus 2-án felváltó Werth Henrikkel az élen elfogadta, hogy a csapatokat az alárendelt parancsnokságok révén lefegyverzi, amelyek a tárgyalások eredményét közlő hadparancs szerint „zárt csoportokban együtt tartva várják a végleges fegyverszünet kihirdetését". E feltétel betartása esetén a román parancsnokság garantálta, hogy „a lefegyverzett emberek nem jutnak hadifogságba".[132] Az I. hadtestparancsnokság parancsa még a következőket tartalmazta:

„3. pont. A lefegyverzés a csapatok éjjelezési körzetében augusztus 3-án délelőtt 7 órakor kezdendő meg. A fegyverek a puska, szurony, géppuska, löveg, csapattestenként egy helyre gyűjtendő és megbízható őrséggel részünkre megőrzendő. Volt tisztek fegyverzetüket megtarthatják.

4. pont. Összes csapatparancsnokságok figyelmeztetendők, hogy a román haderő egyes szállingózó embereket hadifogságba vet. E parancs megbízható kihirdetése annál is fontosabb, mert ha a csapat lefegyverzése ez okból lenne lehetetlen, a parancsnokságok felelnek.

5. pont. Az ütegek attól a hadosztálytól kapják a parancsot, melynek kötelékében vannak.

6. pont. Volt csendőrség fegyverzetét megtartja. Parancsnokságot Marialaky csendőralezredes veszi át.

7. pont. A hadosztályok azoknak a csapattesteknek adják át parancsaikat, melyek folyó hó 1-én parancsaik alatt álltak a támadásnál.

8. pont. A hadosztály illetve a csoportok holnap, augusztus 3-án délután 5 óráig vázlattal jelentsék, hol és mennyi csapat fegyvereztetett le."[133]

[129] Uo. és HIL. Tanulmánygyűjtemény 261/2572. *Dr. Fogarassy László:* Az antant koncentrikus intervenciós terve és az 1919 augusztusi magyar katonai helyzet (kézirat).

[130] Idézi *Breit József:* Az 1918—1919. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború. Magyar Katonai Közlöny. 1921. 286. l.

[131] *G. D. Mărdărescu:* i. m. 153—154. l.

[132] PI Arch. Plakátgyűjtemény. I. Hadtestparancsnokság 802/1. hdm. E közleményt Kecskeméten Császár István csendőrparancsnok jelenttette meg, aki augusztus 3-án vette át Kecskemét városparancsnokságát (Uo. Tábori rendészeti parancsnokság, 383. sz. I.)

[133] Uo.

Werth árulása kiszolgáltatta Ceglédet, Kecskemétet az ellenforradalmi erőknek, az ellenállást jelentős mértékben megbénította, s utat biztosított a román csapatok előnyomulásának. Az I. hadtest ceglédi kapitulációja egyrészt helyrehozhatatlan vereséget jelentett, másrészt egyértelműen bebizonyította, hogy az új kormány teljesen légvárakra épített, mikor a fegyverszünet elfogadását s ezen keresztül a román királyi csapatok megállítását remélte.

Cegléden a megszállás első óráiban a reakciós volt vezetők értekezletet hívtak össze, ahol elhatározták, hogy a város közigazgatási vezetését átveszik.[134] Jellemző azonban, hogy csak a román katonák segítségével merték a direktóriumot megfosztani tisztségétől, amely még augusztus 2-án is teendőit végezte. Augusztus 3-án azonban már a rendőrkapitány utasítására az otthonaikban letartóztatott forradalmárokat a fogházból összebilincselve román fegyveres őrök kíséretében az utcára vezették, s dobszó mellett az utcasarkokon megállva, a csürhe számára lehetővé tették, hogy bosszúját töltse ki rajtuk.[135]

Kecskeméten az augusztus 2-án megjelenő Magyar Alföld c. lap a demoralizáció ellenére a forradalmi erők határozottabb politikájának megvalósítása mellett szállt síkra, amely a legszélesebb proletárdemokrácia biztosítása s a hivatalok megtisztítása mellett magában foglalta a legteljesebb ellenőrzést, a szakszervezetek és munkástanácsok összefogását a hibák kiküszöbölésére. A Kormányzótanács lemondását közlő belügyminiszteri táviratból levont első következtetés, annak ellenére, hogy váratlanul, meglepetésszerűen hatott,[136] s a fenti feltételek megteremtésére valójában már nem volt meg a lehetőség, a Magyar Alföld augusztus 2-i cikkének irányával nem volt ellentétes. A munkástanács Kecskemét munkásságához szóló felhívása leszögezte, hogy a hatalom nem változik meg. A harcot, hogy biztosítsák a munkásosztály uralmát, nem szüntetik be. „Ezt a harcot a munkásság semmiféle külső beavatkozásra sem fogja feladni ... Munkások! — olvasható a felhívásban — Ne üljetek fel semmiféle rémhíreknek, ennek a változásnak csak kifelé, a külpolitikában van jelentősége, *mert befelé a munkásság továbbra is kezében tartja a hatalmat s azt mindenkivel, minden törekvéssel szemben feltétlenül megtartja és megvédi*... (Kiemelés az eredetiben — K. B.) Minden munkás tartsa kötelességének a rend fenntartását, mert ha ezt nem tesszük meg, újból kizsákmányoltjai és rabszolgái leszünk a nagytőkének!"[137] A felhívással egyidejűleg az intézőbizottság rendeletet adott ki a statárium bevezetéséről, s közölte, hogy a Tanácsköztársaság rendeletei további intézkedésig érvényben maradnak. A Vörös Őrség városparancsnoka pedig a város lakosságának tudomására hozta, hogy minden eszközzel megakadályozza a rendzavarást.[138] Ugyanakkor elhatározták a szervezett munkásság felfegyverzését is.[139] Az augusztus 2-án összehívott munkástanács nyílt gyűlésén azonban — amelyen rendkívül sokan vettek részt, annak következtében, hogy a munkástanács helyett egy ideiglenesen megbízott intézőbizottság vette át a város vezetését, s közölték, hogy a polgárság támogatá-

[134] PNÁL. Cegléd város közgyűlési jegyzőkönyvei 1917—1921. dr. Dobos Sándor polgármester 1919. aug. 9-i beszéde.

[135] *Nagy Dezső:* A tanácshatalom története Cegléden. Bpest. 1959. 71—72. l. — Augusztus 3-án a ceglédi telefonközpont közölte, hogy a direktórium több tagját letartóztatták, többeket meghurcoltak. (PI. Arch. Belügyi Népbiztosság. BM. Eln. 1920—36—453/1641.)

[136] Magyar Alföld, 1919. aug. 3.

[137] Uo. és PI Arch. Belügyi Népbiztosság. BM. Eln. 1920—36—453/1641.

[138] Uo.

[139] OL ME 1919—XXXVII—4934. (526. csomó).

sára is számítanak, s a kormányzótanácsi biztos lemondott[140] — már látni lehetett, hogy többről van szó, mint a kormányzat puszta személycseréjéről. Igaz, az intézőbizottság a proletárhatalmat képviselte, a statárium-rendelet érvényes volt továbbra is, de a polgársághoz való viszony megfogalmazása s a kormányzótanácsi biztos búcsúja a hatalom megrendülését jelezte. A reakció azonban gyenge volt ahhoz, hogy a helyzetet rögtön a saját maga javára felhasználja. Szervezett erővel nem rendelkezett,[141] s csupán arra tellett erejéből, hogy egyes volt kisebb csendőregységek végigjárták a kávéházakat, hogy a tiszteket és altiszteket a rangjelzések felvarrására buzdítsák.[142] Augusztus 3-án azonban Werth utasítására Császár István volt csendőrfőhadnagy átvette a városparancsnokságot, aki azonnal tudatta a lakossággal az I. hadtest kapitulációját, s ezzel a ténnyel a forradalmi erők ellenállásának megszervezése lehetetlenné vált. Még augusztus 3-án plakátokon megjelent a felhívás a csendőrség visszaállításáról s a Vörös Őrség leszereléséről,[143] a statáriumrendelet kivételével a Tanácsköztársaság rendeleteit tartalmazó falragaszok eltávolításáról,[144] valamint a szabadkereskedelem újbóli bevezetéséről.[145] Ugyanakkor intézkedés történt, hogy az arcvonalról leszerelés végett Kecskemét városába irányított csapatokat kizárólag laktanyákban helyezzék el, s „a laktanyaparancsnokok azon esetben, ha legénységük türelmetlen magatartásával okot ad a komolyabb közbelépésre, karhatalmat . . . igényeljenek. A legénység megiskolázandó — hangzik a parancs — a nyugodt és türelmes magatartásra, a fegyelmezetlenkedés saját érdekében való gondos elkerülésére, és végül tudtukra adandó az is, hogy a renitenskedők felett rögtönítélő bíróság hoz ítéletet."[146] Augusztus 4-én a román csapatok ellenállás nélkül bevonultak Kecskemétre.

A front felbomlása, az ezzel járó fejetlenség, a katonai ellenállás lehetőségét elutasító új kormány proklamációja ellenére is, Pest megyére általánosan az volt a jellemző, hogy a reakció csak a román csapatok bevonulása után vagy közvetlenül előtte vette át az uralmat. E helyzet magyarázatát abban találjuk meg, hogy a reakció szervezetileg gyenge volt, s nem talált támogatásra a visszavonuló vörös csapatokban. De közrejátszott az is, hogy bátortalansága mellett, a román csapatok előnyomulásával biztosítottnak látta, hogy rövidesen újból elérkezik számára az idő. Nagykőrösön pl. augusztus 2-án a direktórium elnöke, amikor a népgyűlésen bejelentette az új kormány megalakulását, kihirdette ugyan a statáriumrendeletet is, de bejelentette, hogy közeleg az a pillanat, amikor helyüket el kell hagyni.[147] Bár a reakció szervezkedése megindult, „bátorsága" csak a román csapatok bevonulásakor mutatkozott meg vad véres kegyetlenségben. Kiskunfélegyházán, a Tagyob jelentés szerint, a városi rendőrök ugyan feltűzték a nemzetiszínű gombokat és rangjelzéseket,[148] azonban a direktórium továbbra is funkcionált. Kiskunhalason augusztus 4-ig működött a direktórium, annak ellenére, hogy tényleges tisztekből, altisztekből

[140] Magyar Alföld, 1919. aug. 3.
[141] OL MF. 1919—XXXVII—4934 (526. csomó).
[142] PI Arch. Tagyob. 2/16.
[143] Uo. Plakátgyűjtemény.
[144] Uo.
[145] Uo.
[146] HIL. MTI 95. csomó, 804/509. sz. A városparancsnokság 1. sz. parancsa a Kecskeméti Tér- és Hadtápállomás Parancsnokságához.
[147] Nagykőrösi Népújság, 1919. aug. 3.
[148] PI Arch. Tagyob. 2/16.

és csendőrökből szerveztek karhatalmat, s a bácskai vörösezred legénységét lefegyverezték,[149] s a megbízható katonaság többsége, akiknek egy része még júliusban került Kiskunhalasra az ellenforradalmi mozgalom megfékezése céljából, parancsot kapván, eltávozott.[150]

Jánoshalmán a Ceglédről kapott távirati utasítás után kezdték meg a Vörös Őrség lefegyverzését s a csendőrség szervezését. A járási politikai biztos közbelépésére azonban a vörösőrök egy részét újból felfegyverezték, s ezek a ceglédi ellenforradalmi erők bevonulásáig teljesítettek szolgálatot.[151]

Kalocsán az augusztus 2-án rendkívüli kiadásban megjelenő lapból vált ismeretessé az új kormány megalakulása[152] s a párttitkárság statáriumról szóló rendelete.[153] A Vörös Őrség mozgósítása következtében jelentősebb reakciós megmozdulásra itt sem került sor. Augusztus 3-án a bűnügyek átvizsgálására kiküldött bizottság is még működött.[154] Soltvadkerten a munkástanács augusztus 8-ig funkcionált, de a régi előljáróság, mert a tanács elnökét bíróvá választották, csak 11-én tudta elfoglalni a helyét.[155]

Augusztus 2-án délben a román csapatok már bent voltak Monoron, de a direktórium még mindig a helyén volt. A város csak este adta meg magát. Másnap több mint 50 vöröskatonát kivégeztek, mert a román járőr[156] egyik tagját 2-án egy átvonuló páncélvonat legénysége tűzharcban lelőtte.

A tanácsok, a direktóriumok funkcionálása azonban a városokban s a községekben már nem teljesen a régi módon történt, tekintélyük megcsappant, hatóerejük erősen lecsökkent. Segítséget nem várhattak, magukra hagyva végezték, amennyire tőlük tellett, áldozatos kötelességüket. A reakció, ha fokozatosan is, egyre inkább tért nyert. Lehetőségei megnőttek, s bár arra a legtöbb helyen nem volt képes, hogy kendőzetlenül, nyíltan, határozott célját felfedve lépjen fel, az intervenció árnyékában, a forradalmi erők gyengülése következtében a bonyolult, kuszált helyzetben már arra készült, hogy leszámoljon ellenfeleivel. S célja megvalósításában támaszkodni tudott a félelemből, a tehetetlenségből, az önmentésből adódó, növekedő tendenciákra, amelyek egyre inkább kitapinthatókká váltak.

Augusztus 2-án az I. hadtest kapitulációjával Budapest elfoglalása a legközvetlenebb veszéllyé vált. A kormány azonban semmi erőfeszítést nem tett, hogy Budapestet megpróbálja katonailag védeni. A főváros védelmének megerősítését július végén felfüggesztették, s bár a 7 védőkörlet még fennállt, mivel augusztus 5-re tervezték ezek megszüntetését,[157] az itt levő csekély erő, amely még kör-körösen is volt elosztva,[158] nem volt alkalmas arra, hogy valamennyire is feltartóztassa az ellenség előnyomulását. Ehhez járult, hogy

[149] Uo. Belügyi Népbiztosság. BM. Eln. 1920—36—453/1641.

[150] Simó Lajos (Kispest), 1919-ben a Lipták Gyár főbizalmija, visszaemlékezése (személyes gyűjtés).

[151] PI Arch. Kalocsai Büntető Törvényszék 1920—B—384.

[152] *Bernhardt Zsigmond:* Egy jezsuita emlékei a kommunizmus idejéből. Bpest. 1919. 119. l.

[153] Kalocsai Néplap, 1919. aug. 2.

[154] PI Arch. Kalocsai Államügyészség 1919. EL. i. k./6. 1919. aug. 13-i jelentés.

[155] Uo. Kalocsai Büntető Törvényszék, 1920—B—984. I. 1919. szept. 8-i jelentés.

[156] Cegléd. Szerkesztette Kolofont József. A magyar városok monográfiája. Bpest. 1931. 384. l.

[157] HIL. Magyar Királyi Honvéd Főparancsnokság 806. csomó 555/1919.

[158] Az I. védőkerület székhelye Alag, a II. kerületé Cinkota, a III. kerületé Pestlőrinc, a IV. kerületé Soroksár, az V. kerületé Budafok, a VI. kerületé Budakeszi, a VII. kerületé Csillaghegy volt. (HIL. MTI. 73. csomó. térképvázlat).

határozott utasítást nem kaptak a teendőkre vonatkozóan, mint az I. Védkerületi parancsnokság augusztus 2-i távmondata jelezte,[159] másrészt a kormányváltozás következtében előtérbe léptek az ellentétek. Az I/69 erődítészászlóalj parancsnoka jelentésében közölte, hogy a vélemények nagyon eltérőek. „A politikai megbízott jelenléte a katonák között nem kívánatos", s tisztek és altisztek felfegyverzését kérte, ami a Hídfőhadosztályparancsnokság egyetértésével találkozott.[160] Ugyanakkor megkezdődött a parancsok megtagadása, a kötelékek felbomlása is. A vecsési század fele pl. megszökött, a másik fele pedig kijelentette, hogy sem a románok, sem más ellenség ellen nem harcol.[161] Az I. védkerület közölte, hogy az I/1 erődzászlóalj 4 százada és a vörösőrkülönítmény egy része helyét elhagyta,[162] augusztus 3-án a V. kerület jelentette, hogy „a 204 zlj 3/4 része a románok közeledésének hírére csapatostól fegyver nélkül távoztak helyeikről".[163] A jelentések általában a katonák körében mutatkozó nyomott hangulatról adtak hírt, bár több helyről jelezték a csapatok és a lakosság hangulatának kielégítő, vagy csendes voltát is, így pl. Dunakesziről, Alagról,[164] Szigetmonostorról,[165] az V. védkerületből.[166] A zűrzavart használták ki Mogyoródon az ellenforradalmárok, akik a községházán tartott fegyvereket megkaparintották.[167] Százhalombattán azonban a reakciós megmozdulást sikerült elfojtani.[168]

Budapest felé közeledve a visszavonuló vörös csapatok nyomában reménytelenség áradt. Az előrenyomuló román front vonalában elterülő városok, községek forradalmi erői a felbomlás képét mutatták.

A Kormányzótanács lemondásának hírére Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye északi részén is megkezdődött a magyar csapatok Vác—Budapest felé való áramlása.[169] A kormánynak azonban eszébe sem jutott, hogy ezekkel az egységekkel, amelyek létszáma kb. 30.000 főt tett ki,[170] megpróbálja elősegíteni Budapest védelmét. Vácott ekkor még viszonylag szilárdan állott a munkáshatalom. A váci 1. dandár augusztus 5-i jelentése szerint „a helybeli vörösőrség hangulata erősen forradalmi, a vörös sapkarózsákat tüntetően viselik és mindenkit, aki más színt visel, inzultálják. Az ellentéteket kiélezi követelésük egyoldalúsága és ez feltétlenül összeütközésre vezet". Az összeütközés

[159] HIL. MTI. 73. csomó. 62/a távmondat. Hídfőhadosztály parancsnokság. Reggeli jelentések. — A távmondat a következőt tartalmazta: „Az I/1 erőd zlj. Mogyoród községben állomásozó 4. szd. parancsnoknak jelentése szerint egy vörös őr közölte nevezett szd. parancsnokkal azt, hogy Mária-besnyőn egy román l. járőr bukkant fel, mely járőr onnan Gödöllő—Mogyoród irányában haladna tovább. Feltéve, hogy ez tényleg bekövetkezik, kérek azonnali távintézkedést a parancsnokságom alá tartozó és az exponált helyeken állomásozó egyes szd. által követendő eljárásra vonatkozóan."

[160] Uo. 72. csomó. 181/sgt. szám. 1919. aug. 2.

[161] Uo. A III. védkerület telefonjelentése 1919. aug. 2-án. Az erre adott válasz közölte, hogy a legénység eltávozását meg kell akadályozni, és fel kell világosítani őket, hogy „kizárólag a rend fenntartásáról van szó és semmiféle harcról". (Uo.)

[162] Uo. 73. csomó. 64. távmondat. Hídfőhadosztályparancsnokság. Reggeli jelentések. 1919. aug. 2.; uo. 67. távmondat. 1919. aug. 3.

[163] Uo. távirat VIII. 3.

[164] Uo. 64. sz. távmondat.

[165] Uo. 70. sz. távmondat.

[166] Uo. 51. sz. távmondat.

[167] Uo. 70. sz. távmondat.

[168] Uo. 74. és 82. sz. távmondatok.

[169] Vörös Pestmegye. Bpest, Kossuth. 1959. 135. l.

[170] Váci Hírlap, 1919. aug. 10.

elkerülése végett azt a megoldást ajánlották, hogy egységes parancsnokságokat hozzanak létre.[171]

Ha összehasonlítjuk az ország északi, északkeleti részén és a Duna—Tisza közén elterülő megyék helyzetét, szemléletes az a hasonlatosság, amely a proletárhatalom védelmének igényében jelentkezett. A megyei és városi tanácsok döntő többsége annak ellenére sem a kapituláció álláspontjára helyezkedett, hogy nemcsak a Kormányzótanács lemondásának következményével, hanem a román csapatok előnyomulásával is szembe kellett néznie, ami félelmetes és bonyolult viszonyokat teremtett. Ugyanakkor a legtöbb helyen ennek az álláspontnak érvényt is tudott szerezni, s a reakció csak a megszállás következményeképpen került vissza a hatalomba. E tények azt mutatják, hogy az ország e területén is olyan jelentős forradalmi erők voltak, amelyekre számítani lehetett, akik cselekedni akartak, s mertek is cselekedni.

Sőt e történelmi napokban több helyen olyan figyelemreméltó jelenséggel is találkozunk, hogy az ingadozó elemek egy része is, bármennyire is szembenállt a következetes forradalmisággal, a hatalom fenntartása és a megszállásból adódó következmény ellentéte miatt, az intervenció elleni harc álláspontjára helyezkedett a felső vezetéssel szemben e drámai sorsfordulón. Az augusztus 1-i helyzet tragikumát élesen mutatják azok az adatok, amelyek arról szólnak, hogy a szakszervezeti kormány bukása után is működtek még a proletárhatalom szervei. A frontvonal mentén levő munkástanácsok, direktóriumok további funkcionálása azonban nem a működési területükön meglevő tömegtámogatástól függött elsősorban, hanem attól, hogy a hadsereg kap-e megfelelő segítséget vagy sem, s hogy törekvésük a katonai ellenállás megszervezésére kiegészül-e központi támogatással. Ennek elmaradása pecsételte meg a forradalmi szervek sorsát. Ennek a következménye volt, hogy e napokban a direktóriumok, a munkástanácsok már nem voltak képesek több helységben gátat emelni a reakció szervezkedése elé, nem tudtak érvényt szerezni intézkedéseiknek. Emellett a kormányproklamáció valóságos értelmezése — a proletárdiktatúra felszámolása — is hozzájárult, hogy a forradalmi erők egyes helyeken nem látták a harc további értelmét.

A lemondás keresztülvitele, az új kormány illúziókra épített álláspontja, hogy antant segítséggel meg lehet állítani az intervenciót, s lehetőség lesz a polgári demokráciát visszaállítani, a harc továbbfolytatásának ellenzése, olyan lehetőség megteremtése, amely megkönnyítette az I. hadtestparancsnokság árulását, a még harcoló polgári és katonai erők magára hagyása, a még harcra képes erők semmibevevése teremtette meg azt a történelmi szituációt, amely a forradalmi erők dezorganizálódását meggyorsította, s amely egyszersmind létében fenyegette az új kormányt is.

[171] HIL MTI. 80. csomó. 31/3 hdm. sz. Az I. ddr. jelentése a Győri III. határvédő kerület parancsnokságához.

Б. Киршнер:

Влияние отставки Правящего Совета Венгерской Советской Республики при линии фронта

Резюме

В введении статья занимается теми обстоятельствами, которые приводили к отставке Правящего Совета и установлению профсоюзного правительства. Затем она анализирует воззвание к народу и телеграммы, посланные советам и парторганизациям, из которых народу стало известно об отставке Правящего Совета. Эти телеграммы, как это явствует из статьи, не дали ясной картины о совершившихся событиях, о классовом содержании новой власти. В них говорилось о борьбе против открытой контрреволюции, о дальнейшей работе советов и поэтому большинство комитатских, городских и т. п. советов считало I августа 1919 года не изменением системы, а лишь правительственным изменением, и поняли, что они ошиблись, только после первых мероприятий. Таково было положение, как это показывают документы, и в комитатах, примыкающих к румынскому фронту, где, как и на других территориях страны, большинство комитатских, городских, сельских советов не хотело капитулировать перед буржуазией даже вопреки тому, что тут приходилось считаться не только последствиями отставки Правительственного Совета, но также и продвижением вперед румынских королевских войск. Тот факт, что в этой части страны (за исключением нескольких сел) реакция смогла придти к власти лишь вследствие оккупации, указывает, что здесь были налицо значительные революционные силы. Можно встречаться и с таким явлением, когда часть колеблющихся элементов внутри власти против высшего руководства хотела воевать против интервенции в эту полную драматизмом пору.

Деятельность пролетарских организаций, находившихся при линии фронта, зависела в первую очередь не от поддержки масс, живущих на территории их компетенции, а от того, что получит ли армия соответствующую поддержку или же нет, и что к их стремлению организовать вооруженный отпор присоединится ли поддержка со стороны центра. В нескольких местах, вследствие призыва под оружие рабочих, реакция не осмелилась пошевелиться, а если она и шагнула, то была разбита. Во многих местах рабочие советы, директории действовали до последней минуты, имеются данные даже на то, когда правительство Пайдла уже было свергнуто, руководство на местах принадлежало все еще органам пролетарской диктатуры.

В то же время в нескольких местах не удалось воспрепятствовать организации контрреволюции и вследствие правильного истолкования прокламации правительства, революционные силы не видели смысла дальше бороться. Реакционные же офицеры, как и штаб I дивизии, воспользовались приказом командования армией о заключении перемирия для капитуляции; этим ускорили распад армии и облегчили занятие Будапешта интервенционистской румынской королевской армией. А правительство ничего не сделало для защиты Будапешта. Это в свою очередь ввело к созданию такой исторической ситуации, которая грозила правительству даже в своем существовании.

B. Kirschner:

L'effet de la démission du gouvernement de la République des Conseils

Résumé

Dans l'introduction l'étude fait connaître les circonstances qui menaient à la démission du conseil de régence et à la constitution du gouvernement syndical. Elle analyse par la suite la proclamation au peuple et les télégrammes adressés aux conseils et aux organisations du parti par lesquels les habitants du pays ont appris la démission du gouvernement des conseils. Ces télégrammes — comme l'exposé le démontre — ne don-

nent pas une explication franche des événements, de l'essence de classe du nouveau pouvoir. Ils parlent de la lutte contre la terreur blanche et ils traîtent les activités des conseils qui ne cessaient pas d'agir, par conséquent la majorité des conseils départementaux, municipaux, etc. ne considérait point le l'août 1919 comme un changement de régime, et c'est seulement après les premières mesures prises qu'ils se sont rendu compte de leur erreur. Les documents prouvent que la même situation régnait dans les départements situés auprès du front roumain, où comme dans d'autres départements du pays, la plupart des conseils départementaux, municipaux ou locaux ne voulait pas capituler devant la bourgeoisie, malgré le fait qu'ils devaient affronter non seulement les conséquences de la démission du conseil de régence, mais aussi les mouvements de l'armée royale roumaine.

C'est seulement à cause de l'occupation que la réaction pouvait saisir le pouvoir dans cette région — sauf quelques villages — ce fait prouve qu'il y existait d'importantes forces révolutionnaires. On rencontre des cas où les éléments hésitants qui avaient joué un rôle important dans la direction, voulaient lutter contre l'intervention à cette péripétie tragique —affrontant la haute direction.

Mais le fonctionnement des organes du pouvoir prolétaire aux territoires se situant près du front ne dépendait pas de l'appui des habitants de la région, mais de l'aide militaire convenable et de l'assistance du central à l'organisation de la résitance militaire. Il y avait des endroits ou la réaction a été paralysée par la mobilisation des ouvriers, ou si elle intervenait quand même, elle a été tout de suite brisée. Dans de nombreux villages les conseils d'ouvriers, les directoires poursuivaient leurs activités jusqu'au dernier moment et nous avons des données qui prouvent qu'après la chute du gouvernement de Peidl, ce sont les organes de la dictature prolétaire qui jouaient le rôle principal.

En même temps, à plusieurs endroits on était incapable d'empêcher l'organisation de la réaction, et en conséquence de l'explication réelle de la proclamation du gouvernement, les forces révolutionnaires ne voyaient plus le but de continuer la lutte. Les officiers réactionnaires profitaient de la consigne du grand quartier général concernant la convention d'armistice — comme par ex. l'état-major du I^{e} corps d'armée, ils ont facilité l'occupation de Budapest par l'armée royale roumaine d'intervention. Le gouvernement n'a rien fait pour protéger Budapest. Cela a suscité une situation historique qui menaçait l'existence du gouvernement aussi.

Márkus László:

Kászonyi Dániel

„... Voltak bolondok,
Kik halni tudtak ostobán,
De az okos gaz úgy tolongott,
Hogy révbe ért későn, korán."

(*Juhász Gyula:* Madách Sztregován).

1.

„Özvegye és árvája maradt ... Örökségük egy dicső név nemzetünk évlapjain s egy rothadt szalmazsák." Valami furcsa, kissé ironikus nosztalgiával vegyített tisztelet csendül ki a „második liberális nemzedék" képviselőjének, Eötvös Károlynak a visszaemlékezéséből, amikor meghajtja az elsimerés lobogóját az „első nemzedék" — azóta már a feledés homályába merült — halottja, Kászonyi Dániel előtt. S miközben enyhe öngúnnyal megállapítja, hogy maga „csak afféle magyar táblabírói oppozíciót" képezett „az uralkodó rendszer ellen", s megelégedett volna „olyan Magyarországgal, aminőt Rákóczi Ferenc akart teremteni (legalábbis Thaly Kálmán elképzelése szerint)", addig „Dani bácsi ... egészen a párizsi kommünárdokkal értett egyet s a régi magyar hagyományos politikából legfőbb Dózsa Györgytől fogadott volna el némi jótanácsot és útmutatást".[1]

A lírai hangú emlékezés idézett sorai pregnánsan tükrözik a XIX. századi Magyarország vezető osztálya társadalmi mozgásának erővonalait: az első és második „liberális nemzedék" egymástól egyre inkább eltérő irányú politikai koncepciójának alakulását. Azért is figyelemre méltó a jellemzés, mert a képet a második nemzedék balszárnyának egyik jellegzetes személyisége festette az első nemzedék talán kétségtelenül legradikálisabb irányt követő tagjáról.

A feudális Magyarország polgári átalakulásának frontszakaszán a középnemesség és az értelmiség egyre élesebben differenciálódó osztagai vezették a harcot egy egész emberöltőn keresztül. A küzdelem rendkívül összetett képet mutat. Mindkét tábor hadrendje állandóan változott, éppen e belső differenciálódás következtében. Olyannyira, hogy az egyes táborokon belüli ellentétek — és a két tábor közötti fluktuáció, vagyis az árulások — határozták meg az erőviszonyokat, alakították a stratégiát és a taktikát. A küzdő felek, tisztek és legénység harckészsége döntötte el végső soron, hogy a feudális és polgári

[1] *Eötvös Károly:* Kászonyi Dániel; Magyar alakok, Eötvös K. munkái, Bpest, 1912. 285. és 279. l. Kászonyi Dánielről mindezideig csupán újságcikkek láttak napvilágot. Eötvös Károly, Vay Sándor kortársi visszaemlékezésein kívül Révész Mihály kísérelte meg néhány cikkben vázolni Kászonyi élettörténetét, továbbá Buchinger Manó közölt több aktát, amelyek Kászonyi emigrációs ténykedésére vonatkoztak. Rövid összefoglalómban a felsoroltakon kívül az Országos Levéltár, a bécsi Kriegsarchiv és Staatsarchiv megjelölt aktáit, továbbá a Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött Kászonyi-leveleket, Pulszky emigrációs irataiból az emigráció pénzügyeire vonatkozó elszámolásokat használtam fel. A szerzők szívessége folytán még kéziratban haszonnal forgattam Horváth Zoltán Teleki Lászlóról készült monográfiáját, továbbá Kemény G. Gábor tanulmányát a „szélbal" és a munkásmozgalom 1864—74 közötti kapcsolatairól. Kászonyi 1879 utáni tevékenységére a Krónika és a Népszava évfolyamai szolgáltak elsősorban segítségül.

Magyarország félévszázados harca milyen kompromisszummal végződött, a gazdasági-társadalmi feltételek objektív keretein belül e kompromisszum jellegét tehát nagy mértékben a szereplők határozták meg.

Az első reformgyűléstől a kiegyezésig, sőt joggal a kompromisszum epilógusát jelentő 1875-ös fúzióig, a bihari pontok szögre akasztásáig, a reformnemzedék politikai mozgása – bizonyos kitérőkkel és nem egyenes vonalúan ugyan, de mégis — balról jobbfelé mutat. Kivételt csak néhányan képeznek a vezetők közül, így Kossuth és Teleki László;[2] a „szélbal" prominens tagjai, mint Irányi vagy Madarász is „jobbra" állnak a hetvenes-nyolcvanas években 49-es önmaguktól. Az első, a nagy reformnezedék táborán belül felmorzsolódott a harc során a baloldal, a kompromisszumos győzelem termését a jobbszárny és a centrum aratta le.

Kászonyi Dániel az első reformnemzedék balszárnyán kezdte politikai pályáját, s az út, amin végigment, messzire — magányosan — kanyarodott kortársaitól. Magányosan, tehát tragikusan. Ezt jelzi a második nemzedék balszárnya nevében a nyolcvanas években Eötvös; irigyelve, csodálva és kicsit lenézve egyúttal Kászonyi Dánielt, aki szerinte „naív rajongó volt, . . . örökké forradalmakról és konspirációkról álmodozott, a nevetségessé lételtől azonban megóvta az az erős hit, mellyel levegőbe épített ábrándjaihoz ragaszkodott".[3] Politikailag nyíltan nem vállalni, de meg nem tagadni, ez a látszólag jóindulatú semlegesség tükröződik Eötvös — és rajta keresztül a „második nemzedék" baloldalának – búcsúsoraiból. Ám miközben megható emléket állít annak, akit követni tartozna az elvek hagyománya alapján, mítoszt von homloka köré, és ezzel természetszerűleg — tudatosan vagy öntudatlanul – mint követendő példát irreálisnak tünteti fel. „Láttam — írja Eötvös —, hogy oly anyagból van ő gyúrva, amelyből a próféták és az apostolok készülnek ott, ahol a világnak helyzete kedvező rájuk nézve. Szegény Kászonyi Dánielre sohase volt kedvező. Telve a világmegváltó szocializmus legmagasabb eszméivel: egész hatásköre abból állott, hogy egy magyar napilapnak legyen újdonásza."[4] S a sors iróniája avagy – Kászonyi szavaival — a történelem logikája, hogy három évtized múlva a kiábrándult Eötvös bár fáradtan, de mégis éles szemmel figyelve a második nemzedék érlelődő fiaskóját és a harmadik nemzedék ifjúságának még riasztóbb szárnypróbálgatását, fájdalmas felismeréssel idézi meg a harcost, „aki se nem kért, se nem nyert jutalmat senkitől, akinél nagyobb hőst, nagyobb szenvedélyt és keserűbb szenvedéseket nem szült függetlenségi harcunk, s akit akkor sem becsültünk meg eléggé, amikor öreg koldus író gyanánt itt lézengett köztünk".[5]

Kászonyi Dánielnek nemcsak osztályától elkanyarodó életútja, de ködbe vesző emlékezete is hűen példázza a „három nemzedék" pályájának hanyatló görbéjét, a szocialistákhoz, a petrolőrökhöz csatlakozó hajdani honvédtiszt nem lehetett szalonképes a függetlenségiek és utódaik táborában. A kiábrándult Eötvös Károly maga is jól tudta a nemleges választ a költői kérdésre, amit párthíveinek tett fel Kászonyira utalva: „születik-e valaha ember, aki a te életed igaz történetét megírja szeretettel?"[6]

[2] Vö. *Horváth Zoltán:* Teleki László. Bpest. 1964.
[3] Kászonyi Dániel (nekrológ). Egyetértés, 1886. máj. 12.
[4] *Eötvös Károly:* Aki sohasem pihent. Egyetértés, 1886. máj. 15.
[5] *Eötvös Károly:* Százhetvenöt huszár. Pesti Hírlap, 1904. máj. 25.
[6] Uo.

2.

Változatos, kalandos élet az övé. Egyénisége színekben, pályája kudarcokban, világnézete morális értékekben gazdag.

Az indulás irányát a család szabta meg.

A honfoglaló ősök legendája — amire Kölcseyt idézve hivatkozik — konvencionális motívum a magyar köznemesség gondolkodásában, Kászonyinál azonban elsősorban kuruc szellemi örökségként jelentkezik. A Lehel vezértől Rákócziig sorolt hősi tettek nem mint a csíkszeredai Kászonyiak állítólagos — és oklevelekkel mindmáig nem igazolt — története kapnak hangsúlyt, hanem mint a németellenesség családi hagyománya. Már e „kuruc" örökség sem szűken értelmezett, partiumi, tehát provinciálisan kálvinista poggyász, hanem a Franciaországba emigrált Kristóf hugenotta s ezáltal európai horizontúvá bővült látásmódja. S ezt az örökséget tovább színezte a társadalmi kérdéssel való találkozás, az apa, idősebb Kászonyi Dániel nagy ifjúkori élménye, nem részvétele, csupán megperzselődése a magyar jakobinus mozgalomban. S ha a Martinovics kátéján és a szabadkőművességen hevülő ifjú becsvágytól vagy illúzióktól fűtve katonatisztté, majd királyi hivatalnokká „szelidült" is, negyvenéves korában, betegen és kiábrándultan még őrzött valamit ifjúkori eszményeiből: őrizte, vallotta és fia esetében gyakorlatban is igyekezett megvalósítani a felvilágosodás nevelési elveit. Idősebb Kászonyinál e nézetek persze nem tisztán, eredeti megfogalmazásukban rögződtek, hanem áttételesen — óhatatlanul — a magyar nemesi szemlélet szintjén, konzervatív tendenciával és bizonyos sznobizmussal tarkítva, tanúsítja ezt a fia számára választott baráti kör, a kassai arisztokrácia többé-kevésbé hasonló elveket valló családjaival kialakított kapcsolat. (Kászonyi Dániel 1813. október 2-án született Bécsben, egyéves korától Kassán nevelkedett.)

Mégis, éppen az arisztokrácia egyik tagjához, a valamivel idősebb gróf Dessewffy Marcellhez fűződő barátság jelentette az ifjú Kászonyi Dánielnek azt az alapélményt, ami minden intellektuális hajlamú fiú számára — az apa után — szinte elhatároló, a tudatba a legmélyebben vésődő szellemi hatás: az idősebb barát és egyben eszménykép szuggesztív kisugárzása. Nem véletlen, hogy Kászonyi olyan meleg szeretettel és részletességgel emlékezik ifjúkori ideáljára mint soha másra, mégha nem is vázolja további életútját. Kászonyi szellemi habitusának és ezen belül az első jelentős intellektuális hatásnak a megértéséhez azonban nagyon is indokolt utalni Dessewffy Marcell személyiségére, mert a maga módján — akárcsak fiatalabb barátja a középnemességnek — egyedi képviselője a magyar arisztokráciának.

Dessewffy Marcellt társai — megerősíti ezt Kászonyi is — különcnek tartották. Családja révén az arisztokrácia konzervatív — az úgynevezett „fontolva haladók" — szárnyához kapcsolódott, atyja a Taglalat (a Hitelre írott vitairat) szerzője, Széchenyi István egyik ellenfele volt. S ha Dessewffy Marcell kifelé — a családi becsület érdekében — vállalta is a szolidaritást (később részt vett testvérei akciójában atyjuk, Dessewffy József gróf védelmében), magatartásában és világnézeti fejlődésében messze eltávolodott tőlük. Nem hiába írja neki apja a harmincas évek végén szemrehányóan: „Az emberiségre csak ezer esztendők múlva is ki tudja létesíthető ideákon-e forgatod eszedet . . . Tőled és a most élőktől el nem érhetendő kétséges és bizonytalan boldogság ideáival bibelődöl."[7]

[7] Idézi: *Nánay Béla:* Magyar terv az európai békéről — száz évvel ezelőtt. Külügyi Szemle, 1944. jan. 31—36. l.

Ezek az ideák az enciklopédisták, főleg Voltaire, Diderot és Rousseau, továbbá az angol utilitaristák, elsősorban Bentham nézeteiből ötvöződtek, de érezhető az utópisták hatása is; fő iránya az örök béke gondolatára mutatott. Dessewffy Marcell egyike az elsőknek a magyar politikai gondolkodás történetében, akinek e témáról kidolgozott elképzelése maradt, s ennek első változatát már 1838-ban papírra vetette. Koncepciójának kiindulópontjául az értelem és az erkölcs abszolutizálása szolgált, ebből alkotta meg az új világvallást, amelynek alaptételét a voltaire-i türelem jelentette. Ahhoz, hogy Dessewffy ilyen messzire távolodjék családja életszemléletétől, előzőleg szembe kellett forduljon osztálya előítéleteivel, világnézetével. Ez a különcségnek tűnő lázadás — tartalmi és formai jegyeivel — egyaránt mélyen tudatába véződött a serdülő Kászonyinak.

„Önmagammal mindig a legjobb egyetértésben élek, . . . azt teszem, amit jónak tartok és hagyom, hogy az emberek beszéljenek . . ." — így idézi Kászonyi emlékeiben az ifjú Dessewffy életszemléletének lényegét. A társadalmi konvenciókkal való leszámolás racionalista igénye a lelkiismereti szabadság mindenhatóságába vetett hittel párosult e felfogásban. S bár e megfogalmazás négy évtizeddel későbbről származik, Dessewffy életútja alátámasztja e szemlélet valódiságát (Pulszky is „zseniálisnak" nevezi Dessewffy Marcellt).[8] Az emlékkép élessége igazolja a környezetre, így az ifjú Kászonyira gyakorolt hatást. Kortársai később gyakran nevezték Kászonyit cinikusnak, akárcsak annak idején a kassai aranyifjúság Dessewffyt, de mindketten bebizonyították — ha más-más téren és összefüggésben is —, hogy a vád felszínes és alaptalan volt. A társadalmi konvenciók semmibevevése, ha ez „belülről", az uralmon levő osztály egyik tagja részéről nyilvánul meg — méghozzá maróan gúnyos formában —, lehet ugyan cinikus, de nem feltétlenül az, Dessewffy és még inkább Kászonyi esetében ez a magatartás az eszmélés folyamatának egyik állomása volt, a racionalista gondolkodás produktuma, ami a kételkedéshez, szkepticizmushoz vezetett. Ez a szkepticizmus azonban a huszas évek második felében egy voltaireiánus ifjú lelkében sokkal inkább a kiábrándult idealista — így nevezte Anatole France a szkeptikusokat — felfogását tükrözte.

A társadalmi rend mindenhatóságáról, a világ statikus állapotáról hirdetett tanítás hitelét robbanásszerűen zúzza szét az európai forradalmi hullám 1830-ban, a tizenhét éves Kászonyi most már nem a történelemből, hanem a napi eseményekből látja bebizonyítva a társadalmi rendek ingatagságát. A népszuverenitás elvének — igaz kompromisszumba torkolló — győzelmével megszűnt a historiai Franciaország, a júliusi forradalom, — ahogy Metternich nevezte — ez az „európai gátszakadás" felkavart és megváltoztatott mindent. Belgium önálló lett, Modenából és Pármából elűzték a Habsburgokat, elkergették Braunschweig és Hessen-Kassel legitim uralkodóit, a változás igénye politikai mozgalmak formájában jelentkezett más német államokban is, végül — szinte kitapintható közelségben — kitört novemberben a lengyel felkelés. Az északkeleti megyék — így Abauj-Torna — borkivitelből élő középnemessége is, hagyományos lengyel kapcsolatai révén fokozott érdeklődéssel fordult a lengyel események felé. A szolidaritás a lengyel üggyel ekkor válik a reformkor politikai programjának szerves alkotórészévé.[9] Az ifjú Kászonyi, akit túltengő temperamentuma néhány hónapos szolgálatra a Radetzky-huszárok-

[8] *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. Bpest. 1958. I. köt. 75. l.
[9] Vö. *Kovács Endre:* A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bpest. 1959.

hoz sodort, miután leszerelt, a lengyel forradalom kitörésének hírére — tizenhét éves korában — több hasonlókorú társával felkerekedett, hogy önkéntesként a felkelők sorába álljon. Visszahozták, a kalandnak még nincs következménye. Röviddel a kaland előtt családi tragédia rázta meg: 1831. február 15-én elvesztette nővérét, Laurát, aki ifjúságának — más vonatkozásban — Dessewffyhez hasonló élménye volt. A művészi hajlandóságú fiatal lány mélyítette el — s erre gyermekkorában igazán csak leánytestvér képes — érzelmi életét; a lovagiasságot és gyengédséget, a nő iránti megbecsülést fejlesztette benne nővéréhez fűződő kapcsolata.

A reformkori Magyarország belső életét mélyen megrázó 1831-es esztendő, a kolerajárványt követő tömegmozgalmak Kászonyit is állásfoglalásra kényszerítik. S a lengyel nemesi felkeléssel alig néhány hónapja messzemenően szolidáris tizennyolc éves ifjút az események — először és utoljára — a reakció táborába sodorják.

Ezek az ellentmondásos politikai tendenciák, amelyek a tizennyolc esztendős középnemes életútjában e néhány hónapon belül felszínre bukkantak, a reformkori Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetéből, illetve a bekövetkezett változásokból lelik magyarázatukat. A soknemzetiségű, feudális abszolutista monarchia gazdasági és társadalmi rendje felbomlóban volt, az uralkodó és egyben a változást is igénylő osztály, a középnemesség tudatában megoldást sürgető feladatként döntően a társadalmi és nemzeti kérdés jelentkezett.

Széchenyi fellépése jelzi a társadalmi-gazdasági ellentmondás megoldásának agrárkapitalista irányát, de ugyanakkor, már az 1825-ös országgyűlésen és irodalmi életben hangot kap a feudális-abszolutista rend megdöntését és a nemzetiségi elnyomás szentesítését egyaránt — bár ekkor korántsem egyenlő súllyal — szolgáló magyar nacionalizmus is. Ám még ezeken az irányzatokon belül is erősen keveredtek a haladó és retrográd elemek: a nemesi vármegye sérelmi és „alkotmányvédő" politikája egyidejűleg támadta a Habsburg-Monarchia feudális abszolutizmusát és védte a nemesi rend kiváltságait. A társadalmi ellentétek mindezidáig passzív, de leginkább szenvedő alanya, a jobbágyság 1831-ben — már a nemzetiségi ellentétek feszítőerejétől is összönözve — aktív szereplőként avatkozik a politikai küzdelembe. A régi rendet elsöpréssel fenyegető veszély átmenetileg és utoljára a reformkorban egyesíti a Habsburg-Monarchia hatalmi apparátusát és a magyar nemesség egészét.

Kászonyi nemcsak szemtanú, de cselekvő részes is az északkeleti megyékben kirobbant parasztmozgalom elnyomásában, s mint statáriális bíró a megtorlásban is szerepet vállal. Szerepét elsősorban osztályhelyzete szabta meg, de hozzájárult felháborodása is a paraszti kegyetlenségek láttán. A parasztok jogos elkeseredésének ugyanis nők is áldozatul estek, s a felkelés során nem ritkán előforduló személyi bosszú és fosztogatás visszariasztóan hatottak rá.

A megrázó élmények után anyja féltestvérével, a művészetekért rajongó Márffy Károllyal olaszországi utazást tesz, s a látottak új horizontot tárnak elé. Rendkívüli és szokatlan még a külföldi utazás ebben az időben Kászonyi köreiben, amint erre Pulszky is utal visszaemlékezéseiben, mert — mint írta — „a táblabíró nemigen ment ki külföldre, még csak fürdőbe sem, legfeljebb Bécsbe rándult föl hivatalt keresni vagy peres ügyeit a kancelláriánál sürgetni".

A húsz éves táblabíró-jelölt 1832-ben Pozsonyban kezdi meg a felkészülést a társadalmilag kijelölt pályára. Az országgyűlés éles politikai harcok színtere ekkor, külön, sajátos szerepet kap itt a követek mellett szolgálatot teljesítő jurátusok hada. Szórakozás, mulatozás, kártya, társasági élet tölti

ki a többség hétköznapjait. E keretben erjed a többre vágyók eszmevilága, még szét nem bontható indulatokban kavarog bennük hit, ambíció és karrierszomj, megszállottság, hivatástudat és becsvágy, lázadás, reformkészség és konformizmus. Akárcsak Európában mindenütt, Pozsonyban is forrnak a Szent Szövetség elleni erők. A Szent Szövetség ugyanis nem egyszerűen a társadalmi rend őre volt, hanem a lelkeken is uralkodott. E cél érdekében működött Metternich bizalmasának, Sedlnitzky rendőrminiszternek az apparátusa teljes besúgóhálozatával. A kamarilla elé került minden összefoglaló jelentés, ahol aztán Metternich határozta meg a tennivalókat.

A lengyel felkelés és az olasz mozgalom fokozott éberségre késztette Metternichet, az összefoglaló jelentések államtanácsi megvitatását az 1834. május elsejei ülésen kezdték meg. Itt Reviczky Ádám, a magyar kancellár referált a rendszabályokról, amelyeknek végrehajtását a felvidéki magyar megyékben elrendelni kívánta. Az elkövetkező hónapokban az állambiztonsági ügyek elsősorban magyarországi viszonylatban szaporodtak. Legnagyobb konsternációt és izgalmat a pozsonyi jurátusok szervezkedése, a Társalkodási Egylet keltette, ebben Metternich a Burschenschaftok magyar hasonmását vélte felfedezni. A Társalkodási Egylet alapítóinak és tagjainak többsége azokból a joggyakorlatot folytató ifjakból rekrutálódtak, akik Kossuth ekkor megindított kéziratos-kőnyomatos újságját, az Országgyűlési Tudósításokat másolták és terjesztették. A lap célja a reformgondolat és a liberális politikusok népszerűsítése, a konzervatívok elmarasztalása volt. Elsősorban a liberális követek jurátusaiból toborzódott az országgyűlési ifjak liberális eszméket hirdető tábora.

A Társalkodási Egylet megalakításának pontos körülményeit és az alapítók neveit minden kétséget kizáróan megállapítani nem lehet, mert Ferstl és Wirkner jelentései — amelyek a besúgók információira épültek — és a résztvevők visszaemlékezései, továbbá a tanúvallomások, sőt magának Kászonyinak eredeti önvallomása 1835. augusztus 17-ikéről keltezve, árnyalati különbségekkel adják elő a történteket. Kászonyi önéletírásában 1834. június 26-át jelöli meg a szervezkedés első dátumául, önvallomásában június 23-ára teszi a napot, amikor Pulszky felkereste és felszólította a szervezkedésre. Pulszky viszont az „Életem és korom"-ban egyetlen egyszer sem ejti ki Kászonyi nevét. Wirkner jelentésében Kászonyi, Pulszkyval együtt „főhangadóknak" van megemlítve. Ezek a jelentések július 14-ről (Ferstl), illetve július 30-áról (Wirkner) származnak.

Az előkerült dokumentumok bizonyítják, hogy az 1834. július 14-i,[10] első „Generalversammlung" ülésén már jelen volt Lapsánszky, Ferstl besúgója, aki elejétől végig — megfelelő díjazás ellenében — tájékoztatta Metternich rendőrségét a Társalkodási Egylet belső életéről. „Az itteni országgyűlési ifjúság excentrikus része — hangzik Ferstl első jelentése — helyiséget keres egy casino fölállításához, melyben az ifjúságnak az ő nézetük szerinti jobbik része minden játék száműzésével, csakis eszmecserével és hasznos olvasmányokkal foglalkoznék." A „Gedankenpolizei" magyarországi fő megbízottja megnyugtatásul hozzáfűzi: „Lehetőleg őrködni fogunk a terv megvalósítása körüli lépések fölött, hogy a továbbiakat felsőbb helyen tiszteletteljesen tudomásra hozhassuk." Wirkner[11] szerint az első ülésen 25 jurátus vett részt,

[10] Ferstl első jelentését idézi: *Wertheimer Ede:* A jurátusok felségsértési pere. Budapesti Szemle, 1908. 21. l. Általában erről még: *Wirkner Lajos:* Élményeim. Pozcony. 1879.

[11] Wirkner jelentése Reviczkyhez 1834. júl. 30. — O.L. Magy. Kanc. Eln. 1835/46.

ezekből huszonkettőt – köztük Kászonyi Dánielt – név szerint felsorol. Az ifjak szervezkedéséről és az egyesület megalakulásáról a hangadó országgyűlési követek, így elsősorban Kölcsey, Deák, Beöthy, Ragályi Tamás és mások is tudomással bírtak, sőt a programot kidolgozni is segítettek. A besúgónak tulajdonképpen nem az ülésekről – amelyek nyilvánosak voltak – kellett elsősorban jelentést adnia, hanem a tisztikar belső tanácskozásairól, titkos terveiről stb. Az információk több oldalról futottak be és két fő gyűjtőhelyük volt: az egyik a Ferstl–Sedlnitzky–Metternich, a másik a Wirkner–Reviczky vonal, amely közvetlenül a császárhoz kapcsolódott. Bizonyos ideig különálló szerepet játszott ebben az együttesben József nádor, akit Reviczky – a császár kedvence – gyakran megkerült.

Az udvari intrika és a klikk-harcok – minden önkényuralom elengedhetetlen tartozékai – színezték a Társalkodási Egylet elleni akciót. Mindkét szerv igyekezett a másikat túllicitálni, így egymással szemben is tevékenykedtek, Wirkner például bizonyos rendőrségi információkat egyéni úton megszerzett, és külön postával továbbította Reviczkynek, aki azonnal vitte a jelentéseket a császárhoz. Ennek legfőbb szórakozása az volt, hogy a jelentést tevő Metternich elé tárta azt, amit az referálni szándékozott. Ferstl információi sem csupán Lapsánszkytól származtak. Elszámolásai sok mindent megőriztek az utókor számára, így azt, hogy kiket figyeltek. Sedlnitzky nem bánt fukarul a pénzzel, még a Társalkodási Egylet megalakulása előtt, 1834. január 15.—február 13-ig Ferstl 1498,14 forintot fizetett ki ügynökeinek[12] a „veszélyes" országgyűlési követek megfigyeléséért. Ezek között első helyen Balogh János szerepelt, a barsi ellenállás vezére, de ott volt Kölcsey és Deák is, sőt az 1834. május 1-i jelentésben Ragály Tamás még az ellenzék vezetői között kapott helyet közvetlenül Balogh és Deák után.[13] Az elszámolási nyugták félreérthetetlenül igazolják Kászonyi és mások (így Viszota) vélekedésének helyességét Pazziazzi személyéről, aki Balogh Jánosról informálta – többek között – a titkosrendőrséget.[14]

Nagy apparátus dolgozott tehát, hogy a magyar országgyűlés minden mozzanatáról tájékoztassa az udvart, a tájékoztatásban nem kis szerephez jutott az egyéni érdek, érvényesülési vágy, személyi ellentét, ami gyakran elvi, világnézeti hangsúlyt kapott a fogalmazványokban. Az országgyűlés rendi kereteit már feszítették a polgári színezetű, szabadelvű irányú erők, tudatosan vagy öntudatlanul a feudális rend felszámolását tűzve ki célul, a hangnem és a terminológia azonban a lojalitás légkörét tükrözte. Ennek kettős oka volt: egyrészt a reformerek többsége csak módosítani és nem változtatni akart, másrészt a cenzúra, a terror, a magyar jakobinusok sorsának emléke óvatosságra és gyakran színlelésre kényszerítette Metternich rendszerének tudatos ellenségeit.

A Társalkodási Egylet rövid pályafutásával, kiforratlan eszméivel és több színű résztvevőivel tulajdonképpen a haladó értelmiség és középnemesi ifjúság első bemutatkozását jelezte, erőpróba is volt, nemcsak indulás. Az országgyűlési ifjak mozgalma – ahogy Kászonyi nevezte a Fiatal Magyarország – összetett elképzelésekből, politikai igényekből táplálkozott ugyan, de mégis a reformnemzedék első nagyobb politikai iskolája volt. Nem véletlen, hogy Ferstl

[12] Ferstl jelentése 1834. febr. 14.; Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA) Abt. allgemeines Verwaltungsarchiv Polizeihofstelle (PHSt) — Zl 2186/1834.
[13] Uo. Jrl. 11/1834.
[14] Uo. Jrl. 347/1835.

és Wirkner összesített jelentéseiben igen sok olyan személynek a neve és jellemzése megtalálható, aki a döntő csatában, 1848—49-ben is részt vett, de jelen volt, méghozzá első, második vagy harmadik vonalban a kiegyezés előtti és utáni politikai harcokban is. Igaz, a nemzet, illetve az ellenzék vezérei ekkor, az 1832—36-os országgyűlésen és a későbbiekben nem az országgyűlési ifjak soraiban foglalnak helyet. Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Deák, sőt az ifjú Kossuth is e gárda fölött állnak, de a vezetők eszméinek, elveinek, törekvéseinek ők a közvetítői és végrehajtói. Nem tábornokok ugyan, de ők a több szakaszos harc törzs- és főtisztjei, s alig kisebb történelmi szerepük.

A Társalkodási Egylet névsorát elemezve — visszatekintő szemmel — megtalálható ott a reformnemzedék táborának minden árnyalata a Békepárttól a radikálisokig, tehát Pázmándy Dénestől Madarász Józsefig, a deákpártivá „dezertált" Pulszkytól a petrolörré „züllött" Kászonyi Dánielig. A peranyag, a besúgók jelentései és a memoárirodalom, ha a személyeket illetően nem is azonos formában, de a Társalkodási Egyleten belül jelentkező áramlatok tekintetében reálisan tükrözik az eszmei hadállásokat. Származás és vagyoni rétegződés szempontjából ugyanúgy több színű volt az Egylet, mint ahogy műveltség és jellem dolgában is éles különbségek mutatkoztak, nem beszélve a vallási hovatartozásról, ami ugyancsak nem lebecsülendő. Kétségtelen, hogy a radikális szárnyat — eltérően Kászonyi emlékírásában foglaltaktól e tárgyban — a bihari ifjak képviselték Lovassy vezetésével, jóllehet a szervezkedés megindításának terve minden valószínűség szerint nem tőlük, hanem a mérsékeltektől, pontosabban a centrumtól, elsősorban Pulszkytól, de nem lehetetlen, hogy az egykorú dokumentumok alapján „triumvireknek" elnevezett három ifjútól: Pulszkytól, Kászonyitól és Pálóczytól származott. E körülményt alátámasztja, hogy utóbbiak műveltségi színvonala — további pályájuk is bizonyítja — magasabban állott amazokénál. A baloldal centruma és a jobboldal megosztását támasztja alá a megtorlás iránya, bár a megtorlásban személyes motívumok is közrejátszottak, elsősorban az ifjak vagyoni helyzete, rokonszenv és ellenszenv, családi összeköttetés, a besúgói jelentések tárgyilagos, illetve szubjektív hangja.

Nagyon sok függött ugyanis attól, hogy a hivatásos és önkéntes besúgók, denunciánsok és a kormányzat előtt jó pontokért versengő törtetők egyes személyekkel kapcsolatban hogyan foglaltak állást. Kászonyi emlékiratában találó módon tesz különbséget Wirkner és Pazziazzi között; az előbbiről megjegyzi (báró Kulmerrel együtt), hogy „e kettő még csak hagyján, mégis olyanféle uriemberek, akik nem költenek hozzá hazugságokat; ez a Pazziazzi azonban már igazán fatális alak, a maga jellegzetes besúgó képével, minden ízében kopó és denunciáns".

A Társalkodási Egylet „forradalmi" színezetét már az első üléseken felolvasott felforgató szándékú írások jelezték a kormányzat előtt. Elsősorban a Lamennais Les Paroles d'un croyant c. művének fordításáról[15] szóló jelentés keltett óriási riadalmat, mert az 1834 áprilisában megjelent könyv szinte napok alatt elterjedt Európa-szerte, számos német fordítása került forgalomba. Ferstl szeptember 28-i jelentésében ad számot arról, hogy az ifjak a Paroles német fordítását ajándékképpen átadták Balogh János barsi követnek. Bár a Paroles-

[15] Vö. *Révész Imre:* Lamennais és a magyarok. MTA társadalomtörténeti tudományok osztályának közleményei. IV. köt. 1—2. sz. 1954. 35—122. l. Kászonyira vonatkozóan O. L. Magy. Kanc. Eln. titkos 1835/18.

ban erősen keveredtek a katolikus egyházzal szemben inkább eretnek, mint forradalmi ízű nézetek utópista krisztusi elvekkel, mégis egyrészt a Szent Szövetség kopóinak felhorkanása, másrészt a pápai elátkozás azonnal a progresszív körök érdeklődésének középpontjába sodorta a francia abbé írását. Megindult a hajsza a fordító személyének a kinyomozására, a jelentések ezzel többeket gyanúsítottak, így Kászonyi Dánielt is.

Ha Kászonyi szerepét megvizsgáljuk a pozsonyi ifjak mozgalmában, kétségtelenül meg kell állapítsuk, hogy több ellentmondás található emlékírása és a fellelhető korabeli dokumentumok között. Vitathatatlan, erre nemcsak az emlékirat, hanem — mint említettük — a hivatalos jelentések is utaltak, hogy Kászonyi a Társalkodási Egylet, vagy ahogy ő nevezi, a Casinó, egyik alapítója és bizonyos értelemben hangadója volt.[16] Annak tisztikarába is beválasztották. Az első — már idézett rá vonatkozó — jelentésben, amelyben név szerint szerepel, 1834. július 30-ról származik. Wirkner is hangadónak jelöli (Pulszky mellett), azonkívül nyilvánosság előtt is sokat szerepel, így a Széchenyi mellett rendezett tüntetés, majd a királyi személynökhöz vezetett küldöttség kapcsán. Mindez a nádornak is tudomására jut, aki Kászonyi apjára és nagybátyjára való tekintettel — az egyik kancelláriai tisztviselő volt, a másik az események időpontjában is az — felszólítja Reviczkyt, a magyar kancellárt, hogy apján keresztül hasson az ifjú Kászonyira. Az 1834. október 3-i — külön e tárgyban — Reviczkyhez intézett nádori levél,[17] amely részben hivatalos, részben társasági stílusban íródott, jelzi, hogy a nádor személyesen intézkedett, a végrehajtással Wirkner bízatott meg, aki közvetlenül id. Kászonyi Dánielhez fordult. Kászonyi „romlott" magatartásáról feltehetően principálisa, Ragályi Tamás is adott információt, mert a nádor levelében megemlíti, hogy Ragályi éppen „könnyelmű, rendzavaró és tékozló magatartása miatt szolgálatából elbocsátotta" az ifjú Kászonyit, aki „különben is rossz hírben áll bűnös könyvek olvasása" és „romlott erkölcsi, vallási és politikai elvei" miatt.

A nádori utasítás vérehajtásáról Reviczky november 13-i levelében ad hírt,[18] amikor közli, hogy a „Casinó két fő hangadója, Kászonyi és Pulszky el lettek távolítva Pozsonyból". Az eltávolítás körülményeiről Kászonyi is megemlékezik, aki kiemeli a nádor humánus magatartását. Visszaérkezése után ismét látogatja a Casinót, és részt vesz az ifjak mozgalmában, de akkor már megkezdődik az egyesületen belül a politikai differenciálódás. Pulszky, akit nagybátyja, Fejérváry vett „kezelésbe" felsőbb utasításra, kilépett az egyesületből. Nagyon valószínű, hogy már 1834 őszén, amikor ismertté vált Kászonyi és Pulszky vezető szerepe az egyesületben, megindult mindkettő családjának részéről a mentőakció az ifjú táblabírójelöltek karrierje érdekében. Ferstl egyik jelentésében hangsúlyozza, hogy Pulszky Fejérváry befolyása alatt áll, aki viszont Eötvös Ignác alkancellár barátja, tehát ezen az szálon keresztül kell hatni rá.[19] Hasonló kapcsolatról lehetett beszélni Mérey Sándor, a Helytartótanács elnöke és Kászonyi Sándor udvari tanácsos között.

Az ifjú Kászonyi esetében, úgy látszik, a meggyőzés nem járt olyan sikerrel, mint Pulszkynál. A szembenálló fél tehát a megfélemlítés eszközé-

[16] Jelentés 1834. nov. 13-ról O. L. Magy Kanc. Eln. 1834/1344.

[17] József nádor levele Reviczkyhez 1834. okt. 3. és okt. 8. O. L. Magy. Kanc. Eln. titkos 1834/197 és 198.

[18] O. L. Magy. Kanc. Eln. 1835/48.

[19] Ferstl jelentése 1834. okt. 4. — ÖSA Abt. allg. Verwaltg. PHSt Zl. 345/1834. No. 10230.

hez fordult. S itt tér el lényegében Kászonyi emlékirata az iratokból rekonstruálható valóságtól. A dátumbeli eltérések persze érdektelenek, hiszen az emlékirat harminchárom évvel későbbi, feljegyzések pedig nem álltak az emlékiratíró rendelkezésére. Tény, hogy Mérey Sándor magához hivatta az ifjú Kászonyit és a kihallgatásról jelentést küldött Reviczkyhez 1835. július 15-én.[20] Az irathoz azonban később csatolták Kászonyi több oldalas, saját kézzel írott önvallomását, amelyet Bécsben adott egy hónappal később augusztus 17-én; erről emlékiratában nem tesz említést. Mérey leveléből kiderül, hogy a vádlott írásbeli vallomást nem tett, és közlése az egyesületről semmi újat nem tartalmaz. Egyetlen terhelő adat szerepel a „bihariakra", hogy azok a haldokló császár arcképe helyett Wesselényiét rakták ki, ezért Kászonyi elhagyta az egyesületet. Mérey hozzáteszi, hogy Kászonyi vallomásának – amit az egyesület lojális céljáról előadott – hitelét kérdésesnek tartja. Feltehetően Mérey jelentése nem elégítette ki Reviczkyt, aki kihasználva id. Kászonyi Dániel 1835. július 24-én bekövetkezett halálát, valószínűleg Somsich Pongrácon keresztül írásbeli önvallomást szedett ki a megtört és nyilván megfélemlített Kászonyiból augusztus 17-én Bécsben. Erre élete végén egy tanulmányban a Hazánk 1885-ös évfolyamában utalt is.[21]

Kászonyi önvallomásában Pulszkyt jelöli meg az egyesület tulajdonképpeni kezdeményezőjének – feltehetően ekkor már ismerte Pulszky önvallomását –, és hangoztatja, hogy társulásuk célja a jurátusok „jobb útra térítése", „egy tudományos és művelődési egyesület" alapítása volt, ahol „az elvadult lelkeket magyarokhoz illő szilárd munkálkodásra buzdítsák". A továbbiakban Kaszonyi hangoztatja, hogy Pulszkyval és Pálóczyval hárman a centrumot, a „juste milieu"-t alkották, szemben a „tűzvérű" bihariakkal. Kiemelte, hogy egyesületük alapszabályait és programját ismertették több országgyűlési követtel, majd kinyomtatás céljából a királyi személynökkel. Ez a kinyomtatást megtagadta, Pulszkyt felszólította, hogy lépjen ki az egyesületből. Hasonlóan nyilatkozott Ragályi Tamás is Kászonyinak, aki augusztus 13-án elutazott Pozsonyból. 1835 februárban tért vissza — közben súlyos betegségen esett keresztül —, és ismét bekapcsolódott az egyesület munkájába, az „csupán csak declamatoricus és stylisticai egyesületté változva". Ezután részletesen előadja a császár és Wesselényi arcképe körüli vitát. Ennek kapcsán Kovács Benedek őt röpiratban megtámadta, hogy „a szép hazafi szellem helyett egy rút szentségtelen szellemet" hozott az egyesületbe. Kászonyi ezekután kilépett az egyesületből, mert – mint írja — Kovács és pártja „jegyzőkönyvbe iktatá megfeddetésemet részükről, én pedig a háládatlanoktól elváltam, kik miatt magamat annyi veszélynek s üldöztetésnek tevém ki".

Ezzel véget ért Kászonyi szerepe a Társalkodási Egyletben, elfogatása és kihallgatása a következő év tavaszán történt, amikor Sedlnitzky utasítására Lovassyt és társait letartóztatták. Ugyanaz a Hollósy volt ezzel megbízva, aki korábban Kászonyit őrizetbe vette, és kihallgatásra elővezettette.

Emlékírásában majd tizenöt évvel később a Népszavában közölt cikksorozatában.[22] ami nagyjából megegyezik az előbbivel, magát pozitívabbnak tünteti fel, mint ahogy azt az előkerült dokumentumok mutatják. Kétségtelen,

[20] Mérey jelentése 1835. júl. 15. és csatolva hozzá Kászonyi önvallomása 1835. aug. 17. — O. L. Magy. Kanc. Eln. titkos 1835/229.

[21] *Kászonyi Dániel:* Egy régibb kor ifjai — Hazánk IV. 1885. 573. l.

[22] Népszava, 1882. jan. 1. — máj. 21.

hogy Kászonyi nem tartott ki végig az egyesület mellett, megingott és megtört, ebben minden jel szerint közrejátszott súlyos betegsége és apja halála is. Kászonyi bizonyos fokig úgy írta le azután mindezt, harminchárom év múltán, ahogy szeretett volna viselkedni és helytállni, ötvenöt éves kori radikalizmusát vetítette vissza ifjúkorára, saját szerepét illetően nem tudatos ferdítési szándékkal és egyben tudatos éllel Pulszky ellen, amire még a továbbiakban visszatérünk. Forradalmibbnak, következetesebbnek és bátrabbnak mutatja ugyan az idős Kászonyi a fiatalt, de ez korántsem jelenti azt, mintha szerepe negatív megítélés alá esnék a korabeli források tükrében. Tény, hogy a jurátusok mozgalmának egyik elindítója volt, telitve forrongó, új eszmékkel, áhította a változást, kockázatot vállalt, amikor részt vett a Társalkodási Egylet alapításában és munkájában. Huszonegyéves, amikor az aktív politikai szereplést választotta, és egy év múlva már meg is torpant. Nagyon nehéz kihámozni az összes okokat, amelyek közrejátszottak e megtorpanásban, néhányra megkíséreltünk rávilágítani.

Nincs okunk feltételezni, hogy Kászonyi csupán önmentésül vallotta magát a centrumhoz tartozónak, s a centrum alulmaradt az egyesületen belüli vitákban. A kudarc tehát elsősorban a mozgalomban érte, ahol őt, az alapítót a radikális szárny leszavazta. Hogy milyen belső meghasonlást idézett mindez elő a fiatal Kászonyiban, arra csak következtetni lehet önvallomásának néhány megjegyzéséből, de mindenesetre ez látszik elsődlegesnek visszavonulásában. Nem kizárólag és nem is elsősorban a megfélemlítés okozta kimaradását, hiszen – későbbi élete közvetlenül bizonyítja – a személyes bátorság hiányát senki sem vethette soha Kászonyi Dániel szemére. Ekkor, 1834—35-ben Kászonyi még — s ez emlékirataiból is kicsillan – inkább Széchenyi hatása allatt áll, s ez önvallomásából félreérthetetlenül kitűnik, őt tartja a nemzet hivatott vezérének, és nem ért egyet a Wesselényin is túlmutató, radikalizálódó bihariakkal. Nem csupán a családi összeköttetés, hanem a mérsékeltebb nézetek is „mentőkörülményül" szolgáltak az ő esetében, amikor a megtorlás bekövetkezett, bár Kászonyi is lényegében ugyanazt a büntetést kapta, mint — Lovassy László kivételével —, a többiek: eltiltották az ügyvédi vizsga letételétől, tehát táblabírói karrierje kettétörött.

Ferenc császár halála után a gyengeelméjű új császár mellett Metternich egyduralma korlátlanná vált. Reviczky is megbukott, utóda tökéletes báb volt Metternich kezében, a rendőri önkény fokozódott Magyarországon is. Lovassy, majd Kossuth és Wesselényi bebörtönzése újabb terrorhullámot indított el, a haladás kis tábora súlyos vereséget szenvedett. Az első politikai kudarc huszonhárom éves korában érte Kászonyit, de csak átmenetileg terítette le. A metternichi politika 1832-től 1836-ig éles fordulatot hajtott végre. A látszólagos engedményeket a nyílt terror váltotta fel, s ez félelmet, de egyben fokozódó elkeseredést szült. A hűtlenségi perek törvénytelen jellege, miután a vád emelése a hazai törvények szempontjából erősen kifogásolható volt, a közvélemény előtt nyilvánvalóvá vált, az önkény csak rövid időre hozta meg a szuronyok nyugalmát, ugyanakkor a korábban mérsékeltebb elemek közül többeket radikális irányba sodort. A börtön, a megfélemlítés, a gazdasági megszorítások differenciálóan hatnak azokra a rétegekre, emelyek ellen alkalmazzák. Egy részüket megtöri, megalkuvásra, behódolásra készteti; másik részüket megedzi, megkeményíti, újabb harcokra ösztönzi. Mindez természetesen rövidebb-hosszabb folyamat eredménye, egyéni sorsokon keresztül realizálódik, e sorsok alakulása nem egyenes vonalú, befolyásolják a külső körülmények ugyanúgy, mint az egyén már kialakult jellemvonásai

Kászonyi esetében az egyéni kudarc, amely egybeesett a politikai önkény erőteljes akciójával, kitérőket vont maga után. A megtört, kiábrándult, a byroni világfájdalom formai jegyeit őrző fiatalember az élet örömeiben keresett vígasztalást, és vagyoni helyzete néhány évig ezeket az örömöket, a könnyelmű, vidám életet biztosította is a császárvárosban. A családi vagyon elúszásának körülményei – 1839–40-ben – homályosak, a felelősség feltehetően megoszlik anya és fia között. A vagyon elvesztése azonban nem ejti kétségbe a huszonhét éves fiatalembert. Apja intelmeihez hűen az anyagi javak helyett szellemi javait kívánja gyümölcsöztetni. Ekkor lép arra a pályára, amelyet azután kisebb-nagyobb szünetekkel haláláig nem hagy el: az ujságírói hivatást választja. Pesten keres és talál elhelyezkedést, ami egyúttal az irodalmi és politikai élettel való újabb kapcsolatát is jelenti. Rövid ideig a Közlemények az élet és tudományok köréből c. lap társlapjánál, a Literaturai Lapoknál dolgozik, amelyet 1841. január elsejével Kovacsóczy Mihály és Táncsics Mihály alapítottak. Április 1-től Kovacsóczy egyedül szerkesztette a lapot, amely az év végével megszűnt. A következő két esztendőt Pesten újságíróként tölti, munkásságának természete ismeretlen, még a szerkesztőséget sem nevezi meg emlékírásában. Annyi bizonyos — Kertbeny Károllyal való levelezéséből 1869–70-ből –, hogy megismerkedett az irodalmi világgal, látogatta az ifjú írók és hírlapírók találkozó helyeit, ismeretségbe került — valószínűleg az 1844-es évben — Petőfivel is.

Ez az életmód feltehetően mégsem elégítette ki, s valószínűleg megélhetését is rendkívül szűkösen biztosította. S még nem szakad el teljesen korábbi életformájától. Ezzel is magyarázható – később érzelmi motívummal —, hogy otthagyta Pestet és Csöllére költözött, unokahúgához, Kliegl Józsefnek, a szedőgép magyar feltalálójának leányához. Csaknem öt esztendeig élt itt, falusi magányban, mint szegény rokon, gazdálkodott és tanította Laura gyermekeit. E remeteélet — bár a szerelem egész életre kihatóan édesítette — nem egyezett Kászonyi alaptermészetével. A byroni világfájdalom, a racionalizmusból eredő voltaireiánus morál és a kalandvággyal telített romantikus forradalmiság taplálta lázadó nyugtalanságát, kereste-kutatta azt az utat, amelyet egyénisége kibontakozásához megtalálni oly régóta sóvárgott. Az önkényuralom elleni gyűlölet hevítette a csöllei idill közepette is. Elérkezett az 1848-as esztendő és — mint annyi más életében – Kászonyi esetében is mindent felforgatott.

3.

Az olasz és francia forradalmak Metternich birodalmában is lángra lobbantották a hamu alatt izzó parazsat. Bár a rendőri jelentések[23] 1848. március 11-ről Laibachból és Lembergből a diákság és a tanári kar magatartását teljesen lojálisnak mondják (Sedlnitzky még 1820. április 6-án rendeletet adott ki, amely szerint a rendőrség folyamatosan jelenteni tartozott a tanszemélyzet és a diákság politikai hangulatát), s a jelentések körültekintőek, mert a besúgóhálózat azóta számottevően gyarapodott (Ferstl lovag havi költségvetése már 20 000 forint)[24], mégis szinte robbanásszerűen törnek elő a Szent Szövetség- és Metternich-ellenes erők.

[23] ÖSA. Abt. allg. Verw. PHSt — Zl 1917/1848.
[24] Vö. Jrb. 1247/1848.

A forradalmak híre Kászonyira is felvillanyozóan hatott. „Gondoltam — írja —, hogy nagy európai események előestéjén állunk, hogy az eszmék, amelyeket én is jól ismertem, valóra fognak válni. El is határoztam, hogy ami következik, abban részt veszek." Elhagyja a falusi idillt, Pozsonyba siet, felajánlja szolgálatait Kossuthnak. Romantikus hajlama és nyelvtudása, mozgékonysága és megbízhatósága, bátorsága és műveltsége bizalmas és titkos feladatok elvégzésére predesztinálják, s Kossuth felismerte értékeit. Ugyanakkor szerénysége és szókimondó természete, őszintesége és radikalizmusa meggátolták abban, hogy politikai karriert fusson be a szabadságharc másfél esztendeje alatt. Bár emlékírásában többször felnagyítottnak tűnik tevékenysége, lényegében nyíltan kijelenti, hogy sok esetben csak „statiszta szerepe" volt, de hozzáteszi „néha magam is közreműködtem, mint mozgató tényező vagy útmutató, mint huzal, fogaskerék, inga, vagy toll".

Tulajdonképpen nagyon nehéz pontosan meghatározni Kászonyi szerepét, mert a feladatokat, amelyekkel megbízták, nem írásbeli utasítások alapján végezte el. Futár, kém, hírszerző és egy kicsit politikai megbízott, minden bizonnyal kapcsolatban állott Kossuthtal közvetlenül is, hiszen az első megbizatást közvetlenül tőle kapta (Kossuth márciusi — akkor forradalminak számító — beszédét viszi Bécsbe), de a későbbiekben Pulszky, majd Ujházy és Csányi „stábjához" tartozott. A meghatározás tehát, hogy „huzal, fogaskerék, inga és toll", elég találó, szürke közkatona ugyan, de mai kifejezéssel megjelölve a forradalmi kormány „titkos szolgálatának" szürke közkatonája.

Már első megbizatása kezdetén megismerkedik Anton Füster bécsi katolikus pappal, aki az egyetemisták radikális szárnyával rokonszenvezett (alátámasztja Füster radikalizmusát az akadémiai légióhoz intézett lelkes hangú pásztorlevele)[25]. Bécsben Kászonyi minden valószínűség szerint közvetlenül Pulszkyval állott kapcsolatban, nyilván illegális összekötő volt közte és az aulisták között. Az utóbbiakkal együtt járja be Wieden és Rossau külvárosok proletárnegyedeit, ismerkedik a munkások hangulatával, szövetségeseket keres — és talál. Mély hatást gyakorol rá, amit a bécsi külvárosok lakóinál tapasztal, bizonyítják ezt leszűrődött emlékképei róluk. „Tudtam — írja visszaemlékezéseiben —, hogy ott fogom megtalálni a legfogékonyabb szíveket. Ebben nem is csalódtam, mert ezek a nyers munkásemberek képezik mindenütt a forradalom velejét. Egészséges észjárásukkal azonnal ráismernek barátaikra és arra, hogy melyik ügy igazságos,"

Tavasztól októberig tarózkodott Kászonyi a császár nélküli császárvárosban. Ausztria történetének ama félesztendejében, mialatt két ízben is barrikádokat emelt a bécsi nép.[26] Részt vett az aulisták május 15-i fegyveres megmozdulásában, amikor azok körülvették a Burgot és népképviseletet követelve petíciót nyújtottak be Pillersdorfnak A császár megijedve a demonstrációtól, aláírta a követeléseket, majd utána — royalista hagyományokat követve — elmenekült az udvarral együtt Bécsből. E napokról írja Kászonyi nagy idők aktív tanujaként: „Milyen gyakran hozzák fel érvül minden forradalom ellen, hogy a szabadság anarchiává fajul! Ezzel akarják az embereket a demokratikus rendszertől elrémíteni. Akik ezt teszik, azoknak Bécsben kellett volna akkoriban lenniük, hogy lássák, milyen hamis az érvelésük.

[25] Kriegsarchiv Wien (KA), Feldakten. 1848—14—14.

[26] Vö. *W. G. Dunder:* Denkschrift über die Wiener Oktober Revolution. Wien. 1849.

Amit ők csőcseléknek szeretnek nevezni, a népnek éppen az a része a legforradalmibb, de egyúttal a legbecsületesebb elem." A forradalmi demokraták félreérthetetlen álláspontja ez, szinte szó szerint megegyezik azzal, amit emlékirataikban Herzen és Fricz írnak a párizsi júniusi és a prágai felkelésről.[27]

A forradalom hatására sorra alakultak Bécsben is — akárcsak egész Európában — demokratikus egyesületek és titkos forradalmi társaságok, s mint évekkel később Mazzinival folytatott beszélgetéséből kiderül, Kászonyi is tagja volt az egyik titkos szövetségnek, amelyről 19 esztendő mulva azt írta, hogy „már akkoriban elterjedt egész Európában és a jelenben is láthatatlan kéz módján működik". Milyen titkos társaság volt ez, mindezidáig kiderítetlen, de tény, hogy Kászonyi már ekkor kapcsolatba került a kispolgári demokraták forradalmi körével, ismerte Tausenaut, Schüttét, Franklt, sőt Blumot is. Az aulisták küzül felsorolt nevek ismert személyiségek, legjelentősebb köztük Wutschel, az akadémiai légió jurátus szekciójának egyik vezetője.[28] Az ellenforradalmi támadás időszakában csapatvezér, augusztusi helytállása, amire Kászonyi utal, a korabeli sajtóból is rekonstruálható.[29] Végig részt vesz a barikádharcokban.[30] Messenhauer (a bécsi nemzetőrség parancsnoka) október 26-i napiparancsában neve a parancsnokok között harmadik helyen, közvetlenül Bem és Aigner (az akadémiai légió parancsnoka) után olvasható.[51]

A bécsi és magyarországi forradalmi erőkkel szemben az ellenforradalom az egész Monarchia területén lázasan szervezkedett. Kossuth pártja a magyar honvédség létrehozásán munkálkodott. A honvédség bázisát elsősorban a császári hadseregben szolgáló katonaság jelentette. Ez zömmel az ország területén kívül, Csehországban, Galíciában és Olaszországban állomásozott. Hazatérésre bírni e reguláris és a szabadságharc szempontjából döntő fontosságú csapattesteket, az októberi napokban létkérdés volt. Kászonyi vállalkozott a veszélyes feladatra, hogy megszervezi a Csehországban állomásozó nádor-huszárok dezertálását. Rendkívül kockázatos volt e megbizatás, tettenérés esetén csak egyfajta büntetés járt érte. S nem hétköznapi fizikumot s lelkierőt igényelt. Kászonyi végrehajtotta a vállalt feladatot,[32] s a huszárok hazatérése a szabadságharc történetének egyik legendás epizódjaként vált ismertté, versekből és regényes írásokból is, de homályban maradt a felbújtó személye, aki — mint Eötvös Károly írta — „ázott-fázott, koplalt, árokparton hált, bűzös lebujokban töltötte éjszakáit . . . minden nap a halállal játszott."[33]

Az októberi bécsi események igen jelentős hatást gyakoroltak a magyar szabadságharcra, hatalmas segítséget nyújtott a bécsi nép hősi ellenállása a magyar forradalmi mozgalomnak. Kászonyi részese az októberi napoknak, barátai és bajtársai, az aulisták oldalán található. Szemtanúként számol be a Latour hadügyminiszteren végrehajtott népítéletről, több alkalommal végez futárszolgálatot Bécs és Pozsony, illetve Pest között. Vakmerő csínnyel

[27] Vö. *A. J. Herzen:* Emlékezések — elmélkedések. Bpest. 1953. *Fricz:* Emlékeim. Bpest. 1952.

[28] *Dunder:* i. m. 59. l.

[29] Der Radical, 1848. szept. 16. — KA Wien FA 1848 — 9— 41.

[30] KA Wien FA 1848 — 10 — 106.

[31] KA Wien FA 1848 — 10 — 278.

[32] *Dessewffy Sándor:* A Nádor-huszárok szökése Csehországból 1848-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1943. 73.—98. l.

[33] *Eötvös Károly:* Százhetvenöt huszár. Pesti Hírlap, 1904. máj. 25.

az egyetlen vasútvonalon fegyvert szállít Pozsonyból az akadémiai légiónak, Windischgrätz ostromgyűrűjén átszökve juttatja el Stiles, a bécsi amerikai ügyvivő levelét Kossuthhoz. A radikálisok egyik vezetője, Ujházy László oldalán szervezi a Pozsony megyei népfölkelést, és megszervezi az olasz Ceccopieri-ezred átállását.

Októbertől decemberig a feldunai seregnél tartózkodott Kászonyi, Ujházy, majd Csányi megbizottjaként, félig polgári, félig katonai személyként, hírszerző, küldönc, sőt adott esetben újoncokat begyakorló parancsnok. Részt vett Guyon Richard oldalán a legendás nagyszombati csatában, az északi hadjárat idején futár és felderítő Görgey és Perczel között, egy ideig Eger kormánybiztosa. Sokat látott és tapasztalt, méghozzá mindig a vezetők környezetében, közelről nézve a dolgokat, észrevette a visszásságokat, hibákat, s ezekre visszaemlékezve nem leplezte a valóságot. „Ami egyhónapos egri tartózkodásom alatt végbement, az nem volt más, mint a mulasztás, rosszakarat, gyávaság, irigység és tehetetlenség jeleinek sorozata a magyar forradalom vezetői: mind a katonák, mind a kormánybiztosok részéről." Kritikus hangú sorok a legendás időkről, ám a történeti valóság egyes részleteit idézik, az ügyet féltő harcosok aggodalma és keserűsége tör elő belőlük. S nem egyedülálló, nem két évtized múltán visszavetített emlékkép. A kortársak, más cselekvő részesei e harcnak szintén írtak hasonlót, méghozzá e napokban. „Vagy árulás, vagy gyávaság, vagy a legvastagabb tudatlanság rendezi itt ügyeinket" — írta például 1848. június 30-án — Ó-Becséről családjának Egressy Gábor.[34]

A tavasz és a nyár folyamán Kászonyi nagyrészt bizalmas futárszolgálatot teljesített, keresztül-kasul járta az országot. Hogy mennyire látta már ekkor Görgey és a békepárt akcióját, az kideríthetetlen, emlékiratában ezt nyilván eltúlozza. Kétségtelen azonban, hogy a harc során már szembeállott velük és a radikálisok kisszámú csoportjához tartozott. Miután a világosi katasztrófa bekövetkezett, Komáromba szökött, hogy ott folytassa a harcot. A komáromi várban képviselve volt a jobboldal, a centrum és a baloldal minden árnyalata. A feljegyzések bizonyítják, hogy Kászonyi az intranzigensek, a baloldaliak táborában foglalt helyet. „Ujházy László, a kormánybiztos és környezete, így Kászonyi Dániel is — írja Szinnyei József naplójegyzetében — így szintén gróf Eszterházy Pál, Kosztolányi és Bátori-Schulcz és Thaly ezredesek, a gyalogság legnagyobb része és a tüzérség a várfeladás ellen voltak."[35] Komárom kapitulációja után Kászonyi az emigrációt választotta, Ujházy Lászlóhoz csatlakozva elindult a számüzetésbe.

Az első állomás Hamburg volt, innen készült Kászonyi Ujházyval együtt Amerikába. Az osztrák hatóságok azonban kényszerútlevéllel látták el a magyar emigránsokat, és ezzel az Amerikába való kivándorlás rendkívül nehéz volt. Nem deríthető ki, hogy mi vezette Kászonyit arra, hogy 1850. szeptember 3-i keltezéssel kérelmezze a hazájába való visszatérést.[36] Kérvényét a hamburgi osztrák követnek, Lützow grófnak adta át és „előre nem látott akadályokra" hivatkozva kéri a Magyarországra szóló útlevél kiállítását. A valószínűség azonban az, hogy politikai-konspirációs célok vezették Kászonyit, amikor hazatérését szorgalmazta, alátámasztja ezt Weber oderbergi

[34] *Egressy Ákos:* Emlékeim. Bpest. 1893.
[35] *Szinnyei József:* Komárom 1848—49-ben. Bpest. 1887. 344. l.
[36] *Buchinger Manó:* Titkos akták 48-as emigránsokról. Bpest. 1941.

cs. k. rendőrfogalmazó korábbi jelentése a hamburgi emigráció céljairól. „Magánközlés szerint — írja a brünni tartományi főnöknek — a magyar fölkelésben részesek közül néhányan, akiknak Amerikába szóló útlevelet adattak ki, Poroszországba való átutazásuk alkalmával úgy nyilatkoztak, hogy október 30-án Hamburgban gyűlést tartanak, s ez alkalommal arról tanácskoznak majd, hogy Amerika helyett miként juthatnak Anglián keresztül Törökországba, hogy onnan közelebbről befolyást gyakorolhassanak Magyarországra." Weber jelentése eljutott egészen a belügyminiszterig, aki továbbította a miniszterelnökhöz. Hasonlóképpen az osztrák miniszterelnök kezébe kerül Kászonyi hazatérési kérelme is, aki figyelmezteti a belügyminisztert, Bachot, hogy „a kérelem teljesítését semmilyen figyelemreméltó momentum nem indokolja, és bizonyára csak a kérvényező kategóriájához tartozó más egyéneket is arra bírna majd, hogy hasonló kedvezményeket akarjanak igénybe venni". Természetesen Bach a kérelmet elutasította, a reakció éberen őrködött, és szemmeltartott mindenkit, aki veszélyt jelenthetett.

A szabadságharc és a forradalmak bukását kegyetlen megtorlás és a rendőri intézkedések sora követte. Egész Európában akasztófa, börtön és száműzetés jelezték, hogy a győztesek még a forradalmárok írmagját is kiirtani szándékoznak. A száműzöttekre, így Kászonyira is a politikai emigráció keserű és nehéz évei vártak. Nem elsősorban a fizikai, hanem a lelki, morális válság volt — mint minden politikai emigrációnak — a magyarnak is az osztályrésze. A politikai és személyi — sohasem elkülönített — ellentétek, kalandorok, akarnokok, spiclik és szélhámosok kereszttüzében, amit súlyosbított a 48-as magyar emigráció szervezeti és elméleti bizonytalansága, a megpróbáltatások hosszú során hányódott és edződött Kászonyi tizenkét esztendőn keresztül.

Már Hamburgban jelentkezett az emigráció egyik legfőbb viszályt és ellentétet kiváltó kísérő jelensége, a segélypénzek eredete és ráfordítása körüli vita. Kászonyi 1849 decemberében Pulszkyhoz írott levelében jelzi,[37] hogy két emigránstársa egy hamburgi angoltól, John Helberttől 200 fontot kapott segély címén, és valami szélhámosságot gyanít a meglehetősen nagy összeg mögött. Ugyanakkor hírt ad arról is, hogy a hamburgi emigránsok között nincs politikai egység sem, unokafivére, Kászonyi József ezredes például „pecsovics", védi Görgeyt és piszkolja Kossuthot, miközben a Millionär Clubban whistezik.

1850 októberében Kászonyi Londonba érkezett, feltehetően ekkor már lemondott a hazatérésről ugyanúgy, mint a kivándorlásról Amerikába. A puszta megélhetés is súlyos gondot okozott a legtöbb közrendű, otthonról vagyontalan emigránsnak. A segélypénzek felett Pulszky rendelkezett, így tehát már ezért is a támadások középpontjába került. Kászonyi Pulszky pénztárkönyve szerint három ízben kapott segélyt, először fél fontot október 31-én, majd hat fontot és december 28-án egy font egy shillinget.[38] Mindenesetre kevesebbet vett fel, mint a többiek többsége, viszonylag hamar talált kenyérkereseti lehetőséget. Legelőször írással. Vállalkozott, hogy segít meg-

[37] Kászonyi Pulszkynak, 1849. dec. 14. — Széchényi Könyvtár Kézirattár.

[38] Kászonyi nyugtái; Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 1718. 35. sz. 41. sz. 113. sz.

írni a magát Beck bárónőnek nevező magyar emigránsnő emlékiratát.[39] Ez a vállakozás még tovább élezte Pulszkyhoz való kapcsolatát, bár emlékírásában ezt erre az időre is eltúlozza.

Beck bárónő, mások szerint Racidula, a szabadságharc idején kémszolgálatot végzett, Londonba emigrált és 1850 végén megjelentette angol, majd német nyelven a szabadságharc idején véghezvitt kalandjainak történetét. A könyvnek nagy sikere volt, s a szerző újabb könyv megjelentetésére készült, ehhez keresett segítséget, illetve szerzőt. Derra Konstantin emigráns közvetítésével már korábban kapcsolatban állott Kászonyival. Miközben az új könyv számára Beck bárónő előfizetőket gyűjtött, Birminghamban 1851. augusztus 28-án a rendőrség letartóztatta,[40] a beteg nő két nap múlva a tárgyalás előtti éjszaka a börtönben meghalt. Az ügy óriási port vert fel, és meglehetősen kompromittálta a magyar emigrációt. Kászonyi a letartóztatott nő pártján állott, a közvélemény Pulszkyra gyanakodott, mint a letartóztatás értelmi szerzőjére.

Kétségtelen, hogy a német nyelvű kiadás támadta Pulszkyt a pénzügyek kezelése miatt. Nem tisztázódott, hogy Kászonyi mennyiben segédkezett a német nyelvű kiadás elkészítésében, mindenesetre a könyv az elsők között volt, amely a magyar szabadságharcról — magyar részről — napvilágot látott, ténybeli tévedései és túlzásai ellenére is szolgálatot tett a magyar ügynek. Görgey-ellenes, Kossuth-párti hangnemben íródott, felnagyította a szerző szerepét, de hangvételében kifejezetten forradalmi. S ez az a pont, ami alátámasztani látszik Kászonyi részvételét. Egyes epizódok — így a nagyszombati csata, a feldunai hadsereg és Görgey stb. — Kászonyi jelentésére utalnak, bár ő nincs sehol megemlítve.

Van viszont a könyvnek egy igen érdekes bekezdése, ami szó szerint egyezik a Neue Rheinische Zeitungban megjelent Kossuthról szóló lelkes hangú méltatással. „Először a 48-as forradalmi mozgalomban, először 1793 óta — hangzik Beck bárónő megállapítása — merte egy, az ellenforradalmi túlerőtől körülvett nemzet a gyáva ellenforradalmi erőszakkal szembeszegezni a forradalmi erőt. Először hosszú idő óta látunk itt egy igazi jellemet, egy férfit, — aki a kétségbeesés harcának a kesztyűjét népe nevében odavágni merte, aki nemzete számára Mirabeau és Washington volt egy személyben — Kossuth Lajost."[41] A szerző, aki feltétlenül ismerte a Neue Rheinische Zeitung cikkét, minden valószínűség szerint Kászonyi Dániel volt.

Ami Pulszky szerepét illeti, minden jel arra mutat, hogy részt vett a Beck bárónő körüli intrikákban, hiszen Hajnik Pál, Pulszky bizalmasa lépett fel fő vádlóként, ugyanakkor nyilvánosan Pulszky nem vitatta Beck bárónő kémszolgálatainak hitelességét. Az 1850. március 25-i választmányi ülésen Pulszky elnökletével született határozat Beck bárónő segélyezéséről, „ki a magyar nemzeti bizottmány szolgálatában több missziókat vitt végbe".[42] A később kiutalt segély összege összesen 3 fontot tett ki.

Kászonyi forradalmi irányú hangvételére nem csupán a közölt idézet és a könyv radikális elmélkedései utalnak, hanem a londoni emigráción belül

[39] *Wilhelmine, Baronin von Beck:* Memoiren einer Dame während des letzten Unabhängigkeitskrieges in Ungarn. London. 1851.

[40] *Kropf Lajos:* Beck Vilma. Budapesti Szemle, 1901. 373—397. l. és Bp. Szemle, 1902. 457—460. l.

[41] *Beck V.:* i. m. I. köt. 7. l.

[42] Széchényi Könyvtár Kézirattár. Emigrációs iratok. Quart Hung. 2506.

elfoglalt helye, csatlakozása első pillanattól kezdve a balszárnyhoz. Már 1851 januárjában Xantus vezetésével megalakult a londoni demokrata egylet, amely kapcsolatban állott Julian Herney chartista politikussal, a vezetőség tagjai között ott találjuk Kászonyi Dánielt is. Jelen van az 1851. február 11-én megrendezett nemzetközi demonstráción, amit az osztrák titkosrendőrség londoni ügynöke, a hírhedt Berndorf „kommunistikus" iránynak nevezett jelentésében, majd egyik vezetője az ugyancsak baloldali, forradalmi elemeket gyűjtő Új Buda Telepítő Bizottságnak.[43]

A magyar emigráció szinte első pillanattól kezdve nem volt egységes, a baloldal világnézetét tekintve a forradalmi demokratákhoz állott a legközelebb, bizonyítja ezt az is, hogy a demokrata egylet csatlakozott a központi Demokratikus Bizottsághoz. Az egylet tagjai ugyanakkor kitartottak Kossuth mellett, szemben Batthyány és Szemere híveivel, az 1852. február 19-i nyilatkozat aláírói között megtalálható Kászonyi Dániel neve is.[44] Tevékenysége a londoni emigráció idején többirányú és meglehetősen szerteágazó. Kossuth-párti, de Pulszky-ellenes, kapcsolatba kerül a forradalmi demokratákkal ugyanúgy, mint a már magukat szocialistának valló német emigránsokkal. E kapcsolatban sok a konspiratív elem, vonatkozik ez a Mazzini- és az Engländer-féle összeköttetésre, (Engländer és III. Napóleon rendőrségének viszonya még ma is tisztázatlan) a küldetésekre, amelyekre az emigrációban is vállalkozott, a sajtómunkára, kémkedésre és ellenkémkedésre, amire többnyire csak következtetni lehet.[45]

Kászonyi túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a központi forradalmi bizottmánynak, amelynek fővezére Mazzini volt, de közreműködött a vezetésben Ledru-Rollin és Kossuth is. Kétségtelen, hogy részt vett Kászonyi is, tollal, agitációval és szervezési munkával a központi forradalmi bizottmány tevékenységében, feltehető, hogy Mazzini valóban hasznosította Kászonyinak a forradalmi titkosrendőrségről írott munkáját. Erre a körülményre utal egy, a Reform c. lapban 1871-ben megjelent cikk is, amely a központi forradalmi bizottmány munkájával foglalkozott.[46]

Az 1848-as magyar politikai emigráció politikai működése gyakorlati eredményt nem hozott, s ennek elsősorban az volt az oka, hogy nem tudta felismerni a társadalmi mozgás irányát, nem az objektív valóságra, hanem szubjektív vágyaira alapította tevékenységét. A forradalmi demokraták 1848—49 utáni nézeteinek marxi bírálatát a történelem menete igazolta, s e bírálat, miként a tények, nem kímélték Kossuthot sem. A „forradalomcsinálás" mazzinista koncepciója ugyanúgy, mint Kossuth külpolitikai tevékenységére alapított forradalomvárása végül is e politika kudarcához vezetett. Mégis a magyar politikai emigráció puszta léte jelentős erkölcsi tényezőt jelentett a hazai politikai viszonyok alakulásában, kényszerítő és fenyegető érvként szolgált Ausztriával szemben. Kászonyi Dániel mint e politikai emigráció balszárnyának aktivistája, részese volt ennek az erkölcsi és egyben politikai erőnek, az emigráció minden buktatóján keresztül is kitartott a nonkonformizmus eszméje mellett, amelynek jelképét Kossuthban látta.

[43] Vö.: *Kovács Endre:* A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom. Az I. Internacionálé és Magyarország. Bpest. 1964.

[44] *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851—52. II. köt. 566. l.

[45] Kászonyi Szemere Bertalanhoz 1853. júl. 13. Széchényi Könyvtár. Kézirattár.

[46] A kondoni központi forradalmi bizottmány; Reform 1871. febr. 25.

A londoni emigráció évei, túl a politikai tevékenységen, Kászonyi egyéni eszmei fejlődésében is mély nyomokat hagytak. Nemcsak tapasztalatai, hanem elméleti felkészültsége is bővült, gyarapodott nyelvtudása, szélesedett társadalmi horizontja. A legfejlettebb kapitalista országban eltöltött tíz esztendő még erőteljesebben radikalizálta Kászonyi nézeteit, megismerkedése a szocialista eszmékkel olyan országban, ahol fejlett munkásmozgalom támasztja alá a teoriát, Kászonyi egyébként is inkább polgári, mint köznemesi radikalizmusát plebejusi irányban fejlesztette. Sajátos módon ennek az eszmei fejlődésnek a hatása nem annyira a londoni emigráció évei alatt, hanem a későbbiekben mérhető le, amikor az élmények, benyomások, új eszmék leszűrődve hazai talajon érlelődtek meg.

Tizenkét esztendei emigráns élet után 1861 februárjában Kászonyi Kossuth utasítására — angol állampolgárként, Miller Tamás nevére szóló útlevéllel — visszatért Magyarországra. Ugyanakkor Engländerrel is kapcsolatban maradt, aki III. Napóleon titkosrendőrségének is dolgozott. Az általános európai helyzet 1859-ben néhány hónapig kedvezni látszott ugyan az emigráció terveinek, de 1860-ban e remények füstbe mentek. Ennek ellenére elkerülhetetlennek látszott, hogy Ferenc József előbb-utóbb engedményekre kényszerül Magyarországon. Az alku az udvar és a magyar nemzetet képviselni hivatott „első nemzedéke" között, tulajdonképpen már 1861-ben megkezdődött, bár csak 1867-ben ért meg a kiegyezés tényével.

Az alku során ez az „első nemzedék" itthon és az emigrációban többféle árnyalatot képviselt, elvi és személyi szempontok egymással keveredve színezték a kialakuló irányzatokat. A kossuthi irányzat már 1861-ben, Teleki László öngyilkosságával — ami szimbolizálta — vereséget szenvedett Deákkal szemben, de a vereség tragikuma nem az ellenfél erejében, hanem a kossuthi politika irrealitásában és belső, főleg morális gyengeségében rejlett. A kiegyezés történelmileg szükségszerű volt, mert a kossuthi koncepció társadalmi bázissal nem rendelkezett, az első nemzedéket, a dzsentrit gazdasági érdekei Ausztriához fűzték, s nem létezett — mert nem is létezhetett a kossuthi táborban — oly morális erő, amely győzedelmeskedett volna ezeken a gazdasági érdekeken. A kiegyezés megnyitotta a kapitalista fejlődés — ha nem is teljes és egyenletes — útját, de a politikai kompromisszum, ami ezt lehetővé tette, tovább gyengítette a kompromisszumot megkötő, konformizmusra egyébként is hajlamos első nemzedék morális súlyát. Ugyanakkor, amikor a kiegyezés objektíve előrelépést jelentett Magyarország gadasági és társadalmi fejlődésének szempontjából, egyúttal az első nemzedék politikai hatalmának gyarapodását és erkölcsi züllését is eredményezte, részesévé vagy közeli várományosává vált a hatalomnak, attól függően, hogy Deák vagy Tisza mögé sorakozott. A kossuthi plattformot — ami különben gazdaságilag és társadalmilag is túlhaladottnak bizonyult — mindenképpen elvetette az első nemzedék mindkét fő irányzata már 1861 és 1867 között; de nem előre, hanem visszafelé lépett minden döntő politikai kérdésben.

Az első nemzedéknek ezt a politikai és morális válságát ismeri fel egyre világosabban Kászonyi hazatérése után, miután feladata — nyilván — a kossuthi koncepció támogatása volt, elsősorban szervezési területen. Teleki öngyilkossága után nem adja fel még a reményt, úgy érzi, hogy várni kell, amíg megérik a helyzet a kossuthi terv valóraváltásához. A várakozás azonban létfenntartási gondokat is jelent a már nem fiatal — 48 éves — férfi számára. Átmenetileg Vay Lászlónál segít a ház körül, majd nevelőnek áll be gróf Vay Józsefhez, azután Vay Dánielhez, s közben írással is foglalkozik, kis enci-

klopedikus jellegű ókori történelemkönyvet állít össze növendéke számára, amelynek kinyomtatásához Vay Dániel segítséget igér. Mindenbből nem lesz semmi, az első nemzedék morális hanyatlását tipikusan jelképező Vay Dániellel végül szakításra kerül a sor, de közben magánéletében döntő változás következett be: 1863-ban, ötvenéves korában megnősült, elveszi feleségül élete nagy szerelmét, Laurát, akit férje — miután vagyonát eltékozolta — elhagyott négy gyermekével együtt. Az ötven esztendős, vagyontalan és tulajdonképpen állástalan Kászonyi erkölcsi kötelességének érzi, hogy a nő mellé álljon, akit szeretett.

1867-ben a nehéz helyzetből ismét emigrációs társa, gróf Vay László segíti ki. Vay László megmaradt kossuthiánusnak és nagyrabecsülte Kászonyit, élt benne a közös harcok és szenvedések emléke, a bajtársiasság, a 48-as emigránsok között egyébként oly ritka tulajdonság. Nem boldogult könnyen Kászonyival, mert mint — Vay Sándor álnévvel — Sarolta, Vay László lánya írta — „Kászonyi Dánielnél még a spanyol hidalgó sem lehetett büszkébb",[47] nem fogadott el alamizsnát, nevelőnek állott be Vayhoz. Tanítványa a később „királyi engedéllyel" férfiruhát viselő, botrányos életű, irodalmi hajlandóságú Vay Sarolta, mindig a legnagyobb szeretettel írt nevelőjéről és szinte ő az egyetlen, aki emberi közelségben fogant emléket állított róla. Mindenesetre a magyar arisztokrácia körében szokatlan nevelést adott az ifjú grófkisasszonynak a kortárs szerint — „zsarnokgyűlölő, kopott mezű, nevetni nem tudó öreg Kászonyi", akiről viszont tanítványa úgy vélekedett, hogy e „zsarnokgyűlölő, szabadság-apostolnál melegebb szívűt, nemesebb lelket sohasem rejtett még érdes külső". A történelmi leckéken Szolarcsik szabadságfáját rajzolta „száz példányban is", miközben neveltje lelkébe véste „újra meg újra . . . az emberi jogok, a szabadságért elvérzett jakobinusok történetét". Négy esztendőt töltött Vay László házában, szórakoztatva tanított, Scott, Sue és Dumas regényeinek jeleneteit pingálta, Mozart, Boildieu és Cherubini darabjait zongorázta növendékeinek, megünnepelte a Bastille lerombolásának napját, és „ilyenkor egész nap a Marseillaise-t meg a Carmagnole-t dúdolta, s szinte táncra kerekedett jókedvében". A világtól azonban itt sem maradt el: „Dani papa — írja Vay Sándor — a mi kis falunkból levelezett a fél világgal."[48]

A falusi életforma nem térítette el Kászonyit maga választotta pályájától. 1864-ben jelenteti meg egy berlini kiadónál első regényét, ami tárgyánál fogva nem kis érdeklődést váltott ki külföldön is.[49] A Lorette kulcsregény, irodalmi színvonala a korszak tömegízlését szolgáló kalandregénynek megfelelő. Van azonban néhány figyelemreméltó gondolata és nem kevés leleplező szándékú illúziója. Főleg az utóbbi nyitotta meg azt a folyamatot, amely Kászonyit egyre inkább kirekesztette abból a körből, ahonnan származott és ahova múltjánál fogva tartozott. Bár Kászonyinak a kossuthi irányvonalhoz való hűségét nyíltan kétségbevonni senki sem kísérelte meg, Kossuth személyére vonatkozó, forradalmi oldalról támasztott kritikai észrevételei — amelyeket Zengeinek, a regény főhősének szájába adott — a kossuthiánusok körében is riadalmat keltettek. Már a Lorette-ben élesen megtámadja Pulszkyt, aki ekkor szakított Kossuthtal, ám az emigráció pénzügyeinek — akár regényes formában történő — kiteregetése is „szentségtörésnek" számított kossuthiánus körökben. Kászonyi, bár még harcos Kossuth-pártinak vallja magát, egyre jobban eltá-

[47] *Vay Sándor:* Kászonyi Dániel. Pesti Hírlap, 1904. jún. 5.
[48] Uo.
[49] Die Lorette. Berlin. 1864.

volodik nemcsak a határozati, majd balközép csoportoktól, hanem a „szélbal" irányába haladó politikusoktól is. A kiegyezés előtt ez még korántsem befejezett tény, az első konkrét megnyilvánulása ennek a külön útnak, Kászonyi emlékírásának, az Ungarns vier Zeitalternek a megjelenése.

4.

Kászonyi négykötetes munkája Lipcsében látott napvilágot 1868 elején, egyetlen kiadást ért meg, azt is német nyelven. Szerzője ekkor már Lipcsében tartózkodott, miután 1867 végén tanítványával, Vay Sándor—Saroltával kiutazott, néhány hónapig ott lakott, majd 1868 április első napjaiban kiköltözött Lindenauba,[50] a város közelébe, feleségével és annak kiskorú gyermekeivel. Az utazási költségeket Vay László fedezte, még egy ideig leányát Kászonyi tanította odakinn, de a kiábrándult, immár ötvenöt esztendős, az öregség küszöbén álló férfi új életet és egzisztenciát teremteni szándékozott Németországban. Vitte magával kéziratát, amit — saját bevallása szerint — közvetlenül az elutazás előtt fejezett be. Naponta 15 órát dolgozott, 26 nap alatt írta meg a könyvet olymódon, hogy az írás mellett „naponta egy óra rajz, egy óra zongora, egy óra angol lecke a kedves kis Vay lányoknak".[51]

Ilyen nehéz körülmények között készült tehát az Ungarns vier Zeitalter. A sietséget ezúttal nem a szerző anyagi helyzete indokolta, hanem a magyarországi politikai viszonyokban beállott változás: a kiegyezés. Amit Kászonyi egyre nagyobb aggodalommal figyelt, a konformista koncepció térhódítása bekövetkezett, a Tisza Kálmán vezette ellenzék, amely 1861-ben önként lemondott a még elérhető sikerről, most már csak a Deák-párt ellenzéke volt és nem Kossuth pártja. Az első liberális nemzedék csődbejutását vélte Kászonyi felismerni a kiegyezés tényében, a több évtizedes harc végső elbukását, ifjúkori eszményeinek elárulását. Feltehetően — egyik levelében utal e körülményre[52] — a szélbal exponenseivel egyetértésben készült el munkája, így kívánta elsősorban a külföldi haladó közvélemény elé tárni a magyarországi események történeti összefüggéseit.

A mű tehát kifejezetten politikai célt szolgált, a szélbal politikai álláspontját volt hivatott kifejteni. „A jelen időszak — írja könyve előszavában — annyi előtérbe nyomuló politikai kérdés időszaka szükségessé teszi, hogy azon országok viszonyait, amelyek körül e kérdések felmerülnek, megismertessük az olvasóval, s így ez ne kényszerüljön ismereteit pusztán lexikonokból és újságokból meríteni." Hangsúlyozza, hogy az a kevés mű, amely az utóbbi évtizedben Magyarországról megjelent, „pusztán a forradalom alatti eseményeket vázolja anélkül, hogy okait nyomozná, előzményeiket kifejtené". A folyamatot bemutatni, ami a csődhöz vezetett, megbélyegezni az ellenséget és az „árulókat" (akiket az aktuális politikai helyzetben a szélbal árulással vádolt), e cél irányította Kászonyi tollát.

A „Magyarhon négy korszaka" politikai tettnek készült, de csupán kortörténeti dokumentum maradt. Politikai hatása, visszhangja jóformán nem volt, a sajtó agyonhallgatta, még vita sem alakult ki körülötte. Kászonyi emlékirata, akárcsak ő maga, egy politikailag nem élvonalbeli és már ekkor meglehe-

[50] Kászonyi Kertbeny Károlyhoz 1868. márc. 27. Széchényi Könyvtár. Kézirattár.
[51] Kászonyi Kertbenyhez 1868. márc. 3. uo.
[52] Kászonyi Kertbenyhez 1868. jan. 8.

tősen magányos ember vélekedését, önvallomását és világnézetét tárta a nyilvánosság elé — ez is egyik oka a részvétlenségnek.

A könyv műfaját tekintve sem nevezhető egyenletesnek. „Hosszú ideig — írta könyve előszavában — nem tudtam eldönteni, hogy mondanivalómat milyen formában adjam elő. A regényes forma, láttam, népszerűbb, és így közönségre is könnyen, gyorsabban talál. A téma azonban sokkal komolyabb, történetibb és rendszerességet igénylőbb, semhogy néhány szereplőre bízhattam volna rá . . . Az emlékirat formáját választanom viszont szerénységem tiltotta meg . . . Így azután olyan formát kerestem, amely valahol középen áll a kettő, meg a száraz történeti kinyomozás között, vagy még inkább: amelyben e három műfaj egymást váltva egyesül." A három műfaj egyesítése nem hat zavaróan, csak akkor kelt némi bizonytalanságot, amikor helyenként megtörik a mondanivaló lendülete és elválik egymástól az emlékezéstíró s a történelem. A rekonstruált párbeszédek — tehát a mű „regényes elemei" — gyakran anakronisztikusak, kiérződik a gondolati anyag visszavetítése. E részek a legkevésbé sikerültek, bár nem egy esetben éppen e párbeszédek egy-egy mondata jellemzi a legmarkánsabban a szereplőket s nem utolsósorban a könyv íróját. Nem használt a mű irodalmi értékének az sem, hogy szerzője nem anyanyelvén írta, hanem németül. Bár Kászonyi jól bírta e nyelvet, szókészletén és mondatfűzésén érződik, hogy a német szöveg mögött más nyelven — magyarul — gondolkodó szerző áll.

Ha e műfaji problémán túl a négykötetes munka forrásértékét tesszük vizsgálat tárgyává, ugyancsak ellentmondásokra bukkanunk. Nem szabad figyelmen kívül hagyni természetesen a megírás körülményeit, nevezetesen azt, hogy milyen rövid idő alatt, hallatlan gyors ütemben készült, méghozzá emlékezetből, segédkönyvek, feljegyzések, dokumentumok felhasználása nélkül. Az ábrányi környezet és a nem egészen négy hét eleve meghatározta, hogy a könyv adatainak, így évszámoknak, esetleg helyneveknek, események sorrendjének és részleteinek pontossága körül maradt kívánnivaló. Persze forráskritikai szempontból nemcsak erről van szó Kászonyi könyvénél. Mint a legtöbb emlékiratíró, ő is gyakran eltúlozza önmaga szerepét, politikai pártossága is befolyásolja, főleg egyes személyek, így Deák vagy különösen Pulszky jellemzésénél. Mégis nyugodtan állíthatjuk, hogy a kortársak, majd a polgári történetírás nem a valódi gyengeségek miatt iktatta ki e munkát — jóformán teljesen — a korszak forrásainak a sorából, nem ez volt az oka, hogy a szerző anyanyelvén egy évszázadon keresztül mindmáig nem jelenhetett meg.

Nem érdektelen idézni, hogyan értékelte az 1848—49-emigráció memoirirodalmának polgári historiográfusa Kászonyi művét. „Az író szélsőséges forradalmi lélek — hangsúlyozza —, aki lelkesedik a szabadságért, a forradalmi eszmékért, dícséri a proletariátus szellemét, gyűlől minden zsarnokságot. Ausztriát, a Habsburg-családot, az egész fennálló rendet." Forrásértékét főleg a következők miatt kérdőjelezi meg: „Kászonyi felületességeit bizonyítják ellentmondásai, elvileg gyűlöli Ausztriát, s mégis szeretettel beszél a kedélyes vidám Bécsről, hol szívesen tartózkodott; önmagát jó hazafinak tartja, de azért leszól mindent, ami magyar. Pest utálatos, unalmas, csirkefogók gyülekezőhelye. Arisztokráciánk könnyelmű, szószegő, erkölcstelen, az államférfiak, a kormány tagjai, az írók mind tehetségtelenek, a magyarok bűnösek, mert elnyomják a nemzetiségeket, ezért ők sem érdemlik meg a szabadságot." Ezután Kászonyi fejére olvassa azt a vádat, ami egy évszázadon át minden esetben a legsúlyosabbnak bizonyult a vádlottra nézve: azt, hogy hazafiatlan. „Nagyot vétett nemzete ellen azon férfi — hangzik az ítélet —, aki az itthoni

hibákat erősen túlozva, kiszínezve a világgá kürtöli, hogy a művelt nyugat lássa, hogy milyen utolsó nép a magyar. Ezen kijelentései sötét árnyékot vetnek írójuk jellemére." Nem az adatokkal, nem is Kossuth-pártiságával volt tehát baj, hanem „különösen munkája utolsó része tele van keserű kifakadásokkal, embergyűlölettel, a megöregedett, kifáradt, anyagilag és erkölcsileg tönkrement ember mindenről rosszat mond, mindenkit bemocskol".[53]

Valóban Kászonyi emlékírása erősen szubjektív és mélyen pesszimista. Mégis forrásértéke éppen — az említett valódi gyengeségei ellenére — látásmódjában lelhető fel elsősorban. Már az 1868-ban megjelent munka elárulja, hogy szerzőjének eszmei fejlődése nem rekedt meg az első liberális nemzedék gondolati zsákutcájában, s a könyv egyik bizonyítéka e zsákutcának. Kászonyival éppen hajlíthatatlanná edződött igazságvágya, a fiatalkori eszményekből és az élet keserű tapasztalataiból ötvözött keserű kiábrándultsága mondat ki olyan következtetéseket, amelyek kétségtelenül ostorcsapásként hatottak kortársaira és az utókorra egyaránt. Minden hibája, összes korlátai ellenére a „Magyarhon négy korszaká"-nak szerzője egy kicsit Andersen meséjének naív vagy bátor hőse, aki mindenki szörnyűlködésére kimondja, hogy „meztelen a király!".

A magyarországi szabadságmozgalom vezető osztályának, a középnemességnek többsége már 1849-ben visszariadt a polgári átalakulás megnyíló perspektívájától. Az intranzigensnek tűnő kisebbség az emigrálás tényével foglalt állást 48, de inkább 49 mellett, ám számukra 49 a nemzeti függetlenség elsődleges és gyakorlatilag kizárólagos követelését jelentette. Kászonyi továbbjutott emigránstársainál, több tényező, de elsősorban világnézetének diderot-i demokratizmusa képessé tette a legnagyobb akadály, a nacionalizmus korlátjának áttörésére. Ez a szemlélet iratta le vele a megállapítást, hogy az 1848-as magyar minisztérium „tökéletesen elhibázott politikát követett az országban lakó valamennyi nem magyar nemzetiséggel szemben. Ezek egyáltalán nem alaptalanul panaszkodtak arról, hogy elnyomják őket. Az erőszakos magyarosítás néha a legvégsőkig elkeserítette a nem magyarokat." Az emigráció, a kispolgári demokratákkal, Mazzinivel, Ledru-Rollinnel, de különösen a német és angol munkásmozgalommal való megismerkedése még jobban elmélyítette Kászonyiban azt a felismerést, hogy a forradalmi mozgalmak ereje a nemzeteken túlmutató közös fellépésben van. Amikor a „Magyarhon négy korszaká"-ban Diderot és Voltaire kozmopolitizmusára hivatkozott, tehát a filozófiai szótár állam címszavának híres megállapítására, hogy egy okos szabad ember olyan országot választ lakóhelyül, ahol csak a jó törvények kormányoznak, még nem tudatosan ugyan, de már a XIX. században magasabb szinten újjászületett, szocialista nemzetköziség útjára lépett.

Kászonyi demokratizmusa a társadalmi kérdésben is túlhaladta az első nemzedéket. A bécsi forradalomról írott sorai azt tanúsítják, hogy megsejtette a forradalom igazi mozgatóerőit, hiszen a proletariátust jelölte meg a zsarnokság elleni harc legértékesebb küzdőfelének. Távolodása osztályától, életformában, világnézetileg és politikailag óhatatlanul az alsóbb néposztályokhoz, elsősorban a proletariátushoz és a kispolgársághoz közelítette.

A programot, amit emlékírásában a magyarság legjobbjainak ajánlott, a kivándorlást, mintegy demonstrációként elsőnek követte, ismét elhagyta

[53] *Nagy Márta:* Az 1848/1849-es emigráció memoire irodalma. Bpest. 1963. 33—36. l.

hazáját. A kiegyezés ténye tulajdonképpen megszüntette a politikai emigrációt, egyedül Kossuth tartott ki mellette. Nála ez 1867 után politikai hitvallást jelentett, ahogy Szekfű Gyula megállapította „a 40-es éveknek francia forradalmából és polgári kultúrából összeötvöződött demokráciájának vezetője, de sereg nélküli vezére a turini száműzött volt".[54] Most, második emigrációjával Kászonyi e „sereg" szerepét kívánta betölteni, de a Németországban töltött tíz esztendő végül más irányt szabott politikai pályájának.

A kiegyezés utáni években a szélbal, bár a balközéptől csupán közjogi ellentét választotta el — választói és párthívei frontját szélesítendő —, a kispolgári, sőt munkástömegek rokonszenvének megnyerésére is pályázott. Áldor Imre a koronázásra írott vezércikkében még azt hirdeti, hogy „a demokrata eszmék, a nemzeti függetlenség és az állami önállóság védőinek csak egy szövetségese lehet: a nép. Jólétének biztosítása, bizalmának megnyerése növelheti többséggé a »törpe minoritást«."[55] A korai magyarországi munkásmozgalom vezetői, Ihrlinger és mások ezekben az években még táplálnak bizonyos illúziókat Kossuth személye iránt. „Mindnyájan tudjuk azt — írja Ihrlinger 1870-ben —, hogy azon Magyarország, amelyre büszkék vagyunk, még nagy jövőre vár. A demokratikus alapnak még hátramaradt és kivívandó részét összevetjük a társadalmi kérdés megoldására célzó törekvésükkel. Ami Lassalle Németországra nézve volt, az talán, és ezt látnoki komolysággal állítjuk, Kossuth Lajos Magyarországra nézve lesz . . ."[56] Ihrlinger azonban csak abban az esetben fogadta el Kossuthot a munkásmozgalom hazai vezetőjének, ha az belátja, hogy vannak fontosabb kérdések is, mint a nemzeti kérdés s felhagy egyoldalú függetlenségi programjával, elfogadja — főfeladatként — a „társadalmi kérdések" megoldását. (A munkásság lélekszáma az 1848-as 136 ezerről, 1871-ben 345 ezerre emelkedett Magyarországon.)

A szélbal és a korai munkásmozgalom politikai kapcsolatai a kiegyezés utáni években azonban elágazó tendenciát mutatnak. A kiegyezés — mint utaltunk rá —, ha nem is kizárólagosan, lényegében mégis a magyar dzsentrit emelte a politikai hatalomba, ez azonban több éves folyamat eredményeként következett be. A szélbal, az első nemzedék balszárnya végül — ha ellenzéki oldalról is — többségében haszonélvezője lett a kompromisszumos győzelemnek. Az első nemzedék zöme 1867 után, Deák, Tisza vagy akár Irányi Dániel zászlaját követte, idáig jutott el. S ezáltal előbb vagy utóbb szembekerült azokkal, akik kívül maradtak, tehát elsősorban a munkás- és szegényparaszttömegekkel. Kászonyi Dániel, aki ezekben az években magát a szélbalhoz tartozónak vallja, nem ezt az utat követi. „Magyarhon négy korszaka" megjelenése után Lipcsében a deákpárti Kertbenynek még így ír: „Nézeteimről, melyeket habár Ön azokat hazafiatlanoknak tartja is, oly nyíltan szólok s annyira indokolom legutolsó általam kiadott munkámban, hogy azokat Ön szigorúbban vizsgálja, éppen mint honszeretetem kifogásáról ítélem, hogy azt, mit honomra nézve ártalmasnak, vészthozónak hiszek s vallok, kíméletlenül osztozom s rút arcokat lefátyolozok, annyival kevésbé vehetendi valaki rossznéven, mivel magam bevallom, hogy párt embere vagyok, mégpedig legszélsőbb balé, mely

[54] *Szekfű Gyula:* Az öreg Kossuth 1867—1894; Kossuth Emlékkönyv. Bpest. 1952. II. köt. 375. l.

[55] Pesti Hírlap, 1867. jún. 9.; idézi *Kemény G. Gábor:* Fejezetek a függetlenségbaloldal és a hazai munkásmozgalom kapcsolatai köréből (1864—1874). Az I. Internacionálé és Magyarország.

[56] *Ihrlinger Antal:* Mit óhajtunk! Pest 1870. idézi: *Kemény G. Gábor:* i. m.

némi megbizatásokkal tisztelt meg, s mellyel jelenleg is szoros összeköttetésben állok . . ."[57]

Ám ez a kapcsolat már 1868-ban erősen meglazul. Kászonyi emlékírása a szélsőbalon is kedvezőtlen fogadtatásra talált. Keserűen panaszolja Kászonyi egyik levelében Kertbenynek, hogy pártja egy konkrét ügyben nem hozzá, hanem olyan valakihez fordult, aki nem is tartozik hozzájuk. Tisztában van mellőztetése okával. „Tudom – írja –, hogy ellenségeket csináltam magamnak odabenn, de Széchenyi is így járt volt és többen is, kik ez igazságot meztelenül adták elő." Amit igazságnak tart, ahhoz pedig tűzön-vízen át ragaszkodik, visszautasítja a hazafiatlanság vádját. „Ami szemrehányásodat illeti, hogy én honszeretetet, egy nemzet nagy oldalait nem tartom tiszteletben s azok ellen ütközöm, az meglehet, sőt úgy is van, én fölülemelkedvén a mindennapiságon, az embert tisztelem, s az emberi nemet szeretem, s nem vagyok oly vak, hogy egy nemzetben azért, mert apám a közt született, nagyot lássak, ha nincs benne, továbbá kérdés, mi javít inkább, ha a hibákat pellengérre tesszük, bárhol leljük is, vagy eltakarjuk hibáinkat. Minden nemzet bír ilyekkel, de van nemzet, melyet, ha hibáit megrójuk, óvatosan tesszük, mert megért egy félszót . . . Más nemzeteknél ez mit sem ér, azok nem értik, ha az ember gyengén szabdalja." Ilyen szerinte a magyar is (és a német) és tiltakozik, hogy a külföld előtt eltitkolják, vagy letagadják a magyar nemzet gyengeségeit. Utal az enciklopédistákra, Voltaire-re és Rousseau-ra, akik nélkül soha nem következett volna be a nagy forradalom. Márpedig Magyarországon „csak egy igen vérengző forradalom gyógyíthat – írja –, más semmi".[58] Vay Lászlón kívül a szélbalon senkivel sincs már levelező viszonyban, feltehetően politikai ellentétek merülhettek fel közöttük, mert elkeseredett büszkeséggel vágja oda Kertbenynek szakításnak szánt levelében „én logikával élek s ha bár most szorultságban vagyok, az én tollamat senkinek bérbe nem adom".[59]

A szükség pedig csak gyarapodott, ahogy teltek az évek. Ebből az időből származó levelei fényt vetnek arra a sziszifuszi küzdelemre, amelyet Kászonyi vívott családja létfenntartásáért. Kaland- és rémregények sorozatát írja – ahogy kiszámította egy ízben – 5 talléros napibérért.[60] Tisztában van e regények értékével, de az is kétségtelen, hogy ilyen mennyiségű „termelést" másként nem is lehetett volna teljesíteni. Napi 15 órát dolgozott, ideje jóformán semmi másra nem maradt. Nosztalgiával panaszolja, hogy London óta nem volt színházban, arra sincs pénze, hogy lefényképeztesse magát, sőt egy alkalommal még a postabélyeghez szükséges összeggel sem rendelkezett, utolsó „vagyontárgya" pecsétgyűrűje is zálogba vándorolt. Két és fél év alatt több mint 900 nyomtatott ívet írt, amiből 1870 február végéig 632 ívet ki is nyomtak.[61] Regényei és cikkei egyelőre nem kerültek elő, bár többségük címe rekonstruálható. A lipcsei kiadók ezekben az években elfogadták írásait, annak ellenére, hogy a személye elleni intrika Lipcséig gyűrűzött, méghozzá olyan címen, hogy arisztokratabarát és antidemokratikus. Az intrikák mögött Pulszkyt sejti, bár erre közvetlen bizonyítéka nincs. A gyötrelmes munka, adósságok, anyja és apósa halála, nevelt fia, Gusztáv öngyilkossága jelzik lipcsei, majd lindenaui magánéletét, de a szenvedések, a lázas munkatempó sem

[57] Kászonyi Kertbenyhez 1868. jan. 8.
[58] Kászonyi Kertbenyhez 1868. ápr. 22.
[59] Kászonyi Kertbenyhez 1869. okt. 6.
[60] Kászonyi Kertbenyhez 1868. márc. 19.
[61] Kászonyi Kertbenyhez 1870. márc. 1.

törte meg a 60 felé közeledő embert. Keresi, kutatja továbbra is a kivezető utat, nem az egyénit, hanem a társadalmit, újra és újra átvizsgálja azt a gondolati anyagot, amelyet ifjúsága óta magába szívott és feldolgozott, ugyanakkor nem zárkózik el a legújabb eszmék befogadásától sem. Főleg Proudhon tanításai jelentettek újat számára, gondolatrendszerét — leveléből erre lehet következtetni — ez időben Proudhon eszméivel bővíti. A vallásban és a házasságban véli megtalálni a társadalmi előítéletek és azon túl a társadalmi rend visszásságának két fő okát. „Ha a vallás és házasság — írja — egyszer el lesz törölve, akkor csakugyan be is áll az emberek tökéletes aranykora, az általános szabadság, egyenlőség és testvériség, mivel a vallás és házasság eltörlése maga után húzza a vagyon eltörlését . . ."[62]

A lipcsei, illetve lindenaui évek nehéz munkában teltek, regények, novellák, tárcák és különböző politikai írások láttak napvilágot Kászonyi tollából, de ezek közül csak a regények egy részének címeit ismerjük. Az 1875-ös esztendő politikai eseményei bizonyára hatottak Kászonyira, a Szabadelvű Párt és Tisza hatalomrajutása Magyarországon, a lassalleánusok és eisenachiak egyesülése Németországban ellentétes irányú társadalmi mozgást mutattak. A magyar dzsentri többségének a bevonulása az alkotmány sáncai mögé befejeződött, az 1874-ben alakult Függetlenségi Párt programja — annak ellenére, hogy a társadalmi mozgás más irányt mutatott — a demokratikus tendenciákat tekintve még a 48-as pártnál is határozatlanabb volt.

A dzsentri szellem térhódítása a döntő tényező a magyar társadalmi tudatban. Ez a dzsentri szellem, melynek liberalizmusából egyre jobban kikopik az annak előtte is következetlen demokratizmus és egyre inkább frázissá válik minden ilyenfajta utalása. A reformkori liberalizmus alkotóelemei: a társadalmi és a nemzeti gondolat a győzelmes dzsentri gondolatvilágában új elrendeződést nyernek. A nacionalizmus egyre jobban kiszorítja a demokratikus tendenciákat.

Kászonyi már a 70-es években megsejti az új elrendeződést. Olyan valakinek, aki nemcsak komolyan vette 48 eszméit, hanem azoktól még tovább balra tolódott, a német munkásmozgalom előretörése bizonyára mélyen elgondolkoztató jelenségnek tűnt. Érdeklődése a szocialista mozgalom iránt félreérthetetlenül kitűnik az Egyetértésben leközölt „lindenaui levelek"-ből. „A szociáldemokrácia Németországban tért hódít a hadseregben" — írja 1877 júniusában és ugyanakkor helyteleníti a német szociáldemokratáknak a francia „ultramontánok"-hoz való kapcsolatait, ami gyengíti a francia köztársaságot. Balról bírálja a német szociáldemokrata mozgalmat, mert — szerinte — „a Volksstaat is csak absztrakt eszmefuttatásokkal foglalkozik, mióta Bebelt, Liebknechtet zárdossák és üldözik".[63]

Ebben az időszakban Kászonyi már több mint egyszerű szimpatizáns, 1886-ban a Népszavában megjelent nekrológja szerint Lipcsében írt is egyes német szocialista lapokba. Életének, pályájának utolsó szakasza valószínűsíti a Népszava nekrológjának e rövid utalását. Nemsokára ezután, még 1877 végén hazatér, most már másodszor az emigrációból, két esztendeig az Egyetértés munkatársa, majd a Függetlenséghez megy át, visszaemlékezései jelennek meg a Pesti Hírlapban, a Hazánkban és a Hazánk és a Külföldben, de ezzel egyidejűleg 1879 áprilisában átveszi a Krónika, a Választásra nem jogosultak

[62] Kászonyi Kertbenyhez 1868. szept. 21.
[63] Lindenaui levelek — Egyetértés 1877. jún. 11. és júl. 28.

pártja közlönyének szerkesztését. Miller Tamás néven jegyzi a lapot, mint felelős szerkesztő.

Egy időben munkatársa a Függetlenségnek és szerkesztője a Krónikának, ami látszólag bizonyos ellentmondást tartalmazott, hiszen az előbbi Verhovay Gyula, az antiszemiták egyik vezérének a hírlapja volt, a Krónika pedig a mindenfajta felekezeti és faji megkülönböztetés ellen küzdő szociáldemokrácia sajtóorgánuma. Ennek magyarázata a korabeli politikai és sajtóviszonyokban keresendő. Verhovayék antiszemitizmusát bizonyos antikapitalista demagógia is jellemezte, a szociális kérdések feszegetése részükről taktikai fogás volt csupán, de nem maradt hatástalan, átmenetileg Kászonyira sem, aki lapjukat tartotta a „legradikálisabbnak" e korszakban. Kászonyi 1879-ben megvált a függetlenségi programot hirdető Egyetértéstől. Eötvös Károly szerint azért, mert nem kívánt olyan lapnál maradni, amelyet „már az Ellenőr is tisztességes lapnak tart". Ezt még megtoldotta a következővel: „Nem maradhattam a lapnál — mondta Kászonyi —, mert én Bismarckról gyökeresen ellenkező véleményben vagyok, mint a lap vezetője."[64] Az Ellenőr az „áruló" Csernátony lapja volt eredetileg, Bismarck pedig 1878 októberében megkezdte a szocialisták üldözését. Kászonyi sem „áruiókkal", sem a forradalmárok ellenségeivel nem volt hajlandó, még közvetve sem, egy oldalon állni.

5.

Az első nemzedék hangadói ekkor már többségükben a teljes megalkuvók — a kompromisszum a képességben és jellemben egyaránt gyengébbeknek kedvezett — a zsíros stallumok, vasúti és telekügyletek haszonélvezői akár kormánypárti, akár függetlenségi-ellenzéki padsorokban saját egyéni, illetve klikkérdekeiket helyezték politikai tevékenységük tengelyébe. A közélet panamáktól szaglott, a kormányzó párt mameluk szelleme egyre inkább tért hódított a politikában, az „eb ura fakó" kuruc hitvallása munkás- és parasztnyúzó dzsentri virtussá „liberalizálódott" — s mindez egyre jobban taszította a magát forradalmárnak valló Kászonyit. Olyan sajtót keresett tollának, amely szemben áll a korrupt, zsarnoki, nepotikus és hivatalosan „liberális" rendszerrel. Az arisztokrata és liberális ellenzék eleve nem jöhetett számításba, maradt tehát a szociáldemokrácia és a nagytőkeellenes demagógiával fellépő, függetlenségi jelszavakat hirdető antiszemita függetlenségi képviselőcsoport. S e kettő a politikai porondon 1879-ben látszólag nem állott messze egymástól, Verhovayék több alkalommal tettek gesztusokat a munkáspárt megnyerésére. A Verhovay-csoporthoz tartozó Miklós István 1879 novemberében hangzatos interpellációt intézett Tiszához a munkások egyesülési szabadságával kapcsolatban.[65] A bontakozó munkásmozgalom egyes megnyilatkozásaiban a 70-es évek elején fellelhető a szándék, hogy közelítse a függetlenség és a demokratikus szocializmus programját. „Legyünk mi — hangoztatta 1870-ben az egyik munkásgyűlés szónoka — a XIX. század kurucai, s lesznek Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak — a szellemi téren", majd hozzáteszi: „Példánk legyen ama köztársasági sereg, mely éhezve, rongyosan és a Marseillaise lelkes indulója mellett győzni tudott. Mi ugyan szint ily kiéheztetett sereg vagyunk, de szer-

[64] *Eötvös Károly:* Aki sohasem pihent. Egyetértés, 1886. máj. 15.

[65] A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. I. köt. Bpest. 1951. 368—372. l.

vezkedünk a nagy harcra, hogy hasonlók legyünk a régi kurucokhoz, és legyen zászlónk ama nagy fönséges elv, amely Lassalle-lal született".[66]

A „kuruc" jelző elsősorban a köztársasági célokra vonatkozott, de tartalmazott bizonyos hagyományos tendenciákat is. A többiek során Frankel, Csillag és Kürschner nem tették magukévá a „függetlenség" hagyományos követelését, de Frankel több ízben is rámutatott az Ausztriával való kapcsolat hátrányaira.

A nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás, a demokratikus átalakulás követelése jelentette a követendő utat Kászonyi számára, s mindkettő a politikai radikalizmus gyakorlatával. Összeegyeztethetőnek vélte ekkor, ha Verhovayékkal és a szocialistákkal is együtthalad a kormány és a fennálló társadalmi rend ellen.

Verhovayék, a függetlenségiek programját, múltját, harci módszereit ismerte, a magyarországi szocialistákéval ekkor ismerkedett. A magyarországi mozgalomról 1877-ben Engels helyesen állapította meg, hogy óriási nehézségekkel küzd. „A politikai szabadság — írta —, ami a sajtót, gyűléseket és egyesüléseket illeti — a képzelt alkotmányos monarchiának megfelelően — a legalacsonyabb színvonalon áll. A törvénykönyv, amely hallatlan mozgalmasságával tűnik ki, lehetővé teszi, hogy a kormány a munkásosztály érdekeinek és követeléseinek legfélénkebb megnyilatkozásait is elítélje. És ennek ellenére a mozgalom itt is — mint mindenhol — feltartóztathatatlanul fejlődik."[67]

1879-ben Frankel Leó áll a magát Választásra nem jogosultak pártjának nevező, lényegében szocialista párt élén, a párt magyar nyelvű lapja a Krónika, melyet 1879. április 1-től 1880. február 1-ig szerkeszti Miller Tamás néven Kászonyi. (Majd márc. 7-ig a Népszavát — először.) E hónapok fő törekvése az egységes munkáspárt megteremtése volt a Külföldi Viktor vezette Magyarországi Munkáspárt és a Frankel vezette párt egyesülése révén. A Krónika, miközben segíti ezt a folyamatot, egyben megalapozza a kapcsolatot Kászonyi és a munkásmozgalom között. Bemutatkozásában a lap célját a társadalmi reformért való harcban jelöli meg. A szociáldemokrácia célja — vallja Kászonyi —, hogy „a francia forradalom azon nagy elve, mely három szóban »szabadság, egyenlőség, testvériség« ki van mondva, keresztül vitessék".[68] Tulajdonképpen forradalmi demokrata elvek ezek még, de már érződik rajtuk a szocialista nézetek hatása, mert a francia forradalom programjának végrehajtóit a proletariátusban véli felfedezni. Végérvényesen leszámolt saját osztályával, és nem titkolja, hogy „Magyarország újjászületését" a „negyedik rendtől, az úgynevezett proletárságtól, vagyis a még most ugyan csekély számú szociáldemokratáktól"[69] várja. A morál, amelynek társadalomalakító erejében változatlanul hisz, elengedhetetlen tartozékul szolgál a munkásság harcához Kászonyi felfogásában.[70] Azonosul a szociáldemokráciával, mert az „küzdelemben áll a jelen társadalommal, ehhez bátorság kell", ami a harcnál „fő erény".[71] Bátorságban ezúttal nincs hiány Kászonyinál, hiszen kapcsolata „a petrolörök-

[66] Lassalle-ünnepély. Általános Munkás Újság, 1870. ápr. 17.
[67] A Magyar Munkásmozgalom... 311. l.
[68] Szándékaink, céljaink, reményeink. Krónika, 1879. ápr. 20.
[69] A beefsteak inváziója. Krónika, 1879. máj. 11.
[70] Hibák és erények. Krónika, 1879. nov. 23.
[71] Hibák és erények. Krónika, 1879. dec. 14.

kel" betetőzte „rossz hírét", most már azzal vádolják, hogy lepaktált a hazafiatlan szociáldemokráciával.

A Krónika szerkesztője visszautasítja e vádat, hangsúlyozza, hogy „a szociáldemokrácia ki nem zárja a hazaszeretetet, sőt azt mindennek felébe helyezi, de ... ha azon nemzet melyhez tartozunk, más nemzet ellenében igazságtalan, akkor persze az emberszeretetnek felül kell kerekednie a hazaszereteten".[72]

Az elnyomó és elnyomott osztályok összecsapása az eszmék frontján a 70-es — 80-as években új hadállásokat teremtett, de az nem ment egyik napról a másikra. Az eszmei harc az emberek gondolkodásában ment végbe és elsősorban az egyénben magában. Elérkezett a történelmi fordulópont, amikor a progresszió és a reakció táborának új elrendeződése egy újabb korszakra megszilárdult. Az Általános Munkáspárt megalakulása jelzi Magyarország történetében ezt a fordulópontot, ami választ elé állította a társadalmi és politikai harcban résztvevők, így a hatvanhét éves Kászonyi Dánielt is. Koránt sincs arról szó, hogy Kászonyi gondolatvilágában teljesen tisztázódtak vagy pontosan definiálódtak a szociáldemokrata nézetek, amelyek egyébként önmagukban is több áramlatot képviseltek. A szociáldemokráciához csatlakozott elsősorban azért, mert egy dolgot világosan felismert: hogy a konformizmus és nonkonformizmus örök harcában az utóbbit kik képviselik, hogy hol a csapat, mely az új történelmi helyzetben ifjúkori eszményeiért küzd. Amikor az Általános Munkáspárt vezetősége ismét felajánlja neki a pártlap szerkesztői posztját 1881 márciusában, elfogadja, és a lap hasábjain deklarálja, most már Kászonyi Dániel aláírással elvi egységét a szociáldemokráciával, ahogy ezt ő értelmezte.

„Miután a magyarországi általános munkáspárt bizalma által megtiszteltetve, újólag átveszem a Népszava szerkesztőségét — hangzik a nyilatkozat — igérvén, hogy minden tehetségemet ezen párt érdekei képviselésének és azon elvek érvényesítésének fogom szentelni, amelyeket már egy fél század óta vallok, midőn míg munkásegyletek nem léteztek és e szavak »szocializmus« és »demokrácia« egyértelműnek tekintettek a felségsértéssel és honárulással, midőn a piros nyakravaló, a kalabrézer kalap mind megannyi forradalmi jelvényeknek tekintettek.

Midőn a magyarországi munkáspárt régebbi közlönyének, a Krónikának szerkesztését 1879. április 1-én átvettem, röviden kifejtettem politikai hitvallásomat és programomat. Ez azóta változatlan maradt és a nagy francia köztársaság három jelszavában foglaltatik: »Szabadság, egyenlőség, testvériség«. Ezeknél többet mondani feleslegesnek tartom."[73]

Csaknem három évig, 1881. március 13-tól 1884. január 27-ig felelős szerkesztője a Népszavának (a megindításkor, 1880 februárban egy hónapig is ő szerkesztette), és ez idő alatt minden erejével részt vesz a párt harcaiban az agitáció és a propaganda minden területén. Az I. kongresszuson küldött, részt vesz a program vitájában, módosító indítványait mindkét esetben elfogadja a kongresszus és így kerül be a programba. Indítványozta, hogy „oly gyárakban és műhelyekben, ahol méregtartalmú s így az egészségre ártalmas befolyású munkaanyagokkal dolgoznak, még rövidebb munkaidő állapítandó meg". Frankel helyeslésével eltöröltette a lottó — bizonyos feltételek, pontosabban a hatékony cél érdekében történő — engedélyezését. A racionalista tiltakozása

[72] A szociáldemokrácia mint közbenjáró. Krónika, 1879. aug. 3.
[73] Viszontlátás. Népszava, 1881. márc. 13.

ez a szerencsejáték, a moralistáé az embertelen munkakörülmények ellen.[74] Jelen van egy évvel később a II. kongresszuson is, módosító indítványát az egészségtelen szállások állami ellenőrzésének követeléséről czúttal is elfogadják.[75] Valószínű, hogy az indítvány egyik indítéka saját Gyöngytyúk utcai szállása lehetett. A következő években — szerkesztői munkája mellett — részt vesz, sőt elnököl munkásgyűléseken, amelyeken munkáskövetelések fogalmazódnak a szociális törvényhozás, a munkaidő szabályozása, munkásvédelem, a vasárnapi és éjjeli munka eltiltása tárgyában. Egy rendőri jelentés is megemlékezik róla, mint az 1883. január 14-i munkásgyűlés másodelnökéről.[76] Hetven éves ekkor, büszkén vallja magát forradalmárnak és ami számára ezzel egyet jelent, szociáldemokratának.

Valóban, Kászonyi már nem forradalmi-demokrata politikus és újságíró a 80-as években, több ennél. A Népszava három évfolyama féreérthetetlenül igazolja ezt. Az aláírás nélküli, szerkesztőségi cikkek, amelyeknek stílusa is elárulja szerzőjüket, ugyanúgy mint a szignáltak, arról tanúskodnak, hogy a lap felelős szerkesztője a szocialista eszméket általában, azok marxista irányzatát több lényeges kérdésben magáévá tette.

Az Általános Munkáspárton belül — hasonlóan a német és osztrák pártokhoz — a 80-as években több áramlat alakult ki, a felszínen ez elsősorban személyi ellentétekben jutott kifejezésre. Az anarchisták és a radikálisok támadták Frankel bebörtönzése után a pártvezetőséget, amelynek kétségtelenül voltak megtorpanásai. Szerepet játszott a Betegsegélyező Pénztár vezetőinek stalluma és a fizetett pártfunkciók is. Mint minden ellenzéki és lényegében forradalmi mozgalomban személyi és elvi ellentétek keveredtek egymással, nem volt a pártnak olyan tekintélyes és elismert vezető gárdája, amely biztos kézzel és elméleti szilárdsággal rendelkezett volna. Kászonyi is a pártvezetőséghez tartozott, mivel a pártlap felelős szerkesztője, részese így a mozgalom sikereinek és gyengeségeinek. A személyi ellentétek körén kívül maradt, új ember volt a mozgalomban, máshonnan jött mint a többiek, ebben az értelemben itt is magányos. Nem sorolható gondolkozásban és megnyilvánulásban egyik áramlathoz sem, mert egy kicsit mindegyik hatott rá. Ha a Népszava helyenként reformista irányba haladt is, ez nem volt egyértelmű, Kászonyi egyénisége felismerhető éppen az ellentmondásos megnyilatkozásokon keresztül.

Ezek az ellentmondások természetesek, hiszen az övéhez hasonló utat egyetlen kortárs sem tett, egyedül ő érkezett el a szociáldemokráciáig. Amikor először, egy hónapig szerkeszti a Népszavát, elvtársként üdvözli olvasóit, és igéri, hogy miként a múltban, a jövőben sem fogja meggyőződését „semmi tekintélynek" feláldozni.[77] Tisztában van már ekkor a kapitalista társadalom alapvető ellentmondásával: „A körül forog most a kérdés — írja —, a tőkéé vagy a munkáé legyen az elsőség."[78] Látja az ebből következő politikai konzekvenciát: „Az egyetlen engesztelhetetlen ellensége a burzsoáziának csak a szociáldemokrácia."[79] A szociáldemokrácia céljáról alkotott nézeteit cikksorozatban fejtegeti, és megragadja a szocialista eszme lényegét: a tulajdonviszonyok megváltoztatásának szükségszerűségét. „Nemcsak a politikai intézmények, hanem

[74] A Magyar Munkásmozgalom... 389—392. l.
[75] A Magyar Munkásmozgalom... 427. l.
[76] A Magyar Munkásmozgalom... 452—453. l.
[77] Az olvasóhoz. Népszava, 1880. febr. 1.
[78] Törvények és intézmények. Népszava, 1880. febr. 15.
[79] A bourgeoisie. Népszava, 1882. jún. 18.

a tulajdonviszonyok is változásoknak vannak kitéve. Eddig a tulajdonviszonyok a véletlentől vagy az erőszaktól függtek, mi azt kívánjuk, hogy az államban szervezett társadalom azokat úgy alakítsa, hogy azok az igazságnak, a közjólétnek megfeleljenek. Azt kívánjuk, hogy a társadalmi intézmények ne bízassanak a véletlenre, hanem az emberi ész követelményeire és hogy azok, úgy mint ahogy a politikai nemzetgazdászok által meg vannak alapítva, változtassanak meg. A tulajdonviszonyok a társadalomban, mint ezt a történelem bizonyítja, nincsenek a természettörvény változtathatatlan tételei által rendezve, hanem a termelés módja és a nép szellemi állapotából föltételezvék."[80] Ezért célként a termelőeszközök állami tulajdonbavételét jelöli meg, ennek előfeltétele a tőkekoncentráció, ami előkészíti a szociális forradalmat. Hisz a szocialista, osztálynélküli társadalom eljövetelében, ahol megszűnik mindenfajta kizsákmányolás. Visszautasítja azt a vádat, hogy a szociáldemokrácia új zsarnokságot akar, „mely minden eddiginél rosszabb, midőn az államot mindenki urává és egyedüli termelővé teszi". „A szociáldemokrata államban — szögezi le — a nép saját sorsának ura", az állam majd „gondoskodik, hogy minden munkaképes ember dolgozzék és mindenki munkájához képest díjaztassék".[81] Nem abszolutizálja a demokráciát, hangoztatja, hogy „az általános választói jog nem csodaszer", de ugyanakkor leszögezi, hogy „a szocializmus demokrácia nélkül olyan, mint a fej test nélkül",[82] a kettő csak együtt szabadítja fel a munkásokat.

A párt és a mozgalom megerősödésének, sikereinek legfontosabb feltétele az erők számbavételének időszakában a párt- és munkásegység volt. Kászonyi saját tapasztalatából jól ismerte a mozgalmi belviszályokat, és a lapban nem egyszer szólott erről, hol bölcs mérséklettel, hol szenvedélyes türelmetlenséggel. Szinte lehetetlen ma már kihámozni a belső harcok személyi indítékait, az viszont kétségtelen, hogy a Népakarat köre balról támadta — sok esetben joggal — a pártvezetőséget és a Népszavát. Kászonyi az egység helyreállítására törekedett írásában, kiegyenlítést ajánlott, kompromisszumot a radikálisok és „fontolva haladók" között. Leközli Frankelnek nyilatkozatát, aki a börtönből tiltakozik, hogy a frakciósok az ő nevében lépjenek föl.[83] A Népakarat köre sem volt egységes egyébként, mert Essel András, akinek nagy tekintélye volt a pártban, visszalépett az ellenzékiektől és megszakította velük a kapcsolatot.[84] Elkeseredetten kérdezi az ellenzékiektől a Népszavában Kászonyi: „Vajjon annyira volnánk már készen a felszabadítás ügyével, hogy önmagunk ellen is fegyvert emelhetnénk?" Az egységet nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is döntőnek tartja. „A győzelem hirdeti — a szociáldemokráciának biztosítva lenne, ha magában a szocialisztikus elv meghatározásában képesek volnának a különféle szocialisztikus pártok bizonyos egyességet létre hozni, de ez fájdalom nem történik, mert a szocialisták között vannak mérsékeltek, kik azt mondják: idáig és nem tovább, kik megelégszenek bizonyos engedményekkel, kik alkuba bocsátkoznak az uralkodó hatalommal, más részről pedig ott vannak azok, kik azt mondják: minden, mi most van, rossz, mindent le kell rontani, tabula rasat csinálni és egy egészen új társadalmat teremteni. Ezeknek az utóbbiaknak szélesebb a

[80] Mit akarnak a szociáldemokraták. Népszava, 1883. ápr. 22.
[81] Mit akarnak a szociáldemokraták. Népszava, 1883. ápr. 29.
[82] Demokrácia és szocializmus. Népszava, 1884. jan. 20.
[83] Felszólítás pártfeleinkhez. Népszava, 1882. júl. 9.
[84] Essel András nyilatkozata. Népszava, 1882. aug. 27.

jövője és törekvésük nem igazságtalan, de a módok és eszközök, melyek által céljukat el akarják érni, nem gyakorlatiak s így még most el nem érhetők."[85] Kászonyi a pártegység kérdésében a türelem álláspontján áll, vitát igényel, s nem tartja ellenségnek a más véleményen levőket, sőt elismeri egyes esetekben igazukat. Nem igazi centrista, hanem sokkal inkább voltaireiánus.

Amennyire toleráns a mozgalmon belüli áramlatokkal, annyira türelmetlenné válik hajdani küzdőtársaival szemben. 1881 nyarán még Verhovay mellé áll annak egyik sajtóperében, de már ugyanakkor elítélőleg nyilatkozik általában a képviselőválasztásról, az új képviselőkről, és megvetően állapítja meg, hogy „az emberi jogokról . . . nem beszélt azok közül senki,"[86] így „a jelen képviselő rendszer egyértelmű az abszolutizmussal, a reakcióval, melyeknek legerősebb támasza a parlament".[87] Egyre pesszimistábban látja a parlamentarizmus jövőjét Magyarországon, mert — szerinte — a korrupció mindent elrohaszt.[88] Kiábrándulása a függetlenségi pártból fokozódik, majd teljessé lesz. 1881 októberében még megkísérli „balra" tolni a függetlenségieket, miután a Függetlenség arra a kérdésre, hogy van-e talaja a szocializmusnak Magyarországon, nemmel felelt. „Éppen a függetlenségi pártnak volna feladata — inti volt társait —, sőt kötelessége a szocializmust Magyarországon érvényre juttatni és azzal szövetkezni a reakció ellen, mert különben a függetlenségi párt sem jobb a szűkkeblű francia burzsoáziánál és az angol shopokraciánál. Azt hiszi a függetlenségi párt, hogy tömeg nélkül vihet-e valamit keresztül. . . mi a függetlenségi pártban is talán csak egy gyöngébb árnyalatát pillantjuk meg az arisztokráciának, a burzsoáziának és reakciónak, és bekövetkezhetik később az elsodrások napja és az épp úgy fogja elsodortatni a függetlenségi pártot, mint akár Tisza Kálmánt, akár a habarékot."[89] 1883-ban már kategorikusan elhatárolja magát és a mozgalmat a függetlenségi párttól. „A magyar munkásság ellensége a függetlenségi és a mameluk egyaránt."[90] Megtagad mindenfajta szolidaritást a függetlenségiekkel és keserűen emlékezteti a párt képviselőit, hogy 1880 előtt azok gyakran kérték a munkások támogatását, s ugyanazok „most mint antiszemiták lépnek fel és a szocialistákat mint zsidókat támadják".[91] Kászonyi a nemzeti kérdésben nem szakított teljesen a függetlenségi hagyományokkal; így írt erről: „azért, hogy a munkáspárt mindenek fölébe teszi az emberiség szeretetét, még nem következik, hogy az emberiségben a magyar fajt a többiek mögé tegye. Mi gyűléseinken nem egyszer hangoztattuk, hogy magyarok vagyunk mindenek előtt és azok is akarunk maradni, csakhogy mi a magyarság közt nem csak a kiváltságos osztályokat, hanem a haza minden polgárát értjük."[92]

A szocialista elmélet, a tudományos szocializmus mélységeibe nem hatolt be Kászonyi, de megértette, hogy a magyar politikai gondolkodás fordulóponthoz érkezett. Ő az első nemzedék egyetlen számottevő tagja, aki a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás követelésének sorrendjében és arányaiban beállott változást felfogta. Tulajdonképpen ez az a választóvíz a 80-as évek politikai gyakorlatában, ami eldöntötte Kászonyi hovatartozását. „Az em-

[85] Újra pártviszály. Népszava, 1881. okt. 9.
[86] Előleges korteskedés. Népszava, 1881. jún. 19.
[87] Az új képviselőválasztásokról, Népszava, 1881. jún. 12.
[88] Rothadt állapotok. Népszava, 1881. júl. 17.
[89] Van-e talaja a szocializmusnak hazánkban. Népszava, 1881. okt. 2.
[90] Kormányok, katonaság és népek. Népszava, 1883. ápr. 1.
[91] A mi barátaink a képviselőházban. Népszava, 1883. febr. 18.
[92] Botrányok a függetlenségi pártban. Népszava, 1883. ápr. 29.

beriség szeretetében benne foglaltatik hazánk szeretete is — állapítja meg — . . . el fog jönni az idő, midőn a nemzetiségi eszme épp úgy el fog tűnni a föld színéről, mint kezd eltűnni az isten kegyelméből jog, hierarchia, a kasztkülönbség iránti tisztelet, akkor mindenki kozmopolita és filantróp lesz."[93] A kozmopolita és filantróp terminus technikusok voltaire-i eredetűek, de tartalmilag itt már a munkásosztály internacionalizmusát és szocialista humanizmusát jelentették. Az internacionalizmus eszméjét — a Népszava számos cikke bizonyítja — teljes egészében magáévá tette Kászonyi, szembeszállt a sovinizmussal és hangoztatta, hogy a szociáldemokrácia mindenütt a világon szolidáris a forradalmi kisebbséggel, mely „a népért harcol annak urai ellen".[94] Internacionalizmusa nem elvont, hanem osztályalapon nyugvó, a munkásosztály és a szocializmus egységét vallja. „A szocializmus — írja — nem egyéb, mint minden tudományok tudománya, az emberek egymás közti viszonyai alkalmazásának tudománya . . A proletárságnak nemzetközileg kell szervezkednie, ha valaha meg akar szabadulni az elnyomás bilincseiből."[95]

Internacionalista látásmódja a Népszava szerkesztésében is érvényesült, hadat üzent a hungarocentrikus politikai szemléletnek, állandóan tájékoztatni igyekezett a lap olvasóit a nemzetközi munkás- és forradalmi mozgalmak helyzetéről, különösen az ír és orosz mozgalmak érdekelték, mély rokonszenvvel kommentálta e mozgalmak fellendülését és elkeseredéssel kudarcait. Hangsúlyozta, hogy a „munkás néposztályra" bír a legnagyobb fontossággal a nemzetközi helyzet, sőt odáig ment — a provinciális szemléletet kigúnyolandó —, hogy azt állította: „a mi sorsunk fölött nem mi, hanem Európa határoz . . . a külföld politikája ránk nézve több befolyással bír, mint érdektelen belügyeink".[96] Oly behatóan figyeli a nemzetközi sajtót, hogy tájékozva van jóformán minden fontos eseményről, így az egyik svájci lap nyomán hírt ad Plehanov fellépéséről, amit „korszakalkotónak" jelöl, mert ebben a marxizmus térhódítását látja Oroszországban.[97] A társadalmi forradalmat „Muszkaországban" várja kitörni, amely „az eddigi társadalmi rendet kövestől fel fogja forgatni".[98] Lapszerkesztői működésének utolsó hónapjában az új esztendőt az emberek békevágya nevében köszönti, és ugyanakkor felhívja Európa kormányainak figyelmét arra, hogy vagy az elkövetkező háború alatt vagy utána mindenütt ki fog törni az általános forradalom „. . . az európai háborút európai szocialisztikus felkelés fogja követni".[99]

Három hét múlva, 1884. január 27-én utoljára jegyzi a lapot. Hogy miért vált meg tőle, erre csak következtetni lehet, mert az új szerkesztő nem indokolta. Valószínűleg egészségi állapota akadályozta a további munkában. 1885-ben még megjelent két nagy tanulmánya a Hazánkban a reformkor történeti eseményeiről és személyeiről. A hátralevő két esztendőről jóformán semmit sem tudunk. Az utolsó nyom 1885. november 20-áról való.[100] Hentaller Lajoshoz írott levele arról tudósít, hogy súlyos beteg és kéri, írja alá takarékpénztári váltóját. Kászonyi Dániel elérkezett az út végére.

[93] A bourgeois-k és szocialisták. Népszava, 1881. jún. 26.
[94] Nemzetiség és nemzetköziség. Népszava, 1883. nov. 25.
[95] A nemzetköziség. Népszava, 1881. nov. 13.
[96] Hazánk és a külföld. Népszava, 1883. ápr. 8.
[97] A muszka szociális mozgalom. Népszava, 1883. dec. 25.
[98] Forradalmaink jellege. Népszava, 1882. nov. 26.
[99] Mit hoz az új év. Népszava, 1884. jan. 6.
[100] Kászonyi Hentaller Lajoshoz 1885. nov. 20. — Széchényi Könyvtár, Kézirattár.

6.

„Kászonyi Dániel honvédszázados és ismert író déli 12 órakor Gyöngytyúk utca 11-szám alatti lakásán hosszas szenvedés után, 73 éves korában meghalt" — tudósít másnap, 1886. május 12-én az Egyetértés. A nekrológ érzelgős, amikor jellemzi a halottat, de megrázó, amennyiben tényeket közöl Kászonyi életének legutolsó szakaszáról. „Körülbelül két év óta állás és mondhatni kenyér nélkül volt — hangzik a beszámoló —, jóformán csak azon baráti segélyekre szorítkozva, melyekben régebbi kartársai részesítették . . . A sokat szenvedett ember holtteste ott fekszik a puszta földön, mert a boldogtalannak utoljára még egy ágya sem volt . . ." Lakása — mint a cikk tudósít — „szűk, nedves, homályos zúg az udvar végében, az összes bútorzat egy vedlett szalmazsák, egy rozzant asztal, egy szék, meg egy deszkaláda . . . A mi több kis holmijuk volt, azt mind elvitte a hosszú gyötrelmes betegség . . ."[101]

Másnap a honvédsegélyző egylet nevében K. Kovách László tiltakozott a „tendenciózus hír" ellen, leszögezvén, hogy Kászonyi nem lehetett elhagyatott, mert segélyt és egy éve nyugdíjat kapott a honvédegylettől. Mégis, amikor az Egyetértés szedőszemélyzetének önkéntes adományát, hét forintot átadták az özvegynek, a következőkkel nyugtázta: „Most már legalább nem kell sötétben maradnunk, annyi pénzünk sem volt, hogy egy szál gyertyát vehettünk volna."[102] Kászonyi Dániel még halálával is megbotránkoztatta a hivatalos Magyarországot.

Életét és munkásságát hamar elfeledték. Eötvös Károly és Vay Sándor írtak róla negyedszázad múltán személyes emlékeik alapján. Egyedül Révész Mihály, a magyar munkásmozgalom első történetírója kísérelte meg felvázolni és méltatni néhány újságcikkben pályáját és tevékenységét. Kutatta a „fehér foltokat" Kászonyi életében, gróf Vay Dánielt is megkereste, hogy írja meg emlékeit hajdani nevelőjéről.[103] Választ nem kapott. Öreg szociáldemokraták így beszéltek róla: „Jótollú fiú volt, de nem volt szociáldemokrata." S Révész Mihály hozzáfűzi 1911-ben: „Igaz-igaz nem volt szociáldemokrata, de az akkori idők mások voltak. Akkor nem voltak a szocialisták ennyien, akkor meg kellett becsülni minden forradalmias embert, és Kászonyi forradalmár volt a javából és még arról is lehetne és kellene beszélni, hogy ugyan nem volt-e szociáldemokrata!"[104] A Pesti Napló ismeretlen kortárs cikkírója 1914-ben úgy jellemzi, mint az első magyar anarchistát. Hazatérését a második emigrációból kommentálva írja róla: „Nem szívesen látott vendég volt ő már itthon . . . elveit nem adta fel . . . Soha meggyőződése ellen nem írt, amit írt, jóhiszeműen írta."[105]

A kortársak elszórt megjegyzései és a félreérthetetlen mellőzöttség életében és halála után beigazolta, amit emlékírása előszavában mondott: „Mivel sok eltitkolt mozzanatot hozok nyilvánosságra és semmi tekintettel nem vagyok a hatalmon levőkre, fent és lent egyaránt sok ellenséget szerzek majd magamnak." E megállapítás nem elsősorban és nem kizárólag a „Magyarhon négy korszaká"-ra találó, hanem Kászonyi Dániel egész életútjára, eszmei-fejlődésére és egyéniségére.

[101] Kászonyi Dániel (Nekrológ). Egyetértés, 1886. máj. 12.
[102] Egyetértés, 1886. máj. 13.
[103] Párttörténeti Intézet, Révész Mihály gyűjtemény 994. Kászonyi Dániel.
[104] *Révész Mihály:* Kászonyi Dániel. Népszava, 1911. ápr. 30.
[105] Az első magyar anarkista. Pesti Napló, 1914. jan. 4.

Életútjának és munkásságának e rövid vázlatából ugyanis a magyar történeti valóság szubjektív oldalának tanulsága példázik. Kászonyi Dániel, Voltaire és Diderot magyar tanítványa, a racionalizmus és enciklopédista morál hitvallója, a reformkori és 48-as radikálisok kicsiny táborának harcosa, éppen mert élete minden szakaszában a kor leghaladóbb eszméivel felvértezetten indult harcba a társadalmi haladásért, jellemének és gondolkodásának következetessége révén élete végéig megmaradt a progresszió táborában. Cikksorozatának arra a kérdésére, van-e talaja a szocializmusnak a XIX. századi Magyarországon, saját életútjával is válaszolt. Bár racionalizmusa, ahogy múltak az évek, egyre tépázta illúzióit, a csalódások és árulások erősítették pesszimizmusát, mégis, ha a kudarcok átmenetileg megtörték is, újra és újra nekirugaszkodott. Jelleméből és gondolkodásából ugyanis törvényszerűen adódott, hogy a hosszú úton előbb vagy utóbb eljusson az elnyomottak és jogfosztottak legnagyobb és leghaladóbb táborához, a szociáldemokráciához; ide hajtotta és vonzotta egyszerre egyéniségének alapszíne: töretlen nonkonformizmusa. A hideg agy és forró szív klasszikus párharcából döntő pillanatokban mindig az utóbbi került ki győztesen, a morál győzött a ratio felett. Csalódott a francia forradalom teremtette társadalomban, de nem az eszményben, s ha az országgyűlési ifjak körében megtanult lelkesedni a Marseillaise dallamára, mint a Népszava szerkesztője újjászületett formában nyomatta ki a magyarországi proletároknak a Munkás-Marseillaise szövegét 1882 novemberében:

„Éhség, nyomor velünk
De mind, mind felkelünk,
S ki harcba száll, hagy vesszen ő . . .
Szabad lesz a jövő! " [106]

Csaknem kizárólag kudarcokat jelző munkássága és életútja még mást is tanúsít — a forradalmár tragikumát, s ez nem kevésbé a magyar történeti valóság egy darabja. Magányossága a magyarországi forradalmi mozgalom vereségéből sarjadt, pályájának állandóan hanyatló görbéje e vereség torzójából törvényszerűen fakadó intellektuális kontraszelekció következménye. Ha munkáira nem is maradéktalanul, de egyéniségére és tevékenységére feltétlenül találó a hajdani tanítvány megállapítása: „Nálunk nem kellettek a munkái. Nagyon sokat tudott, nagyon is puritán jellem volt, nem boldogulhatott Hunniában."[107]

Ám e pesszimista kép a magyar töténeti valóságnak csak egyik oldalát mutatja, hiszen Kászonyi Dániel munkássága szerves alkotó eleme a magyarországi progresszió ügyének. S hogy „nem boldogulhatott", ez talán még inkább erőt adó forrás mindazoknak, akiknek — az ő szavával — az igazság kard és pajzs egyszerre. Méltán példakép ő — annak ellenére, hogy a keserves idők deformáló hatása alól ő sem mentesült, bár az igaz oldalon, az elnyomottak mellett állott —, mert a forradalmi gondolat, az intellektuális helytállás és a magyar újságírás legszebb hagyományainak megtesetsítője, az igazságnak és a morálnak — lehet, hogy rövid távra tekintve donquijotei — bajnoka; lázadó, aki — mint ezt Kászonyi szellemében Bálint György az elnyomatás éveiben hirdette mindenkori érvénnyel — „felháborodik elvi alapon, nem személyes sérelemiért". Egy forradalmár életérzése ez.

[106] *Gáspár Imre:* Munkás Marseillaise. Népszava, 1882. nov. 19.
[107] *Vay Sándor:* Kászonyi Dániel, Pesti Hírlap, 1904. jún. 5.

Л. Маркуш:

Даниель Касони

Резюме

Даниель Касони начал свою политическую деятельность в рядах первой генерации реформаторов, на ее левом крыле, был членом либерального движения «Молодая Венгрия». Весной 1848 года он предложил свои услуги Кошуту, секретным доверенным он совершил важные поручения в Вене, в Праге, в Галиции, был одним из организаторов возвращения на родину гусаров Надор и Вильмош. В октябре 1848 года он выполнял роль посредника между венскими авлистами и венгерским правительством. Разведчик, затем правительственный комиссар, выполнитель доверительных задач. В 1849 году он эмигрировал в Гамбург, затем в Лондон, там он стал членом демократической организации, составлявшей левое крыло эмиграции, находился в контакте с Мацини и другими революционными группами.

Годы лондонской эмиграции помимо политической деятельности оказали на идеологическое развитие Касони глубокое влияние. Его встреча с развитым капиталистическом обществом и с идеями социализма открыла перед ним новые перспективы. Большинство эмиграции увязнуло в первенственном и фактически единственном требовании национальной независимости, взятый же у Дидроа демократизм Касони сделал возможным для него, чтобы прервал преграды национализма.

По поручению Кошута в 1861 году он вернулся на родину, но его миссия, вследствие самоубийства Ласло Телеки, стала недействительной. После этого он стал воспитателем у семьи Вай, австро-венгерское соглашение разочаровало его и на десять лет он опять покинул страну. Он жил в Лейпциге, здесь он опубликовал свои мемуары на немецком языке, которые так и не появились никогда на его родном языке. После возвращения на родину — ему было тогда 66 лет — он принял на себя обязанности редактора рабочей газеты «Рабочая Понедельная Хроника». Этим своим поступком он стал на сторону партии и мировоззрения преследуемых, петролёров (сторонников парижской коммуны). После создания Всеобщей Рабочей Партии Венгрии Касони стал редактором ее центрального органа, газеты Непсава с 1881 по 1884 гг. и в то же время видным членом руководства партии. Он поварачивается против своих бывших товарищей, против клевет прессы партии Кошута, в центре которых находилась клевета об антипатриотизме социалдемократии. Он принимал участие на съездах партии, преподносил там предложения, председательствовал на рабочих митингах, почти до последних возможностей, будучи уже старше 70 лет, хотя — как на это указывает современная хроника — «он считал себя счастливым, если он и семья смогли хоть раз в день достать куска сухого хлеба.» Касони умер 11 мая 1886 г. в полной нищете.

Из краткой справки жизненного пути и деятельности Касони обнаруживается поучение субъективной стороны венгерской исторической действительности. Этот одинокий сторонник в Венгрии рационализма и морали энциклопедистов остался до конца своей жизни в лагере прогресса. На вопрос, поднятый им в серии статей, имеет ли соцализм почву в Венгрии XIX века, он дал ответ своим жизненным путем. Из его характера и мыслей закономерно вытекало, что он дошел до самого большого и самого прогрессивного лагеря того времени — до социалдемократии.

Его деятельность и жизненный путь, ознаменовавшие почти исключительно неудачи, правдоподобно отражавшие трагичность революционера, являются в то же время частью венгерской исторической действительности. Его одинокость выросла из поражения революционного движения в Венгрии, постоянно снихсодящая линия его пути является последствием интеллектуальной контрселекции, вытекающей с закономерностью из незаконченности революции, из ее поражения. Однако эта пессимистическая картина показывает лишь одну сторону венгерской исторической действительности, ведь его деятельность в то же время является составной частью дела прогресса в Венгрии.

L. Márkus:

Dániel Kászonyi

Résumé

Dániel Kászonyi commença sa carrière politique dans les rangs de la première génération des réformateurs de gauche, il fut membre du mouvement libéral nommé Jeune Hongrie. Au printemps de 1848 il a offert ses services à Kossuth; comme agent secret, il a accompli des tâches importantes à Vienne, à Prague et en Galicie, il fut un des organisateurs du retour des hussard Nádor et Vilmos. En octobre 1848 il servit d'intermédiaire entre les auliques de Vienne et le gouvernement hongrois. D'abord il fut officier de renseignement, puis commissaire d'état chargé des tâches importantes. En 1849 il émigra à Hambourg puis à Londres, là il devint membre de l'association des démocrates qui forma la gauche de l'émigration, il avait des relations avec Mazzini et d'autres groupes révolutionnaires.

Les années de l'émigration à Londres ont influencé non seulement ses activités politiques, mais aussi son développement personnel sur le plan idéologique. La rencontre d'une société capitaliste développée et des idées socialistes a ouvert de nouvelles perspectives à ses yeux. La majorité des émigrés n'a pas dépassé l'idée de la revendication de l'indépendance nationale qui fut pratiquement leur seule exigence, le démocratisme didrotien de sa conception du monde rendit capable Kászonyi de briser les barrières du nationalisme.

En 1861, à l'ordre de Kossuth, il était rentré en Hongrie, mais sa mission ne fut pas accomplie à cause du suicide de László Teleki. Après cela il fut précepteur chez la famille Vay, le compromis austro-hongrois l'a déçu, il quitta le pays pour dix ans de plus. Il vivait à Leipzig, c'est là qu'il publia ses mémoires en allemand, elles ne sont jamais parues en sa langue maternelle. Après son retour — à l'âge de 66 ans — il a entrepris la rédaction du journal des ouvriers intitulé Chronique Hebdomadaire Ouvrière. Avec cet acte il prit position à côté des persécutés, du parti de la conception du monde des petroleurs (les partisans de la Commune de Paris). Après la fondation du Parti Général des Ouvriers — de 1781 à 1881 — il fut rédacteur du journal du parti qui portait le titre Népszava (Parole du Peuple), et membre notable de la direction du parti. Il s'est mis en opposition de ses anciens combattants et il a affronté les calomnies de la presse du parti Kossuth dont l'argument le plus important fut le manque de patriotisme de la socialdémocratie. Il a pris part aux congrès du parti, il a présenté des projets, il présidait aux assemblés ouvriers pour ainsi dire, jusqu'au dernier moment, jusqu'à l'âge de plus de soixante-dix ans, malgré l'aveu d'un compte rendu de l'époque: »Il pouvait être heureux quand sa famille et lui avaient l'occasion de se rassasier du pain sec !«. Il est mort le 11 mai 1886, dans la plus grande misère.

Ce bref compte rendu sur la vie et l'activité de Kászonyi témoigne de la réalité historique hongroise du côté subjectif. Ce prophète hongrois solitaire de la morale des encyclopédistes et du rationalisme ne quittait pas jusqu'à sa mort le camp du progrès. A la question posée par une série de ses articles, si le socialisme a des possibilités en Hongrie du XIXe siècle, sa carrière nous donne la réponse. Il se dérive de son caractère et de ses idées qu'il fut parvenu au plus grand camp des exploités de l'époque: au parti des social-démocrates.

Sa carrière et ses activités marquées presqu'uniquement par des échecs qui reflètent la tragédie de la révolution, forment une partie de la réalité historique hongroise. Sa solitude est due à la chute du mouvement révolutionnaire de Hongrie, la courbe déclinante de sa carrière est la conséquence de la contresélection intellectuelle dérivant de cette chute. Mais ce tableau pessimiste ne nous montre qu'un côté de la réalité historique hongroise, car les activités de Kászonyi sont des éléments organiques du progrès de Hongrie.

Dolmányos István:

A „Lex Apponyi"

(Az 1907. évi iskolatörvények)

I. Az 1907. évi iskolatörvények a történeti irodalomban

A dualista korszak gazdag történeti irodalmában aligha találhatunk olyan nemzetiségpolitikai feldolgozást, amely ne utalna a magyar kormány 1907-ben előterjesztett és elfogadott iskolatörvényeire, összefoglaló nevükön a „Lex Apponyira". E törvények körül évtizedeken keresztül folyt a soviniszta uralkodó osztályok történelmi vitája. Annál érdekesebb, hogy mind a mai napig nem jelent meg róluk szakszerű, tartalmukat pontosan ismertető, végrehajtásukat, gyakorlati hatásukat levéltári és egyéb források segítségével leíró tanulmány.

Ilyen körülmények között egymásnak homlokegyenest ellentmondó, szélsőségesen elfogult történelmi értékítéletek kialakítására és hirdetésére nyílt lehetőség. A magyar polgári szakirodalom abból a hamis tételből indult ki, hogy Magyarországon nem létezett nemzetiségi elnyomás.[1] Ennek következtében a leggyakrabban tagadta, hogy e törvény és végrehajtása megsértette a magyarországi nemzetek érdekeit. Egyáltalán: cáfolni igyekezett, hogy a Lex Apponyinak köze volt a nemzetiségi politikához, a magyarosítási kísérletekhez.[2] Mások azt a mentegető szándékú gondolatot helyezték előtérbe, hogy a törvény „egy jottányit sem magyarosított,"[3] vagyis „gyakorlati eredmények nélkül maradt".[4] Még olyan szerzővel is találkozunk, aki szerint a Lex Apponyi egyképpen védte meg a magyar nyelv és a nemzetiségi nyelvek érdekeit.[5] A Lex Apponyi reakciós apologiájában minduntalan felbukkant az a vélemény, amely az ún. utódállamok szigorúbb nemzetiségpolitikájára hi-

* Jelen írásunk „Az Osztrák-Magyar Monarchia történetének problémái 1900—1918" tárgykörű Budapesten, 1964. május 4—9. között lezajlott nemzetközi konferencia számára készült tanulmány rövidített változata. A teljes szöveg német nyelven látott napvilágot: Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1966. 233—304. old. A német nyelvű változat a hivatkozott nem-magyar források eredeti nyelvű és németre fordított idézeteit is tartalmazza.

[1] Ld. pl. *Mikó Imre:* Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár. 1944. 272. l.

[2] *Hajdú János:* Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés. Magyar Művelődéstörténet. V. köt. é.h.n. 349. l.; *Perényi József* recenziója *J. D. Kirilović* ellenkező előjelű túlzásokkal megtűzdelt „Pomadjarivanje u bivšoj Ugarskoj" c. könyvéről. Az Ország Útja, II. (1938) 12. sz. 395. l.

[3] *Dr. Asztalos Miklós:* A nemzetiségek története Magyarországon betelepülésünktől máig. Bpest. 1934. 90. l.

[4] *Miskolczy Gyula:* A modern államszervezés kora. Magyar Művelődéstörténet. V. köt. 95. l. — Miskolczy később sem jutott el a Lex Apponyi hatékony bírálatáig. Vö. *Julius Miskolczy:* Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien—München. 1959. 192. l.

[5] *Dr. Zahmann György:* A nemzetiségi oktatásügy történelmi fejlődése. Jogi és általános fejlődés. Kisebbségi Körlevél. 1944. május—július. 180. l.

vatkozva kívánta megadni a felmentést a századeleji magyar kormányzatnak.[6] (A nemzetiségi elnyomás valóban fokozódott a két világháború között,[7] de ez csak eggyel több okot szolgáltatott volna a magyar nemzetiségpolitika kritikus vizsgálatára.)

Természetesen a magyar nagyúri történetírásban és emlékirat-irodalomban is találhatunk — alárendelt mozzanatként — bizonyos bíráló észrevételeket; ezeket azonban szinte kivétel nélkül az jellemzi, hogy a látszólagos bírálattal, a felelősség valamiféle áthárításával éppen a dualista nemzetiségpolitika fő irányvonalát kívánják megvédeni. Horváth Jenő egyedül a német külpolitika nyomására akarta visszavezetni Apponyi cselekedeteit,[8] Szekfű Gyula pedig azért minősítette „rendkívül ügyetlen törvénynek"[9] a Lex Apponyit, hogy a magyar ellenzéki irányzatokkal szemben a hatvanhetes kormánypártokat tüntesse fel a bölcs és türelmes, a megegyezésre hajló nemzetiségi politika képviselőinek. Ez a koncepció konkretizálódott abban a komikus beállításban, amely szerint Tisza István a Mocsáry-féle nemzeti megbékélést hirdető irányzat politikusa volt, és csak Apponyi tartozott az „uralmi" politika hívei közé.[10]

A soviniszta magyar úri történetírás és publicisztika hamisításaival szemben az egykori elnyomott nemzetek polgári történetírói joggal mutattak rá arra, hogy ebben a törvényben is kifejezést nyert a magyar kormányzat nemzeti elnyomó politikája, s több értékes tényt sorakoztattak fel véleményük bizonyítására. Bírálatuk azonban a burzsoá nacionalizmus jegyében fogalmazódott meg, s így a lényegében véve indokolt kritika e szerzők munkáiban túlzásokba csapott át. Milada Paulová szerint pl. az 1907. évi törvények a szlovák nyelvet teljesen kitiltották az iskolákból.[11] Masaryk szintén azt írja, hogy a Lex Apponyi „minden szlovák iskolát megszüntetett . . ."[12] Több alkalommal találkozhatunk azzal a véleménnyel, hogy 1907 után a magyarországi népiskolák már „nem művelődési, hanem művelődésellenes intézmények".[13] Mások elsősorban a magyar iskolapolitika alakulásával magyarázták a kivándorlási mozgalmat,[14] valamint azt állították, hogy a Wekerle-féle koalíciós kormány időszakában „népgyűlések összehívásáról szó se lehetett".[15] Ide kell sorolnunk azt a véleményt is, mely szerint 1909 után „minden iskolában" csak magyarul tanították a hittant.[16] E túlzásokon kapva-kapott a soviniszta magyar urak propagandája.

Napjaink új történetírása a nemzetiségi kérdés történetéhez is másként közeledik. A magyar marxista történetírók megbélyegzik az akkori magyar

[6] Uo. 180. l.; *Mikó:* i. m. 265. l.

[7] Erre a tényre a korábbi magyar nemzetiségi politika vonatkozásában angol polgári történetíró is rámutatott: *Hugh Seton-Watson:* Eastern Europe between the Wars 1918—1941. Cambridge. 1946. 43. l.

[8] *Horváth Jenő:* Magyarország és a nemzetiségi kérdés. 1815—1920. Bpest. 1920. 70. l.

[9] *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. V. köt. 571. l.

[10] *Albrecht Ferenc:* A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának értékítélete. Jancsó Benedek emlékkönyv. Szerk. Asztalos Miklós. Bpest. 1931. 154. l.

[11] *Dr. Milada Paulová:* Politika „Rječké resoluce" a Slováci. Milan Hodža publicista, politik, vedecký pracovník. Spomienky, úvahy, stúdie. Prága. 1930. 577. l.

[12] *T. G. Masaryk:* A nemzetiségi kérdés. „A magyar Masaryk". IV. köt. Szerk. Dr. Várady Aladár. Bratislava. 1935. 140. l.

[13] *František Votruba:* Slovensko v politickej aktivite. Milan Hodža . . . 278, 411. l.

[14] *Jaroslav Bidlo:* Dějiny Slovanstva. Praha. 1927. 197. l.

[15] *Jan Čajak:* Moje rozpomienky na Milana Hodžu. Milan Hodža . . . 693. l.

[16] Slovenská Vlastiveda. IV. *Dr. František Bokes:* Dejiny Slovákov a Slovenska od najstarších čias až po pritomnost'. Bratislava. 1946. 318. l.

kormányzat elnyomó politikáját s ennek a Lex Apponyiban kifejezésre jutó törekvéseit. Az egykor elnyomott népek marxista történetírói felülvizsgálják a régi nacionalista irodalom túlhajtásait és általában lehiggadt, tárgyilagos értékítéletet vetnek papírra.[17] Csak a marxista történelemszemlélet tette lehetővé, hogy a szomszéd országok történészei határozottan megkülönböztessék a magyar úri elnyomókat a magyar néptől, és párhuzamot vonjanak a magyar nép és a nemzetiségek szenvedései között.[18] Ennek ellenére, részben a probléma feldolgozatlansága miatt, részben pedig a régi nézetek hatására, itt-ott még a marxista irodalomban is találkozhatunk zavartkeltő, pontatlan megfogalmazásokkal. Egy Erdély történetével foglalkozó, egyébként értékes tanulmányban olvashatjuk például ezt a mondatot: „A nemzetiségek munkásai nem képezhették magukat anyanyelvükön."[19]

Már az eddigiek alapján is nyilvánvaló, hogy hasznos és szükséges a Lex Apponyi megalkotásának és végrehajtásának részletes vizsgálata. Ennek a feladatnak megoldása a Monarchia nemzetiségi viszonyainak jobb megértését is előmozdíthatja. A nemzetiségi elnyomás létéről vagy nemlétéről folyó vita, amelyet a jelenlegi nyugati polgári történetírás egy csoportja újít fel minduntalan, gyakran igen elvont módon folyik. Ha közelebbről szemügyre vesszük a sokszor emlegetett törvénycikkeket, ha nem sajnáljuk a fáradságot és a paragrafusok mögé nézünk, a vitakérdések jórészét — mint megoldottat — azonnal félre lehet tenni.

II. Előzmények

A Wekerle-féle koalíciós kormányt 1906 őszén közvetlen politikai okok sarkallták az iskolatörvények mielőbbi beterjesztésére.

A nemzeti és nacionalista jelszavakkal feltüzelt kormánytábor politikai konszolidálásához elengedhetetlen volt valamiféle nemzeti „vívmány".

Az új, mesterségesen is szított soviniszta hullám 1906 derekán indult meg. Ekkor került ismét előtérbe a nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc.) revíziójának jobboldali jelszava.[20]

A kormány csakhamar a közvélemény értésére adta, hogy a viszonylag liberális nemzetiségi törvény gyakorlati revízióját az iskolapolitika területén kívánja megvalósítani. Az új tanév megkezdésekor Halász Ferenc, a kultuszminisztérium illetékes államtitkára, Apponyi Albert gróf miniszter „jobbkeze", feltűnést keltő cikkben hirdette meg iskolapolitikai programját. Halász cikke ritka nyíltsággal fedte fel, hogy a kormányzat magyarosítást, mégpedig nemcsak érzelmi, de nyelvi asszimilációt követel az iskoláktól: „ nemzeti létünket mindaddig biztosítva nem látjuk, míg a magyarság a haza földjén oly erős számbeli túlsúlyra nem jut, mely a széthúzó erők állambontó törekvését egyszersmindenkorra lehetetlenné teszi . . . És itt a népnevelés nyomul előtérbe, mint amelynek feladata hazánkban nemcsak az általános népművelődést ter-

[17] *Miloš Gosiorovský:* Adalékok a szlovák munkásmozgalom történetéhez. Pozsony. 1952. 46—47. l. Vö.: Dejiny ČSR. Bratislava. é. n. Red. Dr. Jaroslav Dubnický. 243. l.; Přehled československých dějin. II. Sv. 2. Praha. 1960. 1018—1019. l.

[18] Enciklopedija Jugoslavija. 1. Zagreb. 143. l.

[19] *Ludovic Vajda:* Despre situația economică și social-politică a Transilvaniei în primii ani ai secolului al XX-lea. Studii și materiale de istoria modernă. Vol. I. Red. Gh. Haupt, Gh. Georgescu-Buzău. București. 1957. 348. l.

[20] Lásd a Budapesti Hírlap 1906. júl. 6. számának vezércikkét.

jeszteni, hanem a nemzetet nyelvben és érzületben egységessé tenni."[21] Halász cikkére annál inkább érdemes felfigyelni, mert a beavatottak akkor és később őt nevezték a Lex Apponyi szellemi atyjának, gyakorlati kivitelezőjének.

A kormányzó pártok értekezletei nemzetiségpolitikai irányba terelték az iskolaügy megvitatását. A néppárt értekezletén Csernoch János, az ismert katolikus pappolitikus, azt kérte a jelen lévő Apponyi Alberttől, hogy „az Egerből elviendő felsőbb leányiskola nemzetiségi vidékre helyeztessék el. Erre nagy szükség volna, mert ott terjeszti a magyar nyelv ismeretét is."[22]

A minisztériumi tisztviselők körében kialakult hangulatra jellemző, hogy Huszár Antal, a Belügyminisztérium fordítója, terjedelmes emlékiratot nyújtott be a kormányhoz, amelyben szélsőséges soviniszta intézkedések tömegét (az ortodox egyház autonómiájának felfüggesztése, a román nyelvű középiskolák megszüntetése, a román sajtótermékek üldözése stb.) hozta javaslatba. Az emlékirat elkészítéséhez bizonyára valamifélye segélyt is kapott, mert munkáját „Bizalmas használatra" jelzéssel az Állami Nyomdánál is kiadatta.[23]

Az iskolán keresztül történő magyarosítás káros illúziójának fokozódásához ekkortájt a német kormány lengyelellenes iskolapolitikája is hozzájárult.[24]

A Lex Apponyi beterjesztésének közvetlen okai között azonban nemcsak nemzeti, hanem szűkebb értelemben vett társadalmi indokokat is találunk, amelyekre az eddigi kutatás egyáltalán nem mutatott rá.

1906 derekára a magyarországi tanítók anyagi helyzete rendkívül megromlott. Az elégedetlenség a tanítóság minden politikai rétegét tiltakozásra és szervezkedésre késztette. A Budapesti Hírlap rendszeresen közölte a tanítók kétségbeesett hangú panaszos leveleit.[25]

A nyugtalanság az állami iskolákon kívül az egyházi tanintézetekre is kiterjedt, sőt az utóbbiakban gyakran még kedvezőtlenebb volt a tanítók helyzete. A görög-keleti román érsekség sajtóorgánuma óvta a tanítókat attól, hogy elkeseredettségükben valamiféle országos, interkonfesszionális tanítói kongresszuson követeljék helyzetük megjavítását. Különösen arra hívta fel figyelmüket, nehogy államsegélyt kérjenek, mert ezzel sérelem érné az iskolák egyházi jellegét. Megfenyegette az erdélyi tanítókat, hogy államosítás esetén akár a Dunántúlra is áthelyezhetik őket. A lap sejtetni engedte, hogy az államosítást román nemzeti szempontból is kárhoztatja[26]

1906 végén és 1907 elején érte el csúcspontját a tanítómozgalom új hulláma. A kialakult helyzet jellemző mozzanata, hogy az Abaúj—Torna

[21] Közmívelődés, 1906. 9—10. sz. 179—181. l. — *Halász Ferenc* miniszteri tanácsos: Nemzeti állam és népoktatás.

[22] Alkotmány, 1906. nov. 28. 3. l. „A néppárt értekezlete".

[23] *Onisifor Ghibu:* Un plan secret al guvernului unguresc din 1907 privitor la maghiarizarea romînilor din Transilvania. Cluj. 1940. — Ghibu azonban téved, amikor Huszár emlékiratát a koalíciós kormány és az utána következő magyar kormányok elfogadott titkos tervének tartja.

[24] Vö. *Felix-Heinrich Gentzen:* Der Posener Schulstreik 1906/07. Jahrbuch für Geschichte der deutsch—slawischen Beziehungen und Geschichte Ost- und Mitteleuropas. Band II. Halle (Saale). 1958. 156—225. l.

[25] Budapesti Hírlap, 1906. nov. 4. 8—9. l.

[26] Telegraful Roman, 1906. okt. 6. 1. l. — „In chestia ameliorări salariilor învăţătoreşti".

megyei tanítótestület közgyűlése (talán a kormány megfélemlítése céljából) szótöbbséggel hozott határozattal kimondotta, hogy „a szocialista párthoz csatlakozik és a szocialista tanoknak a népiskolákban való tanítását kívánja".[27] A tanítók mozgalma a függetlenségi párt vonzáskörébe tartozó pedagógusokat is magukkal ragadta, akik igyekeztek elhódítani a szocialistáktól a mozgalom vezetését.[28]

A tanítóság mozgalma tehát szintén megkövetelte, hogy a kormány újabb rendelkezésekkel igyekezzék rendezni a függőben levő iskolapolitikai ügyeket.

Figyelembe kell venni továbbá, hogy a szocializmus térnyerése az állam számára a tanítók politikai szereplésén túl a tanulók eszmei nevelésének irányát is nagy fontosságúvá tette. Vagyis a Lex Apponyiban — anélkül, hogy kétségbe vonnánk nemzetiségpolitikai jelentőségének elsődlegességét — azok felett a cikkelyek felett sem szabad átsiklani, amelyek a szocializmus magyar és nem magyar erői elleni harcot szolgálták.

A Lex Apponyi kidolgozása és elfogadtatása az eddigiekben megemlített közvetlen politikai okok mellett elsősorban az úri Magyarország hagyományos nemzeti elnyomó politikájából fakadt. Az 1907. évi törvényjavaslatok egy több évtizedes múltra visszatekintő iskolapolitikai irányzat szerves folytatását, betetőzését jelentették. A magyar kormányok, sőt a parlamentben képviselt politikai pártok mindegyike hiú reményeket táplált az iskolai oktatás segítségével történő magyarosítás eredményességéről.[29]

Jóllehet a soviniszta rendelkezések sok kellemetlenséget okoztak a nem magyar tanítási nyelvű oktatási intézményeknek, nem szüntették meg a más nyelven folyó oktatást. A nemzetiségek felhasználták a községi és egyházi autonómia adta lehetőségeket, és minden korlátozó intézkedés ellenére a nemzetiségi mozgalom erős bástyáivá változtatták iskoláikat.

A magyarosító politika csődje láttán a magyar sovinizmustól végleg elvakított politikusok újabb, sokkal erőteljesebb intézkedések után kiáltottak. Már a kilencvenes években kirohanásokat intéztek az egyházi és községi autonómia ellen és felvetették a különféle önkormányzatok korlátozásának, illetve teljes megszüntetésének gondolatát. Egy korabeli röpirat szerint „égetően szükséges népoktatásügyünk újjászervezése még a felekezeti és községi önkormányzati jogkör megszorításával is". A szerző az iránt sem hagy kétséget, hogy mire kívánja felhasználni az önkormányzatok megnyirbálását: „. . . vagy az állam bomlik fel, dől romba, vagy a nemzetiségeknek kell a magyar fajba beolvadniok; a nemzetiségekkel kiegyezés nem lehetséges, és minden velök való paktálás öngyilkosság!"[30]

Ugyanez a gondolat jelentkezik Bánffy Dezső báró hírhedt nemzetiségi programjában, azzal a különbséggel, hogy ő már teljes állami közoktatást követel.[31]

Az iskolák államosításának ezidőtájt soviniszta célzatú jelszava nehéz dilemma elé állította a magyar kormányokat. Kétségtelen volt, hogy egy

[27] Vasárnapi Újság, 1906. 43. sz. 701. l. (okt. 28.).

[28] Vö.: Magyarország, 1906. nov. 6. 7. l.

[29] Vö. *I. Tóth Zoltán:* A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867—1900). Századok 1956. 3. sz. 383—386. l.

[30] *Dr. Kostenszky Géza:* Nemzeti politika a Felvidéken. Bpest. 1893. 21, 39—40, 42. l.

[31] *Báró Bánffy Dezső:* Magyar nemzetiségi politika. Bpest. 1903. 71. l.

államosító kísérlettel szemben a nemzetiségi egyházak a leghatározottabb ellenállást tanusítanák, s nemcsak nemzeti, de vallási okokból is. Még a „magyar" egyházak, elsősorban a katolikus egyház, támogatására sem számíthattak, mivel ezek — a demokratákkal folytatott küzdelmükben — már régen a felforgatók ármánykodásának deklarálták az államosítás igényét. A nemzetiségi egyházak autonómiájának megsértését a katolikus egyház is veszélyes precedensként fogta volna fel. Maga az állam, amely mindent megtett a vallásos szellemű oktatás megerősítése és a klerikalizmus kedvezményezése érdekében, a felekezeti iskolák felszámolása esetén saját politikájával került volna szembe. De ha mindezeket az akadályokat sikerült volna elhárítaniuk, még akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a rényt, hogy az államnak egyszerűen nem volt annyi pénze, hogy egyik napról a másikra átvegye az összes iskolák fenntartását.

A kilencvenes évek második felében és a huszadik század első éveiben ezért került előtérbe a gyakorlati kormánypolitikában a községi és felekezeti iskolák ellenőrzésének s oktatóik „pártfogásának" irányzata, mint szükségmegoldás. Ennek az elképzelésnek jegyében dolgozták ki az 1904-ben beterjesztett s nagy port felvert Berzeviczy-féle törvényjavaslatot.[32]

A Berzeviczy-javaslatot 1904. október 20-án beterjesztették, azonban a magyar politikai élet válsága miatt már le nem tárgyalhatták, és így nem vált törvénnyé.

A darabont korszakban Lukács György vallás- és közoktatásügyi miniszter ismét foglalkozott a népoktatásügyi törvényjavaslattal, és a társminiszterekhez intézett átiratában a Berzeviczy-javaslatot követve fejtette ki elképzeléseit. Ami az ő fejtegetéseiben eltért Berzeviczy tervezetétől, az később megtalálható a Lex Apponyiban.[33] Nagyon figyelemre méltó tény, hogy a darabont idők politikusainál töretlenül érvényesült a magyar nemzeti elnyomó politika kontinuitása, bár a koalíciós pártok propagandája ennek ellenkezőjét állította.

A koalíciós kormány tehát kimunkált törvényjavaslatot és egyéb előkészítő munkálatokat örökölt az előző kormányoktól, de közben az egyházi és községi iskolák jogi helyzetét még mindig a XIX. században alkotott törvények szabályozták. Az egyházi és községi önkormányzat lehetőségeit felhasználva 1906-ban az országban 3248 nem magyar tanítási nyelvű népiskolát tartottak fenn.[34] Az állami, illetve az egyházi és községi iskolák számarányáról az 1904/1905-ös tanév adataiból alkothatunk fogalmat, amikor az iskolák 12,1%-át az állam, 8,8%-át a községek és 77,3%-át a felekezetek tartották fenn.[35] A nemzetiségek nyelvén folyó oktatás szempontjából számottevő körülmény, hogy 1906-ig a hittant az állami (tehát magyar tannyelvű) népiskolákban is a tanulók anyanyelvén lehetett tanítani.[36] A népiskoláknak

[32] Vö. *Dolmányos István:* A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904). Bpest. 1963. 355—364. l.

[33] Vö. *Kemény G. Gábor:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. 1900—1905. Kézirat. — VKM. eln. 1906 : 281/380 fasc. 110/ad 4845/905. — Ehelyütt is megköszönöm Kemény G. Gábornak, hogy kiadás előtt álló kéziratába betekintést engedett.

[34] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XII. köt. Bpest. 1907. 88. l.

[35] Magyar Statisztikai Közlemények. 31. köt. 30. l.

[36] *Salacz Gábor:* A katolikus egyház és a nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. Kisebbségi Körlevél. VIII. 1944. 209. l.

ez az állapota (nem szólva az összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb helyzetben levő középiskolákról) a nemzetiségek számára nagyon is sérelmes volt, de a hatalomra jutott ellenzéki pártok sovinisztáinak szemében „magyar szempontból" mégis tűrhetetlennek látszott.

A koalíciós kormány iskolapolitikai tevékenységének első szakaszában két, egymást bizonyos fokig keresztező tendencia figyelhető meg. A függetlenségi párt, de még a szövetséges pártok néhány csoportja is az „igazi sovén magyarok" pózában tetszeleg, és ahol csak módja van rá, igyekszik túllicitálni a régi, hatvanhetes kormányok nemzetiségellenes politikáját. Másrészt a hatalom polcán, felelős irányítóként józanabbul kellett mérlegelni a lehetőségeket; ebben az irányban befolyásolta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tevékenységét a koalíció tényleges vezető pártja, a hatvanhetes alkotmánypárt is, amely lényegében a szabadelvű párti kormányok által kitaposott úton kívánt a nemzeti kérdésben tovább haladni. Tulajdonképpen még a hatvanhetesből lett újsütetű függetlenségi párti Apponyi Albertet is ahhoz a csoporthoz kell számítani, amely szélsőséges sovinizmusa ellenére vigyázott a fogalmazásra és nem rugaszkodott el annyira az adott körülmények talajáról (Apponyi sohasem írt volna olyan vigyázatlan cikket, mint államtitkára, Halász Ferenc). Természetesen ezek a különbségek csak finom árnyalati eltéréseket jelentettek. Az említett két tendencia közül néhány hét leforgása alatt a második kerekedett felül, vagyis a Tisza-gyalázó és darabont-faló koalíciós kormány ott folytatta, ahol amazok abbahagyták, legfeljebb néhány különösen erőszakos mozzanatot vitt bele a törvényhozásba, s főleg a végrehajtásba.

Mire a javaslatot beterjesztették, a nemzetiségek a kultuszkormányzat mindennapos tevékenysége alapján már fogalmat alkothattak az új miniszter politikájáról. Erre a gyakorlati „aprómunkára" fényt vet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyik, Apponyi aláírásával ellátott s Andrássy Gyula gróf belügyminiszterhez intézett 1906. december 20-i átirata. Apponyi „Bizalmas, saját kezeihez" jelzésű levelében a szlovák nemzeti mozgalom Pozsony megyei felélénküléséről panaszkodott, értesítette Andrássyt, hogy ezért megkezdte „a vármegye elhanyagolt népoktatási viszonyainak magyar nemzeti alapon leendő rendezését . . ." Az utóbbiról közölte, hogy „a nyelvhatárokon s a magyarságot fenyegető pontokon állami iskolák és állami óvodák szervezése iránt intézkedtem, s a nem állami elemi iskolák és azok tanítóinak működését szoros ellenőrzés alá veszem". Felkérte továbbá a belügyminisztert, hogy a nemzetiségi „izgatás" ellen saját hatáskörében is járjon el.[37]

Apponyi Albert a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium évi költségvetésével kapcsolatos szokásos főrendiházi vitát használta fel iskolapolitikai terveinek ismertetésére és készülő törvényjavaslatának bejelentésére. Eközben vigyázott arra, hogy a nyelvi asszimiláció helyett az érzelmi magyarosítás követelményét állítsa előtérbe.[38]

1907 februárjára a minisztériumban elkészült az iskolatörvények javaslatának első változata. Annak érdekében, hogy világosabban kitűnjék az Apponyi-féle javaslatok és az előző kormányok hasonló intézkedései és tervei közti kapcsolat, érdemes figyelmesen elolvasni Apponyi Albertnek négy évvel

[37] P. I. Arch. A. XII. 2/1907/2. (Eredeti állag szerinti jellemzése: Igazságügyminisztérium Eln. Biz. 12. 1907.)

[38] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I. köt. Bpest. 1907. 130. l.

később erről a kérdésről adott nyilatkozatát. 1910 elején — már a koalíciós kormány bukása után — Tisza István bírálatot gyakorolt a Lex Apponyi felett,[39] amire a volt vallás- és közoktatásügyi miniszter nyilatkozattal válaszolt. Ebben elismerte, hogy átvette a Berzeviczy-javaslat több rendelkezését, de azzal védekezett: új elemet is vitt az iskolai törvényhozásba. „Ott vannak például, hogy csak azt említsem, azok a szakaszok, amelyek a felettes iskolai hatóságoknak az országellenes tényekben való bűnrészességére vonatkoznak és ezzel szemben minden módot megadnak a közoktatásügyi kormányzatnak arra, hogy a szélesebb területen elterjedt bajt gyökerében orvosolhassa."

Megemlítette még, hogy a tanítóképzés kérdésével egy novelláris törvényjavaslatban foglalkozott, amely azonban „az ismert politikai események folytán nem jutott a pénzügyminiszterrel való tárgyalások stádiumánál tovább".[40]

Igaza volt Apponyinak, amikor hangsúlyozta javaslatai és a Tisza-kormány idején beterjesztett Berzeviczy-javaslat között megfigyelhető folytonosságot (erről azonban 1906—1907-ben sokkal szerényebben emlékezett meg). Nyilatkozatának fontos és megjegyzésre érdemes része, hogy saját szellemi termékeként éppen a büntető szakaszokkal dicsekedett.

Volt azonban — mint erre fentebb már utaltunk — egy másik örökség is, amelyről Apponyi még 1910-ben sem tett említést, s ez a darabontkormány hagyatéka. Az 1905. évi 70 000, 72 000 és 72 001 V. M. sz. magyarosító rendeletek még Lukács György miniszterségének idejéből származtak. Apponyi továbbra is érvényben hagyta őket.

1907. február 19-én Apponyi Albert a minisztertanács elé terjesztette „a nem-állami elemi iskolák jogviszonyairól" szóló törvényjavaslatát, a későbbi 1907: XXVII. törvénycikket. A minisztertanács alapos vita után néhány szövegrész törlésében egyezett meg. Nem fogadta el például azt a szakaszt, amely kimondotta, hogy a nem magyar tanítási nyelvű népiskola elvégzése után a gyermeknek folyékonyan kell tudni magyarul írni, olvasni és számolni. Törölte továbbá azt a kikötést is, hogy állami fizetést és korpótlékot csak ott kaphat a tanító, ahol a számolás a második osztálytól kezdve már

[39] Tisza egyik beszédében a következőket mondotta: „Néhány évvel ezelőtt az utolsó szabadelvűpárti kormány egy népnevelési törvényjavaslatot adott be (a Berzeviczy-féle javaslatról van szó — D. I.). Az a törvényjavaslat már törvénnyé nem válhatott, de a koalíciós kormány egy újabb törvényjavaslattal helyettesíthette, amelyik — minden gúnyos célzat nélkül mondom — a kirakatot lehetőleg nemzetiszínűre festette, de azután ebből a törvényből azt, ami azok igazi magva volt, ami a legfontosabb volt, ami az egész akciónak gerincét képezte, a tanítóképzés reformját, a tanítóképzésnél életbeléptetendő hatékony állami befolyást és ellenőrzést kidobta. (Úgy van!) És azután ez a törvény végrehajtatik különböző olyan intézkedésekkel, amelyek nem használnának a gyakorlatban semmit, de bizonyos látszatát a sikernek mutatják fel és provokálólag, elkeserítőleg hatnak mindenfelé."

Gróf Tisza István Képviselőházi beszédei. IV. köt. Bpest. 1937. 123—124. l.

Tisza képmutató játékot űzött a nemzetiségi politikusok hiszékenységével. Feltűnő ugyanis, hogy nem követelte a Lex Apponyi hatályon kívül helyezését. Nem a törvény lényegét, hanem főleg a végrehajtás módját kifogásolta. A tanítóképzés törvényes rendezését sürgetve, tulajdonképpen a koalíciós kormány már előkészített javaslatát kívánta valamilyen formában kisajátítani.

[40] *Magyar Hírlap*, 1910. márc. 6. 4—5. l. — Ugyanitt Berzeviczy is nyilatkozott. Ő már nem lépett fel támadóan, mint Tisza, hangoztatta, hogy nem kívánja kétségbevonni Apponyi törvényeinek értékét (saját múltjával fordult volna szembe, ha ezt megteszi), csupán azt állapította meg, hogy a tanítóképzés reformjával már az ő javaslata is foglalkozott.

magyarul folyik.[41] Az írás, olvasás és számolás folyékony magyarsággal történő ismeretének követelményét Apponyi minisztériuma még a Berzeviczy-féle javaslatból vette át. A törlés arra mutat, hogy a kormány belátta: ez az igény megvalósíthatatlan és kirívó képtelenségével csak akadályozná a magyarosító törekvések megvalósítását. Azonban — amint alább látni fogjuk — az a formula sem volt reálisabb, amit a törölt szöveg helyébe illesztettek.

III. A törvények tartalma

A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi hitfelekezeti néptanítók járandóságairól szóló törvény végső, elfogadott alakjában lényegében állami felügyelet alá vonta az ország sok száz, nemzetiségi iskolafenntartók kezében levő elemi népiskoláját.

A kormány a törvény első részét a tanítók fizetésemelésével vezette be. Az erre vonatkozó szakaszok kimondották, hogy a nem állami elemi népiskolák tanítóit, akiket a nemzetiségi iskolafenntartók igen rosszul fizettek, magasabb státusba kell helyezni. A törvény az új, felemelt fizetést a régi alapfizetés 600, illetve 800 koronás minimumával szemben a helyi körülményekhez képest 1000, illetve 1100 és 1200 koronában határozta meg. Elrendelte továbbá, hogy fel kell emelni a tanítók korpótlékát.

A fizetésemelés afféle *captatio benevolentiae* volt, s a tanítók bérmozgalmának leszerelését, valamint a nem magyar tanítók várható ellenállásának gyengítését célozta.

Amint azonban a törvény további szövegéből kiderül, az iskolafenntartókra rótt fizetési kötelezettség elsősorban mégsem erre szolgált. A 12. §, amikor kötelezte a nem állami, azaz jórészt nemzetiségi iskolafenntartókat, hogy a fizetésemelést záros határidőn belül hajtsák végre, kimondotta, hogy ha ezek a fizetésemelésre „szegénységük miatt nem képesek", folyamodjanak segélyért a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez. A fizetésemelés mértékét úgy számították ki, hogy alaposan megviselje, vagy egyenesen kimerítse a nemzetiségi egyházak vagy községek pénzügyi alapjait. Tulajdonképpen kényszersegélyről volt szó. A törvény pozitív módon is gondoskodott arról, hogy az iskolafenntartók fizetésképtelenségük esetén kötelezően vegyék igénybe az államsegélyt. A 13. § szerint, amely iskolafenntartó nem emeli tanítói fizetését, de az államsegélyt se veszi igénybe, elveszti iskolafenntartói jogát.

A kormány azért kényszerítette rá a nemzetiségi iskolákra az államsegélyt, mert annak felvétele meghatározott oktatási feltételekkel járt együtt. A törvény 20. §-a szerint segélyt csak olyan iskola kaphat, amelyben a magyar nyelvet, a számolást, a hazai földrajzot és történelmet, a polgári jogokat és kötelességeket a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított tanterv és óraszám szerint tanítják, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök felhasználásával. (Ezt e paragrafust, amely *expressis verbis* nem tartalmazza, hogy a megjelölt tantárgyakat magyar nyelven kell tanítani, a törvényjavalat beterjesztésekor a pénzügyi bizottság hivatalos jelentése a következőképpen értelmezte: „Az ily iskolák növendékei, kell hogy magyarul tanulják a történelmen és földrajzon kívül a számtant, s úgy oktatandók, hogy gondolataikat ki tudják fejezni érthetően ma-

[41] OL. Min. Tan. jkv. 1907—8—4.

gyar nyelven is."[42] Kimondja ezen kívül, hogy amennyiben az állam valamely községi vagy felekezeti iskola tanítói fizetéséhez 200 koronával vagy annál magasabb összegű államsegéllyel járul hozzá, akkor a tanító alkalmazása a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyásától függ, vagyis ide tulajdonképpen ő nevezi ki a tanítót.

A törvény más részeiben minden nem állami elemi népiskolára kiterjedő kötelezettségeket is felállított. Tehát olyan kikötéseket, amelyeket attól függetlenül kellett betartani, hogy az adott iskola államsegélyben részesül-e vagy sem. Ilyen módon az államsegély kétesértékű áldásaiból kimaradó nemzetiségi iskolák tanításába is beleszólt. „Minden iskola és minden tanító — hangzik a 17. § —, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy államsegélyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcsös gondolkozást tartozik kifejteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülnie kell; külső kifejezéseül minden iskolára, jelleg különbség nélkül, úgy a főbejárat fölött, mint megfelelő helyen a tantermekben Magyarország címere helyezendő el, a tantermekben a magyar történetből vett falitáblák alkalmazandók, nemzeti ünnepeken pedig az épületen magyar nemzeti címeres zászlók tűzendők ki. A jelvényeken kívül csak a törvényhatóság és község czímere és az iskola községi, illetőleg felekezeti jellegét törvényesen megállapított kitételekkel megjelölő magyar nyelvű külső felirat és a tantermekben az illető hitfelekezet egyházi főpásztorainak arczképei, vallási jelvények, valláskegyeleti képek és az oktatáshoz szükséges tanszerek alkalmazása van megengedve, melyek azonban idegen történeti vagy földrajzi vonatkozásokat nem tartalmazhatnak és csakis hazai készítmények. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a tárczája terhére gondoskodik arról, hogy az összes iskolák a magyar czímerrel és zászlóval, valamint az iskola-fenntartó hatóság meghallgatásával megállapítandó magyar történeti képekkel elláttassanak."

Ez a rendelkezés egyértelmű volt a régi, nem magyar nyelvű iskolafeliratok erőszakos eltávolításával, a tansegédletek kicseréltetésével. A korábbi törvényeknél határozottabban szólította fel a tanítót, hogy a román, szlovák vagy szerb gyermekkel igyekezzék elhitetni, hogy nemzetisége — magyar.

Fontos, s minden iskolatípusra vonatkozó intézkedést tartalmazott a 18. §, amely a Berzeviczy-javaslatnak megfelelően elrendelte, hogy „ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a 20-at eléri, vagy az összes beírt növendékek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv mint tannyelv használandó . . . Minden oly népoktatási tanintézetekben azonban, amelyekben az állam nyelve van egyedül tanítási nyelvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható. Az összes elemi népiskolák ismétlő tanfolyamában a tanítás nyelve magyar."[43]

[42] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai XII. köt. Bpest. 1907. 340. l. — Tehát Barabás Endrének nincs igaza, amikor az államsegélyes és az államsegélyben nem részesülő iskolákat összekeverve azt állítja, hogy a Lex Apponyi csak a magyar nyelv és irodalom oktatását követelte magyarul. Ez a megállapítás csak az államsegélyben nem részesülő iskoláknál jogos. Vö. *Barabás Endre:* Az Apponyi-féle törvény (1907. XXVII. t. c.), a Népszövetség és a romániai magyar kisebbség. Külügyi Szemle. VIII. évf. (1931), 3. (júliusi) szám. 332. l.

[43] Az ún. ismétlő iskolát az elemi iskola kötelező évfolyamait kijárt 12 és 15 év közötti gyermekek látogatták. Ez az iskolatípus több helyütt csak névleg létezett.

A törvény legjelentősebb és legnagyobb visszhangot keltett pontja a 19. §, amely utasítást adott arra, hogy „a nemmagyar tanítási nyelvű elemi iskolákban akár részesülnek állami segélyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamennyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a hitfelekezeti iskolafenntartó meghallgatásával megállapított tanterv szerint és kijelölt óraszámban oly mérvben tanítandók, hogy a nem-magyar anyanyelvű gyermek a IV. évfolyam bevégzésével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni".

A magyar nyelv köteles tárgyként való tanítását a nem állami elemi népiskolákban még az 1879: XVIII. tc. vezette be. Azt azonban eddig nem határozták meg törvényes úton, hogy milyen eredménnyel történjék a tanítás. Fentebb említés történt arról, hogy a minisztertanács törölte a törvény első fogalmazásából azt a részt, amely azt kívánta, hogy a nem magyar nyelvű gyermek a negyedik évfolyam végeztével folyékonyan tudjon írni, olvasni, számolni magyarul. A most idézett paragrafust ennek pótlására állították be. Ezúttal elmaradt a számtan, de a magyar beszéd és írás *folyékonyságának* követelménye helyébe még mindig az *érthetőség* került, ami (nem vegyes lakosságú nemzetiségi területeken) csupán azt jelentette, hogy az egyik képtelenséget a másikkal váltották fel.

Mindezeken túl a törvény szigorú fegyelmi szabályzattal sújtotta a nem állami népiskolák tanítóit. Erre Apponyi egyenesen büszke volt. A 22. § a következő cselekményeket sorolta a különösen fontos vétségek közé: ha a tanító nem engedélyezett tankönyveket használ, ha államellenes irányt követ: az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása és az állam címere, jelvényei és zászlója ellen irányuló cselekedetet követ el, a hitfelekezetek vagy egyes osztályok ellen, a tulajdon vagy a házasság ellen „izgat", ha magán- vagy köztulajdon felosztásával „ámít". (Az utóbbi, forradalomellenes rendelkezések természetesen a nemzetiségi földbirtokosok és burzsoák érdekeit is szolgálták.)

A kormány a törvény tárgyalásakor taktikájához híven a javaslat „szociálpolitikai" oldalával kérkedett. S hogy ezt jobban kihangsúlyozza, párhuzamosan egy másik javaslatot is beterjesztett „az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről". Ebben emelte a — magyar tanítási nyelvű — állami iskolák tanítóinak fizetését, de ugyanakkor a fentebb idézett szabályzathoz hasonlóan szigorította fegyelmi rendelkezéseiket.

A javaslatokat áprilistól kezdődően tárgyalták és június 2-án iktatták be. Az állami tanítókról szóló törvényt az 1907: XXVI. tc., a nem állami elemi iskolák jogviszonyait rendező törvényt pedig az 1907: XXVII. tc. alakjában szentesítették.[44]

Tulajdonképpen az 1907. évi iskolatörvények kiegészítését jelentette „az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről" szóló 1908: XLVI. tc., amely minden elemi iskolában megszüntette a tandíjkötelezettséget. E sok vonatkozásban pozitív lépéssel a kormány azonban még jobban meg akarta gyengíteni a

[44] Corpus Juris Hungarici 1907. Szerk. Márkus Dezső. Bpest. 1908. 357—394. l. — Az 1907: XXVII. tc. teljes román szövegét ld. *Lazar Triteanu:* Noua lege şcolară 1907. Sibiu.

nemzetiségi iskolák pénzügyi alapjait, hogy ezzel könnyebben rákényszerítse ezeket a nemzetiségellenes feltételekhez kötött államsegély felvételére.[45]

Az új törvény értékelésénél figyelembe kell venni, hogy már az 1868: XXXVIII. tc. 51. -a lehetővé tette a szegények teljes tandíjmentességét. Az 1907:XLV. tc. 32.§-a pedig az éves cselédek gyermekeinek beiratási díját és tandíját a munkaadó földbirtokosra hárította. Magyarországon az iskolák szélesebb körű látogatását akkor nem annyira a tandíj, mint inkább az iskolák hiánya, a gyermekek korai munkábaállítása, illetve a néptömegek jelentős részének nyomora gátolta. Kétségtelen azonban, hogy az egyházi iskolák tandíjmentességét a nemzetiségi politikusok demokratikus csoportja már korábban is követelte.[46] Ezenkívül a magyar területek beiskolázása szempontjából sem volt közömbös a megmaradt tandíjkötelezettség.[47] A kormánynak tehát anyagi engedményekkel meg kellett „fizetnie" az újabb nemzetiségellenes manővert.

Az ingyenes oktatásról szóló törvény egyéb rendelkezéseivel is folytatta, kiegészítette az 1907. évi törvényeket. 7. §-ában elrendelte pl., hogy a nem állami elemi iskolákban is magyar nyelven kell kiállítani a bizonyítványokat (s csak mellékesen engedélyezte az iskolafenntartó nyelvén történő kiállítást). Feljogosította a tanfelügyelőket, hogy a nemzetiségi iskolák könyvtárait tetszésük szerint átkutassák és onnan a nekik nem tetsző könyveket eltávolítsák (1.§).[48]

A három ismertetett törvényből tulajdonképpen a legjelentősebb 1907: XXVII. tc. vált először Lex Apponyi néven ismertté. Az emlékirat-irodalom és a történeti feldolgozások azonban gyakran e megjelölés alá vonják mindkét 1907. évi vagy mindhárom 1907-1908. évi iskolapolitikai törvényt. A szóbanforgó törvények valóban egyetlen átgondolt nemzetiség- és iskolapolitikai akció összehangolt részei, amelyeket ezen kívül még a koalíciós kormány léte és Apponyi személyes közreműködése is szoros egységbe fűz. Tanulmányunkban szintén ebben a szélesebb értelemben, az iskolatörvények gyűjtőfogalmaként használjuk a Lex Apponyi megnevezést.

IV. A Lex Apponyi fogadtatása

A Lex Apponyi szankcionálása szempontjából fontos volt az udvar véleménye. Ferenc József személyesen is foglalkozott a magyar iskolatörvényekkel. Andrássy Gyula belügyminiszter jegyezte fel naplójában, hogy az uralkodó elégedetlen volt a javaslatokkal. Nem hivatalos beszélgetés keretében azt mondotta, hogy a Lex Apponyit „a képviselőház bizottságaiban kivetkőztették mivoltából".[49] Szavai azokra a módosításokra vonatkoztak, amelyek még kifejezettebben soviniszta irányzatot adtak a javaslatoknak. Ferenc József nyugtalanságát Ferenc Ferdinánd főherceg agitációja is táplálta, aki

[45] Megítélésem szerint téves az a szemlélet, amely a kormány iskolapolitikájának fő vonalát az államsegélyek megvonásában, s nem az államsegélyes rendszer minél szélesebb körű kiépítésében látja. Vö. *Gergely Ernő:* A nemzetiségi politika Magyarországon a kiegyezéstől az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig. Jogtudományi Közlöny. XII. évf. (1957) 1—3. sz. 80. l.

[46] Slovenský Týždennik, 1903. okt. 30. 3. l.

[47] Vö. a törvény hivatalos indokolásával: Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXV. köt. Bpest. 1908. 183. l.

[48] Corpus Juris Hungarici 1908. Bpest. 1909. Szerk. Márkus Dezső. 1083—1092. l.

[49] Andrássy-napló. OL. Andrássy-család lt. Ifj. Andrássy Gyula iratai.

nyíltan elítélte az Apponyi-féle iskolatörvényt és hangoztatta, hogy az sérelmes a nemzetiségekre.[50] Természetesen a császár-királyt és a főherceget e nyilatkozatoknál elsősorban nem általában a nemzetiségek sorsa iránt érzett aggódás vezette, hiszen ebben az esetben Ausztriában gyorsan javíthattak volna a csehek, olaszok és más elnyomott népek helyzetén. Inkább arra törekedtek, hogy ezt az alkalmat is felhasználják a magyarok és a magyarországi nemzetiségek közti ellentétek szítására, hogy így egymással kölcsönösen sakkban tarthassák alattvalóikat. Ezt bizonyítja, hogy Ferenc József elégedetlenkedése ellenére nem tett komoly kísérletet Apponyi akciójának meghiúsítására.

A Lex Apponyi fogadtatásának egyik különösen érdekes mozzanata a magyarországi egyházak reagálása. Azáltal, hogy a kormány nemzetiségpolitikai célkitűzései feltétlenül megkövetelték a felekezeti iskolaügybe, az egyházak autonómiájába való beavatkozást, az a látszat keletkezett, mintha kirobbant volna az állam és az egyházak küzdelme, a magyar Kulturkampf.

Természetesen ha valakitől távol állt a világi szellemű oktatás terve, úgy az a koalíciós kormány klerikális beállítottságú vallás- és közoktatásügyi minisztere volt.[51]

A nemzetiségi egyházak azonban annál inkább kihasználták autonómiájuk megsértését és nemzeti oppozíciójukat taktikából az autonómia védelmének leplébe takarták.

Természetesen hiba lenne teljesen negligálni az egyházak autonómiája körül kialakult politikai ellentéteket, véleménykülönbségeket. Erre figyelmeztet az az átmeneti nyugtalanság is, amely a katolikus egyházat elfogta a törvényjavaslatok beterjesztésének hírére. Az egyház előljárói feltétlenül megbíztak a jezsuitáknál iskolázott Apponyiban, mégis nagy gondot fordítottak arra, hogy az ekkori kormányzatnak való tökéletes alárendelődést elhatárolják egy esetleges radikális vagy éppen forradalmi kormányzathoz való viszonyuktól, s emellett félreérthetetlenül rámutattak, hogy az iskolák állami ellenőrzése nem jelenthet átmenetet az iskolák államosításához.

A néppárt lapja ebben az értelemben mozgósította a katolikus kézben levő iskolák pedagógusait. „A fődolog az — írta egy katolikus tanár az Alkotmányban —, hogy az állam a segélyt ne adja megalázó feltételek közt s a felekezetek és iskolafenntartók ne csináljanak bármikor félremagyarázható megállapodásokat és végül nehogy oly színe adassék a dolgoknak, mintha ez csak előestéje volna az iskolák teljes államosításának. Hagyjuk ezt a franciáknak. Minálunk még nem a canaille uralkodik." [52]

Az Apponyi-féle törvényjavaslat ellen az egyházak közül a román görögkeletiek tiltakoztak a legerőteljesebben. A görögkeleti püspökök Ioan Meţianu (Metianu János) érsek és metropolita felszólítására Nagyszebenben konzisztórumra gyűltek össze. Itt emlékiratba foglalták tilatkozásukat, majd a memorandumot személyesen nyújtották át Apponyi Albertnek. A lapokban is közzétett emlékirat kifogásolta az egyházi autonómia tervezett megsértését. Érvelésüket meggyengítette, hogy a tanítói fizetésemelést is túl magasnak nyilvánították, s azt kérték, hogy a tanítói fizetési minimumot 800 koronára mérsékel-

[50] *Eöttevényi Olivér:* Ferenc Ferdinánd. Bpest. 1942. 173. l.

[51] Ezért hibát követett el az a katolikus szlovák polgári történész, aki a Lex Apponyiban a katolikus oktatásügy sorsának megpecsételődését és a „vallástalan állam" korlátlan hatalmának érvényesülését látta. Vö. *Karol A. Medvecký:* Cirkevné pomery katolíckych Slovákov v niekdajšom Uhorsku. Rózsahegy. 1920. 60. l.

[52] Alkotmány, 1906. okt. 31. 1—2. l. — *Gedeon:* Apponyi és a tanárok.

jék. A szolgálati pótlék meghatározásánál szintén csökkentést sürgettek. Ezzel a román görögkeleti püspöki kar nemcsak a kormánnyal, de a tanítók mozgalmával is szembeszegült.[53] A görögkeletiek memorandumát a görög katolikus püspökök hasonló felirata követte.[54]

A nemzetiségi egyházak főpapjainak az 1907:XXVII. tc. főrendiházi vitájában nyílt alkalmuk álláspontjuk ismételt kifejtésére. Lukijan Bogdanović (Bogdanovics Luczián) budai görögkeleti szerb püspök hosszabb felszólalás keretében utasította el a javaslatot. Rámutatott arra az ellentmondásra, amely az egyházi és iskolai antonómiát biztosító 1868:IX. tc. és a beterjesztett javaslat között mutatkozott.

Bogdanović néhol túllépett az egyházi autonómia védelmének harci módszerén és nemzeti szempontokat is megemlített, bár ezeket szorosan beágyazta a Magyarországnak tett hűségnyilatkozatába. Szerinte az egyház maga is megbüntetné a magyar állam ellen támadó tanítókat.

Jól érzékeltette, milyen hatósági önkényt szabadít az iskolákra a 25. paragrafus: „Mert mi sem könnyebb dolog, mint valamely tanítóra ráfogni, hogy a magyar nyelv tanítását elhanyagolja, vagy azt nem kellő eredménnyel tanítja. Könnyen megesik, hogy némely stréber községi jegyző vagy olcsó babérokra vágyó szolgabíró avagy királyi tanfelügyelő ezt egyszerűen ráfogja a neki nem tetsző és neki feltétlenül nem engedelmeskedő tanítóra és kész a feljelentés: a tanítót állásától felfüggesztik és elmozdítják. A község választ magának egy másik tanítót, akit talán nem ismer, azt hasonló okokból szintén elmozdítják és azután magát az iskolát is bezárják."

A fizetésemelési rendelkezésekről azonban már azt tartotta, hogy azok „elviselhetetlen terheket" rónak az iskolafenntartó egyházakra.[55]

A román görögkeleti egyház nevében Ioan Meţianu (Metiánu János) nagyszebeni érsek és metropolita kért szót. Hangoztatta, hogy a törvényjavaslatot nem fogadja el, mert ez mélyen sérti egyházának önkormányzatát. Figyelmeztette a kormányt a nem-magyar anyanyelvű lakosság nagy elégedetlenségére és elkeseredésére. A magyar nyelv oktatásának mértékéről pedagógiai tapasztalataira hivatkozva kijelentette, hogy „lehetetlen a kitűzött czélt elérni, ha fel nem áldoznánk egyúttal a népoktatás és közművelődés fontos érdekeit . . ."[56] Figyelemreméltó, hogy Meţianu Bogdaniviétól és a következő felszólalóktól eltérően nem tartotta szükségesnek, hogy óvását hűségnyilatkozatokkal ellensúlyozza.

Ioan Papp (Papp János) aradi görögkeleti püspök, „mint a magyar államnak hű fia" visszautasítja azt a gondolatot, hogy iskoláiknak ellenszenves lenne a magyar nyelv tanítása, mégis tiltakozik a javaslat ellen, mert túlzásaival „egyházunk hatóságainak és híveinek egyik legtisztább és leggyengédebb érzülete sértetik meg, t. i a hazánk iránti ragaszkodás és a polgári kötelességteljesítés érzete."[57]

[53] Telegraful Roman, 1907. márc. 9. 1. l. — „Memorandul biserici gr.-ort. române." — A memorandum márc. 7-én a Pester Lloyd vezércikkeként is megjelent („Das Memorandum der Bischöfe"). — Vö. *Dr. Nagy Gyula:* Az erdélyi oláhság rövid története a világháborúig. 102. l.

[54] Budapesti Hírlap, 1907. márc. 17.

[55] Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I. köt. Bpest. 1907. 177—180. l.

[56] Uo. 181—182. l. — 1907. máj. 8.

[57] Uo. 183. l. — 1907. máj. 8.

A görög katolikus románokat képviselő Hosszu Vazul lugosi és Victor Mihali (Mihályi Viktor) balázsfalvi püspökök szintén a javaslat bírálóihoz csatlakoztak. Hosszu Vazul nem tartotta sérelmesnek a nemzetiségekre nézve, „ha az államnyelv mennél inkább terjesztetik", azonban pedagógiai megfontolásokból elfogadhatatlannak minősítette a beterjesztett javaslatot. Mihali ügyes taktikával mutatott rá arra, hogy az iskolák nyomorúságos állapota miatt az oktatás nemcsak a magyar nyelv, de minden tárgy tekintetében nehézségekkel küzd, ezért más orvoslást vár. Egyházának papságáról nem mulasztotta el megjegyezni, hogy „nincsen clerus, amely hívebben és önzetlenebbül szolgálná ennek az országnak, Magyarországnak érdekeit . . ."[58]

A vita végén a kormány felvonultatta maga mellett a „magyar" egyházak vezetőit. Kínos feladatot kaptak. Beszédeik tanulságos példát szolgáltatnak arra, hogy a „magyar" egyházak akkori irányítói a soviniszta érdekekért síkraszállva még saját önkormányzatukat sem kímélték.

„Azt mondom — hangoztatta felszólalásában Antal Gábor református püspök —, hogy Magyarországon ezt a törvényjavaslatot minden hazafias ember üdvözölte. Üdvözölte a mi reformált egyházunk is, ámbár méltóztassanak tekintetbe venni, hogy talán egyetlen egyháznak autonómiáján sem ejt akkora csorbát ez a törvényjavaslat, mint a mi kifejlett demokratikus autonómiánkon."[59]

Ugyanezen a csapáson haladt az evangélikus Baltik Frigyes okfejtése. Az önkormányzat sérelmét kétségtelennek tartotta, mégis elfogadta a javaslatot. Egyszersmind eldicsekedett: „Mi utolsó zsinatunkon, amint ösmeretes, azt is kimondottuk, hogy a magyar haza, a magyar nemzet ellen való izgatás kánoni vétség."[60]

Samassa József egri érsek számára a katolikus világegyház előtt nyilván kényelmetlen lett volna nyíltan beismerni, hogy a törvény érinti az autonómiájukat. Az önkormányzat kérdéséről tehát nem tett említést. Ehelyett a törvényjavaslat elfogadásának indokolásakor csupán egyetlen gondolatot vetett fel, az általános választójog perspektívájának és a népoktatás tartalmának viszonyát.

„Én azt hiszem — mondta Samassa —, azon szoros összefüggésnél fogva, mely a népoktatás és az általános szavazati jog közt létezik, a kormányt nem gáncs, hanem elismerés illeti."[61] Az egri érsek a nemzetiségi egyházak vezetőinek politikai „kétlakiságára" spekulált: a görögkeleti és görög katolikus püspökök mint egyházi elöljárók szintén féltek az általános választói jogtól, de mint a nemzetiségi mozgalom tényezői egyszersmind kívánták is.

A katolikus főpap lojális nyilatkozatát a kormány javaslata is megkönnyítette, mivel a 35. § a szerzetesrendeket igen ravasz fogalmazással néhány vonatkozásban kívül helyezte a törvény hatályán.

Az elhangzott felszólalásokra Apponyi Albert két ízben is válaszolt. Felhasználta a vitában és az országos sajtóvisszhangban fellelhető nemzetiségi túlzásokat. Cáfolta, hogy a törvény teljesen látszólagossá tenné az egyházi önkormányzatot és tagadta, hogy az új rendelkezések megfosztanák a nemzetiségeket az anyanyelvi oktatás lehetőségétől. E véleményeket kétségbevonva egyúttal visszautasította a nemzetiségi kritika jogos magvát is: a törvény-

[58] Uo. 185, 188—189, 191, 196. l. — 1907. máj. 8, 10.
[59] Uo. 203—204. l. — 1907. máj. 10.
[60] Uo. 180—181. l. — 1907. máj. 10.
[61] Uo. 197—198. l. — 1907. máj. 10.

javaslatban kifejezésre jutó magyar sovinizmus bírálatát. A javaslat ellen lezajlott tiltakozó gyűlésekről — amelyekről alább még szó lesz — a következőket mondotta: „Nem magyar ajkú polgártársaink körében tartattak ugyan olyan gyűlések is, amelyek ezen törvényjavaslat ellen foglaltak állást, de viszont nem magyar ajkú polgártársaink körében tartattak olyan gyűlések is, amelyek engem ezen törvényjavaslat benyújtása alkalmából és az abban foglaltakért melegen üdvözöltek." A miniszter elhallgatta, hogy a legtöbb nemzetiségi nagygyülés nem a kormány mellett, hanem a kormány ellen foglalt állást. A helyeslő nyilatkozatok szinte kizárólag a fizetésemelésnek szóltak.

Apponyi második felszólalásában Antal Gábor ref. püspökkel szemben megvédte a szerzetesrendeket kedvezményező 35. paragrafust. [62]

A főrendiház eleve adott erőviszonyai eldöntötték a javaslat sorsát. A tervezet változatlanul jutott tovább.

A nemzetiségi egyházak vezetői főrendiházi beszédeikben nem ok nélkül hivatkoztak népeik nyugtalanságára. A nemzetiségek viszonylag igen korán nagy erővel reagáltak a törvények hírére. Ennek egyik oka abban rejlett, hogy 1904-ben a Berzeviczy-javaslat beterjesztésekor tulajdonképpen már ismertté váltak a magyar kormányzat szándékai, s ugyanakkor lezajlott a nemzetiségi tömegek mozgósításának főpróbája is. [63]

A sajtóhadjárat és az utcai demonstráció terén ez alkalommal szintén a román nemzeti mozgalom járt elől.

A görögkeleti érsekség lapja mértéktartó fogalmazásával elütött a többi román sajtótermék hangjától. Hangoztatta, hogy elvileg nem ellenzi a magyar nyelv minden hazai iskolában történő oktatását, de nem olyan mértékben, ahogy ezt a javaslat követeli.[64]

A román nemzeti párt orgánuma már erőteljesebb hangot használt. Az iskolák rendőri felügyelet alá helyezését látta a javaslatban. A Lex Apponyi machiavellizmus, a magyar parlament kiadásában.[65] Éppen ezért határozottabb kiállást, az írásbeli tiltakozáson túlmenő akciókat, felsőházi óvást, vagy ha szükséges, gyűléseket stb. követelt a görögkeleti egyháztól.[66]

A román főpapok felsőházi nyilatkozatainak értékelésénél tehát figyelembe kell venni azt a nyomást, amelyet a román világi politika gyakorolt rájuk. Ugyanakkor érdekes, hogy a tanítói fizetések dolgában a Tribuna sem tudott megszabadulni a főpapi-iskolafenntartói szemlélettől. A fizetésemelés igényét hallgatólagosan elutasította, és türelemre intette a tanítóságot.

Egy román közmondással figyelmeztette a lap a tanítókat, hogy az adott helyzetben a „pénz az ördög szeme".[67]

A Gazeta Transilvaniei szerint a javaslat a legmerészebb kihívás a nem magyar népekkel szemben, amelyet valaha a magyar kormányzat megkockáztatott.[68] A magyar soviniszta sajtó az 1907. évi romániai parasztfelkelésből azt

[62] Uo. 200—201, 203—204. l. — 1907. máj. 10.

[63] 1904-ben a románok szervezték meg a legtöbb tiltakozó népgyűlést. A gyűlések szervezői és egyes részvevői ellen később törvényes eljárást folytattak le, amire újabb tiltakozó gyűlések következtek. Az eseményekről Lányi Bertalan igazságügyminiszter összefoglaló jelentést kapott a nagyváradi főügyész helyettesétől. Vö. *Kemény G. Gábor:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. 1900—1905. Kézirat. — VKM. eln. 1906—281/4226/905.

[64] Telegraful Roman, 1907. márc. 28. 1. l. — „Legea contelui Apponyi."

[65] Tribuna, 1907. febr. 26. 1. l. — „Noul atentat."

[66] Tribuna, 1907. márc. 3. 1. l. — „Biserica în luptă."

[67] Tribuna, 1907. márc. 1. 1. l. — „Să descidem ochii."

[68] Gazeta Transilvaniei, 1907. febr. 23. 1. l. — „Proiectele lui Apponyi."

a következtetést vonta le, hogy a magyarországi románságnak a regáti bonyodalmak láttán meg kellene elégednie helyzetével és nem szabad tiltakoznia a Lex Apponyi ellen. A lap jogosan bírálja a soviniszták hamis logikáját, de a vita hevében a magyar sajtót „zsidó-magyar" sajtónak nevezi, s kritikája antiszemitizmusba fullad.[69]

A Luceafărul c. folyóirat kulturális jellegének megfelelően csak közvetve vagy rövid utalásokkal jelezhette véleményét. Azonban így is sokat mond az a tény, hogy 1907 márciusában Dr. I. Lupaştól cikket közölt „Iskoláink történetéből" (Din istoria şcoalelor noastre) címen. Lupaş a cikk zárószavaiban helyesen hangsúlyozza, hogy a nemzetiségi iskolákkal szemben gyakorolt erőszakos elnyomó politika a történelem tanulságai szerint mindig kudarcra van ítélve.[70] Az áprilisi szám egyik szerkesztőségi cikke kulturális meggondolásokkal támasztotta alá az anyanyelvi oktatás teljes szabadságának szükségességét.[71]

A románok a Lex Apponyi elleni küzdelmükben arra törekedtek, hogy akciójukba lehetőleg minél jobban bevonják nemzeti értelmiségüket és tömegeiket. A Tribuna március végén meghirdette a „nemzeti ellenállást" (Apărarea naţională), és ettől kezdve hasonló című rovatában rendszeresen beszámolt a Lex Apponyi ellen irányuló mozgalom eredményeiről.[72] A koalíciós kormánnyal szembeszegülő román nemzeti párt terminológiájában tehát megjelent a „nemzeti ellenállás" kifejezése, amivel 1905—1906-ban a magyar pártkoalíció jelölte mozgalmát. A román mozgalom eseményeiről a magyar lapok igen gyér híranyagot közöltek. A Tribuna ezt azzal magyarázta, hogy Andrássy Gyula belügyminiszter bizalmasan felhívta a kormánypárti magyar és nem magyar lapokat, hogy ne közöljenek cikkeket a nemzetiségi tiltakozó gyűlésekről.[73]

Közben egyik nagygyűlés a másikat érte. A Bonyhán összegyűlt tömegdemonstráció, amelynek megszervezésében nagy szerepet játszottak a román papok, határozatában „csodálattal" és elismerésel üdvözölte a két román egyház főpapjainak tiltakozó memorandumait, valamint követelte az 1868. évi nemzetiségi törvény betartását, a sajtószabadságot és az általános választójogot.[74] Brassóban népes közönség előtt jelentette ki Ioan Lergheru ügyvéd, hogy Apponyi törvénye egyértelmű lenne a románok nemzeti megcsonkításával.[75] Oravicán a nagygyűlés határozata kimondotta: az új iskolatörvény nyilvánvalóan arra törekszik, hogy megfossza őket „etnikai egyéniségüktől" és nyelvüktől.[76] Hasonló állásfoglalást tükröz a zarándi papi szinódus Brádon lezajlott ülésének határozata.[77] Belényesen véres összeütközésbe torkollott a a tüntetés.[78] A Lex Apponyi ellen irányuló tiltakozó mozgalom különösen 1907 áprilisában bontakozott ki. Ebben a hónapban a legtöbb románlakta községben és városban számottevő tömegeket megmozgató gyűlésekre került sor.[79]

[69] Gazeta Transilvaniei, 1907. márc. 24. 1. l. — „Intîmplările din Romînia."
[70] Luceafărul 1906—1907. 59—63. l.
[71] Luceafărul 1906—1907. 137. l.
[72] Tribuna, 1907. márc. 22. 5. l.
[73] Tribuna, 1907. márc. 26. 5. l.
[74] Tribuna, 1907. márc. 28. 5. l.
[75] Tribuna, 1907. márc. 30. 5. l.
[76] Tribuna, 1907. ápr. 10. 4. l.
[77] Tribuna, 1907. márc. 27. 5. l.
[78] Tribuna, 1907. ápr. 16. 1. l.
[79] A Bihar megyei mozgalom részleteihez ld. *Teodor Neş:* Oameni din Bihor. 1848—1918. Oradea. 1937. 394—396. l.

Feltűnő azonban, hogy a demonstrációkban viszonylag csekély szerepet játszottak a tanítók. Jóllehet a mozgalom résztvevői között néha feltűnik egy-egy tanító,[80] de a pedagógus testületek korántsem aktivizálták úgy magukat, mint a papi kollektívák és az ügyvédek. Feltételezhetően ezt a körülményt ismerte fel az a hét román község, amely a következő év elejétől Liged község tanácsának kezdeményezésére máris felemelte tanítóinak a fizetését a törvény által előírt minimumra, pedig ezt a rendelkezést csak 1910-ben kellett volna végrehajtaniuk. [81] Érdekes ugyanakkor, hogy a román községek eljárását nem követte a román egyházak hasonló intézkedése. Ez egyebek között arra enged következtetni, hogy a Lex Apponyi nagyobb semlegesítő hatást gyakorolt a községi iskolák tanítóira, mint az egyháziakra.

A tanítómozgalom viszonylagos gyengesége ellenére — amint ezt a román lapok cikkei és a tiltakozógyűlések mutatják — a Lex Apponyi a magyarországi (s részben a külföldi) románok körében erőteljes visszhangot váltott ki, nagy felháborodást keltett. Az erdélyi magyarok és románok viszonyát vizsgálva helyesen állapította meg Biró Sándor, hogy „Apponyi Albert törvényjavaslatai fokozták a románok izgatottságát".[82]

A szlovák politika különböző csoportjai szintén azonnal jelezték, hogy a készülő törvényeket nemzeti iskoláztatásuk szempontjából sérelmesnek tartják. A szlovák néppárt lapja felhívást intézett a szlovák néphez, amelyben megbélyegezte a kormány erőszakos magyarosító iskolapolitikáját.[83] Tiltakozását a vallás védelmének jegyében jelentette be.

Finom utalással jelezte azonban, hogy ez egyszer külön oka is van az egyházi iskolák védelmére.[84] A L'udové Noviny helyesen ismerte fel, hogy a koalíció az iskolatörvények beterjesztésével tulajdonképpen meg akarja szilárdítani hatalmát. Ezért rámutatott: a nemzetiségek a javaslatok elleni harcukkal a koalíció bukását is előmozdítják.[85] A szlovák katolikus klérus lapja egyébként feltűnően keveset foglalkozott az iskolatörvények ügyével, óvatosan fogalmazott, és bírálatát nem általában a magyar kormányok, hanem a koalíciós kormány ellen irányította.

A Národnie Noviny, a szlovák nemzeti párt evangélikus vezető csoportjának lapja már más hangot ütött meg. A Lex Apponyit janicsártörvénynek nevezte, amely azt követeli a tanítóktól, hogy a nem magyar gyermekeket saját nemzeteik ellenségévé neveljék.[86] Magabiztosabb, támadóbb politikai irányvonalára jellemző, hogy míg több nemzetiségi kiadvány egyenesen a nemzethalál rémét idézte olvasói lelki szemei elé, a Národnie Noviny kifejtette: a Lex

[80] Így pl. a Tribunában (1907. márc. 26. 6. l.) olvashatjuk egy román tanító tiltakozó levelét. Rosszul megválasztott, a főpapság szájaízének megfelelő érvei bizonyára nem hatottak kellőképpen tanítótársai körében; azt állította ugyanis, hogy a javaslat általában fenyegeti az egyházi tanítók megélhetését („existența"), bár mindenki tudta, hogy a tervezet fizetésemelést helyezett kilátásba. Természetesen kétségtelen, hogy a tanítókkal szemben támasztott nyelvi és szakmai követelmények a tanítók egyes rétegeiben valóban létgondokat keltettek.

[81] Lupta, 1908. jan. 19. 1. l., jan. 21. 1. l.

[82] *Biró Sándor:* Az erdélyi magyar—román viszony a legutóbbi évtizedekben. „Erdély és népei". Szerk. Mályusz Elemér. Bpest. 1941. 215. l.

[83] L'udové Noviny, 1907. febr. 15. 1. l. — „Ohlas k slovenskému l'udu !" (A lap a Katolické Noviny folytatása.)

[84] L'udové Noviny, 1907. márc. 8. 1. l. — „Štátna škola".

[85] L'udové Noviny, 1907. ápr. 19. 1. l. — „Sirâtky naše náboženské školy." Vö. uo. ápr. 5. 6. l. — „Národnosti a Apponyiho navrh o školstve."

[86] Národnie Noviny, 1907. febr. 28. 1. l. — „Janičiarske návrhy zákona."

Apponyi megpróbáltatása még használhat is a nemzeti mozgalomnak, visszahatásaként megerősödhetnek a szlovákok pozíciói.[87]

Az egyházi, nyelvi és nemzeti szempontok mellett a Hodža-féle szlovák parasztmozgalom orgánuma a társadalmi kritika fegyverét is felhasználta. A Lex Apponyi úri huncutság. S a soviniszta törvények ellen az a leghatásosabb küzdelem, ha előmozdítják, hogy az állam a nép kezébe kerüljön. A Slovenský Týždenník éppen a készülő iskolatörvénnyel kapcsolatban jelentette be, hogy feleletként egészen más politikát kíván kezdeni. A fenyegetés burkolt volt, de a körülményekből nyilvánvaló, hogy az általános választójogért folyó erőteljesebb harcot kívánta meghirdetni. Ugyanakkor a lap által bejelentett „új politika" minden bizonnyal annak a kísérletsorozatnak feladását, abbahagyását is jelentette, amellyel Milan Hodža a magyar parlamenti pártkoalícióval a magyar—szlovák megbékélés útját kereste. A Lex Apponyi tehát végleg a koalíció ellenfeleinek és Ferenc Ferdinánd hű szövetségeseinek táborába taszította Hodžát. Ennek ellenére a Slovenský Týždenník nem csapott át magyarellenes uszításba. Hidegvérűségre szólította fel a Lex Apponyi ellen tiltakozó szlovákokat és azt kérte tőlük, hogy felháborodásukban ne ragadtassák magukat a magyar könyvek széttépéséig.[88]

A Slovenský Týždenník gyakran foglalkozott a javaslatok ügyével. Cikkei közül különösen Pavel Blahónak, a hlaszista mozgalom egyik vezető alakjának fejtegetései vonják magukra a figyelmet. Szerinte a magyar kormány azért nem tudja teljes mértékben végrehajtani a magyarosítást szolgáló államosítást, mert ehhez nincs elég pénze.[89]

Blaho helyesen mutatott rá az iskolapolitika anyagi előfeltételeinek nagy jelentőségére, és jogosan bírálta a nemzeti „türelmesség" pózában fellépő Apponyiék képmutatását. Azonban a Slovenský Týždenník többi cikkírójához hasonlóan ő sem ismerte fel, hogy az úri államnak szüksége van az egyházi oktatás ideológiai segítségére, valamint az egyházak (a nemzetiségi egyházakat is beleértve) politikai támaszára. Az állam egyházellenes törekvéseinek eltúlzása abból következett, hogy a Hodža-mozgalom sem tudta teljesen kivonni magát a papi befolyás alól.

A szlovák nemzeti mozgalom balszárnyát, a papi vezető csoportoktól legtávolabb eső fiatal politikai erőket képviselte a Slovenský Obzor, a „malá revolúcia" legjellegzetesebb orgánuma. Ez a folyóirat az egyetlen, amely mentes a nemzetiségi kiadványokban szokásos állam—egyház szembeállítástól. Az Apponyi-féle törvények várható hatásáról írva éppen arra mutatott rá, hogy ez csak azt veszi el, amit a szlovákok az egyházak saját politikája következtében előbb-utóbb úgyis elveszítettek volna. A Slovenský Obzor tehát az egyházi vezetést a magyar kormányzat szövetségeseként állítja be, amiben kétségtelenül sok igazság volt.[90] A folyóirat ezért nem az egyházi autonómia védelmére, hanem az ország demokratizálásának előmozdítására hívta fel olvasóit. Kifejezte azt a meggyőződését, hogy a magyarországi demokrácia létrejötte után

[87] Národnie Noviny, 1907. ápr. 20. — „Ako bránit' sa proti attentátu na jazyk a národnost'."

[88] Slovenský Týždenník 1907. márc. 1. 1. l. — „Proti vraždeniu národov — nová politika."

[89] Slovenský Týždenník 1907. ápr. 26. 1. l. — *Dr. Pavel Blaho:* Ešte školské zákony !

[90] Slovenský Obzor, 1907. márc. 15. 132. l. — *Argus:* Leges Apponyianae. I.

— amelynek közeli győzelmet jósolt — könnyen el lehet takarítani a sovinizmus mocsarát a felvilágosodás, a szabadság és a haladás útjából.[91]

A sajtókampányt a szlovákoknál is a különféle testületek és gyűlések (a felsőliptói járás, a trencséni, liptói és nyitrai szeniorátus stb.) tiltakozása egészítette ki.[92] Néhol tüntetőleg megemelték a községi tanítók fizetését.[93] A demonstrációk azonban itt sem érték el céljukat, nem tudták megakadályozni a törvények elfogadását és szentesítését. Nem sokkal később egy ismert szlovák történész már elkeseredetten állapította meg, hogy Bécs ezúttal is a magyar kormányzatnak, a magyarosításnak tett engedményekkel fizette vissza a nemzetiségi vezetők ragaszkodását.[94]

A szerb radikális párt lapja a Berzeviczy-javaslat új kiadásának nevezte Apponyi tervezetét. A nemzetiségeket megsértik nyelvi jogaikban, az egyházakat pedig autonómiájukban. A tanítókat nem tudja megnyugtatni még a javaslatban foglalt fizetésemelés sem. A magyar soviniszták szintén elégedetlenek lesznek: kevesellni fogják a törvény rendelkezéseit, mert őket csak minden nemzetiségi iskola államosítása elégítené ki. A Lex Apponyival egyedül csak Bécs lehet elégedett — hangoztatta a szerb radikálisok orgánuma.[95] Ez új, különösen józan és megszívlelésre érdemes hang volt, amely Bécs-ellenességével elütött az eddigiekben ismertetett nemzetiségi kiadványok politikai vonalvezetésétől.

A Zasztava közölte Jaša Tomićnak, a párt vezérének egyik beszédét, amely részletesen kitért a Lex Apponyira. Tomić hangsúlyozta, hogy pártja nem ellenzi a magyar nyelv tanítását. Sőt, ha csak rajtuk múlna, még egy szláv nyelvet, valamint a francia és angol nyelvet is taníttatnák. Azonban — jelentette ki Jaša Tomić — mindez lehetetlenség. Az elemi iskola csak a legszükségesebb ismeretekkel ruházhat fel, s ezeket is csak az anyanyelven nyújthatja. Ha ezt a célt elérte, megfelelt feladatának. A szerb radikális párt vezére igen figyelemre méltó szavakkal fejezte be a magyar iskolapolitikára vonatkozó fejtegetéseit: „Nincs ma olyan nép, és sohasem is volt, amely az elemi iskolában két nyelvet sajátított el."[96]

A szerb radikálisok lapja más alkalommal Kossuth Lajosnak a nemzeti türelmességre vonatkozó szavait állította szembe a magyar függetlenségi és 48-as párt politikai gyakorlatával és Kossuth szellemében kért attól megértést.[97]

Ám mindhiába. S a magyar kormányzat merev elzárkózása, amely a szövetséges számba menő szerb radikálisokkal szemben sem oldódott fel, a szerb politikában elkerülhetetlenül annak a csoportnak kedvezett, amely Béccsel, a Habsburgokkal szövetkezve, a magyar kormányzat ellenére kívánt érdekeinek érvényt szerezni: a Polit-féle szerb liberális pártnak. Az utóbbi hivatalos közlönyében már 1906 novemberében felemelte szavát a készülő iskolatörvények ellen. Őrködjetek konzulok! — adta ki a jelszót és jóelőre óvott attól, nehogy a

[91] Uo. 139. l.

[92] Slovenský Týždenník 1907. ápr. 12. 6. l. — „Proti školski predlohe Apponyiho".

[93] Vö. Slovenský Týždenník 1907. augusztus 2. 3. l. — „Slovenski sedliaci si bránia školu".

[94] *Julius Botto:* Slováci. Vývin ich národného povedomia. Dejepisný nákres. II. Turčiansky Sv. Martin 1910. 177. l.

[95] Застава (Вечерни лист), 1907. febr. 10. (a régi időszámítás szerint) 1. l. — „Нови законски предлози о школама".

[96] Застава (Јутарњи лист), 1907. márc 21. 1. l. — «Говор Јаше Томића».

[97] Застава (Вечерњи лист), 1907. márc. 24. 1. l. — «Народне школе и матерњи језик».

magyar kormány a fizetésemelés örve alatt régi magyarosító terveit valósítsa meg.[98]

Az Apponyi-féle javaslatok részleteinek kitudódásakor a szerb liberálisok lapja felhasználta az alkalmat, hogy a koalíciós kormányt még a szabadelvű párti kormányoknál is, még a darabont kormánynál is sötétebb színben tüntesse fel, s ezen az alapon bírálja a radikálisokat a „szerb—magyar barátság idilljéért".[99]

A Branik egyébként minduntalan panaszkodott, hogy a Lex Apponyit korántsem fogadja olyan szerb ellenállás, mint annakidején a Berzeviczy-féle javaslatot. Szemrehányást tett a szerb sajtónak, a községeknek, az egyházközségeknek és a zsinatnak. De főleg a szerb radikálisoknak, akik — úgymond — a pátriárka ellen fordítják a szerb népet, ahelyett, hogy az iskolákat védenék.[100] Ez utóbbi megjegyzés híven tükrözi, hogyan igyekezett felhasználni a Branik a szerb radikálisok nemzeti kritikáját a konzervatív egyházi vezetőrétegek pozícióinak megerősítésére. Kétségtelen, hogy a bírálat nem volt teljesen alaptalan. A szerb radikálisok és a magyar koalíció politikai együttműködése olyan körülmények között, amikor a koalíciós kormány soviniszta intézkedéseket tett, a szerb érdekekre nézve károssá és illuzórikussá vált. A Branik azonban eltúlozta a radikálisok tétovázását.

Mindenesetre a két párt vitája a tömegek közti agitáció megélénküléséhez vezetett. Márciusban a Zasztava felhívta a szerb lakosságot, hogy vegyen részt az iskolatörvények ellen tiltakozó nagybecskereki gyűlésen,[101] amelyet a tervezett időben sikerült is lebonyolítani. Az összegyűlt közönség határozatban tudatta a kormánnyal felháborodását és tiltakozását.[102] Míg a nagybecskereki gyűlés a radikális párt sikere volt, a liberálisok a nagykikindai szerb egyházközséget mozgósították, s annak határozatát közölték.[103]

A törvényjavaslatokkal teremtett izgalom a többi magyarországi népre is kiterjedt. Még a németajkúakat is nyugtalanították az események. Az utóbbira utal például, hogy egy-egy hónapi fogházbüntetésre ítélték Franz Weber és Johann Schiessel pilisborosjenői lakosokat, mert a községükben épített második magyar nyelvű óvoda építésével kapcsolatban tiltakoztak a magyarosítás ellen. „A nagy magyarosításnak az lesz a vége, hogy a magyarokat kizavarjuk a községből" — jelentette ki Weber. Szerinte csak három olyan személy lakott a faluban, aki a magyar nyelvhez ragaszkodott.[104]

Az utóbbi eset is mutatja, hogy a nemzetiségi mozgalmak ellenállása szintén a burzsoá nacionalizmus alapján nyugodott. A törvényjavaslatok, törvények és az egyéb soviniszta célzatú intézkedések felett gyakorolt bírálatuk gyakran túlzásokba csapott át. E túlzások közül a leggyakoribb az az állítás volt, amely

[98] Браник, 1906. nov. 14. 1. l. — Б. Б-ћ: Апоњи за учитеље и негове крајне цели.

[99] Браник, 1907. febr. 26. 1. l. — „Берзевицијев предлог у Апоњијеву руху".

[100] Браник, 1907. febr. 15. 1. l. — „Почетак борбе".

[101] Застава (Јутарњи лист) 1907. márc. 11. 1. l. — „Позив за народни збор".

[102] Застава (Вечерњи лист), 1907. ápr. 17. 1—2. l. — „Одлука усвојена на народном збору у Вел. Бечкереку 18 марта 1907."

[103] Браник, 1907. ápr. 17. 1—2. l. — Протест срба Кикинђана.

A magyarországi szerbek mozgalmára a szerbiai közvélemény is reagált. A szkupstinában Pečić képviselő szólalt fel a Lex Apponyi ellen. Ld. *Dušan Lončarević:* Jugoslaviens Entstehung. Zürich—Leipzig—Wien. é. n. (1929). 208. l.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a Lex Apponyi nemzetközi visszhangjának feldolgozását önálló tanulmány feladatának tekintjük.

[104] P. I. Arch. A. XXII. 2 /1909/ 5. — 1908. jan. 9.

a Lex Apponyi szövegét oly módon ismertette, mintha az kimondotta volna az elemi népiskolákban folyó nemzetiségi nyelvű oktatás teljes eltörlését. A Lugoson megjelenő román Drapelul egyik vezércikke például azt írta, hogy „ha Apponyi tervezete törvényerőre emelkedik és érvénybe lép, iskola nélkül maradunk!"[105]

Ez a tétel különböző változatokban az egész egykorú nemzetiségi sajtóban elterjedt[106], a nemzetiségi tiltakozásokra nagy mozgósító hatást gyakorolt, bár a későbbi eseményekből tudjuk, hogy 1907, illetve 1910 után nem következett be az elemi népiskolák nem magyar nyelvű oktatásának ilyen mértékű felszámolása.

A törvény szövegének pontatlan értelmezése bukkan fel az olyan megállapításokban, melyek általában az egyházak és iskolák szétválasztásának törekvésével,[107] vagy elsősorban a kivándorlás fokozásának igyekezetével[108] hozzák kapcsolatba a Lex Apponyit. Ugyanide kell sorolnunk, hogy néha a nemzetiségi lapok — a magyar iskolatörvények és a Poznań (Posen) vidéki német rendeletek kétségtelen párhuzamát felhasználva — a magyar rendelkezéseket a poroszosító politika pontos, minden vonatkozásban azonos másaként tüntették fel.[109] A magyar kormányzat és a magyar úri sajtó nagy előszeretettel ragadta ki a propagandisztikus túlhajtásokat az elnyomott nemzetek tiltakozásából, hogy ilyen módon igazolni igyekezzék saját politikáját.

A Lex Apponyi fogadtatását vizsgálva feltűnik, hogy az elnyomott népek, közös tiltakozásuk ellenére, különbözőképpen reagáltak az új iskolatörvényekre.

A szlovákok állásfoglalásának sajátosságai közül mindenekelőtt a szlovák területen működő egyházak főpapjainak és lelkészeinek a románokénál és szerbekénél is lanyhább ellenállására vagy éppen cinkos magatartására kell rámutatni. E különbség elsősorban abból adódott, hogy a szlovákok nem rendelkeztek nemzetegyházzal.[110]A szlovákok a katolikus egyházban, de még az evangélikus egyházban sem találtak megfelelő támaszra. Ezeknek az egyházaknak a vezetői a magyar kormányzattal többé-kevésbé összejátszottak és gyakran szűkebb egyházi érdekeik következetes védelmétől is eltekintettek.[111] A Lex Apponyi esetében is így történt.

Erre azonnal felfigyelt a Hodža-féle parasztmozgalom lapja és vezércikkben szólította fel a papságot kötelessége teljesítésére. „Tisztelt urak! Mi szlovákok azt tartjuk, hogy az egyházi iskolák megvédéséért folytatott harc vezetése

[105] Drapelul, 1907. ápr. 6. 1. l.

[106] Lásd pl. Telegraful Roman, 1907. febr. 26. 66. l. („. . . el înseamnă nimicirea cu desăvârsire a şcoalei române."); Tribuna, 1907. márc. 27. 5. l. („. . . menit să nimicească şcoalele confesionale . . ."); L'udové Noviny, 1907. ápr. 19. 1. l. („Poneváč ciel' zákona tohoto je uplné pomad'arčenie l'udových škôl . . .); Slovenský Týždenník, 1907. márc. 1. l. („Z celého zákona vysvitá, že slovenčiná má byt' z našich škôl celkom odstránená.")

[107] Telegraful Roman 1907. ápr. 25. 1. l. — „Noua lege şcolară."

[108] Národnie Noviny, 1907. márc. 21. 1. l. — „Mad'arisácia vyháňa z otčiny."

[109] A Tribuna pl. egyetértően ismertette Eduard Drumont francia nacionalista politikusnak a La Libre Parole-ban megjelent cikkét, amely a magyar iskolatörvényeket a nem magyar nyelvű oktatás teljes betiltásaként értékelte és azonosította a lengyelek ellen foganatosított intézkedésekkel (1907. ápr. 5. 1. l.).

[110] Vö. *Dr. Josef Macůrek:* Dějiny Mad'arů a uherského států. Praha. 1934. 279—280. l.

[111] Ebben a vonatkozásban hasznosítani lehet Karol A. Medveckýnek a katolikus püspöki kar felett gyakorolt kritikáját, i. m. 60. l.

önöket illeti, s ezért várjuk utasításaikat, várjuk Párvy, Radnai, Baltik és Zelenka Őméltóságát" — írta a a Slovenský Týždenník.[112] E „hazafias üdvözlet" kihívó gúnyoros hangja már jelezte, hogy Hodža újsága nem remélt komoly támogatást a főpapoktól. A következő hónapban még tovább lépett kritikájával. Pavel Blaho egyik cikke sokkal élesebben támadta a püspököket, a rossz pásztorokat, akik a gondjaikra bízott nyáj rovására kiegyeztek Apponyival.[113]

A katolikus és evangélikus főpapok magatartása kihatott a szlovák nép egész ellenállására, és azt igen meggyengítette. Ez volt a Lex Apponyival szemben tanúsított szlovák állásfoglalás másik sajátossága, amelyet a szlovák néppárt és nemzeti párt magatartásán, a tiltakozógyűlések alakulásán, valamint a szlovák tanítók véleménynyilvánításán is lemérhetünk.

A L'udové Noviny, a szlovák néppárt lapja április elejéig szemlátomást tartózkodott a törvényjavaslatok ügyének bolygatásától.[114] De a nemzeti párt is tervszerűtlenül, kidolgozott taktika nélkül fejtette ki ellenérveit és ingadozott, hogy az obstrukció eszközét válassza-e, vagy csupán oppozíciójának jelzésére szorítkozzék. A Slovenský Obzor erőteljes szavakkal ostorozta ezért a pártot, és megrótta a szlovák parlamenti képviselőket, mivel Skyčák és Kollár kivételével távolmaradtak a törvényjavaslat általános vitájától.[115]

A néppárt, illetve a nemzeti párt nem mozgósította kellőképpen a tömegeket. A szlováklakta vidékeken nem rendeztek ezreket magukkal ragadó nagygyűlés-sorozatokat. A Slovenský Obzor egyenesen azt állította, hogy a szlovákok mozgalmában nem nyilvánult meg a nép kezdeményező ereje.[116] Mindenesetre itt a tulajdonképpeni tömegmozgalom különösen szűk keretek között mozgott.

S ezen a helyzeten a szlovák politika fiatal erői — a néppárt és a nemzeti párt felett gyakorolt bírálatuk ellenére — sem tudtak változtatni. A Hodža-mozgalom ugyanis azt a következtetést vonta le a magyar kormány soviniszta politikájából, hogy félreteszi a szűkebb értelemben vett nemzeti feladatokat és energiáját először az általános választójog kivívására összpontosítja. Más szóval ez az elhatározás azt jelentette, hogy Hodža még szilárdabban a Ferenc Ferdinánddal kötött szövetségre kívánta építeni politikáját. Összefogni a Habsburgokkal — ebben a gondolatban vélte felfedezni a haragos, dacos visszavágás lehetőségét. „Nem leszünk félénk szlovák galambok: szlovák sólymokká kell lennünk" — írta lapja, ami ismét világosan mutatja, hogy Hodžát a Lex Apponyi keltette elkeseredés, a nemzeti és társadalmi radikalizálódás vitte még közelebb a nemzeti elnyomás egyik legfőbb tényezőjéhez: a dinasztiához.[117] A társadalmi szabadságjogok fokozottabb előtérbe-

[112] Slovenský Týždenník 1907. márc. 8. 1. l. — „Velebným, prevelebným, dôstojným a osvieteným kňazom i biskupom katolíckým i evanjelíckým vlastenecké pozdravenie!"

[113] Slovenský Týždenník, 1907. ápr. 26. 1. l. — *Dr. Pavel Blaho:* Ešte školské zákony! Említést érdemel, hogy Blaho három évvel később tartott választási beszédében erre a témára visszatérve — nyilvánvaló túlzással, de nem teljesen alaptalanul — a püspököket tette felelőssé a Lex Apponyi megvalósulásáért. L'udové Noviny, 1910. márc. 25. 2. l.

[114] Ekkor kisebb cikkben számolt be a tiltakozó mozgalom eseményeiről: 1907. ápr. 5. 6. l. — „Národnosti a Apponyiho návrh o školstve."

[115] Slovenský Obzor, 1907. 4. sz. (ápr.) 240—241. l. — „Politika posledných dní."

[116] Slovenský Obzor, 1907. 4. sz. (ápr.) 240—241. l.

[117] Slovenský Týždenník, 1907. máj. 3. 1. l. — „Zaujeme si vlast'."

állítása oda vezetett, hogy 1907 első hónapjaiban a Slovenský Týzdenník lényegesebben kevesebbet foglalkozott az iskolai javaslatok ügyeivel, mint például a románok vezető orgánumai.

Ilyen körülmények közepette nem csodálható, ha a szlovák tanítók többsége nem helyezkedett szembe cselekvően a javaslatokkal. Ki politikai passzivitásból, ki pedig a fizetésemelés ténye által semlegesítve szabad utat engedett a magyar kormány akciójának. Éppen a Slovenský Obzor, vagyis az iskolatörvényeket leghatározottabban elvető és bíráló folyóirat állapította meg, hogy a szlovák tanítók nem lendültek támadásra a Lex Apponyi ellen, sőt azzal inkább rokonszenveztek.[118] A Slovenský Obzort azonban májusi számában megtámadta a papi vezetés alatt álló Cirkevné Listy c. folyóirat, és azt állította, hogy csak azok rokonszenveztek a javaslatokkal, akiket lefizettek a magyarosításért. E támadásra válaszolva a Slovenský Obzor kinyilatkoztatta, hogy nemcsak a lefizetett tanítókról írt, hanem a szlovák tanítóság egészéről, és megvédte kétségbevont tételét. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy egyetlen szlovák katolikus vagy evangélikus tanítói testület sem tiltakozott a Lex Apponyi ellen.[119]

A Lex Apponyival kapcsolatban tanúsított szlovák magatartás e sajátosságai természetesen hatást gyakoroltak a törvények végrehajtására és azt ezen a területen még kedvezőtlenebbé tették.

A román nemzeti mozgalom mérlege 1907 tavaszán jóval pozitívabb képet mutat. A sikeres gyűlés-sorozattal valóban megmozgatták a tömegek egy részét.[120] A román sajtó ugyan nem volt teljesen elégedett az Apponyi-ellenes kampánnyal, mégis kiemelte, hogy a románok a készülő törvények elleni harcban vezető szerepet játszottak.[121]

A román nemzeti párt ellenállását lehatárolta általános politikai koncepciója. A párt központi bizottsága óvakodott a véleménynyilvánítástól, és magára hagyta a tiltakozómozgalmat, amely így inkább spontánul kezdett kibontakozni.[122]

Mégis a párt képviselői sokkal aktívabban szerepeltek az országgyűlésen, mint a többi nemzetiségé, nehézségeket okoztak a kormánynak és, ahogy a nevezetes Vaida-féle parlamenti összetűzés mutatta, magukra vonták a közfigyelmet.[123]

A román tanítók egy csoportja erőteljesen hangot adott tiltakozásának, jóllehet az egyházak, sőt még a nemzetiségi politikusok sem karolták fel kellőképpen jogos anyagi és szociális követeléseiket.[124]

[118] Slovenský Obzor, 1907. 4. sz. (ápr.) 242. l. — „Nová školská predloha a naše učitel'stvo."

[119] Slovenský Obzor, 1907. 5. sz. (máj.) 317. l. — „Nová školská predloha a naše učitel'stvo."

[120] Szlovák részéről különösen világosan látták a román mozgalom e jellegzetességét, ld. Slovenský Obzor, 1907. 4. sz. (ápr.) 240. l.

[121] Tribuna, 1907. máj. 29. 1. l. — „In așteptare."

[122] Răvasul, 1907. márc. 30. 226. l.

[123] Érdekes, hogy a szlovák sajtó már egyenesen túl erősnek tartotta Vajda eljárását, mivel taktikai rövidlátásával lehetőséget adott arra, hogy a koalíció a „magyarság védelmének" pózából kísérelje megmenteni hanyatló népszerűségét. Természetesen a szlovák bírálat nem kívánta igazolni a kormánypárti képviselők parlamenti terrorizmusát. Slovenský Obzor, 1907. 4. sz. (ápr.) 241. l. — „Politika posledných dní."

[124] A Slovenský Obzor imént idézett cikke az utóbbival kapcsolatban megrótta a román mozgalmat, amely nemcsak abban a formában vetette el az ezer koronás minimumot, ahogy azt a javaslat tartalmazta, hanem egyébként is. Természetesen a román

Végül a román tiltakozómozgalom összehasonlító vizsgálatánál feltűnik, hogy a román lapok és politikusok a többi nemzetiséghez képest sokkal gyakrabban és erőteljesebben adtak hangot a Habsburgok iránti lojalitásuknak. „Aki ismeri a történelmet — írta például a Tribuna —, az tudja, hogy attól a pillanattól kezdve, amikor a Habsburgok és a románok találkoztak, összebarátkoztak és együtt haladtak."[125] A Habsburgok és románok történelmi kapcsolatainak teljesen problémátlan és idealizált felfogásából logikusan következett, hogy a román nemzeti párt lapja a Lex Apponyi esetében is arra hívta fel a románokat, hogy küldötteik, a román egyházak vezetői járuljanak az uralkodó elé, fejezzék ki népük élniakarását és védjék meg jogait.[126] Andrei Bârsanu tanár a brassói nagygyűlésen megjelent tömegek előtt jelentette ki, hogy a Habsburg-házban bizakodnak és hosszasan fejtegette, hogy véleménye szerint mit köszönhetnek az uralkodó dinasztiának.[127] E hűségnyilatkozatok régimódiak voltak, s elsősorban nem Ferenc Ferdinándnak, hanem még Ferenc Józsefnek szóltak.

Ha mindehhez csatoljuk azt a tényt, hogy a románok a két román egyház képében a szlovákokénál sokkal tekintélyesebb politikai, anyagi és erkölcsi erővel rendelkeztek (s ezt lélekszámuk is nyomatékosította), akkor megérthetjük, hogy a román nemzeti mozgalom helyzetének e sajátosságai később nagyobb lehetőséget nyújtottak a Lex Apponyi végrehajtásának ellensúlyozására.

A szerbek tiltakozó mozgalma hatásfokát tekintve közbülső helyet foglalt el a szlovákok és a románok között.

A szlovákokhoz közelítette őket az a körülmény, hogy a szerb radikális párt valóban kerülni akarta az élesebb összetűzést a koalíciós kormánnyal és általában a magyar politikával. Ezért inkább a baráti meggondolkoztatás, rábeszélés hangján bírálta a javaslatot, s a tömegmozgalmat sem indította meg azonnal. Ezt a helyzetet túlozta el a liberális párt propagandája, amikor azt állította, hogy a szerbek egyáltalában nem tiltakoznak[128] és megvádolta a radikálisokat, hogy útját állják a mozgalomnak.[129] Érdemes a Branik véleménye mellé helyezni a Budapesti Hírlap egyik hírmagyarázatát, amelyben azt állította, hogy a Zasztava eredetileg felhívta olvasóit: ne lépjenek fel a javaslatok ellen, majd később mégis a tiltakozók mellé állt és közölte a nagybecskerekiek határozatát. A Budapesti Hirlap kétszínűeknek nevezte Tomić követőit.[130] Csakhogy mind a Budapesti Hírlap, mind pedig a Branik hamis

tanítók közül sokan örültek a kilátásba helyezett fizetésemelésnek, s akadtak, akik ezért készek lettek volna szemet hunyni a szigorított magyarosítás felett. Jellemző azonban, hogy még az utóbbiak sem merték nyíltan hangoztatni véleményüket, sőt a mozgalom őket is belesodorta a tiltakozógyűlésekbe. Az ilyen román tanítók gondolatmenetét rögzítette egy magyar röpirat, rekonstruálva a szerző és a tanítók bizalmas beszélgetését: „Azt hiszi, uram, hogy mi nem örülünk az új népiskolai javaslatnak — mondották nekem oláh tanítók a hegyek között. Hiszen a mi előnyünk, a mi fizetésünket akarja javítani. De mit tegyünk. A pópa azt hirdeti a népnek, hogy a javaslat elveszi a nyelvét és azonkívül még nagyobb terheket ró reá a tanító számára. És az utóbbi érv igen hatásos, mert a mi népünk százszorta szívesebben fizet egy birkapásztornak, mint egy tanítónak. És jaj volna nekünk is, ha nem mennénk el a gyűlésekre. Azonnal reánk fognák, hogy árulók vagyunk." *Farkas Pál dr.:* Az oláh kérdésről. Bpest. 1907. 21. l.

[125] Tribuna, 1907. febr. 7. 1. l. — „Habsburgii şi românii".

[126] Tribuna, 1907. márc. 9. 1. l.

[127] Tribuna, 1907. márc. 30. 5. l.

[128] Браник, 1907. márc. 7. 1. l. — „Где су наше општине?"

[129] Браник, 1907. márc. 8. 1. l. — „Шта суурадили!"

[130] Budapesti Hírlap, 1907. márc. 26. 3. l.

képet festett a Zasztava kezdeti magatartásáról, amely sohasem nélkülözte a javaslat nemzeti szempontból sérelmes rendelkezéseinek bírálatát. Ami pedig a március végén elfoglalt álláspontját illeti: a Budapesti Hírlap szemrehányásai jól mutatják, hogy nincs igaza az árulásról beszélő Braniknak.

A szerb mozgalom „románo s" elemeit mutatja azonban a görög keleti szerb egyház fellépése a javaslatok ellen, a jólsikerült nagybecskereki és nagykikindai népgyűlés, ezeknek a szerb tanítóságra gyakorolt hatása, valamint a szerb országgyűlési képviselők aktív parlamenti szerepe.[131]

Volt azonban a Lex Apponyival kapcsolatos szerb nyilatkozatoknak (pontosabban szólva a szerb politika akkori uralkodó irányzatának, a radikális pártnak) egy olyan tulajdonsága, amellyel a többi nemzetiségnél nem találkozunk. Jaša Tomić és követői ugyanis jól össze tudták egyeztetni a Lex Apponyi kritikáját a Habsburg-ellenességgel és a Béccsel szemben támasztott jogos magyar nemzeti igények méltánylásával. Ha emellett figyelembe vesszük, hogy Tomić és a Zasztava a tanítók igényeivel sem fordult szembe, sőt éppen azt hangoztatta, hogy a javaslatban megjelölt minimum is elégtelen, akkor kétség sem férhet hozzá, hogy az elnyomott népek részéről éppen Tomićék kritikája volt elvileg a legszerencsésebb, a legkiegyensúlyozottabb. Ennek a politikának azonban az volt a végzetes tehertétele, hogy feltételezte a magyar kormány, vagy legalábbis a magyar parlamenti ellenzék jóindulatú megértését.

Ezzel kapcsolatban érdemes közelebbről szemügyre venni, hogyan fogadták a Lex Apponyit a különböző magyar politikai irányzatok.

Sajnálatos tény, hogy a függetlenségi párton belüli, majd pedig a függetlenségi pártból kiváló ún. 48-as ellenzék, a későbbi balpárt megalapítói a nemzetiségi kérdésben nem baloldalról, hanem jobboldalról bírálták a függetlenségi párt vezetőit és az egész koalíciós kormányzatot.

A Nap című bulvárlap, amely ebben az időben a függetlenségi ellenzék szócsövévé vált, a Lex Apponyival kapcsolatban azt sérelmezte, hogy a kormány — szerinte — a nem magyar országgyűlési képviselők tiltakozásával, a „nemzetiségi obstrukcióval" szemben elnéző magatartást tanúsít. „Egyetlen erélyes lépésre sem szánta rá magát, holott engedékenysége mind több bonyodalom okozója lesz."[132] A valóságban természetesen távolról sem fogadta ilyen megértés a nem magyar képviselőket az országgyűlésen.

A függetlenségi ellenzék állásfoglalását különös élességgel világítja meg az ún. Bozóky-ügy. A koalíciós kormány újonnan támadt függetlenségi párti ellenzékének Bozóky Árpád kunszentmártoni képviselő volt az egyik vezéralakja. Bozóky egyébként is elégedetlen volt a kormány politikájának több mozzanatával, és ezért szakítani készült pártjával. Jellemző azonban, hogy a szakítás elsődleges indokául nem a kormány Bécs előtti meghunyászkodását jelölte meg, hanem a Lex Apponyit. Bozóky ugyanis elvi ellensége volt bármiféle nemzetiségi iskolának, és a magyarosítás érdekében minden iskola államosítását követelte. Az 1907: XXVII. tc. 18. §-ával szemben (amely az

[131] Az iskolatörvény általános parlamenti vitájában Mrkšić, az egyik szerb képviselő is fel akart szólalni. Nevét — a szokásnak megfelelően — felírta a képviselőház táblájára, azonban felszólalását nem jelentette be az elnöknél és a jegyzőnél. Az elnök ezt a körülményt felhasználva egyszerűen berekesztette az általános vitát. Mrkšić eljárását a szlovák sajtóban a nemzetiségek érdekében is bírálták, és olyan hibának minősítették, amely megkönnyítette a kormány helyzetét: Slovenský Obzor, 1907. 4. sz. (ápr.) 241. l.

[132] A Nap, 1907. ápr. 6. 5. l.

ismertetett korlátozásokkal meghagyta az egyházi és községi iskolák egy csoportjának a más nyelvű oktatást) ellenjavaslatot nyújtott be. Ebben azt a módosítást kérte, hogy Magyarország minden elemi népiskolájában csak magyarul lehessen tanítani. A függetlenségi párt vezetői (köztük Justh Gyula is, aki akkor még nem tartozott a nyílt ellenzékhez) a Lex Apponyit támogatták, mert lehetetlennek tartották, hogy a magyar kormány messzebb menjen az adott körülmények között. Ezért igyekeztek rávenni Bozókyt és a párt többi ellenzékieskedő képviselőjét, hogy szavazzák meg a kormány iskolatörvényeit, ne hozzák szégyenbe a szintén függetlenségi párti Apponyi Albertet. Bozóky kilépése ezután következett be. Előzményeit a függetlenségi ellenzék lapja a következőképpen foglalta össze: „... a függetlenségi pártban, a képviselőház e puhító műhelyében megjelentek egyszerre és a kormány utasítására a függetlenségi párt alelnökei s megkezdődött a kapacitálás, a rábeszélés arra a hallatlan dologra, hogy a párt tagjai szavazzanak a magyar nyelv ellen, sőt tiltassék meg az ilyen rebellis módosítás. Ez az első olvasásra hihetetlennek látszó dolog annyira felháborította Bozókyt, hogy ma kilépett a függetlenségi pártból és a koalícióból is. Levelében amelylyel kilépését bejelenti, nyíltan klerikális és reakcionárius tendenciákkal vádolja meg a függetlenségi pártot."[133] Természetesen A Nap túlzó fogalmazását és Bozóky vádjait a kellő értékükre kell leszállítani, hiszen aki a Lex Apponyira szavazott, az éppenséggel nem a magyar nyelv ellen lépett fel, s a szóban forgó kérdésben Bozóky foglalt el különösen reakciós álláspontot.

Bozóky és néhány társának felfogása annyira szélsőséges volt, hogy még a kormánypárti sajtó is „védelmébe vette" vele szemben a nemzetiségeket. „Könnyű Bozóky Árpád képviselő úrnak — olvassuk az egyik újságban. Ő Kunszentmárton piacáról hirdeti a magyar nyelv kötelező oktatását valamennyi iskolában. A kunszentmártoni törzsökös magyar választóknak tetszetős lehet ez a mokány magyar következtetés s alkonytájt hazatérve a mezei munkából, bizonyára azt mondogatják egymásnak: lám, ez a mi követünk a legnagyobb ember, túl tesz valamennyin. De, fájdalom, az egész ország nem Kunszentmárton, amelynek becsületes magyar népe nem is sejti azt, hogy van nemzetiségi kérdés s hány ága-boga lehet annak."[134]

Az ellenzéki csoport és a hatásuk alá került függetlenségi párti politikusok azonban továbbra is úgy írtak és beszéltek a Lex Apponyiról, mintha az nem az együttlakó népek, hanem a magyarság sérelme lett volna. „Egyszóval a nemzetiségi tanítókat annyira elszakítja az új törvény a magyar nemzet közösségétől s az egyházaknak oly hatalmat ad fölöttük, hogy a törvény címét valóban meg lehetne változtatni: nemzetiségi egyházak túlsúlyáról az oktatásban és nevelésben" — olvassuk a Benedek Elek főszerkesztésében és Földes Géza szerkesztésében megjelenő iskolapolitikai hetilapban.[135] Beőthy Zsolt a főrendiházban jelentette ki, hogy elégtelennek tartja a Lex Apponyi rendelkezéseit, és követelte „bizonyos tanintézeteink" államosítását.[136] Eötvös Károly, aki ez idő tájt már a koalíció ellenzékéhez tartozott, szintén nemzeti erélytelenséggel vádolta meg a kormányzatot.[137]

[133] A Nap, 1907. ápr. 24. 1. l. — „48 kell, nem mamelukhad!"
[134] Esti Újság, 1907. ápr. 24. 1. l. — „A Bozóky-eset."
[135] Nemzeti Iskola, 1907. ápr. 27. 1. l. — „Nemzeti ügyünk az iskolai javaslatban."
[136] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I. köt. Bpest 1907. — 1907. máj. 8. — Beőthy fenntartásai ellenére megszavazta a javaslatokat.
[137] Pester Lloyd, 1907. máj. 19. 1. l. — *Karl Eötvös:* Die Situation.

Az egykori függetlenségi párti politikusok közül ezúttal is Mocsáry Lajos volt a „fehér holló". Ő azonban nem tartozott az alakulóban levő balpárthoz vagy más csoportosuláshoz, s véleménye szinte a magyar politikai életen kívül eső nyilatkozatnak számított. Mocsáry szerint magyar „nemzeti ostobaság az uralkodó nemzetiségi politika".[138] A függetlenségi párt száműzöttje a soviniszta szenvedélyek tombolása közepette sem vesztette el a dunavölgyi népek megbékélésébe, egy helyesebb nemzetiségpolitikába vetett hitét. Tanulságos, hogy éppen a Lex Apponyi kidolgozásakor írta barátjának a következő sorokat: „Beismerem, hogy az itteni nemzetiségi politika hibás, de azt mondom: azért nem kell azt gondolni, hogy itt valami desolált állapotok vannak és nem is volna lehetséges a helyzet miatt csinálni jó nemzetiségi politikát."[139]

Felmerül a kérdés: vajon a magyar baloldal, a polgári radikálisok, a szociáldemokraták és a magukat szocialistáknak nevező egyéb politikai csoportok hogyan vélekednek a Lex Apponyiról és mit tettek ellene?

A legkritikátlanabb álláspontot a Mezőfi-mozgalom foglalta el, amikor jóváhagyta a kormány eljárását. Mezőfi Vilmos március 5-i tömörkényi népgyűlési beszédében a főszolgabíró jelentése szerint a következőképpen jellemezte az iskolatörvényeket: „Röviden megemlékezett a tanítók fizetés emeléséről s ide vonatkozólag dicsérettel emlékezett meg a törvényjavaslatról, hogy annak czélja a tanítóknak olyan helyzetbe juttatása, mely által a munkás nép gyermekének tanítására is kellő gond és idő lesz fordítható."[140] Mezőfi csupán a fizetésemelést ragadta ki a törvényjavaslat anyagából, és elhallgatta annak lényegét, a soviniszta szigorításokat. Az újjászervezett szociáldemokrata párt elnöke tehát szinte egy kormánykortes módján közeledett a korszak legjelentősebb nemzetiségpolitikai intézkedéséhez.

A polgári radikálisok egykorú nyilatkozatainál már bonyolultabb a helyzet. Fényes Samu lapja, az Úttörő „demokratikus" és „szocialista" érvekkel utasította el a nemzetiségek jogos igényeit. „Kultúrszempontok támogatják azt a nézetet - írta —, hogy kívánatos a minél nagyobb nyelvterület, mert ott a kultúreszmék terjedése is gyorsabb, könnyebb, apró nyelvszigetek soviniszta megőrzése nem mindig kultúrmunka." A lap szerint „a nemzetiségi nép nincs itt rosszabb helyzetben, mint a magyar . . . Nemzetiségi sérelmek nincsenek . . ."[141] Az Úttörő semmiféle lehetőséget nem látott a magyar demokratikus erők és a nemzetiségi mozgalom együttműködésére, mivel a nemzetiségi pártok szoros kapcsolatban voltak az egyházakkal és a klérussal. „Ilyen körülmények között lehetetlen természetellenesnek nem látni a szocializmus és a nemzetiségek szövetkezését."[142] Az anonim cikk fejtegetéseiben a nacionalizmus példaszerű módon kapcsolódik egybe a kozmopolitizmussal, hiszen „a minél nagyobb nyelvterület" alapján a magyar nyelv létjogosultságát is el lehetett volna perelni.

A Huszadik Század c. folyóirat szűkebb körében nem találkozhatunk a nemzetiségek jogainak ilyen nyílt (bár világpolgári szólamokkal és szalon-

[138] Mocsáry Lajos levele Mezei Ernőhöz. OSzK. Kézirattára. Levelestár. — 1907. márc. 8.
[139] Mocsáry Lajos levele Mezei Ernőhöz. OSzK. Kézirattára. Levelestár. — 1907. febr. 17.
[140] P. I. Arch. Csongrád megye. Alispáni iratok. 1907—590/761.
[141] Úttörő, 1907. ápr. 21. 9. l. — „A nemzetiségek dolga."
[142] Uo. 12. l.

demokrata jelszavakkal némileg kendőzött) semmibevételével. A polgári radikálisok központi folyóirata 1907 elején már aggodalommal jegyzi fel Apponyi Albert egyik nyilatkozatát, amelyben megfenyegette a nemzetiségi iskolákat.[143] A törvények beiktatása után pedig Cigány Zoltán tanulmánya több vonatkozásban élesen bírálta Apponyi politikáját. Kevesellte a fizetésemelést és felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, amely a fizetési minimum és az 1200 koronás fizetési minimumra vonatkozó régi függetlenségi párti követelés között mutatkozott. Cigány rámutatott, hogy az új törvény nem javít a krónikussá vált iskolahiányon: mintegy 650 000 gyermek elsősorban nem a tandíj, hanem az iskolahiány következtében nem tudott eleget tenni az iskolalátogatás kötelezettségének. A tanulmány határozottan bírálta a törvény mögött meghúzódó klerikális törekvéseket, a felekezeti iskoláknak adott anyagi és erkölcsi kedvezményeket. Lándzsát tört az iskolák államosítása mellett és szóvátette, hogy a felekezeti oktatás fenntartása egyszersmind konzerválja az osztatlan, egytanítós oktatást, a túlzsúfolt és vegyes tanmenetű iskolákat. Végül érdekes kísérletet tett a Lex Apponyi várható költségtöbbletének kiszámítására, s azt 14—15 millió koronára becsülte.

Cigány Zoltán tanulmányában feltűnő, hogy egyáltalán nem tért ki a törvények nemzetiségpolitikai vonatkozásaira. Szemlátomást nem érzékelte, hogy amikor ettől a törvénytől kérte számon a teljes államosítást, formálisan egy platformra került a kormány szélsőségesen soviniszta ellenzékével. Ha ugyanis az akkori kormány hajtja végre az államosítást, ez menthetetlenül együtt járt volna a nemzetiségek nyelvének még kíméletlenebb üldözésével. E hallgatást nem lehet egyszerűen tájékozatlanságnak tekinteni, hiszen Cigány Zoltán akkor mellőzte a Lex Apponyi nemzetiségpolitikai problémáit, amikor az egész országot fellármázta az iskolatörvények körül kitört háborúskodás. Sajátságos doktrinér szemléletmód húzódik meg e mögött, amely a szűkebb értelemben vett társadalmi kérdéseken túl lebecsülte, vagy teljesen negligálta a nemzeti problémákat. S ebben a tekintetben Cigány Zoltán és Fényes Samu fejtegetései között eszmei rokonság mutatkozik. Cigány ugyan nem ment el a nemzeti sérelmek tagadásáig, de nem is tiltakozott a törvényben megtestesülő szigorúbb nemzeti elnyomás ellen, amivel ez a nacionalizmustól irtózó publicista objektíve a magyar nacionalizmusnak tett engedményt.[144]

A klerikalizmus problémájának egyoldalú és szinte kizárólagos hangsúlyozása jelentkezik a szociáldemokraták nyilatkozataiban is. Kunfi Zsigmondnak az volt a véleménye, hogy Apponyi „iskolai politikájának alapgondolata: az állam pénzével eltüntetni a felekezeti iskola külső hátramaradottságát és a felekezeti szellem bevitelével megszüntetni az állami iskola belső előrehaladottságát".[145] Természetesen ez a törekvés is szerepet játszott a törvények megalkotásában, azonban az iskolatörvények magját mégis csak a nemzetiségi rendelkezések alkották. Kunfi nem magánvéleményét fejtette ki. Ez a

[143] Huszadik Század, 1907. I. 168. l.

[144] Huszadik Század, 1908. II. 1—14. l. — *Cigány Zoltán:* A felekezeti szellem erősödése a közoktatásban. Érdekes, hogy a következő évben a Huszadik Század másik tanulmányírója, Dr. Horváth József Lajos „Új nemzetiségi politika" c. cikkében már helyesen látja az iskolatörvények nemzetiségpolitikai jelentőségét, s azt állapítja meg, hogy „semmi egyébre nem lesz alkalmas, mint a nemzetiségi béke újabb nehezen legyőzhető akadályának".

[145] Huszadik Század 1908. II. 565. l. — *Kunfi Zsigmond:* Az iskola Magyarországon. — Kunfi figyelmet érdemlő megállapítása, hogy az új törvények következtében az egyházi iskolák terheit túlnyomórészt már az állam vállalta magára.

hozzáállás jellemezte a szociáldemokrata párt vezető funkcionáriusait is, sőt a párt utcai propagandája szintén így kezelte a Lex Apponyit.[146]

Ismeretes, hogy a szociáldemokrata bírálatok egyoldalúságát mindenekelőtt a nemzeti kérdés doktrinér kezelésére lehet visszavezetni. A II. Internacionálé eszmekörének megfelelően a magyar szociáldemokraták is sokszor nyilatkoztak olyan értelemben, hogy a szocializmus majd úgyis automatikusan és azonnal megoldja a nemzeti kérdést. Ezért nem látták szükségét, hogy nap mint nap erőteljes harcot folytassanak a nemzeti jogok megvédéséért, illetve a nemzeti elnyomás leleplezéséért. Ennek a körülménynek ismeretében is feltűnő, hogy a párt elméleti folyóirata éppen a Lex Apponyi elfogadásának évében hangoztatja: „A szociáldemokráciára nézve közömbös a magyarosodás kérdése . . ."[147] Egy másik szociáldemokrata tanulmány ugyanebben az esztendőben és ugyanazon a helyen a következő eredményre jut: „Végeredményben tehát Magyarországon nincs külön magyar, vagy külön nemzetiségi burzsoázia, hanem a burzsoázia egységes, fajmagyar burzsoázia."[148] Ez az okoskodás vezeti el a párt központi orgánumát a horvátok nyelvi jogainak teljes mellőzéséhez: „A horvát munkásság törekvéseinek a horvát nyelv érvényesüléséhez semmi közük, a nép helyzete pedig a horvát álláspont győzelmével nem változik, nem javul."[149] A horvát polgári nacionalisták csakugyan eltúlozták a horvát nemzeti követelések esetleges kihatásait, ebben látták a társadalmi bajok csodaszerét, ez azonban nem szolgáltathatott okot arra, hogy a magyarországi szociáldemokraták lapja lekicsinyelje és a munkásmozgalom számára idegennek nyilvánítsa a nemzeti jogokért folytatott harcot.

A nemzeti probléma iránti dogmatikus érzéketlenséget jól tükrözi az a mód, ahogy a Népszava követte és magyarázta a Lex Apponyi benyújtását, elfogadását. Első ízben február végén foglalkozott az iskolapolitika ügyével. Ez a cikk kevesellte a fizetésemelést és kifogásolta, hogy a törvény az új minimum érvénybeléptetését csak 1910. június 30-tól tette kötelezővé. Nincs azonban szava a nemzetiségek ügyéről, és utalást sem találunk benne arra vonatkozólag, hogy a törvénynek valami köze van a nemzetiségpolitikához.[150]

A következő, áprilisban megjelent cikk a nemzetiségek ügyét ismét hallgatással mellőzte. Mindössze a klerikalizmus erősödésével és a tanítókép-

[146] Tarczai Lajos a szociáldemokrata párt 1908. nov. 16-i nagygyűlésén foglalkozott az iskolatörvényekkel. Bíráló észrevételei: „Nem építtetnek iskolákat és nem gondoskodnak az ingyenes oktatásról, az iskolákat oda adták az egyháznak, a papságnak . . . A mai kormány politikájával nagyon összefér az, hogy az iskolákat átjátssza az egyháznak." Beszédében egyetlen szóval sem bélyegezte meg a törvényekben foglalt soviniszta rendelkezéseket. P. I. Arch. B. M. eln. 1908/580 res.

[147] Szocializmus, 1906/7. 635. l. — *Bresztovszky Ernő:* Adatok a nemzetiségi kérdéshez. A szerző elvileg nem ítéli el határozottan a magyarosítást. Azt fejtegeti, ha az erőszakos eszközök alkalmazása helyett a városokat fejlesztenék, akkor a városok jobban, természetesebben magyarosítanának. Nem arról van szó, hogy Bresztovszky csupán megkülönböztette az erőszakos magyarosítást a spontán asszimilációtól, hanem arról, hogy egész gondolatmenete a magyarosodás óhajtása irányába volt beállítva.

[148] Szocializmus, 1906/7. 521. l. — *Dr. Rozvány Jenő:* Szociáldemokrata párt és nemzetiségek. — A szerkesztőség jelezte, hogy több ponton nem ért egyet a szerzővel, azonban az idézett, nagy gyakorlati jelentőségű végkövetkeztetést nem tette bírálat tárgyává. Az azonosság tétele eleve lehetetlenné tette, hogy megfelelő bírálatot kapjon a magyar uralkodó osztályok részéről is folytatott (sőt hatalmi pozícióból űzött) soviniszta konkurrenciaharc.

[149] Népszava, 1907. máj. 4. 2. l. — „A horvát követelések."

[150] Népszava, 1907. febr. 22. 1—2. l. „A tanítók alamizsnája."

zés alakulásával kapcsolatban tett bíráló megjegyzéseket. Jogosan tette szóvá, hogy a törvényjavaslat nem gondoskodik az iskolahálózat fejlesztéséről, a tanítóképzés színvonalának emeléséről, s csak egy kis morzsát vet a tanítók felé. A szociáldemokrata pártlap ebben a tekintetben összehasonlítást tett a Berzeviczy-féle javaslat és a Lex Apponyi között, mégpedig az előbbi javára. A Berzeviczy-javaslatot organikusnak nevezte, mivel az a hiányolt problémakörökkel is foglalkozott. Vagyis csupán a két javaslat másodrendű jelentőségű különbségeire mutatott rá, míg a javaslatok legfontosabb részét képező nemzetiségpolitika folytonosságát figyelmen kívül hagyta. Ez a tárgyalásmód óhatatlanul idealizálta a Berzeviczy-javaslatot, s így érintkezési pont keletkezett a Lex Apponyi ó-szabadelvű és szociáldemokrata bírálata között.[151]

Április végére a Lex Apponyi körüli csatározás oly erőteljes országos visszhangot keltett, hogy e törvényekről szólva már a szociáldemokraták se mehettek el teljesen süketen e kiáltóan nemzetiségellenes rendelkezések mellett. Ekkor is azt állították azonban, hogy a soviniszta cikkelyek csak taktikából, lényegtelen mellékmozzanatként kerültek a javaslatokba, s a Lex Apponyi végleges szövegéből még ezek is kimaradtak: kiszorította őket a klerikalizmus.

Íme a Népszava okfejtése: „Tartani lehetett tehát attól, hogy a függetlenségi párt egy része — az, amely annak idején a tanítók tisztességes anyagi ellátása mellett kardoskodott — kevesellni fogja a tanítóknak *ígért* alamizsnát. Ezért vitte bele Apponyi, a tizenhárom próbás jezsuita a tanítók fizetésrendezéséről szóló törvényjavaslatba a nemzeti maszlagot. Ezzel akarta elbódítani a függetlenségi pártot és a polgárságnak azt a kis töredékét, amely talán zokon vette volna a tanítók kinullázását. Így került bele a javaslatba az oktalan és erőszakos magyarosítás és az iskolákra alkalmazandó mindenféle nemzeti jelvény. Így hitették el a hazaffyas közvéleménnyel, hogy ez a törvény alkalmas lesz a nemzeti egység megteremtésére. Nekünk magunknak megvan a magunk véleménye az erőszakos, vagy mesterséges magyarosításról és azt nem kell most újra kifejtenünk. Egyszerűen konstatáljuk tehát, hogy az Apponyi-féle javaslat alapján a magyarosítást nem lehet sikeresen előbbre vinni, mert rosszul fizetett tanítók, túlzsúfolt és nyomorúságosan felszerelt iskolákban, papi hatalom alatt, még *egy* nyelvre sem képesek a gyermekeket megtanítani, nemhogy kettőre." A cikkíró szerint a papi jelleg annyira rajt van a törvényen, hogy „megcsalták a sovinisztákat, akik magyarosító iskola helyett klerikalizáló iskolát kaptak . . . Apponyi — *külföldi* befolyásra! — leszavaztatta a soviniszta követeléseket és megnyugtatta a nemzetiségeket. Mi maradt ezután a javaslatból? Két dolog: a nyomorgó néptanító és a teljesen klerikális uralom alá hajtott népiskola. Ehhez a dologhoz pedig a nemzetiségi urak is teljes lelki gyönyörűséggel adják beleegyezésüket. Nekik a buta nép kell, amely adózik a papoknak és odatartja a bőrét a fiskálisoknak. Az iskolákban a kalendáriumi szentek képe mellett ott lehetnek az eleven szentek képei is:

[151] Népszava, 1907. ápr. 5. 2. l. — „A második iskolatörvény." Mindezek alapján helytelen lenne arra következtetni, hogy a szociáldemokrata publicisták nem ismerték fel a kormány soviniszta törekvéseit és a törvényben foglalt magyarosító célzatú rendelkezéseket. Nagyon érdekes, hogy a Népszava ugyanebben a számban, amikor a hírek között a képviselőház üléséről is beszámolt, e beszámoló bevezetőjében egy mondattal Polit-Desančić szerb képviselő felszólalásáról is megemlékezett: „Tett pár igen okos kijelentést. Kimutatta, mennyire jogtalan és ésszerűtlen a magyarosító politika." (Uo. 3. l.) Tehát a szociáldemokraták látták a magyarosító törekvéseket, utalásokban pálcát is törtek felettük, de nem kívántak velük érdemben foglalkozni.

a balázsfalvi érseké, a lugosi püspöké, meg a helybeli pópáé; a paraszt jámborsága, herehizlalásra való készsége tehát nem forog veszedelemben."

Ebben az okfejtésben sok részigazságot találhatunk. A soviniszta cikkelyeknek valóban leszerelő célzatuk is volt, a törvény több vonatkozásban csakugyan erősítette a klerikális szellemet, a nyomorúságos iskolák rosszul tudták ellátni kötelességüket és külföldről (Ferenc József és Ferenc Ferdinánd állásfoglalására célzott a lap) tényleg mérsékelni igyekeztek a javaslatokat. Mindennek ellenére teljes képtelenség volt azt írni, hogy Apponyi megnyugtatta a nemzetiségeket, s hogy ő szavaztatta le a soviniszta követeléseket. Súlyos politikai vétséget jelentett, hogy a Népszava a Lex Apponyit olyan törvénynek tekintette, amellyel „megcsalták a sovinisztákat" (a cikk szemlátomást csak a különösen szélsőséges sovinisztákat tekintette sovinisztáknak). Végül nem volt kielégítő a magyarosítás elítélésére tett röpke és nagyon burkolt utalás. Joggal merül fel a kérdés: mikor kellett volna kifejtenie a szociáldemokrata párt központi lapjának az erőszakos magyarosításról alkotott véleményét, ha nem a Lex Apponyi elfogadásakor?

E kiáltóan hibás megállapításokat csak részben ellensúlyozták a tanítók fegyelmi rendelkezéseire vonatkozó kritikai észrevételek. A Népszava cikke helyesen látta meg, hogy amennyiben a tanító „nemzetiségi jogai mellett, vagy a vele egysorsú proletárság igazáért merészkedik síkra szállni, akkor elveszti állását és koldusbottal a kezében mehet Amerikába . . ."[152]

A szociáldemokraták központi lapja a vasúti pragmatika körül kialakult ún. horvát vitával kapcsolatban érintette ismét az iskolapolitika ügyét. A horvát nemzeti mozgalom kemény harcot folytatott nyelvi igényei érvényesítéséért, amelyet a magyar kormány intézkedései (nem a Lex Apponyiban, mert ennek érvénye nem terjedt ki Horvátországra) veszélyeztettek. A Népszava ahelyett, hogy támogatta volna a horvátok követeléseiből jogosnak minősíthető pontokat, mintegy szemrehányást tett, mert ebben a dologban „jellemző a koalíciós kormány rendkívüli engedékenysége a horvátokkal szemben . . ." A valóságban éppen fordított volt a helyzet. 1907 tavasza a horvátok ellen intézett magyar soviniszta támadás kora. A szociáldemokrata párt lapjának állásfoglalását az teszi végleg bonyolulttá és ellentmondásossá, hogy míg a szőnyegen levő horvát kérdésben tulajdonképpen jobbról bírálta a kormány nemzetiségpolitikáját, az előbbi megállapításához hozzáfűzte: a kormány olyan időszakban tanúsít engedékenységet, „amikor a maga nemzeti mivoltának bizonyítására az ország többi nemzetei ellen, amelyeknek politikai szolgálatait nem veszi és nem is veheti igénybe, irtó hadjáratot indít."[153] Kétségbevonhatatlan, hogy a magyar kormányzat Horvátországgal szemben folytatott politikája különbözött — mert Horvátország sajátos közjogi helyzete folytán különböznie is kellett — attól a különösen gátlástalan bánásmódtól, amelyet a magyarországi elnyomott népekkel szemben tanúsított. Ám ez a különbség nem volt minőségi jellegű. A magyarországi elnyomott népek vonatkozásában csak dicsérni lehet, hogy a Népszava végre kemény szavakat használt, s elítélte a kormány nemzetiségpolitikáját. Csakhogy így furcsa helyzet alakult ki: amikor még az utóbbiakról volt szó, a Népszava és a magyar szociáldemokrácia hallgatott, vagy csak óvatosan jelezte ellenvéleményét.

[152] Népszava, 1907. ápr. 25. 1. l. — „Az iskolatörvény."

[153] Népszava, 1907. máj. 4. 2. l. — „A horvát követelések." Itt jegyezzük meg, hogy a horvát nyelvharc leírását és a Lex Apponyi horvátországi visszhangjának összefoglalását külön tanulmány feladatának tekintjük.

Amikor pedig a horvátok kerültek napirendre, a magyarországi népeket ugyan védte, de a horvát igényekkel szemben értetlenséget mutatott. Vagyis a magyar szociáldemokraták, akik több ízben elismerésre méltóan elutasították és megbélyegezték a magyarosító törekvéseket, a döntő pillanatokban nem emelkedtek a helyzet által megkövetelt magaslatra.

Csak jóval a Lex Apponyi elfogadása után, nagy késéssel jelent meg a Népszavában olyan cikk, amely már nemcsak a magyarosítás ellen foglalt állást, de az elnyomott nemzetek szabad nyelvhasználatára irányuló mozgalom támogatását is a szocialisták kötelességévé tette. „Minden szervezkedés sikere kétes, míg a munkáltatók ezerszám képesek toborozni a teljesen műveletlen tót, rutén, oláh sztrájktörőket. Ezen szempontból nekünk feltételenül támogatni kell a nemzetiségek azon törekvését, hogy minden gyermek saját anyanyelvén tanuljon meg írni, olvasni."[154]

1907-ben ez volt a párt első felhívása az aktív szocialista nemzetiségpolitikára, de a kezdeményezést a későbbiekben nem követték megfelelő lépések. Ennek egyik oka a nemzetiségi jogoknak az a rendkívül prakticista és a mozgalmi szektarianizmus által befolyásolt megközelítése volt, amire éppen a most idézett szövegrész nyújt szemléltető példát. Egy internacionalista, szocialista pártnak elsősorban nem a magyar sztrájkharcok sikerének, az esetleges sztrájktörés veszélyének szempontjából kellett volna levezetnie a nemzetiségi anyanyelvi igények jogosságát.

A szociáldemokrata párt iskolapolitikai nyilatkozatairól eddig kialakított képünket figyelemre méltó mozzanattal egészíti ki az a tény, hogy a párt által finanszírozott és kiadott román nyelvű lap, az „Adevărul" — bár korábban elítélte a magyarosítást — 1907 január—február hónapjaiban semmiféle cikket sem közölt a Lex Apponyiról, ami egyet jelentett azzal, hogy átengedte a javaslatok kritikáját a burzsoá nacionalista erőknek.

A magyar párttól kevésbé függő szlovák nyelvű szociáldemokrata lapnál már más volt a helyzet, mert az ismételten és határozott hangon bírálta a készülő törvényeket. A „Slovenské Robotnické Noviny" kifejtette, hogy a szociáldemokrácia szabad iskolát követel, művelt és cselekvési szabadsággal rendelkező tanítót és anyanyelven folyó alapos oktatást kíván. Jelezte, hogy a magyar államnyelvet mégsem kívánná kirekeszteni. Mivel azonban Apponyi javaslatai a szociáldemokrácia iskolapolitikai alapelveivel szöges ellentétben állnak, elengedhetetlen, hogy az utóbbiakban határozott ellenfelekre találjon.[155]

Bármilyen ellentmondások és következetlenségek tűnnek fel a magyar szociáldemokraták nyilatkozataiban, nem kétséges, hogy a nemzetiségek az összes magyar politikai csoportosulások közül még őket érezhették magukhoz legközelebb. A nemzeti mozgalmak és a szociáldemokrata párt közti együttműködés — különösen a Lex Apponyival szemben — kézenfekvő lett volna. Vajon e két politikai erő felismerte-e azt a lehetőséget? A következő újsághír arra vall, hogy igen: „Hónapok óta folynak a tárgyalások — írta az OMGE

[154] Népszava, 1907. aug. 23. 1. l. — „Nemzetiségi politika."

[155] Slovenské Robotnícke Noviny, 1907. márc. 1. 3. l. — „Školské predlohy." — A lap bírálatában még bizonyos túlzás is jelentkezett: a javaslatoknak azt a szándékot tulajdonította, hogy teljes mértékben ki akarják küszöbölni a községek és az egyházak beleszólását az iskoláztatás ügyébe. Ez a megállapítás még inkább kiélezi a különbséget a Népszava magatartása és a szlovák állásfoglalás között, hiszen a magyar pártlap — mint említettük — éppen az egyházak győzelmét látta a törvényekben.

lapja — a szocialista vezérek és a nemzetiségi képviselők között olyan irányban, hogy miként lehetne nekik egy közös mozgalomban egyesülni. A tárgyalások az utóbbi napokban teljes kudarccal végződtek. A szocialisták t. i. az egyesülést azon feltételhez kötötték, hogy ők román, tót és szerb lapokat indítanak és azokat a nemzetiségi képviselők támogatják. Ezt a nemzetiségi képviselők nem akarták elfogadni, mert féltették a nemzeti tömegek feletti uralmukat. A tárgyalás eredménytelenségét különösen a román papság tiltakozása idézte elő, akik attól tartanak, — és nem minden ok nélkül, — hogy a szocialisták a román egyház ellen izgatni fognak. Hír szerint most újabb alapon indítottak tárgyalásokat, mely szerint csak a parlamenti akciókra egyesülnének, de mindegyik a saját területén agitálna önállóan. A szocialisták erre nem hajlandók."[156]

Ha hitelt adunk e közvéleménynek (s a Köztelek jólértesült hírszolgálatát ismerve, valamint a szöveg valószínűségét figyelembe véve, aligha vonhatjuk kétségbe forrásértékét), akkor kitűnik, hogy a szociáldemokrata párt és a nemzetiségi pártok között éppen az iskolatörvények előterjesztésének és elfogadásának hónapjaiban mutatkozott a legerőteljesebb közeledés. A tárgyalások puszta ténye is nagy jelentőségű. Tudomásunk szerint ilyen méretű közeledési kísérletre 1907 előtt még nem került sor.

Talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy a tárgyalások megindulásában fontos szerepe volt a Lex Apponyi által teremtett politikai helyzetnek. Ez a fordulat — legalább is átmenetileg — „megpuhította" a szocialistáktól viszolygó burzsoá nemzetiségi politikusokat és tárgyalóasztalhoz kényszerítette a magyarországi munkásság pártjával, amely, ha nem is szegült szembe megfelelőképpen a kormány nemzetiségpolitikájával, legalább nem vett részt a soviniszta uszítóhadjáratban és alkalmanként a nemzeti elnyomást is megbélyegezte. Azt, hogy a szociáldemokrata párt belebocsátkozott a tárgyalásokba, feltétlenül a javára kell írni.

A közleményből kiderül, hogy a megbeszéléseket elsősorban a nemzetiségi reakció futtatta zátonyra, amikor a nem magyar népek irányában korlátozni akarta a szociáldemokraták agitációját. Azonban a szociáldemokrata pártot is felelősség terheli az eszmecserék meddőségéért. A szociáldemokrata vezetők nem azon a ponton ajánlották fel és szorgalmazták az alkalmi szövetségkötést, ahol az a legtermészetesebben kínálta magát. A tárgyalásokon felvetett korábbi és újabb feltételeik egyértelműen arra mutattak, hogy csupán a választójog és az ezzel összefüggő parlamenti harc problémakörében kívánt megegyezésre jutni, holott a többé-kevésbé tartós együttműködés a nemzeti elnyomás elleni harc, aktuálisan pedig a Lex Apponyi elleni küzdelem terén lett volna a legreálisabb. A szociáldemokrata párt és a nemzetiségi pártok összefogásának meghiusulása törvényszerűen következett a nemzetiségi pártok burzsoá nacionalizmusából, valamint a szociáldemokraták elméleti dogmatizmusából és a magyar nacionalizmusnak tett engedményeiből.

A fentebbiekben arra a kérdésre igyekeztünk választ adni: milyen álláspontot foglalt el a magyar baloldal a Lex Apponyi törvénybeiktatásakor? A felsorakoztatott tények alapján sajnálattal kell megállapítani, hogy a magyarországi elnyomott népek, akiktől már elfordult a koalíció „48-as" parlamenti ellenzéke, ekkor a kifejezetten baloldali csoportoknál és irányzatoknál sem találtak határozott támaszra. Ilyen körülmények között méginkább meg-

[156] Köztelek, 1907. jún. 29. 1349. l.

hiusultak a törvények beiktatásának megakadályozását célzó nemzetiségi kísérletek. Annál könnyebben, mivel a koalícióban egyesült pártok politikusainak többsége, a befolyásuk alatt álló sajtó, a nemzetiségi sajtó lefizetett része, továbbá az évtizedeken keresztül soviniszta szellemben nevelt magyar közvélemény széles rétegei feltétel nélküli támogatásban részesítették Apponyi politikáját, javaslatait.[157]

Nem érdektelen egy pillantást vetni a lojális, kormánytámogató megnyilatkozásokra. Dicséreteik, méltató szavaik pontosabbá teszik a törvények korabeli értelmezését és világosabbá a kormányzat szándékát.

A Budapesti Hírlap leplezetlen örömmel üdvözölte a Lex Apponyit, és azon igyekezett, hogy szembeállítsa az 1904. évi szabadelvű párti törvényjavaslattal. „A Berzeviczy-féle törvényjavaslat — írta a Budapesti Hírlap — ezen a bajon segíteni akart, de nem ott fogta meg a kérdést, ahol kell, mert a súlyt a magyar nyelv tanítására vetette, nem pedig arra, hogy az iskolák ne legyenek az államellenes tendenciákat szolgáló tanítóság kezében." A cikkíró megnyugvással veszi tudomásul, hogy a tanítókat ezentúl köztisztviselők módjára lehet felelősségre vonni.[158] A Berzeviczy-javaslat természetesen hasonlóképpen szorgalmazta a magyar nyelv oktatását, mint a Lex Apponyi, s ebben az értelemben nem jogos a szembeállítás, de a Budapesti Hírlap cikkéből ismét jól kitűnik, hogy az új javaslatban előtérbenyomult a tanítók fegyelmezésének problémaköre.

Ugyanez a lap az 1907. évi romániai parasztfelkelésre hivatkozva hárította el a magyarországi románok tiltakozását, mondván: Romániában még nagyobb nehézségekkel találkoznának az erdélyi románok, mint Magyarországon. „Apponyi törvényjavaslatának s vele együtt a magyar állam minden jogi, társadalmi és gazdasági alkotásának az a célja, hogy ez a tűz idehaza soha többé ki ne törhessen. Maradjon ott, ahol most ég, a hol úgy látszik, a végzet szomorú rendelése, hogy tápláló anyaga ki ne fogyjon."[159]

A törvényjavaslatokat lelkesen, „mint a nemzet nagylelkű ajándékát" köszöntötte a „Kossuth Szövetség" egyetemi hallgatói nagygyűlésének határozata, és „otromba támadásnak" minősítette azt a vádat, hogy a Lex Apponyi el akarja tiporni a nemzetiségeket.[160]

Hosszan hálálkodott a Pester Lloyd,[161] és nagy elismeréssel nyilatkozott az Esti Újság[162]

Az egyik iskolapolitikai hetilap, amely korábban (mint fentebb idéztük) túllicitálta még Apponyit is, most a szerkesztő által írt cikkben hajtja meg zászlaját a beiktatott javaslatok előtt. „Elismeréssel és hálával kell fogadni az Apponyi miniszter törvényeit, mert amit adtak ezek, becsületesen

[157] Nem hiába írta Kemény Gábor, hogy a korabeli magyar kispolgár „helyeslően nyugtázta Apponyi 1908. évi szerencsétlen iskolatörvényét, mely egymagában felért egy kisebb vesztett háborúval." — *Kemény Gábor:* Bartha Miklós és a nemzetiségek. Pécs. 1943. 101. l.

[158] Budapesti Hírlap, 1907. ápr. 12. 2. l.

[159] Budapesti Hírlap, 1907. márc. 21. 2. l. — „A romániai parasztlázadás."

[160] Budapesti Hírlap, 1907. ápr. 24. 7. l. — Említést érdemel, hogy a gyűlésen Nagy György, a fiatal országgyűlési képviselő is beszédet mondott, és szemrehányást tett az ifjúságnak, hogy nem számolt le a parlamentben tiltakozó Vaida román képviselővel.

[161] Pester Lloyd, 1907. ápr. 25 1. l. — „Die Erledigung der Schulgesetze."

[162] Esti Újság, 1907. júl. 26. 1. l. — „Nemzeti iskola."

és igazán adták." Egyébként a cikk szerint Apponyi egyenesen „nagylelkűen" járt el a nemzetiségekkel szemben.[163]

1908-ban, az ingyenes népoktatásról szóló törvény beiktatását követően ismét felharsant ez a sajtókórus. „Az ingyenes népoktatás javaslatában — írta például a függetlenségi párt egyik központi lapja — Apponyi egyszerűen folytatja azt a módszert, amelyet a tanítói fizetésrendezés törvényében zseniális módon, erős nemzeti érzékkel megkezdett . . . ezzel a javaslattal az állam kezе *mindenhová elér* . . ."[164]

A magyar néppárt és a keresztényszocialisták lelkesedése mérsékeltebb volt, mint a függetlenségi párté, de azért ennek politikusai mégsem gördítettek számottevő akadályokat a törvények útjába. (A néppárt és a klérus nyugtalanságát egyrészt azok a képviselők szították, akiket szlovák lakta területen választottak meg, s akik attól tartottak, hogy az iskolatörvények megrendítik ottani befolyásukat. Ezzel egyidőben a néppárt bizonytalankodását az elvilágiasodástól való általánosabb jellegű félelem is előmozdította.) Prohászka Ottokár a főrendiházban, a kultusztárca költségvetésével kapcsolatban elmondott beszédében pontosan kifejezte a katolikus klérusnak Apponyi személyébe vetett feltétlen bizalmát, politikájához nyújtott erőteljes támogatását, de ugyanakkor alárendelt jelentőségű fenntartásainak is hangot adott. Kijelentette: „nem kell nekem a szó ott, hol a megtestesült szó, a férfiú garantál az irányért . . . Erre az erőteljes, fejlesztendő, magyar nemzeti történeti alapon álló culturára van szükségünk nekünk, kivált most, mikor világtörténeti folyamat számba, de másrészt mese számba illő foszladozását látom a magyar társadalomnak."[165] Beszédének befejező részében azonban megemlítette, hogy a szlovákoknál nagy az elégedetlenség, mert még az imáikat sem tanulhatják meg anyanyelvükön, majd a következő szavakkal fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez: „És ha mi amellett vagyunk, hogy a magyar magyarul, a lengyel lengyelül mondja el a miatyánkját, engedjük meg a tót népnek is, hogy gyereke a maga nyelvén mondja el a miatyánkját. Ennek révén én azt kérem, hogy a vallásoktatás tótul történjék az illető népiskolákban."[166]

Prohászka panaszának és kérelmének értékelésénél figyelembe kell venni, hogy tulajdonképpen csak az állami iskolákról beszélt, és az állami iskolák oktatásából is csak a vallástanítás kérdését tette szóvá.[167]

[163] Nemzeti Iskola, 1907. aug. 10. 1. l. — *F(öldes G(éza)*: Az új törvények után.

[164] Magyarország, 1908. jún. 5. 1. l. — „Apponyi alkotásai."

[165] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. Bpest. 1907. I. köt. 123. l. — 1907. febr. 9.

[166] Uo. 125. l.

[167] A probléma előzményéhez tartozik, hogy miután az állami iskolák teljes mértékben áttértek a magyar nyelvű oktatásra, 1906-ig még több helyen megmaradt ebben az iskolatípusban is az anyanyelvi hittantanítás. 1906-ban azonban a kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állam iskoláiban minden tárgyat magyarul kell tanítani, következésképpen a hittant is. A törvény eme szigorúbb értelmezése még azokat az iskolákat is megfosztotta az anyanyelvi hittantanulás lehetőségétől, amelyeknek addig sikerült ezt a kiváltságot megvédeniük. E fordulat mindenütt nagy felháborodást keltett a nemzetiségi lakosság körében, és az állami iskolákban azonnal visszavetette, szinte lehetetlenné tette a nem magyar gyermekek hitoktatását. Erre feltétlenül fel kellett figyelniök az egyházaknak is. A román püspökök még 1906-ban kifejezték tiltakozásukat, és kérték a régi állapot visszaállítását, de sikertelenül. Akkor még a katolikus püspöki kar is ellenük foglalt állást. Ezt követte Prohászka főrendiházi felszólalása. Apponyi jól látta, hogy Prohászka panasza igen lehatárolt: csak a miatyánkra, vagyis a hittanra szorítkozik, egyébként pedig rendben levőnek találja a nemzetiségek igazi sérelmét: a kizárólagos

Apponyi apró engedményeivel kifogta a szelet Prohászka vitorlájából és így biztosította annak támogatását az összehasonlíthatatlanul fontosabb iskolatörvényekhez.

Ezt az alapvető jelentőségű támogatást Apponyi a magyar néppárttól is megkapta, annak ellenére, hogy Molnár János[168] és Zichy Ferdinánd[169] alkalmatlankodtak a kormánynak. A magyar néppárt szlovák nyelvű lapja Apponyi érvelésének ismételgetésével igyekezett ellensúlyozni a javaslatok ellen irányuló nemzetiségi agitációt.[170]

A kormány rendelkezésére álló folyóiratok és a kormány céljait szolgáló röpiratok szintén síkraszálltak a javaslatok, illetve a törvények mellett. Maga Apponyi sem riadt vissza attól, hogy ezen az úton népszerűsítse saját javaslatait,[171] de Návay Lajos is nagyobb tanulmányt tett közzé.[172] A kormányhű szociológusok folyóirata „taktikus" ismertetőjében csupán a fizetésemelés tényére összpontosította figyelmét.[173] Ez az eljárás annál szánalmasabbnak hat, mert egy függetlenségi párti politikus frissen megjelent könyvében a Lex Apponyi méltatása során mindenki elolvashatta a következő, dicséretnek szánt mondatokat: „Meg vagyok győződve, hogy ha ezt a törvényt lelkiismeretes pontossággal végrehajtják, harmincz év múlva nem lesz Magyarországon férfi, aki ne értene magyarul."[174] És alább: „A mely államban a nyelvbeli egységesség nincs meg, ott meg kell csinálni."[175]

Csakhogy ez a feladat összehasonlíthatatlanul nehezebb volt, mint ahogy azt Baloghy vagy Apponyi elképzelték. A törvény kidolgozása és elfogadtatása akciójuk legkönnyebb részének bizonyult. Hátra volt még a java: a törvény végrehajtása.

V. A Lex Apponyi végrehajtása

Minden törvény vagy rendelet történelmi értékelésénél nagy súllyal esik a latba, hogy miként hajtották végre. Ezt a körülményt a Lex Apponyinál is figyelembe kell venni.

---

magyar nyelvű állami oktatást és az egyéb iskolatípusok soviniszta zaklatását. Ezért Apponyi megértően válaszolt Prohászkának. Kijelentette, hogy az állami iskolák alsóbb osztályaiban nem kíván nyelvi kényszert alkalmazni, és itt megengedte az anyanyelven folyó hitoktatást. (1908-ban ezt az engedélyt kiterjesztette a felső osztályokra, de kikötötte, hogy a fő hitelveket magyarul kell tanítani.) — Vö. *Salacz Gábor:* A katolikus egyház és a nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. Kisebbségi Körlevél. VIII. évf. 1944. 209. l.

[168] Vö. Budapesti Hírlap, 1907. ápr. 5. 1. l. — „A népiskolai vita."

[169] Zichy Ferdinánd helyeselte a katolikus iskolák anyagi támogatását, de azt tartotta, hogy a törvény olyan nagy befolyást biztosít a kormánynak, hogy egy „keresztényellenes" vagy különösen egy „antikatolikus" kormány szinte meg tudja semmisíteni a felekezeti iskolákat. Krest'an, 1907. márc. 23. 2. l. — „Zákonná predloha gr. Apponyiho."

[170] Krest'an, 1907. jan. 19. 1—2. l. — „O škole." — Itt említjük, hogy a kormány szubvencióját élvező „Naše Doba" 1907-ben hallgatással mellőzte az iskolatörvények ügyét.

[171] Revue de Hongrie. 1908. márc. 69—82. l. — *Albert Apponyi:* L'instruction primaire en Hongrie.

[172] Uo. 1909. júl.

[173] Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1909. 611—612. l.

[174] *Baloghy Ernő* országgyűlési képviselő: A magyar nyelv és a választójogi reform. Bpest. 1908. 18. l.

[175] Uo. 32. l.

A törvények végrehajtását tartalmazó vallás- és közoktatásügyi miniszteri körrendeletek (1907. június 30., 1907. július 19.) szövegezése messzemenően számot vetett a nemzetiségi iskolafenntartók és a tanítók hangulatával. Elsősorban azt a gondolatot helyezte előtérbe, hogy a törvények olyan javadalmazást biztosítanak a pedagógusoknak, amely „a nyugati államokban fennálló, vagy legalább még a közelmúltban fennállott tanítói fizetések jó nagy részével összehasonlítva kiállja a versenyt". Ennek ellenére, a körrendeletek a törvényeknél és a miniszteri indokolásoknál sokkal erőteljesebb fogalmazással érzékeltették a törvények alapvető célját, azt, „hogy a nemzeti egység szükségszerű folyományaképp a magyar nyelv a haza minden polgára által elsajátíthatóvá tétessék!"[176] Apponyi az 1907. évi összefoglaló jelentésében is eldicsekedett vele, hogy utasította a törvényhatósági bizottságokat: elvárja buzgó közreműködésüket abban az irányban, hogy „a magyar nyelv ennek a törvénynek az erején kellő beosztás mellett, az anyanyelv elnyomása nélkül, rövid idő alatt közkincsévé válhasson a nemzet minden polgárának . . ."[177] Ezek a formulák természetesen rugalmasak voltak („elsajátíthatóvá tétessék"), látszólag tapintattal kezelték a nemzetiségi nyelveket, azonban a nyelvi egységre (még hozzá rövid idő alatt végrehajtandó egységre) irányuló törekvés eleve kizárta a magyarországi népek nyelvi jogainak tiszteletbentartását és szükségszerűen feltételezte az erőszakos eljárást.

A törvények beiktatása körül kibontakozott soviniszta uszítás, majd a végrehajtási utasításból félreérthetetlenül kiolvasható káros buzdítás hatására a helyi hatóságok lázas buzgalommal láttak hozzá a törvények érvényesítéséhez, illetve a későbbi időpontban érvénybe lépő cikkelyek által megkövetelt előkészítő munkálatokhoz. A vallás- és közoktatásügyi miniszternek azonban arra is volt gondja, hogy a tanfelügyelői hálózat kiterjesztésével külön is szorgalmazza és ellenőrizze az iskolák és a hatóságok tevékenységét. Amint évi jelentésében írta: „a hatékony ellenőrzés szempontjából kiterjesztem a hivatalos iskolalátogatásokat, különösen a nem magyar tanítási nyelvű iskolákban a magyar nyelv tanításának beható megfigyelése céljából. Ezért a kir. tanfelügyelőségekben negyven új segédtanfelügyelői állás szervezését vettem tervbe, s addig is, míg ez az 1908. évi költségvetés törvényerőre emelkedésével megvalósul, az 1876: XXVIII. tcz. 3. §-a alapján 35 miniszteri szakértő iskolalátogatót bíztam meg a nagyobb kiterjedésű tankerületekben iskolalátogatással."[178]

Az 1907: XXVII. tc. érvénybelépésének első gyakorlati következménye a nemzetiségi tanítók ellen irányuló, addig sohasem látott méretű fegyelmi hadjárat lett. A törvényhatóságok emberei és a tanfelügyelők szinte megszállták az iskolákat, nyomoztak a tanítók után, feltúrták az iskolák könyvtárát, irattárát.[179] Csupán 1908-ban 181 elemi iskolai tanítót állítottak az illetékes közigazgatási hatóságok, vagy az egyházi hatóságok fegyelmi bizottságai elé.[180] E fegyelmi vizsgálatoknak csak egy része fejeződött be ebben az

[176] Magyarországi Rendeletek Tára. 1907. Bpest. 1908. 1148. l. — A körrendeletek az 1089—1292. lapokon találhatók.

[177] A magyar királyi kormány 1907. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest. 1909. 175. l.

[178] Uo. 159. l.

[179] Vö. *Teodor Neş:* Oameni din Bihor. 1848—1918. Oradea. 1937. 391. l.

[180] A magyar királyi kormány 1908. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest. 1909. 177. l.

esztendőben, a többi a következő évre is áthúzódott. Az 1908-ban végetért vizsgálatok eredménye 3 állásvesztés, illetve elmozdítás, 10 nyugdíjazás volt, heten „lemondtak" állásukról, több tanítót fizetésük 5—2 %-áig terjedő pénzbírságra ítéltek, másokat dorgálásban, feddésben részesítettek. A fegyelmi bizottság csak egy-két esetben hozott felmentő ítéletet.[181] A fegyelmi vizsgálat elrendelésének indokát csaknem minden esetben az új törvények előírásai szolgáltatták. Nyitra vármegye közigazgatási bizottságának 1908 első felére vonatkozó jelentése megemlítette például, hogy „az 1907. évi XXVI. t. cz. 14. §-ának a) pontjában körülírt államellenes cselekmény miatt bizottságunk fegyelmi választmánya Metroch Pál lubina-klacskechi állami tanítót állásától való elmozdításra ítélte".[182] A magyar nyelv tanításának elhanyagolása címén indították meg a fegyelmi vizsgálatokat Bács-Bodrog vármegyében.[183] Hasonlóképpen „a magyar nyelvtanítás eredménytelenségének elégtelen volta miatt" vontak felelősségre több Torda-Maros megyei tanítót.[184]

A kormány 1909-re vonatkozóan azt jelentette, hogy „az 1907: XXVII. t. cz. 22. §-a alapján szükségessé váló fegyelmi vizsgálatok elrendelése is hova-tovább kevesebb számmal fordul elő"[185], azonban a befutott hivatalos jelentésekből azt látjuk, hogy a tanítók elleni hajsza még javában folyt tovább. Fogaras vármegyében újabb 21 görög keleti és görög katolikus pedagógus ellen indult eljárás.[186] Bács-Bodrog vármegye 12 tanítóját áldozta fel ismét a soviniszta vakhit oltárán.[187]

Bars vármegye megrendítő hangú jelentésben számolt be a törvényhatósági bizottság purifikációs tevékenységéről; e jelentés arról tanúskodott, hogy még a túlbuzgó magyarosítók is kezdték megérezni: valami nincs rendben a Lex Apponyi körül. Bars vármegye törvényhatósága megállapította, hogy olyan tanítókat tiltottak el náluk a tanítástól, akik 15—30 éves pedagógus múltra tekintettek vissza. Még e jelentéstévő is elismerte, hogy „velök méltánytalanság történik . . . a hosszú idő alatt meg is öregedtek, elgyengültek és így most teljesen kenyér nélkül maradnak s olykor koldulóra kényszerülnek a mi a magyar oktatásügynek egyáltalán nem válnék előnyére." Az újabb elbocsátásokat az „oklevél hiányával" indokolták. [188] A fegyelmi vizsgálatok más vármegyékben is tovább folytak.[189]

[181] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXXIII. köt. Bpest. 1909. — Itt található Apponyinak a képviselőházhoz benyújtott jelentése. Ennek adatait összegezve a fentebb említett 181 fegyelmi eset helyett 182 ügy az eredmény.

[182] OL. M. E. 1909. XXXVII. 1344.

[183] OL. M. E. 1909. XXXVII. 865.

[184] OL. M. E. 1909. XXXVII. 1814.

[185] A magyar királyi kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest. 1909. 159. l.

[186] OL. M. E. 1910. XXXVII. 5033.

[187] OL. M. E. 1909. XXXVII. 4833. — 1909 első felében 11 tanító ellen indítottak fegyelmi vizsgálatot Alsó-Fehér vármegyében „a magyar államnyelv elhanyagolása miatt". OL. M. E. 1909. XXXVII. 4350. Előfordult, hogy a helyi fegyelmi vizsgálatot a minisztérium kezdeményezte. OL. M. E. 1910. XXXVII. 1899.

[188] OL. M. E. 1910. XXXVII. 3949. — A szakképzettség igazolásának bevezetése önmagában természetesen előrelépést jelentett a népiskolai oktatásban. Ez a rendelkezés hozzájárult a kontárkodás felszámolásához. Azonban az oklevél problémát tendenciózusan használták fel a nemzetiségi tanítók, valamint a cseh pedagógusok kiszorítására. Vö. *Dr. Pechány Adolf:* A tótokról. Bpest. 1913. 219. l.

[189] Gömör és Kishont megyében 1909 második felében 3 tanító ellen indítottak eljárást, míg másik három „lemondott állásáról". Ugocsa vármegyében 2 tanító ügyét

A nemzetiségi tanítók zaklatása és üldözése 1910-ben sem fejeződött be. Még mindig előfordult, hogy tömegesen állították a fegyelmi választmányok elé a tanítókat.[190]

A fegyelmi-özön mellett a nem magyar tannyelvű iskolák feliratainak és jelvényeinek megváltoztatása volt az iskolatörvények szankcionálásának másik közvetlen következménye. Az idevonatkozó rendelkezések végrehajtásáról Polit-Desančić szerb képviselő egyik parlamenti felszólalása festett szemléletes képet. „Most már eljött az ideje — mondotta Polit —, hogy a tavalyi XXVII. t. c. végrehajtassék, és mi történt? Kezdték a szerb nyelvű feliratokat a szerb népiskolákról eltávolítani. Újvidéken, szülőhelyemen, mi saját részünkre szép iskolaépületet állítottunk, melyre czirill arany betűkkel volt kiírva, hogy ez szerb népiskola. És mit csinált a hatóság a tavalyi törvény végrehajtásánál? Azt, hogy ezeket a betűket lekapartatta, bemázoltatta ezt a feliratot, sőt az iskola patronusának, Szent Sebőknek a képét is bemázolták."[191]

A megyei és községi hivatalnokok figyelmét sok helyen először ez a külsőségekre vonatkozó rendelkezés ragadta meg. Jellemző, hogy Baranya vármegye közigazgatási bizottsága mindenekelőtt azt jelentette az iskolatörvények végrehajtásáról, hogy „a magyar címer, lobogó és himnusz kiosztása és alkalmaztatása megtörtént."[192]

A régi, nem magyar nyelvű feliratok eltávolítása a nemzetiségi lakosság minden rétegében joggal keltett felháborodást. Ezt a tömegnyomást vette figyelembe Apponyi egyik 1908-ban kiadott rendeletében (1805. sz.), amely lehetővé tette, hogy a korábban elhelyezett feliratok és táblák helyükön maradjanak, az újonnan elkészített magyar feliratokkal együtt. Az egyik román lap Apponyi rendeletére hivatkozva felszólította a hatóságokat és az iskolafenntartókat, hogy helyezzék vissza a korábban leszedett román táblákat és feliratokat.[193]

A kormányzat a törvények egyéb rendelkezéseinek végrehajtása közben az ország különböző övezeteiben eltérő körülményekkel találkozott.

A legtöbb gondot a román lakta területek okozták. Itt már kezdetben is sokkal nagyobb nehézségekkel találták szemben magukat, az idők folyamán pedig már maguk a helyi hatóságok is kételkedni kezdtek abban, hogy vajon megvalósítható-e egyáltalán a Lex Apponyiban kifejezésre jutó politika. Az első nehézségre, a magyarul tudó tanítók hiányára az Alsó-Fehér vármegye közigazgatási bizottsága hívta fel a kormány figyelmét. A jelentéstevő azonban úgy gondolta, hogy ezt az akadályt le lehet győzni: „A következő tanév elején az ilyen tanítók (t. i. akik nem tudnak magyarul) a tanítástól el fog-

vizsgálták. Nagy-Küküllő vm. területén 2 tanítót „a magyar nyelv elhanyagolása miatt" hivatalból nyugdíjaztak, további 2 tanító ellen elrendelték a vizsgálatot. Liptóban 1909 első felében egy tanítót hurcoltak meg.— OL. M. E. 1909. XXXVII. 5425; 1910. XXVII. 985, 1401, 1438.

[190] Szeben vármegyéből pl. 1910 második felében 9 fegyelmi ügyet jelentettek. OL. M. E. 1910. XXXVII. 4786. Vö. a többi megye közigazgatási bizottságainak jelentéseivel: 1910. XXXVII. 4860. A fegyelmi ügyekhez lásd még *Steier Lajos:* A tót kérdés. I. köt. Bpest. 1912. 252—253. l.

[191] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XX. köt. 98. l.

[192] OL. M. E. 1909. XXXVII. 774.

[193] Lupta, 1908. febr. 7. 1. l.

nak tiltatni, s a fenntartók köteleztetnek helyükbe okleveles és magyarul jól tudó tanítókat alkalmazni."[194]

Hunyad megye egyik jelentéséből kiderül, hogy korántsem vezetett a várt eredményre a tanítók egy csoportjának elcsapása, az iskolák egy részének bezárása és a tanulóknak az állami iskolákba történt átirányítása.

„A fent idézett törvénycikk végrehajtása eszerint teljes kudarccal fog járni — állapította meg a Hunyad megyei törvényhatósági bizottság —, ha csak a magas kormány a törvény következtetéseit is le nem vonja. Mert nem elég a törvény szigora szerint a rossz iskolákat becsukni, avagy a képesítés nélküli tanító eltiltásával a tanítást beszüntetni, hanem a bezárt iskola helyére okleveles tanító küldendő . . . Ha sürgősen nem történik ez irányban valami, a vármegye tankötelezettjeinek fele nem fog iskolába járni, vagy nolens-volens meg kell engedni, hogy a régi rozzant és felszereletlen iskolák maradjanak fenn s tanítsanak továbbra is kellő képesítéssel nem bíró tanítók." Hozzátette még, hogy „a szép virágzásnak indult nagyobb állami iskolák is visszafejlődnek, mert a megszaporodott növendékek számára megfelelő számú tanítók nem küldetnek ki".[195]

Magától értetődik, hogy közben a görög keleti és görög katolikus román egyház és a román nemzeti mozgalom sem maradt tétlen. Szilágy vármegye közigazgatása jelentésében rámutatott, hogy bár „egyik legfontosabb állami érdekünk az állam nyelvének terjedése" . . . „mindent elkövet azon egyházi főhatóság, mely egyúttal nemzetiségi is csak hogy iskolája a törvény legelemibb követelményeinek eleget tegyen, hogy így saját nemzetiségét a magyarosodástól visszatartsa . . ." A Szilágy megyei törvényhatósági bizottság mégis biztosította a kormányt, hogy a magyar nyelvhatáron épít iskolákat, ahol ezáltal — többek között — „a nemzetiségeknek a magyarságba beolvadására nyilvánuló hajlandóságát fokozni akarjuk".[196]

Apáthy Péternek, Nagy Küküllő vármegye főispánjának 1909. május 10-én a miniszterelnökség sajtóosztályának adott felvilágosítása is megerősíti, hogy nem tudták teljes mértékben megvalósítani a törvény előírásait, s egyetlen bölcsességük a korábban már fennállott iskolák egy csoportjának bezárása volt. Apáthy szerint „a román nemzetiségű iskolák nagyon sok kívánni valót hagynak fenn a szakszerűség, a tanítás iránya, különösen pedig a múlt évben (két évvel azelőtt — D. I.) alkotott iskolaügyi törvény rendelkezéseinek végrehajtása tekintetében. A törvényhatóság közigazgatási bizottsága ezt látva a legerélyesebb eszközökkel sietett a törvény rendelkezéseinek érvényt szerezni, minek eredménye az lett, hogy igen sok iskola a vallás- és közoktatásügyi minister úr ő nagyméltósága intézkedése folytán megintésben részesült, és szintén elég tekintélyes számú iskola bezáratott."[197]

A zaklatások következtében gyakran maguk az iskolafenntartók kérték az államosítást. „Kedvező jel továbbá — írta Szilágy megye főispánja —, hogy az oklevél nélküli tanítók hatósági eltávolítása után tiszta oláh ajkú községek is megteszik a kezdő lépéseket iskoláknak (sic — D. I.) államosítása érdekében."[198]

[194] OL. M. E. 1909. XXXVII. 1227.
[195] OL. M. E. 1909. XXXVII. 1689.
[196] OL. M. E. 1910. XXXVII. 2444.
[197] OL. M. E. 1909. V. 111.
[198] OL. M. E. 1909. XXXVII. 1845.

Mivel azonban a kormány nem részesítette megfelelő anyagi támogatásban az állami iskolákat, ezek alakítása helyenként újabb terheket rótt a lakosságra. Ezzel kapcsolatban állapította meg Fogaras vármegye közigazgatási bizottsága, hogy „amennyiben az állami el. iskolák szervezése elviselhetetlen anyagi hozzájárulásokhoz köttetik, s így az inkább kevesebbe kerülő községi elemi iskola szervezését kell a nép ellenállása dacára is majd hatósági kényszer útján felállítanunk, az esetben a népben az államra súlyosan kiható elkeseredés és ellenszenv fog felkeltetni, amely esetleg nyílt ellenállásba is könnyen kitörhet."[199]

A románlakta vidékek szinte kivétel nélkül komor hangú és általános ellenállásra utaló jelentéseitől bizonyos fokig eltértek a szászlakta területekről érkező helyzetjelentések. Itt ugyanis — a szász politika sajátosságai következtében — maguk a hatóságok sem akarták teljes mértékben végrehajtani a törvény utasításait. Kemény Ákos báró, Kisküküllő vármegye alispánja erre vonatkozólag igen érdekes és „bizalmas" jelzéssel ellátott kérelemmel fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez és a belügyminiszterhez. Az Apponyinak szóló felirat a következőket hangoztatta: „Fontos politikai szempontok szólnak amellett, hogy Nagyméltóságod elé azon kérelemmel járuljak, miszerint említett tanítókkal szemben, de egyáltalán az egész megyei szász nemzetiséggel szemben is az új törvények szigorú végrehajtásától eltekinteni, illetve a törvénynek a szász nemzetiséggel szemben leendő kíméletes végrehajtása érdekében illetékes végrehajtói közegeit utasítani szíveskedjék. . . Ama indokok, melyek méltányossá teszik a törvénynek a szászokkal szemben való kíméletes végrehajtását azon magatartásból ítélhetők meg leginkább, melylyel a megyei szász nemzetiség a jelenkori magyar politikai iránnyal, annak országos és helyi tényezőivel szemben legutóbb tanusított. Ugyanis a szász nemzetiség a folyó év elején a megye területén fekvő Nagy-Ekemező községben tartott népgyűlésén egyhangúlag határozattá emelte azt, hogy a szászság a koalizált pártok vezérférfiaiból alakult kormányt támogatják, valamint a megyében előforduló bármilyen, különösen politikai mozgalmakban a magyarsághoz csatlakoznak. A szász nemzetiség eme tényén felül, e faj vezető emberei ígéretet tettek nekem az iránt, hogy jövőben is képviselőválasztások alkalmával a koalíció hivatalos jelöltjeit támogatni fogják, mi által biztosítékot nyertem aziránt, hogy egy esetleges román nemzetiségi jelölttel szemben ezen 55%-ban oláh nemzetiségű vármegyében a magyar jelölt többsége feltétlenül biztosíttatik. E körülmény figyelemre méltó magyar szempontból a jövőre nézve különösen annyiban, mert a koalizált pártok által tervezett választói jogkiterjesztés amúgy is a nemzetiségek lakta helyünk igen sok pontján az oláh nemzetiség javára billenti a politikai befolyás mérlegét."[200]

A belügyminiszter a maga részéről Apponyi figyelmébe ajánlotta a főispán kérését. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1907. szeptember 7-én kelt válaszában azt felelte, hogy a főispánt már értesítette, hogy „az 1907. évi XXVII. tcz. végrehajtása tekintetében kivételek statuálása éppen most, a törvény végrehajtásának első szakaszában nem volna célszerű, de erre szükség sincs, mert az 1907. évi XXVII. t. c. maga is megállapít bizonyos méltányossági eljárást, midőn a 28. §-ban, úgyszintén a 12. § utolsó bekezdésében átmeneti időt állapít meg, s megengedi, hogy a törvény életbeléptetésétől öt

[199] OL. M. E. 1909. XXXVII. 1351.
[200] P. I. Arch. B. M. eln. 1907/753 res. — 1907. júl. 26.

évig, helyesebben az 1912. év végéig a magyarul nem tudó tanítók az esetben, ha mellékük törvényes képesítéssel bíró s magyarul jól tudó segéd-tanítók alkalmaztatnak, állásukban meghagyassanak. Ezen álláspontomat továbbra is fenn kívánom tartani."[201]

Jóllehet Apponyi válasza a szászok esetében nem fogadta el nyíltan Kisküküllő vármegye főispánjának javaslatát, de egyrészt a válasz engedékeny hangú szövege, amely mintegy ötleteket adott a megye előljáróinak a törvény enyhébb végrehajtására, másrészt pedig az a körülmény, hogy a kormányzat nem ösztönözte a szászföldi magyar hatóságokat a szigorúbb eljárásra, együttvéve odavezetett, hogy a Lex Apponyi a szászlakta területeken tulajdonképpen kivételes módon enyhébben lett végrehajtva. Ezt a tényt a szász politika különféle tényezői mindig elismerték. Neugeboren Emil például egyik képviselőházi beszédében később megemlítette, hogy „a népiskolai törvény már elejétől fogva, tehát Apponyi ministersége alatt is, nálunk aránylag kíméletesen lett végrehajtva . . . a szász protestáns egyház a volt koalíciós kormánynak és nem utolsó sorban gróf Apponyi Albert akkori kultuszminiszter úrnak más téren nagy hálával tartozik."[202]

A szász közvéleményt azonban az iskolatörvények kíméletesebb végrehajtása sem elégítette ki, különösen olyan körülmények között, amikor vezető politikai csoportja teljes lojalitással támogatta a koalíciós kormányt. Az, hogy az iskolatörvények végrehajtásával egyáltalán kísérleteztek, nagy csalódást okozott a szászok körében és politikai töréshez vezetett. Amint Neugeboren Emil is hangoztatta: „A népiskolai törvényjavaslat beterjesztésétől datálódik nálunk egy ellenzéki mozgalom keletkezése, amelynek szószólói, akiket egyébként sem hazafiatlansággal, sem rosszhiszeműséggel nem lehet vádolni, a szász nemzetiségi képviselők politikai magatartását ellenzik és támadják. És ha gróf Apponyi Albert képviselő úr január 14-én tartott beszédében felemlítette a szászok körében tapasztalt bizalmatlanságot, akkor higyje el nekem t. képviselő úr, hogy ezt a bizalmatlanságot majdnem kizárólag az ő kultuszminiszteri tevékenysége keltette új életre . . . Nálunk is gróf Apponyi Albert neve a mi közvéleményünk előtt a sovinizmus szimbólumává lett . . ."[203]

A szlovák nemzeti mozgalom helyzetéből is következett, hogy a szlovákiakta területekről beérkező jelentések derűlátóbban ítélik meg a törvény gyakorlatba történő átültetésének lehetőségét, mint ahogy azt a román vármegyéknél tapasztaltuk. Példaképpen hadd idézzük Nógrád vármegye közigazgatási bizottsága jelentésének egy részletét: „A népoktatás ügyének ellátása annak a fennálló törvénynek keretein belül való fejlesztése a közoktatási kormány intentióinak megfelelően az elmúlt évben is azért képezte különös gondoskodás tárgyát, mert a nyelvhatáron levő vármegyénk tankötelesei igen tekintélyes részének nemcsak a nélkülözhetetlen ismeretekre kell szert tenniük, de ezek elsajátítása közben az állam nyelvet is meg kell tanulniok, és mert tankötelesek az óvoda és iskola által válhatnak nyelvben és lélekben is mind magyarokká s tehetik vármegyénket is szín magyar vármegyévé."[204]

[201] Uo.

[202] Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXIII. köt. 47. l. — 1914. márc. 17.

[203] Uo.

[204] OL. M. E. 1909. XXXVII. 1552. — A Nógrád megyei közig. biz. legfőbb gondja nem a tanítóhiány, vagy az iskolahiány volt, hanem az, hogy a hatósági közegeknek „a nemztiségi igazgatókkal szemben adandó messzebb menő felhatalmazásra lenne égető szükség . . ." Uo.

A nem magyar többségű vidékek közül a legkevesebb gondot a rendkívül gyenge nemzeti mozgalommal rendelkező kárpátukrán területek jelentették a kormánynak. Innen teljesen problémamentes jelentések futottak be. „Tanügyi téren az 1907. évi XXVII. t. c. végrehajtása sikerrel folytattatott s a ruthén ajkú községbeli hitfelekezeti iskolák tankönyvének magyarra szövegkönyvelése folytán a magyar beszéd tanítás sikere örvendetesen fokozódott. Hasonló üdvös eredményt várhatunk az ingyenes nép iskoláktól is, a mi a meglevő népiskolák teljesebb benépesítését eredményezi — jelentette Ugocsa vármegye közigazgatási bizottsága.[205]

Végezetül talán nem érdektelen egy szempillantást vetni a magyar lakta belső területekre. Itt a törvény gyakorlati végrehajtása szinte kizárólag az államsegély kérdését állította a figyelem középpontjába. „Az idézett törvények rendelkezéseit Heves vármegye a legnagyobb ügybuzgósággal hajtotta végre. Tanítóinak illetményeit rendezte s hol a községi, vagy egyéb alap elégtelen volt a tanítói járandóságok fedezésére, államsegélyt vett igénybe. Érdekes jelenség, hogy a 349 községi és felekezeti tanító részére szükséges fizetéskiegészítés és korpótlék biztosítása végett 244 esetben vettek igénybe államsegélyt Heves vm. községei. Az így kiutalványozott összeg 126 597 koronát tett ki, s így egy tanítóra átlag 520 korona államsegély jutott".[206]

Vagyis a magyar megyékben minden különösebb zavaró mozzanat nélkül érvényesült a törvényekben nyújtott nem lebecsülendő anyagi engedmény, aminek ismeretében könnyebben megérthetjük, hogy miért torpant meg 1907 után a magyar tanítóság sokat ígérő szervezkedése.

*

A Lex Apponyi végrehajtását, következményeit kutatva legalább néhány adattal érzékeltetnünk kell a nemzetiségi elemi népiskolák helyzetének számszerű alakulását. A román tannyelvű iskolák száma már az iskolatörvények elfogadását megelőzően is csökkenő tendenciát mutatott. Az 1907 előtti három esztendőben e csökkenés 2,7%-os volt. A Lex Apponyi beiktatását követő első öt esztendő adatait a következő táblázat tünteti fel:

Iskolatípusok	1907	1908	1909	1910	1911
Községi iskola	82	85	99	92	91
Görög katolikus iskola	1170	1115	1042	998	991
Görög keleti iskola	1504	1435	1295	1238	1217
Ág. evang. iskola	1	1	—	—	—
Társulati iskola	3	3	3	3	2[207]

Ebből az összeállításból kitűnik, hogy a román iskolák számának csökkenése 1907 után erőteljesebb, mint annakelőtte, 1911-ig 16,7%-kal csökkent. Az első évben 121 iskola zárta be kapuit, majd évente 200, 108 és 30 iskola szűnt meg. 1911-ig összesen 459 iskolát vesztettek. A csökkenés elsősorban a román

[205] OL. M. E. 1909. XXXVII. 5031.

[206] *Kemény György:* Heves vármegye közgazdasági leírása. Közgazdasági Szemle. 1909. 413—414. l.

[207] Pesti Hírlap, 1913. ápr. 2. 33. l. — *Merkur:* Az Apponyi-féle törvény hatása a román iskolákra. II. — Az adatok mindig a június 30-i állapotot veszik figyelembe.

nemzetiségi iskolák zömét képező felekezeti tanintézeteknél mutatkozik. A megszűnt iskolák egy része az iskolafenntartó elhatározása alapján zárta be kapuit: ott, ahol a hívők közössége nem tudta megfizetni az új tanítói minimumot, vagy ahol az egyház nem kívánt segélyhez folyamodni.

Az iskolák mellett a tanítók számának alakulása is figyelmet érdemel. Az 1906—1907-es tanévben 3286 tanítója volt a román nyelvű iskoláknak. 1910—1911-ben már csak 2858-at tartottak számon. A csökkenés tehát 428, vagyis 13%. A tanulók létszáma szintén csökkent, de nem olyan mértékben, mint a tanítóké: 1906—1907-ben 189 000 tanuló, 1910—1911-ben pedig 171 000 tanuló látogatta a román nyelvű iskolákat. A csökkenés öt év alatt 18 000, vagyis 9,5%. Ugyanakkor ellenkező irányú fejlődést mutatott az állami, vagyis magyar nyelvű iskolába járó román anyanyelvű tanulók számának alakulása. A növekedés abszolút számban 21 000. 1906—1907-ben kereken 224 000 román anyanyelvű tanuló volt az országban, akik közül állami iskolákat látogatott 35 000, vagyis az összes román anyanyelvű tanuló 15,6%-a. Ezzel szemben 1910—1911-ben állami iskolákba járt 56 000 diák, vagyis az összes román tanuló 24,6%-a. Tehát ebben a magyar tannyelvű iskolakategóriában a növekedés az összes román tanuló százalékában kifejezve 9%.[208]

A statisztikai anyag pontosan megmutatja, milyen kedvezőtlen változáson ment át a román iskolarendszer a még erőszakosabbá váló magyar nemzetiségi politika, a Lex Apponyi eredményeként. Természetesen nem lehet a végbement változásokat maradéktalanul az iskolatörvények alkalmazásából levezetni, de a folyamatok irányát elsősorban mégis az iskolapolitika szabta meg. Az állami iskolák tanulólétszámával kapcsolatban az adatok közzétevője arra utalt, hogy a változás „csakis az Apponyi-féle törvény életbeléptetésének köszönhető". A román iskolák helyzetében bekövetkezett sajnálatos változások súlyos kárt okoztak a román nép művelődésének és nagy mérgező hatást gyakoroltak a két nép viszonyára. S az imént felsorakoztatott számok még nem is merítik ki a románokat ért veszteségeket, hiszen kimutatásunk csak 1911. június 30-ig összegezte a megtett út eredményeit. A csökkenési tendencia ezután is megfigyelhető, jóllehet a román nemzeti mozgalom, különösen pedig a görög keleti egyház a rendelkezésére álló eszközöket ügyesen felhasználva valamiféle ellentámadást igyekezett kibontakoztatni („magyarázták" a törvényt, a püspökök rendszeresen látogatták az iskolákat és felvilágosították a tanítókat a törvény által biztosított lehetőségekről, pedagógus-konferenciákat tartottak stb.).[209]

E beszédes számadatokat áttekintve és a tanítók ellen intézett hadjáratot figyelembe véve, méginkább képtelennek tűnik a Horthy-rendszer idején kiadott egyik nemzetiségpolitikai tanulmánynak az a tétele, hogy „a gyakorlatban sem különösebb változást, sem különösebb sérelmet nem okozott a román iskoláknak a hírhedt, drákói törvény."[210]

[208] — Merkur (minden bizonnyal a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik tisztviselője) hivatalos jelentések alapján állította össze anyagát, mégpedig azzal a céllal, hogy bebizonyítsa: a románoknak nincs okuk panaszra. Ennek folytán a román iskolák, tanítók és tanulók csökkenésére vonatkozó adatait minimumként feltétlenül elfogadhatjuk. Merkur végkövetkeztetései ellentétbe kerültek adataival.

[209] *Dr. Onisifor Ghibu:* Şcoala românească dîn Ungaria în anul 1911. Ex tras din „Luceafărul" Nr. 6—9. Sibiiu. 1912. — E mozgósító szellemben megírt tanulmány agitatív túlzással szólva egyenesen azt állítja, hogy a román iskolahálózatban mutatkozó visszaesés okát magukban a románokban kell keresni.

[210] *Magyari Piroska:* Nagymagyarországi románok iskolaügye. Szeged. 1936. 62. l.

A számokból természetesen az is kiderül, hogy a Lex Apponyi elfogadása nem vezetett a román iskolák teljes felszámolására, még törzsállományának megsemmisítésére sem, amely tényre alapozva sem lehet azonban felmentő levelet adni a soviniszta iskolatörvényeknek.[211]

A szlovák nemzeti mozgalom kisebb ellenállóképessége folytán a szlovák nyelvű iskoláztatás ügye nagyobb sérelmet szenvedett, mint a román iskolahálózat. E folyamat még pontos felmérésre szorul, annyi azonban bizonyos, hogy 1909-ben legalább 400 iskolában maradt meg valamilyen formában a szlovák nyelvtanítás.[212]

A nemzetiségi iskolaügyet ért sérelem nem korlátozható az iskolák, tanítók és tanulók létszámában mutatkozó csökkenésre. Az adott viszonyok között az erőszakolt államsegélyeken keresztül történő állami ellenőrzés is sérelmes volt nemzeti szempontból, mert a fentebb ismertetett soviniszta jellegű feltételekkel kötötték össze. Az államsegélyben részesülő iskolák száma 1907 után jelentős mértékben felszökött, de azért nem érte el a meglevő iskolaállomány felét. Az 1910—1911-ben működő 1436 román és szerb görög keleti iskola közül 456 vett igénybe államsegélyt, a kiutalt összeg több mint fele szerb tanintézetekhez folyt be.[213]

A nemzetiségi iskolák, ahol csak lehetett, igyekeztek elkerülni az államsegély felvételét. Különösen erőteljes ellenállást fejtettek ki a román iskolafenntartók. Több román község biztosította tanítójának a szükséges fizetésminimumot.[214] A Hont megyei szlovák lakta Felső-Terény szintén visszautasította az államsegélyt.[215] Az iskolafenntartói autonómia nagyjában-egészében

[211] Merkur megközelítően helyes adatokat közölt a megmaradt román iskolákról, amikor számukat 2399-re tette. A korabeli román becslések mind efölött jelölik meg a megmaradt iskolák számát.

Egy 1912-ből származó becslés szerint az 1907 előtti több mint 3000 román felekezeti iskolából 1911-re 2439 maradt. (*Dr. Onosifor Ghibu:* Şcoala românească . . . 6. l.)

A román iskola- és egyháztörténet másik kiváló ismerője 1918-ban 2648 román iskoláról tud, amelyekben 2840 tanító működött. Érdekes, hogy ez a munka a románok iskola- és tanítóveszteségeit Merkurnál is kevesebbre becsüli. A görög keletieknél 145 iskola, a görög katolikusoknál pedig 88 iskola felszámolásáról tudósít. Ennek megfelelően a görög keletieknél 1918-ban 129 tanító, a görög katolikusoknál 114 tanító kiesése mutatkozik. (*Dr. Ioan Lupaş:* Istoria bisericească a Românilor ardeleni. Nagyszeben. 1918. 251. l.)

Merkur adata nem tért el lényegesen az egyik hivatalos magyar kiadvány 2170-es számától, hiszen ez utóbbi már 1914-re vonatkozott. (Magyarország közoktatásügye az 1914. évben. Bpest. 1917. 12. l.) Ezt az adatot fogadja el a legújabb román kutatás (Din istoria Transilvaniei. II. Ediția a II-a. București. 1963. 469. l.).

Merkur ott tévedett, amikor ezt az állapotot egészségesnek tartotta, sőt arra hivatkozva, hogy az akkori Romániában 1907—1908-ban összesen 247 000 gyermek járt 5541 tanítóval rendelkező 4177 iskolába, egyenesen az erdélyi románok kedvező iskolapolitikai helyzetéről írt. (Pesti Hírlap, 1913. ápr. 1—2. 34. l. — *Merkur:* Az Apponyi-féle törvény hatása a román iskolákra. I—II.) Merkur elhallgatta, hogy az erdélyi és romániai iskolahálózat fejlődéstendenciája eltérő irányt mutatott. Nem vette figyelembe továbbá, hogy az akkori Románia fejletlen iskolahálózata a mostoha történelmi múlt öröksége volt. Erdély oktatásügye a korábbi viszonylag kedvezőbb történelmi fejlődés következtében épülhetett ki jobban. A dualista Magyarország nemzetiségpolitikája azonban csak rontott az erdélyi román iskolaügy helyzetén.

[212] Slovenský Týždenník 1909. szept. 17. 1. l. — „Heródes."

Itt említjük meg, hogy téves az a felfogás, amely az összes magyarországi nemzetiség iskolapolitikai helyzetét egyedül a szlovákok iskolaügyének adataival jellemzi. Э. И. Рубинштеин: Крушение Австро-венгерской Монархии. М. 1963. 31. l.

[213] *Merkur:* i. m. 33. l.

[214] Lupta, 1908. jan. 16. 2. l., febr. 4. 8. l.

[215] Lupta, 1908. jan. 30. 1. l.

történő biztosítása azonban csak félmegoldást jelentett, mivel a törvény az államsegélyben nem részesülő iskolák számára is teljesíthetetlen nyelvi követelményeket írt elő.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter — a törvény rendelkezéseinek megfelelően — nem azonnal, 1907-ben, hanem három évvel később szólította fel a román püspököket az 1907: XXVII. tc. 20. §-a nyelvi rendelkezéseinek végrehajtására, amikor az erre vonatkozó iskolafenntartói utasítást a nagyszebeni görög keleti érseki konzisztórium 1910. szept. 30-án kelt 11.410 számú körrendeletével valóban ki is adta.[216] Mégis a gyakorlati végrehajtás során a helyi hatóságok több helyütt hamarabb zaklatták az iskolákat ezzel a feladattal. Hunyad vármegyében például már az 1906—1907-es tanévtől kezdve elvárták a községi iskolák tanítóitól, hogy minden tárgyat (ez még a törvény által jelzett mértéket is túlhaladta!) magyar nyelven tanítsanak, aminek természetesen nem tudtak eleget tenni.[217] Hasonló törekvéssel találkozunk a szerb községi iskoláknál. „Az Apponyi-féle iskolai törvény óta és egyes tanfelügyelők túlbuzgósága miatt — írta a szerb iskolák életének egyik korabeli megfigyelője — a községi iskolákban teljesen magyar a tannyelv, ami a célt tekintve, hazafias szempontból nagyon jó, de pedagógiai szempontból nagy hiba."[218] Általában a Lex Apponyi elfogadásakor és az után nagyon sokan azt hitték (s ez alól még a nemzetiségi papság és tanítóság jelentős részét sem vonhatjuk ki), hogy az új törvény azt jelenti, hogy a legfőbb tantárgyakat azonnal és minden iskolában magyarul kell tanítani.

A törvények végrehajtásában mutatkozó türelmetlenséggel szemben a nemzetiségek később igyekeztek a törvény értelmezésével és felhasználásával védekezni. Ezt tette a román görög keleti egyház is 1910-ben kiadott körrendeletében, amelyben részletesen megmagyarázta a törvényből fakadó kötelezettségeket és felhívta a figyelmet arra, hogy a korábbi félreértésekkel szemben a számtant, történelmet, földrajzot és alkotmánytant ugyan a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított tanterv és óraszám szerint, kizárólag az általa engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával kell tanítani, azonban nem magyarul, hanem románul.[219]

Az ilyen természetű túlhajtások lefaragása azonban nem változtathatott alapvetően a nemzetiségi iskolák helyzetén, mivel nyelvi tekintetben (a döntően nem magyar lakta területeket figyelembe véve) maga a törvény állította őket végrehajthatatlan feladat elé. A törvény alapján kiadott tanterv a nem magyar nyelvű felekezeti iskolák órarendjében aránytalanul nagy helyet (a heti 30 órából 13-at)[220] biztosított a magyar nyelvnek, de még ennyi sem volt elegendő ahhoz, hogy az elemi népiskola négy évfolyamának elvégzése után a más anyanyelvű tanulók gondolataikat szóban és írásban magyarul ki tudják fejezni.

A magyarosítási törekvések az oktatás mellett az oktatás adminisztrációját is érintették. Zomborban például arra kötelezték a szerb tanítókat, hogy hat naplót vezessenek: hármat magyarul és hármat szerbül.[221]

[216] *Barabás Endre:* A magyar és román kultúrpolitika irányai. Jancsó Benedek emlékkönyv. Szerk. Asztalos Miklós. Bpest. 1931. 298—299. l.

[217] Az 1906. évi május 9-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. köt. 317. l.

[218] *Dr. Juga Velemir:* A magyar szent korona országaiban élő szerbek. Bpest. 1913. 237—238. l.

[219] *Siculus:* A romániai magyar kisebbség kulturális helyzete. Debrecen. 1938. 4—7. l.

[220] *Magyari Piroska:* I. m. 70. l.

[221] OL. M. E. 1910. XXXVII. 1318.

Mindezek után érdemes arra a kérdésre is válaszolni: magyarosított-e valóban a Lex Apponyi, elérték-e a céljukat az iskolatörvények?

A törvény megalkotói előtt lebegő célkitűzéseknek már eleve gátat vetett az a körülmény, hogy a dualista korszak Magyarországán a tömegek jelentős része kívül maradt az iskoláztatás körén. 1907-ben a német iskolakötelesek-nek 89,9%-a, a szlovákok 85,3%-a, a horvátok 82,7%-a, a magyarok 81,8%-a, a románok 64,3%-a, a kárpátukránok 60,4%-a látogatta csak ténylegesen az oktatási intézményeket.[222] Ám azok a tízezrek sem magyarosodtak el túlnyomó többségükben, akik a magyarosító oktatás szenvedő alanyai voltak. Az erőszakosság fokozott ellenállást váltott ki.

A szomszédos országokban a közvéleményt a Lex Apponyi végrehajtásával egyidőben már élénken foglalkoztatta ez a probléma. A Monarchia határain túlról minduntalan kérdés érkezett Magyarországra: magyarosodnak-e az elnyomott népek? Egy ilyen — román vonatkozásban feltett — kérdésre Iuliu Maniu, a román nemzeti párt befolyásos vezető alakja 1908-ban tagadólag felelt, sőt azt is kétségbevonta, hogy ez a jelenség bármikor bekövetkezhetik. Maniu szerint a Lex Apponyi fékezheti a román nemzeti kultúra fejlődését, de feltartóztatni nem tudja, arra pedig még kevésbé képes, hogy fejlődésében visszavesse. A magyar nyelvre lefoglalt órák alatt a román gyermekek sok egyéb hasznos dolgot tanulhatnának az anyanyelvükön. Ezt a kiesést a román iskolák érzékeny veszteségének tartotta, de semmi többnek. Maniu kinyilatkoztatta, hogy szó sem lehet arról, hogy a Lex Apponyi magyarosítsa a román népet. E törvény csupán sajnálatos meghurcolásokat és kulturális elmaradottságot eredményezhet.[223]

A tannyelv hirtelen történt megváltoztatása, a tantárgyak arányának gyors átépítése, a tanítócsere, a régi iskolák megszűnése és újak szervezése néhol valóban azt eredményezte, hogy az iskolákból kikerült gyermekek még mindig az analfabetizmus egy különös válfaját mutatták: sem anyanyelvükön, sem pedig magyarul nem tudtak rendesen írni és olvasni. Ilyen körülmények között különös dolog volt a „magyar kultúra hadjáratáról" beszélni.

Elszigetelt, de érdekes jelenség, hogy a nemzetiségi „tömbök" vidékére magyarosító misszióval küldött tanítók és tanítónők közül többen kénytelenek voltak megtanulni a helybeliek nyelvét, amelyet a község változatlanul megőrzött.[224]

A fentebbiekben röviden átekintettük az iskolatörvények végrehajtásának néhány főbb területét. Adatainkból főleg két dolog ragadja meg figyelmünket.

Az egyik az, hogy a központi kormányzat által feltüzelt helyi túllicitálók a végrehajtás során még nyíltabban képviselték a törvények célkitűzéseit, még erőszakosabb jelleget adtak az új rendelkezéseknek. Nem hiába beszélt Tisza István is „szekatúrákkal teljes végrehajtás"-ról.[225]

[222] A magyar királyi kormány 1907. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest. 1909. 332. l.

[223] Lupta, 1908. jan. 14. 3. l. — „Deputatul Dr. I. Maniu despre atitudinea partidului." — Goldis szintén úgy vélekedett, hogy „az új iskolai törvénynek magyarosító ereje nincsen..." Szerinte a törvény végrehajtása után az „eredmény ugyanaz lesz, tudniillik semmi". — *Goldis László:* A nemzetiségi kérdésről. Arad. 1912. 39—40. l.

[224] *Russu-Şirianu:* Românii de peste Carpaţi. 1908. 15. l.

[225] Gróf Tisza István Képviselőházi beszédei. IV. köt. Bpest. 1937. 123—124. l. — Tisza véleményét olvasva még hihetetlenebbnek tűnik, hogy akadt olyan magyar polgári kutató, aki Apponyi törvényeiről azt állította, hogy ezek „végrehajtását a valóságban a legkonciliánsabban kezelték..." Lásd: *Moravek Endre:* Nagy-Magyarország nemzetiségei. Bpest. 1934. 36. l.

A másik: a hurrá-magyarosítók terveinek gyors összeomlása, az erőszakos asszimiláció csődje, az elnyomott nemzetek mozgalmainak ellentámadása.

VI. Összefoglalás

Tanulmányunkban — amely csak az első vázlatos összefoglaló rangjára tart számot — az 1907. évi iskolatörvényekkel kapcsolatban mintegy tetten értük a dualizmuskori magyar uralkodó osztályok soviniszta elnyomó politikáját. A Lex Apponyi, mint cseppben a tenger megmutatja: volt-e nemzetiségi elnyomás az Osztrák-Magyar Monarchiában, s annak keleti felében, Magyarországon.[226]

A koalíciós kormány rendelkezései — amint ezt bizonyítani igyekeztünk — minden sajátszerűségük ellenére, nem csupán egy kivételszámba menő alkalmi pártcsoportosulás termékei, hanem egyszersmind a századeleji magyar kormányok egymásra hagyományozott nemzetiségpolitikai irányvonalának kifejezői is voltak.[227]

Ez a politika a Lex Apponyi képében — ebben igazat kell adnunk a magyarországi nemzetiségi kérdés kiváló szakértőjének, Kemény G. Gábornak

[226] Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a Lex Apponyinak ezt a tanulságát az ausztriai és magyarországi viszonyok másodlagos jelentőségű különbségei ellenére az egész Monarchiára érvényesnek tartjuk. Annál is inkább, mivel a német és az osztrák polgári történetírásban a Monarchia nemzetiségpolitikájáról szólva gyakran azzal a kényelmes „megoldással" élnek, hogy a Monarchia magyar felére nézve elismerik a nemzeti elnyomás tényét, sőt ezt kifejezetten ostorozzák, de csak azért, hogy annál nyugodtabban rehabilitálhassák a mindenkori osztrák kormányok nemzetiségi politikáját.

Vö. *Friedrich F. G. Kleinwaechter:* Der Untergang der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie. Leipzig. 1920. 93 és kk. l.; *Dr. Hugo Hantsch:* Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung. Wien. 1953. 88. l.

Hantsch professzor két ellentétes irányú folyamatként érzékelteti a két terület nemzetiségi viszonyainak alakulását. A magyar iskolatörvényekkel szembeállítja az ausztriai nemzeteknek adott nyelvi kedvezményeket. Hantsch helyes részletmegjegyzései ellenére ott téved, hogy az ausztriai engedményeket csak az osztrák kormány önszántából adott, jóindulatból, liberális beállítottságból fakadó lépéseknek tekinti és feledi, hogy ezeket az engedményeket az ausztriai népek, főleg pedig a csehek, igen kemény küzdelemben csikarták ki. Az osztrák és magyar nemzetiségi politika legfőbb különbsége nem az, hogy ott nem volt, nálunk pedig volt nemzeti elnyomás, hanem az, hogy Ausztriában az osztrákok kisebb arányszáma és az elnyomott népek fejlettebb nemzeti mozgalmai miatt már csak az engedménypolitikával lehetett épségben tartani a nemzeti elnyomás alappilléreit.

Az Osztrák-Magyar Monarchia természetesen nem ismerte a nemzeti elnyomás olyan durva módszereit, mint a cári Oroszország vagy a német császárság. Ennek ellenére oktalanul teszi Hantsch idézőjelbe a „Habsburg-iga" kifejezést (109. l.): a Monarchia népei — amint ezt 1918 eseményei megmutatták — az osztrák-magyar mintára készült elnyomó apparátust is mindinkább senyvesztő járomnak, börtönnek tekintették.

El kell ismerni azonban, hogy Hantsch jó érzékkel teremt hangulatot a régi Monarchia mellett. Felhasználja azt a körülményt, hogy a két világháború közti polgári történetírás az ún. utódállamokban romantikus hőskort rajzolt az új vezetőrétegnek, s ezzel szembeállítja azt a tényt, hogy korábban az elnyomott népek polgári politikusai is ragaszkodtak a Monarchiához. Előtérbe helyezi azokat a gazdasági tényezőket, amelyeknek szerepük volt a Monarchia egységben tartásában, a Monarchia népeinek (beleértve az elnyomott népeket is) gazdasági előrehaladásában. Vagyis Hugo Hantsch megcáfolja az utódállamok polgári történetírásának több tételét, kiigazítja a fiatal marxista történetírás több leegyszerűsítő jellegű (s a korábbi irodalomból merítő!) állítását, de közben visszautasítja a Monarchiát ért jogos kritikát is.

[227] A magyar kormányok nemzetiségpolitikai kontinuitására először Seton-Watson hívta fel a figyelmet: *Scotus Viator:* The Future of Austro-Hungary and the Attitude of the Great Powers. London. 1907. 47. l.

— jóvátehetetlen támadást jelentett a nem magyar népek ellen, amelynek árát később kisebbségi sorba kerülő magyarok adták meg.[228]

A Lex Apponyi joggal vált az iskolapolitikai eszközökkel folytatott, kudarcra ítélt asszimilációs kísérletek szimbólumává. Káros következményei oly gyorsan megmutatkoztak, hogy az első világháborút követő években még Apponyi is kénytelen volt valamiképpen elhatárolni magát saját törvényétől,[229] hogy azután, néhány esztendő múltán ismét régi álláspontjához közeledjék.[230] Ezzel az alakoskodással, álönbírálattal a magyar demokrácia erői még 1945 előtt határozottan szembehelyezkedtek, és amint Károlyi Mihály emlékiratai is bizonyítják,[231] mind egyre inkább tudatosították a magyar közvéleményben a soviniszta iskolapolitika káros, mérgező hatását.

Az új magyar történetírás ehhez a haladó hagyományunkhoz igyekszik kapcsolódni. Meggyőződésünk, hogy a népek őszinte barátsága, közös dolgaik rendezése maradéktalanul csak úgy váltható valóra, ha múltunk fájó emlékeivel is szembenézünk.

И. Долманёш:

Законы 1907 года о школах

Резюме

Вокруг вопроса о законах о школах, представленных венгерским правительством в 1907 году, через десятилетия шла оживленная историческая дискуссия. Несмотря на это, до сих пор не имеется статья, которая стремилась бы раскрыть на научном уровне, с помощью архивных и прочих документов, их содержание, проведение в жизнь и практическое их влияние.

Старая венгерская специальная литература, поскольку вообще касалась темы, исходила из ложного предположения, будто в Венгрии не существовало национального угнетения. Впротивовес этому буржуазные историки некогда угнетенных национальностей с правом указали на то, что угнетательская политика венгерского правления нашла свое выражение в частности и в данном ряде законов. Эта по существу правдивая критика, однако, в работах этих историков в некоторой степени преувеличивалась.

Статья, помимо подчеркивания первенствующей роли национальных движений среди причин представления законопроектов о школах, придает также значение и демократической организации учителей Венгрии. Автор анализирует причины того, почему практическая правительственная политика вместо требования национализации школ пошла за лозунги контроли муниципалных и конфессиональных школ.

---

[228] *Kemény G. Gábor:* A magyar nemzetiségi kérdés története. Bpest. 1947. 132—134. l.

[229] „Sajnálatos tévedés történt nemzetiségeinkkel. Tévedtünk, magamat sem véve ki, amikor nem vettük észre nemzetiségeink metamorfózisát, amelylyel öntudatlan tömegből önérzetes nemzeti kisebbségekké váltak." — Ld. *Dr. Supka Géza:* A nagy dráma. Bpest. 1924. 128. l.

[230] 1931-ben tagadta, hogy valaha is magyarosítani akart volna (. . . ein solcher Blödsinn lag mir immer ferne . . ."). *Dr. Graf Albert Apponyi:* Franz Joseph als König von Ungarn. Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich, Apostolischer König von Ungarn. Herausgegeben von Eduard Ritter von Steinitz. Berlin. 1931. 123. l.

1934-ben a következőket írta: „Elfogulatlanul bírálva a nemzetiségi kérdésben akkor elfoglalt állásomat, meg kell tehát állapítanom, hogy az nem emelkedett az átlagfelfogás fölé. De már itt is megjegyzem, hogy azt a vádat, mint hogyha súlyosbítottam volna a helyzetet, sem akkor, sem későbbi közoktatásügyi miniszterségem alatt, nem érdemlem meg." Dr. gróf Apponyi Albert Emlékiratai. II. köt. 1899—1906. Bpest. 1934. 59. l.

[231] *Károlyi Mihály:* Egy egész világ ellen. Bpest. 1965. 56. l.

Вслед за анализом закона о негосударственных учителях (закон XXVI 1907 года), закона о юридических отношениях негосударственных начальных школ (закон XXVII 1907 года), а также закона о бесплатности обучения в народных начальных школах (закон XLVII 1908 года) устанавливается, что эти законы, представлявшие собой строгого единства, имели своим последствием венгерскую государственную контроль над многими сотнями начальных школ, находившихся в руках национальных держателей. Была установлена принудительная помощь на большую часть держателей школ, и вместе с тем и определенные условия обучения. Прочие распоряжения законов имели также своей целью ограничивать национальное в духе и в языку обучение. Ожидамое сопротивление против ассимиляционных стремлений правительство стремилось уравновешивать принудительным повышением заработной платы учителей и другими значительными материальными уступками.

Говоря о встрече законов о школах, статья устанавливает, что венский двор воспользовался и этим случаем, чтобы разжигать национальную рознь между нациями, проживавшими на территории Венгрии. Франц Иосиф, несмотря на свое недовольство, не сделал значительной попытки для приостанавления акции Аппони. Против законопроекта румыны подняли самую энергичную кампанию. Сопротивление словаков, не имевших своей национальной церкви, было сравнительно небольшого объема. Кампания протеста со стороны сербов составляла как бы промежуточную ступень между протестами румын и словаков. Пока румынские политические деятели — по сравнению с другими национальностями — чаще всего подчеркивали свою лояльность к династии Габсбургов, серб Яша Томич и его последователи сумели связать критику законов Аппони с антигабсбургской позицией и со справедливой оценкой законных венгерских национальных стремлений. Венгерская барская политика, однако, оттолкнула от себя и этого единственного друга.

Национальности смогли чувствовать ближе всего к себе (из политических группировок тогдашней Венгрии) социалдемократическую партию. Эта партия, хотя и не оказывала должного сопротивления национальной политике правительства, и хотя и сделала значительные уступки венгерскому национализму, не принимала участи в шовинистической подстрекательной кампании и при случае даже заклеймила национальное угнетение.

Статья стремится суммировать данные о дисциплинарных делах, проведенных против учителей национальностей и о других вредных последствиях законов. Она указывает на различные местные условия проведения законов (например на успешное сопротивление на территориях, населенных румынами). Изучая количественное развитие национальных школ, статья указывает, что законы Аппони, хотя и вели к значительному регрессу, но они не в силах были ликвидировать большую часть национальных школ из-за сопротивления национальностей а также других причин. Законы, имевшие шовинистическую направленность, и с правом ставшие символом ассимиляционных попыток, ведших средствами школьной политики, в силу необходимости потерпели поражение.

I. Dolmányos:

«Lex Apponyi» (Les lois de 1907 portant sur les écoles)

Résumé

Ayant suscité pendant plusieurs dizaines d'années de vives discussions dans les milieux des historiens les lois portant sur les écoles (connues sous le nom récapitulatif de «Lex Apponyi») rapportées en 1907 par le gouvernement hongrois ne constituèrent pas jusqu'à présent l'objet d'études spécialisées et fondées sur des documents d'archives et des sources d'autre nature soumettant à l'analyse leur contenu, leur exécution et leur effet dans la pratique.

En tant qu'elle s'était occupée de cette question l'ancienne littérature spécialisée y relative partit de cette fausse conception d'après laquelle l'oppression des nationalités n'exista pas en Hongrie. Par contraste les historiens d'inspiration bourgeoise des anciennes nations opprimées du pays soulignèrent à juste titre que cette série de lois n'était pas elle non plus sans refléter la politique d'oppression du gouvernement hongrois. Juste dans son essence cette critique se présenta non sans exagérations dans les ouvrages que les auteurs lui ont consacrés.

Tout en accentuant le rôle primordial qui revint sous ce rapport aux mouvements des nationalités, parmi les raisons directes qui se trouvaient à l'origine du dépôt des lois portant sur les écoles, l'auteur de l'étude ne manque pas d'attribuer un rôle au mouvement démocratique des instituteurs de Hongrie. Il soumet à l'analyse la question de savoir pourquoi — en tant que solution de fortune — le slogan de la nécessité du contrôle des écoles communales et confessionnelles avança dans la pratique au premier plan de la politique suivie par le gouvernement.

L'étude de l'article XXVI de la loi 1907 touchant les instituteurs libres et de l'article XXVII de la même loi portant sur le réglement des conditions juridiques des écoles primaires, ainsi que l'examen de l'article XLVI de la loi 1908 se référant à la gratuité de l'enseignement dans ces mêmes écoles permettent à l'auteur de conclure que ces lois, constituant une étroite unité, soumirent au contrôle de l'État hongrois les plusieurs centaines d'écoles relevant de la compétence des entreteneurs nationalitaires. La majorité de ceux-ci se vit imposer des allocations forcées (et des conditions d'enseignement définies qui s'ensuivirent), alors que les décisions d'autre nature de ces lois prétendaient opposer une barrière à l'enseignement fait dans un esprit national et en langue maternelle. Quant à la résistance à attendre à l'égard des décisions visant à l'assimilation le gouvernement entendait la désarmer en ayant recours à une majoration obligatoire des traitements des instituteurs et en leur accordant en sus de notables concessions d'ordre matériel.

Passant à l'examen de l'accueil de la Lex Apponyi l'auteur arrive à constater que la Cour de Vienne n'omit pas de saisir cette occasion afin d'exciter les antagonismes existant entre les nationalités du pays. Encore que mécontent François Joseph n'entreprit aucune démarche sérieuse pour anéantir l'action d'Apponyi. C'étaient les Roumains qui s'opposèrent le plus énergiquement au dessein des projets de loi. L'opposition des Slovaques ne disposant pas d'une Église nationale s'affirma être relativement moins vive. Compte tenu de son efficacité le mouvement protestataire des Serbes constitua une soit-disant transition entre les actions des Roumains et celles des Slovaques. Étant donné que les politiciens roumains, comparés à ceux des autres nationalités, firent plus d'une fois preuve de leur loyauté à l'égard des Habsbourg, le Serbe Tomić et ses adeptes surent coordonner la critique de la Lex Apponyi avec leur attitude anti-habsbourgeoise et avec la reconnaissance des exigences nationales légitimes des Hongrois. Cependant la politique de la gentry hongroise finit par repousser son unique ami.

Parmi les groupements politiques de Hongrie c'était le parti social-démocrate dont les nationalités se considéraient être le plus approchés. Encore que ne s'étant pas opposé énergiquement à la politique nationalitaire du gouvernement et ayant fait de notables concessions au nationalisme hongrois ce parti restait à l'écart de la campagne provocatrice des chauvinistes et ne manquait pas par occasion de dénoncer l'oppression des nationalités.

L'étude cherche à récapituler les données lui fournies par les enquêtes disciplinaires intentées aux instituteurs des nationalités et évaluer les conclusions nocives découlant de ces lois. Son auteur n'omet pas d'attirer l'attention aux divergentes conditions locales où s'effectua l'exécution de la loi (par exemple à l'opposition particulièrement efficace connue dans les territoires habités par les Roumains). Pour terminer l'auteur soumet à l'analyse l'évolution numérique des écoles des nationalités et arrive à affirmer, qu'ayant sans doute conduit à une régression sous ce rapport, la Lex Apponyi ne put en dernière analyse liquider — en raison de l'opposition des nationalités et grâce à d'autres facteur y jouant — l'effectif de base de ces mêmes écoles. La loi de caractère chauviniste qui devint à juste titre le symbôle des essais d'assimilation entrepris par les moyens rentrant dans les attributions de la politique scolaire devait nécessairement essuyer un échec.

Sz. Jónás Ilona:

A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez egy provencei baillage 1343. évi összeírása alapján

Az a marseillei levéltárban őrzött pergamentekercs, amely a Puget-Théniers-i baillage területén 1343-ban végrehajtott összeírás anyagát tartalmazza, az elnéptelenedés problematikájának páratlanul gazdag és beszédes forrása.[1] Noha adatai sajátos földrajzi, gazdasági adottságokkal bíró, szűk területre vonatkoznak csupán, mégis úgy véljük, hogy nemcsak a korabeli társadalmi viszonyoknak az összeírásban felcsillanó színes mozaikdarabjai érdemelnek figyelmet, hanem a belőlük kiformálódó összkép is, amely minden helyhezkötöttsége és esetlegessége ellenére hozzájárulhat az eddig tudottak kiegészítéséhez, a középkori falu-elnéptelenedés kutatóinak munkáiban kialakított általános érvényű megállapítások alátámasztásához.

A XIV. században a falvak lélekszámának csökkenése, sőt egyes területeken korábban népes helységek lakatlanná válása általános európai jelenség. A korszak agrárfejlődésének és társadalmi viszonyainak sokoldalú, részletes vizsgálata nyomán a kérdés kutatói mindennek elsődleges okát azokban az ellentmondásokban látják, amelyek az áru- és pénzgazdálkodás kibontakozása által jöttek létre a viszonylag túlnépesedett területeken; egyfelől a megnövekedett termelési szükségletek, illetve értékesítési lehetőségek, másfelől az ezek kielégítését akadályozó, a fejlődés követelményétől elmaradó termelési technika és társadalmi kötöttségek között. Ezek az alapvető tényezők teszik az adott korszakban nagy területeken olyan súlyos következményűekké azokat az elemi csapásokat, járványokat, háborúkat, amelyek korábban is kísérő jelenségei voltak a középkori életnek, de hatásuk elszigeteltebb, korlátozottabb maradt. A korábbi időkhöz mérten a XIV. század második felében a demográfiai görbének egyes területeken élesen mutatkozó alászállása, a fentiekben summázott válságjelenségek szembetűnő mutatója. Dolgozatunkban nem foglalkozunk az elnéptelenedés okait elemző általános irodalom további megállapításaival,[2] hanem annak bemutatására törekszünk, milyen tényezők magyarázzák e folyamat jelentkezését egy adott területen, a kérdés egykorú vizsgálói által praktikus célból készített adatfelvételnek, e számunkra kivételesen sokatmondónak tűnő történeti forrásnak a tükrében.

*

A Provence középkori életének feltárására vonatkozó legújabb munkák kimutatják, hogy a XIII. század folyamán elért gazdasági virágzás a XIV.

[1] Archives départementales des Bouches-du-Rhône B. 534 (a továbbiakban: A. D.)

[2] Az elnéptelenedés problematikájának nyugat-európai vonatkozásait szintetizálóan tárgyalja *G. Duby:* L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval, Paris. 1962 T. I—II. 544—556. l. A magyarországi hasonló mozzanatait tárja fel és magyarázza az összeurópai fejlődésbe ágyazva *Szabó István:* A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. sz.). Bpest. 1966. IV. fejezet.

század elején megtorpan, majd a század közepétől gyors hanyatlásnak indul, s ezt a háborús pusztítások, a pestis dúlása tragikus méretűvé fokozzák.[3] Azonban E. Baratier, aki az 1343. évi összeírás legfőbb demográfiai vonatkozásait is tekintetbe véve vizsgálta Provence egykorú népességi viszonyainak alakulását, nagyon is hangsúlyozza, hogy a lakosság csökkenése már a pestis pusztítása előtt is igen jelentős volt.[4]

A Puget-Théniers-i baillage a hegyvidéki Provence délkeleti részén, a Var, Vaire és mellékfolyóinak völgyeiben helyezkedik el. Földrajzi fekvése eleve meghatározta gazdasági és települési feltételeit. Th. Sclafert részletesen tanulmányozta a vidék gazdasági kultúráját, s annak alapvető elemét az erdőgazdaságban és az állattenyésztésben jelölte meg.[5] A XIV. század elején megindúló gazdasági hanyatlás nem kevéssé függött össze annak a viszonylagos összhangnak a megbomlásával, amely korábban e két termelési ág kapcsolatát jellemezte. A szántóterület bővítése érdekében végzett írtások, a fakitermelés fokozása, amelyre a tengerparti területeken kialakuló jó értékesítési lehetőségek serkentettek, és mindennél inkább a kíméletlen, az erdők regenerálódásával mit sem törődő legeltetés nagy erdőterületek kipusztulására vezetett. Ez pedig csak fokozta az utánpótláshoz alig jutó termőtalaj leromlását, a klimatikus viszonyok rosszabbodása révén is a legelő megfogyatkozását. A XIII., de főleg a XIV. század forrásai között tömegesen találunk hivatkozásokat az udvar, a seniorok vagy a közösségek panaszaira, illetve tilalmaira az erdők irtásával és a legeltetés korlátozásával kapcsolatban.[6] A transhumáló legeltetés feltételezte, hogy az északi erdőségek és a melegebb déli völgyek egyaránt az állattenyésztők rendelkezésére álljanak. Míg az előbbiek a nyári szárazság idején nyújtottak a nyájaknak friss legelőt, az utóbbiak a telelést biztosították. Az állattenyésztők kölcsönös szerződésekkel jutottak mindkét terület használati jogához. A falusi lakosság jószágállományának azonban mindig osztoznia kellett a legeltetési jogokkal bíró seniorok nyájaival a határon, s így ahogyan nőtt az állatok száma, úgy vált mind szűkebbé a legelőterület, éleződött a harc a falvak lakossága és az idegen nyájak birtokosai közt.[7] A senior-

[3] Az utóbbi 10 évben igen fellendült Provence történetének kutatása. Az Aix-en-Provence-i bölcsészkar középkori intézetének irányítása alatt működő Centre d'Etudes des Sociétés Méditerranéennes és az intézet szemináriumának munkája révén sok új eredmény született. A jelenlegi kutatások nagyrésze a város és vidék kapcsolatának, illetve a falvak életének feltárására irányul. Az elmúlt év során magam is szemlélője és szerény résztvevője lehettem három hónapig az ott folyó hatalmas munkálatoknak, amiért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni G. Duby professzornak, az intézet vezetőjének, és valamennyi munkatársának, akik segítségemre voltak. A folyamatban levő munkálatokról ld. *G.Duby:* Recherches récentes sur la vie rurale en Provence au XIVe siècle, (Provence Historique, t. XV., Aix-en-Provence. 1965. 97—111. l.).

[4] *E. Baratier:* La population du Comté de Nice au début du XIVe siècle (Provence Historique, t. III., 1953); La démographie provençale du XIIIe au XIVe siècle. Paris. 1961.

[5] *Th. Sclafert:* Cultures en Haute Provence. Déboisements et pâturages au moyen âge. Paris. 1959.

[6] 1302-ben Savine-ben 5 sous büntetést rónak ki a saját használatra, 60 sou-t az eladásra kivágott fa után. Az utolsó erdőírtási engedély a XIII. század közepéről maradt fenn. A tilalom a legeltetésre is vonatkozott. *Sclafert:* I. m. 36—37. l.; 1314-ben Manosque városa és a Hospitályos-rend közt éleződött ki az ellentét a legeltetés miatt, melyet egy 1315. évi egyezmény zárt le fakitermelési és legeltetési korlátozásokkal. Uo. 22. l. A királyi erdők számbavétele 1333-ban is az erdő védelmének szükségességére utal. (Érdekességként jegyezzük meg, hogy Sasse mellett egy erdőt a forrás „alpe de Ogueria"-nak nevez.)

[7] A XIV. századtól állandóan panaszkodnak a közösségek az idegen nyájak nagy száma miatt. Saját legelőik védelme érdekében hozzák létre a városi municipális szer-

réteg, illetve a központi hatalom részben saját jogai érvényesítése érdekében is kényszerült az idegen állatok legeltetési jogának korlátozására.[8] A bennünket közelebbről érintő területen Bairols és környéke gyűjtötte össze a Verdon, Bleone, Vaire és Var, azaz az északi völgyek nyájait téli legelőre. Az állatok legeltetési jogáért az udvar ún. pasquerium-ot szedett a két terület közti útvonalakon elhelyezett beszedőhelyeken a tavaszi, illetve őszi áthajtások alkalmával az állatok száma alapján meghatározott pénzösszegben vagy természetben.[9] Mivel a hosszú úton az állatok leromlottak, a hegyi és déli legelők közötti átmenőhelyeken úgynevezett pihenők jöttek létre, melyeket az állattartók megfelelő fizetség ellenében vehettek igénybe. Ez a „relargage" az állatoknak, pásztoroknak pihenőhelyet, átmeneti tartózkodást biztosított, fakivágási joggal (szállásépítés), s szintén hozzájárult az erdők tönkretételéhez (Entrevaux és Castellane közötti vidék).[10]

A földművelés szerepe az állattenyésztés mellett csak másodlagos volt. A korlátozott terjedelmű szántókon árpát, rozsot és búzát vetettek, emellett jelentős szőlőtermelés folyt, míg a legmelegebb völgyekben olajfát is ültettek. A marseillei Szent Viktor apátság már a XI. században létesített szőlőket Annot és Moustier vidéki birtokain,[11] a Lérins-i apátság a Var vidékén Puget Rostang és Puget Théniers-i földjein.[12] Az udvar 1333- és 1338-ban végzett összeírásai a grófi jogokról és jövedelmekről e baillie területén hasonlóképpen több szőlőt vesznek jegyzékbe Annot és Guillaumes területén.[13]

---

vekhez hasonló konzulátusokat, tagjait a lakosság vagy legalább is egy része választja a kiemelkedő tekintélyesebbek közül. Általában 1 nemes, 2—3 ún. prud'hommes és a bail alkotják. Azonban a legelő elégtelensége miatt a lakosság egy része elvándorol. Így Mézel városka a Thorame-i senior ellen panaszkodik, aki annyi állatot legeltet területükön, hogy sokan elhagyni kényszerülnek a helységet, Guillaume de Barras, Ainac seniorja is elveszi a közösség legelőjét s a lakosok elköltöznek, mivel nem tudnak állataiknak legelőt találni saját territóriumukon. Hasonló példákat lehetne még sorolni. Aiglun, Beaudument Valavoire, Salignac falvak parasztsága szintén elhagyja lakóhelyét, mivel hét nemes kénye-kedve szerint legeltette területükön nyájait. *Sclafert:* I. m. 55—56. l.

[8] 1345-ben a provencei gróf általános vizsgálatot indított e tárgyban, s elrendelte a területi bíráknak annak kihirdetését, hogy senki sem küldheti állatait olyan helység legelőjére amely nem a szokásos lakóhelye, csak ha minden, a rendeletben előírt szolgáltatást megfizetett. Bár a rendelet mindenkire vonatkozott, a nemesek nem törődtek vele, s a különböző castrumok területén levő legeltetési jogaikra hivatkoztak. (Boniface de Castellane 8 község területén legeltetett, Foulques de Pontèves 4 viguerie területén, köztük a Puget-Théniers-i baillageban is Méailles, Le Fugeret, Aurenc, Castellet les Sausses falvakéin. Ugyancsak a bennünket közelebbről érdeklő falvak közül Saint Benoit-ban „Noble de Dallius" erősíti meg a „jus pascendi"-t; a Césari-család Saint-Martin d'Entraunes és Entraunes területén bírt hasonló joggal. *Sclafert:* i. m. 53—54. l.)

[9] A pasquerium összege helyenként és a nyájak száma szerint változott. Természetbeni fizetés címén nemcsak élőállatot, hanem sajtot is szedtek, vagy mind a kettőt és pénzt is. Az idegenek által fizetett legeltetési díj volt a „pasquerium extraneorum". Uo. 45. l.

[10] Uo.

[11] Az apátság cartuláriumában 970-ben Pertuis, 1010 Castellane és Riez, 1019 Manosque, 1026 Montfuron, 1030 Reillane, 1031 Niorelles, 1038 Saint-Martin de Bormes, 1042 Annot, 1047 Gréoilles, 1045 Gigors, Angbels, 1051 Aiguines, 1054 Moustiers stb. már mint szőlőbirtokok szerepelnek. *Guérard:* Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille. Paris. 1857.

[12] A Var vidékén Tourettes, Levens, Puget Rostang, Puget Théniers, Briançonnet és Grasse-ban birtokol szőlőt; az Ubaye völgyében Lauzetben. Cartulaire de l'abbaye de Lérins (éd. Moris et Blanc). Paris. 1883.

[13] Enquête sur les droits du roi à Puget-Théniers 1333 és 1338. évekről Arch. Dép. des Bouches-du-Rhône, B. 1962 és B. 1994.

A vidék ipara szorosan kötődött az állattenyésztéshez. Az oklevelekben szereplő kallómalmok („paroir") kiterjedt gyapjúfeldolgozásról tanúskodnak. Ezek a folyók mellett rendszerint őrlőmalommal együtt találhatók, grófi, illetve seniori tulajdonban, gyakran közös birtoklásban. A falvak lakói bérelték őket, használatukért külön díjat fizettek („parature"). A XIV. század elején több paroir-ral rendelkezett Puget Rostang, Puget Théniers, Annot és Guillaumes. A fentemlített jegyzék a grófi jövedelmekről e helységben több malom birtokosaként az udvart jelöli meg, míg Méalha, La Rochette nevű falvakban társtulajdonosként.[14]

A gyapjú mellett jelentős volt a bőrfeldolgozás és kereskedelem, amit kiegészített a kereskedelem fő áruja, a már korábban említett épület- és hajófa, az élőállat, mely az északi területekről került a tengerpartra, míg délről csereáruként a hegyvidék gabona-, bor- és olajszállítmányokat kapott.[15]

Az élénk kereskedelmi forgalom hozzájárult a hitelviszonyok fejlődéséhez. A különböző típusú kölcsönszerződések nagy száma, melyeket a jegyzők okiratai megőriztek számunkra, igen kiterjedt hitelélet tanúsítói, s egyben bizonyítékai annak, hogy a XIII—XIV. században a pénzszükséglet megnövekedése nemcsak a földesúri réteg, hanem a paraszti háztartásoknak és gazdaságoknak is jellemzője. A hitel többnyire a paraszt és családja közvetlen szükségleteinek a fedezésére, a városokban készített ruhák, szerszámok beszerzésére, gyakran befektetésre, az állatállomány, az igásállatok számának növelésére, illetve a jövedelmezőbb állattenyésztésre való áttérésre szolgál. De sokszor vállalnak adósságot, hogy megválthassák szabadságukat, vagy éppen a földesúri, az állami terhek jelentős növekedése miatt.[16]

A lakosság általában a déli területek vonzásában élt. Nemcsak az állatokat hajtották télen a melegebb völgyek legelőire, a lakosság egy része is elvándorolt időszakos munkára a nagyobb városi központokba.[17] E. Baratier felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy míg a XIII. századig a hegyvidék a sűrűbb lakosságú, a települések száma is ott a jelentősebb, addig a XIV. századtól e vidék elnéptelenedésével egyidejűleg a tengerparti terület lélekszáma növekszik.[18] Az elvándorlások irányát illetően ezt igazolják a mi dokumentumunk adatai is.

A falvak lakói a provencei gróf vagy magánseniorok függésében éltek. Maguk a falvak határukkal együtt többnyire seniorok közös birtoklásában voltak. A XIII. századtól kénytelenek a grófi hatalom érvényesülésének

[14] Uo.

[15] *Sclafert:* i. m. 74—76. l., *H. Taviani:* Le commerce dans la région aixoise au milieu du XIVe siècle (Annales du Midi. 1962. 255—285. l.).

[16] *G. Duby:* L'économie rurale... T. I. 357—361. l. és Recherches récentes sur la vie rurale... 109. l.

[17] *E. Baratier:* La population du comté de Nice. 53. l. — Egy XIV. század eleji összeírás szerint télen a hegyekből Orange-ba jönnek munkát keresni. 1340-ben Noyers sur Jarbon-ban 110 lakott házból 42 be van zárva, tulajdonosaik Provence-ba mentek pénzt keresni, de ezek tavaszra visszajönnek, mivel csak a téli hónapokra szoktak elszegődni. La démographie provençale. 73. l. — A mi forrásszövegünk is arra utasítja az összeírókat, hogy jelenlévőnek számítsák azokat is, akik csak ideiglenesen költöztek el, de házuk megmaradt birtokukban, „quia iverunt in Provinciam seu partes alias causa vivendi seu lucrandi seu spes est quod redeant lapso et hiemali tempore sicut annis singulis facere consueverunt quia habent hospitia et possessiones in dicto castro." A. D. B. 534.

[18] *Baratier:* La population du comté de Nice. 53. l.

mind nagyobb teret engedni.[19] A nagy egyházi és világi magánseniorok mellett igen nagy a kisnemesi lovagok („damoiseaux") száma, akik sokszor adminisztratív szerepet töltenek be a bárók mellett. Egyébként igen szerény körülmények között élnek, a parasztoktól gyakran csak kiváltságaik különböztetik meg őket. Összeírásunkban minden faluban említik, hogy „nem adóznak együtt a plebejusokkal".[20]

A parasztok csak bérlői a földnek, használatáért különböző mértékű szolgáltatásokat, cenzust fizettek, tulajdonosváltozáskor pedig tizenharmadot. Nagy részük személyileg is függő jobbágy. A parasztok a lovagi eskühöz hasonló hűséget fogadtak uruknak, ami együttjárt a lakóhely, a „feu"-alkotás kötelezettségével (larem foventes). A feu szolgált az adókivetés alapjául. Egy családra és annak birtokában, illetve használatában tartott vagyonra vonatkozott. A vagyonváltozások miatt időnként szükségessé vált a feux számának módosítása. A XIV. században a rendek több ízben kérték e tárgyban a felülvizsgálatot, de maga a grófi udvar is elrendelt esetenként revíziót, ha a kivetett adót nem tudták behajtani és az adózók számában feltűnően nagy volt a csökkenés.[21]

A grófi befolyás növekedését mutatja, hogy majd minden községben, amellyel a továbbiakban foglalkozni kívánunk, szerepel egy királyi megbízott, a helyi bail, az udvari adminisztráció egy tagja. A gróf rendelkezik a majus dominium, a merum imperium, a felsőfokú néha a teljes igazságszolgáltatás jogával.[22] Hűbérúri jogaiból eredően szed cavalcade-ot,[23] albergue-et[24] és taille-t.[25]

[19] A grófi hatalom terjeszkedését mutatja az ismételt összeírás jogainak számbavételéről, maga a hivatalszervezet tökéletesítése (elsősorban bírói és pénzügyi téren), de a sok földelkobzás, örökségátvétel és földvásárlás is ezt tanúsítja. Igen figyelemreméltó Saint-Martin d'Entraunes és Entraunes példája, ahol a birtok felaprózódása az örökösök kezén lehetőséget ad a grófnak arra, hogy a saját befolyását növelje, magának szerezve meg a fontosabb jogokat (adóztatás, katonaállítás, bíráskodás stb.). *E. Baratier:* Entraunes et Saint-Martin d'Entraunes au XIIIe siècle. (Exposé au Congrès des Sociétés Savantes à Nice. 1965 kéziratban.)

[20] „Interrogatum si nobiles dicti castro consveverunt solvere in focagiis cum plebeis dicti loci, dixerunt quod non". A. D. B. 534. A falvak társadalmi össztételére *Duby:* Recherches . . . .107. l. *C. Samaran:* Étude sur la vie rurale en haute Provence orientale. 1957.

[21] 1374, 1396, 1397 és 1399-ben kérik a rendek a revíziót, vagyis a nagyarányú elnéptelenedés utáni időszakban. Les Bouches du Rhône. Encyclopédie départementale, T. II. 650. l.

[22] A centralizáció V. Raimond Bérenger grófsága alatt kezdődött, amit az Anjouk tovább fokoztak, különösen II. Károly és Robert idején. *E. Busquet:* Histoire de Provence. Monaco. 1954. XIII—XVII. fejezetek 156—187. l.; *Bourilly—Busquet—Constans—Duprat:* Les Bouches-du-Rhône, Paris—Marseille. 1924. T. II. Az Anjou II. Károly és Robert korának vonatkozásai 383—402. l.

[23] A hűbéri lovascsapat értelmében használt, a spanyol középlatin „caballicare", cabalgade szóból eredt. Mint adót általában pénzben szedték, de esetenként előírták a tényleges szolgálat teljesítését is a vagyonnak megfelelő arányban meghatározott számú lovas vagy részhozzájárulással. A cavalcade-ot nemcsak a nemesektől, hanem a parasztoktól is követelték. Szedését 1319-ben újból szabályozzák. 50 feux-nél kevesebb falu 1 lovat volt köteles adni felszerelés nélkül, vagy 5 livre-t; 50 és 70 között 1 lovat felszereléssel ellátva, vagy 10 livre-t, 100 és 140 között 1 felszereléssel ellátott lovat és egyet felszerelés nélkül, vagy 15 livre összeget. *Baratier:* La démographie . . .15. l. Egy 1310-ből való kincstári jegyzék a bennünket érdeklő falvak nemeseitől az alábbi összeget szedte be: La Penne 6 libra 10 grossus; Montblanc 6 lb. 10 gr.; Castellet les Sausses 12 lb.; Ascrot 7 lb.; Mujolis 3 lb. 10 gr.; Thoet 7 lb; Saint-Benoit 15 lb; Annot 15 lb.; Rigaud 10 lb.; Guillaumes 38 lb.; Villeneuve d'Entraunes 7 lb.; Colle Saint-Michel 15 lb.; Entraunes 14 lb.; Sausses 4 lb. 10 gr.; Saint-Martin d'Entraunes 12 lb.; Puget Rostang 7 lb.; Méailles-ban a lovagok szegénységük miatt nem tudták megfizetni a

Utóbbira hat esetben volt joga: a császári udvarba utazása, kereszteshadjárat vezetése, fiának lovaggáütése, leányának házassága, fogságból való kiváltása és olyan földvásárlás alkalmával, ha a vétel összege meghaladta az 1000 márkát.[26] A század végétől szinte évenként került sor a taille kivetésére, és az lassan állandó adó formáját kezdte fölvenni.

Dokumentumunk keletkezése egy földvásárlással kapcsolatban kivetett adóval függ össze. 1343-ban az udvar Noyers-sur-Jarbon, Bellafaire fele és Gigors egy részének megvétele alkalmával előírta a taille beszedését.[27] Ennek lebonyolítása az udvari tisztviselők feladata. A bail kinevezi minden castrumban a beszedőket, egy jegyzőt, vagy 1—2 megbízott személyt. Ezek összeírják az adózókat és a beszedett összeget. Listájukat és a pénzt átadják a clavariusnak[28], aki saját listát készít és ezt továbbítja a főkincstárnokhoz. A kincstár tisztviselői, látva az adózók számának csökkenését, elrendelik a felülvizsgálatot.[29] Kéziratunk részletesen leírja a revíziót végzők, az enquêteur-ök munkáját. A kerületi clavarius és bíró sorra járja a castrumokat, és mindenütt felszólítják a helyi bail-t és a közösség hat képviselőjét (prud'hommes) arra, hogy megismerve a pátens levél tartalmát, végezzék el a lakosság számbavételét

---

cavalcata-t, ezért személyesen kívánták a szolgálatot ellátni „Item dominus Raymundus Forcal miles Mealia nomine suo et aliorum nobilium dicti loci coram predictis dominis dicit, quod ob eorum paupertatem non possent aliquid domino nostro regi offere, per eorum personas habent se paratos ad obsequium ipsius curie." A. D. B. 1099. — Az 1338-as összeírás szerint a baillie területén az udvar követelése „in festo Pascali pro cavalcato ab universitate hominum dici loci: Puget-Théniers 10 lb.; Thoët du Beuil 3 lb. 15 sol.; La Rochette 16 sol.; Mujolis 20 sol.; Castellet Saint-Cassien kivetés szerint; Saint Benoit 4 lb.; Puget Rostang 2 lb. 16 sol.; Guillaumes 7 ld.; Chateauneuf d'Entraunes 20 sol.; Entraunes 2 lb. 10 sol.; Bariols 1 ld.,; Montblanc 2 lb. 10 sol.; Annot 4 lb., La Penne 1 lb., Méailles 2 lb. 10 sol., Colle-Saint-Michel 1 ló felszerelés nélkül, vagy egy szolga, ha az udvarnak szüksége van rá, Ascrot 4 lb. 4 sol. A.D. B. 1994.

[24] Eredetileg a szüzerén joga, hogy magát kíséretével vazallusainál elszállásoltassa (fr. gîte). A XIII. századtól egy meghatározott adókulcs alapján évi pénzbeli szolgáltatássá alakult át. Gyakran vetették ki feux szerint (à 12 denier) másutt egy összegben az egész közösségre. A fizetés ideje változóan Karácsony, Mindenszentek, Szent Mihály napja. Egyházi személy, nemes, orvos, notarius és koldus általában mentességet élvezett. Az 1338-as összeírás alapján a bailli községeit terhelő albergue: Puget Theniers 10 lb., Thoët du Beuil 31 lb. 15 sol., La Rochette 16 sol., Castellet Saint Cassien 8 sol., Saint-Benoit 4 lb., Castellet-les-Sausses 4 lb., Sausses 2 lb., Puget Rostang 2 lb., 16 sol., Guillaumes 10 lb., Chateauneuf d'Entraunes 20 sol., Entraunes 2 lb. 10 sol., Le Fugeret 8 sol., Bajrols 1 lb., Annot kivetés szerint, Le Penne 1 lb., Méailles 2 lb. 10 sol., Colle-Saint-Michel 16 sol., Ascrot 4 lb. 4 sol., A. D. B. 1994.

[25] Ez a legáltalánosabb adó, tűzhelyek szerint meghatározott adókulcs alapján vetették ki. A „focagium majus"-t az albergue-gel szemben, melyet „focagium minus"-nak neveztek, a források „queste" vagy „quista" néven is jelölik.

[26] Az 1235-ös Fréjus-i statutum csak az első négy esetet említi, 1237-ben a Sisteroni statutumban jelenik meg a földvásárlás is indokként, míg a váltságdíjra szolgáló adószedés I. Károly Mansourah-i fogsága óta volt érvényben.

[27] A pátens szövege elmondja, hogy a felülvizsgálatot azért rendelték el, mert az udvar nemes Chabaud de Ventyrol-tól Bellafair felét, Aynard de Rame-tól Gigors néhány részét és „Noheris" és Agrimontis területének egy részét nemes Ludovicus de Barras-tól megvásárolta a kivetett fouage összegéért, de közben a falvak lakói igen megfogyatkoztak, és az összeget nem tudták beszedni.

[28] Az udvari főkincstárnok mellett minden baillie székhelyén működött egy területi hatáskörrel rendelkező clavarius, éppúgy, mint a „juge mage"-nak alárendelt regionális bírák.

[29] 1343 februártól júliusig hajtották végre a vizsgálatot. A pátenst Raymund Agoult, sénéchal illetve Raymund Gautelmes és Hugues des Baux bocsátották ki.

pontosan névszerint felsorolva a lakott házakat és megjelölve a lakatlanokat.[30] Utóbbiak tulajdonosairól mintegy 15—20 évre visszamenőleg kellett számot adni személyük és vagyonuk sorsára vonatkozóan. Külön kiemeli az utasítás, hogy ne tekintsék lakatlan házaknak azokat, melyeknek tulajdonosai „időszaki munka miatt, a tengerparti területre mentek" és távollétük nem végleges.[31]

A számbavétel során természetesen csak az adófizető családfőket sorolják fel, így forrásunk nem alkalmas a lakosság teljes lélekszámának megállapítására. Nem kerülnek összeírásra a nemesek, jóllehet minden castrumban említést tesznek az ott lakó nemesekről, akik „nem adóznak velük", sem számukat, sem nevüket nem sorolják föl. Mégis figyelmet érdemel, hogy a baillie székhelyén, Puget Théniers-ben az adózó családfők felsorolásánál hat név előtt a „dominus", egy előtt pedig a „nobilis" jelölést találjuk.[32] Mentesek voltak a taille fizetése alól az egyházi személyek, közülük is az említett városban sorolnak föl tíz „presbiter"-t, akik a castrumban házzal bírnak, de nem fizetik a focagiumot, továbbá 12 királyi nuncius-t és 15 „domicilia judeorum"-ot.[33]

A vizsgálat lefolytatása során elénk tárul a falvak adminisztrációjának képe. A községekben a választott tiszteletbeli embereknek, a tanács tagjainak, a közösség („universitas") képviselőinek a megléte a municipális szervezet fejlettségét tanúsítja. Falvanként 6, néhol 8 vagy 5 „probi homines" jelenik meg a bail mellett, hogy a felülvizsgálatot elvégezzék. Nyilvánvalóan a tehetősebbekből kerülnek ki. Ezzel kapcsolatban figyelemreméltó két tényező. Egyik, hogy az összeírásban szereplő községi tanácsbeliek nevei közül egyesek már előfordultak az 1333-as grófi jogokra vonatkozó összeírásban is, ahol a helyi bail mellett két-két esküdt nevét ismerhettük meg.[34] Másik, hogy nagyrészük notarius. A provencei falvakban a jegyzők igen fontos szerepet töltöttek be mind a közösségi adminisztrációban, mind a magánoklevelek kiállításában. Jövedelmező és megbecsült mesterségük mellett egyéb tevékenységet is el-

[30] „Omnia et singula hospicia sive domos in quibus in dicto castro et eius territorio alique persone larem fovent sive focum faciunt et nomina et cognomina eisdem dicant habitantium in eisdem et que in focagio in dicto castro consueti sunt solvere seu in solutione ipsius focagi quo libet modo sunt astricte et si in territorio dicti castri sunt alique domus rurales, in quibus gentes focum faciant, ipsas nominent. . ." A. D. B. 534.

[31] „Item et si aliqui incole dicti castri ad partes miritimas vel alias se transtulerunt, eorum habitationibus in dicto loco dimissis in yemali tempore et venienti tranquillo tempore reversuri ipsos etiam nominent et declarent ut de vero numero focorum plena et lucida veritas habeatur. . ." A. D. B. 534. Vö. 15. jzet.

[32] Egyetlen más castrumban sem fordul elő. Ascrot-ban például, ahol csak a lakott házakat sorolják fel névszerint, az összeírók kijelentik, „a többiek koldusok vagy nemesek, akik nem adóznak".

[33] Rigaud-ban egy adóalany eltűnését azzal indokolják, hogy nuncius lett. „Jacobus Faneri est nuntius curie regie." A zsidók általában a nagyobb városokban és jelentősebb falvakban éltek. Az általános taille fizetése alól mentesültek, de külön adóztatták őket. Szép Fülöp uralkodása idején Franciaországból kiűzve, sokan telepedtek le Provenceban. Legnagyobb közösségük Marseilleben volt, az összes provencei zsidóság mintegy 1/5-e élt itt. 1341-ben Aix-ben 203 házat írnak össze, 1325-ben Pertuisben (igen jelentős kereskedelmi góc) 30 házról tudósítanak a források. Földművesek, kézművesek, kereskedők, orvosok s nem utolsósorban pénzkölcsönzők voltak. *E. Baratier:* La démographie provençale 69—70. l.

[34] Montblanc-ban 1333-ban Petrus Abram bail, 1343-ban a probi homines közt találjuk ezt a nevet; Puget Rostangban Petrus Lantardus mindkét összeírásban tanácsbéli, illetve esküdt; Colle Saint-Michelben hasonló tisztben enlítik mindkét alkalommal Petrus Guillelm és Blancard Blanqui nevét. (Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a castrum 18 családja közül 5 viselte a Latilis, 8 a Blanqui nevet.) Sausses-ban 1333-ban a királyi bail neve Petrus Garini, 1343-ban ebben a tisztségben egy Jacobus Garini-t neveznek meg; Mujolisban 1333-ban Petrus Raphiayre a bail neve, 1343-ban így olvas-

láttak.[35] Az általunk vizsgált községek majd mindegyikében szerepel egy, olykor több jegyző is az adófizetők listáján. Puget-Théniers-ben 8, Guillaumesban 4, Saint-Martin d'Entraunes-ban 3 magistert említenek, a többi falvakban egy-kettőt.[36]

Az összeírásban szereplő 22 helységből a két legnagyobb: Puget Théniers és Guillaumes városi településnek számított. A tűzhelyek száma itt a csökkenés után is majdnem 200.[37] A falvak közül a két legnagyobb, Annot és Saint Benoit 110—115 feux-t számlált. Öt falu házainak száma 50 és 70 között volt, míg 12 falué 50 alatt. A legkisebb közöttük Castellet-Saint-Cassien, ahol mindössze 7 adóköteles családfőt neveznek meg.

Mint a provencei falvaknál általában, itt is a települések erősen koncentrált formáit találjuk. A városokhoz hasonlóan egy központi tér köré csoportosulnak szorosan a magas házak, erőd övezi a települést, ahogyan a dokumentum is nevezi, igazi „castrum"-ot alkotnak. Mégis, jóllehet e vidéken izolált település igen ritkán fordult elő, a forrás említ a falakon kívüli lakóhelyeket is. Ezeknek a külvárosszerű településeknek a keletkezése a XIII. századi népességnövekedéssel hozható kapcsolatba.[38] A XIV. század folyamán éppen ezek az „écarts", vagy egyszerűen „foreste"-nek nevezett helyek néptelenednek el elsőként. A vizsgálatot végzők az alábbi castrumok mellett említést tesznek ilyen falakon kívüli lakóhelyekről is:

A település neve	Tűzhelyek száma a castrumban	A külterület megnevezése	Tűzhelyek száma a külterületen
La Rochette	11	Sancto Saturnino	4
		Bonovillari	4
Annot	107	in forestis nuncupato Roayna	4
Saint Benoit	91	Brauibus forestum	24
Entraunes	36	in forestis	30
Castellet-les-Sausses	47	Moustayretum	10
		Ourent	12
Villeneuve d'Entraunes	31	in forestis	25
Saint-Martin d'Entraunes	35	in forestis	25
Chateauneuf d'Entraunes	36	in forestis	2
Guillaumes	150	in forestis Villaphane	5
		Abuseyo	12
		in forestis aliis	16

hatjuk Petrus Rafiayre, az egyik juratus 1333-ban Bartholomeus Micheli, 1334-ben Berthes Michaelis Rigaudban 1333-ban bail Petrus Bruni, 1343-ban Pontius Bruni Thoët de Beuil-ben 1333-ban Petrus Albani, 1343-ban Pontius Albani Guillaumesban 1333-ban a bail tisztségviselője magister Petrus Vespe, ugyanő 1343-ban itt a probi homines közt szerepel.

[35] A notariusokra vonatkozóan *Duby:* Recherches . . . 99. l.

[36] Villeneuf d'Entraunes-ban, Entraunes-ban, Rigaud-ban 2—2, Colle Saint Michel-ben, Annot-ban, Chateauneuf d'Entraunes-ban, Sausses-ban (Johannes Isoard notarius de Salis több castrumban is asszisztál az összeírás elvégzésénél), Le Fugeret-ben, La Rochette-ben, La Penne-ben, Saint-Benoit-ban 1—1 jegyző szerepel. Ez utóbbi helységben találjuk az eltűnt házak tulajdonosai közt említeni „magister Benedictus Blanqui notarius" nevét is, aki miután mindenét eladta a zsidóknál levő adósságai miatt, elhagyta a castrumot. A. D. B. 534.

[37] Baratier a provencei városi településeket három kategóriába osztja: 1. a nagy városok, a feux száma itt meghaladja az 1000-t; 2. közepes városok 400 feux körül; 3. kis városok 250—400 feux között, ide sorolja Puget Théniers-t és Guillaumes-t, mint adminisztratív, illetve mint agrárpiaci központot. I. m. 111. l.

[38] *Duby:* i. m. 109—110. l.

A külvárosok tulajdonképpen a castrum területéhez tartoztak, nem bírtak önállósággal; erre mutat az is, hogy a legtöbb helyen nem is jelölik őket külön elnevezéssel. Az ott lakókat „homines de foresti"-nek mondják.

I. táblázatunkban összefoglaljuk az egyes falvakban összeírt tűzhelyek és a megjelölt hiányzók számát. Egyes községekben nem sorolják fel sem az üres házakat, sem a lakottakat, ez esetben az 1315. évi adólajstrom adatait[39] vettük alapul, és ahhoz viszonyítottuk a csökkenést. Tehettük ezt, hiszen a felmérés is 15—20 éves periódusra vonatkozott.

I. sz. táblázat

A castrum neve	A megadóztatott családfők száma	A hiányzók száma	Csökkenés %-ban
Montblanc	26	19	42,2
Puget Rostang	50	59	54
Annot	111	50	32
Colle-Saint-Michel	18	11	38
Ascrot	43	27*	38,5
La Penne	35	36*	51
La Rochette	19	7	27
Méailles	42	14	25
Le Fugeret	70	32	31
Sausses	39	23	35,3
Castellet-Saint-Cassien	5	7	58,3
Mujolis	28	30	52
Entraunes	66	35	34,7
Saint-Benoit	115	50	30,3
Chateauneuf d'Entraunes	38	27	41,5
Rigaud	60	49	45
Saint-Martin d'Entraunes	58	43	42,5
Bairols	35	15	30
Villeneuve d'Entraunes	42	22*	34,3
Castellet-les-Sausses	69	40	36,6
Thoët de Beuil	19	21	52,5
Puget-Théniers	195	46	19,5
Guillaumes	183	66	26,5
Összesen:	1366	729	35

* Az 1315. évi adóösszeírás adatai.

Ha adatainkat összevetjük a század második felében, a pestis után végzett összeírásokban találtakkal, meglepő eredményt kapunk. Az 1364. évi, ugyanerre a területre vonatkozó, hasonló céllal készült összeírás az 1343. évi adóztatható háztartásokhoz képest további 35—50%-os csökkenést mutat.[40] Vagyis az adózó „feux" számának megfogyatkozása a pestist megelőző években alig volt kisebb, sőt helyenként elérte a későbbi visszaesés méreteit.

Ez az összevetés önmagában is bizonyítéka annak, hogy az elnéptelenedés az általunk vizsgált területen sem külső okok eredménye, hanem egyenes következménye azoknak a belső gazdasági és társadalmi körülményeknek, amelyek e falvak XIV. század eleji életfeltételeit meghatározták.

[39] Az adólajstrom adatait Baratier használja idézett demográfiai munkáiban.
[40] Uo.

A dolgozatunk és tárgyalásunk alapjául szolgáló forrás szinte magáért beszélő adatai is ezt erősítik. Midőn a felülvizsgálat során kihallgatják a tanúkat a csökkenés okáról, azok egyöntetűen „elszegényedésről", anyagi tönkremenetelről adnak számot. Arról, hogy a lakosság egy része nem tudta saját maga és családja fenntartását, illetve állatai ellátását biztosítani, s így gazdasága feladására kényszerült. Jóllehet ennek az elszegényedésnek, anyagi romlásnak okait a kortárs szemével is észlelhető s közvetlenül jelentkező tényezőkben keresik, a mostoha időjárásban, a hosszantartó hideg telekben, a pusztító viharokban, az ismétlődő rossz termésben,[41] a lényeges számunkra mégis az, hogy magát az alapvető folyamatot, az általunk jelzett gazdasági-társadalmi okok következtében érvényesülő eladósodást, nincstelenné válást tekintik a megfogyatkozás alaptényezőjének. A termés elpusztulása viharok következtében adósságba sodorja a falvak lakosságát, akik tartozásaik miatt vagyonuk eladására, majd a falvak elhagyására kényszerülnek.[42] Bairols-ban egy öt évvel korábban kitört tűzvészről tesznek említést az összeírók, amely során a castrumban minden ház leégett, s elpusztult a lakók benne levő vagyonának nagyrésze. A lakosok idegen földre mentek, hogy ott találjanak megélhetést.[43]

Külön is figyelemre méltó, hogy a természeti csapások mellett a pauperizálódás indokaként társadalmi tényezőt is említenek. Méailles-ben például arról panaszkodnak, hogy a községnek kevés a földje, viszont sok nemes is él közöttük, akik nem osztoznak a terhekben.[44]

Az adóköteles háztartások megfogyatkozásának általános indoklását a falut elhagyó, vagy az elhalt családfő névszerinti felsorolása követi, és ehhez kapcsolódnak egyes, személyük, illetve vagyonuk sorsára vonatkozó utalások. II. táblázatunk ennek alapján ad számszerű összefoglalást az eltűnt adóalanyok személyét illetően.

Az elhalálozások nagy száma kapcsán külön említést érdemel, hogy a megüresedett helyet csak igen kevés esetben töltötte be utód. A legtöbbször azt jegyzik föl az összeírók, hogy az elhaltnak sem vagyona, sem utódja nem maradt, illetve örököst nem hagyva földesurára szállt vissza a vagyon. Az előforduló 218 esetből mindössze 25 ízben találkozunk olyan örökössel, aki saját nevén maga is szerepel az adózók listáján.

A castrumon kívüli elhalálozások eseteit az elköltözöttek rovatába jegyeztük, két kivétellel, ahol a megnevezett személyek ítélet alatt álltak és a kerületi bíróság börtönében haltak meg.[45]

[41] Monteblanc-ban „in territorio dicti castri invaluerunt tempestates et habuerunt sterilitates plurimas fructuum", Puget Rostang-ban „propter tempestates gentes dicti loci multum sunt depaupertate".

[42] Castellet-les-Sausses-ban „in castro ipso et territorio invaluerunt tempestates, itaque gentes fuerunt pluribus annis solitis fructibus destituti et non potuerunt supportare onera victus sui et familiarum suarum, et obligaverunt se judeis et subsequenter bonis eorum venditis, ipsum castrum totaliter deseruerunt. . ."

[43] „Quinque anni lapsi sunt ultra citra, quo incendium erat in dicto castro sic qua omnes domus ipsius sunt conbuste et pro maiore parte bona in dictis domibus existentia et propterea gentes sunt in tanto depaupertate, quod oportuit quamplures personas dicti castri ad territoria fugere aliena."

[44] „. . .quia miseriam habent territorii et in dicto castro sunt multi nobiles, qui non contribuunt cum eis." Vö. még a 30. jegyzetet.

[45] „Fulco Forini, bene sunt decim anni lapsi et plus, quo decessit in carcere curie regionalis" (Rigaud). „Antonius Lautard condempnatus ad suspendium, mortuus est in carcere, et bona eius omnia distracta sunt" (Puget Rostang).

II. sz. táblázat

A hiány megoszlása az adóalany személye szerint

A castrum neve	Meghalt	Elköltözött		Koldus	Bizonytalan
		megjelölt helyre	ismeretlen helyre		
Montblanc	17		1	1	
Puget Rostang	16	38	5		
Annot	6	24		23	
Colle-Saint-Michel	2	3	6		
La Rochette	3	2	1	1	
Méailles	6	6	2		
Le Fugeret	15		2		15*
Sausses	6	6	11		
Castellet-Saint-Cassien	2	1	2	2	
Mujolis	20	5	4	1	
Entraunes	4	1	9	1	20**
Saint-Benoit	19	1	18	10	2**
Chateauneuf d'Entraunes	10	3	3	2	9**
Rigaud	28	2	12	6	1
Saint-Martin d'Entraunes	7	2	3	2	29**
Castellet les Sausses	15	7	19		
Thoët de Beuil	12		9		
Puget-Théniers	22	2	4	1	17**
Guillaumes	16	26	19	5	
Összesen:	226	129	130	55	

*-gal jelölt castrum esetében összefoglalóan utalnak eltűnésre vagy elhalálozásra.
**-gal jelölt esetekben csak a hiányzó családfő vagyonáról adnak számot, de nem közlik a szóbanlevő személy sorsát.

Mivel az összeírókat elsősorban az adó alapját képező vagyontárgy, illetve jövedelemforrás érdekelte, nem mindenütt szerepel az adóköteles személyére vonatkozó utalás, így táblázatunk nem lehet teljesen pontos. Szükségesnek tartottuk ezért a „bizonytalan" elnevezésű rovat beiktatását, ahová azokat az eseteket soroltuk, amelyeket egyik rovatban sem tudtunk teljes határozottsággal elhelyezni.

Hiányoznak a táblázatból azon helységek adatai, amelyeknek a vonatkozásában a szöveg nem ad sem számszerű, sem névszerinti felsorolást, s a bevallást tevők csak általánosságban indokolják a csökkenést elszegényedéssel, más vidékre költözéssel.[46] Az elvándorlók számát ezeknek tekintetbe vétele még tovább növelné. Az esetek nagy részében nem maga az adóköteles családfő, hanem örökösei, illetve gyermekei azok, akik más vidéken keresnek életlehetőséget, nem rendelkezvén semmivel a castrum területén, mivel azt az örökhagyó még életében, igen gyakran adósságai miatt, eladta, vagy ők maguk felélték.[47]

A migráció irányát illetően — noha nem minden esetben kapunk pontos utalást — feltűnik a tengerparti övezet hangsúlyozott szerepe. Például Puget Rostangban följegyzett 25 név esetében egybefoglalóan mondják:

[46] Ascrot; La Penne, Villeneuve d'Entraunes, Bairols.
[47] „Heredes Bertrandi Blanqui reliquerunt castrum quia nihil habebant" (Castellet les Sausses).

„a következő személyek eltékozolván javaikat, elhagyták a castrumot, mintegy három éve és Nice-be vagy Grasse-ba mentek, és ott laknak, vagy meghaltak."[48] Hasonlóképpen Le Fugeretben olvashatjuk 15 név felsorolása előtt, hogy a következők meghaltak, ill. eltávoztak a castrumból és „a tengerpartra költöztek". A megnevezett helyek több mint a fele tengerparti területre esik. Itt is a központi városok játszanak fő szerepet. Legnagyobb a vonzása Nizzának (23), utána Grasse következik (11), Fréjus (4), Hyères (3), Antibes, Toulon, Vence, Villeneuve Vence, Saint Paul Vence, Canneto, Brignoles, Aix, Mosgins 1—2 esetben említtetnek. A baillie székhelyére, Puget Théniersbe költözők száma 9, általános megjelöléssel „in Provincia" távozott 8. A kisebb települések közül a nagy forgalmú Peyresqu, továbbá Bormes, Sausses, Moustier háromhárom, Rochebrune négy ízben kerül említésre. A környező falvak szintén egy-két esetben szerepelnek.[49] A távolabbi területekről egy ízben Avignon-t jelölik meg új lakóhelyként, és öt alkalommal beszél a forrás Itáliába, illetve Lombardiába költözésről.

A koldusok mentesültek az adófizetés alól, így az összeírásban nevük után gyakran csak ennyi áll „mendicans est". Azonban számuk növekedése tette feltehetően indokolttá, hogy az összeírók esetenként róluk is bővebben nyilatkozzanak. Az elhalt családfő gyermekei gyakran váltak koldussá atyjuk feudális kötelezettségből eredő, vagy magán tartozásai következtében. Így például Monteblanc faluban 5 elhalt ember vagyonát „dominus Isnardus de Glandèves" vette magához, míg gyermekeik közül egyesek meghaltak, mások Provence-ban járnak koldulva. Castellet Saint Cassien-ben egy Sigalonus Textoris nevű elhalt leánya, Dulcia „vera mendicans est et etiam vacabunda".[50] A koldusok rendszerint nem maradnak a castrum területén, hanem, mint a fenti példák is mutatják, „csavargók", „más vidékeken koldulnak", „szerte Provence-ban" vagy „castrumról castrumra járnak élelmet kéregetve".[51] Rigaud-ban például 6 koldust neveznek meg, de csak egy esetben mondják, hogy az illető a templomnál maradt.[52] Egyes településeken különösen feltűnő a koldusok nagy száma. Annot castrumban az adóköteleseknek majdnem a fele eltűnt. Ha számukat összeadjuk, a vagyon nélkül elhaltakkal, illetve elköltözőkkel együtt a hiányzók 94%-át adják. Az itt megnevezett koldusok közül ötről külön említik, hogy adósság miatt lettek koldussá.[53] Saint Benoitban 10 koldusból három esetében találunk hasonló értelmű bejegyzést. Egy elhalt adóköteles örökösei semmivel sem bírnak „propter debita, quia judeis debebant sed petunt

[48] „Item subscripti homines eorum bonis consumptis, tres anni lapsi sunt et ultra abierunt, tam Nice, quam Grasse et ibi morantes, mortui sunt."

[49] Colmar, Guillaumes, Méailles, Thoët, La Rochette, Amirat, Saint-Leger, Auriban, Chateauneuf, Sartoux, Saint Benoit, Specullam, Chaudon, Gonfason, Verfons, Mucy, Hamatuelle.

[50] „Item Bertrand Garrogays, Pontius Pelhony, Bertrand Pelhon, Johannes Raynaud, Vestianus Borrelli mortui sunt, et dominus Isnardus de Glandenes tenet eorum bona; aliqui liberi ipsorum mortui sunt et aliqui deseruerunt, per Provinciam mendicant" (Montblanc). — Az 1333-as grófi összeírás alkalmával megneveznek egy Sigalonus Textor juratust, mivel 1343-ban ez a név másutt nem fordul elő, feltételezhetjük az azonosságot.)

[51] „Raymundus Mutonis non est in territorio et vadit per castra elemosinas petendo et nulla bona habet." „Heredes Juliani quondam non sunt, nec habitant in dicto castro, bene sunt quinque anni lapsi, et vadunt extra, helemosinas petendo" (Saint-Benoit) stb.

[52] „Beatrix Berengaria mendicans, manet cum dicto priore Sancti Petri de Claucio" (Rigaud).

[53] Pl. „Laudem Hugonis est debitor pro judeis et est mendicans."

helemosinas, et veri sunt mendicantes". Raymund Domenico örökösei a castrumon kívül koldulnak, mivel nevezett Raymund még életében mindenét eladta adósságai miatt; „Ricardus Mutoni mortuus est petendo in territoriis alienis helemosinas, et illa bona, que habebat, vendita sunt propter debita, quia judeis debebat". Guillaumes-ból kettőt neveznek meg, akik „koldulva járnak adósság miatt".[54] Egy koldusnak Chateauneuf d'Entraunesban a Montiscaveosi gróf vette el minden vagyonát „pro servicio".[55]

*

Forrásunk nagy értéke, hogy beszámol az adóköteles vagyonáról is. Az üres házak tulajdonosairól nagy részt azt jegyzik fel, hogy nem rendelkeztek semmi vagyonnal. A vizsgálat szerint egyesek meghaltak örökös és vagyon nélkül,[56] mások elköltöztek, nem birtokolván semmit a castrum területén.[57] Nem egyszer találkozunk olyan bejegyzéssel, hogy az adóköteles elköltözött, miután mindenét eladta,[58] elköltötte, illetve semmivé lett a vagyona.[59] Eladásra gyakran adósság miatt kerül sor,[60] máskor a fizetni nem tudó adós elmenekül hitelezői elől.[61]

Amennyiben az elhalt személy hagyott is hátra vagyont, csak igen kis százalékban került az a közvetlen örökös birtokába. De még ezekben az esetekben sem mindig jelentette az öröklés az önálló gazdaság továbbélését. Az összes példák közül mindössze két alkalommal találunk utalást arra, hogy az apa vagyonát fia vette át. A leány, illetve özvegy öröklése esetén majd mindig a jószágnak házasság útján más gazdaságba való beolvadását említi a forrás. Hasonlóképpen vagyonösszevonást eredményez, ha fi-testvér vagy egyéb rokon az örökös. Az összeírásban megnevezett tíz leányörökös közül háromnál mondják, hogy az apa minden vagyona hozomány címén kerül egy másik személy birtokába.[62] Méailles-ban így kapja egy nemes, „Petrus Salvagis domicellus" a Provence-ba elhúzódó Bertraunus Alhaud vagyonát „pro dote Beatricis eius uxoris filieque dicti Bertrauni".

Az adózó feu eltűnését jelentette az is, ha az örökös egyházi személy lett, és mint ilyen adómentesnek számított. Számuk néhol igen figyelemre-

[54] Összesen 5 koldust jelölnek meg a castrumban.

[55] A castrum urának nevezett gróf ezenkívül még 8 „emberének" vette el a vagyonát.

[56] „Bartholomeus Latilis obiit non relicta sobole, neque bonis" (Colle Saint-Michel).

[57] „Gaufridis Peyrini obiit, bonis non relictis et filii sui recesserunt, quo ignoratur" (Castellet-les-Sausses). „Alaysia Claressa recessit et nulla ibi possidet bona" (uo.).

[58] „Guillelmus Pellestrati omnia bona sua vendidit, et moratur in Provincia" (Méailles). „Gilles Asinelli vendidit omnia bona sua et postea recessit bene sunt quinque anni lapsi" (Sausses).

[59] „Johannes Fulconis duo anni lapsi sunt consumptis bonis suis, factus est habitator Nice" (Puget Rostang). „Heredes Petri Milonis eorum paucis bonis vastatis deserunt ipsum castrum omnino" (Castellet les Sausses).

[60] „Petrus Mutonis pro debitis judeorum vendidit bona sua et mortuus est." (Castellet-les-Sausses).

[61] „Johannes Porcelli pluribus erat judeis obligatus qui dimissis bonis suis omnibus aufugit" (uo.).

[62] „Raymundi Alsani, quia Bertrand Alsani, qui est in numero, larem fovet et tenet omnia bona sua, pro dote filie dicte Raymund, cum que contraxit Guillelmus Alsani filius dicti Bartrand, qui, larem fovet in dicto castro cum dicto eius patre" (Chateauneuf d'Entraunes).

méltó. Összesen 25 fiú és 7 testvér örököst nevez meg forrásunk „clericus" vagy „presbiter" jelöléssel.[63]

Az összeírásban szereplő falvakban a földesuraság jelentőségét mutatja az a tény, hogy az elhaltak, illetve elköltözöttek vagyona a leggyakrabban a földesúr birtokába kerül vissza. A magánseniori befolyás méreteire mind a földesurak nagy száma, mind a paraszti függőség megléte utal. A legtöbb településben említik a castrum urát vagy a condominus-okat. Magát a felülvizsgálatot is gyakran személyük vagy megbízottaik jelenlétében, néha házaikban végezték el.[64] Egyes seniorok több falu részbirtokosai, illetve különböző falvak parasztjai függnek tőlük. Általában nagyobb a hatalmuk a falvak, mint a két városi település fölött. Így Montblanc-ban a 19 eltűnt adóalany vagyonát vette vissza földesura, Le Fugeret-ben 15, Sausses-ban 11, Mujolisban 18, Thoët du Beuil-ben 18, Rigaud-ban 12, Chateauneuf-ben 10 személyét. A birtokbavétel rendszerint kifejezi a függő viszonyt, amennyiben az elhalt vagy eltávozó a szóbanforgó földesúr „embere" volt (suus homo erat). Esetenként feltüntetik, hogy „pro servicio", míg máskor csak a „dominus suus" vagy egyszerűen „dominus dicti loci" megjelölést adják a birtokbavétel indoklása nélkül. Megtaláljuk az összeírásban a földhözkötött paraszt provencei elnevezésének megfelelő „homines de casamento" terminust is.[65] Egy ízben „holtkéz" említését is fellelhetjük.[66]

Az egyházi földesuraság terjeszkedése a hegyvidéki Provence területén a XI. századra nyúlik vissza. A két legnagyobb, a marseillei Szent Viktor apátság és a Lérins-i apátság. Cartuláriumaik hatalmas területek fölötti jogaik tanúsítói. A későbbiekben a Szent János Betegápoló rend, a Hospitályosok birtoka és befolyása növekszik, hatalmuk és vagyonuk a Templomos rend feloszlatása után vált számottevővé.[67] Az összeírás szerint a rend Rigaud-ban 7, Mujolis-ben 5, Thoët du Beuilben 3, Annot, Castellet les Sausses-ban 1—1 „emberének" vagyonát veszi kézbe.[68] A nagy egyházi földesurak közül a glandèvesi püspök Mujolisban két emberének vagyonát veszi el „pro servicio",

[63] La Rochette-ben 1 fiú, Entraunes-ban 1 fiú, Saint-Benoit 1 fiú, 1 testvér, 1 unokaöccs, Saint-Martin d'Entraunes-ban 4 fiú, Puget Théniers-ben 13 fiú, 3 testvér, illetve rokon, Guillaumes-ban 5 fiú és 2 rokon örökölt, aki „clericus" vagy „presbiter".

[64] „Actum in dicto castro de Castelleto. . .presentibus nobilibus Raymundo Giraudi de Salice condomino dicti loci, Maurio Maurini, Rostango Guillelmi domicellis dicti castri et Guillelmo Thomasii nuntio dicte curie testibus ad hoc vocatis specialiter et rogatis." — „Domino Raymund Montis vocanti vicario dicti castri nobili Isnardo de Ventimilio domino dicti castri et Guillelmo Ventimilio suis fratribus testibus ad hoc vocatis et rogatis" (La Rochette). — Bairols-ban a probi homines összegyűltek „in domo dicte domine Boley" stb.

[65] „. . . isti homines sunt de casamento nobili Bertrandi de Massoyus". . . isti sunt homines de casamento domini Isnardi Feraudi de Glaneves" (Thoët de Beuil).

[66] Raymundus Barmeni mortuus est duo anni lapsi ultra citra, nobilis Bertrandus de Massoyum tenet et recepit omnia bona sua tanquam casum desomenatum" (Thoët de Beuil).

[67] Egy 1308-ból származó leltár a Templomos rend vagyonáról és jövedelméről a puget-théniers-i baillie területén, Rigaud-ban, ahol a rend birtokait és jövedelmeit igazgató tisztviselő székhelye volt, számbavesz 75 servust, 21 szabad bérlőt és 8 olyan személyt, aki a két kategória közt foglalt helyet. Az egész baillie területéről 245 livre pénzbeli jövedelemmel rendelkezett évente, amihez járult a természetbeni szolgáltatás is. A fenti személyek Rigaud-ból ehhez az összeghez 8 livre 4 denier-vel járultak mindössze hozzá. A. D. B. 154. Vö. 10—11. jzetet.

[68] „Uxor Jacobi Saute recessit et Hospitale Sancti Johannis recepit id modicum quod habebat" (Castellet les Sausses).

Puget Rostangban pedig egyét „tized" fejében.[69] A Lérins-i apátsághoz tartozó kolostor az „ecclesia Sancti Petri de Claus" Rigaud-ban 3 személy vagyonát, míg Thoët du Beuil-ben egy elköltözöttnek házát veszi birtokába a „prior de Clausio".[70] Guillaumes-ban a „prior de Abuseyo" egy elhalt házának lesz örököse.[71]

Sokszor nem földesúri jogon, hanem adomány útján is kerül paraszti vagyon egyházi személyekhez. Puget Théniers-ben két elhalt hagyja vagyonát a Szent Ágoston rendi kolostorra, egy pedig a Boldog Mária elnevezésű kolostorra. Saint Martin d'Entraunes-ban Raymond Mons, a Szent Márton kolostor apátja és egy Durandus Servatus nevű „presbiter" örökölnek hasonló címen.[72]

Egyházi személyt gyakran nevez meg a forrás elköltöző személy vagyonának vásárlójaként, vagy mint aki jogot formál a birtokra mint hitelező. Az „ecclesia de Mostayreto" Castellet les Sausses-ban — a castrum egyik külterületét jelölik e névvel — minden indoklás nélkül vette magához egy elköltöző vagyonát, míg egy másikét megvásárolta.[73] „Dominus Petrus Roux canonicus" Entraunes-ban magánföldesúrként veszi birtokba négy emberének vagyonát, ugyanakkor három másik személyét, mint adósaiét szerzi meg „causa solutionis",[74] „Dominus Raymundus Mons capellanus" két jószágnak vásárlója és egynek mint hitelező lett birtokosa ugyanitt.[75]

A világi seniorokat nem nevezi meg mindig a forrás, gyakran csak úgy jelöli, hogy az elhalt ura vagy a castrum ura. Az esetek többségében azonban meghatározható a senior neve és nagyjából kirajzolódik a castrum fölötti befolyása. A bennünket érdeklő időszakban a nagy feudális családok helyét, főleg az örökösök közti osztozkodás következtében kialakult co-seniorok foglalják el. Az ilyen változásokat a központi hatalom saját befolyásának növelésére használja fel, legfőbb hűbérúri jogainak érvényesítése révén. Azonban, mint forrásunk is megerősíti, az udvar hatáskörének nagyarányú növekedése ellenére a falvakban a magánseniorok szerepe van túlsúlyban. Valószínűleg éppen jogaik

[69] „Pertus Philippi obiit et dominus episcopus Glandevem cepit eius bona pro decimis."

[70] „Raymbaud Anoto bene sunt quattuor anni vendidit omnia bona sua et postea recessit, nesciunt ubi sit, et dominus prior de Clausio tenet hospitium et plures alii homines alias possessiones" (Thoët de Beuil). „Petrus Bertres mortuus est et ecclesia Sancti Petri de Claus accepit omnia bona", „Guillelmus Boni recessit bene sunt quindecim anni lapsi et plus et accepit ecclesia bona sua", „Rostang Mastaroni mortuus est sine herede, bene sunt tres anni lapsi et plus et accepit bona sua ecclesia Sancti Petri" (Rigaud). [E. Baratier szerint a Lerins-i apátsághoz tartozó kolostor.]

[71] „. . . domus Dulcie Dumiressa vacat, quia mortua est sine herede et prior de Abuseyo recepit bona sua pro casamento, quod habebat in castro." „Abuseyo" Guillaumes egyik külterületének neve — Vö. 10. 1.

[72] „Domus Guillelmi Parisius, qui legavit omnia bona sua confratribus Beate Marie de Pugis, et obiit." „. . . domus Johannis Raybosi vacat, quam et alia ipsius bona tenet conventus Sancti Augustini." „domus Berthes Davidis vacat, quia mortuus est et ejus bona tenent freres Sancti Augustini." „Guilles Magnani quondam de quo dominus Raymundus Monti prepositus de Conventu Sancti Martini tenet bona sua causa donationis." „Garanus Peloti quondam de quo tenet bona dominus Durandus Servatem causa legati."

[73] „Langerius Plasenta contraxit in Provincia et ecclesia de Mostayreto recepit omnia bona sua." „Bertrandus Porcelli de Mostayreto propter multa debita in quibus erat obligatus, vendidit omnia bona sua ecclesie de Mostayreto et recessit."

[74] „Guilles Salvatoris quondam, quia creditores habent bona sua, videlicet dominus Petrus Russi et multi alii causa solutionis".

[75] „Guilles Regis quia moratur in Lombardia et dominus Raymundus Monti capellanus habet bona sua causa emptionis."

korlátozása és ezzel együtt jövedelmeik visszaesése miatt fokozottan használják ki parasztjaik személyi függőségét és kötöttségét.

A közbirtokosságnak nyilván rokoni osztozás útján végbement kialakulását mutatja Sausses példája. Négy senior nevét említik megüresedett paraszti birtok visszavevőiként: Bonifatius de Adeloxio, Pontius de Adeloxio, Stephanus de Pellosolo és Guillelmus de Pellosolo. Annot-ban egy Raymundus Barihia nevű eltűntnek „dominus de Aloxio cuius homo erat ipse Raymundus, recepit bona". Montblanc-ban Antonius de Amirato tiz, Isnardus de Amirato egy jobbágyának vagyonát és házát veszi vissza. Dominus Isnardus de Glandeves-t Monteblanc-ban öt, Toët du Beuilben négy vagyon átvevőjeként jelölik meg az összeírók. „Nobilis Giraudus de Bontes" tulajdona Le Fugeret-ben 15 személy minden vagyona, és Saint Benoit-ban egy másik nemessel, Marius de Castelleto-val közösen tart igényt egy elhalt vagyonára.

Elég gyakori, hogy egy személy két seniornak is kötelezettje. Mujolis-ban Rostangus de Mujolis 8 emberének tartja vagyonát „pro servicio", ebből kettőt Guillelmus de Mujolis, egyet pedig a „prepositus Glandatem" néven jelölt birtokosokkal együttesen.[76] Mindkét utóbbi egyébként külön-külön is birtokába veszi „embereinek" elhagyott vagyonát. A község condominusai még Raybaud de Amirato, „Nobilis Beatrix uxor Petri Gaufridi" és Sigalona úrnő, a már korábban említett Hospitályosokon kívül.

Entraunes-ban a Roux család bírt jelentős befolyással.[77] Az egyházi földesurak között szerepeltetett Petrus canonicus a castrum condominusa, tehát itt nem egyházi javadalmas, hanem magánsenior. A forrásunk ebben a castrumban megnevez két testvért, akiket az udvar korábban bizonyos Floret Roux megöléséért ítélt el.[78] Ebben a községben csatol birtokához két „vagyont" mint senior Petrus Isoard.[79]

Chateauneuf d'Entraunes-ban „nobilis Guilles Feraud pro servicio" kettő, „dominus comes Montiscaveosi dominus dicti castri" hasonló jogon nyolc személy birtokába lépett. „Dominus Pontius de Rigaud" saját castrumán kívül Puget Théniers-ben is örökös, ahol még „dominus Guillelmus de Pugis condominus dicti loci" szerepel a forrásban.[80] Thoët du Beuil részbirto-

[76] „Bertres Bruni quondam decessit nullo eius relicto herede et dominus Rostangus de Mujolis et Guillelmus de Mujolis domicelli recepiunt bona illius pro servicio." „Guillelmus Bruni decessit nullo eius herede relicto et dicti dominus Rostangus et Guillelmus pro servicio recepit bona ipsius." „Guillelmus Martini migravit bene sunt tres anni nullo sibi herede relicto cuis bona dominus Rostangus de Mujolis et dominus prepositus Glandatemus pro servicio recepiunt."

[77] Entraunes a XIII. században a provencei gróftól független terület, Faraud de Thorame birtoka. A hatalmas földesúr örökségén 3 fia és 3 leánya osztozott. Egyikük Raimond, javai a század végén Raimond Roux birtokába jutottak. Az 1296-os általános összeírás idején a castrum senioraként szerepel Raybaud de Piegut-vel együtt, saját emberei fölött alsófoku bíráskodási joga van. *É. Baratier:* Entraunes et Saint Martin d'Entraunes au XIIIe siècle (kézirat).

[78] „Guilles Raynaud, quid curia habet bona sua propter homicidium commissum per eum in personam nobilis Floreti Russi," „Petrus Raynaud quod curia habet bona sua eadem de causa."

[79] A XIII. század végén Entraunes-ban a gróf felülvizsgálatot rendelt el a „trezain" beszedésének jogára vonatkozóan, egyik tanú „Raymond Isoard domicellus", a Piegut senior volt pénzbeszedője. *Baratier:* Entraunes et Saint-Martin d'Entraunes... I. m.

[80] A grófi jövedelmek összeírása 1388-ban felemlíti, hogy Puget Théniersben a gróf rendelkezik a „majus dominium", „merum imperium", a „regalia" jogokkal, a teljes igazságszolgáltatással, mind a helybeli lakosság, mind az idegenek felett. Az alsó igazságszolgáltatás és a „trezain" szedésének a jogát Guilleaum de Puget saját emberei fölött

kosai „domina Astruga domina terre Boley" és „nobilis Bertres de Massoyus et sui heredes".[81] Castellet Saint-Cassien-ben Isnard Feraud „dominus dicti castri" két, Raymond Feraud Annot-ban egy emberének veszi el vagyonát „pro servicio".

Összefoglalóan a forrás 16 helységben 32 seniort nevez meg, akik servusaik vagyonát visszaveszik. Köztük 5 helyen a Hospitályos Rend, a glandèvesi püspök, Isnard de Glandèves, Giraud de Bontes, Pontius Rigaud, Isnard Feraud két-két helységben.

A visszaszármazott vagyont illetően a Rend 17, Giraud de Bontes 10, Bertres de Massoyus 8, a montescaveosi gróf 8, Isnard Glandèves 9, Antonius de Amirato 10 esetben szerepel.

Itt említjük meg, hogy a Le Fugeret castrumban elhagyott vagyonok birtokbavevői, akik nem szerepelnek az adózók listáján, feltehetően szintén a kisnemesi, lovagi réteghez tartoztak. Nem jelölik a vizsgálatot végzők a birtokbavétel okát, az illetők rangjára sem utalnak. Az előforduló nevek: Olivarius Costa egy, Philippus Costa négy, Jacobus Cornilhon öt, Olivarius Albert három, Feraud Bruda négy ízben. Megjegyzendő, hogy a castrumban a bail neve is Raymund Costa.

A provencei gróf, mint senior ritkán él ilyen lehetőségekkel. Thoët-ben egy Petrus Julha nevű emberének casamentumát, Rigaud-ban pedig két embere vagyonát veszi birtokba. Ugyanitt egy esetben adósság miatt lép fel, más hitelezőkkel együtt.[82] Vagyon elvétele, illetve elkobzása az esetek nagy többségében bírói ítélet folytán következett be. Az 1333. és 1338. évi összeírások szerint az udvar gyakorolta a legfelső bíráskodást a főbenjáró ügyekben, közutakon és egyházi személyek ellen elkövetett bűnök esetén, a teljes igazságszolgáltatás jogával rendelkezett néhány castrumban, de a saját emberei fölött mindenütt. Bírói szerepét gyakran hasznosította a magánseniori hatalom visszaszorítására. Korábban utaltunk a Puget Théniers ura ellen hozott ítéletre. Entraunes jó példája a központi hatalom terjeszkedésének a magánföldesúri befolyás rovására. Itt, ahol a gróf korábban semmi hatáskörrel nem bírt, fokozatosan magának követelte a merum imperium jogát, majd helyettesítve a nagy seniort, bekapcsolódott a falu adminisztrációjába, kinevezve a királyi bail-t, földet és bérlőket szerzett, katonákat szedett a grófi hadseregbe, s elment a régi birtokos „trézain" szedési jogának az elsajátításáig.[83]

Összeírásunk több példát hoz a grófi bíróságon hozott ítélet utáni birtokelkobzásra. Puget Rostang-ban három személy vagyonát foglalták le „pro condempnatio". Egyikük a pugeti börtönben halt meg. Méaillesból ugyancsak három személy vagyonát vette a curia regis ítélet alapján. Már említettük, hogy Entraunes-ban a nemes Floret Roux megölése miatt elítéltek vagyonát kobozták el, Saint Benoit-ban pedig egy gyilkosság miatti büntetés járt együtt

is gyakorolja. Ezzel joggal a nevezett Guilleaum apja ellen kihirdetett ítélet óta rendelkezik. A. D. B. 1062 és B. 1994.

[81] Egy XIII. századi összeírás Entraunes seniorjai között említi Boniface de Glandeves unokahúgát „Astrugue, dame de Beuil" (*Baratier:* i. m.). Az 1333. évi összeírás feltünteti, hogy a castrumban a grófnak teljes igazságszolgáltatási joga van, kivéve „domina de Bolio" és Bertrand Massoyus embereit, akik fölött az utóbbi nemes alsófokú, az úrhölgy pedig teljes igazságszolgáltatási joggal rendelkezik. A. D. B. 1062.

[82] „Raymundus Peloti recessit pro debitis quia debebat curie regis et certis aliis creditoribus."

[83] Vö. a 19., 77., 79., 81. jegyzetekkel.

a bűnös jószágának elvételével. Rigaud-ban hasonló bűnnel marasztaltak el egy személyt. Forrásunk rajta kívül még egy elítéltet említ, aki a kuriális börtönben halt meg, és négy „praeconizatus"-t, akik meghaltak, vagy eltűntek, miután az udvar ítélethirdetés miatt kerestette őket.[84]

Korábban már többször utaltunk az eladósodásra. Szólottunk a nagyszámú koldusról, akik ily módon váltak nincstelenekké. Rajtuk kívül összeírásunk az eladósodásnak még számos példáját sorakoztatja. Találunk bejegyzést olyan adósokról, akik hitelezőik elől menekültek el a castrumból. Colle Saint-Michelben három eltűnt közül egyiknél azt vallják, hogy hitelezőitől félve hagyta el lakóhelyét. Castellet les Sausses-ban és Saint Benoit-ban egy-egy eladósodott menekült el.[85] Sokszor az adóköteles örökösei, gyermekei kényszerülnek más vidéken keresni megélhetésüket, mivel apjuk, még életében, tartozásai miatt mindenét eladta.[86] Gyakran maguk a hitelezők osztják fel adósaik vagyonát, illetve rendelkeznek fölötte.[87]

A hitelezőket néha csak általánosságban jelölik meg, sok esetben azonban meg is nevezik őket, s ennek alapján bizonyos csoportosítást végezhetünk. A kölcsönügyletek hivatásos gyakorlói a zsidók és a lombardok. Más forrásokból és az irodalomból egyaránt ismert a provencei falvak életében betöltött szerepük. A nagy pénzügyi műveletek a lombardok és néhány marseillei kereskedő kezében voltak, a zsidók földművelés és kereskedelem mellett csak a kisebb hitelügyletekkel foglalkoztak.[88]

Forrásunk több ízben utal olyan vagyoneladásra, illetve vagyonfelosztásra, amelyre a birtokosnak zsidóknál levő adósságai miatt került sor.[89] Máskor az összeírás tanúi „zsidóknál és más hitelezőknél", vagy esetenként „zsidóknál és kereszténveknél" eladósodottakról vallanak.[90] Előfordul, hogy meg is nevezik a hitelezőket: Puget Théniersben egy Ábrahám nevű zsidót említenek,[91] ugyanitt bizonyos Guillelmus Balme házát két hitelezője „Thomas

[84] „Guillelmus Mandina recessit bene sunt decem anni lapsi et plus quia pro curia regis preconizatus." „Laurentes Laurenti sicut preconizatus pro curia regis recessit bene sunt duodecim anni lapsi et plus" stb.

[85] Ld. a 61. jzetet. „Bertrand Rolland aufugit a dicto castro propter debita in quibus tenebatur judeis et aliis creditoribus" Saint-Benoit).

[86] „Heredes Jacobi Nissard quondam, nulla bona habent nec possident in dicto castro nec eius territorio sed ipsa bona vacant propter debita." „Heredes Bertres Engeleri non sunt nec habitant in dicto castro nec etiam nulla bona possident quia vendita sunt pro debitis judeorum." „Raymundus Domenico mortuus est et heredes sui vadunt helemosinas petendo extra et nulla habent bona, quia ipsius Raymundus ipsa bona vendidit tempore vite sue, propter debita que debebat" (Saint Benoit).

[87] „Raymund Anfossy judeis obligatus recessit plures anni lapsi sunt et distraxit ea omnia bona sua pro creditoribus" (Puget Rostang), „Petrus Raybaudi nimis debitis obligatus recessit et creditores fecerunt distrahi bona sua." — „Insardus Basterii mortuus est et omnia bona sua vendita sunt ad instantiam creditorum" (Castellet les Sausses).

[88] *Baratier:* Histoire du commerce de Marseille. I., II. köt. Ld. a 33. jzetet.

[89] „Benedictus Blanqui notarius nulla habet bona nec habitat in dicto castro sed ipsa bona sunt vendita propter debita judeorum et recessit" (Saint Benoit), „Petrus Amedei mortuus est et judei distrahi fecerunt omnia eius bona" (Castellet les Sausses).

[90] „Petrus Engeleri nulla habet bona nec habitat in dicto castro, qiua sunt vendita propter debita, in quibus judeis et aliis creditoribus tenebatur" (Saint Benoit). — „Albertus Feraud nulla habet bona sed sunt vendita propter debita judeorum et etiam christianorum, et recessit, bene sunt tres anni" (uo.). — „Pontius Blanqui deseruit ipsum castrum pro debitis christianorum et judeorum" (Castellet-les-Sausses). Stb.

[91] Hasonlóképpen: „Domus Guillelmis Bohme quondam, quia eius bona omnia vendita sunt ad instanciam Habramono judei."

Durand Sacerdos et Salamon Judeus" tartja birtokában.[92] Puget Rostang-ban az elhunyt Guillelmus Gralhon vagyonát tartja kézben „Salamon Judeus pro debitis".

Az egyházi személyeknek a hitelnyújtásban való résztvételéről fentebb szólottunk, ugyanúgy, mint a nemesekéről. A példákat itt is lehetne még sorolni. Entraunes-ban a nevezetes Petrus Roux canonicuson kívül Johannes Bernard, Raymund Motier „capellanus" is tartozás fejében részesedik a castrumot elhagyók vagyonából. Saint Martin d'Entraunes-ban Girardus Cesari, Petrus Autard, Isnard Raymond „clericus"-ok említtetnek.

Forrásunk tanúsága szerint a castrum lakói köréből is kialakult a kölcsönügyletekkel hivatásosan foglalkozók csoportja. Hogy emellett más tevékenységet is folytattak, azt mutatja, hogy egyesek közülük mint jegyzők maguk is szerepelnek az adózók listáján. Felfigyelhetünk olyanok neveire, akik több ízben is megjelennek hitelezői minőségben és nemcsak saját, de más falvak lakosainak is kölcsönöznek. Az összeírásban névszerint feltüntetett hitelezők elsősorban Barcelonette, Guillaumes és Puget Théniers lakói. Barcelonette-i hitelezők Stephanus Gogu, Guilles Isoard, Antonius Isoard, akik entraunes-i adósaik vagyonát foglalják le, míg egy szintén barcelonette-inek nevezett Jacobus Lautard ugyanitt egy elhalt vagyonát „causa emptionis" birtokolja.

Guillaumes-ban laknak Insbertus Chabri örökösei, akik Entraunes-ban három, Saint-Martin d'Entraunes-ban egy adósuk birtokát veszik el, míg Guillaumes-ban másokkal együtt egy koldus minden vagyonát tartják kezükben.[93] „Magister Johannes Tassili notarius de Guillo" (Guillaumes) a castrumon kívül),[94] Chateauneuf d'Entraunes-ban három, Saint-Martin d'Entraunesban egy személy vagyonát veszi át „pro certis debitis". Feraud Roche, aki szintén a guillaumesi adófizetők közt szerepel, három adósának lép örökébe Entraunes castrumban.

Puget Théniers más közösségekben is megnevezett hitelezői, Guilles Pauli, Petrus Atelini és Thomas Sardine, Entraunes-ben egy-egy alkalommal osztoznak adósaik vagyonában. Fulco Roche, aki lakóhelyén megvásárol egy házat, hogy ott a szegények számára kórházat építsen,[95] Entraunes-ban és Chateauneuf d'Entraunes-ban mint hitelező egy-egy adósának minden vagyonát elveszi.

A fentieken kívül forrásunk olyan hitelezőket is megnevez, akik ugyanazon castrum lakóiként kölcsöneik folytán részesednek az elhalt vagy elvándorló szomszédaik vagyonából. Chateauneuf d'Entraunes-ban például a külső hitelezőkön kívül a helyi bail Johannes Messaderi három, Guilles Messaderi, Isnardus Nisti probi homines, magister Pontius Mandine notarius, Guilles Insberti, Bertrand Alsanti és Bertrand Feliti egy-egy adósának vagyonából részesedik.

[92] „Domus Bertrandi Fiorete quondam vacat, quia dominus Thomas Sacerdos et Salamon judeus tenent eam."

[93] Chateauneuf d'Entraunesban három személy vagyonából részesedik mint hitelező.

[94] Guillaumes-ban egy koldus minden vagyona hitelezőinek kezében van, akik „Johannes Tassili, Paulus de Benerinis et liberorum Imberti Chabri."

[95] „Domus Langueti Boysa vacat, quam Fulco Roche ipse emit et in ea construxit hospitale pauperum."

A lakosság közti vagyoni egyenlőtlenség, a belső differenciálódás mutatói ezeken kívül a vételügyletek is. A paraszti vagyonok tulajdonosainak változása a hitelviszonyok kialakulásához is kapcsolódik. Az összeírásban előforduló nemesi, illetve egyházi személyek vásárlásait már említettük. Most azokra az esetekre szeretnénk még utalni, midőn a vétel a castrum lakossága körében ment végbe, és a vagyon egy másik falusi gazdaságba olvadt be. A Saint Martin d'Entraunes-ból vett példákat már említettük. Ezeken kívül Petrus Pagani notarius két, Guillelmus Garatus két, Guilles Cesari négy, Raymund Lamberti és Antonius Lamberti egy-egy „vagyon" birtokosa lett „causa emptionis". Entraunes-ban „magister Guillelmus Guilsoni notarius", Chateauneuf d'Entraunes-ban Francisco Chaberti tanácsbeli egy-egy megüresedett „vagyon"-t vesznek birtokba vásárlás címén.

Előfordul, hogy a vallomást tevők olyan személyt neveznek meg az üresen maradt ház vagy vagyon új birtokosaként, aki szerepel az adózók sorában, azonban nem jelölik meg, hogy milyen címen tette azt magáévá. Egyedül Puget Théniers-ben tíz olyan esettel találkozunk, midőn a hiányzó feu tulajdonosának jószága, háza a castrum egy másik lakójának kezébe kerül, minden egyéb magyarázat nélkül. Feltehetően az ilyen új tulajdonosok egy része lehet rokon és mint ilyen örökös, de éppúgy hitelező, vagy a vagyon korábbi vásárlója.

Az eddig kifejtetteket nemcsak lezárja, hanem mintegy össze is foglalja III. táblázatunk, amelyben annak rendszerezését adjuk, mi lett — forrásunk tanúsága szerint — a hiányzó adózók vagyonának a sorsa.

III. sz. táblázat

A castrum neve	Vagyon nélkül halt meg, ment el	Vagyona kezére került: örökös	földesúr	az udvar	hitelező	Vagyonát eladta, elajándékozta stb.
Montblanc	3		16			
Puget Rostang	38		5	3	11	2
Annot	43		3		4	
Colle-Saint-Michel	4	2			3	2
La Rochette	5	1				1
Méailles	3	3		3	3	2
Le Fugeret			32			
Sausses	3	3	12		1	4
Castellet Saint Cassien	5		2			
Mujolis	6	3	19	1		1
Saint-Benoit	18	7	1	1	18	5
Entraunes	2	1	5	2	20	5
Chateauneuf d'Entraunes	3	3	10		9	2
Rigaud	25		12	8	2	2
Saint-Martin d'Entraunes	3	5	5		6	24
Castellet les Sausses	15	5	6		10	4
Thoët du Beuil			18	1		2
Puget Théniers	7	17	2		4	16
Guillaumes	44	9	1		9	3
Összesen:	227	59	149	19	100	75
Százalékban:	33,5%	9,6%	24%	3%	16%	12%

Forrásunknak a fenti táblázatban összegzett adatszolgáltatása szerint a hiányzó adózók több mint egyharmada távozásakor, illetve halálakor már vagyonvesztett volt, közel egy negyedének vagyona a földesúrnak, majd egyhatodának a vagyona hitelezőinek a kezére került. Alig egy nyolcaduk értékesíthette részben vagy egészen szabadkézből azt és alig egy tizedük helyébe lépett a parasztcsalád birtoklási folytonosságát biztosító örökös.

A Provence egyik délkeleti adminisztratív körzetében végzett egykorú felmérés tanúsága szerint tehát a lakosság számának a XIV. század elején bekövetkezett mintegy 35%-os csökkenése mögött a paraszti egzisztenciák tömeges, gazdasági-társadalmi tényezőkre visszavezethető pusztulása állott.

Az adott vidék falusi lakosságának megfogyatkozása nem jelentett szélesebb értelemben általános népességcsökkenést. Az „eltűntek" egy része a közeli városokban, még inkább az ez idő tájt gyors fejlődésnek indult tengerparti övezetben bukkant fel, de jelentős hányaduk a környéken kóborló koldusok közé szorult. A népesség mozgását meghatározó gazdasági-társadalmi törvényszerűségek a fejlődés irányába mutattak, de érvényesülésük nagy megrázkódtatásokkal volt terhes.

И. Йонаш:

К вопросу об обезлюдении средневековых деревень на основе переписи 1343 г. байажа провансальского

Резюме

В XIV веке обезлюдение деревень является общим европейским явлением, причину которого исследователи смотрят в противоречиях, созданных развертыванием товарно-денежных отношений; с одной стороны, в возросших производственных нуждах, и возможностях реализации товаров, с другой — в технике производства и в общественных отношениях, тормозивших удовлетворение вышеназванных нужд и возможностей, и отстоявших от требований развития.

Статья разбирает причины демографических изменений на определенной территории с помощью показа материала переписи 1343 года, произведенной на территории байажа Пюже-Теньe. По данным переписи население 23 селении сократилось на приблизительно 35% в течение двух десятилетий, прошедших со времени последней переписи. Так как перепись была произведена непосредственно перед большим опустошением вследствие эпидемии чумы, данные источника хорошо показывают, что явственное уменьшение населения, вытекающее из демографических исчислений, вместе с одновременным экономическим упадком горных частей Прованса, должно быть рассмотрено в плане иных, внутренних причин. Таким образом уменьшение населения связано с «обнищением», «задолжением», «обеднением» селян, происшедших вследствие частичного истощения обработанной площади, распространения товарного производства, не менее повышения требования в пастбищах со стороны животноводства. Пропорция умерших без имущества, ставших «нищими», «бродягами» — 35,5%.

Из ссылок, относящихся к судьбе оставшихся недвижимых имуществ и к опустошившихся хозяйств получается картина о перестройке структуры деревенского общества, о продвижении вперед его диференциации. Развитость кредитно-денежных отношений, развертывающихся вследствие товарного производства и ее следствие — продвижение вперед вышеупомянутой диференциации сельского населения отражается в том, что вследствие кредитных сделок 16% хозяйств перешли в руки нового хозяина.

То обстоятельство, что 24% опустошившихся хозяйств перешли в руки частных помещиков, показывает на стойкость крепостнических отношений, в то же время распространение графского правосудия в ущерб сеньориальных, частно-помещичьих прав, указывает и на усиление государственной централизации.

I. Sz. Jónás:

Contribution au problème de la dépopulation rurale au moyen-âge sur la base du recensement effectué en 1343 d'un baillage en Provence

Résumé

Au XIVe siècle le décroissement du nombre des habitants des villages est un symptôme général en toute l'Europe, les chercheurs qui s'occupent de cette question retrouvent la cause de ce phénomène dans la contradiction établie par le développement de l'économie marchande et monétaire: d'une part les besoins augmentés de la production, c'est à dire les possibilités de la mise en valeur, d'autre part les contraintes techniques et sociales qui empêchaient la satisfaction de ces besoins et qui ne répondaient point aux exigeances du progrès.

Le présent exposé traite les causes des changements démographiques à un territoire donné sur la base du recensement effectué en 1343 dans un baillage de Puget-Théniers. Selon les données du recensement la population de 23 communes a baissé de 35% dans les vingt ans qui avaient passé depuis le recensement précédent. Etant donné que le recensement précédait immédiatement le grand ravage de l'épidémie de peste, les données de cette source prouvent clairement que le dépeuplement démontré par la démographie, et la rupture simultanée du progrès économique dans les montagnes de Provence sont dûs à d'autres causes intérieures. La dépopulation est expliquée par «l'appauvrissement»; par «l'endettement» et par le fait de devenir «sans-moyens» de l'habitation rurale, évoqués par l'épuisement partiel des territoires de récolte, par le développement de la production de marchandise et non moins par le besoin des pâturages augmenté de l'élevage. La proportion de ceux qui sont morts sans fortune, devenus «mendiants», «clochards» est 35% de la population. Les indications concernant le sort des immeubles restés sans propriétaire, des fermes devenues vacantes donnent une vue générale des changements et de la différentiation de la structure sociale des villages. Le fait que 16% des fermes a changé de propriétaires par la suite des affaires de crédit, démontre l'état développé des conjonctures de crédit et de finances dû à la production de marchandises et à ses conséquences.

Le fait que 24% des fermes devenues vacantes a passé aux mains des propriétaires terriens particuliers témoigne de la solidité des cadres féodaux et en même temps l'extension de l'arbitrage comtal au détriment du pouvoir de senior des propriétaires particuliers, prouve le renforcement de la centralisation nationale.

KÖZLEMÉNYEK

Az intervenciós cári hadsereg tisztjeinek és katonáinak rokonszenve 1849-ben a magyar szabadságharc iránt

(Újabb adalékok)

Az a tény, hogy 1849-ben a cári hadsereg tisztjei és katonái körében meglehetősen nagy rokonszenv mutatkozott meg a magyar forradalom és szabadságharc iránt, már a felszabadulás előtt ismeretes volt. Részben már a múlt században jelentek meg a cári hadsereg egyes tagjainak visszaemlékezései, amelyek erről hírt adtak, így pl. M. D. Lihutyin: Feljegyzések az 1849-i magyarországi hadjáratról (Moszkva, 1875), vagy P. Alabin: Négy háború. Hadjárati feljegyzések (két kötetben, Szamara 1888), amelyek maguk is a rokonszenv álláspontján íródtak, vagy mások, amelyek csak regisztrálták ezt a rokonszenvet, mint Scserbatov 1899-ben megjelent Paszkievics-életrajza, vagy L. P. Miljanov: Magyarországi emlékek 1849-ből (Moszkva, 1889). Ezekről és egyéb esetekről már a magyar polgári történetírás is tudomást szerzett, részleteket közöltek a Történeti Szemlében, a Vasárnapi Újságban, hírlapokban. A Szovjetunióban R. A. Averbuch professzornő elmélyült kutatómunkával tárta fel a magyar ügy iránti rokonszenv számos megnyilvánulását. Eredményeiről a felszabadulás után a magyar olvasóközönség is tudomást szerezhetett. Két tanulmánya is jelent meg, amely az intervenciós hadseregen belül megmutatkozott együttérzésen túlmenően a korabeli haladó orosz közvélemény állásfoglalását is bemutatta, a cári intervenció egyértelmű éles elítélését. Az egyik tanulmánya: Visszhang. A XIX. század haladó orosz társadalma és az 1848—1849-es magyar forradalom (Bp. 1948, 27 l.), a másik: A magyar nép 1848—1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői (a Magyar—orosz történelmi kapcsolatok c. kötetben, Bp. 1956, 116—130. l.). Elsősorban a hadseregen belül megmutatkozó jelenségeket tárgyalta Vajda R. Pál: Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc oroszn yelvű bibliográfiájához (Bp. 1949, 82 l.). Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról (Bp. 1948, 171 l.) címen Scserbatov életrajzának vonatkozó részén kívül kiadták az egyik orosz katona, A. Fatyijev visszaemlékezéseit: Egy orosz katona elbeszélése az 1849. évi magyarországi hadjáratról címen.

Nemrégiben V. G. Verzsbickij közölt újabb adalékokat a kérdéshez: Az orosz hadsereg haladó tisztjeinek és katonáinak együttérzése az 1848—1849. évi magyar forradalommal címen (Isztoricseszkij Arhiv 1962. 4. szám. 121—133. l.). Az alábbiakban ennek a tanulmánynak, ill. szövegközlésnek a nyomán ismertetjük ezeket az adalékokat. A szerző által közölt dokumentumok mind a Központi Állami Hadtörténeti Levéltárból kerültek elő.

A tábori ügyészség 1. osztályáról származó iratok arról tanúskodnak, hogy a Magyarországon tevékenykedő hadsereg soraiból sokan megszöktek, Magyarországról még tovább is mentek az örökös tartományokba, meg Poroszországba. Az egyik ügyirat 30 altiszt és közkatona szökéséről tudósít, mások egy-egy embernek a szökéséről. A szökevények közt akadt olyan is, aki átállt a magyar forradalmi hadsereg oldalára, mint Gablebar Abszamikov közlegény, akiről már eddig is tudtunk. De ugyanígy átállt a magyarok oldalára Ivan Bohnov és Danyil Fjodorov közlegény.

Ugyancsak ismert volt, hogy a lengyel Rulikowski szintén átállt a magyar csapatokhoz. A közlemény 1. számú dokumentuma közli Paszkievics jelentését I. Miklóshoz 1849. augusztus 16 (28)-áról, amelyben beszámol Rulikowski elítéltetéséről és kivégzéséről. A jelentés szerint Rulikowski, aki a voznyeszenszki ulánus ezred zászlósa (kornétása) volt, s 1846 óta szolgált az orosz hadseregben, ekkor 22 éves volt, „múlt július hó 10-én, amikor takarmánybeszerzésre küldték ki Poroszló városkába két altiszttel és tíz közkatonával, onnan este elküldte az egyik ottani lakost a Tisza-Füred városka mellett előőrsön álló magyar tiszthez, hogy értesítse őt: meg kívánja adni magát, amiről az alacsonyabb rangúak nem tudtak. Ez a tiszt egy őrmester vezetése alatt 50 huszárt küldött Poroszlóba, akik 11-én reggel érkeztek oda, megtámadták az ulánusokat, akik akkor éppen az itatásról hozott zablátlan lovak mellett voltak a karikás cölöpnél.

Az ulánusok védekeztek. Eközben egy altiszt és hét közlegény megsebesült, az egyik közlegény ebbe hamarosan bele is halt. A többi négy ember, mint Rulikowski vádlott vallja, csak azért nem sebesült meg, mert ugyanakkor az ő kérésére a magyar őrmester beszüntette a támadást. Ezek után a magyarok valamennyit elfogták. Rulikowski a Lengyel Légióban szolgált náluk főhadnagyi rangban, folyó hó 11 (23)-án pedig, miután visszatért tőlük, jelentkezett a 3. gyalogos hadtest vezérkari főnökénél és annak hazug módon azt jelentette, hogy a magyarok ejtették foglyul." Rulikowskit Paszkievics rendeletére kivégezték.

Rulikowski mellett a másik, aki átállt a magyarok oldalára, s akiről eddig nem tudtunk, Pjotr Vasziljev zászlós volt a lublini vadászezredből. 1849. február 27-én (március 11-én) a Nagyszeben mellett vívott ütközetben esett fogságba, július 10 (22)-én pedig ugyanitt jelentkezett a várost elfoglaló orosz csapatoknál, mint hadifogoly. Mint az orosz hadügyminisztérium ügyészségi ügyosztályának 1851. december 14 (26)-i átiratából (4. sz. dokumentum) kiderül: „Később, 1850 februárjában a bécsi orosz nagykövetség révén az osztrák kormánytól különféle iratok érkeztek, amelyekből az látszik, hogy valami Pjotr Vasziljev, aki magát orosz szolgálatban álló főhadnagynak mondta, 1849 májusában esküt tett a magyar alkotmányra, és kívánságának megfelelően elküldték szolgálattételre a lázadó seregeket parancsnokló Dembinszki és Wysocki csapataihoz, de minthogy náluk nem kapott beosztást, mert valamennyi tiszti állást galíciai származásúak töltöttek be, július hó elején Pest városába érkezett, és a lázadók Hadügyminisztériumához kérvényt nyújtott be, hogy fizesse ki ellátását az eltelt időre, és térítse meg költségeit, amelyeket az említett utazások közben viselt, továbbá, hogy rendeljék szolgálattételre Bem csapatába, ahol saját szavai szerint több mint 60 orosz szökevény volt."

A hadbíróság elé állítva Vasziljev tagadta, hogy átállt volna, arra hivatkozott, hogy csak a hadifoglyoknak járó ellátást kérte. A bíróság azonban úgy találta, hogy a magyarok oldalára való átállását a következő tények bizonyítják:

„először, hogy abban az írásban, amelyet maga Vasziljev is igaznak ismert el [a Bécsből küldött iratokról ugyanis Vasziljev — egy kivételével — azt állította, hogy hamisítványok], éppen arról volt szó, hogy felesküdött az alkotmányra, és hogy szolgálattételre indul Dembinszkihez, az útiköltségekre 30 forintot kap az április hóra járó ellátáspénz fejében. Ennek az írásnak a tartalma nem lehetett ismeretlen előtte, mert különböző helyeken bemutatta és fogatokat rendelt, egész idő alatt pedig szabadlábon volt, külön felügyelet nélkül, mint hadifogolynak kellett volna, az egyik seregtől a másikhoz való küldözgetésével pedig a lázadó magyar kormánynak nem lehetett más célja, mint az ő saját kívánsága, hogy a lázadók soraiba álljon;

másodszor, hogy ő, Vasziljev, különböző vallomásokat tett, mert először a kihallgatáson, a tárgyaláson és a hadbíróság előtt azt állította, hogy a lázadó kormány nem tett neki ajánlatot, hogy lépjen szolgálatába, de amikor a vele együtt fogságban volt és egyidejűleg Nagyszebenben és Debrecenben járt Krosztor, nemesi rendből származó altiszt a szembesítéskor azt vallotta és rábizonyította, hogy ilyen ajánlatot Debrecenben tettek nekik, de hogy ezt ők visszautasították, akkor ő, Vasziljev is bevallotta ezt;

harmadszor, hogy ugyanez a Krosztor nevű altiszt szembesítéskor rábizonyította, hogy másnapra azután, hogy az említett ajánlatot tették, Vasziljevet egyedül kérették Kossuthhoz, és hogy onnan négy óra múlva már őrkíséret nélkül tért vissza, és hogy ettől kezdve nem őrizték többé őket, lakást utaltak ki nekik, Vasziljev mellé pedig kiszolgálására a lázadó seregek egyik közkatonáját rendelték ki. Vasziljev vádlott ugyan ezzel azt vetette szembe, hogy nem Kossuthhoz kérették őt, hanem a Főparancsnokságra hivatták, és hogy valamennyi hadifogolynak megadták a szabadságot, halálbüntetés terhe alatt arra az esetre, ha a városból eltávoznak, Krosztor altiszt azonban azt vallotta, hogy erről ő Vasziljevtől semmit sem hallott;

negyedszer, hogy az ő, Vasziljev vallomása, miszerint azért adott be kérvényt a lázadók minisztériumába, hogy kiadják a mindennapi ellátásra szolgáló pénzt, ellenkezik a vele együtt fogságban volt Petrov törzskapitány és Krosztor altiszt vallomásaival, akik közül az első megmagyarázta, hogy ő a hadbiztostól külön kérés nélkül napi két forintot kapott ellátásra, Krosztor pedig azt igazolta, hogy az élelmezésre szánt pénzt naponta, olykor pedig két-három naponként adták ki, és hogy sohasem hagyták őket ellátás nélkül, és nem kértek nyugtát az átvételről. Végül maga az a kérvény, amelyet Vasziljev a lázadók kormányához adott be, s amelyben kérte, hogy adjanak neki ellátást és segélyt, azon felül, hogy megalázó az orosz tiszt állására nézve, bizonyítja, hogy gyenge jellemű volt, mert ha valóban szükséget szenvedett volna ellátásban és ruházatban, minden nélkülözést keményen kellett volna elviselnie hadifogolyként." Vasziljevet végül halálos ítélet helyett 20 évi szibériai kényszermunkára ítélték.

De nemcsak a magyarok oldalára való átállást torolta meg keményen a cári rend-

szer, hanem egyszerűen a rokonszenv szóban való kinyilvánítását is. Így történt Alekszandr Korszak zászlós és a nemesi rendből származó Alekszandr Urbanovszkij altiszt ügyében, akiket a katonai főügyész 1849. szeptember 20 (október 2)-i jelentése szerint (6. sz. dokumentum) a következő vétségben találtak bűnösöknek: „Korszakot abban, hogy amikor folyó év június havában ezredével együtt Alsó-Kubin városban volt, a korcsmában találkozott a cseh származású Pokorný erdésszel és a magyar származású Francisci fűszeressel, velük Bem és Dembinszki egészségére ivott, és bűnös beszélgetést folytatott velük, melynek során többek között azt mondta, hogy »ha csatába keveredik a magyarokkal, nem fog rájuk lőni«, s azt tanácsolta Pokornynak és Franciscinak, hogy hajnalban szökjenek át a magyarokhoz, hozzátéve ehhez azt, hogy, ha akarják, ő is velük megy, közben pedig 25 kincstári élestöltést adott át nekik.

A. Urbanovszkijt abban, hogy nem jelentette a parancsnokságnak Korszak fenti törvényellenes beszélgetéseit, amíg csak meg nem indult az ügyben az eljárás." — Az ügyészség mindkettőre halálos ítéletet követelt, Paszkievics azonban fiatal korukra való tekintettel és azért, mert a halálos ítélet enyhítése „bűnbánatot kelthet bennük és azt a vágyat, hogy meggondolatlan és következmények nélkül maradt tettüket jóvátegyék", a halálos ítéletet arra változtatta, hogy a vádlottakat lefokozták közkatonává, és a Kaukázusba rendelték szolgálattételre.

A kormányzatnak súlyos gondokat okozott, hogy a Magyarországon tartózkodó csapatok körében elterjed a „forradalmi ragály". Paszkievics sietett is az orosz csapatok kivonásával. I. Miklós pedig elrendelte, hogy vizsgálják ki, kik voltak azok a tisztek, akik a magyarországi hadjárat idején megbízhatatlanoknak bizonyultak. A jelentéseket Paszkievics 1849 november-decemberében állította össze és küldte el Szentpétervárra, a kivizsgálás azonban 1854 februárjáig húzódott el. Az iratok jelentős része fennmaradt. A 3. és 4. gyalogos hadtestből pl. 103 tisztről derítették ki megbízhatatlanságukat, s közülük ötvenet hadbíróság elé állítottak. A császár határozatairól Csernisev herceg hadügyminiszter értesítette Paszkievicset. 1849. december 17 (29)-én a következőket írta (10. sz. dokumentum): „A császár őfelsége, miután elolvasta az excellenciád folyó december hó 9 (21)-én 235. sz. alatti legalázatosabb jelentésében mellékelt kimutatásokat a 4. és 6. gyalogos hadosztály tisztjeiről, akik a legutóbbi háború során a szolgálatban megbízhatatlanoknak bizonyultak, legmagasabban kegyeskedett megparancsolni, hogy ezekkel a tisztekkel szemben az ön által ezekben a kimutatásokban mindegyikkel kapcsolatban javasolt végzésnek megfelelően járjanak el, nevezetesen: tizenegy embert közülük a Katonai Törvénykönyv V. kötete 1351. cikkelye 3. pontja alapján állítsák hadbíróság elé, egyet pedig, ugyanazon kötet 1352. cikkelye 3. pontja alapján bocsássák el a szolgálatból. Eközben őfelsége kegyeskedett megparancsolni, hogy mondjanak köszönetet excellenciádnak általában a megbízhatatlan tisztekkel kapcsolatos helyes rendeletéért, különösen pedig azért, hogy a hadosztályparancsnokokat megrótta egyenes kötelezettségeik megbocsáthatatlan elhanyagolásáért.

Ugyanakkor ő császári felsége, minthogy említett jelentéséből úgy látta, hogy a 2. könnyűlovassági hadosztály néhány tisztjét, akik a 2. gyalogos hadtest parancsnokának az előterjesztése alapján kötelességeiket elhanyagolóknak és azok ellátására képteleneknek bizonyultak, korábban magaviseleti lapjaikon minden tekintetben jóváhagyólag minősítették, és hogy egyikük még szolgálati megbízatást is kapott, legmagasabban kegyeskedett megparancsolni: a hasonló minősítésekre a jövőben külön figyelmet kell fordítani."

Hogy mennyire gyanakvó volt a kormányzat a tisztek minden megnyilatkozásával szemben, azt mutatja Paszkievics 1849. december 21 (1850. január 2)-i jelentése I. Miklóshoz (11. sz. dokumentum): „Amikor császári felséged legmagasabb megtekintésére felterjesztem a 4. könnyűlovas hadosztály, a 10. és 11. gyalogos hadosztály parancsnokainak és a 12. gyalogos hadosztály parancsnoklójának sajátkezű kimutatásait azokról a törzs- és főtisztekről, akik a legutóbbi háború során a szolgálatban megbízhatatlanoknak bizonyultak, a hadtestparancsnok rájuk vonatkozó megjegyzéseivel és a magam javaslatával, van szerencsém jelenteni, hogy a 4. tüzérhadosztály törzs- és főtisztjei sorában nem akadt olyan, akire a hadjárat során rábizonyult volna a gyanús gondolkodásmód, lustaság vagy ostoba magaviselet.

Ugyanakkor legalázatosabban jelentem felségednek, hogy mivel egyes kimutatásokban szerepelnek olyan tisztek, akik, minthogy már bíróság elé kerültek, nem vettek részt a hadjáratban, a minősítéseket viszont úgy készítették el róluk, mintha ott volnának személyesen az ezredeknél, ezért a képtelenségért a bűnösöket a legszigorúbban elítéltem és ennek végrehajtását a 4. gyalogos hadtest parancsnokának feladatává tettem.

Minthogy pedig a 4. könnyűlovas hadosztály parancsnoka által előterjesztett kimutatásból úgy láttam, hogy az olviopolszki ulánus ezred lovaszászlósai, Szerakovszkij és Ribinszkij, lembergi tartózkodásuk idején, amikor színházban voltak, tiszti rangjukhoz

méltatlanul viselkedtek, azután ismeretséget kötöttek olyan személyekkel, akik az osztrák kormánynak gyanúsak, és miután maguk is gyanús gondolkodásúakká váltak, Duklába küldték őket, — magyarázatot követelek, miben állt nevezetesen ezeknek a tiszteknek a méltatlan viselkedése, és miért nem jelentették ezt akkor azonnal, addig is pedig elrendeltem fogságban tartásukat. Azután végső javaslatomat rájuk vonatkozólag előterjesztem császári felségednek, miután megkaptam a követelt magyarázatokat és attól függően, mi derül ki az összegyűjtött információkból."

A 10. dokumentumhoz tartozó melléklet közli a 3. gyalogos hadtest hadbíróság elé állított tisztjeinek a névsorát, a 12. dokumentum pedig egy 1853. december 18 (30)-án kelt kimutatásból azoknak a névsorát, akik a 4. hadtest kötelékéből hadbíróság elé kerültek a magyarországi háború során a szolgálatban való megbízhatatlanságuk miatt, de ügyükben a jelentés időpontjáig még nem hangzott el ítélet. Néhányan a 19 vádlott közül (a vádlottak közt van az előbb említett Szerakovszkij és Ribinszkij is) a kimutatás szerint közben börtönben meghaltak.

A Verzsbickij által közölt dokumentumok újabb érdekes adalékot szolgáltatnak a magyar forradalom és szabadságharc nemzetközi hatásához.

r. l.

Ságvári Ágnes:

Diplomáciai iratok 1920-ból, Kun Béla kijuttatásáról Ausztriából Szovjetoroszországba

Az 1920-as forrongó Európa képére mindenekelőtt a proletariátus és a burzsoázia harca nyomta rá bélyegét. A munkásosztály erőgyarapodását leghívebben a szocialista Oroszország létrejötte és a Kommunista Internacionálé megalkotása fejezte ki: az előbbi révén a nemzetközi proletariátus állami, katonai, diplomáciai tényező lett, az utóbbi az egységes elveket valló forradalmi munkás-kommunista mozgalom kikristályosodását és összehangolt cselekvésre való készségét testesítette meg. Másik oldalon az 1917—19-es megrázkódtatás után a burzsoázia átcsoportosította erőit, összehangolt akcióin megtorpant a forradalmi offenzíva; a proletariátus utóvédharcokba ment át. Ezen utóvédharcok tartalma mindenekelőtt a meglevő pozíciók védelme volt, emellett nem lebecsülhető annak politikai és morális jelentősége sem, hogy vezető forradalmárok százait sikerült az ellenforradalom dühöngése elől megmenteni.

A Szovjetunió és a Kommunista Internacionálé egyik sikeres, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó mentési akciója volt Kun Bélának, a Magyar Tanácsköztársaság vezetőjének és népbiztos társainak Szovjetoroszországba juttatása 1920 júliusában. Bár az előzmények hónapokkal korábbra nyúltak vissza, Kun Béla biztonságba helyezése három hetet vett igénybe, amely idő minden előkészítés ellenére bővelkedett gyors és váratlan fordulatokban. Az akció rekonstruálása pillanatképszerűen világítja meg mind a Szovjetoroszországnak Németországhoz, Ausztriához és Magyarországhoz fűződő bonyolult viszonyát, mind az érintett országok belső helyzetét.

A szovjet diplomácia, céljai elérésére jól kamatoztatta a győztes és vesztes tőkés államok közti ellentéteket, a szocialista rendszer melletti viharos rokonszenvmegnyilvánulásokat. Kihasználta azt a körülményt, hogy a belső megrázkódtatásokat elkerülendő, a polgári kormányok lehetőleg óvakodnak a Szovjetoroszországgal való konfliktustól. Kun Béla megmentése sajátos, különálló ügy volt, nem épült be szervesen más diplomáciai akciók sorozatába. Annál érdekesebb, hogy a kormányközi tárgyalásoknál, a magyar kormány fellépéseivel kapcsolatos vélemények megfogalmazásánál az illetékes kormányokat mennyire foglalkoztatták a Kun-ügy várható belpolitikai fejleményei. A döntések és indokolások plasztikusan érzékeltetik azt a Németországban és Ausztriában létrejött kétségkívül átmeneti erőegyensúlyi állapotot is, amely kedvező, talán egyszeri lehetőséget kínált Kun Béla megmentésére.

A magyar népbiztosok menedékjogáról szóló előzetes megállapodásoknak,[1]

[1] A Tanácskormány lemondása előtti napon Kun Béla, Landler Jenő, Pór Ernő, Vágó Béla, Pogány József, Rákos Ferenc, Varga Jenő, Lukács György, Lengyel Gyula, Madarász Emil, Pogány József, Hamburger Jenő, Szántó Béla, Bettelheim Ernő és Hirossik János részére menedékjog biztosításáról folytatott tárgyalásokról és megállapodásokról ld.: *Böhm Vilmos:* Két forradalom tüzében. Budapest, Népszava. 1946. 358—359. l.

menekülésük utáni jogi helyzetüknek és az osztrák kormánykörök ezzel kapcsolatos kombinációinak problémáit már minden oldalról megvilágították.[2] A népbiztosok fizikai megsemmisítésére törő ellenforradalmi terrorkísérletek és prefasiszta szervezkedések összefüggéseiről hiteles vallomásokat, beszámolókat ismerhetünk.[3] Van bizonyos áttekintésünk a kiszabadításukra irányuló kezdeményezésekről is.[4] Keveset tudtunk azonban magának a kiszabadításnak a körülményeiről. Miután a Német Birodalmi Külügyminisztérium (Külügyi Hivatal) iratanyagának magyar vonatkozású fotómásolatai a közelmúltban Magyarországra kerültek, ismertté lett a „Kun Béla dosszié" tartalma. Az Osztrák Állami Levéltárban pedig ez évben megnyitották a kutatás számára az 1919—1925 között keletkezett iratokat.[5]

*

1920 tavaszára már nyivánvaló lett, hogy a Karlsteinba, majd Steinhofba internált magyar népbiztosok, névszerint Landler Jenő, Pór Ernő, Vágó Béla, Pogány József, Rákosi Mátyás, Varga Jenő, Szántó Béla, Bettelheim Ernő, Hirossik János és az időközben Stockerauban szigorított elkülönítés alá vetett Kun Béla helyzetében pozitív változás alig várható. Már maga a menedékjogot annakidején feltételesen rendező megállapodás sem volt egyértelmű. Az osztrák kormány mindössze azt vállalta, hogy „nevezetteknek tartózkodást csak arra az időre engedélyez, amig a német-ausztriai köztársaságra ebből belső vagy külső nehézségek nem támadnak".

Az osztrák kormány szabad kezet kapott a népbiztosok helyzetének rendezésére azzal, hogy eleve kikötötte: „a kormány által kijelölt helyen, hatósági felügyelet alá helyezi" őket.[6] De lényegében szabad kezet kapott a visszatoloncolásra is. A fogadó fél, mikor kijelentette, hogy addig nyújt menedéket, amig „a belső helyzet a Magyarországon való tartózkodást számukra lehetővé teszi", óvatosan kerülte annak meghatározását, mit ért a belső helyzet olyan fordulatán, amely Kunék Magyarországon való „tartózkodását" „lehetővé teszi". Sőt, mivel a dokumentum előzetesen semmiféle garanciához nem kötötte a népbiztosok hazabocsátását, sorsukat a későbbiek folyamán az osztrák és az ellenforradalmi magyar kormány tárgyalásaitól tette függővé, beleértve esetleges magyarországi letartóztatásuk lehetőségét is. A letartóztatás reális veszély volt. Tudvalevő, hogy a Budapesti Törvényszék kérte a

[2] *G. Soós Katalin:* Menedékjog vagy kiszolgáltatás? Századok, 1963. 2. sz. 369—382. l. *Gábor Sándorné:* Böhm Vilmos bécsi magyar követ jelentése a Peidl-kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. *Katalin Gulya (G. Soós Katalin):* Die westungarische Frage nach dem ersten Weltkrieg. Das Burgenland und die Politik der ungarischen Regierungen, 1918—1921. — Österreichische Osthefte 1965. 2. sz. *Herbert Steiner:* Ungarische Volkskomissäre in Österreich. Weg und Ziel, 1960. 11. sz. 764—772. l.

[3] Ld. *Kerekes Lajos:* „Weisse Allianz". Bayrisch-österreichisch-ungarische Projekte gegen die Regierung Renner im Jahre 1920. Österreichische Osthefte 1965. 5. sz. 353—367. l. *Kun Béláné:* Kun Béla. Magvető 1966. (Karlstein—Stockerau Steinhof c. fejezet); A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál naplójából. (Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Pamlényi Ervin és Szabó Ágnes.) Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1963.

[4] *Szabó Ágnes:* A népbiztos per 40. évfordulójára. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 183—190. l.; és *Gábor József:* A szovjet kormány akciója a magyarországi fehérterror üldözötteinek megmentésére. Párttörténeti Közlemények, 1964. 4. sz.

[5] Auswärtiges Amt Politische Abteilung; Béla Kun und Genossen. a dosszié sorozatszáma K 1111. Az osztrák eredetű iratok a Neues Politisches Archiv 467 és Präsidialakten 12, Person Kun Béla — csomókban találhatók.

[6] *Böhm Vilmos:* i. m. 358—359. l.

népbiztosoknak mint közönséges bűnözőknek a kiadatását. Akkor az ország nemzetközi elszigeteltségét a belügyi hatóságoknál jobban érzékelő magyar külügyminisztérium korainak minősítette a kérést.[7] De a kormányzat belső helyzete sem volt annyira szilárd, hogy a közvélemény színe előtt, a tervezett monstre népbiztos perrel, a vádlottak padjára ültethesse a tanácsrendszert.[8]

1920 elejére a helyzet némileg változott. A már majdnem egy éve fennálló ellenforradalmi Horthy-rendszer fokozta agresszivitását. Ausztriában a reakciós-konzervatív csoportok erőre kaptak. A belpolitikában a Heimwehr létrehozásával a demokrácia erői ellen nyílt katonai-politikai szervezkedésbe kezdtek. Előretörésük külföldi támaszait a szélsőjobboldali bajor katonai körökben és az ellenforradalmi magyar kormányszerveknél találták meg. Ez az irányzat illegális eszközök alkalmazásától sem riadt vissza. Míg hivatalos osztrák kormánytényezők elutasították a Heimwehr szélsőségesen reakciós és soviniszta tervét, hogy Nyugat-Magyarország birtoklásáért cserébe szolgáltassák ki a népbiztosokat, Bécs rendőrfőnöke, Johannes Schober saját hatáskörében minden segítséget megadott a népbiztosok megölésére illegálisan Ausztria területére érkezett Prónay különítményes terroristáknak.[9] A sikertelen kísérlet után, mivel mint kormánytisztviselő nem kompromittálhatta a kormányzatot, Schobernek további illegális tevékenység támogatásától vissza kellett vonulnia. Az illegális vonalat a gr. Leopold Hartig és Lichtenstein hg. vezette „Vereinigung für Ordnung und Recht" nevű, befolyásos politikai és katonai személyiségeket tömörítő titkos szervezet folytatta. Az 1920 januárjában a magyar vezérkarral kötött írásbeli szerződés szerint az aláírók vállalták, hogy hatalomrajutásuk esetén Horthyék 10 millió koronás támogatásának fejében, még abban az esetben is, ha a békeszerződés másképp rendelkeznék, a nyugat-magyarországi területek hovatartozását a magyarokkal egyetértésben döntik el. A titkos szervezet, miután abba a keresztény-szocialisták és a német nemzetiek prominens vezetői, mint pl. Ignaz Seipel is beléptek, a fél vagy egész illegalitás mellékutcájából a pártközi, parlamenti politika színterére lépett.[10] Nem róható fel az osztrák kormánynak, hogy a szomszédos magyar kormányzattal, még ha az nyílt terror útján is került hatalomra, diplomáciai kapcsolatot létesített. De bírálandó a magyar vezérkar és az osztrák szélsőségesen reakciós szervezetek illegális megállapodása, amely nemcsak a magyar kormány külpolitikai helyzetének megszilárdítását szolgálta, hanem kétségkívül hozzájárult az ausztriai erőviszonyok jobboldali irányú eltolódásához is.

Az osztrák szociáldemokrata pártban Otto Bauer határozott intézkedéseket követelt.[11] 1920 januárjában az Osztrák Kommunista Párt és az

[7] A kikérésre vonatkozóan ld. *Soós*: i. m. 370. l.

[8] Az országban maradt 10 népbiztos perét csak júliusban kezdték el és az decemberig húzódott. Az ítélet végrehajtására azonban nem került sor, mivel a szovjet kormány tűsznak minősített fehér tisztekkel cserélte ki őket és más tanácsköztársasági funkcionáriusokat. Ld. *Rév Erika*: A védelem szerepe a népbiztos-perben. Századok, 1967. 3—4. sz.

[9] Schober, aki 1921—22-ben, majd 1929—30-ban kancellár volt, már 1919-től is aktívan támogatta a magyar ellenforradalmárokat, a Magyar Tanácskormány követségének kirablásáról is tudomással bírt. *Gábor Sándorné*: Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság. Kézirat. A bécsi magyar követség c. fejezet.

[10] *Kerekes Lajos*: i. m. 356—357. l.

[11] Az osztrák szociáldemokrácia radikális szárnyán álló Friedrich Adler, Otto Bauer, akik kezdettől élesen szembeszálltak a magyar proletárdiktatúra taktikájával, határozott harcot követeltek az ellenforradalmi törekvések ellen, és síkra szálltak a Tanácsköztársaság vezetőinek menedékjogáért. — *Soós*: i. m. 372. l.

olasz szocialisták közösen kezdeményezték az olasz kormányzatnál, segítse a a népbiztosok szabad mozgását biztosító áttelepülését. Az ausztriai keresztényszocialisták, köztük az illetékes igazságügyi államtitkár azonban megtagadták a kérés támogatását, várva, hogy időközben majd sikerül Horthy-Magyarországnak belső és külső helyzetét annyira stabilizálnia, hogy kérelmét az osztrák kormány teljesíthesse.[12] Válaszul az osztrák Központi Munkástanács kommunista javaslatra felajánlotta védelmét Kun Béláéknak, amit ők 1920. március 23-án elfogadtak.[13]

Az áprilisi arzénos mérgezési kísérlet újra a figyelem központjába állította a magyar népbiztosok ügyét. A tiltakozások hulláma indult meg a saját területén idegen hatalom terrorakcióját tűrő kormány tehetetlensége ellen. A polgári demokratikus elvek alapján álló osztrák kormány végül is — többszöri tárgyalás ellenére — sem lépett egyezségre azzal a kormánnyal, amely éppen bécsi követének közvetítésével június 1-én anyagi és fegyveres támogatást helyezett kilátásba az osztrák kormány megdöntésére törő, Ausztria kiszakított részének és Bajorországnak az egyesítésével dél-német államot tervező bajor puccsisták részére.[14]

De a népbiztosok helyzete egyre romlott. Az osztrák hatóságok, amelyek már megérkezésükkor szigorú politikai kategóriák szerint rangsorolták a hozzájuk menekülőket, mozgási szabadságukat fokozatosan korlátozták.[15] A külvilággal az esetek nagyrészében csak levél útján érintkezhettek, mint arról Leninhez, Bucharinhoz, Radekhez küldött írásaik tanúskodnak, amelyekben a megöltek családtagjainak és az internáltaknak a támogatását kérik.[16] Mégis ameddig közvetlen életveszély nem fenyegetett, földrajzilag is az újjáéledő magyar kommunista mozgalom közvetlen közelében akartak maradni, hogy segítsék azt. Kun Béla ekkor készítette Forradalomról forradalomra c., a Tanácsköztársaság tapasztalatait számba vevő művét, Szántó Béla maga is tanulmányon dolgozott, mialatt az időközben kiszabadult Rákosi Mátyás és Vágó Béla a hazai és bécsi mozgalmi kapcsolatok kiterjesztését készítették elő.[17]

Márciusban már több jel arra mutatott, hogy a népbiztosok élete veszélyben forog. Az osztrák hatóságok szemfényvesztő híreszteléseinek leleplezésére, hogy kitűnjék: „védőőrizetük" sokkal inkább nevezhető fogságnak, a népbiztosok 1920. március 29-én háromnapos éhségsztrájkba léptek, és ezt jelentették a Kommunista Internacionálénak. A március 28-án Leninhez intézett levélben már felmerült az elkerülhetetlen kiutazás gondolata is.[18]

[12] *Soós:* i. m. 373—374. l.

[13] *Kun Béláné:* i. m. 266—268. l.

[14] A levert Kapp-puccs egyik szervezőjének, Ludendorffnak Horthyhoz írott levelét és a kapcsolatos dokumentumokat közli: Horthy Miklós titkos iratai. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1962.

[15] Renner még 1919. május 3-án, a Magyar Tanácsköztársaság fennállása idején előzetesen intézkedett arról, hogy emigrálásuk esetén a tanácskormány tagjai internálandók. — Közülük a nem-kommunisták szállodában helyezendők el — Kunt és Szamuelyt megérkezésükkor azonnal el kell különíteni. *Herbert Steiner:* i. m. 766. l.

[16] MSzMP. Párttörténeti Intézet Archivuma. (A továbbiakban PI Arch.) 500. f. 2/9. ö. e.

[17] PI Arch. 500 f. 2/5. ö. e.

[18] A háromnapos éhségsztrájkot azért kezdtük — írják Kun Béla, Max Lewien, Pór Ernő, Vágó Béla, Rákosi Mátyás, Haller Béla, Rudnyánszkyn, a Komintern magyar munkatársán keresztül Leninhez intézett levelükben, — „mert nem tűrhettük tovább, hogy a világ proletariátusát abban a hazugságban ringassák, hogy mi menedékjogot

A tavaszi tiltakozó sztrájkok és tömegdemonstrációk ugyan hoztak némi átmeneti enyhülést a népbiztosok helyzetében, de megoldást nem.

Júliusban, mikorra a nemzetközi szállítómunkás-bojkott megszüntével az ellenforradalmi Magyarországra nehezedő nyomás enyhült, az antantmissziók jóindulatú hallgatással kezelték a magyar kormány működését, várható volt a kiadatási kérelem megismétlése. Mindez az osztrák belpolitikában végbemenő további jobbratolódással együtt kihatott a népbiztosokkal kapcsolatos állásfoglalásra. Igaz, a jobboldalnak alig volt esélye rá, hogy ebben a kérdésben a siker reményével nyílt összeütközést erőszakoljon ki a forradalmi baloldallal. Számolnia kellett a hatalomban részes munkás- és katonatanácsokkal, a kommunista Vörös Gárda fennállásával és azzal, hogy a Volkswehr sorában még számos aktív baloldali volt.[19] A kormány élén álló szocialista Renner nem volt híve a baloldallal szemben alkalmazandó radikális megtorlásnak, mint ahogy elutasította a szovjetellenes külpolitikát is.[20] Másik oldalon viszont a baloldalnak fel kellett ismernie, hogy számára a harc kilátásai az előző hónapokhoz képest romlottak. A Renner-kormány tehetetlen a tartományi hatóságok agresszív klerikális konzervatív vonalvezetésével szemben, a forradalmi pozíciók megrendültek a június 15-i bécsi proletárfelkelési kísérlet leverésének következtében, sőt egyre jobban megélénkül a volt császárvárosban újjászerveződő monarchiabeli birodalmi apparátus reakciós tevékenysége. Az adott helyzetben Kunék szabadlábra helyezése nem reális követelés.

1920. június 10-én, miután a véderőjavaslat feletti vitában koalíciós válság robbant ki, feloszlatták a parlamentet, új választások kiírását határozták el, az előzőnél jobboldalibb kormány alakult, Michael Mayrral az élén.[21]

A központi hatalomban beállt fordulat világossá tette, hogy a baloldal számára többé nem az volt a kérdés, tud-e szabadabb mozgást kiharcolni a népbiztosok működésének. Gyakorlatilag egyetlen feladat került előtérbe — a megmentésük. Ez pedig meghaladta az osztrák progresszió erejét. Vajon ki tudja-e a Szocialista Szovjet Köztársaság és a nemzetközi kommunista munkásmozgalom kényszeríteni a népbiztosok szabadulását?

A szovjet kormány már március óta sorozatos kísérletet tett erre. Bár az okmányt nem ismerjük, az osztrák kormánynak az entente missziókhoz

élvezünk Németausztriában". 3 napos éhségsztrájkjuk után — először — azt az értesítést kapták, hogy Kun, Pór és Lewien kivételével szabadlábra helyezik őket, majd az olasz entente misszió közbelépésére hivatkozva, a szóbeli engedélyt visszavonták. „Világos, hogy a mi őrizetünk nem védőőrizet jellegű . . . miután a kiutasítási végzést újra vissza szándékozzák vonni . . ." vonják le a következtetést a népbiztosok. A mi őrizetben tartásunk bizonyítja, hogy a noskeizmus nemcsak egy katonai diktatúra formája lehet, hanem egy rendőri diktatúra köntöse is. „. . . Világos, hogy Németausztriában a nemzetközi imperialista ellenforradalom foglyai vagyunk és az osztrák kormányzat a börtönőr." — PI. Arch. 500 f. 2. 9. ö. e. Az 1920. márc. 20-i levelet lásd: PI Arch. 560 f.

[19] *Erich Zöllner:* Geschichte Österreichs. Wien, Verlag für Geschichte und Politik. 1961. 492—493. l.

[20] Dr. Karl Renner szociáldemokrata osztrák kancellár 1918 októberétől 1920. június 11-ig. Egyidejűleg a külügyminiszteri tárcát is betöltötte.

[21] 1920 júliusától az 1920 novemberi választásokig a kabinet elnöki tisztét dr. Michael Mayr keresztényszocialista töltötte be. Renner megmaradt a külügyminisztérium élén. A belügyminiszter hivatalát Walter Breisky töltötte be. A keresztényszocialista többséget hozó októberi választás után a szociáldemokrata párt ellenzékbe vonult. *Julius Deutsch:* Ein weiterer Weg. Zürich—Leipzig—Wien. Amalthea Verlag. 1960. 138—139. l.

intézett április 28-i jegyzékéből kitűnik, hogy a szovjet kormány már március hónap folyamán puhatolódzott az entente hatalmaknál afelől, milyen álláspontot foglalnának el Kun Béláék Oroszországba „áttelepítése" esetén.[22] A berlini szovjet ügyvivő Renner kancellárhoz intézett jegyzékében kormánya nevében vállalta, hogy Szovjetoroszországba érkezésük esetén menedékjogot biztosít a népbiztosoknak.[23] Április 6-án ugyanő a német kormánynál tárgyalásokat kezdeményezett Kun Béla és Varga Jenő szabad átengedése érdekében. A tárgyalások menetéről pedig az osztrák hatóságokat időről-időre tájékoztatta.[24] A magyar kormány, amikor a tervről tudomást szerzett, azonnal tiltakozását jelentette be. Sőt, úgy tüntette fel, mintha a magyar kormányt Kunék kikérésénél kizárólag az a szándék vezetné, hogy őket túszként felhasználva a szovjet kormánytól kikényszerítse a magyar hadifoglyok hazaszállítását.

A szovjet kormány nem késedelmeskedhetett, Ki kellett használnia a lélegzetvételnyi szünetet Ausztriában és Németországban is, amikor a hatalmát megszilárdító burzsoá kormányzat nem tartja időszerűnek a horthystákkal való nyílt közösségvállalást, és nem mer ujjat húzni saját munkásosztályával sem e kérdésben. Az entente-hatalmak magyarországi politikájának központjában a konszolidáció biztosítása állt. A népbiztosok hazatoloncolása viszont, újabb viharokat kiváltva, csak nehezítette volna céljuk elérését.

Egymást követték a szovjet akciók. Első volt a júniusi osztrák hadifogolycsere-egyezmény. Az okmány 4. pontjában — amely, mint látható, a menedékjogról intézkedő eredeti osztrák–magyar egyezménynél lényegesen konkrétabb — „az osztrák kormány kötelezi magát, hogy a volt Magyar Tanácskormány országában tartózkodó népbiztosai számára biztosítja a szabad mozgás jogát és lehetőség szerint mielőbb közreműködik abban, hogy ők minden alkalmas eszközzel Oroszországba jussanak".[25]

Az egyezmény a várt hatást érte el. A hadifoglyok hazabocsátása megnyugtatta a közvéleményt. Az egyezménynek a népbiztosokra vonatkozó záradéka egyébként bonyolult dilemmától mentette meg az osztrák kormányköröket is. Amikor a szovjet hatóságok csupán a népbiztosok átadásától tették függővé a hadifoglyok gyors hazaszállítását, a lakosság előtt érthetetlen lett volna a kormány makacs visszautasító magatartása. Az egyezmény realizálásához külpolitikai érdek is fűződött. Az osztrák kormány ugyanis, amely annak idején hivatalos megállapodásban vállalta, hogy az általa elismert törvényes magyar kormány tagjainak menedékjogot nyújt, kötelezettségét tekintélyének és a nemzetközi jognak a csorbítása nélkül nem tagadhatta meg. Az egyezmény a munkásmozgalom számára is biztatás volt: jel, hogy a világ különböző országaiban küzdő forradalmárok számíthatnak az első proletárállam támogatására.[26] Hasonló egyezmény révén került Berlinbe Victor Kopp mint a szovjet kormány hadifogolyügyi megbizottja, aki a széleskörű szovjet

[22] Ld. a 3. sz. dokumentumot.
[23] Párttörténeti Közlemények, 1961. 1. sz. 208. l.
[24] l. és 18. sz. dokumentum.
[25] Dokumentü vnyesnyej politiki SzSzSzR. Moszkva. 1962. 3. köt. 15—17. l.
[26] Rote Fahne, 1920. júl. 7-i száma. Összhangban állt az akció a Komintern megrázó felhívásával, amelyet a Horthy-rendszer üldözötteinek megmentésére intézett a világ proletariátusához. Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919—1929. Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. 91—93. l. — Az egyezmény jelentőségét hasonlóan értékelte a bécsi német követség július 17-i távirata is.

propaganda és diplomáciai tevékenység irányítója lett, s aki ebben a minőségében vezette a Kun Béla megmentéséért indított akciót.[27]

A mentési akció sikere nagyrészt azon múlt, tud-e a szovjet diplomácia olyan áthidaló megoldást javasolni, amely az osztrák és német kormány számára elfogadható anélkül, hogy a kérdés kapcsán nyílt politikai állásfoglalásra kényszerülnének. A problémának látszólag pusztán gyakorlati, valójában nagyonis elvi fontosságú megközelítése volt a legkedvezőbb útvonal kijelölése. Ez határozta meg a diplomáciai lépések irányát. Felmerült a légi úton történő szállítás lehetősége. Ez esetben Berlin–Varsó érintésével jutottak volna a népbiztosok Szovjetoroszországba. A légi szállításnál azonban tartani lehetett attól, hogy útközben, főleg Lengyelország légiterében, a népbiztosok banditizmus áldozatául esnek. Másrészt a német kormánykörök is aggodalommal gondoltak rá, hogy a Tanácsköztársaság volt vezetőinek berlini megjelenése tüntetésekre adhat alkalmat. Legcélszerűbbnek — és főleg legkevésbé veszélyesnek — a vasúti szállítás tűnt. Az a javaslat, hogy a népbiztosok csatlakozzanak egy, az egyezmények értelmében útban levő hadifogoly szállítmányhoz, lehetőséget nyújtott arra, hogy Berlin megkerülésével jussanak el Stettin kikötőbe és onnan szovjet hajókon folytassák útjukat. Másrészt módot nyújtott arra, hogy az osztrák és német hatóságok az utazók személye fölött hallgatólagosan napirendre térhessenek. Az elképzelés realizálása még így is nem csekély diplomáciai bonyodalmakhoz vezetett.[28]

Az osztrák kormány helyzete ez ügyben egyértelmű volt: érdekében állt, hogy a sok belpolitikai gondot okozó probléma megoldódjék, a népbiztosok minél előbb hagyják el Ausztria területét. Ezzel az aktussal egyúttal alkalom nyílt arra, hogy Szovjetoroszország iránti semleges politikájának jelét adja. A német kormánynak, éppen ellenkezőleg, arról kellett döntenie: fogadja-e országa területén szabad emberként, sőt diplomáciai védettséggel a Magyar Tanácsköztársaság exponenseit, miközben a német munkásmozgalom vezéreit üldözi és mindent megtesz a bajor tanácskormány tagjainak kézrekerítésére és elítélésére. Miután azonban a szovjet kormány szemmel láthatóan nagy súlyt helyezett az ügy elintézésére, a német kormánynak pedig érdeke volt a szovjet kormánnyal a jóviszony fenntartása, nem zárkózott el a tárgyalások elől. Ez a kettősség jellemezte a Külügyi Hivatal magatartását. Kezdetben visszautasította az áprilisban közvetlenül,[29] júniusban pedig osztrák közvetítéssel érkező szovjet kérést.[30] Arra hivatkozott, hogy a területenkívüliség védelme alatt német forradalmárokat is hazacsempészhetnek. Többször is érdeklődött, nincs-e az utasok között Lewien, bajor kommunista vezető.[31]

[27] Az egyezmény 3. §-a szerint többek között a „Misszióra a következő feladatok hárulnak: a hadifoglyok és a polgári fogvatartottak felügyeletével és általános érdekvédelmével kapcsolatos tevékenység, a szállítmányok összeállításával és azon ország határáig való kísérésével kapcsolatos tevékenység, amely ország területén a Misszió tevékenykedik. Végül: mindkét, tehát a moszkvai és berlini Misszió jogkört kapott, hogy futárok segítségével kapcsolatot tartson saját hazája megfelelő központi szerveivel. Dokumentü . . . 3. köt. 15–17. l.

[28] Az alább közölt dokumentumaink bizonyára csak egy töredékét mutatják a kérdésről keletkezett okmányoknak, megbízható, teljes képet csak a szovjet diplomáciai iratok ismeretében alkothatnánk.

[29] 2. sz. dokumentum.

[30] 4. és 5. sz. dokumentum.

[31] Max Lewien a müncheni Katonatanács tagja volt, aki a Bajor Tanácsköztársaság leverése után elmenekült.

A magyar kormány vérszemet kapott, s utasításai szerint június 2-án Forster báró berlini ügyvivő kérte, hogy a német kormány továbbra is utasítsa el az átutazási kérelmet.[32] Renner kancellár ismételten kijelentette: Lewien nincs a szállítandók között. A júliusi új osztrák verzió szerint mindkét állam hivatalos közegei hallgatólagosan vegyék tudomásul Kun Béla jelenlétét a csoportban. Ludo Hartmann professzor, berlini osztrák követ hasonló elbánást kért német részről is. A német külügyminisztérium még így sem volt hajlandó részt venni Kunék Szovjetoroszországba juttatásában. A birodalmi kormány álláspontja a következő volt: Amennyiben német állampolgár lép illegálisan az ország területére, a területenkívüliség védelme rá nem terjeszthető ki. Megvonta hozzájárulását bármilyen féllegális megoldástól is. Arra az esetre, ha Kun utazása az osztrák kormány formális, nyílt jóváhagyását nélkülözné, német részről retorziót helyezett kilátásba s kijelentette, hogy miután harmadik ország állampolgárának ügyében az osztrák hatóságok nem illetékesek, fenntartja magának a jogot, hogy az illetőt Ausztria területére visszatoloncolja.[33]

Az osztrák és a szovjet kormány nyilván azonos következtetésekre jutott: minél hamarább kész helyzet elé kell állítani a német kormányt, amelytől jóindulatú támogatás, de még hallgatólagos semlegesség is aligha várható. Nem lehetett kétséges, hogy a Horthy-rendszerrel rokonszenvező, fontos kormányzati pozíciók birtokában levő junker és militarista körök a magyar kommunisták megmentését, a szovjet képviselettel való tárgyalást a végsőkig akadályozni fogják.

Mindennek tudatában és Masarykhoz küldött kézírásos levelének ismeretében inkább manővernek, semmint tévedésnek vagy indiszkréciónak minősíthető Renner intézkedéseinek sorozata. Július 15-én a kormány egyhangú határozattal hozzájárult Kun Béla távozásához.[34] A népbiztosok a hadifogolyszerelvényben álnéven útnak is indultak Stettin felé. 17-én elsőként a csehszlovák, majd az osztrák sajtó közölte Kun Béla távozásának tényét.[35] Az elterjedt hírt Kunék állítólagos szökéséről — hogy ti. Oderbergnél kiszálltak, hogy a Vörös Hadsereghez csatlakozzanak — nem cáfolták.[36] Következő napon viszont kerülőúton a közvélemény tudomására hozták, hogy Kun Németország területén van, sorsa most már a német kormánytól függ.

Hangsúlyozzuk, hogy a népbiztosok és személy szerint Kun Béla ügye a birodalmi kormányzat számára részkérdés volt. Állásfoglalása azonban e részkérdésben is beilleszkedett a német uralkodó körök általános vonalvezetésébe. Kun Béla és Gábor Mózes az osztrák szállítmánnyal 1920. július 19-én Stettinbe érkezett.[37] A német hatóságok visszautasították az átvételt. A magyar kormány 20-án ismételten kilátásba helyezte, utóbb 22-én szóbeli jegyzékben megerősítette szándékát, hogy a népbiztosokat mint közönséges bűnözőket kikéri.[38] A német kormány áthidaló megoldások után kutatott. Kezdetben — mint említettük — vissza akarta toloncoltatni Kunékat Ausztriába, de Renner, V. Kopp kérésére visszautasítva a szállítmány átvételét,

[32] 6. sz. dokumentum.
[33] 13. sz. dokumentum.
[34] 9. és 12. sz. dokumentum.
[35] 10. sz. dokumentum.
[36] 11. sz. dokumentum.
[37] 15. sz. dokumentum.
[38] 19. sz. dokumentum.

keresztülhúzta a német számításokat. Hamarosan tisztázódott, hogy idegen állampolgároknak letartóztatására, kiváltképp, ha azok egy működő kormányzat államférfiai voltak, a német birodalmi kormánynak nincs törvényes jogalapja,[39] pedig német részről még a német államok és Ausztria-Magyarország közti 1854-es, sőt 1836-os bűnüldözési egyezmények feleleventésére is kísérletet tettek.[40]

A magyar kormány nem tudott a számára biztosított (július 20—28-ig terjedő) időpontig elfogadható vádiratot és kikérő indoklást produkálni. Viszont a német kormány zsarolására alkalom nyílott a népbiztosok ünnepélyes stettini fogadtatásakor. A lakosság rokonszenvmegnyilvánulásairól egyelőre a német diplomáciai iratokon kívül más adatunk nincs. De az aggodalom mutatja, hogy a feszült helyzetben még a legkisebb baloldali megnyilvánulás is komoly nehézséget okozott a német kormánynak.[41]

A budapesti német követ a magyar kormány befolyásolásával próbálkozott. Tudva, hogy Magyarországon az entente közbelépésében bíznak, és azzal a szándékkal, hogy a győztes hatalmaknak nehézséget okoz, azt tanácsolta: forduljon a magyar kormány a Népszövetséghez, kérje az ki Kunékat.[42] A magyar kormány még később is zsarolt: a népbiztosok Németországon történő keresztülbocsátása esetére kilátásba helyezte a már lekötött élelmiszerszállítások felfüggesztését, az országban éledő németellenes franciabarát kurzus támogatását.[43] De ez is, mint az előző tiltakozások, csupán demonstráció lehetett, az elszigetelt magyar kormány kísérlete arra, hogy kitapogassa, milyen mértékben számíthat német kapcsolataira.

A magyar kormány rendkívül ellentmondásos helyzetbe került. A legszélsőségesebb, különítményes körök a terror fokozását szolgáló népbiztos-per első lépéseként sürgették a kikérést. Ez az akció Magyarországon és Európában is a tiltakozások hullámát váltotta volna ki. Az ország elszigeteltségének megszüntetésén fáradozó külügyi körök és a nyílt terrorista vonal háttérbe szorításán munkálkodó politikusok el akarták kerülni az újabb bonyodalmakat. Ennek, a kormányzat vonalát meghatározó rétegnek ahhoz még nem volt elegendő ereje, hogy a radikális szélsőjobboldalt elhallgattassa, de rendelkezésére álltak olyan

[39] 13. sz. dokumentum.

[40] A kiadatási kérelem kapcsán a Német Külügyi Hivatal saját álláspontját az 1854-ből és 1836-ból származó határozatokra hivatkozva fogalmazta meg. Leszögezte, hogy politikai bűncselekmény esetén nincs törvényes jogalap kiadatásra. A gyakorlat azonban „afelé halad" — írják —, hogy az ún. „relatív-politikai deliktumok esetén", mikor a cselekmények éppúgy kimerítik a politikai, mint a nempolitikai eszmei bűncselekmény tényálladékát", ún. kapcsolt bűncselekmények fennforgásakor a német kormány helyt ad a kiadatási kérelemnek. — A feljegyzés készítője, Gaus tanácsos, aki ismerte a magyar álláspontot, úgy vélekedett: „ezekután elfogadható, hogy a Kun Béla rovására írt bűntettek együttesen viszonylagos politikai bűncselekményeknek tekinthetők". Javasolta, hogy tartsák fenn a német hatóságok döntési jogát, mondván, hogy „végleges döntés csak akkor lesz lehetséges, ha magyar részről a kiutasításra vonatkozó követeléshez a tényállás bizonyítását is csatolják." (A feljegyzést ld. Auswärtiges Amt, Abteilung III. K/1111/K 284508—10.)

[41] Br. Forster berlini magyar ügyvivő július 23-án azt javasolta, a német kormány izgatás miatt emeljen vádat Kun ellen. A nemzetgyűlésben is interpelláció hangzott el, amely sürgette, adjon ki a magyar kormány ilyen értelmű vádiratot. Vö. még a 25. sz. dokumentumot.

[42] 27. és 28. sz. dokumentum.

[43] Augusztus első napjaiban a gazdasági tárgyalásoknál a magyar fél a Németország számára kilátásba helyezett gabona más országba szállításával fenyegetett, válaszként a német kormánynak a Kun-ügyben tanúsított magatartására.

kormányzati eszközök, hogy elképzeléseit keresztülvigye és biztos információkkal rendelkezett cselekedeteinek várható következményeiről. Ebben a körülményben rejlik a népbiztosok kikérése körüli, különben érthetetlen huzavonának a magyarázata.

Tomory Jenő képviselő 1920. augusztus 2-án interpellációt intézett a miniszterelnökhöz, amelyben ő a késedelmes kikérést hibáztatta, s a magyar kormányt okolta Kun Béla szabadonbocsátásáért. Szerinte azért bocsátották Kun Bélát és társait szabadon, mert Berlinben feltételezték, hogy a) a magyar kormány politikai okokból nem óhajtja a kiszolgáltatását, b) a futár késedelmeskedett, c) a Külügyminisztérium a Monarchiától örökölt hanyagsággal végezte munkáját.[44]

Teleki Pál miniszterelnök és külügyminiszter válaszában világosan elmondta, hogy „az elfogatás a német kormány egyes közegei folytán, de nem magának a német kormánynak az intézkedése folytán" valósult meg. Felvilágosításképpen hozzáfűzte: „A németeknél két álláspont állott egymással szemben." Miután a német külügyminisztérium a szovjet előnyomulásra tekintettel és a ránehezedő belpolitikai nyomás következtében szembehelyezkedett az ő belügyi közegeinek intézkedéseivel, végül is „a külügyminisztérium álláspontja győzött". Teleki ismertette a július 17-i, előzetes távirati, majd a július 23-i, futárral útnak indított kikérés tényét. Kifejtette, hogy nem a magyar akciók határozták meg a német kormány álláspontját. Hivatkozott Simons külügyminiszternek a magyar megbízott előtt tett kijelentésére, amelyben érzékeltette, hogy a német kormány a két konfliktus közül, amely kiadatás esetén Ausztriával és Szovjetoroszországgal, továbbengedés esetén pedig Magyarországgal keletkeznék, inkább az utóbbit választja.[45]

Végül is a német kormány hallgatólagosan tudomásul vette Kun Béláék jelenlétét. A Reichswehr viszont, illetéktelenül beavatkozva a civil hatóságok hatáskörébe, a szállítmányt visszatartotta. Ez a vezető közigazgatási tisztviselők tiltakozását vonta maga után. S vele egyidőben országszerte, sőt a szomszéd Ausztriában is, nyilvánosan elítélték a Reichswehr önkényeskedését.[46]

Ludo Hartmann berlini osztrák követ is jelentésében világosan és részletesen jellemzi a német kormány bonyolult helyzetét.[47] A német kormány magatartását végül is a belpolitikai erőviszonyok döntötték el.

Németországban az évek óta folyt csatározások felőrölték a munkásosztály erejét. Miután a többségi szociáldemokrata párt, a független szocialisták és a szakszervezetek nem voltak képesek egységes, baloldali kormány alakításával a weimarinál erélyesebb munkásdemokrácia megteremtésére, gyakorlatilag a munkásmozgalom lemondott arról, hogy követeléseinek kormányzati tényezőt megillető súllyal érvényt szerezhessen.

[44] Nemzetgyűlés Naplója 1920. IV. köt. 173—174. l.

[45] Uo. 272—273. l.

[46] 16. és 20. sz. dokumentum. A tiltakozó gyűlésről tudósít a Proletár 1920. aug. 5-i száma. Tüntetések voltak a parlamenti csatározások és az ellenforradalmi lengyel haderőkhöz irányított fegyverszállítások ellen: „El a kezekkel a Szovjetuniótól!" jelszóval. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin, Dietz Verlag. 1966. 3. köt. 278. l.

[47] 17. és 18. sz. dokumentum. Mint a dokumentumokból is kiderül, Ludo Hartmann professzor Renner jobboldali ellenzékéhez tartozott, aki hivatalos követi beosztása ellenére a német kormánykörökkel összejátszott az osztrák külpolitikai irányvonal érvényesítésének meggátlására.

Az 1920 áprilisától gyorsuló jobbratolódás bázisai a demokratikus, ún. weimari pártoktól független, önálló hatalomra törő katonaság, az újra megerősödő, nagyhatalmú közigazgatás voltak. Állomásai közül első volt a júniusi választás, amelynek következtében a parlamenti erőviszonyok lényegesen megváltoztak.[48] A jobboldali polgári-szociáldemokrata koalíció keretében berendezkedő új polgári rezsim a hadügyi, belügyi tárca vezetéséből eltávolította a szociáldemokratákat. A munkásmozgalommal szemben fokozódtak a megtorlások, fokozatosan előtérbe került az önkényuralom katonai formája. Ezen a tényen a szociáldemokrata Ebertnek mint elnöknek a jelenléte mit sem módosított.[49]

Ugyanakkor a jobbratolódást bizonyos fokig ellensúlyozta, de legalábbis lassította a külpolitikai szituáció. Az entente hatalmak — mindenekelőtt Franciaország — magatartása miatt erősödött az entente-ellenes orientáció, amely szükségszerűen együttjárt a Szovjetunióhoz való közeledéssel. A belső konszolidáció megteremtésére törekedve, engedményeket kellett tenni a versailles-i békerendszer ellen küzdő munkásmozgalomnak is. Mindezek következtében eltérés keletkezett a kormány tervei és tettei, a Külügyi Hivatal javaslatai és intézkedései, a munkásmozgalom elnyomásának vágya és a nagy erőt képviselő tömegmozgalom erejének reális felfogása között.[50] Az elmondottak magyarázzák, miképpen volt lehetséges, hogy a kormány — fogadkozásai ellenére — nem tartóztatta le, hanem Szovjetoroszországba küldte tovább Kun Bélát.[51]

A szovjet diplomácia sikerének, az európai munkásmozgalom egységes fellépésének eredményeként a népbiztosok megmenekültek. Augusztus 21-én nagy ünnepléssel fogadták őket Petrográdon. Kun Béla megmentése első lépése volt a Magyarországon bebörtönzött többi magyar népbiztos kiszabadítására indított akciónak. Két nap múlva már Teleki Pál kezében volt Csicserin szovjet külügyi népbiztos erélyes jegyzéke, amelyben közli, hogy a Magyarországon vád alá helyezett kommunista vezetők védelmében túszokat szedett.

[48] A munkáspártok (többségi szociáldemokrata párt, független szocialisták és a kommunista párt) együttesen kevesebb szavazatot kaptak, mint az előző választáson egyedül a szociáldemokrata párt. Bár a munkásság továbbra is jelentős politikai erőt képviselt, a szervezett munkásbázis erejének csökkenése következtében a weimari demokrácia hívei a polgári pártok között is visszaszorultak. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin, Dietz Verlag. 1966. 3. köt. 286. l.

[49] *Arthur Rosenberg:* Entstehung und Geschichte der Weimarer Republik. Europäische Verlaganstalt. 1953. Der Kapp-Putsch és Die Zeit der katolischen Demokratie 1920—1922. c. fejezetek.

[50] Figyelembeveendő, hogy 1920 júniustól 1921 májusig a birodalmi kancellár Konstantin Fehrenbach centrumpárti, a külügyminiszter Walter Simons pártonkívüli, régi diplomata volt. A belügyminisztérium élén Erich Koch pártonkívüli állt.

[51] 29. sz. dokumentum.

IRATOK

1.

Berlin, 1920. április 6.

Viktor Kopp, az OSzSzSzK hadifogolyügyi megbizottja Walter Simons német külügyminiszterhez intézett levelében kéri: engedélyezzék Kun Béla és társai Németországon történő átutazását

Az orosz szovjet kormánynak a javaslatára az Osztrák Köztársaság kormánya késznek mutatkozott arra, hogy az Ausztriában internált magyar menekültek Oroszországba juttatását engedélyezze abban az esetben, ha a szovjet kormányzat az Oroszországig történő átutazásért vállalja a felelősséget. A Szovjet kormányzat ennek a felvilágosításnak az alapján az előbbiek szerint megkezdte a tárgyalásokat az észt kormányzattal.

Alulírott ezúton tisztelettel kéri a német kormányzat arravonatkozó engedélyét, hogy a magyar menekültek zárt szerelvényben a Német Birodalom területén keresztülhaladhassanak, mégpedig egy közelebbről meghatározandó német—osztrák határállomástól az egyik tengeri kikötőig. Minthogy a számításba jövő menekültek száma nem ismert, nem tud az esetleges szállítmánnyal kapcsolatos technikai részkérdésekre javaslatot tenni. De reméli, hogy nem állnak fenn elháríthatatlan akadályok. Előre is kijelenti, hogy az orosz-szovjet kormányzat a szállítás összes költségeit vállalja. A következő lépések a német kormány hozzájárulásától függnek.

Alulírott az ismert okok miatt sürgős ügyben mielőbbi döntést kér és az ügyet a miniszter úr különleges figyelmébe ajánlja.

Victor Kopp

Eredeti gépirásos levél.
Auswärtiges Amt (Német Birodalmi Külügyi Hivatal, a továbbiakban AA) Abteilung III. (Südosteuropa).
K.-114/K 284497—97

2.

Berlin, 1920. április 27.

Victor Kopp levele a Külügyi Hivatalhoz, melyben a német kormány elvi állásfoglalását kéri Kun Béláék ügyében

F. hó 22-én kelt III U 122. sz. átiratára[52] alulírott tisztelettel bátorkodik megjegyezni, hogy az abban foglalt felvilágosítás sajnos számára nem teszi lehetővé, hogy tovább foglalkozzék az üggyel, melynek elintézésére pedig kormánya, valamint Német-Ausztria kormánya nagy súlyt helyez. Mindenekelőtt arról van szó, elvileg hajlandó-e a német kormány magyar menekültek egy szállítmányát a Német Birodalom területén átengedni. A szállítási módozatok kérdése, ami amúgy is egyik napról a másikra megváltozhat, csak másodsorban jön tekintetbe. Alulírott tisztelettel nagyon hálás lenne, ha kérdésére legközelebb ebben az elvi értelemben kaphatna választ.

V. Kopp

Eredeti gépirásos levél.
AA. K 1111/K284499

3.

Berlin, 1920. május

A Német Külügyi Hivatal V. Kopp előző levelére adott válaszának fogalmazványa

Múlt hó 27-én kelt átiratára a Külügyi Hivatal tisztelettel közli, hogy a kérdéses ügyben állásfoglalását az határozza meg, hogyan fognak alakulni a szállítási viszonyok az aktuális esetben.

von Schoen[53]

Eredeti, kéziratos fogalmazvány,
AA — K 1111/K 284501

[52] A hivatkozott U 122-es dokumentumnak csak egy eredeti, kéziratos fogalmazványa található. Ebben közlik, hogy „ilyen szállítmányok esetében előre nem látható szállítási nehézségek adódnak!" AA-K 1111/K 284498.
[53] Von Schoen, követségi tanácsos a délkelet-európai osztályon. Későbbi magyarországi német követ.

4.

Bécs, 1920. április 28.

Renner kancellár levele az antant missziók vezetőihez, melyben kéri őket: vázolják kormányuknak, hogy Ausztria számára mennyire fontos a kommunista internáltak Szovjetoroszországba szállítása

Amint tudomásomra jutott, az Orosz Szovjetek Köztársasága külügyi népbiztosa az Entente hatalmakhoz fordult volna azzal a céllal, hogy megbizonyosodjék: nevezett hatalmak nem gördítenének-e akadályt a Bécsben internált, vagy a Bécsre bízott magyar kommunisták Oroszországba való áttelepítése elé; ezek előzőleg tagjai voltak a budapesti tanácskormánynak, amelyet Moszkva a magáéval azonosnak tekintett.

Amennyiben ez a hír igaz lenne, hangsúlyozom, hogy a nevezett kommunisták Oroszországba való telepítése az osztrák köztársaság kormányának valóságos megkönnyebbülést jelentene, mert internálásuk, bár gyakorlati szempontból kétségtelenül szükséges, nagyon nehezen egyeztethető össze a jelenleg érvényben levő törvényekkel.

Tekintettel arra a körülményre, amely az osztrák köztársaság kormányát belpolitikailag igen nehéz helyzetbe hozza és súlyos felelősséget ró rá a külfölddel szemben, tisztelettel felhívom (Excellenciád figyelmét) arra a körülményre, hogy a fent említett magyar kommunisták Oroszországba való áttelepítése nagy gyakorlati és politikai nehézségek alól mentesítené a köztársaság kormányát, s ezért igen hálás lenne a főhatalmaknak, ha megengednék, hogy nevezett kommunisták esetleg Oroszországba áttelepíttessenek.

Hogy képet adjak arról a kellemetlenségről, amelyet az osztrák köztársaságban ez a helyzet majd egy éve teremtett, elsősorban azt hangsúlyoznám, hogy ez az internálás nem nyugszik törvényes intézkedésen, az osztrák törvényhozás ui. nem ismer olyan intézményt, amely az internáltak védőőrizetét biztosíthatná.

Másrészt nevezett kommunisták szabadonbocsátása vagy velük szemben erőszak alkalmazását vonná maga után, vagy pedig még gyakoribbá tenné magyar részről az elrablási kísérleteket; ezek a körülmények még inkább aláhúznák azt a súlyos terhet, amelyet nevezett kommunisták jelenléte okoz az osztrák köztársaság kormányának. Ezért igen hálás lennék Önnek, ha szíves lenne vázolni kormányának, hogy igen helyes lenne megengedni a nevezett magyar kommunistáknak, hogy oda távozzanak, ahova akarnak, vagy ahol jelenlétük kívánatos.

Amikor figyelmébe ajánlom ezt a megoldást, legyen szabad azt is hozzátennem, hogy, véleményem szerint, ez a körülmény egyáltalán nem növelné, sőt csökkentené a kommunizmus veszélyét, amelynek elhárítása egész Európa érdeke.

Kérem fogadja . . .

R. (enner)[54]

Gépirásos másolat, francia nyelvű.
Neues Politisches Archiv, Wien K 467

5.

Berlin, 1920. május 7.

V. Kopp levele az osztrák kancellárhoz, melyben kéri, járjon közbe a német kormánynál, hogy engedélyezzék a „magyar menekültek" átutazását.

Igen tisztelt Kancellár Úr!

Ezúttal visszatérek arra az ügyre, amellyel Ön március 31-i levelében foglalkozott.

Az Ön levele nyomán azzal a kéréssel fordultam az itteni Külügyi Hivatalhoz, hogy engedélyezzék a magyar menekültek számára az átutazást német területen. A válasz, amelyet erre kaptam, aligha volt bátorító, mivel nem egy ilyen jellegű szállítmány alapvető megvalósíthatóságára vagy megvalósíthatatlanságára vonatkozott, hanem inkább a szállítási nehézségeket ecsetelte.[55]

[54] A levelet eljuttatták az angol, amerikai, francia, olasz megbízottakhoz, valamint a párizsi és bécsi osztrák követekhez. — Az irat németnyelvű záradéka a követek részére utasítást tartalmaz, hogy „minden adandó alkalommal a nagyhatalmak ottani mértékadó köreinél" hangoztassák az osztrák kormány álláspontját. Az aktához csatolták a május 3-i olasz választ. Ebben az olasz kormány egyetértését fejezi ki, arra az esetre, ha a népbiztosok nem lépnek olasz területre.

[55] Vö. a 3. sz. dokumentummal.

Ludo Hartmann követ úrral folytatott megbeszélésünk után Dr. Köster birodalmi miniszter úrnak is előadtam az ügyet, amely alkalommal Hartmann követ úr is szíves volt fáradozásaimat támogatni. A Külügyminiszter Úr végleges válasza még nincs meg, de az a benyomásom, hogy bizonyos nehézségeket, amelyek az üggyel valóban kapcsolatosak, jelentősen eltúloznak. Így pl. azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy a jelenlegi magyar kormánytól szerezzék meg a szükséges beleegyezést a magyar menekültek kivándorlásához Oroszországba. Én a magam részéről a legjobbnak azt tartanám, ha a menekülteket minden különös feltűnés nélkül az első adandó fogolyszállítmánnyal átküldenénk Oroszországba. Azt hiszem, hogy az entente beavatkozása ebben az esetben sokkal kevésbé várható, mint hogy ha kérdéseket intéznének, s ezzel úgyszólván provokálnánk a letiltást. Minthogy a hadifoglyokat szállító gőzösök Stettinből közvetlenül Narváig mennek, azaz majdnem az orosz határig, ezért átutazó-államként tulajdonképpen csak Németország kerül számításba.

Üdvözölném, ha Ön, kancellár úr, feltéve, hogy nézetemet szintén osztja, olyan formában interveniálna a német kormánynál, hogy a Német Birodalom területére a szabad utazási engedélyt a legrövidebb időn belül adják meg, hogy a magyar menekültek kérdése a kívánt módon rendezhető legyen.

Mély nagyrabecsüléssel
Victor Kopp

Eredeti gépirásos levél.
Neues Politisches Archiv, Wien K 467

6.

Berlin, 1920. június 2.

A Külügyi Hivatal feljegyzése a berlini magyar ügyvivő Kun Béláék ügyében elfoglalt álláspontjáról

Báró Forster magyar ügyvivő ma felkeresett, hogy kormánya nevében azt a kérést továbbítsa nekem: *Kun Béla* és a többi magyar kommunistának az osztrák követség által indítványozott és Kopp úr által is támogatott *átengedéséhez* a továbbiakig ne járuljunk hozzá. A magyar hadifoglyok visszaadásának kérdése a szovjet kormány részéről még nincs kielégítően elintézve, és ennek rendezéséig a magyar kormány nem óhajtja, hogy Kun Béla Oroszországba menjen.[56]

Eredeti gépirásos feljegyzés Olvashatatlan aláírás
AA-K 1111/k 284500

7.

Berlin, 1920. július 3.

A Külügyi Hivatal egyik tanácsosának feljegyzése a berlini osztrák követtel Kun Béla Szovjet-oroszországba szállítása ügyében folytatott megbeszéléséről

Ma megjelent nálam Hartmann úr, az osztrák követ, hogy megtudakolja a birodalmi miniszter úr által már jelzett döntésünket a magyar kommunisták németországi átutazására vonatkozó javaslat ügyében.

Megbízásom szerint közöltem Hartmann úrral, hogy Németország bel- és külpolitikai okokból nem tűrheti el nevezettek, különösen pedig Kun Béla és Lewien átutazását. Előbbi miatt Magyarországgal, Lewien miatt pedig Bajorországgal lennének nehézségeink. Hartmann úr erre azt válaszolta, pusztán csak arról van szó, hogy nevezetteket az egyik orosz hadifogolyszállítmányhoz csatolják, és ezeknek Németországon átutaztatása már engedélyezve van. Nincs is szó másról, csak Kun Béláról, semmi köze sincs olyan emberekhez, mint Lewien, akinek kicserélésére nem is gondoltak. Ausztriának végtelenül

[56] A magyar kormányszervek úgy igyekeztek feltüntetni, mintha a magyar—szovjet hadifogolycserére 1920. év nyarán a szovjet hatóságok ellenállása miatt nem került volna sor. Valóságban a magyar hatóságok féltek hazaengedni a forradalmi szellemmel átitatott magyar hadifoglyokat. Fenti érvelés csupán valódi álláspontjuk elkendőzésére szolgált. — AA.K 1111/K 28503.

fontos lenne, ha Németország nem tagadná meg tőle e kérés teljesítését, mivel a legnagyobb súlyt helyezi arra, hogy a lehető leggyorsabban megszabaduljon Kun Bélától, nehogy nehézségei támadjanak az orosz hadifoglyok kicserélésénél.

Azt válaszoltam Hartmann úrnak, hogy nincs módomban változtatni a vele már közölt válaszon. Hartmann úr utalt arra, vajon mi lenne Németország magatartása, ha kiderülne, hogy Kun Béla valamilyen úton titokban érkezett Oroszországba. Erre azt válaszoltam neki, hogy tisztán személyes felfogásom szerint Németország utólag amiatt már nem nyugtalankodnék, milyen úton jutott ki Kun Béla Oroszországba, de az illető szabad keresztülutazására vonatkozó mindenféle javaslatot a jövőben is vissza fogunk utasítani. Le kellene vonnunk a megfelelő konzekvenciákat akkor is, ha Kun Béla az osztrák kormány akarata ellenére, titokban csatlakoznék az egyik szállítmányhoz, de mi erről tudomást szereznénk. Hartmann úr erre láthatóan meglehetősen csalódottan távozott.

Maltzan[57]

Eredeti gépirásos feljegyzés
AA. — K 1111/K 284505—06

8.

Berlin, 1920. július 17.

A Német Külügyi Hivatal megjegyzései az államtitkár részére a Kun Béla szökéséről terjesztett hírekhez[58]

Hartmann professzor, osztrák követ úrral mintegy 14 nappal ezelőtt arra a kérésére, hogy engedjük meg Kun Béla szabad átutazását Németországon, azt közöltük, hogy a német kormány belpolitikai okokból, valamint külpolitikai meggondolásból (Magyarország) sajnálja, ezt az engedélyt nem adhatja meg. Az osztrák követ azóta kérését nem hozta újra szóba. Úgy látszik, Kun Bélát becsempészték egy hadifogolyszállítmányba, de attól való félelmében, hogy Németországban letartóztatnák, a német határ átlépése előtt megszökött.

*

Tisztelettel előterjesztem a politikai államtitkár úrnak.

Eredeti gépirásos feljegyzés.
AA. — K 1111/K 284514

9.

Bécs, 1920. július 17.

A bécsi német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, melyben beszámol Kun Béla útnak indításáról

A magyar követség tegnap reggel telefonon közölte velem, hogy Kun Béla kommunista vezér több kísérőjével Gmünd irányába elutazott. Azonnal kihallgatást kértem Dr. Renner államtitkárnál, ahová nem sokkal 12 óra után sikerült bejutnom. Dr. Renner a következő szavakkal fogadott: „Folyamatban van az államcsíny! Kun Bélát és több társát egy tegnap délután egyhangúan meghozott kormányhatározat alapján tegnap este egy orosz hadifogolyszállítmánnyal kitoloncoltuk. Meg kellett ezt tennünk, mivel Oroszország hadifoglyaink szabadonbocsátását Kun Béla kiadatásától tette függővé."

Arra a kérdésemre, hova toloncolták a kommunistákat, az államtitkár először semmiféle határozott választ nem akart adni. Arról beszélt, hogy a menekülőknek meg kellene próbálniok valahol egy hajóra jutni, amely azután Oroszországba vinné őket. Amikor tovább erősködtem, Dr. Renner megkérdezte, tájékozva vagyok-e azokról a tárgyalások-

[57] Ago von Maltzan 1919—1921-ig követségi tanácsos, később külügyi államtitkár.

[58] A Neue Berliner Zeitung júl. 17-i száma „Kun Béla megszökött. Oderbergnél kiugrott a vonatból. Egyidejűleg más népbiztosok is megszöktek" c. alatt breslaui hírt közöl. A lap emlékeztet a júl. 5-i hadifogoly-megállapodásnak arra a cikkelyére, amelyben az osztrák hatóságok kötelezik magukat a népbiztosok kijuttatására. Maltzan a hírt hitelesnek tartja. Véleményét — mint sorai is bizonyítják — arra alapozza, hogy a német kormány visszautasítását követően az osztrák kormány semmilyen újabb javaslattal nem jelentkezett.

ról, melyek Dr. Hartmann és Kopp berlini szovjet megbízott között folytak. Tagadólag válaszoltam, mire az államtitkár megjegyezte, talán jobb is, ha beavat engem a dologba. A kommunisták Németországon keresztül át veszik útjukat. Minden meg van beszélve és a Teschen melleti német határtól Stettinig, ahol az őket Oroszországba szállító hajó várakozik, a szállítás leplombált vagonokban vagy hasonlóképpen fog történni, hasonlóan ahhoz, mint ahogy annak idején Lenin és Trockij utaztak. Csak amiatt van gondban, nehogy a berlini szerveknek nehézségük támadjon a helyi hatóságokkal vagy a stettini lakossággal. Azt válaszoltam, hogy mivel Stettin lakossága meglehetősen vörös, bizonyára nem fog nehézségeket támasztani.

Az államtitkár nem mondta határozottan, hogy a kommunisták keresztülszállítása a német kormány beleegyezésével történik. Szavait azonban úgy választotta meg, hogy az bennem kétségtelenül ezt a benyomást keltse és azt természetes értelmezés mellett másképp nem is lehetett felfogni. Kézenfekvő, hogy bennem éppen szavainak ködössége keltett jelentős kételyeket.

Rosenberg s. k.[59]

Eredeti távirat.
K 1111/K 284547

10.

Bécs, 1920. július 17.

A bécsi német követség távirata Berlinbe, melyben beszámolnak az osztrák—szovjet viszony alakulásáról

A Spaa-ból érkező jelentéseket a sajtó kommentár nélkül közli.[60] Kun Béla eltávolítása bizonyos megkönnyebbülést vált ki. Bár a sajtó táplál némi aggodalmat, hogy az osztrák kormány nem eléggé őrizte meg Magyarországgal szemben a semlegességét és Kun Béla Oroszországba utazása új bajok forrása lesz, megütközést kelt az Oroszországgal kötött szerződés második pontja is, amely szovjet képviselet felállítását jelenti be. A sajtó attól fél, hogy a képviselet a berlini orosz bolsevik-központhoz hasonló tevékenységet fog kifejteni.

Követség

Eredeti távirat.
AA. — K 1111/K 284513

11.

Berlin, 1920. július 18.

A német Külügyi Hivatal távirata bécsi követségéhez, melyben tájékoztatást kér Kun Béla hollétéről

Itteni osztrák követtel, 14 nappal ezelőtt arra a szóbeli javaslatára, hogy a német kormány engedné meg Kun Béla szabad átutazását, közölték, hogy német kormánynak a javaslatot bel- és külpolitikai okokból el kell utasítania. Oderbergből érkező sajtójelentések most azt mondják, Kun Bélát Németországon történő átutazás céljából orosz hadifogolyszállítmányba sorolták, de a vonatot a német határ elérése előtt elhagyta. Kérem megállapítani, osztrák kormány elutasító magatartásunk ellenére megkísérelte-e Kun Bélát titokban Németországon átirányítani. Távirati választ.

Eredeti távirat.
AA. — K 1111/K 284512

[59] Friedrich Rosenberg bécsi német követ 1920-ban.
[60] Spaaban júl. 16-án írta alá a német kormány azt a megállapodást, amelyben fokozatos leszerelésre kötelezi magát. Az eredetinél enyhébb feltételeket a győztes antant hatalmaktól a német kormány a forradalmi felkelések veszélyére hivatkozva kényszerítette ki.

12.

Bécs, 1920. július 19.

A bécsi német követség választávirata kormányához, melyben leírja Renner állásfoglalását a Kun-ügyben

Dr. Rennernek a követ számára adott közlése szerint Kun Bélát július 15-én kormányhatározat alapján Németországon át Oroszországba toloncolták ki, mert Oroszország osztrák hadifoglyok szabadonbocsátását Kun kiszállításától tette függővé. Közlését dr. Renner úgy fogalmazta meg, ami — anélkül, hogy ezt kifejezetten kimondta volna — föltétlenül azt a benyomást keltette, hogy a keresztülszállítás a német kormánnyal egyetértésben történik.

Roessler

Eredeti távirat.
AA. — K 1111/K 284511

13.

Berlin, 1920. július 20.

A német Külügyi Hivatal feljegyzésében kifejti: a nemzetközi jog alapján a magyar népbiztosokra nem tekinti érvényesnek a területenkívüliséget

A nemzetközi jog egyik szilárd alapelve, hogy idegen csapatrészek, melyek valamely állam területén annak beleegyezésével haladnak keresztül, ez állam területén területenkívüliséget élveznek. Ezt az alapelvet olyan fogolyszállítmányra is alkalmazni kell, amely — mint most az osztrák szállítmány esetében — a fogadóállam katonai parancsnoksága alatt áll és a német területen a német kormány beleegyezésével halad keresztül.

A szállítmány területenkívülisége önmagában véve természetszerűleg nem terjed ki német birodalmi állampolgárokra. Nem terjed ki továbbá olyan személyekre sem, akik egyáltalán nem orosz hadifoglyok, hanem a szállítmányhoz jogosulatlanul csatlakoztak. A szállítmányhoz való csatlakozást abban az esetben is jogtalannak kell tekintenünk, ha olyan személyekről van szó, akik az útbaindító állam hatóságainak beleegyezésével csatlakoztak a szállítmányhoz. Ugyanakkor viszont magának a szállítmánynak területenkívüliségéből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az átutazási állam hatóságai nem avatkozhatnak bele minden további nélkül a szállítmány állományának helyzetébe és a területenkívüliség által nem védett egyes személyeket nem vehetik valamely okból őrizetbe. Ha kiderül, hogy az osztrák szállítmányban valóban olyan német birodalmi állampolgárok is vannak, akiket büntetendő cselekményeik miatt Németországban üldöznek, akkor ehelyett úgy kell eljárnunk, hogy először a szállítmány vezetőjétől kérjük ezeknek a birodalmi állampolgároknak a kiadását. Ha ő a kiadást megtagadja, úgy az osztrák kormányhoz kell megfelelő felhívást intézni. Ha az osztrák kormány is elutasító választ ad, akkor fel kell tételeznünk, hogy a szállítmány területenkívülisége a német szervek közvetlen beavatkozását többé már nem akadályozhatja. Ez lesz érvényes abban az esetben is, ha az osztrák hatóságok maguk is felelősek a birodalmi állampolgárok utaztatásáért, valamint akkor is, ha ilyen mulasztást nem követtek el. Az osztrák kormány mindkét esetben olyan jogtalanságot vétett, hogy többé már nem hivatkozhat a szállítmány területenkívüliségére. Amennyiben a jogtalanul utazó személyeknél egy harmadik állam olyan polgárairól van szó, akiket Németországban büntetőjogilag nem üldöznek, úgy azt az eljárást kell követni, hogy az ilyen személyeket visszairányítjuk Ausztriába.

Gaus[61]

Eredeti gépirásos feljegyzés.
A A. — K 1111/K 284516—17

[61] Az előterjesztést Friedrich Gaus tanácsos (később, 1921-től milanói főkonzul) fogalmazta és jóváhagyásra Schoen követségi tanácsosnak nyújtotta be a III. kelet-európai osztályra.

14.

Bécs, 1920. július 20.

A bécsi német követség távirata, melyben tájékoztatja kormányát az osztrák álláspontról

Dr. Renner megigérte, hogy orosz fogolyszállítmány névszerinti jegyzékét megküldi. A nyolc asszony jelenlétét nem tudta megmagyarázni. Biztosított, hogy Lewien Bécsben van és hogy Höltzről,[62] aki soha nem volt Ausztriában, nem tud semmit. Ha Kun Béla — amiről nincs tudomása — orosz útlevéllel a hadifoglyok között van, úgy „ehhez a német kormánynak semmi köze, mivel Kun Béla nem német", annál is inkább, mert ebből számára (a német kormány számára) csak nehézségek származnának. Azt nem fedtem fel, hogy már ismerem a nyilatkozatot, amelyet Renner a követnek adott.

Roessler

Eredeti távirat.
A. A. — K 1111/K 284531

15.

Berlin, 1920. július 20.

A német kormány hadifogolyügyi megbízottjának feljegyzése a külügyminiszternek, melyben beszámol arról, hogy a magyar népbiztosok „kihajózása" milyen nehézségekkel járhat

Schlesinger úr,[63] akit azzal bíztam meg, hogy az osztrák hadifoglyokat Bajorországon keresztül visszairányítsa, jelenti, hogy egy éppen most kapott közlés szerint az osztrák szállítmány már a továbbításra rendelt gőzhajó fedélzetén van a stettini kikötőben, éspedig összesen mintegy 900, Németországból származó orosz hadifogollyal együtt. Schlesinger most attól fél, hogy az Ausztriából származó foglyok nem fogják jószántukból elhagyni a hajót és ebben a Németországból származó foglyok is támogatni fogják őket. Ezért érintkezésbe fog lépni az admiralitással, hogy az osztrák foglyok újbóli kihajózását csak a nyílt tengeren, két torpedónaszád segítségével eszközöljék, nem titkolja azonban a vállalkozás nehézségeit, amit még csak fokoz az őrlegénység csekély létszáma.[64]

(Olvashatatlan aláírás)

Eredeti gépirásos feljegyzés.
A. A. — K 1111/K 284518

16.

Berlin, 1920. július 21.

Von Haimhausen államtitkár feljegyzése a miniszterhez a Külügyi Hivatal tisztviselői és a Reichswehr közötti nézeteltérésről. Mellette W. Simons, külügyminiszter utasítása

Schlesinger úr éppen telefonon jelenti, hogy értesítést kaptak, miszerint a hadifoglyokat szállító gőzöst a birodalmi védelmi minisztérium utasítására Swinemündében feltartóztatták. Az ottani kerületi parancsnokság az osztrák foglyokat le akarja szállítani a vonatról.

[62] Max Hölzl (1889—1933) a Kapp-puccsot leverő fegyveres harcok egyik ismert szervezője volt. Később, 1921-ben továbbra is újabb fegyveres akcióit szervezte, politikai kárt okozva a munkásmozgalomnak.

[63] Moritz Schlesinger 1918-tól német külügyminisztériumi alkalmazott, a hadifogolyügyek intézője volt. 1922-től az orosz gazdasági ügyek egyik külügyi szakértője.

[64] Az aggodalom indokolt volt. Valóban a hadifoglyok tiltakoztak a szállítmány feltartóztatása és a kommunista vezetők elkülönítése ellen. A tüntetést követő napon nyílt tengeren három torpedórombolóról kaptak felszólítást a hajón levők, hogy adják ki a „Bécsben felszálltakat", ellenkező esetben a torpedórombolók ágyútüzet nyitnak. A megtorlás elkerülésére Kun maga jelentette ki, hogy vállalják az őrizetbevételt. *Gábor Mózes:* Kun Bélával Németországban. Magyar Nemzet, 1966. márc. 29-i száma.

Schlesinger úr kijelentette, hogy nézete szerint ez jogosulatlan beavatkozás az ő hatáskörébe, és hogy ezért elhárítja a felelősséget. Ő szándékosan kerülte, hogy a Reichswehrt ezzel az üggyel foglalkoztassa, mivel a fedélzeten található oroszok előreláthatólag Liebknecht sorsától félnek, ha a Reichswehr tagjainak a kezébe kerülnek.[65]

Eredeti gépirásos feljegyzés. Valószínűleg
Haniel von Haimhausen aláírása

*

Von Seeckt tábornok beleegyezett abba, hogy az osztrák fogolyszállítmány visszaszállítása ügyében holnap érintkezésbe lépjen Schlesinger úrral. Kérem Schlesinger urat, hogy ránk való hivatkozással forduljon Seeckt tábornok úrhoz. A Reichswehrnek csupán a szállítmány védelme volt a feladata. (A bajor—osztrák határállomáson történt átvételről van szó.)

Eredeti, kézirásos fogalmazvány.
A. A. — K 1111/K. 284520

17.

Berlin, 1920. július 21.

Von Schoen német követségi tanácsos „emlékeztető"-je a berlini osztrák követtel folytatott beszélgetéséről

Ma délután felkeresett Hartmann követ az orosz hadifogolyszállítmány ügyében. Világosan kijelentettem neki, hogy kormánya illegális tevékenysége igen kellemetlenül érintett bennünket. Annak ellenére, hogy Kun Béla és társai keresztülszállítását megtagadtuk, kormánya mégis megkísérelte, hogy őket területünkön átcsempéssze. Hartmann úr elismerte, hogy teljes mértékben igazunk van, és sajnálkozásának adott kifejezést, hogy az ügyhöz — amint mondotta — „nagyon ügyetlenül láttak hozzá". Azt mindenesetre hozzá kell fűznie, hogy annak idején egy, a birodalmi külügyminiszter úrral folytatott beszélgetés során utóbbi Kun Béla átszállításának engedélyezését megtagadta ugyan, de az általa, Hartmann úr által feltett kérdésre, vajon ellenőrzik-e a hadifoglyok személyazonosságát, azt válaszolta, hogy ezt nem teszik. Elmondotta még, hogy Renner úr megkísérelte a közvélemény félrevezetését egy olyan hír lanszírozásával, hogy Kun Béla még Oderberg előtt megszökött.

Végül személyes sajnálkozását fejezte ki, amiért ilyen nyilatkozatot kénytelen közölni velem, de Renner úr megbízta őt azzal, jelentse ki nekünk, hogy nem veszi át újra a hadifogolyvonatot, ha azt az osztrák határra irányítanánk vissza. Azt mondtam neki, ez az eljárás nyílván nem felelne meg a nemzetközi jogszokásoknak, egyébként azonban a további intézkedések feletti döntés jogát kormányom számára kell fenntartanom.

Schoen

Eredeti gépirásos tisztázat.
A. A. — K 1111/K 284521—22

18.

Berlin, 1920. július 22.

L. Hartmann berlini osztrák követ összefoglalója Renner részére a magyar népbiztosok Szovjet-oroszországba szöktetéséről illetve az ezzel kapcsolatban kialakult nemzetközi helyzetről

Dr. Renner államtitkár úrnak
Összefoglalom:
Kb. két hónappal ezelőtt azon szándékát juttatta kifejezésre, hogy a magyar népbiztosokat egy hadifogolyszállítmánnyal Németországon keresztül Oroszországba juttatja. Akkor az entente képviselőihez fordult és néhányuktól beleegyező választ kapott arra vonatkozólag, hogy bizonyos feltételek mellett, amihez az oroszok hozzájárulnak,

[65] Külügyi államtitkár 1919 júliustól 1922 decemberig.

engedjen szabad folyást az ügynek.[66] Amidőn én néhány héttel később utasítást kaptam arra, hogy tájékozódjam, milyen magatartást tanúsítana a Német Kormány a Németországon keresztül való szállítással kapcsolatban, Dr. Simonsnak, az új Birodalmi Külügyminiszternek az illetékes előadója úgy tájékoztatott, hogy amennyiben hivatalos megkereséssel fordulnak a Birodalmi Kormányhoz, kénytelen lenne azt elutasítani. Ha Köster miniszternek a magyarországi viszonyokra való tekintettel meggondolásai voltak, ahhoz az is hozzájárult, hogy az egyik entente hatalomnak a képviselője a többi entente hatalmakkal való érintekezés után kifejezetten tiltakozott a Német Kormánynál az ilyen szándék ellen. Ezzel szemben a Német Kormány biztosított arról, hogy ha egy orosz menekült szállítmány Ausztriából Stettinbe menne, úgy természetesen nem fogja a személyek azonosságát megvizsgálni. Amidőn Richter tanácsos megállapodást kötött Litvinovval, és világossá vált, hogy egy fogolyszállítmányt küldenek Németországon át, úgy arra kértem Önt sürgősen Richteren keresztül és e kérésemet bécsi találkozásunk alkalmával megismételtem, hogy az oroszokkal való megállapodásról ne közöljön semmit a nyilvánossággal, mielőtt az első szállítmány át nem jutott Németországon. Természetes kötelesség volt, hogy a Német Kormánynak semmilyen kellemetlenséget ne okozzon az ügy, és hogy ebből a szempontból arról is gondoskodás történjék, hogy a Német Kormányt ne kényszerítsük e fogolyszállítmánnyal szembeni intézkedések foganatosítására.

A Narodny Listy indiszkréciója folytán és méginkább a Tudósító Iroda közlése nyomán az egész világ figyelme az osztrák kormányra és a fogolyszállítmányra terelődött. Sem az újságok elhallgattatására irányuló kísérlet nem sikerült teljesen, sem pedig a Kun Béláról szóló oderbergi vagy moszkvai hírt, illetve gyanút nem lehetett elhallgattatni. Ehhez járultak az ügy lebonyolításában történt más ügyetlenségek is. Ahogy velem Ossmann százados — a fogolyvonat vezetője, aki éppen Berlinen átutazik — közölte, a fogolyvonatot Gmündig egy tehervonathoz kapcsolták, úgy hogy több órán át késett és Teschenben sem sikerült a csatlakozása. A foglyok csak a hajónak Stettinből való elindulása után több órával érkeztek meg, és két napig kellett a legközelebbi hajóra várniok, olyan időben már, amidőn az egész nemzetközi közvélemény fel volt bolygatva. Kopp és a Külügyi Hivatal közölte velem, hogy a vonat egyik katonai kísérője, állítólag az egyik hadnagy mindenütt hencegett küldetésének politikai fontosságával és világos célzásokat tett arra, hogy Kun Béla is az ő vonatán tartózkodik. Ossmann százados határozottan tagadja, hogy ilyesmit tett volna. Minthogy azonban a foglyok Stettinben való tartózkodásuk hosszú ideje alatt nem voltak együtt tarthatók és nekik is tudomásukra jutott, hogy magyar menekültek is vannak a vonaton s minthogy továbbá úgy látszik, hogy a „polgárőrség" emberei is tudhatták, így egyáltalán nem meglepő, hogy a titkot néhány óra múlva egész Stettin ismerte. Ezenkívül Ossmann százados állítása szerint a svájci Vöröskereszt egyik képviselője, aki a vonatot megszemlélte, szintén felismerte Kun Bélát. A stettini kerületi parancsnokság mindenesetre kötelességének tartotta szolgálati úton jelenteni Berlinnek, hogy a vonatban nemcsak hadifoglyok tartózkodnak. Erre a Német Kormány kénytelen volt beavatkozni, de még azért is, mert Angliából a szállítóhajókat kizárólag hadifoglyok szállítására bocsátották rendelkezésre és fennállott a veszély, hogy Anglia a hajókat elirányítja, amivel a hadifogolycserét eleve megakadályozhatta volna.

A Német Kormány nem titkolta csodálkozását Ausztria eljárása fölött, és éppen ezért nem meglepő, ha ebben az eljárásban a lojalitás bizonyos hiányát látta. A gyakorlatban a legkellemetlenebb bonyodalmakba kerülhet ezáltal. Éppen a spaa-i konferencia után volnának számára további komplikációk igen kellemetlenek. Nem mulaszthatom el, hogy utaljak arra, hogy amidőn tegnap meglátogattam a Birodalmi Elnököt, és a magam részéről elkerültem, hogy beszéljek az ügyről, ő maga utalt arra, hogy Németország számára most igen fontos, hogy külföldön megszokják azt a gondolatot, hogy Németország nem keres kibúvókat és nem kísérli meg, hogy kötelezettségei alól titokban kivonja magát.

A Minisztertanács tegnapelőtt este mindenesetre azt a rendkívül lojális határozatot hozta, hogy elismerte a hadifogolyszállítmány területenkívüliségét és nem bocsátkozik a személyek átvizsgálásába, csupán a fennálló hírekre való tekintettel visszaküldi a vonatot az osztrák határra. Az Ön kategorikus utasításával kötelezve, én közöltem a Külügyi Hivatallal, hogy Ön a határon nem fogja átvenni a vonatot, amiben a németek ismételt hajthatatlanságunkat voltak kénytelenek látni. Kopp, akinek természetesen szintén érdeke volt az ügy jóindulatú megoldása, szintén azon a nézeten volt, hogy a német hatóságok általa is elismert kétségtelenül lojális magatartásával szemben az Önök maga-

[66] Az entente-képviselők egyöntetűen megértők voltak az osztrák kormány nehézségei iránt, helyeselték Kunék eltávolítását Ausztria területéről, de kikötötték, hogy saját országukban nem biztosítanak számukra letelepedést. Biztosítékot követeltek Szovjetoroszországtól, hogy menedékjogot nyújt a magyar népbiztosok számára. Neues Politisches Archiv. Wien. 467.

tartása újabb kellemetlenségeket okozhatna. Ma délelőtt megbeszélést folytatott Simons Birodalmi Miniszterrel, előadójával és Seeckt tábornokkal, és, amint velem közölte, arra az eredményre jutott, hogy ha Önök Passaunál nem veszik át a vonatot, akkor ennek írásbeli közlése után kénytelenek lesznek utasainak személyazonosságát is megvizsgálni. A valódi hadifoglyok átszállításának nem fogják útját állni, ezzel szemben a magyarokat, akik esetleg a vonaton találhatók, politikai bűnözőkként fogják kezelni. Ezeket — bár az itteni magyar ügyvivő ismételten interveniált — nem fogják ugyan Magyarországnak kiszolgáltatni, de nemkívánatos külföldiekként fogják őket valamelyik határon kitoloncolni.

Egyébként azt hiszem, hogy a német kormány legalábbis egy ponton lényegében nyugodt lehetett, legalábbis abban, hogy én közvetítettem a becsületszót, hogy Lewien nem tartózkodik a vonaton.

Kopp hozzáteszi, hogy sajnos nem biztos, hogy a magyarok valóban a vonaton vannak-e még. Lehetséges, hogy a hajón maradtak és ezért Narvába szállíttattak, ahol már nem okoznak nehézségeket. A valóságban Ossmann százados szavai szerint 5 személlyel kevesebbet hoztak a hajóról a vonatba, mint amennyit a hajón szállítottak. Azt hiszi, hogy ezen öt személy között van Varga is, ugyanekkor az a férfi, akiről ő azt hiszi, hogy Kun Béla, anélkül, hogy azt bizonyosan tudná, valószínűleg a visszaszállítottak között van.

A vonat délután 6 órakor áthalad Tempelhof—Berlinen és valószínűleg holnap, pénteken estefelé, ahogy én Önnek már telefonáltam, Passauban lesz. Nagyon illőnek tartanám, ha Ön a Német Kormánnyal szemben az Ön által előnyben részesített eljárást, legalábbis azzal a kényszerhelyzettel próbálná kimagyarázni, amelybe Kun Béla kiszolgáltatása és a fogolyszállítmány visszaszállítása összekapcsolódott (junktimba került). Ezenkívül helyesnek tartanám, ha a lapokban is megerősítenénk, hogy a Német Kormány a magyarok átszállítására vonatkozó kérést megtagadta. Abban a helyzetben, amelyben mi vagyunk, veszélyesnek tűnik nekem, hogy a Német Kormány barátságát, amely eddig mindig bevált, kockára tegyük.

Hartmann

Gépirásos másolat.
Neues Politisches Archiv Wien
Präsidialakten 12.
Person Béla Kun 1919—1920

19.

Berlin, 1920. július 22.

Schoen követségi tanácsos feljegyzése a berlini magyar ügyvivővel folytatott beszélgetéséről

Épp most keresett fel Forster báró magyar megbízott és bejelentette, hogy a magyar kormány hivatalosan kérni fogja Kun Béla és a szállítmányban található esetleges más magyar kommunisták kiadatását, mert ezeket Magyarországon közönséges bűncselekmények miatt üldözik.[67] A magyar kormány kéri, hogy az illetőket fogjuk le Németországban, még mielőtt a formális kiadatási kérelem beérkezik. Forster báró hozzáfűzte, hogy tudomása szerint Kun Bélát gyilkosságra való felbújtás, ékszerlopás és más cselekmények miatt üldözik. Kérte továbbá, hogy a német kormány tegye újabb vizsgálat tárgyává azt a kérdést, nem tekinthető-e a területenkívüliség hatályát vesztettnek azáltal, hogy osztrák részről azzal visszaéltek, és így Németország nem veheti-e ki a szállítmányból Kun Bélát. Végül utalt Forster báró arra is, hogy kormánya Kun kiadatását valószínűleg Varsó útvonalon át fogja kérni.

Schoen

Eredeti gépirásos feljegyzés.
AA. — K 1111/K 284536

[67] A budapesti államügyészség 1919 augusztusban vádiratot adott ki Kun Béla és 22 népbiztos társa ellen „gyilkosság, rablás, pénzhamisítás, személyes szabadság megsértése büntettében felbújtóként". A Karlsteinben tartózkodó Kun Bélát a dec. 26-i elfogatóparancs többek között 236 rendbeli gyilkosságban, 19 rablásban, a Tanácskormány által folytatott pénzkibocsátását hamisításnak nevezve pénzhamisításban felbújtónak minősítette. PI Arch. 614. f. l. csop. 1918/5736. 1919 decemberében még Peidl, Peyer és Haubrich ellen is vádindítvánnyal éltek, arra hivatkozva, hogy lehetővé tették Kunék kiutazását.

20.

Berlin, 1920. július 22.

A német külügyminiszter utasítása a hadifogolyszállítmány feltartóztatásának ügyében való állásfoglalásra

A miniszter úr kéri, hogy a W. T. B. útján azonnal terjesszék az alábbi jelentést: „Az osztrák kormány az itteni osztrák követség útján közölte a német kormánnyal, hogy vonakodik a hadifogolyszállítmányt a német—osztrák határon visszavenni. Ennek következtében a szállítmány visszairányítását egyelőre felfüggesztették és a hadifogoly oroszokat a szállítmányhoz csatolt politikai személyekkel együtt Stettin közelében helyezték el.[68]

A szállítmány további sorsáról akkor döntenek, mihelyt megállapítják, ragaszkodik-e az osztrák kormány elutasító álláspontjához."

Reinhardt követségi tanácsos megbízásából

Eredeti gépirásos tisztázat.
AA. — K 1111/K 284534

21.

Berlin, 1920. július 22.

A Külügyi Hivatal táviratban utasítja a budapesti német követséget, tájékoztassa a magyar kormányt Kunék Stettinbe érkezéséről és a német álláspontról

Kun Bélát a német kormány tudta nélkül orosz hadifogolyszállítmánnyal Ausztriából Stettinbe továbbították. Arra a hírre, hogy Kun Béla és más kommunisták is a szállítmányban vannak, az egész szállítmányt feltartóztattuk és újra Ausztriába irányítjuk vissza, mivel mi csak orosz hadifoglyok hazaszállításába egyeztünk bele. Kun Béla őrizetbevétele nem lehetséges, mivel a szállítmány területenkívüliséget élvez, és nincs beavatkozási jogunk. Kérem magyar kormány megfelelő értesítését.

Schoen

Eredeti távirat.
AA. — K 1111/K 284528

22.

Berlin, 1920. július 22.

Schoen külügyi tanácsos feljegyzése a német hadifogolyügyi megbízott jelentéséről

Schlesinger úr távbeszélőn továbbított tájékoztatása szerint von Seeckt tábornok úr ma reggeli közlése arról, hogy a hadifogoly oroszok egész szállítmányát az Altdamm melletti táborban kell viszatartani, téves volt. Amint ezt a birodalmi minisztérium is megerősíti, a szállítmány ma reggel 9 órakor Stettinből elindult Ausztria felé.

Schoen s. k.

Gépirásos feljegyzés
AA — K 1111/K 284533

[68] A Kun Bélával együtt utazó Gábor Mózes visszaemlékezésében leírta, hogy miután Csehországon keresztül Stettinbe értek, a 120 tagú szállítmánnyal együtt néhány napi várakozás után egy Szovjetoroszországba induló hajón helyezték el őket. Svinemündében azonban a hajót feltartóztatták, a hadifoglyok tiltakozása és védelme ellenére Kun Bélát, Varga Jenőt, Gábor Mózest és a velük utazó, Magyarországon harcolt két orosz kommunistát erőszakkal elkülönítették. Kunékat végül Neisse-ből szállították a Szovjetunióba. *Gábor Mózes:* i. m.

23.

Berlin, 1920. július 22.

A Külügyi Hivatal feljegyzése Roessler telefonjelentéséről, melyben a Rennerrel folytatott tárgyalásáról számol be

Dr. Renner, akinél éppen az imént voltam, azt állítja, hogy a német kormány Kun Béla orosz álnév alatt történő átszállításával egyetért. Renner dr. egy kormányhatározat alapján utasítja el a szállítmány újbóli átvételét. Azt javasolja, Kunt az orosz hadifoglyoktól különítsék el. Kun Karl Adamovics Grin néven utazik. Dr. Roessler kilátástalannak tartja a további lépéseket az osztrák kormánynál. A dr. Renner és közte lefolyt megbeszélés meglehetősen izgatott volt, és Renner többek között kijelentette: Az egész ügy a német kormány erőszakos csínyje, amire dr. Roessler azt válaszolta, hogy ezt viszont Bécs követte el.

A továbbiakban dr. Roessler jelenti, hogy dr. Renner nem javasolja a szállítmánynak Bajorországon való átszállítását, mivel ott szerencsétlenség történhet. Más oldalról dr. Roessler azt hallja, hogy a szállítmányban még másik három nem orosz van és pedig a következő neveken: Jurij Grigorjevics Kassatschnikow, Karl Karlovitsch Berfin, Vladimir Nikolajevitsch Jusippov. Hogy ki ez a három a valóságban, azt nem lehet tudni. Dr. Renner becsületszavát adta, hogy Lewien nincs a szállítmányban. Végül azt közli még Roessler úr — amit más oldalról is állítanak —, hogy Kun Béla átszállításának Hartmann követ és a birodalmi elnök úr megbeszélése képezi az alapját.

Eredeti gépirásos feljegyzés
AA. — K. 1111/K 284535

24.

Bécs, 1920. július 23.

A bécsi német követség összefoglaló jelentése kormányának a Rennerrel folytatott megbeszélésekről és az amerikai entente-képviselő álláspontjáról

Kun Béla és elvtársai kitoloncolásának ügyében dr. Renner államtitkárral folyó hó 20-án és 22-én tárgyaltam. Mindkét tárgyalás alkalmával becsületszóra biztosított arról, hogy német állampolgárok nincsenek a foglyok között. Lewien Bécsben van, Hölzl sohasem lépett osztrák földre. Egyebekben azt állította dr. Renner az első megbeszélés alkalmával, hogy a fogolytranszporthoz csatlakoztatott személyek a részletekről nem voltak tájékoztatva; a transport mindenesetre területenkívüli, és összetétele nem érdekli a német kormányt, amennyiben a kísérő okmányok rendben vannak. Egyebekben a német kormány csak nehézségeket szerez magának, hogyha szükség nélkül foglalkozik ezekkel az ügyekkel. A transport kért névsorát dr. Renner kilátásba helyezte, de később, úgy látszik, mást gondolt. Az ő közvetlenül a Külügyi Hivatalhoz intézett július 20-i táviratában mindössze csak a vonatparancsnok Ostmann százados listáját jelölte meg hitelesnek. A 22-i megbeszélésen azt állította, hogy megegyezés történt, hogy Kun Bélát és elvtársait a szerelvény névsorából ki fogják hagyni, és pedig azon szempont alapján, hogy ilyenfajta transportok területenkívüliek, és senkinek nem áll módjában az ahhoz tartozó személyekkel foglalkozni, hogy ha a papirok rendben vannak. Én ezt vitattam és rámutattam arra, hogy lehetetlen a papírokat rendben levőnek tekinteni, ha ugyanakkor egy osztrák kísérő tiszt és a hivatalos hírügynökség előtt ismeretes, hogy Kun Béla a szállítmányban van. Már pedig nyílvánvalóvá lett, hogy Kun Béla a szállítmányban van. Az államtitkár azt válaszolta, hogy a Hírügynökség által történt nyílvánosságrahozatalra szükség volt, mert már július 16-án reggel Prágából jelentették az itteni újságoknak, hogy Kun Béla jelen van a szállítmányban. Dr. Renner ismételt és nyomatékos tiltakozás dacára elutasította egy kormányhatározatra való hivatkozással a szállítmány újbóli átvételét, és azt állította, hogy a vasutasok is meghiúsítanának egy ilyen kísérletet. Azt javasolta, hogy a nemoroszokat vegyék ki a transportból és a hadifoglyokat küldjék tovább Oroszországba, de mindenesetre tekintsenek el attól, hogy a vonat Bajorországon haladjon át, mert ott „szerencsétlenség" történhet. A külügyminisztérium egy szekció-

főnökétől beszélgetés közben hallottam, hogy ebben az ügyben megbeszélés folyt Hartmann követ és az államelnök között. Mindenesetre ezek után számolni lehet azzal, hogy osztrák részről a történteket nyílvánosság elé fogják tárni. Jólinformált helyről közlik, hogy antant körökben magatartása miatt nagyon haragszanak dr. Rennerre.

Az amerikai képviselő, Smith úr, állítólag Kun Bélát az Oroszországban elfogott amerikaiak helyett csereobjektumként szándékozott felhasználni, és ezért a kitoloncolás nagyon bosszantja.

Roessler

Eredeti, gépirásos tisztázat.
AA. — K. 1111/K 284549—51

25.

Budapest, 1920. július 23.

A budapesti német követség táviratban tájékoztatja a Külügyi Hivatalt a magyar kormány álláspontjáról

A Kun Béla-ügyben a Külügyminisztérium azon az álláspontón van, hogy a letartóztatott kommunisták nem politikai, hanem közönséges bűncselekményeket követtek el, mint magyarok Magyarországon, tehát Magyarországnak, nem pedig Ausztriának kellene kiadni őket. Egyébként a hajón elkövetett izgatási kísérletükkel azóta Németországgal szemben is bűncselekményt követtek el. Ezért az Ausztria számára való kiadatás szóba sem jöhet. Felkértek, hogy Forster demarsának alátámasztására fentieket indokolásként továbbítsam.

Fürstenberg[69]

Eredeti távirat
AA. — K 1111/K 284544

26.

Berlin, 1920. július 24.

Schoen feljegyzése az államtitkár részére, melyben hírt ad a magyar ügyvívővel folytatott tárgyalásáról

Báró Forster magyar ügyvivő szóban közölte velem, hogy kormánya táviratilag olyan értesítést küldött neki, hogy Kun Béla kiadatására vonatkozó kérelmet futár útján fogja megkapni a német kormányhoz való továbbítás céljából. Látszott azonban, hogy válaszunkat illetően nem ringatja magát illúziókban.[70]

Schoen

Eredeti gépirásos tisztázat.
AA. — K/1111/K 284546

27.

Budapest, 1920. július 24.

A budapesti német követség a Külügyi Hivatalhoz intézett táviratában beszámol a Kunékkal kapcsolatos budapesti hírekről

Az antant állítólag kérni fogja Kun Béla kiadását. Itteni németbarát oldalról azt javasolják, hogy Kun Bélát minden körülmények között hallgassák ki és megfelelő módon faggassák, mert valószínűleg kiderül némely, az ententera kompromittáló dolog.

Fürstenberg

Eredeti távirat.
AA. — K 1111/K 284555

[69] Franz Egon Br. Fürstenberg-Stammheim rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter; 1920 novemberétől budapesti német követ.

[70] Br. Forster berlini magyar ügyvivő 1920. júl. 26-án Simons miniszterhez írott levelében hivatkozik júl. 24-i szóbeli közlésére, melyben jelezte, hogy a magyar kormány írásos kéréssel fog a német kormányhoz fordulni, Kun Bélának és társainak, mint közönséges bűnözőknek kiadatási ügyében. Kérte, hogy a hivatalos jegyzék megérkezéséig tartsák szigorú biztonsági őrizetben nevezetteket. — A. K 1111/K 284558—59.

28.

Bécs, 1920. július 24.

Renner táviratban tájékoztatja Litvinovot a hadifogolyszerelvény és a magyar népbiztosok sorsáról

Stettin-ügy teljesen tisztázott. A szállítmányt a nyílt tengerről erőszakosan kényszerítették vissza, ezért azonban az osztrák funkcionáriusok nem felelősek. A szállítmányról szóló félrevezető jelzések Prágából származnak. A felelős kísérőszemélyzet ellen vizsgálat indul. A magyar népbiztosok biztonsága és kiutazása a változott helyzetben is szavatolva van. Warszawszki-Bronskyt itt teljes felhatalmazással beiktatták hivatalába.[71]

Renner

Renner sajátkezű kéziratos fogalmazványa
Neues Politisches Archiv
Präsidialakten 12.
Person Béla Kun 1919—1920

29.

Budapest, 1920. július 30.

A budapesti német főkonzulátus távirata a Külügyi Hivatalnak és a bécsi német követségnek, melyben leírja a követségi titkár beszélgetését a magyar miniszterelnökkel Kun Béla ügyében

Amint már más úton jelentette, von Braun-Stumm követségi titkár előtt gróf Teleki miniszterelnök és néhány külügyminisztériumbeli úr f. hó 30-án szóvá tette, hogy ők Forster bárótól és egy azonos tartalmú Wolff-táviratból arról értesültek, miszerint a német kormány elhatározta, hogy Kun Bélának engedélyt ad kiutazásra, tetszés szerinti helyen történő határátlépéssel. Az urak csodálkozásuknak adtak kifejezést, hogy a német kormány nem várta meg a terhelő iratanyag bejelentett érkezését és nem volt tekintettel legalább arra a nemzetközi szokásra, hogy a kiadatási kérelem első bejelentésétől számított 20 napos határidőt betartsa.

Von Braun-Stumm követségi titkár megjegyezte, hogy nincsenek az üggyel kapcsolatban értesülései, úgy gondolja azonban, arra rámutathat, hogy a német kormány, mely önhibáján kívül került bele ebbe a zavarba, az állandóan közeledő bolsevista veszélyre és saját belpolitikai viszonyaira tekintettel (több, mint két ötöd szocialista) pillanatnyilag talán egyáltalán meg sem engedhette magának a szokásos 20 napos határidő megvárását, mivel már magában véve az, hogy — bűneitől eltekintve — egy ilyen politikailag mindenesetre erősen vitatott személyiség oly soká ott tartózkodik, veszedelmes nyugtalanság csírája lehetett volna maga Németország számára. Egyébként nem is lehet tudni, hogy a bolsevisták, akik a közeli keletporosz határon állanak, nem tettek-e már ebben az ügyben kéz alatt fenyegető lépéseket a német kormánynál. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az antant képtelenné tett bennünket arra, hogy egy ilyen nyomásnak azonnal ellen tudjunk állni, hiszen csak százezer főnyi hadsereget hagyott meg nekünk. Ha még valóban el akarnak érni valami gyakorlati eredményt (mivel Kun Béla Magyarországnak történő tényleges kiadására az adott körülmények között már gondolni sem lehet), úgy az ő (Stumm) személyes felfogása szerint annak érdekében, hogy ennek a veszedelmes terroristának Oroszországba való kiutazását az utolsó órákban még megakadályozzák, magyar részről esetleg kísérletet lehetne tenni arra, hogy javasolják a német kormánynak: szolgáltassák ki Kun Bélát azonnal a Népszövetségnek, és bízzák rá az eljárás lefolytatását is. Ily módon — föltéve, hogy a magyar információk helyesek, másrészről, hogy ezzel még nem késtek el — a német kormány is megszabadítható lenne zavarából, mivel ez esetben a Népszövetség venné át a felelősséget e nehéz eset további intézéséért. Hogy a német kormány milyen álláspontra helyezkednék egy ilyen javaslattal szemben, azt ő, von Braun-Stumm, természetesen egyáltalán nem tudja megmondani.

[71] M. G. Bronsky, lengyel származású forradalmár, a zimmerwaldi baloldal egyik szervezője, 1917-től a szovjet népgazdaság különböző területein vezető beosztásokban dolgozott, 1920—22 között Szovjet—Oroszország teljhatalmú képviselője Ausztriában, később a szocialista gazdaságtan professzora.

Teleki gróf és a többi urak ezt az ötletet nagy tetszéssel fogadták és különösen gróf Teleki látható örömmel kívánná[72] a Népszövetségnek, bár kerülne abba a helyzetbe, hogy neki kelljen az egész ügyben a felelősséget vállalnia. Azt mondotta, ilyen értelemben azonnal lépéseket fog tenni.

aláírás nélkül

Eredeti távirat, aláírás nélkül
AA. — K 1111/284577—78

30.

Budapest, 1920. augusztus 11.

A budapesti német követség jelentése a Külügyi Hivatalnak a magyar nemzetgyűlésben Kun Béla ügyével kapcsolatban elhangzott interpellációról s a miniszterelnök válaszáról

Tomory képviselő Kun Béla szabadlábrahelyezése tárgyában elhangzott interpellációját[73] (lásd f. évi július hó 30-án kelt 136. sz. jelentésem mellékletét) Teleki miniszter meglehetősen józan és polemiamentes modorban válaszolta meg. Teleki gróf mindenekelőtt az ellen a szemrehányás ellen tiltakozott, mintha Kun Béla Oroszországba kiszökését a rá vonatkozó iratok késedelmes továbbítása folytán a Külügyminisztérium hanyagsága okozta volna. A német külügyminiszter beszédének értelméből ő sokkal inkább arra következtet, hogy Németország már eleve csak nem szívesen vállalta a szállítmány feltartóztatását. Amikor alsóbb szervek ügyetlensége folytán ez a német hatóságok és végül a német kormány tudomására jutott, a valóságban a német kormányt az a szempont vezérelte, hogy ha már két konfliktus között kell választania, a bolsevista előnyomulás hatása alatt természetesen az Oroszországgal való konfliktus elkerülését választotta; minden körülmények között ezt a döntést hozta volna akkor is, ha a magyar kiadatási kérelem idejében beérkezik; ezért ha a német kormány most a futár késedelmes beérkezését hozza fel, akkor ez nem oknak, hanem csak ürügynek tekinthető.

Bár Teleki gróf került minden bántó kitételt Németország ellen, azt a keserű megjegyzést mégsem hagyta ki, hogy Németország eljárása Magyarországgal szemben precedens nélkül áll, mióta a két ország, az Osztrák-Magyar Monarchia idejét is beszámítva, szoros kapcsolatban áll egymással.

Fürstenberg

Eredeti gépirásos tisztázat
AA. — K 1111/K 284584—85

[72] Az eredeti szöveg szerint „... gönnte Graf Teleki dem Völkerbund mit sichtbarer Freude, wenn dieser in die Lage käme, die Verantwortung in der ganzen Angelegenheit zu tragen haben würde".

[73] Az interpelláció augusztus 2-án hangzott el.

Szabolcs Ottó:

A modern értelmiség kialakulásának történetéhez Magyarországon*

A modern, elsősorban hivatása gyakorlásából élő értelmiség kialakulása általában kísérője — és szükségszerű velejárója — a kapitalizmus kibontakozásának. A modern magyar értelmiség bölcsőjét a XIX. század ringatta, fejlődése pedig az 1867-es kiegyezés után vált rohamossá. Szekfű Gyula pl. arról ír, hogy 1840-ben a hivatalnokokat, a világi, az egyházi oktatószemélyzetet egybevéve Magyarországon 10 000-nél több értelmiségi nincs."[1] Szekfű szerint „az állami, m. kir. kormányhivatalokban, hozzájuk számítva az állami iskolákat 1840-ben összesen 4300 hivatalnokot és szolgát találunk, kik közül rögtön le kell számolnunk 1700-at, amint akik Bécsben vagy a tengerparton, vagy az udvari kamarának alárendelt bánya-, só- és harmincadigazgatásban szolgálván német anyanyelvűek voltak, vagy ha magyarok is, a nemzeti élettel nem állottak kapcsolatban. A megmaradt 2600-nak fele szolga, más része hivatalnok . . . Vármegyei hivatalnok volt ugyanakkor 2458, hajdúkat és szolgákat már leszámítva, ügyvéd és urasági fiskális kb. 5000, orvos, sebész, gyógyszerész kb. 2500 . . ." Mindehhez Szekfű hozzáadta a katolikus és protestáns oktatószemélyzetet, a végösszeg így is tízezer alatt maradt.

Szekfűnél jóval magasabbra tette az értelmiség számát Fényes Elek korabeli statisztikája.[2] Fényes szerint a magyarországi oktatók száma 9717, ezen kívül 16 089 tisztviselő és altiszt, 14 548 gazdatiszt, kb. 5000 ügyvéd, kb. 2500 orvos, sebész, gyógyszerész van az országban.

Valószínűnek látszik, hogy Szekfű is Fényes Elek statisztikájának átszámításával, a részletes adatok megfelelő értékelésével jutott el a kb. tízezres végösszeghez.

Néhány adattal szeretnénk hozzájárulni a modern magyar értelmiség kialakulásának vizsgálatához 1867 után.

Az értelmiségi-tisztviselő rétegek számszerű alakulása

Már csupán a számadatok is arra mutatnak, hogy a modern magyar értelmiség tömegeiben az 1867-es kiegyezést követő félévszázadban alakult ki, s növekedett naggyá. Különösen szembetűnő ez a jelenség, hogyha Budapest, az ország gazdasági és szellemi központja társadalmi struktúrájának alakulását vizsgáljuk a kiegyezést követő ötven esztendőben.[3]

Ha egy pillantást vetünk Budapest kereső népessége foglalkozási főcsoportok szerinti számszerű alakulására, azonnal szembetűnik, hogy a statisztikai összeállítás — a vagyonukból élőktől eltekintve — egyetlen főcsoportban sem mutat olyan arányú növekedést 1869—1925 között, mint a közszolgálati és szabadfoglalkozású dolgozók között. Ha figyelembe is vesszük, hogy ez a statisztikai csoportosítás közel sem pontosan tükrözi az értelmiség és más társadalmi rétegek arányát (hiszen a közszolgálat címszó alatt találhatóak pl. a közhivatalok altisztjei s más segédszemélyzete), mégis ez a csoport tekinthető elsősorban a legjellemzőbben értelmiségi jellegűnek, szemben az őstermelő és a napszámos főcsoportok jellemzően munkás és paraszti tömegeivel. Ezek szerint az őstermelő

* Részlet a szerző nagyobb munkájából.

[1] Három nemzedék és ami utána következik. Bpest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. 62—63. 1.

[2] *Fényes Elek:* Magyarország statisztikája. Bpest, Trattner Károly tulajdona. 1842.

[3] E kérdést részletesen tárgyalja *dr. Thirring Gusztáv:* Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Statisztikai Közlemények. 70. köt, 2—3. sz., valamint *Szabolcs Ottó:* Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1963. Tanulmányok Budapest múltjából XV. köt.

Budapest kereső népességének megoszlása foglalkozási főosztályok szerint 1869-től 1925-ig[4]

a) abszolút számokban

Foglalkozási főosztály	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925
1. Őstermelés	11 693	4 559	5 616	5 660	5 294	5 202	4 201
2. *a)* bányászat	17	16	87	240	389	713	271
b) ipar	52 562	59 239	104 966	161 039	218 068	187 864	164 889
c) kereskedelem	11 411	15 709	28 196	46 731	64 881	82 859	60 368
d) közlekedés	4 890	5 129	16 102	22 863	30 462	31 824	22 675
együtt	68 880	80 093	149 351	230 873	313 800	303 260	248 203
3. Közszolgálat, szabad foglalkozás	8 410	15 375	18 182	31 240	43 753	63 357	86 298
4. Véderő	9 873	10 216	14 147	16 484	16 636	16 846	6 224
5. Napszámos (részletezés nélkül)	27 446	36 205	35 908	19 195	11 485	5 502	15 675
6. Vagyonukból élők	2 497	3 639	10 287	12 756	15 795	24 616	33 238
7. Háziselédek	24 319	36 373	43 053	57 204	70 117	52 175	48 574
8. Egyéb és ismeretlen	4 959	4 546	9 470	12 929	16 095	18 588	52 732
Összesen:	158 077	191 006	286 014	386 341	492 975	489 546	495 145

b) százalékokban

1. Őstermelés	7,4	2,4	1,9	1,4	1,0	1,1	0,8
2. *a)* bányászat	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0
b) ipar	33,3	31,0	36,7	41,7	44,2	38,4	33,3
c) kereskedelem	7,2	8,2	9,9	12,1	13,2	16,9	12,2
d) közlekedés	3,1	2,6	5,6	5,9	6,2	6,5	4,6
együtt	43,6	41,8	52,2	59,8	63,7	62,0	50,1
3. Közszolgálat szabad foglalkozás	5,3	8,1	6,4	8,1	8,9	12,9	17,4
4. Véderő	6,2	5,3	4,8	4,1	3,4	3,4	1,3
5. Napszámos (részletezés nélkül)	17,4	19,0	12,6	5,0	2,3	1,1	3,2
6. Vagyonukból élők	1,6	2,0	3,8	3,3	3,2	5,0	6,7
7. Háziselédek	15,4	19,0	15,1	14,8	14,2	10,7	9,8
8. Egyéb, ismeretlen	3,1	2,4	3,2	3,5	3,3	3,8	10,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

főosztályon belül 56 év alatt az iparban dolgozók száma kb. háromszorosára, a kereskedelemben dolgozók száma kb. 5 1/2-szeresére, a közlekedésben dolgozók száma kb. 4 1/2-szeresére; s ezeket összesítve az őstermelésben dolgozók száma kb. 4-szeresére növekedett. Ezzel szemben a közszolgálati és szabadfoglalkozású, jórészt értelmiségi elemek száma ugyanezen idő alatt közel 10-szeresére duzzadt. Ha a többi réteget végigvizsgáljuk, még nagyobb az eltolódás a nem fizikai munkát végző rétegek rovására. Fél évszázad alatt a napszámos címszóval jelölt munkáselemek száma közel felére esett, a háziselédek száma megkétszereződött, ezzel szemben a vagyonukból élő burzsoák száma több mint tizenötszörösére növekedett.

Mindez mutatja, hogy a tárgyalt időszak alatt Budapest erősen elpolgárosodott. Jellemző, hogy míg 1869-ben a köszolgálati alkalmazottak és a szabadfoglalkozású értelmiségiek a kereső lakosság 5,3%-át képezték, arányuk 1925-re már a kereső lakosság 17,4%-ára növekedett.

[4] A táblázatot *Thirring:* i. m. 3. sz. 227-ik oldaláról vettük át.

Ha Budapest kereső népessége egyes főcsoportjainak a város kereső népessége 1869—1925 közötti fejlődéséhez viszonyított alakulását sematikusan ábrázoljuk, a következő képet kapjuk:

ipar	3 : 6
kereskedelem, hitelélet	3 : 6
közlekedés	3 : 5
közszolgálat, szabad fogl.	3 : 10
napszámos	3 : 0,5
vagyonból élő	3 : 15
házicseléd	3 : 2

Ez az aránytábla kétségtelenül mutatja a polgári-értelmiségi elemek előretörését a munkássággal szemben.

Még inkább megerősít bennünket a polgári-értelmiségi elemek előretöréséről kialakult kép valódiságában, ha az egyes főcsoportokat önálló, tisztviselő és segédszemélyzet alcsoportokra bontjuk — amire a korabeli statisztikai felvételek lehetőséget adnak.

Feltűnő a tisztviselők létszámának relatív növekedése az egyes főosztályokon belül. Az iparban 1880-ban 9248 önállóval és 49 665 segédszemélyzettel szemben csupán 631 tisztviselő van. 1880-ban az iparban 147 önállóra és 785 munkásra jut egy tisztviselő. Az arányok rohamosan változnak. 1890-ben 5,5 önállóra és 21,6 segédszemélyzetre, 1900-ban 3,9 önállóra és kereken 15 segédszemélyzetre, 1910-ben 2,3 önállóra és 11,2 segédszemélyzetre, 1920-ban már minden 2,5 önállóra és hozzávetőlegesen minden nyolcadik segédszemélyzetre jutott egy tisztviselő. Az iparban foglalkoztatottakon belül tehát a tisztviselők aránya hatalmas ütemben megnőtt. Az önállóak számának erős ütemű relatív csökkenése a kisipar valamelyes háttérbe szorulását és a gyáripar viszonylag egyre kevesebb kézbe való koncentrálódását is mutatja. Ugyanakkor az ipari önállók abszolút számának növekedése azt bizonyítja, hogy a nagyipar Budapesten nem volt képes az első világháború előtti évtizedekben elnyelni a kisipart. A tisztviselők, önállóak és segédszemélyzet számbeli növekedésének összehasonlítása viszont világosan bizonyítja a tőkekoncentráció folyamatát, a sok tisztviselővel dolgozó nagyüzemek térhódítását.

Még érdekesebb fejlődést tapasztalunk a kereskedelemben és a hiteléletben. 1890-ben 6904 önállóval és 8174 segédszemélyzettel szemben csupán 639 tisztviselőt találunk. Ekkor az önállóak száma mintegy tizenegyszerese, a segédszemélyzet száma pedig kb. tizenháromszorosa a kereskedelmi és bankhivatalnokokénak. 1890-ben már alig kétszeres, 1900-ban kevesebb mint másfélszeres az önállóak, és 1890-re kevesebb mint háromszoros, 1900-ra alig több mint másfélszeres a segédszemélyzet száma a hivatalnokok számához képest. 1910-ben a tisztviselők létszáma már felülmúlja az önállókét, és alig 30%kal marad el a segédszemélyzet mögött. 1920-ra pedig magasan felülmúlja mind az önállóak, mind a segédszemélyzet létszámát.

Egyenletesebb a fejlődés a közlekedés területén. 1880-ban a tisztviselők számához viszonyítva 0,38 az önállók, 1,29 a segédszemélyzet létszáma. 1890-ben egy tisztviselőre 0,45 önálló és 2,6 segédszemélyzet, 1900-ben 0,38 önálló és 2,87 segédszemélyzet, 1910-ben 0,29 önálló és 2,64 segédszemélyzet, 1920-ban pedig 0,19 önálló és 1,7 segédszemélyzet jut. Ezek a számok azt mutatják, hogy a közlekedés főosztályon belül 50 év alatt nem történt a mi szempontunkból lényeges eltolódás az egyes kategóriák között.

A közszolgálat és szabad foglalkozásúak főosztályán belül rendkívül figyelemre méltó fejlődés ment végbe 50 év alatt. 1880-ban a tisztviselők létszáma több mint kétszerese volt a szabad foglalkozásúakénak. 10 év alatt ez az arány csaknem ötszörösére növekedett. Azután húsz éven keresztül ez az arány marad, míg 1910-re háromszorosa alá zuhan, hogy 1920-ra ismét jóval négyszerese fölé emelkedjék. A segédszemélyzet és tisztviselők aránya majdnem állandó, 1890—1910 között az államnak kétszer annyi hivatalnoka, mint altisztje és üzemi munkása van. 1920-ban az arány megváltozik, a tisztviselők száma lényegesen nagyobb mértékben emelkedik, mint a segédszemélyzeté.

A közszolgálati és szabadfoglalkozásúak főcsoportján belül is lényegesen megváltoztak tehát 50 év alatt az arányok — az állami tisztviselők javára. A szabadfoglalkozású értelmiség kérdését a jelen munka keretein belül nincs módunk részletesebben elemezni, de társadalmi és politikai vonatkozásai nyilvánvalóak. Azzal, hogy az értelmiségen belül a független egzisztenciák aránya lényegesen alászállott az állam által — elsősorban a köz-

[5] E kérdést részletesen tárgyalja *Szabolcs Ottó:* Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében c. id. munkája.

igazgatában — alkalmazott értelmiségiekkel szemben, az értelmiség politikai cselekvési szabadsága és lehetőségei is romlottak. Az állam által eltartott s teljesen az államtól függő tisztviselő-értelmiséget azután mély szakadék választotta el a magánalkalmazotti értelmiségtől, amely jelentős részében a különböző tőkés vállalkozások alkalmazottaként maga is a tőkés kizsákmányolás különböző fokait élte át. Így jött létre Magyarországon már a Horthy-korszakot megelőző félévszázadban az értelmiség három egymás mellett élő, de egymástól elkülönülő csoportja, az állami alkalmazott értelmiség, a magánalkalmazott értelmiség és a szabadfoglalkozású értelmiség tábora.

Az értelmiség e három rétege különbözőségének társadalomtörténeti okai mélyen gyökereznek a magyar társadalom fejlődésében.

Mielőtt azonban ezeket az okokat vázolnánk, vizsgáljuk meg fővonalaiban egyelőre Budapesten az értelmiség tagozódásának számadatait.[6]

A magántisztviselők számának alakulása Budapesten 1890—1920

Foglalkozási főcsoportok	A magántisztviselők száma az			
	1890	1900	1910	1920
	évi népszámlálási adatok szerint			
Őstermelés	194	299	288	481
bányászat	52	164	284	443
ipar	3 730	8 085	14 968	16 351
kereskedelem és hitel	4 957	11 720	19 625	31 711
közlekedés	434	764	1 043	1 774
egyéb	252	245	159	129
összesen:	11 619	21 277	36 367	50 889

A szabadfoglalkozású értelmiség számának alakulása Budapesten 1890—1920-ig

1890	1900	1910	1920
1 781	3 000	5 007	7 311

A magántisztviselők létszámadatait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy kétségtelenül legjelentősebb csoportját, hozzávetőlegesen egyharmad részét a kereskedelem és a hitelélet tisztviselői képezték, akiknek nem jelentéktelen része — kereskedősegédek, ügynökök stb. — a valóságban kevéssé tekinthető értelmiséginek. A második helyre kerültek a nagyságrend szempontjából az ipar tisztviselő jellegű dolgozói, akik számbelileg csak felét-kétharmadát tették ki a kereskedelmi és bankhivatalnokoknak. Ebben a csoportban már több a diplomás, hiszen itt helyezkedik el a magyar műszaki értelmiség nagy többsége, míg a gazdasági képzettségű értelmiségen mindkét főcsoport osztozik. A többi főcsoportok oly kis hányadát képezik a magántisztviselőknek, hogy azok további vizsgálatától eltekintünk.

A magántisztviselők számának 1890—1920 közötti növekedését vizsgálva meg kell jegyeznünk, hogy míg 30 év alatt az ipari tisztviselők száma közel megötszöröződött, a kereskedelem és hitelélet hivatalnokainak száma 6 1/2, hétszeresére növekedett. Ez is arra utal, hogy a magyar tisztviselő értelmiségi társadalmon belül a mérleg tovább billent a termelésben közvetlen szerepet nem vivő tisztviselő elemek javára. Ezt a megállapítást csak alátámasztja, ha a szabadfoglalkozású értelmiség növekedési arányát vizsgáljuk. Míg a kereskedelmi és hitelélet tisztviselői 30 év alatt 6 1/2-szeresére, az iparéi kb. ötszörösére, a szabadfoglalkozású értelmiség száma csupán kb. négyszeresére növekedett.

Ha a magántisztviselők és a szabadfoglalkozású értelmiségiek arányát vizsgáljuk Budapest népességében, akkor is szembeszökő az 1890-et követő évtizedek változása, a

[6] A magántisztviselők létszámának alakulását részletesen elemzi *dr. Hoffman Dezső:* A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Statisztikai Közlemények, 63. köt. 4. sz.

szellemi munkások 1928. évi összeírásának magyarázatakor, amint arra Hoffmann Dezső is rámutat: „Negyven évvel ezelőtt csak 11 400 magántisztviselő volt Budapest 286 014 főt számláló kereső népességében. (Hoffmann a magántisztviselők közé sorolta a szabadfoglalkozású értelmiségieket is — a szerző megjegyzése.) Ezer kereső közül tehát csak 40 az értelmiségiekhez tartozó alkalmazott. Pedig 1890-ben Budapest már nagy utat tett meg a nagyvárossá való gyors növekedésben. A következő évtized százezer fővel növelte a keresők számát és 24 277-re emelte a magántisztviselők csapatát. Amíg azonban a kereső népesség csak egyharmadával gyarapodott, addig a magántisztviselők serege abszolút számokban megduplázódott. Ezer kereső közül már 63 tartozott közéjük. 1900-tól 1910-ig a főváros kereső népessége újabb százezer fővel, 492 975-re növekedett. Számuk tehát ismét mintegy harmadával erősödött. De a magántisztviselők lendületesebb iramban 41 374 főre növekedve, 70%-kal izmosodtak. Ezer kereső közül most 84 a magántisztviselő.

A háború évtizede azonban nagy változásokat hozott. Megbontotta az egységes fejlődést. A világégés szomorú emlékű korszakában megtorpant a főváros kereső népességének eddigi nagyarányú növekedése. Nemcsak stagnálás következett be, hanem visszaesés mutatkozott. 1910-től 1920-ig 492 975-ről 489 546-ra apadt Budapest kereső népessége. Az ipari népesség 30 000 fővel csökkent. A foglalkozást nem találó háztartási alkalmazottak és napszámosok száma 24 000-rel fogyott. De az értelmiséghez tartozók tábora erősen megnőtt. A közszolgálatban álló és szabadfoglalkozásúak serege 16 000 fővel emelkedett. A kereskedelemben és a hitel területén dolgozók száma 18 000-rel lett nagyobb. A magántisztviselők légiói is megállás nélkül törtek előre, 41 374-ről 58 200-ra hatalmasodott a tömegük. A keresők között pedig annyira megnőtt a számuk, hogy 11,9%-os arányuk éppen háromszor akkora, mint 30 év előtt volt. Ezer kereső között most már 119-en vannak."[7]

Lényegesen nehezebb feladat az értelmiség és a tisztviselő-társadalom számszerű fejlődését a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeiben elemezni országos méretekben. Magyarország területi változásai ugyanis lehetetlenné teszik a pontos összehasonlítást, így a mintegy fél évszázados fejlődés részletesebb számszerű összevetéséről le kell mondanunk. Annál is inkább, mert e kérdés legértékesebb, s egyetlen megbízható forrásai, az 1870, 1881, 1891, 1900, 1910 és 1920. évi népszámlálások módszereiben, s különösen eredményei közzéadásának módjában is olyan jelentős eltérések mutatkoznak, amelyek gyakran nem engedik meg az összehasonlítást.

Az 1870. évi népszámlálásból csupán azt tudjuk meg, hogy míg 1857-ben 52 798, 1870-ben 62 761 hivatalnok, 1857-ben 12 371, 1870-ben 12 018 művész, 1857-ben 3345, 1870-ben 4884 ügyvéd és közjegyző, 1857-ben 7267, 1870-ben 14 283 „egészségügyi személyzet" címszó alatt összefoglalt dolgozó volt az országban. A népszámlálás részletezésekor kiderül, hogy Magyarországon 137 944, Erdélyben pedig 24 907 értelmiségit írtak össze. Amint a népszámlálás feltünteti, e csoportokba sorolták a „pap, tisztviselő, tanár, orvos, ügyvéd, író" összeszámláltakat. E szerint tehát 1870-ben 162 851 volt az értelmiséghez sorolt személyek száma Magyarország területén. Ez a szám az ország lakosságának még egy és negyed százalékát sem képezte.[8]

Az 1870. évi népszámlálás egyik csoportosítása sem alkalmas tehát arra, hogy világos képet kapjunk e kor értelmiségéről. Az első felsorolás tudniillik pl. sem a pedagógusokat, sem az ipari értelmiséget nem tartalmazza, amelyek pedig már ekkor is jelentős részét képezték az ország intelligenciájának. A második csoportosítás pedig csupán azokat foglalja magában, akiket a későbbi statisztikák „közalkalmazotti és szabadfoglalkozású" címszó alatt emlegetnek, a termeléssel kapcsolatos értelmiség itt is hiányzik. Mindenesetre két figyelemre méltó momentumot tartalmaz a népszámlálás. Egyrészt azt, hogy 1857 és 1870 között az „egészségügyi személyzet"-től eltekintve nem emelkedett lényeges mértékben az értelmiség száma Magyarországon, másrészt, hogy akkor az értelmiségi-tisztviselői réteg még a lakosságnak csak igen csekély hányadát képezte, még akkor is, ha az egy- és negyedszázalékos részesedésüket, az ipari és mezőgazdasági értelmiséget háromnegyed százaléknak véve — valószínűleg sokkal kevesebb volt — két százalékra emeljük.[9]

[7] *Hoffman Dezső:* i. m. 8—9. l.

[8] Az 1870. évi népszámlálás szerint Fiume város és kerületében 780, Horvát-Szlavonországban pedig 5739 értelmiségit talált az összeírás. Horvát-Szlavonországban tehát az értelmiségi elemek aránya alig haladta meg a lakosság fél százalékát.

[9] A valóságos értelmiségi réteg az 1870. évi népszámlálás nyilvánosságra hozott statisztikai összeállításánál is lényegesen kisebb volt. A statisztikai felvétel ugyanis—amint arra az 1880-as népszámlálás magyarázata is rámutatott — olyan súlyos hibákat követett el, mint pl. az írók-művészek címszó alá sorolta a cigányzenészeket is. Így az író-művész címszó alatt szereplő 12 018 személy közül jóval kevesebb, mint kétezer volt valóban író és művész.

Meglepő képet kapunk, ha az 1880-as népszámlálás összeírását egybevetjük az 1870-es adatokkal.

Állami alkalmazott és szabadfoglalkozású értelmiségiek száma 1870-ben és 1880-ban

	1870	1880
Pap, lelkész, apáca	19 855	16 858
Tanító, tanár, tanítónő	27 221	30 505
Író, művész	12 018	2 051
Orvos, sebész, bába	10 765	11 919
Mérnök, gépész	—	2 627
Köztisztviselő	35 540	31 141
Ügyvéd, közjegyző	4 884	4 917
Nevelő, társalkodónő	—	1 827
Egyéb	3 521	23 461
Összesen:	113 804	125 306

Ha a korabeli statisztikai felvétel csoportosításait most nem is vetjük kritika alá, ez az összeállítás azt mutatja, hogy az értelmiség száma 1870 és 1880 között összesen 11 502-vel, tehát még tíz százalékkal sem növekedett.[10] Még akkor sem tekinthetjük az értelmiségi tisztviselő-elemeket az ország lakossága számszerűleg jelentős részének, ha a fenti 125 306 lélekszámhoz hozzáadjuk az őstermelésben dolgozó tisztviselő-elemeket. A statisztikai felmérés a bányászat és kohászat területén 446 „tiszt"-et, a földművelés és erdészetben 11 925 „tisztet", az iparban 2095 „tiszt és üzletvezető"-t, a kereskedelem és forgalomban 12 165 „tiszt és üzletvezetőt", valamint 13 620 nyugdíjast talált az országban.

Eltekintve az értelmiség ilyen csoportosításának létjogosultságától — hiszen pl. az apácák, a gépészek, a „társalkodónők" és az üzletvezetők nagyrésze semmiképpen sem sorolhatók az értelmiség közé — feltűnő a magyarországi értelmiség növekedésének viszonylag lassú üteme 1870 és 1880 között. Mindenesetre arra a jelenségre felhívja a figyelmet, hogy Magyarországon azok a tényezők, amelyek a modern értelmiséget tömegében létrehozzák, még ebben az évtizedben nem bontakoztak ki.

Az 1891. évi népszámlálás ismét az előzőektől eltérően értelmezte az értelmiség fogalmát, s más csoportosításokban adta közre adatait. Mindenesetre úgy tűnik, hogy ekkor már minőségi változás következett be az értelmiség növekedésének ütemében. Az 1891. évi népszámlálás szerint a törvényhozás és közigazgatás területén 29 102, az igazságszolgáltatásban 16 962, a közegészségügyben 17 819, a tanügy területén 37 139, az egyházak szolgálatában 21 473, a tudomány és a „közérdekű intézetekben és társulatokban" 466, az irodalom és művészet területén 2482, egyéb területeken 3219 értelmiségi dolgozott. Az állami szolgálatokban levő és a szabad pályán mozgó értelmiségiek száma tehát 1891-ben 128 663 volt.[11]

Ez a népszámlálás azt mutatja, hogy — ha a statisztikai felvétel különbözőségétől eltekintünk — az 1880. évi 31 141 köztisztviselővel szemben 1891-ben 46 064 a törvényhozásban, közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban dolgozó értelmiségiek száma, tehát 11 év alatt a növekedés 14 923, ami hozzávetőlegesen is közel egyharmaddal való emelkedésnek felel meg. Hasonló a helyzet a közegészségügyi szolgálatban, ahol 11 919-ről 17 891-re emelkedett a létszám. A 11 év alatti harmadával való, feltűnően nagy emelkedés arra utal, hogy az 1880-as években rohamosan megindult az ország közigazgatási, igazságügyi és közegészségügyi hálózatának kiépítése, más szóval a polgári közigazgatás és államszervezet kiépítése.

Kisebb növekedés tapasztalható a pedagógus-társadalomban. Az 1880. évi 30 505 nevelővel szemben 1891-ben 37 139 tanárt és tanítót talált a népszámlálás az országban. Az emelkedés itt csupán kb 24%-os.

[10] Az adatok ez esetben Horvát-Szlavonországot és Fiumét is magukban foglalják.

[11] Az 1891. évi népszámlálás adatait nyilvánosságra hozták: Magyar Statisztikai Közlemények új folyam II. köt. Bpest, Pesti Könyvnyomda Rt. 1883.

A polgári fejlődés ütemeről ad képet a termelésben, hiteléletben és a kereskedelemben, a közlekedésben dolgozó értelmiségiek és tisztviselők számának alakulása.[12]

A termelés, a hitelélet, kereskedelem és közlekedés területén dolgozó értelmiség, és hivatalnok elemek száma 1891-ben:

Foglalkozási ág:	
Mezőgazdaság	8 738
Erdészet	2 960
Szénégetés stb.	47
Bányászat, kohászat	1 334
Ipar	10 948
Kereskedelem	7 393
Hitel	5 905
Közlekedés	15 654
összesen:	53 979

Az 1891. évi népszámlálás 53 979 értelmiségi és hivatalnok elemet talált azokon a területeken, ahol 1880-ban 40 631-en dolgoztak. Az emelkedés itt is körülbelül 30%. Erősen szembetűnő jelenségeket tapasztalunk, ha az egyes kategóriákat hasonlítjuk össze. A bányászatban és a kohászatban dolgozó értelmiségiek száma 1880—1891 között megháromszorozódott, a mezőgazdaságban dolgozóké viszont csökkent. Még feltűnőbb, ha az ipar, kereskedelem és forgalom dolgozóit vizsgáljuk. Az iparban foglalkoztatott értelmiségi és tisztviselő elemek száma 11 év alatt ötszörösére, a kereskedelem, hitelélet és közlekedés területén dolgozók száma pedig 12 165-ről több, mintegy kétszeresére, 28 942-re emelkedett. Ezek a számok világosan mutatják azt a „frontáttörést", amelyet a magyarországi nagyipar kiépülése, a tőke nagyfokú koncentrációja, az állami élet és a közlekedési rendszer kiépülése eredményezett 1880—1891 között az értelmiségi réteg nagyra növekedésének a területén.

Az 1891. évi népszámlálás — a nyilvánosságra hozott összesítés szerint — 182 642 kereső értelmiségi lakost s hozzátartozó 410 448 eltartott családtagot, tehát 593.090 értelmiségi elemet talált az országban. Az értelmiség tehát 1891-ben az ország 17,348 498 lakosának már lényegesen több, mint 3%-át képezte. Tíz év alatt az értelmiségi-tisztviselő rétegek aránya az ország lakosságához mérten tehát kb. megkétszereződött.

Az 1900. évi népszámlálás adatai arra mutatnak, mintha az értelmiség növekedésének üteme ebben az évtizedben lassúbbodott volna. Az összesítés ugyanis 640 592 értelmiségi keresőt és családtagot mutat ki, amely még tíz százalékos emelkedést sem jelent a 9 évvel azelőttihez képest. Érdekes összehasonlítást tenni a keresők és az eltartottak aránya területén. 1891-ben 182 642 keresővel 410 448 eltartott áll szemben, míg 1900-ban 249 836 keresőhöz csupán 390 756 eltartott tartozik. Míg az értelmiségi-tisztviselői keresők száma 62 186-tal, tehát kb. egyharmadával növekedett, addig az eltartottak száma mintegy húszezerrel csökkent. Ez az összefüggés önmagában is arra mutat, hogy a tulajdonképpeni értelmiség és tisztviselők száma gyors ütemben tovább szaporodott, hiszen alig 9 év alatt harmadával megnövekedett, csak kisebb család eltartásának gondja hárult rájuk, illetve az intellektuel családok több tagja vállalt munkát.

A kapitalizálódásra, az ipar koncentrációjára utal az „önálló" és tisztviselő elemek arányának 9 év alatti változása.[13]

Az önállók száma tehát 10 év alatt kb. 50 %-kal csökkent, ezzel szemben a tisztviselőké kb. 34%-kal, a segédszemélyzet címszó alá sorolt fizikai dolgozóké pedig közel egy millióval, több mint 22%-kal növekedett. A fejlődő kapitalizmus tehát egyrészt elnyelte a kisegzisztenciák egy részét, másrészt kiépítette saját bérmunkás és hivatalnoki gépezetét.

A kapitalizmus s a hozzá tartozó értelmiségi-hivatalnoki réteg további rohamos kiépülését tapasztaljuk, ha az 1900. évi népszámlálás értelmiségi adatait egyes kategóriákra lemenőleg elemezzük, illetve összehasonlítjuk az 1891. évi adatokkal. Az őstermelés területein 1891-ben 12 745, 1900-ban 13 558 értelmiségi-tisztviselő elem dolgozott.

[12] Uo. 103. l.

[13] A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 27. köt. 119 l.

Magyarország népességének foglalkozási viszonyai 1890-ben és 1900-ban

Keresők száma összesen		Ebből							
		önálló				tisztviselő			
		1890		1900		1890		1900	
1890	1900	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
7 839 914	8 445 671	2 605 058	35,2	2 607 643	30,9	175 945	2,4	230 594	2,5

Keresők száma összesen		Ebből			
		egyéb segédiszem.			
		1890		1900	
1890	1900	szám	%	szám	%
7 839 914	8 445 671	4 608 911	62,4	5 607 434	66,4

A bányászat, ipar és forgalom területén az 1891. évi 41 234-gyel szemben 1900-ban már 68 067 értelmiségi-tisztviselő elem dolgozik. Számuk tehát 9 év alatt 60%-kal növekedett. Hasonlóan feltűnő növekedést tapasztaltunk a közigazgatási tisztviselők esetében. Az 1900. évi népszámlálás összegezésekor közölt kimutatás szerint 1890-ben 28 874, 1900-ban pedig 38 588 közigazgatási tisztviselője volt az országnak.[14] Tíz év alatt a közigazgatási apparátus személyi állománya is több mint 30%-kal növekedett. Legbővebb az állami alkalmazottak számának szaporodása, 36,8%, leggyengébb a rendezett tanácsú városok tisztviselői esetében. Ez is a központi államszervezet további kiépülésére utal.

Ugyanezt a képet erősíti meg az értelmiségi lakosság többi rétegei növekedésének összehasonlítása.[15]

Az értelmiségi népesség száma 1890-ben és 1900-ban Magyarországon

	1890	1900
Törvényhozás	226	278
Közigazgatás	25 524	34 135
Igazságszolgáltatás	15 377	19 574
Egyházi szolgálat	19 284	20 899
Tanügy	34 346	43 252
Közegészségügy	16 810	18 258
Tudomány	447	1 220
Irodalom, művészet	2 223	3 870
Egyéb szabad foglalkozás	2 846	2 763
Összesen:	117 083	144 249

A tanügyi hálózat további kiépülésére mutat a pedagógusok számának több mint egynegyedével való emelkedése. Lényegesen kisebb méretű a közegészségügyi hálózat növekedése, amely — úgy látszik — az előző évtized rohamos fejlődése után lassúbb ütemet vett.

[14] Uo. 133* l. Állami, megyei, törvényhatósági jogú városi, rendezett tanácsú városi és községi tisztviselőkre bontva. Az adatok Horvát-Szlavóniát is magukban foglalják, ugyanúgy, ahogy az előző népszámlálás adatai, amellyel ezeket az adatokat összehasonlítjuk.

[15] Uo. 138* l. A tulajdonképpeni Magyarország adatai Horvát-Szlavonország nélkül.

Igen feltűnő az irodalom, művészet és a tudomány dolgozói számának gyarapodása, 10 év alatt mintegy megkétésfélszereződött. Ha az összehasonlítás nem is teljesen pontos, hiszen ilyen viszonylag kis létszámú csoportok esetében nagy eltolódásokat eredményezhet az író és művész fogalmának értelmezésében beállott legkisebb változás is, mégis a közölt számok is sejteni engedik a polgárosodó ország, különösen Budapest pezsgő, élénk kulturális életét a századforduló évtizedében.

A rendkívüli gyors számszerű fejlődés a századfordulóval egyáltalán nem szakadt meg. Ezt látjuk, hogyha most már az 1900. évi és az 1910. évi népszámlálás adatait vetjük össze.[16]

Értelmiségi tisztviselő csoportok	1900	1910
Törvényhozás	278	202
Közigazgatás	34 135	41 442
Igazságszolgáltatás	19 574	25 557
Egyházi szolgálat	20 899	21 025
Tanügy	43 252	56 399
Közegészségügy	18 252	25 092
Tudomány stb.	1 220	3 555
Irodalom és művészet	3 870	5 304
Egyéb	2 760	3 212
Összesen:	144 249	181 788
Őstermelés értelmisége		
Gazdasági tisztviselő	9 935	9 669
Erdészeti tisztviselő	2 624	1 737
Összesen:	12 559	11 406
Ipar és forgalom értelmisége		
Bányászati tisztviselő	1 164	1 583
Ipari tisztviselő	17 386	32 689
Kereskedelmi tisztviselő	25 839	44 881
Közlekedési tisztviselő	19 773	28 371
Összesen:	64 162	107 524
Véderő szolg. álló értelmiség	7 888	9 684
Egyéb értelmiség	424	311
Értelmiségi tisztviselők összesen:	229 282	310 713

A század első évtizedében tehát az értelmiségi-tisztviselői réteg növekedésének üteme nemhogy lelassult volna, hanem egyes kategóriákban felgyorsult. Az állami élet további kiépülésére mutat a közegészségügyi értelmiség 37,4%-os, a pedagógusok 30,4%-os, az igazságszolgáltatási apparátus 30,6%-os, a törvényhozás személyi állományának 27,3%-os, a közigazgatás 21,4%-os növekedése. Az ipar, kereskedelem és hitelélet nagyarányú növekedését és koncentrálódását bizonyítja az ipari tisztviselők létszámának 88%-os, a kereskedelem tisztviselői karának 73,7-os, a bányászati tisztviselők 36%-os létszámemelkedése. Az ipar, kereskedelem és az állami élet növekedése által szükségelt közlekedés kiépülésére utal a közlekedés tisztviselői számának 43,5%-os emelkedése. Mindez tíz év alatt, a századforduló első évtizedében. Ezek az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a modern értelmiségi-tisztviselői réteg tömeges kialakulása az 1880—1910 évek között fokozódó ütemben ment végbe.

[16] A magyar szent korona országainak 1910 évi Népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 64. köt.

Ezt a folyamatot világosan látjuk, ha csupán a már említett számadatokat hasonlítjuk össze. Ha most eltekintünk a népszámlálások szempontjainak különbözőségétől s az ebből adódó pontatlanságoktól, s a nagyobb összefüggéseket vesszük csak vizsgálat alá, akkor azt kell látnunk, hogy 1880-ban az országban talált 125 306 értelmiségi-tisztviselő elemek száma 1910-re 310 713-ra emelkedett, 30 év alatt közel megháromszorozódott.

A további összehasonlítások lehetősége — az ország területi változásai miatt — korlátozott. Az 1910-es és az 1920-as népszámlálás összehasonlítása mindenesetre szembeszökő bizonyítékát adja az értelmiségi-tisztviselői réteg további növekedésének, s az ország új területére történt összpontosulásának. Az ország területének kb. harmadára, népességének kevesebb mint felére való csökkentése után az értelmiségi-tisztviselő elemek száma közel sem fogyott hasonló mértékben. 1920-ban a kis ország területén 236 194 kereső értelmiségit és tisztviselőt találtak 250 978 eltartott családtaggal. Bár a népszámlálást közreadó kötetek magyarázata megjegyzi: „Már magában az itt részletezett értelmiség az eltartottakkal együtt közel félmillió lélekre rúg, a mai terület népességének 6,1%-a. A mai területen az értelmiségnek a népességben elfoglalt aránya majdnem még egyszer akkora, mint 1910-ben a Magyar birodalom egész népességében elfoglalt 3,8%-os arányuk volt."[17] A statisztikai magyarázat még azt is megjegyzi, hogy 12 817 olyan főiskolát végzett, s 41 047 olyan érettségizett egyén volt az országban, aki nem értelmiségi vagy tisztviselő munkát végez, tehát a foglalkozásként összeírt kimutatásban nem szerepel. Megállapítja, hogy „az iskolai végzettség alapján az értelmiséghez számíthatókkal együtt az értelmiséghez tartozók száma 541 046-ra egészül ki, és ha az iskolai végzettség alapján idesorolt keresők eltartottjait is számba vesszük, az értelmiség teljes száma a mai területen 550 000-re becsülhető".[18]

Úgy érezzük, hogy a továbbiakban feltétlen válaszolnunk kell arra a magától adódó kérdésre: milyen forrásokból táplálkozott az értelmiség megsokszorozódásának 40 esztendejében, mely társadalmi rétegekben kell keresni a modern magyar értelmiség bölcsőjét. Ez abból a szempontból is döntő kérdés, hogy milyen társadalmi beállítottságú értelmiséget örökölt az ellenforradalmi rendszer a dualista Monarchiától.

Az értelmiség feltöltődésének forrásai

Megbízható statisztikai felvételek egyáltalán nem állanak rendelkezésünkre a kialakuló magyar értelmiség szociális származására vonatkozólag. Annál több történelmi, szociográfiai és szociológiai, s különösen bőséges szépirodalmi leírását találjuk a magyar tisztviselőtársadalom kialakulásának és életének a dualizmus korában Ezeket olvasva szinte úgy tűnik, mintha tisztviselőkből állt volna a korabeli társadalom, mintha az a tudós vagy író, aki nem akar a távol múltba kalandozni, a jelenhez fordulva szinte kizárólag a magyar dzsentri, hivatalnoki, középosztályi, kistisztviselői problémával találkoznék, vagy csupán ezt tartaná méltónak tollára. Mintha az ország lakosságának ez az 5—6%-át kitevő rétege eltakarná a kutatók és az írók jelentős részének szeme elől a másik 95%-ot. Talán az írókban volt a hiba, talán a társadalomban, vagy talán méginkább a társadalomban és az írókban együtt — ennek megállapítása most nem a mi feladatunk. Egy azonban bizonyos: nem tekinthető véletlennek, hogy ez a kérdés ily mértékben foglalkoztatta a kor szellemi életét. Ez a lázas érdeklődés, a leírásokban tapasztalható szenvedélyes védelem vagy támadás, gyakrabban csendes, szelíd nosztalgia, máskor a kiút keresése vagy a jövő találgatása arra utalnak, hogy valami, a magyar társadalomra jelentős dolog elmúlóban, más kialakulóban volt; elmúlóban a feudális társadalmi szerkezet következményei; a független magyar középbirtokosok úri világa, s kialakulóban a gyorsan kapitalizálódó ország társadalma, a magyar értelmiségi társadalom. Nem csodálandó tehát, hogy azokat, akik akár a múlt úri osztályából jöttek, akár már a jövő úri-értelmiséget képviselték, egyaránt saját rétegük problémái érdekelték, s mivel ezek a problémák a számukra a múlt és a jövő létkérdését jelentették, olyannyira foglalkoztatták őket, hogy nem látták tőle az egész kóros magyar társadalmat, s még nem vagy alig fedezték fel a nép nyomorgó és vergődő többségét, a fejlődő munkásosztályt és a jórészt megrekedt, kiúttalan parasztságot.

A magyar értelmiség bölcsője nem a városi polgárság házaiban ringott, mint nyugaton, sem nem a módosabb parasztság kis földdarabjain, mint a Balkánon, hanem elsősorban az országot behálózó nemesi kuriák bomló falai között a köztisztviselő értel-

[17] Az 1920. évi Népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 76. köt. 66* l.
[18] Uo. 67* l.

miségé; a keresztény és zsidó kispolgári házakban, az altiszti és szolgai szobákban a magántisztviselőké, vagy a polgárság jobbmódú rétegei otthonaiban az ún. szabadfoglalkozású értelmiségé. A nem nagyszámú magyarországi honorációr-réteg az abszolutizmus korában inkább osztrák vagy cseh volt, mint magyar. Ez a kisszámú réteg az értelmiség gyorsütemű hatalmasra duzzadásának tömegeit nem szolgáltathatta, annál inkább, mert a kiegyezés után nem jelentéktelen részük vissza is tért hazájába.[19]

Pedig, amint arra rámutattunk, éppen a következő évtizedek, különösen az 1880—1910 közötti harminc esztendő alakította ki tömegméreteiben a modern magyar értelmiséget és tisztviselőréteget, mikor is az 1880. évi népszámláláskor talált 446 bányászati és kohászati tisztviselő helyett 1910-ben már ugyanezen a területen 1583-at, tehát a harminc év előttinek majd négyszeresét, az iparban az 1880-i 2095 helyett 1910-ben 32 689 tisztviselőt találtak. Az ipari tisztviselők száma tehát 30 év alatt megtizenhatszorozódott. A kereskedelem és forgalom tisztviselői számának változása is óriási, 12 165-ről 73 252-re, közel hatszorosára növekedett. Egyedül a földmivelés tiszti apparátusa stagnált, az 1880-i 11 925-tel szemben 1910-ben 11 406 tisztviselőt találunk a mező- és erdőgazdaságban. Ugyanezen harminc év alatt a pedagógusok száma közel kétszeresére emelkedett, az egészségügyi személyzeté pedig bőségesen megduplázódott. Hasonló volt az emelkedés a közigazgatás és igazságszolgáltatás apparátusában is.[20]

Ilyen hatalmas arányú növekedés egy generáció alatt semiképpen nem lehetséges öntenyészet útján, nem lehetett képes a satnya magyar értelmiség önmaga növekedésének alapbázisát szolgáltatni. S mivel a kapitalista fejlődés Magyarországon sajátos társadalmi viszonyok között ment végbe, nem termelt ki olyan erős, széles polgárságot, amely egyben az új értelmiség egyértelmű bölcsője is lehetett volna. A feudalizmusból átmentett birtokososztály, amely ahhoz nem volt elég erős, hogy földbirtokai nagy részét megtartsa, elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy saját érdekeinek és ízlésének rendelje alá a kialakuló közigazgatást, igazságszolgáltatást, lényegében az egész állami apparátust, s egyben diktálja a társadalmi érintkezés és értékrendszer normáit. Egy sajátos találkozásról van itt szó, amikor is a rohamosan kapitalizálódó Magyarország polgári államszervezetének személyi szükségletei összetalálkoznak egy hanyatló, anyagi és társadalmi pozicionális romlásból menekülő réteg: a volt középbirtokos nemesség új egzisztencia-keresésével. S mivel ezt a réteget tradicióii az állami, vármegyei, közigazgatási élethez, a közszerepléshez kötik, mi sem tűnik természetesebbnek, mint hogy új egzisztenciáját régi működési területén keresse.

Csakhogy ami a múltban csupán mellékes közszereplés volt — a gazdálkodás mellett —, az most már megélhetési forrássá válik. Ezzel a dolgok visszájára fordulnak; ami a közszereplésben a függetlenség alapját szolgáltatta: a földbirtok, az államhatalomtól való függetlenség, az elúszott, s helyette maga az állam lett a létalap. Így süllyedt a félszázaddal előbb még önálló, ha kell ellenzéki, a politikai életben erkölcsi tőkét hordozó, közéletben szereplő középbirtokos nemes utódja az államhatalom által kitartott, s a mindenkori államhatalmat kiszolgáló köztisztviselővé. S mivel az új egzisztenciát kereső réteg nagyobb, mint a közszolgálat valóságos személyi szükséglete, ezért tradícióira hivatkozva — az atyafiság ezer szálával kapcsolódva az államvezetés uraihoz — a protekcióra támaszkodva, monopolizálja a köztisztviselőapparátust. Így jön létre az a sajátos magyar dzsentri köztisztviselői réteg, amely a kapitalizmus körülményei között a régi feudális társadalmi élet illúzióinak hordozója, s bár mása sincs, már csak ez az illúzió és kiterjedt, még gazdálkodó atyafisága, az egész magyar értelmiség társadalmi érintkezési formáira, törekvéseire, vágyaira, félelmetes hatást képes gyakorolni. Azokat a kevéseket pedig, akik más rétegekből kerültek be az állami, többségében a városi hivatalokba, magába olvasztotta, olyan mértékben képes volt saját képére gyúrni, hogy polgári vagy paraszti származású köztisztviselők gyakran hangosabb hirdetői lettek a dzsentri tradícióknak, s megszállottabb hívei az úri dzsentri gondolkozásmódnak, mint a valódi dzsentrik.[21] Egyet kell érteni Szekfű Gyulával: „A szegény hivatalnoknemes

[19] Többek között e kérdésre mutat rá *Csákvári Jákó*, A tisztviselőtömegek története c. könyvében. Szerinte csak 1867 után „született meg a magyar állam tisztviselője. Az igaz, ekkor is csak nagyrészt az akkor felállított és szervezett minisztériumokban. Mert a külső, a végrehajtó szolgálatnál ott ragadt *még* sok-sok cseh, meg morva, ki már értette valamiképp magyar nyelvünket és akit kegyelemből meghagytunk helyén, hogy kenyér nélkül ne maradjon... Az állapotok tehát bizony csak nagyon lassan változtak. És habár a germán elemek később lassan-lassan kipusztultak, a szellemük most is közöttünk van." (A tisztviselőtömegek története (1867—1908). (Bpest. 1909. 4—5. l.) Csákvári másutt arról panaszkodik, hogy 1867 után „... itt hagytak a nyakunkon 426 számvevőségi tisztviselőt is: cseheket, morvát, osztrákot" (i. m. 17. l.).

[20] A magyar értelmiség különböző foglalkozású csoportjainak 1870. és 1880. évi összehasonlító adatait közli: A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei c. kötet. 762. l. Bpest, Athenaeum. 1882.

[21] A dzsentri-tisztviselőréteg kialakulása és szerepe kérdésének plasztikus leírását találjuk *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik (Bpest, Kir. Egyetemi Nyomda. 1943) c. munkájában. *Lippai Zoltán* 1919-ben a

külsőleg él, hogy lássák, s ahelyett, hogy a lelki műveltség terjedésével a külső életről leszokott volna, még utánzókra tesz szert, s életmódját, melynek pusztulásra ítélt osztálynál megvan a természetes jogosultsága, egy újonnan feltörekvő rétegre is kiterjeszti."[22]

Ez a birtokos származású, vagy hozzá asszimilálódott dzsentri-tisztviselő réteg alkotta a magyar értelmiség — az akkori fogalom szerint intelligencia — becslés szerint mintegy harmad részét. Befolyása azonban az egész értelmiségre számarányánál sokkal nagyobb volt, ő volt a példa, a magyar úri-értelmiségi prototípusa. Tradíciói, kulcspozíciói, úri atyafisága predesztinálta erre a felemás magyar fejlődés körülményei között a század első évtizedeiben.

A magyar értelmiségi-tisztviselő réteg másik, számszerint legnagyobb részét az ún. magánalkalmazottak képezték. Amennyire szellemét, társadalmi kapcsolatait, s ezzel jellegét tekintve egységesnek tűnik a köztisztviselőréteg, annyira a színek széles spektrumában tündököl a magántisztviselők rendkívül heterogén tábora; a gyári alkalmazott, magasan kvalifikált, tipikusan értelmiségi mérnöktől kezdve egészen az iskolázatlan, értelmiséginek alig nevezhető kereskedősegédig, címíróig vagy kistisztviselőig. Társadalmilag sem kisebbek az ellentétek, hiszen míg a nagyüzem igazgatója, vagy nagybank ügyvezető igazgatója — ha maga nem is föltétlen tőkés, hanem épp a tőkések egyikének, vagy egy tőkés érdekeltségnek magasbecsülésű alkalmazottja — pozíciójából és jövedelméből következőleg társadalmilag mégis a nagyburzsoához áll közelebb, mint a kereskedősegédhez, vagy mint saját bankja gépírónőjéhez. S mint ilyent, bizonyos mértékig befogadják a magyar úri világ merev társadalmi kasztjába, amelynek kapui a polgári vagy paraszti származású kistisztviselő előtt semmiképpen sem nyílnak meg. S amennyire a magántisztviselők felső rétegeinek jó kapcsolatai voltak az akkor társadalmilag magukat magasabbnak számító, jó nevű, s nemesi tradíciókkal rendelkező úri körök felé, ahová mindenekelőtt tekintélyes tőkéjük feletti rendelkezés nyitott kaput, ugyanúgy a magántisztviselők akkor társadalmilag alacsony tömegei megtartották kapcsolataikat más kispolgári rétegekkel, ahonnan jöttek, — vagy a szálak gazdag kötege kötötte őket a polgárság kistőkés, vagy más „önálló" rétegeihez. Többek között az előttük álló perspektíva; a házasság, aminek a révén maguk is kisburzsoává válnak, hiszen sokak törekvése jobbmódú családokba való benősülés, illetve férjhezmenetel volt, vagy az a keservesebb perspektíva, hogy állásukat bármely percben elveszthetik, s ha nem találnak másikat, lecsúsznak a kispolgárság legrosszabb körülmények között élő, nyomorgó tömegeibe, sőt esetleg a munkásosztályba. A magánalkalmazotti réteg spektruma tehát igen széles volt a társadalom úri vezető-köreitől egészen a társadalom alsó kizsákmányolt rétegeiig.

Amennyire a köztisztviselőréteg jó részét származása eleve predesztinálta a társadalmi életben betöltött helyre, olyannyira nyitva maradt a polgári származású magántisztviselők társadalmi elhelyezkedésének perspektívája, s csak kis részük „verekedhette fel" magát oda, ahová a dzsentri tisztviselő automatikusan bejutott. A magyar magántisztviselő-réteg többségében ugyanis a polgárságból, sőt a kispolgárságból származott. Míg a köztisztviselőség a dzsentri lesüllyedésének állomása, a magántisztviselőség a kispolgár felemelkedésének útja volt.[23]

Az a munkamegosztás, amely a dzsentri és a kispolgár között így létrejött, amely a közhivatalt dzsentri jellegűvé, a magánhivatalt kispolgárivá tette, nem csupán azon múlott, hogy a magánhivatalok munkaadói maguk is mint burzsoák saját osztályukból verbuválják alkalmazottaikat — hiszen itt rendelkeznek a legjobb kapcsolatokkal —, hanem elsősorban azon, hogy a dzsentri kisajátította a közhivatalt, s kispolgárság feltörekvő egyedei előtt már csak a magánhivatal elfoglalásának lehetősége állt szabadon, az, hogy a közhivatal szemükben a politikai élet szférájába tartozott, amely hagyományosan a birtokos osztályok kezében volt és maradt, a magánhivatal pedig szerintük az

---

Franklin Kiadónál megjelent A magyar birtokos középosztály és a közélet c. könyvében arról ír, hogy „a magyar közélet sohasem volt anynyira dzsentry közélet, mint az alkotmány visszaállítása után..." (99. l.). *Gidófalvi Istrán* tragédiának tartja 1907-ben írott Hivatalnokok c. könyvében a dzsentri közhivatalra tódulását. A dzsentri gondolkozásmód szociológiáját legrészletesebben *Makkai János* nyújtja az Urambátyám országa c. a Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT.-nél kiadott (évszám nélkül) munkájában. *Weisz Istrán* is a Mai magyar társadalom c. Magyar Szemle Társaság kiadásában 1930-ban megjelent könyvében hanyatlási tünetnek tekinti a dzsentrit. A dzsentri-hivatalnokréteg gondolkodásmódját és szokásait a parasztság szemszögéből nézve írja le *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság, Cserépfalvi kiadás (évszám nélkül) c. könyvében. E kérdéssel bővebben foglalkozik, s a polgári irodalom bírálatát is adja *Szabolcs Ottó:* Köztisztviselők az ellenforadalmi rendszer társadalmi bázisában c. (Akadémiai Kiadó. 1965) könyve.

[22] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. Ötödik kiadás. Bpest. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda. 1938. 315. l.

[23] A kispolgárság, különösen a parasztság és a kisiparos és kiskereskedő-réteg gyermekei 2—3 generáción keresztül jutottak el a közhivatalokba. Az út első állomása a parasztság számára a hivatalszolgaság, a kispolgárság számára a magántisztviselőség volt. Ezt részletesebben bizonyítja *Szabolcs Ottó:* i. m.: Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében.

úri mivoltukhoz kevésbé méltó kereskedelem és ipari termelés területének számított, amelyhez sem hagyományaik. sem vágyaik nem kötötték őket. A kispolgári vágyakat és illúziókat ez is kielégítette, nemcsak mert itt voltak hagyományaik, hanem mert kénytelenek voltak ezzel megelégedni, s vágyaikat — ahogy ezt a józan polgárok, kereskedők szokták — a lehetőségeikhez mérték. Míg tehát a dzsentri köztisztviselő az illúziók, a hamis külsőségek, látszatok s a valóságtól elrugaszkodott vágyak embere, addig a magántisztviselő a rideg realitások hordozója volt. Egyik sem csodálandó — egy hanyatló réteg, amely felülről jön, görcsös kapaszkodása a múltba — ami már csak illúzió —, s egy feltörekvő réteg kapaszkodása a jövőbe. S míg a köztisztviselő hivatalát örökéletűnek tekinti — s joggal, hiszen csak fegyelmi úton bocsátható el —, addig a magántisztviselő akármelyik nap elveszthet mindent, amit eddig elért. Ezért a köztisztviselő nyugodtan élhet illúziói világában, a magántisztviselő ezt egy percig sem engedheti meg magának, a rideg valóság mindennapjaira kell figyelnie.

Nem csupán származása, hanem életkörülményei, gondolkodása, életstílusa is megkülönböztette e két réteget egymástól. Sajnos számszerint egyáltalán nem tudjuk bizonyítani, hogy a tisztviselő-réteg mely részei milyen mértékben származtak egyik vagy másik rétegből. A kor statisztikusai nem gondoltak erre, a kor tudósai vagy írói pedig kutatásuk eredményeit vagy tapasztalataikat írták meg csupán, nem pótolták a statisztikusok mulasztását.

A magyar értelmiség harmadik rétege, ha számszerint viszonylag igen csekélynek is mutatkozik a köz- és magántisztviselők tömegeihez képest, az (1890-ben 5516, 1900-ban 7853, az 1910-ben 11 071) ún. szabadfoglalkozású értelmiség társadalmi hatását tekintve számarányánál jóval jelentősebb, hiszen ez az értelmiség irányította Magyarország szellemi életét, s reprezentálta kultúráját. Ide tartoztak az írók, művészek, de a korabeli statisztika ide sorolta a szellemi munkát végző vállalkozókat, tervezőket, építészeket stb. is.

Ennek a rétegnek a származása a legkevésbé meghatározható, hiszen a társadalmi lehetőségeken kívül itt szabott leghatározottabb kereteket a tehetség, az a különleges adottság, amely e pályák egyrészén szinte meghatározó erővel bírt. Egy bizonyos, hogy alig találhatnánk dzsentrit a szabadfoglalkozásúak között, ha igen, akkor is éppen azt a kis töredékét, amely képes volt szakítani rétege illúzióival, életeszményeivel. Az irodalom és tudomány még valahogy beleilleszthető volt a dzsentri-ideálok körébe, a színészi, újságírói, tervezői stb. hivatások azonban távol állottak elképzeléseiktől. Persze az irodalom, tudomány és képzőművészet sem mint megélhetési forrás, hanem mint úri passzió. Általában az államból megélni természetesnek tűnt — hiszen azonosította magát az állammal —, munkája termékét darabonként, vagy tehetségét, idejét magánosoknak áruba bocsátani nem felelt meg hagyományainak, ízlésének.

A szabad pályák tehát nyitva állottak a burzsoázia, a kispolgárság s a kialakuló „középrétegek" gyermekei előtt, akik nem is késtek azokat birtokukba venni. S amennyire az úri világ társadalmi érintkezésének hangulatát s szabályait a dzsentri szellem szabta meg, közel olyan mértékben ennek a polgárságból jött „szabadfoglalkozású" értelmiségnek az életérzése határozta meg a kialakuló Magyarország, különösen a már milliós Budapest kulturális életét. S ha ez a kultúra nem kis százalékában sekélyes volt is, közel sincs igazuk azoknak, akik egészében elvetik, s „despotikus zsidó kultúrá"-nak bélyegzik, mint Szekfű Gyula[24], vagy a magyar „öntudat és hazaszemlélet elsekélyesedését és elmagyartalanodás"-át vélik benne felfedezni, mint Szabó Zoltán[25]. Ha eltekintünk azoktól az egyetemes kulturális és tudományos értékektől, amit e korszakban a magyar értelmiség létrehozott, s csak a sekélyesnek bélyegzett, valóban nem maradandót vetjük össze a magyar intelligencia másik részének kulturális életével, a mérleg így is a polgári értelmiség javára billen. Hiszen a feudális urak régi szórakozását idéző, a vad dorbézolással és végtelen kártyacsatákkal összekötött cigánymuzsikáltatás helyére a valóságos kulturális értékeket nem hordozó, de a polgári életeszményeket tükröző orfeumot, a cinikusan szellemes kabarét állította, a műkedvelés helyett megteremtette a tömegeket szórakoztató állandó magyar színjátszást s a tömegeket tájékoztató sokszínű sajtót, amely igaz, hogy a polgári ideálokat terjesztette — de ne feledjük, hogy szemben a dzsentri-úri ideálokkal. Nem mást tett tehát e három évtized ún. szabadfoglalkozású értelmisége, mint létrehozta a kultúrának azt a formáját, amely a kapitalizmus körülményei között mindenütt létrejön, amely szükségszerűen megszületik ott, ahol a tőkés társadalom kifejlődik. Átplántálta összes negatívumával és pozitívumával együtt. Nem lehet egy társadalomtól azt várni, hogy átlépje saját árnyékát, s Szekfű, aki annyira — s joggal

[24] L.d. *Szekfű Gyula:* i. m. 332—348. l.
[25] *Szabó Zoltán:* Magyarság és a középosztály. Kelet Népe, 1939. ápr. sz. 207. l.

— ostorozta a magyar úri társadalmat illuziói miatt, e kérdésben maga is illuzionista nézőpontból indult el.

A magyar értelmiség talán legtipikusabban értelmiségi jellegű csoportját a nem állami szolgálatban álló orvosok és ügyvédek húszezren felüli tábora alkotta. Az 1880. évi népszámlálás Magyarország területén 6701, Fiumében 36, Horvát-Szlavonországban 444 ügyvédet talált. Meglepő, hogy az 1891-es népszámlálás lényegesen kevesebbre határozta meg az ügyvédek számát, amikor is Magyarország területén 4691, Fiumében 10, Horvát-Szlavonországban 210 ügyvédet írt össze. Ettől kezdve az ügyvédek száma viszonylag lassú emelkedést mutat, Magyarországon 1900-ban 4507, 1910-ben 6703 ügyvéd van. Az emelkedés jóval nagyobb, ha hozzáadjuk az 1900 évi népszámláláskor összeírt 1846, az 1910-ben összeírt 4364 „ügyvédsegédet".[26] 1900-ben tehát összesen 6353, 1910-ben pedig 11 067 magánprakszist folytató ügyvéd, vagy a magánprakszisra gyakorló ügyvédsegéd volt az országban.

Az ügyvédek táborához hasonló létszámú volt az orvosok, gyógyszerészek és állatorvosok csoportja. Az 1880. évi népszámlálás 3705 orvost, 1296 önálló gyógyszerészt és 1313 gyógyszerészsegédet, valamint 697 állatorvost talált Magyarország területén. 1891-re az orvosok száma 3387-re esett vissza. Az 1900. évi népszámlálás 4807 orvost, 1993 önálló gyógyszerészt, 1274 segéddel és 898 állatorvost, az 1910. évi pedig már 5565 orvost, 1949 önálló és 2283 gyógyszerészsegédet, valamint 1285 állatorvost írt össze. Ezek szerint az orvosok, állatorvosok és gyógyszerészek száma 1900-ban 8972, 1910-ben 11 082 volt.

Ez a huszonkétezernyi orvos, ügyvéd, gyógyszerész a magyar értelmiségi társadalom talán legpolgáribb származású részét képezte. A polgárság azt a részét taníttatta fiainak, akiknek nem annyira tőkét tudott adni, mint inkább olyan szellemi tőkét, amely oly foglalkozás gyakorlását biztosítja, amely viszonylag kisebb kezdő-tőke befektetése után egy életen keresztül gyakran a befektetettnél jóval nagyobb tőkénél is jobban kamatozik. A magánpraxist kezdő ügyvédnek egy rendelő-helyiség s néhány könyv kellett, s ha szerencséje, jó ismeretsége vagy megfelelő fellépése volt, polgári jómódot biztosíthatott magának. A kezdő orvosok rendelője berendezéséhez már jelentősebb összegre volt szüksége — hogy a praxis beindulása után a polgári jómód bizonyos fokára eljuthasson. Mindenesetre a kis- és középpolgári életideálok közé tartozott, hogy ne csak olyan fiú legyen a családban, aki az üzletet vagy műhelyt átvegye, hanem diplomás is, akinek diplomája s polgári jómódja biztosítsa helyét, megbecsülését a társadalomban. Ez tipikusan a polgárság s az értelmiségi családok leszármazottai őrhelyeinek számított. Ide áramlottak azoknak a polgárcsaládoknak feltörekvő gyermekei, akik nem juthattak közhivatalokba, s a magánhivatalnál többre vágytak, ide áramlott a zsidó polgárság, akik előtt a közhivatal kapui szinte be voltak zárva. 1890-ben az ügyvédek 34%-a, az orvosok 48,3%-a, 1910-ben az ügyvédek 45,2%-a, az orvosok 48,9%-a zsidó vallású volt. Ezzel szemben 1900-ban a bírók és ügyészek 3,1, 1910-ben pedig 3,8%-a, 1900-ban a vármegyei tisztviselők 2,2, 1910-ben 2,5%-a volt zsidó.

Az értelmiség legjelentősebb rétegét az igen heterogén összetételű pedagógustársadalom alkotta. Már 1891-ben 34 188 pedagógust talált a népszámlálás Magyarország, 158-at Fiume, 2793-at Horvát-Szlavonország területén. A Magyarországon talált 34 188 tanügyi alkalmazottból 23 313 a népiskolákban működő tanító volt. Ez a zöm képviselte a pedagógustársadalom legalsó rétegét.

A pedagógusok több mint kétharmad részét tehát a rosszul fizetett, még a falusi társadalom ranglétrájának sem a felső fokozatain helyet foglaló néptanítók képezték. Származásukat tekintve is ez volt a magyar értelmiség „legnépibb" része. Már tömegméretű létrejöttük is a társadalom akkor alacsonyabbra tartott rétegeiből táplálkozott, amikor is az Eötvös-féle reform után a nagyarányú néptanítóhiányt úgy igyekeztek áthidalni, hogy sebtiben levizsgáztatták és tanítónak nevezték ki azokat a falusi és kisvárosi iparosokat és műveltebb parasztembereket, akik írni-olvasni tudtak, s azonnal beállhattak az iskolába írni-olvasást tanítani.[27] A keserves néptanítói kenyérre, a paptól s

[26] Az 1880. és 1891. évi népszámlálások nem vették külön kategóriába az önálló praxissal még nem rendelkező ügyvédeket. Ezért látszólag alacsony az ügyvédek száma, növekedésének aránya. Feltűnőbb, hogy az 1880. évi népszámlálás lényegesen több ügyvédet talált az ország területén, mint az 1891. évi. Valószínűleg a két felvétel módszerében és csoportosításában van eltérés, nem tartjuk valószínűnek, hogy az ügyvédek száma az eltelt 11 év alatt lényegesebben csökkent volna. Annál inkább a felvétel eltérését tükrözheti ez a számarány, mert az orvosok létszámának csökkenése ugyanezekre az évekre esik, ami a valóságban szintén nagyon valószínűtlen. Az eredeti felvételek nem állanak rendelkezésünkre, korrekcióra tehát nincsen módunk.

[27] Kb. 20 év alatt sikerült ezeknek a sebtiben levizsgáztatott tanítóknak jórészét képesített pedagógusokkal pótolni. Az 1880-as években jött divatba az okleveles tanítói és a tanítói címeknek a megkülönböztetése. 1900-ra már a magyarországi tanítóság 92,19%-a okleveles tanító volt, csupán 7,81%-át képezték a nem okleveles tanítók (lásd részletesebben: Magyar Statisztikai Évkönyv új folyam IX. 1901. Bpest, Athenaeum. 1902. 329. l.)

más egyházi hatóságoktól, az iskolatestülettől, a műveletlen, primitív falusi előljáróságoktól oly sok megaláztatást elviselni kényszerült, a gyakran a szegény lakosság kegyelemkenyerén élő tanító posztjára kevéssé vágytak a középréteg gyermekei, különösen nem a dzsentri és a jómódú polgárság. Ameddig szemükben lecsúszás volt a néptanítói pálya, a parasztság, a falusi és városi kisiparosok, kézművesek, a hivatali segédszemélyzet szemében gyermekeik felemelkedése útjának számított. Az a szegény parasztember, vagy néhány holdas gazda, aki nem bírta tehetséges gyermekét felső iskolában taníttatni, a tanítóképző néhány esztendejét kihúzta valahogy, vagy a jó tanulónak járó kedvezmények, gyakran az iskola vagy az egyház segítségével a tanítóképző elvégzését mégis biztosítani tudta. Ez, vagy a kispapság volt szinte az egyetlen út, hogy a tehetséges parasztgyermekek kiemelkedjenek a kor paraszti nyomorúságából, hogy felcseréljék azt egy falusi parókiával, vagy a néptanítóság — kétségtelenül a paraszti sorsnál rangosabb — nyomorúságával. Ez a nagyszámú, jelentős részében eleve paraszt kézműves, iparos származású értelmiségi réteg azután évtizedeken keresztül elsősorban ugyanazokból a rétegekből — ahonnan származott — és az értelmiség legszegényebb csoportjaiból töltődött fel. Egy része azután a felfelé való hasonulásban kereste boldogulása útját, más része viszont hű maradt az osztályához, s belőlük került ki az értelmiség forradalmi részének egyik magva. Mindenesetre a néptanítók képezték talán a magyar értelmiség egyetlen olyan jelentősebb csoportját, amely ezer szállal kapcsolódott a lakosság legnagyobb részét kitevő parasztsághoz, amely közelről látta és átélte a magyar nép többségének nyomorúságos sorsát. Rájuk szóról-szóra illett Marxnak az a megállapítása, hogy „a tanult osztály proletárjai".[28]

A pedagógustársadalom más származású és jellegű részét képezte a középiskolák 2143 létszámú tanári kara.[29] Ez a csoport mind életszínvonalában, mind társadalmi megbecsülésében, mind származásában az orvosokhoz és ügyvédekhez állt közelebb, kis- és középpolgári rétegekből jött, vagy a hagyományos értelmiségi rétegek továbbélését jelentette.

*

A rendelkezésünkre álló adatok és a jelenlegi kutatások közel sem elegendők a dualizmus éveiben tömegméretekben kialakult modern magyarországi értelmiség genezisének sokoldalú feltárásához. Amint a bevezetőben már jeleztem, jelen tanulmányban csak néhány, az értelmiség számszerű növekedésére és összetételére vonatkozó adattal és szemponttal kívántam hozzájárulni a további kutatásokhoz.

[28] *Marx Károly:* Osztályharcok Franciaországban. Bpest, Szikra, 1948. 123. l.
[29] E fontos réteggel nagyobb munkámban foglalkozom részletesebben.

Gulyás József:

Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben

Muraköz a dualizmus egész ideje alatt vitatott terület volt. Egyházi tekintetben Zágráb fennhatósága alá, közigazgatásilag Magyarországhoz, Zala megyéhez tartozott. Magyar részről állandó volt a törekvés, hogy e terület egyházilag is Magyarország, magyar püspökség fennhatósága alá kerüljön, a horvátok pedig sohasem mondtak le arról, hogy a Muraközt nemzeti területükbe kapcsolják közigazgatásilag is. A vita során a magyar fél a történeti joggal érvelt, míg a horvátok különösen az etnikai jogalapot hangsúlyozták ki. A magyar uralkodó körök a horvát érvelés alapját e terület megmagyarosításával vélték megszüntetni. A muraközi asszimilációs politikának az átlagosnál nagyobb intenzitása elsősorban ezzel a körülménnyel magyarázható.

A két világháború közötti revíziós magyar álláspont szerint „Muraközt Szent László 1083. év tavaszán szakította ki a Korontál hercegségből . . . s a Dráván túli szlavón területeket is elfoglalta . . . a Magyarországhoz csatolt területet külön nevezi meg, s nem a Dráva—Száva közt fekvő területtel együtt . . .", miből „ismételten az következik", hogy a Muraközt nem úgy kezelte mint a Dráva—Száva közét.[1] Az 1849—1861 közötti időszakkal kapcsolatban, amikor a Muraköz horvát közigazgatás alá tartozott, az volt a vélemény, hogy ez nem a törvényhozás aktusa volt, hanem ideiglenes jelleggel, Jelačić kérésére, önkényesen történt.[2] A horvátoknak történelmi jogalapjuk a Muraközre ezek szerint nincs.

A horvátok etnikai jogalapját is kétségbevonták. Ez párhuzamosan történt a muraközi magyarosítással, s lényege abban állt, hogy a „muraközi nyelv" nem horvát nyelv, hanem „muraközi". Különösen makacsul képviselte ezt az elvet Margitai József, a csáktornyai tanítóképző igazgatója és a horvát vidékeken folyó asszimilációs tevékenység fő szakértője. Margitai érvelésében van politikum, de annál kevesebb a tudományos alap, hiszen a tényállás egészen más, mint amit ő a „muraközi nyelv"-re vonatkozóan állít.

Amint ez a szlavisztikában ismeretes, a horvát nyelvterület három alapdialektusra oszlik: a štokavštinára[3] Szlavóniában, Bosznia-Hercegovinában és másutt, a dalmáciai és a tengermelléki čakavštinára[4] és a nyugat-horvátországi kajkavštinára.[5] A horvát nyelvújításig[6] minden vidék a maga nyelvét használta irodalmi nyelvként. Zágrábban és a „történeti Horvátország" más jelentősebb kultúr-központjaiban a kajkavština használata honosodott meg az irodalomban, a magyar helyesírás használatával egybekötve (pl. lj és č helyett ly és cs használata, úm. ključ helyett klyucs = kulcs stb.). Erre a nyelvre fordította le Werbőczy „Hármaskönyv"-ét Pergosics Iván.[7] A čakavš-

[1] *Muravölgyi (Margitai) József:* Muraköz és a horvátok. Budapest, 1929, 20. l.

[2] Uo. 23. l.

[3] A horvát nyelv három alapdialektusának elnevezését a kérdőnévmások alapján alakították ki. A štokavštinát beszélők pl. így kérdeznek: Šta radiš? = Mit csinálsz? Természetesen nemcsak a kérdőnévmásokban különbözik a többi dialektustól, hanem meglehetősen sok nyelvtani eltérés alapján is.

[4] A Čakavština elnevezést a ča kérdőnévmás alapján alakították ki. Jelentése ugyanaz mint a što.

[5] A kajkavštinát a *kaj* kérdőnévmás alapján nevezik így. E kérdőnévmás jelentésben egyezik a što és a ča alakokkal. A három horvát nyelvjárás legalapvetőbb jelegzetességei közé tartozik az *e-ző, je(ije)*-ző és az *i*-ző beszéd használatának megoszlása. A štokavština használja mind a hármat, a čakavština az *i*-zőt és *je(ije)*-zőt, a kajkavština csak az *e*-ző beszédet.

[6] E három variáció az óegyházi szláv č(jat) hang helyén alakult ki a nyelvtörténet során. Így lesz a lěp-ből lsp, lijep, lip. A horvát nyelvújítás atyja Ljudevit Gaj (1809—1872). Krapinán született (Nyugat-Horvátország). Grácban járt bölcsészetre. 1834-ben kiáltványban bejelenti lap-alapítását. Ez a horvátok modern nemzeti alapon való politikai és kulturális tömörítésének első kísérlete. Újságja a Novine Horvatzke, majd a Hirskenarodne novine címet viselte. A horvát nemzeti mozgalom motorja volt. Gaj könyve: a „Kratka osnova Horvatsko-slovenskoga pravipisanja" a horvát nyelvreform kezdete. Gaj a jugoszláv gondolat erőteljes képviselője is.

[7] Pergosics fordításának címe: Decretum Tripartitum, Koteroga je Verbőczy István dijački popisal. Nedelišče (Muraköz). 1570.

tinán és a štokavštinán szintén jelentős irodalom keletkezett, az olasz helyesírás használatával az utóbbinál (pl. konj helyett kogn stb.).

Ljudevit Gaj az illir-mozgalom szellemében a štokavštinát vezette be irodalmi nyelvnek. 1850-ben azután megállapodás jött létre Bécsben a szerbekkel a közös irodalmi nyelvről.

A ča- és a kaj-vidékek lokális irodalmának és kultúrájának egyes képviselői a helyi tradíciókra, valamint arra való hivatkozással, hogy a štokavštinát a nép nehezebben érti mint saját vidékének nyelvét, tiltakoztak Gáj törekvései ellen. A horvát nemzeti mozgalom képviselői ezeket a tiltakozásokat elvetették. Csak természetes az, hogy amikor 1849 után a Muraköz iskoláiba is bevezették az új horvát irodalmi nyelvet, egyesek a régi érveket sorolták fel ezzel szemben. Bizonyos azonban, hogy ha e terület továbbra is Horvátország része marad, ugyanúgy elhalkultak volna az ilyen tiltakozások, mint ahogy ez más kaj-horvát nyelvvidékeken is megtörtént. A „muraközi nyelvet az 1836-ban kezdődő horvát nyelvújítási törekvések érintetlenül hagyták, mert a muraközi nép mindig erősen ragaszkodott az ő sajátos, a horvát . . .nyelvtől különböző, a magyarok által tiszteletben tartott nyelvéhez".[8] Lehetetlen, hogy Margitai, aki számára nem lehetett ismeretlen a horvát nyelvújítás, ne tudta volna az igazságot: a „horvát nyelvújítási törekvések" nem a helybeliek ellenállása miatt nem érték a muraközi nyelvterületet, hanem azért, mert a kajkavštinát, melyet a Muraköz lakói is beszélnek, egyáltalában nem érte a nyelvújítás. Ennek alapján teljes képtelenségnek nevezhetjük azt az állítást, hogy a „muraközi nyelv" nem horvát nyelv.

A muraközi dialektust Margitai „fejleszteni" próbálta, nyilvánvalóan abból a célból, hogy annak a különbözőségét a horvát irodalmi nyelvtől a közvélemény előtt propaganda-célból kiemelje. A Julián Egyesület iskolahálózatának kiépítése[9] érdekében tett szlavóniai utazásai során a horvát nemzeti mozgalom képviselői többek között azt is a szemére vetették, hogy „új nyelvet" csinált a muraköziek számára. A helybeli dialektuson a Muraköz egyszerű népe számára lapot is indított, melyben a magyar „nemzeti eszme" mellett agitált, ellensúlyozza a horvát propagandát és egyengeti a magyarosítás útját.

Nyilvánvaló, hogy e jelenségek hátterében két tendencia rejlik. Egyrészt a magyarosítók egy manővere, mely a horvátok megosztását célozta, erős hasonlósággal Kállai Benjamin „boszniai nemzet"-törekvéseihez;[10] másrészt az a törekvés, hogy „bebizonyítsák" a horvátok etnikai érvelésének „jogtalanságát" és „alaptalanságát" is.

A magyarosítási akció a Muraközben is iskolai vonalon kezdődött. „Trefort miniszter és Gönczi államtitkár kultúrpolitikai éleslátással fedezték fel Muraköznek speciális helyzetét és misszióját az állami élet gépezetében, s a nemzeti kultúrának erős várat építettek oda."[11] 1879-ben, az első magyarosító iskolatörvény évében felállították a csáktornyai tanítóképzőt, melyben a horvát nyelv kötelező tantárgy volt, kidomborítván ezáltal „speciális misszióját". Ez az intézet a délnyugat-magyarországi magyarosítás káderképző központja lett; „ . . . negyedszázados működése alatt Muraközre, továbbá az országnak Stájer- és Horvátországgal határos részeire oly nagy befolyást gyakorolt, hogy a túláradó hazafiúi lelkesedésnek érzése tölti el mindannyiszor lelkemet, valahányszor a hetvenes-nyolcvanas évek Muraközét és Vendvidékét összehasonlítom a maival" — mondja Gönczi Ferenc.[12] Muraközben végzett tanítók működtek nemcsak a Muraközben, a Vendvidéken, Somogy és Zala más horvát lakta vidékein, hanem a „szlavóniai akció" iskoláiban is a Dráván túl.[13]

Az iskolai asszimilációs tevékenység 1884-től vált erőteljessé. Ekkor került Ruzsicska Kálmán a „Zala megyei népoktatás élére", s a muraközi iskolázás gócpontjait (Stridó, Perlak) igyekezett megerősíteni, felhívta a Dunántúli Közművelődési Egyesület figyelmét Perlakra, mely itt azután két óvodát emelt.[14] Ruzsicska alatt Perlakon

[8] *Muravölgyi:* i. m. 16. l.

[9] Margitai szlavóniai utazásairól „A szlavóniai magyarok nemzeti sorsa, nemzeti védelme és a magyar—horvát testvériség" c. könyvében ír.

[10] Kállai Benjámin 1883—1903 között Bosznia-Hercegovina kormányzója. A délszláv eszme ellensúlyozására a bosnyákokból külön „nemzetet" akart „csinálni". Megosztó módszere sikertelen szélmalom-harc volt.

[11] A Muraköz c. lap 1904. december 4-iki számából „A kultúra ünnepe Muraközben" c. cikk.

[12] Uo.

[13] Tekintettel arra, hogy a Julián Egyesület szlavóniai iskolahálózatát Margitai építette ki, a tanítói állásokba is legtöbbször saját volt tanítványait helyezte. De már korábban is, az akció kiépítése előtt működő magyar MÁV-iskolák tanítói is Margitai csáktornyai tanítványai voltak. A miniszterelnök egyik 1903. évi átiratában, mely a szlavóniai MÁV-iskolák állapotának megvizsgálásával kapcsolatos, olvashatjuk: e feladat megoldását legjobb Margitaira (mint „szakférfiú"-ra) bízni, „kinek a lent működő tanítók úgyis nagyobbrészt tanítványai" (OL. ME—4419/1903—XVII).

[14] *Gönczi Ferenc:* Muraköz és népe. Bpest. 1895. 50. l.

iparos-tanonc iskolát nyitottak, a meglevő polgári fiúiskola mellé polgári leányiskolát létesítettek. A tanítóképző az ő ideje alatt kétemeletes „palotát", Légrád és Kotor emeletes iskolaépületet kaptak. Alsódomborun, Muracsányon, Muraszerdahelyen, Nyírvölgyön stb. állami iskolák létesültek.[15] A „tanítóság képe is megváltozott".[16] A régieket, akik magyarul alig tudtak, vagy egyáltalában nem tudtak, nyugdíjazták, helyüket a tanügyi kormányzat számára „megfelelő erők" foglalták el. Muraköz tanügye a horvát szomszédságra való tekintettel a kormány gondoskodásának egyik tárgyát képezte.[17]

A Gönczi Ferenc által említett „visszásság" Muraköz exponált fekvéséből és „a horvát nép túlzóinak" állandó tevékenységéből fakadt. Varazsdról ugyanis állandó propagandával igyekeztek ellensúlyozni a magyarosítást, és a horvát papok tevékenységét támogatni. A Horvátországba vásárra járó muraközi parasztokat mindannyiszor ellátták ezekkel a propagandatermékekkel, mi több, ezeket, embereik segítségével, külön is terjesztették a Muraközben. E tevékenységgel Margitai József vette fel a harcot lapjának horvát nyelvű kiadásaiban. Így a „Medjumurje" 1904. április 10-i száma hírül adja, hogy a „Hogyan élnek horvát testvéreink Muraközben" című, s Varazsdról származó brosúra terjed. Ismerteti e propagandatermék tartalmát és kommentálja azt. A lap szerint a brosúra írója különösen a névmagyarosítások felett kesereg. Figyelmezteti a muraközi horvátokat, hogy az ilyen brosúrákat kézbe sem szabad venniük, továbbá, hogy legfőbb feladatuk „a magyar haza" szeretete és a hozzá való hűség, mert „a magyar vitézek sok vére hullott, míg Muraköz magyar lett, s a muraköziek »nyújtatott«, hogy magyar kenyeret ehetnek". Meg kell tanulniuk magyarul, ez a hazaszeretet bizonyítéka, de azért is, mert sokaknak megkönnyíti, hogy kenyérhez jussanak.

Margitai lapjának varazsdi vitapartnere „Rodoljub" (= Patrióta) álnéven írta propagandatermékeit. Ezért a lap vezércikkei igen sokat foglalkoznak a „Rodoljub"-bal. Az 1904. május 1-i számban pl. a Čirič Irič álnév alatt terjedelmesebb cikkben esik szó a „magyar szabadságról" és liberalizmusról, mely lehetővé teszi a „Rodoljub" tevékenységét. Kísérlet történik arra, hogy a legnagyobb egyházi tekintélyekre való hivatkozással a muraközi horvátokat papjaiktól eltántorítsák. A cikk írója erősen hangsúlyozza, hogy nem érdemes e papokra hallgatni, mert a pápa megígérte a magyaroknak, hogy támogatja Muraköznek egyházilag Magyarországhoz való csatolását. Ebből is látszik, hogy „érdemes" szeretni e hazát. „Kérdezd meg ezekről papjaidat — hangzik a felhívás —, aki nem fogja ezt megerősíteni, nem a barátunk és megérdemli, hogy magunk közül eltávolítsuk."[18]

A horvát papok működésének lehetetlenné tétele céljából a lap 1904. május 8-i száma folytatja az egyházi tekintélyekre való hivatkozást. Idézi Bubics püspök horvát asszimiláns szavait; „Oh, ha a haza minden fia fel tudná fogni azt a nagyságot, melyet Magyarország azáltal nyerne, ha az egyházban egy nyelven imádnák az istent!" — hangzik a hatásos szöveg.

A horvát „ellentámadások" 1904-től egyre erőteljesebbek. Még ebben az évben megindult Magdić ügyvéd szerkesztésében Varazsdon a Naše pravice c. lap, mely kizárólag a Muraközzel foglalkozott, és a muraközi népet az egységes horvát állam eszméjének igyekezett megnyerni. A varazsdi lap a legélesebb formában hozzálátott a Medjumurje c. hetilap leleplezéséhez a helybeli horvát olvasóközönség előtt.

Margitai lapja többször megrója a horvát papokat. Az 1904. október 9-i számban a szemükre veti, hogy a varazsdi lap dicséreteit szótlanul tűrik, s ez rosszul hat az egyszerű népre, „mert ha olvassák, hogy a lap megdicséri lelkészét horvát érzelmei miatt, az követni fogja lelki vezetőjét". Felhívja a lelkészeket a dicséretek nyilvános visszautasítására. A megvádolt horvát papság egy része azzal védekezett, hogy az egyházi felettesektől való félelem riasztja vissza őket attól, hogy ezt megtegyék. „Ezért csak nem lehet félni — jegyzi meg a lap —, hisz mellette a törvény, az igazság, a hatalom!"[19]

A Muraközben annyira kevés volt a magyarosításhoz szegődött pap, hogy azt a keveset, aki a „renegát" szerepét vállalta, a helyi hivatalos magyar körök nagy lelkesedéssel üdvözölték. A Muraköz nevű lap beszámol arról, hogy Habus Mihály, volt perlaki káplán Perlakon plébánossá történt kinevezését Perlak város „fényes ünnepséggel ülte meg". A tudósítás szerint az újdonsült plébánost „horvát létére a legsovénabb magyar érzés hatja át". Beszéde is, melyben megígéri, hogy mindent megtesz körzetének meg-

[15] Uo.
[16] Uo.
[17] Uo.
[18] Medjumurje, 1904. máj. 1. XIII. Leo pápa. Epistola 1896. máj. 1.
[19] Muraköz, 1904. okt. 9. sz. Néhány szó a muraközi lelkészi karhoz c. cikk.

magyarosítása érdekében, ilyen szellemű volt. Csak természetes, hogy a beszéd után a szolgabírák, ügyvédek stb. kifejezték hálájukat az újdonsült plébánosnak.[20]

Visszatérve az iskolai magyarosítás kérdéséhez, meg kell állapítanunk, hogy a források egybehangzó állítása szerint az a század elején már a Muraköz úgyszólván minden iskolájában intenzív volt. Legerőteljesebb volt e tevékenység, természetesen, az állami iskolákban, melyek száma egyre nőtt, s nem annyira új iskolák létesítése folytán, hanem a községi stb. iskolák államosításával. Az államosítás lefolyásának körülményeire vonatkozóan forrás nincs. Feltételezésünk szerint az a magyar értelmiség és közigazgatás befolyására történt. Annál több az egyes falvak iskoláinak államosítását egyszerűen megemlítő irat. Így tudunk Orehovica, Vullária, Podbreszt[21], Szobotica[22], Dekanovec, Novakovec, Domašinec[23] stb. községek iskoláinak államosításáról.

A század eleji mind intenzívebb asszimiláció nem utolsó sorban a délszláv eszme megizmosodásával és megnyilatkozásaival hozható kapcsolatba. Horvátországban ekkor ugyanis már mind gyakrabban hangoztatták egyes körök, hogy a délszláv egyesülés után a Muraköz, Vas, sőt még Sopron megye horvát és szlovén-lakta területei elcsatolandók lennének Magyarországtól. Margitai lapja szerint ezt a tervet úgy kell keresztülhúzni, hogy a Muraköz mielőbbi megmagyarosításával ezt a horvát (szlovén) láncot meg kell szakítani.[24] Ennek érdekében javasolja a muraközi földbirtokosoknak hogy cseréljék ki horvát cselédjeiket magyarokkal, hogy minél több legyen ezáltal is a magyarok száma a Muraközben. Ugyanakkor szükségesnek tartja, hogy a Zala megyei nagybirtokosok, bérlők igyekezzenek muraközi cselédeket alkalmazni, hogy azok ezáltal magyar környezetbe kerülve minél előbb elmagyarosodjanak.[25] A lap Muraköz „tanult szülötteihez" is fordul azzal a kéréssel, hogy ne vállaljanak állást Muraközben. „Tartsák hazafias kötelességüknek Muraközt csak magyarul tudó tanítók, jegyzők stb. kezére bízni. Így fokozatosan el fogjuk érni, hogy Muraköz magyar lesz . . ."[26] Sürgetvén az iskolai magyarosítás fokozását, a lap írja: „Némává kell tenni azt az első osztályos tanulót is, hogy megtanuljon magyarul. Érezni fogja szükségét és erőszakkal fog beszélni. „Továbbá: a hittant se tanulja másképpen a tanuló mint magyarul. Ha más nem akarja, tanítsa a tanító."[27]

A Muraközben az egyesületi élet igen mozgalmas volt. A magyarosítás ily módon nemcsak állami tevékenység, hanem a magyar társadalom „önkéntes" tevékenysége is. Legalább is ezt az illúziót kelti e „párhuzam". Valójában azonban csak a Zala vármegyei Közművelődési Egyesületbe tömörült szűk-szemléletű magyarosító rétegről van szó, mely „nemzeti missziójá"-t a hangoskodó magyarosításban véli megtalálni.[28]

A Zala megyei egyesületi élet a hatóságok teljes támogatását élvezi. A „törvényhatóság" azonban nemcsak a területén tevékenykedő egyesületet részesíti támogatásban, hanem mindazon egyesületeket is az ország más vidékeiről, melyek hozzá ilyen irányú kérelemmel fordulnak. Az ebből származó költségeket a „megyei közművelődési alap"-ból és pótadókból fedezték. Csak amikor a megye „alap híján" volt, utasította vissza a kérelmeket.

A Dunántúli Közművelődési Egyesület 1904-ben pl. kérte a vármegyét, hogy az lépjen be „tagjai sorába". A közgyűlés határozata értelmében „tekintve, hogy a Dunántúli Magyar Közművelődési Egyesület a magyar közművelődés, a hazafias szellem, s a közjólét előmozdítására alakult . . . a vármegye az egyesület alapító tagjai sorába a közművelődési alapból fedezendő 200 koronával belép . . ."[29]

[20] Uo.
[21] Zalaegerszegi Állami Levéltár, 10596 (u. i. 898—138. jegyzőkönyvi szám alatt közgyűlési jegyzőkönyv.)
[22] Zalaegerszegi Áll. Levéltár, 10597/u. i. 898—139. jkv. sz.
[23] Zalaeg. Áll. Levéltár, 12075/u. i. 1907. 1387. jkv. sz.
[24] Muraköz, 1907. dec. 1. sz.
[25] Uo.
[26] Muraköz, 1907. dec. 8. sz.
[27] Uo.
[28] A közművelődési egyesületek szervezése Grünwald Béla zólyomi alispán és országgyűlési képviselő „A Felvidék" c. füzetének megjelenésével kezdődött 1878-ban. Benne a szerző „összeesküvéssel" és „pánszlávizmussal" vádolja a szlovák értelmiséget. Az ennek nyomán keletkezett társadalmi mozgolódás sorban felszínrehozta a közművelődési egyesületeket.

Első ilyen egyesület a „Sáros megyében a magyarságot és a népnevelést terjesztő egyesület", melynek nyiltan bevallott célja „a brutalitást és immoralitást kivéve, minden megengedett törvényes eszközzel törekedni a magyarság visszahódítására" volt *(Kemény G. Gát or:* A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Bpest. 1947. 132. l.).

A nagyobb egyesületek száma elérte az ötvenet. Az egyesületek a szükséges anyagi fedezetet alapítványokból és gyűjtőakcióból, valamint állami támogatásból állították elő. Volt olyan egyesület, mely hasonló módon 3 millió koronát is meghaladó vagyonra tett szert. Ennek kamataiból fedezték a szükséges költségeket.

Ami a tagságot illeti, nyugodtan állíthatjuk, hogy az legalább olyan összetételű volt, mint a német nemzetiségi területeken ekkor működő Schulvereineké. Mindenfajta ‚hazafias érdemekre" (jutalomra!) vágyó „akarnok" (Jászi kifejezése!) és soviniszta megtalálta itt a számításait.

[29] Zalaegerszegi Állami Levéltár 18263. sz. u. 1904 jkv. 947. sz.

1907-ben a „Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület kérvényt nyújtott be az általa felállított három nevelőintézet . . . építési költségeinek fedezésére kibocsátott egyezer (1000) darab egyenként 200 koronás kötvényből leendő jegyzés iránt." A megye ebből egy darabot jegyez.[30]

1908-ban a Julián Egyesület felkérte a megyét az „alapító tagok" sorába való belépésre. A megye „megyei közművelődési alapból egyszersmindenkorra fizetendő ötszáz korona összeggel" belépett.[31]

Amint a fenti három példából látható, a megye — saját egyesülete mellett — a legbőségesebben a Julián Egyesületet támogatta, s valószínű két okból: vagy azért, mert ismeretes volt, hogy a kormány irányítása mellett és azzal szoros kapcsolatban működik és „fontos" állami feladat megoldásán „fáradozik"[32], vagy a Szlavóniába kívándorolt zalaiak feletti gondoskodás vágyából következően.[33]

Míg Somogyban például a magyarosítás csak az iskola és a közművelődési egyesület segítségével folyt[34], addig a Muraközben a sajtó és a közigazgatási élet vonalán is.

Már a Varazsddal folyó vita ismertetése során említettük Margitai lapját. A lap rövid jellemzése azonban külön feladat.

A Margitai által szerkesztett lap 1884 és 1919 között folyamatosan jelent meg hetenként magyar és horvát („muraközi") nyelven. A két variáns tartalma azonban hétről hétre eltérő volt. A magyar variánst, a „Muraköz"-t nyilván a muraközi intelligencia, polgárság és más magyar rétegek számára szerkesztették. A „Medjumurje", a horvát változat teljesen a muraközi horvát agrártársadalom megdolgozását célozta. Bizonyítható ez az alábbiakkal is.

A lap horvát nyelvű változatának 1904. január 17-i száma Újságunk olvasóihoz c. vezércikkében visszaemlékezik az újság húsz éves munkájára. A cikk írója szerint a lap ez alatt a muraközi horvát nép művelésére törekedett, valamint „a haza iránti szeretetet szüntelenül hangoztatta. Arra törekedett, hogy köznépünk megismerkedjék azzal a szép hazával, melyben lakik. Hogy megismerkedjék Magyarország történelmével, annak hőseivel és eközben példát vegyen tőlük a hazaszeretetben . . ." A lap ez alatt az idő alatt „a kis gazdák hű tanítója is igyekezett lenni, egyben azonban a nép szórakoztatását (szépirodalmi szövegekkel — G. J.) és tájékoztatását sem tévesztette szem elől. Ugyanennek a számnak magyarnyelvű változatában a Magyar ipar pártolása címen jelent meg vezércikk.

(Az 1904. január 30-i szám horvátnyelvű változata Az igazságos Mátyás király címen közöl cikket, a magyar változat „a hit és a hitetlenségről" elmélkedik.)

Az 1904. április 10-i szám horvát változatának vezércikke a muraközi „horvát izgatással" foglalkozik, a magyar változat a magyar és általában a polgári társadalom problémáival foglalkozik — vezércikkben.

Általában a magyar változat nívósabb, több benne az iparral, kereskedelemmel stb. foglalkozó cikk, mint a horvát változatban, mely túlnyomórészt a vallásos és nacionalista magyarosító demagógiát tartalmazza, valamint szüntelenül vitázik a horvátokkal. A magyar nyelvű változat is teszi ezt gyakran, de a magyar közönséghez fordulva, kevesebb demagógiával. A hitelesség kedvéért meg kell azonban jegyezni, hogy a horvát változat is — ritkán! — közöl gazdasági tartalmu cikkeket. 1904. január 24-én a „Muraköz" a „Kamatnélküli kölcsön"-ről vezércikkezik, a „Medjumurje" pedig a borkereskedelmet elemzi.

Közigazgatási téren az asszimilációs politika a hely- és az utcanevek magyarosításában jutott kifejezésre. Zala vármegye törvényhatósági bizottságának Zalaegerszegen 1906. december 10-én tartott rendes közgyűlése jegyzőkönyvéből megtudjuk

[30] Zalaegerszegi Áll. Levéltár 1885. sz. u. i. 1907. jkv.

[31] Zalaegerszegi Áll. Levéltár 1785. sz. U. i. 1908. jkv. 1586.

[32] A Julián Egyesület a „szlavóniai akció" céljainak egy részvonalon történő megvalósítása érdekében létrehozott „organizmus" volt. Egy miniszterelnöki átiratban talált tömör meghatározás szerint „. . . .egyik legfontosabb feladata, hogy az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása érdekében vitt kormányi akcióinkban az egyik közvetítő és végrehajtó szerepét oly formában vállalja magára, mintha a Julián Egyesület tisztára a magyar társadalomnak volna egyik organizmusa" (OL. ME—2039/1906—XVI. sz.). Az 1904. jan. 25. ill. 27-én folytatólag megtartott alakuló értekezleten elhatározták a „szalavóniai akció" három részvonalát. Ekkor felmerült a katolikus falusi magyarság „gondozásának" két alternatívája: vagy a helyszínen létesüljenek „magyarmentő egyesületek", s azok szervezzék az iskolákat, vagy pedig alakuljon Budapesten egy országos jellegű egyesület, mely kormánytámogatással, a báni „jókarat"-tól segítve végezné e munkát. Maga Tisza István — Klebelsberg befolyására — az utóbbi mellett foglalt állást, s így az értekezlet az egyesület megalakítását előirányozta. Az egyesület titkos előkészítés után *Agoston Sándor:* A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület című cikke a Kalangya című Jugoszláviában megjelenő folyóirat 1940. nov. 8-i sz. 1904. ápr. 16-án alakult meg. Jelen volt az ekkori társadalom „elit"-je. (Az értekezlet jegyzőkönyve.)

[33] Zala megyéből jelentős volt a Szlavóniába való áttelepülés.

[34] A Somogy vármegyei Közművelődési Egyesület tevékenysége nyomán.

hogy „a vármegye bizottsági közgyűlése Zala vármegye területén levő községek hivatalos neveit, a hivatalos községnevek helyesírásának módját és a községekhez tartozó, azonban azok külterületén fekvő jelentékenyebb lakott helyek elnevezéseit a községek képviselő-testületeinek határozatai és a lakott helyekre vonatkozóan azok tulajdonosai nyilatkozataival és megállapodásainak figyelembebevételével az 1898. évi IV. tc. 2. és 3. §-a alapján" kívánja megállapítani.

Bár nem állt módunkban megállapítani, hogy a határozatok a helyszínen hogyan születtek meg, mégis azon a véleményen vagyunk, hogy mind — egytől egyig — a muraközi magyar intelligencia befolyásával és irányításával készülhettek. Még a végleges reguláció előtt valóságos mozgalom lett belőle. A millenium évére már úgyszólván minden község benyújtotta névmagyarosítási kérvényét a megye közgyűléséhez, mely kifejezvén elismerését, javasolta annak jóváhagyását a magy. kir. Belügyminiszter által.[35] E milleneumi kampány során a következő községek névmagyarosításáról van tudomásunk: [3]

Dobrava—Alsódomború
Ferketinc—Ferencfalva
Putian—Battyány
Benkovec—Zalabenkő
Bogdanovec—Károlyszeglet
Borke—Borkő
Bratonec—Murabaráti
Brezje—Nyiresfalva
Brezovec—Muranyirád
Brezovica—Lendvanyires
Bukovlje—Tündérlak
Črečan—Cseresznyés
Cirkovljan—Drávaegyház
Čerenčovec—Cserföld
Štefanec—Drávaszentistván
Ivanovec—Drávaszentiván
Podbreszt—Drávaszilas
Nedelic—Drávavásárhely
Slakovec—Édeskút
Jalšovec—Erzsébetlak
Mihaljovec—Felsőmihályfalva
Gornji Vidovec—Felső Vidafalva
Grabrovnik—Gáborvölgy
Ganica—Lendvarózsavölgy
Gardinovec—Muragárdony
Gibna—Murafüred
Gumilica—Lendvaszentjózsef
Jurovec—Györgyike
Cestijanec—Hétház
Čukovec—Drávasiklós
Domašinec—Damása
Dekanovec—Dékánfalva
Deklešin—Murahely
Dragoslavec—Delejes
Deržimovec—Dezsérlak
Draškovec—Ligetvár
Hraščan—Drávacsány
Oporovec—Drávafüred
Ternovec—Drávamagyaród
Strahoninec—Drávanagyfalu
Pretetinec—Drávaóhid
Vulárija—Drávaolla
Jurčevec—Györgylaka
Zasad—Gyümölcsfalva
Alsó-Hrastyán—Harastyán
Hemušovec—Hemisfalva
Hlapiščina—Lapány
Novi Dvori—Ujudvar
Hotiza—Murarév

A névmagyarosítást szemantikailag és alakilag eléggé szerencsétlen vállalkozásnak tartjuk. E nevek legtöbbször nem fedik az eredeti községnév jelentését, s amikor viszont próbálnak annak alakjához vagy jelentéséhez igazodni, akkor is nyakatekert „eredmények" születnek. Pl. Grabrovnik-ból Gáborvölgy, ami szemmelláthatóan ragaszkodás az előző név hangtani alakjához, de jelentéstanilag teljes képtelenség. Ugyanis a horvát elnevezés alapjelentése a szilfához (= grabar) kapcsolódik és nem a Gáborhoz.

A község-elnevezések magyarosításának reakciójával, a községi névmagyarosítással való szembenállással — éppen mert a lefolyás körülményeire nincs adatunk, — nem találkoztunk. Az utcanév-magyarosítás szülte ellenállásról azonban van tudomásunk. A „Muraköz" 1907. december 15-i száma arról tudósít bennünket, hogy ezen a téren a nehézségeken csak Perlakon és Csáktornyán vannak túl. Amikor megkísérelték az utcanév-magyarosítást Drávavásárhelyen is, ahol Horvátországgal az érintkezés elég erős volt, az indítványt a községi képviselőtestület megbuktatta.

A Muraközben nem beszélhetünk olyan „horvát nemzeti mozgalomról", mely elsősorban a Muraköz horvát társadalmának szülötte lett volna. Ennek oka a horvát érzelmű értelmiség és polgárság hiánya volt. A feszültséget és a horvát nemzeti tiltakozást Muraköz „speciális" helyzete okozta.

[35] Zalaegerszegi Áll. Levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyvek.
[36] A muraközi helynévmagyarosítás ezen katalógusát dr. Degré Alajos kandidátus, a zalaegerszegi Állami Levéltár főlevéltárosa segítségével állítottuk össze az 1701—1849 közötti adóösszeírások (dicalis conscriptiok)-nak az 1913-as hivatalos helységnévtárral való összehasonlításával.

A Muraközben öntudatlan horvát paraszttömeggel állunk szemben — túlnyomórészt. Az itteni agrártársadalom ingadozik a horvát papok és a magyar értelmiség befolyása között. A magyarosítók denacionalizálásra törekszenek, a horvátországi „intervenció" pedig e denacionalizálást kívánja hátráltatni és gátolni, és megőrizni ezt a népcsoportot a horvát nemzeti perspektíva számára. A muraközi horvát agrártársadalomba a nemzeti eszme részleges behatolása nem az itteni haladó nemzeti érzelmű polgárság és értelmiség tevékenysége nyomán történt, hanem a Zágráb fennhatósága alatt álló papok és a varazsdi horvát propaganda hatása alatt, gyakran igen klerikális színezettel.

A magyarosításról azonban megállapíthatjuk, hogy minden lármája mellett igen silány eredményekkel volt kénytelen beérni, mert egy kompakt néptömeg denacionalizálása, erőteljes ellensúlyozás mellett, teljes képtelenségnek és haszontalanságnak tűnik.

A Muraköz polgársága, értelmisége — a horvát papokon kívül — és általában művelt társadalma magyar vagy asszimiláns volt. Mindazonáltal mégsem állíthatjuk azt, hogy itt nem történtek volna kísérletek a helyi „erők" részéről is a magyarosítással való szembeszállásra. A „Muraköz" 1907. december 8-i száma például hírül adja, hogy Sáfrán nevezetű „csáktornyai fiú" nyomdát akar alapítani és lapot kiadni a nép számára. A lap a leghevesebb felháborodás hangját üti meg vele szemben: „Ne engedjük, hogy ide be tegye a lábát . . .", s nyilvánvalóan attól való félelmében, hogy most már a varazsdi lap mellé helybeli konkurrenciát és ellenfelet is kap.

Világos, hogy az a kevés „autochton" értelmiségi, aki „Muraköz szülötte" volt, s a magyarosítás ellen szívesen harcolt volna, nem rendelkezett ezzel a lehetőséggel. Néhányan pedig nem vehették fel a harcot a magyarosító intelligencia muraközi hadseregével szemben. A nép sérelmeit tehát nem utasíthatta vissza egy horvát nemzetiségi mozgalom, mely a helyi erőkre támaszkodott volna. A magyarosítással szembeszállni csak a horvát papok tudtak, többször sajátságos eszközökkel és Varazsd propagandatermékeivel és újságjával.

A magyar úri réteg kétszeres elnyomására „a jámbor muraközi nép" adta meg a választ, 1918 októberében. A Zalai Hírlap 1918. november 11-i száma hírül adja, hogy statáriumot kellett elrendelni a Muraközben „a fenevadakká lett emberek megfékezésére". „Perlakon kezdődött a borzalmas munka — hangzik a lap tudósítása —, amelynek a kereskedők, a szolgabírák, a jegyzők, a tanítók, a birtokosok . . . vagyona, de számos esetben azok élete is áldozatul esett . . . Zrínyifalván lerombolták a magyar iskolát . . .", s következtek az áldozatok: Neusidler jegyző, Szilágyi Dezső csáktornyai szolgabíró stb. Egyszóval a sovén úri réteg tipikus képviselői végül is áldozatául estek az általuk évtizedeken át gyakorolt társadalmi és nemzeti elnyomás által kiváltott népi reakciónak.

VITA

Kristó Gyula:

Megjegyzések középkori historiográfiánkhoz

Egy ország, egy nép legkorábbi történetére vonatkozó írásos feljegyzések — melyek történeti forrásértékük mellett az idegen nyelvi megszövegezés ellenére elsőrendű kutatási tárgyai az irodalomtörténetnek is — természetszerűleg töltik el állandó, nemes értelemben vett izgalommal a korszak kutatóit. Hogy mennyire igaz ez Magyarországra nézve is, azt az immár könyvtárnyira duzzadt, állandóan napirenden levő Anonymus-irodalom mellett Horváth János könyvének (Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stíluslproblémái. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1954) széles körű vitája bizonyítja.

Csóka J. Lajos rendkívül nagy és nehéz feladatot vállaló könyvében* a középkori magyar irodalom és történelem egyik — talán olykor érdemtelenül is — túlzottan előtérbe állított, vitatott problémakomplexumának megoldására, illetve a megoldás útjainak felvázolására vállalkozott. A vállalkozás monumentalitásán mitsem változtat, hogy eme utak legtöbbje s a végső eredmény is számunkra elfogadhatatlan.

Kezdjük a metodikai kérdésekkel! Magát Csókát idézzük könyve Bevezetéséből: „főleg a *szöveg- és stíluskritikai módszert* alkalmazzuk. Elsősorban annak segítségével igyekszünk megállapítani az egyes művek forrásait, azok egymással való összefüggését, a szerzők műveltségét, szellemi és társadalmi környezetét s kilétét" (6. l.). Legkorábbi elbeszélő forrásaink elemzése többféle módszerrel is megvalósítható, hiszen pusztán az irodalmi vagy történeti aspektus — már amennyire a kettő elválasztható — is követelhet eltérő metodikát. Az azonban nem képezheti vita tárgyát, hogy a kétségtelen létjogosultsággal rendelkező szöveg- és stíluskritikai módszer voltaképpen a *formai* elemzés tényezője, s mint ilyen feltétlenül másodrendű a tartalmi analízis mögött. Maga Csóka is látja a szöveg- és stíluskritikai módszer „veszedelmeit", s ígéri, hogy a stiláris egyezések, kifejezésbeli megfelelések mellé (de nem elé!) „komoly értékű *tárgyi bizonyítékokat, tartalmi vonatkozásokat*" állít (6. l.). Sajnálatos, hogy éppen a források legproblematikusabb, leginkább kardélen táncoló kérdéseinél marad adós Csóka a tartalmi és formai vizsgálat komplex gyakorlati alkalmazásával. Hihetetlennek tartjuk, hogy István nagyobb legendájának írója ismerte Regino és folytatója krónikáját, amelyet inkább csak stiláris, mint tárgyi tekintetben értékesített (117. l.). Nemcsak az ezt bizonyítani hivatott példaanyag semmitmondó (367—368. l.), hiszen ilyen minőségű és ekkora mennyiségű, egymással még szöveg szerint is alig-alig találkozó két kivonat bármilyen két, viszonylag nagyobb terjedelmű munkából tetszés szerint összeállítható lenne, hanem eleve valószínűtlen, hogy a legenda szerzője csak olyan jellegtelen, a középlatinban mindennaposnak számító kifejezéseket kölcsönzött volna Reginótól, mint christianum se fieri polliceretur, sibi in matrimonium sociavit, abluta salutari baptismatis unda, a propriis sedibus expulsa est, regemque se appellari iussit stb., s füle érzéketlen maradt volna Reginónak és folytatójának a magyarokra vonatkozó tárgyi, tételes (valóságtartalmuktól független) tényszerű adatai iránt. Más szóval: elképzelhetetlen, hogy a legendaíró *csak* stilárisan hasznosította Regino művét, s ne jegyzett volna fel legalább annyit — ami egyébként Regino kardinális magyar vonatkozású adata —, hogy a magyarok Szkítiából származtak. Hasonlóképpen abszurdnak kell minősítenünk azt a szövegpárhuzamot is, amelyet Csóka az általa feltételezett XIII. század eleji Nemzeti Krónika és a bencés Regula között vont (560—561. l.), s amely a Nemzeti Krónika szerzőjének (pannonhalmi) bencés voltát lenne hivatott bizonyítani, hiszen az egyezés maximuma csupán két-két szóra terjed ki: sine mora, superbia inflatus. Vagyis: a Csóka által felsorakoztatott szövegösszevetések sem azt nem bizonyítják, hogy István nagyobb legendája Regino ismeretében készült,

* *Csóka J. Lajos:* A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp, Akadémiai Kiadó. 1967. 683 l.

sem azt a feltevést nem gyámolítják, hogy az ún. Nemzeti Krónika szerzője bencés lett volna.

Csupán a helyszűke kényszerít bennünket arra, hogy felhagyjunk a Csóka által nagy akribiával összeállított szövegpárhuzamok, az általa alkalmazott szöveg- és stíluskritikai módszer bírálatával, fenti „példatárunk" folytatásával. Világosan látható, hogy szöveg- és stíluskritikai módszere kimerül a rokonítani kívánt két szöveg szó- vagy kifejezés-azonosságot mutató passzusainak merev egymás mellé állításában, függetlenül attól, hogy a „rokonított" passzusok *alkalmasint* a két szöveg legkülönbözőbb helyeiről, legváltozatosabb szövegkörnyezetéből valók, függetlenül attól, hogy a két szöveg — s ez a döntő — a legeltérőbb gondolati tartalommal telített, hogy eszmeiségében, ideológiájában a legnagyobb távolságra van egymástól. Mert könnyen belátható, hogy a középlatin nyelvű irodalom bármely korbeli művelői számára — egy pár, ún. korjelölő szó kivételével — nagyjából ugyanaz a pár ezer szó áll rendelkezésre, így (különösen azonos helyzetek, események, indulatok leírásánál, de egyébként is) igen gyakran adódnak két-három vagy tepesz esetében még több szó egyezéséig, esetleg mondatok azonosságáig is terjedő *véletlenszerű* egybeesések, ezért a Csóka, de — bátran általánosíthatunk — mások által is adott frazeológiai megfelelések csak nagyon sokadlagos, járulékos tényezői a forráskritikának. S mindaddig, amíg a felületesen, csupán lexikailag „rokonított" szövegek nem részesülnek alapos, a felhasználást vagy kölcsönzést alátámasztó tartalmi kritikában, addig a pusztán frázistörténeti alapon kapcsolatba hozott szövegek tényleges, valódi rokonsága is kétséges.

Csóka könyvének végső eredménye az a valóban újszerű megállapítás, hogy „nemcsak az *Intelmeket* és a *legendákat*, hanem ... a XIII. század közepéig még a *történeti műveket* is *bencésektől*, főleg Pannonhalmáról eredeztetjük" (6—7. l.). Más szóval: „Árpádkori latin nyelvű történeti irodalmunk: Szt. István Intelmei, a legendák, krónikák és gesták Kézai Simonig bencés alkotások" (683. l.). E megállapítás hitele kétségtelen erejűnek látszik a lengyel remeték életrajza, a nagyobbik István-, a Hartvik-féle, valamint az Imre-legenda esetében, míg a többi legenda, de különösen a krónikák vonatkozásában a tétel valós volta legalábbis erősen problematikusnak látszik, bár lehet, hogy egy-két alkotás esetében még itt is bizonyító erővel rendelkezik a Csóka által adott szövegpárhuzam-sor. Sőt az sem lehetetlen, hogy krónikáink néhány passzusa bencés szerzetes kezenyomát viseli. De mivel Csóka bizonyítékainak „legerősebb" oldalát a szöveg- és stíluskritikán alapuló, a vizsgált forrás és döntő súllyal a bencés Regula közti frazeológiai összevetések jelentik, ez már önmagában tartózkodásra késztet. Továbbá figyelembe kell vennünk, hogy még e feltétlenül bencés eredetű legendáinkban sem tükröződik minden más motívumot háttérbe szorító kiemeltséggel valamiféle elvont, „időtlen" bencés életeszmény, hanem legendáink legtöbbje valamilyen aktuálpolitikai célzatosság jegyében született, s inkább ez adja meg a legenda alapvető arcélét, meghatározott politika szolgálatára kialakított ideológiai arculatát. S ha a legendában felfedezzük a megírás kora problémáinak felszínre vetődését, a lépten-nyomon előbukkanó aktuális társadalmi, politikai, ideológiai mozzanatokat, akkor máris nyilvánvaló, hogy sokadlagos kérdéssé degradálódik a szerző bencés voltának elismerése vagy tagadása; sokkal fontosabbá válik az, hogy a szerző milyen érzékenységgel reagált kora problémáira, az osztály-, a réteg- és a frakcióharcok melyik oldalán állt, s éppen ezért hol, milyen érdekek diktálta kényszerből hamisított meg egyes eseményeket, folyamatokat, milyen *korszerű*, a VI. századi bencés Regula gondolatkörén túlmutató ideológiai felvértezettséggel rendelkezett stb.

Nehezen hihető, hogy nem-hagiografikus elbeszélő forrásaink, gestáink és krónikáink írói bencések, méghozzá Pannonhalmán, tehát a királyi udvar szellemi hatósugarán, s ami még ennél is fontosabb: anyagi érdekkörén jobbára kívül élő szerzetesek lettek volna. Már a szövegek egyszeri elolvasása után is nyilvánvaló lehet mindenki számára, hogy krónikáink királyportréi több esetben erős ellentmondásban vannak az illető királyról ma alkotott, sok forrás tanúsága alapján leszűrt képpel, vagyis hogy krónikáink több irányú, feltétlenül aktuális politikai célzatú, tudatos átfestések, sorozatos történethamisítások révén váltak olyanná, amilyenek. Krónikáinkban — sajnos, mindeddig jobbára kielemezetlenül — a mindenkori megírás korának igen sok felszínen levő és mélyben lappangó problémája rejtőzik. Olyan problémák ezek, amelyeket csak a korban, a kor ezernyi kérdésében testestül-lelkestül benn élő szerző vethetett pergamenre. Nem áll módunkban — itt és most — tételünket igazolni, de annyit hadd jegyezzünk meg, hogy pl. Kálmán és II. István sötét színekkel történt, a kép valótlansága ellenére is hihető ereje révén a valót szuggeráló ábrázolása nem a szerzetesi scriptorium műhelyjegyeit hordozza, hanem olyan embernek — az Álmos-ági királyok véleményével egyező, mintegy hivatalosan a királyi udvarból táplált és támogatott — nézetét mutatja, aki a Kál-

mán-ág uralma alatt „vásárra vitte bőrét", s az Álmos-pártiságáért nyilván üldözött szerző még sok-sok év multán sem tudta feledni a temérdek, saját magát és osztályos társait ért sérelmet. Krónikás termésünk legjava semmi esetre sem bújtatható szerzetesi csuhába, s ha itt-ott mégis szerzetes rendi kontúrok tűnnek elő a szövegekből — ami tagadhatatlan —, úgy e tudósítások igazi értékét nem elsősorban íróik szerzethez tartozása adja (bár kár és hiba lenne a világi élettel együtt fejlődő szerzetesrendi élet és kultúra hatásait valós értéküknél kisebbre taksálni), hanem az a körülmény, hogy szerzetes voltuk *ellenére* is volt szavuk a nagyon is evilági világról a kortársakhoz (s így hasonlóan hiba lenne a rendi hatások és kultúra túlértékelése is).

Csóka koraközépkori történeti irodalmunk szinte valamennyi alkotóját — hisszük és valljuk: elhibázottan — a bencés szerzetbe sorolja. Ámde Csóka legfőbb „bizonyítéka", a vonatkozó munkák párhuzamba állítása a bencés Regulával és Szt. Benedeknek Nagy Szt. Gergely által készített életrajzával a szó- és kifejezésanyag részleges megfelelése alapján, önmagában hordja cáfolatát is. Egyrészt a Regula általános jellegénél fogva kiválóan alkalmas szövegösszevetésre, másrészt — s ezt tartjuk döntőbbnek —, ha szinte valamennyi írónk a Regulából és a Szt. Benedek-életrajzból merített, legfeljebb csak más-más oldalakat emelve ki, hogyan lehet az, hogy eszmeiségüket tekintve egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. Íme egy példa: Csóka szerint Szt. István nagyobb legendájának szerzője bencés, regulás erényekkel jellemezte hőse életszentségét (106. l.), s ugyancsak Csóka állapítja meg, hogy a Szt. László-legenda írója a Regula ideális bencés apátjának jellemvonásait királyi hősére alkalmazta (230. l.). Nos, az István- és a László-portré éppen nem az azonos forrás használatából eredő megfelelésekről, hanem a két arckép megalkotása között eltelt százegynéhány év alatt bekövetkezett *szemléleti* különbözőségről tanúskodik.

Érdemes összevetni a bencés rendi szerzők Kézaiig tartó „egyeduralmáról" Csóka által alkotott hipotézist a „negatív" elfogultsággal nem vádolható Zoltvány Irén (A magyarországi benczés irodalom a tatárjárás előtt. Erdélyi László szerk.: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, I. kötet. Bpest, Stephaneum, 1902. 337—477. l.) kutatási eredményeivel, aki a Szt. Istvántól számított harmadfél évszázad elbeszélő forrásai közül csupán néhány legendát és a Pozsonyi Évkönyveket tulajdonította bencés íróknak, hogy belássuk, Csóka koncepciója nem elsősorban a vizsgálat módszereinek tökéletesedéséről s így a konklúzió egyre pontosabbá válásáról tanúskodik, hanem ellenkezőleg, úgy véljük, Csóka munkája *eme* végső eredményét illetően még a polgári korszak felfogásához képest is visszalépést jelent.

Úgy látjuk, a legmesszebbre akkor ment el Csóka, amikor nyíltan kimondja, hogy „a Hun történet társadalmi és alkotmányjogi részleteinek gyökerei nem annyira a XIII. század államfilozófiájába, mint sokkal inkább a VI. századból származó bencés *Regula gondolatvilágába s annak eleven tradíciójába* nyúlnak vissza" (583. l.). Avagy: „a Hun történet szerzője lelkében a bencés *Regula eszméi és kifejezései* tudatosan éltek és hatottak . . ." (uo.). A kérdés elintézhető lenne úgy is, hogy hivatkoznánk arra a legutóbb egyre megalapozottabban elhangzó kutatási eredményre, amely szerint a hun-történet Kézai munkája, s mivel Kézairól még Csóka sem tudja bizonyítani bencés voltát, így a felhozott bencés allúziók játékos próbálgatásoknak minősülnének ama irányban, hogy mit és mennyit bír el Csóka szöveg- és stíluskritikájának hordereje. Ámde — úgy hisszük — itt többről van szó. Nemcsak arról, hogy Csóka nem látszik figyelembe venni az elmúlt évek marxista történetírásának nem sikertelen, noha még nem teljes sikerrel koronázott erőfeszítéseit a hun-történet 7. fejezete problematikájának megoldását illetően, hanem mindenekelőtt arról a fordított alapállásról, amely különös élességgel nyer megfogalmazást a Bevezetésben: „az alkotások s így a történeti művek is nemcsak témájukra vetnek világot, hanem szerzőjükre, annak szellemi-lelki világára, gazdasági-társadalmi viszonyaira is . . ." (7. l.) Úgy véljük, ha a problematika leszűkül a *szerző* szellemi-lelki világának, gazdasági-társadalmi viszonyainak (?) dokumentálására, s nem egészül ki a *kor*, a feudális társadalom adott gazdasági-társadalmi viszonyainak, ideológiai szövevényének felderítését célzó vizsgálattal, ha a szubjektív oldal az objektív oldal elé helyeztetik, ha feledésbe merül, hogy bármely irodalmi alkotás — ilyen vagy olyan módon, de mindenképpen — tükröző tevékenység eredménye, akkor óhatatlanul csak a valóság perifériáira, s nem fő karakterisztikájára érvényes, vagy olykor még magával a valósággal is szöges ellentétben álló képletek adódnak végeredményként. Nem hagyhatjuk említés nélkül — s ez is a vita szükségességét igazolja —, hogy Boronkai Iván számára nem hagyott kétséget „Csókának a *Hun Történet*tel kapcsolatos felfedezése és bizonyítási eljárása", s hogy Csóka könyvének e részét is ama fejezetek közé sorolja, „amelyek egy-egy »telitalálattal« szinte egy csapásra megoldani látszanak régóta vitatott kérdéseket. . ." (Boronkai Iván: Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom

kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Közlemények, 1968. 103. l.).

Csóka azonban nemcsak pozitíve, hanem negatíve is alátámasztani igyekszik a koraközépkori latin nyelvű magyar irodalom bencés hegemóniájáról szóló hipotézisét: „annak, hogy a *magyar királyi udvarban vagy kancelláriában a XI—XII. században irodalmi élet folyt volna, semmi konkrét nyomát sem találni*" (455. l.). Ha csak arra gondolunk, hogy a királyi udvar már 1055-ben, a tihanyi apátság alapítólevelének arengájában a kor magyar írásbeliségét, írásbeliségének súlyát messze túlhaladó programot hirdetett meg, vagy arra, hogy Albericusnak a Kálmán-törvény elé írt bevezetése még a legszigorúbb mércével mérve is irodalmi alkotásnak minősül, máris világos, hogy a királyi udvarban vagy kancelláriában tagadhatatlanul megvolt irodalmi élet szinte involválja azt a feltevést, hogy ott nemcsak oklevelek, misszilis levelek és törvénykönyvek keletkeztek, hanem azokkal egy tőről fakadó, azonos vagy hasonló ideológiát sugalló, a tükrözési mód, a felölelt téma különbözősége ellenére is a kor problémáira hasonló feleletet kereső elbeszélő források, gesták, krónikák s esetleg legendák is. Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy pl. Hartvik — ezt éppen Csóka bizonyítja nagy valószínűséggel — bencés volt (154—164. l.), aki — erre szintén Csóka utal — I. László és Kálmán legmozgékonyabb diplomatájaként tevékenykedett (160. l.), s Kálmán király megbízásából készítette el művét (164. l.), általában véve kézenfekvőnek látszik, hogy egy-egy szerző esetleges bencés volta és a királyi udvar, a királyi politika szolgálata nem egymást mereven kizáró tényezők. A kérdés veleje inkább az: melyik komponens hozta létre, töltötte meg gondolati tartalommal a munkát: a bencés kultúra, vagy a királyi politikának az ideológia síkján való támogatása. Ha itt-ott könnyen felismerhetően elő is tűnnek — jobbára csak színező tényezőként, a szerző testületi hovatartozásáról árulkodó nyomként — a bencés kultúrának igen sokszor csak a nyelvi-stiláris megformulázásban megnyilvánuló elemei, a munka alapvető jellegét mégsem ez, hanem — ezt különösen Hartvik, de a többi (joggal vagy még inkább jogtalanul) bencésként kezelt író műve is tanúsítja — a király politikai vonalvezetésének ideológiai síkon való segítése, később, már a XIII. századtól alkalmasint a királlyal szembenálló *világi* erők küzdelmeinek az ideológia eszközeivel történő támogatása, tehát az osztály- és rétegharcokban való határozott, feltétlenül pártos állásfoglalás adja. S éppen ez a körülmény teszi lehetővé, hogy az egyes művek torzításaiból, hamisításaiból, ideológiai alapvetéséből következtetéseket vonhassunk le az alkotások keletkezési korának pártharcaira, rétegküzdelmeire, azok eszmei támpilléreire. S Csóka könyvének talán legnagyobb érdeme, hogy ehhez a jobbára még előttünk álló, megoldandó feladathoz néhány értékes adalékot szolgáltat (pl. a pogány magyar múlt szimpatikus ábrázolásának képtelensége az 1050-es vagy akár az 1060-as években; Szt. István alakjának és korának XII. századi elferdítése: Gizella alakjának befeketítése, a Vazultól származás megtagadása; a Salamon—Géza—László-tradíció koronkénti átalakulása stb.).

Az itt tárgyalt kérdések Csóka könyvének legizgalmasabb s egyszersmind legfontosabb problémái voltak. Ezekhez képest — úgy véljük — minden más, bármennyire is izgalmasnak és lényegesnek látszó kérdésfelvetés és rá adott felelet (az Intelmek szerzője Thancmar, a legendák keletkezésének kronológiája, a legkorábbi magyar gesta Salamon-kori, Anonymus II. Béla jegyzője, krónikáink és gestáink forrásos bázisa stb.) csupán másodlagos jelentőségű. Nincs terünk e kérdések elemzésére, csak annyit jegyeznénk meg, hogy — nyilván nem függetlenül az elhibázott metodikától és a jelen beállításban tarthatatlannak tűnő végső eredménytől — alapvető tévedések, elhibázott gondolatsorok váltakoznak rendkívül jó megsejtésekkel, ügyesen kimunkált, a továbbfejlesztés lehetőségét, sőt szükségességét magukban hordozó elképzelésekkel.

Az érdeklődő olvasó tájékozódást szerezhet a könyvből a téma irodalmát illetően, a kérdés kutatója pedig a megfelelő kritikai rostálás elvégzése után szilárdan építhet Csóka J. Lajos több maradandó eredményére.

Vámos Ferenc:

Az újabbkori magyar építészet periodizációjáról

Megjegyzések Zádor Anna cikkéhez*

Periodizálással, vagyis az egymást követő korszakokban keletkezett művészeti értékek valamilyen „ütemezésével" a történettudománynak több célja lehet. Akármelyikről is legyen szó, alapvető, hogy kidolgozásánál egyetlen ismert összefüggés se maradjon mérlegelés nélkül. Csak így jöhetünk rá valamire, amit nem élhettünk át, de a tények utólagos gondos mérlegelésével láthatóvá tehetünk: volt-e, s hol az egyes időszakaszok között olyan, amely utólagos tanulmányozása során fordulópontnak mutatkozik. A kor politikai vagy gazdaság- és társadalomtörténete lehet már jól ismert, akár részletekben is, a kor művészetének fordulatai mégis nehezen határozhatók meg. Az is előfordulhat, hogy már véglegeseknek ítélt periódusok között is új, eddig nem ismert vagy elhanyagolt kerül elénk. Így aztán talán nem is vehető zokon, ha a kutatómunka egyik vagy másik ágazatában könnyen hajlunk arra, hogy a még *nem* ismertekhez képest a már ismerteket a fejlődésben igazi jelentőségükön felül súlyozzuk.

A magyar építészet konkrét jelenségeinek ilyen vizsgálatában érdemes eltünődnünk azon is, vajon politikai, gazdaság- vagy társadalomtörténeti szempontból valamely korszak a különféle ágazatokban (irodalomban, festészetben, építészetben, zenében, szobrászatban) azonos periódusokat mutat-e. Leginkább azért, mert maguknak az egyes ágazatoknak helyes korszakolása is ismeretlen még. Alapvető kérdés: lehet-e a magyar építészetben annak a kornak értékeiről, amelyről szó lesz, *egyedül* a klasszicizmus értékeinek rendszerében ítélnünk? Ehhez másik kérdés is tartozik: a periódusok ütemezésében mennyire terjedhet *a tervekben maradt*, azaz fel nem épített művek számbavétele?

Zádor Anna a korszak építészeti irányaihoz tartozó kérdéseket érinti ugyan, lehetetlen azonban aggodalmunknak hangot *nem* adnunk amiatt, hogy írásában a korszakot érintő korábbi félreértések, amelyek végigkísérték a magyar építészet irányváltozásait, nem szűnnek hatni, inkább gyarapodnak.

Alapvető Zádor Anna megállapítása: „A specifikumok felismerése, kidolgozása a nemzeti művészet feldolgozásának egyik legfontosabb feladata, másodlagos jelentőségű — ebben a tekintetben — a minőség, az egyidejűség kérdése" (Századok. 1967. 3—4. sz. 639. l.). A megállapítás első része alapja minden magyar művészettörténetnek, bár a „specifikumok" felismerésében még igen sok tennivaló vár reá. Második részéhez hozzá kell azonban fűznünk: a periodizáció soha nem mehet el a minőség mellett, „másodlagosan", kivált nem, ha a specifikumokhoz fontos minőség is járul. Kettősségük emelheti a közösségi problémákat, specifikumaikat európai minőséghez, ha a specifikumokat a művész általános jelentőségbe tudja torkolltatni. Erre példák: az építészetben Lechner Ödön és Lajta Béla, a zenében Bartók és Kodály, a festészetben például Ferenczy Károly és Csontváry. Inkább helyesebb fogalmazásba önteném Zádor Annáét: a szűkebb határú specifikumok értékelése, általánossá emelkedő jelentőség nélkül is a művészettörténet ágazatainak jelentős feladata, amely, ha európai jelentőségre emelkednek, a legfontosabb művészettörténeti problémák kisugárzódásává válnak. Bartóknál, Kodálynál vagy Csontvárynál e kérdésnek ilyen oldala már általánosan ismert dolog. Lechner Ödönnél azonban nem így van, bár Nikolaus Pevsner, a kiváló történész legutóbb Lechner európai jelentőségét emelte ki (magyarul: Új Írás. 1966. 8. sz.). Hogyan történik a „specifikumok" jelentőségének felmérése? 1. Elszigetelten, csak mint specifikum, 2. ezen túl, mint európai érték. Tegyük-e hozzá, hogy Feszl Vigadó-*előtti* művei a magyar építészetben kétségtelenül specifikum-jelentőségűek, Vigadója azonban általános jelentőségre emelkedett. A periodizációs meggondolásokból egyikük sem elhagyható.

* *Zádor Anna:* Az újkori magyar művészet periodizációjának problémái. Századok, 1967. 3—4. sz. 639—647. l.

Viszont kidolgozandó a módszer, amelynek révén kimutatható: milyen társadalmi rétegek mozgásából keletkeztek. Nemcsak az tehát, hogy a specifikumban hogyan terjedt széjjel mégis az *„európai"?* Ez ugyanis inkább a specifikumoknak, inkább csak valamilyen semlegesítése lenne. Hogyan lesznek belőlük európai értékek? Ez a kérdés. A következőkből érthető meg, mire gondolunk.

Zádor Anna látja ugyan, hogy a magyar művészetben 1848 előtt általában fordulat történt, előző fejlődéséhez képest, de aligha jó helyen mutat rá a történtek jelentőségére. A magyar építészet fejlődésében miért lenne éppen 1841 fordulópont? Olyan értelemben, hogy a klasszicizmustól elhajló fejlődésében a „felgyorsulás" itt történt volna meg, 1848 polgári forradalmának irányába. A „felgyorsulás" általában már a XIX. század 30-as éveinek derekán kezdődött. De hiba lenne, a csúcshoz közelítő fejlődést úgy keresni, hogy igen jelentős tünetekre *ne* figyelmeztessük az olvasót. És ilyen tekintetben elégtelennek tartjuk, ha Zádor Anna megokolásnak néhány jelenséget vetít ezekbe az évekbe: 1. a Pesti Műegylet 1841-i alakulását, 2. a Pesti Hirlap megindulását ugyanekkor, s 3. Henszlmann Imre „Párhuzamá"-nak szintén 1841-i megjelenését. Ezek a tünetek közvetlen kapcsolatban alig voltak magával *az építészetben* ekkoriban feltűnt eseményekkel. Melyek voltak ezek?

Ha az építészet alakulásának változását keressük, el nem hagyható például az 1839/40-es országgyűlés határozata, amely az első pesti Országháza terveinek beszerzését rendhagyó módon, *tervpályázat kiírásával*, tehát eltérően a sablónos módtól, írta elő. A tervpályázati kiírás rendhagyó előzményeit, a kiküldött országgyűlési „választmány" üléseit, tárgyalásait részletesen adtam elő (Művtört. Ért. 1963). Sokféle ok miatt lehet korszakjellemző tényezőnek állítanunk e művet s a keletkezésével párhuzamosan született Nemzeti Múzeum épülete mellé, vagy inkább elé tennünk. Éppen csak közömbösen nem lehet elmenni mellette, a korszak periodizációs kísérleteivel foglalkozó írásnak. Akkor sem, ha a korszak maga érdektelenül is ment el mellette. Erről, hogy ez valóban megtörtént, jellemző néhány adatot figyelembe vennünk; arra, hogy milyen légkör vette körül már 1846-ban is Feszl műveit, jellemző lehet az, hogy az 1843/44 évi országgyűlés határidővel küldte ugyan ki az országgyűlési „választmányt", utóbbi mégis úgy fejezte be Pozsonyban és Pesten folytatott megbeszéléseit, üléseit, hogy a tervpályázat kiírásáról és megtartásáról ugyan gondoskodott, nem gondoskodott azonban a pályadíjak kifizetéséről, mialatt az országgyűlés nem volt együtt. Feszl, a Vigadó későbbi mestere, elnyerte ugyan a pályázat I. díját, kifizetve mégsem kapta kézhez. Az Országház II. pályázatán a kiírók óvatosabbak voltak, 1866-ban, amikor az Országház II. tervpályázatát tartották, csak meghívott résztvevőkkel, ide azonban az I. tervpályázat elsődíjas nyertesét nem hívták meg. Hasonlóan történt 1861-ben, amikor a Tud. Akadémia székházépítése foglalkoztatta az építészeket. Az Akadémia arisztokrata vezetői, különben az akkor egy éve halott Széchenyi barátai sem hívták meg az ugyancsak szűkkörű pályázatra az akkor a Vigadót építő Feszl Frigyest. Az, hogy viszont kiket hívtak meg a két szűkkörű tervpályázatra, kétségtelenné teszi: akikről tudták, hogy az uralkodó ízléshez igazodó terveket kaphatnak tőlük. Most pedig visszakanyarodhatunk a periodizáció *módszeréhez*. Arról van szó, hogy az a periodizáció, amely nem tartja szükségesnek, gondolkozásába bevonni az 1840-es évek építészeti kezdeményeit, ha akarja, ha nem, egy száz év előtti „periodizáció" késői ismétlőjévé válik. Már leírtam ezeket a szempontokat Rados Jenő szép Magyar Építészettörténet c. kötetének ismertetésében (Művtört. Ért. 1962. 3. sz.). Mindezt igazolta az első Országháza tervpályázatáról írt tanulmányom (Művtört. Ért. 1963. 1. sz.); azt, hogy egy mai periodizáció probléma-kutatása nem mehet el szó nélkül a 40-es évek igazi építészeti problémái mellett. Az Országháza 1846. évi Feszl-terve, a pályázat első díjas terve tekinthető *valóságos fordulatnak* a XIX. század magyar építészetében. Olyannak, amely 1914-ig éreztette bőséges hatásait. Még pedig *éppen Feszl Vigadóján át*. Lehet: mindezzel úgy szállnak szembe, hogy az építészettörténetben csak valósággá vált, megépített művek mentén lehet „periodizálni". Ez az okfejtés azonban alapjában hibás: hiszen az 1839-ki országgyűlés által az Országháza terveinek pályázat útján elrendelt beszerzése mögött — ezt nem lehet többé tagadnunk — *társadalmi mozgás*, az ízlésfelfogás megváltozása volt a mozgató erő; még pedig *nem* felülről, hanem haladó művészek oldaláról kiindult mozgás.

Másképpen megfogalmazva: *a Pollack-korszak művészeti valóságai a 40-es években már elégtelenek voltak a magyar építészet olyan új fejlődéséhez, amely egyensúlyt tudott tartani a kor társadalmi valóságaival.* Ennek az iránynak első tanító-mestere volt Feszl Frigyes. Ha pedig nagyon kötnénk az ebet a karóhoz, hát ott a híres Oszwald-ház, amelyet Feszl 1846-ban engedélyeztetett, úgy hogy (V. Nádor u. 22. sz.) *meg is épült*, bár Feszl, valószínűen a közbejött nehéz évek miatt, csak 1850—51-ben fejezhette be. Régi rossz felfogásnak mai ábrázolata az épület műemlékjelző *táblája;* a művet harmadrendű klasszicista

mester — Zofahl Lőrinc — műveként jelzi, hibásan értelmezett levéltári adat nyomán. 1846-ban a 25 éves Feszlnek, még nem lévén céhtag, nem lehetett terv-aláírási joga sem; céhtaggal kellett tehát terveit aláiratnia. Az alaprajz s a homlokzat számtalan jelet ad arról, hogy *nem* harmadrendű, hanem magasrendű mesterről van szó. Az Oszwald-ház homlokzati értékei 1846—1850 között már a Vigadóét jelzik.

De térjünk vissza a kérdések magvához. Zádor Anna szerint klasszista középületeink, megyeháza Szekszárdon s a Lloyd-palota (1828), a pesti Redoute (1836) — 1858—1864-ben alapfalain építette Feszl a Vigadót —, városháza Jászberényben, a pesti megyeháza, a Nemzeti Színház s 1836-tól kezdődően a Nemzeti Múzeum háza, szinte azonos hullámként épültek, a reformkorban; mindez azonban *csak úgy lehet korjellemzővé*, ha a reformkornak azt az eddig inkább elhallgatott tendenciáját is világosan mellésoroljuk, hogy már korán *szembe is szegült ezzel a hullámmal*. Évtizedekkel ezelőtt olvashattuk a Lyka Károlytól (A táblabíróvilág művészete) először közreadott adatokat, éppen a reformkor sajtóanyagának klasszicizmus-*ellenző* megnyilvánulásairól. Ma már oda változott ez a helyzet, hogy ilyen tájékozódásunkat már nemcsak ennek az anyagnak tartalmából meríthetjük, hanem a korszak építészeti törekvéseinek ismeretéből. Ezért sincs már semmi értelme elhallgatnunk, hogy — ha csak tervekben is — ebben a korszakban született az Országháza, valamint az Ipar Mű Tanoda terve (mindkettőt, Feszl tervei szerint, a Nemzeti Múzeum házával együtt akarták felépíteni), együtt és egyidejűcn. Mindkét épület tervei tervpályázat és közvetlen megbízás alapján születtek. Mialatt azonban Pollack Mihály, a nádortól nyert kijelöléssel a Múzeum házát már 1836-ban simán megkezdhette, az Országháza építésének megkezdése viszont elmaradt, s építésének ügye egy helyben topogott, amíg csak 1844-ben az országgyűlés által nagy késéssel kiküldött bizottságot meg nem bízták a jelentkezett nehézségek áthidalásával. Az Országházával kapcsolatban arról, hogy támadások gyújtópontjába került, csak abból következtethetünk, hogyan húzódott építésének intézése 1844—45-ig; az Ipar Mű Tanoda építése elleni gáncsoskodásokról onnan nyerhetünk — sejtéseket, hogyan kellett Széchenyinek építéséért harcolnia, 1846-ban (ld. „Budapest" 1967. 8. sz.), miután végül azzal vágott elébe az ellenfelek gáncsainak, hogy rövid úton, valószínűen saját számlájára, az épület terveit Feszlnél rendelte meg (Feszlnak 1862-ben újságíró előtt elmondott szavai szerint). Lehet tehát, nem is alap nélkül, mindezt úgy felfogni, hogy a klasszicizmus ugyan a reformkorban „virágkorát élte", viszont, a másik oldal felől, olyan volt ez a „virágzás", hogy a kor kiváló elméit fintorra késztette. Kivált Széchenyi Istvánt, az 1836-táján írt, de csak halála után kiadott Pesti Por és Sár c. munkája szerint. Nem fintor volt ez már, hanem dörgedelmes klasszicizmus-elleni irat. Vele szemben valahol Zádor Anna azt hozta fel, hogy jelentősége csak korlátozott lehet, mert Széchenyi nem volt építész. Kovács Endre, mint a „Pollack Mihály"-kötet doktori vitájának egyik opponense, lektori véleményében említette (Művtört. Ért. 1962. 298. l.), hogy Zádor Annának olyanféle nézetei vannak 1848 nemzedékéről, hogy „Petőfiék — kikben a forradalmi romantika és a népi nemzeti eszme képviselőit látja — nincsenek tisztában a »nemzeti« jelző építészeti jelentésével s a honi művészet az ő ajkukon aligha lehet több frázisnál, e szó jó értelmében". Bárhogyan is volt, az egyre gyűlő dokumentumok alapján nem lehet többé megkerülni Feszl Frigyes korai műveit, bár — éppen a klasszicizmust pártoló főurak és főhivatalnokok jóvoltából — e megtervezett középületek nem épülhettek fel. Éppígy nem lehet megkerülni sem az Országháza tervpályázat I.-díjas tervét, sem a Pesti Por és Sár, sem az Ipar Mű Tanoda *együttes* jelentőségét, mint ahogy azoknak a hírlapi adatoknak jelentőségével sem, amelyeknek, mint említettem, első hozzánk vetítője Lyka Károly volt.

Bátran kell feléjük fordulnunk, akkor is, ha történettudományi számbavételük során a XIX. század magyar építészetének értékelésében — be kell vallanunk — vízválasztó elé jutnánk. Mert ilyen-féle fordulatot idéz mindez elő.

Igazi valójában arról van szó, egy újból átgondolt periodizáláskor, hogy helyes volt-e a korábbi. De ha a periodizáció abból indul ki, hogy a korábbinak az a része, amely a klasszicizmust felváltó, rövid életűnek csak látszó, valójában azonban a XIX. század magyar építészetét átívelő romantika értékelésében csak maradjon minden a régiben, akkor egészen kár a mostani kísérletért. Zádor Anna elgondolásában — sajnos — több jel mutat arra, hogy nem látja indokát a régi korszakbeosztás elvetésének. A kérdésnek *részleteit* megvitatnunk nem ide tartozik, hanem inkább egy szűkebb szakmai megbeszélésre. Ide csak a nagy egésznek a réginél helyesebb megszerkesztése való.

Alapvető, legalábbis a magyar XIX. század építészetének fejlődéséhez, hogy több nem megvalósult középület-*tervezés* történt; a periodizálásnál azonban az elfogulatlan tudomány is tévedésekhez juthat, ha csak a megvalósult, kivitelre jutott épületek analíziséből próbálná a korszak értékelését. Az analízishez elkerülhetetlenül hozzátartozik az *elkészült tervek* analízise is, a mögöttük megbúvó szándékok gondos analízisével:

miféle elképzelések előzték meg — lehet: tudattalanul — az Országháza tervpályázatának rendhagyó pályázati kiírását; az 1835—39. évi országgyűlés 1835. november 6-i ülésén, Borsod megye küldöttének szavaiban: „Nehogy a diaeta Pesten tartásának elmellőzésére alkalmas épület nemléte ürügyül szolgáljon, kívánják Borsodmegye Rendei, hogy a nemzet szükségének, de díszének is megfelelő Országháza építtessék Pesten, a nemzet költségén." Nemcsak ez a körülmény késztet megfontolásra, hanem az az első rendű jelentőségű tény, hogy a máig ismeretlen bírálóbizottság a pályázat első díját 1846-ban egy határozott *antiklasszicista* pályatervnek ítélte. Mit mondhat ehhez akár Henszlmann „Párhuzama", akár a Pesti Műegylet megalapítása, akár a Pesti Hírlap megindulása? Lehet sokféle módon értelmezni Borsod megye küldöttének érdekes bejelentését. *A következmények* közvetlenül utalnak arra, hogy Borsod megye küldöttének szavai aligha lehettek véletlenség. *A rendhagyó módon* kiírt pályázatot, *rendhagyóan* követte egy merőben *klasszicizmust-ellenző* pályatervnek juttatott első díj. Mögöttük *politikai* ok rejtőzött: az országgyűlés áthelyezése, Pozsonyból Pestre. Nyomába lépett azután egy specifikumokból táplálkozó *művészeti* igény. Utóbbit még ugyan elmosódottan szövegezte meg az 1835. november 6-i bejelentés az országgyűlésen. A reménység és a kívánság teljesülésében a rendeknek egyik része csak akkor bízott, ha az építészt *nem* a nádor jelöli ki. A klasszicizmus formáival terhelt épületek ugyanis a nádor kedvencei közül választott építészekkel már eleve homlokzati meghatározást is nyertek. Az országgyűlés által kiküldött „választmány" egyik jegyzőkönyve világosan mondta ki: „a szabad versenyzést . . . igazságosabbnak találták", mintha a tervezés feladatát „csak valamely különösen kiválasztott egyénnek nyújtották volna". Az Országháza tervezésének feladatával történő megbízást tulajdonképpen kivették a nádor kezéből, amikor 1839-ben tervpályázati döntésre bízták az épület tervezőjének meghatározását. Roppant jelentőségű fejlődés volt ez, függetlenül attól, hogy csak átmeneti változást-javulást hozott, legalábbis útmutatóan, de nem sok konkrét eredménnyel. Mindamellett lehetetlenség, a történettudományi mérlegelésnek tudomásul *nem* vennie, hogy az Országháza tervpályázati döntés alapján nyert tervekkel egy évszázados építészeti formalizmust érte vereség. Még pedig nem véletlenségből. Éppen ez teszi a dolgokat korjellemző dokumentumokká: nélkülük e korszak történeti sajátságai csak csonkán és torzítottan jelennek meg.

Persze, sokféle módon értelmezhető Borsod megye küldöttjének megnyilatkozása. A következmények irányítása értelmében ezek az értelmezési lehetőségek összeszűkülnek.

De lépjünk egy lépéssel tovább. Zádor Anna igen helyesen említi a XIX. századi magyar építészet „csúcsaként" a Vigadót. Csúcsa volt ez Feszl pályájának is, amelyhez — a Vigadó tervezésének indulásakor — már 10—12 éves munkássága tartozott a nagy mesternek: az Országháza 1846-ki győztes pályaterve, valamint az Ipar Mű Tanoda szintén meg nem valósult tervei és az Oszwald-ház. Ezt sem hagyhatjuk figyelmen kívül a korszak periodizációjának meghatározásakor. Ma már Feszl Frigyes művészetének alakulása egészen világosan áll előttünk. E pálya lelkiismeretes tanulmányozása oda vezet, hogy egyáltalában *nem* Ybl Miklósnak főúri megbízás alapján megépített Fóti temploma a korszak nagy műve. Feszl Frigyes volt az, aki valóban nagyszabású művekkel terhelte a magyar építészet 1846-i termését, ha ugyan ezévi terveiből „csak" az *Oszwald-ház* valósulhatott is meg, és ha a 40-es évek építészetének súlyát *nem* feltétlenül a megvalósult műveken mérjük, hanem ez időszak *műveinek teljességén*, tekintet nélkül arra, hogy megvalósultak-e, vagy nem. Egyet nem lehet tenni; elhallgatni a 40-es évek igazi értelmét, jelenségeinek teljességét: a klasszicizmus jelentőségének további eltúlzására. A korszak *teljességének* megnyilatkozásaival szabadítható ki kibernetikai közlő-képessége a formalizmus bilincseiből. S végül is egy periodizálásnak lehet-e más célja a történettudományban?

Az említett építészeti anyag gondos tekintetbevételét még további nem elhanyagolható körülmény is kívánja: az a folyamat, amely az Iparművészeti Múzeum házával indult meg a magyar építészetben. Ha olvassuk Széchenyi Pesti Por és Sár munkáját, ellenállhatatlanul válik meggyőződésünkké: Széchenyi már 1836-ban, amikor Feszl művekben állt ki a klasszicizmus formalizmusa ellen, valósággal megálmodja a magyar építészetnek azt a két évtizedét, amely 1896-ban az Iparművészeti Múzeum házával indult s az első világháborúval ért véget. Ennek a két évtizednek előzménye volt az Oszwald-ház meg nem valósult társaival s utána a Vigadó!

Vita „A magyar irodalom történeté"-ről

1966 végén és 1967 elején a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének és Történettudományi Intézetének munkatársai több, egymást követő ülésen közösen megvitatták *„A magyar irodalom története"* című hatkötetes összefoglaló munkát. Ezúttal az igen hasznos és eredményes eszmecserének a különös érdeklődésre számottartó V. és VI. kötettel kapcsolatos részéről számolunk be.*

A vitaindító referátumokat a Történettudományi Intézet munkatársai készítették. Az üléseken *Ránki György*, a történelemtudományok doktora és *Szabolcsi Miklós*, az irodalomtudományok doktora elnökölt.

Katus László vitaindító referátumában először arra mutatott rá, hogy a korszak monografikus és összefoglaló feltárása terén az irodalomtörténészek megelőzték a történészeket. A jelen, *ötödik kötet* is egy sor olyan író képét rajzolja meg, akikről korábban szinte semmiféle feldolgozás nem készült. Azok a portrék is (Ady), melyekről több monográfia látott már napvilágot, több új vonással gazdagodtak.

Kritikai megjegyzései között elsőként említette, hogy e kitűnő pályaképek mögött nem mindig érzi az olvasó a korabeli irodalmi élet dinamizmusát. Hiányolta a korabeli intézmények, a sajtó, a könyvkiadás, az új írói életforma bemutatását, s véleménye szerint többet kellett volna írni a Nyugatról, a körötte tömörülő mozgalom „belső differenciálódásáról". Hangsúlyozta, hogy Hanák Péter történeti bevezetőjének több megállapítása „nem épülhetett be szervesen az irodalomtörténeti előadásba", pedig azok az „irodalmi megújulás" társadalmi gyökereinek, hátterének megvilágításában nélkülözhetetlenek.

Ezután részletesen elemezte a kötetnek a városi irodalomra, a polgárság irodalmára vonatkozó részeit. A legújabb történeti kutatások (így Szücs László tanulmánya) alapján vizsgálta Ady és a polgári radikalizmus viszonyát, s a kötet szerzőjénél erősebben hangsúlyozta azt a „többletet", mellyel Ady radikalizmusa rendelkezett a polgári radikálisokhoz, mindenek előtt Jászi Oszkár 1906 utáni nézeteihez viszonyítva. Amíg ez utóbbi „szocialista igényű intellektüel radikalizmusa" polgári radikalizmussá lett, addig Ady erősebben a „népi-plebejus színezetű forradalmi radikalizmus" felé fejlődik. Nem mutatja meg a kötet az új polgári értelmiség jelentőségét az irodalmi, művészeti életben, illetve azt, hogy az irodalmi mozgalom hogyan helyezkedett el a demokrácia táborában. Véleménye szerint „a szűk osztálybázisú, társadalmi-politikai síkon viszonylag gyenge és végső soron sikertelen magyar progresszió a művészet és az irodalom terén tudott kitörni elszigeteltségéből". Az irodalomnak a demokratikus fejlődésben játszott e jelentős szerepét a magyar társadalommozgás, a gazdasági-társadalmi szerkezet alakulásának sajátossága adja. Az irodalmi progresszió természetesen erős ellenállásba ütközött. Sajnos a kötet jelentős mértékben elhanyagolja a Nyugat ellenfelét, a konzervatív irodalom táborát.

Hozzászólása végén a demokratikus nemzeti ideológia fejlődésének az irodalom terén történő jelentkezésével foglalkozott. Hiányolta, hogy míg az előző kötet a „nemzet és haladás" problematikáját alaposan tárgyalja, addig az ötödik kötet erre, a tárgyalt időszakban igen nagy jelentőségű kérdésre, nem összpontosít.

* A megvitatott kötetek a következők: *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig.* Szerk. Szabolcsi Miklós. Írták: Bodnár György, Czine Mihály, Ferenczi László, Hanák Péter, József Farkas, Kiss Ferenc, Komlós Aladár, Osváth Béla, Rába György, Szabolcsi Miklós, Ungvári Tamás, Varga József, Vargha Kálmán. Budapest. 1965. 543 lap (Akadémiai Kiadó). A vita időpontja: 1967. II. 20. *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig.* Szerk. Szabolcsi Miklós, Írták: Béládi Miklós, Bodnár György, Bori Imre, Czine Mihály, Csanda Sándor, Diószegi András, Illés László, Imre Katalin, József Farkas, Kenyeres Zoltán, B. Nagy László, Nagy Péter, Osváth Béla, Pomogáts Béla, Rába György, Szabó György, Szabolcsi Miklós, Szeli István, Tamás Attila, Tóth Dezső, Ungvári Tamás, Vargha Kálmán. Budapest. 1966. 1106 lap (Akadémiai Kiadó). A vita időpontja: 1967. III. 3.

L. Nagy Zsuzsa először a kötet érdemeiről szólott, majd a korszak irodalma és költészete közötti kapcsolatot, a történelem és irodalom szinkronjának egyes kérdéseit vizsgálta. Hiányolta a korszak dinamizmusának, fellendülésének, a háború iránti kezdeti lelkesedésnek, majd a kiábrándulásnak színesebb érzékeltetését. A világháború éveiben az irodalom és a társadalmi élet közötti kapcsolat rendkívül szoros. Ilymódon sem a háborúért lelkesedő, sem pedig az 1916—17-től egyre erőteljesebben jelentkező háborúellenes irodalmat a mögötte álló társadalmi-történeti tényezők felvázolása nélkül még irodalomtörténeti szintézisben sem lehet megérteni. Csak ez alapján érthető meg az irodalmi élet azon nagyméretű változása, radikalizálódása, amely ezekben az években végbemegy (pl. Babits pályája). Véleménye szerint 1918—19 irodalmának megrajzolásában elsikkad az írók körében is tapasztalható lelkesedés megmutatása; annak hangsúlyozottabb jelzése, hogy az írók és költők a kapitalista világ, a háború embertelensége után új korszakot vártak, reméltek Magyarországon is, ahol testvériség, béke stb. egy csapásra megvalósul. Ez nemcsak az írói állásfoglalásokban, hanem az alkotói szókincs új elemeinek megjelenésében (Testvér, Ember, Új Krisztus, Messiás stb.) is tükröződik. A tudatosan, következetesen vállalt és hirdetett elvek és programok mellett ezeknek a hangulati elemeknek, a korszak egész atmoszférájának hangsúlyozottabb szerepet kellett volna kapni a kötetben. Véleménye szerint, míg a háború előtti irodalom politikai állásfoglalásaiban megmaradt tisztán irodalmi síkon, addig a forradalmak idején az írói állásfoglalás a politikai állásfoglalás szerves részévé válik. Az eddigi feldolgozásokhoz viszonyítva nagy előrelépést jelent, hogy a kötet szerzői igyekeznek rámutatni arra a megtorpanásra, mely az írók magatartásában a Tanácsköztársaság későbbi időszakában tapasztalható, itt is hiányolható azonban e magatartás összekapcsolása az általános politikai viszonyokkal: mennyire értették, illetve nem értették meg az írók a diktatórikus módszerek szükségességét, a nyári hónapoktól mind súlyosabbá váló kül- és belpolitikai nehézségeket. Befejezésül a kötet szerkezeti felépítésével kapcsolatosan tett megjegyzéseket.

Kovács Endre először a szerkesztés kérdéseihez szólt hozzá. Elismerte, hogy átfogó szintézis esetében a periodizáció rendkívül bonyolult probléma. Helyeselte az 1905—1919-es korszakhatárt, de ugyakkor szóvá tette, hogy az irodalmi folyamatok részben korábbiak, részben túllépik 1919-et, így egy szakasz kiragadása kívánnivalókat hagy maga után. A kötet szerkesztésmódját konzervatív jellegűnek nevezte, mert irodalmi portrékat ad, s nem folyamatokat ábrázol. Az összefoglaló részek így háttérbe szorulnak, sok az ismétlődés. Kiemelte: a kötetben nagyon szép írói arcképeket találunk, néha azonban előfordul, hogy nem tárgyalják egy-egy író pályájának egészét. Szerinte a strukturalizmus módszerét kellett volna követni, azaz irodalmi folyamatokat kellett volna bemutatni.

Kovács Endre kifogásolta, hogy a kötet írói nem elemzik eléggé a közvetlen irodalmi hagyományok hatását. Meg kellett volna vizsgálni például az Ady-nemzedék és a korábbi realista irodalom kapcsolódását, ez utóbbi hatását Adyékra. Ugyancsak nehezményezte, hogy a magyar irodalomnak az európai szellemi áramlásokhoz való viszonya kevéssé van kifejtve. A bevezetés felvázolt egy képet Európa szellemi életéről, de a konkrét tárgyalással ez nincs összekapcsolva. Nagyon fontos lett volna a hazai irodalmat a közép- és kelet-európai irodalmak fejlődésébe beágyazni. A szomszédos népek irodalmi életében is számos a miénkhez hasonló jelenség figyelhető meg, noha természetesen az egyes jelenségek, mint pl. a dekadencia jelentkezése, az izmusok hatása más, s nem azonosak hordozóik sem. Kovács Endre hangsúlyozta, tudatában van annak, hogy ez az igénye részben túlzott, ennek kimunkálása csak az elkövetkezendő évek feladata lehet. Szólt továbbá arról is, hogy a kötet ítéletei nem egy esetben egyoldalúak. A Nyugatosok bemutatásánál például nem elég pontos a velük szembenálló oldal, a hivatalos irodalom, az ún. akadémiai társaságok tárgyalása, holott ezek is hatottak az ún. „úri középosztály" egyes rétegeiben. A szerzők ott, ahol az író életműve pozitív, elnézőbbek a gyengébben sikerült alkotásokkal szemben, míg alapjában negatív írók jó műveit rendkívül szigorú mércével értékelik.

Kovács Endre felszólalásában külön felhívta a figyelmet az irodalom és a társadalmi fejlődés szorosabb összefüggésére. Pl. nem mutatnak rá a nemesi irodalom elhalásának társadalmi hátterére. Nincs eléggé kifejtve az 1905-ös orosz forradalom hatása az irodalmi életre, különösen Adyra. Ki kellett volna térni a munkás- és parasztmozgalmaknak a polgári irodalomra gyakorolt hatására is. Hiányolta, hogy az első világháború élményének irodalmi vetületét nem tárták fel eléggé a szerzők.

Rámutatott, hogy a nemzetiségi kérdés az irodalomban nem kapott olyan súlyt, mint a társadalmi-politikai életben. Ez abban leli magyarázatát, hogy az értelmiség

képtelen volt a nemzeti kérdésben bármilyen olyan jellegű programot kialakítani, mely túlmutatott volna az integer Magyarország keretein.

Bodnár György, a bevezető fejezet írója felszólalásában mindenekelőtt a vitatott problémákra koncentrálva, a szociológiai módszerek alkalmazásának problematikájával, valamint a nemzet és haladás kérdésének összefüggéseivel foglalkozott. Elismerte, hogy a szociológiai módszerek nagyobb mértékű alkalmazása kétségtelenül megfontolandó javaslat, hangsúlyozta azonban, hogy némi kiegészítésen túl semmi esetre sem emelhető szemléletté. A rendszerezés elve mindegyik kötetben „egyfajta szükséges, kényszerű kompromisszum, s előtérbe feltétlenül a történeti szemléletnek kell kerülnie". Ezt tükrözi az irodalomtörténet társadalmi-politikai szempontú szakaszolása. Megemlítette, hogy az irodalmár-bírálatok nagyrésze éppen azt kifogásolja, hogy az irodalmi folyamat történetének ilyen szempontú periodizációja sem elégséges, megnyugtató megoldást azonban ezek a kritikák sem adnak, mert a pusztán stílustörténeti kategóriáktól ők maguk is elhatárolják felfogásukat.

Kovács Endrével szemben, aki a szintézis portrérendszerű felépítését konzervatív módszernek tartja, s helyette a strukturalista szemléletet ajánlja, mint amely folyamatokat vizsgál, hangsúlyozta, hogy a strukturalizmus éppen nem folyamatokat, hanem egyidejűséget kutat.

A bevezető résszel kapcsolatban elhangzott óhajokra válaszolva annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy annak feladata semmiképpen nem lehet a szintézis teljessége, mert a szintézist az egész kötetnek kell adnia, a portrékkal együtt. Az irodalomtörténet hat kötete összefüggő mű, s nem lehet egyetlen kötetét sem elszigetelten vizsgálni. Az egyes írói-költői életmű szétszabdalásának elkerülése végett alapelvként azt követték, hogy minden jelentős írót abban a kötetben tárgyaltak, amely kötet időszakában az életmű kiteljesedett, ahol az írói oeuvre kibontakozott. Ezzel a módszerrel lehetett elkerülni a műalkotás, az irodalmi életmű illusztrációvá válásának veszélyét is.

Felszólalásának további részében elismerte Katus László azirányú bírálatának jogosságát, mely szerint kevés szó esik a korszak sajtóviszonyairól, színházi kultúrájáról. Rámutatott azonban arra, hogy a kötet feladatának e vonatkozásban mindenekelőtt az ekkor először jelentkező új jelenségek bemutatását tartották.

József Farkas egyetértett L. Nagy Zsuzsa hozzászólásával. Elismerte, hogy a háború eleji lelkesedésről, majd a háború okozta megrázó írói élményről nem írt külön, de az erre való utalások egyes írói portrékban megtalálhatók. Elismerte, hogy a Szociáldemokrata Párt politikáját árnyaltabban kellett volna bemutatnia, nem helyeselte azonban azt az igényt, hogy a nemzetiségi kérdés alakulására is figyelemmel kellett volna lennie. Befejezésül rámutatott arra, hogy noha 1918—19 társadalom-történetileg, sőt irodalomtörténetileg is korszakhatár, a kötetek szerkesztésében ezt nem sikerült következetesen érvényesíteni.

Kolossa Tibor megértéssel szólt azokról a nehézségekről, melyek az újabb korok viszonylatában az egyre szélesedő anyagból adódnak. Kiemelte, hogy a modern irodalom időszakában rendkívül fontos feladat az irodalom és közönség, irodalom és társadalom kapcsolatának vizsgálata. Szükség van további kutatásokra is; pl. egy-egy irányzat közönsége, a közönség rétegződésének vonatkozásában. Ezek a gondolatok részben benne vannak a portrékban, de szükség van ezek átfogó elemzésére, annak bemutatására, hogyan nyilvánulnak meg egész korszakokon át. Figyelemreméltó például az írói életforma változása, a kávéház mint új kapcsolati forma stb. Több figyelmet kellene szentelni a jövőben a műfordítás-irodalom, mint kulturális jelenség vizsgálatára.

Hunák Péter hozzászólásában két kérdésre tért ki; az új irodalmi irányzat hordozóira, valamint a korszaknak az irodalmi életben is tükröződő ellentmondásaira.

Többen felvetették, amit a kötet is kifejt, hogy az új irodalmi irányzat hordozója a radikális polgárság volt. Nem állítható azonban egyértelműen — hangsúlyozta —, hogy a magyarországi progressziót egészében a radikális polgárság képviselte. Már a XIX. századtól kezdődően még két fontos erő jelentkezik, a régi dzsentri radikalizálódó irányzata, valamint a munkásság.

A régi nemesi értelmiség, ez a süllyedő, hatalomból kiszoruló, elszegényedő réteg két irányba, jobbra és balra is képes volt radikalizálódni. A balratolódást jelzi az irodalomban, hogy a nagyobb alkotók (pl. a Nyugat körében) inkább ebből a rétegből kerültek ki. A radikalizálódó nemesi értelmiség balszárnyát a század első évtizedében magával ragadta a polgári radikalizmus sodrása.

A városi polgárság és a polgári értelmiségre lényegében ugyancsak a kétarcúság jellemző. Hajlott a kompromisszumokra, másrészt fogékony volt a polgári radikaliz-

musra is. Ugyanazok a személyek később az ellenkező oldalhoz csapódtak. A korszakban egyre nagyobb súllyal jelentkezik a munkásság és a szocialista értelmiség, mint sajátos irodalmi közönség, mint ízlésformáló, sőt mint alkotó is.

A főirányzatokon belül is kettősség figyelhető meg, a választóvizet a forradalom jelentette. A polgári progresszió kétarcúsága világosan következik a korszak Magyarországának fejlődéséből. Magyarországon volt európai viszonylatban a leggyorsabb a gazdasági növekedés, de ez szűk térre, Budapestre és néhány nagyobb városra, illetve a nagyiparra, hitelszervezetre koncentrálódott. Egyik oldalon óriási vagyonok keletkeztek, hatalmas fejlődés ment végbe, s ezt egy európai színvonalú kulturális élet kialakulása kísérte, a másik oldalon évszázados elmaradottság, a stagnálás és a pusztulás volt jellemző. A történeti Magyarországon ez az ellentmondásos fejlődés a katasztrófa árnyékában ment végbe, s ezek a körülmények szabták meg az alkotók eszmei fogékonyságának irányát.

A nemzeti kérdéssel, a területi integritás problémájával kapcsolatban — Kovács Endrével egyetértve — rámutatott, hogy a nemzeti kérdés felfogása az egyik döntő kérdés, s ez kevéssé tükröződik a korszak irodalmában. Az írók részben nem voltak eléggé érzékenyek erre, részben pedig mindannyian az integritás fenntartását vallották magukénak. Felfogásukat meg lehet érteni: előttük csak az ezeréves Magyarország képe lebegett, ebben a történelmi hagyomány és „nemzeti hivatás" összefonódott. Hiba, hogy az irodalom művelőinek tábora nem látott túl az integer Magyarországon, s nem tudta a nemzeti kérdést szélesebb perspektívában, kelet-európai összefüggéseiben felfogni. Közelítettek ugyan errefelé irodalmi formában is (Ady), de a kelet-európai népek összefogásának gondolatát nem tudták kiérlelni, a társadalmi kérdésekkel összhangba hozni, amint Európa e részében a kérdést sehol sem sikerült demokratikusan megoldani.

Szabolcsi Miklós, a kötet szerkesztője felszólalásában mindenekelőtt köszönetet mondott a történészeknek alapos és tárgyilagos kritikájukért. Elmondotta, hogy a munka — éppen mert az első marxista szintézis — kísérleti jellegű, s különösen nehéz volt az V. és a VI. kötet megírása, mert ezek minden előzmény nélkül valók. Hangsúlyozta, hogy bátor vállalkozás, hiszen kényelmesebb feladat lett volna monográfiákat írniok az irodalomtörténészeknek. Az első nehézségek rögtön a periodizáció kérdésében mutatkoztak. Jogos ugyanis az a szemlélet, hogy az új magyar irodalom kialakulása a századelő éveiben kezdődik, de előzményei kétségtelenül a múlt század végétől, kb. 1890-től bontakoznak már. A folyamatot 1919-ben el kellett vágni, s új kötetben tárgyalni az 1919 utáni irodalom történetét. A nagy alkotók portréinak „elhelyezése" az egyes kötetekben újabb megoldandó kérdést jelentett — életművük több esetben átíveli az egész korszakot. Végül úgy döntöttek, hogy ott közlik e portrékat, ahol az kialakult, ahol jellemzővé és véglegessé vált. Így került például Lukács György a VI. kötetbe. Elismerte viszont Szabolcsi Miklós, hogy éppen ezen nehézségek áthidalására mozgékonyabb korszakbevezetőkre lett volna szükség.

Újabb problémát jelentett az egyes kötetek szerkezetének — tehát a kötetek profiljának — kialakítása. Az V. kötetnél ez olyan értelemben merült fel, hogy a Nyugat-mozgalmat állítsák e középpontba, vagy két pólusúvá téve: a konzervatív irodalom esetleg a magyarországi avantgarde-törekvések bemutatása alkossa-e a másik pólust. Tekintve azonban, hogy a konzervatív irodalom igazi irodalmat nem adott, az avantgarde pedig mindig másodrangú szerepet játszott, a Nyugat-centrikus koncepció mellett döntöttek, márcsak azért is, mert a három nagy irodalmi áramlat mellett jelen volt a máig is nagy hatású liberális, városias polgári irodalom is. (Molnár Ferenc például.) Helyesnek tartotta továbbá Szabolcsi Miklós a nagy írói portrék megrajzolásával történő tárgyalást, mert ekkor *vannak* ilyen *nagy* írói *egyéniségek*.

Elismerte azon bírálatok jogosságát, amelyek a kor általános művelődéstörténetének, valamint az egyes stílusirányzatoknak bővebb tárgyalását ajánlották. A stílustörténeti koncepciót viszont határozottan visszautasította.

Áttérve bizonyos módszertani problémákra, egyetértett Bodnár Györgynek a strukturalizmus kérdésében kifejtett álláspontjával, rámutatva a strukturalista módszerben rejlő ahistorizmus veszélyére. Felszólalása további részében a romantikus íróvátesz szemlélettel szemben kifejtette, hogy túlságosan leegyszerűsített felfogásnak hat ma már „az író, a költő a társadalmi-politikai kérdések legfőbb kimondója" tétel. Az áttételesség ugyanis sokkal bonyolultabb, sokkal nagyobb, mint azt eddig az irodalomtörténetírás hitte. A művész *nem direkt* kifejezője a társadalmi valóságnak, rá egész tudati világ, konvenciórendszer hat, s a társadalmi valóság irodalmi formák közé szorulva, áttételesen tükröződik az alkotásban.

Ránki György az irodalomtörténet köteteinek történészek részvételével történő megvitatását rendkívül hasznosnak ítélte, hiszen van érintkezési felület az irodalomtörténész és a történész munkájában. A társadalmi ideológia történetének kutatása és feltárása pedig még a történészek előtt álló feladat, amelynek sikeres megoldásához jelentős segítséget nyújthat az irodalomtörténeti szintézis tudományos megvitatása. Az irodalomtörténetnek természetesen számos specifikuma van, amelyek közül az egyik legfontosabb az, hogy az irodalom mindenekelőtt *művészet* és nem szándékolt politikai propaganda. Az irodalomtörténetírásnak el kell tehát határolnia magát attól a szemléletmódtól, amely adott politikai törekvések részeként tárgyalja az irodalmat, s ezen az alapon számonkér az alkotóktól olyan követelményeket is, amelyek megoldására — éppen művész mivolta miatt — az alkotó művész nem is vállalkozhatott. „Romantikus" szemlélet az író-vátesz szemlélet, s helytelen az 50-es évek irodalmi folyamatokat politikai folyamatokkal azonosító szemlélete is. A történésznek tudomásul kell vennie tehát, hogy más az irodalomtörténeti hozzáállás és megint más a történész hozzáállás. Az irodalmi értékek megítélésében nem csupán az a kérdés, hogy melyik alkotó műve fejezi ki legadekvátabban az adott korszak alapvető politikai folyamatát, hanem az is, hogy milyen művészi eszközökkel, milyen *irodalmi, művészi értékek* megalkotásával járul hozzá korának teljességéhez.

Hozzászólása második részében hangsúlyozta, hogy egyetért Hanák Péter felszólalásával, az új, polgári irodalom megteremtéséért küzdők differenciáltabb ábrázolásának igényével, valamint azzal, hogy a dualista korszak íróitól, művészeitől az integer Magyarországról való lemondást számonkérni irodalmi szinten nem, csupán politikai szinten lehetséges.

*

A *hatodik kötet* vitájának bevezető referátumában *Lackó Miklós* mindenekelőtt annak a véleményének adott kifejezést, hogy a modern korszakra vonatkozó történet- és irodalomtörténetkutatás között fennálló sokágú kapcsolat lehetővé teszi a történészeknek — a mű számos nagyszerű eredménye ellenére is — a kritikai hozzáállást. A modern kor irodalomtörténészének történésznek is kell lennie. Ez a szükségszerűség, illetve ennek követelménye az, amiben egyrészt a legtöbb újat hozzák a szerzők, másrészt éppen ez veti fel az irodalomtörténet VI. kötetében a legproblematikusabb kérdéseket is. Felszólalásában a továbbiakban utalt a legjobban sikerült nagy költői, írói portrékra, majd az olyan alkotásokról, irányzatokról adott képekre, melyek helyét marxista irodalmunk mindeddig nem megfelelően szabta meg.

Felszólalása második részében Lackó Miklós — amellett, hogy messzemenően elismerte a legújabbkori irodalomtörténészek kutató és feltáró munkájának a hatodik kötetben tükröződő eredményeit —, áttért a kötettel kapcsolatos bíráló megjegyzéseinek ismertetésére.

Véleménye szerint a kötet irodalomszemléletének problematikája az egyik olyan átfogó kérdéskomplexum, amellyel a bírálónak foglalkoznia kell. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy a kötet irodalomszemlélete nem egységes, hanem sokkal inkább arról, amiben egységes, hogy ti. az irodalmi jelenségeket meglehetősen egyoldalúan csak politika- és ideológiatörténeti megközelítéssel szemléli. Ez bizonyos fokig abból a veszélyből adódik, hogy a magyar irodalomszemlélet hajlamos a marxista elmélet és módszer egy még nem igazán kiteljesedett szintjén való megrekedésre. A vitatott kötetben ez a veszély mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a hangsúly a művekről túlságosan áttolódik az életutakra és a politikai-ideológiai irányzatokra, holott „a jó műalkotás sohasem egyenlő az író társadalmi meghatározottságainak és világnézeti elemeinek összegével: más is és több is". Ugyancsak ennek az irodalmszemléletnek eredménye az a kötetben rendkívül következetes tendencia, hogy a szerzők az írókat, az irodalmi jelenségeket mindenáron valamilyen irányzatba akarják besorolni. „Irányzat-infláció" s számos furcsa ellentmondás lett az eredménye e felfogásnak. Sajátos ellentmondás keletkezik továbbá a korszak irodalmát befolyásoló — a kötetben felsorolt rengeteg negatív — tudati tényező s a kötet tükrözte hatalmas haladó irodalom között. Egyik legsúlyosabb tünet pedig az, hogy a forradalmak utáni irodalom műfajtörténetéről, az egyes „irodalmi" irányzatok ábrázolási törekvéseiről hallatlanul keveset ír a kötet. Lackó Miklós a továbbiakban szóvá tette az 1919 utáni emigrációs irodalom túlértékelését, „A magyar irodalom a fasizmus ellen" c. terjedelmes fejezetet, amely tematikus jellegénél fogva tudományos elemzésre kevéssé alkalmas. Kifogásolta, hogy éppen az egyes alkotók világnézeti helyétől függően néhol „túl szigorú", másutt meg éppen túl engedékeny az értékelésben, bírálatban. Legszembetűnőbb ez a probléma éppen a Révai-képben. Egyetértett

a kötet ábrázolta 1948 előtti Révai-portréval, élesen bírálta viszont a személyi kultusz időszakának nagyhatalmú politikus-ideológusáról rajzolt képet.

Az irodalomszemléleti kérdések után Lackó Miklós áttért a kifejezetten történeti kérdések tárgyalására. Hangsúlyozta, hogy a kötet ilyen jellegű fogyatékossága mindenekelőtt a történészek mulasztásaival kapcsolatos. Jelen formájában kevés a korrajz, nem alapozhatja meg kellően a korszak irodalomtörténetét, mert az olyan kérdések elemzését, mint a korszak általános jellemzése, összefüggésben az író, a művész megváltozott helyzetével, vagy az 1919 előtt alapvetően egy irányban rendeződő haladó szellemi áramlatok szétesésének, sőt egymással való szembekerülésének mélyebb társadalmi okai stb. a kötet készülésének időpontjában a társadalomtörténeti kutatások kezdetleges volta miatt az irodalomtörténészek elvégezni nem tudták. Alaposabb kortörténeti ismeretek birtokában más képet kell festenünk a vátesz-kérdésről, mert e korszakban a vátesz-magatartás időszerűtlenné válik, s inkább az író közéleti tényezővé válásának lehetünk tanúi. Mélyebb társadalomtörténeti elemzések után differenciáltabb képet alakíthatunk ki a korszak nagy kérdéseinek egész sorában.

Végül Lackó Miklós annak a reményének adott kifejezést, hogy az eszmetörténeti kérdések jobb megalapozásához a jövőben a történészek az eddiginél több segítséget nyújtanak.

M. Somlyai Magda hozzászólásában elmondotta: az 1945—1948 közötti időszak irodalmának illetve az erről szóló kötet anyagának tanulmányozása után az a benyomása, hogy a hozzászólónak nem az irodalomtörténeti feldolgozás színvonaláról kell kritikát mondania, hanem meg kell állapítania, hogy maga a korszak irodalmának színvonala igen problematikus. Ez természetesen erősen rányomja bélyegét a jelen irodalomtörténeti kötet megfelelő fejezetére is. Az irodalomban a felszabadulás örömteli fogadása, a kibontakozás iránti reményteljes várakozás motívumai például sajnálatos módon együtt jelentkeztek bizonyos felülről történő irányítottsággal, melynek hatására ezen pozitív írói élmények sematikus megformálást nyernek.

Az 1945—1948 közötti időszakban az irodalmi élet még éppenhogy megindult, az ekkor megérlelődő, elkészülő jelentős művek a fordulat utáni időszakban jelentek meg, s ezáltal az a hamis látszat keletkezett, mintha a következő időszak irodalmi élete jóval gazdagabb és színvonalasabb lett volna előzőénél, jóllehet az utóbbi korszakot az jellemzi, hogy a szektás irodalompolitika nem engedte kibontakozni ezeket a tendenciákat. Tisztázatlan marad továbbá — mondotta — az egyes irodalmi irányzatoknak az egyes pártokhoz való viszonya.

Ránki György a történelem, a társadalom és irodalom összefüggéseit vizsgálva rámutatott, hogy a kötet széles tablójával, anyaggazdagságával, meghökkentő megfigyelések és megállapítások egész sorával megragadta a XX. század néhány alapproblémáját. A történelem és irodalom összefüggéseit egyszerűbb megállapítani a programirodalom esetében, de ugyanakkor bonyolultabb is, mert amilyen mértékben bonyolódik az alap, a társadalom, kúszálódnak az osztályviszonyok, politikai és társadalmi célkitűzések, oly mértékben válik bonyolulttá ennek adekvát művészi tükröződése is.

A történeti bevezetést lehetne bírálni néhány pontatlanságért, elnagyolt megállapításért. Ennél fontosabb azonban: ha leírjuk, hogy a politikai rendszer a fasizmus sajátos magyarországi változata, akkor fel kell mérnünk ennek ideológiai és irodalmi hatását; ha a kormányzat volt fasiszta, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy az uralkodó konzervatív irodalomban mi a réginek a folytatása, s mi az új, a fasiszta elem.

A kötet dícséretére válik, hogy erősen világnézeti és politikus, de adós marad a jobboldal, a jobboldali radikalizmus politikai-ideológiai megrajzolásával. Olyan problémáról van itt szó, melynek történelmi gyökere visszanyúlik a XIX. századba, Dosztojevszkijhez, Nietzschehez, akik a modernség elleni támadásukat, „konzervatív forradalmukat" egybekötötték az ember fogalmának gyökeres reinterpretációjával. Ez a kulturális kritika válik a fasizmusba torkolló, vagy afelé tendáló jobboldali áramlatok politikai ideológiájává, összefonódva a szélsőséges nacionalizmussal, s avval a beállítással, mely szerint a modern liberális társadalom a néptől és tradíciótól idegen. Ez nem elsősorban magyarországi jelenség, s éppen ezért helyes és szükséges lett volna ennek hazai áthatását tisztázni.

De nem csupán itt jelentkezik az irodalom és történelem kapcsolata. Az irodalomnak az életet kell tükröznie; de az élet nem csak a politika, a termelés, a magasabbrendű gondolkodás, nem is csak a szerelem. Ezer más dolog is idetartozik: a táplálkozási novumok, a technikai fejlődés, a szabadidő eltöltésének módja és lehetősége stb. Az élethez hozzátartozik az embereknek magukról s a társadalomról alkotott felfogása, az

erkölcs; de hozzátartozik a film, a kirándulás, a sport stb. is. A történeti, eszmetörténeti rész túlságosan csak a nagy politikai, ideológiai kérdéseket érinti, a magasabb intellektuális szférában jelentkező aspektusokat világítja meg, s adós marad az életforma bemutatásával. Ez a kötet gyenge pontja. Az irodalomtörténet a kultúrtörténet része, de a kultúrát nem lehet csak a gondolatokra leredukálni, az irodalomtörténésznek ezeket a megnyilvánulásokat is vizsgálnia kell.

Nem lehet teljesen kirekeszteni az irodalomtörténetből a kommersz irodalmat sem. Kétségtelen, hogy eszmei, művészi elemet csak elvétve találunk e művekben; az irodalomtörténet kultúrtörténet is egyben, egy kommersz munka sikere utal arra, hogy milyen egy kor világnézete, érzésállapota, ízlése.

A kötet szerint a kor érzéseit, indulatait legerősebben az emigrációs magyar irodalom tolmácsolja. Amennyiben a politikai tudatról van szó, kétségtelenül helyes megállapítás; művészi, esztétikai mércével mérve a probléma — mely nyilván még az irodalomtörténészek részéről sem tekinthető megoldottnak — sokkal bonyolultabb és megkérdőjelezhető az ilyen kategórikus kijelentés.

Végül a népvezér-vátesz szerepéről szólva Ránki György kiemelte az inkább történelmileg, mint művészileg meghatározó körülményeket: Petőfi, Ady oly korban jelentkezett, amikor költészetünk egybeesett egy nagy politikai és intellektuális fellendüléssel. József Attila ugyan objektíve megtestesíti egy kor politikai tendenciáját, de népvezér nem válik belőle még közvetve sem. Ugyanígy a népi írók mozgalmát s korabeli tömeghatását sem szabad túlbecsülni.

Szabó Miklós hozzászólásában kifejtette, hogy a magyar irodalomnak különleges politikai szerepe volt, mivel bizonyos ellenzéki áramlatok kiszorultak a hivatalos politika szervezeti és pártkereteiből, s az irodalom területén fejtették ki tevékenységüket. A magyar politikai élet egyik sajátos képződménye volt az ún. kultúrmozgalom, ilyen volt a népi írók mozgalma és ilyen volt korábban a polgári radikális mozgalom, ezekben nyilvánult meg legjellegzetesebben a szellemi élet speciális politikai funkciója.

Bizonyos reakciós nyugati eszmeáramlatok, melyek Magyarországon fejlettlenebb viszonyok között hatottak, az eltérő társadalmi talajon más társadalmi törekvéseknek váltak kifejezőjévé, mint forrásterületükön. Irracionalista filozófiák terminológiakészletét Magyarországon olykor haladóbb törekvések megkísérelték saját eszméik, törekvéseik formábaöntésére felhasználni. Irracionalista eszméknek az adaptálásában olykor bizonyos dialektikaigény nyilvánult meg. Példaként felhozta, hogy a századfordulón Nietzsche és Bergson ideológiáját Magyarországon kifejezetten a baloldalon fogadták be, míg a hivatalos konzervatív és klerikális körök élesen elutasították. Hazánkban Hajnal István közvetítette Hans Freyer német szociológus, a Ránki György által említett „konzervatív forradalom" egyik vezéralakjának koncepcióját; e retrográd nézetrendszer magyarországi hatásából egy kifejezetten baloldali szociológiai iskola is nőtt ki.

Lukács Györgyre vonatkozóan megjegyezte, hogy a szöveg helytelenül említ a 20-as évek elején *elidegenedés* terminust, mert Lukács ezidőtájt kizárólag az *eldologiasodás* terminust használja. Anakronisztikusan hat az a megállapítás is, hogy Lukács ekkor még nem ért fel a marxista elidegenedés-elmélet szintjére, hisz a marxista elidegenedéselmélet (Marx idevágó kéziratát is csak a 20-as évek végén fedezik fel) alapjait nagyrészt maga Lukács rakta le ekkori műveivel.

Kiss Ferenc szerint a hat kötet, s főleg az utolsó olvasása közben könnyen támadhat az a benyomás, hogy minél inkább közeledünk a jelenkorhoz, az irodalomtörténész követelései az alkotóval szemben hatványozott mértékben növekednek. A hatodik kötet a korlátokat, a kor problémáinak félre- vagy fel nem ismerését állapítja meg, holott a kutatónak az életmű belső lényegét kellene feltárnia, s megmutatni azt a folyamatot, mely kialakította az író világnézetét, művészi hitvallását. Az utókor — a szerző — kritikája legtöbbször a hibák szintézisét adja, s nem mutatja meg azt, hogy pl. Németh László nem véletlenül kényszerült saját útjára, hanem megvoltak pályája alakulásának egyéni és társadalmi okai egyaránt.

A húszas évek irodalmának megértését megnehezíti az ötödik és hatodik kötetet indokolatlanul szétszakító ezerkilencszáztizenkilences határ. Ha a történelem kereke visszafelé is forgott, ha a Tanácsköztársaságot a népellenes, reakciós Horthy-korszak váltotta is fel, a forradalom bukása az irodalomban sem jelentette eszméinek bukását. Az irodalom megtalálta kifejezési formáit, a remekművek sora — Móricz, Juhász, Kosztolányi, Tóth, Nagy Lajos stb. alkotásai — inkább a folyamatosságot, mint a megszakítottságot jelentik. A „Nyugat" áll, és folytatni óhajtja a megkezdett utat, a világhá-

ború előtt kialakult nagy nemzedék továbbra is jelentkezik, eszmeileg is jelentős, 1919 emléke hat és élő probléma marad.

A „vátesz" problémájához szólva kifejti, hogy a váteszség a költészet ősi mágikus eredetű funkciójától adódó írói alapmagatartás, mintegy rituális hatalmat jelent, s külön kell választani esztétikai elemeit a tisztán politikai váteszségtől.

Orbán Sándor a felszabadulást követő időszak ábrázolásának gyöngeségeire hívta fel a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a történeti távlat hiánya — a történetíráshoz képest — itt kevésbé lehet oka a kritika elmaradásának. A kortörténet történész művelői ugyanis nehezebb helyzetben vannak, mint az irodalomtörténészek, akik nyugodtabban vállalkozhatnak az ítéletalkotásra, s ugyanakkor ítéleteik, eredményeik jobban visszahatnak az irodalompolitika alakulására is.

A kötetben alkalmazott 1945-ös cezura értelmezésével kapcsolatban megjegyezte, hogy a sajátos helyzet kialakulása ellenére sem lehet bizonyos életműveket a Horthy-korszakba átengedni. Ha az elemzéseket komolyan — a történeti valóság és az irodalom, az írók kölcsönhatását figyelembevéve — akarják elvégezni, úgy Veres Péter, Vas István, Németh László és sokan mások nem helyezhetők egyszerűen az ellenforradalmi korszakba, különösen nem egy nem-biográfiai szerkesztésű irodalomtörténetben. Utalt továbbá arra a — szintén szerkesztési — kérdésre, hogy az 1945 utáni gyors változásokat és azoknak az irodalommal való kölcsönhatásait a műfaji csoportosítás ilyen merev formában nem érzékelteti. A statikus képet talán meg lehetne változtatni, hogyha azt a műfajt állítanák előtérbe, amely közvetlenebbül reagált a változások, az élet jelenségeire. Különben itt az olvasónak olyan benyomása támad, mintha a kulturális életben egy kívülről hozott, felülről jövő változás indult volna meg. Néhány fogalmazás is erre enged következtetni. Itt elemzik a háború előtti emigrációs és szovjet irodalom hatását, holott a közvéleményben ezek később váltak alakítóvá. Viszont inkább formáló erőt jelentett már kezdettől a marxista kritika (Révai és Lukács).

Azt a kérdést, hogy vajon „a követelményekhez felemelkedett-e a kor irodalma", nem lehet ily egyszerűen eldönteni. S ha nem emelkedett az kellő szintre, abban alig lehet Lukácsot — különösen az 1948—49-ből visszavetített Lukácsot — részessé megtenni. Az átalakulásnak eme idillikus és az okokat, a felelősséget rossz helyen mutató képe mindenképpen a személyek súlyának átméretezését kívánja meg. Ugyanakkor feltűnik, hogy az „elmaradottsággal" az 1953-ig menő időszak kevésbé kritizált képe áll szemben. A Lackó Miklós által említett falu—város kérdéssel, bizonyos rétegek nyitottságával kapcsolatban megjegyezte, hogy a gazdagparasztság jelentőségét nem szabad eltúlozni Magyarországon. Nem ért egyet azzal, hogy a gazdagparasztság a Horthy-korszakban különösen ráeszmélt volna saját társadalmi szerepére.

Tóth Dezső elismerte, hogy az utolsó kötetben uralkodóvá vált a politikai, ideológiai-kritikai szemlélet, s háttérbe szorult az irodalmi, esztétikai értékelés. Lackó Miklós referátumában azonban nem adott választ arra, higy miért a 6. kötetben éleződik ki ez a probléma. A politikai, ideológiai szempontú értékelés előtérbe kerülésének oka természetesen nem a szerkesztő személyének kérdése, hanem abban a körülményben rejlik, hogy a tisztán irodalmi-esztétikai szempontú szerkesztésre a periódusok viszonylagos lezáratlansága, s a történeti távlat hiánya miatt még nincs meg a lehetőség. Olyan irodalmi folyamatban, mely ma is hat, nagyon nehéz, szinte lehetetlen mindig elválasztani a lényegest a lényegtelentől. Egy-egy periódus, áramlat lezáratlansága nehézzé teszi az értékelést: nem lehet megvilágítani, hogy milyen szerepet játszott és játszik — a következő tendencia létrejöttében.

Az utolsó évtizedek irodalmát még így nem láthatjuk. Ezért válik a politikai-ideológiai szempont objektív viszonyítási alappá, s bár ezzel elégedetlenek vagyunk, e módszertani kényszerhelyzetet azonban tudomásul kell venni.

Bodnár György a Révai-képhez hozzászólva elfogadta Lackó Miklós bíráló észrevételeit, tagadta azonban, hogy mentegetné Révai 1945 utáni tevékenységét. Pályájának egészét — az avantgardtól a felszabadulás utánig — kívánta megrajzolni, a hangsúlyt azonban Révai egyénisége és munkássága ellentmondásosságának bemutatására helyezte: tragikus Révait akart megírni. Révai munkássága elsősorban irodalomelméleti szempontból jelentős. A két világháború között kialakított egységes irodalompolitikai koncepcióját akarta folytatni 1948 után is. A megváltozott politikai körülmények, a személyi kultusz egyre súlyosbodó hatására sem volt képes elkülöníteni egyéni felfogását s a párt álláspontját. Irodalompolitikáját Illyésékre próbálta építeni és élesen

fellépett a sematizmus ellen. A felszólaló rámutatott arra, hogy míg egyfelől Révai harca a sematizmus ellen kedvező visszhangot váltott ki irodalmi körökben, addig másfelől ő maga is sematikussá lett, voluntaristává vált.

Diószegi András mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy a kötet megjelenése óta eltelt idő és a kutatások újabb eredményei lehetővé teszik a szerzők kritikai állásfoglalását is. Mint szerző maga is egyetért azzal, hogy a hatodik kötet nem lezárt, végleges munka, csupán egy újabb szintézis alapja. Lackó Miklós hiányolja az esztétikai elemzést. Az elmarasztalás objektíve jogosnak tekinthető, meg kell azonban keresni az ide vezető okokat is. A távlat hiánya nem lehet elegendő magyarázat, véleménye szerint a problémát más irányból kell megközelíteni.

1917 után új folyamat kezdődik, strukturálisan mássá válik a világirodalom. Ez a változás lehetetlenné teszi, hogy az irodalmat nemzeti keretek között vizsgáljuk; egyetemes összefüggéseiben kell kutatni. A kötet hibája éppen az, hogy ezt inkább csak sejtetni engedi, de nem viszi konzekvensen végig, legsajnálatosabban éppen az esztétikai kérdésekkel kapcsolatban nem. Így állhat elő az a bizonytalanság, amely pl. az emigrációs — a Tanácsköztársaság utáni baloldali és kommunista — irodalom értékelésénél jelentkezett. Ha pusztán a két világháború közti hazai irodalom esztétikai mércéjével mérnénk le munkáikat, ezzel a módszerrel kiiktatnánk, háttérbe szorítanánk azt, holott az emigrációs irodalom súlya, jelentősége egyetemes összefüggéseiben csak növekszik.

A két világháború között — kissé leegyszerűsítve — három jellemző írótípust találunk: a magányos, elzárkózó, a XIX. századi vátesz és a pártos, politikus írót. A pártos író az emigráció és az illegalitás sajátos produktuma, aki következetesen elkötelezi magát egy irányzat mellett, napi, sőt illegális feladatokat hajt végre, a párt stratégiáját és taktikáját követi. Kérdés, produkálhattak-e maradandó esztétikai értékeket. A szocialista és emigráns irodalommal kapcsolatos kutatás mindössze néhány éves, ezideig még csak a legáltalánosabb összefüggéseket tárta fel s kétségtelen, hogy irodalmi termékei esztétikai kérdések egész sorát vetik fel. De ezt a kérdést (akárcsak a falukutató mozgalmat) megnyugtató módon csak széles horizontú, egyetemes irodalmi fejlődés részeként történő vizsgálattal lehet megoldani.

Szabolcsi Miklós elöljáróban köszönetet mondott a bírálatokért, megjegyzésekért, értékes kiegészítésekért, s hangsúlyozta, hogy a 6. kötetet maguk a szerzők és szerkesztők sem tekintik véglegesnek. Annakidején adott tudásuk szemléleti összegezésének, a hiányok feltérképezésének és egyben vitaindításnak szánták. Bizonyos hiányosságai természetesen nem függetlenek a megírás időpontjától.

Áttérve a kötet rendszerezési elvének kérdéseire a többféle megoldás elvileg lehetséges formáival foglalkozott. A stílustörténeti rendszert — mint azt a kötet bevezetője leszögezi — a XX. századra semmiképpen sem lehetett volna alkalmazni. Az 1920-as évek utáni időszakra az egész világirodalomban nem találunk példát stílustörténeti megoldásra. Nem lehet olyan irodalomtörténeti szintézist készíteni, amelyik pusztán irodalom-centrikus lenne. Legjobban bevált az alapvető eszmei-ideológiai áramlatok szerinti szerkesztés. Ebben a kötetben az alkotókat 4 nagy áramlat (konzervatív, liberális-polgári-humanista, plebejus demokrata, szocialista) köré csoportosítottuk. E főirányok elkülönítése alapvetően helyesnek bizonyult, két problémával azonban számolni kell; egyfelől roppant nehéz egzakt módon a fenti irányzatok egyikébe az alkotót és egész életművét besorolni, másrészt az egyes áramlatokat nem sikerült mindig eléggé esztétikai specifikumaihoz kötni. (Egyes esetekben ilyen sajátos esztétikai jegyek nem is mutathatók ki.)

A továbbiakban néhány főbb kérdésre kitérve elsőként az irodalomtörténet értékelő funkciójával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy az írók, költők megítélését tudományos eszközökkel kell elvégezni, és nem kaphat helyet olyan álláspont, mely csupán arra tart igényt, hogy egy-egy írói magatartást, életművet csupán megértsen, magyarázzon, s lemondjon korának társadalmi-politikai viszonyaiból fakadó követelmények számonkéréséről.

Természetesen van bizonyos alapja annak a megjegyzésnek, hogy a kötet megbocsájtóbb a népies, mint az urbánus, nem kommunista irodalommal szemben. További korrekciókra van szükség pl. a Lukács-, Déry-, Fejtő-portrékban stb.

Ezután Szabolcsi Miklós néhány részkérdésre, részmegjegyzésre válaszolt.

Az emigrációs irodalom történeti értékelésében a legfőbb szempontnak azt tekinti, hogy a forradalmak után, a 20-as években ez az írói csoportosulás képviselte a társadalmi fejlődés fő tendenciáját. Ilyen értelemben nem ért egyet azzal, hogy a konzervatív írók-

ról többet kellene írni, ez utóbbiak ideológiai eszmei forrásait azonban alaposabban kellene feltárni.

Egyetért a történészhozzászólások azon kritikai megjegyzéseivel, amelyek az irodalomtörténeti összefoglalásban nyújtott korkép, kortörténeti bevezetők hiányosságait említik, rámutat azonban arra, hogy a történész és irodalomtörténész szemlélete között határt kell vonni; az irodalmi művekben meglevő valóságanyag elemzése vagy az esszé műfaját, vagy speciális kultúrtörténeti feldolgozást igényel. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy vajon miért nem foglalkozik kimerítőbben a kötet a művész és a társadalom viszonyával, a műalkotás integritásának problémájával, rámutatott arra, hogy az idevágó vizsgálatok csak most kezdődnek; a művész társadalmi helyének, funkciójának, valamint a műalkotás integritása összefüggésének gondolata — lényegében napjainkban vetődött fel. A művészi érték megítélésének problematikáját érintve rámutatott arra, hogy ez mindig szoros összefüggésben van magával az értékelő kor szemléletével. Ez alól természetesen jelen kötet sem kivétel. Utalt arra, hogy a kötet mai formájában bizonyos kompromisszumok eredménye.

A felszabadulás utáni irodalom történetét bemutató fejezetek megírása valóban úttörő jellegű munka. A szerzők hátrányosabb helyzetből indultak, mint a kutatásban lényegesen előbbjáró történészek. Mint első megközelítés, akaratlanul is irodalompolitikai vázlat lett belőle, kiindulási pontnak azonban nem tartja rossznak, már csak azért sem, mert önmagában talán egységesebb mint az egész kötet. A felszólalások Révait érintő kitételeihez annyit fűzött hozzá, hogy a „sematizmus-vita" nem tekinthető másnak, mint egy torz, kudarcba fulladt kitörési kísérletnek Révai részéről. Révai — véleménye szerint — tragikus alak, aki egyéni hajlamai ellenére került bele a személyi kultusz mozgásába, s ebből próbálkozásai dacára sem sikerült kitörnie. Ebben az objektív okok mellett Révai egyéni hibái is jelentős szerepet játszottak.

A továbbiakban Szabolcsi Miklós kisebb észrevételekre válaszolt, majd megköszönte a vitában résztvevők segítő, bíráló és elismerő felszólalásait.

*

A kétnapos vitaülést *Ránki György* azzal zárta be, hogy az irodalomtörténeti kötetek megvitatása kiinduló pontjává, segítőjévé válhat azon eszmei, módszertani kérdések megbeszélésének, amelyek megoldása közös feladata történészeknek és irodalomtörténészeknek. Fontosnak tartaná azonban, hogy a jövőben a két intézet tudományos együttműködése ne csupán már kiadott művek megvitatásának formájában valósuljon meg, hanem még menetközben a közös elméleti és módszertani kérdések együttes kidolgozásában, kéziratok közös és kölcsönös megbeszélésének alapján.

Csurdi Sándor—Szász Zoltán

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Vályi Nagy József:

A népi demokráciák történetének elvi kérdései a szovjet tudomány fényében[1]

A népi-demokratikus forradalom időszakának a kutatása igen nagy feladatot ró a társadalomtudományok művelőire a népi demokrácia minden egyes országában. A népi-demokratikus időszak történetének mélyreható feltárását megköveteli az adott országban a szocializmus sikeres építése, továbbá a szocialista világrendszer fejlődése, egysége, s nem utolsósorban a nemzetközi kommunista mozgalom érdekei. A feladat nagysága és bonyolultsága szükségessé teszi a szocialista országok tudományos dolgozóinak szoros együttműködését, kölcsönös segítségét ezen a területen is. A szocialista, különösen pedig a népi-demokratikus országok társadalomtudományi dolgozói előtt éppen ezért többoldalú feladat áll: egyrészt saját országuk ezen korszaka történetének mélyreható vizsgálatát adni, másrészt megalapozni, illetve jelentős lépést tenni előre annak általános feldolgozása terén, vagyis kibontakoztatni a népi-demokratikus fejlődés egyetemes kutatását. A korszak eredményes feltárása szükségessé teszi harmadrészt az együttműködés olyan formáját, mint az egymás tájékoztatása az e téren elért legújabb eredményekről.

Az egyes népi-demokratikus államokban, érthető módon, központi kérdés a saját ország ezen korszaka történetének a feldolgozása — itt országonként már jelentős eredmények születtek —, s a népi-demokratikus fejlődés egyetemleges kutatása még csak a kezdet kezdetén tart. A legnagyobb eredményt ezen a területen a szovjet egyetemes népi-demokratikus kutatás tudja felmutatni, ami többek között a felkészült kutató gárdával magyarázható. A szovjet kutatók a népi-demokratikus fejlődés legáltalánosabb kérdéseit, ill. több ország népi-demokratikus forradalmának történetét tárják fel. A szovjet népi-demokratikus kutatás már az 1950-es évek elején kezdetét vette, s különösen az utóbbi időben egyre gazdagabbá és tartalmasabbá vált, amit számtalan cikk és több monográfia is bizonyít.

A tények lehetőséget adnak azon következtetés levonására, hogy az egyetemes népi-demokratikus kutatás területén az úttörőmunkát kétségtelenül a szovjet tudományos élet dolgozói végzik.

Nagyra értékelve a későbbiekben részletes kifejtést nyerő eredményeket, helytelen lenne azonban elhallgatni a munkák — különösen az 1950-es évek elején írott tanulmányok — néhány jellemző fogyatékosságát. Az egyik legjellemzőbb hiányosság az, hogy sok tanulmánynak gyenge elméleti színvonala s regisztratív, összegező jellege van. Az elméleti általánosítások, következtetések nincsenek megfelelően alátámasztva történelmi tényekkel. Hiányzik továbbá a problémakörök szerinti elemzés, s az egyes országok történetének kutatásában sokszor indokolatlan párhuzamosság található. A kutatók jelentős része univerzálisan vizsgálja az egyes országok népi-demokratikus fejlődését, ami oda vezet, hogy minden problémát érint, de lényegében egyet sem tár fel alaposan, a maga összefüggéseiben, bonyolultságában, s így elkerülhetetlenül a felszínen marad. S végül az egyes problémakörök — pl. a kulturális fejlődés, a népi-demokratikus országok és a Szovjetunió kapcsolata, a nemzetiségi kérdés megoldása stb. — teljesen kiesnek a kutatók érdeklődési köréből.

Ha mennyiségileg nézzük az eddig megjelent tanulmányokat, akkor azt látjuk, hogy azok országok szerinti megoszlása eléggé egyenlőtlen (a sorrend a következő: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Magyarország). Az egyenlőtlenség

[1] A szerző célja az, hogy megismertesse a magyar tudományos közvéleményt a Szovjetunióban folyó népi-demokratikus kutatás eredményeivel. A szerző amellett, hogy az európai népi-demokratikus országokat (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, NDK) veszi alapul, csak a különböző — történeti, filozófiai és jogi — folyóiratokban és tanulmánygyűjteményekben megjelent tanulmányokat vizsgálja. Az elemzés időben az 1950-es évek elejétől napjainkig terjedő periódusban megjelent munkákat fogja át.

azonban nemcsak a terjedelemben nyilvánul meg, hanem a tematikában is, ui. pl. a csehszlovák fejlődést vizsgálók fő figyelme a politikai történet, a bolgár fejlődést kutatóké pedig zömében a gazdasági történet feltárására irányul.

A következőkben a szovjet népi-demokratikus kutatás eredményei a művekben megtalálható alapvető problémakörök szerint nyernek bemutatást.[2]

A népi-demokratikus forradalom jellege

A népi-demokratikus átalakulás kérdéseinek vizsgálatánál kétségtelenül a legnehezebb feladat a forradalom jellegének meghatározása. A legnagyobb vita a nemzetközi marxista irodalomban — s így a szovjet filozófusok és történészek között is — erről a kérdésről folyik, ennek van a leggazdagabb irodalma, s itt találhatók a legszélsőségesebb álláspontok is.

A szovjet folyóiratok hasábjain, az időszakos kiadványokban és gyűjteményekben megjelent, általában a népi-demokratikus fejlődésnek, ill. az egyes országok népi-demokratikus fejlődésének szentelt munkák többsége foglalkozik a népi-demokratikus forradalom jellegének kérdésével.

A népi-demokratikus forradalmak[3] jellegének kérdését illetőleg a különböző munkákban fellelhető nézetek — bár az elnagyoltság, a túl nagy általánosságokban való mozgás, a pongyola fogalmazás következtében sokszor igen nehéz megállapítani azt, hogy szerzőjük ténylegesen milyen álláspontot is képvisel — több csoportra oszthatók.

A szerzők egy csoportja[4] — különösen a magyar és román népi-demokratikus forradalmak jellegét illetőleg, de van aki (pl. P. K. Figurnov és A. Petrusov) általában is — számszerűleg a legkevesebben, azt vallja, hogy a népi-demokratikus forradalom polgári-demokratikus típusú forradalom. Szerintük a népi-demokratikus hatalom — amely osztályjellege szerint munkás-paraszt demokratikus diktatúra — feladata 1947—1948-ig a polgári-demokratikus forradalom befejezése, s csak ettől az időtől kezdve veszi kezdetét a szocialista szakasz, ill. az abba való átmenet. A forradalom, mivel nem számolja fel általában a kizsákmányolást, alapvetően megmarad a burzsoá rend talaján.

A koncepció képviselői nézetei alátámasztásánál a következőképpen érvelnek: A proletariátus, amíg saját minimális programját valósítja meg a forradalom menetében — amelynek fő szociális-gazdasági tartalma a feudális maradványok elleni harc —, addig a burzsoázia történelmi misszióját teljesíti. Az események még nem vezetnek el közvetlenül a burzsoá rend szétzúzásához és a szocialista rend alapjainak lerakásához.

Így a forradalom jellege — mivel átmeneti típusú forradalmak nincsenek — a munkásosztály vezette *polgári-demokratikus* forradalom, amely a szocialista forradalom elengedhetetlen előkészítője. A proletariátus hegemóniája a forradalomban, szerepe a különböző intézményekben, de a nagyburzsoáziára mért csapások csak részleges elemeit képezik az új, a szocialista minőségnek.

A forradalmat ugyanakkor permanensnek tekintik, amelynek lényege a polgári-demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövése.

A fenti álláspontot többen bírálják, s ez nem véletlen, mert valóban több gyengéje van.

Elsősorban is helytelen azt kiterjeszteni, ahogyan néhányan (P. K. Figurnov, A. Petrusov stb.) teszik, valamennyi népi-demokratikus forradalomra.

[2] Amikor azonban a szerző alapvető probléma-körönként — amelyek eléggé viszonylagosak — dolgozza fel és mutatja be a rendelkezésre álló anyagot, hangsúlyozni szeretné, hogy azok szorosan összefüggnek egymással, hogy azokat nem lehet mereven elválasztani — s a művek nagy többségében nem is válik el — egymástól, s ezt a módszert csak az áttekinthetőség könnyebbé tétele érdekében választotta.

[3] A jelen tanulmányban a szerző — amint az a bevezetőből is kitűnik — a népi-demokratikus forradalom terminológián csak az európai népi-demokratikus országokban végbement forradalmakat vizsgálja.

[4] Lásd erről a következő munkákat: *F. K. Figurnov:* Sztroityelsztvo szocialisztycseszkogo hozjasztva i razvityije vnyesnyej torgovli v jevropejszkih sztranah narodnoj demokratyiji. Moszkva, 1955. *Uő.:* O dvuh etapah razvityija narodno - demokraticseszkogo sztroja v jevropejszkih sztranah narodnoj demokratyiji. Voproszi Filoszofiji, 1954. 5. sz.: *A. Petrusov:* Haraktyer agrárnih reform v narodno-demokraticseszkih sztranah Jevropi. „Szocialisztycseszkoje szelszkoje hozjasztvo." 1952. 7. sz.; *A. N. Kirseveszkaja:* Otécsesztvennij Front i agrárnij voprosz v Bolgáriji na pervom etápe razvityija narodnoj demokratyiji (1944—1947). „Ucsonije zapiszki Insztituta Szlavjanovegyenyija." T. V. 1952; *N. I. Lebegyev:* Borba za usztanovlenyije narodnoj vlasztyi v Ruminyiji. Novaja i novéjsaja isztorija Ruminyiji. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1963; *J. K. Tomsin:* Borba KPR za jegyinsztvo rabocsego klassza v 1944—1948. gg. *Uő.*; Isztorija Ruminyiji novogo i novéjsego vremenyi. Moszkva, 1964. — Külön tanulmány elemzi az augusztus 23-i fegyveres felkelés kérdéseit Romániában: *M. I. Szemirjága:* Pobeda narodnogo vooruzsennogo vosztányija 23-go avguszta 1944-go goda v Ruminyiji. Novaja i novéjsaja isztorija, 1958/4. Az 1944. aug.23-i fegyveres felkelés viszonylag könnyű győzelmét Szemirjaga a következő tényezőkkel magyarázza: A román csapatok sorozatos veresége a szovjet—német fronton, ami előidézte Antonescu rendszerének válságát. A RKP és más demokratikus hazafias erőknek a népi felszabadító harc kibontakoztatására s a felkelés közvetlen előkészítésére irányuló tevékenysége. A szovjet hadsereg a Román-délen szétzúzta a német csoportosulást. Az 1944. aug. 23-i felkelés legnagyobb jelentősége abban van, hogy megteremtette a népi demokratikus forradalom, a burzsoá-földbirtokos Románia szocialista Romániává való átalakulásának kezdetét.

A fenti nézetek képviselőinek gyengéje továbbá annak figyelmen kívül hagyása, hogy a forradalom jellegét az általa végrehajtott átalakulások határozzák meg, s így a népidemokratikus forradalmak gazdasági-politikai tartalmát nem burzsoá, hanem átmeneti viszonyok képezik. A forradalmak eredményeként megvalósított átalakulások már nem csupán a feudalizmus, hanem a kapitalizmus pozícióit is gyengítik.

S végezetül helytelen a szocialista forradalmat, ahogyan azt a fenti koncepció képviselői teszik, csak a hatalom átvételére leszűkíteni.

A népi-demokratikus forradalom jellegével kapcsolatos másik álláspont képviselői szerint a népi-demokratikus forradalom nem egyéb, mint a szocialista típusú forradalom formája.

Az e nézetet képviselők egy csoportja[5] azt állítja, hogy az összes népi-demokratikus forradalmak szocialista típusú forradalmak.

Állításukat a következőképpen bizonyítják: A népi-demokratikus forradalmak jellegének megállapításánál döntő jelentősége a nagyburzsoázia és a földbirtokosok, valamint a leigázott nemzetek többi osztályai és rétegei közötti ellentmondásnak van.

A társadalmi fejlődés fő akadályát ezekben az országokban a kapitalizmus képezte, vagyis a feudális maradványok felszámolásának nem volt elsőrendű jelentősége, s így az alapvető belső ellentmondás a második világháború, ill. a megszállás ideje alatt is a munka és a tőke közötti ellentmondás volt. A népi-demokratikus forradalmakat így ezekben az országokban — mivel belső hatalmuk kezdettől fogva a kapitalizmus felszámolása — szocialista típusú forradalmaknak kell tekinteni.

A koncepció képviselői is látják, hogy a forradalom kezdetén a kommunista pártok követelései még nem irányulnak — csak következményeiben — általában az egész burzsoázia ellen, de szerintük ez döntően taktikai okokkal magyarázható.

E. A. Koptyeva vizsgálatának középpontjában ugyan a bolgár népi-demokratikus forradalom jellegének meghatározása áll, de megállapítva, hogy az kezdettől fogva szocialista forradalom volt, hangsúlyozza: „a népi-demokratikus forradalmak története anyagainak tanulmányozása lehetővé teszi a bolgár forradalom jellege értékelésének kiterjesztését a cseh és lengyel forradalomra is."

Állításának alátámasztására a következő érveket sorakoztatja fel:

A polgári-demokratikus szakaszt ezek az országok már túlhaladták, s az új forradalom éle kezdettől fogva nemcsak a fasiszta megszálló rendszer ellen, hanem a nagyburzsoázia ellen is irányul.

A kommunista pártok programja, a demokratikus átalakulás célkitűzéseivel együtt magába foglalja a szocialista átalakulás célkitűzéseit is.

A forradalomban a középburzsoázia együtt haladt ugyan a munkásosztállyal és a parasztsággal, de csak azért, mert erőtlen volt arra, hogy szembeszegüljön a hatalmas forradalmi folyamattal.

A népi-demokratikus forradalmak mozgatóerőinek összetételében (az orosz forradalomhoz viszonyítva) *csak* azok *sajátossága fejeződik ki*, mégpedig az, hogy a szocialista forradalmak ezekben az országokban szélesebb szociális bázissal, a tömegek magasabb osztályöntudatával rendelkeztek. A népi-demokratikus forradalmak, amint az Októberi Forradalom a harc négy különböző folyamatát egyesítette, úgy egyesítették a hitleri Németország elleni általános demokratikus harcot a munkásosztály szocialista mozgalmával a proletárdiktatúráért. A kapitalizmus likvidálásáért, a proletárdiktatúráért folyó harc kezdettől fogva a fő irányt képezi a forradalomban.

E. A. Koptyeva állításainak bizonyításánál többször is párhuzamot vont a népi-demokratikus országok és Oroszország, valamint a népi forradalmak és az Októberi Forradalom között.

A polgári-demokratikus forradalom szükségességét Oroszországban pl. szerinte Lenin az osztályviszonyok fejletlenségével, a proletariátus szervezetlenségével, valamint a demokratikus érzelmű tömegek szocializmustól való idegenkedésével magyarázta. Az európai népi-demokratikus országokat azonban nem jellemzik ezek a korlátok a forradalom előestéjén.

A hatalom jellegét vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a népi-demokratikus forradalmak tapasztalata mégegyszer megmutatta: „a demokratikus átalakulások időszakának nem szükségszerű megfelelője a munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúra, mert a feudális maradványok likvidálása a *proletár diktatúra* kereteiben is sikeresen megvalósulhat (ahogyan az Oroszországban is végbement)".

[5] Pl. *F. T. Konsztantyinov:* Leninszkaja teorija szocialisztycseszkoj revoluciji jijo dolnyéjseje razvityije. Moszkva „Znányije", 1960; *E. A. Koptyeva:* K voproszu o haraktyere, szvojeobrázijah i etápah narodno-demokratycseszkih revoljucij v sztránah narodnoj demokratyiji. Szlavjanszkij szbornyik. Ucsonije zapiszki Velikolukszkogo Gosz. Ped. Insztituta. Vüp. 22. Velikije Luki. 1963.

A hatalmi szervek összetételét tekintve a kommunista pártok képviselői — mondja E. A. Koptyeva — kisebbségben voltak ugyan az első kormányokban, de ebből helytelen lenne azt a következtetést levonni, hogy a népi-demokratikus hatalom nem proletártermészetű.

A népi-demokratikus forradalom tehát szocialista forradalom, amely befejezte az adott forradalom előtt álló demokratikus feladatok megoldását is. A forradalmak kezdete és fejlődése a szocializmus kialakulását, ill. szélességben és mélységben való növekedését mutatja.

A szocialista forradalom koncepcióját teszik magukévá csaknem kizárólag a bolgár népi-demokratikus fejlődés kutatói.[6]

T. Pávlov — mint általában az e koncepciót vallók többsége — Bulgária háború előtti társadalmi-gazdasági helyzetéből vezeti le a forradalom jellegét. Érvelésének fő argumentuma az, hogy „mivel Bulgária már 1944. szeptember 9-ig alapvetően kapitalista úton fejlődött (az ország fejlődését mind városon, mind falun a kapitalista gazdaság növekedése, a monopolkapitalizmus intenzív fejlődése jellemezte), már nem az antifeudális, polgári-demokratikus, hanem a szocialista tartalmú s népi-demokratikus formájú forradalom számára értek meg a feltételek".

Bulgáriában tehát nem antifeudális, hanem szocialista forradalom volt napirenden bizonyos antifeudális feladatokkal, amelyeket az menetközben is meg tudott oldani.

Pávlov ezt az állítását a következőkkel támasztja alá: Bulgáriában a forradalom menetében megvalósított földreform lényegében nem antifeudális, hanem antikapitalista jellegű intézkedés volt, mivel az a kulákság ellen irányult. A bolgár falu az osztályviszonyok szempontjából — 1944. szeptember 9. előtt és után is — világosan megoszlott és szó sem lehetett annak mint egésznek a forradalmi harcba való bekapcsolásáról. A bolgár kulákok így — szeptember 9-ig és után is — nyíltan és következetesen az antidemokratikus, fasiszta, imperialista frontba tartoztak.

„Az antiimperialista, antifasiszta és antifeudális forradalom — mondja továbbá Pávlov — természetesen ölthet polgári-demokratikus jelleget, de csak azzal a feltétellel, hogy egyidejűleg meg kell oldania a megoldatlan antifeudális feladatok jelentős részét is. Amikor azonban az antiimperialista és antifasiszta forradalom egyidejűleg nem antifeudális, az, hogy a forradalom tartalma szerint polgári-demokratikus vagy éppen szocialista lesz, az már mind az adott nemzetközi helyzettől, mind a politikai mozgató osztályerők országon belüli konkrét állapotától függ."

A forradalomnak meg kellett ugyan oldania egy sor demokratikus feladatot is — a fasiszta erők szétzúzása; az imperialista függőség likvidálása; a háborús bűnösök megbüntetése; a dolgozók demokratikus jogainak biztosítása; a hitleri Németország elleni Honvédő Háború megszervezése: a népgazdaság helyreállítása stb. —, ami azonban nem változtatta meg annak jellegét, mert *a történelmi fejlődés objektív menete a szocialista forradalom megoldását tűzte napirendre.*

Pávlov szerint „Bulgáriában 1944—1947 folyamán lényegében az Októberi Forradalom első éveihez hasonló folyamat zajlott le, ui. a fő stratégiai jelszó (népi demokratikus hatalom létrehozása a szétzúzott burzsoá-monarcho-fasiszta hatalom helyett) nem maradhatott hatás nélkül a demokratikus jelszavakra, s ennek megfelelően a feladatokra is, amelyeket meg kellett valósítani. A demokratikus jelszavak a forradalmasodott bolgár néptömegek tudatában és cselekedeteiben jóval mélyebb, jóval radikálisabb jelentőséget nyertek, amint ez más forradalmaknál volt, amelyeknek csak, vagy főképpen polgári-demokratikus feladatokat kellett megoldaniuk."

Az akkori nemzetközi és belső viszonyok nem tették ugyan lehetővé a népi — lényegében szocialista — demokráciának, hogy a szovjet demokrácia befejezett, klasszikus formájában jelenjék meg (a szeptember 9-i népi felkelés időszakában a konkrét körülmények — elsősorban is és főképpen a nemzetköziek — arra kényszerítették a munkásosztályt és a kommunista pártot, hogy legyen figyelmesebb, taktikusabb, okosabb és ne tűzzön ki hangsúlyozottan szocialista jelszavakat), de a forradalmi folyamat lényegében azonos az Októberi Forradalom első évében lezajló forradalmi folyamattal.

A bolgár népi-demokratikus forradalom szocialista tartalmát P. Popov a következőképpen bizonyítja:

[6] Lásd: *T. D. Pavlov:* K voproszu o haraktyere bolgárszkoj narodno-demokraticseszkoj revoljuciji. Voproszi filoszofiji, 1960. 6. sz.; *P. Popov:* O haraktyere i razvityiji szocialisztiseszkoj revoljuciji i narodno-demokraticseszkogo goszudárstvo v Bolgáriji. Szovjetszkoje goszudárstvo i právo. 1961. 2. sz.; *V. H. Nenov:* O haráktyere narodno-demokraticseszkoj revoljuciji v Bolgáriji. „Obscsije zakonomérnosztyi perehoda k szocializmu i oszobennosztyi ih projavlényija v raznih sztranah". Szbornyik. Moszkva 1960; *P. Georgiev:* K 40-oj godovscsine I.-go kongressza BKP. Voproszi isztoriji KPSzSz, 1959. 4. sz.; *A. I. Doroncsenkov:* Iz isztoriji hozjajsztvennoj polityiki kommunyisztov i pravityelsztva Otecsesztvennogo fronta v oblasztyi promislennosztyi v pervije godi vosztonovityelnogo perioda v Bolgáriji (1944—1946). Ucsonije zapiszki Velikolukszkogo Gosz. Ped. Insztituta. T. 3. Velikije Luki. 1958.

A forradalom vezetője a bolgár munkásosztály, s legfontosabb szövetségese és tartaléka a dolgozó parasztság.

A BKP már szeptember 9. előestéjén vezető helyet foglal el a dolgozók hatalmas tömegeit illetően.

A bolgár forradalom tartalmában szocialistának, formájában pedig népi-demokratikusnak tekintendő.

Popov szerint a bolgár szocialista forradalom fejlődésének legfőbb sajátossága — a hatalom viszonylatában — az, hogy „*a proletárdiktatúra Bulgáriában nem egyszerre győzött és erősödött meg*, ahogyan az a Nagy Októberi Szocialista Forradalom esetében történt, hanem az 1944. szeptember 9-től 1947 végéig terjedő időszakban."

Azt, hogy a népi hatalom osztályjellege kezdettől fogva proletárdiktatúra volt, V. H. Nenov azzal támasztja alá, hogy vidéken a hatalom az esetek döntő többségében a BKP vezette Hazafias Front bizottságainak kezében volt, s az ezeken keresztül befolyást gyakorolt a többi politikai pártra is. A Hazafias Front tartalmában a munkásosztály város és falu dolgozóival való szövetségének megtestesülését képezte, márpedig közismert dolog, hogy Lenin a munkás-paraszt szövetséget a proletárdiktatúra legfőbb elvének tartotta.

Nenov szerint az, hogy a bolgár kormány, mint a proletárdiktatúra kormánya rögtön szeptember 9. után nem államosította az ipart, s nem zúzta szét a régi államgépezetet, hanem tevékenysége csak a demokratikus feladatok megvalósítására korlátozódott, a következőkkel magyarázhatók:

Bulgáriában ebben az időben a központi feladatot a nép demokratikus és hazafias erők maximális tömörítése, az anyagi és morális tartalékok fasizmus elleni harcra való mozgósítása, a népgazdaság helyreállítása képezte.

Bulgária a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alatt állott, amelynek angol és amerikai tagjai ellenségesen visszonyultak a népi hatalomhoz, s a BKP-nak — a fentiek s általában az ország rendezetlen nemzetközi helyzete miatt — olyan politikát kellett folytatnia, amely nem ad alapot az imperialistáknak Bulgária belügyeibe való beavatkozásra.

Az alapvető erőfeszítéseket ebben az időben az ország nemzeti függetlenségének megőrzésére s az igazságos békeszerződés aláírására kellett összpontosítani.

A BKP és az adott helyzetben a bolgár nép hazafias erői maximális tömörítésének vonalát folytatta, hogy lehetetlenné tegye a szakadást a Hazafias Frontban, s visszaszorítsa a reakció belső és külső erőinek nyomását.

A csehszlovák népi-demokratikus fejlődés kutatói közül is többen[7] azt az álláspontot képviselik, hogy a forradalom tartalmában szocialista volt.

Csehszlovákia történelmi fejlődésének objektív logikája (fejlett kapitalista viszonyok az iparban és a mezőgazdaságban) — mutat rá D. I. Uszenkó — nem követelte a polgári-demokratikus feladatok, mint elsőrendű feladatoknak a megoldását, s következésképpen sajátos szakaszt a polgári-demokratikus forradalom befejezése számára.

A német fasiszta megszállók elleni harc, mint alapvető feladat sem ködösítette el a CsKP fő stratégiai feladatát — a szocialista forradalmat.

Ezt a nézetet vallja Bystrina is, amikor azt írja, hogy „a forradalom előtti Csehszlovákia gazdasága és osztálystruktúrája nem állította a munkásosztály elé az antifeudális, polgári-demokratikus forradalom végrehajtásának feladatát. Ilyen stratégiai feladatot a CsKP nem is tűzött ki, hanem azt hangsúlyozta, hogy Csehszlovákiában általában és egészében a forradalom szocialista jellegű lesz, s keretében valósulnak meg a még be nem fejezett polgári-demokratikus feladatok is."

A CsKP stratégiai vonala a burzsoázia elleni osztályharc vonala volt — s ezen, valamint a forradalom jellegén, az azzal való kényszerű ideiglenes együttműködés sem változtat —, amely harc nemzeti és demokratikus jelszavakkal folyt a széles nemzeti front taktikájának alkalmazásával, ami nagymértékben megkönnyítette a munkásosztály győzelmét.

A forradalom szocialista jellegének az sem mond ellent, hogy a CsKP legközelebbi célja és közvetlen feladata a nemzeti és demokratikus forradalom, mint a szocialista forradalom kiindulási pontjának következetes végigvitele volt. Erre csak azért volt szükség, mert a kapitalizmust, a burzsoá hatalom erődjét nem lehetett egy rohammal bevenni.

[7] Pl. *I. Bystrina:* O szvojeobráziji voznyiknovényija i razvityija narodnoj demokratyiji v Csehoszlovákiji. Voproszi filoszofiji, 1957. 4. sz. és *D. I. Uszenko:* K voproszu o haraktyere nacionálnoj i demokraticseszkoj revoljuciji v Csehoszlovákiji. Ucsonije zapiszki kafedr obscsesztvennih nauk VUZOV g. Leningráda. Vüp, 3. Fioszofija. 1961.

Csehszlovákiában azonban a forradalom nemzeti és demokratikus szakaszának lényegét nem magának az antifeudális feladatoknak a megoldása, hanem az antifasiszta (lényegében antiburzsoá) feladatok megoldása s az agrárkérdés megoldásának módszere jelentette. Csehszlovákiában így a forradalom kezdeti szakaszának gazdasági intézkedései is (a kassai kormányprogram által megjelöltek alapján) lényegében antiburzsoá jelleget öltöttek.

A fentieken túlmenően is nagyon érdekesek — bár nem mentesek az ellentmondástól — Bystrinának a forradalom kezdeti, a nemzeti-demokratikus néven illette szakasz jellegét érintő fejtegetései. Elsősorban is leszögezi, hogy a nemzeti-demokratikus forradalom lényegében szocialista forradalom szükséges első szakaszát képezte. A továbbiakban hozzáteszi, hogy a nemzeti és demokratikus forradalom önmagában természetesen nem egyenlő a szocialista forradalommal, de az nem is burzsoá forradalom, mivel annak feladatai nem képezték alapvető tartalmát. E látszólagos ellentmondás feloldása abban áll, hogy *a nemzeti és demokratikus forradalom Csehszlovákiában átmeneti forradalmi szakaszt képezett a forradalom szocialista szakaszának keretében.* A nemzeti és demokratikus forradalom a szocialista forradalom megvalósításához való elvezetés legcélszerűbb formája volt Csehszlovákia konkrét történelmi viszonyai közepette.

A hatalom jellegét vizsgálva D. I. Uszenko rámutat arra, hogy „a nemzeti és demokratikus forradalom, lévén jellege szerint szocialista, nem vezetett közvetlenül a proletárdiktatúra megteremtéséhez, hanem csak a nép demokratikus diktatúrájának, mint *a proletárdiktatúra kezdeti formájának a megteremtéséhez*". A továbbiakban éppen ez tette lehetővé a csehszlovák munkásosztály számára, hogy kiszélesítse és megszilárdítsa pozícióit, s biztosította a szocialista forradalom további békés fejlődését.

Az 1945—1948-as időszak hatalmának jellegét vizsgálva Bystrina is azt az álláspontot képviseli, hogy „az az új, szocialista típusú állam, *a proletárdiktatúra fokozatos kialakulásának*[8] *időszaka* volt, a munkásosztály hatalma szüntelen szélesedésének folyamata, annak kezdetleges (nem teljes proletárdiktatúra) formájából a burzsoázia döntő vereségével bekövetkezett teljes megerősödéséig". 1948 februárjától létezik Csehszlovákiában a munkásosztály teljes és tartós, végleg kialakult diktatúrája.

Nincs tehát semmi alap és szükség arra — mutat rá Bystrina —, hogy a népi-demokratikus forradalom időszaka hatalmának jellegét a proletariátus és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájaként határozzuk meg, mert az, mint ismeretes, az antifeudális polgári-demokratikus forradalom szerve, s nem teljesítheti a szocialista intézkedések fokozatos megvalósításának, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kezdeti időszakának feladatait, amit 1945 májusától sikeresen teljesített a kialakuló proletárdiktatúra Csehszlovákiában.

S végül a lengyel népi-demokratikus fejlődés kutatói között is akad, aki[9] azt állítja, hogy az 1944—48-as időszak Lengyelországban a népi forradalom, mint a szocialista forradalom fejlődésének, a népi-demokratikus hatalom, mint a proletárdiktatúra egyik formája kivívásának, kialakulásának és megerősödésének szakaszát képezte. Az ezen években megvalósult átalakulások — az iparban és a lengyel gazdaság más területein — szocialista jellegűek.

A második koncepciónak tehát egészében az a lényege, hogy a népi-demokratikus forradalmat a szocialista forradalom formájának tekinti. Ennek az álláspontnak a képviselői a megszállók és a helyi fasiszták hatalmának megdöntését, s *a népi-demokratikus hatalom megteremtését nem eredménynek, hanem lényegében csak a népi-demokratikus formájú szocialista forradalom kezdetének tekintik,* kirekesztve ily módon a forradalom fejlődésének folyamatából a néptömegek széles körű fegyveres antifasiszta felszabadító harcát, amely a második világháború menetében bontakozott ki.

A nemzeti felszabadító és antifasiszta harc szakaszának elhanyagolása mellett ennek a koncepciónak vannak még más gyengéi is. Elsősorban is lebecsülik a demokratikus feladatok súlyát a forradalomban, s a demokratikus jelleget csak a feudális maradványokra szűkítik le. Helytelenül lebecsülik továbbá a szocialista forradalom megvalósításához szükséges, szubjektív tényezők szerepét. *A forradalom jellegének meghatározásánál sajátos ökononizmus (csak az adott ország forradalmat megelőző gazdasági fejlettségéből indulnak ki) jellemzi a fenti álláspont képviselőit, mivel megvalósításához érthetetlen módon figyelmen kívül hagyják a politikai és gazdasági feltételek és intézkedések egységét* az előbbi hátrányára,

[8] I. Bystrina szerint az ipar több mint 60%-os államosítása s annak a burzsoázia kezéből a népi demokratikus állam kezébe való átmenete is arról tanúskodott, hogy a népi állam Csehszlovákiában egyre szélesebben kezdte teljesíteni a proletárdiktatúra alapvető funkcióit. Így a forradalom fő folyamatának szocialista, proletár jellegében 1945 végén már nem lehetett semmiféle kétség.

[9] Pl. *N. Fedotyenkov:* K voproszu narodno-demokraticseszkoj revoljuciji v Polse. Voproszi ekonomiki, 1958. 1. sz.

holott közismert dolog, hogy a jellegének meghatározásánál a politika és gazdaság egységéből kell kiindulni.

S végezetül a hatalom jellegét illetőleg is erősen vitatható (általában nagy pontatlanság és bizonytalanság tapasztalható a különböző kategóriák használata terén) a fenti álláspont képviselői által használt „nem teljes", „nem tartós" stb. proletárdiktatúra-terminológia. Vitatható ez azért, mert *a proletárdiktatúra-terminológia a jelenség lényegét*, s nem annak formáját *fejezi ki*. A szerzők nem is tudják kellőképpen megalapozni álláspontjukat, mert a proletárdiktatúra bizonyításánál azok az érvek, hogy „a munkásosztály pártja a kormányban és az államban fő, vezető erő", hogy az „meghatározza a politika alapvető irányát" stb. azért nem elegendők, mivel azok általában jellemzik a proletariátus és pártja vezető szerepét — pl. a munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúrában is —, s ezért nemcsak a proletárdiktatúra specifikus jellemzői.

A népi-demokratikus forradalom jellegével kapcsolatos harmadik álláspont képviselői szerint a forradalmi átalakulást egységes forradalmi folyamatként kell felfogni, amelyben a két forradalom két szakaszt (demokratikus és szocialista) képez, miközben a két szakasz határait viszonylagosan differenciálni lehet.

A csoporthoz tartozó kutatók különbözőképpen fogják fel az első, a demokratikus szakasz tartalmát.

Vannak akik azt a nézetet képviselik[10] (általában is, de különösen az egyes népi-demokratikus forradalmakkal kapcsolatban), hogy az első szakasz lényege: a polgári-demokratikus forradalom.[11] Hozzáteszik persze, hogy ezek a forradalmak szélesebbek és mélyebbek a szokásos polgári-demokratikus forradalmaknál — *sajátos* polgári-demokratikus forradalmak. A népi hatalom létrejöttét eredménynek fogják fel, amely a polgári-demokratikus forradalom befejezését, szocialista forradalomba való átnövésének kezdetét jelentette.

Mások szerint[12] — különösen Csehszlovákia és Lengyelország esetében — csak az első szakasz képezi a tulajdonképpeni népi-demokratikus forradalmat, s ennek a tartalma általános demokratikus jellegű.

G. P. Pusev szerint pl. a polgári-demokratikus feladatokat a szocialista forradalom is megoldhatja ugyan menetközben, de csak akkor, ha a forradalmi folyamat alapvető tartalma szocialista, ami viszont attól függ, hogy a forradalom milyen ellentmondásokból keletkezett és milyen ellentmondásokat old meg. Márpedig Csehszlovákia német megszállása éppenséggel a demokratikus feladatok növekedését ereményezte, s az 1938—1945-ös időszak döntő ellentmondásává nem az alapvető szociális ellentmondás (proletariátus és burzsoázia közötti ellentét), hanem a dolgozók — hozzájuk számítva a középburzsoázia egy részét is — és az imperializmus (a német fasiszták és azok kiszolgálói) közötti ellentmondást tette. Az egységes forradalmi folyamat kezdeti szakaszának, mint nemzeti demokratikus forradalomnak a jellegét tehát a fenti ellentmondás határozta meg, s ezen ellentmondás megoldása képezte az ún. 1945-ös májusi forradalom alapvető tartalmát.

Lehetetlen természetesen a forradalom szakaszainak pontos elhatárolása — mondja G. P. Pusev —, de az tény, hogy a májusi forradalom megoldotta az 1938—1945-ös szakasz főellentmondását; útközben megoldást talált a közép- és monopolburzsoázia közötti ellentmondás is; jelentős lépést tettek előre a dolgozó parasztság és a földbirtokosok közötti ellentmondás s úgyszintén a nemzeti kérdés megoldása területén is.

A májusi forradalom eredményeként létrejött hatalom a proleriariátus és a parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájának a válfaját képezte.

Az 1938—1945-ös szakasz főellentmondásának megoldásával előtérbe került a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentmondás megoldásának feladata, ami elkerülhetetlenül a proletariátus és a Nemzeti Frontba tartozó burzsoázia közötti osztályharc kiéleződéséhez vezetett.

[10] *G. E. Glezerman:* Obscsije zakonomérnosztyi szocialiszticseszkoj revoljuciji i szvojeobrázije jejo form. Szbornyik: „Obscsije zakonomernosztyi perehoda k szocializmu i oszobennyosztyi ih projavlényija v rázniih sztránah." Moszkva. 1960; *F. D. Krétov:* K voproszu o vszeobscsih zakonomérnosztjah zavojeványija vlasztyi rabocsim klasszom. Szbornyik: „Obscsije zakonomérnosztyi. . ." Moszkva. 1960; *E. D. Karpescsenko:* Pebeda szocializma v Ruminszkoj Narodnoj Reszpublike. Novaja i nevéjsaja isztorija, 1963. 2. sz.

[11] Az adott koncepció képviselőit általában az jellemzi, hogy álláspontjukat rendszerint a második fő álláspontot vallók, a forradalom kezdeti szakaszával kapcsolatos nézeteinek bírálatán keresztül fejtik ki. F. D. Krétov pl. hangsúlyozza, hogy a polgári forradalom tartalmát nem szabad csak a feudális maradványok likvidálására korlátozni a gazdasági és politikai életben, mert az antifeudális feladatokon túlmenően vannak még más, igen fontos — pl. antifasiszta, nemzeti-felszabadító, általános demokratikus jellegű — feladatok is, amelyek annak tartalmát képezik.

[12] Pl. *G. P. Pusev:* O voznyikovényiji narodnoj demokrátyiji v Csehoszlovákiji. Voproszi filiszofiji, 1958. 8. sz.; *A. B. Aronov:* Projavlényije obscsego i oszobennogo v szocialiszticseszkoj revoljuciji v Polse. „Ucsonije zapiszki Kemerovszkogo Gosz. Ped. Insztituta" Vüp. 3. Kemerovo. 1959; *L. L. Petrovics:* Obscsije zakonomérnosztyi szocialiszticseszkoj revoljuciji i szocialiszticseszkogo sztroityelsztva, priszuscsije vszem sztránam, vsztupájuscsim na puty szocializma (na materiále Narodnoj Polsi). „Ucsonije zapiszki" Vilnjuszkogo Ucs. Insztituta. T. 1. Vilniusz. 1959.

A májusi forradalomtól kezdődik tehát — Pusev szerint — Csehszlovákiában a szocialista forradalom stratégiai szakasza, s az 1948 februárjáig terjedő időszak a nemzeti és demokratikus forradalom szocialista forradalomba való békés átmenetének az időszaka.

Ezt az álláspontot képviselve V. Sz. Parszadánova azt írja, hogy „amint a hatalom az egész országban a Lengyel Munkáspárt által vezetett Nemzeti Demokratikus Front kezébe ment át, Lengyelországban győzött a népi-demokratikus forradalom, s kezdetét vette szocialistává való átnövésének, a proletárdiktatúra kialakulásának a folyamata".

S végül a csehszlovák kutatók nagy többségének[13] véleménye szerint a csehszlovák forradalom első szakasza olyan demokratikus (a munkásosztály által vezetett antiimperialista) forradalom, amely kezdettől fogva szocialista forradalomba nőtt át.

A harmadik koncepciónak tehát egészében az a lényege, hogy *a népi-demokratikus forradalom* (amely csak az 1945-ig, a népi hatalom létrejöttéig terjedő időszakot fogja át), *megelőzve a szocialista forradalmat*, a legszélesebb néptömegek aktív részvételével kedvező feltételeket hoz létre az utóbbi megvalósulásához, s az alapvető demokratikus feladatok teljesítésének üteme, a dolgozók többségének a kommunista pártok és a munkásosztály oldalára való állításának mértéke szerint, *közvetlenül* (az 1945—1948-as években) *a szocialista forradalomba nőtt át*. Ennek az álláspontnak a képviselői így a megszállók és a helyi fasiszták hatalmának megdöntését és a népi-demokratikus hatalom megteremtését — amely osztályjellege szerint nem egyéb, mint munkás-paraszt demokratikus diktatúra — mint eredményt, mint a népi-demokratikus forradalom politikai győzelmét, mint a forradalom fő kérdésének, a hatalom kérdésének megoldását tekintik. A munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúra létrejötte után rögtön kibontakozik a harc a hatalom egészének a munkásosztály kezébe való egyesítéséért.

A fenti álláspont képviselői azzal, hogy differenciálnak a forradalom menetében, az előző álláspont képviselőihez viszonyítva kétségtelenül közelebb jutnak a valósághoz, azonban koncepciójuknak is vannak gyengéi. Elsősorban is vitatható az, hogy a forradalmat — ti. a népi-demokratikus forradalmat — a népi hatalom megteremtésének aktusára, időpontjára szűkítik le, pedig az a társadalmi, gazdasági és politikai változások összességét jelenti, ami viszont túlmutat a népi-demokratikus kormányok létrejöttén. Nem tisztázott kellőképpen a forradalom két szakasza közötti viszony és átmenet sem, s már csupán a két forradalom szoros összefonódása miatt is helytelen a népi-demokratikus jelzőt csak a forradalom kezdetére redukálni.

Vannak végezetül, akik a népi-demokratikus forradalmat a nemzeti-felszabadító harc kibontakozásától a proletárdiktatúra létrejöttéig terjedő egységes forradalmi folyamatként fogják fel, amelyben a demokratikus és szocialista forradalom két szakaszt képezve szorosan egybefonódik.

A népi-demokratikus fejlődés szovjet kutatóinak többsége[14] — a különböző folyóiratokban és gyűjteményekben megjelent tanulmányok szerint — ezt az álláspontot teszi magáévá, s véleményem szerint általában, de részleteiben is ez közelíti meg leginkább a valóságot.

[13] Piszmo Csehoszlovackih isztorikov. Voproszi isztoriji KPSzSz., 1962. 1. sz.

[14] Lásd: *F. T. Konsztantyinov:* Razvityije i ukreplényije goszudárszstva v jevropejszkih sztránah narodnoj demokrátyiji. Szovjetszkoje goszudarsztvo i právo, 1954. 7. sz.; *I. T. Vinogradov:* Sztroityelsztvo szocializma v jevropejszkih sztranah narodnoj demokratyiji. Voproszi isztoriji KPSzSz, 1957. 3. sz.; *F. T. Konsztantyinov:* Voznyiknovényije i razvityije narodno-demokraticseszkogo sztroja v sztránah Centrálnoj i Jugo-vosztocsnoj Jevropi. Szbornyik: „SzSzSzR i sztráni narodnoj demokrátyiji." Moszkva. 1957; *B. I. Kozsohin:* O szvojeobrázijah voznyiknovényija szocialisztcseszkoj goszudárszstvennosztyi v jevropejszkih sztránah narodnoj demokrátyiji. Vesztnyik LGU, 1963. 5. sz.; *N. A. Brüzgálov:* Borba Polszkoj Rabocsej Pártyiji za jegyinsztvo rabocsego klassza i za szozdányije Polszkoj Objegyinyonnoj Rabocsej Partyiji (1944—1948.)" Szbornyik: „Borba polszkogo naroda za szocializm (1944—1954)". Moszkva 1955; *V. T. Fomin:* Voznyiknovényije i ukreplényije narodno-demokraticseszkoj Polszkoj Reszpubliki (1944—1947.) Szbornyik: „SzSzSzR i sztráni narodnoj demokrátyiji." Moszkva. 1957; *A. J. Manuszevics:* Agrárnije preobrazoványija v narodno-demokraticseszkoj Polse. Szbornyik. „Borba Polszkogo naroda. . ." Moszkva. 1955; *L. A. Alekszandrov:* Narodnije szoveti Polszkoj Narodnoj Reszpubliki v borbe za ukreplényije narodnogo sztroja i za sztroityelsztva osznov szocializma. Szovjetszkoje guszudarsztvo i pravo, 1955. 7. sz.; *R. Rihta:* O szosztojányiji naucsnoj raboti v oblasztyi filoszofiji v Csehoszlovákiji. Voproszi filoszofiji, 1955. 6. sz.; *B. N. Toporny in:* K voproszu o voznyiknovényiji narodno-demokraticseszkogo goszudárszstva v Csehoszlovákiji. Novaja i novéjsaja isztorija, 1964. 6. sz.; *Sz. E. Makogon:* Razresényije nacionálnogo voprosza v narodno-demokraticseszkoj Csehoszlovácskoj Reszpubliki. Szovjetszkoje goszudárszstvo i právo, 1953. 4. sz.; *V. V. Szuharjev:* K isztoriji borbi za pobedu szocialisztcseszkoj revoljuciji rabocsego klassza Csehoszlovákiji. „Téziszi dokládov VI. Ukrainszkoj szlavisztcseszkoj konferenciji." Csernovic, 1964; *A. P. Bogomolov:* O formah razvityija nacionálnoj i demokraticseszkoj revoljuciji v Csehoszlovákiji (1939—1945). „Téziszi dokládov. . .", *J. Kozák:* Znacsényije nacionálnoj i demokraticseszkoj revoljuciji v Csehoszlovákiji dlja borbi rabocsego klassza za szocializm (1945—1948). Voproszi isztoriji KPSzSz, 1962. 4. sz.; *Zdenek Fierlinger:* Mezsdunarodnoje znacsénije fevrálszkih szobityij 1948-go goda v Csehoszlovákiji. Novaja i novéjsaja isztorija, 1958. 2. sz.; *A. I. Nyedorezov:* Narodnije masszi Csehoszlovákiji v borbe za revoljucionnije preobrazoványija (1945—1948). Voproszi isztoriji, 1955. 5. sz.; *V. F. Kotok:* O klasszovoj sztukture narodno-demokraticseszkoj Csehoszlovákiji. Szovjetszkoje goszudárszstvo i právo, 1952. 5. sz.; *A. I. Nyedorezov:* Voznyiknovényije i razvityije narodnoj demokrátyiji v Csehoszlovákiji (1945—1948). „Ucsonije zapiszki Insztituta Szlavjánovegyenyija", T. XI., Moszkva. 1955.

Az ezen koncepció hívei közül többen (pl. F. T. Konsztantyinov, I. T. Vinográdov, B. I. Kozsohin stb.) azt általános érvényűnek tekintik valamennyi népi-demokratikus forradalomra, míg mások elsősorban a csehszlovák és lengyel forradalom viszonylatában képviselik.

A forradalom jellegével kapcsolatos negyedik koncepciót a legjellemzőbben F. I. Konsztantyinov fogalmazza meg. Az 1945—1948-as évek — F. I. Konsztantyinov szerint — az állandóan fejlődő és mélyülő forradalom időszakát képezték. A forradalom kezdetben elsősorban általános demokratikus, vagyis antifasiszta, antiimperialista és antifeudális feladatokat oldott meg, s mivel nem tűz maga elé közvetlenül szocialista feladatokat, csak a szocialista átalakuláshoz való átmenet feltételeit teremti meg. A forradalom természetesen az általános demokratikus feladatok megoldásának üteme szerint fokozatosan kezdett megoldani közvetlen szocialista feladatokat is. Ez az időszak a régi, a kapitalista rend fokozatos likvidálásának és minőségileg új, a népi-demokratikus rend kialakulásának a folyamata. A fasizmus és a feudális maradványok elleni következetes harc azonban nemcsak a szocialista átalakulások fontos előfeltételét képezte, hanem részben az első lépést is ezen országok szocialista fejlődésének útján. Éppen ezért lehetetlen — még az egyes országokban is — megállapítani a pontos dátumot, hogy mikor fejeződött be az általános demokratikus és mikor kezdődött meg a szocialista forradalom.

Ez az időszak a forradalmi demokratikus átalakulások időszaka, amely 1944—1945-ben kezdődött meg, s alapjában 1947 végére — 1948 elejére fejeződött be. A forradalmi folyamat legjellemzőbb vonása az, hogy a népi hatalom keletkezésének majdnem első napjától kezdve *szorosan összefondódtak a demokratikus és a szocialista átalakulások elemei.*

Az általános demokratikus forradalom — F. T. Konsztantyinov szerint — *a népi-demokratikus forradalom összetevő része, annak első szakasza, s közvetlenül szocialista forradalomba nő át, amely úgyszintén a népi-demokratikus forradalom összetevő része annak második szakasza.* Következésképpen osztálytartalma szerint itt két különböző forradalom — általános demokratikus és szocialista — egy általános forradalmi folyamatot s egy forradalmat, népi-demokratikus forradalmat alkot. A két forradalom szorosan összefonódik, s kölcsönösen kiegészíti egymást. Az első előkészíti a második sikeres megvalósulásának feltételeit, a második pedig megoldja az első még megoldatlan feladatait, mégpedig következetesebben és radikálisabban.

A népi-demokratikus országokban, így a gyakorlatban sajátos módon valósult meg a permanens forradalom marxi-lenini elmélete.

A csehszlovák népi-demokratikus forradalom jellegét illetőleg R. Rihta azt írja, hogy a csehszlovák tudományos kutatók többsége az egységes népi-demokratikus forradalom két szakaszának elméletét osztja azzal, hogy ezeket a szakaszokat nem lehet elválasztani egymástól, mivel az első a másodikba nő át. Az 1945 májusi forradalom — V. V. Szuharjev és A. P. Bogomolov szerint — jellege és célja szerint nemzeti és demokratikus volt, amely kezdettől fogva, fokról-fokra, a munkásosztály vezetésével szocialista forradalomba nőtt át. A munkásosztály részvétele a hatalomban, amelyet a nemzeti és demokratikus forradalom győzelme eredményeként ért el, ténylegesen már a szocialista forradalomba való átmenet kezdete, megjelenése volt.

A lengyel népi-demokratikus forradalomról V. T. Fomin azt írja, hogy az — mint ahogyan más népi-demokratikus országban is — fejlődésében két szakaszon ment keresztül: a forradalmi demokratikus átalakulások (elsősorban is az antiimperialista, antifasiszta nemzeti-felszabadító harc végigvitelének s a feudális maradványok likvidálásának feladatai) és a szocialista átalakulások szakasza. A demokratikus és szocialista átalakulások elemei összefonódtak, már kezdettől fogva hatottak egymásra. A népi hatalom, a munkásosztály vezetésével már a forradalom első szakaszán megoldotta a második szakasz feladatainak egy részét is (szocialista elem a demokratikus szakaszban, s egyben az összefonódás bizonyítéka), s megtisztította az utat a szocialista forradalom, a proletárdiktatúra megteremtése számára.

A fenti koncepció képviselői azt vallják, hogy a népi demokrácia fejlődésének első szakaszán a népi-demokratikus állam osztálytartalma — munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúra, amelyben állandóan erősödik a munkásosztály vezető szerepe.

A népi-demokratikus forradalom jellegével kapcsolatos negyedik álláspont képviselői tehát a forradalmi folyamat demokratikus és szocialista szakaszait, a szocialista forradalmat — a proletárhatalom létrejöttéig — a népi-demokratikus forradalom egyik szakaszának tekintik, s így szerintük *a szocializmusba való átmenet a népi-demokratikus fejlődési szakaszon keresztül valósul meg.*

A forradalmi folyamat egységét szerintük a proletariátus vezető szerepe, az átnövést pedig a két szakasz összefonódása és a demokratikus átalakulás radikális végrehajtása — végeredményben a fokozatosság és az általános radikalizálódás — biztosítja.

A népi-demokratikus forradalom jellegével kapcsolatos, fentebb elemzett nézetek — elsősorban is az, hogy egy és ugyanazon forradalom jellege megítélésének kérdésében egymástól igen eltérő álláspontok találhatók — azt mutatják, hogy sok minden tisztázásra vár ezen a területen.

Kétségtelenül sok a közös vonás, az azonosság — a forradalmak legáltalánosabb vonásait a negyedik álláspont képviselői fogalmazzák meg a legvilágosabban — ezekben a forradalmakban, amelyek azonban nem szüntetik meg közöttük az adott ország társadalmi-gazdasági fejlettségéből és osztályviszonyaiból fakadó különbségeket, s ezért, ha helyesen akarunk eljárni a forradalom jellegének meghatározásában, akkor helytelen egy séma alapján vizsgálni azokat, hanem —különösen a forradalom kezdeti szakaszát illetőleg — differenciálni kell a különböző országok forradalma között.[15]

A népi-demokratikus forradalom jellegproblematikájának a legkomplexebb s elméletileg legmegalapozottabb kifejtését véleményem szerint A. M. Kovaljov[16] adja, aki — megállapítva az azonosságokat, a közös vonásokat — differenciáltan közelíti meg a kérdést, s az általános és az egyedi szoros egységében néhány alapvető jellegcsoportot határoz meg.

A. M. Kovaljov szerint az imperializmus viszonyai között csak a polgári-demokratikus, vagy a szocialista forradalom új formájáról lehet szó, és nem lehet szó a forradalom új történelmi típusáról. A népi-demokratikus forradalmak sem képezhetnek ily módon önálló, új történelmi típusú forradalmat, ill. azokat helytelen egy típushoz[17] sorolni.

Az objektív feltételek (a monopolburzsoázia és a társadalom más osztályai, rétegei közötti ellentmondás s a proletariátus osztálytartalékainak megnövekedése) és az új osztályerőviszonyok (nemzetközi téren és az egyes országokon belül is) — amint az ismeretes — a második világháború időszakában megteremtették a forradalmi átalakulás fokozatos megvalósításának lehetőségét. Az új helyzetben a népi-demokratikus országokban létrejött a harc antiimperialista fázisa,[18] mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet első foka kibontakozásának objektív lehetősége, s ezért nem véletlen, hogy a népi-demokratikus forradalmak az országok többségében fejlődésükben alapvetően két szakaszon mentek keresztül, ami a demokratikus és szocialista feladatok meglétének következménye. A demokratikus és szocialista feladatok közelednek, összefonódnak, de ez a folyamat az egyes országokban — az antiimperialista feladatok különböző terjedelménél fogva — különböző irányban megy végbe: vannak országok, amelyekben a demokratikus és szocialista feladatok lényegében egységes forradalmi folyamatba olvadnak, másokban a demokratikus forradalom, bár önálló forradalomként lép is fel, de benne egyre jobban megjelennek a szocialista elemek, s vannak országok, ahol mindkét jelenség megtalálható.

Az egyes országok népi-demokratikus forradalma jellegének a meghatározása szempontjából tehát nagyon lényeges az antiimperialista, antimonopolista forradalom helyének és szerepének világos megállapítása, annál is inkább, mert a kutatók nagy többségénél — amint azt fentebb is láttuk — ennek a megítélésében vannak a legnagyobb, legszélsőségesebb eltérések.

Mi a helye és szerepe az antimonopolista forradalomnak a társadalmi fejlődés menetében?

Az antiimperialista feladatok megoldását — A. M. Kovaljov szerint — helytelen lenne önálló forradalomként felfogni, mert „amennyiben az imperializmus nem elkülönült formáció, hanem csak a kapitalizmus fejlődésének legfelső fokát képezi, annyiban nem szabad az antiimperialista forradalmat egy sorba állítani az alapvető formációknak megfelelő forradalmak fő történelmi típusaival, hanem egyszerűen csak arról van szó, hogy az imperialista szakasz a kapitalizmus fejlődésében megfelelő fázis létrejöttét eredmé-

[15] *Ágh Attila:* „Vita a népi-demokratikus forradalom jellegéről" c. összegező tanulmányának (Magyar Filozófiai Szemle, 1964. 2. sz.) — amelyben egy szovjet munkát alapul véve, a magyar irodalomban először tesz kísérletet a forradalom jellegével kapcsolatos nézetek osztályozására, illetve azok bírálatán keresztül saját vélemény megfogalmazására a népi-demokratikus forradalmak jellegét illetően — is az a fő hibája, hogy általánosságokban vizsgálja, csakúgy mint az általa elemzettek és bíráltak, a népi-demokratikus forradalmakat, és csak azonos és egyetemes érvényű következtetéseket von le a különböző országokra.

[16] *A. M. Kovaljov:* K voproszu o haráktyere narodno-demokraticseszkoj revoljuciji. Vesztnyik MGU, 1961. 4. sz. Szérija. VIII.

[17] Ez utóbbi elsősorban is azért lenne helytelen, mivel a típust ill. jelleget meghatározó kritériumok — elsősorban is a belső feltételek — nem azonosak a különböző országokban, másodsorban pedig azért, mert egy tényező kiragadása és abszolutizálása az adott forradalom típusának helytelen értékeléséhez vezethet (s amint a tények bizonyítják, vezet is).

[18] Az imperializmus időszakában igen kevés a valószínűsége a tiszta szocialista forradalomnak, mivel általában az országok döntő többségében antifeudális vagy antiimperialista — vagy együtt mind a kettő — feladatok találhatók, s ebből fakadóan a forradalom több szakaszának a lehetősége.

nyezte a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet folyamatában". A forradalom antiimperialista fázisa így a szociális forradalom részét képezi ugyan, de arról csak mint befejezetlen forradalomról beszélhetünk.

A forradalom antiimperialista fázisa szociális-gazdasági tartalma szerint — mutat rá A. M. Kovaljov — már nem polgári-demokratikus forradalom, mivel az nem a feudalizmus, hanem végsősoron a kapitalizmus ellen irányul, s a társadalom kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetének a kezdetét jelenti.

A forradalom antiimperialista, antimonopolista fázisát azonban nem lehet azonosítani a szocialista forradalommal sem, amely teljesen likvidálja a burzsoázia hatalmát.

A forradalom antiimperialista fázisának sajátossága abban van, hogy megkezdi a kapitalista termelési viszonyok, a kapitalista kizsákmányolás rendszere szétzúzásának kezdetét, s ezzel szociális-gazdasági tartalma szerint a szocialista társadalmi-gazdasági fordulat részét képezi.

A fentiekből következőleg „az antiimperialista fázis helyét és szerepét többféleképpen lehet felfogni. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet világfolyamata szemszögéből vizsgálva a problémát, azt látjuk, hogy a forradalom antimperialista fázisa a szocialista világforradalom összetevője, ugyanakkor az egyes országok szempontjából nézve a kérdést, annak szerepét konkrétan kell megvizsgálni, mert az egyes országok helyzetéből fakadóan az többféle lehet."

Ha az antiimperialista átalakulások fejlett országban mennek végbe, ahol nincsenek, vagy majdnem nincsenek feudális maradványok, akkor azok, meghatározott feltételek mellett — pl. a proletariátus számára kedvező osztályerőviszonyok — a szocialista társadalmi-gazdasági fordulat összetevő részét képezhetik.

Ha az antiimperialista feladatok gyengén fejlett országban valósulnak meg, ahol feudális maradványok uralkodnak, akkor azok nem határozhatják meg a társadalmi fordulat jellegét, hanem az antifeudális polgári-demokratikus forradalom összetevő részévé válnak, s maga a forradalom egészében antiimperialista és antifeudális jelleget ölt.

S végül ha a forradalom a kapitalizmus közepes fejlettségű országában megy végbe, ahol a kapitalizmussal egysorban megtalálhatók a feudális viszonyok többé-kevésbé jelentős maradványai is, akkor az antiimperialista átalakulások az antifeudális agrárátalakulással fonódnak össze. Ebben az esetben csak az adott forradalom konkrét megvizsgálása mutathatja meg, mely feladatok képezik ott a fő feladatokat, s ezek, valamint az osztályerőviszonyok állapota határozzák meg a forradalom jellegét akár antifeudális és részben antiimperialista, akár antimonopolista és részben antifeudális az.

A népi-demokratikus forradalmak esetére konkretizálva ez a következőket jelenti:

Az antiimperialista átalakulás — ha iparilag fejlett országban s a munkásosztály vezetésével valósul meg — a szocialista forradalom szakaszát képezheti, s a szocializmusra való átmenet ebben az esetben nem közvetlenül, hanem különböző átmeneti formákon keresztül valósul meg, melyek a nép forradalmi-demokratikus diktatúrájának különböző változataiban jutnak kifejezésre.

A kapitalizmus közepes fejlettségű országaiban, ahol a monopoltőke és a feudális maradványok szorosan összefonódtak, a forradalom a kezdeti szakaszban antiimperialista és antifeudális feladatokat is megold, s itt két, egymástól minőségileg különböző típusú forradalom — demokratikus és szocialista — lényegében egységes forradalmi folyamatba olvad.

Azokban az országokban pedig — függetlenül az ipari fejlettségi színvonaltól —, ahol nincs az antifeudális polgári demokratikus forradalomnak talaja, s a proletariátus képes rögtön felszámolni a burzsoázia hatalmát, ott a forradalomnak sincs önálló antiimperialista fázisa, hanem az rögtön a munkásosztály hatalmának megteremtéséhez vezet.

A népi-demokratikus forradalom jellegének a megállapításánál természetesen mindhárom esetben figyelembe kell venni azt is, hogy a szocialista forradalom osztálybázisa jelentős mértékben kiszélesedett, s a szocialista erők számára igen kedvező a második világháború utáni új nemzetközi helyzet.

Az országokat tehát, a bennük végbement forradalom jellege szerint, a következő alapvető csoportokra lehet osztani:

1. A kapitalizmus közepes fejlettségű országai feudális maradványokkal, ahol az antiimperialista forradalom az antifeudális feladatok megoldásával fonódott egybe, s szocialista forradalomba nőtt át (Románia, Magyarország és Lengyelország).

2. Vannak országok (Bulgária, Jugoszlávia), ahol — mivel a feudális maradványokat már likvidálták, ill. nem játszottak a fejlődésben lényeges szerepet, valamint a proletariátus számára kedvező osztályerőviszonyok következtében — a demokratikus szakasz elhanyagolható, s a szocialista forradalom lényegében népi-demokratikus formában győzött, menet közben oldva meg a demokratikus forradalom feladatainak egész sorát.

3. Iparilag fejlett ország, ahol a kialakult osztályerőviszonyok folytán a szocialista forradalom antiimperialista fázison (Csehszlovákia — nemzeti és demokratikus forradalom) keresztül fejlődött.[19]

A hatalom osztálytartalma az első és harmadik csoport országaiban lényegében a munkásság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájának, míg a második csoport országaiban a proletariátus diktatúrájának felel meg.

A fentiekből véleményem szerint az a következtetés vonható le, hogy az egyes országok népi-demokratikus forradalmának jellegét illetőleg a négy fő koncepció képviselői közül azok jutnak helyes álláspontra, akik nem általában vonnak le következtetéseket és igyekeznek meghatározni a népi-demokratikus forradalmak jellegét, hanem — meghatározva az azonos vonásokat — konkrétan vizsgálják az adott forradalmat, s végső konklúzióként a hármas klasszifikációnak megfelelő döntésre jutnak.

A népi-demokratikus forradalmak példája igazolja Lenin azon megállapítását, hogy minden ország feltétlenül el fog jutni a szocializmushoz, azonban nem egyformán jut el, mivel a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet a politikai formák sokféleségét[20] fogja eredményezni, amelynek végső tartalma azonban azonos kell, hogy legyen: a proletariátus hatalma.

A népi-demokratikus fejlődés

A népi-demokratikus forradalom jellegének kérdésével szorosan összefügg a pártok és osztályok helyzetének és szerepének problémája, ill. az utóbbi tisztázása nélkül nem lehet helyes választ kapni az előbbire. A szovjet kutatók többsége kellő figyelmet tanúsít a probléma iránt,[21] bár eközben sokan megmaradnak a felszínen. Ez nagyon megnehezíti az analizálást, ill. egyes esetekben — pl. Bulgária esetében különösen — majdnem lehetetlenné is teszi azt.

A pártok és osztályok helyét és szerepét vizsgálva a kutatók megállapítják, hogy a népi-demokratikus forradalom valamennyi országban — a pártkoalíció, a különböző egységfrontok képezte szervezeti keretben — széles osztálybázison, a széles nemzeti összefogás talaján bontakozott ki, s *a forradalom mozgatóerőinek összetételében* — többek szerint — nem egyéb, mint *azok* történelmi viszonyok által meghatározott *sajátossága jutott kifejezésre.*

Az osztályjelleg szerint különböző csoportokat egyesítő hazafias frontok feladatai kezdetben nem mentek túl a nemzeti felszabadulásért s a demokratikus fejlődésért folyó harc keretein. Harc a nemzeti függetlenségért, a fasizmus megsemmisítéséért és a társadalmi élet demokratizálásáért — ez az az *általános,* ami egyesítette a nemzeti frontba tartozó ellentétes osztályérdekű szociális csoportokat.

A koalíció különböző pártjainak természetesen más és más volt az elképzelése a továbbfejlődést illetőleg. A kispolgári pártok — amelyek soraiban a legtöbb országban meg voltak találhatók, sőt vezető pozíciókhoz jutottak a reakciós burzsoá érdekek védelmezői is — képviselői és a szociáldemokrácia jobboldala a népi demokráciát a kapitalizmus és a szocializmus közötti, számukra szerencsés kompromisszumnak, a társadalmi berendezkedés olyan formájának tekintették, amelyben a két rendszer békésen egymás mellett fog élni és fejlődni. A szélső-jobboldali elemek a népi demokráciát a háború utáni speciális erőviszonyok ideiglenes eredményeként fogták fel, amellyel — a körülmények folytán — meg kell békélni, s abban reménykedtek, hogy az események menete a hagyományos polgári demokrácia visszaállításához fog vezetni.

Így nem véletlen, *hogy hamarosan ellentmondások mutatkoztak a nemzeti-felszabadító mozgalmon, ill. a nemzeti egységfronton belül. A harc elsősorban is a demokratikus átalakulás lendületének és mélységének kérdésében bontakozott ki.* A kommunista pártok azt az álláspontot képviselték (és azért is harcoltak), hogy minél szélesebben és következetesebben

[19] A 3. csoport arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen nagy szerepe van a szubjektív tényezőknek, a tudatosságnak, a forradalom végső kimenetelében, hogy a forradalom jellege és formája szemszögéből vizsgálva a kérdést közelíthet különböző fejlettségű országokat egymáshoz, ill. távolíthat azonos fejlettségűeket egymástól.

[20] A szocialista forradalom különböző formáit kiváltó döntő tényező az objektív és szubjektív feltételek megérésének egyenlőtlenségében keresendő. Ez az oka annak, hogy a szocialista forradalom eddig nem azokban az országokban győzött, ahol leginkább megértek annak anyagi előfeltételei, hanem ott, ahol az anyagi feltételek meglétének bizonyos minimuma mellett a leginkább éretteknek bizonyultak a kapitalizmust megdönteni képes forradalmi osztályerők. Ezekben az országokban a kapitalizmus, mint uralkodó gazdasági rendszer mellett, többé-kevésbé megtalálhatók az előző formációk maradványai is, s míg a kapitalista viszonyokat közvetlenül át lehet alakítani szocialistává, addig a kapitalizmus előtti viszonyokat csak átmeneti formákon keresztül.

[21] Szükséges megjegyezni, hogy speciálisan, csak e problémakört illetőleg, ugyan egyetlen tanulmány sem foglalkozik az osztályok és pártok szerepének vizsgálatával, viszont a kutatók nagy többsége érinti a kérdést. A továbbiakban így a problémakörre vonatkozó eredmények összegezésénél zömében a már korábban idézett, ill. felsorolt munkákra kívánok támaszkodni.

valósul meg a demokratikus átalakulás, annál jelentősebben javul a dolgozók helyzete, annál jobban létrejönnek a munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúrából a proletariátus szocialista diktatúrájába való átmenet feltételei. A reakciós erők is felismerték ezt, s éppen ezért igyekeztek megakadályozni a demokratikus átalakulást, ill. szűkíteni annak kereteit.

A fenti elképzelés s az annak megfelelő gyakorlat azt bizonyítják, hogy a kommunista pártok nagyszerűen össze tudták egyeztetni a demokráciáért és a szocializmusért folyó harcot, s e harc menetében — jelentősen erősítve tömegbefolyásukat — sikerült elszigetelniük a tömegektől a kispolgári pártok reakciós vezetőit. A kispolgári pártokban egyre élesebbé vált az ellentmondás e pártok vezetősége és tagsága között, ami döntően abban jutott kifejezésre, hogy egyre többen és egyre jobban eltávolodtak vezetőik reakciós politikájától, sőt szembekerültek azzal. E pártok sorainak erősödő meghasonlása ténylegesen a bomlás folyamatát tükrözte, amely azzal végződött, hogy megtisztult a párt a vezetés reakciós elemeitől, s újjászervezte sorait. Az újjászervezett pártok támogatták a szocializmusra való átmenet kommunista pártok által kitűzött politikai vonalát, s a kommunistákkal való szoros és következetes együttműködés útjára léptek.

A széles demokratikus átalakulások, a munkásosztály hegemóniája, a munkás-paraszt szövetség, valamint a kommunista pártok vezetőszerepe erősödésének eredményeként létrejöttek a szocializmusra való átmenet elengedhetetlen feltételei, s ez az átmenet politikai téren 1947—1948-ban fejeződött be.

A csehszlovák népi-demokratikus fejlődéssel foglalkozó kutatók[22] jelentős figyelmet fordítanak az osztályok és pártok szerepe, a politikai harc menete elemzésének a forradalomban.

Csehszlovákiában a munkásosztály szövetsége — mutatnak rá — még a nemzeti-felszabadító harcban létrejött a parasztsággal, a városi kispolgársággal és a haladó értelmiséggel, s ez a szövetség a CsKP kezdeményezésére az 1945 tavaszán alakult Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontjában testesült meg. A Front szervezetileg — mint ahogyan a többi népi-demokratikus országban is — széles pártkoalíciót képezett.

A Nemzeti Front jelentősége az, hogy segítségével a munkásosztály — a burzsoá, ill. kispolgári pártok reakciós vezetésének ellenére — *maga mögé tudta állítani a dolgozók alapvető tömegeit.*

A CsKP vezette forradalmi folyamat előrehaladását a burzsoázia és képviselői által szervezett különböző ellenforradalmi szervezkedések és összeesküvések (1947 őszén Szlovákiában[23] és az 1948 februári események Prágában) sem tudták megállítani.

Az 1948 februári események történelmi jelentősége abban van, hogy a forradalmi erők döntő csapást mértek a burzsoáziára, s Csehszlovákiában létrejött a proletárhatalom.

A lengyel népi-demokratikus fejlődés szovjet kutatói alig foglalkoznak érdemlegesen és említésre méltóan az osztály- és pártviszonyok kérdéseivel. Írásaikból — különösen V. T. Fomin már említett tanulmányából — megállapítható az, hogy a reakció legális fedőszerve Lengyelországban a Lengyel Parasztpárt volt, amelyet Mikolajczyk az emigrációból való hazatérése után alakított meg. A párt egyesítette a városi és falusi burzsoázia erőit, de sokan csatlakoztak hozzá a kispolgárság köréből, s támogatta a katolikus egyház is.

Külön figyelmet érdemel V. I. Kolenov tanulmánya,[24] aki a Lengyel Munkáspárt középparasztságért folyó harcát elemzi a forradalom kezdeti időszakában. V. I. Kolenov kiemeli azt, hogy a proletariátus fő támaszai falun a földnélküli és kevés földdel rendelkező parasztok voltak, de szövetségese volt a középparasztság is, amely azonban természetéből fakadóan felemás magatartást tanúsított, s ingadozása a londoni emigráns kormánynak engedelmeskedő reakciós földalatti bandák fegyveres harcának erősödésében is tükröződött, hiszen a fegyveres harc fő területe a falu volt.

A középparasztság maradéktalan meghódításában szerepet játszottak a Lengyel Munkáspárt kezdeményezésére létrejött munkásbrigádok, amelyek elsősorban is jelentős politikai felvilágosító munkát végeztek falun, valamint komoly technikai segítséget nyújtottak a parasztoknak.

[22] Lásd: A. I. Nyedorezov, I. Bystrina, G. P. Pusev, B. N. Topornyin (elsősorban is az utóbbinak „Ob isztoricseszkom opite mnogopartyijnoszty v Csehoszlovákiji" c. külön e problémakörrel foglalkozó munkájában. Voproszi isztoriji, 1966/12.) tanulmányait.

[23] Az 1948 február előestéjén Szlovákiában folyó politikai harccal külön tanulmányban foglalkozik E. P. Pugacs (lásd: *E. P. Pugacs:* Politicseszkaja borba v Szlovákiji nakanunye fevralja 1948 g. „Iz isztoriji borbi KPSzSz za posztrojényije...", Harkov, 1965. Vüp. IV.).

[24] *V. I. Kolenov:* Borba PRP za szrednyeje kresztjánsztvo v periode pererasztányija demokraticseszkoj revoljuciji v szocialisztic seszkuju (1945—1946). „Nyekotorije voproszi borbü za szocializm i kommunyizm". Volgográd. 1964.

A középparasztoknak a kulákság s általában a reakció oldaláról való leválasztásában és a munkásosztály oldalára állításában — ami időben 1946-ban ment végbe — a legdöntőbbek azonban a Lengyel Munkáspárt kezdeményezésére megvalósított gazdasági intézkedések voltak.

Ez a folyamat egyben a kulákság s általában a reakciós erők elszigetelődéséhez vezetett, ami jól tükröződött az 1947 januári választások eredményeiben, amikor is az egész lengyel nép a demokratikus blokk köré tömörült.

Romániában[25] az 1943 júniusában létrejött Nemzeti Demokratikus Blokkba a következő pártok tartoztak: Román Kommunista Párt, Földművesek Frontja, MADOSz és a Hazafiak Szövetsége. A Blokk ténylegesen a fasizmus elleni széles összefogást szolgálta, s 1944 október elejéig létezett, amikor is a demokratikus erők nagyobb koncentrációját jelentő Nemzeti Demokratikus Frontnak (tagjai: RKP, SzDP, Földművesek Frontja, Hazafiak Szövetsége, MADOSz és az Egyesült Szakszervezetek) adta át a helyét.

A Blokk összetétele azt mutatja, hogy a proletariátus szövetségese a forradalomban — a parasztság és a lakosság más kispolgári rétegei. A forradalom antifeudális és antiimperialista szakaszán a proletariátus közvetett szövetségese volt a burzsoáziának az a része, amely érdekelt a fasiszta, valamint a feudális maradványok felszámolásában. A liberális burzsoázia egy részével való együttműködés gyengítette a reakciós erők blokkját.

A fő csapás iránya a forradalom első szakaszán — a fasiszta-légiós szervezetek megsemmisítése, a burzsoá-földbirtokos — különösen a nemzeti parasztpárt — *pártok, valamint a jobboldali szociáldemokraták leleplezése, ill. azoknak a parasztság és a kispolgárság széles tömegeitől való izolálása.*[26]

A RKP ekkor még nem tűzte ki közvetlenül a monarchia likvidálásának feladatát, ami elősegítette a reakciós erők megosztását és meggyengítését.

A RKP politikájának — nem utolsósorban helyes taktikájának — nagy szerepe volt abban, hogy 1947 folyamán döntő változások történtek javára az osztályerőviszonyok területén Romániában,[27] s a RKP — 800 ezer főt számlálva soraiban — az ország leghatalmasabb politikai pártjává lett.

A fentiek is kellőképpen bizonyítják, hogy a népi-demokratikus forradalom a munkásosztály és kommunista pártja egyre erősödő hegemóniája mellett ment végbe, de hasznos tanulságokkal szolgál annak a problémának az elemzése is, hogyan valósult meg a munkásosztály egységes vezetőszerepe, mi jellemezte a két munkáspárt viszonyát a forradalomban.

A két munkáspárt, a kommunista párt és a szociáldemokrata párt együttműködésének, de általában a munkásegység problémakörének az önálló kutatása még igazában nem bontakozott ki a Szovjetunióban.

Az osztályok és pártok, ill. különösen a munkásosztály vezetőszerepét vizsgálva a tanulmányok többsége érinti ugyan ezt a kérdést, de önállóan eddig azzal csak két munka[28] foglalkozik. A két tanulmány jelentősége döntően abban van, hogy elsőként vállalkozik a két munkáspárt együttműködése, ill. az adott ország munkásegysége kérdésének feldolgozására a forradalom időszakában.[29]

A szerzők — de általában az e kérdést érintők is — megállapítják, hogy a népi-demokratikus forradalomban a munkásosztály egységes vezetőszerepe a két munkáspárt akcióegységének formájában valósult meg. A két munka bemutatja, hogy milyen út vezetett Lengyelországban és Romániában a munkásosztály egységes pártjának megteremtése felé, hogy a munkásegység harcban valósult meg, ami a forradalom előrehaladásáért

[25] Az osztályok és pártok helyét és szerepét a román népi demokratikus forradalomban a legnagyobb alapossággal N. I. Lebegyev vizsgálja, a „Borba za usztanovlényije narodnoj vlasztyi v Ruminyiji. . ." c. fentebb már említett munkájában.

[26] Erre annál is inkább szükség volt, mert a „történelmi" pártok, a Nemzeti-liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt taktikáját az jellemezte, hogy szűkíteni igyekeztek a Nemzeti Demokratikus Blokk kereteit, megakadályozni az antifasiszta demokratikus szervezetek egész sorának bekerülését abba, hogy ezáltal elszigeteljék a RKP-t a széles néptömegektől.

[27] A Földművesek Frontja pl. 1947 nyarán megtisztította sorait a kulák elemektől, s ezzel nem az egész, hanem csak a dolgozó parasztság szervezete lett. Hasonló, pozitív irányú változások mentek végbe más demokratikus szervezetekben is.

[28] *N. A. Brüzgalov:* Borba Polszkoj Rabocsej Partyiji za jegyinsztvo rabocsego klassza i za szozdanyije Polszkoj Objegyinyonoj Rabocsej Partyiji (1944—1948). Szbornyik: „Borba polszkogo naroda za szocializm (1944—1954)". Moszkva 1955; *J. K. Tomsin:* Borba Kommunisztycseszkoj Partyiji Ruminyiji za jegyinsztvo rabocsego klassza v 1944—1948 gg. Szbornyik: „Novaja i novejsaja isztorija Ruminyiji." Moszkva 1963. Igaz ugyan, hogy L. N. Nyezsinszkij külön tanulmányt *(L. N. Nyezsinszkij:* Szozdányije jegyincj pártyiji rabocsego klassza v Vengriji [1944—1948]. Voproszi isztoriji KPSzSz, 1960/4.) szentel a magyar munkásegység kérdésének, azonban az sem tényanyagában, sem következtetéseiben nem tartalmaz újat a probléma ez ideig magyar nyelven megjelent feldolgozásához képest.

[29] Tudomásom szerint Lengyelországban 1958-ban jelent meg önálló tanulmány erről a kérdésről, s Romániában pedig 1963-ban jelent meg az első ilyen munka kollektív vállalkozás eredményeként.

folyó harccal fonódott egybe, s a munkásosztály szervezeti egységének megteremtése a szocialista forradalom győzelmének politikai betetőzését jelentette.

Az egyes országok szociáldemokrata pártjait, amelyekben általában jelentős a kispolgári elemek száma, a főbb közös vonások alapján — a különböző tanulmányokból szerzett ismeretek birtokában — két alapvető csoportra lehet osztani.

Az első csoportba Bulgária és Románia szociáldemokrata pártja sorolható. Ezekben a pártokban viszonylag — pl. a többi népi-demokratikus ország szociáldemokrata pártjához képest — erős a baloldal. A baloldal erejét és befolyását mutatja az, hogy a kommunista párt kezdeményezésére már 1944 elején akcióegyezmény jön létre a két párt között. A baloldal erejéről tanúskodik továbbá az, hogy bár 1945 folyamán — elsősorban is az akcióegység kérdését illetőleg — állandó támadásban van a jobboldal, de 1946 elején sikerül eltávolítani a pártból a jobboldal legexponáltabb képviselőit, Bulgáriában pedig már 1945 közepén kiválik a jobboldal a szociáldemokrata pártból. Ez következményében kedvezőleg hatott a munkásegység alakulására, mert a jobboldal külön szeparatista szociáldemokrata pártot alakítva, jelentős kispolgári tömegeket vitt magával, s ez a továbbiakban megkönnyítette a kommunista párt és a most már alapvetően baloldali vezetésű — természetesen a jobboldalt sem távolították el teljesen, nem is beszélve a centrumról — szociáldemokrata párt együttműködését. S valóban, ezekben az országokban viszonylag zökkenőmentes volt a munkásegység, a két munkáspárt együttműködésének fejlődése.

A második csoportba Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország szociáldemokrata pártjai sorolhatók, amely pártok ekkor erősen kispolgári összetételűek. A kommunista párt ezekben az országokban csak szívós harcban tudja elérni a munkásegység megvalósulását, ill. fennmaradását, mivel a szociáldemokrata pártokon belül jelentős a jobboldal befolyása, s az 1945-től állandó támadásban van. Csehszlovákiában és Lengyelországban pl. — a jobboldal magatartása következtében — a kommunista pártnak csak 1946 őszén — a közelgő választásokra hivatkozva — sikerül elfogadtatnia a munkásegységről szóló egyezmény megkötését. Addig a munkásosztály egysége lényegében csak a szakszervezeti egységen keresztül valósul meg, s a kommunista párt harca a két párt akcióegységének megkötésére irányul. Különösen élessé válik a jobboldal támadása, elsősorban a két munkáspárt együttműködését illetőleg 1947-ben, ami részben a nemzetközi helyzettel, de döntően a forradalom fejlődésével magyarázható. A baloldal ezekben a szociáldemokrata pártokban elméletileg gyenge, gyakorlatban határozatlan, s állandó engedményeket tesz a jobboldal felé, kompromisszumokat köt azzal. A kommunista pártok nagy segítséget nyújtanak a szociáldemokrata baloldalnak ezekben az országokban, segítenek annak, s általában a párttagságnak időről-időre megmagyarázni a jobboldal elméletének és nézeteinek káros voltát. Ezekben a szociáldemokrata pártokban csak 1947 végén—1948 elején — amikor közvetlenül napirendre kerül a munkásosztály szervezeti egységének megteremtése, s ez erőteljes tisztítást követel meg a szociáldemokrata pártok soraiban — sikerül eltávolítani a jobboldalt — Lengyelországban pl. 1948-ban több mint 100 ezer tagot zárnak ki a szociáldemokrata pártból —, s elkezdeni az egyesülés gyakorlati előkészítését.

A szerzők a kommunista pártoknak a munkásosztály ideológiai és szervezeti egységéért folyó harcát bemutatva arra a végső következtetésre jutnak, hogy *a munkásosztály teljes egységének, egységes marxista—leninista pártjának a megteremtése csak meghatározott elvi feltételek alapján lehetséges.* A feltételek megkövetelik a szociáldemokratáktól a reformizmussal való teljes szakítást, a reformisták eltávolítását a párt vezető pozícióiból, a párt programjának felülvizsgálását s új kommunista program elfogadását.

Az európai népi-demokratikus forradalmak tapasztalata azt bizonyítja, hogy — az adott viszonyok között — *a proletárhatalom szilárd megteremtése s a szocialista építés megkezdése csak a munkásosztály marxista—leninista ideológiai és szervezeti egységének megvalósításával volt lehetséges.*

A kommunista és szocialista pártoknak a népi-demokratikus forradalmak menetében megvalósult együttműködése, tapasztalatainak mélyreható feltárása komoly segítséget ad a fejlett tőkés országok kommunista és szocialista pártjainak együttműködéséhez napjainkban, s ezen keresztül a munkásosztály egységes marxista—leninista pártjának ottani megteremtéséhez a jövőben.

A munkásegység kérdéseit vizsgáló, fentebb elemzett munkák hiányosságai döntően abban mutatkoznak meg, hogy nem mutatják be eléggé differenciáltan a szociáldemokrata pártokon belül meglevő irányzatok szerepét és harcát, elsősorban is azt, hogy a forradalom fejlődésének egyes kérdéseiben milyen nézetet képviseltek, és magatartást tanúsítottak azok. A szerzők nem tárják fel kellőképpen — bár mennyiségileg, túl egyoldalúan is nagy figyelmet fordítanak rá — a szociáldemokrata jobboldal társadalmi

gyökereit, elméletét és hatásának okait sem. Ennek döntő oka véleményem szerint az, hogy az egyes irányzatok esetében eléggé leegyszerűsítenek, s a felszínen maradnak.

Ezek a tanulmányok azonban, a hiányosságokat is figyelembe véve, már csupán úttörő jellegüknél és gazdag tényanyaguknál fogva is jelentősek. A kérdés egyetemes megismeréséhez s még inkább kutatásához kiindulásként nélkülözhetetlenek.

A szovjet kutatók a forradalom fejlődésének, s abban az osztályok és pártok helyének elemzésekor — ha elég vázlatosan is — vizsgálják a forradalom menetében létrejött egyetemes népi szervek tevékenységét, azok szerepét a szocialista államiság kialakulásában.

A kutatók a kérdés általános vizsgálatakor[30] elsősorban is azt emelik ki, hogy mivel a népi-demokratikus forradalom menetében a hatalom jellege fokozatosan változott, úgy a régi államgépezet radikális szétzúzása sem egyszerre valósult meg. Kezdetben csak a kifejezetten fasiszta szerveket szüntették meg és váltották fel a népi szervek. Később fokozatosan átszervezték az államirányítás más szerveit, s a helyi államhatalmi szerveket is, miközben — új tartalommal telítve — felhasználták a régi formákat. Ez az új tartalom a szocialista elemek fokozatos megnövekedésében nyilvánult meg, ami megfelelő módon tükröződött a régi államgépezet likvidálásának módjában s az új, szocialista államapparátus kialakulásában.

Vitathatatlan tehát az, hogy a forradalom sikeres fejlődése érdekében elsősorban is a régi rend létezését biztosító s a forradalmi mozgalommal szembeni harc eszközeként szolgáló erőszakszerveket kellett megsemmisíteni. A régi államgépezet szétzúzása ütemének, szakaszainak, alapvető irányának meghatározása mellett azonban nem kevésbé fontos jelentőségű volt azon szervezetek, azon mechanizmus kiépítése, amelyeket a burzsoá államgépezet helyére kellett állítani. *A forradalom érdekei így azt követelték, hogy az új állami és politikai mechanizmus megteremtése ne késsék, hanem a régi szétzúzásával egyidejűleg menjen végbe.* Ezért volt nagy jelentőségük a néptömegek alkotó forradalmi öntevékenységét kifejező különböző társadalmi szerveknek.

B. I. Kozsohin tanulmányának középpontjában éppen ez a folyamat, a szocialista állami mechanizmus keletkezése specifikumának vizsgálata áll, s kimutatja, hogy az döntően a népfrontszervezetek — a népi-demokratikus időszak legátfogóbb népi szervei — sajátos szerepével kapcsolatos.

A népi-demokratikus államiság kialakulásának időszakában a népfrontok — mutat rá a szerző — *vagy kiindulási alapul szolgáltak az új hatalmi apparátus létrejöttében* (NDK, Lengyelország), *vagy pedig a régi állami szervek forradalmi megváltoztatásának döntő eszközeit képezték* (Bulgária, Magyarország, Csehszlovákia, Románia).

A forradalmi erőfeszítések koncentrációja a képviseleti intézményekben nemcsak a forradalmat vitte előre, s nemcsak az új államgépezet kialakításában játszott döntő szerepet, hanem a népfront szerepének a változásában is megmutatkozott. Azok az állami építés fejlődését meghatározó, vagy az államhatalmat közvetlenül képviselő szervekből a dolgozók tömegszervezetévé alakultak át. A proletárdiktatúra végleges győzelme után a népfrontok — megtisztúlva a szocializmusellenes erőktől — a munkásosztály és a parasztság, a kispolgárság s az értelmiség szövetségének szervezeti formáját képezik.

Bulgáriában az antifasiszta népi harc szervei — vagy ami azzal azonos, a Hazafias Front bizottságai —, mint a partizánmozgalom bázisa, 1944. szeptember 9. előtt jöttek létre. Ezek a bizottságok a győzelem kivívása után a népi hatalom forradalmi szervei lettek. Tevékenységüket jellemzi: elősegítették az államapparátus megtisztítását a fasiszta elemektől, s a néphez hű hivatalnokokat állítottak azok helyébe; aktívan közreműködtek a fontos politikai kampányok és gazdasági intézkedések végrehajtásánál.

Csehszlovákiában a nemzeti-felszabadító harc menetében létrejött nemzeti bizottságok[31] játszottak döntő szerepet a népi-demokratikus állam hatalmi szerveinek a megteremtésében. A csehszlovák munkásosztály a nemzeti bizottságok szervezeti formáján keresztül valósította meg vezető szerepét a nemzeti-felszabadító harcban és a nemzeti-demokratikus forradalomban, s ezen szerepükből következőleg azok az új államhatalom helyi szervei lettek Csehszlovákiában.

A forradalom története Csehszlovákiában is azt bizonyítja, hogy a néphatalom megteremtéséért folyó harc sikere nagymértékben attól függ, hogy milyen gyorsan és effektíven (a régi államapparátus szétzúzásával párhuzamosan) megy végbe az új állami szervek kialakulásának folyamata. *A Nemzeti Bizottságok valóban az új állam, a dolgozók államának alapját képezték.* Szoros kapcsolatban voltak a néppel, képviselték érdekeit és elegendő erejük volt határozataik megvalósításához.

[30] *F. T. Konsztantyinov:* i. m.; *B. I. Kozsohin:* Ob oszobennosztjah voznyiknovényija szocialisztcseszkoj goszudárszvennosztyi v jevropejszkih narodno-demokraticseszkih sztránah. Vesztnyik LGU, 1963/5.

[31] Lásd erről részletesen: *B. N. Tovornyin:* Osznovnije etápi razvityija mesztnih organov narodnoj vlasztyi v Csehoszlovákiji. „Novaja i novejsaja isztorija", 1966/6.

A felszabadulás idejére a többségükben kommunisták által vezetett nemzeti bizottságok teljes hatalommal rendelkeztek vidéken és ténylegesen helyettesítették az irányítás München-előtti rendszerét s a megszállás időszakában létrejött intézményeket.

Csehszlovákia felszabadulásával a nemzeti bizottságok a forradalmi harc irányításának szervéből az államhatalom szervévé alakultak át. Történetükben új szakasz kezdődött, amely átfogta a nemzeti és demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövésének időszakát, amikor azok a munkás-paraszt demokratikus diktatúra szerveit képezték a munkásosztály hegemóniája mellett.

A februári események idején a nemzeti bizottságok — bár a reakciónak sikerült több helyütt lefékezni, megbénítani azok munkáját — többségükben a forradalmi erők szilárd támaszai voltak.

Csehszlovákiában a széles körű nemzeti összefogás a Nemzeti Front[32] szervezeti keretében valósult meg.

A Nemzeti Fronton belül Csehszlovákiában is éles osztályharc folyt, s ez általában — különösen pedig az, hogy a Nemzeti Frontba bekerült reakciós erők tevékenységének eredményeként eltávolították abból a tömegszervezeteket -- bénítólag hatott annak tevékenységére.

A Nemzeti Front az 1948-as februári események idején született újjá, amikor is a dolgozók, a CsKP felhívására, országszerte létrehozták *a Nemzeti Front egységbizottságait*, mint *a népi-demokratikus rend védelmének, s a reakcióval folytatott harcnak a szerveit.*

A bizottságok a szocialista forradalom szerveiként, a CsKP közvetlen irányításával tevékenykedtek, s megtisztították a képviseleti intézményeket, az államapparátust, a polgári pártokat s a vezetésük alatt álló tömegszervezeteket a reakciós, az oda nem való elemektől. Ezekben, a CsKP kezdeményezésére létrejött szervekben együttműködtek a kommunisták, más politikai pártok demokratikus és haladó képviselői s a tömegszervezetek.

A proletárdiktatúra létrejöttével fejlődésének új szakaszába lépett a Nemzeti Front is. Az új szakaszt elsősorban is a Nemzeti Front összetételének változása jellemzi: a CsKP és más politikai párton kívül beletartoznak az összes tömegszervezetek — szakszervezetek, ifjúsági szervezetek, nők egyesülése, kulturális-nevelő társaságok stb. — is, tehát jelentősen kiszélesedik szociális bázisa, s megnövekedik tevékenységének eredményessége.

A népi tanácsok[33] Lengyelország megszállásának viszonyai között a felszabadulásért, a függetlenségért és szuverénitásért folyó harc szervezői és vezetői, a tényleges népi hatalom ideiglenes illegális szervei voltak.

A népi tanácsok igen fontos szerepet játszottak a forradalom továbbfejlődésében, szocialistává való átnövésének folyamatában, miközben a felszabadulás után átszerveződtek, és struktúrájuk, hatáskörük összhangba került a népi-demokratikus forradalom egyes szakaszait jellemző osztályerőviszonyok állapotával.

L. A. Alexandrov azt emeli ki, hogy *a népi tanácsok rendszerének, mint az új államapparátus alapvető láncolatának létrehozása* — a munkásosztály hegemóniája és a Lengyel Munkáspárt vezetőszerepe mellett — *egyik legfontosabb olyan előfeltétel volt, amely megkönnyítette a munkás-paraszt demokratikus diktatúra proletárdiktatúrává való átfejlődését Lengyelországban.* A proletárdiktatúra viszonyai között a népi tanácsok a szocialista államgépezet alapsejtjeit képezik.

A román népi-demokratikus fejlődést vizsgáló szovjet kutatók érdemlegesen ténylegesen nem foglalkoznak a román népi szervek szerepének vizsgálatával.

A népi-demokratikus országokban a régi államgépezet szétzúzásának és az új megteremtésének fő vonásokban megegyező történelmi tapasztalata egészében arról tanúskodik, hogy a haladó és demokratikus erők széles frontjának s a munkásosztály hegemóniájának viszonyai közepette a folyamatot a következő vonások jellemezhetik; *viszonylag huzamos időszak; az új népi szervek egyre nagyobb szerepe, s ugyanakkor az előző szervezeti formák szélesköru felhasználása.* A forradalom békés fejlődésének körülményei között így a munkásosztály számára lehetővé vált — összpontosítva figyelmét az államapparátus azon láncszemeire, amelyek az adott pillanatban döntő jelentőséggel bírtak a burzsoázia feletti győzelemért folyó harcban — mintegy elhalasztani az egész államgépezet teljes átépítésének feladatát a hatalom kérdésének végleges megoldásáig.

[32] A csehszlovák Nemzeti Front kérdéseit részletesen *B. N. Topornyin* vizsgálja „Voznyiknovényije i razvityije Nacionálnogo Fronta v Csehoszlovákiji." (Szovjetszkoje goszudárszvto i právo, 1965/3. l, ill.,,Problémi goszudárszvennogo sztroityelsztva v uszlovijah perehoda ot kapitalizma k szocializmu (Csehoszlovackij opit 1945—1948 gg.)", (Szovjetszkoje goszudárszvto i právo, 1966/7.) c. munkájában.

[33] Speciálisan ezzel a kérdéssel foglalkozó munka: *L. A. Alexandrov:* Narodnije szovéti PNR v borbe za ukreplényije narodnogo sztroja i za sztroityelsztvo osznov szocializma. Szovjetszkoje goszudárszvto i právo, 1955/7.

A forradalomban szorosan összefonódtak, kölcsönösen hatottak egymásra a politikai és gazdasági tényezők. A népi-demokratikus átalakulás gazdasági vonatkozásainak feltárásában is jelentős eredmények születtek a szovjet irodalomban.

A népi-demokratikus forradalom sorsa a munkás-paraszt szövetség állapota függött attól, hogy milyen mértékben vették figyelembe a dolgozó parasztság érdekeit, s hogyan voltak azok összhangban a szocializmusért folyó harc érdekeivel. Ez az oka annak, hogy az agrárkérdés igen jelentős helyet foglalt el a kommunista pártok politikájában a népi-demokratikus forradalom menetében. Így az sem véletlen, hogy a népi-demokratikus átalakulás kérdéseit vizsgálva a szerzők nagy többsége — sőt van, akinek a munkájában ez áll a középpontban — érinti az agrárátalakulás problematikáját, mint a forradalom kezdeti időszaka egyik legfontosabb feladatának megoldását.

A megvalósított agrrárreformok, A. Petrusov[34] szerint, aki általában elemzi az agrárreformok jellegét a népi-demokratikus országokban, *tartalmukban és megoldásuk módozatában* (a széles néptömegek részvételével) *agrárforradalmak voltak*, s ezt a nézetet osztják a témával foglalkozó más kutatók is.

Az agrárkérdés megoldásának az a közös vonása valamennyi népi-demokratikus országban, hogy a megművelhető terület nagy részét felosztották a földre rászoruló parasztok és mezőgazdasági dolgozók között, ami azok magántulajdonába került.

Az agrárreform általános elve: a föld azé, aki megműveli; a földbirtokosoknak, mint osztálynak likvidálása; az állam segítsége a dolgozó parasztságnak a kapott föld megművelésében.

A. Petrusov, amikor kiemeli az agrárreformok közös vonásait, hangsúlyozza azt is, hogy az egyes országok osztályharcának feltételei, az osztályerőviszonyok állapota s fejlődésének sajátosságai a forradalmi agrárreform megvalósításának specifikus formáit eredményezték. *Az agrárreform megvalósulásának sajátosságai nem érintik azonban annak általános elveit.*

A földosztás révén — mutat rá A. Petrusov — a népi-demokratikus országokban létrejött a föld munka-magántulajdona, s a föld paraszti munka-magántulajdonba való felosztásának a kis munka-paraszti gazdaságok megerősítése volt a rendeltetése a kulákság (általában a kapitalista elemek) korlátozásának politikája mellett.

A bolgár földreform kérdéseivel több tanulmány[35] is foglalkozik.

A kutatók megállapítják, hogy Bulgáriában a népi-demokratikus rendszer első szakaszában megvalósított legfontosabb intézkedés az agrárreform volt, amelyet éles osztályharc közepette (a burzsoáziával együtt a kulákság is szembeszegült a reformmal) a paraszti tömegek aktív részvételével s a munkásosztály hathatós támogatása (kultúrmunkabrigádok) mellett valósult meg. Az 1946 márciusi törvény a földterület maximumát 20 ha-ban, Dél-Dobrudzsa négy megyéje számára pedig 30 ha-ban rögzítette.

A bolgár földreform legfontosabb sajátossága a többi népi-demokratikus országtól eltérően — ahol a földreform eredményeként megszűnt a földnélküli parasztok népes rétege, és erősen csökkent a kevés földdel rendelkező paraszt-gazdaságok száma — abban van, hogy mivel a feudális nagybirtok aránylag gyengén fejlődött ki, a kisajátított föld — annak ellenére, hogy a kisajátítási birtokhatár itt volt a népi-demokratikus országok közül a legalacsonyabb — csak a parasztok egy részének (kb. 45%-ának) szükségletét fedezte. Ezzel a helyzettel számolt a BKP is, s a földreformról szóló törvénytervezet a dolgozó parasztság számára az egyedüli megoldásként a magastermékenységű kollektív gazdaságok létrehozását jelölte meg.

S valóban az első lépések Bulgáriában a mezőgazdaság szocialista átszervezésének útján 1944—1946-ban történtek meg.

A BKP vezette népi-demokratikus kormány által végrehajtott mély forradalmi átalakulások így már a népi demokrácia fejlődésének első szakaszán megjelölték az agrárkérdés radikális és teljes megoldásának útját.

A csehszlovák népi-demokratikus fejlődést vizsgáló cikkek kiemelik, hogy *az agrárforradalom Csehszlovákiában a népi-demokratikus forradalom függvényeként fejlődött, s fejlődésében három szakaszon ment keresztül.*

A forradalom kezdetén a csehszlovák falun meglevő belső ellentmondást a fő külső ellentmondás (a falusi néptömegek, valamint a német, a magyar és a hazaáruló földbirtokosok közötti ellentmondás) megoldásának rendelték alá. *A néptömegek és földbirtokosok*

[34] Lásd: *A. Petrusov:* Haraktyer agrárnih reform v jevropejszkih narodno-demokraticseszkih sztránah. „Szocialisztícseszkoje szelszkoje hozjájsztvo." 1952/7.

[35] Lásd: *V. P. Tyihomirov:* Agrárnij voprosz i nacsálo szocialisztícseszkogo preobrazoványija bolgárszkogo szelszkogo hozjájsztva. Voproszi isztorii, 1954/9.; *A. N. Kirsevszkaja:* Otécsesztvennij Front i agrárnij voprosz v Bolgáriji na pervom etápe razvityija narodnoj demokrátyiji (1944—1947). Ucsonije zapiszki Insztituta Szlavjanovegyenija. T. V. 1952; *A. I. Doroncsenkov:* Borba za vosztanovlényije hozjájsztva v pervije godi narodnoj vlasztyi (1944—1946). Ucsonije zapiszki Velikolukszkogo Gosz. Ped. Insztituta. Vüp. 20. 1962.

közötti ellentét így a csehszlovák falun csak részlegesen nyert megoldást, s a teljes megoldására csak akkor értek meg a feltételek, amikor a burzsoázia és a proletariátus közötti harc elérte a felső pontját, ill. befejeződött.

Csehszlovákiában így — a többi népi-demokratikus országtól eltérően — csak a népi-demokratikus rendszer fejlődésének második szakaszán, a proletárdiktatúra időszakában zárult le az agrárreform megvalósulása.

A különböző pártoknak a földreform végrehajtásához való viszonyát vizsgálva A. I. Nyedorezov — a már említett tanulmányában — rámutat arra, hogy a reakciós erők a német földbirtokosok földjeinek elkobzásával a cseh földbirtokokat és kulákgazdaságokat igyekeztek kiszélesíteni és megerősíteni falun. Azt javasolták, hogy az elkobzott földbirtokokon 20—50 ha területű kulákgazdaságokat hozzanak létre.

A kisajátított földeket végül is szétosztották a parasztok között, s az erdőbirtokok az állam kezébe mentek át. Az elkobzás, ill. az elkobzott föld szétosztásával az igényjogosultak közül a nemzeti bizottságok mellett létrejött parasztbizottságokat bízták meg. Így *a törvény végrehajtását a cselédek és szegényparasztok kezébe adták, aminek következtében az viszonylag gyorsan és radikálisan valósult meg.* A parasztbizottságok a falusi szegénység igazi szervei voltak a földreform forradalmi megvalósításában.

A kutatók nagy többsége a cseh agrárreform jellegét illetőleg egyetért abban, hogy az — s ezt támasztja alá a három szakasz megléte is — elsősorban antifeudális, antifasiszta és antiimperialista irányzatú volt. Ettől eltér I. Bystrina véleménye — a forradalom jellegéről alkotott koncepciójának megfelelően —, aki szerint az agrárreform Csehszlovákiában antikapitalista jellegű volt, mivel a nagytőkés földtulajdonosok ellen irányult.

A lengyel agrárreform kérdését[36] több munka is vizsgálja ugyan, de azok alig lépnek túl az események, a tények puszta felsorolásán.

A román agrárátalakulás problémáival foglalkozik T. A. Pokivajlova tanulmánya,[37] amely az alulról jövő forradalmi aktivitást illetőleg rámutat arra, hogy a román parasztok a Szovjet Hadsereg által felszabadított falvakban már 1944-ben parasztbizottságokat hoztak létre, melyek alapvető követelése és feladata a demokratikus agrárreform megvalósítása volt.

Pokivajlova hangsúlyozza, hogy Románia viszonyai között, amikor még antidemokratikus kormány volt hatalmon, a román parasztságnak ki kellett harcolnia a földhöz való jogát, *s a parasztságnak ez a harca a földért s a demokratikus szabadságjogokért egybefonódott a valóban demokratikus kormány létrehozásáért folyó harcával,* mert nagyon jól megértették, hogy a Nemzeti Demokratikus Front kormányának létrejötte nélkül nem kaphatnak sem földet, sem szabadságot.

Az agrárreform gyakorlati lebonyolítása az 5 ha-nál kevesebb földdel rendelkező parasztok gyűlésein megválasztott bizottságok irányítása mellett ment végbe. A parasztbizottságok lényegében a szegényparasztság szervei voltak. Ellenőrizték a reform végrehajtását, s védelmezték a dolgozó parasztság érdekeit. Tevékenységüket a munkásosztály közvetlenül is támogatta.

Az agrárforradalom eredményeként Romániában is lényegesen megváltozott a parasztság arculata, a falusi osztályerőviszonyok.

A legjelentősebb változás abban mutatkozott meg, hogy *az agrárreform megvalósulása* s a földbirtokosoknak, mint osztálynak a likvidálása *eredményeként a munkásosztály és a dolgozóparasztság szövetsége elsősorban antifeudális erőből antikapitalista erővé lett.*

Amíg a földreform megvalósításában elsősorban a forradalom alapvetően antifeudális éle, addig az ipar területén végrehajtott változásokban annak antikapitalista, szocialista vonása (a kettő között a megoldás üteme szerint is eltérés van) jutott kifejezésre.

A népi-demokratikus forradalom menetében nem egyszerre, hanem fokozatosan fosztották meg a burzsoáziát gazdasági hatalmától, egyre érezhetőbb csapásokat mértek annak gazdasági pozícióira, s döntően ebben, valamint ennek politikai kihatásában nyilvánult meg a forradalom radikalizálódása. A népi-demokratikus hatalom olyan intézkedései, mint a háborús bűnösök tulajdonának elkobzása és állami tulajdon létrehozása, az ipar munkásellenőrzése, a termelés állami szabályozása és a nyersanyag-elosztás, az árpolitika, a progresszív jövedelemadó bevezetése, a spekuláció útján szerzett tulajdon elkobzása stb. mind a kapitalizmust korlátozták, s ily módon — a forradalmi hatalom viszonyai között — lényegében szocialista intézkedések voltak.

[36] Lásd: *A. J. Manuszevics:* Agrárnije preobrazoványija v narodno-demokraticseszkoj Polse. „Borba polszkogo naroda za szocializm. (1944—1954)." Moszkva. 1955; *Uő.:* Revoljucionno-demokraticseszkije preobrazoványija agrárnih otnosényij v Polse v 1944—1945 gg. Voproszi isztoriji, 1954/7.; *T. V. Porfirjeva:* Borba Polszkoj Rabocsej Partyiji za ukreplényije rabocse-kresztjanszkogo szojuza v hode provegyényija agrárnoj reformi (1944—1945). Ucsonije zapiszki Kazánszkogo Gosz. Universzitéta. T. 117. 1957.

[37] *T. A. Pokivajlova:* Ot agrárnoj reformi 1945 g. k szocialiszticseszkomu preobrazoványiju szelszkogo hozjájsztva v Ruminyiji. Novaja i novéjsaja isztorija, 1964/4.

A fenti problémák, mint a forradalom szocialista irányú fejlődését elősegítő gazdasági tényezők érthetően jelentős helyet foglalnak el a szovjet kutatók munkáiban.

A gazdasági fejlődés, a megvalósított intézkedések fő vonásainak összegzése szempontjából igen figyelemre méltó K. I. Mikulszkij[38] munkája, aki szerint a népi-demokratikus országokban — a tényleges különbségek ellenére is — a kizsákmányoló osztályok felszámolása üteme és következetessége szerint több, ezen országok számára többékevésbé egyező szakaszban ment végbe.

A népi-demokratikus forradalom menetében,[39] ennek megfelelően, két fő szakaszt különböztetünk meg.

Az első szakasz *a nagy földbirtok és a burzsoázia monopolista felső réteg likvidálásának a szakasza*, amely időben 1944—1945-ben vette kezdetét, és 1946—1947-ben fejeződött be. Több országban ezen a szakaszon már a középburzsoázia felszámolására is fontos intézkedések történtek.

A második szakasz *a közép- és kistőkés rétegek döntő többsége* — a mezőgazdaságot kivéve — *felszámolásának az időszaka* (kb. 1947—1949).

A fenti két szakasz jellemzőit vizsgálva azt látjuk, hogy az európai népi-demokratikus országok többségében a nagy földbirtokosok likvidálása korábban megkezdődött és gyorsabban fejeződött be, mint a nagy és közép tőkések likvidálása városon. A mezőgazdaságot az jellemzi, hogy — mivel a földreformról szóló törvények ezen országok többségében a földtulajdon határát elég magasan maximálták — alapjában közvetlenül nem érintették a kulákság pozícióit (ez alól csupán Bulgária képez kivételt). A kis- és középtőkés gazdaságok így részlegesen megőrizték pozícióikat. A demokratikus földreform azonban, ha nem is szüntette meg, természetesen mégis komolyan fékezte a tőkés fejlődést a mezőgazdaságban.

A nagy- és közép-városi burzsoázia felszámolását vizsgálva az európai népi-demokratikus országokban azt látjuk, hogy azt fokozatosan, több szakaszban valósították meg a forradalom fejlődésének állapotától függően. A forradalom kezdeti szakaszán az államosítási intézkedések jellege a német és olasz tőke, a burzsoázia felső rétege, a fasisztákkal együttműködők és a háborús bűnösök ellen irányuló demokratikus átalakulást fejezi ki. Az intézkedések a burzsoázia egyes csoportjainak felszámolásához vezettek ugyan, de önmagukban még nem jelentették egészében a tőkés osztály likvidálására való irányvételt.

A népi hatalom megerősödése, a népi-demokratikus állam proletárdiktatúrává válása meghatározták az alapvető termelőeszközök államosításának továbbvitelét és annak szocialista jellegét. Az európai népi-demokratikus országokban a következő szakaszokban, a kisipart kivéve, államosították az egész ipart.

Az államosítás módját illetőleg azt látjuk, hogy — a Szovjetuniótól eltérően, ahol az államosítást térítés nélkül valósították meg — *az európai szocialista országokban összekapcsolódtak a térítésnélküli kisajátítás és a megváltás módszerei.*

A bolgár népi-demokratikus fejlődés kutatói jelentős eredményt tudnak felmutatni az ipar államosítása és munkásellenőrzése kérdéseinek feldolgozásában.[40]

Bulgáriában az 1944. szeptember 9-i fegyveres felkelés győzelmének eredményeként a népi-demokratikus állam kezébe került a szénbányászat 87%-a, a vasércbányászat 32%-a, a villamosenergiatermelés 73%-a, a főbb ipari üzemek 16,6%-a, a bank-hitelrendszer 73%-a, valamint a vasúti szállítás, a posta-, távíró- és telefonhálózat egésze. Bulgáriában a fokozatos államosítás politikájának sajátossága abban van, hogy az nemcsak kisajátítás útján történik, hanem — az állam számára előnyös feltételek mellett — a kényszermegvásárlás eszközével is. A bolgár nemzetgyűlés 1944—1947 folyamán több, a kényszermegvásárlásról szóló törvényt fogadott el.

A BKP, a szakszervezetek és a Hazafias Front kormánya, megszervezve a munkás- és állami ellenőrzést az iparban, megvalósítva az ország számára fontosabb ipari és kereskedelmi vállalatok fokozatos államosítását — ami a tőkés szektor korlátozását és az ellene irányuló döntő csapás előkészítését jelentette — egyben a munka termelékenysége

[38] *K. I. Mikulszkij:* Osznovnije cserti likvidáciji ekszpluatátorszkih klasszov v szocialiszticseszkih sztránah Jevropi. Szovjetszkoje Szlavjánovegyenije, 1966/4.

[39] A tőkés elemek általános felszámolása túlmutat a népi-demokratikus forradalom keretein. Az 1949—1953-as években általában befejezik a tőkés elemek maradványainak likvidálását a nem mezőgazdasági területeken, s korlátozzák, ill. részben felszámolják a falu tőkés felső rétegét. Az egész folyamatot betetőzi a kulákság, mint osztály további korlátozása, majd likvidálásának teljes befejezése a parasztság szövetkezeti útra térésének alapján (1958—1962).

[40] Külön e kérdéssel foglalkozik: *A. I. Doroncsenkov:* Iz isztoriji hozjajsztvennoj polityiki pravityelsztva kommunyisztov i Otécseszvtvennogo Fronta v oblasztyi promislennosztyi v pervije godi vosztanovityelnogo perioda v Bolgáriji (1944—1946). Ucsonije zapiszki Velikolukszkogó Gosz. ped. Insztituta. T. 3. 1958; *Uő.:* K voprosszu o trudovom podjome bolgászkogo rabocsegó klassza v pervije godi narodnoj vlasztyi. Ucsonije zapiszki Velikoluszkogo Gosz. Ped. Insztituta. Szlavjánszkij Szbornyik, Vüp. 22. 1963.

emelésére is nagy figyelmet fordított. A munka termelékenységének növelésében nagy szerepet játszott a bolgár dolgozók munkaversenye, amely igen korán kezdetét vette.

A BKP irányította munkaversenynek nemcsak azért volt nagy a jelentősége, mert a népgazdaság helyreállításának egyik döntő tényezőjét képezte, hanem azért is, mert az új viszonyok között *a munkásosztály részéről a gazda növekvő érzésének kifejeződése* volt.

A. I. Csornij a munkásellenőrzés megvalósulásával foglalkozó tanulmányában[41] rámutat arra, hogy Bulgáriában azt kezdetben a Hazafias Front bizottságai, majd az üzemi szakszervezeti bizottságok valósították meg.

A munkásellenőrzés, mint a tőkés ipar befolyásolásának legfontosabb állami eszköze, igen nagy szerepet játszott a bolgár népgazdaság helyreállításában, fejlesztésében, a burzsoá szabotázs letörésében s a munkásosztály forradalmi aktivitásának kibontakoztatásában. *A munkásellenőrzés* — lévén tartalmában szocialista intézkedés — *a gazdasági, de általában a vezetés új formája kialakításának fontos eszköze, a néptömegeknek az állam irányításába való bevonásának egyik módszere, s egészében a nép szocialista nevelésének nagy iskolája volt.*

Csehszlovákiában az ipar államosítását két ütemben valósították meg. Az 1945 októberi államosítások eredményeként a burzsoázia kezéből kivették az összes bankokat, szénbányákat, metallurgiai üzemeket, valamint az energetikai ipar közel 100%-át, a kémiai 77%-át és a fémmegmunkáló ipar 73%-át. Az államosított üzemekben dolgozott ettől az időtől kezdve az iparban foglalkoztatott munkások 62%-a.

Az 1948-as februári események, a reakciós erők szétzúzása létrehozták a szükséges előfeltételeket az ipar és a kereskedelem államosítása második szakasza végrehajtásához, minek eredményeként a munkások és alkalmazottak több mint 80%-a a szocialista szektorban dolgozott.

Az államosítás gyakorlati végrehajtásában fontos szerepet játszottak a munkásosztály szakszervezetei és azok szervei, az üzemi tanácsok, amelyek keresztülhúzták a tulajdonosok azon törekvését, hogy megakadályozzák üzemeik államosítását, segítettek a termelés új alapokon történő beindításában stb. Az államosítások végrehajtása után a népi állam a dolgozók érdekvédelmi szerveiként törvényesítette az üzemi tanácsokat.

A Csehszlovák Nemzetgyűlés a termelés és az alapvető termékek feletti munkásellenőrzést 1945. május 19-én határozta meg törvényileg, s ez — D. I. Uszenko szerint — az államosítások megvalósításának fontos előkészítő intézkedését képezte.

A már 1945 elejétől foganatosított kisajátítás végrehajtásával az állam a nemzeti bizottságokat, s ezek ún. nemzeti irányítót bíztak meg az elkobzott objektumok igazgatásával.

A nemzeti igazgatás lényege: *mély beavatkozás a tulajdonviszonyokba.*

Lengyelországban a Lengyel Munkáspárt I. kongresszusa (1945 december) tűzte ki célul a nagy- és középipar, a bankok és a közlekedés államosításának megvalósítását, amely 1946 elején meg is valósult, amikor is törvényt fogadtak el az ipar, a közlekedés, a hírközlési eszközök és a bankok államosításáról. A törvény értelmében az állam tulajdonába kerültek az egy műszakban 50-nél több munkást foglalkoztató üzemek.

Az államosításról szóló törvényt megelőzte — 1945 február 6-án — az üzemi bizottságok létrehozásáról szóló törvény. Az üzemi bizottságok, az államhatalom képviselőivel együtt, megvalósították az állami vállalatok munkája feletti társadalmi ellenőrzés feladatát.

Az üzemi bizottságok a népi-demokratikus Lengyelországban a dolgozók és alkalmazottak egyesülésének olyan szervezeti formáját képezték, amely a munkásosztály számára nemcsak a termelési, hanem az összállami életben is biztosította az aktív részvételt.

Romániában az ipar államosítása nem szakaszonként, hanem egyidejű aktusként valósult meg 1947 végén. Addig a népi-demokratikus állam — a szabotázs megakadályozása s gazdasági-szervező funkciójának erősítése céljából — az általános gazdasági ellenőrzés politikáját folytatta. Az ellenőrzés gyakorlati lebonyolítását az Állami Gazdasági Ellenőrzés szerve végezte.

Az európai népi-demokratikus országokban az államosítások eredményeként a szocialista szektorhoz tartoznak a népgazdaság parancsnoki magaslatai.

A népi-demokratikus kutatás Szovjetunióbeli eredményeinek összképe — amit teljessé az eddig megjelent monográfiák tesznek — azt mutatja, hogy a szovjet kutatók munkája a népi-demokratikus korszak feltárása területén széles skálájú, szerteágazó, s terjedelmében máris igen jelentős. Az eddigi munkák tartalmának megismerése nélkülözhetetlen a népi-demokratikus korszak egyetemes kutatásával foglalkozók számára, de minden bizonnyal segítséget jelent az a magyar népi-demokratikus fejlődés hazai eredményes feltárása szempontjából is.

[41] *A. I. Csornij:* K voproszu o rabocsem kontrole v bolgárszkoj promislennosztyi (IX. 1944—XII. 1947) Szovjetszkoje Szlavjánovegyenyije 1965/4.

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

František Bokes:

Szlovák témák és szlovák munkatársak jelentkezése a Századok hasábjain (1867—1918)*

A Magyar Történelmi Társulatban tömörülő magyar történészek folyóirata, a Századok megalapításának 100. évfordulója kedvező alkalmat teremt a szlovák történészek számára is, hogy visszatekintsenek az elmúlt évtizedekre és elgondolkozzanak a szlovák történészeknek a folyóirat hasábjain főleg az 1867-től 1918-ig terjedő években végzett aktív tevékenységéről. A Századok kiadására abban az időszakban került sor, amikor a szlovák nemzeti mozgalom a Matica Slovenská működése következtében, az ún. provizórium időszakában, relatíve kedvező és látszólag felfelé ívelő fejlődési szakaszában volt. A Matica Slovenská, mint a szlovákok nemzeti intézménye, létezésének aránylag rövid ideje alatt is (1863—1875) különösen a kulturális élet területén jelentős anyagi és szervezési lehetőséget teremtett a társadalomtudomány több ága, főleg a történettudomány fejlődéséhez, amelynek, ugyanúgy mint Magyarországon, fontos szerepet kellett betöltenie a nemzetté válás folyamatában. 1867-től a Matica Slovenskának olyan intézményeket kellett helyettesítenie, mint amilyen a magyaroknál a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Múzeum, Országos Levéltár stb. volt; a Matica Slovenská néhány vezető személyisége hozzáfogott a szlovák tudomány, mindenekelőtt a történetírás fejlődését biztosító szervezeti alapok lerakásához, mégpedig ún. tudományos szakosztályok életrehívása alapján. Azonban az 1867 után megalakult magyar kormányhatóságok nem engedélyezték a Matica Slovenská számára ilyen szervezeti alapok megteremtését. Ennek ellenére a Matica Slovenská képviselői egészen 1875-ig mindent megtettek annak érdekében, hogy az egyes tudományos szakosztályok, köztük a történetírás számára legalább azokat a legszerényebb alapokat megteremtsék, amelyek elengedhetetlenek voltak e tudományágak mind kutatási, mind pedig publikációs tevékenysége számára. A Matica Slovenská keretén belül működő historiográfiai tevékenység ideológiai alapjának és forrásának az 1861 júniusában a turócszentmártoni nemzetgyűlésen elfogadott határozatoknak kellett lenniök, amelyek a Szlovák Nemzet Memorandumaként kerültek a köztudatba. Az akkori szlovák történészek feladata — igaz ugyan, hogy nem kizárólagosan csak a történészeké — a Memorandum egyes követeléseinek indokolása volt; elsősorban meg kellett indokolniok a szlovákok önálló

* Cikkünk szerzője, a neves szlovák történész és publicista, 1968. március 20-án, 62 éves korában váratlanul elhunyt. Gazdag munkásságának középpontjában a XIX. századi szlovák nemzeti mozgalom problematikája állt, különösen az 1861. évi memorandum ügye, amelyet előzményeiben és következményeiben is sokoldalúan megvizsgált. Nevéhez fűződik a szlovák nemzeti mozgalom 1848—1884 közti dokumentumainak kiadása is. Legújabb kutatásai a szlovák tudománytörténet területén folytak; ebből a témakörből meríti tárgyát jelen közleménye is, melyet sajnos már csak mint postumus írását jelentethetünk meg.

nemzet megteremtésére való törekvését, azt, hogy miért követelik, hogy nemzeti területüket különálló etnikai területnek ismerjék el, végül pedig azon követelésüket, hogy a szlovák nemzet számára Magyarország keretén belül olyan helyzetet teremtsenek, hogy a szlovákok saját adminisztratív, beligazgatási, bírósági és kulturális szerveik révén mint nemzet a legteljesebb mértékben hasznosíthassák magukat. A szlovák történészek 1861 után, főleg pedig 1867–1868 körül szokatlan intenzitással fogtak hozzá e feladat teljesítéséhez. Magától értetődő, hogy e közben szembetalálták magukat a magyar uralkodó osztályok képviselőinek ellenállásával, akik nemcsak a szlovák nemzeti mozgalom memorandum-követeléseitől határolták el magukat, hanem még csekélyebb érdeklődést tanúsítottak a történelmi forrásokból merített érvekre, amelyeket a szlovák történészek nagyon gyakran egyoldalúan, csak a szlovák nemzeti mozgalom érdekeit szem előtt tartva válogattak ki. Az 1868-as nemzetiségi törvénynek törvényerőre való emelése után nagyon mostoha körülmények közé került a szlovák nemzeti mozgalom, aminek az lett a következménye, hogy a szlovák történészek is fokozott mértékben kapcsolódtak be a nemzetvédő küzdelembe, s így csakhamar szembe találták magukat egyrészt a közömbösséggel, másrészt a magyar történészek és a politikai közvélemény ellenállásával. A magyar uralkodó körök politikailag egységes magyar nemzeti állam kialakítására irányuló törekvése, amely figyelmen kívül hagyta az egyes magyarországi nemzetiségek érdekeit, emiatt 1868 után a történész munka különböző formáiban és akcióiban kifejezésre jutott.

E rövid jubileumi jellegű hozzászólással nyomon akarjuk követni egyrészt, hogy milyen szerepet játszott a Századok a szlovák történetírás fejlődésében, másrészt azt, hogyan tükröződött a Századok hasábjain a magyar történészek érdeklődése a szlovákok és Szlovákia múltja iránt, esetenként hogyan reagáltak a szlovákok nemzetalkotó törekvéseire és a szlovákoknak nemzeti létük biztosításáért folytatott küzdelmére.

Teljesen érthető, hogy a magyar történészek megnyilatkozásaiban, akik 1867-ben létrehozták a Magyar Történelmi Társulatot és annak reprezentatív sajtóorgánumát, a Századokat, nem látjuk nyomát annak, hogy érdeklődést tanúsítottak volna Magyarország nem-magyar népei múltjának feltárása iránt is. Erről tanúskodik különben a Századok I. évfolyama is, hiszen egyetlen erre vonatkozó cikket, tanulmányt vagy hírt nem találhatunk benne. A Századok II. évfolyamában viszont már feltűnik a békéscsabai szlovák származású Zsilinszky Mihálynak (1838–1925) — ebben az időben a szarvasi gimnázium tanára — a cikke (1868. 47–54. l.), aki hitszónoki és tanári tevékenységét egyaránt – némi szlovákellenes tendenciával – a magyar történettudomány szolgálatába állította. Zsilinszky a Századok „Szláv történelmi szemle" rovatában recenziós tevékenységet kezdett, terjedelmes adalékot közölt és egészében véve negatív kritikai megjegyzéseket fűzött a szlovák történész Jonás Záborsky (1812–1876) „Mikor egyesítették Szlovákiát Magyarországgal" című cikkéhez, amely a Letopis Matice Slovenskej című évkönyv III–IV. kötetében jelent meg. Zsilinszky a cikket értékelve megjegyezte, hogy a magyar történetírásnak figyelembe kell vennie a magyarországi nem-magyar történészek munkáit is, mivel ezek is jelentősen hozzájárulhatnak a magyar történet problémáinak feltárásához. A Századok következő évfolyamai is arról tanúskodnak, hogy Zsilinszky továbbra is nagy figyelmet szentelt a szlovák történészek munkáinak. Figyelmét különösen a „Biele Uhorsko" (Fehér Magyarország) történelmi-politikai folyóirat vonta magára, amelyet 1868 végén és 1869 ele-

jén egy szlovák publicista, Jozef Hložanský adott ki. Hložanský 1872-ben Oroszországba emigrált. Hložanský történeti cikkeiben egyrészt a szlovák nemzeti mozgalom aktuális kérdéseinek tematikáját (Szlovákok nemzeti területe a múltban), másrészt a szlovák nemzeti élet szervezésének problémáit dolgozta fel, s amellett cikkeinek tendenciája leplezetlenül magyarellenes volt, mivel cikkei az akkori szlovák nemzeti politika aktivitásának növelése, illetve céljainak érdekében íródtak. Zsilinszky kétkedéssel fogadta Hložanský cikkeinek, hozzászólásainak szakmai vonatkozásait, nem értette, mit akar a szerző általuk elérni, csodálkozott a szerző túlzott öntudatosságán; cikkeit végeredményben áltudományosnak, sovinizmussal átitatottaknak tartotta. A szlovák történetírásra vonatkozó további megjegyzéseit Zsilinszky csak a Századok VI. évfolyamában (1872. 39—46. l.) hozta nyilvánosságra. Kritikának vetette alá a Letopis Matice Slovenskej VIII. évfolyamában 1870-ben megjelent cikkeket, adalékokat, hozzászólásokat. Kritikai megjegyzéseinek bevezető részében megállapítja, hogy a Matica Slovenská nagy érdeklődést tanúsít Magyarország története iránt, ugyanakkor azonban megjegyzi, hogy a Letopis cikkeinek szerzői nagyobb szeretetet tanúsíthatnának a történeti igazság, és kevesebb gyűlöletet a magyar múlt iránt. Zsilinszky véleménye szerint a szlovák történészek nagy elfogultságot, sőt elvakult gyűlöletet tanúsítanak a magyarok és múltjuk iránt, s ezáltal csökkentik cikkeik tudományos értékét. Zsilinszky a szlovák történészek cikkeinek ezt a jellegét azzal magyarázza, hogy a szlovák történészeket felháborítja az a tudat, hogy cikkeik sem a magyar közvéleményben, sem pedig a történészek körében nem találnak olyan visszhangra és érdeklődésre, amelyet ők elvárnának. Zsilinszky megjegyezte, hogy a szlovák történészek még olyan témakörben, mint amilyen Anonymus, sem tudnak megfontoltan és mérsékelten írni. Ez a kritikai megjegyzés főleg J. Hložanskýra, illetve „Bevezetés a magyar történet megismerésébe" című cikkére vonatkozott. Hložanský állításait Zsilinszky ismételten kitalálásnak és mesének nevezte és újból a Biele Uhorskoban megjelent cikkeire utalt. F. V. Sašinek és más szlovák szerzők cikkeire tett kritikai megjegyzések után azt az óhaját fejezte ki, hogy jó lenne, ha a szlovák történészek megszabadulnának az előítéletektől és a gyűlölettől, s az igazság feltárása érdekében nemes versenyre kelnének a magyar történészekkel; e verseny szellemét a közös haza iránti szeretetnek kellene áthatnia. Zsilinszky azonban figyelmen kívül hagyta a magyar kormányzati szervek és a szlovák nemzeti mozgalom viszonyában beállott fordulatot, az egyre súlyosabbá váló helyzetet, pedig éppen ez a helyzet kényszerítette a szlovák történészeket arra, hogy a nemzeti mozgalom védelmének érdekében egyre agresszívabban lépjenek fel. Zsilinszky a szlovák történeti irodalomról írott recenzióit a Századok VII. évfolyamában is folytatta (1873. 338 349. l.), s ebben méltatta azokat az érdemeket, amelyeket a Matica Slovenská elsősorban az oklevél-anyag összegyűjtésével és hozzáférhetővé tételével szerzett, s egyben kifogásolta a szlovák történészek partikuláris szemléletét. Ismételten kritikai elemzés alá vette a Letopis Matice Slovenské IX. évfolyamát, s főleg F. V. Sašinek kiadói tevékenységét emelte ki.

Zsilinszky recenzióján kívül a Századok említett évfolyamában megjelentette a korán elhúnyt fiatal szlovák származású történész, a Nemzeti Múzeum őre, Supala Ferenc cikkét is. Zsigmond király négy oklevele publikálásáról van itt szó, amelyek a tiszmenei (Tismen) és vodicai (Vodrica) kolostorokra vonatkoztak. Ezeket az okleveleket korábban, 1840-ben Oroszországban már publikálták. Supala magyar fordításban is nyilvánosságra hozta őket. A Századok

VIII. évfolyamában (1874) Zsilinszky ismételten recenziót készített a Letopis Matice Slovenské IX. évfolyamáról, s megelégedéssel állapította meg, hogy a Letopis Matice Slovenské megjelentette Sašineknek a Századok publikációs tevékenységéről írott cikkét is.

A Matica Slovenská 1875-ben történt erőszakos bezárása után elmaradtak a Letopis Matice Slovenské publikációs tevékenységéről készített Zsilinszky-referátumok is. Az új szerkesztő kijelölése után — Thaly Kálmánt Szilágyi Sándor váltotta fel — a Századok legalább rövid bibliográfiai adatokat közöl a legújabb szlovák történeti kiadványokról, főleg pedig Sašinek „A mai Magyarország történetének kezdetei" és a „Magyar királyság története" című munkáiról, amelyekről kiadásuk idején a Századok sem recenzió, sem pedig hír formájában nem tett említést. A Századok XII. évfolyamában (1878. 294—296. l.) Zsilinszky ismertetést készített a történeti, topográfiai, archeológiai és etnográfiai cikkeket tartalmazó Slovenský Letopisról (Szlovák évkönyv), amelyet Sašinek 1876-ban kezdett kibocsátani; ez az évkönyv Szlovákia múltjára vonatkozó, többnyire szlovák szerzők tollából származó gazdag tartalmú cikkeket adott az olvasónak. Erről írott ismertetésében Zsilinszky konstatálja, hogy a Matica Slovenská-t bezárták, alkalmazottai pedig szétszóródtak. Zsilinszky megemlítette, hogy a Sašinek által kiadott, a történelemkedvelők számára is tanulságos új évkönyv együttműködésre szólítja fel a magyar történészeket.

Sašinek nevével csak hosszabb szünet után találkozunk újra a Századok hasábjain. Sašinek visszavonulását és elnémulását az okozta, hogy Magyarországról Prágába, majd a stájerországi Algersdorfba költözött; a Századok XXV. évfolyama Sašinek több cikkéről tesz említést (1891. 251. l.), amelyek a Parlamentär 1890-es évfolyamában jelentek meg. Ebbe a folyóiratba az esztergomi érsekségről, Erdélyről, V. Skultétyről, a Dráva tiroli területén levő szláv helynevekről, Hunfalvy munkájának kritikájáról, Magyarország etnográfiájáról stb. írt. Algersdorfi számkivetésének idején Sašinek a máriacelli Szűz Mária templom fogadalmi képéről készített leírását elküldte a Századoknak. A XIX. század végén Sašinek reagál (Századok XXXII. évf., 1898. 168—170. l.) Márki Sándornak Paulus Diaconusról írott adalékára, amelyet a Századok 1897-ben publikált. 1905-ben Sašinek ismét vitába száll Márkival (1905. 69—70. l.), mégpedig a Szent Paulinus és az avarokról írott cikke miatt. Sašinek a Századok szerkesztőjéhez írott levelében hangsúlyozza, hogy Márki Sándor állításai nem mindenben felelnek meg a történetírói objektivitás követelményeinek. Főleg Márkinak azon állításáról van szó, amely Nagy Károlyt christianizátornak tartja. Sašinek véleménye szerint valójában a korabeli Pannóniában élő szlávok és az avarok latinizációjáról volt szó, mivel ezen a területen ebben az időben már meghonosodott a kereszténység, igaz, nem latin, hanem inkább az ószláv ritus formájában. Sašinek azt állította, hogy bár az újrakeresztelés meg volt tiltva, mindig akadtak olyanok, akik ezzel nem sokat törődtek. A Századok szerkesztősége főleg abban a tekintetben vitatta Sašinek állításait, hogy a magyar történészek nem ismerik el a szlovák történészek munkáinak jogosultságát, ill. illetékességét, s hogy a magyar történészek tudatosan mellőzik és visszautasítják a szlovák történészek munkáit. A Századok szerkesztősége megemlítette — s ekkor főleg Sašinekre gondolt —, hogy időnként ismertetéseket írhatna a szlovák történészmunkákról, s azonnal fel is sorolta azoknak a műveknek a címét, amelyek számításba jöhetnének. Sašinek a Századok szerkesztősége felhívásának nem

tett eleget. Sašinek kritikai megjegyzéseire a Századokban Márki Sándor válaszolt (1905. 178—180. l.). Sašinek Márkinak adott viszonválaszában (1905. 376—378. l.) főleg a honfoglaláskori Magyarország problémáját érintette, s erre adott válaszában Márki Šafárik érdemeire hivatkozott, s végezetül dicsérettel illette Sašineket, amiért az a kibontakozott vitában mindenekelőtt az igazság feltárására törekedett.

S végül meg kell említeni, hogy a Századok XLI. évfolyamában (1907. 573—574. l.) Ernyei József beszámolt Sašineknek a Sbornik Slovenskej Muzeálnej Spoločnosti c. kötetben 1904-ben megjelent „Moravia és Nitria" című cikkéről. Sašineknek a Századok XL. évfolyamában ismertetett „Zalavár és Mosaburg" című cikke (1906. 172—174. l.) élénk visszhangot váltott ki. Sašinek cikke tulajdonképpen toponimiai probléma felvázolására törekedett. Beszámolóm e részének befejezéseképpen meg szeretném említeni, hogy a Századok XL. évfolyama (1906) figyelmeztet Sašinek új munkáinak megjelenésére.

1876-ban a Századok X. évfolyamában Sašinek mellett egy új munkatárs is jelentkezik a Századok hasábjain, mégpedig Körmöcbánya város levéltárosa, Križko Pál (1843—1902). Križko rendkívül tevékeny és tehetséges történész volt, az egyik legkiválóbb szlovák helytörténész, aki levéltárosi hivatása következtében több idegen nyelvet is jól ismert. A Századok X. évfolyamában egy rövid cikket közölt „Egy magyar versecske 1505-ből" címen (1876. 328—329. l.), és a következő évben, 1877-ben egy hosszabb tanulmányt: „Az 1563. évi koronázási ünnepély és Necpály László a körmöczi levéltár tükrében" (1877. 27—48. l.). A Századok XIII. évfolyamában (1879) ismét egy rövidebb lelegzetű beszámolója látott napvilágot „Pestis és éhhalál Körmöczbányán" címen. Többnyire kisebb terjedelmű tanulmányokat irogat. Amikor kapcsolatba lépett a Századok szerkesztőségével, már igen sokat írt Sašinek évkönyvébe, de más folyóiratokba is, s általában kisebb tanulmányokkal, a körmöci levéltár okleveleinek a publikálásával jelentkezett. Križkónak a Századokkal való együttműködését nagyra értékelte maga a történelmi folyóirat, de annak szerkesztője, Szilágyi is. Erről tanúskdik Križko viszonylag érdekes és kiterjedt levelezése is, amely Szilágyi hagyatékában található a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában. Szilágyi érdeme volt, hogy Križko néhány munkája nyomtatásban is megjelent Budapesten; egyidejűleg magyarul és németül. Ilyen pl. „A körmöczi régi kamara és grófjai", amely 1880-ban jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott Értekezések a történettudományok köréből sorozatban (VIII. köt. 10. sz. 64. l.), továbbá „A körmöczbányai római katolikus egyházközség története" (1887), „A körmöczbányai vártemplom helyreállításának története" (1887), amelyekről a Századok is közölt ismerteteseket Thallóczy Lajos tollából. Mindkét munkát Rudnyánszky adta ki. Sajnos Križkónak a Századokkal való együttműködése korántsem vált olyan intenzívvé, mint amilyennek kezdetben ígérkezett. Križko azonban más publikációs lehetőséget is szerzett magának, pl. írt a felújított Slovenské Pohl'ady-ban (1881-től), majd később a Sbornik Slovenskej Muzeálnej Spoločnosti-ban és még egy sor más szlovák folyóiratban is. Križkónak a Századok hasábjain megjelent utólsó cikke „Bethlen Gábor király Körmöczbányán" volt (XXXI. évf. 1897. 495—507., 593—666. l.). 1902-ben bekövetkezett halálakor a Századok szerkesztősége nekrológban emlékezett meg róla (1902. 491. l.), amelyben értékelték történetírói tevékenységét, s kiemelték nagy munkabírását, szorgalmát és magasszintű levéltárosi szakismereteit s méltatták szlovák, német és magyar nyelven publikált tudomá-

nyos munkásságát. (A nekrológ külön felhívta az olvasók figyelmét Križkónak Pesthy Frigyessel folytatott levelezésére, amely a Magyar Nemzeti Múzeumban van elhelyezve.)

A Századok kiemelkedő munkatársa a XIX. század alkonyán a szarvasi gimnázium és a pozsonyi teológia tanítványa, a pozsonyi jogakadémia történelem-filológia szakának valamint a lipcsei egyetem folizófiai fakultásának hallgatója, dr. Kvacsala János (Ján Kvačala) (1862—1934). Kvacsala az alföldi Péterin született és már főiskolai tanulmányainak során J. A. Komenský életének és művének, valamint a német janzenisták történetének szenvedélyes kutatója. Alaposan elmélyült az egykorú német történelmi és filozófiai irodalomba. Még a XIX. század 80-as éveiben, amikor a pozsonyi evangélikus líceumban fiatal tanárként működött, szoros kapcsolatot teremtett Szilágyi Sándorral, a Századok szerkesztőjével, a Magyar Történelmi Társulat titkárával. A Századokban 1889-ben megjelent első tanulmánya (XXIII. évf. 745—766. l.) a XVII. század második felében élő Ján Drábik vallási fantasztáról szólt. Két évvel később (XXV. évf. 1891. 65—68. l.) terjedelmes recenziót készített „Adalékok a tót nyelv történetéhez" címen, amelyben kritikának vetette alá Czambel Samu „Adalékok a szlovák nyelv történetéhez" (Budapest, 1887) című munkáját. Hiányolta, hogy Czambel nem reagált Hunfalvy Pál állításaira a szlovákoknak a magyarok bejöveteléig Magyarország területén való letelepedési időszakára vonatkozóan. Kvacsala ezenkívül arra is rámutatott, hogy Czambel, mint nyelvész, nem is tudta megalapozottan kimutatni, mennyire alaptalan Hunfalvynak az az állítása, hogy a magyarok a szlávok előtt érkeztek a Kárpátmedencébe. Kvacsala rövid, de találó kritikai adalékában néhány olyan történelmi tényt hoz fel, amelyek a cseh nyelv szlovákiai érvényesülésével állnak kapcsolatban. Utal különösen cseh zsoldosok érkezésére, akiket Csák Máté hívott Szlovákiába; a prágai Károly egyetem hatására, a huszita mozgalom és a reformáció jelentőségére. Meglepő azután az az állítása, hogy csak A. Bernolák nyelvészeti rendszabályai a XVIII. század végén szorították vissza a cseh nyelv hatását Szlovákiában, legalább is a katolikus értelmiség soraiból, holott a cseh nyelv használata sem azelőtt, sem azután nem zavarta meg lényegesebben a szlovákok etnikai különállóságának a tudatát és politikai hovatartozását. Czambel megállapításaihoz Kvacsala hozzáfűzi, hogy ami a cseh nyelv szlovákiai elterjedését illeti, ez a tény ugyan igaz, de csak nyelvészeti, nyelvtörténeti, nem pedig általános történeti jellegű tényről van szó. Kvacsala végül sajnálkozását fejezi ki afölött, hogy Czambel nem foglalt el olyan egyértelműen világos álláspontot Hunfalvy munkájával kapcsolatban a szlovákok vonatkozásában, amint azt tőle jogosan elvárták volna. Kvacsala megállapításai Czambel könyvének margójára — rövidrefogottságuk ellenére is — figyelemreméltóak. A Századok XXV. évfolyamában Kvacsala megjelentette még J. H. Bisterfeldről írott tanulmányát (1891. 447—448. l.), valamint Zoványi Jenő: A Coccejanismus története című könyvéről írt igen kitűnő recenzióját (1891. 238—240. l.), továbbá néhány hírt a berlini Komensky Társaság megalakulásáról (1891. 420—421., 767—768. l.). Kvacsala kritikájára Zoványi csakhamar válaszolt, úgyhogy a két kutató között a nézetek sokoldalú kicserélésére és eleven vitára került sor. Kvacsala külföldi tanulmányait és útjait nemcsak a komenológiai kutatásnak szenteli, amelyek egyébként tudományos érdeklődésének gerincét alkották és nagy nemzetközi érdeklődést váltottak ki, hanem kisebb, Magyarország történetét érintő cikkek megírására is. Ilyen például „Az angol—magyar érintkezések tör-

ténetéhez (1620--1670)" című tanulmánya, amely 1892-ben jelent meg (709—719., 793—810. l.), s végül az 1898-ban kiadott „II. Rákóczi Ferenc porosz összeköttetései történetéhez" című tanulmánya (1898. 577—597. l.) is. Különleges figyelmet szentelt Kvacsala tanulmányainak Szilágyi is. Erről tanúskodik gazdag levelezésük is, amely a XIX. század végéig, vagyis Kvacsalának a dorpati egyetemre való távozásáig tartott, amikor Kvacsala egy időre elhallgatott. Kvacsala értesítette Szilágyit, aki egyébként a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója is volt, levéltári kutatásainak eredményeiről és javaslatot tett, hogy mit lenne érdemes a feltárt forrásokból lemásoltatni és kiadatni. A XIX. század utólsó évtizedében, annak ellenére, hogy a távoli Dorpatban működött, a Századokban megjelent cikkein kívül egész sor tanulmányt publikált. Nagyon gazdag és érdekes Kvacsalának Szilágyival folytatott levelezése, amely szintén a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában található.

A XIX. század végén a Századokba kezdett írni Matunák Mihály is (1866—1932), aki elsősorban Magyarország törökkori történetére specializálta magát. Már 1896-ban (338—341. l.) megjelent a Századokban rövid tanulmánya „Érsekújvár alapítási éve", de már ezt megelőzőleg néhány recenziót írt a Századokba a kutatási és érdeklődési körébe vágó könyvekről.

Végül már a XX. században a Századok hasábjain találkozunk a szlovák származású pozsonyi gimnáziumi tanár, Eduard Krajňák nevével (1848-ban született), aki elhatározta, hogy aktívan közreműködik a Századokban. Tevékenysége elsősorban recenziós jellegű volt. Érdekes, hogy nemcsak a J. Botto fellépése következtében jelentős mennyiségi és minőségi fejlődésnek lendült szlovák történetírást, hanem a cseh történeti műveket is figyelembe vette. Krajňák ismertetéseket közölt a Budapesti Szemlében (1893) és a Katolikus Szemlében (1899) is. A cseh munkák közül 1907-ben ismertette pl. a „Cseh történet bibliográfiáját", valamint Novotny: Cseh történet-ét és esetenként a Časopis České Historie (Cseh történeti folyóirat)-ról is készített recenziót. Recenziós tevékenységet fejtett ki a Századokban Krajňákon kívül Ernyey is, mégpedig a Szláv történeti szemle rovatában. Figyelemmel kísérte a Slovenské Pohl'ady-t és a Sbornik Slovenskej Muzeálnej Spoločnosti-t, s ebből főleg J. Botto és Kvacsala cikkeit. De sem Krajňák, sem pedig Ernyey recenziós tevékenysége nem volt rendszeres és folyamatos, ami a szlovák történeti irodalom nyomonkövetését illeti.

Természetesen a Századok működésének első fél évszázada alatt nem szentelhette magát a szlovák történetírás igényeinek olyan mértékben, ahogy arra szerkesztői -- főleg Szilágyi -- törekedtek. Sok hiányosság volt, elsősorban a recenziós tevékenységben. S ha a Századok sokkal adós maradt e vonatkozásban, ezt nem is annyira a szerkesztők készségének hiánya okozta, hanem egészen más okok. A Századok figyelembe vette azt a történeti irodalmat, amely a mai Szlovákia területének, ill. történetének tematikáját érintette. A Századok lehetőleg igyekezett kitérni a nemzetiségi harc elől; ezt pozitívumként kell értékelni, különösen tekintettel más egykorú, Magyarország és nemzetei történetével is foglalkozó folyóiratokra.

Befejezésképpen hangsúlyozzuk: kívánatos lenne, hogy ez a Századoknak a szlovák történészekhez és Szlovákia múltjához való viszonyát tárgyaló, korántsem kimerítő és sokoldalú áttekintés további ösztönzője lenne a szlovák és a magyar történészek együttműködésének.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Eperjessy Géza:

A franciaországi történelemtanításról

A határainkon túli történelemoktatás kérdései iránti érdeklődés az utóbbi években jelentősen növekedett. Az osztrák és a francia történelemtanításra pl. az 1966-ban az UNESCO égisze alatt megrendezett tankönyvrevíziós tárgyalások irányították rá a figyelmet. E megbeszélések tanulságaival szakmai folyóiratok és más orgánumok is foglalkoztak.[1] Komoly reményeink vannak arra nézve, hogy a vegyesbizottságok a közeljövőben hazánk és a többi szocialista ország viszonylatában is megkezdik munkájukat.

Mint az osztrák és a francia tankönyvrevíziós bizottságok tagja magam is részt vettem a tárgyalásokon, s több tankönyvet megismertem. A francia—magyar vegyesbizottság az előzetes megállapodás értelmében az 1848 és 1945 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálta meg kölcsönösen a tankönyveket, majd a magyar fél javaslatára a XVII. század végétől (lényegében a Rákóczi-szabadságharctól) az 1848-as forradalomig terjedő korszak francia tankönyveinek magyar vonatkozásait is megvitatta. Már a tárgyalások idején felvetődött az az igény, hogy a korábbi időszakok történelmi problémáit s a rendelkezésünkre bocsátott középiskolai tankönyveken kívül más tankönyveket, illetőleg a francia tanterveket is célszerű volna tanulmányozni. 1967 nyarán két hónapot töltöttem Párizsban, s alkalmam volt nemcsak a francia történelem-tantervekkel, hanem az összes, jelenleg használt több mint 100 történelem-tankönyvvel és tankönyvi segédlettel is megismerkedni. A következőkben ezek alapján szeretném a franciaországi történelemtanítás főbb kérdéseit a magyar vonatkozásokon túlmenően is[2] behatóbb vizsgálat alá venni.

Az alsófokú történelemtanítás

Sok más országhoz hasonlóan Franciaországban is iskolareformot hajtottak végre az 50-es évek második felében, illetve a 60-as években. Az iskolaköteles kor határa a 16. évig terjed. A gyermekek 6 éves korukban kerülnek iskolába, s 11 éves korukig — függetlenül későbbi speciális irányításuktól — egységes alapfokú művelődési anyagot sajátítanak el. Az ún. előkészítő évfolyam (cours préparatoire) 1 éves; a következő, az ún. cours élémentaire (7—9 éves korban) 2 éven keresztül tart; majd a cours moyen, ill. a befejező osztály (utóbbiak 9—11 éves korban) ugyancsak 2 éves.

Az alsófokú iskola tehát összesen 5 évet ölel fel.

Történelmet először a cours élémentaire-ben tanulnak hetenként kétszer 10 perc keretében.[3] A tanterv előírása szerint ezen a fokon a tárgy *elbeszélő* jellegű. A figyelmet főként a nemzeti történelem nagy alakjaira és legjellemzőbb eseményeire kell irányítani, bemutatva és megmagyarázva néhány eredeti dokumentumot és képet, amelyek a legfontosabb történelmi emlékekre és leghíresebb emberekre vonatkoznak. A nemzeti múlt különböző korszakainak mindennapi életét és társadalmi viszonyait is ábrázolni

[1] *Unger Mátyás:* A magyar és osztrák történelem tankönyvek kölcsönös vonatkozásai. A kétoldalú tankönyvkorrekció tanulságai. Történelemtanítás 1966, 3. sz. — *Pamlényi Ervin:* Békés együttélés a magyar és osztrák történelemtankönyvek lapjain. Magyar Nemzet, 1966. júl. 31. — *Sz. Ormos Mária:* Vitával az egyetértésért. A francia és magyar történelem tankönyvek vitája. Magyar Nemzet, 1966. nov. 27. — *Eperjessy Géza:* A francia és a magyar történelem tankönyvbizottság tárgyalásairól. Történelemtanítás, 1967. 2. sz.

[2] Az 1950-es években használt francia történelemkönyvek magyar vonatkozásaival először Waczulik Margit foglalkozott: A francia történelemtanítás problémái. Századok, 1964. 4—5. sz. 785—792. l. Ld. még: *Eperjessy Géza:* A magyar történelem francia tankönyvekben. Élet és irodalom, 1967. okt. 14.

[3] Horaires et programmes de l'enseignement du premier degré. Horaires des écoles primaires. — A heti összóraszám itt 30. Ebből a történelemre és földrajzra (a két tárgy a középfokon is együtt szerepel a tantervekben) 1 óra (a földrajzra tehát 40 perc) — s többek között — a francia nyelvre 10,5, az erkölcsi oktatásra 1, a számtanra 3,5, a feladatok elkészítésére 5, a pihenésre 2,5 óra stb. jut.

kell elemi fokon. A *helytörténeti* ismeretekre különösen nagy súlyt fektet a tanterv; a helység és a szomszéd település törénelmi emlékeit maximálisan ki kell aknázni „a történelmi séták alkalmával, és az irányított öntevékenység segítségével".

A következő fokon, a *cours moyen*-ban heti 1/2 s azonkívül kéthetenként még 1/2 óra áll a történelemtanítás rendelkezésére. A célkitűzés lényegében azonos, a tanterv csaknem szószerint megismételve, első helyen emeli ki a helytörténeti megalapozás fontosságát. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a gyerekeket az *„általánosításokra való törekvés és mindennemű történelmi zsargon"* mellőzésével kell a francia történelem legfontosabb tényeivel és adataival megismertetni. Az előírt tematika a következő: Az ember a történelem előtti időszakban; Gallia; A népvándorlás és a frank periódus; Franciaország a X—XV. században; Találmányok és felfedezések; A reneszánsz és a reformáció; Az abszolutizmus; A forradalom és a császárság; ... III. Napoleon és az 1870. évi háború; A Harmadik Köztársaság; A jelenkori Franciaország: a megszállás és felszabadulás.

Az alsófokú történelemtanításban van még egy harmadik kör is. Az ún. *befejező osztályban*, ahol heti 1,5 óra jut a történelemre,[4] „rendszeresebb" történelemtanításra kerül sor. A tanterv előírja pl. Egyiptom, Görögország és Róma történetének, ill. a rabszolgaság alapvető kérdéseinek a tárgyalását. A középkortól kezdve azonban ismét a nemzeti történelemre helyeződik a súly, s ha a tanterv által felölelt művelődési anyag az előbbihez képest magasabb fokú történelmi ismeretek nyújtásának szándékára is enged következtetni, a tankönyveket vizsgálva, nem tudunk lényeges különbséget felfedezni a 2. és 3. kör között. A második „kör" tankönyvei ugyanis nem egyszer részletesebbek, mint a következőé, vagy az is elég gyakori, hogy ugyanazt a könyvet (!) használják a második és harmadik fokon. A tankönyvírás — s bizonyára a történelemtanári gyakorlat is — kiiktatta tehát ugyanazon anyagnak azt a felesleges és pedagógiai szempontból bizonyára káros harmadszori megismétlését. amelyet a középfokon úgyis követ még egy negyedik, igen részletes és magasabb szintű áttekintés. Nem véletlen tehát, hogy a reform most következő időszakában aktuálissá vált a 2. és 3. fokozatnak egy olyan összevonása, amelyet a gyakorlati munka már többé-kevésbé úgyis megoldott.

Míg a fentebb ismertetett tanterv inkább csak általános tájékoztatást nyújt, a tankönyvek alapján szemléletesebb és konkrétabb képet alkothatunk az alsófokú történelemtanításról. Az utóbbi években megjelent tankönyvek általában rendkívül igényes kiállításúak, teli fehér-fekete, ill. színes képekkel; sok szemléltető és didaktikai ábrával, diagrammal és grafikonnal. Pedagógiai apparátusuk példaként szolgálhat bármely ország tankönyvei számára. Általában jól használható, korszerű „munkakönyveknek" tekinthetők; csaknem mindegyikben találhatunk az egyes leckék elején vagy végén sikerült összefoglalásokat és kiemeléseket, továbbá feladatokat, kérdéseket, szemelvényeket stb. A könyvkiadók és a tankönyvszerzők (utóbbiak inkább a szakfelügyelők és igazgatók, mint a gyakorló tanárok közül kerülnek ki) egymásra licitálnak, hogy minél ízlésesebb könyvet adjanak a tanár és gyermek kezébe. A nagy konkurrenciában nyilván az anyagi haszon sem elhanyagolható szempont. E tankönyvek ugyanis igen drágák. Az alsó fokon használtak árát nem ismerem pontosan, — a középiskolaiak felére-kétharmadára tehető. A jóval hosszabb, sokszor 4—500 oldalas középiskolai tankönyveké 15—24 frank, azaz 90—150 forint között mozog. A tanár nem kevés tankönyv között válogathat, a cours élémentaire-ben mintegy 30, a cours moyen-ban kb. 25, az utolsó osztályban pedig kb. 20, egyaránt érvényes közül választhatja ki a számára legmegfelelőbbet.

Jóllehet mind az érvényben levő tanterv alapján készültek, az egyes tankönyvek között igen nagy különbségeket találunk, nemcsak a módszertani felfogást illetően, hanem tartalmi és olykor szemléleti vonatkozásban is. Az egyik, sok kiadást megért, nyilván igen népszerű, a 7—9 éves gyermek számára készült tankönyvben[5] pl., amely 3 szakfelügyelő munkája, az egyes „leckék" átlagosan 1/2 oldalasak. A népvándorlással kapcsolatban érdekes leírást olvashatunk Attila Párizs (az akkori Lutèce) elleni támadásáról, melyet a város védőszentje, Sainte Geneviève hárított el. Tanulságos és különösen nevelőhatású a középkori parasztság földhözragadt életét bemutató, szemléletes kép: Együtt lakik állataival nyomorúságos viskójában, melynek sem ablaka, sem kéménye. — Fő tápláléka a fekete kenyér, melyet fáradságos munkával szerez meg. A földesúr lovaival és kutyáival legázolja a vetését. A háborúban felgyújtják kunyhóját stb. „A parasztok között legszerencsétlenebbek a jobbágyok.[6] Ezeket az általuk mű-

[4] Uo. Classe de fin d'études des écoles primaires élémentaires (1947. évi rendelet).

[5] *David-Ferré-Poitevin:* L'histoire de France par l'image et le récit — Cours élémentaire. Fernand Nathan, é. n., valószínűleg 1960-ból.

[6] Les serfs; uo.

velt földdel adják és veszik. Uruk olykor valamilyen állatért cseréli ki őket . . . A jobbágyok javítják a kastély falait, ássák az árkokat, művelik a földesúr földjét. Az úr kigúnyolja jobbágyát »Együgyű Jakabnak« nevezve." A lecke végén az alábbi összefoglalás következik: „1) Megtörtént, hogy a parasztok éhen haltak. 2) A jobbágyokat az általuk művelt földdel együtt adhatták és vehették." A „Jakabok lázadásával" később egy külön lecke foglalkozik: Az angol és francia csapatok egyaránt gyötrik őket. Noha az éhhalál szélén vannak, tőlük kérnek pénzt a háború folytatására. Végül az urak kegyetlenül lemészárolják a rosszul felfegyverzett felkelőket. A könyv nemcsak a középkori parasztok iránt igyekszik rokonszenvet kelteni, hanem pl. Szent Lajos, az „igazságos, kegyes és bátor király" iránt is, aki „a betegek és vakok gondját viselte". Kiemeli Dugesclin szerepét és Jeanne d'Arcét, „történelmünk legragyogóbb nőalakjáét"; majd Palassyt, az egyszerű fazekas mestert, aki felfedezte a zománcfestés titkát; IV. Henriket, a „jó királyt", aki támogatta és védelmezte a parasztokat, Richelieut, a nagy minisztert, nem is szólva Colbert-ről és főként XIV. Lajosról, valamint legnagyobb tábornokáról, Turenne-ről és Vaubanról, a kiváló mérnökről. Az Indiában hódító Dupleix és a Kanadát védelmező Montcalm „pozitív" szerepét is hangsúlyozza. A francia történelem legkiemelkedőbb eseményeként bemutatott francia forradalom előzményei között megemlíti, hogy „XVI. Lajos idején Franciaország Európa vezető állama, de a szegény nép éhen halt. Uralkodása utolsó éveiben a koldusok be akartak hatolni a Versailles-i palota parkjába: Kenyeret, kenyeret — kiáltással." A forradalmi háborúk idején külön leckében foglalkozik Hoche-sal és Marceauval, „a 25 éves tábornokokkal", majd Bara-val, kiemelve, hogy „még a gyermekek is, mint pl. Bara, életüket adták a hazáért és a szabadságért". Az arcképcsarnok talán legnagyobb alakja I. Napoléon. De kiemelkedő szerep jut pl. az ostromlott Párizst léghajón elhagyó és 3 hadsereget szervező Gambettának, továbbá Jules Ferry-nek és az általa megreformált francia iskolaügynek; Pasteurnek, de még olyan „két nagy franciának", mint pl. a Kongót és Marokkót gyarmatosító Brazzanak és Lyautey-nek is. A „nagy franciák" soraiba tartoznak azok a maquisardok is, akik a megszállás alatt a hazáért harcoltak, és az 1944 augusztusában barikádokat emelő párizsiak, valamint a fővárost felszabadító Leclerc tábornok.

Módszertani szempontból talán a legkiérleltebb az a 13 kiadást megért tankönyv,[7] amely különösen a történelmi fogalmak kialakítására helyez nagy súlyt, s ötletes rajzos és manuális feladatokat is tartalmaz. A szemlélete azonban konzervatívabb, mint a fentebb részletesen ismertetetté. A Jacquerie-t pl. nem említi, s XVI. Lajossal kapcsolatban azt emeli ki, hogy „boldoggá kellett volna tennie Franciaországot. De nem volt elég okos. Nem tudott ellenállni felesége, Marie Antoinette rossz tanácsainak sem."

Az első fokon különféle történelmi játékokkal,[8] pl. „évszám-lottóval", kivágó- és összerakó játékkal, történelmi személyeket és műemlékeket ábrázoló képek felismertetésével, ezenkívül érdekfeszítő történelmi elbeszélésekkel stb. igyekeznek a gyermekek történelmi ismereteit életkori sajátosságaiknak megfelelően megalapozni.

Úgy tűnik, hogy a következő fokon kevésbé számolnak ezekkel az adottságokkal. Ugyanazon 3 említett szakfelügyelő a cours moyen számára írt tankönyvének nívója[9] inkább a mi 7. osztályos reformtankönyvünkéhez hasonlítható. Egy-egy lecke — igaz sok képpel, vázlattal, rajzzal és a mi általános iskolai történelmi olvasókönyveinkben található szövegekhez hasonló olvasmányokkal — általában 4—5 oldalas. Bármennyire is korszerű azonban a pedagógiai apparátus, a rendelkezésre álló heti fél óra alatt 9—10 éves gyermekekkel aligha lehetséges az egyes tankönyvi fejezetekbe sűrített teljes anyagot kielégítően feldolgozni. Nem is szólva a különben igen ötletes gyakorlatokról és helytörténeti vonatkozású feladatokról, amelyeket valamiképpen ugyancsak meg kell az órán beszélni. Még problematikusabbnak tekinthetjük, hogy a tankönyvírók különbséget tesznek a falusi és városi iskolák, ill. a később középiskolában továbbtanulók és a gyakorlati pályára készülők között. Az egyik tankönyv címlapján is feltünteti pl., hogy azt a cours moyen, ill. a középiskola megfelelő osztályainak szánták.[10] A többször említett 3 szerző pedig a falusi iskolák számára készített egy „mértéktartóbb" könyvet is.[11] A tantervvel kapcsolatban fentebb már céloztunk a 2. és 3. kör közötti átfedésre. Így nem véletlen, hogy az előbbi szerzőknek az utolsó évfolyam számára írt könyve[12] csaknem

[7] Histoire de France. Cours élémentaire 1re- 2e années. Paris 1962.
[8] Pl. Jeux d'histoire pour les activitées dirigées au cours élémentaire, é. n., valószínűleg 1961-ből.
[9] *David-Ferré-Poitevin:* Histoire. Les grandes faits de la vie des Français, é. n., valószínűleg 1966-ból.
[10] Histoire de France. Plandé; M.et L. Dechappe. Cours moyen 1re- et 2e années; Classes 8 et 7 des lycées, é. n., valószínűleg 1964-ből.
[11] *David-Ferré-Poitevin:* Histoire. Cours moyen. Fernand Nathan, é. n., valószínűleg 1960-ból.
[12] *David-Ferré-Poitevin:* Histoire. Classe de fin d'étude. Fernand Nathan, 1960.

ugyanazt az anyagot tartalmazza, mint a cours moyen-nak szánt. Egy másik tankönyv pedig mindkét fokon egyaránt használható.[13]

A tankönyveken kívül több figyelemreméltó helytörténeti összeállítás és tanári kézikönyv[14] is áll az alsófokú történelemtanítás rendelkezésére.

A középfokú történelemoktatás tantervei

A középiskolák szerkezete sokkal bonyolultabb az alsófokú iskolákénál. A középfokú oktatás 2 ciklusra oszlik. Az első ciklusban 3, mégpedig egy „klasszikus", egy „modern" és egy „gyakorlati" tagozat található. Ezek között azonban még nincs éles határ, azért, hogy a tanuló „képességeinek és érdeklődésének" megfelelően könnyen átléphessen egyikből a másikba. Az első ciklus 4 éves, a 6. osztállyal kezdődik és a 3. osztályig, vagyis a 11 éves kortól a 15 évesig tart. Célja az általános műveltség megalapozása.[15] A heti órák száma a 6. és 5. osztályban 24,5, a 4-ben és a 3-ban 25,5; tehát kevesebb, mint nálunk, s amellett a tanítási hét az első ciklusban 5 napos, csütörtökön nincs tanítás.

A 3. osztály elvégzése után 15 éves korban kell dönteni arról, hogy a tanuló a a 2. ciklus „hosszabb" vagy „rövidebb" formáját választja-e. A „hosszabb" a középiskola (melyet Franciaországban lycée-nek, líceumnak neveznek) valamelyik tagozatában való 3 éves továbbtanulást jelenti, s érettségi bizonyítvány (baccalauréat) megszerzésére nyújt lehetőséget. Tudományegyetemekre, műszaki egyetemre stb. általában csak érettségivel lehet jelentkezni. A „rövidebb" forma 2 vagy 1 éves. A 2 éves ipari, kereskedelmi vagy adminisztratív tanulmányokat végzők „oklevelet" („brevet d'enseignement professionnel"), az 1 éves szakmai tanfolyamot végzők pedig „bizonyítványt" („certificat de formation professionnelle") nyerhetnek.

A továbbiakban a szűkebb értelemben középiskolának tekintett iskolatípussal, tehát a líceumokkal kívánunk részletesebben foglalkozni. Azokat a szerencsés tanulókat, akik ebben az „előkelő" iskolában folytatják tanulmányaikat, az egész ciklus alatt figyelemmel kísérik, hogy „alkalmasak"-e a továbbtanulásra.

A második ciklusba a 3. osztály elvégzése után, 16 éves korukban léphetnek a a tanulók. A 2. osztály 3 tagozatból áll: az „irodalmi"-ban a klasszikus és modern nyelvek, a természettudományosban a matematika és fizika, a technikaiban a természettudományok és az ipari technika tanításán van a hangsúly. Az első osztály már 5 (irodalmi, gazdaság-társadalomtudományi, matematika-fizikai, természettudományos és technikai) tagozatra oszlik. Ugyanez az 5 tagozat található az utolsó évfolyamon (classe terminale) is.

A tanulók a végzett tagozatnak megfelelő érettségi bizonyítványt nyerhetnek. Az érettségi vizsgának Franciaországban igen magasak a követelményei; országos átlagban a jelöltek mintegy 30—50 %-a tud csak megfelelni. Így nem véletlen, hogy az érettségi „réme" túlnőtt az iskolák falain, s komoly társadalmi problémává vált, amely a szakmai folyóiratokon kívül a legkülönbözőbb orgánumok legtöbbet vitatott kérdései közé tartozik. A mennyiségében túlméretezett és magas minőségi követelményeket támasztó anyaggal az alsóbb osztályokban is nehéz megbírkózni. Az érettségi letételére pedig csak azok a „kiválasztottak" tudnak vállalkozni, akik megfelelő „szellemi" és anyagi teherbírással (gondoljunk pl. az előbb említett drága tankönyvekre!) rendelkeznek. A francia iskolarendszer azonban nemcsak azokat rostálja meg rendkívül alaposan, akiknek érettségi bizonyítványt ad a kezébe. Az egyetemi felvételi vizsgák az érettségiénél sokkal nehezebbek.

*

A történelmet nem egyforma óraszámban tanítják az egyes tagozatokon, a technikai szekciókban pl. kisebb a történelemórák száma.

A 6. osztályban (vagyis az első ciklus 1. osztályában) heti 1,5 óra jut történelemre, ezenkívül 0,5 óra állampolgári ismeretekre (instruction civique). (Az utóbbi tárgy a következő évfolyamokban is szerepel vagy heti 1/2 órával vagy a történelem és földrajz együttes óraszámához kapcsolva.) A tanterv a 6. osztályban néhány történelmi alapfogalom (kronológia, korok és korszakok stb.) tárgyalása után az őskor, az ókori Kelet és Görögország részletes tárgyalását írja elő. Az ezt követő 5. osztályban a heti óraszám ugyancsak heti 1,5 óra, az anyag pedig az első félévben Róma, a második félévben a középkor törté-

[13] *Ozout-Letterier:* Notre livre d'histoire. Cours moyen; cours de fin d'études, é. n. valószínűleg 1964-ből.
[14] Pl. *Bernard—Radon:* L'histoire par les lectures et les textes. Les grandes faits, les grands figures. La vie. française. Livre du maitre, é. n., valószínűleg 1960-ból.
[15] L'organisation de l'enseignement en France 1966—1967. Publication de l'Institut Pédagogique National. Cahiers de documentation. Série générale N°1. 1967. márc.

nete 1328-ig. A 4. osztályban heti 1,5 óra keretében a 100 éves háborútól a XIV. Lajos haláláig terjedő időszakot (1328—1715) kell feldolgozni. A 3. osztályban, melynek új tanterve 1966-ban lépett életbe, az óraszám heti 2; s az anyag az 1715-től 1870-ig terjedő kort öleli fel. A 2. osztályban az óraszám ugyancsak 2, az első félévben a francia forradalom és a napóleoni korszak igen részletes története; a második félévben pedig az 1815-től 1848-ig terjedő időszak az előírt anyag. Amint látjuk, a 3. és 2. évfolyam anyaga között van egy bizonyos átfedés, amely bizonyára azzal magyarázható, hogy a 2. ciklus „hosszabb" formájában részletesebben és alaposabban mégegyszer át kívánják tekinteni a francia történelem legfontosabbnak tekintett korszakait. Az 1. osztályban heti 2 óra keretében az 1. félévben Európa 1848 és 1914 közötti történetének, a 2. félévben pedig ugyanezen időszak világtörténetének feldolgozását írja elő a tanterv. Végül az utolsó évfolyamban ugyancsak heti 2 órában a „jelenkor" történetének tárgyalására kerül sor az első világháborútól napjainkig, illetőleg a tanév 2. és 3. harmadában a jelenkori civilizáció történetét tekintik át igen részletesen.[16]

Az „első ciklus" tankönyvei és kézikönyvei

A tankönyvek korszerű kiállításáról és korszerű pedagógiai apparátusáról fentebb mondottak a középiskolai könyvekre fokozottabban érvényesek. A különböző művelődési és művészettörténeti illusztrációk pl. a legigényesebb művészeti kiadványokkal is kiállják az összehasonlítást. A tankönyvekben — bármelyik szerző munkáját ütjük is fel — igen bőséges szemelvényanyagot találunk. A korabeli forrásokon kívül nem egyszer történeti feldolgozásokra is bukkanunk. Több tankönyv a legkorszerűbb audio-vizuális anyagokra, lemezekre, filmekre stb. is felhívja a figyelmet a megfelelő helyen.

A dokumentumoknak ugyanaz a didaktikai funkciója, mint a mi reformtankönyveinkben lévőké: az anyag hitelesebbé, szemléletesebbé, korszerűbbé tétele. A magyarázatokkal kísért szövegek ugyanakkor alapot is szolgáltatnak ahhoz, hogy a tanulók maguk is bekapcsolódhassanak a történelmi megismerés folyamatába. A különféle sematikus ábrák, térképvázlatok, évszámtáblák, a leckék elején vagy végén lévő összefoglalások és kiemelések a lényegi összefüggések megvilágítását szolgálják. Az alsóbb osztályokban ezeket gyakran kiegészítik az idegen szavak, továbbá a fontosabb fogalmak magyarázatát tartalmazó „szótárak" és „lexikonok".

A továbbiakban évfolyamonként kívánjuk megrajzolni a tankönyvek és tankönyvi segédletek tükrében a középfokú történelemtanítás jellegzetesebb vonásait. Ezt a célkitűzésünket részben megkönnyíti, hogy osztályonként általában 10—15 tankönyvre s kb. ugyanennyi segédletre támaszkodhatunk. A 6. osztályban pl. 14 tankönyv verseng egymással a tanárok „kegyeiért". A szaktanárnak nem lehet könnyű a választás, hiszen az egyik tankönyv megnyerőbb, mint a másik; s egyformán nehéz és terjedelmes mindegyik. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a 6. osztályban — 12 éves gyemekeknél — heti másfél óra áll rendelkezésre az átlagosan 5—8, néha 9—10 oldalas nagy leckék feldolgozására, s amelyek még akkor is túlméretezettek, ha az egyes fejezetek fele — vagy közel fele — illusztráció,[17] s ha nem is az egész anyagot kell elsajátítani. A szöveg, a stílus a „francia szellemre" jellemző módon kétségkívül logikus és világos, a tartalom azonban túlságosan is igényes. Már a 6. osztályos tankönyvek is bizonyos teljességre törekszenek a tárgyalt problémák kifejtésében. A Girard-féle sorozat megfelelő tankönyve, melynek szerzője különben a francia tanárképzés fellegvárában, az École Normale Supérieur-ben nyerte képesítését,[18] az V. századi Athén életét pl. a következő jelenetekben dolgozza fel: I. Az athéniek munka közben. A földművelés. Ipar. Kerskedés. Hajózás. II. A város. Athén és az agora. Piraeus. A város nagy ünnepei. III. A mindennapi élet. A ház. Ruházat. Táplálkozás. IV. A család. A gyermek nevelése. A családi élet. Foglalkozások. A fejezet kimerítően és objektíven ábrázolja többek között az athéni demokrácia és a klasszikus rabszolgaság problémáit. Egy másik, 1965-ben megjelent tankönyv[19]

[16] Horaires et programmes de l'enseignement du second degré. Admission dans les classes. Enseignement long des lycées classiques et modernes. 28e édition (1965. jún. 10. 65/438-as rendelet).

[17] Hogy csak egy-két példát említsünk a legnépszerűbb tankönyvsorozatok közül: az Aubert-féle Histoire. l'Orient et la Grèce. Classiques Hachette. 1967. c. munka 224 oldalas és 30 leckéből áll; a Bonifacio—Maréchal-féle 1963-ban megjelent tankönyv 224 nagy alakú oldal 24 leckével; a Collection Isaac sorozat 1964. évi kiadású megfelelő kötete 256 nagy oldal; s a talán legnívósabb a Nouvelle Collection d'Histoire dirigé par Louis Girard, Professeur à la Sorbonne c. sorozat 1967. évi kiadású 256 oldalas tankönyve 26 leckét tartalmaz; van olyan fejezete is, amelyik 12 oldalnál is hosszabb!

[18] Ld. a 17. jegyzetet; a szerző középiskolai tanár, név szerint Mealeau, ancien élève de l' École Normale Superieur, agrégé d'histoire.

[19] *Signoles—Lebas—Deschappe:* Orient. Grèce. Paris 1965. 250 l.

rámutat arra, hogy a szabadok között csupán politikai egyenlőség volt. Az athéni demokráciának a terhe a rabszolgákra nehezedett, s miután különbséget tesz az egyiptomi és mezopotámiai, ill. az athéni rabszolgák helyzete között, részletesen foglalkozik a családi és állami tulajdonban lévő rabszolgákkal.

A tankönyvek maximalizmusáról fentebb mondottak az 5. osztályos könyvekre ugyancsak érvényesek. Ebben az évfolyamban is 14 könyv közül választhatja ki a tanár a számára legrokonszenvesebbet. Azonos óraszám mellett a tankönyvek terjedelme hosszabb, mint az előző évfolyamban, általában megközelíti a 300-at, s van olyan is, amely kb. 3 és félszáz oldal.[20] Úgy tűnik, hogy egyik-másik — 13 éves gyermekek részére készült — tankönyv szinte egyetemi szintű. A Girard-féle sorozat megfelelő tankönyvét pl. a párizsi Országos Pedagógiai Intézet dokumentációjában található véleményezés így minősíti: „Kissé nehéz, de olyan jól dokumentált, hogy a lecke azért világos marad." A feudális társadalomról szóló 12 nagyoldalas leckében pl. a dokumentumokat és a képeket leszámítva legalább 8 oldal terjedelemben többek között a parasztság legkülönfélébb szabad és félszabad rétegeit a legkülönbözőbb szolgáltatásaikkal együtt oly részletességgel tárgyalja a tankönyv, amilyet a tanárképzésben sem szoktak megkövetelni. A nyugat-európai XI—XIII. századi gazdasági fellendülésről szóló 18 oldalas leckében szó esik többek között a mezőgazdasági és demográfiai „forradalomról", az agrotechnika és táplálkozás fejlődéséről; a parasztság helyzetében bekövetkező változásokról; a kereskedelem „forradalmáról", a pénzforgalomról, az olasz és német pénzemberekről, a champagne-i vásárokról; a városi élet „forradalmáról", a városi lakosság rétegharcairól, a céhekről — hogy csupán néhány címszót említsünk. Mindezt 5 korabeli forrásszemelvény is alátámasztja; háromnyomásos gazdálkodás a XII—XIII. században; egy kollektív felszabadító oklevél; a saoni kommunáról szóló XII. századi dokumentum; a párizsi molnárcéh privilégiuma, a kallómunkások szabályzata; utóbbiak kb. 4 oldalon; ezenkívül kb. 7 oldalnyi kép részletes magyarázatokkal a lófogatolás új módszeréről, a vizimalom működéséről, a faluhatár felosztásáról stb.; sematikus ábrák és térképvázlatok Európa XIII. századvégi gazdálkodásáról. Ha a dokumentációt és a képeket leszámítjuk még mindig kb. 7 nagy oldalnyi szöveg marad. A nehézségeknek azonban bizonyára nemcsak mennyiségi, hanem minőségi összetevői is vannak. A francia tankönyvek — sok más nyugati országéhoz hasonlóan — *komplex* jellegűek: a gazdasági-társadalmi, a politikai és a kulturális szféra valamiféle teljességének bemutatására törekszenek; s a francia történelemtudomány nagy hagyományainak megfelelően, és talán épp az *Annales* körétől is megtermékenyítve, különösen a gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásokban rendkívül gazdagok. Így pl. a római történelmet, s ezen kívül a korai és virágzó feudalizmust tanuló 13 éves gyereknek igen összetett történelmi anyagot, lényeges összefüggéseiben is megragadva kell elsajátítania, anélkül, hogy a — természetesen polgári szemléletű tankönyvek ehhez megfelelő eszmei alapot biztosítanának. A könyvek példaszerű módszertani apparátusa viszont nem csekély segítséget nyújthat a korszerű történelmi műveltség kialakításához azzal a nem véletlenül nagyszámú történelmi segédkönyvvel együtt, melyekről a későbbiekben esik szó.

A 4. osztályban 12 tankönyv közül lehet választani. A heti óraszám azonos az előző osztályokéval, a tankönyvek terjedelme olykor magasabb azokénál.[21] Mivel ebben az évfolyamban kerül tárgyalásra Franciaország felemelkedése, majd a „gloire" első, a Bourbonok — s főként a Napkirály — alatti ragyogása (a tanterv által előírt anyag — mint láttuk— 1328—1715), a korábbi évfolyamban is tapasztalható Nyugat-Európa-s frankocentrikus szemlélet itt különösen szembetűnő. Még a legfontosabb történelmi események is csak periférikus jelentőségűek, ha nem gyakoroltak közvetlen befolyást a francia fejlődésre. A török támadást s az ellene folyó védekezést pl. éppen hogy érintik. Jellemző, hogy a nikápolyi csatánál Zsigmond király nevét nem említik, de a seregében harcoló francia lovag, Jean sans Peur hősiességét annál inkább kiemelik.[22] Egy tanári munkaközösség által összeállított, több mint 400 oldalas tankönyvben csupán 5—6 sor jut olyan történelmi eseményre, mint az angol forradalom, megemlítve a „kerekfejűeket" és a puritán Cromwell által fanatizált parlamenti harcosokat, akik a polgárháború idején megverték a király híveit. Előbb kiszolgáltatták a parlamentnek, majd kivégezték I. Károlyt, aki „elszántan s beletörődve ment fel a vérpadra". Ezután még 10 egynéhány

[20] Collection Paul Vial; Sécher-Brand 1965. 344. l.; vagy a Girard-féle sorozatban megjelent tankönyv 352 oldalas, 400 illusztrációval, 8 színes táblával, 56 közönséges fényképpel.

[21] Egy tanári munkaközösség (Une réunion des professeurs) álta összeállított 1965. évi tankönyv pl. 407 oldalas; a Girard-féle sorozatban megjelent könyv 333; a Collection d'histoire Paul Vial-féle sorozatban készült 318 oldalas.

[22] Girard-sorozat, i. m. 59. l.; a M. Choulanges—J. M. D'Hoop (utóbbi a történelem és földrajztanárok társaságának elnöke)-féle sorozat 1965. 60. l.

sor következik Cromwell későbbi szerepéről.[23] A Girard féle sorozatban megjelent tankönyv kb. 1 oldal terjedelemben foglalkozik a kérdéssel, mint „polgárháborúval", meg sem kísérelve megmutatni forradalmi jellegét és történelmi jelentőségét.[24] Egy másik tankönyv[25] viszonylag részletesen tárgyalja a Stuartok abszolutizmusát, az angol „polgárháborút" pedig 2 sorban elintézi. Mindez még feltünőbb, ha meggondoljuk, hogy pl. XIV. Lajos bel- és külpolitikáját minimálisan 50—60 oldal terjedelemben tárgyalják, a 3. osztályban pedig a francia forradalom korát — 1789—1815 között — nem egyszer másfélszáz oldalnál hosszabban is.[26] Azon még kevésbé csodálkozhatunk, hogy a magyar történelemnek egy-egy többszáz oldalas tankönyvben csupán 1—2 félmondat jut. Legfeljebb azon ütközhetünk meg, hogy gyakran ez is hibásan vagy tendenciózus felfogásban,[27] mint arra a továbbiakban még rátérünk.

A 3. osztályban, az első ciklus utolsó évfolyamában szintén 12 tankönyv áll a szaktanárok rendelkezésére. Köztük mintegy 450 oldalas, melyet heti két órában kell feldolgozni.[28] Az egyikről az a francia pedagógiai intézet véleménye, hogy „módszertani apparátusa jól kimunkált, de annyira terjedelmes, hogy elkedvetlenítheti a tanulókat".[29]

Melyek azok a pedagógiai *eszközök* és *módszertani eljárások*, amelyek megkönnyíthetik a tankönyvek túlméretezett anyagának elsajátítását? Milyen segédeszközök állnak a tanár és diák rendelkezésére olyan, sokszor egyetemi szintű anyag feldolgozásához, amelyet a mi általános iskoláink felső tagozatához hasonló 12—15 éves gyerekeknek kell elvégezniük? Mielőtt rátérnénk a 2. ciklus, tehát a mi középiskolánknak megfelelő évfolyamok könyveinek elemzésére, először a 6.—3. osztályok számára készült tanári kézikönyveket és egyéb segédleteket szeretnénk röviden áttekinteni.

A fentiek alapján természetesnek kell tartanunk, hogy az anyag elvégzéséhez az egyes tankönyvszerzők és kiadók, továbbá az illetékes intézmények megfelelő segítséget igyekszenek nyújtani. Az egyes évfolyamokban nemcsak több tankönyv áll a tanárok rendelkezésére, hanem kb. ugyanannyi tanári kézikönyv is, melyeknek szerzői azonosak a tankönyvekével. A középiskolai tankönyvszerzők általában a szakfelügyelők, az egyetemi tanárok és oktatók és a legjobban kvalifikált középiskolai tanárok közül kerülnek ki; a két utóbbi kategória között sem az anyagiakat, sem a társadalmi megbecsülést illetően nincs éles határ Franciaországban. A tanári kézikönyvek a megfelelő tankönyv fejezetbeosztását és szövegét alapul véve elsősorban módszertani tanácsokkal kívánnak szolgálni. Témákra és órákra bontva összefoglalják az anyag lényegét, vagyis azt, amit valóban meg tud a tanár az órán tanítani. Van olyan kézikönyv, amelyik az összefoglalást külön lapokon hozza.[30] Gyakran tartalmaznak óravázlatokat, ügyes ötleteket a táblai vázlatok és rajzok készítéséhez, tanulókhoz intézendő kérdéseket — megfelelő választékkal[31] együtt. Igyekeznek segítséget nyújtani szaktudományi vonatkozásban is. A tankönyvek amúgy is igen gazdag dokumentum- és illusztrációs anyagát gyakran újabbakkal egészítik ki. Akad olyan is, amelyik közli a hanglemezre vett dokumentumok címjegyzékét,[32] ill. a rendelkezésre álló diapozitívek listáját.[33]

A segédkönyvek másik típusát alkotják a különféle dokumentumkötetek és forrásgyűjtemények,[34] közöttük talán a legpraktikusabb az, amely a 6.-tól az utolsó osztályig külön füzetben, s azokon belül külön kartonlapokon együttvéve 600 válogatott szemelvényt tartalmaz a szükséges magyarázatokkal együtt.[35] Figyelemre méltó vállalkozás a francia történelemnek a korabeli dalok tükrében történt feldolgozása is.[36] Ebbe a csoportba

[23] Ld. a 21. jegyzetet; 282. l.
[24] I. m. 245. l.
[25] Collection d'Histoire Hatier 1965. 171. l.; Cromwell forradalom utáni politikájának tárgyalására viszont kb. 1 oldal jut.
[26] Pl. Collection Monnier. Histoire. La naissance du monde Contemporain (1715—1870) 1966. 447(!)l. c. munkában 164 oldal jut erre az időszakra.
[27] Ld. a 2. jegyzetet.
[28] Ld. a 26. jegyzetet, továbbá Collection d'histoire Vial 1966. 447 l.; s a tanári munkaközösség által készített munkát. 1966. 451 l.
[29] Ez a vélemény a 26-os jegyzetben említett könyvre vonatkozik.
[30] Livret de commentaires. Le monde de 1323 à 1715. Classiques Hachette, é. n., valószínűleg 1965-ből.
[31] Histoire au B. E. P. C. lycées et collèges. Collection des guides pratiques — L'épreuve d'histoire au B. E. P. C.
[32] Collection d'histoire Isaac. Livret Complementaire 5e. Michaud. 190 l.
[33] Collection d'histoire Hatier. Histoire 4e Livre et documentation.
[34] Pl. Recueils de textes d'histoire publiées sous la direction L. Gothier, A. Troux. több kötetben. Paris 1962 s köv. évek; Collection M. Choulanges. Textes Historiques több kötetben. Paris 1959 s köv. évek.
[35] Documents d'histoire vivante de l'antiquité à nos jours — több szerzőtől.
[36] Histoire de France par les chansons. Paris. 1957 — 8 kötetben (a kereszteshadjáratok korától a III. köztársaságig).

sorolhatjuk a nagyszámú helytörténeti dokumentumkötetet és szemelvénygyűjteményt is,[37] közöttük több a francia pedagógiai intézet gondozásában készült.[38]

Említést érdemelnek a munkáltató feladatokat tartalmazó rajzos vázlatgyűjtemények,[39] ill. a táblavázlatok készítéséhez szolgáló segédkönyvek a tanárok részére.

Az alsó osztályokban igen hasznos feladatokat tartalmazó *munkafüzetek*[40] és a kronológiai tájékozódást megkönnyítő *segédletek*[41] készültek a *tanulók számára*. Külön ki kell emelni a történelmi térképatlaszokat — ebből is több sorozat van.[42] Ezek általában a mienknél didaktikai szempontból sikerültebbek. Nem törekszenek még viszonylagos teljességre sem, hanem csupán az adott kor megértéséhez szükséges legfontosabb topográfiai adatokat tartalmazzák. Alkalmasak átfogó kérdések, pl. a gazdaság, a társadalom, a kül- és belpolitka, a vallási és kulturális stb. fejlődés tanulmányozására is az ókortól a jelenkorig. Olykor a fontosabb történelmi személyek képét is közlik a tárgyalt kérdés kapcsán (pl. Locke-ét és Rousseau-ét a parlamentarizmus 1215 és 1848 közötti fejlődésének áttekintésénél), vagy a lényegi összefüggéseket kiemelő sematikus ábrákat egy-egy bonyolultabb problémánál.

A második „ciklus" tankönyvei és segédletei

A tanulók életkorát illetően – mint fentebb említettük — a 3. osztály és a második ciklushoz tartozó 2., 1. és befejező évfolyam felel meg a mi középiskolánknak.

A második ciklusban a választék valamivel kisebb, mint az alsóbb osztályokban, a 2.-ban „csupán" 8, az 1.-ben 10, a befejező osztályban pedig 8 tankönyv közül lehet válogatni. A 2. és az 1. osztály tankönyvei általában 5—600 oldalasak, de akad hosszabb is.[43] A befejező évfolyamban a terjedelem átlagosan 6—700 oldal, olykor ennél is több.[44] A maximalizmusnak azonban nemcsak — és nem is elsősorban — mennyiségi tényezői vannak. Az is kétségtelen, hogy az olvasmányosabb, elbeszélő, leíró jellegű s éppen azért terjedelmesebb tankönyvek feltétlenül tanulhatóbbak, mint a tömören és szárazon megfogalmazott kompendiumok.

A 3 utolsó osztály tankönyveiben is igen sok képet, didaktikai ábrát, korabeli dokumentumot, az egyikben több száz filmet tartalmazó „filmográfiát"[45] találunk, ezek átlagosan a tankönyvek harmadát-felét teszik ki. Ha ezeket leszámítjuk, a lecke még mindig készer-háromszor olyan hosszú, mint a mi középiskolai reformtankönyveink megfelelő szövege, s a bennük szereplő konkrét tény- és adatanyag is összahasonlíthatatlanul bőségesebb a mi tankönyveink szelektált anyagánál. Ami pedig a „minőségi tényezőket" illeti, a francia középiskolai tankönyvek szaktudományi szempontból — eltekintve polgári szemléletüktől — legalább annyira igényesek, mint a mieink, gazdasági-, társadalompolitikai és művelődéstörténeti vonatkozásban viszont feltétlenül gazdagabbak.

A második ciklus, vagyis a szűkebb értelemben középiskolának tekinthető időszak tankönyveinek tartalmi vonásai lényegében azonosak az alsóbb osztályokéival. Az egyik legszembetűnőbb sajátosság itt is a frankocentrizmus. Ez bizonyos fokig még olyan témáknál is tapasztalható, mint a szocializmus kialakulása és a munkásmozgalom kezdetei. Az egyik 2. osztályos tankönyv „A társadalmi változások és szocialista elképzelések" című 16 oldalas fejezetben[46] a történelmi tényeknek megfelelően ábrázolja „a társadalmi problémákat", „a kapitalista gazdasági rendet", az angol ill. francia „munkások tragikus sorsát", és a „parasztkérdést". Saint Simon-nal és követőivel, továbbá Fourier-val, Louis Blanc-nal, Proudhon-nal viszonylag igen részletesen foglalkozik; az angol Owen-t viszont csak Fourier-val kapcsolatban említi, s Marxra is csak alig fél oldal jut.

Világtörténelmi szemlélet kialakítására csupán a befejező osztályban nyújt lehetőséget a tanterv. A jelenkori civilizációk története c. kitűnő tankönyv[47] II. kötetében

[37] Hogy csak néhányat említsünk — Archives de la Haute Garonne — Service éducatif. Documents Toulousains sur l'histoire de France. . . .1962; vagy pl. egy „gyarmati helytörténetet": Histoire et civilisation des Antilles Françaises, Guadeloupe et Martinique. Nathan. 1962.

[38] Pl. *P. Maréchal:* Initiation à l'histoire par le document. Expériences et suggestions. I—III. 1956, 1958, 1962.

[39] A legsikerültebb: Croquis et travaux pratiques d'histoire. Nathan — több füzetben.

[40] Cahiers de travaux pratiques d'histoire. 1964. A 6. és 5. osztály számára.

[41] Pl. Rome et le débuts du moyen âge é. n.; Panorama d'histoire. Biblique, é. n. — Mindkettő kihajtható évszámtábla.

[42] Atlas d'histoire, é. n., valószínűleg 1967-ből. 129 térképpel; Atlas historique de la France contemporaine 1800—1965. Collection U. Paris 1966. 234 l. stb.

[43] *Jarry—Marin:* L'Europe et le Monde de 1848 à 1914. Classe de 1e, é. n., valószínűleg 1960-ból. A 620 oldalas tankönyv 22 fejezetre oszlik.

[44] Collection d'histoire Hatier. Histoire. Classe terminale 1962. 736 (!) oldal.

[45] Collection Robert Pailippe. Le monde actuel. Histoire et civilisation. Classe terminale 541 l.

[46] Cours d'histoire. Malet-Isaac 1962. 576 l. XXVIII. fejezet.

[47] Collection Monnier. Histoire des civilisations du monde contemporain. 1962. I—II. 252 + 342 l.

pl. az alábbi 18 fejezetben mutatják be korunk történelmi problémáit, messze kitágítva az európai nézőpontot. 1. A nyugati civilizáció kezdetei; 2. Görögország és Róma öröksége; A kereszténység kialakulása; 3. A középkori örökség; 4. Az újkor öröksége; 5. A XIX. század; 6. A nyugati civilizáció — Európa; 7. Angolszász-Amerika; 8. A latin-amerikai civilizáció jellemző vonásai; 9. Az európai kommunista világ; 10. Az európai kommunista világ sajátos vonásai; 11. A muzulmán világ; 12. Az iszlám a jelenkorban; 13. Az indiai és óceániai civilizációk; 14. A csendes-óceáni civilizációk; 15. Az Indiai-óceán; 16. Fekete-Afrika; 17. Fekete-Afrika népei és civilizációi; 18. Az új afrikai világ.

A „kommunista világ"-ról szóló fejezetekben először az „orosz civilizáció" történeti gyökereit vizsgálják, köztük a „keresztény hagyomány és a bizánci kultúra" befolyását, majd az „ázsiai hatásokat", azután a nyugatiakat (elsősorban a francia kultúra szerepét); részletesen foglalkoznak a marxista hatással a Lenin előtti és utáni korszakban, végül a történeti fejlődés fő vonalait rajzolják meg figyelemre méltó objektivitással, kiemelve pl. a második világháború után bekövetkezett páratlan gazdasági és kulturális fejlődést. Az utóbbit a többi szocialista országról is elismerik, amelyek számára a Szovjetúnió volt a modell, de nem másolták mégsem szolgai módon, hanem mindegyik megőrizte a maga jellegzetes vonásait. Elismeréssel nyugtázzák többek között a népi demokratikus országokban érvényesülő vallásszabadságot, s rámutatnak arra, hogy Jugoszláviában „a zágrábi érsek képviseli azt a klerikális horvát sovinizmust, amely szemben áll az államrenddel"; Magyarországon „Mindszenthy kardinális testesíti meg a feudális főpap típusát", Lengyelországban pedig „a püspökök alkotják azt az irányzatot, amely az egyház és az állam közötti konfliktusokat kiélezi".

Nem kevésbé tanulságosak a második ciklus részére készült *kézikönyvek* és *módszertani segédletek*. A 600 válogatott szemelvényt tartalmazó dokumentumsorozat[48] utolsó, 1917 és 1945 közötti időszakot felölelő füzetében pl. a következő fontosabb, jórészt kommunista szerzőktől származó forrásokat találjuk: „Az októberi forradalom történelmi jelentősége (Marcel Cachin-től); Imperialista intervenció Szovjet-Oroszország ellen (Sayers és Kahn munkáiból); A francia burzsoázia és proletariátus a világforradalom sodrában 1917—1920 (Cahiers du communisme 1957. évi számából); A francia Kommunista Párt születése (az 1902. december 25—30-i Tours-i kongresszus anyaga alapján); Részletek az 1920. december 3. határozatból (ugyanonnan); Általános válság a kapitalista világban; Az emberi munka kizsákmányolása Fekete Afrikában; Nyomor és véres megtorlás Indokínában; A bolsevik párt XVIII. kongresszusának határozataiból; A fasizmus és antifasizmus (részletek Mussolini ill. kommunisták műveiből); A népfront 1935. július 14-i gyűléséről (Thoreztől); Fasiszta agresszió a spanyol köztársaság ellen; A be nem avatkozás politikája (Cahiers du communisme, 1957 január); A francia ellenállás dokumentumaiból (Részletek De Gaulle-tól, M. Thoreztől stb.); A hirosimai atombomba; az utolsó pedig „Következtetések és perspektívák" címen többek között kb. 1 lapos szöveget tartalmaz az 1960-as Moszkvai Nyilatkozat-ból.

A módszertani segédletek természetesen a legkülönfélébb politikai és világnézeti álláspontokat tükrözik. Akad közöttük olyan, amely pl. az európai integráció eszméit állítja az utolsó évfolyam történeti anyagának középpontjába.[49] „Európa a Két Nagy (ti. az USA és a SzU) között" c. fejezetében az európai patriotizmus létjogosultságát a következő példával kívánja alátámasztani: Nyugat-Európa lakossága 330 millió; Kelet-Európáé 95 millió; együttvéve tehát 425 millió, a „Két Nagy"-é viszont 400 millió. Ezt táblai vázlattal is illusztrálja.

Az utolsó osztályok segédletei között a számszerűséget tekintve a legelőkelőbb helyet azok a kézikönyvek foglalják el, amelyek a túlméretezett anyagban valamilyen rendet igyekeznek teremteni. Kiemelik a lényeget, a sok részletkérdésből az alapvető összefüggéseket, úgy, ahogyan azt a tankönyveknek kellene tenniök.[50] Az érettségi fentebb említett rendkívül magas követelményei miatt legnagyobb számmal azok az *érettségi segédletek* szerepelnek, amelyeket tanár és diák egyaránt használhat.[51]

[48] Ld a 35. jegyzetet!

[49] L'éducation en Europe, présentation de l'Europe dans les classes terminales. Conseil de la cooperation culturelle par *René Jotterand*. Strasbourg 1966. 61. l.; 1. fejezet. Az európai állampolgári nevelés feltételei; 2. Az Egyesült Európa felé; 3. Az európai együttműködés kilátásai; 4. 3 lecke V. Hugo-tól és W. Churchill-től; 5. Az Európa-Tanács; 6. Európa a Két Nagy között.

[50] Pl. *G. Richard:* Histoire. Classe de première 1848—1914. Paris 1965. 256 l. (Les abc du baccalauréat.)

[51] A sok közül pl. Mémento d'histoire. Baccalauréat. Paris. 1966; Annales Unibert BAC. Histoire et géographie. Première et baccalauréat 1965; Les abc du bac. M. *Tacel — M. Bordet:* Histoire baccalauréat en 200 dissertations. Paris 1964. 287 l. — Az utóbbi egy több kötetből álló sorozatban (Collection D. Huisman) jelent meg. A sorozat a különböző tárgyak érettségi vizsgájához nyújt segítséget; a francia irodalmat pl. 700 kérdésben, a filozófiai anyagot 300, a filozófiai tárgyú fogalmazást (composition) 100 kérdésben és 1500 (!) idézetben; a földrajzot 600, a természettudományok anyagát 250 kérdésben stb. dolgozza fel.

Az írásbeli és szóbeli vizsgából álló történelmi érettségi igényességére „Az európai kommunista civilizáció" problémáit összefoglaló *tételvázlatból* is következtethetünk. A bevezetőben kb. 1 oldal terjedelemben összegezi az alapvető összefüggéseket és 6 ún. tájékozódó kérdést tesz fel: 1. Mi a kommunizmus forrása? 2. Mi a KGST? 3. Mi a Varsói Szerződés lényege? 4. Melyek a lengyel népi demokrácia jellemző vonásai? 5. Melyek a szovjet—kínai feszültség okai? 6. Az utóbbiak politikai vagy ideológiai jellegűek? A továbbiakban több feladattervet dolgoz ki részletesen „Az orosz civilizáció történelmi gyökerei" tárgyköréből; kiemelve 1. a bizánci, 2. az ázsiai, 3. a nyugati befolyást, majd ezek alapján következtetéseket von le. Majd a következő problémaköröket dolgozza ki: „A szovjet civilizáció ideológiai alapjai: a marxizmus—leninizmus" (kb. 3 oldalas tételvázlatban); A SzU gazdasági szerkezete; a SzU politikai szervezete; A SzU kulturális élete; utolsó tételként „Egy külön utakon járó népi demokratikus ország: Jugoszlávia" (ugyancsak részletesen). Végül 4 ún. gyakorló kérdést kell *írásban* kidolgozni: 1. Van-e európai kommunista civilizáció; 2. Az orosz társadalom 1914 és 1964 között; 3. Az osztályharc és békés együttélés problémái; 4. Demokratikusnak tekinthető-e az egypártrendszer. Ebből a példából is látszik, hogy nem csekély — és viszonylag korszerű — anyag tudásáról kell a 18 éves tanulóknak a történelem-érettségin számot adniok.

A francia tankönyvek Magyarországról

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogyan ábrázolják a tankönyvek a kelet-európai s azon belül a magyarországi fejlődést, az alsófokú iskolák könyveiben semmit, a többiekben alig néhány sort találunk évfolyamonként Magyarország történetéről. Azon kevésbé ütközünk meg, hogy a franciák, kiknek históriája a legtöbb korban a világtörténelem egyik legfontosabb fejezete, nem foglalkoznak érdemlegesen az iskolai tankönyvekben hazánkkal és azokkal az európai országokkal, amelyek nem gyakoroltak közvetlen hatást a francia fejlődésre. Sajnos azonban az a kevés is, amit rólunk írnak, tudományos szempontból tarthatatlan. Amint azt másutt részletesebben kifejtettük,[52] a tankönyvekben még mindig változatlanul tovább él az a hamis magyarságkép, amely hazánkról az első világháború előtti időszakban Franciaországban kialakult. Jóllehet az utóbbi években megjelent reprezentatív tudományos munkák[53] általában a tényeknek megfelelően tárgyalják a magyar történelmet, a tankönyvek azonban, melyeknek konzervatívabb szemléletét a nemzeti közvélemény sokkal erősebben meghatározza, csaknem kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy az „Ázsiából érkező", vad, ferdeszemű, borotvált koponyájú kitűnő lovasnép", a magyarság a „sárga fajhoz"(!) tartozik. Több tankönyv kifejezetten utal a „mongol származásra". A kalandozások szörnyűségeinek a nyugati tankönyvekben megszokott ábrázolásán túlmenően még olyan megjegyzésekkel is találkozunk, hogy a „legendák gyermekfaló szörnyetege (franciául ‚ogre') bizonyára a magyarok emléke". Egy másik tankönyv még félreérthetetlenebbül leszögezi, hogy „az »ogre« szó eredetileg az »Hongrois«-t jelentette".[55]

A magyarság ázsiai eredetének problémája még a legújabbkori történelmi tankönyvekben is központi helyet foglal el. A jelenkori civilizációk története című fentebb említett tankönyv[56] a kelet-európai civilizációt befolyásoló ázsiai hatások kapcsán elsősorban Magyarországgal foglalkozik. De vitába száll Metternich-hel, aki 1815-ben azt állította, hogy „Ázsia Budapestnél kezdődik". „Ez a szemlélet — olvashatjuk a továbbiakban — egy német arisztokrata faji megfontolásoktól is determinált álláspontját fejezi ki. De egyáltalán nem biztos, hogy az emberek egy bizonyos csoportjánál eltűnt volna már ez a nézőpont, amelynek van egy bizonyos sajnálatosan pejoratív értelme." Az előbbi fejtegetést alig néhány sorral később az alábbi meglepő állítások követik: A török hódítás „sok évszázadig "(?)tartott Magyarországon, s nagy hatást gyakorolt az öltözködésre — a magyar pásztorok hagyományos viselete pl. feltűnően hasonlít az észak-afrikaiakéra(!) s a török hatás egyik legérdekesebb megnyilvánulása a kávé élvezete, amely Magyarországon valóságos nemzeti szokássá vált(!)". Érdekes viszont, hogy a török hatásokról olyan országokkal kapcsolatban nem olvashatunk, amelyek csak a XIX. században szabadultak fel.

[52] Ld. az 1. és 2. jegyzetet.
[53] Pl. a Sorbonne és más egyetemek gondozásában megjelent Histoire Générale des civilisations. Presses Universitaires de France. 1957. VII kötetben.
[54] *Duvil—Labal:* Histoire 5e. 1964. 160. l.
[55] „Le mot »ogre« a d'abord désigné le Hongrois". *Bonifacio—Maréchal:* Histoire 5e. 1964. 162. l.
[56] Ld. a 47. jegyzetet

Eltekintve a feudális állam kialakulásától és a kereszténység felvételétől, ill. I. (Szent) István szerepétől, a továbbiakban hosszú ideig nem érintik a magyar történelmet, — egy-két kivétellel — a tatár és a török támadások elleni küzdelem kapcsán sem. A török elleni harc érdemét „a kereszténység védőbástyájának" tekintett Lengyelországnak tulajdonítják. A Hunyadiak szerepéről vagy a XVI—XVII. századi törökellenes élet-halál harcról a Larousse 1967. évi 30. kiadásában sem olvashatunk. Annál feltűnőbb, hogy a Romániáról szóló rövid történeti áttekintésben kiemelik Nagy István moldvai vajda „heroikus ellenállását", s Mihály vajda hősi harcát, aki „először egyesítette újra egy uralom alatt a román területeket". Hogy a kereszténység védőbástyája jelzővel a francia tankönyvek milyen tendenciózusan bánnak, az Ausztria példájával is illusztrálható. Bécs törökellenes harcáról szintén alig olvashatunk, annak ellenére, hogy az osztrák tankönyvek a kitüntető címet ugyancsak a maguk számára foglalják le. (Csak zárójelben jegyzem meg, az osztrák tankönyvek általában azzal vádolják a „magyarokat", hogy „hátbatámadták a török elleni küzdelem ügyét az örökös rebellióval, s a császár ellen a törökökkel szövetkezve, okot adtak az udvarnak a magyarokkal szembeni jogos bizalmatlanságra".)

A magyar történelemnek csupán egyetlen olyan eseménye van, amellyel viszonylag részletesen, olykor meglepő tájékozottsággal és figyelemreméltó rokonszenvvel s általában a tényeknek megfelelően foglalkoznak, ez az 1848—49-es forradalom és szabadságharc. Petőfit, mint „nagy forradalmár költőt" ábrázolják, akad olyan könyv is,[57] amely csaknam 2 oldalas szemelvényt hoz verseiből. Kossuthot a magyar forradalom legnagyobb s a korabeli Európa kiemelkedő politikusaként mutatják be, közlik arcképét s rövid életrajzát.

1848-on kívül a magyar történelemnek még egy kiemelkedő fordulópontja, a kiegyezés, ill. az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte s az általuk szükségszerűnek tekintett felbomlása vonja magára a francia tankönyvírók figyelmét. Hogy milyennek látta a francia közvélemény a kiegyezés korabeli Magyarországot, azt egy élesszemű francia újságírónak Ferenc József koronázásakor írt tudósítása szemléletesen illusztrálja.[58] A koronázási szertartás „jól kifejezi azt az anakronisztikus és bizonyos tekintetben középkori jelleget, amelyet a magyar állam megőrzött". Leírja, hogyan kente fel a királyt az esztergomi érsek és hercegprímás szentelt olajjal, s övezte fel az „1000 éves" királyi palásttal. Majd gróf Andrássy, a miniszterelnök, aki a palatinus szerepét játszotta, fejére tette Szent István koronáját. Ezután trónjához kísérték az érsekek, és körülsereglették azok a mágnások, akik a koronához csatolt országokat, „Bulgáriát(?), Horvátországot, Szlavóniát, Dalmáciát(?) és Erdélyt(!) jelképezték".

Nincs módunk arra, hogy jelen összegezésben részletesebben elemezzük a francia tankönyveknek a magyar történelemről rajzolt képét. *Az utolsó száz esztendő* vonatkozásában tüzetesebb elemzésre azért sincs szükség, mert a bevezetőben említett francia—magyar vegyesbizottság azt elvégezte, s a magyar bizottság több tagja különböző orgánumokban a magyar fél álláspontját ismertette.

[57] Cours d'histoire. Malet-Isaac. Histoire 2e. 1961. 47—48. l.

[58] A tudósítás a Revue des Deux Mondes 1868. jún. 1-i számában jelent meg Lavaley tollából, s a Michaud-féle 3. osztályos tankönyv (Collection Isaac 1966) 388. lapján közölt hosszabb szemelvényben található.

TÖRTÉNETI IRODALOM

A PARASZTSÁG MAGYARORSZÁGON A KAPITALIZMUS KORÁBAN 1848—1914

Tanulmányok. I—II. köt.

Szerk. és a bev. írta: Szabó István

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 479, 756 l.)

Agrártörténeti irodalmunk kitűnő tanulmánygyűjteménnyel gyarapodott, amelynek értékei egyre sokoldalúbban, gazdagabban bontakoznak ki előttünk. A 17 tanulmányt tartalmazó két kötet tematikáját és módszerét, anyag- és problémagazdagságát tekintve magas színvonalat képvisel — és remélhetően tartósít — történetírásunkban. Nem mintha nem becsülném a korábbi munkákat, amelyek az első ösvényeket, irtásokat vágták újkori agrártörténetünk sűrű bozótjában. Éppenséggel úgy vélem, hogy marxista történetírásunk korábbi munkássága alapozta meg a „porosz típusú" tőkés agrárfejlődés lényeges vonásainak tisztázását, a korábbi munkák tárták fel a jobbágyfelszabadítás és a végrehajtás, a feudális maradványokat átmentő nagybirtokrendszer, a századvégi agrárválság, a paraszti feljődés és osztályharc fontos kérdéseit. Mégis, az 1950-es évek munkái csak baltával vágták — nem is mindig tervszerűen és helyes irányban — a bozótot.

Parasztságunk újkori történetének tervszerű feltárását a *Szabó István* vezette munkaközösség kezdeményezte. A magyar parasztságtörténet avatott mesteréé az érdem, hogy felmérte a korábbi korokétól eltérő módszertani és tematikai kérdéseket, összegyűjtötte, irányította — részben tanítványaiból nevelte — azt a kutató kollektívát, amely az 1950-es évek végén kezdett hozzá a nagy munkához. A kutatás irányát és első eredményeit már az 1960-ban megjelent kötet[1] néhány tanulmánya jelezte. Az egész problematikát és a készülő új kötet tervezetét *Szabó István* programadónak számító, elvi-módszertani tanulmánya ismertette.[2] A munkaközösség átgondolt programja módot nyújtott a problémákkal való számvetésre, utat nyitott feltárásukhoz és a módszertani feladatok tisztázásához.[3] Tudománytörténeti érdemét tulajdonképpen nem annyira a kutatandó problémák, mint inkább a *kutatható témák* kijelölésében, a történeti kérdéseknek az elérhető forrásanyag alapján való részlettémákra bontásában, úgy is mondhatnám: operacionalizálásában látom.

A tervszerű felmérés és kutatás alapján elkészült kétkötetes munka, bár inkább enciklopedikus jellegű, és nem lép fel a történeti összegezés igényével, mégsem csupán különálló részek halmaza, hanem tematikailag összefüggő, egymást folytató-kiegészítő tanulmányok gyűjteménye. A szerves összefüggést a történetiség elve, a tanulmányok időrendi és tematikai kapcsolódása biztosítja a jobbágyrendszer „utótörténetét", az úrbérrendezés hosszan elnyúló végrehajtását nyomon követő tanulmányoktól a felbomlás folyamatát, az egyes rétegek helyzetét elemző, a gazdálkodási és művelődési viszonyokat, a szövetkezési kísérleteket feltáró munkákig. A témát sok aspektusból megvilágító és megközelítő tanulmányok összekapcsolódásához jelentősen hozzájárul a legtöbbjükben rokon kutatási módszer: a források — gyakran teljesen új, kiaknázatlan források — gondos elemzése, megszólaltatása, az elvont sémákból való dedukciót kerülő, a tényanyagra alapozott feldolgozás. A tanulmányok többsége a kritikusan megrostált tényanyagot nem előre megrajzolt főfolyamatok, nem elvi sémák illusztrálására használja, hanem az alapkérdések, a földállomány, a munkaeszköz, a település, a rétegeződés mennyiségi mutatóinak, arányainak tisztázására, és ezekből igyekszik rekonstruálni a parasztgazdaság, a paraszti társadalom fejlődésének valóságos történeti képét. Nem takarja el a forrásanyagban és a problémák megoldása során felbukkanó szakadékokat, hanem megjelöli, körülhatárolja őket. Röviden: nem légifelvételt, hanem helyszín-

[1] Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István. Bpest. 1960.
[2] *Szabó István:* A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korszakában. Századok, 1961. 6. sz.
[3] Uo. 858. l.

rajzot készít a terepről, újkori parasztságtörténetünk sűrű bozóttal fedett, egyenetlen tájairól.

E recenzió sajnos nem követheti a kötetek módszerét. Nem térhet ki valamennyi tanulmány, valamennyi fontos részletkérdés ismertetésére. Meg kell elégednie a történeti vagy módszertani szempontból jelentősnek tartott erdmények és néhány általános probléma vázolásával.

*

Az indító tanulmány, *Für Lajos* „Jobbágyföld — parasztföld" című munkája az újkori paraszti fejlődés megalapozó mozzanatát ragadja meg: a *jobbágyfelszabadítást.* A felszabadítás döntő időszaka a forradalom idejére és az 1850-es évekre esett, de részleteiben fél évszázadig, az ország egyes területein még tovább elhúzódott. Heves kirobbanások, erőszak és alku, évtizedes perek kísérik a harcot, amelyben eldőlt: mennyi és milyen rész jut a polgári tulajdonná alakított földből, mennyi marad meg a feudális viszonyok között különböző jogcímeken ténylegesen birtokolt állományból a parasztságnak. Amilyen összebonyolódottak, helyileg és egyedileg eltérőek voltak a feudális földhasználat formái, olyan bonyolult volt a polgárivá alakításuk az úrbérrendezés idején, s még bonyolultabb kibogozásuk a hiányosan fennmaradt forrásanyag esetlegességére utalt történész számára. Für nagy érdeme, hogy a korábbi munkákra támaszkodva feltárja és rendszerezi a különböző feudális jogcímű és eredetű paraszti földek felszabadításának, ill. megváltásának problémáit. Részletesen taglalja a föld úrbéri jellegének eldöntésére, a maradvány- és irtványföldekre, a szőlődézsmára, a legelő- és erdőilletményre vonatkozó törvényes rendelkezéseket, a körülöttük kavargó vitákat és küzdelmeket. Bőséges helyi anyaggal mutatja be a jog- és birtokviszonyok ezernyi variánsát, a különböző helyi megoldásokat, és ahol a forrásanyag lehetővé teszi, megkísérli a rendezés eredményeinek kvantitatív felmérését is.

A sok, finoman elemzett részletből az úrbérrendezés menetének, egyes kérdéseinek világosan megrajzolt képe kerekedik ki. Az egész átalakulás gazdasági-társadalmi mérlegének felállítása mégis nehéz és bizonytalan. Amint a szerző imponáló őszinteséggel megvallja: itt olyan akadályokba ütközik, „amelyek . . . alaposan próbára teszik lelkiismeretét". A források hiányossága miatt ugyanis nem lehet megvonni az úrbérrendezés eredményeinek pontos országos mérlegét. A szerző tehát nem saját részadatainak általánosításához, hanem az ismert statisztikai összeállítások adatai alapján eszközölt becslésekhez folyamodik. Így állapítja meg, hogy a mintegy 13 millió holdra tehető úrbéres föld mellett még 6—8 millió más jogcímű, — kereken tehát 20 millió hold — föld kerülhetett a parasztság tulajdonába. Ez a végeredmény bizonyára közelebb áll a a valóságoshoz, mint a korábban feltételezett, alacsonyabb mennyiség. Ez a becsléses számítási módszer azonban bizonytalanságot támaszt a tanulmány használóiban, és felveti a kérdést, nem lett volna-e pontosabb és bizonyítóbb erejű, ha a szerző bőségos részkutatásainak anyagából próbál meg reprezentációs mintát kialakítani, és ezen az úton megközelíteni a valóban döntő kérdést: mennyi és milyen földdel indult el a parasztság és egyes rétegei a kapitalista fejlődés útján.

A tanulmány behatóan és találóan elemzi az 1853. évi úrbéri pátens rendelkezéseit és az abszolutizmus parasztpolitikáját. Vitatható azonban az a — Mérei Gyulától átvett — megállapítása, hogy a pátens egy „gyarmatosító állam rendszabálya" volt, amely ezzel is fékezni akarta a „gyarmat" kapitalista fejlődését, és az a megállapítás is, hogy a jobbágyfelszabadítás korlátozottságának döntő oka az ellenforradalmi abszolutizmus által való végrehajtás lett volna. A fő ok, úgy vélem, a magyarországi osztályviszonyokban, a birtokos nemesség befolyásában keresendő. Jobbadán az ő érdekei érvényesültek a jobbágyfelszabadítás alapjainak lerakásánál éppúgy, mint a végrehajtás folyamatában, — természetesen a neoabszolutizmus forradalomellenes, a forradalom előremutató intézkedéseit elvető, megnyirbáló rendszerének uralmi viszonyai között.

Hogy milyen bonyolult viszonyokat teremtett a feudalizmus, s hogy milyen különleges problémák tömegét tárta fel az úrbérrendezés adott módja, azt szemléletesen mutatja be *Gyimesi Sándornak* az előzőhöz szervesen kapcsolódó tanulmánya egy sajátos metszeten: az ún. *telepítvényes falvak* „felszabadításán". A részben kincstári, részben magánföldesúri majorsági földre telepített falvak népe mint közösség állt a földesúrral jogviszonyban. E falvak száma 1848-ban 140 —160 között lehetett, lakosságuk 140 ezerre, bérelt földjük negyedmillió holdra rúgott. Az 1848-as és az 1853-as rendezés, miként a többi majorságiakat sem, őket sem szabadította fel. Gyimesi gondos forrásfeltárással kíséri nyomon azt a több évtizedes harcot, amelyet e számát és szervezettségét tekintve jelentős réteg folytatott a földért. Részletesen taglalja az 1873. évi — tehát már a dualista állam által hozott — törvényt, amely földjük egy részétől megfosztotta, a megmaradt

földért megváltás fizetésére kötelezte a telepítvényes falvakat. A dualista állam ezzel elviselhetetlen terhet rótt parasztságunk e nehéz sorsú rétegére.

A jobbágyfelszabadítással feltárult problémák egy másik szálát ragadja meg és követi a korszak végéig *Simonffy Emil* új összefüggéseket feltáró tanulmánya: *A parasztföld és a tagosítás*. Először felvázolja a birtokoknak a feudális gazdálkodásból következő nagymérvű szétaprózottságát, majd részletesen ismerteti a tagosításra vonatkozó törvényes intézkedéseket, a tagosítás típusait és menetét, alaposan foglalkozik a tagosítás mellett szóló racionális gazdasági érvekkel és az ellene ható gazdasági, politikai és tudati tényezőkkel. Bár a felkutatott nagy tömegű adat alapján nem vállalkozik annak eldöntésére, hogy a korszak folyamán a centralizáció és decentralizáció ellentétes tendenciája végül is mennyiben változtatta meg országos méretekben a parasztbirtok helyzetét, de a korabeli részadatok és a két világháború között készült országos felmérések alapján inkább afelé az álláspont felé hajlik, hogy a decentralizáció tendenciája lehetett az erősebb, a parasztbirtokok szétaprózódása a községek nagyobb részében fokozódott.

Bár a reprezentációs módszer mellőzése, a szétaprózódás jelenségeinek szemmelláthatóan kiemelése ezt a megállapítást nem teszi teljesen meggyőzővé, a tanulmány anyaga és gondolatmenete igen világosan veti fel a — további kutatást igénylő — kérdést: érvényesült-e, s ha igen, milyen mértékben és formákban *a koncentráció tendenciája* a kelet-európai agrárfejlődésben. Ugyancsak kitűnően világít rá a feudális szétaprózottságból zömében kitörni nem tudó, sőt tovább aprózódó parasztbirtok és a racionális tőkés üzemi gazdálkodás közötti ellentmondásra, ami a korszak folyamán csak a viszonylag fejlettebb dunántúli és alföldi területeken enyhült. A szerző látja, hogy a tőkés agrárfejlődés talaján bekövetkezett szétaprózódás, ha okai között fellelhető is a feudalizmus-kori kontinuitás, jórészt új tényezők következménye. Ezzel a problémával, amely egyébként túl is vezet témája keretein, részletesen nem foglalkozik. A problémafelvetés azonban szorosan kapcsolódik a kötet következő témájához, amelyet *Balogh István: A paraszti gazdálkodás és a termelési technika* c. tanulmánya dolgoz fel. Alapvetőnek tekinthetjük e témát, hiszen a parasztság sorsát, helyzetét, tagozódását, még erősebben mint a feudalizmus korában, a hagyományos gazdálkodásról az újra való áttérés lehetőségei és akadályai határozták meg. Balogh István látja és jelzi a gazdálkodási *korszakváltás* jelentőségét, és széles skálán vetíti fel problematikáját. Tanulmánya a hagyományos, jórészt önellátó feudális gazdálkodás szakszerűen jellemzett helyzetképéből indul ki, bemutatja a régi struktúra és módszerek továbbélését, összeütközését a lassan formálódó új, tőkés módszerekkel. Hangsúlyozza, hogy az átalakulás mozgatója a külső és belső piac gyors bővülése, a közlekedés kiépülése, a szabad verseny volt, aztán tematikai rendben ismerteti az átalakulás főbb eredményeit: a termelési technika, a talajművelés, a módszerek és eszközök fejlődését, a mezőgazdaság és ezen belül a parasztgazdaság termelési struktúrájának változásait, és külön pontban foglalkozik a téma eddig kevéssé vizsgált oldalával, a parasztgazdaság üzemvitelével.

A korszak kutatói, akik tudják, hogy milyen kevés és fogyatékos előmunkálatra, milyen szétszórt és esetleges forrásanyagra támaszkodva vágott neki a szerző e fundamentális munkának, elismeréssel méltányolják a téma szakszerű áttekintését, *első rendszerezését*. Ugyanakkor aligha háríthatják el a kérdést, vajon elég szilárd-e ez az alapozás, elbírja-e a tanulmány, amelynek részletkérdései is külön — akár monografikus —kidolgozást igényelnének, a ráépülő további tanulmányok súlyát. Nem lett volna-e helyesebb szerkesztői elgondolás e központi fontosságú témát részletekre bontva, több tanulmányban feldolgozni, amint ilyen megoldás egy esetben, a *parasztgazdaság munkaeszközeinek vizsgálatánál* meg is valósult?

Vargha Gyula széles körű etnográfiai, agrotechnikai és műszaki ismereteit statisztikai és történeti kutatásokkal párosítva, nemcsak a munkaeszközzel való ellátottság kvantitatív adatait, hanem a korszak folyamán lezajlott minőségi változást is eredményesen feltárja. A tanulmány a gépgyártást, a behozatalt és a gépesítés egyéb tényezőit is figyelemmel kíséri, és kimutatja, hogy a teljes eszközváltás (faeke—vaseke, sarló—kasza, nyomtatás—gőzcséplés, magtisztítás), továbbá a részleges eszközváltás (vasborona, henger, vetőgép stb.) következtében a birtokos parasztság zöme előrehaladt a gépesítés útján. (Érdemes lett volna az adatsorokat a világháborúig kiegészíteni, így pl. az 1915. évi cséplési felvétel adatait felhasználni.[4]) A tanulmány végül igen lényeges, még majd alaposabban feltárandó összefüggésre irányítja a kutatók figyelmét: a munkaeszközök gyökeres átváltása jelentősen hatott a parasztság művelési módszereire, a munkaszervezetre és a rétegeződésre is.

[4] Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 66. köt. A magyar szent korona országainak 1901—1915. évi mezőgazdasági termelése. Budapest, 1924. 422—429. l.

Nos, érthető, hogy Balogh komplex témájának egyes részleteit nem dolgozhatta fel ilyen alapossággal. Meg kellett elégednie a gazdasági feltételek, az ösztönző és gátló tényezők, a művelési mód, a technika és a fő ágak fejlődésének vázlatával és a köztük levő összefüggések jelzésével. (Olyan fontos, a korszak folyamán kibontakozott vagy átalakult ágakra, mint a szőlőművelés, a kapások és a takarmánytermesztés csak pár oldalas rövid ismertetés jutott.) A tanulmány legjobb része a megszokásban, gyakran a babonás hagyományban gyökerező régi és az egész gazdasági rendszer gyors fejlődése által megkövetelt új módszerek összeütközésének, a művelési, gazdálkodási módszerek átalakulásának elemzése.

A tanulmány, úgy vélem, a paraszti gazdálkodás strukturális átalakulásának vizsgálatában nem eléggé mély és nem is eléggé történeti. Szűken és statikusan értelmezi a piac meghatározó szerepét, kevéssé foglalkozik a piaci viszonyok változásaival, a konjunkturális hullámzással. Így a tanulmányban nem különülnek el világosan a gazdasági fejlődés különböző történeti szakaszai. Különösen a századfordulótól a világháborúig tartó konjunkturális szakasz mosódik el, még az adatszerű dokumentálásban is. A tanulmány az *árstruktúra* elemzése nélkül átveszi azt az agrárius eredetű tételt, hogy a dualizmus korában az áremelkedésből a mezőgazdaságnak alig volt haszna, de az áreséseket azonnal megsinylette. Az árstruktúra elemzése nem támasztja alá ezt a megállapítást.[5]

A tanulmány kétségtelen gyengéje, hogy a művelési-gazdálkodási módszerek időhöz, térhez és rétegekhez kötődése nem elég konkrét. Így aztán a parasztságtörténet olyan döntő kérdéseire, mint a paraszti árutermelés növekedése, regionális és rétegek szerinti specifikációja, a gazdálkodás módja szerint jellemezhető gazdasági-társadalmi *típusok* kialakulása — egyelőre nem kaptunk választ.

E megjegyzésem inkább a jövő kutatásnak, mint a múltnak szól. Tudom, nem lenne méltányos olyasmit Balogh István tanulmányától számon kérni, amit történetírásunk nemcsak a dualizmus kori társadalmi fejlődéssel, de más, jobban feltárt korokéval kapcsolatban sem oldott még meg. Éppenséggel értéknek és eredménynek kell elismernünk, hogy egy vonatkozásban, ahol megfelelő előmunkálatok, kutatások álltak rendelkezésére, a szerző elvégezte egy sajátos paraszti típus speciális vizsgálatát. *Az alföldi tanyás gazdálkodásról* írt tanulmánya világosan áttekinti, rendszerezi, több ponton kiegészíti, az alaptípusok megrajzolásával, a tanyásodás társadalmi problémáinak feltárásával jelentékenyen gyarapítja ismereteinket.

A parasztság, illetve a parasztbirtok helyzetét elemző írásokat *Orosz István* tanulmánya vezeti be. Orosz vérbeli történész, a szó legjobb értelmében vett nyugtalan kutató elme, aki nem fogadja el a kapott eredményeket, a kész tételeket, hanem mindent a kritikus ráció elé idéz, újra átgondol és megmér. Így mindenekelőtt a birtok kategóriarendező funkcióját és a parasztbirtok fogalmát gondolja át és definiálja. Megállapítja, hogy a birtokmegoszlás csak egyik, bár elsőrendű, jellemzője a parasztság társadalmi tagozódásának, amit a termelésben elfoglalt hely, a gazdálkodás módja is meghatároz. A parasztbirtok definiálásánál sem önmagában a birtoknagyságot, hanem — a sok bizonytalansági tényező ellenére — a paraszti *életmódot* tekinti meghatározónak. E helyes, többdimenziós közelítésre törekvő megállapításokat azonban a tanulmány csak kis mértékben érvényesíti. A termelésben elfoglalt hely, a gazdálkodási mód és életmód ugyanis adatszerűen nehezen dokumentálható, a birtokmegoszlásra viszont aránylag bő és hasznosítható forrásokkal rendelkezünk. A szerző tehát a vizsgálódást a parasztbirtokok számának és differenciálódásának rekonstruálására korlátozza, és ezt a statisztikai források példás kritikai elemzésével, összevetésével, a statisztikai kategóriáknak a valósághoz közelebbálló átcsoportosításával végzi el. Ezen az alapon arra a megállapításra jut, hogy a századforduló idején az ország művelt területének mintegy 41%-a (20 millió hold) lehetett a parasztság kezén, a kis- és nagybirtok aránya a dualizmus korában lényegesen nem változott, csupán néhány százalékkal tolódott el a kisbirtok javára. Az intenzívebb művelést igénylő ágakban ugyan az átlagosnál kedvezőbb a kisbirtok aránya, de ez sem ingatta meg a nagybirtokrendszer uralmát.

A szerző ezután a parasztbirtok differenciálódási folyamatát vizsgálja, amihez az úrbérrendezés során végbement változásokat igyekszik újra felmérni. Orosz itt is világosan rámutat az eddigi becslések hibáira, de végül, jobb híján, Fényes adatait fogadja el kiindulásul. Ezeket meggyőzően korrigálva, sok finom részlettel, helyi anyaggal, új szemponttal gazdagítja a jobbágyfelszabadításnak az előző tanulmányokból kibontakozó képét. Végső következtetésként csak annyit von le, hogy az úrbérrendezés eredményeként a birtokos parasztság száma közel kétszeresére nőtt, továbbá

[5] Vö. A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867—1963). Statisztikai Időszaki Közlemények, 1965—66. 31—32. l.

a birtokmegoszlás kiegyenlítődésének és differenciálódásának tendenciája egyaránt kimutatható.

Adatokban, forráselemzésben, problémafelvetésben ugyancsak gazdag, a további kutatások útját egyengető a parasztság dualizmus-kori differenciálódását vizsgáló fejezet is. Különösen megragadó az új föld meghódításáért vagy megszerzéséért s a régi megtartásáért folyó — a számsorok objektív boncolgatása mögül is előcsillanó — szívós emberi küzdelem érzékeltetése. A végeredmények megvonása ezúttal is mértéktartóan szerény. A differenciálódás folyamatának — a tény konstatálásán és gazdag illusztrálásán túlmenő — kvantitatív felmérése bizonytalan. Bizonytalan az egyes paraszti kategóriák határainak megvonása, elkülönítése, a különböző felvételek összevetése, a közép- és kisparaszti rétegek bomlásának vagy relatív stabilitásának eldöntése is. A szerző maga állapítja meg, hogy „mindent összefoglalva, a parasztbirtok változásaira vonatkozó vizsgálatok eredményeit nagyon labilisnak kell tartanunk". Ezért, kiegészítésként, más módszert is alkalmaz. Négy község birtokviszonyainak jól dokumentált alakulásán mutatja be a gyors és a lassúbb differenciálódás helyi típusait.

A tanulmány végeredményei csekélyebbek annál, mint amit az apparátus, a módszer és képesség felcsillantott. Ez ugyan a szerző mértéktartását, tudományos felelősségérzetét dicséri, de rávilágít mind az országos statisztikai felvételek, mind az illusztratív helyi anyagok felhasználhatóságának korlátaira. Bár mindkét közelítés még finomítható, sem önmagukban, sem kombinálva nem alkalmasak az országos társadalomtörténeti folyamatok, a mennyiségi és minőségi változások pontos rekonstruálására. A parasztság valóságos rétegeződését, a rétegeződés tendenciáit és a gazdasági-társadalmi tipológiát nyilván csak a tervszerűen átgondolt és irányított, új anyagokat is megmozgató helytörténeti kutatások, község- és tájtörténeti monográfiák sorozatának elkészülte után tudjuk meghatározni.

A parasztság felbomlásának szembetűnő korabeli jelenségét és egyúttal gyorsító tényezőjét, *a belső vándorlást és a kivándorlást Rácz István* elemzi. Tanulmánya, bár teljesen újszerű összefüggéseket nem tár fel, a kiterjedt statisztikai és irodalmi anyag összegyűjtésével és kritikai átvizsgálásával jól rendszerezi ezt a jelentőségéhez mérten eddig elhanyagolt kérdést. Rácz a tömeges migrációt a kapitalizmus keltette nagy átalakulás szükségszerű következményének tekinti, a falu hagyományos kereteinek felbomlását, a városba özönlést, a városiasodást — helyesen — progresszív folyamatnak. A kivándorlás bonyolult okainak és hatásainak vizsgálatánál, anélkül hogy kisebbítené a veszteség jelentőségét, rámutat a pozitív mozzanatokra is. A logikus felépítésű tanulmányból talán az nem tűnik ki elég világosan, hogy mennyiben a tőkés fejlődés eredményei és mennyiben a korlátai, torzulásai határozták meg a migrációt, elsősorban a kivándorlást.

A parasztság gazdasági helyzetének a korszakban elsőrendűvé váló tényezőjét, *a hitelviszonyokat* vizsgálja *Szabad György* tanulmánya. A tárgyismeret, forráskezelés és feldolgozás szempontjából egyaránt magas színvonalú munka a szélesebb gazdasági összefüggéseket megvilágítva tárja fel a parasztságot a földbirtokosoknál is jobban fojtogató hitelhiány súlyos következményeit. Sokoldalúan mutatja be az uzoráskodás, illetve a kölcsönszerzés zegzugos útjait, nyomasztó feltételeit, és a legkülönbözőbb körökből származó uzsorásokat, akik nem immorális hajlamok, vagy örökölt adottságok miatt űzték az uzoráskodást, hanem az elmaradott agrárország átalakulása során feszítő erővel jelentkező hiteligényt használhatták és használták ki. Jól bizonyított okfejtéssel állapítja meg, hogy ezen a helyzeten sem az elítélés és demagógia, sem egyes korlátozó intézkedések nem változtattak, és jó ideig a kiegyezés után kiépülő tőkés hitelintézetek s az újszerűen, reális kritikával bemutatott hitelszövetkezetek is kevéssé enyhítettek. A hitelviszonyok javulása csak a századforduló idején, a külföldi tőke nagyarányú beáramlása és a belső felhalmozás meggyorsulása folytán következett be, bár a parasztok számára a kölcsönnyújtás feltételei még akkor is aránytalanul kedvezőtlenebbek voltak, mint a földbirtokosok és tőkések számára.

Rendkívül tanulságosak a kölcsönfelvétel indítékait feltáró adatok is. Az egyik helyi mintából kitűnik, hogy a parasztok a felvett kölcsönnek mintegy 60%-át fordították produktívnak tekinthető beruházásokra. Ez és egyéb adatok azt a megjegyzést váltják ki, hogy a tanulmány az eladósodás és elnyomorodás jelenségei mellett nem arányosan emelte ki a *kölcsöntőke produktív szerepét*, amely a tőkés gazdasági mechanizmusnak szükséges és a fejlődést is előmozdító tényezője.

Nincs ehelyütt lehetőség arra, hogy a kötetek valamennyi tanulmányát akárcsak vázlatosan is ismertessem. Inkább a tematikai gazdagságot kívánom érzékeltetni, amikor felhívom a figyelmet olyan értékes, a parasztság történetét új oldalakról megvilágító munkákra, mint *Hársfalvi Péternek* a parasztbirtok agrárius „védelmét", az elárgyú

kormányintézkedéseket és vitákat tárgyilagosan értékelő, eszmetörténeti szempontból is hasznos, *Varga Istvánnak* a közterhekről írt, a polgári adórendszer kifejlődését történetileg áttekintő, az adóteher növekedését és megoszlását kvantitatíve is kimutató, tehát gazdaságtörténeti szempontból is értékes tanulmányára; *Balogh Istvánnak* mai történetírásunkban újszerű, rendkívül érdekes kezdeményezésére: a parasztság művelődéséről szóló tanulmányára, amely a hagyományos művelődés kereteit és tartalmát, majd felbomlását, az intézményes — elsősorban a népiskolai — oktatás terjedését, eredményeit és korlátait, a parasztság magasabbfokú és szakiskolázásának szűk lehetőségeit, végül a spontán művelődés forrásait, az olvasóköröket, egyleteket, népkönyvtárakat, a népies ponyvairodalmat vizsgálja; *Horváth Zoltánnak* a községi önkormányzat, *Gyimesi Sándornak* a szövetkezeti mozgalmak problémáit tárgyaló munkáira; továbbá olyan összegező és ismereteinket egyúttal bővítő áttekintésekre, mint *Sárközi Zoltánnak* a summásokról, *Katona Imrének* a vasúti, építőipari munkásokról és kubikusokról írt tanulmányára.

A gyűjteményt *Niederhauser Emil*: *A parasztság Európában* című, széles látókörű áttekintése zárja le, amely különösen a monarchiai és a kelet-európai fejlődés tekintetében ad értékes adatokat, dolgoz ki gondolatébresztő párhuzamokat és összehasonlító módszert. Kár, hogy e tanulmány csak a végén, mintegy függelékképpen kapcsolódik a második kötethez, módszerét és eredményeit az egyes tanulmányok alig követik és értékesítik.

*

Az egyes tanulmányok vázlatos áttekintése után önként adódik a kérdés: a sokárnyalatú, szerteágazó részletekből kibontakozik-e valamilyen összkép, kirajzolódnak-e az újkori parasztságtörténet fő tendenciái? A kérdés annál jogosultabb, mert a szerkesztői elgondolás szerint a gyűjtemény nemcsak egyes részkérdések analitikus feldolgozására, hanem egyes esetekben a rendszerezésre és összefoglalásra, a szintézisre is törekedett. E recenzió természetesen nem vállalkozhat arra, amire maga a kiadvány sem vállalkozott: a korabeli magyarországi paraszti fejlődés általános összefüggéseinek és fő tendenciáinak megállapítására. Csupán egyetlen vonatkozásban kívánom a tanulmányokból kibontakozó fejlődési vonalat érinteni.

A munkából egy nagy egyetemes történeti folyamat: az európai tőkés agrárátalakulás kelet-európai típusának egyik sajátos változata — ezen belül számos egyedi, helyi megvalósulási formája — bontakozik ki, konkrétan és életszerűen. Ezt a típust az jellemzi, hogy a tőkés agrárfejlődés viszonylag későn, a XIX. század derekán, a termelőerők alacsony színvonalán és fejletlen polgári osztályviszonyok közepette indult meg. Ezek az objektív adottságok meghatározták a tőkés agrárátalakulás hatalmi és birtoklási viszonyainak, termelési struktúrájának általános feltételeit, kereteit. A magyarországi sajátos változatot egyrészt az jellemzi, hogy a feudális viszonyok felszámolása forradalmi időszakban, forradalmi intézkedésekkel kezdődött, a tényleges rendezés azonban a földbirtokosok érdekeit kímélő abszolutisztikus, és azokat védelmező dualista államhatalom irányító-szabályozó rendelkezései alapján következett be, de nem nyert befejezést. Másrészt pedig az jellemzi, hogy az agrárátalakulás egy nagyobb egység, a Habsburg-birodalom keretei között zajlott le, amelynek gazdasági rendszere, piaca, történetileg kialakult regionális munkamegosztása jelentősen hozzájárult a magyarországi tőkés agrárfejlődés meggyorsításához, ugyanakkor a hatalmi viszonyok, a birtokmegoszlási és termelési struktúra konzerválásához is.

A parasztság polgárosodásának folyamata a kelet-európai típus valamennyi variánsában nehéz, küzdelmes, lehetőségeiben korlátozott volt, Magyarországon alkalmasint nem is a legsúlyosabb. A munka hatalmas anyagfeltárása és szempontjainak sokoldalúsága folytán több vonatkozásban újszerűen mutatja meg a feudális maradványok fejlődést gátló hatását. Egyrészt igen alaposan megvilágítja, hogy a feudális tulajdonviszonyok felszámolása nem volt gyökeres, lassan, körülményesen, többnyire a volt jobbágyok, zsellérek számára kedvezőtlen feltételekkel szüntette meg a parasztság számos rétegét érintő függési és szolgáltatási formákat, és ami a legdöntőbb: lényegében fenntartotta a régi birtokmegoszlási struktúrát. Ezért a feldolgozásban mindig jelen van, hol a háttérben, összehasonlításul, hol mint aktív szereplő, mint a parasztságot körülzáró sziklasúlyú torlasz, vagy mint árutermelő konkurrens: a nagybirtok, amely hatalmi és birtokállományát a korszak folyamán csaknem teljes integritásában megőrizte. A tanulmányok ugyanakkor megmutatják a feudális örökség másik oldalát is: a hagyományos módszerekkel, eszközökkel, alacsony munkaintenzitással és produktivitással folytatott paraszti termelést, a birtokoknak a nyomáskényszerhez igazodó szétaprózottságát, a

racionális, üzemszerű gazdálkodásnak magában a parasztgazdaság elmaradottságában rejlő megannyi akadályát.

A kapitalizálódás előnyeit kiaknázó, de a tőkés nagyüzemi szintre csak részlegesen eljutó, extenzív nagybirtok és a jobbágyi kötelékekből felszabadult, de a ránehezedő nagybirtoktól is, a hagyományos gazdálkodás merev formáiból is lassan szabaduló, eszközt, ritmust, szokásokat nehézkesen váltó parasztgazdaság: *e kettő együtt*, egymás ellenében és egymást feltételezve *alkotta az agrárfejlődés kelet-európai típusát*, amelyben a feudális formáció kései és nem teljes felszámolása után is fennmaradt, csaknem változatlanul vagy keserves lassúsággal felbomolva, a hagyományos birtokmegoszlási és művelési struktúra, a gazdálkodás, az élet és munka hagyományos formája.

A tanulmányokból az is kitűnik, hogy a tőkés rendszer új feltételei és követelményei kíméletlen versenyharcban, a konfliktusok szakadatlan sorozatában mégiscsak megbontották a hagyományos kereteket, kikényszerítették a változást, a fejlődést. E fejlődés üteme és tendenciája vidékenként nagyon egyenetlen, rétegenként nagyon eltérő, vagy éppen ellentétes volt. Egészében és a nagy többséget tekintve azonban a korszak végére a kapitalizmus megváltoztatta, magasabb szintre emelte a hazai parasztság gazdálkodását, művelési módszereit, eszközeit, munkaintenzitását, szakképzettségét, öntudatát: haladást eredményezett, mégha a haladás útját széles tömegek nyomorúsága, életet emésztő küszködése, a ritmusváltás megpróbáltatásai, vagy az életformaváltás tragédiái követték is ki. A kiadvány egészéből, úgy hiszem, levonható az a következtetés, hogy Kelet-Európában, Magyarországon nem a kapitalizmus, hanem éppen annak korlátozott, a feudális maradványoktól keresztül-kasul átszőtt, torzított fejlődése volt a paraszti nyomorúság fő oka, a paraszti polgárosodás, illetve polgári átrétegeződés fő akadálya.

E konklúzió megvonásakor nem háríthatom el a kételyt: vajon valóban a kötet mondanivalóját bontom-e ki, vagy saját gondolataimat olvasom-e bele? A recenzens általában hajlamos — és minél jelentősebb egy mű, annál hajlamosabb rá —, hogy saját elgondolásainak igazolását olvassa vagy emelje ki belőle. Adott esetben ez az óvatosság annál inkább indokolt, mert a kapitalizmus szerepének megítélésében az egyes tanulmányok nem teljesen egységesek. Az eltérések nem csupán abból a természetes tematikai megosztásból következnek, hogy más oldaláról mutatja be a kapitalizmus ellentmondásos hatását a munkaeszközök és a művelési módszerek fejlődéséről szóló, mint a kisajátítást, a kizsákmányolást, az eladósodást tárgyaló tanulmány. Az egész munka, talán mert kevesebb figyelmet fordít a termelőerőkre és a termelés kérdéseire, a hangsúlyt inkább a kapitalizmus elnyomó, pusztító hatásának bemutatására helyezi, és több tanulmány a „pusztulást", a proletarizálódást is egyoldalúan, csupán negatív jelenségként értelmezi.

Természetesen nemcsak tematikai, hanem néhol szemléleti egyoldalúságról is van itt szó. A kiadványban találkozunk azzal a nézettel, hogy a tőkés szabad verseny alapjában rombolta a parasztság létfeltételeit, hogy a feudális földesúr helyét a tőkés, az uzsorás foglalta el, hovatovább ő lett a falu ura, s ez az új kizsákmányolás nem volt „jobb" a réginél. A feudalizmus és kapitalizmus közötti különbséget elfedő fogalmazások, úgy vélem, a történeti haladás ahistorikus, moralizáló értékelésén alapulnak, bennük egyfajta vulgáris antikapitalista szemlélet elemei tükröződnek. A kapitalizmus szerepének megítélésében mutatkozó egyenetlenségek, bizonytalanságok abból is fakadhatnak, hogy a tanulmányok alig alkalmazzák az elvileg követendőnek elismert összehasonlító módszert, s az egész munka nem elég szervesen illeszkedik bele az ország, a Monarchia, a szélesebb európai táj gazdasági-társadalmi fejlődésének összefüggéseibe. Az egykori Monarchia egészére kiterjedő összehasonlító vizsgálat, az interregionális komparatisztika, igaz, a 60-as évek elején történetírásunk éppenhogy felismert, alighogy elismert, sokak által mindmáig erősen vitatott feladatai közé tartozott.

Ma már világosabban, kvantitatíve is megalapozottabban tudjuk, hogy Magyarország gazdasági növekedése a múlt század második felében igen gyors volt. Ami még fontosabb: túljutott az elmaradott országok fejlődésének kritikus szakaszán, a tradicionális stagnálásból a rendszeres gazdasági növekedésbe való átmenet fordulópontján. Ebben nálunk a vezető szerepet a mezőgazdaság játszotta, amelynek növekedése európai viszonylatban is kimagasló ütemet ért el. A gyors növekedés serkentője jelentős mértékben az európai kapitalizmus, a külső piac és a külföldi tőke, első helyen a Monarchia piaca és gazdasági mechanizmusa volt.

Mikor és mennyiben járult hozzá a gazdasági növekedéshez a parasztgazdaság, mikor és mennyiben részesedett belőle? — erre — a témakör és a korszak egész története szempontjából — lényeges kérdésre nem kapunk eligazító, a főbb tendenciák vázolására elégséges választ a kötetből. A források, igaz, ebben a vonatkozásban fölöttébb hézagosak, nehezen értelmezhetőek, az előmunkálatok pedig kezdetlegesek. De azért nem szűkölködünk teljesen források és előmunkálatok híján. Vannak regionálisan is bontható

adataink a 100 holdon aluli gazdaságok részesedéséről a szántóterületből, a főbb termenyfajtákkal bevetett területből, vannak támpontjaink az árutermelésben való részvételük arányairól. Vannak értékes tanulmányaink a parasztgazdaság bekapcsolódásáról a korszerű állattenyésztésbe a Dunántúl egyes vidékein. Rendelkezünk helytörténeti kutatásokkal, — és ezek bővítésének lehetőségével. A forrásanyagot és a metodikát tekintve, a termelés kérdéseinek feldolgozása sem nehezebb, mint a differenciálódásé és kisajátításé.

A munka tematikai aránytalanságához a tárgyi nehézségeken túlmenően, úgy vélem, hozzájárult az a közelítési mód is, amely a tulajdonviszonyokban, a folyamatosan előrehaladónak feltételezett felbomlásban látta a parasztság társadalmi-gazdasági helyzetének legfőbb — olykor: kizárólagos — meghatározóját. A gyűjtemény 17 tanulmányából csupán három foglalkozik a paraszti gazdálkodással, termeléssel, és érthető módon, e három hasznos, úttörőnek tekinthető tanulmány sem ad választ egy sor lényeges kérdésre. Az újkori parasztságtörténet feldolgozásának hagyományos közelítési módjából mind az összkép, mind a résztanulmányok bizonyos egyoldalúsága, illetve hiányossága következik.

A munkából, amint erre már utaltam, nem bontakozik ki a paraszti gazdálkodás erős regionális és szociális differenciáltsága, a gazdálkodás módjában, eredményességében megmutatkozó nagy szintkülönbségek. Emiatt nem nyújt elégséges alapot az általános rétegsémákon belüli konkrét, sajátos paraszti típusok elkülönítéséhez, jellemzéséhez. Ezeket a típusokat ugyanis alapjában a tájegységenként különböző természeti, gazdaságföldrajzi viszonyokra épülő gazdálkodási mód határozta meg, ha kialakulásukhoz nem-gazdasági, tudati, hagyománybeli, nemzeti különbségek is hozzájárultak. Nem kapunk végül a termelés, a gazdálkodás fejlődésén — ami mégiscsak az alapvető folyamat — alapuló, áttekinthető történeti szakaszolást sem.

Egyes tanulmányok alátámasztják, mások viszont megbizonytalanítják azt az elgondolást, hogy amint újkori mezőgazdaságunk, úgy parasztságunk történetében is az első szakasz a forradalomtól az 1870-es évek végéig tartott, magában foglalta a tulajdon- és birtokviszonyok újjárendezésének és az új gazdálkodásra való áttérésnek a megalapozását, és a parasztság többsége számára emelkedést hozott. A következő két évtizedes periódusban a technika, a termelékenység, a belterjesség gyorsan fejlődött, de meggyorsult a bomlás, az alsó rétegek süllyedése is, míg a századfordulótól a világháborúig tartó harmadik, konjunkturális szakaszban a gazdasági növekedés mellett a birtokos parasztság, főként a középparasztság stabilizálódása, bizonyos erősödése következett be. A fő gazdasági folyamatok és szakaszok mélyebb elemzése híján a gyűjtemény nem cáfolja, de nem is támasztja alá ezt a fejlődésmenetet és periodizációt. Több tanulmány, mint jeleztem, inkább a pusztulás, az elnyomorodás tendenciáját hangsúlyozza, anélkül, hogy világosan megmutatná: a régi gazdálkodási mód s a hozzá kapcsolódó rétegek pusztulása, a kíméletlen eszközökkel végrehajtott tőkés átalakulás, a parasztság egy részének proletárrá süllyedése egy fejlettebb formáció, többek között az iparosodás szükséges előfeltétele volt.

Ha kifogásolhatjuk is a kötetek bizonyos egyoldalúságát, a kapitalizmus-kori fejlődés nem teljesen egyértelmű felfogását és néhány rosszul fogalmazott megállapítását, a gazdag tényanyag és több tanulmány végső konklúziója nem hagy kétséget az iránt, hogy *a kapitalizmus nagy lépésekkel vitte előre a mezőgazdaságot, visszavonhatatlanul kiés előremozdította a hagyományos formák béklyóiból, a stagnálásból.* Világosan kitűnik az is, hogy a fejlődésnek, amelyből a parasztgazdaság sem maradt ki, fő akadályát, torzító elemét a feudális maradványok, a konzervativizmus alkotta. A szerzők nagy tárgyismerete, tárgyilagos elemzőkészsége és tudományos lelkiismerete végtére erősebbnek bizonyult régi szemléleti maradványoknál, beidegzett formuláknál.

E megfontolás alapján a kritikai megjegyzések ellenére is minden belemagyarázás nélkül állíthatjuk, hogy a munka helyesen ragadja meg újkori parasztságtörténetünk fő mozzanatait. Következtetései a korszak más problémáit megvilágító újabb gazdaságtörténeti tanulmányok eredményeivel rokoníthatók. Ezek az eredmények a munka megírásakor természetesen még nem állottak a szerzők rendelkezésére, — annál inkább hathatott rájuk a gazdasági fejlődés „közjogi" szemlélete. Külön is méltánylandó érdemnek tartom, hogy e gyűjtemény — úgy hiszem, az elsők között — ki tudta vonni magát az akkoriban uralkodó vulgáris, „közjogi" szemlélet hatása alól.

A részletkérdésekkel kapcsolatban természetesen még sok kisebb-nagyobb kifogás, ellenvetés merülhet fel. A hatalmas történeti statisztikai anyag technikai feldolgozása jócskán elmarad az anyaggyűjtés és a kritikai megrostálás értékes eredményei mögött. A szerzők a matematikai statisztika elemi technikáját is ritkán alkalmazzák. Kétségtelenül hiányolhatjuk a termelés, az ár- és béralakulás idősorainak pontosabb összeállítását, a különböző átlagszámítások egybevetését, a szóródások, a korrelatív

összefüggések jelzését. Lett volna lehetőség a különböző statisztikai felvételek eltérő birtokkategóriáinak azonos nagyságú kategóriákra való átszámítására, és számos esetben a reprezentációs módszer alkalmazására is. Nem megvalósíthatatlan feladat a birtoknagyságon alapuló statisztikai csoportosítás korrigálása, finomítása a természeti viszonyok, a földminőség, az állatállomány stb. figyelembevételével.

A részletmegjegyzéseket bizonyára lehetne még folytatni, egyes témák elnagyoltságát, mások elmaradását megemlíteni. Nem kívánom azonban azokat a hiányokat újrafelfedezni, amelyekkel a szerzői kollektíva már a munka megtervezésénél számolt, amikor eleve nem lépett fel a teljesség igényével. A szerkesztői bevezetés nyíltan előtárja azokat a megfontolásokat, amelyek miatt nem vettek fel a kötet tervébe olyan súlyú kérdéseket, mint pl. a paraszti osztályharc, vagy kihagytak fontos témájú, de közlésre még nem érett tanulmányokat. Jórészt éppen a teljesség hiányának tudata késztette a szerkesztőt arra a szerény mértéktartásra, hogy a munkát csupán *indításnak*, az újkori parasztságtörténetünk sűrűjében való tájékozódás segítőjének, eligazítójának tekintse. Ha a szerző erénye a szerénység, a recenzens kötelessége az elismerés. A két kötetes gyűjtemény jóval több egyszerű indításnál, útbaigazításnál: a magyarországi újkori parasztságtörténet *eddigi legjobb, magas színvonalú rendszerezése, sikeres megalapozása*, egyes kérdéseinek igényes megoldása. Olyan szilárd megalapozás, amely folytatásra serkent és a folytatásban segít, amely ajánlatossá teszi a munka kézikönyvszerű használatát, eredményeinek a további kutatásban, a tankönyvekben, a készülő szintézisben való gyümölcsöztetését.

*

Végül még a kortárs olvasó egy szubjektív megjegyzése. Manapság sok szó esik hazafiságról, nemzeti érzésről, hagyományról. Több szó, mint tudományos fáradozás, elmélyült munka. Több a hősökről és harcokról, mint a dolgozókról és munkáról. Nos, az ismertetett két kötetben a hazafiság szó, a nemzeti sors kifejezés, úgy hiszem, egyszer sem fordul elő. Maga a munka beszél erről, — erről is. Átfogó és összefogó, közös mondanivalója a parasztság küzdelme a földért és küszködése a földdel, önhajszolást vállaló robotos munkája és változatos formájú, rejtett és nyílt lázadása: egyúttal a haza jobb sorsáért való küzdelem integráns része. A mindennapi gyűrkőzés a föld meghódításáért, megtartásáért, termővé tételéért, — ha a létfenntartás, az egyéni emelkedés vágya ösztönözte is — egyúttal a haza meghódításának, megtartásának, felemelésének alapvető történelmi mozzanata. A gyűjtemény nem a paraszti sors és hazafiság epopeája. Több annál: tárgyilagos, tudományos feldolgozása, amely frázisok, sémák és túlzások nélkül jóval hitelesebben mutatja meg az elnyomó hatalmak reális erejét, a történelmi torlaszokat és az elnyomottak gyengeségét, maradiságát, — de teremtő munkáját és legyőzhetetlen szívósságát is.

Nemcsak történészeknek, kutatóknak és tanulóknak, de a hazafiságról, a nemzeti büszkeségről vitázó közíróknak, olvasóknak is szívesen figyelmébe ajánlom e köteteket. Nemcsak az egyes szakkérdéseket, hanem a tartalmát: a küzdelemből és küszködésből sarjadt paraszti munkát, amelyen az elmaradt, feudális ország egy korszakos előrehaladása, emelkedése nyugodott. Történelmünk e kevéssé méltatott hagyományára büszkék lehetünk. És arra a kutatógárdára is, amely Szabó István irányításával történelmünk e kevéssé ismert tájaival szakszerűen megismertetett bennünket.

HANÁK PÉTER

MAGYAR SZABADSÁGHARCOSOK A FASIZMUS ELLEN

Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941—1945

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Harsányi János.

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1966. 907 l.)

Közel 250 dokumentumot tartalmaz a kötet, amely azt kívánja „bizonyítani, hogy a magyar nép antifasiszta harca méreteiben elmaradt ugyan sok európai nép küzdelmétől, de jelentősebb volt annál, mint ahogyan ezt az eddigi adatok alapján ismertük". A Hadtörténeti Intézet Levéltára, a Párttörténeti Intézet Archívuma, az Országos Levéltár mellett szovjet, lengyel és jugoszláv levéltárak anyagából is valóban igen értékes dokumentumok kerültek elő erre vonatkozóan.

Ezek részben a — magyarokat is magukban foglaló — partizánosztagoknak törzsükhöz küldött jelentései, rádiótáviratai, kapott utasításai, a szembenálló fegyveres erőkhöz intézett felhívásai, vagy a lakosság között terjesztett röplapjai; magyar partizánok személyi lapjai, kitüntetési okmányai, vagy éppen naplói, versei; s idetartoznak a külföldi illegális ellenállási sajtónak, illetve a kelet- és nyugat-európai országok ellenállási mozgalma különböző szerveinek, vezetőinek megemlékezése, köszönetnyilvánítása, igazolása, tájékoztatása magyarok értékes részvételéről, sokszor hősi haláláról. Ide kell továbbá sorolnunk a budapesti és vidéki különböző kisebb fegyveres ellenállócsoportok, valamint a hazánkat felszabadító szovjet hadsereg oldalán akcióba lépő Budai Önkéntes Ezred, illetve a Vasútépítő Magyar Hadosztály tevékenységének dokumentumait.

A dokumentumok másik csoportját azok az iratok képezik, amelyek az antifasiszta ellenállási mozgalom eltiprására törő szervek tevékenységének termékei: a magyar hadügyminisztérium, vezérkari főnökség, hadtestparancsnokságok, katonai bíróságok, valamint a Belügyminisztérium és rendőri, csendőri szervei vonatkozó iratanyaga; s e mellett — jelezve az ezirányban kiszélesítendő kutatások érdemes voltát — a IX. német hadsereg parancsnokságának a magyar katonai egységek lengyel felkelőkkel való „összejátszását" megakadályozni hivatott rendszabályai.

A kötet szerkesztője a dokumentumok rendezésének kizárólagos elvéül az időrendet választotta, és eltekintett attól, hogy területileg is tagolja az anyagot. Az alkalmazott időrend nem az iratok keltezésén, hanem a bennük tárgyalt események időrendjén alapul. A dokumentumok szövegéből elhagyta a tárgyhoz nem tartozó részleteket. Mindezt az előszóban kellően indokolja; a kötet használhatósága jórészt el is oszlatja a felmerülő aggályokat, s meggyőz eljárásának bizonyos gyakorlati előnyeiről. A jegyzetek dicséretes alapossággal készültek, visszaemlékezések és egyéb források alapján kiegészítik a közölt dokumentumok adatait, visszautasítják az antifasiszta ellenállási mozgalomra szórt ellenséges rágalmakat. A név- és helynévmutató mellett tematikus mutató, időrendi táblázat, rövidítések jegyzéke könnyíti meg a gazdag anyagban való eligazodást, majd válogatott bibliográfia és egy ívnyi képanyag egészíti ki az értékes kötetet.

A bevezető tanulmány a magyar antifasiszta ellenállási mozgalmat az európai ellenállás keretei között mutatja meg, érdeme, hogy utal azokra a sajátos magyarországi körülményekre, amelyek egy kiterjedtebb ellenállási mozgalom kibontakozását lehetetlenné tették. Joggal hivatkozik ennek ellenére a magyar szabadságharcosok fasizmus elleni, a KMP által szervezett és irányított harcai nagy erkölcsi értékére; arra a nevelőerőre, amely hősi példájukból sugárzik.

A kötet tehát a maga egészében igen fontos feladatot tölt be, sikerrel.

TILKOVSZKY LORÁNT

PÁTER ZADRAVECZ TITKOS NAPLÓJA

Szerkesztette és a bevezetőt írta: Borsányi György

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 311 l.)

Ez a kötet az utóbbi idők történelmi irodalmának egyik csemegéje. Tanulmányok egész sorában sem lehetne olyan találó, érzékletes képet adni az ellenforradalmi rendszer közszelleméről, mint amilyent ez a kötet nyújt. Tulajdonképpen mindenkinek el kell olvasnia, kivált azoknak, akik újabbkori magyar történelemmel foglalkoznak.

Zadravecz műve, mint minden memoár: politikai vitairat, s a dolog természeténél fogva sokkal inkább a szerző lelkiállapotának hű tükre, mint azoknak az eseményeknek, amelyekről szól. Ebből a szempontból figyelemre méltó maga a cím is, amit Zadravecz adott visszaemlékezésének: „Hét év a táborban". Ezzel nemcsak a *tábori* püspökként eltöltött hét évre utal, hanem arra is, hogy hét éven keresztül tartozott egy táborhoz, amelytől most elhatárolja magát. Az elhatárolódás indokait és folyamatát adja elő Zadravecz öt fejezetben. Ezek közül az első négy fejezet, mint egy gondosan felépített szónoki beszéd tételei, ellentétpárokat alkot. Ezekben az ellentétpárokban „Az egyház" megelőzi az „Irredentát" s „A királykérdés" a „Horthy" című fejezetet, a szintézist pedig az ötödik, „Javadalmazásom" című fejezet adja. Írásművének ez a felépítése pontosan kifejezi Zadravecz gondolkodásmódját, sőt a megírás időpontjában e kérdésekről vallott nézetét is.

Az első fejezetben a felekezeti szellem, a vallási türelmetlenség olyan megnyilvánulásaival, tényeivel találkozik az olvasó, amelyek még azt is meghökkentik, akinek vannak emlékei az ilyen indulatokat szabadjára eresztő világról. Zadravecz számára az ellenforradalom hatalomrajutása alkalmat jelentett minden téren a legtürelmetlenebb katolikus álláspont érvényrejuttatására. Ezzel a legfőbb célkitűzéssel szemben számára — de nemcsak számára — háttérbe szorult az ellenforradalom minden más kérdése. Mint a könyv második fejezetében saját maga megfogalmazta: „szigorú meggyőződésem volt az, hogy a sok nemzetiségből álló Magyarországot nem a Kárpátok koszorúja egyesíti, hanem a magyar kultúra, mely pedig nem más, mint katolikus kultúra . . . És fanatikusan hittem, . . . hogy vissza kell jönnie az integritásnak, nehogy a huszitizmus a tótot, a schisma a ruténtt, a románt, a horvátot elnyelje vallásilag." A királykérdést is — mint elsősorban a könyv harmadik fejezetéből, de egyéb részéből is kiderül — a katolicizmus érdekei szempontjából ítélte meg, s tört lándzsát — némi ingadozás után — az „apostoli királyság" és a katolikus vallási szempontból feltétlen biztosítékot jelentő Habsburgok mellett. Ezért került szembe — mint a negyedik fejezetből kiderül — fokozatosan, a kezdetben magát legitimistának mutató, de saját hatalmi törekvéseiben tettenért s ráadásul protestáns Horthyval. Zadravecz türelmetlen magatartása nem talált rokonszenvre a kialakult helyzethez alkalmazkodó magyar felsőbb klérus köreiben sem. Ez jutott kifejezésre Zadravecz püspöki javadalmazásának (negyedik fejezet) számára nem kedvező kezelésében is. Ezért zárul a könyv a katolicizmusért, a klérus érdekeiért harcoló s e részről is megbántott ember sértődöttségével.

Tulajdonképpen ez a sértődött, mindenkivel vitatkozó, mindenkivel szemben a maga igazát bizonygató hang az alaptónusa az egész írásnak, s ez a magaigazolás a célja is. Éppen ezért állításait, méginkább beállításait kritikával kell kezelnünk. Ennek ellenére köztörténeti vonatkozású közlései általában egybeesnek az eddigi kutatások eredményeivel, illetve az egyéb forrásokban található adatokkal — legfeljebb más nézőpontból világítják meg az adott kérdést. Ez a körülmény jogosít fel bennünket arra, hogy lényegében hitelt érdemlőnek fogadjuk el azokra a kérdésekre vonatkozó közléseit is, amelyekről mindezideig semmi, vagy csak nagyon hiányos ismeretünk volt. Rendkívül érdekes az, amit a különböző irredenta szervezetekről és főleg, amit az Etelközi Szövetségről, az Ex-ről megtudhatunk feljegyzéseiből. A titkos és félig titkos szervezeteknek, szövetségeknek az ellenforradalmi rendszerben betöltött óriási jelentőségét eddig is sejtettük, arról viszont, hogy ezek miként szerveződtek, tevékenykedtek, mi volt a felépítésük, belső problémáik, Zadravecz feljegyzéseiből értesülünk első alkalommal részletesebben. Új adatokat tudunk meg a nyugat-magyarországi felkelésről, különösen ennek leszereléséről, a királypuccsról, s eddig nem ismert intimitásokat Horthy magánéletéről, a különböző körökhöz fűződő kapcsolatáról.

Zadravecz leírása ezekről a kérdésekről annál is inkább hiteltérdemlő, mivel állításai jelentős részét egykorú dokumentumokkal támasztja alá, s e dokumentumok visszaemlékezései mellékletét képezik. Csak sajnálni lehet, hogy a kötet szerkesztője sokszor lényeges kérdések esetében is csak összevont ismertetést ad e mellékletekről. Elsősorban az irredenta mozgalmakról szóló dokumentumok érdemelték volna meg még nagyobb számban, hogy akár függelékben is közlésre kerüljenek.

Ide kívánkozik Zadravecz saját szövegének közlésével kapcsolatos néhány kritikai észrevétel is. A visszaemlékezés kézzel írt fogalmazvány formájában maradt fenn tele áthuzással, betoldással, mellékletekre való utalással. Az, hogy a kézirat gondozója ebből egy lényegében élvezhető szöveget hozott ki, dicséretére válik. Mégis a tudományos gondosság azt kívánta volna, hogy ezekre a betoldásokra, áthuzásokra utaljon a szerkesztő. Nem jelentéktelen dolgok ezek. Magam is azért néztem utána a kéziratnak, mert Zadraveczet mindig a magyar nyelv művészének hallottam emlegetni, s nem értettem, hogy miből származnak a szöveg helyenkénti zökkenői, sőt zavarossága. Nos hát a betoldásokból. Ezek ugyanis az esetek jelentős részében a gördülékenyen haladó szöveg egyes állításait illusztráló lábjegyzetek lehettek volna, s Zadravecz valószínűleg ilyeneknek is szánta őket. A szövegbe minden jelzés nélkül beillesztve viszont csak zavarják az olvasót. Ennek példájaként utalnék a kötet 34. oldalának utolsó bekezdésétől a 35. oldal utolsó bekezdéséig terjedő részre, ami csak többszöri utalással került a szövegbe. Az említett rész kihagyásával folyamatos, zavartalan a szöveg, míg így, ahogy nyomtatva van, egy kissé zavaros.

Az ilyen és ehhez hasonló szövegközlési kérdéseknek természetesen nemcsak a stílus visszaadása, az olvashatóság szempontjából van jelentőségük, hanem abból a szempontból is, hogy mit tartott szükségesnek a szerző utólag még részletesebben magyarázni — és hogyan. Az ilyen betoldások elemzése útján közelebb juthatunk a szerző szándé-

kainak megértéséhez. Ha viszont eltekintünk az ilyen szövegkritikai „finomkodásoktól", a forrás több oldalú értékelésének lehetőségétől zárjuk el magunkat.

Különösen áll ez a megállapítás arra az esetre, ha a szerző leírt bizonyos dolgokat, majd utólag kihúzta azokat — és nem utalunk erre a körülményre, hanem olybá vesszük, mintha ott sem volnának, még akkor sem, ha a kihúzott szöveg egészen jól olvasható. Úgy gondolom, hogy hasznos, ha nem csak felhívom erre a figyelmet, hanem néhány ilyen, Zadravecz által áthúzott s a kötet szerkesztője által figyelmen kívül hagyott szövegrészt példaként ide is iktatok:

A kötet 37. oldalán, felülről a 7—8. sorban olvasható „épp oly nehezen ment a csillagkérdés" szavak után az eredetiben a következő, utólag kihuzott rész szerepelt: „Ennél a kérdésnél kezdtem legelőször tapasztalni, hogy van ám a katonaságnak egyes külsősége, amit nem enged oda másnak, mégha ez a más oly közel is áll hozzá, mint a papja. Kezdtem keservesen tapasztalni, hogy nem oly bajtársiasak a tisztek a Páterjükhöz akkor, ha kér valamit — mint akkor voltak, amikor mi adtuk vissza a csillagokat."

A 183. oldalon zavarossá válik a szöveg: nem lehet tudni, hogy az itt közölt memorandum hogyan illeszkedik Zadravecz saját szövegéhez. Ezt a bizonytalanságot áthidalta volna, ha a szerkesztő közli a kötet 183. oldalának második bekezdése után (ami egyébként a kéziratban a kötet 185. oldalának első bekezdését alkotó két mondattal fejeződik be) az eredetiben áthuzott következő szöveget:

„Ruszkakrajnára a mellékelt levél átadásával, melyet egy nekem ismeretlen egyén írt hozzám — (itt látható egy, valószínűleg a memorandumra utaló jel). E levél alapján gyorsan kész volt Szabó szdos és társai a ruszkakrajnai tervekkel. Elő is terjesztették azokat báró Perényi Zs. révén egyes magas helyekre. Azonban ez akcióból semmi sem lett! Úgy hallottam később, hogy maga Perényi volt leginkább ellene — mert féltette ott fekvő birtokait és családját."

Végül teljesen érthetetlen, hogy miért nem közölte a kötet szerkesztője a „királykérdés"-t tárgyaló fejezet végéről a következő, Zadravecz által csak félig áthuzott két bekezdést:

„1928. szeptember 25.-én találkoztam Bornemissza Adél bárónővel. Több évi nemlátás után gyorsan ráterelődött a beszéd az én elvonultságomra. »Miért mondott le? Miért vonult el? Miért nem vesz részt a Tesz, vagy egyéb hazafias egyesület munkájában?« stb. stb. kergették egymást a bárónő ajkán a kérdések. — »Elvonultam, és nem is akarok elegyedni a csúnya tülekedésbe —, válaszoltam —, nehogy alkalma legyen újból azt mondani Horthynak, hogy felekezeti békebontó vagyok s a püspöki keresztemmel a protestánsok közé csapkodok!« ...

»Nem, nem e miatt van befeketítve a kormányzó előtt — mondotta ezekre a bárónő —, hanem, ahogy én magának a kormányzónak szájából hallottam, mert *legitimistává lett*«."

Úgy gondolom, ez a néhány példa is mutatja, hogy a forráskritika elhanyagolása sokszor érdemleges mozzanatok megfigyelésének lehetőségétől zárja el az olvasót.

A forráskritika hiányának felemlítése mellett kénytelen vagyok egy további, talán ennél is lényegesebb problémát szóvátenni, mégpedig azt, hogy ez a kötet nem néz szembe a Zadraveczről kialakult s jelenleg is élő véleményekkel. A kötet szerkesztője nem szánta el magát a Zadravecz-kérdéssel való leszámolásra. De — kérdezhetné valaki — milyen vélemények léteznek Zadraveczről, és mivel kell szembenézni, illetve leszámolni? — Mindenekelőtt azzal az állásponttal, amelyet Zadravecz e kötetben közreadott visszaemlékezése is erősít, tudniillik, hogy ő egy vallásos meggyőződéssel áthatott, túlfűtött szerzetes, aki véletlenek folytán belecsöppent a politikába, különböző emberek kihasználták, bajbavitték, aztán cserbenhagyták s 1926 után megbántódva visszavonult a közszerepléstől. Más álláspont szerint viszont Zadravecznek nagyobb szerepe volt az ellenforradalom rendszerében, mint ami ebből a visszaemlékezésből kideríthető.

Ezek azok a kérdések, melyeket szerettem volna megoldottnak látni a kötetben. A bevezető tanulmány és a jegyzetapparátus kritizálja ugyan Zadravecz önarcképét, de nem jut el odáig, hogy egy új, és ugyanakkor reális Zadravecz-portré bontakozzék ki előttünk.

E hitelesebb kép megrajzolásához hozzásegítette volna a szerkesztőt, ha figyelembe veszi munkájánál a Zadravecz tevékenységét megvilágító egyéb forrásanyagot. Mindenekelőtt a szegedi ferences rendház historia domus-át. Ezt a krónikaszerű feljegyzést, 1914 augusztusától, házfőnökké történt kinevezésétől (mert nem 1915-ben került Szegedre, mint ahogy a kötet 7. oldalán olvasható) kezdve sajátkezűleg Zadravecz vezette, egészen tábori püspökké történt kinevezéséig. Ez az említett időszakra nézve méltán tekinthető *Zadravecz naplójának* — szemben a kötetben közölt *visszaemlékezésével*. Ebből minden más forrásnál hitelesebben megállapítható, hogy hogyan került ő a politikába: semmiképpen úgy, mint Pilátus a krédóba — ahogy a kötet 8. oldalán olvasható.

A szegedi ferences rendház historia domusának 1918. november 9-i bejegyzésében a következők olvashatók: „Lázasan folyik minden vonalon a szervezkedés. A tömeglélek nap-nap után elégedetlenebb a jelen renddel és uralommal. A katholikus kör — amelynek egyházi alelnöke P. Guardianunk — ma nagyon látogatott gyűlést tartott, amelyből delegátusokat küldött ki a Nemzeti Tanácshoz, nem annyira hódolatát tolmácsolni, mint inkább kijelenteni azt, hogy Szegeden semmiféle oly insultust nem hajlandó elnézni, mely a katholicizmusnak, vagy a klérusnak szólna. — Sőt a kör egy egész új eszmét dobott fel — mely lehet, hogy országos lesz és édes, de rettenetes módon összeomlott hazánknak még nagy támasza lesz: a *magyar párt* megalkotását. E pártba óhajtja toborozni mindazt a hazafit, aki a régi Magyarországnak sok-sok értékét — (mely most a sárba tiportatott) — megóvni akarja. A kör kérte P. Guardianunk támogatását ehhez. Ő ezt meg is ígérte."

P. Guardian, azaz Zadravecz tehát már a polgári demokratikus forradalom első napjaiban közreműködött az ellenforradalom zászlóbontogatásánál — és a továbbiakban is megtett minden tőle telhetőt az ellenforradalmi erők szervezése érdekében. A „napló" beszámol arról is, hogy 1919. január 6-án illusztris vendége volt a házfőnökségnek: „Soós tábornok katonai főparancsnok tiszteletét tette, s egyben azon kérését tolmácsolta, hogy P. István és társai segítségére legyenek a katonaság erkölcsi világa megmentésén. A katonaságunkat ugyanis erősen elfogta a félreértett szabadság és egyenlőség . . ." Az 1919. február 2-i keltezés mellett pedig a következő bejegyzés olvasható: „A nagymisei szentbeszédben P. Adminisztrator (Zadravecz adminisztrátora volt a Szeged alsóvárosi plébániának) felhívta a fiú-ifjúságot, hogy vallási célból »legény-egyletbe« tömörüljön. A buzdítás hatása alatt már a mai nap folyamán sok 14—20 év körüli ifjú jelentkezett »fehér-gyereknek«, »fiú gárdistának«, ahogy naívul nevezték a tömörülést."

Aztán napról napra beszámol arról, hogy Soós tábornok után ki mindenki illusztris vendége volt Zadravecznek, s hogy került sor a „fehér-gyerekek" szervezése után az ellenforradalmár terroralakulatok szervezésére is. Zadravecznek tehát kezdeményező, irányító szerepe volt az ellenforradalmi rendszer létrehozásánál, s ettől kezdve — érhették sérelmek, visszahuzódhatott, vagy háttérbeszoríthatták — ő úgy érezte mindig, hogy helye van az ellenforradalmi rendszer vezetésében, s az ellenforradalmi rendszer vezetői is úgy érezték, hogy tartoznak neki saját körükben helyet biztosítani.

A frank-ügy után csak 1938-ban kezdett ugyan ismét közügyekkel foglalkozni, de rövidesen megint meglehetősen az első sorokban szerepelt. A források egy másik csoportjából, a Népbíróság tárgyalási anyagából, könnyen át lehet tekinteni az 1938 és 1944 közötti tevékenységét: 1938 szeptemberében revizionista beszédet mondott a budapesti hősi emlékműnél; 1939-ben, Horthy felkérésére, elvállalta a Társadalmi Egyesületek Szövetsége elnevezésű revizionista központ országos elnöki tisztét; ugyanakkor elnöke lett a Nemzeti Figyelő szerkesztőbizottságának, 1942. március 22-én szovjetellenes háborús uszító beszédet mondott; élesen kommunista-ellenes hangvételű beszédet mondott a Gellért-szállóban a fővezérség létrejöttének 25. évfordulója alkalmával; 1942 decemberétől, mint Zala vármegye küldötte felsőházi tag lett, s itt közreműködött a véderő és a jogi bizottságban; 1944. október 10-től részt vett a háború továbbfolytatását programjára tűző Törvényhozók Nemzeti Szövetsége munkájában, végül ide kívánkozik, hogy ő volt az egyetlen főpap, aki részt vett Szálasi eskütételén.

Ha az érdekes kötet bevezetője az említett forrásnak ezen adatait is figyelembe vette volna, nem mutatkoznék szakadék Zadravecz 1927 előtti és 1947 utáni (amiről vázlatosan már beszámol) tevékenysége között. Így bontakozhatnék ki igazán előttünk teljes „életműve": a szakadatlan ideológiai, politikai, ha kell fegyveres harc a társadalmi haladás minden megnyilvánulása ellen.

SZŰCS LÁSZLÓ

CSAPLÁR FERENC:

A SZEGEDI FIATALOK MŰVÉSZETI KOLLÉGIUMA

(Irodalomtörténeti Füzetek 52. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967)

Csaplár Ferenc régi adósságot törlesztett, mikor az 1931-től 1938-ig tevékenykedő művészeti kollégium hiteles történetét megírta. Nem törekedett teljességre, mégis, nemcsak egy város, egy egész ország ifjúsági mozgalmának kontúrjai bontakoznak ki szemünk előtt. A szegedi fiatalok alkotó közösségét elemezve a szerző jól látja, hogy európai jelenség az ifjúság lázadása, útkeresése, a tömegek felé fordulása. Azzal is számol,

hogy az „országmentő társaságok" európai látókör és a munkásmozgalommal való kapcsolat híján csak az önnevelésig, vagy legfeljebb folklórisztikus színezetű falukutatásig juthatnak el. Mivel több, mivel maradandóbb a Szegedi Fiatalok útja — teszi fel a kérdést Csaplár —, s mielőtt megállapítja, hogy: „a Kollégium nemzeti, össznépi erőkre számító és alapozó szellemi, művészeti és politikai mozgalom", sorra veszi az értelmiségi-ifjúsági megmozdulások okait, lehetőségeit. Kitűnő arányérzékkel, az operatőr biztonságával, széles lencsével, országos szintről közelíti meg a 30-as évek vidéki városát, Szegedet, majd egészen életközelből mutatja be azt az egyetemi ifjúságot, amelynek kulturális, politikai munkája nyomán népfront-jellegű akció született.

A Szegedi Fiatalok — Buday György, Berczeli A. Károly, Baróti Dezső, Gáspár Zoltán, Erdei Ferenc, Hont Ferenc, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor, Radnóti Miklós s még számos belső és patronáló tag — azért léphettek ki a szűk vidéki provincializmusból, s lehettek a népfront kezdeti időszakának nagyszabású, a magyar társadalom haladó, demokratikus erőit egyesítő kulturális mozgalom rézseseivé, mert szinte az első esztendőktől kezdve szoros kapcsolatban álltak a munkásság szervezeteivel. Az sem véletlen, hogy ebben a Tisza-parti városban kristályosodott ki s élt legtovább ez a kommunistákkal rokonszenvező s a művészet síkjáról mindinkább a politikai harc terére irányuló értelmiségi mozgalom. Szeged már a század végén radikális, demokratikus értelmiségi réteggel rendelkező város. A századfordulón kibontakozó agrársztrájkok, majd a mindinkább harcos, a tőkések ellen szervezkedő munkássága 1918—19-re az értelmiség jórészét is a proletárforradalom mellé állítja. Horthyék szerették volna Szegedet — mint az ellenforradalom fő fészkét — egészében olyan színben feltüntetni, mintha a lakosság átállt volna a forradalom oldaláról az ellenforradalom mellé. Ennek ellentmond minden olyan történelmi vizsgálódás, mely Szeged munkásmozgalmával, az 1919 utáni évekkel foglalkozik. Ezek szerint, a vesztes forradalom és súlyos illegalitás ellenére is, halállal, börtönnel dacolva, szinte az elsők között szerveződtek újjá a szegedi üzemekben a kommunista csoportok. Sallai Imre 1921-ben felvette a kapcsolatot a szegedi kommunistákkal és az azokat szervező Telegdy Pállal. A KMP szegedi csoportja aztán kiterjesztette működését az egész tanyavilágra, a mezőgazdasági munkásságra. Az illegális pártsejteken kívül a húszas évek elején a legális munkásszervezetekben is működtek kommunisták — főleg a szabó-, nyomdász-, építésszakszervezetekben, továbbá az Eszperantista Munkásegyletben, a Munkásotthonban, Népkörökben. Kapcsolatot tartottak Makóval, Vásárhellyel, Kiskundorozsmával. A húszas évek végére, a harmincas évek elejére a Kommunisták Magyarországi Pártja egyik legharcosabb kerületeként tartja számon a szegedi kerületet.

Csaplár Ferenc tíz ívnyi tanulmányában nemcsak egy egész országra kiterjedő hatósugarú mozgalmat rajzol meg, hanem jó érzékkel felvázolja az első és második fejezetben az értelmiségi ifjúsági szervezkedés általános ismérveit, megalakulásuk és széthullásuk társadalmi okait. Röviden felméri az 1920-as, 30-as évek vidéki városának, Szegednek szellemi, kultúrtörténeti helyzetét, társadalmi rétegződését. És ha egészen vázlatosan is, demográfiai adatokkal, gazdasági mutatókkal, statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy egy ilyen, ellentmondásokkal terhes, lefojtott feszültségekkel, forradalmi indulatokkal telt vidéki város mit tehet a fenyegető fasizmus ellen. Mennyire válhatik az egyetemi város és a klinikák haladó értelmisége a közvetlen közelében nyomorban rekedt tíz- és százezrek sorsának felismerőjévé és e sors megváltoztatásának részesévé. Mint megállapítja: a közvetlen szociális élmények hatása, a hungarológia felé orientálódó s ugyanakkor európai műveltséget és látókört adó egyetem nevelő szerepe, a néprajzi szempontból jellegzetes tanyavilág izgalmas közelsége, a nagy hagyományú, harcos jelenű munkásmozgalom, s végül a szinte egyedülálló irodalmi hagyományok együttes hatása hozhatta létre a parasztsággal és munkássággal mind szorosabb szövetséget kereső és találó baloldali művészeti, ifjúsági tömörülést, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát.

A harmadik nagy és átfogó fejezet a Szegedi Fiatalok alkotó műhelyének megalakulásával, működésével és hatásával foglalkozik. Voltaképpen három szakaszt különböztet meg időrendileg: A szervezeti előzmények ismertetése után tér rá az alakuló korszak tárgyalására, melyet 1930—33 között határoz meg. A mozgalom kifejlődése 1933—34-re esik, s az alkotó közösség virágkora 1935—38-ban következik be.

A szervezeti előzményekről szólva, a Bethlen Gábor Kör vitáira és az agrársettlement mozgalommal való megismerkedésre vezeti vissza a szerző az új alkotó közösség megalakulásának gondolatát. Különösen figyelemre méltónak látja e szempontból a radikális egyetemi ifjakat magában foglaló Bethlen Gábor Kör 1928 márciusában „A jövendő magyar intelligencia és a tanyakérdés" című előadása után kibontakozott viharos vitát, majd a Bethlen Kör képviseletében az Ady-jubileum ünnepségére Budapestre

érkezett fiatalokat ért szellemi hatást. Itt ugyanis szervezettebb ifjúsági csoportokkal ismerkednek meg, így a pécsi Batsányi János Kör fiataljaival és a felvidéki sarlósokkal. Hazatérve bizottság alakul a tanyakérdés tanulmányozására és munkamódszerek kidolgozására. Buday György vállalja a mozgalom programjának első megfogalmazását, mely a parasztság és értelmiség kölcsönös közeledését sürgeti. Közvetlen vizsgálat tárgyává akarja tenni a helyzetet, „mely változásra szorul". Legfontosabbnak a parasztkérdés megnyugtató megoldását tartja az osztályok közti „szolidaritás" alapján.

Buday Londonban ismerkedett meg az angol settlement-mozgalom vezetőivel. E másik irány fontosságát azért emeli ki Csaplár, mert úgy látja, ez a hatás a gyakorlati munka szempontjából döntő. Az angol egyetemisták ugyanis a munkásság és értelmiség közelítése érdekében áldozatra is készek: nyomornegyedekben telepszenek le, szociális központokat hoznak létre, tanítják, segítik, felvilágosítják az elmaradt rétegeket. Szeged környékén, ahogy a szerző kimutatja, 5 és fél millió kat. hold működési területen annyira szétszórtak a tanyák, hogy minden tanyának egy settlementre lenne szüksége, s ehhez Klebelsberg Kunó mindössze 600 pengő támogatást adott. Ennek ellenére a később alakuló Művészeti Kollégium tagjai közül, Budayn kívül, Balla Sándor, Tomori Viola, Árvai Erzsébet, Hont Ferenc, majd 1929 őszétől Erdei Ferenc, Gáspár Zoltán, Tolnai Gábor, Reitzer Béla is részt vesz a falumunkában. A Szegedi Fiatalok Kollégiumának előzményéhez tehát nem szóbeli programok tartoztak, hanem maga a tett. Mint ahogy a szerző megállapítja, óriási munkát végeztek már akkor, mikor még nem is volt határozott körvonalú a közösségük.

Éppen azért, mert már a kezdet kezdetén a tennivalókkal, a megváltoztatni akarással indulnak, ismerik el munkájukat a kommunisták különböző legális kiadványai. A sarlósok pedig testvérmozgalommá fogadják őket, rámutatva, hogy akkor végezhetnek eredményes munkát, ha „harcot vállalnak a parasztság oldalán a földosztásért". A szerző eddig jórészt ismeretlen adatokkal, dokumentumokkal igazolja, hogy a baloldali körök, orgánumok mennyire örömmel üdvözlik őket még megalakulásuk előtt: József Attila pl. az együttműködésre való tervét is felveti. Másrészt bemutatja Csaplár a jobboldal általi ellenséges fogadtatást, ami részben hozzájárul ahhoz, hogy rájöjjenek, egy „közép- osztályöntudat" alapjáról nem lehet a magyar tömegek nyomorán enyhíteni.

Az előzmények ismertetése után a megalakulás körülményeit elemzi a szerző. Itt hivatkozik Ortutay Gyula indokolására, mely szerint „az agrársettlement gyakorlati és gyűjtőjellegű munkássága, a kiszállások és előadások, a szociográfiai és etnográfiai gyűjtés közben adódott tanulságos élmények szinte kényszerítő erővel kívánták a Művészeti Kollégium megalakulását". 1930 őszén jön létre, s 1931 februárjában művészeti előadássorozattal kezdi meg működését.

A szerző közli a 15 kollégiumi tag rövid biográfiáját, majd a kezdeti évek tárgyalására tér rá.

Azzal, hogy fontossági sorrendben külön fejezetet szentel a leglényegesebb tevékenységi formáknak, megoldja a mozgalom egészének a megismertetését, s ezen belül mégis a különböző szakterületen működő egyedek alkotó munkáját is feltérképezi.

„A népi kultúra gyűjtése és alkotó felhasználása" című fejezetben a szerző együtt tárgyalja — szintetikus módszere folytán — a költő Radnóti ilyenirányú munkáját a grafikus Buday népi ihletésű műveinek forrásaival, de épp ilyen biztonsággal körvonalazza az etnográfus Ortutay Gyulának a nyíri és rétközi parasztmesék és népballadák összegyűjtésére tett erőfeszítéseit is. Kitűnő a népmesei motívumok Radnóti költészetére gyakorolt hatásának kimutatása. A szociális élményeknek külön figyelmet szentel a szerző. Ha az első tevékenységi forma, a népművészeti gyűjtés, új és gazdag adatot szolgáltatott az irodalomtörténet és etnográfia számára, ez a rész a nem eléggé feltárt szociográfiai irodalmunkat gazdagítja, valamint a Szegedi Fiatalok által készített statisztikák, demográfiai adatok, a parasztság gazdasági, kulturális, politikai helyzetéről közölt dokumentumok a két világháború közti történettudományunk, közgazdasági ismereteink bővítését célozza.

A fotoművészetről, a lírai és képzőművészeti tevékenységről, valamint az irodalomtörténeti kutatómunkáról szóló alfejezetek bizonyítják, hogy a Szegedi Fiatalok képességük legjavát, alkotó erejüket éppúgy az elnyomott tömegek felemelkedésének szolgálatába állították, mint ahogy a színpadművészet terén, a munkásszínpad és kórusművészet vonalán közvetlenül és magasszintűen a politikai küzdelemben érlelték művészetüket gyümölcsözővé.

Az 1930—1933-as korszaknak — a jó módszer ellenére — legmegoldatlanabb része „A munkásmozgalomban" című alfejezet. A kollégium tevékenységi formáitól kissé elszigetelten vetődik fel így a korabeli munkásszervezetekhez, a kommunista sajtóhoz való viszonyuk. Ezen kívül még néhány pontatlanságot is tartalmaz ez a fejezet — ép-

pen azért, mert nem a szegedi kommunisták mozgalmával kapcsolatosan veti fel kezdetben a kérdést, hanem a KMP politikájának és taktikájának néhány általános szintű megállapítása alapján. Pl. „A határozat tükrözi a KMP-ben — főleg a vezetők körében — uralkodó optimista, a realitásoktól elszakadó »hurrá hangulat«-ot" (1930 febr.—márc.). Nem az azóta már gondosabban értékelt II. kongresszust kellett volna itt idéznie ilyen elnagyoltan, hanem azt a tényt, hogy a szegedi kerületi bizottság — éppen a II. kongresszust megelőző reális helyzetelemzés következményeként — kiterjeszti működését egész Dél-Magyarországra. S nem véletlen, hogy az a kerületi bizottság — amelynek összeköttetése van a makói, hódmezővásárhelyi, kecskeméti, kiskunfélegyházi sejtekkel, s éppen a földműves szegénység, a kubikusok köréből toborozódik újabb és újabb utánpótlás soraikba, — megnyeri az értelmiségi oldalról s kissé még romantikus parasztlátással közeledő egyetemi hallgatók rokonszenvét is. Nem véletlen, hogy Radnóti Miklós kommunistának vallja magát már 1930-ban — ahogyan Bóka László a költőről szóló visszaemlékezésében leírja. S az sem, hogy a kommunista sajtót terjesztik. Igaz, a szegedi kerületi bizottság is konspirációs válságba került (a Tisza-parton tartott konferencia közben detektívek bukkantak fel és fegyverrel támadtak a kommunista vezetőkre, majd letartóztatták csaknem az egész bizottságot, így sokáig kapcsolat nélkül működtek), de 1931-re újra megerősödött a város kommunista szervezkedése, s így nagyobb tekintélyt is biztosított a pártvezetés számára. 1931-től a szegedi munkásmozgalom egyes akcióit már sokkal inkább a kifejlődő Szegedi Fiatalokra tett konkrét hatásában mutatja be a szerző; így elkerüli a túlzott általánosítás buktatóit.

Ugyanebben a fejezetben tárgyalja a szegedi szavalókórus-mozgalom rövid történetét, majd a Szegedi Fiatalok bekapcsolódását ebbe a nagymúltú kulturális tevékenységbe. Ezen a téren meggyőző dokumentumokkal bizonyítja, hogy a Hont Ferenc és Szepesi Imre által összeállított szavalókórus műsor-előkészítésében, előadásában szinte valamennyi kollégiumi tag részt vesz, s ennek hatására megalakul az OIB-csoporton belül is egy olyan tagozat, mely félillegális összejöveteleken most már komolyabban megismerkedik Marx, Lenin műveivel. A tömegekkel, a munkásosztállyal való azonosulásuk forrását Csaplár elsősorban a munkáskultúrmozgalmakban való részvételben látja. A szavalókórus mellett a szabadtéri tömegjátéktól várják a szabadság, egyenlőség elvének, a közösségi világnézetnek megerősítését. Ebben is azt bizonyítja — sokakkal vitában — a szerző, hogy a Szegedi Fiatalok bátor, forradalmian új állásfoglalásai nem maradtak meg az írott vagy hirdetett igéknél, — szinte minden esetben a gyakorlatban próbálták ki elveiket, módszereiket. Így történhetett, hogy a munkásmozgalomhoz szinte szükségszerűen közeledtek, mert ők is szenvedélyesen változtatni akartak. Ez a tenni akarás, a munkásosztály harcában való közvetlen részvétel kimutatható Radnóti egész költészetén, főleg a Férfinapló verseiben, de a Szegedi Fiatalok kultúrszervező, alkotóművészi és társadalomtudományi munkásságában is.

Az 1933—34-es években ezt a tenni és hatni akarást kényszerű szünet váltja fel. Egyedül a könyvkiadás folytatódik. Csaplár ezt a gyakorlati munkában beállt holtidőt a hitleri fasizmus hatalomrajutásával magyarázza, s ebből megint az egész magyar munkásmozgalomra túl általánosított következtetést vont le. „Ez a hangulat — ti. a tanácstalanság és csüggedés hangulata — úrrá lesz a magyar munkásmozgalmon is, egészen a népfront-mozgalom megindulásáig: az egységesnek látszó baloldali írótáboron belül megindul a polarizáció" — írja. Az egység valóban csak látszólagos: nem egy szilárd, az alapvető világnézeti kérdésekben megegyező írótábor bomlik szét, polarizálódik, hanem a mélyben amugyis különböző irányú csoportok útjai 1933-mal kezdenek—s ez természetes — szétválni. Így történt ez a Szegedi Fiatalok esetében is. Ha még pontosabban körvonalazta volna Csaplár az egyes művészeti kollégiumi tagok portréját, ez a folyamat magától értetődő lett volna, hiszen többen megmaradtak a kissé romantikus népszeretetnél, idealista világnézet alapján. Egy keményebb történelmi forduló, s a munkásmozgalomban résztvettek fokozottabb üldözése, letartóztatása, meggyötrése elég volt ahhoz, hogy a Szegedi Fiatalok közül is egyesek más utat válasszanak. De a többségre így is a további harc jellemző, ha lefojtottabb is a lázadás lángja. Radnóti költészetéről maga Csaplár jegyzi meg, „. . . pesszimizmusa saját személyes sorsa alakulásának látomásait színezi, a harcot vallja és vállalja — akár 1931—32-ben —, ám biztos abban, hogy a győzelmet, a késő »fiatal korok«-at nem éri meg." De ugyanez az elszántabb — bár a hitleri fasizmus erősödésével aggódóbb — hang jellemzi a néprajzi, szociográfiai kutatásokat végző Szegedi Fiatalokat is. Szakítanak a leíró, csak a tényeket közlő etnográfia i kutatással; a politikai helyzet élesedésével munkájuk szociológiailag — a közösségi, a kollektív szempontokat jobban figyelembevevő módszerrel bővülve — politikusabbá válik, s része lesz a Művészeti Kollégium antifasiszta harcának könyvkiadásuk is. Az igaz, hogy a marxizmussal való kapcsolatuk ezekben az években nem töretlen, de a

„Lábadozó szél" című Radnóti-kötettől az „Új Hold"-ig (1933—35), Ortutay Gyula: „A magyar lélek alapvonásai a népi kultúránkban", s Erdei Ferenc, Reitzer Béla, Hont Ferenc stb. ugyanezekben az években írt művei, Buday metszetei mégis sok pozitív, előremutató vonást tartalmaznak. A megtorpanás, „az egycsapásra csüggedés, tanácstalanság" tehát inkább néhány hónapig tart, mind a Szegedi Fiatalok között, mind más baloldali mozgalmakban. Jellemző erre egy országos adat: a megváltozott politikai helyzet 1933-tól azt sürgette, hogy a kommunisták menjenek be a szakszervezetekbe, építsék ki kapcsolataikat a tömegekkel éppen azért, mert az új helyzetben csak így tudják a munkásosztály érdekeit képviselni, csak így tudják hathatósan támogatni az erősödő antifasiszta harcot. A munkásegység jelszava, s a „be a szakszervezetekbe"-törekvés azt eredményezte, hogy 1933 végére jóval nagyobb lett a KMP tömegbefolyása — a közben megalakult Antifasiszta Bizottság révén is —, mint az előző években. A kommunistákra mért nagy csapás — a titkárság letartóztatása, Sallai és Fürst kivégzése — egy fél évi megtorpanás után még elszántabbá, még következetesebb harcosokká edzette a pártban, KIMSZ-ben, Vörös Segélyben dolgozó munkásokat, parasztokat és értelmiségieket. Újabb és újabb tömegeket vittek harcba a jobb s a helyzetet gondosan elemző pártvezetés alapján.

Az 1935—38-as szakasz a kollégium utolsó periódusa. E három év — ahogy Csaplár jellemzi — valóban, egyedi fejlődésében is az egész haladó magyar értelmiség korabeli útját példázza. A kulturális harc megerősödését és az antifasiszta küzdelem kiterjesztését jelzi a baloldali erőket tömörítő Válasz című folyóirat, majd a KMP kezdeményezésére megalakult Szocialista Képzőművészeti Csoport működése, a Szocialista Írók Csoportja. Ide sorolhatjuk a Művészeti Kollégium által alapított „A színpad" és a „Magyarságtudomány" c. folyóiratok megjelenését is.

Ha e törekvéseket meg akarja értetni Csaplár Ferenc az olvasókkal, fel kell mérnie mind a színpadmozgalom néhány évtizedét, mind a magyarságtudomány körébe tartozó kérdések, mozgalmak történetét. Ezeket kitűnően el is végzi. Jóval több bizonyító anyagot feltár, mint amennyit e szűk keretek között felhasználhat. Ez az erőfeszítés azonban nem megy kárba, mert e két terület vázlatos ismertetése alapvetően szükséges ahhoz, hogy ezt a művelődéstörténetileg, de munkásmozgalmilag is még sokban ismeretlen területet megközelítse és a történettudomány módszereivel megvilágítsa. Ebből a fejezetből kiderül, hogy a Nyugattal, Szép Szóval, de főként a Gondolat c. folyóirattal való kapcsolatuk, az eleinte Szegedet, Dél-Magyarországot átfogó mozgalmat országos hatósugarúvá teszi. A Szegedi Fiatalok még a kollégium feloszlása után sem szüntetik meg működésüket, hanem — ahogy Csaplár kimutatja — négy irányban folytatják az együtt megkezdett harcot: Radnóti és Hont a KMP kultúrpolitikájában vesz részt, Erdei, Ortutay, Tolnai és Reitzer a Márciusi Front balszárnyán. A többiek útja is jórészt a kiharcolt népfrontpolitika szolgálatába torkollott (elsősorban a Parasztpárt, majd a Független Kisgazdapárt vezetői közé emelkedve, vagy a különböző antifasiszta megmozdulások szervezői, előadói gyanánt).

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma című tanulmány — éppen a mozgalom pontos elemzése miatt — nélkülözhetetlen a két világháború közti időszakkal foglalkozó történészek számára, de világos útmutatást jelent a mai fiataloknak, kik emberi magatartást, a küzdelemre való nekigyűrközést olvashatnak ki e máig ható mozgalom történetéből.

K. Nagy Magda

KEREKES LAJOS:

AUSZTRIA TÖRTÉNETE 1918—1955

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 234 l. + 4 l. függelék)

Ezzel a könyvvel már nem kezdő történész, hanem Ausztria történetének eredményes tudományos múltra visszatekintő kutatója jelentkezik. A szerző „Anschluss, 1938" c. művében egy bevezetés után Ausztria 1936—38-as külpolitikai helyzetét elemezte, avatott kézzel idézve az olvasó elé a magyar külügyi anyagok tanulságait, egy nagyobb tanulmányban a *Heimwehr-mozgalom* magyar kapcsolatainak titkáról lebbentette fel a fátylat, ezúttal pedig Ausztria általános politikai történetét vizsgálja. Bár a könyv nem tartalmazza — mint címe után következtethetnénk — az Osztrák Köztársaság szélesebb értelemben vett fejlődéstörténetét, s ha sajnáljuk is az átfogóbb ívű demográfiai, gazdaságtörténeti, gazdaságpolitikai, kulturális elemzés elmaradását, a könyvet nemcsak

hézagpótlónak, de a meglehetősen nehézkesen cammogó magyarországi egyetemes történetírás egyik úttörő jelenségének tarthatjuk.

Az európai polgári államok történetéről szóló összefoglaló jellegű művek emez első kísérlete egészében véve jól sikerült. Szerzője ezúttal is intelligensen és nagyvonalú módon ötvözte a történeti irodalom megállapításait saját kutatásának eredményeivel, s a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tartható, élvezetes olvasmányt adott a magyar tudománynak. Mindemellett ezúttal bizonyságot tesz elméleti érdeklődéséről is, amennyiben néhány problémát a történetírás módszerével kapcsolatban is felvet, s igyekszik egyes kérdéseket — mint pl. az osztrák úgynevezett konkurrens-fasizmus jellege — elvileg is tisztázni.

Jól szerkesztve tárulnak elénk a könyv lapjain az Osztrák Köztársaság megszületésének forró napjai s az újszülött állam súlyos problémái a békeszerződés amputációjából, a Duna-medence egészségtelen gazdasági és politikai viszonyaiból, az osztrák nemzeti tudat hiányából stb. eredően. Végigkísérjük a jobb sorsra érdemes, dolgos és harcos osztrák nép politikai vezetőinek válságról válságra bukdácsolását, majd tanúi vagyunk az évekre elnyújtott politikai válság-periódusnak, ami Ausztria történetét a nácizmus németországi uralomrajutásától az Anschluss megvalósításáig kitöltötte. A könyv drámaian ábrázolja a valóságos drámát, amit a történelem írt meg osztrák földön a függetlenség belső elgyökértelenítése, majd egy nép nemzetközi feláldozásának felvonásaiban. Megrendítően ábrázolja az osztrák politikusok — olykor saját jobb belátásuk ellenére — tett terrorintézkedéseit az Anschluss-ellenes társadalmi bázis likvidálására, azzal a céllal, hogy az egyetlen külpolitikai támaszt, a fasiszta Olaszországot maguk mellett tudhassák, majd a folyamatot, melyben Ausztriát létrehozói — az angolok és franciák — mellett fő patrónusai, az olaszok is habozás nélkül odadobták a náci expanziónak. Plasztikus a kép, amit a Birodalomhoz csatolt Ausztria általános helyzetéről, hangulatáról, az ellenállás lassan növekvő erőiről kapunk, s ezzel a szerző magalapozza az újjászületett Ausztria történetéről adott rövid összefoglalóját. Külön figyelmet érdemelnek a találó, emberi portrék az osztrák politikai élet kiemelkedő személyiségeiről: Karl Rennerről, Seipelről, Schoberről, Dulfssról, Schuschniggról, Amint megelevenednek a főszereplők, úgy válik a könyvben valóságossá, mozgóvá, szinte érzékelhetővé az osztrák politikai élet légköre, eseménytörténete is. Mindez nem lenne lehetséges az osztrák bel és külpolitika mély, alapos ismerete nélkül.

A gondolatokat ébresztő munka kapcsán érdemesnek látszik két olyan probléma felemlítése, ami a szerző további tudományos működése szempontjából jelentősnek tűnik, s ami egyúttal a magyar történetírás általános helyzetéhez és problémáihoz is kapcsolódik. A könyvnek az osztrák határok között mutatkozó biztonságát nem érzékelhetjük azonos módon, midőn elhagyja ezeket a határokat, s mivel a nemzetközi törekvések és szituációk értelmezésében olykor bizonytalan marad, ez megnehezíti az ismert osztrák és a részben ismeretlen egyéb tényezők összeillesztését is. Feleslegesen sok helyet venne igénybe e szépséghiba kis szeplőinek összegyűjtögetése, s nincs is értelme. Illusztrációként mindössze egy példát ragadok ki. Az 1931-i német—osztrák vámúniós kísérlet magyarázataként Kerekes egyrészt mindkét oldalról azt hozza fel, hogy a politikai vezetők a vámúniót megoldásnak találták a német, illetőleg az osztrák gazdasági problémákra, majd a német kormány szempontját belpolitikai tényezők mellett azzal indokolja, hogy nem akart kimaradni az „Ausztria felett osztozkodó együttesből, s miután attól félt, hogy a gazdasági válság következtében váratlanul megvalósulhat valamelyik forgalomban levő tervezet (Tardieu-terv, Hodža-terv), a német kormány gyorsan akcióba lépett és biztosítani igyekezett magának az első helyet" (67. l.). Nem kívánom itt a vámúniós problémáról nézetemet kifejteni, mindössze a fenti magyarázattal kapcsolatban felmerülő nehézségekre mutatok rá. Számos dokumentum azt tanúsítja, hogy a vámúnióhoz gazdasági tekintetben egyik oldalon sem fűztek nagy reményeket, mint ahogyan nem is lehetett (az osztrák gazdasági körök húzódozását később maga a szerző is említi); Schober szintén nem ettől, hanem egy messzemenő preferenciális rendszertől remélt orvoslást Ausztria gazdasági bajaira. Maga a tervezet nem is merítette ki a vámúnió fogalmát, hanem valójában vámúnióval leplezett preferenciális szerződés volt, amit azonban önmagában véve szintén nem tartottak gazdasági tekintetben egyik oldalon sem kielégítőnek. Ezzel a magyarázatnak ez a része alaposan meggyengül. Ami a német külpolitikai célokat illeti, megjegyzendő, hogy az említett két terv még nem volt forgalomban, és 1931-ben, sőt 1930-ban, amikor a német—osztrák megegyezés titokban létrejött, senki sem sejtette, hogy valaha is forgalomba kerül. Ha tehát más államok akcióinak ellensúlyozásában keresünk indokokat, akkor inkább a Briand-féle Pán-Európa ekkor még eléggé körvonalazatlan dunai vonatkozásaira, illetőleg a Ciancarelli—Brocchi-féle olasz tervezetre kell

gondolnunk. A megfogalmazásból azonban nem is a felsoroltakat, hanem az „Ausztria felett osztozkodó együttes" kifejezést szeretnénk elsősorban kiemelni. Ez azt jelenti, hogy Franciaország — oldalán a kisantanttal — továbbá Olaszország és Németország azért vonultatják fel gazdasági és diplomáciai arzenáljukat, hogy megosztozzanak az Ausztria feletti uralmon. Úgy véljük, hogy ebben az esetben joggal beszélhetünk egy — kissé naív — „ausztrocentrizmusról". Az európai méretű ausztriai roham abszurditása önmagában véve is felkelti a gyanut, hogy a német külpolitikai célok a vámúniós kísérlettel nem kizárólag Ausztriára irányultak, s az „osztozkodás" nem Ausztria felett, hanem Közép- és Délkelet-Európa felett folyt. Ezt a kérdést, amit néhány mással kiegészíthetnénk (elsősorban Olaszország politikájának értelmezését illetően), azért kívántam felemlíteni, mert úgy vélem, hogy nem egyedi problémáról van szó, hanem a magyar legújabbkori történetírás eléggé általános jelenségéről. Lényegét abban látom, hogy a páratlan lehetőséget kihasználandó, amit a magyar külügyi források megközelíthetősége nyújt, kutatóink témáikat — legyen az magyar, osztrák, vagy bármi más — egy kissé leszűkített értelmezésben kezelik és nincsenek a szükséges mértékben figyelemmel a szélesebb közép-európai és európai horizontra. Ez egyúttal arra figyelmeztet, hogy azokban az esetekben is, midőn a hungarocentrizmus esetleg nacionalista beágyazottságát vélnénk felfedezni, nem egyszer inkább egy hosszabb ideje ható, sok okkal menthető, de mégis jogosulatlanul berögződött történetírói eljárással, „technikával" állunk szemben.

A másik említésre méltónak vélt probléma a szerző által felvetett történetírói ítélkezés kérdése. Kerekes joggal elutasítja a „mi lett volna, ha . . ." csábító, de a történetíráshoz méltatlan kérdés felvetésének alkalmazását, megállapítja, hogy a meg nem valósult lehetőségeket a történetírás nem vizsgálhatja, de úgy véli, hogy a történetírónak mégsem kötelessége a tényleg megvalósult szituációt a „legtökéletesebbnek" tekinteni. Ezzel az utóbbi joggal többször él is. Megállapítja például, hogy az 1918 után kialakult helyzet a Duna-medencében nem volt „eszményi", majd hasonló kategóriákkal dolgozik néhány más esetben is. Ezzel kapcsolatban két gondolatot szeretnék felvetni. Az egyik az, hogy vajon, ha a történetíró egy helyzetet nem tart „legtökéletesebbnek" vagy „eszményinek", úgy mihez hasonlítja? Nem mégis ahhoz a képhez, amit a „mi lett volna, ha . . ." alapján kikalkulált? Azzal az eljárással, hogy hipotézisét olvasójával nem közli, hanem csak azt, hogy a helyzet az ő nézete szerint nem a legjobb, ráadásul kétségben hagy, hogy számításai értelmében tulajdonképpen mi volt az eszményi megoldás? Ez persze újabb problémákhoz vezet. Egyáltalán lehet-e a történelemben legtökéletesebb és eszményi megoldásokról beszélni, vagy csak realitásokról, melyek egy-egy megoldást meghatároznak. Számonkérhet-e egy történész a népektől nemlétező megoldásokat akár 1918-ban, akár 1848-ban, vagy bármikor? S ezzel átléphetünk a kérdések másik csoportjába. Őszintén szólva, a Duna medencében az 1918 után kialakult helyzetről a szerzőnk által használt két negatív meghatározást, hogy ti. az nem volt a legtökéletesebb és nem volt eszményi, egy sor mással ki tudnánk egészíteni. Nem volt tökéletes sem, jó sem, kielégítő sem, sőt rossz volt, számos szempontból elhibázott. De mit mond mindezzel a történész? Benyomásom szerint semmit. Mit magyaráz meg? Érzésem szerint semmit. A történetírónak a kérdéseket minden bizonnyal nem úgy kell feltennie, hogy valamely történeti eredmény etikai-filozófiai értelemben milyen kategóriába sorolható, hanem úgy, hogy vajon melyek e szituáció lényeges jellemzői, s ezeknek mi az oka, mi a magyarázata. Közismert, hogy a történetíró éppen a legújabb korban tudja a legnehezebben megvalósítani ezt az attitűdöt, s e recenzió szerzője bizonyos abban, hogy saját írásaiban is többször kimutathatná ugyanazt a „vétket", amit felhánytorgat. Egy ilyen közeli korszakról lévén szó, melynek kihatásait máig érezzük, valóban nehéz leküzdeni az indulatot és tartózkodni attól, hogy az ember a küzdő feleknek oda ne kiáltsa — utólagos — jobb ötleteit egy jobb megoldás érdekében. De ha ez pszichológiailag érthető is, káros mint történetírói gyakorlat, s minden bizonnyal hibaforrássá válhat. Úgy véljük, eredményesebb módszer, és a történetírói hivatásnak megfelelőbb, ha a történész nem minősítéseket osztogat, hanem minél alaposabb helyzetelemzést nyújt, és igyekszik annak a lehető legpontosabb magyarázatával szolgálni. Úgy tűnik, hogy ez a kérdés szoros kapcsolatban áll a történeti optimizmusról és objektivitásról folyt általános vitával; annak egyik oldalhajtása. Az eszményi kategóriák felállítása, mintegy számonkérése — bármennyire is tagadja ezt szerzőnk, mégis — egy feltételezett, de nem létező fejlődési folyamat alapján a realitások, a történelmileg létező objektív talajának elhagyását jelenti. S ha igaz általánosságban az a tétel, hogy a marxista történetírás csak a pártos objektivitás fegyverzetében bontakozhat ki és harcolhat az igazság feltárásáért, s egyúttal csak így támadhatatlan, úgy ez áll a legújabb kor, sőt napjaink történetírására is.

Nem azért időztem viszonylag hosszan az említett két problémánál, mintha a tárgyalt könyvet döntően jellemeznék. Erről szó sincs. Pusztán azért, mert mindkét jelenséget eléggé általánosnak látom ahhoz, hogy érdemes legyen róluk elgondolkozni. Kerekes Ausztria-történetét az ismertetés elején felsorolt kvalitások jellemzik elsősorban, s ha számos gondolatot vált ki, az egyúttal pozitívuma is. Egy jó művel kapcsolatos problémák — mint itt az általános történeti összefüggések néhány kérdésében — és vitára serkentő egyes megállapításai — mint az ítélkezés problémájában — sokkal alkalmasabbak termékeny gondolatok kiváltására, mint egy közepes vagy gyenge alkotás összes erényei.

ORMOS MÁRIA

J. ROZENTAL:

DIPLOMATICSESZKAJA ISZTORIJA RUSZKO-FRANCUZKOGO SZOJUZA

(Moszkva, Izdatyelsztvo szoc. ökonomicseszkij lityeraturi. 1960. 272 l.)

AZ OROSZ—FRANCIA SZÖVETSÉG DIPLOMÁCIAI TÖRTÉNETE

A szerző véleménye szerint az első világháború előkészítésének sorsdöntő évei az 1904—1907-es időszakra tehetők, amelyet munkájában feldolgozott. Megállapítása szerint ekkor a két hatalmi blokk már kialakult, egyik oldalon állott Anglia és Franciaország, a másik oldalon Németország és a Monarchia. A szerző elhárítja Pokrovszkijnak azt a véleményét, miszerint a cári Oroszországnak döntő szerepe volt a háború kirobbantásában, s ehelyett a lenini értékelést tartja helytállónak, miszerint a nagyhatalmi ellentétek gócában az angol—német versengés állott. Ilyen szempontból tartja jellemzőnek Lamsdorf cári külügyminiszter megjegyzését, miszerint ezekben az években folyt a verseny, hogy melyik hatalmi blokk fogja Oroszországot megnyerni. Mert jóllehet, 1870 óta számos objektív tényező már megalapozta a francia—orosz közeledést, tény az, hogy Witte kormányzata idején a német orientációnak is számos híve volt. Witte ugyan nem kevésbé volt az imperialista terjeszkedés híve, mint Izvolszkij, de minthogy ő a Távol-Keleten kívánt eredményeket elérni, az első számú ellenséget Angliában látta. Witte politikájának azonban mélyebbenjáró tendenciák következtében el kellett halnia, s az európai tendencia győzött. Ehelyütt a szerző érzékelteti a gazdasági érdekek jelentős szerepét, azt, hogy a német vámpolitikán túl a francia tőke volt az, amely a cárizmust megmentette az összeomlástól az 1905. évi forradalom után.

A bonyolult diplomáciai és egyéb politikai, gazdasági összefüggéseket a szerző kiterjedt anyagra támaszkodva világítja meg. Rozental felhasználta a cári külügyminisztérium, a követi jelentések anyagát, a memoárirodalmat, a kor sajtóját, az újabb dokumentum-válogatásokat és a feldolgozásokat. Rozental bevezetőjében tájékoztatja az olvasót a forrásoknak egyedi értékeiről, s a memoárírók sajátos arculatáról. Historiográfiai áttekintésében aláhúzza, hogy Bülow, Witte és a többi memoáríró mind a szubjektivizmus lejtőjére került, egyes diplomaták ügyességének tulajdonítottak szerfelett nagy szerepet, amit — állapítja meg a szerző — a diplomáciatörténet mai francia nesztora, Pierre Renouvin is megismétel. Ezzel szemben Rozental azokat a történeti tendenciákat mutatja ki, amelyek szükség esetén útjukból elsöpörtek olyan befolyásos politikusokat is, mint Witte. E tendenciáknál Rozental kiemeli a gazdasági tényező súlyát, amelyeknek a francia—orosz kapcsolatok szövődésében vitális jelentőségük volt, s amit a szerző gazdagon dokumentál.

Rozental könyvében hangsúlyozza a cári diplomácia felelősségét a világháború kitöréséért, a cári kormány külpolitikájának imperialista célkitűzéseit. Emellett azonban a könyv lapjairól kitűnik, hogy e külpolitika mennyire rövidlátó volt, hányszor hitt a közeljövő békés megoldásában, mikor már küszöbön volt a háború, milyen belső koncepcionális eltérések mutatkoztak még az uralkodó körök felfogásában is, sőt magában a kormányzatban, a külügyminisztériumon belül is. A német és a francia orientáció hívein túl a szerző pártok szerint is ábrázolja ezeket a különbségeket. Kitűnik, hogy a bolsevik „forradalmi vereség"-vonallal, vagyis azzal az elképzeléssel szemben, hogy a cári kormány veresége az elsőrendű szükséglet, ami azután rövidesen forradalmi válságba kell, hogy torkolljék, a mensevikek az orosz—japán háború idején a „minden áron békét" jelszót adták ki. A liberális burzsoázia kezdetben támogatta a háborút, de a vereségek

láttán hamarosan a kormányzatot bírálta „a rossz felkészülés" miatt, majd pedig a háború gyors befejezését sürgette a forradalmi erjedés megelőzésére. Rozental érzékelteti a vérmes, elvakult imperialista irányzat és a reálpolitikusok ellentétét is, amely ugyancsak többször viharokat váltott ki, még a hatalmon levők szűkebb körén belül is.

Oroszország gazdasági, politikai helyzetének vázolásán, külpolitikájának elemzésén túlmenőleg a szerző behatóan foglalkozik a francia, de a német, angol külpolitika alakulásával, koncepcióik keletkezésével és elvetélésével. Mindez főként a nagy szövetségi blokkok kapcsán mutatkozott meg. Eseménytörténetileg a szerző a francia—orosz szövetség elmélyülésének folyamatát kíséri nyomon — amelynél hangsúlyozza, hogy az történetileg megszakítatlan tendenciaként érvényesült. Kronológiailag és tényszerűleg legnagyobb részletességgel a szerző az orosz—japán háború diplomáciai hátterét ábrázolja. Emellett megvilágítja az első marokkói konfliktus szerepét a nagyhatalmi blokkképződésben, valamint azt a szerepet is, amelyet az orosz diplomácia játszott az algecirasi konferencián. Ehelyütt Rozental hangsúlyozza, hogy a korábbi értékelésekkel szemben, amelyek egyoldalúan csak az angol diplomáciának tulajdonították a konferencia végeredményét, a németek visszavonulását a franciák előtt, Rozental szerint az orosz diplomácia is befolyásolta. Az orosz algecirasi küldött, a berlini orosz követ, a pétervári külügyminisztérium egyaránt igen határozottan lépett fel, a német visszakozást követelte, ami mellett megcsillantották egy esetleges orosz—német—francia együttműködés gondolatát — ami Anglia elszigetelésével járhatott volna. A marokkói válság orosz külpolitikai lépéseinek van egy szála, amely Bécsbe vezetett. Pétervárott ugyanis Bécsre is nyomást kívántak gyakorolni, hogy Bécsből Berlint mérsékeljék. E célból az osztrák-magyar ellenzéki köröket kívánták bátorítani, akik nem kívántak egy a Monarchiától idegen ügy miatt külpolitikai-háborús konfliktusba keveredni. Ez ügyben a Monarchia pétervári követét, Aehrenthalt is megkeresték.

A szerző könyvét az orosz—francia kölcsön 1906. évi aláírásával, az antant kiépülésével, Izvolszkij külügyminiszteri kinevezésével zárja. Ehelyütt újabb tömör összegezést ad Lamsdorf és Izvolzskij külpolitikájának eltérő jegyeiről. E kérdésben Lamsdorfot idézi, aki saját külügyminiszterségéről megállapítja, hogy nem kívánta magát egyértelműen elkötelezni sem Berlin, sem London mellett, s szerinte e politikát ugyan sokan „határozatlanságnak" fogták fel, ez azonban voltaképpen függetlenséget biztosított számára. Izvolszkij viszont határozott balkáni terjeszkedést követelt, ez elkerülhetetlenül vezetett az orosz—német viszony megromlására, aminek következménye volt az egyértelmű antant-barátság.

JEMNITZ JÁNOS

L. A. BENDRIKOVA:

LUI BLAN KAK ISZTORIK

(Moszkva, Izd. Moszkovszkovo Universziteta. 1959. 99 l.)

LOUIS BLANC MINT TÖRTÉNÉSZ

A munka arra világít rá: hogyan tükröződnek L. Blanc politikai és társadalmi nézetei történetírói munkásságában. Bevezetésként a szerző megállapítja, hogy L. Blanc tevékenységét a korabeli francia gazdasági-társadalmi és politikai élet függvényeként, a francia gondolkodás szerves részeként kell tekinteni. Kimutatja, milyen szellemi áramlatok hatása alatt alakultak ki L. Blanc történelmi nézetei. Legfontosabb forrásokként a felvilágosodást, az utópista szocializmust és a restauráció korának történetírását említi meg. Pozitívuma, hogy L. Blanc-t összeveti az őt megelőző korszak és saját kora polgári történészeivel, és idézi a marxizmus klasszikusainak megállapításait L. Blanc-ról, illetve az általa érintett kérdésekről.

L. A. Bendrikova L. Blanc történetírói tevékenységét két korszakra osztja. Korszakhatárként 1848-at jelöli meg. A szerző által eszközölt periodizálást a magunk részéről vitathatónak tartjuk. A könyvből ugyanis az derül ki, hogy a kispolgári szocialista történész nézetei 1848 után sem változtak. Véleményünk szerint arról van szó, hogy a júliusi monarchia éveiben még volt némi realitása a proletariátus, a kispolgárság és a burzsoázia egy része összefogásának a demokratikus köztársaságért vívott harcban. 1848 során azonban a francia munkásosztály a burzsoázia egészével került szembe. Ennek a jelentős változásnak a felismerése nem tükröződik L. Blanc 1848 utáni írásaiban, és

ezért veszti el nézeteinek korábban haladó momentumait. Éppen azért, mert nézetei nem változtak, az új viszonyokat is a régi szempontok szerint elemezte.

L. Blanc jelentősebb történeti munkáinak elemzése előtt történelemelméleti koncepciójáról a szerző megállapítja, hogy az eklektikus. A történelmi fejlődés egészét idealista módon szemlélte, míg részproblémák tárgyalásánál a történelmi materializmus elemeivel találkozunk. Idealizmusa jut kifejezésre abban, hogy a történelem menetét három elv, az autoritás, az individualizmus és a testvériség harcaként fogja fel. Materialista elem, hogy az osztályokat a termelési eszközökhöz való viszonyuk alapján különíti el. Megállapítja a könyv, hogy L. Blanc az osztályok feletti állam eszméjét vallotta, és az államot az ő általa elképzelt szocializmus megvalósítása eszközének tekintette. A szerző szerint a L. Blanc-féle állam örök, és a társadalom létrehozója. Kora burzsoá történészeivel szemben nagy pozitívuma L. Blanc-nak, hogy a társadalmi fejlődés perspektívájaként a szocializmust vallja. Az osztályegyüttműködés elve alapján állva azonban úgy képzelte el a szocializmus megvalósítását, hogy a burzsoázia és proletariátus összefogásának eredményeként létrejött demokratikus köztársaság (tehát a burzsoá állam) reformokkal teremti azt meg.

Rátérve L. Blanc munkáinak elemzésére a szerző először a júliusi monarchia korszakát tárgyaló „Tíz év története (1830—40)" c. művel foglalkozik. A munka érdemeként kiemeli, hogy tényekkel leplezi le Lajos Fülöp rendszerének valódi jellegét, és jelentős teret szentel a munkásosztály harcainak. Ám mint az osztálybéke híve igyekszik eltussolni a proletár osztályharc burzsoá-ellenes voltát, és antimonarchikus jellegét emeli ki.

L. Blanc fő művében az 1789—94-es francia forradalom történetét dolgozza fel. A munka első kötetét még 1848 előtt írta, befejező kötetei már az angliai emigráció éveiben készültek el. A forradalom menetét az eszmék harcaként állítja be. Az események tárgyalása azonban a konkrét társadalmi viszonyok elemzésén alapul. Részletesen tárja fel a forradalom előtti osztályviszonyokat, az egyes társadalmi csoportok összetételét, érdekeit és céljait. A harmadik renden belül a burzsoázia mellett kiemeli az előproletariátust. Hangsúlyozza, hogy a burzsoázia csak a tömegmozgalom révén tudta meghátrálásra kényszeríteni az udvart. A forradalom első szakasza eredményének az alkotmányos monarchiát tartja. Létrejöttét azzal magyarázza, hogy mielőtt a harmadik rend az autoritást teljesen felszámolta volna, a liberális burzsoázia a néptömegek (szövetségese) ellen fordult. A forradalom menetében bekövetkezett fordulatok mögött nem látja meg az osztályok erőviszonyán belül végbement változásokat.

L. Blanc műve középpontjában a jakobinusok állnak. Helyesen a forradalmat előrevivő politikai társaságnak tartja őket, vizsgálatukkor azonban nem osztályhelyzetüket veszi alapul, hanem erkölcsi erényeiket emeli ki. Alaposan elemzi a gironde—jakobinus vetélkedést mint az individualizmus és a testvériség küzdelmét. A harc során és eredményeként létrejött jakobinus diktatúrát és az 1793-as alkotmányt a testvériség diadalaként értékelte. A terrort szükséges rossznak, átmenetinek tartotta. A forradalom nagy alakjainak értékelésekor Robespierre-ért lelkesedik, Marat-t radikalizmusa, Dantont royalizmusa miatt marasztalja el. Az ébertistákat — helytelenül — a gironde képviselőiként állítja be. A jakobinus diktatúra bukásának okait felszíni jelenségekben (a politikusok személyes ellentétei) keresi. A forradalom befejezését a thermidori fordulatban látja.

L. Blanc az 1789—94-es forradalom egészét politikai átalakulásként értékelte, amely — sajnálatosan — a terror jegyében ment végbe. Társadalmi változás szerinte akkor még korai volt, annak a forradalom után békés úton kell bekövetkeznie. L. A. Bendrikova megállapítja, hogy a francia forradalom korábbi feldolgozóival szemben L. Blanc nagy érdeme a jakobinusok pozitív értékelése, valamint sok új forrásanyag felhasználása.

L. Blanc történetírói munkásságának másik nagy témája az 1848-as forradalom. Ezzel kapcsolatos írásai azonban egy kissé önigazolás jellegűek. A szerző utal rá, hogy e mögött a burzsoázia és a proletariátus között ingadozó kispolgárság önigazolását kell keresnünk. Kortársaival szemben pozitívuma, hogy 1848 után is a demokratikus köztársaság híve. Eszméi fő fogyatékossága ekkor is, hogy a munkásosztály önálló politikai harcának szükségességét tagadja. Ilyen elméleti alapon állva értékeli az 1848-as forradalom eseményeit. Legjellemzőbb a forradalom tragikus csúcsát jelentő júniusi eseményekről alkotott véleménye. A munkásosztály első önálló, harcos fellépését éhséglázadássá degradálja, kirobbanását bonapartista provokáció eredményének tekinti.

Leszögezhetjük, hogy a szerző alaposan, sokoldalúan dolgozza fel a témát. Feltárja L. Blanc politikai elvei és történetírói munkássága szoros összefüggését, marxista talajról bírálja a kispolgári szocialista politikus helytelen nézeteit.

MENYHÁRT LAJOS

HISTORYKA. STUDIA METODOLOGICZNE. TOM I.

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1967. 161, 2 l.)

HISTORICA. MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

Az utóbbi években egyre fokozódik az érdeklődés a történettudomány elméleti és módszertani kérdései iránt, a marxista és a polgári történetírásban egyaránt. Olvasóink a külföldi folyóiratszemlében kísérhetik pl. figyelemmel, milyen eredményeket mutat fel a szovjet történettudomány ezen a területen, s a még megoldásra váró feladatoknak milyen széles körét szokta egy-egy módszertani cikk felvetni.

A lengyel történettudomány, amelynek igen régi és jó hagyományai vannak ezen a téren is, elég hamar és érzékenyen reagált erre a világszerte megnyilvánuló érdeklődésre. Már 1963 őszén megalakították a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetén belül a módszertani bizottságot, Celina Bobińska professzor vezetésével, s a bizottság tagjai a lengyel történettudomány legnevesebb, nemzetközi viszonylatban is ismert képviselői. A bizottság munkájából született meg az itt ismertetésre kerülő módszertani cikkgyűjtemény, ugyancsak Celina Bobińska főszerkesztése alatt, a szerkesztőbizottság tagjai Juliusz Bardach, Aleksander Gieysztor, Witold Kula, Bogusław Leśnodorski, Janusz Tazbir és Janusz Żarnowski. Mint a rövid szerkesztőségi bevezető mondja, a módszertani és elméleti kutatások fórumát kívánja az Intézet ezzel a kiadvánnyal megteremteni.

A kötet — folyóiratokhoz hasonló szerkezettel — több rovatban közli mondanivalóit. Az első a „Kérdések" c. rovat, amely láthatólag a megoldatlan vagy vitás kérdéseket veti fel. *Henryk Katz:* A társadalmi mozgalmak — definíciós kísérlet (5—29. l.) néhány szociológus megfogalmazásának bírálatából indul ki. Rudolf Heberle definíciója inkább a társadalmi csoportra, mint a társadalmi mozgalmakra vonatkozik, C. W. King megfogalmazása túlságosan általános, H. Blumeré pedig homályos. Katz maga nem ad új definíciót, csak kifejti, milyen elemeket kellene egy ilyen meghatározásnak tartalmaznia. Az első követelmény, hogy a társadalmi mozgalom meglehetősen nagy számú embert egyesítsen, különben nem hathat ki a történelem menetére. Ezért nem tartja pl. társadalmi mozgalomnak a blanquisták fellépését az 1830-as években, sem Jacques Doriot híveinek mozgalmát egy évszázaddal később, mert túl kevés volt mindkettőben a résztvevők száma, nem befolyásolták az eseményeket (ill. Doriot-ék később csak mint a német megszálló hatalom segítőtársai jutottak befolyáshoz). Ha a társadalmi mozgalom résztvevőinek a száma lényegesen megfogyatkozik, ez megváltoztatja a mozgalom jellegét is, a példa erre a chartizmus 1848 után. A másik alapkövetelmény a hosszabb időtartam, ezért nem tartja társadalmi mozgalomnak pl. az 1780-as londoni katolikus-ellenes pogromot, amely mindössze két hétig tartott, vagy a cári Oroszország antiszemita pogromjait. Ha ez a két elem hiányzik, a mozgalom céljai sem lehetnek komolyak. A terület bizonyos minimumára is szükség van, ahol a mozgalom lezajlik. Egy falu, vagy egy gyár még nem elegendő, az ilyen keretek közt lezajló mozgalmakat (ha nem kapcsolódnak valamilyen nagyobb mozgalomhoz) partikuláris mozgalmaknak nevezi. A társadalmi elit sem csinálhat önmaga mozgalmat, bár jelentős befolyást gyakorolhat rá. Ugyancsak nem alkothatnak mozgalmat a társadalmi periféria tagjai sem (a lumpenproletariátus stb.), bár olykor egyes mozgalmakban ők képviselhetik az ütőerőt. A mozgalom hordozója tehát a tömeg: a lakosság nem kiváltságos része, vagy legfeljebb viszonylag kiváltságos része (a π_0 ilyen pl. a kispolgárság a proletariátushoz viszonyítva): a tiers état, a francia forradalom viszonylatában. Ez a tömeg harcolhat bizonyos jogok megszerzéséért, de harcolhat bizonyos meglevő jogok vagy érdekek megvédéséért (a nacionalista vagy faji mozgalmakban). Ezen a tömegen belül is van általában vezető szerepet játszó, társadalmi tekintéllyel rendelkező szűkebb csoport, ennek tagjait paraelitáris elemeknek nevezi. Az elitből is kerülhetnek közéjük egyes egyének, s a paraelitáris csoport egészében is tarthat fenn kapcsolatokat a társadalmi elittel. A negyedik szükséges elem, hogy a mozgalom tagjai közt bizonyos kapcsolatok vagy a kapcsolatok egész rendszere álljon fenn, vagy legalább is legyen egységes vezetés, amely állhat egy emberből is (pl. Garibaldi), vagy lehet akár kitalált, nem létező egyéniség (Ludd tábornok az angol géprombló mozgalmakban). A mozgalom során a vezetés és program lényeges változáson mehet át, ahogy ezt pl. a kubai forradalom mutatja. Az ötödik kritérium, hogy legyenek bizonyos közös célok, vagy legalább is egy közös cél. Nem kell, hogy ezt a célt mindenki egyformán értelmezze, de lényeges, hogy meghaladja az egyén érdekeit. Ezért nem tekinthető társadalmi mozgalomnak pl. az aranyásók kirajzása a múlt században, hiszen itt az egyéni célok megvalósulása szemben áll a tömeggel, nem valamennyi aranyásó akar aranyat találni, hanem mindegyik külön-

külön, a másik rovására. A megtelepedés új kontinenseken viszont, pl. a puritánoké Észak-Amerikában, már társadalmi mozgalomnak tekinthető. A közös cél az egyéb (egyéni stb.) célokat háttérbe szorítja. További ismérve a mozgalmaknak a spontaneitás, tehát pl. a XIX. századi angliai petíciós kampányokat, amelyeket felülről irányítottak, nem lehet idesorolni. Mihelyt a mozgalom eléri célját, ez a spontaneitás általában meg is szűnik. A hetedik kritérium az erkölcsi tényező: a mozgalom igazságos voltába vetett meggyőződés. Ideológiai vagy tudományosan megfogalmazott célok nélkül lehetséges mozgalom, de az erkölcsi meggyőződés nélkül nem. Persze ez a meggyőződés lehet hamis (az OAS emberei általában pl. meg voltak győződve arról, hogy a civilizációt, Franciaország érdekeit védik). Ha a mozgalom élére ilyen erkölcsi meggyőződés nélküli cinikus csoport kerül, a mozgalom elveszti jellegét, ez történt pl. az amerikai republikánus párttal az 1860-as évek végétől kezdve. A további kritérium az emocionális tényező. 1861-ben Varsóban öt ember agyonlövése olyan érzelmeket váltott ki, hogy társadalmi mozgalom indult meg. A kilencedik kritérium pedig, hogy a mozgalomhoz tettek kellenek, még ha ezek önmagukban nem is érnek célt, mint John Brown mozgalma 1859-ben. Itt nem a köznapi értelemben vett aktivitásról van szó, nem is az kell, hogy a mozgalom minden részvevője cselekedjék. Előfordulhat, hogy tettekre nincs mód (pl. a koncentrációs táborokban), vagy a vezetés fojtja el az aktivitást, ezzel is megszűnik a társadalmi mozgalom. Az első három kritériumot fizikai előfeltételnek nevezi a szerző, a következő kettőt szociológiainak, az utolsó négyet pedig szociálpszichológiainak. Az egyes csoportokon belül az ismérvek szoros összefüggésben vannak egymással, a szociálpszichológiai előfeltételek és az első öt előfeltétel közti kapcsolat kevésbé figyelhető meg. Az emocionális tényező vonzó vagy taszító hatást fejthet ki különböző társadalmi rétegekre. A kutatás során ezeket az ismérveket vagy inkább előfeltételeket genetikai jelenségeknek kell tekinteni, s a feladat annak tisztázása, mikor érik el azt a bizonyos minimumot, amely elengedhetetlen a mozgalom létrejöttéhez. Hogy ezeket a tényezőket milyen sorrendben kell megfigyelni, az a történész rendelkezésére álló tényanyagtól függ.

Alberto Tenenti: Kulturális síkok a XV—XVI. századi Olaszországban (31—40. l.) abból indul ki, hogy a XIV. században még az egész olasz társadalom egységes kultúrával rendelkezett, s a továbbiakban ez differenciálódott. Négy ilyen síkot különböztet meg. Az első a vallási és mágikus hiedelmek síkja, ez a legáltalánosabb, minden rétegre kiterjedő, de nincs még kellőképpen felkutatva. A másik az egyházi etika, ez már ismertebb az eddigi kutatások alapján, s a XIV. században még ugyancsak közös, de később, ahogy az egyház fokozatosan az arisztokrácia oldalára áll, már csak formálisan marad általános, konformizmus, külsőleges vallásosság formájában, vagy éppen hitetlenséggé alakul át. A harmadik sík a kereskedők és kézművesek gyakorlati ismeretanyaga, technikai fogásaik stb. A művészet terén ez már az elméleti tudatosság szintjét is eléri, de a kereskedelemben és a pénzügyben is hoz technikai fejlődést, az iparról nem is beszélve. A negyedik sík pedig a humanizmus, amely ekkor kezd elkülönülni, mint egy szűkebb réteg kultúrája. A kultúrköröket vagy síkokat nem szabad mechanikusan valamelyik társadalmi réteggel azonosítani.

Witold Kula: A modell segítségével történő elemzés a gazdaságtörténetben (41—50. l.) vitázik azzal a felfogással, amely nem tartja szükségesnek a modell fogalmának bevezetését. Amennyiben a gazdaságtörténet célja csupán valamely időszak gazdasági életének a leírása, akkor csakugyan meglehet a modell nélkül, hiszen a leírásnál az állandó és a változó, lényeges és akcidentális jelenségek egyaránt fontosak. Ha viszont a gazdaságtörténet ezen túlmenően bizonyos általánosításokhoz is el akar jutni, akkor szükség van a modellre. A modell voltaképpen az állandó és ismétlődő jelenségek összessége, ennek funkcionálását kutatva szerkeszti meg a gazdaságtörténész az elméletet, s utána a modellt is ismét egybe kell vetni a valósággal, ellenőrzésre, milyen elemek, milyen időhatár közt az állandóak vagy ismétlődők. A modell semmiképpen sem lehet aprioristikus absztrakt konstrukció. Ilyen modellt alkotott meg Marx a preindusztriális társadalomról, ill. az eredeti felhalmozásról, de mivel az angol példa alapján dolgozta ki, ennek specifikus vonásai is benne vannak (az, hogy a polgári forradalom már korábban lezajlott, hogy hiányzik a robot, hogy nincs fejlettebb versenytárs a nemzetközi piacon). Meg kell különböztetni az eredeti felhalmozás folyamatának típusait. A felhalmozás három fő forrása, a gyarmatok kirablása, az államadósságok rendszere és a kistulajdonosok kisajátítása más-más arányokban szerepel, az eddigi kutatások alapján úgy látszik, hogy csak a harmadik, a kistulajdonosok kisajátítása az általános vonás. Az is lehetséges, hogy nem minden esetben van szükség az eredeti felhalmozásra az iparosodáshoz. Az is lehetséges, hogy ha a felhalmozás egyes tényezői nem egyesülnek olyan formában, ahogy az Angliában történt a bekerítések idején, akkor nem indul meg az iparosodás: a kereskedelmi tőke egyoldalú felhalmozása pl. zsákutcába vezet, ha a belső

piac helyett a külső piac dominál, ültetvényes gazdálkodás alakul ki stb. Problematikus, mennyiben volt munkamegosztás a preindusztriális társadalmakban, s vajon a naturális és a pénzgazdálkodás csakugyan időben egymás utáni fokozatok-e. Ahol a jobbágyi szolgáltatások egy részét pénzben kell megadni, van piac, de ez csak a népgazdaság egy részét öleli fel, s egyéb területein kereslet és kínálat viszonya másképpen alakul. A nagybirtokos megválaszthatja, hol és mikor adja el terményeit, tárolhatja is hosszabb időre, a kisember azonban azonnal kénytelen eladni. Ezért az árak nem felelnek meg a tényleges termelésnek és fogyasztásnak, hiszen ennek nagy része a piacon kívül megy végbe, ezért a piaci árak nem is orientálják a termelést, mint a kapitalizmusban. A szabad döntést a termelés technikájának bizonyos tényezői is akadályozzák, de főképp az a tény, hogy a termelés túlnyomó része nem a piacra irányul. A naturális szektor az uralkodó. A pénzgazdálkodás mégis későbbi fokozat a naturális gazdálkodásnál. Lehet, hogy az 1930-as években a lengyel szegényparasztnak nem volt nagyobb kapcsolata a piaccal, mint két évszázaddal korábban élt elődjének, de mégsem lehet meg nélküle, ezért kell beszélnünk a XX. században pénzgazdálkodásról. Az eddigiekből következik, hogy a piaci árak alapján nem is számítható ki a paraszti gazdálkodás rentabilitása, mert a XVI—XVIII. század során ennek alapján számítva mindig veszteségesnek látszik, ami persze logikai képtelenség. A legnehezebb a preakkumulációs és az akkumulációs modell közti átmenet megszerkesztése, vagy hagyományosan szólva, a kapitalizmus keletkezésének a vizsgálata.

A következő rovat az „Olvasmányok és konfrontációk" címet viseli, s inkább tényközlő, mint problémafelvető. *Mieczysław Żywczyński:* A historizmus fogalmának születése és története (Troeltsch, Meinecke, Croce) (51—72. l.) abból indul ki, hogy már vagy negyven éve állandóan szó van a historizmus válságáról, s ugyanakkor sokan hangsúlyozzák nagy jelentőségét. Persze magát a fogalmat is sokféleképpen értelmezték, sőt újonnan felbukkanó problémákat is ide soroltak, s így szinte már historizmusokról kell beszélni. A szó maga először Feuerbachnál fordul elő 1839-ben, azután 1884-ben Karl Menge közgazdász használja, amikor élesen bírálja a közgazdaságtan ekkor fellépő történeti iskoláját (Schmoller stb.), Troeltschnél relativizmust jelent, s ezt azután Karl Mannheim fejleszti tovább. De jelentheti a visszavágyódást az idealizált múltba (pl. a reneszánsz). Meinecke nézetei változtak. Eleinte a történelem egyediségére helyezte a hangsúlyt. Később elismerte, hogy vannak a történelemben ismétlődő elemek, de ezeket nem tartotta történeti jellegűeknek. Nem mélyült el filozófikusan a kérdésben. A nemzetállam jelentőségét hol túlbecsülte, hol pedig éppen ezért a túlbecsülésért marasztalta el a németeket. Troeltsch nagyjából elismerte a gazdasági-társadalmi alap meghatározó szerepét (amit sokan szemére is vetettek), bár úgy vélte, hogy nem minden felépítményi jelenséget lehet ebből magyarázni. A historizmus nála nem tudományos módszer, hanem világnézet, amelynek a lényege a relativálás. Croce nem vele, hanem Meineckével vitázott. Az ő felfogása szerint minden megismerés történeti, és a történelem voltaképpen öntudatunk a világról. A historizmus nála a konkrét történelem szerepére vonatkozó nézetek összessége. Csak nemzeti történelem lehetséges, az is csak az újabb korok viszonylatában. A történetírásnak négy tárgya lehet, a művészet, a gondolat, az etikai tett és a gazdasági tevékenység vizsgálata (a legutóbbiba értette bele a politikát is). Felfogásának fő hibája a prezentizmus és a túlzott szubjektivitás.

Zbigniew Kuderowicz: Dilthey és a történelem jelentősége (73—92. l.) szembesíti a történelemről vallott két alapvető felfogást, az egyik szerint a történelem, a történeti események ábrázolása mindig függ a körülményektől, amelyek közt erre az ábrázolásra sor kerül, ezért nem lehet objektív, tehát csak kulturális-szociális jelentősége van. A másik a Ranke-féle álláspont, amely a történelmet tudománynak tekinti, feladata az események bemutatása, ahogy megtörténtek, tehát ismeretelméleti jelentősége van. A kettőt sokáig egymást kizáró felfogásnak tartották. Dilthey helyesli a XIX. század elején kialakuló, a népi sajátosságokra figyelő történeti iskolát, de később egyre több kritikát hallat vele szemben. Nem ismer el determinizmust, minden esemény az alkotók spontán átéléséből származik. A történelemnek van jelentősége a ma számára. Ezért is változik a múlt képe. A történelem új szellemi alkotás, minden korszak más és más interpretációt ad a korábbi korszakokról, saját érdekeinek és törekvéseinek megfelelően. Viszont épp ez a változó interpretáció könnyíti meg Dilthey szerint a történelmi megismerést. Vannak univerzális jelenségek, amelyeket a szisztematikus tudományok (pl. a politika, az államelmélet) vizsgálnak, ez a vizsgálat jelenti a történeti megismerés kontrollját. Rickert és Windelband azzal bírálták ezt az álláspontot, hogy így nem lehetséges objektív megismerés. Dilthey viszont arra hivatkozott, hogy minden új aspektus egyre többet tár fel a történeti valóságból. A badeni iskolával szemben Dilthey nem ismer történetfeletti értékmérőt, pluralista. A legjobb megismerési eszköznek az önéletrajzot tartotta. A történelem leíró, ne

elemző tudomány legyen, a változások mélyebb okait nem kell kutatni. Ezzel persze leszűkítette a történelmet.

Helena Madurowicz-Urbańska: A strukturára és a strukturalizmusra vonatkozólag az újabb francia irodalomban fellépő nézetek margójára címen (93—116. l.) utal a fogalmi bizonytalanságra: strukturalizmuson az ilyen módszert alkalmazó iskolákat szokták érteni, de olykor a strukturális gondolkodást magát is. A biológiából átvett szemléleti mód ellentétben áll a genetikus magyarázási elvvel. Maga a struktúra is kettős jelentésű, jelenthet ténylegesen meglevő szerves egységet, vagy absztrakt matematikai szervezetet, tehát empirikus vagy absztrakt fogalom. C. Lévi-Strauss a struktúrát azonosnak tekinti a modell-lel, tehát a struktúrát nem szabad összetéveszteni a konkrét társadalmi viszonyokkal. A struktúra létezésének négy feltétele: ha az egyik elem változása maga után vonja a többi elem változását is, ha a struktúra paraméterei szeriálisan változnak, ha előrelátható a modell reagálása egyes elemek megváltozása esetén, s ha a modell megmagyarázza a megfigyelt jelenségek egészét. A tények alapján előbb meg kell szerkeszteni a modellt, s ezután ezzel a modell-lel kell kísérletezni. Ennek a felfogásnak az ellenfele G. Gurvitch. Az ő felfogása szerint a struktúra reális fenomén, nem megismerési eszköz. Magát realistának mondja, realizmusát pedig dialektikusnak és pluralistának. A közgazdaságtanban is használatos a fogalom, itt a konkrét kutatás és az elméleti elemzés közti híd szerepét tölti be. A statikus és dinamikus struktúra ellentéte jelenti itt a problémát. A szociológia és a közgazdaságtan területéről került át a struktúra fogalma a történettudományba. Minthogy más társadalomtudományok képviselői még a száz évvel korábbi állapotok szerint ítélik meg és marasztalják el elmaradottként a történelmet, módszereik és a náluk folyó viták a történészek körében inkább ellenérzést váltottak ki. Viszont éppen a marxista francia történészek körében kelt a strukturális elemzés figyelmet, különösen a struktúra-fogalom dinamizálása, a diakrónikus elemzés. F. Braudel a történettudományt a szociológiához közelíti, a struktúra nála egyenlő a modell-lel, a strukturális vizsgálódást hosszú időszakok vonatkozásában tartja szükségesnek. Ch. Morazé a structure temporelle fogalmával voltaképpen kísérletet tesz a folyamat struktúrájának a megszerkesztésére. A marxista P. Vilar szerint a struktúrákat mozgásukban kell vizsgálni, s mert elérhetetlen eszmény, hogy kellő számú időmetszettel rendelkezzünk, meg kell figyelni a jelenségek időbeli változását, a társadalmi mozgalmakat pedig leíró módon vizsgálni. H. Lefèbvre viszont ellenzi a strukturalizmust. Sokan vannak, akik nem látnak lehetőséget a strukturális és genetikai elemzés egyeztetésére. Újabban felvetődött az időstruktúrák fogalma is, ennek kifejtése azonban külön tanulmányt igényelne.

„A történész műhelyéből" c. rovatban *Maciej Koźmiński:* A soknemzetiségű társadalmakra jellemző korrelációk mérésének bizonyos lehetőségeiről (117—121. l.) az 1900. és 1910. évi magyar statisztika adatainak számszerű vizsgálata során kapott eredményeit összegezi: a 0—1 közti skálán számította ki 16-féle összefüggés korrelációs arányát, s ezt a korrelációk nagyságrendje szerint foglalta táblázatba, a legkisebb a korreláció (0,179) a magyar nyelvnek a nem-magyarok körében való ismerete és a Magyarországon vagy Horvát-Szlavonországban való lakás közt, a legnagyobb (0,898) a magyar és a horvát nyelv használata a Magyarországon és/vagy Horvát-Szlavonországban való lakás közt.

A vita-rovatban *Józef Dutkiewicz:* Gondolatok a történelmi ismeretterjesztés általános feladatairól (123—131. l.) megállapítja, hogy az ismeretterjesztés tekintetében eddig általában csak a módszer kérdésein vitatkoztak, de nem azon, mi legyen az ismeretterjesztés tartalma. Tartalmilag a felszabadulás óta sok új téma jelentkezett: az osztályharc, a lengyel—orosz kapcsolatok új értelmezése, a lengyel—német viszony, elfelejtett személyiségek tárgyalása. Különösen 1945—48 és a lengyel államiság ezredévének megünneplése kapcsán volt élénk az ismeretterjesztő munka, közben azonban erősen sematikus jellegű volt, holott a történettudományra ez, rövid időszaktól eltekintve, nem áll. A marxizmus győzelme óta nem az emocionális, hanem a racionális meggyőzés volt a cél. Ma már önálló tudományos népszerű munkák jelennek meg, a kutatók saját eredményeiket adják közzé ilyen formában. A fontos történeti események népszerű bemutatásában már komoly eredmények születtek, a mindennapi élet, a munkás hétköznapok ábrázolásában azonban a nyugati történetírás előbbre van. Sok munka hibája, hogy nehézkes stílusú. Az optimista és pesszimista szemlélet vitája állandó. Dutkiewicz nem helyesli az optimista szemléletet, amely el akarja hallgatni a negatív jelenségeket. Nincs kétféle igazság, egy, amely a szakemberek számára hozzáférhető, és egy másik a szélesebb közönség számára. A legújabb kor eseményeivel kapcsolatban számításba kell venni, milyen kép alakult ki ezekről a még élő kortársakban, akik általában csak részletek alapján ítélnek, nem látják a mélyebb összefüggéseket. Fontosnak tartja, hogy a népszerűsítő irodalom is utaljon arra: még nincs minden kérdés megoldva. A népszerűsítés legyen a

szakember feladata, hiszen különben is eltünőben van a különbség a tudományos szakmunka és a tudományos népszerű alkotás közt. A dilettantizmus csak árt a népszerűsítés ügyének. Az eddigi munka hatékonyságának lemérésére vonatkozó vizsgálatok csak most indultak meg.

Az ismertetés-rovat a Voproszi Isztorii elméleti tanulmányait és a History and Theory c. folyóiratot ismerteti két francia, ill. angol módszertani munka mellett. Végül az információs rovatban Janusz Żarnowski beszámol a módszertani bizottság munkájáról, amely 1963. okt. 11. óta 18 vitaülést tartott, s ezeken olyan témákat tárgyalt meg, mint történelem és szociológia, a társadalomtudományok integrációja, a történeti pszichológia (általában az egyéb társadalomtudományokhoz való viszony volt a bizottság egyik fő témája), vagy Afrika története kutatásának problémái, az átvétel szerepe az állam- és jogtörténetben, a tipológia problémái stb.

A hosszúra nyúlt tartalmi ismertetés után nincs már hely kritikai megjegyzésekre (pedig lehetne ilyenekre gondolni akár mindjárt Katz tanulmányával kapcsolatban, amely túlságosan formálisan vizsgálja problémáját, s a társadalmi haladás mércéjét fel sem próbálja vetni, persze ez megint annak a tisztázását követelné meg konkrétebben, mit is értünk társadalmi haladáson stb.). A tanulmányok maguk, s még inkább az egész kezdeményezés, ha részleteiben talán ellenvetéseket váltanak is ki, egészében minden bizonnyal figyelmet érdemel, ezért nagy érdeklődéssel várjuk a további köteteket.

NIEDERHAUSER EMIL

ANALELE ŞTIINŢIFICE ALE UNIVERSITĂŢII „AL. I. CUZA"

(Iaşi Secţia III-a, tom. X. 1964. 160 l.)

A iași-i egyetem 1964. évi történeti évkönyvében elöljáróban rövid összefoglalást találunk az utóbbi húsz évben folytatott történeti kutatásokról, majd ezt követi *C. Cihodaru* a cotnari és hîrlău-i híres szőlők XV—XVIII. századi állapotáról és Moldva gazdasági életében vitt szerepéről szóló tanulmánya. A cotnari szőlők, melyek Moldva számára körülbelül olyan jelentőséggel bírtak mint hazánkban Tokaj, a XV. században magyar telepesek révén alakultak ki. A kezdetben lényegében városi tulajdont képező szőlők fokozatosan feudális birtokká alakulnak át a fejedelem vásárlásai illetve adományozásai révén. A XVII. század elején még működött a latin és magyar tannyelvű iskola, a század második fele a belvillongások, lengyel—török háborúk, a hanyatlás kora. A déli megyék bortermelése lassan megnövekszik, s ezzel egyidőben Cotnari és Hîrlău jelentéktelen faluvá süllyed.

K. Myslinski Lublin XIV—XVI. századi kereskedelmi kapcsolatait ismerteti röviden, *Gh. Platon:* A havasalföldi és a magyar forradalom visszhangja Moldvában 1848—1949-ben c. tanulmányában jórészt feltáratlan forrásanyag alapján összefoglalja a cári hadsereggel együttműködő moldvai kormányzatnak a forradalom átcsapásának megakadályozására hozott intézkedéseit, bemutatja mindazokat a jelenségeket, melyek a néptömegek feszült hangulatát tükrözik. Különös fontosságú a magyar forradalom, elsősorban Bem tábornok győzelmeinek és moldvai betörésének visszhangja. Míg a polgári történetírás a lakosság egyértelmű szembefordulását emelte ki, a szerző rámutat arra, hogy a magyar forradalom hosszabb időn át erjesztő hatással volt a határvidékek népességére. Bem betörésekor valóban sokan el is menekültek, az otthon maradottak azonban később annál több gondot okoztak a hatóságoknak és a nagybirtokosoknak. S bár 1849-ben a forradalom szervezésére alkalmas belső erők hiánya, számottevő ellenforradalmi katonai erő jelenléte, az erdélyi magyar és román forradalmi erők végzetes megosztottsága Bem jelenlétében sem tette lehetővé a moldvai forradalom kibontakozását, a havasalföldi, illetve a magyar események jelentős hatást gyakoroltak a politikai gondolkodás fejlődésére.

N. Gostar: Dácia 271 után című cikkében összefoglalja a provincia kiürítése utáni élet vizsgálatával foglalkozó régészeti feltárások eredményeit.

C. Marinescu és *I. Brezeanu* Galați és Brăila kikötővárosok munkásmozgalmának a szociáldemokrata párt újramegindítása utáni (1911—1914) fellendülésével foglalkozik. A kikötők munkáján alapuló gazdasági élet 1912 és 1914 között határozott hanyatlást mutat; részben a rossz 1912-es mezőgazdasági év, majd a Balkán-háború és az első világháború kitörése következtében. A munkásság megmozdulásai 1914-től gazdasági helyzetük javításán túl bizonyos háborúellenes jelleget is öltöttek.

Aurel Loghin a romániai dolgozó tömegek 1921—1922 közötti helyzetét elemzi. A kapitalizmus újabb stabilizációja, főként az elmaradott technikai színvonal mellett bevezetett termelékenységfokozó módszerek, a polgári demokratikus vívmányok megszüntetése következtében a városi munkásság életkörülményei s a legcsekélyebb parasztvédelmi intézkedések mellőzésével végrehajtott földreform után a falusi tömegek életviszonyai határozottan megromlottak. A kistisztviselőket elsősorban az árváltozások, a szinekúrák elszaporodása sújtotta. A szerző a szociográfiai jellegű leírás mellett röviden kitér a sztrájkmozgalmak kérdésére is.

E. Bold és *I. Agrigoroaie:* „Román—német kapcsolatok az 1929—1933-as gazdasági válság végén" c. cikkben az 1928. november 10-én megkötött román—német pénzügyi megállapodás (a háború utáni vitás kérdések rendezéséről) utáni kereskedelmi kapcsolatokkal foglalkozik. A román export számára Németország kedvező felvevő piacnak bizonyult; a nácik hatalomrajutása után pedig egyes termékeket 20—30%-kal a világpiaci ár fölött vásárolt, s a kereskedelmi kapcsolatokat nem befolyásolta az sem, hogy Románia a kisantant tagja volt. Ezzel egyidőben természetesen megnövekedett a Romániába irányuló német tőkekivitel is.

D. Botescu, M. Morăraşu, I. Hagiu a iaşii vasúti igazgatóság munkásainak 1940—1943 közötti antifasiszta küzdelmével foglalkoznak levéltári források alapján.

D. Rusu az 1857 júliusi moldvai ad-hoc diván összehívását megelőző választások időszakát vizsgálja. A párizsi békeszerződés értelmében a fejedelemségek egyesítését eldönteni hivatott diván összehívása előtt, a hatósági terror miatt, az unionisták bojkottálták a szavazásokat. A szeparatisták győzelmével végződő választást az unionisták közbenjárására a nagyhatalmak semmisnek nyilvánították.

V. Cristian Voltaire-nek a gyarmatosításról vallott nézeteit elemzi. *N. Baran* és *Al. Andronic* a Iaşi közelében fekvő Tomeşti községben végzett régészeti feltárások feudális korra vonatkozó leleteit ismerteti. Végül recenziót olvashatunk többek között *Rejzov:* L'Historiographie romantique française (1815—1830), *Gilbert Badia:* Histoire de l'Allemagne Contemporaine, valamint *A görög művészet világa* c. munkákról.

Szász Zoltán

SLAVKO GAVRILOVIĆ:

SREM U REVOLUCIJI 1848—1849

(Beograd, 1963)

A SZERÉMSÉG AZ 1848—1849. ÉVI FORRADALOMBAN

Gavrilović könyve az első teljes monográfia az 1848—1849-es szerémségi forradalmi mozgalmakról. A Habsburg-monarchia és Magyarország 1790—1848 közötti fejlődésének rövid áttekintése után a vajdasági történetírásban először részletesen jellemzi a Szerémség társadalmi és politikai viszonyait II. József halálától a forradalomig. Leváltári és statisztikai adatok alapján sikeresen mutatja be a kor történelmének jelentős tényezőit, a gazdasági haladást jelző földművelés, állattenyésztés, selyemipar és kereskedelem fejlődését, a kibontakozó osztályellentéteket. Ez a kapitalista fejlődés, a társadalmi differenciálódás az alapja annak a liberálisok vezette illir és szerb vajdasági mozgalomnak, amely legfőbb politikai hajtóereje lesz az 1848-as forradalmi megmozdulásoknak.

Az ausztriai, magyarországi és horvátországi események rendkívül összetett társadalmi és politikai forrongást idéztek elő a szerémségi falvakban és városokban. Gavrilović elvi értékelését adja a különböző politikai irányzatoknak, hangsúlyozza az illir-narodnyikok konzervativizmusát a szerb-vajdasági mozgalommal, különösen az agrárforradalom megvalósítására törekvő ún. parasztirányzattal szemben. E fejtegetéseket jól támasztják alá a parasztság és polgárság követeléseinek, akcióinak tényei (földfoglalás, helyi vezetők elűzése, támadás a kolostorokkal szemben stb.), melyek végighúzódnak a forradalom egész menetén, s melyeket a magyar kormány, illetve Jelačić, majd a Főbizottság igyekezett elfojtani.

A meginduló forradalom egyik jelentékeny mozzanata a szerémségi határőrvidék megmozdulása. A Határőrvidék, és ezáltal az itteni események fontosságát az adja, hogy mind a forradalmi, mind a reakciós erők innen akarták meríteni katonai utánpótlásukat, s noha a megmozdulás alapja kétségtelen a helyi nemzetiségi és belső társadalmi elégedetlenség, hatósugara kiterjed a szerbiai eseményekre is, befolyásolja azokat. A létrehívott Főbizottság, mely ebben az időszakban a forradalom tényleges szerve volt, harcolt a feudális katonai, bürokrata nemesi vármegye, az osztrák „Generalkommando" ellen.

A kibontakozó forradalmi változások pillanatnyilag háttérbe szorították a reakciós elemeket, de azok minden apró vallási és nemzetiségi ellentétet igyekeztek a forradalom gyengítésére kihasználni.

A népi mozgalom fölényét mutatják azok az agrártörvények, melyeket 1848 novemberében hoztak a Szerémségben és amelyeknek radikalizmusa meghaladta a márciusi magyar és a júniusi horvát agrártörvényeket is. Mindezt a parasztság igen heves földfoglalási akciói kísérték. A nép hatalmi szervei a kormány által létrehívott népbizottságok, népi választmányok voltak, melyek azonban sok kisebb belső harccal és anarchista beütéssel voltak terhesek.

A konzervatív rétegek a megyei tisztviselők és a hadsereg egyes csoportjaira igyekeztek támaszkodni.

Az osztályharc ilyen élződése és az, hogy a vajdasági vezetésben a konzervatív Rajačić híveinek tábora nőtt, a Főbizottság parasztpolitikájában fordulatot idézett elő. Gyarapodtak a paraszt-ellenes intézkedések: a falvakban ismét megjelentek a végrehajtók, majd a felfegyverzett parasztság letörésére, valamint a Magyarország elleni háború dezertálóinak felelősségre vonására hadbíróságokat állítottak fel.

Az utolsó két fejezet az ellenforradalmi erők ellentámadását majd végső győzelmét tárgyalja.

1849 tavaszától a Rajačić—Meierhofer politikai vezetés agresszívebb politikát folytat. A liberálisok, élükön Stratimirović-csal még felveszik velük a harcot, de eredménytelenül. Rajačićék fölénybe kerülésük után könnyen felszámolják még Uroš Gojković anarchista szocialista csoportját, és így 1849 második felére szabad utat biztosítanak a reakciónak. A fel-fellobbanó paraszt megmozdulásokat elfojtják, felszámolják a népi bizottságokat, és mind határozottabban üldözik a katonaszökevényeket. A népi mozgalmaknak és a hivatalos politikában a liberális irányzatnak a kegyelemdöfést a Bécsből hazatérő Jellačić adja meg, aki a helyi jobboldalra támaszkodva, az ellenforradalmi rezsim fő szervezője lesz.

A forradalmi megmozdulásokat leverték. Ez a bukás befolyásolta a Szerémség következő évszázados történelmét is: a bécsi törekvéseknek megfelelően felosztották, és társadalmi fejlődését visszaszorították.

NIKOLA GACESA

RICHARD PRAŽÁK:

JOSEF DOBROVSKÝ ALS HUNGARIST UND FINNO-UGRIST

(Brno, Universita J. E. Purkyně. 1967. 185 l.)

JOSEF DOBROVSKÝ MINT HUNGARISTOLÓGUS ÉS FINNUGOR NYELVÉSZ

A szerzőt már nem kell bemutatni a magyar olvasónak. Josef Macůrek professzor brünni iskolájának neveltje, aki főhivatásának tekinti a magyar—cseh történelmi és irodalmi kapcsolatok kutatását. Előző monográfiáját (Mad'arská reformovaná inteligence v českém obrození, Praha. 1962), melyben a XVIII. századvégi magyar református értelmiségnek Cseh- és Morvaországban betöltött művelődési szerepét dolgozta fel minden addiginál behatóbban, ismertette a Századok is. Már ott meglátszott, hogy Pražák a korszak egészének széleskörű ismeretére kívánja felépíteni monografikus kutatásait. Újabb könyve még inkább meggyőz bennünket a szerző ilyenirányú szándékáról.

Az előttünk fekvő Dobrovský-monográfia bizonyos előzményekre tekinthet vissza. A szerző figyelmét joggal kelthette fel Macůreknak 1953-ban a Dobrovský gyűjteményes kötetben napvilágot látott tanulmánya a cseh és a magyar történetírás felvilágosodás-korabeli kapcsolatairól, mely e korszak kutatásába ösztönzőként szólt bele már csak azáltal is, hogy a XVIII. század végének intenzív magyar—cseh szellemi kapcsolatait kutatva a kezdeteket sokkal korábbra, már a 60-as évekre helyezte, Dobner és Pray példáján szemléltetve az egymás iránti érdeklődés jelentkezését. Időközben rárányult a figyelem Dobrovský részben kiadott, részben még ismeretlen levelezésére, s éppen Pražák karolta fel ezt a témát. Érdeklődése nem állott meg Dobrovskýnál, hanem a korszak valamennyi jeles magyar és cseh férfiújával megismerkedett; kapcsolataik lassan az egész korszak vizsgálatához vezették a fiatal kutatót.

Ezek után érthető, hogy itt fekvő könyve is többet nyújt, mint amennyit címe igér. Jozef Dobrovský, a nagy cseh nyelvész, ki a szlavisztika tudományos megalapozása körül el nem múló érdemeket szerzett magának, itt nemcsak mint a magyar nyelv — tágabban: a finnugrisztika — iránt érdeklődő szaktudós lép elénk; ez még nem tenne

ki egy monográfiát. Sokkal többről van szó: Dobrovský magyar kapcsolatainak számbavételéről. A szlavisztika cseh úttörője sok szállal kötődött a hazai s nemzetközi szellemi élethez, az ő hungarológiai érdeklődése visszhangra talált a szaktudósok szélesebb körében, tudományos ösztönzést adott magának a finnugor nyelvtudománynak, s ezen túl egyengette a személyi kapcsolatokat és a nézetek cseréjét nemzetközi távlatokban. Mindeme személyi és tudományos érintkezések felfedése már túlvisz a szűkebb lingvisztika kérdésein, ez már jórészt történészmunka is.

Munkájának szemléleti megalapozása közben Pražáknak szembe kellett néznie a Dobrovský magyar kapcsolatait tárgyaló néhány figyelemreméltó kísérlettel. Az egyik a szlovák Bujnák, a másik a magyar Sárkány Oszkár nevéhez fűződik. Övék az úttörés érdeme, de Pražák kutatása mind tárgyi, mind szemléleti téren messze előbbre visz náluk. A fiatal cseh szerző elveti a nacionalista burkot, kilép a nemzeti rivalizálás és a kultúrfölény hamis szemléletéből, mely korábban jellemezte e korszak kutatóit. Segíti ebben a tárgyalt kérdések behatóbb ismerete is. A csehszlovákiai és magyarországi levéltárak kiadott forrásai mellett használja a ki nem adott forrásanyagokat is, nem is szólva a feldolgozások nagy számáról. Az egyes fejezetekben túlmegy a puszta kapcsolatregisztrálásokon, a kulturális életet sok helyütt átértékeli, a kapcsolatokat értékük, súlyuk szerint rendezi, keresi az egyéni indítékokat csakúgy, mint a korszak struktúrájából folyó tájékozódás irányát és formáit. Dobrovský mellett a kor minden jeles egyénisége felvonul, s az így összegeződő kép a magyar—cseh érintkezéseknek gazdagabb skáláját tükrözi, mint a korábbi kutatás.

Dobrovský kapcsolatainak számbavételénél Pražák a kapcsolatokban megnyilvánuló szellemi tartalmaknak is figyelmet szentel. A kor számos magas képzettségű felvilágosodott kulturférfiúval dicsekedhetik, s ezek egy része még mentes a múlt század 30-as éveiben megerősödő nacionalizmustól. Cseh részről legpregnánsabban maga Dobrovský, magyar részről egy Jankovich Miklós, egy Széchényi Ferenc fejezik ki ezt a nacionalizmustól mentes felvilágosodott gondolkodást. Pražák főleg rájuk irányítja figyelmét. A nacionalizmus előretörése valahogy kiszorul a könyvből, mely egyébként gondolatokban gazdag és sok irányba mutat. Pedig a nemzeti megújulás előcsapatát alkotó cseh és magyar főurak, írástudók, írók, könyvtárosok, publicisták, nyelvészek barátságos, mondhatni patriarchális könyv- és nézetcseréje mögött már ott feszült a XIX. század nagy ideológiai robbanóanyaga, melyet e könyv inkább csak sejtet, mint megmutat. Dobrovskýt elválasztja a következő nemzedék romantikus nacionalizmusától, mely majd véget vet a szépen virágzó magyar—cseh szellemi közeledésnek.

A könyv végső soron bizonyos párhuzamosságot állapít meg a két nép felvilágosodáskorabeli fejlődésében. A nemzeti kibontakozást szolgáló tudományos és irodalmi mozgalmak (a cseheknél inkább tudományos, nálunk inkább irodalmi) szélesebb népi bázis nélkül is számottevő eredményeket értek el a korszerű ideológia kifejlesztésében. Pražák jól megvilágítja a tudományos, irodalmi és ideológiai érdeklődés rokon vonásait a cseh és a magyar társadalmon belül, s nem mulasztja el felhívni a figyelmet a gazdasági kérdések megítélésében is megnyilatkozó hasonlóságokra. Kétségtelen, hogy egy rövid időszakról van szó, de mindkét nemzet további fejlődésében fontos évtizedekről, hiszen ezek az évek egybeesnek a polgári eszmék első megjelenéseinek idejével. A kor nemcsak a gondolatok hasonlóságát hozza létre, de a szellemi életben a gondolkodónak, szervezőnek hasonló típusait is kiformálja. (A könyv Kazinczy és Dobrovský szerepében mutatja ki a hasonlóságot.)

A szerző által sorravett kapcsolatok konkrét formája nem ritkán a könyvcsere, a könyvészeti és tudományos adatok kikérése, példák, tanulságok felhasználása. Ma már ezekről a kapcsolatokról sem lehet lenézően szólni, hiszen mögöttük gyakran olyan gondolkodás búvik meg, mely túlmutat a puszta közeledési alkalmon. Pražák éppen az e kapcsolatok során szóhoz jutó haladó tartalom megragadására törekedett munkájában. Mindamellett a könyv nem oldotta fel általánosságokban Dobrovský nyelvi érdeklődését s a vele kapcsolatos kérdéseket. Így a nyelvész-olvasó is megtalálja a munkában azt, amit keres. Dobrovskýnak a magyarországi nyelvtudomány fejlődésére gyakorolt ösztönző hatását egy Gyarmathy Sámuel Affinitas-ával foglalkozó Dobrovský-recenzióval szemlélteti legjobban.

A könyv erénye, hogy nem egyik kultúrközösség hatását iparkodik kimutatni a másikra, nem helyezi egyik nép tudósait a másik nép tudósai fölé, hanem a szellemi értékek fluktuációjának áramlatát követi nyomon, távol attól, hogy a „kultúrfölény" nyomait keresse. Egyébként e munka is azt mutatja, hogy ilyen kultúrfölény a valóságban egyik oldalon sem állott fenn. Jó kiindulópont ez a további kutatásokhoz is, melyekből a jövőben a magyar történetírásnak is fokozottabban ki kellene venni a részét.

KOVÁCS ENDRE

BATTAGLIA—GARRITANO:

AZ OLASZ ELLENÁLLÁS TÖRTÉNETE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 409 l., 14 térkép)

Az olasz ellenállás történetével foglalkozó népszerű feldolgozást a két szerző az olasz sajtóban folyamatos cikksorozatban, majd könyvalakban jelentette meg. A munka elsősorban az olasz olvasók számára készült, s így számos olyan kérdés, probléma amely a magyar olvasó számára, mint ismeretlen, a kérdések összefüggését zavaró tényezőként jelentkezik, az olasz közvélemény előtt ismert, összefüggő egészet alkot. Ezenkívül figyelemmel kell lenni arra, hogy az olasz antifasiszta mozgalmon, partizánharcon belül az adott időszakban jelentkező nézeteltérések, ellentmondások körültekintőbb értékelését a mai olasz politikai helyzet is nehezíti. Ma ismét az a fő feladat, hogy az olasz reakcióval, az újjáéledő neofasizmussal szemben a demokratikus erők összefogására irányuljon az olasz tömegek figyelme. Ilyen értelemben is van e műnek aktuálpolitikai jelentősége. Sajnos a kiadó ezeket a körülményeket nem vette eléggé figyelembe, s ezért az olasz kiadás változatlan magyar nyelvű megjelentetése a magyar olvasók számára megnehezíti az olasz ellenállás egészének világos megértését. Helyes lett volna, ha a kiadó jegyzetekkel, kronológiával, s főleg térképpel az olvasók segítségére siet, hogy az egyébként értékes munka tökéletesebben szolgálja a megjelentetésével elérni kívánt célt.

A könyv az olasz fasiszta rendszer vázlatos áttekintése után Olaszország történetének egyik legizgalmasabb, a fasiszta tengely oldaláról való leszakadásnak és az antifasiszta világkoalícióhoz való csatlakozásnak időszakát rajzolja meg. 1943 nyarán a sorozatos háborús kudarcok (Afrikában és a szovjet fronton), a nyugati szövetségesek szicíliai partraszállása és a belső elégedetlenség következtében a „Duce" nevével fémjelzett rendszer összeomlik. A fasiszta tengely egyik alapítójának bukásával létrejött kedvező helyzetet azonban sem a nyugati hatalmak, sem a fasizmus megdöntésében oroszlánrészt vállaló antifasiszta erők nem tudják megfelelően kihasználni. Mussolini helyét a monarchista Badoglio tábornok, a volt fasiszta rendszer vezető katonai személyisége veszi át, aki a gyors cselekvés, Mussolini bukását követően talpra állt és állandóan erősödő antifasiszta mozgalomra való támaszkodás helyett a német fasiszták és a partra szálló szövetségesek között taktikázik. Ez alkalmas arra, hogy a németek időt nyerjenek, megszállják egész Olaszországot és szilárd védelemre rendezkedjenek be. Utóbbiban komoly szerepet játszott az a körülmény is, hogy a szövetséges katonai erők rendkívül lassan és körülményesen haladtak előre.

Olaszország szeptember 8-i kapitulációja után az olasz király és Badoglio kormánya magára hagyta a német megszállás alá került olasz népet (és a szövetséges hatalmak védőszárnyai alá menekült). Az olasz ellenállás élére az olasz antifasiszta pártok (az Olasz Kommunista Párt, a Proletár Egység Szocialista Pártja, az Akciópárt, a „Liberális Újjáépítés" csoport, a De Gasperi vezette Kereszténypárt stb.) képviselőiből 1943. szeptember 9-én megalakult a Nemzeti Felszabadító Bizottság, a CLN került, amely felhívásában „harcra és ellenállásra szólítja fel az olaszokat, hogy visszahódítsák Olaszországnak azt a helyet, amely megilleti a szabad nemzetek gyülekezetében".

A CLN felhívása és a fasiszta német megszállók kegyetlensége fokozza az antifasiszta erők harcát. Az olasz hadsereg számos egysége megtagadja a német parancsok teljesítését. A szerzők részletes elemzést adnak a hadsereg egységeinek — Albániában, a Dalmát tengerparton, Görögországban állomásozó csapatok — ellenállásáról. A kapituláció után az ellenállás először délen robban ki. „Dél lázadása", amelynek csúcspontját a nápolyi nép felkelése és október 1-én Nápoly felszabadítása jelenti, már jelzi, hogy az olasz nép nem hajlandó barmok módjára tűrni sem a német megszállást, sem a fogságából németek által kiszabadított Mussolini bábkormányát.

A szerzők bemutatják, hogy a néptömegek, főleg a szökött katonák, a német behívóparancsok és üldözések elől menekült férfi lakosság spontán ellenállása, hegyekbe szökése hogyan találkozott a tudatos antifasiszta, mindenekelőtt a kommunisták és szocialisták fegyveres ellenállásával s vált egész Észak-Olaszországot átfogó partizánharccá. A kommunista párt már október elején megszervezi a híressé vált Garibaldi-brigádot, melynek főparancsnoksága Milánoban alakult meg. Vezetője Luigi Longo, ma az Olasz Kommunista Párt főtitkára. A fegyveres ellenállás kibontakozásában elévülhetetlen érdemeket szereztek a lombardiai akciópártiak. „Ez a csoport s különösen vezetője, Parri, hamarosan széles értelmiségi és kispolgári rétegek rokonszenvét nyerte meg: e rétegek ellenszenve a fasizmussal és a nácizmussal szemben mindenekelőtt mély erkölcsi felháborodásból fakadt. Az északi burzsoázia egy része és a szövetségesek számára Parri csoportja

némi biztosítékot jelentett a tekintetben, hogy az olasz partizánmozgalom politikailag »kívánatos« keretek között marad" — állapítják meg a szerzők. A kommunista párt a fegyveres ellenállás mellett élére állt a munkások politikai sztrájkjának. Ebben a harcban rendkívül nagy jelentőséggel bírt az a körülmény, hogy a kommunista párt és a szocialista párt akciószerződést kötött és közös felhívást bocsátott ki. 1944 márciusában általános politikai sztrájk bontakozik ki Észak-Olaszország nagy ipari centrumaiban, elsősorban Torinóban, Milánóban, majd átterjedt Piemontra, Lombardiára, Liguria városaira. A sztrájkban, amelyet támogatott a GAP (Gruppi d'Azione Patriottica — hazafias akciócsoportok) és a SAP (Squadre d'Azione Patriottica — hazafias akcióosztagok) egymillió kétszázezer ember vett részt.

A szerzők részletesen foglalkoznak azokkal a körülményekkel, amelyek gátolták az ellenállást, a partizánmozgalom eredményességét, s akadályozták az olasz nép gyors felszabadulását. Első helyen említik a németek szívós védekezését s kegyetlen barbarizmusát. A tömeges kivégzésekkel, Németországba való deportálásokkal, éheztetéssel, örökös átfésülésekkel, valamint Mussolini újabb demagógiájával próbálták megtörni az olasz nép ellenállását. Gátolta az antifasiszták harcát a nyugati szövetséges hatalmaknak az ellenállással szemben tanúsított, számos esetben elutasító politikai magatartása is. (Itt érezni a könyvben leginkább az elemzés, az értékelés hiányát; ezért az adatok puszta közlése néhol zavarólag is hat.) Akadályozta az eredményesebb harcot a burzsoázia és a kispolgárság körében lábrakapott kivárási politika, amelyet a nyugati szövetséges hatalmak közvetlen jelenléte, politikája, a felszabadított területeken tevékenykedő Badoglio-kormány egész magatartása táplált. Ugyancsak károsan hatottak a Badoglio-kormány, majd lemondása után a Bonomi-kormány és a CLN közötti ellentétek, valamint a CLN-en belüli nézeteltérések is. A CLN-ben a burzsoá körök főleg Bonomi, a CLN elnöke, arra törekedtek, hogy a Bizottság mint „a majd »felszabaduló« Olaszország leendő kormánya működjék, s nem mint az antifasiszta harcnak az olasz nép és különösen a római nép önálló küzdelmének igazi vezetője".

Mindezek ellenére 1944 nyarára Észak-Olaszországban valóságos partizánháború bontakozik ki. Néhány hónap alatt 60 ezerrel emelkedik a partizánok száma, és 1944 május—júniusában eléri a 70—80 ezret. 1944. június 9-én létrejön a „Felszabadító Önkéntesek Hadtestének Főparancsnoksága a megszállt Olaszországban", élére Longo és Parri kerül, de képviseltetik benne magukat a CLN összes pártjai. A partizánok ebben az időszakban már egész hadműveleteket hajtanak végre, hogy megakadályozzák a német utánpótlást, szervezett visszavonulást, Észak-Olaszország kifosztását és tönkretételét. 1944. augusztus 15-én a partizánok felszabadítják Firenzét, felszabadul számos helység is. Ezek az úgynevezett „szabad övezetek", amelyekben a politikai hatalmat azonnal a CLN gyakorolja. 1944 őszén — a szövetségesek katonai offenzívájának meghiúsulása következtében — a németek koncentrált támadást indítanak e területek ellen, s így a partizánok s a lakosság számára rendkívül súlyos helyzet alakul ki. Tízezrek válnak a német terror áldozataivá. Az ún. „téli válság" miatt a szerzők szerint is igen súlyos felelősség terheli a nyugati hatalmakat (elsősorban Alexander tábornokot), akik olyan célkitűzéssel léptek fel, amely, ha a partizánok elfogadják, egyenlő lett volna pusztulásukkal. A partizánparancsnokság elutasította Alexander követeléseit, s felkészítette a partizánegységeket a súlyos téli hadműveletekre. Elkészítette továbbá az észak-olaszországi nemzeti felkelés terveit, amelyet a CLN-nel is sikerült elfogadtatni. 1945 tavaszán megkezdődött a fegyveres felkelés. A szerzők részletesen ismertetik az appenini csatát, amely a felkelés közvetlen előzménye volt, majd a genovai, milánói, torinói felkelést, a venetói ütközetet, amelyek során a partizánok lényegében egész Észak-Olaszországot felszabadítják a fasiszta iga alól.

Az olasz partizánmozgalom végső veszteségmérlege: 46 ezer hősi halált halt partizán, 21 ezer sebesült és rokkant. Továbbá 30 ezer a különböző külföldi ellenállási mozgalmakban harcolva esett el, 41 ezret a német lágerekben pusztítottak el, és 10 ezer katona a nyugati szövetségesek oldalán harcolva áldozta életét a szabad Olaszországért.

A könyv jelentősége elsősorban abban van, hogy első ízben nyújt átfogó képet az olasz nép antifasiszta harcáról. A könyv érdeme ezen túlmenően az is, hogy, az olasz ellenállás ragyogó lapjaiba való bepillantás mellett, lehetővé teszi a magyar közvélemény számára annak jobb megértését: miben rejlik többek között az olasz kommunista párt ereje, politikai befolyása, az olasz demokratikus erők — Európa többi kapitalista országainál jóval szorosabb — együttműködése. Reméljük, hogy a Kossuth Kiadó az Európa többi országában lezajlott ellenállási mozgalmakkal is meg fogja ismertetni a magyar közvéleményt a közeljövőben.

PINTÉR ISTVÁN

GALEAZZO CIANO:

DIARIO. 1937—1938

(Belgrad, Ed.: L. Cappelli. 1948. 333 l. Testimoni per la storia de „tempo nostro". Collana di memorie diari e docomenti)

NAPLÓ. 1937—1938 (KORUNK TÖRTÉNETÉNEK TANÚI. NAPLÓK, VISSZAEMLÉKEZÉSEK ÉS DOKUMENTUMOK GYŰJTEMÉNYE C. SOROZATBAN)

Ciano naplója a két háború közötti történettel foglalkozók számára jól ismert és rendszeresen használt forrásmunka az olasz kül- és belpolitikára, annak magyar vonatkozásaira.

A teljes napló 1937—1943 közötti feljegyzéseket tartalmaz. Mégis, sajátos módon, szinte kizárólag az 1939—1943 közötti kötet ismert, amely Olaszországban és másútt is számos kiadást ért meg. (A legutolsó olasz kiadás 1967-ben jelent meg.) E kötet Magyarországon is hozzáférhető, magyarul is publikálták.

Az 1937—1938-as naplórész távolról sem ilyen ismert. Számos római könyvtár katalógusának áttekintése után (Biblioteca Centrale Nazionale, Biblioteca dell'Università, Biblioteca di Storia Contemporanea e Moderna) úgy tűnik, hogy ezt mindössze egyetlen alkalommal, 1948-ban publikálta L. Cappelli bolognai kiadó. Ennek következtében hozzáférni is nehezebb, s ezt a kötetet magyarra sem fordították le, sőt, a hazai könyvtárakban még olasz példánya sem található.

Ezért indokoltnak látszik ismertetése, noha nem új kiadványról van szó. Az ismertetés természetesen csak jelezni tudja a kötetben előforduló fontosabb témákat, eseményeket, a magyar vonatkozásokat kissé részletezve, de ott sem térve ki minden megállapításra.

Carlo Ciuccinak a kötethez írt előszava Ciano pályáját, karakterét festi meg és a napló jelentőségére hívja fel a figyelmet.

A kiadó előszava a napló sorsát ismerteti, homályban hagyva azonban épp a legizgalmasabb kérdést, azt ti., hogyan jutott végül is a kézirat birtokába. Előadása szerint, amikor Edda Ciano-Mussolini elhagyta a pármai Ramiola klinikát és Svájcba szökött, férje naplójának csupán 1939—1943-as részét tudta magával vinni. Az ezeket megelőző fejezeteket a klinika egy orvosának gondjaira bízta. Az SS, tudomást szerezvén erről, „halálos fenyegetéssel" a kézirat átadására kényszerítette az orvost. Hogy ezek után mi történt a kézirattal, azt sajnos, már nem mondja el a kiadó, csupán azt emeli ki, hogy 1947 előtt is, amikor a kézirat ténylegesen előkerült, tudtak létezéséről.

Edda Ciano-Mussolini a kötethez írt néhány sorával, amelyet facsimilében is közölnek, tanúsítja, hogy a napló szövege eredeti és teljes.

A kötet felhasználását, a megjegyzések értékelését nemcsak az könnyíti meg, hogy a szereplőkről jegyzetben rövid tájékoztatást ad a kiadó, hanem főként az, hogy negyedévenkénti fejezetekre osztva a kötetet, az egyes fejezetek elé rövid összefoglalókat iktat be (1—3 oldalnyi terjedelemben) azokról a nemzetközi eseményekről, amelyek az adott időszakban a legfontosabbak voltak Itália számára s amelyekre a naplófeljegyzések sokszor csak röviden, illetve az eseményt, tényt ismertnek tekintve utalnak.

A napló első bejegyzése 1937. augusztus 22-éről kelt és a kötet az 1938. december 31-i naplóbejegyzéssel zárul.

Az 1937-es év anyaga mindössze 79 oldalt tesz ki. Ezt olyan problémák uralják, mint a spanyol polgárháború és abban Olaszország szerepe, érdeke; a mediterrán konferencia terve; az Etiopiára vonatkozó elképzelések, a japán—kínai konfliktus; Olaszország csatlakozása az antikomintern paktumhoz és kilépése a Népszövetségből.

Olasz (és Német-) ország szerepe a spanyol polgárháborúban Franconak nyújtott katonai támogatása közismert. Ciano naplója nemcsak e segítség és beavatkozás egyes tényeit rögzíti (katonák, fegyverzet stb. küldése), hanem feltárja, hogy Olaszországnak milyen fontos volt Franco győzelme a saját presztizse miatt, hogy éppen ezért mind Mussolini, mind Ciano milyen nagy aggodalommal követték nyomon a polgárháború erőviszonyainak alakulását, s hogy hosszú ideig egyáltalán nem voltak bizonyosak Franco győzelmében. Jelentős aggályaik voltak a tekintetben is, vajon Anglia eltűri-e minden megtorlás nélkül az olasz beavatkozást, tartottak az általános európai visszhangtól és a Népszövetségtől is. A Ciano által „átkozott háborúnak" (dannata guerra) nevezett spanyol probléma rendezésére, épp kimenetelének bizonytalansága, Franco pozíciójának

mentése és megerősítése miatt Mussolini egy olyan hatalmi konferencia összehívását is szóba hozta, amelyen Olasz-, Franciaország, Anglia, Németország, Portugália és a Szovjetunió venne részt, és teremtene békét. (1937. október 10-i bejegyzés.) A moszkvai olasz követ tájékoztatása szerint (ld. pl. 9. l.) a japán—kínai konfliktus következtében a Szovjetuniónak is érdeke lesz a béke helyreállítása.

A nemzetközi politikában való nagyobb szerep elnyerése, a döntést kezükben tartó nagyhatalmakhoz való felzárkózás ambíciója tárul fel abban a törekvésben, ahogyan az olasz külpolitika a Szovjetunió és a nyugati hatalmak ellentéteit kihasználni, a távol-keleti konfliktusban közvetítő-békítő szerepet játszani igyekezett.

A tények, adatok s ezek kommentálása mellett több helyen általános jellegű megfogalmazást is ad a napló az olasz külpolitika vezérfonaláról, fő törekvéseiről. Ezek közül talán legjellemzőbb az 1937. november 20-i néhány sor: „A jobboldali diktatúrák titka és fölénye, amelyet a többi ország elismer, éppen nemzeti karakterükben van. Olaszország és Németország ezt már kialakította. A németek a faji politikában. Mi a római imperializmusban (imperialismo romano)" (54. l.).

Ezt a birodalmi ábrándot-vágyat érezni ki az antikomintern paktum kommentálásában, amikor is Ciano azt emeli ki, hogy Itália izoláltsága megszűnt, és jelentékeny politikai-katonai erők középpontjába került. De ezt érezni abban is, hogy ugyanakkor, főként Ciano, fontosnak tartotta az Angliához fűződő kapcsolatok fenntartását, erősítését, még a Népszövetségből való kilépés után is. (Olasz részről egyébként felmerült egy olyan nemzetek közötti szövetség terve, amely a Népszövetségen kívül állókat tömörítené. 40. l.)

Az 1937-es feljegyzések a Duna-medencére és Magyarországra vonatkozóan is tartalmaznak érdekes részleteket, s a legtöbb esetben inkább Olaszországnak a kisantant államokkal való viszonya adja ezekhez a hátteret és a keretet. Ciano számos helyen utal azokra az intenciókra, amelyeket magyar politikusoknak adott a kisantant államok vonatkozásában. (Pl. Röderrel folytatott beszélgetése 1937. december 13-án, akit így jellemez: „A magyarok közül a legjobb". 66. l.)

Hosszabb fejtegetést szán Bethlen 1937 december végi—1938 eleji római útjának, a vele folytatott beszélgetésnek, amelyben az angol—olasz viszony alakulása, ennek esetleges közép-európai kihatásai, Cianonak a magyar politikai orientációra vonatkozó kritikai megjegyzései, az olasz—román viszony stb. szerepeltek. Ciano szerint a magyar politikában időnként erősebben tűnik fel az angol orientáció igénye, a magyar kormány olaszországi kapcsolataiban is érezteti, hogy Itáliát tulajdonképpen nem tekinti „elsőosztályú" nagyhatalomnak. E beszélgetésben, de egyebütt is, Ciano utal arra, hogy igyekezett megnyerni az olasz orientációnak a Duna-medence országait, s gyengíteni azokat a szálaikat, amelyek a Nyugat felé kötötték őket.

Noha a napló itt nem tesz említést Németország keleti politikájáról, Ausztriára és Csehszlovákiára vonatkozó terveiről, mégis a tárgyalásokat ennek tudata lengi át, ez befolyásolja több, ide vonatkozó megjegyzését. A csehszlovák követnek például azt tanácsolja 1937. december 18-án: „ne higyjenek a kollektív biztonság szisztémájában és ne bízzanak a földrajzilag távoli barátságokban" (69. l.). Bethlen előtt elítélte a magyarok „szentimentális hajlandóságát London irányába", amelyet Ciano szerint két tényező határoz meg: a zsidóság befolyása és a sznobizmus. Ehhez hozzátette: „. . .a demokráciák nem fognak mást adni a magyaroknak, mint szép szavakat" (79. l.).

A napló terjedelmesebb részét (87—316. l.) az 1938-as esztendő teszi ki, amely olyan nagy jelentőségű eseményeket hozott, mint az angol—olasz egyezmény, Ausztria német megszállása, a csehszlovák válság, a müncheni egyezmény, a bécsi döntés.

Az olasz—osztrák—magyar viszony problémája több alkalommal is szerepel a naplóban 1938 elején, az Anschluss előtt, s így helyet kap az 1938. január 10—12-i budapesti hármas tanácskozás is, valamint annak előkészítése. Ciano szerint ezt a budapesti s egyben utolsó ilyen minőségű tanácskozást Kánya kérte még 1937. november 7-én, nyomban azután, hogy Olaszország aláírta az antikomintern paktumot. Már akkor megállapodtak abban, hogy a megbeszélésre a következő év januárjában kerül sor (47. l.). Így Bethlen római útja szintén összefüggésben volt a tanácskozással.

A feljegyzések, a tanácskozáson túl, sok olyan utalást tartalmaznak, amelyek fényt vetnek az olasz diplomácia különféle lépéseire, amelyekkel befolyásolni igyekeztek partnereiket, s egyben kihasználni nehézségeiket, aggodalmaikat. Magyar vonatkozásban pl. az olasz—román közeledés szolgált arra, hogy a magyar kormányt az antikomintern paktumhoz való csatlakozásra bírja rá (90., 91. l.).

A budapesti tárgyalásokat előkészítő osztrák, magyar iratok, javaslatok kapcsán Ciano mindkét kormány részéről németellenes attitüdöt észlel, s hangsúlyozza azt a törekvésüket is, hogy az olasz támogatást és barátságot megtartva, semmiképpen se gyengítsék a Nyugathoz fűződő viszonyukat (88., 94., 95. l.). Némi rosszallással jegyzi fel

az osztrákok ama kívánságát, hogy a budapesti tanácskozás foglaljon állást Ausztria függetlensége mellett, míg a magyarok visszatérő problémája a kisebbségi kérdés rendezése volt. A napló is utal arra, hogy az osztrákok által kért nyilatkozatot, tekintettel Németországra, elutasította.

Az alkudozások, tárgyalások napirendjén a Népszövetségből való kilépés, Franco kormányának elismerése is szerepelt. Ciano szerint előbbit elutasították, utóbbira pedig Kánya akkor mutatkozott volna hajlandónak, ha az olasz kormány ezt határozottan kéri a magyar kormánytól (95. l.).

Ciano budapesti impressziói, amelyeket különböző politikai körökben Olaszországra nézve szerzett, meglehetősen vegyesek voltak. Úgy tapasztalta, hogy a Kánya által repreentált idősebb generáció nem rokonszenvezik az olasz rendszerrel és politikával, míg a Turul Szövetségben tömörült, Gömbös által nevelt fiatalok lelkesednek érte (96., 97. l.).

Párhuzamosan futó szálai a naplónak az angol—olasz, a német—osztrák tárgyalások, az Anschluss s mindezzel összefüggésben az olaszok Duna-medencei, magyarországi, de balkáni és afrikai politikája is.

Sok részlettel illusztrálja a napló azokat az ismert tényeket, hogy Mussolinit mily nagy mértékben irritálta az a mód, ahogyan őt Hitler kezelte, a németek eljárása Ausztriával kapcsolatban, a német befolyás növekedése, Ausztria „kiesése" az olasz politikából, az olasz—német konfliktusok Alto Adige-ben. Ciano szerint nem voltak tájékozva a februári német—osztrák tárgyalásokról s a megszállás előzményeiről, de már február 13-án azt jegyzi fel: „Az Anschluss elkerülhetetlen" (112. l.).

Az új helyzetben Ciano különösen szükségesnek látja a Magyarországgal való még szorosabb politikát (1938. március 15-i bejegyzés), noha a magyar követnek azokat a sürgetéseit, hogy a római hármasegyezményt valamilyen más, új szerződéssel pótolják, most már olasz—magyar vonatkozásban, egyelőre elhárítja, hogy „ne ingereljék hiábavalóan" a németeket (1938. március 25-i bejegyzés, 139. l.).

Az angol—olasz egyezmény, a benne szerepet játszó tényezők és motívumok (a spanyol polgárháború, az olasz—német viszony, a római imperium gondolata stb.) rendszeresen visszatérő témák a naplóban. Ciano a megállapodásnak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított, mert ezzel Olaszország nemcsak Etiopiára vonatkozó igényét rögzítette, de nemzetközi helyzetét is megerősítve látta (155—156. l.). Aláírása után az olasz politika a korábbinál aktívabbá válik a Duna-medencében.

Ciano, mint arra Villanival, Kányával folytatott beszélgetéseiben, egyéb feljegyzéseiben utal, következetesen igyekezett a jugoszláv—magyar jóviszony megteremtésére (154., 194., 211. l.), rendkívül fontosnak tartotta az olasz—jugoszláv jó kapcsolatok fenntartását és erősítését, főként Stojadinović idején, s bírálta Kánya felfogását a jugoszlávokkal szemben. Az 1938. július 18-i bejegyzések e problémával részletesen foglalkoznak. Ekkor úgy jellemzi Kányát, mint aki a régi Ballhausplatz mentalitását képviseli ma is a jugoszlávokkal szemben. S aztán így folytatja: „A legcsekélyebb szándékunk sincs lerontani jó kapcsolatainkat Stojadinoviccsal azért, hogy örömet szerezzünk Imrédy úr többé vagy kevésbé demokratikus kormányának" (211—212. l.). A magyar politikusokkal kapcsolatos jelzői között olyanok is szerepelnek, mint „hetyke", „szemtelen" (212. l.).

Kánya júliusi római látogatása kapcsán jegyzi fel Mussolini véleményét Imrédyről. Mint írja, mióta megismerte Imrédyt, megrendült a hite Magyarország jövőjében. Mussolini szerint Imrédy kétszínű, hamis és veszélyes politikus, tipikus képviselője egy pusztulóban levő rezsimnek, Kánya pedig egy öreg habsburgiánus. Az ország nagy problémáit (agrárkérdés, antiszemitizmus, revizionizmus) — Mussolini szerint — csak a nyíltan nacionalista pártok képesek megoldani (1938. július 20-i bejegyzés, 213. l.). Az Imrédyről alkotott vélemény akkor sem javult sokat, amikor már nyílvánvaló volt jobbratolódása, mivel az hitleri és nem olasz orientációjú volt (297. l.).

Mussolini május közepétől minden lehető alkalommal és hajthatatlanul sürgeti Magyarország kilépését a Népszövetségből (154., 174., stb. l.). Ciano maga is napirendden tartja ezt valamennyi magyar politikussal folytatott megbeszélésén, és rokonszenvét nem növeli a magyar kormány vonakodása. A feljegyzések világosan rögzítik, hogy Olaszország a maga támogatásának, jóakarátának fejében, amelyet a magyar kormány több esetben is, de főként a csehszlovák válság idején, igényel, döntő feltételként majd viszonzásként szabja e lépés megtételét (176., 194—195., 295. l.).

A bledi konferenciát követően szinte napról-napra nyomon lehet kísérni a naplóban a kisantant válságát, a csehszlovák krízist, a müncheni találkozó előkészítését és lefolyását, a bécsi tárgyalásokat, a döntés körülményeit. (A Münchenre vonatkozó oldalakat facsimilében is közli a kötet.) Ciano részletesen említi azokat a magyar erőfeszítéseket is, amelyek arra irányultak, hogy Olaszországot megnyerjék Csehszlovákiával szemben támasztott követeléseik támogatására.

Az 1938 október-novemberi részletek bemutatják Ciano és Mussolini távolról sem azonos véleményét a magyar igényekről. Ciano attól tartott, hogy a magyarokat nem fogja kielégíteni Szlovákia megszerzése, azután majd a jugoszlávokra vetik a szemüket, s ezzel összefüggésben nem mulasztja el megemlíteni Fiumét sem, mint ami az olaszok számára ekkor is fontos tényező. Ugyanakkor azonban a lengyel—magyar közös határ és együttműködés terve nagyon megfelelt volna koncepciójának, s ezért a tervet opponáló román kormány magatartását határozottan bírálta (264. l.).

Ciano, a feljegyzések szerint, sokkal kritikusabban, szigorúbban ítélte meg a magyar politikai vezetőket és igényeiket, mint ebben az időben Mussolini. „Hiba, súlyos hiba . . .” — írja azután, hogy Villani ismertette vele a szlovákiai magyar terveket 1938. október 3-án (260. l.). Nem tartotta kizártnak azt sem, hogy Mussolini az ő tudta nélkül, a háta mögött, bátorította a magyarokat követeléseikben (267. l.). 1938. október 4-én ezt jegyzi fel: „A Duce szereti a magyarokat, sőt, azt mondja, az egyetlen nép Európában, amely rokonszenves számára. Én kevésbé bízom bennük” (262. l.). Mussolini azonban, mint feljegyzi, nemcsak titkos bátorítást adott a magyaroknak, de őt is arra utasította, gyakoroljon nyomást Prágára a magyar igények elfogadása érdekében (266. l.).

A müncheni egyezmény és a bécsi döntés közötti időszak feljegyzései között szerepel Csáky októberi római útja. Csáky, a napló szerint, erősen németellenes hangot ütött meg, ami értő fülekre talált Rómában. Csehszlovákiát német protektorátusként jellemezte, amit a Reich arra használ, hogy növelje nyomását Magyarországra és Romániára. Elmondta, hogy amióta Magyarországon kőolajat találtak, a német politika „elviselhetetlen”. „Azonban — vonta le a végkövetkeztetést Ciano szerint Csáky — mielőtt elnyelne bennünket (ti. a német birodalom), inkább meghalunk az utolsó emberig” (268. l.). Villani szintén „a legélesebb szavakat” használta Németországgal szemben (274. l.), s október végén, saját ötleteként, szóba hozta Ciano előtt az aostai herceg magyar trónra ültetésének gondolatát (281. l.).

Színes képet fest a napló a november eleji bécsi tárgyalásokról, Ribbentropnak és más német politikusoknak a magyar kormányra vonatkozó, egyáltalán nem hízelgő véleményéről, majd a Kárpátukrajnával kapcsolatos problémákról, azokban az olasz szerepről s az így keletkezett német—olasz ellentétekről; egy, a német befolyás parirozására irányuló magyar—jugoszláv—olasz blokk tervéről; december végi magyarországi útjáról és egyéb kérdésekről.

Decemberi útja kapcsán foglalkozik a fiatalabb generációra „elviselhetetlenül nehezedő feudális Magyarország” nyomásának problémájával, s megemlíti azt is, hogy Hubay üdvözlő táviratára csak kerülő úton és igen mérsékelt tónusban reagált (312. l.).

Az említetteken túl az olasz külpolitikának sok más kérdése is helyet kap a naplóban, olyanok, mint az Albániára vonatkozó tervek, Olaszország s főként Mussolini gyarmati igényei, az olasz—francia viszony alakulása, nem szólva a német—olasz viszonyról.

Megítélésem szerint legalább ilyen érdekesek, sőt, egyes esetekben talán még figyelemreméltóbbak is azok a megjegyzések, amelyek az olasz belpolitikára, a rendszer belső problémáira vonatkoznak, hiszen ezek a fasizmus egész kérdéskomplexumához adnak érdekes adalékokat. Ezeket már csupán felsorolásszerűen szeretném jelezni: fasizmus és az egyház, a fasiszta párt és az állam, a fasiszta rendszer és a polgárság viszonya; Mussolini véleménye a polgárságról, kispolgárságról, a királyságról; a zsidó kérdés, ellentétek a fasiszta pártban, Mussolini és Ciano között is, annak megítélésében; a német hatás szerepe Mussolini álláspontjának alakulásában stb.

Csak jeleztem, ismertettem a kötet tartalmának főbb vonalait, s nem tértem ki arra, hogy Ciano feljegyzései mennyiben állnak összhangban a történeti valósággal, más forrásokkal. Ezt azonban nem is e helyen, hanem a feljegyzések tényleges felhasználásakor kell elvégezni.

L. Nagy Zsuzsa

A FINN KOMMUNISTA PÁRT TÖRTÉNETE

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1963. 215 l.)

A kommunista pártok történetének feldolgozása nagy követelményeket támasztó igényes feladat, a finn kommunisták pedig valóban az elsők között írták meg pártjuk történetét. Mi, magyar olvasók szinte teljességgel ismeretlen területet ismerhetünk meg e könyv lapjairól — noha a problematika a politikai fejlődés időnkénti hasonlatossága miatt úgy tűnik, nem mindig ismeretlen számunkra, s így a tájékozódáson túl egyéb tanúlságokat is leszűrhet az érdeklődő.

A Finn Kommunista Párt tulajdonképpen az 1917-es finn forradalom és polgárháború idején született, noha formálisan a párt alakuló kongresszusát már a forradalom bukása után, emigrációban 1918 augusztusában tartották meg. A könyv fejezetírói 1918-tól kezdve bemutatják a finn politikai élet alakulását, a Mannerheim vezette ellenforradalmi terroruralmat, amelyet a húszas évek derekán bizonvos demokratizálódás enyhített, de amit 1930-tól a fasizálódás, majd fasiszta uralom váltott fel. E tanulmány szerzője ugyanakkor azt is kimutatja, hogy a kommunistákat és baloldali szocialistákat még a demokratikusabb kormányzatok is állandóan üldözték, börtönbe vetették, sajtójukat lefoglalták, szervezeteiket betiltották. A könyv hasábjairól azonban kitűnik, hogy a munkásellenes terrorpolitika ellenére a kommunistáknak sikerült befolyásukat megőrizni, többször új meg új név alatt legális pártalakulatokat létrehozni, a választásokon kommunista képviselőket a parlamentbe juttatni, akik ott részint a törvényesség biztosításáért, részint a közvetlen gazdasági munkáskövetelések érdekében emeltek szót. A kommunistáknak szinte az egész korszakban nagy befolyásuk volt a szakszervezetekben s a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban.

A tanulmányírók többször érintik a finn szociáldemokrata párt történetét. Rámutatnak, hogy 1917-ben, a forradalom és polgárháború kirobbanásakor az egész párt, a pártvezetőséggel az élen vállalta a fegyveres harcot az ellenforradalmi különítményekkel, a „fehérekkel" szemben. A szerzők hangsúlyozzák, hogy ekkor csak néhány szociáldemokrata vezető akadt, elsősorban Väinö Tanner, a szakszervezeti és szövetkezeti funkcionárius, aki elhatárolta magát a forradalomtól, a régi pártvezetőségtől, s a munkásság önálló politikai fellépését hibáztatva kísérelt meg belépőjegyet váltani az ellenforradalmi finn politikai élet prondjára. Tanner volt azután az, aki 1918-ban a finn szociáldemokrata pártot újjászervezte, de immár kifejezetten forradalomellenes szellemben, megtagadván a párt régi múltját. A szerzők ugyanakkor érzékeltetik, hogy a szociáldemokrata párton belül, gyakran az ifjúsági mozgalomban mindig újjáalakult egy baloldali szárny, amely kész volt a kommunistákkal való együttműködésre, a fasizmus ellen harcra, a háborús politika elítélésére, a Szovjetunió védelmére. Másfelől viszont a könyv jelzi, hogy a Tanner-féle pártvezetőség az ellenkező póluson szabad utat nyitott a fasiszta szervezkedéseknek, miközben a kommunistákat, forradalmi munkásvezetőket börtönbe juttatta. Ugyanakkor Tanner s belsőbb hívei a szovjetellenes politika elvakult szorgalmazói voltak. Tannert és munkatársait a tanulmány szerzője méltán a finn Noske-nak nevezi, s e politikusok bűnlistáját még növeli az a háborús felelősség, amely a második világháborúban játszott szerepükért nehezedik rájuk.

A párttörténet külön fejezetekben tárgyalja a finn—szovjet „téli háborút", a második világháborút, majd az 1945 utáni fejlődést. Ez utóbbi periódust a szerzők két részre bontották, s minthogy a nemzetközi politikai élet alakulásának megfelelően Finnországban is 1947—48-ban záródott le egy periódus, aminek egyaránt tünete volt a kormányzat jobbratolódása és a Finn Népi Demokratikus Uniónak a kormányzatból való kiszorítása. A párttörténet a háború utáni 15 esztendő politikai, szociális küzdelmeinek bemutatásával az olvasó előtt érthetővé válik, hogy miként sikerült Finnországban megerősíteni a demokratikus, békeszerető külpolitikai orientációt, miként biztosították a fasiszta szervezetek feloszlatását, s időről-időre a munkásmozgalmon belül miként szigetelődtek el a kommunistaellenes szociáldemokrata jobboldali politikusok, miként ütköztek ezek saját pártjukban a baloldali ellenzékbe, a munkásegység híveibe.

A párttörténet lendületes írásmű, agitatív, az olvasónak nemcsak eszéhez, hanem szívéhez is szól, s minden bizonnyal el is éri a kívánt hatást. Ugyanakkor, miként az előszó is érzékelteti, a szükség megkívánta, hogy mihamarabb publikálják, így néhol még tér nyílik majd a pontosításra, árnyalásra, az okok és összefüggések bővebb ismertetésére. Így szükségesnek látszik, hogy magának az országnak gazdasági és társadalmi struktúrájáról, a munkásság számáról és összetételéről képet kapjon az olvasó. Nem látszik indokoltnak, hogy a finn párt története pusztán 1918-ban kezdődjék, ezt a módszert a szovjet, spanyol, francia, német és magyar párttörténetek sem követik. Hiányoljuk az 1917. évi finn forradalom ábrázolását. Erre, úgy véljük, ki kell térni, még akkor is, ha ekkor formálisan a kommunista párt még nem alakult meg. Néhány helyütt a szerzők kritikusan-önkritikusan nyúlnak a Finn Kommunista Pártnak az 1920-as években, az 1930-as évek elején kialakított állásfoglalásaihoz. Miközben ezeket egészében példamutatóaknak tartják, rámutatnak a bennük megtalálható szektás elemekre, ami főként a lehetséges szövetségesek, főként szociáldemokraták visszautasításában, illetőleg nem elég körültekintő megnyerési kísérleteiben, továbbá a sajátos finnországi feltételek nem elég alapos mérlegelésében mutatkozott. Mindennél azonban úgy hisszük nem pusztán „finn" mulasztásokról van szó, hanem a Kommintern történetében időnként általánosan jelentkező „baloldali" hibákról. A kettő aránya az olvasó előtt nem mindig világos. A párttörténet például álta-

lában helyesnek véli a VI. kongresszuson kiadott „osztály-osztály ellen" jelszót. E téren ma már általában kritikai észrevételeket szokás tenni. A párttörténet egy helyütt élesen elítél szindikalista vezetőt, akiről viszont az olvasó nem tud meg többet, s nem válik világossá az sem, hogy a szindikalizmus mennyiben jelentkezett tényleges erőként a finn munkásmozgalomban, s melyek voltak pozitív és negatív jellemvonásai Finnországban. Több helyütt szó esik a háború—béke kérdéséről, s ennek ellentétes szociáldemokrata megválaszolásáról. Nem világos azonban, hogy az adott alkalmakkor a párton belül mikor milyen súlya volt egyik vagy másik véleménynek.

Végül néhány szót a jegyzetapparátusról. A Kossuth Könyvkiadó elismerést érdemel, amiért a magyar olvasóközönség előtt ismeretlen neveket, fogalmakat, pártokat jegyzetelte, s ezek általában valóban nagy segítséget is nyújtanak. Néhol azonban úgy érezzük, hogy ezek túl tömörek. Egy-egy jegyzettel pedig tanácstalanok vagyunk, hiszen a suomater párt, vagy a Nemzeti Koncentráció Pártja esetében megtudjuk, hogy a burzsoáziától és a nagybirtokosoktól az értelmiségig, illetőleg kispolgárságig akadtak támogatói — ez azonban nagyon széles s nagyon bizonytalan jellemzés, amely feltehetően több pártra is állhat, anélkül, hogy megtudnánk, melyik volt az igazán jellemző színárnyalat. Kritikai észrevételeink azonban nem homályosíthatják el az érdemi részt: a magyar olvasók egy eddigelé fehér foltot térképezhetnek fel, megismerhetik a finn munkásmozgalom modern történetét.

JEMNITZ JÁNOS

LUKÁCS LAJOS:

GARIBALDI E L'EMIGRAZIONE UNGHERESE 1860—1862

(Collezione storica del Risorgimento e dell'Unità dell'Italia. serie IV. Modena 1965. 204 l.)

GARIBALDI ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ 1860—1862

Lukács Lajost „Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867" (Budapest. 1955) című könyvének érdeklődési vonala vezette a Kossuth-emigráció olaszországi szerepének kutatásához. E területről három centenárium alkalmából három tanulmánya jelent meg: *Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben* (Századok, 1958. 119—154. l., Garibaldi születésének évfordulójára), *Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 24. 1962, a Szicíliai expedíció emlékére) és *Aspromonte és a magyar emigráció 1862-ben* (Századok, 1963. 32—66. l. Garibaldi Róma elleni vállalkozásának felidézésére). Jelen kiadványával ezeket a tanulmányait kívánja részben átdolgozott formában az olasz Risorgimento-kutatás számára hozzáférhetővé tenni.

A kötet előszavában Lukács aláhúzza, hogy nem annyira az eseménytörténetre akar súlyt fektetni, mint inkább a magyar emigrációt az egykorú Itália politikai meg társadalmi fejlődéséhez való viszonyában akarja bemutatni. A három tanulmány e módszer alkalmazásában azonban nem mutat egyöntetűséget, sőt a megírásuk közt lefolyt öt-hat év alatt bizonyos alakuláson, tisztuláson ment keresztül.

Az első tanulmány középpontjában Kossuth áll. Abból az alapvető megállapításból indul ki, hogy emigrációs működését a következő kettősség jellemzi: egyrészt radikális, forradalmi gondolkodás vezeti, másrészt mint volt magyar államfő, a nyugati hatalmak államfőivel és minisztereivel egyenrangú félként való diplomáciai tárgyalások útján és érdekköreikbe való beleilleszkedés révén gondolja hazája függetlenségét kivívhatni.

E kettősség kutahiai török internáltsága óta bizonytalanná s habozóvá teszi az olasz politikai törekvésekkel szemben állásfoglalását. Alessandro Monti ezredesnek Gioberti piemonti miniszterelnök által Debrecenbe küldetése s a szabadságharc utolsó szakaszában egy olasz légió szerephez jutása abba a reménybe ringatja, hogy Carlo Alberto király, felismerve az olasz—magyar sorsközösséget az Ausztria elleni küzdelemben, szövetségese lehetne a megújuló küzdelemben. Ily irányban igyekszik tájékozódni. Ugyanakkor arra is emlékezik, hogy mind Manin velencei, mind Mazzini római köztársasága is kereste vele 49-ben az érintkezést, és mikor erre az angol Hemmingsen látogatása 1851-ben alkalmat nyújt, részletesen érdeklődik utóbbinak itáliai titkos népi szervezkedésének forradalmi módszereiről, melyeket Makk József erdélyi felkelésének irányításában mindjárt alkalmazni is megkísérel. Szabadulása után olyan benyomások érik, melyek arról győzik meg, hogy a piemonti politikától nincs mit várnia. Mazzininak Európai Demokratikus Szövetségéhez csatlakozik hát. Az 1853. február 6-i milanoi munkásfelkelés stratégiai tervét ő készítteti el, s befolyt egy népi forradalom előkészítésébe, de az időpont szerencsétlen

megválasztásáért már Mazzini viselte a felelősséget. A Makk-összeesküvés bukása és a milanoi lázadás sikertelensége megrendítette bizalmát Mazzini módszereinek célszerűségében.*

A plombières szerződéssel Cavour liberális irányvonala és a III. Napóleonnal való diplomáciai tárgyalások lépnek előtérbe az olasz politikai egység megvalósítási terveiben. Kossuth mindent elkövet, hogy velük összekapcsolja egy új magyar szabadságharc ügyét. Letérve a forradalmi útról a néptől nyert kormányzói jogkör törvényes visszaállítását hangoztatja. Az olasz politikai egység gondolatát az előző évtizedekben egyedül népszerűsítő radikálisok közül Mazzininak tagadó álláspontjával szemben Garibaldi felajánlja szolgálatait a királynak és küzd a háborúban. Ezzel Kossuthtal kerül egy vonalba. Viszont kettőjük szerepének összehasonlításában, ami az első tanulmány gerincét képezi, Lukács azt emeli ki, hogy a villafrancai fordulat nagy csalódása után Garibaldi tudott azonnal szakítani III. Napóleon és Cavour irányvonalával, annál is inkább, mert szülőföldének, Nizzának átengedése a franciáknak gyűlöletet ébresztett benne a piemonti miniszterelnök ellen. Kossuth viszont a következő években elkötelezte magát e politika mellett, mert csak egy nagyhatalom által támogatott magyar—olasz sorsközösségtől remélte céljainak teljesülését.

Ezek az előzmények igazolják Lukács kiindulópontját Kossuthnak az 1860—61-i események megítélésében. Garibaldi Szicíliában és a Bourbon nápolyi birodalomban a Mazzini által hirdetett radikális népi forradalmat juttatta diadalra. Kossuth, Klapka hallgat, de a következetesebben radikális gondolkodásúak, Frigyesi Gusztáv, Dunyov István — vagy rugalmasabb gondolkodásúak — főként Türr István — segítségére sietnek. A radikális Agostino Bertanit a liberális Cavour támogatja a „Mille" szükséges önkéntesekkel való utánpótlásával. Garibaldi II. Viktor Emánuel királyban való bizalommal egyensúlyozza Cavour „machiavellista" diplomáciáját, mely a francia beavatkozástól és osztrák visszacsapástól félti Garibaldi totális tervét Róma és Velence visszahódítására, s az olasz politikai egység megvalósulását a Kapitóliumról szeretné proklamáltatni a „re galantuomo"-val. Cavour félelme egy tovább harapozó radikális köztársasági mozgalomtól viszont Szicíliának és Nápolynak azonnali Piemonthoz csatlakozását követeli, Mikor azután a miniszterelnök elhatározza magát, hogy a pápai állam két tartományát. Umbriát és a Le Marche-t elfoglalva, közvetlen összeköttetést teremt Nápollyal, s ott a királyi sereggel Garibalditól átveszi a hatalmat, az esetleges osztrák beavatkozás kivédésére Kossuthtal és az általa vezetett Magyar Nemzeti Igazgatósággal 1860. szeptember 11-én egyezséget köt, keleten keresztül fegyverszállítást biztosítva egy magyar felkelés számára és a síma gazdasági átmenet biztosítására magyar bankjegyek nyomatásának költségeit fedezve Londonban. Az olasz királyi segélysereg vezetését Kossuth Garibaldira kívánja bízni, s így örömmel teljesíti Cavour ama kívánságát, hogy Garibaldit levelével és Türrön keresztül egy kockázatos római vállalkozástól visszatartsa. Türr energikus közbelépése eredményezte azután, hogy Garibaldi beleegyezett a nápolyi és szicíliai népszavazások megtartásába, melyek a Piemonthoz való csatlakozás mellett döntöttek.

Kossuth és Türr állásfoglalásának jelentőségét a liberálisok oldalán a radikálisokkal szemben Lukács még meggyőzőbben ábrázolhatta volna, ha felhasználhatta volna Denis Mack Smith könyvét *Garibaldi e Cavour*, mely olasz fordításban is megjelent Einaudinál *1958-ban*. Mikor Kossuth Torinóba érkezik, a végletekig kiéleződött a harc a két párt között. Mazzini Nápolyban tartózkodott, Bertani és Crispi köztársasági radikalizmusa erős hatást gyakorol a Diktátorra, aki épp szeptember 11-én levelet intéz a királyhoz, melyben Cavour leváltását és a parlamenti radikális ellenzék vezérével, Rattazzival való kicserélését kérte. A király habozik.

Ha a magyar közbelépés nem is volt elhatározó és döntő értékű, és végül is a cavouri diplomácia győzött, teljesen igazat kell adnunk Lukács végkövetkeztetésének, hogy általa nem nőtt Kossuth becsülete a piemonti kormánynál — annál inkább nem, mert a keleti fegyverszállítás és angol bankjegy-nyomás ügye hamarosan botrányba fulladt —, viszont a radikálisoknak többé le nem küzdhető idegenkedését vonta magára. A piemonti miniszterelnöknek általuk támogatott liberális politikáját Smith Itália jövő fejlődése szempontjából viszont így ítéli meg: „Cavour . . . még néhány évvel korábban »ostobaság«-nak minősítette Itália egységéről beszélni és ha most (1859—60) véleménye megváltozott, lovagiatlannak mutatkozott azok iránt, akik megtanították, milyen helytelenül ítélte meg a maga korát. Igaza volt, hogy nem tűrhette elégtelenségüket, de Itália szilárdabb alapokra épült volna, ha szívélyesebben tudott volna bánni azokkal, akik más táborban a nemzeti mozgalom előharcosai voltak. Hiszen tapasztalhatta, hogy a népi kezdeményezés olykor többet ér egy idegen szövetségesnél!**

* *Eugenio Kastner:* Mazzini e Kossuth. Firenze. 1929.
** I. m.: 305, 311. l.

Smith könyve azonban Lukács Kossuth—Garibaldi összehasonlítását egy más vonatkozásban is helyesbítheti. Garibaldi 1860-ban épp oly kevéssé rendezte demokratikusan az agrárkérdést Szicíliában, mint Kossuth 49-ben Magyarországon (33, 40. l.) Smith előadásából kitűnik, hogy a parasztságnak földesurak ellen fordulását és a földfoglalásokat erőszakkal is megakadályozta (31, 106—107, 178—179, 207—208. l.). Lampedusa híres regénye, a *Gattopardo* is hiteles ábrázolását adja annak, hogyan sajátította ki a szicíliai nemesség Garibaldi népbarát politikáját a maga érdekében. Az ellentét tehát nem teljes Kossuth középnemességre való támaszkodásával, s népszerűség dolgában sincsen köztük különbség. Togliatti egy 1962 tavaszán Torinóban tartott előadássorozatában Gramscira támaszkodva épp a „jakobinus" lendületet hiányolta Garibaldi 1860-ban követett politikájában (Unità, 1962. ápr. 15. sz.).

A második tanulmány sok tekintetben elmélyíti az elsőben mondottakat (ld. 123. kk. ll.), s főleg Garibaldi Magyar légiójának a sorsát a Szicíliai hadjárat felszámolása után világítja meg olyan fontos levéltári adatokkal, melyek kitűnően egészítik ki az Attilio Vigevano könyvéből* ismerteket, valamint azt is, mit eddig tudtunk Kossuthnak a légióhoz való viszonyáról. Az Országos Levéltár Türr-iratai közt talált, Casertából 1860. nov. 10-ről keltezett „Diario della brigata Éber della 15-a divisione (Türr) dal 10 giugno 1860, giorno della sua costituzione fino al 10 novembre 1860" függelékként való közlésével (179—200. l.) is jó szolgálatot tesz Lukács az olasz Risorgimento-kutatásnak. Az emigrációnak az olasz politikai küzdelmekhez való viszonyulását itt Lukács egy portrésorozatban igyekszik bemutatni (Türr, Tüköry, Winkler, Dunyov, Frigyesy, Teleki Sándor, Éber Nándor), s korábbi kezdeményezéseket továbbfejtve kiemeli a hadjárat legradikálisabb gondolkodású magyar tagjainak hű kitartását Garibaldi mellett.

A harmadik, Garibaldi 1862-i római vállalkozásáról szóló tanulmány tartalmazza a legtöbb eddig ismeretlen magyar levéltári anyag feldolgozását. A Széchényi Könyvtár levéltára Pulszky-iratainak, az Országos Levéltár Dunyov- és Tanárky-iratainak módszeres áttanulmányozása különösen Frigyesy és Dunyov radikális gondolkodásmódjáról adnak az eddiginél világosabb képet. Tudott dolog, hogy Garibaldi kezdetben egy Velence felszabadítását is szolgáló magyarországi vállalkozásra gondolt. Frigyesy rögtön Dunyovon keresztül Klapkát akarja megnyerni a tervnek. Garibaldi július 26-án kiáltványt intéz a magyar nemzethez, melyet a radikális ellenzék torinói lapja azonban csak augusztus 23-án közöl. Pulszky viszont, aki már korábban szakított Kossuth piemonti politikájával, Garibaldi volt palermoi helytartójával, Antonio Mordinival és egy parlamenti bizottsággal azért siet Szicíliába, hogy a hőst minden vállalkozásról lebeszélje. Mikor Garibaldi kiköt önkénteseivel Calabriában, a volturnoi csatában megrokkant, féllábú Dunyov a salernoi magyar legionistákat csatlakozásra szólítja fel. Vagy húszuknak sikerül is — részben már korábban — Garibaldihoz eljutnia. Eberhardt Károly, aki 1860-ban, mint az intranzigens köztársasági Pianciani által vezetett segélycsapat I. divíziójának, olasz hadseregbeli állásáról lemondott ezredes parancsnoka érkezett volt Palermoba és vett részt a szicíliai expedícióban, most egy királyi csapat élén, Aspromontenál erőszak alkalmazásával akadályozza meg, volt vezérének sebesülése árán, továbbnyomulását Róma felé. Klapka durva hangon felel Garibaldinak magyarokhoz intézett kiáltványára a Diritto-ban, és Kossuth a lausannei „Italia"-ban. Kell-e ennél nagyobb zűrzavar az emigráció állásfoglalásában? Mindez visszahat a magyar légió életére, mely garibaldista hagyományaira emlékezve lázadozik a Nemzeti Igazgatóság bürokratikus megnemértése, fegyelmen lovagolása, gyakori főfelügyelő- és parancsnok-cseréje ellen. Dunyov a vállalkozás bukását nagyobb szerencsétlenségnek mondja hazájára, mint Itália számára. Szeptember-novemberi leveleiben igen világosan látja, hogy a magyarságnak nincsen mit várnia a külföldtől, s az emigráció vezetőinek főbűne, hogy nem tudtak önbizalmat ébreszteni népünkben, belső békülést hirdetve a nemzetiségekkel, mert csak ez biztosíthatná a szabadságot és függetlenséget (161. l.).

Frigyesy Genova környéki börtönében és a későbbi lengyel felkeléssel kapcsolatos 1863—64-i tervekben is kitart Garibaldi mellett, valamint részt vesz újabb Róma ellen irányuló mentanai vállalkozásában. A liberális kormányzat hathatós ellenállásán kívül Lukács Garibaldi balsikereit főleg egy 1860-ban a parasztságra támaszkodó gazdasági-szociális program követése hiányának és annak tulajdonítja, hogy „a monarchikus érzelmű nagypolgárságnak meg liberális nemességnek lehetőséget nyújtott megszilárdítani a nemzeti monarchiát a néptömegek mozgalmainak kiküszöbölésével, elodázva követeléseiket és megerősítve saját osztályérdekeiket" (154, 177. l.).

Lukács Lajos három tanulmányát bizonyára szívesen fogadja az olasz Risorgimento-kutatás, és magyar szempontból is kívánatosnak mondható, hogy vizsgálódásait a

* La legione italiana in Italia (1859—1867). Roma, 1924.

jövőben — mint ennek szükségét maga ismételten hangsúlyozza — olaszországi levéltári kutatásokkal egészíthesse ki. Dombai Margit szép fordítása könnyen és jól olvasható. Filológiai aprólékoskodás, ha megemlítjük, hogy Vörösmarty „Szózat"-ának fordítása „Appello" s nem „Vecazione" (139. l.). A villafrancai béke után feloszlatandó nem „ezernél is több", hanem 3200-ra rúgó légiólegénység türelmetlen, hazaszökdösni akaró tagjait nem az osztrák határra, de osztrák határról kellett visszahozni (57. l.).

A szerző elírásáról vagy sajtóhibáról lehet szó, mikor Földváry Károly, mint a Magyar Légió parancsnoka 1861-ben altábornagyi ranggal szerepel, holott egy 1862. november 22-i kimutatás is alezredesként tartja számon (Lukács 127., Vigevano 146. l.). Kossuth és Pulszky közt a szakítás nem 1860, hanem 1861 januárjában történt (32. l.), hiszen 60 tavaszán még a volt kormányzó képviselője volt Torinóban (59. l.). A kötetben közlött első tanulmány nem 1948-ban, hanem 1858-ban jelent meg folyóiratunkban (8. l. jegyz.), és Radó Antalnak az 53. l. első jegyzetsorában idézett műve nem 1829-ben, hanem 1929-ben. De a modenai kiadó és nyomda így is jó munkát végzett, melyért a magyar Risorgimento-kutatás hálás lehet.

KOLTAY-KASTNER JENŐ

RUDOLF WIERER:

DER FÖDERALISMUS IM DONAURAUM

(Graz—Köln. Verlag Hermann Böhlaus Nachf. 1960. 236 l.)

A FÖDERALIZMUS A DUNA TÉRSÉGÉBEN

A jogtörténész szerző előszóból és tizenkét fejezetből álló műve 1848-tól napjainkig terjedő áttekintést nyújt a dunai medence területén élő népek föderatív összefogására irányuló tervekről. A dunamenti népek földrajzi, politikai viszonyai után az 1848. évi állampolitikai helyzetet veszi szemügyre, majd az 1848—49. évi forradalom általános jellemzését az ekkor felmerült magyarországi partikularista és szeparatista törekvések, az osztrák partikularista elgondolások, az osztrák birodalmi gyűlés elé került elképzelések, a kroměříži terv és a márciusi oktrojált alkotmány ismertetése követi. — Az abszolutizmus idején szőtt, ismertebb föderációs terveket vázoló rész után az októberi diplomáról, a februári pátensről és annak csődjéről, továbbá Palacký utólsó tervéről szóló fejezet olvasható, hogy azután a kiegyezés ismertetésére kerüljön a sor. — A dualizmusnak az első világháborúig terjedő szakaszában felmerült cseh és galíciai kiegyezési kísérlet, Adolf Fischhof és az osztrák liberális pamfletírók kiegyezés-ellenes föderációs tervei a 70-es 80-as években, majd a nacionalista ellentétek kiéleződésének és a dualizmus válságának talaján keletkezett szociáldemokrata (Renner, Bauer), liberális elgondolások (Tezner, Offermann, Charmatz), Ferenc Fedinándnak és körének, valamint Popovici Aurélnak nagyosztrák tervei, a délszláv kérdés és a trialista törekvések, a választói reform és a nemzetiségi kiegyezési törvények (morvaországi és bukovinai) ismertetése tölti be a hetedik fejezetet. Az első világháború és a Monarchia összeomlása idején létrejött föderatív elképzelések (Naumann, Seipel és más kereszténységszocialisták, az emigrációban élő nemzetiségi vezetők tervei, IV. Károly kísérlete stb.) értékelő előadása foglalja el a következő részt. A két világháború közötti időről szóló fejezetben a béketárgyalásokon a határokért vívott harcokat, majd a párizskörnyéki békék nyomán támadt gazdasági és társadalmi problémákat, az újonnan létrejött nemzeti államok unitarista és centralista politikáját és a felmerült föderációs kísérleteket, a szlovák, a kárpátukrán autonomista törekvéseket, a délszlávoknak a horvátokkal föderatív alapon történő kiegyezési próbálkozásait, Sztambolinszkij nagydélszláv tervét, a román kormányok nemzetiségi politikáját, a kisantant létrejöttét, céljait, az osztrák föderalizmust, a horthysta centralizmust, az osztrák és a magyar külpolitikát ismerteti, majd Hantos Elemér és a Duna—Európa-irányzat ugyancsak magyaroktól eredő magánterveit tárgyalja. A fejezetet a Tardieu-terv értékelő ismertetése zárja be. A második világháború idejével foglalkozó rész előbb a nemzeti kérdésnek nemzetiszocialista kezelését ismerteti elmarasztalóan, majd a fasizmus-ellenes cseh, szlovák, lengyel, magyar és más eredetű tervekkel foglalkozik. Az utolsó előtti fejezetben az 1945 utáni viszonyokat tárgyalja. Az előszó és a zárófejezet mondanivalójának lényegéről lejjebb, más összefüggésben még említés történik.

Szerző művének — még említendő — politikai célzatossága mellett iparkodik tárgyilagosan elemezni a föderációs terveket. Ebben a törekvésében nagy könnyebbségére szolgál, hogy józemű, a történeti valóság iránti érzékkel rendelkező ember. Így

azután művében számos helyes megállapítás, értékelés található. Monarchia-barát beállítottsága sem gátolja meg abban, hogy észrevegye: 1848—49-ben a Habsburg dinasztikus, nagyhatalmi törekvések is útjában álltak a Monarchia föderatív átalakítására irányuló tervek megvalósulásának (46—47. l.). Látja, hogy a kroměříži alkotmány a csch, a szlovén, részben a szerb és a horvát burzsoázia érdekeit is kielégítette volna, a román, a lengyel, az olasz, a magyar igényeket azonban már nem. Rávilágít arra is, hogy a nemzeti ellentétek éleződése 1860 és 1918 közé tehető (46. l.). Kendőzetlenül tárja fel, hogy Ferenc Ferdinánd autokrata, a szociális kérdések iránt nem érdeklődő, népszerűtlen ember volt, aki „kevéssé felel meg a föderalista állam nemzeteinek szabad kezdeményezését tisztelő államfő eszményképének" (122—123. l.). Ugyanakkor IV. Károly tehetsége és a Monarchia életképessége iránt illúziókat táplál és úgy véli, hogy Károly alkalmas lett volna a föderatív állammá alakított Monarchia vezetőjének. Sok vonatkozásban helyesen mutat rá arra, hogy a háború következtében deklasszálódott elemek vonzódtak a szélsőjobboldali áramlatokhoz, és helytállóan ír a párizskörnyéki békeszerződések nyomában támadt gazdasági nehézségekről a dunamenti népek körében (158. l.), a valóságnak megfelelően a második világháború alatti lengyel—cseh szövetségi terv céljáról (183. l.). Reálisan ismeri fel a második világháború utáni lengyel Intermarium tervnek és más lengyel emigrációs terveknek (198. l.), a magyar emigráció elgondolásainak nacionalista hátterét (202. l.). A valóság iránti érzékéről tanúskodik az a megállapítása is, hogy „az egyes emigrációs csoportok némely radikális programpontja lassanként túlhaladottá, sőt elavulttá válik. A kommunizmus dialektikus megalapozású gyakorlati ügyessége, legalábbis közvetve leleplezi az emigrációt és annak hibáit, továbbá még a számkivetettségben is olykor folytatott nacionalista viszályait" (206. l.). Találóan figyeli meg — személyes élményei alapján is —, hogy nemzeti öntudattal áthatott vezető gazdasági tényezők (gyárosok, kereskedők) letelepedése nagyobb közigazgatási egységekben jelentősen befolyásolhatta a múltban a nemzetek közötti viszony alakulását (209. l.). Nem kevésbé helytálló az az észrevétele sem, amely szerint a nemzeti érzések, ösztönök egész más tendenciájú eszmei áramlatok, érdekek szolgálatában is léphetnek, illetve léptethetők fel (211. l.). (Például az ausztroszláv törekvések, amelyek 1848—49-ben akaratlanul is a Habsburg ellenforradalmi abszolutizmus támogatóivá lettek. — M. Gy.) Fínom megfigyelőkészségéről tanúskodik az az észrevétele, amely szerint a dunamenti népek egyenlőtlen fejlődése olyan tényező, amelynek jelentősége a legújabb korban különösen megnőtt (212. l.). A valóságos helyzetet rögzíti az a megállapítása is, amely szerint az osztrák állameszmében a nacionalista ellentétek kiéleződésének időszakában a dinasztikus elem erős hangsúlyozása sok nehézséget okozott az osztrák állampolgári nevelésben, mivel a „Habsburg-ház német eredete elidegenítette a nem németeket". Hasonló nehézségeket támasztott a magyar állameszme érvényrejuttatása Magyarországon a nem magyar népek körében (214. l.). Józan ítéletre való az a nézete is, hogy az uralkodó réteg minden messzetekintő reformmal szemben erős ellenállást tanúsít, és hogy győztes hatalom kevéssé hajlamos megegyezésre, inkább a központosító megoldás felé hajlik (216. l.). Ez a megállapítás helytálló az 1866—68, 1918—21, 1938—41 közötti időkre vonatkozólag, de nem fogadható el az 1945—48 közötti időszakra. Ennek indokolására a későbbiek során más összefüggésben még sor kerül. — Helyesen veszi észre a szerző, hogy soknemzetű államban az egy nemzet által majorizált parlamenti uralom esetén nem nehéz rátalálni az irredentához vezető útra (217—218. l.). Észreveszi a társadalmi tagozódás, az osztályellentétek szerepét a nemzeti ellentétek kiéleződésében (218. l.).

Csupán néhány — egyébként még jócskán gyarapítható — példával történt kísérlet a munka értékeinek érzékeltetésére. A magyar történészek érdeklődését még külön is felkelthetik azok a részek, amelyekben a mű — terjedelméhez mérten — kellő súllyal és terjedelemben foglalkozik Wesselényi (58. l.), Kossuth és a magyar emigráció föderációs terveivel (60. l.), Eötvös (56. l.) elképzeléseivel, Széchen Antal szerepével az októberi diploma előkészítésében (63. l.), a kiegyezés és dualizmus értékelésével (87—93. l.). Hantos Elemér (175. l.) és a Duna-Európa irányzat (Ivánka Endre, Prohászka Lajos és a Donaueuropa c. folyóirat 176. l.) és Németh László föderációs elképzeléseivel (176. l.), ha elemző értékeléseivel nem is érthetünk egyet. Csak sajnálni lehet, hogy Jászi Oszkár a Monarchia átalakítására vonatkozó terveinek csupán egyszavas utalás jut egyik lapalji jegyzetben (155. l. 5. jegyzet). De ezzel már el is érkeztünk a bíráló észrevételekhez.

Szerző objektivitásra törekvése ellenére sem képes túljutni a polgári objektivizmuson, ami módszertanilag is hat műve szerkesztésére. Már a tartalmi ismertetésből is kitűnik, hogy szerző külön fejezetben foglalkozik a dunai térség gazdasági, társadalmi viszonyaival, amelyeket azonban nem mutat be fejlődésükben és a politikai eseményekkel összefüggésben. Egy helyen az osztályharcnak a nemzeti ellentétek éleződésében játszott

szerepéről is ír, de ez a megállapítása nem válik szemléletének kiindulópontjává, alaptényezőjévé. A gazdasági, politikai, társadalmi mozgatóerők egymás mellett, egyforma súlyuakként és nem egymásra hatásukban kerülnek bemutatásra. Szerző egyik „tényezőt" sem tekinti elsőrendűnek, a többi mozgását meghatározónak.

Nem ágyazza be mondanivalóját a történeti folyamat eseményeinek, társadalmi, gazdasági, politikai összefüggéseinek sorába. Így azután az olvasó inkább a föderációs tervek tartalmi ismertetését és a hozzájuk fűzött értékelő észrevételeket kapja, semmint e tervek történetét.

A könyv a címben megjelölt föderációs terveken kívül decentralizációs, autonomista, centralista, unitarista elgondolásoknak is helyet ad, talán a jobb összehasonlítás kedvéért, a történeti lehetőségek ismertetése kedvéért, de feltehetően azért is, mivel nem tisztázta a föderáció fogalmát, és így autonomista, decentralizációs tervek is becsúszhattak a föderáció kategoriájába. A szerző elmulasztja figyelembe venni a Monarchia összeomlásával és a romjain létrejött nemzeti államok keletkezésével kapcsolatban a forradalmi tömegmozgalmak szerepét, és így az ún. utódállamok megszületését kizárólag a burzsoá osztályok emigrációba szorult képviselői érdemének tekinti (155. l.). — Szemléletéből következik, hogy a deklasszált elemeket nemcsak a szélsőjobboldali, a fasiszta, hanem a baloldali, a forradalmi tömegmozgalmakban való részvételre is hajlamosaknak látja. Világos bizonyítéka ez annak, hogy a szerző — a legtöbb nyugati polgári történészhez, ideológushoz hasonlóan — azonossági jelet tesz a finánctőke diktatúráját megtestesítő fasizmus és a proletariátus demokratikus, forradalmi, szocialista diktatúrája között, és mindkettőt elutasítja. A föderáció és a Habsburg-monarchia iránti lelkesedése miatt az ún. utódállamokat életképteleneknek tartja. A történelem eseményei már mind ennek, mind a megelőző állításnak tarthatatlanságát igazolták, úgyhogy a cáfoláshoz külön érvelés nem látszik szükségesnek. — Nem méltatja figyelmére szerző azt a körülményt sem, hogy a második világháború idején felmerült föderációs tervek többsége egyszerre volt szovjet- és fasizmus-ellenes jellegű. Csupán nacionalista, egyes esetekben irredentista tartalmukat regisztrálja. — Ugyancsak elkerülte figyelmét a második világháború utáni emigráció föderációs terveinek a népi demokráciák szocialista rendszere és a Szovjetunió ellen irányuló nacionalista, részben revansista jellege is. Sztálinnak a balkáni föderációs tervekkel kapcsolatos hibás álláspontját tévesen azonosítja valamennyi kommunista nézeteivel. Különösen történetietlen ez az eljárása az 1953 utáni, még inkább a XX. kongresszust követő időkre vonatkozólag. Hibásan értékeli az 1956. évi lengyelországi és magyarországi ellenforradalmi kísérleteket olyanoknak, mintha a szocializmus rendszere idézte volna fel e megmozdulásokat, holott éppen a szocialista törvényesség megsértése, a szocializmus lényegével ellenkező intézkedések voltak egyik, de nem egyedüli okozói az ellenforradalmi cselekményeknek. — Bár igaza van a szerzőnek abban, hogy a kitelepítések során nacionalista tendenciák is érvényesültek (például a szlovákiai magyarok kitelepítésével kapcsolatban is), a döntő mozzanat az volt, hogy megszabadítsák a szóbanforgó területeket a német fasizmus híveitől, kiszolgálóitól, a volksbundistáktól, a henleinistáktól stb. Az ilyen beállítottságú németek kitelepítése önvédelmi és nem nacionalista célt szolgált és a szövetséges hatalmak által a fasizmus kiírtására hozott határozatoknak megvalósítását szolgáló egyik lépés volt. A végrehajtás során kétségtelenül történtek visszaélések, igazságtalanságok, számos esetben eltorzítva alkalmazták a rendelkezéseket, de mindez nem homályosíthatja el a rendelkezések eredeti, önvédelmi célját. És ezzel eljutottunk a könyv legkomolyabb fogyatékosságához: félreérthetetlen és — közvetve bár, de — beismert napi politikai célzatosságához.

Az elmúlt évek során e sorok írójának lehetősége nyílt arra, hogy a *Századok* hasábjain ismertesse az európai tőkés integrációs törekvések gazdasági és politikai okait, rávilágítson az ún. nemzetekfölötti állam eszméjének az integrációs ideológia keretében játszott szerepére. 1965 őszén megjelent könyvében pedig rámutathatott arra, hogy a nyugati polgári történészek egy részének a Habsburg-monarchia átalakítására vonatkozó, 1848 és 1918 között felmerült tervek iránti fokozódó érdeklődése miként függ össze a tőkés integrációs törekvésekkel, illetve, hogy miként használják fel egyes tekintélyes nyugati polgári történészek ezt a kérdéscsoportot is az ún. nemzetekfölötti álameszme terjesztésére, integrációs és hidegháborús, szocializmus-, népi demokrácia- és szovjetellenes politikai célok szolgálatában.

Az ilyen rendeltetésű művek sorába tartozik — szerzőjének tudományos tárgyilagosságra, reális szemléletre törekvése ellenére — Rudolf Wierer könyve is, amely a nyugat-németországi Bad Godesbergben működő Deutsche Forschungsgemeinschaft, a bécsi Forschungsinstitut für den Donauraum és az Österreichisches Bundesministerium für Unterricht támogatásával jelent meg.

A műnek a tudományos célon túlmutató politikai rendeltetésére az előszó és a zárófejezet kendőzetlenül rávilágít. Az előszóban a szerző iparkodik elhárítani könyvéről azt a várható ellenvetést, amely szerint munkája a jogtörténész — „*csupán* az idő követelménye által meghatározott érdeklődésének" — köszönhetné létrejöttét. (Kiemelés tőlem. — M. Gy.) „Egyáltalán nem divatszülte írásmű", sokkal inkább az a célja, hogy „objektíve megvilágítsa annak az európai rendnek egy részkérdését, amelynek értelmes felépítésére ma különösen törekednek". Úgy látja, hogy a művében tárgyalt „erősen vitatott, sőt egyenesen kényes téma minden valószínűség szerint bizonyos idő múltával, a legközelebbi jövőben előtérbe kerülő probléma rangjára fog emelkedni. A nemzetekfölötti rend iránti érdeklődést nem csupán az a mély benyomás keltette fel bennünk, amelyet a dunai térség nemzeti ellentétei okoztak, mert mi megtanultuk a nemzeti kérdést magas, egyetemes és egyúttal megértő megfigyelő állásból szemlélni . . ." „. . . Nemzetek illetve államok fölötti dunamenti föderációk felépítésére irányuló kísérleteket, valamint nemzetekfölötti államoknak föderalista tendenciájú alkotmányait részletesebben fogja figyelemre méltatni és feldolgozni, mint kisebb, kétnemzetű vagy csak nemzeti államok föderációs kísérleteit" (9. l.).

Bár már az idézett mondatok sem tehetik kétségessé a könyv politikai célzatosságát, még nyíltabban és egyértelműbben világít rá a mű rendeltetésére a zárófejezet szövege, és arra, hogy milyen közvetlen, aktuális politikai szándékok előmozdítására szolgál a dunai népek föderatív összefogása eszméjének hirdetése e műben.

A zárófejezetben a szerző a népi demokráciákról, a Nyugat hidegháborús frazeológiájának megfelelően csak mint „csatlós államokról" ír és arról, hogy a Szovjetunió katonailag megszállta, majd hamarosan kommunistává tette és belpolitikai, gazdasági, kulturális függésbe is hozta ezeket az államokat, hogy az orosz szavak számának növekedése a „csatlós" államok nem-szláv népeinek nyelvében, valamint az orosz nyelvnek és kultúrának más idegen nyelveknél és kultúráknál ezekben az országokban intenzívebb terjesztése azzal fenyegeti a „csatlós" államok népét, hogy nemzetileg felszívódnak, orosszá válnak (185., 186., 223. l.). — A népi demokráciák életének története beszédes cáfolatát nyújtja a „forradalom exportjáról" szóló nyugati polgári állításoknak éppúgy, mint a fejezet más helyein is sűrűn olvasható hidegháborús propaganda-szólamoknak, amelyeknek külön vitában történő cáfolata éppen ezért szükségtelennek látszik.

Sokkal érdekesebbek a történetinek tűnő, a valóság tényeit jobban figyelemre méltatni látszó érvek, még inkább a belőlük levont következtetések. A szerző megállapítja, hogy a lakosság számát tekintve csaknem pontos egyensúlyban van a Szovjetunió európai részének és „csatlós államainak", valamint a nyugat-európai tőkés államoknak. Finnországnak és Jugoszláviának a népessége. A Princetown-i egyetem népesedésstatisztikusainak előrejelzése szerint 1970-re a Szovjetuniónak és „csatlósainak" 356 milliónyi népességével, 289 milliónyi nyugat-európai lakos, valamint Finnország és Jugoszlávia 23 milliónyi lakossága áll majd szemben. Bár helytelen volna túlbecsülni a népesedéstudomány előrejelzéseit — írja a szerző —, mivel nem vehető figyelembe a jövő valamennyi adata, ami meghatározza a népesedés alakulását és a mai blokk-képződés sem tekinthető tartósnak, ezeket a számokat akkor is komolyan kell venni (223. l.). Az egyensúlyi helyzetet politikai tekintetben is fenn kell tartani. Az erőegyensúly kérdésére azonban nem szabad egyoldalúan hatalmi nézőpontból tekinteni, még kevésbé a hatalmak háborús potenciálja szempontjából. Az államok föderációja nem téveszthető össze blokkok alkotásával, hatalmi szövetségekkel. A jövőben a világbékét csak a világállam-szövetség vagy legalább — ennek közbenső tagjaként — az Európai Egyesült Államok biztosíthatja, ha a tagjai között előbb biztosítjuk az erőegyensúlyt (222. l.). A közvetlenül felépített Össz-Európában azonban Oroszország partnersége legalábbis a kelet-európai kis népek számára elviselhetetlen volna. Az erőegyensúly kérdését a föderáció partnerei között nagyon komolyan kell venni, mivel Nagy-Britannia és egyes európai államok tengerentúli kötelezettségei mellett ezek befolyása nem vethető teljes hatékonysággal latba a belső európai erőegyensúly érdekében (222. l.). Az európai nemzetek önmagukban — az oroszt kivéve — viszonylag gyengék és ez is ajánlja a föderáció eszméjének elfogadását. Ezt az összefogást egyébként az európai nemzetek viszonylag nagy része magáévá tette (221. l.). A föderáció alapja egyenlő jogú szerződő felek szabad megegyezése volna (224—225. l.). A föderáció legalkalmasabb formája, mint a történeti tapasztalatok mutatják, az erők egyensúlya alapján nyugvó regionális felépítés volna az európai és világbéke érdekében (222. és 225. l.). Ezen a réven ellensúlyozni lehetne azt, hogy a közvetlenül felépülő Össz-Európa keretében a kis nemzetek illetve államok az Európa-Tanácsban csupán a nagyhatalmak befolyás nélküli ügyfeleivé váljanak (224. l.)

Úgy tűnik, hogy az integráció kérdésével a *Századok* hasábjain foglalkozó cikkek után ezek a szavak nem igényelnek különösebb elemzést. Egyértelműen világos, hogy a

béke biztosításának, a népek békés egymás mellett élésének, föderatív integrációs összefogásának önmagában véve helyes, humanitárius szavai mögött egyáltalában nem békés és nagyon is világosan szocializmus- és szovjetellenes szándékok húzódnak meg.

Ha azonban még ezek után is bárkinek kétségei volnának a mű céljait illetően, ahhoz hadd szóljanak a kitelepítésekre, az NDK-ra és az Odera-Neisse határra vonatkozó részek. „A szovjet kitelepítési és gazdaságpolitika oly mértékben fenyegeti a kis és kisebb népek létét, hogy gondolni kell fennmaradásuk biztosítására (223. l.) — írja a szerző. A kitelepítéseket annak idején szovjet oldalról minden államban támogatták főleg amiatt, hogy az egyes közép-európai „csatlós államokat" lehetőleg erősen elszigeteljék nem a szovjethez tartozó szomszédaiktól, elidegenítsék őket tőlük, és ezen a réven növeljék függésüket a Szovjetuniótól (185. l.). A szerző nézete szerint a dunai és általában a kelet-európai népek föderatív összefogásának feltétele a kitelepítettek hazatérése, mint ami „lényeges feltétele a nem német dunamenti nemzetek jövője morális és *tényleges* biztosításának" (Kiemelés tőlem. — M. Gy.) (224. l.). Németország (ti. az NSzK. — M. Gy.) az egyetlen szövetségi állama a világnak — írja a szerző —, amelynek meg kell oldania a soknemzetű államszövetség problémáját. — Ezenkívül Németországra vár Nyugat-Németország és a Középzóna egyesítésének a problémája is — írja a szerző —, és meghirdeti a nyugat-németek igényét a keleti területekre is (ti. az Odera-Neisse határtól keletre eső területekre is. — M. Gy.). Ez mindenekelőtt az időközben erősen (ti. nemzeti tekintetben — M. Gy.) unitarizált, sőt totalizált szovjetzónának (ti. a nyugat-német területekkel — M. Gy.) követelt egyesítése problémájának a megoldását jelenti (220. l.).

Ezek a szavak egyértelműen rávilágítanak a föderációs tervek mögött meghúzódó imperialista hidegháborús és revansista politikai célokra. Feltehető, hogy a szerző — éppen objektivitásra és reális szemléletre való hajlamossága következtében — ma már — az integrációs szervezetek kebelén belül dúló ellentétek és számos nyugat-német tartományi választáson bekövetkezett neofasiszta előretörés láttán — talán másképp írna a föderációs tervek rendeltetéséről. Azt azonban természetesen még ma sem lehet megkívánni tőle, hogy észrevegye: az integrálódás és az egyenlőjogú partnerek föderatív összefogása valóban történelmi tendencia, de a tőkés ellentétek meggátolják a fejlődés követelményének érvényrejutását, amely csak a szocializmus világméretű győzelme után diadalmaskodhat.

MÉREI GYULA

IRÁNYZATOK A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN: KELET-AFRIKA TÖRTÉNETE

ROLAND OLIVER — GERVASE MATHEW (szerk.):

HISTORY OF EAST AFRICA

(Oxford, Clarendon Press. 1964. XIII + 500 l.)

KELET-AFRIKA TÖRTÉNETE

KENNETH INGHAM:

A HISTORY OF EAST AFRICA

(London, Longmans. 1962. 456 l.)

KELET-AFRIKA TÖRTÉNETE

J. CLAGETT TAYLOR:

THE POLITICAL DEVELOPMENT OF TANGANYIKA

(Stanford, Stanford University Press. London, Oxford University Press. 1963. 254 l.)

TANGANYIKA POLITIKAI FEJLŐDÉSE

Afrika történetének tárgyalása szorosan összefügg azzal a kérdésfeltevéssel, hogy van-e az afrikai népeknek önálló történelme. Az erre a kérdésre az elmúlt hetven év során adott eltérő válaszok jelzik Afrika történelmének változó megközelítését.

Az európai gyarmatosítás első képviselői, az utazók és a hittérítők, majd az őket követő gyarmati adminisztrátorok afrikai történelmen azt a történelmet értették, amit ők „csináltak", tehát az európai behatolók tevékenységét, a gyarmatosítás történetét. Ezt az álláspontot többé-kevésbé magukévá tették a két világháború között megjelenő első tudományos igényű történeti munkák szerzői is. Kimondva vagy kimondatlanul az következett ebből, hogy az afrikai népeknek nincs önálló történelmük. Ennek a koncepciónak a megváltozását csak az afrikai földrész politikai változásai hozták meg. „Afrika ébredése" az afrikai népek nemzeti öntudatának ébredését jelentette, ez nemcsak a politikai harc, a függetlenségi mozgalom terén jelentkezett, hanem a nemzeti ideológia terén is, hasonlóan az európai nemzeti mozgalmakhoz, de az afrikai belső fejlődés eredményeként. A fokozatosan kialakuló történelmi tudat a múlt feltárását, megismerését igényelte, hogy felhasználja az átalakulásért folyó harcban.

A „változás szele" nemcsak az afrikaiakat érintette, hanem a gyarmatosítókat is, a kényszerű engedmények a politikai függőviszony felszámolásához vezettek. Az új politikai helyzet új ideológiát követelt. Nem volt helye többé a „fehér felsőbbrendűség" illúziójának, létrejött a „gazdasági együttműködés", a neokolonializmus történelemszemlélete: van sajátos afrikai fejlődés, afrikai történelem, ezt megtermékenyítette az európai civilizáció, kölcsönhatásuk eredményes volt, és Afrikában a törzsi elszigeteltségből megszülettek a technikai haladás vívmányait felhasználó modern, fejlődő afrikai nemzetállamok. Ennek megfelelően a polgári történetírás is elkezdte az afrikai népek gyarmatosítást megelőző történetével való foglalkozást. A gyarmatosítást és a függetlenségi mozgalmat új szempontok szerint próbálja vizsgálni: látszólag mindkét folyamatot „megérti", hogy így egyengesse a további „együttműködés" útját. Még ez az új, „Afrika-központú" koncepció is, amely végső soron a neokolonializmust van hivatva segíteni, csak lassan terjed el, jelentkezése is csak ez elmúlt két-három évre esik. Joggal írják Oliver és Mathew Kelet-Afrika történetük előszavában: „Még néhány évvel ezelőtt is Kelet-Afrika története axiómaszerűen a gyarmati időszak története lett volna, egy vagy két bevezető fejezettel az európai felfedezésekről és az európai érdekek megjelenéséről a politikai elfoglalást megelőzően. Magának a gyarmati korszaknak a története is majdnem kizárólag a politika és a közigazgatás, a gazdasági fejlődés, a technikai és társadalmi változások, a nevelés és a vallási térítés európai kezdeményezéseinek felsorolása lett volna. A szerzők az esetleges bírálatot azzal utasították volna vissza, hogy ezek voltak az egyedüli kérdések, melyeket a rendelkezésre álló anyag alapján megvizsgálhattak. Komolyan azonban nem is vonták volna kérdőre őket, mivel nézeteik megfeleltek volna a korabeli gondolkodás általános vonásainak" (XI. l.).

A marxista történetírás számára nem újdonság az Afrika-szempontú megközelítés, mivel kezdettől fogva az afrikai népek oldaláról és tényleges érdekeiknek megfelelően vizsgálta a földrész történelmét, és az objektív nehézségek (a helyszíni kutatás, forrásfeltárás akadályai stb.) ellenére komoly eredményeket ért el. (Nálunk Sík Endre, Nagy-Britanniában Jack Woddis, Franciaországban Suret-Canale.) Különleges jelentősége van Afrika történelme szempontjából az ázsiai termelési módról folytatott vitáknak, mert ezek a marxista Afrika-kutatás alapvető kérdéseinek megválaszolásához vezetnek.

Az afrikai népek történelmének megírására természetesen elsősorban maguk az afrikaiak hivatottak. De a gyarmati korszak nevelési rendszere kevés afrikainak nyújtott lehetőséget magasabb szintű tanulmányok folytatására, emellett a képzett emberekre elsősorban a politikai harcban volt szükség, így ma még kevés a képzett afrikai történész. A fejlődés azonban már ezen a téren is megindult, külön ki lehet emelni a nigériai Ibadan egyetemén folyó munkát és folyóiratukat, a Journal of the Historical Society of Nigeria-t. Nehézséget jelent az is, hogy a történeti kutatások anyagi támogatására a fejlődő országoknak csak igen csekély lehetőségeik vannak. Ugyanakkor a neokolonializmusban érdekelt országok anyagi lehetőségeit figyelembevéve nem meglepő, hogy a volt gyarmatosítók számos történésze foglalkozik afrikai kérdésekkel.

A megváltozott politikai helyzet és az új imperialista célok különböző mértékben tükröződnek az utóbbi évek Afrikával foglalkozó történeti irodalmában. Jól megfigyelhető ez a Kelet-Afrika történetét feldolgozó művekben. Az utóbbi években megjelenő ilyen művek nagy száma már önmagában is jelzi az érdeklődést.

Az első tudományos igényű átfogó művet az ugandai Makerere egyetem volt professzora, Kenneth Ingham írta. A következő évben megjelent a londoni Colonial Social Science Research Council, valamint Uganda és (akkor még) Tanganyika kormányainak közös vállalkozása, a három kötetre tervezett Kelet-Afrika történet I. kötete,*

* Időközben megjelent a második kötet is: Harlow — Chilver — Smith (szerk.): History of East Africa Vol. II. Oxford, Clarendon Press. 1965. 766 l.

amely a múlt század végéig terjedő időszakot öleli fel. Ez a munka már a politikai változásoknak megfelelő új történetírói irányzat jegyében született, vizsgálatának központjába az afrikaiakat állítja, vagy legalább erre törekszik. A szerkesztők a legutóbbi évek új eredményeit, a segédtudományok minden ágazatát felhasználva, a legkiválóbb szaktudósok bevonásával igen értékes kiadványt állítottak össze, amely az afrikai történetírásban sok tekintetben úttörő. A mű értékeinek elismerése mellett azonban azt is figyelembe kell venni, hogy az ellentétek tompítását célzó koncepció — a szerzők szubjektív szándékától függetlenül is — felhasználható az újgyarmatosítás céljaira. Az afrikai múlt tudományos feltárásának kísérlete viszont feltétlenül pozitív.

Afrika gyarmatosítás előtti történetében a fő nehézséget az írott források hiánya, illetve gyér volta jelenti. Kelet-Afrika esetében is a középkori arab utazók (részben még kiadatlan) feljegyzései, néhány kínai expedíció beszámolója és a parti városállamok arabnyelvű krónikáinak jórészt tizenkilencedik századbeli átírásai csak a partvidékre vonatkoznak. A portugál fosztogatásokról és hódításokról korabeli portugál beszámolók is vannak. Oliver és Mathew mindezt kiegészítette a segédtudományok eddigi eredményeivel: a régészet, a numizmatika, a néprajz, az antropológia, a nyelvtudomány, a földrajz stb. nagyban hozzájárult a régi Afrika megismeréséhez, habár ma még csak a kutatások kezdetén vagyunk. A történész írott források hiányában sokszor kizárólag a segédtudományokra kénytelen támaszkodni. Meglehetősen pontos és bőséges eredményeket hozott a népi hagyományok és mondák lejegyzése és felhasználása. Ennek megértéséhez figyelembe kell venni, hogy az afrikai népeknél a szájhagyomány volt hivatva pótolni az írásbeliséget, szájhagyomány útján maradtak fenn a szokások, adták tovább a megszerzett ismereteket. A szóbeli hagyományok számontartják a nemzedékeket, így a megőrzött múlt eseményeket időbelileg is el lehet helyezni. (A mai Uganda egyes népeinél ezzel az eljárással a XVI. századig is vissza tudunk menni.) Ezeknek a hagyományoknak a széleskörű felhasználása Oliver és Mathew Kelet-Afrika történetének legnagyobb érdeme. Az 1894-ig (Tanganyika esetében 1898-ig) terjedő események leírásában az egyes szerzők több-kevesebb sikerrel elsősorban az ott lakó népek szempontjából vizsgálják az eseményeket, azok fellelhető okait és következményeit, az afrikai törzsek és népek életét.

A portugál behatolást megelőzően a partvidéken a Földközi tengert övező arab kalifátusok kultúrájánál semmivel sem alacsonyabb szintű, vegyes (arab és negroid) lakosságú városállamok jöttek létre, melyek kapcsolatban állottak Perzsiával, Indiával, Indonéziával és Kínával. A belső területek esetében csak a benépesülés egyes fázisaira lehet következtetni. A portugál pusztításról tárgyilagos képet kapunk, de a szerző (Freeman—Grenville) nem elemzi annak tragikus következményeit, kihatását egész Kelet-Afrika további fejlődésére. A rabszolgaság kérdésével kapcsolatban mindkét tárgyalt mű egyetért abban, hogy csak a házi rabszolgaság alakult ki, a XIX. század pusztító rabszolgakereskedelme csak a század elején bontakozott ki, amikor a franciák megkezdték a tömeges rabszolgaszállításokat az akkor még birtokukban levő Isle-de France (Mauritius) szigetére. Értékes a szárazföld belsejével, a mai Uganda területén kialakult fejlett, központosított államok eredetével és fejlődésével (1500—1840) foglalkozó rész (R. Oliver). Természetesen több kérdés bővebb megvilágítást igényelne, főleg a termelésre és a társadalom szerkezetére vonatkozó adatok és következtetéseket hiányolhatjuk. Itt fel kell azonban hívni a figyelmet, hogy egyes Afrika-kutatók zsákutcába jutnak azzal, hogy kizárólag az egyes törzsek illetve népek vándorlásával foglalkoznak, igyekezve azt időbelileg és térbenileg maximális pontossággal elhelyezni, míg nem fordítanak figyelmet a vándorlást előidéző és a termelési módot meghatározó tényezőkre. Így alapvető kérdések maradnak megválaszolatlanul, hiszen semmiképpen sem mérvadó az a terminológia, amit Oliver és a többi szerző használ, pl. nemzetség, törzs, királyság, arisztokrácia, feudalizmus, hierarchia, oligarchia stb. Ezek értelmezése szerzőnként is eltérő, és általában kifejezetten eltér marxista használatuktól. Ezért is különös jelentőséggel bírnak az ezeket a fogalmakat tisztázni igyekvő marxista kutatások.

Az 1840-es évektől kezdve már a belterületre vonatkozóan is egyre több hiteles adat áll rendelkezésünkre az arab és szuahéli kereskedők, valamint az európai hittérítők és utazók behatolása következtében. Igen értékes D. A. Lownak az északi résszel (a mai Kenyával és Ugandával) foglalkozó fejezete (1840—1880), elsősorban a társadalmi viszonyok megrajzolásának kísérlete miatt.

Az imperialista hatalmak versengésével és Kelet-Afrika felosztásával foglalkozó fejezet (J. Flint) — a rendelkezésre álló igen bőséges diplomáciatörténeti anyag következtében is — jónak mondható, árnyalt elemzéseket tartalmaz. Kenya meghódításának

leírása kevésbé sikeres, nem tud átfogó képet adni. A szerző (de Kiewiet) elvész a sok törzs mozgásának, egymással és a hódítókkal szemben folytatott harcának bemutatásában. Nem az egyes helyi események pontos rögzítésére, hanem a hódítás általános jellemzésére és elemzésére lett volna szükség. Jobban sikerült ennek a korszaknak az ábrázolása a déli rész, a német gyarmatosítás esetében, ahol Freeman-Grenville jól mutatja be az általános folyamatot, annak helyi sajátosságait, a német és az angol gyarmatosítás néhány különbségét és lényegébeni azonosságát, az 1888-as Maji Maji felkelés okait. A kötetet Oliver befejezése zárja, amelyben helyesen mutat rá, hogy az afrikai társadalom fejletlenségének oka kizárólag a földrajzi tényezőkben található, melyek kedveztek ugyan az önfenntartó gazdálkodásnak, de megakadályozták a cserekereskedelem, a társadalmi mozgás kialakulását és így a további fejlődést.

Az I. kötet alapján ugyan nem lehet előre megítélni a folytatást, de az adott polgári keretek között alapos, elismerést érdemlő vállalkozás született, amely példát mutatott a további munkák számára is. A sok szerző azonban egyenetlenségeket eredményezett, ami nemcsak stílusbeli különbségekben jelentkezett, de az értékelésekben is, elkerülhetetlenül ismétlések adódtak, a jegyzetek eltérő szempontok szerint készültek. Általános hiányosság, hogy a szerzők vizsgálódása túlságosan Kelet-Afrikára korlátozódott, hiányzik a kitekintés, a többi afrikai területtel való összehasonlítás.

A szerzők szemléleti korlátai következtében hiányzik a gyarmatosítás okainak mélyebb elemzése (csak Flint érinti a kérdést röviden) és az imperialista hatalmak egymásközti versengésének bemutatása. A címtől eltérően nem Kelet-Afrika egységes történetét kapjuk, hanem a partvidék, az ugandai államok, a déli és az északi belső terület (melyek csak a gyarmati felosztás következtében váltak külön, tehát 1885 előtt nem indokolt történetüket külön tárgyalni) különálló történetét. Így az azonos és eltérő vonások összefoglalása az olvasóra marad.

Hiányzik a gyarmatosítás első időszakára jellemző kiváltságlevéllel rendelkező magántársaságok értékelése is. Ezek visszaszorítása és megszüntetése (ami egész Afrikában nagyjából azonos időben következett be) feltétlenül összefügg az imperializmus kialakulásával és fejlődésével.

Érdeme a szerkesztőknek a részletes, fejezetenként összeállított bibliográfia, amely az összes jelentős forrást és feldolgozást feltünteti. A 16 térkép nagyban hozzájárul az áttekinthetőséghez.

Ingham könyve első olvasásra ugyancsak értékes, sok adatot tartalmazó, tömör mű. Azonban az egy évvel később megjelenő *Kelet-Afrika Története* megvilágítja gyengéit is. Természetesen nem az eltérő terjedelem adta különbségekről van szó. Ingham legnagyobb hibája, hogy a régi európai-nézőpontú történetírás modernizált változatát képviseli. Könyvében a hangsúly az európaiak tevékenységén van, behatolásuk, hódításaik és berendezkedésük, politizálásuk történetét kapjuk. Természetesen nincs szó a gyarmatosítás feltétlen, nyílt igenléséről, „fehér felsőbbrendűségről" — a szerző gondosan az „afrikai" és „európai" kifejezéseket használja, megértést tanúsít az afrikai lakosság iránt, de menti és magyarázza az európaiak cselekedeteit. Ezek a vonások megtalálhatóak ugyan Oliver és Mathew kiadványánál is, de az utóbbiak valóban a Kelet-Afrikában élő afrikaiak történetét írták meg lehetőségeiken és világnézeti korlátaikon belül, míg Ingham professzor őszinte jóindulata mellett sem tudta könyvét afrikai szempontból nézve megírni, habár hosszabb ideig Ugandában élt.

Az angol közigazgatási és kormányzási rendszerről, annak változásairól, a telepesek mozgalmairól, az indiai kisebbség problémáiról sok részletet megtudunk, de ezeknek a kérdéseknek az afrikaiakra vonatkozó oldalát a szerző kevéssé vizsgálja, nála az afrikaiak nem szereplői saját történelmüknek, csak a tárgyi, külső összetevők egyikét alkotják. Így pl. az első világháború hadi eseményeit tárgyalva megismerjük a kisszámú német haderő célkitűzéseit, amelyeket csak állandóan mozogva, vándorolva, a helyi anyagi erőforrásokra (az afrikaiak állandó kisajátítására) támaszkodva lehetett végrehajtani. Ez a háború kétségtelenül oktalan pusztítást és szenvedést hozott az afrikaiak számára, minderről azonban egy szót sem olvashatunk, csak az európaiak harcairól.

A gazdasági kérdésekkel foglalkozó részek igen fontos problémákat vetnek fel: a föld elidegenítése, a kényszermunka, az adózás, a gyarmatok „jövedelmezősége", a nevelésügy stb. — és hagynak megválaszolatlanul. Az elemzés, az okok és következmények feltárásának hiánya szembetűnő. Helyenként azonban a feltárt tények önmagukban beszélnek. Így 1921-ben a kenyai nevelésügyi osztály jelentését olvashatjuk a 364. lapon: „A legtöbb szakember készségesen el fogja ismerni, hogy az irodalmi művelődés *per se* káros az egyszerű afrikai bennszülött számára."

A brit kormányok rugalmas, változó, politikáját jól jelzik az egyes döntések, melyek gyarmataik felmerülő problémáit voltak hivatva megoldani, azonban ezeket a szerző sem a helyi viszonyok, sem az angol kormányok döntéseit befolyásoló nemzetközi vagy angol belpolitikai szempontok alapján nem kísérli meg indokolni, így ezek érthetetlen *deus ex machina*ként jelentkeznek Kelet-Afrika történetében.

A második világháború utáni időszakról mint „a bőség évei"-ről beszél és a rohamos politikai változásokat logikus, békés folyamatként ábrázolja, híven koncepciójához.

Ingham műve tudományos igényű, azonban helyenként engedményeket tesz népszerűsítő céljának, különösen a képanyag tekintetében, néha pedig elragadják irodalmi ambíciói: „A XV. század legvégén Nyugat-Európa nyughatatlan energiája rátört a kelet-afrikai partvidék napperzselte városaira és kertjeire, mint egy váratlan monszun, amely a lakosságot teljesen készületlenül éri" (6. l.).

A mű szerkezete nem eléggé világos, átgondolt: egyes részletek többször is ismétlődnek, anélkül, hogy teljességükben be lennének mutatva. (Pl. az utazók és hittérítők szerepe és tevékenysége.) Ugyancsak hiányérzetünk támad az egész Kelet-Afrikára vonatkozó általánosítások terén. Minthogy a több szerző jelentette hátrányok itt nem állanak fenn, joggal várhattuk az egyes időszakokról a végső értékelés levonását, a kutatás eredményeinek összefoglalását, mellyel azonban Ingham adós maradt.

Ha Inghamnél bíráljuk az elemzések, a következtetések és tanulságok levonásának hiányát, akkor ebből a szempontból teljes mértékben elvetendő J. Clagett Taylor Tanganyikáról szóló tanulmánya. A szerző amerikai misszionárius, és műve megírásához annak a kérdésnek a vizsgálata vezette, hogy Tanganyika fejlődésében mi volt a „faji együttműködés", a harmónia oka, és milyen szerepet játszott ebben a Népszövetség Állandó Mandátum Bizottsága illetve annak ellenőrzése, majd az ENSz Gyámsági Tanácsa.

Nem feladatunk annak megválaszolása, hogy a szerzőt egyedül a faji harmónia sikeres megteremtésének titka vonzotta-e, vagy Tanganyikát a többi afrikai ország számára más kérdésekben is példaképként akarta bemutatni. (Ugyanis a mű megírásának idején Tanganyika még a gyarmatosítók mintaállamának számított.) Taylor minden elemzéstől, következtetéstől tartózkodik, kizárólag az egyes politikai fejlemények felsorolására, a különféle bizottságok jelentései, az újságok cikkei, a politikusok beszédei ismertetésére szorítkozik. Forrásai nem kimerítőek, jórészt másodlagosak, általában az 1961 előtt megjelent művekre terjednek ki. Rövid történeti áttekintésében hipotéziseket tényként tüntet fel, leegyszerűsíti és helyenként meghamisítja a problémákat. Pl. szerinte Kelet-Afrika gyarmatosításának oka, indítéka: „Nagy-Britannia remélte, hogy eltörli ott a rabszolgakereskedelmet" (12. l.).

Vizsgálódásainak egyik központi kérdése, hogy volt-e különbség a mandátumok és az egyéb gyarmatok között a közigazgatásban, az irányítási módszerekben, általában a konkrét gyarmatosításban. A kutatók többsége minderre már régen nemmel válaszolt: eltekintve a helyi sajátosságok megszabta eltérő intézkedésektől, lényeges különbség nem volt. Taylor ezzel a véleménnyel szembeszáll, de állításának bizonyítására még kísérletet sem tesz. Szerinte a meglevő különbség eredménye: „jó faji viszonyok" (71. l.), bár kénytelen elismerni, hogy Tanganyikában is fennállott a faji korlát a társadalmi érintkezés, a nevelés és a gazdasági élet területén. A Tanganyikában ténylegesen enyhébb faji ellentétek okait lényegében meglátja: az afrikaiak mellett az arab, indiai és európai kisebbség száma jelentéktelen volt, ezért a közöttük jelentkező ellentétek mindenkor enyhébbek voltak. Könyve más helyén az európaiak számának csekély voltát is helyesen magyarázza: az első világháborút követő bizonytalanság a terület jövőjét illetőleg, ami a harmincas években újra jelentkezett, amikor szóba került Hitler „megbékítése" a volt német gyarmatok visszaadásával, a német gyarmatosítók kitelepítése a világháború után, a cecelegyek által fertőzött területek nagy kiterjedése, valamint az egyéb, kedvezőbb lehetőségeket kínáló afrikai gyarmatok közelsége megmentette Tanganyika lakosságát az európaiak nagyobb mértékű letelepedésétől.

Maguk a politikai események hitelesen és érdekesen vannak leírva, de ez nem pótolhatja okaik elhallgatását. Az események ugyan sokszor önmaguktól beszélnek: egy bizottság 1955-ös jelentése szerint a teljes afrikai önkormányzat elérésére 20—25 év múlva kerülhet sor. Tanganyika 1961 decemberében vált függetlenné.

Végeredményben Taylor tanulmánya címének sem felel meg, az események puszta felsorolása nem világítja meg az ország politikai fejlődését. Az itt tárgyalt másik két mű esetében a cím jobban megfelel a tartalomnak: Ingham műve „a history", Kelet-Afrika történelmének *egy lehetséges* — immár túlhaladott — interpretációja, míg Oliver és Mathew joggal tarthatják könyvüket *a* Kelet-Afrika történetnek még akkor is, ha feltevéseik és eredményeik egy részét a részben az általuk kijelölt úton haladó, de a

történelmi törvényszerűségeket jobban szem előtt tartó kutatók meg is fogják cáfolni. Addig viszont művük nélkülözhetetlen kézikönyv marad Afrika történelmének kutatói számára.

JESZENSZKY GÉZA

C. WARREN HOLLISTER:

ANGLO-SAXON MILITARY INSTITUTIONS ON THE EVE OF THE NORMAN CONQUEST

(Oxford. Clarendon Press. 1962. 170 l.)

ANGOLSZÁSZ KATONAI INTÉZMÉNYEK A NORMANN HÓDITÁS ELŐESTÉJÉN

A szerző — a kaliforniai Santa Barbara egyetem tanára — az angol hadtörténet legproblematikusabb szakaszát választotta vizsgálódása tárgyául: a normann hódítás előtti, angolszász korszakot, illetve ennek utolsó, közvetlenül a hódítást megelőző részét, mert a források erről a késő-angolszász korról beszélnek viszonylag bővebben. Nem nagy terjedelmű, de annál magvasabb könyvének központi kérdése a *fyrd*. E kérdésben a kutatók nézetei nagymértékben különböznek egymástól. Hollister műve polemikus jellegű. Sokat vitatkozik az angolszász korszak más elismert kutatóival, többek között az általa is nagyon tisztelt *F. M. Stentonnal* is, és munkájának egész szemlélete más mint az angolszász korszak legtöbb régebbi kutatójáé, akik az angolszász államot és társadalmat, valamint a hadsereget is gyengének és dekadensnek tartották.

Szerinte a fyrd az ó-angol nyelvhasználatban a fegyveres erők egészét jelenti — a tengerészetet sem véve ki. A szárazföldi fyrd pedig három részből áll: a zsoldosokból, nagy fyrd-ből, és a válogatott (select) fyrdből. A jelentős létszámú zsoldoscsapatok voltak a sereg elitje. Közéjük sorolja a királyi *housecarl*-okat (huscarl) is. Rajtuk kívül idegen nemzetiségű zsoldosok is voltak a király zsoldjában — saját vezéreik alatt, és a magánosoknak is voltak zsoldosaik. A zsoldosoknak ezt a feltűnően nagy szerepét az angolszász állam aránylag fejlett pénzügyei teszik érthetővé. A királyság különböző pénzügyi forrásai, elsősorban az egyedülálló *danegeld* a kontinens viszonyaihoz képest nagyobb mértékben tették lehetővé a zsoldosok alkalmazását.

A hadsereg elitje a zsoldosok, legnagyobb létszámú része viszont a *nagy fyrd*. Ez a régi germán elven alapszik, hogy ellenséges támadás esetén minden szabad férfi hadköteles, tehát a paraszti tömegek is. A nagy fyrd rendszerint az ország egy-egy különösen veszélyeztetett részén kelt fegyverre. Célja elsősorban az volt, hogy késleltesse az ellenség előnyomulását, míg a hadsereg nagyobb ütőerőt képviselő részei odaérkeznek. Nagytömegű, de gyengén felszerelt és kiképzett sereg volt a nagy fyrd.

A válogatott (select) fyrd állandóbb jellegű és harci értéke nagyobb. Együtt harcol benne a *thegn* (a prefeudális angolszász korszak nemese) és a paraszt. 5 *hide* földnek (egy hide kb. 48 hektár) kellett egy harcost kiállítania, tekintet nélkül arra, hogy az 5 hide egy, vagy több kézben van-e, és hogy tulajdonosa nemes-e vagy paraszt. Az 5 hide után kiállított harcos rendszerint a select fyrd minden fegyverbehívása alkalmával ugyanaz a személy, mert az a cél, hogy a select fyrd katonái gyakorlott harcosok legyenek. A harcos ellátásáról, ha az 5 hide teljesen az övé, ő maga gondoskodik, ha nem az övé a teljes 5 hide, hanem többedmagával együtt birtokolja, akkor a többiek gondoskodnak hadbavonuló társuk ellátásáról. A select fyrd harcosa, ha az 5 hide-nek volt nemesi birtokosa, elsősorban nemes volt, de ha ilyen nem volt, lehetett paraszt is. A select fyrd két hónapig köteles fegyverben maradni, de ha a szükség úgy kívánta, évente többször is. Béke idején egész évben nem kellett kiállniuk, nem úgy, mint a későbbi feudális lovagnak, aki évente gyakorlatozni is köteles volt. — Hideonkint állt ki a tengerészet is. A partmenti területeken 300 hide épít egy hajót. Az ország belsejében ezt a kötelezettséget megfelelő adó helyettesíti.

A szerző az ó-angol hadszervezet intézményeinek ismertetése után áttér az angolszász haderő taktikájának és stratégiájának vizsgálatára és értékelésére. Munkájának ez a része a legpolémikusabb s egyben legérdekesebb is. — A gyalogság a hódító normannok hadseregében lényegtelen volt. Az anglo-normann, majd később a Plantagenet házbeli királyok viszont fenntartják, majd felújítják a fyrdet, mert az angolszász gyalogságot nagyonis használhatónak tartják. A gyalogság e megbecsüléséből magyarázható a lova-

gok gyalog harcoltatásának angol szokása. 1066 és 1154 közt 5 nagyobb ütközetben vettek részt az angol seregek, és a lovagok ezekben többet harcoltak gyalog, mint lovon. A hódítás előtt a normannok ilyesmit nem ismertek.

Hollister szerint az angolszász hadsereg szokásos lebecsülése összefügg a középkori gyalogság lebecsülésével általában. Pedig a középkorban a gyalogság jelentősége nagyobb, mint eddig gondolták. Az is téves állítás, hogy az ó-angol hadseregnek nem voltak íjászai és lovassága. A select fyrd egyrésze íjász volt. Lovasságról is többször emlékeznek meg a források, ezek valószínűleg a housecarl-ok közül kerülhettek ki, mert csak ezeknek volt módjuk békeidőben is gyakorlatozni, enélkül pedig hatékony lovasság nehezen képzelhető el. — Hastings mezején 8000 angolszász állt szemben 7000 normann-nal. Az angolszászok vereségének oka nem általános elmaradottságuk volt, mint általában hinni szokás, hanem balszerencsés véletlenek sorozata. Ezekben az évszázadokban egy nagy ütközet ritka esemény volt, az utolsó angolszász királynak, Haraldnak pedig egymásután több nagy ütközetet kellett megvívnia, legjobb erői csak részben vagy egyáltalán nem érkeztek a hastingsi csatába. A housecarl-ok a norvég támadók ellen vívott győztes Stamford Bridge-i csata után fáradtan és megfogyatkozva érkeztek Hódító Vilmos seregének feltartóztatására, a select fyrd pedig egyáltalán nem is ért oda, mert nem voltak lovai, mint a housecarl-oknak, s gyalog ilyen rövid idő alatt nem is érhetett oda. A fáradt és számbelileg megfogyatkozott housecarl-okon kívül csak a sussexi nagy fyrd tapasztalatlan paraszti harcosai voltak jelen az Anglia sorsát eldöntő ütközetben. — Ha az angolszász és a normann seregek fegyvernemeit általánosságban vizsgáljuk, nem a balszerencsés hatingsi csata viszonyai közt, megállapíthatjuk, hogy a select fyrd gyalogsága lényegesen jobb volt, mint a nem válogatott jellegű normann *arrière-ban*. A normann lovasság sem igen lehetett jobb, mint a housecarl lovasság. Kétségtelen, hogy egyikük sem érte el a XII—XIII. századi lovagok színvonalát, mert hónalj alá szorított lándzsával, zárt rendben, egyikük sem tudott rohamozni. — Lényegesen újat a normannok csak várrendszerükkel hoztak. Az angolszászoknak is voltak ugyan váraik, de a késő-angolszász korszakban ezek már jelentéktelenekké válnak. Lehetséges, hogy ez a királyok szándéka szerint történt, mert, mint a későbbi feudális időkben be is következett, a várak könnyen válhatnak a központi hatalom ellen küzdő széthúzó erők támaszaivá. — A hastingsi normann sereg, amelyben más nemzetiségű fegyveresek is harcoltak, kétségkívül erősebb volt a vele szemben álló angolszász seregnél, de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy Normandia fegyveres ereje nagyobb lett volna, mint az angolszász királyságé. — A későbbi angol hadszervezet angolszász és normann gyökerekre vezethető vissza, normann eredetű a feudális lovasság és a várrendszer, angolszász eredetű viszont a gyalogság, a tengerészet és a zsoldosok tömeges alkalmazását lehetővé tevő fejlett pénzügyi szervezet. — A szerző szerint az angolszász fegyveres erők a kor színvonalán álltak. *J. F. Verbruggen* szerint — akinek álláspontját a hagyományos *Oman* és *Delbrück*-féle szemlélettel szemben Hollister általában is elfogadja —, a XII—XIII. századi lovagok annak köszönhették sikereiket, hogy tudtak zárt rendben rohamozni, a gyalogosok pedig nem, a XIV—XV. századi gyalogosok pedig azért arattak sikereket, mert akkor már ők tudtak jobban zárt rendben harcolni, az angolszász gyalogság pedig már 1066 előtt képes volt erre.

Hollister könyve rendkívül érdekes, mondhatjuk izgalmas olvasmány. Érdekes tartalma, élvezhető stílusa, szellemes, vitázó okfejtése annyira leköti az olvasót, hogy — szakmunkánál talán különös ilyet mondani — alig lehet letenni. Arra, hogy eldöntsük a közte és más nézeteket valló kutatók közti vitát — nem tartjuk magunkat illetékesnek, annyi azonban bizonyos, hogy állításait bő forrásanyaggal támasztja alá, érvelése logikus és meggyőző. Műve a középkori hadtörténet és intézménytörténet iránt érdeklődők igen hasznos és élvezetes olvasmánya lehet.

BOROSY ANDRÁS

MAGYAR LAJOS:

KÉSŐI TUDÓSÍTÁSOK

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1966. 237 l.)

Magyar Lajos nevét sokan ismerjük, akik egykoron az „Unter dem Banner des Marxismus" és az „Agrarprobleme" lapjait forgattuk. Ezekben a folyóiratokban jelentek meg a szerző cikkei a kínai forradalom problémáiról, az ázsiai agrárkérdés különböző megjelenési formáinak fejlődéséről.

Jelen könyv nem ezeket a régi, sok tekintetben úttörő fejtegetéseket tartalmazza. A „Késői tudósítások"-ban megjelent négy dolgozat az 1918/19-es forradalmak korába vezet vissza. „A háború kulisszái mögül" a Monarchia katonai összeomlásának okaira vet világot, „A magyar forradalom" az őszirózsás forradalomról ad eleven élménybeszámolót, a „Védőbeszéd"-nek az ellenforradalmi vérbírák előtt kellett volna elhangzania, és „A tiszta erkölcs kritikája"-ban a szerző börtönében az új, forradalmi erkölcsöt vázolta fel.

A „Késői tudósítások" nem elkésett tudósítások. Soraik ma is még sok tanulságot kínálnak az olvasónak. Fél évszázad múlt el az első világháború óta, és könyvtárakat töltenek meg az utolsó ötven év alatt megjelent világháborús könyvek, tanulmányok, emlékiratok. Kevés világháborús részlet van, amelyet minden oldalról még meg nem magyaráztak, fel nem derítettek. De ehhez évtizedek kellettek, és nem egy mozzanat még ma is homályos (pl. a „Goeben" és „Breslau" hadihajók futni hagyása, a bur felkelés stb.).

Annál meglepőbb és a szerző számára annál dicséretesebb, hogy milyen világos okfejtésű és tényközléseiben mennyire helytálló mindaz, amit ő a Monarchia harctéri eseményeiről még a háború alatt feljegyzett és 1919-ben kiadni készült. Két évig volt haditudósító és ezalatt nemcsak harctéri benyomásokat gyűjtött, hanem az események menetének mélyebb összefüggéseit is meglátta. Civil létére észrevette, hogy mily végzetes volt 1914 augusztusában Conrad haditerve az orosz fronton a balszárny offenzív hadműveleteire vonatkozóan, mialatt a jobbszány jóformán fedezetlenül maradt. „Nem naplót vezettem, hanem a haditudósítások, a vezérkari jelentések, az émelyítő dicshimnuszok margójára őszintén feljegyeztem, ami a véres kulisszák mögött történt, hogy a nyilvánosság elé tárjam, ha egyszer vége lesz a cenzúrának" — írta (19. l.).

Sok mindent feljegyzett a jövő történésze számára. A katonai vezetők és az egész államapparátus általános tájékozatlanságát, a bürokrácia gonoszságát és tehetetlenségét, az intrikákat. A teljes felkészületlenséget a járványokkal szemben, az egyszerű katonatömegek lelkiismeretlen feláldozását, az ellenség lebecsülését és az illúziók utáni nyargalást.

E könyvből a Monarchia haláltánca tárul elénk, és nem egyszer Karl Kraus vádló gyűjteményét juttatja eszünkbe. Az az emberfeletti erőfeszítés, mellyel az egyszerű emberek milliói áldozva-vérezve védték az immár védhetetlent. Csak ennek tudatában magyarázható, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia négy évnél is tovább bírta a szörnyű teherpróbát, Magyar Lajos könyvéből kitűnik a kisemberek egy jobb ügyhöz méltó hősiessége. Persze az imperialisták túlsó táborában is épp elég hibát és bűnt lehetett volna tapasztalni.

Magyar Lajos könyvének következő része a szemtanúnak és cselekvő résztvevőnek írása az őszirózsás forradalom első két hetéről. Leírja, hogy még azokat is, akik várták és készültek rá, mennyire meglepte a forradalomnak október 30. éjszakáján történő kitörése. (E sorok írójának évekkel később Landler Jenő mondta el, hogy a forradalom kirobbantását november 6-ra tervezték.) Tudjuk, hogy az ellenforradalmi történetírás és publicisztika az ellenforradalom negyed évszázadán át variálta tézisét arról, hogy a forradalom bomlasztotta fel a frontot. Magyar Lajos tanúságtételéből, mint annyi máséból is kiderül a történelmi valóság. Október 24-én indult meg a nagyarányú olasz katonai támadás a Monte Grappán, 26-án a Piave mentén. Október 28-án Boroević feladni kényszerült a piavei állásait, és Arznak már az összeomlás jeleit volt kénytelen jelenteni. Másnap Arz elrendelte az olasz terület teljes kiürítését. Ami a front felbomlasztását illeti, tény, hogy az uralkodó manifesztuma népei önrendelkezési jogáról már jóval előbb megszüntette a Monarchiát, amikor pedig a haderő gépezete nagyjából még funkcionált, október 29-én már a csapatok a legnagyobb rendetlenségben hagyták ott a frontot és igyekeztek hazafelé — már ti. amelyek nem estek később a hadvezetőség felületességéből olasz fogságba.

Magyar Lajos a forradalom főhadiszállásának kaotikus eseményeit is leírja. Hiányzott a céltudatos vezetés: egyének esetleges kezdeményezései nem pótolhatták a forradalmi átalakulás tervszerű munkáját. Tétovázó politikusok, a régi rezsim embereinek ijedt behódolása, konjunkturisták siserehada uralták a képet. Az általános zűrzavarból sziget gyanánt csak a szervezett munkásság emelkedett ki. Így ennek a vállára nehezedett azután az új rend kialakításának minden terhe.

Magyar Lajos könyvének harmadik részében, védőbeszédében (melyet nem engedtek meg elmondani) az új erkölcsű forradalmár tesz eszméi mellett megható hitet. Ezt az új forradalmi erkölcsöt vázolja fel a könyv negyedik része.

Ez a tiszta, becsületes könyv ma is hasznos adalék a kor kutatójának. Annál sajnálatosabb a sok elírás, amely ékteleníti. Hogy a civil Magyar Lajos már 1875-ben ké-

szült 30 és feles mozsarakról is tud, még elnézhető. De arról, hogy a szövegben Frohreich helyett Frohnreich (30. l.), Grodek helyett Grudek (30. l.) Vodnyánszky helyett Vodiánszky (39. l.), Arz helyett Artz (40., 81., 97. l.), Delatyn helyett Delahyn (49. l.), Conta helyett Contha (81. l.), Seeckt helyett Segt (82. l.) áll, már a szerkesztés tehet.

AGÁRDI FERENC

BOTH ÖDÖN:

A BESZÁMÍTÁST KIZÁRÓ ÉS A BÜNTETÉST MEGSZÜNTETŐ OKOK SZEGED VÁROS REFORMKORI BÜNTETŐJOGÁBAN (1790—1848)

(Szeged. 1963. Acta Universitatis Szegediensis Tom. X. fasc. 7. 126 l.)

A magyar anyagi büntetőjog története igen hiányosan van feldolgozva. Az e téren megjelent komoly művek is, mint Eckhart Ferenc földesúri büntetőbíráskodása többnyire megelégszenek annak elmondásával, hogy milyen cselekményekért milyen büntetéseket róttak ki. Épp Eckhart könyve példa arra, hogy ebből is igen érdekes következtetéseket lehet levonni, de inkább társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból, a büntetőbíráskodáshoz fűződő anyagi érdekek szempontjából, de a büntetőjogban alkalmazott általános elvek szempontjából nehéz belőlük érdemi következtetéseket levonni.

Both a büntetőjogtörténetet a jogi szempontból legérdekesebb oldalánál fogja meg. Az általános büntetőjogi elvek egy meghatározott körének változásait kíséri figyelemmel egy fél évszázadot meghaladó időszak bírósági gyakorlatában. Mint egyik jegyzetében jelzi, azt tervezi, hogy bemutatja a büntetőjog egész általános részét (tettesség, részesség, felbujtás, kísérlet stb.) Szeged város büntetőbírói gyakorlatában, de most ebből csak egy részt választott ki. Azt vizsgálja, hogy egy elkövetett cselekményt illetve mulasztást milyen körülmények fennforgása esetén nem toroltak meg büntetéssel. Mik tehát a város joggyakorlatában a büntetőjogi felelősséget kizáró és a büntetést elenyésztető körülmények.

Ide tartoznak a büntetés alá vonható személy akarati képességét kizáró okok (gyermekkor, elmebetegség, gyengeelméjűség, részegség, indulat, kényszer), — az akaratelhatározásra képesség ellenére is a bűnösség hiánya (tévedés, nem tudás, véletlen), — a jogellenességet kizáró okok (jogos védelem, atyai, gazdai stb. fenyítő jog), a büntetést megszüntető okok (a tettes halála, kegyelem, retorzió, egyezség) stb.

E kivételek helyes megfogalmazása a jogtudománynak és jogszabályalkotásnak legbonyolultabb feladatai közé tartozik, a büntető joggyakorlatban pedig e kizáró tények világos megállapítása épp úgy, mint az ezekre hivatkozó védelem érveinek megnyugtató elutasítása a legtöbb megfontolást kívánó bírói döntést igényel. Igen nehéz feladat tehát a többnyire igen szűkszavú forrásokból, az ingadozó értelmű szóhasználat mellett kihámozni, milyen körülményeket tekintett egy feudális bíróság rendszeresen beszámítást kizáró okoknak, miket vetett el, és milyen kérdésekben ingadozott. Viszont, aki ezeket a kérdéseket gondosan végigvizsgálta, megismerte a büntetőjogi elvek és szabályok gyakorlata fejlődésének legérdekesebb és talán legjellemzőbb vonásait.

Both nehéz vállalkozását azzal ellensúlyozta, hogy vizsgálatait egyetlen bíróság működésére szorította, de azt a legalaposabban megismerte. Anyaggyűjtése során 20 000 ítéletet nézett át, és azokból e kérdések tisztázására mintegy 8000-et használt fel.

Minden egyes kérdésnél a kor büntetőjogászainak (Vuchetich, Szlemenics, Szokolay) állásfoglalásából indul ki, ezt követőleg ismerteti a gyakorlatban tényleg használt Praxis Criminalis, valamint a büntetőtörvény-javaslatok idevágó tételeit és a magyar büntetőjogtörténelmi irodalom eddigi megállapításait, ezeket bírálja is, és ezt követőleg ismerteti a szegedi bíróság által tárgyalt bűnügyeket, lehetőleg időrendben. A bűnügyeket elég részletesen körvonalazza, a vád, a megállapított tényállás és a kirótt büntetés ismertetésével. Ha van az ítéletben kifejezett elvi állásfoglalás, azt is közli. Ezekből próbálja megállapítani, van-e a konkrét kérdés körében fejlődés, mennyiben alkalmazkodik a városi büntetőbírói gyakorlat az elméleti jogtudományhoz és a törvényjavaslatok terveihez.

Megállapításaiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vizsgált időszakban egyre csökkenő mértékben alkalmazkodott a szegedi gyakorlat a Praxis Criminalis telivér feudális tételeihez, általában követte a büntetőjogtudományban kifejtett nézeteket,

természetesen azoktól sok egyes esetben elhajolt; kevésbé hatottak a gyakorlatra a törvényjavaslatok, különösen az 1843. évi büntető-törvényjavaslatnak a feudális jogelvektől élesen elütő, polgári büntetőjog megvalósítására törekvő kezdeményezései. Vau azonban nyoma annnak is, hogy ezek az elvek is a köztudatba kerültek. Több esetben kimutatja, hogy a kezdetben teljesen feudális gyakorlat lassanként enyhült, az új büntetőjogi eszmék hatottak az eljáró bírákra.

Ez a kutatásnak fontos eredménye, mert eddig nem tudtuk, hogy Vuchetich és Szlemenics tanításai egyáltalában túljutottak-e az egyetem falain, hisz akkor a bírák és ügyvédek igen csekély százaléka szerezte jogi alapismereteit az egyetemen.

Both igen komoly, nemcsak a jogtörténetben, de a büntetőjogtudományban is jól felhasználható eredményeinek azért nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk, mert kizárólag egyetlen bíróság gyakorlatát vizsgálja.

Néhány évvel ezelőtt pl. alkalmam volt rámutatni, hogy pl. a jogos védelem kérdésében éppen a Both által vizsgált korban különböző bíróságok egymástól mennyire eltérő módon foglaltak állást (Levéltári Közlemények, 1961. 124. l.). Viszont a Both által helyesen bírált (58. l.) közlésem azért nem rontja le Both eredményét, mert ő arra is rámutat, hogy a jogos védelem igen nehezen megítélhető kérdésében a szegedi bíróság maga is ingadozott. Volt eset, hogy a jogos védelmet csak igen nyomatékos enyhítő körülményként mérlegelték, mert a gazdája által megtámadott béres el is futhatott volna (69. l.).

Minden esetre sokkal messzebbmenő következtetéseket lehetne Both eredményeihez fűzni, ha különböző bíróságok (más városok, megyei törvényszékek, pallosjogú úriszékek) ítéleteiből is legalább néhány összehasonlítható adatot közölt volna. Igaz azonban, hogy más bíróságok gyakorlatának megközelítő alapossággú átvizsgálása a források nagy száma miatt nagy nehézségekkel jár, ha pedig csak néhány adatot közöl, kérdés, hogy azok az illető bíróságok jogi felfogását jól jellemezték volna-e.

Még inkább áll ez a külföldi összehasonlító anyagra, melynek vizsgálatát Both tudatosan elkerüli. Így hiányzik a dolgozat európai háttere, nehéz lett volna azonban olyan külföldi büntetőjogtörténeti munkát találnia, amelyre nyugodtan támaszkodhatott volna, hogy azokból a vizsgált kor európai büntetőjogi gyakorlatának áramlatait kétséget kizárólag megállapíthassa.

DEGRÉ ALAJOS

HELYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

A nagyrédei „Szőlőskert Mezőgazdasági Termelőszövetkezet" anyagi támogatásával jelent meg Molnár József könyve Nagyréde történetéről. (*Molnár József:* Nagyréde története a feudalizmus korában. Bpest, Gondolat Kiadó. 1966. 172 l. + 21 képtábla). A csinos külsőben, gondos és ízléses kiállításban kibocsátott könyvecske mintaszerű feldolgozása egy falu múltjának. Szerzője (akinek neve egyébként több kitűnő tanulmánya és egyetemi oktató tevékenysége alapján jól ismert) példát adott arra, hogyan lehet a helyi fejlődést a nemzeti történelem egészébe ágyazva bemutatni, az írott források adatait a régészet, nyelvészet, néprajz és irodalomtörténet eredményeinek bevonásával az élet minden területére figyelmező kerek egésszé formálni, s a legszigorúbb bírálatot is kiálló szakmai igényességgel megformált eredményeket közérthető és élvezetes stílusban előadni. Igaz, a Mátra nyugati lábánál elterülő Nagyréde története erre jó lehetőséget is ad. Bár írásban csak 1275-ben említik először a mai közösség ősét, Alsó- és Felsőrédét, az Aba nemzetség szállásterületén fekvő falu már a honfoglalás óta lakott hely volt. Földrajzi fekvése, mindent megtermő jó földje az átlagosnál változatosabbá tették parasztsága életét, s ehhez járultak még a falu földesurai, a Rhédeyek országos politikai szereplése révén rájuk visszasugárzó időnkinti előnyök. Molnár József nemcsak a település külső történetét, a termelés fejlődését és a jobbágyfalu társadalmi rétegződését tudja felvázolni, nemcsak az országos események helyi visszhangjára figyel, hanem megmutatja a paraszti élet egykori hétköznapjait, az egyház által formált hitvilágot és műveltséget is. A munka 1852-vel zárul, amikor a rédei parasztok közt is végleges formában kimérték a volt jobbágyok és zsellérek úrbéri illetőségét. Remélhetőleg hamarosan olvashatjuk Nagyréde történetének ezt követő fejezeteit is. [Csak zárójelben említjük meg a könyv néhány elírását. A Dobó-örökség, benne Réde 1/4-e is, nem Dobó István „német rabsága" után került a Lorántffyak kezére, hanem Dobó Ferenc halála, a család kihalása után (73. l.), Rhédey Claudia férje nem László, hanem Sándor württembergi herceg volt (168. l. 215 jegyz. és 121. l.), Rhédey Lászlónak Mária nevű lánya nem volt, így József nádor nem is vehette feleségül, József nádor 3. felesége a württembergi herceg lánya, Mária Dorottya, Rhédey Claudia sógornője volt (121. l.).]

Végül nem tudjuk, miért írja a könyv a főúri család nevét következetesen Rhedeynek, amikor az irodalom és maga a család is a Rhédey formát használta, írásban és kiejtésben egyaránt.

*

Szeghalom község tanácsának kiadásában szép kiállítású tanulmánykötet jelent meg a Sárrét történeti és néprajzi problémáiról. (Sárréti írások. Néprajzi és helytörténeti antológia. Szerkesztette: *Miklya Jenő:* Szeghalom. 1965. 282 l.) A bennünket közelebbről érdeklő történelmi tanulmányok közül elsőként *Szűcs Sándornak*, a sárréti múlt legjobb ismerőjének cikkét emeljük ki (A Sárrét múltjából. 9—39. l.), melyben a tőle megszokott élvezetes előadásban ismerteti a rétek, nádasok közt megbújó pásztorok, pákászok és mindenekelőtt nádi betyárok életét a Berettyó és a Körösök vizének a múlt század 60-as—70-es éveiben bekövetkezett szabályozásáig, a rétek pusztulásáig. — *Dömötör Sándor* az irodalomból is ismert csökmői sárkányhúzás meséjét szembesíti a múlt valóságával, és levéltári források alapján mutatja ki, hogy a szélhámoskodó Csuba Ferenc (akárcsak a valamivel később élt Tolna megyei Háry János is) élő személy volt, akinek dolgaival Békés vármegye törvényszéke is foglalkozott 1789-ben. A tanulmány ezzel kapcsolatban elemzi a felvilágosodás racionálisabb szemléletének a sárréti nép régi, babonás elmaradottságával való megütközését, majd pedig rámutat arra, hogy a tényleges események a hagyományban hogyan keveredtek nemzetközileg ismert mesemotívumokkal (A csökmői sárkányhúzás, 41—62. l.). — *Karai Antal* a 27 sárréti falu történetére vonatkozó adatokat szedte össze a falvak ábécé rendjében (A sárréti települések története. 153—190. l.). Önálló kutatásokat nem folytatott, a nyomtatott irodalom alapján dolgozott (ez magyarázza, hogy a régibb korokról többet tud, mint a közelebbi időkről), munkájának az a jelentősége, hogy a tudományos irodalom adatait rövid összefoglalásban hozzáférhetővé tette a nem szakember érdeklődők számára. Kár, hogy adatainak lelőhelyére nem utal, a tanulmány végén olvasható rendkívül szegényes „Irodalomjegyzék" pedig a felsorolt tíz műből hatnak vagy a szerzőjét, vagy a címét hibásan, illetve hiányosan közli. Néhány helyen félrevezető a cikk terminológiája (a középkori pápai tizedjegyzéket „püspöki adóív"-nek nevezi, az egyházi tizedet következetesen csak adónak mondja stb.). Kár, hogy a jobbágyok életére, helyzetére (örökös jobbágy, taksás, hajdú-szabadsággal élő stb.) vonatkozóan jóformán semmit sem mond, pedig a XVI. századtól kezdve az irodalomból is sok mindent számbavehetett volna. — *Végh Mihály:* Adatok Körösladány történetéhez (207—265. l.) c. tanulmánya elsősorban az utolsó 25 év történetére vonatkozóan forrásértékű. Míg a korábbi részek eddigi ismereteinket nem igen gyarapítják, amellett el-elkalandoznak a község tulajdonképpeni életéből (Tüköry Lajos, a falu szülöttjének „rövid" életrajza, 213—217. l.) s tévedések is előfordulnak (pl. a „pagus" falut, nem pusztát jelent stb.), a Tanácsköztársaság idejétől egyszerre megemelkedik a tanulmány színvonala, és a helyi források, részben a résztvevők visszaemlékezései alapján mindenre kiterjedő, részletes, a negatív jelenségeket sem eltagadó képet rajzol Körösladány fejlődéséről. — Megemlítjük még *Miklya Jenőnek* Szeghalmi Gyuláról írt életrajzát (267—277 l.). Szeghalmi pedagógus volt, a megyei munkásmozgalom egyik kimagasló szervezője, akit 1919 után meghurcoltak. Mint régész és muzeológus, mint a fényképészet egyik hazai úttörője is nevezetes. Érdekesek és forrásértékűek Szeghalmi fegyvertársának, *Zsila Gyulának*, 1919-ben Szeghalom választott parancsnokának visszaemlékezései debreceni diákkorára és 1918—19-es politikai tevékenységére (Emberi sorsok. Részletek életrajzomból. 191—206. l.).

*

A Pest megyei Múzeumok Igazgatósága kiadásában, csinos külsőben jelent meg *Tihanyi László* Isaszeg történetét áttekintő munkája (Isaszeg. Történeti áttekintés. Isaszeg. 1966. 32 l. + 4 l. fénykép). „E rövid ismertető a rendelkezésre álló ismeretanyagok csak kis részét tartalmazza" — mondja előszavában a szerző, de bár a terjedelem több mint egyharmadát (16—26. l.) az 1849-i isaszegi csata regényes leírása tölti ki, a közölt kis részből is soha nem hallott új dolgokat tudunk meg. Megtudjuk, hogy a honfoglaláskor még szláv lakosságú Isaszeg Árpád vezér idejére elmagyarosodott, sőt „színmagyar községgé vált". Árpád apánk különben, nyilván ezen föllelkesülve, második fiának adta ezt a területet „Jelsának zegjéül, széke szegletéül". 1091-ben a délről jövő görög betörést, „amely az ország szíve felé irányult, Isaszeg és környékének bátor, éber, vitéz lakossága hősiesen megakasztja és a támadást visszaveri". Eddig még azt sem tudtuk, hogy 1091-ben görög (bizánci?) támadás érte Magyarországot. Egy 1200-ból származó „okmány" ezen a helyen földvárat említ, „ennek azonban ma már nyomát sem találni," — sajnos az okiratnak sem, legalább is a szerző által jelzett helyen nem. Arról

sem tudott eddig a história, hogy 1241-ben „Isaszeg lakosságának ellenállása következtében mintegy 500 főnyi tatár sereg leszakadt a főseregtől,... és az itt bújkáló lakosság lekaszabolta őket". 1265-ben, az isaszegi csata után egymással megbékülő IV. Béla és fia, V. István, „részleges jobbágy felszabadítást"(?) hajtott végre a községben, a szerződés „eredeti példányát Rómában őrzik". 1275-ben IV. László végrendeletileg (!) feleségére hagyta Isaszeget, majd — talán örömében, hogy még 15 évig élhet — ugyanebben az évben hozzájárult, hogy a falut Sándor bán a saját feleségének adományozza. 1447-ben Pál „senecentor" (?) járt Isaszegen, s mindezek után igazán nem lep meg bennünket, hogy Mátyás király megtiltotta a falu földesurának, hogy itt lakó jobbágyai felett ítélkezzék, mert azokat a király „személyes bírósága elé vonja". A sok új „ismeretanyagot" nem is győzzük mind felsorolni, a fontosabbakat említjük csak. Megtudjuk, hogy 1514-ben „Isaszeg több ízben sereggyűjtő-hely"; hogy Mohács után a török, miután minden férfit elhurcolt a faluból, a nőket, gyermekeket a templomba zárta, „s mindaddig, míg éhen nem haltak", nem nyitotta ki az ajtót (valami csoda folytán a defterek mégis hol 12, hol 45 lakott portát írnak össze), hogy 1710-ben Rákóczi „csatát nyer Isaszegen". hogy a XVIII. században a falu jobbágyainak „életkörülményeiben némi javulás állott be, amit a járandóságok bizonyos fokú emelése (!) eredményezett", és így tovább, és így tovább. Megdöbbentő szakmai tudatlanság lokálpatriota nagyzási mániával keveredik, s nincs talán egy mondat sem a füzetben, amelyben valami tévedés vagy torzítás ne volna. Hogy a Pest-megyei Múzeumok Igazgatósága ezt a munkát hogyan adhatta ki, nem tudjuk, de hogy megjelenhetett, az rendkívül szomorú és szégyenletes dolog, és többek közt ismételten a helytörténeti kiadványok szakszempontból való lektorálásának megoldatlan voltára hívja fel a figyelmet.

*

A Kecskeméti Népkutató-Honismereti Kör munkásságáról már többször megemlékeztünk és mindig elismeréssel (Századok 1963, 899. l. és 1964. 579. l.). 1964—65-ös évkönyvük (Városi Művelődési Ház, Kecskemét. Népkutató-Honismereti Kör Évkönyve 1964—65. Felelős kiadó: Polgár István. Kézirat gyanánt) helytörténeti szempontból két fontos tanulmányt közöl. *Heltai Nándor* (akinek a kecskeméti nyomdákról szóló kis összefoglalását annakidején megemlítettük a Századok hasábjain, ld. 1963. 237—238. l.) igen gondos anyaggyűjtés alapján a kecskeméti munkáslapok történetét ismerteti (1—39. l.). A legutóbbi évtizedekig agrárváros Kecskemét történetében a szervezett munkásság viszonylag későn, csupán a századfordulón jelentkezett. 1903 decemberében indult a Kecskeméti Munkás, de már 1904 nyarán megszűnt, összesen 5 száma jelent meg. A munkásérdekek elejtett képviseletét csak 1911-ben vette föl újra a Magyar Alföld. Hetilap volt, és három évig élt. A bátor szavú lap szerkesztője Horváth Ambrus volt. Heltai Nándor áttekinti a két sajtótermék külső történetét (érdekes, hogy életükért nemcsak a helyi reakció uraival kellett megharcolniok, hanem a Szociáldemokrata Párt központi szerveinek teljes közönyével is), majd az egyes cikkek alapján jellemzi a fontosabb kérdésekben elfoglalt álláspontjukat, politikai irányukat. Hasznos, hogy a könyvészeti ritkaságnak számító lapok fontosabb állásfoglalásait szó szerint idézi. Tanulmánya a kecskeméti munkásmozgalom történetéhez is fontos és színvonalas adalék. — A másik bennünket érdeklő tanulmányban *Balanyi Béla* a Lászlófalva történetére vonatkozó történelmi adatokat állította össze (Adatok Lászlófalva történetéhez. 40—52. l.). A Kecskeméthez tartozó Szentkirályi-puszta tanyavilága 1952-ben alakult külön községgé Lászlófalva néven. A település története különben az Árpádok koráig követhető vissza: Szentkirály néven népes falu volt, átvészelte a török hódoltságot, s 1692-ben vált pusztává, amikor lakói beköltöztek Kecskemétre, hogy az állandó hadjáratokkal kapcsolatos teljes pusztulást elkerüljék. Kár, hogy a szerző megelégedett levéltári kutatásokból adódó adatainak egymás mellé rakásával, és nem is tett kísérletet, hogy azokat egységes történelmi képbe illessze.

*

A kecskeméti Népkutató Honismereti Kör legújabb kutatási eredményeiről számol be a Szakmári Honismereti Értesítő. (Szerk. Henkey Gyula. Kecskemét. 1966. 82 l. + 4 l. antropológiai fénykép melléklet. Kézirat gyanánt, németnyelvű kivonattal. Kiadta Szakmár község tanácsa és a kecskeméti Városi Művelődési Ház Népkutató Honismereti Köre.) A munkaközösség négy tagja: két történész, egy anthropológus és egy nyelvész, komplex módszerrel végzett kutatásokat a Kalocsától keletre fekvő Szakmár múltjára vonatkozóan. *Kuczy Károly* a koronkint más-más megyéhez tartozó és egyházi tulajdonban lévő falu történetének adatait szedte össze, részben levéltári kutatás alapján (Ada-

lékok Szakmár történetéhez, 3—21. l.), míg *Bóta Zoltán* a község 1945 utáni fejlődéséről ad rövid, de számokban gazdag áttekintést (Szakmár község története a felszabadulástól napjainkig. 22—33. l.),*Henkey Gyula* a község 535 egyénén (a lakosság 1/6-a) végzett embertani vizsgálat eredményét ismerteti (Szakmár felnőtt lakosságának embertani vizsgálata. 33—55. l.), míg *Czajtányi István* a szakmári családnevek és ragadványnevek összefüggéseire vonatkozó kutatásait ismerteti (55—72. l.). A történeti adatok valószínűsítik, az embertani vizsgálatok bizonyítják, hogy — ahogy a Duna—Tisza köze más eddig megvizsgált falvainál, Fajszon, Dunapatajon és Foktőn — a honfoglaláskori lakosság kontinuitása Szakmáron is kimutatható. Sőt Henkey vizsgálatainak az az eredménye, hogy az Árpád-törzsre jellemzőnek tekintett nagyközepes termetű turanid típus a mai lakosságban is 44%-ban van képviselve, s ezen kívül a turanid típushoz kapcsolódó pamíri jellegek is elég sűrűn föllelhetők, azt mutatják, hogy a lakosság jelentős része túlélte a török hódoltság viharát.

*

Az 1963—64-ben restaurált vajai Vay-kastély Szabolcs megye egyik értékes reneszánsz műemléke, ugyanakkor a történelmi eseményekben gazdag tájban maga is a múlt egyik szereplője. *Molnár Mátyás*, a Rákóczi udvari marsalljáról és bújdosó társáról elnevezett „Kuruc Vay Ádám Múzeum" igazgatója, a Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek sorában megjelent kis tanulmányában rövid, de szakszerű tájékoztatást ad a várkastély építéstörténetéről és történelmi szerepéről (A vajai várkastély. Hely nélk, 1966. 19 l. + 4 l. kép). A fényképek kitűnőek, viszont az idegennyelvű kivonatok készítője a történelmi szaknyelvben kissé idegenül mozog.

*

A Janus Pannonius Múzeum Füzetei sorozatában jelent meg a Mohács történetét összefoglaló múzeumi Kalauz. (*Bándi Gábor—Dankó Imre:* Képek Mohács történetéből. Vezető a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum állandó kiállításához. Pécs. 1966. 50 l. 27 egészlapos illusztráció, német és délszláv nyelvű összefoglalás.) Az ismertető füzet szerzői természetszerűleg nem végeztek új kutatásokat, de egyrészt rövid, a legfontosabb adatokat mégis tartalmazó összefoglalásaik, másrészt a főleg régészeti és néprajzi tárgyakat bemutató fényképek igen jó tájékoztatást adnak Mohács múltjáról. Kívánatos volna, hogy a Kanizsai Dorottya Múzeum kezdeményezése minél több követőre találjon vidéki helytörténeti múzeumainknál, de nemcsak az ötlet, hanem a színvonal terén is.

*

A sárospataki Rákóczi Múzeum nagyjelentőségű kiadványsorozatot indított: megkezdte a város XVI—XVIII. századi történetére alapvetően fontos mezővárosi jegyzőkönyvek szövegének közreadását. A kezdeményezés több szempontból is igen jelentős. Magában véve az, hogy a múzeum igazgatósága forráskiadványt, méghozzá XVI—XVIII. századi forrásanyagot közreadó kiadványsorozatot indít, követésre méltó kezdeményezés. De ezt még növeli, hogy átgondolt tárgyi csoportosításban az egykori mezőváros jegyzőkönyvi bejegyzéseit adja közre, azaz egy olyan forráscsoportot, mely mindeddig szinte ismeretlen volt.

Sárospatak mezőváros a XVI—XVII. században a hegyaljai bortermő vidék egyik mezőgazdaság és ipar szempontjából egyaránt nevezetes helye, vára a tájon is túlnéző politikai jelentőséget, kollégiuma pedig országos művelődési fontosságot biztosított neki. A Sárospatak történetére vonatkozó adatok így a helytörténeten túlmenően az országos fejlődés szempontjából is igen fontosak, ahogy a mezővárosi önkormányzat módjának és határainak megismerése szintén országos tanulságokkal szolgál, s lehetővé teszi a magyar fejlődés egy minden szempontból fontos sajátosságának megismerését.

A rotaprint eljárással, ízléses külsőben kiadott sorozatnak eddig két kötete jelent meg, mindkettőt Román János, Sárospatak és Zemplén megye történetének nemcsak egyik legszorgalmasabb kutatója, hanem legjobb ismerője rendezte sajtó alá. Az első a sárospataki szőlőművelésre vonatkozó bejegyzéseket közli 1579-től, a legelső protocollumföljegyzéstől 1699 végéig. (A sárospataki szőlőművelés történetének 16—17. századi forrásai a mezővárosi protocollumokban. Közli *Román János*. Sárospatak. 1964. 227 l. A Sárospataki Rákóczi Múzeum forráskiadványai 1. sz. Szerk. Filep Antal.) A második a város település- és építészet-történetének adatait gyűjti egybe ugyancsak 1579-től 1881-ig. (Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protocollumokban. Közli *Román János*. Sárospatak. 1965.

317 l. A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeum (!) forráskiadványai 2. sz. Szerk. Filep Antal.) A bejegyzéseket az első kötet mindig teljes szövegükben közli, a második kötet a XVIII. századi adatok nagy részét, terjedelmi okból, már csak kivonatosan, regesztában adja. A végig magyar nyelvű szövegek nyelvtörténeti szempontból sem érdektelenek. Nyilván ez késztette a szerzőt és a szerkesztőt arra, hogy a rotaprint-kiadás lehetőségein belül teljes betűhűségre törekedjenek a kiadásban. A magunk részéről a betűhív kiadásnak történelmi kiadványnál nem látjuk feltétlen indokát, azt azonban ettől függetlenül túlzásnak tartjuk, hogy a kiadvány a szókezdő nagybetűk használatában vagy mellőzésében és a központozásban is fényképszerűen követi az eredeti szöveget, ezzel nem egy esetben megnehezítve az olvasást. Annak pedig, hogy a betűhíven közölt szövegek előtti tartalmi kivonat a 2. kötetben miért ragaszkodik a nevek eredeti írásához (nircö Gergölj, Caspar miklosne, horvat lazlo stb.) még kevésbé tudjuk magyarázatát adni. De ha a szövegkiadás említett túlzásaival nem is értünk egyet, elismeréssel kell szólnunk a szövegközlések mintaszerű pontosságáról, s a szűkszavúságukban is jó tájékoztatást adó, a filológiai és tárgyi kérdésekben egyaránt eligazító jegyzetekről. Külön ki kell emelnünk a részletes tárgy- és szó-, földrajzi- és személynév-mutatókat (igen sajnálatos, hogy a második kötetnél a személynév-mutató helyhiány miatt kimaradt), amelyek a kiadvány használhatóságát nagy mértékben emelik. A sorozat további köteteit nagy érdeklődéssel várjuk, és reméljük, hogy a Rákóczi Múzeum kezdeményezését más intézmények is követni fogják.

*

1960-ban indult Szabó János Győző szerkesztésében és „Eger vára barátainak köre" kiadásában „Az egri vár Hiradója". melynek 1965 végéig 6 száma jelent meg. Az ízléses külsőben, számonkint másfél—két ív terjedelemben, átlagosan évenkint egyszer megjelenő kiadvány a várban és környékén folyó régészeti feltáró munkáról, a vár történetére vonatkozó kutatások eredményeiről tájékoztatja olvasóit. Az első években sokszorosított alakban jelent meg, az 5. számtól (1964) kezdve nyomtatásban, s kezdeti ismeretterjesztő jellege egyre inkább tudományossá válik. A tartalomból első helyen a vár és környéke régészeti ásatásainak és a helyreállító munkának eredményeit ismertető beszámolókat emeljük ki. (A Varkoch-kapubástya helyreállítása, 2. sz.; A Tömlöcbástya feltárása, 6. sz.; Az egri vár gótikus palotája, 5. sz.; a feltárt régészeti leletek, kályhacsempék, faragott kövek leírása, 2. és 3. sz.; Az egri török fürdő kiásása 3. sz.; az Egertől 7 km-re fekvő felsőtárkányi Várhegyen feltárt őskori erőd ismertetése, 2. sz.; a Buttler-ház előtt előbukkant XVI. századi — hazai viszonyokban egyedülálló — hadiút-részlet építési szerkezetének ismertetése, 1. sz. stb, valamennyi rajzokkal és vázlatokkal.) A vár történetéről sorozatosan közölt tanulmányok a honfoglalás korától 1596-ig, Eger török kézre jutásáig ismertetik a vár múltjáról eddig előkerült adatokat (a cikkek szerzői: *Szabó János Győző*, *Kovács Béla* és *Pataki János Vidor*), különösen értékesek Pataki János Vidornak (mint tudjuk az ő lelkes szervező munkája indította el az egri vár kazamatáinak kiásását a két világháború közti időben) a vár XVI. századi építéstörténetére vonatkozó kutatásai, amelyek a helytörténeti eredményeken túlmenően, a magyarországi várépítés és haditechnika általános ismeretéhez is fontos adatokat szolgáltatnak (3—5. sz.). Nem kevésbé érdekesek a kisebb adatközlések is: *Sugár István* ismertetése az Eger—Pozsony közötti, 1550-ben létesített hadiposta járatról (2. és 5. sz.), *Détshy Mihály* közleménye a vár XVI. századi toronyóráiról (3. sz.), *Soós Imre* adatai az egri török fürdő életéről (3. sz.) vagy *Sugár István* cikke, melyben tisztázza, hogyan került Dobóruszkáról Egerbe Dobó István síremléke (Gr. Buttler János, Dobóruszka földesura ajándékozta 1832-ben Pyrker egri érseknek, hogy jólismert válási perében a maga oldalára állítsa; 6. sz.). A Híradó 4. számától kezdve forrásközléseket is tartalmaz. Így közreadja az 1552-es ostromból jólismert Bornemissza Gergely deák 1554-ben kelt magyar nyelvű végrendeletét (4. sz.), az olasz hadiépítésznek, Claudio Cogonaza kapitánynak a vár 1596-os feladásáról írt részletes jelentését (magyar fordításban, 6. sz.), valamint Dobó Istvánnak Olaszliszka mezőváros levéltárában megtalált, 1558-ból való végrendeletét (magyar fordítás, 6. sz.). Mindent összevéve, „Az egri vár Híradója" hű képet ad arról az évek óta folyó nagyszabású régészeti feltáró és történeti kutató munkáról, mely Egerben folyik és amelynek eredményei, a vár múltjának felderítésén túl, a XVI. századi végvárak haditechnikájának és életének történetéhez is számos adalékkal szolgálnak.

*

A múlt század második felétől rendszeresen megjelenő egyházi névkönyvekkel kapcsolatban többször elhangzott az a bírálat, hogy általában jó segítői az egyháztörté-

neti, az általános művelődéstörténeti kutatásoknak és főleg helytörténeti vonatkozásban hasznosak, a múltra vonatkozó adataik azonban nem mindig megbízhatók. A több évtizedes szünet után most újra kiadásra került *A Székesfehérvári Egyházmegye névtára az Úr 1967. esztendejében* (Hely nélk., 174 l.), viszont éppen megbízható és pontos közlései révén bizonyos vonatkozásokban szinte a helytörténeti kutatások kézikönyvévé lehet. A névtár ugyanis a főesperességek, ezen belül az esperes kerületek sorrendjében plébániánkint felsorolja a templom illetve az egyházközségek múltjára vonatkozó legfontosabb adatokat, mint amilyenek az első említés ideje, az egyházközség török hódoltság alatti sorsa, a templom építésének, átépítésének éve és körülményei, az egyházközigazgatási hovatartozás változásai stb. stb. A közlések lexikonszerűen rövidek, de megbízhatók, s egyben utalnak az Egyházmegyei Történeti Munkaközösségnek az egyházmegye székhelyén tárolt dokumentációs gyűjteményére, ahol a további részletek is hozzáférhetők. Jó újítása a Névtárnak, hogy minden plébániánál feltünteti: az egyházi anyakönyvek mikor kezdődnek. A helytörténeti kutatások szempontjából is hasznos volna, ha a többi római katolikus egyházmegye, illetve a református és evangélikus egyházkerületek is követnék a Székesfehérvári Egyházmegye által nyújtott jó példát.

*

Nemcsak helyi, hanem általános magyar művelődéstörténeti szempontból is nagyjelentőségű *Mátyás Pál* tanulmánya: Adatok a Királyföld protestáns egyházainak történetéhez a XVI. században (Bpest. 1967. Kny. Református Egyház, XIX. évf. 3. sz. 1967 március). A tanulmány első része rövid áttekintésben ismerteti a legújabb kutatások eredményeit az erdélyi szászok kezdeti reformációjának történetére, majd a Királyföld (az erdélyi szász közösség, az Universitas Saxonum közigazgatása alá tartozó terület) magyar protestáns gyülekezeteire hoz érdekes adatokat, amelyekből kitűnik, hogy a XVI. században mind Brassóban, mind Szebenben volt magyar nyelvű protestáns egyház és iskola. A tanulmány második része a Honterus által 1544-ben alapított brassói iskolával foglalkozik, mely a gyulafehérvári főiskola (1560) és a kolozsvári kollégium (1568) létrehozása előtt Erdély egyetlen protestáns főiskolája volt. Ahogy ezt újabb kutatások tisztázták, Honterus a reformáció haladóbb, helvét árnyalatának volt híve, s az általa alapított gimnázium sokáig megőrizte ezt az irányt. Ez tette lehetővé, hogy az iskolát számos, a kálvini irányhoz hajló magyar diák is látogassa, Erdély, sőt a Partium egész területéről. Mátyás átfésülte a XVI. századi anyakönyveket, és kiírta a magyar diákok nevét. Évi átlagban 4—5 magyar járt a gimnáziumba, köztük számos, később az egyházi, irodalmi vagy tudományos életből ismert nevet találunk, többek közt — és ezt eddig nem tudtuk — Dávid Ferencet és a bibliafordító Károlyi Gáspárt. Érdekes, hogy számos ismert kálvinista lelkész és világi értelmiségi mellett több neves unitárius teológus is itt végezte iskoláit. Ahogy a tanulmány szerzője helyesen mondja, a következő feladat most már annak megvizsgálása kell legyen, hogy a brassói tanárok milyen hatással voltak a magyar diákokra. Mátyás Pál tanulmánya a kérdés megoldásához az első indítást adja, egyben pédát mutat arra, hogyan kell az egészen aprólékos helyi kutatást a legfrissebb hazai és egyetemes történeti kutatások eredményeivel összehangolni és a jelenségeket európai távlatban értékelni.

*

Dankó Imre a dublini Chester Beatty Libraryban őrzött, II. Szolimán szultán számára készült perzsa nyelvű kódex miniatúrái közül a Gyula várát ábrázoló 1566-os képet ismerteti (Ismeretlen török kép Gyula váráról. Gyula. 1966. 4 l. + 1 képmellékl., kiadta Gyula város tanácsa). Megállapítása szerint ez az egykorú török ábrázolás sokkal valósághűbb, mint a vele egykorú olasz és német metszetek. Érdekesek a miniatúra ba sarkában látható jelenetek, amelyek minden valószínűség szerint Kerecsényi László és Petraff pasa tárgyalását, majd Kerecsényi fogságba esését ábrázolják. A történeti és művészeti szempontból egyaránt értékes miniatúrát érdemes lett volna színes nyomásban kiadni.

*

„Baja város levéltára" (Baja, 1965. 53 l. A Bajai Türr István Múzeum kiadványa 11. sz.) címen jelent meg *Kopasz Gábor* ügyes tájékoztatója, elsősorban nem is a szakemberek, hanem „a bajai dolgozók, érdeklődők és kutatók felé" (értsd: számára). A kötet jól áttekinthető rendszerben, állagonként ismerteti a XVIII. század elejéig visszanyúló iratsorozatokat (őrzési helyük a Pécsi Állami Levéltár), s közben a helytörténeti kutató

számára nülkülözhetetlen levéltári és közigazgatási alapismereteket is közli. Hasznos, hogy a várost és környékét ábrázoló 78 kéziratos térképet egyenkint felsorolja és ismerteti.

*

A *Kováts Valéria* múzeumi igazgató által írt és összeállított szigetvári múzeumi kalauzt joggal besorolhatjuk a helytörténeti tájékoztatók, sőt forrásművek sorába. (A Szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum kiállításai. A vártörténeti és a hódoltságkori török iparművészeti kiállítás vezetője. Pécs, 1966. 112 l. 64 illusztrációval; horvát, német, angol és orosz nyelvű tartalmi kivonattal. A Janus Pannonius Múzeum füzetei 10. sz.) A műnyomó papíron, tökéletes nyomdatechnikával kiállított kis kötet tartalmi szempontból egyaránt fontos a Szigetvár helytörténetével és a XVI. századi végvári harcokkal foglalkozók számára. Kováts Valéria ugyanis, szembesítve az egykorú följegyzéseket a régészeti ásatások eredményeivel, nemcsak a fontos mocsárvár 1566-os topográfiáját tisztázza, hanem bemutatja a vár erődítményeinek szerkezetét és építési módját is, miközben elkülöníthetővé válik az 1566 előtti, tehát magyar és 1566 utáni, tehát török építkezés. Ebben a vonatkozásban eredményei egyedülieknek, s belőlük következtethetünk XVI. századi többi végvárunkra is. Külön ki kell emelnünk a várat ábrázoló számos egykorú metszet bemutatását; közöttük egy sor főként török miniatúrát találunk, amelyek itt elsőízben kerülnek közlésre. Ugyanilyen fontosak a mai Bástya utcában fennmaradt és rendbehozott hódoltságkori egy emeletes török épület (egyes feltételezések szerint karaván szerály) szerkezetét és beosztását ismertető rajzok és leírások. Magyarországon ez az egyetlen ránkmaradt XVI. századi török lakóház; jelenleg múzeumi célokat szolgál: török iparművészeti kiállítás van benne.

*

Szigetvár ostromának 400. évfordulója alkalmából a Baranya megyei Tanács Megyei Könyvtárának bibliográfiai munkaközössége ajánló könyvészetet állított egybe a város és a vár múltja és jelene, az ostrom és a Zrínyiek története iránt érdeklődők számára (Szigetvár-Bibliográfia. Pécs, 1966. 63 l. A Baranya megyei Tanács Megyei Könyvtárának kiadványai 7. sz.). Az ízléses külsőben megjelent, illusztrációkkal díszített kiadvány négy csoportba sorolja anyagát: 1. Szigetvár múltja s jelene, 2. az 1566-os ostrom és Zrínyi Miklós, 3. Szigetvár és Zrínyi a szépirodalomban, képzőművészetben és a zenében, 4. Zrínyi Miklós a költő és hadvezér. (A mű egysége szempontjából talán a 4. rész el is maradhatott volna). Az ajánló-bibliográfia jellegénél fogva nem törekszik teljességre, s hogy ilyenkor melyik mű marad ki, melyik kerül be, hosszan vitatható volna, mégis az a benyomásunk, hogy főleg a Szigetvár ostromát tárgyaló egykorú irodalom kiválasztásában nem mindig érvényesült kellő körültekintés. Sajnálatos, hogy a Szigetvár-Bibliográfia és a vele egyidőben a Szigetvári Emlékkönyvben megjelent „Szigetvári Zrínyi Miklós bibliográfia" (szerk. Babics Andrásné) szerkesztői közt nem volt együttműködés, legalább is erre vall, hogy mindkét összeállításban akadnak olyan művek, amelyek a másikba is belekerülhettek volna. Egyébként is fölvethető, nem lett volna-e hasznosabb, ha a megyei könyvtár munkaközössége a jelen ajánló bibliográfia helyett — amelyik a legjobb esetben is csak kivonata lehet a Szigetvári Emlékkönyv teljességére törekvő összeállításának — inkább Szigetvár város múltjának és jelenének teljes helyismereti könyvészetét állította volna egybe.

*

Az utóbbi években megindult tudománytörténeti kutatások eredményét gazdagítja *Draveczky Balázs* hasznos és érdekes egyetemi doktori értekezése: A Somogy megyei muzeológiai kutatás története. (Kaposvár, 1966. 80 l. A Somogyi Múzeum füzetei 6. sz. Szerk. Takáts Gyula. Kiadja a Rippl-Rónai Múzeum.) A muzeológiai kutatás Somogy megyében is a múzeumi gyűjtésből nőtt ki, de viszonylag későn, maga a gyűjtés sem tekinthet egy évszázados múltnál többre. A XIX. század közepén a csurgói és a kaposvári gimnázium lelkes tanárai indították el a régészeti leletek gyűjtését. Ezt folytatta az 1870-es évektől a „Somogy megyei Régészeti és Történeti Társulat", mely már régészeti kutatással is foglalkozott, s ebben főleg Árpád sírja megtalálásának a nemzeti romantikából táplálkozó célja lelkesítette. A szervezett tudományos munka a „Somogymegyei Múzeum Egyesület" létrejöttével indult meg, 1907-ben, s ez a munka, a nem egyszer nyomasztó pénz- és helyhiány ellenére is (a Múzeum csak 1934-ben kapott önálló helyiséget) komoly eredményeket ért el. (Jól jellemezte ezt az időszakot Móra Ferencnek 1925-ben Gönczi Ferenc igazgatóhoz írt, itt közölt levele: „. . .ma a magyar kultúrában

nincs gazdátlanabb és magára hagyatottabb szakma, mint a miénk, vidéki múzeumi embereké".) Ezt követte a háború utáni induló és a múzeumok tanácsi hatáskörbe kerülése után kiterebélyesedő negyedik korszak, amelynek jellemzője, hogy a gyűjtő és a kutató munka tervszerűen, a különböző tudományágak közötti szerves együttműködés jegyében folyik. Draveczky kis könyvének jelentősége elsősorban nem abban van, hogy a negyedik korszak munkájának eredményeit részletesen és számadatok tükrében is bemutatja, hanem abban, hogy a muzeológiai munka megyei kezdeteire fényt derített. Az erre vonatkozó egykorú levelek, újságnyilatkozatok és más megnyilatkozások (amelyekből a szerző bőven idéz), megmutatják, hogyan forrott össze a múzeumi és a régészeti munka kezdettől fogva a nemzeti múlt jobb megismerését célzó törekvésekkel, s hogy a tudományos célok egyes korszakokban mennyire magukon viselték a nemzeti dicsőségről alkotott politikai elképzelések hatását.

BENDA KÁLMÁN

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

LEVÉLTÁRI SZEMLE. XVII. évf. (1967) 1. sz. — BÓNIS GYÖRGY—DEGRÉ ALAJOS a Levéltári Osztály által kezdeményezett, a képviseleti intézmények kutatásával kapcsolatos, a levéltárakban folyó kollektív feldolgozó munkához adott útmutatásukban kritikailag áttekintik a kérdés fontosabb hazai szakirodalmát és az időben a felszabadulásig nyúló kutatás során jelentkező fontosabb társadalom-, jog- és hivataltörténeti problémákat. — SIMONFFY EMIL a birtokrendezési perek iratainak rendszerezéséről szóló, Sándor Pál korábbi (1966 : 2. sz.) cikkével vitatkozó írásában a perekben használt iratféleségek és a perfolyamatban elfoglalt helyük pontos meghatározásával további értékes támpontokat nyújt. — BUZÁSI JÁNOS a Királyi Jogügyigazgatósági Levéltár hatalmas anyagának rendezését ismerteti, kitérve a Jogügyigazgatóság hivataltörténetére, az anyag történetére és ismerteti a rendezés során kialakult új struktúrát. — MÁTÉ LÁSZLÓ Dunapataj mezőváros 1668-tól összefüggően megmaradt, a Kecskeméti Állami Levéltárban őrzött levéltárának rendezését ismerteti, a levéltár részletesen kidolgozott fondjegyzékével. — SÁRKÖZI ZOLTÁN a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara hivataltörténetét és szervezetének alakulását mutatja be. — FÁBIÁN ISTVÁN a jászkunsági Szabadszállás mezőváros hivatalszervezetét ismerteti a XVIII—XIX. században, részletesen bemutatva a tanács, a kistanács és az Electa Communitas, a főbíró, a másodbíró, főjegyző, adószedő, városgazda, servitorok és a közgyám feladatait, hatásköreit és végül közli az 1691-ig visszanyúló, a Kecskeméti Állami Levéltárban őrzött iratanyag részletes fondjegyzékét. — SCHRAM FERENC *A levéltárak jelentősége a népszokáskutatásban* címen, ismertetve az ezzel kapcsolatos néprajzos állásfoglalásokat, és hangsúlyozva a levéltári anyag alapvető voltát minden, elsősorban ma már nem élő néprajzi jelenség történeti néprajzi vizsgálatában, igen nagy adatgyűjtés alapján közöl népszokásokra vonatkozó levéltári szövegeket, aszerint csoportosiva, hogy mennyiben rögzítenek ma is élő és mennyiben már csak a levéltári forrásanyagból ismert népszokást. — JENEI KÁROLY a pénzintézeti fondok igen nagy jelentőségű statisztikai jellegű iratanyagának forrásértékét elemzi konkrét irattípusokon. — SZINKOVICH MÁRTA cikke a helytörténeti olvasókönyvek módszertani kérdéseivel foglalkozik, példaként közölve a Baranya megyei helytörténeti olvasókönyv tervezetét. — Ehhez szól hozzá JÁNOSI FERENC cikke. — *V.*

TECHNIKATÖRTÉNETI SZEMLE IV. 1965—1967. 1—2. sz. — MINÁRY JÓZSEF: *Mérnökszemmel az első gőzmozdonyról* c. tanulmányának első felében azokat a legfontosabb mozdonyépítő próbálkozásokat ismerteti, melyek a gőzgép feltalálásától Stephenson mozdonyának megépítéséig vezettek. A francia Nicolas Joseph Cugnot 1771-ben mutatta be mozdonyát Párizs utcáin. Egy másik gőzkocsit Watt munkatársa, William Murdoch épített 1772—1776 között, de abbahagyta kísérleteit, a folytatást Richard Trevithickre bízta, aki a mozdony tulajdonképpeni feltalálója. A szerző ismerteti R. Trevithick hányatott életét, egymásután készült modelljeinek technikai újdonságait, a kísérletek sikereit és kudarcait. A következő évek a legkülönbözőbb irányú kísérletezések évei voltak. 1813-tól, Hedley mozdonyának megépítésétől 1825-ig új korszak kezdődött a gőzmozdonyépítésben; ez alatt a mozdonyszerkesztők mind jobban megvalósították azokat a követelményeket, amelyeket a mozdonyépítőktől vártak az ipari üzemek, s ekkor kezdődik Stephenson mozdonyépítő munkássága is. A szerző részletesen ismerteti Stephenson életrajzát. Leírja egymás után épült mozdonyainak műszaki megoldásait, ezek fejlődését, kipróbálásukat (az első Stephenson-mozdonyok 1814, majd 1815, 1816). 1825-ben nyitották meg az első Stockton—darlingtoni

vasutat Stephenson mozdonyával. A szerző utal a siker magyarországi visszhangjára is. A tanulmány befejező része a Liverpool—Manchester vasútvonal megépítése körüli parlamenti vitát, és részletesen az ezen a pályán 1829. október 6-i rainhilli mozdonyverseny lefolyását, Stephenson győztes „Rocket"-jének leírását és értékelését adja. A tanulmányt sok fénykép és metszet illusztrálja. — KÁROLYI ZOLTÁN: *A Sió csatorna múltja és kialakulása* c. tanulmánya elsősorban a kérdésre vonatkozó korábbi irodalom alapján összefoglalóan ismerteti a Sió csatorna múltját. A rómaiak foglalkoztak először — Galerius császár idejében — a Balaton vízszintjének szabályozásával és építették meg — a régészet is igazolja — az első zsilipet. Az Árpád-korban karbantartották. 1300 körül jelentek meg az első malmok a Sión. A török időkben védelmi okokból — a Balaton felduzzasztása — elzárták a Siót. A török kiűzése után elmocsarasodott a Balaton-környék, a Sióvölgy nagy része is, mert egyre több malmot építettek. Később az elmocsarasodás a növekvő benépesedést akadályozta, de a malomtulajdonos földesurak a szabályozást ellenezték, míg 1773-ban Mária Terézia elrendelte a szabályozást. A szerző ismerteti Böhm Ferenc és Krieger Sámuel szabályozási terveit, a Sió-csatorna építésének kezdetét, a reform-korban a szabályozásra alakult társaságok szerepét és a munkálatok előrehaladását. Az 1850-es években az építés tovább folyt. A különböző társaságok (1858-tól bekapcsolódott a Déli Vaspálya Társaság is) ellentétei dacára így a 60-as évek első felében elkészült a szabályozás. A szerző ismerteti a csatorna további kiépítésének, bővítésének, modernizálásának főbb eseményeit és adatait. — VAJDA IMRE: *100 éves a Nemzetközi Távíróegyesület (1865—1965)* c. rövid tanulmányában időrendben, összefoglalóan ismerteti a távközlés nemzetközi kapcsolatainak történetét, adatait, legfőbb állomásait. — ENDREI WALTER: *A sokszerszámos munkagép* c. tanulmányában széles külföldi irodalomra támaszkodva ad értékes adalékokat a középkori ipari forradalom bonyolult problematikájához. Bevezetésében a középkori forradalom okára adott különböző magyarázatokat foglalja össze. A szerző elismeri ezen magyarázatok részigazságát, de — véleménye szerint — egyik sem ad megnyugtató magyarázatot. Szándéka — ez tanulmánya témája —, hogy egy technikatörténeti adalékkal új szempontra hívja fel a figyelmet. Végigkíséri — a folyamatról szóló irodalom és források értelmezésének bírálatával együtt — az ember és a szerszám fejlődésének, egymáshoz való viszonya fejlődésének történetét; az „egy energiaforrás — egy szerszám", „egy energiaforrás — több szerszám", „egy energiaforrás — sok szerszám" viszonylatok kialakulását és fejlődését, ennek okait. — SOÓS IMRE—SZŐKEFALVI-NAGY ZOLTÁN: *Timsógyártás Magyarországon a XVIII. században* c. tanulmánya első felében az első magyarországi timsó lelőhely felfedezésével és a parádi timsótermelés megindulásának történetével foglalkozik elsősorban levéltári források alapján. Részletesen bemutatja azt a küzdelmet, amit a jellegzetesen kapitalista jellegű bányatársulat folytatott a működését állandóan akadályozó földbirtokossal szemben. A társulat és a földesúr — Orczy József báró — között 1782-ben jött létre a szerződés. Az üzem az első években gyorsan fejlődött, majd fejlődése meglassult, mert a földesúr — mivel a társulat visszautasította azt a követelését, hogy a bánya részjegyeiből részesüljön — megnehezítette az üzem működését a faellátás, a munkaerő, a fuvar révén. 1816-ban Orczyék kezébe került a bánya, újjáépítették, de rövidesen be kellett zárni, mert a közben beindult Munkács melletti timsógyárral nem bírta a versenyt. A tanulmány második felében a szerzők a korabeli timsógyártás technológiáját írják le részletesen. — BALOGH ARTHUR: *Diesel Magyarországon* c. tanulmányában összefoglaló jelleggel foglalkozik Diesel találmányának történetével, majd részletesebben a találmánynak a Magyar Hitelbankhoz kerülésével (1898. december 15.), a „Részvénytársaság Dieselmotorok számára" budapesti cég létrejöttével (1899. február 21.) és Dieselnek Magyarországon tartott előadásával. — A folyóirat KÁROLYI ZSIGMOND összeállításában közli az 1964-re vonatkozó magyar technika- és ipartörténeti bibliográfiát. — *H. J.*

TÖRTÉNELEM 1967. 6. sz. — Közli a Magyarország története (Gondolat Könyvkiadó, 1964) c. kétkötetes műről a Kossuth Klubban 1966. május 19-én rendezett, ankét teljes gyorsírásos jegyzőkönyvét a történetszemléletünk kérdéseiről szóló irodalom bibliográfiájával kiegészítve.

7. sz. — A Nagy Októberi Szocialista Forradalom félszázados jubileumának szentelt szám keretében HONFI JÓZSEF: *Tartalmi-módszertani útmutató a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról szóló előadásokhoz* címen közli a forradalom bibliográfiáját, kiemelve a magyar nyelven is hozzáférhető irodalmat, majd a szemléltetéshez felhasználható anyagokat ismerteti a következő csoportosításban: 1. közvetlen metodikai célokat szolgáló anyagok (térképek,

vázlatok, diagramok stb.), 2. képzőművészeti, szépirodalmi, zenei alkotások, filmek, 3. írásos dokumentumok, fotó-, fonó- és filmdokumentumok és végül 4. képjegyzék; mindezeket nem csupán tárgyi magyarázatok, hanem elvi értékelés kíséretében. Függelékként járul a cikkhez az Októberi Forradalom történetével foglalkozó újabb magyar nyelvű cikkek és kiadványok jegyzéke. — SIKLÓS ANDRÁS: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Magyarország* címen a legújabb irodalom alapján, a nemzetközi vonatkozásokat kidomborítva tömör összefoglalását nyújtja az 1918—19-es magyar forradalmak történetének. — JÓZSA ANTAL: *Magyarok az Októberi Forradalomban* címmel tárgyalja a magyar hadifoglyoknak a forradalomban és polgárháborúban való nagyarányú, különböző időben és területeken 85 ezer főnyi tömeget megmozgató részvételét. Ennek okát a magyar hadifoglyok számbeli és szociális viszonyaiban találja meg. A magyarok mintegy félmilliós létszámukkal a legnagyobb nemzeti csoportot alkották a központi hatalmak hadifoglyai között. Túlnyomó többségük, mintegy 70%-uk paraszti sorból, elsősorban az agrárproletariátusból, a szegény- és kisparasztságból regrutálódott. Ezeket a hazai agrárszocialista mozgalmak is közel hozták a földosztó orosz forradalomhoz. Az ipari munkások számaránya a hadifoglyok közt nem haladta meg a 10%-ot. A hadifoglyok nagyrészét az orosz hatóságok a munkaerőhiány pótlására munkába állították. Ezeknek a magyar hadifoglyoknak a sorsa összefonódott oroszországi osztálytestvéreik forradalmi harcával. 1917-ben az iparban már a munkások 20—25%-át hadifoglyok tették ki. A táborban maradt hadifoglyok körében is termékeny talajra talált az antimilitarista, szociáldemokrata és más haladó csoportok működése; közülük a legjelentékenyebb Tomszkban Kun Béla vezetésével működött. Az 1917 februári orosz forradalom a háború folytatásával, a közeli hazatérés reményének szétfoszlatásával csalódást keltett a hadifoglyokban. Egyre inkább az azonnali békét, földosztást, a hadsereg demokratizálását követelő bolsevikokkal kezdtek rokonszenvezni. Az októberi szocialista forradalomban a hadifoglyoknak csak töredéke vett részt fegyveresen. Tömegesen a harcok második, polgárháborús szakaszába kapcsolódtak be vörös gárdistákként, vörös katonákként, kivíva szovjet parancsnokaiknak, M. Frunzenak, Sz. Lázónak, Sz. Bugyonnijnak és másoknak az elismerését. — MERÉNYI LÁSZLÓ: *Az 1917. februári orosz forradalom és Kelet-Európa* c., jelentős új anyagot tartalmazó tanulmányában az akkori államhatárok keretei közt vizsgálja az 1917 februári forradalomnak Kelet-Európa népeire tett hatását 1917 tavaszán és nyarán. — NÉMETI LAJOS: *Forradalomból forradalomba* c. visszaemlékezésében mozgalmas képet rajzol a verhoturiai forradalmi harcokról, a moszkvai agitátorképző tanfolyamról, harmadmagával — köztük Karikás Frigyessel — való hazatéréséről, majd az itthoni budapesti és vidéki sajtó-, valamint pártszervezési munkáról. Visszaemlékezésének legérdekesebb része: mint utazott 1918 végén V. Uraszov orosz kommunista társaságában Moszkvába Leninhez, s mint tért vissza 1919 januárjában, a szocialista forradalom előestéjén másodszor is szerencsésen hazájába. — *B.*

VILÁGTÖRTÉNET 1967. 13. sz. — Úgyszólván az egész szám az októberi forradalom történettudományi kérdéseivel foglalkozik, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. — I. M. PUSKEROVA: *Az oroszországi februári forradalom historiográfiája* című áttekintésében bizonyos lemaradást állapít meg a szovjet történetírás részéről e témakör feldolgozását illetőleg. Az 1917. évi februári forradalom tanulmányozását az 1920-as években a burzsoázia forradalmi lehetőségeit állító, a Bolsevik Párt, az orosz munkásság és parasztság, valamint a szovjetek forradalmi szerepét tagadó külföldi orosz polgári, hazai orosz kispolgári, valamint trockista nézetekkel harcolva kezdték meg a szovjet történészek. Munkájuk alapjául a forradalomról adott ismeretes lenini értékelés szolgált. Egymásután jelentek meg a februári forradalomról szóló tudományos-népszerűsítő írások, majd tudományos-kutatómunkák is. A tízesztendős évfordulóra megjelentetett sokoldalú dokumentumgyűjtemény-sorozat jelentékenyen kibővítette a februári forradalom forrásbázisát. A 20-as években jelentek meg A. G. Sljapnikov könyvei az első világháború éveiben lezajlott forradalmi mozgalmakról és a februári forradalomról, amelyek azonban mind tényanyagukat, mind értékelésüket tekintve (Bolsevik Párt szerepe, a forradalom sajátos kimenetele, a pétervári szovjet mensevik-eszer vezetésének kialakulása) hiányosak. Sokat tett a februári forradalom marxista kifejtése érdekében M. N. Pokrovszkij, aki egyrészt leleplezte az orosz burzsoáziának az önkényuralomhoz fűződő kapcsolatait, másrészt a munkásosztály és élcsapata, a Bolsevik Párt által vezetett polgári demokratikus forradalomként jellemezte a februári forradalmat. Ő kezdeményezte a tízesztendős jubileum alkalmából az októberi forradalomról írt gyűjteményes munkát. Ezzel egyidőben

átfogó jellegű munkák és részlettanulmányok is megjelentek. Mindezek alapján sikerült közelebbről meghatározni a nép, különösen a proletariátus részvételét a forradalmi harcokban, küzdelmét a vezetőszerepért, kiemelni a sztrájkmozgalom döntő hatását, a nem proletár demokratikus tömegek közül pedig különösen a parasztság forradalmi harcának jelentőségét. Nem sikerült viszont teljesen megvilágítani a hadseregben lezajlott forradalmi mozgalmakat. Közelebb jutottak ezek a munkák az ösztönösség és a tudatosság összefüggésének, arányának meghatározásához, figyelmet fordítottak a kispolgári pártok baloldali csoportosulásaira, a bolsevikok szervező tevékenységére. A polgári-földesúri liberális tábor politikájának ellentmondásait B. B. Grave vizsgálta, kimutatva az orosz liberalizmus ellenforradalmi jellegét, s egyidejűleg ellenzékiségét a „vad reakció" útjára lépő és saját nemesi táborát is veszélybe sodró cárizmussal szemben. A 20-as évek végét és az 50-es évek elejét felölelő következő korszak kutatómunkája rendkívül egyenetlen. Mindamellett a hadsereg forradalmasodására, a munkás-paraszt szövetség kialakulására, a parasztmegmozdulásokra s főleg a Bolsevik Párt forradalmi tevékenységére vonatkozólag fontos dokumentum-köteteket bocsátanak ki, s az addigi kutatások eredményeit egy általában jól sikerült műben, A polgárháború története a Szovjetunióban c. kötetben foglalják össze. A 30-as évek végén és a 40-es években viszont egyetlen értékes tanulmány sem látott napvilágot, sőt az előző kutatások eredményeit is dogmatikus értelemben eltorzították. Ezzel szemben jelentősen felélénkült a kutatás a háborút követő első évtized végén, amikor a cárizmus és a burzsoázia viszonyának reális ábrázolása, a cárizmus politikai csődje került a figyelem középpontjába. Az 1954-ben megjelent Vázlatok a Szovjetunió történetéből c. munka elsőnek mutatja be a forradalmi demokratikus tábort nemcsak úgy, mint a bolsevikok vezetése alatt Oroszországnak az imperialista háborúból való kilépéséért harcoló erőt, hanem mint a munkások, parasztok, katonák és nemzetiségek egyre növekvő mozgalmát. Sikerrel ábrázolja a mű a „felső rétegek válságát", kiemeli a liberális burzsoázia ellenzékiségét, de elveti a »két összeesküvés« (önkényuralom a nép ellen, udvar az önkényuralom ellen) igazolhatatlan sémáját. Az 50-es évek második felében s a 60-as évek elején tovább szélesedett a forrásbázis. E. D. Csermenszkij mindezideig egyedülállóan sikeres népszerű tudományos munkát írt a februári forradalomról. A legújabb munkák a polgári demokratikus forradalom érlelődését az első világháború idején összekapcsolják a három politikai tábor, a kormány, a liberálisok és a munkásdemokrácia mint valamennyi demokratikus erő vonzási központja harcával, s egy egységes forradalmi áramlat részeiként tárgyalják a munkás-paraszt- és nemzetiségi mozgalmat, középpontban az agrárkérdéssel. Dokumentumok tükrében vizsgálják a néptömegek szerepét, az ösztönös elem és a bolsevik agitáció összefonódását, a társadalmi pszichológia és a történelem kölcsönhatását. A forradalom mozgatóerőinek, jellegének és végeredményének alkotó tanulmányozása tükröződik az SzKP kollektívan megírt történetében. I. P. Lejberov munkája kitűnően világítja meg a februári fegyveres felkeléshez vezető pétervári sztrájkharcokat, a forradalmi mozgalom általános demokratikus jellegét, az egységes demokratikus forradalmi arcvonal kialakulását, s ugyanakkor revideálja saját korábbi állítását, miszerint az októberi fegyveres felkeléshez hasonlóan a februári fordulatot is a bolsevikok készítették volna elő. Sikeresen halad a katonatömegek aktív szerepének (V. I. Miller), a falusi osztályharc, a februári forradalom társadalmi-gazdasági és politikai előfeltételeinek (A. M. Anfimov), a pétervári szovjet megalakulásának és tevékenységének (Sz. A. Artem'ev, M. K. Potehin, D. V. Oznobisin), a forradalomban szereplő liberális és kispolgári pártok történetének (D. V. Oznobisin, A. E. Ioffe, A. V. Ignat'ev, A. L. Szidorov) tanulmányozása is. Az irodalmi beszámoló végezetül szemlét tart a februári forradalommal foglalkozó, javuló minőségű tankönyvek és segédeszközök fölött, és felvillantja a további kutatások perspektíváit is. — A. ANDREEV és P. SZOBOLEV *Az októberi forradalom a szovjet tudományos irodalomban* című összefoglalásban megállapítják, hogy az októberi forradalom nemzetközi érvényű törvényszerűségeinek kutatásához a módszertani kiindulópontot és fő forrást Lenin munkái jelentik. Emellett nagy segítséget nyújt a kutatásnak a 40. évfordulóra megjelent több mint 1000 dokumentumkötet, monográfia, brosúra, cikk, visszaemlékezés. Ezek sorából kiemelkedik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom címen 1957-ben megindított dokumentumkiadvány-sorozat eddig megjelent 10 kötete mintegy 2000 dokumentumával, valamint az OSzDM(b)P Központi Bizottsága egymást követő dokumentum-kötetei. Ezek a kiadványok és a nyomukban haladó monográfiák, így a Történettudományi Intézet, G. N. Golikov, Sz. I. Murasov munkái fényt vetnek az orosz proletariátus forradalmi harcaira, a párt tevékenységére, a munkás-paraszt-szövetségre, a szovje-

tekre, de ugyanakkor nem fordítanak kellő figyelmet a bolsevikoknak a polgári és kispolgári pártokkal a dolgozó tömegek megnyerése érdekében vívott harcára. Fellendült a munkásosztály történetének, a szocialista forradalomban vitt vezetőszerepének, a munkás-paraszt-katonatömegek szövetsége kialakulásának, a forradalom egyes vidékeken való győzelmének kutatása is. A Vörös Gárda, a katonai forradalmi bizottságok és a szovjetek tanulmányozása is előrehaladt, bár az utóbbi téren különösen a békés fejlődés és a fegyveres felkelés összefüggésének tanulmányozása, a szovjetek bolsevikok által való megnyerése s más egyéb kérdések tanulmányzása háttérbe szorult. Az utóbbi időben kezdtek szovjet történészek foglalkozni a bolsevikok kispolgári pártokkal folytatott harcának kérdéseivel (V. V. Komin, K. V. Guszev). A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. és Lenin születése 100. évfordulója közeledtére a szovjet történészek monográfiákat készítenek Lenin életéről és forradalmi tevékenységéről, meg kívánják jelentetni Az SzKP története III. kötetét, I. I. Minc akadémikus háromkötetes művét A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története címen, a Történettudományi Intézet hasonló című egykötetes művét, A szovjetek az októberi forradalomban és a polgárháborúban c. háromkötetes kiadványt, valamint több művet az ipari centrumok, a szovjet köztársaságok, a szakszervezetek történetéről, a népgazdaság, a tudomány és a kultúra terén félévszázad alatt elért gigantikus eredményekről. — L. M. Szpirin: *A kommunisták harca a kispolgári pártokkal 1917—1920-ban* c. historiográfiai áttekintésében Lenin nyomán a kispolgári Oroszország kispolgári pártjai tevékenységének tanulmányozására szólít fel. Legtöbb az eszerekről szóló publikáció, viszonylag kevés a mensevikekről és legszegényebb az anarchistákról szóló irodalom. V. M. Mescserjakov könyve, V. Vladimirova, A. S. Sesztakov cikkei kutató jellegűek. A mensevikekről írt munkák sorából kiemelkedik I. Vardin gazdag anyagbázison felépülő, kritikai szellemű könyve, valamint I. I. Minc munkája, bár az előbbi nem mentes bizonyos egyoldalúságoktól. Az anarchistákkal foglalkozó művek közül Ja. Jakovlev az orosz anarchisták szovjetellenes harcát ismerteti B. Gorev, és A. Lozovszkij már az anarchizmus elméletére és oroszországi megjelenési formáira is nagy figyelmet fordít. A 20-as években, több a kispolgári pártokat átfogóan tárgyaló mű is megjelent. Jelentős helyet szentel a kispolgári pártok 1918—1920 közti ellenforradalmi szerepének az Em. Jaroszlavszkij szerkesztésében megjelenő Az SzK(b)P története IV. kötete is. A 30-as évek közepétől az 50-es évek közepéig csökkent az érdeklődés a kispolgári pártok iránt, s a megjelent művek is magukon viselik a dogmatizmus bélyegét. Az 50-es évek második felétől viszont megnőtt az eszerekkel foglalkozó kiadványok száma. Habár az eszerek és a mensevikek történetét, ma már a tények alapján igyekeznek tárgyalni, némelyik történésznél szűk a forrásbázis s egyoldalú ezek értékelése. Nem minden szerző veszi tekintetbe, hogy a bolsevikok és a baloldali eszerek szövetségére a munkásosztály és a parasztság szövetségének megerősítése érdekében volt szükség, minthogy a parasztság egyrésze a baloldali eszereket követte. Az eszerekkel foglalkozó művek közül K. V. Guszev könyve és R. M. Iljuhina cikke tűnik ki a források széles körű felhasználásával s alapos értékelésével, bár ezek a művek sem mentesek néhány egyoldalúságtól. V. V. Komin mensevikekkel foglalkozó művében időnap előtt elparentálja a mensevik és az eszer pártokat. A kispolgári pártok történetének tisztázásához elsősorban az elméleti kérdéseket, a bolsevikok és e pártok, frakciók viszonyának történeti változásait, a kispolgári demokrácia pártjainak a bolsevikok és a fehér gárdisták közti ingadozását, a vezetőség és a párttagok ellentétét, a frakcióharcot és nem utolsósorban maguknak a kispolgári pártoknak történetét kell megvilágítani. Oroszországban az osztály- és a pártharc a kispolgári pártoknak mint ellenforradalmi erőknek teljes felszámolására vezetett. Ezek a pártok elvesztették a munkások és parasztok bizalmát. Ezzel kapcsolatban a történészeknek fel kell tárniok, hogy a szovjet köztársaságban hogyan és miért alakult ki 1923-tól kezdve az egypárt-rendszer, miért csupán a Kommunista Párt nyerte meg a dolgozó osztályok bizalmát, miért ezt tekintették érdekeik egyetlen hű képviselőjének. Komoly kísérletet tett ez irányban E. G. Gimpel'szon széles forrásbázison nyugvó tanulmánya. Ilyen művekre azért is szükség van, mert nyugaton a mensevik vezérek (R. R. Abramovitz és Ceretelli) emlékiratai, O. H. Radkey, L. Schapiro, G. F. Kennan és V. Scharndorff polgári történészek munkái az egypártrendszert nem a kispolgári pártok csődjeként, hanem a bolsevik erőszak műveként állítják be. — V. F. Szürcov: *Ideológiai harc az októberi forradalom és a polgárháború (1917—1920) időszakában* című cikkében a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek az egyedek viselkedési mechanizmusával, biologizálással, evolúcióval, a dialektikának transzformista módszerrel való behelyettesítésében, a szocializmus új minőségének tagadásában, a determiniz-

musnak a providencializmussal, a társadalmi jelenségek megismerhetőségének az agnoszticizmussal való összeegyeztetésében, a szociális pesszimizmus terjesztésében, a nép kulturális emelkedésének tagadásában, a középkori feudális vallásos életforma idealizálásában, a társadalmi polarizáció örökkévalóságának hirdetésében, a tömegdemokrácia tagadásában, a személyiség és a társadalom közti mesterséges ellentét konstruálásában jelöli meg az ideológiai harc főbb területeit. Ez irányzatok objektíve valamennyien a materialista történelemfelfogás ellen irányultak, és arra törekedtek, hogy az emberek tudatát elszigeteljék az októberi forradalom eszméinek befolyásától és az ellenforradalom vágányára állítsák át. — Ju. I. Kir'janov és M. G. Pankratova: *Új tendenciák az 1917. évi oroszországi forradalmak előtörténetéről szóló amerikai történetírásban* címen annak a folyamatnak megindulását mutatják be az amerikai történetírásban, amely szakítani készül az oroszországi forradalom »véletlenségéről« vallott koncepcióval, s elveti az ún. stabilizációs elméletet, mely szerint Oroszország a reformista nyugati úton is fejlődhetett volna, ha közbe nem jön a világháború és a bolsevik forradalom. A tanulmány részletesen ismerteti a Leopold Haimson, Arthur P. Mendel és Theodor H. von Laue közt e témakörben a Slavic Review c. folyóirat 1964—1965. évi számaiban s ennek folytatásaképp a moszkvai Történettudományi Intézetben lefolyt vitát. Ennek során L. Haimson jutott legközelebb a marxista álláspontokhoz az 1912—1914-i oroszországi forradalmi fellendülés, a bolsevik térhódítás, a munkások gazdasági helyzetének romlása elismerésével. Ugyanakkor azonban ő sem tudja elfogadni a forradalmi helyzet kialakulásának tételét Oroszországban 1914 júliusára, bár egyik kritikusa, A. Mendel is hajlik e felé a nézet felé. — M. Johnstone: *Az Angol Kommunista Párt az 1920-as években* c. cikkében megállapítja, hogy az angol Kommunista Párt nem a brit munkásmozgalom főfolyamatát alkotó Munkáspártból, hanem a kisebb marxista és fél-marxista szervezetek fúziójából született, s onnan kapta vezéreit is, akik meglehetősen stabil gárdát alkottak. A munkáspárthoz való viszony kérdése alapvető problémája volt a pártnak. A továbbiakban a cikk R. Palme Dutt vezetői képességeit méltatja, s kifogásolja a pártszervezés túlzott koncentrációját. »A Kommunista Párt, minden hibája mellett, segítséget nyújtott ahhoz, hogy ébren tartsa az ellenállás szellemét, mely nem hajlandó az élet adott gazdasági tényeként jámboran el fogadni a szegénységet, nélkülözéseket« (110. l.). Az Angol Kommunista Párt történetének komoly marxista feldolgozása még írójára vár. — Az *Akik közelről látták . . .* rovat M. N. Pokrovszkij neves szovjet történésznek az októberi forradalom 10. évfordulójára írt, az antant-hatalmak Kerenszkijjel, majd Kornyilovval kapcsolatos ellenforradalmi mesterkedéseit leleplező cikkét s a kadetpárti politikus és történész, Miljukov forradalomellenes álláspontjának belső ellentmondásait feltáró 1926-i előadását közli. — A *Szemle* rovat Az oroszországi forradalmak történetéből és Kelet-Európa története címszók alatt recenziókat közöl.— *B*

Egyéb tudományos folyóiratok

ACTA HISTORIAE ARTIUM Tom. XIII, Fasc. 1—3: Váczy Péter: *Az emberi munka, mint a humanisták és a renaissance művészek témája* című tanulmánya a címben megadott tárgy bemutatásán keresztül rámutat a humanizmus és renaissance társadalmi gyökereire is.

Fasc. 4. — Aggházy Mária: *A magyarországi barokk művészet stájer vonatkozásai* című tanulmánya a XVII. és XVIII. századi, különösképpen nyugat-magyarországi műemlékekkel foglalkozik. A stájer kapcsolatoknak gazdasági és személyi okai voltak. A szerző gazdag forrásanyag alapján foglalkozik a Batthyány-család mecénási tevékenységével. Részletesen ismerteti az egyes művészeti ágak művelőinek személyi adatait és alkotásaiknak lelőhelyeit. Nemcsak stájerországi, hanem számos itáliai eredetű művész tevékenységével ismerkedhetünk meg. Az anyag nagyrészt egyházi jellegű.

ANTIK TANULMÁNYOK 1966. 1. sz. — Füves Ödön: *Görögök a Duna—Tisza közén* c. tanulmánya elöljáróban figyelmezteti az olvasót: »a különféle nemzetiségű, görögkeleti vallású kereskedőket a magyarok gyűjtőnéven görögöknek nevezték.« Megyék szerinti felosztásban tárgyalja a XVII—XVIII. századi anyagot levéltári kutatásai alapján. Jobbára jogi helyzetüket ismertető adatok kerültek a szerző kezébe.

ARCHEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ 1966. 2. sz. — Kovács Tibor: *A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön* c. tanulmánya az etyeki bronzkori leletekre vonatkozó kutatások ellentmondásos eredményeire mutat rá, s ad a kérdésekre új feleletet.

1967. 2. sz. — Sz. Poczy Klára: *Scarbantia városfalának korhatározása* c. tanulmánya szerint a városfal a IV. században épült. — Holl Imre: *Sopron középkori városfalai* c. tanulmánya az 1961—1964. évi ásatások eredményeit összegezi. A középkori városfal a római városfalra épült. Sopront a XIII. század végéig a római városfal védte a mögötte épített gerendavázas sánc maradványával és egyes szakaszokon ennek kő burkolófalával. A XIII. század végén kezdődik az új városfalvonal kiépítése. Az építkezés kb. negyven évig tartott. A római örökség felhasználása a magyar város kialakulása folyamatában egyes esetekben döntő indítékot adott. A római városfalak használatának mértéke az Árpád-korban, majd rekonstrukciójának módja a XIII. század végétől 1340-ig, hazánkban egyedül álló — de európai összehasonlításban is jelentékeny — állapítja meg a szerző. — Csallány Dezső: *Székely-magyar rovásjelek Bonghról* c. közleménye a bonyhai református templom külső támfalában talált rovásjeleket ismerteti. Nem összefüggő szöveg. Rokonanyagot találtak már több helyen. — Locsy Erzsébet: *Alhévíz és Békásmegyer középkori teplomai* c. tanulmányában a szerző a maga 1965-ben és Garády Sándor 1937-ben végzett ásatásainak eredményeit ismerteti. Az ásatás az Erzsébet-híd budai hídfőjénél folyt, az Attila-forrás és a híd közötti területen. A középkori építkezésnél felhasználták a római kori építményt. Az ásatás korlátozottsága miatt a templom azonosítása is hiányzik. A békásmegyeri pusztatemplom is valószínűleg római építményre épült. A felismert párhuzamok javallják a római kori és középkori emlékek kutatásának összehangolását. — *H.*

ÁLLAM ÉS IGAZGATÁS XVII. (1967) évf. 6. sz. — Csizmadia Andor: *A bürokrácia kezdetei Magyarországon.* A XVIII. század előtt Magyarországon nem volt hivatásos közszolgálat. A hivatásos tisztviselői karon alapuló államapparátus, a bürokrácia hazánkban a XVIII. században épül ki. Az első lépéseket már az 1712/15-ös és az 1722/23-as országgyűlés megteszi, előbbi a Magyar Udvari Kancellária és a Magyar Kamara, utóbbi a Helytartótanács felállításával. A bürokrácia tulajdonképpeni kiépülése azonban Mária Terézia és II. József alatt megy végbe. A kiépülő új bürokrácia megvalósította a korszerű hivatali szervezet alapkövetelményeit: 1. az adminisztráció állandóságát — szemben a feudális hivatalok ad hoc működésével, 2. a hivatásos, speciálisan képzett tisztviselői kar kialakulását, 3. az írásbeliségen alapuló hivatali ügyvitelt. Ez a fejlődés először a jogszolgáltatási apparátusban és közigazgatásban megy végbe. Kiépülnek a megyei apparátus szakigazgatási ágai. Létrejönnek a hivatalnokképzés intézményes keretei. A tanulmány az 1784—1787-es „népszámlálás" adatai alapján számítást készít a magyar hivatali apparátus ekkori létszámáról. —*Sz.*

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS X. évf. (1967) 8. sz. — A folyóirat szerkesztőségének rendezésében 1967. június 22—24-én a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentőségével foglalkozó nemzetközi elméleti konferencia zajlott le Prágában. A folyóirat ezen száma az »Október és a marxista—leninista elmélet fejlődése« és az »Október és a világforradalmi folyamat« témakörök kapcsán elhangzott hozzászólásokat közli (a közlést a következő két számban folytatták), köztük Nemes Dezső hozzászólását *Az Októberi Forradalom és Magyarország útja a szocializmushoz* címmel. — Georges Cogniot: *A stuttgarti kongresszus* c. cikkében a kongresszuson szereplő napirendi kérdések — a háború elleni harc, a gyarmati kérdés, a szakszervezeti mozgalom és a szocializmus viszonya, a munkások ki- és bevándorlása, a nők választójoga — körül kialakult viták és állásfoglalások összefoglaló jellegű áttekintése mellett foglalkozik Leninnek a kongresszuson kifejtett tevékenységével és — cikke befejezéseként — a kongresszus tanulságaival. — *H. J.*

COMMUNICATIONES EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE HUNGARICA. 41. (1967) sz. — Karasszon Dénes Magyary-Kossa Gyulára, a jeles orvostörténészre (1865—1944), A Magyar Orvosi Emlékek kiadójára és számos kiváló orvostörténeti tanulmány szerzőjére emlékezik. — Büky Béla az 1885-ben megjelent tíz nyelvű Calepinus-szótár magyar orvosi szókincsét dolgozza fel, kiegészítve a szótár egy XVII. század eleji, Nagy-Idai András által kéziratos bejegyzésekkel glosszált példányának szóanyagával. A gazdag magyar orvosi szó-anyag alapján a kor magyar orvostudományát viszonylag fejlettnek látja: hozzájárulhattak ehhez a török háborúk rengeteg sebesülése által nyújtott anatómiai ismeretek. Rámutat arra is, hogy egyéb munkái alapján következtethetőleg a szótár magyar anyagát összeállító Laskai Csókás István átlagon felüli természettudományi műveltséggel rendelkezett: ez biztosíték arra is, hogy a szótárban valóban a korszerű magyar orvosi műnyelv szerepel. A terjedelmes tanulmány azután (I. részként) az anatómiai szóanyagot közli és dolgozza fel, kiemelve az archaikus

szavak magas arányát, amiben a nyelv még kevésbé előrehaladott egységesülésének bizonyítékát látja: a húsz évvel későbbi glosszák már inkább ebben az irányban mutatnak. — URBÁN ALADÁR: *1848-as forradalmunk első áldozata* címen a május 10-én a főhadparancsnok budai szállása előtt rendezett (és a katonaság által brutálisan szétvert) tüntetés során kardvágástól szerzett sebébe május 28-án belehalt Burger József orvosnövendék boncolási jegyzőkönyvét közli, az események aprólékos tisztázása után. — MANN MIKLÓS a kiváló sebész, Pólya Jenő ellen a fehérterror idején lefolyt fegyelmi vizsgálat adatait ismerteti. Pólya, mint az egyik fővárosi kórház sebészfőorvosa, a Tanácsköztársaság alatt átmenetileg elvállalta az egyik sebészeti klinika vezetését. A cikk részletesen ismerteti a tipikusnak tekinthető, a budapesti orvoskar által vezetett politikai-bürokratikus hajszát, mely végül az előzőleg állásvesztésre ítélt főorvos egyszerű, de további pályáját így is eltorlaszoló feddésével ért véget. — BUGYI BALÁZS a bolognai egyetem hajdani orvosi fakultása épületének falait ma is díszítő címerpajzsok közül a magyar „natio" vezetőire utaló kilenc címer leírását és feliratait közli. — OLÁH ANDOR a Békés megyében már a XIX. század elején alkalmazott Jenner-féle himlőoltás propagálása tárgyában írott két református egyházi körlevelet közöl.

42. (1967) sz. — C. J. SCHURNIA Rennes-i professzor egy kevéssé ismert XVI. századi francia sebész, Pierre Franco életútját és működését ismerteti, sok érdekes utalással a kor nyugat-európai orvosi társadalmára, az iskolázatlan sebész az egyetemet végzett orvostól igen hátrányosan különböző helyzetére stb. — BENCZE JÓZSEF a magyar népi állatgyógyításhoz közöl igen érdekes adatokat részint a XVI—XVII. századi irodalomból, főleg pedig saját maga által gyűjtött, XVIII—XIX. századi népi állatorvoslási kéziratos feljegyzésekből. — MARIA BOKFSOVA-UHEROVA Semmelweis tanítása egyik korai alkalmazójának (és szlovák nyelvű kézikönyvében elterjesztőjének), Ambro János pozsonyi orvosnak, a pozsonyi bábaképző első igazgatójának működését ismerteti. — MANN MIKLÓS Schönstein Sándornak, a kiváló kommunista orvosnak harcát mutatja be új dokumentumok alapján: egyéniségét, pereit a Horthy-rendszer osztálybírósága előtt, küzdelmét a fasiszta orvosi szervezetekkel. — KŐHEGYI MIHÁLY a Hasznos Mulatságok 1833. évi folyamának orvosi vonatkozásait ismerteti: jellemző keresztmetszet ez a kor hazai egészségügyi propagandájáról. — BEREND ERNŐ Linzbauer Codexéből közli az 1857-ben rendszeresített egészségügyi igazgatási statisztika szervezetét és Somogy megye ennek keretében kidolgozott egészségügyi statisztikáját: a községek lélekszámával, az orvosi körök beosztásával és az egészségügyi személyzet adataival. — ANTAL JÓZSEF három Bereg megyei levelet közöl az 1831. évi kolera idejéből. — KULCSÁR PÉTER és KOVÁCS SÁNDOR Ceglédi S. Jánosnak, a XVII. század első fele jeles erdélyi orvosának, négy magyarul írt receptlevelét közlik. — *V.*

ETHNOGRAPHIA LXXXVII. (1966.) évf. 3. sz. — IKVAI NÁNDOR: *Földalatti gabonatárolás Magyarországon.* A veremben való gabonatárolás módszereit a XVI—XIX. század közötti időszakban vizsgálja. Megállapítja, hogy elterjedésének csúcspontja a XVIII. század közepe volt. KENÉZ GYŐZŐ: *Tűzlopás — XVII. századi boszorkányperben* című közleményében megállapítja, hogy a tűzzel való varázslatokra vonatkozó népi hiedelmek hazánkban is elterjedtek voltak, de a tűzlopásra most talált először adatot egy 1670-es kolozsvári boszorkányper jegyzőkönyvében.

4. sz. — KECSKÉS PÉTER: *Szőlőmetszés a Mátraalján.* A termelési eljárás módozatainak leírása néprajzi gyűjtések alapján. Vizsgálatában a XVIII. századig megy vissza. — N. O. SARAKSINOVA: *A születéshez fűződő hiedelmek és szokások a burját Geszer hősénekben.* A burját—mongol Geszer-eposz — szerző véleménye szerint — egyenrangú társként állítható a világirodalom ismert nagy eposzai mellé. Az eposz gazdag forrása a XIII. századi mongol társadalomnak. A tanulmány kiemeli a hős csodálatos születéséről szóló részt s összehasonlítva a motívumot más mongol források hasonló adataival megállapítja, hogy a matriarchátusról a patriarchátusra való átmenet jellegzetes kifejezője. — *Sz.*

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY. 1967. 3—4. sz.: GÁL ISTVÁN: *Babits a világbékéért* c. tanulmánya a politikus Babits hiteles arcához szolgáltat gazdag anyagot. Babits 1910 óta a maga humanista világnézete alapján hirdette a béke eszmejét. 1918-ban ő fordította le Kant Az örök békéről c. művét. A fordításhoz egyéni megjegyzéseket is fűzött. Aktív szerepet vállal 1918-ban az írók szervezkedésében. A két világháború közötti számos állásfoglalását is ismerteti a szerző. — FRIED ISTVÁN: *Széchenyi és a szerb—magyar kapcsolatok a romantika korában* c. közleménye Széchenyinek Szerbiával kapcsolatos elképzelését tárta fel források alapján. Állásfoglalása új szakaszt jelent. Itthon megértéssel fogadták, különösen a magyar sajtó (Tudománytár). — DÜMMERTH DEZSŐ: *Kollár Ádám problémája* c. közleménye szerint pusztán a hungarus-

fogalommal nem lehet megoldani Kollár Ádám ellentmondásos egyéniségét. — *H.*

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ 1967. 1. sz. — RÉTVÁRI LÁSZLÓ: *Adatok Győr—Sopron megye népességföldrajzához* c. tanulmánya jelentős anyagot ismertet a megye XIX. századi gazdaságtörténetéből. A kisbirtokos parasztság gazdálkodására és szociális helyzetére leginkább hatott a határaikat szorongató nagybirtok és az iparosodás. A falvak telítettségét a szomszédos városok nem tudták levezetni. Gazdálkodásukat ipari növények termelésével és intenzív állattenyésztéssel igyekeztek erősíteni. —*H.*

JOGTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK XXI. évf. (1966) 11. sz. — A magyar állam és jogtörténet c. egyetemi jegyzetanyag 1848—1945 közötti fejezeteiről rendezett vitát PECZE FERENC ismerteti. — Az Egerben 1966. május 26—28-án tartott vitaülés, melyet a Magyar Jogász Szövetség rendezett s mely egyben a 8. magyar—csehszlovák jogtörténettudományi találkozó is volt, külföldi tudósok és a rokontudományok művelőinek részvételével folyt le. Vitatásra került a jegyzetnek az 1848-tól a felszabadulásig terjedő időszakot tárgyaló része. (Szerzői: Csizmadia Andor és Buzás József.) A vita során előtérben állottak a nemzeti és nemzetiségi problematika jogi vonatkozásai, valamint a tételes jog és a valóságos joggyakorlat összefüggésének kérdései.

XXII. évf. (1967.) 1. sz. — A csehszlovák és magyar jogtörténészek IX. kongresszusát HORVÁTH PÁL ismerteti. A pozsonyi Academia Istropolitana 500 éves, és a nagyszombati egyetem jogi kara 300 éves alapítási jubileuma alkalmából tartott konferencia Smolenicén ülésezett. Témája a jogi oktatás és a jogi gondolkodás története volt. A vitaindító előadásokat K. Rebro, M. Vietor és L. Bianchi tartották.

2. sz. — MÓRA MIHÁLY: *A római jog jelentősége, módszere és rendszere.* A római jog nem csupán egyike volt az ókori államok jogrendszereinek, hanem különleges helyet foglalt el közöttük, mint az első, magántulajdonon és árutermelésen alapuló jogviszonyokat kodifikáló rendszer. Mint ilyen, az ókori kelet jogrendszereivel szemben először hozott létre szabatosan fogalmazott törvényeket és elsőként teremtett jogtudományi rendszert. A római jog őse minden későbbi polgári és magánjognak, ezért oktatása feltétlenül szükséges és hasznos, annál is inkább, mert lehetőséget ad a történeti és jogi szemlélet egyesítésére. A tanulmány befejező része vázolja a római jog történeti fejlődése oktatásának alapvonásait.

3—4. sz. — HORVÁTH FERENC—PRUGBERGER TAMÁS—RÁBA LÁSZLÓ: *A Tanácsköztársaság állami és jogi tevékenységének alakulása Vas megyében.* A tanulmány előljáróban vizsgálja az 1918 novemberében alakult Vas megyei és szombathelyi munkástanács harcát az uralkodó osztályokat képviselő megyei nemzeti tanács ellen, s megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltásának időpontjára a munkástanács keretében kialakult az új államrend társadalmi bázisát jelentő munkás-paraszt szövetség, és kialakultak az új szocialista államszervezet csírái. Továbbiakban rendeleti anyag és a munkástanácsnak a Szombathelyi Állami Levéltárban található iratanyaga alapján ismerteti, hogyan építette ki az új államigazgatási és gazdaságigazgatási rendszer szervezeti formáit a megye területén a munkástanács direktóriuma, és elemzi az új szervezet tevékenységét, funkcionálását. — CSIZMADIA ANDOR: *A hazai jog oktatása a 18. század második felében és Huszty István Jurisprudentia Practica*-ja. Huszty István egri jogakadémiai tanár 1745-ben Budán megjelent jogi tankönyvét elemezve megállapítja, hogy híven tükrözi a XVIII. századi magyar jogtudomány színvonalát. Noha teljes egészében feudális és konzervatív szemléletű, jelentőséget ad neki, hogy az első magyar jogi tankönyv, amely a jogot nem Werbőczy rendszere, hanem a Nyugaton szokásos módon a római jog alapján tárgyalja. — *Sz.*

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 1967. 4. sz. REMETE LÁSZLÓ *A Nagy Október hatása a Fővárosi Könyvtárra* c. közleménye a címben adott kérdésnél tovább megy: értékes anyagot és szempontokat nyújt Szabó Ervin értékeléséhez is. — Sz. GARAI JUDIT—UJHELYI GABRIELLA: *A Magyar Tudományos Akadémia könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története* c. írása az 1833 és 1964 közötti időszakot mutatja be. A terebélyesedő kapcsolatokat valósággal megszüntette az első világháború kitörése. A kapcsolatokat szovjet kezdeményezésre újították fel 1925-ben. 1938-ban már az MTA Könyvtára 50 szovjet tudományos intézménnyel állt cserekapcsolatban. A második szakasz 1941-ben szakadt meg. A harmadik szakasz 1946-ban kezdődött és a mai napig erősbödik. — TISZAY ANDOR: *Magyar nyelvű könyvkiadványok a Szovjetunióban a két világháború között* c. közleménye első sorban irodalmi jellegű; de fontos forrásokat ismertet a magyar politikai történetírás számára. — BOTHA FERENC: *A Sarló és Kalapács Könyvtára* (1930-1933) c. írása a politikai célú nagyobb lélegzetű, összefoglaló munkákat, kiadványokat ismerteti. A 46 megjelent kötetből 21 tudományos jellegű.

Sok kiadványból nem maradt fenn példány. — A magyar orosz—szovjet kulturális kapcsolatok történetéhez szolgáltat értékes adatokat TARDY LAJOS: *A magyar—orosz—szovjet könyvtári kapcsolatok múltjából* c. közleménye és RADÓ GYÖRGY: *Magyar költők egy 1927. évi szovjet antológiában* c. írása. — MARKOVITS GYÖRGYI: *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt* c. írása forrásokkal jellemzi az 1930-as évek politikai-kulturális viszonyait. — *H.*

MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI 1967. XXIV. köt. — BENKŐ LORÁND: *A nyelvföldrajz történeti tanulságai* c. tanulmányában a készülő Magyar Nyelvatlasz nyújtotta korszerű nyelvföldrajzi ismeretanyag alapján igyekszik választ adni a magyarság régi népmozgalmainak egyik legvitatottabb kérdésére, a székely eredetkérdésre. Hat peremhelyzetben levő s emellett az ország védelme szempontjából fontos stratégiai helyet elfoglaló s a székelyek jelenlétét okleveles anyagban tükröző területi-nyelvjárási góc mintegy 120 hangtani, alaktani és szókincsbeli egyezése alapján a székelyek dunántúli eredete mellett érvel, kapcsolódva ezzel a régebbi, de újabb történetírásunkban ismét teret nyerő Hunfalvy—Erdélyi vonalhoz, elutasítva a Hóman—Gombocz—Melich-féle politikai ihletésű török származási teóriát. — MARÓTI EGON: *Theognis vers egy császárkori feliraton* címen A. Peretti hiperkritikus nézetével szemben a theognisi gyűjtemény római kori továbbélését bizonyító, R. Heberdey és E. Kalinka által még a múlt század végén közölt görög nyelvű feliratot elemez, melynek keletkezését Alexander Severus korára (i. sz. 222—235) teszi. — TOMPA JÓZSEF: *Művészi archaizálás és nyelvemlékhamisítás 1772—1873 közt* címen az archaizáló nyelvhasználat két szélső tiszta típusának főbb nyelvi stíluseszközeit, forrásait, utóéletét, a korabeli nyelv- és irodalomtudományra, az írókra és olvasókra tett hatását vizsgálja a felvilágosodás által kiváltott nemzeti lelkesedés jelentkezésétől egészen a liberális nacionalizmus koráig. A művészi régiesítés kezdeti és naiv formája az írástechnikai, esetleg mindjárt rovásírásos s az ennél magasabbrendű helyesírási archaizálás (Gellei imádságos könyv, Turóci fakönyv). Fejlettebb fokot képviselnek a nemesi privilégiumok igazolásául szolgáló elsősorban magyar nyelvű okirathamisítások. Ezek közül a legnagyobb nevezetességre a Csiki Székely Krónika emelkedett. Az egészükben magyar nyelvű koholt okiratok közül a Szirmay Antal és a Perecsényi Nagy László által közöltek érdemelnek figyelmet. Egészen gyermeteg koholmányok viszont Literáti Német 1842-ben közölt I. András korabelinek állított imádsága és Somogyi Antal 1873-ban közzétett huszadrangú, különc agyra valló történeti énekhamisítványai rovásírásos vagy „utólag" latin betűre átírt szövegeivel. Időrendben ide tartoznék a Thaly Kálmán hamisította kuruc balladák nyelvi régiességének vizsgálata is, de ezek nem annyira az emlékhamisítások, mint inkább a művészi stíluskísérletek kategóriájába sorolhatók, s elvileg más vizsgálatot igényelnek. — SOMOGYI SÁNDOR: *Irodalomtudományunkról, múltjáról szólva* c. nagyszabású tanulmányában a hatkötetes magyar irodalomtörténeti szintézis után a magyar irodalomtörténészek másik nagy vállalkozásának, a magyar irodalomtudomány törnetétének elvi alapvetését ismerteti. Az irodalomtudomány három ágából, az irodalomelméletből, irodalomtörténetből és a közbülső helyet elfoglaló irodalomkritikából bennünket elsősorban az irodalomtörténet problematikája érdekel. Ennek középpontjában a legmagasabb szinten az ifjúkonzervatív Horváth János által képviselt, Arany János költészetét nemzeti kánonná és örökérvényű normává emelő nemzeti klasszicizmus koncepciójának történeti leküzdése és meghaladása áll. A nemzeti klasszicizmus érvényét elsőnek a Nyugat tagadta eleinte impresszionista, később tárgyiasulni kezdő kritikai esszéjével, majd pedig a széles áttekintést nyújtó világirodalom, a marxizmusba átívelő hegeli filozófia és Ady modern lírája talaján állva: Lukács György. A két világháború közt a legnagyobb végleteket ismét az egyre konzervatívabbá váló, lényegében históriai típusú szaktudomány és a marxista vonulat (az egykori baloldal) jelenti, míg a Nyugat-örökség követői, a népiesek és végül a két esszéista hullám ezúttal is közbülső helyet foglal el. A felszabadulás utáni időszak hozza meg — bár nem egyszerre és nem is ellentmondástól mentesen — a marxista irány győzelmét. — *B.*

TÁRSADALMI SZEMLE XXII. évf. (1967) 5. sz. — *A Nagy Október dokumentumaiból* címmel DOLMÁNYOS ISTVÁN forrásközlemény-sorozatot indít. A folyóirat 5—11. számában helyet kapó források 1917 januártól jelzik a forradalom kibontakozási folyamatának egyes állomásait. A szerző a dokumentumok előtt röviden összefoglalja azok mondanivalóját illetve beszél arról az eseményről, melyet az anyag dokumentál. *Február előtt és február után* címmel e számban az OSzDMP észak-balti szervezetének 1917. január 9-én kiadott röpiratát és a párt Pétervári Bizottságának március 21-i üléséről készült jegyzőkönyv-

részletét közli. Az első bizonyítja, hogy a bolsevikok már 1916 végén, 1917 elején készültek a közeli forradalomra, a másik a kettős hatalom időszakában az Ideiglenes Kormány megítéléséhez szolgáltat érdekes szempontokat, mutatja a párton belüli — ekkor még gyakran ingadozó — álláspontokat.

6. sz. — *A kettős hatalom kora.* Az újabb októberi dokumentumok között olvashatjuk P. Ny. Miljukovnak, a kadet párt vezetőjének, a történész-miniszternek Lenin hazatéréséről szóló visszaemlékezését, mely Lenin illetve Trockij szerepére vet fényt. A párt Pétervári Bizottságának június 6-i zárt üléséről felvett jegyzőkönyv részlete azt a vitát mutatja be, mely a tömegelégedetlenség kibontakoztatására rendezendő tüntetésről folyt a párton belül. A KB végül a tüntetés mellett döntött. Az Ideiglenes Kormány azonban erről tudomást szerzett, s a szovjetek I. össz-oroszországi kongresszusán betiltatta a tüntetést. Miljukov újabb visszaemlékezés-részlete jól dokumentálja, mint támogatták az eszerek és mensevikek a kadetokat a tüntetés megakadályozásában. Végül Vorosilovnak a KB-hoz 1917 júniusában a donyec-medencei munkások »ösztönös forradalmi tettvágyáról« beszámoló levele már jelzi, hogy a forradalom és ellenforradalom erői között a helyzet mind feszültebb lett, s a kettős hatalomnak lassan vége lesz.

7. sz. — Közli az SzKP KB-nak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulójára kiadott téziseit, melyek értékelik a forradalom jelentőségét, rámutatnak vívmányainak történeti fontosságára, s röviden áttekintik a Szovjetunió utóbbi ötvenéves történetének legfontosabb állomásait. — *Százéves a »Tőke«.* Szerkesztőségi cikk méltatja a marxi mű megjelenésének tudományos-történelmi jelentőségét, időszerűségét.

8—9. sz. — V. Sztyepanov: *Az Októberi Forradalom és az értelmiség.* Sorraveszi a forradalom előtti értelmiség legkiválóbbjait, s megállapítja, hogy a haladó orosz értelmiségiek egyben a legjelentősebb orosz tudósok is voltak. A forradalmat a korabeli jelentős tudósok közül igen sokan üdvözölték, s a párt mindent elkövetett annak érdekében, hogy kulturális programjában ne csak a tömegek kulturális igényeinek minél teljesebb kielégítése, hanem az értelmiségiek megnyerése is megfelelő helyet kapjon. Utal a szerző azokra az erőfeszítésekre, melyeket a párt, mindenek előtt maga Lenin tett, hogy az értelmiség legkiválóbb képviselőit megnyerje a forradalom számára. »A marxizmus nem a kultúra tagadása, hanem annak igenlése, az intellektus fejlesztése« — írja a szerző, s végül rámutat, hogy a Szovjetunióban mit jelentett a kulturális-tudományos forradalom. — Tovább folytatódik az Októberi Forradalom dokumentumainak közlése. *A júliusi napok és a Kornyilov-lázadás hatása.* A júliusi munkástüntetések durva leverése után a bolsevikok előtt egyre világosabbá vált, hogy az Ideiglenes Kormány ellen a harcot folytatni kell. A vitás csak az volt, hogy a bolsevikok bent maradjanak-e a szovjetekben, vagy sem. E vitáról számol be a párt moszkvai bizottságának üléséről készült jegyzőkönyv: Pjatnyickij, Buharin, Lihacsov és más elvtársak vitája úgy döntött, hogy a pártnak a szovjetekben benn kell maradnia. Az augusztusi forradalmi hangulatról ad számot három levél. Az egyik egy korábban Kerenszkij hívei közé tartozó katona levele a Szovjetek Végrehajtó Bizottságához, melyben párhuzamot von a cári és a Kerenszkij-féle diktatúra között, a második az Ideiglenes Kormány főkomisszárjának jelentése a szevasztopoli politikai helyzetről. Ez és a következő levél (az egyik doni bányavidék pártbizottságának levele a párt KB-hoz) azt mutatják, hogy a nyár végére a munkások között mind határozottabb kiállásokat lehetett tapasztalni.

10. sz. — Radó Sándor: *Az Októberi Forradalom és a világforradalmi folyamat* c. tanulmánya először a szocialista világrendszer kialakulását dokumentáló földrajzi, gazdasági és politikai adatsorokat összegezi, majd a nemzetközi munkásmozgalom történetében beállott változást vázolja, végül a nemzeti felszabadító mozgalmak és az Októberi Forradalom hatása közötti összefüggéseket tárgyalja. — *Útban a felkelés felé* címmel folytatódik a forradalom dokumentumainak közlése. 1917 őszén a párton belül a főkérdés: mikor robbanjon ki a felkelés. A párt KB-án belül drámai viták zajlanak le ezzel kapcsolatban, melyekről itt az 1917. szeptember 15. és az október 20-i KB ülések jegyzőkönyvrészei tájékoztatnak. Lenin itt közölt levelei először sürgetik a felkelést, majd amikor Kamenyev és Zinovjev az ismert módon külön proklamációjukkal tulajdonképpen elárulták a felkelés tervét, követelik, hogy mindkettőt zárják ki a KB-ból és a pártból. Sz. I. Nazimov ezredesnek az Ideiglenes Kormány egyik leghívebb katonai egység-parancsnokának feljegyzéseiből közölt részletek tudósítanak a helyőrség hangulatáról és a kormány »nehéz« helyzetéről. A. Balisevnek, az Auróra cirkáló komiszszárjának jelentése pontosan leírja, hogyan vett részt a cirkáló az októberi felkelésben.

11. sz. — Kardos László: *Fél évszázad szovjet irodalma* c. tanulmánya a forradalom utáni orosz-szovjet irodalmat, annak egyes

szakaszait, fejlődésének főbb irányait, kiemelkedő képviselőit mutatja be. — *A Nagy Október dokumentumaiból* c. sorozat utolsó része a forradalom petrográdi győzelme utáni helyzetet mutatja be. P. J. Dibenko, a matrózból lett későbbi tengerészetügyi népbiztos visszaemlékezése leírja, miként ment a menekülő Kerenszkij gatcsinai táborába másodmagával, s miként állította az ott állomásozó kozákokat a bolsevikok oldalára. Ezután Kerenszkij álruhában menekült el a faluból. Az Oroszországban kibontakozó forradalomra a külső hatalmak azonnal reagáltak. Az Egyesült Államok azonnal megvonta az országnak eddig nyújtott gazdasági támogatást, mint azt Judson (az oroszországi amerikai katonai misszió vezetőjének) itt olvasható levele tanúsítja. Ugyanakkor Kerth tábornok levele hangsúlyozza, hogy kormánya (USA) tiltakozik mindenfajta különbéke-törekvés ellen, s Lavergne tábornok, a francia katonai misszió vezetőjének levele szintén kétségbevonja: a szövetségesek nélkül tárgyalhat-e Oroszország a háborúból való kilépésről. Leszögezi: kormánya nem ismeri el a »népbiztosok hatalmát«. Az utolsó dokumentum, az indiai Nemzeti Kongresszus 1917-ben elfogadott üzenete Szovjet-Oroszországhoz, tanúsítja, hogy »a felemelkedésükért küzdő elnyomott népek millióí azonnal meleg rokonszenvükről biztosították a szocialista hatalmat«. — *Gavró Lajos visszaemlékezéseiből* címmel a szovjet-oroszországi polgárháború legkiemelkedőbb magyar katonai vezetőjének emlékezését közli a folyóirat. — *G.*

Kulturális és ismeretterjesztő folyóiratok

KORTÁRS XI. évf. (1967) 5. sz. — A folyóirat kiemelt helyen hazai és külföldi mesterek tollából Kodály Zoltán életművéről és örökségéről közöl méltató cikkeket.

7. sz. — HEGEDÜS ANDRÁS: *Realitás és szükségszerűség* c. cikkében az érett európai szocialista társadalmaknak elsőként az új gazdasági mechanizmusban testet öltő, a korábbi illúziókkal szakító önbírálatát olyan folyamatként jellemzi, amely társadalmi-gazdasági alkatuk belső sajátosságaiból következik, és amelynek kibontakoztatása elodázhatatlan történelmi szükségszerűség. Hogy ez a belső analízis ily sokáig váratott magára, annak egyik oka az, hogy az új társadalmi-gazdasági alakulat a Szovjetunióban lépett először a történelem színterére, és megszilárdulása ellenséges kapitalista környezetben történt; másik ok, hogy az új viszonyok uralomra jutása a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban is a fejlett kapitalista országokéhoz képest elmaradott gazdasági-technikai bázison történt. A fejlettebb gazdasági alapról a szocializmus felé elinduló nyugati országoknak — a szocializmus most lezajló belső analízisét is értékesítve — módjukban lesz majd a kapitalizmus meghaladásának optimista és humanista formáit alkalmazni, mint erre vonatkozólag különösen az Olasz és a Francia Kommunista Párt ideológiai és politikai tevékenységében számos előjelet lehet látni.

8. sz. — A folyóirat középpontjában a 70 éves Fábry Zoltánról szóló cikkek és ünnepi megemlékezések állnak. — SÁNDOR LÁSZLÓ a hirtelen elhunyt csehszlovákiai magyar költő és forradalmár orvos, Forbáth Imre (1898—1967) emlékét idézi.

9. sz. — A folyóirat vezető helyen közöl emlékezéseket Móricz Zsigmondról halála 25. évfordulója alkalmából.

10. sz. — KISS LAJOS: *„Nemzeti üggyé" nőtt nemzeti kérdés* c. vitacikkében a nemzetköziség történelmileg kétségtelen diadalát — Molnár Erik és részben Klaniczay Tibor nézeteivel szemben, Mód Aladárral egyezően — nem a nemzeti jelleg elvont és sommás tagadásán, hanem történelmi metamorfózisán keresztül képzeli el. Egyik ilyen átmeneti kategóriának tekinti a Mód Aladár által kellő konkrétsággal elemzett szocialista nemzetet, amelyben már nem a hagyományos eszmei tartalmak, hanem a szocializmus a lényeges. A továbbiakban cáfolja a szocialista nemzeti államok kizárólagossága ellen Klaniczay által felhozott érveket, kimutatván, hogy a példának felhozott országok nemzetiségi összetétele nem új fejlemény, hanem régi történeti fejlődés eredménye. Molnár Erikkel ellentétben az osztályharc és a függetlenségi harc közt nem lát áthidalhatatlan szakadékot; Lenin nyomán figyelmeztet a kettő bonyolult összefüggéseire és kölcsönhatására. Lenin nemzeti kérdésre vonatkozó nézeteinek azonban szerinte nincsen elméleti rendszerező igényük, s a nemzeti kérdéssel kapcsolatos problémákat az idézgetések köréből kilépve, történelmi konkrétsággal, a *hic et nunc* történelmi kategóriáit tekintetbe véve kell megoldani. A nacionalizmus-vita újabb hullámát kiváltó Faragó Vilmos-cikk kérdésfeltevéseit és következtetéseit elhibázottaknak tartja. — JÓCSIK LAJOS: *Növekvő népesség — csökkenő agrárnépesség* c. cikkében 2000 körül 6 milliárdnál is több emberrel számol. 1937—1964 között a világ lakossága 1138,2 millió-

val növekedett. Ezen belül viszont az agrárnépesség a fejlettebb kontinenseken és országokban abszolút és relatív értelemben egyaránt csökken (ennek mértéke 1937—1960 közt 87 millió), a fejletlenebb területeken abszolút mértékben nő (a fönti időszakban 333 millióval), de relatíve ott is csökken. Az agrárnépesség viszonylagos apadása tehát világjelenség, s egyenes folyománya a mezőgazdasági és ipari fejlődésnek és a városi civilizáció vonzó hatásának.

11. sz. — Az Októberi Forradalom félszázados jubileuma alkalmából KÁLLAI GYULA, VERES PÉTER, BALOGH EDGÁR, ORTUTAY GYULA, TAMÁS ALADÁR személyes emlékeken, élményeken keresztül mutatják be a világtörténeti jelentőségű esemény fontosságának egyre tisztuló felismerését. — FÁBRY ZOLTÁN: *Új valóság — új irodalom* címen arról a történeti hivatásról vall, amelyet az 1920-as években a remekművekig még el nem jutott szovjet irodalom a szovjet valóság nyugati elismertetése terén betöltött. — LUKÁCS GYÖRGY 1924-ben írt, magyarul most elsőízben megjelenő *Lenin* c. tanulmányában Lenin gondolatainak összefüggését elemzi. Az I. részben Leninnek csak Marxhoz hasonlítható nagyságát abban jelöli meg, hogy nem a helyben és időben korlátozott csakorosz eseményeket általánosította, hanem a közeledő forradalmat mint korunk alapproblémáját ragadta meg első fellépésének helyén és időpontjában. Ezt a világtörténelmi felismerést biztos iránytűvé tette valamennyi napi kérdés eldöntésénél. A továbbiakban a szerző azt a folyamatot elemzi, amelynek során a narodnyikok amorf »nép« tömegéből kiemelkedik az elméletileg és szervezetileg egyenesvonalúan fejlődő orosz proletariátus az orosz kapitalizmus szükségszerű fejlődésének és a munkás-paraszt szövetség talaján való meghaladásának programjával. A proletariátus vezető pártjának, a Bolsevik Pártnak különleges jellemvonásai voltak. Lenin a pártot a proletárság legtudatosabb elemeinek — és csakis ezeknek — szigorúan centralizált szervezeteként, a forradalmi idők osztályharcának eszközeként gondolta el és alkotta meg, elválasztóvonalul a munkásarisztokrácia és összekötő kapocsként a társadalom valamennyi elnyomott és kizsákmányolt rétege felé. A lenini pártszervezeti gondolat egyképpen szakít a forradalmi autonomizmus opportunizmusával és a „forradalom-csinálás" romantikájával, s fő feladatának a forradalmi fejlődés meggyorsítását s a proletariátusnak a forradalmi helyzetben szükséges cselekvésre való realisztikus és hatékony előkészítését tartja.

12. sz. — DOBOZY IMRE: *A korszerű hazafiságról* címen a nemzetfogalomban a szocialista átalakulással bekövetkezett változásból indul ki. Ennek lényegét abban látja, hogy »... a nemzet, történelmében először, fokozatosan és mind jobban megközelítette a haza birtoklásának egyetemességét, a kiváltságok, diszkriminációk eliminálását, az állampolgári és a törvény előtti egyenlőséget, a tanulás, a foglalkoztatás, az érvényesülés új mennyiségi és minőségi lehetőségeit«. Ez szerinte nem csupán a nemzeti érzés hatóerejét növeli meg, hanem ugyanakkor közelebb hozza egymáshoz a lényegében hasonló fejlődésen átmenő szocialista nemzeteket, s alapot ad az internacionalizmus kibontakoztatására. Ezt az egészséges folyamatot azonban zavarja a nemzeti tudat rendkívüli differenciáltsága, a nemzeti hagyományon belül a függetlenségi és az osztályharcoknak merev szembeállítása, a munkásmozgalmi hagyomány háttérbe szorulása, a történelmi realizmus hiánya (»Nem a realizmus, nem a kritika, nem az irónia fosztja meg a hagyományt hitelességétől, az utókor tiszteletétől, hanem a hazugság«), az aktív tudat fejlődésének lassúsága és erős differenciáltsága a szocialista létből adódó ellentmondások következtében, a teljesen még meg nem szelidített nacionalizmus, amely többek közt a „kis ország"-komplexusban is tetten érhető. Nem hazafiatlanság azonban a szocializmus, a nemzetközi munkásmozgalom és diplomácia ellentmondásainak, tévedéseinek kritikája, s nem nacionalizmus a szolidaritás, a felelősségérzet a határainkon túl élő magyarság sorsáért, anyanyelvi művelődéséért, etnikumának megmaradásáért, feltéve, ha ez az internacionalizmus szellemével párosul. — PERJÉS GÉZA: *A hazafiság és a történelemszemlélet érzelmi és értelmi összetevői* c. írásában meghökkentőnek tartja azt a tapasztalatot, hogy 16—18 éves fiataljaink nincsenek tisztában a hazafiság fogalmával, s nem is remélik az eligazítást ebben a kérdésben. A döntő hibaforrást abban látja, hogy különböző tényezők — a marxizmus döntően történet-politikai irányultsága, az érzelmek pszichológiájának kidolgozatlansága, a technikai civilizáció érzelmi sivársága — következtében a hazafogalom racionalisztikussá vált, s megfogyatkoztak vagy teljesen elapadtak érzelmi forrásai. Az újra fellángoló nacionalizmus vitában erősen hiányolja a pszichológusok, pedagógusok és szociológusok részvételét. A továbbiakban elgondolkoztató történelmi példákat elemez annak bizonyságául, hogy a hazafias érzelem kontrolljára hivatott értelmi szűrő sem a haladás, sem a függetlenség kritériumának alkalmazásánál nem működik megbíz-

hatóan. Ebből természetesen nem következik, hogy a történelmi értékeléshez és ítélethez semmiféle biztos támpontunk nincs. »Viszont be kell látnunk, hogy hazánk történetéhez való viszonyulás miként-jét és minőségét az *értelmi elemek* önmagukban, a nélkül az *érzés* nélkül, hogy ez a történelem a *mi* történelmünk, nem határozhatják meg.« Végtére a történelem nem annyira az »élet tanítómestere«, mint sokkal inkább a jövőbe vetett hit és remény forrása, s a belőle a magatartás és cselekvés számára levonható tanulság sokkal inkább a moralitás, mint a gyakorlat szférájába esik. Az újabban Faragó Vilmos által konstruált és megbélyegzőnek szánt »érzelmi marxista« megjelölés minden történésznek és minden magyar állampolgárnak természetes hozzáállása nemzeti történelmünkhöz, amelyet végső soron pozitívan értékelünk és — szeretünk. — Diószegi István: *A világháború, amilyennek ma látjuk* címen az első világháború kirobbantásának diplomáciai és az első két háborús esztendőnek hadtörténetét ismerteti, több új megfigyeléssel és értékelésbeli finomítással. — *B.*

VILÁGOSSÁG VIII. évf. (1967) 5. sz. — Dömötör Tekla: *A pünkösdi király* címen az ismert európai népszokás szerteágazó vallástörténeti-etnológiai magyarázatait rendszerezi. A vegetáció- és esővarázslás, a termékenységvarázslás, az aratóünnep, sőt a rituális királygyilkosság szokáselemeit egyaránt ki lehet mutatni a nálunk már az első világháború körüli években megszünt népszokásban.

6. sz. — Bezenyiné Pap Anikó: *Az aszkézis és a harc szektája* címen az északafrikai donatista mozgalom változatos történetét ismerteti. A mozgalom a rómaiak által leigázott pun-berber lakosság vallásos színezetű, de szinte forradalmi erejű harcaitól alig egy évszázad leforgása alatt, már a IV—V. század fordulóján eljutott a hanyatlás állapotába. Rövid élete ellenére siettette az elavult rabszolgarendszer bukását, a korszerűbb kolónusi rendszer kibontakozását. Ezenfelül Afrikát néhány évtizedre a radikális szociális tanok, egyházkritika és vallásos aszkézis nagyhatású gócpontjává tette. — Zemplén Jolán: *A modern tudományos világkép kialakulása* c. tanulmánya harmadik folytatásában a XIX. század fizikájának uralkodó vonását a természeti erők egységes értelmezésére való törekvésben látja. Anyag és mozgás végső szintézisét, a kettő lényegi elválaszthatatlanságát azonban ez a fizika még nem ismerte fel. Ez a felismerés a XX. századi fizika érdeme. A relativitás-elmélet matematikailag kifejtette, az atom- és az atommagfizika pedig teljes mértékben igazolta az összefüggést tömeg és energia között. — Nyerges Ágnes: *Amulettek csodás világa* címen a mai divat fontos részét alkotó ékszerhasználat kultikus eredetét tárja fel. Az amulettnek a régi időkben sőt helyenkint még korunkban is a testtel való közvetlen érintkezés esetén (ez különbözteti meg az amulettet a talizmántól, mely utóbbinak puszta birtoklása is szerencsét hozó) titokzatos védő erőt tulajdonítanak különösen a védelme alá helyezett nemesebb testrészt illetően.

7—8. sz. — Kardos József: *Sorsfordulók egy mítosz életében* címen a szentkorona-tan történetét tekinti át. A szentkorona-eszme eredetileg az egyház közjogi igényeit jelképezte, majd a rendi, nemesi és főnemesi hatalmi érdekek kifejezője lett. Werbőczy Hármaskönyve az egész nemességnek az állami főhatalommal kapcsolatos jogait igyekezett bizonyítani a királyi hatalom rovására is. A független magyar államnak a XVI. században bekövetkezett bukása után a Habsburg-centralizáció éppúgy hivatkozott rá, mint a vele szembeszegülő rendi ellenállás. A szentkorona-eszme a XIX—XX. században is elevenen élt tovább. Mai megfogalmazását Hajnik Imrének, a hazai jogtörténet egyik úttörőjének köszönhetjük. Szerinte „. . . a szent korona a király és a nemzet között megosztott közhatalomnak vált jelképévé és minden nevezetesebb közjogi viszony alakulására befolyást vevő közjogi fogalom lett". A dualizmus korában Concha Győző, Timon Ákos és mások munkáiban a magyar faj páratlan államalkotó erejének és a magyar szuprémáciának igazolásává vált, a Horthy-korszakban pedig az irredentának és a legitimisták, valamint a szabadkirályválasztók között dúló politikai harcnak fegyvere lett. Még a felszabadulás után, 1945 végén az államhatalom tárgyában történő törvényhozás vitájánál is hangzott el hang (Schlachta Margité) a szentkorona állítólagos jogainak tiszteletbentartásáról. — Előry Éva: *A „fegyvertelen" próféta* címen Girolamo Savonarola egyéniségét, történeti szerepét veszi vizsgálat alá. Itália társadalmi viszonyainak fejletlenségénél fogva csak gyönge és ingatag alap lehetett a domonkos szerzetes előreformátori tevékenysége számára. Szuggesztív egyéniségével, fanatikus hitével s lángoló szónoklataival ideigóráig elbűvölte a tömeget, de tartós társadalmi bázisa valójában sohasem volt. A „kis nép", amelynek védelmében lépett fel, valójában nem sokat kapott tőle: a városi zálogház felállítását, élelem- és pénzosztogatást és — komoly mértékű munkanélküliséget. Nem csoda, ha a reálisan látó

Machiavelli mindvégig irónikusan szemlélte alakját, mint erről a címnek választott kitétele is tanúskodik. — GALÁNTAI JÓZSEF: *A Vatikán 1917. augusztus 1-i békekísérlete* címen XVI. Benedek pápának elsősorban a Habsburg-monarchia megmentését és a forradalmi békemozgalom leszerelését célzó, az imperialista hatalmak közti ellentéten azonban zátonyra futó békeakcióját ismerteti. — MÜLLER ANTAL: *A modern tudományos világkép kialakulása* c. tanulmány negyedik részében azt bizonyítja, hogy a XX. század fizikája minden eddiginél jobban igazolja a dialektikus materializmust. A tudományos világképnek az elmúlt száz év alatti fejlődése meghozta: 1. a klasszikus mechanikai (mechanisztikus, metafizikus) világkép háttérbeszorulását, majd 2. a pozitivista világkép kialakulását s végül 3. ennek kiszorítását a dialektikus materialista világkép által.

9. sz. — LUDASI MÁRIA: *Az újkori angol filozófusok a vallásról* címen az angol vallászkritika kezdeteit tárgyalja Hobbes természet-, társadalom- és erkölcsfilozófiája tükrében. — HERMANN ISTVÁN: *A reakciós vezérmítosz* c. írásában a vezérmítsz osztályalapját a kapitalizmus általános válságának talaján létrejött kispolgári deklasszálódásban látja. Maga a vezérmítosz akkor merül fel a tömegek tudatában, amikor a tömegek és „vezetőik", az uralkodó osztályok racionális és reális módszerektől már nem várhatnak sikert. A nyomasztó és kilátástalan helyzetben eluralkodó aggódás- és bizonytalanságérzés a tömegeket erkölcsi autonómiájukról egy olyan magasabbrendűnek tartott személy javára való lemondásra készteti, aki az összes felmerülhető kérdésekben intuitive az egyedül helyes álláspontot foglalja el. Ezt az időleges lemondást aztán a tervszerűen szított háborús pszichózis, az állandó veszélyeztetettség érzése és a terror légköre állandó jellegűvé avatja. — PÁNDI PÁL: *Tények és titkok* címen egy István Pál nevű szerző álcázott fordításán keresztül a kereszténységszocialista Lamennais magyarországi hatásáról közöl újabb adalékot. — RÉTI ERVIN: *Város a viszályban* címen az arab—izraeli konfliktussal kapcsolatban Jeruzsálem múltját s a város jövőbeli státusával kapcsolatos különböző elképzeléseket ismerteti, különös tekintettel a Vatikánnak az araboktól elforduló és a zsidók felé közeledő magatartására.

10. sz. — *Október ötven éve a világban* c. szerkesztőségi cikk a forradalomnak az európai fejlődésre, a gyarmati rendszerre és az ideológiai fejlődésre tett hatását elemzi. — SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY a Tőke százéves jubileuma alkalmából közölt cikksorozat keretében *Történelem és determinizmus* címen tagadja a társadalmi törvénynek emberi tevékenységtől független létét és hatóerejét. Kiemeli, hogy nemcsak az ellentétes a marxi felfogással, ha valaki az emberi tevékenységek felett trónoló transzcendens törvényről beszél, hanem az is, ha valaki az immanensnek felfogott társadalmi törvényeket mint eleve adott determinánsokat szembeállítja a konkrét tevékenységgel. A szocialista forradalom marxi—lenini elméletének talaján állva a munkásosztály forradalmi tevékenységét nem vezethetjük le a kapitalizmus spontán törvényeiből, hanem csupán az anyagi erővé vált, objektiválódott forradalmi tudatosságból. — HERMANN LEY: *A reformáció és a német társadalom* c. tanulmányában a lutheri reformáció 450. évfordulója kapcsán a reformáció ideológiai és politikai fejlődését a német társadalomfejlődés tényeivel szembesíti. A hitből való megigazulás tanának hirdetésével Luther a hierarchiával fordult szembe, búcsú elleni állásfoglalásával pedig a kereskedelmi tőke érdekeit mozdította elő. A német függetlenség visszaszerzése érdekében pápaellenes koalíciót hirdetett, amelyből még a törököket sem zárta volna ki. A német nemzet fejlődésére vonatkozó gondolatai a sovinizmus mérgétől menten pozitív hatással voltak más nemzetek fejlődésére, úgyszintén az általa megteremtett német irodalmi nyelv. Mint korai merkantilista harcolt a pénz külföldre való áramlása ellen, s a produktív fogyasztás melletti propagandájával a produktív iparágak fejlődését segítette elő. A munka pozitív értékelésével a polgárság újfajta munkamorálját alapozta meg.

11. sz. — HAHN ISTVÁN: *Az ismeretlen isten rajongói* címen a gnoszticizmus történeti fázisváltozásait ismerteti. A hellénizmus talaján keletkezett gnoszticizmus a világtól való végletes elidegenedésnek, a belőle való menekülésnek és a megváltás, újjászületés révén a világ legyőzésének világnézete, vallása és filozófiája. Alapvető vonása az egészében gonosz világ radikális elvetése, amely a hellénisztikus misztériumvallások értelmezésében, az egyiptomi Hermetikus gyűjteményben és a Simon mágushoz kapcsolt Nagy kinyilatkoztatásban találja meg a maga újabb és újabb kifejezési formáit. Utóbbiban benne kavarog „. . . mindaz a mítikus képzet és áltudományos elmélet, zavaros vallásos és mágikus elképzelés, világgyűlölet és megváltásvágy, ösztönös lázadás a világ hatalmasai, törvényei és kormányzatuk ellen, hit az isteni személyekben és megdicsőült hetérákban, ami eleven valóság volt az I. századi Judeában és amely nélkül nem lenne érthető a kereszténység kialakulása sem".

12. sz. — HUSZÁR TIBOR: *A társadalom szellemi élete és a társadalmi tudat szerkezete*

című kétrészes tanulmányában a társadalmi tudat tárgyiassági és vonatkoztatási rendszerének ontológiai-szociológiai sajátosságai alapján arra a következtetésre jut, hogy a társadalmi tudati jelenségeket csak összetett társadalmi jelenségként, mint elvek, gyakorlati-ideológiai viszonyok és intézmények komplexumát értelmezhetjük helyesen. A továbbiakban a köznapi tudat és az eszmei manipuláció növekvő jelentőségét, az ideológia eltérő értelmezéseit, az ideológia és a tudományosság viszonyát vizsgálja, és feltárja a marxista gondolat eddig figyelembe nem vett ellentmondásos fejlődését a szocializmus viszonyai közepette. Az ideológia legfőbb társadalmi funkcióját az elszigetelt egyének heterogén, amorf alakulatainak tudatosításában, érdekeiknek közösséggé kapcsolásában s az együttes cselekvésre való késztetésben jelöli meg. — Ágh Attila *Az ideologikus tudat kritikája a Tőkében* című tanulmányában kiindulva abból, hogy Marx az elidegenedés egész rendszerét lényegében a vallási elidegenedés analógiájára írja le, kimutatja az anyagi termelés világának dologi misztifikációja és a kozmikussá vetített emberi viszonyok vallásos-spiritualista misztifikációja közti lényegi összefüggést. — Komoróczy Géza: *Az őskor emberének tudása és hite* c. tanulmánya első részében az emberalakú istenképzet Mezopotámiában való kialakulását nyomozva, őstörténeti alapfogalmak átértelmezésére tesz figyelemreméltó kísérletet. A kannibalizmus embere az emberi életerő hordozóját a velőben látta, s azt hitte, hogy a velő elfogyasztása egyben az életerő átvitelét is jelenti. Eszerint egy organizmus funkcióját anyagi létezőnek fogta fel. A legkorábbi temetkezési szertartások arra vallanak, hogy a halált kezdetleges ismereteik mellett bizonytalannak, a halottat pedig változatlanul a közösség tagjának tekintették. Az analógiás következtetés aztán az élőkével összenőtt túlvilág fantasztikus képzetének kialakulására vezetett. A munkaműveletnek munkahelyzeten kívüli gyakorlása alakította ki a munka rítusait, a vadász- és egyéb mágiát. — Bóna Ervin: *A mai tudományfejlődés alapvonása* c. tanulmányában korunk tudományos életének jellegzetességeit a tudományos kutatás tárgyának rohamos bővülésében, a szélsőségek (makro-, ill. mikrovilág) világába való behatolásban, a határtudományok megjelenésében, az izomorfizmus (= kölcsönös egyértelmű megfelelelés) alapján új tudománytípus kibontakozásában és rohamos fejlődésében, az egyes tudományágak differenciálódásában és integrálódásában, a tudományok dezantromorfizációjában és humanizációjában, a „lezárt"-nak hitt tudományok továbbfejlődésében, a tudományos módszerek fejlődésében, a tudomány közvetlen termelőerővé válásában és gyorsuló fejlődésében s végül a tudományok tudományának (tudományszociológia, -etika) kialakulásában látja. — E szám mellékletében Tőkei Ferenc: *A feudalizmus alapvető szerkezete* c. tanulmányában a feudalizmust Marx és Engels nyomán mint a kisparaszti földtulajdon germán formájának bázisán végbement több évszázados fejlődés eredményét mutatja be. Még majorátusig kifejlődött formájában is a kisparaszti germán földtulajdonforma a szubsztanciális alap. A magántulajdonos egyének germán formabeli „szubsztancialitása", amely voltaképp a földdarab szubtancialitása, az egész feudális fejlődés számára alapvető jelentőségű marad; ez az alapmeghatározás válik szét a feudalizmusban egész sor különös meghatározásra. A tanulmány a továbbiakban a termelésnek, a termelési módnak három alapmozzanata: az emberi egyének, mindenkori konkrét közösségük (Gemeinwesen) és a termelési eszközök közül a középső kategóriát elemzi részletesen, majd a közösségformák hármas struktúrájával foglakozik. A „feudalizmus valóságos szentháromságán", a lovag—pap—jobbágy viszonyon belül kimutatja a középső kategória nélkülözhetetlen voltát. A XI. századi fordulat létrehozásában a technika és technológia (hámiga) mellett nagy szerepet tulajdonít a norman katonai szervezetnek és a kolostori nagybirtoknak. Társadalom, vallás, művészet alfejezetében kimutatja — különösen az irodalmon és az építészeten keresztül — a három tényező szoros kapcsolatát. — *B.*

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BÉKÉSI ÉLET 1967. 3. sz. — G. Vass István: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Békés megyében* c. tanulmányának bevezető részében az 1917-es oroszországi forradalmaknak a megye különböző társadalmi rétegeinek — a megyei előkelőség, az értelmiség, a dolgozó emberek — politikai magatartására kiváltott hatását elemzi. Megállapítja, hogy 1918 októbere előtt a béke gondolata váltotta ki a legnagyobb hatást. Röviden tárgyalja a Tanácsköztársaság időszakát, részletesebben a proletárdiktatúra leverését követő időszakot; elsősorban az ellenforradalmi hatóságoknak az akkor hazatérő hadifoglyokkal szembeni fellépését. 1921-ben a

hazatérők 38%-a ellen indítottak rendőri eljárást, 1922 első hónapjaiban ez az arány 70%-ra emelkedett. — SZABÓ FERENC: *Az első nagy aratósztrájk Békés megyében (1872)* c. cikke adalék a századvég nagy aratósztrájkjainak és az agrárszocialista mozgalmak előzményeihez. Ugyanis a Békés megyében 1863—1891 között lefolyt bérharcok és szervezkedések históriája szinte feltáratlan és ismeretlen még, mivel a kutatások és a kutatók érdeklődése elsősorban a kiemelkedő esztendőkre irányultak. A szerző elsősorban levéltári forrásokra támaszkodva tárja fel az 1872-ben lezajlott sztrájkok előzményeit és okait, a sztrájkok kirobbanását és lefolyását, befejezésül értékeli és meghatározza jellegüket. Az 1872-es sztrájkokban még legközvetlenebbül uralkodott a konkrét gazdasági cél és teljesen hiányzott a politikai szándék vagy állásfoglalás; — a legközvetlenebb létérdekektől vezetett ösztönös megmozdulások voltak, de hozzájárultak a későbbi agrárszocialista szervezkedések és tudatos politikai megalapozottságú bérharcok légkörének előkészítéséhez is. — SZILÁGYI MIKLÓS: *A gyulai vár múzeummá alakításának terve 1919-ben* c. rövid közleményében egy igen becses kultúrtörténeti dokumentum — Domonkos János beadványa a Munkástanácsnak, hogy a megyei múzeumot a város vegye kezelésbe, a vár egy részét múzeummá alakítva — ismertetésével járul hozzá a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájára vonatkozó kép gazdagításához. — KRUPA ANDRÁS: *A szlovákok letelepedése az Alföldön a XVIII. és XIX. században* címmel részletesen ismerteti és bírálja Ján Siracky (Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí VSAV, Bratislava, 1966) könyvét. — *H. J.*

BORSODI SZEMLE XI. évf. (1967) 1. sz. — SIMÁNDY PÁL: *Bajcsy-Zsilinszky Endre munkatársaként . . .* címen azokat az emlékeket idézi fel, amelyeket az 1930-as években Bajcsy-Zsilinszky különböző lapjainak munkatársaként, pártjainak, a Nemzeti Radikális Pártnak, majd a Független Kisgazda Pártnak közeli ismerőjeként szerzett. A cikkíró szerint Bajcsy-Zsilinszky olykor korszerűtlen módon és koncepcióval, de mindig őszinte meggyőződéssel és minden taktikát elvető következetes elvhűséggel harcolt a nemzeti sorskérdések megoldásáért, a nemzeti függetlenség és a legsürgősebb reformok, elsősorban a földreform megvalósításáért. — CSORBA ZOLTÁN: *Szemere Bertalan, a költő és szépíró* c. cikkében a reformkor, majd a szabadságharc tüneményes, majd tragikus életpályájú államférfiának irodalmi hagyatékát teszi az irodalmi és a történeti kritika mérlegére. Szemerét kitűnő szépírónak és figyelemreméltó költőnek tartja, aki főként a gondolati lírában, elsősorban az epigramma-költészetben alkotott remeket. Útleírásai (Utazás külföldön 1840, Utazás Keleten 1870), naplója (Naplóm 1869) kortörténeti értékűek, tanulságosak, színesek, bár egyes történeti szereplőkkel — köztük különösen Kossuthtal és Klapkával szemben — elfogultak. A haza és a nép lelkes szeretete minden írásán átüt. — BODGÁL FERENC: *A szabadságharc népköltészete Borsodban* címen a szabadságharc literátusok és egyszerű emberek által feljegyzett Borsod megyei prózai és költői visszhangjával ismertet meg bő szemelvények keretében. — BUDAY GYÖRGY: *A szabadságért mártírhalált halt tolcsvai Bónis Ferenc emlékére* címen a Wesselényi-féle összeesküvéssel kapcsolatban 1671. április 30-án Pozsonyban kivégzett köznemes méltatlanul elfeledett emlékét újítja fel. Bónis volt a Wesselényi-féle összeesküvés egyik leglelkesebb és legtevékenyebb, a nemesek mellett jobbágyokat is fegyverbe szólító, fegyverrel a kezében harcoló, fogságba eső és a bíróság előtt is meg nem alázkodó, bátorságot és elvhűséget mutató résztvevője. — LEHOCZKY ALFRÉD: *A Borsod megyei munkásmozgalom történetének vázlata* címen folytatja az előző számban megkezdett munkásmozgalomtörténeti áttekintését. Ezúttal a miskolci munkásmozgalom 1892-ben az asztalosok, majd más munkások szocialista szervezkedésével meginduló, 1893-ban május elseje impozáns megünneplésével s az ellentmondásos szociáldemokrata munkásképző egyesület megalakulásával folytatódó lépéseit ismerteti. A miskolci munkásmozgalom 1894 elején ért addigi fejlődésének csúcspontjára, mint ezt a nyomdász- és az asztalossztrájk, a megélénkülő gyűlésezések, a famunkások erőteljes szervezkedése bizonyítja. A munkásmozgalommal kapcsolatban Miskolcon is érvényesül a Wekerle miniszterelnök által bevezetett liberális munkáspolitika. Számottevő befolyással rendelkezik a munkásságra a Függetlenségi Párt, s élénk a Kossuth-kultusz. A liberális munkáspolitika tagadhatatlan sikerét jelentette az 1894. május elseji megmozdulásnak osztályharcos tüntetésből vasárnapi politikai tüntetéssé vagy inkább kedélyes családi ünnepséggé való szelídülése. — KAMODY MIKLÓS: *Adatok Észak-Magyarország hírközlésének történetéhez* c. negyedik közleményében statisztikai adatok tükrében a miskolci posta forgalmának 1890-es, az igazgatósági székhely, Kassa forgalmát is meghaladó fellendülését ismerteti. Ez két újabb postahivatal megnyitását, valamint a személyzet növelését tette szükségessé. Miskolc

telefonhálózatát 1888-ban egy magáncég kezdte kiépíteni, amelyet aztán az állam az 1888. évi XXXI. tc. alapján átvett. Az interhálózat kiépülése a helyi előfizetők számának emelkedésével járt. 1905-ben a telefonelőfizetők száma 450 körül mozgott. A távbeszélő központtal bővülő főpostát 1906-ban a Kazinczy utcai Munk-féle házba költöztették.

2. sz. — BALASSA IVÁN: *Megmozdul a nép* címmel riportszerű feldolgozásban, egykorú újságok, főleg a Várkonyi István által szerkesztett Földművelő, különböző visszaemlékezések és hivatalos okiratok alapján a Várkonyi által vezetett Független Szocialista Párt agitációjának hatására a földosztásért 1897/98 telén a Bodrogközben kibontakozó, véres összeütközésekbe torkolló agrárszocialista mozgalmat ismerteti. — Az ónodi országgyűlés 260. évfordulója alkalmából Miskolcon rendezett tudományos történelmi emlékülés kapcsán a folyóirat közli KÖPECZI BÉLA és R. VÁRKONYI ÁGNES ott elhangzott előadását (beszámolót ld. Századok, 1967. 5. sz. 1087—1088. l.). — LEHOCZKY ALFRÉD: *A Borsod megyei munkásmozgalom történetének vázlata* c. befejező közleményében az uralkodó osztálynak a munkásmozgalom továbbterjedésének megakadályozására irányuló manővereit ismerteti. Ez részben „munkás" kulturális és szociális egyleteknek (Diósgyőrött dal- és önképzőkör, nyugdíjegylet, Mezőkövesden katolikus iparos-segéd-társulat) felállításában, részben a szocialista munkásegylet elleni — egyébként sikertelen — támadásokban (Miskolc) nyilvánult meg. 1894 második felében a tőke és a munka ellentétének elsikkadása s az új keménykezű főispán, dr. Miklós Gyula terrorja következtében visszacsés következik be a munkásmozgalomban. 1895 elején a Bánffy miniszterelnök által központilag irányított terror ellenére Ózdon, Miskolcon újból erőre kap a munkásmozgalom, de a rendőrség 1895. május 1-i, kíméletlen fellépése által előidézett kudarc demoralizálóan hat a munkásságra. 1895 októberében betiltják a Munkásegyletet. Ez a Borsod-miskolci munkásmozgalom első szakaszának végét és újabb súlyos megpróbáltatások kezdetét jelentette. Az eltelt öt év azonban lerakta a szocialista munkásmozgalom alapjait Borsod megyében is.

3. sz. — LEHOCZKY ALFRÉD: *A Nagy Október híre Borsodban* címen eredeti levéltári dokumentumok, központi és helyi lapok alapján bemutatja a borsodi munkásság helyzetét 1917-ben, az októberi forradalom és a bécsi munkás békegyűlés borsodi visszhangját, polgári lapvéleményeket az októberi forradalomról, a miskolci munkások december 2-i békegyűlését, a megyei Törvényhatósági Bizottság rokonszenvező reagálását az orosz békeajánlatra s végül a miskolci SzDP Wekerle képviselővé választása elleni fellépését. — *B.*

FEJÉR MEGYEI SZEMLE. 1967. — FITZ PÉTER: *Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangjához a székesfehérvári sajtóban és politikai mozgalmakban (1917—1918)* c. dolgozata a korabeli székesfehérvári sajtó alapján követi nyomon, hogy a forradalom eseményeinek hírei közül melyek és milyen gyorsan jutottak el a városi lapokhoz: a „Fejérmegyei Napló", a „Székesfehérvár és Vidéke", a „Székesfehérvári Friss Újság" illetve a feministák lapja, a „Jövő Nője" szerkesztőségébe. A lapok amellett, hogy beszámoltak az eseményekről — 1917. november 10-től kezdve —, elég erős „aknamunkát" indítottak meg a bolsevikok ellen. A forradalom hatását abban látja a szerző, hogy a hazatérő hadifoglyok közül többen bujkáltak a Vértesben, nem szolgáltatva be fegyverüket, s hogy hamarosan a városban illetve környékén is megindultak a sztrájkok. A város társadalmi összetétele, az a tény, hogy nem volt számbavehető munkásság, eleve meghatározta, hogy a sajtó és a lakosság megnyilvánulása az októberi eseményekre kisebb volt, mint pl. a nagyüzemi központokban. — BODROG GYÖRGY: *Az előszállási uradalom gazdálkodása a századfordulótól az első világháborúig.* A szerző az uradalom előző évtizedeinek történetét már feldolgozta a folyóirat egy korábbi és az Agrártörténeti Szemle egyik múlt évi — és általunk ismertetett — számában. Jelen tanulmányában először az uradalom gazdálkodásának művelődési ágak szerinti megoszlását, ill. annak mutatóit sorakoztatja fel a század végéről, majd a munkaerőgazdálkodást vizsgálva megállapítja, hogy mivel az uradalomban igen nagy volt a munkaerőhiány, különösen a nyári dologidőben, így az országosnál jóval kedvezőbbek voltak a munkafeltételek. A század végén jelentős beruházásokat fordítanak a gépesítésre, a gazdaságot a legmodernebb színvonalra emelik. Ezután az egyes művelési ágakat részletezi: földművelés (a termelés, fogyasztás viszonya; a gabonatermelés mutatói az érintett évkörben; az árutermelés), állattenyésztés (juhtenyésztés, ló- és sertéstenyésztés). Megállapítható, hogy a tárgyalt időszakban a gazdaságban mindent elkövettek a gazdaságosság növelésére, s a lehetőségeket jól kihasználták. — FARKAS GÁBOR: *Politikai és gazdasági viszonyok Fejér megyében a kiegyezés korában* c. tanulmánya nemcsak a kiegyezés, illetve az azt követő kapitalista

fejlődés hatását méri fel a megyében, hanem az 1848 utáni városi fejlődés egészét teszi mérlegre. Fehérvárra jellemző, hogy a tőkés fejlődés az ipart alig érintette, a század második felében végig a kisipar marad az uralkodó az igen kevés ipari létesítménnyel szemben. A nagybirtok gépesítése igen lassan haladt, s a hatvanas években nem is lesz számottevő. A hivatalokba a földbirtokos réteg képviselői kerültek; s ez és a gazdasági-szociális helyzet erősen hozzájárult, hogy a tömegek hangulatában mind több volt a nyugtalanság. A szerző ismerteti a kiegyezés-kori megyei politikai életet, majd összegezve megállapítja: a kapitalista fejlődést ebben az időben igen nehéz lemérni a város fejlődésén, a pénztőke elsősorban később is inkább a mezőgazdaság felé irányul, a környék bányakincsei még nem ismeretesek, a lakosság növekedése így igen kis méretű. — Fitz Jenő a mai Tác határában elhelyezkedő nagy kiterjedésű római település, Gorsium 1958-ban megkezdett régészeti feltárását írja le. — Kralovszky Alán: *A székesfehérvári királyi bazilika alapításának és István királlyá koronázásának kérdéséhez.* Noha eddig úgy tudta történettudományunk, hogy a fehérvári bazilikát legkorábban 1016-ban alapította István, az újabb forráskritikai vizsgálatok (a Képes Krónika egy utalásának figyelembevétele) azt mutatják, hogy már 1002-ben is állt a templom. Rekonstruálja az építkezés ütemét, majd szembeszáll az eddigi nézetekkel, melyek szerint első királyunk koronázása Esztergomban történt volna. Szerinte az adatok nem bizonyítják ezt, sőt az építkezés és István ismert „monarchista koncepciója" arra engednek következtetni, hogy a koronázás Fehérvárott történt. — Kállay István: *Székesfehérvár város bevételei a XVIII. század közepén.* Meghatározza, mit értünk a jelzett időszakban városi bevételeken, majd megállapítja, hogy e bevételek több mint egy harmada a kisebb királyi haszonvételekből származott (bor- és sermérés, húsmérés, szeszfőzés, őrletés, téglaégetés, taxák, vámok, a só és dohány kistételbeni eladásából származó bevételek, a magtalanul elhalt városi polgárok utáni háramlás).Vizsgálja, hogy egy-egy bevételi forrás hogyan alakult: a kisebb királyi haszonvételeken túl mekkora volt a pénzvagyonból, kamatozó tőkéből, az ingatlanokból, a városi erdőkből, legelőkből, halászatból, vadászatból és a hivatali működésből származó bevétel. Áttekintő táblázata alapján megállapítja, hogy a város fejlődése ez évtizedekben kedvezően haladt. — Jenei Károly: *A vértesacsaiak és alcsutiak felkelése a földesúr ellen 1715-ben* c. tanulmánya tisztázza, mint ölték meg földesurukat a két említett helység jobbágyai és kurialista kisnemesei, amiért az, felhasználva az udvarnál meglevő összeköttetéseit, kierőszakolta magának a két falura vonatkozó adománylevelet. Ujváry Imre földesúr először azzal hitegette a helység lakosait, hogy megszerzi számukra a nemességüket biztosító levelet, majd a nádortól adománylevelet szerzett. Noha a pálos-rend először meghiúsította földesúri jogainak érvényesítését, majd a Rákóczi-szabadságharc idején a labanc Ujváry elmenekült a megyéből, mégis 1715-ben ismét megpróbálkozott „szerzett jogait" érvényesíteni. Ekkor ölték meg a helyi lakosok. A megyei törvényszék ritka kegyetlen ítéletet hozott: 18 halálos ítéletet mondott ki, köztük többet szörnyű kínzásokkal párosítva. A megfélemlített magyar lakosság ekkor jórészt elszökött a két faluból, s helyettük a következő évtizedekben német telepescket hoztak be. — *G.*

MATYÓFÖLD 1965. 2. sz.: Sárközi Zoltán: *Adalékok a mezőkövesdiek szétszóródásához* c. tanulmányában a túlnépesedésben, a földek elaprózódásában, a zselléresedésben, az elszegényedésben, a szűk határban és a földek rossz minőségében jelöli meg azokat az okokat, amelyek a matyókat már a XIX. század első felétől az Alföldre való végleges elvándorlásra, ill. később summásokként távoli vidékekre való időszakos kirajzásra kényszerítették. Az utolsó másfél században mintegy 10 ezerre tehető az elvándoroltak száma. Ez annyit jelent, hogy a lakosságnak több mint harmadrésze szóródott szét az ország különböző részein levő falvakba, nagy ipari városokba s a tengerentúli világba, fele-fele arányban a mezőgazdaságban és az iparban helyezkedve el. A szerző források alapján nyomon követi az elvándorlók útját.

1967. évf. — Sárközi Zoltán: *Mezőkövesdi summások a Magyar Tanácsköztársaság termelőszövetkezeteiben* címen közli a Földművelésügyi Népbiztosság 1919. április 22—24-én kelt iratát, amelyből arra lehet következtetni, hogy ezen a tavaszon 800 mezőkövesdi summás dolgozott a Latinka Sándor által szervezett híres somogyi termelőszövetkezetekben. — *B.*

SOPRONI SZEMLE. XXI. évf. (1967) 2. sz. — Házi Jenő: *A Képes Krónika festője* című tanulmánya egy Anjou-kori festőcsalád három generációjának 1326—1385 közötti, Sopron megyei birtokadományozó okleveleken keresztül figyelemmel kísérhető működését mutatja be, megerősítve azt az újabban elterjedt felfogást, hogy a család egyik tagja, Hertul fia Mik-

lós festette ki a Krónikát és egy oxfordi Aristoteles kódexet, a krónika festésének idejét azonban az eddiginél korábbra, 1356-ra teszi. — DOMONKOS OTTÓ a Soproni Múzeum száz éves történetét ismerteti, részletesen az első világháború végéig terjedő szakaszában, érdekes és általánosságban is jellemző adatokkal a magyar vidéki város dualizmus-kori kulturális életére és annak társadalmi bázisára. — BORONKAY PÁL a két soproni patak, az Ikva és a Bánfalvi patak vízépítésére vonatkozó, a XVIII. század második felével kezdődő adatokat ismerteti, műszaktörténeti vonatkozásaikon túl a város urbanizációjára is kitekintve.

3. sz. — HÁRS JÓZSEF a soproni idegenforgalom a két világháború közötti történetét ismertető tanulmánya (I. rész, 1937-ig, az előző számban) bemutatja a gazdaságilag a háború végével nehéz helyzetbe került Sopron és egyes városi tőkéscsoportok kísérleteit az idegenforgalom megteremtésére, parcellázásokra a hegyvidéken, strandépítésre, társasutazások megszervezésére stb. — LOVAS GYULA: *A Brennbergi bányavasút* c. írása a brennbergi bányát Ágfalván keresztül a Déli vasút vonalába bekapcsoló, 1868-ban megépült, előbb keskeny vágányú és lóvasúti üzemű majd gőzerőre berendezett s végül rendes nyomtávúra kiépített vasút történetét mondja el egészen annak a bányaéval egyidőben, 1952-ben történt megszüntetéséig. — JAKUS LAJOS Gödör József (1796—1858) evangélikus lelkész, író életét ismerteti. Gödör Jénában végzett és ott egy Goetheval kapcsolatban álló családból nősült: ez végig gondosan fenntartott személyes és levelezési kapcsolatba hozza őt Goethevel, aki weimari hercegi tanácsosságot is szerez számára. 1824—25-ben Laura címen családi folyóiratot indít, amely azonban nem bizonyul hosszúéletűnek, nem is igen nívós: Vörösmarty gúnyos epigrammában üdvözli bukását. Élete végéig családi bajokkal küszködik, emiatt többször változtatja állomáshelyeit, de eközben foglalkozik népdalgyűjtéssel és tudományos munkával. Kéziratai élete végén egy tűzvész áldozatává lettek. — HILLER ISTVÁN br. Hauer Istvánnak, az abszolutizmus egyik soproni származású vezető funkcionáriusának az öreg Széchenyi írásaiból visszatükröződő, gyűlöletes színekkel festett képét ismerteti néhány kiegészítő adattal. (I. rész az előző számban.) — BUSA MARGIT Esterházy Pál herceg 1834. évi soproni főispáni beiktatását és az ennek során rendezett fényes ünnepségeket rekonstruálja néhány ezekről szóló aprónyomtatvány alapján. — MIKÓ SÁNDOR Lózs mezőváros iskolájának rövid történetét ismerteti a XVI—XIX. században, elsősorban Canonica Visitatio-k alapján közölve adatokat a tanulók létszámáról, a tanítók járandóságáról, a Viczay grófi gyerekek neveltetéséről. — SMIDT LAJOS Haynaunak az 1849-ben a császáriak ellen fegyvert ragadó Bősárkány község elpusztításáról szóló hirdetményét közli, valamint anyakönyvi adatokat helybeli parasztoknak a császáriak által történt kivégzéséről. — GYŐRIVÁNYI SÁNDOR egy, a soproni múzeumban őrzött fonóövet ismertet: készítésének leírásán túlmenőleg meghatározza funkcióját a kötélgyártásban; gyakorlati hasznán túl azonban elsősorban afféle mesterremeknek is számított, és jelezte az őt hordó mesterlegény szakképzettségét. — Nekrológot olvashatunk Faller Jenőről, a jeles bányásztörténészről, a soproni Bányászati Múzeum szervezőjéről és igazgatójáról, — valamint (halála 50. évfordulója alkalmából) Fuchs Károlyról, a fotogrammetria hazai úttörőjéről. — *V.*

TISZATÁJ XXI. évf. (1967) 5. sz. — POMOGÁTS BÉLA: *Történelmi regény és korszerűség* címen a történelmi regényről kibontakozott vita kapcsán az utolsó két évtized magyar történeti regényírásának fejlődését elemzi. A korszak elejének regényírója (pl. Laczkó Géza) az archaizálás és aktualizálás egyensúlyát az előbbi javára billenti fel. Művelődéstörténeti elemekkel kiegészített regényfikciója csak közvetve, az író szándékain kívül utal a korproblémákra. A következő regénytípus ezzel szemben (Gergely Sándor, Kodolányi János, Szentkuthy Miklós, Tamási Áron regényei) csak az aktuális mondanivaló kifejezésére használja fel a történeti valóságot, vagyis helyreállítja az archaizálás és az aktualizálás egyensúlyát. Végül a harmadik, korunkban megszülető regénytípus (Déry Tibor, Sántha Ferenc s bizonyos mértékig Lengyel József művei) teljesen elveti a történeti valóság illúzióját, s kizárólag gondolati-filozófiai mondanivalók ürügyéül használja fel a történeti témát. Ezek az ál-történelmi regényeknek mondott alkotások tehát a valóság-illúzió mint regényfikció felszámolása felé haladnak. Ez az újabb magyar próza növekvő intellektuális érdeklődésének folyománya. Emellett azonban kifejlődött prózánk egy tárgyias változata is (Darvas Részeg esője, Fejes Rozsdatemetője, vagy Cseres Hideg napokja), amely nem nélkülözi ugyan az intellektuális elemet, de a hangsúlyt mégis a tárgyiasságra, a tények szigorú tiszteletére, a tömör valóságrajzra helyezi. Ezek a fejlődést mutató tények azonban csak a

történelmi regény „élvonalát" jellemzik. A történeti regények zöme megreked a bestseller, sőt a giccs szintjén, a fejlődés íve alatt. Ezektől sem történetszemléletet, sem korkérdések megválaszolását nem lehet várni. Mindezeket — a rangos történelmi regénnyel ellentétben — a regényfikció minél részletesebb kidolgozásával igyekeznek pótolni.

6. sz. — Szathmáry Györgyné: *A történelmi regény egy könyvtár gyakorlatában* címen a közönség oldaláról, a Szolnokmegyei Verseghy-Könyvtár olvasószolgálatának egyhónapos vizsgálata alapján szól hozzá a vitához. A történelmi regény iránti növekvő érdeklődés miatt nem lehet beszélni e regénytípus társadalmi elhalásáról. A történelmi regények forgalma a vizsgált időszakban a szépirodalmi művek forgalmának 24%-át tette ki. A táblázatos adatokból kiderül, hogy a legkeresettebbek a cselekményes romantikus történelmi regények. Második helyen az első-második világháborúról szóló, ill. a XX. század történelmi eseményeivel kapcsolatos művek, harmadik helyen a kultúrhistóriai és az ifjúsági történelmi regények állnak, amelyek azonban egy szűkkörű olvasórétegre jellemzők. Az olvasók foglalkozás és életkor szerinti megoszlását vizsgálva a történelmi regények olvasóinak legnagyobb százaléka középiskolás tanuló. Utánuk az ipari munkások, fizikai dolgozók, majd a nyugdíjasok, s végül az alkalmazottak következnek. Az értelmiségiek százaléka nem éppen magas a történelmi regények olvasói között. A legnépszerűbb történelmi regényírók a felmérés adatai szerint: Jókai, Dumas, Scott, Hugo, Sienkiewicz, Passuth, Szántó György, Hegedüs Géza és — egykét idesorolható regényük alapján — Berkesi, valamint Szilvási.

7. sz. — Kanyó Zoltán: *Az úgynevezett történelmi regényről és az irodalomtörténeti kategóriákról* címen a történelmi regény műközpontú definíciójának szükségességére utal. A szerző — mű — közönség hármasságából kiinduló definíciós kísérlet negatív eredménnyel végződik. A szerző szerint lényegében nem tekinthető műközpontú meghatározásnak Lukács Györgyé sem, aki szintén nem a konkrét műelemzésből indul ki, hanem a történelem minőséginek nevezhető felfogásából. Eszerint a történelemnek vannak olyan, az osztályharc elért szintjéből adódó csomópontjai, amelyek minőségileg értékesebbnek tekinthetők a fejlődés egyéb szakaszainál, mert betekintést nyújtanak az egész folyamat lényegébe. Ezekhez a csomópontokhoz kötődő regények irodalmi értékéhez Lukács szerint nem férhet kétség. Az említett művek egyes sajátosságait, szerkezeti és egyéb elemeit aztán Lukács általános normává emeli, s a tőlük való minden eltérést dekadenciának minősít. Így az irodalmi értelmezést észrevétlenül társadalmival cseréli fel, amelyet pedig elvileg előzőleg maga is elítélt. A szerző szerint a kiút ebből a logikai dilemmából csupán a logikailag egyértelmű kategóriák megalkotásán keresztül vezet, amelyeket egy mondhatni természettudományos, objektív kísérleti módszer alakíthat csak ki.

8. sz. — Loránd Imre: *Históriai belletrisztika — történelemszemlélet* címen gazdag hazai és külföldi példaanyagon elemzi a históriai belletrisztikának történetszemléletre gyakorolt negatív hatását. A történelmi belletrisztika nem a történeti személyeken keresztül világítja meg a kor történetét, hanem ez utóbbit festett díszletként állítja a regényhős köré. Ennek ellenére érdeme a hanyatló műfajnak a történelmi múlt iránti érdeklődés felkeltése. Többet nem is szabad várni tőle. A történelmi események rengetegében való eligazítást, a gondolatébresztést, a marxista szellemű történetszemlélet kialakítását rá kell biznunk a történelem szaktudományára, amelyben, „. . . az a nagyszerű, hogy mindig újraírják. Minden kor a saját eszmei és értékrendszeréhez igazítja, a saját szükségleteinek megfelelően. Ezért az újkori történetírás egyik főfeladata: a revízió." — Kulcsár Margit: *Kálmány Lajos levelei Hermann Antalhoz* címen a nagy szegedi néprajztudósnak 1887—1913 között a pesti tudós tanárhoz, egyesület-szervezőhöz, folyóirat- és könyvkiadóhoz intézett tucatnyi levelét közli. A levelek tudományos együttműködésüknek, a Szeged—Rókus-i plébániáért vívott eredménytelen harcuknak, a Hagyományok I. kötete kiadása körüli bonyodalmaknak, Kálmány betegségének s ingerlékeny, nyugtalan, bizalmatlan természetének érdekes és tanulságos dokumentumai.

9. sz. — Szentirmai László: *Történelmi regény és olvasóközönség* címen szintén az olvasóközönség oldaláról szól bele a történelmi regény körül kavargó vitába. Olvasóközönségen nem az irodalmi folyóiratok köré tömörülő vékony elitet, hanem a legszélesebb értelemben vett sokrétű olvasótábort érti. A különböző hazai és külföldi empirikus felmérések tanúsága szerint a történelmi regénynek döntő többségű híve van az olvasóközönség soraiban. Hazánkban a történelmi regény iránti érdeklődés a helyszín szerint különböző ugyan, de egyformán domináns, Pesten éppen úgy, mint Szegeden, egyetemi hallgatók körében nem kevésbé, mint a falusi lakosság soraiban. Ha a történelmi regényolvasás magatartásbeli és társadalmi moti-

vációját vizsgáljuk, akkor a számtalan indítook két nagy csoportba foglalható össze: a pihentető és a problémamegoldó olvasás csoportjaiba. A két szempont korántsem zárja ki egymást, de a műveltség növekedésével párhuzamosan nő a regényolvasás ismeretszerző jelentősége. Éppen ezért a történelmi regények olvasótáborának növekedését nem szabad egyértelműen negatív jelenségként kezelni, s a kispolgári ízlés elhatalmasodásának szimptómájaként felfogni. — *B.*

A magyar folyóiratszemlét összállították: Bellér Béla (B.), Glatz Ferenc (G.), Horváth Jenő (H. J.), Hölvényi György (H.), Szabó Miklós (Sz.), Vörös Károly (V.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZI ISZTORII 1967. 8. sz. — S. Dimitrijević: *A Nagy Október és a forradalmi mozgalom a jugoszláv területeken, 1918—1920* (3—20. l.) a Habsburg-Monarchia összeomlásától kíséri figyelemmel a a fejlődést. A Monarchia délszláv területei közül csak a bosznia-hercegovinai szociáldemokrata párt volt osztályharcos, a többiben erős volt az opportunizmus. A jugoszláv állam megalakulása után erősödött a munkásmozgalom, nagy hatással volt erre a Magyar Tanácsköztársaság és a németországi forradalmi mozgalom. Ez kiélezte a munkásmozgalmon belül az opportunizmus és a forradalmiság ellentétét. A III. Internacionáléhoz csatlakozó szerb szociáldemokrata párton belül alakult először kommunista csoport. Nagy erősítést jelentett a bolsevik párt jugoszláv csoportjában megszervezett párttagok megjelenése. 1919 áprilisában az egykori különálló szociáldemokrata pártokat egyesítő kongresszuson a párt a Jugoszlávia Szocialista Munkáspártja (kommunisták) nevet vette fel. A kongresszus komoly előrehaladást jelentett a párt bolsevizálásában, bár még sok hibája volt, a földosztás programját csak nagy harc után sikerült a kongresszuson elfogadtatni. Nagy segítséget nyújtott októberben a kommunista ifjúsági szövetség megalakulása. 1920 márciusában a szlovéniai Jugoszláv Szociáldemokrata Párt is csatlakozott. A párt további belső átalakulásában egyrészt a kommunista vezetők, másrészt a munkásosztály forradalmi hangulata játszotta a fő szerepet. 1920 nyarán a II. pártkongresszuson a párt a Jugoszlávia Kommunista Pártja nevet vette fel, de a nemzeti és a parasztkérdést még mindig nem értette teljesen, s szubjektív hibák is akadályozták, hogy a párt a forradalmi hangulatot erélyesebb fellépésre használja ki. — A. M. Andrejev: *A helyi szovjetek és az Állami Tanácskozás* (21—29. l.) széleskörű levéltári anyagon mutatja be, hogy amikor a júliusi fordulat után az ideiglenes kormány a szovjetek háttérbe szorítására törekedett, s a szovjetek jelentős része helyeselte az Állami Tanácskozás összehívását, a bolsevik agitációnak nagy eredményei voltak. Számos vidéki szovjet is az Állami Tanácskozás ellen foglalt állást. A megnyitás napján (aug. 12.) Moszkvában 400 000 munkás (a moszkvai munkások 80%-a) tüntetett sztrájkjával az Állami Tanácskozás ellen. A következő napokon is folytatódó ellenállás lehetetlenné tette, hogy a burzsoázia „békésen" térjen át a katonai diktatúrára, ezért került sor a Kornyilov-féle puccskísérletre. — V. I. Zolotarjov: *A Szovjetunió külkereskedelmének fő fejlődési szakaszai, 1917—1967* (30—41. l.) sok adattal bizonyítja, hogy az eleinte igen deficites külkereskedelemben a szovjet állam számára a legfontosabb az volt, hogy nyersanyagokhoz és gépekhez jusson. Kivitelében mezőgazdasági nyerstermények játszották a fő szerepet. A helyreállítás, majd az iparosítás és a kollektivizálás idején a belső szükségletek szabták meg a behozatal cikkeit (a kollektivizálás idején pl. traktorok behozatala stb.). A kivitelben hamarosan az iparcikkek kezdtek jelentősebb helyet elfoglalni. Ezek kivitele először a szomszédos országokba irányult. A második világháború után a közép- és dékelet-európai országok felé nőtt meg hirtelen a kivitel. A külkereskedelem növekedését mutatja, hogy 1938—1965 közt terjedelme majdnem 13-szorosára nőtt. 1965-ben 68%-a a szocialista országokkal bonyolódott le, ezen belül 58% a KGST országaival. A legfőbb külkereskedelmi partner köztük a NDK. Kínával a kapcsolatok 1959 óta erősen lecsökkentek. 1965-ben a kivitel 20%-át gépek és gépi felszerelések tették ki, 21,6%-át ércek, fémek és fémkészítmények, 17,2%-át fűtőanyag és elektromos energia, 5,2%-át textil-nyersanyagok és félkészítmények, 8,4%-át gabona és élelmiszer, 7,2%-át fa és cellulóze. — V. G. Szárbei, Je. Sz. Sabliovszkij: *N. I. Kosztomarov Marx Károly historiográfiai hagyatékában* (49—59. l.) az ukrán burzsoá történetíró születésének 150. évfordulója alkalmából vizsgálja, hogyan használta fel munkáit Marx. Míg az ukrán burzsoá nacionalisták Kosztomarov műveiből a korlátozottságot emelték ki, Marx a

haladó mozzanatokat. N. F. Danyielszonnal folytatott levelezésében gyakran esik szó Kosztomarovról. Kivonatolta Novgorodról, a Razin-felkelésről és Vihovszkij kozák hetmanságáról szóló munkáit, s ahogy a részletesen elemzett kivonatok mutatják, a paraszthábóru jelentőségére és a kozákság belső differenciálódására vonatkozó tényanyagot Marx igen hasznosnak találta. — N. I. LEBEGYEV: *Románia burzsoá-földesúri köreinek külpolitikája, 1932—1938* (60—77. l.) bemutatja, hogy a korszakban a francia és a német orientáció harca folyt. Titulescu az előbbi híve volt, ezért erősítette a kisantantot és hozta létre a balkáni antantot. A magyar és a bolgár revizionizmus elleni fellépését az uralkodó osztályok helyeselték, de a német és olasz ellen való harcát az olaj és a mezőgazdasági termények értékesítésében érdekelt része nem. Ezért követelték, hogy Románia ne lépjen fel a német és olasz revizionista törekvések ellen, ha azok nem érintik Románia érdekeit. A Szovjetunióhoz való közeledést mindenképpen ellenezték. Titulescu mégis megpróbálkozott ezzel. Franciaország passzivitása a Rajna-övezet remilitarizálása idején viszont megingatta helyzetét. Az új külügyminiszter, V. Antonescu németbarát politikát folytatott az „önálló" politika jelszavával, amelynél a Németországhoz közeledő Lengyelországban látták a mintaképet. Ezt a haladó körök mellett az uralkodó osztály egy része is ellenezte. A német kormány a közeledés elősegítése érdekében a magyar revíziós követeléseket fantasztikusaknak nevezte. Ez az irányzat Csehszlovákiával is ellentétbe hozta Romániát. Az az alapvető kettősség, hogy németbarát politikát akart folytatni, a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok megszakítása nélkül, az ország elszigetelésével fenyegetett. — M. I. KOVALSZKAJA: *Az olasz carbonarik és a haladó Oroszország* (78—90. l.) bemutatja az orosz liberálisok és a későbbi dekabristák kapcsolatait az olasz mozgalommal, személyes ismeretségek, olaszországi útibeszámolók stb. révén az 1820-as évek elején. Különösen a nápolyi forradalommal kapcsolatban vált el a két irányzat, míg a liberálisok azt a tanulságot vonták le, hogy Oroszországban a forradalmi módszereket nem lehet alkalmazni, a dekabristák éppen példaképet láttak az olasz mozgalomban. Oroszország részvételét a forradalom elnyomásában a haladó közvélemény felháborodással fogadta. — A *vitarovatban* A. I. GORJACSEVA: *A lelki alkat a nemzet ismérve?* (91—104. l.) a nemzetfogalomról szóló vitába kapcsolódik be. A lelki alkatot a nemzeti jellemnél szélesebb fogalomnak tartja, szokások, ízlés, hagyomány is beletartoznak. Alaptalannak látja azokat a véleményeket, hogy a lelki alkat nehezen meghatározható. Marx és Engels gyakran használta a nemzeti jellem fogalmát. Ez nem ismeretelméleti aspektusú, nem genetikai, faji, hanem szociális jellegű. A nemzeti jellem a lelki alkat legállandóbb tényezője. Nem lehet pl. azt mondani, hogy az Októberi Forradalommal alapvető változás következett volna be az orosz nemzeti jellemben. A nemzeti jellem persze alá van rendelve az egyes osztályok pszichológiájának. A közös vonásokat azonban nem szabad lebecsülni, hiszen akkor nem is lehet nemzetről beszélni. A világnézet nem nemzeti jellemvonás. Az államiságot nem tartja a nemzet alapvető ismérvének, hanem a gazdasági élet, terület, nyelv és lelki alkat egységét. — A *Visszaemlékezések* rovatban *Korfordulón* (105—119. l.) címmel az Októberi Forradalom és a polgárháború lengyel részvevőinek visszaemlékezéseit közlik, az egyes szerzők rövid életrajzával. — Az *eseménytörténeti vázlatok* sorában V. I. SZTARCEV: *V. I. Lenin 1917 augusztusában* (120—130. l.) napról-napra ismerteti Lenin életét és ekkor írt munkáit. — L. I. ZUBOK: *Eugene Debs — Október ügyének védelmezője* (130—142. l.) az amerikai szocialista vezető részletes életrajzát állítja össze. — N. Sz. SZELEZNYEV: *A Nagy Október történetét megvilágító források kiadásának módszertani kérdései* (146—155. l.) az utóbbi tíz évben megjelent kiadványok elemzése kapcsán veti fel a szövegközlés problémáit, helyteleníti a nevek elhagyását, az összefüggő dokumentumok több részben való közlését, szükségesnek tartja a rövidítések feloldását, és a lehetőleg pontos datálást, megokolással. — L. Sz. ROGACSEVSZKAJA: *Üzem- és gyártörténet: a kutatás eredményei és problémái* (155—163. l.) a többi szocialista ország eredményeire is kitekint, így említi, hogy Magyarországon csak nemrégiben kezdték a kutatásokat, s máris 15 monográfia jelent meg. Az 1960—66 megjelent szovjet kiadványokat elemezve úgy látja, azok nagy figyelmet fordítottak a munkafegyelem kialakulására, a munkásság összetételére, a nemzetiségi káderek fejlődésére, a kulturális-műszaki színvonal kérdésére. De kevéssé vizsgálták a munkások anyagi helyzetét, a munkásosztály szerepét az új értelmiség kialakításában, a nemzetköziség kibontakozásában. Komplex kutatásokat javasol. — A. A. MURADJAN: *Az USA ázsiai és afrikai politikájának neokolonialista koncepciói* (185—195. l.) az 1960-as években megjelent angolszász munkákat bírálja. — D. A. KOVALENKO: *A Kornyilov-puccs szétzúzása* (207—210. l.) összefoglalja az eseményeket. — B. V. CSEBOTAREV, L. M.

KAZAKOVA: *Azov — a szilárd erőd* (210—214. l.) a város fennállásának 900. évfordulójára tekintik át történetét. — G. A. NYECSAJEV: *Szovjet emberek — a francia ellenállás részvevői* (215—218. l.) egy 1946-ban kiadott, a Limousin tartományi ellenállás történetére vonatkozó dokumentumokat tartalmazó kötetből ismerteti a szovjet emberek részvételére vonatkozó adatokat.

1967. 9. sz. — A folyóirat közli a SzKP KB határozatát a társadalomtudományok további fejlődéséről és a kommunizmus építésében betöltött szerepük növeléséről (3—11. l.). A határozat az eddigi nagy eredmények leszögezése mellett kifogásolja a kutatások nem elég magas elméleti színvonalát, a sok témára való szétforgácsolódást, a viták csekély számát, az oktatás hiányosságait. Megszabja az egyes ágakban a további kutatások fő témáit, a történettudomány vonatkozásában a párt történetének, a kommunizmus építésében játszott vezető szerepének a bemutatását, jelentőségét a nemzetközi kommunista mozgalom egységéért vívott harcban, a néptömegek történelmi szerepének, a társadalmi és nemzeti elnyomás elleni harcuknak, a Szovjetunió történetében az Októberi Forradalomtól napjainkig folytatott harcuknak az ábrázolását, a szovjet külpolitika és a nemzetközi viszonyok, a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozását. A megfelelő szervek feladatává teszi, hogy a következő év elejéig terjesszenek elő tervet a kutatás anyagi feltételeire és országos méretekben való megszervezésére vonatkozólag. Hangsúlyozza a szocialista országok marxista történészeivel való együttműködés szükségességét, sürgeti az információ növelését és meggyorsítását, több levéltári forráskiadvány megjelentetését. Statisztikai kutatásokat kíván a szovjet társadalom fejlődésének felmérésére. Ideológiai téren a marxista—leninista világnézet megszilárdítását, a politikai oktatás és nevelés elmélyítését, a párthoz hű szakemberek kinevelését tűzi ki feladatul. — JE. G. GIMPELSZON: *Hogyan jött létre a proletár állam szovjet formája* (12—26. l.) részletes tényanyag alapján mutatja meg, hogy a szovjetek nem eleve kiagyalt formái voltak a forradalomnak, hanem a tömegek spontán tevékenysége során jöttek létre. Az Októberi Forradalom előtt 1429 szovjet működött az országban. Ez a szervezet, mint Lenin mondta, csak a hatalmi apparátus csontvázát alkotta, különösen alsó fokon még nem épült ki. A forradalmat követő nyolc hónap volt ennek a kiépítésnek a korszaka. Az első lépés a külön működő munkás- és parasztszovjetek egyesítése volt. Falun legnagyobbrészt 1918-ban alakultak meg a szovjetek. A választás rendje a gyakorlatban alakult ki, a városokban a burzsoázia kimaradt, mert a választások az üzemi elven alapultak. A falusi szovjetek azonban a területi elv alapján kerültek megválasztásra, ezért gyakorlatilag a falusi burzsoázia is részt vett. 1918 januárjában mondták ki először elvben, hogy az egykori elnyomó osztályok képviselői nem vehetnek részt a szovjetekben, törvényhozási úton ezt csak az 1918-as szovjet alkotmány rögzítette. A felsőbb (területi kormányzósági stb.) szovjetek választása közvetett úton történt, mert az adott körülmények közt ez volt a legkönnyebben járható út. A nyílt szavazás nem volt általános, mint sokáig hitték, a helyi körülményektől függően sokhelyt titkos szavazás útján választottak. A munkásság részvételét elősegítették, ennek következménye volt a felsőbb szovjetekben a munkások viszonylag nagyobb súlya (1920-ban a kormányzósági szovjet-kongresszusokban a küldöttek 33,3%-a volt munkás). A szovjet hatalom ellen fegyveresen harcoló kispolgári pártokat csak 1918 júniusában zárták ki a szovjetekből, de a mensevikeknek már novemberben, az eszereknek pedig 1919 februárjában ismét engedélyezték a részvételt, csakhogy a tömegek támogatása híján ezek a pártok hamarosan elenyésztek. A rendszer bizonyos korlátozások mellett is sokkal demokratikusabb volt bármilyen korabeli burzsoá rendszernél. — M. A. USZIJEVICS, V. I. SABUNYINA: *Az európai szocialista országok iparosításának néhány kérdése* (27—41. l.) az egyik fő sajátosságot a szocialista világrendszer fenntartásában látja, a Szovjetunió segítségében: 1966-ig 1394 létesítmény épült vagy épül ezekben az államokban szovjet segítséggel. A második, hogy az iparosítás a tudományos műszaki forradalom kibontakozásának kezdeti szakaszában indult meg. A kiindulási alap eltérő volt, ezért egyeseknél a nagyipar megteremtéséről, másoknál továbbfejlesztéséről volt szó. Az 1950-es évek elején a feszült nemzetközi helyzet kikényszerítette az iparosítás meggyorsítását, ez azonban nehézségeket okozott, amelyek felszámolására 1953—54 folyamán került sor. 1951—65 közt ezeknek az országoknak a termelése több mint ötszörösére nőtt meg, míg ugyanakkor a tőkés országoké csak 2,2-szeresére. Mindenütt a nehézipar fejlesztése volt a legfontosabb. Az iparfejlesztési tervek országosan készültek, nem az egész szocialista tábor viszonylatában. Az 1960-as években a fejlődési ütem lelassult. Nem lehet arról beszélni, hogy az 1950-es években a fejlődés extenzív jellegű lett volna, mert

90—96%-ban a termelékenység növekedéséből származott, hiszen a lakosság egy részének a mezőgazdaságból az iparba való átáramlása is a termelékenységet növelte. Az új üzemek létesítése sem tekinthető extenzív fejlesztésnek, mert ezek mindig a legkorszerűbb felszerelést kapták. Magyarországon a növekedés 67%-ban származott a termelékenység növekedéséből. A lakosság átáramlása csökkenőben van, Magyarországon az átáramlás 1951—55 közt 43%-kal növelte az ipari lakosságot, 1956—60 17%-kal, 1961—65 15,4%-kal, a Német Demokratikus Köztársaságban pl. a megfelelő arányszámmok 19, 8 és 1%. Az ütem csökkenésének oka, hogy egyre több befektetésre van szükség ugyanolyan eredmény eléréséhez. Ezért az 1960-as évektől kezdve a fő feladat az intenzifikálás és a hatékonyság növelése. Különösen a gépipart, a vegyi és elektromos ipart fejlesztik, a műanyagok arányának növekedése a nyersanyagbázis átalakulásával is összefügg. Ugyanakkor fokozódik az egyes országok közti munkamegosztás. Az elért eredmények nemzetközi jelentősége, hogy igazolják az iparosítás szerepét a gazdasági fejlődésben. Igen fontosak a társadalmi következmények, a gazdaság szocialista szektorának túlsúlya, a munkásosztály létszámának a növekedése. — N. N. Jakovlev: *S. Kostić tudománytalan gyakorlata ellen* (42—64. l.) a jugoszláv szerző 1966-ban Zágrábban megjelent „Nemzetközi viszonyok és nemzetközi jog" c. tankönyvét bírálja, ill. szembesíti a tényekkel. A munka, amely 2/3 részében a nemzetközi viszonyokat tárgyalja a legutóbbi évtizedekben, elhallgatja, hogy 1939 előtt a nyugati hatalmak a Szovjetunió ellen uszították Hitlert. A szovjet—angol—francia tárgyalások megszakadásáért a Szovjetuniót teszi felelőssé. Kostić úgy véli, hogy jobb lett volna, ha a Szovjetunió már 1939-ben háborúba keveredett volna Hitler ellen, vagyis éppen azt tartja jónak, amit akkor az imperialista hatalmak is kívántak. Nem emeli ki a szovjet—német egyezménynek azt a jelentős szerepét, hogy megnövelte a tengelyhatalmak belső ellentéteit. A második világháború alatti politikai fejlődést is szubjektíven tárgyalja, nem mutatja meg, hogy a varsói felkelés idején a Szovjetunió nem tudott nagyarányú további támadást indítani. Elfogadja Churchill megállapítását, hogy Anglia és a Szovjetunió megegyezett a kelet-európai országokban való érdekeltségek arányáról, holott ez csak Churchill egyoldalú bejelentése volt. 1945 után szovjet imperializmusról beszél, amely felszámolta a kelet-európai országok addigi kormányzati rendszerét, amivel Kostić a régi elnyomó rendszerek oldalara helyezi magát. A koreai háború kérdését teljesen az amerikai propaganda szempontjai szerint tárgyalja, csak a legújabb évek eseményeit nézi objektívebben. Jakovlev abban összegezi bírálatát, hogy a könyv árt a népek közti barátságnak. — V. M. Kuricin: *A NEP és a forradalmi törvényesség* (65—78. l.) az 1921—22-ben végrehajtott kodifikálást tárgyalva azt mutatja ki, hogy nem a burzsoá viszonyoknak tett engedményekről volt szó a törvényhozásban, hanem a szocialista és magánszektor jogi szabályozásáról, a szocializmus felépítésének a perspektívájában. Az osztályharc ebben a szakaszban kétségtelenül bonyolultabbá vált, de nem éleződött. — A. M. Zorina: *A Nagy Október és a kubai munkásmozgalom* (79—92. l.) megállapítja, hogy a forradalom jelentőségét a kubai munkásosztály nem értette meg rögtön. 1920-ig konjunktúra volt, de a külföldi munkaerő beáramlása alacsony színvonalon tartotta a béreket, ez nagy sztrájkmozgalmakra vezetett. Az anarchizmus uralma miatt azonban nem volt megfelelő vezető erő. Csak fokozatosan jöttek létre kommunista csoportok, amelyekből 1925-re alakult meg a Kommunista Párt. — E. Ja. Ljagusina: *A tudományos-ateista propaganda a szovjethatalom első éveiben* (93—100. l.) két szakaszt különböztet meg, az elsőben az egyház és az állam szétválasztását elrendelő dekrétum megvalósítása állt a központban. A polgárháború idején a harc elsősorban az egyház politikai befolyása ellen irányult, s ebben még hívők is részt vettek, akik az igazi kereszténység nevében bírálták a reakciós egyházat. Kevés volt a felkészült vitázó, ezért „Forradalom és egyház" címen indítottak folyóiratot a propaganda támogatására. 1920-tól a papság egy része lojális álláspontra helyezkedett, így a közvetlen politikai harc mellett új tényezőként a vallás elleni tudományos érvelés került az előtérbe, újabb folyóiratok indultak, tudományos népszerű munkák jelentek meg. A huszas évek közepére ez a propaganda elérte a tömegeket. — A *vita-rovatban* B. V. Andrianov: *A nemzetiségek és nemzetek kialakulásának problémái az afrikai országokban* (101—114. l.) egyes nemzetiségek (narodnoszty) keletkezésének kezdetét az ókori és középkori államok fennállásának idejére teszi. Ezeket a kialakuló nagyobb etnikai egységeket a gyarmatosítók szétszabdalták. A gyarmati rendszer felszámolásakor pedig az egykori gyarmatosítók tudatosan törték szét a még meglevő nagyobb egységeket kisebb országokra, hogy minél több viszályt szíthassanak. A problematika szempontjából az afrikai országokat négy csoportba sorolja: 1.

Észak- és Északkelet-Afrikában etnikailag nagyjából egységes (arab, berber, etióp) államok vannak. 2. Kelet-, Közép- és Nyugat-Szudánban etnikailag igen tarka a kép, itt az új államokban megindult bizonyos nemzeti-politikai egység kialakulása, a gyarmatosítók elleni közös harc hagyományai alapján. A születőben levő nemzeti öntudat mellett azonban továbbra is fennmaradt a nemzetségi-törzsi öntudat. 3. Egyenlítői Afrikában a bantu nyelvcsaládhoz tartozó népesség él, az anyagi és szellemi kultúra bizonyos közös vonásaival. Sokhelyt még nemzetiségek kialakulására sem került sor. Igen élesek az egyes országok között a fejlettségi különbségek. 4. Dél-Afrikában a legnagyobbak a társadalmi ellentétek, itt a négereket üldözik. Egészében azt kell mondani, hogy ma még távolról sem a nemzetek kialakulása a fő jellemvonás, hanem sokszor még csak a nemzetiségeké. A meglevő államkeretek közt kialakult nemzeti öntudat korábbi a nemzetet teremtő gazdasági és kulturális tényezőknél, hatni tud ezekre. A nemzeti konszolidáció a városokban halad előre a leggyorsabban. A fejlődés erősen ellentmondásos, ezért az államok belső stabilitása nem nagy, innen a megrázkódtatások, puccsok. A nemzetek megalakulása nem öncél, hanem mindenfajta elnyomás felszámolásának az eszköze. — A *forráspublikáló rovatban* két külföldi szemtanú tollából eredő beszámolót közöl a folyóirat, I. M. Krasznov rövid magyarázó bevezetőjével (115—117. l.). Arthur Ransom: *A szovjet kormány Oroszországban* (117—125. l.) egy angol író és újságíró 1918 májusában írt beszámolója. — Jacques Sadoul: *Levél az amerikai munkásokhoz* (126—129. l.) 1920-ban jelent meg egy amerikai folyóiratban, a kommunistává lett francia katonatiszt tájékoztatója. — Az eseménytörténeti rovatban P. P. Radenkova: *Georgi Dimitrov, a kiváló forradalmár internacionalista* (130—140. l.) a szeptemberi felkelés bukása utáni időszaktól 1927-ig kíséri végig Dimitrov tevékenységét. — M. G. Vityin: *Manolisz Glezosz* (141—154. l.) a görög szabadsághős életét ismerteti. — L. Nagy Zsuzsa: *A magyar történészek a Nagy Október magyarországi hatásáról* (186—189. l.) az eddigi kiadványok ismertetése mellett röviden vázolja az évfordulóval kapcsolatos terveket is. — V. I. Sztarcev: *A Demokratikus Tanácskozás* (210—213. l.) az 1917 szeptemberében Petrográdon tartott tanácskozás eseményeit foglalja össze. — *N.*

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1967. 4. sz. — Tadeusz Daniszewski: *A Nagy Október és a leninizmus állásainak megszilárdulása a lengyel munkásmozgalomban, 1917—1923* (3—17. l.) elemzi a lengyel munkáspártok állásfoglalását a forradalommal kapcsolatban. A lengyel szociáldemokrácia nem látta helyesen a forradalom burzsoá demokratikus feladatait. A belőle és a szocialista párt balszárnyából alakult Lengyel Kommunista Munkáspárt már tett lépéseket a leninizmus felé, a legfőbb feladatot a hatalom megragadásában jelölte ki. Különösen 1922-től vált erőssé a leninizmus befolyása a pártban. — B. I. Koval, N. Sz. Konovalova: *Az Októberi Forradalom és új szakasz kezdete a latin-amerikai országok munkásmozgalmában* (18—30. l.) az előzményekre is kitekint: a munkásmozgalom első szakasza az 1870-es évekig tart, amikor még nem osztályöntudatos. Kb. 1900-ig tart a második szakasz, az öntudatosodás időszaka. A századforduló után már megalakulnak a munkáspártok. A forradalmi szindikalizmus jelentkezése alapjában pozitív, mert elhárítja a reformizmus elúrhodásának a veszélyét. 1917-tel kezdődik a negyedik szakasz, ennek során 1918—1925 közt kialakulnak az egyes országokban a kommunista pártok, vagy a szocialista párt belső fejlődése révén, vagy a párton belüli szakadással. A kommunista pártok megalakulása az előző évtizedek fejlődésének logikus következménye, reális politikai eredménye. — A. V. Jefimov: *A nemzetek tanulmányozásában mutatkozó irányzatokról* (31—42. l.). A világ népei c. összefoglaló munka eredményei alapján, a Voproszi Isztorii és Narodi Azii i Afriki c. folyóiratokban a nemzeti kérdésről folyó vitához szól hozzá, hangsúlyozza, hogy a kérdést történetileg kell nézni. A nemzet ismérvei voltaképpen tendenciák. A nemzetközi kapcsolatok is beletartoznak. Igen fontosnak tartja a kultúrát, anyagi, szociális és szellemi aspektusában, hiszen a lényeges egy-egy nemzetnél, milyen társadalmi formációhoz tartozik. A kultúra különböző síkjait együttesen kell vizsgálni. — Ju. A. Piszarev: *Szovjet-Oroszország, az Antant és a jugoszláv állam létrehozása* (43—53. l.) egyrészt azt vizsgálja, milyen segítséget nyújtott a szovjet állam a jugoszláv népeknek. A forradalom hatásán túlmenően utal arra, milyen fontos volt katonai szempontból is a hadifoglyok hazaengedése. A háború alatti titkos egyezmények szövegének a kiadása pedig lehetővé tette a harcot az olasz imperializmus igényei ellen. Ezzel szemben másrészt azt mutatja ki, hogy az Antant sokáig nem óhajtotta komolyan a jugoszláv állam létrehozását, és csak akkor fogadta el ezt a lehetőséget, amikor kiderült, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia belső átalakulására nincs remény. — Z. I.

SZOKOLOVA: *A „Granma" nyolcvankét emberének története* (54—60. l.) az 1956. dec. 2-án Kuba Oriente tatományában Fidel Castro vezetése alatt partraszállt forradalmárok történetét mondja el. Több mint harmincan maradtak életben és kezdték meg 1957 januárjában a partizánharcot. — A. A. JAZKOVA: *A kisantant és München* (61—71. l.) a kiadott diplomáciai forrásanyag és a feldolgozások mellett román levéltári anyagot is felhasználva mutatja ki, hogy a felelősség alapvetően a nyugati hatalmakat terheli, de Románia és Jugoszlávia sem nyújtott kellő támogatást Csehszlovákiának. — I. A. BELJAVSZKAJA: *A dzsungel törvényei ellen harcolók. A „trágyagereblyézők" (muck-raker)mozgalma azUSA-ban az 1900-as években* (72—81. l.) a monopóliumok ellen, a politikai élet demokratizálásáért a sajtóban fellépő kispolgári értelmiségi mozgalmat mutatja be, amely a közszolgáltatások községi tulajdonba vételét is kívánta, s ebbe belebukott. 1908 után a mozgalom tagjai maguk is kiábrándultak, mégis volt bizonyos eredményük, demokratikusabb választójog bevezetése, a szakszervezeti munka nagyobb lehetőségei, jövedelmi adó. — V. JE. NYEVLER: *Orosz dokumentumok a Velence Olaszországhoz csatolásáért folyó mozgalomról* (82—86. l.) ismerteti az orosz követ, N. D. Kiszeljov és orosz újságtudósítók olaszbarát állásfoglalásait, utal arra, hogy Garibaldi önkéntesei közt is akadt orosz. A készülő háborút az orosz kormányzat szerette volna elhárítani, nehogy bármelyik fél túlságosan megerősödjék. — L. N. VELIKOVICS: *A jezsuiták tegnap és ma* (87—95. l.) megállapítja, hogy a jezsuita rend ma is a katolikus egyházon belül a jobbszárnynak a vezetője, fellép a marxistákkal való párbeszéd ellen, de a tömegek megnyerése érdekében nagy tevékenységet fejt ki világi szervezetekben is, és eltűri, hogy pl. nyugat-német vagy francia jezsuiták felléphjenek kritikai észrevételekkel, és sürgessék ezt a párbeszédet. — A. Sz. KAN áttekinti a Dánia második világháború alatti helyzetével foglalkozó dán történeti irodalmat és forráskiadványokat (96—107. l.). — A. N. KRASZILNYIKOV: *Az imperializmus apológiája „a nemzetközi béke védelmében" kiadott publikációk zászlaja alatt* (108—121. l.) a Carnegie-alapítvány által az utóbbi években kiadott politikai és történeti munkákat bírálja. — N. N. BOLHOVITYINOV ismerteti a XVIII. századi — XIX. század eleji orosz—amerikai kereskedelmi kapcsolatokkal foglalkozó újabb amerikai munkákat (122—126. l.). — J. F. KOVALJOV: *Új adatok A. Bebel munkáiról Oroszországban* (127—129. l.) a cári cenzúra tevékenységét mutatja meg Bebel orosz nyelven kiadott munkáinak üldözésében. — A. I. SZIZONYENKO: A *szovjet—latin-amerikai tudományos kapcsolatok történetéből. Szovjet expedíciók Latin-Amerikába 1925—26 és 1932—33-ban* (129—133. l.) a botanikai és agronómiai expedíciók és ezen túlmenően a két időpont közt egyéb szovjet tudósok tevékenységének jelentőségére hoz adalékokat. — *N.*

ISZTORIJA SzSzSzR 1967. 4. sz. — T. A. IGNATYENKO: *A munkásellenőrzés és az ipar államosítása a szovjet irodalomban* (3—18. l.) 1918-tól az 1930-as évekig tekinti át a kérdésre vonatkozólag megjelent munkákat. — L. M. GAVRILOV: *A fronttartalék állapota Október előestéjén* (18—29. l.) számszerűen vizsgálja a hátországban állomásozó katonaság létszámát. 1917 elején a kormányzat már az 1919-es évjáratot (a 18 éveseket) hívta be, március elejére a tartalék létszáma kb. 2,1 milliót tett ki. Március és október közt mintegy 800 ezer katonát küldtek a frontra, nagy részét a júliusig terjedő időszakban, vagyis az ideiglenes kormány háborús politikájával jelentős mértékben kimerítette a tartalékokat. — I. F. GINGYIN: *A Februári Forradalom történetének és gazdasági-társadalmi előzményeinek problémái* (30—49. l.) beszámol az 1967. febr. 28. — márc. 3-án tartott ülésszakról, amely több szakosztályban vitatta meg az újabb kutatások eredményeit. Úgy látja, hogy eddig a szovjet történetírás alig foglalkozott a forradalommal, nem utasította vissza a rávonatkozó hamis burzsoá koncepciókat. A további kutatást elsősorban helytörténeti viszonylatban tartja fontosnak. — *A proletár forradalom katonái* c. rovatban V. A. KUZKO: *I. K. Kszenofontov* (50—55. l.) életéről számol be (1884—1926), a VCsK-ban játszott vezető szerepet. — G. A. DZIDZARIJA: *V. D. Lakoba* (56—60. l.), az abháziai forradalmi mozgalom részvevőjét méltatja (1897—1938). — Sz. M. ZRJAKIN: *Sz. D. Szelgyakov* (60—63. l.), a háború alatt a németek által kivégzett ipari vezető (1875—1942) alakját idézi fel. — *A dokumentumok és emlékiratok* rovatában A. M. VOLODARSZKAJA: *A bolsevikoknak a proletariátus egységéért vívott harca történetéből, 1913—1914* (64—75. l.) hét levél szövegét közli. — D. A. KOLESZNYICSENKO: *A „Munka Csoportja" létrejötte és tevékenysége* (76—89. l.) az első dumában szereplő trudovik csoport kialakulását mutatja be. A forradalmi apály kezdetén a demokratikus értelmiség fellépése volt ez a parasztság érdekében, célja a paraszti földhasználat kiszélesítése. A csoport létrejöttét az Összorosz Parasztszövetség is támogatta. A csoport már a duma összehívása előtt többször ülésezett, a forradalmi demokratikus tendencia harc-

ban állt a liberálissal, ezért a csoport programja határozatlan volt, politikai téren a liberális áramlat kerekedett felül. A csoport 76 képviselője közül csak 11 volt a kadet-párt tagja, 33 baloldali. A csoport tevékenysége jelentős szerepet játszott abban, hogy a parasztság felszabadult a kadet-párt hatása alól. — V. D. NAZAROV: *Oroszország belpolitikájának történetéről a XVII. sz. elején* (90—103. l.) részletes forráselemzéssel kimutatja, hogy az első Ál-Dimitrij csökkentette az egyháznak adott immunitás-levelek számát, ezzel engedményt tett az elnyomottaknak, viszont az egyházat engesztelhetetlen ellenségévé tette. — *A forradalomban részt vett történészek* rovatában V. A. LAVRIN: *Mihail Kuzmics Vetoskin* (104—111. l.) életét ismerteti (1884—1958), kutatásait a szibériai forradalmi mozgalomnak szentelte, amelynek részvevője volt. — *Alekszandr Jakovlevics Aroszev* (111—120. l.) 1932-ben írt önéletrajzát közli a folyóirat (Aroszev 1890—1938 élt). — ALEKSZEJ MIHAJLOVICS GYAKOV (120—126. l.) a folyóirat felkérésére írta meg 1917-re vonatkozó visszaemlékezéseit. — K. F. SACILLO: *Az első világháború problémái az 1964—1966 megjelent szovjet történeti irodalom megvilágításában* (127—139. l.) elsősorban Oroszország vonatkozásában bírálja és egészíti ki a megjelent munkákat. — V. D. VOZNYESZENSZKIJ: *A Nagy Október és Bulgária* (161—171. l.) a bolgár történészek 1957—1966 közt megjelent munkáit mutatja be, úgy látja, bár sok kérdéssel foglalkoztak, a problémakör egésze még távolról sincs feltárva. — *A külföldi kortársak szemével, 1941—1945* (179—189. l.) a szovjet hírügynökség és a külföldi kulturális kapcsolatokat ápoló társaság levéltári anyagából közöl szemelvényeket neves kortársak megnyilatkozásaiból a szovjet nép háborús erőfeszítéseiről. — A. M. RAZGON: *A szovjet helytörténet útjai* (190—201. l.) az 1920-as évektől kezdve tekinti át a helytörténeti, ill. pontosabban honismereti kutatásokat. — Z. V. UDALCOVA, JA. N. SCSAPOV: *A feudális formáció történetének tanulmányozása a szovjet történészek által 1966-ban* (213—218. l.) a részletesen ismertetett eredmények mellett utal a segédtudományok elhanyagolt voltára. — *N.*

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1967. 1. sz. — DANUTA és ANDRZEJ POPPE: *A dziedzicek a régi Oroszországban* (3—19. l.) a nyugati szlávoknál és a horvátoknál ismeretes, a latin forrásokban haeres-nek nevezett koraközépkori jobbágykategóriáról, amelynek fő jellegzetessége birtoklási jogának örökletes volta, kimutatja egy 1136-os szmolenszki kiváltságlevél alapján, hogy a keleti szlávoknál is ismeretes (a szót eddig helységnévnek tekintették). Az oklevélben említett Puttino falu lakosai faluközösségben, vervben élnek. A falu gazdasági közigazgatási központ volt. — ALEKSANDER CODELLO: *Litvánia Sobieski balti politikájáról 1675—1679* (21—47. l.) kimutatja, hogy az akkor vezető helyet elfoglaló Pac-család ellenezte Sobieski János terveit, hogy svéd—francia szövetségben forduljon Brandenburg ellen, inkább osztrák—brandenburgi szövetséget akartak a törökök ellen, családi okokból. A Radziwiłłek és Sapiehák is féltek a svéd szövetségtől, inkább Svédország vereségét kívánták. Litvánia számára Livónia kérdése fontosabb volt, mint Poroszország, és főképp, Lengyelországgal együtt, békét akart. — PIOTR STAWECKI: *Az 1936-os francia kölcsön* (49—68. l.) ismerteti az 1936 szeptemberében megkötött egyezmény előzményeit az előző évtől kezdve. A francia kormány a Rajna-vidék remilitarizálásának a hatása alatt döntött úgy, hogy 2600 millió frank kölcsönt ad Lengyelországnak hadserege modernizálására, ennek egy részét fegyverzetben adta volna, egy részét a lengyel hadiipar fejlesztésére szánta. Ennek fejében a francia kormány a lengyel külpolitika irányváltoztatását kívánta, elsősorban a Csehszlovákiára való orientálódást. A lengyel kormány viszont nem módosította addigi németbarát külpolitikáját, igyekezett a német kormányt megnyugtatni a kölcsönnel kapcsolatban. Ezért a franciák nem siettek a kölcsön realizálásával, 1939-ig csak egy páncélos zászlóalj felállítása történt meg. Így a hadsereg modernizálásának az alkalmát a lengyel kormány elmulasztotta. — *A vitarovatban* ALEKSANDER GIEYSZTOR: *A történelem egyetemi előadásának kérdésében* (83—88. l.) hibáztatja, hogy az oktatásban az előadás még mindig túlsúlyban van egyéb formákkal szemben. Javasolja az előadások tartamának csökkentését azzal, hogy az előadások legyenek jobbak és világosabbak. Leírás helyett inkább problémákat ismertessenek. Az előadó mindig beszéljen szabadon. A legfontosabb az előadó és hallgató közti távolság csökkentése. Az előadás ne ex cathedra jellegű legyen. — KAZIMIERZ ŚLASKI: *Polonica a svéd, norvég és dán gyűjteményekben* (111—116. l.) a levéltárak lengyel anyagáról ad áttekintést. — JAN REYCHMAN ismerteti a török történetíróknak az utóbbi években megjelent publikációit (117—130 l.)

1967. 2. sz. — EMANUEL ROSTWOROWSKI: *Stanisław Leszczyński — a republikánus pacifista* (271—287. l.) az egykori lengyel király svájci emigrációban írt négy kéziratát ismerteti, ezekben tervezetet

állított össze az állandó béke biztosítására, nagy szerepet szánt ebben Franciaországnak és a hódító háborúval szembenálló köztársaságok összefogásának. Ilyen köztársaságnak tekintette a lengyel államot is, amelynek nemessége a XVIII. században valóban nem akart hódító háborút. — IRENA SUŁKOWSKA-KURASIOWA: *A királyi adományok felülvizsgálásai a XV—XVI. sz. fordulóján* (289—297. l.) az adományleveleken levő jelzetek alapján vizsgálja meg részleteiben a királyi kancellária tevékenységét: főképp az alkancellárok a XV. század második fele óta vizsgálták felül a birtokadományozásról szóló okleveleket, egyesek érvényességét nem ismerték el, néhány birtokot pedig visszaváltottak. A kancellária tehát tevékeny szerepet játszott a királyi vagyon helyreállítására irányuló kísérletben, amely azonban zömében csak a felülvizsgálatra szorítkozott. — ZBIGNIEW STANKIEWICZ: *A nemzeti javak reformjának ügye a Kongresszusi Királyságban, 1815—1830* (299—316. l.) ismerteti az 1818—1821 működött bizottság tevékenységét, amelynek a feladata az volt, hogy az állami tulajdonban levő, nagybérlőknek kiadott birtokok jövedelmezőségét vizsgálja felül. A bizottság kísérletet tett arra, hogy felszámolja ezeken a birtokokon a robotot, és helyette pénzben, terményben vagy megszabott munkában fizetendő cenzust vezessen be. Ilyen értelmű megállapodásra azonban csak 12 birtokon került sor, a többin a bérlők ragaszkodtak a robot fenntartásához. Végül 150 uradalmat eladott a kincstár. Az 1830/31-es felkelés idején a lengyel országgyűlés erősen bírálta ezt, de elfogadta, hiszen a bérlők, ill. vásárlók a nemességből kerültek ki. — KRZYSZTOF GRONIOWSKI: *A brazíliai láz* (317—341. l.) részletesen vizsgálja a századfordulón nagy méreteket öltött brazíliai kivándorlást. Az első lengyel kivándorlók a porosz uralom alatt álló területekről kerültek ide az 1870-es években, nagy arányokat a kivándorlás a Lengyel Királyság területéről 1890—91-ben és 1911—12-ben, Galícia területéről 1895—97-ben öltött. A földbirtokosok és a burzsoázia egy része ellenezte, mert az ország elnéptelenedésétől félt. A munkaerőhiányban szenvedő brazil hatóságok nagy propagandát fejtettek ki a kivándorlás érdekében, a fő ok azonban nem ez volt, hanem a hazai agrárviszonyok és az ipar nem kellő fejlődése. A kivándorolt lengyeleknek csak egy kis része tartotta meg nemzeti öntudatát. — ZBIGNIEW LANDAU, JERZY TOMASZEWSKI: *A két világháború közti Lengyelország gazdaságtörténetére vonatkozó kutatások állása és perspektívái* (343—360. l.) megállapítják, hogy csak 1948 után indult meg a kutatás, s ez igen erős kritikával illette a korszakot. 1956 óta erősen megnőtt a korszakkal és a problémával foglalkozó munkák száma, értékelésére vonatkozólag nagyjából két álláspont alakult ki. Az egyik szerint a gazdasági élet stagnációjából nem volt kiút, mert ahhoz az egész rendszer gyökeres átalakítására lett volna szükség, a másik szerint csak a kedvezőtlen nemzetközi helyzet akadályozta meg a kormányt abban, hogy kedvező gazdaságpolitikával túllendítse az országot a holtponton. A feladatokat abban látják a szerzők, hogy meg kell állapítani, milyen legyen a jövőben az arány a leíró és a probléma-feltáró munkák közt, ki irányítsa a kutatást, munkaközösségeket kell létrehozni alapvető bibliográfiai, életrajzi és statisztikai munkák elvégzésére, amelyek meghaladják egy kutató erejét, helytörténeti és egyéb országokkal való összehasonlító aspektusban is kell kutatni a kérdést. Szinte teljesen feltáratlan a lengyel falu fejlődése ebben a korban, az iparban a lengyel tőke szerepe, a proletariátus helyzete, a kereskedelem és a gazdaságpolitika fejlődése. — *A vita rovatban* ALEKSANDER LITWIN: *A lengyelországi munkástanácsok történetéből, 1919 február — június* (385—410. l.) a tanácsok és kongresszusaik vizsgálata alapján úgy látja, hogy egyik pártnak sem volt az adott helyzethez alkalmazkodó reális programja, ez az alapvető oka annak, hogy a tanácsok hanyatlottak. — ROMAN HECK: *Az egyetemi történeti gyakorlatok problémája* (411—415. l.) megkülönbözteti az anyagot feldolgozó-ismétlő és a kutató-speciális szemináriumokat. Az első típusra vonatkozólag úgy véli, hogy a leghelyesebb, ha a hallgatók feldolgozások alapján foglalkoznak egy-egy kérdéssel, idegen nyelvű irodalmat alig lehet használni .A szemináriumok más témákat tárgyaljanak, mint az egyetemi előadások. Igen fontosnak tartja a gyakorlatokat az ideológiai nevelés szempontjából. — *Az anyagközlő rovatban* JERZY ZDRADA: *A januári felkelés utáni emigráció ideológiájához. Brunon Dobrowolski „A polgár katekizmusa" és Jarosław Dąbrowski „Polgári katekizmus" c. munkái* (417—428. l.) két kéziratot közöl bevezető tanulmánnyal, az első, bővebb 1865-ből való, a másik, tézisszerű 1867/68 fordulójáról, s a szocializmus felé fejlődő forradalmi demokratikus ideológiát tükrözik. — JÓZEF PUCIŁOWSKI ismerteti Lackó Miklós: Nyilasok, nemzeti szocialisták c. könyvét (518—521. l.) — *N.*

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1967. 1. sz. — TADEUSZ LALIK: *A X—XII. századi lengyelországi pénzforgalomról* (1—27. l.) az utóbbi években kiadott pénzlelet-katalógu-

sok feldolgozása alapján állapítja meg, hogy előbb az arab, majd a szász ezüstpénz került be nagy mennyiségben. Kincsleletek különösen a X—XI. sz. fordulójára datálhatók, Kis-Lengyelországban a XI. sz. derekára (mert ekkorra helyeződik ide az állam központja). A pénz azért áramlik ide, mert vásárlóértéke sokkal nagyobb, mint a nyugati országokban vagy az araboknál. A szerző a pénzforgalom három szféráját különbözteti meg, a helyit, a középsőt (a távolsági kereskedők, ill. az előkelők és az egyház pénzforgalma), és az állami-politikai szférát (az uralkodó jövedelmei stb.). A XI. és a XII. századra két sémában felrajzolja a három szféra kapcsolatait, amiből látszik ezeknek a kapcsolatoknak a sűrűsödése a XII. századra. A kincsleletek (egy másik séma szerint) a középső szférát egészen magukban foglalják, a helyi és állami szférának csak egy részét. A pénzforgalom általában ezüstpénzre korlátozódik, ill. a helyi piacon még árucikkek is szerepelnek csereeszközként, a dénár túl magas értéke miatt. Az arany csak az állami szférában ismeretes, ott viszont nagy mennyiségek vannak belőle. A pénz mobilitása a helyi szférában nagy, az államiban csekély, itt azonban egyszerre nagy tömegek mozgatása történt meg. — Włodzimierz Borys: *A galíciai választások és a robot eltörléséről folytatott viták a bécsi parlamentben 1848-ban* (28—45. l.) röviden ismerteti a választások eredményeit: a 100 galíciai képviselői hely közül 31 parasztoknak jutott, a többi jórészt a földbirtokosok és az értelmiség képviselői közt oszlott meg. A tanulmány a továbbiakban részletesen ismerteti a képviselők állásfoglalását a jobbágyfelszabadítás körül folyt parlamenti vitában, hangsúlyozza, milyen ismertté vált pl. Iwan Kapuszczak a megváltás ellen mondott beszédeivel. — Adam Galos: *A Friedrich von Holsteinre vonatkozó nézetek fejlődése* (46—66. l.) a német külügyi hivatal „szürke eminenciásával" foglalkozó irodalmat tekinti át 1909-től, Holstein haláláig kezdve. Eleinte elég józanul ítélték meg szerepét, 1918 után azonban egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki, szinte démoni szerepet, s minden hibáért őt okolták. Különösen a népszerűsítő munkák állásfoglalása terjesztette ezt a hamis és eltúlzott képet. 1945 után számos új forrás vált hozzáférhetővé, elsősorban Holstein saját iratai, levelezése (mellékletben közöl is a szerző a merseburgi levéltárból két 1867-ben Robert von Keudellhez írt levelet). Ezek alapján reálisabb kép kezd kialakulni, Holstein nem volt démon, hanem ember, aki téved is, és sokszor tehetetlen az eseményekkel szemben. A szerző szerint még mindig tisztázatlan Holstein Bismarckhoz való viszonya és belpolitikai elképzelései. — Jan Kancewicz: *A Lengyel Szocialisták Külföldi Szövetsége (szervezete és vezetése 1893—1896)* (67—90. l.) a Varsóban levő iratanyag alapján igen részletesen ismerteti a Párizsban alakult, majd Londonban tevékenykedő szervezet életét. Ebből jött létre 1893 végére a Lengyel Szocialista Párt (PPS). A vezetés eléggé jobboldali volt, de az ismertetett években egyre erősebbé vált a szervezeten belül az a szárny, amely a szocialista követeléseket állította az előtérbe, s ezért korlátozta a vezetőség hatáskörét. — Tamara Fiedosowa és Krzysztof Groniowski: *Zygmunt Sierakowski levelei Włodzimierz Spasowiczhoz* (95—131. l.) a forradalmi demokrata Moszkvában újonnan előkerült 29 levelét közlik (1850—1861-ből, de 27 az 1850—1854 közti száműzetés idejéből), amelyek megvilágítják 1863 előtti, eddig eléggé ismeretlen tevékenységét. — *A vitarovatban* Andrzej Wyrobisz: *A kézművesség hanyatlásának és a városok gazdasági válságának a kérdése Lengyelországban: a XVI. vagy a XVII. század* (132—138. l.) Maurycy Horn néhány munkájában kifejtett nézetével szemben bebizonyítottnak látja, hogy a hanyatlás és a válság már a XVI. században kezdődött, a XVII. század derekának háborús eseményei csak fokozták a nehézségeket, de nem hoztak lényegesen új fordulatot.

1967. 2. sz. — Bronisław Geremek: *Párizs a középkori Európa legnagyobb városa?* (179—197. l.) az 1328-as adóösszeírás eddig általában kétségbevont adatát, miszerint Párizsban 61 098 „tűzhely" volt, elfogadja, s ebből mintegy 200 000 főnyi lakosságra következtet. Ennek oka szerinte, hogy Párizs környékén általában sűrűbb a lakosság, a város maga politikai, egyetemi, kereskedelmi és pénzügyi központ, a kézművesipar sok embert foglalkoztat (különösen a fényűzési cikkek készítésében), s az egész város olyan sűrűn lakott (emeletes házakkal stb.), mint egyébként a korabeli Európában csak a városok központi magjai. — Wojciech Gałczyński: *Pierre Dubois és a Szentföld felszabadítására irányuló tervei* (198—220. l.) a kb. 1306-ban írt tervezetet elemezve rámutat arra, hogy az elsősorban az új keresztes hadjárat európai előfeltételeit kutatta (a béke megteremtése, az egyház megreformálása, Európa egyesítése francia vezetés alatt, kellő anyagi alapok előteremtése), a terület megtartását katonai telepítéssel képzelte el, vagy a Kelet keresztény hitre térítésével. A terv nem volt teljesen utópikus, Franciaország valóban hegemóniára tört ekkor, a pápaság alárendelése sikerült is. A politikai helyzet, ill. Velence és Génua érdekei

azonban megakadályozták az egyesítést. A szerző hangsúlyozza, mennyire elüt Dubois terve a korabeli egyéb tervektől éppen a gyakorlati előfeltételek reális figyelembevételével. — ANNA SUCHENI-GRABOWSKA: *Kísérletek a királyi birtokokból eredő jövedelmek növelésére az 1615—1620-as felülvizsgálatok megvilágításában* (221—242. l.) ismerteti a politikai helyzetet (az eredménytelen oroszországi intervenció, a török veszély), amely szükségessé tette a kincstári jövedelmek növelését. A többnyire mágnások kezében levő kincstári birtokokon szedett ún. quarta (ténylegesen a jövedelem 1/5-e) adót kétszeresére emelték, s ebből a célból újból felülvizsgálták a királyi birtokokat. Ez a felülvizsgálat attól függően volt eredményes, hogy milyen magatartást tanúsítottak a különböző országrészekben kijelölt bizottságok. 30 mazóviai és 11 nagy-lengyelországi birtok adatait a XVI. századi felülvizsgálatok eredményeivel összehasonlítva a szerző 64,9 ill. 100%-os növekedést állapít meg a jövedelmekben. — SZ. SZ. LANDA: *Felvilágosult összeesküvések és titkos politikai szervezetek* (243—266. l.) a szovjet szerző elsősorban az orosz fejlődést vizsgálva tipologizálja a különböző titkos társaságokat, amelyek a XVIII. sz. utolsó évtizedeitől kezdve keletkeztek, orosz vonatkozásban erősen felhasználja az Egyesült Szlávok Társaságához tartozó I. I. Gorbacsevszkij későbbi visszaemlékezéseit. Úgy látja, hogy a felvilágosult demokraták eredeti, a titkos szervezkedést elutasító nézeteivel szemben a valóság ilyen szervezetek létrehozására kényszerítette a felvilágosodás híveit, ezek azonban csak a nép nevelését és előkészítését tartották feladatuknak, azzal a perspektívával, hogy idővel az egész nemzet a titkos szervezet tagjává válik. Ez persze lehetetlen volt, s az ilyen típusú szervezetek bomlásával párhuzamosan alakulnak meg azok (carbonari, dekabristák), amelyek már a harcot tűzik ki feladatukká. — ZYGMUNT WALTER JANKE: *Edmund Taczanowski tábornok brigádja és utolsó harcai* (267—294. l.) a brigád 1863. aug. 25—29. közti tevékenységét mutatja be a legaprólékosabban, s arra az általános következtetésre jut, hogy a felkelő csapatok belső egyenetlenségei, a tisztek féltékenykedései, a követendő taktikával kapcsolatos bizonytalanságok vezettek itt is a vereségre. — JAN REYCHMAN: *A Lengyelország történetére vonatkozó keleti források kiaknázásáról* (295—300. l.) elsősorban a török források fontosságára utal, ismerteti a feltárásukra eddig tett kísérleteket, s utal a Magyarországon és Romániában folytatott munkálatokra. — WIKTORIA ŚLIWOWSKA: *Két ismeretlen epizód Pjotr Dolgorukov emigráns életéből* (301—318. l.) ismerteti 1861-es kísérleteit, hogy a petrasevista A. I. Jevropeusz feleségéhez írt levelek révén érintkezésbe lépjen hazai körökkel, ill. 1865 közti kapcsolatait a Dublinben élő, jezsuitává lett Pecserinnel, állásfoglalásukat az 1863-as lengyel felkelés mellett. — JERZY WOJTOWICZ: *Egy lap a XVIII. század végi lengyel—szász kapcsolatokból. C. D. Erhard professzor ügye* (319—325. l.) néhány adatot közöl a lipcsei felvilágosult egyetemi tanár kapcsolatairól a lengyel emigrációval, amelyek miatt Erhardnak komoly kellemetlenségei voltak, bár állását nem vesztette el. — Wladislaw Dziewulski a szerkesztőséghez intézett levelében (372—377. l.) — reflektálva Jerzy Dowiat válaszára — továbbra is fenntartja bíráló megjegyzéseit, amelyeket Dowiat I. Béla magyar király lengyelországi tartózkodásáról írt tanulmányához fűzött. — N.

ACTA POLONIAE HISTORICA 1966. 14. köt. — JANUSZ TAZBIR: *Kutatások a XVI. és XVII. századi lengyelországi nemzeti öntudatra vonatkozólag* (5—22. l.) úgy látja, hogy a XV. század végére a partikularizmus tűnőben van, s helyette a nyelvben és szokásokban megnyilvánuló egység tudata kerül az előtérbe, ami ideológiai tükröződése az egységes állam kialakulásának. A központosítás tudatos igény is. A XVI. században még a paraszt is beleértődik ebbe az egységbe, a nemesség azonban hamarosan elkülönül, s minden idegen megvetésével építi ki a maga elég rugalmas natiofogalmát. A nemesi nemzet ideológiája a katolicizmus és a köznéptől való elkülönülést hangoztató szarmata származás tudata. Ez az ideológia egészében negatív, s a partikularizmus újjáéledésére vezet. Hogy a parasztok körében is van valamiféle nemzeti öntudat, azt mutatja részvételük pl. a XVII. század derekán a svédek elleni harcban. — ANNA ŻARNOWSKA: *A Lengyel Szocialista Pártban 1906-ban bekövetkezett szakadás létrejötte* (23—48. l.) úgy látja, hogy itt is, mint a Lengyel Szocialista Párt és a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája közt elvi ellentétek mellett a lengyel nemzeti kérdésben vallott ellentétek a fontosak. 1905 előtt a párton belüli „öregek" nemzeti felkelést kívántak, mert nem bíztak az orosz forradalomban, az ellenzéki „fiatalok" viszont óvtak ilyen felkeléstől. A fiatalok ugyanakkor harcoltak a reformizmus ellen. 1906-ban a párt VIII. kongresszusán mindkét csoport fellépett saját programjavaslatával, az öregek az egységes független állam helyreállítását helyezték továbbra is a központba, a fiatalok a forradalmat és a proletárdik-

tatúrát. Az elvi ellentéteket az oroszországi forradalom gyakorlati menete élezte ki. A fiatalok nem ismertek el különböző nemzeti forradalmakat, az egész forradalmat proletárforradalomnak tekintették, a lengyel burzsoáziát ekkor már egészében ellenforradalminak. Az öregek viszont a forradalom cárellenes és nemzeti jellegét emelték csak ki. A fiatalok felismerték a parasztkérdés fontosságát. Számbelileg fölényben voltak a párton belül, s mindig ők voltak a kezdeményezők. Az öregek csak a forradalom hanyatló szakaszában jutottak ismét szóhoz. A fiatalok a párt kettéválása után sem gondoltak a szociáldemokrata párttal való egyesülésre. — LEON GROSFELD: *Piłsudski és Szavinkov* (49—73. l.) az amsterdami társadalomtörténeti intézet levéltára alapján mutatja be Piłsudski és az eszer Borisz Szavinkov és Nyikolaj Csajkovszkij kapcsolatait 1920 nyaráig. Szavinkov és Csajkovszkij forma szerint az orosz emigráció burzsoá balszárnyát jelentették, gyakorlatilag minden bolsevistaellenes irányzatot össze akartak fogni. Szavinkov 1920 januárjában tárgyalt először Piłsudskival. Piłsudski azt várta megegyezésüktől, hogy megnyerik a lengyel szocialista pártot az újabb intervenciónak, s a megszállt területeken orosz hatóságokat hoznak majd létre, nehogy Piłsudskit a reakció kiszolgálásával vádolják. A megegyezés szerint mindkét fél kénytelen lesz áldozatokat hozni, lemondani az 1914, ill. 1772 előtti határokról. Szavinkov az oroszországi nemzetiségek kongresszusát is meg akarta szervezni Varsóban. Párizsból és Londonból írt leveleiben óvta Piłsudskit a bolsevikokkal való békekötéstől, s francia segítséget helyezett kilátásba. Piłsudski az intervenció demokratikus álcázása érdekében tartotta fontosnak az együttműködést, Szavinkov pedig ekkor már mindenkivel hajlandó volt együttműködni a bolsevikok ellen. Májusban tért vissza Varsóba, s júliusban fehérorosz szervezetet hozott létre. — *A vita-rovatban* STANISŁAW RUSSOCKI: *Az „érdekcsoportok" a feudális lengyel társadalomban* (75—91. l.) Jean Gaudamet francia egyetemi tanár módszerével próbálja meghatározni először általánosan a középkor vonatkozásában, azután konkréten lengyel viszonylatban, hogy milyen érdekcsoportokkal (pressure-groups) lehet számolni. Lengyel vonatkozásban ilyeneknek látja a XII—XIII. században a nagyurak familiáit, azután a nemesi konföderációkat, a városokon belüli szervezeteket, a patríciusok és plebejusok csoportosulásait és a zsidó autonóm szervezeteket a városokon belül. — JERZY JEDLICKI: *A Varsói Nagyhercegség szociális mérlege* (93—104. l.) Albert Soboul 1964-es kérdőívére adott válaszát összegezi a Nagyhercegség társadalmi struktúrájáról: a lakosság 7%-át teszi ki a nemesség, ennek 60%-a birtokos és falusi, a többi városlakó (hivatalnok stb.). A birtokos nemesség erősen konzervatív. A parasztságon belül a három fő csoport, birtokos, csak házzal és jelentéktelen földdel rendelkező paraszt és földnélküli komórnik aránya 45,2, 12,1 és 42,7%. A városi lakosság 18,5%. Összesen 633 város van, de csak 4 város népessége haladja meg a 10 000 lakost. A városi kézműves és plebejus lakosság többnyire nem aktív. Az új burzsoázia zömét a kereskedők teszik ki, ez vegyes nemzetiségű. A jogi és politikai reformok megelőzték a társadalom átalakulását. — WŁADYSŁAW SOBOCIŃSKI: *Néhány megjegyzés az 1815-ös lengyelországi szociális mérleghez: jogi és szociális kérdések* (105—116. l.) ugyanehhez a kérdőívhez kapcsolódik, arra utal, milyen változásokat hoztak az előző két évtized reformjai (a porosz Allgemeines Landrecht, a személyi jobbágyfelszabadítás 1807-ben stb.). A nemesség politikai kiváltságai ugyan fennmaradtak 1815 után is, de a bevezetett polgári törvénykönyv is érvényben maradt. — CZESŁAW BLOCH: *Az angol nép segítsége Lengyelországnak 1831-ben* (117—123. l.) röviden összefoglalja a haladó közvélemény rokonszenvét, a pénzsegélyt, orvosok küldését, a különböző találmányokat és haditerveket, amelyekkel a lengyeleknek segíteni akartak. — IRENA PIETRZAK-PAWŁOWSKA ismerteti a lengyelországi XIX—XX. századi iparosítás problémáival foglalkozó, az utóbbi években megjelent munkákat (125—145. l.) — *N.*

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1966. 8. sz. — Az egész szám a most megjelent nyolckötetes német munkásmozgalomtörténet méltatásának van szentelve. LOTHAR BERTHOLD: *Összefüggő kép a német munkásmozgalom történetéről* (1277—1281. l.) a mű hazai és nemzetközi politikai-tudományos jelentőségét emeli ki. — WALTHER SCHMIDT, ROLF DUBEK: *A német munkásosztály marxista pártjának kialakulása. A német munkásmozgalom története első főszakaszának elvi kérdései* c., a nyugat-német burzsoá és szociáldemokrata történetírással heves polémiát folytató tanulmányában (1282—1333. l.) a német munkásmozgalom első főszakaszának tartalmát a munkásosztálynak a burzsoáziától való politikai, ideológiai és szervezeti elválásában jelöli meg. E folyamat a forradalmi marxista alapra helyezkedő önálló proletár politikai párt megalakulásában tetőződött. E párt előfeltételeit a Kommunisták Szövetsége teremtette meg. A szövetség tevékenysége

nyomán az 1848—49-es forradalom időszakában, pontosabban 1848 őszén a főleg gazdasági kérdéssel foglalkozó Munkástestvériség mellett létrejöttek a politikai jellegű munkásegyletek, amelyek teljes erővel harcba szálltak a feudális abszolutizmus megdöntéséért és demokratikus viszonyok megteremtéséért. A Kommunisták Szövetsége a forradalom veresége után is folytatta tevékenységét, s egyre inkább német szervezetté változott. A kölni kommunista pör után formálisan megszűnt, a szakszervezetekben, politikai propagandában, Marx és Engels tudományos tevékenységében azonban tovább élt. Az 1860-as években bekövetkezett politikai fellendülés során alakult meg Lassalle Általános Német Munkásegylete, amelyben végbement a német munkásmozgalom szervezeti és politikai elkülönülése a német burzsoáziától, az ideológiai azonban még nem. Az 1869-ben A. Bebel és W. Liebknecht vezetésével létrejött Szociáldemokrata Munkáspárt viszont már marxista alapon felépülő nemzeti forradalmi párt volt, egyelőre ugyan még kicsiny élcsapat, amely azonban már magában rejtette a valóságos tömegpárttá való fejlődés lehetőségét. Benne ment végbe a tudományos kommunizmusnak a proletariátus ösztönös tömegmozgalmával való egyesülése. — Horst Bartel: *A marxizmus uralomra jutása a német munkásmozgalomban a XIX. század utolsó harmadában. A német munkásmozgalom története második főszakaszának problémái* (1334—1371. l.) abból indul ki, hogy Németország felülről való egyesítése után megszűntek egy közvetlen forradalmi mozgalom lehetőségei, és napirendre a proletárforradalomra való hosszútávú felkészülés került. Ehhez le kellett küzdeni a német munkásmozgalom megosztottságát, s egységes, forradalmi munkáspártot kellett létrehozni. A feladat megoldása az eisenachiakra hárult. Marxista programjuknak alapelveit pártjuk közkincsévé kellett tenni, be kellett vinni ezeket az egész szervezett munkásmozgalomba, s ki kellett szabadítani a munkásosztály többségét az uralkodó osztályok befolyása alól, megnyervén őket a szocialista szervezeteknek és a marxizmusnak. A párt a német—francia háborúval, a belőle született junker-burzsoá militarista Német Birodalommal és a Párizsi Kommünnel kapcsolatos állásfoglalásaiban fényes tanújelét adta politikai érettségének, a marxizmus német viszonyokra való alkalmazásában megmutatkozó tehetségének. Szervezetileg mintaszerűen előkészítette és az 1875-i gothai kongresszuson sikeresen megoldotta az Általános Német Munkásegylettel való egyesülés feladatát. Programjában azonban lassalleánus és vulgár-demokrata irányban eltért a marxizmustól, habár gyakorlatilag továbbra is helyes politikát folytatott. Az egyesülési kongresszus után a lassalleánus hibák és vezetők leküzdése, szociális és politikai téren új marxista stratégia és taktika kidolgozása, az Engels Anti-Dühringjével meginduló világnézeti tisztázódás került a pártpolitika homlokterébe a szocialistaellenes törvény által előidézett rendkívül súlyos helyzetben. Ezen a területen az 1880-i wydeni kongresszus hozott fordulatot. A kongresszuson Bebel, Liebknecht és más munkásvezérek meghirdették a szocialistaellenes törvény elleni harcot minden rendelkezésre álló eszközzel, leküzdötték a párton belüli szociálreformista és anarchista irányzatot, elvégezték az első korrekciókat a gothai programon, s ezzel lehetővé tették a szocialistaellenes törvény által fölvetett új feladatok pozitív megoldását. Az 1880-as években az opportunizmus és a szocialistaellenes törvény elleni harc kötötte le a párt minden energiáját. Engels alapvető művére támaszkodva tisztázták az állam problémáját, a párt szerepét, szembeszálltak a bismarcki szociális és munkástörvényhozással, értékelték a polgári demokratikus jogokat, de nem a polgári demokratikus, hanem a proletár forradalom szempontjából, változatos szervezeti és harci formákat, új külpolitikai koncepciót dolgoztak ki. Ez a fejlődés az 1891-i erfurti programban tetőződött, amely a szocialista társadalomnak a politikai hatalom meghódítása útján való megteremtését írta zászlajára, habár a politikai hatalomhoz vezető útról, valamint a proletárdiktatúra szükségességéről és funkciójáról nem volt világos elképzelése. További korlátot állított a marxizmus elsajátításának útjába a világnézeti kérdések elhanyagolása a politikai kérdések mögött. A 90-es években létrejött a szociáldemokrata irányítás alatt álló össz-szakszervezeti mozgalom. A politikai harc középpontjában változatlanul a demokratikus jogokért vívott harc állott. A kialakuló imperializmus viszonyainak megfelelő stratégiát és taktikát azonban a párt nem tudta kidolgozni. Ez a körülmény a revizionizmusnak nyitott utat. — Annalies Laschitza: *Az imperializmus és a munkásosztály pártjának új feladatai. A német munkásmozgalom történetének alapkérdései, új kérdésfeltevései és kutatási eredményei a harmadik főszakaszban* (1372—1399. l.) abból indul ki, hogy 1910-ben véget ért a kapitalizmus viszonylagos békés fejlődésének időszaka, és forradalomelőtti helyzet alakult ki, amely azonban nem fejlődött át forradalmi helyzetbe. Ennek az új helyzetnek sajátosságait teljesen csupán a baloldal

ismerte fel, és vont le belőlük megfelelő következtetéseket. Az ortodox marxisták, a német szociáldemokrácia forradalmi marxista erői elszánt harcot vívtak ugyan a revizionisták ellen, de arra szorítkoztak, hogy megvédjék a marxizmust és a pártot az adott fejlődési szakaszban, képtelenek voltak a párt stratégiájának és taktikájának továbbfejlesztésére. Különösen veszedelmes szerepet játszott ebben az időben a centrizmus, amely nem közbülső irányzat volt a revizionizmus és a marxizmus között, hanem egy új, különösképp veszélyes opportunista irányzat, amelyben a polgári ideológiának a munkásosztályba és annak szervezeteibe való benyomulása öltött új formát. A baloldal a munkásmozgalom széles szárnyát képezte, következetes osztálypolitikát folytatott, fáradhatatlanul védelmezte a marxizmust az opportunizmus ellen, továbbfejlesztette az imperializmus korában a munkásosztály stratégiáját és taktikáját, megingathatatlanul állt az internacionalizmus talaján, és a demokráciáért, békéért vívott harc alapvető kérdéseiben egyetértett a bolsevikokkal. A német munkásosztály forradalmi marxista harci pártjának megalakításához azonban a feladat rendkívüli bonyolultsága miatt csak 1918 végén jutott el. — WALTER WIMMER: *A munkásosztály pártja mint a nemzeti és társadalmi felszabadítás élharcosa. A német munkásmozgalom történetének kérdései a weimari köztársaság idején* (1400—1423. l.) megállapítja, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom Németországban is napirendre tűzte a szocialista átalakulást, amelyet azonban — mint ezt a Spartacus-felkelés kudarca bizonyította — nem lehetett egy ütemben megvalósítani. A német munkásmozgalom fő tartalma a weimari korszakban forradalmi harci párt megteremtése, ennek marxi—lenini tömegpárttá fejlesztése, Lenin tanainak és a bolsevik párt tapasztalatainak elsajátítása, a német viszonyoknak megfelelő stratégia és taktika kidolgozása, a munkásosztálynak, ill. a munkásosztály döntő részének a forradalmi célok számára való megnyerése, a más antiimperialista osztályokkal és rétegekkel való szövetség megteremtése és a német imperializmus nemzetellenes politikájának leleplezése volt. Ezeknek a céloknak a megvalósítását elsősorban a munkásosztály megosztottsága hiúsította meg. Miközben a kommunisták úgy igyekeztek megvédeni a weimari demokrácia lényegét a fasiszták ellen, hogy közben a népjogok védelmében szakadatlan harcot vívtak a fasizmus felé kacsingató nagyburzsoázia ellen, a szociáldemokraták éppen ezzel a népellenes nagyburzsoáziával való együttműködés révén akarták elérni a demokratikus és szociális jogok kiterjesztését. Mikor pedig ez a nagyburzsoázia a gazdasági világválság idején lepaktált a fasizmussal, a szociáldemokrácia képtelennek bizonyult a kommunistákkal való egységfrontban áttörhetetlen falat emelni a fasiszta hatalomátvétel útjába. — WOLFGANG SCHUMANN: *Az akcióegységért vívott harc és egy demokratikus Németország programja a fasizmus elleni harcban. A német munkásmozgalom története 5. kötetéhez* (1424—1453. l.) azt a nagyszabású elméleti és gyakorlati politikai munkát ismerteti, amelyet Németország Kommunista Pártja a fasisztaellenes egységfront megteremtése érdekében a Hitler uralomrajutásától bukásáig terjedő időszakban kifejtett. Ennek a politikának elméleti alapjait a Komintern VII. kongresszusának irányelvei nyomán a Kommunista Párt 1935 októberi brüsszeli, majd 1939 január—februári berni konferenciája vetette meg. Ehhez az álláspont-hoz a kényszerítő körülmények hatására, a szociáldemokrata pártvezetés minden erőlködése ellenére is egyre közelebb kerültek a németországi és külföldi szociáldemokrata csoportok, ellenállási szervezetek, amelyek a fasizmus elleni harcot igyekeztek összekapcsolni a párt forradalmi megújításának programjával. Különösen megerősödtek ezek a tendenciák a második világháború kitörése és a Szovjetunió elleni háború megindulása után. A háború vége felé a német szociáldemokrácia haladó és forradalmi erői az illegális ellenállási mozgalomban és az emigrációban egyaránt eljutottak arra az alapvetően helyes belátásra, hogy Németország antifasiszta és demokratikus szellemben való újjászületésének legfontosabb előfeltétele a Kommunista Párttal való akcióegység helyreállítása és a vele közösen vívott harc az ország politikai és gazdasági rendjének demokratikus és antiimperialista átalakításáért. — GÜNTER BENSER: *A német munkásosztály nemzeti koncepciója. A német munkásmozgalom története 6. kötetének kulcskérdései* (1945—1949) (1454—1471. l.) az új korszak problematikájának és periodizációjának vázlata után aláhúzza a munkásosztály nemzeti politikájának töretlen folytonosságát a második világháborút követő időszakban. Ennek legszilárdabb bázisát a Kelet-Németországban létrejött egységes munkáspárt, a Német Szocialista Egységpárt által kezdeményezett és megvalósított antifasiszta demokratikus politika alkotta. Nyugat-Németországban viszont a szociáldemokrata politika az egységes munkáspárt és az egységes demokratikus Németország iránti elemi erejű törekvéseket szívós küzdelemben letörve, hozzásegítette a restaurációhoz a CDU/CSU-ban szervezkedő nyugat-

német monopoltőkét. — HEINZ HEITZER: *A Német Szocialista Egységpárt stratégiája és taktikája 1949—1955. A német munkásmozgalom története 7. kötetének problémái* (1472—1484. l.) leszögezi, hogy a párt ekkor is az antifasiszta demokratikus egységfront politikáját folytatta. Ebbe a keretbe illeszkedett be az első ötéves terv, amely a nyugat-német monopóltőke gazdasági offenzívájára adott válaszképpen a modern nagyipari bázis és fejlett mezőgazdaság megteremtését valósította meg, példát nyújtván ezzel német földön a két rendszer harcának gazdasági téren, a békés verseny eszközeivel való megvívására. Az antifasiszta demokratikus politikát azonban nem választja el kínai fal a szocialista politikától. A Német Szocialista Egységpárt II. pártkonferenciájának 1952 júliusában hozott határozataival az NDK-ban is megkezdődött a szocializmus alapjainak lerakása az antifasiszta demokratikus egységfront által teremtett széles bázison. A tanulmány kitekint a Német Szociáldemokrata Párt fejlődésére is, amely a „harmadik út" egyízben már csődbejutott politikáját vitte tovább a kommunista-ellenesség szellemében. — WERNER HORN: *A Német Szocialista Egységpárt harca a békéért, a szocializmusért és a nemzeti kérdés megoldásáért 1956—1963. A német munkásmozgalom története 8. kötetéhez* (1485—1499. l.) annak a stratégiai alapkoncepciónak a kidolgozását ismerteti, amelyet szükségessé tett egyfelől az NDK-nak fejlett és teljesen szuverén szocialista állammá válása, másfelől az NSzK-nak revansisztamilitarista NATO-állammá való átalakulása. Ez utóbbi rendkívüli akadályokat állított Németország békés újraegyesítésének útjába, ugyanakkor még inkább előtérbe állította az első német munkás-paraszt állam szerepét az újraegyesítésben. Az NDK-nak e feladatra való alkalmasságát bizonyítják gazdasági építésének sikerei, többek közt az ipari termelés 55%-os növekedése 1955—1960 között, továbbá a széles nemzeti összefogás politikája, amely a munkásosztály érdekeit harmónikusan egyesíti a középrétegek érdekeivel a szocialista termelési viszonyok alapján, végezetül az egyre nagyobb tekintélyre szert tevő szocialista békepolitika. A 60-as évek elején a NDK is rátért a szocializmus átfogó felépítésének útjára. Ez lényegében hármas feladat megoldását jelenti: a szocialista termelési viszonyok kizárólagos uralmának megteremtését, a technikai forradalom végrehajtását s végül a gazdasági tervezés és irányítás új rendszerének kidolgozását és fokozatos életbeléptetését.

1967. 1. sz. — HANS MÜLLER, KARL REISSIG: *A Német Szocialista Egységpárt gazdasági politikájának történetéhez* (5—19. l.) először a gazdaságpolitika funkciójáról és tárgyáról tesz elméleti szempontból fontos megállapításokat. Ezután a politika és a gazdaság viszonyát, valamint a Párt gazdasági stratégiájának folytonosságát hangsúlyozza. A párt gazdaságpolitikájában 1956 óta a következő főbb állomásokat különbözteti meg: 1. 1956 márc.—1957 jan.: harc a szocialista termelési viszonyok győzelméért; 2. 1957 febr.—1958 jún.: az NDK továbbfejlődési perspektíváinak tisztázása, a revizionizmus leküzdése, a gazdasági hátramaradottság felszámolása, a tudományos-ipari forradalom megkezdése; 3. 1958 június—1960 tavasza: a fő termelőerők mozgósítása a gazdasági főfeladat és a 7 éves terv megvalósítására; 4. 1960 tavaszától 1961 őszéig: a szocialista termelési viszonyok győzelme a mezőgazdaságban. 5. 1961 őszétől —: a tervezés és vezetés új gazdasági rendszerének kialakítása és fokozatos életbeléptetése. — GÜNTHER ROSE: *Az „ipari társadalom" elméletének keletkezéséhez és szerepéhez* c. tanulmányában (20—45. l.) részletesen tárgyalja az „ipari társadalom" koncepciójának elméletörténeti forrásait a XVIII. századtól kezdve egészen napjainkig. Az alapvető ideológia-történeti elemeket Max Weber kapitalizmus-értékelése, az amerikai Thorstein Veblen és James Burnham által kidolgozott elmélet a kapitalista tulajdonosoknak a managerek által való felváltásáról, végül a különböző polgári és szociáldemokrata harmónia-tanok képezik, amelyek évtizedek óta a kapitalizmus apologetikájának kelléktárához tartoznak. Ezeknek részletes elemzése után a tanulmány az „ipari társadalom" teóriájának történeti és társadalmi előfeltételeit, a tan részletesen kidolgozott formáját, végül pedig politikai-ideológiai funkcióját vizsgálja. Utóbbi lényege a „harmadik út" gondolatának rehabilitálása egy olyan egységes modern ipari társadalom elképzelésében, amelyben a kapitalista (magas életszínvonal, személyi szabadság, véleménynyilvánítási szabadság) és a szocialista társadalom pozitív oldalai (a műveltségi monopólium felszámolása, a nők felszabadítása, gazdasági tervezés és szociális biztonság) egyesülnének. A szerző távol áll attól, hogy az „ipari társadalom" egész teóriáját teljesen reakciós és elvetendő elméletnek tekintse, sőt megállapítja, hogy néhány gondolatuk éppúgy, mint fellépésük az atomfelfegyverzés és a szükségállapot törvény ellen, a békés egymás mellett élés és a szociális haladás mellett, támpontot nyújtanak az állammonopolista kapitalizmussal szembeni demokratikus alternatíva kialakításához. — HELGA SCHERNER: *Szun Jat-szen*

és az Októberi Forradalom (46—63. l.) gazdag tényanyagon mutatja ki azt a rendkívüli hatást, amelyet a nagy kínai demokratára az Októberi Forradalom tett. Szun Jat-szen világosan felismerte az Októberi Forradalomnak a nemzeti felszabadító mozgalmakra gyakorolt serkentő hatását, a hatalmi viszonyokban bekövetkezett alapvető változást, a békepolitika új lehetőségeit, a nemzeti kérdés megoldásának új útjait, módjait anélkül, hogy az Októberi Forradalom társadalmi lényegét felfogta volna. Szun Jat-szen az Októberi Forradalmat egy sajátos szubjektív szocializmus értelmében a kispolgári egyenlősítő kommunizmus megvalósulásának tekintette, és a legkésőbbi, legmélyrehatóbb, de alapjában véve mégis csak polgári forradalomnak fogta fel. — *A dokumentációs rovatban* Roswitha Czollek, Dietrich Eichholtz: *A német monopóliumok és 1941. jún. 22.* (64—76. l.) 7 dokumentumot közöl a vezető német konszerneknek a Szovjetunió elleni támadással kapcsolatos hadicéljait és haditerveit illetőleg. A dokumentumok azt bizonyítják, hogy a német monopóliumok az állami „önkormányzati" szervekkel karöltve már sok héttel és hónappal a Szovjetunió elleni támadás előtt összegyűjtötték mindazt az anyagot, és felállították azt a szervezetet, amely lehetővé tette számukra messzemenő expanziós terveiknek a háború első percétől való megvalósítását. — *B.*

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1967. 1. sz. — Josef Macek: *A történettudomány helyzete és feladatai* (1—34. l.) a csehszlovák történészek IV. kongresszusán 1966. szept. 27-én tartott beszámolója, amely az 1959-es III. kongresszus óta eltelt időszakot méri fel. Megállapítja, hogy egyes kérdésekben sikerült az elmélet alkotó továbbfejlesztése (a feudalizmus első válsága, az ipari forradalom elméleti kérdései, a nemzeti felszabadító harc átnövése a népi demokráciáért és szocializmusért vívott harcba). A történetírásnak nemcsak nevelő hatása van, hanem kulturális értékeket is teremt. Utal arra, mennyire kidolgozatlan még a pontos tudományos terminológia. A néhány rokontudománnyal való kapcsolat elméleti kérdéseinek felvetése után megállapítja, hogy a forradalmak kutatása áll az előtérben, ezért kissé bővebben kellene foglalkozni a továbbiakban a történeti kontinuitás kérdéseivel is, továbbá nagyobb jelentőséget tulajdonítani a véletlennek. Helyesli, hogy a történészek minél többféle módon közelítsék meg témájukat, s mondjanak morális ítéletet is. A referátum második részében a III. kongresszus határozatainak végrehajtásáról és ennek kapcsán a kutatások általános irányáról számol be, a csehszlovák történelem egyes korszakai mellett szükségesnek tartja az egyetemes történelem feldolgozását, de ez ne legyen kompiláció, ezért korlátozódjék olyan problémákra, ahol a csehszlovák történészek világszínvonalon tudnak újat mondani. Jónak látja egy több kötetes világtörténet megírását. Ismerteti az együttműködést a külföldi történészekkel, s ezzel kapcsolatban utal arra, mennyire differenciálni kell a polgári történetírás táborán belül, felsorolva a főbb irányzatokat. Végül a tudományos népszerűsítés eredményeiről számol be. — Jaroslav Jírů: *Delbos-tól Bonnet-ig. (A francia—csehszlovák kapcsolatok fejlődéséhez 1938 január—április)* (35—50. l.) jelentős mértékben a csehszlovák külügyminisztérium anyaga alapján ismerteti a francia külpolitika állásfoglalását Csehszlovákia tekintetében: Delbos csehszlovák nyomásra megerősítette a francia—csehszlovák szerződés érvényességét, de ezért a francia jobboldal erősen támadta. Paul-Boncour a kollektív biztonság híve, de az angol diplomácia és a francia katonai körök ellenállásán megbuknak tervei. Bonnet a radikális párt jobbszárnyához tartozik, s politikájának alapelvei a csehszlovák kérdésben: a tárgyalások súlya nehezedjék Angliára, a német igényeket mindenképpen ki kell elégíteni. — Jaroslav Kladiva: *Harc a nemzet lelkéért 1948 februárjának előestéjén* (51—72. l.) megállapítja, hogy 1947—48 fordulóján a kommunista pártnak igen erős pozíciói voltak, de a külpolitikai helyzet változásai miatt a burzsoázia 1947 második felétől erős támadást indított, különösen Szlovákiában, s ez a sajtóban is megmutatkozott. A kommunista párt nagy felvilágosító munkát folytatott, különösen az értelmiség megnyeréséért. Ebben a harcban fontos szerepet játszott a párt elméleti és nevelésügyi téren dolgozó tagjainak 1948. január 9—11-én tartott konferenciája, amely kidolgozta a szocializmushoz vezető csehszlovák út elméletét, s bebizonyította, hogy a Csehszlovák Kommunista Párt a haladó nemzeti hagyományok folytatója. — *A vita-rovatban* Josef Haubelt visszatér Václav Černývel folytatott vitájára (73—76. l.), egy I. Péterrel foglalkozó prágai kéziratról, ismét felsorakoztatja érveit, hogy a kézirat szerzője nem lehet Lomonoszov. — Ivan Pfaff: *Vita Karel Čapekről* megbírálja a filozófus Josef Branžovský 1964-ben megjelent könyvét (76—88. l.), amely számos helytálló megállapítása mellett sem mer szakítani a Čapekre vonatkozó, kanonizált helytelen értékeléssel. — *Az adatközlő rovatban* František Hoffmann: *A Tábor kezdeteihez* (103—120. l.) az 1419 előtt kezdett

jihlavai vallatási jegyzőkönyvekből közli egy 1417-ből származó vallatás cseh és német nyelvű eredeti szövegét, amely egy ekkoriban működő fegyveres csoportról számol be. — JIŘÍ KOŘALKA: *A német birodalom diplomáciája a XIX. sz. végén a cseh sajátosságról és államiságról* (121—132. l.) részleteket hoz 1897—1899-ből német diplomaták jelentéseiből, amelyek a Monarchián belül erősödő szláv igényekkel szemben a magyar kormányban látják a legfontosabb szövetségest. — LU. NE. ismerteti a Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1962—1963. c. kötetet (133. l.), J[AN] N[OVOTNÝ] a Szigetvári emlékkönyvet (145. l.), azon kívül néhány magyar történeti tanulmányt az Acta historica és Studia Slavica folyóiratokból. — FRANTIŠEK KAVKA és JOSEF POLIŠENSKÝ beszámolnak az 1966. szeptember 27—29-én tartott IV. csehszlovák történész kongresszusról (165—170. l.), ismertetik a nagyszámú szekció beszámolóit és terveit.

1967. 2. sz. — TOMÁŠ PASÁK: *Az aktivista újságírók és Eliáš tábornok állásfoglalása 1941-ben* (173—192. l.) az akkori cseh miniszterelnök és a németekkel való együttműködést sürgető hét újságíró kapcsolatát mutatja be: az újságírók már több ízben nehézségeket okoztak a miniszterelnöknek, aki a kivárás álláspontján volt, s kapcsolatokat tartott fenn az emigráns kormánnyal. Az újságírókat megbeszélésre hívta magához, utána többen megbetegedtek s egyikük meg is halt. Amikor Heydrich lett 1941 szeptemberében a birodalmi protektor s letartóztatta és halálra ítélte Eliášt, ezt az ügyet is megpróbálták felhasználni ellene. Mint a historiográfiai bevezetésben utal rá a szerző, a CSKP volt az, amely 1945-ben Eliáš hazafias érdemeire rámutatott, csak később feledkeztek meg erről. — *A vitarovatban* JAROSLAV MEZNÍK: *Két probléma a huszita forradalom kezdetéből* (193—203. l.) F. M. Bartoš 1965-ben megjelent könyvével vitatkozva úgy látja, hogy az 1419-ben, IV. Vencel halála után Zsigmondhoz küldött huszita követelések nem az országgyűléstől származnak, mint eddig gondolták, nem is forradalmi követelések, mint Bartoš mondja, hanem a huszita főurak és a prágaiak megegyezésének az eredményét jelentik. Bartoš másik állításával ellentétben nem tartja valószínűnek, hogy 1419 október elején létrejött volna a huszita városok forradalmi szövetsége. — JAN NOVOTNÝ: *Vita az 1848/49-es forradalom értékelése körül* (203—209. l.) Andics Erzsébetnek a Valóság 1966 áprilisi számában megjelent tanulmányával vitázik, elhatárolja álláspontját Rapantétől, akit nem tart marxistának; a nemzeti kérdés megoldását a társadalmi haladás elválaszthatatlan részének látja ebben a korban. A bécsi kormány nem jelentette egyértelműen a reakciót, s a szlávok vele való együttműködése különben sem volt programszerű és eszmei azonosulás. A magyar és német forradalomnak az egyéni szabadságjogokért vívott harca a félúton elakadt. A történészek feladatát abban látja, hogy egységes marxista alapon a népek közötti kapcsolatok negatív oldalait is megmutassák. — ALENA GAJANOVÁ ismerteti az Allianz Hitler, Horthy, Mussolini c. magyar dokumentumkiadványt (236—240. l.). — JOSEF POLIŠENSKÝ: *Ausztria, Poroszország és Németország 1850—1866* (249—262. l.) úgy látja, hogy az 1866-os események nem játszottak döntő szerepet, különösképpen nem szabad ezeket aktualizálni a német egység jelenlegi megoldása szempontjából, ahogy azt a nyugat-német történészek megteszik. A Habsburg-birodalom felbomlása 1848/49-ben kezdődött. — JAN STANĚK: *Az I. Internacionalé newyorki cseh szekciójának tevékenységéhez* (263—276. l.) négy dokumentum-melléklettel világítja meg az emigránsokból alakult szekció munkáját 1870-ben. Emigráns németek segítségével jött létre s valószínűleg megszűnt a Párizsi Kommün bukása után. A mellékletek szervezeti szabályzatát és a háborúval kapcsolatos elítélő állásfoglalását mutatják be. — BOHUMIL ČERNÝ: *A csehszlovákiai német emigrációnak nyújtott segély bizottságai 1933—1938* (277—300. l.) számos részletadatot közöl a bizottságok munkájáról, amelyek a néhány ezer menekültnek kb. 15 millió korona segélyt juttattak. Az emigránsok közé keveredő Gestapo-ügynökök megnehezítették a bizottságok munkáját. — V. M. ismerteti Gunst Péter: Die Agrargeschichtsschreibung in Ungarn 1945—1965. c. tanulmányát (302. l.), P. O. Balla Lajos és Barta Gábor ókortörténeti tárgyú tanulmányait (309. l.).—*N.*

HISTORICKÝ ČASOPIS 1967. 1. sz. — L'UBOMÍR LIPTÁK: *Magyarország a szlovák állam politikájában 1939—1943* (1—35. l.) a csehszlovák és magyar történészek 1966 őszén tartott konferenciájára készült referátumának egy része. A szlovák állam kezdeteitől időrendben vizsgálja a kérdés fejlődését. A néppárti vezetés magyar megszállástól félt, s a németeknek való behódolást úgy hirdette, mint a kisebbik rosszat. A bécsi döntés és a Magyarországon hirdetett szentistváni gondolat miatt állandó volt a feszültség a két ország között, ezért versenyeztek Németország kegyeiért. Kísérlet történt a kisantant feltámasztására is, de a horvát állam túlságos gyengesége miatt csak szlovák—román együttműkö-

dés jött létre, hivatalosan csupán kulturális téren. 1943 őszétől, a szovjet—csehszlovák szerződés megkötése után a magyar megszállástól való félelem már háttérbe került, a megrendült tekintélyű szlovák kormány számára már Csehszlovákia helyreállításának a perspektívája lett a legfenyegetőbb. — FÜGEDI ERIK: *A szlovák település problémái a mai Magyarország területén* (36—45. l.) egyetért azzal a szlovák megállapítással, hogy kb. 1710-ig a szlovákok beköltözését csak eltűrték, csupán ezután segítik elő. A települések zöme szökött jobbágy, ezért igen erős a szétszóródásuk. Az áttelepedés azzal az eredménnyel járt, hogy kikerültek az örökös jobbágyság állapotából. A származáshely megállapítása szempontjából meg kellene vizsgálni a korabeli szlovákiai felekezeti viszonyokat, mert a szökött jobbágyok nagyobb része evangélikus. A szlovákok elvándorlása a hazai területen nem okozott jelentős demográfiai változást. A leglényegesebb problémát nem abban látja a szerző, miért vándoroltak el a szlovákok, hanem abban, hogy kik vándoroltak el, vagyis a jobbágyság milyen rétegei. Ennek megállapítására a családok rekonstrukcióját tartja a legcélravezetőbb módszernek. Ezt megnehezíti, hogy a hároméves adómentességi határidő miatt az új területeken is nagy volt a szlovák jobbágyok fluktuációja. — JÁN V. ORMIS: *Pavel Senický ismeretlen röpirata* (46—63. l.) ismerteti a szlovák nemzeti mozgalom korai szakaszához tartozó ügyvéd életét és 1832-ben Eine Stimme aus Ungarn címen Hamburgban megjelent röpiratát (a Széchényi-könyvtár anyagából). A Magyar Tudományos Akadémiához intézett röpirat a feudális viszonyok éles bírálatát adja, fellép a sajtószabadság és az oktatás kiterjesztése mellett, s egy lábjegyzetben igen élesen elítéli a magyarosítást. A szerző véleménye szerint antifeudalizmusában jóval radikálisabb Széchenyinél. — A folyóirat folytatja a magyar „Diplomáciai iratok . . . " I. és II. kötetében levő csehszlovák vonatkozású anyag részletes ismertetését, ill. kivonatos közlését (64—134. l.).— P[AVEL] H[APÁK] ismerteti Molnár Eriknek a marxizmus szövetségi politikájáról írt tanulmányát (160. l.) és Kővágó László orosz nyelvű tanulmányát a nemzeti kérdés megoldásáról Délkelet-Európában 1919-ben (161—162. l.).

1967. 2. sz. — MILAN STRHAN: *A Živnostenská Banka (Kisiparos Bank) Szlovákiában 1918—1938* (177—218. l.) a cseh finánctőkés arisztokrácia vezető bankjának a tevékenységét mutatja be részletesen. A Bank a magyar és német tőke helyére igyekezett kerülni, néhány éven át a Slovenská Banka segítségével. A bányászatban, vegyi iparban (gyufagyártás, kőolajfinomítás), cukor- és papírgyártásban és más területeken a legnagyobb üzemek részvények vagy hitelügyletek révén a Bank befolyása alá kerültek. A szlovák burzsoázia nem volt elég erős ahhoz, hogy ezt megakadályozza. — PETER RATKOŠ: *Szlovákia az oszmán terjeszkedés korszakában 1526—1532. Az első oszmán expedíció Szlovákia ellen 1530-ban* (219—234. l.) a Morvaország ellen induló Mehmed bég hadjáratának eseményeit írja le. A török csapatok Esztergomnál és Komáromnál keltek át szlovák területre, Nyitra, Nagyszombat és Pozsony ellen vonultak, de csak falvakat támadtak meg, mintegy százat felégettek, s 50 000 fogollyal tértek vissza. A Habsburgok statikus védelmi rendszere ilyen mozgékony becsapások elleni védekezésre nem volt felkészülve. — *A vita-rovatban* JAN NOVOTNÝ: *A mi és magyar történészek jelenlegi vitájához az 1848—1849-es forradalom marxista értékeléséről* (235—245. l.) Andics Erzsébetnek a Valóság 1966 áprilisi számában megjelent tanulmányával vitázik, itt arra utal, hogy a magyar mozgalom 1848 előtt nem esett egybe teljesen az egyetemes haladással, mert elnyomta a nemzetiségi mozgalmakat. Felvázolja 1848—49 eseményeit: az áprilisi törvények semmit sem adtak a nemzetiségeknek, sőt a magyar kormány üldözte őket az áprilisi törvényeken túlmenő követeléseikért. Ez volt a nemzetiségi harc fő oka. Az Ausztriával való szövetség kérdésében utal arra, hogy az ausztroszláv programban demokratikus követelések is voltak. — M. L'AVOVÁ befejezi a müncheni egyezménnyel foglalkozó magyar forráskiadvány regesztázását (246—300. l.). — M. L'AVOVÁ ismerteti Juraj Zvara: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában c. könyvét (Bratislava, 1965) (301—308. l.), FRANTIŠEK BIELIK ismerteti Ján Sirácky-nak az Alföldre irányuló szlovák településről szóló könyvét (308—310. l.), P. RATKOŠ ismerteti G. V. Probszt: Die niederungarischen Bergstädte c. könyvét (München, 1966) (315—318. l.), J. S. Berkovits Ilona: Magyar kódexek c. könyvét (327—328. l.), ORH Heckenast Gusztáv tanulmányát a vízikerék elterjedéséről a magyarországi vaskohászatban (328—329. l.), A. V. Hermann Zsuzsanna tanulmányát: Egy besztercebányai könyvkereskedő a XVI. század közepén (330. l.), A. S. a Jobbágytelep és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában címen Makkai László szerkesztette tanulmánykötetet (331—332. l.), A. S. R. Várkonyi Ágnes tanulmányát: a Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján (333. l.),

A. V. Tóth András tanulmányát: Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatása korában (340. l.). — *N.*

ISZTORICSESZKI PREGLED 1967. 1. sz. — ZSAK NATAN: *A bolgár történettudomány feladatai a Bolgár Kommunista Párt Kilencedik Kongresszusa határozatainak megvilágításában* (3—14. l.) a kongresszusról adott általános beszámoló után utal arra, milyen fontos feladataik vannak a társadalomtudományoknak az ideológiai fronton. A történettudomány további teendőit az eddig nem kutatott kérdések feldolgozásában látja, ezen túlmenően általában a hazafias és internacionalista szellemű nevelésben játszott szerepét hangsúlyozza. Fontos az antikommunista külföldi nézetek elleni harc. Szükség van a mai korszak kérdéseinek feldolgozására, elsősorban a szocialista építés bemutatására. Ugyancsak fontos a balkáni népek közti kapcsolatok és barátságuk bemutatása. Elhanyagolt terület a kultúrtörténet. A további tervek sorában alapvető a Bolgár Kommunista Párt több kötetes történetének a megírása. A történészfront további fejlődésében a marxista—leninista eszmeiség mellett jelentős a demokratizálódás, amiben a Bolgár Történelmi Társulatnak lesz nagy szerepe. — BRANKO DŽORDŽEVIĆ: *A Szerb Szociáldemokrata Párt harca a háború ellen, a békéért és a balkáni föderációért. 1914—1915* (15—40. l.) bevezetésként rámutat a háború okozta nehéz helyzetre és az ebből származó elégedetlenségre. A szociáldemokrata párt 1914 nyarától kezdve felemelte szavát a háború ellen, a Ferenc Ferdinánd elleni merényletet végzetesnek tartotta, mert háborúhoz vezethet. A háború első hónapjai súlyos embervesztességeket okoztak a pártnak (D. Tucović halála a fronton stb.). A parlamentben a párt a hadi hitelek ellen szavazott. Jelentős harcot vívott a dolgozók ellátásáért. Bírálta a kormány nagyszerb törekvéseit. Újból kiállt a balkáni föderatív köztársaság terve mellett, 1915 március elején Szófiában a bolgár baloldali szocialistákkal közösen tartott népgyűlésen is ezt hirdették a párt képviselői. A párt azonban a jobboldali bolgár szocialistákkal is együtt akart működni, nem fogadta el Lenin ekkor hirdetett taktikáját. Nem fogadta el azt a tervet sem, hogy Makedóniát osszák fel Szerbia és Bulgária közt, hanem azt követelte, hogy Ószerbia és Makedónia legyenek egyenjogú részvevői a balkáni föderációnak. A párt élesen bírálta Bulgária belépését a háborúba. — RUBEN AVRAMOV: *Néhány kérdés a franciaországi népfronttal kapcsolatban* (41—50. l.) hangsúlyozza a franciaországi összefogás nemzetközi jelentőségét, kiemeli a Bolgár Kommunista Párt pozitív visszhangját: a párt a későbbi években is példaképének tekintette a francia népfrontot. Együttműködött a parasztpárttal. — VESZELIN HADZSINIKOLOV: *Bulgária — az első ország, ahol megvalósult a munkások és parasztok népfrontja még a Komintern VII. kongresszusa előtt* (51—55. l.) utal arra, hogy a kongresszuson lengyel felszólalásra felvetődött a munkások és parasztok összefogásának a lehetősége. Ez Bulgáriában már 1934 végétől kezdve megvalósult, a Bolgár Kommunista Párt ugyanis fontosabbnak tartotta a parasztpárttal való együttműködést, mert a szociáldemokrata pártnak úgysem volt komoly befolyása a munkásság körében. Először a parasztpárt ifjúsági szervezeteivel, később politikai szervezeteivel is sikerült megegyezésre jutni. Ennek okát abban látja, hogy a bulgáriai parasztmozgalom nagy tömegeket mozgatott meg és jelentős demokratikus hagyományai voltak. — JONO MITEV: *A besszarábiai bolgárok és Bulgária felszabadítása* (55—62. l.) a besszarábiai liberális bolgár burzsoázia által kiadott Bolgár Hang c. hetilap alapján mutatja be, hogy a bolgárok nagy lelkesedéssel fogadták az 1876-os Áprilisi Felkelés hírét, jelentős segélyt nyújtottak a török terror áldozatainak, s a fiatalok közül sokan álltak be önkéntesnek az orosz hadseregbe. — MARIJA VELEVA: *Dimitâr Sztrasimirov — a bolgár megújulás történetírója* (63—81. l.) részletesen elemzi az 1868—1939 élt történész életművét s megállapítja, hogy haladó burzsoá demokratikus koncepciót alakított ki a megújulási mozgalomról. — JAROSZLAV JOCOV: *A bolgár fasizmus néhány kérdéséről* (82—97. l.) Zs. Natannak az előző számban közölt cikkével vitatkozik. A bolgár fasizmus megjelenésének alapvető okát abban látja, hogy a burzsoázia a kommunista párt szétzúzására törekedett, amire a parasztpárti kormányzat nem volt hajlandó. Társadalmi bázisát a nagyburzsoáziában látja. Fejlődésében 1929, 1931, 1934, 1936 az egyes szakaszok választói. A Népi Blokk kormányzatát is véres diktatúrának tartja. Az 1934-es fasiszta államcsínnyel kapcsolatban arra utal, hogy szervezői csak korlátozni akarták az uralkodó jogkörét, de nem kívántak köztársaságot, külpolitikájukban pedig a királyi Jugoszlávia felé orientálódtak. Az 1944. szeptember 2-án uralomra került Muraviev-kormányban csak az utolsó fasiszta kormányt látja. — *N.*

ISTORIJSKI GLASNIK 1965. 1. sz. — VUK VINAVER: *Adalék az 1929—34 közötti jugoszláv—szovjet kapcsolatok történetéhez*

(4—59. l.) kifejti, hogy a Szovjetunió ebben az időben is a békés koegzisztencia külpolitikáját folytatta. Jugoszláviát megoldatlan kérdések, s különösen a nemzeti kérdés marcangolja. Ezért szintén békés külpolitikát folytatott. Mind ezek ellenére azonban Jugoszláviának egészen 1940-ig nem volt diplomáciai kapcsolata a Szovjetunióval, Sándor király mindvégig a franciabarát vonalat követte, ezért az ország állandóan ki volt téve az Olaszországból jövő fenyegetésnek, melyet egy ideig maga Anglia is bátorított, a balkáni francia befolyás csökkentése céljából. Franciaországot és csatlósait a Hitlertől való félelem rávitte arra, hogy mindinkább közeledjenek a Szovjetunióhoz. A nyugati diplomácia próbálta ellensúlyozni azt a nyomást, mely a fasiszta államok felől jött, s különösen nagy nyomást fejtett ki a kisantant-államokra. — Adam Nikolić: *Az 1810. évi varvarini csata* (61—85. l.) részletesen ismerteti az első szerb felkelés egyik legjelentősebb csatáját, amelynek győzedelmes befejezése által elhárították azt a veszélyt, hogy a törökök újból leigázzák Szerbiát. Még ugyanezen év nyarán a szerbek Loznicánál nagy győzelmet arattak a boszniai törökök felett, s ezzel teljesen megtisztították Szerbiát a törököktől. E harcok eredményeként területüket, a volt belgrádi pasalikot, jelenősen kiterjesztették. — Milorad Radević: *Az első orosz tanárok Belgrádban* (85—93. l.) Vergyis és Rugyinszkij, az 1849 és 1854 között Belgrádban működő első orosz származású tanárok szereplését ismerteti.

1965. 2—3. sz. — Bogumil Hrabak: *Feudális hűbérbirtokok Isa-beg Isaković körzetében a XV. század ötvenes és hatvanas éveiben* (4—50. l.) a khaszoknak és timároknak a skopljei körzetben való tanulmányozása révén fényt derít a török feudális osztály gazdasági-társadalmi elnyomó rendszerének szervezetére. A szóbanforgó területeken bevezetett gazdasági-társadalmi rendszer biztosítani tudta a gazdasági fejlődést. — Milica Bodrožić: *A Radikális Szociális Párt létrehozásának kísérlete* (51—77. l.) bemutatja, hogy 1932/1933 fordulóján feléledt a politikai élet a Jugoszláv Királyságban. Ebben a légkörben létrejött a Radikális Szociális Párt azzal a határozott feladattal, hogy kiszolgálja Sándor király politikáját, mely ebben az időben rutinosabb és rugalmasabb volt, mint az 1921—28 közötti korszakban. A párt programjában magévá tette a jugoszláv állami és nemzeti unitarizmus eszméjét. A vezető gárdát a burzsoá értelmiség képezte. Igen rövid időn belül a pártnak sikerült az ország minden részében tömeggyűléseket szerveznie és négy újságot megjelentetnie. — Gligor Todorovski: *Bulgária és Olaszország viszonya 1941—1943 között Nyugat-Macedonia kérdésében* (77—99. l.) megállapítja, hogy Olaszország mint fiatal kapitalista állam már a XIX. század végén kísérletezett Albánia bekapcsolásával a saját érdekszférájába. A harmincas és a negyvenes években Olaszország az agresszió útjára lépett. Az első világháborúban vesztes Bulgária a határrevízió szellemében építette ki külpolitikáját, s így 1941. március 1-én csatlakozott a hármas paktumhoz. Görögország és Jugoszlávia kapitulációja után mód nyílt arra, hogy Bulgária és Olaszország hozzálássanak balkáni politikájuk megvalósításához. A megszállt balkáni területek felosztása azonban igen kínosan folyt, tekintettel arra, hogy a két fél — váltogatva — egymás rovására szerette volna magát kárpótolni. A kérdést végül is Ribbentrop és Ciano döntötték el Bécsben 1941 áprilisában. Azonban a határvonalak végleges megvonása állandó feszültséget idézett elő a két fél között. Az 1942 év közepétől a kapitulációig Olaszország fokozatosan kedvét vesztette a Balkánra való további behatoláshoz. Ezért mutatkozott késznek Bulgáriával különböző megállapodások megkötésére. De még így is, mintegy hathónapos huzavona után, 1943. július 15-én lépett csak érvénybe a határvonalról szóló megállapodás. — Dragoljub Živojinović: *Dubrovnik és az 1796—97 közötti politikai válság* (99—114. l.) kimutatja, hogy Dubrovnik függetlensége ebben az időben megfelelt Napóleon terveinek Európa e térségében. Ennek megfelelően törekedett lehetetlenné tenni Ausztria terveit ebben a kérdésben is. — Čedomir Popov: *A „Rosen eset" és az 1875. évi német—szerb politikai ellentétek* (115—126. l.) a belgrádi német főkonzul kémkedési ügyét ismerteti, amely azzal ért véget, hogy Rosent kormánya visszahívta. — Sava Janković: *Major Miša Anastasijević 1803—1885* (127—142. l.) a szerb burzsoázia kiemelkedő képviselőjének a tevékenységét ismerteti, aki a szerbiai eredeti tőkefelhalmozás kiemelkedő exponense volt. — Slobodan Milošević: *Népművelés 1942 első felében, azon felszabadított területen, melynek Foča volt a központja* (143—152. l.) megállapítja, hogy 1942 februárjától júniusáig ez a felszabadult terület a megszállók és csatlósaik állandó támadásai és nyomása következtében fokozatosan zsugorodott. Mindezek ellenére a kulturális munka a helyi pártszervezetek erőfeszítései nyomán jelentős eredményeket ért el: iskolákat, tanfolyamokat szerveztek az írástudatlanság felszámolására, s egyéb kulturális tevékenységet folytattak. — *G.*

LE MOUVEMENT SOCIAL 1966. okt—dec. sz. — A szerkesztőség ezúttal speciális különszámot jelentetett meg, a folyóirat egész tartalmát a munkásmozgalom és az egyház kapcsolatainak szentelte. René Rémond bevezető tanulmányában: *Az egyház és a munkásság Franciaországban* (3—14. l.) megállapítja, hogy eddigelé az általános reagálás e kérdésre az volt, hogy e kettő mindig tagadta egymást Franciaországban, s csak igen kis töredékcsoportosulások akadtak, amelyek egyszerre tartották fenn kapcsolataikat az Egyházzal, s vállalták a szolidaritást a munkássággal. Mégis a XIII. század kolduló szerzeteseitől kezdve a modern munkáspapokig mutatkozik olyan irányzat, amelyet figyelembe kell venni. Az új kutatások tükrében kitűnik, hogy az egyház távolról sem alakított ki teljesen egységes magatartást a szociális kérdésekkel szemben, akadtak számosan még a felső klérus tagjai közül is, akik ostorozták a kapitalista társadalmi viszonyokat — beszédeik és írásaik azonban sohasem váltak az egyház egészére jellemzővé, s ha igaz is, hogy néhányan még a Dreyfus-ügy idején is az igazság védelmében szólaltak fel, az egyház egésze, s a befolyásos Croix mégiscsak a másik oldalon állt. Rémond utal a különszám több tanulmányából leszűrhető egyéb finomításra is, így arra, hogy még a guesdisták sem tekintették célravezetőnek, hogy antiklerikális követelésekkel a ténylegesen elsődleges szociális célkitűzéseket elhomályosítsák, megzavarják. Az antiklerikális szabadgondolkodó mozgalom és a munkásmozgalom még Franciaországban sem olvadt össze. Rémon végül utal XXIII. János Pacem in terris enciklikájára, amely ugyancsak az éles választóvonal lebontása irányába hatott. — Paul Droulers és Bonnet-Laborderie: *Katolicizmus és munkásmozgalom a XIX. századi Franciaországban. A püspöki kar véleménye* (15—46. l.) hatalmas — részben kiadatlan levéltári — forrásanyag, a püspöki körlevelek alapján világítják meg a különféle tendenciákat, állásfoglalásokat. Vizsgálódásukat de Bonald vicomte-nak még a nagy francia forradalom idejéből származó írásaival kezdik, majd Mgr. Belmas cambrai-i püspök pásztorleveleivel folytatják, aki a szegény munkásokkal rokonszenvezve, humanista szempontok által vezetve bírálta a tőkések „aranyszomját", a munkások kíméletlen kizsákmányolását. Belmas utóda, Giraud bibornok az 1840-es években még tovább ment és kifejezetten „az embernek ember által való kizsákmányolását" hibáztatta. A szerzők megemlítik, hogy az 1831, 1834-es lyoni munkásfelkelések idején is voltak olyan egyházi körök, amelyek a munkásokkal éreztek együtt. Rouenben Croy biboros 1838-ban a munkások és szegények sorsának könnyítését sürgette, Bordeaux-ban Donnet biboros ugyanakkor a bérmunkarendszer tiranniáját kárhoztatta, Bonald biboros pedig azt kifogásolta, hogy az emberek valósággal a gépek része, rabszolgái lettek. Az 1848-as forradalom után a társadalomkritikai él a püspökök és kardinálisok száján valamelyest tompult, de tartalmilag nem halt el. Lyonban Bonald biboros az 1850-es években is tovább ostorozta az embertelen kapitalizmust, Cambraiban pedig Régnier biboros tette ugyanezt. Az e felfogást osztó főpapok elutasították a klerikális reakció híveinek megkereséseit, hogy minden esetben és feltétlenül a lázongó munkásokat marasztalják el, minthogy Bonald és társai ennél mélyebben keresték a bajok orvoslásának módját. A szerzők mindennek alapján hangsúlyozzák, hogy XIII. Leó pápa Rerum novarum enciklikája nem született meg hirtelen, mindenfajta előzmény nélkül. — Emile Poulat: *A proletariátus elkereszténytelenedése, vagy a vallás hanyatlása* (47—59. l.) sok érdekes forrásanyagra támaszkodva világítja meg a vallásos érzületnek a dolgozó tömegek körében való érvényesülését, illetőleg kihalását, vagy legalábbis gyengülését. Ez utóbbira vonatkozóan idézi bizonyítékul a Napóleon seregét kísérő francia abbé feljegyzéseit, aki szerint a katonák és tisztek csak egészen elvétve kérték segítségét. Poulat utal az újabb történeti kutatók eredményeire is, akik hangsúlyozzák, hogy a katolicizmus tényleges gyakorlását már a XVIII. században sem szabad túlbecsülni, s éppen a nagy forradalom után terjedtek el ilyen irányú „idealizált értékelések" a forradalom előtti állapotokról. Poulat ugyanekkor óv a leegyszerűsítésektől, utal az ellentétes tendenciákra, a különféle vizsgálati módszerekre, az ideológiai és a szociológiai kategóriákra, amit mind kritikus szemmel kell alkalmazni. — Jean Bruhat: *Az antiklerikalizmus és a munkásosztály Franciaországban 1914 előtt. Egy probléma vázlata* (61—100. l.) mindenekelőtt megállapítja, hogy a munkások körében a kereszténység visszaesése 1830—1914 között mindenki előtt ismert. Az általános igazságon túl azonban finomabb elemzésre van szükség. A marxista történész utal arra, hogy az antiklerikalizmus konkrét értelmezését is meg kell adni, majd jelezte, hogy az antiklerikalizmus nem azonos sem a dekatolizálással, sem az ateizmussal. Majd az antiklerikalizmus terjedésének szakaszolásához tesz megjegyzéseket. Megállapítja, hogy az 1830—1840-es években jelentkezett a munkások között is egy keresztény-szocialista

irányzat, amelyre Engels is felfigyelt. A munkások gyakran még a Bibliára hivatkoztak. Ez az irányzat a második császárság idején részint már 1848 júniusa, majd az 1851-es államcsíny, III. Napóleon egyházi támogatása, s a keresztény-szocialisták hivatalos egyházi dezavuálása folytán veszített tért. (Bruhat ehelyütt megemlíti Pierre Leroux esetét, mikor az 1848 júniusi vérengzés napjaiban a parlament pap-képviselőinek közbenjárását kérte — hiába. Ez azután Leroux tekintélyét is megtépázta.) Végeredményben a keresztény-szocialista tendenciák a francia politikai és eszmetörténetben így mindvégig alárendelt szerepet játszottak. Bruhat emellett számtalan részletmegfigyelést tesz. Utal arra, hogy a századforduló éveiben Albert de Mun a társadalmi ellentmondások orvoslására a középkori céhrendszert kívánta újra bevezetni. Mások (Léon Harmel) valóságos új New Lanark telepek létesítésével kísérleteztek — de félévszázaddal megkéstek, ekkorra már a modern szakszervezetek is megalakultak. A munkások antiklerikalizmusára visszatérve megállapítja, hogy 1815—1831 között speciális munkás-antiklerikalizmusról nem lehet beszélni, később, főként 1840-től 1848-ig ilyen irányzat már kialakul, amely nem vallásellenes, de elutasítja a hivatalos egyházat. 1848 és 1905 között ez a szemlélet még inkább elterjed. 1905 után a munkásmozgalomban az antiklerikalizmus egyértelműen dominál, sőt tudatossá lesz, de ez ugyanakkor elválik a polgári szabadgondolkodók antiklerikalizmusától. Bruhat emellett utal a korai antiklerikális munkás megmozdulásokra, nyilatkozatokra, amelyek olykor deizmussal párosultak. Blanqui és Dézamy viszont már ateisták lettek, Proudhon esetében a képlet bonyolultabb. Az I. Internacionálé francia szekciója sürgeti leginkább az egyház elleni harcot, de a vallással szemben türelmesebb, mint a blanquisták, ami a Párizsi Kommün idejében is megmutatkozott. Bruhat megvizsgálja a munkásmozgalom és a szabadkőművesség nagyon is bonyolult kapcsolatát. Jelzi, hogy a szabadkőművesek az 1890-es évektől tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a szociális kérdéseknek, de rövidesen elhatárolták magukat a szindikalizmustól és a munkásmozgalomtól. Mindemellett a szabadkőművesek körében mindvégig maradtak munkások, sőt szép számban szocialisták is. Bruhat foglalkozik a laikus oktatás bevezetésének problematikájával, majd utal arra, hogy a szerzetes műhelyek is gyakran erjesztőleg hatottak a munkanélküliséggel küzködő munkások antiklerikalizmusára. Végül, de hangsúlyozottan aláhúzza, hogy a hivatalos egyházi körök szocialistaellenessége, s Lamennais-től kezdve a keresztény-szocializmus vatikáni elítélése ugyancsak ilyen irányban hatott. — Pierre Lévêque: *Szabad gondolat és szocializmus (1889—1939). Néhány adalék* (101—141. l.) igen gazdag forrásanyag felsorakoztatásával történetileg vázolja a szabadgondolkodók mozgalmának szervezeti, számszerű fejlődését, miközben a lehetőség szerint a csatlakozók szociális összetételére is fényt vet. Áttekintést ad jelentősebb kongresszusaikról, összevetve ezeket a korabeli szocialista, valamint a polgári radikális párt állásfoglalásaival, mint ami ellentétes irányban befolyásolta e mozgalmat. Az első világháború alatt a Szabad Gondolat (Libre Pensée) a munkásmozgalomhoz hasonlóan válságba jutott, sőt ez a válság elhúzódott a háború után is. Míg a munkásmozgalom 1917—18 után gyorsan kiterebélyesedett, a szabadgondolkodók tábora csak lassanként növekedett. Noha szocialisták 1918 után is részt vettek e mozgalomban, a társadalom szociális ellentmondásaira e körből változatlanul ellentmondásos válaszokat adtak, a viták és ellentétek állandósultak, amit az alkalmankénti akut politikai események (szovjetellenes intervenció) is elmélyítettek. Mindemellett a szerző hangsúlyozza, hogy az új szervezők (főként André Lorulot szerepét húzza alá, aki 1914 előtt még az anarchista mozgalomban vett részt) munkája eredményeként új életre kelt. Az 1930-as években a mozgalom fellépett a fasizmus ellen, az egyházat most már azért is támadták, amiért kiegyezést keresett a fasiszta pártokkal és hatalmakkal, miközben a Libre Pensée és hívei a francia Népfront segítségére siettek. — Az átfogó összefoglaló tanulmányok mellett a szerkesztők több helytörténeti, vagy részletkérdést feldolgozó cikket is közzétettek, amelyek közül külön figyelmet érdemel Yves-Marie Hilaire írása, aki a nagy múltú Nord-megye munkásmozgalmának szociológiai-történeti felmérése alapján vizsgálja a katolikus egyház és a munkásmozgalom viszonyát.

1967. jan.—márc. sz. — Aimée Moutet: *A párizsi munkásmozgalom a Kommün másnapjától az 1876-iki első szakszervezeti kongresszusig* (3—39. l.) hangsúlyozza, hogy e korban az értelmiségi szellemi befolyás kisebb volt, s a megmaradón belül inkább a proudhoni hagyományok éltek tovább. Alaposabb áttekintést nyújt a párizsi ipari szerkezetről, ennek alapján a munkásság összetételéről. Ebből kitűnik, hogy 1856 és 1886 között Párizs lakosságának összetételében csökkent a munkások hányada, s ezen belül a nagyüzemek száma. A szerző megvilágítja a különböző iparágak koncentráltságának fokát, az 1873—74-es gazdasági válság következményeit, a növekvő

drágaság folyamatát. Körültekintő képet fest a politikai viszonyokról, a Kommün vezetőinek elüldözése következtében előállott helyzetről, az ouvrierizmusról, a reformpolitika térhódításáról, az ostromállapotról — amely minden munkásszervezet számára előírta rendőrségi bejegyzésüket. Moutet érzékelteti, hogy a kormányzat és a rendőrség milyen könyörtelenül lépett fel a munkások legkisebb megmozdulásával szemben is. Ennek ellenére a munkások a szakszervezetekben 1871—1874 között már szép számban újratömörültek, amit a szerző szakmánként nagy pontossággal mutat be. Moutet ezt követően megvilágítja a munkásszervezetek politikai jellegű akciókísérleteit, kapcsolataikat a radikális polgári sajtóval, nemzetközi összeköttetéseiket, majd részletesen elemzi a szakszervezeti mozgalom tendenciáit. Különösen nagy gonddal vizsgálja az 1876-os kongresszus lefolyását, amely jelezte, hogy a munkásmozgalom ismét a francia politikai élet porondjára lépett. A kongresszus alaphangját már kifejezetten antikapitalista törekvések adták meg, amelyeknél a szövetkezeti módszer már nem dominált annyira, mint az 1860-as években. A szerző megemlékezik a munkásszervezet és a sztrájkok összefüggéséről, amelyeket táblázatokkal is megvilágít. — M. Liebman: *Az általános sztrájk gyakorlata a Belga Munkáspártban 1914 előtt* (41—62. l.) megállapítja, hogy a belga szociáldemokrata párt reformista irányzatot követett, de mégis a svéd, holland, orosz általános sztrájkok mellett e korszakban Belgiumban zajlottak le a legnagyobb visszhangot verő általános sztrájkok. Mindezt visszavezeti César de Pape szellemi befolyására, az I. Internacionálé időszakára, de hozzáfűzi, hogy a szálak nem egyszerűen eszmei természetűek. Bemutatja, mint vezették el a rendkívül heves sztrájkharcok a belga bányászokat, munkásokat időnként az általános sztrájk módszeréhez, miként azt az 1886. évi kongresszus is leszögezte. A belga párt vezetői mindhárom nagy sztrájknál (1893, 1902 és 1913) csak végső eszközként, s valósággal a tömegek követelésére nyúltak ehhez a fegyverhez. Tartottak ugyanis attól, hogy a harcok kiéleződhetnek, s a munkásokra már ők sem fognak tudni befolyást gyakorolni. Minderre a szerző bőséges bizonyító anyagot idéz az egykori sajtóból, önéletrajzi művekből és feldolgozásokból. Idézi a belga pártvezetőség korabeli baloldali kritikusait, majd külön kitekintést nyújt a sztrájk vallon összefüggéseire. — Guy Verron: *Egy vasipari vállalat szociális szerkezete az ipari forradalom előtt* (63—94. l.) a Port-Brillet-ben alakult vaskohó történetét elemzi a memoárok, helyi levéltár, naplók és kiterjedt feldolgozó irodalom segítségével. Elemzi a tulajdonosok származását, helyzetét, kulturális és anyagi körülményeit, majd ugyanezt a módszert követi a munkások vonatkozásában. Megállapítja, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején a szakmunkások viszonylag kedvező anyagi körülmények között éltek. Részletes kimutatást közöl a különféle munkáskategóriák béreinek alakulásáról, és erre 1800—1844 között táblázatot is mellékel. Politikai vonatkozásban megjegyzi, hogy a jakobinus diktatúra idején a munkások a forradalom oldalán álltak, s ennek következtében összeütközésekre került sor közöttük és a környék vendée-ista parasztsága között. — Herbert Steiner: *A Szocialista Internacionálé a második világháború előestéjén, 1939 július—augusztusában. Friedrich Adler dokumentumai* (95—112. l.) bevezetőjében rövid összegező képet nyújt. F. Adler történeti pályafutásáról, kiemelvén háborúellenességét az első világháború idején, a II 1/2-es Internacionálé megalakítását, majd antifasiszta erőfeszítéseit. Ezt bizonyítja az a három dokumentum is, amelyet Steiner itt közzétesz. Adler első feljegyzésében az angol munkásszervezetek felelősségét hangsúlyozta, valamint az erősödő izolacionista tendenciák aggasztották az Internacionálében. A müncheni politika, a spanyol és osztrák köztársaság feláldozása nyomán a kis országok szocialistáinak pacifizmusa erősödött meg — ami utat nyitott a fasiszta előretörésnek, Adler ezt a tendenciát kívánta megállítani és közös antifasiszta ellentámadás megindítását sürgette. — *J.*

REVUE HISTORIQUE 1966. okt.—dec. sz. — H. Deschamps az írott történeti hagyománnyal nem rendelkező népek történetének kutatási problémáiról ír (305—316. l.). Megállapítja, hogy ezen a területen a néprajzi és a történetkutatói módszerek együttes felhasználása vezethet csak eredményre: részben a néprajzi ismereteket (a társadalom, gazdasági élet stb. hagyományait) kell tekintetbe venni, részben pedig meg kell találni a szóbeli emlékanyag felhasználásának módját. Először az anyaggyűjtés miként jét és szempontjait kell tisztázni, majd az anyag kritikai kritériumait kell meghatározni (pl. a kronológia alapjainak kutatásánál). — Ch. E. Perrin a Duroselle és Jarry által szerkesztett Egyháztörténetnek az 1378-as egyházszakadástól 1449-ig terjedő időszakot felölelő 14. kötetét ismerteti (317—346. l.). A mű nem csupán politika-, esemény-, kormányzattörténet, hanem figyelmét kiterjeszti a keresztény ideológia történetére is. Vizs-

gálja az eszmék, áramlatok születését, elterjedését, terjesztőit, hatását is — egészen Wiclif, Husz tanáig. — J. CHESNEAUX: *A föderalista mozgalom Kínában 1920—1923 között* (347—384. l.) röviden áttekintve a kínai tartományoknak a szeparatizmust elősegítő földrajzi, történelmi, társadalmi és gazdasági adottságait, részletesen foglalkozik a kínai forradalomnak azzal a szakaszával, melyben az egyes, főleg déli területek, megszabadulva az addig uralkodó katonai klikk uralmától, rövid életű kísérletet tettek autonómiájuk kiépítésére. Ezt a pillanatnyi helyzet által segített mozgalmat a Kuomintang megpróbálta felhasználni, de belátva annak átmeneti jellegét, hamarosan felhagyott a föderalista tervekkel, s a kommunistákkal lépett szövetségre. — M. BOULOISEAU a Jaurès közreműködésével jelentős tényezővé emelkedett „A francia forradalom történetének bizottsága" történetét és munkásságát ismerteti (387—398. l.). — J. GODECHOT folytatja összefoglaló tájékoztatóját a francia forradalom és a császárság, korának újabb történelmi irodalmáról (gazdaság-, társadalomtörténet, a szellemi élet és a hadtörténet) (399—433. l.). — A Kelet-Afrikával foglalkozó szakirodalommal H. BRUNSCHWIG jelentése foglalkozik (435—472. l.).

1967. jan.—márc. sz. — A XI. századi normann hódítások és hadjáratok (Anglia, Szicilia, az első keresztesháborúk) közötti összefüggéseket kutatja D. DOUGLAS (1—16. l.). Felhívja a figyelmet az új államalakulások stabilitására, fejlődőképességére; a normann hadviselés eszközeire, fejlett hadművészetükből fakadó katonai fölényükre, a különböző országokban jeleskedő normandiai vezérek szoros családi kapcsolataira. E háborúk kapcsán alakult át az addig békehirdető pápai ideológia szent háborúk hirdetésévé; a normannok pedig siettek önmagukat, mint a hit harcosait népszerűsíteni. — B. GUENÉE: *Állam és nemzet a középkori Franciaországban* (17—30. l.) a nemzet és az állam fogalmának kialakulását a XII—XV. századi francia írók, krónikások műveiben s oklevelek szövegében követi nyomon. Az így nyert adatok alapján a százéves háború korára teszi azok végleges kikristályosodását: Jeanne d'Arc fellépése nem a kezdete, hanem kiteljesedése ennek a folyamatnak. — P. LÉON a francia kormány által újabban létrehozott lyon-i gazdasági körzet múltját tette vizsgálat tárgyává (31—62. l.). Ez a terület földrajzi és történelmi szempontból nem egységes, csak Lyon helyzeti energiája kötötte össze őket egymással — már a múltban is. Ezért alakult ki a környék köztudatában már a XVI. század óta erős „területi öntudat", a XIX. század végére pedig a hatalmas lendülettel fejlődő ipar gazdaságilag egységessé tette a vidéket, ami — a századfordulón Párizs nyomása alatt bekövetkezett megingástól eltekintve — napjainkig is egyre erősebben érezteti hatását. — J. BARIÉTY: *A második világháború történetének újabb forrásai* (63—98. l.) a közelmúltban váltak ismeretessé a kutatók számára A. Eden emlékiratainak újabb részletei. A tanulmány szerint különösen az 1940-es franciaországi csatában elszenvedett vereség okairól, az 1941-es balkáni eseményekről s a nagyhatalmak háború utánra vonatkozó terveiről tudhatunk meg érdekes adatokat belőle. R. Murphy emlékiratai az USA észak-afrikai politikájával (Roosevelt és a Vichy-i kormány kapcsolatai), az olaszországi hadjárattal, Németország megszállásával kapcsolatban szolgáltatnak eddig ismeretlen mozzanatokat. Grinpenberg finn diplomata könyve a kis országok helyzetének jobb megértését teszi lehetővé. — A. NAROTCHNITZKY: *A francia—orosz kapcsolatok két tendenciája* (99—124. l.) a XVI. századtól kezdve kíséri végig a két ország viszonyának alakulását. A legtöbb teret a francia forradalom és következményei, a XIX—XX. század fordulójának eseményei és a szovjet—francia kapcsolatok kapják. — A. DUCELLIER az Albán Népköztársaságban folyó történelmi kutatásokról számol be (125—144. l.). — J. GODECHOT a francia forradalom és a császárság korának történeti irodalmáról szóló tájékoztatójának III. részét közli (145—182. l.). — *B. G.*

PAST AND PRESENT 1967. 36. (ápr.) sz. — J. BRISCOE: *Róma és az osztályharc a görög államokban Krisztus előtt 200 és 146 között*, e korszakra vonatkozóan ismerteti Róma politikáját a riválisok görög államok irányában (3—20. l.). A görög világban az osztálykülönbségek meglehetősen élesek voltak. A vagyon megoszlásának egyenlőtlensége miatt valamennyi államban megtalálhatjuk a szegények és a gazdagok pártját. Az ókor történetírói világosan írnak erről. Az osztályok közötti harc végigvonul a görög történelmen. Ez természetesen nem maradt a görög államok belügyi kérdése csupán. Az ötödik században a demokraták főleg Athénben számíthattak támogatásra; az oligarchák pártján állók pedig Spártára tekintettek. A IV. században Makedóniai II. Fülöp s utána valamennyi makedón uralkodó a felső osztályokat támogatta. Ez a helyzet csak V. Fülöp uralkodása kezdetén változott meg 221-ben. Ő a nép kegyét kereste, egyszerű ruhákat öltött stb. A görög államok közti vetélkedéseknek pedig nem állta útját.

200-ban Róma hadat üzent Fülöpnek nyilván azzal a céllal, hogy megakadályozza Makedónia hatalmának növekedését. Így kezdődött az a háború-sorozat, amely Róma teljes győzelméhez vezetett a Földközi-tenger térségében. — C. H. CHURCH: *A francia központi bürokrácia társadalmi bázisa a direktórium idején. 1795—99* (59—72. l.) hangsúlyozza, hogy a bürokrácia jelentőségét már régebben felismerték a szociológusok és politikai közírók, mint a történészek. Marx hosszasan analizálta a XIX. századi franciaországi történelemben a bürokrácia szerepét, de azóta igen kevés tudományos jellegű cikk foglalkozott e kérdéssel. Ezért az utolsó 100 esztendőben a francia bürokrácia szinte megfoghatatlan dolog. A kutatások jelenlegi eredményei alapján növekedésének fő irányát meg lehet állapítani és azt is, hogy kibontakozásának legfontosabb szakasza a forradalmi és napóleoni korszak volt. De az eddigi kutatások főképpen a Thermidor előtti időszakra és egyes részletkérdésekre irányultak. A szerző a tanulmányában jelzett időponton belül teljes képet kíván nyújtani a bürokrácia egészéről, mert megítélése szerint csak így lehet megérteni jellemvonásait és hatáskörét. — D. J. ROWE: *A londoni Munkásegyesület és a Nép chartája* (73—85. l.) kísérletet tesz arra, hogy a chartista mozgalom keletkezésével kapcsolatos néhány nézetet helyesbítsen. A chartista mozgalom összefoglaló történetét M. Hovell és J. West írta meg az első világháború után. A szerző Hovell-t és West-et a londoni Munkásegyesület keletkezése és a Népcharta szerzőségének kérdéseiben egészíti ki. Úgy véli, hogy mindkét szerző eltúlozta a mozgalom e korai szakaszában a munkásosztály öntudatos részvételét. Bár elismeri, hogy több kutatómunkára van még szükség az angliai e korabeli radikalizmus osztálybázisának és a munkásság osztályöntudata fejlődésének pontos meghatározásához. A korábbi évtizedben a radikális középosztálybeli és munkáscsoportok között kialakult együttműködés tovább folytatódott és a növekedőben levő munkásosztálybeli politikai öntudatosodás még az 1830-as évek közepén sem volt annyira erős, hogy megfogalmazódhatott volna sajátos ideológiája és programmja. 1841-ben a korábbi évek mozgalmi tapasztalatai alapján már más volt a helyzet. A szerző szerint ugyanúgy, mint az 1830—32-es választójogi reformmozgalom idején, az 1830-as évek végén a chartista ideológia fejlődése középosztálybeli radikális forrásból indult el. — O. ANDERSON: *Mit jelentett a történelem a politikában a XIX. századközepi Angliában* címmel (87—105. l.) utal arra a hosszas vitára, amely e korszakra vonatkozóan folyt angol történészek körében: mennyiben alakították Benthamista, szabadkereskedelmi és egyéb eszmék, ideológiák az angol közéletet, politikát. A szerző azonban leszűkítve a témát, csupán az angol történelemről kialakított felfogásoknak az angol politikára gyakorolt hatását elemzi, a krími háború éveiben. Két szempontot emel ki: a történelmi argumentációt a napi politikában ekkor nemcsak a munkásosztálybeli radikálisok alkalmazták, hanem a társadalom különböző osztályai, rétegei is; kölcsönhatás állott fenn az egyes társadalmi osztályok és e társadalmi osztályok által interpretált történelemfelfogások között, s amely bonyolultabb annál a szokványos tételnél, miszerint az uralkodó osztály arra használja fel a múltat, hogy a jelent igazolja, az elnyomott osztály pedig az ellenkezőjére. — S. BUDD: *A hit elvesztése Angliában 1850—1950 között* (106—125. l.) a világi vagy szabadgondolkodó mozgalom tagjai hitetlenségének okait elemezve, mintegy 300 életrajzi beszámolót alapul véve megállapítja, hogy a szabadgondolkodók az angliai ateisták és agnosztikusok egy csekély részét képezték. A hitüket vesztettek főleg munkásosztálybeliek voltak: okai végletes individualizmusukban, társadalmi helyzetükben, radikális vagy szocialista beállítottságukban és erős erkölcsi érzékükben keresendők. A szabadgondolkodóknál a hit elvesztése nem intellektuális, hanem morális kérdés volt.

1967. 37. (júl.) sz. — E. A. WRIGLEY: *London jelentősége a változó angol társadalomban és gazdasági életben 1650—1750 között* (44—70. l.) sokoldalúan elemzi London lakossága növekedésének okait és ennek közvetlen hatását Anglia többi részére. Nyomon kíséri London gyors növekedésének gazdasági hatását, nem hanyagolva el a folyamatot kísérő demográfiai és társadalmi változásokat sem. A XVII. század végén London Európa legnagyobb városa. A XVII. század elején Párizs lakossága mintegy 400 000 volt, a század végén csaknem 500 000; viszont a következő században a növekedés csekély; az 1801-es cenzus idején 550 000 fő. Ezzel szemben London a XVII. és XVIII. század folyamán is nagy ütemben fejlődött. Az első népszámlálás előtti adatok: 1600-ban kb. 200 000 fő, 1650-ben: 400 000. A XVII. század végén 575 000, 1750-ben 675 000 és 1800-ban már 900 000. London és Párizs jóval nagyobb a XVII. és XVIII. században, mint Európa bármely más városa, és jóval nagyobb, mint bármely más angliai vagy franciaországi város. A két város fejlődése között jelentkező különbség észlelhető abból a tényből is, hogy míg 1650-ben Franciaország összlakosságának 2 1/2 százaléka élt

Párizsban, és 1750-re ez az arány alig változott, Angliában ugyanezen időpontokban az arány 7 (1650), illetve 11 (1750) százalék. Minden, ami Angliát megkülönbözteti az ipari forradalmat megelőző században Európa többi részétől, figyelemreméltó és kutatást érdemel, mert fontos adalékokkal szolgálhat az ipari forradalom geneziséhez. — R. FORSTER: *A nemesség továbbélése a francia forradalom idején* (71—86. l.) A. Cobban sokat vitatott könyvének (The Social Interpretation of the French Revolution) tételét finomítja. Túlélte a nemesség a forradalmat, sőt a konzervatív földbirtokos osztályok hasznot is húzhattak a forradalomból, de kétségtelen, hogy a forradalmi törvényhozás a nemesség gazdasági helyzetét lényegesen érintette. Az ancien régime hierarchikus rendszerét már nem lehetett többé visszaállítani, még a hírhedt 1825-ös de Villèle-rendelettel sem. A forradalmat követően közép- és kisbirtokosokból álló birtokos nemesség már nem volt azonos a régi földesúrral. A forradalom idején a földbirtok területi és gazdasági változása kihatott a földbirtokos nemesség gazdasági és társadalmi helyzetére a XIX. század folyamán. — G. RUDÉ: *Az első választójogi törvény idején az angliai vidéki és városi megmozdulások, 1830—31* (87—102. l.) összegezi az e megmozdulásokról modern angol és amerikai történészek által kialakított képet: potenciálisan forradalmi helyzet volt ekkor, 1688 óta először ismét Nagybritanniában. E megmozdulásokat 3 főcsoportba sorolja a szerző, kiváltó okuk, követelésük, céljuk, ideológiájuk, földrajzi helyzetük, a részvevők jellege és a lemérhető eredmények alapján. Főképpen arra keres és ad választ, hogy e forradalmi megmozdulások vagy mozgalmak miért nem váltódtak át forradalomba, mennyiben segítették vagy gátolták a forradalmi helyzet kialakulását. — U. R. Q. HENRIQUES: *Törvénytelen származás és az Új Szegény Törvény* (103—129. l.) az 1834-es angliai Új Szegény Törvénynek a törvénytelen származással foglalkozó cikkelyét és annak társadalmi hatását elemzi. Áttekintést nyújt a korábbi törvénytelen származást illető törvényekről és az 1834-es törvénycikkről, képet ad a nők számbeli fölényéről is az 1801-et követő, tíz évenként ismétlődő népszámlálások alapján. (5—600 000-el több felnőtt nő volt, mint férfi Angliában és Wales-ben ebben az időszakban.) Végül azt a korabeli „reformerek" által fel nem tett kérdést is megkockáztatja, hogy mennyiben segítették elő a törvénytelen származást az azt büntető törvények. — S. KIENIEWICZ: *A lengyel társadalom és az 1863-as felkelés* (130—148. l.) a lengyel történészek 9. konferenciáján (1963 szeptemberében) elhangzott előadásának rövidebb és némileg módosított szövege. A témát igen sokoldalúan, az osztálykonfliktusok, osztályellentétek, valamint a nemzetiségi csoportok jelenlétének és reakcióinak figyelembevételével tárgyalja. Megkísérli ennek az összetett és céljaiban szétágazó társadalomnak, mint egésznek ábrázolását az 1863-as felkelés kapcsán. — *H.*

THE ENGLISH HISTORICAL REVIEW

1967. 322. jan. sz. — G. I. T. MACHIN: *A vidéki földesúr és a gabonatörvények hatálytalanítása* (47—85. l.) összefoglalja a gabonatörvényeket hatálytalanító 1846-os törvényről írott újabb munkák eredményeit. E törvény a szabadkereskedelemért harcoló Cobden párt győzelmét jelentette a protekcionista arisztokrata pártalakulások felett és lényeges határkő Anglia újkori történetében. A szerző a disszenter voluntarista csoportosulás vidéki élharcosairól, sajtójáról számol be és részletezi, milyen kérdésekben állt e politikai csoportosulás Cobden mellett vagy ellene, és milyen kérdésekben fogadta el a chartista célkitűzéseket. Vitatja, hogy e mozgalom alapja vagy kiindulási pontja lehetett az új liberalizmusnak. Szerinte a voluntaristák csupán olyan politikai töredék-párt szerepét játszották ekkor, mely színezte vagy élezte az amúgyis túlfeszített politikai légkört.

1967. 323. (ápr.) sz. — J. P. T. BURY: *Gambetta és a gyarmati kérdések* (277—295. l.) nemcsak Gambetta tuniszi és határozott egyiptomi politikáját ismerteti, hanem teljes gyarmati koncepcióját, külpolitikáját — főleg angol vonatkozásban — és kiemelkedő szerepét a francia politikai életben 1870-től 1882-ig. Gambetta végső konklúziója az volt, hogy nemcsak a gyarmatbirodalom kiépítése szükséges, hanem egy olyan közvélemény kialakításáé is, amelyik ezt a birodalmat támogatja.

1967. 324. (júl.) sz. — O. ANDERSON: *A Wensleydale főrend esete és a lordok házának helyzete a XIX. század közepén* (486—502. l.) a korábbiaknál szélesebb társadalmi és alkotmányjogi kitekintéssel vizsgálja meg újból az angol alkotmánytörténet epizódját: 1856-ban lord Palmerston miniszterelnök javaslatára Viktória királynő egy jeles jogtanácsosból, Sir James Parke-ból Wensleydale báró címmel életére szólóan főrendet csinált. A lordok házának bizottsága azonban nem engedte, hogy az ilyen főrendnek a parlamentben helye és és szavazati joga legyen (1887-ig). Az eset jelentősége: általa megmutatkozott az angol lordok házának újból megerősödött hatalma, befolyási köre és jelentősége, amely komoly csorbát szenvedett az 1832-es Reform-törvény idején. — B. HARRISON

és P. HOLLIS: *Chartizmus, liberalizmus és Robert Lowery élete* (503—535. l.) azt állítják, hogy épp annyi joga van a liberális pártnak a chartizmust elődjének tekinteni, mint a szocialista pártnak. Helytelen szerintük a „rossz irányba való elkanyarodás" elméletét alkalmazni azokra a chartistákra, akik a liberálisokkal való együttműködést szorgalmazták a múlt század közepén, hiszen a viktoriánus középosztály is a monopóliumok, valamint kiváltságok ellen küzdött és sok közös célja volt a chartistákkal. „A rossz irányba való elkanyarodás" elméletének helytelenségét a szerzők egy közelmúltban megtalált önéletrajz kapcsán igyekeznek bemutatni, amelyet Robert Lowery chartista írt. Az 1839-től 1842-ig terjedő évek tanulságai arra a következtetésre késztették Loweryt, hogy nemcsak szükséges, de lehetséges is szövetkezni a középosztálybeliekkel. Lowery élete — a szerzők szerint — jól példázza, mit adott a chartizmus a viktoriánus korszak közepén a liberalizmus számára. — *H.*

HISTORY, 1967. 174. (febr.) sz. — C. F. RICHMOND: *Angol tengeri hatalom a XV. században* (1—15. l.) megállapítja, hogy a tengeri fölényért nem küzdöttek a nemzetek: ahogy adódott, úgy került fölénybe egyik vagy másik nemzet hajóhada, akkor sem hosszabb időre, mint egy-egy nyárra. Egyedül V. Henrik angol király törekedett hosszabb ideig tartó tengeri hatalomra, ő sem önmagáért e hatalomért, hanem a Franciaországgal folyó háború sikeréért. Halála után IV. Edward uralkodásának végéig az angol kormány nem fejlesztette tervszerűen tengeri erejét. Csak bizonyos feltételek mellett, nagyobb erőforrásokkal lehetett megalapozottabb tengeri védelmet kiépíteni. 1422 és 1480 között az egyik vagy másik feltétel általában hiányzott. A szerző azt vizsgálja részleteiben, hogyan sikerült V. Henriknek, IV. Edwardnak és III. Richárdnak mindezek ellenére olyan politikát folytatnia, amely a tengeri erő készenlétéhez, bizonyosfokú védelem kiépítéséhez vezetett. — J. HURSTFIELD: *A politikai korrupció a modern Angliában: a történész problémája* (16—34. l.) megkísérli bizonyítani, hogy a „korrupció" szó önmagában nem nyerhet valóságos értelmet, hacsak nem tisztázza előbb a történész, milyen időszakban mi a jelentése és valóban korrupció történt-e. Nem lehet korrupcióról beszélni, ha csupán gazdát cserélt a pénz, de korrupció már, ha a közérdeket ez sérti. Ugyanígy a megvesztegetés, illetve az ajándékok osztogatása és elfogadása önmagában nem korrupció, a helytől, időtől, az érdekeltek állásától és az ajándékozás közérdeket érintő vonásától függ ennek megítélése.

1967. 175. (jún.) sz. — J. R. HARRIS: *A gőzerő felhasználása a XVIII. században* (133—148. l.) összegezi számos nagybritanniai megyei adat alapján a XVIII. sz. különböző szakaszaiban a gőzgépek számát; úgy véli, a század végére összesen mintegy 1200 gőzgép működött Nagy-Britanniában. Adataival cáfolja a történeti irodalomban napjainkban is felbukkanó 321 gőzgépről tudósító adatot. A gőzgépek nagy értéke mobilitásukban és kapacitásukban rejlett. A gépek ára 1800-ig igen magas volt, ezért általában az addig meg nem oldható problémák esetén alkalmazták (főleg szénbányákban). Bevezetésük első szakaszában nem érdemes azt vizsgálni, hogyan aránylott költségük és produktivitásuk a lóerőhöz egy bizonyos iparágban. Fontosságuk ebben a szakaszban a régi technikai sémákból való kitörés, megrekedt iparágaknak technikai liberalizálása és az ipari szervezet racionálisabb formái felé történő ösztönzés. — A. COBBAN: *A francia forradalom: az ortodox és a nem ortodox álláspont: Szemle a szemlékről* (149—159. l.) válaszol a „The Social Interpretation of the French Revolution" c. könyvet ért bírálatokra és lényegében G. Lefèbvre nyomdokait követve állást foglal olyan társadalomtörténeti kutatások mellett, melyek hosszas, finom és beható elemzések alapján jutnak el alapvető következtetésekhez. — *H.*

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH. 1967. 101. (máj.) sz. — F. A. WALKER: *I. Miklós elveti Stratford Canninget* (50—64. l.) új megvilágításba helyezi azt a közismert diplomáciatörténeti tényt, miszerint I. Miklós orosz cár nem fogadta el Sir Stratford Canninget 1832-ben Nagybritannia oroszországi követéül. Az eddigi történeti irodalom az angol—orosz diplomáciai kapcsolatoknak ezt a zavaró incidensét azzal magyarázta, hogy I. Miklós nem kívánta udvarában látni a törökországi orosz politika legnagyobb angol szakértőjét. Ennek következménye nemcsak Canning személyes megsértődése, valamint a Foreign Office szükségtelen kihívása lett, hanem a híres báró Lieven házaspárnak, Oroszország 1812-től Londonban szolgáló követének és feleségének visszahívása is. A szerző gondos levéltári és memoáranyag áttanulmányozása után arra a következtetésre jut, hogy I. Miklós cár azért sem fogadta el Canning követi jelölését, mert a dekabrista per anyagából arról értesült, hogy Stratford Canning személyesen igéretet tett a Lengyel Hazafias Szövetség vezetőjének, Piotr Moszyński

hercegnek Lengyelország megsegítésére. A szerző, bár valószínűnek ítéli, hogy I. Miklós döntését ez befolyásolta, de a fennmaradt Canning-iratanyag alapján cáfolja, hogy Canning, mint hivatalos diplomata ilyen kényes kérdésben ilyenformán nyilatkozott volna. — *H.*

THE JOURNAL OF MODERN HISTORY 1967. 1. sz. — J. J. Roth: *Az olaszországi fasizmus gyökerei, Sorel és a sorelizmus* (30—45. l.) keresi a sorelizmus lényegét, hatását Olaszországban, összefüggését az olasz fasizmussal. Több vonatkozásban figyelmeztet a különbségtevés fontosságára. Egyrészt Sorel és követői nem álltak mindig azonos platformon, másrészt Sorel nézeteit és politikai magatartását gyakran változtatta. E kérdés feldolgozását az is nehezíti, hogy a fasiszta mozgalmon belül a sorelizmust Mussolini és különböző fasiszta csoportok különbözőképpen értékelték, változtatva álláspontjukat a Róma elleni felvonulás előtt és azt követően. A szerző Sorel pályfutásán, eszmei és politikai tevékenységén keresztül — kezdve az Olaszország politikai és szellemi élete iránti korai érdeklődésétől, a sorelista mozgalom kibontakozásáig és olaszországi hatásáig — bemutatja a születő olasz fasiszta mozgalomban betöltött közvetlen és közvetett szerepét. — H. G. Fry: *Az észak-atlanti háromszög és az angol—japán szövetség hatályon kívül helyezése* (46—64. l.) a távolkeleti és a Csendes-óceáni hatalmi kérdéseket Anglia és az USA javára megoldó 1922-es washingtoni konferencia időszakában tárgyalja azokat az eseményeket és sorakoztatja fel a szereplőket, amelyek és akik az angol—japán egyezmény megszüntetése irányában hatottak. Újszerű Kanada szerepének tárgyalása e kérdéskörben. — A. Chanady: *A német nacionalista néppárt bomlása, 1924—30* (65—91. l.) jellemzi e párt (DNVP) „moderált" jobboldali „demokratikus-konzervatív" jellegét, tagságának összetételét, befolyási körét 1924 és 1928 között, végül bomlásának külső és belső okait, folyamatát. A szerző az NSzK-ban levő Gaertringen családi levéltár anyagából Kuno von Westarp, a DNVP parlamenti csoportja elnökének és a párt vezetőjének iratait is felhasználta.

1967. 2. sz. — F. D. Scott: *V. Gusztáv és a svéd magatartás Németország irányában, 1915* (113—118. l.) azt az időszakot tárgyalja, amely a német—svéd kapcsolatok vonatkozásában döntő jelentőségű volt. Közli a szerző V. Gusztáv svéd király 1915. dec. 1-i, O. Järtevel és A. Molinnal folytatott beszélgetésének jegyzőkönyvét, amelyből világosan látjuk, hogy a németbarát V. Gusztávot az alkotmányos monarchikus kormányzásból következő felelősség és korlátok gátolták abban, hogy egyéni felfogását juttassa érvényre. Ezt az audienciát megelőzte a királynő unokatestvérének, Max badeni hercegnek 1915 novemberi svédországi félig hivatalos kiküldetése. A német kormány rajta keresztül felajánlotta Svédországnak az Åland szigeteket, önállóságot Finnországnak, azonnali katonai segítséget és nyersanyagokat. Viszonzásul Németország azt kívánta, hogy Svédország üzenjen háborút Oroszországnak. — C. A. Cline: *E. D. Morel és a Foreign Office elleni hadjárat* rövid ismertetés keretében ad képet (126—137. l.) a XX. század első negyedének egyik leghatékonyabb és legharcosabb angol újságírójáról, közírójáról, E. D. Morelről. Morel életének az első világháború előtti időszakában a kongói szabad államnak adandó reformért való küzdelem adott tartalmat, az első világháború folyamán a pacifizmus, a háború után pedig a versailles-i béke elleni harc, valamint a megcsontosodott bürokrata angol külügyérek elleni küzdelem, amelynek főállomása volt az 1924-es angol—szovjet szerződés. — L. E. Hill: *Ernst von Weizsäcker vatikáni követi beosztása, 1943—45* c. íráson (138—159. l.) érződik bizonyos határozatlanság. E náci diplomata személye és diplomáciai tevékenysége összetettebb és áttekinthetetlenebb, mint számos más náci külügyéré. Fenntartásai Hitlerrel és Ribbentroppal, a zsidók üldözésével és a német „élettér" túlzott kiterjesztésével szemben a háború utolsó éveiben szembeállították Hitlerrel. Óvatos politikájával azonban nem a Hitler-elleni összeesküvés részese lett, hanem Németország vatikáni nagykövete. Fő célja egy kompromisszumos béke megteremtése volt, és azt remélte, hogy ebben a Vatikán segítségére lesz. — *H.*

THE ECONOMIC HISTORY REVIEW 1966. 19. köt. 3. sz. — F. M. L. Thompson: *A földbirtok rétegződése Angliában a XVI. század óta* összegezi a századunkban e kérdésről írott művek vizsgálódásának irányát. (505—517. l.). A tanulmányok többsége nemcsak annak megállapítására szorítkozott, hogyan oszlott meg a földbirtok, hanem igyekezett ennek okaira és következményeire is rámutatni. A XVI. és korai XVII. századra vonatkozó írások már kitekintettek a gazdasági adottságok és a társadalmi-politikai következmények összefüggéseire is. A szerző szerint az a gazdaságtörténész, aki azt vizsgálja, hogyan oszlott meg a földbirtok a különböző társadalmi osztályok között, s hogyan változott ez időről-időre, milyen hatást gyakorolt az egész gazdasági élet jellegére és menetére, választ kaphat egyben az utolsó négy év-

század fejlődésének irányára és jellegére. — A. R. H. Baker az 1342-es Nonarum Inquisitiones (kilencedjegyzék) adatai alapján mutatja be, hogyan csökkentek a szántóföldek Angliában általában a XIV. század első évtizedeiben és különösen három grófságban, Bedfordshire-ben, Cambridgeshire-ben, Buckinghamshire-ben (518—532. l.). Az okok keresésénél utal a föld-kimerülés, a változó éghajlati viszonyok tényezői mellett az elszegényedő vagy csökkenő lakosság és a vetőmag-hiány tényeire is. — C. S. L. Davies a csavargást rabszolgasággal büntető súlyos 1547-es törvény keletkezését, hatását elemzi (533—549. l.). VI. Edward korának e szigorú törvényét már két év után visszavonták, történészek alig kutatták: miért? A szerző szerint nem helyettesíthette a szegény-segély hatékony rendszerét és teljesen keresztülvihetetlen volt. Akik alkották, sem arra nem gondoltak, folyamodnak-e a munkáltatók a rabszolga rendszerhez vagy sem, sem arra, milyen adminisztratív úton hasznosítsák a kényszermunkát a köz számára. — J. R. Harris: *Réz és hajózás a XVIII. században* (550—568. l.) azokat az adatokat összegezi, amelyek a fából készült hajók rézburkolattal való felszerelésének hasznosságára és előnyeire utalnak. A rendelkezésre álló gyér anyagból nem lehet megállapítani, milyen mértékben használták Angliában a kereskedelmi hajókon a rézburkolatokat, elterjedésének első évtizedében. Annyit azonban teljes biztonsággal meg lehet állapítani, hogy a liverpooli hajókat inkább szerelték fel rézburkolattal, mint a Temzén közlekedő hajókat, és hogy a szénszállító hajók még 1840-ben is nélkülözték e burkolást. — O. T. Murphy tisztázza DuPont de Nemours fiziokrata gazdasági szakember szerepét az 1786-os angol—francia kereskedelmi szerződés létrehozásában (569—580. l.). Evvel kíván hozzájárulni az abszolút monarchiáról elterjedt téveszmék eloszlatásához: az ancien régime idején is fontos szerepet játszottak a politikai és gazdaságpolitikai tanácsadók, bár elméletben az uralkodó abszolút hatalma és döntési joga megvolt, a gyakorlatban döntéseit megelőzték a hosszas, szakemberekkel vagy tanácsadókkal folytatott megbeszélések. DuPont szerepe hasonló volt a mai gazdasági tanácsadók szerepéhez. Szoros együttműködésben a külügyminiszterrel, de Vergennes-nel, egymás után segített megvalósítani Franciaország kereskedelmi szerződéseit az Egyesült Államokkal, Hollandiával, Mecklenburggal, Svédországgal és az ezeknél jóval fontosabb országokkal: Oroszországgal és Angliával. — J. E. Williams értékes hozzájárulást nyújt cikkével az Angliában évek óta folyó, az 1750-től 1850-ig terjedő évszázadra vonatkozó életszínvonal-vitához (581—589. l.). A kutatás nehézségeire mutat rá a XVIII. század második felére vonatkozóan a tőkeképződés, a külkereskedelem alakulása és az ár-index megállapítása kérdéseiben. Tényszerűen megállapítható, hogy az egy főre eső fogyasztás és az egy főre eső nemzeti termelés ugyanazt az irányt mutatja, és ebből következik, hogy a nemzeti termelés és a népesség a fontos változók. — R. S. Neale is ugyanehhez a vitához szól hozzá *egy* város: *Bath* nem-mezőgazdasági munkásságának életviszonyait elemezve, az 1780—1844-es időszakban (590—605. l.). — M. E. Rose az 1834-es angliai Új Szegénytörvény hatását és eredményeit vizsgálja (607—620. l.). A szegények külső segélyezése az új törvény alapján nem hozott gyökeres változást a régi törvényhez viszonyítva, amely dologházakba kényszerítette a nyomorgókat. — Az amerikaiak által meghirdetett és képviselt „Új gazdaságtörténet"-ről vagy más szóval ökonometrikus történetről közöl vitacikket a lap: R. W. Fogel ismerteti az új iskola vagy rendszer historiográfiáját és USA-beli központjait, kvantitatív módszereit (642—656. l.). — L. Davis Fogel *Vasutak és az amerikai gazdasági fejlődés: ökonometrikus történelmi esszék* (Baltimore, 1964) c. műve alapján kísérli meg felvázolni az új gazdaságtörténeti iskola célját, újszerűségét és módszerét (657—663. l.). — *H.*

1967. 20. köt. 1. sz. — A. M. Watson: *Vissza az aranyhoz-ezüsthöz* (1—34. l.) az arab világ és Európa pénzügyi történetének összefüggéseit vizsgálja 1000 és 1500 között. Felületes áttekintésre a Földközi-tenger „két fele" igen eltérő pénzügyi politikát folytatott: míg Európa a XIII. sz. közepéig úgyszólván nem vert arany pénzérmét, hanem ezüst érméjét növelte nagymértékben, addig az Iszlám országai szinte nélkülözték az ezüstöt és csak aranypénzt vertek. Majd a helyzet gyökeresen megváltozott: a XII. sz. végén az arab világban volt bőségesen ezüst, csakhamar teljesen kiszorítva az arany pénzérméket, Európában pedig nem sokkal ezután megkezdték nagy mennyiségben verni az aranypénzt, és az ezüstpénz egyre jobban kiszorult a pénzforgalomból. A szerző bebizonyítja, hogy e folyamat teljesen összefüggő, ezért a pénzügytörténet szempontjából e két földrész egységet alkot, együttesen tárgyalandó. — G. M. Walton: *Az amerikai gyarmati hajózás produktivitásának forrásai 1675—1775* (67—78. l.) az amerikai forradalmat megelőző évszázadra vonatkozóan adatokat sorakoztat fel a hajózásból eredő változó haszon és produktivi-

tás forrásairól. A XVII. és XVIII. sz. egyik legfontosabb jellegzetessége a kereskedelem gyors növekedése és az Atlanti közösség kereskedelmének kialakulása volt. A kereskedelem fellendülésének erős lökést adott a tengeri hajózás megindulása. A szerző végkövetkeztetései szerint a gyarmati hajózásból eredő produktivitás főleg a gazdasági szervezet eredményességéből, a kalózkodás megfékezéséből eredt, a technikai változások, amelyek általában a növekvő produktivitás főforrásai ebben az időszakban, ebben a vonatkozásban nem játszottak olyan fontos szerepet. — D. A. IREDALE: *John és Thomas Marshall, valamint a brit sókereskedelem fellendítésére létesült társaság* (79—93. l.) a XVIII. századvégi és a XIX. század eleji brit sótermelés és értékesítés problémáját ismerteti. A northwichi Marshallok, Nagy-Britannia legnagyobb sótermelő családja, az 1800-as évek elején a sótermelők olyan összefogását, egyesületét és egyben a sótermelés olyan szabályozását valósították meg, amely a sótermelés állandó növekedése és a háborús évek inflációja közepette az értékesítési nehézségek idején példát szolgáltatott az egész angol ipar számára. John és Thomas Marshall kitűnően szervezett sóhivatala nélkül a XIX. századi cheshirei sókereskedelem igen nehezen nézett volna szembe az ipari forradalom adta problémákkal. Ez a hivatal egyben a későbbi kereskedelmi sókamara és só-szövetkezet modelljéül szolgált. — M. H. PORT: *A korai angliai XIX. századi építési vállalkozások* (94—110. l.) az 1800 és 1830 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálja, hogyan fejlődött ki az a fajta építési vállalkozói rendszer, amely épületeket az alapozástól a befejezésig kikalkulált áron készen átad. Ismerteti az e rendszer ellen és mellett felhozott korabeli érveket, az erre vonatkozó parlamenti vitákat, hivatalos bizottságok jelentéseit, más alternatívákat, végül e rendszer általános, széleskörű elfogadását. — S. B. SAUL: *A nagy-britanniai gépipar fejlődése és a piac, 1860—1914* (111—130. l.) korrekciókat tesz a brit gépipar helyzetére vonatkozóan az első világháborút megelőző évtizedekben. Különös nyomatékkal tárgyalja azt a komplex gazdasági, társadalmi helyzetet s főképpen a piac jellegét, amelyben a brit gépipar egyes ágazatai ebben a korszakban fejlődtek. Fő megállapításai: a brit gépipari technika nem volt oly visszamaradt ezekben az évtizedekben, mint azt általában beállítják. 1870 után a brit ipari növekedés lelassulása főleg objektív gazdasági tényezők eredménye.

1967. 2. sz. — M. SANDERSON: *Nevelés és gyár az iparosodó Lancashire-ben, 1780—1840* (266—279. l.) egy megye helyzetén keresztül mutatja be, hogy egy lényegében gazdasági szervezet, a gyár, hogyan keveredik bele olyan társadalmi funkcióba, mint az oktatás, az ipari forradalom idején. Ez a kérdés azért is érdekes ebben a korszakban, mert éppen az oktatásügy az, amelybe az állam is fokozottan kíván ekkor beleszólni. — E. H. HUNT: *A munka produktivitása az angol mezőgazdaságban 1850-1914 között* (280—292. l.) utal az angliai különböző megyei mezőgazdasági munkásbérekre és ezeknek kevés összefüggésére a területek szántó vagy legeltető jellegével. Annak a lehetőségnek számbavételét reálisabbnak tartja, hogy a mezőgazdasági bérek és a mezőgazdasági produktivitás között van összefüggés. De ennek felderítése igen nehéz. Néhány megyében a darab-bérezés adja meg a kulcsot, de ezt erőteljesen befolyásolta az időjárás, a helyi szokások, a vegetáció, a föld minősége. Mindent számbavéve a szerző arra a megállapításra jut, hogy nagy általánosságban Dél- és Kelet-Angliában a mezőgazdasági munka alacsonyabb minőségű volt, mint Skóciában, Észak-Angliában és Közép-Anglia északi területén. — S. M. EDDIE: *A földbirtok változó sémája Magyarországon, 1867—1914* (293—309. l.) ismerteti azt a nagyipari fejlődést Magyarországon, amely a kiegyezést követte. Hangsúlyozza azonban, ennek ellenére agrárország maradt. 1910-ben is még a teljes lakosság 63%-ának megélhetése a mezőgazdaságból és teljes exportértékének fele mezőgazdasági nyersanyagtermékekből eredt. Felvetve a földbirtok struktúrájának problémáját, a nagybirtokok gátló szerepét a gazdasági fejlődésben, a következő kérdések megválaszolására vállalkozik: Változtak-e lényegesen a földbirtokviszonyok az adott korszakban? Volt-e lényeges változás vidékenként a földbirtok struktúrában? Mi az eredmény, ha összehasonlítjuk a magyarországi helyzetet más európai országokéval? — D. H. ALDCROFT: *Gazdasági fejlődés Nagy-Britanniában a két világháború közötti időszakban: újjáértékelés* (311—326. l.) vitacikke szembeszáll azzal a laikusok és számos tudós által is nyilvánosságra hozott véleménnyel, amely szerint Nagy-Britannia gazdasági élete a két világháború között nem fejlődött. Okul általában az egy milliónyi munkanélkülit és az export stagnálását hozzák fel. Tény, hogy számos alapvető iparágban (gyapot, szén, hajóépítés) visszaesés, depresszió következett be. A hiba az, hogy túlságosan a gazdasági élet sötétebb oldalaira figyeltek. Ugyanakkor számos új munka adatai arra mutatnak, hogy a brit gazdaság helyzete nemcsak javult 1914 óta, de sikeresen állja az összehasonlítást más országokkal. To-

vábbá: fontos struktúrális és technikai változások mentek végbe a gazdasági élet fejlődése szempontjából vitális jelentőségű iparágakban. — *H.*

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1967. 1. sz. — Bert Andreas —Georges Haupt: *A munkásmozgalom bibliográfiája ma és holnap* (1—30. l.) a munkásmozgalom történetének kutatói arra figyelmeztetnek, hogy az elmúlt 10—15 esztendő alatt több bibliográfiai kiadványt adtak ki, mint a megelőző félévszázad alatt. E munkában nagyobb koordinációra lenne szükség, gyakran párhuzamosan végeznek kutatásokat, fölösleges erőpazarlás folyik, miközben a szaktörténészek csak hiányosan ismerkednek meg a segédanyagokkal. A szerzők hiányolják az egységes kritériumok megteremtését, áttekintik a különböző típusú munkásmozgalmi bibliográfiai kiadványokat, hatalmas anyagot feldolgozva ismertetik mind az átfogó, mind az egyes országokra, korszakokra, témákra vonatkozó jelentősebb kiadványokat és az ezekkel kapcsolatban leszűrhető tanulságokat és következtetéseket. —Herman Lebovics: *„Agráriusok" az „iparosítók" ellen. Társadalmi konzervatív ellenállás az iparosodással és kapitalizmussal szemben a XIX. századvégi Németországban* (31—65. l.) hivatkozik a kortársakra és a különböző történeti feldolgozásokra, amelyek már mind hangsúlyozták, hogy Németországban a nagy ugrás a XIX. sz. elejei „agrár-kereskedő" társadalomból a XX. század elejére kialakuló ipari társadalomra mennyi társadalmi megrázkódtatással járt. Aláhúzza, hogy a társadalom egyrészét az akkori kormányzat erőszakosan kívül tartotta a változásokon. Ezt célozták az 1894 és 1902 között emelt védővámok. Ezek a junkerek fennmaradását voltak hivatva szolgálni, de érintették a parasztságot, kézműveseket és eszmei-elvi vonatkozásaikkal a szociáldemokratáknak is foglalkozniuk kellett, miként a különféle egyetemeknek és a társadalmi valósággal törődő gondolkodóknak is. Lebovics tanulmányában kimutatja a társadalom átrétegződését, a századvégi mezőgazdasági válság ismérveit és németországi gazdasági és politikai következményeit. Érdekes módon vizsgálja Bismarck szociálpolitikai elképzeléseit, méghozzá nemcsak városi, hanem agrár vonatkozásban is. Bismarck a mezőgazdasági termelés emelését szorgalmazta, a növekvő városi lakosság kielégítésére — ez a politika a parasztság tekintélyes részét a kormányzat mögé állította. A mezőgazdasági válság azonban a parasztság pozícióira mért súlyos csapást. Lebovics érinti a céhrendszer szétesésének, az ipari munkások felvétele elé emelt akadályok lebontásának folyamatát, rámutat, hogy az 1890-es évek elején fellépő gazdasági válság milyen súlyosan érintette a kézműiparosokat. Caprivi hatalomra jutása újabb érzékeny veszteséget jelentett a konzervatív rétegeknek. Caprivi ugyanis a mezőgazdasági védvámokat szüntette meg, a mezőgazdaság és ipar közötti egyensúlyt ezzel felborította az utóbbi javára. A reakció rögtön éreztette hatását, és Caprivi megbukott. A politikai élet viharainak megmutatása mellett Lebovics nagy gonddal vizsgálja az eszmetörténeti jelenségeket, Naumann és a keresztény-szocialista tendencia zászlóbontását, Karl Oldenberg fellépését, aki a mezőgazdaság és a falusi élet romantikus mitizált változatát jelölte meg a megoldás útjaként. Ezt a képletet vizsgálta és bírálta azután Max Weber. Az agrárnépesség helyzetével, a kisbirtokosok védelmével, a mezőgazdasági munkaerő problémáival foglalkozott az 1893-ban alakult Verein für Sozialpolitik, amelynek vitáiban a védvámok és a törvényhozás befolyásolása foglalta el a központi helyet. Lebovics érinti a kérdés szociáldemokrata megítélését is. Utal Marxnak a középrétegekről szóló megállapításaira, majd Kautsky munkáira, az általa fogalmazott, a pártkongresszusokon elfogadott határozatokra, amelyek a középrétegek hanyatlásából indultak ki. Ezzel szemben utal Vollmarra és a dél-németekre, akik ezt már az 1890-es évek elején tagadták, majd Bernsteinre az 1890-es évek végén, s végül Davidra, aki az 1900-as évek kezdetén vonta kétségbe a tőkekoncentráció tételének érvényesülését — főként a mezőgazdaság területén. Ezen az eszmei alapon azután a dél-német parlamentekben a szociáldemokrata képviselők támogatták az olyan intézkedéseket, amelyeket a nem szocialista kormányok a parasztság érdekében időről-időre hoztak. A szerző végül vázolja, hogy a kézművesek jelenének és jövőjének kérdésében hasonló vitákra került sor, mind a polgári liberális, centrumpártokban, mind pedig a szociáldemokraták soraiban. — Leslie Derfler: *A reformizmus és Jules Guesde: 1891—1904* (66—80. l.) mindenekelőtt hangsúlyozza, milyen fontos szerepet játszott Guesde a POF (Francia Munkáspárt) életében, s noha ennek megvoltak a maga évi kongresszusai, vezetősége és egyéb alkotmányos szervei — személyes befolyása vitathatatlan volt. A szerző megállapítja, hogy Guesde kezdetben forradalmár volt, később azonban a reformpolitikának is nagyobb figyelmet szentelt. Derfler 1889—1890 körül jelöli meg a fordulat időpontját, amikor Guesde és a POF részben az Internacionálé kongresszusa nyomán nagyobb

jelentőséget tulajdonított a munkavédelmi törvénykezésnek. A szerző e tendenciával hozza kapcsolatba Lafargue parlamenti képviselővé választását 1891-ben, majd azt a körülményt, hogy az 1890-es évek közepén Guesde és pártja szintén veszélyeztetve látták a köztársaságot, s ennek védelmére elismerték a szélesebb akcióegység jogosultságát. Derfler hangsúlyozza, hogy a pártban 1892—93-ban milyen erős volt a nemzeti, nemzetvédelmi érzés, s hogy a párt internacionalista elkötelezettsége ellenére a német fenyegetettség tudata nagyon erősen hatott még Guesde-re és Lafargue-ra is, oly mértékben, hogy a szerzők szerint ők is elfogadták a francia—orosz szövetség gondolatát. Derfler később újabb fordulatot jelöl meg a párt történetében az 1890-es évek végén — amikor Guesde Vaillant-nal, vagyis a régebbi blanquista hagyományú szocialistákkal együtt lépett fel Millerand, a kormányblokk és a reformizmus védelmezői ellen. Hozzáfűzte azonban, hogy noha az 1904-es Internacionálé-kongresszus mindenben Guesdenek adott igazat — s Jaurèst kényszerítette visszavonulásra, a megszületŏ egységes pártban viszont már újra Jaurès felfogása érvényesült, s lassanként Guesde is ehhez hasonult. Ezek azonban végül érvényesülő fő tendenciák. A szerző jónéhány kevésbé ismert mozzanatot is éles fénnyel megvilágít. Így az 1890-es évek derekán azt, hogy Guesde kezdetben rokonszenvvel kísérte a „független" szocialisták, Millerand, Jaurès és Viviani szereplését, mert úgy vélte, hogy ezek kormányba jutásukkal csak előkészítik számára a talajt, s „a jó magokat" így azután már ő vetheti el. Az 1897—1898-as évek szétoszlatták Guesde közeli „parlamentáris" illúzióit, s saját, valamint a szocialisták általános visszaesése élesztette fel forradalmi, antiparlamentáris elgondolásait. — Carl Landauer: *A szocialista reformizmus kezdetei Franciaországban* (81-107. l.) előtörténetként az I. Internacionálé keretein belül érvényesülő vitákat idézi fel, majd utal arra, hogy a francia munkásmozgalomban már a korai, 1870—80-as években miként jelentkezett párhuzamosan a reformista és a baloldali anarchista tendencia. Az előbbit illetően Joseph Barberet és az 1870-es években utat törő szövetkezeti iskolára hívja fel a figyelmet, amely értelmiség- és politikaellenes volt. A másik oldalon a marxisták és anarchisták még olykor együttműködtek annak érdekében, hogy a munkásszervezeteket osztályöntudatra ébresszék. Landauer az általánosan elfogadott megítéléssel szemben úgy véli, hogy a két csoportosulás együttműködése 1879—80-ban, az új párt megteremtésekor is fennmaradt. Ezt látja a szerző érvényesülni abban is, hogy a pártprogramban egyaránt megtalálhatók a reform s a forradalmi célkitűzések. Landauer hangsúlyozza, hogy a kortársak az anarchizmus leküzdésénél a fő kritériumot abban határozták meg, hogy a munkásszervezetekkel elismertették a politikai harc szükségességének tételét. Landauer szerint ez nem zárta ki az anarchizmus érvényesülését: hiszen ezzel még megfért az állam későbbi megszüntetésének igénye, sőt a forradalom másnapján megteremtendő proletárdiktatúra már kezdeti működésével kapcsolatos fenntartások, kételyek megőrzése. Ezután az új párt vezetőit mutatja be az olvasóknak: Brousse-t, Malont, Guesde-et és Allemane-t. Valemennyiüknél megállapítja, hogy a Kommün alatt kezdték meg politikai pályafutásukat, később is radikálisok, forradalmárok maradtak, zömükben változóan hosszú ideig anarchista befolyás alá kerültek, s ettől később távolodtak, Allemane esetében mutatkozott ez a hatás a legtovább. A tanulmány e szereplők közül részletesebben Brousse és Malon alakjával, elképzeléseivel, munkáival foglalkozik. Landauer a lényeges különbséget ott látja, hogy Brousse a községi, municipális reformokban bízott, míg Malon az emberek morális belső átalakulásától, nevelésétől várta az új szociális rend megteremtését. Landauer elemzi, hogy a pártban 1880—1882 között miként erősödött meg a posszibilista befolyás, és Guesde csoportjának miként kellett a Roanne-i kongresszus után abból kiválni, és Francia Munkáspárt (POF) néven új pártot alakítani. Hangsúlyozza, hogy a posszibilisták nem mentek el ekkor oly messze, mint 15 évvel később Millerand vagy Bernstein. Módszerbeli és nem elvi kifogásaik voltak a marxizmussal, a marxistákkal szemben. Végül a szerző hangsúlyozza, hogy az irányzat kulcsszereplőinél, Malonnál és Brousse-nál is csak az 1880-as évek végén kristályosult ki a reformista tendencia. — *J.*

AFRICAN AFFAIRS 1967. 262. (jan.) sz. — A. H. M. Kirk-Greene: *Nigéria népei* (3—11. l.) a jelenlegi politikai válság hátterét képező gazdasági, földrajzi és politikai tényezőkre mutat rá. — V. M. Roger Louis: *A „szent felelősség" délnyugat-afrikai előzményei 1914—1919* (20—39. l.) az új angol levéltári törvény értelmében hozzáférhetővé vált dokumentumokat is felhasznált. A dél-afrikai csapatok bevonulásakor határozott cél volt a német gyarmatnak az Unióba történő bekebelezése, ennek egyik legbefolyásosabb híve Smuts, a háborús kabinet tagja volt. A békekonferencián megkísérelték az amerikaiakat is bevonva a volt német gyarmatok mellett a portugál

és belga gyarmatok népszövetségi ellenőrzés alá vonását, amely azonban nem terjedt volna ki az annektált Délnyugat-Afrikára. Amerika elzárkózott a zsákmány nyílt felosztásától, elsősorban mivel abból nem tudta volna kirekeszteni Japánt, így került sor — szenvedélyes összecsapások után — a háromféle népszövetségi mandátum megteremtésére. Minthogy ez vonatkozott Délnyugat-Afrikára is, az angol politika vereségét jelentette, bár a gyakorlat a délafrikai célok megvalósulását hozta meg. — A folyóirat folytatólagosan közli az African Studies Association of the United Kingdom 1966 szeptemberében Edinburghban tartott konferenciájának anyagát, amely többségében ugyan nem történelmi témákkal foglalkozott, de Audrey Richards elnöki megnyitójában főként az Afrika-kutatás múltjára és további feladataira tért ki (40—54. l.). — *J. G.*

THE JOURNAL OF ECONOMIC HISTORY 1967. 1. (márc.) sz. — HAROLD G. VATTER: *Volt a XX. században tartós fogyasztási cikkek forradalma?* (1—16. l.), vizsgálat alá veszi azt a tételt, amelyet amerikai gazdaságtörténészek hipotetikusan így állítottak fel: A XX. században a strukturális változás a tartós fogyasztási cikkek javára egyedülálló. A változás a feltevések szerint az 1920-as években kezdődött és növekvő tendenciát mutat. Azért érdekes ennek a „tartós fogyasztási javak forradalma hipotézisének" vizsgálata, illetve az elérhető adatok egybevetése a hipotézissel, mivel az egész gazdasági rendszerre vonatkozó következtetéseket vonnak le belőle egyes gazdaságtörténészek. (Főleg W. W. Rostow.) A szerző végkövetkeztetéseinek fontosabb pontjai: 1. A XX. században növekvő a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának iránya; a növekvés 1900 és 1949 között gyorsabb, mint akár az általános, üzleti vagy magánvagyon gyarapodása. Ebben az értelemben lehet beszélni a tartós fogyasztási javak forradalmáról. 2. Nem teljesen biztos, hogy az ilyen ütemű növekedés csupán a XX. század jellegzetes tünete, feltehető ugyanez a XIX. század utolsó évtizedére vonatkozóan is. 3. A magánvagyon növekedése sokkal inkább szembeötlő jellegzetessége századunknak. 4. A strukturális változási koncepciót helyesebb a XIX. század közepére időzíteni, az 1840-es évektől az 1880-as évekig. 5. Érdemes beszélni a tartós fogyasztási javak forradalmáról a XX. században kvalitatív értelemben (azaz a háztartások villamosításának és a személyi autóhasználatnak az elterjedéséről). — M. WILKINSON az 1860—1965 közötti időszakra vonatkozóan igyekszik összefüggéseket megállapítani: A svédországi nagyobb, hosszabb ideig tartó lakosságnövekedés és gazdasági tényezők (17—38. l.) között. A demográfiai és gazdasági változók oksági kapcsolatait kutatva kitér a tőkeképződés, a gyáripari termelés és az exporttevékenység ciklikusságának az előbbi tényezőkkel való összefüggéseire is. A további kutatások irányát megjelölve, a fontosabb tennivalókat így látja: Szükséges felmérni és értékelni a városi-falusi változókat, hogy ezekről leválasztható legyen a belső és külső vándorlás (migráció, emigráció) hatása. Szükséges a svéd gazdasági élet összetevőinek részletesebb vizsgálata és a gazdasági fejlődés ütemének összehasonlítása a nagybritanniai és Egyesült Államokbeli képlettel. — R. C. BLITZ: *Merkantilista politikák és a világkereskedelem sémája, 1500—1750* (39—55. l.) a mai világkereskedelmi struktúra egyes jelenségeit veti egybe a merkantilista gazdaságpolitikával. E vonatkozásban vizsgálja az amerikai arany áramlását Európába, a kelettel való kereskedelem elaszticitását és szervezeti kereteit, a merkantilista korszakban a külföldi beruházások korlátait és a két fémvalutás alapon nyugvó pénzrendszer paradox voltát. — J. K. CHANG: *Ipari fejlődés Kínában. 1912—1949* (56—81. l.) számba veszi e korszak legfontosabb gazdasági intézkedéseit és eseményeit, majd megállapítja, hogy az 1926-tól 1936-ig terjedő évtized volt a legdöntőbb a modern Kína gazdasági fejlődésében. — *H.*

SLAVIC REVIEW 1966. 3. (szept.) sz. — LOREN R. GRAHAM vitát kezdeményez: *A kvantummechanika és a dialektikus materializmus* (381—411. l.) és összefoglalja a Szovjetunióban az elmúlt harminc évben, de főként a második világháború után a modern fizika egyes filozófiai kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalásokat. — Kommentárokat fűz a vitához PAUL K. FEYERABEND (414—417. l.) és végül GRAHAM válaszol (418—420. l.). — JOHN M. MONTIAS: *Románia külkereskedelme a háború utáni években* (421—442. l.) 1954 és 1957 között a kereskedelem stagnálását állapítja meg, ezt a nagy beruházások 1962-ig tartó periódusa követte, ekkor a nagyban növekedő importot élelemmel és faárukkal fedezték. A további időszak még tart, a döntő kérdések: az exportlehetőségek alakulása, a Szovjetunióval folytatott kereskedelem mérlege, a kölcsönök. — THOMAS ESPER: *Oroszország és a Baltikum 1494—1558* egy érdekes, de elhanyagolt időszakot mutat be (458—474. l.). 1494-ben III. Iván becsukatta a novgorodi Hansa-telepet (Peterhof, Kontor), hogy orosz alattvalók kezébe kerüljön a livóniai kereskedelem minél nagyobb

hányada. 1509-ben Riga, Dorpat és Reval érdekei ellenére egyezményt köt a Liv Lovagrend Nagymesterével, de szembefordul vele annak lengyel—litván szövetsége miatt, majd 1558-ban az oroszok Narva elfoglalásával megszerzik egész Livóniát, kapcsolatokat teremtve így Nyugat-Európával, amelyeket elősegített az angolokkal 1553-ban az északi útvonalon létesített kontaktus is. — ROBERT F. MILLER: *A „politikai osztályok"; lecke a múltból* (475—496. l.) a szovjet pártirányítás különböző módjai közül szerinte válságos időkben használt „területi-termelési elv"-et, a gépállomásokon és a szovhozokban létesített „politikai osztályok" rendszerét vizsgálja. — SETH SINGLETON: *A Tambov-felkelés* (497—512. l.) a Trockij-archivum három kéziratos forrása (a felkelés bolsevik leverője és két anti-bolsevik emlékezés) alapján íródott. A hadikommunizmus reakciójaként a parasztok keveset vetettek, ennek eredménye sok helyen éhinség volt. 1920 májusában a tambovi körzetben eszer programmal megalakult a Dolgozó Parasztok Szövetsége (SzTK), a bolsevikok elleni harc céljával, a felkelés élére az eszer Antonov állt. Erejükről a források eltérő adatokat közölnek: 40 000—3 000. A helyi, nem ütőképes bolsevik erőket szétverték, Moszkva pedig még az intervenciók elleni harccal volt lefoglalva, de 1921 februárra módszeres akcióba kezdett: belső tisztogatást végzett erői között, rekvirálók helyett vetőosztagokat küldött, amnesztiát hirdetett. A mozgalmat júniusra sikerült felszámolni. — CHARLES E. TIMBERLAKE a helsinki egyetem könyvtárát ismerteti, főleg a szlavisztikai kutatások szempontjából. (513—522. l.). — *J. G.*

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1967. 204. köt. 1. sz. — RICHARD KONETZKE: *A nyugati félgömbön levő Latin-Amerika történeti sajátosságainak néhány alapvonása* (1—78. l.) utal a rendkívül nagy különbségeket felmutató latin-amerikai természeti táj különböző fajokra gyakorolt hatására. A klímát a tiszta fehér fajok kevéssé bírják; legjobban a kevert fajok tudnak hozzá alkalmazkodni. A tanulmány a dél-amerikai társadalmi fejlődés sajátosságait elemzi. A legkevésbé produktív elemeket a konkisztádorok és leszármazottaik jelentették, akiket a korona encomiendákkal, egy meghatározott kerület állami adójának átengedésével, valamint kisebb hivatalokkal igyekezett megjutalmazni. Ezek híján a konkisztádorok és utódaik zsoldos- és rablócsapatokban fecsérelték el életüket. Nem sok haszna volt az új társadalomnak a Spanyolországból és Portugáliából érkezett első telepes csoportokból sem. A telepesek az új világrészben sorra feladták régi földmíves, iparos vagy kereskedő foglalkozásukat és caballerókká igyekeztek válni, hogy végül is a csavargó elemek ijesztő tömegébe süllyedjenek le. Társadalmilag legéletképesebb elemeknek a kreolok és meszticek bizonyultak. A későbbi anyaországi bevándorlók közül a baszkok és a Kanári-szigetek lakói emelkedtek ki. A dél-amerikai társadalom a XIX. századi újabb, a kapitalizmust nekilendítő bevándorlásig alig fejlődött. Végül a társadalomnak az államhoz való viszonyát tárgyalja. A gyarmati korszakban kialakult államrend a polgári forradalmakban és szabadságharcokban összeomlott, s az állam élére a kiváltságos kreol arisztokrácia, ill. a közülük vagy pedig alacsonyabb társadalmi rétegekből származó caudillok kerültek. Mind a kreol arisztokrata, mind a caudillo családi tulajdonának tekintette az államot. Ebben a helyzetben megnőtt a katonaság jelentősége, amely a tulajdonképpeni hiányzó polgárság politikai funkcióit is átvette. — OSWIN KÖHLER: *Német hozzájárulás Afrika történetének megismeréséhez* bibliográfiával kiegészített tanulmányában (104—144. l.) a Szudánra, Felső-Guineára és Abesszíniára vonatkozó, az első világháborúig s különösen a második világháború után tekintélyesre nőtt német történeti irodalomról ad részletes és alapos irodalmi beszámolót. — *B.*

VIERTELJAHRSCHRIFT FÜR SOZIAL- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1966. 53. köt. 4. sz. — HERBERT MATIS: *Az osztrák gyári és manufaktúramunkásság társadalmi és gazdasági viszonyairól a XVIII—XIX. század fordulóján* (433—476. l.) az ausztriai iparosítás első korszaka munkásságának gazdasági-társadalmi helyzetével, származásával, későbbi sorsával, társadalmi magatartásával és életszemléletével foglalkozik. A gyári munkásság magját a képzett, nagyrészt külföldről verbuvált szakmunkások alkották, tömegét azonban a helybeli tanulatlan, ill. betanított munkások. Az olcsóbb női és gyermekmunka jelentősége különösen a textil- és dohánymanufaktúrákban egyre nőtt, és elérte az összmunkásság 20—25%-át, sőt egyes üzemekben többségét is. Keresetük felét-harmadát tette ki a felnőtt férfi munkásokénak. A tanult munkásság nagyrésze a kézműves polgárságból származott, a tanulatlanok nagy többsége a szegény és a legszegényebb néprétegekből. A kereseti viszonyokról nem lehet pontos képet alkotni, de a gyári munkásság életszínvonala elérte a céhipari s meghaladta a kihelyezési rendszer keretében otthon dolgozó munkásokét. A munkaidőre vonatkozólag nem volt törvényes szabályozás. Leg-

hosszabb — 16 órás — volt a munkaidő a textiliparban. A munkaerő-piacot a szakmunkáshiány és a tanulatlan munkás-fölösleg jellemezte. Az öregségi, betegségi biztosítás, a nyugdíj önkéntes szociálpolitikai intézkedés volt az üzemtulajdonosok és a munkások részvételével. Az iparosodás első korszaka is jelentősen növelte a lakosság számát, és fölvetette a lakás-problémát. Ennek megoldásában — természetesen érdekeiknek határai között — a vállalkozók is résztvettek. Kormányzat és polgárság éppen olyan kevéssé volt tisztában a proletariátus valóságos gazdasági és társadalmi helyzetével, mint ahogy a munkásságot sem fűzte még össze az osztályöntudat vagy a szolidaritás köteléke. — A *Vegyes rovatban* HERMANN KELLENBENZ: *Csapatszállítás Lisszabonból Buenos Airesbe 1600-ban és a korai amerikai—német gazdasági kapcsolatok* (511—516. l.) 500 spanyol zsoldosnak három német hajón mintegy 20 ezer dukát költséggel Dél-Amerikába való szállításáról és a hajóknak kalandos út után Tejo helyett Hamburgba való visszatéréséről, valamint az ezzel kapcsolatos pörről számol be, felhívva a figyelmet a különböző eredetű források konfrontációjának általános érvényű tanulságaira. — *B.*

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1967. 1. sz. — THEODOR HEUSS: *Töredék a nemzeti szocialista korra való visszaemlékezésekből* (1—17. l.) két részletet közöl a hitleri hatalommegragadás és a felhatalmazási törvény témaköréből. A visszaemlékezések tárgyi szempontból sok fontos, emellett személyileg is jellemző adalékot tartalmaznak, s kitűnően érzékeltetik a korhangulatot. — DIETER PETZINA: *Az 1932/33-i német gazdaságpolitika főkérdései* (18—55. l.) a fenti évek gazdaságpolitikáját vizsgálja az egymást váltó kormányok tevékenységének tükrében. Brüning, Papen alapjában véve konzervatív-reakciós gazdaságpolitikájával szemben Schleicher volt az, aki mind az agrárpolitika, mind a munkásfoglalkoztatás terén új utakra lépett, amelyeket azonban már nem tudott végigjárni. Az őt felváltó Hitlernek kezdetben nem volt önálló gazdaságpolitikája. Ezt csak 1933 tavaszán dolgozta ki (Reinhardt-program). Új vonása a gazdaságpolitikának a hadfelszerelés eszközévé tétele volt. Minthogy ez a program csupán a nagyipar segítségével volt megvalósítható, a kezdetben tömegbázis teremtése szempontjából fontos agrár és középosztályi dogmák és kívánságok 1934 után teljesen eltűntek. — *A Dokumentáció rovatban* WINFRIED BAUMGART: *Keyserlingk báró katonai jelentései Pétervárról 1918 január—februárjában* (87—104. l.) 11 dokumentumot közöl a Breszt-litovszki béketárgyalásokon fontos szerepet játszó Keyserlingk bárónak, a tengerészeti vezérkar hadműveleti osztálya főnökének tollából. Az orosz forradalom iránti gyűlölettől eltelt bárónak a császár, miniszterek és kabinetfőnökök kezébe is eljutó, politikai tárgyú jelentései nagy szerepet játszottak a német álláspont megmerevítésében és a Petrográd elleni német támadás elrendelésében. Egy 1918. február 2-i feljegyzés közli a császárnak a jelentésektől sugallt fenyegetését: „Parancsot adtam a Pétervár elleni vonulásra, mihelyt Ukrajnával rendbejöttünk" (89. l.).

1967. 2. sz. — DIETRICH GEYER: *A szovjet történettudomány jelenlegi kérdései* (109—120. l.) ismerteti a jelenleg 17 000 történészt foglalkoztató és 1954—1964 közt 65 000 történettudományi közleményt produkáló szovjet történettudomány impozáns szervezetét, kiadványait, módszereit. Kiemeli azt a hatalmas, általa is pozitívan értékelt változást, amelyen a szovjet történettudomány napjaink beható forrástanulmányozásáig és elmélyült elemzéséig átment. A történeti fejlődési törvényeket ugyan továbbra is elismerik a szovjet történészek, de óvakodnak azok sematizálásától, s az általános mellett nagyobb figyelmet szentelnek a különösnek, az egyedinek. A szovjet történettudomány áttörte a nemzeti elzárkózás falait. A szovjet történetírás nem oktrojálja rá nézeteit a népi demokratikus országok történetírására. Ez utóbbiak — a nemzeti elem növekvő jelentőségének megfelelően — önállóan alakítják ki nemzeti történetük koncepcióját. A szovjet történettudomány jelentős előrehaladást ért el a világtörténeti szemlélet kialakítása terén, mint erről monumentális kiadványai tanúskodnak. — KLAUS DÖRNER: *Nemzeti szocializmus és életmegsemmisítés* (121—152. l.) mindenekelőtt a náci életmegsemmisítés filozófiai és politikai gyökereit tárja fel, kimutatván, hogy itt nem természettudományi kérdésről, hanem politikai normarendszerről van szó. A náci életmegsemmisítés elmélete és gyakorlata a háborús expanzió előkészítő lépcsőfoka volt, amely az orvosi gyilkosságot a fajmegmentés, -gyógyítás eszközének tekintette. Első megnyilvánulása az 1933-i sterilizációs törvény volt, amely általános megfogalmazásánál fogva lehetőséget nyújtott az eredetinél is tágabb értelmezésre. Az orvosi segédlettel végrehajtott gyilkolás első szakasza az 1938—39-ben végrehajtott „gyermek-akció", az életképtelennek nyilvánított gyermekek 16 éves korig való elpusztítása volt. Ennek mintegy 5000 gyermek esett áldozatául. Ezután követ-

kezett a sokkal nagyobb arányú T 4-nek nevezett akció, amelynek mintegy 80—100 000 gyógyíthatatlannak, ill. munkaképtelennek nyilvánított vagy egyszerűen politikailag veszélyesnek tartott beteg meggyilkolása lett az eredménye. Ezeken kívül még más „külön akciók"-ról is van tudomásunk, pl. a mintegy 10 000 főnyi zsidó beteg s mintegy 20 000 főnyi koncentrációs táborban őrzött, politikailag megbízhatatlan fogoly elemésztéséről. Ezeket az akciókat Hitler 1941 nyarán leállította, mert életmegsemmisítési tervét ekkor már sokkal nagyobb arányokban kívánta megvalósítani. Az ehhez szükséges bürokratikus és technikai apparátust 1938—1941 között a különböző elnevezésű „akciók"-ban már félelmetes tökélyre fejlesztette. — *A dokumentációs rovatban* Eberhard Pikart alapos bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel Bethmann Hollweg kancellár bizalmasának, Kurt Riezlernek Petersen hamburgi polgármesterhez 1924. febr. 1-én intézett levelét közli (211—218. l.). Riezler ebben a levélben a birodalmi és a poroszországi kormányzati és hatalmi viszonyok bismarcki mintájú összehangolására tesz javaslatot, akár államcsíny útján is. Szerinte Ebert elnöksége után egyedül ez a megoldás hidalhatná át a Birodalom és Poroszország közt növekvőben levő pártpolitikai ellentéteket. — *B.*

MITTEILUNGEN DES INSTITUTS FÜR ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG 1966. 74. köt. 3—4. sz. — Friderike Zaisberger: *A korai egyházi pecsétes oklevelek Németországban* (257—291. l.) a X—XI. századi pecsétes oklevelek külső és belső ismertetőjegyeit vizsgálja. — Anna M. Drabek: *A Waisek* (292—332 l.) egy alsó-ausztriai és morvaországi nemesi család történetét vizsgálja a Babenbergek és a Přemyslidák uralkodása alatt úgy, hogy a család fő- és mellékágainak történetében egyben az általános fejlődési tendenciák is világosan kiütköznek. Figyelemreméltók történetüknek magyar vonatkozásai is. A bajor—sváb eredetű osztrák szabad nemesi család tagjai a Babenbergek, majd a Přemyslidák ministerialisaiként emelkednek tartományúri rangra, világosan bizonyítva, hogy ebben az időben az országhatároknak és a nemzeti különbségeknek még nincs döntő jelentőségük. A tanulmány befejező részében a Waisek pecsétjét és címerét is leírja. — Richard Georg Plaschka: *A két königgrätzi vereség* (393—420. l.) az egyik vereséget a katonai vereségben látja. Ez úgy következett be, hogy az osztrák hadsereget Benedek táborszernagy bizonytalan és erőtlen vezetése olyan helyzetbe hozta, amelyből csak offenzíva menthette volna ki. Ehelyett a hadvezetőség mégis a defenzív megoldást választotta. Ezzel feladta cselekvési szabadságát, s végeredményben elkerülhetetlenné tette a vereséget. A katonai vereség azonban kiindulópontja lehetett volna a Monarchia szláv elképzelések, elsősorban a cseh Rieger elképzelései szerint való modernizálásának, föderatív átszervezésének. Ez viszont a magyarok ellenállásán és a kiegyezési törvényen szenvedett hajótörést. A szerző szerint ez a második, politikai königgrätzi vereség sokkal súlyosabb hatású volt az első, katonai vereségnél. — *B.*

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla *(B.)*, Barta Gábor *(B. G.)*, Gulyás József *(G.)*, H. Haraszti Éva *(H.)*, Jemnitz János *(J.)*, Jeszenszky Gábor *(J. G.)* és Niederhauser Emil *(N)*.

KRÓNIKA

Vaso Bogdanov 1902–1967

1967 szeptemberében tragikus hirtelenséggel elhunyt a nálunk is jól ismert kiváló jugoszláv történetíró, Vaso Bogdanov egyetemi tanár, a zagrebi Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia elnökségi tagja.

Vaso Bogdanov 1902-ben született Pancsován. Egyetemi tanulmányait Belgrádban és Bécsben végezte. Az 1920-as években gyakran jelentek meg cikkei a vajdasági magyar lapokban. Négy évtizeden át munkálkodott a Habsburg Monarchia népei körében 1848–49-ben lezajlott társadalmi és nemzeti mozgalmak marxista szellemű feldolgozásán. E munka állomásait jelzik – számos kisebb tanulmány és cikk mellett – legfontosabb publikációi: „A vajdasági szerbek felkelése és a magyar forradalom 1848–49-ben" (1929); „Az ellenforradalom előkészítése és szervezése Bécsből 1848–49-ben" (1947); „A horvát baloldal az 1848–49-es forradalom éveiben, a negyvennyolcas sajtó tükrében" (1949); „Társadalmi és politikai harcok Horvátországban 1848–49-ben" (1949). Több munkája foglalkozik az 1849 és 1918 közötti horvát nemzeti mozgalom egyes problémáival és kiemelkedő vezető egyéniségeivel. 1958-ban jelent meg nagy könyve a horvátországi politikai pártok történetéről a XVIII. sz. végétől 1918-ig. 1960–61-ben eredeti forrásanyagot feltáró, terjedelmes tanulmányt tett közzé az 1903–4-es horvát nemzeti mozgalomról. Felsorolt munkái mind nélkülözhetetlenek a korszakkal foglalkozó magyar kutatók számára is.

Bogdanov professzor többször járt hazánkban, s a jugoszláv és magyar történészek közötti kapcsolatok és együttműködés létrehozásán fáradozott. Az alkotóereje teljében levő tudós távozása fájdalmas veszteség nemcsak a jugoszláv, hanem a magyar történettudomány számára is.

Katus László

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

A kecskeméti várostörténeti konferencia

A Magyar Történelmi Társulat és Kecskemét város Tanácsa 1968. május 3–4-én várostörténeti konferenciát rendezett Kecskeméten a mezővárosi fejlődés kérdéseiről.

A konferenciát *Elekes Lajos* egyetemi tanár, akadémiai l. tag nyitotta meg, majd *Ujvári Lajos* VB elnökhelyettes a város nevében üdvözölte a konferencia részvevőit. A várostörténeti konferencia bevezető előadását *Székely György* egyetemi tanár „A mezővárosi fejlődés kérdései a XVII. század végéig" címmel tartotta. Először megemlékezett az elmúlt évek városi és mezővárosi jubileumairól és méltatta a 600 éves Kecskemét történetének kutatását. Ezután átfogó képet adott az utóbbi évek magyar mezővárostörténeti irodalmáról. A kérdéskör intenzív kutatását az is előmozdította, hogy történe-

tükkel kapcsolatban fontos elvi kérdés vetődött fel: betölthetik-e a mezővárosok az állam központosítása során a kevés vagy gyenge város szerepét? Hogyan viszonyulnak a mezővárosok a városok szerepéhez az országos piac elemeinek kialakításában? Az előadó a mezővárosokban a városok és a városi rend tartalékait látja. Részben a központosítás gyengeségének, nem utolsó sorban a török hódításnak tulajdonítja azokat a változásokat, amelyek lehetetlenné tették a legnagyobb mezővárosok teljesen kialakult várossá fejlődését a középkor végéig. A mezőváros fejlődési helyét, a falu és város közötti úton játszott szerepét vizsgálva a gazdasági-társadalmi elemzés előtt néhány vonással vázolta az előadás a mezővárosok jogi és formális jellegzetességeit. A mezőváros lakossága nem fejenkint, hanem a település egésze egy összegben rótta le földesúri terheit. A tanács működése még nem kizárólagosan döntötte el, falu vagy mezőváros-e valamely telep. A tanács oklevéladó működése a mezővárosi szint magasabb régióját mutatja. A település neve is segít a kérdés eldöntésében. Kecskemét 1353-ban felbukkanva még csak falunak tekinthető, de 1368-ban már az oppidum seu villa átmeneti típusát említik. A mezővárosi helyzet fontos ismérve volt a vásártartás. A mezőváros középhelyen állt a kerítetlen falu és a kőfallal övezett város között, a maga fapalánkjával. A helyrajz differenciáltsága is segíthet meghatározni, mikor ér el valamely helység mezővárosi szintet. Az előadás részletesen áttekintette Debrecen, Kecskemét település- és birtoktörténetét, vizsgálva a vásárok, a forgalom, a jobbágytömegek beköltözésének szerepét. Szó esett az alföldi mezővárosok gazdasági életének természeti kereteiről, a vízrajzi adottságok védelmi, építkezési, forgalmi velejáróiról. Ezeket főleg Szeged és Debrecen anyagával dokumentálta az előadó. Az állattenyésztés ismertetése után részletes elemzést kapott a mezővárosi ipar kérdése. A forgalom tárgyai és intézményei, útjai és irányai szintén bemutatásra kerültek. Így Szeged, Hatvan, Miskolc, Cegléd életéről az előadás részletes képet adott. A mezővárosok abban a tekintetben is jó ideig emelkedőben voltak és feszegették a feudális jobbágytelki rendszer kereteit, hogy a paraszti földhaszonbérletek gócpontjai alighanem a tárgyalt települések (Debrecen, Szeged, Oszlány példái). Az előadás fejtegette a gazdag parasztok és a nemesek ellentétének csökkenését, a gazdag mezővárosiaknak a parasztság általános antifeudális harcától való eltávolódását. Szeged 1514-ben és Cserni Jován harca idején jól mutatja ezt a kettősséget, míg az ellenpóluson állt a zsellérség, szőlőmunkásság tömege (Kamonc, Szalánkemén). A parasztháborúnak az árutermeléssel való belső összefüggésére mutat az a körülmény, hogy a felkelés fő gócpontjai a fejlődésükben gátolt árutermelő mezővárosok voltak. Cegléd, Tiszavarsány, Nagytúr, Lippa, Gönc társadalmi-gazdasági szerepe, az úthálózatban játszott szerepe, a parasztháború alatti jelentősége adatszerű elemzést nyert. Tiszavarsány XVI. században is felfelé ívelő életét a török hódoltság adatai is megvilágítják. A török idők pusztító hatása azonban derékbetörte Tiszavarsány fejlődését, pusztává lett, s a túlélő, 1562-től cölöphíddal rendelkező Szolnok mezőváros határát gyarapította. A továbbiakban az előadó kiemelte, hogy míg történetírásunk nagyjában-egészében keleteurópai—középeurópai párhuzamokba, összefüggésekbe állítja a jobbágyviszonyok fellazulása után a második jobbágyságba való visszavetést, nem kevésbé a városok helyzetében beálló stagnálást vagy éppen visszaesést, ez a gondolatmenet sokkal kevésbé kidolgozott és ismert a mezővárosok helyzetére nézve. Ma még kevés történt a magyarországi mezővárosok fogalmának és jellemvonásainak más közép-keleteurópai települési képletekkel való összevetésére, így a változások összevetése még bonyolultabb. Pedig a jobbágyok örökös jobbágyságba taszítása és a városok elleni növekvő feudális nyomás cseh—lengyel—magyar párhuzama két olyan társadalmi típust és folyamatot érintett, a falut és a királyi várost, amelyek között különféle változatokban megnyilvánuló települési, társadalmi, gazdasági és jogi típus és folyamat tapintható ki. Csehországban megkülönböztettek királyi és alattvalói városokat, fallal körülvett és fal nélküli városokat. Az egyházi és világi földesurak kezén levő városok jogi helyzete, 2000 főhöz közelebb eső lakosságszáma sokban emlékeztet fejlettebb mezővárosainkra. Lengyelország ún. lengyeljogú városai, jórészük alacsony lélekszámukkal (a XVII. század elején több mint 400 város 1—2000 lakosú, mintegy 100 város pedig 1000 alatti lélekszámú volt), számottevő mezőgazdasági szerepükkel bizonyos mértékig ugyancsak a magyar mezővárosokra emlékeztetnek. Ez a felemelkedő települési típus olyan feudális reakcióval került szembe, ami mindhárom országban — különböző utakon — elvezetett a politikai bukáshoz, a városfejlődés megnehezítéséhez. A nemesség rendi jogainak összeállítása, a törvényhozás és jogtudósi tevékenység az említett országokban abban az irányban hatott, hogy elrekesztették a mezővárosi típusú települések felemelkedésének útját. Cimburki Ctibor morva úr híres joggyűjteménye, az 1480/90-es évekre jellemző Kniha Tovačovská bírálta Podebrad György király egyik intézkedését — amellyel az polgári birtokvásárlást bejegyeztetett a nemesi telekkönyvbe — s tagadta, hogy városok nemesi telekkönyvi birtokot

szerezhetnek. Mindez nem magánvélemény volt, hiszen Cimburki Ctibor 1469/94 morva főkapitányként tevékenykedett. Miután a cseh nem királyi városok polgárait a nemesek a maguk alattvalóinak tekintették, most a királyi városok lakóiban is legfeljebb királyi alattvalókat láttak. A nemesek városaiban a jogi alárendeltség, gazdasági elnyomás, vallási függés sújtotta a polgárokat, nem sokkal volt jobb helyzetük, mint a falusiaké. A csehországi 1500-i Ulászló-féle tartományi rendezés a nemesek jogait összegezve már megszorította a városokat, a korábbi állapotoktól eltérve, amiért a városok 17 évig nem ismerték el a rendelkezést. A király, aki II. Ulászlónkkal azonos, 1502-ben és 1509-ben a cseh városok rovására döntött, s csak az 1514. évi magyarországi általános és 1517. évi csehországi részleges parasztfelkelések nyomán kötött kompromisszumot. Ennek keretében a városok gazdasági síkon visszavonultak, hogy menthessék politikai jogaikat. De ez csak a királyi városokra vonatkozott. A nem királyi városokat most a királyiak gazdasági vetélytársaként nemesek használták fel. 1546-ra azután befejezett ténnyé vált a cseh városok veresége, gazdaságilag is a nemesek győzték le; ugyanez a folyamat haladt előre Lengyelországban. Ebben a nagyobb összefüggő keretben a magyarországi mezővárosok megszorítása, harca és bukása, részelőnyeik mégis egyideig tartó megőrzése a városok és a városi fejlődés tartalékai elleni nemesi reakció nem jelentéktelen összetevője. Cimburki Ctibor és Werbőczi István szemlélete uralkodóvá lehetett, de az antifeudális eszmék csak jobban terjedtek és a reformáció egyes ágazataiban is teret nyertek. Társadalmi reformtervekben is aktuális válaszként hangzott el olykor tiltakozás a polgárok és népi elemek kitaszítása ellen. A XVI. századi Andrzej Frycz Modrzewski a plebejusokat is beleértette az állam polgáraiba, akik a népet alkotják. De ez a tendencia nem győzhetett az uralkodó viszonyok között. Magyarországon az 1514. évi erőpróba után a török idők próbatétele következett, amelyben a mezővárosok fejlődésének körülményei lényegesen megváltoztak. A hódoltsági mezővárosok korábbi piaci viszonyai lényeges módosuláson mentek keresztül. Az Alföld török kézre jutása a megváltozott társadalmi körülményeken túlmenő speciális csapás volt a mezővárosok normális fejlődésére. A mezővárosi fejlődés csak némileg ellensúlyozhatta a hódoltságra általában jellemző pusztulást, az állattenyésztésre való visszatérést. Az előadás részletesen taglalta Debrecen, Kecskemét, Szeged, Cegléd puszta határainak növekedését, a pusztult falvak területének bérlését vagy bekebelezését. A khászvárosok viszonylag nyugodtabb helyzete is eltorzult fejlődést takart. A gulyák, ménesek, állatexport jellemezték a növekedő mezővárosok gazdaságát. Legnagyobb mezővárosainknak a reformációban játszott szerepét, Kecskeméti Vég Mihály, Bakonyi Albert és mások tevékenységét, a tiszántúli reformáció társadalmi hasadását, majd a török idők végének, a Habsburg-idők kezdetének szenvedéseit fejtegette az előadó.

Bácskai Vera levéltáros hozzászólásában kifejtette, hogy történettudományunk lényegében a leggazdagabb forrásanyaggal rendelkező, legfejlettebb oppidumok jegyei alapján rekonstruálta az oppidum fogalmát. A mezővárosi ismérvek meghatározása során tulajdonképpen a mezőváros XV. századi modelljét dolgozta ki. E modell egy sajátos, a falu és város között átmeneti típust alkotó települést rajzol elénk, mely a magyarországi adottságokat figyelembe véve, inkább városi funkciókat töltött be. Vitatkozott azzal a nézettel, mely szerint a mezővárosok városiasságának egyedüli mércéje a kézműiparuk fejlettségi foka lenne. A mezővárosok árutermelő tevékenységének ez csak egyik, lényeges oldala, az árucserében betöltött szerepüknek pedig általában kisebb jelentőségű összetevője. A mezővárosi kereskedők meggazdagodásának forrása, a városiakéhoz hasonlóan, a bor és állatkereskedelem volt; a főként önellátást célzó gabonatermelés a XV. század végén s főleg a XVI. században, az eddigi kutatások szerint, másodlagos és csökkenő méretű volt, és sokszor a helyi szükségletet sem tudta kielégíteni. Így a mezővárosok a mezőgazdasági termékeknek nem csak előállítói, de felvevő piacai is voltak, nem csupán a lakosság helyi szükségleteinek kielégítése céljából, hanem olyképpen is, hogy a jobbágyoktól felvásárolt terményfelesleget saját áruikkal együtt a távolabbi piacokon értékesítették. Ugyanakkor kereskedőik a magyar és külföldi városok finomabb termékeit is beszerezték az igényesebb vevők számára. Így, elsősorban a városoktól távoleső vidékeken fekvő mezővárosok az ipari és mezőgazdasági termékek néha egész országrészeket felölelő méretű cseréjének igen fontos, a városokkal sokszor egyenrangú, vagy csaknem egyenrangú lebonyolítói voltak, azaz kétségtelenül városi funkciót töltöttek be.

E mezővárosi modell természetesen a legfejlettebb és legjelentősebb mezővárosok jellegzetes jegyeit tükrözi, a fejlődés alacsonyabb fokán álló oppidumokban ezek csak tendenciájukban érvényesültek, vagy csak egyes vonások fedezhetők fel. Az a körülmény, hogy a mezővárosok a fejlődés különböző stádiumainak széles skáláján szóródnak szét, szükségessé teszi, hogy megkíséreljük városiasságuk szempontjából rangsorolni, osztályozni őket. E rangsorolás célja természetesen nem az, hogy az oppidumokat szétválasszuk városokra, mezővárosokra és falvakra. A mezőváros sajátos, átmeneti típus,

s mint ilyet kell összességükben vizsgálnunk. E rangsorolás célja csupán az lehet, hogy pontosabban felmérhessük a fejlődés különböző fokán álló mezővárosok szerepét az ország gazdasági és társadalmi életében, hogy városfejlődésünk vizsgálatát bátrabban és egyértelműbben, megalapozottabban terjeszthessük ki a fallal körülvett civitasokon túl a városi funkciókat kisebb-nagyobb mértékben betöltő mezővárosokra.

Mindebből az is következik, hogy a továbbiakban a legnagyobb mezővárosok történetének nyomon követése mellett fokozott figyelmet kellene fordítani a jelentéktelenebbekre vonatkozó adatok feltárására is, s ezért célszerűnek látszik több mezőváros kisebb tájegységenkénti vagy uradalmankénti csoportjának együttes vizsgálata.

Hegyi Klára a Történettudományi Intézet tudományos s. munkatársa hozzászólásában a törökök által megszállt területek városainak önkormányzatát, elsősorban azok bírósági gyakorlatát vizsgálta.

A törökök magyarországi berendezkedése katonai berendezkedés volt: ahol nem volt török helyőrség és ehhez kapcsolódó török polgári lakosság, ott közigazgatási szervek sem működtek. A megszállásnak ez a formája a XVI. sz. végére alakult ki. Létrejött a törökök végvárrendszere nagy katonai és közigazgatási centrumaival, ugyanakkor üresen hagytak egy sor jelentős mezővárost.

E rendszer ellenére a század végéig a törökök a közigazgatás és jogszolgáltatás fölötti ellenőrzést szilárdan a kezükben tartották. A birodalom emelkedő korszakában az iszlám vallásjogot is háttérbe szorító szultáni törvényhozás (kánunok), a szultáni és nagyveziri legfőbb bírói székek tényleges működése, és a középszintű közigazgatási és igazságszolgáltatási tisztségviselők sokoldalú alá- és fölérendelése, azok kölcsönös ellenőrzése és függése biztosította az államigazgatás erős központosítását, a porta közvetlen áttekintését és ellenőrzését. Ez a meghódított magyar városok esetében azt jelentette, hogy a török bíróságok működése tényleges jogszolgáltatás volt, ahol pedig a magyar bírák és tanácsok jártak el, a török szervek ténylegesen ellenőrizték őket.

A török birodalom válságának tünetei a tizenötéves háború után nálunk is a felszínre kerültek. Meglazult a porta ellenőrzése tartományi tisztviselői felett, középszinten pedig megroppant a többoldalas függés és ellenőrzés rendszere. A „mindenki mindenben illetékes" gyakorlat azt eredményezte, hogy meglazult, majd megszűnt a keresztény lakosság feletti jogi, bírói befolyás, s a törökök bíráskodása rendszeres, évi adószedéssé alakult. A török ellenőrzés ilyen mértékű fellazulása az önkormányzattal rendelkező városokra volt jellemző, de a folyamat azokban a helységekben is éreztette hatását, ahol kádi működött.

Buza János tudományos munkatárs hozzászólásában a XVII. századi mezővárosi gabonapiac kérdéseivel foglalkozott. Abból indult ki, hogy a XVII. századi magyar városok gabonaszükségletüket részben a piac révén, részben pedig önellátó módon fedezhették. Az alföldi cívis-városok számadáskönyveinek vizsgálata után arra a megállapításra jutott, hogy a század három évtizedes időszakában a Nagykőrösön eladott gabonamennyiség jelentős része Abonyból származott. A vidék részesedésének csökkenését, illetve az egyetlen gabonatermelő helyre koncentrálódást a török kizsákmányoló tevékenységének fokozódásával magyarázta, amely az 1660-as évektől egyre súlyosbodott. A század utolsó harmadának politikai és katonai eseményei is visszahúzólag éreztették hatásukat.

A várostörténeti konferencia délutáni ülésén *Makkai László* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa „Mezővárosaink a feudalizmus végső szakaszában" című előadása hangzott el. Az előadó abból indult ki, hogy az ország városhálózata a XVIII. században a centrumban, mégpedig a Duna vonalán és az Alföldön sűrűsödik, és a régi határvárosok között csak a nyugatiak őrzik régi jelentőségüket. Problematikus viszont a sem iparilag, sem kereskedelmileg nem számottevő alföldi mezővárosok viszonylag magas lélekszáma. Statisztikai adatok vizsgálata alapján az előadó kifejtette, hogy az összlélekszámot tekintve a 7000 lakoson felüli dunántúli és hegyperemvidéki városokban mintegy 180 000, az alföldiekben 250 000 ember él. A szóban forgó területen a mezővárosok száma 300 körül volt, s ezek közül a Dunántúlon a nagy többségnek, 90-nek, 3000-nél kevesebb a lakosa, míg az Alföldön minden mezőváros a 3000-en felüli kategóriába esik, sőt nem egy falu is eléri, sőt meghaladja ezt a lélekszámot. Ezek alapján szögezte le Makkai László, hogy a XVIII. századi Magyarországon az Alföld a nagy népességtömörülések klasszikus területe.

Ezzel kapcsolatban merült fel az a vélemény, hogy ez a helyzet a török korszak öröksége, a háborús viszonyok közötti kényszerű összetelepülésnek a XVIII. században is kiható következménye. Ezért további statisztikai elemzés alapján kimutatta az előadó, hogy szabad-királyi és mezővárosokat egybevéve 120%-on felüli, tehát erőteljes népességnövekedéssel kizárólag keleten, éspedig Pest és Miskolc mellett az Alföldön találkozunk, míg a 70% alatti stagnáló városok közül 9 Dunántúlon és a hegyperemvidéken fekszik, és csak 2 az Alföldön. A statisztikai elemzés második tanulsága tehát az, hogy az Alföld

a XVIII. századi Magyarországnak nemcsak a legtöbb nagy népességtömörülést felmutató területe, hanem ezek a népességtömörülések egyben az ország legerőteljesebben fejlődő települései is.

A továbbiakban az előadás a lélekszámban mutatkozó növekedés gazdaságitársadalmi vonatkozásait elemezte. A statisztikai adatok alapján az előadó azt a tanulságot vonta le, hogy a legnagyobb és lélekszámban legfejlődőbb népességtömörülések, az alföldi mezővárosok, növekedésüket nem iparosodásuknak köszönhették. Viszont a korábbi nagyarányú rideg marhatartás bealkonyulásával megkezdődik a szántó- és szőlőművelés térhódítása. Ezzel párhuzamosan kialakult az alföldi tanyavilág; az állatteleltető „mezei kertek" körül szaporodó szántóföldekből és a rájuk telepített mezőgazdasági üzemhelyekből. Ez a tanyavilág vált a mezővárosokba húzódó falusi zsellértömegek gyűjtőmedencéjévé, olyannyira, hogy a XVIII. század második felében a mezővárosi lakosságnak több mint fele nincstelen zsellér, s a másik felerész többsége is kis földön gazdálkodó, nagyobb részt kiegészítő bérmunkára szoruló törpebirtokos. A bérmunkásoknak ezt a tömegét a marha- és juhtartó szántógazdálkodást és szőlőtermelést folytató cívisgazdák foglalkoztatták. Az alföldi mezővárosok népességszaporodásának fő forrása — állapította meg az előadó — tehát a terjeszkedő cívisgazdaságokban munkát találó falusi zsellérnépesség beáramlása volt. Ez a zsellérnépesség volt a későbbi alföldi agrárproletariátus őse, abban a tekintetben is, hogy a jobbágysorsot cserélte fel a kizsákmányolt bérmunkás sorsával. A jobbágyföld megnyirbálása, az örökös jobbágyságra való kényszerítés, a pusztabérletek elvonása, a földesurak és bérlőik szaporodó juhnyájainak szorongatása kényszerítette a falvak népét a mezővárosokba való húzódásra, ahol legalább a robottól és az örökös jobbágyság bilincseitől szabadon adhatta el munkaerejét, s szerencsés esetben kis földet is szerezhetett. Befejezésül Makkai László a mezővárosi zsellérség nyomorúságáról, földéhségéről szólt. A XVIII. század 40-es éveitől kezdve egyik mezővárosban a másik után törnek ki a zavargások, lázadások a cívis-oligarchia földmonopóliuma ellen. Az osztályharcnak ezt a belső arcvonalát keresztezik a külső hatalmasságok beavatkozásai. Végül ezeket a mozgalmakat a megyei karhatalom elfojtotta és a földesúr magasabb bérösszegben kiegyezett a városi tanáccsal, mely megmentette a várost a jobbágysorstól, de egyben fenntartotta gazdasági uralmát a zsellérség felett. Makkai László megállapítása szerint a gazdag-polgárság és a nincstelen zsellérség szembefordulását a megyei hatóságoknak az előbbi, a földesúrnak az utóbbi mellé állását a XVIII. századi magyarországi mezővárosok tipikus társadalmi képletének kell tekinteni.

A felkért hozzászólók közül elsőként *Balanyi Béla* levéltáros Kecskemét gazdasági jelentőségéről szólt. A levéltár adatai alapján ismertette a kecskeméti vásárok jelentősebb eseményeit.

Csizmadia Andor egyetemi tanár XVIII. századi mezővárosaink jogéletének kérdéseit fejtegette. Megállapította, hogy egy-egy mezőváros felszabadulási küzdelmének ez időben három jogi fázisa volt:

1. a földesúrral való megegyezés a megváltási összeget illetően,
2. az eliberáció és a szabad királyi városi rangra emelés, királyi privilégiumlevél által,
3. az országgyűlési becikkelyezés.

A jogi fázisok kifejtése során rámutatott arra, hogy a XVIII. századi osztályharcok nem okvetlenül és nem mindig a szabad királyi városi rangra emelésért folytak. A küzdő felek a polgárság részéről igen gyakran megelégedtek azzal, hogy a földesúrral megegyezzenek a jobbágyi terhek egyénenkénti lerovása helyett kollektív cenzus, robotmegváltás és egyéb szolgáltatás fizetésében, ugyanakkor az a terheket ne növelje.

A királyi eliberációs privilégiumlevél csupán a szabad királyi városi rangra emeléssel függött össze. A XVIII. században a mezővárosoknál leginkább vásártartási privilégium-levelekkel találkozunk. Királyi privilégium-levelek kibocsátására azonban csak akkor kerül sor — mutatott rá a hozzászóló —, ha előbb a kamara meggyőződik a város anyagi erejéről. A városi polgárok hiába ígérnek bármit, a privilégiumlevél előfeltétele a földesúrral való megegyezés mellett az anyagi megalapozottság. A privilégiumlevelek kiváltásáért súlyos taxákat kellett a kincstárnak és a kancelláriai tisztviselőknek is fizetni.

Természetesen az utolsó aktus — az országgyűlési becikkelyezés — már alig képezhetett osztályharcos kérdést. A városok — a királyi privilégium-levél kibocsátása után — ha nem is rendelkezhettek országgyűlési részvételi és szavazati joggal, egyébként a szabad királyi városok minden joghatóságával élhettek.

Hasonló az alföldi városok — Nagykőrös vagy Kecskemét — jogállása is. Ezek befelé, a város lakossága felé szinte ugyanolyan joghatóságot gyakoroltak, mint a szabad királyi városok, s belső viszonylatban az általuk bérben bírt, vagy birtokban tartott

földbirtokokkal is rendelkeztek. A város területén belül felmerült jogi vitákat saját bíróságuk útján döntötték el. Élvezik a királyi kisebb haszonvételi jogokat.

Befejezésül a hozzászóló az alföldi cívisvárosok XVIII. századi jogrendszerének ellentmondásosságára hívta fel a konferencia résztvevőinek figyelmét.

Gyimesi Sándor aspiráns felszólalásában kísérletet tett arra, hogy meghatározza a mezővárosok részesedését a magyarországi urbanizációban, illetve részarányának változását a XVIII. század elejétől a reformkorig terjedő évszázad folyamán.

Beszámolt kutatásairól, melyek alapján megállapította, hogy a jogi helyzet és a gazdasági bázis szerinti városiasság közötti distancia a XVIII. sz. folyamán fokozódott. A mezővárosok a városias tényezők — népességkoncentráció, iskolák stb. — egyre nagyobb hányadát foglalják magukba. Ugyanakkor a jogi helyzettől függetlenül is megnő a városiasodás egészén belül az agrárjellegű települések súlya. Ezzel területileg is eltolódik a városiasodás az Alföldre és Dél-Magyarországra.

Krajnyák Nándor tanár a XVIII. századi kecskeméti várospolitika eredményeiről szólt, különös tekintettel a puszták bérletének kezelésére, ill. az urbariális rendelkezések végrehajtásával járó nehézségek elhárítására.

A felkért hozzászólók korreferátumainak elhangzása után vitára került sor. Az elsőnek felszólaló *Benda Kálmán* az alföldi mezővárosok fejlődésével foglalkozott; *Ruzsás Lajos* a dunántúli lehetőségekkel összehasonlítva vizsgálta a népesség növekedésének kérdését; *Wellmann Imre* Kecskemét népességi gyarapodásának okait elemezte; míg *Oltvai Ferenc* a vitához a dél-alföldi vonatkozások alapján szólt hozzá.

A várostörténeti konferencia második napján *Berend T. Iván* egyetemi tanár elnökletével *Szuhay Miklós* kandidátus, egyetemi docens „Az alföldi mezővárosok amerikai utas fejlődésének egyes kérdései" címmel tartott előadást. Abból indult ki, hogy ha országosan ugyan nem is, de az ország egyes vidékein, főként az alföldi mezővárosokban és a Jászságban a mezőgazdaság tőkés fejlődése az amerikai úthoz hasonlóan haladt előre. Véleménye szerint a magyarországi amerikai utas fejlődés nem 1848-cal, hanem a korábbi fejlődés-menettel volt kapcsolatban. 1848-cal olyan összefüggés figyelhető meg, hogy az ország egyes területein, ahol a majorsági gazdálkodás kiépítése 1848 előtt kismértékben haladt előre, ahol tehát a földterület jelentős része a jobbágyság birtokában volt, a felszabadítás eredményeként a parasztság jelentős földtulajdonhoz juthatott.

Az amerikai utas fejlődés vizsgálatánál természetesen nemcsak a tulajdonilag bírt földekről van szó — mutatott rá az előadó —, hanem a bérleti rendszert is figyelembe kell venni. Ezek együttes súlya mutatja az alföldi területek birtokmegoszlásának a parasztságra nézve az országos viszonyokhoz képest kedvező arányát.

Az előadó hangsúlyozta, hogy az alföldi városok parasztsága a városon belül ugyan mentes volt a nagybirtokosok uralmától mind politikailag, mind gazdaságilag, de a városon kívül már nem. Az árutermelésbe bekapcsolódó paraszt-gazdaságok tehát mindenképpen arra kényszerülnek, hogy versenyre keljenek a nagybirtokkal. Az 1870-es évek végén jelentkező gabonaválság a parasztgazdaságok számára új helyzetet teremtett. A gabonaválság rendkívül pregnánsan hozta felszínre, hogy a parasztgazdaságok további előrehaladása a gabonatermesztés mellett nem biztosítható. A kérdés tehát úgy vetődött fel, hogy rátérnek-e a gabonatermesztés mellett olyan kultúrák termesztésére, amelyeket a nagybirtokosok nem termelnek és így a nagybirtokosok versenyétől függetleníthetik magukat.

Az új utak keresésében, az új kultúrák termesztésében a parasztságnak az a része járhatott élen, amelynek szemlélete, életmódja a leginkább polgári volt. A parasztság legmozgékonyabb, kezdeményező rétegét döntően éppen az alföldi mezővárosok parasztsága képezte. Helyzetüket megkönnyítette, hogy a speciális kultúrák fokozottabb felkarolásának előzményei már korábban is megvoltak. Az iparfejlődés nyomán a gyorsan előrehaladó városiasodás e termékekre is jelentős felvevő-piacot biztosított, alapvetően ugyan az osztrák piacon, de a közös vámterület alapján ez teljes mértékben kiaknázható volt. A szállítási problémákat pedig a vasútvonalak kiépítése oldotta meg. A továbbiakban az előadó egyéb kedvező tényezőkre is utalt, így elsősorban a szőlő termesztésére, amelynél a filoxerajárvány következtében az alföldi, vagyis homoki szőlő termesztése nagy mértékben fellendülhetett. Tehát megállapítható, hogy az alföldi mezővárosok parasztsága alkalmazkodott leginkább az agrárválság által teremtett feltételekhez.

Az előadás következő része az alföldi mezővárosok gazdasági fejlődésének leginkább jellemző adatait mutatta be. Az előadó megállapította, hogy az alföldi mezővárosok egyik legfontosabb kultúrája a szőlő volt; az ország szőlőterületének több mint fele az Alföldre esett. Jelentős fejlődés figyelhető meg a gyümölcs-termesztés terén is. Nagy jelentőségre emelkedett az Alföldön a zöldségtermelés. Fontos szerepet töltött be az intenzív jellegű állattenyésztés, elsősorban a baromfi, és egyes területeken a sertéstenyésztés. Az amerikai

utas elemeket felmutató alföldi fejlődésnél a belterjesebb gazdálkodás eredményeként a jövedelem is magasabb volt, mint az ország más területein. A belterjes irányú fejlődés az 1920—1930-as években erősen korlátozottá vált.

A XIX. század második felében bekövetkezett nekilendülés a Monarchia piacaira épülve következett be. A Monarchia felbomlása a felvevő piac tekintetében új helyzetet teremtett, az értékesítés ezt követően megnehezült.

Befejezésül Szuhay Miklós néhány példával igazolta a mezővárosok iparosításának szükségességét, a mezőgazdasági termeléssel összefüggésben a belső piac szélesítése, másrészt a mezőgazdasági termékek feldolgozására és tartósítására vonatkozóan. Az alföldi mezővárosokban ez a tőkés korszakban nem haladt előre. Az 1930-as években a konzervgyártás ugyan országos szinten elég jelentősen fejlődött, de egyáltalán nem tudott lépést tartani a szükségletekkel. Időnként adódtak ugyan kedvező lehetőségek a parasztság számára, ezek azonban csak átmenetiek voltak. Tartós megoldás az ellenforradalmi rendszerben nem valósulhatott meg, ez ugyanis az ellenforradalmi rendszer egész gazdasági és társadalmi struktúrájának megváltoztatását követelte volna meg.

Erdei Ferenc akadémikus hozzászólásában először az előadásnak a gazdasági fejlődésére vonatkozó elemzését egészítette ki. Hosszasan foglalkozott a kommunális birtokok kérdésével, mivel a kommunális birtoklás volt a bérletek forrása. Ezzel kapcsolatban tért ki a városi földbirtok szerzésének formáira. A továbbiakban az előadásra hivatkozva megállapította, hogy az Alföld agrárfejlődése intenzívebb volt, mint a Dunántúlé. Az előadás e következtetését örömmel fogadta, mert ez — bár sokan vitatják — egyezik az ő véleményével is.

Ezután a városokban végbement társadalmi-tudati fejlődésre vonatkozóan tett kiegészítő megjegyzéseket, főleg 1944 decemberi kiskőrösi képviselői körútjának tapasztalatai alapján. Hangsúlyozta, hogy az Alföldön az agrárdemokratizmusnak mély gyökerei találhatók. Ezt ismerték fel a nyilasok is, akik itt lovagolhatták meg a paraszti ellenzéket a maguk sajátos agrárdemokrata demagógiájukkal.

Befejezésül az urbanizáció problematikáját analizálva hangsúlyozta a vasút és a piac lényeges szerepét, hiszen hiányuk „a befulladást" eredményezhette.

Heltai Nándor népművelési felügyelő azokról a tényezőkről szólt, amelyek elősegítették Kecskemét kapitalizálódását. Foglalkozott a lakosság egyéni jövedelmének gyarapodásával s a város bevételeinek növekedésével is. Hangsúlyozta a városvezetés korszerű politikáját, amely minden olyan törekvést támogatott, ami hasznot jelentett a városnak vagy polgárainak. E körülményekkel magyarázta a hozzászóló Kecskemét élrekerülését a magyar városfejlődésben a XX. század elején. Végül az előadó a munkásság és a radikális gondolkodású értelmiség — viszonylag korai — szervezkedéseiről szólt.

Zoltán Zoltán közgazdász korreferátumában a mezővárosi fejlődés gazdasági vonatkozásaival foglalkozott. Azt a kérdést vizsgálta, hogy milyen tényezők idézték elő az Alföld közismert ipari elmaradottságát. Véleménye szerint ez a kérdés nem választható el az országon belüli gazdasági kiegyenlítődés problémájától, amely a világ minden országában — a fejlődés különféle szintjén — jelentkezik.

Borus József kandidátus, társulati titkárnak a nagykun mezővárosokkal foglalkozó hozzászólása után az elnöklő *Berend T. Iván* egyetemi tanár, Társulatunk főtitkára pozitívan értékelő szavaival ért véget a fontos új eredményeket hozó várostörténeti konferencia.

Tudományos emlékülés

Az Általános Munkásegylet alapításának 100. évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat és a Párttörténeti Intézet *Andics Erzsébet* akadémikus elnökletével tudományos emlékülést rendezett 1968. május 10-én a Párttörténeti Intézetben. *S. Vincze Edit* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa „Szocialista eszmék az Általános Munkásegyletben" címmel tartott előadást. Bevezetésül a Magyarországra nagy hatást gyakorló németországi és ausztriai munkásmozgalom helyzetét, fejlettségi fokát vizsgálta az előadó. A magyarországi munkásmozgalom kibontakozásának körülményei nem tették lehetővé, hogy a munkások lépést tartsanak a fejlettebb német és osztrák munkásmozgalommal, ennek következtében e kezdeti időben jelentős különbség tapasztalható a nemzetközi, ill. a magyarországi munkásmozgalomban kialakult elvi viták irányа és jellege között. Ez indokolja — mutatott rá az előadó —, hogy az Általános Munkásegylet tevékenységének első szakaszában a lassalleánus nézetek még nem új, módosult formájukban, hanem eredeti, lassalle-i megfogalmazásukban terjedtek el. Ezt tükrözi az Általános Munkásegylet Szózata is.

Az előadó kiemelte, hogy az Általános Munkásegylet alapszabályainak egyrészt azon törekvése, hogy a magyarországi proletariátust nemzetiségükre való tekintet nélkül tömörítse soraiba, másrészt annak hangsúlyozása, hogy a magyarországi munkásoknak jogukban áll kapcsolatot tartani a nemzetközi munkásmozgalommal, azt jelentette, hogy az Egylet vezetői a nemzetközi munkásmozgalom szintjére léptek.

A továbbiakban az előadás az Általános Munkásegylet sajtóorganumában, az Aranytrombitában közölt cikkek eszmei tartalmát vizsgálta. Először Politzer Zsigmond cikkeiről szólt, majd az Aranytrombitában megjelent polgári-demokrata-kispolgári utópista nézeteket említette meg. Itt részletesen ismertette az Irányi Dániel, a 48-as párt vezetője és a Sassy Árpád között lezajlott sajtóvitát, melynek középpontjában a munkásmozgalomhoz való viszony kérdései álltak.

S. Vincze Edit az Általános Munkásegylet dokumentumai és határozatai alapján leszögezte: a Munkásegylet Magyarország társadalmi politikai helyzetét osztályszempontból vizsgálta, és legfontosabb feladatának az ország demokratikus átalakítását és a szocialista munkásmozgalom társadalmi programjának megvalósítását tekintette.

Az előadás következő része Külföldi Viktor lapjaival s a cikkek vegyes jellegével foglalkozott. Az elvi jellegű írások a munkásosztály helyzetének okaival, a nyomorból kivezető út megjelölésével foglalkoznak. E cikkek tanúskodnak a lassalleanus eszmék elterjedtségéről. Az Általános Munkás Újság több cikke foglalkozott a mezőgazdasági munkássággal, a kisbirtokos parasztsággal.

Végül az 1871-ben, a Testvériségben közölt elméleti cikkeket vizsgálta az előadó. Az itt megjelent írások foglalkoznak pártalapítási problémákkal, valamint olyan gondolatokkal, amelyekben már az I. Internationálé marxista eszméinek hatása mutatkozik. A forradalmi eszmék behatolását a magyarországi munkásmozgalomba bizonyítja az a cikk, amely először veti fel a forradalom problémáját. Tehát a párisi kommün győzelme idején megjelenik a magyar munkás-sajtóban a munkásosztály történelmi szerepének, a burzsoázia és a munkásosztály érdekellentétének, a munkásmozgalom és az osztályharc elválaszthatatlanságának felismeréséről tanúskodó első írás.

Kemény G. Gábor kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár főmunkatársa hozzászólásában értékelte az Általános Munkásegyletnek a polgári szélsőbaloldallal kialakított szövetségi kapcsolatát, valamint a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját. Az egyetlen szélesebb ellenzéki összefogási lehetőség, a polgári szélső-ballal tervezett és részben meg is valósított kapcsolat elemzése során a hozzászóló Ihrlinger röpiratára hivatkozva — az előadóval egyetértve — megállapította, hogy a munkásság csalódott a szélsőbal képviselőiben, de továbbra is bízik Kossuthban. Kemény G. Gábor arra hívta fel a figyelmet, hogy 1868 és 1873 között a munkásmozgalomnak csak rövid ideig volt sajtója, s így a munkásság küzdelmeiről a függetlenségi szélbal publicistái számoltak be; s a parlamentben a függetlenségi politikusok tiltakoztak munkásérdekek megsértése miatt. A hozzászóló Nemes Dezső monográfiájára is hivatkozva azon véleményének adott kifejezést — Farkas Károly merev álláspontját bírálva —, hogy a polgári baloldallal való mindenféle szövetkezés elutasítása helyett olyan szövetségre lett volna szükség, amely nem homályosítja el a munkásosztály önálló politikáját. Végül hangsúlyozta, hogy a polgári baloldallal való szövetkezésnek komoly realitása mutatkozott a 70-es évek első felében.

A továbbiakban Táncsics és a korai munkásmozgalom egymástól való eltávolodásának kérdésével foglalkozva, az államsegély akción kívül Táncsics torzuló nemzetiségszemléletéről szólt. E vonatkozásban kiemelte az Általános Munkásegyletnek a nemzetiségi kérdés haladó kezelése terén elért maradandó eredményeit. Hivatkozott az 1868. február 9-i alakuló ülésre, amely a magyar és nemzetiségi munkások jó egyetértéséről tanúskodott, valamint az 1869. évi programra, melynek egyik pontja a nemzeti önrendelkezés elvét vetette fel. Befejezésül a hozzászóló hangsúlyozta, hogy az Általános Munkásegylet a korabeli magyar munkásmozgalom legfontosabb kérdéseinek felvetésével pozitív szerepet töltött be, s így története értékes, időtálló nemzeti hagyományainkhoz tartozik.

H. Kohut Mária levéltáros, Táncsics és az Általános Munkásegylet kapcsolatáról szólva, az elmúlt évek új kutatási eredményeiről beszélt. Cáfolta azt a Politzer és Schulhof nyomán általánosan elterjedt nézetet, mely szerint Táncsicsnak az Általános Munkásegylet elnöki tisztségétől történt megválása kormánysegélyt kérő emlékiratának volt következménye, és azt, hogy „kényszerű lemondatása" után visszavonult a mozgalomtól. Ugyanakkor hangsúlyozta: Táncsics elnökké választása és tevékenysége az Általános Munkásegyletben nem volt mentes ellentmondástól. Az Internacionálé eszméit egyre inkább magáénak valló irányzat elutasította Táncsics nacionalista nézeteit, tényleges szakításra azonban nem került sor közte és a Munkásegylet vezetősége között. A továbbiakban szólt arról a kapcsolatról, amely Táncsics és a nemzetköziség elvét elutasító,

magukat „magyar érzelműnek" nevező, többnyire asztalos-, szabó- és cipészmunkásokból álló munkáscsoportok között a 70-es évek folyamán kialakult.

Andics Erzsébet akadémikus elnöki zárszavában az elhangzottakat értékelve hangsúlyozta, hogy az Általános Munkásegylet tevékenysége értékes nemzeti hagyományaink közé tartozik.

A vidéki csoportok hírei

A pécsi osztrák—magyar történész találkozó

A Magyar Történelmi Társulat és a Kulturális Kapcsolatok Intézete a bécsi „Institut für Österreichkunde"-val közösen Pécsett 1968. május 23—25-én Symposiont rendezett „1867—1967" címmel. Az osztrák és magyar történészek már találkoztak a múlt évben Grázban, hogy a kiegyezés 100. évfordulóján kicseréljék nézeteiket a dualista Monarchia néhány problémájáról. A pécsi megbeszélés ennek az eszmecserének a folytatása volt.

A konferenciát *Pesta László*, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének alelnöke nyitotta meg, majd *Ferdinand Tremel* „Az 1867-es kiegyezés gazdasági következményei" címmel tartott előadást. Elemezte a közös vám-, valuta- és kereskedelempolitika kérdéseit, a szabad kereskedelemről a védvámrendszerre való áttérés folyamatát. A Monarchia kereskedelmi kapcsolataival foglalkozva hangsúlyozta, hogy a kereskedelmi mérleg a dualizmus első évtizedeiben meglepően kedvezően alakult. Megállapítása szerint a világháború előestéjén a Monarchiában az ipar és mezőgazdaság nagyjából egyensúlyban volt, mégis roppant feszültséget okozott az egyes területek jelentős fejlettségi szintkülönbsége, amit a nemzeti ellentétek csak fokoztak.

A továbbiakban a referátum a mezőgazdasági termelés problémáit vizsgálta. Az előadó véleménye szerint a dualista korszakban Magyarország nemcsak behozta fejlődésbeli elmaradottságát, hanem egyes ágakban túl is szárnyalta Ausztriát. Megállapította, hogy a magyar kormányok önállóságra törekvő gazdaságpolitikája ellenére a gazdasági közösség mindkét fél számára több előnyt, mint hátrányt jelentett.

Ruzsás Lajos a Dunántúli Tudományos Intézet osztályvezetője „A piac kiterjesztésének hatása a parasztgazdálkodásra a Dunántúlon 1918-ig" címmel tartott előadást. Kifejtette, hogy a XIX. század derekán a nyugat-európai városok gabonakereslete és a vasutak kiépülése a dunántúli városok sorában változást idézett elő. A régi kereskedelmi városok egy része nem tudta megőrizni korábbi szerepét, de a korábban is jelentős városi központok mellé újak emelkedtek. E városok gabonakereslete irányította a környező vidék paraszti termelését. Különösen érvényesült Budapest hatása, mivel az ország fővárosa egyre jelentősebb belső piacot is kívánt. Budapest piaci keresletét az egykori mezővárosok utódai, a valamelyest kereskedelmi szereppel bíró agrártelepülések közvetítették. A továbbiakban az előadás statisztikai adatok alapján kimutatta, hogy 1865—1895 között Kelet-Dunántúlon mint nőtt a szőlő és szántóterület, majd a gabonakonjunktúra elmúltával, 1895 után hogyan lassult e növekedés, ill. váltotta fel a gabonatermelést a marhatenyésztés.

Az előadások vitájában felszólaltak: *Babics András, Berend T. Iván, Hanák Péter, Kopasz Gábor* és *Ránki György*.

A konferencia második napján *Alexander Novotny* professzor „Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés politikai következményei" címmel tartott előadást. Referátumának központi gondolata a föderalista átalakítás problémája volt. Hohenwarth tervétől kezdve — hangsúlyozta Novotny — a dualista és föderalista törekvések harca végigvonult a Monarchia történetén. Bár a magyar államférfiak szembenálltak a föderalizációval, mégis helytelen volna feltételezni, hogy ők akadályozták meg azt. Novotny rámutatott, hogy az uralkodó és az udvar, a hadsereg és a bürokrácia egyaránt a föderáció ellenzői voltak, s az ilyen irányú tervek egymásnak is ellentmondtak. A szláv népek nacionalizmusának megerősödése valójában szintén a dualizmus állásait szilárdította meg.

A századforduló utáni kiegyezési tárgyalásokról szólva az előadó kifejtette, hogy különösen az osztrák fél bírálta élesen a tárgyalások eredményét. A magyar függetlenségi párt pedig más nemzetek szeparatista törekvéseit bátorította. A föderalizmust 1900 után a Monarchia nemzetei már nem gondolták komolyan.

Az előadás vitájában felszólaltak: *Angyal Endre, Diószegi István, Farkas Márton, Gonda Imre, Hanák Péter* és *Mérey Klára*.

Galántai József egyetemi docens előadásában — „Ausztria-Magyarország hadi céljai és a magyar kormány" — azt vizsgálta, milyen szerepet játszott a magyar kormány a dualista Monarchia külpolitikájában és ennek következtében az első világháborúban.

Rámutatott arra, hogy a kiegyezési törvények lehetőséget nyújtottak a magyar kormányoknak a külpolitika irányításában való részvételre. A továbbiakban az előadó elemezte az osztrák és a magyar hadicél közti különbséget és rámutatott e vonatkozásban arra, hogy a hadicélok közötti különbség elsősorban arra a nézeteltérésre vezethető vissza, hogy a Monarchia jövőjét illető osztrák program nem volt egységes, hiszen a vezetőkörök egy része Bécsben a trialista átalakításra is gondolt. A referátum befejezésül azt a kérdést vizsgálta, hogyan alakult a magyar kormány álláspontja a Monarchia Németországhoz való viszonyának kérdésében. A magyar kormányok a Németországgal való szövetséget képviselték, bár tisztában voltak e szövetség árnyoldalaival.

A konferencia harmadik napján *Mátrai László* akadémikus „Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának kultúrhistóriai következménye" címmel tartott előadást. A Monarchiában együttélő népeknek közös kultúrájáról szólva, az előadó azt hangsúlyozta, hogy beszélhetünk egy többé-kevésbé közös kultúráról, olyan értelemben, hogy abban a nemzeti, „népi" vonások olyan mértékben ötvöződtek, amilyen mértékben a közös élmények, az együttes tapasztalatok ezt lehetővé és szükségessé tették. A közös jelleg mögött azonban ott találhatjuk a belső ellentmondást: a népek rányomták saját történetük bélyegét e kultúrára, s ezzel meg is bontották annak valóban közös jellegét.

Mátrai László a továbbiakban Hoffmanstal, Rilke és Kafka műveinek rokon-, és a Monarchia körülményei által meghatározott vonásait kereste. A referátum felvillantotta a prágai Kafka, a bécsi Musil s a budapesti Krúdy művészetének közös jegyeit. Vizsgálódásait azzal a konklúzióval zárta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiának, mint gazdasági-politikai bázisnak a megingása majd megszűnése következtében a rajta nyugvó kulturális felépítmény is először válságba került, majd a szélsőséges irrealitás állapotába; ez magyarázza az olyan kultúrhistóriai jelenségeket, amelyek szükségszerűen fellépnek akkor, midőn egy nagyhatalom a valóságban már megszűnt nagyhatalom lenni, népei tudatában azonban még tovább élnek a megszokott régi gondolkodási formák.

Anton Klein professzor „Az 1867-es kiegyezés kulturális következményei" című előadásában először a nemzetiségi törvényekkel összefüggésben vizsgálta a kulturális fejlődés lehetőségeit a Monarchiában. Hangsúlyozta, hogy e törvények a korabeli Európa jogviszonyai között szabad fejlődést biztosítottak a Monarchia nemzeteinek. A továbbiakban vizsgálta az oktatás, az oktatási intézmények fejlődését, és kifejtette, hogy az 1869. évi iskolatörvény a liberálisok nagy győzelmének, a konkordátum gyakorlati felfüggesztésének tekinthető.

Az előadások vitájában felszólaltak: *Angyal Endre, Fényes Miklós, Hárs Éva* és *Szász Zoltán.*

Az Agrártörténeti Szemle vitája

A Történelmi Társulat Kelet-Magyarországi Csoportja, a Magyar Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztálya, a TIT Történelmi Szakosztálya és az Alföld szerkesztősége közös rendezésében került sor 1968. június 18-án Debrecenben, sorrendben a második, vidéken az első olyan megbeszélésre, amikor az Agrártörténeti Szemle szerkesztősége találkozott a folyóirat olvasóival és a Szemle hasábjain publikáló szerzőkkel.

A vitát az elnöklő *Bencsik István*, a Debreceni Agrártudományi Főiskola rektora nyitotta meg. *Szendrey István*, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető docense bevezető előadásában a folyóirat 10 éves munkásságát méltatta. Ezután az egybegyűltek a 10-ik évfolyamába lépő folyóirat eredményeit és fogyatékosságait tették mérlegre. A sokoldalú és igen élénk vitában természetszerűleg nemcsak a folyóirat jellegével és munkájával kapcsolatos, hanem a magyar agrártörténeti kutatás egészét érintő problémák is megvitatásra kerültek.

Így esett szó mindjárt a vita kezdetén az agrártörténeti kutatómunka irányítóinak arról a törekvéséről, hogy az annyira fontos mezőgazdasági technológia és üzemszervezet történeti kérdéseire irányítják a kutatók figyelmét. Többen is hangoztatták azonban, hogy a kutatásoknak ez az alapvetően helyes orientációja csak akkor hozhat a történettudomány egésze számára is újabb és újabb eredményeket, ha a kutatás kiterjed a társadalomszerkezeti és társadalommozgási problémákra is, s azoknak kölcsönhatásában vizsgálja az egyes agrártörténeti kérdéseket.

Ezzel összefüggésben számos felszólaló boncolgatta az új tudományág: az agrártörténetírás helyét és kapcsolatát más rokontudományokkal, így pl. a néprajzzal és az agrártudományokkal. Bár többen is rámutattak arra, hogy az agrártörténetírás nem egyszerű ötvözete a határos társtudományoknak, hanem sajátos és önálló disciplina, mégis szorosan kell kapcsolódnia valamennyi rokon- és társtudományhoz.

A vita során felmerült az is, hogy az agrártörténetírás művelőinek pillanatnyilag még jelentős nehézségekkel kell megbirkózniok. Nevezetesen: az agrártörténetet egyfelől azok a történész képzettségű kutatók művelik, akik ma még ritkán rendelkeznek alapos és elmélyült agrártudományi szakismeretekkel, és fordítva olyan agrártudományi képzettségű kutatók, akiknek viszont — érthető okokból — történészi készségeik nem érik el a kívánt mértéket. A fogyatékosságok kiküszöbölésében is igen jelentős szerep hárult és vár a jövőben az Agrártörténeti Szemlére és a Szemle szerkesztőbizottságára.

A Szemle munkásságát méltatva a továbbiak során többen is kiemelték, hogy hasábjain nemcsak a magyar agrártörténet, hanem a magyar történelem egészének megírása szempontjából is igen nagyfontosságú tanulmányok jelentek meg az elmúlt 10 év során. Rámutattak azonban arra is, hogy a jövőben nagyobb teret kellene szentelni az elmúlt két évszázad termelés-politikai és agrárszakigazgatási problémáinak, a Szemlének szorosabbra kell fűznie kapcsolatait az agrármozgalmak történetét kutatókkal s a közelmúltban megalakult helytörténeti bizottságokkal. Nagyobb gondot kellene fordítani az összehasonlító agrártörténet művelésére, s még több módszertani cikket kellene közölni. A felszólalók keveselték a forráspublikációt, s felmerült annak az igénye is, hogy a Szemle a jövőben fokozottabban foglalkozzék az agrárértelmiség múltbeli szerepével és bizonyos tudománytörténeti problémákkal is.

Leginkább a folyóirat „Szemle"-rovatát érte bírálat, amelynek cikkei — úgymond — nem elég kritikusak, nem mindig tartanak lépést a tudományos élet iramával, és áramának szélességét sem fogják át. A „vita-rovat"-ban ritkán jelennek meg beszámolók a szakma területén zajló vitákról.

Végül többen is szóvátették, hogy a Szemle ritkán jut el a falu értelmiségéhez, sajnálatosan éppen az agrárértelmiséghez. Ezek a felszólalók az olvasótábor kiszélesítésének szükségességét hangoztatták. A szerkesztőbizottságnak mindent el kell követnie, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatait a „mezei hadakkal", a termelésben közvetlenül érdekelt agrárértelmiséggel. Hiszen — hangoztatta a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium képviseletében megjelent felszólaló — már eddig is számos olyan tanulmány jelent meg a folyóiratban, amely a ma gondjait vállaikon viselő mezőgazdasági szakemberek problémáinak megoldásához igen hasznos támpontokat adott és — bizonyára — fog adni a jövőben is.

A szerkesztőbizottság jelenlevő képviselői, köszönetet mondva a vitában nagy aktivitással résztvevőknek, hangsúlyozták, hogy a felszólalók olyan kérdésekre kerestek választ valamennyien, amelyek így vagy úgy már a szerkesztést is foglalkoztatták, de a vitában ezek most sokkal élesebb megvilágítást nyertek. A hasznos javaslatokat és a kapott bírálatokat megszívlelve, a jövőben tőlük telhetően igyekeznek majd azokat a szerkesztés munkájában kamatoztatni és valóra váltani.

ANKÉT A HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK MUNKÁJÁRÓL

A TIT Történelmi Szakosztályainak Országos Választmánya és a Budapesti Történelmi Szakosztály 1968. április 24-én klubdélutánt rendezett a Kossuth Klubban a helytörténeti folyóiratok munkájáról. A vitát — melyen a jelentősebb folyóiratok szerkesztőin kívül részt vettek tudományos intézeteink, könyvtáraink munkatársai, tanárok, népművelők is — *Székely György* egyetemi tanár vezette.

Megnyitó előadásában Székely György a vita kibontakozásához kívánt néhány szempontot adni, majd röviden kitért helytörténeti folyóirataink tevékenységének méltatására. Mint mondotta, az Országos Helytörténeti Bizottság megalakulása óta hangsúlyozza a helytörténeti kiadványok fontosságát, ugyanakkor még nem tartja elérkezettnek az időt arra, hogy kizárólagos helytörténeti profillal alakuljanak folyóiratok. Mint az eddigi folyóiratindítások is bizonyítják: egy-egy vidék kiadványának, amellett, hogy helytörténeti írásokat publikál, a táj szépirodalmi, közéleti, néprajzi stb. irodalmának összefogására is vállalkoznia kell. Ugyanakkor igen gyakori, hogy irodalmi vagy más speciális folyóiratok adnak tért helytörténeti publikációknak is. Véleménye szerint a mai ankét egyik témája éppen az lehet: mennyire vált be a folyóiratok e profilja. Igen helyesnek tartja, hogy történeti és élő kérdések együtt szerepelnek a folyóiratok hasábjain, hiszen társadalomszemléletünk, világnézetünk szerint nem is lenne helyes elválasztani a jelen és a múlt kérdéseinek tárgyalását. A folyóiratok szerzői köréről szólva kifejtette, hogy a folyóiratok alapításának és sikeres működésüknek elsődleges feltételét nem a helyi publikációs igényekből, hanem a helyi objektív szükségletből vezethetjük le. A színvonalas helytörténeti kutatók természetesen siettetik, segítik az igényes periódikák megszületését. Üdvösnek tartja, ha a kutatók helytörténeti eredményeik nagyobb összefüggései-

vel is foglalkoznak, s ezek helyet kapnak országos folyóiratokban. Másrészt örvendetes, hogy budapesti, illetve más vidéken élő kutatók is publikálnak a tájjellegű folyóiratokban. Befejezésül néhány konkrét példán igyekezett bemutatni: milyen egészséges jelenség, ha a helytörténet más tudományágakkal vagy élő társadalmi kérdésekkel fonódik össze. Hivatkozott az Alföld című irodalmi és művészeti folyóirat „Hagyomány" című rovatára, annak gazdag profiljára, ahol a történelmi cikkek politikai, ipari, mezőgazdasági, egészségügyi, geológiai, földrajzi, irodalomtörténeti, nyelvészeti írások között jelennek meg. Kiemelte a Békési Élet vállalkozásait, hogy elsősorban az országos történelmi folyamathoz kapcsolódó helyi események történetét tárják fel; a Borsodi Szemle nagy korszakok között mozgó történeti-publikációs tevékenységét, a Fejér Megyei Szemlében a múltjelen, a művészet-művelődés, és a helyi hagyományok szerencsés ötvöződését, a Vasi Szemlében az aktuális problémák történeti előzményeinek feltárását. Külön szólt a Soproni Szemléről, mint az egyetlen szűkebb értelemben vett helytörténeti folyóiratról, s különösen tanulmányai adatgazdagságát, színvonalasságát, rovatai változatosságát méltatta.

Szabó Ferenc levéltárigazgató (Gyula) a Békési Élet szerkesztősége nevében szólalt fel. A kiadvány célkitűzéséről elmondotta, hogy igyekeznek az átlagműveltségű olvasókhoz szólni, és a terjedelmi lehetőségeken belül minden, a TIT által képviselt tudományterületről írásokat megjelentetni. Alapelvük, hogy csak olyan cikkeket, recenziókat közöljenek, amelyek tájegységük, megyéjük problémáihoz kapcsolódnak, vagy ismeretterjesztőek. A történelmi évfordulókról való megemlékezéseik is ennek szellemében történtek: a nagy történelmi eseményekhez kapcsolódó helytörténeti vonatkozásokat igyekezték megvilágítani. Szívesen közlik természetesen a megye szerzőinek általános vonatkozású tanulmányait, és a más vidéken élők Viharsarokról, Dél-Tiszántúlról készült cikkeit is. Ezután röviden utalt a Békési Élet megjelenése előtti helyi kiadványokra, méltatta Hanzó Lajos tevékenységét, majd a Békési Élet helytörténeti cikkeivel foglalkozott.

Az eddigi számokban megjelent 19 helytörténeti tanulmány közül 6 foglalkozik a viharsarki eseményekkel, 5 gazdaság-település- és technikatörténeti, 3 az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság időszakát érintette. Több írás az évfordulókra született: a viharsarki agrárszocialista mozgalmak 75. évfordulójára, a Gyulai vár török kézre kerülésének 400., Békéscsaba újjátelepítésének 250. évfordulójára. A szerkesztőség állandó törekvése, hogy minél színvonalasabb kéziratokat jelentessenek meg. Megkövetelik, hogy ezek tudományos forráshivatkozásokkal legyenek ellátva, népszerű, közérthető s mégis igényes stílusban íródjanak. A helytörténeti kutatómunkáról indított vitával is azt igyekeztek elérni, hogy tisztázódjanak a helytörténeti búvárkodás korszerűségének, igényességének követelményei. Igen nehéz gyakran megértetni — s ez a vitából is kiderül —, hogy más a helytörténeti tudományos kutatás és más az ennek eredményeire támaszkodó honismereti mozgalom.

A kutatás színvonalasságának emelését hivatott szolgálni a Szemle rovat, ahol ismertetnek minden, a tájukat érintő magasszínvonalú, országos problémákat is tárgyaló munkát. A szerzőgárda, ha nem is egyenlő felkészültségű, a szerkesztőséget bőven ellátja kéziratokkal. Az ún. háziszerzők mellett igyekeznek kevésbé rutinos, íráshoz eddig nem szokott, de tehetséges, jól képzett embereket is felkérni cikk írásra, s ezzel elősegíteni a helytörténeti kutatók körének bővülését. A folyóirat visszhangjáról elmondotta, hogy igaz: az ezer példány minden alkalommal majdnem teljesen elfogy, mégis kevés az országos fórumokon megjelenő bírálat. A Századok kivételével egy folyóirat sem — még a Valóság sem — figyelt fel a Békési Élet tanulmányaira. Csak a vidéki helytörténészek figyelnek több-kevesebb rendszerességgel egymás publikációira.

A Soproni Szemlét *Csatkay Endre* nyug. múzeumi főigazgatóhelyettes, szerkesztő képviselte. Az előtte szólók által felvetett problémákat nem akarván elismételni — mondotta — inkább magáról a folyóiratról, múltjáról, gondjairól beszél. A Soproni Szemlét 1937-ben alapította Heimler Károly. Egy-egy évben 4—6 szám jelent meg, s noha a szerzők tiszteletdíjat nem kaptak, — igen színvonalas tanulmányok jelentek meg az első években. 1943-ban Ruhmann Jenő gimn. igazgató vette át a szerkesztői tisztet, de a háború következtében, 1944 végén a lap megszűnt. A felszabadulás utáni újjáélesztésen Mollay János és Mollay Károly munkálkodott elsősorban, s 1955-ben a IX. évfolyammal megindulhatott ismét a folyóirat. Egy olvasó-, s egy technikai szerkesztő társaságában, szerkesztőbizottság segítségével Csatkay Endre vette át a lap irányítását. Az új folyóirat profilja természetesen eltért elődjétől. Noha továbbra is foglalkozott természettudományos és más tárgyú cikkekkel, de most már helyet kaptak az 1849 utáni tanulmányok, mind gyakoribbak lettek — különösen fiatalabb kutatók tollából — a munkásmozgalomtörténeti írások. Szélesedett is a szerzők köre; míg 1945 előtt 8 évfolyam 77 szerzőt, az újabb 14 évfolyam 215 munkatársat számlál (s ezekből csak 28 szerepelt a korábbi év-

folyamokban). Csatkay Endre ezután a folyóirat mostani rovatairól szólt, röviden vázolta mindegyik funkcióját. A pénzügyi fedezetet a Városi Tanács biztosítja. Az eladott példányszám átlagban 750 körül jár, s a kinyomott 1000 példány az évek folyamán elfogy. — A szerkesztőség nehézségei között említette a hosszú nyomdai átfutási időt (3/4 év), s hogy amióta a posta átvette a szerkesztőségtől a terjesztést, azóta nemcsak a szerkesztőség és a közönség kapcsolata lett lazább, de a terjesztés is sok kívánnivalót hagy maga után.

Erdélyi Béla a Vas Megyei Tanács elnökhelyettese a Vasi Szemle gondjairól, célkitűzéseiről beszélt. Egy helytörténeti periodika megindításának terve 1956-ban Pável Ágoston, a neves nyelvész, muzeológus, könyvtáros halálának 10. évfordulóján rendezett ünnepségeken merült fel. A Pável által 1933—44 között szerkesztett Vasi, majd Dunántúli Szemle újbóli megjelentetése 1958-ig húzódott. Ekkor adták ki, mint tudományos és művészeti profilú évkönyvet évente kétszer a Vasi Szemlé-t. 1961-ben évi 3 szám jelent meg, majd 1964-től a mai formában adják ki folyóiratként a Szemlét. Az előadó ismertette a kiadvány fejlesztése közben legyűrt nehézségeket: szerzőgárda, lektori hálózat kialakítása, olvasóközönség toborzása, a folyóirat jellegének meghatározásával kapcsolatos elvi viták stb. A Vasi Szemle jelenlegi feladata: a tudományos és kulturális szakírók szervezett összmunkájának kialakítása a megyén belül s a megyéből elszármazott írók körében. A szerkesztőségnek célja minél több szakembert inspirálni az irodalmi tevékenységre, s hogy ezek az írások közérthető formában, ismeretterjesztő módon kerüljenek megfogalmazásra. A népszerűsítő munka terén így is adódnak problémák: a folyóirat terjesztése akadozik a posta útján, noha így is kb. 1100 példány fogy el egy-egy számból; nehéz leküzdeni a „túlzott szakszerűséget", kevés a pedagógiai cikk; művészetkritikákat — kézirat, illetve szerző hiányában — nem tudnak közölni. Végül elmondotta, hogy a Megyei Tanács célja: a következő években létrehozni a helytörténeti kutatás olyan szintézisét, mely a hatkötetes szombathelyi várostörténet, majd később Kőszeg, Sárvár, illetve Vas megye történetének kimunkálásához vezet.

Borus József a Történelmi Társulat titkára, a Történettudományi Intézet munkatársa szeretett volna többet hallani a szerkesztési módszerekről, a lektorálásról. Tapasztalatai szerint igen gyakori, hogy egy-egy tanulmányt lektorálatlanul, illetve nem megfelelő lektorálással közölnek. Helytelennek tartotta, hogy vannak még megyék, illetve tájegységek, melyek igényelnék is a helyismereti folyóirat megjelentetését, eddig azonban ennek érdekében nem történt semmi. A Székely György által felvetett profil-kérdésről az a véleménye, hogy az egyes folyóiratoknál kialakult széles témaválasztási kör megfelelő, s biztosítja az olvasottságot. Az általános, nem helyi vonatkozású cikkek megjelentetését általában nem tartja helyesnek, különösen nem pl. a Borsodi Szemle módszerével, mely általános cikket közölt a történészvitákról anélkül, hogy a szembenálló álláspontok mindegyikét kellően megvilágította volna. Helyes, ha a vidéki folyóiratok bevonják a fővárosi kutatókat is munkájukba: cikkírás, lektoráltatás, szerkesztőbizottsági tagság formájában. (Pl. Vasi Szemle.) Ezután javasolta, hogy rendezzenek a mostanihoz hasonló jellegű eszmecserét, esetleg tájegységenként (Tiszántúl, Dunántúl). A Történelmi Társulat és az Országos Helytörténeti Bizottság a kezdeményezéseket támogatni fogja.

Kovacsics József egyetemi tanár elmondotta, hogy noha a tárgyalt folyóiratok nem reprezentálják teljesen a helytörténeti folyóiratokat, mégis igen fontos e megbeszélés. A helytörténeti munkálkodás fellendülése szerinte azt jelenti: él az emberekben egy erős szülőföldismeret iránti kíváncsiság, hogy megismerhessék elődeik életét. A múlt feltárásában különösen a társadalmi (demográfiai, rétegződési stb.) problémák kutatását tartja fontosnak. Az igényt színvonalasan kielégíteni nem lehet anélkül, hogy a falutörténet kutatói a történeti stúdiumokban — különösen a feudális korszak kutatásakor — megfelelő felkészültségre szert ne tegyenek. Ezután vázolta azt a kutatási tervet, melyet az ELTE Statisztikai tanszéke és az Országos Levéltár Zala és Vas megye helytörténeti lexikona elkészítése során meg kíván valósítani. E kutatások feladata elsősorban az, hogy azokról a helyekről is összegyűjtse a forrásokat (országos forrásőrzőhelyekről, külföldről), melyekhez a helyi kutatók nem férnek hozzá. Végül kifejtette: szerinte szükség van egy olyan helytörténeti folyóiratra, mely útbaigazítja a helytörténeti kutatókat, módszert, elvi irányítást ad.

Fügedi Erik, a Statisztikai Hivatal tudományos munkatársa fokozottabb igények támasztását tartja szükségesnek a helytörténeti publikációk irányában. A feladat az lenne, hogy a folyóiratok cikkei, tanulmányai adott gazdasági-társadalmi folyamatok bemutatására vállalkozzanak, s e vállalakozások figyeljenek fel a demográfiai mozgásokra, használják a legmodernebb történeti-statisztikai módszereket is. Úgy érzi, hogy a helytörténetírás — minden eredménye ellenére — kissé válságba jutott.

Tóth Sándor hadtörténész kevésnek tartja a helyi folyóiratokban megjelenő hadtörténelmi tanulmányokat. Pedig a helyi hadászati, hadtörténelmi események felderítése

az országos problémák kutatásának igen szoros része. Kérte a folyóiratok szerkesztőit: igyekezzenek inspirálni ilyen témák megírására a szerzőket, s ha színvonalas jó kézirat születik, azzal a Hadtörténelmi Közlemények is szívesen foglalkozik.

A helytörténetírás tudományos feladatairól beszélt *Benda Kálmán*, a Történettudományi Intézet főmunkatársa. Történetírásunk általános problémái és a helytörténeti kutatások kapcsolatáról szólva elmondotta, hogy egy gazdasági, társadalmi folyamat feltárásakor a megfelelő általánosításhoz az ország minden vidékének adatait ismernünk kell, — s e részletkutatások elvégzése a helytörténészekre vár. Fügedi Erikhez kapcsolódva a történeti statisztikai módszerek fontosságát hangsúlyozta, de nem csak a demográfiai, hanem a gazdasági-társadalmi élet kutatásának minden terén. Külön szeretné kiemelni a művelődéstörténeti tanulmányok fontosságát: hiszen nem tudjuk, hogy egy-egy adott korszakban mit tanítottak iskoláinkban, a diákok milyen társadalmi rétegekből kerültek ki, a tanultakat hogyan adták tovább. Ezek nélkül pl. meg sem kísérelhetjük felderíteni, milyen volt a jobbágyparasztság vagy a kisnemesség tudatvilága, milyen volt felfogásuk a hazáról, mennyit vettek át a korábbi ideológiákból stb. A helytörténészekre a kutatási szempontok és módszerek színvonalasságának emelésével e feladat vár, s ehhez a munkájukhoz szükséges, hogy a tudományos intézetek az eddiginél szorosabb kapcsolatot építsenek ki velük.

Balogh György, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa a helytörténeti folyóiratok bibliográfiai munkájáról megjegyezte, hogy sajnos helytörténeti bibliográfiát csak a Jászkunság ad. Pedig a búvárlásokhoz kezdő vidéki értelmiséginek olyan eligazítást jelenthet ez, amely sok fáradságtól mentesíti is. Ugyanakkor ezek a megjelenő bibliográfiák alapját képezhetnék egy országos helytörténeti bibliográfiának. Ezután röviden a könyvismertetési rovatokról s a folyóiratok egyéb bibliográfiai problémáiról szólt.

Száva Péter, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tanára felajánlotta, hogy a hadtörténeti tanszék szívesen nyújt segítséget vidéki kutatóknak a felszabadulás helyi katonai története megírásához.

Simonffy Emil levéltáros (Zalaegerszeg) olyan megyéből szólalt fel, ahol sem folyóirat, sem egyéb helytörténeti periodika (múzeumi évkönyv stb.) nincs. A helytörténeti kutatók csoportja épp a publikációs hiány miatt nem tud bővülni. Az ismert folyóiratok tanulmányai közül az agrártörténeti tárgyúakról megjegyezte: tematikai gazdagság, változatosság mellett színvonalbeli egyenetlenség is mutatkozik. Kifogásolta, hogy egy-egy készülő falumonográfia részleteinek közlésére vállalkoznak a helyi folyóiratok. A helyi politikatörténeti résztanulmányok közlését igen fontosnak tartja.

István Lajos, a Vasi Szemle szerkesztőbizottságának tagja a kulturális, tudományos élet túlságos Budapestre centralizáltságáról beszélt. Az utóbbi években megindult egy határozott decentralizálódási folyamat. A fiatal értelmiségiek vidéken éléséhez, a vidékhez kötődéshez a helytörténeti, helyismereti folyóiratok sokat segíthetnek. A Vasi Szemle törekszik ilyen funkciója betöltésére.

Kóbor István, a TIT Fejér megyei szervezetének munkatársa, a Fejér megyei Szemléről s a megye helytörténeti irodalmának gondjairól beszélt. Ismertette a Szemlét megelőző helyi kiadványok — a Székesfehérvári Szemle, majd a régészeti közlönyként 1964-ben megindúló Alba Regia — rövid történetét. Fejtegetéseinek középpontjában a szerkesztőség és a megye illetékes vezetőinek gondja állott: milyen profilt kapjon a továbbiakban a folyóirat. Az eddigiek ugyanis azt bizonyítják, hogy nem tudják megfelelő szinten tartani pl. a szépirodalmi rovatot, s a terv egyre inkább az, hogy a jelen közéleti problémái mellett elsősorban helytörténeti írásokat jelentessenek meg. A rovatok jelenlegi megoszlásáról szólt, majd felvetette annak gondolatát, hogy a folyóirat a következő években speciális (agronómiai, művelődéstörténeti, iparpolitikai-ipargazdaságtani stb.) számokkal jelentkezzék.

Glatz Ferenc, a Századok szerkesztőségének munkatársa először a Századok recenzeáló tevékenységéről szólt. Mint mondotta, a szerkesztőség a terjedelmi gondok mellett is törekszik a Folyóiratszemle összefoglalásaival egyrészt felhívni a történészek figyelmét a helytörténeti folyóiratok érdekes tanulmányaira, másrészt ezzel mintegy áttekintését adni a helytörténeti irodalom egy részének. A tárgyalt folyóiratok utobbi években megjelent publikációinak megítélése során inkább határozott színvonalemelkedést lát, mintsem valamiféle hanyatlást. Több folyóirat tanulmányt, szerzőjét említette annak bizonyítására, hogy ezek mind gyakrabban igyekeznek tárgyukat az országos történelmi folyamatok részeként bemutatni. Javult a jegyzetapparátus, a forráskezelés, az értékes forrásanyagok feldolgozási módja is. Helyesnek tartja az igényt: a helytörténeti írások lényeges gazdasági, társadalmi folyamatok feltárására vállalkozzanak, de nem ért egyet azokkal, akik egyoldalúan a helytörténeti irodalomtól kérnek számon olyan módszertani követelményeket, melyek hazai történetírásunk általános problémái. Megítélése szerint a folyó-

iratok mutatnak egy bizonyos szempontgazdagságot, mellyel talán vezető történész orgánumaink nem is rendelkezhetnek. Néhány cikket említett, melyeket pl. igen kiválóaknak tart a mindennapi élet megjelenítése, a természeti, művelődési tényezők történeti szerepének feltárása tekintetében.

Az ankétot *Székely György* zárta be. Az eszmecsere jelezte az igényt a helytörténeti irodalommal való további foglalkozásra. El kellene dönteni, milyen szerv, mennyiben legyen e folyóiratok gazdája, ki milyen feladatot vállal magára. Újabb lapok létrehozása érdekében sokat tehetnek a megyei tanácsok, TIT szervezetek is. A profil — a tapasztalatok szerint — hol bővül, hol szűkül. Fontosnak tartja a helytörténeti és az országos történeti irodalom szinkronját, s hogy a szerkesztők igyekezzenek a publikációk színvonalasságát biztosítani; a kulturális centralizáció-decentralizációról pedig megjegyezte, hogy a történelem bizonyítja: nem mindig a „központ" viszi a vezető szerepet. Végezetül kiemelte, milyen hasznos, ha a vidéki kulturális centrumok s a folyóiratok figyelik egymás munkáját. Ezután a vitában felmerült néhány apróbb kérdésre válaszolt.

G. F.

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 1967. évi 6. számának 1362. oldalán — Benczédi László: A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában című közleményében — az első bekezdésben több értelemzavaró sajtóhiba van. A helyes szöveg a következő:

Ami a termelő, illetve a termelésben megmaradó jobbágytömegeket illeti, sok jel arra mutat, hogy a nemesi eredetű haza- és nemzetfogalom még a XVII. században is csupán egy lassú és hosszan elhúzódó folyamat eredményeként terjedt el az ő körükben. Ennek a folyamatnak egyik fokozatát, állomását mutatja egy, szintén az 1670. évi első hegyaljai nemesi felkelés időszakából fennmaradt forrásszöveg, egy tanúvallatási jegyzőkönyv, amely a Zemplén megyei Tussa falu szegénységének gondolatvilágába, fogalomkészletébe ad betekintést. A jegyzőkönyvből arról értesülhetünk, hogy a helység földesura, Tussay Miklós (1673-ban őt is kivégezték a császáriak), a német seregek közeledésére táborba szállította a jobbágyokat, ámde a falu, hites emberei útján, ezt a választ küldte földesurának: „az falu egyátallyában nem megyen hadba őfelsége ellen, hanem *ha el kell menniek a házához*, csak őfelségéhez való hűségek mellett mennek el, mert ők nem méltók, hogy a császárra támadgyanak". — Mellőzzük itt most azt az egyébként érdekes körülményt, hogy a jobbágyok szavaiból hogyan csendül ki a „jó király"-ba vetett ismeretes paraszti illúzió, sőt az „őfelségé"-vel szembeni lojális alázat, s ne menjünk be annak a boncolgatásába sem, hogy ha 1670-ben még nem is, 2 évvel később — amikor saját életükben (mintegy a saját bőrükön) érezték meg nagyon is kézzelfogható, közvetlen formában a német császári seregek garázda uralmát — már tömegesen keltek fel hasonló felszólításra. Figyelmünket itt most erre a sajátos szóhasználatra összpontosítsuk: „ha el kell menniek a házához".

AZ EGYESÜLT SZERB IFJÚSÁG (OMLADINA) TEVÉKENYSÉGÉVEL FOGLALKOZÓ TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁRÓL

1967. december 12—14-én a novi-sadi Matica Srpska symposiumot rendezett az Omladina megalapításának 100. évfordulója alkalmából. Ez az ifjúsági szervezet a különböző közép-európai egyetemeken, főiskolákon és líceumokon tanuló szerb diákokat egyesítette. Az Omladina számos helyi szervezettel rendelkezett, s évente nagy eseményszámba menő közgyűlést tartott. A kulturális tevékenységen kívül az Egyesült Szerb Ifjúság fontos politikai funkciót is teljesített, helyzeténél fogva különösen alkalmas volt a szerb egységtörekvések egyengetésére. 1872-ben történt betiltásáig, amely a magyar kormány nevéhez fűződik, a szerb nemzeti mozgalom legjelentősebb mozgatója volt.

Az újvidéki tudományos tanácskozás sokrétű képet adott az Omladina gazdag kulturális és politikai munkásságáról. A szervezet belső életének, politikai és filozófiai nézeteinek bemutatásán kívül az érdeklődés középpontjában az Omladina kapcsolatai állottak a testvéri délszláv és szláv népekkel, valamint más nemzetekkel. Ez az internacionális horizont a symposium egyik legnagyobb tudományos és politikai értéke volt. Ki kell emelnünk a tanácskozás komplex jellegét is. Az előadók között történészek, filozófusok, irodalomtörténészek foglaltak helyet. Ily módon tehát nemcsak a nemzeti keretekből emelkedett ki az Omladina, hanem a szűkebb szakmai vizsgálat is helyet adott az elkerülhetetlenül szükséges összetett tárgyalásnak. Mindez persze nem jelenti azt, hogy elsikkadt volna a szervezet nemzeti jelentősége és az egyes tudományágak

képviselői ne hoztak volna számottevő új részeredményt. Hat ülésen összesen 38 referátum hangzott el.

A bevezető előadást *Nikola Petrović* tartotta az Omladina történeti helyéről és jelentőségéről. Áttekintette a szervezet megalakulása időszakának külpolitikai viszonyait, mindenekelőtt az osztrák és a török birodalom helyzetét. Szólt a szerbiai és a vajdasági belső harcokról is: a fejedelemségben a liberálisok és az autokrata uralkodó közötti küzdelemről, valamint Dél-Magyarországon a szerb klérus és a szerb liberális polgárság harcáról. Ilyen körülmények között került sor Újvidéken a Zora (Hajnal) bécsi szerb diáktársaság kezdeményezésére, a 60-as években már tevékenykedő, hasonló ifjúsági szervezetek egyesítésére.

Az Omladina nem volt szó szoros értelemben vett ifjúsági szervezet, életkortól függetlenül soraiba tömörítette a haladó erőket. Omladinacnak, e szervezet tagjának lenni annyit jelentett, mint azonosulni a polgári demokratikus társadalmi törekvésekkel. S ha a résztvevők ideológiai arculata sok színárnyalatot is mutatott, a konzervativizmus elleni fellépés valamennyiöket jellemezte. A szervezet politikai célkitűzéseiben fontos szerepet kapott a török uralom elleni harc, a délszláv népek nemzeti felszabadító küzdelmének erősítése, az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni tevékenységének ellensúlyozása és megakadályozása, valamint Szerbia társadalmának demokratizálása. Az Egyesült Szerb Ifjúság politikája tehát Kelet-Európa két soknemzetiségű birodalma, az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint Törökország ellen irányult, s ebben a vonatkozásban is kétségtelenül előre mutatott. Mindezekben a kérdésekben éles harc bontakozott ki a szerb társadalmon belül is, mind a Vajdaságban, mind pedig Szerbiában, ahol ekkor alakult ki a fejedelmi hatalom autokratizmusának elmélyülésével párhuzamosan az ausztrofil orientáció. N. Petrović reformátumának egyik legnagyobb érdeme e belső ellentétek vizsgálata. A szerző bemutatta Ausztria-Magyarország hivatalos köreinek az Egyesült Szerb Ifjúság ellen tett lépéseit is.

Az Omladina mindent elkövetett, hogy az ottomán birodalmat döntő csapás érje, de nem ez volt a véleménye a szerb fejedelemség uralkodó köreinek, ők kisebb eredményekkel is megelégedtek s — mondhatjuk — csakúgy szembefordultak az Omladina haladó résztvevőivel, mint az ellenséges dualista Monarchia.

A 70-es évek elején az Egyesült Szerb Ifjúságon belül is voltak harcok a liberális irányzat és a szerb munkásmozgalom úttörője, Svetozar Marković között. Ő a török birodalom szétzúzását szociális forradalommal kapcsolta egybe. Minderre N. Petrović meggyőzően rávilágított.

Az előadásban megkaptuk Jovan Skerlić 1906-ban napvilágot látott, ma is jól felhasználható, s az Omladina tevékenységét felölelő irodalomtörténeti művének mértéktartó, reális bírálatát. Szerzőnk ezt kellő tudományos alappal végezhette el, hisz referátumában számos, nemcsak jugoszláviai levéltári anyagot is felhasznált.

Az Omladina — s erről is hallottunk N. Petrović referátumában — betiltása után is tovább élt; a nagyhatalmak, s főként Ausztria-Magyarország kormányai félve írták le nevét, amely a demokratizmust, a nemzeti kérdés radikális megoldását szimbolizálta.

Az előadások első csoportja az Omladina kulturális, irodalmi jelentőségét méltatta. *Milorad Najdanović* e szervezet szerepéről szólt a XIX. századi szerb irodalom fejlődésében. Az Egyesült Szerb Ifjúság tevékenységének idején már lezárult a szerb nemzeti ébredés periódusa, amelyre a romantika volt a jellemző, és kezdetét vette a realizmus, amelynek kibontakozásában az Omladina jelentős részt vállalt. Ugyanekkor tovább élt és népszerű maradt a romantika is, s ebben a Danica c. lapnak számottevő szerepe volt. A Danica már 1860-tól megjelent, s a magyar nemzeti mozgalommal együtt küzdött a közös ellenség, a bécsi centralizmussal szemben; az Omladina megalakulásától pedig annak eszméit is magáévá tette *(Živojin Boškov)*.

E témakörön belül különös helyet foglalt el a szervezet ideológiai arculatának bemutatása. *Dušan Nedeljković* érdekes képet adott az Egyesült Szerb Ifjúság filozófiai nézeteiről és S. Markovićról. Az utóbbi ateizmusának jellemző vonásaira világított rá a lengyel *Henryk Pisarek*, hangsúlyozva, hogy S. Marković felismerte a vallás lényegét, igazi társadalmi szerepét. *Dimitrije Djordjević* a historizmust vizsgálta az Omladina tevékenységében. Megállapította, hogy a historizmusnak nagy szerepe volt a XIX. század nacionalista eszmevilágában. Ennek három formáját különböztette meg: rendi historizmust, amely a Habsburgok iránti legitimizmusban jutott kifejezésre, a polgárit, amely a burzsoá forradalom erősítését szolgálta, és a forradalmit, amely a balkáni nemzeti-felszabadító harcok első fázisához kapcsolódott. A historizmus legélesebb kritikáját is S. Marković adta és az 1875—78. évi balkáni válság időszaka már új eszméket hozott: a realizmust, a materializmust és a tudományos kriticizmust. *Andrija Stojković* az Omladina morális-etikai nézeteit elemezte, határozottan szétválasztva liberális és szocialista

eszméket valló irányainak koncepcióját. Megállapította, hogy felfogásuk átmenetet jelent a polgári és szocialista etika között.

Az általános irodalmi és filozófiai témájú referátumokon kívül részletkérdésekbe menő előadások is elhangzottak. Így *Dragiša Živković* arról beszélt, hogy az Omladina időszakában megjelent a modern novellisztika Jovan Grčic Milenko személyében, aki egyesítette a nemzeti szellemet az európai irodalom legjobb tradícióival. Egy másik referátum (*Vaso Milinčević:* Az Egyesült Szerb Ifjúság és a 60-as évek szerb drámája) a romantikus tragédia magas színvonaláról értekezett. *Dragan Jeremić* a kor nagy esztétikusáról és kritikusáról, Jovan Andrejevićről emlékezett meg, akinek tevékenysége elválaszthatatlan az Omladinától, s akinek nagy szerepe volt abban, hogy győzelmet aratott a szerb romantikus dráma.

Kisebb csoportja a referátumoknak az Omladina sajtóját mutatta be. *Branislav Vranešević* a szervezet valamennyi lapjáról szólt, s rávilágított politikai, kulturális és irodalmi jelentőségükre. Megemlékezett a szépszámú humorisztikus és kéziratos újságokról is. Az Omladina legjelentősebb folyóirata, a Mlada Srbadija volt, erről *Djordje Bajić* értekezett. Ez az Újvidéken megjelenő lap figyelemmel kísérte a szerb közéletet, tudományt, művészetet. Emellett különösen széles volt irodalmi érdeklődése. Sok fordítás jelent meg hasábjain a nyugati és a szláv népek szépirodalmából. A tudományon kívül foglalkozott a szerb iskolaüggyel és népműveléssel. A lap harcolt a szerb nemzet felszabadításáért, egységének megteremtéséért. A szerbiai cenzura azonban nagy csapást mért rá, végül is 1872 végén (rövid két évi tevékenység után) be kellett szüntetni megjelenését, s a szomszédos délszláv-lakta területeken is megtiltották terjesztését. A Matica c. lapban pedig azok az írók és tudósok jelentkeztek, akik az irodalomban és a tudományban a progressziót képviselték. Petőfi és Jókai több verse, írása is napvilágot látott hasábjain (*Boško Novaković*).

Az Egyesült Szerb Ifjúság politikai tevékenységének egyik legjelentősebb vállalkozása a bosznia-hercegovinai felkelési kísérlet megszervezése volt 1871—72-ben. Erről *Vaso Vojvodić* tartott értékes előadást. Abból indult ki, hogy bár az Omladina formailag nem volt politikai szervezet, a nemzeti felszabadítás és egység eszméit vallva, nem hagyhatta figyelmen kívül a török elnyomással szembeni küzdelmet. Ez egyesítette, polgári-nemzeti platformon, az Omladina különböző nézeteit képviselő csoportjait. A felkelési kísérlet volt a szervezet utolsó lépése, amely már a magyar kormánynak az Omladinát betiltó rendelkezése után következett be.

A symposium érdeklődéssel fordult az ún. Új Omladina egyesülete felé, amely a 80-as évek elején, tíz évvel a betiltás után alakult. Jelentősége mindenekelőtt abban állott, hogy a Svetozar Miletić-vezette szerb liberális párt szétesésekor a szerb nemzeti-liberális eszméket képviselte és a jobboldallal szemben megvédelmezte Miletić programját. Vezetői Laza Nančić orvostanhallgató, s a Radikális Párt későbbi vezére, Jaša Tomić volt (*Živan Milisavac*). Az Új Omladinának nemzeti kívánságain kívül szocialista követelései is voltak. Kapcsolatban állottak munkásokkal, a budapesti Arbeiter Wochen Chronikkal és a Munkás Heti Krónikával (*Kalman Čehak*).

A referátumok egy másik csoportja az Egyesült Szerb Ifjúság más népekkel, nemzeti mozgalmakkal kiépült kapcsolatait vizsgálta. *Vasilije Krestić* előadásában áttekintette a különböző horvát pártok és az Omladina viszonyát. Az unionisták, akik szövetségben álltak Béccsel és Budapesttel, szembefordultak vele. A nacionalista horvát jogpárt, Ante Starčević-csel az élen sem találta meg az Omladinával a közös nyelvet. Egyedül a Horvát Nemzeti Párt, amely Horvátországban jelentős befolyással rendelkezett, volt szolidáris az Egyesült Szerb Ifjúsággal. A szlovén álláspontot a szerb és a délszláv egységgel kapcsolatosan *Vasilij Melik*, a ljubljanai egyetem docense fejtette ki. Beszámolt arról, hogy a szlovén lapok az Omladina időszakában a szerb mozgalomról kevés hírt kaptak, de a szlovének körében a jugoszláv gondolat 1848-tól egyre erősebb lett. A politikai életben a jugoszláv kérdésnek két jelentősebb koncepciója élt: az egyik Horvátországot tekintette a Habsburg monarchiában élő jugoszlávok központjának, Szerbiát pedig a törökországi dél-szlávok Piemontjának. Szerencsés esetben számoltak valamennyi jugoszláv terület Habsburg monarchián kívüli egyesítésével.

Természetszerűen sokkal szorosabb együttműködésről tájékoztathattak azok a referátumok, amelyek a szerb—bolgár viszonyt tárgyalták. Az Omladina tevékenységének az idején folytak a törökellenes bolgár felkelés előkészületei; mi sem nyilvánvalóbb, hogy a mozgalmak vezetői rendszeres kapcsolatban állottak egymással, terveiket közös megállapodásokban hangolták össze. A bolgár felkelés vezetői tárgyaltak a szerb kormánnyal s a bolgár—szerb együttműködés kiterjedt Bosznia-Hercegovinára is (*Krumka Sarova*, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa). Külön referátum hangzott el Ljuben Karavelov bolgár liberális politikus és író, valamint S.

Miletić kapcsolatáról. Együttműködésük kezdete 1867-re, pesti találkozásukra nyúlik vissza. Karavelov később résztvett az Omladina munkájában és újvidéki tartózkodása, s főként Miletić hatása rányomta bélyegét Karavelov politikai nézeteire *(Djordje Ignjatović)*. Ugyanekkor Ljuben Karavelov irodalmi munkássága jelentős visszhangot keltett a szerb irodalomban, ahol a realizmus kibontakozására is befolyást gyakorolt (*Ilija Konev*, bolgár irodalomtörténész). Szóbakerült a crna-goraiak és a bolgárok együttműködése is *(Miodrag Stojančević)*.

Az Egyesült Szerb Ifjúság orosz kapcsolatai is több előadás témáját alkották. *Sz. A. Nyikityin*, a moszkvai egyetem professzora az Omladina közgyűléseinek visszhangját mutatta be az egykorú orosz sajtóban. *V. J. Kondratyeva* szovjet történész, a történettudomány doktora eddig ismeretlen, s a Szovjetunióban talált levéltári anyagra hívta fel a figyelmet, amely az Egyesült Szerb Ifjúság tevékenységének fontos mozzanatait világítja meg. Orosz konzulok írtak rokonszenvvel a balkáni szlávokról s az Omladináról, amely befolyásolta nézeteiket. *V. G. Koraszjov*, a moszkvai egyetem docense, Živojin Žujević és az Omladina címen az utóbbinak a Szovjetunióban talált írásait ismertette és megállapította, hogy S. Marković előtt senki sem tudta oly világosan és mélyen kijelölni az Omladina feladatait a szerb nép társadalmi fejlődésében, mint Ž. Žujević.

Az amerikai *W. D. McClellan* a szerb radikálisok és az orosz forradalmi emigráció 1870—72 közötti kapcsolatairól beszélt. Az orosz, osztrák és svájci leváltárak adatai alapján megállapította, hogy S. Marković kapcsolatban állott az I. Internacionálé genfi orosz szekciójával, Marx-szal és a londoni Főbizottsággal. A Svájcban tanuló szerb diákok egy része is együttműködött az I. Internacionáléval. McClellan ismertetett több rendőri jelentést, amely szerbek forradalmi tevékenységéről szólt, majd beszélt az anarchista Nyecsajev és a szerbek kapcsolatáról.

Végül *Vitomir Vuletić* az Omladina orosz irodalom iránti mély érdeklődését mutatta be. Az első fázisban, az 50-es évek végén, a szerb ifjúság az orosz klasszikusok (Puskin, Lermontov) felé fordult. Ugyanekkor eljutott hozzájuk az orosz materialista esztétika is (Herzen, Csernisevszkij). A 60-as évek második felében jelentős hatást váltott ki náluk Gogoly, Turgenyev, Goncsarov és Scsedrin. A harmadik fázisban, a 70-es évek elején, a szerbek különös érdeklődéssel az orosz realisták műveit forgatták.

A szlovák—szerb kapcsolatokkal négy referátum foglalkozott. *Milan Krajčovič*, a Szlovák Tudományos Akadémia Európai Szocialista Országok Története Intézetének munkatársa a szlovák és a szerb ifjúság együttműködését vizsgálta, s közös fellépésüket Bécsben és Pesten. A szerb Omladina hatása nemcsak politikai és ideológiai jelentőségű volt, hanem a szlovák ifjúság az Omladina nevet is felvette. A szlovák Omladina polgári radikális elveket vallott, a magyar kormány nem engedélyezte működését. A szlovák—szerb együttműködés megszakítatlan láncát a szlovákiai szerb szervezeteken kívül a Mlada Srbadija és a Zastava c. lapok biztosították. Az újvidéki szerb gimnázium is egyik tűzhelye volt az együttműködésnek. *Ján Siracky*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa a szlovák—szerb kapcsolatok egy másik, dél-bácskai területét vizsgálta a 60-as években. Ennek egyik jelentős politikai eseménye volt, hogy a kulpini kerületben Viliam Pauliny-Tóthot, a szlovák mozgalom vezetőjét választották meg országgyűlési képviselőnek. Pauliny-Tóth többször megfordult Újvidéken, amelynek kiemelte szerb jellegét. Ezenkívül a bácskai szlovákokat és szerbeket a kulturális kapcsolatok ezer és ezer szála kapcsolta egybe. Az újvidéki egyetem docense, *Ján Kmeť* a 60-as és a 70-es évek szlovák irodalmának a jugoszláv témák felé fordulását tárgyalta. Így Karol Kuzmány költeményt írt a vajdasági autonómiáról. Ondrej Sládkovičnak, a szlovák nép egyik legnagyobb költőjének pedig ismeretes egy jugoszláv ciklusa. Jonás Záborský drámaíró is dolgozott fel délszláv témákat. *Ľudovít Holotík* akadémikus pedig a szerb nemzeti mozgalom hatását mutatta be a szlovák közéletre 1866—1872 között. A szlovákok nem rendelkezvén az 1865—68-as országgyűlésen képviselővel, érdekeik megfogalmazóinak tekintették a szerb küldötteket, mindenekelőtt Miletićet. A referens újabb adatokkal világított rá, hogy a szlovák nemzeti mozgalom résztvevői milyen érdeklődéssel figyelték az Omladina tevékenységét, s azt számos vonatkozásban példaképüknek tekintették.

Václav Žáček, a prágai egyetem docense az Egyesült Szerb Ifjúság és a cseh társadalom kapcsolatait a szélesebb szerb—cseh együttműködésbe ágyazta és megállapította, hogy a cseh közvélemény az Omladina tevékenységéről kevéssé volt informálva, sokkal többet tudott azonban a szerbiai eseményekről. A kor jelentős kapcsolatát ismét a cseh František Zach tevékenysége jelentette. Ő már a 40-es években a Czartoryski-emigráció megbízottjaként működött Belgrádban, s katonai képességeit és tapasztalatait két évtizeddel később a fejedelemségi szerb kormány rendelkezésére bocsátotta. Ugyanekkor kritikus hangot ütött meg Mihály autokratikus uralmával szemben, s arról is tájékoztatta

honfitársait, hogy az ellenzék miképpen akarja a szerb fejedelmet megbuktatni. Az Omladina 1867. évi belgrádi kongresszusán cseh küldött is megjelent, aki ellen az osztrák hatóságok — miként a magyar szervek Miletić és más szerb politikus ellen — eljárást indítottak azzal a váddal, hogy résztvett a Mihály elleni merényletben. *Ružena Havránková*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Európai Szocialista Országok Története Intézetének munkatársa a délszlávok 70-es években folyó törökellenes nemzetifelszabadító harcainak csehországi visszhangját mutatta be. Nem csupán a demonstratív szimpátiáról szólt, hanem a konkrét segítőakciókról is (cseh önkéntesek, anyagi támogatás). Nagy erkölcsi segítséget jelentett az a sajtókampány is, amelyet a haladó cseh lapok a hivatalos osztrák-magyar politikával szemben folytattak. Számottevő szerepet játszott ebben az ifjú-cseh Národní Listy. Ez a támogatás nemcsak azokból a közös feladatokból táplálkozott, amelyek összefűzték a cseh és a dél-szláv nemzeti mozgalmakat, még csak nem is a tradicionális szláv együttműködésből, hanem azokból a közvetlen kapcsolatokból, amelyek összekötötték a cseh és szerb politikusokat, s az utóbbiak között az Omladina vezetői is helyet foglaltak. A cseh szociáldemokrácia, amely ekkoriban bontotta ki szárnyait, csodálattal adózott Bosznia-Hercegovina hősi felkelésének (1875—1878).

Djordje Živanović a kor szerb—lengyel kapcsolatait s az Omladina lengyel irodalom iránti érdeklődését rajzolta meg. Abból indult ki, hogy a szerbek a 60-as években nagy szimpátiával kísérték a lengyelek szabadságküzdelmeit, mindenekelőtt az 1863-as felkelést. Miletić ekkor fogalmazta meg a „Szabad Lengyelország szabad Szerbiát jelent" szállóigét. Ez a polonofil koncepció természetszerűen vezetett el a lengyel irodalom szeretetéhez. Nagyon népszerű volt a szerbek körében a romantikus Michał Czajkowski. Jól ismerték Teodor Tomasz Jeżt, aki mint emisszárius többször megfordult Szerbiában, főként 1864—1866-ban. Két regényét, amely a lengyel irodalomban a realizmus kezdeteit jelentette, lefordították. Józef Ignacy Kraszewski és Adam Mickiewicz számos költeményét is átültették szerb nyelvre.

Az Omladina magyar ellentéteit és kapcsolatait három előadás világította meg. A magyar történészek által jól ismert *Löbl Árpád* a pesti parlamentnek a szerb kérdésre és az Omladinára vonatkozó vitáit (1867—1871) mutatta be. Dél-magyarországi helyi lap, a „Bácska" megállapításaiból indult ki, amely élesen elítélte a szerbek mozgalmát és helyeselte a magyar kormány elnyomó, antihumánus politikáját. Ez jellemezte a parlamenti csatákat is, a kormánnyal szemben csak a szerb és a román képviselők harcoltak a nemzeti egyenjogúságért, amely szoros kapcsolatban állt az Egyesült Szerb Ifjúság küzdelmével. Az előadó beszámolt arról is, hogy Irányi Dániel és a szélsőbal kiállt Miletić és a szerb ifjúsági szervezet oldalán, s a kormánnyal szemben az alkotmányosságot, törvényességet és a szabadságot védelmezte. E sorok írója is az egykorú központi sajtó és kiadott levéltári anyag alapján hasonló megállapításokra jutott: a hivatalos magyar felfogásban szorosan egybekapcsolódott a szerb nemzeti jogok, egységtörekvések meggátolásának szándéka a szerbiai demokratikus átalakulás meghiusításával, amelynek az élvonalában a szerbiai liberálisokkal együtt az Omladina haladt. Ez a magyar politika természetesen hatással volt a szélesebb közvéleményre is, s annál inkább értékeljük azokat az egykorú magyar nézeteket, amelyek ettől az atmoszférától függetleníteni tudták magukat, s képviselőik ebben a nem könnyű helyzetben a barátság, a rokonszenv, a megértés hangját ütötték meg. S ez azon az alapon történt, hogy elismerték az Omladina demokratikus politikáját, sőt jogos nemzeti igényeit.

Több megnyilatkozás látott napvilágot a magyar ellenzék lapjaiban a szerb ifjúsági szervezetről. Az egyik beszámolt arról, hogy az Omladina a szerb nemzeti életet a korszellemnek megfelelő irányba tereli, terjeszti a tudományt és műveltséget, a szabadelvű eszméket, a szerb nemzeti érzelmet. Az Omladina iránt érzett szimpátiát a magyar ellenzék liberális eszméi is táplálták. Találkozunk olyan nézettel is, amely együttérzően emlegette a szerb kulturális egységet és a magyar ellenzék egy-egy képviselője a felmerült rágalmakkal szemben védelmébe vette az Omladinát. A szélsőbal lapja, a Magyar Újság kiállt A. Sandić, az Omladinában tevékeny szerepet játszó újvidéki gimnáziumi tanár oldalán, amikor a magyar kultuszminisztérium jogtalanul mozdította őt el állásából. Ugyanekkor az ellenzék balkáni politikája a török birodalom változatlan fenntartására irányult. Mindennek következtében demokratikus koncepciójuk ellenére nem ismerték fel a délszláv népek szükségszerű és előremutató nemzeti felszabadító harcának jelentőségét. Említésre méltó, hogy a magyar ellenzék élesen elítélte Bosznia-Hercegovina okkupációját és követelte az e területről való kivonulást. S bár ezt a magatartást és politikát a fenntartás nélküli török barátság sugallta, ez objektíve mégis a hódítás elleni fellépést jelentette és a függetlenségi baloldal ezzel akaratlanul is támogatta a délszláv népek nemzeti felszabadító küzdelmét.

Božidar Kovaček, az újvidéki egyetem oktatója a magyar irodalom hatását vizsgálta az Omladina időszakában. Beszélt a magyar—szerb szoros együttélésről, amely e hatás alapját és hátterét szolgáltatta. E korszakban 80 magyar mű szerb fordítása látott napvilágot. Különösen nagy népszerűsége volt Jókainak, aki kapcsolatban is állt a szerb mozgalommal. Jól ismerték Petőfit, Aranyt, Garayt s másokat, akik egyre nagyobb helyet foglaltak el az Omladina folyóiratainak hasábjain.

Végezetül egy referátum a francia ideológiai hatást elemezte. *Miloš Jovanović* kifejtette, hogy míg az Omladina liberális szárnya a nemzeti romanticizmus és a parlamentáris monarchia platformján állott, addig a balszárny S. Marković-csal az élen a szocializmus és a republikanizmus gondolatát képviselte és harcolt a jobboldal romantikus fikcióival és politikai opportunizmusával. Mindezzel szembeállította a világ, az emberi társadalom realisztikus szemléletét. Az Omladina jobbszárnyának eszmevilágára a XVIII. sz. francia filozófusai, Rousseau, Holbach, a romantikus regényírók, pl. Victor Hugo, — a baloldalra pedig inkább a francia utópista és kispolgári szocializmus megfogalmazói, Saint-Simon, Proudhon, Louis Blanc hatottak.

A nagyszámú referátum miatt vitára már kevés idő jutott. Ennek ellenére számos fontos kérdés vetődött fel. A legnagyobb és legérdekesebb polémiát az Egyesült Szerb Ifjúság belső problémái, valamint törökellenes fegyveres kísérlete váltották ki. *Čedomir Popov* rámutatott N. Petrović és V. Vojvodić nézeteinek különbségére: míg az előbbi az 1871—72-es kísérlet kudarcának okát a szerb kormány támogatásának megtagadásában és a nagyhatalmak érdekeinek érvényesülésében, tehát a kedvezőtlen nemzetközi helyzetben látta, addig az utóbbi a vereséget az Omladina belső gyengeségével magyarázta. N. Petrović azt bizonyította, hogy 1866—1871 között inkább megvolt a lehetősége egy törökellenes szerb felkelés győzelmének, mint később, pl. 1875—78-ban, amikor Ausztria már újra megerősödött és a Német Birodalomra támaszkodhatott. Ezzel szemben V. Vojvodić nem tartotta kedvezőtlennek az 1871—72-es nemzetközi viszonyokat. Ugyanekkor arra is rávilágított, ami inkább Petrović álláspontját igazolta, hogy a szerb kormány a bolgárokkal való fegyveres együttműködés megakadályozására törekedett és az oroszországi szlavofilek koncepciója ellenére a cári kormányzat a status quo mellett foglalt ekkor állást. A ljubljanai egyetem tanárának, *Fran Zwitter*nek fejtegetése is N. Petrović koncepcióját támasztotta alá.

A vitában újólag felmerült az a figyelmeztetés, hogy súlyos hiba az oly bonyolult mozgalmat, mint amilyen az Omladnia, homogénnek felfogni *(V. Vuletić)*. A jugoszláv egység koncepciója kapcsán pedig *V. Krestić* kifejtette, hogy az Omladina a szerb egységért harcolt, de szoros szövetségbe kívánt lépni a többi délszláv mozgalommal is, nem utolsósorban a horvát mozgalom progresszív irányzataival.

Sor került a vitában a szerb—szlovák és szerb—magyar kapcsolatok kiegészítésére is. *V. Žaček* egy olyan szlovák—cseh szervezetre hívta fel a figyelmet, amely ugyancsak együttműködött az Omladinával. *V. Vojvodić* pedig rávilágított a dél-magyarországi (vajdasági) szerbek és szlovákok együttes harcára a magyarosítással szemben. Ezenkívül magyar—szerb adalékokra is utalt. Így pl. megjegyezte, hogy a pesti akadémiai ifjúság táviratban üdvözölte az Omladina 1867. évi belgrádi közgyűlését. A vitában egyöntetű volt az a vélemény, hogy közös történetünket csak valamennyi érdekelt nép historikusának együttes munkájával lehet feldolgozni.

A zárszót a rendező-bizottság nevében *V. Vuletić* tartotta. Megállapította, hogy a symposium meghatározta az Omladina helyét, feladatát és jelentőségét a szerb történelemben. Általános volt az a vélemény, hogy az Egyesült Szerb Ifjúság több irányt egyesített, de vitathatatlanul haladó mozgalom volt, amely mély nyomokat hagyott a szerb nép történetében, irodalmában. Az Omladina magáévá tette az európai haladó eszméket, de azokat a maga egyéni szerb jellemvonásaival ruházta fel. A zárszó végül aláhúzta az Omladina széleskörű politikai és kulturális kapcsolatainak jelentőségét és az Egyesült Szerb Ifjúság sajtójának bemutatását, amely fontos helyet kapott a tanácskozáson. Ezek mellett az eredmények mellett szükség van a kutatások további folytatására, a rendező bizottság ilyenirányú konkrét javaslatot tett a Matica Srpskának és a Szerb Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének.

Arató Endre

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEMEN A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM 50. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

(1967. november 15—17.)

Az ELTE Tanácsa még 1966-ban elhatározta, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója tiszteletére tudományos ülésszakot rendez. A szervezők arra törekedtek, hogy minél sokoldalúbban kerüljön elemzésre és mérlegelésre Október története, hatása és öröksége. Az ülésszak keretében 12 előadás és 31 hozzászólás hangzott el. Beszámolónkban elsősorban a történettudomány körébe tartozó referátumokat és korreferátumokat ismertetjük.

Az ülésszakot megnyitó *Nagy Károly* egyetemi tanár, rektor röviden értékelte a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségét, a szovjet tudomány kiemelkedő eredményeit és szerepüket a magyar tudomány fejlődésében.

Az ülésszak első előadását *Kirschner Béla* egyetemi docens tartotta „Lenin a demokratikus és szocialista forradalomról (1893—1917)" címmel.

Előadásának első részében Leninnek a permanens forradalomról alkotott elméletét vizsgálta. Rámutatott a marxi és lenini felfogás közti különbségekre, azokra az okokra, amelyekből ezek a különbségek származtak. Felvázolta a lenini álláspont fejlődésének folyamatát, utalt arra, hogy a marxi forradalomelméletet miként alkalmazták az oroszországi speciális viszonyokra. Lenin a szocialista forradalom győzelmét Oroszországban elválaszthatalannak tartotta a nyugati proletárforradalmak győzelmétől. Felfogásában az abszolutizmus megdöntése csak átmeneti állomást jelent, mintegy előfeltételt a munkásosztály hatalmának kialakításához. Így, amikor a munkás-paraszt szövetség kérdését vizsgálta, s hangoztatta annak szükségességét, a hatalmi viszonyok szempontjából tette azt. Ez azt is jelentette, hogy a Marx és Engels által felvázolt lehetőségek mellett egy új lehetőséggel is számolt.

Lenin nem tartotta valószínűnek, hogy az önkényuralmat gyors ostrommal vagy egy rohammal meg fogják dönteni, ezért hangsúlyozta, hogy a forradalmi pártnak minden fordulatra fel kell készülni, mégpedig tervszerű forradalmi munkával. Lenin 1900-tól kezdve hangsúlyozta, hogy a győztes forradalom fegyveres felkeléssel kötődik egybe, s ez véleménye szerint úgy valósul meg, hogy az egyes helyi felkelések győzelmes forradalommá terebélyesednek. A „Mi a teendő"-ben ehhez azt is hozzátette, hogy a forradalom erős robbanások és teljes szélcsend többszöri gyors változása formájában zajlik le.

Az 1905—1907-es forradalmi időszakot elemezve három kérdést emelt ki: a szövetségi politika és a forradalom jellegének meghatározása, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra és a szovjetek kérdését. Az első kérdést illetően hangsúlyozta, hogy bár a polgári forradalomra vonatkozó marxista tanítások tartalmaztak olyan tételeket, amelyek alkalmazhatók voltak a kelet-európai országokra is, de nem tartalmazták azt, hogy ezen országok polgári forradalmainak parasztforradalmakká kell-e változniok a teljes győzelem kivívása érdekében, vagy sem. Lenin az oroszországi viszonyokat elemezve épp ennek a kérdésnek az oldaláról közelítette meg a problémát és arra a következtetésre jutott, hogy az oroszországi forradalom elsősorban parasztforradalom kell hogy legyen. Ebből következett az, hogy a forradalomban a proletariátus szövetségeseként a parasztságot jelölte meg.

A munkás-paraszt demokratikus diktatúra kérdését Lenin a „Két taktika" című munkájában fejtette ki. A mensevikekkel vitázva mutatott rá arra, hogy a párt minimális programja megvalósításának, a cárizmus teljes felszámolásának a munkás-paraszt demokratikus diktatúra megteremtése a feltétele. Ez az új jellegű hatalom csak abban az esetben jöhet létre, ha a tömegeket nem sikerül általános demokratikus jelszavakkal félrevezetni, ha az alkotmányozó gyűlést a forradalom győzelme eredményeként az ideiglenes forradalmi kormány hívja össze, ha a forradalmi kormány a felfegyverzett népre, a forradalmi hadseregre támaszkodik. Az ideiglenes kormánynak — jellegét tekintve — igazi népi hatalmi szervvé kell válnia, ami kifejezi a proletariátus és az egész parasztság szövetségét. Lenin a munkás-paraszt demokratikus diktatúrát olyan hatalomként jelölte meg, amely megtisztítja a terepet a szocializmusért vívandó harchoz.

Lenin tevékenységében rendkívül jelentős volt a szovjetek szerepének felismerése és helyük meghatározása mind a konkrét helyzetet, mint a későbbi eseményeket illetően. Egyesek a kérdést úgy vetették fel: vagy a munkásküldöttek szovjetje, vagy a párt. E szembeállítást Lenin elvetette. Széles körű, osztályokat egybefogó szervezeteknek tekintette a szovjeteket, amelyek a forradalmi kormány csíráját alkothatják. Összetételükről azt mondotta, hogy a szovjeteknek ki kell választani egy erős proletármagot,

melyet a forradalom jellegének megfelelően ki kell egészíteni minden forradalmi párt és forradalmi, de nem liberális demokrata képviselővel. Az előadó még hozzátette, hogy a forradalom továbbfejlődése esetén e probléma új oldalról vetődött volna fel, s ennek megfelelően a politika vonatkozásában is új elemeket tett volna szükségessé, mint ahogy erre 1917-ben sor került.

A referátum a továbbiakban a háborúhoz való viszonyt, majd a szocialista forradalom győzelmének kérdéseit vizsgálta, Lenin 1907—1917 között írt fontosabb írásai alapján. Megállapította, hogy Lenin kezdettől fogva felismerte az első világháború imperialista, igazságtalan jellegét, s azokat a gazdasági és politikai indítóokokat, amelyek a háború kirobbanásához vezettek. Gondolatmenete a háborúkkal kapcsolatos marxi-engelsi állásfoglalások általánosításából indult ki, s ezek tárták fel számára azokat az összefüggéseket, amelyek alapján kialakította álláspontját. Ezt az előadó a következőkben foglalta össze: 1. A történelmi folyamat objektív tartalma az, hogy a legfontosabb államok burzsoáziája reakciós lett, ami a kapitalizmus imperializmussá fejlődésének következménye. 2. A korszak történetének középpontjában a munkásosztály áll. Mivel az adott helyzetben a nemzetközi proletariátus szempontjából nem lehet meghatározni, hogy a hadviselő nemzetek két csoportja közül melyiknek a veresége volna a kisebbik rossz a szocializmusra nézve, ebből következően a szociáldemokrácia feladata, hogy az összeütközést a nemzetközi finánctőke ellen használja ki. 3. A háború kérdését abból a szempontból kell megvizsgálni, hogy a társadalom fő osztályai hogyan alakították ki viszonyukat a háborúhoz, más szóval abból a szempontból, hogy mit jelent az, hogy a háború a politika folytatása más, mégpedig erőszakos eszközökkel. Ezek alapján jutott Lenin 1915 szeptemberében arra a következtetésre, hogy az a tétel, amely szerint az orosz burzsoá demokratikus forradalom előjátéka lesz a nyugati forradalomnak, érvényét vesztette, mert a forradalmi feladatok külön megoldása egyik vagy másik országban lehetetlen. Így Lenin álláspontja szerint az orosz forradalom a nyugati forradalom elválaszthatatlan alkotórészévé vált. Erre a következtetésre azok után jutott, hogy előzetesen megfogalmazta; egy egymagában álló országban is lehetséges a szocialista forradalom. Nincs-e a két tétel ellentmondásban egymással? — tette fel a kérdést az előadó. Leninnek az „Európai Egyesült Államok jelszaváról" című, 1915 augusztusában írt cikkéből a következőket idézte: „A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből következik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte egynéhány, vagy akár egy egymagában vett kapitalista országban is." Mint a megfogalmazásból kiderül — mondotta Kirschner Béla —, Lenin a kapitalizmus törvényszerűsége alapján elvileg vonta le az objektív helyzetben végbement változást tükröző következtetést, és ez új volt a marxi felfogáshoz képest. Ugyanakkor Lenin nem tartotta kizártnak, hogy több országban egyszerre törjön ki a szocialista forradalom.

Az előadás utolsó részében Leninnek az 1917-es orosz forradalmakkal kapcsolatos álláspontját ismertette. Lenin még az emigrációban többször állította, hogy az orosz proletariátus képes lesz a szocialista forradalom megteremtésére. Az előadó elemezte az „Áprilisi tézisek"-et, Leninnek a kettős hatalomról és annak kimeneteléről kialakított koncepcióját, kiemelte, hogy a koncepció magába foglalta a munkás-paraszt demokratikus diktatúrát, létrejötte esetén az azon belüli harcot, amelynek végén a proletárforradalom áll. Lenin a kettős hatalom ilyen kimenetelét tartotta kívánatosabbnak, mivel az a békés út megvalósulását biztosabbá tette volna. Az ilyenirányú fejlődést júliusig tartotta lehetségesnek. Emellett Lenin azzal is számolt, hogy a kettős hatalom úgy szünik meg, hogy a burzsoázia lesz a győztes. Ez be is következett s a forradalom békés útja így lehetetlenné vált. A referátum kimutatta, hogy Leninnél a békés út lehetősége nemcsak a Kornyilov-lázadás idején vetődött fel ismét, hanem szeptember végén és október elején is. Lenin szeptembertől kezdve a fegyveres felkelés alapján állt, azonban az erőviszonyok pozitív eltolódása következtében, abból kiindulva, hogy a főváros szovjetjei megerősödtek, a békés út lehetőségét sem hagyta számításon kívül, bár ez a fegyveres felkelés szükségességéhez képest álláspontjában alárendelt szerepet játszott.

Az előadó befejezésül ismertette Lenin tevékenységét a felkelés közvetlen előkészítésében és a győzelem kivívásában. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Oroszország újjászületését, új történelmi korszak kezdetét jelentette; a proletariátus győzelmét s a demokratikus forradalom megvalósítását, a marxizmus—leninizmus, Lenin demokratikus és szocialista forradalomról szóló tanításának igazát.

Ezután *Siklós András* egyetemi docens „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Magyarország 1917—1919" címmel tartott előadást. (Az előadás teljes szövege megjelent a TIT Országos Történelmi Választmányának Közlönyében, a Történelem 1967. 7. számában, ezért csak vázlatosan ismertetjük.) Az előadó bevezetőjében röviden elemezte az Októberi Forradalom magyarországi hatását. Kiemelte a forradalom

híres — a békéről, a földről és a nemzetiségek önrendelkezéséről szóló — dekrétumainak jelentőségét, és azt a hatást, amit az egész Osztrák-Magyar Monarchiában kiváltottak. Magyarországon megélénkült a munkásmozgalom baloldali ellenzéki csoportjainak tevékenysége, új forradalmi csoportok alakultak. A breszt-litovszki béketárgyalások hatására 1918 januárjában sztrájk-hullám söpört végig a Monarchián. Február 1-én felkelés robbant ki a hadiflotta Cattarói-öbölben állomásozó egységeinél.

Az oroszországi eseményeket elemezve utalt a Moszkvában megalakult Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága mellett működő magyar kommunista hadifogoly csoportra, kiemelte Kun Béla vezető szerepét annak munkájában. A magyar hadifoglyok 1918 elejétől kezdve nagy számmal léptek be a Vörös Gárdába, majd a Vörös Hadsereg nemzetközi alakulataiba. A polgárháború éveiben mintegy 100 000 volt magyar hadifogoly harcolt Szovjet-Oroszország különböző frontjain, a külföldi intervenció és a belső ellenforradalom ellen. Siklós András ezután röviden ismertette az 1918 őszén lejátszódott hazai eseményeket, kiemelve a polgári demokratikus forradalom győzelmének jelentőségét és a Kommunisták Magyarországi Pártjának november 24-én történt megalakítását. A párt létrehozásában elsősorban a Szovjet-Oroszországból hazatért kommunisták, baloldali szociáldemokraták és más baloldali forradalmi csoportok tagjai vettek részt. A kommunisták népszerűsége, tömegbefolyása ebben az időben feltartóztathatatlanul növekedett.A nemzetközi helyzet és a hazai események vizsgálata azt mutatja, hogy 1919 márciusában a történelem a következő kérdéseket tette fel a magyar munkásosztálynak: a kapitalizmus megszilárdítása, ellenforradalmi restauráció — vagy Szovjet-Oroszországgal szövetségben, előre a proletárdiktatúra útján a szocializmushoz. Idegen megszállás — vagy harc a nemzeti önrendelkezésért. A munkásság és vele együtt a magyar nép óriási többsége az imperialista megszállás ellen és a szocializmus ügye mellett döntött. Magyarországon 1919. március 21-én győzött a szocialista forradalom, mégpedig vér nélkül, békés úton.

Az előadó a Tanácsköztársaság történetének főbb szakaszait vázolta fel ezután, röviden bemutatva a Forradalmi Kormányzótanács fontosabb intézkedéseit, a Vörös Hadsereg honvédő harcait és a nemzetközi helyzet alakulását a proletárdiktatúra idején — különös tekintettel a Párizsi Békekonferenciára és annak következményeire. Befejezésül megjelölte azokat az okokat, amelyek fontos szerepet játszottak a Tanácsköztársaság megdöntésében. Ezek lényegében a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása, a szembenálló ellenséges erők, a nemzetközi ellenforradalom túlereje voltak.

Délután a Bölcsészettudományi Kar tanácstermében rendezték az egyetemes történeti szekcióülést, *Ledcrer Emma* elnökletével. *Székely György* egyetemi tanár tartott előadást „A világtörténet felfogása a szovjet történeti irodalomban" címmel.

A magyar történettudomány immár két évtizede folyamatosan ismeri meg a szovjet történettudomány egyetemes történeti termését. Ennek ellenére értékelése még mindig elmaradt. Székely György bevezető mondataiban erre a tudományos adósságra hívta fel a figyelmet. Előadása feladatának azt tekintette, hogy — elsősorban a Világtörténet című munka elemzésén keresztül — felvázolja a szovjet történettudománynak a világtörténetről kialakított felfogását, módszereit, eredményeit. Az egész szovjet történeti irodalmat jellemző vonások a marxista—leninista társadalomfelfogásból, szemléletből következnek: a haladás gondolatának, a fejlődés törvényszerűségeinek és az egyetemességnek a középpontba állítása. A történeti jelenségek, események és szereplők értékelésében a haladás a központi mérce. A szovjet egyetemes történeti felfogás az emberiség egész történetét egységes, előrevivő, mind egyetemesebb teljesen összefüggő világtörténet felé mutató folyamatként tárgyalja. Ennek a folyamatnak részei, ha különböző, változó szereppel is, a Föld egész területén élő népek. Így a szovjet történetírás mindenkor az egész világ fejlődésének rajzát nyújtja, valamennyi világrész, terület, történeti táj fejlődésére ügyel. Tárgyalja őket, mint az egyes korszakok élenjáró főszereplőit, más korszakokban a fejlődés tartalékait ismét más időszakban mint az egyik szerepből a másikba átlendülő társadalmakat. Ebből a tárgyalásmódból következik, hogy a polgári történetírás képviselőitől eltérően, mindvégig nagy súlyt kapnak az Európán kívüli népek és társadalmak. E tárgyalásmódból ugyanekkor mindmáig megoldatlan szerkezeti és szerkesztési problémák következnek: az egyetemesség kereteit nemegyszer szétfeszítik a benne foglalt, igen sok ország vagy nép történetéből szervesebben vagy csak mozaikszerűen összeillő vagy összeillesztett történeti folyamatok képei. Azzal viszont, hogy ez a tárgyalásmód lehetővé teszi az egyetemes történeti tárgyalás súlypontjainak áthelyezéseit, a szerkezetben és a periódizáció kiindulópontjában az egyes népek, nemzetek, társadalmak szerepváltozásainak érzékeltetését, — elkerülhető a szociologizálás és a leegyszerűsítés veszélye és megnyílik az út a marxista összehasonlító történettudomány kialakításához.

A szovjet történettudomány hangsúlyozott világnézeti elkötelezettségéről szólva elmondotta, hogy az nem zárja ki a korábbi haladó történettudomány eredményeinek felhasználását és a mai polgári történettudomány eredményeinek megismerését, felhasználását.

Az érintett főbb sajátosságok felvázolása után elemezte és ismertette az előadó a szovjet történettudomány által az egyes társadalmi formációkról kialakított képeket.

A szovjet kutatás már az emberiség őstörténetének elemzésénél érzékelteti mind a haladás kritériumát, mind az egyetemességet. A különböző történelmi segédtudományok területein elért eredmények alapján ma már biztosítani tudja az ősközösség valóban történeti leírását. A főbb eredmények e téren: ősi írások és nyelvek megfejtése, a középpontban álló termelési és tulajdonviszonyok fejlődésének bemutatása, a közösségi, család-, nemzetiségi viszonyok rajza, az ősközösségi és a rabszolgatartó társadalom közötti átmenet bemutatása, és annak igazolása, hogy nincsenek eleve különbségek a népek között a fejlődési képesség szempontjából.

A haladás mellett az egyetemesség kibontakozását látja és mutatja be a szovjet történetkutatás a rabszolgatartó korszakban is. A rabszolgatartás rendkívül nagy területre kiterjedő, különböző időpontokkal felfejlődő társadalmakból álló övezetét a szovjet történetírás akkor sem mossa egybe — emelte ki —, ha alapjában egy társadalmi formációról beszél is. A keleti országok társadalmi fejlődésének sajátosságaiban is benne szerepel annak hangsúlyozása, hogy a rabszolgatartó társadalom klasszikus formája a görög—római, az antik társadalom. A szovjet kutatás komoly eredményeket ért el az óperzsa, makedon, kínai, indiai, római birodalmak szomszédságában élt népek történetének feltárásban.

A rabszolgatartó társadalmak elemzése közben mindig központi helyet kap az osztályharcok bemutatása. Így kerül szoros összefüggésbe a rabszolgatartás válsága és a messianizmus, majd a kereszténység keletkezése. Ezen összefüggések feltárásában és kimunkálásában elsősorban Sz. I. Kovaljov munkássága és érdemei emelhetők ki.

Az előadó a szovjet ókortudomány nagy előrelépéseként értékelte a társadalmi-gazdasági szerkezet elemeinek vizsgálatában elért eredményeit. A szovjet történettudomány Kínával kapcsolatos kutatásait érintve kitért az ázsiai termelési mód kérdésére. Megítélése szerint a szovjet tudomány nem megalapozatlanul tartja fenn ma is egy-egy világtörténeti korszak, formáció alapvető jellegzetességei alapján az egyetemes történeti folyamat lényegi egységét és külön ázsiai termelési mód helyett a történeti fejlődés erőteljes sajátosságokkal bíró válfajáról szól.

A szovjet középkor-kutatásra is jellemzőként emelte ki az előadó, hogy figyelemmel van a formáció klasszikus és sajátos formáira, s az egyes típusok érintkezéseire, nemkülönben az egyetemesség szemléleti igényeire. Így nemcsak Európa és mediterrán környezete áll a kutatás előterében, hanem Ázsia és Afrika bizonyos részei is. Az utóbbi terület már V. F. Szemjonov összefoglalásában is szerepelt. Az, hogy a feudalizmusba való átlépés ideje eltérő, többévszázados időszakot ölel fel s hogy a feudális termelési mód más és más területeken különböző időkig állott fenn — alkalmat ad a szovjet történészeknek megvilágítani a fejlődés egyenlőtlen voltát.

A szovjet középkortudomány — emelte ki az előadó — központi helyen szerepelteti a feudális földtulajdon kérdését. Behatóan elemzi a földtulajdon-viszonyok fejlődését és állapotát, bemutatja a földtulajdonformák összefüggéseit a társadalmi osztályok felépítésével. A szovjet álláspont egyetemességéről tesz tanúságot azzal, hogy a földet akkor is feudális tulajdonnak tekinti, amikor nem közvetlenül a földesúr, hanem az állam rendelkezik azzal. Ez utóbbi sajátosság tehát — s Székely György is e felfogással ért egyet — nem alakít ki külön társadalmi-gazdasági formációt.

Az előadás külön foglalkozott a szovjet bizantológia fejlődésével, eredményeivel. A szovjet bizantinológia első fejezete F. I. Uszpenszkij nevéhez fűződik. Ő volt a Vizantyijszkij Vremennik szerkesztője és a bizánci gazdaság, társadalom, belső történet a parasztság és a földtulajdon, földközösség problémáit állította a szovjet bizantinológia programjának középpontjába. A szovjet bizantinológusok tekintették először a bizánci fejlődést a feudális osztálytársadalom törvényszerű fejlődése részének, viszonyították ezt a feudális fejlődési típust a nyugat-európai és az arab fejlődéshez. Ők mutatták ki először a bizánci típus haladó vonásait, így számottevő hozzájárulást adtak a későantikból a korai feudalizmusba való átmenet keleti útjainak megértéséhez. A feudalizmus bizánci győzelmének kormeghatározása nem lezárt kérdés a szovjet történettudományban.

Előadását a szovjet középkor-tudomány más eredményeinek ismertetésével folytatta. A középkori városok és az árutermelés fejlődése összefüggésének bemutatása, az agrártörténet kutatása, a középkori társadalomban folyó osztályharcok, a városi mozgalmak kutatása azok a területek, ahol jelentős eredmények születtek. A szovjet kutatás árnyalt összehasonlító képet adott a feudális állam fejlődéséről és formáiról.

Nagy intenzitással tanulmányozza a népek — mint a törzs és a nemzet közé eső kategória — kialakulásának folyamatát. Az előző korok történetírásánál is gazdagabb elemzést nyújt a vallás és egyház, az ideológia és kultúra társadalmi szerepének középkori jelentőségéről. Itt különösen Beljajev, N. A. Szidorova, V. N. Lazarev, M. V. Alpatov, E. D. Epstein, A. K. Dzsivelogov, D. S. Lihacsov munkássága és eredményei érdemelnek méltatást.

A XVI. század elejétől a XVII. század közepéig terjedő időszakot a szovjet történetírás úgy jellemzi, mint az egyetemes-történeti folyamat valóban világtörténetté válásának új szakaszát, amikortól fogva a világforgalom, illetve a világpiac kialakul és a kontinensek, a népek közötti kapcsolatok rendszeressé válnak és egyben új társadalmi alapra helyeződnek. Erre az időszakra vonatkozóan Angliára és Németországra és Németalföldre vonatkozó kutatások kerülnek előtérbe. Komoly eredményeket ért el ezen átmeneti időszak legfontosabb problémáinak kutatásában M. M. Szmirin, akinek munkásságával Székely György részletesebben foglalkozott.

Ez az időszak a modern nemzetek kialakulási folyamatában a felgyorsulás időszaka. Amikor a szovjet kutatás kiemeli az egyes országok belső fejlődését, nemzeti sajátosságait, bennük a különböző nyelvű lakosság fejlődését, másfelől az egyes népek, nemzetek reális kölcsönhatását, az emberi kulturához való alkotó hozzájárulását, egyúttal szembe is fordul a mai polgári tudományban eléggé elterjedt kultúrkörök, nemzetfeletti civilizációk, atlanti és kontinentális civilizációk, kelet és nyugat mesterségesen szembeállított fejlődése koncepcióival.

Székely György, miután áttekintette a három — az ősközösségi, a rabszolgatartó és a feudális — társadalmi formációra vonatkozó szovjet egyetemes történettudomány jellegzetességeit és eredményeit, előadásának hátralevő részében az újkort tárgyaló szovjet történetírás néhány fő vonásával foglalkozott. Előadását a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténeti jelentőségének méltatásával fejezte be.

Arató Endre egyetemi tanár a Szovjetunióban a nemzetfogalom körül 1965 májusában megindult polémiát ismertette felszólalásában.

Az egész vitával összefüggésben a következőket emelte ki: 1. Amikor a szovjet történészek és a társadalomtudományok más képviselői szükségesnek mondották Sztálin 1913-ban megfogalmazott nemzet-meghatározásának korrekcióját, kiegészítését, akkor vállalták, hogy az e téren korábban félévszázadig fennálló „egységet" az eltérő nézetek egész sora váltja fel. 2. Szükség volt a vitára azért, mert bár a sztálini meghatározás tudományos és marxista definíció, az elmúlt félévszázad változásai napirendre tűzték a sztálini nemzetfogalom felülvizsgálását. 3. A nyugati polgári irodalom is sokat foglalkozott és foglalkozik a nemzet elméleti problémáival. Ezekre a munkákra jellemző, hogy noha gyakran egymásnak ellentmondó nemzetismérveik sorában elfogadható kritériumok is akadnak, a gazdasági meghatározottságról alig ejtenek szót. 4. Az efféle tarkaságnak nyoma sincs a szovjet polémiában. Számos definíció született, de azok azonos körben mozognak, a marxizmus—leninizmus módszere és elmélete biztos alapot nyújt valamennyinek. Így egyértelmű a legtöbb meghatározásban a gazdasági egység nagy jelentősége, s ezzel szoros összefüggésben a nemzet történeti jellege. Mindegyik definíció alapvetőnek tekinti a polgári nemzet belső osztályellentéteit és a szocialista nemzet egységének fokozatos kialakulását.

Ezek után tért rá a hozzászóló a Szovjetunióban folyó vita már említett központi problémájának, a nemzet-meghatározásnak konkrét ismertetésére. A vita kiindulópontjául szolgáló Rogacsov és Szverdlin tanulmány álláspontját a következőkben foglalta össze: a szerzők a gazdasági közösséget döntő kritériumnak tekintik, amely a soknemzetiségű szocialista országokban is a szoros belső egybekapcsoltságot és egymásrautaltságot biztosítja. A nyelv mellett bővebben a területi közösséggel foglalkoznak, amely koncepciójukban nemcsak a földrajzi, hanem az állami együvétartozást is jelenti.

Rogacsov és Szverdlin további ismérvei között az etikai hovatartozás tudata szerepel. Ez nem más, mint a nemzeti öntudat ismert fogalma. A szerzők nem fogadták el a lelki arculat sokat vitatott ismérvét, s ehelyett lényegében más — Arató Endre szerint talán még félreérthetőbb és vitathatóbb megfogalmazással — a pszichikum néhány sajátosságát vették fel.

A vitában az érdeklődés elsősorban a nemzet azon ismérvei felé fordult, amelyek nem alkották részét a sztálini nemzetfogalomnak, illetve attól különböztek. Ilyenek voltak az államiság, a pszichikai sajátosságok, valamint a nemzeti öntudat.

Ezekután a hozzászóló a polémia másik problémakörének — amely szoros összefüggésben áll a nemzetfogalommal: a nemzeti közösség előzményei, a nemzetté alakulás folyamata — ismertetésére tért át. Erre vonatkozóan Dzsunuszov, Rogacsov és Szverdlin, Lasuk, Agajev és Adrianov állásfoglalásait foglalta össze és értékelte.

Arató Endre végül néhány olyan momentumra hívta fel a figyelmet, amely a vitából kimaradt: a gazdasági egység rendkívül bonyolult ismérve kapcsán kevés szó esett arról, hogy a soknemzetiségű területek esetében mind a polgári, mind a szocialista fejlődés fokán, jellemző a soknemzetiségű állam egész területére, vagy a több tartományra kiterjedő közös piac, a több nemzetet magába foglaló közös gazdasági egység kialakulása. Szembetűnő — mondotta —, hogy a nemzet és a haza összefüggéséről, magának a hazának jellemző vonásairól és problémáiról a vitacikkekben nem olvashattunk. Végül figyelmeztetett, hogy noha a vita eredményei nem kétségesek, lezárása még nem történt meg, az eszmecsere nem ért véget.

Perényi József egyetemi tanár felszólalásában azokról a jelentős hatásokról beszélt, amelyeket a szovjet történeti kutatások és megjelent munkák gyakoroltak a hazai Kelet-Európa kutatásra és a Kelet-Európa Történeti Tanszék oktatói és tudományos munkájára.

A szovjet Kelet-Európa kutatás a szovjet történettudománynak viszonylag fiatal ága. A cári korszak történészei, szlavistái és bizantinológusai, az orosz iskola utolsó képviselői közül többen még a szovjet korszak első másfél évtizedében is tovább dolgoztak. Munkáik eljutottak külföldre, s az orosz polgári történészek munkáit a magyar Kelet-Európa kutatók is már a felszabadulás előtt ismerték. E volt orosz polgári történetírók történetfelfogása és módszere lassan átalakult. Néhányan közülük a szovjet marxista történettudomány kialakításában is tevékeny szerepet játszottak és a 30-as, 40-es évek alapvető munkáit produkálták. A hozzászóló V. D. Grekov, M. N. Tyihomirov, Sz. V. Vezsolovszkij, P. Ju. Vipper munkáit említette. A régi kutatók mellett a szovjet hatalom által felállított új intézetekben új kutatógárda nevelkedett. Érdeklődésük elsősorban a forradalmi mozgalmak, a párttörténet, a munkásmozgalom-történet felé irányult. A szerves és sokoldalú tudományfejlesztésre a harmincas évektől került sor, ekkor a Szovjet Tudományos Akadémiát is átszervezték, megalakult a Történettudományi Intézet. Az első marxista szintézisek, az egyetemi tankönyvek stb. a második világháború utánra készültek el. Így a szovjet Kelet-Európa kutatás szinte minden jelentős terméke eljutott hazánkba is. Perényi József ezen művek legnagyobb jelentőségét abban látta, hogy amíg a polgári történészek nem tudták szintetizálni Kelet-Európa történetét, mert a politika és a kultúra alapján akarták megoldani a problémát, addig ezen munkák alapján világossá vált, hogy kelet-európai szintézist csakis a gazdasági-társadalmi történetre lehet felépíteni. Másrészt világossá vált, hogy ez a szintézis csakis országos szintézisek alapján az összehasonlító módszer segítségével születhetik meg. A szovjet kutatások tehát arra irányultak, hogy elkészítsék a kelet-európai országok egyenkénti történetét. A hozzászóló a továbbiakban kiemelte az egymásután megjelent, az egyes országok történetét tárgyaló munkák erényeit és hibáit s méltatta a könyvek megjelenését megelőző és a megjelenés utáni viták jelentőségét. Az, hogy az utóbbi években nagyon sok részkérdés monografikus feldolgozása készült el, s hogy évenként hívnak össze nemzetközi konferenciákat (pl. a kelet-európai agrártörténészek), — azt mutatják, hogy a kutatás egyre inkább a kelet-európai szintézis létrehozása felé halad.

Dolmányos István egyetemi docens hozzászólásában Székely György előadásának, a világtörténeti folyamat kiteljesedésével foglalkozó részeihez kapcsolódott. Az előadóval egyetértve hangsúlyozta a szovjet történetírás elévülhetetlen érdemeit a különféle idealista tanok bírálatában. A szovjet történészek igen hatásosan bírálták a történeti irracionalizmust, az „önmagában létező" és „csak önmagukkal mérhető" világtörténelmi övezetek miszticizmusát, ezekkel a nézetekkel vitatkozva meggyőzően fejtették ki a marxista történelemszemléletnek azt az alaptételét, hogy a múlt eseményeiben törvényszerű folyamatokat lehet megállapítani, amelyek közül az egyik legfontosabb a világban végbement történések egyre szorosabb összefüggése, az igazi világtörténet kialakulása. A világtörténelem egyre erősödő belső kölcsönviszonyainak kiemelése igen időszerű, mégis némileg kiegészítésre szorul az a mód, ahogy ezt Székely György referátumában kifejtette. Vitaszempontjai a következők:

1. Koncepciónkat csak akkor fejthetjük ki helyesen, dialektikusan, ha a világtörténelem egységesülése irányába ható vitathatatlanul elsőrendű tendenciák mellett azokra a tendenciákra is kellő súllyal rámutatunk, amelyek még az új korban is, még a huszadik században is az egységesülési irányzatok ellenében hatnak, mégpedig le nem becsülhető eredménnyel.

2. A világtörténelem legáltalánosabb összefüggéseit nem érthetjük meg helyesen, ha nem fordítunk kellő gondot a helyi sajátosságok tüzetes elemzésére és az általános fejlődésre gyakorolt hatásuk leírására. A polgári ideológusok által feltételezett zárt kultúrkörök idealista elméletét igazán hatásosan és maradandóan csak úgy lehet bírálni, ha méltányoljuk és materialista módon magyarázzuk az egyes népek, népcsoportok vagy tájak egyedi fejlődési tanulságait.

3. A polgári történetírás legújabban már nemcsak a kultúrkörök abszolutizálásával, hanem az erőltetett integrációs felfogásokkal is manipulál. Egyoldalúsághoz vezetne tehát, ha csak az előbbiért kárhoztatnánk.

Hozzászólását annak hangsúlyozásával zárta, hogy a világtörténelem helyi eltérései, specialitásai lehetnek nagyon fontosak, de mégsem vonhatják kétségbe a modern történelmi fejlődés törvényszerű egységesítő munkáját, hogy bármely néppel vagy övezettel foglalkozik is egy történész, kutatásai során elsődleges szempontja a világtörténeti folyamatok összefüggése, interdependenciája kell legyen.

Józsa Sándor egyetemi docens hozzászólásának bevezető részében a forradalom előtti sinológia néhány vonását vázolta fel. Már az orosz Kína-kutatás is komoly eredményeket produkált, kevésbé érdeklődött azonban társadalomtudományi problémák iránt. Kína történetének kutatását gátolta az akkor uralkodó Európa-centrikus világtörténeti felfogás is. A szovjet keleti történeti kutatásokban Kína 1917 óta centrális helyet foglal el, s ezen belül is annak új- és legújabbkori fejlődése. Méltatta Lenin munkásságát, aki az 1900-as boxer-felkeléstől kezdve minden fontos kínai történeti eseményre reagált, és aki Ázsia ébredésének világtörténeti jelentőségét elsőként ismerte fel.

A harmincas évektől kezdve — a forradalmat követő évtized napi politikai kérdéseket elemző cikkei, brosurái, az alapos nyelvi, filológiai felkészülés után — jelentek meg a nagyobb tanulmányok és monográfiák. Az újkori témák mellett a régebbi történet kutatása is jelentősen továbbfejlődött. Az eredmények ismertetése után a gátló tényezőket említette meg. Ezek közül kettőt emelt ki. Egyrészt Sztálinnak a kínai forradalom fejlődéséről adott nem egészen helyes meghatározását, amely befolyásolta a kutatókat, másrészt az ötvenes évek végén a kínai történészek körében hangot kapott nacionalista, Ázsia-, illetve Kína-centrikus történeti felfogást — amelyet politikai meggondolásokból — csak később, 1961-ben bíráltak meg nyílvánosan a szovjet Kína-történészek a Voproszi Isztorii hasábjain. A mai szovjet Kína-kutatás nagy és jólképzett szakembergárdával rendelkezik, hatalmas forrásanyag birtokában van és értékes tanulmányokat, monográfiákat produkál.

Balogh Sándorné egyetemi adjunktus hozzászólásában a szovjet kelet-kutatásnak a nem kapitalista úton járó országok történeti fejlődésére vonatkozó eredményeivel foglalkozott. A marxista tudomány figyelme nemcsak újabban fordult a probléma felé, hiszen már Marx és Engels is felvetette általánosságban az elmaradott országok nem kapitalista fejlődésének lehetőségét. A kérdés tanulmányozására és tudományos vizsgálatának fontosságára Lenin a Kommunista Internacionále II. kongresszusán hívta fel a figyelmet. A gyarmati rendszer széthullása következtében a nem kapitalista fejlődés tanulmányozásának napjainkban nemcsak elméleti, de gyakorlati jelentősége is van. Nem véletlen tehát, hogy a gyarmati elnyomás alól felszabadult országok történelmi fejlődésének kérdései, a nem kapitalista úton való fejlődés problémája az utóbbi időben a szovjet kelet-kutatók érdeklődésének középpontjába került. A problémával foglalkozó kutatók közül Uljanovszkij, Tyagunyenko, Kim, Kulikova és Landa kutatásai és eredményei emelhetők ki.

A fenti kutatókat a nem kapitalista út értékelése felfogása alapján három csoportra oszthatjuk: az első „tábor" véleménye szerint a fejlődés nem kapitalista útja azonos a szocialistáéval, csak éppen alkalmazkodik az elmaradott országok történelmi sajátosságaihoz. A második szerint a fejlődés nem kapitalista útja feltétlenül a szocializmushoz vezeti az illető ország népét, de a fejlődés első szakasza még nem tekinthető szocialistának. A harmadik álláspontja pedig az, hogy a fejlődés nem kapitalista útja önálló, különleges társadalmi-gazdasági fejlődési út. Még nem szocialista, de már nem is kapitalista. Sőt, azt sem lehet tudni egy-egy ország esetében, hogy ez a fejlődési út a szocializmushoz, vagy a kapitalizmushoz vezet-e végső fokon. A felfogásnak mindegyike megegyezik abban, hogy a mai viszonyok között a fejlődés nem kapitalista útja közvetlen folytatása a felszabadult országok történelmi fejlődésének; jellemzője a neokolonializmus elleni harc; az út egyet jelent a gazdasági önállóságért, a szociális haladásért vívott küzdelemmel, valamint az államnak a gazdasági életbe való beavatkozásával, végül feltételezi a szocialista országok sokoldalú segítségét és támogatását.

A fejlődés nem kapitalista útjával kapcsolatos vita még nem zárult le, de eddigi eredményei is újabb ösztönzést adnak a keleti országok történetét tanulmányozó kutatóknak és hozzájárulnak az ázsiai népek történetével foglalkozó szovjet történeti irodalom további gazdagodásához.

*

Az ünnepi ülésszak második napján — november 16-án — az Egyetem aulájában *Benkő Loránd* egyetemi tanár elnökletével Andics Erzsébet egyetemi tanár „Lenin histo-

rizmusa" címmel tartotta meg előadását. (Az előadás teljes szövege megjelent a Párttörténeti Közlemények 1967. 4. számában, ezért csak vázlatosan ismertetjük.)

Lenin a történelmet Marxhoz hasonlóan „azok szemével nézte, akik alkotják", — mondotta az előadó. Számára a történelem gazdag tapasztalati anyag, a tanulságok tárháza, kiindulási pont a jelen és a jövő számára. A múlt tanulságainak, a jelen küzdelmeinek és a jövő alakításának az egységes látása következett az elmélet és a gyakorlat egységéből is. Lenin vallotta, hogy a történelmi materializmus a történelem magyarázatának „egyedül tudományos módszere", amit alkotóan továbbfejleszteni a szocialisták kötelessége.

A történeti módszer Leninnél teljesen tudatos követelmény volt, minden társadalmi kérdés vizsgálatánál. Lenin módszerének elemei közül kettőt emelt ki az előadó: 1. Mindenek előtt a történelem alapvető összefüggései, törvényszerűségei érdekelték, azokat ragadta meg; 2. a történelmi tapasztalatokat sohasem másolta. Az újkori történelem lenini periodizálása, az oroszországi forradalmi mozgalom fő szakaszait meghatározó megállapításai, a nemzetközi munkásmozgalom fő irányzatainak jellemzése — alapvető jelentőségűek a marxista történettudomány számára. Lenin szigorúan történeti látásmódjának döntő szerepe volt abban, hogy a marxizmust a századforduló idején kialakult új korszakban tovább tudta fejleszteni. Az ekkor kialakult jobb- és baloldali opportunizmus legkülönbözőbb változatait a történetietlenség jellemezte. Ezen irányzatok történeti koncepciójára és módszerére vonatkozó lenini bírálatok ismeretével is hangsúlyozta, hogy Lenin forradalomelméletének mennyire elengedhetetlen feltétele és alkotó eleme a történeti látásmód.

Az előadó részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy Lenin hogyan értelmezte az objektív és szubjektív tényezők egymáshoz való viszonyát a történelmi fejlődés menetében. Szembenállt mind a szubjektív tényező — az emberi cselekvés, a tömegek, pártok, személyiségek történeti szerepének — eltúlzásával, mind a lebecsülésével. Ugyanakkor Lenin szembekerült a történelmi fatalizmus megnyilvánulásaival is, amelynek lényege a gazdasági tényezők valamilyen automatizmusába vetett hit, a történelmi szükségszerűség érvényesülésének elvonatkoztatása az emberek: a pártok, osztályok, népek aktív cselekvő szerepétől, lényegében megtagadva ezektől minden önálló jelentőséget. Ugyancsak a fatalista történetfelfogás egyik megnyilvánulása a történelmi szükségszerűség olyan értelmezése, mintha az egyes történelmi szituációkban a megoldásnak mindig csak egyetlen lehetséges módja lett volna. Lenint különösen érdekelte azoknak a folyamatoknak a tisztázása a történelemben, amelyek nem valósultak meg, noha megvalósulhattak volna.

Andics Erzsébet előadásának további részében Lenin történelemfelfogását a forradalmak, a néptömegek, a párt, a pártosság és objektivitás kérdése kapcsán tárgyalta.

Délután a Bölcsészettudományi Kar Tanácstermében *Mátrai László* akadémikus elnökletével *Balogh Sándor* egyetemi tanár „Lenin a kulturális forradalomról" címmel tartott előadást.

Az előadás bevezetőjében leszögezte, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom a politika és a gazdaság mellett a kultúra területén is gyökeres fordulatot jelentett az emberiség történetében.

Sorra vette és elemezte Leninnek azokat a tanulmányait, fontosabb cikkeit, amelyek a kultúrával, illetve a kulturális forradalom kérdéseivel foglalkoznak. Abból a fontos megállapításból indult ki, hogy Lenin a kultúra fogalmát nem szűkítette le az irodalomra, művészetre — ahogyan azt nálunk megszokásból, vagy tévedésből gyakran teszik —, hanem az emberi társadalom által alkotott szellemi értékek összességén túlmenően, kiterjesztette azt mindazoknak az anyagi értékeknek az összességére is, amelyeket az emberiség több évezredestörténelme során termelt, felhalmozott.

A továbbiakban az előadó kifejtette, hogy a szocialista kultúra megteremtésének egyik alapvető feltétele a munkásosztály által kivívott politikai hatalom, majd tovább vizsgálva Lenin írásait, megállapította, hogy a szocialista kultúra megteremtéséért folytatott küzdelem első tapasztalatai azt is megmutatták, hogy a politikai hatalom mellett elkerülhetetlenül szükség van a szocialista kultúra anyagi feltételeinek a megteremtésére. Ez egyben a születő új társadalom egésze szempontjából is létfontosságú. Lenin világosan látta azt, hogy a szocialista kultúra létrehozása csak hosszú idő, esetleg több évtizedes szívós küzdelem eredményeként valósítható meg.

Ezután arról a kulturális örökségről szólt, amelyet az előző időszak hagyományozott a szovjet korszakra. Ez a kulturális hagyaték nem „tiszta" burzsoá kultúra volt, hanem olyan kultúra, amelyet feudális maradványok szőttek át, sőt egyes helyeken, például Közép-Ázsiában lényegében a feudális kultúra volt az egyetlen örökség. Amikor Lenin a burzsoá kultúra örökségének a megbecsülésére hívta fel a figyelmet, soha nem

hagyott kétséget az iránt, hogy a munkásosztály az új társadalom építése során soha nem veheti át és nem is szabad átvennie a burzsoá kultúrát a maga teljességében. Lenin mindig a burzsoá kultúra haladó örökségéről, értékeiről, illetőleg azok birtokbavételéről beszélt és ezzel egyidejűleg indokolta, tudományosan igazolta a burzsoá eszmék, a reakciós polgári ideológia, valamint következményei elleni harc elkerülhetetlenségét is.

Lenin abból kiindulva, hogy az ideológia a kultúrának szoros alkotórésze, a szocialista kultúra győzelme érdekében a forradalom győzelme után a marxista ideológia elterjesztését, a dolgozók szocialista tudatának megalapozásáért és kialakításáért folytatott tevékenységet állította a legelső helyre. A kulturális forradalom feladatainak megvalósításához kapcsolódott az értelmiség szerepének és jelentőségének a tisztázása is. Ez az értelmiség három forrásból alakult ki. 1. a régi értelmiségből, ennek többségének megnyerése útján, 2. a munkások és dolgozó parasztok legjobbjaiból, ezek kiképzése és értelmiségi munkakörbe való állítása útján, 3. többségében munkás- és parasztszármazású fiatalokból, ezek iskoláztatása útján. A szocialista értelmiség e forrásai azonban csak a kulturális forradalom során, annak keretében nyílnak meg, hogy azután a formálódó, nevelődő értelmiség maga is résztvevője és beteljesítője legyen annak a forradalomnak, amely őt is létrehozta.

Az előadó felvázolta azokat a nehézségeket és problémákat, amikkel a szovjet hatalomnak meg kellett küzdenie a kulturális forradalom végrehajtása közben, majd részletesen ismertette — nagy statisztikai adatanyaggal — az 50 év kulturális eredményeit.

Az előadás második része a magyar népi demokráciának az új kultúra megteremtéséért vívott küzdelmét tárgyalta és számbavette azokat az eredményeket, amelyeket kulturális forradalmunk a felszabadulástól napjainkig elért.

A régi kultúrának új kultúrával való felváltása a népi demokratikus forradalom menetével szoros összhangban, kölcsönhatásban bontakozott ki. A forradalom első szakaszában — amely megközelítőleg 1946 derekáig, őszéig tartott — a párt nem tűzhette és nem is tűzte ki célul a szocialista kultúra megvalósítását, mert annak nem voltak még meg sem a politikai, sem a gazdasági feltételei. Így a kultúra demokratizálódását jelölte meg feladatként, ami azt jelentette, hogy felszámolták a fasizmus kulturális maradványait, azokat az intézményeket, szervezeteket, amelyek ennek a kultúrának az érvényesülését biztosították. Ez jelentette a kultúra demokratizálásának egyik oldalát, a másik oldalát pedig a magyar kultúra haladó hagyományainak, értékeinek a kiválasztása és olyan új viszonyokkal, értékekkel való gazdagítása, amelyek a népi demokratikus kormányzat intézkedései révén el is juthattak a dolgozó tömegekhez. Ez az új kultúra átmenetet jelentett a burzsoá kultúrától a szocialista kultúra irányába. Az MKP 1946 őszén ülésező III. Kongresszusának célkitűzéseivel összhangban voltak a kultúrpolitikai célkitűzések („. . .egész kultúránk és művelődésünk megújítása demokratikus népi szellemben"). A kongresszus követelte, hogy a dolgozók gyermekei végre nyerjék el azt a kultúrát, amelyből a régi rendszer kizárta őket. A kongresszus sürgette a kulturális intézmények megtisztítását a reakciós elemektől, a régi értelmiség többségének a megnyerését és végül marxista filozófia tanszékek létesítését a tudományegyetemek bölcsészettudományi karán. Mindezek azt jelentették, hogy a kultúrán belül fokozatosan előtérbe kerültek a szocialista kultúrára jellemző jegyek, a népi demokratikus forradalom politikai célkitűzéseivel összhangban a szocialista kulturális forradalom feladatai. Ez végső fokon egyet jelentett a szocialista kulturális forradalom megindulásával.

Kulturális forradalmunk 1948—1956 közötti célkitűzéseit és elért eredményeit elemezve Balogh Sándor kiemelte, hogy sok kárt okozott a személyi kultusz, a dogmatizmus eluralkodása, majd az 1953 derekától jelentkező eszmei zűrzavar talaján felszínre jutó és kulturális életünket erőteljes befolyása alatt tartó revizionizmus.

Az 1956-os ellenforradalom leverését követő viszonylag gyors politikai és gazdasági konszolidáció időszakát vizsgálva hangsúlyozta az MSzMP 1957-es országos pártértekezletének jelentőségét. Ennek határozatára támaszkodva indult meg a kultúra különböző ágaiban meglevő helyzet tudományos felmérése, elemzése, s ennek nyomán került sor azoknak a tennivalóknak a kimunkálására, amelyek a gyakorlati politikát voltak hivatva elsősorban segíteni. Így születtek meg az MSzMP Politikai Bizottságának határozatai a kulturális élet legfontosabb kérdéseinek elvi tisztázásáról.

Az 1957 után elért eredményeket vizsgálva megállapította, hogy 1962-ben, miután hazánkban leraktuk a szocializmus alapjait, megindult a szocialista társadalom végleges felépítéséért folytatott küzdelem, amely egyúttal a kulturális forradalom kiteljesedéséért, befejezéséért, a szocialista kultúra végleges győzelméért folytatott küzdelem időszaka is. Ennek az időszaknak a feladatait a kulturális forradalom szempontjából az MSzMP VIII. kongresszusa jelölte meg. Az ott felvázolt célkitűzések ma is időszerűek, ezek alkotják mindennapos tevékenységünk tartalmát — fejezte be előadását Balogh Sándor.

Az előadáshoz elsőként *Király Tibor* egyetemi tanár szólt hozzá. A szocialista forradalom megváltoztatta az ember viszonyát az emberhez és az ember viszonyát a dolgokhoz. Mindez nem individuális, hanem osztályméretű változás, amely kiterjed az egész társadalomra. A szocialista társadalom művelődési értékeinek fejlődése óriási. Szinte megszámlálhatatlanok azok az eredmények, amelyeket ezen a téren a szocialista országok, de elsősorban a Szovjetunió fejlődése mutat.

Magyarország is igen nagy eredményeket ért el a szocialista fejlődés 20 éve alatt. Látni kell azonban, hogy sok még a föl nem számolt, terhes örökség, rengeteg még a tennivaló. Az ország lakosságának bizonyos hányada nem jutott el a korszerű műveltséghez, a lakosság több mint 10%-a tanyán vagy más magányos helyen lakik. Számukra a művelődés lehetősége messze alatta marad az átlagosnak. Hasonlóak a kb. 400 000-et kitevő különböző — naponta vagy hetente — utazók lehetőségei is. 1960-ig a lakások 83,8%-ában nem volt fürdőszoba, 1961—66 között a községekben épült lakások 64,7%-át még nem szerelték fel fürdőszobával. A bűnözés egyes formáiban is szintén a kulturális elmaradottság játszik közre. Az évente jogerősen elítélt 60—70 000 ember között mintegy 30% visszaeső, 15% a fiatalkorú. Ezek többsége csak általános iskolát végzett vagy azt sem.

Ezután a jogalkotás különböző kérdéseivel foglalkozott. Lenin nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy milyenné fejlődik a szocialista demokrácia, milyen legyen a szocialista állam igazgatása. A szocialista állam számára nemcsak a törvények fontosak, hanem az is, hogy milyen irányban halad a törvények alkalmazása, milyen módszerek révén igazgatnak. Fontos, hogy tartalomban és módszerben a szocialista demokráciát, a humanitást — tehát az állami élet magasfokú kulturáltságát — képviseljék. A hazai viszonyokat elemezve ebből a szempontból felhívta a figyelmet a jogi normák túltengésére, ami — véleménye szerint — összefügg az általános jogi műveltség fejletlenségével is. Ennek bizonyítására ismertette az Állam- és Jogtudományi Intézet felmérését, a jogismeret-vizsgálattal kapcsolatban. Ennek alapján e vonatkozásban bizonyos elmaradás állapítható meg, noha a jogi műveltség elemeinek az elterjedése a szocialista államban az állami és társadalmi élet magas szinvonalának egyik kelléke.

Pamlényi Ervin, a MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője hozzászólásában a kulturális forradalomnak a polgári örökséghez való viszonyát vizsgálta meg, amelynek értelmezése körül Lenin világos útmutatásai ellenére ma is vannak félreértések.

Bevezetőjében elemezte Lenin kultúra-fogalmát. Lenin nemcsak a tudományos és művészeti fejlődést a legszélesebb tömegek kulturális felemelésének az analfabétizmus felszámolásával kezdődő folyamatát értette kultúrán, kultúráltságon, hanem az egész technikai fejlődést, sőt a gazdasági építőmunkához szükséges szakértelmet is. A felvázolt lenini kultúrfogalom tartalmaz bizonyos útmutatásokat a kultúrtörténet mostanában sok gondot okozó tárgykörének meghatározása tekintetében is. A tudományos és művészeti fejlődés mellett nagy teret kell a kultúrtörténetben biztosítani azoknak a jelenségeknek, amelyek közelebb esnek a termelés szférájához; általában nagyobb jelentőséget kell biztosítani azoknak a kulturális folyamatoknak, amelyek a legszélesebb tömegeket érintik, azok helyzetére kihatással vannak.

A szocialista kultúrának a polgári örökséghez való viszonyában két mozzanatra hívta fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a kulturális örökség nemcsak a polgári „hagyaték"-ot jelenti, hanem az a megelőző korok művelődésének értékeit is tartalmazza. Másrészt utalt arra, hogy más a szocialista kultúra viszonya a kulturális örökséghez (az egész kulturális fejlődés pozitív értékeihez) és más a jelenkori burzsoá kultúrához.

Felszólalása következő részében a polgári örökséghez való viszony két — a marxizmustól egyaránt idegen — felfogását jellemezte; egyrészt azt az irányzatot, mely mint „ócskaságot" a polgári kultúra haladó értékeit is elvetette, másrészt azokat az áramlatokat, amelyek a múlt valamennyi kulturális jelenségének kritikátlan átvételét, s szocialista kultúrába való beiktatását javasolták.

Lenin a hibás nézetekkel és irányzatokkal szemben fellépett, és azt hangsúlyozta, hogy a marxizmus *magáévá teszi* és *általánosítja* a polgári korszak legbecsesebb eredményeit. Az elsajátítás és átalakítás tulajdonképpen az a folyamat, amelyet még Marx és Engels indított meg a múlt század első felében, s amelyen a szovjet kultúrtörténet dolgozik Október óta. Ez az átalakítás *kritikai feldolgozást* jelent. Kritikai feldolgozását a tudományos, művészeti és kulturális élet más területein kiemelkedő jelenségeknek, amelyeknek pl. a tudomány fejlődése szempontjából van jelentőségük; vagy pl. olyan művészeti értékeknek, amelyeknek esztétikai értéke túlnő, túlmutat azokon a vonásain, amelyekkel egy adott osztály érdekeit fejezi ki. Az átalakításnak, a kritikai feldolgozásnak a retrográd és progresszív elemeknek tudományos alapokon nyugvó szétválasztásából, értékeléséből és magából abból a tényből kell kiindulnia, hogy a kulturális alkotások is a társadalmi ellentétek, ellentmondások, a reakció és haladás termékei. Ez

a kritikai feldolgozás ilyen értelemben átalakítás is egyúttal, kiemelése és kidolgozása, értelmezése a jelenség progresszív oldalának, időtálló vonásainak, a fejlődésben játszott szerepének.

A kulturális örökség feldolgozása hosszú történelmi korszak feladata, amelynek munkájában igen nagy része lesz a kultúra történészeinek. A már ismert jelenségeket a lenini értelemben át kell alakítani ahhoz, hogy azok a szocialista kultúra részévé váljanak. Újra és újra meg kell vizsgálni a történeti anyagot, hogy fel lehessen tárni a tudományos és kulturális fejlődés egész folyamatát, törvényszerű menetét. Fel kell kutatni a ma még ismeretlen, esetleg évszázadokig elhallgatott, félremagyarázott progresszív jelenségeket, törekvéseket és alkotókat ahhoz, hogy előtűnjék a fejlődésnek, a tudománynak és művészetek haladásának sokszor lappangó, el-eltűnő, de lényegében megszakítatlan fonala. Így válik majd hosszú munka után a polgári örökség a szocialista kultúra szerves részévé, így lesz az emberi kultúra minden értékes alkotása a kultúrforradalom útján a milliós tömegek közkincsévé.

Dr. Horst Wolfgramm, a hallei Luther Márton Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára hozzászólásában a Német Demokratikus Köztarsaságban folyó politechnikai oktatás néhány fejlődési irányzatát vázolta. Abból a tényből indult ki, hogy a politechnikai képzés a szocialista általános oktatás feltétlen tartozéka, amelynek feladata, hogy a valóság harmadik tartományát — a mesterségesen előállított dolgok világát, a technika világát — az oktatás tárgyává tegye. Az utóbbi évek tapasztalatai alapján két feladat rajzolódik ki egyre világosabban: 1. A politechnikai képzést nem szabad szűk, pragmatikus nézőpontok szerint irányítani, hanem mint átfogó személyiség-képzést, mint a sokoldalú oktatás összetevőjét kell felfogni. 2. A politechnikai oktatás jellegét ne az ismeretszerző, hanem a cselekvésirányító nézőpont határozza meg. Az NDK-ban ezekből az alaptételekből kiindulva próbálták megoldani a politechnikai oktatás tartalmi és didaktikai problémáit.

Ezután a különböző termelési folyamatokat elemezte, majd a különböző módszertani eljárásokról szólt. Befejezésül megállapította, hogy a technika kulturális szempontból növekvő jelentősége a politechnikai oktatás számára meghatározó irányvonalat ad.

T. J. Burmisztrova a leningrádi Zsdanov Egyetem tanára hozzászólásában a Szovjetúnió nemzetiségi politikájának néhány aktuális kérdéséről beszélt. Számokkal illusztrálta a Szovjetúnió népeinek nemzetiségi, nyelvi megoszlását. Majd áttért azoknak az eredményeknek az ismertetésére, amelyeket a különböző köztársaságok és a Szovjetunió gazdasági és kulturális vonalon 1917 óta elért. Elemezte azokat a sajátosságait az SzKP politikájának, amelyek abból következnek, hogy a Szovjetunióban egy államon belül került és kerül megvalósításra a lenini nemzetiségi politika. Kitért röviden a Szovjetunióban most folyó nemzet-fogalom vita néhány kérdésére, és a vitának hallgatói körében kiváltott pozitív visszhangjára, valamint az oktatás azon speciális vonásaira, amik abból következnek, hogy hallgatói a legkülönbözőbb nemzetiségekhez tartoznak. A nemzetek egybeolvadásának tendenciájáról elmondotta, hogy az utóbbi időben realisztikusabban vetődik fel ez a kérdés, és az ezzel foglalkozó szakemberek körében is az az elfogadott álláspont, hogy a Szovjetunió népei és nemzetiségei jelenleg az egymáshoz való közeledés szakaszában vannak, hasonlóképpen a szocialista országok nemzeteihez.

Szabolcs Ottó az OPI tanszékvezető tanára hozzászólásában abból a megállapításból indult ki, hogy az iskolának — legyen az bármilyen fokú oktatási intézmény — Lenin szerint nyíltan politikai, osztálycélokat kell szolgálnia, a proletárdiktatúrában a proletariátus eszmei közvetítőjének szerepét kell betöltenie. Nemcsak a szocialista jellegű társadalom igyekezett tudatosan politikai eszményei hordozójává, közvetítőjévé tenni az iskolát, hanem valamennyi előző társadalmi rendszer is. Ezután röviden áttekintette a magyar oktatásügy főbb szakaszait a múlt század második felétől napjainkig. A Tanácsköztársaság oktatásügyéről megállapította, hogy törekvései a lenini eszménynek megfelelően a proletárdiktatúra megvalósulását, a szocialista tudat minél gyorsabb kialakítását voltak hivatva szolgálni — mindmáig példamutató módon.

Részletesen elemezte az ellenforradalmi rendszer oktatásügyi politikáját. Amíg a proletárdiktatúra oktatáspolitikája a hazai haladó törekvéseket karolta fel s a külföldi fejlettebb nevelésügyi tapasztalatokra támaszkodott, addig a felülkerekedett reakció a magyar nevelésügy retrográd hagyományaihoz nyúlt vissza, nemzetközi téren pedig a reakciós porosz nevelés útját követte. Az ellenforradalmi oktatáspolitika igen szorosan alá volt rendelve az általános politikai célkitűzéseknek — a revíziós szándéknak — igen tudatosan és határozottan az ellenforradalmi rendszer társadalompolitikai törekvéseit szolgálta. Megmutatkozott ez többek között abban is, hogy bár a népiskolák — köztük a tanyai iskolák — száma Klebelsberg intézkedései folytán jelentős mértékben megnövekedett, ugyanakkor az elemi, a felső elemi, illetve gazdasági és ismétlő, a polgári és a

reál-humán gimnázium elkülönülésével merev korlátokat állított az egyes társadalmi osztályok gyemekeinek művelődése elé, s ily módon az adott társadalom szerkezetének konzerválását célozva teljessé tette a művelődési monopóliumot.

Az ellenforradalmi oktatásügy szocialistává alakítása nem mehetett egy csapásra végbe. Nem csupán a társadalmi-politikai erőviszonyok, hanem az anyagi lehetőségek is erősen határt szabtak a fejlődés, az átalakulás ütemének, hiszen arról volt szó, hogy az egész magyar iskolarendszert, a nevelés- és oktatásügyet úgyszólván teljesen meg kellett változtatni. Ez a gyakorlatban a tankötelezettség időtartamának lényeges felemelését és kiterjesztését, az iskolarendszer demokratizálását kívánta. Az iskolaügy demokratizálását a felszabadulás után lényegében ott kellett folytatni, ahol a Tanácsköztársaság huszonöt évvel hamarább megkezdte. Befejezésül a hozzászóló az oktatásügy szocialista átalakításával foglalkozott. Az oktatásügy „szocialista forradalma" olyan folyamat, amely nem fejeződik be, hanem permanensen megújul, mindig folytatódik a szocializmus, a kommunizmus adott követelményeinek megfelelően. Ebből a szempontból s ennek a szükségszerűségnek a mércéjével kell mérni a néhány éve megkezdett, s a most végbemenő iskolareformot is, amely a jelenleg is folyó kulturális forradalomnak egyik igen fontos része.

Pándi Ilona egyetemi docens hozzászólásában a forradalmi értelmiség szerepével és jelentőségével foglalkozott. Lenin műveiben az értelmiség helyét és szerepét általában két aspektusból vizsgálta. Egyrészt a munkásosztálynak a hatalomért folyó harcában mint ingadozó individuális középréteget s mint a „forradalmi bacilus" szerepét betöltő forradalmi elemet. Másrészt mint a politikai hatalmat birtokló munkásosztály szövetségesét, akiket a szocializmus építésének folyamatában mint a tudomány, kultúra és technika szakembereit nem lehet nélkülözni, s akik a szocializmus építésének folyamatában át is alakulnak. A lenini állásponttal szemben az orosz munkásmozgalomban voltak olyan nézetek, amelyek az értelmiség szerepét eltúlozták vagy tagadták. Példaként Machajszkij nézeteit említette, aki azt állította, hogy az értelmiség olyan parazita, mint a burzsoázia, hiszen a tudomány és a kultúra a profitból jön létre, amit a proletár termel. Machajszkij azt a következtetést vonta le ebből, hogy csak a fizikai munkás érdekelt a harcban. Ha a munkásosztály az értelmiség segítségével dönti meg a cárizmust, akkor a politika és a tudomány ismét az értelmiség privilégiuma lesz. Lenin ezt és az ehhez hasonló nézeteket különböző cikkeiben és nagyobb munkáiban, mint például a Mi a teendő?-ben bírálta és bizonyította a szocialista értelmiség szerepét a munkásosztály harcában.

Foglalkozott a továbbiakban a két világháború közötti magyar értelmiség helyzetével és a munkásmozgalomhoz — kommunista mozgalomhoz — való viszonyával. Ma a szocializmus építésének sodrában új problémákkal bővült az értelmiség fogalmának és helyének meghatározása. Az értelmiséghez való tartozást nem lehet csupán felsőfokú képzettséghez kötni. A szellemi munkára való készség önművelés útján is megszerezhető. Kultúrpolitikánknak arra kell irányulnia, hogy a növekvő kultúrigények ébresztésével teremtse meg az értelmiség tartalékait. A megszerzendő műveltségnek fontos eleme kell, hogy legyen korunk tartalmának megértése, a marxista—leninista elmélet mély megértése és elsajátítása.

Horváth Jenő tanársegéd hozzászólásában a referátum második részéhez kapcsolódott, azt a kérdést vizsgálta, hogy a felszabadulástól a proletárdiktatúra kivívásáig mit tett a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt a marxizmus—leninizmus terjesztése érdekében. A feladat nagyságát és megoldási formáit az határozta meg, hogy a fasiszta ellenforradalmi rendszer 25 éves uralma után kellett hozzákezdeni; ütemét és kiterjesztését pedig az, hogy a munkásosztály fokozatosan növelte a hatalomban való részesedést a népi demokratikus forradalom előrehaladásával. Sajátossága volt ennek a feladatnak, hogy a megoldást két párt is vállalta. A pártoktatásról szólva elmondotta, hogy fejlődése ütemét, forduló- és ugrópontjait a forradalom szakaszaiból következő feladatok és lehetőségek szabták meg. Az első nagyobb szakasz az MKP III. kongresszusáig tartott. Ebben az időszakban alakultak ki a pártoktatás szervezeti formái és keretei (különböző típusú pártiskolák). A III. kongresszustól kezdődően a marxizmus—leninizmus oktatása egyre jobban kilépett a pártkeretekből. Igen fontos volt ezen a téren a pedagógusok és a szakszervezetek munkája. A kongresszus után a pártoktatás is ugrásszerűen megnövekedett és a tananyagban is fontos változások történtek. Itt elemezte a hozzászóló a Szociáldemokrata Párt pártoktatási eredményeit és rámutatott, hogy a tananyagban a kommunistákétól milyen eltérések voltak. A szocialista elmélet megismertetésének másik fő területe és eszköze a klasszikusok műveinek kiadása volt. Horváth Jenő méltatta és ismertette a Szikra- és a Népszava könyvkiadók tevékenységét. A marxizmus—leninizmus hazai elterjesztésében fontos szerepe volt a sajtónak is. Itt a Szabad Nép és a Népszava, valamint a két párt szervezeti közlönyeinek: a Pártmunkának és a Pártszervezetnek a szerepét kell kiemelni, s fontos tényező volt a marxista

elmélet elterjesztésében a két munkáspárt tudományos folyóirata, a Társadalmi Szemle és a Szocializmus. Ezek tevékenységét egészítették ki a pártnapok, a népgyűlések, a rádióban és más fórumokon elhangzott előadások. A két munkáspártnak a marxizmus—leninizmus elterjesztése érdekében kifejtett tevékenysége az 1945—48 közötti időszakban olyan eredményeket ért el, amelyek lehetővé tették a proletárdiktatúra kivívása után a szélesebb, megalapozottabb munkát.

*

A tudományos ülésszak harmadik napján — november 17-én — délelőtt *Király Tibor* egyetemi tanár, rektorhelyettes elnökletével *Sándor Pál* egyetemi tanár „A leninizmus Magyarországon" címmel tartott előadást. Az előadás bevezetőjében azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy az első világháborúig terjedő időszakban a magyar munkásmozgalomban milyen főbb eszmei hatások érvényesültek. Ebben az időszakban, ha találhatók is a lenini eszmékkel rokon gondolatok — Szabó Ervin és Tarczai Lajos egy-két megállapítása —, azok a lenini elmélet ismerete nélkül, a valóság spontán tükrözéseképpen és meglehetősen spóradikusan jelentkeztek. A MSzDP tudományos folyóirata a Szocializmus az orosz munkásmozgalom elméleti vezetői közül csupán Plehanov és Trockij műveivel foglalkozott, Leninről a Népszava is csak politikai híreiben emlékezett meg.

A helyzet az 1918-as őszirózsás forradalom után, a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásával, majd a proletárdiktatúra győzelmével változott meg. A lenini eszmék első hírhozói azok az orosz hadifogságból hazatért kommunisták voltak, akik részt vettek az októberi forradalomban, megalakították Moszkvában az első magyar kommunista szervezetet és megjelentették e szervezet lapját, a „Szociális Forradalom"című folyóiratot. 1918 végén megjelent itthon a "Vörös Újság", amely rövid fennállása során is igen sokat tett a lenini eszmék terjesztése érdekében. Itt jelent meg először magyar nyelven Lenin cikkei közül a „Demokrácia és diktatúra" és a Lenin, Sztálin, Szverdlov által aláírt „Üzenet a németországi Spartacus-csoportnak, és a kommunisták német, ausztriai és magyarországi pártjainak". 1919 januárban megindult az „Internacionálé", a párt tudományos és irodalmi folyóirata. Többek között ebben jelentek meg Lenin „A proletárság és a kisgazdák", valamint „A proletariátus diktatúrája" című cikkei. Megindult a „Kommunista Könyvtár", amelyben két Lenin-kötet is napvilágot látott. Az egyik „A harc útja" címen Leninnek „Levél a taktikáról" és „Beszéd a tanácsok harmadik kongresszusán" című írásait, a másik pedig az „Állam és forradalom" című művét tartalmazta.

A Tanácsköztársaság idején a Közoktatásügyi Népbiztosság, a Vörös Könyvtár a már korábban is megjelentetett műveket újból kiadta, ezenkívül megjelentette „A polgári demokrácia és a proletárdiktatúra", „A szovjethatalom legközelebbi feladatai" c. munkákat. Ezek segítették a Tanácshatalmat egy sor elméleti kérdés tisztázásában és abban, hogy a forradalom aktív harcosai megismerjék a proletárdiktatúra történelmi jelentőségét, funkcióit. A magyar kommunistáknál azonban nem volt elég mély és alapos Lenin tanainak az ismerete: csupán a forradalom idején írt cikkeit és tanulmányait ismerték, elkerülték a figyelmüket Lenin korábbi művei, különösen azok, amelyek az újtípusú párt mibenlétével, funkcióival, szerepével, jelentőségével foglalkoztak (pl. a „Mi a teendő?", az „Egy lépés előre, két lépés hátra" és „A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban").

A negyedszázados Horthy-uralom idején a magyar kommunistáknak igen nagy erőfeszítéseket kellett tenni azért, hogy a lenini eszmék eljussanak a magyar munkásosztályhoz. A pártapparátus külföldre szorult, a hazai szervezetek, vezetők, aktív tagok és szimpatizáns rétegek érintkezéseinek adottságai és a hatóságok részéről történő állandó fenyegetettség nehezítette, hogy a munkásmozgalom irodalmát, könyveit, folyóiratait, brosúráit, röpiratait a MKP eljuttassa a hazai pártszervezetekhez és a szélesebb tömegekhez. Igen fontos volt, hogy az emigráció megindította a „Munka és Tudás" sorozatot, melyben megjelentette Lenin néhány művét. A leninizmus hazai propagátorai közül Eörsi Béla és Molnár Erik tevékenységét kell kiemelni. Eörsi a magyar mezőgazdasággal foglalkozó írásaiban nemcsak felhasználta a lenini módszereket és útmutatásokat, hanem a szó szoros értelmében Lenin munkáiból közvetlenül is „merített". Tudatosan és programszerűen a plagizálást magas fokra emelve és a hatóságok tájékozatlanságát kihasználva egész fejezeteket illesztett be saját szövegei közé Lenin írásaiból s szinte csak a magyar statisztikai anyag egyes adataival helyettesítette be Lenin számait, egyébként a szöveg oldalszámra Leniné volt.

Molnár Erik a maxista—leninista történelem szemléletű tanulmányaiban bizonyos történelmi analógiákat használt fel, amelyeknek segítségével a múltról úgy szólt, hogy

a jelent magyarázta; a múlt történelmi alakjai így a jelen követendő pédaképeiként szolgálhattak. (Így pl. Marat életének és működésének „tárgyilagos" ismertetése a permanens forradalom eszméjének lenini értelemben való magyarázatával párosult.) Bakuninról, Kropotkinról, de főleg Blanquiról írt arcképvázlataiban a középpontba mindig egy-egy lenini címet állított és így fejtett ki akkoriban időszerű lenini gondolatokat.

A felszabadulás után Lenint és a leninizmust ismertető előadások és a klasszikusok műveinek kiadása iránti igény megnőtt. Megindult a szélesebb közönség számára a „Maxizmus—leninizmus kiskönyvtára" sorozat, majd kiadták Lenin Válogatott Műveit két kötetben.

Sándor Pál a továbbiakban a felszabadulás óta eltelt két évtized politikai problémáival foglalkozva megállapította, hogy 1945 után a lenini elvek és irányvonalak szem előtt tartásával fogott hozzá a Magyar Kommunista Párt a népi demokrácia gazdasági és politikai koncepciójának érvényrejuttatásához. Mindjárt bajok és a dolgoknak nem a természetükből adódó, hanem magunk okozta, felesleges nehézségek támadtak, mihelyt háttérbe szorultak Lenin eszméi és normái. A szektás időszak hibáinak és az ellenforradalom eseményeinek elemzése alapján meg lehet állapítani: ahol hiba, tévedés, túlkapás, baj történt, mindenütt forrás vagy legalább is kísérő jelenség volt Lenin elveinek semmibevétele, a lenini szabályok megsértése. Ebből a felismerésből adódott azután az a konzekvencia, amit az ellenforradalom leverése után a MSzMP levont: vissza kell térni minden területen a lenini normákhoz.

Mód Aladár egyetemi tanár „Október öröksége és az elmélet mai jelentősége" címmel tartott előadást. Bevezető mondataiban abból indult ki, hogy az elmélet helyes alkalmazása és továbbfejlesztése a mai viszonyok között egyik legfontosabb és legbonyolultabb kérdés a kapitalizmus elleni harc és a már győztes szocializmus továbbfejlesztése szempontjából is. A modern revizionizmusról szólva ennek elemzésénél a differenciált értékelés fontosságát hangsúlyozta. A modern revizionizmus nemcsak a marxizmusnak a proletárforradalomra, a proletárdiktatúrára vonatkozó tanítását, hanem teljes egészét tagadja. Ezt szem előtt tartva a monopolkapitalizmus elleni harc egyik elengedhetetlen feltételének kell tekinteni a modern revizionizmust leleplező következetes eszmei harcot, de ugyanakkor a vita mellett figyelembe kell venni azt is, hogy a modern revizionizmus a burzsoá ideológiai köntös ellenére is kifejezi a tömegeknek a békére és haladásra vonatkozó igényeit, a monopolkapitalizmussal szembeni bizalmatlanságát, rossz közérzetét, pesszimizmusát.

A továbbiakban Jaspers, Sartre és mások társadalom- és történelemszemléletével, az azokban kifejeződő pesszimizmus kérdésével foglalkozott. Ezek az ideológusok és ideológiák a kispolgárság és az értelmiség magatartásának a kifejezői; így nézeteikben —részben még a szocializmust bíráló nézeteikben is — a munkásosztállyal közös érdekek és igények is kifejezésre jutnak. Mivel nekünk a kispolgárság, az értelmiség és a reformista befolyás alatt álló dolgozók többségének a megnyerése a célunk, a vitában a helytelen nézetek elutasításán, bírálatán túl el kell ismernünk azt is, ami a téves, a helytelen ideológiai alap ellenére is pozitív és jogos igényeket fejez ki. Az ideológiai harcban a reális helyzetnek megfelelően számba kell venni: lehetetlen a politikai szövetség úgy, hogy ideológiailag, világnézetileg csak a különbséget, a szembenállót hangsúlyozzuk.

Mód Aladár előadásának második részében az elmélet szerepét és jelentőségét vizsgálta a marxista történettudományban a szocialista építés továbbfejlődése szempontjából. A marxizmus mint elmélet elválaszthatatlan a folyton változó, megújuló valóságtól, hiszen csak ennek alapján biztosítható az elmélet állandó fejlődése és megújulása. Amennyire helytelen az elméletnek a valóságtól, a tényektől való elszakítása, olyannyira idegen a marxizmustól a pozitivizmus újfajta eszményesítése, a tudománynak a tények megállapítására vagy azok közlésére, egyszerű információra való korlátozása is. Elismerte és jelentősnek tartotta a magyar történettudomány forráskiadványainak és gazdaságtörténeti munkáinak érdemeit, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy helytelen lenne az, ha az ezirányú munkát a történettudomány egészével vagy tetőpontjával azonosítanánk. Ha nem akarunk eltévedni, és komolyan vesszük a magyar történetírás és történettudomány jelentőségét, el kell gondolkoznunk azon, hogy mit is jelent, hova vezet, mivel függ össze a történettudománynak bizonyos fokig tapasztalható pozitivista leszűkítése. Véleménye szerint a probléma jóval átfogóbb, messze túlmegy a történettudomány körén. Szorosan összefügg az ideológia s az elmélet a marxisták körében is jelentkező, az ideológia dogmatikus értelmezésének bírálatát magának az ideológiának a tagadásával felcserélő, a tudományt a tényszerűségre vagy matemetikailag kifejezhetőre leszűkítő irányával. A szocializmus továbbfejlődését szolgáló elméletnek a dogmatizmussal szembefordulva tehát nemcsak a magát a valóság fölé helvező, az objektívtól elszakadt szubjek-

tivizmussal kell szembefordulnia, de a valóság megmerevítésével, a szubjektív mechanikus alárendelésével is.

Előadását annak hangsúlyozásával fejezte be, hogy a marxista elmélet ma csak akkor tudja betölteni megnövekedett szerepét, ha arra törekszik, hogy a szubjektív szféra, a politika, az ideológia s a személyiség sokoldaklú vizsgálatával, a szocializmus, s a kor problémáinak marxizmuson belüli mélyebb feltárásával és magasabbrendű megoldásával megnyeri az értelmiség, s a fejlett országokban igényeikben egyre inkább az értelmiség szintjére emelkedő dolgozók többségét. Ez pedig nem megy a megtörténten s a már meglevőn túl az újnak, a lehetségesnek, a perspektívának s a valóságot újjáteremtő emberi alkotóerőt számbavevő ideológia s az ideológia tudományként való kezelése, a tömegekben való életrekeltése nélkül.

Horváth Jenő—Izsák Lajos

BESZÁMOLÓK H. BALÁZS ÉVA ÉS KÁLDY-NAGY GYULA KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

H. Balázs Éva: „Berzeviczy Gergely »a reformpolitikus« 1763—1795" című kandidátusi disszertációjának bevezetőjében tézisszerűen összegezi azokat az általános eredményeket, melyek „mintegy kibontva az egyediség burkából" levonhatók Berzeviczy Gergely életéből, életművéből. Berzeviczy tagja a reformkor előnemzedékének tekinthető árutermelő birtokos nemesség élcsapatának, mely a hozzájuk tartozó értelmiségiekkel igen jelentős szerepet játszott a gyenge polgársággal rendelkező Magyarország politikai és kulturális életének alakításában. Mint hősének életsorsa is bizonyítja, különösen az ország észak-keleti részének birtokosai (elsősorban szőlőbirtokosok) járnak az élen a tárgyalt években. Nézeteiket, cselekedeteiket alapvetően gazdasági és politikai helyzetük határozza meg: a hétéves háború után elveszti k sziléziai, lengyelországi piacaikat; mivel túlnyomóan protestáns vallásúak, magasabb pozíciót nem tölthetnek be. Évtizedeken keresztül e megyék birtokosai a Monarchia ellenzékének bázisává válnak. Ott találjuk őket az erősödő szabadkőműves páholyokban, majd a Habsburg-ház detronizációja ügyében a porosz és a weimari udvarban tárgyaló küldöttségekben, később a Reformátorok Társaságában. A jakobínus-mozgalom bukásáig határozottan radikális programmal haladtak előre, s útjukon csak 1795-ben következett be törés.

Az első fejezetek („A szepesi környezet, A család") a szepességi birtokosnemességet, gazdálkodását, szellemi, politikai arculatát mutatja be, s mint tipikus családot, a Berzeviczyeket jellemzi. E vidéken nincs latifundium, a jobbára szőlőtermelő és borral kereskedő nemesség gazdasági aktivitása a nagybirtokosoknál sokkal nagyobb, szellemi rugalmassága is feltűnő: az általánosnál tompábbak a vallási ellentétek, nyelvi tájékozottságuk igen széleskörű (magyar, német, gyakran francia, szlovák), s a lengyel emigránsok által „hozott" szabadkőművességet hamar befogadják. A Berzeviczy-család tagjai közül Berzeviczy Sándor és Horváth Stansith Borbálát (második feleség), Gergely szüleit jellemzi a tanulmány: az apa magas jogi műveltségű táblabíró, tevékeny a gazdaságban és a politikában. A felvidéki evangélikusok sérelmi ügyében Bécsben járó küldöttségben ő a szepesiek képviselője. Az udvarban kapcsolatokat szerez, melyeket fia majd később jól kamatoztat, megnyeri — összeköttetései segítségével — birtokpereit, s új felesége, mint itt elemzett számadásai is mutatják, virágzó gazdaságot vehet kézbe a férj halála után. A „Berzeviczy Gergely gyermekkora, tanuló évei" című fejezet a családi viszonyokon (részvétel a lengyel borkereskedelmi társaságban stb.) túl rámutat azokra a környezeti s korai szellemi hatásokra, melyek a későbbi tudományos tevékenység gyökereinek is számítanak. Megismerkedünk házitanítójával, a későbbi számtartóval, Schneider Jánossal, aki Christian Wolff filozófiai tanait foglalja össze, Horváth Stansith Imrével, a nagybáttyal, aki a gyermek Gergely neveltetésének egyik irányítója, Pothoniczky Andrással, a késmárki rektorral. A fiatal Gergely a késmárki líceumba kerül. Iskolai dolgozatainak, házifeladatainak, utinaplóinak elemzése fiatalon is fejlett, élesszemű fiatalemberről tanúskodnak, akinek gondolkodására ezekben az években elsősorban a mű e fejezetében részletesen jellemzett Pothoniczky és az aulikus protestáns Benczur József (pozsonyi rektor, apja barátja) hat. A végbizonyítvány után Berzeviczy Vay Istvánnál, a reformátusok egyik vezető politikusánál folytat patvaristaként jogi gyakorlatot. A szerző jellemzi Berzeviczy környezetét, és felhívja a figyelmet alakuló emberi, jellembeli tulajdonságaira. („Patvária — jurátusság" című fejezet.) Ekkor kerül Berzeviczy először kapcsolatba a szabadkőművesekkel (1782). Ez alkalmat ad a disszertáció-írónak, hogy rámutasson a magyarországi szabadkőművesség fejlődésének sajátosságaira, s

megmutassa, Berzeviczy szellemi arculatának formálódására, kialakulására milyen erősen hatottak a szabadkőműves eszmék. (A Draskovich-obszervancia majd teljesen megfelel Berzeviczy későbbi munkái címeinek.) Az 1780-as évek eleje — a jozefinizmus virágkora. A protestáns és a katolikus nemesség egy része lelkesen támogatja (mint szabadkőműves) József reformját, a gazdasági problémák enyhítését is várva a császártól. A Budán jurátus gyakorlatát töltő Berzeviczy is már a „közpálya" irányában tájékozódik, s ezért is készülődik — elsősorban Podmaniczky József és Prónay Sándor tanácsára — Göttingába.

Éppen az utazás (1784 augusztus) idején éri a magyar birtokos nemességet II. József központosító törekvéseinek leghatározottabb jele: az összeírási rendelet kibocsátása. Ezek, és a későbbi császári intézkedések változást idéznek majd elő a jozefinisták táborában s meghatározzák a fiatal Berzeviczy felfogásának alakulását is. A szerző nyomon követi Berzeviczy útját, idézi benyomásait („az osztrák falvak legkisebbje is olyan csinos, mint a mi kis városaink" stb.), leírja Göttingát, az egyetemi várost, fejlődését: jellemzi az egyetem tanárait, hallgatóit, a tanítás rendjét: Berzeviczy a családi akarat ellenére itt nem a jogi, hanem inkább a kamarai studiumokba mélyed el. Leghatásosabb tanára Schlözer, akit a szerző behatóan jellemez, Feder, Spittler és Beckmann. Ekkori dolgozatai és levelei arról árulkodnak, hogy tanárainak eszméi — melyek a felvilágosult abszolutizmusra épülnek, de az uralkodás despotikus jelenségeit elutasítják — erősítik benne a nemesi-rendi álláspontot. A tanulmányi szünetben kollégájával, Podmaniczky Sándorral bejárja Németországot (Dessau, Lipcse, Berlin, Drezda, Weimar). Mély nyomot hagy egész további működésén a tanulmányok befejeztével tett nyugati utazás („Franciaország, Belgium, Anglia" c. fejezet). Versaillesről, Londonról, Belgiumról készült leírásai azt mutatják, hogy az angol ipar, kereskedelem, agárviszonyok mellett elsősorban a császárral szembeforduló Belgium jelent számára nagy élményt. Hazafelé a császár magánkihallgatáson fogadja. A szerző a kihallgatásról különböző időpontokban (1787—1802) adott visszaemlékezések filológiai egybevetése alapján megállapítja: a szövegek is jelzik, hogy a jozefinista nemesség mint ábrándul ki fokozatosan az uralkodóból, mint fordul szembe vele, majd a századforduló után miként válik ismét jozefinistává.

A magyar nemesség „nagy fordulata" 1785 után következett be. Előbb a szabadkőműves-rendelet — mely rendőri felügyelet alá vonta működésüket —, majd a nemesi adózás előkészítése, mely a vámrendelkezések következtében visszaesett jövedelmű birtokos nemességet súlyosan fenyegette — okozott igen nagy nyugtalanságot. Berzeviczy gondolkodásában ezt az 1786—89 között mindinkább erősödő forrongást legjobban egy 1789 tavaszáról kelt szabadkőműves-beszéd jelzi: angol—amerikai párhuzammal a függetlenségért vívott harc mellett szól. Ez és egy ugyanezen témakörben készült írása (Über Österreich's Regierung) azért is rendkívül értékes, mert a sok szabadkőműves beszédnek igen kevés írásos nyoma maradt az utókorra. Berzeviczy, aki a Comissariatica alkalmazottjaként látja a török háború súlyos következményeit, körének (Podmaniczky József stb.) nézeteit is megfogalmazza, akiket viszont ott találunk a Poroszországban és Angliában a Habsburgok detronizációjáról tárgyaló nemesek közt.

II. József halála után az 1790—91-es országgyűlés vezető nemesei (Podmaniczky, Balogh Péter, a Vay fivérek) Berzeviczy közvetlen környezetét képezik. Mint a budai Helytartótanács fogalmazója dolgozik ekkor. Főnöke Podmaniczky József, s valószínű, hogy az ő megbízásából írta „De Dominio Austriae" c. elaborátumát, melyben a Habsburgok detronizációját is követeli. Az a beadvány, mellyel a protestáns nemesek a porosz kapcsolatok megszünte után 1791-ben II. Lipótot keresték meg, Hajnóczy Józsefet, Berzeviczyt, Kazinczy Ferencet magas állásokra jelölte. Ugyanekkor ott találjuk Berzeviczyt az evangélikusok és reformátusok közös zsinatán, s mint ekkor készített munkája bizonyítja, az „Unanimitas" hazai kialakulását a felekezetileg el nem különített iskoláktól várja. „A hivatalnok" c. fejezetben Berzeviczy hivatali munkájával ismerkedhetünk meg. A szerző maga is átvizsgálta azokat az aktákat, melyek Berzeviczy kezén keresztülmentek, s ezek alapján megállapítja, hogy Berzeviczy minden olyan kérelmet visszautasított, mely gátolta volna a szabadversenyt, a konkurrencia érvényesülését. Különösen a kommerciális ügyosztályon szerzett tapasztalatai voltak fontosak. A kül- és belkereskedelemmel, a vízszabályozási, hídépítési ügyekkel, a parasztság középítkezésekkel történő megterhelésével, vámproblémákkal, manufaktúrák dolgaival kellett itt foglalkoznia. Széleskörű érdeklődésére jellemző, hogy miután a városi ügyosztályon hivatalból is foglalkozik a magyar színház ügyeivel, ő is egyike azoknak, akik alapítványt tesznek a magyar színház részére; az 1791-es országgyűlés által kiküldött kereskedelmi bizottság tevékenységében is részt vesz, ennek és más deputációk anyagát későbbi tudományos munkáiban fel is használta.

Az utolsó, „A reformátorok útján" c. fejezet Berzeviczy és köre 1791—1795 közötti politikai útját rajzolja meg. Mint a Berzeviczy-család jövedelmeinek részletes vizsgálata is mutatja, a magyar birtokos nemesség — különösen a már korábban is jellemzett szőlőbirtokosok — mind nagyobb gazdasági, különösen eladási nehézséggel közdenek. E nehézségek és főként a francia események cselekvésre bátorították ismét a korábban jozefinista, majd ellenzéki magyar nemesurakat. Berzeviczy és főnöke, Podmaniczky is tagjai a felvilágosodás terjesztését céljuknak tekintő illuminátus szervezetnek. — 1792-ben a várbeli Fortuna-házban helytartótanácsi tisztviselők Berzeviczy indítványára Lesekabinet-et alakítottak, melynek működését a disszertáció írója Berzeviczy fennmaradt iratanyagai alapján írja le. Az olvasókörnek demokratikus célkitűzései voltak, egy sor nyugati, elsősorban francia újságot járatott, s hiányosan fennmaradt jelentkezési listái arról tanúskodnak, hogy tagjainak jó része később a jakobinus szervezkedés tagja lesz. Közben Berzeviczy a budai szellemi életben aktívan részt vesz, anyjának írott levelei, az egyéni problémákon túl, a francia események állandó nyomonkövetéséről is tanúskodnak. Berzeviczy körét az olvasóköri lista mellett a Károlyi József szatmári főispáni beiktatásán (1794 július) részt vettek, a Nemzeti Színház számára alapítványt tevők neveivel szélesíti a szerző. A résztvevők névszerinti felsorolása, azok családi kapcsolatainak elemzése bizonyítja, hogy többsége felvidéki, tiszántúli birtokos, túlnyomóan Hegyalján szőlőbirtokos. S mint az udvari besúgók jelentései is mutatják: majd nyolc éven át szinte ugyanezek neve merül fel, mint akik függetlenségi politikát folytatnak, s az udvar rendeleteivel szembehelyezkednek. S amikor 1794 júliusában leleplezik Martinovicsék szervezkedését, a listákon, a titkos jelentésekben szereplő nemesek szinte valamennyien felmerülnek a vallomásában. Bécs — egy-két kivételtől eltekintve — a kompromittáltakkal, politikai kénytelenségből, kíméletes. Elsősorban a súlyt nem jelentő értelmiségiekkel számol le. Néhány levél bizonyítja, hogy Berzeviczy is tagja volt a reformátorok társaságának. Le kell mondania hivataláról — másokat leváltanak —, s 1795-ben visszavonul lomnici birtokára, hogy ott elkezdje publicisztikai és tudományos tevékenységét.

Az 1966. november 16-án tartott vitán először *Tolnai Gábor* akadémikus olvasta fel opponensi véleményét. Bevezetőként irodalom- és kultúrtörténeti szempontból méltatta a feldolgozott kérdés jelentőségét, majd röviden áttekintette a polgári történetírásban és az 1945 utáni irodalomban kialakított Berzeviczy-képeket. Ez utóbbiakat „nagy mértékben befolyásolta Révai József Kölcsey-tanulmányának Berzeviczyre vonatkozó szellemes, de csupán a korábbi feldolgozások anyagára építő, végső soron alapvető korrekciókat igénylő megállapításai". Ezután sorra vette a dolgozat azon eredményeit, amelyek az irodalom és a kultúra történetével foglalkozó kutató számára újat jelentenek, s eddigi ismereteit kiszélesítik, illetve korábbi koncepcióinak felülvizsgálatát követelik. Éppen irodalmárokat is erősen foglalkoztató kérdésben, a nyelvújítási harcban elfoglalt álláspontja miatt alakulhatott ki Berzeviczyről a „nemzetietlen nemzetgazda" képe. A szerző helyesen látja, hogy az irodalomtörténészek billentették a „mérleg nyelvét" a nyelvújítás javára, és Berzeviczyre „hűvös tartózkodással" tekintettek, mivel szembeszállt azokkal, akik a nemzeti polgári egységért vívandó küzdelem és a nemesség és jobbágyság feudális rendi elkülönülése elleni harc kiindulópontjának a magyar nyelvért folytatott küzdelmet tekintették. E kép kialakítását segítette a történetírásunkat is átható nacionalizmus, s az a szemlélet, mely a problémákat fekete-fehéren, vagy-vagy formában akarta megoldani. A kérdésfeltevés helytelenül az volt: Kazinczy, vagy Berzeviczy.

A disszertáció irodalomtörténetírásunk számára a következők miatt jelentős: 1. Túlmegy a szűk értelemben vett történelmi életrajz keretein, s bőséges anyagával meg tudja mutatni: az iskolázás, a tanulmányok, a hivatali benyomások mint érlelődtek meg Berzeviczy későbbi műveiben. 2. Igen impozáns, ahogy a szerző bemutatja az európai utazások „inspiráló szerepét" a fiatal Berzeviczy gondolkodására, s ahogy elemzi a göttingai egyetem, illetve tanárai tudományosságát, hatásukat az ott tanuló fiatal magyar nemesre. 3. Az alig ismert magyarországi szabadkőművességet H. Balázs Éva a maga helyére teszi; ezzel a kérdéssel érdemes lenne a monográfián túlmenően is foglalkoznia. 4. Módszertanilag legérdekesebb talán a Berzeviczyről, a hivatalnokról szóló fejezet, mert amellett, hogy a szerző itt is hatalmas, maga felkutatta anyag alapján dolgozik, hőse fogalmazványaiban felfedezi „a későbbi rendkívül sokoldalú tudós alapvonásait, midőn a hivatalnok Berzeviczy a parasztkérdéssel, az ország kereskedelmi problémáival, a vámügyekkel, vagy akár a nemzeti színházzal foglalkozik." 5. Az utolsó fejezet módszertani érdeme, hogy a nagy levéltári anyagot „korszerűen alkalmazott genealógiai kutatásokkal" kiegészítve megállapítja, kik lehettek körülbelül a „Reformátorok Társaságának tervbevett vagy már be is szervezett tagjai". Ha emellé állítjuk azt a korábban tárgyalt be-

adványt, mellyel a protestánsok Lipóthoz fordultak, s amelyben a kancelláriai és egyéb tisztségek szétosztásáról írtak, valóban igazoltnak láthatjuk a szerző megállapítását: „a szervezkedés vezető gárdája túlnyomó részt a felvidéki és tiszántúli protestáns birtokosokból állott". Radikalizálódásukhoz valószínűleg nagy mértékben hozzájárultak a gazdasági problémák. 6. Bizonyos konklúziókat kell levonnia az irodalomtörténésznek abból az elemzésből, mellyel a szerző kimutatja, hogy Berzeviczy személyén miként fedezhetők fel osztályának jegyei, ellentmondásai. Irodalomtörténetírásunk a felvilágosodás hazai hatásának felmérésekor megállapította, hogy Bessenyei kivételével az új eszmék iránt fogékony írók, értelmiségiek, erdélyiek voltak, de beérte annak leszögezésével, hogy ennek oka az erdélyiek hagyományos Habsburg-ellenessége ill. francia irányú tájékozódása volt. H. Balázs Éva azzal, hogy Berzeviczy és társai gondolkodásának gyökereit azok osztályhelyzetében keresi, szinte sugallja az analógiát: az erdélyi szellemi élet vizsgálatánál is elsősorban a birtokviszonyokat, a társadalmi viszonyokat — melyek egyébként a felvidékihez hasonlóak voltak — kell számba venni. Így megérthetjük azt a műveltségbeli, tájékozódásbéli hasonlóságot is, mely a két országrész nemesi értelmisége, gondolkodói között fennállott. 7. A Berzeviczy-kép helyes megrajzolása már maga is segít a Kazinczy portrét pontosabbá tenni. Az irodalomtörténészeknek a következőkben már most azt kellene megvizsgálniok, hogy a nyelvújítást milyen társadalmi erők mozgatták. Valószínűnek tartja, hogy ez „az árutermelő nagybirtok jellegzetes nemesi bázisán nyugodott, de távlataiban polgári célokat szolgáló megvalósítás volt". 8. Noha Berzeviczy életpályája későbbi szakaszának tárgyalásakor fog a szerző valószínűleg a nyelvkérdéssel részletesen foglalkozni, mindenesetre már most megállapítható, hogy Kazinczy és Berzeviczy között az ellentét elsősorban nem a nyelvi kérdésben, hanem a jobbágykérdés megítélésében volt, „s ebben a vonatkozásban a közgazdász messze balra állott az írótól". Valószínű, hogy ha részletesen elemezni fogja a szerző a nyelvkérdést Berzeviczy koncepciójában, új megvilágításba helyezi majd a közgazdász nézeteit e kérdésről. — A dolgozat érdeme még — mondotta az opponens —, hogy a szerzőt kitűnő stílusa segíti a „történelmi megjelenítésben".

Örömmel vette volna, ha a disszertáció céljául tűzte volna ki Berzeviczy egész pályájának kultúrtörténeti tárgyalását. Hiányolta, hogy a szerző nem használta fel a Reformátorok Társasága tagjainak körülbelüli meghatározásakor a bécsi Staatsarchiv Mitteilungen sorozatában 1965-ben megjelent Martinovics-leveleket. Kár az is, hogy a szerző munkája végén nem szögezi le: a feltételezett névsoron belül kit tart a Reformátorok Társasága effektív tagjainak. Végül megjegyzendő, hogy noha H. Balázs Éva a tiszántúli és felvidéki nemesség radikalizálódásának társadalmi, gazdasági alapjait kitűnően megmutatja, helyes lett volna a francia forradalom hatását jobban hangsúlyozni erre az „évszázadok óta kuruc-készenlétben levő nemesi rétegre".

Benda Kálmán kandidátus, a disszertáció másik opponense, hangsúlyozta, hogy a dolgozattal a kutatások a legnagyobb előrelépést a XVIII. század végi hullámzó politikai mozgalmak társadalmi hátterének felmérésével tették. Mert noha a korszakról igen sok történelmi tanulmány készült az elmúlt években, ez a kérdés mégis nyitva maradt. Berzeviczy életpályája szinte kínálja a lehetőséget, hogy a kutató közelebb hozza hozzánk annak a társadalmi rétegnek magatartását, amelyik a józsefi reformok igenlésétől eljut az azokkal történő szembefordulásig. Berzeviczy életrajzának kutatásában H. Balázs Évának a megelőző feltárások ellenére (Gaál Jenő Berzeviczy-életrajza; Berzeviczy Aladár, az unoka forrásközleménye) a munkát elölről kellett kezdenie, s munkája nyomán fény derül a korábbi Berzeviczy-kutatók hiányos forráskezelésére, konzervatív szemléletére. A szerző igen jól oldja meg feladatát, elkerüli a téma legveszélyesebb buktatóit, noha hatalmas levéltári anyagra (elsősorban a Berzeviczy-család levéltárára s a kormányszervek iratanyagára) építi állításait, mégsem vész el a lényegtelen dolgokban, s a „ma elérhető teljes adatanyag birtokában, kiforrott marxista történetszemlélettel rajzolja meg Berzeviczy életútját és jelöli ki helyét kora fejlődésében". Külön kiemelendőnek tartja a mintaszerű forráskezelést és forráskritikát. A módszertani megoldást dícséri, hogy miként hőse fejlődik, érdeklődési köre, szemhatára nő, úgy nő illetve változik a dolgozat kitekintése is. Az otthoni, a diák-, illetve hivatali évekkel, az országos politikában való szerepléssel együtt halad az otthoni környezet, a hazai, illetve európai politikai élet bemutatása. A felvidéki nemesség útjának, politikájának megítélésében úgy látja, hogy Berzeviczy útja, fejlődése nem mindenben igazolja a szerző megállapításait. H. Balázs Éva szerint a felvidéki nemesség és az uralkodó közötti érdekegyességen az 1770-es évekre a változás jelei mutatkoznak. Szerinte az észak-magyarországi szőlőtermelő és borral kereskedő birtokos nemességre a császárnő vámrendelete úgy hatott, hogy egyrészt szembefordította őket az udvarral, másrészt a műveltebb réteget arra késztette, hogy új gazdasági lehetőségeket keressen. Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a fiatal

Berzeviczy neveltetése, fiatalkori dolgozatai azt mutatják, otthonról hozott lojalitása csak megerősítést nyer a késmárki iskolában, s a 70-es években általában. „Az 1770-es években tehát még semmi sem mutat arra, hogy a felvidéki nemesség körében az uralkodóba vetett hit megingott volna." II. József trónralépésével Berzeviczynek az uralkodó iránti bizalma csak nőtt, s ebben nem állott egyedül. Életútja azt mutatja, hogy nemcsak a plebejus, polgári reformerek szemében kapcsolódik össze szorosan az uralkodó személye a reformokkal, hanem a nemesi reformerek gondolkodásában is. E nemesi reformer réteg azonban megítélése szerint nem a 70-es években, nem II. József uralkodásának reformesztendeiben, hanem a 80-as évek végén fordul szembe Bécccsel. A nemesi reformerek álláspontjának megváltozásában, hogy a 80-as évek elején még az összbirodalmi tervekben semmi veszélyeset nem látók 1790-re mereven védték a nemzeti különállást, nemcsak e politika egyes intézkedéseit kell indítékként látni. A reformok útjára lépők kezdetben az uralkodótól, felülről várják a segítséget, vajon nem törvényszerű-e, hogy a fejlődés magasabb fokán szembefordulnak vele? A Berzeviczy 1789—91-ben kelt írásaiból vett idézetek is tüzes patrióta állásfoglalásáról tanúskodnak. „1789 körül valami lényeges változás történt: birodalmi alattvalóból magyar patriótává lett." 1794-re nézeteiben társadalmi forradalom és nemzetiség már elválaszthatatlan. De ugyanezt az utat járja Hajnóczy és Pálóczy Horváth Ádám, Kazinczy is. Benda Kálmán megítélése szerint ez a nacionalizmus — „a polgári nemzetté válás perceiben" — demokratikus törekvéseket tartalmaz, szemben áll a reakciós nemesi nacionalizmussal. Ez a „nemzeti alapokra" helyezkedés magyarázza meg az élet több jelenségét, például a szabadkőműves páholyok sorsának változását is. A különböző nemzetiségű tagokból álló páholyok a Monarchia valamennyi országában a jozefinista program hirdetői. 1790-re a páholyok tevékenysége visszacsik, s ennek okát nem elsősorban II. József szabadkőműves-rendeletében keresné, hanem feltételezné egy belső ok közrejátszását is: a nemzeti gondolat előretörését. Ez magyarázza, hogy ez évekre az egész Monarchia területén az egy város vagy egy nemzet fiait tömörítő olvasókörök lépnek előtérbe, s az sem véletlen, hogy a protestáns nemesség a „nemzeti egyház" keretein belül szervezkedik.

A külső és belső okok hatására forradalmárrá váló demokraták szervezkedései már nemzeti alapokon indulnak meg. „A Habsburg-birodalom népei rálépnek a polgári nemzetté válás útjára. " Ennek egyik legjobb példája éppen Berzeviczy pályája.

Benda Kálmán végezetül hangsúlyozta, hogy abban, amit elmondott, sok a feltevés, de ezekre a dolgozat tényanyaga bátorította fel. Vázolt koncepciójával az volt a szándéka, hogy rámutasson: „a Berzeviczy-életrajz milyen általános fejlődésbeli sajátosságok megállapítására ad lehetőséget, s hogy a további kutatásokra milyen ösztönzően hatnak eredményei."

Miként Tolnai Gábor, ő is javasolta, hogy a Bizottság H. Balázs Évának ítélje oda a történettudományok kandidátusa fokozatot.

Szabad György kandidátus hozzászólásában három kérdésről szólt. Tolnai akadémikussal nem ért teljesen egyet, hogy a tiszavidéki, erdélyi, felső-magyarországi szellemi és politikai mozgolódás hasonlóságát a gazdasági okok valamiféle egybecsése okozná. A nyelvújítás gazdasági-társadalmi alapját általánosabban az árutermelés kibontakozása, s nem a nagybirtokosság adott fejlődése szolgáltatja. A jozefinizmus és patriotizmus kapcsolatánál nagyobb súlyt kell helyezni a belgiumi események hatására, mert a nemesi reformerek „patriotizmus és emberbarátság" konfliktusának feloldódásában, az általuk vágyott „kettős út" megvalósításában a belga események szinte példát jelentettek. Ez és a Monarchia kormányzatának merev álláspontja, a reformoktól való visszalépése erősen hozzájárultak, hogy a jozefinisták átlendüljenek a patriotizmus felé. Berzeviczy és pályatársainak viszonyáról elmondotta, hogy noha Berzeviczyt a jakobinus mozgalom és a reform-nemesség közötti időszak legkiemelkedőbb alakjának tekinti, mégis a 90-es években sokszor pályatársai az úttörők, a tanítók, s Berzeviczy „még inkább a társgondolatok előadója, bizonyos értelemben a tanítvány és a követő". Ezt szerinte a címben is kifejezésre kellene juttatni.

Horváth Róbert elmondotta, hogy a közgazdaságtudományok részéről igen nagy az érdeklődés Berzeviczy közgazdasági gondolkodása iránt, hiszen a közgazdasági irodalom úgy tekint Berzeviczyre, mint aki sok vonatkozásban megelőzte Ricardót, s a közgazdaságtan nemzeti iskolájának, List Frigyesnek és Kossuth Lajosnak előfutára volt. A pályatársak közül Skerletz nézetei hatottak erősen Berzeviczyre; Rumy Károlyt pedig úgy kell tekinteni, mint aki igen sok szellemi indítással, munkával segítette Berzeviczy munkáinak megszületését.

H. Balázs Éva válaszában megköszönte az opponensek véleményét, majd elmondotta, hogy miért esett figyelme még az egyetemi tankönyv II. József-kori fejezetének írá-

sakor Berzeviczy Gergely munkásságára. Forrásainak törzsanyagát a Berzeviczy-család levéltára adta, s elsősorban a kultúrtörténeti vonatkozások feltárásában kellett a lőcsei, késmárki, eperjesi levéltárak, az Akadémia és a Széchényi-könyvtár kézirattárainak anyagaira támaszkodnia. A legnagyobb munka a helytartótanácsi iratok kutatása volt. Eközben akadt rá a nagykárolyi névsorra, melynek elemzésekor valóban nem vont le, de még nem is vonhatott le végső következtetést a Reformátorok Társasága tagságára vonatkozóan. Disszertációjának lezárásakor, 1964-ben, a Mitteilungen említett közleménye még nem jelent meg. Jelezni szeretné, hogy a kutatást nem zárta le az 1795-ös esztendővel: Berzeviczy további életútját és tevékenységét egy következő kötetben kívánja feldolgozni.

Opponenseinek kritikai megjegyzéseire problémakörönként válaszolt. Benda Kálmán kifogásolta, hogy a disszertáció szerint az 1770-es években fordul el a protestáns nemesség az uralkodótól. Ez félreértésen alapszik, a dolgozat ugyanis csak arról beszél, hogy a sziléziai és porosz piac elvesztésével, a lengyel kereskedelem megnehezedésével e nemességre rosszabb évek következnek. De ez még nem okoz szembefordulást, a probléma még látens. Benda Kálmán szerint a polgári nemzettéválás folyamata okozta elsődlegesen az udvartól történt elfordulást. A korabeli magánlevéltárak anyaga alapján H. Balázs Éva inkább úgy látja, hogy nem 1789, hanem 1785—86 jelenti a fordulópontot, amikor nemcsak a retrográd megyei nemesség, hanem a reformerek is szembefordulnak Józseffel. Mint disszertációjában is rámutatott, ennek oka: a szabadkőműves pátens, s döntően a nemesi adózás kérdésének felvetése, ezeket követően a belgiumi majd francia események hatása. Nem vitatja, hogy ebben az időben már beszélhetünk a polgári nemzettéválás kezdeteiről, de mivel fejlődésbeli sajátosságként nálunk hiányzik a magyar polgárság, a fejlődést hordozó réteg nem polgárias, hanem a nemesi patriotizmus szintjén lép fel 1790—91-ben. — Benda Kálmán vetette fel azt a gondolatot is, mely szerint a polgári nemzettéválás folyamatával a szabadkőműves-páholyok háttérbe szorulnak. Amíg Benda azt hangsúlyozza, hogy a páholyok összbirodalmi jellegűek és Bécscentrikusak voltak, saját véleménye szerint a páholyok a 80-as évek elején azért lettek jozefinisták, mert a császárban a felvilágosodás radikális végrehajtóját látták. Amellett, hogy a páholyok valóban nemzetköziek — s az anyapáholyok gyakran nem Bécsben, hanem Angliában, Franciaországban és Berlinben voltak — mégsem „birodalmiak", hanem, „birodalmon túliak, nemzetköziek", ugyanakkor a magyar a legkevésbé látszik összbirodalminak. Fenntartja korábbi megállapítását: a szabadkőműves-probléma „döntő esztendeje" 1785, s a rendeletre nem a nemzeti fejlődés folyamata és nem is az összbirodalmi eszme tagadása miatt reagáltak a különböző országok páholyai, hanem egyszerűen nem akarták működésüket a hatóságokkal megismertetni. A páholyélet egyébként a 80-as évek végén és a 90-es évek elején is folyt. S hogy mennyire nem a nemzeti gondolat erősödése okozta a páholyok működésének visszaesését, azt mutatja az is, hogy 1789—90-ben a nemesi-nemzeti mozgalom csúcsának idején éppen a páholyok végeznek igen aktív szervező munkát. A visszaesés okai inkább az udvari politika s azon hírek voltak, melyek szerint Franciaországban 1792 óta sorra végezték ki a nemesi származású szabadkőműveseket. A nacionalizmus előretörésének cáfolata az is, hogy Berzeviczy Olvasókörének névsora szerint ezek tagjai nem voltak egy nemzetiségűek. Végül H. Balázs Berzeviczynek a nyelvkérdésben elfoglalt álláspontját körvonalazta. Az 1791-es protestáns zsinat iskolai reformterveiről folyó tárgyalásokon Berzeviczy a József idején bevezetett ún. „vegyes" iskolák visszaállítását követelte. Nem volt az erőszakos magyarosítás híve, sőt helytelenül úgy látta, hogy a soknemzetiségű országban a latin lehet a közvetítő nyelv. Tolnai Gábor kérdésfeltevéséhez csatlakozva elmondotta, hogy szerinte is a polgárság funkcióját betöltő árutermelő közép- és nagybirtokosság állt az érintett vidékeken a nyelvújítás mellett. Utalt az angol, francia példákra, melyek az állam nyelvtámogató tevékenységéről (még a XVII. században) tanúskodnak. Ugyanakkor a Habsburg-abszolutizmus még a központosítást szolgáló német nyelvet sem műveltette, fejlesztette. A magyar nemesi reformerek évszázados elmaradást igyekeztek nemcsak a nyelvművelés, hanem a gazdaság, a társadalom terén is behozni.

A disszertáns ezután a felszólalásokra válaszolt. Egyetértett Szabad Györggyel, hogy a címben is jelezni kellene az életmű tárgyalt szakaszának időhatárait, de úgy véli, hogy Berzeviczy politikai tevékenysége indokolja a reformpolitikus elnevezést. A jozefinisták megítélésében sok vonatkozásban egyetért a felszólalóval, azt azonban hangsúlyozni szeretné, hogy a József részéről történő visszalépés 1789-ben a francia forradalom hatására történt, a jozefinisták elfordulása Józseftől már bekövetkezett 1786-tól. Ez utóbbiak álláspontjának változásában, a disszertációban részletezett okokon kívül, valóban a belga forradalom nemesi szárnyának és a francia ún. arisztokratikus vagy nemesi forradalom példájának a szerepe jelentős volt.

Horváth Róbert felvetette a Rumy-kérdést. Ez egyrészt túlmegy a disszertáció időhatárain, másrészt sok más olyan kortárs található, akivel Berzeviczy együttműködött, akiknek gondolatai termékenyítően hatottak rá, — és viszont.

Benda Kálmán a válasszal kapcsolatban megjegyezte, hogy feltevéseinek a disszertáns adatgazdag érvelése előtt meg kell hátrálnia. Hangsúlyozni szeretné azonban, hogy a további kutatásoknak túl kell tekinteniök a magyar határokon, mert igaz, hogy az 1790-ben láthatóvá váló mozgalmak gyökerei 1786-ra nyúlnak vissza, de tény, hogy az 1790-es évek jakobinus mozgalmai már külön szerveződnek a Monarchia egyes országaiban. A „polgári nacionalizmus születésének első percei" ezek.

H. Balázs Éva Benda Kálmánnak válaszolva elmondotta, hogy további munkálataiban azt szeretné ábrázolni, hogyan válnak Berzeviczy és társai radikálisabbá, s tesznek túl sok vonatkozásban a józsefi reformprogramon.

A vita berekesztése után a Bizottság egyhangúan javasolta a TMB-nek, hogy H. Balázs Éva számára a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

Glatz Ferenc

Káldy-Nagy Gyula: „A magyarországi török adóösszeírások" c. kandidátusi értekezése a szakirodalomban elsőként tűzte ki céljául, hogy rendszeres forráskritikai elemzés alá vonja, fejlődésükben vizsgálja a magyarországi török uralom korának elsőrendű fontosságú forrásait, a szandzsák-, a dzsizje- és a tizedösszeírásokat. A szerző a munka elvégzésében az itthon és külföldön — különösen Isztambulban — fellelhető török összeírásokon kívül felhasználta a szultáni tanács Magyarországra küldött rendeleteit tartalmazó ún. mühimme defteriket, melyeket a hazai szakirodalom eddig csak töredékeiben ismert.

A disszertáció élesen elkülöníti egymástól a három felsorolt forrástípust: a szandzsákösszeírások a bevételezhető, a várható kincstári jövedelmekről összeállított kimutatások voltak, a dzsizje- és tizedjegyzékek pedig a ténylegesen beszedett adókat rögzítették. A szandzsákösszeírások történeti előzménye a VIII—IX. századi arab mukátaa-rendszer (eredeti jelentésében a mukátaa valamely tartomány évi adójának előirányzott összege), majd ennek szeldzsuk és oszmántörök változata. A timár-rendszer tette szükségessé, hogy az oszmán birodalom közigazgatási kerületeiben felmérjék a lakosság termelőképességét ill. az abból származó kincstári jövedelmeket, mert csak így lehetett eldönteni, mely helységek maradnak meg szultáni hászbirtoknak, s melyeket osztanak ki javadalombirtokokként.

A felmérésben az egyes jövedelmek három évi középarányosát vették alapul, s a lakosságot névszerint vették nyilvántartásba, mert a rája munkáskeze képviselte a meghatározó értéket. A törvény szerint 30 évenként kellett új összeírást készíteni. Az előírást azonban sem a XVI., sem a XVII. században nem tartották be: a XVI. században a még dinamikus közigazgatás a szükséghez mérten ezt sokkal gyakrabban végezte el, a XVII. század hanyatló birodalma viszont a harminc éves határidőket is messze túllépte. A számbavétel alapján végezték el a terület felosztását hász, timár és ziámet birtokokra. A felmérés realitását csak a gyakorlat, a folyamatos adószedés döntötte el. A különböző források egybevetéséből megállapítható, hogy a XVI. századi összeírások még ténylegesen követték a változásokat, az 1590/91. évi csak a lakosságról ad új névsort, a jövedelmek szinte akcsényi pontossággal követik az előző felmérést, az 1613. évi összeírás pedig már a lakosság névsorában sem ad újat, hanem egyszerűen az előző összeírás másolata. S a XVII. század további évtizedeiben sem készült a budai ejáletről új adatfelvétel. Mivel a rája szolgáltatásait a pénz romlásának megfelelően nem vették hivatalosan újból nyilvántartásba, sokkal nagyobb visszaélésekre nyílott alkalom, mint a XVI. században. Egy új pénzügyigazgatási rendszer bevezetését azonban csírájában gátolta meg az a timár-rendszer, amelyik kezdetben a szandzsák-összeírások rendszerét szükségessé tette.

A nyilvántartásba vett kincstári jövedelmeket vagy közvetlenül a kincstár megbízottai, vagy — szolgálati birtok esetén — a jövedelmek haszonélvezői szedték be. A szultáni hászbirtokok adószedői elszámolási jegyzéket voltak kötelesek készíteni, azok a defterek tehát, amelyeket általában tizedjegyzéknek vagy vámnaplónak nevezünk, tulajdonképpen mukátaa-elszámolások. Mind a tized-, mind pedig a dzsizje-adók beszedésére áll az, hogy a szandzsák-összeírások irányszámain túllépve a beszedendő összeget a konkrét helyzet alapján évről-évre újra megállapították, s ezekről a beszedéskor részletes elszámolást készítettek.

A szerző az összeírások gazdaságtörténeti adatainak forrásértékét a tizedjegyzékek és szandzsák-összeírások egybevetésével mérte fel, s megállapította, hogy a szandzsák-

összeírások kellő kritikával jól használhatók. Értékük nem annyira a részletekben van, mint inkább abban, hogy egy-egy nagyobb terület gazdasági életéről tájékoztatnak. Példaképpen elemezte a szekszárdi szandzsák 1570. évi összeírásának használhatóságát és az 1580. évinek a kisebb megbízhatóságát. Az 1580-as budai összeírás marhavámra vonatkozó adataival cáfolta az irodalomnak azt az állítását, hogy 1550 után az európai húsárak emelkedésének egyik főoka a magyarországi kivitel elapadása lett volna.

A dzsizje-defterek és szandzsákösszeírások a népességstatisztikai felmérést segítik elő. Mindig szem előtt kell azonban tartani, hogy a török hódoltság első három évtizede alatt kiszélesedett az adóalany fogalmának meghatározása, s gyakorlatilag minden családfőt dzsizjeadó fizetésére köteleztek. A két forrástípust a szerző egybevetette a magyar dézsmajegyzékekkel is, és megállapította, hogy a budai ejálethez tartozó 16 szandzsák népessége az 1577/78-as összeírások alapján 440 100-ra tehető. Ez a lélekszám 1662/63-ra az egyötödére csökkent.

Az 1967. szeptember 19-én lefolytatott nyilvános vitán *Sinkovics István* opponens hangsúlyozta, hogy a török források értékének megítélése nemcsak a török terület sajátos viszonyainak alaposabb megismerését teszi lehetővé, hanem ezen keresztül a másik két országrész fejlődésének felméréséhez is hozzásegít. Ezért a disszertáció legfőbb érdemét abban jelölte meg, hogy a török adóösszeírásokat keletkezésükben ismerteti, s ez jellegüket, felhasználhatóságukat, adataik megbízhatóságának fokát határozottabb megvilágításba helyezi. Ahol lehetséges volt, a szerző az összeírások forrásértékét párhuzamos magyar összeírásokkal ellenőrizte.

Az opponens felhívta a figyelmet arra, hogy a szakirodalomban, nevezetesen Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula munkáiban ellentétes gyakorlatot találhatunk egyrészt a török közigazgatási terminológia használatában, másrészt a szandzsák-összeírások jellegének megítélésében. Így bizonytalanság érződik a vilájet (elájet) — szandzsák (liva) terminusok magyarázatában és használatában. Fekete Lajos az esztergomi szandzsák 1570. évi összeírásához írt bevezetőjében kifejtette, hogy a szandzsák-összeírások az államnak járó adókat rögzítették, a földesúri adókat külön megegyezés szabályozta. Véleménye szerint a szandzsák összeírások a beszedett adók elszámolását adták, s tartományonként évenként elkészítették őket. Káldy-Nagy Gyula viszont úgy látja, hogy ezek az összeírások csak felmérték a lehetséges jövedelmeket. Mivel csak felmérések voltak, az összeírást nem ismételték meg évente. A disszertáns érvelése valószerűnek látszik, hasznos volna, ha a kérdésben a két turkológus egyeztetné álláspontját.

A török összeírások forráskritikájának, a források korlátozott száma miatt, a szokásosnál nagyobb nehézségeket kell leküzdenie. Az összeírókat nem látták el utasításokkal, hanem az előző adatfelvételt kapták meg mintául, másrészt maguk az összeírások is legnagyobbrészt elpusztultak, így a többszörös egybevetésre és ellenőrzésre kevés lehetőség kínálkozik. Ezért is ajánlatos volna, ha a jelölt összefoglalást adna arról, hogy Fekete Lajos 25 év előtti felmérése óta milyen területekről került elő új anyag. Káldy-Nagy Gyulának a nehézségek ellenére is több érdekes megfigyelése van, ami az összeírások használatához útbaigazítást ad. Így fontos az a megállapítása, hogy a különböző időkben keletkezett szandzsákösszeírások nem egyenlő értékűek, az 1590 utániak a termelésre vonatkozóan csak a korábbi adatokat ismétlik, s inkább névsoraik használhatók. Kiemelendő az a felismerése, hogy a dzsizje-összeírások nem egyforma adószedési kulcs szerint készültek, s 1580 körül már minden családfőt összeírtak. A szerző összevetései arra figyelmeztetnek, hogy még egyfajta összeírás különböző időkből való adatait sem lehet kritika nélkül egymáshoz viszonyítani, ezért a további forráskritikának nagyobb összehasonlítási anyagra kell támaszkodnia. Érdekes módszertani kísérlet a török és magyar összeírások egybevetése.

A disszertáció a magyarországi török összeírásokat úgy vizsgálja, hogy közben rámutat az egész török pénzügyigazgatást jellemző általános vonásokra. Hiányzik azonban a magyarországi és más tartománybeli viszonyok eltérő sajátosságainak pontosabb számbavétele. A disszertáció hangsúlyozza, hogy a törökök nemcsak hivatkoztak a magyar törvényekre, de több esetben felismerhető a korabeli magyar adószedési gyakorlat hatása. Szembetűnő ez az adózási kötelezettség alsó határának megállapításában (6 forint = 300 akcse), a magyar jövevényszóként a törökben megjelenő „szegin" kategóriájának azonossága a pauperrel, a subsidium és a dzsizje összegének egyezése (1 forint = 50 akcse) stb. Valószínű azonban, hogy ennél nagyobb méretű volt a magyar feudális viszonyok hatása. Példaként említhető a más falu határában művelt szántó és szőlő adóztatásának sokban megegyező gyakorlata. Az összehasonlítás még az olyan jelenségeknél is gyümölcsöző lehet, ahol közvetlen átvétel nem állapítható meg. Így ajánlatos lenne a török kincstár borkimérési monopóliumát összevetni a magyarországi borkimérési joggal, adó formájában történt megváltását pedig a szárazkocsmával.

Annak ellenére, hogy Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula a mukátaa lényegét az oszmán pénzügyigazgatásban a nyugati szakírókkal szemben meggyőzően tisztázta, a disszertációban nem világos a mukátaa- és a tímár-rendszer összefüggése. A szerző mukátaa-értelmezése erősen eltér a tímár-birtokrendszerről ismertektől, ezért az összefüggés megértéséhez a kérdés bővebb tisztázására lenne szükség.

Káldy-Nagy Gyula az adóösszeírásokban közölt nevek megfigyelése alapján a csak keresztnéven felsoroltakat a vezetéknévvel is jelölt családfők házanépéhez tartozónak határozta meg. Sinkovics István felhívta a szerző figyelmét arra, hogy a keresztnév mellé kapcsolt pap, deák, kovács stb. megjelölés az alakulóban levő névadás gyakorlatára világít rá. — A disszertáció meggyőzően cáfolja a nyugati szakirodalom azon megállapítását, hogy a XVI. század közepén a húsárak emelkedése nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a török miatt csökkent a marhabehozatal Délkelet-Európából. Kétséges azonban a szerzőnek az a megállapítása, hogy az áremelkedésben a Habsburgok XVI. századi vámpolitikájának döntő része lett volna. Az élelmiszerárak általános emelkedése nyilván az árforradalommal függ össze, amit az Európába özönlő nemesfémmennyiség, egyidejűleg pedig a lakosság számának növekedése váltott ki.

Sinkovics István végezetül ismételten hangsúlyozta, hogy a török források feltárásához a magyar történetírásnak fontos érdekei fűződnek. Káldy-Nagy Gyula a török források közzétételével és forrásértékük kritikai vizsgálatával hasznosan mozdítja elő a török korszak megismerését. Eredményei érdemessé teszik a tudományos fokozatra.

Makkai László opponensi véleményében rámutatott, hogy a gazdaság- és népesedéstörténeti szempontból elsősorban kiaknázható, statisztikai értékű adatokat kínáló török összeírások feltárása terén a magyar kutatók már eddig is nagy munkát végeztek. Hiányzott azonban a török összeírás-típusok forráskritikai elemzése, ami a magyar történészek számára felhasználásukat megnehezítette, s nem egyszer helytelen értelmezésüket okozta. Az összeírások forráskritikai értelmezésénél tehát kevés fontosabb témát választhatott a szerző. Nemzetközi viszonylatban is úttörő eredményei nélkülözhetetlenek a török források felhasználásakor. A szerző egyéb természetű török és magyar forrásokat is felhasznált; ezek közül ki kell emelni a szakirodalomban először felhasznált mühimme defteri-ket, melyek az összeírások számos, eddig homályban maradt körülményére fényt vetnek.

Az egész forrásanyag felhasználása tekintetében a szerző két megállapítása tűnik döntő fontosságúnak. Az egyik az, hogy a török uralom egész fejlődéséből következőleg 1580 után az összeírások egyre kevésbé megbízhatóak, s a XVII. században kevésbé rendszeresek is. A másik a török adórendszernek a helyi viszonyokhoz való nagyfokú alkalmazkodására világít rá. A dzsizje-adó és a rovásadó-kulcs megfelelésén túl hasznos volna azonban alaposabb összehasonlító vizsgálat alá vetni a párhuzamosságokat és eltéréseket, mert csak ez világítja meg, hogy a magyar paraszt a török vagy a magyar uralom alatt viselt-e nagyobb terheket. Néhány más részletkérdés megválaszolása is segíthetné mind a forráskritika elmélyítését, mind a kizsákmányolás fokának felmérését. Nem közömbös pl., hogy a tímár- és ziámetjavadalmasok kötve voltak-e a szolgáltatások beszedésében a szandzsákdefterek előirányzataihoz, vagy pedig azoktól eltérő magán-megállapodásokat kötöttek a rájával. A XVII. században a magyar földesurak és török javadalmasok közös falutelepítései és szolgáltatás-kivetései és a sűrűsödő török majorkodás arra mutatnak, hogy a gyakorlati élet átlépte a tímár-rendszer kereteit, ami a feudalizmusnak sajátos magyarországi török válfajává alakult át, s már nem volt beszorítható a régi pénzügyigazgatási formulákba. Ezért az értekezés lehető továbbfejlesztésének irányát a XVII. század alaposabb feltárásának szükségessége szabja meg.

Az adóbehajtás tárgyalása során a szerző kimutatta az iltizám-rendszerről, hogy tulajdonképp adóbérlet volt. Hasznos lenne, ha a disszertáció az emánet- és keszim-rendszereket is részletesen elemezné. Ehhez a munkához a magyar források nyújtanának nagy segítséget.

A disszertáció utolsó fejezetében a szerző sikerrel alkalmazza a török és magyar források egybevetésének módszerét. A török összeírások gazdaságtörténeti tanulságainak levonását Tolna példáján mutatja be. A háromféle összeírás adataiból egy tipikus mezőváros képe bontakozik ki. Egyet kell érteni azzal, amit a szerző mond a gabonatermelés struktúrájában beállt változásról s az árugabona-termelés visszafejlődéséről a XVI. század ötvenes-hatvanas éveiben. Bizonytalanabb forrásbázison nyugszik azonban az a nézete, hogy egyidejűleg a bortermelés is csökkent: a zsellérréteg felduzzadása inkább a munkaerőnek a szőlőművelésbe áramlását jelzi.

Mind módszertani, mind tartalmi szempontból nagyérdekű a népesedéstörténeti fejtegetés. Itt a dzsizje- és dicajegyzékek összevetése a korabeli összeírások megbízhatóságára vet fényt. A török dzsizje- és tizedjegyzékek összevetése arra az eredményre ve-

zetett, hogy míg a XVI. század közepén a dzsizjefizetők a tizedfizetőknek kb. 70%-át teszik, addig a hetvenes években a dzsizje kiterjesztése következtében a különbség elenyészik, s mindkét összeírás-típus feltünteti a teljes termelő lakosságot, azaz a családfőket. A szandzsák-összeírások és a dézsmajegyzékek névsorai eltérést mutatnak, amit a szerző a jobbágyok egyrészének az összeírók elől való ideiglenes elszökésével magyaráz. Figyelembe kell azonban venni, hogy az azonos időpontban és faluban felvett magyar urbáriumok és dézsmajegyzékek között is nemegyszer 30%-os az eltérés.

Az 1577—78-as jegyzékek összevetése alapján a szerző kiszámítja 16 szandzsák összlakosságát. A szökési hiányt 10%-nak, a falusi bírók és szolgák számát 20%-nak veszi, s családonként ötös szorzószámmal 440 100 főnyi paraszti lakosságot állapít meg. A számításba hiba csúszott, ennek kijavítása csekély eltérésre, 433 433-ra vezet. Nagyobb eltérést hoz az, hogy összlakosságról lévén szó, ehhez hozzá kell számítanunk a török lakosságot, a keresztény papokat és talán még más, dzsizjét nem fizető elemeket is. Így a lélekszámot legalább 460 000-re kell emelni, ami km²-enként 10-es népsűrűséget jelent. A királyi Magyarországgal és XVIII. századi adatokkal összevetve ez a becslés reálisnak tűnik. Több kételyt ébreszt azonban a 1662—63-as dzsizje-összesítésből kiszámítható kb. ötször kisebb lakosság. Nem tagadva a tizenötéves háború nagy pusztításait, figyelembe kell venni azt is, hogy az összeírás háborús években történt, amikor a parasztság tekintélyes része bújdosott, valamint a XVII. századi összeírások kisebb megbízhatóságát.

Befejezésül Makkai László hangsúlyozta, hogy az értekezés fontos témát igen széles forrásbázison, magas szakmai színvonalon tárgyal, s szerzőjét érdemessé teszi a tudományos fokozatra.

Elekes Lajos felszólalásában ugyancsak hangsúlyozta a témaválasztás fontosságát. A disszertáció előrelépést jelent még a korábbi jelentős kezdeményezésekhez képest is. A munka nagy könnyebbséget jelentene a kor magyar kutatói és a külföldi turkológusok számára is, ezért ajánlatos lenne idegen nyelvű megjelenése is.

A disszertációban igen éles szembeállítás olvasható, mely szerint a tímár nem hűbér, hanem javadalom. A megállapítás lényege nem vitatható, tekintettel azonban a hűbériséggel foglalkozó viták egyes félrevezető megállapításaira, célszerűbb lenne a merev szembeállítás helyett finomabb megfogalmazást keresni. A korai hűbériség formái között van jónéhány, melyekkel a tímár egybevethető. E lehetőség végső kizárására az eddigi kutatások nem adnak kielégítő alapot. Az értekezés értékes kezdeményezést tett a török és királyi magyar terület viszonyainak egybevetésére. Ezek továbbfejlesztése valóban hasznos lenne, de a disszertáció kereteit túllépné. A népességszám vizsgálatával kapcsolatban Elekes Lajos emlékeztetett arra, hogy Molnár Erik magasnak ítélte a családonkénti ötös szorzószámot. Ez a számítási módszer, tekintettel széleskörű elterjedésére, használható, de célszerű jelezni azt, hogy itt erősen vitatott számmegállapításról van szó.

Ruzsás Lajos azt vizsgálta, hogy az 1580—90-es évekig a török pénzügyi rendszer követi a mezőgazdaság ágainak irányváltozását. Nyomon követhető, amint a török megszállás kezdetekor az emberanyag csökkenése miatt a szőlőművelésről a hangsúly a gabonatermelésre, majd később az állattenyésztésre tolódik. A XVII. század megbízhatatlan forrásaiból a termelés további alakulását nem tudjuk nyomon kísérni, viszont nyilvánvaló, hogy az infláció miatt a török birtokosok emelték a pénz- és termésadót. A disszertáció érdeme, hogy a fejlődést akkor is jól követi, amikor az adózás története már nem tükrözi kellően az irányváltozásokat.

Perjés Géza a disszertáció történeti-statisztikai vonatkozásait érintette. Kétségesnek: az akkori technika mellett túlságosan alacsonynak ítélte Tolnán az első összeírásban szereplő 20%-os gabonatermelő lakosságot, nemkevésbé az ebből kiszámítható családonként 4 mázsás gabonakészletet. — A magyar turkológia eddigi eredményei arra mutatnak, hogy a török adminisztráció igen jól működött, a birodalom hatalma hallatlanul nagy volt. A központ parancsai érdekes szociálpolitikai megfontolásokat is mutatnak. Mindezen eredmények ellenére még a legújabb történeti munkákban is kísért a bomladozó, a termelőerőket teljesen tönkretevő birodalom képe. A turkológiai eredmények ugyanakkor azt is megmutatják, mennyire hasonló nehézségekkel küzdöttek a török, Habsburg, francia stb. birodalmak.

Kérdést intézett a jelölthöz: mivel magyarázható a jobbágyok menekülése a hászbirtokokról a sokkal nagyobb kiszolgáltatottságot jelentő tímárbirtokokra? Ez az áramlás talán a tímárbirtok megítélésének felülvizsgálását teszi lehetővé.

Fekete Lajos Sinkovics István kérdésére válaszolva elmondotta, hogy a szandzsák-összeírások jellegének megítélésében Káldy-Nagy Gyula álláspontja helyes, s igaza van abban is, hogy ezek az összeírások a parasztok összes adóját — tehát az államiakat és földesúriakat is — irányozták elő. A jelölt eredményeit olyan forrásanyagból tudta le-

vonni, amelyeket ő harminc éve készült munkája írásakor még nem ismert. — A török közigazgatási terminológia szakirodalombeli bizonytalan használata abból ered, hogy a fogalmakat maga a török közigazgatás is következetlenül használta. A terminusok eredeti jelentésében az ejálet kormányzást, a vilájet kormányzóságot jelölt. — Az adóalap egyezése a török és magyar rendszerben meglepő jelenség, de ajánlatos lenne ezt a kérdést az egész török birodalomban megvizsgálni, mert a 300 akcse a kisázsiai tartományokban éppúgy kritérium volt, mint a magyarországi területeken.

Káldy-Nagy Gyula disszertációja egységes, lezárt munka, melyhez hozzákapcsolódik másik két elkészült dolgozata, az iszkenderuni vámnapló és a budai összeírás feldolgozása is. Munkáiban nagy segítségére vannak a török levéltárakból az utóbbi években megszerzett anyagok. Fontos feladat, hogy ezt a gyűjtést tovább folytassuk, annál is inkább, mert egyre több ország kapcsolódik be a török források feldolgozásába.

Elekes Lajos a szandzsák-összeírások jellegének megítéléséhez hozzáfűzte, hogy egy dolog az, hogy akármilyen céllal, jelleggel mit írnak össze állami vagy annak tartott jövedelemforrások nyilvántartása végett, és más dolog, hogyan alakulnak a ténylegesen behajtott jövedelmek. Erre a kettősségre a disszertáció is utal.

Káldy-Nagy Gyula válaszában elmondotta, hogy disszertációjában a török közigazgatási terminusok ingadozó használata abból eredt, hogy mindig az idézett forrás arab ill. török terminusához ragaszkodott. Az arab liva és a török szandzsák szó eredetileg zászlót jelent, a vilájet és elájet arab terminusok, az előbbi a váli helytartóságát, utóbbi általában a tartományt jelölte. A liva-szandzsák ill. a vilájet-elájet terminusokat felváltva használták, de a vilájet szót különösen a XVI. században gyakran használták az első kettő helyett. A birodalom több beglerbégségből állt, melyeknek közigazgatási terminológiája a vilájet ill. elájet volt. Ezek oszlottak több szandzsákbégségre, melyet közigazgatásilag szandzsáknak, livának, de nem egyszer vilájetnek is neveztek.

A kutatások elmélyítése a XVII. századra valóban szükséges, akadályt jelent azonban, hogy lényegesen kevesebb török levéltári forrás áll rendelkezésre, mint a XVI. századra. Ennek oka nem egyszerűen abban keresendő, hogy elpusztultak, hanem hogy a török birodalom hanyatlásával adminisztrációs szervezete meglazult, és irattermése csökkent. E nehézség leküzdéséhez a magyar forrásokra kell támaszkodni.

1662-re a lakosság egyötödére csökkenését más adatok is alátámasztják. Így a budai szandzsák dzsizjeadó fizetőinek száma az 1578-as 10 888-ról 1635-re 1700-ra csökkent. Általános érvényű bizonyítékként természetesen még széleskörű vizsgálatra van szükség.

A disszertáció kibővítésénél felhasználja az opponensek azon észrevételeit, melyek a tímár- és mukátaa-rendszer alaposabb elemzését, több török és magyar adónem összevetését, az össznépesség számának felemelését ajánlották.

A jobbágyok menekülése a hászbirtokokról a tímárbirtokokra első pillanatban különös. Figyelembe kell azonban venni, hogy nemcsak a nagy mezővárosok voltak hászbirtokok, hanem sok más kis helység is, s ha ezekbe kijártak az adószedők, a parasztság sorsa elviselhetetlenebb lehetett, mint egyes tímárbirtokokon.

Az opponensi vélemények és a vita alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Hegyi Klára

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1966. július 1.—december 31.)

Összeállította: V. Windisch Éva.

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) *Bibliográfiák*

Alföldi András: Bibliographia Pannonica. 5. A római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új irodalma 1938- és 1939-ben. Bp. 1966. Soksz. 69 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 10./

Bibliográfia Magyarország legújabbkori történetéhez. Az 1955—1965. között megjelent fontosabb könyvek, tanulmányok, cikkek jegyzéke. [Kiad. a Budapest, Egyetem], Bölcsészettudományi Kar. Jav. bőv. kiadás. (Összeállította Siklós András.) Bp. 1966, Tankönyvkiadó. Soksz. 175 l.

Bibliographia archaeologica hungarica 1965. Magyar régészeti irodalom. (Összeállította): Németh Endre. AÉ. 1966. 93. köt. 1. sz. 137—157. l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1963. AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 459—478. l.

Budapest történetének bibliográfiája. — Bibliographia historiae civitatis Budapestinensis. [Összeáll.:] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Főszerk.: Zoltán József. 5. köt. 1686—1950. Politika. Közigazgatás. Szerk. Berza László. Bp. 1966. 659 l.

Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiája. /1963. júl. 1.—1965. máj. 1./ [Összeáll.]: Déri Miklósné. AnnBU. 3. 225—227. l.

Az 1964. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. Összeállították: B. Gönczi Éva, Jakubik Anna, Szabó Erzsébet. MűÉ. 1966. 15. évf. 2. sz. 151—182. l.

Folyóiratszemle. /Magyar folyóiratok. — Külföldi folyóiratok./ Száz. 1966. 100. évf. 2—3, 4—5. sz. 541—606, 1005—1054. l.

(Gáliczky Éva): Történelem, forradalom. A magyar munkásmozgalom történetéről megjelent legújabb könyvek ajánló bibliográfiája. Bp. 1966, Fővárosi Szabó Ervin Kvt. Soksz. 63 l.

Gunst Péter: Die Agrargeschichtsschreibung in Ungarn 1945—1965. AtSz. 1965. 7. évf. Supplementum. 1—44. l.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma 1964—1965. Összeállították: Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 666—760. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1966. január—március. PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 178. l.

Marx és Engels művei magyarországi kiadásainak bibliográfiája. 1945—1965. (Kiad. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és a Miskolci Megyei Könyvtár.) Bp. 1966, 131 l., 8 t.

Nekrológ-bibliográfia. Az 1962. év végéig elhunyt magyar orvosokról és gyógyszerészekről szóló megemlékezések bibliográfiai adatai. Összeállították: Bolányi Imre, Palatkás Béla. CMed. 1966. 40. sz. 169—270. l.

Die Publikationen der Mitarbeiter der geschichtswissenschaftlichen Lehrstühle in den Jahren 1962—1964. [Összeállította]: Diószegi Mária. AUSBhist. 8. 277—291. l.

Szigetvár. Bibliográfia. (Összeáll. [Pécs], Megyei Könyvtár.) Bp. 1966, 63 l., 1 t. /A Baranya megyei Tanács Megyei Könyvtárának kiadványai 7./

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1965. júl. 1.—szept. 30. Összeállították: Bánó Zsuzsa, Takács Miklós. VSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 465—474. l.

b) *Katalógusok, leltárak, gyűjtemények ismertetése*

Bendefy László: Ismeretlen vízügyi kéziratos térképek az Országos Levéltárban. Hidrológiai Közlöny. 1966. 46. évf. 6. sz. 282—286. l.

Borsa Iván: Az Országos Levéltár Filmtárának 1965. évi gyarapodása. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 475—502. l.

Dörnyei Sándor: Magyar orvostörténeti vonatkozású kéziratok a bécsi Nemzeti Könyvtárban. CMed. 1966. 40. sz. 279—283. l.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 12. 1964—65. (Szerk. biz.: Dobos Piroska, Marót Miklós stb.) Bp. 1966. 314 l., 12 t.
A kötet tartalmából:
Remete László: Szabó Ervin szocialista könyvgyűjteménye a Fővárosi Könyvtárban.

Az István Király Múzeum állandó kiállításának vezetője. (Írták *Bánki Zsuzsanna, Bóna István* stb. A kiállítást rend.: Bóna István, Farkas Gábor stb.) Székesfehérvár 1966. 63 l., 1 t.
/István Király Múzeum közleményei. D. sor. 40./

Képek Mohács életéből. Vezető a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum állandó kiállításához. [Írta] *Bándi Gábor, Dankó Imre.* Pécs 1966. 50 l.
/A Janus Pannonius Múzeum füzetei 8./

Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban. [Szerk. Maksay Ferenc. Közrem.: Tóth Andrásné Polonyi Nóra.] 1. (Komoróczy György:) Kéziratos térképek a Debreceni Állami Levéltárban. 2. (Soós Imre): — — az Egri Állami Levéltárban. 3. (Vitál József): — — az Esztergomi Állami Levéltárban. 4. (Kiss Mária—Lengyel Alfréd stb.): — — a Győri Állami Levéltárban. 5. (Csákabonyi Kálmán—Bálint Ferenc): — — a Gyulai Állami Levéltárban. 6. (Kanyar József—Leidecker Jenő): — — a Kaposvári Állami Levéltárban. [Kiad. a] LOK. Bp. 1965. Soksz. IV, 574 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 16. r. Szegedi Állami Levéltár. (Összeáll. Oltvai Ferenc. Közrem. Balogh Judit, Nagy Sándor, Vinczi Károlyné.) Bp. 1966, LOK. Soksz. III, 86 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 18. r. Szentesi Állami Levéltár. (Összeáll. Páhi Ferenc, Schneider Miklós.) Bp. 1966, LOK. Soksz. IV, 53 l.

Magyar Államvasutak Igazgatósága 1869—1949. Repertórium. 1. r. 1869—1920. Összeáll. Tökölyi István. [Kiad. a] LOK. Bp. 1964 [1966]. Soksz. 172 l.
/Levéltári leltárak 26./

Magyar Országos Levéltár. Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttleworth. Magyar Gépgyári Művek Rt. Repertórium. Összeáll. Szilágyi Gábor. [Közrem.]: (Török Mária). [Kiad. a] LOK Bp. 1965. Soksz. 128, 442 l.
/Levéltári leltárak 35./

Magyar Országos Levéltár. A Károlyi család nemzetségi és fóti levéltára. Repertórium. Összeáll. Bakács István. [Kiad. a] LOK. Bp. 1965. Soksz. 377 l.
/Levéltári leltárak 33./

[Magyar Országos Levéltár.] Külföldi levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában. /1965. jan. 1-én./ Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia kivételével. [Repertórium.] Összeáll. Borsa Iván. [Kiad. a] LOK. Bp. 1965. Soksz. 199 l.
/Levéltári leltárak 34./

Magyar Országos Levéltár. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. és beolvadt vállalatai. Repertórium. 1. köt. Közgyűlés, Igazgatóság, Ügyvezető-igazatóság, Felügyelőbizottság, Ipari titkárság iratai és projektumok. 1—2. r. [Összeáll.] Jenei Károly. [Közrem.]: (Török Mária.) [Kiad. a] LOK. Bp. 1965. Soksz. IV, 606 l. 2 db-ban.
/Levéltári leltárak 32./

Magyar Országos Levéltár. Romániai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár filmtárában. (1964. jan. 1-én.) Összeáll. Borsa Iván. [Kiad. a] LOK. Bp. 1964 [1966]. Soksz. 283 l.
/Levéltári leltárak 28./

Magyar Országos Levéltár. Weiss Manfréd Konszern-Vállalatok. Labor Bizalmi Rt.; Vállalatok okmánytára; WM Acél- és Fémművek Rt.; WM Repülőgép- és Motorgyár Rt. Repertórium. 1. r. [Összeáll.] Jenei Károly. [Közrem.] (Török Mária). [Kiad. a] LOK. Bp. 1966. Soksz. 398 l.
/Levéltári leltárak 36./

Mezősi Károly: Pest megye múzeumai. Bp. 1966. 93 l.
/Pest megyei múzeumi füzetek 2./

Soós Imre: Az egri káptalan magánlevéltára. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 460—474. l.

Stier Miklós—Vida István: A Népfront csepeli helytörténeti bizottságának munkájáról. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 614—615. l.

A Szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum kiállításai. A Vártörténeti és a hódoltságkori török iparművészeti kiállítás vezetője. [Írta] *Kováts Valéria.* (A kiállítást rend.: Múzeumi Ismeretterjesztő Központ.) Pécs 1966. 112 l.
/A Janus Pannonius Múzeum füzetei 10./

A területi állami levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. 1. r. Országos összeírások. Állami adóösszeírások 2. r. Mutatók. (Szerk.: Bácskai Vera. Közrem. Muzsnai Lászlóné.) [Kiad.a] (LOK). Bp. 1965. Soksz. XI, 227, 184 l.
/Levéltári jegyzékek 2./

c) *Ismertetések*

Budapest munkásmozgalma 1919—1945. Bibliográfia. Bp. 1965. — Ismerteti: *Rozsnyói Ágnes.* Száz. 1966. 100. évf.

4—5. sz. 1003—1004. l.

Budapest történetének bibliográfiája. 2. köt. 1686—1950. Bp. 1963. — Ismerteti: *Varga István.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 535—536. l.

Budapest történetének bibliográfiája. 5. köt. 1686—1950. Politika—közigazgatás. Bp. 1966. — Ismerteti: *Pálvölgyi Endre.* Kts. 1966. 16. évf. 11. sz. 685—686. l.

A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. 1919—1938. Bp. 1966. — Ismerteti: *J. I.* PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 175—177. l.

A Fővárosi Levéltár térképei 1705—1918. Bp. 1964. — Ismerteti: *Gazdag László.* FöK. 1966. 14. köt. 3. sz. 252—253. l.

Gábor Imréné: Kommunista röplapok bibliográfiája. 1919—1944. 1—2. k. Bp. 1965. — Ismertetik: *Munkácsi Piroska.* MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 279. l.; *Vigh Károly.* Kts. 1966. 16. évf. 9. sz. 558—559. l.

Komáromy József: A Herman Ottó Múzeum állandó kiállítása. HOMK. 1966. 7. sz. 34—40. l.

Kőhalmi Béla: A „Magyar Könyvészet" újabb kötetei. Az 1964. évi kumuláció és a felszabadulásunk utáni első ciklus/1945—1960/ I. kötete. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 262—264. l.

Magyar könyvészet 1945—1960. 4. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Fülöp Géza.* ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 517—518. l.

Nagy Gyula: A Hallei Magyar Könyvtár kéziratai. /Dr. Pálfy Miklós könyvészeti munkája a magyar protestantizmus történetének nagyértékű forrásanyagáról./ ThSz. 1966. 9. évf. 5—6. sz. 160—162. l.

Szigetvár. [Bibliográfia.] Pécs 1966. — Ismerteti: *Bereczky László.* Kts. 1966. 16. évf. 9. sz. 559—560. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Lenin, V[ladimir] I[ljics] összes művei. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) 11. köt. 1905. július—október. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. XXI, 546 l., 2 t.

Lenin, [Vladimir Il'ics]: A szocialista gazdálkodásról. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 291 l.
/A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 8./
„A szocialista gazdaság irányításáról" címmel megjelent válogatás átd. bőv. kiadása.

b) *Feldolgozások*

Ágh Attila: A fiatal Marx valláskritikája. Világosság. 1966. 7. évf. 10. sz. 577—584. l.

Johancsik János: Lenin és az 1917-es orosz forradalmak. Történelem. 1966. 5. sz. 5—32. l.

Kiss Artúr: A szocialista építés nemzeti és általános érvényű vonásairól. MFSz. 1966. 10. évf. 2. sz. 258—284. l.

Rév Mária: Marksz i Scsedrin. ALitt. 1966. 8. tom. 1—2. fasc. 255—261. l.

Sándor Pál: Az idős Schelling és a fiatal Engels. MFSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 608—647. l.

c) *Ismertetések*

Engels Frigyes válogatott katonai írásai. 2. köt. Bp. 1966. — Ismertetik: *Gellért Tibor.* HK 1966. 13. évf. 3. sz. 614—617. l.; *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 262. sz. 7. l.

Lenin Magyarországról. Bp. 1965. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 971—973. l.

Lenin, [Vladimir Il'ics]: Művészetről, irodalomról. Bp. 1966. — Ismerteti: *Gönczi Imre.* Kts. 1966. 16. évf. 8. sz. 491—492. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) *Történetelmélet, elvi kérdések*

Ágh Attila: Humanizmus és kultúra. Kritika. 1966. 4. évf. 9. sz. 3—9. l.

Az ázsiai termelési módról folyó vita. Összeállította: Mayer Mária. Vt. 1966. 11. sz. 7—11. l.

Berend T. Iván: A marxista eszmeiség mércéje. MT. 1966. 11. köt. 6. sz. 387—390. l.

Berend T. Iván: Az optimizmus és a szubjektivizmus kérdése történelemszemléletünkben. TáSz. 1966. 21. évf. 10. sz. 96—102. l.
Vita Mód Aladárral.

Dolmányos István: Hagyományok a mérlegen. Nsz. 1966. 24. évf. 256. sz. 4—5. l.

Horváth Jenő: Népi demokratikus forradalmunk elvi kérdései történetírásunkban. /1956—1965./ TanNForr. 5—33. l.

Jacobeit, Wolfgang: A néprajz és a termelőerők története. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 1—12. l.

Mód Aladár: Az optimizmus vagy pesszimizmus vitájához. [A Magyarország története c. műről tartott ankét kapsán.] Valóság. 1966. 9. évf. 9. sz. 85— 92. l.

Mód Aladár: Történelemszemléletünk ideológiai kérdéseihez. TáSz. 1966. 21. évf. 9. sz. 98—111. l.

Molnár Erik: Révai József történelemszemléletéről. Kritika. 1966. 4. évf. 7. sz. 3—8. l.

Nagy László: Megjegyzések „A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai" című tervtanulmány I. részéhez. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 606—613. l.

Pach Zsigmond Pál: Optimizmus és objektivitás történetszemléletünkben. [Mód Aladárnak az Új Írásban megjelent cikkeihez.] TáSz. 1966. 21. évf. 7—8. sz. 99—123. l.

Ruzsás Lajos—Szücs Ernő: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. [Előterjesztés a MTA Történettudományi Bizottságának ülésén. Mályusz Elmér, Székely György, Várkonyi Ágnes, Berend T. Iván, Makkai László, Mód Aladár, Paulinyi Oszkár, Tarjányi Sándor, Pamlényi Ervin hozzászólásaival.] MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 5—67. l.

Stajermann, E. M.: Ismétlődés a történelemben. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 492—505. l.

Szentpéteri István: Demokrácia és hagyomány. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 7. sz. 579—582. l.

Tőkei F[erenc]: Sur le mode de production asiatique. [Az ázsiai termelési mód kérdéséhez.] Bp. 1966, Akad. Kiadó. 88 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 58./

Tudományos ülésszak az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a nemzeti ideológia múltja és jelene témakörből. 1966. február 21—22. [Ismertetik]: *Glatz Ferenc, Stier Miklós.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1068—1081. l.

Varga János: Magyar szellemtörténet — magyar nacionalizmus. Kritika. 1966. 4. évf. 8. sz. 6—13. l.

Várkonyi Ágnes, R.: „Rendezni végre közös dolgainkat." [*Csanda Sándor:* A törökellenes és a kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai. Bp. 1961. c. mű kapcsán írott jegyzetek.] Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 607—612. l.

A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. Vita a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságában. [Mályusz Elemér, Ruzsás Lajos és Szücs Jenő referátumának kivonatos közlésével.] Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1098—1107. l.

Vasziljev, L. Sz.—Sztucsevszkij, J. A.: A kapitalizmus előtti társadalmak keletkezésének és fejlődésének három modellje. Az ázsiai termelési mód problémájához. (A Voproszi Isztorii 1966. 5. sz.-ból.) Vt. 1966. 11. sz. 13—34. l.

b) *Módszertani kérdések*

Borsa Iván: Néhány gondolat a levéltárak feladatairól. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 267—276. l.

Fenyő István—Perjés Géza: A számok és a történelem. ÉlT. 1966. 22. évf. 2. sz. 59—61. l.

Hirschberg, Walter: Kultúrtörténet és néptörténet. StEthn. 8. 63—70. l.

Inczefi Géza: A történeti földrajzi nevek lokalizálása. MNyőr. 1966. 90. évf. 3. sz. 302—306. l.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. /Egyetemi tankönyv./ Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 163 l., 12 t.

Szabad György: A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 13—17. l.

c) *Gyűjteményes munkák*

(A több szerző által írott kötetek történelmi tanulmányait lásd a megfelelő szakokban.)

Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. 2. (Ed.: Stephanus Borzsák. Adiuv. Emericus Tegyey.) Debrecen 1966. 112 l.

Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. (István Király Múzeum évkönyve.) Vol. 4—5. 1963—64. (Szerk. Fitz Jenő.) [Kiad. a] Székesfehérvár, Fejérm. Múz. Ig. Székesfehérvár 1965 [1966]. 262 l., 30 t. /István Király Múzeum közleményei C. 4./

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 8. Red. Z[oltán] Oroszlán. Bp. 1966. 291 l., 5 t.

Arrabona. (A Győri Múzeum évkönyve.— Les annales du Musée de Győr.) 8. (1966. Szerk. Uzsoki András.) Győr 1966. 367 l.

Barabás Tibor: Egy nép nevelői. Bp. 1966, Magvető. 287 l.
A kötet tartalmából:
Apáczai Csere János
Misztótfalusi Kis Miklós
Hajnóczy József
Báró Wesselényi Miklós
Szabó Ervin.

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. — /Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis . . . / 8. köt. Szerk. a Kar Tudományos és Módszertani Bizottsága. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 247 l.

Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. 4. (Szerk. Bende Sándor.) Eger 1966. 599 l., 15 t.

Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. — /Annales Bibliothecae Universitatis de Ro-

lando Eötvös nominatae./ 1966. (Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértesy Miklós.) Bp. 1966. 334 l., 1 térk.

Folia archaeologica. /A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve./ 17. (Szerk. Fülep Ferenc.) Bp. 1965, Múzeumi Ismeretterjesztő Közp. 330 l.

Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. Materialien der 7. ungarisch-tschechoslowakischen Rechtshistorikerkonferenz in Pécs /23—25. Sept. 1965/. Red. Andor Csizmadia. [— — zárószavával.] Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 158 l. /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 48./

A Herman Ottó Múzeum évkönyve. — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 5. (Szerk. Komáromy József.) Miskolc 1965. 453 l., 3 t., 1 térk.

Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum évkönyve. 8. 1965. (Főszerk.: Weiner Mihályné.) Bp. 1966, Múz. Ismeretterjesztő Közp. 178 l.

A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1964. (Szerk. Dankó Imre, Munkatárs: Mándoki László.) Pécs 1965 [1966]. 381 l.

A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1965. (Szerk. Dankó Imre. [Közrem.] Mándoki László.) Pécs 1966. 352 l., 4 t.

Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből. (Szerk. és bev. Makkai László.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 638 l.

A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962. (Szerk. Vass Henrik.) [Kiad. az] MSzMP, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 316 l.

Körös népe. Történelmi és néprajzi szemle. 6. Békéscsaba 1965 [1966]. 124 l.

Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve./ 8. Szerk. Gunda Béla. Debrecen 1966. 222 l.

Palóföld. Nógrádi írók, művészek antológiája. (Kiad. a Megyei Tanács.) 1966. 1. (Fel. szerk.: Csukly László.) Salgótarján 126 l., 2 t.

Tamás Aladár: Aggodalom jegyében. (Tanulmánygyűjtemény.) [Bev.] (Szabolcsi Miklós. Jegyz.: Botka Ferenc). Bp. 1966, Magvető. 297 l.

A kötet tartalmából:
Párizsi figyelő.
József Attila a munkásmozgalomban. 1—2.
Stromfeld Aurél emlékezetéhez.

Tanítóképzőintézetek tudományos közleményei. [Kiad.: Debrecen, Tanítóképző Intézet.] 3. (Fel. szerk.: Kiss Lajos, Kiss Tihamér.) Debrecen 1966. 234 l.

Tanulmányok Gyöngyös város történetéből. Gyöngyös 1964 [1966]. Soksz. 80 l. /A Mátra Múzeum füzete 7./

Tanulmányok a magyar népi demokratikus forradalom történetéből. (Szerk. Horváth Jenő, Izsák Lajos.) [Kiad. az] ELTE Legújabbkori Magyar Történeti Tudományos Diákkör. Bp. 1966. Soksz. 304 l.

Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. 1965. (Szerk. Kiss Árpád, Nagy Sándor stb.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 451 l.

Theatrum. Színháztudományi értesítő. 1964. (Szerk. Kovács Tivadar.) Bp. 1965 [1966], Színháztud. Int. Soksz. 326 l.

d) *Ismertetések*

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 16. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Szilágyi János.* AÉ. 1966. 93. köt. 1. sz. 119—121. l.

Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 1—2. Bp. 1962, 1964. — Ismerteti: *Vörös Károly.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1000—1003. l.

Fehér Pál, E.: Közös múlt. [A nemzeti kérdésben folyó vitákról.] Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 35. sz. 1—2. l.

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. 16. köt. Bp. 1964. — Ismertetik: *Sz. Póczy Klára, Entz Géza.* AÉ. 1966. 93. köt. 1. sz. 121—123. l.

Glatz Ferenc: A „Századok" 1965. évi második félévi számairól. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 419—424. l.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. Bp. 1965. — Ismerteti: *Veress Éva.* AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 198—199. l.

Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kakuk Zsuzsa.* AL. 1966. 16. tom. 1—2. fasc. 189—191. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. — Ismerteti: *Rejtő István.* MT. 1966. 11. köt. 7—8. sz. 513—515. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bánki Vajk Emil: Rendjelek, kitüntetések a magyar történelemben. /Folytatás./ Az Érem. 1966. 22. évf. 35—36. sz. 301—308. l.

Hősi múltunk. Dokumentumgyűjtemény. [1.] Malomipar. (Összeáll. Rajki Árpád.) [Kiad. az] Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezete. [Bp.] 1966. Soksz. 345 l.

Irmédi-Molnár László: Adatok a XVII. századi és a korábbi idők magyar térképtörténetéhez. FöÉ. 1966. 15. évf. 2. sz. 263—273. l.

Kalmár János: A budai vár feltárásának fegyverrégészeti leletanyaga. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 584—601. l.

Kemény Gábor válogatott pedagógiai művei. Szerk., bev. és jegyz.: Köte Sándor. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 412 l., 4 t. /Neveléstörténeti könyvtár./

Révai József: Válogatott történelmi írások. 1—2. köt. (Vál., jegyz. F. Majlát Auguszta. Közrem. Stier Miklós, Vida István.) [Kiad.] (a MTA Irodalomtörténeti Intézet.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 325, 509 l.

Száz esztendő harcai. Olvasmányok a bőripari dolgozók mozgalmainak történetéből. (Összeáll. Borsányi György, Székely Ernő.) [Kiad. a] Bőripari Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1966, Táncsics Kiadó. 303 l., 49 t.

b) *Feldolgozások*

Anghi Csaba: A százéves Állatkert. Budapest. 1966. 4. évf. 4. sz. 17—19. l.

Antall József: Semmelweis Ignác tabáni szülőháza és utolsó pesti lakóhelye. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 3. sz. 172—180. l.

Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. 3. r. ET. 1966. 77. évf. 2. sz. 229—253. l.

Bán Imre: A szigetvári hős emlékezete. Nagyvilág. 1966. 11. évf. 12. sz. 1866—1868. l.

Bihari Mór: Teszársz Kálmán, a magyar szocialista szakszervezeti tanítómozgalom megszervezője. PSz. 1966. 16. évf. 7—8. sz. 661—671. l.

Bodgál Ferenc: A miskolci kovácskerékgyártó céh. HOMÉVK. 5. 299—316. l.

Bogdán István: A malom és a népesség. ÁtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 178—189. l.

A budapesti közúti vasút 100 éve. (Szerk. Csuhay Dénes.) [Kiad. a] Fővárosi Villamosvasút. Bp. 1966, Közdok. 231 l.,9 t.

Csatkai Endre: A soproni vendégfogadók a 16/19. században. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 201—217. l.

Dankó Imre: Adalékok a pécsi piacok és vásárok néprajzához. JPM. 1964. 169—185. l.

Dobos Ödön: Pest-Buda gyógyfürdői. Budapest. 1966. 4. évf. 4. sz. 7—9. l.

Draveczky Balázs: Fejezetek Somogy megye történeti emlékeiből. [Kaposvár] 1966, KISz Somogym. Biz. 40 l.

Dudás Miklós: A magyar liturgikus nyelv kialakulása és a bizánci szertartású kereszténység hazánkban. Vigilia. 1966. 31. évf. 8. sz. 505—513. l.

Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. [Kiad.] (a Magyar Történelmi Társulat). Bp. 1966, Gondolat. 299 l. /Studium könyvek 58./

Études en droit comparé. — Essays in comparative law. (Ed.: Zoltán Péteri.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 283 l.
A kötet tartalmából:
Csizmadia Andor: La notion de la loi en Hongrie à l'époque du règne de la bourgeoisie. 1848—1944.

Fejős Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum története. 1848—1944. FolA. 17. 285—301. l.

Gyárfás Győzőné: Eger város zenei életének fejlődése. AAgr. 4. 377—412. l.

Gyöngyös. A 630 éves város. (Szerk. Fülöp Lajos.) Gyöngyös 1964 [1966]. Soksz. 101 l. /Múzeumi füzetek 8./

65 éves a magyar erdészeti kutatás. Iszszledovanie v lesznom hozjajsztve Vengrii za 65 let. (Szerk. Kolossváry Szabolcsné.) Bp. 1966, Mezőgazd. Kiadó. 79 l.

Heckenast Gusztáv: Szigetvári Zrínyi Miklós alakja 400 év magyar történetírásában. MN. 1966. 22. évf. 215. sz.

A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Studia de historia Catechismi Heidelbergiensis in Hungaria collecta. 1563—1965. (Bev. és szerk. Bartha Tibor.) Bp. 1965, Ref. Egyh. Zsinati Iroda. 337 l., 4 t. /Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszázéves történetéből. — Studia et acta ecclesiastica I./

Hiller István: Adatok a Soproni Nyári Egyetem történetéből. Sopron 1966, TIT Győr—Sopronm. Szerv. 83 l., 8 t.

Kanyar József: A balatoni fürdőkultúra történeti fejlődése. 1. r. Somogyi Szemle. 1966. 1. sz. 46—55. l.

Kerekes József: A TIT 125. évfordulóján. BSz. 1966. 10. évf. 3. sz. 1—5. l.
Kollwentz Ödön: Az alsó- és középfokú erdészeti szakoktatás története. Az Erdő. 1966. 15. évf. 7. sz. 313—319. l.
Kolossváry Szabolcsné: A magasbakonyi ugodi erdőgazdaság története /1891—1958). AtSz 1966. 8. évf. 1—2. sz. 156—177. l.
Körmöczy László: Tokajhegyalja szőlőkultúrájának rekonstrukciója. HOMÉVK. 5. 415—448. l.
Lengyel Alfréd: Moson vármegye levéltárának története. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 340—374. l.
A magyar bélyegek monográfiája. 2. Osztrák posta Magyarországon. Írták: *Kostyán Ákos, Kun György, Makkai László, Rend Ferenc.* (Kiad. a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége.) Bp. 1966, Közdok. 410 l.
Marjalaki Kiss Lajos: A miskolci Nova Civitas kérdése. HOMK. 1966. 7. sz. 17—19. l.
Márton Géza: A mosonmagyaróvári Főiskola. TtK. 1966. 10. évf. 8. sz. 347—348. l.
Mészáros Gyula: A szekszárdi múzeum hetven éve. /1895—1965./ Szekszárd 1966, Tolna m. Tanács. 45 l.
/A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum füzetei 5./
Molnár László: A herendi porcelán és az egyetemes porcelánművészet. MT. 1966. 11. köt. 7—8. sz. 489—493. l.
Németh Péter: Egy elfelejtett Veszprém megyei vár: Hölgykő. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 3. sz. 142—143. l.
Ortutay Gyula: 125 éves a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Valóság. 1966. 9. évf. 7. sz. 1—12. l.
Petényi László: Új élet a régi vár alatt. [Cserépvár és Cserépváralja történetéből.] Matyóföld. 1965. 2. sz. 45—50. l.
Petur László: A magyar tudományos ismeretterjesztő sajtó történetéből. ÉlT. 1966. 21. évf. 48. sz. 2260—2263. l.
Román János: A sárospataki fazekasság műszókincse és szerszámkészlete. HOMÉVK. 5. 347—397. l.
Sárvári Márta: 70 éves a Mezőgazdasági Múzeum. MN. 1966. 22. évf. 171. sz. 5. l.
Somogyi Árpád: Neuere Beiträge zu der Geschichte der Goldschmiedekunst im Komitat Fejér. Alba R. 4—5. 135—140. l.
Székely György: A népi színjátszás történeti kutatásának újabb problémái. /Dömötör Tekla: Naptári ünnepek—népi színjátszás c. könyvének kapcsán./ Theatrum. 1964. 149—159. l.
Szurmay Ernő: 125 év a tudományos ismeretterjesztés szolgálatában. Jászkunság. 1966. 12. évf. 2. sz. 49—53. l.
Takács Béla: A sárospataki kőedénygyártás. HOMÉVK. 5. 333—346. l.
Takács Béla: A Zempléni-hegység üveghutái. Bp. 1966, Műszaki Kiadó. 151 l.
Tardy Lajos: A magyar—grúz kapcsolatok történetéből. Történelem. 1966. 5. sz. 84—113. l.
Tóth Rózsa, F.: A régi pesti városfal, a Hatvani kapu és rondellája. Budapest. 1966. 4. évf. 4. sz. 20—22. l.

c) *Ismertetések*

Bálint Alajos: Orosháza története és néprajza. /Vitaülés Orosházán./ MúzK. 1966. 3—4. sz. 138—141. l.
Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530—1900. Bp. 1963. — Ismerteti: *Jenei Károly.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 539—540. l.
Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. 1100—1849. Bp. 1966. — Ismerteti: *Zibolen Endre.* Köznevelés. 1966. 22. évf. 15—16. sz. 633—634. l.
Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 241. sz. 7. l.
Fél Edit—Hofer Tamás: Az átányi gazdálkodás ágai. Bp. 1961. — Ismerteti: *Király István.* AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 203—208. l.
A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp. 1965. — Ismerteti: *Miklós Dezső.* ThSz. 1966. 9. évf. 7—8. sz. 238—240. l.
Jánosi Ferenc: Megjegyzések a levéltári olvasókönyvek kérdéséhez. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 503—521. l.
Kiskunhalas. 1. köt. Kiskunhalas 1965. — Ismerteti: *Szilágyi Miklós.* ET. 1966. 77. évf. 2. sz. 308—310. l.
Kiss Lajos: Régi Rétköz. Bp. 1961. — Ismerteti: *Wellmann Imre.* Száz. 1966. 4—5. sz. 998—999. l.
Lettrich Edit: Esztergom, a dorogi iparvidék városa. Bp. 1964. — Ismerteti: *Fügedi Erik.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 536—538. l.
A Magyarország története c. mű [Bp. 1964.] történetszemléletéről. [Ankét. Ismerteti]: *Stier Miklós.* Valóság. 1966. 9. évf. 9. sz. 74—84. l.
Magyarország története. 1—2. köt. Bp. 1964. — Ismertetik: *Tarnai Andor, Lukácsy Sándor, Somogyi Sándor, József Farkas.* ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 467—483. l.
Magyar—zsidó oklevéltár. 8. köt. 1264—1760. Bp. 1965. — Ismerteti: *Mollay Károly.* SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 279—280. l.
Nagy Béla: Adatok Solt község történetéhez. Solt 1965. — Ismerteti: *Kósa László.* ET. 1966. 77. évf. 2. sz. 311. l.

Orosháza története. Orosháza 1965. — Ismerteti: *Steinbach Antal.* PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 171—174. l.

Ruszoly József: Memoárok forradalmakról, ellenforradalmakról, emigrációról. [Ismertetések.] Tiszatáj. 1966. 20. évf. 9. sz. 765—769. l.

Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron 1964. — Ismerteti: *Kovács József.* ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 506—507. l.

Szabó István: Megjegyzések Unger Mátyás—Szabolcs Ottó „Magyarország története" című könyvéről. Jászkunság. 1966. 12. évf. 3. sz. 141—144. l.

Székely György: Magyarország története Mohácsig. [A Magyarország története. 1—2. Bp. 1964. megjelent mű 1. köt. 11—158. lapjai.] — Ismerteti: *Bónis György.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 511—513. l.

Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon. Bp 1964. — Ismerteti: *Hoffmann Tamás.* AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 201—203. l.

Tóth Lajos: Benka Gyula munkássága és a szarvasi nevelőképzés százéves története. Szarvas 1965. — Ismerteti: *Somos Lajos.* PSz. 1966. 16. évf. 7—8. sz. 744—746. l.

Unger Mátyás—Szabolcs Ottó: Magyarország története. Bp. 1965. — Ismerteti: *Mann Miklós.* Ttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 31—32. l.

Várkonyi Ágnes, R.: A három részre szakadt Magyarország története. [A Magyarország története. 1—2. Bp. 1964. megjelent mű 1. köt. 159—316. lapjai.] — Ismerteti: *Benda Kálmán.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 969—971. l.

Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964. — Ismertetik: *Inczefi Géza.* NyK. 1966. 68. köt. 1. sz. 205—207. l.; *Mollay Károly.* SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 280—281. l.

2. Magyar őstörténet. A rómaikori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Csapodi Csaba: Az úgynevezett „Liber de septem signis." Kyeser „Bellifortis"-ának budapesti töredékéről. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 217—236. l.

Horváth Lórántné: Egy 1515-ös leveleskönyv az Egyetemi Könyvtárban. /Kiadatlan reneszánsz-kori levelek./ AnnBU. 3. 229—237. l.

Irmédi-Molnár László: Magyarország térképi képe a 15. század első felében. Megemlékezés Nicolaus Cusanus halálának 500. évfordulóján. /1401—1464./ FöK. 1966. 14. köt. 2. sz. 178—179. l.

Kalmár János: Népvándorláskori sisakok. JPM. 1964. 73—93. l.

Komjáthy Miklós: „. . . költ Mohács mezején . . . " A magyar nyelvű írásbeliség első emlékei. ÉlT. 1966. 22. évf. 1. sz. 3—6. l.

Korbuly György: Aquincum orvosi emlékei. Bp. 1966. Soksz. 48. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 3./

Mészáros István: A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 850—877. l.

Radocsay D[énes]: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary. 2. r. AHA. 1966. 12. tom. 1—2. fasc. 71—92. l.

Zlinszky János—Zlinszkyné Sternegg Mária: „Postes insuper emblemate conspicui." AÉ. 1966. 93. köt. 1. sz. 109—111. l.

b) *Feldolgozások*

Balla Lajos: Zwei epigraphische Beiträge zur Geschichte der Städte von Nordwestpannonien in der Regierungszeit der Severi. AClassD. 2. 89—99. l.

Barta Gábor: Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert /161—171/. AClassD. 2. 81—87. l.

Bende Lajos: A mohácsi csata. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 532—567. l.

Benkő Loránd: Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete. MNy. 1966. 62. évf. 2. sz. 134—146. l.

Bóna István: The peoples of southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary. 1—2. AlbaR. 4—5. 17—63. l.

Bónis Gy[örgy]: Der Zusammenhang der Summa Legum mit dem Tripartitum. SSl. 1965. 11. tom. 3—4. fasc. 373—409. l.

Borzsák István: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. Az ókori világ ismeretei Magyarország földjéről. Bp. 1966. Soksz. 52 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 6./

Csallány Dezső: A székely—magyar rovásírás történetéhez. AÉ. 1966. 93. köt. 1. sz. 36—46. l.

Erdélyi István: Avar művészet. Bp. 1966, Corvina. 61 l., 24 t.

Fitz Jenő: Pannonien und die Klienten-Staaten an der Donau. AlbaR. 4—5. 73—85. l.

Gabler Dénes: Munera Pannonica. Magánszemélyek közcélú adományai Pannoniában. AÉ. 1966. 93. köt. 1. sz. 20—35. l.

Gerics József: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 1—24. l.

Graf András: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Bp. 1966. Soksz. 156 l., 1 térk. mell. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 5./

Györffy György: Egy krónikahely magyarázatához. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 25—35. l.

Heckenast Gusztáv: A vaskohászat kezdetei Magyarországon. ÉlT. 1966. 21. évf. 32. sz. 1491—1494. l.

Horler Ferenc: Középkori patika a Várban. Budapest. 1966. 4. évf. 6. sz. 36—38. l.

Horváth Béla: Az árpádkori falusi ház a korabeli törvények tükrében. FolA. 17. 127—134. l.

Horváth János, ifj.: P. mester és műve. 2. ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 261—282. l.

Huszár Lajos: Megjegyzések az első magyar pénzek kérdéséhez. Az Érem. 1966. 22. évf. 35—36. sz. 289—294. l.

Juhász László: A Képes Krónika szövegkritikájához. FK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 23—52. l.

Kerényi András: A dáciai személynevek. Bp. 1966. Soksz. 303 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 9./

Király Lajos: Ősvallásunk emlékei a büssüi garabonciás történetekben. Somogyi Szemle. 1966. 1. sz. 40—45. l.

Kiss Attila: Pannonia római kori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. JPM. 1965. 81—123. l.

Kolba Judit, H.: Ötvösadatok a magyar krónikákban. FolA. 17. 135—153. l.

Kralovánszky Alán: Velence község történetéhez. AlbaR. 4—5. 226—232. l.

Kristó Gyula: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Szeged 1966. 27 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 21./

Mályusz Elemér: Krónika-problémák. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 713—762. l.

Maráz Borbála: Adatok a Közép-Duna medencei fém-megmunkálás történetéhez. /A nagyberki—szalacskai pénzverő és öntőműhely./ Somogyi Szemle. 1966. 1. sz. 77—81. l.

Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. 2. Az írásgyakorlat kettévállása. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 205—216. l.

Németh Gyula: Magyar törzsnevek a baskíroknál. NyK. 1966. 68. köt. 1. sz. 35—50. l.

Németh J. [Gyula]: Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. AL. 1966. 16. tom. 1—2. fasc. 1—21. l.

Németh János: A perújítás kialakulása és fejlődése a magyar polgári perjogban 1526-ig. AUSBiur. 8. 155—167. l.

Papp László: Az elpusztult baranyai falvak kutatása. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 2. sz. 103—107. l.

Papp László: A mohácsi csatatér. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 2. sz. 96—102. l.

Paulinyi O[szkár]: Die anfänglichen Formen des Unternehmens im Edelerzbergbau zur Zeit des Feudalismus. 2. AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 261—318. l.

Pohl Artur: Hunyadi körmöcbányai verete. Az Érem. 1966. 22. évf. 35—36. sz. 312—314. l.

Pohl Artur: Illír—görög városok pénzei Magyarországon. Az Érem. 1966. 22. évf. 35—36. sz. 309—312. l.

Pohl Artur: A körmöcbányai pénzverde középkori verdejegyei. /Folytatás./ Az Érem. 1966. 22. évf. 35—36. sz. 294—301. l.

Rásonyi László: A Kiskunság középkori helyneveihez. MNy. 1966. 62. évf. 2. sz. 164—170. l.

Schulteisz Emil—Tardy Lajos: Olasz orvosok Magyarországon a XVI. század végéig. OHl. 1966. 107. évf. 37. sz. 1757—1760. l.

Stein Arthur: Die Reichsbeamten von Dazien. Bp. 1966. Soksz. 130 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. No. 12./

Székely György: Niederländische und englische Tucharten im Mitteleuropa des 13—17. Jahrhunderts. AUSBhist. 8. 11—42. l.

Szilágyi János: Óbuda a római korban. TtK. 1966. 10. évf. 10. sz. 452—455. l.

Szombathy Viktor: A magyar régészet szenzációja: egy avar falu. MN. 1966. 22. évf. 271. sz. 4. l.

Tamás István: Egy avar és egy Árpád-kori falu. Nsz. 1966. 24. évf. 295. sz. 6—7. l.

Tóth Tibor: Az ősmagyarok mai relictumáról. /Előzetes beszámoló./ A MTA Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei. 1966. 9. köt. 3—4. sz. 283—299. l.

Végh Katalin, K.: A nyékládházi avar temető. HOMÉVK. 5. 177—211. l.

Zolnay László: Földalatti város a budai várhegy mélyében. Budapest. 1966. 4. évf. 5. sz. 36—37. l.

c) *Ismertetések*

Dolmányos István: Új vélemények az István-korról. Nsz. 1966. 24. évf. 197. sz. 17. l.

Léderer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. — Ismerteti: *Engel Pál.* AUSBhist. 8. 260—261. l.

Magyar kódexek a XI—XVI. században. Bp. 1966. — Ismerteti: *Szij Rezső.* Kts. 1966. 16. évf. 10. sz. 616—617. l.

Mócsy András: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. — Ismerteti: *Szabó Miklós.* AUSBhist. 8. 259—260. l.

Párducz Mihály: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 997—998. l.

3. Magyarország története 1527—1790

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Cennerné Wilhelmb Gizella: Zrínyi Miklós, a költő, halálának egykorú ábrázolásai. FolA. 17. 211—216. l.

Fehér Géza, ifj.: A szigetvári hadjáratról írt XVI. századi török történelmi mű miniaturái. Művészet. 1966. 7. évf. 9. sz. 3—5. l.

Füves Ödön: Görög imaház alapítása Sopronban. SSz. 1966. 20. évf. 3 sz. 265. l.

Házi Jenő: A legrégibb soproni felekezeti anyakönyvek statisztikai táblázatai. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 225—235. l.

Herepei János: Hornius György Szent genealógiájának magyar kiadása. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 259—261. l.

Hetyéssy István: Sopron „taksált" lakói 1604-ben. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 263. l.

Izsépy Edit: Török panaszok a magyar végvárak ellen 1668—1669. /Kiegészítés a Végvári levelekhez/. AnnBu. 3. 253—268. l.

Jenei Ferenc: Wittnyédy István ismeretlen levelei. 2. r. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 250—253. l.

John, Henricus-nak, Komárom megye orvosának levele gr. Zichy István főispánhoz. [Közli]: Iványi Emma. CMed. 1966. 40. sz. 273—274. l.

Kalmár János: Zrínyi fegyverek. Pécs 1965 [1966]. 42 l. /A Janus Pannonius Múzeum füzetei 7./

Katona Imre: A sárospataki Rákóczi-vár ismeretlen XVII. századi ábrázolása az Iparművészeti Múzeum habán gyömbértartóján. HOMÉVK. 5. 317—331. l.

Egy kolozsvári ötvösműhely szerszámkészlete 1622-ben. [Közli]: Törzsök Gyula. MNy. 1966. 62. évf. 2. sz. 230—231. l.

Komáromy József: A lebontott Fáy-ház barokk-kori tervrajzai. HOMK. 1966. 7. sz. 20—25. l.

Losonczy Anna ismeretlen levelei. [Közlik]: Spáczay Hedvig és Gottreich László. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 425—437. l.

Marinith Horváth Ferenc végrendelete. 1566. június 6. [Közli]: Papp László. MNy. 1966. 62. évf. 2. sz. 229—230. l.

Molnár József: Adatok vasművességünk ismertetéséhez. ET. 1966. 77. évf. 2. sz. 297. l.

Smidt Erzsébet: Mária Terézia arcképe. Életünk. 1966. 2. köt. 93—94. l.

Zákonyi Ferenc: Balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 3. sz. 137—142. l.

b) *Feldolgozások*

Belitzky János: Adatok a hídépítő Mahmud bég életéhez. Jászkunság. 1966. 12. évf. 3. sz. 132—138. l.

Borsi Darázs József: Pápai Páriz Ferenc /1649—1716/ halála 250. évfordulójára. OHl. 1966. 107. évf. 40. sz. 1902—1903. l.

Dékány Vilmos: Az esztergomi szeminárum négyszázéves jubileumára. Vigilia. 1966. 31. évf. 7. sz. 442—454. l.

Duka Zólyomi Norbert: A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói. CMed. 1966. 40. sz. 17—69. l.

Eckhardt Sándor: Gyulavára jubileuma. Vigilia. 1966. 31. évf. 10. sz. 665—667. l.

Endrei Walter: Korai magyar textilmanufaktúrák. ÉlT. 1966. 21. évf. 50. sz. 2362—2366. l.

Esze Tamás és a Rákóczi-szabadságharc. *Molnár Mátyás:* (Esze Tamás a néphagyományokban.) — *Somogyi Jolán:* (Szemelvények és ajánló jegyzék az irodalomból.) [Kiad. a Szabolcs-Szatmár megye] Megyei Tanács; [Nyíregyháza], Megyei Könyvtár; Szövetkezetek Szabolcs-Szatmár Megyei Központja. Nyíregyháza 1966. Soksz. 33 lev., 3 t.

Esze Tamás: Esze Tamás harca a jobbágyság felszabadításáért. ÉlT. 1966. 21. évf. 45. sz. 2150—2153. l.

Esze Tamás: Esze Tamás és Rákóczi találkozása. ÉlT. 1966. 21. évf. 39. sz. 1827—1830. l.

Esze Tamás: Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza 1966. IV, 146 l., 6 t. /Szabolcs-Szatmári könyvek 1./

Fried István: A lakompaki csata. /Adatok Bethlen Gábor s a régi Sopron és megye kapcsolatához./ SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 218—224. l.

Fügedi E[rik]: Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. SSl. 1965. 11. tom. 3—4. fasc. 289—329. l.

Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. Demográfia. 1966. 9. évf. 3. sz. 366—380. l.

Hayeková, Matilda: Matej Bél ako lexikograf. SSl. 1965. 11. tom. 3—4. fasc. 424—428. l.

Hegedüs József: A magyar nyelv értékelése a XVI—XVII. században. FK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 134—145. l.

Hermann Zsuzsanna: Egy besztercebányai könyvkereskedő a XVI. század közepén. AnnBU. 3. 79—100. l.

Hölvényi György: Wagner Károly könyvtára. AnnBU. 3. 147—158. l.

Huszár Lajos: A pozsonyi garasok /1623—1624/. FolA. 17. 201—210. l.

Huszár Lajos: Soproni iskolai jutalomérem 1654-ből. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 245—247. l.

Jakó Zsigmond: Erdély és a Corvina. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 237—244. l.

Jenei Ferenc: A győri múzeum képtári épületének történetéhez. Arr. 8. 146—150. l.

Jenei Ferenc: A „Szigeti Veszedelem" magyar hősei. JPM. 1965. 257—262. l.

Kállay István: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között. 2. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 287—328. l.

Kirilly Zsigmondné: A homonnai uradalom jobbágyságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a XVII. század első felében. JobbZempl. 427—559. l.

Kiss István, N.: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. JobbZempl. 19—283. l.

Kókay György: Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás-kori irodalmunk kezdetei. MTANyI. 1966. 23. köt. 1—4. sz. 121—145. l.

Kókay György: A politikai aritmetika magyarországi történetéhez. StSz. 1966. 44. évf. 8—9. sz. 898—908. l.

Komáromy József: Városképi adatok Szendrő történelméhez. HOMK. 1966. 7. sz. 28—33. l.

Kopasz Gábor: Pécs és baranyai mezővárosok rendészete a feudális korban. JPM. 1964. 279—290. l.

Kozák Károly: Adatok Hédervár műemlékeinek történetéhez. Arr. 8. 119—145. l.

Mikó Sándor: A lozsi parasztság a XVIII. században. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 253—258. l.

Nábráczky Béla: Thököly al-dunai hajóhada. ÉlT. 1966. 21. évf. 52. sz. 2476—2480. l.

Nemeskürty István: Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről. 1526—1541. Bp. 1966, Szépirod. Kiadó 348 l.

Papp László: Szigetvár XVI—XVII. századi erősség-rendszere és ábrázolásai. JPM. 1965. 213—255. l.

Preisich Gábor: Városrendezők vitája 180 évvel ezelőtt. Budapest. 1966. 4. évf. 7. sz. 34—36. l.

Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI—XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. JobbZempl. 561—627. l.

Sápi Vilmos: Gyöngyös város joggyakorlata a török hódoltság idején. Tan. Gyöngy. 5—39. l.

Sápi Vilmos: Községi bíráskodásunk a feudalizmus utolsó évszázadaiban. JK. 1966. 21. évf. 8—9. sz. 466—472. l.

Sápi Vilmos: Landwirtschaftliche Gesindelöhne in Ungarn vom 16. Jahrhundert bis 1848. AUSBhist. 8. 43—70. l.

Seenger Ervin: A budavári tűzvész 1723-ban. Budapest. 1966. 4. évf. 6. sz. 43. l.

Somogyi Árpád: Pécsi szláv ötvösök a XVII—XVIII. században és céhlevelük. JPM. 1965. 263—273. l.

Szabó Gyula: Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsett és Baranyában. JPM. 1964. 241—262. l.

Szabó László: Mária Terézia 1760/61-es cigányrendelete a Jászságban. Jászkunság. 1966. 12. évf. 3. sz. 125—131. l.

Székely György: Zrínyi Miklós a költő és államférfi. JPM. 1964. 263—277. l.

Szij Rezső: Várpalota a török világban. Bp. 1966. Soksz. 73 l.

Takács Ince: A szombathelyi ferences-rendi templom és rendház története. 2. VSz. 1966. 2. évf. 3. sz. 409—420. l.

Timaffy László: Adatok a győri szíjgyártó és nyerges mesterek történetéhez. Arr. 8. 151—166. l.

Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatása korában. /1773—1790/. AnnBU. 3. 101—146. l.

Varga L[ászló]: De operibus philologicis et poeticis Ioannis Sambuci. AA. 1966. 14. tom. 1—2. fasc. 231—244. l.

Veress Éva: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. /Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán./ JobbZempl. 285—426. l.

Vörös Károly: Törökvilág Pest-Budán nyugati utazók szemével. Budapest. 1966. 4. évf. 8. sz. 34—37. l.

Windisch Éva, V.: Egy jeles emlékíró. Bethlen Miklós halálának 250. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 254. sz. 7. l.

Zemplén Jolán: A jezsuiták és a fizika fejlődése. Egyházi tankönyvek Magyarországon a XVIII. században. Világosság. 1966. 7. évf. 7—8. sz. 458—463. l.

c) *Ismertetések*

Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. köt. Bp.—Szeged 1965. — Ismerteti: *Borsa Gedeon.* MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 272. l.

Dolmányos István: Szigetvár, ahogy ma látjuk. Nemzetközi emlékkönyv a szi-

getvári ostrom 400. évfordulójára. [A Szigetvári emlékkönyv. Pécs 1966. c. mű ismertetése.] Nsz. 1966. 24. évf. 186. sz. 9. l.

Fehér Pál, E.: Mohács — és a nemzeti tudat. [Nemeskürty István: Ez történt Mohács után c. műve kapcsán.] Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 42. sz. 3. l.

Féja Géza: Rákóczi igaza. [Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország c. műve kapcsán.] Kortárs. 1966. 10. évf. 7. sz. 1136—1141. l.

Kovács Sándor Iván: Az értelmes halál. Jegyzetek a Szigetvári Emlékkönyvről. 1566—1966. [A Szigetvári Emlékkönyv. Pécs 1966. c. műről.] Tiszatáj. 1966. 20. évf. 9. sz. 760—764. l.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. — Ismertetik: *Klaniczay Tibor.* TáSz. 1966. 21. évf. 10. sz. 131—134. l.; *R. Várkonyi Ágnes.* Valóság. 1966. 9. évf. 7. sz. 102—103. l.

Major Tamás: Van királydrámánk . . . Nemeskürty István Ez történt Mohács után című könyvéről. Nsz. 1966. 24. évf. 298. sz. 8. l.

Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. — Ismerteti: *Makkai László.* AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 193—197. l.

Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964. — Ismertetik: *Hopp Lajos.* ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 507—508. l.; *Szathmári István.* MNyőr. 1966. 90. évf. 2. sz. 201—205. l.

Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. — Ismerteti: *Rázsó Gyula.* HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 416—418. l.

Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Bp. 1966. — Ismerteti: *Bucsay Mihály.* ThSz. 1966. 9. évf. 5—6. sz. 183—184. l.

Román János: A sárospataki szőlőművelés XVI—XVII. századi történetének forrásai a mezővárosi protokollumokban. Sárospatak 1964. — Ismerteti: *Bodgál Ferenc.* BSz. 1966. 10. évf. 2. sz. 89—90. l.

Ruffy Péter: Mohács a mérlegen. Egy irodalomtörténész históriai riportja. [Nemeskürty István: Ez történt Mohács után. Bp. 1966. c. művéről.] MN. 1966. 22. évf. 292. sz. 12. l.

Szigetvári emlékkönyv. Pécs 1966. — Ismerteti: *Vas Károly.* Kortárs. 1966. 9. évf. 9. sz. 888—891. l.

Zemplén Jolán, M.: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964. — Ismerteti: *Bor Pál.* FSz. 1966. 15. évf. 7—8. sz. 499. l.

4. Magyarország története 1791—1849

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Balogh István: Adatok a vályog- és faépítkezés történetéhez 1792-ből. ET. 1966. 77. évf. 2. sz. 294. l.

Békés megyei okmánytár. A szarvasi néplázadás iratai /1834—1836/. Közli: Csákabonyi Kálmán. KöN. 6. 91—124. l.

Bessenyei György: Rómának viselt dolgai. (Szerk. és jegyz.: Ádámné Révész Gabriella. Bev. Neményi Kázmér. [Kiad.] a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium.) Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 331 l., 2 t. Millot, Claude François Xavier: Éléments d'histoire générale c. művének részleges fordítása kommentárokkal.

Bodgál Ferenc: A miskolci timár-varga céh ládája. HOMK. 1966. 7. sz. 41—45. l.

Frankl József—Tarján László: Adatok Noszlopy és Csorba kapcsolatához. Somogyi Szemle. 1966. 1. sz. 56—64. l.

A kolozsvári borbélyok munkáinak hivatalosan megszabott árai 1813-ban. [Közli]: Vita Zsigmond. CMed. 1966. 40. sz. 272—273. l.

Kossuth Lajos összes munkái. 6. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások. Sajtó alá rend. Barta István. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 1202 l.
/Magyarország újabbkori történetének forrásai. — Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris./

Mándoki László: A mohácsi reformátusok házassági szerződései./1790—1827./JPM. 1964. 187—191. l.

Szalva Péter: Petőfi Sándor kiskunfélegyházi születéshelyére utaló szentesi okmánylelet. Kritika. 1966. 4. évf. 7. sz. 20—27. l.
Kiss József és Lukácsy Sándor megjegyzései uo. a 27—30. lapokon.

Egy tanító javadalmazása a reformkorban. Közli: Simon Gyula. Köznevelés. 1966. 22. évf. 13—14. sz. 536. l.

b) *Feldolgozások*

Andics E[rzsébet]: Szleduet li podvergat' revizii vzgljadü Marksza i Éngel'sza na vengerszkuju revoljuciju 1848—1849 godov? AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 373—393. l.

Annási Ferenc: A jobbágyfelszabadítás ügye Heves és Külső-Szolnok megyében az 1848—49-es forradalom és szabadságharc idején. AAgr. 4. 345—376. l.

Arató Endre: Der ungarische Nationalismus und die nichtungarischen Völker. /1780—1825./ AUSBhist. 8. 71—113. l.

Bajkó Mátyás: A zayugróci reformtanterv pozsonyi előzményei. PSz. 1966. 16. évf. 7—8. sz. 672—680. l.

Ballóné Mike Ágnes: A szarvasi Réthy Nyomda története. /1847—1856./ KöN. 6. 5—42. l.

Berencz János: Pedagógiai gondolatok Erdélyi János műveiben. PSz. 1966. 16. évf. 7—8. sz. 690—698. l.

Bogdán István: A fiumei papírgyár első évtizedei. Papíripar. 1966. 10. évf. 5. sz. 179—184. l.

Daday András: Adatok a magyarországi himlőoltás történetéhez /1825—1835/. CMed. 1966. 40. sz. 151—157. l.

Egressy Gábor 1808—1866. [Írta]: *L. R.* Nsz. 1966. 24. évf. 179. sz. 8. l.

Elek László: A természettudományos műveltség kezdetei hazánkban a Természettudományi Társulat működési engedélyének megadásáig. Békési élet. 2. 1—23. l.

Farkas Gábor: Az előszállási uradalom munkaerőellátottsága a tőkés gazdálkodásra való áttérés idején. AlbaR. 4—5. 147—153. l.

Fenyő István: Az agrárszövetkezeti gondolat első jelentkezése Magyarországon. MT. 1966. 11. köt. 7—8. sz. 510—512. l.

Fried István: Cseh—magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedeiben. FK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 157—166. l.

Fülöp István: Vörösmarty és Deák barátsága. Életünk. 1966. 2. köt. 115—122. l.

Füves Ödön: Egy pesti görög könyvtára 1820-ban. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 245—247. l.

Hajdu Lajos: Javaslatok az 1795. évi büntetőkódex-tervezethez. AUSBiur. 8. 109—121. l.

Hopp Lajos: A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom. ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 283—292. l.

Kiss László: Százhúsz éves a magyarországi vasúti közlekedés. Vasút. 1966. 16. évf. 7. sz. 8—13. l.

Lantos István: Magyarok Diesterwegnél. Köznevelés. 1966. 22. évf. 15—16. sz. 605—606. l.

László Ferenc: Állatorvosi szakoktatásunk őskoráról. Magyar Állatorvosok Lapja. 1966. 21. évf. 9. sz. 427—428. l.

Mályusznė Császár Edit: Kelemen László /1762—1814/. Theatrum. 1964. 235—239. l.

Martinkó András: Hogyan szünt meg a győri „Hazánk"? ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 381—383. l.

Mihalik Sándor: A herendi gyár alapítója [Stingl Vince]. FolA. 17. 253—269. l.

Molnár László: Weimann Ágoston kőszegi kőedénygyára. VSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 383—397. l.

Móra Magda: Oktatási viszonyok Fejér megyében az 1840-es években. PSz. 1966. 16. évf. 7—8. sz. 681—689. l.

Musnai László: Kőrösi Csoma és a kolozsvári tudós kör. MTANyI. 1966. 23. köt. 1—4. sz. 279—284. l.

Pajor Géza: A XIX. század pesti ötvösségének és Szentpéteri József életművének értékeléséhez. IpMÉvk. 8. 95—107. l.

Pándi Pál: Kemény Zsigmond és az utópista szocializmus. MTANyI. 1966. 23. köt. 1—4. sz. 49—62. l.

Petur László: Búcsú a Hacker-szálától. ÉlT. 1966. 21. évf. 46. sz. 2199—2201. l.

Simon Péter: Nyilatkozat Berend T. Iván vitacikkéről. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 116—118. l.
Vö. Tolnai György u. e. rovatban idézendő cikkét.

Szabad György: Széchenyi István. Születésének 175. évfordulóján. Nsz. 1966. 24. évf. 223. sz. 5. l.

Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor hazai útja. 2. kiad. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 91 l., 7 t.

Tarnai Andor: Verseghy Marseillaise-fordításai. ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 409—415. l.

Temesváry Ferenc: Lakatosipari érdekességek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. FolA. 17. 237—251. l.

Terray Barnabás: A Magyar Nevelési Társaság első megalakulásáról. Köznevelés. 1966. 22. évf. 18. sz. 706—707. l.

Tilkovszky Loránt: Kísérlet történelmi társulat alapítására 1845-ben. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 947—961. l.

Tolnai György: Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban. Válasz Berend T. Iván vitacikkére. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 98—115. l.

Urbán Aladár: Die Bewaffnung der ungarischen Nationalgarde im Sommer 1848. AUSBhist. 8. 115—137. l.

Várady-Sternberg János: Új magyar vonatkozások Puskinnál. FK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 182—188. l.

Vértesy Miklós: Schedius Lajos /1768—1847/. Kts. 1966. 16. évf. 10. sz. 580—582. l.

Vörös Károly: Parasztmozgalmak Vas megyében 1798—1848. 1—2. r. VSz. 1966. 20. évf. 3—4. sz. 332—353. l.

Zibolen Endre: A nevelők egységéért. Diesterweg és az 1846. évi magyar Pestalozzi-ünnepségek. Köznevelés. 1966. 22. évf. 13—14. sz. 527—528. l.

c) *Ismertetések*

Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Bp. 1961. — Ismerteti: *Urbán Aladár.* AUSBhist. 8. 268—269. l.

Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. Bp. 1960. — Ismerteti: *Palotás Emil.* AUSBhist. 8. 265—267. l.

Barta István: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kávássy Sándor.* FSz. 1966. 15. évf. 7—8. sz. 501. l.; Nsz. 1966. 24. évf. 199. sz. 7. l.

Barta István: Új osztrák munkák a magyar 1848-ról. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 513—516. l.

Ruffy Péter: Így éltek. Négy ember naplója a száz év előtti hétköznapokról. [A Pest-budai hétköznapok. Bp. 1966. c. kötetről.] MN. 1966. 22. évf. 314. sz. 12. l.

Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. — Ismerteti: *Környei Attila.* SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 281—283. l.

Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc /1763—1832/. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kókay György.* ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 508. l.

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. — Ismerteti: *Lukácsy Sándor.* Valóság. 1966. 9. évf. 8. sz. 106—107. l.

5. Magyarország története 1849—1917

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Betkowski Jenő: Egy század a földmíves szemével nézve. Jászkunság. 1966. 12. évf. 2. sz. 58—60. l.

Bodgál Ferenc: Regula Ede históriája. BSz. 1966. 10. évf. 2. sz. 78—85. l.

Budai Tibor: Liszt Ferenc és az Eötvös-család. Rosty Pál ismeretlen levele Eötvös Józsefhez. Muzsika. 1966. 9. évf. 8. sz. 5—7. l.

Despot, Miroslava: Adalékok a horvát mezőgazdaság történetének nyomtatott forrásanyagához a XIX. század második feléből. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 147—155. l.

Herman Ottó levelei a Miskolci Múzeumban. [Közli]: (Komáromy József). HOMÉVK. 5. 17—103. l.

Kenyeres Ágnes: Szabó Károly és Kazinczy Gábor. /Adalék Szabó Károly levelezéséhez./ AnnBU. 3. 269—283. l.

Komáromy József: Az első Kossuth-szobor. HOMK. 1966. 7. sz. 26—27. l.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. [Kiad.] a MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. 4. köt. A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején. 1907—1918. l. r. 1907—1914. (Összeáll. Erényi Tibor, S. Vincze Edit stb.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 731 l.

Mezőkövesd Pesty Frigyes helynévtárában 1864-ben. [Közli]: Bodgál Ferenc. Matyóföld. 1965. 2. sz. 83—84. l.

Münnich Ferenc: 1917. Magyar internacionalisták a Szovjetunióban. Pártélet. 1966. 11. évf. 10. sz. 3—8. l.

Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. /1914—1918./ Eingel. und zgest. von Miklós Komjáthy. Bp. 1966. Akad. Kiadó. 723 l. /Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs 2. Quellenpublikationen 10./

Sándor Pál: Az úrbéri periratok-perdokumentumok forrásértékéről és tárgyi rendezésének feladatairól. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 435—459. l.

Tömöry Márta: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből. /Részletek Thallóczy Lajos naplóiból./ Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 878—923. l.

b) *Feldolgozások*

Árokszállásy Zoltán: A természettudós Herman Ottó. HOMK. 1966. 7. sz. 2—6. l.

Bali János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 18—45. l.

Balogh Arthur: Böszörményi Jenő és a Dieselmotor. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1966. 37. köt. 1—2. sz. 223—226. l.

Balogh Arthur: Erney Móric /1877—1948/, Diesel magyar munkatársa. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1966. 37. köt. 1—2. sz. 227—236. l.

Banner János: Szalay Gyula, a Kiskun Múzeum alapítója. 1865. ápr. 28.—1937. febr. 12. Bp. 1966. Soksz. 22 l. /Múzeumtörténeti sorozat 3./

Bányai Jenő: Válasz Pechtol János és Szigeti Jenő megjegyzéseire. [Az erdélyi és alföldi baptista misszió kezdeti korszaka c. cikk kapcsán.] ThSz. 1966. 9. évf. 7—8. sz. 230—232. l.

Bianchi, Leonard: Bürgerliche Freiheitsrechte in Ungarn im Zeitalter des Dualismus. StudIur. 48. 19—26. l.

Bugyi Balázs: A röntgenológia hőskora Magyarországon. 2. r. 1896—1920. Radiológiai Közlemények. 1966. 3. sz. 42—54. l.

Buzás József: A dualizmus felbomlásának alkotmányjogi problémái. AUSBiur. 8. 71—89. l.

Cenner Mihály: A 60 éves Thália [Társaság]. Theatrum. 1964. 241—257. l.

Csatkai Endre: „Győr város kultúrképe." Az 1903-as képkiállítás. Arr. 8. 231—240. l.

Dankó Imre: Gerecze Péter élete és munkássága. JPM. 1964. 291—296. l.

A Debreceni Agrártudományi Főiskola tudományos közleményei. 1964. Tom. 10. Debrecen. 1966. 198 l.
A kötet tartalmából:
Gazdag István: A debreceni timármunkások és segédmunkások munkaszövetkezetének megalakulása.

Degré Alajos: Die Regelung der persönlichen Freiheit in der Strafprozessordnung Ungarns in dem Zeitalter des Dualismus. StudIur. 48. 45—47. l.

Dersi Tamás: Az újságíró Kun Béla 1905-ben. Új Írás. 1966. 6. évf. 10. sz. 81—87. l.

Diószegi István: Aussenminister Stephan Graf Burián. Biographie und Tagebuchstelle. AUSBhist. 8. 161—208. l.

Előd Imre—Bugyi Balázs: Adatok a magyar katonai röntgenológia történetéhez. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 602—605. l.

Fegyó János: Gelej az 1889. és az 1910. évi kataszteri felmérések tükrében. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 46—72. l.

Felhő Ibolya: Az apa nyomoztat fiai után. [Frankel Leó életéből.] Budapest. 1966. 4. évf. 8. sz. 11. l.

Felkay László: Az első szülői értekezlet Magyarországon. Waldapfel János születésének 100. évfordulóján. Köznevelés. 1966. 22. évf. 19. sz. 742—744. l.

Fodor Oszkár: Hetven éve alakult meg az Újságírók Egyesülete. MS. 1966. 7. évf. 9. sz. 280—281. l.

Földes Péter: Epizódok a Köztársaság-tér történetéből. Budapest. 1966. 4. évf. 5. sz. 6—8. l.

Für Lajos: A csákvári uradalom a bérleti gazdálkodás útján /1860—1900/. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 122—146. l.

Galambos Ferenc: Fülöp Zsigmond és a Darwin című folyóirat. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 247—251. l.

Garai Lenke: Garbai Sándor soproni szereplése. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 236—238. l.

Gulya Károly: Az annexiós válság és az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája. Szeged 1965. 36 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Tom. 20./
/Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi 3./

Gyulay Ferenc: Az első magyar hivatalos statisztikai publikációkról. StSz. 1966. 44. évf. 6. sz. 635—648. l.

Horváth Zoltán: Die Jahrhundertwende in Ungarn. (Magyar Századforduló.) Geschichte der zweiten Reformgeneration. 1896—1914. Bp. 1966, Corvina. 547 l.

Hozzászólás Dr. Benedek István Holmesről írt közleményének Semmelweisre vonatkozó megállapításaihoz. [Írta a MTA Orvostörténelmi Bizottsága. Benedek István válaszával és viszontválasszal.] OHl. 1966. 107. évf. 29. sz. 1374—1378. l.

Jemnitz János: A munkásszervezetek antimilitarizmusának fokozódása 1916-ban. Munka. 1966. 16. évf. 9. sz. 23. l.

Józsa Antal: Az osztrák-magyar hadsereg frontpropagandája és az internacionalista hadifoglyok szerepe az októberi forradalom idején lezajlott katonabarátkozásokban. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 326—351. l.

Józsa Sándor: Kína és az Osztrák-Magyar Monarchia. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 205 l., 6 t.
/Kőrösi Csoma kiskönyvtár 2./

Kanozsay Margit: 100 éves a „Műrégészeti Kalauz". Arr. 8. 215—222. l.

Kármán Tamásné: Statisztikánk első nemzetközi kapcsolatai /1867—1885/. StSz. 1966. 44. évf. 7. sz. 739—752. l.

Katona Imre: Az agrármozgalmak ösztönössége — a kubikusmozgalmak tudatossága. Kísérlet a szájhagyományozott emlékanyag történeti felhasználására. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 7. sz. 576—578. l.

Kelényi Ferenc: Az első soproni felsőbb leányiskola a XIX. században. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 239—245. l.

Koós Judit: Parallelerscheinungen in der Tätigkeit der Wiener Werkstätte und der Budapester Werkstatt. /Budapesti Műhely./ IpMÉvk. 8. 59—82. l.

Kovács Kálmán: Zusammenfassung der Diskussionen über das Thema „Die bürgerlichen Freiheitsrechte im Zeitalter des Dualismus." StudIur. 48. 69—74. l.

Kuntár Lajos: Adatok a vasi munkássajtó történetéhez. VSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 354—359. l.

Kuntschke, Horst: Zur Vergleichung des österreichisch-ungarischen Dualismus 1867 mit der staatsgeschichtlichen Entwicklung in Deutschland. StudIur. 48. 141—143. l.

Lehoczky Alfréd: A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. helyzete a századeleji gazdasági és politikai válság időszakában. BSz. 1966. 10. évf. 3. sz. 78—88. l.

Lentze, Hans: Die ständischen Grundlagen des Dualismus. StudIur. 48. 87—88. l.

Lukács Lajos: A népek nemzetközi összefogásának úttörője. Garibaldi magyar követője: Dunyov István. Kortárs. 1966. 10. évf. 11. sz. 1769—1775. l.

Maday Pál: Adatok a Békésszentandrási Munkás Egylet történetéhez. KöN. 6. 81—90. l.

Magyar Imre: Korányi Sándor. Magyar Belorvosi Archivum. 1966. 19. évf. 3. sz. Supplementum. 3—8. l.

Mályusné Császár Edit: A magyar vidéki játékszín az abszolutizmus idején. Theatrum. 1964. 176—201. l.

Marek János: A mezőgazdasági munkanélküliség problémái Somogyban /1900—1925/. Somogyi Szemle. 1966. 1. sz. 64—77. l.

Mésároš, Július: Beiträge zum Einfluss der Nationalitätenfrage in Ungarn auf die Entstehung und den Niedergang des Dualismus. StudIur. 48. 123—128. l.

Mészáros Gyula: Wosinsky Mór és a szekszárdi múzeum. MúzK. 1966. 3—4. sz. 179—184. l.

Molnár József: Csomor Kálmán polgármester szerepe Gyöngyös gazdasági és társadalmi fejlődésében. Tan. Gyöngy. 41—69. l.

Molnár József: Eötvös Károly /1842—1916/. ThSz. 1966. 9. évf. 5—6. sz. 151—154. l.

Nándori Pál: Adalékok Magyarország első világháborús felelősségéhez. Történelem. 1966. 5. sz. 54—74. l.

Nizsalovszky Endre: Eötvös József életművének ismeretlen elemei. Szalay Lászlóhoz írt levelei nyomán. MTANyI. 1966. 23. köt. 1—4. sz. 1—26. l.

Nyilas Márta: Százéves a Nyomdászkönyvtár. Kts. 1966. 16. évf. 10. sz. 563—565. l.

Paládi-Kovács Attila: Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. ET. 1966. 77. évf. 2. sz. 295—296. l.

Palotás Emil: Die bulgarische Frage und das Verhältnis Österreich-Ungarns zu Russland beim Debüt des Aussenministers Goluchowski. AUSBhist. 8. 139—159. l.

Pašiaková, Jaroslava: A nemzetiségi kérdés visszhangja a cseh és a magyar irodalomban /1848-tól 1867-ig/. FK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 166—178. l.

Pásztor József: Magyar Paedagogiai Társaság. Megalakulásának 75-ik évfordulója elé. MP. 1966. 6. köt. 2. sz. 110—117. l.

Pecze Ferenc: Az alföldi megyék területén alkalmazott regionális szabadságjog-korlátozások a századforduló előtt. KöN. 6. 43—80. l.

Pecze Ferenc: Die Wahlrechtsreform in der Anfangsperiode des Dualismus. StudIur. 48. 27—55. l.

Péteri Zoltán: Die Staatstheorie des Dualismus. StudIur. 48. 111—118. l.

Radev, Sztojan: Az 1876-os áprilisi felkelés kitörésének és leverésének visszhangja a magyar sajtóban. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 384—392. l.

Rassy Tibor: Kaposvári színjátszóhelyek a XIX. században és a városi színház felépítésének története. Theatrum. 1964. 202—233. l.

Ráth Károly levelei Ipolyi Arnoldhoz. [Közzéteszi] (Jenei Ferenc). Arr. 8. 187—199. l.

Rómer Flóris levelei édesanyjához az olmützi kazamatákból. [Közzéteszik] (Kőhegyi Mihály, Rákóczi Katalin). Arr. 8. 201—214. l.

Sárközi Zoltán: Adalékok a mezőkövesdiek szétszóródásához. Matyóföld. 1965. 2. sz. 67—72. l.

Sarlós Márton: Der bürgerliche Fortschritt, das Bauernlegen und Franz Deák nach dem Ausgleich. StudIur. 48. 97—101. l.

Seenger Ervin: A budai Ördögárok és az 1875. évi árvíz. Budapest. 1966. 4. évf. 8. sz. 38. l.

Simonffy Emil: Vándorszínészek Nagykanizsán 1854-ben. Életünk. 1966. 2. köt. 88—93. l.

Smidt Lajos: Szombathelyi hetilap a múlt század végén. VSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 421—423. l.

Sobolewska, Barbara: Der österreichisch-ungarische Dualismus und das nationale Problem. StudIur. 48. 119—122. l.

Szabad György: Die Frage der politischen Freiheitsrechte in den ungarischen Verfassungsentwürfen im Zeitalter des Absolutismus. StudIur. 48. 49—53. l.

Szabó Gyula: A szocialista nőmozgalom útja Baranyában 1921-ig. JPM. 1964. 297—312. l.

Szakács Margit: Pesti üzletek a századfordulón. FolA. 17. 271—284. l.

Szebenyi Péter: Tanszerkiállítás Budapesten 75 évvel ezelőtt. Köznevelés. 1966. 22. évf. 15—16. sz. 609—610. l.

Szekeres József: A budapesti villamosvasutak dolgozóinak első általános sztrájkja. Budapest. 1966. 4. évf. 8. sz. 8—10. l.

Tóth Árpád: Die Verbindung der Ausnahmegewalt mit den Freiheitsrechten während des Dualismus. StudIur. 48. 63—67. l.

Tóth Mihály: Száz éves a pesti városi vasúti közlekedés. Budapest. 1966. 4. évf. 5. sz. 20—21. l.

Valiani, Leo: Tárgyalások Ausztria-Magyarország és Olaszország között 1914—1915-ben. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 787—815. l.

Vámos Ferenc: A Nemzeti Színház tervpályázata 1912-ben. Magyar Építőművészet. 1966. 3. sz. 4—5. l.

Varga Lajos: Adalékok Alpári Gyulának a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból való kizárásához. PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 91—116. l.

Vargyai Gyula: Beiträge zur Rolle und Tätigkeit der politischen Parteien im Zeitalter des Dualismus. StudIur. 48. 137—139. l.

Vértesy Miklós: A lapszerkesztő Vértesi Arnold. /Egy fejezet a magyar sajtó 1861—1871 közti történetéből./ AnnBU. 3. 159—193. l.

Vietor, Martin: Die Selbstverwaltung in der ungarischen Staatstheorie und Praxis des Dualismus. StudIur. 48. 89—95. l.

Vojtkó István: 75 éves a balassagyarmati vasúti csomópont. Vasút. 1966. 16. évf. 8. sz. 14—15. l.

Vörös Károly: A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában. [Referátum a III. Várostörténeti Konferencián.] Történelem. 1966. 5. sz. 114—138. l.

Zádor Anna: Henszlmann Imre építészetelmélete és a „gótizálás" kialakulása. ÉKK. 1966. 10. köt. 2. sz. 207—228. l.

c) *Ismertetések*

Balázs József: Négy év vasban és vérben. 1914—1918. Bp. 1966. — Ismerteti: *Szabó László.* HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 412—415. l.

Diószegi István: Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború. Bp. 1965. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória.* MT. 1966. 11. köt. 6. sz. 402—404. l.

Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből. 1901—1904. Bp. 1963. — Ismertetik: *Erényi Tibor.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 517—520. l.; *Vadász Sándor.* AUSBhist. 8. 269—271. l.

Az I. Internacionálé és Magyarország. Bp. 1964. — Ismerteti: *Révész Mihály.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 979—983. l.

Horváth Zoltán: Teleki László. I—II. Bp. 1965. — Ismerteti: *Rigó László.* MTANyI. 1966. 23. köt. 1—4. sz. 357—367. l.

A Kossuth-emigráció szolgálatában. /Tanárky Gyula naplója./ Bp. 1961. — Ismerteti: *H. Z.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 535. l.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1. k. Bp. 1966. — Ismertetik: *(K. I.)* Kts. 1966. 16. évf. 8. sz. 492—493. l.; *Pach Zsigmond Pál.* TáSz. 1966. 21. évf. 10. sz. 123—131. l.; *Varga Lajos.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 9. sz. 772—773. l.

Mályusné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés történetéhez a XIX. század második felében. Bp. 1963. — Ismerteti: *Oltványi Ambrus.* ITK. 1966. 70. évf. 3—4. sz. 509—510. l.

Pamlényi Ervin: A megszépítő messzeség. [A bécsi Presse melléklete a ferencjózsefi korszakról.] MN. 1966. 22. évf. 314. sz. 15. l.

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. 1—2. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Simkovics Gyula.* SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 283—284. l.

Sárvári Márta: Kiállítás Pesterzsébeten. Magyar nők a munkásmozgalomban. MN. 1966. 22. évf. 245. sz. 7. l.

Szénássy Barna: Kőnig Gyula /1849—1913/. Bp. 1965. — Ismerteti: *Sárdy Péter.* MT. 1966. 11. köt. 10. sz. 663—665. l.

Szocialista munkásmozgalmunk hét éve dokumentumokban. [A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai c. sorozat 1907—1914. évi kötetét ismerteti] /*p. e.*/. MN. 1966. 22. évf. 280. sz. 12. l.

Tóth István: Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897—1898). Bp. 1963. — Ismerteti: *Kávássy Sándor.* AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 219—220. l.

6. Magyarország története 1918—1919

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Jász Dezső: Átkelés a Tiszán. MN. 1966. 22. évf. 168. sz. 10. l.

Jász Dezső: Az első lépések . . . Münnich Ferenc 80. születésnapjára. Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 46. sz. 5. l.

A karancsaljai Munkás és Földműves Tanács választási jegyzőkönyve. [Közli]: Kovács János. Palócföld 1966. 1. 112—113. l.

Seidler Ernő: Szolnok — 1919. Jászkunság. 1966. 12. évf. 3. sz. 119—121. l.

Vilcsek Anna: Harmincezer kilométer a Szovjetunióban. Magyar vörösgárdisták nyomában. MN. 1966. 22. évf. 186. sz. 10. l.

b) *Feldolgozások*

Dani Lukács: A dunaújvárosi /dunapentelei/ osztályharc 1918—1919-ben. AlbaR. 4—5. 155—159. l.

Hontert Rezső: Dukesz Artur. /1892—1919./ Tan. Gyöngy. 71—80. l.

Kővágó László: Föderációk és föderációs tervek /1918—1919/. Történelem. 1966. 5. sz. 33—53. l.

Párkány László: A miskolci sajtó a Tanácsköztársaság idején. HOMÉVK. 5. 399—413. l.

Szabó Ágnes: Emlékezés Pogány Józsefre születésének 80. évfordulóján. Nsz. 1966. 24. évf. 264. sz. 5. l.

c) *Ismertetések*

Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. — Ismertetik: *Horváth Zoltán.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 973—975. l.; *Varga József.* Kortárs. 1966. 10. évf. 11. sz. 1823—1827. l.

Kővágó László: 1918 forradalmi eseményei a csehszlovák, a román és a jugoszláv

történészek munkáiban. Valóság. 1966. 9. évf. 9. sz. 93—100. l.

Kubinyi Ferenc: Siratni csak hazát lehet. [Latinka Sándor életrajza.] Bp. 1966. — Ismerteti: *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 234. sz. 7. l.

Kun Béla: Válogatott írások és beszédek. Bp. 1966. — Ismertetik: *Dolmányos István.* Nsz. 1966. 24. évf. 280. sz. 6. l.; *Hajdu Tibor.* TáSz. 1966. 21. évf. 9. sz. 129—132. l.; *Pethő Tibor.* MN. 1966. 22. évf. 174. sz. 13. l.; *Rácz János.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 9. sz. 769—771. l.

Kun Béláné: Kun Béla. Bp. 1966. — Ismertetik: *Papp István.* Pártélet. 1966. 11. évf. 11. sz. 109—111. l.; *M. E.* Nsz. 1966. 24. évf. 191. sz. 8. l.

Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kirschner Béla.* PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 158—162. l.

Magyar Lajos: Késői tudósítások. Bp. 1966. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc.* PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 169—171. l.

Nagy Zsuzsa, L.: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bp. 1965. — Ismerteti: *Hajdu Tibor.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 521—522. l.

Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. 1. Bp. 1964. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa.* AUSBhist. 8. 272—273. l.

Szabolcs Ottó: Két könyv Kun Béláról. [Kun Béláné: Kun Béla. Bp. 1966. — Kun Béla válogatott írásai és beszédei. 1—2. Bp. 1966.] Tttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 29—31. l.

Szamuely Tiborné, Szilágyi Jolán: Emlékeim. Bp. 1966. — Ismertetik: *Máté György.* Nsz. 1966. 24. évf. 187. sz. 7. l.; *S. M.* MN. 1966. 22. évf. 203. sz. 13. l.

7. Magyarország története 1919—1944

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

(Ádám Magda—Juhász Gyula—Kerekes Lajos): Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. [Kiad.] a MTA Történettudományi Intézete. 3. kiad. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 512 l., 7 t.

Darvas József: A Népszava függetlenségi számáról. Nsz. 1966. 24. évf. 304. sz. 4—5. l.

Kupa Mihály—Ambrus Béla: Magyar felülbélyegzések az Osztrák-Magyar Bank bankjegyein /1918—1920/. Az Érem. 1966. 22. évf. 35—36. sz. 315—328. l.

Magyarország katonai részvétele a második világháborúban. [Közli]: Csima János. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 635—665. l.

Markovits Györgyi—Tóbiás Áron: A cenzúra árnyékában. Bp. 1966, Magvető. 796 l.

Sochacki, Stanisláv Andrzej: Útban hazafelé. /Emlékezés Kilián Györgyre./ Alföld. 1966. 17. évf. 10. sz. 50—54. l.

Vadász Ferenc: Hiányoznak-e a barikádok? Vallomás tegnapi és mai harcokról. [Skolnik Józsefről.] Nsz. 1966. 24. évf. 303. sz. 4—5. l.

b) *Feldolgozások*

A „bátor és tiszta literátor": Supka Géza. [Írta]: *R. M.* MS. 1966. 7. évf. 8. sz. 251—252. l.

Borsányi György: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájáról. /1929—1933./ PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 62—90. l.

Csatári Dániel: Élő hagyományok — élő nemzetköziség. A KMP internacionalista küzdelme Észak-Erdélyben. /1940. szeptember—1941. június./ PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 32—61. l.

Déri Miklósné: Könyvek és könyvtárak a két világháború között. Kts. 1966. 16. évf. 10. sz. 577—579. l.

Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 334 l., 4 t.

Diószegi András: „Az elmélet dicsérete." Bálint György születésének 60. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 161. sz. 7. l.

Dolmányos István: Contributions à la question des relations diplomatiques entre la Hongrie et l'Union Soviétique /1920—1939/. AUSBhist 8. 227—250. l.

Fábry Zoltán: Egy magyar jakobinus köszöntése. [Balogh Edgárról.] Napjaink. 1966. 5. évf. 11. sz. 4. l.

Fehér Pál, E.: Karácsonyi Népszava, 1941. Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 52. sz. 1. l.

Fél évszázad a munkásosztály szolgálatában. Somogyi Miklós elvtárs 70 éves. Nsz. 1966. 24. évf. 217. sz. 4—5. l.

Földes Péter: Budapest kirándulóhelyei és a munkásmozgalom. Budapest. 1966. 4. évf. 7. sz. 21—23. l.

Földes Péter: Tompa utca 14. Budapest. 1966. 4. évf. 6. sz. 17—19. l.

György István: Az illegális lap nyomdásza volt. [Heller Mihályról.] Nsz. 1966. 24. évf. 287. sz. 4—5. l.

Hajnóczky Istvánné: Az Állatorvosi Főiskola oktatóinak helyzete 1919—1944 között. Magyar Állatorvosok Lapja. 1966. 21. évf. 8. sz. 372—375. l.

Hegedüs András: A XX. századi magyar irodalom tanításának néhány világnézeti kérdése az egyházi középiskolákban a 40-es évek elején. TanIntTK. 3. 163—175. l.

Horváth Miklós: Az MSzDP politikájának néhány vonása a világgazdasági válság évei alatt /1929—1935/. AUSBiur. 8. 123—134. l.

Hunyady György: Megjegyzések az ideológiatörténetről Pándi Ilona [A magyar „középosztály" kérdéséhez c., a Századokban megjelent] cikke kapcsán. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 933—935. l.

Kékesdi Gyula: Négy ország viharaiban, Bebrits Lajos születésének 75. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 294. sz. 4—5. l.

Kopasz Gábor: Adatok a baranyai volksbundista szervezkedés történetéhez. JPM 1965. 275—290. l.

Kovács Sándor Iván: A szerkesztő kritikái. [Gaál Gáborról.] Új Írás. 1966. 6. évf. 10. sz. 101—109. l.

Kristóf Attila: Tanít a történelem. [A Népszava 1941. évi karácsonyi számáról.] MN. 1966. 22. évf. 304. sz. 11. l.

Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták. 1935—1944. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 347 l.

Liptai Ervinné: Vági István /1883—1940/. PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 117—137. l.

Lissauer Zoltán: Emlékezés egy nagy magyar Marx-kutatóra. Nyolcvan éve született Czóbel Ernő. Nsz. 1966. 24. évf. 245. sz. 4. l.

Lőrincz Zsuzsa, B.: Adatok a Vatikán politikájához a magyar diplomáciai iratokban /1939—40/. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 452—460. l.

Magyar István: A 60 éves Bálint György. MS. 1966. 7. évf. 7. sz. 220—221. l.

Mann Miklós: Politikai propaganda az ellenforradalmi rendszer történelemtankönyveiben. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 962—968. l.

Máté György: Építő, harcos, hűséges ember volt. Hatvan éve született Rózsa Ferenc. Nsz. 1966. 24. évf. 286. sz. 13. l.

Nagy Istvánné: A Horthy-korszak „középosztályának" irodalmi ízléséről. AnnBU. 3. 195—224. l.

Pernesz Gyula: Ámokfutók. Győr [1966], 265 l., 16 t.
A győri Nemzeti Hírlap 1945. jan. 3.—márc. 25-i számainak szemelvényeivel.

Pethő Tibor: Húsz éve halt meg Tombor Jenő. MN. 1966. 22. évf. 175. sz. 5. l.

Pintér István: A Kommunisták Magyarországi Pártja szövetségi politikájának főbb vonásai 1936 és 1945 között. KP. 36—62. 13—78. l.

Pintér István: A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 329—370. l.

Pintér István, B.: Huszonöt éve történt. Tiltkozás a hitlerista háború ellen. Nsz. 1966. 24. évf. 258. sz. 4—5. l.

Pintér István, B.: Tüntetés a Batthyány-emlékmécsesnél. 1941. október 6. MN. 1966. 24. évf. 236. sz. 4—5. l.; Munka. 1966. 16. évf. 10. sz. 16. l.

Sebes István 1906—1966. Nsz. 1966. 24. évf. 285. sz. 12. l.

Sík Ferenc: Az ellenforradalmi büntetőbíráskodás néhány sajátossága az 1921. évi 3. törvény megalkotása előtt. AUSBiur. 8. 215—230. l.

Sipos Péter: Az Imrédy-kormány válsága és bukása. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 42—84. l.

Szakács K[álmán]: Krajne pravüe dvizsenija v vengerszkoj derevne v tridcatüe godü. AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 347—372. l.

Szücs István: Népművészet — háziipar. /Adalék az egyház szociális munkájához a két világháború között./ ThSz. 1966. 9. évf. 9—10. sz. 298—301. l.

Tilkovszky L[oránt]: Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik /1938—1941/. 2. AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 319—346. l.

Tóth Pál: Az ellenforradalmi rendszer hatalomrajutása és uralmának néhány sajátossága Borsod megyében a román megszállás időszakában /1919 augusztus 4—1919 november 18./. BSz. 1966. 10. évf. 2. sz. 62—75. l.

Tóth Sándor: A Horthy-hadsereg gyorshadteste a Szovjetunió elleni rablóháborúban. Egy negyedszázados évfordulóra. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 223—257. l.

Vadász Ferenc: Mindig mindent másokért tett. Emléksorok Vámos Ilonáról. Nsz. 1966. 24. évf. 204. sz. 4—5. l.

A világgazdasági válság és a magyarországi munkásmozgalom. A KMP harca a válságból való forradalmi kiútért. /1929—1933./ /A készülő párttörténeti tankönyv VIII. fejezetének tervezete./ PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. III—XLV. l.

Zircz Péter: A miskolci „Reggeli Hírlap" történetéből. BSz. 1966. 10. évf. 3. sz. 72—78. l.

c) *Ismertetések*

Acsádi György—Klinger András: Magyarország népesedése a két világháború között. Bp. 1965. — Ismerteti: *Beér János.* Demográfia. 1966. 9. évf. 3. sz. 429—431. l.

Bálint György: A toronyőr visszapillant. I—II. Bp. 1966. — Ismerteti: *Bessenyei György.* TáSz. 1966. 21. évf. 10. sz. 135—137. l.

Balogh Edgár: Hét próba. Egy nemzedék elindul. Bp. 1965. — Ismerteti: *Illés László.* Új Írás. 1966. 6. évf. 9. sz. 118—119. l.; *Szalatnai Rezső, Varga Rózsa:* Kortárs. 1966. 10. évf. 7. sz. 1141—1148. l.

A cenzúra árnyékában. Bp. 1966.— Ismerteti: *Kemény István.* MN. 1966. 22. évf. 168. sz. 13. l.

Fehér Pál, E.: Jókai-hős a XX. században. [Bajcsy-Zsilinszky Endréről, Dernői Kocsis László műve alapján.] Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 47. sz. 1—2. l.

Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939—1941. Bp. 1964. — Ismerteti: *L. T.* AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 434—439. l.

Kubitsch Imre: A magyar bányamunkásság küzdelmei /1919—1933/. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szekeres József.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 975—979. l.

Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. Bp. 1966. — Ismertetik: *Kovács Endre.* TáSz. 1966. 21. évf. 11. sz. 129—133. l.; Nsz. 1966. 24. évf. 182. sz. 7. l.; *Pamlényi Ervin.* MN. 1966. 22. évf. 203. sz. 13. l.; *Vajna János.* Valóság. 1966. 9. évf. 9. sz. 108—109. l.

Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Bp. 1966. — Ismertetik: *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 199. sz. 7. l.; *Pintér István.* PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 167—169. l.; *Szabó Ferenc.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 7. sz. 587—588. l.

Magyarország és a második világháború. 3. kiad. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 306. sz. 7. l.

Munkáért, kenyérért, szabadságért. Az építő-, fa- és építőanyagipari dolgozók mozgalmának válogatott dokumentumai. 1920—1945. Bp. 1965. — Ismerteti: *F. I.-né.* PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 174—175. l.

Pamlényi Ervin: Az igazi Bajcsy-Zsilinszky. [Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Bp. 1966. c. művéről.] MN. 1966. 22. évf. 274. sz. 13. l.

Szakács Kálmán: A kommunista párt agrárpolitikája 1920—1930. Bp. 1961. — Ismerteti: *Dolmányos István.* AUSB-hist. 8. 274—275. l.

Szücs László: Egy titkosirat-gyűjtemény külföldi visszhangjáról. [A Horthy Miklós titkos iratai angol kiadásának visszhangja.] Nsz. 1966. 24. évf. 226. sz. 6—7. l.

8. Magyarország története a felszabadulás idején

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

„Az élet megindulása a felszabadulás után" témakör adatfeltáró munkájáról. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 277—282. l.

Kanyar József: „Az élet megindulása a felszabadulás után" című kiadvány levéltári feltárómunkájának problematikája a Kaposvári Állami Levéltárban. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 291—302. l.

Nagy Gábor: Emlékeim a Magyar Néphadsereg születéséről. /Visszaemlékezés./ HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 568—583. l.

Oltvai Ferenc: „Az élet megindulása a felszabadulás után" témakör kutatása a Szegedi Állami Levéltárban. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 283—291. l.

Simon Gyula: Köznevelési dokumentumok a felszabadulás évéből. TNt. 1965. 381—451. l.

Simonffy Emil: Adatfeltáró munka a zalaegerszegi polgármesteri hivatal 1945 évi irataiban. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 302—306. l.

b) *Feldolgozások*

Farkas Gábor: Fejér megye és Székesfehérvár város közigazgatása 1944. március 19-től 1945 végéig. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 307—340. l.

Gáldonyi Béla: Adalékok Baranya és Pécs felszabadításának történetéhez. JPM. 1964. 313—325. l.

Gazsi József: A miskolci 7. hadosztály megszervezése a fasizmus elleni harcra. BSz. 1966. 10. évf. 2. sz. 34—42. l.

Péter László—Reguli Ernő: A Szikra kiadó szegedi tevékenysége. MK. 1966. 82. évf. 3. sz. 251—254. l.

Puskás, A. I.: Adatok a magyar haladó erők szerepéhez az ország felszabadításában /1944 október—1945 április/. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 763—786. l.

c) *Ismertetés*

Réti László: Felszabadulási emlékkiállítás az Országos Levéltárban. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 399—408. l.

9. Magyarország története 1945—1966

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Baranya megye járásainak és községeinek fontosabb mezőgazdasági adatai. I. köt. Az 1951—57. évi és az 1962. évi termelési adatok. (Szerk. Erdei Ferenc, Csete László, Tóth Bertalan.) Bp. 1965 [1966]. Sokszor. VIII, 311 l. /MTA, Agrárgazdasági Kutató Intézet közleményei 1965. 1/I./

Budapest. 1960—1970. (Összeáll. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság.) [Kiad.]: MSzMP, Budapesti Bizottság. Bp. 1966. 121 l.

Budapest statisztikai évkönyve (1966.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1966. Soksz. 316 l.

Képzőművészeti élet a felszabadulás után. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képzőművészeti iratanyaga 1945—1949. l. Művésztelepek és képzőművészeti szabadiskolák. /Gyűjt., rend., jegyz.: Kiss Dezső. Szerk. Németh Lajos./ Bp. 1965 [1966]. Soksz. 494 l. /A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai 2./

Nógrádi Sándor: Új történet kezdődött. /Visszaemlékezések./ Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 241 l.

Pécs megyei jogú város Tanácsa rendeletei. 1958—1965-ig. [Pécs 1966]. 220 l.

Sík Endre: Egy diplomata feljegyzései. [Visszaemlékezések.] Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 343 l.

Statisztikai évkönyv. 1965. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1966. Soksz. XII, 423 l.

b) *Feldolgozások*

Ausch Sándor: A stabilizáció 20. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 179. sz. 4—5. l.

Benda Gyula: Angol és osztrák lapok az 1947-es magyar parlamenti választásokról. TanNForr. 287—304. l.

Berend T. Iván: Az 1946. évi stabilizáció. KgSz. 1966. 13. évf. 7—8. sz. 890—898. l.

Berend T. Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus történetéhez. MT. 1966. 11. köt. 7—8. sz. 415—429. l.

Bernáth József: Adalékok a népi kollégiumi mozgalom történetéhez. PSz. 1966. 16. évf. 6. sz. 530—539. l.

Borzák Lajos: Így született Boldogháza... Jászkunság. 1966. 12. évf. 3. sz. 97—102. l.

Dávid Lajos: A népi demokratikus forradalom Győr-Moson megyében. 1945—1948. 3. A proletárdiktatúra győzelme. 1947—1948. Arr. 8. 265—326. l.

Eperjesi László: A szovjet történetírás a magyarországi népi demokratikus forradalomról. TanNForr. 273—286. l.

Faller Jenő: Visszapillantás a húszéves dudari szénbánya megnyitására. Bányászati Lapok. 1966. 99. évf. 6. sz. 425—429. l.

Fodor Mária: A Magyar Kommunista Párt és az 1947-es országgyűlési választások. TanNForr. 179—214. l.

Gergely Jenő—Nagy Ferenc: Az 1947-es országgyűlési választások Győr-Sopron megyében. TanNForr. 215—272. l.

Győr város fejlődése a második ötéves terv időszakában. 1961—1965. (Kiad. Győr, Városi Tanács.) Győr [1966]. 64 l.

Izsák Lajos: Földreform és a parlament. TanNForr. 35—74. l.

Kászon József: Húsz éves a forint. Jelenkor. 1966. 9. évf. 8. sz. 725—727. l.

Király Attila: A Nagy Ferenc-kormány külpolitikai törekvései és a parlament. /1946. febr. l.—1947. febr. 10./TanNForr. 143—178. l.

Kisfaludy Gyula: A Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár üzemi bizottságának tevékenysége az infláció időszakában. TanNForr. 93—117. l.

Klinger András: Sopron népességének lakásviszonyai. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 193—200. l.

Korek József: A Magyar Nemzeti Múzeum története. 1945—1964. FolA. 17. 303—330. l.

Köteles Jenő altábornagy /1914—1966/. Nsz. 1966. 24. évf. 155. sz. 5. l.

Krasovecz Ferenc: A Magyar Köztársaság kikiáltása. /1946./TanNForr. 119—141. l.

László Andor: Húszéves a forint. Pénzügyi Szemle. 1966. 10. évf. 7—8. sz. 531—548. l.

Merényi László: A felnőttoktatás története Szabolcs-Szatmárban a felszabadulás utáni első évtizedben. PSz. 1966. 16. évf. 9. sz. 830—841. l.

Molnár Pál: Adalékok a nemzeti és üzemi bizottságok Nógrád megyei tevékenységéről. Salgótarján 1966. 71 l. /Nógrád megyei múzeumi füzetek 14./

Novák Zoltán: A Répcelaki Szénsavtermelő Vállalat monográfiája. VSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 321—331. l.

Nyilas András: A második ötéves tervidőszak gazdasági növekedésének statisztikai elemzése. KgSz. 1966. 13. évf. 7—8. sz. 970—979. l.

Orbán Sándor: Adalékok a földreform utáni falusi viszonyok tanulmányozásához. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 85—97. l.

Orbán Sándor: Egy kérdőíves összeírás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 73—121. l.

Pécsi Orvostudományi Egyetem. Hazánk felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. 1965. márc. 22—27. (Szerk. Antal Ernő.) Pécs 1966. 116 l.
A kötet tartalmából:
Szentistványi Gyuláné: Pécs város és Baranya megye tudományos életének és felsőoktatásának 20 éve.

Rácz Béláné: A széncsata. ÉlT. 1966. 21. évf. 47. sz. 2239—2242. l.

Ságvári Ágnes: A szövetségi politika kérdései Magyarországon a szocialista forradalom győzelméért vívott harcban. /1944—1948./ KP 36—62. 79—143. l.

Salamon Konrád: Földosztás Dunapentelén. TanNForr. 75—91. l.

Szabó Bálint: Egy történelmi tanácskozás évfordulójára. Húsz éve ült össze a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusa. Nsz. 1966. 24. évf. 229. sz. 4—5. l.

Tartalmas élet. Dr. Háy László elvtárs hetvenöt éves. Nsz. 1966. 24. évf. 205. sz. 4. l.

Vass Henrik: A MSzMP szövetségi politikája 1956 és 1962 között. KP 36—62. 215—317. l.

Vita a népi demokratikus korszak történetének problémáiról a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülésszakán. [Ismerteti]: Csató Tamás. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 472—491. l.

Zsilák András: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és a MDP szövetségi politikájának főbb vonásai. /1949—1956./ KP 36—62. 144—214. l.

c) *Ismertetések*

Erényi Tibor: A párt szövetségi politikájának történetéről. [A kommunista párt szövetségi politikája 1936—1962. Bp. 1966. c. kötetről.] Nsz. 1966. 24. évf. 307. sz. 4—5. l.

Földreform 1945. Varga Sándornéval, M. Somlyai Magdával és Jenei Károllyal beszélget Karsai Elek. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 408—412. l.

Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bp. 1964. — Ismerteti: *Balogh Sándor.* AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 440—443. l.

Nevelésügyünk húsz éve 1945—1964. Bp. 1965. — Ismerteti: *Bencédy József.* PSz. 1966. 16. évf. 6. sz. 547—551. l.

Nógrádi Sándor: Új történet kezdődött. Bp. 1966. — Ismerteti: *Dersi Tamás.* MS. 1966. 7. évf. 8. sz. 253—254. l.

Sík Endre: Egy diplomata feljegyzései. Bp. 1966. — Ismertetik: *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 205. sz. 7. l.; *Komjáti Irén.* TáSz. 1966. 21. évf. 16. sz. 138—139. l.; *R. P.* MN. 1966. 22. évf. 168. sz. 13. l.

Walleshausen Gyula: Húsz éves az Agrártudományi Egyetem. Kiállítás. AtSz. 1966. 8. évf. 1—2. sz. 190—192. l.

10. Tudományos élet

a) *Méltatások*

Barta István, a történelemtudományok doktora 1910—1966. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 221—222. l.

Bélay Vilmos: Bottló Béla 1905—1964. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1055. l.

Elhunyt dr. Molnár Erik. [Írta]: *p. e.* MN. 1966. 22. évf. 187. sz. 3. l.

Emlékezés Fogarasi Bélára. MFSz. 1966. 10. évf. 2. sz. 308—310. l.

Lajos Árpád: Megay Géza /1904—1963/. HOMK. 1966. 7. sz. 71—72. l.

Leszih Andor /1880—1963/. HOMK. 1966. 7. sz. 69—71. l.

Egy marxista. Molnár Erik /1894—1966/. [Írta]: *F. V.* Élet és Irodalom. 1966. 10. évf. 33. sz. 2. l.

Molnár Erik. [Írta]: *E. T.* PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 138—142. l.

Molnár Erik akadémikus 1894—1966. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 447—448. l.

Molnár Erik, Dr. 1894—1966. Nsz. 1966. 24. évf. 187. sz. 5. l.

Molnár Erik, Dr. 1894—1966. TáSz. 1966. 21. évf. 9. sz. 3—4. l.

Molnár Erik /1894—1966/. [Írta]: *E. F. P.* Nagyvilág. 1966. 11. évf. 10. sz. 1590. l.

Molnár Erik, 1894—1966. [Írta]: */p. e./* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 711—712. l.

Molnár, Erik, 1894—1966. AH 1966. 12. tom. 3—4. nr. 259—260. l.

A munkásmozgalom nagy halottainak sírkertjében temették el Molnár Erik elvtársat. /Cseterki Lajos búcsúbeszéde./ Nsz. 1966. 24. évf. 190. sz. 5. l.

Simonovits Anna: Forradalmár és tudós nevelő. Megemlékezés Fogarasi Béláról. Nsz. 1966. 24. évf. 174. sz. 6. l.

b) *Tervek, beszámolók*

L'Assemblée Générale de la Société Historique Hongroise. [Ismerteti]: *Mann Miklós.* AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 456—458. l.

Baraczka Istvánné: Az Országos Levéltár Kutatótermének forgalma az 1961—1965. években. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 424—434. l.

Benczédi László: Szigetvár a magyar történelemben. Történész-emlékülés az évfordulón. Nsz. 1966. 24. évf. 222. sz. 6—7. l.

Benda Kálmán: A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc. Nsz. 1966. 24. évf. 240. sz. 4—5. l.

Béni Miklósné: A magyar múzeumok népművelési munkája 1961—1965. MúzK. 1966. 1—2. sz. 11—19. l.

Beszámolók Komjáthy Miklós és Munk Károly kandidátusi disszertációinak vitáiról. [Ismertetik]: *Somogyi Éva, Vida István.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 650—657. l.

Beszámolók Tóth Ede és Kónya Sándor kandidátusi disszertációinak vitáiról.

[Ismertetik]: *Glatz Ferenc, Stier Miklós.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1110—1118. l.

Búzás József: A VII. magyar—csehszlovák jogtörténeti konferencia /Pécs, 1965. szept. 23—25./. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 641—644. l.

Compte rendu de la session idéologique organisée à l'Université Eötvös Loránd sous le titre „L'idéologie nationale autrefois et de nos jours". [Ismerteti]: *Glatz Ferenc.* AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 451—456. l.

Dercsényi D[ezső]: La tutela dei monumenti in Ungheria negli ultimi otto anni. AHA. 1966. 12. tom. 1—2. fasc. 1—39. l.

Ember Győző: A Magyar Országos Levéltár 1966. évi munkaterve. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 375—398. l.

Az 1965. év régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice.) [Kiad. a] (Magyar Nemzeti Múzeum) [Történeti Múzeum]. Bp. 1965 [1966]. Soksz. 95 l., 1 térk. mell. /Régészeti füzetek 19./

Földes Éva: A magyar neveléstörténeti kutatás húsz esztendeje. TNt. 1965. 237—258. l.

Földes Éva: Vándorgyűlés a kultúrtörténet kutatásának és oktatásának kérdéseiről. PSz. 1966. 16. évf. 10. sz. 938—944. l.

Hanák Péter: Az első olasz—magyar történésztalálkozó. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 635—639. l.

Jelentés a Fejér megyei múzeumok 1960—1962. évi tevékenységéről. AlbaR. 4—5. 171—198. l.

A kecskeméti országos történész vándorgyűlés. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1056—1064. l.

Kilián István: A legújabbkori kutatások néhány kérdése. HOMK. 1966. 7. sz. 55—60. l.

Kovács Endre: A smolenicei Academia Istropolitana-konferencia. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 639—640. l.

Környei Attila: A Liszt Ferenc Múzeum 1965. évi munkája. SSz. 1966. 20. évf. 3. sz. 266—271. l.

Kuczy Károly: A salgótarjáni országos krónikaíró tanácskozás után. Palócföld. 1966. 1. 114—115. l.

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 618—631. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportjának munkájáról /1958—1965/. [Összeállította]: (Castiglione László). MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 87—109. l.

Mucsi Ferenc: Jugoszláv és magyar történészek együttműködése. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 633—634. l.

Nagy József: VII. Ungarisch-Tschechoslowakische Rechtshistorische Konferenz. Pécs, 23—25. September 1965. AJ. 1966. 8. tom. 1—2. fasc. 191—200. l.

Az orosházi tudományos ülésszak. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1064—1067. l.

Ránki György: A Duna menti népek a második világháborúban. Nemzetközi történésztanácskozás az Akadémián. Nsz. 1966. 24. évf. 259. sz. 7. l.

Szabó Bálint: Tíz év társadalmi fejlődése. Tudományos tanácskozás a Párttörténeti Intézetben. Nsz. 1966. 24. évf. 244. sz. 9. l.

Szabó Ferenc: A helytörténeti kutatás helyzete és gondjai Békés megyében. Békési Élet. 1966. 2. sz. 75—78. l.

Szabó István: 15 éves a Zrínyi Katonai Kiadó. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 393—397. l.

Szász Zoltán: A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának emlékkiállítása. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 613—614. l.

Tamás István: A helytörténeti kutatások nyomában. Nsz. 1966. 24. évf. 293. sz. 6. l.

Tilkovszky Lóránt: A fasizmus történetének kérdései a szlovák és magyar történészek találkozóján. MN. 1966. 22. évf. 280. sz. 8. l.

Tóth Ede: Az akadémiai történészképzés és tudományos minősítés időszerű kérdései. MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 69—85. l.

Uzsoki Andrásné: 15 év a Győr-Sopron megyei múzeumok életéből a helyi sajtó tükrében. /1949—1963./ Arr. 8. 327—352. l.

c) *Történelemtanítás*

Ázsóth Gyula: A feledés és az emlékezés az általános iskolai történelemtanításban. Somogyi Szemle. 1966. 1. sz. 1—8. l.

Békei Lászlóné: Az alsó tagozat tapasztalatainak felhasználása az 5. osztályban. Ttan. 1966. 11. évf. 5. sz. 1—2. l.

Bellér Béla: Történelemtanításunk a mérlegen. MN. 1966. 22. évf. 225. sz. 5. l.

Bodó György: A világnézetünk alapjai tantárgy és a történelemtanítás kapcsolata. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 5—8. l.

Csiszér Béla—Sári Gusztáv: Az új 8. osztályos történelemtankönyv didaktikai kérdései. Ttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 13—16. l.

Devecseri Lászlóné: Az új 7. osztályos történelemkönyvről. Ttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 9—12. l.

A dolgozók középiskoláinak történelem tanításáról. [A] Művelődésügyi Minisztérium, Közoktatási Főosztály, Felnőttoktatási Csoport [válasza F. I.-nek a MN-ben megjelent levelére.] MN. 1966. 22. évf. 292. sz. 14. l.

Eperjessy Géza: Tanterveink és a helytörténet tanítása. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 9—11. l.

Eperjessy Géza: Az új gimnáziumi tanterv tapasztalatai. Ttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 17—22. l.

Erményi Imre: A 6. osztályos történelemtanítás módszertani kérdéseiről. Ttan. 1966. 11. évf. 5. sz. 6—8. l.

Gábor István: Miért nehéz a történelem? Egy meglepő bukási arányszámról ... MN. 1966. 22. évf. 209. sz. 10. l.

Gárdonyi Zsuzsanna, H.: A Nevelési Terv és az általánosiskolai történelemtanítás. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 1—4. l.

Gellért László: A dolgozók iskolája történelemtantervének reformjához. Ttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 26—28. l.

Hinora Sándor: Filla István Régen volt, hogy is volt ... c. olvasókönyve a történelemórán. Ttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 23—25. l.

Hollósi Miklós: Történelemtanítás az emelt szintű szakmunkásképzésben. Szakmunkásnevelés. 1966. 17. évf. 7. sz. 1—3. l.

Horváth Zoltán: Táblavázlat és vázlatrajzok készítése a gimnázium I. osztályában. Ttan. 1966. 11. évf. 5. sz. 24—26. l.

Hunyady Görgy: A történelmi fogalmak ismeretelméleti és pszichológiai sajátosságai. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 19—21. l.

Kiss Géza: A helytörténet szerepe és helye a középiskolai történelemtanításban. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 15—18. l.

Magos György: A verbalizmus jelentkezése a történelemórán. Szakmunkásnevelés. 1966. 17. évf. 8—9. sz. 32—35. l.

Materényi Jenő: A televízió történelemadásainak néhány tapasztalata. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 30—31. l.

Ormos Mária, Sz.: Francia és magyar történészek a tankönyvek felülvizsgálatáról. [Egy francia—magyar tanácskozás ismertetése.] MN. 1966. 22. évf. 280. sz. 8. l.

Rabati Magda: Néhány szó a történelemóra szemléltetési problémáihoz. Ttan. 1966. 11. évf. 5. sz. 21—23. l.

Sári Gusztáv: Applikációs képek alkalmazása a történelemtanításban. Ttan. 1966. 11. évf. 5. sz. 9—13. l.

Szabó Károly: Érzelmi nevelés a történelemtanításban. Palócföld. 1966. l. 67—71. l.

Szabolcs Ottó: Miért buktató tantárgy a történelem? Köznevelés. 1966. 22. évf. 19. sz. 729—730. l.

Szebenyi Péter: Az általános iskolai történelemtanítás reformjának első lépései. 1—2. Ttan. 1966. 11. évf. 4—5. sz. 5—8, 3—5. l.

Tóth László: Általános és középiskolai történelemtanításunk főbb feladatairól az 1966—67-es tanévben. Ttan. 1966. 11. évf. 4. sz. 1—4. l.

Tóth Sándorné: Analízis és szintézis a történelem oktatásában. Köznevelés. 1966. 22. évf. 15—16. sz. 618—619. l.

Turai Kálmán: Áttekintő ismétlés bizonyítással történelemórán. Módszertani Közlemények. 1966. 6. évf. 3. sz. 57—64. l.

Unger Mátyás: A magyar és osztrák történelemtankönyvek kölcsönös vonatkozásai. A kétoldalú tankönyvkorrekció tanulságai. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 22—28. l.

Vas Károly: Helytörténeti anyag az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 12—15. l.

Veress Judit: A metodikai szemlélet megújulása a történelemtanításban. TNt. 1965. 161—187. l.

Zrinszky László: A „világnézetünk alapjai" és a történelemtanítás. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 506—510. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

Dutt, R[ajani] Palme: Az Internacionálé. (The Internationale.) (Ford. Litván György.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 397 l.

Horváth Árpád: Korok, gépek, feltalálók. Bp. 1966, Gondolat. 472 l.

Kapica, P[etr] L[eonidovics]: A tudomány oltárán. (Zsizn' dlja nauki.) 1. Lomonoszov. 2. Franklin. 3. Rutherford. 4. Langevin. (Ford. Lukács Katalin.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 73, 53, 69, 34 l.

Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 607 l., 1 t.

Kun László: A sport története. 1. köt. Bp. 1966. Sport. 144 l.

Maróti Lajos: Tallózás a technológia történetében. 2. Gépgyártástechnológia. 1966. 6. évf. 8. sz. 337—339. l.

Nábráczky Béla: A réz története. Róma bukásától az elektromosság koráig. ÉIT. 1966. 21. évf. 40. sz. 1909—1913. l.

Perényi József: Hol élünk? Közép- vagy

Kelet-Európában? ÉlT. 1966. 21. évf. 44. sz. 2092—2096. l.

Sík Endre: The history of black Africa. Vol. 2. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 323 l., 11 t., 4 térk.

Székely György: Vallási irányzatok, egyházak és társadalom az első évezredben. Ortodoxia, szakadárság, eretnekség a keresztény és a muzulmán világban. Világosság. 1966. 7. évf. 10. sz. 601—608. l.

2. Ókor

Alfaric, Prosper: A kereszténység társadalmi gyökerei. (Origines sociales du christianisme.) (Ford. Nyilas Vera. Utószó, jegyz.: Komoróczy Géza.) Bp. 1966, Gondolat. 438 l.

Amrit Lal: A népszámlálások és a népességi statisztika Kínában az i. sz. 2—1644. években. Demográfia. 1966. 9. évf. 2. sz. 178—186. l.

Borzsák István: Pax Tacitea. AClassD. 2. 47—61. l.

Dobrovits Aladár: Rabszolgaság és megváltás. Világosság. 1966. 7. évf. 7—8. sz. 402—410. l.

Ferenczy E[ndre]: The Rise of the Patrician-Plebeian State. AA. 1966. 14. tom. 1—2. fasc. 113—139. l.

Fontes minores Latini. 3. (Maróti Egon): Római történeti forrásgyűjtemény. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 166 l.

Groag, E(dmund): Die Reichsbeamten von Achaia in spätrömischer Zeit. Bp. [1966]. Soksz. 92 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. fasc. 14./

Harmatta J[ános]: Zu den griechischen Inschriften des Asoka. AA. 1966. 14. tom. 1—2. fasc. 77—85. l.

Havas László: Un programme social et économique au déclin de la république romaine. AClassD. 2. 29—41. l.

Heller Ágnes: Az aristotelesi etika és az antik ethos. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 409 l.

Horváth István Károly: Aranykor-mitosz — aranykor ideológia. Világosság. 1966. 7. évf. 10. sz. 593—600. l.

Josephus, Flavius: A zsidók története. (Iudaiké archaiologia.) 11—20. könyv. (Ford. Révay József. Jegyz. és [bev.] Hahn István.) Bp. 1966, Gondolat. 554 l., 1 t.

Kákosy László: Nubien als mythisches Land im Altertum. AUSBhist. 8. 3—10. l.

Komoróczy Géza: Ábrahám Mezopotámiában és Kanaánban. Világosság. 1966. 7. évf. 7—8. sz. 412—421. l.

Lambrechts, Pierre: La composition du sénat romain de Septime Sévère à Dioclétien /193—284/. Bp. 1966. Soksz. 130 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 8./

Mócsy A[ndrás]: Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch-römischen Zeitalter. AA. 1966. 14. tom. 1—2. fasc. 87—112. l.

Nábráczky Béla: A réz története. A rézkorszaktól Róma bukásáig. ÉlT. 1966. 21. évf. 39. sz. 1860—1865. l.

Sarkady János: Attika im 12. bis 10. Jahrhundert. Die Anfänge des athenischen Staates. AClassD. 2. 9—27. l.

Stein Arthur: Die Legaten von Moesien. Moesia helytartói. Bp. 1966. Soksz. 138 l. /Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. 1. Fasc. 11./

Szuhay-Havas Ervin: Karthágói istennő etruszk szentélyben. A pyrgi-i aranytáblák történelmi és vallástörténeti vonatkozásai. Világosság. 1966. 7. évf. 11. sz. 680—683. l.

Tegyey Imre: Pylos et le Proche-Orient. AClassD. 2. 1—8. l.

Tóth István: Mithram esse coronam suam. Bemerkungen über den dogmatischen Hintergrund der Initiationsriten der Mithramysterien. AClass D 2. 73—79. l.

Történelmi olvasókönyv. 1. *(Filla István—Waculik Margit):* Forrásszemelvények az ókori Kelet, Görögország és Róma tanításához. (Szerk. Hahn István.) 3. kiad. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 264 l., 8 t.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. [Vallástörténeti tanulmányok.] Bp. — Amsterdam 1966, Akad. Kiadó—Hakkert. 570 l.

3. Középkor

Cserháti Sándor: Don Bartolome de las Casas; az „indiánok atyja" 1474—1566. ThSz. 1966. 9. évf. 9—10. sz. 304—309. l.

Dénes Magda: Rotterdami Erasmus. ÉlT. 1966. 21. évf. 42. sz. 1971—1974. l.

Duka Zólyomi Róbert: A mértékletes ivás kritériuma a XV—XVI. században. OHl. 1966. 107. évf. 41. sz. 1949—1953. l.

Engel Pál: A bizánci nemesség születése. AnnBU. 3. 285—300. l.

Erőss László: Ötszáz éve született a humanista gondolat harcosa: Erasmus. Nsz. 1966. 24. évf. 255. sz. 7. l.

Kardos Tibor: L'umanesimo di Dante fra il Medioevo ed il Rinascimento. ALitt. 1966. 8. tom. 1—2. fasc. 1—60. l.

Perényi József: A lengyel állam megalakulása. ÉlT. 1966. 21. évf. 29. sz. 1347—1350. l.

Wittman Tibor: Vitoriától Suárezig. A XVI. századi spanyol államelmélet mérlege. FK. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 53—66. l.

4. Újkor

Bouvier, Jean: A XIX. századi franciaországi kapitalista profitra vonatkozó adatgyűjtés problémái és eredményei. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 36—41. l.

Csillag István—Lengyel Endre: Theodor Kocher Nobel-díjas sebész 125 éve született. OHl. 1966. 107. évf. 31. sz. 1474—1477. l.

Dolmányos István: Gondolatok Szun Jatszen születésének 100. évfordulóján. Nsz. 1966. 24. évf. 267. sz. 7. l.

Donáth Regina: Iratok a westfáliai békekötés történetéhez az Egyetemi Könyvtár kézirattárában. AnnBU. 3. 239—252. l.

Endresz István: Fejezetek a hadirepülés történetéből. 2. Velence bombázása. Repülés, űrrepülés. 1966. 19. évf. 8. sz. 12—13, 15. l.

Gordos János: A Rerum Novarum megjelenésének előzményei. Palócföld. 1966. 1. 99—111. l.

Haas Árpádné: Dalton, a kémiai atomelmélet megalkotója. ÉlT. 1966. 21. évf. 36. sz. 1699—1701. l.

Haas Árpádné: A nemesgázok felfedezője: Sir William Ramsay. ÉlT. 1966. 21. évf. 29. sz. 1371—1373. l.

Halmai János: A köpingi gyógyszerész. [Scheele Károly Vilmosról.] OHl. 1966. 107. évf. 47. sz. 2240—2243. l.

Haraszti Éva, H.: Chartizmus és nemzetköziség. Engels, Marx, Harney, Jones és a Testvéri Demokraták. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 461—471. l.

Hermann István: „Az ember szabad legyen ..." A Prométheusz-mitosz a felvilágosodásban. Világosság. 1966. 7. évf. 11. sz. 656—662. l.

Jászay M[agdolna]: Dix ans de politique viennoise après Villafranca à la lumière des lettres d'un diplomate autrichien [Roger Aldenburg]. AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 395—427. l.

Jeszenszky Géza: A „nagy tülekedés" /Afrika felosztása./ ÉlT. 1966. 21. évf. 36. sz. 1702—1708. l.

Kosáry Domokos: 1815 történetirodalmának kritikájához. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 371—399. l.

Kropotkin, P[etr] A[lekszeevics]: Egy forradalmár feljegyzései. (Zapiszki revoljucionera.) [Visszaemlékezések.] (Ford., utószó és jegyz.: Kulcsár István.) Bp. 1966, Európa. 562 l.

Magyar György: A munkásság osztállyá szerveződéséről. AUSBiur. 8. 11—23. l.

Maly, Karel: Einige Bemerkungen zur Problematik der bürgerlichen Freiheiten in der Zeit des Dualismus. StudIur. 48. 37—43. l.

Melichar, Erwin: Die Freiheitsrechte der Dezemberverfassung 1867 und ihre Entwicklung in der reichsgerichtlichen Judikatur. StudIur. 48. 11—18. l.

Mészáros Károly: K probleme agrarnüh preobrazovanij v pervüe godü Szovetszkoj vlaszti. AUSBhist. 8. 209—226. l.

Mokuter, I.: Petar Veliki u srpskoj književnosti XVIII veka. SSl. 1965. 11. tom. 3—4. fasc. 345—372. l.

Nábráczky Béla: A réz története. Az elektrolitréz korszaka. ÉlT. 1966. 21. évf. 41. sz. 1957—1961. l.

Perjés Géza: A hadászati belső és külső vonal viszonyának alakulása a XIX. század első felében. Emlékezés Königgrätzre. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 362—383. l.

Retz biboros emlékiratai. Vál. Bajomi Lázár Endre. (Ford. Szoboszlai Margit.) Bev., jegyz.: Rónai György. Bp. 1966, Gondolat. 281 l., 10 t. /Auróra 32./
Válogatás a Mémoires du cardinal de Retz c. műből.

Szalay György: A Dreyfus-ügy. ÉlT. 1966. 21. évf. 40. sz. 1899—1903. l.

Szanati József: A tábori tüzérség fejlődése az első világháborúban. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 488—531. l.

Urfus, Valentin: Das Programm des sog. böhmischen „historischen Staatsrechts" in den sechziger Jahren des XIX. Jahrhundertes. StudIur. 48. 103—109. l.

Vécsey Zoltán: Shackleton és az Endurance hősei. ÉlT. 1966. 21. évf. 48. sz. 2278—2283. l.

Vekerdi László: Gottfried Wilhelm Leibniz /1646—1716/. Fizikai Szemle. 1966. 16. évf. 11. sz. 337—342. l.

Vekerdi László: Leibniz élete és kora. MT. 1966. 11. köt. 6. sz. 367—376. l.

Vörös László: Dalton /1766—1844/. TtK. 1966. 10. évf. 7. sz. 289—291. l.

Weitling, Wilhelm válogatott művei. (Ford. Justus Pál. [Bev.], jegyz.: Jemnitz János.) Bp. 1966, Gondolat. 383 l., 1 t.
Válogatás a szerző Garantien der Harmonie und Freiheit és Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte c. művéből.

5. Legújabb kor

Balogh Sándorné: A Szovjetunió története szovjet korszakának kérdései a Voproszi Isztorii hasábjain. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 939—946. l.

Berezskov, V(alentin) — Rzsevszkaja, (Elena): A játszma véget ér. (Berezskov, Valentin: Egy diplomata Hitlernél. Sz diplomaticseszkoj miszszej k Gitleru.) — (Rzsevszkaja, Elena J.: Hitler halála, mitosz nélkül. Konec Gitlera, bez mifa i detektiva.) (Ford. Kiss Tamás.) Bp. 1966, Zrínyi Kiadó. 227 l.
/Reflektor sorozat 4./

Betlen Oszkár: A spanyol kommunisták a munkásosztály egységes forradalmi pártjáért. PtK. 1966. 12. évf. 3. sz. 1—31. l.

Boros Ferenc: Adalékok a kisantant létrejöttének történetéhez és jellegéhez. /1919 augusztus—1920 november./ Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 816—849. l.

Dokumentumok. [A szovjet irodalmi csoportok és irodalompolitika fejlődéséről, 1918—1934.] Helikon. 1966. 12. évf. 1—2. sz. 69—148. l.

Erdős Tibor: A gazdasági növekedés tényezői a nyugateurópai tőkésországokban és Japánban a második világháború után. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 317 l.

Fermi, Laura: Atom a családban. (Atoms in the family.) Enrico Fermi élete. (Ford. Tornai József. [Utószó]: Maróti Lajos.) Bp. 1966, Gondolat. 394 l., 11 t.

Friedländer, Saul: XII. Pius és a Harmadik Birodalom. (Pie XII. et le III. Reich.) (Ford. Széll Jenő.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 228 l.

Gazsi József: Az 1944—45-ös ardenni német támadás. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 287—325. l.

Gregor, Ulrich—Patalas, Enno: A film világtörténete. (Geschichte des Films.) (Ford. Félix Pál, Pődör László.) Bp. 1966, Gondolat. 556 l., 40 t.
Az 1960 után c. fejezet a szerzők Geschichte des modernen Films c. művéből.

Haraszti István: Harminc éve kezdődött a spanyol szabadságharc. ÉlT. 1966. 21. évf. 28. sz. 1299—1303. l.

Harsányi Iván: Madrid határán ... Munka. 1966. 16. évf. 8. sz. 15. l.

Hegedüs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 119 l.
/Szociológiai tanulmányok 1./

Herczeg István: A XX. század bűnpere. Bp. 1966, Gondolat. 216 l.

Juckenburg, Gerhard: Der Aufruf der Kommunistischen Partei Deutschlands /KPD/ vom 11. Juni 1945. AAgr. 4. 5—22. l.

Kerekes Lajos: Ausztria története. 1918—1955. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 233 l., 4 t., 2 térk.

Kovács István: A francia munkásosztály fia [Jacques Duclosról]. Nsz. 1966. 24. évf. 233. sz. 2—3. l.

Kubik István: A negyedik piramis. Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 161 l., 12 t.

Lider, Julian: Az Egyesült Államok katonai doktrinája. Történelmi vázlatok. /1945—1965/. (Doktryna wojenna Stanów Zjednoczonych.) (Ford. Pálos Tamás.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 473 l.

Ljubimov, Lev [Dmitrievics]: Idegenben. (Na csuzbine). [Visszaemlékezések.] (Ford. Institoris Irén.) Bp. 1966, Európa. 481 l.

Mérei Gy[ula]: Die Idee der europäischen Integration in der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 206 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 57./

Munk Károly: A szocialista hadseregek kialakításának néhány kérdéséről. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 449—472. l.

Ormos Mária, Sz.: A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomrajutása után /1933—34/. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 400—451. l.

Prodöhl, Günter: Hírhedt bűnügyek. (Vál., ford. Timár István.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 442 l.
A szerző Kriminalfälle ohne Beispiel c. művéből.

Rázsó Gyula: Az angol—amerikai hadászat néhány kérdése a második világháborúban. 1. r. HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 258—286. l.

Rázsó Gyula: Pearl Harbor negyedszázaddal később. ÉlT. 1966. 21. évf. 49. sz. 2307—2311. l.

Reimann, Max: Tíz esztendeje harcol illegalitásban a Német Kommunista Párt. Béke és Szocializmus. 1966. 9. évf. 7. sz. 3—14. l.

Schützle, Kurt: A Német Nemzeti Néphadsereg a Varsói Szerződés hű tagja. HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 473—487. l.

Szokolovszki, V. D., marsall: Hogyan bukott meg a Blitzkrieg elmélete. A moszkvai csata jelentősége a második világháborúban. MN. 1966. 22. évf. 257. sz. 10. l.

Tilkovszky Lóránt: Adalékok az 1944. évi délszlovákiai partizántevékenység történetéhez. Történelem. 1966. 5. sz. 75—83. l.

Tóth Béla: A daloló holnapok mártírja. Gabriel Péri meggyilkolásának 25. évfordulójára. Nsz. 1966. 24. évf. 295. sz. 4—5. l.

Világtörténet. (Vszemirnaja isztorija.) Főszerk.: J[evgenij] M[ihajlovics] Zsukov.

[Kiad. a] Szovjetunió Tudományos Akadémiája. 9. köt. (Fel. szerk.) L. I. Zubok. (Ford. Józsa Péter.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 741 l., 19 t., 10 térk.

6. Ismertetések

Clausewitz, Carl von: A háborúról. 1—2. Bp. 1961—1962. — Ismerteti: *Perjés Géza.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 990—996. l.

Collotti, Enzo: A náci Németország. Bp. 1965. — Ismerteti: *Ránki György.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 989—990. l.

Dutt, R. Palme: Az Internacionálé. Bp. 1966. — Ismerteti: *-at-* MN. 1966. 22. évf. 209. sz. 13. l.

Fábry Zoltán: Európa elrablása. Bratislava—Bp. 1966. — Ismerteti: *Kabdebó Lóránt.* Új Írás. 1966. 6. évf. 9. sz. 114—117. l.

A hadügy forradalma. Bp. 1966. — Ismerteti: *Száva Péter.* HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 627—628. l.

Hankiss Elemér—Makkai László: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kovácsy József.* ThSz. 1966. 9. évf. 7—8. sz. 252. l.

Ingersoll, Ralph: Szigorúan titkos. Bp. 1966. — Ismerteti: *Horváth Miklós.* HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 618—622. l.

Jaz'kov, J. F.: Az Amerikai Egyesült Államok legújabbkori történetéről írt szovjet művek /1960—1964. évi kiadványok/. (A Novaja i novejsaja isztorija 1965. 5. sz.-ból.) Vt. 1966. 11. sz. 81—89. l.

Kerekes Lajos: Ausztria története 1918—1955. Bp. 1966. — Ismerteti: *Tamás István.* Nsz. 1966. 24. évf. 265. sz. 7. l.

Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. — Ismerteti: *Erőss László.* Nsz. 1966. 24. évf. 289. sz. 7. l.

A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. 2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Mucs Sándor.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 523—525. l.

A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. 3. köt. Bp. 1966. — Ismerteti: *Nagy Gábor.* HK. 1966. 13. évf. 2. sz. 398—404. l.

A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti-felszabadító mozgalom története a XVIII. század hatvanas éveitől 1917-ig. Bp. 1964. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc.* Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 526. l.

Az olasz ellenállás története. Bp. 1965. — Ismerteti: *Baracs Dénes.* Valóság. 1966. 9. évf. 7. sz. 107—108. l.

Pethő Tibor: A háborúk ára. Bp. 1966. — Ismerteti: *Rázsó Gyula.* HK. 1966. 13. évf. 3. sz. 629—632. l.

Sandburg, Carl: Abraham Lincoln. Bp. 1965. — Ismerteti: *Ercsey Előd.* ThSz. 1966. 9. évf. 7—8. sz. 250—252. l.

Szemle. [Világtörténelmi művek ismertetései.] (Módszer és szintézis. — Középkor. — Újkor. — Legújabb kor.) Vt. 1966. 11. sz. 103—181. l.

Szuhay-Havas Ervin: Kék-szürke tragédia. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kiss György.* Nsz. 1966. 24. évf. 182. sz. 7. l.

Togliatti, Palmiro: A demokrácia és a szocializmus problémái. Bp. 1966. — Ismerteti: *Huszár Tibor.* Valóság. 1966. 9. évf. 7. sz. 100—102. l.

Világtörténet. 6. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Vadász Sándor.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 983—985. l.

7. Tudományos élet

Bálint Alajos: A vajdasági régészek konferenciája. MúzK. 1966. 1—2. sz. 83—85. l.

Dobos László: Történelemoktatás és az ifjúság világképe Ausztriában. Köznevelés. 1966. 22. évf. 21. sz. 837—838. l.

Erdélyi István: Az első Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus. MTATT. 1966. 15. köt. 1—2. sz. 115—121. l.

Jacobeit, Wolfgang: Zur Geschichte der deutschen Volkskunde 1890—1945. AEt. 1966. 15. tom. 1—2. fasc. 75—91. l.

Jemnitz János—Zubok, L. I.: A nemzetközi munkásmozgalom kérdései a szovjet történetírásban. Vt. 1966. 11. sz. 61—72. l.

Józsa Sándor: Kína történetének kutatása az orosz és szovjet történettudományban. Vt. 1966. 11. sz. 73—80. l.

Kovács Endre: Vita Lengyelország 1918—1921 közötti történelméről. [A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által rendezett vitáról.] Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1108—1110. l.

Köte Sándor: A szovjet neveléstörténeti kutatás újabb eredményeiről. PSz. 1966. 16. évf. 10. sz. 944—948. l.

Manfred, A. Z.: Az újkori történelem legfontosabb problémái a szovjet kutatásokban. (A Novaja i novejsaja Isztorija 1965. 3. sz.-ból.) Vt. 1966. 11. sz. 39—60. l.

Nemzetközi filmtörténeti konferencia Budapesten. Filmkultúra. 1966. 3. sz. 5—6. l.

Nemzetközi konferencia az európai államok kialakulásáról. [Ismerteti]: Székely György. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 1081—1098. l.

Pamlényi Ervin: Vienna Congress of Historians. NHQu. 1966. 7. vol. 22. no. 174—179. l.

Popova, Nevena: A történelemtanítás módszertanának fő kérdései Bulgáriában. Ttan. 1966. 11. évf. 3. sz. 28—29. l.

Sobieski Artur: A szovjet történetírás Latin-Amerikáról. Vt. 1966. 11. sz. 91—96. l.

Steinmann Judit: Látogatás a luxemburgi levéltárban. LSz. 1966. 16. évf. 2. sz. 528—540. l.

Sugár Péter: Közép- és Kelet-Európa történetének kutatása az Északamerikai Egyesült Államokban. TSz. 1966. 9. évf. 1. sz. 119—124. l.

Szinyicina, J.: A Szovjet Tudományos Akadémia Afrika-Intézete. Vt. 1966. 11. sz. 97—102. l.

Le IIIe Congrès International d'Histoire Economique /Munich, 23—27 août 1965/. [Ismerteti]: *Pach Zsigmond Pál.* AH. 1966. 12. tom. 3—4. nr. 445—451. l.

Tudományos ülés a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa 30. évfordulója alkalmából. [Ismerteti]: *Szokolay Katalin.* Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 924—932. l.

Unger Mátyás: A történelemtanítás aktuális problémáival foglalkozó első nemzetközi szimpózium. Száz. 1966. 100. évf. 2—3. sz. 644—650. l.

Vág Ottó: A pedagógusok az európai népek antifasiszta ellenállási harcában. [Az 1965 novemberében, Potsdamban tartott nemzetközi munkaértekezletről.] PSz. 1966. 16. évf. 10. sz. 949—950. l.

Verő Gábor: A legújabbkori munkásmozgalmi muzeológia néhány sajátossága a moszkvai és leningrádi múzeumokban. MúzK. 1966. 3—4. sz. 155—167. l.

Wittman Tibor: A történeti kutatás a Vietnami Demokratikus Köztársaságban /1953—1963/. Száz. 1966. 100. évf. 4—5. sz. 936—938. l.

Tanulmánykötet-címek rövidítésjegyzéke

AAgr. 4.	— Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 4.
AClassD. 2.	— Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. 2.
AlbaR. 4—5.	— Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. 4—5.
AnnBU. 3.	— Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 3.
Arr. 8.	— Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 8.
AUSBhist. 8.	— Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis... Sectio historica. 8.
AUSBiur. 8.	— A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái. 8.
FolA. 17.	— Folia archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. 17.
HOMÉvk. 5.	— A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 5.
IpMÉvk. 8.	— Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc...Múzeum évkönyve. 8.
JobbZempl.	— Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában.
JPM. 1964.	— A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1964.
JPM. 1965.	— A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1965.
KöN. 6.	— Körös népe. 6.
KP 36—62.	— A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962.
StEthn. 8.	— Műveltség és hagyomány. 8.
StudIur. 48.	— Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. (Studia iuridica... 48.)
TanGyöngy.	— Tanulmányok Gyöngyös város történetéből.
TanIntTK. 3.	— Tanítóképzőintézetek tudományos közleményei. 3.
TanNForr.	— Tanulmányok a magyar népi demokratikus forradalom történetéből.
TNt.	— Tanulmányok a neveléstudomány köréből.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	— Archaeológiai Értesítő
AEt	— Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae

AHA — Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AJ — Acta Juridica
ÁJ — Állam és Jogtudomány
AL — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALitt — Acta Litteraria
AtSz — Agrártörténeti Szemle
BSz — Borsodi Szemle
CMed — Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica
ÉKK — Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények
ÉlT — Élet és Tudomány
ET — Ethnográfia
FK — Filológiai Közlöny
FöÉ — Földrajzi Értesítő
FöK — Földrajzi Közlemények
FSz — Felsőoktatási Szemle
HK — Hadtörténelmi Közlemények
HOMK — A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
JK — Jogtudományi Közlöny
KgSz — Közgazdasági Szemle
Kts — Könyvtáros
LSz — Levéltári Szemle
MFSz — Magyar Filozófiai Szemle
MK — Magyar Könyvszemle
MN — Magyar Nemzet
MNy — Magyar Nyelv
MNyőr — Magyar Nyelvőr
MP — Magyar Pedagógia
MS — Magyar Sajtó
MT — Magyar Tudomány
MTANyI — A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTATT — A MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MúzK — Múzeumi Közlemények
MűÉ — Művészettörténeti Értesítő
NHQu — The New Hungarian Quarterly
Nsz — Népszabadság
NyK — Nyelvtudományi Közlemények
OHl — Orvosi Hetilap
PSz — Pedagógiai Szemle
PtK — Párttörténeti Közlemények
SSl — Studia Slavica
SSz — Soproni Szemle
StSz — Statisztikai Szemle
Száz — Századok
TáSz — Társadalmi Szemle
ThSz — Theológiai Szemle
TSz — Történelmi Szemle
Ttan — Történelemtanítás
TtK — Természettudományi Közlöny
VSz — Vasi Szemle
Vt — Világtörténelem

Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA-nál (KHI Budapest V., József-nádor tér 1.) közvetlenül vagy csekklapon, (csekkszámlaszám: egyéni 61 257, közületi 61 066), valamint átutalással a KHI MNB 8. egyszámlájára.

Előfizethető és példányonként megvásárolható
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.
telefon: 111–010, csekkszámlaszám 05,915.111–46, MNB egyszámlaszám 46.
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.
telefon: 185–612.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Б. Киршнер:* Влияние отставки Правящего Совета Венгерской Советской Республики при линии фронта — *Л. Маркуш:* Даниель Касони — *И. Долманёш:* Законы 1907 г. о школах — *И. С. Йонаш:* К вопросу об обезлюдении средневековых деревень на основе переписи 1343 г. байажа провансальского — СООБЩЕНИЯ — Проявления чувств симпатии к венгерской освободительной войне в 1849 г. со стороны офицеров и солдат интервенционистской царской армии (р. л.) — *А. Шагвари:* Дипломатическая перепись о выезде Белы Куна из Австрии в Советскую Россию в 1920 г. — *О. Саболч:* К истории образования современной интеллигенции в Венгрии — *Й. Гуйяш:* Данные к истории овенгерения в Муракёз в период дуализма — ДИСКУССИЯ — *Дь. Кришто:* Замечания к средневековой историографии — *Ф. Вамош:* О периодизации венгерского зодчества нового времени — Дискуссия об «Истории венгерской литературы» *(Ш. Чурди—З. Сас)* — ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ — *Й. Вайи Надь:* Принципиальные вопросы стран народной демократии в свете советской науки — ИЗ ПРОШЛОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИКОВ И ЖУРНАЛА САЗАДОК — Появление словацких тем и словацких сотрудников на страницах журнала Сазадок 1867—1918 гг. — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *Г. Эперьеши:* О преподавании истории во Франции — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

TABLE DES MATIERES

ETUDES — *B. Kirschner:* L'effet de la démission du gouvernement de la République des Conseils — *L. Márkus:* Dániel Kászonyi — *I. Dolmányos:* «Lex Apponyi» (Les lois de 1907 portant sur les écoles) — *I. Sz. Jónás:* Contribution au problème de la dépopulation rurale au moyen-âge sur la base du recensement effectué en 1343 d'un baillage en Provence — COMMUNICATIONS — La sympathie des officiers et des soldats de l'armée d'intervention tsariste envers la lutte pour l'indépendence hongroise de 1848 *(r. l.)* — *Á. Ságvári:* Documents diplomatiques de 1920, sur la sortie de Béla Kun de l'Autriche à l'Union Soviétique — *O. Szabolcs:* A l'histoire de la formation des classes intellectuelles modernes en Hongrie — *J. Gulyás:* Contribution à l'histoire de la magyarisation de l'époque du dualisme en Muraköz — DISCUSSIONS — *Gy. Kristó:* Remarques sur notre historigraphie médiévale — *F. Vámos:* Sur la périodisation de l'architecture hongroise contemporaine — Discussion sur «L'histoire de la littérature hongroise» *(S. Csurdi—Z. Szász)* — LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIETIQUE ET DES DEMOCRATIES POPULAIRES — *J. Vályi Nagy:* Les questions virtuelles de l'histoire des démocraties populaires à la lumière de la science soviétique — LE PASSÉ DE LA SOCIETE DE L'HISTOIRE ET DE LA REVUE SZÁZADOK — *F. Bokes:* L'apparition des thèmes et des collaborateurs slovaques sur les colonnes de la revue Századok (1867—1918) — PROBLEMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *G. Eperjessy:* Sur l'enseignement de l'histoire en France — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REPERTOIRE DES REVUES — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *B. Kirschner:* The Effect of the Abdication of the Governing Council of the Hungarian Soviet Republic along the Frontline — *L. Márkus:* Dániel Kászonyi — *I. Dolmányos:* The "Lex Apponyi" — *Sz. I. Jónás:* To the Question of the Depopulation of Medieval Villages on the strength of the Conscription of 1343 of a Provençal Baillage — REVIEW ARTICLES — Simpathy for the Hungarian War of Independence in 1849 among the Officers and Soldiers of the Interventional Tsarist Army *(r. l.)* — *Á. Ságvári:* Diplomatic Documents from 1920 on Béla Kun's Delivery from Austria to the Soviet Union — *O. Szabolcs:* On the History of Formation of the New People's Intelligentsia in Hungary — *J. Gulyás:* Additional Material to the History of Magyarization of the Dualistic Era in the Muraköz — DISCUSSIONS — *Gy. Kristó:* Comments on the Hungarian Medieval Historiography — *F. Vámos:* About the Periodization of Recent Hungarian Architecture — Discussion on the "History of the Hungarian Literature" *(S. Csurdi—Z. Szász)* — HISTORIANS' FRONT OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES — *J. Vályi Nagy:* Questions of Principle of the History of People's Democracies in the Light of the Soviet Science — FROM THE PAST OF THE HISTORICAL ASSOCIATION AND THE „SZÁZADOK" — *F. Bokes:* Appearance of Slovak Subjects and Slovak Research Workers on the Pages of the „Századok" (1867—1918) — PROBLEMS OF HISTORY TEACHING. — *G. Eperjessy:* About History Teaching in France — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *B. Kirschner:* Auswirkungen der Demission des Regierungsrates der Ungarischen Räterepublik entlang der Frontlinie — *L. Márkus:* Dániel Kászonyi — *I. Dolmányos:* Das »Lex Apponyi« — *I. Sz. Jónás:* Zur Frage der Geschichte der Entvölkerung der Dörfer im Mittelalter auf Grund der Konskription einer Baillage in der Provence im Jahre 1343 — BEITRÄGE — Sympathie von Offizieren und Mannschaften der zaristischen Interventionsarmee für den ungarischen Freiheitskampf im Jahre 1849 *(r. l.)* — *Á. Ságvári:* Diplomatische Schriften aus dem Jahre 1920 über Beförderung Béla Kuns aus Österreich nach Sowjetrußland — *O. Szabolcs:* Zur Geschichte der Herausbildung der modernen Intelligenz in Ungarn — *J. Gulyás:* Beitrag zur Geschichte der Magyarisierung im Zeitalter des Dualismus auf der Murinsel — DISKUSSION — *Gy. Kristó:* Bemerkungen zur ungarischen Historiographie des Mittelalters — *F. Vámos:* Über die Periodisierung der ungarischen Architektur der neueren Zeit — Diskussion über die »Geschichte der ungarischen Literatur« *(S. Csurdi—Z. Szász)* — HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN — *J. Vályi Nagy:* Prinzipielle Fragen der Geschichte der Volksdemokratien im Lichte der Sowjetwissenschaft — AUS DER VERGANGENHEIT DER HISTORISCHEN GESELLSCHAFT UND DER SZÁZADOK — *F. Bokes:* Erscheinen slowakischer Themen und slowakischer Mitarbeiter auf den Spalten der Századok (1867—1918) — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES — *G. Eperjessy:* Über den Geschichtsunterricht in Frankreich — BUCHBESPRECHUNGEN — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. V. 31. — Példányszám: 1950 — Terjedelem: 38,85 (A/5) ív

68.65744 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

Baksay Zoltán: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939—1944
Diószegi István: A Deák-párt és a német egység
Gerő László: A várépítészet néhány szakkifejezéséről
Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái
Löbl Árpád: Az igazi Vasa Stajić
P. Ratkoš: A Pray-kódex keletkezése és funkciója
Sarlós Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája
V. Sternberg János: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai
Wittman Tibor: Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere

E számunk munkatársai

Agárdi Ferenc történész (Bp.) — *Arató Endre* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bartha Gábor*, az MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *František Bokes* a Szlov. Tud. Akadémia Történettudományi Intézet munkatársa — *Borosy András* levéltáros (Pest és Nógrád megye Állami Levéltára) — *Csurdi Sándor* az MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Degré Alajos* a Zalaegerszegi Állami Levéltár igazgatója — *Dolmányos István* kandidátus, egyet. docens (ELTE, Bp.) — *Eperjessy Géza* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tudományos s. munkatársa — *Gulyás József* tanár (Bp.) — *Hanák Péter* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *H. Haraszti Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hegyi Klára* az MTA Történettudományi Intézet s. munkatársa — *Horváth Jenő* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Hölvényi György* az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa — *Izsák Lajos* tanár (Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jeszenszky Géza* tanár (Bp.) — *Sz. Jónás Ilona* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Katus László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kirschner Béla* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Koltai-Kastner Jenő*, az irodalomtudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kristó Gyula* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Márkus László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *K. Nagy Magda* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Sáqvári Ágnes* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Szabó Miklós* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanára — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szűcs László* levéltáros (Országos Levéltár) — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Vámos Ferenc* kandidátus, művészettörténész (Bp.) — *Vályi-Nagy Gyula* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa.

Ára: 20,— Ft
Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Bartha Antal: **A IX.—X. századi magyar társadalom.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 193 l. Ára: 45.— Ft.

Zimányi Vera: **A rohonc—szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 355 l. Ára: 70.— Ft.

Szepsi Csombor Márton összes művei. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 663 l. Ára: 88.— Ft.

Szendrey István: **Egy alföldi uradalom (derecskei) a török hódoltság után.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 169 l. Ára: 20.— Ft.

Vörös Antal: **Óvár, Óvár ... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve. 1818—1968.** Budapest, Mezőgazdasági Kiadó. 1968. 223 l. Ára: 38.— Ft.

Vágvölgyi Tibor: **A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 210 l. Ára: 18.— Ft.

Kovács Endre: **A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 502 l. Ára: 89.— Ft.

Lukács Lajos: **Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése. 1816—1889.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1968. 330 l. Ára: 38.— Ft.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 1005 l. Ára: 98.— Ft.

Tilkovszky Loránt: **Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon. 1938—1941.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 349 l. Ára: 65.— Ft.

Görgényi Dániel: **Signum Laudis.** Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1968. 319 l. Ára: 22.50 Ft.

Ránki György: **1944. március 19. (Magyarország német megszállása).** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 231 l. Ára: 16.— Ft.

Életek és korok. I—VIII. köt. Nagy uralkodók. Szerzők: *František Šmahel, Fekete Lajos, Wittman Tibor, Makkai László, Köpeczi Béla, Benda Kálmán, Niederhauser Emil.* Szerkeszti *H. Balázs Éva.* Budapest, Akadémiai Kiadó (Magyar Történelmi Társulat). 1967. Ára: 64.— Ft.

Auguste Blanqui válogatott művei. Budapest, Gondolat Kiadó. 1968. 337 l. Ára: 25.— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51—53.
102. ÉVFOLYAM 1968. 5—6. SZÁM
A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMANYOK

Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez.... 863
Wittman Tibor: Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere 897
Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái.... 915
P. Ratkoš: A Pray-kódex keletkezése és funkciója 941
Sarlós Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája.... 965
Baksay Zoltán: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939—1944 991

KÖZLEMÉNYEK

Földes Éva: Művelődéstörténeti és történelem-pszichológiai problémák Robert Mandrou munkásságában..... 1026
Váradi Sternberg János: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai 1038
Csécsy Imre emlékirataiból — (Közreadja *Mucsi Ferenc*) .. 1075

VITA

Francia—magyar gazdaságtörténeti konferencia Budapesten *(Makkai László—Zimányi Vera—Katus László)*.. 1088
A Kartográfiai Vállalat Történelmi Atlaszáról *(Bereznay András)* 1104
Válasz a Történelmi Atlasz ügyében..... 1107

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Tilkovszky Loránt: A csehszlovák történettudomány eredményei a *Historica* tükrében 1108

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Mann Miklós: A milleneumi „Magyar Nemzet Története" szerkesztési munkálatairól 1117

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

E. P. Korovkin: Az iskolai történelemtanítás fejlődésének 50 éve a Szovjetunióban 1149

TÖRTÉNETI IRODALOM

20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből (Ism. *Esti Béla*) 1156

Paulinyi Oszkár: A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesércbányászatban (Ism. *Babics András*) 1160
Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849 (Ism. *T. Mérey Klára*) 1162
Sík Endre: „Próbaévek" és „Egy diplomata feljegyzései" c. emlékiratairól (Ism. *Ságvári Ágnes*) 1163
Jemnitz János: A háború veszélye és a II. Internacionálé (1911—1914) (Ism. *S. Vince Edit*) 1165
Csatári Dániel: A vásárhelyi találkozó (Ism. *Rozsnyói Ágnes*) 1173
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945 (Ism. *Borus József*) 1174
A. P. Levandovszkij: Jeanne d'Arc (Ism. *Bácskai Vera*) ... 1179
F. M. Bartoš: Husitská revoluce. I. Doba Žižkova 1415—1426 (Ism. *Kovács Endre*) 1180
Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas (Ism. *Niederhauser Emil*) ... 1182
W. A. Serczyk: Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku (Ism. *Komoróczy György*) 1185
A tudomány forradalma Angliában (Ism. *Wittman Tibor*) 1186
Roger Morgan: The German Social Democrats and the First International 1864—1872 (Ism. *Jemnitz János*) . 1187
Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis I—III. (Ism. *Niederhauser Emil*) 1188
Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban (Ism. *Varga Endre*) 1191
Eperjessy Kálmán: A magyar falu története (Ism. *Szendrey István*) 1193
Történelmi Olvasókönyv V. (Forrásszemelvények). (Ism. *Petrik János*) 1194

KÖNYVSZEMLE 1196

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok 1210
Külföldi folyóiratok 1232

FIGYELŐ

Bölöny József: Pihent szemmel — az olvasó érdekében 1263

KRÓNIKA

Búcsú Waldapfel Esztertől *(Mátrai László)*..... 1272
A Magyar Történelmi Társulat hírei 1273
Mályusz Elemér köszöntése a Történettudományi Intézetben 1282
Az NDK IV. Német Történészkongresszusa *(Borus József)* 1283
Beszámoló a munkásmozgalom történetéről Linzben rendezett nemzetközi konferenciáról *(J. J.)*..... 1287
A Német Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének megállapodása *(Ságvári Ágnes)* 1292
Beszámolók Turóczi Károly és Németh András kandidátusi disszertációinak vitáiról *(Glatz Ferenc — Szász Zoltán)* 1293

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1967. január 1.—június 30.). Összeállította: *V. Windisch Éva* 1301

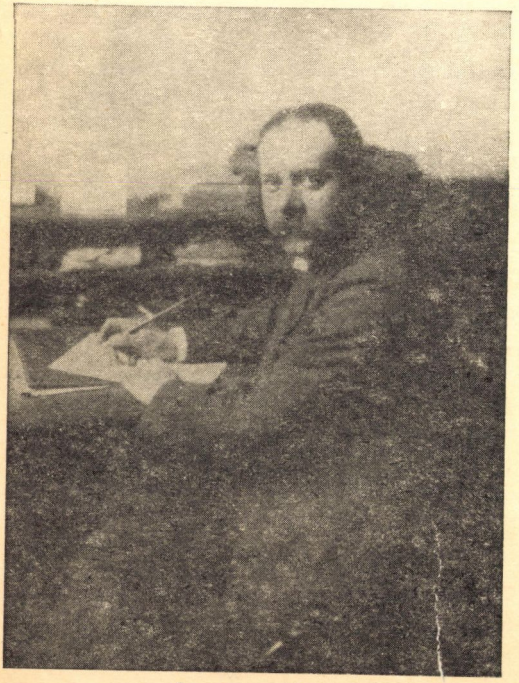
A SZÁZADOK ÉS A TÁRSULAT MUNKÁJÁBAN RÉSZTVEVŐ NEVESEBB TÖRTÉNÉSZEK A SZÁZADFORDULÓN

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ
(1857—1923)
a Társulat másod-alelnöke

NAGY GYULA
(1849—1924)
a Társulat titkára, a Századok szerkesztője

ÁLDÁSSY ANTAL
(1869—1932)
egyetemi tanár

ZSILINSZKY MIHÁLY
(1838—1925)
a Társulat másod-alelnöke

51693

SZÁZADOK

A tartalomból:

TANULMÁNYOK

Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi átalakulásának kérdéséhez

Wittman Tibor: Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere

Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái

P. Ratkoš: A Pray-kódex keletkezése és funkciója

Sarlós Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája

Baksay Zoltán: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939—1944

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — KÖNYVSZEMLE — FOLYÓIRATSZEMLE — FIGYELŐ — KRÓNIKA — BIBLIOGRÁFIA

102. ÉVF. 1968. 5—6. SZÁM

Pach Zsigmond Pál:

A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez*

A XV. század vége az európai gazdaságtörténet egyik nagy fordulópontja. A XV. század második feléig az európai gazdaság fejlődése — fő tendenciáját tekintve — Nyugat- és Kelet-Európa fejlettségi színvonalának kiegyenlítődése felé, a feudális fejlődés útjára később lépett kelet-európai társadalmak felzárkózásának irányában haladt. Mintegy a XV. század végétől kezdve azonban ellenkező tendencia lépett fel s jutott mindinkább érvényre. A Nyugat- és Kelet-Európa közti fejlődési különbségek nemhogy továbbcsökkentek, majd eltűntek volna, — hanem éppen felfokozódtak, egyre élesebbé váltak. Miközben Nyugat-Európa több országában — persze különböző ütemben, variánsokban s regressziókon keresztül is — megindul és előrehalad a középkori rend bomlása, a kapitalista viszonyok kialakulása, addig Közép-Kelet-Európa országaiban fennmarad, sőt számos vonatkozásban megerősödik a feudális rendszer: évszázadokra elhúzódik a kései feudalizmus uralma.

A *nemzetközi* gazdaságtörténeti kutatást a legutóbbi időkig e fejlődési folyamatnak főként egyik oldala érdekelte igazán: Nyugat-Európa országainak gazdasági növekedése az újkor századaiban. Minthogy ez időben egybeesett és szemlátomást összefüggött a tengerentúli felfedezésekkel, a gyarmatosítással, az új világkereskedelmi útvonalak kialakulásával, a kutatók zöme figyelmét a nyugat-európai gazdasági növekedésnek ezekre a forrásaira összpontosította, és a *tengerentúli-gyarmati viszonylatok* széles problematikája mellett jóval kisebb mértékben mutatott érdeklődést a kérdés *közép-kelet-európai relációja* iránt. Ezt a szemléletet tükrözi a The Cambridge Economic History of Europe 1967-ben megjelent IV. kötete is (The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries), amelynek előszava a korszak gazdaságtörténetének fő kérdését ugyan a modern világgazdaság kialakulásában jelöli meg, de ezen belül a problémát a nyugat-európai és a gyarmati gazdaság kapcsolatára, kölcsönhatására szűkíti; ennek megfelelően — egyes dicséretes kivételektől eltekintve — a konkrét gazdaságtörténeti problémákat tárgyaló fejezetek többségéből, így a XV—XVII. századi nemzetközi kereskedelem alakulásának vizsgálatából is, nagyrészt kirekeszti a közép-kelet-európai vonatkozásokat.

De az e[illegible]i gazdaságtörténet ez izgalmas periódusát tárgyaló régebbi és újabb művek[illegible]méről egyaránt elmondható, hogy bennük a modern világgazdaság XVI—XVII. századi kibontakozásának ábrázolása Nyugat-Európa és a gyarmatvilág összefüggéseire korlátozódott, és Kelet-Európa helyzetének

* A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság IV. Kongresszusa I/3. ülésének referátuma. (Bloomington, 1968. szept. 11.)

korabeli negatív alakulása többnyire annyiban nyert magyarázatot, hogy az utóbbi egyelőre még *kimaradt* ebből a nagy átalakulási processzusból. Ezt a magyarázatot — bizonyos egyszerűsítéssel — abban foglalhatjuk össze, hogy a fő kereskedelmi útvonalak eltolódása, főként a XV. század végi nagy felfedezések következtében, a kitáguló nemzetközi forgalom központjának a Mediterráneumból az Atlantikumhoz való áthelyeződése előrelendítette Nyugat-Európa gazdaságának növekedését; viszont Közép- és Kelet-Európa országainak — amelyek *nem vettek részt* a felfedezésekben, a gyarmatosításban, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri kereskedelemben — gazdasági stagnálását, sőt hanyatlását idézte elő; következésképpen az utóbbiak egyre inkább elmaradtak a tőkés irányban kibontakozó nyugat-európai országok mögött.

A modern világgazdaság kialakulása közép-kelet-európai tényezőinek, vonatkozásainak a feltárása — nem szükséges ezt bizonygatni — elsősorban Közép- és Kelet-Európa országainak kutatóira, köztük a magyar gazdaságtörténészekre vár. Meg kell azonban mondanunk, hogy a legutóbbi évekig magunk is vajmi keveset tettünk e hiány pótlására, — annak ellenére, hogy a korszak magyar gazdasági fejlődésének fő vonalait, legalábbis az agrárviszonyok területén, sikerült felvázolnunk. A kérdéses szélesebb összefüggéseket illetően azonban — egy-két kísérlettől eltekintve *(Wittman)* — megelégedtünk azzal, hogy a fentebbi magyarázatra utaljunk, legfeljebb módosított, finomított formában. Pedig ha áll az, hogy a nyugat-európai gazdasági növekedés történetét ebben az időszakban aligha lehet megírni a kelet-európai reláció beható figyelemben részesítése nélkül, — éppígy áll az is, hogy (sommásan szólva) a közép-kelet-európai gazdasági elmaradás történetét viszont nem lehet megírni anélkül, hogy alapos tanulmányozás tárgyává tegyük Nyugat-Európa gazdasági előrehaladását, amelynek — a maga módján[1] — *mind* a kelet-európai reláció, *mind* a tengerentúli-gyarmati reláció fontos tényezője volt.

A XVI—XVII. század nemzetközi gazdaságtörténetének legátfogóbb kérdését éppen úgy tehetjük fel: *milyen kapcsolatban, kölcsönhatásban, interdependenciában van egymással a világgazdaság kibontakozási folyamatának három fő tényezője, fő eleme: a nyugat-európai, a kelet-európai és a koloniális gazdaság;* hogyan „futnak át" az egyik vagy a másik relációban bekövetkező változások a kölcsönös összefüggések egész rendszerén?

Ezt az alapvető problémát úgy is megfogalmazhatjuk: *mi a szerepe a nyugat-európai tőkés fejlődés szempontjából Kelet-Európának és mi a tengerentúli gyarmatoknak;* mennyiben hasonlít és mennyiben tér el egyfelől a kelet-európai országok, másfelől a gyarmatok gazdasági viszonya Nyugat-Európához; miben egyezik és miben különbözik helyük a kiterebélyesedő nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban, a kibontakozó interregionális-világgazdasági munkamegosztásban?

De úgy is megszövegezhetjük: a tengerentúli gyarmatok megjelenése és bekapcsolódása a világkereskedelembe-világpiacba hogyan befolyásolja Kelet-Európa helyzetét, gazdasági fejlődését, éppen a nyugat-európai gazdaság igényeinek és szükségleteinek áttétele révén; hogyan változik ez a helyzet a gyar-

[1] Hangsúlyozzuk: a *maga módján*. Felmerültek ugyanis olyan leegyszerűsítő magyarázatok is a magyar és más közép-kelet-európai országok gazdaságtörténet-írásában, amelyek már-már egyenlőségjelet tettek a két viszonylat közé, és Kelet-Európa egyes országainak helyzetét is a gyarmati függés kategóriájának alkalmazásával kísérelték meg jellemezni.

matosítás, a világgazdaság kialakulási folyamata egymást követő szakaszaiban; végül: milyen közös és milyen eltérő vonásokat mutatnak az egyes kelet-európai országok nemzetközi gazdasági szerepük, világpiaci helyük tekintetében?

1.

Ez átfogó és szerteágazó problematika — amely ezidőszerint még inkább csak egy munkaprogram körvonalait vetíti előre — különböző oldalakról, aspektusokból közelíthető meg.

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük: a megközelítés egyik módja a *nemzetközi kereskedelem fő útvonalai XV—XVII. századi áthelyeződésének* tanulmányozása.

Hiszen a korszak gazdaságtörténetét tárgyaló művekben a kereskedelmi útvonalak áthelyeződésének tétele minduntalan visszatér, sokszor csak rövid hivatkozásként, látszatra úgy, mintha egy közismert, világosan látott, egyértelműen felfogott folyamatról lenne szó. Pedig ez ismétlődő formula mögött a nemzetközi kereskedelmi utak eltolódása folyamatának nagyonis eltérő értelmezései húzódnak meg, főként a tengerentúli felfedezések közvetlen hatásának megítélése szempontjából, — vagyis abból a szempontból, vajon az Újvilág felfedezése és a keleti fűszerkereskedelem hagyományos útvonalával szemben a *„Cape-route"* feltárása jelenti-e a folyamat kiindulópontját.

Másrészt ez a szinte stereotíppé vált formula más problémát is takar. A nemzetközi kereskedelem fő *útvonalait* illetően bekövetkező változásoknak előtérbe állítása alkalmas arra, hogy bizonyos fokig elfedjen egy mélyebben fekvő folyamatot, nevezetesen a nemzetközi kereskedelem *jellegében, árustruktúrájában* bekövetkező eltolódást. Pedig, megítélésünk szerint, éppen az utóbbi a lényegesebb, az alapvető változás, — az ti., hogy a XV—XVI. századra — több százados történelmi előzmények után — a nemzetközi kereskedelem súlypontja Európában a *nagyértékű „levantei", fényűzési cikkekről kezd mindinkább áttevődni a közfogyasztással kapcsolatos, nagytömegű árukra:* tulajdonképpen ekkor kezd kibontakozni az európai gazdaság szerves igényeiből sarjadó, szélesebb fogyasztópiacra támaszkodó, modern típusú nemzetközi kereskedelem — a lényegében úri (és gazdag polgári) luxus-igényeket kielégítő középkori távolsági kereskedelemmel szemben.

Modern típusúnak nevezzük a továbbiakban az olyan nemzetközi kereskedelmet, amely a mezőgazdasági és ipari árutermelés fejlődésén alapul, széles régiókat érintő munkamegosztásban gyökerezik, egyben ösztönző-elmélyítő hatást gyakorol reá, — eltérően a *középkori típusú* (régi típusú) távolsági kereskedelemtől, amely *nem* az árutermelés-munkamegosztás fejlődésével függ össze, hanem, döntően, Kelet fűszereinek, luxuscikkeinek Európa piacaira való közvetítését jelenti.

A keleti fűszerek, fényűzési cikkek a XIV—XV. században — a *„Carreira da India"* előtt — az indiai—arab kereskedelmi kapcsolatok hosszú láncolatán át kerültek a Földközi-tenger keleti partvidékének kikötőibe, majd túlnyomórészt velencei és genovai hajókon az észak-itáliai városokba, elsősorban *Velencébe,* a középkori Európa egyik legnagyobb empóriumába, a levantei áruk fő elosztási központjába, — ahonnan Európa többi részébe szárazföldi úton, folyón vagy tengeren jutottak tovább: az Alpok hegyi átjáróin át, főleg német kereskedők révén, a dél-német városokba, s innen egyfelől — részben a

Duna mentén — Közép-Kelet-Európa országaiba (köztük Magyarországra), másfelől a Rajna mentén Flandriába; tengeren Marseille-be, Barcelonába és a Földközi-tenger nyugati medencéjének más kikötőibe; a gibraltári szoroson át, ismét főleg velencei és genovai kereskedők hajóin, Angliába, Németalföldre, Észak-Európába. A középkori távolsági áruforgalom *jellegét és ezzel együtt fő útvonalait* a levantei cikkek domináló szerepe határozta meg. A középkori „világkereskedelem" *fő központja a Mediterráneum* volt, s egész útvonalrendszere — tengeren, folyón, szárazföldön — a Földközi-tenger térségében centrális helyet elfoglaló észak-itáliai városokhoz kapcsolódott.

A levantei cikkeket közvetítő „gazdag kereskedelem" domináló szerepe mellett a XIII. századtól megindult már az európai gazdaság egyes produktumainak, mezőgazdasági és ipari termékeinek a helyi piackörzeteken túlmenő, távolabbi piacokra irányuló, országközi forgalma; megjelentek tehát a modern típusú nemzetközi kereskedelem előzményei, kezdetei is. Megjelentek ezek a Földközi-tenger térségében is, — főleg azonban egy másik európai forgalmi központ: a *balti—északi-tengeri centrum* kibontakozását mozdították elő. A Baltikumból ugyanis Kelet-Európa idekapcsolódó területeinek éppen tömegfogyasztást szolgáló mezőgazdasági s egyéb őstermékei — főként gabona — kerültek távolsági kivitelre nyugat-délnyugat felé, az atlanti part vidékeire, elsőbben az iparosodó Németalföldre, hogy ott részben a Mediterráneumból közvetített levantei cikkekre cserélődjenek ki, részben azonban már a nyugat-európai ipari árutermelés termékeire, főleg flandriai posztóra. A mezőgazdaság terjedelmes tömegárui forgalmának kiszélesedése egyre inkább víziútra orientálta a távolsági kereskedelmet; következésképpen megnövelte a keresletet egy további terjedelmes — szárazföldön alig szállítható — áru, a hajóépítés legfontosabb nyersanyaga: a fa iránt, amelynek egyik főforrásául ugyancsak a Baltikum vidéke szolgált.

A balti-északi-tengeri kereskedelmet a XIV. században és a XV. század nagy részében a német *Hanza-városok* kereskedőinek túlsúlya jellemezte. Róluk gyakran szokták elmondani: olyan szerepet játszottak a Baltikumban, mint amilyet a velenceiek és genovaiak a Mediterráneumban. Ez a megállapítás azonban csak részben igaz. A Hanza kereskedelme szervezetét, módszereit, hatósugarát illetően csakugyan sokban hasonlított az észak-itáliai városokéhoz. A Hanza által szállított áruk összetétele azonban „modernebb" volt, benne a tömegáruk sokkal nagyobb arányban részesedtek, mint a földközi-tengeri forgalomban, amelynek legfőbb és legvonzóbb ága — Velence, Genova és Raguza számottevővé váló gabona- (és gyapjú-) kereskedelmi tevékenysége mellett is — a levantei cikkek forgalmazása maradt. A gazdag szenátorok, városi patríciusok főként ebben voltak érdekelve: a gabonakereskedelem viszont sok kisebb közvetítő között oszlott meg *(Aymard)*.

Az árutermelés fejlődésével, a modern típusú forgalmi kapcsolatok szélesedésével a két nemzetközi kereskedelmi központ, a mediterrán és a balti-északi tengeri centrum jelentősége, aránylagos súlya *az utóbbi javára* tolódik el. Hiszen a Földközi-tenger vidékéről döntőleg éppen a régi típusú „gazdag kereskedelem" szálai vezettek Európa többi részébe, a közfogyasztási cikkek forgalma pedig lényegében a Mediterráneumon belül maradt: gabonakereskedelme — bár a XVI. században már tekintélyes árutömeget mozgatott meg — legfeljebb magának a mediterrán térségnek az élelmezésére volt elégséges, sőt a XVI. század második felében arra is egyre kevésbé *(Braudel)*. A Baltikumból pedig éppen az őstermelés tömegárui kerültek kivitelre Nyugat-Európába

egyre nagyobb mennységben[2]: a baltikumi gabonát az atlanti partmenti hajózás a XVI. század folyamán már nemcsak Németalföldre juttatta el, hanem Spanyolországba is, sőt a század végén Gibraltáron át magába a Mediterráneumba is.

A nemzetközi kereskedelem súlypontja tehát olyan módon kezd áttevődni a Mediterráneumból az Atlantikum irányába, amennyiben a jórészt az európai gazdaság termékeit, tömegáruit közvetítő, az új típusú piaci kapcsolatok révén izmosodó *atlanti partmenti hajózás* válik mindinkább a nemzetközi forgalom fő ütőerévé.

A „nemzetközi kereskedelem útvonalainak áttolódása" tehát nem úgy kezdődik, a folyamatnak nem az az elindítója, hogy a spanyolok-portugálok felfedezik az Újvilágot, ill. az Indiába vezető közvetlen tengeri utat, s ezzel a világkereskedelem fő erővonalai a Mediterráneumból áthelyeződnek az Atlantikumba, ill. a „Cape-route"-ra, — *hanem az alapvető mozzanat magának az európai gazdaság belső növekedésének, az árutermelés és munkamegosztás bontakozásának a fejleménye.* Ennek folytán Nyugat-Európa egyes atlanti partmenti területei növekvő mértékű keresletet támasztanak élelmiszerek és nyersanyagok iránt, amelyeket Kelet-Európának Balti-tenger melléki, ill. ahhoz folyami úton kapcsolódó területeiről főként az atlanti partmenti hajózás juttat el felvevőpiacaihoz, — hogy onnan viszont, levantei cikkek mellett, ipari termékeket, főleg posztót közvetítsen északkelet felé.

Más szóval: *az európai gazdaság belső növekedése a nemzetközi kereskedelem jellegének, áruösszetételének változásához vezet: ez indítja meg, vonja maga után a nemzetközi kereskedelem útvonalainak áthelyeződését, irányváltozását.*

2.

A Baltikumból induló *mezőgazdasági kivitelt* eleinte túlnyomó részben a német Hanza kereskedői bonyolították le, de a XV. század vége felé, s kivált a XVI. század folyamán kénytelenek voltak egyre inkább teret engedni a hollandoknak. A nemzetközi kereskedelem jellegét és útvonalait illető változások ugyanis az utóbbiaknak kedveztek.

A hollandok kereskedelmi felemelkedése kezdettől fogva szervesen összefüggött az új típusú forgalmi kapcsolatok térhódításával, s így éppen a *terjedelmes tömegáruk* (gabona, hajófa, hal, só) szállításának specialistáivá váltak, jelentős technikai és gazdasági előnyt szerezve e téren a Hanzával szemben is. Másrészt ők járták be, ill. használták ki először a Balti-tengerről a Szund-szoroson át az Északi-tengerre vezető tengeri utat, — szemben a Hanza-kereskedők régi útvonalával, akik Lübecktől Hamburgig rendszerint a szárazföldi utat vették igénybe, s csak innen (tehát már az Északi-tengeren) vitték áruikat hajón tovább délnyugat felé, a dél-németalföldi Brügge, fő külföldi *„Stapelplatz"*-uk irányában *(Vollbehr)*.

A terjedelmes tömegáruk szállítása *e közvetlen tengeri útjának* „felfedezése" — ha rövid útszakaszról van is szó — nem kevéssé fontos mozzanata *a kereskedelmi útvonalak áthelyeződése* történetének. S a balti—északi-tengeri kereskedelmi forgalom útvonalának ez az eltolódása — ami együtt járt Lübeck

[2] A Mediterráneum évi távolsági gabonaforgalma a XVI. század derekán mintegy 50 ezer tonnát ért el: a Baltikumból ez idő tájt már évente 40—60 ezer last gabonát, tehát az előbbi mennyiségnek legalábbis kétszeresét szállították a Szund-szoroson keresztül az atlanti partvidék felé (*Parry, Rybarski, Faber*).

és Brügge hanyatlásával, Antwerpen felemelkedésével — már a XV. század végén érezhető volt: ugyancsak azt tanúsítva, hogy a nemzetközi kereskedelem útvonalrendszerének módosulása nem a tengerentúli felfedezésekkel, hanem már azok *előtt* kezdetét vette, és az európai gazdaság belső fejlődésével, a nemzetközi kereskedelem jellegének változásával függött össze.

Ha a hollandok a tömegáruk szállításának szakértőivé váltak, a velenceiek a „gazdag kereskedelem" specialistái voltak és maradtak, akiknek nemzetközi kereskedelmi hegemóniája a fűszerekhez, levantei cikkekhez, a középkori típusú távolsági kereskedelem domináló szerepéhez volt kötve. A velencei kereskedelem hanyatlása tehát nemcsak, ill. *első sorban nem* abból adódott, hogy a távol-keleti fűszerkereskedelemnek Afrika körülhajózása folytán új, közvetlen útja nyílt — tudjuk, a XVI. század egyes időszakaiban (így 1550—1570 között), sőt a XVII. század elején a fűszerkereskedelem régi, Vörös-tengeri útvonala sem veszítette el versenyképességét, hanem időnként újabb prosperitást élvezett *(Lane)* —, hanem főként abból, hogy a nemzetközi kereskedelem jellege, áruösszetétele módosult: a keleti fűszerekkel, fényűzési cikkekkel szemben az európai gazdaság belső növekedéséből, interregionális munkamegosztásából származó áruk javára, az új típusú forgalmi kapcsolatok javára.

A nemzetközi kereskedelem jellegének, árustruktúrájának változása s a fő kereskedelmi útvonalak ebből következő eltolódása szükségképpen együtt járt a kereskedelem közvetítőinek megcserélődésével is: a nemzetközi kereskedelmi hegemónia az (1) észak-itáliai és a (2) Hanza-kereskedőkről fokozatosan átszállt a (3) hollandokra, majd később az (4) angolokra.

Amikor a holland hajók (s mellettük még a Hanza és már az angolok is) a XVI. század *végén*, kihasználva az észak-itáliai gabonakrízist, a gibraltári szoroson át behatolnak a Földközi-tengeri kereskedelembe — gabonát és egyéb árukat hoznak be, s innen levantei cikkeket és mediterrán termékeket visznek ki —, ez nemcsak a mediterrán kereskedelmi hajózás háttérbe szorulását jelzi — hiszen a XVI. század *elején* a Földközi-tenger és Németalföld közti tengeri kereskedelmet még szinte kizárólag velencei és genovai hajók bonyolították le —, hanem egyben az európai kereskedelem fő ütőerévé vált *atlanti partmenti forgalom irányváltozását* is: míg korábban a mediterrán hajózás nyomult észak felé, az Atlantikumba, addig most az atlanti kereskedelem tör be dél felé, a Mediterráneumba.

3.

Az új típusú nemzetközi kereskedelem kibontakozásának, előretörésének — hiszen ez éppen az európai árutermelés, munkamegosztás fejlődéséből sarjadt — másik oldala a szélesebb rétegek fogyasztását szolgáló *iparcikkek*, mindenekelőtt a *posztó* nemzetközi kereskedelmi szerepének növekedése a XV—XVI. század folyamán.

A posztó ugyan, a levantei cikkek mellett, már korábban a középkori távolsági kereskedelemnek is fontos tárgya volt — a kiemelkedő minőségű *flandriai*, valamint az észak-itáliai gyapjúszövetek már a XIII—XIV. században eljutottak Közép-Kelet-Európa országaiba, így Magyarországra is —, de viszonylag kisebb mennyiségben drága áron, s *elsősorban úri* (és gazdag polgári) igények kielégítésére. A XV—XVI. század folyamán azután a posztó nemzetközi forgalma megsokszorozódott: nagyobb tételekben szélesebb piacra, tömegesebb fogyasztásra irányult. A Flandriában kifejlődő „*nouvelle draperie*",

majd „*sayetterie*" nemcsak telephelyei tekintetében különbözött a korábbitól – a városokból a vidékre tevődött át —, hanem abban is, hogy a nagyértékű finom posztók mellett *egyszerűbb, olcsóbb szövetfajtákat* termelt, amelyeket főleg spanyol nyersgyapjúból készítettek *(Pirenne, Coornaert)*.

Nagyrészt spanyol gyapjút vett igénybe eddig az *észak-itáliai* textilipar is, ámde ezt most a flandriai posztógyártás fokozódó mértékben elszívta. A XVI. század derekán a spanyol gyapjúkivitelnek már mintegy a felét Flandriába irányították; de a másik felét még — velencei, genovai, raguzai hajókon Észak-Itália kikötőibe s innen textilipari körzeteibe, Firenzébe, Milanóba vitték. A XVII. században azután már szinte az egész spanyol gyapjúexport – főleg holland kereskedők közvetítésével — Németalföldre áramlott. A gyapjú- és posztókereskedelemben is háttérbe szorult tehát a mediterrán forgalom az atlanti partmenti hajózáshoz képest *(Cipolla)*.

A XV. század folyamán s a XVI. század java részében Angliából is nagy – bár a korábbiakhoz képest csökkenő – mennyiségben vittek ki még gyapjút a kontinensre, főleg Németalföldre. Eltérőleg a spanyol gyapjúkiviteltől, az angol gyapjúexport zömét angol kereskedők bonyolították le, legalábbis Calais-ig (amely a század derekáig angol kézen volt); csak itt kapcsolódtak be flandriai kereskedők, akik az angol gyapjút saját hajóikon Antwerpenbe szállították.

Miközben az *angol gyapjú* exportja csökkent, az *angol posztó* kivitele a XVI. század folyamán legalábbis több mint kétszeresére növekedett[3], — összefüggésben azzal, hogy Angliában is kibontakozott a „*new drapery*", amely egyszerűbb, olcsóbb, tömegfogyasztásra szánt árukat termelt. Míg Észak-Németországba, Skandináviába, a balti kikötőkbe főleg nehéz, tartós szövetfajtákat vittek ki – a XVI. század első felében még zömmel a német Hanza kereskedőinek közvetítésével, akik még kiváltságokat élveztek Londonban –, addig Flandriába főleg festetlen, félkész termékét exportáltak kikészítés céljából, de már főleg angol kereskedők útján. Az angol exportőrök testületének *(Merchant Adventurers)* az 1560-as évek végéig ugyancsak Antwerpenben volt a főhadiszállása *(Clapham, Lipson)*.

A XVI. században tehát – annak mintegy háromnegyed részében *Antwerpen* kikötője a nemzetközi textilkereskedelem központja. Innen indul a flandriai és részben az angol posztó kivitele különböző irányokba: az atlanti partmenti hajózás déli szakaszán — rézzel és fémárukkal együtt — Spanyolországba, Portugáliába, cserében gyapjúért, keleti fűszerekért, mediterrán termékekért; az Északi- és Keleti-tengeren a skandináv országokba és balti területekre, kivált Lengyelországba, cserében gabonáért, fáért; kontinentális víziutakon, amelyek közül a Rajna volt a legfontosabb, Közép- és Dél-Németországba. A lóvonta rajnai bárkák vászonnal, barchettel, rézzel, fémárúval tértek vissza Németalföld felé; az importált flandriai és angol szövetfajták pedig részben a német piacon keltek el — ennek a közfogyasztás irányában való kiszélesedésére utal, hogy megjelennek a dél-német parasztviseletben is –, részben tovább áramlottak Közép-Kelet-Európa, így Magyarország felé, az uradalmi számadások, konvenció-jegyzékek és egyéb források szerint hasonlóan kiszélesedő fogyasztási tendenciával *(van Houtte, Jeannin, Székely)*.

[3] 1500 körül Londonból mintegy 50 ezer, negyedszázaddal később 75 ezer vég posztót exportáltak. 1540-ben a posztóexport már meghaladta a 100 ezer, 1550-ben a 130 ezer véget. 1600 körül a Merchant Adventurers kivitele önmagában is megközelítette a 100 ezer véget *(Fisher, Friis)*.

Antwerpen kereskedelmi felemelkedése a XVI. században a nemzetközi forgalom új erővonalainak kialakulását jelzi, — a súlypont áttolódását az atlanti partvidék kereskedelmére. S ez döntő részben az európai gazdaság belső fejlődéséből, az új típusú nemzetközi kereskedelem kibontakozásából következik: főként a Baltikumból Nyugat-Európa felé irányuló *gabona-* és (egyéb őstermék-) kereskedelem előretöréséből[4], s a Németalföldről, Angliából Európa többi része felé menő *posztó*kereskedelem kiszélesedéséből, — ami a távolsági forgalom hagyományos útvonalrendszerét lényegesen módosítja.

„A nemzetközi kereskedelem útvonalainak áttolódása" formula tehát két különböző folyamatot foglal magában. Nemcsak arról van szó, hogy a középkori távolsági kereskedelemnek — a keleti fűszerek, levantei cikkek forgalmának — útvonalai a felfedezések következtében áthelyeződnek, hanem — elsődlegesen — arról, hogy az európai gazdaság belső fejlődése folytán egy modern típusú nemzetközi kereskedelem, a közfogyasztási cikkek nemzetközi forgalma bontakozik ki, amelynek útvonalai szükségképpen mások, pontosabban: nem szükségszerűen esnek egybe a régi típusú távolsági kereskedelem útvonalaival.

4.

A két folyamat között — bár a továbbiakban persze szoros kölcsönhatásba kerültek egymással — annál is indokoltabb különbséget tenni, mivel a nemzetközi forgalom útvonalainak áttolódása az atlanti partvidékre a modern típusú kereskedelmi kapcsolatok kialakulásának fejleménye volt; viszont a felfedezéseket, *az új világtengeri útvonalak* feltárását *nem az új típusú* kereskedelem kibővülésének igényei ösztönözték, hanem a régi típusú, középkori távolsági kereskedelem fő tárgyának: a keleti fűszereknek közvetlen megszerzése, valamint India mesés kincseinek birtokbavétele.[5]

Mi több: nemcsak a felfedezések rugói, ösztönzői voltak „régi típusúak", hanem az újonnan feltárt világtengeri útvonalakon eleinte, és elég sokáig, túlnyomó részben a középkori távolsági kereskedelem árucikkeinek forgalma folyt: Távol-Keletről elsősorban fűszert, Spanyol-Amerikából főleg nemesfémet hoztak Európába. Csak a továbbiakban társultak ezekhez jelentősebb súllyal a rabszolgamunka révén kifejlődő ültetvényes gazdálkodás termékei — amelyek eleinte persze maguk is luxuscikk számba mentek —, s csak utóbb váltak a tengerentúli gyarmatok — előbb az amerikaiak, később a távol-keletiek — a nyugat-európai ipar termékeinek tömeges felvevő piacaivá. Csak akkor válnak majd az *új* világtengeri útvonalak az *új típusú* világkereskedelem útvonalaivá, amikor már a mezőgazdaság és ipar tömegfogyasztást szolgáló termékei (ill. az utóbbiak előállítását szolgáló nyersanyagok) határozzák meg a világtengeri forgalom jellegét, s a gyarmatok mindinkább „az egész világot átfogó munkamegosztás" részeseivé lesznek *(Lenin)*.

De ehhez, a modern (tőkés) értelemben vett világpiac kialakulásához még hosszú fejlődésmenet vezetett el attól, ami a XV. század végén történt: az Újvilág felfedezésétől, Afrika körülhajózásától. A portugálok és spanyolok

[4] A Baltikumból Németalföld felé irányuló gabonakereskedelem központja már az 1530—40-es évektől kezdve Amsterdamban alakult ki.

[5] Megjegyzendő persze, hogy a mohó aranyéhség mögött — amely a portugálokat már 1492 előtt Afrika nyugati partjai felé hajtotta — részben éppen a növekedő európai áruforgalom szükségletei: pénzhiánya, „aranyválságai" állottak *(Engels)*.

tárják fel az új világkereskedelmi útvonalakat, s az első időben ők a haszonélvezői: a távol-keleti fűszerek és az amerikai nemesfém fő szállítói Európába.

Portugália, a „fűszerkirály" számára kelet-ázsiai szervezetének fő funkciója — a gyarmati rablás mellett — a rendszeres fűszerszállítás az indonéz szigetvilágból indiai fő telepére, Goába, majd a *Carreira da India* vissza-útján Lisszabonba. A portugál fővárosból továbbinduló fűszerszállítmányok már a XVI. század első évtizedében eljutottak a németalföldi és angliai kikötőkbe, s a mediterrán fűszerkereskedelem súlyos krízisét idézték elő. A század egész folyamán nagy (bár időszakonként változó mértékű) szerepük volt Európa keleti fűszerekkel való ellátásában, mégpedig a század derekáig elsősorban Antwerpenen keresztül, amely a portugál fűszerszállítmányok fő elosztóhelyévé lett. Antwerpen XVI. századi prosperitása tehát *részben* már a távolkeleti kereskedelem új, közvetlen tengeri útjának megnyíltából is táplálkozott, — bár kereskedelmi felemelkedését, mint láttuk, a nemzetközi posztókereskedelemben létrejövő központi helyzete *alapozta* meg.

A portugál expanzióhoz több tekintetben hasonlóan, a *Spanyolország* és amerikai gyarmatai között létesülő kapcsolat jellegét a XVI. században a kíméletlenül erőszakos hódítás, aranykincs-rablás, majd az 1540-es évek közepétől a világ leggazdagabb ezüstbányáinak felfedezése és kiaknázása határozta meg. Ennek nyomán az újspanyolországi és az Isthmos-flotta hajóin Sevilla (majd Cádiz) felé a XVI. század második felében ezüstáradat özönlött, — ami a spanyol korona számára gyarmati uralmának lényegét jelentette. Ehhez képest hasonlíthatatlanul kisebb szerepe volt még az Újvilág mezőgazdasági termékei behozatalának[6], az ültetvényes gazdálkodás kezdeteinek, — amely csak a század végétől, ill. a XVII. század közepétől öltött nagyobb arányokat a portugálok uralta Brazíliában, majd a spanyol-karibi térségben, s vezetett, a nemesfémbányászat munkaerő-szükségletével együtt, az afrikai rabszolgakereskedelem kiterebélyesedéséhez.

A portugálok és spanyolok látványos hegemóniája a világtengereken azonban technikailag-gazdaságilag nem volt eléggé megalapozott. *Az európai áruforgalom fő ütőerévé vált atlanti partmenti kereskedelemben alárendelt szerepet játszanak akkor, amikor a transz-atlanti ill. indiai-óceáni kereskedelemben vezető szerepet töltenek be.* Az utóbbi tehát nem nő ki szervesen, nem párosul az előbbivel — mint később a hollandoknál, majd az angoloknál —, hanem mintegy pillérek nélkül ível a messzeségbe.

Ez az ellentmondásos helyzet hajózási-technikai felkészültségük elégtelenségében is kifejezésre jut, ami nyomban felszínre kerül, megbosszulja magát, mihelyt konkurrensük támad (*„História trágico-marítima"*). De a mélyebben fekvő probléma az, hogy világtengeri terjeszkedésük nincs gazdaságilag kellően megalapozva: nem árutermelő vagy áruforgalmi tevékenységük fejlődéséből származó szerves igényként jelentkezik.

A szakirodalom (*Haring, Goris* stb.) gyakran említ olyan tényeket, hogy a portugálok, eladni való áruk hiányában, „kifelé" menet a hajóteret nem tudták, nemesfémen kívül, más hasznos teherrel megrakni; hogy a spanyol ipar fejletlensége miatt lehetetlen volt spanyol forrásból fedezni azt a posztó- és egyéb iparcikk-szükségletet, amely a spanyol-amerikai telepestársadalom ré-

[6] 1594-ben a Spanyol-Indiákról az anyaországba beérkező szállítmányok 95,6%-át nemesfém (túlnyomóan ezüst) alkotta, s csupán töredékét egyéb áruk (2,8%-át bíborfesték, 1,2%-át bőrök, 0,3%-át indigó). 1609-ben 84%-kal részesedtek a nemesfémek és 16%-kal más termékek (*Hamilton*).

széről a század vége felé már bizonyos súllyal jelentkezett; hogy az amerikai gyarmatokra irányuló export 9/10-e már II. Fülöp idején nem-spanyol eredetű volt, s a hazai ipar kiviteli részesedése később tovább csökkent; stb. Mindez valóban fényt vet arra, hogy a portugálok—spanyolok gyarmati terjeszkedését az ipari áru*termelés* addig elért fejlődési foka nem alapozta meg. A szakirodalom idevágó megállapításait azonban ki kell egészítenünk egy másik — és a tárgyalt összefüggésben, a világpiac kialakulásának adott, kezdeti, XVI. századi fejlődési szakaszán még súlyosabban latba eső tény kiemelésével. Azzal ti., hogy a portugálok—spanyolok világtengeri expanzióját áru*forgalmi* tevékenységük fejlettségi színvonala sem alapozta meg, — minthogy *nem* a nemzetközi forgalom *új* szükségleteihez igazodva, nem az európai gazdaság közfogyasztási termékeinek közvetítése útján indult meg és haladt előre kereskedelmi terjeszkedésük. Miközben fűszert és nemesfémet árasztanak Európába, magát az anyaországukból és az a felé tömegárukat mozgató nemzetközi kereskedelmet nem ők tartják kézben. A XVI. század utolsó évtizedeiben Spanyolország már a holland kereskedelemre van utalva gabona- és fabehozatalban, holland és angol hajózásra gyapjú- és borkivitelben, posztóbehozatalban *(Heaton, Parry)*.

Az a körülmény, hogy a portugál—spanyol expanzió nem gazdaságuk belső fejlődésének, ill. az új típusú nemzetközi kereskedelembe való aktív bekapcsolódásuknak a talajából nőtt ki, egyben azt is meghatározta, hogy az indiai fűszerkereskedelemből származó busás hasznok, az amerikai ezüstflották kincsei nem válhattak az Ibér-félsziget országai gazdasági növekedésének, tőkés irányú kibontakozásának tényezőivé, hanem elfecsérlődtek, ill. különböző utakon kifolytak az országból. Következésképpen a világtengeri kereskedelemben sem tudtak tényleges hegemóniát gyakorolni és tartósan élen maradni, még kevésbé a világpiac urává válni. Jellemző, hogy a távolkeleti fűszerkereskedelem a *„Cape-route"* feltárása ellenére rövidesen felújította hagyományos útvonalait is, s a velenceiek a XVI. század végéig még versenyben voltak a közvetlen tengeri utat használó vetélytársaikkal *(Lane, Braudel)*, — úgyhogy nem a portugálok, hanem csak a hollandok (s nyomukban az angolok) keletindiai előretörése döntötte meg utóbb Velence levantei fűszerkereskedelmét.

A gyarmatok kifosztásából, a világtengeri fűszer- és nemesfémkereskedelemből származó tőkefelhalmozás csak ott válhatott a gazdasági növekedés emeltyűjévé, a tőkés átalakulás előrelendítőjévé, ahol becsatornázódott az árutermelés és munkamegosztás fejlődésén alapuló modern típusú nemzetközi kereskedelem által létrehozott tőkefelhalmozásba, és annak kibővítését, megsokszorozódását szolgálta.

5.

Éppen itt rejlik a fő különbség egyfelől a portugál—spanyol, másfelől a *holland* tengeri terjeszkedés-világkereskedelmi hegemónia között.

A hollandok a XV. század második felétől egészen a XVI. század végéig lényegében csak az *atlanti partmenti kereskedelemben* vesznek részt, a Baltikumtól le egészen Gibraltárig; ezt koronázza meg a XVI. század vége felé behatolásuk a Földközi-tenger medencéjébe. Ebben a kereskedelemben — egyre inkább előtörve a Hanzával és Velencével szemben — gyakorlódnak be, gyarapodnak fel, válnak naggyá: halmoznak fel tekintélyes kereskedelmi tőkét, egyben igen sok szakismeretet, jártasságot mind hajóépítésben-hajózási technikában, mind a *„carrying trade"* minden mesterségbeli fogásában.

A holland hajósok túlnyomórészt nem Észak-Németalföld termékeit szállították, hanem más vidékek, országok áruit közvetítették. Ámde ez a közvetítő kereskedelem döntő részben *modern típusú* nemzetközi kereskedelem volt, s az európai forgalom *fő útvonalává* vált atlanti partmenti hajózásban való növekvő arányú részvételt jelentette: egyfelől a Baltikumhoz kapcsolódó kelet-európai területek gabonájának, fájának és egyéb őstermékeinek, másfelől az atlanti parton fekvő nyugat-európai iparvidékek posztójának és egyéb árucikkeinek, végül a Mediterráneum mezőgazdasági és nyersterményeinek (gyapjú, bor, olaj stb.) közvetítését.

Csak *erről*, a modern típusú európai kereskedelemről, és *e mellett* tértek át a hollandok a Földközi tenger medencéjébe való behatolásukkal csaknem egyidőben — a világtengeri terjeszkedésre: egyrészt a transz-atlanti, másrészt az indiai óceáni kereskedelemre.

A XVI. század végén a XVII. század elején törtek be a spanyol *nyugat-indiai* vízekre és a portugál amerikai partokra. Benyomulásukat rablás, hódítás, egyben ellenállhatatlan kereskedelmi fölény jelezte, ami a spanyol gyarmatok és Sevilla közötti forgalom rohamos hanyatlásához vezetett már a XVII. század második negyedében *(Chaunu, Sluiter)*. Iparcikkeket, főleg posztót, vasárut kezdtek szállítani Nyugat-Európából ide is, s — többek között — a gyarmati mezőgazdaság sajátos termékeivel tértek vissza: a brazíliai telepeken, majd az Antillákon kifejlődő ültetvényes gazdaság eleinte luxuscikk jellegű, de az európai fogyasztásban gyorsan terjedő termékével, a cukorral, valamint dohánnyal és egyéb gyarmatárukkal. Jelentős részesedésre tettek szert a cukornádültetvények felé irányuló nyugat-afrikai rabszolgakereskedelemben, valamint a perui ezüst és brazíliai arany Európába vitelében is. A hollandok transz-atlanti tevékenységében megjelentek tehát már a modern típusú nemzetközi kereskedelem mozzanatai, de a század derekáig még nem ezek voltak jellemzőek a nyugat-európai gazdaság és az amerikai gyarmatok kapcsolatára.

Az amerikai vizekre való benyomulással csaknem egyidejűleg hajtják végre „látványos betörésüket" az *Indiai-óceánra*, hogy a portugálok fűszerkereskedelmét hamarosan megdöntsék, s kiépítve batáviai bázisukat, két-három évtized alatt ellenőrzést szerezzenek Indonézia fő fűszertermő szigetei felett. Szakítva a portugálok gyakorlatával, eloldaloztak India mellett, és közvetlen kapcsolatokat létesítettek a fűszerforrásokkal; másrészt hasznos teherrel tették meg az utat „kifelé" is, amennyiben már — nemesfémek és pénz mellett — európai termékeket is szállítottak Kelet-Indiába *(Glamann)*. Ennek azonban mint ipari kivitelnek még alig volt jelentősége — jóval kisebb a spanyol-amerikai gyarmatok felé irányuló exportnál —, hanem csupán a behozatal gyarmati módszereinek alátámasztására, kiegészítésére szolgált.

A hollandok behatolása az Indiai-óceánra *egyszerre mért csapást a portugál és a levantei (velencei) fűszerkereskedelemre*. A hollandok ugyanis az óceán déli részén hajóztak — eltérően a portugáloktól, akik északon haladtak. Az *óceáni útvonal ez áthelyeződése* folytán a Perzsa-öböl és a Vörös-tenger kirekedt a nemzetközi forgalomból; ez szükségképpen visszahatott a mediterrán fűszerkereskedelemre, amely nagyrészt éppen ezen az úton kapta utánpótlását. A keleti fűszerek távolsági forgalmának középkori monopolistái, a velenceiek ugyan még sokáig kereskedtek a Levante, az Égei-tenger és az Adria között, de felhalmozott tőkéjük és tengeri erejük egyre inkább felmorzsolódott. A modern típusú nemzetközi kereskedelem előretörése folytán beállt útvonal-

eltolódás és a régi típusú fűszerkereskedelem új (sőt legújabb) útvonalának kialakulása és birtoklása a hollandok által – mindezek együttes hatása vezetett oda, hogy az Adriai-tenger lassacskán „álmos holtvíz" lett a XVII. század második felére *(Parry)*.

Mint látható, a holland világkereskedelmi hegemónia kibontakozása jóval szervesebb, megalapozottabb, mint volt a spanyoloké—portugáloké. Nem véletlen tehát, hogy míg Spanyolországban, Portugáliában a világtengeri expanzió nem kapcsolódott össze a feudális gazdaság és a középkori társadalom tőkés irányú átalakulásával, sőt végső soron éppen annak megmerevedéséhez — egy, több vonatkozásban a kelet-európai kései feudalizmushoz hasonló, hosszan elhúzódó történelmi korszak beiktatódásához — vezetett, addig Németalföld gazdasági fejlődése, európai kereskedelmi terjeszkedése a XVI. század folyamán megérlelte a *polgári forradalom* funkcióját betöltő szabadságharc feltételeit; a feudális rend és idegen uralom nyügéből kibontakozó Hollandia pedig a forradalom utáni időszakban „a XVII. század tőkés mintanemzetévé" (*Marx*) válik, s továbbfejleszti nemzetközi kereskedelmi tevékenységét mind európai viszonylatban, mind óceáni relációkban.

A XVII. század java része a holland világkereskedelmi hegemónia korszaka; a nemzetközi forgalom központja már a XVI. század utolsó évtizedeitől fogva Antwerpenből *Amsterdamba* tevődött át.

Amsterdam mindenekelőtt a *fő gabonapiac* Nyugat-Európa számára: a tőzsdéjén jegyzett gabonaárak befolyásolják az árszínvonalat Gdańskban, Hamburgban és Londonban éppúgy, mint Lisszabonban, Madridban, sőt Velencében is. Amsterdam felé irányult a baltikumi gabonaszállítmányok zöme: a balti országokból behozott gabona fedezte Észak-Németalföld fogyasztásának túlnyomó részét, nemcsak a városi lakosság körében, hanem a parasztság jelentős hányadánál is. Amsterdamból haladtak tovább a gabonahajók az Ibérfélszigetre (1595-ben és 1598-ban a spanyol—portugál kikötőkben egyenként 400—500 holland hajót foglaltak le), ill. a Földközi-tenger medencéjébe (1593-ban a Livornóban kikötő gabonahajók zöme Amsterdamban rakta be áruját). Holland ügynökök jóterméső években Gdańskban s más balti kikötőkben olcsó áron nagy gabonatömegeket vásároltak fel; ezeket Amsterdamban halmozták fel — ahol egy 1603 évi adat szerint mindig vagy 700 000 quarter kenyérgabona volt tárolva a rendszeres évi kivitelre szánt mennyiségen kívül —, hogy rossz termés esetén magas áron exportálják az említett területek mellett Franciaországba és Angliába is *(Slicher van Bath, Małowist, Braudel)*.

Hasonlóan kiemelkedő szerepet vittek a hollandok az ugyancsak baltikumi kiindulású fa- (hajófa-, építőfa-), valamint a halkereskedelemben; egyben a halászatnak sóval, hordóval, élelmiszerekkel való ellátásában, új halászterületek feltárásában és új halászati-megmunkálási módszerek kifejlesztésében, a végtermék piacravitelében az egész nyugat-európai partvonal mentén. A Baltikumhoz kapcsolódó kelet-európai területek gabonájának és az Északi-tengeri halászat termékeinek közvetítése a holland kereskedelmi főlény *egyik* alapját képezte.

A *másik:* a nyugat-európai *posztó* és egyéb iparcikkek forgalmazása. Az önálló észak-németalföldi posztóipar (Amsterdam, Leyden) kifejlődésével, a XVII. század folyamán a holland ellenőrzés még inkább megerősödött a nemzetközi textilkereskedelemben. A kibontakozó holland—angol rivalizálás ellenére Németalföld posztóexportjának úgyszólván egészét holland kereskedők viszik piacra; Anglia növekedő posztókivitelét pedig — amelyet az északi-balti-

tengeri térségben eddig nagyrészt a Hanza tartott kezében — most immár angol és holland kereskedők bonyolítják le, de az utóbbiak nagyobb részesedésével. Fontos szerep jut itt a holland—angol kapcsolatokra átváltó Hamburgnak is, amely egyik kapujává válik az angol posztó Közép-Kelet-Európa felé való áramlásának *(Baasch, Lipson)*.

A hollandok régi vetélytársai, a Hanza-kereskedők a XVI. század végéig még olyan erőt képviseltek, amellyel számolni kellett a balti—északi-tengeri, sőt az ibériai és mediterrán kereskedelemben is; de elvesző csatát vívtak a hollandokkal szemben, akik kereskedelmi rugalmasságot, szakértelmet, olcsó szállítási díjtételeket agresszivitással és növekvő tengeri haderővel egyesítettek. S amikorra a harmincéves háború súlyos csapást mért Németország gazdasági életére, a hollandok maradtak az atlanti partmenti kereskedelem vitathatatlan fölényű urai.

Velence fentebb jelzett visszaszorulásával nagyjában egy időre tehát — a XVI. századi átmenet után — beteljesedik a Hanza hanyatlása is; a XVII. század közepére-második felére bekövetkezik a középkori nemzetközi kereskedelem egész rendszerének átalakulása: áruösszetételének, útvonalainak és közvetítőinek megváltozása. A képet teljessé teszi az *Észak-Itália és Dél-Németország közötti szárazföldi útnak a lehanyatlása*, amelyen a XV—XVI. században még virágzó transzalpin kereskedelem bonyolódott le, s a Rajna mentén továbbfolytatódott Németalföld felé. A dél-német kereskedők ezen az úton flandriai posztót és német iparcikkeket (barchetet, vásznat, fémárut, norimbergi árukat) hoztak magukkal Itáliába, s keleti fűszerekkel meg mediterrán termékekkel tértek vissza *(Schulte, Brulez)*.

Ám a fűszerkereskedelem útvonalaiban és beszerzési forrásaiban beállott változások s általában a nemzetközi forgalom fő ütőerének áttevődése az atlanti partvidékre — a dél-német kereskedőket egyre kevésbé tette érdekeltté az itáliai kapcsolatokban, s egyre inkább a németalföldi piac felé orientálta, ahonnan mindennemű árut megkaphattak és ahol minden portékájukat elhelyezhették. Másrészt az a tény, hogy a holland *hajózás* behatolt a Mediterráneumba is, jórészt feleslegessé tette a *szárazföldi* kereskedelmi összeköttetést Németalföld és Itália között, ami eddig a dél-németeknek egyik fő tevékenységi területe volt. Így a transzalpin forgalom s vele a Németalföld és Itália közötti szárazföldi kereskedelem a XVII. századra nagy mértékben visszaesett — arra az időre, amikorra Hollandia világkereskedelmi hegemóniája, Amsterdam vezetőszerepe teljesen kibontakozott.

Amsterdam lett immár a fő piaca nemcsak a balti gabonának, hanem a távolkeleti fűszereknek is — éppúgy, mint az amerikai gyarmatáruknak és nemesfémeknek *(van Dillen, Barbour)*.

Szemléletesen mutatják mindezek a tények a holland felemelkedés gazdasági alapjait és forrásait. A holland kereskedelem éppen az európai gazdaság növekedésének *fő irányába* — a mezőgazdasági és ipari árutermelés fejlődésének, a széles régiókra terjedő munkamegosztás bontakozásának irányába — „állt be": ennek lett haszonélvezője s egyben serkentője. Ebből a modern típusú interregionális kereskedelemből ágazott ki azután világtengeri terjeszkedése; ide csatornázódtak be azok a hatalmas tőkék is, amelyeket a távolkeleti fűszerkereskedelem megkaparintása és a transz-atlanti áruforgalomba való benyomulása hozott.

Ezzel a kereskedelmi tőke történetének fordulópontjához érkeztünk. Mert meg kell különböztetnünk azt a kereskedelmi tőkét, amely a *középkori típusú*

távolsági kereskedelemből halmozódik fel, s amely, esetleg mégoly jelentős mennyisége ellenére, végső soron csak külsőséges eleme, „díszítménye" vagy éppen parazitája marad az európai gazdaságnak — ilyen volt, alapjait tekintve, a velencei tőkefelhalmozás jellege, s lényegében ezt folytatta, új körülmények között, a portugál és spanyol gyarmatosító hatalom —, attól a kereskedelmi tőkétől, amely elsődlegesen a kibontakozó *modern típusú* európai kereskedelemből ered, majd a gyarmati forrásokból táplálkozó „eredeti tőkefelhalmozással" megsokszorozódva, az európai gazdaság átalakulásának feszítőerejévé válik. *Csak a kereskedelmi tőke e „modern" válfajának megjelenésével válik lehetővé, hogy általában a kereskedelmi tőke — a kölcsöntőkével együtt a tőke ősrégi, „özönvíz előtti formája" (Marx) → ipari tőkévé (termelő tőkévé) való átalakulásának folyamata megindulhasson; hiszen éppen a modern típusú nemzetközi kereskedelem kibontakozása jelzi és ösztönzi azokat a — magában a termelésben végbemenő — folyamatokat: a mezőgazdasági és ipari árutermelés jelentős előrehaladását, a társadalmi munkamegosztás szélesedő fellépését, amelyek a pénztőke termelésbe való behatolásának a feltételeit megteremtik.*

Ezt az újabb lépést a holland gazdaság akkoriban még csak kis részben tette meg; ennek megvalósítása a hollandok új, a modern típusú európai nemzetközi kereskedelmet és gyarmati expanziót ugyancsak egyesítő vetélytársaira: az *angolokra* várt.

6.

A nemzetközi kereskedelem átalakulásának jellegét, útvonalait és közvetítőit illetően mintegy két évszázad alatt lejátszódott változásoknak az előbbiekben nyújtott vázlatos áttekintése, úgy érezzük, feljogosít két megállapításra.

Az egyik: *a tengerentúli gyarmatok a XV. század végétől a XVII. század közepéig terjedő időszakban még nem modern világpiaci értelemben, még nem a munkamegosztással összefüggő modern típusú nemzetközi kereskedelem jellegével kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz; utóbbi kapcsolatoknak legfőljebb első kezdetei jelentkeztek, az amerikai gyarmatok viszonylatában.*

A másik: a tárgyalt időszakban sokkal inkább Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak „modern" módon, a kialakuló új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival, a bontakozó nemzetközi munkamegosztás és világpiac jellegével, az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz, — mint közfogyasztást szolgáló élelmiszerek szállítói és mint közfogyasztást szolgáló iparcikkek felvevő piacai.

Az első megállapításhoz, az előadottak után, csak néhány megjegyzést kell fűznünk. Az új világtengeri útvonalakon a XVI. század folyamán, mint láttuk, túlnyomó részben — rabló módszerekkel s az újonnan feltárt lelőhelyek rabszolgamunkával történt kiaknázása útján szerzett → *nemesfémet*, illetőleg a középkori távolsági kereskedelem fő árucikkeit: borsot és egyéb *fűszerfajtákat* hoztak be a gyarmatokról Európába. Ezt a „hagyományos" áruösszetételű — ám megsokszorozódott mennyiségű — importot az Újvilág új növényfajtáinak s egyéb mezőgazdasági termékeinek (dohány, kakaó, festék- és gyógyszerfélék, bőrök stb.) behozatala jóideig még csak alárendelt jelleggel egészítette ki *(Hamilton, Chaunu)*.

A nemesfémek és fűszerek mellett a harmadik nagy gyarmati kincs, a *cukornád* ugyan már a XVI. század első felében meghonosodott a *spanyol- és*

portugál-amerikai gyarmatokon, — de csak a század utolsó évtizedében kezdte meg nemzetközi kereskedelmi pályafutását: Brazília ültetvényeiről, amelyeket néger rabszolgákkal műveltettek. A XVII. század első felében brazíliai szállítmányok fedezték az ekkoriban növekedésnek indult európai cukorfogyasztás túlnyomó részét. Ez idő tájt a spanyol-karibi térség telepein még jóval kevesebb cukrot termeltek; azok az angol és francia gyarmatok pedig, amelyek a XVII. század első évtizedeiben létesültek az Antillák szigetein, főleg dohány- (emellett gyapot- és indigó-) termesztéssel kezdték, nagyrészt kisüzemi farmergazdaságok keretei között. Ám a nyugat-indiai dohánynak hamarosan konkurrense támadt Virginia, az első észak-amerikai *„Tobacco Colony"* produkciójában, ami — tekintettel arra, hogy a dohány csak ekkoriban kezdett Európában szélesebb piaci keresletre találni — az 1630-as évek végén jelentős mértékű túltermelésre vezetett. Ezt a helyzetet használták ki a — brazíliai viszonyokat is jól ismerő — holland kereskedők az 1640-es évektől kezdve: „jöttek és megtanították cukornád-termesztésre" az Antillák angol és francia telepeseit *(Rich, Masefield).*

S a XVII. század derekán néhány évtized alatt lejátszódott a fordulat: egyes szigetek telepesei egy generáció során dohánytermesztőből cukornád-ültetvényessé váltak, a dohány átadta a helyét a cukornak, a farmergazdaság a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodásnak: kialakultak az Antillák tipikus *„cukorgyarmatai"* (Jamaica, Barbados, Martinique stb.), amelyek megsokszorozták az Európa felé irányuló cukorkivitelt, — egyben rohamosan bővülő behozatali igényt támasztottak rabszolga-munkaerő, valamint posztó és egyéb iparcikkek iránt. Sőt a nyugat-indiai kisebb angol gyarmatokon haladt előre a cukormonokultúrás specializáció először olyan fokig, hogy tekintélyes élelmiszer- (gabona-, hús-, hal-) import vált szükségessé: ezt részben Angliából, Írországból, részben az észak-amerikai brit gyarmatokról (*New England,* ill. *„Bread Colonies"*) fedezték. Ezek az észak-amerikai gyarmatok pedig — amelyeknek ez időben még nemigen volt saját kiviteli termékük a transz-atlanti forgalom számára — az Antillákkal való kereskedelemből származó cukorbehozataluk egy részét maguk is tovább exportálták Európa felé — iparcikk-importjuk ellentételeként *(Newton, Clapham).*

Ezt, a XVII. század közepétől fogva kiterebélyesedő, s egyben *modern, munkamegosztásos jelleget ölteni kezdő transz-atlanti áruforgalmat* Amerika és Európa, ill. Nyugat-Afrika között eleinte még főleg a holland kereskedők közvetítették. Utóbb, a cromwelli diszkriminációs törvényektől is támogatva — amelyek hatásosabb eszköznek bizonyultak a hollandokkal szemben az amerikai, mint az európai vízeken —, saját gyarmataikat illetően nagyrészt az angolok vették kezükbe. Nyugat-indiai telepeik a XVII. század végén már nagyfontosságú szerepet töltöttek be nemzetközi kereskedelmükben: Anglia egész behozatalában is, kivitelében is nagyobb arányban részesedtek, mint összes többi gyarmatai *(Williams).* S az angol kereskedelmi flotta volumenének hatalmas felfutása *az angol polgári forradalmat követő periódusban* — az európai (atlanti) partmenti hajózás mellett — főleg az amerikai gyarmatokkal való kereskedelemre koncentrálódott. Egészében véve az Észak- és Dél-Amerikával folytatott kereskedelem — éppen, mert modern mozzanatai kerültek előtérbe — olyan rohamosan terjeszkedett ki ez idő tájt, hogy az angol és francia hajózás tekintélyes növekedésére kerülhetett sor a holland hajózás abszolút mértékű visszaesése nélkül. Mindez azonban, hangsúlyozzuk, már a XVII. század közepét *követő* időszak fejleménye.

Ha az amerikai gyarmatok viszonylatában a nemzetközi forgalmi kapcsolatok „modern irányú" fordulata csak a XVII. század közepétől fogva bontakozott ki, akkor *a távol-keleti gyarmatok* relációjában hasonló irányú változás még ekkortájt sem indult meg. Itt részben továbbra is a gyarmatosítás első időszakának módszerei érvényesültek, részben az amerikai relációtól eltérő jellegű változások következtek be.

Ami a Kelet-Indiából származó *behozatalt* illeti, ennek fő tárgyát, miként a portugálok idején, úgy a holland rezsim első félszázada alatt is a hagyományos fűszerfajták képezték. Az új gyarmati terményfélék közül csak a XVIII. század elejétől kezdve jelent meg Jáva ültetvényeinek árujaként a kávé, és csak a XVIII. század közepére ért el, a teával együtt, jelentős részesedést a Holland Kelet-Indiai Társaság behozatalában *(Glamann)*.

A távol-keleti gyarmatokra irányuló *exportnak* pedig iparcikk-piaci szempontból továbbra is alig volt jelentősége. A hollandok kelet-indiai árukivitele — főleg fegyverek, fémek, vászon, norimbergi áruk — szintén eltörpült a kivitt nemesfém és vertpénz mennyisége mellett, amellyel import-áruikat, persze busás hasznot biztosító árakon, megvásárolták. Mi több: a XVII. században az Angol Kelet-Indiai Társaság is túlnyomórészt nemesfémet exportált, fűszer- és festékbehozatalának ellentételeként.[7]

Szemléletesen mutatkozik meg az amerikai relációtól való eltérés a modern típusú nemzetközi kereskedelem akkori legfőbb iparcikkével: a textilárukkal kapcsolatban. Míg az amerikai gyarmatok felé a XVII. század második felében s a XVIII. század folyamán egyre inkább megnőtt a nyugat-európai textíliák, főleg az *angol posztó* kivitele — az angol gyapjúáruk exportja a XVII. században megháromszorozódott, a XVIII. században ismét megkétszereződött, s ebben már az amerikai gyarmatok számottevően részesedtek —, addig a Távol-Keletre ezidőben még szinte egyáltalán nem törtek be az európai textílipar termékei. Sőt, jó ideig éppen ellenkező irányú árumozgásnak vagyunk még tanúi. Már a portugáloknál megfigyelhettük, hogy *indiai gyapotszöveteket* közvetítettek, fűszerszállítmányaik ellenében, az indonéziai szigetekre. Ez a gyakorlat azután, amikor a hollandok és az angolok léptek a portugálok örökébe, úgy bővült ki, hogy most már Nyugat-Európába is növekvő mennyiségben importáltak különféle textilárukat, főleg nyomott indiai gyapotszöveteket (*calicoes*).[8] Az indiai gyapotáruk olcsóságukkal és tetszetős színeikkel-mintáikkal csakhamar széles piacot hódítottak maguknak, főleg a kevésbé tehetős rétegeknél, Angliában, Franciaországban s másutt is, — mindazoknak a behozatali tilalmaknak és egyéb gátló rendelkezéseknek ellenére, amelyeket éppen a gyapjúipar érdekében bocsátottak ki. Közben pedig a gyapotfeldolgozás Angliában is meghonosodott, hogy azután a XVIII. század 70-es éveitől kezdve, most már gépek alkalmazásával, hatalmas lendületet vegyen, néhány évtized leforgása

[7] Az Angol Kelet-Indiai Társaság exportjának több mint $^3/_4$ részét nemesfém tette ki, és alig $^1/_4$-ét árukivitel még a XVIII. század elején is; a Holland Kelet-Indiai Társaság kifelé menő szállítmányaiban pedig az áru-hányad még alacsonyabb volt *(Lipson, Glamann)*.

[8] A holland behozatalon belül a textiláruk részesedése a XVII. század második felében 36%-ra (1668—70), majd közel 55%-ra (1698—1700) ugrott — a század első felének 14—16%-ával szemben. Az Angol Kelet-Indiai Társaság behozataláról (pontosabban: a behozatal Angliában fogyasztásra került részéről) 1621-ben úgy vélekedtek, hogy az hozzávetőleg egyenlő ($^1/_3$-os) arányban oszlott meg bors, egyéb fűszerek és indigó között. 1677-ben viszont a bors és a festékanyagok részesedését már csupán mintegy 10%-ra, a gyapotszövetekét viszont 66%-ra becsülték *(Glamann, Lipson)*.

alatt elsöpörje a fonó- és szövőipart Indiában, s a távol-keleti gyarmatokat az angol textilgyártás hatalmas fogyasztópiacává változtassa *(Wadsworth, Sandberg)*.

Mindez azonban már *az ipari forradalom* korszakának fejleménye. Távol-Kelet viszonylatában tehát az amerikai gyarmatokhoz képest száz-százötven évvel később indult csak meg a nemzetközi kereskedelem világpiaci jellegű átformálódása.

7.

A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában még nem a tengerentúli gyarmatok, hanem éppen Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak modern világpiaci értelemben, a bontakozó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival a nyugat-európai gazdasághoz: tömegfogyasztást szolgáló élelmiszerek exportjával és tömegfogyasztást szolgáló iparcikkek behozatalával. Így hangzott fentebbi második megállapításunk, amelyet most hadd szemléltessünk *Lengyelország* és *Magyarország* példáján valamelyest közelebbről.

Lengyelország (és Litvánia) három fontos tömegáru *exportjával* töltött be jelentős szerepet a XVI. századi Nyugat-Európa ellátásában: *gabona*- (rozs-), *marha*- (ökör-) és *prém*kivitelével. Eltekintve most egyéb exporttermékeitől (fa, hamuzsír, kender stb.), főként az említett cikkek képviselték akkoriban Lengyelországot a kibontakozó új típusú nemzetközi kereskedelem európai rendszerében. Ez a három árufajta a *XVI. század közepén* az ország nyugatra irányuló kivitelének csaknem 90%-át adta. Míg a marha- és prémexport szárazföldi úton folyt, a gabonakivitel a tengeren, túlnyomórészt Gdańskon keresztül bonyolódott le. Lengyelország tengeri kivitelén belül a gabona — az 1565—85 évek átlagában — 66%-kal részesedett *(Rybarski, Samsonowicz, Mączak)*.

Magyarország nyugati irányú kivitelét illetően még egyszerűbb a képlet: hazánk a XVI. század közepén, eltekintve a *nyersréztől*, nyugat felé lényegében csak egy fontos kiviteli tömegáruval rendelkezett (amely egyébként azonos volt Lengyelország egyik exportcikkével): *marhát* (ökröt) exportált jelentős mennyiségben. Ez az egy árufajta azonban, a Magyarország nyugat felé irányuló külkereskedelmének (a rézkivitel nélkül) közel 5/6-át magukban foglaló 1542 évi harmincadnaplók szerint, az ezekben regisztrált kivitelnek szintén majdnem 90%-át nyújtotta *(Ember)*.[9]

Nagyon hasonló a kép akkor is, ha a *behozatalra* tekintünk. Lengyelország egész nyugatról való behozatalában a XVI. század közepén a *posztó* 60%-kal volt képviselve, tengeri úton lebonyolított importjában pedig, az 1565—85 évek átlagában, 48%-kal. Magyarország nyugatról való behozatalában (az említett megszorítással) 1542-ben a kötött-szövött áruk 68%-kal, ezen belül a *posztó* 40%-kal, a vászon 12%-kal, ruhaneműek 15%-kal szerepeltek.[10]

Hogyan alakult ilyen körülmények között Lengyelország és Magyarország *kereskedelmi mérlege* a XVI. század közepén Nyugat-Európa viszonylatában?

[9] Az egész élőállat-export több mint 93%-ot, ezen belül a marhakivitel 87—88%-ot tett ki. A bor és a bőrök mintegy 2—2%-kal részesedtek. Gabonaexportnak szinte egyáltalán nincs nyoma.

[10] Fontosabb behozatali tételek még a vas- és fémáruk, valamint a norimbergi és szatócsáruk mintegy 10—10%-kal. A bors-behozatal 3,5%-ot tett ki.

Lengyelországot illetően a tengeri úton közvetített külkereskedelemre vonatkozó, csaknem egy évszázadot felölelő becses vizsgálódások eredményei állnak rendelkezésünkre *(Mączak)*. Ha az ezekből adódó fő arányok a szárazföldi útvonalakon folyt forgalom tekintetbe vételével bizonyára módosulnak is, — annyi kétségtelen, hogy a balti kikötőkön, főleg Gdańskon át, bonyolódott le a nyugati irányú lengyel külkereskedelem igen jelentős hányada; így a baltitengeri forgalom a kereskedelmi mérleget Nyugat-Európa viszonylatában alapvetően meghatározta.[11]

A XVI. század folyamán a balti kikötők exportjának összértéke jóval nagyobb volt, mint nyugatról származó importja: a nagyarányú gabonakivitel lényegileg folyamatosan biztosította az *aktív* kereskedelmi mérleget. Az 1565—85 évek átlagában a lengyel tengeri kivitel mintegy 1 158 000 tallért tett ki, a behozatal viszont 400 000 tallért, vagyis az exportnak csak 34%-át; így a kiviteli többlet — a behozatali és kiviteli kikötők árkülönbözetét leszámítva — 52%-ra rugott.

Magyarországra vonatkozóan az 1542 évi harmincadnaplók statisztikai feldolgozására támaszkodhatunk *(Ember)*. Eszerint a — fentebbi korlátozásokkal értelmezett — nyugati áruforgalmon belül az export mintegy 323 000, a behozatal 141 000 aranyforintra ment; vagyis a kivitelnek csak 43—44%-át tette ki: a kereskedelmi mérleg nyugat felé ugyancsak erősen *aktív* volt.[12]

Hogyan állott elő a XVI. század közepére-második felére a nyugati irányú lengyel, ill. magyar külkereskedelmi forgalomnak az a képe, amelyet a fenti számadatok világítanak meg; hogyan viszonylik ez a helyzet az *egy évszázaddal korábbi* állapothoz?

Lengyelország XV. századi kivitelére és behozatalára vonatkozóan mennyiségi arányokat is jelző kutatási eredmények nem ismeretesek előttünk. Az utóbbi egy-két évtized lengyel és szovjet kutatásaiból azonban kiderül, hogy a lengyel gabonakivitel Nyugat-Európa, kivált Németalföld felé már a német lovagrend ellen a század derekán vívott ún. tizenhároméves háború előtt is bizonyos szerepet játszott, főként rossz termésű, inséges esztendőkben *(Lesznyikov)*. Amikor viszont Lengyelország e háború eredményeképpen ismét kijáratot nyert a Visztula torkolatához, ezt követően immár a Visztula valamennyi mellékfolyóján szállítottak, éspedig egyre növekvő mennyiségben, gabonát (és fát) Gdańsk felé. Másrészt tudomásunk van arról, hogy ugyancsak a XV. század folyamán változás következett be a lengyelországi behozatal

[11] A balti kikötők közül Gdańsk (Danzig) volt messze a legjelentősebb: a lengyel tengeri kivitel csaknem 80% -a innen indult; a többi Elbląg (Elbing), Szczecin (Stettin), Ryga (Riga) és Królewiec (Königsberg) kikötőiből *(Rybarski, Dorosenko, Jeannin)*.

[12] Lengyel és cseh kutatók felteszik a kérdést: Lengyelország balti-tengeri kereskedelmi mérlegének jelentős kiviteli többlete milyen módon nyert kiegyenlítést? A választ egyrészt abban találják meg, hogy Lengyelország, más balti-tengeri területekkel együtt, nyugatról pénzeszközöket vont magához: a holland kereskedők gyakran ballaszttal hajóikon érkeztek Danzigba, s készpénzért vásároltak gabonát. Másrészt arra utalnak, hogy a Nyugat-Európából kelet felé irányuló szárazföldi kereskedelemnek (főleg Leipzigen keresztül) volt egy olyan szála, amely kölcsönhatásban állt a baltikumi tengeri kereskedelemmel. Ez a szárazföldi forgalom, amely főleg távolkeleti fűszereket, valamint ipari luxuscikkeket közvetített kelet felé, a tengeri kereskedelem nyugati szempontból fennálló passzívumának egy részét kiegyenlítette *(Bogucka, Hroch)*. — A magyar kutatás a kérdéssel még nem nézett szembe, — ehelyett, az 1542 évi harmincadnaplók statisztikai feldolgozásából kibontakozó képpel szemben, a magyar külkereskedelemnek a dél-német tőkétől való függőségét hangsúlyozta.

struktúrájában is: levantei cikkek és finomposztó mellett mind nagyobb tételekben importáltak olcsóbb, közepes minőségű szöveteket, — a bontakozóban levő flandriai „*nouvelle draperie*" termékeit, valamint csehországi és sziléziai posztófajtákat *(Hoszowski, Małowist)*.

E tekintetben megint bizonyos hasonlóságot figyelhetünk meg *Magyarországgal*. A pozsonyi harmincadnaplók tanúsága szerint — és a határszéli Pozsony város bérletében levő harmincadhelyek nyugati áruforgalmunk tekintélyes hányadát ellenőrizték — Magyarország külkereskedelme ugyancsak a XV. század folyamán, s éppen a század derekán lendült fel ugrásszerűen: 1440 és 1457 között mintegy ötszörösére emelkedett. Az utóbbi időpontból származó pozsonyi harmincadnaplók a nyugatról jövő iparcikkeknek, elsősorban textiliáknak már jelentős importjáról tudósítanak: a pozsonyi harmincadhivatalon át az 1457—58 pénzügyi évben több mint 15 000 vég nyugat-európai, valamint sziléziai, cseh-morvaországi finom és olcsóbb minőségű posztó és mintegy 10 000 vég selyem, barchet és vászon került Magyarországra — textiláruk összesen több mint 117 ezer forint értékben (ami a Pozsony bérletében levő harmincadhelyeken keresztülhaladt egész importnak csaknem 79%-át tette ki).

Az említett 1457—58 évi pozsonyi harmincadnaplók alapján nyert adatokból kiindulva — ezeknek történeti statisztikai feldolgozása már a század eleje óta rendelkezésre áll *(Kováts)* — s egyéb források (köztük az ország egész harmincadbavételére vonatkozó egykorú becslések és harmincadbérleti szerződések) bevonásával, a magyar gazdaságtörténeti irodalom a következő képet alakította ki hazánk nyugat felé irányuló külkereskedelméről a XV. század derekán:

A behozatal messzi túlsúlyban levő tételét, mintegy 70—75%-át — nyugat-európai, valamint sziléziai, cseh-morvaországi — textiláruk importja, az export fő tételét, 55—60%-át pedig élőállat, zömében — magyarországi tenyésztésű, valamint keletebbről felhajtott — marha kivitele alkotta.[13]

A nyugattal folytatott egész külkereskedelmi forgalomnak mintegy 2/3-a jutott a behozatalra és csak 1/3-a a kivitelre; az ekként adódó mintegy 50%-os *behozatali többlet* kiegyenlítéseként évente 200—300 ezer forint értékű arany- és ezüstpénz vándorolt külföldre (aminek az afrikai aranybehozatal megcsappanása és az amerikai arany megjelenése közti időszakban jelentős szerepe volt az európai kereskedelem aranypénz-szükségletének fedezésében).

Ha nyugati külkereskedelmünknek ezt a képét, amely a XV. század derekára vonatkozik, szembeállítjuk a mintegy évszázaddal későbbi helyzettel: azzal, ami az 1542 évi harmincadnaplókból tárult fentebb elénk, — egyéb, figyelemreméltó eltolódásoktól e helyütt eltekintve — főleg a kereskedelmi mérleg *nagyfokú passzivitásának eltűnése és tekintélyes aktívum megjelenése* ötlik szemünkbe. Fel kell tennünk tehát a kérdést: miként lehetséges, hogy Magyarország nyugati irányú külkereskedelmének egyenlege ilyen lényeges változáson ment keresztül a *XV. század közepétől a XVI. század közepéig?* Fel kell tennünk ezt a kérdést még akkor is, ha a XV. századi passzivitás fokát talán valamelyest el is túlozta eddig szakirodalmunk, az 1542 évi harmincadnaplók feldol-

[13] Az importban (főleg dél-német eredetű) vas- és fémáruk, valamint fűszerek mintegy 10—10%-kal, ruhaneműek kb. 5%-kal, — a kivitelben a nyersréz 20—25%-kal, bőr és egyéb állati termékek kb. 10%-kal, a borexport pedig 5—6%-kal részesedett *(Paulinyi, Szűcs)*.

gozásából nyert adatokkal szemben pedig bizonyos kifogások vethetők fel.[14] Mindez ugyanis legfeljebb csökkentheti a változás mértékét, de a XV. század közepének és XVI. század közepének állapota között mutatkozó jelentős különbséget semmiképpen sem tüntetheti el.

A változás okát, jelen tudásunk szerint, aligha jelölhetjük meg másban, mint a *magyar marhakivitelnek éppen időközben* (a XV. század közepétől a XVI. század közepéig) *végbement nagyarányú megnövekedésében.*[15] Magyarországnak az új típusú nemzetközi kereskedelembe való kétoldalú bekapcsolódása, úgy látszik, nem egyidejűleg, hanem egymást követő hullámokban indult meg. Ha a nyugatról hazánk felé irányuló *textilimport* ugrásszerű emelkedése már a XV. század derekán beállott, akkor a Magyarországról nyugatra menő *marhaexport* nekilendülése a következő hullámot jelenthette a magyar külkereskedelem korabeli megélénkülésében. Az ország harmincadbevételeinek a XV. század második felében való további gyarapodása (amit az egykorú becslések mutatnak) eszerint nem annyira az iparcikk-import további emelkedésére vezethető vissza (amire egyesek következtetnek), hanem inkább a magyarországi (marhatenyésztés és) marhaexport nekilendülésére. Számos hazai és külföldi forrás egybehangzó tanúsága szerint ugyanis — régre visszanyuló előzmények után — éppen ezekben az évtizedekben kezdett nagy arányokban kibontakozni a magyarországi marhakivitel, amely a XV. század második felében — a XVI. század elején évente többtízezres tételeivel már kiemelkedő szerepet játszott főként Bécs és a dél-német városok húsellátásában.[16]

Ez a Magyarország*ról* induló, ill. azon *át* vezető forgalmi út alkotta a Kelet-Európából Nyugat-Európa felé irányuló marhakereskedelem *egyik* fő útvonalát. A hazánktól keletre fekvő fontos tenyésztési területek — Havasalföld, Moldva — állatállományát ugyanis részben szintén Magyarországon keresztül szállították nyugatra. A marhát először erdélyi közvetítő piacokra

[14] Főleg kétrendbeli aggály merült fel: az 1542 évi harmincadnaplók nem terjednek ki Magyarország nyugat felé irányuló külkereskedelmének közel 5/6-ára (84%-ára) — mint ezt feldolgozójuk állította —, hanem ennél kevesebbre; egyes harmincadhelyeknél a behozatal vámtételei nem azért hiányoznak, mert ott csakugyan nem szedtek behozatali vámot, hanem mert a forrás hiányos. — A magunk részéről megemlítjük, hogy 1542 (a Budavár török kézre kerülését követő esztendő) külkereskedelmi szempontból valószínűleg viszonylag gyenge év volt (tehát az össz-volumen más években magasabb lehetett), — ami azonban a behozatalt és kivitelt egyaránt érinthette. Viszont a harmincadnaplók tényleges (és szükségszerű) hiányának tekintjük, hogy benne a rézkivitel szinte egyáltalán nem (csupán a kivitel 0,33%-ával) szerepel, — mégpedig azért, mert az akkoriban nem esett harmincadkötelezettség alá *(Probszt)*. A rézexport figyelembe vétele azonban éppen a kereskedelmi mérleg aktivitását fokozza, — vagy mindenesetre ellensúlyozza a harmincadnaplókból esetlegesen kimaradt behozatali tételeket.

[15] Erre a növekedésre hívja fel figyelmünket már az a körülmény is, hogy az élőállat-export részesedése az összkivitelben ez idő alatt 55—60%-ról 93—94%-ra nőtt, — még akkor is, ha az utóbbi kiviteli hányad a rézexport figyelembe vétele nélkül állott elő. S itt túlnyomórészt tényleges mennyiségi növekedésről van szó s nem áremelkedésről, hiszen az „árforradalom", s ezen belül a marhaárak emelkedése, Magyarországon is csak az 1550-es évektől kezdve bontakozott ki.

[16] A régebbi és újabb német gazdaságtörténeti irodalom *(Sachs, Abel)* számos tényt közöl a Magyarországról felhajtott marhacsordák megjelenéséről a dél-németországi piacokon a XV. század második felében és ezt követően, ennek fontos szerepéről különösen Nürnberg élelmezésében. A magyar szakirodalom még inkább bővelkedik az ilyen jellegű részadatokban. Nürnberg város tanácsa pl. 1518-ban a marhahús drágulását azzal magyarázta, hogy az előző évben állatvész volt Magyarországon, „amely Németországot nagyrészben ellátja marhával". Augsburg városa 1526-ban úgy vélekedett, hogy főleg magyarországi ökröt kell vásárolni, mert ennek húsa a legjobb (*Thallóczy, Takáts* stb.).

hajtották (Nagyszeben, Brassó, Nagyvárad), majd pedig az Alföld nagy mezővárosai — Debrecen, Szeged — s nem utolsósorban Pest és Buda országos vásáraira, amelyeken a hazai (alföldi) marhatenyésztők is tekintélyes árutételekkel jelentek meg. A továbbiakban a marhacsordák — mind a magyar Alföldön tenyésztettek, mind a keletebbről származók — túlnyomórészt a nyugati országszél nagyvásárain (Szered, Sempte, Galgóc stb.) kerültek adásvételre; a kiviteli kereskedők innen hajtották az állatot Ausztria, valamint Morvaország (Bécs, ill. Auspitz) felé;[17] Bécsből pedig, többnyire már német kereskedők, Regensburg, Nürnberg, Augsburg irányába, sőt egészen a Rajna—Majna vidékéig. A kelet-nyugati marhakereskedelemnek ez első fő útvonala. tehát elsősorban a *dél-német* városok húsellátását szolgálta.

Az interregionális marhakereskedelem *másik* fő útja viszont az ukrán-moldvai sztyeppe és a podóliai hátság nagy tenyésztési területét kötötte össze a nyugati felvevőpiacokkal. Ezen az útvonalon, amely Lengyelországon haladt keresztül, Lvov, Lublin és Krakkó voltak a fő állomások, nagyforgalmú évi vásáraikkal *(Rybarski, Samsonovicz)*. Krakkóból az út kétfelé ágazott: egyfelől Morva- és Csehországon, főleg Pilsenen át ugyancsak Regensburg és Nürnberg, másfelől Szilézián keresztül Leipzig, Buttstädt, Frankfurt am Main és Köln irányában. A hajtás fő vonala az utóbbi volt: a lengyelországi marhakivitel — amelynek volumenét a XVII. század első felében évi 40—60 000 darabra becsülik *(Horn)* — elsősorban a (Majnától északra eső) *közép-németországi* városokat látta el hússal.[18]

Míg a dél- és közép-németországi körzetek a magyar és lengyel marhakivitel révén a kelet-európai térségből kapták húsellátásukat, másként állt a dolog a balti—északi-tengeri forgalmi centrum városaival. Utóbbiak élelmezését Dánia marhaexportja látta el, amely a XV—XVI. században ugyancsak mindjobban növekedett, s a harmincéves háború előtti időben évi 55—60 000 darabot ért el. Ennek az exportmennyiségnek mintegy 1/4 részét Hamburg, Lübeck és az Elbától északra eső más városok szívták fel; 3/4 részét viszont áthajtották az Elbán, és Köln, kiváltképpen pedig a nagy fogyasztási központ: *Amsterdam* élelmezésére fordították *(Wiese)*. Az amsterdami piac maga mintegy 20—35 000 darab ökröt vett fel évente a XVI. század végén—a XVII. század első felében, — figyelembe véve belső fogyasztásán kívül a hajósok élelmezését is. (Csupán a Kelet-India-járók számára évente vagy 2000 ökröt vágtak, ami sózott húsként került a hajók fedélzetére.) *Németalföld tehát, amely a lengyelországi gabona egyik fő fogyasztója volt, hússzükségletét nem Lengyelországból vagy Magyarországról, hanem Dániából fedezte.*

8.

Lengyelország és Magyarország vonatkozásában viszont azt a kérdést kell még feltennünk: hogyan alakultak nyugati irányú külkereskedelmi kapcso-

[17] A nyugati és északnyugati irány mellett a magyar marhakivitel harmadik útvonala délnyugat felé vezetett: a Dunántúlon keresztül Velence felé.

[18] Itt teszünk említést a Kelet-Európából Nyugat-Európába irányuló őstermékforgalom *harmadik* fontos szárazföldi útjáról, amelyen azonban főleg nem marhakivitel, hanem prémexport folyt. Ez az útvonal az orosz—litván erdőövezet prémféleségeit a Mogilev—Vilna—Varsó—Gniezno—Poznań vonalon juttatta el főként ugyancsak Leipzig felé. De Lublin forgalmas vásairól jelentős marhaexport is indult a Poznań—Leipzig úton nyugat felé *(Topolski, Grycz)*.

lataik a továbbiakban, azaz mintegy a XVI. század közepétől a *XVII. század közepéig* terjedő időszakban?

Lengyelországot illetően itt is a tengeri úton folyt áruforgalomra vonatkozó értékes kutatások eredményeire támaszkodhatunk elsősorban *(Mączak)*. A lengyel gabonakivitel — tallérban, folyó árakon számolva — az 1565—85 évek átlagához képest az 1625—46 évek átlagában több mint kétszeresére nőtt, és Lengyelország egész tengeri exportjának 66%-áról 80%-ára emelkedett. Ugyanez idő alatt a posztóbehozatal — ugyanígy számolva — mintegy 3,5-szeresére növekedett, és az ország tengeri importjának 52%-át érte el.

Itt nemcsak az a tény érdemel figyelmet, hogy a *posztóbehozatal jóval nagyobb arányban növekedett, mint a gabonakivitel,* hanem kivált az a körülmény, hogy a folyó árakon számolt import-, ill. export-emelkedés az árumennyiségek nagyonis eltérő alakulását takarta. Míg ugyanis a gabonakivitel 1565—85 és 1625—46 között bekövetkezett több mint kétszeres értékemelkedése mögött a fő export-termény, a rozs esetében, az egész időszakot tekintve, 10%-ot nem sokkal meghaladó mennyiségi növekedés, viszont 50%-ot is felülmúló áremelkedés állt — az „árforradalom" hatásaként, ami elsősorban az élelmiszereket érintette —, addig a posztóbehozatal 3,5-szeres értéknövekedése, az egész időszakot tekintve, szinte ugyanakkora mennyiségi növekedést jelentett.[19]

Ilyen körülmények között Lengyelország tengeri kereskedelmének mérlege ugyan egészen a XVII. század közepéig, egyes éveket leszámítva, *aktív maradt, de süllyedő tendenciával:* a kiviteli többlet az 1565—85 évek 52%-os átlagához képest az 1625—46 években 9%-ra esett. A XVII. század második felében azután a mérleg passzivitásba fordult; az árforradalom megszüntével ugyanis a gabonaárak már nem nyújtottak kárpótlást a mennyiségért, s így a stagnáló, majd *csökkenő gabonakivitel* már nem ellensúlyozhatta a nagyarányú posztó- (és gyarmatáru-) behozatalt.[20]

A lengyel gabonaexport e kedvezőtlen alakulása a XVII. század derekán—második felében nem annyira a piac, mint inkább a termelés oldaláról lel magyarázatot. Már az 1630—40-es években nem egyszer előfordult, hogy a Gdańskból kifutó holland hajóknak ballaszt maradt a fedélzetén: a gdański piac gabonakínálata nem volt elegendő a nyugat-európai kereslethez képest *(Bogucka)*. Az export csökkenése mögött főképpen a terméshozamok csökkenése állt, ami

[19] A lengyel gabonakivitel alakulásával kapcsolatban a következőket kell még figyelembe venni: 1. Az 1565—85 évek adatai már maguk is az „árforradalom" kibontakozását tükrözik. — 2. Az 1565—85 évek és az 1625—46 évek átlagainak egybevetése, természetesen, nem juttatja kifejezésre a XVII. század első évtizedeiben (különösen 1608, 1618—21) észlelhető jelentős növekedést, amihez képest az 1620—30-as évek az árak tekintetében magasabb, de mennyiségileg alacsonyabb átlagot adnak (és persze nem mutatja meg a gabonakivitel évszázados tetőzését 1649-ben). — 3. A rozskivitel alakulása nem haladt párhuzamosan a gabonakivitel alakulásával, főleg azért nem, mert a XVII. század első felében (különösen 1618—21, 1639—44, 1646—49) megemelkedett a búza részesedése az egész gabonaexporton belül. — 4. Lengyelország tengeri gabonakivitelének termelési bázisát illetően jelentős változás következett be 1570 és 1620 között. 1570 körül a gabonaexport zömében a Varsótól északra eső országrészekre, mindenekelőtt a „Királyi Poroszországra" támaszkodott. Az 1620-as évekre megnövekedett a Varsótól délre eső területek, főleg Kis-Lengyelország szerepe, amely időközben az országos átlag többszörösével vette ki részét az export emelkedéséből *(Baasch, Wyczanski, Faber)*.

[20] 1600—1649 között a Szund-szoroson át nyugat felé szállított gabona átlagos évi mennyisége 68 500 last, 1650—1699 között 55 800 last, 1700—1749 között 31 800 last volt *(Faber)*.

a robotmunkát végletekig kiaknázó, *a jobbágygyazdaságokat elnyomorító folwark-rendszer kiépülésére* vezethető vissza.[21]

Magyarország nyugati külkereskedelmének alakulására vonatkozóan a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő időszakban, sajnos, nem állnak rendelkezésre a lengyel tengeri kereskedelem számsoraihoz vagy akár az 1457—58 évi, ill. 1542 évi magyar harmincadnaplók statisztikai feldolgozásához fogható kutatási eredmények. Itt csupán — bár nem kis számú — részadatokra támaszkodhatunk, amelyek alapján megkísérelhetjük a fejlődés főbb tendenciáinak felvázolását.

Annyi bizonyos, hogy a *behozatalon* belül az iparcikk-, kiváltképpen a *posztó-importnak* az a domináló szerepe, amelyet már a XV., majd a XVI. század közepén észlelhettünk, a következő évszázad folyamán sem csökkent, hanem inkább erőteljesebben kidomborodott. Az ún. királyi Magyarország városai kereskedőinek többsége főleg külföldi iparcikkek: textíliák, emellett vasáruk importjával foglalkozott. Jellemző példa, hogy négy felsőmagyarországi város (Kassa, Lőcse, Eperjes és Késmárk) a Morvaországból a Vág völgyébe nyíló kereskedelmi utakon 1610-ben 20 000, 1619-ben több mint 54 000 forint értékű árut hozott be; ezen belül 1610-ben több mint 6 000, 1619-ben közel 20 000 vég szövetet, amely túlnyomórészt Felső-Lausitzból, Sziléziából és Morvaországból származott. A kassai kereskedők azonban Lengyelországból nemcsak sziléziai és dél-német (főleg boroszlói és nürnbergi), hanem angol posztót („karasia" = kersie, „londis") is beszereztek;[22] a kassai szabócéh árszabásai (1627, 1635) — a készítmények árát az anyag alapján szabva meg — ezek mellett „angliai mentét", „angliai szoknyát" is emlegetnek. A XVI—XVII. századi uradalmi számadások és konvenciójegyzékek is mutatják a — finomság szerint megkülönböztetett — angol posztófélék („londis" — „fájlondis") kiterjedt magyarországi forgalmát; hasonlóképpen a magyarországi ásatásokból előkerült angol posztóplombák, minőségjelző posztójegyek (Honni soit qui mal y pense felirattal), amelyek mind a királyi Magyarország, mind a török hódoltság területén fennmaradtak *(Szücs, Székely, Huszár)*.

Ami pedig Magyarország nyugatra irányuló *kivitelét* illeti, itt a gabona-export továbbra is jelentéktelen maradt. A XVI. század harmincas-negyvenes éveitől kezdve, s főként a XVII. század első felében az ún. királyi Magyarországon is felfejlődött ugyan a — lengyel folwark-rendszernek megfelelő — földesúri önkezelésű, allodiális gazdálkodás; ámde a magyarországi földesúri gazdaságok gabonája — megfelelő folyami-tengeri összeköttetés hiányában — a nyugat-európai piacokra nem juthatott el, sőt ekkor még a szomszédos

[21] Emellett felléptek olyan tényezők, amelyek a keresletet is csökkenthették a baltikumi búza iránt a XVII. század második felében Nyugat-Európában. Anglia az 1660-as évektől kezdve, vagy egy évszázadra, gabona-exportáló országgá vált. Megindult az amerikai eredetű burgonya és kukorica nagyobb méretű termesztése Európában: az előbbi Írországban, az utóbbi Spanyolországban a XVII. század végén már fontos szerepet töltött be a tömegfogyasztásban. Egyes nyugat-európai országokban a század folyamán demográfiai stagnálás, ill. hanyatlás állott be *(Masefield, Faber, Slicher van Bath)*.

[22] Egy angol forrás — számbavéve a különféle angliai posztófajták külföldi piacait — a Hampshire-ben szőtt „kersie" egyik fő felvevőjeként már 1561-ben Magyarországot említi; a lengyel szakirodalom kiemeli a könnyebb és olcsóbb posztófajták, főként az angol — valamint gdański és sziléziai gyártású — „karazja" (kersey) térhódítását a XVI—XVII. században és továbbáramlását Lengyelországból *(Lipson, Topolski)*.

vagy közeli külföldre is (Ausztria, Észak-Itália) csak kis mennyiségben került.[23]

Magyarország nyugatra irányuló kivitelét továbbra is a *marhaexport* túlsúlya jellemezte. Ha az 1542 évi harmincadnaplók 27—28 000 darab ökör kiviteléről adtak számot, a kihajtás a XVI. század további folyamán, úgy látszik, valamelyest növekedett. Így például 1549—51-ben a bécsi hetivásárokon több mint 180 000 ökröt adtak el; 1592-ben vagy 55 ezer darabot hajtottak fel stb. Így indokoltnak tarthatjuk azt a becslést, amely a XVI. század második felében évente 40—50 000 ökör exportjával számol Bécs felé *(Makkai)*. A dél-német városok kereskedői elsősorban itt, e mellett a morvaországi Auspitz heti vásárain szereztek be magyarországi marhát.

A marhakivitel a XVI. század második felében szerfelett jövedelmezőnek bizonyult. Az „árforradalom" ugyanis ezt a mezőgazdasági terméket is erőteljesen érintette, — mégpedig olyképpen, hogy a marhaárak a külföldön jóval magasabbra szöktek, mint Magyarországon, ami a magyar kiviteli kereskedőknek busás nyereséget biztosított. Nem csoda, hogy a magyar főurak s mellettük kisebb nemesek mohón vetették rá magukat erre az üzletágra is, a nyugati országrész marhakereskedelmi gócpontjainak (Nagyszombat, Győr, Magyaróvár) paraszti-polgári tőzsérei mellett.

A XVI—XVII. század fordulójától kezdve azonban a magyarországi marhakivitel már jóval *ellentmondásosabb* képet mutat. Egyrészt nem egyszer hajtottak vissza Magyarországra Bécsből és Auspitzból eladatlanul maradt marhát; másrészt viszont több ízben hangzott fel panasz a kihajtás elégtelensége, a harmincadbevételek csökkenése, a kereskedelem pangása miatt. Utóbbira utal az újabb német gazdaságtörténeti kutatás ama megállapítása is, hogy míg a XV. század végén Köln vásárain mind lengyel- és magyarországi, mind pedig dániai marhát egyaránt eladásra kínáltak, addig egy évszázaddal később már kizárólag északról fedezték a város hússzükségletét *(Abel, Wiese)*.

A magyarországi marhaszállítmányok időnkénti akadozása a XVII. század első felében több tényezőre vezethető vissza. A nyugati országrészbeli (győri, magyaróvári, nagyszombati) meg az alföldi (kecskeméti, debreceni) paraszti-polgári marhatőzsérek tevékenysége egyre több nehézségbe ütközött, — éspedig nemcsak a századforduló háborús viszonyainak, majd a bécsi udvari kamara kezdeményezésére alakult és kiváltságolt marhakereskedelmi társaságok (Landsverlegerische Viehcompagnia, 1622; Kaiserliche Ochsenhandlung, 1651) erőszakos beavatkozása folytán, hanem jelentős részben a magyar főurak és nemesek konkurrenciájának, elnyomó-megszorító rendszabályainak következtében is, akik — miközben kiépítették a lengyelországi folwark-rendszerhez hasonló allodiális gazdálkodásukat — földesúri jogaikat, feudális kiváltságaikat, vámmentességüket is latba vetették piaci vetélytársaikkal szemben *(Pach)*.

De maguk a magyar nagybirtokosok számára sem bizonyult immár a marhakivitel olyan nyereségesnek, aminő volt a XVI. században. Az áremelke-

[23] 1591-ben egy magyar nagybirtokos a velenceiek faktorával tárgyalt gabonaszállítás ügyében. A velenceihez a tárgyalás közben otthonról olyan utasítás érkezett, hogy „több búzát már ne vegyen, mert reményük van arra, hogy Danzig felől a tengeren elég búzát kapnak". A tengeri úton szállított s zömében hollandok által közvetített baltikumi gabona még Velencében is versenyképes volt a jórészt szárazföldi úton szállított magyarországi búzával szemben *(Pach)*.

dés ugyanis lelassult, majd megállt; a külföldi és hazai árak különbözete csökkent, majd a XVII. század közepére lényegileg megszűnt *(Zimányi)*.

A külföldi piaci viszonyok egyébként sem alakultak előnyösen a magyar marhaexport számára. A XVI. század második felében a dél-német városok ugyan még növekvő keresletet támasztottak hús iránt, — elannyira, hogy megbizottjaik időnként az Északi-tenger vidékén is megjelentek, hogy dán marhát vásároljanak. A XVII. század elején még ismételt erőfeszítéseket tettek a magyarországi marhaszállítmányok folyamatos biztosítására; az 1620-as években pedig (Nürnberg, Augsburg, Ulm és más birodalmi városok) egymás után léptek fel panaszaikkal a „Landsverlegerische Viehcompagnia" ellen, amely megakadályozta őket abban, hogy — mint eddig „számlálhatatlan évek óta" tették — Bécsben közvetlenül vásároljanak a magyar marhakereskedőktől *(Sachs, Takáts)*. De ezek az évtizedek immár a *dél-német városok fénykorának végét* jelzik, ami népességszámuk, vásárlóerejük, húsfogyasztásuk csökkenését is hovatovább maga után vonta.[24]

Ilyen tényezők közrehatásának tulajdonítható, hogy a XVII. század második felét azután a magyar polgári-paraszti marhakereskedő-réteg elszegényedése, a nagybirtokosoknak az üzleti tevékenységtől való visszavonulása, a *magyarországi marhakivitel lehanyatlása* jellemezte. Ez nyilvánvalóan maga után vonta a nyugati külkereskedelem mérlegének kedvezőtlen alakulását is: a lengyelországihoz hasonló irányzat kibontakozását, — még ha ennek tényezői a két ország vonatkozásában persze nem is voltak teljesen azonosak. *A lengyel tengeri gabonakiviteltől eltérően ugyanis a magyar marhaexport nem a kibontakozó modern típusú nemzetközi kereskedelem atlanti parti központja felé irányult, hanem döntőleg a dél-német városok felé, amelyek — az Észak-Itália és Dél-Németország közötti szárazföldi út lehanyatlásával — maguk is kárvallottjai lettek a nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének.*

*

Fentebb két megállapítást tettünk.

A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában a tengerentúli gyarmatok még nem modern világpiaci értelemben, még nem a munkamegosztással összefüggő új típusú nemzetközi kereskedelem révén kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz, hanem főként mint a régi típusú távolsági kereskedelem fő árucikkeinek: a fűszerféléknek, és a rablás útján szerzett, ill. rabszolgamunkával kitermelt nemesfém-tömegeknek szállítói, — a pénztőke ún. eredeti felhalmozásának forrásai.

A XV. század második felétől a XVII. század közepéig terjedő időszakban Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak „modern" módon, a kifejlődő új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival, a bontakozó nemzetközi munkamegosztás és világpiac jellegével az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz, — mint tömegfogyasztást szolgáló élelmiszerek szállítói és tömegfogyasztást szolgáló iparcikkek felvevő piacai.

Hadd fűzzünk most mindehhez, befejezésképpen, még egy harmadik megjegyzést.

[24] A magyar marhahús egyik fő fogyasztója, Nürnberg városa 1449-ben 20 000, 1662-ben 40 000, 1806-ban 25 000 lakost számlált *(Kulischer)*.

Nyugat-Európa fejlődő országainak iparát — szélesedő belső piacuk mellett — éppen ez a közép-kelet-európai külső piac, ezek az interregionális forgalmi kapcsolatok ösztönzik az árutermelés növelésére, a céhes kézművesség kereteinek áttörésére, a Verlagssystem és a manufaktúra különböző formáinak létrehozására. A nyugat-európai tőkés ipar jelentős részben ezen a közép-kelet-európai piacon nő fel és terebélyesedik olyanná, hogy képessé váljék a nemzetközi kereskedelemből és a gyarmatok kifosztásából felhalmozódott pénztőke növekvő hányadát felszívni, termelő tőkévé változtatni, és képessé váljék — hazai és európai piacain túl — tengerentúli piacokra termelni, a gyarmatokra irányuló iparcikk-kivitel szükségleteit kielégíteni.

A szövegben és jegyzetekben szereplő hivatkozások a következő művekre utalnak

W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1962.

M. Aymard: Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle. Paris, 1966.

E. Baasch: Hamburg und Holland im 17. und 18. Jahrhundert. (Hansische Geschichtsblätter, 1910.)

E. Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1927.

V. Barbour: Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century. Baltimore, 1950.

M. Bogucka: Handel bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII wieku. (Przegląd Historyczny, 1968.)

F. Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1949.

F. Braudel—R. Romano: Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547—1611. Paris, 1951.

W. Brulez: L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle. (Annales Économies-Sociétés-Civilisations, 1959.)

H. et *P. Chaunu:* Seville et l'Atlantique 1504—1650. Vol. VIII. 1. (Les structures. Structures géographiques.) Paris, 1959.

C. M. Cipolla: The Decline of Italy: the Case of a Fully Matured Economy. (The Economic History Review, 1952).

J. Clapham: A Concise Economic History of Britain from the Earliest Times to 1750. Cambridge, 1949.

E. Coornaert: Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie d'Hondschoote, XIVe—XVIIIe siècles. Paris, 1930.

J. G. van Dillen: Amsterdam marché mondial des métaux précieux au XVIIe et XVIIIe siècle. (Revue Historique, 1926.)

W. W. Doroszenko: Eksport Rygi na Zachód w okresie przynależności do Rzeczypospolitej, 1562—1620. (Zapiski Historyczne, 1966.)

Ember Gy.: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. (A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, 1958.)

Ember Gy.: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. (Századok, 1961.)

F. Engels levele K. Schmidthez (London, 1890. október 27.)

J. A. Faber: Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. (A. A. G. Bijdragen, 9. 1963.)

F. J. Fischer: Commercial Trends and Policy in Sixteenth Century England. (The Economic History Review, 1940.)
A. Friis: Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade. Copenhagen, 1927.
K. Glamann: Dutch-Asiatic Trade 1620—1740. Copenhagen—The Hague, 1958.
J. A. Goris: Étude sur les colonies marchandes méridionales (portugais, espagnols, italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne. Louvain, 1925.
M. Grycz: Handelsbeziehungen der Stadt Poznań bis Ende des XVII. Jahrhunderts. (Studia Historiae Oeconomicae, 1967.)
E. J. Hamilton: American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1650. Cambridge, Mass., 1934.
C. H. Haring: Trade and Navigation between Spain and the Indies in the time of the Hapsburgs. Cambridge, Mass., 1918.
H. Heaton: Economic History of Europe[2]. New York—Evanston, 1948.
M. Horn: Handel wołami na Rusi Czerwonej w pierwszej polowie XVII. w. (Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 1962.)
P. Horváth: Hromadný vývoz dobytka z juhozápadného Slovenska do rakúskych a českých krajín na začiatku 17. storočia. (Historické Štúdie, 1968.)
S. Hoszowski: The Polish Baltic Trade in the 15th—18th Centuries. (Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm. Warszawa, 1960.)
J. A. van Houtte: Anvers aux XVe et XVIe siècles: expansion et apogée. (Annales Économies-Sociétés-Civilisations, 1961.)
M. Hroch: Die Rolle des zentraleuropäischen Handels für den Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost und West. (Kézirat.)
L. Huszár: Merchant's Seals of the 16th and 17th Centuries. (Folia Archeologica, 1961.)
P. Jeannin: L'activité du port de Koenigsberg dans la seconde moitié du XVIe siècle. (Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, 1958.)
P. Jeannin: Le commerce de Lubeck aux environs de 1580. (Annales Économies-Sociétés-Civilisations, 1961.)
P. Jeannin: Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1956.)
Kováts F.: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a nyugattal a középkorban. (Történeti Szemle, 1922.)
Kováts F.: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Budapest, 1902.
J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I—II. München—Berlin, 1928—29.
F. C. Lane: The Mediterranean Spice Trade. (The American Historical Review, 1940.)
V. I. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. VIII/V. fejezet. (A határvidékek jelentősége. Belső vagy külső piac?)
М. П. Лесников: Некоторые вопросы бальтийского-нидерландской торговли хлебом в конце 14—начале 15 века. (Средние Века, 1955.)
E. Lipson: The Economic History of England[4]. Vol. II—III. (The Age of Mercantilism.) London, 1947.
A. Mączak: Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz 1565—1655. (Kézirat.)
A. Mączak: Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in Poland in the Years 1550—1650. (Acta Poloniae Historica, 1968.)

L. Makkai: Der ungarische Viehhandel 1550—1650. (Kézirat.)
M. Małowist: The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries. (The Economic History Review, 1959.)
M. Małowist: Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450—1650. Budapest, 1963.)
M. Małowist: Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI wieku. (Przegląd Historiczny, 1959.)
K. Marx: A brit uralom Indiában.
K. Marx: Az indiai brit uralom eljövendő eredményei.
K. Marx: A tőke. I. kötet, IV. fejezet. (A pénz átalakulása tőkévé.)
I. kötet, XXIV. fejezet. (Az úgynevezett eredeti felhalmozás.)
III. kötet. XX. fejezet. (Adalékok a kereskedelmi tőke történetéhez.)
G. B. Masefield: Crops and Livestock. (The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Chapter V. Cambridge, 1967.)
A. P. Newton: The European Nations in the West Indies 1493—1688. London, 1933.
Pach Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Budapest, 1963.
J. H. Parry: Transport and Trade Routes. (The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. Chapter III.)
Paulinyi O.: Ipar, kereskedelem. (Magyar művelődéstörténet. II. Budapest, é. n.)
H. Pirenne: Une crise économique au XVIe siècle. La draperie urbaine et la nouvelle draperie en Flandre. (Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie Royale de Belgique, 1905.)
G. Probszt: Königin Maria und die niederungarischen Bergstädte. (Zeitschrift für Ostforschung, 1966.)
E. E. Rich: Colonial Settlement and Its Labour Problems. (The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. Chapter VI.)
R. Rybarski: Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu². Vol. I—II. Warszawa, 1958.
C. L. Sachs: Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichstadt Nürnberg bis zum Ende des 30jährigen Krieges. Nürnberg, 1922.
H. Samsonowicz: Die Jahrmärkte in Polen im 16. Jahrhundert. (Kézirat.)
L. G. Sandberg: Movements in the Quality of British Cotton Textile Exports 1815—1913. (The Journal of Economic History, 1968.)
A. Schulte: Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien. Leipzig, 1900.
B. H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe A. D. 500—1850. London, 1963.
B. H. Slicher van Bath: Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. (A. A. G. Bijdragen, 13. 1965.)
E. Sluiter: Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area 1594—1609. (The Hispanic American Historical Review, 1948.)
Székely Gy.: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában. (Századok, 1968.)
J. Szücs: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert. (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450—1650. Budapest, 1963.)
Takáts S.: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. (Szegény magyarok. Budapest, é. n.)

Thallóczy L.: Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900.)
J. Topolski: The Role of Gniezno in International Trade. (Acta Poloniae Historica, 1968.)
F. Vollbehr: Die Holländer und die deutsche Hanse. Lübeck, 1930.
A. P. Wadsworth—J. de L. Mann: The Cotton Trade and Industrial Lancashire 1600—1780. Manchester, 1931.
H. Wiese: Die Fleischversorgung der nordwesteuropäischen Großstädte vom XV. bis XIX. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des interterritorialen Rinderhandels. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1966.)
E. Williams: Capitalism and Slavery. Chapel Hill, N. C. 1944.
Wittman T.: Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618). Budapest, 1957.
A. Wyczanski: Tentative Estimate of Polish Rye Trade in the Sixteenth Century. (Acta Poloniae Historica, 1961.)
V. Zimányi: Quelques aspects de la regression économique et sociale du XVIIe siècle. (Kézirat.)

Ж. П. Пах:

К вопросу о перемещении международных торговых путей в XV—XVII вв.

Резюме

Вплоть до второй половины XV в. основная тенденция развития экономики Европы идет в направлении инвелирования социально-экономического развития Западной и Восточной Европы. Однако с этого времени осуществляется противоположная тенденция: в Западной Европе начинается образование капиталистических отношений, а в Центральной-Восточной Европе укрепляется опять феодальный строй, в течение столетий продолжается поздний феодализм.

Международная экономическая история исследовала этот процесс в первую очередь в отношении Западной Европы, а именно главным образом в его соотношениях с заокеанскими открытиями, с колонизацией, с образованием новых путей мировой торговли. По отношению к Восточной Европе она показала меньше заинтересованности, она только установила, что Восточная Европа была пропущена из этого процесса. Восточно-европейские, в том числе и венгерские историки экономисты на долго удовольствовались данным выше объяснением, они не исследовали, в каких связях находятся между собой экономика Западной Европы, экономика Восточной Европы и колониальная экономика, какую роль играет Восточная Европа из точки зрения капиталистического развития Западной Европы, и какова роль заокеанских колоний; какое влияние оказывает на положение, на экономическое развитие Восточной Европы появление заокеанских колоний и их приобщение к мировой торговле, именно вследствие перемещения требований и запросов Западно-европейской экономики.

1. За тезисом о перемещении основных путей международной торговли в XV—XVII вв. скрываются различные толкования, которые заслоняют более глубокий процесс; сдвиги, происшедшие в характере, в товарной структуре международной торговли, а именно, что центр тяжести международной торговли в Европе все более перекладывается с дорогостоящих предметов роскоши Леванта на товары крупных масс, связанные с широким потреблением; он все более перекладывается с Средиземноморья на Балтийский-северный центр; значит, развертывается вытекающая из органических запросов

европейской экономики, опирающаяся на более широкие рынки потребления международная торговля «современного типа», — напротив дальней торговли «средневекового типа», которая не была связана с развитием товаропроизводства и разделения труда в Европе, а означала решающим образом посредничество пряностей, предметов роскоши Востока на рынки Европы. Выходит, что в перемещении торговых путей начинающим моментом является не открытие Нового света, а внутренний рост европейской экономики, развертывание товаропроизводства и разделения труда, приведших к изменению характера,товарной структуры международной торговли. Это приводит с собой также перемещение торговых путей.

2. Сельскохозяйственный экспорт из Прибалтики в Западную Европу осуществлялся в XV в. еще в подавляющей части купцами Ганзы, однако в XVI в. все большее место приобретают голландцы, специалисты транспорта крупных массовых товаров (хлеба, леса, рыбы, соли), которые транспортировали непосредственно морским путем. Изменение характера, товарной структуры международной торговли и перемещение основных торговых путей таким образом сопутствуют изменению посредников торговли: гегемония в международной торговле переходит к голландцам (позже к англичанам), которые вторгаются даже в Средиземноморье.

3. Вторая сторона международной торговли нового типа вытекающей из развития товаропроизводства, разделения труда в Европе заключается в возрастании роли промышленных предметов, служащих потреблению более широких слоев, прежде всего сукна, в международной торговле XV—XVI вв. В это время производство сукна в Фландрии переходит, наряду с более старыми, дорогостоящими сортами, служащими барским требованиям на сорты тканей более простые, дешевые, производящиеся в больших партиях, на более широкие рынки, на более широкое потребление. На это переходит и развертывающийся экспорт английского сукна. Центром тяжести международной торговли становится побережье Атлантического океана, сюда привозятся хлеб и другое сырье Прибалтики, отсюда вывозится сукно в Восточную Европу. Пути международного оборота товаров широкого потребления, конечно, не совпадают с путями торговли старого типа.

4. Открытие новых мировых океанских путей (плавание вокруг Африки, открытие Америки) еще не стимулировались требованиями торговли нового типа. Великолепная гегемония португальцев и испанцев, главных поставщиков дальневосточных пряностей и американского благородного металла на мировых океанах не была достаточно обоснована: в обороте по атлантическому побережью — и здесь находилась главная артерия торговли нового типа — они играют подчиненную роль. Их колониальный экспорт не основывается на домашнем производстве; ни уровень развития их товаропроизводства, ни их деятельности по товарообороту не обосновывали их колониальную экспансию. Таким образом и прибыль от этой последней не стала рычагом экономического роста этих стран, а растрачивалась, истекала из страны.

5. Голландцы наоборот перешли к экспансии на мировых океанах только тогда, когда их положение уже укрепилось в европейской торговле современного типа, назначенной на широкое потребление. Образовавшаяся к началу XVII в. голландская гегемония в мировой торговле была гораздо более органической, обоснованной, чем гегемония испанцев и португальцев. Не случайно, что пока у этих последних экспансия на мировых океанах не приводит к капиталистическому преобразованию, в Голландии она вынашивает условия освободительной борьбы — буржуазной революции. Таким образом пример Испании и Португалии с одной стороны, а Голландии с другой, обращает внимание на то обстоятельство, что следует различать накопление капитала, вытекающее из дальней торговли средневекового типа от вытекающего из развертывающейся торговли нового типа: первое является почти еще показным элементом европейской экономики, пока последнее, приумноженное из колониальных источников становится двигающим фактором преобразования европейской экономики. Только в этом последнем случае преобразуется торговый и ссудный капитал в промышленный капитал, создаются условия внедрения денежного капитала в производство.

6. С конца XV в. до половины XVII в. заокеанские колонии еще не связывались с экономикой Западной Европы в смысле современного мирового рынка, путем характера международной торговли нового типа, связанной с разделением труда. По крайней мере первые ростки этих последних связей появились в отношении американских колоний. В начале преобладает ввоз благородного металла и пряностей, сахарный тростник только в конце XVI в. начинает свою торговую карьеру и в половине XVII в. ускоряет ее («сахарные колонии» Западных Индий). А в отношении дальневосточных колоний даже в половине XVII в. еще нельзя наблюдать поворот международных оборотных связей в «современном» направлении.

7. Данные экономического развития Польши и Венгрии показывают, что в первую эпоху образования современной мировой экономики совсем не заокеанские колонии, а именно страны Центральной-Восточной Европы связывались с экономикой Западной Европы в смысле современного мирового рынка, путем развертывающейся международной торговли нового типа: экспортом продуктов питания, назначенных для широкого потребления и ввозом промышленных продуктов, назначенных для широкого потребления. В Польше в половине XVI в. приблизительно 90% экспорта на Запад составлял вывоз хлеба, скота и меха. В венгерском экспорте на Запад приблизительно такое же место занимает вывоз скота. В ввозе Польши из Запада 60% — ввоз сукна; в импорте Венгрии трикотажные товары фигурируют с 68%, в том числе сукно с 40%.

Сравнивая эти данные с более древними за столетие мы видим, что польский хлебной экспорт на Запад начался еще в половине XV в.; с этого же времени ввозят более дешевые сукна в больших партиях. В Венгрии внешнеторговый оборот с Западом является к этому времени пассивным: 2/3 составляет ввоз (главным образом текстильные изделия), 1/3 вывоз (в подавляющем большинстве экспорт скота). Этот пассив однако в течение столетия исчезает — именно вследствие возрастания экспорта скота. А развертывание в крупных масштабах хлебного экспорта обеспечивает прочно активный внешнеторговый баланс Польше.

8. В следующем столетии — с половины XVI в. до половины XVII в. — ввоз сукна возрастал в Польше в большей мере, чем вывоз хлеба. В Венгрии также возрастает ввоз сукна; вывоз скота возрастает до конца XVI в. а потом вместе с уменьшением веса главного потребителя: южногерманских городов он приходит в упадок.

*

На основе 1—8. можно сделать вывод, что — наряду с их расширяющимся внутренним рынком — промышленность развивающихся стран Западной Европы поощряется к увеличению товарного производства, к пробиванию рамков цехового ремесла, к созданию рассеянной мануфактуры и различных видов централизованной мануфактуры именно центрально-восточно-европейским внешним рынком, именно межрайонными оборотными связями. Западно-европейская капиталистическая промышленность возрастает и разрастается в значительной части именно на этом центрально-восточно-европейском рынке такой, чтобы стать способной абсорбировать возрастающую часть денежного капитала, накопленного из международной торговли и грабежа колоний, преобразовать его в производящий капитал и чтобы стать способной производить — сверх домашний и европейские рынки — на заокеанские рынки, удовлетворить запросы вывоза промышленных изделий, направленного на колонии.

Zs. P. Pach:

Contribution au problème du déplacement des routes commerciales internationales aux XVe—XVIIe siècles

Résumé

Jusqu'à la seconde moitié du XVe siècle, en Europe occidentale et orientale, la tendance principale d'évolution de l'économie européenne s'avança vers une équilibre de développement économique et sociale. Mais depuis ce temps une ligne opposée se fit prévaloir: en Europe occidentale on assista à la genèse des rapports capitalistes, alors qu'en Europe orientale le régime féodal se renforça, l'ère du féodalisme tardif se prolongea pour des siècles.

L'histoire économique internationale n'examinait ce processus que sous ses rapports avec l'Europe occidentale et surtout dans ses relations avec les découvertes d'outre-mer, avec les colonisations, la formation des nouvelles routes de commerce mondial. Quant aux relations avec l'Europe orientale on témoignait moins d'intérêt, on se bornait à cet égard à constater qu'elle resta en dehors de ce processus. Les historiens économistes d'Europe orientale, dont ceux hongrois, se contaient pendant longtemps de cette explication et n'étudiaient pas la question de savoir quelles furent les relations entre l'économie d'Europe occidentale et celle d'Europe orientale et l'économie coloniale; ils omirent de soumettre à l'analyse quel fut le rôle de l'Europe orientale et celui des colonies d'outre-mer du point de vue de l'évolution capitaliste d'Occident. Ils ne se penchèrent pas sur l'étude du problème comment l'apparition et le rattachement des colonies d'outre-mer au commerce mondial influaient sur la sutiation de l'Europe orientale et sur son développement économique à la suite du déplacement des exigences et besoins de l'économie d'Europe occidentale.

1. La thèse du déplacement, aux XVe—XVIIe siècles, des routes principales du commerce international recèle des interprétations divergentes qui couvrent un processus plus profond; elles dissimulent en effet le déplacement accompli dans le caractère et dans la structure de marchandises du commerce international. Le centre de gravité du commerce international commence, en Europe, à se transmettre des marchandises de luxe du Levant et d'Orient aux marchandises de masse destinées à la grande consommation; de la région méditérranéenne il se transmet au centre constitué par la Mer Baltique et le Nord; c'est dire, à l'opposé d'un commerce à grande distance «de type médiéval» ne se trouvant pas lié à l'évolution de la production marchande, ni à la division du travail connues en Europe, mais qui se révélait être un intermédiaire décisif appelé à transporter les épices et les articles de luxe de l'Orient aux marchés d'Europe, un commerce international «de type nouveau» s'engagea sur la voie de développement, commerce né des exigences organiques de l'économie européenne et basé sur des marchés plus larges de consommation. La découverte du Nouveau Monde ne fut donc point une condition accélérant le déplacement des routes commerciales; ce furent la croissance intérieure de l'économie européenne, l'évolution de la production marchande et de la division du travail qui amenèrent au changement du caractère et de la structure de marchandises du commerce international.

2. Au XVe siècle, l'exportation agricole de la région baltique vers l'Europe occidentale se faisait en première ligne par l'intermédiaire des marchands de la Hanse; au XVIe siècle ceux-ci réservent une place toujours croissante aux Hollandais, spécialistes du transport des marchandises de masse (blé, bois, poisson, sel) et qui trasportent immédiatement sur mer. Ainsi, le changement du caractère, de la structure des marchandises du commerce international et le déplacement des principales routes commerciales entraînent-ils l'échange des médiateurs du commerce: l'hégémonie dans le commerce international revient aux Hollandais (plus tard aux Anglais) qui finissent par envahir la Méditérranée.

3. Un autre aspect du commerce international de type nouveau, plongeant dans la production marchande et la division du travail connues en Europe, fut, aux XVe — XVIe siècles, le rôle accru, dans le commerce international, des articles industriels, au premier chef, celui du drap, articles appelés à servir la consommation des couches plus larges. Ce fut le moment où la draperie flamande, à côté des espèces plus anciennes coûtant cher, et destinées à couvrir les besoins des seigneurs, passa à la fabrication des tissus plus

simples, moins coûteux, produits en grandes quantités et servant aux marchés plus larges une consommation massive. Allant toujours en croissant l'exportation des draps anglais suivit le même chemin. Ce fut la côte atlantique qui devint le centre de gravité du commerce international, ce fut là que parvinrent le blé et d'autres produits primitifs de la région baltique, ce fut de là qu l'on transporta le drap en Europe orientale. Bien entendu les routes du trafic international ne furent pas celles du commerce de type ancien.

4. La découverte des nouvelles routes maritimes (la circumnavigation de l'Afrique, la découverte de l'Amérique) ne se trouva pas encore stimulée par les exigences de ce commerce de type nouveau. L'hégémonie spéctaculaire des Portugais et des Espagnols, transporteurs principaux des épices d'Extrême-Orient et des métaux précieux d'Amérique, ne fut pas assez consolidée sur les océans; dans le trafic déroulé sur les côtes atlantiques, artère principale du commerce de type nouveau, ils ne jouèrent encore qu'un rôle subordonné. Leurs exportations dirigées vers les colonies ne se basait pas sur la production du pays; leur production marchande et le niveau de développement de leur activité dans le trafic des marchandises ne devaient pas servir de fondements à leur expansion coloniale. Par sonséquent le profit de cette dernière ne devint pas le levier de la croissance économique de ces pays, bien au contraire, il se gaspillait et finit par disparaitre du pays.

5. Les Hollandais ne passèrent à l'expansion maritime que lorsque leur situation se consolida dans le commerce européen de type moderne servant la grande consommation. Développée au début du XVIIe siècle l'hégémonie hollandaise dans le commerce mondial s'avéra être bien plus organique et stable que celle des Espagnols et des Portugais. Il ne fut dû point au hasard; que jusqu'à ce que chez ces derniers l'expansion maritime mondiale n'amena pas à la mutation capitaliste, en Hollande, elle fit mûrir les conditions de la guerre d'indépendance — de la révolution bourgeoise. L'exemple de l'Espagne et du Portugal d'une part et celui de la Hollande, de l'autre, nous rappelle de faire une distinction entre l'accumulation des capitaux provenant du commerce lointain de type médiéval et celle provenant du commerce de type moderne engagé sur le chemin de développement: la première n'est encore qu'un élément quasi superficiel de l'économie européenne, tandis que la seconde, amplifiée des sources coloniales, se trouve à l'origine de la transformation de l'économie européenne. Ce n'est qu'en ce dernier cas que le capital commercial et le principal se transforment en capital industriel et que se forment les conditions de la pénétration du capital-argent dans la production.

6. Dans la période allant de la fin du XVe au milieu du XVIIe siècle les colonies d'outre-mer ne se rattachèrent pas encore à l'économie d'Europe occidentale dans le sens moderne du marché mondial lié à la division du travail qui caractérise le commerce international de type nouveau. Tout au plus ce ne furent que les débuts de ces dernières relations qui se présentèrent par rapport aux colonies américaines. Au commencement ce fut l'importation des métaux précieux et des épices qui prédominait, la canne à sucre n'apparut qu'à la fin du XVIe siècle pour fournir une belle carrière vers le milieu du XVIIe (les «colonies à sucre» des Indes occidentales). Par contre, au cas des colonies d'Extrême-Orient le tournant dans les rapports du trafic international de type «moderne» ne s'observe pas même au milieu du même siècle.

7. Les données de l'évolution économique de la Pologne et de la Hongrie attestent que dans la première période du développement de l'économie mondiale moderne se ne sont pas encore les colonies d'outremer qui se rattachent au sens du marché mondial moderne et par les fils du commerce international de type nouveau, à l'économie de l'Europe occidentale, mais bien les pays de l'Europe centro-orientale: ils le font par l'exportation des vivre de grande consommation et par l'importation des produits industriels de masse. Au milieu du XVIe siècle, en Pologne, près de 90% des exportations dirigées vers l'Occident se composent des exportations du blé, de boeufs et de fourrures. Telle est la proportion qu'accuse en Hongrie l'exportation des boeufs vers l'Ouest. Parmi les produits occidentaux importés par la Pologne le drap représente 60%. En Hongrie cette proportion se chiffre à 68% pour la bonneterie et à 40% pour le drap.

Si nous procédons à une comparaison entre les chiffre ci-dessus et ceux ayant été en vigueur un siècle plus tôt nous sommes en mesure d'affirmer que l'exportation du blé polonais vers l'Occident avait commencé vers le milieu du XVe siècle; ce fut à partir de cette période que l'on y importa en grandes quantités des tissus bon marché. A ce temps le commerce extérieur de la Hongrie avec l'Occident accuse un bilan passif: les 2/3 de ce commerce se composa des importations (en premier lieu de l'importation des articles textiles) et ce ne fut qu'un tiers qui revint aux exportation (exportation de boeufs). Cependant, au cours d'un siècle, ce passif — en raison de l'augmentation des exportations de boeufs, finit par disparaitre, alors que l'élargissement considérable des exportations du blé assura à la Pologne un bilan commercial ne cessant de rester actif.

8. Au cours du siècle suivant — du milieu du XVIe au milieu du XVIIe siècle — l'importation des draps en Pologne augmanta dans une mesure plus notable que les exportations du blé. En Hongrie on assiste également à l'accroissement des importations de draps. Les exportations de boeufs vont en augmentant jusqu'à la fin du XVIe siècle pour connaitre dans la suite un déclin dû à la diminution du poids de leurs principales consommatrices: les villes de l'Allemagne du Sud.

De ceux contenus dans les huit points il s'ensuit que ce furent le marché extérieur de l'Europe centro-orientale et les rapports du trafic européen interrégional qui — à côté de leurs marchés intérieurs élargis — encouragèrent les pays en développement de l'Europe occidentale à augmenter la production marchande, à percer les cadres corporatifs, à établir le système de Verlag et les diverses formes de la manufacture. L'industrie capitaliste de l'Europe occidentale s'accrut et s'élargit, pour une bonne part, sur le marché d'Europe centro-orientale jusqu'à ce qu'elle devint susceptible d'absorber une partie toujours croissante du capital-argent accumulé du commerce international et de l'exploitation des colonies, de la transformer en capital productif et de produire — en dehors de ses marchés nationaux et européens — aux fins des marchés d'outremer et de satisfaire les besoins en articles industriels des colonies.

Wittman Tibor:

Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere

A magyar olvasó, aki tájékozódni kíván a latin-amerikai államok létrejöttének történelmi körülményei felől, fellapozza a XIX. század eleji felszabadító háborúk történetét. A könnyebbség kedvéért forduljunk mi is a szovjet „Világtörténet"-hez, hogy megtudjunk valamit az egyik legkésőbb felszabadult rész, a mai Bolívia államának megszületéséről. „Abban, hogy a spanyol uralomnak ezt az utolsó fellegvárát is sikerült Amerika földjén felszámolni, döntő szerepet játszottak a columbiai csapatok. 1823 őszén Bolivar megindult seregével Peru ellen. 1824. augusztus 6-án a spanyol csapatok Juninnál nagy vereséget szenvedtek, majd ugyanebben az évben (december 9-én), az Ayacucho melletti csatában Antonio de Sucre tábornok, Bolivar harcostársa, végleg megsemmisítette őket. E győzelmek eredményeképpen Felső-Peru is felszabadult; területén köztársaságot létesítettek, amelyet Bolivar tiszteletére Bolíviának neveztek el."[1]

A jelen sorok nem tűznek ki nagyobb célt, mint néhány olyan meglehetősen ismeretlen történelmi tényező és összefüggéseik felvázolását, amelyek az idézett és hasonló szűkszavú ténymegállapítások mögött lüktető belső folyamatokat érzékelhetővé teszik. Tekintve, hogy Dél-Amerika egyik legkevésbé ismert országáról van szó, talán a szakemberek számára is szolgálhat bizonyos módszertani tanulságokkal egy ilyen probléma felvetése.[2] Annál is inkább hasznos lehet, mert a történettudomány adós a függetlenné válás gazdasági összetevőinek vizsgálatával, amit a XII. történészkongresszus vonatkozó referátuma is elismert.[3] A gyorsan gazdagodó szovjet történeti irodalomnak is a gazdaságtörténeti vizsgálódások és ezen belül a gyarmati korszak terén vannak fehér foltjai.[4]

A függetlenségi háború jellegének megítélése nem kis mértékben függ attól, hogy a spanyol gyarmatok gazdasági és társadalmi fejlődésének a szintjét milyen pontosan tudjuk meghatározni. Sajnos, ezen a téren még igen nagy bizonytalanságokkal kell számolnunk. A karib térségben a rabszolgaültetvények tőkésedése figyelhető meg a XIX. században.[5] Ezzel szemben

[1] Világtörténet. 6. köt. Bpest. 1965. 180. l.

[2] Felhasználtam spanyol nyelvű tanulmányaim főbb eredményeit is: La riqueza empobrece. Problemas de crisis del Alto Perú colonial en la „Guia" de P. V. Cañete. Acta Historica Universitatis Szegediensis, XXIV. 1967. Reflexiones sobre las ideas económicas de José Maria Dalence. Revista „Universidad". Potosi.

[3] *R. A. Humphreys—John Lynch:* The Emancipation of Latin America. XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Vienne, 1965. Rapports III. 39—56. l.

[4] Hasznos összefoglalást ad *Nagy Gábor:* Dél-Amerika a szovjet történetírásban. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica. IV. 1965. Debrecen. Vö. 138—139., 150. l.

[5] *Julio Le Riverend:* Historia económica de Cuba. 2. kiad. La Habana. 1965. 160—161. l.

Venezuelában „enfeudamiento"-ról, a nagybirtok feudalizálódásáról beszél a venezuelai agrártörténet.[6] A mi kérdésünk körébe vágó perui-bolíviai gyarmati társadalom legfőbb gazdasági alapja az indián bánya-kényszermunka, a *mita* volt, amit sem tisztán rabszolga, sem feudális jobbágyi viszonynak nem lehet minősíteni.[7] A XIX. században megerősödő nagybirtok, mely a közösségi földek rovására terjeszkedett, valamint a bérmunka leplébe öltöző *peonaje* sajátos prekapitalista társadalmat állítanak elénk, amelyben az árutermelés nem szőtte át a gazdaságot. A legtöbb országban a felszabadulás a feudális vagy félfeudális formáció kibontakozását segítette elő, és nem a „feudalizmus felszámolásának" klasszikus, a polgári forradalmakra jellemző esete áll fenn. Innen a meglehetős nagy terminológiai zavar és pontatlanság, amikor a függetlenségi háborúknak *polgári forradalomként* való ábrázolásáról van szó.[8]

A bizonytalanságok talaja az a körülmény, hogy a függetlenségi mozgalom vezető rétege a nagybirtokos kreolok és a nagybirtokos érdekekhez közel álló kereskedők voltak. Sem a kereskedő tőkések, sem a gyarmati értelmiség ellenzéki állásponton levő része nem tekinthető nyugat-európai értelemben vett burzsoáziának, ugyanakkor a világpiaccal összeköttetésben levő, a nyugati burzsoázia gazdasági céljait kiszolgáló nagybirtokosok és bányatulajdonosok sem hasonlíthatók az árutermelő kelet-európai nemesekhez, akik a függetlenségi és forradalmi események élvonalába kerültek.[9] Innen van az, hogy egyes marxisták a függetlenségi háborút nem önmagában, hanem egy általános polgári forradalmi folyamat részeként tekintik polgári forradalomnak, és ugyanakkor erőfeszítések történnek, hogy a reakciós latin-amerikai történetírókkal szemben a felszabadító harcok egyes vezetőit a maguk viszonylagos progresszivitásában mutassák be.[10]

Még csak most indultak meg azok a kutatások, amelyek a függetlenség gazdasági-társadalmi feltételeire és annak tisztázására irányulnak: hogy mennyire volt meg egy, legalább távlataiban burzsoá jellegű átalakulás számára nélkülözhetetlen *tőkés minimum*. A felszabadulást követő időszak jól mutatja e polgári átalakulás ellentmondásosságát. Amint ezt a kevésbé fejlett területek példáján könnyen ki lehet mutatni:

a) a felszabadulás a spanyol kereskedelmi monopóliumok béklyóiból a tőkés piac, főleg az angol tőke igájában vezette Latin-Amerika legtöbb országát, ami a monokultúrák konzerválását és a hazai ipar versenyképtelenségét vonta maga után.

b) Megerősítette a kreol latifundiumok és ültetvények helyzetét, minthogy a világpiacra termelő monokultúrák a kereskedelmi „liberalizmus"

[6] *Federico Brito Figueroa:* La estructura económica de Venezuela colonial. Caracas. 1963. 352—353., 362—363., 400. l.

[7] Vö. *Demetrio Ramos Perez:* Historia de la colonización española en América. Madrid. 1947. 319—332. l. (A mita különböző válfajai). Bolíviára *Subieta Sagarnaga:* La mita. 1917.

[8] Az idevágó újabb irodalomra vö. ismertetésünket: A spanyol gyarmatok függetlenségi háborújának jellege az újabb történeti irodalomban. Világtörténet, 16. köt. (1968).

[9] Vö. Perura *Destua P. Carlos:* Sobre la burguesia peruana en el siglo XVIII. Mercurio Peruano. Lima. 1963. 487—490. l.

[10] Vö. Voproszi Isztorii, 1956. 11. sz. 52—71. l. és *Alperovics S.* Bolivarról írt életrajza. A polgári forradalmi folyamat koncepciója *Fostertől* származik (Az amerikai földrész rövid politikai története. Bpest, 1952.), őt követik *M. Kossok, H. Ramirez Necochea* és mások.

révén jelentős haszon forrásává váltak. Az ilyen természetű tőkefelhalmozás bizonyos pontján a rabszolga munkaerő nem volt többé kívánatos, átadta helyét a tőkés, vagy a részben tőkés, részben feudális munkaviszonyoknak. Amikor ez megtörtént, a latin-amerikai liberalizmus, amelyből minden protekcionista vonás eltűnt, a XIX. század végén az elmaradt országok gazdaságát kiszolgáltatta az európai és észak-amerikai imperializmusnak.

Mindez érthetővé teszi, hogy sok országban szükségképpen több eleme megvolt a tőkés termelési viszonyoknak *a felszabadulás előtt*, mint az azt követő évtizedekben. Ezt jól lehet statisztikailag is érzékeltetni Bolívia esetében, melynek a XIX. század közepére összeszűkült gazdaságáról J. Maria Dalence kiváló statisztikája részletesen tudósít.[11] Ebben az időben az indián közösségi földek kisajátítása a földbirtokos oligarchia pozícióit nagy mértékben megerősítette, a „caudillismo" legreakciósabb kormányzati módszerei virágkorukat élték.[12]

Azt lehetne mondani, hogy Bolívia példája nem tipikus, minthogy a XVI. századtól világjelentőségre emelkedett ezüsttermelés ekkor befejeződő válsága magyarázatot ad a gazdasági stagnálás legtöbb jelenségére. Ezzel már J. Maria Dalence sem értett egyet, minthogy még a XIX. század közepén is a kivitel legfőbb tétele az ezüst volt, és a nemesfém egy egészséges ipari és agrár termelési szerkezet vérkeringésében csodákat tudott volna tenni az árutermelés, belső piac élénkítésével. Másrészt a Potosi fősége alatt virágzó ezüstbányászat a monokultúra egy nemének fogható fel, és a spanyol piac kötöttségeiből a tőkés világpiac felé vezető átmenet törvényszerűségei ugyanúgy érvényesek rá, mint a cukorra, kakaóra, gyapotra stb.

A bolíviai példa kivételességének a látszata elsősorban abból fakad, hogy a magas andoki ország története, főleg gazdaságtörténete még a latin-amerikai történetírás számára is nagyrészt ismeretlen terület, és az észak-amerikai L. Hanke, Ch. Arnade és a francia M. Helmer kísérletei sem tudtak lényegesen tovább jutni a kérdések felvetésénél.[13] Arnade a bolíviai állam létrejöttéről szóló tanulmányában nem érint gazdasági kérdéseket. A bolíviai fejlődés kivételességének gondolata szétáradt a köztudatba, a publicisztikát is uralja.[14] Nem kevéssé befolyásolja e romantikus képzeleteket a bolíviai természet sokszínűsége, a 7 klimatikus zóna, a 3 földrajzi-történeti táj (Altiplano, a középső völgyek és a keleti tropikus terület), az igéző inka múlt és az utolsó évtizedekben végbement folyamatok, elsősorban az 1952-es antiimperialista forradalom.[15]

[11] Bosquejo estadístico de Bolivia. Chuquisaca. 1851. Vö. *Rafael G. Rosquellas:* Breve Historia de la Estadistica Nacional, Revista de Estudios Juridicos, Politicos y Sociales. Universidad de San Francisco Xavier de Chuquisaca. 1940. N. 2.

[12] *Jorge Ovando:* Sobre el problema nacional y colonial de Bolivia. Cochabamba. 1961. (A nemzetiségi kérdés agrár aspektusból való marxista igényű elemzése) 221—271. l. *Alipio Valencia Vega:* El indio en la independencia. La Paz. 1961. 129. l. *Luis Penaloza:* Historia enomócia de Bolivia. I. La Paz. 1946. 241. l.

[13] *Lewis Hanke:* The Imperical City of Potosi. An Unwritten Chapter in the History of Spanisch America. The Hague. 1956. *Charles Arnade:* The Emergence of the Republic of Bolivia. Univ. of Florida. 1957. *Marie Helmer:* Potosi à la fin du XVIIIe siècle (1776—1797). Journal de la Société des Américanistes, XL. 1951. Vö. még *Harold Osborne:* Bolivie. A Land Divided. 3. kiad. London. 1964.

[14] „Bolívia mindenesetre érdekes ország, amely nem felel meg a szokásos latin-amerikai példáknak." Die Presse, 1967. ápr. 18. számában megjelent cikkben.

[15] Haladó álláspontról nyúl e kérdésekhez publicisztikai szinten *Carleton Beals:* América Latina Mundo en Revolución. Buenos Aires. 1964. (Angolul 1963-ban.) 161—191. l.

Noha a legkevésbé kívánjuk romantikus vonásokkal ábrázolni a spanyol uralom utolsó évtizedeinek gazdaságát Felső-Peruban, a mai Bolívia tartományaiban, egy Latin-Amerika-szerte kiemelkedő legendás eseményhez, a kontinens egyik legnagyobb indián felkeléséhez, az 1780-as Túpac Amarú felkeléshez nyúlunk vissza, amely a társadalmi folyamatok fontos állomásának tekintendő. Ennek egyik ága, a Túpac Katari-felkelés az ezüstbányászat központjából, Potosi vidékéről indult ki.[16] Az indián kényszermunka, a mita, az adók elleni tiltakozás a spanyol uralom felszámolásáért folyó hatalmas tömegharccá szélesedett, amelyben az elnyomott indiánok az inka múlt nagyságának emlékeit idézve mértek vereséget a gyarmati hadseregre. Ámde a spanyolok, a „chapetonok" könnyen maguk mellé tudták felzárkóztatni a kreol birtokos osztályt, amely megrettent a gyarmati társadalom rendszere elleni népi támadástól.

A gyarmati korszakban a spanyolellenes felkelések fő tényezői az indiánok voltak. Nem nehéz ezt megérteni, ha figyelembe vesszük Luis S. Crespo becslését, amely szerint 250 esztendő alatt Potosi ezüstbányáiban 8 millió indián munkás „mitayo" pusztult el.[17] Éppen a Túpac Amarú felkelés spanyolok és kreolok által történő kegyetlen vérbefojtása teszi érthetővé, hogy az 1810—1825-ös függetlenségi harcokban az indián lakosság a perui alkirályság területén tartózkodó volt, amikor a kreol kizsákmányolóikkal való spanyolellenes összefogás napirendre került. Ha nem is igaz, hogy Bolívia felszabadítása egy vékony elit műve volt,[18] az sem kerülheti el a történész figyelmét, hogy az indián tömegek nem érezték magukat érdekeltnek a háborúban, A. Valencia Vega szavaival „távol érezték magukat a forradalomtól".[19] Ezért a tömegeknek a függetlenségi háborúban játszott szerepe bolíviai és perui viszonylatban árnyaltabb elemzést kíván, mint amilyet a kérdésről Manfred Kossoktól általánosságban kapunk.[20] Ugyanakkor, amikor a bolíviai gerillák „repúbliquetái" számára az indiánok segítséget nyújtottak, másutt a spanyolok melletti felkelésükről tudunk, és a felszabadító hadsereg vezére, Sucre maga is nem egy ízben panaszkodik a lakosság ellenséges érzületéről.[21]

A tömegek magatartásában megnyilvánuló ellentmondásosság megkönnyítette azoknak a szubjektivista nézeteknek az elburjánzását, amelyek egyes személyekben vagy csoportokban látják a bolíviai állam megteremtőit. Arnade az argentín csapatokkal szemben meglevő ellenérzésben és egyes királypártiak, főként Olaneta machinációiban látja a különválás fő okait. A ha-

[16] *Alipio Valencia Vega:* Julipán Tupaj Katari caudillo de la liberación india. Ensayo de interpretación. Buenos Aires. 1950. 104 l. Vö. még *Augusto Guzmán:* Tupaj Katari. México, 1944. *Daniel Válcárcel:* La rebelión de Túpac Amaru. México. 1947. *Boleslav Lewin:* La rebelión de Túpac Amaru y los origines de la emancipación americana. Buenos Aires é. n. Potosival nem sokat foglalkozik, 595. l.

[17] *Abelardo Villalpando:* El problema del indio y la reforma agraria. Potosi-Bolivia. 1960. 17. l. *A. Valencia Vega:* El indio, perpetuo „mitayo" de las minas. La Paz. 1956.

[18] *Gonzalo Romero:* Reflexiones para una interpretación de la historia de Bolivia. Buenos Aires. 1960. 32. l.

[19] Las ideas Politicas en la Revolución de la Independencia. „Khana" 1957—1958. Az idézet tőle: Geopolitica en Bolivia. La Paz 1965. 206. l. Ugyanígy foglal állást *Arnade:* The Emergence, 50. l.

[20] El contenido de clase de las guerras de Emancipación Latinoamericanas durante los años 1810—1820. Revista Universidad. Potosi. 1965. Nos. 46—47—48.

[21] *Vicente Lecuna:* Documentos referentes a la creación de Bolivia. Caracas. 1924. Tom. I. 25., 112. stb. l.

gyományos bolíviai történetírói álláspont szerint, amelyet Gabriel Moreno és Alcides Arguedas fogalmazott meg, a bolíviai államiság a chuquisacai (sucrei) „doktoroknak", jogászoknak köszönhető.[22] A másik irányzat szerint Sucre teremtette meg Bolíviát, amikor törekvései arra irányultak, hogy Felső-Perut különválassza Alsó-Perutól (a mai Peru), nehogy ezek az országok egyesítve veszedelmet jelenthessenek saját hazájára, Columbiára.[23]

Sajnálatos, hogy a bolíviai állam magját alkotó Potosinak és környékének uralkodó osztályát, a bányavállalkozó *azoguerokat* még eddig senki sem tette elemzés tárgyává a bolíviai állam létrejöttének folyamatában. Magának a legendás ezüstvárosnak, a Villa Imperialnak története a függetlenségi harcok alatt alig ismeretes, jóformán csak annyit tudunk, hogy a város megtartása a spanyolok számára gazdasági okok, a pénzverőház, a Casa de Moneda és a bank miatt kulcskérdés volt, és az 1822 januárjában kirobbant köztársasági felkelést gyorsan elnyomták.[24] Az ide érkező spanyol brigadéros gyorsan rátette kezét a bankra (Banco San Carlos), amely újabb kényszerkölcsönt adott a hadseregnek.[25]

A potosi bank „tartozás" rovataiba való betekintés meggyőzően tárja elénk az azoguero vállalkozók nagymérvű *eladósodását* a függetlenségi háború küszöbén.[26] E körülmény, melynek gyökerei a korábbi évtizedekbe nyúlnak vissza és összefüggésben vannak a világhírű potosi ezüsthegy, a Cerro Rico kimerülésével, a bányászat hanyatlásával, szükségszerűen kellett, hogy befolyásolja az uralkodó réteg politikai magatartását. Fontos kiemelni, hogy az eladósodás úgy következett be, hogy az állami bevételek nem csökkentek. Ezt tanúsítják az 1791—1805-ös évek adatai.[27] A kincstár tehát anélkül, hogy javítani tudta volna az azoguerok helyzetét, fenntartotta a regáliákból származó hasznának színvonalát, ami nem éppen a spanyol uralom melletti álláspontra hangolta a bányaurakat.

A XVIII. század második felének egyik legnagyobb fordulata Buenos Aires kereskedelmi primátusának kialakulása, Lima fölé való kerekedése volt. A potosi azoguerók nagy hasznot húztak a Rio de la Plata (Buenos Aires-i) Alkirálysághoz való csatolásból és annak forgalmából, ahonnan óriási higanyszállítmányok érkeztek számukra.[28] G. Tjarks szavaival a platai kereskedelem

[22] *A. Arguedas:* La fundación de la República. Obras completas. Tomo II. México. 1959. 26—32. l. Mind az ő, mind a bolíviai klasszikusnak számító *G. Moreno* nézeteire összefoglalást ad *Valentin Abecia Balvidieso:* Historiografia boliviana. La Paz. 1965.

[23] Többek között legújabban *Rigoberto Paredes:* La Fundación de Bolivia y Otros Ensayos Históricos. La Paz. 1964. 35. l. Ugyanígy a renegát marxista *Tristán Marof* (valódi nevén Gustavo Adolfo Navarro): Ensayos y Crítica. Revoluciones Bolivianas, Guerras Internacionales y Escritores. La Paz 1961.

[24] *Enrique Vidaurre:* Potosi cuartel general de los guerros de la independencia. La Paz. 1952. Felszínes, krónikás hangvétel.

[25] Archivo de la Casa de Moneda de Potosi Banco San Carlos, 344. Libro de Fondos 1822-ből, 2. l.

[26] Az 1809-es számadási könyv 90—237. lapja az 1791-től tartozó adósokat sorolja fel, átlagban 1000—2000 pesóig terjedő összegekkel. Arch. Casa de Moneda, Real Banco de San Carlos. 324. l.

[27] Arch. Casa de Moneda. Cajas Reales 875. Libro de informes a la Intendencia. 88. l.

[28] Vö. *Ricardo Levene:* Investigaciones acerca de la historia económica del Virreinato del Plata. I. Buenos Aires. 1952. (2. kiad.). *Rudolfo Puiggros:* Historia económica del Rio de la Plata. Buenos Aires. 1948. Marxista munka *Manfred Kossok:* El Virreinato del Rio de la Plata. Buenos Aires. 1959. A kereskedelmi utak változásaira *Vicens Vives* (szerk.): Historia social y económica de España y América. IV. vol. 1. Barcelona. 1958.

csakhamar „Potosi vazallusává" vált.[29] Érezhetővé lettek a potosi azoguerók és a Buenos Aires-i kereskedők közti gazdasági természetű ellentétek, amik a függetlenségi háború alatt politikai élt kaptak a saját céljukat követő és sikertelen spanyolellenes bolíviai hadjáratokat folytató argentín „portenokkal" szemben.

Ha a legendás potosi ezüst nem is tudta többé kontinentális és világszinten meghatározni az Európa és Amerika közti gazdasági kapcsolatokat, mint a XVI—XVII. században, de a XVIII. század végén a bányászat még elég jelentős volt hanyatlásában is ahhoz, hogy a bolíviai gazdasági „autonomizmus" bázisaként az új államiság gazdasági magjává váljék. Ennek utólagos bizonyítéka, hogy az új állam gazdasági és politikai súlypontja a déli tartományok voltak Potosival és Sucrével a középpontban. Csak az 1898-as „föderalista forradalom" helyezte a súlypontot északra és ekkor vált az ország fővárosává La Paz. Ez egybeesik az „ón korszakának" kezdetével.[30]

*

Potosi „ezüst korszakának" gazdasági rajzával még adós a történettudomány. A világ legnépesebb városai közé tartozó Potosi XVI—XVII. századi gazdasági életének számadatai csak főbb vonásokban ismeretesek. Alvaro Jara bányászattörténeti kutatásai némi új eredményt szolgáltatnak az amerikai nemesfémimport adatait először feltáró Hamilton tanulmányaihoz képest. Ezekből kitűnik, hogy az amalgámozás révén a perui nemesfémtermés az 1570-es évek végén hirtelen megnövekszik, az 1571—75-ös 1 761 098 590 maravediről 1576—1580 között 8 110 998 288-ra emelkedik.[31] Ettől kezdve Potosi hegemón szerepet kapott a világ nemesfém-kereskedelmében, és ez a sajátos monokultúra átalakította a perui—bolíviai magas-fennsík gazdasági életét. A rendkívül széles területre kiterjesztett indián kényszermunka a mezőgazdaság fejlődését deformálta, a potosi bányavidék élelmiszerrel való ellátása a paraguayi jezsuita telepekre, a reduccionokra hárult. A higanyellátás a perui Huancavelica bányából történt, míg a szállításhoz szükséges ösvérek az argentíni pampákról kerültek ki. Ha mindehhez hozzávesszük a kalandorok özönlését az Altiplano felé és a máig is ellenőrizhetetlen csempészetet, könnyen érthetővé válik Potosi gazdasági kulcshelyzete, amelyet a spanyol kereskedelmi monopóliumok rendszere, főleg a kikötőül szolgáló Lima előjogai biztosítottak a XVIII. század második feléig. A Cerro Rico termése 1545 és 1834 között évi átlagban 13 485 174 peso volt.[32]

[29] El Consulado de Buenos Aires y sus proyecciones en la historia del Rio de la Plata. I. Buenos Aires, é. n. 432. l.

[30] Vö. többek között *Miguel Bonifaz* érdekes összefoglalását: Bolivia, frustración y destino. Sucre. 1965. *Enrique Finot:* Nueva Historia de Bolivia. Ensayo de Interpretación Sociológica. La Paz. 1964. (3. kiad.) 336—345. l.

[31] *A. Jara:* Tres ensayos sobre economia minera hispanoamericana. Santiago de Chile. 1966. 101—118. l.

[32] Vö. *Sergio Bagú:* Estructura social de la colonia. Buenos Aires. 1952. 84—85. l. *Casto Rojas:* El Cerro Rico de Potosi. II. Congreso Internacional de Historia de América. III. Buenos Aires. 1938. 156. l. Összefoglalóan *Luis Peñaloza* i. műve I. köt. Szempontok a bányamonokultúrákhoz. *C. Furtado:* Développement et stagnation en Amérique Latine Annales, 1966. No. 1. jan.-févr. 16. l. Egy peso mintegy 8 marco ezüstöt tartalmaz (1728-as devalváció óta). 1 marco = 8 onza = 230 gramm. Vö. *Ricardo Levene:* Investigaciones, I. 175. l. A potosi pénz történetére és elterjedésére *Humberto F. Burzio:* La ceca de la villa imperial de Potosi y la moneda colonial. Buenos Aires 1945. (A bolíviai állam létrejötte utáni és az 1772-es rendeletnek megfelelő pénznemeket vertek Potosiban, 189. l.)

Ha keveset tudunk Potosi aranykoráról, méginkább áll ez a hanyatlás körülményeire, ami annál is inkább sajnálatos, mert e gazdasági recesszió társadalmi következményei hozták felszínre azokat a tényezőket, amelyek döntően meghatározták Felső-Perunak önálló állammá való szerveződését. E folyamatra vonatkozó tanulmányok még hiányoznak, és bár a teljes összkép csakis a sucrei Nemzeti Levéltár és a potosi pénzverőház levéltára adatainak gondos tanulmányozása nyomán állhat össze, hasznosnak látszik első lépésként azokat a kiadott forrásokat elemzés tárgyává tenni, amelyeket eddig nem vetettek alá gazdaságtörténeti elemzésnek.

Szó van elsősorban Pedro Vincente Cañete y Dominguez 1787-ből származó hatalmas művéről, Potosi intendantúra történeti, földrajzi, fizikai, politikai és jogi kérdéseit összefoglaló „Kalauzáról", amelynek teljes, 1952-ből származó kiadása 838 lapot tesz ki.[33] A felvilágosodott abszolutizmus híve és funkcionáriusa, Potosi asesora (bírósági tanácsos) az azogueróknak ajánlja tanulmányát, minthogy célja a bányaművelés fellendítése, Potosi gazdasági életének sokoldalú felvirágoztatása. Ámde a munka nem jelenik meg, mert a helyzetelemzés olyan kritikai magatartással párosul, amelyről könnyen ki tudták mutatni Cañete ellenfelei az azoguero-ellenességet és így diszkreditálhatták pártfogói szemében mint olyat, aki a mita-rendszert elítéli és alapjaiban fenyegeti a fennálló rendet. Mit sem segít, hogy Cañete a nyilvánosság előtt válaszol e támadásra. Noha a leghűbb királypártiak közé tartozik, aki a függetlenségi háború alatt szembefordul a hazafiakkal, műve nem válik ismertté, és a történettudomány a mai napig alig használta értékes adatait.[34]

Művének sorsa szoros összefüggésben áll elméleti álláspontjával, amelyet a III. Károly-féle spanyol felvilágosult abszolutizmus gyakorlati követelményei határoznak meg. A hanyatló spanyol állam egyrészt a maximális jövedelem biztosítása érdekében, másrészt a világpiacot uraló spanyol és francia kereskedelem nyomása alatt kénytelen lazítani a gyarmatok felé érvényesülő kereskedelempolitika merev rendszerén és feltételezhetően a katalán kereskedők érdekeit követve már 1765-ben 9 spanyol kikötőt és 5 Antilla szigetet hatalmaz fel kereskedésre. 1778-ban szabaddá vált a hajózás Peru, Chile, Argentína felé, és ugyanebben az évben kiadták a szabadkereskedelmi rendeletet, amely 13 spanyol és 22 amerikai kikötőt hatalmaz fel a kereskedésre.[35]

A szabadkereskedelmi irányzat az eddiginél is jobban feltárta a valódi helyzetet, hogy az iparilag fejletlen anyaország legfeljebb az amerikai javak elosztásában, az amerikai és nyugat-európai áruk közvetítésében kapott szerepet a világpiacon belül. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a gyarmatok gazdasági növekvését csak akadályozza a spanyol kormányzati rendszer, az illetékek és a korrupció. Cañete műve írásakor, 1788-ban, csak a potosi ezüstpénzverésből 58 millió peso csalásból származó nyeresége volt a kincstárnak.[36]

[33] Guia histórica, geográfica, fisica, politica, civil y legal del Gobierno e Intendencia de la Provincia de Potosi. Potosi. 1952. Armando Alba szerkesztésében és bevezetésével.

[34] Életrajzát *Gunnar Mendoza* állította össze: El doctor Don Pedro Vicente Cañete y su Historia Física y Politica de Potosi. Universidad de San Francisco de Xavier. Tomo VII. 1952. 181—302. l. Rövid áttekintést ad értékelés nélkül *Valentin Avecia Baldivieso:* Historiografia boliviana. La Paz. 1965. 175—179. l.

[35] Vö. Historia social y económica de España y América (J. Vicens Vives) Tomo IV. Vol. I. 1958. 219—220. l.

[36] Uo. 399. l. *Levene* szerint a pénzhamisításból az államnak évi 200 000 peso haszna volt. Az államilag támogatott csempészetre vö. *J. Vicens Vives:* Manual de historia económica de España. 3. kiad. Barcelona. 1964. 371—373. l. (A Kanári-szigetek volt a csempészet elosztó központja.)

A XVIII. század második felében a mexikói ezüsttermés jóval túlszárnyalta a hanyatló perui bányászatot, az ezüsttermelés kockázatossága csak aláhúzta a mezőgazdaság eddig kiaknázatlan lehetőségeinek fontosságát, amelyről Cañete a spanyol fiziokraták műveiben sokat olvashatott. Campomanes, Capmany, Bowles, Jovellanos és mások egyaránt a mezőgazdaságot tekintették a gazdagság forrásának, az ipar és kereskedelem alapjának. A szabadkereskedelmi koncepció, a protekcionizmus és a fiziokrata agrárszemlélet sajátos keveréke bontakozik ki a spanyol Bourbon abszolutizmus gazdasági ideológiájában. Brazíliában hasonló a helyzet, Manuel Nunes Dias találóan beszél legújabb tanulmányában „agrármerkantilizmus"-ról.[37] Ami a leglényegesebb a spanyol gazdasági gondolkodás fejlődésében: A fiziokraták nem a pénz-, hanem az áruhalmozás fontosságát húzták alá, véget vetettek a korai merkantilizmus (bullionizmus) nemesfém-fetisizmusának.[38]

A gyarmatokon kibontakozó fiziokratizmusnak egyik legsajátosabb vonása éppen *a nemesfém-monokultúrával való szembefordulás*. Cañete elveti a gyarmatosítókban és indiánokban egyaránt élő „hamis eszmét, hogy a foglalkozások közül egyedül a bányászat képes gazdagítani".[39] A nemesfémet árunak tekinti, amelynek értékét a feldolgozására felhasznált munka adja meg.[40] A nemesfémbányászat annyira áhított reorganizációját csakis az áruforgalom fokozásának keretében tudja elképzelni, aminek legfőbb feltétele a mezőgazdasági termelés fokozása. „Mindezek a tartományok elsősorban mezőgazdaságiak, és csakis termésfeleslegükkel tudnak kereskedni." Jobban aggasztja a mezőgazdaság stagnálása, mint a bányászat hanyatlása: „ezért csökkent a kereskedelem az indián falvakban, úgy hogy míg ezelőtt ebben az Intendatúrában több mint 160 000 pesonyi árut adtak el évenként, és mindez a háborúk okozta magas árak mellett, addig a jelenlegi fogyasztás alig üti meg a 70 000 pesót, akkor, amikor az európai kereskedelem hihetetlenül felvirágzott és az árak nagymértékben lecsökkentek."[41]

Cañete óriási érdeme, hogy a potosi ezüsthegemónia hanyatlását agrárösszefüggéseibe beleállítva ábrázolja. A bányászattörténet, elsősorban Modesto Bargallo alapvető műve[42] és általában a gazdaságtörténet nem követte a mezőgazdaság és ipar (bányászat) kölcsönhatásainak finom elemzésére sugalló eljárását. Ezen az úton tovább lehet eljutni, mint a R. Romano által felújított neofiziokratizmus.[43] Cañete a spanyol korona érdekeiből kiindulva veszi észre a különböző gazdasági pólusok közti forgalom jelentőségét. Szerinte fő cél „támogatni a belső kereskedelmet az egyes tartományok között, amely alapja az országon kívüli kereskedelemnek és fő forrása az állam jólétének". Ez a formula közel áll a munkamegosztáson alapuló belső piac fogalmához, amely a latin-amerikai felvilágosodás irodalmában a „gazdaság diverzifikációja" programjával kapott polgárjogot.

[37] Fomento ultramarino e mercantilismo: a Companhia Geral do Grão-Pará e Maranhão (1755—1778). Revista de História, 66, 1966. 426. l.

[38] Összefoglalást ad *Jean Sarrailh:* L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle. Paris 1964. (2. kiad.) 543—571. l.

[39] Guia histórica 514. l.

[40] Uo. 157—158. l.

[41] Uo. 521. l.

[42] La mineria y metalurgia en la America española durante la época colonial. México—Buenos Aires. 1953.

[43] Una economia colonial: Chile en el siglo XVIII. Buenos Aires. 1965. 53—57. l.

A termelés jelen állapotában nem alkalmas az áruforgalom élénkítésére, e termékek „nem kívánnak pénzforgalmat, nem vonzanak pénzt ezekbe az országokba, mivel Európában értékelik fel őket a kurrens árakon... úgy, hogy termékeinket sohasem lehet visszakapni effektív értékükben és számolópénzben". A felvilágosult abszolutizmus gyarmati teoretikusa eljut annak kimondásáig, hogy a gyarmati függés az áruforgalom törvényeit, az értéktörvényt lehetetlenné téve megfosztja magát is attól a felhalmozástól, amelyből a kincstár lényegesen nagyobb hasznot húzhatna! Arra Cañete nem gondolt, hogy e növekvő felhalmozás és áruforgalom szükségszerűen a feudális gyarmati függés felszámolásához vezetne.

A gazdasági függés egyik legkedvezőtlenebb következménye a negatív kereskedelmi mérleg. „Mivel amit eladunk alig éri el a tizedrészét azoknak a árucikkeknek, amelyeket vásárolunk, szükséges, hogy ez a nagy különbség befolyásolja az ezüst és egyéb javak termelését Amerikában. Ugyanilyen érveket használ a mi politikai tudósunk Ustariz, amikor bebizonyítja Spanyolországnak a saját pénzétől való megfosztását az idegen nemzetek által..." Tehát Cañete a fejlődés három típusát rajzolja fel: az iparosodó nyugati országokét, a tőlük függő gyarmattartó Spanyolországot, és magukat az „Indiákat", ahol mind az előzőek fölénye, mind az anyaország előjogai tényezőivé lesznek az elmaradottságnak.

Mind az áruforgalom, mind a bányászat oldaláról nézve kimondatlanul is előbukkan a felső-perui gazdasági krízis központi figurája, a parazita és eladósodott azoguero, aki a régi módon immár nem képes vállalkozói tevékenységét megfelelő szinten tartani. Hogy szerepét megérthessük, lássunk néhány *hanyatlási szimptómát.*

Cañete idejében már 5000 tárna, illetve nyílás volt a Cerro Ricóban, amely 1873-ig 820 513 893 peso és 6 real értékű ezüstöt adott. Ebből a spanyol korona évi másfél milliónyi illetéket, quinto-t vágott zsebre.[44] Az első évtizedekben a Cerro Rico 1545-ös felfedezése után az ércek oly rendkívül dúsak voltak, hogy 1 mázsából 1/2 mázsa ezüst került ki.[45] Az amalgámozás bevezetésének évtizedeire sötét árnyként borult a higany magas ára, az eljárás során tapasztalható nagy higanyveszteség és a természeti környezet átalakulása, amely az olvasztásnál tüzelőanyagként használt *hicho* eltűnésében, az olvasztási költségek növekedésében nyert kifejezést.

A technológiai hanyatlás problémáit A. Barba nyomán Cañete részletesen elemzi. A nagy fémveszteség legfőbb okát a szakértelem hiányában látja. A „beneficiadores" tudatlanságát több helyen érinti, a munkaszervezet egész rendszerét bírálja. Az őrlés és mosás által kialakuló nagy veszteségeken kívül részletesen tárgyalja a higanyveszteséget is, ami a korszerűtlen eljárások következménye.[46] Azzal a következtetéssel zárja elemzését, hogy „jelenleg

[44] Guia histórica, 51. l.

[45] Potosi hőskorára *Joseph de Acosta:* Historia natural y Moral de las Indiás. Sevilla. 1590. *Alvaro Alonso Barba:* Arte de los metales 1640. *S. de Sandoval y Guzmán:* Pretensiones del Potosi. 1634. *Alexandre Humboldt:* Essai politique sur le Royaume de la Nouvelle Espagne, 1808, azóta több kiadás. *Modesto Bargallo:* La mineria 74—76. l. stb. *Lewis Hanke* bevezető tanulmánya *Luis Capoche:* Relación general de la villa imperial de Potosi 1959-es kiadású művében. Biblioteca de Autores Españoles CXXII. Madrid. Jó bibliográfiát ad idézett művében: The Imperial City of Potosi. Hasznos hozzájárulás az összkép kialakításához *M. Helmer* francia kutató munkássága, aki csaknem 1 évet töltött Potosi zordon klímájában a levéltárak tanulmányozá·ával.

[46] Guia histórica, 63—72. l.

több higany vész el, mint azelőtt és hogy Mexikóban kevesebbet használnak fel, mint itt", az ezüst minősége rosszabb, mint korábban volt.

Potosi ezüsttermelése szoros összefüggésben volt a perui Huancavelica higanybányáinak gazdagságával. Ámde a higanyszállításnak nagy természeti akadályokat kellett legyőznie, Huancavelicából Potosiba az Andok zordon, 3000—4000 méter magas láncain kell átkelni. Egy út Potosi és Lima között 4 hónapot vett igénybe, ugyanakkor Buenos Airestől csak 62 napnyi utazás választotta el a Villa Imperialt.[47] Innen van az, hogy Potosi gazdagsága egyre inkább Buenos Aires felé orientálódott, és az argentín öszvérkaravánok, az öszvérimport jelentősége egyre nőtt.[48]

Potosinak a Rio de la Plata Alkirálysághoz való csatolása a felvilágosult abszolutizmus adminisztratív reformjainak egyik eredménye volt. A déli szubkontinenst magában foglaló Perui Alkirályságból már a XVIII. század első felében kiszakították az Új-Granadai Alkirályságot, majd 1776-ban Buenos Aires-i kereskedelmi központ fontosságának megfelelően sor került a Rio de la Plata felállítására. Csupán Peru maradt a régi Perui Alkirályság keretein belül. Cañete még ebből is egy részt, Tarnapaca vidékét Rio de la Platához javasolja csatolni, mivel az ottani Guantajaia bányáinak ezüstérceivel nagymértékben fel lehetne lendíteni Potosi fáradó ezüstfeldolgozó üzemeit, ingenióit.[49]

A közigazgatási átrendezést követte az intendantúra-rendszer bevezetése, amire Rio de la Platában 1782-ben került sor.[50] Elsősorban gazdasági feladatokat látott el, célja a visszaélések megszüntetése, a termelés fellendítése volt. 1786-ban Potosi vezető testülete, a Cabildo kedvezően nyilatkozott az intendantúra munkájáról, bár meglehetősen általánosan és homályosan fejezte ki magát.[51] Cañete elragadtatása és várakozásteli álláspontja az előzményekből érthető. Hevesen bírálja a korrupt közigazgatást, szerinte a termelés, a gazdasági virágzás egyik legfőbb akadályát, amely a *corregidori* rendszerben testesült meg.

A corregidorok, a korona helyi funkcionáriusai mind a kincstárt, mind a szegény indiánokat becsapják adóbeszedői minőségükben, a törvények megszegésével kereskedelmi tevékenységet folytatnak, visszaélnek előjogaikkal. A corregidor „a gazdaságot harácsolássá változtatta; a szabadság eszközeivel visszaélve azt rabszolgasággá tette; elterjesztette a kereskedés iránti megvetést. . ." és így folytatódik a bűnlista.[52] Ennek a corregidori korrupciónak megfelelő szövetségesei a törzsfőnökök, a cacique-k és a viszonteladó kereskedők, a „járkiri"-k, akik felsrófolták az árakat. A „canchero"-k, mint a nyomor haszonélvezői uzsorakölcsöneikkel tették tönkre az indiánokat.[53] A képet a

[47] *Rudolfo Puiggros:* i. m. 47. l.

[48] A kérdésre legújabban *Nicolás Sánchez-Albornoz:* La extracción de mulas de Jujuy al Perú. Fuentes, volumen y negociantes. Estudios de Historia Social. Universidad de Buenos Aires. Núm. 1. 1965. 107—120. l.

[49] Guia histórica 25—32. l.

[50] A kérdésre összefoglalóan *F. Morales Padrón:* Historia General de América. Manuel de Historia Universal, Tomo V. Madrid 1962. 744—746. l. (itt az évszám tévesen 1783).

[51] *John Lynch:* Intendants and Cabildos in the Viceroyalty of La Plata, 1782—1810. Hispanic American Historical Review vol. XXXV. No. 3. 1955. 355. l. Lynch kitűnő monográfiát is írt e témáról: Spanish Colonial Administration 1782—1810. The Intendant System in the Viceroyalty of the Rio de la Plata. London. 1958.

[52] Guia histórica 516—517. l.

[53] Uo. 500—502., 507. l.

kormányzat által megtűrt „ckaccha"-k egészítik ki, akik közönséges rablókként lopják el a Cerro kincseit.[54] A közigazgatási anarchia lehetetlenné tette a hatóságok számára az árszabályozást, a corregidorok ugyanis teljes szabadkezet adtak a városi tisztviselőknek, az alcadeknak, akik „ennek a tekintélyével visszaélő hatalomnak az árnyékában függetlenül mozogtak".[55]

A III. Károly-féle felvilágosodott abszolutizmus híve, Cañete e sötét kép ellenére is optimista, hisz az állam regenerációjában, ezt a tömegek fékentartása egyedüli biztosítékának tartja, és a bányászat fellendítését a mexikói „Ordenanzas" 1785-ös itteni bevezetésétől várja.[56] A bányaalkotmány jelentőségének túlbecsülése azonban nem viszi őt jogászi illúziók területére. Részletesen foglalkozik a természettudomány nyújtotta lehetőségekkel és konkrét kiutat vázol fel, amelynek főbb részletei jól érzékeltetik a hanyatló potosi gazdaság ellentmondásosságát.

Javaslatai között szerepel a rézbányászat adta lehetőségek kihasználása. A réz a számolópénz nyersanyagát és az ezüstkészítés egyik elemét jelenti.[57] Felhívja a figyelmet a fatermelésre is, a fa ugyanis az ingenio tartozékainak nyersanyaga. Fontosnak tartja olyan manufaktúrák létesítését, amelyek a bányászattal és az agrártermékekkel vannak összefüggésben, főleg az ezüstmívességet, gyapjúipart, bőripart emeli ki. Mind a fémfeldolgozás, mind a fogyasztás szempontjából sürgeti a sókitermelés megindítását.

Az iparral alátámasztott bányászat az ezüstkimerülés hátrányait jól ki tudná egyenlíteni. Befektetést, tőkésítést államkölcsön útján lehetne eszközölni, a Banco San Carlos közreműködésével. Ámde a vállalkozó azoguerók jelenlegi hitelei improduktív célokra, az eladósodott bányatulajdonosok fenntartására és fényűzésére szolgálnak. „Minden évben ötven-hetvenezer ezüst pesót osztanak szét az azoguerók között a San Carlos Bank állományából, de alig van köztük, aki ezt a segítséget felhasználná", a felvett összeg nagy része „fiestákra", adósságok törlesztésére folyik el, „úgyhogy van azoguero, aki négy-hatezer pesót kap a fémfeldolgozó üzemének munkáslétszáma alapján, de biztosra lehet venni, hogy nem használ fel (az üzemre) többet, mint egy ezret". Sokan annyira el vannak adósodva a bankkal szemben, hogy a felvett hitelből egy pesót sem kapnak kézhez.

A diagnózis pontos, *az azoguerók parazitizmusának* minden jegye benne foglaltatik. A bűvös kör bezárul: az azoguero a munkaerőt a pénzgazdaság gyengesége miatt sem tudja kellően megfizetni: „van olyan azoguero, akinek nincs 20 ezüst pesója apróban, hogy megfizesse . . . a napszámot, a mita-indiánokat".[58] Váltópénz hiányában a Banco San Carlos sem fizetett rendszerint pénzzel, ami működésében nagy zavarokat okozott. A beváltáson, hitelügyleteken kívül fő funkciója a víztelenítési munkák finanszírozása volt, ami 389 535 peso invesztálását kívánta meg.[59] Gyarmati körülmények között a

[54] Uo. 58., 622. l.
[55] Uo. 508., 335. l.
[56] Erről *Modesto Bargallo: i. m.* 308—315. l.
[57] Javaslatai a Guia első részének „párrafo único"-jában, 275—285. l.
[58] Uo. 198. l.
[59] *Julio Benavides M.:* Historia bancaria de Bolivia. La Paz. 1955. 13—14. l. A bank története mai napig nincs megírva. Az elvizesedésről, mint Potosi bányászata hanyatlásának egyik legfőbb jelenségéről a magyarországi jezsuita *Eder Xaver Ferenc* is hasznos megfigyelést ad rendkívül becses munkájában: Descriptio provinciae moxitarum in regno peruano. Budae. 1791. 26. l. A szerző halála után kiadott tanulmány a Mojos

természeti gazdálkodásra épült hanyatló nemesfém-monokultúra elzárja a regenerálódás útját az azoguero vállalkozás elől.

Maradt a mita, mint a munkaerő-ellátás, a bányamunka-szervezet egyedüli alapja. A mitára azonban az 1780-as „forradalmak" halálos csapást mértek, ami nem kerüli el Cañete figyelmét sem: „indiánjaink nemcsak kellemes, hanem hasznos örömet találtak felszabadulásukban."[60] Az indián felkelések csak utolsó stádiumát jelentették a kényszermunka rendszer hanyatlásának, amelyet már a mita-indiánok számának korábbi csökkenése is jelzett, nem beszélve a munka értékének kétességéről.

Anélkül, hogy a mita szétágazó kérdéskörével foglalkoznánk, néhány adat közlésére szorítkozunk. A potosi mitához 16 tartományból 139 falu tartozott. Míg az *állandó* mitayo-k száma 1577-ben 4724 volt, e szám 1696-ban már 3868-ra csökkent, a XVIII. század második felében már nem haladta meg a másfél ezret. A turnusok hetenként váltották egymást, minden indián évi 17 hetet és 2 napot dolgozott, az egyes turnusok után 2 heti pihenője volt.[61] A mita-munka intenzivitását és roncsoló, demoralizáló hatását, az alkoholizmussal, cocaismo-val való összefüggését, a mezőgazdaságra gyakorolt pusztító hatását a bolíviai történészek és írók pártállásra való különbség nélkül elítélik. Mindössze a reakciós spanyol M. Ballesteros Gabriois veszi védelmébe, nem tartván „kellemetlennek". [62] A Túpac Amarú felkelés legfőbb oka a mita-kizsákmányolás volt. Az elégedetlenség 1795-ben újra felütötte a fejét, és egyik meghatározója lett az indiánok felszabadító háborúban való magatartásának.

Újabban G. Ovando-Sanz fontos, a mitára és az azoguerók gazdasági problémáira vonatkozó dokumentumokat tett közzé a függetlenségi háborút közvetlenül megelőző évekből.[63] Egy 1804-es iratból megtudjuk, hogy az azonuerók helyzete súlyos volt, hiányzott a munkaerő és a higany. Jellemző eset, hogy a punoi intendáns nem engedte Potosiba mitára a kerület indiánjait. Pugo a Perui Alkirálysághoz tartozott, de a potosi Superintendente de la Mita főséget gyakorolt az ottani mita-hálózat felett is, a király engedelmességre intette a punoi tisztviselőt.[64] Már egy korábbi, 1801-es felterjesztés is az azoguerók „katasztrófájáról" számol be: nincs tőke, hiányzik a higany, az azoguerók kénytelenek magánosoktól is segítséget kérni. Nagy az „árfeszültség", állami segélyt, 200 000 peso kölcsönt várnak.[65] 1807-ben az azoguerók a kormányzó-intendánstól kérnek segítséget, hogy biztosítsa az indián munkaerőt. „Indiánok nélkül nem létezhetnek bányák."[66]

---

tartomány természeti, néprajzi leírását tartalmazza. Ismerteti *Márki Sándor:* Földrajzi Közlemények, 1884. Modern kiadása és értékelése hiányzik.

[60] Guia, 518—519. l. Az indián felkelések éppen Chayantából indultak ki. Vö. *A. Valencia Vega:* Julián Tupaj Katari caudillo de la liberación india. Ensayo de interpretación. Buenos Aires. 1950. 104. l.

[61] Gabriel René-Moreno: La mita en Potosi de 1795. Revista del Instituto de Investigaciones Históricas. Potosi. Vol. I. 1959—1960. 9. l. Az alkalmilag foglalkoztatottak száma sokkal magasabb. Pl. 1633-ban 40 115. Vö. *Luis Paz:* Historia general del Alto Peru hoy Bolivia. I. 1919. 318. l.

[62] Descubrimiento y fundación del Potosi. Zaragoza 1950. 35. l.

[63] Siete documentos ineditos sobre la mita de Potosi. Revista del Instituto de Investigaciones Históricas. Potosi. Vol. I. 1959—1960. 46—73. l.

[64] Uo. Documentos V. 68—69. l.

[65] Uo. Documentos III. 62—63. l.

[66] Uo. Documento VII. 71—73. l.

Munkaerő és tőkehiány a potosi bányagazdaság két fő problémája. A spanyol kormányzat végnapjaiban nem lehetett várni megoldásukat. Itt kell keresni az azoguerók anyaországgal szembeni ellenzékiségének gyökerét. Az intendantúrával szembeni ellenszenvük csak másodlagos tényező. A *Gremio de Azogueros* régóta jól szervezett testület volt, külön érdekek mozgatták. Az azoguerók politikai előjogokat élveztek, befolyásuk a város és a környék életére döntő volt mind a virágzás, mind a hanyatlás korszakában. Cañete tudatosan törekszik az azoguero oligarchia politikai helyzetének megszilárdítására és gazdasági alapjának megreformálására az új közigazgatási keretek között. Az adott történeti helyzetben ez lehetetlen. Írónk szavai ezt tudtán kívül is igazolják. Amikor az Ordenanzas de México kiegészítéseképpen a különböző pénzbüntetéseket sorolja fel javaslatként, legtöbbnyire a bányáikat elhanyagoló, az új feltárásokat akadályozó, munkásaikat bántalmazó azoguerókról van szó.[67] Ugyanakkor javasolja, hogy a koronával szemben eladósodott azoguerók is tölthessenek be funkciót a városi kormányzatban és megőrizhessék nemesi privilégiumaikat.[68]

Egy elaggott réteg ostorozása és ösztönzése a felfrissülés érdekében az intendantúra érdekeit védelmező Cañete karrierjének megtöréséhez vezetett, de már nem használt az azogueróknak sem, akik között a gazdasági hanyatlás teljes demoralizálódásra vezetett. Humboldt néhány évvel később az azoguerók konzervativizmusának és önzésének tulajdonította a potosi nemesfémtermelés hanyatlását.[69] A hanyatlás társadalmi következményei közül mi a felhozott potosi „autonomismo"-t emeljük ki, amelynek két meghatározott mozgástörvénye van. Egyrészt távolítja a kreol azoguerókat a spanyol államtól, amely nem képes bedobni nekik a hullámok közé az oly áhított gazdasági mentőövet, hitelképtelen és tőkeszegény, a szükséges munkaerővel nem tudja ellátni őket. Másrészt szembe állítja a felvirágzó Buenos Aires-i kereskedelmi tőkével, amelynek a higanyszállítás révén ki vannak szolgáltatva. Innen van, hogy az 1810—1825-ös függetlenségi háborúban a bolíviai államiság súlypontja az Altiplano bányavidéke lett Potosival mint gazdasági ütőérrel, Chuquisacával (Sucre) mint adminisztratív-intellektuális központtal.

A potosi intendantúra súlyát jól le lehet mérni abból is, hogy a XVIII. század végén az innen származó királyi jövedelem 1 435 140 peso volt, míg a későbbi főváros, az északi vidékek gazdasági központja, La Paz mindössze 340 000 pesóval járult ehhez.[70] Kereskedelmének egyik legfőbb tétele, a Yungasból származó coca is főleg Potosi piaca felé irányult. Potosi hanyatló állapotában is magasan uralta az alto-perui ezüsttermelést:[71]

Cerro Rico	évi	255 411 marco
Chichas tartomány	évi	52 595 marco
Porco	évi	38 902 marco
Chayanta	évi	27 354 marco
Lipez	évi	12 964 marco
Oruro és Chucuito	évi	111 275 marco
		498 501 marco

[67] Guia histórica 740—741. l.
[68] Uo. 642—643., 645. l.
[69] Ensayo politico sobre el Reino de la Nueva España. III. köt. Mexico. 1941. Idézi és bírálja *M. Bargallo:* i. m. 339. l.
[70] La Paz en su centenario 1548—1948. II. Monografia histórica. La Paz. 1948. 21. 31.
[71] Monografia de Potosi. Potosi. 1892. Prólogo XV. l.

Potosi a köztársasági korszak első évtizedeiben megőrizte gazdasági hegemóniáját.[72] Az 1846—1847-es népszámlálás szerint Potosi 16 711 lakosával a negyedik helyre szorult La Paz (42 849), Cochabamba (30 396) és Sucre (19 235) mögött.[73] Ugyanakkor azonban a Cerro még mindig majdnem az ország ezüsttermelésének a felét adta.[74]

Cerro	107 054 peso
Porco	39 526 peso
Chay	24 379 peso
Chichas	35 287 peso
Pospo	6 705 peso
Oruro	7 642 peso
Carangas	370 peso
Sicisica	2 310 peso
Inquisivi	819 peso
Chafalonia	1 810 peso

Ekkor még a tartomány állattenyésztése is jelentős, juhállománya számban közvetlenül La Pazét követi, lámaállománya harmadik a 9 tartomány között, ökörállománya a negyedik a rangsorban.[75] Potosi forgalma a legnagyobb Cobija kikötőjében.[76] Kereskedelme főleg Argentína felé irányul, és a mérleg szinte teljesen negatívnak bizonyul: 246 600 peso behozatallal szemben 14 000 peso kivitel. A 232 600 pesónyi különbözetet Potosi nemesfémmel egyenlíti ki.[77]

A külkereskedelem kedvezőtlen jellege tekintetében Potosi nem kivétel, 1846-ban a külföldi behozatal 3 772 881 peso volt, míg a kivitel csupán 491 767 peso.[78] Ez az adat csak egyik jelzője annak a hanyatlásnak és gazdasági kiszolgáltatottságnak, amely a függetlenedés után az új állam fejlődését jellemezte. A nemesfém ekkor már nem fedezte országosan a behozatalt, annál több mint félmillió pesóval volt kisebb értékű. 1830—1846 között a nemesfémtermelés 14 316 146 pesóval maradt el a behozatal értékétől, ami a nemesfémtartalékok kimerüléséhez vezetett.[79] Ebben a negatív mérlegű külkereskedelemben érthetően kulcspozíciót kellett elfoglalnia a megcsappant, de viszonylagosan még mindig jelentős potosi ezüstnek. Minthogy a 3 772 881 peso behozatalból 2 457 781 peso a „tengerentúli" országokra esik, állíthatjuk, hogy a potosi nemesfém abban a folyamatban, amely a bolíviai gazdaságot kiszolgáltatta a fejlett európai és észak-amerikai tőkés piacoknak, döntő szerepet kapott.

A gazdasági élet nemzeti kereteinek, a csírázó belső piacnak a védelmére irányuló protekcionizmus Bolíviában nem jutott el a politika szintjéig,

[72] Vö. a francia kutató beszámolóját, *Alcide d'Orbigny:* Voyage dans les deux Amériques. Paris. 1867 (az 1853-as mű második kiadása). 281. stb. l.
[73] *José Maria Dalence:* Bosquejo estadistico de Bolivia. Chuquisaca. 1851. 199. l.
[74] Uo. 298. l.
[75] Uo. 276. l.
[76] Uo. 309. l.
[77] Uo. 311. l.
[78] Uo. 303—304. l.
[79] Uo. 306. l.

irodalmi, alig észrevett közgazdasági elméleti álláspont maradt.[80] Ily módon az idegen, elsősorban angol tőke, a külső piac eszközévé vált nemesfém monokultúra fejezte be a társadalmi munkamegosztás útjának eltorlaszolását, és a bolíviai gazdaság egy szétroncsolt, latifundiumokra épült mezőgazdasággal érkezett el az ón-korszakba a XIX. század végén. Az első nagyobb ónbányák megnyitása után, 1902-ben az export 2 285 150 bolíviano volt, ám ebből még 500 000 esik az ezüstre és *már* ugyancsak 500 000 az ónra.[81] Az 1952-es forradalom után, 1956-ban az ország exportjának 93,2 %-a érc, elsősorban ón.[82]

Az ón-monokultúra már nem Potosihoz, de továbbra is az Altiplanohoz kapcsolódik. Az Andok magas fennsíkjának a bányászaton kívül mind a gyarmati, mind a köztársasági korszakban a tengerhez való közelsége kölcsönzött gazdasági jelentőséget. Ez a zóna lett a bolíviai államiság támpillére is. A tengerpart elvesztése és az óntermelés révén megszilárdult imperialista függés a belőle származó elmaradottsággal együtt averziót keltett az Altiplano iránt, és egyre kívánatosabbá tette a hatalmas keleti trópusi tartományokat. „A forróégövi zóna alkotja Bolívia jövőjét."[83] A kelet felé vonulás jelszava a társadalmi feszültség levezetésének egyik, elsősorban reakciós célok szolgálatában álló módozata lett a modern Bolíviában. A valóságban a belső piac még nem képes e zóna hatékony beolvasztására.

A három földrajzi zóna közötti gazdasági kapcsolatok mai napig meglehetősen gyengék. Ennek oka nem az annyiszor emlegetett földrajzi akadályok, a „dislocamiento geográfico",[84] hanem a fejletlen árutermelés. A földrajzi tényezők szerepének túlbecsüléséből egyrészt a túlzott nemzeti öntudat táplálkozik, Bolíviát A. d'Orbigny nyomán a „világ szintézisének"[85] vagy a „kontinens szívének", a „boltív zárókövének" minősíti. Másrészt a *mediterraneidad,* a tengerektől való elzártság, a szomszéd országokkal szemben elszenvedett vereségek és az elmaradottság a bolíviai állam önmagában való életképtelenségének tételét indukálta egyesekben. A 30-as években egyidőre divatos „amerikai Svájc" (Federico-Avila) semlegességi teóriája után a Peruval való újraegyesülés programja jelent védekezést az ellen a tragikus valóság ellen, hogy az ország a szomszédok és az imperialisták prédája („feudo común") lett.[86]

Bolívia földrajzi jelentősége az óntól függetlenül is nagy az Amazonas vidék, az argentin síkság és a Csendes-óceán között. Ez a körülmény azonban

[80] José María Dalencén, e rendkívül tiszta látású statisztikuson, kiváló hazafin kívül *J. Prudencio:* Principios de economia politika aplicados al estado actual y circunstancias de Bolivia. Sucre. 1845. *Guenaro Dalens Guarachi:* Curso elemental de economia politica. La Paz. 1856. A bolíviai gazdasági elmélet e klasszikus szakaszáról szól idézett tanulmányunk (Reflexiones stb.).

[81] Sinopsis Estadistica y Geográfica de la República de Bolivia. Tomo II. 1903 12—13. l.

[82] *Nuflo Chavez Ortiz:* El signo del estano. Enjuicimiento histórico de medio siglo. La Paz. 1961. 87. l. Vö. *René Ruiz Gonzales:* La economia boliviana y el comercio exterior. Ozuro. 1955. 48—56. l. *K. E. Livancev, S. I. Vidgop:* Bolivija. Leningrad. 1963.

[83] *Jorge Pando Gutierrez:* Bolivia y el Mundo. Tomo II. La Paz. 1947. 13. l. *Gomzalo Romero:* Reflexiones para una interpretación de le historia de Bolivia, 163. l.

[84] *A Valencia Vega:* Geopolitica en Bolivia, 237—241. l.

[85] Bolívia földrajzi egységét először a spanyol Carlos Badia Malagridával vitatkozva *Jaime Mendoza* mutatta ki: El factor geográfico en la nacionalidad boliviana. Sucre. 1925.

[86] *Julio Alberto d'Avis:* El Estado boliviano y la unidad peruana. Cochabamba. 1944. „Bolívia egy fekély", mely csak mások ambíciójának felkeltésére alkalmas. 5. l.

majd csak akkor kap reális értelmet, ha a dél-amerikai monokultúrák és más gazdasági egységek közötti kapcsolat, a kontinensen belüli áruforgalom lényegesen felfokozódik.

A mi kérdésünknek, a bolíviai államiság létrejöttének megközelítő megválaszolása sem annyira a földrajzi tényezők elemzését, mint inkább egy tájegység gazdasági életét meghatározó bányamonokultúra társadalmi következményeinek figyelembevételét kívánja meg. Az Audiencia de Charcas területén létrejött bolíviai állam nem érthető meg a potosi nemesfémtermelés szerkezeti átalakulása és az azoguero-válság nélkül.[87] Nem „a lehetséges perui expanzió és a lehetséges argentin expanzió" elleni védekezés teremtett egy „kontinentális egyensúlyt" biztosító államot az Andokban, amint egyesek fogalmaznak.[88] Sucre megosztó politikája, a „doktorok" taktikázása is legfeljebb csak a kivitelezés szubjektív tényezői közé tartozott. A feudális arisztokrácia osztályérdekei jelentős szerepet kaptak az új állam létrejöttében, de mai napig tisztázatlan kérdés, hogy azt milyen tényezők választották el az alsóperui (mai Peru) királypárti földbirtokos osztálytól. A függetlenségi harcok kezdetén még Potosi, La Paz, Oruro, Chuquisaca cabildói kérték Felső-Peru visszacsatolását a Limai Alkirálysághoz, hogy elhatárolják magukat az argentin „portenoktól".[89] Hogy mégis a Peruval való egyesülés programjának Santa Cruz, a későbbi elnök körül tömörülő hívei kisebbségben maradtak, abban jelentősebb körülmények játszottak közre, mint a taktikai meggondolások.

Felső-Peru vezető oligarchiája sajátosan vegyes összetételű volt és a földbirtokosi érdekeket jobban átszőtték a bányászat azoguero-szempontjai, e réteg társadalmi törekvései mint a szomszédos Alsó-Peruban, amely egyébként is Huancavelica 1786-os bányaomlása után a higany révén a bolíviai uralkodó rétegekre gyakorolt vonzóerejét elveszítette.[90]

Rövid, a lényegesebb összefüggésekre korlátozódó áttekintésünkben a „Dél-Amerika Tibetjének" létrejöttét meghatározó történelmi erők bonyolult játéka bontakozik ki. Az európai kutató csak óvatosan lépegethet az ilyen új ösvényeken, általánosabb következtetésekre csak szélesebbkörű tanulmányok után juthat egy módszertani szempontból különösen nehéz képletű kulcs-ország történelmének elemzése során, amelyet a hazai kutatások csak kezdő fokon világíthatnak meg, a külföldi érdeklődés pedig az általánosságok és a kuriózum-vadászat szintjén kezeli, vagy egyáltalán nem ismeri, illetve szándékosan félreismeri.[91]

[87] Az Audiencia „sajátos jellegének" négy ismérve *Antonio Diaz Villamilnál:* Curso de historia de Bolivia. I. La Paz. 1950. (15. kiad.) 154. l.

[88] *Jorge Basadre:* Historia de la República del Perú. Tomo I. 71. l. *Jorge Escobari Cusicanqui:* El derecho al mar. La Paz. 1964. 15. l.

[89] *M. Rigoberto Paredes:* La Fundación de Bolivia, 28. l.

[90] Az 1786-os esemény jelentősége eddig sehol sem kapott értékelést, a tényt röviden leírja *Modesto Bargallo* i. műve, 341—342. l.

[91] A spanyol—amerikai függetlenségi háború, az Independencia korszakának történeti meghatározóiról és a függetlenedés, állammá válás formai tényezőiről egyedül *Richard Konetzke* vetett fel ösztönző gondolatokat: Perspectiva de investigación de la historia politica y social de Hispanoamerica. Revista de Indias. 76. 1959. abril-junio. Bolíviáról azonban ő sem tesz észrevételt. Egyes szovjet munkák is alábecsülik az államalakulást meghatározó sajátos tényezőket. Vö. *Livancev-Vidgop:* i. m. 10. l. „Felső-Peru nem mutatott önállóságot sem gazdasági, sem a nemzeti földrajzi és más sajátosságok szempontjából." A modern hivataltörténet észreveszi a Bolívia alapját alkotó Audiencia de Charcas jellegzetes egységét, azt, hogy itt nagyobb volt az ellenzék az intendantura-rendszerrel szemben, de a cabildo—intendantura ellentét mögött nem találja meg a rugó-

Т. Витман:

Экономический-общественный фон возникновения одного из Южно-Американских государств

Резюме

Настоящая статья включается в дискуссии о том, какие признаки и закономерности создания южно-американских государств. Специалисты раздвоения подкоролевства в Перу видели в субъективных факторах — в «коломбианисмо» маршала Сукре, в политике Оланета, в антипатиях, возникших против аргентийских войск. Несмотря на то, что значение серебрянных копий Потоси признается исторической литературой, самых предпринимателей копий — *асугеро*, их экономических интересов и определенного последними их поведения никто не расследовал.

Данные, приведенные Банко Сан Карлосом, убедительно раскрывают перед нами задолжение асугеро в десятилетия, предшествовавшие освободительной войне. В то же время историческая литература указывает на противоречия между слоем асугеро в Потоси и торговцами Буэнос-Айреса. Однако, экономическая гегемония Потоси известна лишь очень однабоко и неполно, что является очень сожалительным и потому, что именно общественными последствиями экономического упадка были подняты факторы, определившие организацию верхнего Перу в самостоятельное государство.

В том, что сторонники воссоединения с Нижним Перу остались в меньшинстве, значительную роль сыграли интересы собственников копий и связанных с ними тесным образом крупных землевдадельцев. Этими вопросами и занимается настоящая статья. Паразитизм и упадок асугеро получает пластическое освещение в огромной работе Канете, которая до сих пор не была использована исторической литературой с этой точки зрения. И в дальнейшем является задачей разработка того ценного материала, хранящегося в архиве в Сукре о Кабилдо из Потоси. Потоси к этому времени уже потерял историческое значение, но он оказался даже в своем упадке пригодным стать ядром образующегося нового государства. В освободительной войне 1810—1825 гг. бассейн Алтиплано стал центром притяжения боливийского государства с Потоси в качестве экономического, и Чукисака в качестве политического и интеллектуального центра. Асугеро не могли ожидать разрешения своих проблем от метрополия (отсутствие капитала рабочей силы), не были заинтересованы в присоединении к Лиме, потерявшей запасы ртути и находившейся в упадке, надохились в конфликте с торговой гегемонией Буэнос Айреса. Мы знаем весьма мало о Потоси времени войны, детальная разработка этого полутора десятилетия была бы весьма полезной.

T. Wittman:

Quelques facteurs économiques et sociaux de la constitution d'un État sud-américain: la Bolivie

Résumé

L'article se rattache aux discussions appelées à déterminer les critères et les lois de la constitution des États sud-américains. Les spécialistes de la question ont cru trouver les causes de la division en deux de la vice-royauté péruvienne dans des facteurs subjectifs

kat. *J. Lynch* ugyan megállapítja a potosi nemesfémbányászat hanyatlásának egyes okait, de az azoguerókkal nem foglalkozik, a cabildon keresztül érvényesülő befolyásukat sem érinti. Spanish Colonial administration 1782—1810, 144—146., 147—250. l. Meggyőződésünk, hogy kardinális jelentőségű lépés lenne a bolíviai állam előtörténetének megvilágítására a potosi cabildo anyagának feldolgozása, amely a sucrei Archivo Nacional de Bolivia-ban hever szinte érintetlenül.

comme le «colombianismo» du maréchal Sucre, la politique d'Olaneta et l'aversion contre les troupes argentines. Malgré l'importance essentielle que l'histoire attribue aux mines d'argent de Potosí, les *azogueros* exploitant ces mines et leur conduite, déterminée par leurs intérêts matériels, n'ont pas encore fait l'objet d'études jusqu'à l'heure actuelle.

Les documents de la Banco San Carlos montrent d'une façon probante l'endettement des *azogueros* pendant les décades ayant précédé la guerre d'indépendance. La littérature historique n'ignore pas non plus les différends qui avaient opposé les azogueros de Potosí aux commerçants de Buenos Aires. Par contre, nos connaissances sur l'hégémonie économique de Potosí restent fort unilatérales et comportent encore de nombreuses lacunes. C'est d'autant plus regrettable que les conséquences sociales du déclin économique avaient fait intervenir directement les facteurs qui ont déterminé la constitution en un État indépendant du Haut-Pérou.

Le mise en minorité des partisans de la réunification avec le Bas-Pérou s'explique en grande partie par les intérêts des propriétaires de mines et des propriétaires terriens, étroitement liés à l'exploitation minière. C'est ce qui est analysé par la présente étude. Le parasitisme et le déclin des azogueros sont fort bien mis en relief par l'étude magistrale de Cañete, que l'historiographie a manqué d'utiliser sous ce rapport. Une tâche importante qui reste à faire consiste à analyser le précieux matériel conservé aux archives de Sucre sur le Cabildo de Potosí. S'il est vrai que Potosí avait déjà perdu son rôle historique universel à cette époque, il n'en pouvait pas moins constituer, même à son déclin, le noyau économique d'un nouvel État en formation. Au cours de la guerre d'indépendance de 1810—1825, la région minière de l'Altiplanox avait acquis une importance majeure dans l'État bolivien, avec Potosí comme centre économique et Chuquisaca comme centre politique et intellectuel. Les azogueros ne pouvaient pas espérer de la mère patrie la solution de leurs problèmes (manque de capitaux et de main d'oeuvre), ils n'étaient point intéressés à l'union avec un Lima en pleine décadence perdant ses ressources en mercure, et se trouvaient enfin opposés au rôle commercial de premier plan joué par Buenos Aires. On sait très peu du Potosí des années de guerre, bien que l'étude détaillée de l'histoire de ces quinze années promette d'être d'un sérieux profit.

Hanák Péter:

Az üzemtörténet kutatásának problémái

Ennek a tanulmánynak nem a magyar üzemtörténeti irodalom ismertetése és méltatása a célja.* Elsősorban nem az eddigi eredmények összegezésére, hanem a kutatás és feldolgozás során felmerült módszertani kérdések, a hasznosítható és a terméketlen megoldások, közhasználatú szóval: a „problémák" jelzésére, általánosítására törekszik. Az üzemtörténetírás problémáiról, gondjairól egyáltalán azért beszélhetünk, mert már *van* üzemtörténetírásunk. Van, létrejött, felnőtt, valahol a periférián, a hagyományos történetírás árnyékában, kissé gondozatlanul és magárahagyottan, mint a mostohagyerek. De hogy magárahagyottan, gondozatlanul is felnőtt, azt mutatja, hogy valóságos társadalmi igény neveli: a múltat is birtokába venni kívánó munkásságunk, értelmiségünk érdeklődése áll mögötte. A valóságos társadalmi igény és az eredményekkel kivívott létjogosultság egyaránt azt sürgeti, hogy törvényesítsük az üzemtörténetet a bevett történeti diszciplínák között, és felmérjük azokat az elvi és módszertani problémákat, amelyeket ez az új ág történettudományunk elé állít.

Az üzemtörténetírás nálunk eléggé megkésve, a fejlett tőkés országok és több szocialista ország mögött néhány évtizeddel elmaradva, csak az elmúlt tíz-tizenöt évben indult fejlődésnek. A késés részben objektív okokra, Magyarország viszonylagos ipari elmaradottságára vezethető vissza. Az természetes, hogy a fejlett tőkés országokban, elsősorban az Egyesült Államokban és Németországban az érdeklődés hamarabb fordult az ország gazdasági életében és történetében kiemelkedő szerepet játszó vállalatok és vállalkozók múltja felé. A Egyesült Államokban, ahol az uralkodó ideál nem a politikus, a tudós, az író volt, hanem a sikeres *businessman*, már a múlt században elterjedt a szédítő karriert befutott vállalkozó, a hódító businessman regényes életrajza. A műfaj történetírói adaptálása, a rendszeres forrásfeltárás, a módszerek és elvek kidolgozása csak az 1920-as években indult meg. Az új történeti diszciplína, a *Business History* megalapozása *W. Donham* és főként *N. B. S. Gras*, a Harvard egyetem tanárai nevéhez fűződik.[1] A 20-as években a Business History tanszéket kapott a Harvardon, majd több más amerikai egyetemen, külön folyóirat, bulletin ismertette, népszerűsítette eredményeit, s negyven év alatt széles körben művelt, a különböző tőkés vállalatoktól és alapítványoktól jelentős összegekkel támogatott ággá fejlődött. A Business History tárgyát elsődlegesen az üzleti vállalkozás, a magántőkés üzletpolitikája, a vállalat-

* A történetírásnak ezt az új ágát egyes külföldi országokban vállalkozás- vagy vállalattörténetnek is nevezik. Ennek tárgya mindenesetre szélesebb: a gyárakon és üzemeken kívül felöleli a hitelintézetek, a kereskedelmi, közlekedési, biztosítási és egyéb *vállalatok* történetét is. Minthogy nálunk a kutatás ilyen irányban még nem terjeszkedett ki, magyar vonatkozásban az *üzemtörténet* megjelölést használom.

[1] *A. Chabert:* De quelques tendances récentes de l'histoire économique americaine: les „Business and Entrepreneurship Histoires". *Revue d'Histoire Économique et Sociale.* Vol. XXXII. 1954. N. 2. 191. l.

vezetés és ellenőrzés mechanizmusa, fő formáját pedig a kiemelkedő üzletemberekről írt életrajz alkotta.[2]

Tágabb aspektusban értelmezi a vállalattörténetet a másik amerikai irányzat, az ún. *Entrepreneurship History*, amelynek központja ugyancsak a Harvard egyetem, megalapozója pedig *A. H. Cole*. Ez az irányzat a tőkés vállalkozóban nem annyira az üzleti, mint inkább a feltaláló, újító, kezdeményező erényeket emeli ki, s a vállalkozás történetét jobban összekapcsolja a földrajzi és szociális környezettel, az általános gazdasági fejlődéssel.[3]

Az amerikai irányzatokhoz tartalmilag közel áll a német *Firmengeschichte* és az *Unternehmerbiographie*, amely ugyancsak több évtizedes múltra tekint vissza, már a második világháború előtt is termékenységével tűnt ki. A háború után a nyugat-német egyetemeken, főiskolákon újból nekilendült a kutatás. Tevékeny művelője és szervezője *W. Treue* hannoveri professzor, a *Tradition* c. vállalattörténeti folyóirat szerkesztője. A mai *Firmengeschichte*, amelyet a nyugat-német tőkés alapítványok bőkezűen támogatnak, ugyancsak a vállalkozó személyét, üzletpolitikáját, szervező és kezdeményező szerepét állítja előtérbe, erősen kultiválja a regényes irodalmi, népszerűsítő motívumokat, de hasznosítja a német gazdaságtörténetírás hagyományos forráskezelésének, közgazdasági alapozásának eredményeit is.[4]

Franciaországban fiatalabb az új kutatási ág. Egyik központja az École Pratique des Hautes Études mellett alakult ki, továbbá néhány vidéki egyetemen művelik. Neves képviselője és szervezője *B. Gille*, a Clermont-Ferrand-i egyetem tanára, az *Histoire des Entreprises* c. folyóirat szerkesztője. A francia Histoire des Entreprises a vállalatot a gazdaság szerves egységének tekinti, történetét az egésszel összefüggésben, a gazdaság-, társadalom- és politikatörténet kölcsönhatásában mutatja be, tehát sokoldalúbb, elmélyültebb az említett amerikai és nyugat-német irányzatoknál.[5] Az elmúlt évtizedekben önálló diszciplínává fejlődött a vállalattörténet Angliában, Hollandiában, Svájcban és más nyugati országokban is.

A tőkés országok vállalattörténeti termésének adatai első látásra imponálóak. Németországban a háború előtt mintegy 3,000 munka jelent meg,[6] és Nyugat-Németországban a háború után is több mint 3,000 kiadványt tartanak számon.[7] A vállalattörténeti munkák és életrajzok száma az Egyesült Államokban is meghaladja a kétezret, és a többi országban is több százra

[2] *N. S. B. Gras:* Are you writing a Business History? Cambridge, 1944. — Boston, 1947. — *F. Redlich:* American Business History. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. XXXVIII. 1945. — *Uő.:* Approaches to Business History. The Business History Review. Vol. XXXVI. 1962. N. 1.

[3] *Chabert:* i. m. 197. l.

[4] *W. Treue:* A Journal for Company Histories and Entrepreneurial Biography. The Business History Review. Vol. XXXI. 1957. N. 3. — *F. Redlich:* Anfänge und Entwicklung der Firmengeschichte und Unternehmerbiographie. Das deutsche Geschäftsleben in der Geschichtsschreibung. Tradition, 1959. Beiheft 1.

[5] A francia irányzatra és az egész polgári vállalattörténeti irodalomra nézve szakszerű tájékoztatást nyújtott *B. Lehár — M. Myska:* „A vállalattörténeti kutatások jelenlegi helyzete, eredményei és távlatai" c. referátuma az 1966 decemberi prágai nemzetközi vállalattörténeti konferencián.

[6] *H. Corsten:* Hundert Jahre deutscher Wirtschaft in Fest- und Denkschriften. Historische Zeitschrift, 1939. 199. l.

[7] *H. Radant:* Zur Gestaltung der Betriebsgeschichte. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Teil I. Berlin. 1964. 41. l.

tehető.[8] Ez a hatalmas mennyiség minőségi szempontból azonban fölöttébb vegyes értékű. A német tömegtermelésről a kérdés ottani szakértője állapítja meg, hogy túlnyomó része jubileumi propaganda-kiadvány, reklám-brosúra, amelyet többnyire öreg nyugdíjasok, vállalati alkalmazottak, jobb esetben írók készítettek, történész szakembert még tanácsadóként is ritkán vontak be a munkálatba.[9] Ez a jellemzés, úgy vélem a nyugati vállalattörténetírás tetemes részére, kiváltképp első időszakára, általában érvényes.

A történetírás birodalmában e felduzzadt irodalomnak tehát aránylag csekély része kaphat polgárjogot. Ezeket a műveket általánosabb gazdaságtörténeti összefüggések, általánosítható módszerek és tanulságok levonásának igénye jellemzi. N. Gras például kísérletet tesz az amerikai kapitalizmus történeti periodizálására és a tőkés vállalkozó gazdaság-társadalmi tipológiájának vázolására. A kapitalizmus az ő értelmezésében olyan gazdasági rendszer, amelyben a magánvállalkozó koordinálja a termelési tényezőket a leggazdaságosabb termelés és üzletvitel érdekében.[10] A főszereplő tehát a tőkés, a fő téma az ő szervező tevékenysége, módszerei, mentalitása, vállalati és üzleti „politikája". A vállalattörténetírásnak ez az irányzata tényanyagát és feldolgozását tekintve kétségtelenül magasabb színvonalú a jubiláris brosúráknál, de nem titkolt célja egyrészt az üzletemberek tudományos képzése, a vállalatvezetés módszereinek a történelmi tanulságok felhaszálásával való javítása, másrészt a dolgozók, a publikum meggyőzése a magánvállalkozás előnyeiről.[11] A Business History, a Firmengeschichte tudományos apparátussal, történetírói szinten is a tőkés propaganda eszköze. Az irányzat egyik nyugati ismertetője is kétségbe vonja e művek objektivitását, kifogásolja azt a „diszkréciót", amelyre a tőkés vállalattól való anyagi függés kötelezi a szerzőket.[12]

Igen csekély azoknak a tudományos munkáknak a száma, amelyek a vállalat történetét nem elszigetelten, elsődlegesen a vállalkozói tevékenység szempontjából elemzik és méltatják, hanem szélesebb gazdaságtörténeti alapon, egy iparág vagy vidék egész gazdasági-társadalmi fejlődésének része és részeseként vizsgálják, de ezzel már túl is lépik a polgári vállalattörténetírás műfaji kereteit. Ha a nyugati vállalattörténetírás tömegtermelése kevés tudományos értéket hozott is létre, ha magasabb színvonalat csak kis töredéke és csupán a közelmúlt időszakban ért is el, megállapíthatjuk, hogy ez a téma a nyugati történetírás elismert, kultivált, önálló szakágává fejlődött. Eredményeit és módszereit érdemes megismernünk és hasznosítanunk.

A gyárak és üzemek történetének feltárása a szocialista országokban is eredményes évtizedekre, a legrégibb hagyományokra természetesen a Szovjetunióban tekint vissza. Írók, tudósok, gyakran munkások már az 1920-as években hozzákezdtek a jelentős üzemek munkásmozgalmi hagyományai-

[8] Részletes bibliográfiát ad *M. L. Daniels:* Studies in Entreprise. Boston, Harvard Univ. 1957.

[9] *W. Treue:* Firmengeschichte. Historische Zeitschrift, 1951. N. 3. 535. l.

[10] *Gras:* i. m. 5. l.—*R. Larson:* Casebook in American Business History. Guide to the Business History, 1939. 36. l.

[11] *Gras:* i. m. 6. l. Gras igen jelentősnek tartja a Business History közvetlen gyakorlati hasznosságát. Szerinte: „if British business firms and companies had written their histories and allowed scholars, journalists and politicians to learn what private business really involved, British history of the period following the second world war would have been somewhat different". Idézi *Treue*: Firmengeschichte. Historische Zeitschrift, 1951. N. 3. 542. l.

[12] *Chabert:* i. m. 196. l.

nak történeti feldolgozásához. A marxista kutatás figyelme szükségszerűen két központi téma: a munkásosztály kapitalizmus kori kialakulása, helyzete és a forradalmi mozgalom kifejlődése felé fordult. Abban, hogy az üzemtörténeti munka a 30-as évek elején kiszélesedett, országos mozgalommá vált, nem kis részük volt *Gorkij* lelkesítő, ösztönző felhívásainak. „A gyárak és üzemek története — a ti múlt és jelenbeli munkátok története lesz. E munkának ki kell fejlesztenie és meg kell erősítenie annak tudatát, hogy egyedül ti vagytok az ország urai, hogy mindaz, ami általatok épül, értetek épül, minden szükségletetek teljes kielégítésére, az új, általatok teremtett szocialista kultúra kifejlesztésére a Szovjetunióban" — hangzott Gorkij egyik felhívása.[13] A történetírás eme új ágának Gorkij főként a pedagógiai jelentőségét hangsúlyozta. „Elsősorban a munkások művének kell lennie" – mondotta, és a munkásokhoz kell szólnia. A szaktörténész feladata a tudományos megalapozás, az íróé az eleven, élvezetes formába öntés, – az adatok, a visszaemlékezések összegyűjtésében és a feldolgozásban maguknak a történelmet alkotó munkásoknak is részt kell venniük. Gorkij ellene volt a számsorokkal, táblázatokkal, idézetekkel megtöltött, beszámoló jellegű tanulmányoknak, mert unalmasnak tartotta őket, hatástalannak a nemes pedagógiai cél: az individualizmust leküzdő szocialista embernevelés elérésére.[14]

Az SzKP központi bizottsága Gorkij javaslata alapján 1931 októberében határozatot hozott üzemtörténeti tanulmánysorozat kidolgozásáról. Szerkesztőbizottságot alakítottak, amelynek Gorkij mellett neves írók, történészek és pártvezetők is tagjai voltak. A szovjet üzemtörténetírás bázisa, a Kommunista Akadémia Történettudományi Intézete, a szélesen kibontakozó munkálatokban a gorkiji eszmék nyomán haladt. A központi témát a munkásosztály múltbeli és jelenlegi helyzetének, tudatának, mozgalmainak és szervezeteinek vizsgálata alkotta, de a kutatás körébe bevonták az üzemek gazdasági és technikai fejlődésének problémáit is.[15] E korszak reprezentatív alkotásának számít a *Kirov (Putyilov) Művek* története, e három kiadást megért, 62 íves, kitűnően megírt, anyaggazdag munka, amely szolid gazdaságtörténeti megalapozással mutatja be az orosz történelemben kiemelkedő szerepet betöltő gyárkombinát növekedését, munkásainak forradalmi küzdelmeit.[16] A 30-as években tucatnyi hasonló nagy munkálat indult meg.

Az évtized végén azonban törés következett be a szovjet üzemtörténetírásban. 1938 elején az üzemtörténeti munkák kiadóját megszüntették, az e tárgyú kutatást háttérbe szorították.[17] A személyi kultusz nyomasztó légköre nem kedvezett az üzemtörténetírásnak sem. 1940 és 1955 között csak mintegy 50 munka jelent meg, főként cikkek, gyűjtemények, ezek jórészt Sztálint magasztalták, a sztálini koncepció illusztrációjául szolgáltak. Az új fellendülés 1956 után következett be. A termés ugrásszerűen megnőtt, elővettek befejezetlen kéziratokat, számos új munkába kezdtek. A októberi

[13] Gorkij cikke a Pravda 1931. szept. 7-i számában. Lok. *A. M. Gorkij:* Szobrannie szocsinyenyija. 26. köt. Moszkva, 1954. 146. l.

[14] Uo. 146. l., továbbá A. M. Gorkij i szozdanyija isztorii -abrik i závodov. Moszkva, 1959 (dokumentumgyűjtemény) 47., 214. l.

[15] *L. Sz. Rogacsevszkaja:* Nyekotorüe itogi izucsenyija isztorii fabrik i závodov. Voproszi Isztorii, 1963. N. 3. 110—111. l.

[16] Isztorija Kirovszkovo (b. Putilovszkovo) metallurgicseszkovo is masinosztroityelynovo závoda v Leningrade. 1. köt. 1939, 2. kiad. 1941, 3. kiad. 1961.

[17] *L. Sz. Rogacsevszkaja:* i. m. Voproszi Isztorii, 1963. N. 3. 113. l.

forradalom 40. évfordulójára már csaknem 100 könyv készült el. A mennyiségi eredmények azonban nem álltak arányban a minőséggel. 1958 októberében az SzKP Központi Bizottsága ismét foglalkozott a szovjet üzemtörténetírással. A tudományos színvonal emelését, a szovjet korszak alaposabb, sokoldalúbb kidolgozását tűzte célul, és felhívta a területi, helyi pártszervek figyelmét az üzemtörténetírás fokozott gondozására.[18]

Az elmúlt évtizedben az új történettudományi ág végleg meggyökerezett és kiterebélyesedett a Szovjetunióban. A 300 nagyobb üzemtörténeti monográfia kétharmada az utolsó évtizedben jelent meg. E művekben továbbra is a társadalomtörténeti és munkásmozgalmi téma dominál. Különösen alaposan kidolgozták a munkásság összetételének alakulását, szakmai és kulturális színvonalának fejlődését, a munkafegyelem kérdéseit, a szervezkedést és mozgalmat, emellett készültek speciális tanulmányok a műszaki és gazdasági fejlődésről is. Kevesebb figyelmet fordítottak eddig a gazdaságtörténeti kérdésekre, a munkásság anyagi helyzetének alakulására.[19]

Régi hagyományai vannak a üzemtörténetírásnak a közép-európai szocialista országokban is. Az iparilag fejlett cseh területeken már az első világháború előtt megjelentek az első ipar- és üzemtörténeti tanulmányok. A Csehszlovák Köztársaságban felvirágzott e műfaj. Maguk a vállalatok pártfogolták és finanszírozták a vállalat kiépülését összegező, termékeit népszerűsítő, a szociális gondoskodást illusztráló kiadványokat, amelyek elsősorban reprezentatív, propagandisztikus jellegűek voltak. E hagyomány és jelleg a felszabadulás és az államosítás után is továbbélt, azzal a lényeges különbséggel, hogy a tőkés alapító és vállalkozó helyét a munkás, a dolgozó kollektíva foglalta el. Az üzemtörténetírás fontosságát időközben a tudományos intézetek, egyetemek is felismerték. A prágai egytemen, a CsTA Történettudományi Intézetében és egyebütt tudományos központok, szemináriumok alakultak a téma kutatására. Ezek a kutatások a 30-as évek szovjet kezdeményezésének nyomán haladtak. 1960-ban a CsKP Központi Bizottsága határozatot hozott a sokhelyütt, decentralizáltan folyó munka koordinálásáról, országos *Vállalattörténeti Bizottság* létrehozásáról, és meghatározta a feldolgozás és népszerűsítés alapelveit.

A Vállalattörténeti Bizottság a tudományos intézményekkel, a párt és a szakszervezetek helyi szerveivel karöltve széles körű szervező és népszerűsítő tevékenységet fejtett ki. Számos konzultációt, szemináriumot, országos és helyi ankétot szervezett, még bentlakásos tanfolyamokat is indított az anyaggyűjtő és feldolgozó munkában résztvevő kollektívák számára. Készülő és elkészült munkákat támogatott, újakat kezdeményezett, folyóiratot jelentetett meg, amelyben ismertette az eredményeket, és különösen nagy figyelmet fordított a módszertani kérdések tisztázására.[20]

Ez a szervező-koordináló, ugyanakkor az elvi és módszertani problémákat is vitára tűző tevékenység döntően hozzájárult ahhoz, hogy Csehszlovákiában az elmúlt évtized folyamán a vállalattörténetírás nemcsak mennyiségi-

[18] Uo. 114. l.

[19] *L. Sz Rogacsevszkaja:* Isztorija fabrik i závodov: itogü i problemü isszledovanyija. Voproszi Isztorii, 1967. N. 8. 157—162. l.

[20] A csehszlovák vállalattörténetírás szervezetére és fejlődésére vonatkozó adatokat Lehár—Myska idézett referátumából vettük át.

leg, de minőségileg is nagyot fejlődött,[21] nemcsak egyes kiemelkedő alkotásokban, de több tucatnyi tudományos feldolgozásban túljutott a jubiláris propaganda kiadványok színvonalán, a mai csehszlovák történetírásnak újszerű, tekintélyes ágává vált. A csehszlovák vállalattörténetírás alkalmasint ma a legmesszebbre jutott a *komplex kutatás* megvalósítása és a sokoldalú vállalattörténetben való szintetizálása terén.

Ugyancsak céltudatos és eredményes munka folyt a Német Demokratikus Köztársaságban, ahol a vállalattörténetírás, mint láttuk, bizonyos fokig hasznosítható korábbi irodalomra, hagyományokra támaszkodhatott, és a NSzK polgári történetírásával folytatott eszmei harc is ösztönözte. A második világháború után egy ideig még a tőkés vállalatok iratták életrajzukat, a szocialista fordulat azonban csakhamar a történetírásban is láthatóvá vált. Az 1960-ig megjelent 150 önálló üzemtörténeti munka háromnegyedét már az államosított vállalatok dolgozói, vagy felkért írók, tudósok készítették.[22] A munkák nagy része kezdetben népszerűsítő brosúra, jubileumi emlékkönyv volt. A szakszerűség tekintetében az 1950-es évek közepén fordulat következett be akkor, amikor a berlini egyetemen a neves gazdaságtörténész, *J. Kuczynski* tanszéke, ill. a Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének általa vezetett osztálya (a későbbi Gazdaságtörténeti Intézet) bekapcsolódott a kutatásba és a kutatás tudományos irányításába. Az NDK-ban az üzemtörténetírásnak ma számos aktív művelője van. Egyetemek, főiskolák, tudományos intézetek, helytörténeti és vállalati kollektívák vesznek részt a munkában, amelyet a párt, a szakszervezet és az állami vállalatok hathatósan támogatnak.[23] E kiterjedt kutatói hálózatot az 1965-ben alapított *Üzemtörténeti Társaság* fogja össze.

A Gazdaságtörténeti Intézet mellett négy konzultációs hely irányítja a helytörténeti kutatást. Előadásokat, ankétokat, szemináriumokat szerveznek, a nem szaktörténész munkatársakat bentlakásos tanfolyamon, szabadegyetemen képzik. A vezető történészek igen nagy gondot fordítanak az elvi és módszertani kérdések kidolgozására.[24] Főként ilyen problémákat tárgyaltak meg az 1960-ban és 1964-ben tartott országos üzemtörténeti konferencián, ilyen tanulmányokat közöl rendszeresen a *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*.[25] *H. Radant* instruktív kis kézikönyvben rendszerezte az üzemtörténetírás legjobb szervezési tapasztalatait, általánosítható módszereit, bevált receptjeit.[26] E sokágú kutató és szervező tevékenység eredményei színvonalas monográfiákban, a *Geschichte der Fabriken und Werke* sorozat adatgazdag köteteiben tükröződnek. A háború után megjelent nagyobb, önálló munkák száma meghaladja a négyszázat.

Gyors fejlődésnek indult az üzemtörténetírás Lengyelországban is, ahol a kutatási központok a Tudományos Akadémia Történettudományi Intézeté-

[21] *B. Lehár—M. Myska:* The study of the History of Industrial Entreprise in Czechoslovakia since 1945. The Business History Review, Vol. XL. 1966. N. 3.

[22] *H. Radant:* Der Stand der Geschichte der Fabriken und Werke in der Deutschen Demokratischen Republik. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1960. Teil II. 154. l.

[23] Uo. 157—158. l.

[24] *J. Kuczynski:* Einleitende Worte zur Konferenz. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1964. Teil I. 14—16. l.

[25] Az évkönyv 1960. II. r. és 1964. I. r. nagyrészben az üzemtörténeti konferenciák anyagát közli.

[26] *H. Radant:* Wie schreiben wir Betriebsgeschichte. Berlin, 1963.

ben, a párttörténeti intézetben, a főiskolákon és a Szakszervezet történeti intézetében alakultak ki. A szakszervezetek különösen nagy érdeklődést tanúsítanak és támogatást nyújtanak a kutató és népszerűsítő munkának. A többszáz kisebb cikk, brosúra mellett 114 tudományos igényű monográfiát tartanak számon. Ezek behatóan foglalkoznak gazdaság- és technikatörténeti kérdésekkel is, újabban megjelentek szociológusok bevonásával készült feldolgozások is.[27]

A szocialista országok gyorsan gyarapodó üzemtörténeti irodalma műfajilag ugyancsak vegyes, színvonalát tekintve eléggé egyenetlen. Képes albumok, visszaemlékezés- és dokumentumgyűjtemények, riportázsok, népszerűsítő brosúrák, műszaki leírások és – jóval kisebb számban — tudományos feldolgozások egyaránt megtalálhatók benne. A műfaj, tematika és színvonal tekintetében bizonyos kronológiai fejlődés is mutatkozik. Mellőzve most a történetírás fogalomkörén kívül álló albumokat és brosúrákat, azt állapíthatjuk meg, hogy a marxista történészek figyelmét az első időszakban mindenütt az anyagi javak termelőinek, a gyárak, vállalatok dolgozóinak az életkörülményei és küzdelmei ragadták meg. Az üzemtörténet többnyire a munkásmozgalomtörténet részeként, helytörténeti ágaként indult, vagy legalábbis a munkásmozgalom története foglalta el a központi helyet benne. Ez az orientáció érthető, hiszen a szocialista országokban a marxista üzemtörténetírás a tőkésekkel vívott közvetlen osztályharc idején, vagy még eleven aktualitásának légkörében született.

Ahogy az államosított vállalatok megerősödtek, a jelen és a jövő formálása szilárdan az új vezetőgárda, a dolgozók kezébe került és legfőbb gondjuk a termelés lett, úgy a vállalati kollektíva figyelme is mindinkább a távolabbi múlt, a megalakulás, a gazdasági és műszaki fejlődés, a szélesebb értelemben vett történeti hagyományok felé fordult. Egyes gazdasági vezetők, szakszervezeti és pártbizottságok szívesen ragadták meg a jubileumok alkalmát, hogy az ünnep díszét, a vállalat hírnevét és a dolgozók vállalati öntudatát az üzem történetének megiratásával is gyarapítsák. A nagyszámú jubileumi emlékkiadvány általában nagyobb figyelmet fordított a gazdaság- és technikatörténetre, a szocialista átalakulásra, az államosított vállalat eredményeire. Előkelő helyet foglalt el bennük továbbra is a munkásmozgalom története, kiegészítve az új szociális létesítmények, a kiváló dolgozók és módszerek népszerűsítésével, — bár akadtak eltérő jellegű, erősen reklámszerű „gyártmánytörténeti" ismertetések is. A jubileumi kiadványok jelentős részének történeti megalapozása, szerkesztése, színvonala, különösen azoké, amelyeket a vállalati dolgozókból alakult ad hoc kollektíva történész szakember bevonása nélkül készített, nem volt kielégítő. A múlt és a jelen korszakos különbségének összehasonlítása során ott a pozitív vonások, itt a hibák, nehézségek mosódtak el, a szólamok gyakorta elfedték a konkrét elemzést és bizonyítást, az összehasonlítás kvantitatív módszerei fölöttébb fogyatékosak voltak.[28] A „jubiláris üzemtörténetírás"-ban kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt felbukkant a dilettantizmus.

[27] *L. Sz. Rogacsevszkaja:* Isztorija fabrik ... 156. l.

[28] Az ilyen túlzásokat példákkal illusztrálja és kritizálja *H. Radant* id. tanulmánya. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1960. Teil II. 180—183. l. — *Kuczynski:* id. cikk. uo. 1964. Teil I. 16—17. l.

Az a körülmény, hogy egy-egy könyv valamelyik vállalat megrendelésére, ünnepi alkalomra készült, persze nem zárta ki a tudományosság érvényesítését. A történészek, tudományos intézmények maguk is felismerték az üzemtörténet jelentőségét, maguk is megindították, segítették a kutatást. Az elmúlt évtizedben a tudomány és a vállalatok részéről kiinduló kezdeményezés, a kölcsönös érdeklődés szerencsés összetalálkozása következett be a szocialista országokban. Ahogy a szocialista gazdaság továbbfejlődésének központi kérdése nem egyszerűen a tervszerű termelés, hanem a *gazdaságos* termelés, a gazdasági mechanizmus reformja lett, — aminek ideológiai téren a dogmatizmus leküzdésének folyamata felelt meg —, úgy nőtt az igény az üzemtörténetírásban is a szakszerű, sokoldalú tudományos feldolgozás iránt. A marxista üzemtörténetírás mai szakaszát ez a sokoldalú közelítés, több tudományág művelőinek együttműködése, a módszertani kérdések iránti fokozott fogékonyság, a teljesség igénye — és természetszerűen élénk viták jellemzik.

A viták elsősorban az üzemtörténet tárgyának, tematikájának meghatározása körül folynak. *J. Kuczynski* mutatott rá, hogy a hagyományos felfogás szerint az üzemtörténet a munkásmozgalom története, amin elsősorban a munkáspárt történetét értik. A német marxista történészek ezzel szemben az üzemtörténetet a termelőerők, a termelési viszonyok és a felépítmény egységes egészének történeteként fogják fel. Hogy egy ilyen szempontból írt történetben a kizsákmányoló társadalom viszonyainak bemutatása során az osztályharc döntő szerepet játszik, az minden marxista számára világos — mondotta. De hogy egy csata leírását nem lehet csupán a front egyik oldalára korlátozni, és az objektív körülmények elemzését mellőzni, az is éppoly nyilvánvaló.[29]

Az elmúlt években ez a felfogás erősödött a többi szocialista országban is. Erről tanúskodik az 1966 decemberében Prágában tartott nemzetközi üzemtörténeti konferencia is.[30] Ezen a csehszlovák történészek elméleti alapon is meghatározták az üzemtörténet tárgyát, helyét, kapcsolatát a többi történeti diszciplínával. Nyomatékosan hangsúlyozták a tárgy komplexitásából következő *komplex* kutatás, a közgazdasági, szociológiai és más új módszerek alkalmazásának szükségességét.

*

E vázlatos áttekintés után térjünk meg saját portánkra. Hogyan nőtt fel nálunk, szinte észrevétlenül, a történettudomány perifériáján, az üzemtörténetírás? Magyarországon a kései indulás, amint utaltam rá, bizonyára az ország ipari elmaradottságával, a hajdani vezető rétegek konzervativizmusával és ebből is eredően: a politikatörténet csaknem osztatlan hegemóniájával függött össze. A polgári történetírás csekély érdeklődést tanúsított az újkor, a kapitalizmus kora, még kevesebbet a gazdaságtörténet, a legkevesebbet a munkásosztály helyzete, mozgalma iránt. Nálunk a tőkések között is alig

[29] Uo. 13—14. l.

[30] A konferencia anyaga megtalálható: Zbornik materiálů mezinárodní porady o dějinách závodů. Praha, Institut Revolučního hnutí. 1967 (sokszorosított). A konferenciáról beszámol *L. Sz. Rogacsevszkaja:* Isztorija fabrik . . . 155—156. l. — Rövid ismertetés található *H. M.:* Történész vándorgyűlés az üzemtörténet kérdéseiről. Párttörténeti Közlemények, 1967. 2. sz. 196. l.

akadt olyan modern gondolkozású, aki felismerte, hogy az általa sugalmazott vállalattörténet nemcsak a cég jó hírének öregbítésére, termékeinek reklámozására, hanem a munkások és alkalmazottak tudatának befolyásolására is alkalmas. Szinte meglepő, milyen csekély érdeklődést tanúsítottak a politikai és reklámcélokra egyébként bőségesen költő magyar tőkések a Business History, a vállalkozói életrajz műfaja iránt. Az elmaradás okait historiográfiai tanulmányok bizonyára alaposabban feltárják majd. Tény azonban, hogy a felszabadulás előtt — az iparágak és iparvidékek történetét is figyelembe véve — alig két tucat e tárgyú munka jelent meg. Fele részben a dualizmus korából, főként kultúrtörténeti érdekű, nyomdatörténeti munkák, a két világháború között emellett három textilgyárról a bányászatról is készültek feldolgozások.[31] Egészében véve a polgári történetírás nem produkált négy-ötnél több tudományos értékű, tényleges üzemtörténetet.

E tekintetben a felszabadulás utáni évtizedben sem következett be fordulat. Ezt nyilván magyarázhatjuk azzal, hogy a kibontakozó marxista történetírásnak fontosabb feladatokat kellett előbb megoldania. Dehát ez így volt a szomszéd szocialista országokban is, náluk mégis hamarabb, szélesebb alapokon, szervezettebben, nagyobb támogatással indult el az üzemtörténetírás. Alkalmasint nem tévedünk, ha az elmaradás okát a hagyomány hiányában, vagy másik oldalról: a hagyomány továbbélésében, történetírásunk változatlanul erős politikatörténeti beállítottságában keressük. Akárhogy is van, az elmúlt két évtizedben megjelent üzemtörténeti monográfiák, résztanulmányok, brosúrák száma — ugyancsak beleszámítva az iparág- és

[31] *Bakó Imre:* A magyar állami „Országos Fegyvergyár" működése 1848—49-ben. 1942. 127 l., 2 t. — *Ballagi Aladár:* A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Bpest. 1878. 248 l. — *Bán Imre:* A brennbergi kőszénbányászat története 1759-től 1792-ig. Bpest. 1936, 31 l. (Klny. a Bányászati és Kohászati Lapok 1936. 4—7. sz.-ból.) — *Bevilaqua-Borsodi Béla:* A magyar serfőzés története. 1—2. köt. Bpest 1931. — *Bud Melitta:* A Valero selyemgyár. Az első pesti gyár története. Bpest. 1941. 79 l., 11 t. — *Csürös Ferenc:* A debreceni városi nyomda története. Debrecen (1913). 504 l. — *Éble Gábor:* Egy magyar nyomda a XVIII. században. Bpest. 1891. 99 l. — *Ferenczi Zoltán:* A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár. 1896. VIII, 118 l. — *Gárdonyi Albert:* Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre. Bpest. 1917. 61 l. — Geschichte des Diósgyőrer Ung. Eisen- und Stahlwerkes 1765—1910. Miskolc. 1910. 85 l. — *Gyárfás Tihamér:* A brassói ötvösség története. Brassó, 1912. 326 l., 13 t. (Művelődéstörténeti monográfiák. 1. köt.) — *Haraszti Károly:* I. Landerer Lajos könyvnyomdász és Heckenast Gusztáv könyvárus czég társulásának története. II. A Lampel Róbert czég megalapítása. III. A Trattner és Landerer nyomdászcsaládok vállalatainak ismertetése. Bpest. 1913. 46 l. — *Kállai László:* A 150 éves Goldberger gyár. 1784—1934. Bpest. 1935. 186 l. — *Kósa János:* A budapesti selyemipar kialakulása. Bpest 1939. 54 l. (Klny. a Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyvének 9. évf.-ból.) — *Latinák Gyula:* A vajdahunyadi magy(ar) kir(ályi) vasgyár és tartozékai. Bpest. 1906. 151 l., 7 t. — *Novák László:* Nyomdászatunk 500 esztendeje. Emlékkönyv a könyvnyomtatás feltalálásának félezeréves jubileumára. Szerk.—.(Bpest) A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete (1940) 160 l., 1 t. — *Pásztor Lajos, bihari:* A deésaknai sóbányák története és a Józsefbánya jelenlegi pusztulása. Bpest. 1888. 39 l. — *Péch Antal:* A selmeczi bányavállalatok története. 1. köt. 1650-ig. Selmeczbánya. 1884. 560 l, 3 t. — *Péch Antal:* Alsó Magyarország bányamívelésének története 1—2. köt. Bpest. M. T. Akad. 1884—1887. — *Reményi Viktor:* Brennbergbánya története 1759—1933. Összeáll. —. (Brennbergbánya), Urikány—Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt. 1935. 47 l. 8 t. — *Sevin Henrik:* Faekétől a Hoffherr-gépig. A Hoffherr-Schrantz—Clayton-Schuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. története 1842—1944. Bpest. 1944. 272 l. — *Sztudinka Ferenc:* A gácsi posztógyár története. Bpest. 1905. 48 l. — *Wiener Moszkó:* A magyar cukoripar fejlődése. Adalék a mezőgazdasági ipar múltja, jelene és jövőjéhez. Bpest. 1902. 1—2. köt.

technikatörténeti munkákat is – nem éri el a százat sem. Közöttük 30—35-re tehetjük az egy-egy üzem egész történetét bemutató kiadványok, vagy egy lényeges részkérdést szakszerűen feltáró tudományos tanulmányok számát. A téma fontosságát tekintve talán csekély, az elmúlt tíz év fellendülését, a tudományos színvonal emelkedését nézve azonban már számottevő ez a termés.[32]

A vállalattörténeti kutatás első és igen eredményes műhelye Pécsett, a Dunántúli Tudományos Intézetben alakult ki. Elsősorban *Babics András* munkásságát emelhetjük ki, neki köszönhetjük a mecseki szénbányászat igen alapos, maradandó feldolgozását. Tudományos módszerével és elmélyültségével tűnik ki *Ruzsás Lajosnak* a Zsolnai-gyárról írt monográfiája is. A másik stabil kutatási központ az Országos, ill. a Fővárosi Levéltárban van. Az üzemtörténetírás tevékeny művelői *Jenei Károly, Sárközi Zoltán, Szekeres József* és *Szilágyi Gábor* több értékes munkát írtak. Az észak-magyarországi iparvidék története több salgótarjáni és miskolci történészt, muzeológust, mérnököt ösztönzött kutatásra. Itt *Bárczy Zoltán, Gajzágó Aladár, Kiszeli Gyula, Lizsnyánszky Antal, Lehoczky Alfréd* és más szorgos kutatók anyagfeltáró és megőrző fáradozása, rendszeres feldolgozó munkássága járult hozzá egy speciális variáció: a helytörténettel párosult üzemtörténet megalapozásához. A Sopron-vidéki bányászat történetének kidolgozása *Faller Jenő* évtizedes munkásságának köszönhető. Az üzemtörténet rendszeres művelőinek e műhelyein kívül említést érdemelnek történészeinknek az üzemtörténet területén tett egy-egy „kirándulásának" olyan értékes eredményei, mint *Berlász Jenőnek* a Ganz-gyár első fél évszázadáról, *Sándor Vilmosnak* a budapesti nagymalomipar kialakulásáról írt tanulmánya, *Benda Kálmánnak Irinyi Károlynak* a debreceni nyomda, *Bogdán Istvánnak* a magyarországi papíripar történetét feldolgozó alapvető monográfiája. Üzemtörténetírásunk értékes új eredménye a legjelentősebb nagyüzemünk és ipari településünk: Csepel történetének feldolgozása. *(Kubinyi András, Berend T. Iván, Ránki György, Incze Miklós, Jenei Károly, Baksay Zoltán, Drucker Tibor tanulmányai.)* E sorhoz talán szerénytelenség nélkül hozzáfűzhetjük e tanulmány szerzőjének a Magyar Pamutipar történetéről írt könyvét is.

A korántsem teljes névsor, és amit reprezentál: a munkák azt tanúsítják, hogy nálunk is meghonosodott az üzemtörténet. És ha megkésve bontakozott is ki, másfél évtized alatt megjárta a munkásmozgalmi résztanulmányoktól, a műszaki leírásoktól és a jubiláris emlékkiadványoktól a sokoldalú tudományos feldolgozásig vezető utat. Az üzemtörténet nemcsak egy szűkebb vállalati közösség önismeretének és öntudatának gyarapításához járult hozzá, hanem egész történetírásunk konkrétabbá és egzaktabbá válásához is. Segítségével ma már világosabban látjuk egyes iparágak, árnyaltabban a munkásosztály és munkásmozgalom, egzaktabban a hazai gazdaság és technika fejlődését az utolsó száz évben.

Mindazonáltal korai lenne még az eredményekre hivatkozva büszkén elkönyvelni, hogy üzemtörténetírásunk egészében korszerű tudományos színvonalon áll. Akár a nyugati, akár a szomszéd országokban folyó kutatás bázisát, szervezetét tekintjük, szembetűnő, milyen csekély támogatást kapott üzemtörténetírásunk az állami és társadalmi szervek, sőt a vállalatok többsége

[32] Az 1945 után megjelent üzemtörténeti munkák válogatott bibliográfiáját a tanulmány végén közöljük.

részéről is, milyen esetlegesen, gyakran iránytű nélkül vágtak neki a bátor vállalkozók a múlt eme ismeretlen vidékeinek a felfedezéséhez. Történeti intézményeink is csak a kezdeti lépéseket tették meg a tervszerű kutatás szervezésére és koordinálására. Kevés történt még az elszigetelten, főként vidéken dolgozó fiatal kutatók útbaigazítása, képzése érdekében. Különösen hiányoznak az üzemtörténet értelmét, lehetőségeit, forrásanyagát, technikáját ismertető összefoglalások, és a tárgyát meghatározó, a feldolgozást orientáló elvi módszertani tanulmányok. Az üzemtörténetírás mai színvonala és hazai eredményei már lehetővé – és szükségessé is – tesznek bizonyos fokú összehasonlítást és általánosítást, amihez a továbbiakban néhány módszertani probléma jelzésével kívánunk hozzájárulni.

*

Az első, önként kínálkozó kérdés az, hogy miként fogják fel a szerzők az üzemet, hová sorolják az üzemtörténetet: alapjában a technikatörténet, a gazdaság-társadalomtörténet, vagy a politikatörténet körébe? E tekintetben a munkák nem adnak egyértelmű választ. Mindegyik változat, felfogás, illetve valamilyen kombinációja megtalálható. Természetesen valamennyi munka foglalkozik műszaki kérdésekkel, az üzleti kapcsolatokkal és üzletpolitikával, az alapítókkal és a tulajdonviszonyok változásával, a munkásság helyzetével, szervezkedésével, mozgalmaival. Felismeri tehát, hogy az üzem egyszerre *termelési* és *társadalmi* szervezet, a termelő eszköz és a termelő ember, a tőke és a munka célszerű összeműködése, vagyis *komplex társadalmi-gazdasági-technikai jelenség*. Az egyes tényezők fontosságának, szerepének értelmezése, a köztük levő arányok kialakítása nagyon különböző. És az arányok itt lényegesek: a munka jellegét és tárgyát is meghatározzák.

A Villamosgép és Kábelgyár történetének főszereplője a gép, potosabban „a gyártmány", mozgató ereje az elektromos áram. A technikusképzés számára bizonyára hasznos könyvnek mindössze egytizede foglalkozik gazdasági és politikai kérdésekkel. A munka végére függesztett politikatörténeti vázlat arra vall, hogy a szerzők az üzemet lényegében termelő apparátusnak tekintik, a gazdasági és politikai viszonyokat az öntörvényű mozgást kívülről befolyásoló – többnyire zavaró – tényezőnek, az embert pedig az automatizálás tökéletlensége miatt időlegesen szükséges, járulékos elemnek.[33] A Ruggyantaárugyár 75 éves jubileumi kiadványa tetszetős, reprezentatív kivitelezésben, szakszerűen mutatja be az anyag, a műszaki berendezés, a technológia és az üzletpolitika fejlődését. Ám az adatok, a periódusonként sematikusan ismétlődő fejezetek úgy sorakoznak egymás mellé, mint a gumiabroncsok a raktárban: egy célszerű, de önkényes elrendezés alapján. A gazdasági és technikatörténeti áttekintés végére – (a „gyári anekdoták" elé) – függesztett, alig egytizednyi munkásmozgalmi fejezet nem győz meg arról, hogy az üzemnek a munkásság és küzdelmei is *szerves* részei.[34] A Borsodnádasdi Lemezgyár széles történeti alapozással indított és nagy műszaki hozzáértéssel végigvezetett történetében is jobbadán statisztál a munkásság. Olykor felbukkan értékes, de történeti módon nem értékesített névsorokban, adalékokban; a könyv végén pedig derűs epizódokban, hangulatos gyári visszaemléke-

[33] A Villamos- és Kábelgyár 50 éve és szerepe a magyar villamosipar fejlődésében 1913–1963. (Főszerk. Keller Ferenc, sajtó alárendeltje Belohorszky Lajos.) Bpest. 1963.

[34] A Ruggyantaárugyár 75 éves története 1882–1957. (Írta: *Székely András.* Munkatársak: *Krisztinkovich Béla, Bodonyi Lászlóné, Vargha János.*) Bpest. (1958).

zésekben szólal meg. Mentségül szolgálhat, hogy a gyári forrásanyag zöme 1944-ben elpusztult.[35]

Ellenkező felfogással is találkozunk, főként a kezdeti népszerűsítő brosúrákban. Ezekben az üzem csupán a munkásság osztályharcának egyik hadszíntereként jelenik meg. A tudományos értékű feldolgozások között is találunk ilyen irányú arányeltolódást. Az Északi Főműhely története lényegében az üzemi vasas — néhol az országos vasutas — munkásság mozgalmainak, szervezkedéseinek történetét dolgozza fel, az üzem, ill. a közlekedés fejlődése inkább az osztályharc hátterét adja.[36] A komlói kőszénbányászat történetéről szóló kitűnő munka közel kétharmada foglalkozik a munkásság helyzetének, szervezkedésének alapos feldolgozásával, Komló szocialista várossá fejlődésével. Ehhez képest szűkszavú a szakszerűen megírt technikatörténeti, és eléggé vázlatos a vállalati gazdaságtörténeti rész.[37] A Pécsi Bőrgyár történetéről szóló munka a céhes kisipar történetének nagy teret, az 1849. június 15-i pécsi csatának — amely jó 40 évvel a gyár megalapítása *előtt* a majdani telephely környékén zajlott le — külön fejezetet szentel, a gyártörténet háromnegyed részét tevő „kapitalista bőrgyártással" azonban fölöttébb mostohán bánik.[38]

A túlnyomóan technikatörténeti és a főként politikatörténeti felfogás nem tipikus. A munkák többsége a két véglet között helyezkedik el, az üzemtörténet alkotó elemeit arányosabban kombinálja. Mégis, alig van olyan, amely az üzemnek mint társadalmi termelő szervezetnek minden alkotó elemét teljes *komplexitásban* ragadná meg, és a koronként változó súlyuknak megfelelő arányban dolgozná fel. Ez a jelenség arra hívja fel figyelmünket, hogy az üzem fogalma, gazdasági-társadalmi funkciója, s így az üzemtörténet tárgya nincs pontosan meghatározva.

De nemcsak erről van szó. Azok a munkák is, amelyek többé-kevésbé tudatosan felismerik az üzem komplex jellegét, többnyire elszigetelten, nagy történelmi periódusokon áthúzó hosszmetszetekben, egymás mellé illesztett, párhuzamos tanulmányokban mutatják be a gazdasági, a műszaki fejlődést, a munkásság helyzetét, mozgalmait. Gyakori az a megoldás, amely mintegy függelékképpen a könyv végére helyezi a gépi berendezés, a technológiai eljárások, a gyártmányok fejlődésének történeti vázlatát, esetleg csak prospektusát, vagy a szervezkedésről, politikai harcokról szóló obligát fejezetet. Eddigi feldolgozásaink többsége nem vette kellőképpen figyelembe, hogy az üzem nem csupán különböző társadalmi-gazdasági alkotóelemekből összetett szervezet, hanem *egymást kölcsönösen feltételező és kölcsönösen alakító tényezők szerves egysége.* Ez az eléggé tipikus hiányosság ismét arra figyelmeztet bennünket, hogy az üzem fogalma, társadalmi-gazdasági alkotóelemeinek *szerves komplexitása*, s így az üzemtörténetnek most már nemcsak a tárgya, de feldolgozásának metodológiája sincs pontosan tisztázva.

Üzemtörténeti irodalmunk áttekintésekor, másodszor, az a kérdés vethető fel, miként fogták és dolgozták fel a szerzők a rész és az egész, az üzem és a környezet, ill. az üzem és az iparág kapcsolatát. A legtöbb munka érinti

[35] *Bárczy Zoltán:* Fejezetek a Borsodnádasdi Lemezgyár történetéből. Borsodnádasd, 1960.

[36] *Nagy István:* Az Északi Főműhely története 1867—1945. Bpest. 1954.

[37] *Babics András:* A komlói kőszénbányászat története. Pécs, 1958.

[38] A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Írták: *Gulyás József, Vörös Márton, Dr. Tóth Géza, Fodor György.* Pécs, 1962.

a környezet, a város, a táj történetét, a csomópontokon az országos eseményeket, és mindegyik nyújt valamelyes kitekintést az iparágra, az iparfejlődésre is. A vidéki üzemek történetében nagyobb helyet kap a helytörténet, a városfejlődés, aminthogy az üzemnek is nagyobb a helyi gazdasági-társadalmi jelentősége. A fővárosi üzemek esetében a helytörténeti mozzanatok gyakran minimálisra zsugorodnak, a szerzők viszont többnyire figyelmet fordítanak a vállalati és ágazati kapcsolatok bemutatására. Egészében elmondhatjuk, a szerzők többsége helyesen ismerte fel, hogy az üzemtörténet a *helytörténet* egy sajátos válfaja. Az egész és a rész aránya, összekapcsolásának módszere azonban ezúttal is több problémára hívja fel a figyelmet.

Az első probléma az *aránytalanság*: a helytörténeti vonatkozások túlzása vagy mellőzése. Egy-két munka az üzemet a városkép és hagyomány régészeti-néprajzi objektumának, valamiféle termelő műemléknek tekinti, a másik póluson viszont magányos szigetnek, amelyet csak a piaci kapcsolatok szálai és a „hatósági intézkedések" fűznek a külvilághoz. Ezzel rokonságban van a másik probléma: a helytörténet mellett az iparági kapcsolatok, vagy az iparági beágyazás mellett a földrajzi-társadalmi környezettel való kölcsönhatások elhanyagolása. Úgy tűnik, üzemtörténetírásunk még nem tisztázta világosan, hogy az üzem, mint egyszerre termelési és társadalmi szervezet, *kettős kötődésű*: a tájnak, a városnak, a kerületnek is, az iparágnak, az egész ipari struktúrának is szerves része. E kettős kötődés az országos gazdasági és politikai történet egészében oldódik fel. Logikusan következik ebből a harmadik probléma, az országos történeti fejlődés és a kettős kötődésű üzemtörténet viszonya.

Elismeréssel állapíthatjuk meg, hogy a szerzők nagy többsége helyesen ágyazza be az üzem történetét az általános gazdasági és politikai fejlődésmenetbe. Csupán a technikatörténeti típusba sorolható néhány munkánál kifogásolhatjuk az egésszel való kapcsolat hiányosságait. A többség az ország történetének periodizációját, történelmi sorsfordulóit fogadja el a belső tagolás határának, kimutatja az általános meghatározó folyamatok, események — a dualizmus-kori tőkés konjunktúra, az első világháború, a forradalmak, az ellenforradalmi rendszer, az 1929—33-as gazdasági válság, a második világháború, a felszabadulás, az államosítás — hatását az üzem fejlődésére. Igaz, van példa az országostól eltérő, egyéni periodizációra, 1921-ben, vagy 1933-ban meghúzott korszakhatárra, vagy a felszabadulás utáni történet teljes elhagyására — ami nélkül pedig minden üzemtörténet csonka, legfeljebb résztanulmány lehet —, s akad példa az egyetemes történetnek üzemcentrikus, azaz provinciális felfogására is. Mégsem ez, hanem az általános fejlődés sémáinak mechanikus átvétele a gyakoribb és tipikusabb.

Itt az egész és rész dialektikájának, az általánostól meghatározott egyedi sajátos vonásainak, visszahatásának problémájába ütközünk. Sok munka *csupán* az országos periodizáció nagy korszakai szerint tagol, de nem veszi figyelembe az üzem belső fejlődése által szabott határokat; az üzem egyedi jelenségeinek értékelését (pl. válságok és konjunktúrák, tőkés módszerek, munkásmozgalom esetében) az általános sémájára húzza, és nem mutatja meg a sajátosat. Olyan követendő példák ellenére, mint a pécsi Zsolnay-gyár, a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár, a Gábor Áron vasöntöde, a Ganz Villamossági gyár története, még nem általános az iparágon belüli, az egyes vállalatok vagy vidékek közötti összehasonlítás. Enélkül az egyes üzem sajátos szerepe, egyéni hozzájárulása az iparág, a táj, a modern társadalom és

gazdaság fejlődéséhez világosan nem domborítható ki. Üzemtörténetírásunknak nem erős oldala sem a térbeli, sem az időbeli összehasonlítás kvantitatív módszere. Márpedig egy-egy üzem feldolgozása éppen a kvantitatív összehasonlítás adataival járulhat hozzá más területen egyelőre meg nem valósítható egzaktsággal az általános történeti képhez, a többnyire kvalitatív összehasonlításokkal operáló történeti szintézisekhez.

Ezek a problémák arra utalnak, hogy az üzemtörténetnek mint *kettős kötődésű helytörténetnek* a nagyobb földrajzi-társadalmi egységbe való beillesztése, az általánossal való dialektikus kapcsolata sincs még módszertanilag kielégítően tisztázva.

Miből adódnak az említett aránytalanságok, hiányosságok, módszertani problémák? Először, úgy vélem, az üzem komplex jellegéből. Az üzemtörténet legalább négy különböző szaktudomány birodalmához tartozik, s így műszaki-kémiai, közgazdasági-gazdaságtörténeti, szociológiai és történettudományi ismereteket, ill. képzettséget kíván meg a feldolgozóktól. Eddig a szerzők ezt a problémát kétféleképpen próbálták megoldani. Vagy egyedül, saját szaktudományukból kiindulva és a többi területre átkalandozva, vagy több szerző összefogásával, kollektíve vállalkoztak a feladatra. Elvileg evidens a kollektív munka előnye és fölénye, hiszen az egyéni vállalkozásokból többnyire egyoldalú, egyik vagy másik szakterületen elnagyolt, csonka feldolgozások születtek. Ám ha közelebbről megnézzük a ténylegesen kialakult szerzői munkaközösségeket, azt találjuk, hogy azok alapjában homogén összetételűek: vagy tisztán történészekből, vagy túlnyomórészt a vállalat műszaki-gazdasági vezetőiből állnak — esetleg egy „függelékíró" történész bevonásával. A szerzőtársak vagy kronológiai rend szerint, korszakonként osztották fel egymás között a munkát, és ez esetben az egyéni feldolgozás hiányosságai többszörösen reprodukálódtak, vagy tematikai felosztás alapján működtek együtt, amiből viszont a szerves egység, a valóban történeti egybedolgozás szempontjából hiányos munkák, inkább tanulmánygyűjtemények születtek. Mindkét esetben erősen hiányzott a közgazdasági és szociológus szakértő bevonása a szerzői kollektívába. Üzemtörténetírásunk eddig még nem találta meg az üzem komplex jellegével adekvát komplex feldolgozás legjobb módszerét.

A problémák másik gyökere a forrásanyaghoz nyúlik. A legjobban összeállított kollektíva, a legalaposabban kidolgozott módszer is hajótörést szenvedhet a forrásanyag szeszélyén. Nem kívánok itt részletesen foglalkozni a forrásanyag ismertetésével, csupán két sajátos problémát említenék meg. Az egyik a források hiánya, ill. egyenetlensége. Az üzemet gazdái nem történelmi objektumnak szánták, az üzleti vagy termelési szempontból érdektelenné vált iratanyagot kiselejtezték. Sok anyag pusztult el a háború alatt és az államosítás után is. Így egyes témákra és időszakokra, különösen az üzletvitelre, a politikai és társadalmi viszonyokra vonatkozó anyag, elsősorban a múlt századból, az első világháború előtti évtizedekből fölöttébb hiányos, egy-egy fontos dokumentum megtalálása gyakran olyan nehéz, mint aranyrögé egy kimerült bányában. Más, hozzánk közelebb eső korszakokban nagy bőséggel ömlik az anyag, a rengeteg termelési kimutatás, kalkuláció, mérlegek, levelezések. Az elbürokratizálódó üzemi és üzleti organizációnak ebből az irattömegéből viszont olyan nehéz a lényeges mozzanatot „kitermelni", mint a sok tonna uránércből a néhány gramm rádiumot. A másik forrásprobléma az anyag szétszórtsága és sokrétűsége. Még a nagy levéltárakban őrzött anyag

is több állagban, s az iratanyag sem csupán az országos vagy városi levéltárakban, hanem gyakran az üzemnél, íróasztalfiókokban, páncélszekrényekben, a minisztériumokban, a cégbíróságon stb. található. De az irattári anyag önmagában nem is elégséges. Elkerülhetetlenül ki kell egészítenünk a politikai és a szaksajtóval, ha van a gyári újsággal, műszaki, közgazdasági folyóiratokkal, tárgyi emlékekkel, visszaemlékezésekkel, magán feljegyzésekkel, fényképekkel és a szociológiai felvételezés bevált módszereivel is.

A forrásanyag hézagossága és egyenetlensége, sokrétűsége és szétszórtsága bizonyára erősen befolyásolja a feldolgozás arányait is. Az üzemtörténeti munkákban levő aránytalanságok, hiányok és túlburjánzások részben abból fakadnak, hogy a szerzők egyes korokra, egyes témákra nem találtak elégséges vagy lényeges anyagot, másutt viszont az anyag bő áradása fölös részletezésre csábította őket.

Bármennyire megszabja is a forrásanyag mennyisége és minősége a feldolgozás lehetőségeit, a történészek tudják, hogy a primer források hiánya, szűkszavúsága bizonyos fokig pótolható másodlagos, közvetett forrásokkal, interpolációkkal és analógiákkal. Hogy a felszabadulás előtti írások alig foglalkoztak a munkásmozgalommal, annál részletesebben a tőkés tulajdonos tevékenységével, az nyilván nem a forrásanyagon múlott. Hogy a felszabadulás utáni munkák eléggé sematikusan ábrázolták a tőkést, és bő fejezeteket szenteltek a munkásmozgalomnak, hogy az 1950-es években írt feldolgozások kevés figyelmet fordítottak a gazdasági mechanizmusra, a gyártársadalom felépítésére, az ugyancsak nem a forrásokon múlott. Az üzemtörténet elvi és módszertani problémáiban lényeges szerepet játszik a szerző koncepciója — vagy a koncepció hiánya —, az üzemtörténet értelmezése — vagy értelmezésének tisztázatlansága is. Alkalmasint nem tévedünk, ha az említett problémák harmadik forrását az üzemről alkotott nézetekben, alapjában technikai-gazdasági vagy társadalmi-politikai szervezetként való értelmezésében, egyik vagy másik alkotóelem egyoldalú kiemelésében és a sajátos, kettős kötődésű helytörténeti, ill. ágazattörténeti funkciójának tisztázatlanságában keressük.

*

Eddig azt vizsgáltuk, hogy *mi* van és *miért*, milyen általánosítható problémák jelentkeztek üzemtörténetírásunkban. A vázlatos leírás és az elemzés már eddig is normatív gondolatsorok irányába tendált. Az elmondottakból tehát logikusan következik a kérdés, amit ismereteink mai szintjén megkísérelek megválaszolni: mit is tekintsünk az üzemtörténetírás *tárgyának*, és a sajátos tárgy adekvát feldolgozási *módszerének?*

Kezdjük a definícióval. Marx meghatározása szerint a gyár a modern nagyipar objektív termelési szervezete, amelyben a munkafolyamat kooperatív jellege technikai szükségességgé válik. A gyár különböző munkások kooperációja, akik a termelő gépek rendszerét ellenőrzik. Ez a kooperatív *munkafolyamat* a tőkés rendszerben egyúttal a tőke *értékesítési folyamata* is, amennyiben az üzem a tőke munka feletti hatalmának eszközévé válik.[39] Amint látjuk, Marx az üzemet a termelőeszköz jellegétől meghatározott objektív szervezetnek, s egyúttal a termelési viszony hordozójának tekinti, azaz *technikai* apparátusnak is, *gazdálkodási-termelési* egységnek is, a *társadalmi* rendszer-

[39] *Marx Károly:* A Tőke. Bpest. 1948. I. köt. 415., 452., 456. l.

től determinált alá- és mellérendelési viszonyokon nyugvó emberi *közösségnek* is. A definíció magában foglalja az üzem komplex alkotóelemeit: a technikát, a termelés és csere gazdasági folyamatát, a termelőeszközhöz való viszony szerint tagolt közösséget és belső, szociális-politikai ellentéteit.

Ez a megállapítás teljesen megegyezik a csehszlovák, a német és a szovjet történészek újabban kialakult – fentebb már jelzett – álláspontjával. A csehszlovák történészek az üzemet a technika, a gazdasági tevékenység, a társadalom és politika szerves egységeként fogják fel. Szerintük a történésznek az a feladata, hogy feltárja a műszaki, gazdasági, társadalmi és politikai alkotórész közötti dialektikus kapcsolatot, egészen az iparvállalatban megtestesült egységnek az ország, az iparág vagy a vidék fejlődésében betöltött funkciója és a kölcsönhatások tisztázásáig.[40] Az 1966 decemberi prágai konferencia résztvevői elfogadták ezt a csehszlovák referátumban részletesen kifejtett koncepciót. Leszögezték, hogy szakítani kell az eddigi gyakorlatban elterjedt egyoldalúsággal, amely az üzem történetének vagy technikai-gazdasági vagy munkásmozgalmi oldalát állította a vizsgálódás középpontjába, elhomályosította a másik és a többi ugyancsak fontos alkotóelemet.[41]

A tárgy és tartalom világos elvi meghatározása után nyomban felötlik a gyakorlati kérdés, hogyan valósítható meg legjobban a komplex feldolgozás. Az ideális bizonyára az lenne, ha rendelkeznénk műszakilag, közgazdaságilag, szociológiailag, tehát sokoldalúan képzett üzemtörténész specialistákkal. És ez nem merőben utópikus óhaj. Azoknak a kutatóknak, akik munkásságukat tartósan az üzemtörténetnek szentelik, e szakágak alapismereteit és módszereit bizonyos fokon el kell sajátítaniuk. Pillanatnyilag azonban reálisabbnak látszik a szerzői kollektívák alakítása. Az eddigi gyakorlattól eltérően azonban kívánatos, hogy műszakiakon és történészeken kívül közgazdász (mérnök-közgazdász vagy technikatörténész) és szociológus is tagja legyen a kollektívának. Az eddigi tapasztalatok ugyanakkor arra intenek, hogy a történésznek kell irányítania a kutatást, megterveznie a felépítést, végső soron megrajzolnia a különböző alkotóelemek szerves komplexitásából kibomló történeti képet.

Az eddigi irodalom szembetűnő fogyatékossága ugyanis éppen az — és ennek kiküszöbölésében látom a második metodológiai feladatot —, hogy az egyes alkotóelemek fejlődését feldolgozó fejezetek egymás *mellett* futnak, — a technikai apparátus és a társadalmi szervezet, az üzletpolitika és szociális mozgalmak, mint a párhuzamos egyenesek, a műben nem találkoznak. Márpedig a valóságban a legszorosabb kölcsönhatás áll fenn a műszaki fejlődés, a termelékenység, a jövedelmezőség és a bérszínvonal a termelőeszközök jellege, korszerűsége, a tulajdonos üzletpolitikája, szociálpolitikája és a munkásmozgalom között.

Hadd említsek itt egy saját tapasztalatunkból merített példát. Szerzőtársammal együtt sokáig nem értettük meg, hogy a Magyar Pamutipar vállalat, amely az 1920-as években az iparág élén állott, miért esett vissza a 30-as években, olyannyira, hogy az alapító tőkés család is belebukott és a gyár fölötti közvetlen rendelkezést a Hitelbank vette át. Először a nagy gazdasági válság hatására gondoltunk, de ez a textilipart nálunk alig érintette, s más konkurrens vállalatok (Goldberger) a 30-as években fölöttébb sikeresen fej-

[40] *Lehár—Myska:* id. referátum.

[41] *H. M.* Történész vándorgyűlés az üzemtörténet kérdéseiről. Párttörténeti Közlemények, 1967. 2. sz. 196. l.

lődtek. A Magyar Pamutipar hanyatlásának okaira csak a műszaki, gazdasági, üzletpolitikai és társadalmi tényezők együttes, dialektikus vizsgálata derített fényt. A Magyar Pamutipar az első világháború után a fonodát fejlesztette, mert a dualizmusból örökölt egyoldalú pamutipari struktúra és a háborús veszteségek miatt a fonás volt a szűk keresztmetszet. A gyár a 20-as években nagyarányú fonodai rekonstrukciót hajtott végre. Ez éreztette hatását a termelés, a profit növekedésében. A gyárvezetőség azonban elhanyagolta a szövést, a kikészítést, nem kockáztatta meg az új műanyagokkal való kísérletezést. Ezért az évtized végére a választékban, minőségben, sőt az önköltség tekintetében is elmaradt a versenytársaktól. A tőkések ekkor az önköltséget először a munkások rovására csökkentették, racionalizáltak, ami több éves küzdelemre, sztrájkokra, belső feszültségre vezetett. A vállalat megkísérelte saját kikészítő üzemeltetését is, ez azonban a munkás és technikus gárda gyenge bérezésének megfelelő fogyatékos teljesítménye miatt kudarcba fulladt. A gyáros a gazdasági hanyatlást ekkor politikai módszerekkel próbálta ellensúlyozni. Így kerültek a gyárba azok a jobboldali, dzsentri katonatiszti-hivatalnoki elemek, akik a gyár jobbratolódásában, a régi vezető csoport kiszorításában döntő szerepet játszottak, ami viszont ismét a gyár üzletpolitikájára, gazdasági fejlődésére hatott vissza. És még fűzhetném tovább a láncot, amelynek egyes szemei, a műszaki fejlesztés, az üzletpolitika, a racionalizálás, a munkásmozgalom, a politikai változások és a szociális problémák szervesen összekapcsolódnak.

A legsajátosabb történészi feladat tehát, úgy vélem az, hogy a szerző a könnyebb megoldás: a technikatörténeti, gazdaságtörténeti, politikai, mozgalmi hosszmetszetek összeállítása helyett kitapintsa az alkotóelemek csomópontjait, kimutassa a nagy horderejű gyári, iparági, helyi és országos események keltette hullámok hatását az üzem életének minden területén, hogy azt a valóságos történelmi láncot állítsa össze, amelynek szemeit csak a források szeszélye és a szubjektív retrospektív szemlélet szakítja szét.

E módszertani követelmény mögött azonban nem csupán egy komplex egyedi jelenség történeti megragadásának metodikai kérdései, nem egyszerűen az egyes üzem életében érvényesülő sajátos kölcsönhatások állanak, hanem a modern üzemfejlődés mélyebb tendenciái is rejlenek.

Az üzemnek mint *technikai termelő apparátusnak* immanens tendenciája a *mechanizálás és automatizálás*. Ez megmutatkozik a gépek, gépsorok, technológiai eljárások szakadatlan tökéletesítésében, a szakosítás, a sorozatgyártás, az emberi esetlegességet kiküszöbölő automatizálás növekvő igényében és realizálásában. Az üzemnek, mint *üzleti vállalkozásnak* immanens tendenciája továbbá a *rentabilitás*, ami a költségelemek csökkentésében, a versenyképesség fokozásában jut kifejezésre. A két tendencia bizonyos mértékig segíti-erősíti egymást, ugyanakkor ellentétben is áll egymással, amennyiben a technikai apparátus, ha műszakilag haladó is, gazdaságilag gyakran konzervatív, míg a piaccal kapcsolatban álló üzleti részleg gyorsabban reagál a piaci igények változására. Ezt az ellenmondást többnyire különböző típusok, társadalmi csoportok (műszakiak és kereskedelmiek) képviselik, így az ellentét gyakran csoportharc formájában realizálódik.

A modern üzem, mint racionálisan működő, bővülő szervezet igazgatásának világszerte jellemző tendenciája a *bürokratizálódás*. Ennek vannak szükséges, bármilyen üzemvezetés számára nélkülözhetetlen elemei (dokumentáció, statisztika, könyvelés, ellenőrzés stb.). A bürokratizálódás alapjában még-

is konzervatív hatású. Akadályozza a folyamatos műszaki fejlesztést, a gyors üzletpolitikai alkalmazkodást, a változtatást, növeli a személytelen termelő szervezet és alkotó egyén elidegenedését. Ez az ellentét is különböző csoportok, rétegek (a központ és a telepek, üzemi és adminisztrációs részlegek, a bürokratikus apparátus és a munkások) surlódásában, harcában jut kifejezésre.

E három tendencia találkozik és beolvad a *koncentrációba*, ami már nem csupán egy üzemnek, nem egy iparágnak, hanem az egész kapitalista és — más tartalommal — a szocialista gazdaságnak immanens fejlődési tendenciája. A koncentráció az üzemen belül, és túl rajta: az iparágban, az egész gazdaságban elősegíti a racionalizálást, a gazdaságosságot, a tervszerűséget. Ugyanakkor — a kapitalista viszonyok között — monopolista szervezetek, törekvések alapjául szolgál, a szocialista gazdaságban pedig a direktív tervutasítások túlzottan centralizált rendszerére vezethet. Ez a tendencia fékezi a változtatási, fejlesztési készséget, az egyéni iniciatívát, a gazdasági szabályozók hatékony érvényesülését, az információk többirányú áramlását, és veszélyezteti — a kapitalizmusban — a dolgozók kivívott jogait is. A koncentráció keltette ellentétek, a rendszer jellegének megfelelően, úgyszintén kifejezésre jutnak gazdaságpolitikai vitákban, illetve csoport- és osztályharcokban, és áttételesebb politikai közdelmekben.

A modern technikai és gazdasági fejlődésnek mindezekkel az objektív s egyúttal az elidegenedést rögzítő vagy növelő tendenciáival szemben állnak a dolgozók társadalmi közösségének szociális igényei, a *humanizálás* ugyancsak immanens tendenciája. Ennek egyik, a kapitalizmusban tipikus és uralkodó megnyilvánulása a munkásság szervezett harca a jobb munka- és életviszonyokért a tőkés automatizálás, rentabilitás-növelés és racionalizálás antihumánus törekvéseivel szemben. Általánosabb megnyilvánulása az üzemnek, mint elidegenedett gépi mechanizmusnak, mint a dolgozó közvetlen tulajdonától, rendelkezésétől elválasztott termelőeszköznek a humanizálása. A dolgozó ember, akinek élete egzisztenciálisan, társas kapcsolataiban jórészt az üzemhez kapcsolódik, szeretné ezt a termelő apparátust, ezt az elgépiesedett világot kiteljesíteni. Arra törekszik, hogy nemcsak politikai szervezeteit, de társas igényeit kielégítő kulturális és szórakozási lehetőségeit, formáit is az üzem keretében találja meg. Ez a humanizálási tendencia egyre erősebben érvényesül korunk üzemfejlődésében.

Hogy a modern üzem technikai, gazdasági, adminisztratív és társadalmi elemei belső fejlődési tendenciáinak konfliktusa hogyan oldódik meg, az nagy mértékben függ a vezető rétegtől. A modern gondolkodású tőkések is megkísérlik ezeket az ellentmondásokat, elsősorban az automatizálás, bürokratizálás és rentabilitás ellentmondásait feloldani, gyakran a humanizálás igényeit is kielégíteni. Kétségtelen azonban, hogy a megoldás legkedvezőbb feltételeit a szocialista rendszer teremti meg. A szociális vívmányok, a humanizálás új formái az üzemtörténet szocialista korszakának lényeges részét alkotják, amire a történésznek nagy figyelmet kell fordítania. Ugyanakkor vállalnia kell a tudomány feladatát: a törvényszerűségek felismeréséből fakadó változtatási igényt, az elidegenedés és humanizálás konfliktusának megoldásában mutatkozó fogyatékosságok feltárását.

Az üzemtörténetírás másik, nem kevésbé jelentős feladata a kettős kötődésű helytörténet, ill. ágazattörténet arányainak és szempontjainak helyes értelmezése. Az egész és rész dialektikájának bővebb fejtegetése, az országos, a helyi vagy iparági események determináló hatásának hangsúlyozása

helyett, tehát elvileg általánosan elfogadott tételek helyett, itt három kérdésre szeretném felhívni a figyelmet.

Az első kérdés az üzem *egyedi circulatának* minél konkrétabb kidolgozása. Ha a történetírás valamelyik ágának, úgy az üzemtörténetírásnak bizonyára nem feladata az illusztráció. Nem jutunk közelebb a valóság mélyebb megismeréséhez, ha még néhányszáz gyárról kimutatjuk, hogy ott vasat, gépet, szövetet gyártottak, a tőkés gyarapodott, a munkást kizsákmányolták. Történeti típusalkotásunknak éppen az a gyengéje, hogy az általánosítás nem elegendő számú és nem eléggé konkrét feltárt egyedi jelenségen alapul. Az üzemtörténet sajátos feladata az, hogy megrajzolja az üzem egyéni profilját, az átlagostól eltérő gyártmányait, gyártási eljárásait, újításait, találmányait, maga alkotta szervezetét, piaci kapcsolatait, üzletpolitikáját, élő emberként jellemezze a tőkést, a kiemelkedő műszaki és munkás vezetőket, a tipikus mellett egyéni vonásaikat is megmutassa, minél adatszerűbben tárja fel a munkaviszonyokat, minél sokrétűbben a gyár társadalmát.

Ez a kérdés közvetlenül átvezet a másikhoz, a gyártársadalom szociológiai vizsgálatához. Üzemtörténeti irodalmunknak ez a leggyengébb oldala. Azok a munkák, amelyek egyáltalán foglalkoznak a kérdéssel, a vizsgálatot a munkásság helyzetének és rétegeződésének elemzésére szűkítik. Látókörükből — a tőkés tulajdonostól eltekintve — kimarad a vezető és a középréteg, a tisztviselők, a mérnökök, technikusok, művezetők, mesterek viszonylag széles köre. Aligha kell bizonyítani, milyen fontos szerepet játszik a műszaki és tisztviselői középréteg egy üzem életében. De irodalmunkban a munkásság vizsgálata is szűk körű, nélkülöz fontos szociológiai szempontokat. A munkásság eredetének, összetételének, képzettségének, munkahelyi és lakóhelyi csoportalkotásának kérdését alig egy-két munka érinti. Pedig a munkások, alkalmazottak csoportalkotása többnyire nem a bérkategóriák, hanem egyéb rendező elvek: a szülőföld, a származás, a politikai elvek közössége, emberi rokonszenvek, munka- és lakóhelyi kapcsolatok szerint történik. A rétegeződés és csoportalkotás sajátos tényezőinek életteli bemutatását ugyancsak az üzemtörténettől várhatjuk.

Végül, de elsődleges mószertani kérdésként említhetjük az üzemtörténet másik fontos feladatát: az *egzakt összehasonlítást*. Minden kutató beleütközött már ebbe a problémába, hiszen egy-egy üzem története rendszerint több történelmi korszakon vonul végig, és más üzemekkel szoros kapcsolatban halad. Hogyan lehet különböző nagyságrendű és profilú üzemeket, illetve különböző korokat egzakt módon összehasonlítani? Mivel lehet mérni a fejlődést a dualizmus korához képest az ellenforradalmi korszakban, vagy ehhez viszonyítva a szocialista korszakunkban, amikor nemcsak az üzem terjedelme, profilja és tulajdonviszonyai, de a pénznem és a pénzérték, az ország területe, a fejlődés gazdasági és politikai feltételei is gyökeresen megváltoztak? Az összehasonlításra vonatkozóan a műszaki tudományok, a közgazdaságtan, a szociológia pontos mérési módszereket dolgozott ki. Csak a jelzés, nem a magyarázás végett említek olyan műszaki mutatókat, mint a gépi hatásfok, a műszaki norma, a termelékenységi indexek: az egy főre, egy gépre, egy órára eső termelés; olyan közgazdasági mutatókat, mint a fajlagos költségelemek: az egy főre, gépre, egységnyi anyagra eső költségek, az egy munkásra, egy órára eső nettó termelési érték, a tőketermelékenység mutatói, a részvények reálértéke, továbbá az életszínvonal olyan mutatóit, mint a reálbér, reáljövedelem. Hadd utaljak itt röviden arra is, hogy a reálbérszámítás még nem

meríti ki az életszínvonal alakulásának, még kevésbé az életforma átalakulásának problematikáját. Ehhez olyan komponenseket is a vizsgálódás körébe kell vonnunk, mint a lakásviszonyok, az öltözködés és táplálkozás, a szabadidő felhasználás, a művelődési viszonyok és lehetőségek, a nemzedékek közötti mobilitás mértéke. A mai közgazdaságtan és szociológia az ilyen vizsgálathoz is nyújt mérési technikát, amely a történészt segíti, de nem menti fel az alól, hogy maga válassza vagy kísérletezze ki a tárgyának legjobban megfelelő mérési és összehasonlítási módszereket.

Sorolhatnám még hosszan a problémákat. Végezetül azonban csupán egyet, alkalmasint a legnagyobbat említené. A történésznek, mint egykor az alapítónak az üzemet, legtöbbször a semmiből kell az üzem történetét megalkotnia. Amíg a történetírás többi ágának művelői többnyire támaszkodhatnak korábbi munkákra, az üzemtörténésznek gyakran csak belső ösztönzése és forrásanyaga van, de még megrendelője, kiadója sincs. Magának kell a szétszórt, bujkáló, olykor makacsul szótlan, máskor fecsegően bőbeszédű forrásokból a történetet, mint a régésznek a kövekből az eltemetett várost, rekonstruálnia.

De amilyen nehéz, olyan szép is ez a munka. A történészt elragadja izgalma és öröme, gyakran úgy érzi, hogy holt nemzedékek elevenednek meg benne, mérnökök, tervezők, üzletemberek és munkások ezreinek küzdelmeit, roppant erőfeszítéseit egyesíti magában: már-már nem is rekonstruál, hanem valami újat alkot, valamit megment, ami nélkül szegényebb lenne a jelen és a jövő. Ezért a nehézségek felmutatása ellenére, vagy éppen ezek miatt, pártfogolnunk és propagálnunk kell az üzemtörténet intenzív művelését. A kutatóknak, a most nekikezdő fiataloknak, tanároknak már nem kell teljesen járatlan ösvényt törniök. Támaszkodhatnak a megjelent tudományos munkákra, a kutatásban jártas történészekre, a Történelmi Társulat nemrégiben megalakult üzemtörténeti szekciójára. És főként: támaszkodhatnak a marxista szemléletre, amely képes sokoldalúan, a történelem progresszív, humanista felfogásába ágyazva megragadni a modern üzemet, mint a természet és a társadalom, a titkait rejtő anyag és a kutató-alkotó ember, az embert szolgáló gép és a gépet kezelő ember, a társadalmi értéktermelés és a különböző jellegű elsajátítás, felhalmozás ellentmondásos egységét.

Úgy vélem, elérkezett az ideje, hogy üzemtörténetírásunk a vállalati mecénásoktól támogatott jubileumi vállalkozásból a történettudomány egyenrangú, rendszeresen művelt és tervszerűen összehangolt szakágává lépjen elő. Ezt nemcsak eddigi eredményei, hanem jelentősége is indokolja. A rendszeresen művelt, magas színvonalú üzemtörténetírás nagyobb feladatokat készíthet elő: egyes iparágak és majd az egész iparfejlődés korszerű, alapos feldolgozását, a munkásosztály növekedésének, megszerveződésének, mozgalmainak az egyedi jelenségek gazdag konkrétságából felépíthető szintézisét.

Az 1945-1967 között megjelent üzemtörténeti munkák válogatott bibliográfiája

Babics András: A barnakőszén kutatásának és bányászatának története a Mecsek hegységben és környékén. Bpest, Akad. Kiadó. 1958. 49 l. 3 t. (Klny. A Dunántúli Tudományos Intézet évkönyvéből.) (Dunántúli tudományos

gyűjtemény 22. Ser. historica 10.) *Babics András:* Az észak-mecseki kőszénbányászat a feudalizmus korában. Bpest. 1964. 29 l. (Klny. Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1963. Dunántúli tudományos gyűjtemény 50. Ser. historica 23.) – *Babics András:* A komlói kőszénbányászat története. [Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete.] Pécs 1958. 317 l. – *Babics András:* A pécsi kőszénbányászat a feudalizmus korában. Bpest. 1963. 41 l. (Klny. MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1961–62. Dunántúli tudományos gyűjtemény 42. Ser. historica 19.) — *Babics András:* A pécsvidéki kőszénbányászat története a legújabb korban. 1945–1960. Pécs. 1961. 37 l. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 35. Ser. hist. 17. Klny. „Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960" c. kötetből.) – *Babics András:* A vasasi kőszénbányászat a feudalizmus korában. Pécs. 1957. Dunántúli Tud. Int., 50 l. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 11. Ser. historica 6.) *Babics András:* Az észak-mecseki kőszénbányászat története. Bpest, Akad. Kiadó. 1967. 204 l. *Balázs Tibor:* A tudományos kutatástól az ipari gyártásig — az izzólámpa története nyomán (1830–1940). Bpest, Akad. Kiadó 1965. 165 l. (Tudományszervezési füzetek.) – *Bárczy Zoltán:* Fejezetek a Borsodnádasdi Lemezgyár történetéből. Borsodnádasd. 1960. (Kiad. a Borsodnádasdi Lemezgyár, a Kohászati Dolgozók Szakszervezete és a Hazafias Népfront helyi szervezete) 141 l. 16 t. *Barta István:* Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez. [Bp.] [Akad. K.] 1961. 113–122. l. (Klny. Történelmi Szemle 1961. 1. sz.) – *Bencze Imre:* A magyar pamutipar területi elhelyezkedése és fejlesztésének egyes földrajzi problémái. Bpest, Akad. Kiadó. 1962. 337–362. l. (Klny. Földrajzi Értesítő.) (Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutatócsoport. Közlemények 96.) *Benda Kálmán – Irinyi Károly:* A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961). Bpest, Akad. Kiadó, 1961. 432 l, 24 t. *Berlász Jenő:* A Ganz gyár első fél évszázada. Tanulmányok Budapest Múltjából. XII. köt. Bpest. 1957. 349–458. l. *Bogdán István:* A magyarországi papíripar története (1530–1900). Bpest, Akad. Kiadó. 1963. 485 l., 2 t. Budapesti Bútorgyár. [Száz] 100 éves a — — (1864—1964). Szerk. biz.: Fóris Zoltán, Kozári László stb.) (Bpest. 1964) 81 l. A Budapesti Gázművek száz esztendeje. 1856–1956. (Írta *Klamm László, Salló Antal* stb.) Bpest. 1956. 103 l. — A budapesti közúti vasút 100 éve. (Szerk. Csuhay Dénes. Kiad. a Fővárosi Villamosvasút.) Bpest. 1966. Közdok. 231 l., 9 t. — Csepel története. [Írták] (*Kubinyi András, Berend T. Iván* stb. Kiad. a Csepel Vas- és Fémművek.) Bpest, Kossuth Kiadó. 1965. 500 l. – Csepel Vas- és Fémművek 75 éve. Bpest. 1967. 106 l. + 22 grafikon. *Csóka János:* Az egri dohánygyár 60 éve (1895–1955). Eger. 1958. 375—397. l. (Klny. az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyvéből.) [Eger]. Pedagógiai Főiskola. Az Egri – – füzetei 100.) — Diósgyőri Papírgyár. (Százhetvenöt) 175 év a minőség szolgálatában. Lapok a – történetéből (1782–1957). Diósgyőr 1957. Bpest. 28 l. 8, t. – A Dunántúli Kőolajipari Gépgyár (Nagykanizsa) fejlődésének és alakulásának története 1937-től napjainkig. Sajtó alá rend. Mészáros Kálmán. Nagykanizsa (1959). 51 l. — *Erdősi Mária:* Százéves az angyalföldi hajógyár. [Kiad. a] Gépipari Tudományos Egyesület. Bpest. 1966. soksz. 69 l. (Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki Történelmi Sorozat. 5.) — *Fitz József:* A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bpest, Akad. Kiadó. 1959. 258 l., 5 t. — Franklin Nyomda története. Bpest. 1966. 80 l., 4 t. Ganz és Társa Villamos-

sági-, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. — Hofherr-Schrantz—Clayton-Shuttleworth. Magyar Gépgyári Művek Rt. Repertórium. Összeáll. Szilágyi Gábor [Közrem.]: (Török Mária) Bp. 1965. Műv. Min. — LOK, soksz. [1] 128 l. [2] 442 l. — [Ganz—Mávag Mozdony-, Vagon- és Gépgyár] A [Százhúsz] 120 éves ——. Bpest. [1964] 75 l. — *Győri György:* Százhetven esztendő. A Goldberger Textilnyomó és Kikészítő Vállalata és a Kelenföldi Textilkombinát története. Bpest. 1954. Népszava 191 l., 4 t. — *Győri György—Szabó László:* A budapesti Mávag története. (Bpest.) Népszava, (1953) 198 l. — Győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár története 1896—1956. Írták: *ifj Gárdonyi Géza, Kölkedi István, Kiss Rudolf.* Győr. 1956. 208 l. + 31 mell. — *Hanák Péter — Hanák Katalin:* A Magyar Pamutipar története, 1887—1962. Bp. 1964. Táncsics Kiadó, 448 l. 20 t. — A hírközlés krónikájából. Adalékok a posta történetéhez. (Szerk. Vajda Endre.) Bp. 1965. Közdok, 173 l. — Ikarus Karosszéria- és Járműgyár) 1948—1963. (Jubileumi évkönyv.) Bpest. (1963). Mogürt, XI, 77 l., 43 t. — *Jenei Károly—Szilágyi Gábor:* Az Orion Rádió- és Villamossági Vállalat története, 1913—1963. Bpest. 1964. 136 l. (Angol és német kiadásban is.) — *Jenei Károly és Mathézer György közreműködésével dr. Mráz Ferenc, dr. Hever Dezső, Feuer László, dr. Torzsa István:* A Chinoin gyár története. Bpest. 1964. 156 l. — *Jenei Károly — Sárközi Zoltán — Szilágyi Gábor:* A Gábor Áron Vasöntőde és Gépgyár története (1862—1962). (Bpest., Gábor Áron Vasöntőde, 1962.) 223 l. — *Joos Ferenc — Fenyvessiné Gohér Anna:* Az első kecskeméti könyvnyomda története és kiadványának bibliográfiája 1841—1918. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Katona József könyvtár. 1959. 102 l. — Kábelgyártásunk 75 éve. 1891—1966. Bpest., 1966. 232 l. Szerzők: *Vecsey Ágoston, Dr. Sárközi Zoltán, Dr. Szilágyi Gábor, Parniczky Andrásné, Dr. Hoffmann Pál* — A kétszázéves Pécsi Bőrgyár. Írták: *Gulyás József, Vörös Márton* stb. Pécs, 1962. 210 l., 1 t. — *Kiszely Gyula:* A diósgyőri szénbányászat kezdete. 1767—1868. Miskolc, 1965. 30 l., 6 t. (Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Múzeumi füzetek 18—19.) (A Kohászati Történeti Bizottság és a Központi Kohászati Múzeum közleményei.) — *(Kohlmann Mihály — Nádor Endre):* Kender-, juta- és textilipar 75 éves fejlődésének története. (Bpest. 1958), 43 l. — *Korompay Lajos:* Várpalota szénbányászata a felszabadulás előtt. Várpalota, Várpalota város tanácsa. 1965, 99 l. — *Kovács Antalné:* Egy évszázad és tíz esztendő. [A KOLORIT textilfehérítő és festőgyár története.] [Székesfehérvár. 1955], 32 l. — *Kovács Erzsébet, B.:* A karcagi üveggyár története. 1940—1956. Szeged. 1957. 31—57. l. (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio historica 2.) — *Lehoczky Alfréd:* A borsodi szénbányászat története. Miskolc, Borsodi és Ózdvidéki Szénbányászati Tröszt. 1. A tizenkilencedik század. 1965. 144 l. — *Lehoczky Alfréd:* Az ózdi gyár létrejötte (1845—1852). Miskolc, 1965. 38 l. (A Magyar Történelmi Társulat Borsod Megyei Csoportjának könyvtára 2.) — Lenin Kohászati Művek, Miskolc-Diósgyőr. (Szerk. Bozsik Pál, Gácsi Miklós stb.) (Diósgyőr. 1965), 143 l. — A magyar műszeripar 10 évéből [1950—1960]. (Szerk. Szluka Emil.) [Kiad. a] Méréstechnikai és Automatizálási Tudományos Egyesület. Bpest, Műszaki Kiadó. [1961]. 116 l. — Magyar Optikai Művek. 80 éves a — —. (1876—1956). Kiad a —— jubileumi ünnepségeit előkészítő bizottság. Bpest. 1956. 63 l. — A Metallochemia 50 esztendeje. 1908—1958. Bpest. 1958. 78 l., 9 t. — *Molnár Sándor:* Száz év a MÁV Szolnoki Járműjavító Ü. V. történetéből. 1856—1956. (A várostörténeti rész anyagát [feldolg.] Kaposvári Gyula.) Szolnok, Szolnok m. Néplap. 1960. 158 l., 1 t. — *Nagy István:* Az Északi Főműhely története. 1867—1945. Bpest, Nép-

szava. 1954. 235 l. — [Ötven] 50 éves csepeli kohászat. A csepeli kohászat 50 (ötven) éves jubileuma alkalmából [Bpest], 1962. szept. 28–29-én megtartott ünnepi konferencián elhangzott előadások. Szerk. Kuti Lajos. [Kiad. a] Csepel Vas- és Fémművek. Bpest, Műszaki Kiadó. [1963]. 85 l. — *Páhi Ferenc—Schneider Miklós:* [Hetvenöt] 75 éves a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttárugyár (1889–1964). Hódmezővásárhely. 1964. 200 l., 14 t. — A Pápai Textilgyár története. 1900–1955. Összeáll. a Pápai Textilgyár kollektívája Szakál Sándor vezetésével. [Bpest. 1955], 35 l. — *Paulinyi Ákos:* Adalékok a rónici vasgyár technikai fejlődéséhez a XIX. század 20-as—40-es éveiben. Bpest. 1961. 149–188. l. (Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményeiből.) (Kohászati Történeti Bizottság közleményei 11.) — *Paulinyi [Ákos]:* Übersicht über die technische Entwicklung der Eisenwerke von Rohnitz in der ersten Hälfte des 19-ten Jahrhunderts. Bpest, [Akad. K.]. 1962. 199–226. l. (Klny. Acta Technica, 24. köt. 1–2. sz.) (Kohászati Történeti Bizottság közleményei 15. sz.) — A pécsi Sopiana Gépgyár. 1865–1965. Szerk. Kopasz Gábor. Pécs, 1965. 123 l., 9 t. — Péti Nitrogénművek 30 esztendeje. Pét. 1961. 255 l. — — Rudabánya ércbányászata. (Szerk. Pantó Endre, Pantó Gábor stb.) Bpest, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, 1957. 419 l., 5 t. — A Ruggyantaárugyár 75 éves története. 1882–1957. (*Székely András, Krisztinkovich Béla* stb.) Bpest. [1958]. 207 l. — *Ruzsás Lajos:* A pécsi Zsolnay-gyár története. (A térképeket készítette Swierkiewicz József.) (Kiad. a) Magyar Történelmi Társulat. Bpest, Művelt Nép. 1954. 260 l., 8 t. — *Salamon Ferenc:* Tíz éves a „fehér föld" bányája. (A sárszentmihályi lápimészbánya monográfiája.) [Sárszentmihály] 1964 [1966], 54 l. — A salgótarjáni iparvidék. Szerk. Dr. Gajzágó Aladár. Salgótarján, Nógrád Megyei Munkásmozgalmi múzeum. 1962. 286 l., 5 t. [A kötetben: *Gajzágó Aladár:* A Pálfalvai Bányagépgyártó és Javító Vállalat. A Zagyvapálfalvai Üveggyár. A Magyar Vasötvözetgyár. — *Bajcsik József — Gajzágó Aladár:* A Zománcipari Művek Salgótarjáni Gyáregysége. Salgótarján. 1962. 23 l. (Klny. A Salgótarjáni iparvidék.) — *Lizsnyánszky Antal:* A Salgótarjáni Acélárugyár. Salgótarján. 1962. 28 l., (Klny. A Salgótarjáni iparvidék.) *Sándor Vilmos:* A budapesti nagymalomipar kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából. XIII. köt. Bpest. 1959. 315–422. l. — *Sárközi Zoltán — Szigetvári István — Szilágyi Gábor:* A százéves mosonmagyaróvári mezőgazdasági gépgyár története (1856–1956). Bpest, Mezőgazdasági Kiadó. 1959. 147 l. — *Schleicher Aladár:* Adatok a kohászat magyarországi történetéhez. A kislődi vashámor története. Bpest. 1962. 393–405. l. (Klny. Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei.) (Kohászati Történeti Bizottság közleményei 19.) — *Soós Imre—Kiszely Gyula—Zádor Tibor:* Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből (1770–1960). Miskolc, (Lenin Kohászati Művek igazgatósága stb.) 1960. 118 l., 13 t. — *Stigler István:* Székesfehérvár nyomdászatának 150 éves története. Székesfehérvár. 1957. 29, IX. l. (István király Múzeum közleményei. B. sor. 6. sz.) — *Szabolcsi Gábor:* A Szegedi Kenderfonógyár 75 éve. (Vázlat.) (Szeged). 1958. 72 l. — *Székely Lajos:* Az esztergomvidéki szénmedence bányászatának fejlődése. Bpest. 1962. Műszaki Kiadó, 431 l. 16 t. — *Szekeres József:* Az újpesti hajóépítés története. I–II. rész. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. köt. Bpest. 1961. 483–534. l. és XV. köt. Bpest. 1963. 637–694. l. — *Szekeres József—Tóth Árpád:* A Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár története. Bpest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1962. 367 l. — A Tiszakécskei

Permetezőgépgyár fejlődésének története az államosítástól 1965-ig. Összeáll. Bányai András, Hoffmann György stb. Tiszakécske. 1965. [Bpest] 39 l. — *Tóth Lajos:* [Százhúsz] 120 éve indult meg a gőzhajózás a Balatonon. Adalékok a balatoni gőzhajózás históriájához (Dokumentációs tanulmány). Bpest, Gépip. Tud. Egyes. 1966. 148 l. (Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki Történelmi sor. 6.)—*Tóth Lajos:* [Százegyvenöt] 145 éves a magyar gőzhajózás. (Dokumentációs tanulmány.) Kiad. a Gépip. Tud. Egyes. Bpest. 1963. Soksz. 153 l. ill. (Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki tört. sor. 3.) — *Varga Dezső:* A békéscsabai kötszövőipar. A békéscsabai Kötöttárugyár 50 éves története. Békéscsaba, Kötöttárugyár. 1962. 87 l. — *Vigh Károly:* A Váci Kötöttárugyár története. 1885—1960. Bpest, Gondolat. 1960. 99 l. — A Villamos- és Kábelgyár 50 éve és szerepe a magyar villamosipar fejlődésében. 1913—1963. (Főszerk. Keller Ferenc, sajtó alá rendezte Belohorszky Lajos.). Bpest, Közgazd. és Jogi Kiadó. 1963. 486 l. — Weiss Manfréd Konszern-Vállalatok. Labor Bizalmi Rt. Vállalatok okmánytára. WM Acélés Fémművek Rt. WM Repülőgép- és Motorgyár Rt. Repertórium. l. r. Összeáll. Jenei Károly. Bpest. 1966. soksz. LOK 398 l. (Levéltári leltárak 36.)

П. Ханак:

Проблемы исследования заводской истории

Резюме

Заводская история развернулась в Венгрии в последние 15 лет, гораздо позже, чем в развитых капиталистических странах *(Бизнис Хистори, Энтрпренэршип Хистори* в Америке, *Фирменгешихте, Унтернемербиографи* в Германии, *Истуар дез Антрприз* во Франции) и позднее, чем в СССР, в Чехословакии и ГДР, где эта дисциплина имеет десятилетние традиции и значительные достижения. Причину отставания автор рассматривает, с одной стороны, в промышленном отставании Венгрии, в узкости кругозора бывших венгерских капиталистических предпринимателей, а с другой стороны, в ориентировке венгерской историографии главным образом в сторону политической истории. Эта новая ветвь исторической науки в течение прошедшего краткого полутора десятилетия прошла путь, который и в соседних странах можно считать типичным, от брошюр популярного характера, распространенных после национализации предприятий в 1948 году, а также статей, открывших положение рабочего класса и революционные традиции рабочего движения, через юбилярные мемориальные издания вплоть до монографий научной ценности последних лет. Как в качественном, так и в количественном отношениях значительно возростающая литература теперь уже дает возможность, более того, делает необходимым поднять свойственные методологические вопросы заводской истории. Автор делает различие между *заводской* историей и историей *предприятия*. Тема последней — шире, она включает в себя также историю кредитных учреждений, торговых и прочих предприятий.

Коротко осматривая более значительные, научной ценности работы, автор устанавливает, что не было выработано единого взгляда относительно предмета заводской истории. Одни работы ставят на первый план экономическую и политическую историю, а внутри этого — историю рабочего движения, другие — историю техники и технологии, часто даже лишь техническое описание завода. Исследователи заводской истории еще не выяснили, что завод — это *комплексное*, экономическое-общественное-техническое явление и не делали соответствующий этому вывод относительно методологии. То обстоятельство же, что в одних работах имеются в избытке моменты местной истории, подробно разрабатывается развитие всей отрасли промышленности, а в других работах местные проблемы, отраслевые и общие экономические взаимосвязи освещаются неполно, предупреж-

дает о том, что не выяснены также вертикальные и горизонтальные взаимосвязи отношения части и целого.

При изложении методологических проблем автор исходит из дефиниции завода. Завод — это объективная организация современной крупной промышленности, в которой кооперативный характер процесса работы является технической необходимостью. Этот кооперативный *процесс работы* одновременно является также процессом реализации капитала. Современный завод — это и рационально взаимодействующая система машин (техническая-технологическая система), и объективная система работы, определенная первой, и одновременно экономическая-производственная единица, и общность людей, покоющаяся на отношениях подчинения и поставления рядом, детерминиривонных господствующим общественным строем. В то же время завод является также частью города, края, страны, частью отрасли промышленности, более крупной экономической единицы. Следовательно, завод — это такая комплексная экономическая-общественная-техническая единица, которая органически прилаживается в жизнь, в действие более крупной территориальной и экономической единицы. Заводская история, таким образом, является *исторически* сочетающейся областью соприкосновения нескольких наук — исторической науки, технических наук, экономики, социологии, и в то же время — местной историей (историей частной проблемы), имеющей *двойную привязанность*.

Из этого определения следует требование *комплексной* разработки темы. Это может быть осуществлен двояким образом. Или историк выучает и применяет достижения и методы соприкасающихся наук, т. е. становится своеобразно подготовленным специалистом заводской истории, или коллектив, составленный из специалистов этих наук возьмется за разработку заводской истории. В Венгрии в настоящее время последний метод кажется подходящим, плодотворным. Имеющийся до сих пор опыт, однако, предупреждает о том, что сотрудничеством коллектива должен руководить историк. Ибо необходимо отставить позади то простое решение задачи, по которому история завода была разделена или разорвана на *сечения по длине* истории техники, истории экономики, рабочего движения и т. д., и таким образом принцип историзма был принесен в жертву специального описания. Настоящей задачей историка как раз и является диалектическая, комплексная историческая обработка воедино составных частей, в действительности вступающих постоянно во взаимосвязь, друг друга тесно предполагающих и воздействующих друг на друга.

За этим методологическим требованием кроются и более глубокие исторические тенденции современного промышленного развития. Такие имманентные — укрепляющие или отрицающие друг друга — тенденции как повышение механизация и автоматизации, концентрации, бюрократизации и рентабильности и против них тенденция гуманизации, постоянная борьба человека против эксплуатации и отчуждения. Возвышенной задачей историка является изображение постоянных конфликтов этих имманентных тенденций и рождающихся из них технических, экономических и общественных результатов и последствий в полной индивидуальной конкретности небольшой единицы — истории одного завода.

P. Hanák:

Quelques problèmes des recherches sur l'histoire des entreprises

Résumé

L'histoire des entreprises ne s'est développée en Hongrie que depuis une quinzaine d'années, bien plus tard que dans les pays capitalistes évolués (la *Business History* et l'*Entrepreneurship History* en Amérique, la *Firmengeschichte* et *l'Unternehmerbiographie* en Allemagne ou l'*Histoire des Entreprises* en France), et même qu'en Union Soviétique, en Tchécoslovaquie et dans la République Démocratique Allemande, où cette discipline possède des traditions vieilles de plusieurs décades et a produit déjà des résultats remarquables. Pour expliquer les causes de ce retard, l'auteur rappelle l'état arriéré de l'industrie hongroise et l'étroitesse de vue de ses entrepreneurs capitalistes d'autrefois, ainsi que le rôle de premier plan que l'histoire politique avait joué dans l'historiographie

hongroise. Durant la courte période d'une décade et demie de sa carrière en Hongrie, cette jeune discipline historique a parcouru, tout comme dans les pays voisins, un chemin qui peut être considéré comme typique, et qui va des brochures de vulgarisation répandues après les nationalisations de 1948 ou des études consacrées à la situation de la classe ouvrière et aux traditions révolutionnaires du mouvement ouvrier, jusqu'aux monographies scientifiques du proche passé, en passant par les albums jubilaires. Les progrès remarquables de cette littérature, qui se traduisent par l'accroissement du nombre d'ouvrages aussi bien que par l'élévation de leur niveau, permettent et prescrivent même aujourd'hui de soulever certaines questions méthodologiques particulières à l'histoire des entreprises. Sous ce rapport, l'auteur estime qu'il y a lieu de distinguer d'abord l'histoire des entreprises de celle des établissements, cette dernière englobant aussi l'histoire des établissements de crédit, des entreprises commerciales et autres.

Après un court aperçu des travaux présentant une valeur scientifique, l'auteur constate la divergence des vues relatives à l'objet de l'histoire des entreprises. Si certains auteurs mettent au premier plan l'histoire économique et politique — ou plus particulièrement l'histoire du mouvement ouvrier — , d'autres réservent une place prépondérante à l'histoire de la technique et de la technologie, en n'offrant souvent que la description technique d'une entreprise. Les historiens des entreprises n'ont toujours pas précisé bien clairement que l'entreprise est un phénomème *complexe*, comportant un triple aspect économique, social et technique, et n'ont pas pu tirer, par conséquent, les conclusions méthodologiques qui s'imposent. Si l'on compare d'autre part la place dominante que certains travaux consacrent aux données de l'histoire locale et à l'étude détaillée du développement de toute une branche d'industrie, à d'autres travaux où ces donées et les rapports avec la branche industrielle et l'ensemble de l'économie sont insuffisamment traités, on constate aussi que les relations verticales et horizontales existant entre le tout et la partie sont encore loin d'être élucidées.

Dans son analyse des problèmes méthodologiques, l'auteur part de la définition de l'entreprise. Celle-ci est l'organisation de production objective de la grande industrie moderne; le caractère coopératif du processus du travail y apparaît comme une nécessité technique. Ce *processus de travail* coopératif est en même temps le processus de réalisation du capital. L'entreprise moderne apparaît donc comme un système mécanique (technique et technologique) coordonné d'une façon rationnelle, en même temps que comme l'organisation de travail objective déterminée par ce système; comme une unité économique de production et comme une communauté humaine basée sur des rapports de subordination et d'adjonction déterminés par le système social existant. En outre, elle fait partie d'une ville, d'une région géographique et d'un pays, resp. d'une branche industrielle, d'une plus grande unité économique. D'après cette définition, l'entreprise est une unité économique, sociale et technique complexe, qui s'intègre à la vie et au fonctionnement d'une unité régionale et économique plus importante. L'histoire des entreprises est ainsi à la frontière de plusieurs branches scientifiques — histoire, sciences techniques, économie politique, sociologie — *historiquement* liées, en même temps qu'elle est une histoire locale (histoire partielle) orientée en *deux directions*.

Une telle définition implique la nécessité de faire des études *complexes*, qui peuvent etre réalisées de deux manières. Soit que l'historien apprenne et applique les résultats et les méthodes des sciences intéressées, devenant ainsi un historien des entreprises possédant une formation spéciale, soit que l'on confie l'étude historique de l'entreprise à un collectif formé des spécialistes de ces disciplines. En Hongrie, cette dernière méthode paraît conduire à de meilleurs résultats. L'expérience acquise montre cependant que .cette coopération collective doit être dirigée par l'historien. Il faut en effet rejeter la solution plus simple qui consiste à diviser, à morceler l'histoire de l'entreprise en des *sections longitudinales* correspondant à l'histoire technique, économique, du mouvement ouvrier, etc . . ., en sacrifiant le principe spécifiquemment historique à la technicité. La vraie tâche de l'historien consiste précisément dans la synthèse historique, dialectique et complexe des divers facteurs qui, dans la réalité, sont en interaction constante, se supposent et se modifient.

Cette exigence méthodologique répond aussi à des tendances historiques plus profondes, qui caractérisent le développement de l'industrie moderne. Il s'agit de tendances immanentes — se renforçant ou se combattant les unes les autres —, comme le progrès de la mécanisation et de l'automatisation, la concentration, la bureaucratisation et l'augmentation de la rentabilité, d'une part, et la tendance à l'humanisation, la lutte constante de l'homme contre l'exploitation et l'aliénation d'autre part. Une tâche supérieure de l'historien consiste à faire voir, dans le concret individuel de l'histoire d'une petite unité: celle de l'entreprise, les incessants conflits de ces tendances immanentes et les résultats techniques, économiques et sociaux qui en découlent.

Peter Ratkoš:

A Pray-kódex keletkezése és funkciója

Minden európai nép kultúrtörténetében a szakemberek és a közvélemény érdeklődésének homlokterében állnak a legrégibb nyelvemlékeket tartalmazó kéziratok. A nemzeti nyelven írt szövegek értéke elsősorban az illető nemzet nyelvi kultúrájának dokumentálásában rejlik, még akkor is, ha csak latin vagy görög szövegek fordításai.

A magyarság legrégibb összefüggő nyelvemlékének, a Halotti beszédnek gazdag irodalma van, létrejöttének helyét azonban nem határozták meg megbízhatóan, holott a Pray-kódexként ismert kézirat elemzése során a kódex keletkezéséről a valóságnak megfelelő véleményre juthatunk, tekintetbe véve, legalább részben, az eddigi hipotéziseket is. Az eddigi kutatók nem vették figyelembe a Pray-kódex valamennyi, a kódex keletkezésének helyére vonatkozó megbízható és valószínű adatát, bár a kódex kulturális jelentőségének megfelelően ma is a Magyar Nyelvemlékek 1. jelzet alatt található Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban.[1] A Pray-kódex nemcsak azért jelentős, mert 344 lapja közül az egyiken a XII. század végi Halotti beszéd magyar szövegét tartalmazza, hanem más, nem liturgikus részei miatt is.

Tanulmányunkkal kapcsolatban felmerült a kérdés, miért éppen szlovák történész kísérli meg, hogy a Pray-kódex keletkezése és funkciója kérdéséhez új szempontokat nyújtson. Érdeklődésünk — bármilyen romantikusan hangzik is — azzal a törekvéssel függ össze, hogy a korafeudális Magyarország kultúrájában a nagymorva kulturális örökségnek akár csak parányi nyomát is felkutassuk. Ennek során tisztába kellett jönni ennek a kódexnek tartalmával is. A Pray-kódexet a XVII. és XVIII. században „Codex capituli Posoniensis — Litt. M. 1632" elnevezéssel jelölték, azután 1785 után az irodalomban „Sacramenterium Boldvense"-ként említették, majd 1862-től mint Codex Prayanus, illetőleg Pray-kódex, 1947-ben pedig ismét mint „Sacramentarium Boldvense", „Codex Prayanus" szerepelt.[2] Kutatásunk eredménye nem egészen negatív, mert sikerült a Kijevi levelekkel mint a legrégibb glagolita emlékekkel (X. század vége) egyező tulajdonságokat találnunk.

Ezen a helyen is konstatálnunk kell a szomorú tényt, hogy a kódexből mindeddig csak kisebb-nagyobb részeket adtak ki, holott a Pray-kódex mint egész is megérdemelné a tudományos kritikai kiadást, nemcsak a régi Magyarország utódállamainak történészei, de az európai történetírás szempontjából is, mert a kódex egyike annak a néhány kéziratnak, amelyek a cyrill—metód korszak (863—885) emlékeihez hasonlóan Kelet és Nyugat kulturális öröksé-

[1] *Bartoniek E.:* Codices manuscripti Latini. I. Codices medii aevi. Budapest. 1940, 1—5.

[2] *Radó P.:* Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae. I., Budapestini. 1947, 31—58. l. A 34—35. lapokon a korábbi irodalom részletes felsorolása is megtalálható.

gét olvasztják egybe még a XII. század végén is és ismét csak a Közép-Duna medencében.

Az első történész, aki legalább is felületesen felfigyelt a pozsonyi kódexre — amint erre Ocskay Antal és Prikkel Marian már rámutatott — Schier Xavér Ágoston-rendi szerzetes volt,[3] aki Pozsony kulturális történetével foglalkozott. A sors azonban úgy akarta, hogy a pozsonyi káptalan Litt. M. 1632 jelzetű kódex tulajdonképpeni felfedezőjének egy másik felvilágosult magyar történészt, Pray Györgyöt tartsák, aki 200 évvel ezelőtt és két évvel Schier halála után felhívta a közvélemény figyelmét az irodalomban Halotti beszédnek nevezett magyar nyelvű temetési prédikációra.[4] Miután a kódex más, mondhatni ugyancsak jelentős anyagot tartalmaz, a „Codex Posoniensis" akkor is felkeltette más magyarországi történészek és magyar nyelvészek figyelmét. Míg Koller J. nem határozta meg a kódex keletkezésének helyét, de kifejezte azt a véleményét, hogy a kódex kalendáriumát és sacramentariumát egy kéz írta,[5] addig Batthyány József a kódex ún. Micrologus részének kiadásakor a pozsonyi káptalan kódexét „Sacramentarium Boldvense"-ként jelölte meg.[6] Batthyány nyomán haladtak a múlt század kutatói is, akik a kódexet a boldvai benedekrendi monostor alkotásának tartották. Közülük csak Ocskay Antal volt kivétel, akinek véleménye szerint a kódex nem szerzetesi eredetű, hanem inkább valamelyik káptalannal áll kapcsolatban.[7] Ocskay véleményét a múlt század végi és a század eleji történészek és irodalomtörténészek nem fogadták el. Prikkel Marian a Pray-kódex eredetének kérdését még azzal komplikálta, hogy a kódex keletkezési helyéül Pannonhalmát jelölte meg, ahol szerinte 1192—1195 között a deáki-i (ma Diakovce) cella részére készítették.[8]

Az Ocskay által 1838-ban kifejezett kétségek arra vezették Karácsonyi Jánost, hogy a Pray-kódex eredetét Fehérvárott keresse.[9] Két évvel később Ernyey János vetette fel Veszprémet mint a kódex keletkezési helyét.[10] Ezeket a nézeteket azonban, és főképpen Ernyey nézetét, problematikus indoklással vetette el Zalán Menyhért bencés, aki továbbra is kitartott amellett a felfogás mellett, hogy a kódex Boldván, a bencés monostorban keletkezett, onnan a somogyvári kolostoron keresztül Deákira került, hogy onnan a pozsonyi káptalanba vándoroljon tovább.[11] Zalán nézete alapjában véve máig érvényben maradt, amint az Kühár Flóris, Kniewald Károly, Radó Polykarp és

[3] *Prikkel M.:* A Pray kódex tartalma és részeinek írása. A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. Budapest. 1902. 469—470. l.

[4] *Jakubovich E.—Pais D.:* Ómagyar olvasókönyv. Pécs. 1929. 65—75. l.

[5] *J. Koller:* Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. Posonii. 1782. 382—414. l. Az írók problémájára *Prikkel* (i. h. 442. l.) is figyelmeztet. Legutóbb *Radó* (i. m. 31. l.) három kéz írásáról szól és a 32—34. lapokon a leggyakoribb kezektől származó bejegyzésekre utal.

[6] *Bathyány J.:* Leges ecclesiasticae regni Hungariae. Alba Juliae. 1785. I, 8; II, 120—128. l.

[7] *O(csky) Antal:* A pesti múzeumi kódex részletes taglalatja. Régi magyar nyelvemlékek I. Buda. 1838. CIII. l.

[8] *Prikkel:* i. h. 468. l.

[9] *Karácsonyi J.:* Hol írták a Halotti beszédet? Magyar Nyelv, 1925. 221. l. Karácsonyi az egyes füzeteket helytelenül ternio-ként jelölte meg.

[10] *Ernyey J.:* A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése. Magyar Könyvszemle, 1927, 67—83., főleg 78. l.

[11] *Zalán M.:* A Pray kódex írásának helye és további sorsa. Magyar Könyvszemle, 1927. 269. l.

mások tanulmányából kitűnik. De Radó Polykarp utolsó munkájában a kódexet kompromisszumosan úgy jelölte, mint Sacramentarium O. S. B. Boldvense (Codex Prayanus),[12] bár véleményünk szerint a „Codex Prayanus Pray-kódex" megjelölés helyesebb, mint a „Sacramentarium Boldvense".

Módszertani szempontból előadásunkat nem az egyes szerzőkkel folytatandó konkrét polémiára alapoztuk, ez az eljárás nem is lenne célravezető. A Pray-kódexben elég támpontot találhatunk, ezek önmagukban lehetővé teszik, hogy ennek a jelentős magyarországi emléknek keletkezési helyét és rendeltetését megállapítsuk. Bár Radó Polykarpnak a Pray-kódexről adott leírása viszonylag elég megbízható, mégis szükségesnek látjuk, hogy mindazokat az adatokat, amelyek a kézirat topográfiai és tartalmi meghatározására szolgálnak, elemezzük, s eközben elsősorban arra törekszünk, hogy az egyes részeket funkciójuk szempontjából megjelöljük és specifikus jellemzőiket hangsúlyozzuk. Ez annál inkább szükséges, mert a Pray-kódex tartalmilag nem egységes egész. Ezért az eddigi leírásoktól eltérően tekintettel leszünk az egyes füzetekre. A szöveg kiadott részeiből csak azokat írjuk le kivételesen, amelyeknek a Pray-kódex eredetének megoldása szempontjából döntő jelentőségük van. Néhány részt azért adunk közre, hogy a hibás olvasatokat helyesbítsük, vagy mert a szöveget eddig egyáltalán nem közölték.

A Pray-kódex az egyes füzetek szerint a következőket tartalmazza:[13]

1. füzet — binio-folio I–IV^{v}: Kálmán király uralkodása idején hozott zsinati határozatok, imádságok, kronológiai feljegyzések.

2. füzet quinternio
3. füzet sexternio } fol. V—XXVI^{v}: Micrologus,

azaz a misemondáshoz való vezérfonal, a kántorböjtökről szóló tractatussal és az eretnekek elleni imával.

4. füzet — unarcus, folio XXVII–XXVIII^{v}:

A nagyhétre vonatkozó ábrázolás, alkalmi imádság.

5. füzet — octernio, folio 1–16^{v}: az Exultet kezdetű antifona (2. rész), halálozási bejegyzéseket tartalmazó kalendárium, kronológiai vezérfonal, I. húsvétmutató tábla (1151–1300) a kronológiai vezérfonal folytatása, az ún. Pozsonyi évkönyvek 1. része, II. húsvétmutató tábla (1171–1276), a miséről és évről szóló dialógus, az ún. pozsonyi évkönyvek 2. része, amelyet az egészségügyi vonatkozású bejegyzés szakít meg.

6. füzet — quaternio
7. füzet — quinternio
8 14. füzet — quaternio } folio 17–136^{v}:
15. füzet ternio
16 21. füzet quaternio

Utasítás a pap, illetőleg püspök részére a miséhez való előkészületre, a katechumenek miséje, imádságok a felajánláskor, kánonkor, úrfelmutatáskor, hálaima és áldozati ima, a temető felszentelési szertartása, Proprium de tempore, amely a nagyheti és húsvéti szertartással zárul, Proprium sanctorum, Proprium missae votivae, házassági szertartás, alkalmi misék, requiem, a víz- és ház-(káptalan) szentelés rövid rituáléja; az ún. hetes kanonok által elmon-

[12] *Radó:* i. m. 31—32. l.

[13] A Pray-kódex részletes leírását és az egyes kérdések irodalmának felsorolását ld. *Radó:* i. m. 31—58. l.

dandó imák,[14] a templom alapkőszentelésekor elmondandó imák, a kanonokok, illetőleg szerzetesek és laikusok temetési szertartása, az évi exequium szertartása, magyar és latin temetési beszéd.

22. füzet — quaternio folio 137—144^{v}:

Kisebb sacramentarium-kiegészítés a Proprium de sanctis-hoz, kottás Mária-antifona befejező imádsággal.

Tartalmilag a Pray-kódexről megállapítható, hogy mint sacramentarium úgyszólván teljes, hiszen csak a keresztelési szertartás (ritus baptisandi) hiányzik belőle, ezen kívül teljesség szempontjából csak egy evangélium-mutató létezését kell feltételeznünk (a vasár- és ünnepnapi lecke- és evangéliumszövegek miatt). De a kódex tartalmi sokoldalúsága és a későbbi, XIII. és XIV. századból való kiegészítések azt mutatják, hogy nem par excellence liturgikus kézikönyvről van szó, és hogy a kéziratot nem ugyanabban a kulturális környezetben használták állandóan. Ha tekintetbe vesszük a kalendárium július 14-i (fol. 4^{v}) „Incipiunt dies canicularum" és a szeptember 5-i (fol. 5^{v}) bejegyzését: „Finis dierum canicularum" és ezeket úgy fogjuk föl, hogy inkább az iskolai szünetre, mint az aratás idejére vonatkoznak, akkor úgy tűnik, hogy a kódex annak az iskolának kézikönyvéül szolgálhatott, amelyet a gyertyaszentelői körmenet alkalmával említenek (fol. 68^{v}). De a Pray-kódex iskolai kézikönyvnek minősítése szempontjából döntő jelentőséggel bír maga a tartalom mint egész, melyben nemcsak a szertartástan van képviselve, hanem a kronológia, továbbá az egészségtan, a magyar egyházjog és a magyar állam története, ami egymagában is arra mutat, hogy a Pray-kódex nem csupán sacramentárium.

Jelen tanulmányunkban csak azokat a kiegészítéseket és glosszákat vesszük figyelembe — akár a kódex keletkezési helyén, akár későbbi és máig ismert pozsonyi őrzési helyén írták őket —, amelyek és csak olyan mértékben, amennyiben ezek problematikánk szempontjából jelentőséggel bírnak. Ha valószínűnek tartjuk több hipotézis alapján azt a Zalán Menyhért által elutasított elméletet, hogy a Pray-kódex Veszprémben keletkezett (amint azt Ernyey bizonyítani igyekezett), akkor elsősorban Veszprémnek és környékének topográfiai kérdéseit kell megoldani, ennek keretében pedig a kalendárium halálozási bejegyzései, a húsvéti körmenet, további a bizánci elemek kérdése és a templomszentelésre vonatkozó bejegyzések játszanak szerepet, stb.

Halálozási bejegyzések

A Pray-kódexben található halálozási bejegyzéseket írásuk alapján négy időrendi csoportba soroltuk be, éspedig:[15]

[14] A „hetes" (hebdomadarius) kanonok feladatát a szepesi káptalan statutumai világítják meg. *J. Hradszky:* Additamenta ad Initia capituli Scepusiensis. Szepesváralja. 1903—1904, 44, 75.

[15] A kronológiai osztályozás során a következő támpontokat használtam fel: 1. a kalendárium írása, amely már 1192 utáni, mert az „Elevacio s. Ladislai" ünnepét tartalmazza, — 2. III. Béla király halálának bejegyzése (folio 14^{v}), amely 1196 után keletkezett, — 3. az ún. pozsonyi évkönyvek 1198—1203 közötti eseményekről szóló feljegyzései, — 4. az 1210. évi bejegyzés a XXVI^{v} folion, — 5. a magyar királyok uralkodási évszámai, 1211-ből (fol. 10.), — 6. az 1228. évi templomszentelésekre vonatkozó bejegyzések (fol. 10.), — 7. a Szent Domonkos (fol. 3,5), Ferenc (fol. 6) és Erzsébet (fol. 6^{v}) ünnepének bejegyzése. A bejegyzések kronológiájának megállapításánál dr. Richard Marsina és Jozef Novák szlovák történészek voltak segítségemre, amiért nekik e helyen is köszönetemet fejezem ki.

I. A kalendárium keletkezésének idejéből, azaz 1194—1196 közötti időkből származó,
II. az 1210 előtti,
III. az 1211—1240 közötti,
IV. az 1241 utáni bejegyzések csoportjába.

a) A kalendárium bejegyzései: Csoport:

1. Obiit Ypolitus — I. 3. I.
2. Obiit Nazva magister — I. 11. III.
3. Obiit Egidius cum matre — I. 17. I.
4. Elisabet obiit — II. 5. III.
5. Hic obiit domina Pauz — II. 13. II.
6. Buda obiit — II. 15. IV.
7. Obiit Symeon abbas — II. 18. II.
8. Obiit Guid — II. 19. II.
9. Obiit Johannes — II. 25. I.
10. Bud obiit — III. 8. IV.
11. Obiit Ponetus prepositus — III. 12. II.
12. Sukar, Basa filius, obiit — III. 30. IV.
13. [Nic]olaus, frater sacerdotis [Eu]stachii — III. 31. IV.
14. Obiit Joseph clericus — IV. 30. I.
15. [Dom]ina Scilcu comitis [Ch]ucar — V. 21. IV.
16. Hic obiit mater Deme — IV. 18. II.
17. Obiit mater Nezda — IX. 8. I.
18. Obiit Miser magister — IX. 12. I.
19. Obiit Sumug — IX. 29. II.
20. Obiit Felc, filius Ypoliti — X. 21. II.
21. Hic obiit Eustachius predicator — XI. 25. III.
22. Obiit Daniel sacerdos II.
23. Obiit pater Nezda custodis — XII. 5. I.
24. Obiit domina mater decani (?) Andree — XII. 17. IV. (?)

b) Halálozási bejegyzések a húsvétmutató táblákban:

25. 1196. Obiit Bela rex II.
26. 1241. Uxor Johannis occiditur et uxor Chucar a Cumanis captivatur IV.

Az eddigi kutatók kevésbé vették figyelembe a feltüntetett nekrológiai feljegyzéseket, holott ezek közül némelyek részben identifikálható, és ezzel a Pray-kódex keletkezési helyének közelebbi megállapítása is lehetségessé válik.

A régibb nekrológiai feljegyzések az I—III. csoportba tartoznak, melyek részben feltüntetik az elhunytak társadalmi szerepét, s nagyobbára olyan személyekre vonatkoznak, kiknek életmódja a káptalani rendhez fűződik: Nazva magister (III,2), Ponetus prepositus (II,11), Joseph clericus (I,14), Miser magister (I,18), Nezda custos (I,23, resp. 17), a szerzetesi környezethez tartozott természetesen Symeon abbas (II,7) és Eustachius predicator (III,21) (domonkos) is. A feljegyzések aránya a káptalani személyeket, ill. világi klérust tekintve a szerzetesi elemhez viszonyítva a kalendáriumban 5:2 arány-

nak felel meg. Ha ehhez hozzászámítjuk még a feljegyzéseket, az ún. pozsonyi évkönyvekből (Desiderius abbas, Buda sacerdos, Daniel presbyter), melyek 1195–1200 évekből valók és a II. nekrológiai csoportba sorolhatók, akkor is megkapjuk a 7:3 arányt; míg az I. csoportban levő feljegyzések az 1193 előtti évből (I,14, 18, 23, 17) nem a szerzetesi klérus tagjaihoz fűződnek, ami egyúttal bizonyítéka a Pray-kódex káptalani környezetben keletkezésének és használatának 1240-ig.

Az 1196. év előtti feljegyzések közül (I. csoport) a legérdekesebb feljegyzés az „Obiit Miser magister".[16] Ti. ha Miser magistert sikerülne identifikálni a veszprémi káptalani birtok donátorával, Gudennel, aki az 1079-i adományozó oklevél befejező részében magát „ego miser"-nek nevezi,[17] akkor itt volna a meggyőző bizonyíték arra, hogy a veszprémi káptalan a Pray-kódex keletkezési helye. De már annak a megállapítása, hogy káptalani környezetről van szó, amelyben a Pray-kódex keletkezett, szűkíti a problémát.

Az I. csoportba tartozó bejegyzésekből lehetséges, hogy még továbbiakat vett át a Pray-kódex írója, ezek közül néhány olyan személyre vonatkozhat, aki éppen 1193–1195 között, a Pray-kódex írásának időszakában hunyt el. A Pray-kódex keletkezése szempontjából jelentős a 17. számú bejegyzés Nezda anyjának haláláról és a 23. sz. bejegyzés Nezda őrkanonok apjának haláláról.[18] Az a körülmény, hogy a halálozási bejegyzések közé Nezda őrkanonok apja és anyja belekerült, azt mutatja, hogy a Pray-kódex készítésére felügyelő, vagy azt sajátkezűleg író „magisternek" Nezda őrkanonokhoz közel álló embernek kellett lennie, feltehető egy Nezda szülei által a veszprémi káptalan részére tett alapítvány léte is. A „Nezda" családnév azonos a veszprémi káptalan birtokában levő, Balatonszárszó melletti, elpusztult Nezda falué-

[16] A „magister" szónak az iskola vezetőjekénti jelentéséről beszél *Békefi R.:* A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bpest. 1910. 238–239. l. XI–XIV. századi adatok alapján. Lásd még *Hajnal I.:* L'enseigment de l'écriture aux universités médievales. Bpest. 1959, 17–20. l.

[17] *Fejérpataky L.:* Oklevelek II. István kir. korából. Bpest. 1895, 7–8. — Szlovák nyelvű, „Nový pohl'ad na vznik a funkciu Prayovho kódexu" című cikkemben („Slovenská archivistika I/1966, 98–120. l.) helytelennek tűnik interpretációm az 1079-i Guden-oklevél befejező részénél: „Haec et enim maxime a domino meo id expostulo, ego miser, ut ipse memor sit mei servicii et ne destruat me mortuo, quod me vivente concessit" Itt tévesen identifikáltam a Pray-kódex kalendáriumának nekrológiai feljegyzéséből a „Miser magister"-t az Guden oklevél „ego miser" kifejezésével.

A szövegből kitűnik, hogy Guden donátorról van szó, aki László királynak, mint „suum servicium"-a van említve, akinek a király beleegyezését adta (concessit) a veszprémi káptalan részére való donációhoz. A szöveg helytelen interpretációja azért történt, mivel a fent említett oklevél befejező részében kétszer fordul elő a tárgy, nyelvtanilag eltérően kifejezve (Haec et ... id expostulo). A helytelen interpretációra felhívta a figyelmünket Székely György egyetemi tanár, akinek ezúttal köszönetünket fejezzük ki.

Annyi azonban, ha a hipotézis Miser magisterről a Guden oklevélben nem alátámasztott ténynek mutatkozott is, a további adatok alapján a Pray-kódex tartalmából kivehető, hogy a kódex nem a boldvai bencés kolostorban keletkezett.

[18] 1192 előtt a legközelebbi adat, amely a veszprémi káptalan tagjait felsorolja, 1181-ből származik, amikor a prépost Cherubin, a püspöki vikárius Tamás, éneklőkanonok Enusard, őrkanonok Pongrác, dékán Iudo, a kanonokok Forcudin, Gepon, Icius, Beatus és Felician voltak. Vö. *G. Wenzel:* Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (a továbbiakban CAC) I, 75–76, ahol azonban a nevek hibás olvasatúak. 1210-ben Miklós volt az őrkanonok, vö. Codex diplomaticus patrius (a továbbiakban CDP) V, 6; 1240-ből Máté őrkanonok ismeretes, *Fejér:* CD IV/1. 193. Ebből következik, hogy 1195 körül Nezda volt az őrkanonok, akiről feltételezhető, hogy Nezda nemesi községből származott.

val, Somogy megyében.[19] Ez az adat is a veszprémi káptalanhoz kapcsolja a Pray-kódexet.

Figyelemre méltó a „Joseph clericus" haláláról (IV. 30.) szóló bejegyzés (14. sz. alatt), amely ugyan elszigetelt, tartalmilag mégis összefügg azokkal a bejegyzésekkel, amelyek Nazva, Miser magister és Nezda kanonok haláláról szólnak és jelentős a Pray-kódex keletkezésének elbírálása szempontjából. A „clericus" fogalommal ui. a XII—XIII. században nemcsak a papokat jelölték, hanem a laikus értelmiség vagy a deákok kategóriáját is,[20] és Joseph ilyen lehetett.

Problematikánk szempontjából a következő értékes adat a 11. sz. bejegyzés Ponet prépostról, akinek halála napjáról ugyan semmit sem tudunk, de ismerünk egy pécsi Ponet kanonokot 1181-ből,[21] amikor Veszprémben a káptalan feje János volt. Véleményünk szerint feltételesen elfogadható az a nézet, hogy a pécsi Ponet és a Pray-kódex Ponetusa egy és ugyanazon személy, akinek halála 1196—1210 közé tehető (a bejegyzések II. csoportja).

Azt hisszük, nem nélkülözi a jelentőséget a 21. sz. bejegyzés sem, Eustach domonkos haláláról (nov. 25.), melyet 1211—1240 közé helyeztünk. Tény, hogy a Pray-kódex keletkezési helyén Eustach személye rendkívüli jelentőségű és a haláláról való megemlékezés ünnepélyes jellegű volt (hasonlóan Miseréhez). Ezért is jegyezték be vörös tintával. A hely ismét Veszprém lehetett, ahol 1240-ben már adományt tettek az ott már létező domonkos apácakolostor részére,[22] amelynek létezése egy domonkos-rendi pap jelenlétét is szükségessé tette.

Az I—III. csoportból meg kell említenünk Simon apát halálának (febr. 18.) bejegyzését, aki a veszprémi egyházmegye nagyszámú kolostorai egyikének apátja lehetett, akár bencés, vagy bazilita, akár cisztercita, vagy remete.

Hasonlóan értékes a 2. sz. bejegyzés Nazva mester illetőleg olvasókanonok haláláról (jan. 11.) az 1211—1240 közötti időszakról, benne talán az iskola tanárát láthatjuk. A többi bejegyzésről a IV. csoporton kívül egyelőre semmi közelebbit nem mondhatunk.

A IV., általunk 1241 utánra datált csoport feltételezhetően Veszprémen és a veszprémi káptalanon kívül éspedig a kódex új őrzési helyén, a pozsonyi káptalanban keletkezett, ennek a csoportnak valamennyi bejegyzését a Pray-kódex kalendáriumának üresen hagyott baloldali lapjára írták. A bejegyzések szereplői is azonosíthatók: a Csukár-család tagjairól van ui. szó, akiknek birtoka Pozsony megyében feküdt, s akik az uralkodóval együtt kegyurai voltak a pozsonyi káptalannak. A 6, 10, 15, illetőleg 26 számú bejegyzések (a húsvétmutató táblákból) szereplői teljesen vagy részben azonosíthatók.[23]

[19] *Csánki D.:* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II. Bpest. 1895. 631. l. vö. CAC VI. 42 (1229), CDP II. 157 (1393). Nezda a veszprémi káptalan Balaton-Szárszó nevű birtoka mellett feküdt, CDP IV. 6; vö. *Kumorovitz L. B.:* Veszprémi regeszták. Bpest. 1953. 272. lap 696. sz.

[20] *Hajnal:* i. m. 26—28. l.

[21] *Szentpétery J.:* Regesta regum stirpis Arpadianae. I. Bpest. 1923. 130. sz. A Ponet-Panit név a Hahót és Miskolc nemzetségben volt szokásos, *Karácsonyi J.:* A magyar nemzetségek története a XIV. század derekáig, II. 117—119., 366—367. l.

[22] *Fejér:* CD. IV/1. 192—193. l.

[23] „Nicolaus dictus Bud", *Kanuz F.:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis II, 469 (1269), „magister Buda, uo. II, 481 (1300); „Chuquar filius comitis Bacha" uo. I. 325 (1237. — Knauz itt a nevet hibásan olvasta). Vö. *Wertner M.:* A Csukárdiak, Századok 27 (1893). 210—216. l.; *Zalán M.:* i. h. 269—270. l. Anyaghiány miatt ma még nem oldható

Hangsúlyoznunk kell, hogy a pozsonyi káptalan halálozási bejegyzései nem keverednek össze a veszprémi eredetű bejegyzésekkel, miután az utóbbiakat a jobboldali lapon, az ünnepek, illetőleg a szentek neve után megmaradt üres helyre írták.

Talán a pozsonyi csoporthoz tartozik a 24. sz. bejegyzés is, amely (a káptalan) dékánja, András édesanyjának haláláról szól. A pozsonyi káptalanban a XIII. század végén feltűnik a kanonokok között egy András nevű (egyszer jegyzőként), de dékáni tiszte nincs bizonyítva.[24].

Nem ismerjük a módot, ahogyan a Pray-kódex feltételezhetően a veszprémi káptalanból a XIII. század második felében Pozsonyba került, de arra gondolhatunk, hogy közvetlenül a tatárjárás előtt valamelyik veszprémi kanonok menekülhetett Pozsonyba, mert nem sokkal azután már pozsonyi környezetben keletkezett 1241-ben a húsvétmutató táblák bejegyzése (26. sz.): „Uxor Johannis occiditur et uxor Chucar a Cumanis captivatur". A kódex Pozsonyba vitelének 1241-i dátuma valószínűbbnek látszik, mint az 1276-i[25], amikor a veszprémi káptalan elleni támadás alkalmával valaki elidegeníthette, majd a pozsonyi káptalannak adományozhatta azt. A pozsonyi káptalan hatásköre alá tartozott a taksonyi (ma: Matuškovo) plébániatemplom, melynek a XIII. század vége előtt történt felszenteléséről ugyancsak feljegyzést készítettek, ahogyan arról lejjebb (a templom-felszentelési bejegyzésekről szóló fejezetben) még megemlékezünk.

A húsvéti körmenet Veszprém középkori topográfiája tükrében

A halálozási bejegyzések elemzése során tett megállapításunknak, hogy a Pray-kódex keletkezési helye valószínűleg a veszprémi káptalan, összhangban kell lennie a Pray-kódex további topográfiai adataival.

A Pray-kódex 55^{v} folióján leírták a nagyszombati szertartást. Délben (hora tertia) a vízszentelés után a pap ezzel a szenteltvízzel szenteli fel az oltárt. A „Vidi aquam" kezdetű antifona eléneklése és a „Deus, qui eternam vitam" kezdetű ima elmondása után a kántor a „Cum rex glorie" kezdetű antifonát intonálja. Erről a rubrika a következőt mondja: „Et sic canentes veniant usque ad Sanctam Margaretam", ahonnan a Szent Margit tiszteletére elmondott ima és antifona („Sedit angelus") eléneklése után „veniant ad ecclesiam, ornantes se ante altare sancte Crucis". A mise megkezdése előtt a pap Szűz Máriához és Keresztelő Szent Jánoshoz könyörgő imát mond.

Ezekből az adatokból kiderül, hogy Veszprémben a XII. század végén Szt. Margit és Keresztelő Szent János plébániatemplomnak kellett lennie. Bizonyára nem véletlen, hogy a Margit templomról már a XIII. században írásos bizonyítékunk van, maga a forrás pedig XI. század végi.[26] De a vesz-

---

meg az a kérdés, volt-e a Csukárdiaknak valamiféle kapcsolatuk Veszprém környékével, mert a „sepulcrum Qukar" a (hamis) bakonybéli alapítólevélben „Kigonis" falu határa mellett ehhez túl keveset mond, lásd CAC I. 34.

[24] *Ortvay T.:* Pozsony város története I. Pozsony. 1882. 384. l.; *Knauz:* Mon. eccl. Strig. II. 328. l. (a káptalani jegyző András).

[25] *Békefi R.:* Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Századok 30 (1896), 321—322. l.

[26] „Iuxta basilicam sancte Margarethe" CDP IV, 1. Véleményünk szerint a hamisítvány régebbi oklevél alapján készülhetett.

prémi, Keresztelő Szent János tiszteletére épült templomot is már említik a XIII. században.[27] És nagy a valószínűsége annak, hogy egy Raguel nevű asszony 1209 évi Szent János templom részére tett adománya[28] a Keresztelő Szent János templomra vonatkozik, amelynek — amint az a XV. századi adatokból kiderül — Mária tiszteletére épült oldalkápolnája is volt,[29] ez utóbbit meg kell különböztetni attól a Mária-templomtól, amelyhez később iskola tartozott.[30] A Keresztelő Szent János-templom jelentősége később sem csökkent Veszprémben, amint azt az 1515. évi egyházmegyei zsinat arról szólóhatározata mutatja, hogy a nagyprépost, az olvasó-, éneklő- és őrkanonokkal (és valószínűleg a Szent Mihály székeskáptalan valamennyi kanonokjával és az iskolával) a körmenetet a székesegyháznál köteles kezdeni és onnan a Keresztelő Szent János plébánia templomhoz kell mennie. Egyidejűleg egy másik körmenetet is tartottak, ez a Keresztelő Szent János templomtól a Szent Miklós plébánia templomhoz ment, s ezen büntetés terhe

[27] Keresztelő Szent János temploma lokalizációjának kérdését eddig még nem oldották meg helyesen. A legrégibb és biztos adatot Keresztelő Szent János templomának létezésére vonatkozólag Szécsi Miklós országbíró 1383-i oklevele tartotta fenn, amelyben az átírt oklevelek között megtalálható a fehérvári keresztesek 1244. évi oklevele is. Ez utóbbi oklevél szerint a veszprémi káptalan által kiküldött molnárok, akiknek a Peeth vízén malmot kell építeniök, s akiket közülük a fehérvári keresztesek kiválasztanak, a Keresztelő Szent János egyházban esküt kötelesek tenni, *Kumorovitz L. B.:* Veszprémi regeszták, Bpest. 1953. 305. l. (786. sz.). A következő adat 1332-ből való, amikor a káptalan birtokának szomszédságában említik „ecclesia sancti Johannis" földjét, uo. 102. l. (246. sz.). Sokkal értékesebb egy 1355-i adat, uo. 186. l. (463. sz.). Eszerint a Keresztelő Szent János-templomot a Fehérvárra vezető út közelében, a veszprémi vártól délkeletre helyezhetjük el. A templom helyét pontosabban is meghatározhatnánk, ha a „Büdöstó" fekvését ismernénk. Úgy látszik, hogy egy XIII. századi veszprémi hamisítványban előforduló „puteus leprosorum" (CDP IV. l.) is azonos a „Büdöstóval". Hasonlóan határozza meg a Keresztelő Szent János-templom helyét Maternus püspöknek egy 1393. évi oklevele *(Mályusz E.:* Zsigmondkori oklevéltár I., Bpest. 1951. 3920. sz.), amikoris András telke keletről a Büdöstó (Bydestou) völgye, délről a Szent Keresztelő János plébániatemplom, nyugatról pedig az országút között feküdt. A Szent Iván városrésznek *Korompay György* (Veszprém. Bpest. 1957. 25. l.) által adott meghatározása nem pontos. Figyelemre méltó, hogy *Ádám I.* (Veszprémi székesegyház, Veszprém. 1912. 319. l.) Keresztelő János templomát a piarista kolostor területére lokalizálja a várhegyen. Nem idézi azonban a forrást, ami a tárgyi kérdésben döntő tényező lehetne. Meg kell említenünk, hogy a tatárjárás alatt a külső telepeket templomaikkal együtt elpusztíthatta az ellenség, bár magát a várat 1241 telén hiába ostromolta (Mitteilungen für österreichische Geschichte 36 [1915), 670. l.]. De a tatár támadástól való félelem a veszprémi lakosság egy részét is megszállta, mert tudjuk, hogy három domonkos rendi szerzetes a dalmát partokon keresett menedéket (*Fejér:* CD. IV/1. 232.). — Ezen a helyen mondok köszönetet a veszprémi múzeum dolgozóinak a város topográfiájára vonatkozólag adott felvilágosításukért.

[28] Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I. Budapestini 1896, 19., *Fejér:* CD. IX/7, 644. A kiadók Szent János templomát helytelenül a veszprémi vagy a zalai főesperességbe helyezték, holott a püspök meghagyta a templom gondnokának, hogy neki mint kegyúrnak évenként négyszer mutassa be a templom gazdasági számadásait. Raguel asszony a templom mellett kegyeleti alapítványt tett és azt a püspöknek ajánlotta.

[29] „Capella ad latus ecclesie b. Johannis Bapt. de Wesprimio constructa" *Csánki:* i. m. III, 217. l.

[30] „Ab aquilonari capella b. Marie virginis de Scolis, ab orientali ecclesie b. Margarethe de Wesprimio" (1486). *Békefi R.:* A káptalani iskolák. Bpest. 1910, 421. l. 83. sz. Véleményünk szerint a Mária templomról, azaz a ma Gizella-kápolnának nevezett objektum alsó részéről van itt szó. Egyébként *Hornig Károly:* Veszprém múltja és jelene. Veszprém. 1912. 27. l. említ egy Mária-templomot „in promontorio", *Csánki* munkája (III. 216.) alapján (1417-ben ez plébániatemplom).

mellett részt kellett venniök a Mindenszentek társaskáptalan kanonokjainak, a somogyi, zalai, őrségi, hantai, segesdi, budai és fehérvári főespereseknek.[31]

A húsvéti körmenetnek a Keresztelő Szent János templomba történt visszatérésével kapcsolatban említik meg a Szent Kereszt-oltárt. Ezt az oltárt ugyan más forrásokból nem ismerjük, de a Kereszt tisztelete már a XIII. században virágjában volt Veszprémben. Ide tartozik a Szent Mihály-katedrálisban levő Szent Kereszt-oltár, melyet a XIV. században említenek,[32] továbbá egy 1228-i forrás szerint[33] a Szent György-kápolnában őrzött Szent Kereszt ereklyék, és azt hisszük, hogy a veszprémi káptalan birtokainak a XIII. század második felében keletkezett — bár László király idejére datált — összeírásában előforduló „Cristseg" helynévnek[34] is van ebből a szempontból jelentősége. Ebben az oklevélben egy „Pratum abbatis" nevű hellyel is találkozunk.[35] A későbbi időben Veszprémben egy Szt. Benedek szikla[36] és egy Remete utca[37] is előfordul, amely valamilyen remete kolostori közösségre mutat magában Veszprémben. Bár egy veszprémi férfikolostorra vonatkozó nézet még problematikusnak látszik, biztos azonban, hogy a Szent Kereszt kultusza Veszprémben már a XIII. században élénk volt.

A Pray-kódex veszprémi eredetére mutató topográfiai adatokhoz tartozik a „Propria de sanctis" is. Szent Mihály kultuszáról van szó. A 89^{v} folion ezeket az ünnepeket említik: *a)* Vigilia s. Michaelis, *b)* Dedicatio basilice s. Michaelis és a 90^{v} folion *c)* In octava s. Michaelis. Ha ezt a három címet összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy a Dedicatio basilice s. Michaelis

[31] *Péterffy C.:* Sacra concilia II. Posonii. 1742, 222. l.

[32] *Hornig:* i. m. 23—25. l. (az oltárok között egy Szent Kereszt-oltár).

[33] Codex Prayanus fol. 10. Itt a Szent György-kápolna ereklyéi között az első helyen említik a „de ligno sancto" ereklyét. Ami a kápolna helyét illeti, vö. alább a Templomfelszentelési bejegyzések c. fejezetet.

[34] CDP IV. l. „ad locum Cristseg". Lehetséges, hogy az elnevezés egy olyan nevezetes kereszttel van összefüggésben, amilyen az a másik is volt, amelyet a Pray-kódex sacramentariuma virágvasárnappal kapcsolatban említ, amikor elmondja, hogy a körmenet onnan ment vissza „in civitatem" (fol. 48). Miután -szegről van szó, településre is gondolhatunk.

[35] A veszprémi káptalani birtok meghatárolásánál mondja az oklevél: „deinde ad pratum abbatis transitoque flumine ponitur meta iuxta villam Thoscas" CDP. IV. 1—2.

[36] *Csánki:* i. m. III. 217. l., ahol megemlíti a „sub rupe Benedicti" fekvő domonkos kolostort (1484).

[37] 1131—1141 között Nana püspök idején András prépost „ad eremi se transtulit solitudinem". A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1. köt. 595. l. Sajnos nem említik meg a helyet, ahová a prépost remeteségbe vonult. A legközelebbi, XIV. században említett remetekolostor Szárberényben volt. *Kumorovitz:* i. m. 90. sz. Pannonhalmához is tartoztak remetekolostorok Tepey és Várs ány-Lazi mellett. A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. köt. 156, 252, 312—314, 611, 701, 786. l. Prokop eredetileg Kouřim várában volt főesperes, majd a sázavai erdőkben remete lett és egy Szent Benedek regulái szerint élő szláv kolostor megalapítója (1030 körül). Patrocinium szempontjából Sázaván a XI. században előbb Keresztelő Szent János és Szűz Mária együtt, majd ugyanazok a Szent Kereszttel együtt szerepelnek, mint ahogy Veszprémből is ismerjük. Véleményünk szerint ezek a szláv bencések ott ugyanúgy menedéket találhattak, mint az eddigi feltételezések szerint Visegrádon. Sázaváról lásd *Chaloupecky V.—Ryba B.:* Středověké prokopské legendy [Középkori Prokop-legendák]. Praha. 1953. 53—56, 65, 113, 135. l. Szűz Mária és Keresztelő Szent János együttes kultusza előfordul Lechnic mellett Szent Antal völgyében, a lengyel—szlovák határon. Codex Diplomaticus Andegavensis IV. 475 (két fakápolna egymás mellett 1344 előtt). A XII. századi remeték lehettek bazilikák, szláv bencések, de kamalduliak, ágostonosok valamint kartauziak (1086 után).

bejegyzés a bazilikával, azaz a veszprémi Szt. Mihály székesegyházzal áll kapcsolatban.[38]

A Pray-kódex keletkezési helyének meghatározásánál nem mellőzhetjük az olyan általános adatokat sem, amilyen annak a helynek a megjelölése, ahonnan a virágvasárnapi körmenet elindul. A vár, a „civitas" területe ez.[39] A 47^{v} és 48 foliokon leírják a barkaszentelés szertartását. A barka szétosztása után a nép és a klérus a „Cum appropinquaret dominus" kezdetű antifonát, majd a „Gloria laus et honor sit" himnuszt énekelve sorakozik fel. Ekkor a gyermekek a várból kimenve (exeuntibus de civitate) körmenetben mennek a kereszt elé és onnan visszatérnek a várba (intrantes civitatem) a székesegyházhoz (ad portam ecclesie). Míg a feltámadási körmenet a váraljai plébániatemplomhoz vitt, addig a virágvasárnapi a székesegyháztól a vár előtt álló kereszthez, és onnan fordult vissza.

Nem jelentéktelen a gyertyaszentelői körmenet leírásánál a gyermekek említése. A Pray-kódex 68^{v} folióján ui. kifejezetten az iskolásokat említi, amikor az „Asperges" eléneklése és egy ima után „scola exeunte de choro, dicat: Postquam impleti sunt dies." A gyermekeket újra megemlítik a meggyújtott szentelt gyertyák szétosztása után éspedig: „Interim dum ista antiphona cantatur, custos ecclesie distribuat candelas fratribus, maior vero magister pueris" (folio 70). A „fratres" kifejezésen a káptalan tagjait kell értenünk, a maior magister (a minor magisterrel szemben) annak a kanonoknak pedagógiai rangját jelzi, akit 1204-ben már „lector"-nak neveznek,[40] s a sublector elődje éppen a „minor magister" lehetett.

A gyertyaszentelő körmeneten kívül a Pray-kódex 38. és 39. folióján megemlítik a hamvazószerdai körmenetet is, ami csak azért fontos, mert az a templom temetőjében zajlott le, a kolostortemplomok mellett ilyen temető nem volt szokásos.

Ami azt a kérdést illeti, hogy vajon a Pray-kódexet szerzetesi vagy káptalani környezetben használták-e, meg kell említeni a pünkösdi keresztelővíz-szentelést, amely már a IX. század előtt szokásos volt az egyházban.[41] Véleményünk szerint a XII. század végén aligha tételezhető fel, hogy (kivéve néhány, a pannonhalmi apát iurisdictiója alá tartozó bencés plébániát) egy olyan kis magánföldesúri kolostor, amilyen a boldvai lehetett, plébánia hatáskörével rendelkezzék, amikor még ráadásul azt sem tudjuk, hogy milyen szerzethez tartozott.[42] De ennek a Zalán által hangsúlyozott keresztvízszentelésnek is van olyan topográfiai funkciója, amely a Pray-kódex kolostori provenienciája ellen szól. Ennél a szertartásnál a Pray-kódex keletkezési helyén a litániát a kanonokok szokásai szerint mondták el, tehát másként mint a bencéseknél. Ezt mondja a rubrika szövege is a 60. folion: „Sed hoc

[38] Az ünnep római eredete (V. század) nem gátol minket, hogy a Pray-kódex eredetére vonatkozó nézetekben kételkedni kezdjünk. Csak később találkoztunk *Ernyey* nézetével, aki a topográfiai érveléssel szemben előnyben részesítette a liturgikust.

[39] A „civitas" kifejezéssel a Pray-kódexben elsősorban a vár területét jelölték s nem az egész várost, azaz a veszprémi váraljai településeket.

[40] Vö. a 18. jegyzetben mondottakkal.

[41] Ebben a vonatkozásban a legérdekesebbek a Duna partján 796-ban tartott zsinat határozatai. *J. D. Mansi:* Sacrorum conaliorum nova et amplissima collectio, XIII. 1902. 921—926. l. (fototypiás kiadás).

[42] Hogy a boldvai kolostor bencés volt, az csak puszta feltevés. Kiderül ez azokból az adatokból, amelyeket *Györffy György* gyűjtött össze. Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza I. köt. Bpest. 1963. 760. l.

secundum canonicos; secundum vero ordinem monachorum finitis lectionibus et orationibus dicatur letania." Ez a szöveg világosan kimondja, hogy a Pray-kódex keletkezésének és használatának helye nem kolostor (monachorum) volt, hanem káptalan, amelyet még a XIII. században is monasteriumnak neveztek a források, tekintettel a kanonokok közös életmódjára.[43]

Ugyancsak topográfiai vonatkozású a főesperes említése, aki a templomban nagypénteken „az Úr testét a sekrestyébe vitte, amint azt az 51^{v} folion levő rubrika mondja: „Salutata autem cruce tam a sacerdote quam antistite et a ceteris veniat sacerdos festivis indutis ornamentis ante sanctum altare et expectet ibi quousque corpus domini ab archidiacono deferatur sibi. Archidiaconus autem et cum eo duo clerici vel tres vadant ad locum ubi pridie corpus domini servabatur." Felesleges lenne azonban vitatkozni, hogy egy kolostor tagja lehetett-e főesperes. De köztudomású, hogy a főesperesek a székeskáptalanok tagjai voltak, mint amilyen a veszprémi Szent Mihály káptalan volt, amelynek veszprémi főespereséhez plébánia is tartozott, és pedig minden valószínűség szerint a Keresztelő Szent János plébánia is.

Kivéve 1. a Simon apát és a domonkosrendi Eustachius haláláról szóló (7, 21 sz.) bejegyzést a kalendáriumban, 2. a Desider apát elmozdításáról az évkönyvi részben (16^{v} folio), 3. a Boldva menti Keresztelő Szent János-kolostor leégéséről előbb az évkönyvi részben (16^{v} folio) és másodszor a húsvét-mutató táblákban (10^{v} folio) levő bejegyzéseket, nincs kifejezetten kolostori elem a Pray-kódexben, mert a fogadalmi misék között az apátért, ugyanúgy mint a püspökért mondandó két mise az uralkodóért, a pápáért, a papért stb. mondandó misék között helyezkedik el és nem döntheti el a Pray-kódex jellegét. Hangsúlyozzuk, hogy a „monasterium", ill. annak részei, éspedig a „domus infirmorum, capitulum, dormitorium, caminata, refectorium, coquina" és a „cellarium" felszentelése ugyanúgy vonatkozhat olyan káptalani épületekre, mint amilyenek a veszprémi Szent Mihály-székesegyház mellett lehettek, mert éppen ebben a szövegben a „monasterium" kifejezés egyetlen egyszer sem fordul elő.

A Pray-kódexben fenntartott adatok a középkori topográfia szempontjából azt bizonyítják, hogy *a)* a XII. század végén Veszprémben megvolt a Szent Mihály-székesegyház, *b)* a Keresztelő Szent János plébániatemplom a későbbi Mária-kápolnával, *c)* a Szent Margit plébániatemplom és *d)* a Szent Kereszt kultusza. Az itt felsorolt egyházi épületeken kívül a XII. század végén Veszprém-völgyben a bazilita apácák kolostora is állt, melyben való-

[43] *T. Lalik* lengyel történész (Początky kapituły wiślickiej, Odkrycia w Wiślici (A wiślicai káptalan kezdetei. A wiślicai ásatások). Warszawa. 1963. 149—191. l.) bizonyította be, hogy a wiślicai káptalant is „monasterium"-nak nevezték. *Békefi* (i. m. 15—17. l.) is rámutat arra, hogy a „claustrum canonicorum" kifejezést káptalanra is használhatták. A szepesi káptalanra vonatkozólag pedig fennmaradt egy oklevél, amely a „monasterium" szóval jelzi azt. (*Szentpétery I.—Borsa I.:* Regesta critica regum stirpis Arpadianae II. 2—3. Bpest. 1961, 2518. sz.) Ekkoriban a szepesi káptalanban mintegy tíz kanonok volt. Lukács prépost 1282 évi alapítványa után számuk tizenhatra emelkedett. *Hradszky* (Initia capituli Scepusiensis, Szepesváralja 1901—1902. 20.) arra gondolt, hogy eredetileg csak négy kanonok volt, vö. 331—333. l. 1298-ban a kanonokok már külön házakat (curia) építettek maguknak, *Pirhalla Márton:* A szepesi prépostság vázlatos története, Lőcse. 1899. 9. l., ami a kanonokok, 1274-ben még „monasterium"-ként említett közös életének felbomlását mutatja. Ezzel elesik *Zalán* érvelése is, hogy a „monasterium" kifejezésen csak monostor érthető. (Vö. 11. jegyz.) A Pray-kódex keresztvíz-szentelésére és kilenc lekcijójára, mint a káptalanok szokásos ritusára, már Kniewald és Kühár tanulmányainak ismertetése is figyelmeztet. Századok 78 (1944), 123. l.

színűleg már 1210 előtt ciszterci apácák telepedtek le.[44] 1240 előtt ezek számát a Domonkos apácák Szent Katalin,[45] később pedig a püspökség birtokában levő területen a Szent Tamás,[46] a káptalanin Szent Miklós temploma[47] növelte. Az utolsó három templomnak az általunk vizsgált kérdések szempontjából nincs jelentősége. Ezzel szemben nem jelentéktelen a veszprémvölgyi bazilita apácák és a baziliták létének kérdése, mert létükkel megmagyarázhatók a Pray-kódex bizánci elemei.

A topográfiai kérdésekkel kapcsolatban szeretnénk kifejezni azt az óhajunkat, hogy Veszprém városa megérdemelné egy a történeti-régészeti módszer segítségével elkészített, alapos középkori topográfia kidolgozását, éspedig mind a régebbi (860—1241), mind a török hódítást megelőző későbbi korszakra vonatkozólag. Óhajunkat főképpen azért szeretnénk megemlíteni, mert valóban nagy erőfeszítésbe került a Pray-kódexben határozottan említett Keresztelő Szent János templomának hozzávetőleges lokalizálása és a Szent György-kápolnával rendelkező Szűz Mária-templom azonosítása. A történeti-régészeti kutatást nem csupán a Pray-kódex tematikája követeli meg, hanem a IX—XII. századi egyházi épületek és főképpen — véleményünk szerint — a XII. század kilencvenes éveitől kezdve a veszprémi székeskáptalannal szoros összefüggésben álló veszprémi főiskola körüli vitás kérdések is, a Mindszentek társaskáptalan keletkezésének kérdését egyelőre megoldatlanul hagyva. Végül azt a közismert érdekes tényt említeném meg, hogy Veszprém városa azok közé a középkori városok közé tartozik, amelyek nem idegen telepítés alapján, hanem a bizánci—szláv kulturális hatásoktól befolyásolt hazai szláv—magyar hagyományok alapján jöttek létre.

A Pray-kódex bizánci elemei

Tagadhatatlan tény, hogy a Pray-kódex, mint egész, nyugati jellegű. Ennek ellenére találhatók benne bizonyos elemek, amelyek a nyugati egyházban szokatlanok.

1) A kódex kalendáriumában a 2. folion gyertyaszentelő ünnepét bizánci és nyugati nevén jegyezték be: Ypapanti domini — Purificatio s. Marie, s a bizánci (nyilván korábbi kéziratból átvett) nevet nem jelölték meg piros tintával, mint a latint.

2) A napfordulókat és a napéjegyenlőséget a naptárban a latin és a bizánci időszámítás szerint külön jegyezték fel. 1.) fol 2^{v}. Márc. 21. Equinoctium. Hic Grecorum, márc. 25. Equinoctium Latinorum, 2.) fol. 4. jun. 22.

[44] Az eddigi irodalomban a veszprémi bazilita női kolostornak cisztercieknek részére történt átadását a XIII. század derekára helyezték, holott már 1210-ben Stella a kolostor apátnője (*Fejér:* CD. III/1. 103, tizedper), akinek neve nem mutat keleti típusú kolostorra. Veszprémben a Stella név a XIII. század első felében divatos volt, mert a dalmát tengerpartra menekülő egyik domonkos apácának Maris stella = Tenger csillaga volt a neve, *Fejér:* CD. IV/1, 232.

[45] *Fejér:* CD IV/1, 192—194. Bertalan püspök alapítólevele feltételezi a kolostor korábbi létezését. Az oklevél egyébként azért érdekes, mert abban a kanonokokon és a főespereseken kívül a szentendrei apát (azaz a volt keleti Endremonostor) is tagja a káptalannak.

[46] *Csánki:* i. m. III. köt. 216. l. Ehhez a plébániához „ius fori" is tartozott.

[47] *Csánki:* i. m. III. köt. 216. l. A templom a Kamakut (Komakut) közelében feküdt, vö. *Korompay:* i. m. 129—130. l.

Solsticium estivale; jun 24. Solsticium Latinorum, 3.) fol. 5^{v}. Szept 20. Equinoctium autumnale secundum Grecum, 4.) fol. 7. Dec. 20. Solsticium hiemale secundum Grecum, dec. 25. Solsticium Latinum. — Abból a tényből, hogy a nyári napfordulónál az író nem tartotta szükségesnek megjegyezni, hogy bizánci időszámításról van szó, és abból a tényből, hogy az őszi napéjegyenlőségnél a latint nem vezette be, következik, hogy latin és bizánci naptárt használt.

Ezzel a problematikával kapcsolatban a szentek Kniewald által végzett vizsgálata alapján kell megállapítani, hogy a kódexben több bizánci szent fordul elő, mert olyan közismert keleti szenteknek, mint amilyen Stylitzes Simeon (jan. 5.), Remete Szent Pál (jan. 10.), Remete Szent Antal (jan. 17.), Eufraxia (febr. 24.), János apát (márc. 19.), Pachomius apát (máj. 14.), Remete Arzén (jul. 19.) és Vidor (okt. 21.) elhelyezése a bencések által tisztelt szentek közé ugyanolyan helytelen, mint amilyen helytelen Ilona császárné (febr. 8. és ápr. 15.) és a szaloniki Demeter vértanú (okt. 26.) frank kultusszal való összekapcsolása.[48]

A keresztény naptárnak veszprémi használata szempontjából érdekes a szerencsétlen napok jegyzéke, melyben 22 felsorolt nap közül kettőt (IV. nonas Januarii és XIII. Kalendas Februarii) az írnok egyáltalán nem határozott meg, a meghatározott ünnepek közül pedig öt nem azonosítható a Pray-kódex kalendáriumában felsorolt szentek ünnepével.[49] Ezek a következők:

A szerencsétlen napok jegyzéke		A Pray-kódex kalendáriuma
IV. 21.	Gabini	Simeon, ep.
V. 12.	Puchrimi	Marie ad mart.: Gengulfi
V. 27.	Eutropii	Julii
VI. 20.	Novati	Pauli
VII. 27.	Ermolay	Dormiencium

Az összehasonlításból kiderül, hogy a Pray-kódex keletkezési helyén egy másik kultúrközpont is létezett, s ez más keresztény naptárt használt, mint a székeskáptalan, amelyé a kódex volt. Ez a másik központ véleményünk szerint a bazilita apácák veszprémi metropolita monostora volt. Nem érdektelen az sem, hogy az írnok, aki a szerencsétlen napokat római keltezés szerint feljegyezte és keresztény datálási módszer szerint jegyzetelte, István király ünnepe és szerencsétlen napja után a jegyzéket már nem folytatta.

Ebben az összefüggésben kell felhívnunk a figyelmet a Pray-kódex húsvétmutató tábláiban szereplő olyan szentek nevére, akiket sem a hivatalos kalendárium, sem cisioianus, sem a szakramentár (1,2) nem ismer, holott a szerencsétlen napok jegyzéke és a húsvétmutató táblák, pl. Gabinus ünnepére vonatkozólag egyeznek, s ez ismét egy érv amellett, hogy a Pray-kódex keletkezési helyén más naptár is használatban volt.

A Pray-kódex kalendáriumának bizánci elemeiből biztosan következtethetünk arra, hogy a kódex keletkezési helye Veszprém volt, mert itt még a XII. század végén is egymás mellett éltek a nyugati latin és a keleti bizánci kultúra hordozói, mégha a bizánci kultúra hanyatló tendenciájáról beszélhetünk is eben a korban.

[48] *Kniewald Károly:* A Pray-kódex sanctorale-ja, Magyar Könyvszemle 63 (1939), 1—53. l. Főképpen a 33—35, 36—37. lapokon mondottak ébresztenek kétséget.

[49] Uo. 50—52. l.

A keleti kulturális hatás kielemezhető az ún. Pozsonyi évkönyvekben foglalt 1162, 1172, 1184, 1186, és 1187. évi események datálásából is, bár a Pray-kódex íróját az utolsó eseménytől 16–18 évi, sőt formailag csupán 8 évi időszak választotta el. Ez utóbbi eltéréseket Madzsar Imre az írnok tévedésével magyarázta. Nyilvánvalóan az írnok tévedett, de a téves datálás okait kell megvilágítani, amit az itt következő sorok ábrázolnak:

Tényleges év	A Pray-kódex évkönyveinek éve	Különbség
1162	1172	+10
1172/1173[50]	1184	+11, ill. 12
1175	1186	+11
1176/1177[50]	1187	+10, ill. 11

Ezek az eltérések annak az eddig valószínűsített előfeltételnek világánál magyarázhatók meg, hogy a Pray-kódex Veszprémben keletkezett, ahol a keleti hatás valóban bizonyítható. Kíséreljük meg a kérdés megoldását annak a feltevésnek alapján, hogy a datálás görög-cirill és horvát-glagol rendszere szerint is figyelembe vesszük.

Tényleges év	A görög–cirill írásmód szerint	A görög–cirill betűk funkciója a horvát–glagolita rendszerben.
1162	ϛϱ3β	11(?)3, ill. 11(?)2[51]
1172/1173	ϛϱοβ/ϛϱοτ	1183, ill. 1184
1175	ϛϱοε	1186
1176/1177	ϛϱοs/ϛϱοr	1188, ill. 1187.

A példák összevetéséből következik, hogy az 1162–1177 közötti datálás azért hibás, mert egy közelebbről ismeretlen személy a bejegyzéseket csak görög betűkkel vagy szláv cirillikával írta le. Ezeket a bejegyzéseket később az évkönyvek, illetőleg 1146 utáni folytatásuk részére olyasvalaki írta át latinra, aki a cirill és glagolita írásmódot ismerte ugyan, de a „kszi" és „o" betűk számértékét a glagolita rendszer szerint vette, s így a datálásban hibát követett el. Az évkönyvek összeállításában tehát bizonyos figyelmetlenség nyilvánult meg, a pozsonyi évkönyvek későbbi bejegyzéseinél is tapasztalható, s amelyre még visszatérünk (a Pray-kódex történeti bejegyzései c. fejezetben).

A Kijevi levelek és a Pray-kódex

Amikor P. C. Mohlberg felfedezte, hogy a Kelemen pápa, Felicitas vértanú és a hétköznapok propriája tekintetében a páduai D 47 sacramentárium és a Kijevi levelek megegyeznek, a szlavisztikában fordulat állt be,

[50] Nem tartottuk magunkat *Madzsar Imre* évbeosztásához, mert több olyan eseményről van szó, amelyeknek nem kellett ugyanabban az évben lejátszódniok. *Madzsar:* A II. Géza-korabeli Névtelen. Bpest. 1926. 6–8. l., *uő:* Annales Posonienses, Scriptores Rerum Hungaricarum (red. *I. Szentpétery*) I. Budapestini. 1937, 122–123, 127. l.

[51] A latin és a horvát glagolita írás általunk feltételezett ismerője az átírás során a 60-as számot csak feltételesen írta át, mert a horvát glagolita ábécével történő számozásban nincs, 3 (ksi). A 60 számot a glagolita M, a 70 számot glagolita N fejezi ki.

mert bebizonyosodott, hogy a cirill–metod kulturális örökség nem kizárólag bizánci mintákra épült. Mohlberg felfedezése után J. Vašica cseh szlavista a Kijevi leveleket Szent Péter római liturgiája töredékének vélte. Legújabban A. Dold és K. Gamber német kutatók, akik felfedezték a Páduai kódexnél (D 47) régebbi keletű salzburgi szakramentárium töredékét, azt a véleményüket fejezték ki, hogy a Kijevi levelek előzője abban a szakramentáriumban volt, melyet az aquilejai patriarchátusban még a VIII. század vége előtt használtak. Fr. Zagiba ezt a véleményt lényegében elfogadta, de a Kijevi levelek muzikális jellegét összefüggésbe hozza az ún. missa cantata-val, mely Pannóniában a IX. században s Rómában már a VII.–VIII. században szokásos volt.[52]

A Kijevi levelek orációi és a páduai szacramentárium között egyrészt és a Pray-kódex között másrészt egyezések és eltérések is fennállnak. Eltérések nyilvánvalók a mindennapi miséhez tartozó orációknál. Teljesen megegyezők azonban az Introitus orációi, Secreta és Postcommunio Kelemen ünnepére, Felicitas (fol. 94^{v}) és a Mindenszentek napjára (fol. 103^{v}), s emellett a Pray-kódex Kelemen ünnepére szóló introit-orációja későbbi variáns:

Pray-kódex (fol. 94^{v}):

Deus, qui nos annua beati Clementis martyris tui atque pontificis solemnitate laetificas, concede propitius, ut cuius natalitia colimus, virtutem quoque passionis imitemur, per . . .

Cod. Pad. D 47 (resp. Kijevi levelek):[53]

Omnipotens sempiterne deus, qui in sanctorum tuorum es virtute mirabilis, dona nobis in beati Clementis annua solemnitate letari, qui filii tui martyr et pontifex, quod mysterio gessit testimonio conprobavit et quod praedicavit ore, confirmavit exemplo.

A Pray-kódex orációi, a Kijevi levelek és a Páduai szakramentárium (D 47), melyet K. Gamber az aquilejai (kb. 840-ből való) szakramentárium fiatalabb variánsának tart, egyezése arról tesz tanúságot, hogy a Pray-kódex sacramentárja, vagyis a veszprémi szakramentárium az Aquilejai-római szakramentárium körébe, ill. filiációjába tartozik.

A Pray-kódex történeti bejegyzései

A Pray-kódexben található történeti bejegyzések négyfélék: 1. az évkönyvek, 2. a magyar királyok uralkodási ideje, 3. a templomfelszentelésre vonatkozó, és 4. a húsvétmutató táblákban levő bejegyzések. Elemzésünk

[52] *P. C. Mohlberg:* II messale glagolitico di Kiew ed il suo prototipo Romano del sec VI.–VII. Roma. 1928; *J. Vašica,* Slovanská liturgie sv. Petra. Byzantinoslavica VIII (1939–1946), 1–54. l.; *K. Gamber:* Die Kiewer Blätter in sakramentargeschichtlicher Sicht, Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slawen 863–1963 (gyűjtemény). Köln–Graz 1964, 362–366, ill. a 367–371. l. is (itt a Kijevi levelek latin előzője rekonstrukciója); *Fr. Zagiba:* Missionierung der Slawen aus „Welschland", Cyrillo-Methodiana, 293–306. l.

[53] *Weingart M.–Kurz J.:* Texty k studiu jazyka a pisemnictví staroslovenského. Kyjevské listy. [Szövegek az ószláv nyelv és írás tanulmányozásához. A Kijevi levelek]. Praha. 1949. 114–135., főképpen 114–119. l.

súlypontját a 3. csoportra helyeztük, bár az 1–2., ill. 4. csoportot is figyelembe vesszük.

1. Az évkönyvek. Az irodalomban Annales Posonienses vagy Chronicon Posoniense címen említik őket.[54] A Pray-kódex keletkezésének és funkciójának problematikája szempontjából az évkönyveknek az a jelentőségük, hogy létük a Pray-kódexben (az uralkodók uralkodási idejével, a kronológia didaktikai anyagával és a magyar egyházjoggal együtt) bizonyítja, hogy a Pray-kódex tulajdonképpen a veszprémi káptalani iskola kézikönyve lehetett. Az évkönyvek részletes elemzése tematikánkon kívül esik, de meg kell említenünk a folio 16^{v} 1184. évi (helyesen 1172. évi) bejegyzésének helytelen olvasatát, ahol az eddigi „Bela frater eius de Grecia eductus in regem elevatur"[55] helyett helyesen a következő szöveg olvasható „1184. [Rex Stephanus] obitus et Bela frater eius de Grecia edoctus in regem elevatur". Tekintettel arra a megállapításunkra, hogy a Pray-kódexet a veszprémi káptalanban iskolai kézikönyvként írták, az évkönyvek keletkezését új vizsgálat alá kell venni, s ezek során kell szétválasztani a régebbi kéziratból átvett országos jelentőségű bejegyzéseket azoktól, amelyeket a Pray-kódex keletkezési helyén jegyeztek fel. Véleményünk szerint a régebbi kézirat, azaz a 997–1146 közötti eseményekről szóló feljegyzések a veszprémi káptalanon kívül keletkeztek. Bár a hibás évszámmal ellátott bejegyzések csoportja (1162–1177) valamilyen cirill–szláv vagy talán görög forrásra mennek vissza, mégis biztos, hogy az évkönyvek 1194 utáni utolsó bejegyzései éspedig. „Desiderius abas depositus est" (1195), „Buda secerdos obiit" (1198), „Daniel presbyter ordinatur" (1200) ott keletkeztek, ahol a Pray-kódexet 1195 után használták, azaz minden valószínűség szerint a veszprémi káptalanban. Az 1203. évi „Monasterium Iohannis Baptiste comburitur iuxta Buldvam situm" eseményt kivéve az említett legkésőbbi bejegyzéseknek már nincs országos jellegük, az évszámok tekintetében az írnokok mint kortársak már nem tévedhettek, ami viszont a régebbi források lemásolásánál könnyebben megtörténhetett.

2. A magyar királyok uralkodási ideje összeállításának funkciójára ugyanaz vonatkozik, mint amit az évkönyvekről mondottunk és az, hogy didaktikus jellegű volt, forrása pedig minden valószínűség szerint a legkorábbi fehérvári annalista kör tevékenységével függ össze, amelytől 1211-ig a Pray-kódex keletkezési és használati helye vette át a bejegyzések vezetését.

3. A húsvétmutató táblák I. részében fol. 10^{v} „Elevacio s. Ladizlay" (1192) és a „Monasterium s. Johannis B. comburitur" (1203), továbbá a táblák II. részében folio 14. „Adventus Bele regis" (1171), „Elevacio s. Ladizlai" (1192), „Obiit Bela rex" (1196) bejegyzéseknek országos jellege van és a veszprémi káptalanban írhatták őket 1204–1205 előtt. Ezzel szemben a Csukár-házaspár sorsáról a 15. folion nem sokkal 1241 után a pozsonyi káptalanban írt bejegyzés magánjellegű.

Ha helyes az a megállapításunk, hogy 1162-től kezdve az ún. pozsonyi évkönyveket már a veszprémi káptalan tagjai vezették, akkor meg kell

[54] Elsőként Koller adta ki, s ő nevezte el az évkönyveket Annales Posoniensesnek, Historia episcopatus Quinqueecclesiensis I. köt. 402–413. l. A legjobb kiadás és egyben az évkönyvekre vonatkozó irodalom Madzsarnál található Scriptores Rerum Hungaricarum I. 121–124 (bevezetés), 125–127. l. (szöveg). Vö. az 50. jegyzetben mondottakkal.

[55] *Madzsar:* i. h. I. köt. 127. l. (1185. évhez).

állapítanunk, hogy nem volt kifejlett érzékük az évkönyvek vezetéséhez, mert az országos jellegű eseményeket nem vezették következetesen az évkönyvekben, hanem a húsvétmutató táblákban, a helyi jellegűeket viszont az évkönyvekben.

A Pray-kódex templomszentelési bejegyzései

A Pray-kódexben a következő két bejegyzés található templomfelszentelésről:

1. Fol. 10, a húsvétmutató táblák I. részének elején: „Anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo vigesimo octavo, octavo decimo Kalendas Decembris(Nov 14.) consecrata est hec ecclesia in honore beate Marie virginis a venerabili Jacobo Nitriensi episcopo, in qua continentur hec reliquie: de sancta Maria virgine, de sancto Petro apostolo, de sancto Georgio martyre, de sancto Gallo confessore, de sancto Henrico confessore, de sancta Margareta virgine.

In altari vero superiori, quod die sequenti (Nov. 15.) in honore beati Georgii martyris consecratum est, he habentur reliquie: de ligno sancto, de sancto Johanne apostolo et evangelista, de sancto Georgio martyre, de sancto Laurencio martyre et de sancto Martino episcopo et confessore."

2. Fol. 6^{v}, a kalendáriumban XVIII. Kalendas Decembris (Nov. 14.), egy XIII. század végi kéztől. „Consecrata est hec ecclesia de Taxen."

Míg a második bejegyzésnek a Pozsony megyei Taksony helységgel való azonosítása — ahol már a XIII. század végén biztosan volt templom, s azt 1307-ben plébániatemplomként említik,[56] nem vitás, addig az első bejegyzés azonosítása véleményünk szerint annak ellenére kétséges, hogy az eddigi kutatók kevésbé kételkedtek benne, mert meg voltak róla győződve, hogy a deáki templom felszenteléséről van szó. Egyhangúan erre a megállapításra jutottak, mert a pannonhalmi apát és konvent kérésére 1228. január 9-én kibocsátott pápai hozzájárulás felhívta a váci és a nyitrai püspököket, hogy szenteljék fel „ecclesiam s. Marie de Salla ad monasterium ipsorum spectantem rehedificatam quidem et ampliatam per ipsos [t.i. episcopos] honorifice consecrari et eadem ecclesia sit de monasterii predicti cellis".[57] Mindeddig senki sem vetette fel a kérdést, hogy a Pray-kódex 10. folióján levő kultikus adatok milyen mértékben felelnek meg a Deákiban levő viszonyoknak, holott éppen ennek a bejegyzésnek az 1228. január 9-i „Salla" részére adott pápai hozzájárulással való összekapcsolása volt a döntő a Pray-kódex jellege és eredete meghatározásánál.

A Deákiban álló templom patrociniuma Szűz Máriáé volt. Minden valószínűség szerint neki szentelhették a XI. században a mai oldalkápolnát, ame-

[56] *Knauz:* Mon. eccl. Strig. II. 570. 617. sz. A nyárasdi (ma: Topolnica) kápolna építésekor említik „ob distantiam parochialis ecclesiae de Taxon de maiori Poson".

[57] A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. köt. 293. l. (ecclesia s. Marie in Uuaga 1102.) 1228: uo. 687. l. 100. sz. A pápai hozzájárulás 1228. jan. 9-én kelt, így a felszentelésre valamikor nyáron kerülhetett sor. A deáki épületről kormeghatározást adott *Mencl V.:* Stredoveká architektura na Slovensku [Középkori építészet Szlovákiában]. Praha-Prešov. 1937. 153—161. l., akinek nem volt lehetősége arra, hogy az 1940—1944 közötti helyreállítási munkákban részt vegyen. A helyreállítás biztos adatokat szolgáltatott szorosabb datáláshoz. Bár itt nem apátságról van szó (mint azt Mencl gondolta), hanem a pannonhalmi apátságnak egy 1228 előtti filiájáról, már a XII. századra vonatkozólag nagyobb épületet kell feltételezni, mint a déli oldalkápolna.

lyet fenntartottak az új templom építésénél és az 1228 előtti háromhajós templommá történő átépítés, ill. az emelet ráépítése idején is. Az a tény, hogy az egész templomnak a pannonhalmi bencés filiával együtt Mária a patrónája, arra mutatna, hogy a régebbi épület patrociniumát átvették. De a XVI. században, amikor a falu és a templom változatlanul a pannonhalmi apátságé, Deáki templomának Szentháromság a patrociniuma.[58] Ezen kívül más középkori patrocinium nem található Deákiban, ha nem vesszük tekintetbe a jelen század elején említett ókeresztény vértanúk ereklyéit. Deáki közvetlen környékén a Pray-kódexben említett patrociniumok közül csak Sellyén található meg Szent Margité.

A deáki pélébániatemplom tehát nem ismeri a Szent Kereszt, Péter, György, Gál, Imre (Henrik), János evangélista, Lőrinc és Márton kultuszát. Egy Mária-templom és felső Szent György-kápolnának a Pray-kódexben említett felszentelését csak akkor azonosíthatnánk Deáki-val, ha azoknak a szenteknek a kultusza ott megtalálható lett volna. Véleményünk szerint a bejegyzés nem a deáki, hanem a veszprémi Mária-templomra vonatkozik.

A néphagyomány által „Gizella királyné kápolnájá"-nak nevezett egyházi épület lehet az, amelyet 1228. november 14—15-én Jakab nyitrai püspök felszentelt, amikor rögtön a felszentelés után a királyi udvar Morvaországba küldötte.[59] A „Gizella királyné kápolnájának" felső építményéből megmaradt részeit a Pray-kódexben említett Szent György oltárral lehetne azonosítani. Erről a kápolnáról kultikus szempontból annyit tudunk, hogy bár a szentély és a hajó oldalfalain a tizenkét apostol bizánci felfogásban készült freskója volt látható, de az apszisban a megfeszített Krisztust, Máriát és János evangélistát ábrázoló freskója díszítette a falat, ami összefügg az ereklyékre való utalással. [60]

Az ún. Gizella-kápolna, illetőleg véleményünk szerint Mária-templom, a Szent György-kápolnával az emeleten, a királynéi palota egy részét alkotta. Ezért mindkét objektum ki lehetett véve a megyéspüspök joghatósága alól, mégha a veszprémi püspök közeli kapcsolatban állt is a királynéval. Tehát egy másik, a királynéhoz közel álló püspök is felszentelhette a templomot. Az 1227–1228-i magyarországi politikai viszonyok magyarázatul szolgálnak, miért nem szentelhette fel a Mária-templomot a veszprémi püspök. Mialatt II. András és fia, Béla között a királyi adományok felülvizsgálata miatt feszült volt a viszony, a felelős egyháznagyok, Róbert esztergomi érsek és

[58] *V. Bucko:* Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom [Reformtörekvések az esztergomi érsekségben]. Bratislava. 1939. 193. l. Itt már nem említik a Mária patrociniumot. Herczeg dr. deáki plébános tájékoztatása szerint mindkét patrocinium (Szűz Mária és Szentháromság) együtt él a XVII—XIX. században. Az oldalkápolna István király tiszteletére volt felszentelve. De a Pannonhalmi Főapátság levéltárában levő 1913. márc. 13-i vizitáció szerint (Visitationes canonicae, Deáki) patrociniumként Mária mennybemenetelét ismeri, a mellékoltárok Szent Anna és Benedek tiszteletére voltak felszentelve. A vizitáció egy ereklyetartót is említ, melyben Szent Desiderius, Verecundus, Faustus, Columbanus és Tranquillinus ereklyéit őrizték.

[59] *G. Friedrich:* Codex diplomaticus regni Bohemiae II. Pragae. 1912. 322. l. Jakab püspök itt 1228. nov. 27-én tanúként szerepel a morvaországi Velehrad-i cisztercita kolostornak tett adománynál.

[60] *Gerevich T.:* Magyarország románkori emlékei. Bpest. 1938. 223—225. l.; *Korompay:* i. m. 20, 130—138. l. Érdekes, hogy már *Ipolyi Arnold* is kifejezte azt a véleményét, hogy az ún. Gizella-kápolnában tulajdonképpen Szent György kápolnáját kell látnunk, amely véleményünk szerint a Mária-templom felett állt.

Bertalan veszprémi püspök a domonkosokkal együtt a kunok között tartózkodott.[61] Így nyílt lehetőség arra, hogy a Mária-templomot és a Szent György oltárát, ill. kápolnát is Jakab nyitrai püspök szentelje fel. Ha ui. II. András ellenzékének tagjai az udvartól távol voltak, akkor a veszprémi templomot és kápolnát olyan másik püspöknek kellett felszentelnie, aki II. András és felesége, Jolánta udvarában tartózkodott, s ez éppen Jakab nyitrai püspök volt.

Egy másik tény is amellett szól, hogy a Mária-templom és a Szent György oltár, ill. kápolna felszenteléséről írt feljegyzés a veszprémi ún. Gizella-kápolnára vonatkozik. A forrásokból ismeretes, hogy a Szent György-kápolnában, melyet a XIV. század derekán restauráltak[62] (gótikus stílusban építettek át), 1352. május 11. előtt, majd 1417-ben egyházmegyei zsinatot tartottak.[63] A veszprémi egyházmegyei zsinaton véleményünk szerint 45–60 embernek kellett részt vennie, éspedig a püspöknek, hét prépostnak (két veszprémi, budai, fehérvári, hantai, őrsi, dömösi), káptalanonként legalább egy-egy kanonoknak, hét fő- és legalább tizennégy alesperesnek, a papoknak és az egyházmegye területén levő több mint negyven kolostorból legalább tizenöt képviselőnek.

És itt felmerül a kérdés: melyik veszprémi Szent György-kápolnában tarthatták a zsinatot? Míg a bazilika melletti Szent György ossariumban harminc ülő embert helyezhettek el,[64] a Mária-templom feletti teremben (amely azonos lehet a Szent György-kápolnával), azaz a Gizella-kápolna emeleti részében (42 m^2 alapterületével) 50–60 ember üllhetett le, azaz itt megvolt a zsinat megtartásához szükséges tér,[65] de megvolt a szükséges kényelem is, mert a kápolna a püspöki palota mellett állt, ahol refektórium és más szükséges berendezés is rendelkezésre állt. Ha a „superius altare s. Georgii" lokalizálása nem is egészen világos, tény, hogy Szent György kápolnája és kultusza létezett Veszprémben. Az a tény, hogy a püspöki palota eredetileg a magyar királynék palotája volt, szintén nem nélkülözheti a jelentőséget, mert biztos, hogy a palota mellett magánkápolnának is kellett lennie, ahová a közönség nem léphetett be.

Feltételezésünk, hogy a Jakab nyitrai püspök által 1228. november 14- és 15-én felszentelt templom a veszprémi várban álló Mária-templom és a hozzá tartozó Szent György-kápolna volt, azért problematikus, mert ebben az esetben a várhegyen két Szent György tiszteletére szentelt kápolna, illetve templom lett volna. Ezen kívül ez a feltételezés megkívánja, hogy az egyik épületet a szó szoros értelmében vett kápolnának, a másikat, a bazilikától északra fekvőt pedig ossariumnak tekintsük. A felvetett kérdéseket végleges érvénnyel csak következetes történelmi-régészeti vizsgálat döntheti el.

[61] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. köt. Bpest. 1899. 90–103. l.

[62] *Gutheil J.—Gyürky K.—Erdei F.—Koppány T.:* Műemlékvédelem IV. (1960), 136–138. l. (néhai Gutheil J. által írt rész). A legfontosabb az a megállapítás, hogy a kápolna „faragott kövekből épült és gyönyörűen ki volt festve". Gótikus átépítésére mutat az ún. Gizella-kápolna román oszlopa feletti gótikus befejezés. *Korompay:* i. m. 135. l. Hangsúlyozni kell azonban, hogy Ipolyin kívül mindenki a Szent Mihály bazilikától északra álló ossarium-mal azonosította a Szent György-kápolnát.

[63] *Kumorovitz:* i. m. 174. l. 436. sz., vö. még *Hornig:* i. m. 20–21. l.

[64] *Gyürky H. K.:* Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Acta archeologica 15 (1963), 341–408. l. A férőhelyek számát a felület nagysága alapján számítottuk ki.

[65] *Koppány Tibor:* A Balaton-Felvidék románkori templomai. A Veszprém megyei múzeum közleményei I. (1963), 108. l. Ezt a férőhely-számot az alsó Mária templom felülete alapján számítottuk ki.

A boldva-menti kolostor leégése 1203-ban

A Pray-kódexről és főképpen annak eredetéről szóló irodalomban döntő szerepet játszott két hír, egy kolostor leégéséről. A bejegyzés: „Monasterium b. Joannis Baptiste comburitur iuxta Buldvam situm" az 1203-ik évről mind az évkönyvekben (fol. 16^{v}), mind a húsvétmutató táblák I. részében (fol. 10^{v}) megtalálható. Ezeket sem földrajzi, sem tartalmi szempontból senki nem elemezte.

A „Iuxta Buldvam" földrajzi megjelölést nem magyarázhatjuk úgy, mintha Boldva helységről lenne szó, hanem ellenkezőleg, ez a nyelvi fordulat olyan helységről beszél, amely a Boldva folyó mellett feküdt. Másrészt a kolostor Keresztelő Szent János-patrociniuma határozza meg közelebbről, hogy melyik helységről van szó.

Hogy nem Boldva községről van szó, az kiderül egyrészt a földrajzi megjelölésből, ahol a „de Buldva" fordulatot várhatnánk el, amint az a boldvai monostor esetében tényleg elő is fordul,[66] nem pedig a „iuxta Boldvam" fordulatot. A garamszentbenedeki (iuxta Gran) bencés monostor elnevezéséhez hasonló „iuxta Buldvam" fordulat feltételezi, hogy 1. a kolostor a folyó mellett feküdt, 2. más helyneve volt, mint a folyónak. De tárgyi szempontból sem fogadható el a „iuxta Buldvam" kifejezésnek a borsodi „Boldva" faluval való azonosítása.

Amint Györffy György munkájából kiderül, az egyetlen adat Boldva falu plébániájának patrociniumára a monostor megszűnése utáni időkből a pápai tizedjegyzékekből való és az Szent János apostol és evangélistáé.[67] Ha a borsodi Boldva faluról lenne szó, akkor Keresztelő Szent János patrociniumára valló adatot is várhatnánk, ilyen adat azonban nincs, ami ugyancsak ellentmond a „Boldva menti Keresztelő Szent János kolostor"-nak Boldva faluval történő azonosításának.

A kolostor lokalizációjánál a patrociniumból kell kiindulnunk. Oszvald Ferencnek a premontrei kolostorokról írott tanulmányából[68] tudjuk, hogy Keresztelő Szent János kolostora már a XII. század végén létezett a Boldva felső folyása mentén a mai Jászó helyén, amelyen a Boldva keresztülfolyik. Bár a jászói kolostorra vonatkozó és Keresztelő Szent János patrociniumát tartalmazó adatunk csak 1234-ből való, a jászói premontrei kolostor privilégiumaiból kiderül, hogy IV. Béla elődei alapították és külön hangsúlyozzák, hogy IV. Béla öccse, Kálmán herceg látta el birtokokkal 1241 előtt, amit úgy foghatunk fel, mint az 1203-ban tűzvész áldozatául esett Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt kolostor újjáépítését.[69]

Hátra van még annak a kérdésnek megválaszolása, hogyan jutott el a jászói kolostor leégésének híre Veszprémbe. Csak feltételezhetjük, hogy a királynéi palota tisztjei lehettek azok, akik a királynéi birtokokra felügyeltek

[66] *Smičiklas T.:* Codex diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV. Zagrabiae. 1906. 381—382. l.

[67] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. 760. l. „ecclesia s. Joannis evangeliste de Beldor, Dom (sac.) de Boldua, Bolua, Bodlua".

[68] *Oszvald Ferenc:* Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 1957, 243—244. l.

[69] „Ut omnes facultates ecclesie tam a nostris antecessoribus, quam a carissimo fratre nostro Colomanno . . . collatas", *Oszvald:* i. h. 244. l. (Dl. 425 jelzet alatti 1392. évi megerősítés alapján).

és a hírt Veszprémbe vitték. A hír hozója lehetett maga a püspök is, aki kíséretével meglátogathatta a Hernád és Boldva völgyében fekvő jelentős királynéi birtoktestet, amely Jászótól 25—50 kilométerre feküdt. A hír közvetítéséről itt elmondott gondolatok azonban semmiképpen sem gyengíthetik azt a tényt, hogy 1203-ban nem a boldvai, hanem a Boldva menti, azaz minden valószínűség szerint a jászói Keresztelő Szent János-kolostor égett le.

*

Befejezésül foglaljuk össze a Pray-kódex eredetére vonatkozó vizsgálódásunk eredményét. A halálozási bejegyzések és a húsvéti körmenet segítségével sikerült megállapítanunk, hogy a Pray-kódex a veszprémi káptalanban keletkezett és ott is használták a tatárjárás előtt. A keletkezési hely meghatározása miatt kellett Veszprém XIII. századi történeti topográfiájával foglalkoznunk. A kódexet a veszprémi káptalan munkájának tulajdonítva, rendeltetését is meg kellett határoznunk, s ez a tartalom után ítélve egyedül didaktikai lehetett, aminek következtében a kódexet a veszprémi káptalani iskola kézikönyvének tartjuk.[70] Rámutattunk a bizánci, ill. szláv kulturális hatás nyomaira. Az eddigi kutatás alapján utaltunk arra, hogy az ún. Annales Posonienses provenienciájának kérdését is meg kell oldani, s megkíséreltük, hogy az 1228. évi templomfelszentelési és a Boldva menti kolostornak 1203. évi leégésére vonatkozó bejegyzést az eddigi felfogástól eltérően értékeljük. A Pray-kódex keletkezési helyének meghatározása tulajdonképpen a legrégibb magyar nyelvemlék, a Halotti beszéd nyelvjárására vonatkozó vitát is eldönti.

Elemzésünk tükrében valószínűtlennek tűnik a Pray-kódexnek Boldváról Deákiba vándorlásáról eddig vallott nézet. Valószínű azonban, hogy a somogyvári kolostornak a Pray-kódexre gyakorolt hatása (imádságok), mert a somogyvári bencés monostor a veszprémi egyházmegyéhez tartozott és a veszprémi püspöknek volt alárendelve.[71]

Végül megemlítenénk, hogy olvasóink talán szemünkre vethetik, hogy keveset foglalkoztunk a kódex túlnyomó részét kitevő legrégibb veszprémi sacramentarium belső tartalmával. De feltesszük, hogy a Pray-kódex keletkezésének új szempontja a medievalisták és főleg a liturgiával foglalkozók körében új érdeklődést ébreszt a kódex iránt és gazdagabb eredményekre vezet, mint az eddigi kutatás. A Pray-kódexet eddig kizárólag a magyarországi bencés rend kulturális erőfeszítése gyümölcsének tekintették. Mesterséges kor-

[70] *Gutheil Jenő* (Veszprém Árpád kori jogi főiskolája — az első magyar egyetem, Vigilia 1961, 459—466. l.) nézetét a Pray-kódex eredetéről itt olvasható tanulmányunk alapján talán tovább lehet fejleszteni. *Békefi Remig* (i. m. 160, főképpen a Századok 1896, 321—337. l. megjelent cikke) nézetével kapcsolatban meg kell említeni azt, amit *H. Denifle* (Die Universitäten des Mittelalters I. köt. Berlin 728. l.) mond, hogy ti. a spanyolországi Palenciában és Salamancaban, majd később Kölnben és Erfurtban (kivételesen) a káptalani, ill. székesegyházi iskolák mellett keletkeztek egyetemek. Miután a Pray-kódexnek a veszprémi káptalannal való kapcsolata kétségtelen és a kódex, mint egész, nem csupán sacramentarium, hanem kis középkori encyclopedia, amelyet a veszprémi „studium" már a tatárjárás előtt használhatott, bár erre a „studium"-ra vonatkozólag csak pusztulásakor, 1276-ban van adatunk.

[71] *Kumorovitz:* i. m. 61. l. 129. sz. *a)* A Cod. Pad. 47. D.-ben hiányzik: „atque pontifice". A szöveget *Weingart-Kurz* i. művéből vettük, vö. 52. jegyz. *b)* A Cod. Pad. D. 47-ben még további ima is van, *Weingart-Kurz:* 115—116. l.

látot emeltek a káptalani és a bencés kulturális intézmények közé, holott valószínűbbnek látszik a kölcsönös befolyás és egymásra hatás főképpen egyrészt a cluny-i mozgalom megindulása, másrészt az investitúra-harc kitörése óta.

П. Раткош:

К вопросу возникновении и функции кодекса Праи

Резюме

В литературе о т. наз. кодексе Праи господствовало с конца XVIII в. до наших дней мнение, что кодекс возник в 1192—1195 гг. в бенедиктинском монастыре в Бодве (Й. Баттьяньи, Й. Коллер, М. Залаи, К. Книвальд, П. Радо и другие) или в Паннонхальме (М. Приккель), откуда он должен был поступить в поместье Паннонхальмского аббатства в Деаки (Дяковце), а оттуда в монастырь в Шомодваре, пока наконец он поступил в капитул в Пожоне (Братиславе). Мнение А. Очкаи, который считал кодекс работой какого-то капитула, потом теория Я. Карачоньи, который ошибочно приписал его капитулу в Секешфехерваре, и наконец мнение Й. Эрньеи, который правильно считал, что кодекс возник в Веспреме, были отвергнуты бенедиктинскими историками. Т. наз. кодекс Праи, который принято назвать и Sacramentum Boldvense содержит различные материалы, в том числе каноническое право Венгрии, пособия по хронологии и гигиене, пасхальные табели, порядок мессы (Micrologus), молитвы по случаю, календарь с некрологическими записями, венгерские летописи (Annales Posonienses) и краткую историю венгерских королей, различные исторические записки, венгерский текст Надгробной речи и наконец больший и меньший сакраментарии.

Согласно мнению автора Кодекс Праи был пособием школы капитула. При помощи анализа некрологических записей он стремится доказать, что капитул в Веспреме является тем местом, где кодекс был создан в конце XII в. На возникновение т. наз. кодекса Праи в Веспреме показывают и патроцинии сакральных зданий (культ Св. Михаила, Св. Иоанна Крестителя с Марией, Маргариты, Св. Креста), которые намечаются в сакраментарии (особенно при пасхальной процессии). Кроме этого автор констатирует в календаре и в летописях византийские элементы: латинский перевод записей показывает в отношении 1172—1187 гг. расхождения в 10—11 лет, сделанные, согласно автору, лицом с глаголической культурой, так как это лицо читало ошибочно численные величины, написанные греческими буквами или кириллицей.

В области молитв мессы автор устанавливает текстуальное родство между Cod. Pad. D. 47, Киевскими письмами и кодексом Праи. Он обращает свое внимание и на подробные летописные записи, при чем он исправляет текст т. наз. Пожоньских летописей на 1187, вернее 1176—1177 гг. Автор в отдельной главе занимается записью, которая повествует об освящении церкви Богородицы и алтаря (капеллы) Св. Юрия Якабом, епископом Нитры 14 ноября 1228 г. В расхождение от локализации этих двух сакральных объектов в Деаки, автор ищет оба объекта в Веспреме.

В последней главе автор обращает свое внимание на запись, согласно которой монастырь Св. Иоанна Крестителя «iuxta Buldvam» сгорел. В поселении Болдва имелась приходская церковь с патроцинием Св. Иоанна Евангелиста тогда, когда прекратил свое существование помещичий монастырь, патроциний и характер которого не известны. Автор выражает мнение, что сгоревший в 1203 г. монастырь стоял на берегу речки Болдва и что следует отождествить его с монастырем премонстранцев в Ясо, который согласно новейшим исследованиям (А. Освальд) существовал еще в конце XII в.

В заключение автор выражает свое мнение: так как кодекс возник в качестве пособия школы Веспремского капитула, необходим новый анализ летописей, вернее новая оценка историко-топографических данных города Веспрема и литургических текстов.

P. Ratkoš:

L'origine et la fonction du Codex Pray

Résumé

Depuis la fin du XVIIIe siècle jusqu'à nos jours, la littérature consacrée au Codex Pray a généralement daté ce manuscrit des années 1192—1195 et admis, comme son lieu d'origine, tantôt le couvent bénédictin de Bódva (I. Batthyány, J. Koller, M. Zalán, K. Kniewald, P. Radó et d'autres), et tantôt Pannonhalma (M. Prikkel) d'où il aurait passé à la *grangia* pannonhalmienne de Deáki (Diakovce), puis au couvent de Somogyvár, et enfin au chapitre de Pozsony (Bratislava). L'opinion de A. Ocskay, selon qui le codex devait provenir d'un chapitre, la théorie de J. Karácsonyi qui l'auttribuait à tort au chapitre de Székesfehérvár, enfin les vues de J. Ernyei indiquant à juste titre Veszprém comme lieu d'origine, ont été rejetées *a priori* par les historiens bénédictins. Le Codex Pray, mentionné aussi sous le nom de Sacramentarium Boldvense, comprend des textes variés: droit canonique hongrois, précis chronologique et d'hygiène, tables pascales (tabulae paschales), canon de la messe (Micrologus), prières d'occasion, calendrier avec annotations nécrologiques, annales de Hongrie (Ann. Posonienses) et histoire abrégée des rois de Hongrie, notes historiques diverses, texte hongrois du Discours Funèbre, grand et petit sacramentaire.

P. Ratkoš pense que le codex Pray devait servir de manuel à l'école cantorale. L'analyse de certaines annotations nécrologiques, effectuée par l'auteur, semble confirmer qu'il s'agit du chapitre de Veszprém où le codex devait être produit à la fin du XIIe siècle. Les édifices sacrés et les *patrocinia* (culte de St Michel, de St Jean-Baptiste et de la Vierge Marie, de Marguerite, de la Sainte Croix) figurant dans le sacramentaire (surtout à propos de la procession de Pâques), militent de leur côté en faveur de l'origine veszprémoise du Codex. L'auteur établit en outre la présence d'éléments byzantins dans le calendrier et dans les annales. Quant à la datation, la traduction latine des annotations montre, pour la période de 1172—1187, des écarts de 10 à 11 années qui seraient à imputer, d'après l'auteur, au traducteur de culture glagoliatique qui avait, sans aucun doute, mal interprété les valeurs numériques écrites en caractères cyrilliques ou grecs.

En ce qui concerne les prières de la messe, l'auteur constate une analogie dans les textes du Codc Pad D. 47, des Lettres de Kiev et du Codex Pray. Il tient également compte des annotations détaillées des annales et rectifie à 1187, resp. à 1176—1177 les dates des annotations des annales de Pozsony. Un chapitre à part est consacré à la note concernant la dédicace, le 14 novembre 1228, de l'église de la Vierge Marie et de l'autel (de la chapelle) de St Georges par l'évêque Jacques de Nyitra. Contraitrement à l'opinion générale qui les localisait à Deáki, l'auteur tente de les retrouver à Veszprém.

Dans le dernier chapitre, l'auteur analyse de près la note sur l'incendie du couvent de St Jean-Baptiste situé «iuxta Buldvam». Il y avait, en effet, à Bodva, une église paroissiale possédant le patrocinium de Saint Jean l'Évangéliste, à l'époque ou n'existait plus le couvent seigneurial du lieu, couvent dont on ignore aujourd'hui le patrocinium et le caractère. L'auteur estime que le couvent détruit par l'incendie de 1203 s'élevait au bord de la rivière Bodva et qu'il faut l'identifier avec le couvent des prémontrés de Jászó, dont les recherches les plus récentes (A. Oszvald) ont démontré l'existence dès la fin du XIIe siècle.

En terminant, l'auteur souligne que le Codex avant servi de manuel à l'école cantorale de Veszprém il faudrait, à la lumière de ce fait, effectuer une nouvelle analyse des annales et tenter une nouvelle interprétation des textes liturgiques et des donnees historico-topographiques de la ville de Veszprém.

Sarlós Béla:

A kiegyezés magyarországi jogpolitikája

1.

E tanulmány kizárólag jogtörténeti témát kíván feldolgozni. Nem foglalkozik tehát részletesen a kiegyezés jellegével, kül- és belpolitikai okaival, szükségességével, hanem abból indul ki, hogy:

a kiegyezés a Monarchiában s így Magyarországon is a polgári forradalom korszakának felülről, antidemokratikus módon történt lezárását jelentette, amely „a polgári forradalom befejezetlensége miatt gyökeresen meg nem változtatott társadalmi és nemzeti viszonyok *reális eredője* volt: a dinasztia, az osztrák és magyar uralkodó osztályok kölcsönös engedményeken alapuló kompromisszuma".[1] A kiegyezés Magyarországon alkotmányos kormányzást vezetett be, de az állami önállóság jelentős részéről történt lemondás mellett az abszolutizmusnak számos maradványát tartotta fenn; kedvező feltételeket teremtett a kapitalizmus gyors fejlődése előtt, de a feudális birtokviszonyok súlyos maradványai is megmaradtak, Magyarországon megerősítette a magyar uralkodó osztályok nemzeti hegemóniáját, a polgári forradalom két fő kérdésében: az agrár- és a nemzeti kérdésben a demokratikus kibontakozás ellen irányult.

Kívül esik vizsgálódásunk körén az 1867: XII. tc. és a vele kapcsolatos egyéb törvények *részletes* ismertetése, jogdogmatikai vagy összehasonlító módszerekkel történő elemzése. A dualizmus-kori jogirodalom bőségesen foglalkozott mindezekkel, nem tárta fel azonban a kiegyezés jogpolitikáját, nem is tehette ezt meg, mert ez szemben állt volna az uralkodó osztályok érdekeivel. S ha a kiegyezéssel foglalkozó jogirodalom kritikai ismertetését marxista jogtörténet szempontjából nem tekinthetjük elhanyagolható feladatnak, e feldolgozás előfeltételeként jelentkezik a kiegyezés magyarországi jogpolitikájának feltárása.

Tanulmányunk központi témája a következő:

1. Melyek voltak azok az alapvető politikai elvek, felfogások és célok, amelyek a politikailag már eldöntött kiegyezés jogszabályai rendezésének módját, ezen belül a kodifikációs politikát irányították; hogyan nyilvánult meg ez a jogpolitika a jogszabályok rendelkezéseiben?

2. A kiegyezésnek Magyarországon történt törvényi megoldása milyen hatást gyakorolt a dualista magyar állam későbbi jogpolitikájára és a dualizmus jogrendszerének kialakítására?

A kiegyezést jogi formába öntő politikai elvek és célok kiinduló pontját nem 1867-tel kezdődően kell keresnünk, hanem az októberi pátens és a februári diploma kiadásával összefüggően összehívott 1861-i országgyűlés működésétől kezdve, amikor a kiegyezés lehetősége és megoldása előtérbe került. Ettől kezdve egészen 1867-ig élénk és úgyszólván megszakítás nélkül tartó vita

[1] *Hanák Péter:* A belső erőviszonyok alakulása és az 1867. évi kiegyezés. Kézirat.

zajlott le az osztrák és a magyar államférfiak között. Ez a vita elsősorban jogi síkon folyt, — úgy tűnik, mintha mind a két fél úgyszólván kizárólag jogi eszközök felhasználásával kívánná eldönteni a politikai kérdéseket, mintha az egyik vagy másik oldalról felhasznált jogászi érvek ereje, alapossága vinné megoldásra és döntésre a kiegyezés problémáit. Egészen természetes, hogy magyar részről ez így történt, a magyar uralkodó osztálynak, a magyar politikusoknak kizárólag jogi eszközök állottak rendelkezésre abban a harcban, amelyet az Ausztriával való megegyezés számukra minél előnyösebb tétele érdekében vívtak. „Mellettünk jog és törvény állnak és a szerződések szentsége — mondotta rendkívül találóan és kifejezően Deák Ferenc, 1861. május 13-án, első felirati javaslatának előterjesztésekor —, ellenünk az anyagi erő."[2] Valóban így volt. A magyar uralkodó osztály semmiféle hatalmi eszközzel nem rendelkezett, egyedül jogi érvekre támaszkodhatott. De mi volt az oka annak, hogy a gyakran élesen és szenvedélyesen kiéleződő vitában osztrák oldalról sem az „anyagi erőre", a hatalmi helyzetre hivatkoztak elsősorban és döntően, hanem a magyar közjog egyes tételeire s annak szerintük helyes értelmezésére? „Éppen oly kevéssé akarjuk a hamis eszméket pusztán anyagi erővel elfojtani, mint amily kevéssel vagyunk hajlandók azoknak engedni" — fejeződött be Rechberg gróf, osztrák külügyminiszter által Deák első fölirati javaslata hatásának ellensúlyozására a Monarchia külügyi képviselőihez intézett terjedelmes jegyzék.[3] E jegyzék oldalakon át használta fel a pragmatika szankciót, s azt megelőző és követő különböző magyar törvényeket Deák felirati javaslata cáfolatául, s csupán egész rövid passzusban hivatkozott az 1848/49-i szabadságharc leverésére, bevallva e kérdés „kínos" voltát s elismerve, „hogy egy fejedelemre milyen bántó saját alattvalóival szemben a hódításra, mint jogcímre hivatkozni".[4] Valóban teljesen apolitikus dolog lett volna, ha osztrák részről elsősorban és döntő mértékben a hatalmi helyzetre és eszközökre hivatkoztak volna a magyar álláspont cáfolatául, hiszen: az 1849-es győzelmet a cári fegyvereknek köszönhették, s ez, a hódítás és a fegyveres leigázás súlyos szépséghibájaként jelentkezett; továbbá figyelembe kellett venniök, hogy az európai közvélemény szimpátiája a magyarok oldalán állott, így a fegyverek erejére történő hivatkozás növelte volna e közvéleménynek Ausztria elleni antipátiáját, s ami a legdöntőbb volt: Ausztria hatalmi helyzete a solferinói csatavesztés folytán meggyengült, Königgrätz után pedig megrendült. Így állt elő az a különös helyzet, hogy nem csupán osztrák—magyar belügynek, hanem mindinkább európai kérdésnek is számító kiegyezés megoldása körül támadt vitát mind a két fél úgyszólván kizárólag jogi érvek felhasználásával vívta meg, holott nagyon jól tudjuk (s ezzel az 1860-as években az érdekeltek is tisztában voltak), hogy a kiegyezés valamennyi problémájának megoldását korántsem a korábbi közjogi, alkotmányjogi törvények tartalma, azok mikénti magyarázata, hanem a hatalmi helyzet, annak változásai, az európai politikai helyzet alakulása, s az uralkodó osztályok érdeke határozza meg.

De ha a kiegyezést mint politikai aktust alapvetően az uralkodó osztályok érdekei határozták is meg, a kiegyezés jogi formába öntésénél szó sem lehetett ezeknek az érdekeknek leplezetlen feltárásáról. Hisz burzsoá jellegű jogszabályok megalkotásáról volt szó, a polgári jogelmélet álláspontja szerint pedig

[2] *Kónyi Manó:* Deák Ferenc beszédei. III. köt. 35. l.
[3] *Kónyi Manó:* i. m. III. köt. 74. l.
[4] *Kónyi Manó:* i. m. III. köt. 70. l.

a jog az egész társadalom érdekét szolgálja, nem pedig az uralkodó osztályok akaratát fejezi ki. A magyarországi jogpolitika tehát nem indulhatott ki másból, mint azokból az érvekből, amelyeket magyar részről 1861-től kezdve felhasználtak. A magyar részről igénybevett érvek viszont nagy részben válaszként jelentkeztek az osztrák álláspontra, azt kívánták megcáfolni. A kiegyezés jogpolitikája helyes ismertetése érdekében tehát előkérdésként az osztrák és a magyar részről 1861-gyel megkezdett politikai vita során előtérbe került jogi érvekkel kell megismerkednünk.

2.

Az osztrák részről felhasznált jogászi érvek lényege a következő volt:

1. 1861-ben felújították a Bach-korszakban már használt ún. „Rechtsverwirkung" elméletét. Eszerint Magyarország az 1848/49-i forradalommal, a debreceni függetlenségi nyilatkozattal, a trónfosztással megszegte a magyar alkotmány alaptörvényeit s ezzel elvesztette, eljátszotta nemcsak az 1848-i törvényekhez, hanem az ország alkotmányos önállóságához és az 1848 előtti függetlenségéhez való minden jogát. „E háború (t.i. az 1848/49-i) . . . nem vesztheti el egy külső háború jellegét és magán viseli a *hódítását* ennek *minden* következményével együtt. Csak ha Magyarországon elismerik az osztrák monarchia létét, ez az egyetlen föltétele annak, hogy az a háború a törvényes tekintély egyszerű visszaállítására irányult háború jellegét öltse és az országra nézve *a legyőzetés szigorú következményeit* enyhítse" — állítja a Rechberg gróf már megemlített 1861. évi jegyzéke. „Magyarország alkotmánya a forradalmi hatalom által nemcsak megtöretett, s ekként jogilag megsemmisíttetett, hanem tényleg is megszűnt"[5] — emeli ki Schmerlingnek, a birodalmi tanácsban 1861. augusztus 23-án felolvasott nyilatkozata. Az októberi diploma és a februári pátens ezért — az osztrák álláspont szerint — az alkotmányos jogait önhibájából elvesztett ország számára olyan uralkodói kegy, amelyet a legnagyobb loyalitással és megelégedéssel kellene fogadnia, hisz ezekben az okmányokban biztosított autonóm helyzethez nincs semmiféle jogalapja.

2. A pragmatika szankció nem perszonáluniót, hanem reáluniót hozott létre. Az 1848-i törvényekben elérni *kívánt* perszonálunió ekként szembenállott a pragmatika szankcióval, a legnagyobb zavarok forrása lett, az uralkodónak nem is volt joga szentesíteni azokat az osztrák törvényhozás hozzájárulása nélkül, ezek a törvények tehát tartalmilag érvénytelenek.

3. Az 1848-i törvények alakilag is érvénytelenek, mert az 1847/48-i rendi országgyűlés alsótáblája követeinek nagy része a követutasításokat megszegve, így megbízói, a törvényhatóságok akarata ellenére fogadta el a jogszabályokat. E törvények egyébként is hevenyészettek, a felső tábla alakilag ugyancsak kifogásolható módon „közfelkiáltással" tette magáévá, az uralkodó pedig terrorisztikus helyzetben szentesítette azokat.

4. A magyar alkotmány tulajdonképpen nem is tekinthető igazi alkotmánynak, mert az alkotmányos szabályoknak tekintett törvényekből a királyt csak azok kötik, amelyeket a koronázás előtt kiadott hitlevélben, majd a koronázási esküben megerősített. Ezért I. Ferenc Józsefet nem kötelezik az 1848-i törvények abban az esetben sem, ha azok meghozataluk idején tartalmilag és formailag kifogástalanok is lettek volna.

[5] *Kónyi Manó:* i. m. III. köt. 205. l.

A magyar álláspont lényege:

1. Az 1848-i törvények alakilag és tartalmilag kifogástalan, de jure hatályban levő jogszabályoknak tekintendők. E törvényeket a király szentesítette, a magyar alkotmány szerint egyoldalúan nem helyezheti hatályon kívül. A követutasítások megszegése a törvény érvényét nem érinti, erre számos precedens található, a törvényhatóságok 1848-ban egyébként is magukévá tették e törvényeket. A „közfelkiáltással" történő elfogadás egyáltalán nem teszi érvénytelenné a törvényt, így fogadták el 1723-ban a pragmatika szankciót is. A bekövetkezett bajokat nem e törvények, hanem azok megszegése idézte elő. A kiegyezési tárgyalások tehát csakis az 1848-i törvények elismerése után s azok alapján indulhatnak meg.

2. A magyar közjog a „jogvesztés" elméletét nem ismeri, egyetlen ilyen jellegű törvény sincs. A magyar alkotmány szerint az országgyűlés királyi szentesítés nélkül nem változtathat meg törvényt, az 1849. április 14-i trónfosztó nyilatkozat ezért nem törvény, alkotmányjogi hatálya nincs, csupán választ jelentett a magyar vonatkozásban ugyancsak törvénytelen 1849. március 4-i olmützi alkotmány deklarálására. A „jogvesztés" csak az erősebb jogán alapuló *államelmélet* álláspontjával lenne alátámasztható. Ez az államelmélet azonban a francia forradalom szülötte, s a forradalom szikráját hordozza magában. A dinasztia magára vessen, ha a „Rechtsverwirkung" hangoztatása folytán Magyarországon az alkotmányos monarchiához való ragaszkodást csökkenti és a forradalom üszkét veti el.

3. A pragmatika szankció nem reáluniót, hanem perszonáluniót hozott létre Magyarország és az örökös tartományok között. Sem ez az alaptörvény, sem a későbbi magyar törvények nem létesítettek közös birodalmi tanácsot vagy közös kormányszerveket Magyarország és Ausztria között. 1848-ban a nemzet nem új jogokat vívott ki, hanem régi jogait sikerült visszaállítania a kor igényeihez alakítva. „Az 1847/48-i törvények csak újabb, világosabb és határozottabb alakot adtak a nemzet jogainak, tisztába hozták s a kor igényeihez alkalmazták, miket az ország évek, sőt századok óta mint alkotmányának és törvényeinek szelleméből szorosan következőket folyvást sürgetett; de a nemzet és fejedelem közötti viszonyokat illetőleg lényegében újabb jogokat nem teremtettek. Egyébiránt, ha az említett 1847/48-i törvények újabb jogokat teremtettek volna is, ha nemcsak alakjában, hanem lényegében is újra alkották volna Magyarország közjogát: joggal követelhetnők, mint ahogy követeljük is, mindazt, ami azokban foglaltatik"[6] mondja nagyon határozottan az 1861. évi országgyűlés Deák által szövegezett második felirata.

4. A király a trónöröklés megnyiltával az alkotmány által korlátolt monarchiát kapja örökül, azt a jogkört foglalja el, amelyet az alaptörvények értelmében elődje is betöltött. A hitlevél és az eskü ünnepélyes garanciái, de nem forrásai az alkotmánynak; mindkettő alkotmányos kötelessége a királynak, e kötelességek elmulasztása jogot részére nem eredményez, az alkotmányos jogokat nem gyöngíti. „Töröljük ki az alkotmányból a kötelezettségnek azon folytonosságát, mely nemzedékről nemzedékre száll, s a fejedelmekre úgy, mint népekre egyaránt kiterjed: minden alkotmányosság s minden ál-

[6] *Kónyi Manó:* i. m. III. köt. 237. l. A pragmatika szankció részletes értékelését lásd *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés választ ján 1860/61 (Bpest. 1967) c. monográfiája 476., 477. és 500—504. l.

lamnak biztonsága az események játéka leend" – mutatott rá ugyancsak a második felirat.

A magyar és osztrák részről használt jogi érvek e rövid ismertetésénél nem tértünk ki a vita minden, kevéssé fontos árnyalatára, s szándékosan mellőztük a pragmatika szankció s a vele kapcsolatba hozható törvények értelmezésével kapcsolatos, rendkívül terjedelmes Deák-Lustkandl vita taglalását. A kiegyezés jogpolitikájának megértése szempontjából nincs fontossága az egyes törvénycikkek szövege és értelmezése körüli érvek taglalásának, de nagyon is fontos a pragmatika szankció körüli vitát kiváltó okok és a pragmatika szankció mikénti értelmezése politikai jelentőségének, a kiegyezés törvénybe iktatására gyakorolt hatásának a tisztázása. E vita jelentőségét a következőkben foglalhatjuk össze:

A pragmatika szankció jellegzetesen feudális természetű jogalkotás, s bár mind a két fél a későbbiekben a rendezés kiindulópontjának tekintette mert egyrészt kiterjesztette a trónöröklést a Habsburg ház nőágára, kimondotta Magyarországnak és a birodalmi kapcsolatokba tartozó többi országok és tartományok együttes és elválaszthatatlan birtoklását, másrészt formálisan biztosította az ország törvényhozási és kormányzati függetlenségét – mégis vajmi nehezen lehetett kapitalista viszonyok között két burzsoá jellegű állam közötti kapcsolatok rendezésére mintául felhasználni. A pragmatika szankció körüli vita központjában az a kérdés állott, hogy az reál- vagy perszonáluniót hozott-e létre, de korántsem öncélú vitatkozás volt ez. E vitának az volt a további célja, hogy magyar részről alátámasszák, illetve osztrák részről meggyengítsék az 1848-i törvények érvényességét. Az 1848-i törvények ugyanis mind a két fél egybehangzó álláspontja szerint perszonáluniót létesítettek, illetve kívántak létesíteni. Ha a pragmatika szankció eredetileg personáluniót hozott létre, akkor az 1848-i törvények összhangban állnak az említett alaptörvénnyel, ha viszont a pragmatika szankció reáluniót konstruált, akkor az 1848-i törvények valóban szemben állnak vele. Az utóbbi esetben a pragmatika szankció alaptörvényéből folyó kötelessége az országgyűlésnek, hogy az 1848-i törvényeket formális érvényességük ellenére is összhangba hozza a pragmatika szankcióval. Az 1848-as alap jogilag ekként alaposan vitatható, az országnak nem csupán politikai célszerűségi szempontokból, a dinasztiával való kiegyezéshez vezető út megtalálása érdekében fennálló érdeke a közös ügyek, az Ausztriával közös viszonyok elismerése és a közös szervek létrehozása, hanem magából a pragmatika szankcióból folyó kötelezettsége. A nemzet és az országgyűlés tehát nem politikai engedményeket tesz az ország 1848-hoz viszonyított függetlensége jelentős részéről történő lemondással, hanem kötelességét teljesíti ezzel. A jogvesztés elméletének feladása után ez lett az osztrák álláspont lényege. Ha viszont a pragmatika szankció eredetileg is perszonáluniót hozott létre, akkor az országgyűlést ilyen kötelezettség nem terheli, akkor minden egyes lépése, amellyel az 1848-hoz képest, — a közös ügyek, a közös szervek elismerésével —, lemond az ország függetlenségének egy részéről, politikai engedmény, nem pedig kötelezettség. Ez az álláspont állott a magyar, közelebbről a Deák féle felfogás középpontjában. Természetes dolog, hogy az országgyűlés sokkal előnyösebb pozícióból tárgyal a dinasztiával, ha a közös ügyek általa történt elismerése csupán politikai célszerűség, nem pedig kötelesség. Az adott helyzetben pedig, amikor az országnak semmiféle hatalmi eszközök nem állottak rendelkezésére, hanem kizárólag jogi érvekre hivatkozhatott, nem volt közömbös politikailag sem, hogy

ezt a vitát milyen pozícióból folytatja. Egyáltalán nem tekinthető „jogi rigolyának" Deák részéről, hogy olyan nagy súlyt fektetett annak igazolására, hogy a pragmatika szankció 1723-ban csupán perszonáluniót hozott létre, ezen a későbbi törvények sem változtattak, hogy tehát az 1848-i törvények alakilag és tartalmilag kifogástalanok, hogy csak előzetes elismerésük képezheti a kiegyezés kiinduló pontját, hanem nagyon is indokolt és szükséges politikai állásfoglalás. Ezért fektetett olyan nagy gondot Deák a pragmatika szankció perszonáluniót létrehozó jellegének igazolására, ezért mutatta ki a jogi érvek hosszú sorozatával a Lustkandl-féle álláspont tarthatatlanságát, holott a korábbi „Rechtsverwirkung" megcáfolására egyetlen lépést sem tett — ezt az elméletet egyébként sem tekintette jogi, hanem kizárólag hatalmi állásfoglalásnak.

Deák álláspontjához az is hozzátartozott, hogy közös ügyek perszonálunióban is léteznek, ezt 1848-ban is elismerték, s a pragmatika szankcióból a kölcsönös védelmi kötelezettség egyenesen következik. Deák álláspontjából világos, hogy a közös biztonság, a közös védelem 1848-i megoldása, tehát az önálló magyar hadsereg létesítése, a katonai ügyeknek a magyar minisztérium általi kizárólagos intézése, továbbá a közös ügyekben az ország befolyásának a király személye körüli miniszter általi képviselete, — nem állott szemben a pragmatika szankcióval. Ennek a tételnek expressis verbis megfogalmazását Deák politikai okokból, a kiegyezés megkönnyítése érdekében gondosan kerülte, s e helyett általában arra hivatkozott, hogy az 1848-i törvények „egy része részletesebb kifejtésre vár, és hogy sok viszony, mely azokban említtetik, szabatosan nincsen meghatározva. Ezek közé tartozik kétségtelenül azon viszony is, melyben ő felsége többi országai irányában állunk". De ha Deák álláspontja szerint az 1848-i törvények nem is végezték be az ország demokratikus és polgári átalakítását, s a közös viszonyokat nem rendezték szabatosan, csupán ennek alapjait rakták le, az 1848-as alap feltétlen jogosságának hangsúlyozásával kétségtelenül arra az álláspontra helyezkedett, hogy a közös ügyek 1848-ban választott kezelési módja törvényes volt, a pragmatika szankcióval ellentétben nem állott. A pragmatika szankcióval, az 1848-i törvényekkel kapcsolatos ez a Deák-i álláspont lett a kiegyezés magyarországi jogpolitikájának egyik kiinduló pontja.

A pragmatika szankcióval kapcsolatos Deák-féle álláspont — véleményünk szerint — feltétlenül helytálló volt, sem az említett alaptörvény, sem a későbbi törvények nem hoztak létre a birodalom egyéb részeivel sem közös törvényhozó, sem közös kormányzati szerveket. Épp a kiegyezés, az 1867: XII. tc. volt az, amely a korábbi de jure perszonálunióval szemben reáluniót létesített a két ország között. Nem hallgathatjuk viszont el azt sem, hogy a pragmatika szankció körüli, 1867-et megelőző vitában számos politikai tény támogatta az osztrák álláspontot, sőt a helyzet az 1848 előtti Magyarországra nézve hátrányosabb volt, mintha a birodalom többi részével reálunióban állott volna. A tényleges helyzet ugyanis az volt, hogy a magyar országgyűlés a dinasztia abszolút hatalmával szemben, a magyar kormányhatóságok a birodalmi kormányszervekkel szemben teljesen függő és alárendelt helyzetbe kerültek, már a pragmatika szankció előtt, az 1715: VIII tc. folytán megszűnt az önálló magyar hadsereg. Magyarország tehát politikailag félgyarmati, függő és alárendelt helyzetbe, politikailag hátrányosabb és alárendeltebb helyzetbe került, mintha közös kormányszervek mellett valóban reálunió jött volna létre Magyarország és az örökös tartományok között. Ezen az alárendelt,

félgyarmati helyzeten mitsem változtatott, hogy az ország de jure csupán perszonálunióban állott a birodalom többi részével, a külön magyar országgyűlés léte, az ország belkormányzati önállóságának papíron történt ismételt elismerése, a külön magyar kormányszervek létezése, ezt egyáltalán nem tudta megakadályozni, még csak nem is nehezítette, sőt — véleményünk szerint — a külön magyar kormányszerveket gyakorlatilag könnyebben és egyszerűbben lehetett a birodalmi kormányhatóságoknak alávetni, mintha közös kormányszervekben nyertek volna képviseletet a magyar érdekek. Ezzel az állapottal szemben valóban új és gyökeres változást jelentett 1848: a kialakult forradalmi helyzetben sikerült kiharcolni az ország függetlenségét a korábbi alárendelt viszonyból, de nem a reálunióból s egyben elérni az államszerkezet polgári átalakítását. Az új polgári állam helyzetének jogi rendezését viszont megkönnyítette, hogy sem a pragmatika szankció, sem az azt követő törvények közös törvényhozást vagy kormányzati szerveket nem horak létre. Így az 1848-i törvényekben a korábbi feudális, de formailag önálló magyar szervek (m. kir. udvari kancellária, helytartótanács stb.) jogkörét csupán át kellett ruházni a minisztériumra, de nem létezett olyan közös törvényhozó, vagy kormányzó testület, amelynek hatáskörét szét kellett volna választani.

Az új helyzetet találóan fejezte ki az 1848: III.tc. címe, a: független magyar felelős minisztérium alakításáról. A minisztérium de jure és de facto függetlenné vált az osztrák kormányszervektől és a népképviseleti alapon választott országgyűlésnek lett felelős. A törvény 6. §-a nemcsak precízen, hanem a korábbi függő helyzetre tekintettel emelte ki, hogy a király azokban az ügyekben is kizárólag a magyar minisztérium által fogja gyakorolni a végrehajtó hatalmat, amelyeknek a korábbi magyar kormányszervekhez *kellett volna* tartozniok, — amelyeket tehát az országnak csupán papíron létezett függetlensége sorozatos megsértésével elvontak e hatóságok ügyintézése alól. Az 1848-ban teremtett *új helyzetet* a honvédelmi ügyeknek ugyanezen szakaszban történt rendezése jellemzi a legkifejezőbben: minden katonai és „általában minden honvédelmi tárgyakban Ő Felsége a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag csak a magyar minisztérium által fogja gyakorolni". A magyar hadsereg ekként önállóvá vált, egyben megszűnt a királynak minden korábbi feudális katonai jogköre, a honvédelem ügye mind törvényhozási, mind igazgatási szempontból teljesen a klasszikus kapitalizmus polgári államszerkezetének megfelelő rendezést nyert. Az 1848-i törvények tehát „nemcsak alakjában, hanem lényegében is újra alkották Magyarország közjogát" — úgy ahogy azt az 1861-i országgyűlés második felirata leszögezte.

Az 1848-i közjogi helyzet természetesen hátrányosan érintette a birodalmi érdekeket, az osztrák álláspont ennyiben teljesen helytálló volt, — csak éppen jogilag nem lehetett alátámsztani. Ezért volt kénytelen Lustkandl a pragmatika szankció és az azt követő törvények szövegének helytelen, s részben torzított idézésével operálni annak jogi alátámasztása érdekében, hogy a pragmatika szankció reáluniót hozott volna létre, s ezért tudta Deák minden alkalommal fölényesen megcáfolni ezt az álláspontot. De nem volt szükség különösebb erőfeszítésre annak megindokolására sem, hogy a pragmatika szankció által létrehozott perszonálunió mellett is léteztek közös viszonyok és közös ügyek, s hogy azoknak az 1867: XII. tc.-kel rögzíteni kívánt kezelése az ország függetlenségét nemhogy hátrányosa érintené az *1848 előtti* állapotokhoz képest, hanem azoknál lényegesen előnyösebb. A 67-es bizottság javaslatának országgyűlési tárgyalása alkalmával, 1867. március 28-án tartott beszédében

Deák annak igazolására, hogy a javaslat „nem sérti az ország alkotmányos függetlenségét és nem teszi Magyarországot osztrák provinciává", számos jogászi érvet és több törvénycikket hozott fel annak alátámasztására, hogy közös ügyek perszonálunió mellett is fennállhatnak, mint ahogy 1848 előtt is több közös viszony és közös ügy létezett a hadügytől kezdve a kereskedelemig, s ezen ügyek közössége a törvények szövegéből is kitűnt (1796: 2. tc., 1790: 17. tc.). Deák beszédének e részei világosan igazolják, hogy az országnak a birodalomtól függő, alárendelt — de a reálunióval nem jelezhető — helyzete nemcsak a centralizációra törekvő dinasztia önkényes intézkedései folytán állott elő, de részben a korábbi törvények rendelkezéseiben és szövegében is elismerést nyert.

Ismeretes, a kiegyezés azon az alapon történt meg, hogy az uralkodó visszaállította az alkotmányt, kinevezte a magyar minisztériumot, elismerte az 1848-i törvényeket, de előzetesen garanciát kapott az országgyűléstől, hogy e törvényeket még a koronázás megtörténte előtt módosítja és elfogadja a közös ügyekről, azok kezelési módjáról, a létrejött megállapodás szerint alkotandó új alaptörvényt. De jure tehát a magyar álláspont, közelebbről a Deák-féle álláspont teljes elismerést nyert, ez azonban nem változtatott az ország 1848-hoz viszonyított függetlensége jelentős részéről történt lemondáson. A kiegyezés valóban egyrészről a dinasztia, a birodalom fennállásának és biztonságának, másrészről a magyar függetlenség és önállóság visszaállításának kölcsönös engedményekkel való összhangbahozatala, — ahogy Deák 1867. március 28-i beszéde végén leplezetlenül kifejezésre juttatta, a szó szoros értelmében vett opportunus megoldás volt. A kiegyezés jogpolitikájának megértése szempontjából nagyon fontos Deák beszédének ez a része, ezért idézzük:

„Midőn arról van szó, hogy a fennálló törvényt a végrehajtó hatalom megtartsa és teljesítse, akkor az opportunitás nem irányadó, mert a jogilag meg nem változtatott törvényt szorosan meg kell tartani, de a törvények alkotásánál éppen az opportunitás az, amelyet mellőzni nem lehet. Amely törvényhozó ezt figyelembe nem veszi, üdvös, célszerű törvényt alkotni ritkán fog. Minden alkotmány, minden törvény, minden institúció az opportunitás posztulátumánál fogva jött létre és addig célszerű míg annak megfelel."[7]

3.

A kiegyezés jogi formába öntése kétirányú kodifikációs munkát igényelt: 1. módosítani kellett az 1848-i törvényeket, pótolni kellett az 1848 decemberi kettős trónlemondásának a magyar közjog szerinti hiányosságait, 2. új alaptörvényt kellett alkotni, amely a dualizmus egész politikai rendszerét átfogóan szabályozza. E törvények meghozatalánál a magyar törvényhozást a következő jogpolitikai szempontok és elvek irányították:

1. Elsősorban figyelemmel kellett lenni arra a jogos aggodalomra, amelyet Ausztriának a német szövetségben betöltött korábbi vezető pozíciója visszaszerzésére irányuló külpolitikája ébresztett. Ezt az irányvonalat nemcsak Beust képviselte, hanem a dinasztia és az osztrák arisztokrácia nagy része támogatta, s fontos szerepet töltött be a kiegyezés létrehozásában, mert

[7] *Kónyi Manó*: i. m. IV. köt. 462. l.

a Magyarországgal való viszony rendezésével látta megszilárdíthatónak a birodalom megrendült hatalmi helyzetét. E külpolitika sikere esetén a magyar uralkodó osztály attól tartott, hogy Magyarországgal szemben osztrák részről ismét a centralizáció politikájához fognak folyamodni. Ez a külpolitikai irányvonal csak gróf Andrássy Gyulának közös külügyminiszterré történt kinevezésével változott meg gyökeresen. 1867-ben az említett aggály azonban teljes mértékben indokolt volt, s arra való figyelemmel olyan alaptörvényt kellett létrehozni, amely feltétlenül garantálja a parlamentáris államrendszert, az országnak — a kiegyezés korlátai közötti — függetlenségét és önállóságát, s a törvényes rendelkezéseket olymódon kellett kifejezésre juttatni, hogy annak osztrák részről bekövetkezhető esetleges megszegését kizárólag hatalmi érdekkel lehessen indokolni, de a korábbi helyzethez hasonlóan jogi érvekkel egyáltalán ne lehessen alátámasztani.

2. Figyelemmel kellett lenni a kiegyezéssel szemben tapasztalható jelentős közhangulatra és a megyék részéről megnyilvánult ellenállásra. Ezért a kiegyezést a lehetőség szerint, az 1848-ban „rendezetlenül hagyott" kérdések megoldásának, nem pedig 1848-cal való szembenállásnak igyekeztek beállítani, s a kiegyezés antidemokratikus jellegét mindenképpen leplezni törekedtek. Ugyanezen okból az alaptörvényt akként kellett létrehozni, hogy az a lehető legnagyobb mértékben tüntesse fel a nemzeti függetlenség visszaszerzése érdekében 1861-től folytatott küzdelem pozitívumait, az abszolutizmussal szemben elért eredményeket, viszont a lehető legkisebb mértékben tűnjék ki a jogalkotásból az ország függetlensége és önállósága jelentős részéről történt lemondás, valamint az uralkodónak a kiegyezéssel elfogadott s 1848-cal szemben ugyancsak visszalépésként jelentkező abszolút jogköre. A jogszabályok megalkotásánál figyelemmel kellett lenni az 1861-től kezdve készített feliratok tartalmára, a jogszabályok nem kerülhettek ellentétbe ezekben a feliratokban felhasznált jogi érvekkel. Ekként egyik jogpolitikai kiindulópontként kellett szerepelnie a pragmatika szankciónak, amelyből a közös védelem kötelezettsége következett anélkül, hogy abból a közös védelem céljára közös államhatalmi és államigazgatási szervek létrehozására vonatkozó kötelezettség származott volna, e közös szervek elismerését kizárólag Ausztriának alkotmányos országgá történt átalakulása tette szükségessé és célszerűvé.

E jogpolitikai elveket természetesen nem lehetett ellentmondások nélkül alkalmazni, hiszen azok egy része ellentmondásokkal volt terhes. Ha ugyanis a közös államhatalmi és igazgatási szervek létesítése — a kiegyezésnek gyakorlatilag leglényegesebb tartalma — nem jogi kötelezettségből származott, akkor ezeket a közös szerveket nem lehetett az 1848-ban „rendezetlenül hagyott kérdések" 1848 szellemében történt megoldásának tekinteni, viszont a pragmatika szankcióval kapcsolatos álláspontot sem lehetett megváltoztatni, mert azt Deák álláspontjának megfelelően a különböző feliratokban többször is kifejezésre juttatták. Ugyanígy az abszolút fejedelmi jogkör kiterjesztését is csak egy bizonyos mértékig lehetett leplezni, mert ez is egyik fontos részét képezte a kiegyezésnek, tehát a jogszabályokban kifejezésre kellett juttatni, viszont ez élesen szembenállt az 1848-i politikával. Tehát vagy világosan felismerhetővé teszik a jogszabályokban az abszolút jogkör kiterjesztését s ezzel az 1848-cal történt szembenállást juttatják kifejezésre, vagy fordítva: a kiegyezés antidemokratikus, 1848-tól eltérő jellegének leplezése érdekében a jogszabályokban elhallgatják az abszolút jogkör kiterjesztését, vagy csak részben rögzítik le e kiterjesztést, — ezzel viszont a kiegyezés jogi szilárdságát

veszélyeztetik. Ezeknek az ellentmondásoknak a feloldását célozta a képviselőház 1866 februári — ugyancsak Deák által készített — válaszfelirati javaslatának az a része, amely az alkotmány mielőbbi visszaállítását sürgetve az átmenet nehézségeiről s e nehézségek csökkentéséről és megoldásának módjáról beszélt. A válaszfelirat e része nagyon fontos gyakorlati részévé vált a kiegyezés jogpolitikájának, ezért a következőkben idézzük:

„. . .tudjuk, hogy a közigazgatás több ágának tettleges átvétele és rendezése hosszabb időt igényel, s talán némi bonyodalmakkal is jár, melyeknek tisztába hozatala nagy óvatosságot fog kívánni. De még e tekintetek sem teszik múlhatatlanul szükségessé az abszolút rendszernek további fenntartását, nem zárják ki annak lehetőségét, hogy alkotmányunk tettleg éljen azalatt is, míg az egyes törvények módosítása felett tanácskozunk. Átmeneti korszakban a minisztériumnak eljárása sem lehet mindenben oly szorosan szabályszerű, mint a soha meg nem zavart és félbe nem szakasztott alkotmányos élet rendes folyamatában. Országgyűlésünk ezt mindig figyelembe veendi, s a felelős magyar minisztériumnak mint parlamenti kormánynak eljárását mindazokra nézve, mik a kiegyenlítésnek alkotmányos úton eszközlését, a közigazgatásnak átvételét s időközbeni vezetését illetik, *szigorúság helyett méltányos elnézéssel fogja megítélni*; sőt az e célokra intézett őszinte törekvést lehetőleg támogatni is kész leend."[8]

A válaszfelirat e rész ugyan csupán átmeneti időre helyezte kilátásba a minisztérium eljárásának szigorúság helyett méltányos elnézéssel történő megítélését, ez az idő azonban, amint majd tapasztaljuk, bizonyos tekintetben évtizedekre terjedt ki s gyakorlatilag a jogszabályok törvénysértő módon történő alkotásának elnézésére és törvénysértő joggyakorlat állandósítására vezetett. A válaszfeliratban lerögzített ez a jogpolitikai szempont ugyanakkor szöges ellenétben állott Deáknak az opportunizmussal kapcsolatban lerögzített nézeteivel. Nemcsak az 1867. március 28-i beszédében, hanem már 1866. február 22-i felszólalásában is lerögzítette Deák, hogy az opportunitás a törvények alkotásánál veendő tekintetbe, *de a meg nem változtatott törvényt be kell tartani*. A jogpolitikai elvekben mutatkozó belső ellentmondást tehát a „méltányos elnézés" politikájának elismerésével sem lehetett tartósan feloldani.

Igaz, bizonyos átmeneti időben valóban lehetetlen volt a teljes alkotmányosság betartása, szabályszerűen meghozott törvényekkel történő rendezése egyes kérdéseknek. Törvényeket ugyanis a király csak a koronázás megtörténte után szentesíthetett, a minisztérium kinevezése,az alkotmányosság helyreállítása pedig a koronázás előtt három és fél hónappal megtörtént. Az adók behajtása, a katonaság kiegészítése, a megyék szervezeti rendezése pedig már az átmeneti időben szükségessé vált. A Deák-féle „méltányos elnézés" politikája tehát indokolt volt viszonylag rövid időre, ennek az elnézésnek jogpolitikai elvként hosszú időre történő alkalmazása azonban jogilag nem volt megalapozható, de a kiegyezés jogpolitikájának belső ellentmondásai folytán elkerülhetetlenné vált.

4.

Az imént ismertetett jogpolitikai elvek és célok, azok belső ellentmondásai kétarcú, divergáló kodifikációs politika alkalmazására vezettek:

[8] *Kónyi Manó:* i. m. III. köt. 558—559. l.

1. A lehető legnagyobb precizitással, mindenre kiterjedő gondossággal, a maximális törvényesség igényével szabályozták az Ausztriával való államjogi kapcsolatokat, alkották meg az 1867: XII. tc.-t, a dualizmus magyarországi alkotmányjogi alaptörvényét.

2. A kizárólag magyar belügynek számító kérdések szabályozásánál kodifikációs hézagokat hagytak, az 1848: III. tc.-ben szükségessé vált egyes módosításokat mellőzték, a kormány és az országgyűlés jogkörét az abszolutizmus javára csökkentő királyi előszentesítési jogot alkotmánysértő módon: minisztertanácsi határozattal állapították meg; az 1848-i sajtótörvényt alkotmányellenesen országgyűlési határozattal és igazságügyminiszteri rendelettel módosították.

E kodifikációs politika érvényesülését az egyes jogszabályokban világosan felismerhetjük, főbb vonásait az alábbiakban ismertetjük:

Az 1867: XII. tc.-nek az a fő jellegzetessége, hogy nemcsak tételes rendelkezéseket tartalmaz, hanem magában foglalja a törvény indoklását s létrejöttének előzményeit, magyarázatát is. A törvény 1—7., 23—25., 28., 54—55., 57. és 58. szakaszai tartalmaznak ilyen magyarázó, előzményeket ismertető, elvi jelentőségű, indokló jellegű szövegrészeket, amelyek a törvény terjedelmének jelentős részét teszik ki. A törvényt úgy konstruálták meg, hogy abból világosan felismerhető: a magyar közjog szerint mi a törvény létrehozásának útja és módja. A bevezetés ugyanis mint az országgyűlés megállapodásait jelöli meg az egyes szakaszok rendelkezéseit, tehát a törvény tartalmát, a törvény utolsó szakaszának, a 69. § 2. bekezdése szerint: „Ezen fönnebiekben elősorolt megállapodás Ő Felségének királyi jóváhagyásával törvénybe igtattatik." A jogszabály ekként bemutatja, hogy a törvény az országgyűlés és a király együttes aktusával keletkezik. Ennek folytán az 1867: XII.: tc.-t a király kétszeresen is szentesítette: egyszer a törvény szövegében a 69. § 2. bekezdése megállapítja, hogy a szentesítés s ezzel a törvénybe iktatás megtörtént, másodszor az 1868. évi I—XII. törvénycikkek együttes szentesítése alkalmával látta el azt szentesítési záradékkal a király. Kiemeljük, hogy nem véletlenül alkalmazták ezeket a kodifikációs módszereket, hisz az 1867. évi többi törvény szövege indoklást, elvi megállapodásokat, magyarázatokat nem foglal magában. A törvényt egyébként úgyszólván teljesen Deák szövegezte, akinek jogászi zsenialitásához nem fér kétség, aki a legmagasabb színvonalon tudott jogszabályt szerkeszteni és szövegezni, s aki e kodifikációs módszer alkalmazásával azt kívánta elérni, hogy a törvénynek az uralkodó részéről történő esetleges megszegési kísérletét minél nehezebbé tegye. Ezért foglalkozik a törvény oly sokat a pragmatika szankció jellegével, az abból folyó kötelezettségekkel, állapítja meg, hogy a közös ügyek kezelési módjának „az e részben ezelőtt törvényesen fenállott módnak megváltoztatása szorosan véve nem a pragmatica sanctióban meghatározott kötelezettségéből folyt: hanem a helyzetnek azon változása, mely a fentebbi 5. pont alatt elmondatott (Ausztriának alkotmányos jogokkal történt felruházása) teszi azt célszerűvé. Kimondja az országgyűlés, hogy Ő Felsége többi országaival érintkezni akar, mint alkotmányos népekkel, mindkét fél függetlenségének megóvása mellett." (23. §) Hasonló okból szögezi le a 28. §: „A közös ügyek azon részére nézve, mely nem tisztán a kormányzat köréhez tartozik, Magyarország se teljes birodalmi tanácsot, se bármi néven nevezhető közös vagy központi parlamentet célszerűnek nem tart s ezeknek egyikét sem fogadja el: hanem ahhoz ragaszkodik, hogy miután Ő Felsége legmagasabb trónbeszéde szerint is, közös ki-

indulási pont a pragmatica sanctio: egyrészről a magyar korona országai együtt, másrészről Ő Felsége többi országai és tartományai együtt úgy tekintessenek, mint két külön s teljesen egyenjogú fél. Következve: a két fél között a közös ügyek kezelésére nézve mellőzhetetlen föltétel a teljes paritás." A centralizálással való esetleges újabb kísérletezést ennél világosabban, minden lehetőségre kiterjedő gondossággal már nem is lehetne kizárni. Ez a szöveg egyben kiemeli az 1861-től folytatott küzdelem legfőbb eredményét: az összbirodalmi tanács létesítésének osztrák részről történt elvetését, az önálló magyar parlament elismerését is. A törvény szövegezésében kétségtelenül érezhető nagyfokú ünnepélyesség is, amely a jogszabály alaptörvény jellegét domborítja ki, de a szövegezés ilyen tónusa elsősorban garanciális jellegű, minden kodifikációs eszköz felhasználásával arra törekedett Deák, hogy a törvénynek centralizációs irányú megszegését lehetetlenné tegye s megnehezítse, hogy e jogszabályt politikai presszió, hatalmi túlsúly esetleges érvényesítésével Magyarország irányában hátrányosan módosítsák.

Érdemes összehasonlítani az 1867: XII. tc.-t az osztrák kormány által a „közös ügyekről és alkotmányos kezelésökről" készített 50. §-ból álló törvényjavaslattal, amelyet 1867 januárjában az Andrássyval és Lónyaival folytatott tárgyalások alkalmával kiindulási alapként kívántak elfogadtatni.[9]

E javaslat és az 1867 : XII. tc. tételes intézkedései között nincs sok s főleg nincs döntő különbség. Rendkívül nagy azonban a különbség a törvényszerkesztési és szövegezési módszerekben. Az osztrák javaslat kizárólag tételes rendelkezéseket tartalmaz, hiányzik abból minden történelmi előzmény, minden indokolás és elvi megállapítás. Nemcsak olyan eltérések találhatók, hogy a közös minisztériumot e javaslat közös *birodalmi* minisztériumnak nevezi, s hogy a közös minisztérium ügykörét negatív irányban nem korlátozza, szemben az 1867:XII. tc. 27. §-sal, amely kifejezetten megmondja, hogy e minisztérium a közös ügyek mellett sem az egyik, sem a másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat, hanem az osztrák javaslat egyáltalán semmiféle garanciális rendelkezéseket nem tartalmaz, egy törvény tervezete kíván lenni a sok közül, száraz, tárgyilagos, kodifikációs módszerei sablonosak, a jogszabály alaptörvény jellegét semmi nem hangsúlyozza, a jövőre nézve a centralizáció irányában megváltozhatatlannak tekintett korlátokat nem ír elő. Épp e két szöveg összehasonlításából válik teljesen világossá, hogy Deák az 1867:XII. tc. szerkesztési és szövegezési módszerével csak egy irányban állított fel jogilag megdönthetetlen tilalomfát: a centralizáció irányában. A törvény parancsolóan írja elő az ország részére, hogy a közös ügyek elismerése és azok kezelése terén semmiféle további engedményt a jövőben sem tehet, a másik irányban, a függetlenség és az önállóság kiszélesítésének útja elé semmiféle korlátot és tilalmat nem állít fel. Deák tehát nem tartotta politikailag lehetetlennek, ellenkezőleg egyénileg kívánatosnak tekintette az ország alkotmányos önállóságának és függetlenségének továbbfejlesztését. Ezt az ominózus „hevesi ügyben" 1867. november 4-i beszédében a következőképpen mondotta meg: „Van-e, aki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése már be van fejezve? *hogy annak minden része változhatatlan*, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren, haladni többé nem akarunk? . . . Helyes-e . . . gyülöletessé tenni azon törvényeket, amelyeken állunk, *s melyekből kiindulva, tovább haladhatunk?*[10]

[9] *Kónyi Manó:* i. m. IV. köt. 163—169. l. közli e törvényjavaslat szövegét.
[10] *Kónyi Manó:* i. m. V. köt. 275—276. l.

A későbbiekben a kiegyezés jogpolitikájának negatív oldalát szemlélve, visszatérünk még Kossuthnak a váci választókhoz írott levelére, amely a „hevesi ügy"-et kiváltotta, a levél miatt Böszörményi László ellen indított sajtóperre — itt Deák beszédének azt a részét emeltük ki, amely az 1867:XII. tc.-t olyan törvényes, alkotmányos alapnak tekintette, amely lehetőséget teremt a kiegyezés továbbfejlesztésére. Nem Deákon múlott, hogy a magyar uralkodó osztály ezt a lehetőséget kihasználni nem tudta. Feltétlenül el kell azonban ismernünk Deák politikai zsenialitását, amely jogilag a lehető legeredményesebben zárta el az utat a centralizáció felé, amely a dualizmus államrendszerét a legteljesebb garanciák beiktatásával az osztrák részről várható esetleges támadások ellen hatályosan biztosítani tudta, az osztrák—magyar kapcsolatok terén maximális törvényességet tudott elérni. A politikailag elfogadott kiegyezést a magyar érdekek szempontjából az 1867: XII. tc. felépítésénél, szerkezeténél s nem utolsó sorban szövegezésénél jobban, tökéletesebben nem lehetett volna jogi formába önteni.

5.

Az 1867 : XII. tc. kodifikációs értékeitől teljesen eltérő, lényegében negatív képet kapunk a magyar belügynek számító kérdések jogi rendezésének áttekintéséből, az 1848-i tövények szükségessé vált módosításának megvizsgálásából. A kiegyezés után kizárólagosan magyar belügynek tekintendő témákat azonban nem lehet mereven elkülöníteni az 1867 : XII. tc.-vel közös, illetve közös érdekűnek nyilvánított viszonyoktól. Hiszen a katonai törvényhozás és igazgatás, ami 1848-ban kizárólag magyar ügynek számított, most közössé vált, közössé vált az 1848-ban rendezetlenül maradt külügy, s természetesen közössé váltak e két ügycsoport ellátásához szükséges pénzügyek. Ezért éppen fordított kodifikációs helyzet állott elő, mint 1848-ban. Akkor megkönnyítette a jogszabályalkotást, hogy 1848 előtt nem léteztek olyan közös kormányzati vagy törvényhozó szervek, melyek ügykörét szét lehetett volna választani, 1867-ben megnehezítette a kodifikációt, hogy létre kellett hozni e közös szerveket, tehát az 1867 : XII. tc.-ben rögzített megoldással összhangba kellett volna hozni a honvédelmi miniszter és a király személye körüli miniszter ügykörét, még pedig a már ismertetett jogpolitikai elveknek megfelelően úgy, hogy ennek a törvényi összhangnak a megteremtése minél kisebb mértékben juttassa kifejezésre az 1848-tól történt eltéréseket. Nehezítette továbbá a kodifikáció elvégzését az a körülmény, hogy a véderőről, a honvédségről és a népfölkelésről szóló törvények meghozatala csak 1868-ban történt meg. Megkönnyítette viszont a jogszabályalkotás munkáját a lex posterior derogat priori elve, ami bizonyos mértékig lehetővé tette, hogy a korábbi, tehát az 1848-i törvények formális megváltoztatása elmaradjon, hisz a későbbi, az 1848-i rendelkezésekkel ellentétes törvény lerontja az előbbiek hatályát. Ennek az elvnek az alkalmazása azonban nem oldhatott meg mindent, ez csak egyes törvények hatályon kívül helyezésének mellőzését tette lehetővé, de a törvényi összhang megteremtését nem segítette elő; nem jelenthetett továbbá megoldást a királyi jogkör 1848-cal szemben történt kiterjesztésének és a kiegyezés antidemokratikus jellegének jogszabályi rögzítésénél, ami az 1848-i törvények egyes rendelkezéseinek kifejezett megváltoztatását tette volna

szükségessé. A magyar belügynek számító kérdések kodifikálása körében ezért a következőket vizsgáljuk meg: az 1848-i törvények mely rendelkezéseit módosították törvénnyel, mely részeinek módosítását mellőzték s ezzel milyen joghézag keletkezett, végül az 1848-i törvények milyen rendelkezéseit változtatták meg alkotmánysértő módon, s milyen volt e változtatások jellege. Tekintsük át elsősorban a szabályszerű, törvényhozási úton végrehajtott módosításokat.

Az 1848:XII. tc.-nek a nádor, mint királyi helytartó jogkörére vonatkozó rendelkezéseit hatályon kívül helyezte s a nádor-választást ehalasztotta az 1867 : VII. tc. Ugyancsak az 1848: III. tc.-nek 12. §-át az 1867 : VII.tc. akként módosította, hogy a miniszterelnök előterjesztésére a minisztérium tagjait a király nem megerősíti, hanem kinevezi. Az 1867: X. tc. az 1848:IV. tc. 6. §-át úgy módosította, hogy az országgyűlés a király által elnapolható, vagy berekeszthető a költségvetés és az előző évi számadás tárgyában való határozat meghozatala előtt, de még ugyanabban az évben oly időben kell azt összehívni, hogy az említett tárgyak még az év végéig tárgyalásra kerüljenek. Végül az 1867: XI. tc. a nemzetőrségről szóló 1848:XXII. tc.-t a védelmi rendszer átalakításáig felfüggesztette.

A most felsorolt módosítások közül az 1867:VII. tc. elvileg jobban hangsúlyozza a király abszolút jogkörét az 1848-i törvénynél, gyakorlatilag azonban nincs nagy jelentősége, hisz a miniszterek kinevezésének ugyanaz az alkotmányjogi hatása, mint az 1848-i megerősítésé volt. A módosítás azért figyelemre méltó, mert éles kontrasztként jelentkezik a gyakorlatilag sokkal jelentősebb kérdések módosításának mellőzésével szemben. Az országgyűlés elnapolhatóságáról szóló módosítás az előzőnél már gyakorlatilag is fontosabban szélesítette ki a királyi abszolút jogkört, s egyben 1848-hoz képest korlátozta az országgyűlés szerepét. A nemzetőrségről alkotott 1848 évi törvény felfüggesztése a kiegyezés egyenes következménye volt. Az 1848. évi törvényeken *törvényhozási úton* egyéb módosítást nem hajtottak végre, holott ezeket a törvényeket sokkal fontosabb tárgyakban kellett volna módosítani.

Elsősorban módosítást igényelt az 1848:III. tc. 6 §-a, amely szerint a honvédelmi ügyekben is kizárólag a magyar minisztérium útján fogja a király a végrehajtó hatalmat gyakorolni. Módosítani kellett volna ezt a szakaszt az 1867:XII. tc. 9., 11., 15., 16., 18., 20., 21., 27., 29—49. §-nak megfelelően mind a király abszolút hadúri jogainak elismerése, mind a katonai ügyek közössége folytán. Ugyancsak lényeges módosításra szorult e törvény 13. §-a, amely a király személye körüli miniszternek a közös ügyekbeni hatáskörét szabályozta. Nem vitás, hogy ezeket az 1848-i törvényhelyeket az 1867:XII. tc. rendelkezései folytán nem lehetett hatályban levőknek tekinteni, hogy a későbbi törvény, tehát az 1867:XII. tc. rendelkezései lettek a kérdésekben irányadók, de a világos és tiszta kodifikáció megkívánta volna ezeknek a szakaszoknak formális megváltoztatását. A miniszteri ellenjegyzési jogkör ugyancsak új szabályozást igényelt volna a közös minisztériumok létesítése, valamint a király hadúri jogainak törvénybeiktatása folytán.

A király által 1867 januárjában Andrássy Gyulának átadott németnyelvű jegyzék részletesen felsorolta az 1848-i törvényeknek mindazon rendelkezését, amelyek megváltoztatását, illetve módosítását osztrák részről kívánták. A terjedelmes észrevételeknek a horvát kérdéssel kapcsolatos részét az 1868:XXX. tc. megalkotásánál vették figyelembe, a nádorra, a miniszterek kinevezésére, az országgyűlés elnapolhatóságára, a nemzetőrségre irányuló

kívánságokat a már felsorolt 1867. évi VII., X., XI. és XII. tc-ekben teljes mértékben akceptálták, a megyei törvényhatóságok visszaállításával kapcsolatos észrevételt, amely nem törvényi módosítást, hanem az országgyűlés megfelelő nyilatkozatát tartotta kívánatosnak, az 1867. március 7-i házhatározat pontosan teljesítette, a sajtótörvény módosítását célzó észrevételt kompromisszummal — részben a március 9-i határozattal, részben igazságügyminiszteri rendelettel — oldották meg (ennek módjával és jelentőségével még külön foglalkozunk), tehát egyedül a közös ügyekkel — éppen a kiegyezés legfontosabb részével —, azok kezelési módjának megváltoztatásával kapcsolatos módosításokat mellőzték. E módosítások elmaradását nem lehet felületességgel vagy tévedéssel magyarázni. Az 1867 januári, osztrák részről átadott „Bezeichnung jener Punkte der Gesetze vom Jahre 1848, welche eine Aenderung erfordern"[11] nagyon pontosan felsorolta a módosításra szoruló törvényeket, a katonai kinevezéseknél a miniszteri ellenjegyzés elhagyását kívánta, rendezendőnek tartotta a közös hadügyminiszteri ellenjegyzés jogkörét is. Az 1867:VII., X., XI. és XII. tc.-ekben nagyon precízen teljesítették e kívánságok vonatkozó részeit, de a kiegyezéssel szemben észlelt jelentős közhangulatra és a szélsőbal részéről már korábban tapasztalt ellenállásra figyelemmel nem akarták az országgyűlési tárgyalásokat még jobban megnehezíteni az 1848-i törvények olyan módosításával, amely még a 67-es bizottság javaslatánál is élesebben megmutatta volna nemcsak az 1848-tól történt eltéréseket, hanem a kiegyezésnek 1848-cal való szembenállását. Kodifikációs kompromisszumról volt tehát szó. Az Andrássy-kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a lex posterior derogat priori elvénél fogva az 1848-i törvényeknek az 1867:XII. tc.-vel ellentétes rendelkezései hatályon kívül helyezettnek tekintendők, így e törvényekformális érintetlensége gyakorlati nehézségeket nem jelent, de a módosítás elmaradásával egyrészt elmaradnak a kiélezett parlamentáris csatározások, a sajtótámadások, egyben az 1848-i törvények vonatkozó részei érintetlenül fennmaradnak, mint a nemzeti kegyelet relikviái. Erre vezethető vissza, hogy a Corpus Juris Hungarici milleneumi emlékkiadásában az 1848:III. tc. 13. §-a — amely a király személye körüli miniszternek a közös ügyekbeni hatáskörét szabályozza — mint érvényben levő törvényhely szerepel, hisz formálisan soha nem hatálytalanították, s csupán lábjegyzetben említették meg, hogy: „Az Ő Felsége személye körüli miniszternek az Ausztriával közös ügyekre befolyása megszűnt az 1867:XII. t. czikknek a közös ügyek kezelésére nézve megállapított módja folytán (1867:XII. tc. 27. §.)." Ez a kodifikációs kompromisszum azonban joghézagokat hozott létre: szabályozás nélkül maradt a király személye körüli miniszter hatásköre, amely 1848-cal szemben gyakorlatilag jelentéktelenné vált, továbbá a magyar honvédelmi miniszter jogköre. Ez utóbbit nem rendezte átfogóan a véderőről, a honvédségről, a népfelkelésről szóló 1848: XL., XLI. és XLII. tc. sem, de a közös hadügyminiszter hatásköre mögött eltörpült s lényegében az 1868: XLI. tc.-vel létrehozott honvédség izgatási teendőire korlátozódott.

Feltétlenül módosítást és kiegészítést igényelt volna az 1848:III. tc. 7. és 9. §-a. A 9. § akként rendelkezett, hogy — a legfőbb egyházi kinevezések, a kegyelmezés, „a nemességnek, címnek s rendeknek osztása" (7. §) és a magyar hadseregnek az ország határain kívül ialkalmazása (8.§) kivételével — a király-

[11] *Kónyi Manó:* i. m. IV. köt. 310—314. l., közli az összeállítás teljes szövegét.

nak az országból való távolléte esetén a nádor végelhatározása alá esnek mindazok az ügyek, amelyeket az 1848 előtti feudális kormányszékek korábban a királyhoz „szoktak" felterjeszteni. Az 1867:VII. tc. folytán a nádornak ez a helyettesítő ügyköre megszűnt ugyan, de teljesen rendezetlen maradt, hogy milyen igazgatási természetű ügyekben kell a kormány határozatát a királynak megerősíteni. Az 1848:III. tc. 9.§-a csupán a nádor ügykörét szélesítette ki, de átmenetileg átvette a korábbi feudális gyakorlatot. Ebben az esetben a törvénynek valóban olyan provizórikus rendelkezéséről volt szó, amely 1848-ban is csak kiindulási alap lehetett, de amely 1867-ben már alkalmatlanná vált, hisz az abszolutizmus és a provizórium igazgatási gyakorlata teljesen megváltoztatta a régi feudális szokásjogot, amelynek a visszaállítása teljesen lehetetlen volt. Törvényi hézag állott tehát elő, amelyet *törvényhozási úton* be kellett volna tölteni. *Törvényhozási úton*, hiszen királyi jogkört kellett rendezni. A joghézagot be is töltötték, *de nem törvénnyel, hanem minisztertanácsi határozattal.* Az 1867. március 17-i, a király elnökletével tartott minisztertanács elfogadta az 1867/64. M. E. számú, bizalmas használatra készült szabályzatot,[12] amely 24 §-ban sorolta fel azokat az ügyeket, amelyekben a kormány határozata királyi megerősítést igényel. E határozat rendkívüli módon kiterjesztette az abszolút királyi jogkört. Nem sorolhatjuk fel ez alkalommal a 24. §-ban felsorolt eseteket, de a taxáció olyan széleskörű volt, hogy minden fontosabb kormányzati döntést királyi megerősítésre kellett felterjeszteni. Példaként megemlítjük, hogy a VI. fizetési osztálytól kezdve az összes minisztériumi tisztviselők, a miniszteri titkárok kinevezése, felmentése, áthelyezése, elbocsátása megerősítésre szorult, a határozat kicsinyességére jellemző, hogy még a szolgáknak 200 forinton felüli jutalmazása is királyi megerősítést kívánt, hogy a 10 évnél hosszabb idejű, s 20 000 F-nál nagyobb összegű bérleti szerződések megkötése, 5000 Forintot meghaladó kártérítés kifizetése is királyi jóváhagyást igényelt. Ilyen tartalmú jogszabályszervezetet a kormány természetesen nem kívánt az országgyűlés elé terjeszteni, mert az óriási vihart váltott volna ki, s azt az egyébként szilárd Deák párti többséggel sem lehetett volna elfogadtatni. E minisztertanácsi határozat minden skrupulus nélkül egészítette ki az 1848:III. tc. 7. §-ban foglalt taxációt s expressis verbis kimondotta: „Az 1848:III. tc. 6. §-ában érintett (ki) nevezéseket tárgyazó felterjesztések, *melyekhez még a székes- és társas káptalanbeli kanonokok nevezése is sorolandó*" — a királyi végelhatározás alá tartoznak. A kormány ezek szerint teljesen tisztában volt azzal, hogy alkotmánysértő módon módosítja és egészíti ki az 1848:III. tc.-t, pedig 1861-től 1867-ig a különböző feliratok több alkalommal kiemelték, hogy törvényt csak törvénnyel, az országgyűlés és a király együttes aktusával lehet hatályon kívül helyezni, módosítani vagy kiegészíteni. A törvény 7. §-a viszont változatlan szöveggel hatályos jogszabályként szerepelt továbbra is a Corpus Jouris Hungarici-ben.

Az említett minisztertanácsi határozatban természetesen nem a kanonoki kinevezésekkel történt kiegészítés jelentette a legnagyobb törvénysértést, de e kiegészítés szövege mutatja meg legtisztábban a törvénysértés tényét és formáját: minisztériumi határozattal törvényt módosítottak. E minisztertanácsi határozat meghozatalával a minisztérium a legteljesebb mértékben

[12] *Iványi Emma:* Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 531—532. l. közli e szabályzat teljes szövegét.

eleget tett az 1867 januárjában a király által Andrássynak átadott jegyzék f) pontjának, amely szerint az 1848:III. tc. 9. §-nál igényelt változtatás: „Jene Angelegenheiten, welche nach diesem § der allerhöchsten Schlussfassung Sr. Majestät unterbereitet werden sollen, sind in der dem Wirkungskreis des Ministeriums *detailirt normierenden Verordnung* bestimmt festzustellen, insbesondere ist die Ernennung jener Staatsbeamten, welche bisher zu den allerhöchsten Rechten Sr. Majestät gehörte, auch fernerhin über Vorschlag und unter Gegenzeichung des betreffenden Ministers Sr. Majestät vorzubehalten."[13]

Az abszolút királyi jogkört — ugyancsak törvénysértő módon — nagy mértékben kiterjesztette s nemcsak a kormány, de közvetve a törvényhozás hatáskörét is ugyanennyire szűkítette a fenti minisztertanácsi határozatnak 12. §-a, amely szerint ugyancsak királyi végelhatározásra szorulnak: „Törvényjavaslatok, országgyűlési előterjesztések, országgyűlési bemutatásuk előtt, vagy ezeket pótló lényegesebb (ide vonatkozó) rendelvények tervezetei." E rendelkezés folytán az a gyakorlat alakult ki, hogy a kormány csak akkor terjeszthetett bármilyen törvényjavaslatot az országgyűlés elé, ha felterjesztése a királytól a következő záradékkal ellátva érkezett vissza: „Megengedem, hogy az erre vonatkozó törvényjavaslat a magyar országgyűlés elé terjesztessék."[14] Hasonlóan rendelkezett egyébként a minisztertanács jogkörét újonnan szabályozó 1897. évi VI. 3809. számú minisztertanácsi határozat is.[15] Így alakították tehát ki az ún. királyi „előszentesítési" jogkört. Az 1848: III. tc. ilyen, vagy ehhez hasonló korlátozást nem tartalmazott, így a király elnökletével létrejött miniszt ertanácsi határozat módosította, szűkítette a minisztérium jogkörét 1848-hoz viszonyítva, de korlátozta az országgyűlési hatáskört is, hiszen a parlamentáris gyakorlat szerint egyedül a többségi pártra támaszkodó kormány által előterjesztett törvényjavaslatok kerülhettek érdemi tárgyalás alá. Az említett 1867. márciusi minisztertanácsi határozat ezek szerint, 1848-cal szemben állva olyan antidemokratikus, az abszolút királyi jogokat nagyon komoly mértékben kiterjesztő rendelkezéseket vezetett be a magyar közjogba, amelyek sem a Corpus Juris Hungarici-ban, sem a Rendeletek Tárában nem jelentek meg, amelyekről a dualizmus korának, vagy a Horthy-korszaknak jogirodalma nem tett említést, de amelyek nagyon is pregnans megtestesítői voltak a kiegyezés magyarországi jogpolitikájának. Meg kell említenünk — anélkül, hogy a részletes összehasonlításra ezúttal kitérnénk —, hogy e minisztertanácsi szabályzat tartalmára hatást gyakorolt a hasonló tárgyú osztrák jogszabály, a kiegyezés folytán tehát a magyar közjog nem vonhatta ki magát az osztrák közjog behatása alól. E hatásnak tulajdonítható a szabályzat 21. §-nak utolsó fordulata, amely szerint királyi végelhatározást igényel a törvényjavaslatokat, illetve országgyűlési előterjesztéseket pótló *rendeletek* tervezete. Az osztrák közjogban megvolt a lehetősége a törvényeket pótló szükségrendeletek kiadásának, a magyar közjog ilyen megoldást nem ismert. A szabályzat most kiemelt rendelkezése tehát élesen szembenállt a magyar alkotmány egyik alapvető tételével, ez a rendelkezés azonban széleskörű gyakorlati alkalmazásra nem került, 1897-ben az igazságügyminiszter észrevétele folytán az új minisztertanácsi szabályzat végleges szövegéből

[13] *Kónyi Manó:* i. m. IV. köt. 311. l.
[14] *Iványi Emma:* i. m. 23. l.
[15] *Iványi Emma:* i. m. 541., 535. l.

mellőzték is azt: — az 1897-es tervezet 13. pontja szerint „a törvényt pótló rendeletek tervezete"[15] királyi jóváhagyásra szorult volna.

Az 1867. március 17-én elfogadott 1867/64. M. F. számú szabályzat 12. §-nak fenti része azonban éreztette hatását az 1848:XVIII. tc.: a sajtótörvény módosítása alkalmával. Formálisan, törvénnyel nem módosították a sajtótörvényt. Ez elképzelhetetlen lett volna, hiszen az 1861. évi feliratok hangsúlyozottan az alkotmány egyik legnagyobb sérelmének tüntették fel, hogy az abszolutizmus a sajtótörvényt és az esküdtszékre alapított sajtóeljárást felfüggesztette. De elképzelhetetlen volt az 1848-i sajtótörvény változatlan életbeléptetése is 1867-ben. Az 1848:XVIII. tc. büntető rendelkezései — amellett, hogy a király és az uralkodóház elleni bűncselekményeket nagyon szigorúan büntették —, az 1848-as átalakulást védték. A törvénynek az anyagi büntetőjog és az államjog szempontjából legfontosabb, 6. §-a az államterület egysége, továbbá a „sanctio pragmaticánál fogva megállapított, s az *uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatoknak tettleges felbontására*" való izgatást, valamint az *alkotmány erőszakos megváltoztatására* irányuló lázítást négy évig terjedő fogsággal rendelte büntetni. A sajtótörvény tehát a birodalmi kapcsolatokat a pragmatika szankció alapján, de kizárólag az uralkodóház közösségében tekintette létezőknek, — az 1848-i helyzetnek megfelelően, — így nem nyújthatott büntetőjogi védelmet az 1867:XII. tc.-ben lerögzített dualista államrendszert, a közös ügyeket, a közös minisztériumokat, a delegációkat érintő sajtótámadások ellen. Nem nyújthatott védelmet akkor sem, ha a jogszabály szélsőségesen kiterjesztő értelmezése mellett a bírói gyakorlat esetleg a birodalmi kapcsolatokat a törvény szavai ellenére a kiegyezéssel létesített kapcsolatoknak tekintené, mert a törvény a birodalmi kapcsolatoknak csupán a *tettleges* felbontására irányuló igazgatást pönalizálta, akkor sem, ha a kiegyezés közjogi intézkedéseit az alkotmány meghatározása alá vonnák a bíróságok (annak ellenére, hogy a törvény külön foglalkozik az alkotmány és külön a birodalmi kapcsolatok elleni bűncselekményekkel), mert annak csupán *erőszakos* megváltoztatását célzó sajtócikkeket vonta büntetés alá a törvény. 1848 valóban liberális és demokratikus irányú politikájának volt a következménye a törvényi ténvállás ilyen megszövegezése, amely nagyon széles körű sajtókritikát tett lehetővé. Ugyancsak a demokratikus és liberális jogpolitika nyilvánult meg a sajtótörvény eljárási rendelkezéseiben is. Ezek az eljárási rendelkezések biztosították azt, hogy a bíróságok be is tartsák a törvény büntető rendelkezéseit. A törvény 17. §-a megállapította, hogy a sajtóvétségek felett nyilvános tárgyaláson, esküdtszék ítél, és felhatalmazta a minisztériumot, hogy „szorosan a büntető eljárásról szóló múlt országgyűlési javaslatok elvei szerint" rendeleti úton szabályozza az esküdtszéki eljárást. Deák 1848. február 29-én ki is adta ezt az eljárási rendeletet, amely valóban az 1844-i országgyűlésen tárgyalt ún. 1843-as javaslat elvei szerint szabályozta az esküdtszék eljárását. Az 1843-as javaslat a reformkor egyik legkiválóbb alkotása volt (kiterjedt az anyagi büntetőjog, a büntető eljárás és a börtönügy kodifikálására), korának leghaladóbb büntetőjogi elveit képviselte, s az ellenzék a Habsburg abszolutizmus elleni, az ország polgári átalakulása és függetlensége megszerzésére irányuló küzdelem egyik legfontosabb eszközének szánta. Ez az oka annak, hogy ez a javaslat a nagy francia forradalom 1791-es korszakának büntető kódexeit tekintette — különösen a politikai bűncselekmények szabályozásánál és eljárási elveiben — mintaképül. Az 1843-as javaslatot figyelembe vették a sajtótörvény anyagi jogi részének elkészítésénél is, az eljárási rendelet

pedig egyenesen e javaslat esküdtszéki rendelkezéseinek hatálybalépését jelentette. Az 1843-as javaslatok kidolgozásában Deáké volt a vezető szerep, a törvény 17. §-ban precízen megszövegezett felhatalmazás folytán hűen követte e javaslat előírásait. Ez a magyarázata annak, hogy a Deák féle 1848. április 29-i rendelet — a kontinensen egyedülállva — az ún. vádesküdtszéki intézményt vezette be, tehát már a vád jogosultsága felett is 13 tagú esküdtszék döntött; továbbá választás alapján alakult meg mind a vád, — mind az ítélő esküdtszék és a bíróság, választott tisztviselők közül kellett kijelölni a vizsgálóbírót is. A rendelet szerint minden egyes törvényhatóságnál külön esküdtszéket kellett megalakítani. A Deák-féle rendelet volt az első modern magyar bűnvádi perrendtartás, korának egyik legmagasabb szintű, s kétségkívül leghaladóbb eljárási kódexe: kiváló jogászi munka. Gyors elkészültét az 1843-as javaslat létezése tette lehetővé. Az 1848-i sajtótörvény és az eljárási rendelet tehát egyáltalán nem volt elhamarkodott vagy hevenyészett jogszabály, az 1848-i országgyűlésen is alaposan megvitatták; a felsőtábla komolyan kifogásolta, hogy a törvény 6. §-a csupán a birodalmi kapcsolatok tettleges felbontására irányuló izgatást pönalizálta, s két alkalommal is visszaküldte a javaslatot az alsótáblának. A „tettleges" szó azonban Batthyány Lajos miniszterelnök javaslatára került a törvény szövegébe, az alsótábla ragaszkodott ehhez a szöveghez, s végül a felsőtábla — csak elvei fenntartásával — fogadta azt el. 1848 áprilisában az udvar sem gördített akadályt a sajtótörvény szentesítése elé, az állami konferencia kedvezően fogadta azt, mert büntető rendelkezései szigorúbbak voltak, mint az örökös tartományok részére kiadott ideiglenes szabályzaté, s dicsérően emelte ki a konferencia a törvény precízitását. Mindezt azért is ki kellett emelni, mert a király által 1867 januárjában Andrássynak átadott összeállítás a legtöbb és legélesebb hangú kifogást épp a sajtótörvény ellen hozta fel. Hiányosnak, hevenyészettnek tekintette azt, mely alapvető átdolgozásra szorul, különösen kifogásolta az abban elfogadott esküdtszéki eljárást, amely a létező bírósági eljárásnak átalakítása nélkül nem alkalmazható. Minthogy azonban a bíróságok eljárásának az esküdtszéki rendszerre való átalakítása nagy költséggel és időveszteséggel járna és a bíróságok működését is összezilálná, — mindaddig, amíg a bírói szervezetet alkotmányszerűen átalakítják és az esküdtszéki eljárással összhangba hozzák, átmenetileg az 1865-ben kiadott osztrák sajtórendtartás függelékének a jelenlegi bíróságok általi alkalmazását ajánlotta a király. Amint mondottuk, az 1848-i sajtótörvény semmiképpen sem tekinthető felületesnek, elhamarkodottnak, a királyi észrevételek annyiban voltak indokoltak, hogy a sajtótörvény megváltoztatása, módosítása nélkül, a kiegyezés, a dualista államrendszer büntetőjogi védelem nélkül maradt volna. Az 1867:XII. tc. nem tartalmazott büntető rendelkezéseket, a sajtótörvényen kívül pedig egyedül a feudális jellegű 1723: IX. tc. szabályozta, nagyon fogyatékosan, a dualizmus közjogi viszonyaira teljesen alkalmazhatatlanul, az állam elleni bűncselekményeket.

S ha a büntető rendelkezések hiánya az 1867: XII. tc.-ben nagyon liberális politika *látszatát* keltette is, valamit mégis kellett tenni a kiegyezés védelme érdekében, az egyre élesedő sajtótámadások ellen. A megoldást az 1848-i sajtótörvény alkotmányellenes, törvénysértő módosítása tette lehetővé. Ez a módosítás igen nagy jelentőségű, formájában és kihatásaiban a legvilágosabban tükrözi a kiegyezés belpolitikai vonatkozásaival kapcsolatos jogpolitikát. Ezért részletesen ismertetjük.

1867. február 28-án a kormány, képviselőházi bemutatkozása után azonnal négy előterjesztéssel fordult a törvényhozáshoz: sürgős házhatározat meghozatalát kérte a 1. közterhek behajtása, 2. az újoncozás, 3. a köztörvényhatóságok visszaállítása, és 4. a sajtótörvény mikénti életbeléptetése ügyében. Az első három határozat meghozatalát valóban az abszolutizmusról az alkotmányos kormányzásra való áttérés tette indokolttá és sürgőssé, s a kormánynyal szembeni a „szigorúság helyett a méltányos elnézés" politikájának körébe esett, mind a három ügyben rövidesen törvénnyel intézkedtek. Egészen más volt azonban a helyzet a sajtótörvény módosításának kérdésében.

A kormány előterjesztése[16] szerint a minisztérium kötelességének tartja az 1848-i sajtótörvény mielőbbi életbeléptetését s az esküdtszékek felállítását. Az 1848 évi igazságügyminiszteri rendeletet, amely törvényhatóságonként rendelte el az esküdtszékek felállítását, a bíróságok és a törvényhatóságok végleges rendezése előtt azonban nem volna célszerű változatlanul végrehajtani, továbbá „nagy akadályokkal és bonyodalmakkal állana kapcsolatban". A kormány ezért a ház felhatalmazását kérte, hogy ne minden törvényhatóságban, hanem csupán Pesten, Debrecenben, Eperjesen, Nagyszombatban és Kőszegen, tehát a kir. tábla és a kerületi táblák székhelyein állítson fel esküdtszékeket, azok bíráit a táblák delegálják, az esküdtszékek illetőségi területét kijelölje, s ideiglenes rendelettel intézkedjék „az esküdtszékek miképi alakítása, az esküdtszéki eljárásnak *amennyiben lehet*, az 1848-iki miniszteri rendelet szerinti szabályozása, végre mindazon módosítások iránt, amelyek az 1847/48: 18. tc. alaki részében ezen ideiglenes bírói illetékesség szempontjából szükségeltetnek."

A kormány előterjesztését 1867. március 9-én tárgyalta a képviselőház, még az 1867-i törvényjavaslatok benyújtása előtt. Az előterjesztés jelentőségét és várható következményeit — úgy tűnik — sem a balközép, sem a szélsőbal nem ismerte fel, mert az nagyon csekély ellenállást és csupán mérsékelt kritikát váltott ki. Elsősorban a nemzetiségi képviselők szólaltak fel ellene, mert az esküdtszékeknek a táblai székhelyeken történő centralizálása a nemzetiségi újságírókat elvonja — sajtóper esetén — illetékes bíráik elől, de rámutattak arra is, hogy a bírák delegálása a kormány befolyását növeli a bíróságoknál. Tisza Kálmán sem támadta komolyan az előterjesztést, csupán megmagyarázta annak célját: a kormány azért centralizálja az esküdtszékeket, hogy azok bíráit ő nevezhesse ki s tőle függjenek.

A képviselőház minden különösebb izgalom és nagyobb vita nélkül március 9-én elfogadta a kormány előterjesztését,[17] hozzájárult ahhoz március 12-én a főrendiház is. Az előterjesztés elfogadása után Szentkirályi Mór indítványára, Deák helyeslése mellett, csupán annyiban korlátozták az adott felhatalmazást (egyébként a kormány mind a négy előterjesztésére), hogy annak hatálya csupán „a mostani felelős magyar minisztériumra", tehát az Andrássy-kormányra terjed ki. E határozat alapján 1867. május 17-én Horváth Boldizsár igazságügyminiszter kiadta a 307/eln. számú rendeletet a sajtóesküdtszékek felállításáról és működéséről. E rendelet — amely nemcsak az Andrássy-kormány idején, hanem 1900. január 1-ig volt hatályban — nagy része szórólszóra megegyezik Deák 1848. április 29-i rendeletével, de a házhatározat alapján *politikai szempontból nagyon is eltér a Deák-féle jogszabálytól*. A kor-

[16] Képviselőházi irományok 1867. 68. sz. a.
[17] Képviselőházi irományok 1867. 76. sz. a. közli az elfogadott határozatot.

mány által kért felhatalmazás szövege egyébként — a bíróságok székhelyeinek meghatározásán kívül — nagyon homályos és tág volt. „Amennyiben lehet" — kellett csupán az 1848-i Deák-féle rendelet szerinti szabályozást követni, tehát a kormány tetszésétől függött, hogy az 1848: XVIII. tc. 17.§-ában foglalt korlátozás ellenére, miképpen szabályozza az esküdtszéki eljárást. E jogszabály tehát lényegében olyan törvényt pótló, pontosabban törvényt módosító rendelet lett, amelynek kiadására az 1867/64. M. E. sz. bizalmas szabályzat alkotmányellenesen lehetőséget adott a kormánynak.

A 307/eln. /1867 igazságügyminiszteri rendelet hatálya a szorosan vett Magyarország területére terjedt ki (Erdély és Horvátország kivételével) és a kormány előterjesztésében felsorolt 5 városban rendelte el az esküdtszékek felállítását. A rendeletben megvalósított centralizáció olyan nagy volt, hogy például a pesti sajtóesküdtszék illetékességi területe a fővároson kívül Pest, Fejér, Tolna, Baranya, Esztergom, Csongrád, Temes, Torontál és Krassó megyékre terjedt ki. Később, 1871-ben egész Erdélyre nézve egy esküdtszéket állítottak fel: Marosvásárhelyen. E rendelet megsznütette a vádesküdtszékeket, a közvádló tehát közvetlenül az esküdtszék elnökének küldte meg a vádiratot, aki — anélkül, hogy a vád alaposságát bárki felülvizsgálná — kitűzte a tárgyalást. Az eljárásban résztvevő közvádlót, vizsgálóbírót, szakbírákat nem választják, hanem kinevezik, de a kormány kinevezése alapján alakul meg az a három tagú bizottság is, amely az esküdtek szolgálati lajstromát összeállítja, — 1848-ban a Deák féle rendelet előírásai folytán mindezeket a hatósági szerveket a törvényhatóságok választották meg. Még a bűnösség megállapításához szükséges szavazatok számát is nyolcról hétre szállította le Horváth Boldizsár rendelete, a Deák-féle jogszabálytól eltérve, de elvetette az 1848-i rendelettel ellentétben a kötelező védelem elvét is.

A rendelet az 1848-i sajtótörvény anyagi jogi rendelkezéseit nem módosította, de a bírák kinevezésének a bevezetése, a vádesküdtszékek eltörlése, az esküdtszékek nagyfokú centralizációja, a bűnösség megállapításához szükséges szavazatarány leszállítása, 1848-cal szemben a kormány nagyfokú befolyását biztosította a bíráskodásban, módot adott a meg nem változtatott anyagi büntetőjogi szabályok törvényellenes alkalmazásához, — egyben megszüntette a magyar büntetőjognak az 1791-i francia forradalmi jogszabályokhoz fűződő, 1843—44-ben előkészített és 1848-ban megvalósított kapcsolatát, döntő fordulatot jelentett a magyar büntetőjog további alakulásában, bevezetését jelentette a bírák általános kinevezési módszerének.

Ghyczy Kálmán, az igazságügyminisztérium tényleges vezetőjeként 1848. szeptember 23-án a Honvédelmi Bizottmánynak adott tájékoztatójában megállapította: „miután a sajtó vétségek feletti bíráskodást szabályzó miniszteri rendelet szerént nem csak az esküdtek, hanem még a bűnvizsgáló bírók s közvádlók is a törvényhatóságokban a kormánynak minden befolyása nélkül választattak, *a magyar Jurynél függetlenebb Európában alig létezik*".[18] A sajtóesküdtszékek 1848-i működésének ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a megállapítás teljesen helyes volt,[19] — 1867-től kezdve azonban a március 9., illetve 12-i házhatározat folytán, a 307/eln. számú rendelettel létesített esküdtszékek és a kinevezett bírák a kormány készséges kiszolgálóinak bizo-

[18] OL IM Állad. titk. 24. kfő. 9631/2. sz. a.

[19] Az 1848-i sajtóesküdtszék működését a szerző „Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga" c. munkája 59—68. l. ismerteti.

nyultak, sorozatosan és gátlás nélkül hozták meg a törvénysértő ítéleteket a kiegyezést támadó sajtócikkek szerzői, a nemzetiségi mozgalmak, amjd később a paraszt- és munkásmozgalom vezetői ellen. Az esküdtszékek és a kinevezett bírák teljesen félretették az 1848-i sajtótörvény anyagi jogi rendelkezéseinek precíz meghatározásait, a joggyakorlat szembefordult a törvénynyel. Az első kiáltóan törvénysértő ítélet Böszörményi Lászlót, a szélsőbal egyik vezetőjét sújtotta, a Kossuth által váci választóihoz intézett levél közzététele miatt. E levél élesen támadta ugyan a kiegyezést, de egyetlen mondata sem ütközött az 1848-i sajtótörvény büntető rendelkezéseibe.

A sajtótörvénynek határozattal, illetve miniszteri rendelettel történt módosítása egyben teljesen alkotmányellenes, törvénysértő volt. Ahogy azt az országgyűlés különböző feliratai ismételten hangsúlyozták, törvényt csak törvénnyel lehetett volna módosítani. A módosítás törvényellenes volta azonban nem volt feltűnő. Az 1848: XVIII. tc. 17. §-nak pontos értelmét 1867-ben is csak a jogászok ismerték, ők sem valamennyien tudták, mit jelent az a felhatalmazás, hogy a kormány „szorosan a büntető eljárásról szóló múlt országgyűlési javaslatnak elvei szerint" tartozik szabályozni az esküdtszékek működését. Így történt, hogy az 1848: XVIII. tc. 17. §-a változatlan szövegben, hatályos jogszabályként jelent meg a Corpus Jurisban, holott a valóságban alaposan módosították a törvényt.

A kiegyezés megvédése érdekében azonban minderre feltétlenül szükség volt, nem szorul bővebb magyarázatra, hogy 1867-ben nem lehetett a megyék által választandó bírákra, általuk választott, nem pedig kinevezett bizottság által kijelölt esküdtekre rábízni a politikai bíráskodást, hiszen a megyék jelentős része szemben állott a kiegyezéssel.

A sajtótörvénynek ez a módosítása egyébként jól bemutatja azt a „kis kiegyezést", amely az uralkodó és a kormány között, az 1848-i törvények módosítása kérdésében létrejött. E törvényeknek csak kis részét módosították úgy, ahogy azt Ferenc József az 1867 januárjában átadott összeállításban eredetileg kívánta: csak az 1867: VII., X., XI., XII. tc.-ek és a megyék hatáskörének rendezéséről szóló határozat jött létre pontosan a fejedelmi kívánság szerint, az 1848:III. tc. több fontos, a korábbiakban felsorolt rendelkezését a lex posterior derogat priori elvének hallgatólagos alkalmazásával érintetlenül hagyták, a honvédelmi és a király személye körüli miniszter hatáskörének lerögzítését mellőzték; — a sajtótörvény helyett átmenetileg sem fogadta el a kormány az 1865-i osztrák sajtószabályzatot, az 1848-i sajtótörvényt léptette életbe, de nem változatlanul, hanem antidemokratikus, retrográd irányban alkotmányellenesen megváltoztatta az esküdtszéki eljárást s a kormánytól függő, kinevezett bírák igénybevételével a kiegyezés védelme érdekében törvényellenes bírói gyakorlatot provokált.

6.

A kiegyezés elhárított minden akadályt a magyar jogrendszer hiányosságainak betöltése elől. Ezek a hiányosságok igen nagyok voltak. Az országnak sem büntető törvénykönyve, sem büntető eljárási kódexe, sem magánjogi, sem polgári eljárási törvénye, sem a közigazgatási eljárásról szóló jogszabálya nem volt. A dualista államrendszer átfogó, precíz, kódexjellegű, és az Ausztriával közös, illetve közös érdekű viszonyoknak a maximális törvényesség igényével fellépő szabályozása szinte parancsolóan követelte, a parlamenti

ellenzék állandóan sürgette, a kormány programjává tette e hiányok mielőbbi pótlását. A kodifikáció mégis hosszú időre eltolódott. A BTK-t csak 1878-ban hozták meg, holott Horváth Boldizsár már 1867 őszére átdolgoztatta a Deák közreműködésével készített 1843-as javaslatot, a bűnvádi eljárási kódex csak 1896-ban lett törvénnyé, a törvényhatóságok új szervezetét ugyan már az 1870: XLII. törvény átfogóan rendezte, de a részletkérdések szabályozása a törvényhatóságok jogkörének és autonómiájának állandó csökkentésével még a századforduló után is állandóan foglalkoztatta a törvényhozást, a közigazgatási eljárásról pedig egyáltalán nem készült törvény, a közigazgatási bíróságot csak 1896-ban állították fel; magánjogi törvénykönyv egyáltalán nem készült a dualizmus korában. Természetesen túlzás lenne mindent a kiegyezés jogpolitikájának terhére írni, egyéb politikai okai is voltak a kodifikáció vontatott menetének, elsősorban a kiegyezés bel- és külpolitikai megszilárdítása, a Deák-párt és a balközép fúziója volt az előfeltétele a gyorsabb ütemű kodifikáció eredményes megindulásának. Az új BTK-ban már biztosítani lehetett a kiegyezés, a monarchia legális büntetőjogi védelmét és hatályon kívül lehetett helyezni az 1848-i sajtótörvény anyagi büntetőjogi rendelkezéseit. Viszont nem lehet lebecsülni azt a szerepet sem, amit a már említett törvénysértő büntetőbírói gyakorlat a kiegyezés védelmében játszott. A törvénysértéseket nehezen lehet egy területre lokalizálni, az egyébként is nagyon mérsékelt jogokat biztosító nemzetiségi törvény rendszeres megszegése azt bizonyítja, hogy a magyar uralkodó osztályok kormányzati módszerré tették a törvény szavai ellenére folyó joggyakorlatot. Nagyban megkönnyítette ezt a közigazgatási eljárási kódex hiánya, amely elősegítette az egész államigazgatás túlnyomó részben a diszkrecionális jogkör kialakulását. Az a jogpolitika, amely már a kiegyezés jogi rögzítésekor eltűrte a joghézagok létezését, a törvények alkotmánysértő módosítását, elsősegítette a törvényellenes gyakorlatot, később is szükséges volt a dualizmus rendszerének belső megszilárdításához, a nemzetiségi és parasztmozgalmak visszaszorításához, majd a munkásmozgalom elleni küzdelemhez. A kiegyezés jogpolitikájának ez az oldala rányomta bélyegét a dualizmus egész korszakának jogpolitikájára, joggyakorlatára és kodifikációs módszereire.

Nem hallgathatjuk el viszont azt sem, hogy a kiegyezés jogpolitikájának voltak pozitív, eredményes kihatásai is az 1867 után megindult kodifikációra. Ha vontatottan indult is ez a törvényszerkesztési munka, teljesen megfelelt a kapitalizmus igényeinek, elősegítette a polgári átalakulást, minőségben pedig elérte a vezető európai kapitalista államok kódexeinek színvonalát. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a kiegyezés nem szakított *teljesen* a reformkorban megindult, 1848-ban már részben megvalósult jogszabályalkotással. 1867 kiegyezés volt a szó szoros értelmében, és jogpolitikai vonatkozásban is. Ha a Horváth Boldizsár-féle esküdtszéki rendelet politikailag jelentősen eltért is Deák 1848-i rendeletétől, szövegének túlnyomó része mégis megegyezett ezzel a — korának leghaladóbb, legmagasabb színvonalú — büntető perrendtartásával, s ez a jogszabály közel 33 évig hatályban lévén, erőteljesen éreztette hatását az 1896: XXXIII. tc.-vel megalkotott, az egész büntető eljárást átfogó új kódexre. Az 1878:V. tc.-vel megvalósított új BTK., a Csemegi kódex, ha politikai irányvonalában szakított is a Deák vezetésével készített 1843-i javaslattal, mégsem tudott teljesen elszakadni ettől az egészen kiváló tervezettől. Bár a sajtótörvény politikailag legfontosabb 6. §-át a dualizmus védelme érdekében törvénysértően alkalmazták a bíróságok, de a tör-

vény túlnyomó része mégis hatályban maradt, biztosította az előzetes cenzúra nélküli sajtószabadságot, még a kormány elleni széleskörű kritikát és támadásokat is. Ha tehát a kiegyezés jogpolitikája eltért is 1848 demokratikus irányvonalától, a polgári szabadságjogokat az 1867-tel megindult kodifikáció nagyjában-egészében mégis biztosította. Ez pedig nemcsak a kapitalizmus igényeinek felelt meg, hanem lehetővé tette a munkásmozgalom fejlődését is. Az 1848: III. és IV. tc.-ek túlnyomó része is hatályban volt a dualizmus egész korszakában, s így a parlamentarizmus az abszolút uralkodói jogkör kiterjesztésével terhelten ugyan, de a kormányzás alapvető módja maradt. Bonyolult, valóban Janus-arcú volt tehát a kiegyezés jogpolitikája, amelyet egyoldalúan szemlélni, egyértelműen értékelni nem lehet; pozitív és negatív jellegzetességek, belső ellentmondások egyaránt megtalálhatók abban.

Az elmondottakban — számos, kevéssé fontos részletkérdés mellőzésével — a kiegyezés jogpolitikája lényegének ismertetése, s e jogpolitika történelmi kialakulásának bemutatására törekedtünk. Végezetül e jogpolitika történelmi kialakulásának jogelméleti jelentőségére mutatunk rá. A kiegyezés jogpolitikai elvei, a kiegyezés jogszabályai történelmileg egészen ritka és rendkívül érdekes körülmények között születtek meg. A magyar uralkodó osztályok képviselői 1861-től 1867. február 20-ig, az Andrássy kormány kinevezéséig tényleges hatalom birtoklása nélkül, annak visszaszerzése érdekében küzdöttek a hatalom birtokában levő osztrák uralkodó osztályok képviselőivel. A magyar országgyűlés 1861—1867 között nem államhatalmi szerv volt, hanem vitafórum. Ebben a küzdelemben — amint erre tanulmányunk elején rámutattunk — a magyar uralkodó osztályok egyedüli fegyvere a jog, a törvény, a törvényességre való állandó és rendszeres hivatkozás volt, tehát a hatalom nélküli jog, mint vitaeszköz állott csupán rendelkezésünkre. A kiegyezéssel a magyar uralkodó osztály az államhatalom részesévé vált, a jog már nem kizárólagos vita, — hanem hatalmi eszközként is birtokába került. Ezzel a jog, a törvény visszanyerte a kapitalista rendszerben betölteni hivatott igazi szerepét, ismét az uralkodó osztályok akaratának kifejezőjévé s e hatalom gyakorlásának fontos eszközévé vált. A magyar országgyűlés 1867-től vitafórumból ismét államhatalmi szervvé változott. S ahogy a jog e történelmi, politikai szerepét visszanyerte, — úgy halványodott el a korábbi években használt elvont, ideális magaslatokra emelt, a „szerződések szentsége" oltalmazójaként az ideálok piedesztáljára állított szoborszerű alakja, s vált ismét az osztályharc nagyon is materiális eszközévé. A jog egyik legfontosabb szerepéhez tartozott a visszaszerzett hatalom alapjának, a kiegyezésnek megvédése és fenntartása. Ennek érdekében kellett alkalmazni az alkotmánysértő törvénymódosításokat, a törvénysértő bírói gyakorlatot. Mindez azonban természetes velejárója a kapitalista jogrendszer működésének. Kevés olyan történelmi helyzet akad, amely a jog e „színváltozását" szemléltetőbben mutatná be, mint a kiegyezés jogpolitikájának kialakulása.

Б. Шарлош:

Юридическая политика в Венгрии после австро-венгерского соглашения

Резюме

В статье имеются две центральных темы: 1. политически уже решенное соглашени каким образом, с помощью каких юридических форм и принципов было кодифицировано; 2. какое влияние оказали эти формы кодификации на образование и развитие правовой системы венгерского государства периода дуализма.

Перед тем, как очертить эти две проблемы, автор дает обзор дискуссии, прошедшей между венгерскими и австрийскими юристами в 1861—1866 гг. относительно публичного права, в центре которой стояла проблематика истолкования закона «Прагматика Санкцио».

При создании XII статьи законов 1867 г. венгерские правящие классы стремились к тому, чтобы создать этот основной закон таким образом, чтобы он гарантировал обязательно парламентарную форму правления, независимость и самостоятельность — разумеется, в рамках соглашения — венгерского государства, и чтобы исключал возможность юридического истолкования и поддержки будущего возможного нарушения австрийцами соглашения 1867 г. Этим и обясняется, почему было проведены столь тщательные подготовки, столь, доходящая до мелочей подготовка текста законопроекта.

Ввиду того, что против соглашения выступали силы из комитатов и общественное имение также было не во всех отношениях благоприятным, господствующие классы стремились к тому, чтобы как можно меньше изменить текст законов 1848 г. и чтобы таким образом показать законы 1867 г. как продолжение, дополнение «незаконченных» в свое время законов 1848 г. Они старались скрывать, что соглашение несовместимо с 1848 годом и что носит антидемократический характер. Они добивались данной цели таким образом, при осуществлении их стремлений путем кодификации, что многие из законов 1848 года билы ими модифицированы не путем законодательного акта, а с помощью указа совета министров, а этим вынуждены были отступать от законом указанного пути. Еще большее значение имело то, что уже в первые годы соглашения были введены противозаконные судейские и управленические мероприятия, а это в дальнейшем сыграло все более определяющую роль в развертывании венгерской правовой системы и позднейшей правовой практики.

Юридическая политика соглашения имела в то же время много прогрессивных черт: начатая с 1867 г. работа по кодификации, если и проходила замедленными темпами, все же, полностью соответствовала требованиям развития капитализма, облегчала буржуазные преобразования, а в качестве своем не отступал уровню кодификации европейских стран того времени. Все это стало возможным благодаря тому, что после соглашения не были прерваны все нити, связывавшие кодификацию эпохи соглашения прогрессивными концепциями кодификации 1848 года.

B. Sarlós:

La politique juridique hongroise à l'époque du Compromis

Résumé

L'étude porte essentiellement sur deux sujets, à savoir: 1. quels principes de politique juridique avaient présidé à la codification du Compromis, déjà accompli sur le plan politique; 2. quelles étaient les répercussions de cette codification sur la formation du système juridique de l'État hongrois dualiste.

Avant l'examen de ces deux problèmes, l'auteur rappelle brièvement les débats constitutionnels que les politiques hongrois d'une part et les politiques autrichiens d'autre part avaient poursuivis entre 1861 et 1866, sur l'interprétation de la «Pragmatica Sanctio».

Lors de la codification de l'article XII de la loi 1867, les classes dominantes hongroises tenaient à rédiger cette règle juridique, considérée comme une loi fondamentale, d'une façon qui garantisse absolument le système étatique parlementaire, et — dans les limites fixées par le Compromis — l'indépendance et l'autonomie du pays, tout en excluant la possibilité, pour l'Autriche, d'appuyer par des arguments juridiques l'éventuelle violation du Compromis. Aussi l'article XII de la loi 1867 avait-il été rédigé avec une précision extrême, en intégrant le maximum de garanties de légalité constitutionnelle dans les dispositions de la règle juridique en question.

Conscientes de l'opinion publique hostile au Compromis et de la résistance manifestée par les départements, les classes dominantes ont cherché à apporter le meins de modifications possible aux lois de 1848, afin de pouvoir présenter le Compromis comme une tentative de solution des problèmes «non réglés» en 1848. Elles s'efforçaient de masquer le caractère antidémocratique du Compromis et l'antagonisme qui l'opposait aux idées de 1848. Pour y arriver, elles multipliaient les actes illégaux dans la solution juridique des questions dv politique intérieure. Plusieurs dispositions des lois de 1848 ayant été modifiées non par des lois, mais par des résolutions parlementaires ou des décrets ministériels, leur codification est devenue forcément anticonstitutionnelle. Un autre principe de politique juridique, dépassant encore par sa portée ces illégalités formelles, consistait à introduire une pratique judiciaire et administrative illégale dès les premières années du Compromis, Cette pelitique juridique devait marquer de son empreinte le système juridique de l'État hongrois, au moment de sa formation, et faire sentir son effet dans la pratique juridique des quelques décades suivantes.

Naturellement, la politique juridique du Compromis avait aussi ses côtés positifs: malgré ses lenteurs, le travail de codification entrepris en 1867 répondait pleinement aux besoins du capitalisme, favorisait la transformation bourgeoise et atteignait, du point de vue qualitatif, le niveau des codes des États européens les plus évolués. Ces résultats positifs étaient dus, en premier lieu, à ce que les conceptions et projets de codification datant de l'ère de la réforme et réalisés en partie en 1848 n'ont pas été entièrement abandonnés après le Compromis.

Baksay Zoltán:

A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939-1944

A második világháború kitörése, majd Magyarország belépése a háborúba, az ország gazdasági helyzetére is erősen kihatott. Amíg az 1938-tól kezdődő hadikonjunktúra egyideig valamennyi iparágra kiterjedt, a nehézipar mellett a könnyűipar is jelentősen fejlődött, 1941-től már az ipar fejlődése teljesen egyoldalú háborús jelleget nyert. A lakosság szükségletére termelő iparágak termelése egyre jobban visszaesett. A magyar és német hadsereg ellátására dolgozó nehézipari üzemek viszont termelésüket nagymértékben fokozták.[1]

A világháború időszakában az összes iparág közül a gépipar fejlődött a legnagyobb mértékben. A legnagyobb gépgyárak a haditermelés központjaivá váltak és rendkívül gyorsan fejlődtek. Ezek közé tartozott az WM gyár is, mely a lőszergyártás terén a legnagyobb szerepet játszotta, de élen járt más hadiipari termék gyártásában is. Jellemző a csepeli WM-gyár nagymértékű fejlesztésére, hogy egyedül a lőszergyárban 1938 márciusától a világháború kitöréséig 14 350 000 P-t fektettek be, majd ez az összeg 1941 végéig 44—45 millió P-re emelkedett.[2] Hasonló mértékben növekedett a többi gyáregység is. Elsősorban a harckocsi- és repülőgépgyártás növelte nagymértékben a gyár termelőkapacitását. A WM-gyár a repülőgépgyártási kapacitás növelése érdekében 95 millió P beruházást eszközölt.[3]

1941-ben adta ki a Honvédelmi Minisztérium a második nagy teherautó megrendelést is. A Botond II. program keretében 1941—43-ig ismét 1400 db kocsit gyártottak le, a gyártással megbízott munkaközösségben résztvevő gyárak, köztük a Weiss Manfréd gyár. A gyár a Botond típusú tehergépkocsikon kívül motorokat épített az ún. Rába-Maros típusú tehergépkocsikba is. 1941 augusztusában az ún. Turán program keretében megindult a közepes harckocsik gyártása. A Weiss Manfréd műveknek 70 db-ot kellett elkészíteniök. Az első megrendelést 1943 elejére tudták legyártani. 1942—43 folyamán a gyártásra berendezkedett négy gyár újabb 600 db tankra kapott megrendelést, de csak 210-et tudtak elkészíteni, kapacitás hiánya miatt. A gyár a Turán harckocsikkal egyidőben Csaba páncélgépkocsikat is gyártott. 1942 és 1944 között 200 db-ot készített el, ezenkívül a Zrínyi rohamlövegből is 40 db-ot szállított le a gyár 1944-ben.

A Szovjetunió elleni háború kirobbanása után a német katonai érdekek szükségessé tették a magyarországi repülőgépgyártás kiépítését, s így 1941-ben magyar—német államközi megegyezés jött létre a magyar repülőgépgyár-

[1] *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gyáripara a II. világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944. Bpest. 1958. 404. l.
[2] Uo. 439. l.
[3] Uo. 449. l.

tás kiépítésére. A megállapodás értelmében a magyar repülőgépgyártás központjává a Weiss Manfréd gyárat, valamint a győri Magyar Wagon és Gépgyárat kellett kiépíteni. A megegyezés értelmében a Weiss Manfréd gyár létrehozta a Dunai repülőgépgyárat, amelyet sárkánygyártásra (repülőgéptest) rendeztek be. A repülőgépekhez a motorokat továbbra is Csepelen gyártották.

Az új gyárral kapcsolatban szükségessé vált a régi üzemek kibővítése is. A csepeli repülőgépgyárat, valamint a hozzákapcsolódó üzemrészeket összesen 35,4 millió pengő értékű beruházással bővítették. A WM-gyár a német és a magyar kormánytól 900 db sárkányra és 3398 motorra kapott megrendelést. 1943 elején a német légügyi minisztérium újabb nagyarányú rendelést adott a WM-gyárnak és a Győri Vagon- és Gépgyárnak. A két gyárnak adott újabb német megrendelés értéke közel 1 milliárd P-t tett ki.

A repülőgépgyártás technikai nehézségek miatt csak nehezen indult meg. Sok nehézség leküzdése után 1944 első negyedére mindkét gyárnak sikerült elérnie az első megállapodásban meghatározott kapacitást. Ezt jórészt annak köszönhették, hogy a WM-gyár berendezkedett szerszámgépgyártásra is és a repülőgépgyártáshoz szükséges gépeket saját maga állította elő. A német megszállás alatt a Dunai Repülőgépgyárat súlyos bombatámadás érte, melynek következtében a termelést nem tudták tovább folytatni. Ezután különböző német gyárakkal közösen folyt a repülőgépgyártás és elhatározták, hogy a gyárat a Kőbányai Sörgyárak hatalmas sziklapincéibe telepítik át a bombázások miatt. Azonban a szovjet csapatok gyors előnyomulása miatt csupán a gyár egyes részlegeit tudták áttelepíteni. A háború időszakában a Weiss Manfréd gyár tehát összesen 1941-től 1944-ig 12 db Sólyom típusú közelfelderítő gépet, 272 db Messerschmitt 210-es repülőgépet, 1036 Daimler Benz 605 repülőgépmotort, 230 Héja gépekbe való motort gyártott. Ezenkívül 1941-ben 20 ezer 10 kg-os repeszbombát is gyártottak Csepelen.[4]

A nagyarányú beruházások új munkások ezreinek munkába állítását tették szükségessé. A csepeli WM-gyárban a munkáslétszám 1940-től 1943-ig 35%-kal, 32 192 főre növekedett, s a tisztviselőkkel együtt megközelítette a 40 ezer főt.[5]

A gyár munkáslétszáma a következő képet mutatta:

Év	Maximális létszám	Átlagos létszám
1941	23.300	22.500
1942	29.707	26.000
1943	32.192	29.300
1944	31.500	26.000

A megnövekedett haditermelés Csepelen a munkanélküliség megszűnését eredményezte, sőt munkaerőhiány is mutatkozott. 1944-ben például 15 ezer új munkásra lett volna a gyárnak szüksége a meglevő lét-

[4] *Berend T. Iván—Ránki György:* A csepeli Weiss Manfréd gyár története a felszabadulásig. 95—116. l.

[5] Történelmi Szemle, 1960/4. sz. *Baksay Zoltán:* Adatok a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak bérviszonyaihoz. 1931—1943. 512. l.

számon felül. A hiányzó munkaerőt, állami beavatkozással, nagyszámú munkaszolgálatos alkalmazásával biztosította a gyár.[6] A munkanélküliség megszűnése feltétlenül megjavította a csepeli gyár munkásainak helyzetét, mivel a munkások megszabadultak a munkanélküliség fenyegető rémétől, mely 1919 óta szüntelenül sújtotta a csepeli munkáscsaládokat. A sokasodó munkaalkalom következtében megnőtt a kereső családtagok száma és ezzel a család jövedelme.

A csepeli munkások névleges bére csakúgy mint országosan, a korábbinál nagyobb mértékben növekedett. 1940 és 1943 között a keresetek Csepelen minden munkáskategóriánál átlagosan száz vagy még ennél is több százalékkal növekedtek. Az órabérek alakulásánál ugyanezt lehet elmondani, amíg 1940-ben az átlagórabér a gyárban 73,6 fillér volt, addig 1943-ban 156,5 fillér.[7]

A névleges bérek emelkedésével ellentétben a csepeli munkások reálbére csak egész minimális mértékben növekedett 1940 és 1943 között. Ennek oka a létfenntartási költségek nagymérvű növekedése volt. Amíg 1940-ben 234,07 pengő volt egy négytagú család létfenntartási költsége, addig 1943-ban már 447,24 pengő. A bérek növekedése tehát nem tudta ellensúlyozni a fogyasztási cikkek árainak gyorsütemű emelkedését. A bérek emelkedése ellenére a csepeli munkások keresete 1943-ban mindössze a létfenntartási költségek 76%-át fedezte.[8]

Valójában ebben az időszakban a csepeli munkások reálbérének minimális növekedése is látszólagos volt, mert a létfenntartási költségek kiszámításánál a hivatalos maximális árakat vették alapul. Köztudomású viszont, hogy ebben az időben hivatalos áron a boltokban a szükségletek egy részét lehetett beszerezni, főleg élelmiszert nem és a munkások kénytelenek voltak a feketepiacon megvenni a szükséges cikkeket a hivatalosnál jóval magasabb áron. Nem beszélve arról, hogy az üzletekben kapható ruházati cikkek minősége sokkal rosszabb volt, mint a háborút megelőző években és ez a minőségi romlás, amely a ruhaneműk gyorsabb kopását eredményezte, ugyancsak hozzájárult az életszínvonal csökkenéséhez.[9]

A közellátás minimális biztosítása érdekében bevezették a kenyér, liszt, zsír és cukor jegyre történő árusítását. A kiszabott fejadag azonban nagyon kevés volt, távolról sem biztosította egy ember szükségletét. A liszt fejadag pl. havonként és fejenként 2 kg, a kenyér fejadag 25 dkg, nehéz testi munkát végzők részére 35 dkg volt. Hasonlóan szűkösen volt megállapítva a többi élelmiszer fejadagja is.[10] De még a szűkös fejadagot sem lehetett zökkenőmentesen megvásárolni, valamelyik jegyre árusított élelmiszer mindig hiányzott a boltokból. Sok hentes pl. zsírt csak úgy volt hajlandó adni, ha a vevő húst is vásárolt. A kiskeresetű munkáscsaládok nem tudták a húst megfizetni, így zsírhoz sem jutottak.[11]

[6] *Berend T. István—Ránki György:* Magyarország gyáripara a II. világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944.

[7] Történelmi Szemle, 1960/4. sz. Baksay Zoltán: Adatok a Csepeli Vas- és Fémművek munkásainak bérviszonyaihoz. 1931—1943. 515—519. l.

[8] Uo. 522—523. l.

[9] Uo. 523. l. Népszava, 1941. ápr. 1. Csepel dolgozói a munkás háztartások panaszairól. Csepeli Őrszem, 1941. dec. 19. 43. sz. Hogyan éljen a munkás?

[10] Csepeli Őrszem, 1942. jan. 16. 3. sz. A liszt- és a kenyérjegyek új rendje.

[11] Népszava, 1941. ápr. 1. Csepel dolgozói a munkás háztartások panaszairól. Csepeli Újság, 1941. jan. 2. Hírek.

A háború utolsó éveiben tovább súlyosbodott a helyzet a közellátás területén. Minden fontosabb élelmiszert jegyre adtak. Fejadagot állapítottak meg a babra és borsóra is. Érzékenyen érintette a csepeli dolgozókat a petróleum fejadag alacsony volta is. A munkáscsaládok nagy része ugyanis a vacsora és ebéd melegítésére petróleumfőzőt használt, mert a tüzelő hiánycikk volt és rendkívül drága. Nem engedhették meg maguknak, hogy melegebb időben ételmelegítés céljából tüzet rakjanak.[12] A zsír után eltűnt az üzletekből a hús is, kolbászfélét csak jegyre lehetett kapni, szalonna egyáltalán nem volt, tejet csak a gyermekek, betegek és öregek kaptak jegyre. Akadozott a tüzelőellátás, és a műrostos ruha meg a papírtalpú bakancs nem sokáig bírta az igénybevételt az olajos, vasszilánkos műhelyekben.[13]

A rossz közellátást az élelmiszer- és csemegekereskedők Csepelen is alaposan kihasználták.Valósággal tombolt a feketepiac. Az élelmiszereket 4—5-szörös vagy még ennél is többszörös áron árusították. Például császárhúst feketén 10 dkg-ként 4,40 P-ért, rendes árának 4—5-szöröséért, a juhtúrót 10 dekánként 1,50 P-ért, árának háromszorosáért, a disznósajtot 1 P-ért, hurka kilóját 3,60 P-ért árusították. Egy pár rántani való csirke 50 pengő volt a csepeli piacon. Eltünt a hal is, amikor rögzítették az árát. Ugyanilyen drága volt a gyümölcs is, 1kg almát 4 pengőért, a szőlőt 8—10 P-ért, a dinnyét 1,20 P-ért árusították. A munkások teljesen ki voltak szolgáltatva a feketepiacnak. Ha nem akartak az éhségtől szenvedve dolgozni, kénytelenek voltak a magas feketepiaci árat megfizetni.[14]

A csepeli gyár katonai parancsnoksága és a gyár igazgatósága a haditermelés zavartalanságának biztosítása érdekében rendszeresen juttatott a munkásoknak bizonyos minimális mennyiségű élelmiszert, tüzelőt és ruházati cikket. Minden hadiüzemben dolgozó munkás kapott délben egy tál meleg ételt. Rendszeresen kapott továbbá zsírt, sertéshúst, füstölt szalonnát. A gyárban kapott élelmiszeradagok nagyságára egyedül a füstölt szalonna járandóságból következtethetünk, mely havonta 50 dkg volt, tehát elég kevés, de kétségtelen, hogy a gyár vezetősége ezzel az akciójával könnyített a munkáshaztartások gondjain.[15]

Az élelmiszeren kívül a gyár vezetősége a munkásokat bizonyos mennyiségű iparcikkekkel is ellátta. 1943-ban például a gyár 25 000 pár bakancsot, 5000 pár női cipőt, 16 000 férfi-inget, 465 női kabátot, 1500 pongyolát, 160 férfi öltönyt, 600 garnitúra kerékpárgumit, 45 000 kg zománcedényt és fejenként 5 mázsa tüzifát biztosított a munkások részére. Az iparcikkekért és a tüzelőért rendes kereskedői árat kellett a munkásoknak fizetni, sőt egyes esetekben még többet is.[16] A gyári iparcikk ellátásra ugyanazt mondhatjuk, mint az élelmiszerre, a közel 40 ezer főt számláló munkásgárdához viszonyítva nem volt kielégítő és csak a munkások gondjait csökkentette, de az ellátásban mutatkozó nehézségeket megoldani nem tudta. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a háború időszakában a csepeli munkások életszínvonala le-

[12] Csepeli Újság, 1941. febr. 27. Az elöljáróság sertésvásárlással enyhítette a zsírhiányt. Csepeli Őrszem, 1944. szept. 29. A gyár munkásai és a kenyér mellé való. Népszava, 1941. ápr. 1. Csepel dolgozói a munkás háztartások panaszairól.

[13] Csepeli Újság, 1941. máj. 1. Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Kegyelmes Urunk! Csepeli Őrszem, 1944. szept. 29. A gyár munkásai és a kenyér mellé való.

[14] Uo. Csepeli Őrszem, 1941. szept. 20. Az áruzsora.

[15] Csepeli Őrszem, 1943. okt. 30. Egység a hadiüzemben.

[16] Uo.

romlott, a tűrhetetlenül magas árak és az ehhez viszonyított alacsony bérek miatt.

Tovább rontotta a csepeli munkások életszínvonalát az egyre tűrhetetlenebbé váló lakáshelyzet. A lakásviszonyok Csepelen mindig közismerten rosszak voltak, és a háború alatt a munkáskezek iránt megnőtt kereslet következtében óriási méretűvé vált a faluról feljött munkások bevándorlása. A faluról feljött munkástömeg az eddig is ínséges lakáshelyzetet tűrhetetlenné változtatta.

Különálló albérleti szobát Csepelen alig lehetett kapni. Ha valakire mégis rámosolygott a szerencse, az 45—50—60 pengőt fizethetett érte, amely egy férfi segédmunkás heti keresetének felelt meg. A munkások zöme ágyrajáró volt. Jóformán minden csepeli főbérlőnek volt 2—3 ágyrajárója. Különösen a volt Klostermayer, Kapisztrán, Szilágyi Lajos, Gyár, Magyar, Petőfi utcák és környékük, valamint a Csillagtelep és Királyerdő házai voltak tele ágyrajárókkal és tömegszállásokkal.[17]

Az ágyrajárók 5—6 pengőt fizettek hetente a főbérlőnek, de a legnagyobb baj az volt, hogy Csepelen még ezt sem lehetett kapni. Egész Csepel tele volt olyan kis cédulácskákkal, mely különböző összegeket ígér annak, aki kiragasztóját lakáshoz juttatja.[18] Nyereségvágyó, lelkiismeretlen emberek, kihasználva a súlyos lakáshelyzetet, nyomorúságos tömegszállásokat rendeztek be. Legtöbbször a padláson vagy a pincében egyszerűen a padlóra terítették a szalmát és ezt kiadták hálóhelynek. Azok a szerencsétlen munkások, akik ezeken a tömegszállásokon voltak kénytelenek magukat meghúzni éjszakára, lepedőt a szalmára nem kaptak, szekrény nem volt, ruhájukat egy falbavert szögre akasztották és saját kabátjukkal takaróztak. Nem beszélve arról, hogy ezeken a tömegszállásokon nők és férfiak aludtak vegyesen. E tömegszállások erkölcsromboló hatása a fiatalság körében szinte felmérhetetlen. Jellemző a csepeli háztulajdonosok kapzsiságára, hogy még ezekért a borzalmas, egészségtelen „szállásokért" is heti 2,50—3 Pengőt kértek. A csepeli ínséges lakáshelyzet vámszedőit a közvélemény nyomására a jobboldali sajtó is többször kénytelen volt nyilvánosan elítélni, bár cikkíróit elsősorban nem a munkások embertelen lakáskörülményei izgatták, hanem az, hogy „... minden magyar tájak tisztaszívű fiai, kik őserejüket a fejlődő magyar ipar szolgálatába jönnek állítani, világtalan, sötét tömegszállásokon kapnak lakást. Sok helyütt nyolctíz tanonc húzódik meg ugyanannyi felnőttel. Így ebből az értékes magyar elemből kocsmás, kártyás, cívódó, rosszakaratú ember lesz, ki nem tiszteli istenét.'[19]

Különösen nehéz helyzetben voltak a családos és nős munkások. A fiatal házasok sokszor hónapokig voltak kénytelenek külön-külön ágyrajáróként élni, mert egész Csepelen nem akadt egy szoba, ahol meghúzhatták volna magukat. A gyermekes munkások pedig nem kaptak kiadó szobát. Csepelszerte annyira elszaporodott az olyan hirdetések száma, amelyben kikötik: szoba csak gyermektelen házaspárnak kiadó, hogy még a csepeli „fajvédők" is kénytelenek voltak internálótáborral fenyegetni az ilyen hirdetést feladó

[17] Csepeli Újság, 1941. szept. 4. Miért van szükség Csepelen munkás lakásokra. Csepeli Őrszem, 1942. jan. 30. Lakáskérdés.

[18] Csepeli Őrszem, 1942. jan. 23. Lakáskérdés, munkáslakás.

[19] Csepeli Újság, 1942. júl. 24. Kettő pengő ötven egy hálóhely a padláson és a pincében. — Csepeli Hírlap, 1942. máj. 28. Rövid, de annál tanulságosabb séta Csepelen, ahol már minden ágy „megtelt". — Csepeli Őrszem, 1942. okt. 2.

lakástulajdonosokat.[20] A sokgyermekes családos munkások úgy próbáltak magukon segíteni, hogy ügynököktől, telekspekulánsoktól telket vásároltak a Királyerdő valamelyik távoli részén és ott minden külső segítség nélkül viskót építettek maguknak, arra számítva, hogy egyszer lesz pénzük és rendes házat fognak építeni.[21]

A WM-gyár 1943-ban a tömegszálláson lakó munkások számának csökkentése céljából 500 férőhelyes munkásszállót építtetett. Ezen a munkásszálláson 8 ember aludt egy szobában kulturáltabb viszonyok között, mert volt ágy, szekrény, asztal, szék. A szállás azonban méregdrága volt, heti 8,40 Pengőt kellett érte fizetni.[22] Ettől függetlenül a munkásszállás enyhítette a Csepelen dolgozó magános munkások lakásgondját.

Változatlanul rossz volt Csepelen a közlekedés is. A HÉV rendkívül ritkán járt, és akkor is nagyon rövid szerelvénnyel. Ennek következtében 2—3 órába is beletelt, amíg a Pesten lakó és Csepelen dolgozó munkás hazaért otthonába. A kocsik állandóan zsúfoltak voltak, oldalain, az ütközőn, sőt a kocsik között is mindig sok ember utazott, s napirenden voltak a balesetek. Ezenkívül még drága is volt a közlekedés, a Vágóhídtól Csepelig 46 fillér volt a viteldíj, majdnem egy segédmunkás egyórai keresete. A rossz közlekedés következtében a Csepelsziget községeiben lakó munkások csak a munkaidőt követő 3—4 óra után jutottak haza. Reggel pedig napirenden voltak a késések a közlekedés miatt, a késésért pedig pénzzel bírságolták a munkásokat. A Királyerdőre viszont egyáltalán semmilyen közlekedési eszköz nem járt. Az ott lakó többszáz munkás mindennap 6—8 km távolságról járt be gyalog a gyárba.[23]

A csepeli munkások egészségügyi viszonyai sem javultak semmit a korábbi évekhez viszonyítva. Mindössze két rendelője volt Csepelnek. Az OTI Központ, ahol a táppénzt fizették, az egykori Horthy Miklós úton volt a város szélén. A betegeknek, ha a város másik részén laktak, órákig kellett gyalogolniok a rendelő intézetig. A rendelő kisméretű várótermében rengeteg ember zsúfolódott össze. Az altisztek és asszisztensek minősíthetetlenül durván bántak a betegekkel. Ha egy beteg el akarta intézni minden dolgát, gyakran reggeltől estig a rendelőintézetben töltötte az idejét. A nagy-tömegű beteg miatt ideges orvosok csak felületesen tudták a betegeket megvizsgálni. Minden egyes orvosra naponta többszáz beteg jutott. A jelentkező betegek negyedét sem tudták az orvosok naponta ellátni. A meglevő orvosi gárda háromszorosára lett volna szükség. Továbbra is pusztított a tuberkulózis Csepelen. Az 1941-ben megejtett orvosi vizsgálat megállapította, hogy „igazi gyárváros képét ismerték fel azonnal Csepel egészségében a vizsgáló orvosok. Nagyon sok a tuberkulózis által beteg szervezet és sokan nem is tudják, hogy nyílt fertőző a betegségük." A tbc-s megbetegedések nagy számához nagyban hozzájárultak a kedvezőtlen lakásviszonyok, a túlzsúfoltság, a szegénység.[24]

[20] Csepeli Őrszem, 1942. nov. 6. A csepeli lakáskérdésről. — Csepeli Őrszem, 1941. aug. 23. Gyermektelen. — Csepeli Őrszem, 1942. máj. 7. Többgyermekes családok lakás nélkül.

[21] Csepeli Őrszem, 1942. jan. 23. Lakáskérdés, munkáslakás.

[22] Csepeli Újság, 1943. júl. 15. Augusztusban megnyitják az első magyar munkásszállót. — Csepeli Őrszem, 1943. okt. 30. Egység a hadiüzemben.

[23] Csepeli Őrszem, 1944. szept. 16. A közlekedés és a gyár munkássága. Uo. 1944. febr. 11. A HÉV és a gyár munkássága. — Népszava, 1941. ápr. 1. Csepel dolgozói a munkásháztartások panaszairól.

[24] Csepeli Őrszem, 1942. nov. 6. Amíg egy beteg eljut odáig. Csepeli Őrszem, 1943. márc. 5. Itt az utolsó óra. — Csepeli Újság, 1941. jan. 9. Minden embert tetőtől talpig ingyen vizsgálnak meg a tüdőgondozóban.

Különösen a nagycsaládos, szakképzetlen munkások és gyermekeik helyzete volt tűrhetetlen Csepelen, akiknek életéről a korabeli sajtótudósítások igen szomorú képet festenek. Évek óta állandó munkahellyel nem rendelkező szakképzetlen munkások mindenből kikopva testileg-lelkileg lezüllve egzisztencia nélkül máról-holnapra a legnagyobb nyomorban tengették életüket. Márkus Sándor, a királyerdei lazarista missziós ház főnöke „Királyerdő vadonában" című cikkében szörnyű nyomort tár az olvasó elé. Leírja, hogy az ott lakó, nyomortanyákon tengődő munkások egyrészének annyi pénze sem volt, hogy halott gyermekeiket tisztességgel eltemessék. Koporsót a mazsolás láda, szemfedőt a hálóing helyettesítette: „a kis széken állt a mazsolás láda, benne zsírhatatlan papírba csavarva a kis holttest. A kutyák szaglászva futkosnak a szék körül, úgy kellett elkergetni őket. Az édesanya az ágyból nézte a nyitott ajtón keresztül. Közben kijön az öregasszony. Kezében fehér ruhadarab. Csak mikor már betakarja vele a kislányt, veszem észre, hogy egy hálóing. Más alkalmas terítőt nem talált."[25] Ennek a halott kisleánynak az édesapja mindennap éjjel 1 órakor indult el gyalog a budapesti vásárcsarnokba, ahol alkalmi munkát végzett, mert nem tellett neki még villamosra sem.

Hírt adnak az újságok olyan királyerdei anyáról is, aki 16-ik gyermekét szülte meg a kórházban és „nincs egy pelenkájuk, nincs egy ingecskéje a babának, s nem tudnak hazajönni a többihez".[26]

Ugyanilyen szomorú, csak talán még megrázóbb az a kép, amelyet a proletár gyermekek sorsáról tár elénk. A gyermekek a nyomortól, a fiatalon végzett munkától elcsigázottak, koravének voltak. A proli gyermekek legtöbbjének „korán, oly korán kijut a robotsors, hogy férfi korára elfárad. A nélkülözés következtében satnya, betegségre könnyen hajlamos, csenevész, szellemileg is elmaradott" írja a Csepeli Őrszem cikkírója. A gyermekek guberálni jártak a szemétdombokra, fát halászni a Dunára, répát szedni a földekre, tuskót ásni télire, hogy a maguk módján hozzájáruljanak a család megélhetéséhez. „Szomorú, hogy itt sok-sok gyermeknek nincsen napsugaras gyermekkora. Együtt küzdenek szüleikkel. Vannak kisgyermekek, akik mindennap megteszik az utat édesanyjukkal a Királyerdőből a budapesti vásárcsarnokig. Összeszedegetik a vasúti kocsikból kihullott burgonyát. Reggel ötkor indulnak, s estefelé érnek haza. Találunk olyan kisfiút is, aki hat esztendeig járta a 2-ik elemi osztályt, de kevesen tudják róla, hogy reggel 4-től tanításig és az iskola után késő estig járja az élet nehéz kenyérkereső útját."[27]

A nyomorgó, az élet gondjaitól agyonterhelt szülők mellett ezek a jobb sorsra érdemes proletár gyermekek jó része szeretet nélkül élte le gyermekéveit. „Sok szülő lelkéből hiányzik a szeretet. Az élet lefagyaszt az arcokról minden örömöt, s így gyermekeik lelkébe sem tudják belemosolyogni az élet boldogságát. Gyermekeiket nem az anyai szó melegével, hanem az indulat vad hevével nevelik."[28] Az egyik anya így szólt kisleánya tanítójához: „Ha nem tanul, csak üsse, amíg rúg." Az ilyen sivár légkörben felnövő gyermekek láttán nem csodálkozhatunk azon, hogy a fiatalkorú bűnözők jórésze ezek közül került ki.

[25] Csepeli Őrszem, 1941. aug. 30. Királyerdő vadonában. I. rész. Márkus Sándor cikke.
[26] Csepeli Őrszem, 1941. dec. 5. Kórházi ágyon.
[27] Csepeli Őrszem, 1941. szept. 6. Királyerdő vadonában. II. rész.
[28] Csepeli Őrszem, 1941. aug. 30. Királyerdő vadonában I. rész.

A nyomor elől, ha felnőnek sem igen van menekvés, mert ezekből került ki apjukhoz hasonlóan a szakképzetlen munkások tömegének egy része, mivel a szakmunkás-képzettség megszerzéséhez nincs kitartás, segíteni kell a szülőknek a nagylétszámú család eltartásában. Ezekről a fiatalokról írta a Csepeli Őrszem: „... jó megfigyelni, hogy a teljesen nincstelenek nagy részének semmi mestersége nincs ... Nehezebben tudnak elhelyezkedni. Legfeljebb éhbérért robotolnak, vagy szemetet túrnak csontért, rongyért."[29]

A cikkíró jól látta a proletárgyermekek keserves sorsát, de következtetése, amelyet a nyomor láttán levon, már korántsem olyan megindító, mint az általa felsorolt tények, és állásfoglalása nagyon jellemző az uralkodó osztályok antiszociális, álszent gondolkodásmódjára: „Gondolhatunk az erkölcsi-szellemi kötöttségtől a rossz nevelésen át sok mindenre. Az alsóbb népréteg, a szegényebb osztály adja a legtöbb gyermeket. Gondolni kell arra, hogy a neveletlen, szellemileg, erkölcsileg, világnézetileg elhanyagolt egyedekből verődik össze a véresszájú falka tömeg. Talán legnagyobb baj maguknak a szülőknek a neveletlensége, lelki sivársága. A lélekmentés első és legfontosabb feltétele, hogy temploma legyen Királyerdőnek."[30] Tehát nem napközi otthon, jó iskola, tisztességes megélhetés, orvos, jó lakás, rendezett kulturált családi élet, munkaalkalom kell, hanem templom. Alázatos, mindenbe belenyugvó embereket nevelni, ez volt a Horthy-rendszer egyik alapelve. Nem az volt a baj, hogy a munkásgyermekek átlagban 5—10 cm-rel alacsonyabbak és 5—10 kilóval könnyebbek voltak a hasonlókorú úri gyermekeknél, s nem is az, hogy a hiányzó centimétereket és kilókat a tőke rabolta el tőlük, hanem az, hogy a vallásos nevelés híján, templom nélkül osztályharcos proletárokká válhatnak.[31]

A gazdasági viszonyok romlásán kívül megkeserítette a csepeli munkások életét a katonai parancsnokok önkénye, a mértéktelenül megnőtt munkaidő és munkaintenzitás. A háború alatt napirenden volt a munkások büntetése, ez különösen 1943-tól, a hadihelyzet rohamos romlásától kezdve fokozódott, amikor a gyári parancsnokság és az igazgatóság csak terror segítségével tudta a fegyelmet fenntartani, az életszínvonaluk romlása miatt elkeseredett munkások között. Büntették a munkást, ha elkésett a rossz közlekedés miatt, ha nem ment be vasárnap dolgozni, vagy selejtet gyártott. Büntették akkor is ha elmulasztotta a terhes légoltalmi szolgálatot. 1944-ben egyszerre 300 munkást állítottak ezért bíróság elé. Különösen a nőknek volt sok megaláztatásban részük. A polgári és katonai vezetők egyaránt állandósították velük szemben a durva és sokszor trágár bánásmódot. A jó munkát, amelyikkel lehetett keresni, „csinos és fiatal nőknek juttatták", a többieknek durvaság jutott.[32]

Nem volt ritka olyan eset sem, amikor a munkásokat tettlegesen is bántalmazták. Óriási felháborodást váltott ki például a WM gyári munkásokból Nagy Sándor Jupiter-üzemi munkás esete, akit a gyári üzemi detektívek súlyosan bántalmaztak. Nagy Sándort azzal gyanúsították, hogy ő vitte el az egyik marógépről eltűnt hajtószíjat. A detektívek kihallgatása alkalmával, mielőtt még egy szót is szólhatott volna, nekiestek, össze-vissza verték és

[29] Csepeli Őrszem, 1941. szept. 13. A proli gyermek.
[30] Csepeli Őrszem, 1941. aug. 30. Királyerdő vadonában I. rész.
[31] *Csákány György:* Ezernyi fajta népbetegség. Bpest, Szikra. 1955. 165. l.
[32] Csepeli Őrszem, 1944. febr. 11. A HÉV és a gyár munkássága.—Csepeli Őrszem, 1944. jun. 16. Erős munkafegyelem a Csepeli Gyárban. — Csepeli Őrszem, 1944. márc. 17. Munkásnők a mai nehéz időben.

a Margit-körúti fogházzal fenyegették meg. A munkások között óriási volt a felháborodás. A minden munkásmegmozdulástól rettegő és a háborús termelés zavartalanságán éberen őrködő Csepeli Őrszem is kénytelen volt felemelni szavát a munkásokkal szembeni brutális bánásmód ellen.[33]

Nagymértékben sújtotta a háború alatt a csepeli munkásokat a mértéktelenül megnőtt munkaidő. A hadiüzemekben, így Csepelen is, a munkaidőt a katonai parancsnokság határozta meg a hadsereg szükségletének megfelelően. Csepelen a háború utolsó éveiben szüntelenül 11 és 12 órát dolgoztak a munkások. Állandósítva volt az ünnep- és vasárnapokon végzett munka is. A gyárban a végtelenségig kiszipolyozták a hosszú munkaidő alatt a háborús élelmiszerfejadag következtében rosszul táplált munkásokat. Az üzemekben a túlfeszített munka eredményeként a munkaidő végefelé már alig lézengtek a munkások. Nem beszélve arról, hogy a legelemibb védőberendezés is hiányzott a műhelyekből. Főleg a meleg munkán dolgozó munkások szenvedtek sokat füsttől, koromtól és mérgező gázoktól, elszívó berendezés hiányában.[34]

A háború alatt meggyorsult munkatempó a balesetek számának növekedésében is megnyilvánult. Amíg 1940-ben ezer munkásra 49.14 baleset jutott, addig 1941-ben már 92,47 baleset, 1942-ben is 88.35 baleset. A súlyos balesetek száma 1942-ben 52,5%-ra növekedett az 1941. évi 42,5%-kal szemben. 1943-ban pedig egyedül szeptember hónapban 544 baleset történt a gyárban, és ebből 275 eset súlyos volt. Főleg a nehéz és veszélyes munkát végző férfiakat érte a baleset, ezt jól tükrözi a baleseti statisztika is. 1941-ben a balesetet szenvedők 90,6%-a volt férfi, 1942-ben ez az arány 89,7%. Az igazgató arról panaszkodott, hogy a hadimunkások és a munkaszolgálatosok a legkisebb sérülés esetén abbahagyták a munkát. Egészen biztosra vehető, hogy ez a jelenség a hadimunkára kényszerített és a végsőkig megalázott emberek ellenállásának egyik formája volt Csepelen.[35]

A csepeli munkások kulturális viszonyaiban a háború alatt nem sok változás történt a korábbi évekhez viszonyítva. Mindössze annyi, hogy a csepeli jobboldali szervezetek erőteljesebben próbálták a munkásokat kulturális téren is befolyásolni. A munkások művelődésének centruma továbbra is a Munkás Otthon volt. A munkás itt olcsó pénzért nyelvet, gyorsírást, műszaki ismereteket tanulhatott és megszerezhette a szükséges politikai ismereteket is a szemináriumokon. Szórakozásukról is a Munkás Otthon gondoskodott. A szórakoztató társasjátékokon (billiárd, rex, sakk, kártya) túlmenően a munkások részére gyakran rendeztek táncmulatságokat vagy műsoros estéket, — a műkedvelő gárda mutatta be műsorát. Műsoruk nagyrészt operettekből állt és csak elvétve vittek színre tartalmasabb darabokat.

Igazi kultúrához, magasszínvonalú előadáshoz, művészi produkcióhoz a csepeli munkások csak nagyon ritkán jutottak. Színháza Csepelnek nem volt. Időnként kisebb, harmadrendű színtársulatok tanyát vertek a „Kultúrházban", de ezek műsorát is, operettek, sikamlós „színművek" és irredenta tendenciájú

[33] Csepeli Őrszem, 1941. máj. 10. Brutális bántalmazás! Elégtételt követelünk. — Csepeli Őrszem, 1941. máj. 10. Az emberméltóság.

[34] Csepeli Őrszem, 1941. márc. 29. A WM gyári kohómunkások bérjavítást kérnek. — Csepeli Őrszem, 1944. jún. 23. Új korszak indul a munkásvédelemben. — Csepeli Őrszem, 1944. máj. 27. Csepeli Távirati Iroda jelenti.

[35] WM Acél és Fémművei Rt. A balesetelhárítási ügyosztály 1940, 1941, 1942. évi jelentése. Pest és Nógrád megye állami Levéltára (a továbbiakban PNL) Pestmegye. Alispán iratok 1943/63872. A Csepeli rendőrkapitányság jelentése az alispánnak.

darabok tették ki.[36] Nem adtak többet a munkásoknak a sűrűn rendezett műsoros és kabaréestek, kivéve egy-két esetet, amikor neves operaénekesek is felléptek.[37]

A munkásokban megvolt a vágy a tartalmasabb szórakozás, a művészi élmény után. Nem az ő hibájuk, hogy csak nagyon ritkán jutottak hozzá. A munkásoknak a magasabb értékű kultúra utáni vágyódását mutatja az a tény is, ahogy a Nemzeti Színház vendégelőadását fogadták. 1943. augusztus 2-án ugyanis a Nemzeti Színház a csepeli Sportcsarnokban „Kanyóné" című színművel vendégszerepelt. Az előadás előtt Major Tamás üdvözölte a közönséget, majd elszavalta Ady Endre egyik költeményét. A női főszerepet Gobbi Hilda játszotta kirobbanó sikerrel. Nagyon tetszett a közönségnek Major Tamás játéka is. A nagyrészt munkáshallgatóság az előadást óriási tetszéssel fogadta és hosszasan ünnepelte a művészeket. Az előadás után a csepeli jobboldal szócsöve, a Csepeli Újság cikkírója is elismerte, hogy „a fizikai dolgozók nemcsak a könnyű látványos sztáros operetteket kívánják, hanem ezeket a művészi játékokat is".[38]

A háború alatt a csepeli jobboldali szervezetek fokozták tevékenységüket annak érdekében, hogy a munkásokat ideológiájuk bűvkörébe vonják. A gyári szabadidő-mozgalom irányítása, valamint a munkások nacionalista-irredenta nevelése céljából létrehozták a gyár kulturális-szociális osztályát.

A kulturális-szociális osztály télen egész sor különböző színvonalú és tárgyú tanfolyamot rendezett a munkások számára. Volt analfabéta-tanfolyam ingyen, elemi ismeretterjesztő tanfolyam havi 10 P-ért, polgári iskolai előkészítő tanfolyam havi 50 P-ért, kereskedelmi szaktanfolyam 120 P-ért, ezenkívül gyorsírás, gépírás, nyelvtanfolyam, szabás-varrás és még vagy tízféle egyéb tanfolyam. Amellett, hogy a munkásokat egész sor hasznos dologra megtanították, a tanfolyamok mind azt a célt szolgálták, hogy a munkásokat a Munkás Otthonból elvonják és a jobboldali szervezetek helyiségébe szoktassák, ahol igyekeztek őket a rendszer számára megnyerni.[39]

Ezek a tanfolyamok csak kis részben érték el céljukat, mert nagyon kevesen látogatták, pl. 1941-ben az összes tanfolyamoknak mindössze 100 hallgatója volt. Ebben azonfelül, hogy a munkások jó része idegenkedett a jobboldali szervezetektől, a tanfolyamok drágasága is közrejátszott. A munkások az általános drágaság, az alacsony bérek mellett nem tudták a drága tanfolyamokat megfizetni. Márpedig éppen az általános műveltséget vagy szakképesítést adó tanfolyamok voltak drágák. A többi viszont nem nagyon érdekelte a munkásokat.[40]

Az ismertetett tanfolyamokon kívül a gyár „szabadegyetemi előadássorozatot" indított. Ezek az előadások katonai, politikai, egészségügyi, etikai tárgykörből merítették anyagukat. Céljuk a munkások antimarxista szellemben történő nevelése volt. Az előadásokat 30 filléres napijeggyel lehetett látogatni. Az előadások ilyen címeket viseltek: „Az ellenséges propaganda és az ellene való védekezés. A balesetek okairól és kihatásairól. Nép és intelligencia.

[36] Csepeli Őrszem, 1941. júl. 12. Hírek. Színház.
[37] Csepeli Újság, 1941. máj. 7. Hangverseny a WM Sportcsarnokban.
[38] Csepeli Újság, 1943. júl. 29. Községi kis hírek. — Csepeli Újság, 1943. aug. 5. A Nemzeti Színház Csepelen.
[39] Csepel-gyári szabadidő közlemények, VIII. évf. 1944. szept. 1. 34. sz. Tanfolyamok.
[40] Uo. — Csepeli Újság, 1941. okt. 9. Népművelési tanfolyamok megnyitása.

Származás és átöröklés. Az új magyar levente eszmény stb."[41] Ennek a tanfolyamnak sem volt sok munkás hallgatója, inkább az értelmiség látogatta. 1942-ben a „szabadegyetem" záróünnepélyén a gyár kulturális és szociális osztályának vezetője is elismerte, hogy„ nem minden úgy ment, ahogy programjában szerette volna", ezért a „mostoha viszonyokat" okolta.[42]

A nők befolyásolása és a Szociáldemokrata Párt nőmozgalmának ellensúlyozására Weiss Edit bárónő létrehozta Csepelen a „női munkásotthont". Itt a nők szabni-varrni, gép- és gyorsírni tanultak, énekszámokat, szavalatokat és magyar táncokat tanultak be. Ezenkívül a helyi jobboldali politikusok „kiválóságai" tartottak politikai-ideológiai jellegű előadásokat. Hogy milyen eredményt ért el ez a mozgalom, azt forrás hiányában nem tudjuk megállapítani.[43]

Csepelen a háború utolsó éveiben a munkásifjúság megnyerése céljából a pedagógusok kezdeményezésére gimnáziumi előkészítőket és esti gimnáziumot szerveztek. Ezek állami segítség nélkül működtek, a hallgatók tandíjából tartották fenn magukat. Beiratkozhatott minden fiatalember, aki polgári iskolai végzettséggel rendelkezett.[44]

Műveltségi monopóliumát azonban Csepelen sem adta fel az uralkodó osztály. A tanfolyam és gimnázium elvégzésének lehetősége csak porhintés volt a munkások szemébe. Villámhárítónak használták a munkásifjúság mérhetetlen tanulási vágyának levezetésére. Az előkészítőt ugyanis a munkásifjúság egy része még csak nagy nehézségek árán megfizette, bár itt is óriási volt a lemorzsolódás, 1943-ban pl. 42 fővel indultak és mindössze 20-an vágtak neki a különbözeti vizsgának.[45] A gimnáziumi tandíjat azonban már csak egyes munkásarisztokrata vagy több keresővel rendelkező családok gyermekei tudták megfizetni. A többi munkásfiatal egyszerűen képtelen volt a gimnázium elvégzéséhez szükséges költségeket előteremteni. A beiratási díj ugyanis 20 pengő volt, a tandíj havi 30 pengő, a vizsgadíj 200 pengő volt, tehát egy osztály elvégzése kb. 500 pengőbe, az érettségi 2000 pengőbe került. Ez havi 80 pengő törlesztést jelentett, amit a 150--200 pengős keresetek mellett lehetetlen volt egy munkásnak megfizetni.[46] Hiszen Csepelen annyira nagy volt a szegénység és a munkások annyira nem tudtak a művelődésükre pénzt áldozni, hogy 1944-ben a könyvnapon mindössze 300 könyv kelt el Csepelen.[47] Hogyan tudott volna a munkás havi 80 pengőt iskoláztatására fordítani.

Valójában a gimnázium elvégzése a havi 80 pengőnél is többe került, mert ez csak a vizsga és tandíj, de hol vannak még a könyvek, tanszerek. Egy csepeli „középpolgár" apa kiszámította, hogy fia egyetlen gimnáziumi esztendőben 2042.80 pengőjébe került. Ebbe beleszámította a különórákra és a nyelvtanulásra fordított költséget is. A nyolc gimnázium elvégzése, vagyis az érettségi megszerzése pedig 16.984 pengőbe került. Ez az összeg maximális számítást tartalmaz, nem tükrözi, hogy volt tandíjkedvezmény, sőt mentesség is. De mindezt leszámítva is a tandíj és a tanulással járó költségek nagyon magasak voltak, a munkások többsége nem tudta megfizetni. Hiszen ennek

[41] Csepeli Újság, 1942. ápr. 9. WM-gyári tanfolyamok.
[42] Csepeli Újság, 1942. máj. 21. Záróünnepély.
[43] Csepeli Őrszem, 1943. febr. 26. Női munkásotthon.
[44] Csepeli Őrszem, 1943. jan. 1. Gimnáziumi tanfolyam munkások részére.
[45] Uo.
[46] Csepeli Őrszem, 1943. márc. 5. A munkásifjúság problémája.
[47] Csepeli Őrszem, 1944. jún. 9. Csepeli Távirati Iroda jelentése.

az apának évi 8400 pengő volt a jövedelme, mégis nehezére esett a taníttatás.[48]

A csepeli munkások életkörülményeit a rossz gazdasági és szociális viszonyokon kívül nagyban megrontották a kormány terrorintézkedései, melyeket az ország hadbalépése után foganatosítottak. Elrendelte a kormány a gyülekezési tilalmat, megszigorította a statárium-rendeleteket, felállította a Vezérkari Főnökség külön bíróságát, amelynek ítéletei ellen nem lehetett fellebbezni; a hadbíráskodást kiterjesztette a polgári lakosságra is; különleges intézkedéseket hozott a szabotázs és sztrájk ellen; üzemi fogdákat létesítettek; növelték a rendőrség és csendőrség létszámát; kiépítették a besúgó hálózatot. Propaganda gépezetét a kormány teljes egészében a szovjetellenes uszításra, a kommunisták gyalázására használta fel. Mindez fékezte a munkások gazdasági és politikai harcát a jobb megélhetésért, a demokratikus szabadságjogokért és végső soron a munkások életkörülményeinek romlásához vezetett.

A kormány háborús terrorintézkedései, a különben is gyér demokratikus szabadságjogok megnyirbálása, a munkás-szervezetek működésének korlátozása a jobboldali szervezetek munkáját segítette elő. Így volt ez Csepelen is, ahol a jobboldali szervezetek nagyszabású szervező és agitációs munkát fejtettek ki, a község valamennyi társadalmi rétegét befolyásuk alá kívánták vonni. Azon munkálkodtak, hogy háborús, antikommunista, irredenta politikájuknak minél több hívet toborozzanak a községben. Elmondhatjuk, hogy a „keresztény és nemzeti úri középosztályhoz" tartozó csepeli kereskedőket, iparosokat, tisztviselőket, katonatiszteket stb. sikerült megnyerniök eszméik számára.[49]

A csepeli jobboldali szervezetek a munkásokra is kivetették hálójukat. Munkájuk a munkások fasiszta szellemben történő átnevelésére, a háborús termelés zavartalanságának biztosítására, a baldolali mozgalmak, illetve szervezetek elszigetelésére és ellensúlyozására, az uralkodó osztály munkás tömegbázisának megteremtésére irányult. Az 1938–1940 közepéig tartó konjunktúra és a bécsi döntések hatására a csepeli munkások egy része, főleg az elmaradott és fiatal munkások a jobboldali álszocialista szervezetek, köztük a nyilasok befolyása alá került. A nemzeti munkaközpontban, a Női Munkás Otthon ban, az Egyházi Munkás Szakosztályban, a Keresztény Munkásifjak Országos Szövetségében munkások is tevékenykedtek. A nyilas pártnak is voltak munkás tagjai szépszámmal Csepelen. A Nyilas Párt megerősödését mutatta az a tény is, hogy 1941 júniusában Szálasi Ferenc is ellátogatott Csepelre, ahol hívei virágesővel fogadták.[50]

A jobboldali szervezetek a háború alatt a munkásokkal szembeni politikájuk homlokterébe a háborúra való mozgósítást, a haditermelés biztosítását állították. Mániákusan féltek minden munkásmegmozdulástól, minden ilyen alkalomkor gyalázkodó cikkek tömegét jelentették meg a kezükben levő újságokban. A háború utolsó éveiben, amikor már a munkásosztály nagy

[48] Csepeli Őrszem, 1942. aug. 14. Mibe kerül egy diák a bölcsőtől az érettségiig.

[49] Csepeli Őrszem, 1944. jún. 9. Magyar kötelességtudás. — Uo. 1944. jún. 2. Munkás szemmel. — Csepeli Újság, 1944. febr. 17. Az idő sodrában. — PNL Pestmegye Csepel-szolgabírói kirendeltség 2130/1944. Bolsevista kiállítás rendezése Csepelen.

[50] Csepeli Őrszem, 1941. jún. 28. Szálasi Ferenc Csepelen. Uo. 1943. febr. 12. A csepeli nyilasok vezetőjét 8 hóra ítélték. Csepeli — Őrszem, 1943. febr. 19. Hírek. — H. L. H. M. I. tétel, Elnöki Osztály 27162 alapszám, iktatószám 28.921. Helyzetjelentés 1943. IV. 19-ről, illetve IV. 16-ról. Jobboldali mozgalmak.

része Csepelen is kiábrándult a háborús politikából, nem utolsósorban a német és magyar hadseregnek a fronton elszenvedett veresége és a belső ellátási nehézségek és életszínvonal romlás következtében, nagyarányú demagógiához folyamodtak a munkások között. Mindennap a munkások és munkásnők nehéz életéről, a rossz kereseti viszonyokról, az inséges lakáshelyzetről, a tűrhetetlen egészségügyi állapotokról, az ellátás nehézségeiről cikkeztek. Úgy csináltak, mintha a munkások életkörülményeinek megromlásához semmi közük sem volna és a háborúról sem tehetnének. A háborúról mint elkerülhetetlen szükséges rosszról beszéltek, a munkások sanyarú sorsáért pedig — teljesen elkódósítve a dolgot — a „múlt bűneit" tették meg felelősnek.[51]

A csepeli munkások zömét a jobboldali szervezetek minden igyekezetük ellenére sem tudták megnyerni a maguk számára. Azok a munkások, akik a kezdeti háborús sikerektől és a területgyarapodással együttjáró nacionalista propagandától megszédültek, 1941 után fokozatosan kiábrándultak a háborús politikából. A munkások nagy tömegéhez viszonyítva elenyészően kevés volt azoknak a munkásoknak a száma, akik sorsukat végleg a jobboldali szervezetekhez kötötték. A háborúból kiábrándult munkások zöme passzív magatartást tanúsított, de rokonszenvvel figyelte a kommunisták és a szervezett munkások akcióit, amelyek a háború minél előbbi befejezését célozták.

A csepeli szociáldemokrata és szervezett munkások kezdettől fogva ellene voltak a háborúnak és a kommunisták ösztönzésére cselekvően részt vettek a fasizmus elleni harcban, a háború befejezése és a független demokratikus Magyarország megteremtése érdekében. Már Magyarországnak a második világháborúba történő belépését megelőzően a Szociáldemokrata Párt nagyarányú szervező munkát fejtett ki Csepelen és környékén. Újjászervezték a Budapest-környéki Végrehajtó Bizottságot, melyet Csepelen Ivanics István jobboldali szociáldemokrata képviselt. Rendezék a párt sorait, pontos kimutatást végeztek a tagsárgól: a Szociáldemokrata Párt csepeli szervezetének 112 fizető tagja volt. Fokozták a szervező és agitációs munkát a gyárban is, bár ez szigorúan tilos volt.[52] A szigorú katonai fegyelem ellenére 1941. február 19-én a durva-hengerde 45 dolgozója bérkérdés miatt sztrájkba lépett. A reggel kezdődött sztrájk még a délelőtt folyamán véget ért a katonai terror miatt, de ebben az időben, amikor a sztrájk büntetendő cselekménynek számított, a csepeliek munkabeszüntetése nagyhatású, bátor tett volt.[53] Nem is maradt hatástalan a katonai parancsnokság előtt: attól tartott, hogy a 15 000 embert érintő szénhiány miatt keletkezett zúgolódást a baloldal a munkások közötti agitációra használja fel.[54]

A háború kitörését közvetlenül megelőző időszakban a Szociáldemokrata Párt csepeli szervezetében különösen az ifjúság mutatott nagy aktivitást.

[51] Csepeli Őrszem, 1943. márc. 5. A munkás ifjúság problémája. Uo. 1942. dec. 4. Gyerekek a vízparton. Uo. 1944. márc. 17. Munkásnők a mai nehéz helyzetben. Uo. 1943. okt. 30. Egység a hadiüzemben. Uo. 1944. szept. 29. A gyár munkásai és a kenyér mellé való. Uo. 1944. máj. 20. Őszinte beszéd. Uo. 1943. okt. 30. Munkaügy. Uo. 1943. szept. 3. Ki fog ezekre a kérdésekre felelni. Uo. 1943. júl. 2. Munkás és szociális kérdései

[52] P. I. Arch. Az SzDP csepeli szervezete iratai 1938 — 1943. Ivanics István csepeli párttitkár levele a taglétszámról és a tagdíjfizetésről a környéki titkárságnak. Csepeli Őrszem, 1941. máj. 10. Mi van a WM gyár egyes üzemeiben; Avagy a szociáldemokraták terrorizmusáról.

[53] PI. Arch. WM gyári iratok. A XII. 2/1922/4. Napló.

[54] H. L. H. M. elnöki. III. csop. főnökség. I. tétel 1941. 6604 alapszám. A WM gyári szénszünet miatt a munkások nyugtalankodnak.

Ez annak volt köszönhető, hogy az őket irányító szerv, az Országos Ifjúsági Bizottság a kommunisták irányítása alatt működött. A csepeli ifjúmunkások 1941. június 4-én és 6-án a Munkás Otthonban hatósági engedély nélkül gyűlést tartottak. A gyűlésen Csepi Erzsébet, a Hazai Fésüsfonógyár munkásnője felszólalásában kifejtette, hogy 1920-ban a nemzeti szocialitsa és fasiszta irányzat került uralomra Magyarországon és a munkásosztálynak törekedni kell megbuktatásukra. Erős agitációs tevékenységet fejtett ki az ifjúság között Viczián Sándor ifjúmunkás is, a Csepeli Repülőgépgyár munkása. A rendőrségi jelentés szerint Csepi Erzsébet tagja volt a Természetbarátok Turista Testületének is, „akik csaknem valamennyien egyúttal kommunisták is".[55]

1941. június 6-tól július 16-ig a csepeli szociáldemokrata ifjúság számára továbbképző előadásokat tartottak a Munkás Otthonban. A szemináriun keretében az egyik előadó a szakszervezeti harc eszközeként a sztrájkot, szabotázst és bojkottot jelölte meg.[56]

Június hó 17-én este a Munkás Otthonban a Szociáldemokrata Párt budapesti kiküldötte, Wiener Tibor ugyancsak engedély nélkül előadást tartott. Ezen ismertette a zsidótörvény embertelenségét, síkraszállt eltörléséért és kifejtette a munkások előtt az osztályharc marxista elméletét. Majd utalt a küszöbön álló, Szovjetunió elleni háború lehetőségére. Felszólította a munkásokat, hogy amennyiben a hitleri Németország megtámadná a Szovjetuniót, akkor a munkásoknak a világ első proletárállama mellett van a helyük, mert ez a háború a munkások felszabadulását segíti elő.[57] Wiener csepeli előadása abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy a háború kérdésében szembenáll a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek ebben az időben folytatott politikájával. Amikor ugyanis Németország megtámadta a Szovjetuniót, körrendeletben kötelezték a párttitkárokat, hogy lépjenek fel a sztrájkhangulat ellen és július 1-én a Népszavában fegyelmezett magatartásra és buzgó munkára hívták fel a munkásokat. A csepeli szocialista munkások gyűlésén többek között felszólalt Kalamár József, a csepeli kommunista pártsejt tagja is, aki a tőke elleni harcra buzdította munkástársait.

A Szovjetunió elleni háború megindulása és Magyarország belépése e háborúba új feladatok elé állította a Kommunista Pártot. A Központi Bizottság kimondta, hogy a német fasizmus az összes néprétegek legfőbb veszedelme, a Szovjetunió elleni háború megszüntetése az egész magyar nemzet érdeke. Ezért a párt fő feladatának Magyarországnak a német imperializmus igája alól történő felszabadítását, a német hadseregnek az országból való kiűzését, a Szovjetunió ellen viselt háború megszüntetését tekintette. Ez a fő-célkitűzés, mely a független és demokratikus Magyarország kivívását célozta, megkövetelte a német fasizmussal való szakítást, a háborúból való kilépést. Ezzel egyidőben a Kommunista Párt a független és demokratikus Magyarország megteremtése érdekében az összes osztályok és pártok össze. fogását javasolta. A Központi Bizottság helyesen megállapított politikája alapján meginduló munka mindenhol nagy eredményeket hozott.

[55] PI Arch. B. M. VII. res. 1941—7—11384. A M. Kir. Honvéd vezérkar főnökének átirata a budapesti rendőrfőkapitányságnak a marxista pártok tevékenysége tárgyában.
[56] Uo.
[57] Uo.

A háborúba való belépés után a csepeli kommunisták is a Központi Bizottság által megjelölt politikát folytatták, a helyi szociáldemokrata párt többségében baloldali munkástagjaival, valamint a szervezett munkásokkal összefogva elhintették a munkások között a Szovjetunió győzelmébe vetett hitet. Olyan közhangulatot teremtettek, hogy a munkások az utcán és a vendéglőkben nyíltan arról beszéltek, hogy a Szovjetunió megnyeri a háborút.[58]

Nagyarányú kampányt indítottak annak érdekében, hogy a munkások belépjenek a Szociáldemokrata Pártba. A műhelyekben a szekrényekben belépési nyilatkozatot hagytak egy cédula kíséretében, melyben felhívták a munkásokat, hogy a Szociáldemokrata Pártban a helyük.[59] Nagy súlyt fektettek az ifjúság között végzett szervezőmunkára is. Ennek eredményességét mutatta az a tény is, hogy 1941 szeptemberében négy ifjúmunkás az Internacionálét énekelve haladt a csepeli utcákon, a csepeli „úri középosztály" nem kis megbotránkozására.[60]

A kommunisták és a velük együttműködő szociáldemokrata és szervezett munkások kihasználva a közellátás nehézségeit, a sorbanállások alkalmával szüntelenül a háborús politika ellen agitáltak, és hogy nem eredménytelenül, azt mutatta a csepeli fajvédőknek a „nemzetellenes suttogókra" szórt dühe, valamint az a tény, hogy 1941 szeptember első hetében a zsír- és húshiány miatt elégedetlen embereket a baloldali munkások – valószínűleg kommunisták – csoportokba tömörítették és tüntető felvonulást rendeztek a községháza elé, jobb közellátást követelve.[61]

A tüntetés megdöbbentette a háborús politika csepeli híveit. A „Csepeli Újság" kíméletlen elbánást kér a „lázítók" ellen. Megállapítja, hogy a sorbanállók és a munkások között végzett propaganda mindig „ugyanolyan tendenciát mutat". „Lázítanak az ország rendje ellen, szidják a kormányt, a megyét, a kezüket rázzák a városi és községi vezetők felé. Lázítanak a sorbanállás, a barna kenyér miatt."[62]

A csepeli kommunisták és a velük együtt dolgozó szocialisták éjjelente sarlót-kalapácsot rajzoltak, illetve festettek a csepeli házak falára. A műhelyekben pedig háborúellenes röplapokat terjesztettek.[63]

A baloldali munkások aktivitása nyugtalansággal, de egyúttal végtelen dühvel töltötte el a csepeli jobboldali szervezetek tagjait és a község vezetőit. Miután a kommunista pártsejt elérhetetlen volt számukra, a munkások látható pártja, a Szociáldemokrata Párt munkájának megbénítására törekedtek. A jobboldali szervezetek kampányt indítottak a Szociáldemokrata Párt betiltása érdekében. A „Csepeli Őrszem", méltóan fasiszta jellegéhez, követelte, hogy „szüntessék meg Magyarországon azonnal azt a pártot, amelynek eszméje, célja és világnézete élesen ellentétben áll a keresztény magyar világnézettel". Mondván, hogy 1919-ben a csepeli szociáldemokraták élen jártak a Tanács-

[58] Csepeli Őrszem, 1941. júl. 12. A marxisták „vésztörvényszéke". Szervezkedik a gyárvárosban Judea népe.

[59] Uo.

[60] Csepeli Újság, 1941. szept. 18. Hírek. — Csepeli Őrszem, 1941. szept. 30. Internacionálét énekelt.

[61] Csepeli Újság, 1941. szept. 18. Osztjuk a munkásember véleményét. Uo. Kiméletlen elbánást a nemzetellenes suttogókra.

[62] Uo.

[63] Csepeli Őrszem, 1941. júl. 12. A marxisták „vésztörvényszéke". Uo. 1941. aug. 30. Sarló és Kalapács.

köztársaság kivívásában, most pedig Csepelről kell kiindulni egy akciónak, mely a párt megszüntetését célozza.[64]

1941 folyamán a tömegek között alulról kifejlődött munkás-egységfront hatására a baloldali szociáldemokrata vezetők is magukévá tették a munkásegység és a demokratikus nemzeti egység politikáját. Ennek bizonysága volt a „Népszava" karácsonyi száma, mely kiállt a munkásegységért, a munkás-paraszt szövetségért és a nemzeti függetlenségért történő összefogásért.

1942 januárjában az előző évben elért eredmények alapján a kommunisták memorandumot juttattak el az SzDP baloldali vezetőihez, melyben a két munkáspárt közös akcióját javasolták. A kommunisták a munkás-paraszt tömegek szervezését, nagyobb tüntetések és szabotázsakciók végrehajtását javasolták. Az SzDP baloldali vezetői elfogadták a memorandumot az együttműködés alapjául, de a közös szabotázsakciókat és a két párt közös bizottságának létrehozását nem.

A KMP sikeres harcát mutatta az illegális központi lap, a „Szabad Nép" kiadása, a Magyar Történelmi Emlékbizottság megszervezése, mely a németellenes politikusokat, írókat, művészeket és más közéleti személyiségeket tömörítette.

A csepeli baloldali munkások a kommunisták vezetésével 1942-ben is sikeresen folytatták — részben központi irányítással — az 1941-ben megkezdett harcot, melyen a központi irányítás jelei is megtalálhatók voltak. A baloldali és kommunista munkások agitációja elsősorban az ifjúság körében volt sikeres. Annak ellenére, hogy a honvédelmi miniszter elrendelte, hogy a leventék politikai pártnak, szakszervezetnek nem lehettek tagjai és ezek helyiségeit nem látogathatják, a leventeköteles ifjúság tömegesen látogatta a Munkás Otthont. 1942. március 15-e alkalmából pedig nagyon sok levente hordta a Magyar Történelmi Emlékbizottság által kiadott Petőfi jelvényt, amely a jobboldali politikusok szerint „inkább Lenin ifjúkori képmását mutatta".[65] A csepeli kommunistáknak az ifjúság között végzett felvilágosító munkájának lehet betudni azt is, hogy a munkásfiatalok feltűnő mértékben szabotálták a leventefoglalkozásokat. Emiatt a csepeli kapitányság büntetőbírója tömeges elmarasztaló ítéletet hozott 1942-ben a leventék ellen.[66]

A csepeli szociáldemokrata és szervezett munkások a rendszer elleni néma tüntetésre, a Szovjetunió melletti szimpátia-tüntetésre használták ki egyik társuk temetését. A temetésre ugyanis a munkások sarló-kalapácsos vörös lobogó alatt vonultak fel a csepeli úri társadalom nem kis megrőkönyödésére. A „Csepeli Őrszem", a csepeli fasiszták sajtóorgánuma a zászlóvivők internálását, a lobogó elkobzását és elégetését követelte.[67]

Az év végén, annak ellenére, hogy a Kommunista Pártot a nagyarányú letartóztatások és Rózsa Ferenc, valamint Schönherz Zoltán elvesztése révén súlyos veszteség érte, Csepelen nagyarányú röpiratszóró kampányt szerveztek a kommunisták. November közepén és december 2-án a WM-gyár közelében és a Királyerdőn a röpiratok százait szórták el. A röplapok leleplezték a kormány terror-politikáját, felemelték szavukat a háború ellen, követelték Ma-

[64] Csepeli Őrszem, 1941. júl. 19. Történelmi parancs, — Csepeli Újság, 1941. dec. 25. A Munkásotthonok kisajátítása és a Szakszervezetek kizárása.
[65] Csepeli Újság, 1942. júl. 24. Olvasóé a szó. A Petőfi jelvényes leventékről.
[66] Csepeli Őrszem, 1942 aug. 7. Heti krónika
[67] Csepeli Őrszem, 1942. júl. 10. Sarló-kalapácsos vöröslobogó egy temetésen.

gyarország kilépését a háborúból és megemlékeztek a kivégzett Schönherz Zoltánról. Különbékét követeltek a Szovjetunióval.[68]

A Csepelen terjesztett röplapokat kézisajtó útján állították elő, s a következő jelmondatokat tartalmazták: „Ki a katonai parancsnoksággal a gyárból! Elég volt a hitlerkosztból! Békét a Szovjettel!"[69]

1942. december 15-én éjjel Pesterzsébeten és Csepelen az utcákat és házak udvarait ismét röpiratokkal szórták tele a kommunisták. A sarló-kalapácsos rajzzal ellátott röpiratok fő jelmondata a „Békét, Kenyeret, Tüzelőt!" volt és a háború miatt bekövetkezett rossz élelmezési viszonyokkal foglalkozott.[70]

A munkások között végzett agitációs munkában a csepeli kommunistákat a Kossuth-rádió is segítette, melyet a Kommunista Internacionálé határozata szerint a Szovjetunióban élő magyar kommunista emigráció szervezett meg 1941 szeptemberében. Adásaiban többször is foglalkozott Csepellel, és a hadiüzem megbénítására, szabotázsra szólította fel a munkásokat. Toulon és Csepel című adásában párhuzamot vont a francia és a csepeli munkások magatartása között. Megállapította, hogy a francia munkások inkább felrobbantották a flottát és a hadiüzemeket, de nem adták a németek kezére. „A csepeliek viszont többségükben a németeknek termelik a hadianyagot, annak a német fasizmusnak, mely Magyarországnak és a munkásságnak a legveszedelmesebb ellensége."[71]

A Kossuth-rádiót sokan hallgatták Csepelen, és adásai nagy visszhangot keltettek a munkások között. Az egyik adás egy csepeli vasmunkás levelét ismertette, aki kijelentette, hogy „sokan hallgatjuk Csepelen a Kossuth-rádiót és mondhatom mindnyájunk szívéből beszéltek, amikor azt mondták, hogy a hadianyagtermelés csökkentése, lazítása, megbénítása nemzetmentő feladat". Kijelentette továbbá az adás szerint a levélíró, hogy „a tanácsaikat is megszívleljük, tudunk mi még több módszert is arra nézve, hogyan kell szabotálni". A levélíró felhívja a munkások figyelmét, hogy a szabotázs mellett tömegmozgalomra is szükség van. Olyan közhangulatot kell a gyárban teremteni, hogy mindenki örüljön annak, ha egy gép elromlik és az összes munkás fedezze a szabotálókat.[72] Szabotálásról azonban ekkor, 1942-ben még nem tudunk, a rendelkezésre álló adatok szerint ez csak a háború utolsó éveiben fordult elő Csepelen. Ettől függetlenül a Kossuth-rádió hathatós segítője volt a csepeli kommunisták harcának is.

A következő, 1943-as évben a csepeli kommunisták és baloldali munkások nagy áldozatkészséggel, a korábbinál még nagyobb intenzitással harcoltak a Horthy-fasizmus ellen. Munkájukat segítette a német fasisztáknak a szovjet fronton: Sztálingrádnál, Orelnél, Kurszknál elszenvedett nagyméretű veresége és a 2. magyar hadseregnek Voronyezsnél történt megsemmisülése. Ezek az események külpolitikai téren a Németország elleni koalició megszilárdításához, a második front megnyitásához, Olaszország elfoglalásához, a megszállt ország-

[68] PI Arch. Baloldali összesítő 1942. dec. 11. A m. kir. csendőr nyomozóosztálynak parancsnoksága által kiadott heti összesítő jelentés. Kommunisták.

[69] Uo.

[70] PI. Arch. Baloldali összesítő 1942. dec. 18. Kommunista Párt.

[71] H. L. Kéziratok, tanulmányok, 206. csomó 1942. XII. 1. Kossuth-adó magyar adása. Toulon és Csepel.

[72] H. L. Kéziratok, tanulmányok, 206. csomó 1942. II. 10. Kossuth-rádió adása. Szabotázs és tömegakció.

gok nemzeti felszabadító mozgalmának megerősödéséhez, a Németország vezette blokk bomlási folyamatának megindulásához vezettek. Belpolitikában pedig azt eredményezték, hogy a dolgozó tömegek előtt feltárultak a háború borzalmai és a legtöbb ember előtt nyilvánvalóvá vált a háborús politika csődje. A dolgozók megismerték a frontok valóságos helyzetét, és a továbbiakban már nem igen hittek a haditudósításokban.

A háború menetében bekövetkezett változás a magyar uralkodó osztályokat politikájuk változtatására kényszerítette. A sajtóban elhallgattak a németek dicsőítésével és megkezdődtek a mentegetőzések. Egyidejűleg működésbe léptek az uralkodó osztályok angol—amerikai orientációs körei. A háborút azonban továbbfolytatták, sőt gazdaságilag méginkább kiszolgálták Németországot. A Kállay-kormány külpolitikájának lényege: a fasiszta hadsereg oldalán harcolni mindaddig, amíg — várakozásuk szerint — az angol-amerikai csapatok meg nem szállják Magyarországot.

Olaszország 1943 szeptemberében bekövetkezett kapitulációját megelőzően a magyar kormány is erőteljesebb lépésekre szánta el magát. Augusztusban titkos fegyverszüneti tárgyalásokat kezdtek és, szeptember 9-én — ugyancsak titokban — előzetes fegyverszüneti megállapodást kötöttek. Vállalták, hogy Magyarország feltétel nélkül kapitulál Anglia és az Egyesült Államok előtt, de a megállapodást nem hozzák előbb nyilvánosságra, csak amikor az angol—amerikai csapatok a határt elérik. Az előzetes megállapodás értelmében Magyarország kötelezte magát, hogy csökkenti a gazdasági és katonai együttműködést Németországgal, és ellenáll minden német megszállási kísérletnek.

A megállapodást a magyar uralkodó osztályok nem tartották be. A háborúból való kiugrás végrehajtására létrehozták ugyan mindenféle irodákat, de valójában térdet-fejet hajtottak Németország előtt. Fokozták a kivitelt és a hadiszállításokat.

Belpolitikájában is kettősség jellemezte a kormány politikáját. Egyrészt fokozta a terrort a kommunista mozgalom és a munkás-paraszt tömegek ellen, másrészt szabadabb tevékenységet engedett a legális ellenzéki pártoknak abból a célból, hogy a függetlenségi mozgalom jobb szárnyát leszakítva, a kormány mellé állítsa. E politika következtében az eddigieknél nagyobb szerepet kapott a Független Kisgazda Párt, amelyen keresztül a kormány a parasztságot akarta megnyerni a rendszer számára. Ezenkívül a nyugati hatalmak felé tett lépések belső alátámasztására is fel kívánta használni a legális ellenzéki pártokat.

A megváltozott politikai helyzetben 1943 szeptemberében a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazda Párt szövetséget kötött. A szövetségnek volt németellenes tartalma is, de a két párt jobbszárnya nem kívánta a Horthy-rendszer megdöntését. Ugyanakkor a két párt szövetségének volt egy olyan törekvése is, hogy a Kommunista Pártot kirekesszék a háborúellenes mozgalomból és annak vezetéséből. E törekvést a kormány is támogatta, a burzsoá befolyást igyekezett erősíteni a népfrontmozgalomban. A Kommunista Párt munkája viszont arra irányult, hogy a mozgalom lépjen túl a legális kereteken és illegális harci mozgalommá épüljön ki.

1943 elején a Kommunisták Magyarországi Pártja az elért sikerek ellenére is nehéz helyzetbe került. A nagymérvű letartóztatások a baloldali munkások és szakszervezeti funkcionáriusok munkaszolgálatra történő behívása hátrányosan befolyásolta a kommunisták tevékenységének hatékonyságát. A kormány új, módosított belpolitikája következtében a párt kapcsolata a legális

ellenzéki pártokkal megszakadt, a jobboldal került bennük előtérbe, a baloldal pedig nem mert a kommunistákkal kapcsolatot tartani. A párt ilyen körülmények miatt nem tudta kellőképpen kihasználni és fokozni a háború fordulata után bekövetkezett háborúellenes hangulatban rejlő lehetőségeket. Ezért a Párt Központi Bizottsága elhatározta, hogy a párt nevét Békepártra változtatja. Ezzel a megoldással a pártot kívánták elrejteni a rendőrség elől, azonkívül meg akarták könnyíteni az együttműködést a párt korábbi szövetségeseivel.

A megvalósítás 1943 májusa után következett be, amikor a Kommunista Internacionálé feloszlatásának híre kedvező alkalmat teremtett a párt számára ahhoz, hogy elhitesse a hatóságokkal a KMP feloszlatását. A Központi Bizottság elhatározta, hogy elhíresztelik a párt feloszlását és néhány hétig tartó konspirációs szünet után a párt Békepárt néven megkezdi munkáját. A névváltoztatás, a párt feloszlatásának elhíresztelése mégsem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A hatóságok előtt gyorsan világossá vált, hogy a Békepárt mögött a kommunisták dolgoznak, és a kommunisták rendőri üldözése nem szűnt meg. Ennek ellenére e párt újra meginduló áldozatos munkája rendkívül megnövelte a kommunisták befolyását. Számos haladó, a nemzeti érdekeket őszintén képviselő polgári politikus kapcsolatot keresett a kommunistákkal. Meghiúsult a kormánynak az a törekvése, hogy a kommunisták kirekesztésével saját befolyása alá vonja a háborúellenes mozgalmat. E mozgalom éppen a baloldal erősödésével fejlődött tovább.

A kommunisták munkájában országosan megmutatkozó nehézségek Csepelen kevésbé éreztették hatásukat. A német és magyar csapatok fronton elszenvedett veresége következtében létrejött háborúellenes hangulat, a közellátás rosszabbodása kedvező feltételeket teremtett a kommunisták és baloldali elemek munkájának. Ezt a munkát az segítette elő, hogy a Szociáldemokrata Párt csepeli szervezetében nagyszámú olyan munkás volt, aki kommunista elveket vallott, és ezek aktív támogatói voltak a kommunisták munkájának. E tényezők a csepeli baloldali mozgalom erősödését és hatékonyabbá válását idézték elő.

A gyárban és a községben sikerült olyan hangulatot kelteni, hogy a fasiszta Németország és szövetségeseinek veresége nem vezet nemzeti katasztrófához, ahogy azt a háború hívei és a jobboldali pártok el akarták hitetni a munkásokkal. A nagy erővel megindult nyilas pártszervező munka ellensúlyozása céljából a kommunista és baloldali munkások széleskörű kampányt indítottak a gyárban. A baloldali munkások egyenként beszéltek a munkásokkal és lebeszélték őket a nyilas pártba történő belépésről. Annak ellenére, hogy a nyilasok ruhát, cipőt, több fizetést ígértek a belépőknek, és fenyegetéstől sem riadtak vissza, ebben az időszakban már csak elenyészően kevés munkást tudtak beszervezni.[73]

Továbbra is erőteljesen folytatták a sorbanállók között a rendszer elleni hangulatkeltést, felhasználva az élelmezési nehézségeket, ezenkívül rendszeresen tájékoztatták a tömegeket a tényleges hadihelyzetről, bírálták a hatósági intézkedéseket. Ez az agitáció széles visszhangra talált Csepelen és főleg az asszonyok között ért el nagy sikert.

Jól mutatja a csepeliek hangulatát a főszolgabíró jelentése, amit az alispánnak küldött a csepeliek magatartásáról. Elmondja a jelentésében, hogy

[73] Csepeli Újság, 1943. jan. 28. Vitéz Endre László nagyhatású beszédet mondott Csepelen a bujtogatók ellen. Bán Károly lakatos visszaemlékezése.

a csepeli lakosság figyelemmel kíséri a tüzelő szállítását, és ha az beérkezik, a kocsit körülveszi és hozzálát a tüzelő „erőszakos" szétosztásához. A főszolgabíró aggódva teszi hozzá: „egyenlőre még megfizeti az árát".[74] Elmondja továbbá, hogy a lakosság elégedetlen a „drágaság, a rossz közellátás miatt, és ha egy kis fennakadás van a közellátásban, rögtön a legnagyobb elégedetlenséggel és kifakadással kíséri".[75]

Folytatták a csepeli kommunisták az 1942-ben megkezdett röpiratterjesztő kampányt is. A lakosság felvilágosítása érdekében 1943. március 15-én, majd 17-én és 18-án Pesterzsébet és Csepel több utcáján nagy mennyiségű röplapot szórtak el. A röplapok a vidéken lakó munkások révén Soroksárra is eljutottak. A röplapokat két helyen kétféle módon, de egy szöveggel állították elő. A „munkások" című, aláírás nélküli röplap élesen bírálta a kormányt és tisztikart a Szovjetunió ellen viselt háború miatt. Követelte a szabad sajtót, a bebörtönzött kommunisták szabadonbocsátását és a különbékét a Szovjetunióval.[76]

A csepeli kommunisták és baloldali munkások eredményes munkájára a nemes vármegye is felfigyelt, és ennek ellensúlyozására a gyári tanfolyamok záróünnepe alkalmából Csepelre küldték az egyik leghirhedtebb fajvédőt, a fasiszta vitéz Endre László alispánt, aki a gyűlésen kikelt a csepeli röpiratterjesztő „bujtogatók" ellen és azt bizonygatta, hogy a háború elvesztése elsősorban a munkásokat sújtaná. Ezt nem mindennapi érvvel támasztotta alá. Azt mondta ugyanis, hogy amíg a „vagyon urai az előre kimentett pénz után elrepülhetnek Svájcba", a munkások nem repülhetnek el az országból. Ezzel az alispán akaratlanul is leleplezte az uralkodó osztály „hazafiságát" és a „végső győzelembe vetett hitét". Hiába ijesztgette azonban a munkásokat a „vörös terrorral" vesztes háború esetén, a kommunisták és más baloldali elemek felvilágosító munkája nyomán a munkások közül már csak kevesen hittek az ilyen beszédnek.[77]

A csepeli és környéki kommunista mozgalom az 1942. év folyamán: szervezetileg is megerősödött. Taglétszáma jelentősen megnőtt, a rendőrségi jelentések is nagyarányú szervezkedésről beszéltek. Sajnos a politikai rendőrség, feltehetőleg besúgók segítségével, a pártsejtek jelentős részét felderítette, és 1943 májusában szokatlanul nagyarányú letartóztatást eszközölt. A politikai nyomozó csoport 81 főt vett őrizetbe, ami a kommunista mozgalom kiterjedésére utalt. A letartóztatott kommunisták közül 38 ügyét 1943. május 12-én tárgyalta a Vezérkari Főnökség külön bírósága. 38 közül egynek az ügyét a budapesti királyi ügyészséghez tették át, a többit 8 hónaptól 12 évig terjedő börtönre, illetve fogházra ítélte a bíróság. A 37 kommunista összesen 147 és félévi szabadságvesztés büntetést kapott.[78]

[74] Csepeli Újság, 1943. júl. 15. Sorbanálláskor hallottam. Uo. 1943. nov. 4. Izgatásért elítéltek egy tisztviselőnőt. — PNL Pestmegye Közigazgatási Bizottság O/b6058. 1943. nov. 19. Az PI-től visszakapott anyag. Alispáni jelentés. PNL Pestmegye. Alispáni iratok 1943/65275. Főszolgabíró jelentése az alispánnak.

[75] Uo.

[76] H. L. H. M. I. tétel. Elnöki Osztály 19613 alapszám. 23.084. ikt. szám. A csendőr közp. pság. helyzetjelentése. 1943. III. 26. Kommunista Párt.

[77] Csepeli Újság, 1943. jan. 28. Vitéz Endre László nagyhatású beszédet mondott Csepelen a bujtogatók ellen.

[78] PI. Arch. Baloldali összesítő 1943. jún. 19. Kommunista Párt. — H. L. H. M. 1943. II. tétel. Elnöki Oszt. 43.858 alap- és iktatószám. Baloldali mozgalmak. Kommunista Párt. — PNL Pestmegye. Közigazgatási Bizottság 0/6 33.78, 1943. jún. 10. Alispán jelentése a Közig. Biz.-nak 1943. jún. 11.

A letartóztatott kommunisták közül 32-nek az ügyében május 31-én hirdetett ítéletet a Vezérkari Főnökség Bírósága. Kettőt kötél általi halálra ítélt a bíróság, a többiekre kisebb-nagyobb szabadságvesztést szabott ki.[79] Sajnos az elítéltek kilétét a legszorgosabb kutatómunkával sem sikerült megállapítani.

A súlyos vérveszteség ellenére a csepeli kommunisták egy percre sem szüntették be tevékenységüket, sőt ezután érték el a háború kitörése óta legnagyobb sikerüket. A csepeli hadiüzemben a háborús évek legnagyobb méretű és jelentőségű sztrájkját sikerült kirobbantani. 1943. szeptember 2-án a Csőgyár és Martinmű munkásai,—5000 ember—magasabb bért, jobb ellátást követelve sztrájkba lépett. A sztrájkot a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták vezették.[80]

Amikor abbahagyták a munkát, a gyár katonai parancsnoka felszólította a munkásokat, hogy azonnal vegyék fel a munkát, mert agyonlöveti azokat, akik továbbra is sztrájkolnak. A munkások nem tettek eleget a felszólításnak, erre a katonai parancsnok kijelentette, hogy hajlandó a munkásság által kijelölt küldöttséggel tárgyalni. A munkások vezetői ezután úgy határoztak, hogy a tárgyalásra kijelölt 20 embert a jobboldali munkásokból választják ki, hogy ezáltal a baloldali embereket megkíméljék a letartóztatástól. Az ezredes javaslatát a munka felvételére nem fogadták el, és tovább sztrájkoltak. Ezután 200 ludovikást vezényeltek ki a gyárba, erre a jobboldali és a sehová nem tartozó szervezetlen munkások megijedtek és felvették a munkát, ezért a többi munkás is kénytelen volt dolgozni. A 20 küldöttet letartóztatták, de pár nap múlva szabadon engedték őket, mert kiderült, hogy jobboldali szervezet tagjai.[81]

A sztrájknak volt közvetlen haszna is, mert utána a munkásokat jobban ellátták ruhával, lábbelivel és szalonnával, ami az akkori drágaság mellett feltétlenül javította a munkások helyzetét. A sztrájk közvetett haszna azonban ennél jóval nagyobb volt. A csepeliek sztrájkjára az egész ország munkássága felfigyelt. A nyomozó szervek is elismerték, hogy a munkásság körében igen sok szó esett a sztrájkról, a csepeli példa nyomán rájöttek, hogy a hatóságok tömeges letartóztatást nem eszközölhetnek, mert ezzel megbénítják a termelést. A vidéki gyárakban pedig az a hír terjedt el, hogy a csepeli munkások 60%-os béremelést követeltek.[82] A sztrájk még azzal a haszonnal is járt, hogy utána sokan beléptek a szakszervezetbe, akik eddig passzívak voltak.[83]

A sztrájk a hatóságokat is lázba hozta, hiszen a háborúbalépés óta ehhez hasonló méretű sztrájk nem volt. Féltek, hogy a csepeliek példáját más üzemek munkásai is követni fogják és megbéníthatják a haditermelést -- a szigorú háborús törvények ellenére. A belügyminiszter azonnal tájékoztatást kért Pest megye főispánjától. A főispán a főszolgabíró tájékoztatója alapján úgy értékelte a helyzetet, hogy a „szélsőbaloldali érzelműek elérkezettnek látják az időt az ő napjuk felkelésére. A harctéri események kezdik éreztetni hatásukat." Ennek tulajdonította, hogy éppen a csepeliek

[79] PI Archiv. Baloldali összesítő 1943. jún. 4. Kommunista Párt.

[80] PI Arch. B. M. VII. res. 1943—71008. Pestmegye főispánjának levele a Belügyminiszterhez a Csepeli sztrájk ügyében. PI Arch. WM-gyári iratok. A XIII. 2/1922/4. Napló. Pomlényi Sándor és Bán Károly visszaemlékezése.

[81] Pomlényi Sándor és Bán Károly visszaemlékezése.

[82] PI Arch. Baloldali Összesítő 1943. szept. 17.

[83] Pomlényi Sándor visszaemlékezése.

sztrájkoltak, pedig „az országban nincs még egy olyan hadigyár, ahol a munkások olyan jól és pontosan lennének ellátva, mint ott".[84]

A sztrájk után a csepeli jobboldali szervezetek, a sztrájk tömeghatásának ellensúlyozására, nagyarányú agitációs és szervező kampányt indítottak. A WM gyár előtt a Nemzeti Munkásközpont napokon keresztül röpiratot osztogatott a munkások között, melyben felhívta őket, hogy „álljanak a nemzeti eszmék szolgálatába".[85] Ezenkívül a nők befolyásolása és a közöttük végzett sikeres baloldali agitáció ellensúlyozása érdekében Weiss Edit bárónő megszervezte a — már említett — „Női Munkás Otthon"-t. A nyilasok is erőteljesen fokozták tevékenységüket, és nagyarányú tagtoborzó kampányba kezdtek. A munkások többsége előtt azonban, ekkor már, 1944 elején világos volt a németek veresége, s csak nagyon kevésszámú elmaradott munkást tudtak a pártba beszervezni.[86]

*

1944-ben a második világháború a végső kifejlés felé közeledett. 1944 nyarán felszabadult Lengyelország nagy része, augusztusban Románia, szeptemberben Bulgária. Szeptemberben megkezdte a szovjet hadsereg Magyarország és Csehszlovákia felszabadítását. Októberben felszabadult a Szovjetunió egész területe, Jugoszlávia, Finnország és Norvégia, novemberben Albánia.

A Szovjetunió gyors győzelmei arra késztették Angliát és az Egyesült Államokat, hogy 1944 júniusában megnyissák a második frontot. A hadműveletek és a partizánmozgalom eredményeként felszabadult Franciaország, Belgium és Hollandia. Ezután megindult a harc Berlin elfoglalásáért.

Abból a célból, hogy szövetségesüket a háború teljes erőből történő folytatására kényszerítsék, a német csapatok 1944. március 19-re virradóra megkezdték Magyarország megszállását.

A megszálló német hadosztályokkal együtt a Gestapo is bevonult az országba. Horthy a helyén maradt, s ezzel segítette a megszállókat. A magyar hadsereg tisztikara, amely az „úri középosztály" tagjaiból állt, többségében örült a német megszállásnak. A parancsnokságuk alá tartozó alakulatokban elfojtották a németellenes megnyilatkozásokat.

A Gestapo előzetesen elkészített lista alapján, a magyar belügyi szervekkel együttműködve, a baloldali munkások és antifasiszták ezreit tartóztatta le. Különösen a kommunistákat üldözték tűzzel-vassal, de mivel járatosak voltak az illegális módszerekben, többségük elkerülte az elfogatást. Azonnal betiltották a legális ellenzéki pártokat, tagjaikat és vezetőiket üldözték. Megkezdték a zsidó lakosság barbár elhurcolását, üldözését. Középkori módon sárga csillag viselésére kötelezték, gettóba zárták, kivégezték őket. Több százezer magyar zsidót vittek a német koncentrációs táborokba, ahol a nácik által leigázott népek Németországba szállított lakosaival együtt gyalázatos módon elpusztították őket.

Március 22-én Horthy Sztójay Döme berlini nagykövetet nevezte ki miniszterelnöknek. A Sztójay-kormány vakon teljesítette Németország minden követelését. A magyar hadsereget teljesen és nyíltan német parancsnok-

[84] PI Arch. B. M. VII. res. 1943—7—1008 Pest megye főispánjának levele a belügyminiszterhez a csepeli sztrájk ügyében.
[85] Csepeli Újság, 1944. febr. 17. Az idő sodrában.
[86] Csepeli Őrszem, 1943. febr. 19. Hírek. Bán Károly visszaemlékezése

ság alá helyezték, és egyre újabb csapatokat küldtek a frontra. A magyar ipar és mezőgazdaság termékeit minden ellenszolgáltatás nélkül Németországba szállították akkor, amikor a magyar dolgozók ellátása messze a létminimum alá süllyedt.

A terrort a fasiszta propaganda módszereivel egészítették ki. A lakosság között vad történeteket híreszteltek a Szovjetunióról, a kommunistákról. Ugyanakkor a gátlástalan antiszemita uszítással az elmaradottabb tömegek legrosszabb indulatait szították fel és a német hadsereg „csodafegyverei"-ről terjesztett megtévesztő hírekkel igyekeztek a lakosság tisztánlátását megzavarni.

Románia, Bulgária és Franciaország háborúból történő kilépése után Horthy augusztus 27-én Lakatos Gézát nevezte ki miniszterelnöknek. A Lakatos-kormány folytatta a háborút a Szovjetunióval szemben, és amikor a szovjet hadsereg már az ország határaihoz közeledett, még mindig azt remélte, hogy angol-amerikai csapatok szállják meg Magyarországot.

Szeptember végén a Vörös Hadsereg egységei átlépték a magyar határt, és gyors ütemben folytatták az ország területének felszabadítását. Horthyék mégegyszer megpróbáltak az angolszászoktól fegyverszünetet kérni. Azok azonban kénytelenek voltak Magyarországot a Vörös Hadseregnek utasítani. Szeptember végén Horthy delegációt küldött a Szovjetunióba. Megindultak a fegyverszüneti tárgyalások, és október 11-én Moszkvában aláírták a fegyverszünetet. Október 15-én Horthy a rádión keresztül nyilvánosan fegyverszünetet kért.

A fegyverszünet csak a felfegyverzett népre támaszkodva lehetett sikeres, de a magyar uralkodó osztályok és képviselőjük, Horthy, nemhogy a népet nem fegyverezték fel, hanem még a hadsereget sem mozgósították a németek ellen. Ilyen körülmények között a Budapesten levő német csapatok pár óra alatt az összes középületet megszállták és délután a rádió már közölte, hogy Szálasi vette át a hatalmat. Megkezdődött a féktelen nyilas terror, amely méltó folytatása volt a 25 éves ellenforradalmi rendszernek.

*

A német megszállás első napján a kommunista párt mozgósító röpcédulát adott ki, amely figyelmeztette a tömegeket, hogy történelmük legválságosabb napjait élik, amelyből csak az egységes nemzeti szabadságharc jelenthet kivezető utat. Felhívta az ország minden társadalmi rétegét, hogy alakítson ellenállási harci csapatokat. Március 19-én a párt katonai bizottságot hozott létre a megszállók elleni harc szervezésére.

A megszállás után betiltott ellenzéki pártok vezetőivel a kommunisták azonnal felvették a kapcsolatot és tárgyalásokat kezdtek az ellenállási front szervezéséről. A tárgyalások eredményeként májusban létrejött az ellenállási mozgalom felső szerveként a Magyar Front, melyben a Békepárton kívül a Független Kisgazda Párt, az SzDP, és a Kettőskereszt Szövetség vezetői vettek részt. Később, októberben a Nemzeti Parasztpártot is bevették a Magyar Frontba.

A Magyar Frontra támaszkodva a kommunisták kibontották a fegyveres antifasiszta nemzeti ellenállás zászlaját, és megkezdték a magyar partizánmozgalom szervezését. 1944 szeptemberében újra felvette a Párt a Kommunista Párt nevet.

Az ország megszállása után Csepelen is fokozódott a fasiszta terror. A betiltott pártok helyiségeit a jobboldali szervezetek foglalták el. Így a csepeli Munkás Otthon, melyet a dolgozók filléreiből építettek, a Nemzeti Munkaközpont birtokába került. A Weiss Manfréd gyár élére új vezérigazgató került, a fasiszta Markotay-Velsz Jenő személyében, aki korábban az Állami Gépgyárak vezérigazgatója volt. A kormány és a hadvezetőség azt remélte, hogy az új igazgató az eddiginél is nagyobb terrorral biztosítani fogja a haditermelés zavartalanságát. A gyár nevét is megváltoztatták, 1944 júniusától kezdve „Csepel Gyár" lett a neve.[87] A gyár új igazgatójának kinevezésével egyidőben a nyilasok sárga csillaggal látták el, majd ledöntötték Weiss Manfrédnak, a gyár alapítójának a „nagyiroda" előtt ellhelyezett mellszobrát. Ez jeladásul szolgált a féktelen antiszemita uszításra.[88]

Nem sokkal a német megszállás után a Nemzeti Munkaközpont csepeli szervezete az eredményes baloldali agitáció hatásának csökkentése, valamint a lakosság félrevezetése céljából „kommunistaellenes kiállítást" rendezett. A kiállítást nagy ceremóniával, számos „politikai előkelőség" jelenlétében nyitotta meg vitéz Endre László alispán. Hogy ezzel is demonstráljanak, a kiállítást a munkásoktól elbitorolt Munkás Otthonban rendezték meg. A főszolgabíró kérésére a megnyitó napján óriási karhatalmat vezényeltek ki és a megnyitó előtt detektívek vizsgálták át az egész épületet, annyira féltek a csepeli munkásoktól.[89]

A kiállításon kívül a csepeli fasiszták lapjában és a jobboldali szervezetek által tartott gyűléseken a lakosság tisztánlátásának elködösítése és a Vörös Hadsereg iránti félelem elhintése céljából vad rémtörténeteket közöltek a Szovjetunióról és a Vöröshadseregről.[90] Ugyanakkor ismételten kikeltek lapjukban a röpiratterjesztők ellen, halálbüntetéssel és internálással fenyegetőztek.[91]

A Sztojay-kormány a haditermelés biztosítása céljából rendeletet adott ki a gyárakban a munkaügyi előadó és a munkaügyi választmányok felállítására. A kormány ezzel a manőverével a kormánybiztosok által ellenőrzött fasiszta szakszervezetet kívánt létrehozni. Mindössze arról beszéltek a munkások előtt, hogy új bizalmi választásokat tartanak. A jelölő listákra csupán a gyárigazgatóság által kijelölt emberek kerültek. A kommunisták figyelmeztették a munkásokat az ellenük készülő merényletre „. . . Ne törődjetek a munkaadóitok jelölésével! Az üzemi választmányokba azokat a társaitokat válasszátok, akik eddig is bátran harcoltak érdekeitekért, akár jelölték őket hajcsáraitok, akár nem" — írta a párt lapja.[92]

A „Béke és Szabadság" leleplezte az uralkodó osztályok célkitűzéseit: „több bér és több kenyér helyett, jó ruha és szabadság helyett kényszermunka és kényszer munkásszervezet. Ez az adomány fillérjébe sem került

[87] Csepeli Őrszem, 1944. máj. 13. Nagyfontosságú változás a Weiss Manfréd művek irányításánál. Uo. 1944. jún. 2. Munkás szemmel.

[88] Csepeli Őrszem, 1944. jún. 16. Ledöntötték Weiss Manfréd szobrát.

[89] PNL Pest megye. Csepeli szolgabírói kirendeltség 2130/1944. Bolsevista-ellenes kiállítás rendezése Csepelen.

[90] Csepeli Őrszem, 1944. nov. 24. Mit is várhatunk a Szovjettől.

[91] Csepeli Őrszem, 1944. okt. 12. Ne terjessz röpiratokat. Csepeli Őrszem, 1944. szept. 2. Azonnal internálják az engedély nélküli röpiratok terjesztőit.

[92] Csepeli Őrszem, 1944. jún. 23. Új korszak indul a munkásvédelemben. Béke és Szabadság, 1944. júl. 15.

sem a tőkésnek, sem a náci bitangoknak — feladata lesz ennek a szervezetnek befogni a munkások száját, ha panaszkodni mer . . . megkötözni a kezét, ha ütni készül. Elpusztítani a magateremtette szabad szervezeteit és kényrekedvre kiszolgáltatni a tőkésnek."[93]

A kommunisták felhívására a munkások bojkottálták és nevetségessé tették a választást. A csepeli mamutüzemben egyszerűen nem merték megtartani a választásokat. A munkások magatartásának hatása alatt elhalasztották a választások időpontját.[94]

Miután az üzemi választmányok rendszere Csepelen nem vált be, és a termelés növekedését nem tudták elérni, a munkások hangulatának megjavítása és a termelés fokozása érdekében Csepelen új bérrendszert vezettek be. A munkásokat több bérkategóriába osztották, de ettől függetlenül a szakmunkások bérét 20%-kal, a segédmunkásokét 10%-kal felemelték. Azt, hogy egy munkást melyik kategóriába soroltak be, egy külön bizottság döntötte el.[95] A munkásokat azonban ezzel a módszerrel sem lehetett megnyerni.

A gyár fasiszta vezetősége, a katonai parancsnokság a községi hatóságokkal együttműködve azonban nemcsak gazdasági manőverekkel, propagandájuk fokozásával igyekezték a többtermelést biztosítani, hanem nyílt terror alkalmazásával is. A munkások a gyárban teljesen ki voltak szolgáltatva a katonai hatóságoknak. A munkásokkal azt tették, amit akartak, mert a háborús gyári törvények miatt nem tudtak kellően védekezni. A munkásokat lépten-nyomon büntették, aki pedig felszólalt az elnyomás ellen, azt internálták, vagy munkaszolgálatra hívták be. A gyárban uralkodó terror a nyilas hatalomátvétel után még csak fokozódott. Nyilas parancsnokok jártak ordítozva, fenyegetőzve a műhelyekben, nyilas napiparancsokat olvastak fel, melyeket a munkásoknak kollektívan kellett meghallgatni, letartóztatták a baloldali embereket, köztük a volt szociáldemokrata funkcionáriusokat. Elég volt egy hangos megjegyzés ahhoz, hogy a munkás internálótáborba kerüljön.[96]

A csepeli munkások legjobbjai azonban a kommunisták vezetésével felvették a harcot a fasisztákkal, a háború minél előbbi befejezésére, a független demokratikus Magyarország megteremtése érdekében. E harcban a kommunisták mellett részt vettek a szociáldemokrata párthoz és a Dénes-frakcióhoz tartozó munkások is. Nem sokkal a német megszállás után, április végén már megjelent Csepel utcáin a munkásokat sztrájkra és harcra buzdító röpcédula. A röpiratterjesztést Grünbaum László magántisztviselő szervezte meg, s Csepel utcáin Sarlós Ferenc és Kiss Éva ifjúmunkásnő terjesztette.[97]

Nagy visszhangot váltott ki a Magyar Front szabotálásra, ellenállásra felszólító kiáltványa, valamint a Kossuth-rádió adásai. A Magyar Front által kiadott kiáltvány szövege, melyet Csepelnek is címeztek, így szólt: „Munkások! csepeli, győri, ózdi, diósgyőri vasasok. Tarjáni, tatai, pécsi bányászok! Szabotáljátok a haditermelést, gyújtsátok fel, robbantsátok fel a németek-

[93] Uo.

[94] Uo.

[95] Csepeli Őrszem, 1944. szept. 9. Gyökeres bérrendszerváltozást tárgyalt a héten a gyárvezetőség.

[96] Magyar Vasmunkások Lapja, 1944. márc. 15. Gyűlések, értekezletek. Bán Károly visszaemlékezése. PI Arch. BM VII. 1944—9—181. 140 M. Kir. rendőrség budapesti főkapitányság fogház- és toloncügyi osztálya véghatározata Juhász József csepeli munkás ügyében.

[97] Csepeli Őrszem, 1944. máj. 27. A csepeli kommunista röpcédulaügy új fejleményei.

nék dolgozó gyárakat! Lépjetek sztrájkba! Ne legyen haszna a németeknek a magyar iparból! Járjatok az élen, küzdjetek a nemzeti ellenállás első sora iban!"[98]

A csepeli munkások eleget tettek a kommunisták vezette Magyar Front felhívásának, és megkezdték a termelés nagymértékű szabotálását. 1944 nyarán gyakorivá váltak a gyárban a transzformátorrobbanások, a szerszámgéptörések, és feltűnően sűrűn beszakadtak a Martin-kemencék tetői. Ugyanakkor, a nyilas terror ellenére, óriási mértékben nőtt a selejt. A selejtgyártás nagyságát jól mutatja az a tény, hogy Juhász József munkás 500 db gránátból egyedül 193 selejtet csinált. Juhász Józsefet ezért a katonai parancsnokság internáltatta.[99] Minden munkásnak ez lett a sorsa, akit selejtgyártáson rajta fogtak, csakhogy ez nagyon ritkán fordult elő, mert a katonai parancsnokság csak elvétve tudta bizonyítani a szabotálást.

A csepeli szabotázsakciók csúcspontja volt 1944 szeptemberében a gyár magnéziumkészletének felgyújtása. A készletet a Magnéziumgyár munkásai gyújtották fel éppen egy légiriadó alkalmával. Ezzel a tettükkel komoly károkat okoztak a „hitlerista hadigépezetnek", és példát mutattak a többi dolgozónak. A párt az illegális Szabad Népben a csepeliek tettét követendő példaképnek állította a magyar munkásosztály elé.[100]

Nem sokkal a sikeres szabotázsakció után szeptember 13-án Csepel utcáin Izrel Sára, álnevén Engert Márta kommunista ifjúmunkás terjesztése révén megjelent az újjáalakult Kommunista Párt első röpirata, mely a „Kommunista Párt megalakult" címet viselte. A központi bizottság, miután a Békepárthoz fűzött remény nem vált be, a párt nevét újból Kommunista Pártra változtatta. A párt első röplapja a munkásosztály vezető szerepét magyarázta a megszállás elleni harcban, és szabotázsakciókra buzdította a munkásokat.[101]

A csepeli baloldali munkások megértették a párt szavát, és amennyire erejükből telt, harcoltak a fasiszta rendszer ellen. Október 15-én, amikor Horthy a rádióban fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól, a csepeli kommunisták és szociáldemokraták egy csoportja felvonult a Munkás Otthon elé, az épületről letépték az ott székelő Nemzeti Munkaközpont tábláját, és összetaposták. Az akcióban Kalamár József, Somogyi Antal, Csicsics Sándor, Kovács Emil és sokan mások vettek részt. A haditermelés megbénítása érdekében szándékuk volt a gyárat is leállítani. Nagyarányú sztrájkmozgalmat kívántak indítani, de ezt az események kedvezőtlen alakulása meggátolta. Horthyék gyáva áruló politikája következtében a fegyveres nyilasok Csepelen is megszállták az utcákat, középületeket, és így a sztrájk is meghiúsult.[102]

A nyilasok hatalomra kerülése után, 1944 októberében a csepeli baloldali munkások, kommunisták, szociáldemokraták, deményisták ellenállási csoportokat alakítottak. Munkájuk hatékonyságát gyengítette, hogy egymástól elkülönülve, központi irányítás nélkül működtek, és személyes ismeretek

[98] H. L. Kéziratok, tanulmányok, 206. csomó 1944. III. 26. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Kiáltványa.

[99] PI Archiv. B. M. VII. 1944—9—181140. Juhász József internálása. Bán Károly visszaemlékezése.

[100] Illegális Szabad Nép. 102. — A nemzeti felszabadító harc hírei. Szabad Diákfront. Pécs, 1944. szept. 3. I. sz. 3. l. Szabotázs Csepelen.

[101] PI Archiv. Baloldali összesítő. 1944. szept. 30. Kommunista mozgalom.

[102] Pomlényi Sándor visszaemlékezése.

alapján tartották egymással a kapcsolatot. A csepeli baloldali munkások azon munkálkodtak, hogy egy csoportot hozzanak létre az ellenállási mozgalom irányítására. A deményisták, Mihala Gyula, Hidasi Ferenc, megkeresték Kalamár Józsefet és közölték vele: a Kommunista Párt megegyezett a Demény-frakcióval, hogy együttesen indítanak akciókat a nyilasok és a fasiszta haderő ellen. A deményisták kezdeményezésére megindult tárgyalások eredményeként megalakult a „13-as bizottság", melynek a kommunistákon és deményistákon kívül jobboldali szociáldemokrata vezetők is tagjai voltak. A 13-as bizottság megalakulását elősegítette a KP és az SzDP között 1944. október 10-én kötött akcióegység-megállapodás, mely az illegális „Szabad Nép" révén sok helyen, így Csepelen is ismertté vált. Megkönnyítette továbbá a 13-as bizottság létrejöttét az a tény, hogy az SzDP csepeli szervezetének vezetőségében baloldali szociáldemokraták és kommunisták is voltak, akik az 1942 és 1944 közötti időszakban sok kérdésben közös nevezőre jutottak.[103]

A 13-as bizottság vezetője az 1956-os ellenforradalomban mártírhalált halt kommunista Kalamár József volt. A bizottságon belül a kommunisták vezetése érvényesült, ezt nem számarányuknak, hanem az illegális harcban szerzett tapasztalatuknak, ésszerű programjuknak és személyes bátorságuknak köszönhették. A kommunisták vezetése teljes akarati egység alapján alakult ki, amit az is elősegített, hogy a baloldali szociáldemokraták, Csicsics Sándor, Német Ágoston magukévá tették a kommunisták akcióprogramját, és így a bizottságban szereplő jobboldaliak, mint pl. Ivanics nem tudtak és kezdetben nem mertek a blokkal szemben fellépni.[104]

A 13-as bizottság a Kommunista Párt politikájának megfelelően megvalósítandó feladatul a következőket tűzte ki: széleskörű agitációt kell indítani a Csepel körül harcoló frontkatonák között, hogy minél többen szökjenek meg egységüktől, szét kell szaggatni a frontcsapatok telefonvezetékét, akadályozni kell a csapatok utánpótlását, folytatni kell a gyárban a szabotázsakciót, folyamatosan ellenállási csoportokat kell szervezni, további fegyvereket szerezni, fokozatosan elő kell készíteni a fegyveres ellenállást és gyári védelmi őrséget kell létrehozni, hogy megakadályozzák a nyilasok rombolását, a gyár leszerelését és elszállítását.[105] A fegyveres harchoz szükséges fegyverek beszerzését a csepeliek már 1944 nyarán megkezdték. A fegyverek megszerzését a kőbányai sziklapincékben dolgozó csepeli kommunisták és deményisták szervezték meg. Süle József segítségével — aki a kőbányai gyár légoltalmi parancsnokaként dolgozott és közben a kőbányai kommunista fegyveres akciógárda szervezésében vett részt — Rosta Gábor és Gyárfás Kálmán, Póta János, Ruza Pál hozzájutottak a nyilasoknak a légó szertárban őrzött fegyvereihez. Légóruhába öltözve éjszakánként hordták fel a fegyvereket. Több mint 500 kézigránátot, karabélyokat és pisztolyokat tudtak szerezni. Ezenkívül a deményisták, Szabó József, Lapusán György is szereztek fegyvert. Ezeket a fegyvereket Csepelen Schlai Henriken, Drahos Lajoson, Viczián Sándoron és Fejtő Antalon keresztül osztották szét.

[103] PI Archiv. Kalamár József visszaemlékezése. H-k-86. Uo. Drahos Lajos visszaemlékezése H-d-29. Pomlényi Sándor visszaemlékezése. — *Kirschner Béla—Rácz Béla:* Adatok a felszabadult csepeli WM első négy hónapjának történetéhez. Párttörténeti Közl., VII. évf 3. sz. 128—129. l.

[104] Uo.

[105] Mályi Vilmos visszaemlékezése. PI Arch. Drahos Lajos visszaemlékezése H-d-29.

A Kőbányára költöztetett repülőgépgyárban dolgozó kommunista csoport, melynek tagjai jórészt csepeliek voltak, nagymértékben szabotálta a Repülőgépgyár termelését. Az áttelepített üzem sehogyan sem akart megindulni, mert a legfontosabb gépek mindig felmondták a szolgálatot.[106]

1944 október végén a nyilasok és a németek nyugatra akarták evakuálni a Kőbányára költöztetett csepeli repülőgépgyárat. A kommunista csoport azt a feladatot kapta, hogy a kiürítést akadályozza meg. Megrongálták a darukat, tönkre tették a villánykábeleket, és így nagyrészt sikerült a gépek elszállítását megakadályozni. Ebből az akcióból a deményisták is alaposan kivették részüket, kiemelkedően szerepelt köztük Lapusán György.[107]

Ugyancsak Lapusán György volt az, aki jelentette, hogy a nyilasok és a németek kivonulnak Kőbányáról és magukkal akarják vinni azokat az ukrán fiatalokat, akiket itt dolgoztatnak. A 13 szovjet fiatalt a kőbányai ellenálló csoport megmentette, és Csepelen, Pesterzsébeten kommunisták és szociáldemokraták rejtegették őket. Drahos Lajos egymaga hármat rejtegett küzülük. Különböző akciókban vettek részt a csepeliekkel, röpiratokat szórtak, fegyvereket gyűjtöttek.[108]

Novemberben már általános volt a szabotázs a csepeli gyárban is. Szálasiék egy német páncélökölhöz hasonló fegyver gyártását határozták el. A „Szálasi röppentyű" nevű fegyver elkészülését és sorozatgyártását a munkások szinte teljesen megakadályozták. Novembertől a nyilasok elmeneküléséig állandóan folyt a gyártás, kész fegyver azonban csak elvétve hagyta el a gyárat, mert a munkások a legkülönbözőbb módszerekkel tévesztették meg a nyilasokat. A nyilasok főbelövéssel fenyegetőztek, de a szabotáló munkásoknak, anyaghiányra való hivatkozással, sikerült a letartóztatást elkerülniök. Mindjárt az új fegyver kipróbálása is balul ütött ki a nyilasok számára; a kísérleti példány felrobbant és több embert megölt.[109]

A németek és magyar segítőik, a nyilasok, a szovjet hadsereg közeledtére elhatározták, hogy kiürítik és felperzselik az országot. Egymásután szerelték le a gyárakat, a gépeket és a nyersanyag-készletet Németországba hurcolták vagy megsemmisítették. A Kommunista Párt és a Magyar Front harcba hívta a népet az ország megmentéséért. A csepeli munkások zöme nem volt hajlandó segítséget nyújtani a gyár elhurcolásához, kifosztásához. A nyilasok már 1944 elején megpróbálták a legfontosabb üzemek gépeinek és szakmunkásainak nyugatra hurcolását, megkísérelték a WM-gyár egyes üzemeinek nyugatra telepítését is. A munkások azonban nem voltak hajlandók elhagyni otthonaikat és a gépek elszállítását is megakadályozták. A WM több gyáregységében kommunista és szociáldemokrata párttagokból és pártonkívüliekből, szervezett és szervezetlen munkásokból védőrségek alakultak, melyek feladatuknak a gépek és nyersanyagok megmentését, szabotázsakciók szervezését tartották. A Martin-üzemben a kilátásba helyezett halálbüntetés ellenére is az ötvöző anyagok egy részét a munkások eldugták, s ez a mennyiség volt a felszabadulás után a Martinban meginduló munka egyik feltétele. A nagy turbinát Morvai János munkás és társai mentették meg azzal,

[106] PI Archiv. Drahos Lajos visszaemlékezése H-d-29. Faragó József visszaemlékezése.

[107] PI Archiv. Drahos Lajos visszaemlékezése H—d—29.

[108] Uo.

[109] O. L. Hadműveleti terület. Polg. vez. 1 cs./280 iktatatlan.

hogy a huzalokat elvagdosták. Morvai Jánost elfogták és a pribékek kínzása közben elszenvedett sérüléseibe belehalt. Megakadályozták a munkások azt is, hogy a Martin-üzemben két leszerelt hat tonnás kemencét elszállítsanak Németországba.[110]

1944 novemberében a front erősen közeledett Budapesthez, a hónap végén már Csepel körül folytak a harcok. A németek és a nyilasok mindent elkövettek, hogy Budapest alatt feltartóztassák a szovjet csapatokat. Budapest határában tankelhárító sáncokat ásattak. Erre a munkára a polgári lakosságot vezényelték ki. A lakosság azonban egyre nyiltabban szabotálta a nyilasok rendelkezéseit. Csepel község főjegyzője november 20-án utasítást kapott, hogy 500 férfit küldjön erődítési munkára, azonban a csendőrség segítségével is csak 200 embert tudott összeszedni.[111]

A csepeli nyilasok állandóan a kommunista és baloldali munkások után nyomoztak. Aki gyanús volt, azt letartóztatták vagy internálták. A nyilasok tevékenysége nyomán a csepeli kommunistákat 1944. november 23-án érzékeny veszteség érte, letartóztatták és a gép mellől elhurcolták Pataki István és Kreutz Róbert ifjúmunkásokat. Pataki István a vasas ifjúsági mozgalom lelkes és bátor harcosa volt. Ő és a gépgyárban dolgozó Kreutz Róbert is részt vett a fegyvergyűjtésben és a fegyveres ellenállás szervezésében. A Margitkörúti katonai fogházba, majd a sopronkőhidai fegyházba kerültek. Halálraítélték és kivégezték őket. Mindketten bátran, a proletárdiktatúra éltetésével mentek a kivégzőosztag puskái elé.[112] Halálukkal is példát mutattak minden becsületes hazafinak.

1944 novemberének végén a harcok már Csepel határában folytak. Ez a tény serkentőleg hatott a balodali munkásokra és, a 13-as bizottság határozatának megfelelően, a főleg ifjúmunkásokból álló ellenálló csoportok is fokozták tevékenységüket. A Csepel határában harcoló katonák között széleskörű agitációt folytattak a harc beszüntetése érdekében, és megszervezték a katonák szökését. Az akció olyan sikerrel járt, hogy az amúgy is elkeseredett gyalogosan harcoló „Nyíregyházi huszárok" százával hagyták el a frontot. Ebben az is közrejátszott, hogy a Csepel határában harcoló szovjet csapatok a köztük harcoló antifasiszta volt magyar hadifoglyok segítségével szintén széleskörű agitációt fejtettek ki a szembenálló magyar egységek között. Ennek hatására Csepelnél többszáz magyar katona állt át a szovjet hadsereg oldalára. Ilyenformán szerencsésen találkozott a fronton keresztül jövő agitáció a csepeli baloldali munkások ilyenirányú tevékenységével. A siker nem is maradt el.[113]

A szovjet csapatokhoz történő átállást 1944. november 6-tól a 10. gyalogezred és a Dunai Flotta katonái kezdték meg. November 6-án egy magyar antifasiszta katona 15 katonát, november 7-én 16 katonát vitt át magával. November 6-án Turcsány Mihály, a 4. huszárezred katonája 18

[110] Szabad Ifjúmunkás, 1 sz. 1944. nov. 12. — *Kirschner Béla—Rácz Béla:* Adalékok a felszabadult csepeli WM első négy hónapjának történetéhez. — Párttört. Közl. VII. évf. 1961 augusztus, 130. l.

[111] O. L. Hadműv. Terv. Polg. Közig. vez. 1 cs. C/260.

[112] PI Archiv. Gy. 1953—15. Mályi Vilos visszaemlékezése. — Szabad Ifjúmunkás, 1. sz. nov. 12. — PI Arch. B. k. t. 16017/1943.

[113] PI Arch. Kalamár József visszaemlékezése H-k-86. — ÁMA (Szovjetunió Hadtörténelmi Levéltára). ø 243. on 2914 g 220. a 46-ik hadsereg politikai hivatala 7. osztálya vezetőségének jelentése.

magyar katonát vitt át a szovjet oldalra. Egy volt hadifogoly, Rapusa Károly átment Csepelre november 7-én és november 9-én a 23. hadosztály 54. ezred 3. századából 36 katonát hozott vissza magával. Az átállás gyakoriságát mutatja, hogy november 1-től november 20-ig 40 magyar antifasiszta hadifogoly ment át a fronton a magyarok közé és 254 katonát hozott magával.[114]

Nem volt az sem ritka eset, amikor egész egységek álltak át a szovjet hadsereg oldalára. Így pl. Fektély Gyula, a 76. vadász-zászlóalj 106. század első szakaszparancsnoka 25 katonájával állt át. November 22-én pedig a nyíregyházi huszárok 4. századának parancsnoka, Kún Alfréd százados két tiszttel és 62 emberrel ment át a szovjet oldalra. A munkások és a szovjet csapatok agitációja következtében a nyíregyházi huszárok létszáma annyira lecsökkent, hogy le kellett őket váltani. A katonáknak a baloldali munkások civilruhát szereztek, és pár napi bujtatás után ki-ki haza ment az otthonába.[115]

Hasonló sors érte a Csepel határában harcoló rendőr-zászlóaljat is Annak ellenére, hogy az első ütközet előtt a nyilasok a zászlóalj 9 tisztjét letartóztatták, az egység nem lelkesedett a harcért. Az első ütközet után a zászlóalj 1500 katonája közül csak 300 maradt, a többség megszökött vagy átállt a szovjet csapatok oldalára.[116]

Az ellenálló csoportok további tevékenysége abból állt, hogy a frontcsapatok telefonvezetékeit állandóan elvagdosták és a vezetékeket felgombolyítva eldugták, hogy ne lehessen használni. Ezenkívül egy 8-tagú csoport zavarta az élelmiszerutánpótlás biztosítását. Két alkalommal a Királyerdő felé vezető úton megsemmísitették az élelmiszert szállító autókat.[117]

A németek és a nyilasok tervbe vették egész Csepel kiürítését. Lerombolt, kifosztott gyárat és községet akartak maguk után hagyni. Amikor erről a Kommunista Párt tudomást szerzett, megrázó hangú röpirattal fordult Csepel lakóihoz, harcra buzdítva őket otthonuk, gyáruk megvédésére. A „Csepel népe! A felszabadulás küszöbén álltok" kezdetű röpirat felhívta a dolgozók figyelmét, hogy a gyárat le akarják szerelni, őket pedig nyugatra telepíteni. A továbbiakban ennek a veszélyére és a leszerelés megakadályozására figyelmeztet a párt. „Csepel a magyar ipar büszkesége, a dolgozók jövő Magyarországának legfontosabb gazdasági alapja. Meg kell menteni Csepelt, sorsotok össze van kötve vele! Ha elpusztul, kenyér nélkül maradtok, koldusbotra juttok! Várakozás helyett támogassátok a Vörös Hadsereget Csepel megmentésében és felszabadításában. Pártotok, a Kommunista Párt, magasra emeli a harc zászlaját és kiadja a jelszót, lépjetek azonnal sztrájkba a hadiüzemi termelés leállítására, a Vörös Hadsereg támogatására! Szervezzétek meg azonnal munkásosztagaitokat az üzemek megvédésére, a gépek leszerelésének megakadályozására és az útnak indított szállítmányok visszaszerzésére, vagy felrobbantására! Erőszakra erőszakkal! Az erőszakos kiürítésnek erőszakkal álljatok ellen!"

A röpirat a továbbiakban a csepeli munkások mozgalmi múltjára apellálva buzdította a csepelieket. „Az elsők között voltatok mindig a harcban. A dolgozók milliói szívükbe zártak és neveteket indulóba foglalta. Gyáva

[114] Uo. g 214.
[115] Uo. g 252. Uo. ø 9533 g 227.
[116] Uo. g 163.
[117] PI Archiv, Kalamár József visszaemlékezése H-k-86. PI Arch. Röpiratgyűjtemény III. 1/1944/XI/1763 — 1.

lapulást és szolgalelkűséget soha nem ismertetek. Csepel népe! Vasas, ne hagyd magad!"[118]

A Kommunista Párt megrázó felhívása utat talált a csepeliek szívébe, a 13-as bizottság irányításával a munkások megkezdték az ellenállás szervezését a gyártelepen, a lakóterületen és a többi csepeli üzemben is a kiürítés megakadályozása érdekében. Munkához látott a Párt felhívása után a németnyilas Gestapo is. Százával hurcolták el a csepeli munkásokat, de ez még csak olaj volt a tűzre. A háború borzalmaitól, a nyilasok erőszakosságaitól a végsőkig elkeseredett munkások elemi erővel mutatták meg gyűlöletüket a német és a magyar fasisztákkal szemben.[119]

Csepelen december 4-én, hétfőn, kora reggel ragasztották ki a község kiürítésére felhívó hirdetményeket. Tudtul adták, hogy a község déli részét még aznap teljesen ki kell üríteni. A csepeli gyárakban dolgozó munkásoknak a rendelet szerint a község északi felébe kellett volna menniök, a többieket arra szólította fel a hirdetmény, hogy gyalogosan induljanak el a bécsi országúton Komárom felé. A lakosság, amely egy pár napja saját szemével győződhetett meg a németek rablásáról, fosztogatásáról a kiürített Soroksáron, a kommunisták és baloldali munkások agitációjának hatására óriási felháborodással fogadta a rendeletet. Nagyon jól tudták, hogy a kiürítés otthonukat, munkáséletük minden eredményét „zsákmányul dobja oda a fasiszta német és nyilas hordáknak", rájuk pedig a sok megpróbáltatás, „a hajléktalanság, az éhezés, a hideg és a kietlen téli országút minden borzalma vár".[120]

Csepel népe nemcsak a kötelező kiürítési parancsot tagadta meg, hanem valóban erőszakkal szállt szembe minden nyilas kísérlettel. A lakosság az asszonyok vezetésével leszaggatta a hirdetményeket, és csoportokban megindult a községháza felé, ahol többezres tömeg gyűlt össze. A tömeg betörte az ablakokat, tüntetett a rendelet, a németek és nyilasok ellen. Közölték a község vezetőivel, hogy nem hajtják végre a kiürítési parancsot.[121]

A kivezényelt magyar honvédek és rendőrök a tömeggel együttérezve védték és támogatták a tüntetőket. Azt mondták a munkásoknak: „Ne hagyjátok magatokat, ne féljetek a nyilas csürhétől, itt vagyunk mi és megvédünk benneteket."[122] A kivonult nyilas karhatalom a teherautókról tehetetlenül nézte az eseményeket. Egy autón érkező nyilas vezért kődobálással űzött el a tömeg, két másik nyilast, akik a honvédek közül akartak egyet elfogni, az asszonyok megvertek és a katonát kiszabadították.[123]

A tüntetés közepette a csepeli ifjúmunkások egy csoportja figyelemreméltó fegyveres akciót hajtott végre. A nyilasok a tüntetők közül 8 munkást elfogtak és a „József utcai nyilasház"-ba kísérték őket. A kommunista ifjúmunkások egyik csoportja megkísérelte a foglyok kiszabadítását. Az akcióban Kormos László vezetésével Hidas Ferenc, Rosta Gábor, Kutás Ferenc, Klement József, valamint néhány pesterzsébeti ifjúmunkás vett részt. Egyikük kézigránátot dobott a nyilasok közé és tűzharc keletkezett. A zűrzavarban a fogvatartott munkások és az akciót vezető csoport tagjai elmenekültek, csak Kormos

[118] Szabad Ifjúság, 1944. dec. 6. 3. sz. Csepel népe ismét a szabadságharc élén. — Szabad Nép, 1944. dec. 10. Csepel ismét az élen, Közli: Az illegális Szabad Nép, 124—125 l.
[119] Uo.
[120] Szabad Nép, 5 sz. 1944. dec. 10. Csepel ismét az élen.
[121] Uo. — Szabad Ifjúság, 1944. dec. 6. 3. sz. Csepel népe ismét a szabadságharc élén.
[122] Szabad Nép, 5. sz. 1944. dec. 10. Csepel ismét az élen.
[123] Uo.

László maradt ott, aki megsebesült. Sebesülten is lelőtt 3 nyilast, végül ő is életét vesztette. Életét áldozta a hazáért, népe szabadságáért.[124]

A tüntetők egy másik csoportja ezalatt megakadályozta, hogy néhány csepeli lakos az egységet megbontva elköltözzék. A költözők holmijait szétszórták, 3 bútorral megrakott kocsit felborítottak, egyet felgyújtottak.[125]

A tüntetés 5-én is tovább tartott, 6-án pedig tetőfokát érte el. Ezen a napon a község segédjegyzője, majd később a közismerten reakciós főjegyző is kiállt a tömeg elé és kijelentette: igaza van a tömegnek, ők sem mennek egy tapodtat sem. A nyilasok mindkettőt letartóztatták. A nép követelte szabadonbocsátásukat, a tömeg a községháza elől a piactérre vonult. Ott egy német motorkerékpáros, akivel szemben a tömeg fenyegetően lépett fel, belelőtt a tömegbe. Egy nő és egy férfi megsebesült. Közben a németek is eltakarodtak.[126]

Szerdán, december 6-án döntő fordulat állt be. A csepeli dolgozók állhatatos, hősies harcát siker koronázta. A németek és a nyilasok hírülvették, hogy a honvédek a Királyerdőn fegyvert osztogatnak a munkásoknak. Ezen kívül látták a lakosság elszánt harcát, a dolgozók és a katonaság együttérzését, a rendőrök „néppárti hangulatát", kihirdették, hogy a kiürítési parancsot visszavonják, minden marad úgy mint volt.[127] A németek attól féltek, hogy a tömegharc kiszélesedik és ez megnyitja az utat a szovjet csapatok előtt.

A csepeli munkások hősi harcát szemmel kísérve a Kommunista Ifjúmunkások Lapja felszabadult szívvel, büszkén adta tudtul minden szabadságra vágyó hazafinak, hogy „Csepel népe megmutatta minden magyarnak, hogy mit kell tennie. Megindult végre a magyar partizánharc és Csepel hű volt hagyományaihoz: az ő nevéhez fűződik a harc kezdete".[128]

Az illegális „Szabad Nép" a csepelieknek a német és nyilas erőszak feletti győzelmét „történelmi jelentőségű"-nek ítélte és olyan példának, amely követésre vár. A Csepeliek harca bebizonyította, hogy „csak a harcoló és egységes nemzet elől hátrál meg a fasiszta erőszak, csak így menthetjük meg otthonainkat, családunkat, népünket. Csak így menthetjük meg Budapestet és ezer sebből vérző hazánkat" — írta a Szabad Nép.[129]

Kispest, Erzsébet, Lőrinc Magyar Front vezetősége „Pestkörnyék halálraítélt népéhez" című röpiratában szintén a csepeliek példáját állította követésre méltónak a munkások elé. A Kommunista Párt „Kiáltvány Nagy-Budapest Népéhez!" című röpiratában is a csepeliek példáját állította a munkások, valamint a honvédek és rendőrök elé.[130] A kiürítés megakadályozása alkalmából a Vörös Hadsereg Csepel alatt harcoló egységeinek rádiója is üdvözletét küldte a csepelieknek.[131]

A nyilasok tehetetlen dühükben a tüntetést követő napon a náluk fogva tartott 38 csepeli baloldali érzelmű lakost, akiknak nagy része zsidó volt,

[124] PI Arch Kalamár József visszaemlékezése H-K-86. Uo.
[125] Szabad Nép, 5. sz. 1944 dec. 10. Csepel ismét az élen.
[126] Uo. — PI. Arch. Kalamár József visszaemlékezése. H-k-86.
[127] Szabad Nép, 5. sz. 1944. dec. 10. Csepel ismét az élen.
[128] Szabad Ifjúság, 1944. dec. 6. Csepel népe ismét a szabadságharc élén.
[129] Szabad Nép, 5. sz.1944. dec. 10. Csepel ismét az élen.
[130] PI Arch. Röpiratgyűjtemény. III/1/1944. /XII/1765—2. Kiáltvány Nagy-Budapest népéhez. Uo. III. 18./1944/ 2371—1. Pestkörnyék halálraítélt népéhez.
[131] Csepel 15 éve szabad. Bpest, Kossuth Kiadó. 1960. 22. l.

kivitték a csepeli Duna-partra és kivégezték. Csepel lakói nagy felháborodással fogadták a nyilas hóhéroknak ezt az újabb gaztettét.[132]

A decemberi ellenállási akció után a 13-as bizottság, amely a harcot vezette, legfontosabb feladatának a fegyveres felkelés eddiginél szélesebb körű megszervezését, a gépek további megmentését és a felszabadulás utáni közrend megvédésének, az új rend kiépítésének s a gyárak, elsősorban a WM-gyár megindítási tervének a kidolgozását tartotta. Az akcióterv második részét egységesen el is fogadták, de a fegyveres felkelés kérdését tekintve nem volt meg az egység. A 13-as bizottság jobboldala szembeszállt a terv e részével és kivihetetlennek tartotta; azzal érvelt, hogy a szovjet csapatoknak nincs szüksége segítségre, a felkelés csak a munkások értelmetlen feláldozását jelentené. A felkelés kérdésében folytatott vita ellenére Gyárfás Kálmán és Fejtő Antal a frontvonalon átszökve, a szovjet egységek egyik katonai parancsnokával, Zsasko alezredessel felvette a kapcsolatot és átadta a német tüzérségi állások térképét. Egyben közölték Zsasko alezredessel a 13-as bizottság határozatát, amely szerint „a csepeli munkások fegyveres erővel utat törnek a szovjet csapatokhoz és a megtisztított fronton keresztül a Vörös Hadsereggel közösen felgöngyölítik a németeket".[133]

A jobboldali szociáldemokraták kádermentési taktikája miatt azonban a felkelés megszervezése csak a kezdeti stádiumig jutott el, a szovjet hadsereg előretörése következtében már nem került rá sor. A csepeli hidakat sem sikerült megmenteni, mert Csepel kiürítésének és a hidak felrobbantási időpontjának a híre későn jutott el a 13-as bizottság tagjaihoz és előzőleg nem jelölték ki azokat a személyeket, akiknek feladata lett volna a hidak felrobbantásának megakadályozása.[134]

A szovjet csapatok 1945. január 9-én szabadították fel Csepelt, és a harcedzett csepeli munkások előtt megnyílt a felemelkedés útja, melyért oly sokan áldozták a csepeliek közül is életüket. Csepel felszabadulásának napján kora reggel a 13-as bizottság ismét összeült, s elhatározták a kommunista párt és a szociáldemokrata párt legális újjáalakítását, valamint a községi rendőrség és közigazgatás azonnali átvételét, a Weiss Manfréd gyár munkájának megindítását, az üzemi bizottság megszervezését.

Január 10-én megalakult a Kommunista Párt felszabadulás utáni első csepeli szervezete és a KISz-szervezet. Január 9-én a 13-as bizottság döntése alapján egy csonka üzemi bizottság jön létre, mely később kiegészült, és január 18-án tartotta alakuló ülését. A csepeli munkások legfontosabb forradalmi szervezeteinek kiépítése után a kommunisták vezetésével hozzáláttak szűkebb hazájukban az újjáépítéssel kapcsolatos nagy áldozatvállalással járó feladatok elvégzéséhez és elszánt harcot folytattak a szocialista átalakulás érdekében.[135]

[132] PI Arch. Kalamár József visszaemlékezése H-k-86.

[133] *Kirschner Béla — Rácz Béla:* i. m. 131. l. (Eredeti: Csepel 15 éve szabad. 22. l. Párttörténeti Közlemények, VII. évf. 3. sz. 1961. augusztus).

[134] Uo. 131. l.

[135] Uo. 131—134. l.

З. Бакшаи:

Борьба рабочих Чепеля за независимость страны в 1939—1944 гг.

Резюме

После возникновения второй мировой войны и вступления Венгрии в войну развитие промышленности приобрело односторонний военный характер. Самые крупные заводы стали центрами военного производства. В их число входил и завод Манфреда Вейс в Чепеле, который играл ведущую роль в производстве боеприпасов, но находился во главе и в производстве других продуктов военной промышленности. Только в завод боеприпасов было инвестировано с марта 1938 г. по конец 1941 г. 44—45 миллионов пенгё. Завод Манфреда Вейс инвестировал кроме этого 95 миллионов пенгё в увеличение мощности авиапроизводства.

Вследствие инвестиций крупных размеров численный состав рабочих увеличился с 1940 по 1943 г. на 35% и достиг 32 192 лиц. Сокращение безработицы улучшило положение Чепельских рабочих, так как возросло число зарабатывающих членов семьи. В противовес значительного увеличения номинальных заработков реальная зарплата Чепельских рабочих повысилась только в минимальной мере вследствие чрезмерного удорожания цен на продукты первой необходимости. Заработок Чепельских рабочих обеспечивал в 1943 г. только 70% стоимости жизни. Неудовлетворительное общественное снабжение, черный рынок, тяжелое жилищное положение в значительной мере ухудшали жизненный уровень рабочих. Жизнь рабочих отравлялась и военным произволом, были увеличены рабочее время и интенсивность труда, наказания стояли на порядке дня, возрастало число несчастных случаев. Правые организации поставили во главе политики в отношении рабочих мобилизацию для войны, обеспечение военного производства. В интересах добытия своих целей они прибегали к демагогии в крупных масштабах.

Организованные и социал-демократические рабочие Чепеля с самого начала стояли против войны и развертывали в Чепеле и в окрестностях большую работу по организации и агитации. Чепельские коммунисты считали своей основной задачей прекращение войны против Советского Союза и создание независимой демократической Венгрии. Вместе с лево настроенными рабочими они распространяли веру в победу Советского Союза, резко подчеркивали организационную работу среди молодежи, в очередях агитировали против войны. В это время коммунистическое движение в Чепеле укрепилось и в организационном отношении. В Чепеле на трубокатном заводе развернулась самая крупная и самая значительная забастовка в течение войны, в которой приняло участие 5000 рабочих.

После захвата власти нилашистами левые рабочие Чепеля, коммунисты, социал-демократы, деменисты организовали группы сопротивления. Для руководства движением сопротивления возник в Чепеле «комитет 13-и», членами которого являлись и социал-демократы. Руководителем комитета 13-и был Йожеф Каламар и в нем осуществилось коммунистическое руководство. Члены группы снабжались оружием из бомбоубежищ в Кёбанье. Они спасли группу советских военнопленных в составе 13 человек, которые работали в Кёбанье, они саботировали военное производство.

В конце 1944 г. бои шли в окрестностях Чепеля. Вследствие деятельности комитета 13-и на фронте целые военные строи разложились. Были перерезаны телефонные кабели фронтов, препятствовалось пополнение. Нилашисты решили эвакуацию Чепеля. Под руководством коммунистов Чепельские рабочие путем крупной массовой демонстрации, вооруженной борьбы защищали свои домашние очаги, предотвратили эвакуацию, показали пример всей стране.

Z. Baksay:

La lutte des ouvriers de Csepel pour l'indépendance du pays 1939—1944

Résumé

Après le commencement de la seconde guerre mondiale et l'entrée en guerre du pays, le développement de l'industrie hongroise revêtait un caractère exclusivement militaire. Les plus grosses usines sont devenues les centres de la production de guerre et notamment les usines Manfréd Weiss de Csepel, qui marchaient en tête de la fabrication de munitions et jouaient aussi un rôle de premier plan dans la fabrication de nombreux autres produits de l'industrie de guerre. De mars 1938 à la fin de 1941, les fonds investis dans la seule fabrique de munitions de l'usine s'élevaient à 44—45 millions de pengős, tandis qu'une somme de 95 millions de pengős était investie pour augmenter la capacité de fabrication d'avions.

A la suite de ces investissements importants, l'effectif ouvrier a augmenté entre 1940 et 1943 de 35%, à 32,192 personnes. La cessation du chômage a amélioré la situation des ouvriers de Csepel, en augmentant le nombre des membres travailleurs de chaque famille. Cependant, malgré l'accroissement notable de la valeur nominale de leur salaire, le salaire réel des ouvriers de Csepel n'accusait qu'une augmentation minime, en raison de la hausse du prix des articles de première nécessité. En 1943, les salaires des ouvriers de Csepel ne couvraient que 76% des frais de subsistance. L'insuffisance du ravitaillement public, le marché noir et la crise du logement ont fortement abaissé le niveau de vie des ouvriers. L'existence de ceux-ci se trouvait, de plus, empoisonnée par le despotisme de l'armée, l'augmentation des horaires et du rythme du travail, la multiplication des peines et amendes et l'accroissement du nombre des accidents du travail. La mobilisation à la guerre et la sauvegarde de la production de guerre sont devenues les mots d'ordre de la politique anti-ouvrière des organisations de droite, qui n'hésitaient pas à déclencher une vaste campagne de démagogie pour pouvoir réaliser leurs buts.

Les ouvriers syndiquées et sociaux-démocrates de Csepel étaient dès le début contre la guerre et déployaient à Csepel et à ses environs un travail d'organisation et d'agitation de grande envergure. Les communistes de Csepel ont considéré comme leur tâche principale la cessation de la guerre poursuivie contre l'Union Soviétique et la création d'une Hongrie démocratique indépendante. Ensemble avec les autres ouvriers de gauche, ils ont répandu la foi dans la victoire de l'Union Soviétique, ont redoublé leur travail d'organisation parmi les jeunes et agité contre la guerre, pendant qu'on faisait la queue devant les magasins. L'organisation du mouvement communiste de Csepel s'est également renforcée à cette époque. C'est à la Tuyauterie de Csepel qu'éclata la grève la plus puissante et la plus grosse de conséquences des années de guerre, avec la participation de 5000 ouvriers.

Après l'accès au pouvoir des croix-fléchées, les ouvriers de gauche de Csepel, communistes, sociaux-démocrates et partisans de Demény, ont formé des groupes de résistance. La direction du mouvement de résitance a été assurée par un «Comité des 13» constitué à Csepel, qui comptait aussi des sociaux-démocrates parmi ses membres. Au sein de ce comité présidé par József Kalamár s'affirmait nettement la direction des communistes. Les membres du groupe, qui se procuraient des armes dans les abris du quartier de Kőbánya, ont délivré un groupe de prisonniers de guerre soviétiques de treize membres qui travaillaient dans ce quartier; ils sabotaient en outre la production de guerre.

A la fin de 1944, les combats se poursuivaient au voisinage de Csepel. Grâce à l'action du Comité des 13, des unités entières se débandaient au front. Ils ont aussi coupé les câbles téléphoniques du front et perturbé le ravitaillement de l'armée. Les croix-fléchées ont décidé d'évacuer Csepel, dont les habitants ont organisé de puissantes manifestations de masse et défendaient leurs foyers par les armes. Ils ont pu empêcher ainsi l'évacuation, en donnant un bel exemple au pays tout entier.

Földes Éva:

Művelődéstörténeti és történelem-pszichológiai problémák Robert Mandrou munkásságában

Az utóbbi években marxista történetírásunk mind nagyobb érdeklődéssel fordul a kultúrtörténet problémái felé. Ezt bizonyítja — többek között — a Magyar Történelmi Társulat 1966-os, e tárgykört sokoldalúan vizsgáló kecskeméti vándorgyűlése, ezt a Társulat jubileumi ülésszakának ilyen tárgyú előadása, hozzászólásai.

E kétségtelen pozitívumok mellett — s annak ellenére, hogy az Akadémia Elnöksége az I. és II. Osztály közös feladatául jelölte ki a kultúrtörténet gondozását — még mindig váratnak magukra a téma fontosságának megfelelő eredmények s az igen kevés kivételtől eltekintve, a kultúrhistória általában, szinte már megszokottan, főleg a hiánylistákon szerepel.

Ennek oka természetesen korántsem a közöny vagy érdektelenség, nem a kérdéskör sokoldalú jelentőségének fel nem ismerése, vagy esetleg a társadalmi érdeklődés hiánya. Hiszen — többek között — már a kecskeméti vándorgyűlés is megmutatta, milyen sürgető igényként merül fel a kultúrtörténet problémája a történelemoktatásban és a történelemtanárok milyen nagymértékben igénylik ezen a téren is a kutatók segítségét.

A viták során az is világossá vált, hogy a marxista értelemben felfogott kultúrtörténet nem a művelődés egyes részterületei összeillesztéséből, egymás mellé állításából alakul ki, hanem olyan szintézis, amely a kultúra marxista fogalmába tartozó valamennyi tényező közös alapjait világítva meg, állítja azokat összefüggésbe a fejlődés egészével s történeti fejlődésük sajátosságait magasabb szinten általánosítja.

Ez az egyedül helyes koncepció azonban számos problémát vet fel, amelyek részben az alapismeretek kidolgozása körüli olyan hiányosságokra utalnak, mint amilyen például a mindenkori uralkodó kultúra tartalmi problémáira is kiterjedő és az ismeretek átszármaztatását alapvető funkciójának tekintő nevelés- és oktatástörténet; emellett, ezzel szoros egységben, a szélesen értelmezett népi művelődés történetének feldolgozása. De híjával vagyunk, vagy csak igen kevéssé rendelkezünk olyan történelmi-pszichológiai ismeretekkel, amelyek az átfogó szintézis szempontjából — ma már ez is világos — alapvetően, elengedhetetlenül fontosak.

Kétségtelen, hogy a történelmi pszichológia fogalma csakúgy, mint a vizsgálandó terület, valamint a feltárásához használható módszerek kérdése, több vonatkozásban tisztázatlan. Bennünket elsősorban az érdekel, hogy menynyiben segíthet a történelmi szintézis, benne az átfogó igényű művelődéstörténet marxista koncepciójának gazdagításához. Kétségtelen, hogy az utóbbi időben találkozhatunk ilyenirányban végzett marxista elvi alapozású kísérlettel, kutatásokkal. (B. F. Porsnyev mellett utalunk E. J. Hobsbawm és Ch. Hill ilyen természetű vizsgálódásaira, írásaira.)

Az is kétségtelen azonban, hogy ennek a problematikának a feltárásában eddig jelentős eredményre vezettek más, részben marxista vagy a marxizmushoz közel álló szempontokat is érvényesítő, de eredetükben, fogantatásukban nem marxista-kutatók és kutatási irányzatok. Hasznosnak tartjuk, ha ezek közül legalább a legjelentősebbek legfontosabb eredményeit — s ez eredményekhez vezető módszereit — közelebbről szemügyre vesszük.

Ezért is érdemel megkülönböztetett figyelmet Robert Mandrounak, a nagy francia történész, Lucien Febvre tanítványának, az École Pratique des Hautes Études tagozatvezető professzorának munkássága.

Ennek a munkásságnak a súlypontja az elmúlt évtizedre esik. Ez idő során jelent meg R. Mandrounak az az öt nagyobb műve[1], amelyek mind értékes tanulságokkal szolgálhatnak a kultúrtörténet marxista kutatói számára is.

Tíz esztendeje, 1958-ban került először kiadásra Georges Dubyvel közösen írott műve, az „Histoire de la civilisation française" — a francia kultúra története, két kötetben. (A francia „civilisation" Duby és Mandrou szóhasználatában egyértelműnek tekinthető a „kultúra" szélesen értelmezett — tehát anyagi és szellemi kultúrát egyesítő — fogalmával. Egyébként a szóhasználat — mint ismeretes — különböző íróknál, irányzatoknál sok számottevő és olykor zavaró eltérést mutat.)

Duby és Mandrou munkája öt változatlan kiadást ért meg — a közeljövőben jelenik meg a hatodik, átdolgozott kiadása —, s jó néhány nyelvre: köztük angolra, spanyolra és lengyelre is lefordították.

Egy évtized hosszú idő az olyan kialakulóban levő tudományág történetében, mint a kultúrtörténet, amelynek nemcsak marxista művelői keresik a helyes utat, hanem, — mint erre már az előzőekben is utaltunk — azok a polgári kutatók is, akik maguk is túljutottak már vagy eleve elvetették a szellemtörténet különböző összetevőit. Duby és Mandrou munkája azonban, amely a korai kezdetektől szinte napjainkig öleli fel a francia kultúra történetét, — egy évtizedes múltja ellenére — még ma is igen sok érdekes és hasznos tanulsággal szolgál számunkra is.

A közel hétszáz oldalas mű kétharmada: az 1500-as évektől napjainkig terjedő szakasz Robert Mandrou munkája. Lehet-e e négy és félszázad még felsorolni is soknak tűnő francia gazdasági-társadalmi, szellemi áramlatait ilyen viszonylag rövid terjedelemben áttekinteni s összefoglalni? Ez a munka azt bizonyítja: lehet. S egyszersmind azt is világosan megmutatja, hogy az a népszerű ismeretterjesztés nem szükségképpen jelent engedményt a tudományos színvonal rovására és a népszerűsítés — mint azt a könyv felhasznált irodalmat ismertető fejezete is illusztrálja — nem kisebb, hanem fokozottabb igényeket támaszt a szerzőkkel szemben. Robert Mandrou kifejezésmódja, a francia esszé legnemesebb hagyományait idéző stílusa, azért olyan élvezetes, hatásos, mert páratlanul bőséges anyagismeretre s emellett életismeretre, emberismeretre épül.

[1] *G. Duby—R. Mandrou:* Histoire de la civilisation française I.—II. Armand Colin, Paris. 1958. — *R. Mandrou:* Introduction à la France moderne. — Essai de psychologie historique 1500—1640. Albin Michel, Paris. 1961. — *Uő.:* De la culture populaire aux 17e et 18e siècles. — La Bibliothèque bleue de Troyes. Stock, Paris. 1964. — *Uő.:* La France aux XVIIe et XVIIIe siècle. Presse Universitaire de France, Paris. 1967. — *Uő.:* Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle. — Une analyse de psychologie historique. Plon, Paris. 1968.

A munka alapkoncepciójával több vonatkozásban vitába szállhatnánk, de egyrészt nem tartjuk ildomosnak egy több mint tíz esztendővel ezelőtt lezárt — s éppen átdolgozás alatt levő — könyv egyes tételeit, nézőpontjait vitatni, másrészt pedig, bármilyen jogosnak érezzük is ellenvetéseinket, súlyukat, hitelüket elsősorban az biztosíthatná, ha Mandroué mellé oda tudnánk helyezni a marxista kultúrtörténet adekvát koncepcióját s nem csak elveket, elképzeléseket állíthatnánk konkrét eredményekkel szembe.

A vita mellőzése azonban nem teszi feleslegessé a szerző néhány alapvető érdemének, elsősorban széleslátókörűségének, sokoldalú felkészültségének, szakértelmének hangsúlyozását, amely képessé teszi arra, hogy ugyanolyan biztonsággal mozogjon a XVI. és XVII. században, mint napjaink francia kultúrtörténetének ezer és ezer szálból szövődő útvesztői között; hogy hasonlóan érdekes, plasztikus képet alkosson a Francia Forradalom időszakáról, mint például a Párizsi Kommünről. Hadd idézzünk ez utóbbit tárgyaló fejezetrészből néhány mondatot annak bizonyítására, hogy a szerző milyen megértést, őszinte érdeklődést tanúsít a szélesebb néprétegek küzdelmei, gazdasági, kulturális törekvései iránt egy olyan időszakban és olyan műfajban, amely elegendő jogcímet szolgáltatott volna feldolgozójának ahhoz, hogy — amint azt megszoktuk — csak a hagyományos, „a magas" kultúrával foglalkozzék; és az uralkodó osztályok valóban európai jelentőségű francia kultúrájának összefoglalását tekintse kizárólagos feladatának.

Már amikor Mandrou a „Fény százada", a felvilágosodás kora Franciaországának európai hatásáról ír, művében akkor is megállapítja: ez a hatás természetesen nem terjedt ki a paraszti osztályokra, a városi dolgozókra. „A XVIII. század francia Európája, amelynek monumentális öröksége olyan impozáns, egy arisztokratikus kisebbség ügye csupán" — írja (i. m. II. köt. 120. l.).

A többség ügye iránt tanúsított érdeklődés, sőt több annál: együttérzés vezeti akkor is, amikor a rövidéletű Párizsi Kommün intézkedéseit, eredményeit elemzi: „A Kommün a szocialista hagyomány nagy pillanata — olvassuk —... A Kommünnek, a nép kormányzásának a nép által, példaadó jelentősége van: Varlin, Courbet, Delescluze és Rossel állták szavukat és bebizonyították, hogy a munkások képesek arra, hogy önmagukat kormányozzák. ...Thiers és Galiffet szégyen és mérték nélkül diadalmaskodtak 1871 májusában és a Kommün történetírói százezerre teszik azoknak a párizsiaknak a számát, akiket személyükben érintett a megtorlás. De egészen napjainkig, minden év májusában a „Kommünárok Falát" a Père Lachaise temetőben felvirágozzák a munkásszervezetek, nem feledve a "proletariátus hősi küzdelmét" (I. m. II. köt. 259. l.).

A társadalmi haladás oldalán elkötelezett tudós politikai állásfoglalása minduntalan átüt a munka utolsó, az 1939—1956-os időszakot összefoglaló fejezetén is, amely ismét meggyőző bizonysága R. Mandrou sokoldalú tájékozottságának és kiváló szintetizáló képességének.

Szólnunk kell még a munkát illusztráló képanyagról, amely nem túlságosan bőséges, — de a XII. századi lovas relieftől a Renault-gyár legmodernebb gépeit ábrázoló fényképfelvételig — mindenkor jellemző, kifejező. A két kötetben található több mint félszáz egyszerű világos térkép — amelyek között a XVI. századi utazás ütemét érzékeltető térkép, a XVII. századi népi mozgalmak térképe, a postautak, majd a vasút terjedése, csakúgy mint Haussmann Párizsának térképe, majd a francia mozihálózat bemutatása egyaránt meg-

található — kitűnően egészíti ki a szöveget, ebben a vonatkozásban is példát mutatva a színvonalasan népszerű ismeretterjesztő műfaj számára.

Nem sokkal e munkát követőleg, 1961-ben jelent meg Robert Mandrou egy más jellegű — inkább tudományos kísérletnek számító — könyve „Bevezetés a modern Franciaországba — Történelmi pszichológiai kísérlet 1500—1640", amelyre B. F. Porsnyev nyomatékosan felhívta a marxista kutatók figyelmét a Vaproszi Filoszofii hasábjain (1962. 5. sz.) és amely már a kecskeméti vándorgyűlésen és a budapesti ülésszakon mint számunkra is tanulságos kísérlet ugyancsak szóba került.

A munka — a címe is mutatja — kísérlet egy meglehetősen elmaradott, de a kultúrhistória számára egyenesen nélkülözhetetlen tudományág, a történelmi pszichológia alkalmazására és ezen keresztül a XVI. és XVII. századi ember kultúrája számos összetevőjének, életviszonyainak többoldalú megközelítésére, a mindennapi ember világképének felidézésére.

A kísérletnek Mandrou könyvében tükröződő eredménye, mint már a Történelmi Társulat jubileumi ülésszakán elhangzott hozzászólásunkban is utaltunk rá (ld. Századok 1967. 6. sz. 1245—46. l.) — nem problémamentes. A szerző sem tartja annak: „Ez a könyv csupán kiindulópont" — írja —. A történelmi pszichológiának ezen a területén még „módszer és modell egyaránt megalkotásra vár . . ." (i. m. 11., 1. l.).

Az alapvető célkitűzéssel azonban — amit a szerző a következőkben foglal össze —, minden vonatkozásban egyet lehet érteni: „Legelőször azt kell megmutatni, hogy a gondolkodásmód története (l'histoire des mentalités), mint minden történelem, amely a jelenségek mélyébe hatolva törekszik azok magyarázatára, nem ismer határokat; semmiesetre sem különül el a történelem többi szektorától . . . A gondolkodásmód története minden pillanatában a teljes történelem elválaszthatatlan része" (i. m. 366. l.).

Mandrou könyvét mesterének, Lucien Febvre-nek, a haladó francia történetírás egyik legkiemelkedőbb képviselőjének ajánlja, aki a történetírás komplexitása érdekében fél évszázadon át azért küzdött, hogy a történészek érdeklődését a közgazdaságtan, a szociológia és a pszichológia felé irányítsa. Febvre élete vége felé, mint erre Mandrou rámutat, Henri Wallon-nak, a kiváló francia kommunista pszichológusnak és Piaget-nek, a világhírű svájci pedagógusnak megállapításaitól, eredményeitől ösztönözve, különösen szenvedélyes érdeklődéssel fordult a pszichológia felé.

Mandrou éppen ezért L. Febvre-t tekinti a történelmi pszichológia úttörőjének s ő maga azt a munkát kívánja folytatni, amelyet mestere már megkezdett. Hangsúlyozza azonban, hogy nemcsak az eszmei útmutatást köszönheti Febvre-nek, hanem felhasználta hátrahagyott vázlatait, jegyzeteit is. A módszer, amelyet Mandrou alkalmaz: „décomposer" et „recomposer" — elemeire bontani a modern civilizációt, kultúrát — azután az elemeket újra összerakni, megfigyelve e művelet közben, hogyan él az az ember, aki ennek a civilizációnak a hordozója, alkotója. Nem éri be azzal, hogy a kultúra mindenkori eredményeit tárja elénk, hanem fel akarja idézni az emberek gondolkodásmódját, követni őket munkájukban, foglalkozásukban, a szellemi kultúrával együtt megismerni az anyagi kultúrát, amely őket körülveszi „nem azért, hogy felhalmozzuk egy enciklopédikus látásmód elemeit, hanem azért, hogy elfogadható magyarázatát találjuk az emberek újszerű magatartásának vagy e magatartás hagyományos, a középkorból örökölt elemeinek" (i. m. 10. l).

S arra is rámutat: a XVI. és XVII. századi francia ember gondolkodás-

módját, világképét nem lehet egyedül a francia kultúra elemeiből rekonstruálni. „Nem arról van szó csupán, hogy az ember Franciaországot ragadja meg a francia emberben — írja Mandrou —, hanem hogy fellelje benne, mintegy az ismert világ visszatükrözését, a világot amilyennek akkor ismerték" (i. m. 9. l.).

A kultúrtörténetnek ez a történetpszichológiai indítású felfogása magától értetődően kibővíti a felhasználandó források körét. Ez a kultúrtörténet nem érheti be művészeti, irodalmi emlékek elemzésével: „Az irodalom vagy művészet tanúságait óvatossággal kell kezelni — véli Mandrou —. A művész, bármilyen legyen is kifejezési eszköze, a közemberétől eltérő látásmóddal, az átlagosnál nagyobb érzékenységgel rendelkezik . . . a művész nagyon jó, de egyszersmind túlságosan is jó tanúja az eseményeknek . . . nem arról van szó, hogy mellőzni kell, hanem a maga igazi, költői régióiba (dans ses vrais dimensions de poète) kell visszahelyezni. . ." (i. m. 10. l.).

Melyek tehát a kor kultúrtörténetét tükröző hiteles források? Az igazságszolgáltatás, a peres ügyek dokumentumai, a városi levéltárak anyagai, amelyek a polgárok mindennapi gondjait tükrözik, az emlékiratok, számadási könyvek, amelyek mind a mindennapi élet egy-egy részletét mutatják be, az útirajzok, útleírások, a levelezések, az újságok . . .

A kutatómunka ez újszerűségéből fakad, hogy egyelőre még vannak és jóideig lesznek is a forrásfeltárás terén hiányosságok. Mint egyik legkirívóbb nehézséget említi Mandrou egy-egy kor nevelési modellje ismeretének, azon módszerek ismeretének hiányát, amelyekkel a kis emberek gondolkodásmódját, értelmét alakítják, jellemüket, testüket formálják. — Az ilyen vonatkozásban rendelkezésünkre álló adatok nem elegendők és szinte kizárólagosan bizonyos társadalmi rétegek — a vizsgált korban polgárok és nemesek — gyermekeire, ezeknek is csak bizonyos korosztályaira vonatkoznak, szinte teljesen hiányoznak a dolgozó rétegek gyermekeivel kapcsolatos pedagógiai ismeretek; pedig egy-egy kor pedagógiai keresztmetszetének a jelenleginél jóval alaposabb ismerete — véli Mandrou — nagy mértékben hozzásegíthetne az emberek gondolatvilága alakulásának, ezen keresztül a közgondolkodásnak, a társadalmi pszichikumnak megismeréséhez.

A történetpszichológia alkalmazása — mutat rá Mandrou — eleve kizárja egyes filozófusok és irodalmárok által alkotott „örök ember" fogalmát, azét az emberét, akinek anyagi és szellemi szükségletei, szenvedélyei mindenkor azonosak, s ehelyett a fejlődő, a változó embert állítja vizsgálódásai középpontjába.

E vitathatatlanul helyes célkitűzés ellenére Mandrou kísérletének az a legvitathatóbb pontja, amikor az embert előbb fizikai mivoltában (l'homme physique), majd lelki jelenségeit kikülönítve (l'homme psychique) vizsgálja és mindezek után kerít sort a munka második részében a társadalmi környezet (milieux sociaux), társadalmi kapcsolatok, emberi tevékenységi formák bemutatására. A szerző maga is mesterségesnek s kísérlete egyik alapvető gyengéjének érzi ezt a megoldást: hogy t.i. az embert mint elszigetelt lényt vizsgálja. („Nous ne dissimulons pas tout ce qu'il y a d'artificel dans la première démarche que nous venons de tenter: saisir les mesures de l'homme comme individu isolé, c'est toujours le mutiler l'abstraire de réalités humaines plus complexes". — I.m. 102. l.)

A fő probléma azonban számunkra nem az, hogy Mandrou nem vizsgálja az ember társadalmi kapcsolatait, mert hiszen műve megfelelő részében igen nagy gondot fordít a legkülönbözőbb szintű és méretű társadalmi kapcsola-

tok, viszonylatok szociológiai elemzésére. Számunkra inkább az a problematikus, vajon a társadalmi kapcsolatok számos típusának bemutatása közben elegendő gondot fordít-e a nézetünk szerint legfontosabb, az alapvető osztályviszonyok meghatározó szerepére. Nem mintha ezzel egyáltalán nem foglalkoznék, de megítélésünk szerint nem azzal a súllyal teszi ezt, mint ami meghatározó szerepénél fogva megilleti. Nyilvánvaló, hogy ezzel az ábrázolás egysíkúságának elkerülése volt a célja és nem az alapvető meghatározó viszonyok jelentőségének tagadása vagy csökkentése — az eredmény azonban az olvasóban ilyenfajta benyomást kelt.

Ha azonban ez az egész koncepció még több vonatkozásban továbbfejlesztést vagy korrekciót igényel is, egyes részkövetkeztetései igen figyelemre méltóak és további történelmi pszichológiai, kultúrtörténetírói kísérletek bázisául szolgálhatnak. Ilyen érdekes részkövetkeztetés például az a tényekkel bőségesen alátámasztott megállapítás, amit már említett cikkében Porsnyev is kiemel, hogy a könyvnyomtatás elterjedése ellenére, egészen a XVII. századig — a palotától a kunyhóig — az információ fő forrása a hallás; az érzékek közül a hallásé, a tapintásé az elsőség. „A szem, amelyé ma az uralkodó szerep — állapítja meg Mandrou —, csak harmadsorban következett a hallás és tapintás után, messze ezek mögött" (i. m. 70—77. l.).[2]

Az ilyen és hasonló érdekes és további következtetések levonására alkalmat adó megállapítások, amilyenekkel Mandrou munkájában bőven találkozunk, világosan megmutatják a történetpszichológia művelésének fontosságát és már az első kísérlet több vonatkozásban jelentős eredményeit; annak ellenére, hogy maga a szerző — mint azt egy későbbi könyvében is hangsúlyozza — munkáját elsősorban nagy vonalakkal felvázolt kutatási programnak szánja, amelynek kivitelezése — véleménye szerint — „a kézműves munkák lassúságával halad előre . . ."

Számos vonatkozásban az előbbi munka folytatásának, a történetpszichológiai kísérlet továbbfejlesztésének tekinthető az 1967-ben az új Clio sorozatban megjelent „Franciaország a XVII. és XVIII. században". E sorozat jellege, amelyet — „a történelem és problémái" alcím is jelez — messzemenő lehetőséget ad a szerzőnek arra, hogy a történelmi pszichológián alapuló kultúrtörténetkutatás legfontosabb kérdéseit konkrétan a fent jelzett korszakkal kapcsolatban, de ennél jóval távolabbramutatóan is felvehesse.

Kézenfekvő a kérdés, lehet-e a francia történelemnek a történetírás, irodalomtörténetírás által olyan sokoldalúan elemzett két „nagy" századáról még valami újat mondani, újabb források feltárását igényelni.

Mandrou világosan bebizonyítja: lehetséges, sőt feltétlenül szükséges. Hiszen munkája egyik fő céljának éppen azt tekinti, hogy bemutassa, hogy az Ancien Régime történelmi arculata milyen nagy mértékben megváltozott az utóbbi két évtized történetkutatásának hatására és milyen nagy változások várhatók még sokrétű új forrásanyag feltárása nyomán.

Könyvében a politikai történelmet mellőzte. Hiszen, mint írja: „Az Ancien Régime politikai történelme úgy felfogva, mint a mindenható uralkodók és miniszterei történelme, valamint külföldi megfelelőikkel való kapcsolataik történelme hosszú időn át a legkönnyebben megírható történelem volt: az a történelem, amely megalapozta a „zajjal és őrjöngéssel teli múlt" („passé

[2] Mandrou munkájának e kérdéskörrel foglalkozó részletét magyar fordításban lásd Világtörténet, 1964. 1. sz. 14—21. l.

plein de bruit et de fureur") iskolai leegyszerűsítését" (i. m. 301. l.). A politikai történetnek — véli Mandrou — integrálódnia kell abba az általános történetbe, amely új kutatási szempontok érvényesítésével, új források feltárásával, történetpszichológiai bázison kialakul.

A több évszázadon át meggyökeresedett hagyományokkal mindenütt egyaránt nehéz harcbaszállni. Mandrou könyvének címlapját, mint sok-sok elődjéét, ugyancsak XIV. Lajos lovasportréja díszíti. De az általa bemutatott vagy számos vonatkozásban egyelőre még csak bemutatni kívánt XVII. század már nem csak, nem elsősorban „XIV. Lajos százada", hanem az a világ — az a gazdasági, társadalmi kulturális közeg —, amelyben a XVII. és XVIII. század köznapi embere élt, küszködött, alkotott.

E közeg körvonalai már sok vonatkozásban kialakultak, világosak, de még mindig hiányzik belőle a maga teljességében a történelem alkotója: a mindennapi ember.

Már közelebb jutottunk múltbeli házának, ruházatának, táplálkozásmódjának, munkaeszközeinek megismeréséhez, de alig-alig ismerjük gondolatvilágát. Mandrounak erre irányuló kutatása, vizsgálódása sokban rokon azzal a törekvéssel, amely az emberi élet teljességének érzékeltetésére törekvő marxista művelődéstörténetnek is egyik fő problémája. Ehhez lehet jelentős lépés a történelmi pszichológia alkalmazása.

A történelmi pszichológia azonban nem spekulatív pszichologizálás, hanem széles, sajátos forrásbázison alapuló tudomány, s a nehézségek fő forrása, — mint erre Mandrou az általa tárgyalt korral kapcsolatban is utal — a forrásanyag hiányossága, egyenetlensége s a meglevő forrásanyag részleges, nem egy esetben teljes feltáratlansága.

Mandrou — mint előző munkájában — itt is hangsúlyozza, hogy az embert legközvetlenebbül érintő nevelés és oktatás történetében rengeteg — ebben a korban is — a fehér folt. „Az a terület, ahol a történetkutatás a legtöbb feltáratlan tartalékkal rendelkezik, az oktatás és a nevelés területe", — állapítja meg (i. m. 12. l.).

Nem kevesebb nehézséget jelent a történetíró számára a társadalmi-történeti pszichológiai kutatások elmaradottsága, pedig — véli Mandrou — ez lenne az a disciplina, amely leginkább hozzásegíthetne bennünket azoknak az állandó tényezőknek a tanulmányozásához, amelyek a múltat a jelenhez kapcsolják.

De e két közvetlenül az emberrel foglalkozó tudományon kívül még számos olyan forráscsoport vár — a történettudomány területén is — feltárásra vagy újraértékelésre, amelyek mind közelebb vihetnének bennünket egy-egy korszak emberének, életkörülményeinek, gondolkodásmódjának, világképének, s ezen keresztül a kultúrtörténetének mind teljesebb megismeréséhez.

A történetpszichológiai látásmód szükségképpen, mintegy természetesen elvezet az uralkodó kisebbség mellett az elnyomott többség — a széles népi tömegek — kultúrtörténete feltárásának igényéhez. Ez a törekvés, mind a források, mind pedig azok értékelése tekintetében, újabb nehézségeket hoz magával. „Mégsem lehet róla lemondani — hangsúlyozza a XVII. és XVIII. századdal kapcsolatban is Mandrou —, hiszen itt tíz francia közül kilencnek az életéről, sorsáról van szó" (i. m. 139. l.), „azokról a kisemmizett rétegekről, akik kevés írott tanúságot hagytak hátra és mindazonáltal a legnagyobb nyomást gyakorolták a demográfiai görbére" (i. m. 237. l.).

Ha egyéb vonatkozásaiban is tanulságosak Mandrou történetpszichológiai kutatásai, kutatásmetodikai fejtegetései, a marxista kultúrtörténész számára sokszorosan azok, amikor a népi kultúra vizsgálatának lehetőségeit, módszereit taglalja. (Sajnos a magyar nyelvben a kultúra fogalma hagyományosan olyan egyoldalú és leszűkített tartalmat takar, hogy nehéz vele érzékeltetni mindazt, amit a még csak kialakulóban levő marxista kultúra-koncepció, valamint a történetpszichológiai értelmezés szerint is magában kell foglalnia.)

A széles néptömegek fizikai életfeltételeinek, életkörülményeinek vizsgálata alig jelent kevesebb nehézséget, mint a mindenkori népi műveltség elemzése, egy korszak képe mégsem lehet teljes — hangsúlyozza Mandrou —, ha csak egy kis felső réteg táplálkozásáról, öltözködéséről, életformájáról szerzünk ismereteket, ha látókörünkön kívül esnek a nép alultápláltsága, egyoldalú táplálkozása, a nagy éhínségek és a pusztító járványok.

Azoknak az életét, mindenkori körülményeit, műveltséganyagát, „akik nem beszélnek magukról és közvetlenül nem tanúskodnak", természetesen sokkal nehezebb feltárni, mint azokét, akikről a források szólnak, de Mandrou saját részkutatásaival is bizonyítja, hogy nem lehetetlen.

Természetesen szó sincsen arról, hogy „tíz francia közül kilencnek" a kultúrája elhomályosítani kívánná az egyét, a vizsgált korszakban különösen kiemelkedő nagy francia kultúrát, amely Mandrou könyvében is megkapja a súlyának, jelentőségének megfelelő helyet, bizonyítván, hogy a történetpszichológiai indítású kutatás ebben a vonatkozásban is mennyi új összefüggés feltárására nyújt lehetőséget. Nem lehet azonban nem tudomásul venni, hogy a „tudós" kultúra mellett volt valami más, egy másik kultúra, amely ugyanúgy beletartozik egy nép kultúrtörténetébe, mint a nagy kultúra. („Nous disons toujours la civilisation française: le pluriel est plus prudent et plus juste hier, comme aujourd'hui." — Mindig francia kultúráról beszélünk — írja Mandrou —, pedig a többesszám használata bölcsebb és pontosabb volna tegnap ugyanúgy, mint ma.")

A népi kultúra fogalmát Mandrou szélesen értelmezi. Nemcsak azt tekinti népi kultúrának, amit a nép magából, magának alkotott, hanem ide sorolja a népi művelődés minden forrását, mindazt, amit az uralkodó osztály juttatott a tömegeknek, hangsúlyozva azokat a jellegbeli, színvonalbeli különbségeket, amely falu és város között ilyen vonatkozásban is mindenkor fennállott. A XVII. és XVIII. századi falu két kultúrcentruma a templom és a fonószoba, a „veillé", az esti közös munka. Ezeken az esti falusi összejöveteleken olvassák fel azokat a népkönyveket, amelyek — mint ezt Mandrou idevonatkozó részletkutatásai több oldalról bemutatják — egészen a Francia Forradalomig igen jelentős szerepet játszanak a falusi nép életében és kulturálódásának szinte kizárólagos forrásai.

Mit tartalmaznak ezek a népkönyvek? Mandrou a „littérature d'évasion" megjelöléssel foglalja egybe őket, ami magyarul lényegileg „elterelő"-, „leszerelő"-irodalmat jelent. „A házaló árusok (colporteurs) által terjesztett irodalom szinte teljes érdektelenséget tanúsít a mindennapi élet iránt — írja Mandrou —. Az esti összejövetelek részvevőit egy képzelt világba helyezi át, ahol a pogány vagy keresztény, tündéri vagy ördögi csodával találkoznak lépten-nyomon... De nem számol a valósággal, amelytől a nép nem tud szabadulni, nem foglalkozik a felkelésekkel, az éhínségekkel, a régi és új vallási válságokkal;...A népi kultúrának ez a közös alapja álomvilágból táplálkozik —"

(i. m. 142. l.). Íme tehát már a XVII. és XVIII. században, de bizonyára jóval előbb is, az uralkodó osztály többek között akként befolyásolta — közvetve vagy közvetlenül — a népkönyvek révén a szélesebb néprétegek tudatvilágát, hogy olyan ismereteket juttatott körükbe, amelyek a nagy kultúra egy már meghaladott, jóval korábbi szintjének továbbhagyományozott elemein alapultak, a nép figyelmét a mindennapi élet gondjairól elterelni voltak hivatottak és a hallgatóságot -- legalább ideig-óráig — álomvilágba ringatták.

Ez a fajta népi kultúra, amelyet a maga eszközeivel az egyház is terjesztett, megerősített, kiszélesített, döntő hatást gyakorolt az elnyomott nép világképének kialakítására. „Ez a népi kultúra magában hordozza azt a törekvést, a társadalmat olyannak elfogadtatni, amilyen, és olyan konformizmusra nevel, amely nem engedi meg a legkisebb vitát, kételyt sem, legfeljebb azt az érzést kelti, hogy a gazdagok sem annyival boldogabbak, mint a szegények, akik az Utolsó Ítélet órájában majd kárpótlást kapnak szenvedéseikért... a kiszolgáltatottság érzését fokozza olyan erőkkel szemben, amelyek ellen úgysem lehet semmit tenni . . ." (i. m. 145. l.).

Vajon lebecsülhetők-e a népi művelődésnek ilyen és ehhez hasonló forrásai, amelyek lényegében, korszerűsített változatban ma is élnek és amelyek már a XVII. és XVIII. században arra vezettek, hogy -- mint Mandrou megállapítja — „. . .a falusi néptömegek még sokkal inkább mint a városiak ideológiai függőségbe kerültek, amely kísérője volt társadalmi-gazdasági alávetettségüknek" (i. m. 145. l.).

Mandrou természetesen azt is világosan látja, hogy a népkönyv, a ponyva — nemcsak országonként, hanem még Franciaországon belül is vidékenként változó jelentőséggel — a nép befolyásolásának csupán egyik eszköze volt egy olyan korban, amikor csak alig-alig terjedt az iskolázás és az érzékek közül a hallásé volt a főszerep.

Amit a népi művelődés e forrásairól Mandrou a XVII. és XVIII. századi Franciaországgal foglalkozó munkájában összegez, az erre vonatkozó részkutatásokat egy már előzőleg, 1964-ben megjelent és akadémiai díjjal jutalmazott munkája foglalja magában. (A munka címe: „De la culture populaire aux 17e et 18e siècles." — A könyv címe azt a nem elhanyagolható, de a magyar fordításban csak nagyon nehezen visszaadható tényt is jelzi, hogy itt nem a népi kultúráról általában, hanem annak csak egy területéről van szó.)

E munkája előszavában a szerző elmondja, hogy tulajdonképpen Borisz Porsnyev „Népi felkelések Franciaországban 1623-tól 1648-ig" című műve — melynek francia kiadását R. Mandrou rendezte sajtó alá és látta el előszóval — adta számára a döntő lökést a népi művelődés forrásainak kutatásához. Porsnyev ugyanis „vak erőnek" („force aveugle") nevezi az általa tárgyalt kor népi tömegeit. Ez a fogalmazás, illetve a mögötte rejlő súlyos probléma ösztönözte Mandrout arra, hogy elkezdje kutatni: volt-e részük valami szellemi táplálékban és ha igen, milyenben a „vak erőként" érvényesülő népi mozgalmak részvevőinek.

Ezen az úton jutott el az ún. „Kék könyvtár" (Bibliothèque bleue) sorozathoz, amely Troyes-ban indult meg a XVII. század elején, és amelynek egyes köteteit több mint két évszázadon át újra meg újra kinyomták.

Ezeknek a népkönyveknek a részletes elemzése (amelynek eredményét egyébként Mandrou a Századok más helyén tanulmányban fogja ismertetni) vezette őt az előbbiekben jelzett következtetésekre a népi kultúra e sajátos forrásának szerepére, jellegére, hatására vonatkozólag.

Természetesen Mandrou maga sem állítja — ezt már könyve címében is egyértelműen jelezni kívánta —, hogy a népkönyv a népi művelődésnek egyetlen forrása.

Az utóbbi évek marxista kutatásai azonban azt is bebizonyították, hogy a népi felkelések, forradalmi mozgalmak szinte kivétel nélkül mindig együttjárnak olyan ezekkel szorosan összefüggő kulturális törekvésekkel, amelyek a nép körében gyökereznek, amelyeket a nép alakít ki a maga céljai szolgálatában, a maga számára. Vajon befolyásolja-e ezeket a sajátságosan népi törekvéseket az a művelődési anyag, amelyet az uralkodó rétegek juttatnak a népnek? Feltétlenül és vitathatatlanul. A Biblia ilyen szerepe sokszorosan bizonyított. A népkönyv jelentőségét sem lehet azonban — ilyen vonatkozásban sem—lebecsülni. A legegyügyűbb történet is megmozgatja a képzelőerőt, gondolatokat ébreszt, és ki tudja, hogy ez a gondolkodás hol áll meg, merre visz a képzelet útja . . .

De ennél konkrétabb lehetőséget is nyújt. Robert Mandrou szívességéből hozzájuthattunk olyan népkönyvek egyikéhez, amely az ábécével kezdődik, tehát betűismeretre is meg akarta tanítani azokat, akikhez eljutott. (Egészen a XVII. századig rendszerint a különböző vallásos szövegeket vezette be ilyenfajta ábécé). Aki pedig egyszer már megtanulta a betűt olvasni, azt már — mint a népi-forradalmi mozgalmak ezt következetesen hirdetik — sokkal nehezebb félrevezetni.

Messze vezetne ennek a kérdéskörnek a további elemzése. Azt azonban már ez az egy példa is talán világosan mutatja, hogy az igen fontos részkutatások mellett, ezekre építve milyen sok új összefüggés felderítése vár a kultúrtörténet kutatóira és a népi kultúra feltárása is — erre figyelmeztetnek R. Mandrou kutatásai — az eddiginél jóval differenciáltabb megközelítést igényel.

Mandrou munkásságának tanulságai azonban, mint arra már az előzőekben is igyekeztünk rámutatni, nem korlátozódnak a művelődéstörténetnek egy — számunkra különösen érdekes — részére, hanem a kultúrtörténet számos területére kiterjednek. Különösen figyelemre méltóak azok a kutatási irányelvek, amelyeket a XVII. és XVIII. századdal kapcsolatban könyvében részletesen kifejt.

E korszak társadalmi-történelmi pszichológiai arculatát vizsgáló fiatal kutatók figyelmét öt fő területre irányítja. Ezek: a társadalmi értékrend vizsgálata jogi (bírósági-ügyviteli) dokumentumok alapján; az élő vallásos érzés és gyakorlat vizsgálata, amely nem azonos a konvencionális ábrázolások sémáival; a nevelési modellek elemzése, amelyek által a különböző rétegek a fiatalság számára szükségeseknek ítélt ismereteket biztosítják, előírják a megfelelő életformát és a hagyományos hierarchia tiszteletben tartására nevelik a fiatalokat; azoknak az elemeknek a felkutatása, amelyek lehetővé teszik a különböző társadalmi rétegek értesülés-forrásainak, informálódási lehetőségeinek felderítését és annak vizsgálatát, hogy hogyan hatottak ezek az egyes csoportok társadalomról alkotott nézeteinek és világképének kialakulására. (Mandrou a XVII. és XVIII. századdal kapcsolatban az információs források két szélsőséges típusaként említi az esti falusi összejöveteleket és a már rendezett könyvtárakat.) Végül a művészi alkotások közönségének, felfogó közegének elemzése — ezek azok a területek, amelyeknek felderítését Mandrou feltétlenül szükségesnek tartja ahhoz, hogy a társadalmi-történelmi pszichológia „megszűnjék a jelenkori történetírás szegény rokona lenni" (i. m. 271—172. l., 290. l.).

Mandrou arra is figyelmeztet: a történetkutató munkamódszere ma már nem lehet olyan, mint volt száz évvel ezelőtt. Napjainkban — véli — nem az a tudós, aki mindent elolvasott tárgyával kapcsolatban, amint ezt a monstrum-bibliográfiák igazolják, amelyek egy-egy mű elmaradhatatlan kísérői.

A korszerűség fogalma azonban a történettudományban nem azonos a legkorszerűbb technika felhasználásával. A kvantitatív módszernek a maga helyén, a történetkutatás bizonyos területein nagy a jelentősége; de Mandrou azt is hangsúlyozza, a „kvantitatív történelem" kétségtelen érdeklődést keltett, de ugyanakkor igen sokan fenntartással fogadják.

A korszerű történetírás Mandrou véleménye szerint — „a nagy vonásokkal megírt, merész szintézis, amely gyakran sokkal inkább gondolkodtat és mélyebben elgondolkodtat, mint az egy unos untig ismételt tárgy körül csoportosított ezer apró adat . . ." (i. m. 313. l.). Az ilyen munkáknak a száma azonban, amelyeknek igazi komoly hatásuk van és új kutatásokra ösztönözni képesek, még a XVII. és XVIII. századdal kapcsolatban is, — amelyről pedig sokan, sokat írtak — igen kevés.

A hibák egyik fő forrását abban látja a francia tudós, hogy a központosított tervezés („planification concentrée") még nem kapott helyet a francia tudományos életben. „Jogosultságát annak az álliberalizmusnak a nevében vitatják, amely a »kutató szabadságát« ürügyül használja a tétlenség leplezésére" (i. m. 313. l.).

Robert Mandrou fentebb vázolt metodikai ajánlásait legújabb művében (Magisztrátusok és boszorkányok Franciaországban a XVII. században — Történelmi-pszichológiai elemzés) a művelődés történetének egy különlegesen komplex vizsgálatot igénylő területén kívánja érvényesíteni: bírósági anyagokat véve alapul, ezeket más történeti forráscsoportok és részben a rokontudományok területéről merített ismeretek segítségével ellenőrizve és kiegészítve, azt mutatja be, mit tekintettek boszorkányságnak a XVII. századi Franciaországban, miképpen fejeződött ki ez a bíróságok előtt folytatott peres eljárásokban s végül: a gondolkozásnak, erkölcsnek, vallásnak és babonának ez a jogi szabályokban és törvényszéki eljárásokban szentesített sajátos vegyüléke miként kezd helyet adni a kérdés új megítélésének, ami egyúttal igen érdekes adalékot szolgáltat annak a különösen tanulságos elméleti problémának konkrét megközelítéséhez is, hogy egy hosszú időn át érvényesülő intézvényesített jogi-művelődési struktúra miként indul bomlásnak, hogyan és milyen tényezők hatására kezdi átadni helyét valami merőben újnak. Tárgyának sajátos részletbeli érdekességein túl, a mű elméleti értéke és módszerbeli jelentősége, megítélésünk szerint, főként abban kereshető, hogy a vizsgálódás tárgyául választott sajátos területen tanulságosan érzékelteti jogilag intézményesített erkölcsi-vallási-gondolkozási képletek, „struktúrák" uralkodóvá válását, megmerevedését, társadalmak életében játszott — emberek mindennapi életére gyakorolt — hatásait és végül mindezek felbomlását. Tanulságos adalék ez a régi és új harcának vizsgálatához a művelődéstörténet területén egy társadalmi formáció keretei közt, igaz, annak már hanyatló-bomló szakasza kezdetén.

*

A fentiekkel megkíséreltük röviden áttekinteni, jellemezni egy elismerten kiváló francia művelődéstörténész munkásságát. Nem elsősorban hazánkban és már ezt megelőzően baráti országokban tett látogatásai indítottak bennünket erre, nem a nemzetközi vitafórumokon elhangzott felszólálásai és a szocialista országok tudományossága iránt mutatott kétséget kizáróan rokonszenvező érdeklődése, hanem főként azért vállalkoztunk művei ismertetésére, mert mind saját munkássága, mind a hozzá hasonló nézeteket képviselő francia művelődéstörténeti kutatógárda eredményei méltán keltettek feltűnést és elismerést. Az olvasó a mondottakból megítélheti, hogy az eredmények, közelítési módok, szemléleti és módszertani ajánlások közt több olyan akad, amelyet minden további nélkül elfogadhatunk és hasznosíthatunk. Akad köztük olyan is, amellyel a történelmi fejlődés lényegi belső összefüggéseiről, mozgató rugóiról kialakított marxista felfogás alapjairól vitatkoznunk lehet és kell. De nem vitás, hogy még a vitatott vagy vitatható megállapításokból, kérdésfeltevésekből is sok tanulságot meríthetünk. Olyan tanulságot, amelynek az erősödő, marxista elvi-módszertani alapozású művelődéstörténetírás komoly hasznát veheti.

Váradi Sternberg János:

Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai

Az Ukrán Tudományos Akadémia Kijevi Könyvtára kézirattárának magyar vonatkozású anyagában kutatva egy emlékiratra figyeltem fel, mely a kuruckor történelmével foglalkozik. A címnélküli latin kézirat a könyvtár katalógusában a következő ukrán nyelvű elnevezés alatt szerepel: „Magyarország és Erdély története a XVII. század végén és a XVIII. század elején".[1] A kézirat a Rákóczi-szabadságharc és az azt követő emigráció történetével foglalkozik, méghozzá olyképpen, hogy az elbeszélés középpontjában Forgách Simon kuruc tábornagy áll[2].

A kézirattár leltárának adatai csak részben derítenek fényt az Emlékirat keletkezésére és származására. Ebből megtudjuk, hogy a kézirat a Volinyi Központi Múzeumból, Zsitomirból (Ukrán SzSzK) került a könyvtárba, századunk huszas éveiben. A leltározás alkalmával, amely 1935. december 17-én történt, megállapították, hogy a nyolcadrét alakú, félbőrbe kötött kézirat 65 foliót (azaz 130 lapot) számlál, továbbá, hogy két különböző kéz írása, de mindkét írás a XVIII. századra utal. Az Emlékirat négy részre oszlik, az egyes részek számokkal vannak jelölve. A lapok eredetileg számozatlanok voltak. A számozást bizonyára a könyvtár munkatársai végezték el olyképpen, hogy minden ötödik folión ceruzával feltüntették a számot. A kézirat négy helyen hiányos: a 24., 49., 62. és 64. folió után a szöveg megszakad. A 49. folió után látható, hogy egy lapot (melynek a csücske fennmaradt) kiszakítottak. A többi helyen nem tudtam megállapítani, hogy egy vagy több lap hiányzik-e. A 65. folió alján jelezve van, hogy az Emlékirat itt végződik. A hiányokat különben sem a leltár, sem a kézirat számozása nem tünteti fel.

A kézirat margóján helyenként megjegyzések, a szövegben pedig apró javítások találhatók, melyek a szövegtől eltérő kézírást mutatnak. Valószínűleg ugyanaz, aki a megjegyzéseket írta, a szövegben egyes részeket aláhúzott.

A papír egykorú benyomást kelt, vízjegy több helyen látható, többékevésbé kivehetően a 17., 30., 45. és 55. lapokon. A vízjel postakürtös lovast ábrázol[3].

*

[1] Історія Угорщини і Трансільвані ї кінця XVII — початку XVIII ст. Центральна Наукова Бібліотека АН УРСР. Рукописний відділ. I. 4229.

[2] A kézirat magyar fordítása alapján készült Kecskés Béla, az Uzshorodi (Ungvári) Állami Egyetem levelező tagozata hatodéves hallgatójának a diplomamunkája. E sorok írójának irányítása alatt írt „A Kijevi Akadémiai Könyvtár ismeretlen kézirata mint az 1703—1711. évi magyar szabadságharc történetének forrása" c. orosz nyelvű tanulmányának kézirata az uzshorodi egyetemi könyvtárban található.

[3] Ez a vízjegy elterjedt volt a XVIII. század első negyedében. A Forgách-család egykorú iratainak több példányán is sikerült felfedeznem. Országos Levéltár. Forgách-család ghymesi ága (P 289). Instantia Kosztolanensium. 1724. március 9.: 14., 88. és 94. sz.; aláírás nélküli levél a Lebleczi ügyben. 1724. április 21.: 26. sz.; Obligatio rectoris Ghymesiensis. 1726; Országos Levéltár. Eszterházy család hercegi ágának levéltára. (P125). Forgách Simon levele Eszterházy Pál nádorhoz 1706. ápr. 22.: 2127. sz.

Gróf Forgách Simon (1669–1730) császári, majd kuruc tábornagy a szabadságharc legtitokzatosabb alakjai közé tartozik. József trónörökös tudtával állt át a kurucokhoz, saját, Rákóczinak már a szabadságharc után tett bevallása szerint azért, hogy „bármi eszközökkel tartsa vissza a nemzetet új király választásától, és bírja rá, hogy atyját, Leopoldot kérjék meg: adná által, még életében neki Magyarország koronáját"[4].

Forgách nem tett eleget a megbizatásnak, különösen nem annak második részének, hallgatott küldetése céljáról és meggyőződéses kurucnak vallotta magát,[5] Bercsényi azonban, akivel, bár unokatestvérek voltak, de gyűlölték egymást, már rögtön átállása után tudni vélte, és közölte is Rákóczival, hogy Bécsből „sem űzték, sem kergették . . . , várják vissza nyilván"[6].

Forgáchot tehát kezdettől fogva a bizalmatlanság légköre vette körül. Ehhez járult összeférhetetlensége, amiről Rákóczi is megemlékezik, amikor megjegyzi, hogy „véleményéhez nyakasan ragaszkodó, hirtelenkedő és indulatos természetű ember volt"[7].

Rákóczi tábornoknak, majd tábornagynak nevezte ki a katonailag kitűnően képzett Forgáchot, s fontos feladatokkal bízta meg. Katonai tevékenysége azonban nem volt szerencsés. A koroncói csatavesztésért őt hibáztatták (árulással is gyanúsították emiatt), vádolták a zsibói csatában játszott szerepéért és végül Esztergom elvesztésével kapcsolatban is, amikor nem teljesítette a fejedelem parancsát. Az egykori közvélemény s a történeti irodalom is úgy véli, hogy esztergomi magatartása volt az ok, ami miatt 1706-ban Rákóczi elfogatta, és bár hadbíróság elé nem állították, a fejedelem mindvégig fogva tartotta és csak közvetlenül a szabadságharc bukása előtt adta vissza szabadságát. Ekkor Forgách követte Rákóczit a bujdosásba, Lengyelországban telepedett le, a többi lengyelországi bujdosóval együtt támogatta a törököket az 1717-es hadjárat alkalmával, majd megjárta Rodostót, és végül 1722-ben megint visszatért Lengyelországba. Az amnesztiáért és hazatérésért többször folyamodott, de eredménytelenül. 1730-ban halt meg Wisnowiecki herceg kastélyában Visnyevecen. Visnyevec a XVIII. század végén Oroszország kötelékébe került, később a Volinyi kormányzósághoz tartozott.[8]

A XX. század elején, amikor hazahozták a rodostói bujdosók földi maradványait, felmerült Forgách hamvai hazahozatalának a gondolata is. Thallóczy Lajos iratai között egy német nyelvű leírást is találhatunk Forgách sírjáról.[9] Ez, amint sikerült megállapítanunk, a „Voliny" c. orosz lap 1903. augusztus 13. közleménye alapján készült, amely ismertette a visnyeveci kastély templomában található sírokat.

1905-ben a magyar kormány és tudományos körök megbízásából Vaszilij Grigorovics Scsurát (1871–1948) ilyvói (lvovi) ukrán tudós és író (1945 után az Ilyvói Állami Egyetem professzora és az USzSzK Tudományos Akadémia ilyvói könyvtárának az igazgatója) az oroszországi Visnyevecbe utazott, hogy

[4] II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Pest. 1866. 79. l.
[5] *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. III. köt. Bpest. 1892. 151–152. l.
[6] Archivum Rákóczianum (A. R.). I. o. IV. köt. 26. l.
[7] Rákóczi Emlékiratai, 81. l.
[8] Ma a Tarnopoli terület Visnyeveci járásának a központja, 1,5 ezer lakossal. Ld. Українська Радянська Енциклопедія. т. 2. стор. 404.
[9] Országos Széchényi Könyvtár. Thallóczy Lajos-iratok. Fol. Hung. 1654. Az iratra Tömöry Márta hívta fel figyelmemet, akinek ezúton fejezem ki köszönetemet.

jelentést tegyen Forgách sírjáról. V. G. Scsurát (egyidőben Ivan Franko, a kiváló ukrán forradalmi demokrata köréhez tartozott), akire a választás bizonyára mint Petőfi egyik első ukrán átültetőjére esett, 1905-ben kétszer járt Visnyevecben, először egyedül, másodszor Török Aurél, ismert magyar antropológus, és Mihalik József, a kassai múzeum igazgatójának társaságában.

Küldetéséről a jeles ukrán tudós többször megemlékezik írásaiban, legrészletesebben egy 1937-ben Ilyvóban megjelent cikkében, amelyben Visnyevec ismertetését adja.[10] Ebből kitűnik, miért nem valósult meg Forgách hamvainak hazahozatala. A száműzött kuruc tábornagyot a karmelita kolostor templomában helyezték örök nyugalomra. Később a templom a görög-keletiek kezébe ment át, 1863-ban pedig leégett. A kriptákat sírgyalázó kincskeresők bolygatták meg, úgy hogy amikor Forgách koporsóját hivatalosan felnyitották, csak az össze-vissza dobált csontokat és egy arany keresztet találtak.[11]

V. G. Scsurát hagyatékában, amely ma fia tulajdonát képezi, ezenkívül több hivatalos (magyar miniszteri, kijevi kormányzósági és ottani osztrák-magyar konzulátusi) leirat és levél (Mihalik Józseftől) található. Ezekben azonban, akárcsak Scsurát említett más írásai között sem találtam adatot Forgách irodalmi hagyatékára vonatkozólag.[12]

Felmerül a kérdés, hogyan kerülhetett az Emlékirat a zsitomiri múzeumba? Sajnos, a Múzeum leltára nem állt rendelkezésemre, úgyhogy csak elképzelések és feltevések közlésére szorítkozhatom. A Zsitomiri Volinyi Központi Múzeum kéziratgyűjteménye, ahogy sikerült megtudnom, különböző egyházi, főnemesi levéltárak és magángyűjtemények irataiból keletkezett. Ezek közé tartozott a zsitomiri káptalan levéltára is.

Feltehető, hogy a kézirat, esetleg Forgách más irataival együtt, letétbe került a volinyi terület metropolisában székelő káptalannál vagy valamelyik szerzetesrendnél. Ennek látszólag ellentmond az, ami ismeretes a Forgách-levéltár sorsáról. Tudjuk, hogy a levéltárat Forgách Simon, mint a fiára hagyható egyetlen vagyonát, 1729-ben letétbe helyezte Ilyvó városában, s itt őrizték a kapucinusok kolostorában 1747-ig, amikor Jávorka Ádám volt kuruc ezredesnek sikerült eljuttatnia Magyarországra az örökösökhöz.[13] Az Emlékirat azonban — ellentétben a birtokjogi iratokkal — nem képviselt anyagi értéket, és így ezt a száműzött gróf magánál tarthatta, vagy pedig ekkor még be sem fejezte írását, esetleg diktálását, illetve még tartott vagy meg sem kezdődött az Emlékirat most előkerült szövegének a tisztázása.

Annyi bizonyos, hogy a Károlyi Sándorral levelezésben álló, és ettől saját maga és örököse ügyének előmozdítását váró gróf jól tudhatta, hogy ugyanott, ahol a családi levéltár iratai anyagi értéket jelenthetnek (a Habsburg-uralom alatt levő országban), az élesen dinasztiaellenes szellemben meg-

[10] *В. Щурат:* Вишнівець над Горинем. «Наша Батьківщина». 1937, ч. 2, стор. 33—34.

[11] A cikket két, Mihalik József által készített fénykép illusztrálja. Az egyik a kriptában talált hamvakat, a másik Visnyevec látképét ábrázolja.

[12] Felhasználom az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Sztepan Vasziljovics Scsurátnak, az Ilyvói Egyetem Tudományos Intézete munkatársának, hogy rendelkezésemre bocsátotta édesapja visnyeveci kiküldetésével kapcsolatos iratainak mikrofilmmásolatát. Ugyancsak köszönetet mondok az Intézet osztályvezetőjének, Jaroszlav Dmitrijevics Iszajevicsnak, hogy segítségemre volt a Scsurátra vonatkozó anyag beszerzésében.

[13] *Thaly Kálmán:* Kosztolányi Jávorka Ádám ezredes s a gróf Forgách- és Rákóczi-levéltár. Századok, 1888. 17., 68. l.

írt és Károlyit kárhoztató Emlékirat csak kompromittálhatja a Forgách-családot.

Vagy pedig a Forgách-levéltár tartalmát kezdettől fogva ismerő, s ennek hazajuttatásában anyagilag is érdekelt Jávorka Ádám volt az, aki más helyre helyezte letétbe az Emlékiratot? Ha ez az ő kezében is megfordult, akkor talán választ kapunk arra, hogy ki volt a kéziratnak az a figyelmes olvasója, aki NB jellel látta el a fontosabb helyeket, egyes részeket aláhúzott, s méltatlankodását is kifejezte a szöveg margóján Forgách börtönbevetése miatt.

Az Emlékirat azonban más úton is kerülhetett az említett múzeum kéziratgyűjteményébe.

Az 1840-es években Ukrajna területén nagyszabású kezdeményezés indult a régi iratok összegyűjtésére. Az 1843-ban létesült „Régi iratok kiválogatására alakult kijevi bizottság" tevékenysége kiterjedt a kijevi, podóliai és a volinyi kormányzóság területére. Visnyevecben 1846-ban a Bizottság kiküldetésében, amint Scsurát egyik írásában közli, a nagy ukrán költő, T. G. Sevcsenko járt.[14] A Bizottság egyik legbefolyásosabb vezetőségi tagja Sztaniszlav Ivanovics Sodár báró (1792—1858) ismert numizmata és történész volt,[15] aki a Bizottság által szervezett kiküldetések során megszerzett kéziratok darabjaival magángyűjteményét gyarapította. Ez a kéziratgyűjtemény a Zsitomir melletti Ivnicéből, ahol a báró kastélya volt, majdnem teljes egészében a Volinyi Központi Múzeumba került.

Egy kissé túl részletesen latolgattam feltevéseimet a kézirat provenienciájára vonatkozólag. De úgy gondolom, hogy ezzel talán hozzájárulok a kutatás további irányának meghatározásához, amelynek során esetleg a lemásotás alapjául szolgáló teljes szöveg, vagy pedig más, Forgách Simonnal kapcsolatos irat is előkerülhet.

*

Az itt közölt kézirat egy befejezett, jól felépített mű töredékes szövege. Ismeretlen szerzője arra törekedett, hogy hősének, Forgách Simonnak szabadságharc alatti és utáni tevékenységét az ország sorsa alakulásának keretében, a történelmi események sodrában adja meg. A mű teljesen ismeretlen az irodalomban. Forgách Simon életrajzírói sem tudnak róla.[16]

Az Emlékirat szerzője jól ismeri kora politikai és nemzetközi viszonyait, művén meglátszik, hogy ott volt az események sodrában.

A művet magyarul jól tudó ember írta. Erre vall a magyar vezetéknevek és helynevek helyesírása. Debrecent, Szegedet, Temesvárt „ő"-vel írja, ami a beszélt nyelv hatását mutatja. A német és francia nevek gyakran magyar átírásban szerepelnek (Hajsler, Czajler, Slik, Desöllör). Szembetűnő, hogy az Emlékiratban csak néhány helyen találkozunk évszámmal (a Wesselényi-összeesküvés, a Habsburgok trónöröklési jogának kodifikálása és Forgách

[14] В. Щурат. Шевченко про Галичину в 1846 році. В. Г. Щурат. Вибрані праці з історії літератури. Київ, 1963. стор. 200—203.

[15] Nekrológja megjelent: Известия Археологического Общества. 1859. Вып. 6. стлб. 392—393. A Bizottságban betöltött szerepéről: *О. И. Левицкий:* 50-летие Комиссии для разбора древних актов (1843—1893). Киев. 1893, стр. 9, 10, 23, 83, 136.

[16] *Bártfai Szabó László:* A Hont-Pázmány nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom. 1910; *Thaly Kálmán:* Ghymesi gróf Forgách Simon mint író. *Thaly K.:* Irodalom és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi korból. Bpest. 1885. 211—268. l.

1722-i visszatérése Lengyelországba). Ez arra utal, hogy az eseményeket emlékezetből írták le. De ugyanakkor az Emlékiratra mégis jellemző a történelmi hitelesség.

A munka eszmei iránya, történelmi koncepciója, egyes emberek iránti vonzalma és ellenszenve egyezik Forgách felfogásával, amennyire ezt a forrásokból és az irodalomból megállapíthattuk. Az események felvázolásában, Forgách szerepének értékelésében az Emlékirat szintén a kuruc tábornok magát következetesen mentegető álláspontját tükrözi.[17] Jellemző, hogy ugyanakkor, amikor a szerző éles bírálattal illeti a szabadságharc több vezető személyiségét, különösen a tábornagy riválisainak, Bercsényinek és Károlyinak a tevékenységét, Forgách szerepét, akiről harmadik személyben szól, a lehető legkedvezőbb színben festi, nem szól jellemének ismert fogyatékosságairól, s nem említi egyetlen mulasztását vagy baklövését sem. Az Emlékirat teljesen szeplőtelen és eszményített hősként ábrázolja őt, akit „mindenki szeretett kedves emberségéért és bőkezűségéért, de különösen azért, mert a legszigorúbb fegyelmet tartotta parancsai által" (42. folió).

Ismerjük Forgách Habsburg-ellenes felfogását, amely a munkácsi fogságban 1710-ben megírt „Discursiók" c. munkájának az „Austriai Házrul" szóló fejezetében jelentkezik a legélesebben,[18] és ez megegyezik az Emlékirat koncepciójával.

Említést érdemel az Emlékirat Rákóczi-ábrázolása, amely kettősségével tűnik ki. Egyik oldalról a szerző kiemeli a fejedelem nagyságát, bölcsességét és érdemeit. „A herceget az Isten nagy bölcsességgel, körültekintéssel és józan ésszel ajándékozta meg" — olvassuk az Emlékiratban (13.). A kézirat más helyein is találunk hasonló értékeléseket. Ez azt mutatja, hogy a Zrínyi „Török áfium"-ának kiadását a fejedelemnek ajánló Forgách nézeteit visszatükröző szerző ebben a tekintetben következetes. De ugyanakkor a Rákóczi börtönében sínylődött Forgách nem tudja megbocsátani a fejedelemnek a sérelmet, és ezért az ónodi országgyűlés utáni időszakban Bercsényi bábjaként ábrázolja, egy másik helyen pedig azt írja róla, hogy „erényben tökéletes ember volt — de magával ragadta a gőg és hiú dicsőségre jutott" (46—47.).

Ugyanekkor az Emlékirat lépten-nyomon felnagyítja Forgách érdemeit, s hallgat vagy másokat tesz felelőssé mulasztásaiért. Így például szemlátomást eltúlozza érdemeit Eger, Kassa, Szatmár felszabadításában, a Dunántúl visszaszerzésében 1704-ben stb. A kéziratból ki van szakítva az a rész, amely a koroncói csatavesztéssel foglalkozik, de a zsibói ütközet és Esztergom elvesztése miatt sem illeti a szerző bírálattal a tábornagyot, sőt felhasználja az alkalmat, hogy másokat hibáztasson ezekért a sikertelenségekért. Az Emlékirat szerint Rákóczi börtönébe Forgách ártatlanul került és ezt a szerző többször is hangoztatja.

Mindez a nyakas, a maga mulasztásait elismerni nem akaró, öntelt főúrra vall, s egyúttal azt mutatja, hogy az Emlékirat egyik fő célja Forgách tisztázása volt. Ez a mű vagy a száműzött kuruc tábornagy egyenes sugallma-

[17] Így például ismerjük Forgáchnak a fejedelemhez írt jelentését a koroncói ütközetről, amelyben a felelősséget igyekszik másokra hárítani. Ld. Hadtörténelmi Közlemények, 1890. 447—449. l. Elfogatása napján, 1706. nov. 22-én a következőket írja feleségének: „Addig fáradoztam szívesen és hadakoztam a szabadságért, hogy rabságot nyerék . . . Én magamat semmiben sem érzem (bűnösnek), mert hazámnak ő nagyságánál (Rákóczinál — V. S. J.) csak gondolattal sem vétettem." *Bártfai Szabó:* i. m. 530. l.

[18] *Thaly K.:* Ghymesi Forgách Simon . . . 238—239. l.

zása és elbeszélése alapján jött létre, vagy pedig ő az Emlékirat szerzője, melyet „maga mentségére" írt meg.

Forgách szerzőségére vagy egyenes sugallmazására az Emlékiratból sok érvet lehet felhozni. Erre mutat, hogy különösen részletesen írja le a szerző azokat az eseményeket, amelyekben maga Forgách is részt vett, vagy pedig még akkor történtek, amikor szabadon volt. Azok az események, melyekről Forgách csak a börtönben értesülhetett (az őt különösen érdeklő ónodi események kivételével) csak éppen hogy említésre kerülnek a kéziratban.

Forgách szerzőségére vall az íráson végigvonuló katolikus szemlélet; ez jut kifejezésre például Vay Ádám jellemzésénél, akinek „kálvinista kegyetlenségé"-ről beszél (47.).

Szerkesztési és stiláris szempontból az Emlékirat szintén Forgáchra emlékeztet. Nem foglalkozhatunk itt az Emlékirat latin stílusának elemzésével, de megemlítjük, hogy Thaly Kálmán, aki tanulmányt szentelt Forgách írói működésének, azt írja a grófról, hogy „a latin nyelvben kitűnően jártas volt".[19] Kuruccá válása előtti több írását latinul fogalmazta meg. Igaz, hogy a szabadságharc alatt magyarul írt, de távol hazájától, az idegen környezetben élő bújdosó megint a latinhoz fordulhatott. Hivatkozhatunk itt Rákóczira, aki emigrációban írt műveit szintén latinul, illetve franciául fogalmazta meg.

A mű logikus gondolatmenete, világos vonalvezetése, szépírói fordulatai, irodalmi igényű jellemzései és összehasonlításai az írói készséggel rendelkező Forgáchra vallanak. A szerző az események logikus csoportosítását tartja szem előtt, igyekszik kidomborítani a lényeges mozzanatokat és azokat az eseményeket, amelyek a hős életével vannak összefüggésben. A szerző szerkesztő módszere, valamint az a törekvése, hogy érzékeltesse a társadalmi jelenségeket, ugyancsak a Zrínyi Miklós műveit előszeretettel forgató és Bethlen Miklós írásait is ismerő[20] Forgách Simonra utal.

Tudjuk, hogy eddig ismert írásaiban Forgách gyakran alkalmaz aforizmákat, példabeszédeket, amelyekből, mint ismeretes, egy egész füzetre való gyűjteménye volt.[21] Ezekkel találkozunk az Emlékirat lapjain is, sőt egy mondásával kapcsolatban, amelyet Diego de Saavedrától idéz, megállapíthatjuk, hogy Forgách Simon ismerte a XVII. századi spanyol író és államférfi művét. Könyvének címe megtalálható abban a jegyzékben, amelyet a tábornagy hosszú fogsága idején olvasmányairól állított össze.[22]

Szembeötlő, hogy az Emlékirat szerzője előszeretettel foglalkozik a hadiesemények leírásával. Az Emlékirathoz csatolt jegyzék a szabadságharc tábornoki karáról, továbbá a kuruc hadsereg létszámának fegyvernemek szerinti kimutatása, becses adalék a kuruckor katonai történetéhez. Bátran állíthatjuk, hogy a szabadságharc hazai elbeszélő forrásai közt (Rákóczi emlékiratait kivéve) nincs még egy, amelyben a különböző ütközetek ilyen részletes és szakavatott leírását találnánk. Ez megint a katonailag kitűnően képzett, különféle hadi szabályzatok és szervezési tervezetek szerzőjére, a szabadság-

[19] Uo. 215. l.

[20] Erre ld: A magyar irodalom története. II. köt. Bpest. 1964. 345. l.

[21] Ld. *Thaly K.*: Ghymesi Forgách Simon . . . 221. l.

[22] Uo. 222. l. Ld. a jegyzék 19. sz. alatt: „Idea principis Christiani politici, authore Divaco Savedra. Diego de Saavedra y Faxardo (1584—1648) spanyol államférfi és író. Idea de un principe politico cristiano c. műve több nyelven jelent meg és ismert volt a XVII—XVIII. században.

harc tábornoki karának legképzettebb alakjára Forgách Simonra tereli a figyelmet.

Ezzel nem ellenkezik az, hogy az Emlékirat nem Forgách kezeírásával készült. Tudjuk, hogy a grófnak rossz, olvashatatlan írása volt, és fontosabb műveit letisztáztatta.[23]

Feltűnő, hogy a kézirat több helye erősen emlékeztet Rákóczi Emlékiratára és Vallomásaira. A szabadságharc megindulásának és a fejedelem bejövetelének leírása szinte azonos Rákóczi Mémoire-jainak megfelelő részével, Rákóczi bécsújhelyi fogságának külső részletei, a vádirat körülkrétázásának mozzanata viszont mindeddig csak a fejedelem Vallomásaiból volt ismert.

Mindez arra vall, hogy a szerző értesüléseit a Rákóczival folytatott beszélgetések során szerezhette, esetleg ismerte a fejedelem még Magyarországon készített és később elveszett történeti feljegyzéseit. Azonban az sem lehetetlen, hogy Rodostóban Forgách megismerkedett Rákóczi Emlékiratainak már nagyjában elkészült vázlatával. Ez valószínűnek tűnik, hiszen a kijevi kézirat szerkesztési, összefoglaló és leíró módszere emlékeztet a fejedelemére.

A tömörségre való törekvés, amely helyenként átcsap a vázlatosságba, az eseményeknek az évek rendjében való felvázolása mind a két Emlékiratra jellemző. Természetesen, mindebben szerepet játszhatott a közös mintaképül szolgáló művek hatása is.

Az Emlékirat tehát mind tényanyagánál, mind pedig szemléleténél fogva jelentős helyet foglal el a szabadságharc elbeszélő forrásai között. Elsősorban mégis Forgách Simon tábornagy titokzatos alakjára és a szabadságharcban betöltött szerepére vonatkozólag tartalmaz becses adatokat. Forgách bécsi megbizatására és a kurucokhoz való átállására vonatkozóan ugyan az Emlékirat nem bővíti jelentősen ismereteinket, de megerősíti és részben konkretizálja eddigi adatainkat. Annál több új mozzanatot nyújt a kézirat Esztergom elvesztésének és Forgách letartóztatásának körülményeiről. Forgách életrajzírója a tisztázatlan kérdések között elsősorban a tábornagy elfogatását említi: „Amikor úgy tetszett, hogy Forgách viszonya a fejedelemhez a legkedvezőbbnek volt tekinthető, hirtelen, ki nem deríthető okból bekövetkezett a tábornok elfogatása. Az eseményre vonatkozó közelebbi részletek eddig nem kerültek elő, valószínűleg megsemmisültek már."[24]

Az Emlékirat fényt vet Forgách letartóztatásának körülményeire. Jellemző, hogy a szerző semmi kapcsolatot nem lát Esztergom elvesztése és a tábornagy börtönbe vetése között, s ezen a helyen, akárcsak a többi hadiesemény leírásánál, hallgat Forgách mulasztásáról és parancsszegéséről.

Rákóczi emlékirataiból is kitűnik, hogy Forgách parancsszegése nem az egyedüli oka volt letartóztatásának: a fejedelem szavait idézve, Forgách „bizonyosan többször megérdemelte volna az ilyen bánásmódot".[25]

Bizonyára nagy szerepet játszott a tábornagy különc természete, az, hogy a körülötte levő főtisztekkel, amint Thaly Kálmán írja, „egyre bajoskodott, ízetlenkedett velök, s részeg korában . . . még a fejedelem s Bercsényi ellen is eljárt a szája".[26] Összetűzései voltak Forgáchnak amiatt is, hogy

[23] *Thaly Kálmán:* Ghymesi Forgách Simon . . . 264. l.
[24] *Bártfai Szabó László:* i. m. 529. l.
[25] Rákóczi Emlékiratai, 194. l.
[26] *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család . . . III. köt. 694—695. l.

dédelgette a vezetése alatt álló reguláris hadat, és többször kifejezte megvetését az irreguláris mezei hadak iránt, amit a többi főtisztek nem tűrtek szó nélkül.[27] Ezekre a nézeteltérésekre az Emlékirat is utal, a tábornagy vesztét azonban szerinte nem ezek és az ehhez hasonló személyes összetűzések okozták.

Az Emlékirat rámutat azokra az elvi ellentétekre, amelyek fennálltak Forgách és a szabadságharc vezetői között.

Azt eddig is tudtuk, hogy Forgáchot és Bercsényit nemcsak aprócseprő személyes megbántódások, hanem komoly ellentétek idegenítették el egymástól. Bercsényi nem ismerte fel a regularitás jelentőségét, és bírálta Forgách nézeteit ebben a kérdésben.[28] Rákóczi nem osztotta Bercsényi ebbeli nézeteit, de közte és Forgách között szintén komoly politikai jellegű nézeteltérések álltak fenn. Erre utal az Emlékirat, amikor arról beszél, hogy Forgáchot megvádolták, hogy ellenezte a detronizálást, és „folytonosan támadja a fejedelem cselekedeteit" (41.). Az Emlékirat nem cáfolja meg ezeket a vádakat, sőt az ónodi határozat rosszallásával a szerző, aki következetesen Forgách nézeteit vallja, megerősíti a vádakat.

Arra, hogy Forgách a trónfosztás ellen volt, utalnak a kéziratnak azon részei, amelyek a franciák Forgách iránti ellenséges viselkedéséről szólnak (42. és más helyeken). Az itt mondottakat a francia követjelentések is megerősítik.[29]

Nem lehet véletlen az sem, hogy Forgách felesége férje ügyében az ónodi országgyűléshez fordult. Úgy látszik, konkrétan számított bizonyos elemekre, akik szabadon engedését a fejedelemmel szemben is pártolták.

Az, hogy Forgách saját meggyőződése vagy pedig a bécsi megbízás alapján volt ellene a detronizációnak az Emlékirat alapján nem dönthető el, de ezirányú tevékenységéhez nem fér kétség.

Mindezt összevetve azzal, amit az ónodi trónfosztás kimondása előtti feszült helyzetről tudunk, Forgách Simon letartóztatását 1706 őszén az ónodi országgyűlés egyik fontos előkészítő eseményeként értékelhetjük.

Az újabb kutatások alapján tudjuk, hogy a trónfosztás végrehajtásának gondolata már 1705-ben, a szécsényi országgyűlés előtt felmerült, de kimondására nem került sor, mert számolni kellett bizonyos belső erők ellenállásával. Ezeknek egyik legjelentősebb képviselője a hadseregben kulcspozíciót betöltő Forgách Simon volt. Letartóztatásával Rákóczi és hívei súlyos csapást mértek a detronizáció ellenzőinek táborára. Az, hogy Rákóczi nem állíttatta törvény elé a tábornagyot, nem azzal magyarázható, amit a fejedelem emlékiratában mond, ti., hogy biztos volt Forgách elítélésében, s úgy gondolta, hogy ez „bemocskolná családja nevét".[30] Rákóczinak nem volt érdeke, hogy Forgách törvény elé állításával felkavarja a politikai vitákat, előnyösebb volt számára, ha a politikai vonatkozásokat eltussolja azzal, hogy Forgách letartóztatását tisztán katonai mulasztásával magyarázza.

Sok új adatot tartalmaz az Emlékirat a különböző hadmozdulatok és csaták leírásában (Bercsényi felvidéki hadjárata, a zólyomi csata, Forgách dunántúli hadjárata, a zsibói csata, Esztergom elvesztése stb.). Itt nem adhat-

[27] Uo. 694. l.

[28] Lásd: 1705. szept. 7-én keltezett levelét Rákóczihoz. Archivum Rákóczianum. I. o. IV. köt. 123—124. l.

[29] Ld. *Köpeczi Béla:* A Rákóczi szabadságharc és Franciaország. Bpest. 1966. 133. l.

[30] Rákóczi Emlékiratai, 195. l.

juk az Emlékirat adatainak kritikai értékelését, meg kell azonban jegyeznünk, hogy egyes ütközetek, így például a zsibói csata értékelésében az Emlékirat nagyjában egyezik a magyar hadtörténészek (Markó Árpád és mások) megállapításaival, akik elmarasztaló ítéletükkel nem Forgáchot, hanem a harcot tétlenül figyelő, a csatákba következetesen be nem avatkozó Károlyit sújtják.[31]

Az, amit az Emlékirat a lengyelországi bújdosók sorsáról közöl, csak részben volt ismeretes; így sok becses adattal bővíti ismereteinket a lengyelországi emigráció viszontagságos életére, különösen az 1717-es háborúban való részvételére vonatkozólag.

Érdeklődésre tarthat számot az, ahogyan az Emlékirat a társadalmi viszonyokat ábrázolja, miben és miért hibáztatja a szabadságharc vezetőségét és miben látja a mozgalom bukásának okát. Bár a bírálat tartalmára és jellegére egyaránt rányomták a bélyegüket Forgách sérelmei, szubjektív vonzalmai és ellenszenvei, nem egészen reális elképzelései és demagóg színezetű szólamai, mégis vannak elfogadható meglátásai is.

Így például helyesen látja a vallási és társadalmi ellentétek káros hatását a kuruc hadsereg harckészségére. A szabadságharc vezető személyiségeinek éles bírálata, a szabadságharc állama kormányzati módszereinek a kritikája szintén tartalmaz megszívlelendő dolgokat. Az elmarasztaló ítélet minden célzatossága ellenére segít bennünket abban, hogy közelebbről lássuk a szabadságharc irányító tényezőinek, magának a fejedelemnek is, ellentétektől telített alakját, hogy őket hús-vér embereknek lássuk és mélyebben érzékeljük a szabadságharc bonyodalmaktól és ellentétektől túlfeszített légkörét.

A regularitás kérdése, a sorkatonaság eltartásának problémája jelentős helyet foglal el mind az események leírásában, mind abban a bírálatban, amellyel az Emlékirat a szabadságharc vezetőit illeti. Tudjuk, hogy Rákóczi nem volt a regularitás ellen, azonban, ellentétben a tábornaggyal, aki ebben a kérdésben szinte csak katonai problémát látott, a fejedelem a regularizálás különböző társadalmi és gazdasági vonatkozásának bonyolultságára is tekintettel volt, mind az előzmények, mind a következmények tekintetében, ahogy messzemenően tekintettel volt az ország gazdasági lehetőségei által adott korlátokra is.

Forgách, akit az Emlékirat szerzője megszólaltat a Rákóczival folytatott beszélgetés során, szintén beszél a regularizálódás, illetve a hadak eltartásának alapjairól, ő azonban ezt a jövedelmek helyes felhasználására, illetve a főurak által történő elherdálásának kérdésére szűkíti.

Az a kritika, amivel a szerző a mágnásokat illeti, például az Emlékiratnak azon állítása, hogy a szabadságharc utolsó szakaszában „ahány főrangú volt — annyi gazdája lett az országnak" (41.), fontos hozzájárulás a Rákóczikor társadalmi vonatkozásainak megértéséhez, bár az Emlékirat megállapításainak az értékét csökkenti, hogy Forgách szubjektív sérelmei hatják át.

A parasztság szerepét több helyen kiemelő szerző a szabadságharc bukásának egyik okát abban látja, hogy a népet sanyargatták és „még a németek idejében sem voltak nagyobb kilengések" (41.). A szerző azonban egy kalap alá veszi a nép és a nemesség sanyargatását, és ugyanakkor beszél arról is, hogy főrangúakat, püspököket, papokat, szerzeteseket „legigazságtalanabbul, megkülönböztetés nélkül bebörtönöztek" (47.).

[31] *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér. Bpest. 1934. 312—313. l.

A nép sanyargatásával foglalkozó kitételek értékét csökkenti az is, hogy a szerző Rákóczi korszerű abszolutisztikus módszereit, amelyekkel az uralkodó osztály hatalmát próbálta csökkenteni, szintén bírálat tárgyává teszi.

A szerző szubjektív nézetei, amelyekre a Forgáchot sújtó büntetés nyomta rá a jegyét, az Emlékirat következetlenségeihez vezetnek. Mindaddig, amíg Forgách szabadon van, a hadi események előadásában, mind a szerencsés, mind a sikertelen kimenetelű ütközetek leírásában a kurucok oldalán áll. Az 1708. évi trencséni és az 1710-es romhányi csatavesztést azonban úgy értékeli, mint az „isten beavatkozását" és „büntetését".

Ez részben megmagyarázható azzal, hogy az Emlékirat elítéli az ónodi határozatokat. De mivel menthető az Emlékiratnak az a következetlensége, hogy mindezek után a szatmári békét igazságtalannak tartja, és Károlyi megvesztegetéséről beszél?

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy az Emlékirat közvetlenül vagy közvetve Forgách Simont szólaltatja meg. A környezetével és saját könnyelmű fiával meghasonlott, hazájából száműzött kuruc bujdosó hallatja hangját ötödfélévszázad távlatából és száműzetésének messzeségéből.

A kijevi emlékirat, amely hősének sorsát drámai feszültségű események sodrában ábrázolja, érdeklődésre tarthat számot mint a kor irodalmának emléke is. A művet minden következetlensége és a szabadságharc iránti fenntartásai ellenére is ugyanazon ideológiai törekvés járja át, amely a kor irodalmának javára jellemző. Ezért bátran mondhatjuk: az Emlékirat a kuruckor irodalmának jellegzetes hajtása. A mű gyengéi: szubjektivitása, részrehajlása, célzatossága, az a törekvése, hogy mindenáron mentse hősét, velejárói a kor jellegzetes műfajának, az Emlékiratnak és önéletírásnak, amelynek legbecsesebb termékei Rákóczi és Bethlen Miklós nevéhez fűződnek, s művelői között ott találjuk Károlyi Sándort, Ottlyk Györgyöt, Teleki Mihályt és másokat. Ezzel az írással Forgách Simon is bevonul a kuruckor emlékírói közé, és a megtalált Emlékirat jelentős hozzájárulás Forgách írói arcképéhez, amelyet nyolc évtizeddel ezelőtt Thaly Kálmán rajzolt meg.

Az Emlékirat részben eloszlatja Forgách Simon alakja körül a homályt, de nem oldja meg alakjának rejtélyét, sőt újabb kérdéseket állít a kutatók elé. Ezek egy részét bevezetésünkben felvetettük, anélkül, hogy kielégítő választ adhattunk volna rájuk.[32]

ELSŐ RÉSZ

Lipót császárnak, a (Német-Római Szent Birodalom) uralkodójának és Magyarország királyának uralma alatt Magyarországnak sok bajt kellett elszenvednie. Az országot nemcsak jogaiból és kiváltságaiból forgatta ki, s a szabad királyválasztás jogát, az örökösödés jogcímén saját magára és fiúági örököseire ruháztatta át; nemcsak elviselhetetlen szolgáltatásokat és adókat rótt ki, s azokat kegyetlenül be is hajtotta, hanem

[32] Az Emlékirat latin szövegét dr. Kenéz Győző magyar fordításában közöljük. Tőle származnak azok a jegyzetek is, amelyek „A fordító" jelzéssel vannak ellátva. Tárgyi és irodalmi szempontból egyaránt igen jó fordításáért ezúton is köszönetemet fejezem ki. Itt mondok köszönetet lektoromnak, R. Várkonyi Ágnesnek, továbbá Benda Kálmánnak, Esze Tamásnak és Köpeczi Bélának, akik tanácsaikkal és észrevételeikkel segítségemre voltak az Emlékirat értékelésében. — Itt jegyezzük meg, hogy a fordítás a ismertebb személyneveket mai formájukban adja.

a főrangúak és a nemesek személye ellen is rettenetes hajszát indított. Az 1671. esztendőben Nádasdy Ferenc gróf országbírót, Zrínyi Péter gróf horvát bánt és Frangepán grófot, ennek az ősrégi családnak utolsó sarját s más kiváló nemesembereket is ártatlanul elfogatott, német katonákat küldve rájuk, és minden törvényes, bírói eljárás mellőzésével lefejeztette őket. Az 1687. évben — annak érdekében, hogy Magyarország trónjának öröklési jogát saját magára és utódaira ruháztathassa át — Eperjesen külön bíróságot állíttatott fel, eléje hurcoltatott igen sok nemest, és sokféle, iszonyú kínvallatás után lemészároltatta őket. Ugyanazon idő tájt Pozsonyba országgyűlést hirdetett azért, hogy ott magát és leszármazóit Magyarország örökös királyává választassa. Minderről egyébként bárki alaposan tájékozódhat Rákóczy herceg kiáltványából.

Végül az 1700. esztendőben tábornoka útján sok főnemest és nemest fogatott el, s már parancsot is adott még többek fogságba vetésére, de jónéhányan tudomást szereztek erről a kegyetlen szándékáról, elmenekültek, mások ismét egyéb módon kerestek a maguk számára oltalmat. Ám a katonák valamennyiök előtt Rákóczi Ferenc hercegre törtek, ki, mit sem tudva semmiről, jószágain, akkor éppen a sárosi várkastélyában tartózkodott. Egyik éjszakán tehát, még pirkadat előtt, amikor hálószobájában még együtt pihentek, ő is, felesége is, a hercegasszony, ki a hesseni őrgrófok családjából való volt, a katonák az ajtókat feltörve, fegyveres kézzel rontottak be a hálószobába, s a herceg mellének puskát szegezve, kirángatták őt ágyából, és alig hagyva neki időt arra, hogy magára ölthesse ruháit, elhurcolták Kassára, igen szigorú őrizetben tartva, innen pedig Neustadt városába, nem messzire Bécstől, s itt börtönbe vetették, mégpedig ugyanoda, ahol a herceg anyai ági nagyapja, a fent már megnevezett Zrínyi Péter gróf horvát bán szenvedte el a börtönt, s ahol meg is ölték. Néhány hét múltán felkeresték börtönében a herceget a német császár főhivatalnokai, s magukkal hoztak egy hamis tanút is, név szerint Longval kapitányt, a császári ezred egyik századparancsnokát, ki téli táborban volt a herceg jószágain, s ez alatt az idő alatt — minthogy társalkodó hajlamú ember volt — állandó bejárása volt a herceghez, ki szívesen elbeszélgetett vele; ennek a kapitánynak azt kellett mondania, hogy az ő közbenjöttével (ugyanis franciának vallotta magát) a herceg, Franciaország királyával szövetkezve, pártütést akart szervezni a császár ellen, s ő ebben az ügyben már járt is a francia királynál; azt is vallotta, hogy a herceg erre a pártütésre vonatkozóan megbeszéléseket folytatott Bercsényi gróffal, az ungvári főispánnal, ki Lengyelországba menekült, Szirmay István királyi ítélőmesterrel (aki ekkor már szintén börtönben volt), mégpedig Ungvárott, Bercsényi gróf házában; a császári főhivatalnokok pedig a herceget akarták kihallgatni ebben az ügyben.

Az ártatlan herceg, bízva saját teljesen tiszta lelkiismeretében, azt felelte a főhivatalnokoknak (kik között ott volt gr. Bucceleni udvari kancellár is), hogy Isten a tanúja jó lelkiismeretének és ártatlanságának, és hogy soha, elméjének egyetlen halvány gondolatában sem fordult meg az, hogy bármiféle pártütést is szervezzen, s ez az ember nagyon gonosz ember, hamis tanú, hazug, s ez abból is világosan kitűnik, hogy sohasem volt együtt Szirmai úrral gr. Bercsényi házában, s maga a herceg abban az időben Bécsben volt, s ezt jól tudhatja a kancellár úr is, saját személyében, hiszen látta is őt annak idején Bécsben; egyébként is: ő herceg, Magyarország főnemese, s udvariasan elnézést kérve tiltakozást jelentett be, mondván, hogy az őt megillető bírói fórumon kívül semmit sem fog válaszolni, de e fórum előtt, a törvényes bírói eljárás rendjének megtartása esetén kész számot adni mindenről, s kész bebizonyítani ártatlanságát. Az őt megillető bírói fórumon kívül azonban, idegen országban, hazája határain és törvényein kívül soha sem lesz hajlandó semmiféle joghatóságnak alávetni magát, bármi is történjék vele.

A főhivatalnokok a herceg elhatározásának hallatára durvább hangon fenyegetni kezdték őt, majd pedig dolguk végezetlenül eltávoztak. A hercegnek pedig egyetlen apródjával és szakácsával a börtönben kellett maradnia. És ezután a főhivatalnokok több alkalommal is eljöttek a herceghez, s hol jó szóval, hol meg gonosz beszéddel arra akarták rávenni őt, hogy álljon az osztrák bíróság elé, ámde, mert ő bátran és állhatatosan kitartott elhatározása mellett, egyik napon ama város[1] tanácsurai, a császári felség nevében bemutatták neki az osztrák bírói fórumtól származó pecsétes idézőlevelet, s az volt a szándékuk, hogy ezt kézbesítik is neki, de a herceg röviden azt felelte nekik, hogy semmiféle egyéb joghatóságot nem ismer el, csakis Magyarország törvényeit, éppen ezért az idézőlevelet sem veszi át. Erre a tanácsurak lerakták az idézőlevelet a herceg asztalára. Ámde ő azon nyomban elővigyázatosságból krétával körüljelölte ezt a helyet, hogy bizo-

[1] Bécsújhely.

nyossá tegye őket affelől: ő még csak érinteni sem akarja azt az idézőlevelet; ezek után el is távoztak az idéző k.[2]

A herceg őrzésére, a katonákkal együtt kivezényeltek egy kapitányt, aki, miközben gyakran meglátogatta őt, bizalmasan is elbeszélgetett vele; e beszélgetések során a herceg olyan világosan bebizonyította neki ártatlanságát, hogy a kapitányt teljességgel meg is győzte efelől. Időközben a bécsi udvar gondoskodott arról, hogy olyan dekrétum szülessék a herceg ellen, mely szerint le kell őt fejezni; amikor a kapitány ezt megtudta, megrendült a hírre, s nagy részvétet érzett afelett, hogy a legártatlanabb s legnemesebb vért akarják kiontani, hiszen látta az ifjú herceg kiemelkedő képességeit és erényeit; ezért megfogamzott benne az elhatározás, s ezt meg is mondotta a hercegnek, hogy ti., mivel látja a herceg ártatlanságát, s nagy részvétet érez a kiváló jellemű herceg halálának gondolatára, éppen ezért ő, kereszténysi szeretetből kész saját személyét is életveszélynek kitenni annak érdekében, hogy kiszabadítsa és futni engedje a herceget. De miközben mindezt előadta neki, a herceg számára gyanússá vált ez az áldozatvállalás, mert úgy vélte, hogy ez nem más, mint az udvar cselszövénye, azzal a céllal, hogy amikor ő majd menekülésre fogja a dolgot, abban a szempillantásban meggyilkolhassák, ezért a kapitánynak ezt az első javaslatát udvarias válaszában elhárította magától. Ám a kapitány észrevette a herceg bizalmatlanságát az ő irányában ebben az ügyben, s folytonosan sürgette a herceget a menekülésre, s a legkeményebb esküt tette le előtte, s becsületes szándékát bizonygatta, intve a herceget: ne késlekedjék soká, mert a dekrétumot már meg is hozták, s a késlekedés veszedelmet rejt magában. A herceg, belátva azt, hogy a kapitány az igazat mondja, végre elfogadta tanácsát, s az ő közvetítésével üzenetet küldött feleségének, jelezve neki, hogy meghatározott időre s a megjelölt helyre küldjön lovakat. A herceg közlegényi egyenruhába bújt, s a kapitánnyal együtt távozott a várból, lóra ült, s úgy szökött meg. Közben eltelt néhány óra, és az a káplár, aki az őrséggel együtt végig szokta vizsgálni a börtönt, üresen találta azt; tüstént csődület támadt, elkezdték kutatni a herceget, de jelentették a kapitánynak is: a herceg sehol sincs. A kapitány csodálkozást mutatott a szökésen, de mivel őt magát a katonák olyan állapotban találták, hogy gyanút ébresztett saját maga ellen, tulajdon katonái tartóztatták le, s vetették fogságra. Nyomban hírt is adtak a bécsi udvarnak a herceg szökéséről. Az udvar ezen erősen felzúdult, rögtön kihallgatták a kapitányt, aki kertelés nélkül azonnal be is vallotta mindazt, amit tett. Kijelentette: a halál bármilyen nemét szívesen vállalja, mert amit tett, azt nem gonoszságból, nem is valamiféle haszonlesésből tette, hanem csakis kereszténysi szeretetből, mert részvétet érzett a legártatlanabb vér iránt, s megszánta az annyira kiváló jellemű fiatal herceget; e vallomása után a kapitányt kegyetlenül megkínozták, majd elevenen felnégyelte őt a hóhér. A herceg pedig Isten kegyelméből s különleges gondviselése által elmenekült Lengyelországba, mégpedig előbb Krakkóba, majd Varsóba.

Miután a herceg Varsóba érkezett, elment a francia király Varsóban tartózkodó követéhez, s bemutatkozott neki; a követ tudtára adta a hercegnek, hogy Bercsényi gróf is Varsóban van, éspedig egy kolostorban, s el is vezette a herceget abba a kolostorba, ahol aztán a hercegnek is egy ideig rejtőzködnie kellett Bercsényivel együtt. Végül is a követ a hercegnek s Bercsényinek menedékhelyet szerzett gr. Szenyavszki Ádám Miklósnál — ki az idő szerint Krakkó várnagya s Lengyelország haderejének nagyvezére volt —,[3] ennél a nagylelkű, kiváló jellemű férfiúnál, aki nemcsak a herceggel tett sok jót, de később más számkivetésben élő magyarral is. Az említett Szenyavski gróf a herceget Bercsényivel együtt — álnéven, mint francia tiszteket — az ő brezáni várába küldte, s megadott nekik minden biztonságot, a kitűnő vendéglátással együtt; ott is időzött a herceg mindaddig, míg be nem vonult Magyarországba.

A bécsi udvar pedig a herceg ellen főbenjáró ítéletet hozott, s nemcsak halálra ítélte őt, de még azt is közhírré tette, hogy bizonyos pénzösszeget ad annak, aki élve kézrekeríti vagy megöli őt.

Időközben megindult a háború a császár és a francia király közt, s a császár kivonta Magyarországból egész hadseregét, csakis a várakban és katonai erődítményekben hagyott mindenütt őrséget, de csekély létszámban, és ellátásuk sem volt valami jó. Kassa környékén visszamaradt a gr. Montecuculi vasasezred, Erdélyben pedig gyalogos és lovaskatonákból 6000 embere volt a császárnak, ezeknek gr. Rabutin volt a főparancsnokuk. Ez a Rabutin francia nemzetiségű ember volt. — Franciaország királya élt az

[2] Az idézőlevél körülkrétázásának jelenetét ld. II. Rákóczi Ferencz önéletrajza. Bpest. 1876. 117. l.

[3] Sieniawski Adam gróf, belzi palatinus. Az Emlékirat szerzője rosszul emlékezett: a krakkói várnagyságot és a nagyhetmáni méltóságot csak évekkel később nyerte el.

alkalommal, és felajánlott a hercegnek minden segítséget és támogatást arra az esetre, ha be szándékozna törni Magyarországra, annak érdekében, hogy a császárt belháború kösse le.

A herceg, miután bölcs ember volt, úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Isten ezt az alkalmat adta arra, hogy a gyűlöletes ausztriai uralkodóház rabigájától megszabadítsa Magyarországot, attól a rabigától, amellyel ez az uralkodóház I. Ferdinánd idejétől kezdve egészen mostanáig zsarnokmódra sújtotta ezt a szegény Magyarországot. De az uralkodóház tagjai közül is különösképpen Lipót császár, ki nemcsak törvényeiből és jogaiból akarta kiforgatni az országot, de feltett szándéka volt az is, hogy kiirtja az egész magyar nemzetet. Már írásban is készen állott egy tervezet arról, hogyan fogja Magyarországra a német telepeseket behozni, hogyan fogja őket letelepíteni, a magyar lakosság egyidejű megsemmisítésével.

Végül is a herceg titokban elküldte saját alattvalóihoz megbízott embereit abból a célból, hogy kipuhatolja a közrendű nép szándékát és hajlandóságát; ugyanis alattvalói, szintén titokban, már előzőleg elküldötték saját követeiket a herceghez, s biztosították őt afelől, hogy mihelyt Magyarország határaihoz érkezik, már jónéhány ezer embert ott fog találni, s még sokkal többen csatlakoznak majd hozzá.

A herceg tehát néhány — alig tizenöt — emberével elment a magyar határvidékre — ti. saját, munkácsi jószágaira, melyek a lengyel határral érintkező területeken feküdtek —, s már a határvidéken várta őt néhányszáz közrendű embere, fustélyokkal és kaszákkal felszerelten, s bizony csak nagyon kevésnek volt közülük fegyvere, hiszen a németek már korábban megfosztották a köznépet fegyvereitől. De ott volt úgy 200 főnyi lovas is ama katonák közül, kiket szabadoknak neveznek; ezek a törökkel való háborúság idején önként, minden zsold nélkül szoktak a török ellen harcba szállni, megelégedve azzal a zsákmánnyal, amit a töröktől szereznek. Mivel pedig a törökkel éppen béke volt ekkor Magyarországon, ezek a katonák csak kóborlók voltak ez időtájt, rablásból éltek, s az elnéptelenedett területeken bujdostak.

Bercsényi azonban Lengyelországban maradt, ugyanis a francia követ igyekezete nyomán Lengyelország néhány főrangúja megígért néhány zászlóaljnyi lengyel katonát Rákóczi hercegnek. — Alighogy odaérkezett a herceg ehhez a néphez, kitörő örömmel fogadták őt, s könnyező szemekkel adtak hálát az Istennek, hogy elküldötte Magyarország szabadítóját, ki az ausztriaiak rettenetes igája alól fel fogja szabadítani. Felajánlották a hercegnek életüket és minden javukat a haza felszabadítására, s az ország minden tájára szétvitték a hírét a herceg megérkeztének. A nép pedig özönlött a herceghez olyannyira, hogy rövid néhány nap alatt néhány ezer ember verődött össze, s csatlakozott hozzá.

Azt tanácsolták a hercegnek, hogy induljon késedelem nélkül saját vára: Munkács alá; itt ugyanis ekkor csak kis létszámú német katonaság volt, sőt, ezek a németek is készen voltak már arra, hogy a várbeli magyar lakosokkal egyetértésben átadják a megerősített várat abban a pillanatban, ahogy a herceg a vár alá érkezik. A herceg engedett rábeszélésüknek, s levonult a hegyekből a síkságra, s elérkezett végül Munkács városához, mely az ő saját városa volt; ez a város az erődítménytől és vártól negyedmérföldnyire fekszik; odaérkezve, beköltözött a saját palotájába, s hadinépét e ház körül helyezte el. És mivel jól tudta, hogy a Montecuculi-ezred Kassa körül van, s arról is tudomást szerzett, hogy ez az ezred elindult Ungvár irányába, s a herceg megérkeztének hírére Munkács felé igyekszik, lovaskatonákat küldött ki, hogy derítsék fel a németek idevonulását, nehogy váratlanul üssenek rajta; abban a legkevésbé sem tétovázott, hogy ezt az ezredet nyílt csatában kell megtámadnia és legyőznie, nagyszámú hadinépével, mely teljes erejével készen állt a harcra, részint a hazaszeretettől fűtve, részint a bosszúvágytól égve a németek ellen. E hadinép között már igen sokan jól fel voltak fegyverezve, s különböző helyeken már katonai szolgálatot is teljesítettek, főképpen a Thököli-háború idején. Ámde a hercegnek a németek kikémlelésére kiküldött emberei valami tévedés folytán elkerülték a németeket, kik rejtekutakon lopakodtak be, s éjnek idején, még hajnal előtt gr. Monticuculi már parancsot is adott németjeinek, szétosztva őket a város különböző részeire, s annyira megközelítette a várost, hogy csak a városkaput őrző katonák figyeltek fel a németek megérkeztére, s villámgyorsan hírt is adtak a hercegnek afelől, hogy itt vannak a németek. Ám a németek késedelem nélkül, nekidühödten és nagyon sebesen meg is rohanták a várost, mégpedig úgy, hogy a herceg alig tudta saját hadinépét fegyverbe parancsolni, s a palotában és környékén valamiféle hadirendbe szedni. Közben egy német csapat már meg is támadta a palotát, de a többiek is özönlöttek már mindenfelől. Ámde a herceg, ez a bátor szívű ember, aki nem szokta elveszíteni lélekjelenlétét semmiféle vészben, fellelkesítette hadinépét, ezek rárontottak a csapatra, visszaverték, kapitányukat megölve meg is futamították; ettől aztán az utánuk nyomuló

további német csapatok között is kavarodás támadt. Közben a herceg övéivel együtt átkelt a folyón, s ő is, hadinépe is bevették magukat a hegyekbe.

A németek pedig nem merték tovább üldözni a herceget, mert megtapasztalták, hogy népe készen áll a védelemre és a harcra egyaránt.

Időközben Bercsényi néhány zászlónyi lengyellel, és kb. száz főnyi dragonyossal Magyarország határához ért, s a herceg egyesült is velük; egyszeriben elterjedt a szóbeszéd a nép közt arról, hogy nagy segítség érkezett Rákóczi herceghez; e segédcsapatok közt tatárok is vannak, s már egyenesen a síkságnak tartanak; amikor ezt gr. Montecuculi meghallotta, páni rémület fogta el, és ezredével sietve Kassának vette az irányt. Midőn pedig ennek az országrésznek a lakossága látta, hogy a németek visszavonulóban vannak, nemcsak a köznépbeliek, de igen sok nemes is tüstént csatlakozott a herceghez. Mindez megzavarta a bécsi udvart. A felső-magyarországi vármegyék a kassai generálishoz, gr. Nigrellihez követeket küldtek, s kérték őt, hogy vagy védelmezze meg őket, vagy engedje meg azt, hogy ők szervezzék meg a nemesi felkelést saját védelmükre, minthogy a rákócziánusok, kik végül is nagyobbrészt a köznépből adódtak, a nemesek jószágait fosztogatták; ugyanis a nagyobb vagyonú nemesek nem akartak Rákóczi herceghez csatlakozni. Ezek ti. már előre féltek az eljövendő következményektől, hiszen megtanulták a múltból, hogy az efféle mozgalmak a haza romlását szokták okozni. A vezénylő generális a vármegyék kívánságát jelezte az udvarnak, mégpedig úgy, hogy a nemesség nemcsak hogy megvédelmezi magát Rákóczi ellenében, de abban is reménykedik, hogy ez a zavargás hamarosan lecsendesül. Ám az udvar szigorúan megtiltotta a nemesi felkelést, ugyanakkor segítséget sem küldött a nemesség védelmére.

Így tehát a herceg, semmiféle ellenállásba nem ütközve, folytatta útját, s most már ő kényszerítette erőszakkal a nemességet és a vármegyéket felkelésre. A herceg hadereje napról napra nőtt, s midőn leszállt a hegyvidékről a síkságra, s átkelt a Tisza folyón, senki sem állt ellent neki. A Tiszán túl vannak az ún. szabad hajdú városok, de ott vannak azon a tájon a kúnok és a jászok is, kik a magyar királyok idejében mind szabad emberek voltak, s csak hadra kelni voltak kötelesek a hazáért; ezek az emberek harciasak és a vakmerőségig bátrak, s kikerül belőlük néhány ezer ember, vagyis lovaskatona; most ezeknek is tilos volt hadrakelniük. Sőt: Döbröcsin városa is, mely több mint 30 000 házból áll, szintén azon a vidéken van; ez a város, a fentebb említett katonavárosokkal, a kúnokkal és a jászokkal együtt szembe akart szegülni a herceg törekvéseivel, de ezt ennek a városnak sem engedték meg.

A bécsi udvar parancsára Erdély vezénylő tábornoka, Rabutin gróf, Erdélyből Szakmárra küldötte 500 válogatott lovassal Klegelsperg tábornokot, azzal a szándékkal és meghagyással, hogy vegyen magához a szakmári várból bizonyos számú gyalogságot, ugyanígy tegyen Kassán is Montecuculi gróf, saját ezredéhez Kassán gyalogságot hozzávéve, majd egyesült erővel szálljanak szembe Rákóczi herceggel. Minthogy pedig a herceg saját hadseregének egyik részét Kassa irányába küldte, ő maga pedig egyenesen Szakmár felé indult, a német seregek egyesülését megakadályozta. A szakmári németek pedig a várostól nem messzire megütköztek a közeledő herceggel, de rövid csatározás után visszavonultak a városba. A herceg azonban megrohanta a várost, megfutamította a németeket, erre ezek a várba, illetve az erődítménybe vonultak vissza. A herceg a város lakosait minden holmijukkal együtt kivonultatta a városból, majd felgyújtatta a várost és a német katonai raktárt, így aztán minden ellátás nélkül maradtak a németek; az erődítmény ostromzár alá vételére elegendő katonaságot hagyott itt hátra a herceg, s ez a katonaság akadályt vetett a német őrség kitörési kísérleteinek.

Ezt követőleg a herceg elvonult egy Gálló[4] nevű erődítmény alá, amelyben szintén német katonaság volt, de igen sok nemes is oltalmat keresett itt. Ebben az erődítményben ágyúk és más hadiszerszámok is voltak. Ámde a német várparancsnok a herceg megérkeztekor, kevés ellenállás után, övéivel együtt nemcsak hogy átadta az erődítményt a hercegnek, hanem katonáival együtt az ő szolgálatába szegődött, következésképpen a magyar nemeseknek is alkalmazkodniok kellett ehhez; ez a hely volt az, ahol a herceg először zsákmányolt ágyúkat és hadiszerszámokat.

Végül egyenesen ama nagy város: Döbröcsen irányába fordult, s innen küldte szét követeit a fentebb megnevezett mezővárosokba, a kúnokhoz és a jászokhoz, s ezek valamennyien csatlakoztak is a herceghez, beleértve magát a várost *[Debrecent]* is. A herceg hadereje tehát néhány ezer jól felfegyverzett lovas és gyalogos rendbéli katonával megszaporodott, s annak érdekében, hogy a Tiszán túli egész országrészt a maga fennhatósága alá vehesse, néhány ezer emberét a váradi erődítmény alá küldötte, s a vár mellett elterülő Olaszi nevű várost rohammal vette be; azok a németek és rácok, akik

[4] Kálló (Nagykálló).

nem estek el a rohamban, az erődítménybe vonultak vissza. A herceg pedig azért, hogy a visszavonult katonaságnak ne legyen utánpótlása, felperzseltette a várost, s elegendő katonaságot rendelt az erődítmény ostromzár alá vételére. A nemesség pedig, amely ebben az országrészben különböző, saját tulajdonában levő váraiba húzta meg magát, szükségből alattvalójává lett a hercegnek; végül már az egész országrész a herceghez csatlakozott, s e terület vármegyéinek nemessége, saját zászlói alatt, általános nemesi felkelés keretében meg is jelent a herceg parancsoló szavára.

Miután a herceg az egész Tiszán túli országrészt már biztonságosan bírta, hátrafelé haladt a Tisza folyó irányában, s ott azt a tokaji erősséget vette ostrom alá, amely saját uradalmához tartozott, s amelyet a német várőrség már évek óta megszállva tartott; miután néhány rohamot vezetett a vár ellen, a németek megadták magukat, s a herceg itt is bőségesen zsákmányolt nagy és szép ágyúkat, ágyúgolyókat s lőport is, mozsárágyúkkal s egyéb hadiszerszámokkal együtt. A tokaji ostrom közben a herceg katonái nemcsak Kassa és Eperjes városát zárták körül, de Lőcsét, aztán Szendrő várát, Szepesvárat el is foglalták, legyőzve mindenütt a német őrségeket; ezeknek többsége a herceg szolgálatába állt.

Tokaj elfoglalása után, azon a télen a herceg Borsod megyében maradt, Miskölcs városában; innen az egri vár alá vonult; ott a német helyőrség csekély ellenállás után visszavonult a fallal védett városból, s bevette magát az erődítménybe, vagyis a várba. A várost nyomban birtokba vette a herceg; minthogy Eger városa az egri püspök birtoka, s a püspöknek is, a káptalannak is ott van a rezidenciája, ennek folytán az ostrom idején is a városban tartózkodott a püspök, káptalanjával együtt; a püspök ősi magyar családból származott, s Telekessi Istvánnak hívták; ez a püspök meglátogatta a herceget, ki igen udvariasan fogadta őt, s a püspök ezután a városból egy másik rezidenciájába költözött át; a herceg pedig a városban erős őrséget hagyva, elkezdte a várat, illetve az erődítményt ostromolni.

Bercsényi grófot pedig néhány ezer emberrel Felső-Magyarország vármegyéinek megszállására küldötte ki; ugyanis már nemcsak ezek a vármegyék csatlakoztak egyetemlegesen hozzá, de azok is, amelyeknek területén a bányavárosok feküsznek, magukkal a bányavárosokkal együtt, melyekben aranyat és ezüstöt bányásznak. Hiszen az udvartól semmiféle védelmet nem tudtak kapni, sőt: az udvar még azt is megtiltotta nekik, hogy önmagukat megvédelmezhessék; ugyanis külön követek útján a nemesek s a vármegyék mindenünnen jelentették az udvarnak Rákóczi előnyomulását, s kérték, hogy vagy védelmezze meg őket az udvar, vagy engedje meg nekik önvédelmük biztosítására a nemesi felkelést; ám a bécsi udvar mindezt semmibe vette, és süket fülekkel hallgatta, egyre azt felelgetve, hogy ez az egész ügy nem más, csak holmi zsiványkodás, s a császár majd rövidesen le fogja csendesíteni azt.

Végre, midőn az udvar látta Rákóczi herceg nagy sikereit, s azt, hogy immár megyéket és erődítményeket foglal el s kerít hatalmába, és már van tényleges hadserege is, sőt: a francia király követe is eljött hozzá, s más uralkodókkal is érintkezésben áll, mégpedig olyanokkal, kik valamennyien szemben álltak abban az időben a császárral, továbbá: francia tisztek és ménökök jönnek hozzá, s az a szándéka, hogy reguláris hadsereget szervezzen; ezenfelül: Kassáról Károly főispán, más helyekről pedig gr. Csáky Mihály és más bölcs s előkelő nemesemberek is nála keresnek menedéket — nos, csak mindezeket követően kezdte az ügyet a bécsi udvar alaposabban fontolóra venni, de nem tudott sehonnan katonaságot kapni Magyarország védelmére.

Ugyanis a császár legidősebb fia: József, a római király és Magyarország választott királya a hadsereg nagy részével a franciák ellen vonult; Landau városát ostromolta, s be is vette; a magyarok közül mintegy hatezren harcoltak a király seregében, köztük volt gr. Forgách Simon főstrázsamester, a győri erőd vicegenerálisa is; ezek a magyarok sok híres fegyverténytt hajtottak végre a franciák ellen, s Forgách nagy és különleges kegyre jutott József királynál. Mivel pedig a bajor választófejedelem, tartományával együtt szintén ellensége volt a császárnak, ellene is kénytelen volt hadsereget küldeni, hasonlóképpen Itália földjén is hadsereget kellett tartania — egyszóval: mindenfelől háborúsággal volt lekötve a császár, ebből adódott az, hogy olyan hamar nem tudott Magyarországra hadsereget küldeni. Időközben Rákóczi herceg ügyei mindenütt kívánságai szerint sikerültek.

Így állván az ügyek, a császár úgy rendelkezett, hogy a kalocsai érsek: Szécsényi Pál, ki a pálosok szerzetesrendjéből való volt, menjen el a herceghez, mintha csak saját elhatározásából tenné, tartsa vissza szép beszéddel a herceget, s lassítsa meg előnyomulását. Ámde a herceget az Isten nagy bölcsességgel, körültekintéssel és józan ésszel ajándékozta meg, s most is észrevette az ausztriai udvar álnokságát; a hozzá érkező érsekkel ő is udvariasan bánt, a szép szavakra ő is szép szavakkal válaszolt, de időközben meg-

rohanva Eger várát, azt vitézül el is foglalta, s gondoskodott arról, hogy övéi tovább nyomuljanak előre a haza területén, s ezek előhadaikkal el is jutottak Bars vármegyéig, miközben Bercsényi és Károlyi ama felső-magyarországi vármegyékben tartózkodtak, melyek máris csatlakoztak hozzájuk. József király pedig Landau várát megvéve, visszatért Bécsbe. Gr. Forgách generálist, ki szintén Németországból volt visszatérőben győri várparancsnoki állomáshelyére, sietve Bécsbe rendelték, s a császár személyesen parancsolta meg Forgáchnak, hogy sietve menjen Magyarországra, s minthogy az országlakó nemesek körében közszeretetnek és közmegbecsülésnek örvend, szervezze meg a nemesi felkelést azokban a vármegyékben, melyeket Rákóczi még nem foglalt el, tartson számukra gyűléseket, s vegye rá őket arra, hogy maradjanak meg hűségükben, s védelmezzék meg magukat a rákócziánusokkal szemben. Minden így is történt. Forgách a dunántúli felkelő vármegyéket a Duna mellett helyezte el, hogy velük megakadályozza a rákócziánusok átkelését a Dunán; Nyitra és Pozsony megyék felkelt nemességét magával vitte Nyitra várába, ahonnan megakadályozta a rákócziánusok portyázásait; ezek ugyanis már előrehatoltak a Garam folyó partján levő Léva nevű városig, s ott álltak csak meg. Forgách a rákócziánusok csatározásait, vagyis portyázásait többször is sikeresen visszaverte. Bercsényi és Károlyi Szécsény körül tartózkodtak ekkor, s a rácok ellen küldözgették ki csapataikat. Ugyanis kezdetben a rácok is a herceghez akartak csatlakozni, de a zsákmány miatt néhány rákócziánus tiszt kegyetlenül bánt el a rácokkal; ez a nép emiatt idegenedett el a hercegtől, s csatlakozott a németekhez, és ez bizony nagy kárára lett a rákócziánusoknak.

Végül, néhány hónap múltán megérkezett német katonáival Slik[5] tábornok, kb. 3000 embernyi erővel. Nyitrán egyesült Forgách-csal. együtt átkeltek a Garam folyón, s midőn már Léva városához közeledtek, a rákócziánusok eléjük mentek, s igen derekasan megtámadták a németeket, kik az első vonalban voltak; a második vonalat a magyar vármegyék nemesi felkelői tartották; minthogy azonban a rákócziánusok mind könnyű fegyverzetű lovasok voltak, végül mégis hátat kellett fordítaniok az ellenségnek, s a császáriak ugyanezzel az ellentámadással be is törtek a városba; a város lakosai és a nemesek is már előzőleg behúzódtak a várba, majd Forgách rábeszélésére átadták a várat a császáriaknak; a városiaktól a katonák nem vettek el semmit, hiszen azoknak nem rosszindulatból, hanem kényszerből kellett Rákóczihoz csatlakozniok. Ez a csatározás egyik részről sem — tehát sem a császáriaktól, sem a rákócziánusoktól — nem követelt 50 embernél több veszteséget. A rákócziánusok pedig Bercsényihez húzódtak vissza, tehát Szécsénybe, a császáriak pedig néhány napig Léván maradtak.

Majd Slig indult el elsőnek Lévától, s egyenesen a bányavárosoknak tartott; ugyanis nem akarta megvárni azt a 2000 főnyi németet s ugyanannyi rácot, kik Horvátországból jöttek, s csatlakozniok kellett volna Slikhez; ezek már Budán voltak, és egy héten belül meg kellett volna érkezniük; ám Slik, semmibe véve az ellenséget, tiszttársai tanácsa ellenére a legrövidebb úton németjeivel Zólyomba vonult, s a városba vette be magát, míg a magyarok, kik Forgách-csal voltak, a környező falvakba szállásolták be magukat. Slik azonban Zólyomban csak mintegy 3 napig maradt. Időközben Szuknóról és Gács-ról — ezek Forgách örökös birtokai voltak — hírt kapott Forgách saját jobbágyaitól, de barátaitól is arról, hogy Bercsényi és Károlyi mindenünnen összevonják gyalogos és lovas csapataikat az ágyúkkal együtt, s bizonyos, hogy meg akarják támadni a császáriakat.

Ezt Forgách jelentette Sliknek, de ő gőgösen felnevetve azt mondta, hogy a rákócziánusok kedves vendégei, kiket szépszerével fog fogadni, de úgy véli, hogy még sincs akkora vakmerőség a rákócziánusokban, hogy bármit is nyíltan meg merészelnének próbálni a császáriakkal szemben. A bányavárosokban csak kevés rákócziánus volt, ezek behúzódtak az erdőkbe, hogy ott várják meg a segítségükre jövő erősítést. Slik az egyik napon, pontosabban Szt. Lipót napján[5a] reggel, 600 német lovassal Besztercebányára ment át; ez a város az említett Zólyomtól 3 mérföldnyire esik; majd parancsot adott Forgách-nak (aki, mint császári generális közvetlenül Slik után következett a parancsnoklás rendjében, a német tisztek felett is), hogy maradjon a városban (Zólyomban), és ha jönnének a rákócziánusok — amit ő ugyan kötve hisz —, jelentse neki, mert ő akkor nyomban vissza fog térni. Még akkor történt, amikor Slik éppen indulni készült Besztercebányára, s még szállásán volt, hogy Forgách hírt kapott: Bercsényi és Károlyi 15 000 emberrel egy bizonyos napon Zólyom alá fog érkezni; e hírt Forgách nyomban jelentette Sliknek, de ő erre bosszankodva azt felelte, hogy ez csak képzelődés, s útnak is indult. Délelőtt 10 óra tájban visszatért az a magyar portya, melyet Forgách kül-

[5] Schlick Leopold gróf, császári generális.
[5a] November 15-én

dött ki a rákócziánusok kikémlelésére; ez a portya jelentette, hogy megütköztek a rákócziánusok előőrseivel, s menekülve érkeztek ide, tüsténti fel fognak bukkanni a rákócziánusok — s mindez így is történt.

Forgách ezt azonnal gyorsfutárral jelentette Sliknek; közben, déli tizenkettő körül megjelent az egész rákócziánus hadsereg, s megállt az egyik hegyen, hogy bevárja gyalogságát. Ismét ment a híradás Sliknek az egész ellenséges sereg megérkeztéről, de ezt ő már maga is látta, mert vissza akarván térni, most már maga is megtapasztalta, hogy Zólyom városa körül van véve ellenséggel, s el van zárva előle a bejutás lehetősége; most aztán őt is elfogta a rémület, s övéivel hátrálni kezdett Bajmóc irányába, s parancsot küldött Forgáchnak, hogy hagyja el a várost, mindenképpen vonuljon vissza, jöjjön hátrafelé, Bajmócra, arrafelé, amerre a bányavárosokba korábban bejöttek, s majd ott ő is meg fogja várni Forgáchot. Azok a magyarok, akik a császáriakkal voltak, látván azt, hogy Slik visszavonul, ugyanakkor Rákóczi ereje és előnyomulása fokozódik, szétoszlottak, és otthonaikba tértek vissza.

Miután pedig a rákócziánusok gyalogsága megérkezett, hadi rendbe rendeződtek, közben azonban Forgách generális tudta nélkül egy német ezredes, név szerint Viard, három csapattal kiment a városból, s harcállást foglalt el az alsóváros előtt, s még több csapat is követte volna az ezredest, ha maga Forgách oda nem ment volna, s ezt meg nem tiltotta volna; a rákócziánusok azon nyomban teljes erejükkel e csapatrészek ellen vonultak, s rájuk rontottak; a megrémült ezredes erre vissza akart vonulni a városba, de a rákócziánusok olyan elsöprő erővel rohamozták meg őket, hogy szinte mindnyájukat tönkreverték. Erre Forgách személyesen vezetett oda két csapat gyalogost, feltartóztatta a rákócziánusok rohamát, így aztán ama szétvert csapatok maradványai visszavonulhattak a városba. Ám további gyalogos csapataik odaérkeztével a rákócziánusok ismét rendezték soraikat, s betörtek az alsóvárosba. Forgách pedig 30 német katonája elvesztése árán, nem minden veszély nélkül, visszavonult a városba. A rákócziánus gyalogosok vad dühhel megrohamozták a város kapuját úgy, hogy magának Forgách-nak is gyalogosként kellett csatáznia az ellenséggel, s visszavernie őket a kaputól, mert egyébként már betörtek volna.

Végül is a rákócziánusok felgyújtották az alsóvárost, gondolván, hogy a tűz majd átterjed a városra is, s a tűz védelme alatt megtámadhatják a várost is. Ámde a tűz, az ellenszél miatt, az ellenséget űzte ki az alsóvárosból, s Forgách a szétszórt német katonaságot ismét jó hadrendbe szedte.

Ez a Zólyom városa egyébként (szabad) királyi város, megerősített vára van, s a magyar királyok idejében itt őrizték a királyi koronát; ez idő szerint az Eszterházy grófok családja bírja örökjogon, a vár fele pedig Forgách generális feleségéé volt ekkor, ki Eszterházy grófnő volt.

Forgách tehát, mint a vár és a környező jószágok birtokosa, a császári katonaságnak minden ellátást megadott. A vár védelmére szétosztotta a gyalogságot, mely 200 főnyi németből állott (több gyalogsága nem is volt Sliknek), az ágyúkat a bástyákról és a tornyokból az ellenségre irányoztatta, hátra is szorította az ágyúk lövéseivel, nem is tudott ezek miatt a közelben megmaradni. Amikor pedig Forgách megkapta Slik parancsát, őrséget hagyva hátra a várban, de otthagyva a szekereket és a poggyászt is, lovasságával igen nagy csendben, éjnek idején, holdvilágnál kivonult a város egyik kapuján, és minthogy az ellenségnek nem voltak éber őrszemei, szerencsésen ki is tudott jutni a városból.

Egy mérföldnyi út után következett egy hegyszoros, ezt a szorost csak 300 paraszt gyalogpuskás őrizte; ezek kezdetben ellenálltak, de csekély ellenállás után otthagyták a hegyszorost, s így a császáriak áthaladva azon a szűk úton, napkeltére már Szentkereszt városába értek. Közben — de csak hajnalban — a rákócziánusok megtudták a császáriak távozását, erre rohanvást utánuk száguldott egész lovasságuk, de ez az egész sereg már nem érte el a császáriakat, csak néhány könnyűlovas-szakasznak sikerült megtámadnia Hendlova falunál a német utóvédet, de ezzel már nem tudták lelassítani a császáriak útját. Azok aztán baj nélkül el is értek Bajmóc városába, ahol Slik tartózkodott övéivel; Slik igen nagy tisztelettel fogadta Forgáchot, hiszen az ő ügyessége mentette meg szerencsésen a császáriakat.

MÁSODIK RÉSZ

A császáriak három napon át maradtak Bajmócon, innen pedig a hegyszorosokon át, a hegyek között Illavára érkeztek, itt találkoztak báró Hricsán főstrázsamesterrel,[6] ki 2000 német lovassal és gyalogossal Morvaország felől jött be Magyarországra, s csatlakoztak is hozzá. Most már együtt keltek útra Trencsin vára és városa felé, mely a Vág folyó mellett fekszik, s Illyésházi Miklós grófé,[6a] ki ez idő szerint Magyarország udvari kancellárja, kiváló férfiú, s a jogtudományokban is járatos, s ki abban az időben éppen e városában tartózkodott, ugyanis ő volt ekkor ugyanazon Trencsén vármegyének főispánja is; abban az erődítményben pedig állandó a német őrség, mert amióta az ausztriai uralkodóház bírja Magyarországot, a nyilvánvaló törvények ellenére, s a szigorú esküjükkel megerősített (koronázási) diplomáikkal szemben, a földesurak váraiba mindenfelé berakták saját katonaságukat, az ezeket környező helységek lakosainak, sőt földesurainak is nagy kárára; — ott aztán, a Trencsén városa alatti hídon átkeltek a császáriak a Vág folyón.

A rákócziánusok nem üldözték a császáriakat, hanem a királyi úton egyenesen Nyitra megyébe mentek — ez a legnagyobb magyarországi vármegye —, itt néhány ezerrel megnőtt a számuk e vármegye insurgenseiből; e megyében ugyanis sok a nemes, és ezek derék katonák; vannak a megye területén nagy uradalmak is, a nyitrai püspökséggel együtt. Közben a császáriak a Vág folyó mentén egészen Bucsánig jutottak el, mely a Dudvág nevű kis folyó mellett van, egy mérföldnyire a Lipótvár nevű császári erődítménytől, melyet Lipót császár azt követőleg építtetett fel, hogy elveszett Újvár vára, melyet a török foglalt el akkor. De mihelyt megtudták a császáriak, hogy a Vág túlsó partján közelednek a rákócziánusok, páni rémület fogta el őket[7], s az éjszaka leple alatt Pozsony felé vonultak vissza, és e város alsóvárosába szállásolták be magukat.

Arra a tényre, hogy a császáriak megfutamodtak a rákócziánusok elől, megmozdult a bécsi udvar is, és most már maga Eugén herceg, császári főgenerális érkezett meg, hogy személyesen rendelkezzék. A rákócziánusok pedig átkeltek a Vág folyón, s elfoglalták Pozsony vármegyét, itt is megszervezték a nemesi felkelést, s ennek nyomán is növekedett számuk; de nemcsak a Vág folyó környékén levő, illetve azon túli vármegyéket foglalták el, hanem átkeltek a Dunán is, s azt az egész országrészt is magukhoz csatolták egészen az osztrák határig, úgyhogy már egész Magyarország átállt Rákóczihoz, kivéve a főrangúakat és a püspököket, kik valamennyien a megerősített helyekre húzódtak, vagy éppen Bécsbe. A főrangúak közül más senki nem volt Rákóczi pártján, csak Bercsényi gróf — mint erről már fentebb is szó volt —, ki az üldöztetés idején Lengyelországba menekült, valamint Csáky Mihály gróf, akinek a rákócziánusok oldalára átállt német katonaság miatt Szepesvárát magával együtt át kellett adnia, továbbá Károlyi Sándor báró, aki Kassáról menekült Rákóczihoz.

Tehát Eugén herceg rendezte és helyezte el a császári csapatokat, s védővonalat alakított ki Pozsonytól kezdődően a Lajta folyó mellett — ez a folyó választja el Magyarországot Ausztriától —, s az alkalmasabb ausztriai oldalon helyezte el a császári katonaságot; a parancsnokságot pedig Slik generális helyett Hajster generális vette át, ki alatt viszont a gyalogság vezényletét gr. Tirhaim főstrázsamester, a lovasságét gr. Forgách főstrázsamester vette át.

A Pozsony körüli rákócziánusok parancsnoka Bercsényi volt, azoké, akik a Dunán túl voltak, Károlyi, a rákócziánusok tehát a Duna mindkét patrjáról mindjárt kezdetben be-becsaptak Ausztriába és Morvaországba, sok helységet felperzseltek, s végigzsákmányolták ezeket, úgyanannyira, hogy a császár kénytelen volt Bécsben, saját ablakából, az általuk okozott tüzek füstjét szemlélni.

Abban az időben történt, hogy Bajorország fejedelme elpártolt a császártól, és a francia király segítségül küldött a bajoroknak néhány ezer embert; az elgondolás, illetve a haditerv az volt, hogy a bajorok a franciákkal egyenesen Ausztria irányába törjenek előre, Rákóczi pedig néhány ezer magyart küld a tulsó oldalról, hogy így, egyesült erővel érhessenek el hadisikereket. Ámde a rákócziánusok késtek, a bajor fejedelem pedig megváltoztatva a haditervet, Tirolba vonult, de ott balszerencse kísérte dolgát.

Károlyi pedig azon a télen semmit sem tett a császáriak ellen, hanem ivászatokkal, s egyéb, igen hitvány dolgokkal töltötte idejét, rosszul bánt a dunántúli területekkel; ugyanis a Dunántúlt megszálló katonák tiszántúliak voltak, s igen nagy túlkapásokat engedtek meg maguknak mind a nemesekkel, mind a közrendű lakossággal szemben,

[6] Ritschan Ádám báró, császári generális.

[6a] Illyésházy Miklós 1715—1723-ig volt kancellár.

[7] A szövegben itt nyilvánvaló elírás, másolási hiba van. A „terror Panicus"-t, a „páni félelem" kifejezést már korábban is használta. Itt „terror Pannonicus"-t ír, nyilvánvaló, hogy az előző a helyes. — A ford.

semmiféle katonai fegyelmet sem tartva be. Ebből adódott az, hogy a dunántúli nemesség, de az országrész egész lakossága is, lelkében kezdett elidegenedni Rákóczitól.

Úgy esett a dolog, hogy Forgách generális bizonyos ügyekben Bécsbe utazott, s ez alkalommal József király személyesen beszélt Forgách-csal, s felfedte előtte szándékát is. Minthogy a király félt attól, hogy az alkalommal élve, francia ösztönzésre Rákóczi majd megkísérli a trónfosztást, s másik király felől kezd majd gondolkodni, ezért kedvére való lenne a királynak az, ha Forgách átmenne Rákóczihoz annak érdekében, hogy megakadályozza e szándék valóraváltását. A király maga nem rótta fel a magyarok vétkéül azt, hogy harcolnak saját szabadságukért, hiszen magának is látnia kellett azt, hogy Magyarország a legnagyobb igazságtalanságot szenvedi el a bécsi udvartól, ámde mivel nem az ő kezében volt a kormányzás, nem is tudott segíteni az országon. Ám a trónfosztás igen nagy igazságtalanság lenne azzal a királlyal szemben, aki nem oka semminek. S erről a dologról a jövőben még sokat szeretett volna Forgách-csal beszélgetni. Közben az udvar fogságra akarta vetni Forgáchot, ő azonban megszökött ez elől, s egyenesen Rákóczihoz menekült, akit még Eger felett talált.[8]

Abban az időben Hajster generális, látva Károlyi nagyon is rossz intézkedéseit, megtámadta őt, s Károlyi minden ellenállás nélkül megfutamodott előle, s tiszántúli katonáival együtt hátrálva, átkelt a Dunán. A dunántúliak pedig, akik a legkevésbé sem voltak megelégedve a rákócziánusokkal, átálltak a császár pártjára; Hajster pedig ezt az országrészt elfoglalva, átkelt a Dunán, és Bercsényi ellen indult, aki meg a Vág folyón kelt át, miközben Hajster üldözte őt.

Rákóczi Forgáchot szívesen fogadta, s Borsod vármegye — melynek Forgách főispánja volt — nagy örömben volt valamennyi magyarral együtt, megérkezte miatt.

Rákóczi nyomban igénybe vette őt mind a haditanácsban, mind pedig a hadműveleteknél. Forgách személyesen tárgyalt az egri (német) várparancsnokkal, s rá is vette őt olyan egyezségre, hogy — mivel a parancsnoknak minden reménye abban volt, hogy segítséget fog kapni, s élelmiszerekkel még néhány hónapra el volt látva — annak érdekében, hogy a vár le ne rombolódjék az ostrom miatt, 8 havi fegyverszünetet kötnek vele. Mégpedig úgy, hogy ez alatt az idő alatt Rákóczi a várparancsnoknak és az őrségnek megadatja pénzükért napról napra azt, amire szükségük van; 8 hónap múltán, abban az esetben, ha nem érkezik meg a vár felmentésére a segítség, akkor ki kell vonulniuk az erődítményből, illetve várból, s Rákóczi a békés elvonulásukhoz kíséretet ad majd nekik Ausztriáig; így miután mindkét fél kölcsönösen kezeseket is adott egymásnak, Rákóczi beszüntette az ostromot; aminthogy a fenti határidő elteltével ki is vonultak a várból a németek, s a vár Rákóczi kezére került, s ő nyomban katonasággal meg is erősítette azt. Ebben az erődítményben sok hadfelszerelés került Rákóczi kezére.

Közben Rákóczi hírt kapott arról, hogy Hajster nemcsak a Dunántúlt foglalta el, hanem Bercsényit is visszavonulásra kényszerítette, és sok vármegyét is megszállt. Erre Rákóczi saját táborával elindult, s levonult a Duna alsó szakaszán levő Földvár mezővárosig, ott megállt a Duna partján, s Forgáchot háromezer lovaskatonával átküldte a Dunántúlra, hogy szerezze vissza ezt az elvesztett országrészt.

Miután Forgách átkelt a Dunán, s a győri és kanizsai végvárak (így!) katonasága tudomást szerzett megérkeztéről, ki korábban főkapitányhelyettesük volt, s szerették őt, hozzásiettek, s most már velük együtt folytatta útját; előőrseit haladéktalanul előre küldötte azzal, hogy a nemeseket fogják el saját házaikban; ugyanakkor a legszigorúbban megparancsolta katonáinak, hogy ne zsákmányoljanak sem a nemesek jószágain, sem ingóságaikból, csak őket magukat tartsák fogva addig, míg ő maga, személyesen, utánuk nem érkezik; így is történt. A katonák elfogták a főrangúakat és a megyei nemesi rendű tisztségviselőket, anélkül azonban, hogy a legcsekélyebb anyagi kárt okozták volna nekik.

Forgách azután késedelem nélkül meg is jelent, s tárgyalt a nemesekkel és főrangúakkal, biztosította őket az erősebb katonai fegyelemtartásról, s rábeszélte őket arra, hogy álljanak át ismét Rákóczi pártjára.

Hajster a Dunántúlon gróf Eszterházy Antal császári ezredest, ezt a hírneves katonát hagyta hátra, hogy tartsa szemmel a még bujdosó Rákóczi-katonákat, akik az erdőkből s pusztákból innen is, onnan is ki-kicsaptak, s károkat okoztak ezeken a területeken. Forgách pedig, amint megtudta, hogy hol tartózkodik Eszterházy a maga 500 emberével, olyan hirtelen küldött rá ezer lovast, hogy még mielőtt hírt kapott volna, már be is volt kerítve, s kénytelen volt megadni magát. Miután pedig Eszterházyt saját személyében — anélkül, hogy bántódása esett volna — elővezették, ő is, zászlói is csatlakoztak Rákóczi pártjához.

[8] Forgách 1704. ápr. elsején jelent meg a kurucok nagyszombati táborában. *Bártfai Szabó László:* i. m. 514. l.

Majd Eszterházy gróf arra is elhatározta magát, hogy ő is harcba száll a szabadság visszaszerzéséért, s meg is kapta azon nyomban a hadseregben a Forgách utáni parancsnoki helyet.

Forgách pedig portyázó csapatokat küldött egészen Ausztriáig, ő maga viszont e terület vármegyéit, továbbá a szükségessé vált katonai feladatokat is olyan alaposan rendbe szedte, hogy a katonaságnak soha nem hiányzott az ellátása, s így be is tartották a katonák a legszigorúbb fegyelmet, a dunántúliak megelégedésére; intézkedéseivel ismét megengesztelte az országrész nemességét.

A bécsi udvar, látva nemcsak Ausztria, de az ausztriai uralkodóház tagjainak személyes veszedelmét is (ugyanis a rákócziánus előörsök, kiket már Ausztria területére is beküldtek, kicsiben múlott, hogy magát József királyt is el nem fogták vadászat közben; a király futtában még elejtett madár-zsákmányát is otthagyta: ezt a zsákmányt a katonák elvitték Forgáchnak, ő azonban visszaküldte azt a királynak), villámgyorsan parancsot küldött Hajsternek, s visszarendelte őt Ausztria védelmére, pedig ő már nagy és veszedelmes előnyomulást tett a Vágon túli területeken, s már Léváig elhatolt.

Miközben Forgách a Dunántúlt visszafoglalta, s ott mindent jól elrendezett, Rákóczi saját táborával együtt a rácok ellen vonult, kik a Tisza és a Duna közt tanyáztak, és sokat kellemetlenkedtek a rákócziánusoknak; de most, hogy megtudták Rákóczi megérkeztét, mindenüket hátrahagyva megfutottak, s a szigetekre húzódtak be. Ám néhány kisebb erőd, mely szintén német katonasággal volt megerősítve, szembeszállt Rákóczival, ő ezeket mind bevette, s katonáinak gazdag zsákmány jutott. Visszatérőben Rákóczinak az volt a terve, hogy a Tisza partján fekvő Szigeth[9] várát meg fogja ostromolni; be is vette.

Miután Hajster jó hadisikereket ért el, Morvaországból négyezer emberrel megjött Hricsán generális, hogy csatlakozzék Hajsterhez. Ámde, mivel Hajsternek igyekeznie kellett a Dunántúlra, abbahagyta Bercsényi üldözését; erre meg Bercsényi tért vissza, és visszafoglalta a Vág körüli területeket. Hricsán mit sem tudott Hajster visszavonulásáról, bejött Magyarországba, s átkelt a Fehérhegyen, a nagy és szűk szoroson. Amikor Bercsényi erről értesült, nyomban ellene fordult, s elővédként 3000 lovast küldött eléje. Hricsán a hegyen átkelve megtudta Hajster visszavonulását, de arról is hírt kapott, hogy a rákócziánusok ellene indultak, erre megrémült, s vissza is akart vonulni, de mikor beért a hegyszorosba, néhány ezer hegyi paraszt rontott fütykössel, karddal s puskával katonáira, s a szekereket és a poggyászt nyomban elvették tőlük; ekkorra viszont már megjött az elővéd-lovasság, amely a parasztokkal egyesítve erejét, Rhicsány csapatait szétverte. Hricsán erre ezer gyalogossal Jablonicza várába húzódott vissza, s be is zárkózott oda. De mikor megjött Bercsényi a további csapatokkal s gyalogságával, Hricsán arra kényszerült, hogy katonáival és zászlóival megadja magát, hadifogságra; 200 német lovas kivételével a többi német elpusztult, s az ágyuk a málhával együtt a rákócziánusokéi lettek.

Miután Hajster átkelt a Dunán, Forgách ellen indult; ekkor Forgách írt Bercsényinek, hogy küldjön több csapatnyi erősítést neki; Bercsényi Károlyit küldte, de ő nem ment egyenesen Forgácshoz, hanem betört Ausztriába, Bécs irányában; közben Hajster megközelítette Forgáchot, s midőn a nyílt síkságon szembe kerültek egymással, Forgách serege csak könnyű fegyverzetű katonákból állt, ennek ellenére Forgách szerencsét akart próbálni, ám Hajster visszavonult a hegyekbe. Ezerötszáz főnyi, jól felfegyverzett parasztpuskás önként jelentkezett Forgáchnál; ám Forgách azt a parancsot adta nekik, hogy térjenek vissza, mert nem volt szándékában az, hogy formális csatát álljon a németekkel; a parasztok azonban semmiképpen sem akartak eltávozni mellőle, mert a németek terhet és bajt jelentettek számukra.

Hajster a győri erődbe vonult vissza, erre Forgách Károlyihoz gyorsfutárt küldött azzal az üzenettel, hogy csatlakozzék hozzá; Károlyi meg is ígérte, hogy rövidesen megérkezik. Hajster az erődbeli katonai élelmiszer-raktár készleteiből volt kénytelen élni, de hogy ezt a készletet teljesen el ne fogyassza, egy napon, hajnaltájt Forgách ellen indult; még mielőtt azonban erre sor került volna, Forgách Károlyi elé akart menni, hogy ne legyen ennyire közel Hajsterhez, mert mindenképpen el akarta kerülni a formális csatát, ugyanis a németeknek gyalogságuk és lovasságuk is volt. . .[10]

. . . lázas betegségbe esett, s így Rákóczi Gyöngyös városa felé indult; innen Forgáchot Kassa, Eperjes és Szatmár alá küldötte ki. Ugyanis az ezek körüli ostromzárakat az említett erődítmények német katonasága a magyar tisztek gondatlansága és helytelen

[9] Nyilvánvaló máholási hiba, Szeged helyett.

[10] A forrás itt megszakad; az iratból — mint arra a töredékként kezdődő szövegrészből is következtetni lehet — több lap is hiányzik. A szöveg a mondat közepén folytatódik.

parancsai következtében gyakran áttörte, s ilyenkor mindig behordtak a németek maguknak élelmiszert. Rákóczi pedig a vihnei melegforrásokhoz ment, Körmöcbánya városa közelébe, ahol az aranyat bányásszák, azért, hogy itt helyreállítsa egészségét, csapatait pedig Bercsényihez küldötte. A császártól megérkezett a magyarokhoz küldött Czajler gróf[11], a császár titkos tanácsosa, ki a jogtudomány doktorából lett miniszterré, ez a nagyon gőgös ember; társul adták mellé az egyik magyar főurat: gróf Koháry Istvánt, aki kiváló jellemű férfiú volt s nagy katona; igen nagy tapasztalatú és olvasottságú, művelt, szelíd, jámbor és józan életű férfiú, aki önmegtartóztató és nőtlen életet élt, s már előrehaladott korú ember volt, egykori tábornok, majd pedig Magyarország országbírája.

Czajler javaslatai dagadtak a gőgtől, a császár zsarnoki és fenyegető üzenetét hozta, semmiféle tiszteletet nem akart megadni sem a fejedelemnek, sem a többi magyar főrangúnak, tehát nem engedték sem a fejedelem, sem a többi magyar úr elé, hanem dolgavégezetlenül volt kénytelen eltávozni; értésére adták, hogy a magyar nemzet nemesi nemzet, és a paraszti rendből felkapaszkodott embertől nem akarnak gőgös szavakat hallani.

Azután jöttek követek Anglia királynőjétől, valamint a hollandusok szövetségi államából, azért, hogy közvetítők legyenek a császár és a magyarok között. A tárgyalás meg is kezdődött, s elég hosszú ideig eltartott. A bécsi udvarnak az volt a szándéka, hogy e tárgyalások által visszatartsa a magyarokat a további előnyomulástól, hogy ezalatt a császár több csapaterősítést küldhessen a magyarok ellen; s így is történt. Mert Bercsényi egy időre fegyvernyugvást tartott, s ez nagy kárára lett a magyarok előnyomulásának.

Közben Forgách Kassa alá érkezett, s tüstént helyes parancsot adott ki, melynek következményeképpen mind a kassai, mind az eperjesi németek körül szorosra zárult a gyűrű, nem jutottak élelmiszerhez, így át is adták Forgáchnak mindkét várost. A németeket Szilézíába küldték; egyébként a kassai várban gróf Montecuculi vasas német ezrede volt bent és kétezer gyalogos. Eperjesen két lovasszázad és ötszáz gyalogos.

Ezeknek az erősségeknek bevétele után Forgách Szathmár alá vonult, s ott hasonló módon helyes rendelkezéseket adva ki, a németek az élelmiszerhiány miatt átadták ezt a várat is. Miután mindezt sikerrel végrehajtotta, jelentéstételre a fejedelemhez ment, aki éppen az újvári vár ostromához készülődött, Forgách itt találta őt meg. De ezt az erősséget a német parancsnok — miután a fejedelem megvesztegette — ostrom nélkül átadta; igen szép erősség ez, a török haderő az 1662. évben három hónapon át ostromolta, s csak igen nehezen tudta bevenni; de ez is csak azért történhetett meg, mert a németek nem akarták tovább védeni.

Az erősség bevétele után a fejedelem hírt kapott arról, hogy Erdélyben a magyarok ügye rosszul áll, odaküldötte tehát Forgáchot. És itt majd Erdélyről fogunk szólni; de még mielőtt rátérnénk az erdélyi ügyekre, s azokat részleteznénk, tudnunk kell azt, hogy a fejedelem Újvár — latinul: Nova Arx — bevétele után megkezdte a Vág folyó mellett fekvő Lipótvár ostromát. Ezt a várat alapjaitól Lipót császár építtette fel, s mint fentebb mondottuk, akkor, amikor Újvárt elfoglalták a törökök, s török várőrség került a várba.

A fejedelem még ostromolta Lipótvárt, amikor Haister megérkezett a várbeliek segítségére 14 000 német katonával; a fejedelem eléje ment két mérföldnyire, Nagyszombat szabad királyi városig (itt van az esztergomi káptalan is, s a nagyhírű egyetem is, a jézustársasági atyák vezetése alatt).[12] A fejedelem itt alakította ki csatarendjét, de tisztjei gondatlanságból nem rombolták le az e területen keresztülhaladó folyó hídját, pedig ha ez nincs, akkor a németek nem tudták volna megközelíteni a magyarokat, ámde csataállás nélkül nem adhattak volna segítséget a Lipótváriaknak. Midőn tehát megérkeztek a németek, a magyarok már jól szervezett csatarendben álltak, s engedték, hogy a németek átkeljenek a hídon, és ők is kialakítsák csatarendjüket, s csak ezután támadták meg a németeket, de olyan vitézül s akkora erővel, hogy a magyar gyalogság legyőzte harcban a német gyalogságot s ágyúik is a magyarok zsákmányává lettek; a magyar lovasok is mind a jobb, mind a balszárnyon megfutamították a német lovasokat, s már végük is lett volna a németeknek, ha a magyarok második vonala követte volna az első vonalbelieket a diadalban. Ám a magyarok második vonala nem segítette az elsőt, mert ebben a vonalban hiányzott a jó hadvezér, s így adódott, hogy néhány német csapat, mely eddig hadrendjében állt, megrohanta a már-már végső diadalt arató magyarokat. Mivel pedig a magyarok már szétszóródtak az első vonalbeli németek után futva s azokat öldökölve, ezért a többieket könnyen vissza tudták szorítani a németek, hiszen a magyarok második vonala nem jött segítségül; végre a támadó németek visszaszorították a magyarokat; a második magyar vonal pedig nemcsak, hogy nem segítette övéit, de min-

[11] Seilern Friedrich gróf.
[12] Érsekújvár bevétele 1704. nov. 16-án történt. Az ezt követő nagyszombati csata dec. 26-án.

den indok nélkül követte menekülő vezérét, így azután a győzelem a németeké lett, s a magyarok nagy összevisszaságban szétszóródtak. Mikor ezt meghallották azok, akik Lipótvár ostrománál maradtak, meg sem várták a fejedelem rendelkezését és parancsát, hanem páni rémülettől[13] megrettenten, még az ágyúikat is otthagyva, elmenekültek; — és ezt az egész szerencsétlen akciót egyetlen tiszt tudatlansága és félénk természete okozta. Hajster úgy érkezett Lipótvár alá, hogy ebben a hadműveletben 2000 emberrel lett kevesebbje, ugyanekkor 600 magyar is elesett; megérkezte után kellő mennyiségű élelmiszerrel töltötte fel a vár katonai raktárát. Ha ebben a csatában a fejedelem azt tehette volna, amit akart, más lett volna a csata kimenetele. Ám a fejedelmet, mintha csak fogoly lenne, úgy tartotta vissza a második vonal mögött a nemesség, kik féltették a fejedelem személyét, s azt akarták, hogy ne tegye ki magát veszedelemnek. Pedig a fejedelem erős és bátor szívű ember, s minden cselekedetében, akár sikerültek azok, akár balul ütöttek ki, mindig megőrizte lélekjelenlétét. E hadművelet után a fejedelemnek vissza kellett vonulnia a Vág folyón túlra; itt rövid idő alatt összeszedte övéit, s újra jó csatarendet alakított ki. Hajster is visszavonult oda, ahonnan jött. Forgách egész idő alatt Szatmárnál volt, s be is vette ezt az erősséget; mindez pedig a karácsonyi ünnepek alatt történt; a fenti hadművelet után pedig mind a németek, mind a magyarok szünetet tartottak, ki-ki a maga helyén. Forgách azonban, Szatmár bevétele után Erdélybe vonult. Az erdélyi állapotok pedig az alábbiak szerint voltak a múltban, illetve ilyenek ez idő szerint:

Erdély Magyarországnak egyik tartománya volt, amelynek megvolt a maga vajdája; e vajdákat a magyar királyok nevezték ki. Később, Szapolyai János király idejében, annak érdekében, hogy létrejöhessen I. Ferdinánddal a béke, e tartományt különválasztották Magyarországtól, s szabad fejedelemséggé szervezték, s megkapta azt a jogot, hogy fejedelmét szabadon választhassa. Néhány fejedelem után utoljára Abbafi Mihály volt a fejedelme, ki sok esztendőn át békésen uralkodott e fejedelemségben; még életében fejedelemmé választották Mihály nevű fiát, ki akkor még igen ifjú ember volt.

Miután a császáriak a törökkel szemben jelentős hadisikereket értek el a török felett aratott bécsi győzelmet követően, a császár felkérte az erdélyi fejedelmet, de egész Erdélyt is, hogy lépjen vele szövetségre a török ellen annak érdekében, hogy ha Erdély visszalép a török mellől, annál erősebben lehessen szorongatni a törököt Erdély felől. Mind a fejedelem, mind maga Erdély engedett a császár kérésének, s egyezségre is lépett a császárral, mégpedig olyan feltételekkel, hogy a császárnak semmiféle joghatósága ne legyen Erdélyben, s e fejedelemségnek maradjanak meg érintetlenül kiváltságai, mind a szabad fejedelemválasztást, mind pedig az egyéb jogokat és kiváltságokat illetően. A császár ezt az egyezséget esküjével és írásban is megerősítette, kijelentve azt is, hogy a németek, akik majd Erdélybe érkeznek azért, hogy fegyveres erejüket egyesítsék az erdélyiekével, saját költségükön fognak ott élni, s egyesült erővel fogják majd megtámadni a törököt.

Ámde miután a németek megérkeztek Erdélybe, csalárd módon bevették az erdélyiek várait s erősségeit, azokba német várőrséget raktak, megkapták Abbafi fejedelem minden joghatóságát is, azt tettek Erdélyben, amit éppen akartak; gyalázatos módon bántak az öreg fejedelemmel, aki e feletti keserűségébe bele is halt; fiát — kit pedig már előzőleg fejedelemmé választottak — apja halála után Bécsbe hurcolták, s ott nyomorúságos körülmények között meg is halt.

Így tehát az ausztriai uralkodóház saját kizárólagos uralma alá hajtotta Erdélyt, német katonai főparancsnokot nevezett ki, sőt német tanácsosokkal bevezette a kamarai igazgatást is, annak érdekében, hogy megszerezze magának az ország vagyonát; s bár kormányzót és kormányzótanácsot erdélyiekből nevezett ki, de ezek semmi egyéb hivatali hatalmat nem kaptak, csak annyit, hogy a császár által kirótt hadiadók ügyét intézzék, s bizonyos jogesetekben ítélkezzenek, végül megfosztotta Erdélyt minden kiváltságától, és szörnyű adóterhekkel sújtotta.

Egyszer Thököli a török pasa segítségével megtámadta Erdélyt egy tatár szultánnal együtt; Hajszter generális szállt szembe velük németjeivel, ámde a németeket a tököliánus magyarok és a törökök megfutamították, sőt maga Hajszter generális is fogságba esett, s Thökölinek adták át őt, később úgy szabadult e fogságából, hogy Thökölinét (ki leánya volt gr. Zrinyi Péter horvát bánnak, akit, mint fentebb erről már szó volt, Lipót császár lefejeztett, s ki édesanyja a mostani fejedelemnek: Rákóczi Ferencnek) Hajszterért cserébe visszaadták férjének; a feleség egyébként férjét megelőzve halt meg Törökországban, férje aztán követte a sírba, szintén Törökországban.

[13] Itt másodszor írja a „Pannonico terrore" formát, s — mint arra már előzőleg utaltam — korábban a „Panico", ill. „Panelco" — nyelvtanilag szintén meg nem felelő — formulát használta; a fordításban megtartottam a „pán i rémület" kifejezést. — A ford.

Miután Thököli győzelmet aratott a németek felett Erdélyben, országgyűlést hirdetett, s a kevés egybegyűlt nemessel Erdély fejedelmévé választatta magát; a török pasa azonban egy tatár szultánnal együtt elhagyta Thökölit, s mindketten hazavonultak; Thököli pedig csak magyarjaival — kiknek száma alig érte el a 3000-et — maradt vissza Erdélyben; amikor azután megjött az erősítés a németek számára, ő is kivonult a tartományból és Törökországban húzta meg magát. Így azután a németek most már ellenállás nélkül foglalták vissza a tartományt, s tetszésük szerint bírták is, egészen a mostani Rákóczi-féle belháborúig.

Miután pedig a fejedelem — mint fentebb mondottuk — elfoglalta a Tiszántúlt, és birtokba is vette, katonái betörtek Erdélybe, váratlanul megtámadva az Erdélybe vezető szorosokat őrző erdélyieket és székelyeket, ezeket szétszórták, és elözönlötték egész Erdélyt; arra késztették a nemeseket s a parasztokat is, hogy fogjanak fegyvert a fejedelem oldalán, s rövid idő alatt néhány ezer ember Erdélyből is összegyűlt, el is foglaltak mindjárt néhány várost és várat, amelyekben német őrség volt.

Rabutin gróf, ez a nemzetiségére nézve francia ember, a császár erdélyi főparancsnoka, 2000 német lovast küldött a rákócziánusok ellen; ezeket a rákócziánusok igen derekas fogadtatásban részesítették: csaknem valamennyien ott pusztultak. Amikor az erdélyiek látták a rákócziánusok hadiszerencséjét, egyre többen álltak át a fejedelem pártjára a nemesek közül is. De a mágnások s főnemesek saját erősségeikbe, vagy éppen Havasalföldre húzódtak vissza.

Végül is Rákóczi országgyűlést hirdetett Erdélyben, ezen meg is választották őt Erdély fejedelmévé. Ezt követőleg azonban azok a katonatisztek, kiket a fejedelem Erdélyben a hadügyek vitelével megbízott, hanyagul vitték ezeket az ügyeket, engedtek a kapzsiságnak, s egymás közt is torzsalkodtak, nem tartották be a katonai fegyelmet, elnyomták a szegény adózó népet.

Midőn Rabutin mindezt látta, 3000 emberrel megtámadta a rákócziánusokat; azok ellenálltak ugyan, de vezéreik egymásközti viszálykodása miatt Rabutin megfutamította őket, s a fejedelem ügyei kezdtek rosszabbul állni.

Miután Rákóczi minderről tudomást szerzett, ahogy arról már fentebb is szóltunk, Forgách 3000 emberrel átment Erdélybe, mint Rákóczi fejedelem teljhatalmú megbízottja. Forgách ugyanis, azt követőleg, hogy bevette Magyarországon a fentebb megnevezett erősségeket, felállított egy jó, reguláris gyalogezredet, s egy ugyancsak reguláris lovasezredet is, s ezeket magával vitte Erdélybe. Az erdélyi rendek tisztelettel fogadták Forgáchot, s örömmel vették tudomásul jelenlétét. Hiszen tüstént jó rendbe szedett mindent, bevezette a legszigorúbb katonai fegyelmet, s miközben katonáinak minden szükségletéről gondoskodott, nem tűrte el ugyanakkor tőlük a legkisebb kilengést sem, a tartomány mindezért nagy nyugalmat élvezett.

Forgách pedig megtámadta az erősségeket, s egyiket a másik után foglalta el, úgyannyira, hogy már csak három vár maradt a császáriak kezén. Rabutin pedig egyetlen egyszer próbálkozott a szerencsével Forgách ellen, ám Forgách katonai éberségével mindig készen állott, s mikor Rabutin látta Forgách katonaságának reguláris rendjét, még idejében visszalépett szándékától, s abba az erősségbe húzódott vissza, ahol állandó tartózkodási helye is volt előzőleg: Szeben városába és várába; ez a város egyébként Erdély egyik nagyvárosa, szászok lakják; s nem is mert többé kijönni ebből az erősségből Rabutin, hogy bármit is próbáljon Forgách ellen; Forgách pedig úgy körülzárta őt, hogy 3 hónap után élelmiszerhiány miatt kellett átadnia ezt az erősséget.

Közben a fejedelem Magyarországon meghirdette a szécsényi országgyűlést, és oda Forgáchnak is el kellett mennie Erdélyből; ezen az országgyűlésen megszilárdították a magyarországi rendi konföderációt, s a fejedelmet a szövetséges rendek vezérlő fejedelemmé választották; megválasztottak ugyanakkor huszonöt tanácsost is, kiknek a fejedelemmel együtt kellett az ország dolgait megtárgyalniok; az ország nemessége pedig fenntartotta magának a főhatalmat, melyet az országgyűléseken gyakorol.

Ezen az országgyűlésen igen nagy véleménykülönbség mutatkozott a vallás ügyét illetően; ugyanis a lutheránusok és a kálvinisták követelték a saját felekezetük számára minden helységben a minden megkülönböztetés nélküli, szabad vallásgyakorlatot s a templomépítés jogát. A katolikus rendek pedig keményen szembeszálltak ezzel a követeléssel, és semmiképpen sem akarták egyebütt engedélyezni számukra a vallásuk gyakorlását, csakis azokon a helyeken, amelyeket kijelöltek számukra sok esztendővel ezelőtt a bécsi békében, s amelyeket később az országgyűlésben megerősítettek, s kifejezetten felsoroltak az ország törvénycikkeiben és dekrétumaiban; végre, hosszú vita után, a jó békesség kedvéért úgy határoztak a rendek, hogy azokon a helyeken, ahol többségben vannak e felekezetek hívei, legyen szabad vallásgyakorlatuk; azokat a templomokat pedig, amelyeket a császár az egyezmények és megállapodások ellenére elvett tőlük, vissza

kell nekik adni. A konföderált rendek e gyűlésén döntést hoztak a jezsuitákról is, ugyanis e Társaság semmiképpen sem akarta a konföderált rendeket afelől biztosítani — még a tiszta lelkiismeret szerinti kötelezettségvállalás mellett sem[14] —, hogy a császárral semmiféle érintkezést nem fog fenntartani, s nem avatkozik bele politikai ügyekbe; pedig igen gyakran tapasztalható volt a császárral való veszélyes összeköttetésük; éppen ezért olyan döntés született felőlük, hogy távozniok kell az országból; de néhány helyen ezután is megtűrték őket, már ti. azokat, akik magyarok voltak köztük, mert a németeket kiutasították.

Még tartott az országgyűlés, amikor megjött a híre, hogy a németek az erdélyi német katonaság megsegítésére sietnek. Erre tüstént kiküldték Forgáchot Erdélybe. Forgách azt javasolta a fejedelemnek, hogy küldje majd maga előtt hozzá a gyalogságot, maga a fejedelem pedig kb. 15 000 főt kitevő lovasságával kerítse be a németeket; amerre megy, pusztítsa el a németek elől az élelmiszereket, nyugtalanítsa állandó rajtaütésekkel a németeket, de semmiképpen se álljon nyílt csatát ellenük; a német majd így kifárad, legyengül, hiszen hosszú lesz az útja Erdélyig. Erdélyben pedig majd Forgách megy elébük, s a maga területén is minden élelmiszert el fog vonni a németek elől.

Miután pedig Forgáchnak Erdélybe történt visszatérése által ott minden szükséges intézkedés megtörtént a németek romlására, a fejedelem a 3000 főnyi gyalogságot Eszterházy Antal gróffal az élén előre küldötte Erdélybe, majd ő maga is megérkezett testőrségével, a lovasságot Károlyira bízta, hogy nyugtalanítsa a németeket, kik 18 000 főnyi haderőt számláltak, Herbeville generális parancsnoksága alatt. És jóllehet Károlyi gondoskodott arról, hogy a rajtaütések gyakoriak legyenek a német katonai tábor ellen, azt azonban csak hanyagul akadályozta meg, hogy a németek élelmiszerhez hozzájuthassanak. Midőn a fejedelem Erdély határához érkezett, Forgách jött eléje, kinek 10 000 főnyi gyalogsága volt. A fejedelem francia hadmérnök segítségével Sibó falu mellett védővonalat építtetett ki, hogy megakadályozza a németek átjutását, s védeni is szándékozott ezt a vonalat. Forgách azonban bebizonyította a fejedelemnek azt, hogy a németek áttörhetik ezt a vonalat, s azért azt javasolta a fejedelemnek: ne bocsátkozzék nyílt csatába, hanem amint megérkezik Károlyi is Erdélybe, s körül lesz fogva a német, minden oldalról meg kell majd támadni, és semmiképpen sem szabad engedni, hogy élelmiszerhez j sson; útjában a német kénytelen lesz sok hídon átkelni, ezeken a helyeken is akadályozzák meg a magyarok, hogy a németek átjussanak. Már Szt. Márton ünnepe volt[15], beállt az esős idő, a németek fáradtak a hosszú úttól, ha tehát éjjel-nappal, itt is, ott is bele-belekapnak, hozzászámítva ehhez az esős és sáros időt, a németeknek természetesen és egészen bizonyosan el kell pusztulniok. De nyílt csatát állni azokkal a németekkel szemben, akik már a végső elkeseredésükben életükért fognak harcolni — nos, ez nagy veszedelmet jelentene a fejedelem számára. De szükség sincs arra, hogy a fejedelem e végső veszedelemnek kitegye magát, hiszen egészen bizonyos az, hogy a németek csata és kockázat vállalása nélkül is el fognak pusztulni. Ámde a fejedelem minden áron csatát akart, ezért a németek megérkeztével el is kezdődött a harc. A fejedelem abban bízott, hogy abban a pillanatban, amikor a német megtámadja a védővonalat, Károlyi majd hátbatámadja őket. Ám Károlyi csak szemlélője maradt e csatának, az egyik hegy tetején állva.

A fejedelem, Forgách javaslatára, kivonta magát a csata színhelyéről. Végre a németek megtámadták a védővonalat; a vonal jobbszárnyát Desölör[16] francia tábornok véd te, kit a francia király következtében küldött a fejedelemhez, de a hadműveletekben segítőnek is. A németeket a magyarok kemény fogadtatásban részesítették, mind a balszárnyon — melyet Forgách védett — mind pedig a jobbszárnyon. Ám a németek hamarosan megtalálták az átjárót, mégpedig akadály nélkül, s így a magyarok hátába kerültek, kik ezért visszavonulásra kényszerültek. A jobbszárnyon a magyarokhoz közel egy erdőség volt, abba visszahúzódhattak, de a balszárnyon már nagyobb volt a veszedelem. Viszont Forgách saját reguláris lovasezredét a vonal mögött helyezte el, s midőn a németek a megzavart gyalogságot a nyílt mezőn üldözőbe akarták venni, Forgách, lovasezrede bevetésével feltartóztatta a németeket mindaddig, míg a gyalogság be nem húzódott az erdőségbe; ebből a lovasezredből azonban alig maradt meg a fele, s maga Forgách is csak nagy üggyel-bajjal tudott megmenekülni ezrede maradék lovasságával, és — végig megtartva a jó katonai rendet — visszavonult a hegyekbe. A németek pedig nem nyomultak utána. Négyezren vesztek el a csatában a németek közül, a magyarokból pedig ötszázan; a magyarok és az

[14] Értsd: mint papoktól, esküt nem követelt tőlük az országgyűlés, csak a tiszta lelkiismeretük szerinti, szóbeli kötelezettségvállalást.

[15] Nov. 11. (1705).

[16] Des Alleurs márki altábornagy, francia katonai tanácsadó és megbízott Rákóczinál.

erdélyiek azonban már nem mentek a fejedelem után a táborba, hanem kiki otthonába tért. Végül is Herbeville bejött Erdélybe, egyesült Rabutinnal, s azon a télen itt telelt át. Károlyinak a fejedelem azt a parancsot adta, hogy a tél folyamán is nyugtalanítsa a németeket, s ő valóban többször is sikeresen rajtuk ütött.

HARMADIK RÉSZ

A fejedelem Erdélyből udvarával együtt — s Forgách is — Magyarországra ment, és Forgách nyíltan azzal vádolta a fejedelmet, hogy ő volt az, aki csatát akart állni, anélkül, hogy a végső szükség parancsolta volna ezt. Ugyanis a hadművészet tudománya tiltja a csataállást, anélkül, hogy végső szükség lenne erre, avagy csak akkor engedi meg, ha morális biztonság áll fenn a győzelmet illetően; hiszen mielőtt a németek Erdélybe bementek volna, azon a nyáron a fejedelemnek már volt egy balsikerű csatája a németekkel Vereskő, más néven Pibersburg váránál; s ez azért van, mert a németek reguláris katonák, hosszas gyakorlatozás van mögöttük, a magyarok ugyanakkor valamennyien könnyű fegyverzetű katonák, még nem regulárisok, és fegyverzetük sem ér fel amazokéval. Ezt a telet egyébként a fejedelem Miskolcon töltötte, tanácsosait tanácsülésbe hívta, ahol sok mindenről szó esett, többek között a reguláris hadseregek megszervezéséről is. A parancsot erre Forgách kapta meg, aki még azon a télen igen szépen megszervezett négy dragonyosezredet és öt gyalogezredet. E tanácskozáson került alkalom a rézpénz megvitatására is. Ennek bevezetése pedig így történt:

Amikor Forgáchnak Erdélybe kellett mennie, magánbeszélgetésben és más tanácsosok s urak jelenlétében arról beszélt, hogy ha a katonaságot nem fogják fizetni, lehetetlenné válik a kemény katonai fegyelem betartása, ennek pedig az lesz a következménye, hogy a magyarok hazája fenekestől fel fog fordulni. Mert a fizetetlen katona — fegyelmezetlen is egyben.[17] A fejedelem erre azt válaszolta Forgáchnak, hogy ez neki is gondja, de Magyarországot kifosztották a németek, s nincs pénz. Erre Forgách megjegyezte, hogy kölcsönképpen kellene pénzt felvenni úgy, hogy két éven belül lehessen visszafizetni, mégpedig a fiskális javakból és az aranybányákból. A fejedelem erre megkérdezte Forgáchtól: mekkora összeg kellene. Forgách azt felelte, hogy neki már készen van a számítása és a tervezete is a katonák fizetésére, s a szükséges pénz mennyiségére vonatkozóan; erre a célra évente 4 millió magyar forint kellene. Elbámult erre a fejedelem, s úgy mondotta: „Ki fog ekkora összeget kölcsönadni?!" — Forgách erre a kérdésre így felelt: tagadhatatlan tény az, hogy mind a fiskális jószágok, mind pedig az aranybányák nagy jövedelmet hoznak; ha e jövedelmeket ténylegesen be is szedik, az ország nagy kincs birtokába juthat, csak el ne kótyavetyéljék a fiskális javakat; azoknak a katonáknak, akik érdemeket szereznek, nem magukat a jószágokat kell elosztogatni, hanem pénzt kell köztük szétosztani. Ne legyenek a rangosabb magyarok kapzsiak, s ne kérjenek fiskális jószágokat, hanem a haza és a törvények szeretetéből szolgáljanak a hazának. Ha ezt így betartják, az országnak mindig meglesz az az alapja, amelyből katonaságát fizetni tudja. A fejedelemnek erre az volt a megjegyzése, hogy mindez igaz, de a pénz most, vagyis rögtön kell, honnan lehetne azt felvenni, hiszen ekkora összeget lehetetlenség kölcsön kapni. Forgách erre kijelentette: „Adok én, míg össze nem gyűlik ennyi a fiskális javak jövedelméből s az aranyból meg az ezüstből!" Erre valamennyien elmosolyodtak. Forgách ezután így beszélt: „Saját tervem szerint adom a pénzt, s az eszerint menne: Tüsténti elegendő mennyiségű rézpénzt kell verni, annyit, amennyi egy esztendei zsoldra kell s egy évi katonai kiadásokra, azaz: 4 millió rénes forintot. Közben a kincstárba gyűlő arany és ezüst pénzből apránként vissza kell váltani a rézpénzt. Ha ezt betartjuk, az országnak lesz elegendő, s el nem fogyó pénze, s a szegénységet minden tehertől és szolgáltatástól mentesíthetjük. Rendelkezést kell továbbá kiadni a kereskedők számára, hogy ők természetbeniekért és terményekért gondoskodjanak Magyarországon a katonák számára ruházatról: legyen tilos a pénzt kivinni Magyarországról, s ami mindebből következik, azt már könnyű kiszámítani." Tetszett ez a terv a fejedelemnek, s a rendek is így döntöttek. Forgách Erdélyben mindjárt végre is kezdte hajtani a döntést. Megrendszabályozta a hadsereget, rendezte a katonák fizetését; azután Magyarországon is bevezették mindezt, a katonaság és a nép nagy vigasztalására. Ámde végül, néhány kapzsi tanácsos kapzsisága folytán a fiskális jószágokat, vagyis az aranyból s ezüstből eredő jövedelmeket magánfelhasználásra elrabolták, a rézpénzt mértéktelenül verni kezdték, következésképpen az idővel értékét vesztette, és így a jó, a rossz gyakorlat folytán, sokak romlásának lett oka az országban.

[17] Az eredetiben latin szójáték: „Nam miles non solutus, est dissolutus". — A ford.

A reguláris katonaságot, Kassa, Eperjes, Lőcse környékén szervezték meg, s ugyanott képezték ki a jó, reguláris tüzérséget is. S miután Forgách így mindent elrendezett, maga elment tapolcsányi jószágára, hogy saját majorsági gazdaságát is megnézze. Ezt követőleg a Dunántúlon levő magyar katonaságot szétverték a németek. Ezért Bercsényi kérte Forgáchot, hogy menjen oda, s hozza rendbe az ottani zilált ügyeket; el is ment, rendbeszedte a szétszórt magyar katonaságot, és visszavonulásra kényszerítette a németeket.

Megostromolta s bevette az altenburgi, másként óvári megerősített várat, közben saját reguláris katonaságából ezer dragonyost és ezerötszáz gyalogost rendelt magához, s mihelyt azok megérkeztek, remélte, hogy most már nyílt csatában is szembeszegülhet a németekkel; a németek Ausztriából gr. Storumberg Quido[18] generális parancsnoksága alatt érkeztek meg, de Forgách, miután bevette a várat, a hadifelszerelést összeszedve az erődítményből, azt üresen otthagyta, és bevette magát a rábaközi szigetre; a másik oldalon pedig a németek hátába küldötte néhány ezer lovassal gr. Csáky Mihályt, hogy zárja el Ausztria felől a németek útját, s vonjon el tőlük minden élelmezési lehetőséget. A terv az volt, hogy Forgách saját reguláris katonaságával és más csapataival együtt szemben és elölről támadja meg a németeket, mégpedig úgy, hogy Csáky majd egyesülhessen vele; így tehát a németek mindenfelől igen nagy bajban voltak. Amint Forgách híradást kapott Csákytól, hogy már a németek hátában van az osztrák oldalon, maga is megindult a németek ellen, s morálisan már biztos is volt győzelme. Ám Starumberg, látva saját veszélyes helyzetét, Nagyszombatba küldött futárt Anglia és Hollandia követeihez, kik mint közvetítők tárgyaltak ekkor Bercsényivel, mint a konföderált rendek teljhatalmú megbizottjával a békéről: azok nyomban azt javasolták Bercsényinek, hogy legyen fegyverszünet; Starumberg küldöttei kaptak is a magyar teljhatalmú megbizottaktól Forgáchnak szóló parancsot, hogy tartózkodjék az ellenségeskedéstől, mihelyt a parancsot kézhezkapja, mert megkötötték a fegyverszünetet.

Midőn Forgách könnyű fegyverzetű katonái már előcsatározásban voltak a németekkel, s maga Forgách is megindult hadseregével ellenük. Starumberg egy kapitánynak, kit parlamenternek hívatott oda, átadta a parancsot, ez rohant Forgáchhoz, s továbbította neki azt; ez a parancs arról szólt, hogy Forgách szüntesse be a harcot; így Forgáchnak el kellett szalasztania a már biztos győzelmet, sőt a konföderált rendek helyeket jelöltek ki a németek számára, ahonnan táplálni kell a német katonaságot. Ez a fegyverszünet kárt okozott és jogsérelmet hozott a konföderált rendek számára, mert az igaz ugyan, hogy a felek tárgyalgattak a békéről, de egyik oldalról sem őszinte szándékkal; hiszen a németek csak időt akartak nyerni arra, hogy minél nagyobb katonai erőt küldhessenek Magyarországra, a konföderáltak egynémelyike pedig magánérdekből s a francia érdekek szolgálatában meg akarta hosszabítani a háborút.

A tárgyalás így eredménytelen volt, vége lett a fegyverszünetnek, s a fejedelem nem üldözte a németeket, ahogyan tennie kellett volna, s ahogyan meg is tehette volna; ugyanis az újonnan felállított reguláris hadsereg a tüzérséggel együtt, kb. 10 000 ember, Forgách-csal az élen már jelen volt, volt továbbá ugyanannyi ezer jó, könnyű fegyverzetű gyalogos és lovas katonája is; ezzel az erővel egészen Bécs kapujáig előnyomulhatott volna, senki sem állt útjában, s ott József császárt rávehette volna a békére, amint azt igen sokan javasolták is a fejedelemnek. Ehelyett a fejedelem — minden ésszerű ok nélkül — Esztergomot készült megostromolni, illetve megvívni, egyik tanácsosa rábeszélésére. Első lépésként átkelt a Karva falunál készített Duna-hídon, s a hídnak a Dunán túli hídfőjét nagy munkával megerősítette. Csak legalább akadt volna valaki, aki megmagyarázta volna a fejedelemnek, hogy ez a hídfőállás nem lesz képes ellenállni a németeknek, s ott fogja veszteni a hídfőállás védelmére rendelt ezerötszáz katonáját! De nem, a fejedelem a francia hadmérnök rábeszélésére azt csinált, amit éppen akart. Majd ágyúállásokat kezdett kiépíttetni a Duna partján, s ezekből kezdte lövetni Esztergomot. A városfalak lerombolása után rohammal vette be a várost; két hét múlva megadta magát a vár is.[19]

Közben, Staremberg vezetésével megjött néhány ezrednyi német segítségül; mivel Staremberg egyenesen Esztergom megtámadására és visszafoglalására törekedett, ezért azt javasolták a fejedelemnek, hogy vonja ki a karvai hídfőállásból a gyalogságot teljes hadi felszerelésével együtt, s gyújtassa fel a hídfőállást, az esztergomi városfalakat pedig romboltassa le, hiszen a vár nem védhető, és segítséget sem tud odajuttani a fejedelem. Ugyanis Rabutin ugyanabban az időben Kassa ostromlására indult, s a fejedelemnek meg kellett osztania katonai erejét. Ám ő vakon megbízott a francia tisztekben, akikre Esztergom várának és a karvai hídfőállásnak védelmét bízta; ezek a tisztek ugyanis

[18] Starhemberg Guido gróf császári tábornagy.
[19] 1706. szept. 16-án.

biztosították a fejedelmet afelől, hogy meg tudják tartani mindkét erősséget; ő pedig ezekre a francia tanácsokra hallgatott.

Forgáchot pedig reguláris katonaságával Ausztriába küldte, a Morvaország felőli határterületekre, abban a reményben, hogy Starumberg igyekezni fog Ausztria védelmére, s nem fogja Esztergomot megostromolni. Ám Staremberg alighogy megérkezett, nyomban megtámadta Karvát, s midőn az első rohamnál ellenállást tapasztalt, szabad elvonulást ígért az ostromlottaknak; de mialatt a hídfőállás francia parancsnoka a németekkel ebben az ügyben tárgyalt, s a magyar őrség levonult a sáncokról, a németek — adott szavukat megszegve — megrohanták az erődítményt, betörtek oda, s mindenkit felkoncoltak, nemcsak a katonákat, de azokat a szerencsétlen parasztembereket és asszonyokat is, akik oda behúzódtak; innen pedig azon nyomban az esztergomi várhoz mentek, s azt kezdték ostromolni.

Közben Forgách Ausztriába ment, egy osztrák városba, ahol két vasas-századból, valamint ötszáz gyalogosból és ezer felfegyverzett polgárból álló katonai erő volt; e várost rohammal bevette. E városnak Csiscendorf (!) volt a neve, s meg volt erősítve vár- és városfalakkal egyaránt; a város a belőtt gyújtóbombáktól meggyulladt, s mikor már égett, rohammal bevették a magyarok. De volt ennek a városnak egy vára is, amelyből kitörtek a németek, s kezdték a városból is kiszorítani a magyarokat, de már ott is termett Forgách személyesen a segítség élén, megerősítette övéit, visszaverte a németeket, s miközben azok a várba visszahúzódtak, úgy üldözte őket, hogy a németekkel együtt magyarok is bejutottak a várba; végül mind a várat, mind a várost végigzsákmányolták és felperzselték, s nagy zsákmánnyal tértek onnan vissza.

Eközben Staremberg bevette Esztergomot,[20] majd Lipótvárnak vette útját, magával víve az erősségbeliek számára élelmet is; de Forgách már igyekezett is oda, hogy megakadályozza a segélynyújtást a Lipótvár-beli németeknek, ámde már későn érkezett oda; Staremberg ugyanis Lipótvárból éjnek idején Pozsony irányába húzódott sietve vissza, s őt már nem tudta üldözni Forgách.

A dunántúli magyarok is megfutamították az ifjabb Hajster grófot, aki horvátok élén jött ebbe az országrészbe, s őt magát is foglyul ejtették. Rabutin Kassát ostromolta, a város felmentésére Bercsényi sietett oda; mikor Rabutin erről értesült, rohamot intézett Kassa ellen, de sikertelenül, mert a magyarok visszaverték rohamát, és sok német veszett oda.

Bercsényi portyákkal zavarta éjjel-nappal a németeket, s akadályozta meg azt, hogy bármiféle élelmiszerhez jussanak. A fejedelem az inszurgens megyék katonaságát gyűjtötte össze; végül Rabutin abbahagyta az ostromot, miután az éhség miatt katonáinak több, mint felét elvesztette; Erdélybe sem térhetett vissza, ezért Buda irányába kezdte meg visszavonulását. Ha a fejedelem elfogadta volna tapasztalt tisztjei tanácsát, Staremberg is, Rabutin is elpusztultak volna, s már a császárnak sem volt honnan katonaságot küldenie nekik erősítésül; ámde a fejedelem azon a télen nyugton hagyta a németeket, sőt saját katonaságát is téli táborban helyezte el. Erdélyben viszont ismét virágba kezdtek szökkenni a fejedelem ügyei; de amint a magyaroknak ismét kedvezett a szerencse, megint csak nagy visszaélések kezdődtek az országban; vég nélkül verték a rézpénzt, a fejedelem udvari embereinek fiskális javakat adományozott, sőt mi több, egyházi birtokokat is odaadott eretnekeknek. Bercsényi hatalmas jószágokat foglalt le saját magának; a köznemességet és a köznépet elnyomták; az aranyat és az ezüstöt, amint kikerült a bányákból, magáncélokra adták el; ahány főrangú volt, annyi gazdája lett az országnak, mindegyikük azt csinálta, amit akart; a rézpénz elvesztette értékét, ezért a katonák már semmit sem tudtak maguknak megvenni; mindent a fejedelem mellé rendelt tanács tudta nélkül intéztek; tulajdonképpen még a németek idejében sem voltak nagyobb kilengések, s nem volt abszolutisztikusabb az uralom. Jöttek is a megyék Bercsényihez, hogy panaszkodjanak neki — ő sajátította ugyanis ki magának az uralom teljességét —, ám ő ezeket a megyei küldötteket gorombán fogadta; ha viszont a fejedelemhez fordultak, ő Bercsényihez küldötte őket; a nemesség már azt sem tudta, mitévő legyen. Végül teljes bizalommal Forgách-hoz fordultak, felfedték előtte sok nyomorúságukat, tanácsot kértek tőle, hiszen ő még most is szigorú katonai fegyelemben tartotta reguláris katonaságát. *Végül is, mint a fejedelem rangban második tanácsadója, éles hangú levelet írt a fejedelemnek, s abban kérte őt, hogy az országgyűlés törvényei szerint* kezdjen hozzá a meglevő bajok orvoslásához.[21] A kincstartók adjanak számot az ország jövedelméről, s mind a katonák fizetését, mind pedig a rézpénz ügyét rendbe kell hozni.

[20] 1706. okt. 12-én.

[21] Más, de közel egykorú kézzel írt, az aláhúzott szöveg mellett — nyilván az aláhúzás is e kéztől való —, a lap bal oldali margójára jegyezve: „Bonus Patriae filius et miles" — Jó fia és katonája a hazának.

Mikor az érdekeltek erről értesültek, tanácsot tartottak egymás közt Forgách ellen, s arra beszélték rá a fejedelmet, hogy vesse börtönre Forgáchot, hiszen folytonosan csak támadja a fejedelem cselekedeteit, de támadja a király trónfosztásának ügyét is, súlyos érvekkel bizonygatva azt, hogy a trónfosztás veszélyes és káros lesz az országra; ebből is látszik, hogy Forgách a király híve, sőt bizonyára összeköttetésben is áll József királlyal; a köznemesség az ő híve, keze alatt reguláris katonaság van, s csak azért sürgeti az országgyűlést, hogy ott ő diktálhasson. Forgáchnak a franciák sem voltak egyébként barátai, de különösen sok ellensége akadt a protestáns magyarok közt, mert ezekkel bátran szembeszállt, egyébként azonban mindenki szerette igazlelkűségéért, kedves emberségéért és bőkezűségéért, de különösen azért, mert a legszigorúbb fegyelmet tartotta parancsai által. Tehát, miután Ausztriában éppen nagy elnyomulásban volt, s már-már sarcra tudta kényszeríteni az osztrákokat, a fejedelem magához rendelte, mintha a tanácsba hívná.

Amikor megjelent volna, a fejedelmet egyik falujában keresvén volna, hozzá készülődött, s útban volt már, amikor az országúton körülvették őt a fejedelem testőrző katonái, elfogták, és a krasznahorkai várba vitték, szigorú őrizet alatt, s ott börtönre vetették[23]. *Innen néhány hét múltán a szepesváraljai várba hurcolták; írásban fordul a fejedelemhez, de a mellette működő tanácshoz is; tiltakozott s kérte, hogy az ország törvényei szerint ítélkezzenek felette, de hiába; sőt zsarnoki módon bántak el vele, mert éheztették, s más módon is zaklatták, és sem feleségét, sem mást nem engedtek oda hozzája.*[24]

A konföderált vármegyék az erőszaktételeket és az egyéb túlkapásokat az elkövetkező országgyűlésen rendezni akarták, megbeszéléseket tartottak, s leveleket is írtak egymásnak arról, hogy legyen már országgyűlés, s hogy még a német uralom alatt sem volt a mostaniaknál több túlkapás. Megtudta ezt a fejedelem is, de Bercsényi is, s Károlyival együtt előre látták, hogy a panasz szava ellenük fog elhangzani az országgyűlésen; így tehát a fejedelem különösen Túróc megye ellen gerjedt haragra, mert ez a megye volt az, amely írásban kérte meg a többi vármegyét; még azt is bebeszélték a fejedelemnek, hogy ezt a megyét a németek megvesztegették, s ezért hint konkolyt a konföderált rendek sorai közé. Ez ugyan a legkevésbé sem volt igaz, de ez a megye élni akart kiváltságaival annak érdekében, hogy a szólásszabadság által az országgyűlésben majd kijavíttassanak a hibák.

Midőn tehát egybegyűltek Ólnodra *[= Ónod]*, az egész nemesség zászlók alatt jelent meg, mert a fejedelem így bocsátotta ki a meghívást. Mindjárt az első ülésen a fejedelem siránkozni kezdett s arról panaszkodott,[25] hogy őt zsarnoknak tartják, sőt, ezt írásba is adták, név szerint pedig és különösen Túróc megyében; e megyebeliek német pártütők és konkolyt hintenek. Erre szólásra emelkedtek a megye követei és tisztázni igyekeztek megyéjüket e vád alól; azt bizonygatták, hogy soha meg nem vádolták a fejedelem személyét, de ugyanakkor becsületes módon az is bebizonyítható tény, hogy most vannak olyan visszaélések, amelyek a német uralom alatt nem voltak, éppen ezért ezeket most, az országgyűlésen orvosolni kell. *Ám a fejedelem ekkor könnyező szemekkel felállott, és így szólt: „Ha ez így van, válasszatok magatoknak más vezért!" — és ezzel el akart távozni az országgyűlésből. Bercsényi erre tüstént kardot rántott, és Túróc megye egyik követét, a híres nemesi családból való Ratkovszkyt ledöfte, Károlyi pedig a másik követet, a megye alispánját; mindketten súlyos sebükkel is menekülni akartak, de a testőrségbeli katonák, akik körülvették az országgyűlés színhelyét, Ratkovszkyt nyomban megölték, s Okolicsányin újabb halálos sebet ütöttek. A katonák azon melegében berontottak abba a sátorba, amelyben az országgyűlés összeült, s fel akarták koncolni a követeket egytől egyig, a főrangúak azonban visszatartották a fejedelmet, s kérlelték: ne engedje a nemesurakat megölni; végül a fejedelem feltartóztatta a dühödt katonákat, de a testőrtisztek maguk is csak igen nehezen tudták visszatartani őket, és Isten volt az, aki végül is csodálatosképpen megmentette az egész nemességet.*

Ez az első ülés ezután feloszlott, a következő napon a nemességnek arról kellett dekrétumot hoznia, hogy mindaz, *ami történt, helyes dolog volt, sőt Okolicsányi követet, ki még élt, le kellett fejeztetni a hóhérral. Ratkovszky holttestét a hóhérnak kellett ökrökkel a mezőre kivonszoltatnia, ahol meztelenül és temetetlenül feküdt. Katolikus volt. Testét sem a madarak, sem a kutyák nem érintették; azt nem tudja senki, hova lett később, de néhányszor*

[23] Forgách elfogatása 1706. nov. 22-én történt a Hidasnémetitől északra fekvő Perényben. *Bártfai Szabó László:* i. m. 529—530. l.

[24] Az aláhúzott szövegrész mellett az előző glosszát készítő kéztől — mely nyilván ezt az aláhúzást is végezte — származó újabb széljegyzet: „Summa ingratitudo veterano Heroi, qui omnibus melius sapuit" = A legnagyobb hálátlanság a veterán hőssel szemben, aki mindenkinél jobban értett a dolgokhoz.

[25] Így: „Princeps lamentari incipiebat et conqueri". — A ford.

fényt lehetett látni azon a helyen.[26] A másik luteránus volt. Ezután már azt határozta a nemesség, s azt iratta bele a törvénycikkekbe, amit a fejedelem és Bercsényi éppen akartak, mert rémület és rettegés fogta el mindannyiójukat e soha nem hallott kegyetlen tett miatt. Mindezen felül szétszaggatták Túróc megye zászlaját, eltörték pecsétjét, rangosabb nemeseit bebörtönözték — s tették mindezt az országgyűlés nevében, hogy mind Bercsényi, mind Károlyi igazoltak legyenek. Ettől kezdve már senki sem mert beszélni, minden a kényuraság akarata szerint történt, *s Bercsényi úgy megnövelte hatalmát, hogy maga a fejedelem és tanácsosai is egyformán játékbábukká lettek csak.*[27]

Az országgyűlésen Forgách felesége útján sürgette:[28] vizsgáltassék felül ügye, de ezt sürgette megyéje, Borsod vármegye is. Ámde midőn barátai látták a fent elmondott borzalmakat, Forgách feleségének is el kellett hallgatnia. Nemsokára az egész reguláris katonaságot más rendbe szervezték át; mindenünnen csapatokat vontak össze, s a fejedelem 30 000 emberével nagy fennhéjázással indult a németek ellen, de Isten úgy megszégyenítette őt, hogy 8000 némettől — valóban csodálatos módon, mintha csak Isten bosszúja lett volna — csúfos vereséget szenvedett Trencsén vára alatt.[28] Mikor pedig maga a fejedelem akarta övéit harcra tüzelni, úgy bukott lovastól, hogy lova nyomban kiszenvedett, s alig tudták a fejedelmet is megmenteni; gyalogságának legnagyobb részét, tüzérségével együtt elvesztette; lovassága szétszóródott, s ettől kezdve nem is tudta többé katonaságát összegyűjteni, mert mindnyájan elfordultak tőle. Legjelesebb ezredesei csapataikkal együtt átmentek a németekhez, a megyék mindenfelé németeket fogadtak be. Mindezt tetézte a pestis és az éhinség, mely az egész országot sújtotta, s nyomorúságos állapotok uralkodtak mindenfelé Magyarországon, Isten ostorcsapásai miatt.

A németek visszaszereztek minden várat; Újvár ugyan derekasan védekezett, s az első ostromot a németnek abba is kellett hagynia. A második ostromban is igen sok emberét vesztette, végül tisztességes feltételek mellett megadták magukat az ostromlottak. Már a felső-magyarországi vármegyék is — az érchányákkal, az aranybányákkal és városokkal együtt — a németek kezére kerültek.

Végül, amikor az oroszok megfutamították a kijevi vajdát, név szerint Potoczkit, ő[30] 3000 lengyellel Magyarországra jött visszavonultában, s itt keresett menedéket; átengedte a fejedelemnek saját katonáit; a fejedelem ezekkel a katonákkal és azokkal a magyarokkal, akik még megmaradtak neki, Vadkert mellett szerencsét próbált, de — Isten bosszújából — a kevés német itt is megfutamította a fejedelmet. Potoczki visszatért Lengyelországba, innen pedig elment Bender-be, török területre, Svédország királyához, aki az oroszokkal Poltavánál vívott vesztett csatája után ott-tartózkodott; végül már mindenfelé teljes lett a zűrzavar a konföderált magyar rendeknél, már csak Kassa és Munkács maradt kezükön, de még volt vagy 20 000 magyar katona, kik az ideig nem álltak át a németekhez; ezeknek parancsnoka Károlyi volt, a fejedelem akaratából.

A fejedelem és Bercsényi Lengyelországba mentek vissza, s az orosz cárt sürgették segítségnyújtásért; a cárnak szándékában is állott az, hogy segítsen, mégpedig Franciaország királyának közbenjárása és közbelépése miatt, ámde közbejött a török elleni háborúja, mely az oroszok számára balsikert hozott a Pruth folyó melletti csatában.

Károlyi, akit a császáriak megvesztegettek, bizonyos feltételekkel, valamennyi magyarjával együtt átállt a császáriak oldalára, átadta a németeknek Kassát és Munkácsot, mégpedig úgy, mintha József császárnak és királynak adná át, aki abban az időben már halott volt, de Károlyin kívül ezt nem tudták a magyarok, sőt a hűségesküt is úgy tették le, mintha élne a király; így aztán egész Magyarország visszatért a német uralom alá, s így, vagyis nagyon rosszul végződött a magyar rendi konföderáció, néhány ember fennhéjázó gőgössége és kapzsisága miatt. Károlyi pedig a magyarok részéről olyan egyezséget kötött a császári teljhatalmú megbizottakkal, mely szerint ezek megígérték a magyaroknak valamennyi kiváltságukat és törvények adta jogaik tiszteletbentartását is. Mielőtt a fejedelem Lengyelországba távozott volna, szabadon bocsátották az ártatlan Forgáchot, ki négy éven át szenvedte a kegyetlen börtönt;[31] félholtan, súlyos betegen

[26] Az aláhúzások az előző aláhúzásokkal azonos ductussal. A szöveg margóján NB, majd rövid kiolvashatatlan jegyzet.

[27] Aláhúzások mint fentebb. A szöveg margóján: Lege usque huc.

[28] Forgách felesége, Eszterházy Ágnes megjelent az ónodi országgyűlésen, s kérte a rendeket, vegyék pártfogásukba férjét. Jún. 3-án 10 éves fiát is bevitte a tanácsosok közé. *Bártfai Szabó László:* i. m. 541. l.

[29] A 44. folió másik oldala üres.

[30] Potocki József, a kijevi palatinus. Az eseményről lásd: *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferenc. III. köt. Bpest, 1910, 67—68. l.

[31] Forgách 1710 nyarán szabadult ki munkácsi börtönéből.

ment ki ő is Lengyelországba. Való igaz tehát az, hogy e magyarországi konföderációnak az lett a végzete, amiről Saavedra beszél, amikor ezt mondja:[32]

„Gyakran előfordul az, hogy az emberek fegyvert ragadnak, mondván, hogy ezt Isten nagyobb dicsőségének szolgálatában teszik — ugyanakkor inkább ártalmára cselekszenek. Van úgy, hogy a vallás jogcímén teszik ezt — és éppen a vallás ellen vétenek súlyosan. Azután adódik olyan is, hogy nyugalmukért — ugyanakkor még a köznyugalmat is felborítják. De olyasmi is előfordul, hogy alárendeltjeik szabadságáért nyúlnak a fegyverhez — ugyanakkor éppen alárendeltjeiket hajtják tettükkel rabigába. Olykor meg saját biztonságukért és önvédelmükre teszik ezt — ugyanakkor önkényuralmat teremtenek általa. Máskor meg saját vagyoni helyzetük megszilárdításáért — ugyanakkor egyszerűen elrabolják a másét."

Bizonyos dolog az, hogy a legjobb és leghatalmasabb Isten olyan alkalmat adott, s olyan segítő kezet nyújtott a magyaroknak, hogy ha az Istent és az igazságot félték, illetve tiszteletben tartották volna, bizonyos, hogy országuk visszaszerezte volna szabadságát. A fejedelem minden erényben tökéletes ember volt, de magával ragadta őt a gőg, és hiú dicsőségre jutott; volt a magyaroknak egy szólásmondásuk: *Ami a fejedelem javát s a közjót is tönkretette:*[33] *Bercsényi arcátlan gőgje, Károlyi kapzsisága, Vay Ádám, a testőrség parancsnokának kegyetlensége és részegessége, — ezek okozták azt, hogy tanácsaik nyomán nemcsak főrangúakat és nemeseket, de püspököket, papokat és szerzeteseket is a legigazságtalanabbul, megkülönböztetés nélkül bebörtönöztek; így adódott az, hogy azok, akik a küzdelmüket szabadságért kezdték, magát a szabadságot támadták meg.*[34]

A feljegyzések szerint ebben a háborúban több mint 60 000 német katona pusztult el.

A fejedelem után sok főrangú, köznemes, sőt közrendű csapat is kivonult Lengyelországba, abban reménykedve, hogy majd valami változás lesz Magyarországon József császár halála után; ugyanis erősen tartotta magát a hír, hogy Károly, az új császár Spanyolországban marad, s a Római Birodalom — Ausztria elsőségétől eltekintve — más császárt fog választani.

Miután azonban a török legyőzte az oroszt, az orosz így nem tudott segítséget nyújtani a magyaroknak, Ausztriai Károlyt választották meg a Birodalom császárává, s így a remények füstbe mentek, — a főrangúak s nemesek közül a legtöbben visszatértek a császár hűségére; a visszatértek nem kapták meg a javaikat másként, csakis (pénzbeli szolgáltatás) ellenében.[35]

A főrangúak közül Lengyelországban maradtak: gr. Bercsényi, gr. Forgách, gr. Eszterházy és gr. Csáky — mindannyiójukat a fejedelem beszélte rá erre azzal, hogy Franciaország királya biztosította őt afelől, hogy ha a császárral békét köt, a béketárgyalásokból nem fogja kivonni sem a fejedelmet, sem a magyarokat. Közben azonban még győzhetnek is a francia fegyverek, s akkor Magyarország újból felszabadítható lesz az ausztriai iga alól. És tisztesebb mind a fejedelem, mind a főrangúak számára a biztonságos visszatérés, mintha a császár — soha megtartani nem szokott — puszta ígéretére tennék ezt. A fejedelem „Constantius Veracius" címen nyomtatásban kiadott egy könyvet, melyben benne van a konföderált rendek valamennyi tárgyalása a császárral.[36]

A magyar csapatokat, valamint a fejedelem francia ezredét, saját szolgálatára és saját oltalmát biztosítva számukra, befogadta az orosz cár, s a fejedelem oda is küldte őket.

Időközben a francia békét kötött a némettel, s a fejedelem a főrangúakkal együtt számkivetetté lett; ti. már a főrangúak sem térhettek vissza Magyarországra, viszont feleségüket s nagy számú házuk népét saját költségükön kellett eltartaniok. A dicső és nagylelkű Sobiesky Konstantin királyi herceg oltalma alatt álltak.[37] Ő annak a lengyel királynak, III. Jánosnak volt legméltóbb fia, akiről elmondhatjuk, hogy nincs toll, amely elegendő volna ahhoz, hogy kiválóságait méltóképpen dícsérje; hogy tehát e hercegnek nagy és hősi lelke volt, az már ebből a tényből is nyilvánvaló.

[32] Saavedráról ld. a bevezetés 22. jegyzetét.

[33] Így: „*Quod bonum Principim* (l) *et bonum publicum destruxit.*"

[34] Aláhúzások, mint fentebb. A szöveg margóján: NB.

[35] A mondatot záró mellékmondat eredetileg hiányos volt, mert a szöveg így szólt: „. . . quibus bona sua non sunt reddita, nisi per" — az utolsó szó — nyilván főnévi accusativus — lemaradt. Nem sokkal későbbi írással, mely emlékeztet a fentebb idézett glosszákat író kéz írására, be van írva a zárószó: „Taxam". Tekintve, hogy e szó valószínűleg csak következtetés folytán került a szövegbe, a fordításban zárójelben tettem. — A ford.

[36] A Ráday Pál által Constantius Veratius álnéven írt röpirat: Animadversiones apologicae . . ., mely 1706-ban jelent meg. Szövegét ld. Ráday Pál iratai. I. köt. Bpest. 1955. 645. s köv.

[37] Sobieski Konstantin, a volt lengyel király legidősebb fia.

Mert Ágost király[38] bebörtönöztette a (vörös) oroszországi vajdát, Jablonovicz János Szaniszlót,[39] ki Lesinsky Szaniszló[40] királynak volt híve; amikor iratait átforgatták, megtalálták köztük Bercsényi leveleit, melyeket a vajdához írt, ugyanis a vajda minden tervét közölni szokta volt Bercsényivel, mint bizalmasával. Bercsényi a magyarországi rendi konföderáció idején nagy összegű pénzt szerzett magának, s erről tudott Ágost király; tehát úgy gondolta, hogy itt az alkalom, hogy megszerezhesse magának Bercsényi pénzét, s ugyanakkor kedveskedjék is a császárnak Bercsényi személyével. Ezért katonák élén elküldte Litvánia-i hadbíráját Zapia-t[41] azzal, hogy fogja el Bercsényit. De János király dicső, nagylelkű fia szembeszegült Ágost király szándékával. Tüstént üzenetet küldött Szinyavsky grófhoz, a hadsereg nagyhetmánjához,[42] tiltakozva az ellen, hogy rezidenciáját meg akarják sérteni, s kijelentette: inkább meghal, utolsó leheletéig védekezve, semhogy azokat a magyarokat, akiket saját védelmébe vett, kiadja.

Eljött tehát a nagyhetmán személyesen, aztán Revusky tábornok, megjelent Zapia is, s a mellé rendelt, olasz származású Lonyasko királyi tisztségviselő Sulkoviába.[43] Elsőként Zapia kísérelte meg előbb szelídebb, aztán egyre keményebb szavakkal azt, hogy érvényt szerezzen a király akaratának. Ámde a királyi herceg a legnemesebb magatartással részint Bercsényi ártatlanságát hangoztatta, részint pedig saját méltóságának tekintélyét szegezte velük szembe; s így kénytelenek voltak maguk a vezérek Zapia-t meggyőzni, s bebizonyítani neki azt, hogy lehetetlenség a király kívánságát teljesíteni; így Zapia dolgavégezetlenül távozott, s Bercsényi és a többi magyar főrangú a továbbiakban békében megmaradtak a királyi herceg védelme alatt. Eszterházy grófot pedig a nagyhetmán vette oltalmába, s nemcsak biztonságot, de minden kényelmet is megadott neki; e nagy férfiú jóságát még sok menekült megtapasztalhatta.

Azt megelőzően azonban, hogy a magyar főrangúak a királyi herceg védnöksége alá kerültek, sok sérelmet kellett Lengyelországban elszenvedniök. Így pl. gr. Mnyisek[44] bérbe adott Csáky grófnak egy majorságot, ki egy esztendőre előre kifizette a bérleti összeget; ámde Csákynak alig adtak annyi időt, hogy a szerződésben foglaltak szerint odaköltözhessék, anélkül, hogy elszámoltak volna vele, galádul kidobták őt a bérleményből, nagy kárt okozva ezzel neki. Ennek a Mnyisek-nek szolgáitól Forgách is — Szamoklonskaban — és Eszterházy is — Lask-ban — sok kárt szenvedett, s még sokszorosan többet szenvedett volna mindkettő, ha Visznyioveczky Janus herceg, krakkói vajda közbe nem vetette vola magát, ki saját, smigrodi jószágára jött.[45] Itt először Forgách ismerkedett meg a herceggel és hercegnővel, s ezt követőleg (mint arról még szó lesz) megtapasztalta a herceg kiválóságát és erényeit.[46]

A fent említett dicsőséges királyi hercegnek, Konstantinnak el kellett utaznia öccséhez Jakab Olavhoz Sziléziába,[47] kinek felesége Lipót császár feleségének édestestvére volt a Neuburgi hercegi családból. A magyar főrangúak pedig nagy biztonságban maradhattak Zalkovia-ban, a fenséges királyi herceg oltalma alatt, s ott is éltek; akadt ugyan néhány próbatételük is; ugyanis a Lengyelországban élő szászok, kik igen nagy adókat szedtek, különböző erőszakos cselekedeteket vittek végbe az országban. A lengyel nemesség [. . .][48]

NEGYEDIK RÉSZ

Mialatt ez történt Lengyelországban, és a konföderált lengyel nemesség a szászokkal változó hadiszerencsével háborúskodott, az ottomán porta a velenceiekkel kezdett háborút, s egyetlen nyáron — igen sok keresztény vért kiontva — Morea félszigetét, illetve

[38] II. Ágost lengyel király és szász választófejedelem.
[39] Jablonowski Jan Stanisław, russziai palatinus.
[40] A XII. Károly svéd király által megválasztott Leszczyński Szaniszló lengyel király.
[41] Nyilván Sapieha Benedek herceg, litván főkincstartó.
[42] Lásd a 3. jegyzetet.
[43] Ezeket a személyeket nem sikerült azonosítani.
[44] Egy bizonyos Maysek lengyel úr Forgáchcsal kapcsolatban szerepel Bercsényi 1712. júl. 20-án Ilyvóban keltezett levelében Archivum Rákóczianum. I. o. VII. köt. 176. l.
[45] Wisnowieczki Janus herceg. Ennek visnyeveci kastélyában hunyt el Forgách Simon.
[46] A forrás eddig azonos kézzel írott szövege itt megszakad, s a szöveget más kéz folytatja s fejezi be. Megítélésem szerint ez az új kézírás már nem a XVIII. század első évtizedeiben keletkezett, mint az eddigi szöveg, hanem legalább közepén. Stílusa — bár hasonlít az előző három rész stílusához — gördülékenyebb. Ebben a szövegben is gyakori a sorvégi kötőjel kitételének elmulasztása, mint az első három részben, tehát másolati szöveggel van dolgunk, amely azonban az eredeti keletkezéséhez képest nem sokkal módosult. S ez áll megfelelő időeltolódással mindhárom részre s erre a negyedikre is. Mind az első három rész, mind e negyedik nyelve lengyelországi középlatinra emlékeztet, vagy legalábbis ilyen hatás érvényesült írója vagy írói latinságában. — A ford.
[47] Sobieski Jakab, a volt lengyel király fia.
[48] A szöveg itt megszakad, az eredetiből legalább egy, de lehetséges, hogy több lapot is kitéptek. A további szöveget ugyanaz a kéz folytatja — s írja a szöveget most már végig, amelytől a hiányt megelőző bekezdés származik.

Morea országát meghódította Ali pasa nagyvezír, a török császár veje vezérletével.[49] Feltett szándéka az volt ennek a nagyratörő fiatalembernek, hogy mindazokat a keresztényeket — legyenek bármilyen nemzetiségűek is —, akik Európa területén, de török fennhatóság alatt élnek, kitelepíti Ázsiába, s e keresztények helyébe Ázsiából telepít majd át törököket. Mégpedig úgy, hogy egyetlen falu se legyen, ahol keresztények laknának, hanem az egész európai Törökországot kizárólag törökök lakják. A velenceiek segítséget kértek a (német-)római császártól. A császár követséget küldött a portára, figyelmeztetve a portát, hogy a törökök ezzel a velencei üggyel megsértik a békeszerződés pontjait. A császár pedig semmiképpen sem hagyhatja cserben a velenceieket. A török erre nagyon fennhéjázó választ adott: Neki jogos oka van a háborúra a velenceiek ellenében; a császárral ugyan fenn akarja tartani a békét, de ha az fegyvert emel rá, akkor a törökök még vele, a császárral is szembeszállnak. Erre azután a (német-)római császár felkészült a háborúra, hadseregét felvonultatta a török ellen, s elhelyezte haderejét a Duna és Tisza alsó folyásánál levő határterületen. A nagyvezír közben tudomást szerzett arról, hogy magyar főrangúak élnek Lengyelországban számkivetésben, erre parancsot adott Mechmet-nek, a kocsini pasának,[50] hogy hívja meg ezeket a főrangúakat török védnökség alá, azzal a biztosítékkal, hogy nemcsak védnökséget kapnak a megfelelő ellátással és egyéb szükségesekkel a portától, de a nagyvezírnek feltett szándéka az, hogy egész Magyarországot felszabadítsa a német uralom alól, s az országot nem mint leigázott adófizetőt akarja birtokolni, hanem, mint szövetségest, minden kiváltságában meg akarja tartani; ennek ellenében a főrangúaknak azon kell majd munkálkodniok, hogy a magyarokat a maguk pártjára vonják, s együttesen segítsenek a németet kiűzni Magyarországról; afelől is biztosítja a főrangúakat, hogy maga Rákóczi fejedelem is eljön majd Franciaországból, mert a porta őt is meghívta. A cochini pasa, amint megkapta a negyvezír parancsát, nyomban elküldött egy török agát Sulkoviaba a magyar főrangúakhoz saját levelével; ebben a levélben udvarias hangon tudomásukra hozta az ottomán porta tisztességes szándékát a magyar nép iránt, s a porta nevében mind a főrangúaknak, mind pedig minden számkivetett magyarnak teljes oltalmat s minden szükséges anyagi ellátást ajánlott fel, ezenfelül még pénzt is küldött minden egyes főrangúnak, hogy abból gondoskodhassanak az útiszükségletekről a maguk számára. Gr. Eszterházy Antal tartózkodott legközelebb Cochinhoz, Lengyelország hadserege nagyhetmánjának oltalmát és vendéglátását élvezve, ezért a pasa külön is elküldött egy agát a grófhoz, aki rögtön Cochinba is utazott, feleségével s gyermekeivel együtt. Azok a főrangúak pedig, kik Salkoviaban voltak, nevezetesen: gr. Bercsényi Miklós, gr. Forgách Simon és gr. Csáky Mihály — kiki feleségével együtt — tanácsot tartottak arról, hogy mit is kellene tenniök. Egyrészt visszariasztotta őket a török védnökség, mert jól ismerték ennek a barbár népnek a kegyetlenségét. Másrészt azonban már féltek attól, hogy továbbra is Lengyelországban maradjanak, mert az éppen akkoriban dúló lengyelországi belháborúban a császárnak könnyen alkalma nyílhatott arra, hogy elfogassa a főranguakat, és minthogy a királyi herceg sem tartózkodott otthon, nem igen kecsegtethették magukat biztonsággal. Közben gr. Forgách és gr. Csáki már úgy elszegényedtek, hogy sem élelmüket, sem ruházatukat nem tudták biztosítani, sem saját maguk, sem feleségük számára. Bercsényinek ugyan módja volt arra, hogy megéljen, de a császártól ő is félt, hiszen a fentebb leírt esettel jól ráijesztettek.

Végül mégis úgy döntöttek, hogy elmennek Törökországba. Nem tudván a háború kimenetelét, arra gondoltak, hogy abban az esetben, ha a töröknek kedvez a hadiszerencse, akkor a háborúviselés során, ha ők, magyar főnemesek nem lesznek ott, a török végigpusztítja majd egész Magyarországot, avagy egyszerűen elfoglalja a maga számára; ha viszont ők ott lesznek, visszatarthatják a törököt az efféle pusztítástól; végül azonban a nagy szegénység és a nyomor eszközölték ki azt, amit a nagyvezír kívánt tőlük. Ama szólásmondás szerint, hogy „ha a szükség parancsol, a bölcs sosem mond nemet semmire". A szükségnek akkora az ereje és a rangja, hogy gyakran még a tiltos dolog is jogosnak és helyesnek minősül általa.

Útrakeltek tehát a fent felsorolt főurak lóháton a török agával együtt Cochinba, Salkovia-ban hagyva feleségüket, hiszen ők maguk is csak nagy veszedelem közepette tudtak keresztülutazni Lengyelországon, miután a konföderált lengyel rendek csapatai mindenfelé — még a Tyrus, más néven Dnyeszter folyónál is — megszállták az átkelőhelyeket, s ebben a belháborúban azt sem tudhatta az ember, hogy melyik lengyel kinek

[49] Ali Pasa nagyvezír. Elesett az 1716. aug. 5-i pétervaradi csatában. Ő biztatta gyülekezésre a Lengyelországban bújdosó tábornokokat, s ő volt Rákóczi meghivatásának főeszközlője.

[50] Nyilván Mehemed pasa későbbi benderi parancsnok. Róla lásd *Karácson Imre:* A Rákóczi emigráció török okmányai (1717—1803). Bpest. 1911. 66. l. Khotin—Hotin: város a Dnyeszter partján.

a pártján van. Feleségüket tehát hátrahagyták mindaddig, míg nagyobb biztonságot nem tudnak nekik nyújtani. Végül szerencsésen átkelve a Dnyeszteren, megérkeztek. Amikor a koczini pasa megtudta, hogy közelednek, 2 napi járóföldre eléjük küldte a koczini lovaskatonák parancsnokát, név szerint Kolcsak agát[51] egy másik, Koppány nevű agával[51] együtt, és 300 határvidéki lovaskatonát is. Ott voltak az udvari pasák is, akik igen szép sátrakat hoztak, hogy biztosítsák minden főrangú kényelmét; eléjük hozták a pasa konyháját is, minden szükségessel együtt, egyszóval minden kényelmesnek, tisztesnek s elegendőnek bizonyult. A törökökkel együtt eléjük jött Eszterházy gróf is. Amikor pedig Cochinba beértek, mindegyik főúr saját, előkészített vendégházába ment. És mivel Csáky grófnak nem volt elég kényelmes a vendégháza, azon nyomban, az alapoktól kezdve, felépítettek számára egy kényelmes új házat. A pasa tiszteletadásul elküldte hozzájuk saját agáját, aki az ő nevében jókívánatait fejezte ki a főrangú vendégek szerencsés megérkeztén, s tudtukra adta, hogy pihenjék ki útifáradalmaikat, mert a pasa csak azután fog velük találkozni.

Ezután intézkedett a pasa a főrangú úrasszonyok elhozatalát illetően is; ők ti. Sulkovia-ban maradtak; megintcsak elküldött egy agát Lengyelországba egy levéllel a konföderált rendek hadimarsalljához, Ludikovski úrhoz, ehhez a nagyon bölcs és nagyon jellemes férfiúhoz.[52] Kérte ebben a levélben tőle, hogy a főrangúak családtagjai biztonságban jöhessenek Lengyelországon át Koczinba. A hadimarsall úr adott is nekik útlevelet, úgyhogy a legnagyobb biztonságban érkezhettek meg Koczinba az úrasszonyok.

Közben a pasa már gyorsfutárt menesztett a nagyvezírhez, jelezve neki a magyar főurak megérkeztét. Ámde még mielőtt megérkezett volna a futár, Pétervárad mellett csata volt a törökök és a császáriak között,[53] ebben a csatában elesett a nagyvezír és megverték a törököket. 12 000 kitűnő janicsár esett el egyébként e csatában a törökök saját bevallása szerint. A császár hadserege Tömösvár alá vonult. Az ottomán portánál zűrzavar támadt, s e zűrzavarban a magyar főrangúak Koczinban maradtak; miután pedig a császáriak elvették a töröktől Tömösvárt, a csapatok mindkét félnél téli táborba vonultak. Majd megválasztották az új nagyvezírt: Halli pasát;[54] ő ugyan nem volt tanult ember, de jámbor, jóságos és szelíd férfiú volt; nemzetiségére nézve arnót, azaz Albániából való. Ő Bercsényi urat Drinápolyba hívatta, mert a török császár személyesen ott-telelt a nagyvezírrel együtt, s az újonnan megszervezendő hadsereggel kapcsolatos rendelkezéseken dolgoztak. Amint Bercsényi megérkezett, néhány napra rá hívták a nagyvezírhez, ki udvariasan fogadta őt, s tárgyaltak is együtt a dolgok további alakulásáról; megbeszélésük és határozatuk nyomán — amit közösen hoztak meg — egy futár-aga ment Franciaországba, a török császár arannyal, pergamenre írott saját levelét vitte; e levélben a császár Rákóczi fejedelmet, mint Erdély törvényes fejedelmét, meghívta magához, csapatokat ígérve neki, és elegendő pénzt is, de minden egyéb segítséget is, hogy visszaszerezhesse Erdélyt; ezzel az agával együtt ment egy magyar nemes is, aki a magyar belháború idején a fejedelem titkárainak egyike volt,[55] annak érdekében, hogy ő saját szavaival is rábeszélje a fejedelmet az eljövetelre. A fejedelem abban az időben Párizstól nem messzire, magányba vonulva élt a kamalduli atyák klastromában, XIV. Lajosnak, a franciák királyának halála után.

Miután pedig a fenti követeket elküldötték a fejedelemhez, olyan intézkedés született a magyar főrangúakra vonatkozóan, hogy pénzt kell nekik arra adni, hogy magyar katonaságot toborozhassanak; a főrangú feleségek jöjjenek el Koczinból a Dunán túlra,[56] s ezután egy számukra kijelölendő városban lakjanak. Közben azonban Forgách grófné még Koczinyban meghalt; a másik úrasszonyt — ti. Bercsényi feleségét — átvitték a Dunán túlra. Eszterházy Antal gróf, miután a pénzt kézhez vette, Koczinyban maradt, hogy Lengyelországban katonákat toborozzon. Forgách és Csáky nem akarták átvenni a pénzt, s nem akartak semmibe sem beleavatkozni addig, míg Rákóczi fejedelem meg nem érkezik; emiatt Bercsényi erősen megneheztelt. Ugyanis, ha Forgách, akinek nagy volt a neve Erdélyben, s közkedvelt ember is volt ott, toborzott volna Erdélyben, bizonyos, hogy sokan beálltak volna hozzá katonának. És valóban: amikor megtudták azt, hogy Forgách és Csáky minden ebbeli ügytől visszavonulnak, gyanússá vált számukra ez a dolog, s otthon maradtak. Forgách pedig azért tartózkodott mindentől, mert látva a törökök súlyos helyzetét, előre látta a legrosszabb véget is, s ezért — ürügyül használva

[51] Kolcsak aga Kolcsak Eliász bég, később khotini parancsnok. Ld. *Karácson:* i. m. 19., 107., 109. l. Koppány aga kilétét nem sikerült megállapítani.
[52] Ismeretlen személy.
[53] 1716. aug. 5-én.
[54] Arnavut Halil pasa.
[55] Pápai János.
[56] Értsd: az Aldunától délre.

fel a fejedelem megérkezését — kimentette magát. A törökök is gyanút fogtak Forgách és Csáki ellen amiatt, hogy semmiképpen sem fogadják el a pénzt, s ezért megvontak tőlük minden anyagi támogatást, s nyomorúságosan is éltek mindketten. Ezzel szemben Bercsényi és Eszterházi fényesen éltek a pénzekből, de katonát — azt egyet sem tudtak toborozni.

A grófnék pedig a Duna partjára jöttek, Saksi városába,[57] Forgách és Csáky kísérték őket odáig. Megjött Drinápolyból Bercsényi úr is, és elmondotta, hogy mi minden történt ott, s arról is beszámolt, hogy milyen hadiszervezetet fognak az új török hadseregben kiépíteni. A törökök ugyanis már bizonyosan tudták, hogy a császáriak Eugén herceg parancsnoksága alatt 150 000 német katonával Belgrádot akarják megostromolni. Tehát úgy határoztak a nagy hadi dévánban, hogy a császáriakat ellenállás nélkül átengedik a Dunán, s majd mikor azok ostromzár alá veszik Belgrádot (amely erősségben ez idő szerint 30 000 török harcos van), s minden bizonnyal körül is sáncolják majd magukat, akkor a teljes török haderő (ez a haderő ez idő szerint, a tatárokkal együtt 300 000 fegyveres harcost számlál), s maga a törökök császára is Szemendria városánál helyezkedik majd el, mely a Duna partján van. Itt a császár elsáncolja magát 100 000 emberrel, a nagyvezír azonban a nagy haderővel átmegy a Dunán azon a hídon, amelyet majd ott és akkor kell felverni, s meg fogja ostromolni Tömösvárt vagy Szegedet. A tatárok egy része, néhány pasával együtt, környeskörül apróbb támadásokkal zaklatja majd a németeket, akik Belgrád alatt lesznek, mindenütt — a Dunán is — megakadályozva számukra azt, hogy embereik és lovaik élelemhez, takarmányhoz jussanak. A tatárok kánja néhány pasával s a magyar emigráns főurak segítségével átkel majd a Tiszán, s a tatárok, anélkül, hogy elpusztítanák Magyarországot, egyenesen a császár ausztriai örökös tartományai ellen vonulnak, s Morvaországot elpusztítva és felperzselve, egészen Bécsig törnek előre; a magyar emigráns főurak pedig a török segítségével ezalatt Magyarországon fegyverbe szólítják a magyarokat szabadságuk visszaszerzésére. Ha pedig a császáriak elhagynák Belgrádot, és át akarnának kelni a Dunán, akkor egyik oldalról a török császár, másik oldalról a nagyvezír zárja körül a császáriakat, de csak azért, hogy mindenféle élelmiszert és ellátási lehetőséget elvágjanak a németek elől, győzze le az éhség őket. Minden török intézkedés meg is történt e terv szolgálatában. De az Isten, aki megváltoztatja a fejedelmek terveit, a törökök nagyon is veszedelmes szándékát is megváltoztatta.

Azt, hogy mi s hogyan történt Belgrád alatt — jól ismeri az egész világ, ezért itt most csak a magyarok dolgát írjuk le. A törökök — tervüket megváltoztatva — Recseb pasa[58] mellé adtak 40 000 törököt és 10 000 tatárt, azzal a meghagyással, hogy keljen át a Dunán, menjen a Vaskapun, vagyis Erdély kapuján át a Dunán a Tisza felé, hogy a Dunának túlsó feléről akadályozza meg a németek hídverését Belgrád alatt, elzárva azt az utat is, amelyen Szeged felől szénát és élelmiszert szoktak lefelé szállítani a németek. Közben küldje el a tatárokat s még néhány ezer emberét Erdélybe, a Vaskapun át, ugyanis Erdélyben csak igen kevés német van a várakban őrségként. Hasonlóképpen Eszterházi Koczinból törökökkel s egy tatár vezérrel, akinek 15 000 tatárja volt, s ki személyesen vezette saját népebeli katonáit, s kikhez Moldva fejedelme is csatlakozik majd Joszióból,[59] együttesen elfoglalják majd Erdélyt Rákóczi fejedelem nevében. A magyar főnemesek pedig, Bercsényi, Forgách és Eszterházy segítségére lesznek a pasának azzal, hogy megérkezve a Tiszához, Magyarországnak ezt a részét maguk mellé sorakoztatják, vagy, ha szükség lenne rá, s az események úgy kívánnák, menjenek Erdélybe a törökökkel a Vaskapun át. A főrangú magyarok tehát, a porta parancsára, azzal a kevés magyarral együtt, kiket Bercsényi toborzott, a pasához indultak, Havasalföldön keresztül, mely az Olt folyón túl van; mivel pedig ez a tartomány császári oltalom alatt állt, s a császárnak adózott is, és elpártolt a töröktől, a pasa a tartományon átvonulva elpusztította és felperzselte azt, teljesen tönkretéve a lakosságot, úgy, hogy azok állataikat eladva;[60] a várkastélyokat s a gyönyörű rutén[61] templomokat a porig égette; borzalmas volt ez a látvány.

A pasa, s vele a magyar főrangúak, elérkeztek Orsava erősségéig, amely török őrséggel volt megerősítve, a Duna szorosa mellett. Itt meg kellett állniok, mert közbeesett egy német sáncerőd, amelyben 600 főnyi német őrség volt, név szerint Median.[62] Tehát először ezt az erődöt kellett a pasának megvívnia, jóllehet nem voltak sem ágyúi,

[57] Nyilván Izsákdsi. Lásd az 1717. dec. 1-i rendelkezést Bercsényi, Csáky és Forgách családjainak ellátásáról, akik Izsákdsiba érkeznek. *Karácson:* i. m. 32. l.

[58] Közelebbit nem tudtunk megállapítani róla.

[59] Iași, a moldvai fejedelemség fővárosa.

[60] A mondat itt hiányos, s arra mutat, hogy másolási hiba történt. Értelme szerint — de az egykorú devasztációs leírások szokásos szövege szerint is — kb. így lenne rekonstruálható: „Állataikat eladva tudták csak életüket tovább tengetni" — vagy ehhez hasonló értelmű szöveg. — A ford.

[61] Értsd: görögkeleti.

[62] Mehádia.

sem mozsárágyúi[63] kéznél; míg tehát az ostromláshoz szükségesekről gondoskodott, igen sok időt vesztegetett el Orsavánál. Végül, miután megostromolta ezt az erődöt, a németek két ——— mulva[64] megegyeztek a törökökkel, s megkapták tőlük a szabad elvonulás lehetőségét. Időközben megjött a nagyvezír parancsa: Jöjjenek a magyar főnemesek Belgrád alá hozzá. Így azután a főrangúak Orsavánál övéikkel együtt átkeltek a Dunán. Belgrádnak véve útjukat, a pasa pedig csapataival együtt a Duna mentén vonult tovább, hogy a Belgrádnál vert hidat megtámadja; de alig ért a Palánka nevű német erősséghez, az elfogott parasztoktól és német hadifoglyoktól megtudta azt, hogy Belgrád alatt megverték és megfutamították a németek a törököket; ettől úgy elfogta a félelem, hogy visszafordult nyomban azon az úton, amelyen jött, s vissza is ment. A törökök vesztéhez közbevetőleg még csak annyit, hogy az a terület, amerre vonultak, bulgár lakosságú volt, s ez a lakosság is felkelt a törökök ellen; az útszorosokban rá-rácsaptak a pasa csapataira, de az a szintén kb. 600 főnyi császári magyar, ki a palánkai erődben volt, szintén üldözőbe vette a pasát, s a törökök minden szekere, minden élelme a magyarok s bulgárok kezébe került zsákmányként; a pasa csak nagy üggyel-bajjal tudott elvergődni a Viddin nevű török erősségig.

Hasonlóképpen a magyar főnemesek is a Duna túlsó partján, útban Belgrád felé, értesültek a nagy csapásról, sőt az egyik pasa, aki 3000 emberével menekülőben volt, nem messzire tőlük, szintén Viddin felé igyekezett, de kb. 120 főnyi bulgár paraszt szétszórta ezeket a törököket is, a hegyszorosokban rajtuk ütve; midőn a magyar főnemesek ezt meghallották, egy török vezető segítségével más útra voltak kénytelenek térni. Forgáchnak ugyan az volt a tanácsa, hogy semmiképpen se menjenek a hegyszorosok közt vivő utakon, hanem, miután már a síkságon vannak, egyenesen menjenek Belgrád irányában. Az ugyanis lehetetlenség, hogy az emberek ekkora sokasága, ilyen hatalmas csapás elviselése után ne igyekezzék újból összegyülekezni, hiszen velük szemben már nincsen senki, mert a német a török üldözésével már nem nagyon fog törődni. Forgách ugyanis — jól ismerve a németek szokását — kijelentette: a németek most meg fognak állni, és a belgrádi ostromot fogják befejezni. De Forgách nem tudta véleményét érvényre juttatni, s a magyar urak csak akkor, amikor visszaútjukban a hegyszorosokhoz értek, tudták meg, hogy azt a bizonyos pasát megfutamították, csapatát szétverték, de azt is, hogy a bulgárok már várják a magyar urakat. Bercsényinek három török lovasszázada volt, s volt egy török janicsárszázada is, a magyarok is voltak összesen mintegy kétszázan.

Midőn Forgách már látta a fenyegető veszélyt, nyomban elkezdte a csatarendet felállítani, biztosan tudva azt, hogy fegyverrel a kézben és harcolva kell majd átkelniök a hegyeken. Bercsényit lovon szállították betegen, mert a katonai szekerek egy részét a csapatok mögül már zsákmányként elvitték a bulgárok, ezért aztán a többi szekeret és Bercsényi kocsiját is felgyújtották a magyarok, s csak könnyű felszereléssel vonultak a hegyek közé, de mindjárt a hegyszorosok bejáratánál megtalálták azoknak a menekülő törököknek a holttesteit, kiket a bulgárok öldöstek le. Közben Forgách előre nyomult saját megbízható embereivel és a janicsárszázaddal, de ezek a janicsárok a páni félelemtől alig tudták a levegőt kapkodni. Midőn felértek az egyik hegytetőre egy nagyon szoros hegyúton át, íme, már fel is bukkant nagy kiabálással, puskalövésekkel egy kb. 600 főnyi bulgár csapat, úgyhogy a janicsárok azon nyomban megfutottak. De Forgách a janicsárokat buzdítva, saját megbízható embereivel együtt leugrott a lóról, egyenest ráment a bulgárokra, akik a derekas ellenállás láttán, röviden csatázva ellenük, végül menekülésre fogták a dolgot, és a meredek sziklafalakra kapaszkodtak fel. És így, Isten segítségével aznap azon a hágón szerencsésen átjutottak. Amikor azonban éjszakai pihenőt tartottak, újra megjelentek a bulgárok s rohamot intéztek ellenük, de hiába, mert a magyaroknál jól meg volt szervezve és jól el volt rendezve minden.

Ez a színjáték naponta megismétlődött 59 napon át, míg végre kijutottak a Duna mellett fekvő viddini mezőre. Viddin már török kézen levő erősség volt, s a mezőn ott táborozott Recep pasa. Majd néhány nap elteltével a török táborba megérkezett a nagyvezír parancsa: a magyar urak menjenek a nagyvezirhez, aki Nist[65] török erősségben volt; ők erre oda is mentek, ugyanis az előző nagyvezírt az elszenvedett vereség után elcsapták, és helyébe Achmet pasát tették meg nagyvezírnek.[66] Ez ostoba ember volt, nem értett sem a katonai, sem a politikai dolgokhoz; 3—4 hét elteltével egész hadseregével — mely még kb. 60 000 főnyi törökből és 120 000 főnyi tatárból állott — Szófiába

[63] A szövegben olvasható „mortalia" — másolási elírás, helyesen: „mortaria" — A ford.
[64] Az időtartam a szövegben kitöltetlen maradt.
[65] Nyilván Nis városa.
[66] A szerző itt téved, az új nagyvezír Nisándzsi Mehmet pasa volt. Lásd: Kimutatás a török birodalom nagy vezéreiről 1717 őszétől 1763 tavaszáig. Mikes Kelemen Összes művei. I. köt. Bpest. 1965. 390 l.

ment. ahol a törökök császára állomásozott 100 000 emberével. Midőn (az előző) nagyvezír Belgrád alatt volt, s ő (ti. a török császár) meghallotta övéinek vesztét, azon nyomban elfutott egészen Drinápolyig. A jelenlegi nagyvezír tehát Szófia városában és török erősségében tartózkodott néhány héten át, következésképpen a magyar urak is ott voltak addig. Közben Rákóczi egy francia hajón megérkezett Törökországba, kiszállt a Dardanellákban, s az ellenkező oldal felől érkezett Drinápolyba. Mialatt itt ezek történtek, a kocsini pasa gr. Eszterházit török lovas katonákkal elküldte, hogy csatlakozzék Moldva fejedelméhez, és vegye fel az összeköttetést a tatárokkal is.

De Eszterházi késve indult el, s a törökök és az oláhok már elmentek előre. A tatár szultán késedelem nélkül betört Erdélybe s Magyarország egy részébe[67], s mindent elpusztítva, amit csak maga előtt látott, vissza akart onnan térni. Az erdélyiek azonban igen gyorsan összeverődtek erre, üldözni kezdték a tatárokat, s a hegyszorosokban visszavették tőlük a zsákmány legnagyobb részét; sok tatár esett az erdélyiek fogságába, s csak üggyel-bajjal tudott a tatár sereg megmenekülni, és igen sok tatár pusztult ott. Minderről Eszterházi odafelé menet, útközben értesült, erre nem is ment tovább, hanem visszafordult, s a pasa parancsára, feleségével együtt el kellett jönnie a többi magyar emigráns főúr kijelölt állomáshelyére, egy Duna melletti mezővárosba, név szerint Cernavodába.

Rákóczi fejedelem jelezte a magyar uraknak megérkeztét; e hírre Forgách nyomban Drinápolyba utazott a fejedelemhez, aki barátságosan és kedvesen fogadta őt. Bercsényi és Csáky a többi magyarral együtt közben Cernavodába utazott, kiki a kijelölt szálláshelyére. Rákóczi igen szívesen látott vendége volt a török császárnak, és már az audiencia kitűzése előtt is sok ígéretet kapott a fegyveres segítséget illetően. Közben azonban az az ostoba nagyvezír, Ahmet pasa is megérkezett Drinápolyba; vele együtt több nagydévánt tartottak, de legtöbbet értek ———[68] az ott levő kajmikan-nak a tanácsai. Spanyolország királya is elküldötte követét a portára, mégpedig olyan látszattal, mintha Rákóczi fejedelemhez küldte volna, de megbízatása az volt, hogy a háború további menetéről tárgyaljon a portával, hiszen a spanyol bizonyára harcra kész a császár ellen. Ebben az ügyben együtt volt a spanyollal Monsieur Buisiemen is[69] és] Rákóczi fejedelem a nagyvezírnél. De amikor[70] Anglia és Hollandia követeitől tájékoztatást akart kapni arról, hogy miféle király is ez a spanyol, azok, észrevéve az ügy jelentőségét, bebeszélték az ostoba nagyvezírnek, hogy nem sokat érő király az, olyasféle, mint az egyiptomi pasa, vagy valamely más, nagyobb török tartomány kormányzója, aki szemben áll a portával; ennek következtében a tárgyalásoknál valóban semmibe vették, sőt vissza is utasították azt a spanyol tervezetet, amely pedig veszélyes lehetett volna a római császárra.[71]

[———] a Márvány(tenger) mellett fekvő szép és nagy város, név szerint Rodostó, más néven Tekirdak.

Tehát kijelöltek egy hadigályát egy pasával a fejedelem és a magyarok számára, s mellé még több hajót is. A gályán utazott a fejedelem, vele Forgách s az ő megbízható emberei; [72] a német követ szemeláttára, a teljes tisztelet megadásával szállították a magyarokat kijelölt állomáshelyükre.

Franciaország királya akkor, amikor a spanyollal elkezdődött a háború, azt kérte a (német-)római császártól, hogy hadd toborozhasson egy ezredet Magyarországon. Az udvar azonban a francia királynak ezt a kérelmét elutasította, ezért a király Bercsényi fiát,[73] ki már sok év óta szolgált a francia királynak, tehát ezt a kiváló ifjú Bercsényi grófot küldte el tengeri úton az emigráns magyarok közé, s Rákóczi fejedelem átadta neki a francia király szolgálatára minden magyar katonáját, a tisztekkel együtt; így aztán az ifjú Bercsényi át is vette felettük a parancsnokságot, s hajón Franciaországba szállította őket. A magyar főrangú emigránsoknak azonban a fejedelemmel kellett maradniok; igen kényelmes szálláshelyeik voltak, pénzellátásuk azonban olyasféle volt, hogy a fejedelem bőven kapta az ellátási, élelmezési pénzt, de a többi főrangú csak nagyon keveset kapott.

[67] A szövegben a „portam" szó értelemzavaró másolási elírás. Helyesen: „partem" — A ford.

[68] A kéziratban itt egy szótag híján egy egész sor üresen maradt: nyilván a másoló nem tudta elolvasni a szöveget, illetve a török tulajdonnevet.

[69] Boissimène, spanyol szolgálatban álló francia tiszt, a spanyol király Rákóczihoz küldött megbízottja. Ld. *Angyal Dávid:* Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bújdosása történetéhez. Századok, 1905. 206—207. l.

[70] Itt, bár a szavak egymásután vannak írva, kimaradt a mondat további, feltehetően hosszabbik része. — A ford.

[71] A kéziratból itt ismét kitéptek egy, esetleg több lapot. A következő oldal a mondat közepén kezdődik.

[72] „Forgách úr velünk lesz, és egynéhány alá való cseléden kívül hárman vagy négyen leszünk a fejedelemmel . . ." írja Rákóczi Rodostóba való utazásáról Mikes Kelemen. Összes művei. I. köt. 51. l.

[73] Bercsényi László.

Az 1722. esztendőben Forgách gróf azt kérte a portától, hogy engedje meg neki a keresztény világba való visszatérést, mert az a szándéka, hogy világi állapotát egyházira változtatja. Meg is kapta a szabad távozásra jogosító útlevelet,[74] s Lengyelországba ment, mégpedig először a fenséges herceg Visnioviecky Janus oltalma alá, ki utóbb krakkói vajda lett, most pedig ő Krakkó várnagya. Ez a herceg erényes, nagynevű és kiváló ember. Ő — mihelyt jöttének hírét vette — nemcsak oltalmat, de minden kényelmet is megadott Forgách grófnak[75] saját környezetében s jószágain egyaránt, ifjabb fitestvérével, édesöccsével, Visniovieczky Mihály herceggel együtt. Az ifjabb herceg a Litván Nagyfejedelemség nagykancellárja volt, kiváló tehetségű mint herceg, mint katona s mint a hadsereg nagyhetmánja egyaránt, emellett igen nemes és dicső lelkű és szellemű férfiú, aki mint nagy ember, mindig csak a nagy és tisztességes dolgokon gondolkodik, aki az aranyat és az ezüstöt csak annyiba veszi, mint a cserepet, de a cserepet is tudja aranyként becsülni; jóban-rosszban egyaránt rettenthetetlen, állhatatos hős, fukar a szóban, gazdag a tettben, kevés szavú, mint Cato, de amit mond, az az igaz ember teljes szívéből jön; barátainak barátja, ellenségeinek azonban tud fügét mutatni; aki számára csakis az a jó, ami tisztességes is egyben. Ez a nagyszerű herceg hívta meg magához Forgách grófot, s megszámlálhatatlan jótéteménnyel halmozta el. Forgách azután második házasságra lépve, élettársul vette maga mellé a fenséges Cartoricki hercegnőt, herceg Cartoricki József hajadon leányát; a herceg a Litván Nagyfejedelemség zászlósura volt, nagynevű férfiú, aki [— — —][76]

A főhadparancsnokok:

A vezér: a fenséges fejedelem, Rákóczy Ferenc

Gr. Bercsényi Miklós generális
Gr. Forgách Simon generális, a reguláris hadsereg parancsnoka
Gr. Esterházy Antal generális
Gr. id. Barkóczy Ferenc
Br. Károlyi Sándor generális
Csáky István főhadbiztos
Gr. Csáky Mihály generális
Zsennyei István generális
Gr. Esterházy Dániel generális
Gr. Pekry Lőrinc generális, Erdélyben
Gr. Mikes Mihály generális
Berthótti István
Gyürky Pál generális
Orosz Pál generális
Ebeczky István generális
Buday István generális
Botyány János generális
Máriásy Ádám generális, hadsegéd

A katonaság állománya:

52 000 lovaskatona, 25 000 gyalogoskatona. Ezek közül reguláris dragonyos 4000, hajdú 6000, karabélyos testőr 1000, lovas gránátos 1000, gyalogos gránátos 1000, palotás gyalogos 1000.

[74] Egy török okmány 1721. jan. 13-i kelttel adott engedélyt Forgáchnak Lengyelországba való visszatérésre (*Karácson:* i. m. 85. l.). Mikes 1721. szept. 9-i levelében írja „Forgách úr elhagya bennünket . . . nekem úgy tettszik, hogy illendőbb lett volna a többivel itt szenvedni. . . .” (Összes Művei. I. köt. 65. l.) Tehát 1722 Forgách visszatérésének az időpontja lehet.

[75] A „Comes Forgach” — elírás. Helyesen: „Comiti Forgach” — A ford.

[76] A kézirat itt ismét megszakad, egy, esetleg több lapot is kitéptek az eredetiből. A függelékszerű névjegyzékkel folytatódik és zárul.

Csécsy Imre emlékirataiból

Szabó Ervinről és a szindikalizmusról

Csécsy Imre alább következő — némileg rövidített* — írása részlet a szerző kéziratban levő emlékezéseiből. A „második magyar reformnemzedék" ifjabb generációjához tartozó szerzőt — a tudós szociológust, aki vállalta az első magyar proletárállam szolgálatát, a következetes antifasisztát, aki a két világháború közötti magyar szellemi élet szabadságtörekvéseinek ismert harcosa volt — aligha kell bővebben bemutatnunk az olvasónak. Élete egybefonódott azoknak az eszméknek sorsával, amelyek megindítója a Huszadik Század Köre és a Társadalomtudományi Társaság volt.

Emlékeztetőül Csécsy Imre közéleti szereplésének néhány fontosabb állomását jegyezzük fel csupán.

Első írása — Kosztolányiról — 17 éves korában lát napvilágot; egy évvel később, 1911-ben már novellaskötetet jelentet meg. Életútja azonban hamarosan elkanyarodik a szépirodalomtól; egyetemi hallgatóként érdeklődése mindinkább a társadalmi problémák, politikai kérdések felé fordul. Számos politikai jellegű írása jelenik meg a Huszadik Században, a Szabad Gondolatban, a Világban. Tagja, majd 1913—1914-ben titkára a Galilei Körnek; a diáknyomor ellen írt cikkei miatt perbe bonyolódik és rektori megrovást kap. 1913-ban belép a Justh—Károlyi-féle függetlenségi pártba; 1914 elején irodalmi és politikai folyóiratot indít Új Magyar Szemle címmel. A lap beköszöntőjét Ady írta:

„Indultok? jó, ideje már bizony,
(Tartok veletek, váltig, holtig, persze)..."
(Levél ifjú társakhoz. — Az utolsó hajók.)

A lap harmadik száma élesen állást foglal a háború ellen; nyomban elkobozzák és további megjelenését betiltják. Csécsy Imrét katonának hívják be, s bár a frontra nem kerül ki, a háború végéig szolgál.

25 éves Csécsy, midőn egy fiatal tisztekből alakult csoport tagjaként cselekvő részesévé válik az 1918-as forradalomnak. Tagja lesz a polgári radikális pártnak s a párt elnöki tanácsának; Jászi Oszkárnak személyi titkára s minisztériumának sajtófőnöke. Jászi lemondása után a Külügyminisztériumban teljesít szolgálatot s hivatalában marad a Tanácsköztársaság alatt is. Radikális meggyőződését az ellenforradalom idején sem tagadja meg, s állásvesztésre ítélik.

Az 1920-as évek elején megkísérli korábbi tevékenységének folytatását; munkatársa lesz a Világnak, szerkeszti a Szabad Egyetem című népszerű

* Az itt közölt írásból kihagytuk azokat a részeket, amelyek az ún. bernsteini revizionizmus, az „ortodox" szociáldemokrácia s a szindikalizmus jellemzését tartalmazzák; a Szabó Ervin műveiből vett hosszabb citátumok elhagyásával szintén rövidíteni kívántuk a szöveget.

tudományos folyóiratot. Az ellenforradalmi rendszer azonban visszaszorítja közírói tevékenységétől. Több mint egy évtizedig gazdasági pályán tevékenykedik.

A fasizmus nemzetközi előretörése szólítja ismét csatasorba. Vámbéry Rusztemmel együtt kiadja és szerkeszti a Századunk című társadalomtudományi és politikai folyóiratot. Határozottan küzd a fasizmus, az új háború ellen: számos tanulmányban és cikkben leplezi le a német és olasz fasiszta agresszorokat (Megbukott-e a demokrácia?, A fasizmus alkonya, Vesztett ügy védelmében stb.).

Elkeseredett harcban áll a hazai fasizmussal is. Folyóiratában éleshangú cikkekben és tanulmányokban támadja a mind jobban előretörő szélsőjobboldalt (Az új Tripartitum, Ady nem alkuszik, Utólszor a sajtószabadságért stb.).

1939-ben betiltják a lapot, majd szerény könyvkiadói tevékenységében is meggátolják.

1943—1944-ben munkatársa lesz Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjának, a Szabad Szónak; a német megszállás idején aktív részt vállal a nemzeti ellenállásban. 1944-ben illegálisan megszervezi a Magyar Radikális Pártot. 1945-től e pártnak elnöke, a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja; 1946-ban a demokratikus magyar kormány miniszteri osztályfőnökként rehabilitálja; 1947—1949-ben országgyűlési képviselő. 1946-ban Haladás címmel hetilapot indít, majd újra megjelenteti a Huszadik Századot s 1949-ig, a folyóirat megszűnéséig, annak főszerkesztője. 1946—1947-ben több nagyobb, önállóan is megjelent tanulmányában a háború tanulságait szűrte le, utólag is a hitleri fasizmus veszedelmeit világította meg (Világos pillanat, 1946; Ha Hitler győzött volna, 1947).

Csécsy Imre nem volt marxista. Mint szociológus a marxizmus történetbölcseletének számos elemét elfogadta, de tanítómesteréhez, Jászi Oszkárhoz hasonlóan, tudományos felfogására és metodikájára az eklekticizmus volt jellemző. Politikusként teljes jóhiszeműséggel — a fabiánusokra emlékeztető módon, de a szocialista munkáspártoktól függetlenül — polgári individualizmus és szocializmus szimbiózisának kialakítását szorgalmazta.

Ennek az irreális álláspontnak is volt a következménye, hogy 1949-ben teljesen visszavonult a közéleti szerepléstől. Azóta — 1961-ben bekövetkezett haláláig — nagyszerű Montesquieu és Grotius-fordításával jelentkezett a nyilvánosság előtt.

Elkészült emlékirataiból Szabó Ervin-tanulmányát mindenekelőtt abból a meggondolásból adjuk az olvasó kezébe, hogy belőle újabb adatokat s újabb szempontokat nyerjen a magyarországi munkásmozgalom e nagy alakja félévszázada lezárult életművének jobb megértéséhez. De képet ad ez az írás Csécsy Imréről, életútjáról, harcos antimilitarizmusáról, humanizmusáról is. Ezzel egyetemben ezt az írását is áthatja az a sajátos eszmerendszer, amely korábbi műveit is jellemezte. Egyes teoretikus jellegű megállapításai — ezért — ellenvetésre késztetnek. Csak jelezzük, hogy például nem elfogadható az az értékelése, amelyet Szabó Ervin Imperializmus és tartós béke című művéről ad. Ez a munka valóban nem közelítette Szabó Ervint a polgári humanisták és a free traderek liberális-demokratikus plattformjához, de nem is „emelte túl" a „proletár osztálykorlátokon". Ellenkezőleg, véleményünk szerint, a munka szenvedélyes, a háború s az imperializmus új összefüggéseit kereső alaphangja a *szocialista* átalakulás végső céljait kutató *forradalmár* Szabó Ervin jelentkezése volt. Ugyanígy elhibázott az a Jászitól idézett gondolat is,

amely az októberi szocialista forradalmat s a magyarországi Kommünt igazságtalanul — „a német szociáldemokrata államszocializmus" (szélsőséges) megjelenési formájaként értékeli. Nem megalapozott az az itélete sem, amely szerint Szabó Ervin lebecsülte volna a forradalmi elmélet jelentőségét a mozgalom számára stb.

De nem vitázni kívánt e bevezető néhány sor. Csécsy Imre írásának értékét sem kívánta kisebbíteni. Meggyőződésünk, hogy a problematikus mozzanatok jelzésével nem kerülünk ellentétbe az ő elfogulatlan szellemével, amely sohasem zárkózott el az igazság jobb megismeréséhez vezető pártatlan vitáktól.

*

Fő mesteremen — Jászi Oszkáron — kívül csak Szabó Ervin aszkéta arcáról sugárzott még felém ugyanoly áthatő erővel a lélek tisztasága, a puritán szellemiség, mint őróla. Nem véletlen, hogy halálig tartó mély barátság fűzte őket egymáshoz, bár sok lényeges kérdésben szüntelen vita volt köztük, és gondolkodói jellemük is nagyon különböző volt. Nem ismertem senkit, akiben az elméleti ember, a tudós higgadt mérlegelő képessége olyan izzó harci szenvedéllyel párosult volna, mint Szabó Ervinben.

Őt is, mint sok más polgári származású intellektuálist, mindenekfölött erkölcsi idealizmusa késztette arra, hogy szembe fordulva saját osztályával, szívvel-lélekkel a munkásmozgalom hívéül szegődjék. Mélyen meg volt győződve nemcsak arról, hogy a munkásság ügye igazságos, hanem arról is, hogy az az egész emberiség ügye is. Törékeny testalkata, gyakori és időnkint súlyos betegsége, ami korai halálát is okozta, arra rendelte volna, hogy munkásságát az eszme tudományos szolgálatára korlátozza. Ő nem elégedett meg ezzel; már korán és nagy hévvel belevetette magát a mozgalomba. Fő kezdeményezője és lelke volt az első szocialista diákszervezkedésnek; még 1899-ben egy német nyelvű, majd a következő években két magyarul írt röpiratot adott ki elsősorban az ifjúság számára, s ezekben éppúgy, mint az akkor még csak hetenkint kétszer-háromszor megjelenő Népszavába írt cikkeiben az értelmi felvilágosítás módszerével, de a szenvedély hangján támadta a magyar közviszonyokat.

A szenvedély azonban Szabó Ervinben mindig egyensúlyban volt a tudással. Jászival együtt ő is azok közé tartozott — ez nem mindenkire áll a progresszívok közül —, akik életük végéig tanultak. Szabó már hivatásánál fogva is — különböző intézmények könyvtárosa, végül a fővárosi könyvtár igazgatója volt — állandóan figyelemmel kísérte a külföldi politikai és szellemi mozgalmakat, kiváltképpen persze a munkásmozgalom eseményeit s a különböző szocialista frakciók egymásközti vitáinak egyre nagyobbra duzzadó irodalmát.

A széleskörű tárgyi tudás, a mindig *up to date* tájékozottság őt is megóvta attól, hogy gondolkodásában egyoldalúvá legyen. A biológusok azt mondják, azért van szükségünk két szemre, hogy a külvilág tárgyait, ha nem is egyszerre minden oldalról, de legalább hajlataikkal, domborulataikkal együtt, térszerűen láthassuk; egy szemmel mindent egy síkban látnánk. Szabó Ervin korán elvesztette a jobb szemét; helyén, amikor én ismertem, már üveggolyó volt. Lehet, hogy ezért az érzéki világról csakugyan síkszerű kép volt benne. Belső látása azonban annál inkább sztereoszkopikus volt. Mint Jászi, ő is irtózott minden szimplizmustól, és szüntelenül ellenőrizte saját ítéleteit, nehogy előítéletekké váljanak.

A marxizmusnak európai viszonylatban is kiváló tudósa volt. De mindenekelőtt szabad elme volt, önálló gondolkodó, aki tudományos munkásságon nem egy kijegecesedett elmélet szolgai interpretálását értette. Szilárdan hitt abban, hogy a szocializmus marxi elmélete valóban tudomány, de minthogy ő maga is igazi tudós volt, nem azt tartotta feladatának, hogy a mester tételeit szajkózza, hanem hogy ezt a tudományt tovább fejlessze.

Az ő számára a marxi tan nem dogma volt, hanem axióma. A kettő között — mint az ifjabb Pikler Gyula, ez a szellemes, bár egyoldalú gondolkodó magyarázta egyszer nekünk — az a különbség, hogy a dogmában tilos kételkedni, az axiómában kételkedni viszont kötelesség. Minden nap újra meg újra meg kell vizsgálni, és csak az ad jogot arra, hogy igazságnak ismerjük el, ha mindig újra kiállja ezt a próbát. Ebben a korban a komoly marxisták csakugyan mind ezt tették. Eduard Bernsteint legélesebb ellenfele, az „orthodox" Karl Kautsky is elismerte a kritika és a szabad értelmezés jogát, és azt, hogy mivel Marx kora óta sok minden megváltozott a világban, a klasszikus elmélet továbbfejlesztése nem bűn, hanem szükségesség.

Szabó Ervin a legnagyobbra becsülte Marxot; Engelst jóval kevesebbre. Ő a valóság fogalmaiban gondolkodott, az absztrakciókra nem vetett súlyt. Így a dialektikára sem; hegeli formájában hamisnak tartotta, materialista formájában pedig a szocializmus elmélete szempontjából fölöslegesnek. Szabót az élet érdekelte, a munkásmozgalom realitása. A szocializmus tudósa ne azon törje a fejét, milyen végső elvontságokba lehet az eszmét belekeretezni, hanem hogy adott időben és helyen mi a mozgalom legjobb útjamódja. Ez látszólag merőben gyakorlati kérdés; a cselekvés embereire tartozik, nem az elmélkedőkre . . .

A munkásmozgalomnak . . . mindig az volt az egyik legnagyobb erőssége, hogy meg tudta becsülni gondolkodóit. Ez persze nem annyit jelent, hogy épp a vezetők valami magas szellemi színvonalon álltak volna, sőt azt sem mondhatni, hogy épp ők mutattak volna példát a tudósok tiszteletében. A századeleji magyar munkásvezérek, a párt és a szakszervezetek főemberei, a szónokok, sőt még az újságírók is, egy-két kivétellel, autodidakták voltak, munkássorsból küzdötték fel magukat, s már csak ezért is általában idegenkedtek a polgári származású intellektuálisoktól. Mindazáltal egy Szabó Ervin, egy Dániel Arnold, Madzsar József, Kunfi Zsigmond és még néhányan szóhoz jutottak a pártban és sajtójában. Sőt Szabó mögött kezdettől fogva a kétkézi munkások számottevő tömege állott. Maguk a munkások általában sokkal inkább megbecsülték ezeket a gondolkodókat, mint a hivatalos vezetők. S ez annál figyelemreméltóbb, mert az intellektuálisoknak épp a legjobbjai a pártban ellenzéki működést fejtettek ki. A „nagyfejűek" ezért sem nézték jó szemmel őket, pozícióikat is féltették tőlük. Dániel Arnold, apósával, Engelmann Pállal együtt, akinek pedig Friedrich Engels személyesen a hátamögé állott, elvi ellentétek miatt korán ki is vált a pártból; Madzsart később kizárták. Szabónak is sokszor voltak éles ellentétei a pártvezetőséggel, őt azonban nagy tekintélye és a munkások közötti népszerűsége megóvta attól, hogy a párt megszakítsa vele a kapcsolatot, s ezt ő sem akarta. A gondolkodókat egyébként sem lehetett végképp elhallgattatni a pártban; a vezetők, bármennyire szerették volna is ezt, maguk is érezték, hogy a szocializmus végtére is a liberalizmus szülötte volt, kifejlődését, elterjedését a szabad vita elvének köszönhette, s kifelé mindig követelte is ezt, így hát a maga körén belül sem válhatott hűtlenné hozzá.

Szabó Ervin példa arra, hogy vérbeli gondolkodó igenis lehet egyben erélyes cselekvő is. A napi politikában sohasem vett részt, hivatalos vezető szerepet a mozgalomban nem vállalt, de gyakorlati szervező képességéről többször is bizonyságot tett. Már említettem, hogy az első diákszocialista mozgalmat ő indította el. Később a pártban és a szakszervezeteken belül összehozott és együtt tartott egy eléggé számottevő baloldali, forradalmi csoportot. A világháború alatt pedig ezekből a híveiből, nagyobbrészt diákokból, köztük a galileisták utánunk következő fiatalabb nemzedékéből és ifjú munkásokból egy lelkes és elszánt gárdát szervezett, amely 1916* óta merész és a magyar viszonyokhoz képest nagyszabású antimilitarista tevékenységet fejtett ki. Ezt az életveszélyes akciót minden részletében haláláig irányította, bátorságán és bölcsességén kívül olyan csalhatatlan gyakorlati ügyességgel is, hogy bár a közvetlen résztvevők elég gyakran rendőrkézre kerültek, őt magát, a mozgalom lelkét és középpontját, sohasem sikerült leleplezni.

Sőt Szabó Ervin valójában mint tudós is a tett embere volt. A munkásmozgalom számára a cselekvés helyes elveit akarta tisztázni. A szocialista táborban ebben az időben heves vita folyt erről. A fő kérdés lényegében az volt, forradalomra készüljön-e a munkásság, vagy várja meg, lehetőleg békésen, míg a történelmi fejlődés magától meghozza az eszme győzelmét. A marxi hagyomány orthodox értelmezői, elsősorban a szociáldemokraták, az utóbbi felfogást vallották . . .

A szociáldemokráciát a munkásmozgalom jobboldali szárnyának szokták nevezni. Erre a korra ez nem egészen áll; inkább azt mondhatjuk, hogy akkoriban ez volt a közép. Tőle jobbra álltak a revizionisták, élükön Bernsteinnel, balra pedig a forradalmi irányzatok, amelyek közül akkor a szindikalizmus volt a legjelentősebb. Talán furcsán hangzik, de úgy van, hogy mind a két szélsőség voltaképpen egy közös alaptételből indult ki, amelyből azonban ellentétes következtetéseket vontak le. Sem a revizionisták, sem a szindikalisták nem hittek abban, hogy a történelmi fejlődés útja determinálva van, és ez az út a tőke mind nagyobb koncentrálódásán, a tömegek mind teljesebb elnyomorodásán, vagyis az ellentétek végletes kiéleződésén át szükségképpen a szocializmus felé vezet.

. . .

A szindikalista mozgalom ezekben az években bontakozott ki, először és legfőképp Franciaországban. Ott ennek az irányzatnak külön folyóirata is volt, a *Mouvement*

* Eddigi ismereteink szerint a csoport 1917 őszén kezdte meg működését.

Socialiste. Ebben jelent meg 1908-ban Szabó Ervin egyik legjelentősebb tanulmánya „Szindikalizmus és szociáldemokrácia" címmel. Ezt francia nyelven írta; egyik barátja, Mérő Gyula fordította le magyarra a Huszadik Század számára, amely 1908 októberi számában közölte. (Később, 1919-ben, már Szabó halála után, külön füzetben is megjelent a „Természet és társadalom" sorozatban „A szocializmus" című előadásával együtt, Jászi Oszkár és Kunfi Zsigmond bevezető megemlékezéseivel; azóta még újabb kiadásokban is.)

A „Mouvement Socialiste" főmunkatársa ebben az időben Georges *Sorel* volt, aki a szindikalizmus „filozófiáját" is megírta egy vaskos könyvben, *Reflexions sur la violence* — Elmélkedések az erőszakról — címmel; ez is 1908-ban jelent meg. Szellemes, izgalmas, és minden békés lélekre elrémítő hatású mű ez. Szerzője végképp hadat üzen a demokráciának; szerinte ez az eszme lomtárba való, a szocializmus csak korlátlan erőszakkal valósítható meg. Evégből az általános sztrájk, a polgárháború és az eljövendő proletárdiktatúra eszméjét szinte mint vallásos mithoszt állandóan ébren kell tartani és szüntelenül szítani a munkások lelkében . . .

Szabó Ervin sokkal mélyebb elme és tisztább lélek volt, mint Sorel. Ebben a rövid tanulmányában nincs semmi álfilozófia, s még kevésbé olyan idegizgató és feltűnést hajhászó antihumanizmus, mint a francia kor- és elvtárs vaskos kötetében. Ellenben annál pontosabban és teljesebben világítja meg a szindikalizmus lényegét. Nem ismertetem részletesen; ezt is el kell olvasnia annak, akit ez az akkori mozgalom mint történelmi emlék érdekel. Szigorúan tárgyilagos munka. Szabó még azt sem állítja benne, hogy minden országban és minden időben kizárólag ez a munkásmozgalom helyes útja. Természetes, mondja, hogy ahol a feudális erők még túlsúlyban vannak a polgáriak felett, mint például az akkori Németországban, Ausztriában és persze nálunk is, a munkásságnak elsősorban a politikai jogok kiterjesztéséért kell küzdenie, együtt haladva egyelőre a polgári pártokkal, bár magától értetődik, hogy a mindennapi bérharcot sem szabad elhanyagolnia. A jelszó itt a szociáldemokrácia, s a harcot a politikai párt vezeti. Ahol azonban, mint például Franciaországban, a polgárság már a politikában is hatalomra jutott, ott eljött az ideje annak, hogy a munkásság a közvetlen harcra összpontosítsa erejét. Nyílt szembefordulás a polgársággal, állandó frontális támadás a kapitalizmus ellen, szívós és elszánt bérharcok és szüntelen forradalmi készenlét: itt ez a mozgalom programja, s ez elsősorban a szakszervezetek feladata.

Tanulmányához a Huszadik Században egy bevezető jegyzetet is fűzött. (A későbbi, postumus kiadásokból ezt kihagyták.) „Magyarország gazdasági és politikai állapota — írja — egyelőre terméketlen talaj a szindikalizmus tanai számára . . . Ebben a felemás, befejezetlen, még a múltak kínjaiban vajúdó országban kihez szólhatna a szocializmus azon iránya, amely a legfejlettebb országok társadalmi szükségleteinek kifejezése!?" Ez a megállapítás egymaga is Szabó erős valóságérzékét bizonyítja. Mint ugyanitt ez a mondat is: „Bár az elméletnek igen csekély befolyása van a gyakorlatra és az életre, úgy látszik, mégis nélkülözhetetlen . . ." Szabó Ervin tudatalattiját állandó feszültségben tartotta az a kettősség, hogy harcos lélek volt, de ugyanakkor ízig-vérig teoretikus elme is. A gyakorlatra irányuló indulatát az elmélet fegyelmezte. Hadd idézzem ebből a jegyzetből még ezt a mondatát is: „. . . legfeljebb azt vétettem — bár nem szívesen — amit már igen sok magyar író elkövetett és előreláthatólag még igen sok fog megtenni: én is írtam valamit, aminek itt senki sem fogja hasznát látni . . ." A cselekvő ember szempontjából ez nyilván rezignáció, de a gondolkodót az ilyen kilátás nem gátolhatja; lelkiismerete kötelezi, hogy gyakorlati siker reménye nélkül is megmondja, amit helyesnek tart. Úgy vélem, Szabónak ez a mondata valójában az egész akkori magyar progresszív mozgalomra is áll: végeredményben senki sem látta közvetlen hasznát annak a rengeteg szellemi erőfeszítésnek, amit ez a tábor másfél évtizeden át kifejtett. De a harcosok érdeméből ez semmit sem von le; amit alkottak, az egészében mégis maradandó érték. És minden időkre példamutató: ne a sikert keressük, hanem az igazságot.

Szabó Ervin, ha akarta volna, minden bizonnyal akármikor élére ugorhatott volna a magyar szociáldemokráciának. Ez még az akkori „felemás országban" is politikai karriert jelentett volna, s valamennyire kiélési lehetőséget is a cselekvés-vágyra. De ő nem akart mindenáron „érvényesülni", meggyőződésével nem kötött alkut. Így végeredményben elvtársai között is elszigetelt maradt; igazi otthona a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század volt, az a pártok fölötti alkotó-intellektuális csoport, amely maga is egy szellemi sziget volt a magyar közéletben.

Ez a „fényes elszigeteltség" csak arisztokratikus lelkeknek való. Szabó Ervin ilyen volt. A revizionizmus a munkásmozgalom plebejus változata, a szindikalizmus viszont a szélsően arisztokratikus változat. Hívei úgy látták — s ez, gondolom, mindmáig is igaznak bizonyult —, hogy az ipari munkásság pusztán számbeli erejével sohasem jut-

hat olyan túlsúlyra a polgári társadalom közepette, hogy végcélját demokratikus úton, a többségi elv alapján valósíthassa meg. Már említettem, hogy a tények már ebben a korban is ellentmondtak a marxi jóslatnak: a kapitalista fejlődés nem vezet szükségképpen oda, hogy a „bérrabszolgaság" általános lesz, vagyis hogy előbb-utóbb mindenki a tőke hálójába kerül. Ebből persze nem következik, hogy a tőkés kizsákmányolás enyhül, hogy a bérek majd folyton emelkednek, éspedig annál inkább, minnél fejlettebbé válik a tőkés rendszer. Lehet, hogy épp ellenkezőleg, a tőke nyomása annál súlyosabb lesz, s még ha a bérek emelkednek is, a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből az egyetemes gazdagodáshoz viszonyítva mindinkább csökken majd. Hogy ez általában igaz-e, vagy mikor, hol, mennyire igaz és mennyire nem, az maga is óriási problémakör. A mindenkori múltra nézve meg lehet állapítani a tényeket, de a jövőt megközelítő biztonsággal is csak az láthatná előre, aki pontosan tudná mérlegelni azt a számtalan tényezőt, amely ebben *pro* és *contra* közrejátszik. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy az ipar a társadalmi termelésnek csak az egyik területe, s akármennyire fejlődik is, az ipari munkásság a népnek mindig csak kisebbsége marad. Igaz viszont, hogy a dolgozók összessége túlnyomó többséget tesz ki. De először is: kérdés, hogy ezek között a tőkétől függők aránya csakugyan szükségképp növekszik-e az önálló dolgozókkal — kispolgárokkal, parasztokkal és a többivel — szemben. Másodszor: a tőkétől függő, vagyis szintén munkabérből élő másfajta dolgozók — földmunkások, kereskedelmi alkalmazottak, hivatalnokok stb. — élet- és munkaviszonyai sok tekintetben annyira különböznek az ipari munkásokétól, hogy még ha valamennyiüket be is lehetne szervezni a munkásmozgalomba, ennek élcsapata semmi esetre sem belőlük kerül majd ki. A munkáspártok ezeknek nagy részét már ekkor is megnyerték maguknak, sőt rajtuk kívül, különösen Angliában, a szabad értelmiségiek közül is sokat. Ez a tömeg könnyen többségre juthat és jutott is már sokszor és sok helyütt, de éppen vegyes összetételénél fogva túlnyomó benne a kispolgári szellem, s így mindig inkább békés kompromisszumokra hajlik, mintsem forradalmi kiállásra a végcél gyors eléréséért. Úgy gondolom, az angol Labour Party és a német szociáldemokrácia magatartása mindmáig eléggé bizonyítja ezt.

A szindikalisták mélyen megvetették ezt a szociáldemokrata párt-plebset. Ők a munkásság arisztokráciájára építettek, az ipari munkásoknak épp a legmagasabb bérű, legműveltebb rétegére. Már helyzetüknél fogva is ők a burzsoázia legveszedelmesebb ellenfelei. Az ipari termelés frontján ők, a nagyüzemek, a kulcsiparok, a közművek képzett szakmunkásai tartják megszállva a legfontosabb stratégiai pontokat. Rájuk van a tőkének a legnagyobb szüksége. Részleges sztrájkok rendszerint csak múlékony, könnyen kiheverhető csapásokat mérnek a kapitalizmusra, a vezérlő üzemekből kiinduló általános sztrájk azonban a tőkés gazdálkodásnak a központi idegrendszerét béníthatja meg. És Szabó Ervin arról is meg volt győződve, hogy erkölcsi szempontból is ez a réteg a legmagasabbrendű. Elsősorban tőle lehet bátorságot, elszánt kiállást, önfeláldozó készséget várni.

A metaforákkal persze óvatosan kell bánni. „Munkás arisztokráciáról", „szocialista felső tízezerről" rendszerint a munkásmozgalom ellenségei szoktak beszélni gúnyos értelemben. Elsősorban a párt- és a szakszervezeti bürokrácia vezetőit értik rajta, a „nagyfejűeket", a politika ügyeseit, akik a mozgalom hátán felkapaszkodtak valamilyen közéleti polcra, akárhányszor nagypolgári jólétben élnek, s nemcsak életmódjukban és életszínvonalukban, de többnyire lélekben is elváltak már a kétkézi munkásoktól. Ilyen „autós proletárok" nálunk is akadtak a Horthy-korszakban, köztük olyan is, aki saját villájában lakott. Az ilyen ember kitűnő hivatalnok, jó szervező, okos politikus lehet, de nem várható tőle, hogy kockára tegye nemcsak helyzetét, hanem testi épségét, szabadságát, sőt életét is az eszméért, amelynek ő már nem katonája, hanem csak józan és szerencsés haszonélvezője.

Szabó Ervinék természetesen nem az ilyen értelemben vett „munkásarisztokráciára" gondoltak. S nem is azokra a kivételesen magas bért élvező valódi munkásokra, akik meg vannak elégedve sorsukkal és a világrenddel; egyetlen vágyuk az, hogy még többet keressenek, s a bérrabszolgaságból csak azért szeretnének mégis menekülni, hogy önálló műhelyükben vagy boltjukban a szabad kispolgári tevékenység örömeit élvezzék. Bernsteinék elsősorban épp ezekre számítottak, vagyis azokra a munkásokra, akiknek csak materiális vágyaik vannak. A szindikalisták ellenben munkás-arisztokratizmuson nem egy szociológiai helyzetet, hanem egy lelki magatartást értettek. A harc, közvetlen célját tekintve, az anyagi hatalomért, a jólétért folyik, de a harcost idealista lelkesedésnek kell eltöltenie. A proletárok zömét, a nagy tömeget leginkább az elkeseredés, a kétségbeesés készteti kiállásra; ez mindenesetre hatalmas fűtőereje a forradalomnak, de nem a vezérlő szelleme. Az élen mindig az idealisták járnak, akik a közvetlen célon túl látják a távoli eszményt is. Lelki „arisztokratizmusról" van tehát szó. Erre nem a magas bér

nevel, hanem a magasabb műveltség, amire a jól képzett és tehát jól kereső munkás természetesen inkább tehet szert, mint az átlag. És ez nemcsak azzal jár, hogy a látókör szélesedik, hanem az erkölcsi tudat is elmélyül. Kifejlődik a készség a legnagyobb kockázatok bátor vállalására, hősies áldozatra. Ez az igazi arisztokratizmus, de nem a szokványos, hanem nietzschei értelemben.

Ezért alapították Szabó és a többi szindikalisták a mozgalmat a munkásságnak ilyen értelemben vett legfelsőbb rétegére. Ő maga is, mint már mondtam, csakugyan arisztokratikus lélek volt. Ez a szegény zsidó kispolgári családból származó szocialista forradalmár valójában lelki nagyúr volt, mint Ady. Utolsó művét — Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban — már halála után a bécsi emigránsok adták ki 1921-ben. Szabó Ervin halála előtt Jászi Oszkárra bízta kéziratának sajtó alá rendezését; a posztumus műnek ez az első kiadása Jászi bevezetésével jelent meg. (A későbbi kiadásokból ezt a bevezetést kihagyták.) Jászinak ez az írása Szabó rövid életrajzán és munkássága méltatásán kívül teljes emberi arcképet is ad róla. Szabó Ervin maga egyetlen írásában sem árulta el, csak Jászinak ebből a bevezetéséből tudjuk meg, hogy lelkes olvasója volt Nietzschenek, s ez a tragikus, de nagyszerű gondolkodó mély hatással volt rá. Aki Szabóban csak a marxistát látja, bizonnyal meglepődik ezen, sőt értelmetlennek találja. Egy igazi és hű szocialista, aki rokonléleknek érzi magát a szocializmus egyik legkíméletlenebb ellenségével, az exkluzív és erőszakos „Herrenmoral" prófétájával! De ha mélyebbre nézünk Szabó Ervin sokrétű lelkébe, nincs ebben semmi érthetetlenség vagy ellentmondás. Társadalomszemléletének alapja a történelmi materializmus volt, de tágabb értelemben vett világnézetében az erkölcsi idealizmus vezérelte. Egész élete története is ezt bizonyítja. Politikai, mozgalmi magatartásán kívül az a részleges, de jellemző adat is, amelyet szintén Jászitól tudunk: hogy még pályája kezdetén nagyösszegű kezességet vállalt valami találmánnyal kapcsolatban két barátjáért, akik vállalkozásukba belebuktak, és Szabó egész életén át nyögte ennek a tartozásnak terhét. Szerény keresetének jelentős része mindvégig ennek a törlesztésére ment el. A filiszter szemében ostoba dolog az ilyen, nevetséges és megbocsáthatatlan könnyelműség. Szabó, ha akarta volna, bizonyára megszabadulhatott volna ettől a súlyos tehertől. De ő becsületesen teljesítette, amit baráti szolidaritásból vállalt. A mi szemünkben nagyúri gesztus volt ez, tiszteletreméltó, és jellemének mélyébe világító.

Titkos Nietzsche-rajongásán sem lehet megütközni. Benne ő természetesen nem a korlátlan hatalomvágy apostolát látta — aminthogy Nietzsche valóban nem csak az volt —, hanem az emberfaj tökéletesedésének prófétáját. Olvassuk el Adynak „Gáláns. vasárnapi nép" című versét (A minden-titkok verseiben): „. . . ezekért élünk. Ezekért a boldog cudarokért Szakad a vérünk, A bánatunk nem ér egy zsömlyét S a kedvünk ára egy garast, S mégis az ő kedvük maraszt A hidegben. a hőben. Az élet-vendéglőben. S mégis értük ássuk Vagy itt, vagy másutt Gödreit az emberi utnak . . .". Igen, ne tagadjuk: az emberiség, amelyért élünk, küzdünk, és netán meghalni is készek vagyunk, legalább kilencven százalékban csőcselék, s benne a proletártömeg szintén. Ady-nagyúr ezzel a kiábrándító valósággal is számot vetett és felülemelkedett rajta. De ehhez messzebbre kell látni, túl a jelenen és a közvetlen jövőn. Ha a szocializmus győzelme nem jelentene mást, mint a csőcselék uralmát, senki nagy szellem nem lelkesednék érte. Nietzsche ezt látta benne, ezért harcolt ellene. De Szabó Ervin nem így látta. Az ő szemében a szocializmus az egész emberiség szellemi-erkölcsi fölemelkedésének legjobb és szükségszerű útja volt. Végső eszménye neki is, mint Nietzschének, a magasabbrendű ember volt, az Übermensch. De nem mint egy-egy csodapéldány, hanem úgy, hogy mindenki azzá váljék.

És az anyagi fölemelkedés? A közkeletű szocialisták elsősorban erre vetik a súlyt. A propaganda legfőbb érve az, hogy a kapitalizmus a termelőerők további fejlődésének immár nem előmozdítója, mint hajdan volt, hanem akadálya. Ennek bizonyítására számtalan adatra hivatkoznak, s ebből következtetik azt, hogy a gazdasági fejlődés törvényszerűsége folytán a kapitalizmus előbb-utóbb kénytelen-kelletlen átadja majd helyét a magasabbrendű, kollektív, szocialista termelési és elosztási rendszernek, amely majd megvalósítja a termelőerők további nagyarányú kibontakozását. Ez annyira alapvető tétele a szocializmusnak, hogy ebben valamennyi párt, iskola, frakció lényegileg mindig egyet is értett, egyetlen szocialista sem kételkedett benne. Ebből a materialista felfogásból szerintük az is természetszerűen következik, hogy a szellemi fölemelkedést, az erkölcsi igazság uralmát, az egész emberfaj kultúrálódását is csak a szocializmus anyagi sikere hozhatja majd meg. Erről magának Szabónak is szép szavai voltak. Nem tagadhatjuk, végtelenül megnyugtató világkép ez, anyag és szellem szép egysége, amint egymást föltételezik és segítik. Kinek-kinek tetszésére lehet bízni, hogy melyiket tekintse előbbvalónak. Ennek köszönhető, hogy az elvont idealista, aki elsősorban az igazságos társa-

dalmi rendért lelkesedik, mindig éppúgy megtalálhatta helyét a munkásmozgalomban, mint a gyakorlati materialista, aki az anyagi jólétben látja a fő célt.

Abban magában, hogy a szocialista gazdálkodás magasabbrendű, mint a kapitalista, Szabó Ervin valószínűleg élete végéig sem kételkedett. Csak az első világháború tapasztalataiból merítette azt a tanulságot, hogy a kapitalizmus ilyen értelemben vett tehetetlensége az emberiség általános anyagi jólétének nem az egyetlen és talán nem is a legfőbb akadálya. „Imperializmus és tartós béke" című előadásában, amelyet 1917-ben a Galilei körben tartott s nemsokára nyomtatásban is megjelent (lényegesen kibővítve s egy negyven oldalas statisztikai és könyvészeti függelékkel — Pallas, 1918, 95 lap), eléggé meglepte hallgatóit és még inkább késői olvasóit azzal a megállapításával, hogy a világgazdaság bajainak és a szociális válságnak legfőbb oka a nemzetközi szabadkereskedelem hiánya, a kölcsönös védővám-rendszer, s végső soron ez vezetett szükségszerűen a világháborúhoz is. Szabó nem mélyedt bele abba a kérdésbe, hogy ez a kölcsönös elzárkózás mennyiben független az egyes országok belső gazdasági rendjétől. Mindenesetre arra a felfogásra hajlik, hogy nem pusztán kapitalista elfajulás ez és nem is tartozik a kapitalizmus lényegéhez, vagyis nem kizárólag ennek a rendszernek sajátja. . .

Ellenfelei, köztük azok az elvtársai is, akik sok mindenben addig sem értettek vele egyet, ennek az előadásnak nyomán azt mondták, hogy Szabó Ervin ezzel belépett a free-traderek közé, azoknak a jóhiszemű, de valójában naiv gondolkodóknak szektájába, akik egy ilyen mellékes baj kiküszöbölésétől várják az emberi világ minden gazdasági és szociális problémájának megoldását. Szabó csakugyan nem tekintette mellékesnek ezt a bajt, hanem döntő jelentőségűnek, s ez a fölismerés annyira betöltötte, hogy vele szemben az egész szocialista problematika kétségtelenül háttérbe szorult a tudatában. A szocialista Varga Jenő a Huszadik Században írt bírálatában (1918. I. köt, 109. l.) meg is jegyzi: „. . .úgy látszik Szabó mostanában még jobban eltávolodott a szocializmustól, mint néhány évvel ezelőtt, amidőn A tőke és a munka harcát megírta . . ." S az orthodox bírálót legfőképp az döbbenti meg, hogy „Szabó a szabadkereskedelmi ideált átviszi a politikába is. Könyvének végszava: elsősorban nem jobb intézményekre, hanem más, jobb tökéletesebb emberekre van szükség." . . .„A 'tökéletesebb ember' követelése még a szindikalizmus tömegakció elvével is nehezen fér össze" — írja Varga. Nehezen? Ha helyes az a megvilágítás, amelyet a szindikalizmusról és benne Szabó szerepéről próbáltam adni, akkor az olvasó láthatja, hogy ez a követelés nemcsak könnyen összefér vele, hanem valójában a célt is ez határozza meg — legalábbis Szabó Ervin meggyőződésében mindenesetre. Szerintem Szabó Ervin ezzel a munkájával nem vált hűtlenné a szocializmushoz, sőt még csak el sem távolodott tőle. Ismerve jellemét, feltétlen igazság-tiszteletét és tudományos elfogulatlanságát, ez is érthető lenne, ha új tapasztalatok és meggondolások hatása alatt akár addigi életének egész hitét feladta volna. Ez roppant áldozat, de ő bizonyára vállalta volna, ha az igazság ezt követeli. Erről azonban nem volt szó. Egészen más történt.

Az, hogy a világháború borzalma Szabó Ervint lelke mélyén megrendítette. Azt hiszem, abban a történelmi pillanatban nemcsak a lélek nagyságának, de az értelmi tisztánlátásnak is az volt a legbiztosabb kritériuma: ki mennyire éli át ezt a szörnyű válságot, milyen gyötrelmesen szenved alatta, mennyire nem tud belenyugodni és nem hajlandó kiegyezni vele. A nagy magyarok közül ebben is Ady járt az élen, a nagy nyugatiak közül Romain Rolland. Adyt ez a háború a végső kétségbeesésbe sodorta; lényegét az első pillanatban tisztán látta, mint „Ésaiás könyvének margójára" verse bizonyítja, ez a nagyszerű ritmikus próza, amely a hadüzenet perceiben fogant meg. Az azóta eltelt félévszázad szülöttei, a háborúk és forradalmak nemzedéke talán alig is értheti meg, micsoda romboló-roncsoló hatású, soha ki nem heverhető *knock-out-ot* jelentett minden igazi humanista lélekre ez az első világháború — különösen gondolkodni is tudó magyarra, aki az emberiség szégyenén kívül hazájának gyalázatos szerepét is meglátta benne. Azóta sok borzalomra és gonoszságra megedződtek a lelkek; mi azonban, akkori fiatalok és mestereink is, még egy hosszú békekorszak nemzedéke voltunk. A Balkánon, a Keleten s a Távolkeleten, gyarmati tájakon jóformán akkor is mindig volt valamilyen háború, de ehhez képest mindegyik csak villongás volt, s azok mind messze is voltak tőlünk. Itt, tágabb hazánkban, Európa szívében egyikünk sem élt át még igazi háborút; a porosz — francia összecsapás legidősebb kortársaink tudatában is alig volt egyéb, mint halvány történelmi emlék, nem sokkal élénkebb, mint valami ókori vagy középkori háború. Nem hittük ugyan, hogy ez a békekor örökké tart majd; láttuk az okokat, amelyek előbb-utóbb véget vetnek neki, és feladatunknak éreztük, hogy küzdjünk ellenük a béke védelmében. De mégsem tudtuk elképzelni, hogy egyszer csakugyan kirobbanhat egy általános háború — és éppen így.

És amikor csakugyan kirobbant, várva és mégis váratlanul, akkor nemcsak körülöttünk, hanem bennünk is egy pillanat alatt összeomlott a világ. Istenünk, az Ész, mint bálvány dőlt le polcáról, mikor templomunkba bevonult a Seregek Ura. Úgy éreztük, az őrület korszaka kezdődik. Az irracionalitás diadala az eszmék fölött, az embertelenség uralma az emberen. „Ilyen hiábavalóság hát az ember isteni elméjének fényessége, hogy egy fuvalom által éjszaka lett" — sírja Ady.

És milyen hiábavalóság hát minden reformer-jószándék és minden forradalmár hit is. Halálosan lesujtó érzés volt ez: a teljes tehetetlenség. Annak a belső válságnak, amelyen Szabó Ervin ebben az időben keresztülment, ez volt a lényege, nem más. Nem meggyőződése ingott meg, hanem a sikerbe vetett hite omlott össze. Mint mindannyiunkban akkor, öregekben és fiatalokban egyaránt. Szeretném mennél jobban megértetni, miért lehetett ilyen romboló hatással ránk a történelemnek ez a fordulata. Minden harchoz optimizmus kell, és mi 1914 júliusáig csakugyan valamennyien optimisták voltunk. „Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig, Vagy ez a mi hitünk valósággá válik" — nem, ez csak a mindent minden oldalról néző költő alternatívája; Ady is tudta, hogy nem vagyunk bolondok, s még ha magunk el is veszünk, akkor is aminek eljövetelében hiszünk, előbb-utóbb igenis valósággá válik. Megszoktuk a történelmet logikus folyamatnak látni; márpedig ha logikus, akkor van célja is, s ez csak a jobb győzelme lehet; igenis van hát haladás. És akármi is a haladás célja, legfőbb hajtóereje mindenesetre a munkásmozgalom. Így láttuk valamennyien, azok is, akik nem voltunk marxi szocialisták. . .

Ma úgy látom, túlságosan optimisták voltunk, és optimizmusunk túlságosan egyoldalú volt. A világháború legelső tanulsága — ez valóban úgyszólván az első percekben kiderült — az volt, hogy a munkásmozgalom akkori erejét mindenki messzire túlbecsülte, leginkább mi, progresszívok. S ezért volt oly súlyos a visszahatás, ezért csapott át optimizmusunk egyszerre az ellenkező végletbe. Most úgy láttuk, a munkásmozgalom egyáltalán nem képviselt igazi erőt; egy döntő pillanatban a legkevésbé sem érvényesült — így hát minden elveszett, örökre. Ez a depresszió többé-kevésbé a legjobb szocialistákat is hatalmába kerítette, Szabó Ervint is. . .

Ez a lesújtó tanulság kegyetlen lelki csapás volt a magyar haladókra. A könnyebb fajsúlyúak, a demagógok, újságírók, politikusok igyekeztek túltenni magukat rajta, hazugságokba menekülve, amelyekkel önmagukat is csalták. A szocdemek újságja, a Népszava úgy próbálta megmenteni a látszatot tömegei előtt, hogy a háborúért Oroszországra hárította a felelősséget. „A cári csizma felrúgta a békét", írta. A cárizmusnak ezer bűne volt, de ez a háború nem rajta múlott; az orosz mozgósítás csak válasz volt a Monarchia és Németország nyílt fenyegetéseire, s védekezés a készülő agresszió ellen. A radikális-szabadkőműves Világ is hasonló hangnemben méltatlankodott, s arról beszélt, hogy mi csak védekezünk. Andrássyék lapjában az ál-progresszív Ignotus az őt jellemző körmönfont rabulisztikával a hazai nemzetiségekre hárította a felelősséget. Irredenta törekvéseik, írta, a Monarchiát létében fenyegetik. Állami életünket, egységünket másképp nem lehet megmenteni, mint háborúval.

Végeredményben az egész baloldali és fél-baloldali sajtó az egyik napról a másikra behódolt a háborús propagandának; úgy tett, mintha maga is elhinné a kormánysajtó hazug szólamait, s mindössze némi átszínezéssel ugyanezeket tálalta olvasói elé. Érthető, hogy a lapvállalatok féltették létüket; a kivételes törvények az első percben életbe léptek, a „sajtóellenőrzés" már működött. Nyílt szellemi ellenállásra, pacifista-antimilitarista állásfoglalásra csakugyan nem volt többé lehetőség. De ez mentségnek nem elegendő. Legalábbis valamilyen passzív ellenállásra, az egyetértés megtagadására még mindig lett volna mód. De hát a lapvállalatok és a sajtó-kulik számára egyaránt olcsóbb és kényelmesebb volt, hogy ilyenfajta hazugságokkal nyugtassák meg lelkiismeretüket és olvasóikat.

A progresszívok legnagyobbjai természetesen nem éltek ilyenekkel. Ady kiáltott és sírt; a másik két vezér, Jászi és Szabó Ervin, magába szállt és hallgatott. A munkásság erkölcsi és politikai erejébe vetett remény összeomlása Szabó hívő lelkét is megrendítette. De ez a lélek erős volt, s ugyanoly erős volt Szabóban az ész is. A kiábrándulásból nem azt a következtetést vonta le, hogy a munkásmozgalom örökre megbukott, s azt sem, hogy nem érvényesek többé a marxizmusnak azok a tételei sem, amelyeket ő a maga számára szelektív kritikával elfogadott. A lesújtó tanulság őt csak arra késztette, hogy még alaposabban, még elfogulatlanabbul, még szigorúbb kritikával és önkritikával mélyedjen bele a vizsgálatába.

Szabó Ervin ez után is hithű szocialista maradt, s a szocializmus az ő szemében továbbra is az emberi szabadság teljét jelentette. Sőt erkölcsi idealista létére politikai materialista maradt abban az értelemben, hogy továbbra is úgy látta, hogy az igazi

és általános szabadság előfeltétele az ember felszabadulása a gazdasági kényszerűségek alól. Abban a tekintetben azonban, hogy ez hogyan értendő, álláspontja a Társadalomtudományi Társaság-vitától eddig a Galilei Körben tartott előadásig mindenesetre jelentős változáson ment át, fejlődött, tisztult és megvilágosodott. Akkor még, tizenhárom évvel azelőtt, azt hangsúlyozta, hogy a szabadság relatív fogalom. Lényegileg ugyan minden korban és minden társadalmi helyzetben élő ember számára ugyanegyet jelentett: szükségletei kielégítésének lehetőségét. De hogy az emberek egyáltalán mit éreznek szükségletnek, az végeredményben osztályhelyzetüktől s az anyagi és kulturális fejlettség fokától függ. Ma a munkásság szempontjából a szabadság nem jelent egyebet, mint azt a vágyat, hogy anyagi szükségletei kielégüljenek. Ezt a kapitalista társadalomtól nem kapja meg. Ebből következik, hogy „ami ma, a szabad versenyre alapított gazdaságban a polgári osztály . . . számára szabadság, az a munkásosztály . . . számára szolgaság, mert a lét szegénységét és bizonytalanságát hozza számára". (A társadalmi fejlődés iránya. Bpest. 1904. 62. l.)

Már akkor hozzátette ugyan, hogy mennél teljesebben elégülnek majd ki az emberek anyagi szükségletei, annál inkább előtérbe jutnak a magasabb, szellemi-lelki szükségletek, a tudományos, irodalmi, művészeti alkotás és élvezés vágya, s a szocializmus legnagyszerűbb eredménye épp az lesz, hogy ennek a fejlődésnek számára végtelen utat nyit majd meg. Ez azonban csak a messze jövő távlata. Szabó Ervin akkor még mindenesetre úgy látta, hogy a szabadság polgári eszméje, amelynek lényege a szabad verseny, aktuálisan ellentétben van a munkásság szabadság-fogalmával, amelynek mai tartalma nem lehet egyéb, mint az anyagi szükségletek kielégítése. És akkor még nem kételkedett abban, hogy ehhez csak a marxi szocializmus, vagyis a termelőeszközök magántulajdonának kiküszöbölése, a központi állami gazdálkodás útján érhetünk el.

A szabadságeszmének ez a szűkkörű, kizárólag osztályszemponton alapuló értelmezése most Szabó tudatában jelentősen kitágult. A gazdasági szükséglet-kielégítés követelménye tovább is az előtérben maradt, de most már nem mint kizárólag a munkásosztály, hanem mint az egész társadalom ügye. Most, az első világháború harmadik évében, Szabó úgy látja, az egész emberiség szempontjából az anyagi szükségletek mennél jobb kielégítésének legfőbb akadálya a nemzetek gazdasági elzárkózása, a védővámrendszer . . .

Szabó Ervin nem szólamokban gondolkodik, hanem a valóságot látja. Az ő eszménye nem az állami, hanem az állam nélküli szocializmus. Ha tovább élt volna, bizonyára mindenkinél jobban ki tudta volna fejteni, hogy ez konkréte mit jelent, és hogyan valósítható meg. Ebben az írásban csak két, szocialista gondolkodó szempontjából valóban új felismerésig jutott el. Az egyik az, . . . hogy az állam, minden állam, az erőszak szerve. A másik az, hogy az emberiség anyagi szükségleteit a szabad gazdálkodás elégítheti ki a legteljesebb mértékben. A kapitalizmus korszakára ez kétségtelenül áll, de Szabó úgy látja, hogy ez a tétel mégsem pusztán a kapitalista ideológia sajátja, hanem általános érvényű . . .

A tőkés rendszer, mint Szabó megállapítja, még az öncélú állami imperializmus kifejlődésében sem ártatlan. Mindazonáltal hangsúlyozza, hogy a főbűnös ebben mégis a politika. „El kell azonban ismerni, hogy imperialisztikus törekvések egyformán vannak a szabadkereskedő és a védővámos államokban, sőt az imperializmus példaképe a XIX. században éppen a szabadkereskedő Anglia volt." (35. l.) És tovább: „Viszont meg kell mondani azt is, hogy bármilyen része van is a modern kapitalizmusnak az államok terjeszkedő politikája erősödésében, a modern imperializmus is jórészt csak egyik tünete az állam mindenkori irányzatának, hogy függetlenül a gazdasági erőktől, sőt sokszor azok ellenére és a gazdasági érdekek rovására igyekszik hatalmi körzetét kiterjeszteni, területét nagyobbítani, nem másért, mint a minden hatalmi szervezetben — sőt minden élőben — működő uralmi vágyból." (36. l.) Ez azonban nem annyit jelent, mintha a modern imperializmus nem lenne egyúttal valóban nagykapitalista érdek is. Már a következő mondatban ezt írja Szabó: „Nyilvánvaló, hogy amiként a kapitalizmus óriási gazdasági erőforrásai nélkül a modern nagyállamok aligha tudnák fenntartani terjeszkedő politikájuk óriási szervezetét, úgy a mai nagykapitalizmus is a régi legnagyobb világbirodalmak méreteit és hatalmi eszközeit is messze túlhaladó ereje és támogatása nélkül nem érhetné el céljait" (uo).

Úgy vélem, ezekből az idézetekből elég világosan kitűnik, hogy Szabó nem fordít hátat a szocializmusnak, hanem azt tette, amire meggyőződése szerint a szocialista elméletnek és gyakorlatnak abban az időben leginkább volt szüksége: felülvizsgálva a túl merev, túl egyszerű és egyoldalú nézeteket. . .

És ebből a szempontból Szabó legfontosabb megállapításának azt tartom, hogy „államelméletünk is felülvizsgálatot igényel" (42. l.) . . . „Azt tartottuk mindeddig, hogy

. . . az államot — ha önálló léttel bír — mégis túlnyomóan a gazdasági erők szolgálatában álló hatalmi szervezetnek, az uralkodó gazdasági érdekek végrehajtó szervének kell tekintenünk . . . A háború — úgy látom — félreismerhetetlen tényként revelálta azt a jelenséget, hogy a gazdaság primátusa a politikai szervezet fölött távolról sem oly kétségtelen, mint azt sokan hitték . . . Az állam nemcsak egyszerűen szolgája, végrehajtó szervezete az uralkodó gazdasági érdekeknek és rendnek, és nem csak nem csupán az uralkodó osztályok jövedelemszaporító szerszáma, a termelés igazi érdekei ellen is, hanem önálló céljai érdekében akár maguk az uralkodó gazdasági osztályok profitérdekeivel szemben is inkább az államhatalmat kezében tartó bürokrácia vagy politikai csoport politikai eszköze. Mert kitűnt különösen az is, hogy az európai kapitalista államokban nem is a burzsoázia uralkodik, a kapitalizmus nem a burzsoázia uralmát teremtette meg úgy, ahogy azt például a Kommunista Kiáltványban is értették. burzsoázia alatt értve az iparos- és kereskedőosztályt, — hanem igen kis klikkeknek, a burzsoázia és a földbirtokososztály igen vékony rétegeinek az uralmát, úgy az államban, mint a gazdaságban" (42—43. l.).

. . . Nem hiszem, hogy Szabónak ez a mindenesetre lényegesen új felismerése is eltávolodást jelentett volna a szocializmustól. Csak a dogmatizmustól és a gondolattalanságból távolodott el ezzel. Ő épp szocialista kötelességének érezte, hogy ettől a kárhozatos szimplizmustól óvja a szocialistákat.

Ezekután már nyilván az sem meglepő, hogy előadásának végén Szabó mégegyszer félreérthetetlenül hitet tesz a szabadság és az individualizmus mellett. Az állami életbe is bele kell vinni a szabadkereskedelem erkölcsi elveit, a szabadság és az individualizmus, a kölcsönös kímélet, a *fair play* elveit, az igazi demokráciának ezt a szellemét. A szellem fontosabb mint a formák." (50. l.) Vajon megtagadása-e, nem inkább felmagasztalása a szocializmusnak, ha lényegét az „igazi demokráciával" azonosítjuk? Szabó Ervin szemében a cél továbbra is változatlan: „Meg kell szüntetni a kevesek gazdasági hatalmát! Gazdasági demokráciára van szükség, arra, hogy a gazdaságban is a sokak érdeke érvényesüljön" (uo.). Mi mást akar a szocializmus, mint ezt? Igaz, hogy nyomban utána ezt mondja Szabó: „Hogy ennek eszköze az államhatalom kiterjesztése: az állami szocializmus volna — mint sokan tartják — én nem hiszem. Inkább hiszem: itt is annak az alapvető elvnek kell érvényesülnie, . . . hogy . . . a . . . szakértelem és szakbeli érdek uralkodjék és irányítson minden különböződött társadalmi munkát. A gazdaságit is. A termelés munkájának irányítása a termelők osztályainak dolga legyen, és a fogyasztás irányítása a fogyasztók szervezeteié. S csak a politika legyen a politikusok dolga" (50—51. l.).

Szerintem ez sem megtagadása a szocializmusnak, hanem világos hitvallás egy anti-etatista szocializmus mellett. Valójában, úgy gondolom, összhangban van a klasszikus, Marx—Engels-i elképzelésekkel is. Lehet azonban, hogy Szabó Ervin ezzel a módosult és tisztult meggyőződésével csakugyan egyedül maradt dogmatikus, szimplista—materialista és etatista elvtársai között. De hát ez a szellemi arisztokrácia sorsa. Ő eljutott arra a meggyőződésre, hogy szocializmus és individualizmus között nincs, ne is legyen ellentét. És ez valójában nem is valami merőben új felismerés, hanem csak olyan igazság, amely a szocialista mozgalomban feledésbe merült, vagy legalábbis háttérbe szorult. Hiszen a praeklasszikus elődök, Saint-Simon és a többiek tanításában a szocializmus valóban mint individualista követelmény tör utat. A szabadság, akármilyen sokrétű eszme is, végső értelmében nem jelenthet egyebet, mint az egyén szabadságát. A szocializmus humanisztikus mozgalom, és valóságos, konkrét ember csak az egyén. A közösségi tudat is egyének tudata; együttműködés, szolidaritás, áldozatkészség, erkölcs mind csak akkor igazi, ha szabad egyének érzelméből és akaratából fakad. Minden társadalmi elmélet, amelynek középpontjában nem a konkrét ember áll, csak absztrakció. S az emberi világot nemcsak az erőszak, hanem az absztrakciók uralma alól is fel kell szabadítani. Miért lenne ez eretnekség a szocializmussal szemben? Hiszen ma, negyven év után is, a szocialista nagyhatalom egyik legfőbb jelszava ez: „Az ember a legfőbb érték". Igen, az ember. Minden ember, s végső eszményként a felsőbbrendű ember. S hogy mindenki azzá váljék, ahhoz csak a szellem nyit utat. Hadd idézzem Szabó előadásának még a befejezését is: „. . . . a háborúnak nemcsak gazdasági okai vannak, és nem a törvények és szabályok a legfontosabbak. Ezek is kellenek, másfélék, jobbak, becsületesebbek, kétségtelenül. De — mint az angol mondja: *not measures: men* — elsősorban *emberek kellenek*, más, jobb, tökéletesebb emberek. A szellem a fontos! Nyissák meg lelküket az emberiség régi ideáljainak: a humanizmus, a szabadság, a méltányosság eszméinek, zárják ki egyéni életükből is az erőszak, a kiváltságok, a türelmetlenség szellemét, és meglássák, megtaláljuk az utat, amely az igazságé, amely elvezet a békés és erős, a szellemünket szabadjára eresztő élethez" (51.l).

Szerintem ez volt Szabó Ervin legnagyobb műve. A tisztánlátásnak, a tárgyilagosságnak, az előítéletekkel való könyörtelen leszámolás készségének olyan magaslatára emelkedik benne, amellyel. Jászit kivéve, valamennyi progresszív kortársát messze felülmúlja.

Haláláig még két életfeladatát vitte végbe. ... Az egyik a postumus mű a 48—49-es forradalomról. Erre itt már nem térek ki; Jászi szerint is nagyértékű munka, fontos adalék a kor megismeréséhez. Szabó sok új tényt kutatott fel és sok ismeretet helyez új világításba. Jászi, bár joga lett volna hozzá, semmi érdemlegeset nem változtatott elhúnyt barátja kéziratán. Bevezetésében azonban megjegyzi, hogy a kitűnő munkában vannak vitatható tételek is, különösen Kossuth szerepét illetően, amit szerinte Szabó túlságosan egyoldalú osztályszempontból ítél meg. Ebben a munkájában Szabó Ervin valóban következetesen alkalmazza a történelmi materializmus módszerét és élesen kidomborítja az osztályharcos szempontot. Már pedig ez a munka csakugyan utolsó szívügye volt; a szó szoros értelmében halálküzdelemben fejezte be, pár hónappal a vég előtt. A kézirat utolsó lapjára ezt írta: „Befejeztem 1918 junius 21-én, vasárnap esti 7 óra 51 perckor, miután három napig nyomtam az ágyat lázban. Isten bocsássa meg bűnömet."

Én hiszem, hogy isten csakugyan megbocsátotta Szabó Ervinnek azt az egyetlen bűnét, hogy munkáját életénél is fontosabbnak tekintette. És ha ezt a munkáját korábban ismerték volna, talán a dogmatikus elvtársak is megbocsátották volna azt az állítólagos eltévelyedését, amelyet szerintük az imperializmusról szóló előadásában követett el.

A másik végső életfeladat az volt, amelyről már szóltam: az antimilitarista ifjúsági mozgalom megszervezése és irányítása a háború alatt. Ami a Galilei Kör-előadásban csupán elmélet és szellemi buzdítás volt, ebben hősies harci tetté vált. És vajon nem igazi szocialista tett volt-e ez? Szerintem igen. Még pedig olyan, amelynek rugója a proletár-szolidaritás és ereje a proletár-áldozatkészség volt, és az egyetemes humánum eszméjét szolgálta.

Az erőszak csúcsa a háború. Az egyéni szabadságnak ez a legteljesebb leigázása. A katonává kényszerített, gyilkolásra és pusztulásra szánt ember nem személyiség többé, puszta eszközzé válik az államhatalom kezében, élőlényből halott számmá. A konkrét egyén megsemmisül, elmerül az állítólagos közérdek absztrakciójában. És ez a végletes erőszak nemcsak proletárra sújt le, hanem mindenkire. A háború „a nemzet ügye", szuggerálja a hivatalos szólam. Legkivált az osztályharcos szocialista láthatja át, micsoda hazugság ez majdnem mindig. Ó igen, van szent háború is, felszabadító harc külső elnyomás ellen. A kivételt nem ismerő pacifizmus szintén csak szimplista absztrakció. „Szabad mezőkön zengő háborúk" — írja Karinthy. És persze a védekezés mindig jogos. De alig van háború, amelyben a támadó ne azt állítaná, hogy ő csak védekezik. Ezt hazudták a központi hatalmak is 1914-ben, s azóta is ezt hazudja és fogja még sokáig hazudni minden leendő agresszor. Küzdeni e legvégletesebb erőszak s e legizgatóbb hazugság ellen, lázadni ellene nem osztályügy már, hanem a humánum ügye. Úgy vélem, legfőbb ügye.

Szabó Ervin ezt tette. Eszmékkel küzdött, tettekkel lázadt az erőszak minden formája, végül a legszélsőbb megnyilvánulása, a háború ellen. Csak a dogmatikusok szemében volt bűn vagy legalábbis tévedés, hogy a szocializmus ügyét mindvégig, a háború vonatkozásában is azonosította az egyetemes emberi szabadság ügyével. Vajon hát csakugyan „fordulat" volt-e az a magatartás, amely ebben az előadásban kifejezésre jut? Szerintem akár fordulat volt, akár logikus következménye egyetemes humanista erkölcsben gyökerező világszemléletének, mindenesetre ezzel vált igazi szocialistává.

Hadd idézzem erre végül koronatanuként megint Jászi Oszkárt, aki a legmélyebben látott bele nagy vita-barátjának lelkébe. Az 1918-as októberi magyar forradalom vezérkarában Szabó Ervinnek kétségtelenül kiemelkedő helye lett volna. Fájdalmas sorscsapás volt, hogy épp ő hiányzott; néhány héttel ezelőtt halt meg. Emléke azonban a bukott forradalom itthoni és emigráns híveinek körében, nemcsak a szocialisták, hanem a radikálisok és függetlenségiek között is annyira élőn fénylett, hogy még évek múltával is kísértett közöttük a gondolat: ha Szabó Ervin életben marad, sok minden másképp történt volna.

Sok minden talán csakugyan, de nem minden. A polgári-szocialista forradalmat végső soron az antant buktatta meg; a 19-es proletárforradalom csak az ellenállás utolsó, kétségbeesett kísérlete volt a győztesek brutális és esztelen támadásával szemben; Jászi maga is kikerülhetetlennek érezte ezt a fordulatot; pártatlanul rávilágított a bukásnak egyéb, sok belső okára is, de semmiesetre sem kizárólag Kun Béláékat tette érte felelőssé. A polgári forradalmárok közül azonban sokan úgy látták, hogy

valójában a proletárdiktatúra sodorta el őket. És ennek alapján valósággal legendát szőttek Szabó Ervin halott alakja köré. Ha életben maradt volna, gondolták, ő állott volna a munkásság élére, de szembefordult volna a magyar bolsevikekkel, s lett volna ereje és tekintélye, hogy megakadályozza a proletárdiktatúra kikiáltását.

A 18-as forradalom tíz éves fordulójakor „Ha Szabó Ervin nem hal meg" című cikkében (Századunk, 1928. évf. 529. l.) Jászi leszámol ezzel a legendával. Még egyszer felidézi emlékét a nagy halottnak, akivel húsz esztendőn át jóformán mindennapos baráti érintkezésben volt; számba veszi egész munkásságát, meggyőződéseit, tetteit és jellemét, s arra a következtetésre jut, hogy az ilyen elképzeléseknek semmi alapja sincs. Igaz, hogy Szabó felfogása a szocializmusról élete utolsó idejében lényeges változáson ment át. „Igaz, . . . hogy Szabó lelke néhány lényeges ponton a bolsevista szintézis merő ellentéte volt." Igaz, hogy „. . . gyűlölte a centralizált államot és a bürokráciát". De másfelől az is bizonyos, hogy múltjához sohasem válhatott volna hűtlenné. A szindikalista mozgalom valójában az orosz bolsevizmus egyik előfutárja volt, és a proletárforradalom eszméje Szabó lelkében mindig eleven maradt. Bármennyi és bármilyen mély ideológiai ellentét választotta is volna el őt a 19-es kommunistáktól, Jászi szerint nem kétséges, hogy nemcsak hogy nem állott volna ellenük, hanem feltétlenül vállalta volna a szolidaritást velük. Annál is inkább, mert a másik út csak az lehetett volna, amelyre a német szociáldemokraták léptek: véres erőszakkal, testvérháborúval letörni a proletariátus forradalmi baloldalát. Erre pedig Szabó Ervin soha, semmi körülmények között nem vállalkozott volna.

Ez az én meggyőződésem is. „Hiszek hitetlenül istenben" — mondta Ady. 1919-ben, ha megéri, Szabó Ervin hitetlenül is hitt volna a proletárforradalomban. Részt vállalt volna, sőt élenjáró szerepet a tragikus kísérletben, aggályai, ideológiai eltérései ellenére is, s az elkerülhetetlen tragikum tudatában. Erre kötelezte volna őt szocialista hite és arisztokratikus jelleme egyaránt.

Közreadja: *Mucsi Ferenc*

VITA

Francia—magyar gazdaságtörténeti konferencia Budapesten

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a párizsi École Pratique des Hautes Études VI. osztályának közreműködésével 1968. március 23. és 27. között konferenciát rendezett Budapesten „Nyugat- és Kelet-Európa gazdaság- és társadalomtörténetének fő fejlődési vonalairól". A konferencia — amelynek gondolata 1965-ben merült fel — fontos állomása volt a két intézmény között már évek óta fennálló tudományos kapcsolatoknak. Ez alkalommal *Fernand Braudel*, a Collège de France professzora, az École Pratique des Hautes Études VI. szekciójának elnöke vezetésével hattagú francia történész küldöttség érkezett hazánkba; *Jean Bouvier*, a lillei, *George Duby* az Aix-en-Provence-i egyetem professzorai, *Denis Richet*, a toursi egyetem docense, *François Furet* és *Emmanuel Le Roy Ladurie* az ÉPHE professzorai. Részt vett a konferencián *Jean François Bergier* genfi professzor, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság főtitkára is.

A konferencia célja az volt, hogy összefoglalja és összehasonlítsa a nyugat- és kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés legfontosabb tényeit és fő irányait a középkorban, a XVI—XVIII. században és a kapitalizmus korában. Mindegyik nagy periódusra vonatkozóan mind a francia, mind a magyar történészek referátumokat és korreferátumokat készítettek, amelyeket a vita résztvevői előre írásban kézhez kaptak. A megbeszéléseket mindhárom napon vitaindító előadások vezették be. A konferenciát *Pach Zsigmond Pál* akadémiai levelező tag, a Történettudományi Intézet igazgatója és *Fernand Braudel* professzor nyitották meg.

I.

A középkori referátumot francia részről *G. Duby* és *J. Le Goff* „A középkori Franciaország gazdasági növekedése" címen gazdag bibliográfiai utalásokkal ellátott tézisekben fogalmazták meg. Azt a korszakot elemzik, amely az 1180 körüli gazdasági fellendüléstől az 1330—40 körül bekövetkező „válságig" terjed. Állásfoglalásuk a francia (és általában a nyugati) történetírás eddigi eredményeivel szemben erősen kritikus: a forrásbázis szegényessége miatt a kvantitatív becslések terén fokozott óvatosságra intenek s ugyanolyan óvatosságot tanácsolnak a terminológia tekintetében, elsősorban magának a „növekedés" fogalomnak a használatát illetően, mely a modern ipari társadalomra van szabva. A középkori társadalmat nem lehet sem a mai „fejlett", sem a mai „fejletlen" társadalmakkal azonosítani, s ez különösen fontos a demográfiai mozgás történeti szerepének megítélésében. Míg a „fejlett" társadalmakban a növekvő népszaporulat előmozdítja, a „fejletlen" társadalmakban fékezi a gazdasági fejlődést. Ahhoz, hogy a középkori francia társadalom gazdasági modelljét meg lehessen alkotni, tudni kellene, hogy milyen szerepet játszott benne a népszaporulat, ezt viszont megnehezíti egyrészt a XIV. század előtti demográfiai adatok csekély száma és interpretációjuk bizonytalansága, másrészt annak az alapvető problémának eldöntetlensége, hogy a demográfiai növekedés oka-e vagy okozata a gazdasági növekedésnek.

A referátum szerzői a fenti fenntartásokkal kiindulópontnak a P. Vilar által javasolt modellt fogadják el, mely a kora középkori francia gazdaságot lényegileg a létfenntartás adott fokát (népszaporodás esetén döntően a termelő terület kiterjesztése, írtások révén) konzerválni igyekvő gazdaságnak (économie de subsistance) ábrázolja, s amelyben a gazdasági növekedés a demográfia — írtások — feudális földesúri struktúra korrelációjában jelentkezik. A gazdasági fejlődés magasabb foka felé vezető utat ebben a rendszerben egyrészt agrotechnikai korlátok (az önellátás kényszeréből fakadó polikultúra s a

földnek ezzel járó rossz felhasználása, a krónikus éhség elől a vadászó-gyűjtögető s nem az intenzív földművelő gazdálkodásba való menekülés, a termelőeszközök kezdetlegessége, a fejletlen állattenyésztés s az ebből következő iga- és trágyahiány, a túlságosan nagy ugar és a rossz terméshozamok), másrészt a földesúri kizsákmányolás (a többletértéket elnyelő feudális járadék) és a földesurak gazdaságilag negatív mentalitása (befektetés helyett pazarlás, az újítás, a haszon, a munka gazdasági értéke iránti közömbösség, a fizikai munka megvetése, a homo sapiens és a homo faber szétválása) torlaszolják el.

Bizonyos változások (gall-római, főként pedig Karoling-kori szórványos kezdeményezésekre visszanyúlva) a XI. század végétől kezdve mutatkoznak: az agrártechnika javul (a vaseszközök és a fordítós eke elterjedése, a lófogatolás reformja, hármas nyomás bevezetése s mindezek következtében a terméshozamok növekedése), de a referátum szerzői a szerintük korábban túlértékelt és ezért jelentőségében megkérdőjelezendő agrotechnikai haladásnál fontosabbnak tartják a termelő területnek nagyarányú kiterjedését, mely a XIII. század közepén kulminál, valamint a munkaerőt megsokszorozó népszaporulatot. Kissé perifékusan említik a gazdasági növekedés tényezői közt a saját kezelésű földesúri birtok (a „réseve") megerősödését és átalakulását a robot visszafejlődésének irányában. A folyamat döntő eredményének (a széles tömegek életszínvonalának emelkedését kevéssé hangsúlyozva) a földesúri járadék növekedését s ezáltal a társadalom vezető rétegeinek általános jólétét, anyagi kultúrájának (építkezés, fegyverzet, öltözet, táplálkozás) gazdagodását tekintik, ami viszont (még az improduktív költekezés eseteiben is) a hagyományos agrárgazdaságon kívüli termelési szektorok (szőlőtermelés, építkezés, kézművesség, kereskedelem) fejlődését ösztönözte. Ebből (és nem a falu — város viszony általános alakulásából) vezetik le a szerzők a városfejlődést, melynek fő problémáit ezúttal csak érintik (mi a helye a városnak a feudális gazdaság modelljében? hol van a növekvés hajtóereje: a faluban vagy a városban?), és nyitva hagyják. Annál nagyobb hangsúlyt fektetnek egy „kalkuláló és nyerészkedő" társadalmi réteg kialakulására, melynek mentalitása bizonyos fokig a feudális uralkodó osztályban is terjed. Ebben a jelenségben látják a jelét annak, hogy „az eredeti modellben, bár részleges és lassú, módosulások mentek végbe", ti. „helyett kapott benne a profit és a beruházás szelleme s a munka és a technika világának értékelése".

Ugyancsak a társadalmi mentalitást említik első helyen a további fejlődés akadályai között: a polgárságnak a lovagi-földesúri életformához való alkalmazkodását s ennek következtében improduktív költekezéseit (egyházi és világi fényűző építkezés, birtokvásárlás), s csak ezt követően mutatnak rá a technikai haladás korlátaira, elsősorban az agrárfejlődés megtorpanására, amely a népszaporulat további növekedése folytán a XIV. században az éhség küszöbéig juttatta el a túlnyomó többségében agrárjellegűnek maradt francia társadalmat.

Magyar részről a középkori referátumot *Makkai László* készítette „Kelet-Európa középkori gazdaság- és társadalomtörténetének eredeti jellegzetességei" címen a nyugat- és kelet-európai fejlődés összehasonlításának igényével. A szláv és a türk (kazár, volgai és dunai bolgár valamint magyar) népeknek a terjedő ekés földművelés alapján a törzsi- nezetségi rend keretei között a feudális osztálytársadalom kialakulása felé tartó lassú fejlődését a szerző részint a VIII—IX. század folyamán az arab kereskedelem behatolása gyorsította meg, aminek helyi haszonélvezői az iráni (khovarezmi) páncélos lovasság mintájára létrejövő fejedelmi kiséretek (druzsinák) voltak. A türk és szláv fejedelmek idegenből (irániakból és varégokból) toborzott kiséretükkel úrrá lettek a törzsi-nemzetségi széttagoltságon és a X. század közepére a korábbi törzsszövetségi kötelékek szorosabbra fűzésével etnikailag többé-kevésbé homogén feudális államokat szerveztek. Egyrészt az arab expanziónak 950 körül bekövetkezett apálya, másrészt (és főleg) az államiság kialakulása fölöslegessé tette a kíséretet (csak orosz földön maradt fenn a nomád veszély miatt, egyébként fejedelmi testőrséggé sorvadt), s vezető tagjai összeolvadtak a fejedelem iránti engedelmességre szorított törzsi—nemzetiségi arisztokráciával. Az így létrejött feudális uralkodó osztály azonban azt a sajátosságot örökölte a kísérettől, hogy — a nyugati feudális uralkodó osztálytól eltérően — az alávetett paraszti tömegek kizsákmányolásából túlnyomó részben közvetett módon, mint a fejedelmi birtokok és a várkerületek kormányzó testülete (comites) részesült, magánbirtoka a fejedelmi birtokhoz mérten csekély kiterjedésű volt, s ezt is saját termelőeszköz nélküli, a rabszolga helyzetéhez közelálló szolgákkal (servi) műveltette. A közszabad elemek túlnyomó része a fejedelmi birtokokon és a várföldeken élt, s a fejedelemnek tartozott katonai (milites) vagy gazdasági (vulgares) szolgálattal. A parasztok egy része kézműves szolgáltatásokra volt kötelezve, s — a külföldi luxus exporttól eltekintve — ez volt legáltalánosabb formája az uralkodó osztály iparcikkekkel való ellátásának is. Ebben a XI—XII. század folyamán fennálló rendszerben nem fejlődhetett ki a központi hatalomtól elbitorolt jogokból a

katonáskodó és paraszti közszabadokat a vazallitás ill. a banalitás intézményeivel magához láncoló francia típusú „seigneurie", még kevésbé a mezőgazdaságból kiváló kézművesség és a távolsági kereskedelem központja, a szabad város.

A kelet-európai korai feudális gazdasági-társadalmi struktúra belső fejlődési korszaka a szerző szerint az orosz fejlődésben mutatkozott meg, amelyben a rabszolgaság maradványainak elhalása során a XV—XVI. században a telkes parasztok robotjával művelt földesúri gazdaság és a földesúri függésben tartott mezőváros váltak uralkodó jellegzetességekké. Erre az útra tért ugyanebben az időben Kelet- Középeurópa is, megelőzőleg azonban egy olyan perióduson ment át, melyet a nyugat-európai fejlődéshez való felzárkózás kísérletének lehet mondani. A királyi birtok és a várszervezet felbomlása, népeinek és területének részben a nagybirtokos arisztokrácia, részben a szolgálati birtokát nemesi örökbirtokként elnyerő katonáskodó közszabadok helyére jutása, külföldi és hazai parasztok nagyarányú betelepítése az ujonnan érkezett és részben lakatlan, részben gyéren lakott földekre, ezzel kapcsolatban a művelt terület kiterjedése és a nyugat-európai agrártechnika vívmányainak (fordítós eke, hármas nyomás) bevezetése, a rabszolga eredetű munkaerővel művelt földesúri házigazdaságok felszámolása, a parasztságnak szabad költözésű, túlnyomóan termésjáradékkal tartozó telkes jobbágyosztállyá alakulása az új agrárviszonyok jellemzői. A kézművesség fokozatosan kiválik a mezőgazdaságból, a paraszti iparosok városokba települnek, létrejön a helyi piackörzetek központjául szolgáló mezőváros, sőt a hazai uralkodó osztály és német vállalkozás közös alapításaiként feltűnnek a „locatiós" városok, a kelet-középeurópai bányakincsek és munkaerő új technikával való kihasználásának s a termelt fémek és textíliák nemzetközi kereskedelmi forgalomba hozatalának központjai. A XIV. század végére megerősödik a városok céhes ipara s ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban a pénzjáradékra való áttérés tendenciája.

Ennek a gazdasági fejlődésnek a parasztság, főként annak árutermelésre áttérő felső rétege is hasznát látta, de legfőbb haszonélvezője a német kereskedőtőke és a kelet-középeurópai feudális nagybirtok volt, mely utóbbi a megnövekedett termény- és pénzjáradék fejében sorvadni hagyta saját gazdaságát és nem erőltette a robotot. A paraszti emancipációnak és a városfejlődésnek kezdettől fogva ellensége volt a nagyszámú kis- és középbirtokos nemesség, de a reakció mindaddig nem győzhetett, amíg a közép-kelet-európai városi fejlődés s azzal együtt a paraszti árutermelés lendülete meg nem torpant. Ez minden jel szerint a XV. század közepe után következett be, s a szerző véleménye szerint azáltal, hogy a dél-német kereskedőtőke, éppen mert a legközvetlenebbül meríthetett a XIV. századi válságtól megkímélt Kelet-Európa gazdasági erőforrásaiból, leghamarabb kilábolt a Nyugat-Európát sújtó depresszióból, s mihelyt a XV. század közepén megkezdődött az újabb demográfiai és mezőgazdasági felfutás, kiépítette saját exportiparát. Előbb a kelet-európai piacok, majd az ottani bányaművelés és textilipar kézbevételével megbénította a XIII. századi locatio eredményeként létrejött s a XIV. században már-már meggyökerező helyi városiasodást. A közép-kelet-európai város megszűnt a paraszti árutermelés piaca lenni, a pénzjáradék háttérbe szorult és kialakult a robotoltató magángazdálkodás. Ugyanekkor megindult Kelet-Európa agrárexportja nyugat felé, kirajzolódtak az ipari és agrár Európa határai.

Három magyar korreferátum járult hozzá a középkori problematika legvitatottabb vonatkozásainak, a városfejlődésnek és a demográfiai fejlődésnek tisztázásához.

Heckenast Gusztáv „Az ipar kezdetei a középkori Magyarországon" c. korreferátumában még publikálatlan kutatásai alapján kifejtette, hogy Magyar-, Cseh- és Lengyelországban a korai kézművesség szervezetét (valószínűleg nomád eredetű magyar kezdeményezésre) a kialakuló feudális állam hozta létre a X. század derekán azáltal, hogy a fejedelmi birtokok és várak körül odatelepített katonaelemek által ellenőrzött falvak lakosaira speciális kézműves szolgáltatásokat rótt ki. A szolgáltatók földművelő parasztok voltak, s kézműves tevékenységüket mellékfoglalkozásként, nem egyszer a várak műhelyeibe ideiglenesen berendelve gyakorolták. Az uralkodó osztály igényeinek növekedésével a kézművességnek ez a szervezete elavult, a XIII. században fel is bomlott. A paraszti szolgáltatásokat fokozatosan agrártermékekre kommutálták, s az iparcikkekkel adózóknak csak kis része (főleg kovácsok) települt át a XIII. században a kialakuló városokban. A kézművesség központja ettől kezdve a város lett.

Paulinyi Oszkár „a német kolonizációs város problematikáját" a Garam vidéki bányavárosok példáján világította meg. Topográfiai módszerrel közelítve meg témáját, kimutatta, hogy ezeket a városokat bevándorló német kereskedőtőkés konzorciumok alapították a XIII. században azáltal, hogy a királytól elnyerték a város területének tulajdonjogát és a földesúri jogokat. A három-négy tucatnyi vállalkozóból álló konzorcium tagjai a piactéren (Ring) kiosztott házhelyek és az azokhoz tartozó majorok (Hofstatt),

továbbá az erdők birtokában gyakorlatilag monopolizálták a földtulajdon és vele együtt a bányavállalkozás lehetőségét, a városi lakosság többi része robotoló zsellérként, vagy (a XIV. századtól kezdve) a városi határban települt falvak jobbágyaiként függött a Ring- és Waldbürgerek maroknyi csoportjától, amely a városalapításban s a bányavállalkozásban jövedelmező pénzbefektetést látott. Az eredmény kétségtelenül a termelőerők jelentékeny növekedése volt, de a későbbi fejlődés folyamán a tulajdonmonopólium meggátolta a városiasodás szélesebb kibontakozását.

Fügedi Erik „A középkori Kelet-Európa történeti demográfiájának jelenlegi állásáról" szóló korreferátumában a történetírás, a paleodemográfia és a régészet eredményeit egybevetve a középkori Kelet-Európa demográfiai viszonyait kedvezőtlen halandósággal és viszonylag alacsony szaporulattal jellemezte, melyeknek következtében a népesség 250 év (8 nemzedék) alatt kétszeresződött meg. Magyarországon a XII. század végéig ennél valamivel gyorsabb népszaporulatot tételez fel a kutatás, ami részben a földművelésre való áttérés kedvező hatásainak, részben külső bevándorlásnak tulajdonítható. A tatárjárás súlyos veszteségeit az ország a XIV. század elejére behozta ugyan, de a következő másfél évszázadban már a népszaporodás az átlagos kelet-európai szinten, vagy valamivel azon alul maradt. A lengyel demográfiai kutatás ezzel szemben éppen a korai évszázadokról alkotott kedvezőtlen képet, amennyiben 1000 és 1340 közt még a népesség megkétszereződését sem tételezi fel, 1340 és 1578 között viszont megháromszorozódásról beszél. Az eltérések oka részben a hiányos forrásadottságokban, részben az eltérő módszerekben rejlik, annyi azonban bizonyos, hogy Kelet-Európában sehol sem következett be az a demográfiai katasztrófa, amely Nyugat-Európát a XIV. században sújtotta, nyilván azért, mert a táplálkozási viszonyok jobbak, a közlekedési viszonyok pedig rosszabbak voltak, és talán az a tény is szerepet játszott, hogy Kelet-Európára — szemben a nyugaton általános A vércsoporttal — az ellenállóbb B vércsoport jellemző.

Vitaindító előadásában *Székely György* rámutatott arra, hogy a francia és a magyar referátum felépítésének és korhatárainak különbözősége megnehezíti az összehasonlítást. A francia referátumban a túlságosan szűkre szabott korhatárok mellett a jobbágyság történeti fejlődésének és rétegződésének, továbbá a városiasodás menetének bővebb elemzését, a magyar referátumban a XIV—XV. századi fejlődés részletesebb megrajzolását és a különböző régiók (így különösen Csehország) sajátos jellegzetességeinek kidomborítását hiányolta. Számos kiegészítő és kritikai megjegyzéssel segítve előbb a tematika sokoldalúbb megvilágítását, a vita középponti kérdéseinek egyrészt a városiasodást, másrészt a parasztság sorsának alakulását jelölte meg.

A vita kezdetén forráskritikai és forráskezelési kérdések merültek fel, elsősorban a demográfiai dokumentációval kapcsolatban. Francia részről az a vélemény hangzott el, hogy a kelet-európai forrásanyag modern kvantifikációs módszerekkel történő megszólaltatása az eddigieknél jobb eredményeket igér. A továbbiakban az eszmecsere a XIV. század „válsága" köré fonódott. Mindenekelőtt sikerült tisztázni, hogy azok a demográfiai és gazdasági jelenségek, amelyek Európa nyugati felében felléptek, keleten hiányoznak, következőleg nem lehet az európai feudalizmus általános válságáról beszélni. De — mint ezt a magyar hozzászólások összegezése és értékelése során Pach Zsigmond Pál kifejtette — Nyugat-Európában sem a feudalizmusnak mint rendszernek, hanem csak egyik szakaszának válságáról van szó, annak a szakasznak, amelyben a földesúri saját kezelésű birtok játszik fontos szerepet. G. Duby abban foglalta össze a vita során kialakult francia álláspontot, hogy a válság egyrészt nem volt még Nyugat-Európában sem általános jelenség, másrészt valóban nem a feudalizmus mint gazdasági rendszer, hanem azon belül döntően a „seigneurie" válsága volt.

II.

A következő korszak fő problémáit összefoglaló francia referens, *Denis Richet* átfogó képet nyújtott arról, hogy a francia történetírás milyen fontosabb következtetésekre jutott a gazdasági növekedés ütemének, periódusainak, mértékének a vizsgálata terén az elmúlt két évtizedben. Röviden vázolta, hogyan változtak a vizsgálódás módszerei és szempontjai. A gazdasági élet fluktuációinak a kutatását hosszú időn keresztül összetévesztették az árfluktuációk vizsgálatával. Felhívta a figyelmet Gaston Imbert eredményeire, melyek a XVII. századi fluktuációknak új szemléletét teszik lehetővé: az árak változásait a háborúknak és a demográfiai válságoknak a keresletre és kínálatra gyakorolt hatása magyarázza. Eszerint azonban az árak nemcsak következmények, és nem is mérőeszközök, hanem maguk is egy fajta változónak tekinthetők a többi változó között. Az évszázados ártrendek változásai nagy vonásokban ismertek. A problémát nem is a regionálisan jelentkező kisebb eltérések okozzák, hanem az a kérdés, hogy *mit jelen-*

tenek ezek az évszázados trendek. A kvantitatív monetarizmus továbbra is ránehezedik a történészekre; ezzel szemben a közgazdászok hangsúlyozzák, hogy a gazdasági növekedés független az árak emelkedésétől vagy csökkenésétől.

A járadék és a bérek vizsgálatával kapcsolatos problémák felvetése után a referens leszögezte: ha a gazdasági növekedést akarjuk vizsgálni, tudnunk kell, hogy az évszázados hausse periódusában ezzel párhuzamosan emelkedett-e a mezőgazdasági termelés és termelékenység is. Szembesíteni kell a kínált termékek mennyiségét az emberek számával ahhoz, hogy a regenerálódást megkülönböztethessük az abszolút haladástól, növekedéstől.

Ezután beszámolt arról, hogy Franciaországban jelentős eredményeket értek el a demográfiai kutatások terén, bár demográfusaink a legutóbbi időkig egy kissé forrásaik rabjai maradtak. A családok rekonstrukciójának a módszere lehetővé tette, hogy valamely régi demográfiai struktúrának megfelelő modellt alkossanak. Az utóbbi évek monográfiái finomították ezt a modellt, és azt vizsgálták, milyen hatást gyakoroltak a kulturális és vallási tényezők a születésekre. Az bizonyos, hogy végérvényesen szertefoszlottak azok az elképzelések, amelyek valamilyen „természetes demográfia" létezését tételezték fel. Még a legmagasabb születési ráta is távol állt a fiziológiailag lehetséges maximumtól. Jelenleg a népesség földrajzi eloszlását próbálják felvázolni, legalábbis 1670-től kezdődően. A francia történészeket elsősorban abból a szempontból érdekli a népesség számának emelkedése és csökkenése, hogy az mennyiben változtatta meg a termeléssel szembenálló keresletet.

A relerens ezután a városi fejlődés vizsgálata terén elért eredményekről számolt be. Kétségtelenül a polgári fejlődésben is megfigyelhető ingadozás, ha talán más ritmussal is, mint a mezőgazdasági termelés terén, azonban mégis itt kell keresni a jövő fejlődés és gazdasági növekedés zálogát.

A XVI. századi ipari termelés növekedése általános európai jelenség. Franciaországban 1540-ig erősen érezhető a lendülete, 1568-ig interciklikus depressziót, 1570—1585 között élénk újrafellendülést tapasztalhatunk, amelyet heves, bár rövid krízis követett. P. és H. Chaunu nagy munkájukban kimutatták, hogy a forgalom növekedése (tehát a termelésé is?) 4—5-ször nagyobb volt, mint az árak emelkedése. Vitathatatlan, hogy a XVI. századi ipari fellendülés nemcsak regenerálódás volt, hanem abszolút növekedés.

A gazdasági növekedés szemszögéből nézve új megvilágításba került a XVII. századi fejlődés is. Bár 1600 után a falusi munkások életszínvonala romlott, s 1660, vagy 1680 után a vidék hanyatlása általános, minden jel arra mutat, hogy az előző évszázad ipari és kereskedelmi növekedése nem tört meg. Igaz, hogy a Sund-szoroson lebonyolított kereskedelem forgalma 1650 körül volt a legnagyobb, de itt nem a főtendencia megfordulásáról van szó, hanem arról, hogy a demográfiai összezsugorodás következtében csökkent Észak-Nyugat-Európa gabonakereslete a Baltikumon. Az ipari nyersanyagokat (vas, len, kender) továbbra is egyre nagyobb mennyiségben vásárolták: ez mutatja a nyugati manufaktúrák növekvő nyersanyagszükségletét. A francia külkereskedelemről készített legújabb munka általános fellendülés képét rajzolja elénk a XVII. században, amely fellendülés 1660—1690 között felgyorsult.

Az 1680—1690-es évek nagy fellendülést hoztak a falusi ipar részére is. A távoli piacok vonzása új vért ömlesztett a vidék életébe is, s így csökkentette a hosszas mezőgazdasági depresszió és a heves ciklikus krízisek hatását. Ezért indulhatott a XVIII. század növekedése magasabb szintről, mint a XV. századé.

A XVIII. század ipari növekedésében két szektort különböztet meg: az egyikben gyors a növekedés. Ide tartozik a kőszénbányászat, a kohászat, a gyapotipar, a selyemipar. A másik szektorban, amelyhez a hagyományos posztó- és vászonipart sorolta, lassú növekedés figyelhető meg, bár mindennek a mértéke országrészenként erősen eltérő. A növekvő termelést feltételezésük szerint a parasztság középrétegeinek a kereslete ösztönözte. Ha ez a hipotézis beigazolódik, úgy módosítani kell a Labrousse professzor által a XVIII. századi fejlődésről felállított sémát.

D. Richet, mindezeket a tényezőket összefoglalva, a következő ideiglenes modellt állította fel a francia gazdasági növekedésről:

1. Az 1450—1480-as évek: elhagyott földek, a lakosságnak az 1328. évi szinthez képest az egyharmada, néhol a fele elpusztult, a termelés általános összeomlása. De a bérek kedvezőek, magasak.

2. Ezután két növekedési periódus következett: 1480—1500 közt, és 1560-ban Languedocban, 1580—1585-ben Párizs környékén. A mezőgazdaság terén ez a növekedés nem abszolút, csak regenerálódásról van szó. Ipari téren azonban számottevő a fellendülés, egyes szektorokban áttérnek a luxuscikkek előállításáról a tömegtermelésre. A piac kiszélesedése; kevés, de tartós hatású technikai újítás. Az áremelkedésnek és az amerikai

aranynak (mint oknak és mint tünetnek) a szerepét az őt jogosan megillető határok közé kell visszahelyezni.

3. Hosszú pangás korszaka a XVI. század végétől 1680-ig, vagy 1680—1690-ig. Ebben a növekvő nehézségekkel küszködő korszakban a bruttó termelés egy helyben topog, a népesség növekedését ez lefékezi. A hatalmas állami adók ránehezedtek a bevételekre. De mindez nem tudta megakadályozni a nagykereskedelem, az ipar és a kapitalizmus fejlődését.

4. Alapvető divergencia következett be az 1660—1680-as években a gazdaság gabonatermelő és kapitalista szektora között. A népesség és a mezőgazdasági termels visszaesett; ezzel szemben állt a nagykereskedelem és a falusi ipar dinamizmusa, fejlődése.

5. A XVIII. század fellendülése. Bár nagy vonalaiban ez a legismertebb, értelmezése mégis igen sok problémát okoz. Franciaországban tulajdonképpen sohasem volt valódi „take-off", mégis, ha a XVIII. századi angol és francia fejlődést összehasonlítjuk, a fejlődésnek meglepően hasonló ritmusát tapasztaljuk, noha egyedül Angliában zajlott le döntő technikai változás. Más megközelítési mód: ha a XVI. és XVIII. századi francia növekedést összehasonlítjuk, a különbség szembeötlő.

A D. Richet referátumához csatolt grafikonok — amint a szerző megjegyzi — három évszázadon át két különböző világ létezését bizonyítják, amelyek azonban nem azonos ritmus szerint fejlődtek. A gabonatermelő vidék ciklikus ritmust mutat, itt a fejlődés csak regenerálódás, kétségbeejtő visszaesésekkel, igen hosszú távon labilis egyensúllyal. A másik világ: a hagyományos társadalom pórusaiban növekedő ipari munka és nagykereskedelem aktivitása. Bár ennek a fejlődésnek is megvannak a megszakításai, 3 évszázad távlatában a mozgás emelkedő, az e téren elért eredmények véglegesek. A város lassanként átjárta a falut; a város falai között kell keresni az eredeti felhalmozás titkait.

A korszakra vonatkozó magyar referátumot *Pach Zsigmond Pál* készítette nemcsak a hazai fejlődés vizsgálata, hanem a nemzetközi fejlődés széleskörű elemzése alapján. Munkájának címe: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Ebben megállapította, hogy a modern világgazdaság XVI—XVII. századi kibontakozásával foglalkozó munkák zöme Nyugat-Európa és a gyarmatvilág összefüggéseinek az ábrázolására korlátozódott, és Kelet-Európa helyzetének korabeli negatív alakulása többnyire annyiban nyert magyarázatot, hogy az utóbbi egyelőre még *kimaradt* ebből a nagy átalakulási processzusból. A referátum ezzel szemben hangsúlyozta, hogy ennél mélyebb összefüggésekről van szó, amelyeknek a fő kérdéseit így fogalmazhatjuk meg: milyen kapcsolatban, kölcsönhatásban, interdependenciában van egymással a világgazdaság kibontakozási folyamatának három fő tényezője, fő eleme: a nyugat-európai, a kelet-európai és a koloniális gazdaság; hogyan „futnak át" az egyik vagy a másik relációban bekövetkező változások a kölcsönös összefüggések egész rendszerén?

Azt az átfogó problematikát, amelyet Kelet- és Nyugat-Európa gazdasági fejlődésének kölcsönhatása jelent, több oldalról, több vonatkozásban lehet tárgyalni. A szerző e bonyolult kérdést a nemzetközi kereskedelem fő útvonalainak XV—XVII. századi áthelyeződése aspektusából közelítette meg. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a kereskedelmi *útvonalak* eltolódásának tanulmányozása mellett nem szabad szem elől téveszteni egy még lényegesebb folyamatnak, nevezetesen a nemzetközi kereskedelen árustruktúrájában bekövetkezett eltolódásnak az elemzését sem. A nemzetközi kereskedelem súlypontja a nagy értékű levantei fényűzési cikkekről kezdett mindinkább áttevődni a közfogyasztással kapcsolatos nagytömegű árukra; ekkor kezdett kibontakozni az európai gazdaság szerves igényeiből sarjradó, szélesebb fogyasztópiacra támaszkodó, modern típusú nemzetközi kereskedelem. Az európai gazdaság belső növekedése a nemzetközi kereskedelem jellegének, áruösszetételének a változásához vezetett, és ez indította meg, vonta maga után a nemzetközi kereskedelem útvonalainak áthelyeződését, irányváltozását.

A keleti fűszerek, fényűzési cikkek a XIV—XV. században a Földközi-tenger keleti kikötővárosaiból jutottak az észak-itáliai városokba, elsősorban Velencébe, majd innen a dél-német városokba s Közép-Kelet-Európa országaiba, másrészt Nyugat- és Észak-Európába. A középkori áruforgalom jellegét és ezzel együtt fő útvonalait a levantei cikkek domináló szerepe határozta meg, fő központja a Mediterraneum volt.

De már a XIII. századtól megindult az európai gazdaság egyes termékeinek a helyi piackörzeteken túlmenő, országközi forgalma; ez a forgalom a balti-északi centrum kibontakozását segítette elő, amely a XIV—XV. században a Hanza városok kereskedőinek az ellenőrzése alatt állt. E baltï kereskedelem áruösszetétele „modernebb", sokkal nagyobb mértékben a tömegfogyasztási cikkekre irányult, mint a Mediterráneumé. Ezért az árutermelés fejlődésével, a modern típusú forgalmi kapcsolatok szélesedésével

a két nemzetközi kereskedelmi központ, a mediterrán és a balti-északi tengeri centrum jelentősége, arányalagos súlya a Baltikum javára tolódott el. A szerző igen fontos tényre hívta fel a figyelmünket, amikor leszögezte, hogy a „nemzetközi kereskedelem útvonalainak áttolódása" nem úgy kezdődött, hogy a spanyolok, portugálok felfedezték az Újvilágot, illetve az Indiába vezető közvetlen tengeri utat, hanem az alapvető mozzanat magának az európai gazdaság belső növekedésének, az árutermelés és munkamegosztás bontakozásának a fejleménye.

A nemzetközi kereskedelem jellegének, árustruktúrájának változása s a fő kereskedelmi útvonalak ebből következő eltolódása szükségképpen együtt járt a kereskedelem közvetítőinek megcserélődésével is: a nemzetközi kereskedelem hegemóniája az északitáliai és a Hanza-kereskedőkről fokozatosan átszállt a hollandokra, majd később az angolokra. Amikor a holland hajók a XVI. század végén behatolnak a Földközi-tengeri kereskedelembe, ez az atlanti partmenti forgalom irányváltozását is jelentette: korábban a mediterrán hajózás nyomult észak felé, ezután viszont az atlanti kereskedelem tört be dél felé, a Mediterráneumba.

Az újtípusú nemzetközi kereskedelem kibontakozásának, előretörésének a másik oldala a szélesebb rétegek fogyasztását szolgáló iparcikkek, mindenekelőtt a posztó nemzetközi szerepének a növekedése a XV—XVI. század folyamán. Elsősorban az olcsóbb, egyszerűbb szövetfajták mennyisége növekedett, összefüggésben a vidéken kibontakozó „new drapery" kifejlődésével. A XVI. században már Antwerpen lett a nemzetközi textilkereskedelem központja, s a nemzetközi kereskedelmi forgalom főútvonalai már az Atlanti partokra tolódtak át.

A két folyamatot (a világkereskedelmi útvonalak áthelyeződését és az árustruktúrának az olcsóbb, tömegfogyasztási cikkek irányába való eltolódását) a szerző határozottan megkülönböztette és rámutatott, hogy a nemzetközi kereskedelem útvonalai a modern típusú kereskedelmi kapcsolatok következtében tolódtak át az atlanti partvidékre; ezzel szemben az új világtengeri útvonalakat még a régi típusú, középkori, távolsági kereskedelem igényei ösztönözték, ezeken az útvonalakon még túlnyomóan luxuscikkeket, fűszert, és főleg nemesfémeket hoztak Európába. A tengerentúli gyarmatok csak jóval később váltak a nyugat-európai iparcikkek tömeges felvevőpiacaivá, ill. nyersanyagforrásaivá.

A szerző ezután bemutatta, hogy a világtengerek urai, a portugálok és a spanyolok, akik a XV. század végén s a XVI. században e régi típusú kereskedelmet folytatták, ugyanakkor milyen alárendelt szerepet játszottak az európai áruforgalom fő ütőerévé vált atlanti nemzetközi kereskedelemben. Világtengeri terjeszkedésük nem volt gazdaságilag kellően megalapozva, nem az újtípusú nemzetközi kereskedelembe való aktív bekapcsolódásukból eredt. Mindez megbosszulta magát a további fejlődés során: a gyarmatokról rabolt kincsek, az így nyert tőkefelhalmozás elfecsérlődött.

A holland tengeri terjeszkedés ezzel szemben az utóbbi, modern típushoz tartozott. A XVI. század végéig lényegében csak az atlanti partmenti kereskedelemben vettek részt a hollandok, és itt megerősödve, meggazdagodva, tehát belső fejlődésükben megalapozva tértek át azután a távoli világtengeri kereskedelemre. Mindez megérlelte a németalföldi polgári forradalom funkcióját betöltő szabadságharc feltételeit. — Amsterdam lett Nyugat-Európa fő gabonapiaca; ez magával vonta a Hanza-kereskedelem lehanyatlását.

A XVII. század közepére — második felére bekövetkezett a középkori nemzetközi kereskedelem egész rendszerének az átalakulása: áruösszetételének, útvonalainak és közvetítőinek a megváltozása. Ez fordulópontot jelentett a kereskedelmi tőke történetében. „Csak a kereskedelmi tőke e »modern« válfajának megjelenésével válik lehetővé, hogy általában a kereskedelmi tőke... ipari tőkévé (termelő tőkévé) való átalakulásának folyamata meginduljon . . ." Ennek az újabb lépésnek, amelyet a holland gazdaság akkoriban még csak kis részben tett meg, a véghezvitele az *angolokra* várt.

A nemzetközi kereskedelem jellegében végbemet változások fenti vizsgálata alapján a szerző arra a megállapításra jutott, hogy a tengerentúli gyarmatok a XV. század végétől a XVII. század közepéig terjedő időszakban még nem világpiaci értelemben, még nem a munkamegosztással összefüggő modern típusú nemzetközi kereskedelem jellegével kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz. E korszakban sokkal inkább a kelet-európai országok kapcsolódtak ilyen „modern" módon, a kialakuló új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival, a bontakozó nemzetközi munkamegosztás és világpiac jellegével az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz. Megtörtént a nagy munkamegosztás Európa két fele között: Kelet-Európa országai úgy kapcsolódtak be a nemzetközi gazdságba, mint mezőgazdasági tömegfogyasztási cikkek szállítói és mint ipari tömegfogyasztási cikkek felvevői. A szerző e megállapítást a lengyel és magyar fejlődés vizsgálatával támasztotta

alá. A referátum a Kelet- és Nyugat-Európa között kialakult nagy munkamegosztás tényét új megvilágításba helyezte, amikor megállapította, hogy „a nyugat-európai tőkés ipar jelentős részben . . a közép-kelet-európai piacon nő fel és terebélyesedik olyanná, hogy képessé váljék a nemzetközi kereskedelemből és a gyarmatok kifosztásából felhalmozódott pénztőke növekvő hányadát felszívni, termelő tőkévé változtatni, és képessé váljék — hazai és európai piacain túl — tengerentúli piacokra termelni, a gyarmatokra irányuló iparcikk-kivitel szükségleteit kielégíteni." A tanulmány szerves összefüggéseiben és kölcsönhatásukban tárgyalta Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági kapcsolatait, jelentősen kiszélesítve ezzel azt a nyugat-európai látásmódot, amely a korszak gazdaságtörténetének a főkérdését, a modern világgazdaság kialakulását alapjában véve csak a nyugat-európai és a gyarmati gazdaság kapcsolataira, kölcsönhatására építi.

A korszakra vonatkozó magyar korreferátumok közül *Zimányi Vera* „A XVII. század gazdasági és társadalmi regressziójának néhány aspektusa" című tanulmányában megállapította, hogy bár a különféle gazdasági mutatók feltártsága a korszakra vonatkozó magyar történeti irodalomban sok vonatkozásban még eléggé kezdeti stádiumban van, az eddig rendelkezésére álló adatok alapján úgy véli, hogy Európa keleti és nyugati felében, időbelileg nagyjából azonos ütemben, azonos *irányú* fejlődés játszódott le mind a demográfiai mozgás, mind az árak alakulása, az árucsere fellendülése, kiszélesedése, majd pedig mindezeknek bizonyos fokú megtorpanása vonatkozásában. Ez az „együtt mozgás" azért tűnik olyan meglepőnek, mert rendkívül eltérő struktúrájú és fejlettségi szintű társadalmakban játszódott le.

A szerző ezután azokat a jelenségeket állította egymás mellé, amelyek a XVII. század magyarországi és lengyelországi gazdasági megtorpanására utalnak. Magyarország vonatkozásában a pénzforgalom kiszélesedésének a rovására sok helyütt a naturális formák, a helyi önellátás erői erősödtek, a szerző szerint elsősorban a kereslet csökkenésének következtében. A magyarországi polgárság elesettsége, a mezőgazdasági önellátás irányában való visszafelé lépése következtében romlottak a parasztok piaclehetőségei is. A depresszió kialakulásakor a nemesség kíméletlen eszközökkel igyekezett megoldani saját nehézségeit, éspedig a jobbágyok, valamint a polgárság rovására, rájuk hárítva a nehézségek egy részét. A XVII. század folyamán azonban az elszegényedés jelensége és a fejlettebb pénzviszonyok helyett a naturális formáknak az előtérbe kerülése nemcsak egy-egy uradalom vonatkozásában, hanem az egész államháztartásban is megfigyelhető.

Magyarországon is felismerhető a XVII. század első felének fejlődésében az a nagy irányváltozás, amelynek során a gazdasági regresszióval kapcsolatban az osztályerőviszonyok Európa jelentős részében a nemesség javára tolódtak el. Csakhogy ezek a lényegében azonos irányú jelenségek igen különböző fejlettségű és társadalmi szerkezetű országokban játszódtak le, és így hatásfokuk is igen különböző volt. Azok a társadalmak, amelyekben a tőke nemcsak az iparba, hanem a mezőgazdaságba is jelentős mértékben behatolt és ott a feudalizmust nagyjából megszüntette (mint Angliában és Németalföldön), ezek a társadalmak vészelték át a leggyorsabban és a legenyhébb következményekkel a megtorpanást; sőt, a nehézségek itt új technika bevezetésére, új, hatékonyabb formák kialakítására késztették a társadalmat. Mennél gyengébb volt egy adott társadalomban a polgárosodás, annál mélyebben vetette vissza a regresszió s a vele járó nemesi előretörés a társadalmi fejlődést, a feudalizmus erői annál nagyobb mértékben tudták maguknak alárendelni a parasztságot és polgárságot. A fejlődés egy bizonyos szintje alatt a gazdasági nehézségek nem technikai és szervezettségbeli újításokra ösztönzik a gazdasági életet, hanem súlyosan visszavetik a fejlődést. Kelet-Európa gazdasági nehézségeit még csak fokozta a nagy tömegben beözönlő nyugati iparcikkek hatalmas konkurrenciája. A nyugat-európai ipar ilyen módon enyhített saját gondjain – a kelet-európai városok és iparosodás rovására. Talán ezzel magyarázható, hogy az a fejlődési szintbeli különbség, amely a XVI. század végén Európa két fele között fennállt, a XVIII. század első harmadának végén, az újabb nagy fellendülés kezdetekor sokkal nagyobbá vált, Kelet rovására és Nyugat előnyére. Magának az egész regressziós folyamatnak a legnagyobb kárvallottja pedig, végső soron, a kelet-európai parasztság volt.

A szerző a megtorpanás elsődleges okát nem a török háborúkban és a Habsburgok kedvezőtlen politikájában, hanem a születő nyugat-európai kapitalizmus fejlődési nehézségeiben látja (Hobsbawm-ra támaszkodva).

H. Veress Éva korreferátumában (A 16—17. századi demográfiai kutatás problémái Magyarországon) összegezi a korszakra vonatkozó demográfiai kutatások rendkívül ellentmondásos eredményeit, ismerteti a kutatások módszertani nehézségeit. Leszögezi, hogy a történeti Magyarország népességének a számát a középkor végén biztonságosabb megközelítéssel ismerjük, mint a XVI—XVII. században. A kor demográfiai

mérlegét egyelőre nem ismerjük; ezt a nagyfokú bizonytalanságot a szerző nem egyszerűen a források természetéből vezeti le, hanem az adott történelmi körülményekből, amelyek az 1495 és 1715 közt tartó demográfiai válságperiódust eredményezték.

Kirilly Zsigmondné és *N. Kiss István* közös korreferátumukban (A paraszti gabonatermelés problémája a XVI—XVII. századi Magyarországon) részletesen elemzik egy magyarországi megye gabonatermés eredményeit 1550 és 1650 között, és további négy megyében kiválasztott időmetszetekkel ábrázolják a XVI. századi fejlődés vonalát. E vizsgálatok alapján mindegyik megyében bizonyítottnak látszik, hogy a szántóművelő népesség a XVI—XVII. század fordulójától tudatosan visszahúzódott a gabonatermeléstől, — más területen kereste megélhetését. Ugyanekkor nincs szó a szántóterület nagyságának a csökkenéséről. A jelenség magyarázatát csak további kutatások adhatják meg. Az eredmények egyben a gazdagparasztoknak az árutermelésben játszott döntő szerepét is bizonyítják.

A meglehetősen sokrétű, és tulajdonképp nem mindig azonos síkon mozgó francia és magyar referátumok eredményeinek konfrontálása s a vitabevezető előadás megtartása Wittmann Tibor feladata volt. A francia és a magyar történészek találkozását útkereszteződéshez hasonlította: ez a hasonlat részben utal egyes tendenciák találkozására, amelyek a francia és a magyar gazdaságtörténetet egyaránt jellemzik, de jelenti azt is, hogy még nem minden ponton történt meg a találkozás. D. Richet és Pach Zsigmond Pál referátumai a kitűnő útjelzők szerepét töltik be. Wittmann Tibor megelégedéssel vette tudomásul, hogy a francia történetírás legújabb irányzatai a társadalmi termelés növekedését, s az ezt meghatározó tényezőket a maguk összességében, kölcsönhatásaiban kívánják vizsgálni. Rendkívül hasznosnak tartja, hogy Pach Zsigmond Pál újra felhívta a figyelmet a nyugati-keleti interregionális kapcsolatok kutatásának a szükségességére. Chaunu grandiózus munkája után, mely az atlanti forgalom adatait foglalta össze, sürgetően fellép az igény Nyugat-, valamint Közép-Kelet-Európa tengeri és szárazföldi kereskedelmének az összesítő vizsgálatára. Véleménye szerint e feladat megvalósításához egy nemzetközi munkaközösség létrehozása lenne a legcélszerűbb. Az osztrák és német kereskedelmi közvetítés az ezeknek az országoknak a levéltáraiban meghúzódó adatoknak különleges jelentőséget biztosít.

Wittman Tibor a referátumok anyagából sok gondolatot emelt ki egyetértően, vagy ellenvéleménnyel; ez utóbbiakból néhánynak az ismertetésére korlátozódom. Az egyik legkényesebb kérdésnek azt tartja, hogy a nyugati manufaktúrák árui az alacsonyabb önköltség révén mennyiben járultak hozzá a közép-európai ipari termelés hanyatlásához. További vizsgálatra szorul még véleménye szerint minden olyan megállapítás, hogy a magyarországi ipari struktúra a nyugati ipar áldozata lett. Véleménye szerint Pach Zsigmond Pál referátumában helyesen csak azt hangsúlyozza, amit Közép-Kelet-Európa agrárexportjával *adott* a nyugati polgárosodó társadalmaknak, amelyek az élelmiszerellátás révén alacsonyabb önköltséggel tudtak tőkés haszonhoz jutni.

Másik fontos kérdésben nyilvánított állásfoglalása: a XVII. század úgynevezett válságáról folyó vitát a mai napig sem tekinthetjük lezártnak. Hobsbawn elméletét túlhaladottnak tekinti. Az a kép, amely a francia kutatások legújabb eredményeit sommázó referátumból elénk tárul, a XVII. században mezőgazdasági depressziót vagy blocage-t ábrázol, és nem többet. Joggal tartózkodnak a francia kutatók a fejlődés dramatizálásától, sőt magától a krízis kifejezéstől is. A nagykereskedelem tevékenységének fellendülése mellett a falusi ipar erősödésének tényét hangsúlyozza, valamint azt, hogy az ún. válság periódusában a colberti merkantilpolitikához — Wittman Tibor szerint — szükségszerűen az ipar és kereskedelem fejlődése, nem pedig annak válsága adta meg a gazdasági lehetőségeket. „A nemzeti piac védelme a merkantil politika eszközeivel az ún. válság kellős közepén csakis úgy érthető meg, hogy volt mit védeni." A továbbiakban latin-amerikai kutatásainak eredményeit konfrontálta a referátumokban felvetett egyes problémákkal.

D. Richet vitabevezető hozzászólásában a következő négy pontban foglalta össze álláspontját:

1. A gazdasági növekedés összehasonlító vizsgálatánál az ipari forradalom előtti időkre vonatkozóan más módszereket kell alkalmazni, mint az ipari forradalom utáni korszakra. A XVIII. század előtt lényeges minőségi változás nem történt.

2. Szükséges a növekedés jelzőszámainak az összehasonlítása. Meg kell vitatni a XVII. század regressziójának a kérdését. Azonban figyelmeztet, hogy a gazdasági növekedésnek nem feltétlenül az árak a legmegbízhatóbb mutatói. Elsődlegesen a népesség és a termelés arányát kell vizsgálni. Az adott korban az anyagi javak termelése inelasztikus az emberek számához viszonyítva.

3. A gabonaárak elemzését nem választhatjuk el a gabonapiac, a kereskedelmi utak kérdésétől; Pach Zsigmond Pál igen jól elemezte a problémák természetét. Kiemeli még, hogy az iparosodás jótékony hatással volt a vidék fejlődésére is.

4. Javasolja a periodizációk összehasonlítását. Franciaországban a XVIII. századdal kapcsolatban újra felmerül a krízis problémája; ez azonban ekkor igen komplex probléma. A XVIII. században nagy demográfiai növekedés tapasztalható, de az anyagi javak termelése elért egy felső határt és azon megrekedt. Ebben a tényben kereshetjük a francia forradalom gazdasági és társadalmi okait.

A rendelkezésre álló igen szűk idő nem tette lehetővé, hogy a referátumokban és a vitaindító előadásban, valamint a résztvevőket megillető rövid bevezető hozzászólásokban felvetett fontos kérdések tömege kellő megvitatásra kerüljön. A találkozás inkább egymás kölcsönös tájékoztatásának a feladatát töltötte be. A francia történészek igen nagy érdeklődést mutattak a magyarországi források természete, valamint azon módszerek iránt, amelyeknek a segítségével eddigi eredményeinkre jutottunk.

III.

A harmadik nap vitájának középpontjában a kapitalista korszak gazdasági növekedése és az ipari forradalom kérdései állottak. A francia gazdasági növekedés tényeit és problémáit *Jean Bouvier* és *Maurice Lévy-Leboyer* referátumai foglalták össze, táblázatokból és grafikonokból álló gazdag statisztikai információ-anyag kíséretében. *Berend T. Iván* és *Ránki György* referátuma a kelet- és délkelet-európai ipari forradalom sajátos modelljét mutatta be.

Jean Bouvier bevezetésül a francia gazdasági növekedéssel kapcsolatos kutatások jelenlegi állását, módszereit és problémáit ismertette. A francia növekedés globális mérlegét még nem dolgozták ki. A közgazdászok most igyekeznek rekonstruálni a nemzeti termék fejlődését és struktúráját a jelenkori nemzetgazdasági mérlegrendszer visszatekintő alkalmazásával.

Bouvier a továbbiakban felhívta a figyelmet az 1850 és 1914 közötti francia gazdasági növekedés néhány eddig eléggé elhanyagolt aspektusára és problémájára. Rámutatott arra, hogy a növekedés terhei és költségei nem egyenletesen oszlottak meg a különböző társadalmi osztályok között. A kapitalista növekedés dinamizmusa nem volt teljesen spontán: fontos szerepet játszott benne az állam gazdaságpolitikája, s a kollektív felszerelkedéssel (az infrastruktúra kiépítésével) kapcsolatos beruházások indukáló és ösztönző hatása.

A francia gazdaság egészének növekedése nem volt sem túl gyors ütemű, sem egyenletesen haladó, ezért nagy figyelmet kell szentelni a különböző fékező tényezőknek. A természeti erőforrásokkal való ellátottságból, a demográfiai és szociológiai tényezők működéséből, a beruházási politikából és a monopolisztikus szervezetek tevékenységéből eredő növekedési korlátok hatása azonban a történeti folyamat során nem mindig azonos és egyértelmű módon érvényesült.

A népesség lassú növekedését például általában a francia gazdasági növekedés egyik fontos fékező tényezőjének tekintik. A demográfiai tényező szerepe azonban nem egyértelmű a gazdasági növekedésben: egyszerre aktív és passzív, ok és okozat, feltétel és eredmény. A népesség mint fogyasztó is fontos szerepet játszik, a fogyasztás pedig gyorsabban nőhet, mint az emberek száma, ha a fogyasztó tömegek életszínvonala emelkedik. Ezért lassú demográfiai növekedés mellett is bekövetkezhet gyorsütemű gazdasági fejlődés, amint az Franciaországban is történt az 1914 előtti két évtizedben.

A növekedés szociológiai korlátai a népesség foglalkozási és szociális megoszlásából erednek. Franciaország a XX. sz. elején a kistermelők és kiseladók nemzete volt, s ez kétségkívül a növekedés számára nem túl kedvező szociálpszichológiai magatartást eredményezett. Közismertek a francia növekedés korlátai a beruházások terén. Az ország jelentős megtakarítási képességéhez képest viszonylag igen csekélyek voltak a belső befektetések. Ezzel kapcsolatban azonban nemcsak a nagyarányú tőkekivitelt, hanem a belső piacon maradt megtakarítások felhasználását s az erre ható objektív és szubjektív tényezők egész sorát is tekintetbe kell venni.

A fékező tényezők működése ellenére sem beszélhetünk a francia kapitalizmus „kifulladásáról" az első világháború előtti időszakban — hangsúlyozta Bouvier. A századforduló táján minden quantitatív mutató új fellendülést, új dinamizmust jelez. Hogyan talált vissza a francia kapitalizmus ismét a dinamikus növekedés útjára, az 1873—95-ös depressziós periódus után? Hogy erre a kérdésre megfelelő választ adhassunk: 1) el kell ismerni a technikai újítás bizonyosfokú autonómiáját, s ennek gazdasági következményeit, mert csak ezzel magyarázható az ún. „második ipari forradalommal" kapcso-

latos új iparágak vezetőszerepe a növekedés új szakaszában; 2) vizsgálni kell a belső piac fogyasztóképességének alakulását, a jövedelemeloszlást és a reálbérek mozgását, mert az átlagos életszínvonal emelkedése kétségkívül kedvező hatással volt a növekedésre; 3) nagyobb figyelmet kell szentelni a vezető szektorok működésének és 4) a növekedés külső, nemzetközi feltételeinek.

Befejezésül Bouvier felhívta a figyelmet a történészek és a közgazdászok közötti együttműködés fontosságára. A történészeknek ismerniük és alkalmazniuk kell a közgazdasági analízis módszereit anélkül azonban, hogy lemondanának a történettudomány végső céljáról, a társadalom fejlődésének megértéséről.

Maurice Lévy-Leboyer referátuma bemutatta a XIX. századi francia gazdasági növekedés legújabb quantitatív elemzésének ideiglenes eredményeit. Míg a Marczewski és Markovitch által végzett korábbi számítások tízéves átlagokon alapultak, addig Lévy-Leboyer éves idősorokban dolgozta ki a mezőgazdaság, a fő iparágak és az építőipar, valamint az össztermelés és a külkereskedelem súlyozott volumenindexeit. A gazdasági folyamatnak ez a pontosabb elemzése megerősítette Marczewski eredményeit, amelyek szerint Franciaországban nem mutatható ki az ún. „take-off" szakasza, azaz egy olyan viszonylag rövid — 20—30 éves — periódus, midőn a növekedés üteme feltűnően meggyorsult, s a gazdasági struktúra alapvetően megváltozott: a hagyományos agrárgazdaság helyét elfoglalta a modern ipargazdaság.

Lévy-Leboyer indexsorai tartós és folyamatos, de viszonylag mérsékelt ütemű növekedést mutatnak 1809 és 1913 között (az ipari termelés hosszútávú átlagos évi növekedési rátája 2,6%). A francia növekedést azonban nemcsak ez különbözteti meg a többi nyugat-európai országtól — elsősorban Angliától —, hanem ritmusának sajátos változásai is. A növekedési ráta hosszútávú süllyedési tendenciája, amely Angliában mindvégig megfigyelhető (1815—1855: 3,58%, 1855—1890: 2,27%, 1890—1910: 1,46%), Franciaországban csak az 1880-as évekig érvényesült, azután a növekedési ráta ismét emelkedett (1815—1845: 2,98%, 1845—1865: 2,56%, 1865—1890: 1,64%, 1890—1910: 3,03%).

A francia gazdasági növekedés quantitatív elemzése három fontos kérdést vet fel: 1) miért mutatkozott egy viszonylag gyorsütemű — 2,5—3 százalékos — tartós növekedés a XIX. sz. első kétharmadában? 2) miért tört meg e növekedés idő előtt és abnormálisan alacsony szinten? 3) mi okozta a francia gazdaság új fellendülését (1890/95-1914 között? E kérdésekre Lévy-Leboyer — szerényen hipotéziseknek nevezett —válaszát a következőkben foglalhatjuk össze.

A félévszázados expanziós időszak a napoleóni háborúkat követő újjáépítéssel és fellendüléssel indult, de ezen túlmenően két tényező játszott benne döntő szerepet: a mezőgazdaság prosperitása és a külkereskedelem gyors növekedése. A mezőgazdasági termelés 1815 és 1865 között évente átlag 1,68%-kal növekedett, s ezzel párhuzamosan még gyorsabban emelkedett a mezőgazdaság reáljövedelme, a kedvező áralakulás, a mezőgazdasági cserearány tartós javulása (azaz az ipari irányú árolló-nyílás szélesedése) következtében. A külkereskedelem részesedése 1830 és 1870 között a brutto nemzeti termék 13 %-áról 41 %-ra emelkedett.

Az expanzió már az 1860-as évek második felében elakadt, tehát sem a háború, sem az európai agrárválság nem tekinthető a negyedszázados stagnálási periódus elsődleges kiváltó okának. A világkereskedelem szerkezeti átalakulása következtében a francia külkereskedelem növekedése erősen lelassult. A mezőgazdasági termelés növekedési rátája 1865 és 1900 között 0,26%-ra süllyedt, s megszűnt a mezőgazdaságra kedvező árfejlődés is.

A XIX. század utolsó évtizedében ismét fordulat következett be a francia gazdaság fejlődésében: a növekedés üteme jelentősen meggyorsult. Az egy főre eső termelés átlagos évi növekedési rátája 1890 és 1910 között 1,56% volt, szemben az 1860—1890 közötti 0,68%-kal. Az áralakulás most az iparnak kedvezett, az ipari munkásság reálbére emelkedett. Az ipari munkásság, a városi népesség fogyasztása és vásárlóereje vált a gazdasági növekedés fő ösztönzőjévé. Míg korábban a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak domináltak, most a termelési eszközök gyártása került előtérbe, jelezve, hogy Franciaország végérvényesen belépett az ipari korszakba.

Az 1815 és 1913 közötti évszázadban kétségkívül az ipar fejlődése játszott uralkodó szerepet a francia gazdaságban — állapítja meg a szerző. Az ipar súlya a nemzeti termelésben az össztermék negyedéről a felére emelkedett. 1880-ig azonban a mezőgazdaságnak is döntő szerepe volt a gazdasági növekedésben, mert az iparosítás elsősorban a mezőgazdasági lakosság fogyasztására, a vasútak által egyesített hagyományos falusi piacokra támaszkodott. 1880 után a városok jutottak túlsúlyra a belső piacon, s az urbanizáció, az iparforgalmi népesség gyarapodása adott új ösztönzést a gazdasági növekedésnek.

Berend T. Iván és *Ránki György* közös referátuma — „Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában" — gazdag statisztikai adatanyag felsorakoztatásával, széleskörű nemzetközi összehasonlításban tárgyalta a Kelet- és Délkelet-Európa országaiban (Magyarország, Lengyelország, Oroszország, Románia, Bulgária, Szerbia) végbement gazdasági fejlődést a XIX. sz. közepétől az első világháborúig terjedő időszakban. A szerzők az „ipari forradalom" kifejezést a legszélesebb értelemben véve használták: a gazdaság és a társadalom egész komplex átalakulási folyamatát értve alatta. Hangsúlyozták a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok átalakulása közötti szétválaszthatatlan kapcsolatot, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet folyamata és az ipari forradalom közötti szoros korrelációt.

Kelet- és Délkelet-Európa országaiban a polgári forradalom a gazdasági fejlettség, az iparosodás és az urbanizáció viszonylag igen alacsony szintjén ment végbe. Gazdasági és társadalmi struktúrájuk a XIX. sz. második felében is túlnyomóan agrárjellegű maradt. A polgári reformok létrehozták a tőkés gazdasági fejlődés kibontakozásának bizonyos alapfeltételeit, de az ipari forradalom folyamata nem vehette azonnal kezdetét. A kelet-európai és a balkáni országokban, ellentétben a nyugat-európai fejlődéssel, a feudális viszonyok felszámolását követően nem az iparosodás került a gazdasági növekedés homlokterébe, hanem a tőkésedő mezőgazdaság fejlődése. A kontinens keleti részén a XIX. század második felében játszódott le az agrárviszonyok gyökeres átalakulása: uralkodóvá vált a bérmunka, kezdetét vette a gépesítés és a tőkés üzemszervezet kialakítása, s mindezt a mezőgazdasági termelés és export ugrásszerű növekedése kísérte.

De nemcsak a mezőgazdaság tőkés átalakítása teremtette meg az ipari forradalom lehetőségét, s egyben szükségességét is, hanem a tőkés agrárfejlődéssel szorosan összekapcsolódó hitelszervezet és a korszerű közlekedési hálózat kiépítése is az iparosodás alapvető előfeltétele volt. Ez a kelet-európai fejlődés egyik sajátos vonása, Angliában az ipari forradalom megelőzte a közlekedés forradalmát és a modern bankrendszer kiépülését. Nyugat-Európa többi országaiban egyidőben játszódott le e három folyamat. Kelet-Európában a mezőgazdaság modernizálódásához kapcsolódó közlekedési forradalom és a bankrendszer kifejlődése megelőzte az ipari forradalmat, s maga is egyik forrása, tényezője, előidézője lett annak.

A mezőgazdaság tőkés átalakulása, a modern bankrendszer és a vasúthálózat kiépülése hozták létre az iparosodás belső feltételeit. E belső feltételek mellett a külföldi tőkebefektetések alkották azt a másik, külső feltételt, ami az ipari forradalom XIX. század végi megindításához vezetett Kelet-Európában. A gyenge belső felhalmozás mellett a kelet- és délkelet-európai országok sem a belső feltételek kialakulásával, sem az iparosítással kapcsolatos sokoldalú tőkeszükségletet nem tudták saját erőforrásaikból biztosítani. A kelet-európai ipari forradalom ugyanis az időközben végbement technikai fejlődés és a megnövekedett üzemméretek következtében lényegesen nagyobb tőkeigényt támasztott, mint az angliai. A szegényebb, alacsonyabb tőkefelhalmozási szintű kelet-európai országok ipari forradalmuk kezdetén viszonylag sokkal nagyobb feladatok elé kerültek, mint nyugat-európai elődeik. Ennek következtében a XIX. század második felének nagyarányú nyugati tőkeexportja vált a kelet- és délkelet-európai országok iparosodásának egyik legfőbb tényezőjévé.

A külföldi tőkebefektetések Magyarországon, Lengyelországban és Oroszországban elsőrendű gazdasági jelentőséggel bírtak. A Balkánon azonban a külföldi hitelek elsősorban katonai és politikai célokat szolgáltak, nem igen kerültek a gazdasági növekedést előmozdító befektetésre, s ez a balkáni országok nagymértékű eladósodását, pénzügyi csődjét eredményezte.

A szerzők vitába szálltak Gerschenkron álláspontjával, aki az államhatalom tevékenységét tekinti a kelet- és délkelet-európai iparosodás legfontosabb tényezőjének, megkülönböztető tipológiai jegyének. Kétségtelen, hogy minél alacsonyabb fejlettségi és tőkefelhalmozási szinten kerül sor az iparosításra, annál fontosabb szerep jut a bankrendszernek és a politikai tényezőknek, elsősorban az állami beavatkozásnak. Míg Nyugat-Európában az állami gazdaságpolitika inkább az ipari forradalmat megelőző századokban, az iparosítás előfeltételeinek megteremtésében játszott fontos szerepet, addig Kelet-Európában az állam közvetlenül is résztvett az ipar fellendítésében, direkt iparfejlesztő és támogató intézkedésekkel. Ez kétségkívül a kelet-európai fejlődés egyik sajátos vonása, de — amint a szerzők számszerű adatokkal meggyőzően bizonyítják — korántsem volt oly méretű és hatású, hogy ezt tekinthetnénk az iparosodás döntő tényezőjének. Az állami iparpolitika jelentőségét elsősorban abban látják, hogy kedvező feltételekkel és garanciákkal befeketetésekre csábította a külföldi tőkét és egyengette annak útját.

Magyarországon, Lengyelországban és Oroszországban a XIX. sz. utolsó két évtizedében bontakozott ki a szűkebb értelemben vett ipari forradalom: az ipar techni-

kai átalakulása, a gépi nagyipar térhódítása; kezdetben meglehetősen szűk ipari bázison, s csak a XX. század elején teljesedett ki új iparágak bekapcsolódásával. Ekkorra a gépi nagyipar már döntő súlyra tett szert a kézműiparral szemben.

A kései kibontakozás mellett a kelet-európai ipari forradalom másik sajátossága a kirívó ágazati egyoldalúság, amely általában a textilipar viszonylag kisebb, s az élelmiszeripar viszonylag nagyobb súlyában jelentkezett.

Gazdag tényanyagra támaszkodó részletelemzések sorozata után Berend és Ránki megállapították, hogy Kelet-Európa vizsgált három országában a XIX. század utolsó negyedében és a XX. század elején végbement a szélesebb értelemben vett ipari forradalom, a nemzetgazdaság egészének átfogó szerkezeti átalakulása. A nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteme elérte az évi 3 százalékot, ami általában jellemző az ipari forradalom időszakára. A gazdaság dinamizmusa az iparosodás következménye volt. Az ipari termelés átlagos növekedési rátája meghaladta az évi 5 százalékot . . . A gazdaság és a társadalom szerkezetében történt változásokat jelzik a nemzeti jövedelem összetételében és a lakosság foglalkozási megoszlásában bekövetkezett eltolódások és a városiasodás gyorsulását mutató adatok.

A balkáni országokban hasonló dinamizmusról és szerkezeti átalakulásról nem beszélhetünk. Csak a századforduló után vette kezdetét a gazdaság lassú modernizálódása, ekkor jelentkeztek az ipari forradalom kezdeti lépései anélkül, hogy 1914-ig erőteljesen kibontakozhattak és kiteljesedehettek volna.

A szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy ha a felvázolt kelet-délkelet-európai fejlődést ipari forradalomként értékelik is, ez korántsem jelenti azt, hogy egyenlőségi jelet tennének a nyugat- és kelet-európai ipari forradalmak közé, s az utóbbit egyszerűen az előbbi kései kiadásának, másolatának fognák fel. Kelet- és Délkelet-Európa a maga sajátos feltételei között, az ipari forradalomnak a kontinens nyugati felétől eltérő modelljét termelte ki. Az ipari forradalom itt korántsem idézett elő olyan mélyreható változásokat, mint Nyugaton, nem hatotta át és nem formálta át a gazdaság egészét. Kelet- és Délkelet-Európa országai továbbra is agrárországok maradtak.

Befejezésül Berend és Ránki így foglalták össze álláspontjukat: „A gazdasági növekedésre ható belső és külső tényezők Közép-Kelet-Európa legnagyobb területén nem idéztek elő olyan együttes feszítő hatásokat, nem termeltek ki olyan „kihívást", belső nekifeszülést, amelyre a robbanásszerű ipari forradalom, az országok ipari jellegűvé válása adta volna meg a választ, a feloldódást. A Kelet-Európát ért „kihívás" sokkal inkább az általános európai viszonyokban rejlett, semmint a belső fejlődés szükségszerű feszültségében. Az ipari forradalmon túljutott és gyorsan iparosodó Nyugat-Európa egyre táguló agrár felvevő piacai adnak nagy lökést Kelet-Európa középkori szinten stagnáló mezőgazdaságának modernizálódásához és ezzel összefüggésben a modern infrastruktúra és bankrendszer kiépítéséhez. Az iparosodott Nyugat meghatározó szerepet játszó tőkebefektetéseivel azután az ipar kiépülése is megindul, s bizonyos szintre emelkedik, de mindvégig igazodva a hitelezők vagy külső vállalkozók nyersanyag kitermelési igényeihez, közlekedési-szállítási érdekeihez, s az országok fennmaradó agrárjellegéhez. Ennek következtében a kelet-európai országok belső gazdasági struktúrája változott, de nem változott meg gyökeresen, nemzetközi gazdasági kapcsolataik pedig lényegében nem módosultak s továbbra is megmaradtak az iparosodottabb nyugat agrár-szállítójának szerepében."

A konferencia harmadik napjának témaköréhez a magyar kutatók négy korreferátumot készítettek.

Wellmann Imre Magyarország agrárfejlődését tekintette át a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig. Bemutatta a népesség, a településhálózat és a mezőgazdaság regenerálódását a török uralom alól felszabadult területeken, majd a parasztság helyzetével, feudális terheivel és az úrbérrendezés eredményeivel foglalkozott. A késő-feudális magyar mezőgazdaságban lassan és igen szerény mértékben mutatkoztak a „mezőgazdasági forradalom" első lépései, elsősorban a hagyományos közösségi megkötöttségekkel való szakítás és a szabad művelési rendszerek kialakulása formájában. A parasztságnak csak kis része került a mezőgazdasági forradalom és az árutermelés sodrásába. A korszerű művelési módszerek alkalmazásával főleg a kedvező fekvésű, piacokhoz és víziutakhoz közeli nagybirtokok próbálkoztak. A piaci és hitelviszonyok elsősorban a mezőgazdaság extenzív irányú terjeszkedését ösztönözték. A termelés mennyiségi növekedését nem az intenzív művelés, hanem a szántóterület kiterjesztése eredményezte.

A mezőgazdasági forradalom útján elindult nagy- és középbirtok, amely a kapitalizmusba vezető fejlődés hordozója lett, bizonyos korlátok között megtermelte illetve létrehozta azt az élelmiszerfelesleget, nyersanyagot és szabad munkaerőt, amely szük-

séges lett volna az ipari forradalom megindításához. A XIX. század közepén azonban a feleslegeknek még Ausztria felé vezetett az útja, a munkaerő pedig még a megművelhető föld kiterjesztésére is talált alkalmat. A tőkés ipargazdaság ciklusai helyett még a bő és szűk esztendők váltakozása, a mezőgazdasági termelés ingadozása szabta meg a gazdasági élet ritmusát.

Kosáry Domokos a magyarországi ipari forradalom előzményeit vizsgálta, s az ezzel kapcsolatos hipotéziseket szembesítette a történeti valósággal.

Miért késett az ipari forradalom Magyarországon egy évszázadot Angliához képest, s a XVIII. századi manufaktúra ipar miért nem fejlődött közvetlenül gépi nagyiparrá? Erre a kérdésre a hagyományos válasz alaptételeit a XVIII. század végi magyar nemesi nemzeti mozgalom felvilágosodott közgazdászai fogalmazták meg. E koncepciót, amely szerint a bécsi kormányzat gyarmatosító célzatú gazdaságpolitikája fojtotta meg a magyar ipar fejlődését, Eckhart Ferenc fejtette ki korszerű tudományos formában, s változatlanul átvette az 1945 utáni marxista történetírás is. Az utóbbi évek ipartörténeti kutatásai és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok azonban új megvilágításba helyezték a kérdést, s kétségessé tették, hogy a hagyományos koncepció megfelel-e a történeti valóságnak. Ez természetesen nem jelenti sem a gyarmatosító bécsi gazdaságpolitika meglétének, sem az Ausztria és Magyarország között fennállott gazdasági egyenlőtlenség tényének tagadását, csupán annak vitatását, hogy e két tény között egyszerű okozati összefüggés állott volna fenn.

A Magyarország és iparosodottabb nyugati szomszédai közötti egyenlőtlen gazdasági kapcsolatokat nem az osztrák politika hozta létre, s hazánk ipari elmaradottsága eredendően és elsődlegesen nem e politika következménye volt. A fejlődésbeli elmaradottság és a gazdasági függőség párhuzamos és korrelatív hosszútávú jelenségek Kelet-Európa gazdasági és társadalmi fejlődésében — mutatott rá Kosáry. Bécs gazdaságpolitikája e hosszútávú folyamatnak csak egyik szakasza, amelyben a már meglevő elmaradottság és függőség specifikus formát öltött. Az osztrák politika kihasználta, módosította, esetenként súlyosbította is az elmaradottságot és függőséget, de nem változtatott e sokévszázados jelenség lényegén, sem az alapvető gazdasági struktúrán.

A szomszéd hatalom rosszakaratú gyarmati politikája által megsemmisített ígéretes iparfejlődés hipotézisével szemben a történeti valóság egy igen lassú, kínos, akadályokkal és megtorpanásokkal teli iparfejlődést mutat, amelyet a kedvezőtlen belső és külső körülmények egész sora késleltetett. Magyarországon a XVIII. században nem voltak meg azok a belső gazdasági és társadalmi erők és adottságok, amelyek — az osztrák gazdaságpolitika nyomása nélkül — lehetővé tették volna, hogy hazánk Európa haladottabb országaival egyidőben valósítsa meg az ipari forradalmat.

„A nyugat-, közép- és kelet-európai városhálózat funkcionális és szerkezeti átalakulása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában" címet viselte *Gyimesi Sándor* korreferátuma, amely azt vizsgálta, hogy a városok gazdasági és adminisztratív funkcióiban bekövetkezett változás, a modern kapitalista városfunkciók kialakulása milyen átalakulást eredményezett a különböző országok városhálózatában. Közép- és Kelet-Európa nem ment végig a feudális városfejlődés útján, mert a feudális urbanizáció folyamata a XV—XVI. században elakadt, még mielőtt elérte volna azt a szintet, amelyre a nyugat-európai városfejlődés a középkorban eljutott. A fejlődés alacsonyabb szintjén megrekedt közép- és kelet-európai városok másképp reagáltak az első kapitalista elemek viszonylag késői jelentkezésére, mint a nyugatiak. A szűk bázison kifejlődött kapitalista ipar nem tudta alapvetően átalakítani a városhálózatot, s nem az ipari, hanem a kereskedelmi és adminisztratív, néhol pedig a katonai funkciók váltak a kapitalista városfejlődés meghatározó tényezőjévé.

Angliában és Németország nyugati területein a tőkés iparosodás gyökeresen átalakította a városhálózatot, a középkori városok zöme kimaradt a modern iparfejlődésből, s új ipari központok jöttek létre. Franciaországban nem történt ilyen mélyreható változás: a középkori városok zöme átalakult modern várossá. Poroszországban a városok nagy része adminisztratív és katonai központtá lett, s a városfejlődésre a központi bürokrácia, az állam „urbanizációja" nyomta rá bélyegét. Oroszországban és Magyarországon a kereskedelem játszott vezetőszerepet a városfejlődésben. A középkori városhálózat átalakulása Magyarországon nagyobb arányú és mélyrehatóbb volt, mint Oroszországban.

Dányi Dezső korreferátuma a közép-európai demográfiai forradalom sajátos modelljét vázolta fel. Hangsúlyozta, hogy a népesség lényegében véve kettős arculatú történeti tényező: a fejlődésről alkotott modelljeinkben hol endogén, hol exogén változóként szerepel. Ez különösen szembeötlő akkor, ha az ipari forradalom és a demográfiai forradalom közötti összefüggést vizsgáljuk.

A demográfiai forradalom hosszabb történeti szakasz, amelynek folyamán az emberiség demográfiai viselkedése tudatossá válik. Az emberi reprodukció folyamata hatékonyabb lesz, a népesség növekedése meggyorsul, korstruktúrája átalakul. A demográfiai forradalom klasszikus, háromszakaszos sémájához Anglia és Dánia fejlődése áll a legközelebb, a francia fejlődés már lényeges eltéréseket mutat. Az újabb kutatások eredményei szerint Közép-Európa egy harmadik, sajátos modellt képvisel, amelynek néhány jellemző változóját mutatta be Dányi Dezső előadása.

A népesség számszerű növekedése a XIX. sz. folyamán Közép-Európában is meggyorsult a XVIII. századhoz képest, de mindkét században elmaradt a nyugati országok zömének növekedési üteme mögött. A XVIII—XIX. században — a mai helyzettől eltérően — a legfejlettebb és leggazdagabb országok produkálták a legmagasabb népességnövekedési arányt. A demográfiai viselkedés mutatói közül a házasságban élők arányszáma és a házasulók átlagos életkora Közép-Európában alacsonyabb volt, mint a Nyugaton, s változatlan maradt a XIX. sz. végéig. A halandósági és a születési arányszám az egész időszakban és a legtöbb rövid periódusban Közép-Európában magasabb volt, s lassúbb ütemben süllyedt, mint Nyugaton. A születési és a halandósági ráta süllyedése hosszú időn át párhuzamosan haladt, s a demográfiai forradalom középső szakasza hiányzott. Ennyiben a közép-európai fejlődés rokon a francia sémával, s attól csak ritmusában és variációinak terjedelmében tér el. A termékenység viszonylagos stabilitása és magas szintje a kelet-európai társadalmaknak fiatal korstruktúrát biztosított, a gazdaságilag aktív népesség aránya viszont kedvezőtlenebbül alakult, mint Nyugat-Európában.

A vitát bevezető előadásában *Katus László* összefoglalta azokat a tényeket és problémákat, amelyeket elsősorban figyelembe kell vennünk, ha ki akarjuk dolgozni a gazdasági növekedés kelet-európai típusának modelljét. Rámutatott a quantitatív összehasonlítás módszerének rendkívüli fontosságára e modell kidolgozásában, és hangsúlyozta, hogy a kelet-európai gazdasági növekedés quantitatív vizsgálata még megközelítően sem áll azon a szinten, mint a Franciaországé.

A bevezető előadás felvette azt a problémát, amely azután a vitában is előtérbe került, ti. hogy az iparosodás és az ipari forradalom a kelet-európai fejlődés vizsgált szakaszában ugyanazt a domináló szerepet játszotta-e, mint a Nyugaton. Mivel vitatható, hogy a gazdasági növekedés és az ipari forradalom fogalmai éppúgy ekvivalensnek tekinthetők-e nálunk, mint pl. Angliában, célszerűbbnek tartotta „a gazdasági növekedés" terminus használatát, mert az kétségtelen, hogy Kelet-Európa egyes országaiban a XIX. század közepe és 1914 között tőkés gazdasági növekedés ment végbe.

A bevezető előadás hangsúlyozta az indulási feltételek és az indulási szint rendkívüli fontosságát. Nagyrészt ennek a következménye volt a nyugat-európaitól lényegesen eltérő kelet-európai növekedési modell. Az eltérések egyaránt kimutathatók a különböző ágazatok és szektorok súlyában és szerepében, a gazdasági növekedés ütemében, szakaszaiban, fluktuációiban, ösztönzőiben és fékező tényezőiben, eredményeiben és strukturális változásokat előidéző hatásaiban. A kelet-európai növekedési modell sajátos vonásai közül az újabb kutatások elsősorban a külföldi eredetű tőkebefektetések fontos szerepére, a mezőgazdaság tőkés fejlődésére és az infrastruktúra kiépítésére irányították a figyelmet.

Katus véleménye szerint Kelet-Európa gazdasági fejlődésének vizsgált korszakában a mezőgazdaság tőkés fejlődése nem csupán az ipari forradalom egyik nélkülözhetetlen előfeltétele volt, hanem ennél több: a gazdasági növekedés vezető szektora és mozgatója, elsődlegesen meghatározó és domináló tényezője.

Hogyan alakult Kelet-Európa világgazdasági elhelyezkedése? Történt-e lényeges változás az Európa keleti és nyugati fele közötti viszony, kölcsönhatás és munkamegosztás sok évszázados struktúrájában? A legfontosabb változás e téren az volt, hogy a szintkülönbségek növekedésének, a fokozódó elmaradásnak a XV. század óta érvényesülő tartós történeti tendenciája gyengült, majd megállt, s lassan megindult a felzárkózás folyamata. A XIX. századi kelet-európai társadalmak nagy vállalkozása: hagyományos gazdasági és társadalmi struktúrájuknak a tőkés gazdasági növekedés követelményeihez való adaptálása, s a nyugat-európai gazdasági fejlődéshez való felzárkózás kísérlete 1914-ig jelentős eredményekkel, de számottevő kudarcokkal is járt. Magyarország, Lengyelország és Oroszország jelentős részei kiemelkedtek a fejlődésben elmaradott területek sorából, és a kapitalista típusú gazdasági növekedés, az iparosodás útjára léptek. Az ipar azonban mindvégig nem tudott domináló és meghatározó szerephez jutni a növekedésben, amelynek motorja lényegében a hagyományos gazdasági tevékenység, a mezőgazdaság kapitalista átalakulása volt. A kelet-európai növekedés nem volt eléggé széles sodrású és gyors ütemű ahhoz, hogy fél évszázad alatt a gazdasági és társadalmi struktúra egészét gyökeresen átalakítsa, s a fejlett ipari országokhoz való felzárkózást, vagy akár

csak azok megközelítését is, lehetővé tegye. Az európai gazdaság széles keretén belül továbbra is a nyugati fél játszotta a növekedési pólus szerepét, amely sodró és ösztönző hatásaival meghatározóan befolyásolta a kelet-európai agrárországok növekedési folyamatát.

A bevezető előadást követő vitában a referátumok és korreferátumok készítői újabb adatokkal és érvekkel motiválták álláspontjukat. A vita középpontjában a demográfiai forradalom, a gazdasági növekedés vezető szektorának és fluktuációinak, valamint a quantitatív elemzési módszerek alkalmazásának kérdései állottak. Hanák Péter rámutatott arra, hogy az ipar technikai forradalma és a modern ipargazdaság kialakulása a kelet-európai országokban éppen csak megindult — egyes országokban még meg sem indult —, de sehol sem fejeződött be az első világháború előtt. Adatokat hozott fel annak megvilágítására, hogy a gazdasági növekedésben a mezőgazdaság fejlesztése és az infrastruktúra kiépítése játszott vezető szerepet, s mindez igen lassú társadalmi változásokkal járt. Braudel professzor is azon a véleményen volt, hogy csak akkor beszélhetünk az ipari forradalom kiteljesedéséről, s általában a szélesebb értelemben vett ipari forradalomról, ha az ipari termelés legalább a mezőgazdasággal egyenlő arányban részesedik a nemzeti össztermékben. Ez pedig a kelet-európai országokban csak a XX. század közepére valósult meg.

*

A záróülésen *Fernand Braudel* megköszönte a szíves vendéglátást és a baráti légkörben lefolyt beszélgetésre nyújtott alkalmat. Nagyra értékeli — mint mondotta — a magyar történészeknek azt az erőfeszítését, hogy a magyar és a kelet-európai történelmet a világtörténet folyamatába beleágyazzák s örül, hogy a konferencia megbeszélései ezt a törekvést előmozdították. A francia résztvevők számára sokat jelentett, hogy megkezdhették a megismerkedést egy számukra kevéssé ismert történeti folyamat problematikájával, s ez az ismerkedés a jövőben nemcsak hasonló konferenciákon, hanem — mint reméli — részben kölcsönös személyi kapcsolatokon, egymás folyóirataiban megjelenő publikációkon keresztül, valamint a nagy nemzetközi történészfórumokon is tovább fog folytatódni. *Pach Zsigmond Pál* zárószavában kiemelte a mindkét részről befektetett komoly előkészítő munkát, a referátumok és korreferátumok magas színvonalát, új kutatási eredményeit, problémafelvetéseit és interpretációit. A vita sok irányú, nyílt, baráti hangulatú, de kissé elaprózott volt, s ez utóbbi körülmény tanulságul kell, hogy szolgáljon a jövőre, elsősorban abban a tekintetben, hogy rendszeresebbé kell tenni a kölcsönös tájékoztatást. Amit már eddig is tanulhattunk francia vendégeinktől, az főként a helytörténetnek a nagy történeti folyamatok megértésében való gazdag kihasználása, valamint a kvantifikáció fejlett módszereinek alkalmazása volt. Ezen a téren nem mechanikus átvétellel, hanem a mi metodusunkhoz való adaptálással akarunk tanulni. Magyar részről az összehasonlításra esett a nagyobb hangsúly, arra a kérdésre keresve a feleletet, hogy mik a történelmi gyökerei a kelet-európai elmaradásnak. Ennek az elmaradásnak nem a kelet-európai fejlődés eredeti sajátosságaiban keresendő az oka, hiszen a XV. században, egy sűrített fejlődés sodrában felzárkózásban voltunk a Nyugathoz, még csak nem is döntően a gyarmati impulzus kimaradásában, hanem abban a belső európai fejlődésben, amely kialakította kontinensünk nagy munkamegosztását úgy, hogy Kelet-Európa országai tömegfogyasztási élelmiszerek szállítói és tömegfogyasztási iparcikkek felvevői lettek. Így jött létre az a hátrányos helyzet, mely Kelet-Európát a kapitalizmusban is végigkísérte és amelynek felszámolása a szocialista rendszerre vár. Ezt a fejlődési vonalat akartuk bemutatni francia vendégeinknek.

Makkai László—Zimányi Vera—Katus László

A Kartográfiai Vállalat Történelmi Atlaszáról

1959-ben, hosszú szünet után, új történelmi atlaszt jelentetett meg a magyar térképkiadás, az első magyar marxista történetfölfogást tükröző atlaszt, amely nagy hiányt pótol, nemcsak e jellemzője, de általában megjelenése által. Az atlasznak, mely marxista szemléletével sok újat hozott a magyar történelmi atlaszkészítésben (elég, ha a forradalmak, szabadságharcok, fölkelések föltüntetéséről, s különösen a Rákóczi-szabadságharc térképéről emlékezünk meg) éppen szemléletében rejlő úttörő jellege által sok nehézséggel kellett megküzdenie, és érthető volt, hogy egyes térképlapoknál kisebb-nagyobb hibák fordultak elő. Az atlasz később újabb és újabb kiadásokat ért meg, s ha a hibák kijavítására történtek is kísérletek, ez kevésnek bizonyult. Reméljük, hogy a Kartográfiai Vállalat saját, külföldön is jó hírnevének megvédése érdekében az újabb kiadásból már minden hibát el fog tüntetni, annál is inkább, hogy az atlasz iskolai atlasz is lévén, kívánatos, hogy minden kérdésben helyesen tájékoztassa ifjúságunkat.

Az említett hibák a következők: A 6. c) a magyarok vándorlásának térképén nem jelezték a Levédiából az őshazába visszatérőket, akiknek visszafordulását a modern őstörténettudomány már általában elfogadta.

11. a) téves a francia—német határ legnyugatibb szakasza, ugyanis Franciaország ebben az időben egy keskeny sávval elvágta a Német-Római Birodalmat a Csatornától és határos volt az angol kézen levő Calais-vel.

Ugyanezen a térképen, hibásan, a Német Lovagrendhez tartozónak tüntetik föl Nyugat-Poroszországot, mely terület pedig az 1466-os II. Thorni béke óta, tehát a címben jelezett XV. század második felének legnagyobb részében Lengyelországhoz tartozott, sőt lengyel hűbérré vált a Kelet-porosz hercegség is. Szintén hibásan mutatja a térkép Litvániát Lengyelországtól teljesen különállónak, hiszen a lengyel—litván perszonálunió II. Jagelló Ulászló alatt már 1401 óta fönnállott. Nincsenek bejelölve az 1412 óta Lengyelországhoz számító szepesi városok, továbbá tévesen mutatja a térkép Moldvát egyértelműen töröknek, mert az ebben az időben még önálló fejedelemség váltakozva került magyar, lengyel és török befolyás alá, végleg csak 1526-ban lett török.

11. b) Nincs bejelölve Moldva és Havasalföld határa.

13. Beszterce szász szék. Mint a többi szász széket, ezt is zölddel kellett volna jelölni, mert színezése által magyar vármegyének lehetne vélni. Helyes viszont a bábolnai csata eddig (V. kiadás) rossz évszámának a helyesre (1437) történt kijavítása (VI. kiadás). A melléktérképen az előbbiekben már ismertetett két tévedés megismétlése következik be, nem jelölik a lengyel—litván uniót, és kimaradnak a szepesi városok.

15. c) A vallástörténeti térképen hibásnak tartjuk a litvánlakta terület evangélikusnak, valamint Dalmácia görög-keletinek színezését. Vitatható még a magyar Felvidéken az evangélikus-református valláshatár.

16. b) Megint megismétlődik az ismert hiba, a szepesi városok kihagyása. A Jászság területére kiírt, a török hódítás évét jelző 1606-os évszám élesen ellentmond a 16.a) térkép, a török hódítás határát 1568-ban, helyesen mutató vonalának, mely ennél a területnél jóval északabbra fekszik, így mint említettük az „1606" kiírás értelmét veszti.

17. a) és b) Ismét nem tüntetik föl a szepesi városokat.

18. b) Kifogásolható Erdély nyugati határa, ugyanis Nagyvárad, és ezzel környéke csak 1660 után került török kézre, ami azt jelenti, hogy ez a hiba akkor is hiba, ha a címet (Európa a vesztfáliai béke [1648] után) tágan értelmezzük, mert jelölni kellett volna legalábbis az 1648-as s az azt követő idők határállapotát, leghelyesebb lett volna pedig ebben az esetben a térképen szereplő határt csak mellékesként, és valamilyen módon az 1660-as dátummal jelölni, főhatárként pedig a Váradtól nyugatra fekvő vonalat meghúzni, ezen kívül pedig hasonló meggondolásból Erdélyhez tartozónak kellett volna föl-

tüntetni az 1645-ös linzi béke szerint II. Rákóczi György birtokában maradó Szatmár és Szabolcs vármegyék területét. Hibás a török—velencei határ, mert Dalmácia, vagyis Velence csak a XVIII. században (1733) érte el a térképen föltüntetett vonalat, a jelzett időben Velence dalmát birtokai csak a jóval keskenyebb parti sávra vonatkoztak. (Ezt

és az erről közölt térképet megtaláljuk Pisani: La Dalmatie c. művében.)

19. a) Igen érdekes a Rákóczi-szabadságharc térképén a Temesköz helyzete, melyet még az 1964-es ötödik kiadásban is „mindvégig császári kézen maradt terület"-nek színeztek, holott e terület abban az időben (1703—11) török birtok volt. A hatodik kiadásban már ki is javították ezt, úgy azonban, hogy az egy hibából három (bár kisebb) hibát csináltak, s ez a három hiba a következő: a) a térképpel ellentétben török maradt a Béga eredetének vidéke is egészen Hunyad megye nyugati határáig, b) nem érthető Erdély és a Duna közötti szakaszon az országhatárjelzés. c) Török maradt a Szerémség déli része is egészen a Boszut vizéig.

19. c) A szepesi városok ismét hiányoznak, ami pedig e térképen épp azért bírna jelentőséggel, mert visszacsatolásuk épp a jelzett században, 1772-ben következett be. Jelentősebb hiba azonban az 1762-es rendeletek alapján 1764-ben fölállított székely, és az 1766-ban fölállított román, összefoglalva erdélyi katonai határőrvidék föl nem tüntetése. Ezt az sem mentheti, hogy a címet (Magyarország a XVIII. sz. közepén) egészen szorosan értelmezték. Ugyanis föltüntetnek a térképen 1735-ös eseményt is, ami 15 évvel előzi meg a század közepét, jelölniök kellett volna tehát a század közepét 12—16 évvel követő említett változásokat is.Ez előbbi érvelésünk jogosságát még inkább alátámasztja, hogy a csak 1775-ben Habsburg-kézre került Bukovinát már ebben, az 1775 utáni állapotban mutatják, a század közepétájt fönnállott valóságos határt föl sem tüntetve.

Hibásan rajzolták az országhatárt a Likai és az Otocsáci ezred keleti határánál, itt úi. egy vékony sáv ebben az időben még török volt, s csak az 1791-es békekötés alkalmával jött létre a későbbi, a térképen jelzett határ. Ezenkívül a Likai ezred határa dél felé is elhibázott, mert ekkor még nem vette el tőlünk Velence azt a néhány falut, melynek birtokában az ország délebbre szinte a térkép széléig nyúlt. Hiányoljuk a török—velencei határt.

20. a) Az derül ki a térkép Lengyelország fölosztását ábrázoló részéből, hogy Szilézia 1742-ben Lengyelországtól került Poroszországhoz. Fölösleges bizonygatnunk e tévedést. Lehetne magyarázni ezt azzal, hogy a jelmagyarázat szerint a zöld csíkozás csak porosz terjeszkedést jelent, és nem bizonyítja, hogy ez kizárólag Lengyelország rovására történt, két érv szól ez ellen: az egyik, hogy Lengyelországnak a hódítók csíkozása mellett eredeti alapszíne van, és ez az alapszín a térkép szerint Sziléziára is átterjed, a másik pedig, hogy a Német-Római Birodalom határát Szilézián kívül húzzák meg, holott e tartomány e határokon már négy évszázada belül feküdt. A szepesi városokat hibásan veszik Ausztria foglalásai közé, mert e terület a jelzett időben Magyarországhoz került vissza. Vitatható egyébként a jelmagyarázatban az „Ausztria terjeszkedése" megjelölésnél az „Ausztria" névhasználat jogossága. Nem világos, hogy miért nem keretezik be sötét kék csíkkal a szintén Habsburg birtokot képező Osztrák Németalföldet, a többi Habsburg területhez hasonlóan. Nem tudjuk, miért jelöl a „Szilézia" névkiírás egy Szilézián kívüleső területet. Lengyelország felosztásánál miért csak az első felosztás dátumát közli a térkép? Ugyanez a Törökország rovására történt orosz terjeszkedésre is vonatkozik, ahol a Krími Kánság 1783-as meghódítását, a Dnyeszterig terjedő összes terület meghódítása dátumának kell hinnünk, holott a Dnyeper és a Bug közötti rész már 1774-ben, Jedisan pedig csak 1792-ben lett orosz.

21. a) Az 1809-ben Ausztriától Oroszországhoz került Tarnopolt nem a helyes, új határral mutatják, hanem a térképről valami olyasmi derül ki, mintha az osztrák Galícia eredetileg keletebbre terjedt volna 1809 előtti határainál, és ez a rész került volna Oroszországhoz. Hibás Svájc nyugati, francia határa, Franciaország a valóságban bekebelezte Genfet és a Neufchâtel fölötti részt. Erfurt 1807-ben szintén Franciaországhoz került. Erről éppúgy megfeledkeztek, mint a független Danzigról és arról, hogy Olivenza 1801-ben Portugáliától Spanyaolrszághoz került.

21. b) E térkép hibái közül kettő a V. kiadásban még nem volt benn, s csak a VI.-ban jelent meg. Már az első kiadásban is meglevő hiba Svédország és Norvégia külön államként szerepeltetése, mert ellentmond az 1814. jan. 14-i kieli dán—svéd béke szövegének, mely szerint előbbi, utóbbi javára Norvégiáról végleg lemond. Ezt *a birtokbavételt* a két ország (Svédország és Norvégia) később egyenlőségen alapuló *unióvá* változtatta át, ami 1905-ig, tehát a jelölt időszakban mindenképpen fennállott. Kis tévedés, de nagy jelentőséggel bír az a „től" végződés, mely a helyes „ig" helyett szerepel abban a Krakkóra vonatkozó mondatban, hogy (közt. 1847-től)". A jelmagyarázat első pontjának ellentmond a belga—holland és a görög—török határ föltüntetése, a másodiknak

pedig a Német Szövetség határának a leírt 1815-ös helyett az 1839-es állapotnak megfelelő meghúzása, Limburg 1839-ben is, mint Hollandia része került be a Német Szövetségbe, porosznak színezése tehát helytelen. Olivenzát a 21. a) térképhez hasonlóan itt is hibásan mutatják. Az a két hiba pedig, mely a régebbi kiadásokban (a VI. előtt), mint említettük, még nem volt meg, a következő: 1, rossz a kongresszusi Lengyelország keleti határa, amennyiben Bialisztok közvetlenül Oroszországhoz tartozott, mégpedig már 1807 óta, mint ez a 21. a) térképről is kiderül. 2. Hibásak továbbá az 1812 óta autonóm Szerbia keleti határai. Ilyen határai Szerbiának soha nem voltak. A régi kiadásokban e hibák azért nem voltak meg, mert a szóban forgó határokat egyáltalán nem jelölték, amit azért nem ítélhetünk el, mert e határok meg- ill. meg nem húzása történelmi felfogás kérdése, lévén az elhatárolt részek csak autonóm területek.

25. Olasz-Szomáliföldnek a Gluba folyótól nyugatra eső részei csak 1925-ben kerültek Olaszországhoz, így ezt a területet a brit színnel, zölddel kellett volna jelölni. Állításunk igazolására elég, ha az atlasz 24. a) térképének helyes rajzára pillantunk. Az angol—török érdekszféra-határt az Arab Félszigeten nem nagyjából a mai Szaud-Arábia keleti határának tekinthető vonal jelentette, hanem az az egyenes, ami Quatar és Aden között szelte át a félszigetet, mint ezt egy 1905-ös angol—török egyezmény megállapította.

27. a) Itt két elrajzolást találunk, az egyik Németország rosszul megrajzolt beugrója Ausztriába Glatznál, a másik a bolgár—török határ északkeleti szakasza, mely a jelenlegi (1968-as) határral megyezett, tehát a mondott részen a jelölt vonalnál délebbre húzódik.

27. b) Megmarad az előbb említett két tévedés, de gyarapszik egy harmadikkal; a lengyel—román határnak az a szakasza, mely a Dnyesztert köti össze a Pruttal, a térképen húzottnál nyugatabbra fekszik, és megyegyezik a volt osztrák Bukovina—Galícia határvonal hasonló szakaszával.

28. a) Hibás a szovjet—török határ, mert az I. világháború előtti állapotot mutatja. A térképen a szóban forgó időben Karsz vidéke már török és a határ a maival (1968) egyezik meg.

28. d) A Krím 1940-ben az Orosz SzSzK-hoz tartozott, s csak 1954-ben csatolták Ukrajnához. Rossz tehát a félsziget színezése.

29. a) Hiba Suvalki területének becsíkozása, mert ez a csíkozás nemcsak Lengyelország többi, vele egyidejűleg német kézre került területének csíkozatlanul hagyásával, hanem mindenekelőtt a csíkozást magyarázó mondattal áll ellentmondásban. Kár, hogy a szerkesztők nem javították ki a szovjet—román határ rosszul megrajzolt szakaszát, ui. 1940-ben Besszarábiával együtt Észak-Bukovina is a Szovjetunióhoz került, s az itteni határvonal a maival megyegyezik. Ez egyébként kiderül Halmosy Dénes Nemzetközi szerződések c. könyvén kívül a szomszéd, 29. b) térképről is, ahol már az akkori állapotnak megfelelően helyes a szovjet határ.

Romániának azonban nemcsak a fent említett határa hibás, hanem ellentmondásba került két tőle elcsatolt terület, Dél-Dobrudzsa és Észak-Erdély különböző jelzéssel való ábrázolása. Nem tudjuk, miért volt szükség az első kiadás helyes ábrázolásának helytelenné változtatása. Ugyanis Észak-Erdély becsíkozása nemcsak a jelmagyarázat a csíkozásra vonatkozó időbeli, hanem értelmi jelentésének is ellentmond, ui. Észak-Erdély tengelyhatalomtól tengelyhatalomhoz került. Tovább fokozza az ellentmondásokat, hogy az Észak-Erdéllyel jogilag teljesen azonos változáson keresztülment Dél-Dobrudzsát eredeti, csíkozatlan állapotában hagyták meg.

A jelmagyarázat értelmében nem szabadott volna a Bácskát magyar hódításként becsíkozni, mivel a hódítás, mint ezt a térképen is szereplő, az ellentmondást bizonyító 1941-es évszám is mutatja, *1939 után* történt, de ha már föltüntették e terület Magyarországhoz kerültét, föl kellett volna tüntetni Jugoszlávia egyes részeinek ezzel egyidejű, más országokhoz (Német-, Olaszország, Bulgária) csatolásán kívül, mindenekelőtt a Muravidék Magyarországhoz kerültét is. Hiba továbbá annak a sötétbarna vonalnak az elhagyása, nemcsak Jugoszlávia, hanem Görögország valamnt Lengyelország német kézre került részei körül, mely a jelmagyarázat szerint a tengelyhatalmak által 1941. VI.-ig elfoglalt területek határát van hivatva jelölni. Megtévesztő Cattarónak Zárával megegyező jelzése. Nem derül ki a térképről, mit akar jelenteni az a kis határvonal, melyet Albánia és Görögország között húztak meg jugoszláv területen.

29. b) Nem világos, milyen meggondolás késztette a szerkesztőket a Magyarországhoz csatolt részek becsíkozására. Ezen túl pedig ismét megjelenik a 19. térképen É. Erdély és D.-Dobrudzsa viszonyában tárgyalt ellentmondás, amennyiben indokolatlan, hogy a Magyarországhoz csatolt részek más jelölést kapjanak mint a Bulgáriához, Németországhoz csatoltak. Rossz a Maricától nyugatra Bulgáriáig terjedő terület török-

nek színezése, ez a vidék ui. német katonai megszállás alá került, így mint Görögország más hasonló részét, csíkozni kellett volna. Az alexandrettei szandzsákot viszont elfelejtették Törökországhoz tartozónak mutatni, pedig az már 1939-ben, a térkép 1941-es kezdő éve előtt odakerült.

30. a) Tisztázatlan a szovjet és a szövetséges hadseregek Plseňtől Linzig húzódó találkozási vonala, mert e szakasztól keletre is terülnek el a térkép szerint V. 8. előtt fölszabadított területek, ezek azonban semmiképp sem lehettek a szovjet hadsereg által fölszabadítottak, hiszen e terület s a szovjet csapatok által elért vonal között vannak még a fegyverletételkor is német kézen levő részek.

32. Tudomásunk szerint ma Franciaország eléri a Rajnát, tehát a térképen is így kellett volna rajzolni, a Karsz vidék pedig már az I. világháború óta török, így helytelen annak a Szovjetunióhoz jelölése.

Bereznay András

VÁLASZ A TÖRTÉNELMI ATLASZ ÜGYÉBEN

A Kartográfiai Vállalat a Középiskolai Történelmi Atlaszt a Művelődésügyi Minisztérium megbízásából és jóváhagyásával 1959-ben készítette el. Azóta a szükségletnek megfelelően az atlaszból több változatlan utánnyomás jelent meg, majd 1965-ben az időközben elkészült történelmi iskolai falitérképekkel való tartalmi összhang biztosítása érdekében az atlaszban kisebb változtatásokat, javításokat hajtottunk végre. Ezek a változtatások az atlaszt lényegileg nem érintették.

1958 óta a Kartográfiai Vállalat az atlasz használói részéről több értékes észrevételt kapott. Ezeket a vállalat nyilvántartása gondosan összegyűjtötte, és összegyűjti.

Az elmúlt esztendőkben a történelemoktatásban jelentős változások következtek be. Megjelentek a reform-tankönyvek, amelyek a térképkészítésben is változtatásokat igényelnek. Ennek ismeretében a Kartográfiai Vállalat szükségtelennek tartja a meglevő atlasz javítgatását és egy új, korszerű történelmi atlasz kiadását tervezi. Első lépésként az általános iskolák számára már készül az új, modern történelmi atlasz, amely az 1970—71-es tanévre megjelenik.

Remélhetőleg az Általános Iskolai Történelmi Atlaszt egy új Középiskolai Történelmi Atlasz is követi, amelyben minden korábbi észrevételt hasznosítunk.

Addig is kérjük a Történelmi Atlasz használóit, hogy megjegyzéseikkel továbbra is segítsék a történelemoktatás és a térképkészítés hatékonyabbá tételét.

Kartográfiai Vállalat

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

A csehszlovák történettudomány eredményei a Historica tükrében

A Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadásában és neves tudósai szerkesztésében 1959-től jelennek meg a Historica című periodika ízléses kiállítású, gazdag tartalmú kötetei. Fügedi Eriknek az első két kötetről adott részletes ismertetése[1] alapján már indulásakor fel kellett figyelni e vállalkozás jelentőségére; örömmel üdvözölve annak lehetőségét, hogy a főbb világnyelvek valamelyikén itt közzétett tanulmányok alapján azok is sokoldalú, beható tájékozódást szerezhessenek a csehszlovák történettudomány újabb és újabb eredményeiről, akiket a cseh vagy szlovák nyelv ismeretének hiánya akadályozna ebben. Az a körülmény, hogy 1962-től már évente két kötete jelenik meg a Historicának, magában véve is utal arra az örvendetes tényre, hogy a szerkesztőség nincs szűkében olyan tanulmányoknak, eredményeknek, amelyeket a külföld történettudományos érdeklődésére is érdemesnek ítélhet. Ma már 15 Historica-kötet sorakozik polcunkon, bennük 95 tanulmány (42 német, 24 angol, 22 francia, 4 spanyol, 2 olasz, 1 orosz nyelven). Nemzetközileg figyelemre méltó hatalmas új ismeretanyag ez, amelyet ha ezúttal részleteiben kevéssé is vizsgálhatunk, a tematikailag csoportosított tanulmányok egyszerű áttekintése sem lesz haszontalan. Kialakulhat belőle bizonyos összkép arról, hogy a csehszlovák történettudomány utóbbi években elért eredményei főleg mely területeken jelentenek az egyetemes történettudományos előrehaladáshoz figyelemre méltó hozzájárulást. Nem alaptalanul tűnnek előttünk a Historica-kötetek az egyre fejlődő, gazdagodó csehszlovák történettudomány tükrének, ha meg is kell jegyeznünk, hogy Kelet-Európa-történeti vonatkozásban a csehszlovák történettudomány valójában többet produkált, mint amit e kötetek érzékeltetnek.

A Historica-kötetek azzal az igénnyel indultak, hogy a történettudomány mellett a régészet, művészettörténet, néprajz területére is kiterjeszkednek, ilyen tárgyú tanulmányokat, beszámolókat, historiográfiai áttekintéseket, bibliográfiai összeállításokat, könyvismertetéseket is közölnek, mint ahogy a csehszlovákiai tudományos élet kezdetben közzétett, de 1960 óta elhagyott krónikája is figyelembe kívánta venni az említett rokontudományok eseményeit.

Ami a néprajzot illeti, *J. Horák*nak a szlovák népballadákról írt tanulmánya,[2] J. Polivka néprajztudósról megjelentetett nekrológja,[3] P. J. Šafařik illetve Jacob Grimm halálának 100. évfordulója alkalmából közölt, és a tudományos népismeret terén szerzett érdemeiket méltató megemlékezésein,[4] valamint a folytatás nélkül maradt csehszlovák folklorisztikai annotált bibliográfián[5] kívül más, a néprajztudomány köréből vett közlés a Historica eddig megjelent köteteiben nem található.

A művészettörténetet *J. Květ* tanulmányán[6] kívül, amely a román és gótikus stílusú cseh könyvfestészetet mutatja be, *Z. Wirth* szép fejtegetése a cseh reneszánszról,[7] valamint a műemlékvédelem tudományos alapjairól értekező, igen figyelemreméltó írása,[8] továbbá *J. Bukovsky*nak a csehországi barokk építészet behatóbb ismeretéhez hozzásegítő, a „loretói kápolna"-típussal foglalkozó tanulmánya[9] képviseli. Valamennyiükhöz kitűnő és bőséges fényképanyag járul. Ezentúl a szépművészetek elméletére

[1] Századok, 1961. évf. 414—415. l. és 1963. évf. 207—209. l.
[2] Feudal Survivals in Slovak Popular Balladry. II. köt. 145—159. l.
[3] II. köt. 363—367. l.
[4] IV. köt. 289—302. l., ill. VII. köt. 221—231. l.
[5] III. köt. 358—375. l.
[6] Cseszkaja knizsnaja zsivopisz — romanszkaja i goticseszkaja—do 60-h godov XIV. veka. II. köt. 305—319. l.
[7] Die böhmische Renaissance. III. köt. 87—107. l.
[8] Les bases scientifiques de la protection des monuments historiques en Tchécoslovaquie. I. köt. 279—293. l.
[9] Le type de construction de la chapelle de Loreto dans l'architecture du baroque de Bohême. XV. köt. 65—122. l.

és történetére vonatkozó csehszlovák művek annotált bibliográfiájának folyamatos közlése[10] képezi a Historicának a művészettörténettel fennálló nexusát.

A régészet köréből számos nagy tanulmány található a Historica köteteiben. *B. Soudský* a kelet-csehországi Bylanyban feltárt neolit településsel (i. e. IV—III. évezred),[11] *L. Jansová* a csehországi kelta oppidumok egyikével, a Prágától délre, Hrazanyban kiásott, már városi jellegű, erődített településsel (i. e. I. század) foglalkozik.[12] A középpontban azonban a Nagy-Morva Birodalomra (IX. század) vonatkozó legújabb régészeti felfedezések állanak, amelyekről *J. Poulík* számolt be.[13] A régészeti ásatások eredményeinek nagyfokú figyelembevételével tárgyalja *V. Vavrinek* igen érdekes tanulmánya Nagy-Morvaország krisztianizálásának és egyházszervezésének történetét, bemutatva a frank birodalmi expanzióval összefüggő missziós tevékenység visszaszorítására irányuló fejedelmi törekvést; a Cyrill és Method-féle bizánci missziót, mely a szláv liturgiájú önálló morva egyházszervezet kialakításához vezet; a latin klérus ellenakcióit, a pápák változó állásfoglalásait.[14] *B. Chropovský* a Szlovák Tudományos Akadémia Archeológiai Intézete által Nyitrán, a Nagy-Morva Birodalom e fontos központjában végeztetett szisztematikus feltáró munka eredményeit ismerteti.[15] A IX. század utolsó évtizedében létrejött prágai erődített přemyslida fejedelmi székhely feltárásának — az ezeréves fennállása alatt 19 építési fázison keresztülment prágai vár legősibb kezdeményeinek — történetével *I. Borkovský* tanulmánya foglalkozik.[16] Valamennyi régészeti tárgyú tanulmányhoz gazdag fényképes dokumentáció csatlakozik, bemutatva az ásatások egyes fázisait, és a legjelentősebb leletanyagot.

A Historica elsősorban és döntően a szorosabb értelemben vett történettudomány eredményeinek idegennyelvű publikációs fóruma. *P. Oliva* a heloták problémájáról írt, historiográfiailag kitűnően megalapozott nagy tanulmánya[17] mintegy jelzi csupán, hogy a csehszlovák történettudomány kiváló felkészültségű szakemberekkel rendelkezik az egyetemes történet ókori fejezetei gazdagítására is, mert a többi történelmi tanulmány kifejezetten arról a központi érdeklődésről tanúskodik, amely Csehszlovákia földjének, népeinek történetére irányul, a legrégibb időktől napjainkig, s azokra az egyetemes-történeti folyamatokra, amelyeknek belső fejlődésük illetve külső kapcsolataik révén maguk is részesei voltak.

A legtávolabbi kezdetekre *J. Dobiáš* négy nagy forráselemző, a gyér adatok egybevetésével és körültekintő értelmezésével sok mindent kikövetkeztető tanulmánya világít rá. Ezek tisztázzák, hogy az időszámításunk kezdete utáni első századokban a cseh területeken a markomannok, a szlovák területeken a kvádok éltek.[18] A Pannoniát birtokló római birodalom — Marcomannia elnevezésű provinciaként — eredetileg e területek bekebelezését tervezte, Marcus Aurélius halála után azonban feladták ezt a tervet, s inkább a dunai limes erősítésére törekedtek.[19] A szerző részletesen elemzi a rómaiaknak a markomannok és kvádok irányában folytatott politikáját, különösen kiemelve Caracalla szerepét, aki a markomannokkal szemben keleti szomszédjukat, a vandálokat játszotta ki, a kvád uralkodót pedig kivégeztette.[20] A további évszázadok fejleményeire a krónikák alapján következtetve, megállapítja, hogy a VIII. század vége óta, amikor Nagy Károly avarok elleni hadjáratában seregeinek északi szárnya „Bohemia" területén vonult át, annak természetes határai egyben már bizonyos politikai egység határait is jelentették.[21]

Ez időszak egyetemes történetében Nagy Károly frank birodalma játszik kiemelkedő szerepet; *R. Nový* tanulmánya a VIII. század végi karoling pénzreformmal foglalkozik, s azt a frank birodalom észak-itáliai kiterjedésével kapcsolatos gazdasági és politikai szükségletekből vezeti le.[22]

[10] II. köt. 348—362. l., III. köt. 339—357. l., VII. köt. 201—219. l., IX. köt. 273—290. l., XII. köt. 223—267. l.
[11] Station néolithique de Bylany. II. köt. 5—36. l.
[12] Oppidum celtique de Hrazany sur la Vltava moyenne. IV. köt. 5—21. l.
[13] The Latest Archeological Discoveries from the Great Moravian Empire. I. köt. 7—70. l.
[14] Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens. VII. köt. 5—56. l.
[15] The Situation of Nitra in the Light of Archeological Finds. VIII. köt. 5—33. l.
[16] Der altböhmische Přemysliden-Fürstensitz Praha. Seine Anfänge und seine Entwicklung. III. köt. 57—72. l.
[17] On the Problem of the Helots. III. köt. 5—34. l.
[18] Wo lagen die Wohnsitze der Markomannen? II. köt. 37—75. l.
[19] Das tschechoslowakische Gebiet zur Zeit des römischen Kaisertums. IV. köt. 23—38. l.
[20] Zwei missverstandene Quellen zur Geschichte der Donausweben. III. köt. 35—55. l.
[21] Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze? VI. köt. 5—44. l.
[22] Die Münz- und Währungsreform Karls des Grossen. XIV. köt. 5—32. l.

A Nagy-Morva Birodalom IX. sz.-i történetét, amikor először foglalódtak politikai egységbe a mai cseh és szlovák területek, a már említett régészeti tanulmányok mutatják be. Felbomlása után új fejlődési szakasz nyílik a X. századi cseh, lengyel és magyar államalakulással, amelynek előmozdító tényezőit *Fr. Graus* tanulmánya vizsgálja, és veti egybe.[23]

Rendkívül jelentősek Graus azon tanulmányai is, amelyek a középkori társadalom fejlődése során kialakult hűbéri viszonyokat elemezve, cáfolják a német jogtörténészeknek a hűbériséget egy állítólagos, „ősgermán hűség"-re visszavezető ún. kontinuitási elméletét.[24] További fontos tanulmánya azt vizsgálja, mennyiben alakult ki nemzeti öntudat a középkori Csehországban. Véleménye szerint a cseh nemesség és klérus soraiban — főleg a németekkel való ellentétek hatásaként — korán megindult ez a folyamat; a parasztі lakosság nemzeti öntudatosodásáról azonban a huszitizmus időszakát megelőzően aligha beszélhetünk.[25]

Graus szélesívű munkásságának további tanújele a Historicában a Csehország XIV—XV. századi kereskedelmi kapcsolatairól megjelentetett tanulmánya[26], a kereskedelmi útvonalak mellékelt rajzával. Hasonló tárgyú *J.Janáček* tanulmánya is.[27] Két értékes munkával jelentkezik *I. Hlaváček:* az egyik hivataltörténeti tanulmány, amely IV. Vencel király kancelláriájának működését mutatja be, az okleveles anyag alapján;[28] a másik külföldi középkori könyvtári jegyzékek nyomán azokról a cseh eredetű művekről tájékoztat, amelyek különböző módokon, — pl. az egyetemi tanulmányaik végeztével Prágából hazatérő külföldi diákok útján, — külföldre kerültek. Mint rámutat, céltudatos gyűjtéssel inkább csak a viszonylag közeli nürnbergi bencés, erfurti karthauzi, altzelli ciszterci ta stb. kolostorok könyvtára foglalkozott: ezek a huszitizmussal szemben apologetikus indítékokból érdeklődtek intenzíven a bohemikák iránt.[29] *P. Ratkoš* cikke az „Ars notarialis" címen ismert, Nagy Lajos korabeli magyar formulás könyvről, a XIV. századi magyar kultúrtörténethez jelent hozzájárulást.[30]

Jan Hus és kora *J. Macek* tanulmányából tárul az olvasó elé: Hus gondolkozásában a korszak társadalmi fejlődésének kifejeződését látja, s bemutatja, hogyan hat ki a huszita ideológia maga is erre a fejlődésre.[31] A Hushoz hasonlóan máglyahalált szenvedett nagyhatású filozófus, Prágai Jeromos életútját és tanítását *Fr. Šmahel* igyekszik a rendkívül hézagos adatok alapján rekonstruálni;[32] ugyanő egy másik tanulmányában tanításaiknak a prágai egyetemi ifjúságra tett hatását, az egyetemi cseh—német ellentétek okait és következményeit, az 1408—1412 évi diákmozgalmakat vizsgálja.[33]

J. Macek érdeméből a huszita problematika a Historica köteteiben is széles egyetemes-történeti összefüggések láncszemeként jelentkezik, mint az olasz reneszánsszal, illetve a német paraszthábo rúval együtt a feudalizmus első válságát kifejező jelenség. Az olasz reneszánszról írt tanulmánya[34] 1300 és 1530 közt állapítja meg annak határait; foglalkozik gazdasági és társadalmi bázisával s azon kifejlődött ideológiájával. Cola di Rienzo 1347. évi római felkelése társadalmi gyökereinek megvilágítására külön tanulmányt szentel,[35] majd egy továbbit Petrarca és Cola di Rienzo barátságának,[36] amelyben eszméik megegyezése tükröződött, s amelynek oly maradandó hatása volt Petrarca költészetére. Ismét külön tanulmányban foglalkozik a híres firenzei gondolkodó, Machiavelli ifjúságának eddig kevéssé ismert időszakával (1469-es születésétől 1498-ig, mikor a firenzei nagytanács másodkancellárrá választotta).[37] A nemcsak egyháztörténetileg, hanem egyetemestörténetileg is rendkívül jelentős zsinati mozgalommal összefüggésben egy további tanulmánya XI. Lajos és Podjebrád György kapcsolatait világítja meg, bemutatva azokat a kísérleteket, amelyek egy pápaságellenes cseh—francia együttműködés létrehozására

[23] Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa. X. köt. 5—65. l.
[24] Über die sogenannte germanische Treue. I. köt. 71—121. l.; Herrschaft und Treue (Betrachtungen zur Lehre von der germanischen Kontinuität). XII. köt. 5—44. l.
[25] Die Bildung eines Nationalbewusstseins im mittelalterlichen Böhmen (Die vorhussitische Zeit). XIII. köt 5—49. l.
[26] Die Handelsbeziehungen Böhmens zu Deutschland und Österreich im 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts. II. köt. 77—110. l.
[27] Der böhmische Aussenhandel in der Hälfte des 15. Jahrhunderts. IV. köt. 39—58. l.
[28] Die Geschichte der Kanzlei König Wenzels IV. und ihre Beamten in den Jahren 1376—1419. V. köt. 5—69. l
[29] Bohemikale Literatur in den mittelalterlichen Bibliotheken des Auslandes. XIII. köt. 113—155. l.
[30] Ein kommentiertes ungarischen Formelbuch aus der Mitte des XIV. Jahrhunderts. I. köt. 123—134. l.
[31] Jean Hus et son époque. XIII. köt. 51—80. l.
[32] Leben und Werk des Magisters Hieronymus von Prag. XIII. köt. 81—111. l.
[33] Le mouvement des étudiants à Prague dans les années 1408—1412. XIV. köt. 33—75.l.
[34] La renaissance italienne. IX. köt. 5—51. l.
[35] Racines sociales de l'insurrection de Cola di Rienzo. VI. köt. 45—107. l.
[36] Pétrarque et Cola di Rienzo. XI. köt 5-51. l.
[37] La jeunesse de Machiavel. XII. köt. 45—70. l.

irányultak a XV. század 60-as éveiben.[37a] Ugyancsak az őt jellemző hatalmas felkészültséggel, és kitűnő ideológiatörténeti érzékkel foglalkozott három tanulmányban is a tiroli parasztháborúval, bemutatva kezdeteit,[38] elemezve forradalmi programját, mely nagyszerű vezérének, Michael Gaismairnak nevéhez fűződik,[39] s feltárva az általa haláláig folytatott Habsburg-ellenes harcnak a velencei köztársasággal fennállott kapcsolatait.[40]

Mint *J. Polišenský* arról beszámolt, eredményes felmérő munka folyt a csehszlovák levéltárakban, új- és legújabbkori egyetemestörténeti források feltárása érdekében.[41] Már ez a rövid tájékoztatás megérdemelt figyelmet keltett; méginkább örömmel üdvözölhető, hogy a Historica úgylátszik sort kerít egy-egy fontos vonatkozásban a részletesebb ismertetésre is, mint az legújabban az olasz történelemre és kultúrára vonatkozó csehszlovákiai források áttekintésével történt.[42]

A felfedezések korára vonatkozó érdekes forrás — amelyet *J. Polišenský* és *P. Ratkoš* tettek közzé, — egy Pozsonyban talált XVI. századi németnyelvű kézirattöredék: egy részlete ugyanis Vasco da Gama 1502. évi második indiai útját írja le.[43] A dél-csehországi Třeboň levéltárában találhatók a Rožmberk-család részére a XVI. sz. folyamán Lyonból hetenként küldött, németnyelvű, kézírásos politikai és gazdasági tudósítások, bennük érdekes hírekkel, ismeretekkel a korabeli Amerikáról. *Zd. Šimeček* fotokópiákkal illusztrált tanulmánya ezzel foglalkozik.[44]

A Habsburgok megjelenése a cseh történelemben a belső fejlődésre és a külső kapcsolatokra egyaránt igen jelentékenyen kihatott. *J. Janáček* tanulmánya arról, hogy Habsburg Ferdinánd hitelezője, az augsburgi Fugger bankház, mint tartja zálogban a XVI. század első felében a cseh királyi kamara fő jövedelmi forrását képező jáchymovi (Joachimstal) ezüstbányák és pénzverde jövedelmeit,[45] éppúgy utal erre, mint *J. Polišenský*, aki gazdagon kimutatva a Habsburgok spanyol ágával fennálló, dinasztikus kapcsolaton alapozódó politikai, gazdasági, kulturális összeköttetés szálait a cseh területek és Spanyolország között, tanulmányában részletesen vizsgálja a III. Fülöp király alatti hanyatló spanyol gazdasági helyzetet és a politikai viszonyokat, számos összehasonlítással a harmincéves háború s a fehérhegyi csata előtti csehországi helyzetet illetően.[46]

Az 1618-ban kezdődött harmincéves háború okaival, kiterjedésével, hatásával ugyancsak *J. Polišenský* foglalkozik egy tanulmányban, amely a hosszú háború belső periodizációját is megadja.[47] Az 1648-as vesztfáliai békekongresszussal kapcsolatban *B.Šindelář* tanulmánya a száműzetésben élő Comenius azon sikertelen erőfeszítéseiről emlékezik meg, hogy svéd kapcsolatait felhasználva fáradhatatlanul szorgalmazza Csehország Habsburg uralom alóli szabadulásának és az elűzött cseh protestánsok hazatérésének ügyét.[48] E tanulmány újabb értékes hozzájárulás a kiterjedt Comenius-kutatások eredményeihez, amelyekről *J.Patočka* adott jó áttekintést.[49]

A közel 400 éves Habsburg-uralomnak a XVIII. század közepéig terjedő első szakaszát *Fr.Kavka* teljesen negatívan értékeli: megsemmisítette az önálló cseh államot, visszavetette e területen a gazdasági fejlődést, gátolta a cseh nemzet nyelvi és kulturális kibontakozását. Ezzel szemben megállapítja, hogy a XVIII. század második felében, a felvilágosult abszolút monarchia idején, a Habsburgok olyan intézkedésekre kényszerültek, amelyek a cseh területek számára is a gazdasági és társadalmi fejlődésben új perspektívát nyitottak.[50] *A.Klíma* tanulmánya részletesen vizsgálja a merkantilizmus érvényesülését a Habsburg-monarchiában, s a manufakturális termelés irányában ható fejlődés csehországi feltételeit a XVII. század második felében, valamint a XVIII. században.[51] Külön tanulmány tárgyává teszi a XVIII. századi cseh textilmanufaktúra vizsgálatát, felvetve e manufaktúrák üzemben tartóira, dolgozóira, termelésük megszervezésére és irányítására, piaci kapcsolataikra stb. vonatkozó legfontosabb kérdéseket.[51a]

[37a] Le mouvement conciliaire, Louis XI. et Georges Poděbrady (en particulier dans la période 1466—1468), XV. köt. 5—63. l.
[38] Zu den Anfängen des Tiroler Bauernkrieges. I. köt. 135—195. l.
[39] Das revolutionäre Programm des deutschen Bauernkriegs von 1526. II. köt. 111—144. l.
[40] La guerra contadina tirolese e la politica di Venezia (1525—1532). III. köt. 73—86. l.
[41] Archives in Czechoslovakia and the study of world history. I. köt. 267—277. l.
[42] Rassegna delle fonti per la storia e la cultura italiana in Cecoslovacchia. XIV. köt. 271—278. l.
[43] Eine neue Quelle zur zweiten Indienfahrt Vasco da Gamas. IX. köt. 53—67. l.
[44] L'Amérique au 16e siècle à la lumière des nouvelles du service de renseignement de la famille des Rožmberk. XI. köt. 53—93. l.
[45] Die Fugger und Joachimstal. VI. köt. 109—144. l.
[46] Bohemia y la crisis politica española de 1590—1620. XIII. köt. 157—169. l.
[47] The Thirty Years' War: Problems of Motive, Extent and Effect. XIV. köt. 77—90. l.
[48] Comenius und der Westfälische Friedenkongress. V. köt. 71—107. l.
[49] L'état présent des études Coméniennes. I. köt. 197—240. l.
[50] Die Habsburger und der böhmische Staat bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. VIII. köt. 35—64. l.
[51] Merkantilism in the Habsburg Monarchy—with special reference to the Bohemian Lands. XI. köt. 95—119. l.
[51a] Die Textilmanufaktur im Böhmen des 18. Jahrhunderts. XV. köt. 123—181. l.

A gazdasági fejlődés szükségleteiből e század végén, s a XIX. század elején tudományos szervezetek, intézmények születnek; *M.Teich* tanulmánya a Királyi Cseh Tudományos Társaság és a prágai Politechnikai Intézet létrejöttével foglalkozik.[52] A spanyol kapcsolatok ebben az időszakban is lényeges szerepet játszanak; a szudétanémet eredetű neves cseh botanikus, Haenke — mint *J.Polišenský* egyik tanulmányából kitűnik — spanyol szolgálatban vett részt dél-amerikai természettudományos expedíciókban.[53] *B.Badura* pedig a Mexikóval folytatott kereskedelem története köréből a híres és keresett cseh üveg előkelő szerepét világítja meg.[54]

Az 1848-as forradalmakat közvetlenül megelőző évtizedek egyetemes történetéből olasz és német vonatkozású tanulmányok szerepelnek a Historica köteteiben. *D.Uhlíř* a Nápoly elleni 1821. évi osztrák intervenció epilógusaként a Morvaországba száműzött Colletta tábornok és Pepe ezredes — a nápolyi forradalmi parlament tagjai, előbbi egyben a forradalmi kormány hadügyminisztere — brnoi tartózkodásának adatait foglalta össze, a rendőri jelentések alapján.[55] *B.Loewenstein* tanulmányának tárgya a dél-német ellenzék 1831—32. évi radikális, demokratikus mozgalma, s annak kiemelkedő eseménye, a német egységet és köztársaságot követelő hambachi demonstráció.[56] Egy másik tanulmány — *V.Vomáčková* tollából — Ausztriának a porosz kezdeményezésre 1834-ben létrejött német vámszövetséggel szembeni elutasító álláspontját mutatja be. Az 1848-as forradalom nyomán megváltozott a helyzet: az osztrák burzsoázia csatlakozási kívánsága Poroszország ellenállásába ütközött.[57]

Jelentős számú tanulmány foglalkozik az ipari forradalom, a munkásosztály helyzete és mozgalmai kérdéseivel. A cseh területek vonatkozásában *J.Purš* a XIX. század elejétől 1820-ig számítja az ipari forradalom kezdeti szakaszát, melyet növekedésének (1820—1848), kiterjedésének (az 1860-as évekig), majd teljessé válásának (az 1870-es évekig) időszaka követ. Termelési áganként is megvizsgálja az ipari forradalom menetét, majd kitekint a végbement ipari forradalom gazdasági, szociális, és politikai következményeire.[58] A szlovák terület vonatkozásában az ipari forradalom kezdetét *J.Novotný* a XIX. század 40-es éveire, befejeződését a 90-es évekre teszi. Mint — a magyarországi fejlődéssel megegyező — sajátos vonást emeli ki, hogy az ipari forradalom nem a textiliparban, hanem a malom- és cukoriparban vette kezdetét; a 60-as évektől hódítottak tért az új termelési módszerek a többi iparágban, ezek közül Szlovákiában különösen a vas- és kohóiparban bevezetett új módszerek és a faipar gépesítése volt jelentős.[59] *P. Horská* tanulmánya a második ipari forradalom kérdéseivel foglalkozik. Bemutatja a XIX. század végének, a XX. század elejének technikai fejlődését, az energiabázis kiszélesedését, a termelés gépesítésének előrehaladását, az automatizáció jelentőségét, s vizsgálja a második ipari forradalom közgazdasági kihatásait. Megvilágítja, miként lett az Észak-amerikai Egyesült Államok a világ első ipari hatalmává, s rámutat annak felmérhetetlen jelentőségére, hogy a Szovjetunióban az anyagi-technikai bázis a kommunizmus felépítését szolgálja.[60]

J.Purš kutatásai a cseh területek munkásosztályának helyzetére és mozgalmaira vonatkozóan is igen jelentősek. Bemutatják a proletariátus kialakulásának meggyorsulását az 1848-as forradalom és az 1870-es gazdasági válság közti periódusban; megvilágítják a munkabérek alakulását, a munkaidő hosszúságát, a női és gyermekmunka alkalmazását, az általános munkafeltételeket, a biztonsági és higiéniai viszonyokat, a lakáshelyzetet, a kulturális ellátottságot stb. Az idevágó adatokat táblázatokba foglalva is megtalálhatjuk tanulmánya mellékleteként.[61] Egyik, módszertani szempontból különösen érdekes közleményében matematikai képletben kifejezhető összefüggést állapít meg a gyáripari

[52] The Royal Bohemian Society of Sciences and the First Phase of Organized Scientific Advance in Bohemia II. köt. 161—181. l.

[53] El Naturalista Tadeo Haenke y los Origines del Interés Moderno Checo sobre América Latina. VIII. köt. 65—87. l.

[54] Apuntes sobre los origenes del comercio vidriero entre Bohemia y México (1787—1839) IX. köt. 69—134. l.

[55] L'épilogo dell'intervento austriaco contro Napoli nel 1821 e l'esilio dei murattisti napoletani Colletta e Pepe in Moravia. VIII. köt. 89—99. l.

[56] Les débuts et les problèmes du mouvement démocratique naissant en Allemagne (Le radicalisme palatin de 1832). IV. köt. 59—127. l.

[57] Österreich und der deutsche Zollverein. V. köt. 109—146. l.

[58] The Industrial Revolution in the Czech Lands. II. köt. 183—272. l.

[59] Zur Problematik des Beginns der industriellen Revolution in der Slowakei. IV. köt. 129—189. l.

[60] Contribution au problème de la deuxième révolution industrielle. VII. köt. 57—83. l.

[61] The Situation of the Working Class in the Czech Lands in the Phase of the Expansion and Completion of the Industrial Revolution (1849—1873). VI. köt. 145—237. l.

termelés fejlődése és a munkások sztrájkmozgalmának növekedése között, összehasonlítva a premonopolista kapitalizmus egyes időszakait illetően a cseh területek és Németország vonatkozásában nyert eredményeket.[62] Az 1849—1867 közti periódus csehországi munkásmozgalmát külön tanulmányban részletesen is vizsgálja;[63] míg a szlovák terület munkásmozgalmának 1848—1890 közti szakaszát *P. Hapák* tanulmánya tárgyalja.[64] A korszak agrárnépességének helyzetét több-kevesebb súllyal ezek a tanulmányok is érintik; *O.Kodedová* önálló tanulmányt szentel a csehországi nagybirtokokon folyó bérmunkának a XIX. század második felében, mellékletében a nagybirtokosok jegyzékével, és a nagybirtokok területi megoszlásának térképével.[65]

A Habsburg-monarchia munkásmozgalmának kialakulásában igen fontos szerepe volt az I. Internacionálé szellemi irányításának. Mint *Z.Šolle* tanulmányai rámutatnak, a Nemzetközi Munkásszövetség német szekciói Genfben székelő központi bizottságának élén Becker, majd 1871 nyarától a kommunard Frankel mint a londoni főtanács tagja, volt az ausztria-magyarországi kapcsolatok fenntartója és képviselője.[66] Az Internacionáléval az első kapcsolatot 1865-ben Aš (Asch) nagyrészt német textilmunkásai vették fel, akik egyébként — az észak-amerikai polgárháború következtében előállott gyapotválságtól nyomorba döntve, — 1863-tól a németországi munkásmozgalom Lassalle-féle irányzata felé orientálódtak. Az Internacionáléval kiépült kapcsolatok — a Nemzetközi Munkásszövetségnek 1867—69-ben szekciója is létesült Aš-ban, — megkönnyítették az 1869-es eisenachi irányzatra való áttérést.[67] Az eisenachi kongresszuson létrehozott német szociáldemokrata párt néhány hónapra egységes szervezetbe fogta az ausztriai illetve csehországi szocialistákat a németországiakkal. Mint *J.Kořalka* tanulmánya rámutat, a német munkásmozgalmat mind a lassalleanus, mind liebknechti irányzatában lényegesen befolyásolta a német nemzeti egység azon felfogása, amely Ausztriára, sőt a cseh területekre is számot tartott. Az osztrák kormány fellépése a német párttal fennálló kapcsolat ellen, majd a porosz—francia háború, és a német egység Ausztria nélküli, porosz vezetés alatti létrejötte új helyzetet teremtett. Az Internacionálé 1872. évi hágai konferenciája nyomán 1874-ben alakult meg Ausztria szociáldemokrata pártja, amely most már jobban támaszkodott a csch burzsoázia nemzeti mozgalmának befolyása alól magát fokozatosan kivonó cseh munkásmozgalomra is.[68] *Z.Šolle* egyik tanulmánya a cseh munkásmozgalomra gyakorolt pozitív hatásukra való tekintettel figyelmet fordít az I. Internacionálé 1870-ben New Yorkban, majd hamarosan Chicagoban a kivándoroltak köréből létrejött önálló cseh szekcióira is.[69]

A nacionalizmus és internacionalizmus problémái a XIX. és XX. század égető kérdéseivé váltak, mint arra *J.Kořalka* az 1965. szeptemberi bécsi nemzetközi történészkongresszuson tartott, a Historicában közölt felszólalásában utalt.[70] Ebbe a témakörbe tartozik *J.Mésaroš* tanulmánya a szláv sorsközösség eszméjének szerepéről a XIX. század második felének szlovák nemzeti mozgalmában. A szerző szerint ez az eszme, amelyet magyar oldalról mint pánszlávizmust üldöztek, sajátos terméke volt a szlovákság magyarországi elnyomott helyzetének, s a szlovák nemzeti mozgalom szempontjából bizonyos pozitív vonásait nem lehet elvitatni, annak ellenére, hogy a cári Oroszországra orientáltsága irreális, helytelen politikai kombinációkhoz vezetett.[71]

A századvég társadalmáról, annak rétegeződéséről, nemzetiségi megoszlásáról, a demográfiai tendenciákról — prágai vonatkozásban, de eredményeiben és módszereiben általánosabb jelentőséggel — *J.Havránek* kitűnően dokumentált tanulmánya ad képet.[72] Hasonló típusú tanulmányokat szívesen látnánk még a Historica köteteiben.

Az egyetemes történeti kapcsolatokat, vonatkozásokat lelkesen kutató *J.Polišenský* a századvég éveiből is feldolgozott egy érdekes témát: a különböző pártállású cseh sajtó tükrében vizsgálja a Kuba függetlensége ügyében 1898-ban kirobbant spanyol-amerikai háború visszhangját. Megállapítja, hogy míg a csehországi reakció spanyol-párti volt,

[62] Modèle de rapport existant sous le capitalisme prémonopoliste entre l'accroissement du mouvement des grèves et le développement de la production de fabrique. VII. köt. 85—97. l.

[63] The Working-Class Movement in the Czech Lands in the Expansive Phase of Industrial Revolution. X. köt. 67—157. l.

[64] Zu den Anfängen der Arbeiterbewegung in der Slowakei (Die Jahre 1848—1890). XIV. köt. 91—122. l.

[65] Die Lohnarbeit auf dem Grossgrundbesitz in Böhmen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. XIV. köt. 123—174.l .

[66] Die I. Internationale und Österreich. X. köt. 255—300. l.

[67] Die ersten Anhänger der Internationalen Arbeiter-Assoziation in Böhmen. VII. köt. 145—184. l.

[68] Die deutsch-österreichische nationale Frage in den Anfängen der sozialdemokratischen Partei. III. köt. 109—158. l.

[69] Die tschechischen Sektionen der I. Internationale in den Vereinigten Staaten von Amerika. VIII. köt. 101—134. l.

[70] Some Remarks on the Concepts of Nationalism and Internationalism. XIII. köt. 209—216. l.

[71] Die Idee der slawischen Schicksalsgemeinschaft in der slowakischen nationalen Bewegung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. X. köt. 159—211. l.

[72] Social Classes, Nationality Ratios and Demographic Trends in Prague 1880—1900. XIII. köt. 171—208. l.

a haladó közvélemény a Kubát támogató Északamerikai Egyesült Államok pártján állt, és szimpatizált a kubaiakkal. Igazi mély érdeklődést a kubai nép sorsa iránt azonban egyedül a szociáldemokrata sajtó mutatott.[73]

A Habsburg-monarchia utolsó évtizedeinek történetével *J.Křižek* tanulmányai foglalkoznak. A dualizmus válságát tárgyalva, behatóan megvilágítja az államjogi problémákat éppúgy, mint a társadalmi struktúrában végbemenő — 12 táblázattal is szemléltetett — változásokat; az állam megrendült helyzetének rajza, a válságból való kijutásra irányuló törekvések jellemzése, az utolsó osztrák—magyar kompromisszum bemutatása nagy felkészültségről és invenciózus értékelőkészségről tanúskodnak.[74] Hasonló véleményt formálhatunk Bosznia és Hercegovina 1908—9. évi annektálásának okait, körülményeit és következményeit feltáró tanulmányáról.[75]

J.Kořalka azon tanulmánya, amely az Alldeutscher Verbandnak (1890—1918) a cseh kérdésben elfoglalt álláspontját és csehellenes tevékenységét vizsgálja, e pángermán szövetség lapja, az Alldeutsche Blätter cseh vonatkozású cikkeit elemezve,[76] — élesen exponálja a német kérdést, amely az első világháború s a Monarchia felbomlása után létrejövő Csehszlovák Köztársaságnak a körülmények alakulása folytán egyre súlyosabb és veszedelmesebb problémát jelentett. Mint a *J.César — B.Černý* szerzőpár tanulmánya kifejti, Csehszlovákia megalakulását követően a cseh területek német kisebbsége 1918 őszén és 1919 első felében ausztriai és németországi támogatást élvező nacionalista agitátorok befolyása alá került, akik tiltakozó demonstrációk szervezésével és zavargások keltésével hasztalanul igyekeztek megakadályozni a csehszlovák államhatalom berendezkedését.[77] Ugyanezek a szerzők további tanulmányaikban részletesen bemutatják a csehszlovákiai németség nacionalista szervezeteit, amelyek kezdettől fogva külső támogatással dolgoztak.[77a] Hitler hatalomrajutása után ezek a szervezetek a náci népcsoport-elmélet jegyében a német birodalom agresszív politikájának csehszlovákiai belső bázisaivá, bomlasztó tevékenységének hatékony eszközeivé váltak.[78] A szudétanémet nácik szerepét a müncheni tragédiában *A.Šnejdárek* tanulmánya behatóan elemzi.[79] A Historicának a csehszlovákiai német kérdéssel foglalkozó tanulmányai azonban arra is fényt vetnek, hogy — a német nacionalista, majd különösen a náci pártok és szervezetek állandó dühödt támadásainak kitéve — a német szociáldemokraták, keresztényszocialisták, agrárpártiak stb. úgynevezett aktivista politikát folytattak: a csehszlovák kormánnyal pozitív együttműködésre törekedve remélték biztosítani jogos német nemzeti igényeiket.[80]

A nácizmus problematikájával kapcsolatban érdemes felfigyelnünk *B.Loewenstein* igen figyelemreméltó kutatásaira, aki a Historicában közölt idevágó tanulmányában a nemzetiszocializmus németországi győzelme szociálpszichológiai és ideológiai feltételeit vizsgálja, hatalmas irodalom alapján; részletesen elmélyedve a modern irracionalizmus kritikai vizsgálatában.[81]

A fasizmus németországi győzelme nyomán — *J.César és B.Černý* kutatásai szerint — mintegy 1500—3000 főnyi németországi emigráns talált menedéket Csehszlovákiában, köztük antifasiszta írók, művészek és politikusok — pl. Németország Szociáldemokrata Pártjának vezetősége, — akik onnan folytatták harcukat.[82] Több mint 70 nevet tartalmaz azoknak a német emigránsoknak jegyzéke, akik Csehszlovákiában politikai, irodalmi, művészeti téren tevékenykedtek.[83] *G. Albrechtová* tanulmánya ismerteti és méltatja a csehszlovákiai német emigráns-irodalmat, majd kitér arra a jelenségre is, hogy az emigrációs kapcsolat hatására miként hódítottak teret csehszlovák témák a haladó német irodalomban.[84] A csehszlovákiai német emigrációról a Historicában közölt tanumányok rámutatnak, hogy az antifasiszta emigránsok, akik az ország haladó erőinek támogatását élvezték, állandó céltáblái voltak az erősödő szudétanémet fasiszta mozgalomnak, s a kormány ingadozásai, megalkuvásai is veszélyeztették őket. Az 1938—39-es eseményekig mégis sikerült számukra a védelmet biztosítani.

[73] La Guerra Hispano-cubanoamericana de 1898 y la Opinión Publica Checa. VII. köt. 99—113. l.
[74] La crise du dualisme et le dernier compromis austro-hongrois (1897—1907). XII. köt. 71—145. l.
[75] Annexion de la Bosnie et Herzégovine. IX. köt. 135—203. l.
[76] La montée du pangermanisme et l'Autriche-Hongrie. X. köt. 213—253. l.
[77] German Irredentist Putsch in the Czech Lands after the First World War. III. köt. 195—238. l.
[77a] Die nazistische Bewegung der Deutschen in der Tschechoslowakei. XV. köt. 183—225. l.
[78] The Nazi Fifth Column in Czechoslovakia IV. köt. 191—255. l.
[79] The Participation of the Sudet-German Nazis in the Munich Tragedy. I. köt. 241—265. l.
[80] *J. César—B. Černý:* The Policy of German Activist Parties in Czechoslovakia 1918—1938. VI. köt. 239—281. l.
[81] Zur Problematik des deutschen Antidemokratismus. XI. köt. 121—176. l.
[82] *B. Černý:* Der Parteivorstand der SPD im tschechoslowakischen Asyl (1933—1938). XIV. köt. 175—218. l.
[83] Die deutsche antifaschistische Emigration in der Tschechoslowakei (1933—1934). XII. köt. 147—184. l.
[84] Zur Frage der deutschen antifaschistischen Emigrationsliteratur im tschechoslowakischen Asyl. VIII. köt. 177—233. l.

Az első csehszlovák köztársaság történetéből *J.Kramer* tanulmányai 1929-ig kísérik nyomon a szlovák autonomista mozgalom fejlődését. Mint rámutat, e mozgalom indítékát nem annyira a szlovák burzsoázia konkurrencia-harcában kell keresni — hiszen a vékony és gyenge burzsoázia valójában jórészt a „csehszlovakizmus" álláspontján állt, — mint inkább a kispolgárság közszolgálatban való elhelyezkedésének egzisztenciális kérdésében. Az autonomista törekvések hordozója, az ellenzéki Szlovák Néppárt, szociális demagógiájával a parasztságnál is széles befolyásra tett szert; az 1925. évi parlamenti választásokon félmillió szavazatot kapott, s Szlovákia legerősebb pártja lett. 1927-ben bekapcsolódott a kormánykoalícióba, de minthogy szociális ígéreteit nem teljesítette, még ez évben százezer szavazatot vesztett a községi választásokon, 1929-ben, a Tuka-per következtében, a párt kénytelen volt ismét ellenzékbe menni.[85] A szlovák autonomista mozgalomban jelentős szerepet játszott a külföldi befolyás: Magyarország, Lengyelország, Németország egyaránt igyekezett azt a maga céljaira felhasználni. Jehlička, Dvorčak, Unger mint emigránsok, Tuka viszont a mozgalmon belül politizált magyar irredenta célok érdekében.[86]

Módszertanilag is igen jelentős *B.Černý* tanulmánya, amely a két világháború közti csehszlovák politika gazdasági feltételeit vizsgálva, a mezőgazdaság és mezőgazdasági ipar fejlődését s a csehszlovák agrárpártnak a politikai életben betöltött szerepét a gazdaság és politika összefüggéseinek megvilágításával tárja fel.[87] *B.Lehár* pedig rendkívül érdekesen mutatja be a Bata-konszern gazdasági hatalmát és politikai befolyását a München előtti Csehszlovák Köztársaságban. Az 1894-ben alakult Bata-cég, az első világháborús hadiszállításokon meggazdagodva, a huszas évek második felében már monopolhelyzetet élvez a csehszlovák cipőiparban; gazdasági expanziója a határokon is messze túllép: 1938-ban 33 segédvállalata volt európai, ázsiai és amerikai országokban, a legkülönbözőbb iparágak területéről. 5 világrész 82 országába exportálta termékeit, s összesen 65. 000 munkást dolgoztatott. E monopolista mammut-szervezet Csehszlovákiában a reakciós erők támogatására használta fel hatalmas befolyását.[88]

A két világháború közti időszakra vonatkozóan három értékes külpolitika-történeti tanulmányt találhatunk a Historica köteteiben. *A.Gajanová* az 1922. évi genovai nemzetközi gazdasági konferencián Beneš külügyminiszter által képviselt csehszlovák külpolitikát az „orosz kérdés" vonatkozásában vizsgálja: a szovjet delegációval mint egyenrangú féllel kell tárgyalni; a kapitalista világ szovjetellenes összefogásának koncepciója megbukott.[89] *R.Kvaček* tanulmánya Csehszlovákia helyzetét világítja meg az 1933—1938 közti nemzetközi politikában. Részletesen elemzi Németország agresszív külpolitikáját, a magyar és lengyel törekvéseket, a nyugati hatalmak és a Szovjetunió magatartását, s ezzel feltárja a müncheni egyezmény mélyebbre nyúló külpolitikai előzményeit.[90] *A. Teichová* az vizsgálja, milyen szerepet játszott Nagy-Britannia az európai ügyekben Csehszlovákia 1939 márciusi likvidálásától a német—szovjet egyezmény augusztusi megkötéséig. A tanulmányában részletesen megvilágított angol—francia—szovjet, angol—német, és német—szovjet tárgyalások áttekintését igen alapos kronológiai táblázat mellékelésével könnyíti meg.[91]

Az 1939—1945 közt fennállott cseh-morva protektorátus viszonyaiba, a fasiszta megszállók németesítő politikájába nyerhetünk bepillantást *V. Král* tanulmányából, amely a gazdaságpolitika, telepítéspolitika, iskolapolitika területén és egyéb vonatkozásokban kidolgozott fasiszta terveket, illetve már folyamatba tett intézkedéseket tárja az olvasó elé.[92] A szlovákiai és protektorátusbeli partizánmozgalom feltételeit, a hősiesen vívott harc szakaszait *V.Kural — A.Benčik* fényképekkel, fotokópiákkal, térképvázlatokkal, az egyes partizáncsoportok létszámviszonyainak alakulását feltüntető táblázatokkal ellátott tanulmánya dolgozza fel.[93]

[85] Die slowakische autonomistische Bewegung in den Jahren 1918 bis 1929. VII. köt. 115—143. l.
[86] Ausländische Einflüsse auf die Entwicklung der slowakischen autonomistischen Bewegung. III. köt. 159—193. l.
[87] Wirtschaftliche Voraussetzungen der tschechoslowakischen Politik zwischen der Weltkriegen. XI. köt. 177—215. l.
[88] The Economic Expansion of the Bata Consern in Czechoslovakia and Abroad (1929—1938). V. köt. 147—188. l.
[89] La politique extérieure tchécoslovaque et „la question russe" à la Conférence de Gènes. VIII. köt. 135—176. l.
[90] Situation de la Tchécoslovaquie dans la politique internationale des années trente du 20 siècle. XI. köt. 217—272. l.
[91] Great Britain in European Affairs (March 15 to August 21, 1939). III. köt. 239—336. l.
[92] The Policy of Germanization enforced in Bohemia and Moravia by the Fascist Invaders during the Second World War. II. köt. 273—303. l.
[93] Mouvement des partisans en Tchécoslovaquie au temps de la deuxième guerre mondiale. V. köt. 189—237.

Csehszlovákia felszabadulás utáni történetéből az 1948 februári eseményekkel, a tömegmozgalmakkal és Beneš szerepével foglalkozik *K. Kaplan* tanulmánya;[94] míg *M. Bouček* a reakciós puccs veszélyének elhárítására a kommunista párt által kezdeményezett népi milícia szerepét mutatja be.[95] *Z. Richtová* a mezőgazdasági termelőszövetkezetek felé tett első lépéseket tárgyalja: az 1948-as állapot felvázolása után előadja a termelőszövetkezeti mozgalom 1949—50 évi fejlődését, vizsgálja a gépesítés kérdését, s elemzi a termelőszövetkezetek szociális struktúráját.[96] *A. Šnejdárek* tanulmánya a potsdami egyezmény 13. cikkelye alapján kitelepített szudétanémetek nyugat-németországi revansista szervezete, a Sudetendeutsche Landsmannschaft tevékenységét és a realitásokkal nem számoló terveit ismerteti, amelyek az imperializmus politikájának szolgálatában állnak.[97]

A Historica köteteiben közzétett tanulmányok e rövid szemléje után néhány szót kell még szólnunk azokról a kitünő historiográfiai áttekintésekről, amelyeket *J. Macek*nek köszönhetünk.[98] A csehszlovák történetírás 1956—1960 közti terméséről kapunk belőlük képet. A további évekre vonatkozóan egyelőre be kell érnünk a csehszlovák történészek válogatott munkáinak folyamatosan közzétett bibliográfiájával,[99] amely ugyan az említett historiográfiai áttekintéseket nem pótolhatja, mégis tájékozódásunkat igen eredményesen szolgálja.

Nincs lehetőség kitérnünk a Historicában közölt recenziókra. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy szinte kivétel nélkül olyan fontos külföldi történeti munkákat ismertetnek, illetve bírálnak, amelyek a csehszlovák történettudományt élénken érdeklik, s eredményeik kritikai felhasználása azt fejlődésében segíti.

Összegezve tehát: rendkívül tanulságosnak bizonyul a Historica köteteinek lapozgatása; ajánlhatjuk mindazoknak, akik érdeklődnek a csehszlovák történettudomány eredményei iránt.

Tilkovszky Loránt

[94] On the Role of Dr. E. Beneš in February 1948. V. köt. 239—265. l.
[95] On the Rise of the Czechoslovak Poeple's Militia in February 1948. IX. köt. 205—231. l.
[96] First Steps towards Co-operative Farming in Czechoslovakia. XII. köt. 185—218. l.
[97] The Beginning of the Sudeten Organizations in Western Germany after 1945. VIII. köt. 235—252. l.
[98] II. köt. 323—347. l.: V. köt. 293—323. l.
[99] IX. köt. 247—272.; XIII. köt. 233—271.; XV. köt. 253—278. l.

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Mann Miklós:

A milleneumi „Magyar Nemzet Története" szerkesztési munkálatairól

Ez a cikk a tízkötetes Magyar Nemzet Története szerkesztési munkálatait tárgyalja a fennmaradt iratok, elsősorban a szerkesztő és a munkatársak levelezése alapján, különös tekintettel a szerkesztés *szervezési* részére. Ugyanakkor nem foglalkozik a sorozat elvi, tartalmi és szemléleti kérdéseinek vizsgálatával, s így a historiográfiai szempontból való elemzés egy újabb, következő vizsgálat feladata lehet.

1883-ban a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi ülése azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a milleneum alkalmából a Társulat hirdessen pályázatot „a magyar faj ethnologicus fejlődését" tárgyaló műre. Az elgondolást a választmány rokonszenvvel fogadta, s tárgyalására előbb Hunfalvy Pál, majd Ipolyi Arnold elnökletével bizottságot küldött ki.[1] A bizottság a pályázat határidejéül a milleneumot megelőző évet javasolta, s a pályadíjat közadakozás útján vélte előteremthetni. A Társulat igazgatóválasztmánya elvileg elfogadta a bizottság indítványát, de ilyen formán az elgondolás megvalósíthatatlannak bizonyult. Viszont Lukonich úgy véli; ez adta meg az alapötletet ahhoz, hogy a milleneum alkalmából létrejöjjön a Szilágyi Sándor szerkesztette tízkötetes magyar történet.

A Történelmi Társulat kezdeményezése nem volt egyedülálló. Egy évvel később Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisźter nyújtott be tervet a Magyar Tudományos Akadémiához: tíz év alatt, az ezredéves ünnepély megtartása évéig állítsák össze tudósaink és íróink Magyarország műveltség történetét.[2] Kőváry László pedig már ötleteket adott, javaslatokat tett — hivatkozva a társulati indítványra — hogy milyen szempontoknak kell érvényre jutni egy ilyen nagyszabású munkálatnál.[3]

A Történelmi Társulat vezetői, *Ipolyi Arnold* elnök és *Emich Gusztáv* az Athenaeum kiadó és nyomda vezérigazgatója[4] gyakran tárgyalt a 80-as években az indítvány megvalósításának lehetőségéről. Emich továbbfejlesztve ötletét, javasolta, hogy a magyar történelem egyes fejezeteit a korszakok specialistái írják meg, s a francia Lacroix-féle kiadásokhoz[5] hasonlóan, gazdagon illusztrálva, hozzák létre a Magyar Nemzet Történetét. Az anyagi fedezetet a főpapok és főurak adományai, valamint a Magyar Tudományos Akadémia támogatása biztosítaná. Valószínűleg Ipolyi Arnold lett volna a vállalkozás főszerkesztője, de Szilágyi Sándort, mint szerkesztőt, mindenesetre számításba vették.[6] A 90-es évek elején Emich Gusztáv, mint az Athenaeum vezérigazgatója, — számolva azzal, hogy a milleneum alkalmából fokozódni fog a magyar történelem iránti érdeklődés, — újból feleleventette elgondolását. Tagadhatatlan, hogy bár első pillanatban — főleg anyagi szempontból — merésznek tűnt a vállalkozás, Emich jól számított. Egy újabb, díszesen illusztrált és kibővített Magyarország történetére nem csak azért volt szükség a századvégi Magyarországon, mert Szalay László műve befejezetlen maradt, Horváth Mihályé pedig rég elfogyott, hanem az is indokolta a mű megjelentetését, hogy a milleneum esztendejében a kor politikai gondolkodása szükségesnek tartotta a magyar nemzet múltjának és jelenének önigazoló bemutatását.

[1] Századok, 1883. 391–392. és 472–473. l.; valamint *Lukinich:* a Magyar Történelmi Társulat története. Bpest. 1918. 60–61. l.

[2] *P. Szathmáry:* A közoktatási miniszer terve. Néptanítók Lapja, 1884. 241–242. l.

[3] *Kőváry:* Észrevételek a magyar történetírás jelenkori feladatához. Erdélyi Múzeum Egylet bölcselet-nyelv- és történettud. szakosztályának kiadványai. Kolozsvár, 1886. 130–158. l.

[4] Ifj. Emich Gusztáv (1843–1911) az Athenaeum Rt. vezérigazgatója, országgyűlési képviselő, a Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi tagja. Főleg könyvészeti és nyomdatörténeti tanulmányokkal foglalkozott.

[5] Lacroix Paul (1806–1884) több – Magyarországon is ismert – művelődéstörténeti, könyvészeti és irodalomtörténeti mű szerzője.

[6] *Emich Gusztáv:* Kiadói Előszó és *Szilágyi Sándor:* A szerkesztő előszava. A Magyar Nemzet Története X. köt. Bpest. 1898.

Emichnek sikerült a vállalkozás számára megnyerni *szerkesztőnek Szilágyi Sándort*,[7] a Történelmi Társulat titkárát, a magyar történetírók nestorát. Szilágyi jelentős gyakorlattal rendelkezett, hiszen a szabadságharc bukása után évekig mint irodalmi szerkesztő tevékenykedett; 1875-től kezdve pedig Társulat titkáraként szerkesztette a Századokat, majd a Társulat többi kiadványát: a Történelmi Tárt és a Magyar Történelmi Életrajzokat. Szilágyi széleskörű irodalmi ismeretekkel és hatalmas bibliográfiai tájékozottsággal rendelkezett, és a Történelmi Életrajzok szerkesztésével is igazolta már sokoldalú képességeit.[8] Így Emich biztos lehetett abban, hogy Szilágyi a milleneumi munka szerkesztése során a Történelmi Életrajzoknál szerzett tapasztalatait és gyakorlatát teljes mértékben érvényre fogja juttatni.

A Magyar Nemzet Történeténél, mely a specializálódó korszak történettudományának terméke, szinte természetesnek számított, hogy egy-egy kötetet — Emich javaslatának megfelelően — a kor szakértője írja meg. Szilágyi előtt világos volt, hogy a korábbi egy-egy szerző tollából származó feldolgozások egységesebbek voltak, mint a több szerző által írt munka. A szerkesztői előszóban utólag ki is tért erre a problémára és álláspontját a következőképpen indokolta: „. . .ma, midőn a történeti anyag napfényre hozása oly óriási mérveket öltött, hogy okmánytárakból és monographiákból egész könyvtárak állanak a kutatók rendelkezésére, ezek áttanulmányozása és feldolgozása egy ember részéről legyőzhetetlen akadályokba ütközött volna, annyival inkább, mert az eredeti terv szerint a tíz kötetre tervezett, tehát az eddigieknél jóval terjedelmesebb munkát négy év alatt teljesen be kelle fejeznünk."[9]

*

1893 elején, az Emich-hel való szóbeli megállapodás után Szilágyi megkezdte a *munkatársak összeválogatását* és felkérését. A roppant érdekes, sokszor személyi szempontok alapján történő válogatás minden részletét nem ismerjük; munkánkat mégis megkönnyíti az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Szilágyi dossziéjában található *két dokumentum:* a Magyar Nemzet Története nyomtatott „Tervrajza" — Szilágyi tintával írt megjegyzéseivel — és Szilágyi Sándor kézirásával, törléseivel a „Tervrajz" fogalmazványa![10]

> A tervrajz fogalmazványának első oldalán az alábbi szöveget találjuk:
> „Tervrajz
> A Magyar Nemzet Története
> a legrégibb időktől napjainkig.
> Számos — részben színes[11] — képmelléklettel
> és szövegképpel.
> Szerkeszti
> Szilágyi Sándor
> című 10 kötetes műről."

A fogalmazvány második oldala „A mű beosztása és szerzői:" címmel tartalmazza a számunkra legérdekesebb anyagot. A tervezet szerint az I. és II. kötet „A Honfoglalás és az Árpádok kora." A két kötet szövegét Marczali Henrik írja, míg az archeológiai rész szerzője Pulszky Ferenc. De Pulszky neve már ceruzával áthúzva szerepel, s ugyancsak ceruzával Fröhlich Róbert neve van Pulszky után írva.

A harmadik kötet első részénél („Az Anjouk kora") az első variáció: Pór Antal és Pulszky Ferenc, (arch.), de Pulszky nevét itt is áthúzva láthatjuk. A második rész a „Luxemburg ház kora." — S a javasolt szerző: Fejérpataky László. A régészeti résznél Hampel neve áthúzva, s ceruzával Czobor Béla nevét írta be Szilágyi.

[7] Szilágyi Sándor az Egyetemi Könyvtár igazgatója, a Magyar Történelmi Társulat titkára. Szerkesztői tevékenységére lásd újabban *Mann M.:* Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából. Századok, 1968. 1—2. sz. 205—240. l.

[8] E sorozattal kapcsolatban írja Fejérpataky: „Aki valaha foglalkozott azzal, hogy egy kor igaz képéhez a megfelelő hiteles ábrázolásokat könyvtárak, levéltárak, múzeumok, képtárak és magángyűjtemények tömkelegéből kikeresve, számontartsa és hű reprodukciókban megszerezze: annak fogalma lehet arról a fáradságról, gondról és körültekintésről, a mibe ez a szerkesztőnek került. Valóságos ambitióval dolgozott azon, hogy kedves vállalatának füzeteit mennél tartalmasabbakká, egyiket a másiknál jobbá tegye. E vállalatával megteremtette minálunk a kornak megfelelő illusztrálást és bebizonyította, hogy a nagyközönség beveszi a tudományt is, csak megfelelő formában kell neki beadni." *Fejérpataky:* Szilágyi Sándor, Bpest. 1901. 19—20. l.

[9] *Szilágyi Sándor:* A szerkesztő előszava. i. m. Ugyanennek az elvnek megvalósítását láthatta a szerkesztő Németországban is, ahol éppen az előző évben fejeződött be egy 12 kötetes, és több szerző által készített világtörténet kiadása. Allgemeine Weltgeschichte Bd 1—12. Von: *Th. Flathe, G. F. Hertzberg, F. Justi, H. Prutz, F. Hartlung, M. Philippson.* Berlin, 1884—1892.

[10] Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban EKK.)

[11] A gondolatjeles rész utólag beszúrva.

A IV. kötet az első elgondolás szerint két részből állt volna. Csánki Dezső a „Mátyás király", míg Fraknói Vilmos „A Jagellók kora" c. rész szerzője. De Csánkit Szilágyi már a tervezetből kihúzta.

A V. kötet: „1. A separatio 2. Habsburgok és Báthoryak — Bocskay". A két rész szerzője: Károlyi Árpád.

A VI. kötet címe: „1608—1690." Az első elgondolás szerint két szerző közös alkotása. S a két történész: Fraknói Vilmos és Szilágyi Sándor! De ők áthúzva szerepelnek, s fölöttük ceruzával beírva Angyal Dávid neve olvasható.

A VII. kötet címe és szerzője: „A Rákóczyak. Írja Thaly Kálmán". Mellette ceruzával, de áthúzva: „v. Angyal". Úgylátszik Szilágyi már ekkor nem bízott abban, hogy Thaly valaha is megírja a Rákóczi-kor összefoglalását.

A VIII. kötet első részét Acsády Ignác (1712—1740), míg a második részét (1740—1815) Marczali Henrik írta volna.

A IX. kötet (1815—1848) írója Ballagi Géza.

Végül a X. kötet az első elgondolás szerint 1848-tól 1895-ig terjedt volna. „ Írja Kőváry v. Jókai." Jókai neve mellett már ekkor zárójelben kérdőjel szerepel. Az első javítás értelmében a kötet két részre oszlik; az első egység 1895-ig terjed, s most már Kónyi Manó szerepel szerzőként. A második rész címe „Milleneumi epilóg", s Jókai Mór a szerző.

A lap alján ceruzával beírva — de áthúzva — Czobor, Lánczy és Vaszary Kolos neve olvasható.

A fogalmazvány utolsó oldala a mű terjedelmével, megjelenési idejével, a tiszteletdíjakkal, s végül a képekkel foglalkozik. A kialakult gyakorlatnak megfelelően a mű először füzetes formában jelenik meg, de végső alakjában tíz kötetről lenne szó, kötetenként 35—40 ív terjedelemmel. 1 kötet 1893-ban, 3—3 kötet 1894-ben, 1895—1896-ban jelenne meg.

A szerzők ívenként 40,— Ft-t kapnának, de az egész oldalás képek nem számítanak be az ív számba. A szerkesztő honoráriuma ívenként 12,— Ft, s feladata: „az írókkal való érintkezés, levelezés, képek kiválasztása, minták beszerzése, képek elhelyezése, beosztás, revízió . . ."

A képekre vonatkozóan a fogalmazvány hangsúlyozza, hogy a Beöthy-féle Irodalomtörténethez hasonló gazdagságot kell elérni. „A külön lapok közt több színes, s minden kötethez egy modern művész ismert festménye után készült színpompás külön melléklet."

Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának másik — a Magyar Nemzet Története szerkesztésével kapcsolatos — értékes dokumentuma az ezután készült nyomtatott Tervrajz![12] A nyomtatvány felső részén a fogalmazvány első oldalán levő szöveget találjuk. A nyomtatott szöveg alsó részén pedig a mű beosztását és a szerzők nevét olvashatjuk. Érdekessége a nyomtatványnak, hogy a lap szélén láthatjuk a szerkesztő tintával írt megjegyzéseit is. Ezek részben az egyes kötetek tervezett megjelenési évét jelzik, másrészt a szerzőgárda további módosítására vonatkoznak.

Az I. kötet (1893) és a II. kötet (1894) írója Marczali Henrik, az archeológiai részt Fröhlich Róbert írja.

1894-ben jelenne meg a III. kötet. Szerzői Pór, Fejérpataky és Czobor. Czobor neve látható a lap szélén, Pór része (az Anjou-kor) után is, mint az archeológiai fejezet szerzője.

A IV. kötet 1895-ben jelenne meg Fraknói tollából. Ugyancsak 1895-re tervezte az Athenaeum az V. kötet (Károlyi Árpád) és a VI. kötet (Angyal Dávid) kiadását.

A VII. kötetet 1896-ra írta volna meg Thaly Kálmán. De a tintával odaírt megjegyzés: „még nem beszéltem vele."

A VIII. kötettel 1895-re készült volna el Acsády és Marczali.

A tervezet meglehetősen optimista elképzelését bizonyítja, hogy már 1894-ben akarták megjelentetni a IX. kötetet. (Ballagi Géza). Az utolsó kötet megjelentetését 1896-ra tervezték. De a jelzett szerző, Kónyi Manó nevét már ceruzával áthúzva látjuk, s szerzőként — kérdőjellel — Bessenyei Ferenc szerepel. A milleneumi epilóg — mint külön hosszabb egység — szerzője változatlanul Jókai Mór.

Szilágyi az előztes megbeszélések után ezt a tervrajzot elküdte a szerzőknek. Sajnos nem ismerjük az összes reagálást, de a megmaradt levelek előrevetítették, hogy a szerzőgárdával a szerkesztőknek sok gondja lesz. A szerzők közül *Pór Antal* fenntartás nélkül mindenben egyetértett, pusztán személyes találkozót kért, amikoris megbeszélnék a részleteket „az irányt, a nyelvet, hangot."[13] *Károlyi Árpád* — gratulálva a tervezethez,

[12] Lásd: Iratok 1.

[13] Pór Antal — Szilágyi Sándor, 1893. máj. 1. EKK. Egyetlen kívánsága, hogy tiszteletpéldányt kapjon az egész műből.

— már fenntartással élt. Meglepte őt, hogy a XVI. századdal már 1895-re el kell készülnie.[14] Viszont 1896 végére elvállalná a kötet írását, de ha 1896-ban kell megjelennie a kötetnek, akkor írja meg másvalaki a XVI. századot. *Ballagi Géza* arra utalt, hogy a közeljövőben Pesten személyesen beszélhetik meg a részleteket, de levelében már előzetesen jelezte, hogy nem 1815-tel, hanem 1825-tel kívánja kötetét kezdeni.[15] Ugyancsak május elején válaszolt *Fraknói Vilmos* is, aki örömének adott kifejezést, hogy Ipolyi egykori gondolata végre megvalósul s ő is közreműködhet.[16] De ugyanakkor komoly személyi problémákat is felvetett levelében. Úgy érzi, hogy Pauler Gyula és Thallóczy Lajos nélkül nem szabad „a vállalatot létesíteni". Fröhlich helyett Hampelt, Czobor mellett Pulszky Károlyt is az archeológiai rész szerzői közt óhajtaná szerepeltetni. Javasolta, hogy Szilágyi ne siessen a program kiadásával, hanem először beszéljen Paulerrel és Thallóczyval,[17] s azután „tartsunk pünkösdkor Tátrafüreden egy kis historikus congressust. Ott nyugodtan tárgyalhatunk."

Marczali Henrik szintén személyes megbeszélést kért[18] és felvetette, hogy jobb lenne Fröhlichhel külön szerződni az első 10 ívre. A határidő miatt az első szerződést egyelőre nem írta alá. Ugyancsak a határidőt módosította Ballagi is a szerződés aláírásakor, hivatkozva Szilágyival való megegyezésére; tehát ő csak 1895 végére készítené el munkáját.[19]

Május végén Károlyi Árpád aláiratlanul küldte vissza a szerződést, melyben az 1895 vége — az 1896 eleje terminus szerepel. Károlyi érti az Athenaeum szándékát, hogy a milleneumra „ki akar rukkolni a művel"[20], de pesti egyetemi tanárrá való kinevezte tése esetén 1897 végén, Bécsben maradása esetén 1897 elejére adhatja a kéziratot. Úgy érezte, hogy nem kötheti le magát, bár esetleg fél évvel hamarabb is elkészülhet a kézirattal. Feltétele volt még, hogy a XVI. század utáni korszakkal foglalkozó kötetek nem jelenhetnek meg hamarabb, mint az ő kötete, még akkor sem, „ha kéziratainknak heverniök kell is az asztalfiókban". Csak e feltételek elfogadása esetén hajlandó aláírni a szerződést. Lemondása esetén pedig Acsády Ignác felkérését javasolta.[21]

Szilágyi előzetes tárgyalásai mindenesetre megkönnyítették Emich helyzetét, aki az *Athenaeum 1893. június 10-i igazgatósági ülésén*[22] beszámolt tájékozódásáról, s ekkor az igazgatósági ülés Emich Gusztáv indítványára elhatározta, hogy a „magyar nemzet ezer éves fennállását a magyar nemzet történetének megiratásával fogja megünnepelni az Athenaeum." Az igazgatósági ülés Emich elgondolását teljes mértékben elfogadta, s ezután következhetett a szerkesztővel, valamint a szerzőkkel való *szerződések* elkészítése, s aláiratása.

Az Athenaeum irattárában fennmaradt szerződések[23] általános szövege meghatározta, hogy a szerző a műnek hanyadik kötetét írja, kb. 35—40 ív terjedelemben. A szerző kötelességei közé tartozik egy revízió olvasása, s a képek kijelölése a szerkesztő számára. Az ívenkénti honorárium ellentétben a tervezettel, 50 forint, melyet az Athenaeum a kéziratok leadása közben és után több részletben fizet ki.

Szilágyi Sándor 1893. június 27-én írta alá szerződését az Athenaeummal.[24] A szerkesztő feladatai a szerződés értelmében: a munkatársak kijelölése, a szerzőkkel való tárgyalás és levelezés; a kéziratok pontos beérkezésének biztosítása, a kéziratok revideálása, a képanyag kiválasztása és ellenőrzése, s végül egy revízió olvasása. Ezért az Athenaeum ívenként 12 forint tiszteletdíjat fizet a szerkesztőnek. Ugyanakkor Szilágyi kötelessége arról gondoskodni, hogy a szerzők betartsák a kötetek terjedelmére vonat-

[14] Károlyi Árpád — Szilágyi Sándor, 1893. máj. 1. Uo.

[15] „Ez a mellett, hogy sokkal helyesebb, rám nézve kellemesebb beosztás is lenne". Ballagi Géza — Szilágyi Sándor, 1893. máj. 2. Uo.

[16] Fraknói Vilmos — Szilágyi Sándor 1893. máj. 4. Uo.

[17] Thallóczy Lajos később sajnálkozott, hogy ki kellett maradnia, az írók közül, de mint írta: „most én nem érek rá lélekzeni . . . Míg felvállalat kötelezettségeimnek eleget nem teszek . . . én posta munkát nem csinálok". Thallóczy Lajos — Szilágyi Sándor, 1894. dec. 3. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSzKK) Szilágyi lev.

[18] „Holnap az osztályülésen többet beszélhetünk." Marczali Henrik — Szilágyi Sándor, k. n. EKK.

[19] Ballagi Géza — Szilágyi Sándor, 1893. máj. 23. Uo.

[20] Károlyi Árpád — Szilágyi Sándor, 1893. máj. 23. Uo.

[21] „Azt hiszem, Acsády ha neki áll s komolyan akarja, az Athenaeum kívánta terminusig el fog készülni a kézirattal." Uo. Acsádyval kapcsolatban ugyanakkor Fraknói azt írta: „Ő is bizonyosan tisztességes munkát végzett volna" Fraknói Vilmos — Szilágyi Sándor, 1893. máj. 27. OSzKK. Szilágyi lev. E vonatkozásban nagyon érdekes Károlyi Árpád néhány évvel későbbi levele: „Becsületemre állítom, hogy szerettem volna, de nagyon, megírni az V. és VI. kötetetet." De ekkor még bizonytalannak látta a vállalkozást és nem mert miatta lemondani a Keleti Akadémia tanári állásáról. Pedig, ha ezt tette volna, „teljes erővel és ambitióval" akkor 1896 közepére elkészülhetett volna az V. kötet, s 1898 közepére a VI. kötet is. Ez esetben Angyal Dávid írhatta volna a VII. kötetet. Vö. Károlyi Árpád — Szilágyi Sándor, 1898. máj. 14. Uo.

[22] *Szabó:* Athenaeum. Bpest. 1918. 82. l.

[23] Lásd Iratok 2. OSzKK. Irattár. 3.

[24] Uo. Iratok 3.

kozó szerződést, sőt Szilágyira hárult a mű terjesztése érdekében kifejtendő hírlapi propagandában is az Athenaeum támogatása.

A szerződéseket a kijelölt szerzők — Angyal Dávid, Ballagi Géza, Bessenyei Ferenc, Czobor Béla, Fejérpataky László, Fraknói Vilmos, Fröhlich Róbert, Károlyi Árpád, Marczali Henrik és Pór Antal — általában 1893 május—június folyamán írták alá. Feltűnő — s ez már részben előrevetítette az Athenaeum és Szilágyi elgondolása revideálásának szükségességét is — hogy a szerzők záradék-szöveggel egészítették ki a szerződéseket, amelyben főleg a kézirat leadásának határidejét módosították. Így pl. Marczali Henrik az I. kötet elkészítését 1893. november 10-e helyett csak 1894. június 30-ra vállalta.[25] Fröhlich ugyanott pedig a következőket írta: „. . .előbb az iránt kíván tisztába jönni, valljon nem az első kötet megírására kellene-e vállalkozni s hogy a kézirat beadásának határidejét csak később fogja meghatároztatni," Fejérpataky és Czobor — a III. kötet szerzői, — 1894. január 1. helyett október 1-én akarják leadni a kéziratokat.[26]

Károlyi Árpád az ötödik kötetre vonatkozó szerződést az alábbi záradékkal látta el: „Elfogadom azzal a feltétellel, hogy ha Bécsben maradok, akkor 1896 végére, ha Pestre jutok 1897 végére készülök el a munkával."[27] Ballagi Géza pedig a kilencedik kötet kéziratának átadását 1894. március 20-a helyett csak 1895 végére vállalta.

Ezek után már az sem meglepő, hogy az utolsó kötet kiszemelt szerzője, Bessenyei Ferenc országgyűlési képviselő csak úgy hajlandó vállalkozni, ha: „Horváth Boldizsár és Kónyi Manó megígért szíves támogatásában részesülök".[28] Nyilvánvaló, hogy ez nem lehetett megfelelő megoldás és rövidesen Szilágyi felszólította Bessenyeit: lépjen vissza a legújabb kor megírásától[29]. A vállalkozás megindulásakor tehát a szerzőgárda még nem alakult ki véglegesen; egyrészt Szilágyi nem tartott megfelelőnek, néhány jelöltet, ugyanakkor a szerkesztőhöz intézett levelekben nem egyszer olvashatunk arról, hogy a javasolt szerzők nem tudják, vagy nem is akarják más munkájukat a tízkötetes kedvéért félre tenni.

Mindezek ellenére 1893 nyarán a *munka megkezdődött!* Júliusban — a már dolgozó — Fröchlich tájékoztatta Szilágyit az első kötet illusztrációival kapcsolatos problémáiról,[30] de Pór Antal is szorgalmasan készítette az Anjou kötetet.[31] Pór beszámolt munkamódszeréről is: a formai kérdésekben igyekszik Beöthy Irodalomtörténetéhez hasonlót adni. Hangsúlyozta, hogy nem idéz és igyekszik „kerekdeden, érdekesen mesélni".[32] Sajnálattal jelezte viszont, hogy baj van szerzőtársával Czoborral, akivel Pozsonyban találkozott, de „egy okos szót sem vehettem ki belőle."[33]

Még az 1893-as év folyamán Emich és Szilágyi elhatározták, hogy a tíz-kötetes Magyar Nemzet Története *bevezetésének* megírására Vaszary Kolost, Mgyarország hercegprímását kérik fel. Feltehetően Pór kanonok segítette elő Vaszary Kolos és Szilágyi Sándor találkozását.[34] A hercegprímás „rendkívüli szívességgel" fogadta Szilágyit, s megállapodtak abban, hogy Pór és Szilágyi előkészítik Vaszary számára a bevezető szövegét.[35]

Az 1893-as évben tehát megtörtént a vállalat megindítása; a szerzők elkezdték a munkát. De nyilvánvalóvá vált az is, hogy az Athenaeum terve — a kötetek kiadásának befejezése a milleneum évéig — nem reális; a vállalkozás több időt igényel.

A következő évben tovább folytatódott Szilágyi Sándor és a szerzők alkudozása. Még Fraknói Vilmossal is problémák voltak, pedig ő Szilágyi régi barátja, aki annakidején nagy örömmel üdvözölte a vállalkozást, s most mégis úgy érzi, hogy „igazán könnyelműségnek látszik ennyi megbízást elfogadni".[36] Későbbi leveleiben is pl. egészségi állapotára

[25] OSzKK. Irattár 3. Marczali Henrik és Fröhlich Róbert szerződése.
[26] Uo. Pór Antal, Fejérpataky László és Czobor Béla szerződései.
[27] Uo. Károlyi Árpád szerződése.
[28] Uo. Bessenyei Ferenc szerződése.
[29] „. . . . úgy látom a legújabb magyar történet megírásához nem sok kedve van. Horváth beteg, Kónyi ideges — ők még nem érintkeztek magával, sőt nevük felhasználása ily módon aligha nem akadályokba ütköznék . . ." Szilágyi Sándor—Bessenyei Ferenc, kn. Uo.
[30] Fröhlich Róbert—Szilágyi Sándor, 1893. júl. 17. OSzKK. Szilágyi lev.
[31] „Az Anjouk története szorgalmasan készül. Ha munkaerőmet meg tudnám tartani . . . január 1-ig azonban biztosan készen leszek . . ." Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1893. jún. 25. Uo.; „A munka szépen halad, 288 lap, olyan mint a mellékletek, van készen, ami azt hiszem, megfelel 5 nyomott ívnek . . ." Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1893. júl. 7. Uo.; „Küldd el a kefelevonatokat, . . .hogy tudjam mit írtam . . . különben dolgozom lóhalálig." Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1893. okt. 19. Uo.
[32] Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1893. júl. 7. Uo.
[33] Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1893. aug. 29. Uo.
[34] Vö. Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1893. okt. 19. Uo.
[35] „Most aztán hozzá kell látni a bevezetés megírásához. Majd csak megjő hozzá a hangulat. Hanem ha találnál bele való gondolatot, jegyezd föl — kérlek — hogy használhassuk." Uo.
[36] Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1894. márc. 9. Uo.

való hivatkozással[37] visszalépésével „ijesztgette" a szerkesztőt. Ekkor javasolta, hogy kötetét nem célszerű Mátyással kezdeni; mivel a „nemzet életének és fejlődésének történetében természetszerűbb volna e korszakot a várnai csatától a Mohácsi-vészig határolni. Így beleesnék Hunyadi János kormányzósága is."[38] Végül számításai alapján azt kérte, hogy Szilágyi adjon neki haladékot a kézirat teljes szövegének beadására egészen 1896. március 1-ig.

A szerkesztő — s a vállalkozás — szerencséjére azonban a szerzők olyan leveleket is küldtek Szilágyinak, amelyek nem újabb ötleteket, feltételeket tartalmaztak, hanem azt bizonyították, hogy komolyan dolgoznak kötetükön s a munka jól halad. Így Fraknói is — három héttel később — már így írt: „Passióval dolgozom. Valami 2 ívre való már készen is van".[35]

Sokkal *nehezebb dolga volt Szilágyinak Károlyi Árpáddal.* A Nemzeti Múzeumban őrzött Szilágyi levelezésben nyomon követhetjük levélváltásukat; megismerhetjük Károlyi feltételeit, problémáit, aggályait és megismerhetjük lemondása ellenére — a vállalatot segítő tevékenységét is. Károlyi 1894 őszén még mindig nem döntött véglegesen. Kezdődő, s mind jobban elhatalmasodó fülbaja miatt szívesen lemondott volna a Keleti Akadémia tanári állásáról. Ez lehetővé tehette volna számára a komolyabb irodalmi munkásságot, de az évi 800 forint elvesztése miatt sokáig habozott. Arra gondolt, hogy kárpótolhatná a Magyar Nemzet Története V. kötetéért járó honorárium, s ezért érdeklődött: biztosítva van-e a vállalat létrejötte „minden körülmények között?"[40] További kérdései ezzel kapcsolatosak: mi van akkor, ha valamelyik szerző nem készíti el a saját munkáját; elég-e, ha ő 1897 első hónapjaira készül el; számíthat-e Szilágyi — illetve az Egyetemi Könyvtár — segítségére a munkájához szükséges könyvek, folyóiratok beszerzésében? Szilágyi azonnal részletesen és bíztatóan felelt, de Károlyi következő levelében,[41] rámutatott az alapvető problémára, a terminus kérdésére. Ugyanis Szilágyi ragaszkodott ahhoz, hogy a kötet 1896-ban elkészüljön. Károlyi véleménye szerint ez teljesen lehetetlenség, hiszen 1897 első hónapjaira is csak akkor készülhetne el, ha lemondaná a Keleti Akadémián tanári állását 1895 elején. — Így 1897 március—júniusa előtt nem igérheti a kéziratot.[42] Úgy látszik, Szilágyi végül beleegyezett Károlyi feltételeibe, mert november 12-i levelében Károlyi Árpád az aláíratlanul elküldött szerződést visszakérte,[43] s ezzel *ideiglenesen* — legalábbis úgy látszott — *megoldódott az V. kötet* sokáig bizonytalan problémája.

A Károlyi—Szilágyi levélváltás azonban nemcsak az V. kötet megírásának terminus problémáira vonatkozott, hanem a milleneumi munka több, más jellegű szempontjára is nagyjelentőségű forrás a kutató számára. Így a levelezésből tudjuk meg, hogy Károlyi féltette Szilágyi egészségét az új tehertől;[44] majd arra mutatott rá, hogy sok havonként a négy füzet kiadása. Attól tartott, hogy „a vállalat qualitásának rovására lészen a nagy sietség."[45] Véleménye szerint havonta kettő füzet kiadása a szövegnek és az illusztrációknak is csak hasznára válhatna. Erre a kérdésre Károlyi még a következő év elején is visszatért, Szilágyi megromlott egészségi állapotára utalva kérte: saját magának adjon legalább annyi pihenőt, hogy a füzeteket egy hét helyett két heti időközben jelentesse meg. A személyes érv mellett megismételte kritikai jellegű észrevételét is: „tán több idő volna a gyönge illustratiók kirostálására s a jó publicatio *jobbá* tételére:"[46]

Természetes, hogy e levélváltás közben félreértések is adódtak. Szilágyi pl. úgy érezte, hogy Károlyi Árpád szerződésének visszaküldésével új — külön — megállapodást akart kicsikarni az Athenaeumtól.[47] Sok tekintetben ellentétes nézeteket vallottak az illusztrálással kapcsolatban is. Károlyi kifejtette, hogy javára válna a munkának, ha kevesebbet adna a bécsi Képes Krónikából, s ha „a Lotz-féle fantasztikus képek (Attila

[37] „Idegrendszerem komolyan meg van támadva. Ennek következtében munkaképességem jelentékenyen csökkent. Jó volna egykét évig semmit sem dolgoznom." Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1894. dec. 1. Uo.

[38] Lásd. Iratok. 5. Fraknói intenciójának megfelelően a III. kötet 1439-cel, Albert halálával zárult; tehát Fraknói kötetébe került Ulászló uralkodása, a várnai csata és Hunyadi kormányzósága

[39] Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1894. dec. 21. OSzKK Szilágyi Lev. E levelében további érdekes megjegyzéseket találhatunk: „Bizony, bizony mindig jobban meggyőződöm arról, hogy históriánkat most *kezdjük* (F. V. aláhúzása) csak írni: Hihetetlen milyen naivitással dolgoztak Teleki, Horváth stb . . ."

[40] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. okt. 30. OSzKK. Szilágyi lev.

[41] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 2. Uo.

[42] Lásd Iratok. 4. Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 5. Uo.

[43] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 12. Uo.

[44] „S az örőm, melyet az új vállalat sikerülte mindenesetre okozni fog kedves Sándor bácsinak, elég erősítő, elég orvosság-e a gyöngítés és erőpazarlás ellen, a mely a vállalattal járó sok baj eredménye lészen?" Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 5. Uo.

[45] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 12. Uo.

[46] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1895. febr. 12. Uo.

[47] Vő. Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 17. Uo.

násza), meg az olyan tisztán költött arczképek mint Matejko nem jut eszembe melyik lengyel fejedelme elmaradnának".[48]

Ugyanebben az időben több *bíráló megjegyzés* jelent meg a sajtóban is a vállalkozással szemben. Az „Egyetértés" 1894. november 18-i számában kifogásolta a szerzők összeválogatását. A „pap-hisztorikusok" nagy száma miatt pl. gúnyosan a Szent István Társulat kiadványának nevezte a vállalkozást. Azután a mű egységével kapcsolatban felvetette: hogyan fog harmonizálni a Thaly ill. Marczali, vagy a Thaly és a Fraknói által írt kötet? A cikkíró szerint a mű egységes szerkesztése sok kívánnivalót fog majd maga után hagyni, mivel Szilágyinak annyi egyéb elfoglaltsága van, hogy az egész munkából „hiányozni fog a lélek, az egyöntetűség, az egyforma politikai felfogás". Végül a mű hatvan forintos árát az akkori viszonyok között „horribilis ár"-nak tartotta.

Az Erdélyi Múzeum[49] is a szerzőgárda összeállítását bírálta. A folyóirathoz érkezett felszólalások több történészt — elsősorban Pauler Gyulát[50] — hiányolták a szerzők közül, ugyanakkor több szerzőről azt állapítja meg a folyóirat: „. . . eddig történetírói jelességüknek vajmi csekély jeleit adták." Mindenesetre a folyóirat szerkesztője — Szádeczky Lajos[51] azt az álláspontot foglalta el, hogy „a szép vállalatot előre is gáncsoló felszólalásoknak nem adtunk helyet, megvárván, hogy a tettek s nem a nevek beszéljenek. . ."

Szádeczky azzal nyugtatta meg az Erdélyi Múzeum olvasóit, akik több nevet hiányoltak a szerzők közül, hogy a szerkesztő maga sem tekinti befejezettnek munkatársai névsorát, hiszen a legújabb kor története megírására újabb munkatársakat jelez a tervrajzban hirdetteken kívül. Az előbbiekben láttuk, hogy Szilágyi megkérte Bessenyeit a visszalépésre, de új szerzője ekkor még nem volt. Károlyi Árpád 1894 végén azt tanácsolta, hogy a X. kötetet „. . . valami mohos fejű politikusunk, ha lehet államférfiú..." írja meg.[52] Véleménye szerint Szilágyi jelöltje Marczali Henrik „nem arra való, hogy a mai idők történetét megírja" s inkább Falk Miksát, vagy egy hozzá hasonló politikust kellene felkérni igen előzékenyen, és extra honorárium felajánlásával.

1894-ben a X. kötetnek még nem volt írója, de a szerkesztő gondjait gyarapította az is, hogy pl. Marczali Henrik — szerződése ellenére — a Budapesti Szemlében közölt szemelvényeket készülő művéből; Fröhlicht pedig egyre rosszabbodó egészségi állapota miatt nem küldte a kéziratokat.[53] Fröhlich még 1894 tavaszán meghalt, s félbe maradt munkáját Kuzsinszky Bálint vette át. Szerinte a Fröhlich által elkészített két fejezetet rövidíteni szükséges, viszont a hagyatékban talált feljegyzések, adatok, annyira távol állnak a megirandóktól, hogy egészen önálló munkát kell végeznie.[54] Ezekután az *1895-ben megjelent I. kötet* első része Fröhlich kézirata alapján készült; a második részét Kuzsinszky Bálint (Pannónia és Dácia), míg a harmadikat Nagy Géza írta (Magyarország története a népvándorlás korában.). Az I. kötet második felét (A vezérek kora és a királyság megalapítása (Marczali Henrik készítette el. Láthatjuk, hogy az I. kötet terve már lényegesen módosult, hiszen Fröhlich — az eredeti elgondolás értelmében — a honfoglalás történetének archeológiai részét is megírta volna. Fröhlich halála miatt a tervet az Atheaneum elejtette, s így a többi kötetnél is elmaradt az archeológiai szempontból történő külön feldolgozás.[55]

Az I. kötet — s egyúttal az egész mű — *bevezetését Vaszary Kolos, Magyarország hercegprímása írta.* A prímási bevezető elkészülésének kulisszatitkairól Pór Antal és Szilágyi levelezéséből szerzünk tudomást. A bevezető szöveget előkészítő Pórnak ez a feladat sok gondot okozott. Szeptemberben kétségbeesve mondja, hogy több problémája van a Bevezetéssel, mint a saját kötetével. Szilágyi küldött ugyan neki segítségül német irodalmat, de „semmire se mentem velök."[56] Még pár napi haladékot kért, hátha addig sikerül megírnia, de ha nem, akkor arra kéri Szilágyit: keressen „diszkrét embert" Budapesten, aki el tudja készíteni a Bevezetést.

[48] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1895. febr. 12. Uo.

[49] Erdélyi Múzeum, 1895. 37—38. l.

[50] Pauler és Szilágyi nagyon jó barátok voltak, a 90-es évek második felében a Honfoglalás kútfőit közösen adták ki. Levelezésükben nincsen szó Pauler részvételéről a milleneumi műben. Pauler a 90-es évek elején már megjelentett egy nagy művet az Árpádok koráról.

[51] Szilágyi egykori beosztottja az Egyetemi Könyvtárban és a Történelmi Társulat titkári hivatalában. Vö. *Mann:* i. m.

[52] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 5. és nov 12. OSzKK Szilágyi lev.

[53] „Igazán nagyon sajnálom és restellem, hogy nem vagyok képes most még kézirattal szolgálni; a mi van, azt nemcsak át kell nézni, hanem részben át is kell dolgozni, arra pedig mostani állapotomban nincsen elegendő erőm. Mihelyt helyre áll az egészségem, azonnal hozzá látok a munkához, húsvét előtt azonban erre nincsen kilátásom. Még egyszer bocsánatát kérve . . ." Fröhlich Róbert—Szilágyi Sándor, 1894. márc. 29. Uo.

[54] Kuzsinszky Bálint—Szilágyi Sándor, 1894. jún. 25. OSzKK Irattár, 3.

[55] *Szabó:* i. m.

[56] Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1894. szept. 18. OSzKK Szilágyi lev.

Erre azonban nem került sor, mert négy múlva Pór örömmel jelentette, hogy befejezte a Bevezetés megírását, s elküldte a hercegprímásnak.[57] Vaszary bizonyos átdolgozást kért, és így még pár hónapig húzódott a Bevezetés ügye,[58] s csak decemberben juttatta el a hercegprímás a kész anyagot a szerkesztőségnek.

Közben 1894 őszén Pór befejezte az Anjou-kor történetének megírását. Ő tényleg nagyon szorgalmasan dolgozott; egyidőben küldte a kéziratokat a szerkesztőnek, a korrektúrát a nyomdának és közben az illusztrálásban is segített. Pór igyekezett az olvasmányosságra törekedni ezért nem írt jegyzeteket — hasonlóan a Beöthy-féle Irodalomtörténethez — s iparkodott „kuriozitások belevegyítésével" érdekesebbé tenni művét az olvasóközönség számára.[59]

Munkáját megnehezítette a sietség — amely az egész vállalatot, az összes írót sújtotta — ui. a kéziratokat folyamatosan kellett a nyomdának küldeni. Emellett a korrektúrák is részletekben érkeztek a nyomdából, s így a szerző nem tudhatta, hogy előzetesen mit írt.[60] Ebből következett a másik — több szerzőnél is előforduló — súlyos probléma, a terjedelmi keretek túllépése.

Az Athenaeum ekkor már elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Révai Testvérek könyvkereskedése és könyvkiadó hivatala céggel szerződjön a kötetek *terjesztését* illetően.[61] Megállapodtak, hogy a munka 10 kötetben, átlag 40 ívvel és kötetenként átlag 30 — részben színes — műmelléklettel fog megjelenni. A munka hetenként megjelenő 2—2 ív terjedelmű 30 kr-os füzetekben bocsátatik közre. Az első kötet előreláthatólag a 8—10. füzettel egyidejűleg 1895 elején jelenik meg, s évenként 2—3 kötet fog kiadatni. A kötetek bolti ára 6 forint, míg félbőr díszkötésben 8 forint lesz. A teljes munka tehát fűzve 60 forint, félbőrkötésben 80 forintba fog kerülni.

A propaganda előmozdítása céljából a Révai Testvérek kívánságára, az Athenaeum köteles volt díjtalanul átadni 150—200 ezer folio alakú illusztrált prospektust, 8000 gyűjtőívet, 2—3 ezer első füzetet, 20 000 rendelőlapot, 3—400 mintakötethez való anyagot s végül 50 000 — a Révai Testvérek által szerkesztett — különleges körlevelet. A szerződés végül kimondta, hogy a prospektusokat és a munkakötetek anyagát az első füzet megjelenésétől számítva 8 hét múlva szállítja az Athenaeum és csak ezen időponttól kezdve van joga a Révai Testvéreknek azokat terjeszteni.

Az Athenaeum tehát előkészült a kéziratok fogadására, nyomtatására és a terjesztésre. Problémát jelentett viszont a 70. életéve felé járó szerkesztő egészségi állapota,[62] s ezért *Schönherr Gyulát a vállalat segédszerkesztőjévé* nevezték ki.[63] Schönherrt Szilágyi vette maga mellé s ez a bizalom nagy megtiszteltetést, de sok gondot is jelentett Schönherr számára, hiszen megbízatása gyakorlatilag az egész vállalkozás időtartamára terjedt.

A Magyar Nemzet Története *első füzete* 1894 őszén jelent meg, s ebből az alkalomból a szerkesztőség több gratulációt is kapott.[64] Pór Antal reménykedve írta Szilágyinak: „Adja Isten, hogy megérjük a befejezést, mely méltó legyen a kezdethez!" Ugyanez Fraknói gratulálásának gondolatmenete is: „A milleneumi Magyar Történet első füzete, amelyet szíves voltál megküldeni mint meleg napsugár a zord napokban vidított fel... Sikert és áldást kívánok, hogy a nagy művet szerencsésen befejezhessed." Ugyanakkor Fraknói igazat adott Szilágyinak Marczali kiválasztását illetően,[65] és dicsérte az illusztrálást is, amellyel sikerült szerencsésen eltalálni a középutat „a nagy publicum és a tudomány igényei között." Az illusztrációk dicsérőihez csatlakozott Károlyi Árpád is a második füzet megjelenése után[66]; Fraknói pedig hangoztatta: nem kétes, hogy most már

[57] Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1894. szept. 22. Uo.

[58] „Tegnap a prímásnál voltam. Előkerült a Bevezetés is. Hát biz az még nem kész. Sokszor hozzá fogott a kegyelmes úr, de mindannyiszor elvetette, amit csinált. Kérdeztem: Hozzá küldjelek-e? mert nem sokára megint Budapestre megy. »Majd kéretni fogom nem sokára« — volt a választ. Ha valamely gondolatom jön, leírom azt is és elküldöm neki." Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1895. febr. 12. Uo.

[59] Vö. Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 11. dec. 8. és 1895. márc. 20. Uo.

[60] Pór kérése: „Küldd el a kefelevonatokat a nálad levő jelenetekről, hogy tudjam, mit írtam." Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1893. okt. 29. Uo. — Ekkor a kérés még teljesíthető volt, mert csak egy kötetről volt szó, és az idő még rendelkezésükre állt.

[61] A szerződést lásd OSzKK Irattár 3.

[62] „Sándor bácsi tegnap megjött. Bizony borzasztó és szívfacsaró látvány hogy szegény jó Sándor bácsit kettőnek kell támogatnia, hogy járhasson!" Károlyi Árpád—Schönherr Gyula, 1894. dec. 30. OSzKK Schönherr lev.

[63] *Schönherr Gyula* ekkor a heraldikai társaság jegyzője, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének előadótitkára. Később akadémiai 1. tag és egyetemi magántanár. Vö.: Schönherr Gyula emlékezete. Bpest. 1910. 41. l.

[64] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 5. OSzKK Szilágyi lev.; „Megkaptam az első füzetet, már el is olvastam. Jaj, bizony nagyon szép." Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 9. Uo. és Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 8. Uo.

[65] „Igazad volt, Marczali egy könyvében sem írt oly jól mint ebben." Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, uo.

[66] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 25. „Éjnye, de gyönyörű a Magyar Nemzet Története 2. füzetében a sz. galleni kolostor facsimileje!"

megtesz az a siker is, amire a Történelmi Életrajzoknál Szilágyi hiába törekedett — a tömeges megrendelés! S Fraknóinak igaza lett, mert rövidesen hétezren fizettek elő a Magyar Nemzet Történetére. Ez pedig az akkori irodalmi viszonyok között „mesés" számnak minősült![67] Tehát az év végén, pontosan 1894. november 4-én megkezdődött a Magyar Nemzet Története szedése, megkezdődött a négy évig tartó munka.

*

A Szilágyi Sándor szerkesztette Magyar Nemzet története első füzetei nagy visszhangot váltottak ki, a vállalkozás jelentős tömegsikert eredményezett.

A Budapesti Szemlében[68] Riedl Frigyes üdvözölte a vállalkozást, azt, hogy Szilágyi Sándor kipróbált vezetése alatt egy csoport jeles magyar történetíró a művelt közönség számára megírja a legújabb kutatások alapján Magyarország történetét. Riedl szerint e mű rég érzett hiányt pótol, s ezért — az anyagnak, az újabb kutatások gazdagságának következtében — szükség van a nagy terjedelemre, a 10 kötetre. Ebből ugyan az következik, hogy Szilágyi vállalata nem lesz egységes mű — hangsúlyozta Riedl —, de a hasonló külföldi nagy vállalkozásokat szintén több szerző készíti. Ezért javasolta bizonyos főbb pontokra nézve a szerzők megegyezését. Felhívta a figyelmet a közműveltségi tényezőknek a szokottnál behatóbb tárgyalására, s a nemzetgazdasági szempontokra.

Hasonlóképpen dicsérő kritikával fogadta a Magyar Nemzet Történetének első füzeteit a Vasárnapi Újság, mely elsősorban a szerzőgárda bemutatására törekedett.[69]

A Budapesti Szemle cikk hosszasan foglalkozott az *illusztrálás* kérdésével. Helyeselte, hogy Szilágyi korabeli képek hiányában újkori jeles festők oly műveit reprodukáltatja, amelyek valami nagyobb jelentőségű történelmi eseményt ábrázolnak. Tény, hogy a milleneumi kötetek sok kiváló festő és rajzoló alkotását[70] tartalmazták. Az illusztrációk szerzésében Szilágyi leginkább a következő történészek segítségére számíthatott: Thaly Kálmán, Károlyi Árpád,[71] Thallóczy Lajos, Hodinka Antal, Pór Antal stb.

Az illusztrációk készíttetésével kapcsolatban Szilágyinak az volt a véleménye, hogy az emlékeket a helyszínen kell felkutatni, s felvétetni.[72] A művész segíthet ugyan magán fotográfiával, de ilyen esetben rendesen új felvételt kell csináltatnia, s így csak időt, de nem költséget nyer. A régi kép reprodukálása jól és hűségesen csak költséges eszközökkel adható vissza. Ilyen körülmények között az illusztrálás igen költséges dolog volt, s ezt igazolják a Történelmi Életrajzok számára készített rajzokról fennmaradt számlák is.[73]

Szilágyi munkatársak hosszú sorával biztosította a megfelelő minőséget, de a korfestő, hű képek megszerzése, a vele járó ezernyi gond, kérdezősködés, kutatás elsősorban a szerkesztő vállát nyomta. Ebben az időben — s ebben Szilágyinak jelentős szerep jutott — a történetírás, mely eddig csupán a könyvnyomtató műhelyét foglalkoztatta, — mint Fejérpataky Szilágyi Sándorról írt munkájában megjegyzi — nevelni és foglalkoztatni kezdett művészeket, rajzolókat, festőket, szinte új iparágat fejlesztett, munkát adott sok embernek és gyönyörködtető, tanulságos szórakozást a nagyközönségnek.[74] *Az Athenaeum és Szilágyi együttműködése az illusztrálás terén* jelentős sikert eredményezett az Athenaeum számára. Nagyon szerencsés körülményként játszott szerepet az is, hogy Emich Gusztáv, az Athenaeum vezérigazgatója finom ízlésű könyvgyűjtő volt, s a költségek dolgában szinte szabad-kezet biztosított Szilágyi számára.[75]

Szilágyi meghozathatott mindent ami kapható volt, s ha külföldön vagy vidéken valamit fotografálni, rajzolni vagy festeni kellett, az Athenaeum a költséget sohasem sokallotta. Ismeretlen könyvtárak, falusi templomok, kastélyok régi falfestményeinek másolatait így szerezhette meg Szilágyi a Magyar Nemzet Története számára. A sok-

[67] „. . . tiszta szívből jön az az *éljen*, mellyel az előfizetők *mesés* (7000!!!) *számához* gratulálok." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1895. febr. 12. Uo.

[68] *Budapesti Szemle*, 1895. 465—470. l.

[69] *Vasárnapi Újság*, 1895. 36. l. A cikk hangsúlyozza, hogy nem minden kiváló történészünk vesz ugyan részt a mű írásában, de akik szerepelnek, valamennyien nagyon értékes munkát nyújtanak.

[70] Barabás Miklós, Benczur Gyula, Feszty Árpád, Lotz Károly, Madarász Viktor, Munkácsy Mihály, Székely Bertalan, Thán Mór, Cserna Károly, Dörre Tivadar, Dussek Ede, Mühlbeck Károly, Thury Gyula stb.

[71] „A mi az illustratiokat illeti: nem szükség hangsúlyoznom, hogy a mi (bécsi) áll. levéltárunkban levő, kívánatos anyag reprodukáltatása és kiválasztása dolgában szolgálataim s jó akaraton k. S. b. rendekezésére állanak minden pillanatban . . ." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1894. nov. 5. OSzKK Szilágyi lev. A Károlyi—Schönherr levelezés is bizonyítja, hogy Károlyi gondoskodott a levéltári vagy egyéb könyvanyagokból rajzok elkészíttetéséről.

[72] Pesti Napló, 1886. 342. sz. *Szilágyi:* A közönséghez a Magyar Történelmi Életrajzok érdekében. Bár az itt kifejtettek tíz évvel a milleneumi vállalat megindítása előtt íródtak, Szilágyi elvei e tekintetben nem változtak.

[73] Pl.: Dörre Tivadar számlája. OSzKK Szilágyi lev.

[74] Vö.: *Fejérpataky:* i. m. 18—19. l.

[75] Vö.: *Szabó:* i. m. 149—151. l.

szorosításnál is mindig azt a technikát használhatták, amely a leghatásosabbnak ígérkezett: így feleleventették a fába metszést, bár ez a sokszorosítási mód már kiment a divatból, s ennek következtében nagyon drága volt. A bécsi Képes Krónika színes lapjait fotografálták illetve az 1867-i kiadás eredeti faducairól nyomatták le. Fontosabb festmények másolatait külföldön úgy készítették el, hogy egy-egy kitűnő festőművész lemásolta — akvarellben — a sokszorosítandó képet, s ezt a másolatot elküldték a németországi Wandsbeckbe, a világhírű Seitz-intézetbe. Itt az akvarellről litográfiai úton készült a sokszorosított másolat.

Szabó László, egyetemi tanár 1918-ban az Athenaeumról megjelentetett művében részletesen elemzi a heliogravür-mellékletek elkészítésének technikai problémáit. Számunkra ebből az a lényeges, hogy mivel a millenáris történetben 40 heliogravür melléklet volt, s elkészítésük abban az időben kb. 60 000 munkaórát igényelt, ezért az Athenaeum igénybe vett több németországi s az összes bécsi műhelyt, amelyekben hosszú időn át a Magyar Nemzet Történetének illusztrálása volt a legfontosabb munka. Szabó szerint oly nagy szenzáció volt ez akkoriban a sokszorosító ipar terén, hogy több német iparos csak azért telepedett le Budapesten, hogy a szükséges heliogravürök elkészítésében részt vehessen. Így nem csoda, hogy hozzávetőleges számítás szerint a Magyar Nemzet Története illusztrálásában foglalkoztatott művészeknek összesen 48 000 korona tiszteletdíjat kellett kifizetni.[76]

Ha 1894 végén visszatekintünk az Athenaeum vállalkozásának első két esztendejére, láthatjuk: hogyan kezdett megvalósulni a 80-as években még csak tervezgetett nagy millenáris díszmű. Emich Gusztáv és Szilágyi Sándor, a munka anyagi és szellemi vezetői alakítottak ki és fogtak össze egy olyan szerzőgárdát, amely biztosította a tízkötetes Magyar Nemzet Története létrehozását.

1893-ban a szerződések megkötése lehetővé tette a munka megkezdését. Az első időszak nehézségei — a szerzőgárda kiválogatása; alkudozások a határidő módosítások miatt a szerzőkkel — nem késztették meghátrálásra a szerkesztőt, aki értékes segítőtársat nyert Schönherr Gyula személyében.

Így 1894. november 4-én a nyomda is elkezdhette a tízkötetes munka szedését. Az év végére megjelent első füzetek jelentős közönségsikert arattak, s különösen az illusztrációk gazdagsága tette rendkívül vonzóvá a vállalkozást a kritika és a nagyközönség számára, amely egyre inkább fokozódó érdeklődést kezdett tanúsítani a Magyar Nemzet Története iránt.

*

A vállakozásnak a továbbiakban is igen kritikus pontja volt az *V. kötet*. Az eddigiekben is láthattuk Szilágyi törekvését, hogy sikerüljön rábírni az egyik legkitűnőbb magyar történészt, Károlyi Árpádot, a kötet írásának elvállalására. Károlyi részben szeretett volna eleget tenni e kívánságnak, ugyanakkor egyéb okok közbenjötte meggátolta ebben. 1895 elején szemei kímélése miatt kellett pihennie, s így csak ősszel — tehát már szerinte is későn! — tudta volna a munkát elkezdeni.[77] Ezért ismét kérte Szilágyit, hogy mentse fel őt a „dolgozótársi kötelék" alól. Maga helyett pedig Acsádyt ajánlotta Szilágyinak, hiszen ő amúgy is dolgozik a „Separatio" történetén. Abban az esetben, ha Acsády nem vállalkoznék az egész kötet megírására, akkor írja meg Ferdinánd és Miksa korát 1897. május 1-ig, s ő megírná Rudolf korát 1897. július 1-ig. A másik lehetőség amelyet Károlyi ekkor ajánlott: mivel a kötetek úgy sem jelennek meg kronológikus sorrendben, legyen az V. kötet az utolsó, mert 1898 júniusa végéig biztosan el tudná készíteni.[78] Persze legjobb lenne, ha Szilágyi mentesítené őt az írástól. Ebben az esetben annál nagyobb buzgalommal igyekezne a bécsi levéltárból az illusztrálást segíteni.[79] Szilágyi eleinte nem akart beleegyezni Károlyi lemondásába és Acsády felkérésébe. Károlyi újabb levelében változatlanul pártfogolta Acsádyt,[80] de Szilágyi ekkor még más megoldásokkal próbálkozott.

Az V. kötet szerzőségének kérdésén kívül nagyon sok kellemetlen bonyodalommal járt az ún. *Perles-ügy*. A Perles Móricz bécsi könyvkereskedő és könyvkiadó cég feljelentést tett az Athenaeum ellen, mivel a Magyar Nemzet Története több füzetében Matejko

[76] Az összevetés kedvéért: a szerkesztői és írói tiszteletdíjakra 74 000 koronát fizetett ki az Athenaeum.

[77] Károlyi Árpád – Szilágyi Sándor, 1895. márc. 14. OSzKK Szilágyi lev.

[78] Károlyi hangsúlyozza, hogy legkívánatosabb lenne az ő számára, ha Szilágyi felmentené őt teljesen, „mert ekkor én . . .már 1897-től kezdve kizárólag és serényen dolgozhatnám *Bocskaymon*, melyről azt szeretném és akarom, hogy olyan képpen megírott monográfia legyen, mint a hogyan történeti monográfiát még magyarul nem írtak." Uo.

[79] „. . . .megcsinálom cserébe 1897 közepéig Lotharingiai Károlyt a Tört. Életrajzok számára — ha kell." Uo.

[80] „Ami pedig Acsádyt illeti: én őt azért ajánlottam, mert azt hiszem, hogy a 16. századot elég jól ismeri . . . Különben, különb embernek tartom Mikánál, ha tán nem is tud úgy deákul, mint Mika . . ." Károlyi Árpád – Szilágyi Sándor, 1895. márc. 18. Uo.

János festőművész képeit jogtalanul vette át a „Polens Könige und Herscher" c. alatt kiadott díszmű füzeteiből. A Perles-cég a szerzői és a kiadói jog megsértése miatt kártérítés iránti keresetet indított az Athenaeum ellen. A két cég végül úgy egyezett meg, hogy az Athenaeum ezer forintot fizetett a képekért, s vállalta a perköltség megtérítését is.[81]

Szilágyi egészségi állapota miatt 1895-ben gyakran üdült Gasteinben, s így Schönherr egyre többet dolgozott, egyre jobban bekapcsolódott a szerkesztői tennivalókba. Ő közvetített a szerzők, a nyomda és Szilágyi között. Ugyanakkor, mint szerző is dolgozott, mivel Fejérpataky és Czobor visszalépése következtében ő írta — Pórral együtt — a III. kötetet, Zsigmond korát. Szilágyival folytatott levélváltásából úgy tűnik: a szerkesztési tennivalókat oly módon osztották meg, hogy először Schönherr olvasta a szerzői íveket, majd elküldte Szilágyinak. Általában az imprimálás joga Szilágyit illette.[82] Az ívekkel együtt gyakran levelet is küldött Schönherr, amelyben beszámolt a szerkesztéssel kapcsolatos ügyekről. Ez a szerkesztői munkamegosztás olyan kitűnően bevált, hogy Szilágyi megelégedten állapíthatta meg: „minden olyan jól és pontosan megy, hogy jobban nem lehet. Rendkívül meg vagyok nyugodva."[83] Ebben az időben az ügyintézésen, a beszámolókon kívül az első korrigálás, valamint az illusztrálás előkészítése hárul Schönherre. Munkáját Szilágyi ellenőrizte, s ha kellett, javította is.[84] Ugyanakkor Schönherr a nyomdába adás előtt az íveket szintén szignálta.[85]

Schönherr mellett természetesen Szilágyi továbbra is támaszkodott történész ismerősei segítségére az illusztrálás terén. Károlyi Árpád, Hodinka Antal — tehát a bécsi magyar kolónia tagjai — egymásután jelentkeztek küldeményeikkel; s a megrendelések elkészülte után azonnal küldték a rajzokat. Ugyanakkor ajánlatokat tettek, ötleteket is adtak. Így például Károlyi hívta fel Szilágyi figyelmét Thury Gyulára, aki Bécsben a császári műgyűjteményben dolgozott, hogy közben a vállalat számára is készíthetne rajzokat.[86]

Az 1895-ben megjelent *füzetek* meglehetősen egyenetleneknek bizonyultak, mert míg a kritika igen elismerően fogadta Marczali alkotását, addig az első kötet többi részéről — főleg a Fröhlich által írottakról — többen nyilatkoztak elmarasztalóan. Thallóczy szerint Fröhlich fejezetét előzőleg át kellett volna iratni. [87] Ezzel kapcsolatban elsősorban Schönherrnek voltak elképzelései,[88] aki Frölich dolgozatának alapos átolvasása után azonnal jelezte a kézirat hasznavehetetlenségét. Véleménye szerint ezen csak anyagi áldozatokkal lehetne segíteni, a kézirat teljes feláldozásával. Beszélt erről a kérdésről Hampellal, aki Nagy Gézát ajánlotta, mert ő gyorsan és szépen dolgozik; s ez a megoldás annyival is jobb volna, mert nem kell új szerzőt foglalkoztatni. Schönherr tehát a Hampellal való megbeszélés után azt kérte Szilágyitól: tanácskozzon Emichhel, s ha javaslatát elfogadják, akkor sürgősen meg kell keresni Nagy Gézát.[89] Szilágyi elutasította ezt a javaslatot, és Fröhlich szövege jelent meg a milleneumi mű első kötetében. E visszautasításban nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy a Hampel és Schönherr ajánlotta Nagy Géza iránt a szerkesztőnek nem voltak illúziói, sőt nagyon kellemetlen tapasztalatokkal rendelkezett. Nagy Géza ugyanis még a reá eső rész befejezése előtt Bécsbe utazott, azt ígérve, hogy onnan majd küld kéziratot, de ez nem következett be! Szilágyi kénytelen volt kétségbe esve Hodinkához fordulni, hogy kutassa fel Bécsben Nagy Gézát, s „beszélje rá, hogy jöjjön haza s végezze be a fejezetet". Szilágyit beteggé tette ez az ügy[90] és hallani sem akart ezután arról, hogy még további feladatot adjon Nagy Gézának.

[81] A Perles-ügy iratait lásd OSzKK Irattár 3.

[82] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1895. aug. 3. OSzKK. Schönherr lev. „most nálam 3 óránál tovább egy revízió se időzik" Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1895. aug. 26. Uo.

[83] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1895. szept. 19. Uo.

[84] „Oklvelet tussal csináltatni elavult dolog. Hogy jutott Maga erre a gondolatra?" Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula 1895. nov. 14. Uo.

[85] Természetesen, mikor a nyomda nagyon várta az íveket, előfordult, hogy az elmaradt, s Szilágyi szignálása után azonnal — időveszteség nélkül — került a kézirat nyomdába. Vö. Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1895. dec. 10. Uo.

[86] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1895. febr. 27. OSzKK Szilágyi lev. — Károlyi javasolta például, hogy nem ártana a II. kötetben Imre 1202-ből való bulláját" akár szövegkép, akár külön mellékletként bemutatni." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1895. márc. 30. Uo.; Ha pedig a Szilágyi által kért megbízást végrehajtotta, azonnal jelentette a szerkesztőnek. „Habsburgi Rudolf azon 1290-diki oklevelét a melyben Magyarországot mint megürült birodalmi hűbért fiának Albert osztrák hercegnek adományozza, már lefényképeztettem." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1895. máj. 16. Uo.

[87] „. . .ejnye, be kutya unalmas, hisz ez forrástanulmány, jaj, jaj!" Thallóczy Lajos—Szilágyi Sándor, 1895. jan. 30. Uo.

[88] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, k n. OSzKK Levelestár.

[89] „Ahhoz a magas tónushoz, a mit Marczali intonál az ő gyönyörű dolgozatában, a Fröhliché valóságos szánalmas gyermekgagyogás" Uo.

[90] „A lelketlenségnek hasonló példájával sohasem találkoztam." Szilágyi Sándor—Hodinka Antal, 1895. febr. 13. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, (a továbbiakban MTAK) Ms. 4816/73.

Marczalival ilyen problémák nem voltak; mindössze egyszer késett betegsége miatt, de különben gyors, pontos, megbízható és kitűnő munkatársa volt a vállalatnak.[91] A *harmadik kötet* szerzői két év alatt többször is cserélődtek. Végül is Pór készítette el az Anjou-kort; először 20 ívre való helyet kapott és ehhez igyekezett magát tartani. Mivel Szilágyin kívül Marczalihoz és Fejérpatakyhoz is hiába fordult utasításért,[92] ezért elkészített 18 ívet, úgy gondolva, hogy két ív kell az illusztrációra. Szilágyi kívánságára több részletet törölt, viszont megírta Mária királynő korát és a szerkesztő kérésére műveltségtörténeti részekkel is bővítette anyagát, s így végül 25 ívet írt. A kötet másik részét — Zsigmond korát — a vállalat segédszerkesztője, Schönherr Gyula írta meg 1895 őszén. Ebben az időszakban természetesen kevesebbet is vállalt a szerkesztői teendőkből, pusztán az első korrigálást végezte el.[93] Több levélben találunk utalást a harmadik és *negyedik kötet* címével, elválasztásával kapcsolatban. Fraknói kívánsága[94] az volt, hogy Albert uralkodását még Schönherr tárgyalja, s ő Ulászló trónralépésével kezdené kötetét. Így Hunyadi János pályakezdésének tárgyalása is a Schönherr kötetbe jutott. Fraknói nézete szerint a harmadik kötet címe nem lehet a tervezett Anjouk és Zsigmond-kora sem, „mert a czímlapon nem lehet egy uralkodóházat és egy uralkodót összefoglalni."[95] Ebből kiindulva tanácsolta az Anjou és Luxemburgi dinasztiák kora elnevezés használatát.

Fraknói már 1894 végén elkezdte[96] a negyedik kötet írását, s végig dolgozta a teljes következő évet. Több ízben panaszkodott is amiatt, hogy előtanulmányai ellenére milyen sok munkát és fáradságot okozott neki „a Szilágyi-történet",[97] melynek befejezését 1895 vége felé már nagyon várta![98]

Fraknói időzavarba sohasem került, s a szerkesztőknek sem volt 1895-ben vesződségük a negyedik kötettel. Fraknóinak gyakran arra is jutott ideje, hogy — kihasználva hosszas olaszországi tartózkodását — gyakran ajánljon fel anyagokat a kötetek illusztrálásához.[99] Segítsége főleg becses ritkaságok megszerzésére terjedt ki — elsősorban a Vatikán vonatkozásában — és összeköttetéseit mindig szívesen használta fel Szilágyi vállalata érdekében.

1895 nyarán Angyal Dávid elkezdte a *hatodik kötet* írását. Kötete pontos címében ekkor még nem született végleges döntés, mikor ettől függetlenül megkezdte Angyal a munkát.[100] Ballagi Géza is hírt adott magáról, s a *kilencedik kötettel* kapcsolatos munkájáról. Elsősorban a vidéken — Sárospatakon — dolgozó szerző nehézségeiről panaszkodott.[101] Leveléből kiderült; úgy számította, hogy 1895 végére befejezi az anyaggyűjtést és 1896-ban megírja kötetét. Utalva Szilágyival folytatott tavaszi megbeszélésére, ismét kijelentette, hogy a kéziratot nem küldi ívenként Pestre,[102] de igérte, hogy olyan munkát fog készíteni, amivel Szilágyi és a kritika is meg lesz elégedve.

Fraknói Vilmos, Angyal Dávid és Ballagi Géza levelei már a következő év köteteinek előkészületeiről adnak számot. Mielőtt azonban e kötetek készítéséről beszélnénk, *nézzük meg: hogyan fogadta a nagyközönség és a kritika a már megjelent köteteket.*

Az első füzetek megjelenése után az Erdélyi Múzeum — ha a szerzőgárdával kapcsolatban fönntartásokkal is él — azonnal dicséri Marczali munkáját és a füzetek szép kiállítását. Dicsérő szavakkal ajánlja a közönségnek,[103] mint olyan nagyszabású történeti munkát, amely felül fogja múlni Magyarország történetének minden eddig feldolgozását. Az első kötetből főleg Marczali, majd Kuzsinszky írását dicsérik az ismerteté-

[91] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1895. szept. 19. OSzKK Schönherr lev.
[92] Pór Antal—Szilágyi Sándor, 1895. júl. 17. OSzKK Szilágyi lev.
[93] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1895. szept. 6. OSzKK Schönherr lev. Szilágyinak különben Schönherr munkája nagyon tetszett. Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1895. szept. 19. OSzKK Levelestár.
[94] Fraknói Vilmos—Schönherr Gyula, 1895. jan. 23. OSzKK Schönherr lev.
[95] Fraknói Vilmos—Schönherr Gyula, 1895. febr. 6. Uo. Ekkor határozta el véglegesen, hogy a IV. kötet címe: A Hunyadiak és Jagellók kora lesz. A III. kötet Fraknói javaslatára ezt a címet kapta: Az Anjou-ház és örökösei. (1301—1439).
[96] „Passióval dolgozom, valami 2 ívre való már készen is van." Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1894. dec. 21. OSzKK Szilágyi lev.
[97] Fraknói Vilmos—Schönherr Gyula, 1895. aug. 17. és nov. 29. OSzKK Schönherr lev.
[98] „. . .tíz írott ívem ád egy nyomtatott ívet. Így aztán a terminusra könnyen elkészülök." Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1896. febr. 15. OSzKK Szilágyi lev.
[99] Vö.: Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1895. máj. 9. és júl. 9. Uo.
[100] Angyal Dávid—Szilágyi Sándor, 1895. júl. 30. Uo.
[101] „Bizony keserves tapasztalatokat tettem már eddig is, melyek arról győztek meg, hogy időhöz kötött, nagyobb szabású munkát vidéki ember csak nagy akadályok és kellemetlenségek mellett végezhet." Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1895. márc. 22. Uo.
[102] „. . .nem akarom a 30-dik ívnél megbánni, amit az 1-ső íven írtam és kinyomattam." Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1895. nov. 30. Uo.
[103] Erdélyi Múzeum, 1895. 380. és 170. l.

sek, s valamennyien fejet hajtanak az illusztrációk gazdagsága, újszerűsége előtt.[104]

Az első kötet után már mint „valóban hézagot pótló" munkáról írnak a kritikusok és hangoztatják, „hogy végre valahára igazi történeti munkát kapunk".[105] Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kritika véleménye szerint a nagy vállalkozásnak úgy a belső tartalma, mint a külső kiállítása méltó „az ezeréves nagy nemzeti ünnephez, s méltók a legnagyobb mérvű pártoláshoz"[106]. Egyedül azt kifogásolták az ismertetők, hogy a füzetek a köteteket eléggé megszakítva jelennek meg.[107] Az említett panasz később újból felmerült, mert a második kötetet a harmadik kötethez tartozó füzetek megjelentetése szakította meg, de mikor Marczali újból kezdett kéziratokat adni, akkor Szilágyi megszakította a harmadik kötet közlését és visszatért a második kötet folytatásához.[108]

Szilágyi széles ismerettsége és tekintélye különben meglehetősen fékezte a bírálatokat. Így az Erdélyi Múzeumban sem jelenhetett meg egy kritikus hangvételű ismertetés, mivel a szerkesztő — Szádeczky Lajos, Szilágyi egykori beosztottja — a cikket nem volt hajlandó megjelentetni.[109]

Még a kritikáknál is fontosabb volt az a *tömegsiker*, amelyet a Magyar Nemzet Története első — 1895-ben megjelent kötetei arattak. Fraknói már tavasszal gratulált a 10 000 példányhoz, amely Magyarországon akkor „mesés nagy szám"-nak számított.[110] Helyesen látta, hogy Szilágyit megnyugtatta az a körülmény, mely azt bizonyította, hogy nem hiába vesződött, fáradozott a kötetekkel.

Szilágyi különben — szerződése értelmében is — nagy súlyt helyezett arra, hogy állandóan hirdettesse vállalkozását. A füzetek megjelenése után a folyóiratokban kis, krónikaszerű beszámolók jelentek meg, melyek mellett közöltette a Magyar Nemzet Története előfizetési felhívását.[111] Felhasználta a Közoktatásügyi Minisztériummal fennálló jó kapcsolatait is, s ennek következtében a VKM 18 980. sz. rendeletében „mint szerfelett hasznos és becses történeti művet" ajánlotta megszerzésre az összes iskolai könyvtár számára. A rendelet kiadásáról a miniszter meghagyásából Klamarik miniszteri tanácsos értesítette az Ahenaeumot.[112] Ezekután nem meglepő, hogy 1895 őszén már 11 600 példány fogyott el a Magyar Nemzet Története I. kötetéből.[113] Ebből a legnagyobb mennyiség (4000 példány) már a füzetes kiadásban elfogyott. A Révai Testvérek 3500 példányt kaptak. Érdekes, hogy kötött példányból aránylag kevés fogyott el. Vidéken 1300, míg Budapesten csak 500 darabot vettek meg a könyvkereskedésekben. De a 11 600 példány — a milleneumot megelőző esztendőben! — nem várt eredmény volt, amely igazolta Szilágyit és Emichet, a vállalkozás szervezőit.

*

A tárgyalások, levelezések 1896-ban tovább folytatódtak a már előző évben előkészített kötetekkel kapcsolatban.

A Fraknói Vilmos által írt *IV. kötet* első ívei januárban már a második korrektúránál tartottak, bár Fraknói még bővítette kötetét új anyagokkal és illusztrációkkal.[114] Ennek következtében egyszerre küldte vissza Szilágyihoz, az Egyetemi Könyvtárba a korrektúrákat, s az új kéziratokat.[115] Ugyanakkor nagyon jól együttműködött Szilágyival és Schönherr-rel az illusztrációk közös kiválogatásában és beillesztésében.[116] A korrektúrák átnézésekor Fraknói önkritikusan megállapította, hogy munkájával nagyon elége-

[104] „. . . .a korszakra vonatkozó képek közül alig hiányzik egy is ezekből a füzetekből." Uo. 170. l. Olyan képet is találunk," mely eddig a magyar munkákból hiányzott." Uo. 233. l.

[105] Új idők, 1895. 298–299. l.

[106] Erdélyi Múzeum, 1895. 405–406. l.

[107] „A 10. füzetben bevégződik Szt. István uralkodásának leírása s egészen új rész kezdődik: Magyarország története a honfoglalásig s ennek első könyve Magyarország története a római hódítás előtt, melyet Fröhlich Róbert írt. Ennek meg kellett volna előznie a Vezérek korát s még ezt is meg kellett volna előznie a tervrajz szerint a Vaszary által írandó Bevezetésnek." Uo. 104. l. Tényleg furcsa, hogy előbb jelent meg I. István kora, s csak azután van szó a rómaiak Pannónia területén való tartózkodásáról, de Szilágyi a füzetek kiadásánál arra törekedett, hogy a nyomdát állandóan ellássa kéziratokkal.

[108] Erdélyi Múzeum, 1895. 556–557. l.

[109] Szádeczky Lajos–Szilágyi Sándor, 1895. febr. 9. OSzKK Szilágyi lev.

[110] Fraknói Vilmos–Szilágyi Sándor, 1895. máj. 9. Uo.

[111] „Egyes füzet ára 30 kr. előfizethető negyedévre (12 füzet) 3 frt. 60. kr., fél évre (24 füzet) 7 frt. 20 kr. Kapható minden hazai könyvkereskedésben. Pl.: Erdélyi Múzeum, 1895. 288. l.

[112] Klamarik levelét lásd 1895, ápr. 28-i keltezéssel. OSzKK Irattár 3.

[113] A feljegyzés 1895. szept. 12-i keltezésű. Uo.

[114] Fraknói Vilmos–Szilágyi Sándor, 1896. január. 17. OSzKK Szilágyi lev.

[115] Fraknói Vilmos–Szilágyi Sándor, 1896. jan. 31. Uo.

[116] Fraknói Vilmos–Szilágyi Sándor, 1896. febr. 2. Uo.

detlen, s ezért elhatározta; a kultúrtörténeti részt újból átdolgozza „hogy legalább az érjen valamit".[117]

A kötet első revízióját Dézsi Lajos nézte át, de Schönherr is tett igazító megjegyzéseket és ezeket Szilágyi korrigálta be Dézsi revíziójába. A második és harmadik revíziót Szilágyi végezte. A kötet tartalomjegyzékét Szilágyi Dézsivel csináltatta meg, míg a képmagyarázatokat Schönherr készítette.[118]

Júliusban Fraknói már az utolsó korrektúrákat küldte Szilágyinak, ő azonnal továbbította Schönherrnek, aki az illusztrációkat hozzátéve ajánlva küldte az Athenaeumhoz az anyagot.[119]

A kötet befejezéséhez azonban Schönherr — teljesen helyesen — zárszó iratását javasolta, amely akár pár oldalra terjedő külön fejezet is lehetne, hiszen — írta — „1526-al a magyar középkor végződvén, a zárszó akár az eddig megjelent 4 kötetre szólhatna is."[120] Szilágyi egyetértett Schönherr javaslatával és írt Fraknóinak az epilógus elkészítése ügyében, néhány oldalra terjedő külön fejezet készítését ajánlva.[121] Fraknói először nem értette meg a javaslatot és Schönherr igen bosszankodva kérte Szilágyit, magyarázza meg Fraknóinak, hogy az epilógusnak nem a kultúrtörténeti részt, hanem az egész kötetet, „sőt az egész magyar középkort kellene bezárni." Ennek megfelelően Schönherr abban sem értett egyet Fraknóival, hogy az általa javasolt orosz arany forint — amely csak szövegközti képnek felel meg — legyen a kötet záróképe.[122] Szilágyi ezután újból írt Fraknóinak, aki ekkor Mátyás Kálváriájának talapzatát javasolta záróképnek. Az epilógus elkészítését és gyors megküldését is megígérte.[123] Rövidesen Schönherr jelenthette Szilágyinak, hogy megegyezett Fraknóival az epilógus megírásában, s a záróképben.[124] Ezért még aznap megrendelte Schönherr az ismert rajzolónál, Csernánál a rajz elkészítését. A hó végén pedig már az Athenaeum részéről Ranschburg küldte el Szilágyinak a Fraknói kötet 40. ívét, a sürgős imprimálást kérve, mivel az Athenaeum kötelezettséget[125] vállalt arra nézve, hogy a kötet szeptember 20-án megjelenik.

1896 nyarán már javában készült a Magyar Nemzet Története *VI. kötete*, melyet *Angyal Dávid* írt. Júliusban az első ívek a nyomdában voltak,[126] s az illusztrációkat Szilágyi már Schönherrel együtt előkészítette az első fejezetekhez. Mivel ők nyáron külföldre utaztak, ezért az illusztrálás további részét Dézsi Lajos intézte.[127]

Angyallal szemben az Athenaeum vezetősége bizonyos fenntartásokkal élt, de Szilágyi megnyugtatta Ranschburgot, hogy Angyal az anyaggyűjtéssel nagyjából készen van, „csak éppen a feldolgozás hibázik, a mi — hiszem — jól fog menni."[128] A kötet írása kezdetben jól is haladt; nyár végén már két íve jutott el a második revízióig, míg másik két ív az első revízió alatt volt.[129] Ebben szerepet játszott a nyári szabadságidő, amelyet Angyal jól kihasznált. Ezért Szilágyi — Thaly segítségét is felhasználva — szabadságot kért Angyal számára,[130] akit különben főreáliskolai tanári állása nagyon lefoglalt volna. S, hogy a bizalom, a segítség nem volt hiába való, azt az is bizonyítja, hogy Angyal füzetei tetszést arattak.[131] Angyal számára nagy elégtételt és jutalmat jelentett Károlyi Árpád dicsérete, s ezt az alkalmat megragadta szabadság-kérelmének újbóli felelevenítésére.[132] Nyugtalanította, hogy még mindig nem kapott semmilyen tudósí-

[117] Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1896. márc. 12. Uo. De két hónappal később a mohácsi csatát is újra írta, mert elégedetlen volt a szöveggel. Vö.: Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1896. máj. 5. Uo.

[118] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1896. júl. 4. OSzKK Levelestár.

[119] Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1896. júl. 10. OSzKK Szilágyi lev. és Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1896. júl. 11. OSzKK Levelestár.

[120] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1896. júl. 14. OSzKK Schönherr lev.

[121] „. . .nem kételkedem benne, hogy meg is fogja csinálni." Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1896. júl. 17. OSzKK Levelestár.

[122] „. . .általában nem értem miért helyez erre a momentumra, mint befejező részre oly nagy súlyt: a magyar középkor epilógusának talán mégis más akkorddal kellene végződnie?! Nem?" Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1896. júl. 29. OSzKK Schönherr lev. Schönherr máskor is nyilatkozott elégedetlenül Fraknói munkájáról: „Nem vagyok megelégedve a Fraknói folytatásával. Egészen hibásan fogta fel feladatát: összefoglaló kép helyett leíró részletezését adja az egyes műemlékeknek, a minek historiában nincs értelme. De hát mit csináljunk?!" Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 2. Uo.

[123] Fraknói Vilmos—Schönherr Gyula, 1896. aug. 15. Uo.

[124] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 27. Uo.

[125] Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 31. OSzKK Szilágyi lev.

[126] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1896. júl. 4. és 11. OSzKK Levelestár.

[127] Dézsi Lajos—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 3. OSzKK Szilágyi lev.

[128] Szilágyi Sándor—Ranschburg Viktor, 1896. aug. 18. OSzKK Irattár 3.

[129] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 27. OSzKK Schönherr lev.

[130] „. . .nem kételkedem benne, hogy a miniszter megadja, kivált ha te is aláírod. Azzal az egy pár szóval:„ én is ajánlom Th. K." Szilágyi Sándor—Thaly Kálmán, 1896. szept. 24. Országos Levéltár, Thaly-család levéltára. Thaly Kálmán levelezése.

[131] „A millenneumi magyar történet eddig megjelent *összes* füzetei közt a *legsolidabban* (K. A. aláhúzásai) Angyal két füzete van megírva." Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1896. okt. 6. OSzKK Szilágyi lev.

[132] Angyal Dávid—Szilágyi Sándor, 1896. okt. 10. Uo.

tást szabadság folyamodványa sorsáról. Érezte, hogy neki is utána kellene járnia, de nem volt ideje, hiszen közben a nyomda is állandóan sürgette.[133] A szabadságkérés végül is sikerült, de a minisztériumnak az volt a feltétele, hogy Angyal helyettesét az Athenaeum fizesse.[134] Az Athenaeum erre aláíratott Angyallal egy olyan szerződést, melynek értelmében Angyal Dávid kötelezte magát, hogy a hatodik kötet kéziratát 1897. március 1-ig beszolgáltatja. Amennyiben Angyal ezt az ígéretét nem tartaná meg, akkor a szabadságidejének megváltásáért fizetett 500 forintot az Athenaeum levonhatja írói tiszteletdíjából.[135]

Angyallal egyidőben lázas sietséggel dolgozott kötetén *Ballagi Géza* is, aki 1896 őszére már kéziratot igért. Viszont feltétlenül ragaszkodott az előzetes megbeszéléshez, amikor is Szilágyival abban állapodtak meg, hogy előbb kiszedik az egész kötetet, s csak azután kezdik meg a kiadását.[136] Az Athenaeum vezetősége — figyelembe véve, hogy Angyal elég lassan haladt előre, s valószínűleg a hetedik kötetet sem lehet közvetlenül a hatodik után nyomdába adni — javasolta Szilágyinak Ballagi megsürgetését.[137] Szilágyi ezért kérte is Ballagit, hogy minél előbb adjon kéziratot, mire ő október végére igérte a kézirat első, de nagyobb felét (1815—1840). Viszont Ballagi ismét aggodalmának adott kifejezést a tekintetben, hogy ha hozzáfognak a kötet közrebocsátásához a teljes anyag megírása előtt, vajon képes lesz-e az arányokat a kötet különböző részei között megtartani?[138] Míg Ballagi aggodalmaskodott, addig a szerkesztőség elkezdte a kilencedik kötet illusztrációinak összeállítását.[139] Az ősz folyamán a kézirat első részét Ballagi felvitte Sárospatakról Szilágyihoz Budapestre, de ott kijelentette, hogy júniusig nem adhat több kéziratot. Addigra valószínűleg befejezi a kötet írását. Ismét kifejtette,[140] mennyire nyugtalanítja az, hogy műve egészének megírása előtt megkezdik a közrebocsátást.

Szilágyinak tehát sok problémája volt a készülő kötetekkel és szerzőikkel. Viszont könnyítette helyzetét, hogy a szerzők — ha voltak is bajok a munka akadozása miatt — mégiscsak dolgoztak! Viszont egészen más volt a helyzet az ötödik kötettel, amelynek 1896 elején még mindig nem volt szerzője!

1895 decemberében arról volt szó, hogy esetleg Fraknói Vilmos írja meg az ötödik kötetet, ha Károlyi semmiképpen sem vállalná a szerzőséget. De Fraknói 1896 októbere előtt — egészségi állapotára hivatkozással — nem akarta elvállalni a munka megkezdését.[141] Azt tanácsolta Szilágyinak, hogy bízza meg a kötet írásával Márki Sándort,[142] mert ő december előtt nyilván kéziratot sem tudna küldeni. Későbbi levelében[143] ismét rosszkedvűen írt az ötödik kötetről — „bizony szeretném ha elmúlnék tőlem ez a pohár" és Schönherrt javasolta szerzőnek. Hivatkozott arra is, hogy most a negyedik kötet korrektúrájánál látja: milyen rossz a sietős munka, hiszen nagyon elégedetlen azzal, amit gyorsan írt meg. Tavasszal végleg eldöntötte, hogy nem vállalja el a megbízást és ismét Schönherrt ajánlotta.[144] Károlyi Árpád pedig hosszas töprengés után 5 oldalas levélben fejtette ki elgondolását Szilágyinak: hogyan lehetne megoldást találni ebben a „kritikus helyzetben".[145] Véleménye szerint először Acsádyt, tagadó válasza esetén Szádeczkyt, s ha ő sem vállalkoznék, akkor Márkit kell felkérni azzal, hogy az V. kötet a IX. kötet után jelenne meg, tehát kb. másfél év alatt kell a munkát elvégezni. Így elképzelhető, hogy a „nevezettek valamelyike (sőt Schönherr is) elvállalja a munkát." Ha a tárgyalások ennek ellenére sem vezetnének sikerre, akkor újból fel lehetne szólítani Fraknóit, hogy 1897 november elejéig, vagy esetleg 1898 február elejéig készítse el a kötetet. Ebben az esetben Fraknói biztosan visszavonná lemondását. Ha ez a megoldás sem sikerülne,

[133] „Csak ne siettessenek oly szörnyen, folyvást írok, hanem lehetetlent ne kívánjanak." Angyal Dávid—Szilágyi Sándor, 1896. okt. 14. Uo.

[134] *Szabó:* i. m. 85. l.

[135] Angyal Dávid kötelezvénye az Athenaeum igazgatóságának, 1896. nov. 13. OSzKK Irattár 3.

[136] „Igen könnyen megtörtéhet ugyanis, hogy a 40 íven túlmegyek s ez esetben ha a munka eleje már megjelent, arányosságának feláldozásával a végét kellene összébb húznom." Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, júl. 9. OSzKK Szilágyi lev.; és Szilágyi Sándor—Emich Gusztáv, 1896. júl. 10. OSzKK Irattár 3.

[137] Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 3. OSzKK Szilágyi lev.

[138] Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1896. szept. 27. Uo.

[139] Dézsi Lajos—Szilágyi Sándor, 1896. okt. 2. Uo.

[140] „Tartok tőle, hogy a 2-dik részt, amely pedig sokkal érdekesebb mint az első, meg kell csonkítanom s evvel az arány az egyes részek között nem lesz meg. Borzadok a gondolattól, hogy úgy fog a munkám kinézni, mint egy kis ember aránytalanul nagy fejjel." Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1896. nov. 29. Uo.

[141] „Nem hiszed mennyire kifárasztott ez az esztendő. Testileg és főképp *szellemileg* (F. V. aláhúzása) mellőzhetetlenül szükségem van a pihenésre legalább 1/2 évig." Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1895. dec. 6. OSzKK Szilágyi lev.

[142] Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1895. dec. 30. Uo.

[143] Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1896. jan. 12. Uo.

[144] „Schönherr sokkal jobban meg fogja azt a kötetet írni, mint én tehetném. Azt tanácsolom tehát, hogy habozás nélkül őt bízd meg." Fraknói Vilmos—Szilágyi Sándor, 1896. máj. 29. Uo.

[145] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1896. jún. 3. Uo.

akkor Károlyi Árpád mégis elvállalná az V. kötet megírását, de csak ránézve igen előnyös feltételek mellett.[146]

Ezután Szilágyi már nem válogathatott, s kénytelen volt az idő múlása miatt *Acsádyt felkérni*. Acsády vállalkozott a kötet elkészítésére 1897 február elejéig, s a szerződést június 20-án Emichhel aláírta, majd erről Szilágyit értesítette.[147] A szerződés azonban nem a teljes kötetre vonatkozott, csak Ferdinánd és Miksa korára; míg Rudolf uralkodása történetének megírására továbbra is Károlyi Árpád volt kiszemelve szerzőként.[148] De Acsády már júniusban felajánlotta, hogy szívesen elkészíti az egész kötetet 1897 elejére. Ezt Szilágyi közölte Károlyival, aki erre — kissé sértődötten — válaszolta: „engemet . . . tessenek *teljesen kihagyni a számításból*."[149] Így *végre megoldódott az V. kötet sorsa* és Acsády elkezdhetett dolgozni.

Az V. kötethez hasonlóan a *X. kötettel* is sok gond volt. Több jelölt is akadt, de a kényes témák miatt (szabadságharc, a kiegyezés utáni időszak története) nehéz volt megfelelő szerzőt találni. 1895 végén úgy látszott, hogy Marczali, Beksics és Jókai írják a kötetet, de 1896 elején Marczali lemondott, részben időhiányra hivatkozva, de emellett őszintén megírta: „Sándor bácsi talál mást, akárhányat, ki e feladattal meg mer birkózni; én nem merek."[150] Szilágyi nyilván nem nyugodott bele Marczali elhatározásába, és sikerülhetett is a megegyezés, hiszen az Athenaeum 1896 nyarán — hivatkozva a szóbeli tárgyalásokra — megküldte Marczalinak a megbízó levelet.[151] Ennek értelmében Marczali 1897 február végéig 15 ívben írta volna meg a szabadságharc történetét. Augusztusban Szilágyi tehát nyugodtan írta Schönherrnek, hogy a X. kötetet Beksics, Marczali és Jókai írják.[152] Marczali ekkor, a Magyar Nemzet Története *VIII. kötetét* készítette. Mint Szilágyinak megírta, az anyaggyűjtéssel már végzett és a nyári vakáció után írja meg a „XVIII. század históriáját, s csak a legvégén. . . 48-at ha már muszáj."[153] Beksics pedig ugyanebben az időben Szilágyival együtt nyaralt Gasteinban, s már dolgozott a kiegyezés korán.[154] Tehát — legalábbis látszólag — 1896 második felében e kötet sorsa is megoldottnak látszott.

*

A milleneum évére tehát a sorozat több kötete megjelent, s több kötet — részben megírva sajtó alatt volt. A szerzőkön kívül nagy érdeme volt ebben a *szerkesztőnek*, aki szervezte és irányította ezt a hatalmas történész vállalkozást. Pedig közben súlyos betegségen ment keresztül, de állapotával nem törődve, ágyban feküdve is dolgozott a korrektúrákon,[155] és diktálta leveleit a következő években sorra kerülő kötetek ügyében. Hatalmas munkabírásával, bár már évek óta karosszékének rabja volt, — nem elégedve meg a milleneumi munka gondjaival, újabb vállalkozásba fogott és elkezdte Paulerral együtt a honfoglalás kútfőinek kiadását. 1896-ban levelezésében — a tízkötetes munkára vonatkozó problémák mellett — már több ilyen vonatkozású utalást is találhatunk.[156] További munkára ösztönözte őt az is, hogy több évtizedes eredményes kulturális tevékenységét jutalmazva és értékelve a milleneumi évben — 69 esztendős korában — miniszteri tanácsossá nevezték ki.[157]

Szilágyit a Magyar Nemzet Története szerkesztésében az Athenaeum vezető tisztviselői közül elsősorban *Ranschburg Viktor* támogatta.[158] A szerkesztési problémákat általában személyesen beszélték meg, Szilágyi külföldi tartózkodásai esetén pedig levélben tájékoztatta Ranschburg a szerkesztőt a legfontosabb ügyekről, intéznivalókról.

[146] *a)* Károlyi ajánlatát Szilágyi csak a jelzett és eredménytelenül lefolytatott tárgyalások után veheti igénybe *b)* Az V. kötet legutolsónak jelenhet meg, de ezért a késésért a felelősséget nem Károlyi viseli. *c)* A 75 frt-os ív honorárriumot akkor is megkapja, ha a kötet 10 000-nél kevesebb példányban jelennék meg. *d)* Pesti utazásainak és a gyorsírónak — akinek diktálna — költségeit az Athenaeum megtéríti. *e)* A szükséges anyagokat az Egyetemi Könyvtárból megkapja.

[147] A szerződés kimondta: ha a kötet terjedelme 40 íven túlmenne, azért a részért tiszteletdíjat nem fizet az Athenaeum. (Különben a tiszteletdíjat havi 200 forintos részletekben fizetik ki Acsádynak.) Lásd az Acsádyval kötött szerződést OSzKK Irattár 3., és Acsády Ignác—Szilágyi Sándor, 1896. márc. 26. és jún. 22. OSzKK Szilágyi lev. — Valamint *Gunst P.*: Acsády Ignác történetírása. Bpest, 1961. 283. l.

[148] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1896. jún. 22. Uo.

[149] Károlyi Árpád—Szilágyi Sándor, 1896. okt. 6. és 19. Uo.

[150] Marczali Henrik—Szilágyi Sándor, 1896. jan. 5. Uo.

[151] Ranschburg Viktor—Marczali Henrik, 1896. júl. 11. OSzKK Irattár 3.

[152] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1896. aug. 7. OSzKK Levelestár.

[153] Marczali Henrik—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 17. OSzKK Szilágyi lev.

[154] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1896. 17. O SzKK Levelestár.

[155] Új Idők, 1897. 593. l.

[156] Szilágyi Sándor—Hodinka Antal, 1896. okt. 1. MTAK MS 4816/82. Diadalmasan írja: „már a bizánczi kútfők is sajtó alatt vannak s a jövő héten megkezdjük a tördelést". Szilágyi e művének megjelenését már nem érhette meg.

[157] Károlyi gratulálása: Károliy Árpád—Szilágyi Sándor, 1896. dec. 3. OSzKK Szilágyi lev.

[158] Ranschburg Viktor az Athenaeum későbbi igazgatója; jelentős szerepe velt a Perles-ügy elintézésében is.

A MILLENEUMI „MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE" TERVEZETT MUNKATÁRSAI

Közli a Vasárnapi Ujság 1895. évf. 36. száma

A MILLENEUMI „MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE" TERVEZETT MUNKATÁRSAI

Közli a Vasárnapi Ujság 1895. évf. 36. száma

Ilyen esetben még arra is sor került, hogy Szilágyi táviratilag imprimált.[159] Szilágyit külföldi tartózkodásai alatt *Schönherr* helyettesítette, akivel Ranschburg szintén állandó kapcsolatot tartott.[160] Schönherr hajtotta végre Szilágyi utasításait, ő intézte a konkrét tennivalókat.[161] Az Athenaeum megelégedett az ő láttamozásával is, s így is kerülhettek ívek a nyomdába Szilágyi távollétében. Probléma csak akkor volt, ha ő is külföldön tartózkodott. Ilyen esetekben Ranschburg Szilágyihoz küldte postán az aláírni valókat, vagy az íveket, de ha az ügyek megkívánták, Schönherr egy-két napra visszajött Pestre és megtárgyalta Ranschburggal az összes függő problémát.[162] Persze néha a nyomda nem ért rá várni, s ilyenkor Dézsihez fordultak. Ezt Schönherr sérelmezte, s felháborodottan követelte Szilágyitól, hogy csináljon rendet a nyomdában, „hogy semmit kettőnk tudta nélkül ne csináljanak... Ez nem járja, vagy mi vagyunk a szerkesztők, vagy ők!"[163] Schönherr máskor is panaszkodott a nyomda ügyetlensége miatt; a táviratilag kért mellékleteket nem küldték el, vagy más példányt küldtek, mint amire szükség volt, stb.[164] Könnyen elképzelhető, hogy a „távolsági szerkesztés" sok komplikációt okozott, és így a nyomda is tévedhetett. Jellemző 1896 nyarára, az akkori szerkesztésre az alábbi Schönherr levélrészlet is:" Levelét és az íveket megkaptam, azonkívül egy csomó küldeményt az Athenaeumtól. A 38. és 39. íveket át is néztem s még a mai postával küldöm Pestre. A Sándor bácsi által megcsinált 37. ív pedig már a reggeli postával útnak indult s most valahol Frankfurt felé lehet."[165]

Ez magyarázza meg, hogy Szilágyi és Schönherr egyre több megbízással látta el *Dézsi Lajost*,[166] de ugyanakkor az Athenaeum is szívesen fordult az Egyetemi Könyvtárban mindig megtalálható Dézsihez. Ő boldogan vett részt a munkában; a megbízásokat nagy örömmel és lelkesedéssel hajtotta végre. Amikor először bízta meg őt Szilágyi — Schönherr ajánlatára — a korrektúra átnézésével, többízben köszönte meg Schönherr megtisztelő kedvességét.[167] Szilágyi elégedett volt Dézsi munkájával, s rábízta a sajtóhibák javítását is.[168] Dézsi feladata volt ezentúl — Szilágyi külföldi utazásai alkalmából — a folyó ügyekről beszámolni,[169] a nyomdával a kapcsolatot fenntartani, majd tartalommutatókat készíteni és segíteni az illusztrációk szerzésében.

Ha végig tekintünk az 1896. éven megállapíthatjuk, hogy a milleneumi munka továbbra is a nagyközönség, s a kritika érdeklődésének előterében állt. Ebben az évben sikerült a vállalkozást *biztos anyagi alapokra* helyezni, hiszen csak a milleneumi kiállítási pavilonban *több mint ezer új megrendelő* jelentkezett.[170] A Magyar Történet *előfizetőinek száma 20 000-re emelkedett*, s ez már *nagy anyagi sikert* jelentett, s még az Athenaeum vezetőinek elképzelését is felülmúlta!

A kritikára is a dicsérő hangnem jellemző, s különösen „Az Árpádok kora" váltott ki, a milleneum hangulatának megfelelően lelkes visszhangot.[171] A Pesti Napló cikkírója pusztán azért neheztelt, mert az Athenaeum nagy díszművé csak a IV. kötet kiadásáig jutott a milleneum évében.[172]

1896-ban lezajlottak a fényes milleneumi ünnepségek, s az Athenaeum nagy vállalkozásának szerkesztése — bár csak 4 kötet jelent meg — túljutott a munka nagyobb felén. Az első két év — 1893—94 a vállalkozás szervezésének jegyében zajlott le. 1895—96-ban viszont a szervezés parallel történt a füzetek, kötetek kiadásával, Károlyi Árpád vissza-

[159] A Fraknói kötet megjelentetése érdekében kérte például Ranschburg Szilágyi távirati imprimálását arra hivatkozva, hogy Schönherr látta a kérdéses anyagot. Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1896. szept. 4. OSzKK Szilágyi lev.

[160] Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 3. Uo.

[161] Vö.: Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula 1896. júl. 4., okt. 6., nov. 3. stb. OSzKK Levelestár.

[162] Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 3. Uo.

[163] Schöherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1896. júl. 29. OSzKK Schönherr lev.

[164] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. szept. 10. Uo.

[165] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1896. aug. 2. Uo. A levelet Schönherr Brüsszelből küldte Szilágyinak Ausztriába.

[166] Dézsi Lajos (1868—1932) irodalomtörténész, egyetemi tanár a MTA tagja. Ekkor — 1892-től az Egyetemi Könyvtár tisztviselője.

[167] Dézsi Lajos—Schönherr Gyula, 1896. júl. 7. és 14. OSzKK Schönherr lev. Schönherr lekötelezettjének vallja magát és boldog, hogy megtisztelték ezzel a feladattal.

[168] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1896. 17. Uo.

[169] Annak bizonyításául, hogy mennyire szükségesnek bizonyult Schönherr mellett Dézsi bevonása az illusztrációkkal kapcsolatos tevékenységbe, lássuk izelítőül pár példát arra, mennyi munkát, feladatot és mily sokféle problémát jelentett az illusztrálás: 1896 júliusában Ranschburg értesítette Szilágyit Emich megbízásából, hogy elkészült a Mátyás arckép, de a kép eredetijére a megrendeléshez szükség van, tehát Szilágyi juttassa el az Athenaeumhoz. Másfél hónap múlva ugyancsak Ranschburg küldte meg a Rubens-féle II. Ferdinánd arckép próbalevonatát," az aláírás szíves megállapítása végett." Novemberben Thallóczy jelentkezett és Barcelonából küldött egy másolatot a milleneumi munka számára. Vö.: Dézsi Lajos—Szilágyi Sándor, 1896. júl. 22. és okt. 2. OSzKK Szilágyi lev.; Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1896. júl. 7. és aug. 24. Uo.; Thallóczy Lajos—Szilágyi Sándor, 1896. nov. 1. Uo.

[170] *Szabó:* i. m. 86. l.

[171] Erdélyi Múzeum, 1896. 141. l. és Új Idők, 1896. 377. l.

[172] Pesti Napló, 1896. okt. 14.

lépése és az anyagi áldozattal járó Perles-ügy ellenére — az első három kötet megjelenése átütő sikert eredményezett, melyet csak tovább fokozott a milleneumi évben kiadott Fraknói kötet.

A kötetek megjelentetésén kívül ezekben az években alapozta meg Szilágyi Sándor a szerkesztőség többi tagja — Schönherr Gyula és Dézsi Lajos — segítségével az 1897—98-ban kiadásra kerülő következő hat kötetet, úgy személyi, mint anyaggyűjtési és illusztrálási szempontból. Ez a szerkesztői munka lehetővé tette, hogy a — maga korában — páratlan vállalkozás a következő két évben gyorsan és sikeresen befejeződjön. Ugyanakkor — mint már fentebb láttuk, az Athenaeum vállalkozása számára a milleneumi év a maximális várakozásokat is felülmúló üzleti sikert jelentett.

A sorozat ötödik (Acsády) és kilencedik (Ballagi) kötete 1897-ben jelent meg. *Acsádyval* nem sok gondja volt a szerkesztőnek, mert az *V. kötet* megírásán kívül még arra is volt ereje és ideje, hogy az illusztrálásban segítsen. Acsády kész listákat adott be a megszerzendő képekre vonatkozóan Szilágyinak, aki azokat Schönherr segítségével megszerezte,[173] majd eljuttatták Ranschburghoz az anyagot. A levelezésben mindössze egyszer találkozhatunk kérdésfelvetéssel, de az is csak arra vonatkozott, hogy vajon a kötet címképének melyik képet lehetne választani.[174]

Az Acsády kötet — bár Szilágyi évekig húzta az V. kötet szerzőjének felkérését — talán a legproblémamentesebben készült el. Ezzel szemben a *IX. kötet* — Ballagi Géza munkája — bőven adott gondokat a szerkesztőknek.

Ballagi már januárban azt kérte, hogy a képekkel „lehetőleg csínján bánjanak"[175], mert a 3. ív revíziójától kezdve félt, hogy a sok kép miatt legalább 50 ív terjedelmű lesz kötete. Ijedtsége tovább fokozódott a 4. ív revíziójánál, mert rádöbbent, hogy most — a munka felénél — már megírta a 40 ívet! Ő ugyanis a saját kéziratát tekintette irányadóul, s nem gondolt arra — írta Szilágyinak — hogy „nekem egy képes könyvhöz magyarázó szöveget kell írnom".[176] Véleménye szerint a rengeteg kép esetleg előnyös lehet a vállalatnak, neki nincs is ellene kifogása, de akkor Szilágyi se szóljon az ellen, hogy a IX. kötet két könyvből fog állni. Szilágyi igen erélyesen válaszolhatott Ballaginak, mert január végén Ballagi már rövidítésekről számolt be.[177] Ő is belátta, hogy az 1832/36-os országgyűlést „terjengősen" írta meg. Hangsúlyozta, hogy nagyon nyugtalanítja a már kiszedett szöveg összevonásának feladata, de még ennél is jobban aggódott amiatt, hogy milyen módon lesz képes összeszorítani a munka második, érdekesebb felét. Kénytelen volt beismerni, hogy a kereteket nem jól állapította meg. Ezért újból arra kérte Szilágyit, hogy a képekkel lehetőleg takarékoskodjanak, hiszen ő is — amennyire a munka arányossága megtűri — összevonja anyagát, akár az előadás élénkségének, színességének rovására. Végül igyekezett az olvasóközönségre apellálni, amely bizonyára nem haragszik meg, ha ezt az érdekes kort „egy kissé részletesebben ismertetik meg vele."

Május végén küldte Ballagi a kézirat további részét hangsúlyozva, hogy kiadásába addig nem egyezik bele, amíg az egész munkával készen nem lesz.[178] Az egész kötet megírását júliusra ígérte, de újból túlírta magát, s nagy felháborodására Szilágyi azt követelte tőle, hogy a második rész egy negyedét húzza ki, Ballagi válaszában[179] ezt teljes lehetetlenségnek mondotta, s csak annyit ígért, hogy ott ahol a szöveg „nagyobbszerű átalakítása s irodalmi értékének csökkentése nélkül lehet", igyekszik majd kihúzni. E levelében visszatért többször ismételt gondolatához: ha Szilágyi azért kívánja a törléseket, hogy a vállalatnak „spóroljon", akkor ugyanazt megtehetné ő is a képekkel.

Szilágyi elküldte Ballagi levelét Schönherrnek azzal a kéréssel, hogy mutassa meg Ranschburgnak.[180] Ugyanakkor válaszolt is Ballaginak, s egyrészt megnyugtatta, hogy az átalakításért az Athenaeum kárpótolni fogja, másrészt azt kifejtette, hogy azzal a bizonyos 5—6 ív többlettel a kötet lenne aránytalan nagyságú s ez csökkentené a munka díszét. Szilágyi arra utasította Schönherrt: vegye rá Ranschburgot, hogy az Athenaeum is nyugtassa meg Ballagit. Ballagi kívánságának megfelelően pedig Szilágyi és Schönherr megállapodtak, hogy a kötet nem fog túl sok illusztrációt tartalmazni. Schönherr megmutatta Ballgai levelét Ranschburgnak, „a ki fogát szítta"[181] de belátta, hogy nincs mit tenni. Ezután Ranschburg Emichhel tanácskozott a kötet ügyében s elhatározták,

[173] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1897. márc. 9. OSzKK Levelestár.
[174] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1897. jún. 9. Uo.
[175] Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1897. jan. 8. OSzKK Szilágyi lev.
[176] Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1897. jan. 9. Uo.
[177] Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1897. jan. 30. Uo.
[178] Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1897. máj. 26. Uo.
[179] Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1897. júl. 14. Uo. Lásd Iratok 8.
[180] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1897. júl. 16. OSzKK Levelestár.
[181] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. júl. 20. OSzKK Schönherr lev.

hogy a Szilágyi által az Athenaeum nevében megígért kárpótlást megadják Ballaginak.[182] Ezt a döntést Schönherr azonnal tudatta Ballagival, remélve, hogy ezután ő is megteszi a magáét, és így szeptember elejére megjelenhet a IX. kötet. Ballagi azonban azt válaszolta, hogy őt Szilágyi félreértette. Nem azért idegenkedett a törlésektől, mert ingyen nincs kedve dolgozni, hanem mert munkája irodalmi értékét féltette.[183] Szilágyi kedvéért azonban másfél ívet törölt a szövegből, s ezzel — mondotta Ballagi — a kiadó iránti méltányosságban elment a legszélső határig remélve, hogy „tovább nem fog zaklatni." Ezután munkája nem nagyobb 44 ívnél s így arányban lesz a többi kötettel, különösen az Árpádok korával — jegyezte meg gúnyosan, — amely szintén meghaladta a 44 ívet.

Schönherr véleménye szerint ez a törlés, bárhogy takarékoskodjanak a képekkel, nem elegendő; a képeket pedig nem lehet teljesen mellőzni, „hacsak nem akarjuk, hogy a kötet kiríjon az egész vállalat oekonómiájából."[184] Mindenesetre táviratoztatott Ballaginak, hogy ami készen van, azt küldje fel azonnal Pestre. Ugyanilyen értelemben küldött táviratot Ranschburg is Ballaginak, megkérve őt, hogy küldje az anyagot.[185] Szilágyinak pedig bejelentette, hogy sajnos kénytelenek lesznek belenyugodni a 44 ívbe. Az Athenaeumon — mint írta — nem fog múlni, hogy a kötetet augusztus végére befejezzék, „amint Schönherr úr a tördelésre előkészíti, a nyomda azonnal munkába veszi az anyagot." A kötettel kapcsolatban azonban ez a terv sem vált valóra, mert Schönherr ugyan nyomdába adta az 1—28 ív képmagyarázatát, elkészítette a tartalom-mutatót, de Ballagi a hátralevő részekkel csak augusztus végére készült el.[186] Így a kötet csak ősszel jelent meg.[187] S ezzel az Athenaeum és a szerkesztők nagy örömére a IX. kötet — amellyel Schönherr szerint a legtöbb bosszúságuk volt — gondjait is letudták.

A mű *VI. kötete* szintén 1897-ben készült el, nagy sietséggel és idegeskedések közepette. A kötet anyaggyűjtéséről, írásának nyomdai előkészítéséről az előzőkben már volt szó. Angyal Dávid elfoglaltságán az Athenaeum és Szilágyi próbált segíteni és 1896 decemberében kérvényük eredményeképpen a VKM engedélyezte a tanév végéig terjedő szabadságidőt,[188] de a félév még így is kevésnek bizonyult egy olyan korszak megírásához, amelyhez még nagy adatgyűjtő munkát is kellett végezni. Így a kéziratok leadása Angyal részéről akadozott, hiába sürgették a szerkesztők.[189] Nem csoda, hogy Schönherr többször is elégedetlenül nyilatkozott Angyalról.[190] Éppen ezért Emich és Schönherr abban állapodtak meg, hogy Angyal Dávid kötetének tördelésével addig várnak, míg nem gyűlik össze jelentékenyebb anyag, „nehogy ez a kötet is kinőjön a mértékből".[191] Angyal Dávid igyekezett az aggódó Szilágyit megnyugtatni, július—augusztusra több kéziratot ígért. Szilágyi szerint „ha mind ez úgy lesz, nagyon jól lesz"[192] s remélte, hogy Angyal „most már meg fogja szavát tartani, így aztán szeptember közepén megkezdhetjük a VI. kötet folytatását." Ranschburg is jelentette Szilágyinak, hogy Angyal néhányszor adott 3—4 lapnyi kéziratot, „mely most szedés alatt van s amelynek levonatait még e hét folyamán megküldjük Méltóságodnak."[193] A biztonság kedvéért Szilágyi igen erélyesen figyelmeztette Angyalt munkája sürgősségére.[194] Ranschburg pedig Angyal Dávid házassági tervével kapcsolatban fejtette ki aggályait, mert attól félt, hogy Angyal „új életében nem veendi oly komolyan az elvállalt munkát és a kitűzött terminusokat, amint az a nagy vállalat érdekében kívánatos és szükséges."[195] Ezért megkérte Szilágyit, „kegyes-

[182] Schöherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. júl. 26. Uo.
[183] Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1897. júl. 31. OSzKK Szilágyi lev.
[184] Schöherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 5. OSzKK Schönherr lev. Iratok 9.
[185] Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 5. OSzKK Szilágyi lev.
[186] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 23. OSzKK Schönherr lev. és Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 30. OSzKK Szilágyi lev. „Ballagitól ma jött meg a hasábok vége és a Tartalom kézirata. Ha a tördelést gyorsabban folytathatjuk a kötet szeptemberben még megjelenhet."
[187] Ballagi végül a 44 ív és 10 oldalért, valamint a törölt szedésért összesen 3081 Frt, 25 kr. honoráriumot kapott. Ballagi Géza—Szilágyi Sándor, 1897. november 8. Uo. Ballagi ugyan utána számolt és méltatlankodott, hogy neki kell egy részvénytársaság számláját kiigazítania; mert ő úgy számította, hogy összesen csak 2531 forint jár neki.
[188] VKM 1896. dec. 4. keltezésű 67832. sz. iratát lásd: OSzKK Irattár 3 1897. márc. 11-én Homan Ottó miniszteri tanácsos már sürgette az Athenaeum igazgatóságát, hogy a helyettesítésért járó összeget minél előbb fizessék be. Uo.
[189] „Hétfőn adtam kéziratot, ma is adtam, holnapután is adok s így tovább . . . A mit lehet, megteszek, mert éget engem is a munka." Angyal Dávid—Szilágyi Sándor, 1897. júl. 17. OSzKK Szilágyi lev.
[190] „Hanem azután? Hogy leszünk Angyallal? Nekem semmi bizodalmam hozzá!" Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. júl. 26. OSzKK Schönherr lev. „Angyal a S. b. minden biztatása daczára is igen vékonyan adjai fene rosz fejős tehén lett volna belőle." Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 5. Uo.
[191] Úgy látszik a Ballagi kötet óta az Athenaeum és a szerkesztők nagyon óvatosakká váltak.
[192] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1897. júl. 26. Uo.
[193] Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 5. OSzKK Szilágyi lev.
[194] „Ha látom a levélborítékon szeretet írását, mindig úgy érzem, hogy valami istenítélet szakad reám. De most mégis enyhébb hangokat reméltem." Angyal Dávid—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 10. Uo. Megnehezítette Angyal helyzetét, hogy közben Bethlen jellemrajzát megírta a Századoknak, és Beöthy Irodalomtörténete számára cikket írt a XVII. századi epistolákról. Vö.: Angyal Dávid—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 18. Uo.
[195] Ranschburg Viktor—Szilágyi Sándor, k. n. Uo. Lásd. Iratok. 6.

kednék hozzá atyai intelmeket intézni" és figyelmeztetni, hogy november elejére a teljes kéziratnak nyomdában kell lennie ahhoz, hogy az év végére a VI. kötet megjelenhessen.

Szilágyi és az Athenaeum sürgetéseinek hatására Angyal Dávid lázas sietséggel írta az utolsó kéziratokat. Nem vitás, hogy a kötet készítésének elhúzódásában az anyag nehézségén kívül több személyes ok is közrejátszott, édesapja halála, házassága, valamint állásügye. Rossz anyagi helyzete miatt Angyal azt kérte Szilágyitól: járjon közbe az Athenaeumnál, hogy ne vonják le írói honoráriumából a helyettesítéséért kifizetett összeget. Közben megkezdődött az új iskolai év; Angyal terhei, elfoglaltságai növekedtek — de a nyomda várta a kéziratokat. Angyal Dávid a sürgetésekre kétségbeesve válaszolta: „Könyörgöm ne haragudjék, a szegény íróember is ember. . ."[196] Éjjel nappal dolgozott, s közben tanított is. Mint írta: „Ez igen nagy teher, szemem s egész physikumom rendkívül meg van erőltetve. . ."; így — s ilyen körülmények között — készült el az év végére a milleneumi munka VI. kötete.

*

1897 nyarára kiderült, hogy Marczali mégsem vállalhatja el a szabadságharc történetének megírását — hiszen még a VIII kötettel sem végzett! Ezért Szilágyi Sándor az ismert kolozsvári történészt, *Márki Sándort* kérte fel a *tizedik kötet* első felének megírására. Márki azonnal igenlően válaszolva[197] őszinte köszönetet mondott, hogy ilyen fontos rész megírásánál Szilágyi ő rá gondolt, s ígérte: mindent elkövet a siker érdekében. Bár hangsúlyozta, hogy fél a rövid határidőtől, mégis elhatározta: igyekszik mindent megtenni, hogy a kéziratot a kívánt időre beadhassa. A rá jellemző határozottsággal, és gyorsasággal fogott a munkához. Annak ellenére, hogy Szilágyi nem kívánt tőle levéltári kutatómunkát, mégis úgy döntött: igyekszik újat adni a menekülés közben Aradon rekedt Csányi iratanyag alapján. Kérte Szilágyit, hogy pontosan határozza meg számára a kötet időhatárait, és küldje el az illusztrációk jegyzékét, „hogy a szöveg s a képek közt bizonyos összhangzás legyen".

Márki 1897. július 6-án írta alá szerződését,[198] melynek értelmében 17—18 ív megírását vállalta el. A kézirat elejét már 1897. november 1-én kell leadnia; a további kéziratokat pedig folytatólag — gyors egymásutánban — oly módon, hogy a kézirat vége legkésőbb 1898 február végére az Athenaeumnál legyen. A fizetés módjára vonatkozóan a szerződés úgy szólt, hogy a honorárium felét a kézirat beküldésekor a másik felét pedig az utolsó ív imprimálásakor fizeti az Athenaeum, de csak összesen 18 ívet.

1897 nyarán Márki átnézte a Csányi-féle levéltár mintegy 6000 darabját, s ezután reménykedve írta Szilágyinak: „Nem egy új dologról is írhatok. Csányinak 771 saját levele valóságos ismeretlen kincsesbánya."[199] Budapesten is szeretett volna kutatni, de a kötet írására fordítható idő rövidsége miatt kénytelen volt megelégedni a nyomtatott forrásokkal. Az ősz folyamán — szerződése értelmében — elkezdte a kéziratok küldését. Arra mindig vigyázott, hogy az utolsó fejezetek nála maradjanak, s így a folytatáskor nem veszítette el a kapcsolatot a már megírt anyaggal. A csatákkal aránylag röviden foglalkozott, főleg a politikai történetre fektetett súlyt, „mivel az egykorúak is azon lovagoltak". Biztosította Szilágyit, hogy alapos munkát végez, s olyan forrásokat is felhasznál, „mikre az eddigi feldolgozások egyáltalán nem figyeltek. . ."[200]

Márki az íveket egymásután küldte, a munka jól haladt. A X. kötet — melynek jövője a vállalat megindulásától kezdve elég bizonytalannak látszott — végre sínre került. A milleneumi munka kezdett befejezéséhez közeledni.

A szerkesztők elhatározták az év végén — Ranschburggal egyetértésben —, hogy a VI. kötet füzeteinek befejezése után a *VIII. kötet* füzeteinek kiadására térnek át.[201] Schönherr jelezte, hogy a képanyagot már összegyűjtötte, „csak III. Károly kora van igen gyéren előkészítve".

A kötet szerzője, *Marczali Henrik* a nyár folyamán az anyaggyűjtéssel végzett, s a vakáció után kezdte meg „a XVIII. század históriáját".[202] Az írással olyan jól haladt, hogy novemberben a szerkesztőség, Thaly Kálmán[203] és Cserna Károly bevonásával

[196] Lásd. Iratok. 7.
[197] Márki Sándor—Szilágyi Sándor, 1897. jún. 29. Uo. OSZK Szilágyi lev.
[198] Márki Sándor szerződése. OSzKK Irattár 3.
[199] Márki Sándor—Szilágyi Sándor, 1897. szept. 4. OSzKK Szilágyi lev. Lásd Iratok 10.
[200] Márki Sándor—Szilágyi Sándor. 1897. nov. 1. Uo. Lásd Iratok 11.
[201] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula. k. n. OSzKK Shönherr lev. és Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1897. szept. 25. Uo.
[202] Marczali Henrik—Szilágyi Sándor, 1897. aug. 17. OSzKK Szilágyi lev.
[203] Thaly választotta ki a rodostói képek közül a közlésre alkalmasakat. Vö. Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1897. nov. 20. OSzKK Schönherr lev.

— teljes erővel dolgozott a kötet illusztrációinak előkészítésén. Marczali munkakedve *1898 tavaszára* már csökkent, s a szerkesztők csak nagy nehézségek árán tudtak tőle kéziratot kapni. Ezért halasztotta el Szilágyi Sándor a Márki-féle kéziratok alapján a X. kötet füzeteinek kiadását, mert előbb szeretett volna Marczali kötetével végezni.[204] Mint Schönherrnek írta: ha Marczali észreveszi, hogy a szerkesztők elkezdték a X. kötet füzeteit kiadni „szegre akasztja az írást s akkor igazán nem fogunk boldogulni".[205] A szerkesztők taktikája bevált és így 1898 nyarán *Marczali kötete is megjelent.*[206]

1898 nyarán a még hátralevő kötetek füzetei egymás után jelentek meg; a *milleneumi munka a befejezéshez közeledett.* Dézsi egyszerre foglalkozott Beksics Gusztáv (X. kötet) és Acsády Ignác (VII. kötet) korrektúráival.[207] Augusztus elején Schönherr láttamozta a *VII. kötet* 23—27. íveit, ugyanakkor Dézsinél voltak Acsády javításaival a 32—33. ívek. Schönherr dolgozott a kötet képmagyarázatain; az ehhez szükséges felvilágosításokat, kiegészítéseket Szilágyi tette meg.[208]

A nagy sietségben külön bosszúságot és késedelmet okozott, hogy a kötet 30. és 31. íve a postán elveszett.[209] Dézsi erre új levonatot kért a nyomdától, korrigálta és elküldte Schönherrnek Nagybányára, hogy ő is nézze át a jegyzeteket, s a képeket. Mihelyt visszaérkezett az anyag, Dézsi azonnal elküldte Szilágyinak Gasteinba. A nagy kapkodásban, rohammunkában persze sok sajtóhiba maradt a kötetben, és erről nemcsak Dézsi tehett.[210] Az utolsó hónapokban a munkatársak már fáradtak voltak, a szerkesztés is akadozott. Szilágyi szemrehányóan írta Schönherrnek, hogy már hosszabb ideje hiába várja tőle a Beksics kötet anyagát. „Hová lettek azok az idők mikor egy nap 4—5 korrektúrát kaptam?[211] *Szilágyi volt* az egyetlen aki *továbbra is fáradhatatlanul dolgozott, szervezett.* Mivel már az íráshoz nem volt ereje,[212] leveleit diktálni kényszerült. Nagy Gyula feddő hangú leveléből tudjuk, hogy volt olyan nap amikor 140 levelet diktált.[213] 1898 februárjában orvosa eltiltotta minden izgató dologtól. Egyik rokona írta Schönherrnek, hogy korrektúrákat se hozzanak pár napig „mert ha hoznak, nem állja meg, hogy át ne nézze őket, pedig az árt neki, s hátráltatja a felgyógyulását is."[214] De Szilágyi ilyenkor is csak pár napra kapcsolódott ki a munkából és felgyógyulása után azonnal beszámoltatta Schönherrt, Dézsit az ügyekről, majd tovább irányította a Magyar Nemzet Története *szerkesztésének befejező munkálatait.*

A milleneumi munka kötetei közül utoljára a *X. kötet* jelent meg. Márkinál kis késést okozott az a körülmény, hogy egy barátjával, átnézette a kiszedett szöveget „hogy az adatokba becsúszott kisebb hibákat, miket ő nagyon jól ismerhet, a maga részéről is kijavíthassa" — írta Márki Szilágyinak.[215] Márki ezután nagyon gyorsan dolgozott; a Szilágyi által kívánt igazításokat vita nélkül végrehajtotta[216] és tavaszra befejezte a szabadsághare történetének megírását. Mivel az év folyamán Beksics és Jókai is elkészültek a rájuk eső résszel így már csak a *kiadói* és *szerkesztői előszók* hiányoztak. Októberben Emich elkészítette és megküldte Szilágyinak a kiadói előszó levonatát, hogy esetleges észrevételeit tegye meg.[217] Ezután az előszók rövidesen elkészültek, s *az év végére*[218] *megjelent a X. kötet is és ezzel véget ért az 1893 elején megkezdődött munka, a tízkötetes Magyar Nemzet Története szerkesztése.*

[204] „Ezzel Marczalira akarok pressiót gyakorolni, mert ha észre veszi, hogy szünetet tartunk, megint nem fog dolgozni." Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1898. máj. 10. Uo.

[205] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1898. ápr. 27. Uo.

[206] A kötet hiányosságait Szilágyi bírálata után Marczali is elismerte, de a következőképpen védekezett: „Hogy a munkám hiányos, senki sem tudja jobban nálam, de ha meg akarom írni azt, mi még kell, és mit tán tudok, az megint legalább egy kötet — nem túlzok vele . . . Aztán valami tudományt mindig félre is kell tenni a jövőre." Marczali Henrik—Szilágyi Sándor, 1898. júl. 10. OSzKK Szilágyi lev.

[207] Dézsi Lajos—Szilágyi Sándor, 1898. jún. 24. Uo.

[208] Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1898. aug. 2. OSzKK Schönherr lev. Lásd Iratok 12.

[209] Vö.: Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, 1898. aug. 21. Uo. és Dézsi Lajos—Szilágyi Sándor, 1898. aug. 20. OSzKK Szilágyi lev. Lásd Iratok 13.

[210] „. . . sajnos tapasztaltam, hogy Dézsi barátunk még nálamnál is rosszabb corrector, nagyon sok sajtóhiba, s mi rosszabb: következetlen írásmód van a kötetben." Schönherr Gyula—Szilágyi Sándor, 1898. aug. 27. OSzKK Schönherr lev. Dézsi különben ívenként 2 forintot kapott a korrigálásért. Ezt Schöherr állapította meg és Szilágyi utalványozta az összeget. Vö. Dézsi Lajos—Szilágyi Sándor, 1898. szept. 27. OSzKK Szilágyi lev.

[211] Szilágyi Sándor—Schönherr Gyula, k. n. OSzKK Schönherr lev.

[212] „Én most nem tudok írni, mert erős reuma van jobb kezemben, úgy hogy pár napig semmit sem szabad dolgoznom." Szilágyi Sándor—Hodinka Antal, 1898. febr. 27. MTAK MS 4816/92.

[213] Nagy Gyula—Szilágyi Sándor, 1898. aug. 24. OSzKK Szilágyi lev.

[214] 1898. febr. 24. OSzKK Schönherr lev.

[215] Márki Sándor—Szilágyi Sándor, 1898. jan. 12. OSzKK Szilágyi lev.

[216] Márki Sándor—Szilágyi Sándor, 1898. máj. 15. Uo.

[217] Emich Gusztáv—Szilágyi Sándor, 1898. okt. 4. Uo.

[218] „A magyar nemzet történetkönyvének megjelenése alkalmából igaz szívből üdvözlöm S. b-t." — Gratulál Szilágyinak Márki Sándor, 1898. dec. 18. Uo. Az utolsó kötet nyomása 1898. nov. 4-én ért véget, tehát pontosan négy évig tartott a nyomda munkája.

A szerkesztőket a rendes tiszteletdíjon felül az Athenaeum igazgatósága külön tiszteletdíjjal jutalmazta. Schönherr ebből az alkalomból köszönőlevelet intézett Emichhez,[219] s ebben pár mondatban értékelte a tízkötetes munkát. Véleménye szerint bár vannak a műben hiányok, fogyatékosságok, melyeket lehetetlen volt elkerülni „ily rövid idő mellett és annyi akadállyal küzdve" de ezeket a hibákat egy újabb kiadásban helyre lehet hozni. Érdekes számunkra Szilágyi Sándor nyilatkozata a szerkesztői előszóban a milleneumi munkáról. Véleménye szerint: „annyit tettünk, a mennyit tehettünk". E munka — hangsúlyozta Szilágyi — tükrözi történettudományunk mai színvonalát és terjedelmével, adatgazdagságával, új szempontjaival, valamint szellemével bizonyítja a magyar történetírás rendkívüli haladását.

A nagy mű befejezése utáni megérdemelt nyugalmat és dicsőséget Szilágyi Sándor már nem élvezhette. A halála után megjelent nekrológok szerint Szilágyit 1898 végén már csak a milleneumi munka szerkesztése tartotta életben,[220] és Szádeczky a Magyar Nemzet Története utolsó kötetét aznap kapta meg, amikor azt a táviratot: „Sándor bácsi állapota reménytelen, a katasztrófa minden pillanatban várható".[221]

*

Befejezésül röviden tekintsük át azokat a legjellemzőbb cikkeket és ismertetéseket, amelyek a Magyar Nemzet Története szerkesztése idején jelentek meg. Hangsúlyoznunk kell ugyan, hogy főleg protokolláris jellegű, s nem annyira a szaktörténészek által publikált írásokról van szó, mégis ezek a cikkek tükrözik azt a hangulatot, amellyel a századvég közönsége az Athenaeum díszművét fogadta.

A mű szerkesztésének tárgyalásakor már találkoztunk azokkal a sajtóban megjelent kritikákkal, amelyek kifogásolták a szerzőgárda összeállítását.[222] Ugyanakkor láttunk példát a szerzők dicsérő fogadtatására[223] és az első füzetek lelkes hangú ismertésére.[224] Megismertük Riedl Frigyes cikkét[225] amely hangsúlyozta Szilágyi és vállalkozása érdemét, jelentőségét.

A kötetek megjelenése közben először az Új Idők-ben találkozunk az *I. kötet* méltatásával.[226] Az ismertetés — az I. kötet alapján — úgy nyilatkozik az Athenaeum vállalkozásáról, mint „hézagot pótló munká"-ról. Az ismertető szerint „végre valahára igazi történeti munkát kapunk . . ."

Az I. köteten belül Kuzsinszky fejezetét azért dicséri az ismertető, mert ismeretlen adatok alapján dolgozik és így „különösen a római provinciák kormányzását . . ." illetően sok új ismeretet ad.[227] Karácsonyi János, aki ekkor Nagyváradon az egyházjog tanára, e rész ismertetésekor viszont azért dícséri Kuzsinszkyt, mert „nem hagyta figyelmen kívül a régi keresztény emlékeket és a magyar földön lakó, első kereszténységet érintő adatokat sem."[228] Ugyanakkor viszont megjegyzi, hogy Kuzsinszky földrajzi tévedéseket követett el és adatait kritikátlanul veszi át. Homályos, helytelen magyaráságát is bántónak érzi. Nagy Géza fejezetéről mint kidolgozatlan munkáról szól.[229]

Hosszasan, elítélően foglalkozik Karácsonyi a *II. kötetettel*, melyet Marczali Henrik írt meg. Igyekszik ugyan eleinte olvasóit pártatlanságáról meggyőzni, mely szerint nem vezeti őt felekezeti elfogultság, sőt örül, hogy Marczali és nem egy protestáns író az Árpád-kor szerzője. Hangsúlyozza, hogy csak tudományos szempont vezérli, mikor kijelenti: Marczali nem bírt feladatával megbírkózni, „műve egy pár szép részlet, egy pár esemény élénk előadása mellett is csaknem értéktelen s tudásunkat semmivel sem viszi előbbre." A kötettel szemben támasztott kifogásai viszont főleg egyháztörténettel kapcsolatosak, s nem az Árpád-kor egészére vonatkoznak.

[219] Schönherr Gyula — Emich Gusztáv. 1898. nov. 25. OSzKK Irattár 3.

[220] „E nagy munka, e nagy hivatás magasztos önérzete tartotta az évek óta roskadozó gyönge testben a lelket, a testi élet régóta csak pislogó mécseséhez a szellemi erő adta a világító anyagot. Mily bámulatos szellemi erő volt az! A gyönge test régen meg volt törve, maga erején felállni sem tudott zsöllyeszékéből, melyben ülve írt, dolgozott, szerkesztett, intézkedett, bámulatos lelki erővel és frissességgel, az utolsó időkig." *Szádeczky:* Szilágyi Sándor. Erdélyi Múzeum 1899. 52 l.

[221] Magyar Kritika, 1899. jan. 15.

[222] Egyetértés, 1894. nov. 18.; és Erdélyi Múzeum 1895. 37—38. l.

[223] Vasárnapi Újság, 1895. 36. sz.

[224] Erdélyi Múzeum, 1895. 37—38. l.

[225] Budapesti Szemle, 1895. 465—469. l.

[226] Új Idők, 1895. 298—299. l.

[227] Erdélyi Múzeum, 1895. 232—233. l.

[228] Katholikus Szemle. 1896. 836—856. l. Karácsonyi János cikke a Magyar Nemzet Története I., II., III. kötetéről.

[229] „Lehet, hogy a szerzőt az idő rövidsége, a füzetek folytatásának sürgőssége s más tőle nem függő körülmények akadályozták a kidolgozásban." Uo.

Ellentétben Karácsonyi bírálatával egy másik ismertetés Marczali művében éppen azt emeli ki, hogy „jórészt ismeretlen, számos és becses történeti adatot gyűjtött össze".[230]

Az Új Idők cikkírója elsősorban aktualitása miatt, hosszasan foglalkozik a kötettel.[231] Az ismertető szerint Marczali „eleitől végig igazi eredetiséggel és tudással" írta e művét, amely önálló alkotásnak is kitűnő, bár „beleilleszkedik a nagy koncepció keretébe".

Karácsonyi mellett főleg az idős történésznek, Mátyás Flóriánnak voltak kifogásai Marczali mindkét kötetével szemben.[232] Észrevételei főleg uralkodók évszámaival kapcsolatosak; a korszak szakértői — Marczali Henrik és Pauler Gyula — bár tisztelték, mégsem vették komolyan.[233] Különben Mátyás Flórián vezette be a milleneumi nagy művel kapcsolatban a „díszmű" elnevezést — bár ő ezt a kifejezést mindig gúnyos értelemben használta.[234]

Pór Antal művét Karácsonyi fenntartás nélkül dícséri, mint olyan művet, mely a „magyar nép okulására, gyönyörűségére" szolgál.[235] Pór tudományos alaposságát és szép előadását húzza alá a Protestáns Szemle cikke is.[236]

A III. kötet második részét — *Schönherr Gyula* művét — becsüli Karácsonyi a legtöbbre! Úgy vélekedik, hogy Schönherr többet adott, mint a szakértők remélték. Hangsúlyozza, hogy e mű jelentős részben kiadatlan forrásokon alapul, amelyek többnyire Fejérpataky szívességből átadott oklevélmásolatainak felhasználásából származnak.[237]

Végül ki kell emelnünk, hogy az első három kötet *illusztrációit* általános elismerés fogadta a kritika részéről. Az összes ismertetés — bármelyik kötetről van szó — fenntartás nélkül, a legnagyobb dicséret hangjával méltatja az Athenaeum bőkezűségét és a szerkesztő ügyességét a kötetek díszítésével kapcsolatban.

Az 1896-ban megjelent *IV. kötetet* a kritika szinte egekig magasztalta. Az ismertetés „Fraknói Vilmos páratlanul álló történetírói tollá-"ról ír, amely nagyszabású munkával gyarapította „történetirodalmunk kincsesházát".[238] A cikkíró hangsúlyozza, hogy Fraknói műve felülmúlja a Hunyadiak koráról addig megjelent történelmi munkákat és főleg az eddig ismeretlen diplomáciai jelentések felhasználásával bővíti történelmi tudásunkat. Ugyanerre a szempontra hívja fel a figyelmet Sörös Pongrácz:[239] „Ha valaki, akkor ő volt alkalmas, az olasz levéltárakban tett gazdag aratásai után e kor ismeretét közkincsé tenni." Éppen ezért nagyon szerencsés eredménynek tartja, hogy sikerült megnyerni Fraknóit e kor történelmének megírására.[240]

Az *V. kötet* ismertetője, Krenner Miklós[241] elemzése szerint a szerző — Acsády Ignác — „Filozófiai készültség nélkül, az igazi történetbölcseleti kritika híjával fogott nagy vállalkozásához." A továbbiakban is erőteljesen kritizálja a kötetet, legfeljebb hazafias érzését értékeli kedvezően. Végül hangsúlyozza, hogy a munka az elsietettség benyomását kelti; „Nem teljesen leszűrődött történelem ez, s a magyar történetírás a 16. századnak ezzel a történelmével nem fogja beérni". E bírálattal szemben igen elütő értékelésű ismertetés jelenik meg egy év múlva.[242] A cikk Acsády könyvéről mint sikerült kötetről ír. E sikert a teljes irodalom ismerete, a szereplő egyéniségek kitűnő jellemzése, az események ügyes csoportosítása és az eleven előadás alapozza meg, hangsúlyozza a bíráló, miközben kiemeli, hogy a kötet nagy érdeme „— s ezt teszi munkáját valódi nyereséggé hazai történeti irodalmunkra nézve — hogy a művelődéstörténet, jog, nemzetgazdaság stb.-ről ad új, modern kutatásokon alapuló munkát."[243]

[230] Erdélyi Múzeum, 1896. 141. l.
[231] Új Idők, 1896. 377. l.
[232] Katholikus Szemle, 1896. 252—256. l.; és Értekezések a történelmi tanulmányok köréből. XVIII. köt.
[233] Marczali nyilatkozta Mátyás Flóriánnal kapcsolatban: „. . . .Hisz ha nem volna a dolog annyira együgyű. Felelnék én arra az akadémiában. Csak azért tartózkodom tőle, mert azt hiszem alatta van az akadémia méltóságának, no meg az én ízlésemnek is . . ." Marczali Henrik—Szilágyi Sándor, 1897. nov. 28. OSzKK Szilágyi lev.; „. . . . Mellékelve küldöm a kis választ Mátyás Flórián cikkére. Azon voltam, hogy az olvasókat . . . már sokszor elmondott dolgokkal nagyon ne fárasszam, és öreg barátunknak is meg-adjam azt a tiszteletet, melyet megérdemel . . ." Pauler Gyula—Szilágyi Sándor, 1895. ápr. 1. Uo.
[234] Vö. *Mátyás F.:* Chronológiai megállapítások hazánk XI. és XII. századi történetéhez. Értekezések, i. m.
[235] Katholikus Szemle, 1896. i. h.
[236] Protestáns Szemle, 1895. 436. l.
[237] Vö.: Schönherr Gyula emlékezete. Bpest. 1910. 41. l. és Katholikus Szemle, i. h.
[238] Nemzet, 1896. nov. 17.
[239] Katholikus Szemle, 1898. 846—859. l. Ismertetés a Magyar Nemzet Története IV.—VI. köteteiről.
[240] „Roppant nagy, az előzők munkájának folytonos számba vétele, évtizedek kutatása kerekedik ki e sorokban, amelyekben szépség és alaposság egyesül." Uo.
[241] Erdélyi Múzeum, 1897. 387—391. l.
[242] Magyar Kritika, 1898.
[243] Vö. *Gunst:* i. m. 145—147. l. Gunst Péter hangsúlyozza, hogy Acsády a gazdaság- és társadalomtörténet tanulmányozása alapján kialakult történetfelfogását nem tudta alkalmazni e kötetében. Véleménye szerint „az előző évek gazdaságtörténeti tanulmányaihoz képest a visszaesés szembeötlő".

Sörös Pongrácz cikkében[244] elhamarkodottnak tartja az Erdélyi Múzeumban megjelent elmarasztaló kritikát, amely szerint Acsády munkája „az elsietettség benyomását kelti". Egyetértve a Magyar Kritika bírálatával, ő is hangsúlyozza, hogy Acsády műve „igazi nyeresége történeti irodalmunknak."

A *VI. kötetről* megjelent ismertetés[245] kiemeli a választékos gördülékeny stílust és a szép kiállítást. Viszont kifogásolja, hogy Pázmány ténykedésének fontos mozzanatai felett Angyal röviden átsiklott, hogy nem foglalkozott a protestáns lelkészek „magyarfajellenes" működésével s végül a szerző önállótlanságát hibáztatta. Angyal azonnal vitába szállt e kritikával[246] és cáfolta a művére vonatkozó megjegyzéseket. A vitába bekapcsolódott Szalay László pénzügyminiszteri tanácsos, aki szintén Angyalnak adott igazat.[247] Ennek ellenére az ismertető cikk írója — Szebesztha Károly — több egyháztörténeti műre való hivatkozással fenntartotta állításait. Érdekes, hogy Szebesztha kritikájával még a Katholikus Szemle cikkírója — Sörös Pongrácz sem értett egyet,[248] és Angyal Dávidnak adott igazat.

A *IX. kötetet* — Ballagi Géza munkáját — a Protestáns Szemlében Szilágyi Sándor ismertette.[249] Hangsúlyozza, hogy e korszaknak Ballagi alapos ismerője, s ennek megfelelően hatalmas alkotása „mély benyomást, rendkívüli hatást tesz az olvasóra . . ." Hasonlóképpen dícsérettel nyilatkozik a kötetről a Magyar Kritika is;[250] a bíráló kiemeli a szerző elfogulatlanságát, a rengeteg idézetet, amelyek kifogástalan forrásokból származnak, valamint stílusának érdekességét. Ezek után megállapítja, hogy ennél jobb és tanulságosabb művet „érettebb ifjaink számára" alig tud elképzelni, s a mű megjelenését méltán tarthatjuk történelmi irodalmunk igazi nyereségének.

Thaly Kálmán lemondása következtében a mű *VII. kötetét* Acsády Ignác írta meg. A kötetet részben ezért is nagy várakozás előzte meg, s a bírálat hangsúlyozza, hogy Acsády nem okozott csalódást,[251] „a feladatával teljesen tisztában levő, az anyagon uralkodó historikusnak" bizonyult. A korszak történetének objektív, teljesen pártatlan, szép és eleven stílusú előadása élvezetes olvasmánnyá tették könyvét.

A milleneumi munka *X. kötetéről* a Századok is közöl ismertetést.[252] Ez az egyetlen bírálat a milleneumi munka köteteiről, amely megjelenhetett a Századokban. Nyilvánvaló az összefüggés Szilágyi halálával, mert ez az ismertetés már Nagy Gyula szerkesztői időszakában jelent meg. Tehát Szilágyi az általa szerkesztett nagy vállalatról nem publikáltatott, az ugyancsak általa szerkesztett központi történész folyóiratban nem engedte meg a milleneumi Magyar Nemzet Története ismertetését.

A Századokban megjelent ismertetés megállapítja: „Az első olynemű munka, mely szabadságharcunkról írt valódi történelmi munkának tekinthető és elfogadható: a Márki Sándor munkája." A továbbiakban — pár részletkérdést elemezve, vitatva — azt hangsúlyozza, hogy ez az első olyan történelme a szabadságharcnak, amely „a tárgyat teljesen felölelő ismeretek alapján, lelkiismeretes részrehajthatatlansággal s komoly objektivitással iratott meg."

Márki és Beksics művét — a modern Magyarországot — egymással összevetve ismerteti az Erdélyi Múzeum.[253] A cikk Márkinál a történetíró tiszta, világos áttekinthető munkáját emeli ki, míg Beksicsnél a politikus nagy jogi ismeretére, s a publicista mintaszerű közjogi fejtegetéseire hívja fel a figyelmet.

*

A Szilágyi halála után megjelent nekrológok[254] mind dicsérőleg foglalkoznak a Magyar Nemzet Történetével. Fejérpataky szerint[255] ez a mű „a legjobban közelíti meg azt a célt, amelyre mindannyian törekszünk: a nemzeti múlt iránt való érdeklődést felkölti, az ismereteket széles körben terjeszti, a képes ábrázolások által történelmi emlékeinket megszeretteti".

[244] Katholikus Szemle, 1898. 846–859. l.
[245] Magyar Kritika, 1897–98. 161. l.
[246] Uo. 177. l.
[247] Uo. 178. l.
[248] Katholikus Szemle, 1898. 846–859. l.
[249] Protestáns Szemle, 1897. 617–619. l.
[250] Magyar Kritika, 1897. 98. l.
[251] Uo. 1899. 282. l.
[252] Századok, 1899. 734–740. l.
[253] Erdélyi Múzeum, 1899. 163–167. l.
[254] Erdélyi Múzeum, 1899. 57. l.; Vasárnapi Újság, 1899. 4. sz.; Magyar Kritika, 1899. 111. l
[255] *Fejérpataky:* i. m. 20. l.

Ha objektíven vizsgáljuk a Magyar Nemzet Története köteteit, tehát nem átvéve a korabeli ismertetések szinte kritikátlan lelkesedését, akkor azonnal felmerül az a kérdés: vajon mennyiben nevezhető sikerültnek a „nagy vállalkozás"? Tagadhatatlan, hogy a szerkesztő és segítőtársai, valamint a szerzők lelkesen iparkodtak feladatuknak megfelelni, a határidőket betartani, de nemcsak rajtuk, az ő jóindulatukon múlt, hogy a postamunka eredményeképpen a mű különböző értékű monográfiák sorozatává vált. Szilágyi Sándornak a szerzőkre vonatkozó koncepciója pedig a gyakorlatban széthullott, a milleneumi munka sokféle érdeklődésű, sokféle politikai felfogású, képzettségű, a régi és az új történészgenerációhoz tartozó történetíró alkotásává vált. Nem beszélhetünk arról sem, hogy egységes szerkezet és következetes módszer jellemezné a millenáris alkotást, hiszen a szerkesztői előszóban Szilágyi maga vallotta be: akkor sem befolyásolta a szerzőket, „midőn a feldolgozásban vagy jellemzésben nem mindenben értettünk velük egyet".

Mindezek a problémák tehát még inkább szükségszerűvé teszik az egész sorozat bírálatát, értékelését, elhelyezését a magyar történettudomány fejlődésében. Ez a munka eddig nem történt meg; az értékelés elvégzése a marxista historiográfia feladata.

IRATOK

1.

1893. — Budapest

A Magyar Nemzet Története Tervrajza

Tervrajz

A Magyar Nemzet Története a legrégibb időktől napjainkig
című 10 kötetes műről

Számos — részben színes — képmelléklettel és szövegképpel

Szerkeszti
Szilágyi Sándor

A mű beosztása és szerzői

1893[1] *I. kötet* — *A Honfoglalás és az Árpádok kora.*
1894 II. kötet — *Szövegét írja Marczali Henrik, az archeológiai részt írja Fröhlich Róbert*
1894 III. kötet
1. Az Anjouk-kora. Írja Pór Antal.[2]
2. Luxemburg ház kora. Írja Fejérpataky L.
Az archeológiai részt írja Czobor Béla.
1895. IV. kötet
1. Mátyás király } *Írja Fraknói Vilmos*
2. A Jagellók kora }
1895. V. kötet
1. A Separatio
2. A Habsburgok és Báthoryak. — Írja Károlyi Árpád
Bocskay
1895. VI. kötet — *1608—1690. Írja Angyal Dávid.*
1896. VII. kötet — *A Rákóczyak. Írja Thaly Kálmán*[3]
1895. VIII. kötet
1. 1712—1740. Írja Acsády Ignácz
2. 1740—1815. Írja Marczali Henrik
1894. IX. kötet — *1815—1848. Írja Ballagi Géza*
1896. X. kötet — *1. 1848—1895. Írja Kónyi Manó*[4]
2. Milleneumi epilog. Írja Jókai Mór

Eredeti nyomtatvány. — Egyetemi Könyvtár Kézirattára

[1] A kötetek tervezett megjelentetési dátumai tintával vannak a lap szélére írva.
[2] Tintával odaírva: „és Czobor Béla"
[3] Tintával írt megjegyzés a lap szélén: „még nem beszéltem vele".
[4] Kónyi neve ceruzával áthúzva és kérdőjellel Bessenyei Ferenc neve szerepel.

2.

1893. — Budapest

Az Athenaeum és a szerzők közötti szerződés általános része

Szerződés

Egyrészt . . .úr mint író másrészt az „Athenaeum" irod. és nyomdai r. társ. mint kiadó közt a következőleg köttetett:

1. . . .úr elvállalja „A magyar nemzet története a legrégibb időktől napjainkig" című, Szilágyi Sándor úr által szerkesztendő és az „Athenaeum" r. t. által kiadandó munkába az . . . korszak megírását.

2. A szerző úr által elvállalt anyag az egész műnek . . . kötetét fogja képezni. A kötet terjedelme 35—40 ívet tesz, a most füzetekben megjelenő Beöthy Zsolt által szerkesztett" Magyar irodalomtörténet" alakjában és szedésével. Szerző úr egy revisiot tartozik olvasni.

3. A munka szövegképekkel és külön mellékletekkel lesz díszítve, melyek anyagát szerző úr Szilágyi Sándor úrnak mint szerkesztőnek mielőbb kijelöli. A képek megválasztása, a közlendők meghatározása és elhelyezése Szilágyi Sándor urat illeti.

4. A szerző úr kötelezi magát a kézirat első felét legkésőbb . . . év . . . .ig. a hátralevő részt legkésőbb . . . év . . . . ig. Szilágyi Sándor úrnak átadni.

5. Minthogy a tíz kötetre tervezett munka nyomása és kiadása olyképen szerveztetik, hogy az egész mű a milleneum idejére teljesen elkészüljön s minthogy az egész vállalat anyagi és erkölcsi sikere a pontos megjelenéssel szorosan összefügg[5]; a kéziratok beadásában beálló késedelem netaláni esetére az „Athenaeum" r. társ. mint az egész anyagi koczkázat viselője fenntartja magának a jogot, hogy a késedelmező szerző uraktól a további közreműködést megvonja.

6. Az „Athenaeum" r. t. kötelezi magát szerző úrnak minden nyomtatott ív után (1 ív = 16 oldal) 50 frt szóval Ötven forint tiszteletdíjat fizetni. A kisebb szövegképek a szerző úr javára számíttatnak, nagyobb vagy egész oldalú képek az ívből levonatnak. Ezen tiszteletdíj 10—10 ívenként felerészben a kézirat átadásakor, felerészben pedig a következő 10 ív kéziratának átadásakor fizettetik. Az illető kötet utolsó kéziratának átadásakor az „Athenaeum" részv. társulat a tiszteletdíj egész hátralékát tartozik kiegyenlíteni.

7. Az „Athenaeum" r. t. az első kiadást tetszés szerinti mennyiségben nyomathatja. Ha az Athenaeum r. t. az egész munkát másodszor kiadja, akkor ezen, valamint mindenesetleges későbbi kiadás fejében szerző uraknak az itt kiszabott tiszteletdíj felerészét tartozik fizetni. Szerző úr viszont kötelezi magát, minden új kiadásnál az általa írt részt a kutatás legújabb állapota szerint javítani esetleg átdolgozni.

8. Netalán előforduló peres esetekben mindkét szerződő fél aláveti magát a Budapest IV. ker. kir. Járásbíróság előtti sommás eljárásnak.

9. Jelen szerződés két egyenlő példányban lett kiállítva.

10. Szerződő úr kötelezi magát a közelebbi 5 év tartalma alatt hasonló vállalatban részt nem venni.

Budapest, 189 . . .

Eredeti kézirat. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. (a továbbiakban: OSzKK) Irattár 3.

3.

1893. június 27. — Budapest

Az Athenaeum szerződése Szilágyi Sándorral

Szerződés

Nagys. Szilágyi Sándor úr és az Athenaeum r. társulat közt következőleg köttetett.

1. Szilágyi Sándor úr elvállalja az Athenaeum r. t. által kiadandó „A magyar nemzet története a legrégibb időktől napjainkig" című mű szerkesztését.

[5] A terv irrealitása hamar kiderült. Az érdeklődés a kötetek iránt ugyan szorosan összefüggött a Milleneummal, de a kötetek késése ellenére a vállalat hatalmas anyagi sikert ért el.

2. A szerkesztés magába foglalja: a munkatársak kijelölését, az azokkal való tárgyalásokat és levelezéseket, a kéziratok pontos beérkezésére vonatkozó felügyeletet, az esetleg szükségesnek mutatkozó megsürgető intézkedéseket, az összes kéziratok revideálását, a képanyag kiválasztását s elhelyezését, a másolás céljából szükséges eredeti lapok kijelölését s egy revisió olvasását.

3. Ezen szerkesztési közreműködés fejében az Athenaeum tartozik Szilágyi Sándor úrnak minden nyomatott ív után (1 ív = 16 oldal) 12 frt-ot fizetni. Ezen tiszteletdíj az illető ívek illetve részek kiadásakor esedékes.

4. Az egész mű tíz kötetben fog megjelenni a most füzetekben megjelenő Beöthy Zsolt által szerkesztett Irodalomtörténet alakjában és szedésével. Szilágyi Sándor úr gondoskodni tartozik arról, hogy az egyes kötetek terjedelme 35 ívnél kevesebb s 40 ívnél több ne legyen, a tíz kötet együttvéve 400 ív keretében maradjon.

5. Szilágyi Sándor úr tartozik az Athenaeumot a mű terjesztésében minden lehetséges módon és eszközzel támogatni, a hírlapok számára szükségelt reklám-közleményekre nézve az útbaigazítást megadni, és a vállalat belső értékét épúgy mint annak a közönség körében való felkarolását mindenképen előmozdítani.

6. Netalán bekövetkező peres esetekben mindkét fél aláveti magát a Budapest IV. ker. Járásbíróság előtti sommás eljárásnak.

7. Jelen szerződés két egyenlő példányban lett kiállítva.

Budapest 1893. június 27. *Szilágyi Sándor*

Két tanú aláírása	*Hoffman igazgató*	*Emich igazgató*

Eredeti kézirat, OSzKK. Irattár 3.

4.

1894. november 5. — Bécs

Károlyi Árpád levele Szilágy Sándorhoz az V. kötet beadásának határidejéről, valamint megjegyzései a Magyar Nemzet Történetével kapcsolatban

Mélyen tisztelt kedves Szilágyi bácsi!

. . .A Keleti Akadémia a külügyminisztérium alatt áll, s így nemcsak a Keleti Akadémia igazgatósága, hanem a külügyminisztérium előtt is teljesen tönkretenném becsületemet . . ., ha a katedráról most mondanék le.[6]

Éppen ezért határozott és biztos választ kérem k. S. b.-nak,[7] *hogy adhat-e én nekem k. S. b., mint a Milleneumi Magyar Történet teljhatalmú szerkesztője, az általam irandó V.-ik kötet kéziratának czomplett elkészítésére olyan határidő — habitude-öt, melynek terminusai 1897. március—június között ingadoznak?*

Igen valószínű ugyan, hogy már 1896 végén beküldhetem a kötet kéziratának első felét: de kötve ezen irányban nem akarok lenni, mert becsületes munkát óhajtok liferálni.

Ezért ragaszkodom a fönti terminushoz s erről kérem kegyeskedjék engemet ajánlott levélben biztosítani.

Ha pedig tisztán lehetetlen a terminust illető ezen kérésem teljesítése: azon esetben mély sajnálattal vagyok kénytelen a munkatársságról lemondanom, s kérem a nevemet kihagyatni.

Ismétlem tehát . . .[8] *hogy biztos és határozott választ kérek.*

Egyébként pedig meleg köszöntemet fejezem ki a küldött füzetért és a vállalathoz ép úgy, mint az első, mutatvány-füzethez nagyon melegen gratulálok kedves jó Sándor bácsinak. Kifogásom kettő van:

[6] Károlyi e levelében arra utalt, hogy részéről nem lenne tisztességes eljárás, ha a tanév közben mondaná le tanári állását.

[7] k. S. b. a „kedves Sándor bácsi" rövidítése. Ezt a megszólítást használták általában azok a fiatalabb történészek (Szádeczky, Fejérpataky, Marczali, Márki, Károlyi stb.) akiknek pályakezdését Szilágyi igyekezett elősegíteni, megkönnyíteni és ezért állást, külföldi ösztöndíjat, publikálási lehetőséget stb. biztosított számukra.

[8] A pontokkal jelzett részek — a többi iratban is — a kötetek szerkesztésével szorosan nem összefüggő, s ezért kihagyott levélrészleteket jelzik.

a) Personalis, a mennyiben t. i. féltem k. S. b. egészségét az új tehertől. Nem volt elég a régi terhek viselése? — S az öröm, melyet az új vállalat sikerülte mindenesetre okozni fog k. S. b-nek, elég erősítő, elég orvosság-e a gyöngítés és erőpazarlás ellen, a mely a vállalattal járó sok baj eredménye lészen?

b) Második kifogásom, az, hogy a X. kötetet jobb szeretném, ha valami mohos fejű politikusunk, ha lehet államférfiú, írná. Nem lehetne ilyet találni?

A mi az illustratiokat illeti: nem szükséges hangsúlyoznom, hogy a mi (bécsi) áll. levéltárunkban levő, kívánatos anyag reprodukáltatása és kiválasztása dolgában szolgálataim s jó akaratom k. S. b. rendelkezésére állanak minden pillanatban.

Károlyi Árpád

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. — Szilágyi-levelezés.

5.

1894. december 1. — Róma

Fraknói Vilmos közli Szilágyi Sándorral: milyen feltételek mellett hajlandó elvállalni a IV. kötet szerzőségét

Az elmúlt hetekben sokat törtem a fejemet a Magyar Nemzet Történetén illetőleg a tőlem elvállalt kötelezettségen. Nehogy megijesszelek, előre bocsátom, hogy ettől nem akarok dispensatioért folyamodni.

De soká kísértésben voltam, hogy azt tegyem. Idegrendszerem komolyan meg van támadva. Ennek következtében munkaképességem jelentékenyen csökkent. Jó volna egy-két évig semmit sem dolgoznom.

Másrészről azonban nem szeretnék Néked kellemetlenséget szerezni. És szeretnék abban a szép vállalatban közreműködni.

Így tehát nem akarom sem egészségi állapotomra való tekintettel a feloldozást kérni, sem arra nem hivatkozom, hogy a szerződés mindkét példányát . . . aláírások nélkül . . , találván, tulajdonképpen le sem volnék kötve!

De kénytelen vagyok bizonyos föltételekhez kötni munkásságomat. Az elsőt bizonyára örömmel fogod elfogadni.

A kötetet nem célszerű Mátyással kezdeni. A nemzet életének és fejlődésének történetében természetszerűbb volna a korszakot „a várnai csatától a mohácsi vészig" határolni. Így bele esnék Hunyadi János kormányzósága is.[9]

A második az, hogy ifjú barátunk Schönherr a segédszerkesztői function kívül erre a kötetre specialis revisori hivatást szíveskedjék elvállalni, és ezen működésért az Athenaeumtól külön 400 forintnyi tiszteletdíjat kapjon.

A harmadik az, hogy a kézirat beküldésére nézve a lehető legtávolabb határidőt engedj. Tudod, hogy én e tekintetben elég megbízható vagyok.

Negyven ívnél nem fog többre terjedni a kötet még így is, t. i. az új keretben.

Úgy számítom hogy az én kötetemre 1896 januárban vagy februárban kerül a sor.

Ha tehát 8 íves részletekben adom be a kéziratot talán ezek a terminusok nem volnának késők:

1895. június 1.
1895. augusztus 1.
1895. október 1.
1896. január 1.
1896. március 1.

Fraknói Vilmos

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. Szilágyi-levelezés.

[9] Szilágyi elfogadta Fraknói javaslatát, azzal a módosítással, hogy a III. kötet nem a várnai csatáig, hanem 1439-ig, Albert haláláig tárgyalta a XV. századot.

6.

1897. — Budapest

Ranschburg Viktor levele Szilágyi Sándorhoz a VI. kötet szerzőjével kapcsolatos aggodalmairól

Amint bizalmasan említeni méltóztatott, Angyal tanár úr nősülni készül, aggódunk azon, hogy az 'új életében' nem veendi oly komolyan az elvállalt munkát és a kitűzött terminusokat,[10] *amint az a nagy vállalat érdekében kívánatos és szükséges. Bátorkodunk tehát megkérni Nagyságodat, hogy az irányban kegyeskednék hozzá atyai intelmeket intézni, figyelmeztetve őt, hogy az a 12 ív, ami most itt van, csakhamar publikálva lesz a füzetes kiadásban és hogy egyrészt a füzetekben fennakadásnak beállani nem szabad, másrészt pedig a kötet teljes kéziratának f. év november 10-re okvetlenül kezeink közt kell lennie, mivel december elején a VI. kötetnek meg kell jelennie.*

Őszintén sajnálom, hogy Nagyságodat üdülése közben ennyire zaklatnom kell. . .

Tisztelettel.
Ranschburg Viktor[11]

Eredeti kéziratos levél, OSzKK. Szilágyi lev.

7.

1897. — Budapest

Angyal Dávid levelei Szilágyi Sándorhoz a VI. kötet befejezésének fáradságos munkájáról

Kedves Jó Igazgató Úr!

Fejem kábult a sok parancsolattól, mit tegyek? Nincs most írásom, holnapután reggel lesz. Ha akaratomon múlnék, holnap végezném az egészet, de egyszerűen lefirkantani mégsem lehet.

Könyörgöm, ne haragudjék, a szegény íróember is ember. . .

7a.

1897. — Budapest

. . .Megkezdettem a IV. fejezetet, a mi kevés van belőle küldöm, de kegyeskedjék kis türelemmel lenni. Éjjel-nappal dolgozom, noha tanítanom is kell. Ez igen nagy teher, szemem s egész physikumom rendkívül meg van erőltetve, de lehetetlent ne kívánjunk.

Ma kiszámítottam, hogy 18-áig az utolsó betű is meg van, tehát e hónapban a könyv még megjelenhet. Hiszen csak ez a czél, nekem elég áldozat, de miért is kívánnánk többet?

Tisztelettel
Angyal Dávid

Eredeti kéziratos levelek. OSzKK. Szilágyi lev.

[10] Az Athenaeum aggodását Angyal házasságával kapcsolatban az a tény magyarázza, hogy a VKM csak úgy adta meg Angyal számára a Szilágyi által kért szabadságot, hogy közben helyettesét az Athenaeumnak kellett fizetnie.

[11] Ranschburg Viktor az Athenaeum vezető beosztású tisztviselője, később igazgatója. A Magyar Nemzet Története szerkesztésében az Athenaeum részéről jelentős szerepet töltött be.

8.

1897. július 14 — Sárospatak

Ballagi Géza levele Szilágyi Sándorhoz a IX. kötet kéziratának csökkentésével kapcsolatban

Az, amit levelében kér tőlem, annyira meglepett, hogy alig tudok magamhoz térni. Méltóztatik rá emlékezni, hogy abban állapodtunk meg, hogy munkám 45 ívig terjedhet. Én ehhez tartottam magamat s munkám második részének oekonómiáját ehhez képest a legnagyobb szigorítással állapítottam meg. S most azt kívánja tőlem, hogy a második rész egy negyedét töröljem. Bizony mondom, ha valakinek, nekem rosszul esik, hogy kedves bátyámnak, kinek különben is annyi gondja és baja van a szerkesztéssel, a gondjait szaporítsam azzal, hogy szó szerint nem teljesíthetem kérését. De méltóztassék figyelembe venni az én nehéz helyzetemet is. Mikor egy nagy munkát a legnagyobb lelkiismeretességgel bevégeztem, annak minden részletét előre megállapított terv szerint, szigorú mértékre szabva kidolgoztam: akkor újból kezdeni, amit már egyszer elvégeztem, teljes lehetetlenség.

Azt azonban megteszem, — de csakis kedves bátyám kedvéért — hogy ott, ahol a szöveg nagyobbszerű átalakítása s irodalmi értékének csökkentése nélkül lehet, törölni fogom.

Hogy a közönség megharagudnék, ha 20 két íves füzet után egy 5—6 íves füzetet kapna, ugyanabban az árban, ez nem valószínű. Haragudni ezért legföllebb a kiadó-társulatnak lehetne oka; mert valamivel többet kellene költenie az előirányzottnál. De azt hiszem, egy vállalatnál, mely százezrekbe kerül, nehány száz forintnyi túlkiadás nem számít. Sokkal nagyobb baj lenne üzleti szempontból is a kiadóra nézve — ezzel méltóztassék Emich urat megnyugtatni, — ha nehány forintnyi megtakarítás kedvéért a munka belső értéke veszítene.

Még csak azt jegyzem meg, hogy ha én törléseket teszek, s ezzel a kiadónak spórolok, kedves bátyámék is tehetnek neki hasonló szolgálatot azzal, hogy a képekkel takarékoskodnak.[12]*. . .*

Eredeti kéziratos levél OSzKK. Szilágyi lev.

9.

1897. augusztus 5. — Budapest

Schönherr Gyula levele Szilágyi Sándorhoz a IX. kötet szerkesztési tennivalóiról

. . . Ballagitól az első megnyugtató módosítás az volt, a mit Sándor bácsi mai levelének mellékleteként kaptunk[13]*; az én hosszú levelemet érdemesnek sem tartotta a válaszra, sem az Athenaeum sürgető táviratait. Ez is csak félig-meddig nyugtat meg; 1 1/2 ívnyi törlés, akárhogy takarékoskodunk a képekkel, sehogysem lesz elegendő, a képeket pedig teljesen nem mellőzhetjük, ha csak nem akarjuk hogy a kötet kiríjon az egész vállalat oekonomiájából; ezt még az olyan idétlen ember, mint B. Aladár is (aki most itt dolgozik a könyvtárban) belátja. Különben rávall a Ballagiakra, hogy eddig az egész vállalatnál csak a IX. kötettel akadtunk ilyen módon meg.*

Hogy leszünk, csak akkor mondhatom meg, ha a revisió megjött: ma táviratoztattam Ballaginak, hogy a mi készen van, küldje azonnal.

A továbbiakban úgy állapodtunk meg Emich-hel, hogy Angyal tördeléseivel várunk a míg jókora szedés nincs nehogy ez a kötet is kinőjön a mértékből. (Anygal a S. b. minden bíztatása daczára is igen vékonyan adja, fene rossz fejős tehén lett volna belőle — erről különben az Athenaeum fog S. b.-nak referálni.). . .

Eredeti kéziratos levél, OSzKK. Schönherr lev.

[12] Ballagi régi vesszőparipája, hogy ő nem hajlandó „képes könyvhöz" magyarázó szöveget írni. Véleménye szerint az illusztrációk feleslegesek, csak a kiadó üzleti érdekei kívánják meg a képeket, és úgy érzi, hogy a képanyag — mint ahogy azt több levelében kifejtette — csökkentése megoldhatná a „túlméretezett" kézirat problémáit.

[13] Ballagi hajlandónak mutatkozott — Szilágyi kérésére való tekintettel — a kézirat bizonyos minimális csökkentésére.

10.

1897. szeptember 4. — Kolozsvár

Márki Sándor levelében beszámol Szilágyi Sándornak a X. kötet anyaggyűjtési gondjairól

... A szabadságharc története erősen készül. Ballagi 1847 szeptemberével végezvén az események elbeszélését, nekem szólnom kellett az 1847/48 országgyűlés előkészítéséről, lefolyásáról, az új alkotmányról s mivel e fejezetek szolgálnak irányadóul a következett események megítélésénél, bizony körülbelül 4 nyomtatott ívet kellett megírnom, ennyivel többet, mint a mennyire számítottam. Azonban lehetőleg gazdálkodni fogok ezentúl a térrel. A Csányi László féle levéltárnak[14] *mintegy 6000 darabját már áttanulmányoztam s remélem, hogy így nem egy új dologról is írhatok. Csányinak 771 saját levele valóságos ismeretlen kincsesbánya.*

Budapesten is szeretnék kutatni, de az idő oly aggasztóan rövid s az egyetem is annyira elfoglal, hogy örülnöm kell, ha csak a nyomtatott forrásokat is feldolgozhatom. Ez is rengeteg feladat és én most érzem igazán vállalkozásom nehézségeit...

Márki Sándor

Eredeti kéziratos levél OSzKK. Szilágyi lev.

11.

1897. november 1. — Kolozsvár

Márki Sándor levele Szilágyi Sándorhoz a X. kötet írása közben felmerült problémákról

Kedves Sándor bácsi!

A mai napon a mil. történet számára 217 lapnyi kéziratot küldök, a mi számításom szerint, 8 1/2 ívnek felel meg a nyomtatásban. Kéziratban már 225 lap (összesen mintegy 10 nyomtatott ív) van meg; a két utolsó fejezetet azonban nem küldtem el, hogy a folytatásban el ne veszítsek minden kapcsolatot.

Ha a szedést megkezdik, kéziratot most már folytatólag mindig adhatok. Remélem nem lesz baj, ha 1—2 nyomtatott ívvel túllépek is a határon. Különben a nagyobb terjedelmet az okozta, hogy 1847 szeptemberén kellett kezdenem a dolgot, a mi egyébiránt még jó is volt az összefüggések szempontjából.

A csatákkal lehető röviden végzek; súlyt az eddigiekben különösen a politikai történetre s a törvényesség kérdésére fektettem, mivel az egykorúak is azon lovagoltak. Arról az egyről biztosíthatom kedves bátyámat, hogy... nem írtam gondatlanul, s hogy oly forrásokat is használtam, mikre az eddigi feldolgozások egyáltalán nem ügyeltek...

A második részben — most a trónváltozásnál vagyok — kiadatlan forrásokra is hivatkozhatom. Nagyon kérem Sándor bácsit, ne törölje a jegyzeteket, mert azok közül egyik sem felesleges, sőt nagyon is a tárgyra tartozik.

Eleintén megjelöltem a képek helyét, de azután abba hagytam. Méltóztassék az illustratiok dolgában tetszés szerint rendelkezni; könnyebb azt Budapesten, mint Kolozsvárt.

Talán száraz voltam az előadásban, s a közönség szívesebben vett volna egy kis declamatiot; azonban ettől, ha különben hajlandó vagyok is reá, most szándékosan óvakodtam: s nagyon örülnék, ha Sándor bácsi, mint szerkesztő s maga az olvasóközönség is elősmerhetné, hogy van történeti szellem ebben a kis munkában.

Sajnos gyorsan kellett dolgoznom; de lelkiismeretesen dolgoztam...

Kérem S. b. esetleges megjegyzéseit és észrevételeit. Jó volna ha a kézirat nagyobb részét visszakaphatnám, hogy a nyomdábakerülés utolsó pillanatáig simíthassak, javíthassak rajta.

Csak rövidíteni ne kelljen, mert elvesznek az arányok!

Karácsonykor talán fölmegyek a múzeumi levéltárba, hogy a második részhez néhány dolgot felhasználhassak. Én ugyan 30 év óta nagyon sokat olvasgattam a forradalomról, de nem gondoltam irodalmi feldolgozásra, most pedig kutatni s mindjárt fel is dolgozni nem mehet oly könnyen...

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. Szilágyi lev.

[14] A menekülés közben Aradon rekedt Csányi-anyag volt Márki fő forrása levéltári szempontból.

12.

1898. augusztus 2. — Budapest

Schönherr Gyula levelében beszámol Szilágyi Sándornak az utolsó kötetek szerkesztési gondjairól

... A VII. kötetből ma láttamoztam a 23—27. íveket, a miket S. b.-nek el fognak Gasteinba[15] *küldeni; Dézsinél vannak Acsády javításaival a 32—33 ívek. Törtelve és Acsádynál javítás alatt van 37-ig bezárólag.*

A X. kötetből revizió alatt van (a nyomdában) a 45 ívig; 46—50 ív törtelés alatt áll mert a képeket ki kellett cserélni: a díszmagyar helyett czivilben adjuk államférfiainkat. Az utolsó fejezetet Dézsi, remélem már szedés alá adta, csak attól tartok, rövidíteni fog kelleni.

Most dolgozom a VII. kötet képmagyarázatain; az ehhez szükséges felvilágosításokat és kiegészítéseket ... megkaptam és nagyon köszönöm...

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. Schönherr lev.

13.

1898. augusztus 20. — Budapest

Dézsi Lajos levele Szilágyi Sándorhoz a VII. kötettel kapcsolatos ügyintézésről

A millenáris történet 30. 31. íve csakugyan elveszett[16]*. Nem tűnődtem tétlenül*[17] *a veszteség felett, hanem azonnal új levonatot kértem, kicorrigáltam és még az nap elküldtem Schönherrnek Nagybányára, hogy ő is nézze át a jegyzeteket s tegye meg a képek szerzőire és elhelyezéseire vonatkozó megjegyzéseit. Schönherrtől már vissza is érkezett s azonnal útnak indítottuk Gastein felé. Azóta már meg is kellett érkeznie. Nagyon kérem kedves Principális urat, hogy legyen szíves ez években valamint a 32—33-ban is Jenő herceget Eugenre javítani.*

A pubika[18] *a 36-ik ívnél írta ezt meg, hogy így kívánja s az előbbi íveknél azért hagytam meg, mert már akkor nyomdába adtam azokat az íveket. (Megvallom nem egészen értem e felcserélést, Károlyi Árpád (Budavár visszafoglalása cz. művében) elég népszerűvé tette a „Jenő" elnevezést az Eugen helyett; de már így javítottam ki a felsőbb rendelet értelmében.) A 34—41 ívekben s egyöntetűség végett valahogy a többiekben is benn ne maradjon a „Jenő" herceg-név...*

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. Szilágyi lev.

[15] Szilágyi gyenge egészségi állapota miatt évenként gyakran kereste fel Gastein gyógyforrásait.

[16] Néha előfordult, hogy a postán valamilyen anyag eltűnt. Ez nem csoda, hiszen — mint ez a levél is mutatja — a szerkesztők a munka közben nem tartózkodtak állandóan Budapesten. Szilágyi főleg Gasteinben kuráltatta magát, míg Schönherr — csak a milleneumi munka szerkesztésének pár éves időtartama alatt — hosszabb időt töltött Ausztriában. Belgiumban és Olaszországban. Mivel édesanyja Nagybányán élt, ezért is gyakran hagyta el a fővárost.

[17] Tulajdonképpen az Athenaeum tisztviselőin, a nyomda dolgozóin kívül a szerkesztőség egyetlen fix pontja az Egyetemi Könyvtár tisztviselője, Dézsi Lajos volt.

[18] Schönherr Gyula beceneve.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

F. P. Korovkin:

Az iskolai történelemtanítás fejlődésének 50 éve a Szovjetunióban

Az iskolai történelemtanítás jelenlegi rendszere a Szovjetunióban félévszázados alkotó útkeresés eredményeképpen a kommunista párt és a szovjet kormány vezette tanárok és tudósok megfeszített munkájával jött létre.

A XX. század kezdetén Oroszország iskolái mind a hazai, mind az egyetemes történelem tanítása terén jelentős tapasztalatokkal rendelkeztek. Az elemi- és középiskolákban számos metodikailag változatos tankönyvet használtak. Ezeket neves tudósok és tapasztalt tanárok írták. A tankönyveket vagy vallásos-monarchista, vagy burzsoá-evolucionista eszmék szőtték át, a születőben levő marxista történelemtudomány nem hatolhatott be az iskolába. Egy sor történelmi forrásgyűjtemény is megjelent. Elég sok szemléltető eszközt adtak ki. Létrehozóik között jelentős orosz művészek voltak. A szemléltető eszközök nem ábrázolták a gazdasági találmányokat, a társadalmi viszonyokat és különösen nem az orsztályharc eseményeit.

A haladó történelemtanárok igyekeztek a tanulókban kialakítani a történelmi szakirodalommal — főként a történelmi dokumentumokkal — való önálló munka készségét, alkalmazták az oktatásban a „kutató módszer"-t. Ugyanakkor az iskolák többségében a történelemtanítás módszertani színvonala alacsony volt.

A történelemben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom új korszakot nyitott a felnövekvő nemzedék oktatásának-nevelésének minőségileg új rendszerét követelte meg.

V. I. Lenin írta: „A Munkás—Paraszt Szovjetköztársaságban a népművelésügy egész szervezetét... át kell hatnia a proletárdiktatúra céljainak sikeres megvalósításáért, vagyis a burzsoázia megdöntéséért, az osztályok megszüntetéséért, az ember ember által való bármiféle kizsákmányolásának kiküszöböléséért folyó proletár osztályharc szellemének." (Lenin Összes Művei 31. kötet. Szikra 1951. 321. l.)

Már az 1918-as év jelentős változást hozott az iskolák számára. A Népbiztosok Tanácsa dekrétumot adott ki az egyház és az állam, az iskola és az egyház szétválasztásáról. A korábbi sokféle iskolafajtát egységes munkaiskola váltotta fel. Intenzív munkálatok kezdődtek a tantervek és programok átdolgozására. Az egész köztársaságra érvényes általános tantervek megjelenése előtt a népművelés területi szervei ideiglenes programokat dolgoztak ki.

Különös határozottságot és elvszerűséget követelt a társadalmi-politikai nevelésben nagy szerepet játszó történelemtanítás átalakítása. A szovjet hatalom első éveiben a legsürgetőbb feladat az volt, hogy a felnövekvő nemzedék a marxizmus-leninizmus szellemében megismerkedjék hazánk és a külföld társadalmi valóságával, meg kellett magyarázni a tanulóknak a bolsevik párt és a szovjet kormány kül- és belpolitikáját, elő kellett készíteni az ifjúságot a szocialista haza védelmére, a szocializmus építésében való aktív részvételre.

Az iskolai történelemtanítás fejlődése a Szovjetunióban két alapvető periódusra oszlik. Az elsőt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyitotta meg és a 30-as évek elejéig tartott. Legfőbb jellemzője az volt, hogy az iskolai történelemtanítás régi tartalmának likvidálásával együtt a történelmet,mint iskolai tantárgyat felváltotta a történelmi tények új szelekcióján és azok marxista megvilágításán alapuló társadalomtudományi tanfolyam.

A második periódus a 30-as évektől napjainkig terjedő időszakot öleli fel. E szakasz jellemzője, hogy a történelem ismét önálló tantárgy lett, és a marxista—leninista történettudomány eredményei alapján, valamint oktató, nevelő és képző szerepének fokozódásával további fejlődésen ment át.

Az első társadalomismereti tervek 1921-ben láttak napvilágot. A féléves előkészítő tanfolyam alapja a tájkutatás volt. Az oktatás a környező élet — a technika, a gazdaság

és a társadalmi viszonyok megfigyeltetésére támaszkodott. A négy féléves alaptanfolyam orosz és egyetemes történelmi, politikai gazdaságtani és jogi ismereteket tartalmazott.

A programok a nép munkáját, a forradalmi harcot és a progresszív ideológia fejlődését helyezték előtérbe. Tartalmazták az ősközösségtől kezdve a társadalmi rendszerek általános jellemzőit. A korábbi történelem-tanfolyamok hagyományaival gyökeresen szakító szerzők másféle túlzásba estek: csaknem teljesen kirekesztették a tananyagból a történelmi személyiségekről és a konkrét történelmi eseményekről szóló ismereteket.

1923-tól kezdve az elemi és középfokú iskolai osztályokban bevezették a komplex tanítási módot. A hét éves iskolákban az oktatás alapja nem a tudományok rendszere, hanem maga az élet lett. Például a következő komplex témakörök szerepeltek: „Oroszország mezőgazdaságának fejlődése (földesúr és jobbágy)" (ötödik osztály); „Az imperializmus és a munkásosztály harca" (hatodik osztály); „A szovjet rendszer mint átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba" (hetedik osztály). Nem az ismeretek elsajátítását tartották a legfontosabbnak, hanem azt, hogy az ismeretek önálló megszerzésének készsége kialakuljon a tanulókban.

A felsőbb osztályok társadalomtudományi óráin központi helyet foglalt el az időszerű eseményeknek és a szovjet hatalom politikájának a tanulmányozása. Ezen kívül a program előírta a munka történetének és a társadalmi fejlődés főbb korszakainak a megismertetését is.

1927 elején a Párt Központi Bizottsága a társadalmi ismeretek iskolai oktatásában jelentős hibákra hívta fel a figyelmet, és javasolta az Oroszországi Szocialista Szovjet Köztársaság Közoktatási Népbiztosságának, hogy ezek felszámolására tegye meg a szükséges intézkedéseket. A Népbiztosság 1927-ben, tehát még ugyanabban az évben, új társadalomismereti tanterveket adott ki.

Az 5—7. osztályokban a komplex társadalomismereti témák közé „képeket" iktattak a múltból. Azokat a történelmi tényeket szemelték ki tanításra, amelyek nélkül a jelent nehéz megérteni.

A 8—9. osztályok társadalomismereti tanterve a történelemnek külön fejezeteket szentelt. Ezek elé azt a feladatot állították, hogy „a fejlődés. . . teljes képét nyújtsák, azaz fogalmat adjanak a történelmi folyamat egészéről."

Eltekintve a tantervben levő néhány metodológiai hibától, ez a dokumentum az előző tantervekhez viszonyítva jelentős lépést tett előre. A tanítást nem korlátozta a társadalmi rendszerek áttekintésére, hanem a történelmi folyamat feltárását követelte, s így meglehetősen sok történelmi tényt is tartalmazott.

A társadalmi ismeretek és a történelem tanításához az új tantervhez igazodó munkafüzeteket állítottak össze és adtak ki. Ezek nem a tantárgyi ismeretek rendszeres kifejtését tartalmazták, hanem a tanulók önálló anyagfeldolgozó tevékenységéhez nyújtottak segítséget: dokumentum részleteket, feladatokat, általánosító áttekintéseket stb. A tanítás módszertana nagy figyelmet fordított a munkafüzetekkel és más anyagokkal végzett önálló tanulói munkára. A társadalmi ismeretek tanításában igen széles tért nyert a helytörténeti kutatás és a tanulmányi kirándulás. Különösen nagy érdeklődést váltottak ki a tanulókból a forradalmi események színhelyein tett látogatások.

A társadalmi ismeretek tanításának számos pozitív vonása volt. Rávilágított a néptömegek termelő tevékenységére, életmódjára, harcaira. Szorosan kapcsolódott a társadalmi valósághoz: a gyermekek már az iskolában megismerkedtek falujuk, városuk, közigazgatási területük közös problémáival. Megtanultak bánni különböző történelmi anyagokkal; megtanulták, hogyan kell újságot olvasni, felszólalni egy-egy konferencián, előadást készíteni stb.

Ugyanakkor a 20-as években a társadalmi ismeretek tanításának súlyos fogyatékosságai és hibái is voltak. A tanulók történelmi ismeretei csak töredékesek lehettek. Az általános tételeket, amelyeket nem alapozott meg kellően a konkrét tények analízise és általánosítása, gyakran csak formálisan sajátították el. Az így megtanult tételek nem gyakorolhattak megfelelő érzelmi-nevelő hatást a fiatalokra.

A társadalmi ismeretek tanításának hiányosságai akkor váltak különösen szembetűnővé, amikor a 30-as évek elején a Szovjetunióban a szocializmus valamennyi fronton támadásba lendült. Az országnak egyre több művelt emberre volt szüksége, akik jól ismerték a tudományos alapjait és magukévá tették a marxista-leninista elméletet.

A társadalomtudományok fejlődése a Szovjetunióban megfelelő feltételeket teremtetett az iskolai történelemtanítás átszervezéséhez. Rendkívüli jelentőséggel bírt, hogy megjelent V. I. Lenin műveinek első kiadása és megkezdődött Marx és Engels összegyűjtött munkáinak kiadása is. A szovjet történelemtudományi folyóiratokban, különböző tankönyvekben és monográfiákban értékes — bár metodológiai hibáktól nem mentes — anyagok láttak napvilágot.

A szovjet kormány és a Kommunista Párt Központi Bizottsága az iskolai történelem oktatásnak igen nagy társadalmi jelentőséget tulajdonított.

A párt központi bizottsága „Az általános és középiskolákról" hozott 1931. szeptember 5-i határozatában — elvi útmutatásokat adva az iskolai munka javítására, — kezdeményezte, hogy ismét önálló tantárgyként tanítsák a történelmet.

1934. május 16-án jelent meg a szovjet kormány és a párt központi bizottságának határozata „A hazai történelem tanításáról a Szovjetunió iskoláiban", amely különösen nagy szerepet játszott az iskolai történelemtanítás ujjászervezésében. A határozat azt követelte, hogy a történelemtanítás a tényeken alapuljon, a tényeket következetes kronológiai sorrendben tárgyalják, fordítsanak gondot a történelmi alakok jellemzésére és a fontos évszámok megtanítására. A tanítás a tények elemzésének és általánosításának útján vezesse el a tanulókat a történelem marxista felfogásához. A Szovjetunió kormánya és a párt központi bizottsága rámutatott: a történelmet eleven, érdekfeszítő módon kell tanítani, a tanulók emlékezetébe vésve a tényeket, neveket, évszámokat.

1934-ben határozatot hoztak az iskolai történelemtanítás új felépítéséről. Ettől kezdve a 3. és 4. osztályokban a Szovjetunió történetének tanítása folyt elemi fokon, az 5—7. osztályokban az ókori és a középkori történelemmel foglalkoztak, a 8—10. osztályokban pedig a Szovjetunió történetével és újkori egyetemes történelemmel, ugyanitt körvonalazták részletesen a legújabb kor egyetemes történetét is. A történelmi folyamat periodizációjának és ezzel az iskolai történelemtanítás felépítésének alapjául a társadalmi-gazdasági formációkról szóló marxista-leninista tanítás szolgált.

A tantervek összeállításában és a tankönyvek megírásában résztvettek a legkiemelkedőbb szovjet történészek. Az 1937-től 1945-ig terjedő években megjelentek az iskolai történelemtanításhoz szükséges összes tankönyvek.

A tankönyvek biztosították a történelemtanítás tartalmi gazdagságát, a marxista-leninista történelemtudomány akkori fejlettségi fokának megfelelően. Egy sor esetben élénken, szemléletesen fejtették ki a tananyagot. Illusztrációk is voltak a könyvekben: főként a kor eredeti emlékeinek reprodukciói.

Ugyanakkor a tankönyvek szerzőinek az a törekvése, hogy leküzdjék a régebbi taneszközök szociologizáló szemléletmódját, újabb hibákhoz vezetett: egyoldalról a tankönyveket túlterhelték adatokkal és nevekkel; másoldalról hiányoztak a szükséges következtetések és általánosítások, valamint a tanulókat önálló munkára serkentő kérdések és feladatok.

A 30-as és 40-es években kezdett kialakulni a Szovjetunióban a marxista történelemtanítás metodikája. Fő törekvése arra irányult, hogy segítse azoknak a feladatoknak megoldását, amelyeket a párt és kormány 1934. május 16-i határozata tűzött a tantárgy elé. Ebben a munkában csak kis mértékben használhatta fel azokat a tapasztalatokat, amelyeket a burzsoá iskola történelemtanítása és a 20-as évek szovjet iskolájának társadalomismereti oktatása szolgáltatott.

Miután 1936-ban a Szovjetek VIII. Rendkívüli Kongresszusa elfogadta a Szovjetunió új Alkotmányát, a 7. osztályban önálló tantárgyként került bevezetésre az alkotmánytan. Ennek keretei között a tanulók megismerkedtek a Szovjetunió társadalmi- és államrendjének alapvető vonásaival, a szovjet állampolgárok jogaival és kötelességeivel és az alkotmány más cikkelyeivel.

*

A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja a hitleri Németország ellen a szovjet patriotizmus új, hatalmas fellendülését váltotta ki. Megnövekedett az érdeklődés a jelen társadalmi élete és a történelem iránt. Mindez az iskolákban is éreztette hatását. A történelemtanításban a korábbinál több helyett kaptak azok a témák, amelyek a népek függetlenségi harcaival; a polgárháború hősiességével és más hazafias-katonai témákkal foglalkoztak.

Élesebben és szélesebben kezdték feltárni a haladó erők harcát a reakció ellen a társadalmi élet valamennyi területén. Fokozott figyelmet fordítottak a humanista eszmék fejlődésére, szembeállítva azokat a fasiszta barbárokkal. Megnövekedett érdeklődéssel tanulmányozták állami és társadalmi rendszerüket, amely a legnehezebb háborús megpróbáltatásokat is kiállotta, és ismételten bebizonyította mérhetetlen fölényét bármely kizsákmányoló rendszerrel szemben.

Nem csökkent az iskolai történelemtanításra irányuló figyelem a honvédő háború befejezése után sem. A szovjet történelemtudomány, a pszichológia és pedagógia rohamos haladása szükségessé tette a történelem tantervek és tankönyvek továbbfejlesztését.

A sztálini személyi kultusz leküzdése az SzKP XX. kongresszusának határozatai

alapján hatalmas lökést adott a társadalomtudományok fejlődésének a Szovjetunióban, s így az iskolai történelemtanításra is rendkívül nagy hatással volt.

A 40-es évek végén és az 50-es években csaknem valamennyi iskolai történelemkönyvet alaposan átdolgoztak, vagy más szerzők által írt új tankönyveket vezettek be a régiek helyett. Mivel a tantervi anyag némileg csökkent, alaposabban lehetett foglalkozni a néptömegek történelemformáló szerepével, V. I. Lenin tevékenységével és más lényeges kérdésekkel. Így került bevezetésre 1957-ben a legújabb kor egyetemes történelmének tanítása is.

Eltekintve a tantárgy tartalmában végbement változásoktól, a történelemtanítás felépítése az 1930-as évektől egészen az 50-es évek végéig lényegében változatlan maradt, egészen addig ,amíg a Szovjetunió áttért a nyolc osztályos kötelező oktatásra. Ez az áttérés szükségessé tette a történelemtanítás struktúrájának bizonyos fokú átalakítását. A tanulóknak a történelmi folyamat egészéről ezután nyolc esztendő alatt kellett meghatározott ismereteket nyújtani.

Az új tantervi tervezet megvitatásában és kidolgozásában a tudományos világ és a tanári társadalom széles körei vettek részt. Az újságok és folyóiratok hasábjain, a különböző összejöveteleken és konferenciákon élénk eszmecserék folytak.

A megbeszélések anyagára támaszkodva az SzKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa 1959-ben meghatározta az iskolai történelemtanítás új rendjét. A 4. osztályos tanulók epizódikus történetek útján ismerkedtek meg a hazai történelemmel. Az 5. és 6. osztályokban az ókor illetve a középkor egy-egy évre rövidített történetét tanulták. A hetedikesek és nyolcadikosok tananyaga a Szovjetunió történetének alaptanfolyama volt,utalásokkal a Szovjetunió társadalmi- és állami felépítésére, valamint az új és legújabb kori egyetemes történelemre. A felsőbb osztályokban pedig a Szovjetunió, meg az új és legújabb kor egyetemes történetének rendszeres tanfolyamát tanították.

Az új tanterv követelményeinek megfelelő tankönyvek nyilvános pályázat útján születtek. A pályázatot 1960-ban hirdették meg. A nappali iskolák tankönyveinek elkészítésére 242 szerző, 105 kézirattal pályázott. A versenybizottság által elfogadott kéziratokat adták ki tankönyveknek. Az új könyvek szerzőinek kb. 1/3-a gyakorló tanár volt.

Az esti (változó műszakos) iskolák 4—8. osztályai számára külön tankönyvek jelentek meg, amelyek alkalmazkodtak az itt folyó oktató munka programjához és sajátos körülményeihez.

1962-ben önálló tantárgyként került bevezetésre a tanterv gondos előkészítése és kísérleti ellenőrzése után — a „társadalmi ismeretek" tanítása a középiskola végzős osztályaiban. Ez a „társadalmi ismeretek" minőségileg különbözik a 20-as évek szovjet iskolájának hasonló nevű studiumától. A tantárgy a marxista-leninista elmélet alapkérdéseivel ismerteti meg a tanulókat. Ezen az alapon segíti annak a tudásanyagnak az általánosítását, amelyet a tanulók a humán- és a természettudományos tárgyak tanulása közben sajátítottak el az iskolában. A társadalmi ismeretek keretében foglalkoznak a tanulók a Szovjetunió alkotmányával is. Ennek a tantárgynak a tankönyve is nyilvános pályázat útján készült.

A 60-as évek közepén aktuális kérdéssé vált az SzKP Programjában előirányzott áttérés az általános középfokú oktatásra: nemcsak a városokban, de a falusi körzetekben is ugrásszerűen megnőtt azoknak a fiataloknak az aránya, akik a nyolc osztályos iskola után tovább folytatták tanulmányaikat. Ily módon a nyolc osztályos iskolának most már nem kellett a történelmi ismeretek viszonylag teljes és befejezett körét nyújtani. Tisztázódott, milyen hátrányokkal jár, hogy a Szovjetunió, valamint az új és legújabb kor egyetemes történelmét a gyerekek két ízben tanulják.

1965-ben a Szovjetunió történetének kétszeri — egy alap- és egy rendszeres tanfolyam keretében történő — tanulása helyett a 7—10. osztályokban a Szovjetunió történetének egységes tanfolyama került bevezetésre. Ezzel lehetővé vált a hazai történelemnek a korábbinál teljesebb és mélyebb tanulmányozása. Az újkori történelem első része a 8. osztályba került át, második része és a legújabb kor története a II. világháborúig pedig a 9. osztályba. A 4—6. osztályokban megmaradt a tanítás korábbi rendje.

A 40-as és 50-es évek tananyag beosztásához képest az iskolai történelemtanítás most érvényben levő rendszerében jelentősen megnőtt a jelenhez közelebb álló történelmi korszakok viszonylagos súlya. Sokkal inkább érvényesülhetett az egyetemes és hazai történelem párhuzamos tárgyalása is.

A Szovjetunió összes iskolái számára közös történelem anyagon kívül a szövetséges köztársaságokban (kivéve az OSzSzK-t) a köztársaság saját történelmét is tanítják az őskortól egészen napjainkig. A köztársaság történetének tanulmányozása szorosan kapcsolódik a Szovjetunió történelmének oktatásához.

Az említett tantervi változásokat a tanárok megelégedéssel fogadták, azok az iskolai munka jelenlegi körülményei között helyesnek bizonyultak.

Ugyanakkor a történelemtanítás továbbfejlesztését célzó munkálatok napjainkban is folytatódnak.

A SzKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa kötelezte a Szovjetunió Közoktatási Minisztériumát és a szövetséges köztársaságok közoktatási (illetve népművelési) minisztériumait, hogy vezessenek be tudományosan megalapozott, a tudományos fejlődés jelenlegi színvonalának megfelelő tanterveket. A reformot az 1970—71-es tanévben kell befejezni.

A történelem tanterv tervezetét a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának és a Szovjetunió Pedagógiai Tudományos Akadémiájának Bizottsága, valamint a Szovjetunió Pedagógiai Tudományos Akadémiájának az általános és politechnikai képzéssel foglalkozó Intézete állította össze. A munkában akadémikusok, más jeles történészek és gyakorló tanárok vettek részt. A tervezeteket publikálták és a pedagógus társadalom valamint tudományos körök alaposan megvitatták.

A Szovjetunió Közoktatási Minisztériuma jóváhagyta a 7—10. osztályok tantervét, mely így már az 1966/67-es tanévben érvénybe lépett.

Széles perspektívát nyitott a tanulók sokoldalú fejlődése előtt a fakultatív foglalkozások bevezetése a felsőbb osztályok számára az 1967—68-as iskolai tanévben. Az első kísérleti jellegű fakultatív foglalkozások témáikat a Szovjetunió külpolitikájának és nemzetközi kapcsolatainak történetéből és a művészettörténetből merítették. Más tárgykörökben is kidolgozás alatt állnak a fakultatív foglalkozások javasolt tantervei.

*

A háború utáni években az iskolai történelemtanítás tartalmi változásaival párhuzamosan gyorsan fejlődött a tantárgy metodikája és a tanítási eszközök rendszere is. A történelemtanítás területén a metodikai elmélet fejlődésének fő centrumai: a Szovjetunió Pedagógiai Tudományos Akadémiájának általános és politechnikai képzéssel foglalkozó Intézete, a szövetséges köztársaságban létrehozott pedagógiai kutató intézetek, a moszkvai Lenin-, valamint a leningrádi Hercen Pedagógiai Főiskola. A szovjet metodika fejlődésére kedvező hatást gyakorolt a szocialista országok között meginduló tapasztalatcsere, bár ennek mértéke eddig nem volt kielégítő.

Aktívan részt vettek a metodika továbbfejlesztésében az élenjáró történelemtanárok. A legjobb történelemtanítási tapasztalatok megismertetésének és elterjesztésének fontos fórumai a „pedagógiai felolvasások" és tudományos konferenciák, melyeket a Szovjetunió közigazgatási egységeiben és valamennyi köztársaságában évről-évre megrendeznek. Itt a történelemtanárok tanulmányait és beszámolóit is meghallgatják és megvitatják. A legértékesebb munkákat a Pedagógiai Tudományos Akadémia központi „pedagógiai felolvasásaira" bocsátják és gondoskodnak publikálásukról.

Mindent összevéve: az iskolai történelemtanítás kérdéseiről százával jelentek meg könyvek és füzetek. A „Történelemtanítás az iskolában" című tudományos metodikai folyóiratnak is több, mint 130 száma látott napvilágot. Csaknem az összes történelmi korszakok tanításához adtak ki fali képsorozatokat. A képek az esetek többségében az adott téma legfontosabb eseményeit ábrázolják. Az iskolai történelemtanítás csaknem valamennyi nagyobb egységéhez kibocsátottak színes fali térképeket. Kiadtak történelmi vaktérképeket és az 5. és t. osztályok számára munkafüzeteket is. Erősen fellendült a történelmi filmek, diafilmek és diapozitívok gyártása. A „Proszvecsenyije" tankönyv kiadó vállalat történelmi dokumentum gyűjteményeket és olvasókönyveket jelentetett meg. Meglehetősen nagy számban adnak ki minden évben népszerű tudományos és szépirodalmi jellegű történelmi könyveket is.

Egy rövid folyóirat-cikkben nincs mód arra, hogy akárcsak vázlatosan is jellemezzük annak a fejlődésnek lényegét és fő eredményeit, amit a történelemtanítás metodikája az elmúlt 20—25 év alatt megtett. Ezért a következőkben csak azokra az alapvető irányokra próbálunk rámutatni, amelyeken ez a fejlődés végbement.

Annak az általános feladatnak megfelelően, hogy az iskolai történelemtanítás eszmei színvonalát emelni kell, és fokozni nevelőképző szerepét, tantárgyaink metodikája nagy figyelemmel fordult a következő kérdések felé: hogyan alakíthatóak ki a tanulók világnézetét meghatározó alapvető eszmék és fogalmak, hogyan lehet legeredményesebben megértetni az okozati összefüggéseket és történelmi törvényszerűségeket, milyen módszerekkel érhető el, hogy a tanulók képesek legyenek felhasználni ismereteiket.

A kérdésekben körvonalazott célok elérésének legfontosabb feltétele, hogy emelkedjék a tanulók aktivitása és önállósága az oktatási folyamatban, a tanuló ne csak az

oktatás-nevelés tárgya, hanem a tanítási-tanulási folyamat aktív résztvevője legyen. Ezzel összefüggésben a metodikusok intenzíven kezdtek foglalkozni az önálló tanulói munka problémáival. Megvizsgálták, hogyan alkalmazhatók a történelemtanítás gyakorlatában a „kutató módszerek", a különböző feladattípusok és gyakorlatok; hogyan tudják a tanulók önállóan feldolgozni a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveit, és más történelmi forrásokat; hogyan alkalmazhatók az aktivitás és önállóság fokozására a népszerű tudományos munkák, a képzőművészeti alkotások, a didaktikus sémák stb.

Az utolsó 12—15 évben megváltoztak a történelem tankönyv szerepéről és módszertani felépítéséről vallott nézetek. A korszerű tankönyvek a történelmi ismereteknek a tanításban használt csaknem valamennyi forrásfajtáját magukba foglalják: a tananyag rendszeres kifejtését, általánosító összefoglalásokat, történelmi dokumentumokat, táblázatokat, különböző típusú illusztrációkat, emellett kérdéseket és feladatokat amelyek segítik a tanárt a tanulók gondolkodásának irányításában, a tanulót pedig az anyag értelmes elsajátításában.

A tankönyvelmélet továbbmunkálására és a korszerű követelmények gyakorlati megvalósítására igen kedvező lehetőséget biztosít az a körülmény, hogy megjelent néhány párhuzamos tankönyv különböző szerzők tollából egy és ugyanahhoz a történelem tananyaghoz.

A tanulói aktivitás és önállóság kérdéseinek tisztázása közben a történelemtanítás metodikája nem hanyagolta el a tanári magyarázat módszereinek vizsgálatát sem. Az utóbbi években több olyan eljárást dolgoztak ki, amellyel a tanári elbeszélés szemléletessége és érzelmi hatása jelentősen növelhető, amelyek serkentően hatnak a tanulók gondolkodtatására és képzeletére. Ilyenek pl. a jelenségek megszemélyesítése, a „jelenlét effektusa", a képzőművészeti alkotások és a szépirodalom felhasználása stb. Különösen nagy figyelmet szentelt a metodika annak, hogy hogyan irányítható a tanulók gondolkodási tevékenysége, amikor viszonylag bonyolult fogalmakat és összefüggéseket kell megértetni velük. Ilyen alkalmakkor a metodikusok a „megítéltető" vagy „problémafelvető" magyarázat alkalmazását ajánlják. Ennek lényege, hogy a tanulónak a magyarázatban nyújtott adatok alapján önállóan kell választ keresni a tanár által feltett vagy az anyag feldolgozása során felmerülő kérdésekre.

A tanulók gondolkodási tevékenységének fokozása a történelemtanításban alkalmazott szemléltetés funkciójának kiszélesedéséhez vezetett. A metodika a sémák, táblázatok, az applikáció új változatait alakította ki, amelyek segítségével a tanár — analízis, összehasonlítás, általánosítás stb. útján — könnyebben irányíthatja a tanulók gondolkodását.

A tanulói aktivitás és önállóság követelménye, a tanítási eszközök és eljárások változatossága tükröződött az eredmények számbavételének módszereiben is. Ezek céljává az ellenőrzésen és az ismeretek megszilárdításán kívül a tanultak mélyebb megértetése és rendszerbe foglalása, a gondolkodás és a beszéd fejlesztése, a készségek és jártasságok formálása vált. Az eredmények számbavétele ma már nemcsak az órának speciálisan erre a feladatra kiszemelt részében folyik, hanem a tanítási folyamat egészében: a heurisztikus beszélgetés, a különböző feladatok megoldása, az anyag megszilárdítása és ismétlése közben, sőt még az órán kívüli munka során is. Ugyanakkor a tapasztalat azt mutatta, hogy egyes kísérletek, amelyekben lemondtak az összefüggő feleletekről, a tanulók beszédkultúrájának és ismereteinek csökkenéséhez vezettek.

Az utóbbi években a metodika általános fejlődéséhez kapcsolódva erősen nőtt az érdeklődés a helytörténet iránt. A Szovjetunió történetének tantervében helytörténeti órák is szerepelnek. Sok autonom köztársaság, körzet és terület külön segédleteket adott ki saját történelmének tanításához.

De a tanulók, helytörténeti munkája messze túlhaladja az iskolai kereteket. Az úttörők és komszomolista fiatalok tíz- és százezrei kapcsolódnak be a forradalmi mozgalom, a polgárháború és a Nagy Honvédő Háború, valamint a gazdaságtörténet (kolhoz, szovhoz, üzemtörténet) kutatásába. Sok tanuló résztvesz a történelmi emlékek védelmében is.

A tanulók és tanárok által összegyűjtött anyagokból számos iskolában helytörténeti és emlékmúzeumokat szerveznek, máshol a tájmúzeumokban történelmi részlegeket. Az iskolamúzeum anyagát gyakran használják fel a történelem órákon és az órán kívüli munkában.

*

Az elmúlt 50 évben a történelem, mint a szovjet iskola egyik tantárgya nagy fejlődési utat tett meg. De a történészeknek és történelem tanároknak ma is kötelességük, hogy minden erővel törekedjenek a történelemtanítás további tökéletesítésére, s

ezzel segítsenek megoldani „az emberek kommunista nevelésének új, mind bonyolultabb feladatait... — melyek — ... harmónikusan egyesítik magukban a magasfokú eszmeiséget, a munkaszeretetet és szervezettséget, a szellemi gazdagságot, az erkölcsi tisztaságot, a fizikai fejlettséget."*

* A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. éve. Az SzKP Központi Bizottságának tézisei. Társadalmi Szemle. 1967. 7. sz. 38. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM

20 ÉV. TANULMÁNYOK A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL

Szerkesztők: Lackó Miklós és Szabó Bálint

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. 481 l.)

A Párttörténeti Intézet és a Történettudományi Intézet közös kiadványa a felszabadulás huszadik évfordulója alkalmából jelent meg, abban az időszakban, amikor a folyóiratok hasábjain, tudományos üléseken szenvedélyes viták jelezték, hogy a korszak számos elvi és történeti kérdése még tisztázatlan. A viták többnyire teoretikus jelleget öltöttek, a népi demokratikus forradalom általános koncepciójára irányultak; e tekintetben jelentős eredményeket hoztak: elősegítették a problémakör elméleti tisztázását, a dogmatikus szemlélet maradványainak felszámolását. Fogyatékosságuk abban állott, hogy a különböző koncepciók konkrét kutatási eredményekkel való alátámasztása sok esetben hézagos volt, ezért a hipotézisek néha túl nagy szerephez jutottak.

A 20 év című tanulmánykötet éppen azzal nyújt különösen nagy segítséget a népi demokratikus forradalom történetének további tisztázásához, hogy minden korábbi kiadványnál sokoldalúbban, részletesebben tárja fel és elemzi a felszabadulás utáni két évtized gazdasági, társadalmi fejlődésének főbb folyamatait, konkrét tényeit.

Az Előszóban *Vass Henrik* vázlatos áttekintést ad a tárgyalt időszak politikai történetéről, kiemelkedő eredményeiről. Rámutat az elkövetett hibákra is, elemzi e hibák elméleti vonatkozásait — főként a proletárdiktatúra lényegének, új követelményeinek meg nem értése tekintetében — ugyanakkor határozottan leszögezi: ez a 20 év népünk történetének évszázadokkal felérő, ragyogó korszaka volt.

Berend T. Iván és *Ránki György* az ipar növekedési ütemének kérdésével foglalkoznak „A magyar iparfejlődés a felszabadulás után" c. tanulmányukban. A munka az utóbbi két évtizedben világszerte meggyorsult iparfejlődéssel összefüggésben vizsgálja a magyar ipar növekedésének ütemét. Megállapítja, hogy a világ ipari fejlődésének meggyorsulását mindenekelőtt a szocialista tábor kialakulása, e zömében közepesen fejlett országok különleges lendületű előretörése határozta meg. Magyarország az ipari fejlődés szempontjából a két világháború között Európa legelmaradottabb országai közé tartozott. Évi 1%-os iparnövekedésével csak Lengyelországot és Spanyolországot előzte meg. Az iparfejlődés üteme már a hatalomért folyó harc szakaszában meggyorsult, már ekkor megjelentek és hatni kezdtek azok a tényezők, amelyek az új társadalmi rend fölényét jelzik. A profitérdeket háttérbe szorítva utat tört az össz-népgazdasági érdek, fokozódó erővel érvényesült a népi demokratikus állam gazdaságpolitikája, a tervgazdálkodás a gazdasági élet mind nagyobb részére kiterjedt. Ez azonban csupán a kérdés egyik — jóllehet legfontosabb — oldala. A tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy szemben a polgári közgazdászok egyoldalú technicista szemléletével, a korábbi marxista közgazdasági irodalom viszont csak a társadalmi-politikai tényezők szerepét vizsgálta az iparfejlődés ütemének alakulásában. A szerzők megfelelő figyelmet fordítanak az iparfejlődés anyagi-technikai feltételeinek elemzésére is; a társadalmi-politikai körülmények fejlődésével kölcsönhatásban mutatják meg e tényezők szerepét.

Ezt a komplex módszert alkalmazzák a szocializmus alapjai lerakásának időszakában, 1949—1962 között folyó iparfejlődés vizsgálatában is. A fejlődés döntő meghatározója a népi demokratikus forradalom eredményeként megvalósult gyökeres társadalmi átalakulás volt. A szerzők ezen belül három tényezőt emelnek ki: 1) a proletárdiktatúra győzelme és a szocialista termelési viszonyok kialakítása; 2) a gazdasági irányítás és vezetés rendszerének szocialista átalakítása; 3) a szocialista gazdaságpolitika. E tényezők közül sajnos csak a gazdaságpolitikát elemzik kritikailag, pedig a szocialista termelési viszonyok kialakításának üteme, módja és még inkább a gazdasági irányítás és vezetés megvalósult rendszere — amint azt a szocialista gazdaság mechanizmusának utóbbi években folyó felülvizsgálata mutatja — ugyancsak hatással van az iparfejlődés ütemére.

A korszak gazdaságpolitikájáról szólva a szerzők főként az 1949—1956-os években uralkodó egyoldalúságot, leegyszerűsítő szemléletet bírálják. Rámutatnak arra, hogy a

beruházások növekedésének üteme és az iparfejlődés üteme közötti összefüggés sokkal bonyolultabb, mint azt az 50-es évek elején feltételezték: a beruházások erőltetett növelése olyan „plafonok" kialakulásához vezetett, amelyek az iparfejlődésre fékező hatással voltak (munkaerőhiány, nyersanyag- és energiahiány, külkereskedelmi lehetőségek korlátozottsága stb.). A kezdeti évek gazdaságpolitikai hibái ellenére 1949—1962 között a növekedés évi üteme átlagosan 10%-ra emelkedett, gyorsabb volt, mint Japán kivételével bármelyik tőkés országban.

Az iparfejlődés gyors üteme következtében az iparosodottság foka is jelentősen emelkedett. Ezt legszemléletesebben a lakosság foglalkozás szerinti rétegeződésének alakulása mutatja. 1941-ben a kereső népesség 48,1%-a a mezőgazdaságból élt és csak 22,4%-a az iparból. A fejlett tőkés országokban az ipari népesség aránya már a világháború előtt is 30—40% körül volt. Magyarország 1960-ra érte el e szint alsó határát. Ekkor a kereső népességnek már csak 35,2%-a dolgozott a mezőgazdaságban, s 31,7%-a az iparban. Még jelentősebb az ipari szerkezet fejlődése: a szocialista iparosítás eredményeképpen hazánkban megszűnt az élelmiszeripar vezető szerepe és a magyar iparfejlődés „textiliparcentrikussága". Ezzel párhuzamosan megszűnt a nehézipar, különösen a gépipar kirívó elmaradottsága, s ha nem is beszélhetünk arról, hogy iparunk szerkezete ma már mindenben megfelel a korszerű követelményeknek, „Magyarország jelentős léptekkel haladt előre a tőkés időszakban konzerválódott, sok évszázadra visszanyúló elmaradottság felszámolása, a legfejlettebb ipari országok termelési színvonalának megközelítése terén".

Lackó Miklós a magyar munkásosztály összetételében 1945—62 között végbement szerkezeti változásokat elemzi tanulmányában. Kapcsolódva ahhoz a vitához, amely a tőkés országok munkásosztálya határainak kibővüléséről évek óta folyik a szociológusok körében, megállapítja, hogy a szocialista viszonyok között még inkább indokolt a munkásosztály határainak kibővüléséről beszélni, a „fehérköpenyes" dolgozók, alkalmazottak nagy részét a munkásosztályhoz sorolni. Ezt tekintetbe véve a munkásosztály arányát az össznépességen belül mintegy 60%-ra becsüli. Részletesen elemzi a munkásosztály utánpótlásának forrásait, rámutat arra, hogy ipari munkásságunk szociális eredet szempontjából ma rendkívül vegyes összetételű, sohasem volt olyan heterogén, nyitott társadalmi osztály, mint az elmúlt másfél évtizedben. Ez természetes folyománya az ebben az időben lezajlott nagy társadalmi átalakulásnak és a különlegesen gyors ütemű ipari fejlődésnek. Egészében véve pozitív jelenség, a munkásosztály fejlődését, társadalmi súlyának, vezető szerepének, a dolgozó lakosság más osztályaival és rétegeivel való kapcsolatának erősödését eredményezi.

Lackó beható elemzésnek veti alá azokat a változásokat, amelyek a szocialista iparosítás és a technikai fejlődés hatására az ipari munkásság új iparági megoszlásában, koncentrációja alakulásában, technikai-szakmai arculatának módosulásában jutottak kifejezésre. E változások, mint pl. a kisipari munkásság részarányának jelentéktelenné zsugorodása, a kivételezett munkáscsoportok megszünése, a munkásosztály *egységesülésének* irányába mutatnak, szemben az előbb említett tendenciával.

Különösen érdekesek Lackónak a munkásság szakképzettség szerinti összetételéről szóló fejtegetései. Megállapítja, hogy míg a tőkés országokban a jelenlegi magyarországi technikai szint fokán („a gépesítés futószalagos-tömegtermelési korszakának fejlettebb szakasza") a gyáriparban csökken a szakmunkásság részaránya, Magyarországon az elmúlt 10—15 év alatt nemcsak létszámban, hanem arányszámát tekintve is jelentősen nőtt a munkásság szakképzett rétege. Ez részben az iparszerkezet kedvező irányú átalakulásának eredménye: fokozódott a kvalifikált munkát igénylő gép-, műszer- és villamosipari ágak súlya. Másrészt társadalmi tényezők idézték elő: a tervszerű szakmunkás-képzés, a szakképzett munka anyagi és erkölcsi elismerése, továbbá egy sajátos, a magyar ipar korábbi helyzetéből következő folyamat, a kisiparban dolgozó nagyszámú, jórészt szakképzett munkásréteg gyáriparba áramlása.

A mezőgazdaság kérdéseivel foglalkozik Erdei Ferenc és Orbán Sándor egy-egy tanulmánya.

Erdei Ferenc a magyar mezőgazdaság fejlődésének 20 évéről ad áttekintést. Vizsgálja az iparosodás hatását a mezőgazdaságra, majd a birtokviszonyoknak az 1945. évi földreform, továbbá a szövetkezeti átszervezés következtében végbement átalakulását. A szocialista átszervezés után kialakult mezőgazdasági üzemi viszonyok ismertetését követően a nagyüzemi gazdálkodás eredményeit és tapasztalatait elemzi gazdag statisztikai anyag alapján. Részletesen foglalkozik az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek szervezetével, üzemi viszonyaival. Megállapítja, hogy a termelési viszonyokban végbement forradalmi változásokat még nem követték ilyen mélyreható változások a termelőerők területén, bár az átszervezés befejezése után itt is meggyorsult a fejlődés üteme, különö-

sen a gépesítés, a kemizálás, a biológiai módszerek alkalmazása, az üzemszervezés és a meliorációk (talajjavítás, öntözés, fásítás) terén. Az egyes mezőgazdasági ágak termelési adatainak ismertetése után a magyar mezőgazdaság húsz éves fejlődésének fő eredményeit a következőkben foglalja össze: „— a birtokviszonyok teljes átalakulása: a feudalizmusból fennmaradt nagybirtokrendszer és föld nélküli agrárproletariátus megszünése, előbb a radikális földreform végrehajtásával, majd a szocialista átszervezés véghezvitelével; — a szocialista nagyüzemi gazdálkodás alapjain létrejöttek a korszerű mezőgazdasági termelés alapjai, és az anyagi-műszaki fejlődés gyorsuló üteművé vált; — a csökkenő mezőgazdasági népesség a munka növekvő termelékenysége révén évről-évre több mezőgazdasági terméket állít elő, a termőterület csökkenése ellenére, ami a lakosság belső szükségletének fokozódó ellátását és a mezőgazdasági export növelését teszi lehetővé."

Orbán Sándor a mezőgazdasági népesség számában és a szerkezetében beállott változásokat vizsgálja az 1949—1961 közti időszakban. Magyarországon a tárgyalt időszakban 49,1%-ról 29,8%-ra csökkent a mezőgazdasági lakosság száma. De Orbán rámutat arra, hogy ez a tendencia nem az utolsó évtizedek hazai sajátossága, hanem világjelenség: mind a szocialista, mind a tőkés társadalomban érvényesül. A Szovjetunióban 1939—1959 között 47%-ról 31%-ra, Lengyelországban egy évtized alatt 47%-ról 38%-ra csökkent a mezőgazdasági lakosság aránya. 1950—1957/58 között a Német Szövetségi Köztársaságban 28%-os, Dániában 18%-os, Angliában 23%-os volt a csökkenés. E tendencia alapvető oka az ipar rohamos fejlődése, a modern agrotechnika és kémia elterjedése, aminek következtében a mezőgazdasági termelés volumene ugyanakkor növekvő irányzatot mutat. Mivel Magyarországon az ipari fejlődés hosszú stagnálás után csak a szocialista forradalom győzelme nyomán kapott lendületet, a mezőgazdasági népesség csökkenése nálunk egybeesett a szocialista átalakulással. Ez az egybeesés előnyös abból a szempontból, hogy a folyamat kevésbé fájdalmas módon valósuljon meg, bár bizonyos megrázkódtatások ilyen körülmények között sem kerülhetők el.

Orbán részletesen elemzi a mezőgazdasági népesség szerkezetének alakulását. Leszögezi, hogy a korábbi rétegződésből fennmaradt különbségek még ma is hatnak, még korántsem lehet az egységes paraszti osztály teljes kialakulásáról beszélni. A szövetkezeti átszervezés azonban kialakította ehhez a legfőbb objektív feltételeket, s ezért a szövetkezeti parasztság helyzetét ma már nem a korábbi tagozódás, hanem az új helyzetnek megfelelő csoportosítási szempontok alapján kell vizsgálni. Ilyen lehet a foglalkozási viszony alapján való csoportosítás, de még alkalmasabb erre a szövetkezeti tagok munkakör szerinti csoportosítása. Ennek alapján a szerző megállapítja, hogy az iparihoz hasonló állandó munkahelyen a szövetkezeti tagságnak csupán kisebb része dolgozik, jelenleg még a termelőszövetkezeti parasztságnak is csak egy része tekinthető egyértelműen a kialakuló egységes paraszti osztályhoz tartozónak. A szocialista átalakulás azonban nemcsak a termelőerők, hanem az agrárnépesség szocialista tudatának fejlődési útját is szabaddá tette, s ez mezőgazdaságunk fellendülésének ugyancsak döntő feltétele.

Berényi József a dolgozó osztályok anyagi és szociális helyzetének alakulását ismerteti 1945-től 1965-ig. Felhívja a figyelmet arra, hogy az életszínvonal fogalmát szélesen kell értelmezni, beletartozik ebbe az anyagi javakkal való ellátottságon túl az is, „hogy mennyi és milyen munkát kell végezni; milyen a napi munkaidő és a szabad idő aránya; milyenek a munkakörülmények, mekkora a munkaintenzitás; mennyi a munkaképes kor alsó és felső határa. Az emberek életviszonyai szempontjából nem közömbös az egészség helyreállításának színvonala, a kulturális igények kielégíthetősége, a kereskedelem kulturáltsága, a lakásellátottság és a közlekedés színvonala stb. sem." Berényi e tényezők közül e helyütt csak a legfontosabbakat: a reáljövedelem, a fogyasztás különböző mutatóinak és a szociális, egészségügyi, valamint a kommunális helyzetet jellemző mutatóknak a fejlődését vizsgálja. Megállapítja, hogy 1950—1960 között évi 4,3%-os emelkedéssel a reálbérek fejlődési ütemében a szocialista országok között közepes helyen álltunk és felülmúltuk a kapitalista országok fejlődési ütemét. Ebben az évtizedben azonban az életszínvonal fejlődése rendkívül egyenetlen volt, emelkedő tendenciája visszaeséseken keresztül érvényesült. Az életszínvonal fejlődése, különösen az egy főre jutó reáljövedelem tekintetében 1960—65 között vált egyenletessé.

Köpeczi Béla: A kulturális forradalom húsz esztendeje című tanulmányát a kultúra fogalmának tisztázásával, a fogalom burzsoá értelmezésének bírálatával, marxista tartalmának kifejtésével kezdi. Ezután tér rá a kultúrforradalom fogalmának tisztázására, fő célkitűzéseinek ismertetésére. A kultúrforradalom jelentőségének érzékeltetésére először a múltba vet pillantást, az ellenforradalmi korszak Magyarországának kulturális elmaradottságát, nacionalista-klerikális kultúrpolitikáját mutatja be.

A népi demokrácia első nagy kulturális feladata az iskolaügy gyökeres átalakítása volt. (A nyolcosztályos ingyenes általános iskola megteremtése, az iskolák államosítása,

a középiskolák és felsőoktatási intézmények kapuinak kitárása a munkás és paraszt fiatalok előtt, a felnőttoktatás tömegméretű megszervezése esti és levelező tanfolyamokon stb.). Ennek méltatása után Köpeczi az irodalom és más művészeti ágak bonyolult, ellentmondásos fejlődési útját elemzi a felszabadulás utáni első évtizedben. A tanulmány részletesen tárgyalja az iskolán kívüli népművelést — a fogalmat szélesen értelmezve: beleértve a tömegközlő eszközöket, a könyvet, a sajtót, a rádiót, televíziót is.

A szocialista kultúra új utakon c. fejezetében Köpeczi a párt művelődéspolitikai irányelveinek alapgondolatait és végrehajtásának fő eredményeit ismerteti. Mint legjelentősebb vívmányt, az iskolareform kidolgozását emeli ki. Megállapítja, hogy „... oktatási rendszerünk már mai formájában is fejlettebb, demokratikusabb és ösztönzőbb, mint sok, a múltban előttünk járt országé". Foglalkozik a Magyar Szocialista Munkáspárt politikájának az írókra, művészekre gyakorolt hatásával. „A politikai konszolidáció bizonyítéka — írja —, hogy ma minden író és művész »jelen van« az irodalmi és művészeti életben." Kiemeli a kommunista és hozzájuk közel álló írók érdemeit akik, „nem csupán közéleti tevékenységükkel, hanem gyarapodó irodalmi munkásságukkal is növelték a szocialista irodalom tekintélyét..., eszmeileg és művészileg is figyelemre méltó műveikben ők mutatták be elsősorban életünk lényegbevágó kérdéseit, a személyi kultusz bonyolult problematikáját, az ellenforradalmat, a falu szocialista átalakulását, a szocialista erkölcs és életforma kialakulását és ellentmondásait". Köpeczi rámutat arra, hogy a nem marxista világnézetű írókra és művészekre is hat a szocialista valóság, s azok a műveik a legsikerültebbek, amelyekben ez a hatás érvényesül. Művészeti életünk fő tendenciáinak számbavétele alapján azt a következtetést vonja le, hogy irodalmunk és művészetünk a kísérletezés időszakában van, születnek értékes szocialista alkotások, de jelentkeznek kispolgári nézetek is. „Ma elsősorban ez az ellentmondás feszül művészeti, irodalmi életünkben; a kor a szocialista művészet és irodalom megteremtését tűzte napirendre, az alkotók közül viszont sokan nem tették magukévá a marxista világnézetet. Emellett problémát jelent az is, hogy az irodalom és művészet támogatásában és irányításában még mindig nem találtuk meg a legadekvátabb szervezeti és gazdasági formákat."

Köpeczi Béla a kulturális élet valamennyi ágára kiterjedő, részletes, konkrét adatok alapján végzett helyzetelemzést a tennivalók megfogalmazásával zárja le. Ezek közül a legfontosabbak: a falu kulturális elmaradottságának megszüntetése, a kispolgári erkölcs és ízlés visszaszorítása a tömegszórakoztatásban, az ideológiai munka megerősítése a kultúra minden ágában, az elméleti-kritikai munka megjavítása, kulturális szervezetünk megfelelőbb formáinak, eszközeinek kialakítása, a művelődéspolitika egységes végrehajtásának biztosítása.

Szamel Lajos a Magyar Népköztársaság államszervezetének kialakulását és fejlődését elemzi. A felszabadulástól az alkotmányig terjedő időszak változásainak áttekintése után a létrejött államszervezet szerveinek fő típusait vázolja fel (államhatalmi, államigazgatási, igazságszolgáltatási szervek, ügyészi szervezet), majd megállapítja, hogy ez az 1954-re kialakult szervezet részleges módosítások ellenére konstrukcionálisan nem változott; a továbbiakban ennek keretében mutatja be a végbement fejlődést. Mondanivalóját a legfontosabb elvi kérdések köré csoportosítja: az állami szervek pártirányítása, az államhatalom egysége elvének érvényesülése, a szocialista demokratizmus megvalósulása az állami szervezet működésében, az államapparátus személyi összetételének átalakítása, államszervezetünk fejlődésének értékelése a demokratikus centralizmus szempontjából, a szocialista törvényesség az állami munkában. A nagy tudományos apparátusra támaszkodó gondolatgazdag tanulmányban különösen érdekesek a bürokráciáról és a bürokratizmus elleni harcról szóló fejtegetések.

Szabó Imre: A magyar népi demokratikus jogrendszer kialakulásának és fejlődésének fő vonásai című tanulmánya rámutat arra, hogy a népi Magyarország egy olyan feudális elemekkel kevert polgári rendszert kapott örökül, amelyben számos fasiszta jellegű jogszabály és intézmény is volt. Ennek forradalmi átalakítása a népi demokratikus fejlődés sajátosságából következően csak fokozatosan mehetett végbe. A társadalmi átalakulás fokozatos jellegéből az is adódott, hogy a jogi formák különösen nagy jelentőségre tettek szert, „a szocialista fejlődés felé mutató társadalmi vívmányok természetszerűen jogiságukban és gyakran jogszabályok körüli csatáktól kísérve nyertek érvényes alakot... az osztályharc nálunk ebben a fejlődési szakaszban meglehetősen nagy mértékben jogi köntöst öltött magára." Ez a sajátosság kihatott a szocialista építés időszakára is, a jogalkotás kérdése mindmáig fontos szerepet töltött be fejlődésünkben.

Szabó Imre részletesen elemzi jogrendünk alakulását az egyes szakaszokban. Érzékelteti, milyen roppant munkát végzett társadalmunk ezen a téren is; megállapítja, hogy a népi demokrácia húsz esztendeje a magyar jogtörténetnek is új, nagyszerű korszaka, amelyben évszázados elmaradást is pótoltunk (az 1848-as törvények által célul tűzött pol-

gári törvénykönyv csak 1959-ben született meg!), majd az új társadalmi viszonyok szükségleteit kifejező szocialista jogrendet hoztunk létre. A további feladatok közül kiemeli a népi demokratikus jogban és jogéletben egyre inkább kibontakozó társadalmi-önigazgatási jogi elemek kimunkálásának fontosságát.

Sánta Ilona: A munkásegység fejlődése a felszabadulás után című munkája a kötet egyetlen kifejezetten politikai történeti kérdéssel foglalkozó tanulmánya. (Tekintve, hogy a korábbi, hasonló témájú gyűjteményes vagy külön kötetek túlnyomórészt politikai történettel foglalkoztak, ezt nem lenne helyes a kötet hibájául felróni.) A szerző korábbi e tárgyban írt munkáit ezúttal értékes új kutatási eredményekkel, adatokkal egészítette ki, elemzését számos vonatkozásban, különösen a szociáldemokrata párton belüli irányzatok megítélésének tekintetében elmélyítette.

A szerkesztők munkájáról szólva — a bevezetőben már méltatott tárgyszerűségre való törekvés elismerésén túl — helyeslléssel kell megemlíteni, hogy nem igyekeztek sem műfaj, sem stílus tekintetében uniformizálni a tanulmányokat, messzemenően teret engedtek a szerzők önállóságának.

ESTI BÉLA

PAULINYI OSZKÁR:

A VÁLLALKOZÁS KEZDETI FORMÁI A FEUDÁLISKORI NEMESÉRCBÁNYÁSZATBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 95 l.)

Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 40.

A szerző a feudális-kori bányászat kitűnő ismerőjeként történeti vizsgálódását e könyvében a XII—XIII. századforduló körüli évtizedekre összpontosítja. Nagy irodalmi apparátusra és dokumentumokra támaszkodva, német, főképpen alpesi bányaműveken határozza meg azokat az elemeket, amelyek a földesúri saját-üzemek kereteit megbontják, elősegítve, hogy a feudális és polgári eredetű pénzvagyon benyomuljon ebbe a termelési ágba. Paulinyi Oszkár észrevehetően Zycha bányajogtörténeti munkássága eredményeire támaszkodik. Indokoltan sokra becsüli Zycha koncepcióját, de kritikailag és fejlesztő módon. Óvakodik attól, hogy széles körben általánosítson, annak ellenére, hogy a karintiai és a tridenti magas színvonalú bányaművelés a kor gazdasági, jogi, társadalmi és technikai keretében teljesen ésszerűen bontakozik ki előttünk. Amíg Zycha a bányajogi viszonyokat helyezi a gyújtópontba, addig Paulinyi Oszkár gazdaságtörténészként főképpen a termelési viszonyok beható elemzésével ér el szép eredményt, a történelmi materializmus termékenyítő szemléletével, a dialektikus módszer alkalmazásával. Természetesen, a gazdasági és társadalmi szemlélet súlypontozása ellenére sem mellőzhette a termelési ág jogi helyzetének jellemzését. Annál inkább nem, mert a bányakincs tulajdonjogi viszonyainak ez időben való alakulása tekintetében korántsem alakult ki egyöntetű álláspont jog- és gazdaságtörténészeink között. Míg igen tekintélyes szerzők az ásványkincs eredendő regálé jellegét vallják, mások — a XIX. század utolsó negyedében, élükön Zychával — úgy látják, hogy a regálé stádiumba csak fokozatosan, a XIII. században jutott el a nemesérc, mint bányászati nyersanyag, s a feudalizmus korábbi szakaszában a földesúré volt a bányakincs tulajdonjoga is. Ezt az állapotot azonban nem tekinthetjük abszolút zártságában, hiszen a ius regale felé tartó fejlődést biztosító csírák már ebben a stádiumban is megállapíthatók, főképpen a frank területeken, ahol a kincstári gyakorlatban, a római jog kihatása ént, mint haszonvételi jog élt. A kincstár ezt a haszonvételi jogot érvényesítette, amikor jövedelemvámot szedett anélkül, hogy az ásványkincset regálé-tulajdonként kezelte volna. Ez a szokás a nemesércelőfordulás-tulajdont egyelőre elvileg, majd ténylegesen is a regálé-úr tulajdonába juttatta. Viszont a bányakincs a fiskus számára is csak úgy jelentett hasznot, ha kitermelésre került. Ezt a követelményt megkönnyítette a bányakincs regálé-jellege, amelynek alapján a kutatás, könnyen biztosítható feltételekkel, bárki számára lehetővé vált. Bányanyitás esetén a kincstár részt kapott a bányatermékből (urbura).

Földesúri üzemek létesítésének a bányakincs földtulajdonjoghoz való kapcsoltsága idején sem volt akadálya, a földesúr részéről csak kockáztatott, nagy beruházásra volt szükség. Adott esetben ugyanis, főképpen gátló természeti adottságok alkalmával, a folyamatos termelés könnyen kérdésessé vált. Ilyen helyzetek gyakoriak voltak,

mert a rendszerint kibúvásokra telepített bányák általában nem voltak sokáig fenntarthatók a felszín közelében. A mélybe bukó ásványkincs pedig az ún. mélyművelésű bányászatra kényszerítette a földesurat. Ez a művelési mód fokozta a bányászat költségeit, sőt az ásványi kincs esetleges kiékelődése, megszűnése igen érzékeny károsodást is okozhatott. Ajánlatos volt tehát, hogy a kockázatot több személy között osszák meg. A földesúr legérdekeltebb társai a bányájában hivatásszerűen dolgozó szakmunkások, a vájárok voltak. A vájárok nemcsak szakértelmükkel, a munkálatok vezetésével, saját munkájukkal, hanem megtakarított pénzükkel is hozzájárulhattak a bányák fenntartásához. A bányák üzemben tartása számukra létkérdés volt. Kevésbé voltak érdekeltek azok a segédmunkások, akik főleg a földesúr jobbágyai sorából kerültek ki. Ugyanebben az időben azonban már olyan elemeket is találunk a bányákban, akik jobbágyi köteléken kívül, tisztán munkaerejük áruba bocsátásából éltek. További lépés volt ezen az úton, hogy — a haszonrészesedés reményében — külső, feudális eredetű, vagy akár kalmár tőke is bevonuljon a bányamű fenntartóinak sorába.

Mindenesetre jelentős mozzanatnak kell tekintenünk, hogy a nyugat-európai feudalizmus delelőjén a feudális és polgári eredetű pénzvagyon benyomult egy termelési ágba, a nemesércbányászatba. A körülmények szükségképpen kialakították a bányaművelő szövetkezeteket és a bányaszövetkezeteket. Az üzemfenntartók később egyre gyakrabban a személyes munkából is kivonják magukat. Természetesen távol vagyunk még attól, hogy a feudalizmus e korai évtizedeiben ilyen módon jelentkező bányagazdálkodási formát tőkés termelésnek minősíthetnénk. Csupán a körülmények tették szükségessé, hogy a vállalkozó pénz részt vegyen abban a termelésben, amelytől a földesúr, mint hivatott üzemeltető, visszahúzódott. A termelő viszonyoknak ilyen tőkés megnyilvánulásait csak tőkés „jellegűnek" nevezhetjük. Hogy ez a tendencia a feudális termelési viszonyok e felfutó szakaszában nem tudott nagyobb bomlasztó, illetve termelésfejlesztő erővel jelentkezni, annak számos oka van. Általában véve a bányavállalkozásból keletkező kalmártőke nem tudott egyértelműen ipari tőkévé válni. A bányákban foglalkoztatott munkaerők sem kerültek ki kizárólag a bérmunkások sorából. Fékezően hatott a tőkés tendenciára a munkaerő egy részének magasfokú mesterségbeli tudása is. A dolgozó vájárok sakkban tartották a vállalkozók profitmohóságát. A munkáltatók törekvésével szemben egyelőre még ki tudták eszközölni természetbeni részesedésüket a bányakincsben, vagyis a termelvényben. Röviden: a feudális termelési viszonyok felbomlása még nem volt időszerű. Néhány évszázaddal később azonban mind erőteljesebb lett a pénztőke behatolása a bányagazdaságba, vagyis a vájár, mint dolgozó bányarészes, vállalkozótársi minőségben lassanként kiszorult a bányaszövetkezetekből, és a társulás a nem dolgozó bányavállalkozók szövetkezetévé vált.

Magyarországi viszonylatban annyira korai forrásokkal, mint a szerző által figyelembe vett hely és korszak forrásai, nem rendelkezünk. A régi Magyarország felvidéki nemesércbányái kodifikált szokásjogi alapelemeit a betelepülő bányászok hozták magukkal, így speciális magyar sajátosságok megismerésére általában alkalmatlanok. Társasági bányavállalkozást hazánkban legkorábban egy Selmecbányával kapcsolatos oklevél említ a XIII. század végén. Egyébként bányavállalkozó-kalmár pénzemberek játszottak szerepet a jelentősebb, ún. alsómagyarországi bányavárosok kialakításánál is. A szerző megállapítja, hogy a XIII. század közepe táján a bányamunka már Magyarországon sem kizárólagos robotmunkán alapult. A bányászok egy része már napszámbért kapott, vagy a termékből részesedett. A párhuzam megvonásában a szerzőt az a vélemény bátorította, hogy hazai bányászati technikánk a német bányászok bevándorlása előtt sem volt annyira elmaradott, mint ahogy ezt a német szakirodalom művelői állítják, továbbá az a tapasztalat, hogy a munka azonos társadalmi feltételei mellett a technika fejlettsége is hozzávetőleg azonos, ha a természeti nehézségek a technika fejlesztésére kényszerítik az embert. Amennyiben a német, de mindenekelőtt az alpesi ércbányászat magasabb nívójú volt, a színvonalat az utóbbi számára főképpen a szomszédos Itália fejlett gazdasági élete, áruforgalma, pénzgazdálkodása, mindezekkel párhuzamban jelentős nemesfém-szükséglete biztosította.

Paulinyi Oszkár könyve feudáliskori bányatörténet-írásunk egyik kiváló alkotása. A szerző olyan kérdések mélyebb megvilágítására vállalkozott, amelyek mind jogtörténeti, mind gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásban időszerűek, újabb szempontú tanulmányozásuk szükséges, és a tudományág számára gyümölcsöző.

BABICS ANDRÁS

VARGA JÁNOS:

A JOBBÁGYI FÖLDBIRTOKLÁS TÍPUSAI ÉS PROBLÉMÁI 1767—1849

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 41. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 156 l.)

Ez a munka az első, amely Magyarország egykori területére kivetítve, és konkrét számadatokkal feldolgozva, a teljesség igényével kísérli meg bemutatni a jobbágyok birtokában levő földek különböző típusait, jogi helyzetét, nagyságát és sorsát a polgári forradalom és a szabadságharc küszöbén. Eredetileg a külföld számára nyújtandó tájékoztatás céljából készült, és első megfogalmazása német nyelven jelent meg (*J. Varga:* Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767—1849. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1965. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 56). A magyar változat alapjában véve ennek a szövegnek kissé kibővített formája.

A munka felépítése igen logikus. Az úrbéres jellegű földek tárgyalásával indul, amelyek első és legnagyobb kategóriája a telki föld. Külön tárgyalja ezután a szabadalmas helységek és kerületek földjeinek, a maradvány-földeknek, a pusztatelkeknek, a haszonföldeknek és az örökre megváltott földeknek ismérveit, kialakulásuk történeti körülményeit, utal e birtoktípusok sorsára, a jelzett időhatárok közt végbement gazdasági és jogi természetű változásokra. A meghatározások igen pontosak, s az adott lehetőségek között — amikor is a feudalizmuson belül egy-egy típusnak igen sok eltérő változatával találkozunk — körülhatároltak.

A remanenciák leírása példamutatóan érdekes. Rámutat a késő feudalizmus hazai gazdaságtörténetének feldolgozásával kapcsolatos nehézségekre, a mértékegységek ingadozó voltára és ezek okaira is, vázolja az összeírások esetlegességeit, amiből adódott végeredményben a jobbágyoktól elvett vagy elperelt földterületek egy része. (Éppen ez volt a jelzett időhatáron belül a jobbágypanaszok egyik főforrása és elkeseredett jobbágymozgalmak kirobbantója!)

A munka második fejezete az ún. szorgalmi (indusztriális) földekkel foglalkozik. Ebbe a csoportba sorolja az irtás- és irtványföldeket, a szőlőhegyeket és az ún. „indusztrialitás"-t, mely utóbbi részint a remanenciával, részint az irtásokkal mutat rokonságot.

A harmadik fejezet a közös haszonvételű területeket tárgyalja: legelőt, erdőt és nádast. A legelőkkel kapcsolatosan vázolja az idők folyamán jelentkező paraszti problémákat, utal szerepükre az osztályharcban. Az erdő tárgyalását azonban sajnálatosan rövidre fogta, és nem tért ki pl. a különböző erdővédő rendelkezéseknek és törvényeknek gazdasági és jogi hatásaira, amelyek a parasztság erdőhasználatának korlátozását vonták maguk után. Az erdőhasználat problematikája nemcsak azért fontos, mert az ország tekintélyes részét ekkor erdő borította, hanem azért is, mert éppen az erdőhasználat rendezése terén mutatható ki konkréten az, hogy 1848—49 után a reformkorszakhoz képest mennyivel hátrányosabban oldották meg az úrbéri rendezést.

A munka negyedik fejezete az allodiális jellegű parasztbirtokkal foglalkozik, tehát azoknak a paraszti birtokoknak a helyzetével, sorsuk alakulásával, amelyek jogilag a földesúr magánbirtokához tartoztak 1848 előtt, és teljesen a kezébe kerültek utána. Bemutatja ezen belül a birtoktípusok sokféleségét, a majorsági földön élőket és birtokaikat (a kuriális zselléreket, a kontraktualista helységeket, ezen belül a telepítvényesek, a kertészségek és a majorsági zsellérfalvak helyzetét), továbbá a majorsági jellegű népesség lélekszámát és földmennyiségét, az árendás földeket, a cenzualitást és az egyéb típusú parasztbirtokokat.

Ebben a fejezetben — az előbbiekkel ellentétben — már konkrét számadatokat is közöl, s így képet kapunk a jobbágyfelszabadítás alkalmával a rendezésből kimaradt paraszti réteg számbeli, és birtokának holdszám szerinti nagyságáról.

A paraszti birtok és a paraszti népesség *egészének* 1848 előtti helyzetét számszerűen az ötödik fejezet foglalja össze, ezzel mintegy pótolva azt a hiányérzetet, amely az első három fejezet olvasása közben bennünk támadt. Bemutatja a paraszti birtok és ezen belül elsősorban az úrbéres birtok változását 1780-tól 1848-ig. A szerző itt nagyrészt becslésekre kényszerült, de logikája hibátlan, és következtetéseit könnyen tudja követni az olvasó. Ugyanez mondható el a jobbágyság vagyoni rétegeződését bemutató részről és a munka mintegy végső következtetéseit összefoglaló, az 1848. évi törvényhozásnak a parasztbirtok különböző típusával kapcsolatos állásfoglalását ismertető utolsó lapjairól.

E rövid tartalmi ismertetésből is kitetszően Varga János nagy cél megvalósítását tűzte ki maga elé, amikor munkáját elkezdte, és ezt a célt lelkiismeretes és igen időigényes, tíz éves munkával sikerült is elérnie. Ez a mű hatalmas gyűjtött anyag eredményeinek leszűrése, aprólékos és elmélyült analitikus munka szintézise. A hazai történészek számára azonban igen fájdalmas, hogy ez a munka a téma jelentőségéhez viszonyítottan túlságosan kis terjedelemben jelent meg magyar nyelven is, és szerzője, nyilván ezért, olyan módszertani megoldás választására kényszerült, amely a mű felépítéséből, vázából aránylag keveset láttat. Pedig aki elmélyülten olvassa, az nemcsak a birtoktípusokról, azok variánsairól, illetve a szokványos fejlődéstől eltérő utakról, módokról kap képet, hanem az is eszébe ötlik, vajon mi volt az *oka* annak, hogy a fő birtoktípusokon belül ezek az eltérések kialakultak. S ezután a második kérdés már akként merül fel: nem lehetett volna — még ha ez meg is bontja a tanulmány formai egyensúlyát — ezeknél a szokványostól való eltéréseknél *konkrétan* megjelölni, hogy milyen birtokokon (kis-, közép- vagy nagybirtokokon), vagy milyen területen jelentkeztek. A helyek konkrét ismerete ugyanis további lehetőséget adna arra, hogy az általános fejlődéstől való eltérések *okait* feltárhassuk, illetve a feudalizmus szerteágazó *gazdaság*történeti problémáinak is mélyére tekinthessünk. (Ez a megjegyzésem főként a 25, 38, 81—82. lapokra vonatkozik, ahol az általánostól való eltérések konkrét helymegjelölés nélkül szerepelnek.)

Az előbb említett probléma a szerző célkitűzései között nem szerepel, de a rendelkezésére álló anyagból e kérdés felvetéséhez is bőven van adata, amelyet igen nagy kár lenne nem publikálnia. Reméljük, módjában áll majd ezt is közkinccsé tennie.

S ugyanezt reméljük az utolsó fejezetben szereplő számadatok alapszám-soraira vonatkozóan is. E fejezetben ui. Varga János mindenképpen reálisnak látszó eredményekhez jut. Forrásainak megjelölése alkalmával azonban — a szokványos jegyzetelés elmaradását indokolva — megemlíti: „... a munkában megállapított számsorok egyrésze az egészében feltárt egyenkénti adatok összegezése útján jött létre, másik része viszont részleges adatokra épülő becslésből származik ..." A további kutatómunkát — azt, hogy e kitűnő szintézis „ellenpróbáját" a helytörténészek elkészíthessék, és az egyes vidékek vagy uradalmak feudalizmuskori gazdaság- és társadalomtörténetének „fehér foltjait" egyenként felderítsék, — rendkívül megkönnyítené, ha a szerző felhasznált egyedi adatait és a részleges adatokat, legalább táblázatos formában, a szakemberek rendelkezésére bocsátaná. Megítélésem szerint ezt az igen időigényes alapfeldolgozást — akár statisztikai formában is — feltétlenül érdemes lenne publikálni. Ez azért is célszerű, mert előfordulhat, hogy a sok kincset rejtő megyei levéltárak mélyéből előkerülnek olyan adatok, amelyek kiegészítik, vagy módosítják Varga János eredményeit. Esetleg támpontot adnak az újabb adatok ahhoz a logikus, bár hipotétikus kicsengésű bírálathoz. amellyel a szerző a korabeli statisztikai feldolgozásokat (Királyi Pál, Galgóczy Károly munkáit) illette (128—129. l.).

Varga János könyve azt kívánta összefoglalni, milyen típusai voltak hazánkban a paraszti birtoknak a polgári forradalom küszöbén. Ez az összefoglalás azonban túlment ezen a célon, mert nemcsak a birtoktípusokat mutatta be és az alapproblémát tárta fel: azt tudniillik, hogy a parasztság mit várt és mit kapott a forradalomtól, — de arra is rámutatott, hogy az osztályharcnak milyen eltérő fegyverei, a gazdasági és társadalmi érdekeknek mennyire sokszínű összetevői alakították és formálták ekkor a parasztság sorsát. S ha szóvá is tettük e könyv — a magyar szakközönség számára kincseket elvetélő — munkamódszerét, ez csupán a célkitűzésen túlmenő értékes anyag megmentése, hasznosítása érdekében történt, és alapvetően pozitív értékelésünket kevéssé érinti.

T. Mérey Klára

SÍK ENDRE:

„PRÓBAÉVEK" ÉS „EGY DIPLOMATA FELJEGYZÉSEI" C. EMLÉKIRATAIRÓL

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1967. 877 l. — Kossuth Kiadó. 1966. 343 l.)

Sík Endre könyvei iránti érdeklődésünket a könyvek témája, (a polgárháború évei a Szovjetunióban és harc a népi demokratikus rendszer megteremtéséért Magyarországon) a szerző személye és a megírás olvasmányossága, atmoszférateremtő ereje kelti fel.

Mindkét könyv forradalmi időszaknak állít emléket. Az első a forradalmi intézkedések és történések távol-keleti kihatását, a társadalmi erőviszonyok változását és a fiatal szovjet rendszernek a kettőshatalom elemeit mutató berendezkedését vázolja fel annak a volt hadifogolynak a tollával, aki tiszti lágerben, nyelvtanárként, csekista vonatbiztosítóként, újságíró és pártmunkás minőségben, majd a forradalmi törvényszék elnöki székében töltötte el a forradalmár „próbaéveit".

Sík Endre 1946-ban már tapasztalatokban gazdagon érkezik Magyarországra, ahol azonban mindenekelőtt a szó szoros értelmében az újrakezdés nehézségeivel kellett megküzdenie. Nemcsak fizikai elhelyezkedése okozott gondot (nincs lakása), de rá kellett döbbennie, hogy barátait is újra kell megismernie. Számot kellett vetnie azzal, hogy az ő és a valamikor hozzá közelállóknak a magyarországi ellenforradalom korlátolt, provinciális fasizmussal fertőzött felfogása közt milyen óriási távolság feszült. Hivatali vonalon pedig hosszú időbe telt, míg a nemzetközi fórumokon elismert szocialista diplomata egyáltalán diplomáciai besorolást kapott a külügyminisztérium státuszába.

A két könyv cselekményei egymástól távoleső korban, más-más földrajzi környezetben, eltérő társadalmi feltételek között játszódnak le. Az egyiké: az I. világháborút követő forradalmi években, a másiké a II. világháborúból kinőtt antifasiszta koalíció és újtípusú népi demokratikus fordulat időszakában. Az egyik a forradalmi központtól távoleső, de vele egységet alkotó Szibériában, a másik: a világ minden reakciós törekvését támogató amerikai kormányzat székhelyén. Az egyik könyv írója az induló, szovjet élet iskoláját járó fiatal kommunista, a másiké: a szovjet diplomácia tekintélyére és hagyományaira támaszkodó tapasztalt politikus. Mégis, ezen önéletrajzi írások olvasásakor szembeötlik néhány párhuzamos momentum, amelyeknek együttes tárgyalása alátámasztja a könyvek közös mondanivalóját.

A két mű legmaradandóbb értéke a kommunista mozgalmat alapító és azt eszméáramlatból államalkotó erővé formáló nemzedék megjelenítése. A századfordulón született irányzatok: szociáldemokrácia, pacifizmus, sovinizmus, polgári radikalizmus a követendő utak sokféleségét tárták a magyar értelmiség elé. Hogy melyik utat választották végülis a könyvben felsorakoztatott tisztek, legénységi állományúak, tanítók, üzletemberek, tekintélytisztelő kispolgárok és a háborúból kiábrándult lázadók, azt nem egyszerűen az emberek társadalmi helyzete, hanem politikai hovatartozásuk, emberi kvalitásuk határozta meg. Akik közülük kommunisták lettek, nagy próbatételeket álltak ki: éhezést a frontokon, korrumpálási kísérleteket a hivatalokban, megfélelemlítést a gyakran változó megszállás idején. Elhárították maguktól a korlátlanul rendelkezésre álló hatalmi eszközök alkalmazásának csábításait. Ez a kommunistává érlelődött generáció maga is sokfelől verbuválódott, de egységes lett, még pedig anélkül, hogy tagjainak egyénisége elvesztette volna eleven, egyes vonásaiban vonzó, másokban taszító, de mindig markáns vonásait.

Figyelemre méltó, hogy a mozgalom kezdeti szakaszának forradalmi romantikáját árasztó „Próbaévek" utolsó fejezete a Vörös Professzorképzőbe vezeti el az olvasót, ahol a komoly felvételi feltételeknek megfelelt forradalmárok a szigorú tanfegyelmet betartva készültek a vörös specialisták hivatásával járó szakismeretek elsajátítására.

Sík Endre másik könyve már — képletesen szólva — a vizsgáról szól. Arról, hogy ez a nagy generáció hogyan váltotta be a hozzáfűzött reményeket; mint szakemberek, forradalmárok tudtak-e maradni, tudták-e tapasztalataikat az új feltételek között, a népi demokratikus fejlődés érdekében kamatoztatni? A „diplomata feljegyzései" arról győztek meg bennünket, hogy a kitűzött célt el tudták érni. Tevékenységük nagyban hozzájárult a „fordulat évének" és a szocialista építésnek a sikereihez.

Másik, mindkét könyvet átfogó tanulság, hogy a kommunista mozgalmat elsősorban humánus erkölcsi céljai, dinamizmusa teszi vonzóvá az adott ország lakosai között. Annak leírása, hogy a kommunista politikát gyakran egyszerűen a képviselői iránt megnyilvánuló rokonszenv vitte előre, érv amellett, hogy hatalmon levő párt, de kiváltkép hatalomért küzdő párt nem lehet meg a szimpatizánsok széles köre nélkül.

Érdekes egybevetni a két átmeneti, ha úgy tetszik, kettőshatalom sorsát. Ismeretes, hogy a Távol-keleti Köztásaság „puffer" ütköző állam volt, amelyet a szovjet hatalom tudatosan épített ki egyrészt a távol-keleti japán agresszió semlegesítésére, másrészt a kormányzat révén külkereskedelmi, helyenként diplomáciai kapcsolatok teremtésére. A Köztársaságot belső erőviszonyai nem tették érette a szovjet rendszerre. Élén bolsevikekből, mensevikekből, eszerekből és egyes kadet csoportokból álló koalíciós kormányzat állt, amely önálló valutagazdálkodást, kezdeményező külpolitikai tevékenységet folytatott. Az ellenfél abban reménykedett, hogy Szibériában az „átmeneti hatalmat" kihasználva megveti a lábát és a helyi hatalom birtokában nyomulhat be a szovjet állam központi testületeibe. Másik oldalról pedig az volt a cél, hogy az e területről kiinduló

esetleges intervenciós kísérletet elhárítva, politikai küzdelemben késztessék meghátrálásra a belső ellenforradalmi erőket, hogy a bolsevikok megerősödése után a Távol-Keleti Köztársaság szervesen illeszkedjék a szovjet hatalom rendszerébe.

Sík regényes élménybeszámolói bizonyítják, hogy a helyi hatalom önállósága helyes politika esetén nem sértette, ellenkezőleg, tehermentesítette a központi kormányzatot. Kitűnt, hogy még a győztes forradalomnak is szüksége van átmeneti formákra, szövetségi rendszer kiépítésére. A szövetséget végülis nem a bolsevikok, hanem az eszerek mondták fel.

A felszabadulás utáni Magyarországon — ellentétben Szovjet-Oroszországgal — nem a győztes proletariátus vonta be a hatalomba a különböző politikai csoportokat, hanem ellenkezőleg, a munkáspártok tettek nagy erőfeszítéseket, hogy a politikai hatalom meghódításával párhuzamosan a majdnem érintetlen államapparátus szembenállását megtörték. Sík Endre, anélkül, hogy az 1945 utáni koalícióban végbemenő polarizációról fejtegetésekbe bocsátkoznék, plasztikusa érzékelteti a létrejött hatalom belső ellentmondásait. Kimutatja, hogy a Külügyminisztérium és főleg a külképviseletek hogyan szabotálták a kormány utasításait még 1947-ben is. A külügyminisztériumban végbement baloldali fordulat után a követség kénytelen volt formailag alkalmazkodni minisztere utasításaihoz, de miután a hatalom kérdése még ekkor sem dőlt el minden szinten, a magyar követség az amerikai külügyminisztérium intenciói szerint az utolsó percig várakozó álláspontra helyezkedett.

1947 nyarán, mikor Nagy Ferenc kivált a kormányból és ellenkormány alakítására készült, a nyugati koncepció szerint akkor vette volna kezdetét a burzsoá restauráció. Az akció széleskörű előkészítettségét bizonyította, hogy a külső diplomáciai aktussal egyidőben Szegedy Maszák követtel az élen, Nagy Ferenc volt magyar miniszterelnök fiával együtt a követségi személyzet többsége disszidált. Ezzel azonban nem zárult le a polarizációs folyamat. A proletárdiktatúra irányába tartó fordulat további erőátcsoportosításokat eredményezett. A Nagy Ferenc féle irányzathoz képest haladó, liberális Vámbéry Rusztem, a következő követ is hamarosan levált és disszidált. A szövetséget tehát itt sem a kommunisták, hanem a saját erejüket túlértékelő polgári partnerek mondták fel.

Emberi közelségbe hozza a szerző a forradalmakkal együttjáró differenciálódást, az addig passzív közegekben a kibontakozó aktivizálódást. Mint sokat utazó külföldi, figyelte, hogyan bomlottak szét Távol-Keleten az ellenzéki csoportosulások. Amerikában pedig mint diplomata jelentette, hogyan kerültek lassanként a szövetség vonzási körébe a századfordulón és a nagy válság éveiben kivándorolt amerikai magyarok, haladó néger vezetők, valamint a spanyol szabadságharc és a II. világháború ellenállási mozgalma időszaka óta a baloldali megmozdulásokat támogató amerikaiak.

Sík Endre könyveivel olvasmányos és izgalmas munkásmozgalmi önéletrajzzal gazdagodott történeti irodalmunk. Sajnálatos, hogy kevéssé ismerjük meg az ismerőseinkké vált emberek: Vámbéry, Csornoky, Nagy Iván politikai tevékenységét. A kezünkben levő emlékiratok kevés összefüggést tárnak fel a távol-keleti szovjet kormányzás és belpolitika, a későbbiek folyamán pedig a magyar külpolitikai tervek és diplomáciai tárgyalások történetéből. Lehetséges, hogy Sík Endre az adatszerűségtől műveinek regényes atmoszféráját féltette. De egy korszak krónikájának hitelét nem a dokumentumok mellőzése, hanem ellenkezőleg, a kor dokumentumokkal színesített rajza adja. Hiányérzetünk éppen ezért a könyv és a szerző kvalitásaival függ össze. Kitől, ha nem egy sokat tudó, meggyőződéses, korát ismerő és szerető tudós maradandó értékű műveitől kérje számon a pontos korrajzot az olvasó?

SÁGVÁRI ÁGNES

JEMNITZ JÁNOS:

A HÁBORÚ VESZÉLYE ÉS A II. INTERNACIONÁLÉ (1911—1914)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 393 l.)

Jemnitz János, aki az I. Internacionálé 100. évfordulója alkalmából kiadott tanulmánykötetben a Nemzetközi Munkásszövetség történetének színvonalas összefoglalóját nyújtotta, most új, önálló, XX. századi témájú könyvével lép az olvasóközönség elé.

Nem véletlen, hogy a szerző mindenekelőtt az Internacionálék történetét választja feldolgozása tárgyául. A szervezett munkásság e nemzetközi fórumain érzékelhető a leg-

világosabban és mutatható be a legárnyaltabban a munkásmozgalom valamennyi irányzatának, áramlatának a profilja. A kongresszusokon csaptak össze a különféle vélemények, formálódtak meg a nemzetközi osztályharcnak irányt szabó nézőpontok. Az Internacionálék történetével foglalkozó munkák jelentősége azonban nemcsak abban áll, hogy a proletárosztályharc egy-egy szakaszát minél sokoldalúbban rekonstruálják. Azoknak a problémáknak nagy része, amelyek körül évtizedekkel ezelőtt heves viták robbantak ki, nem kerültek le a történelem napirendjéről. Kérdések ezek ma is, megoldásuk útját ma is keresi a proletárok nemzetközi tábora. A multat megelevenítő feldolgozások megkönnyítik az eligazodást a jelenkor hasonló problémáiban — s ezzel teljesítik a történelemtudomány valódi feladatát.

E megoldatlan kérdések közé tartozik Jemnitz János könyvének szerencsés kézzel választott témája is. Olyan problémakört ölel fel, amely nemcsak a századfordulón élőket, hanem a ma emberét is foglalkoztatja. A háború elleni küzdelem ma is aktuális, egész nemzedékek jelenét és jövőjét meghatározó kérdés. Éppen ezért tanulságos annak a vizsgálata: melyek azok a tényezők, amelyek az emberiséget a világháborúba sodorták, mi fékezte le a munkásmozgalom háborúellenes harcának erejét, melyek azok az eszmei-politikai összetevők, amelyek a II. Internacionálét az összeomlás útjára terelték.

Maga a téma, de főként a feldolgozás eredményei meggyőzik az olvasót: nem porlepte nézetek, események megidézése ez a könyv. Lapjait forgatva mindenkinek rá kell döbbennie arra az igazságra, hogy bár a téves, antimarxista nézetek és az azokkal alátámasztott politikai lépések elrettentő perspektívájáit brutálisan megmutatta a két világháború, a tanulságok ma sem kézzelfoghatók mindenki számára. A marxista elvek feladása, a nacionalizmusnak tett engedmények, amelyek a „nemzeti érdekek" védelmében a polgársággal kialakított együttműködés velejárói voltak, ma is jelentkeznek. A könyv a múlt felidézésével elősegíti a ma élő nemzedék tisztánlátását, arra ösztönöz, hogy az egyszer már elkövetett hibákat újra ne kövessük el.

*

Jemnitz János könyvének bevezetőjében — korábbi feldolgozásaira támaszkodva — végig követi az I. és a II. Internacionálé kongresszusain a háború okairól, elhárításának lehetőségeiről folytatott vitákat. Ezeknek a múlt század utolsó harmadában főként teoretikus vitáknak a folyamatában bontakozott ki a szociáldemokrata pártok antimilitarista politikája, és fogalmazódtak meg az állandó hadsereg megszüntetését, a népfelfegyverzést, az antimilitarista agitáció kiterjesztését, a hadihitelek megtagadását követelő határozatok. A háborúellenes küzdelem mikéntjét megállapító döntések közül a szerző helyesen emeli ki az 1907-es stuttgarti határozatot, amely Lenin és a német baloldal befolyására kimondja, hogy a háborúk teremtette válságot fel kell használni a forradalom győzelemre juttatására.

A szerző már az első oldalakon ráirányítja a figyelmetarra, hogy a háború elleni harc egyik fő kérdése kezdettől fogva az általános sztrájk elfogadása, illetve elutasítása volt. Nem véletlen, hogy ez váltotta ki a legszenvedélyesebb vitákat a szociáldemokrácia soraiban: az általános sztrájk a „nemzeti érdekek"-től való teljes elkülönülést, minden nacionalista eszmével való szembeszegülést követelt, — a proletár internacionalizmus talaján álló forradalmi osztálypolitikát kívánt, még ha kivitelezése nem is tartozott a realitások közé.

E kérdés vitája vetette a felszínre a nemzetközi politikában egymással szemben álló két nagyhatalom, Anglia és Németország szocialista-szociáldemokrata pártjai között lappangó, nemzeti jellegű ellentétet. Az angol szocialisták már az 1905-ös első marokkói válság idején felfigyeltek Németország hódító törekvéseire — s ez a tény határozta meg álláspontjukat a háború kérdésében. Az angol szocialisták parlamenti képviselete megszavazta a flotta fejlesztéséhez szükséges fedezetet azzal az indokkal, hogy Anglia kormánya kötelességét teljesíti, amikor a német militarizmussal szemben felkészül a demokrácia védelmére. Ugyanakkor a Munkáspárt nem rejtette véka alá azt a véleményét sem, hogy az általános sztrájkot kivihetetlennek tartja, nem bízik abban, hogy a német proletariátus kész lefogni a kormány kezét. Helyesen jegyzi meg a szerző: a revizionizmus előretörése a német szociáldemokrata pártban, a centrum engedékeny politikája joggal okozhatott aggodalmat a nemzetközi akciók sikerét illetően. Az angol Munkáspárt magatartása azonban nem volt kevésbé reformista. Készsége a kormány támogatására — egy védekező háború esetén — már eltérést mutatott a II. Internacionálé általános alapelveitől, és előre vetítette árnyékát az 1914-es magatartásnak.

A könyvnek egyik legérdekesebb fejezete az, amely a II. Internacionálé vezető pártjainak első nagy erőpróbáját, az 1911-es marokkói válság eseményeit írja le. A német

imperializmus afrikai terjeszkedési kísérlete miatt kirobbant válság a nemzetközi munkásmozgalom figyelmét a német szociáldemokrácia felé fordította, amely az Internacionálé legerősebb, legnagyobb pártja volt, s amelytől joggal várhatták, hogy példát mutat az Internacionálé határozatainak megvalósításában. A német párt vezetősége azonban tétovázott. A könyv gazdag anyagából szinte hétről-hétre nyomon lehet követni ingadozását, várakozó taktikáját, amely kimerült a veszély akutságának latolgatásában, s a tiltakozó akciók megszervezésének, a Nemzetközi Szocialista Iroda ülésének halogatását eredményezte. A válság első hónapjaiban csak a párt K. Liebknecht és R. Luxemburg vezette balszárnya tett kísérletet tiltakozó akciók szervezésére.

A pártvezetőség magatartása heves vitát robbantott ki a német szociáldemokrata pártban. Jemnitz János részletesen informál K. Kautsky és R. Luxemburg nézeteltéréseiről, az 1911-es jénai kongresszusról, amelyen egyaránt hangot kapott a baloldal (Luxemburg, Zetkin) heves, a vezetőséget akcióképtelenséggel vádoló bírálata, amelyet a centrum balszárnya (Ledebour) is támogatott, Bebelnek saját presztizsét védő, erőtelen védekezése, a revizionista szárnynak a német imperializmus törekvéseit igazoló érvelése, sőt, nemzeti gyűlölködésre való személyes megjegyzések is.

A széles körű sajtóvitában Kautsky állásfoglalását tekinthetjük a legjellegzetesebbnek, amelyben már megtalálható a német szociáldemokrácia 1914-es álláspontjának majd valamennyi eleme. A marokkói válság nyomán kialakult belső helyzetet elemezve, Kautsky nagy figyelmet szentelt annak a tényezőnek, hogy a háborús kormány nagy erővel befolyásolja a tömegeket, amelyek soviniszta, nacionalista jelszavak hatása alá kerülnek. A tömeghangulattal szemben tehetetlenek a munkáspártok — hangsúlyozta Kautsky —, most, az erőgyűjtés időszakában, amikor a forradalom nincs napirenden, a tömeghangulattal való szembeszegülés menthetetlenül a szociáldemokraták elszigetelődéséhez, a pártok megsemmisítéséhez vezet. Ugyancsak hasonló indokkal fejezte ki bizalmatlanságát a nemzetközi akciók koordinálásának lehetőségét illetően is.

Kautsky indokolása és a pártvezetőség meghátrálása — annak ellenére, hogy a tiltakozó akciók megszervezésére végül mégis csak sor került — fokozta a nemzetközi munkásmozgalomban jelentkező nézeteltéréseket. S mint ahogyan a szerző megállapítja: inkább az egymás iránti bizalmatlanságot, semmint az együttműködést segítette elő.

Még le sem csillapultak a marokkói válság hullámverései, újabb háborús kaland rázkódtatta meg Európát: az olasz—török háború. Ez a korábbinál még erőteljesebben vetette a felszínre a háborúellenes harc teljes problematikáját, sőt, most már a reformizmus egyéb ellentmondásai is napvilágra kerültek.

Az olasz-török háborút ugyanis nem egy — a német kormányhoz hasonló — monarchista-militarista kormány robbantotta ki, hanem az a Giolitti-kormány, amely a burzsoázia liberális, demokratikus reformokra hajló szárnyát képviselte, s amely a szocialista párt egy részének, Bissolatinak és követőinek támogatását is élvezte. A gyarmatosító törekvések és a háború kirobbanása választót elé állította az olasz szocialista pártot: hajlandó-e a megígért reformok érdekében támogatni a burzsoázia háborús kalandját, vagy szakít szövetségi politikájával, és visszatér az Internacionálé forradalmi hagyományaihoz?

A szerző sokoldalúan és árnyaltan mutatja be az olasz munkásmozgalom különböző irányzatainak magatartását a válság idején. Színesen és érdekesen írja le az olasz munkásmozgalomban meginduló és gyorsan szélesedő polarizációs folyamatot: a jobb- és a balszárny szembekerülését, amely végül is Bissolatinak a pártból való kizárásához vezetett. Jemnitz János arra is felhívja a figyelmet, hogy a szocialista pártnak a háborút támogató jobbszárnya, sőt, az olasz szindikalisták egy része is politikája elméleti indokolása során a későbbi fasiszta ideológia előfutárává vált. Pascoli pl. arra a következtetésre jut, hogy a gyarmatosító háború tulajdonképpen osztályharc, amely egy egészében véve proletár nemzet, az olasz, és az őt kizsákmányoló, fejlettebb, nyugat-európai tőkés országok között folyik. Az olasz szindikalisták neves képviselői — A. Labriola, A. O. Olivetti — arról cikkeznek, hogy a gyarmatosítás tulajdonképpen a kapitalizmus összeomlását hozza közelebb: támogatása így forradalmi cselekedet, amely a szocialista társadalom megvalósítását segíti elő. Mindez, kiegészítve „a háború nemesít" demagóg szólamával, nem volt egyéb, mint a fasizmus erőszakelméletének korai jelentkezése, a gyarmatosító háborúk támogatásának elméleti alátámasztása.

A tripoliszi hadjáratot követő milánói, majd reggio-emiliai kongresszusokon és a sajtóban zajló viták főként a munkásosztály és a burzsoázia viszonyát próbálták meg tisztázni. A reformizmus és a „reálpolitika" többoldali elítélése segített az olasz munkásmozgalomnak abban, hogy a háború—béke kérdésében is világosabban lásson. 1911—1913-ban megerősödött az olasz mozgalom balszárnya. Elítélték a miniszterializmust,

a kormány háborús terveinek támogatását, erőteljes antimilitarista küzdelmet követeltek. A balszárny 1911-es talpraállása, amelyet a Bissolati-féle revizionisták lelepleződése idézett elő, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az olasz szocialista párt 1914-ben hű maradt az antimilitarizmuseszményéhez.

A szerző helyesen irányítja a figyelmet arra a problémára, hogy a marokkói válság és az olasz—török háború főként a pártok centrumát tette ki megpróbáltatásnak. Míg a baloldal és a jobbszárny állásfoglalása szilárd és következetes, a centrum telve volt ellentmondásokkal, s maga is egy bal- és egy jobbszárnyra bomlott. Hajlott a reformizmusra, a burzsoázia liberális-demokratikus szárnyával való együttműködésre, kiélezett helyzetben viszont sem e politika végső konzekvenciáját — a háború támogatását — nem vállalta, sem arra nem volt képes, hogy következetes osztálypolitikára szánja el magát. A II. Internacionálé pártjainak sorsa sokban függött a centrum fejlődésétől, hiszen e csoport tartotta kézben a pártok vezetését, s élvezte a tagság többségének támogatását.

A következő fejezetek körültekintő alapossággal vizsgálják a nemzetközi munkásmozgalom egyes irányzatainak további útját. Igen érdekes az angol szindikalista mozgalom megerősödéséről, Tom Mann háborúellenes röpiratáról, majd meghurcolásáról szóló alfejezet. A francia munkásmozgalomban szintén növekszik a háborúellenes irányzatok befolyása, amelyet nem utolsó sorban a francia kormány jobbratolódása idéz elő. Jaurès ösztönzésére megszilárdul a szindikalisták és a szocialisták együttműködése, erősödik az antimilitarista küzdelem bázisa.

A német szociáldemokrata pártban tovább folytatódtak a háború és a béke kérdéséről, az antimilitarista küzdelem perspektivájáról szóló viták. A marokkói válság eseményei a párt baloldalának néhány vezetőjét (Pannekoek, Radek, Lensch) a fatalizmus irányába taszították. Ez időben megjelent tanulmányaikban már a háború elkerülhetetlenségének álláspontját képviselik — látva az európai országok kormányainak mindinkább háborús beállítottságát, és azt a folyamatot, ahogyan a liberális, korábban békepárti burzsoázia is mind nyíltabban a hódító háborúk pártjára állt. A baloldal úgy látta, hogy a háborút antimilitarista küzdelemmel már nem lehet megfékezni, ennek csak egy módja van, a tömegek forradalmasítása, a tőkés rendszer megdöntése. A baloldal e képviselői túlértékelték a szervezettség fokát és forradalmi elszántságát; úgy vélték, a forradalom ideje elérkezett.

A balszárny említett nézetei ellen a centrum képviseletében Kautsky nyitott tüzet. Hangsúlyozta: a szociáldemokráciának nem volna helyes visszatérnie Lassalle régi, „reakciós tömeg" elméletéhez. Természetesen — mutatott rá Kautsky — könnyebb a burzsoázia egészével szembefordulni, mint elemezni rétegeinek magatartását és megkeresni azokat, akikkel a béke védelmében együtt lehet haladni. S bár Kautsky a főbb kérdésekben helyes állásponton volt, írásaiban ismét felcsendült a tömegek iránti bizalmatlanság, a félelem attól, hogy a háború kitörése esetén azok nem a forradalom, hanem a „honvédelem" útját fogják választani. 1912-es cikkeiben ismét hangsúlyozta: a német szociáldemokrácia még az erőgyűjtés szakaszában van, a forradalmi összecsapás ideje nem érkezett el.

A német párt baloldalának nézeteit Karl Liebknecht fogalmazta meg az 1912-es chemnitzi kongresszuson. Beszédében nemcsak Kautsky defetizmusát, hanem a baloldal egy részének türelmetlenségét, doktrinerségét is bírálta. Rámutatott, hogy a háború nem elkerülhetetlen, hiszen a háborús tendenciákkal szemben más, azokkal ellentétes irányúak is érvényre juthatnak. A háborús kormányokat meg lehet fékezni — mondotta —, ha felhasználják a béke összes erőit. Ehhez azonban az kell, hogy a pártvezetés bízzék a tömegekben, s szervezze forradalmi jellegű megmozdulásait.

A nemzetközi politika új eseményei — mindenekelőtt a Balkán-háború kirobbanása — ismét arra késztették a II. Internacionálé pártjait, hogy egyértelmű, világos álláspont kialakítását siettessék. A Balkán-válság sok tekintetben elősegítette a tisztázódást: példamutató volt a bolgár tesznyákok következetes, forradalmi magatartása. A kérdéskomplexum ugyanakkor új problémákkal is kibővült: elsősorban a cári Oroszországgal szemben indítandó háború problematikájával, ami az igazságos és igazságtalan háborúk megítélésében követelt választ.

A szerző itt érkezik el a később, az első világháború idején központi helyzetet elfoglaló ausztriai szociáldemokrata párt elvi-politikai magatartásának elemzéséhez. Az osztrák párt túlnyomó többsége hajlandó volt harcolni a háború ellen. Az 1912-es pártkongresszus elítélte a Monarchia Balkán-politikáját, és tiltakozott az ellen, hogy Bécs beavatkozzék a válságba. Ugyanakkor már felcsendültek a cári Oroszországtól való félelem disszonáns hangjai is. Renner, hivatkozva Bebelnek egy több évtizeddel azelőtt elhangzott kijelentésére — hogy a cári Oroszország ellen ő maga is fegyvert fogna — azt

hangsúlyozta, hogy egy esetleges, cárizmus elleni háborút a szociáldemokráciának támogatnia kell, mert az igazságos, felszabadító háború lenne. Íme: az 1914-es szociálsovinizmus elméleti indokolásának 1912-es jelentkezése.

A szerző helyesen emeli ki, hogy a Balkán-háború kirobbanásának elhúzódása megkönnyítette az ellene indított antimilitarista küzdelem megszervezését és nemzetközi méretű összehangolását. Több országban — Franciaországban, Németországban, sőt az Osztrák-Magyar Monarchiában is — arra is lehetőség nyílott, hogy egységfront létrehozását kíséreljék meg a béke oldalán álló polgári erőkkel. Az európai méretű tiltakozó akciók sorából kiemelkedett az 1912-es bázeli kongresszus, amelyről a szerző széles körű, nagy anyagra támaszkodó leírást nyújt.

A bázeli kongresszus lefolyása talán a legismertebb az 1911—1914-es évek eseményei között. Jemnitz könyve azonban itt is sok új adalékkal, összefüggéssel szolgál. Mindenekelőtt annak a bemutatásával, hogy a kongresszust viták előzték meg, amelyeken hangot kaptak a kongresszus szükségességét és eredményességét kétségbevonó nézetek is. Noha a német és az osztrák szociáldemokraták támogatták a kongresszus tervét, a kezdeményezést átengedték a franciáknak, ők megelégedtek a passzív támogató szerepével. Az ellentétek — amelyek a nemzetközi munkásmozgalom egyes irányzatait korábban is jellemezték — a bázeli kongresszus idején sem oldódtak fel. A kongresszus azonban egységet akart demonstrálni, így a vitákat háttérbe szorították.

A nagyszerű békedemonstráció nagyarányú és pozitív visszhangja arról tanúskodott, hogy az erők, amelyekre a szociáldemokrata pártok támaszkodhattak, nem voltak csekélyek.

A bázeli kongresszus sikere és azt követően a nemzetközi feszültség enyhülése elaltatta a szociáldemokrata pártok vezetőinek éberségét. Hiába hívta fel a baloldal a figyelmet a készülő eseményekre, a centrum többsége úgy látta, hogy a Balkán-háború befejezésével a válságok sorozata hosszú időre lezárult, semmiféle jel nem mutatta, hogy új katasztrófa közelednék.

A mélyben azonban tovább forrongtak a világháború kirobbantásán munkálkodó erők. 1912—1913-ban meggyorsult az angol flotta fejlesztése, s a német és a francia kormány is növelte a hadsereg erejét. A francia kormány élére Poincaré került, a nacionalista, militarista csoportosulás képviselője.

Ebben a helyzetben a három nagyhatalom, Anglia, Németország és Franciaország szocialista pártjainak meg kellett kezdeniök az aktív háborúellenes politikát. A pártok vezetőinek magatartása azonban egyre több aggodalomra adott okot. Az angol Munkáspárt kongresszusa elítélte ugyan a flottaversenyt, követelte a német—angol viszony megjavítását, tiltakozott a katonakötelezettség bevezetése ellen, amikor azonban a parlamentben napirendre került a flottaköltségvetés megszavazása, csak az ILP képviselői maradtak hűek antimilitarista elveikhez. Az LP képviselők zöme távolmaradásával tüntetett, négyen pedig megszavazták a költségvetést.

A Brit Szocialista Pártban is jelentkeztek nacionalista eszmék. Quelch nyíltan hangoztatta a német hegemón törekvésekkel szemben az angol kormány védelmi politikájának jogosságát, és azt követelte, hogy a szocialisták támogassák ebben a kormányt. A proletariátus nem lehet anacionalista — írta —, az a kötelessége, hogy egy olyan reakciós rendszer ellen, mint amilyen Németországban uralkodik, fegyverrel is megvédje Anglia demokratikusabb államberendezését. Quelch nem állt egyedül nézeteivel: a korábban internacionalista Hyndmann is hasonló nézeteket hirdetett.

Ennek, a védekező háborút elvileg, sőt gyakorlatilag is támogató, nacionalista állásfoglalásnak francia válfaja is jelentkezett. A francia pártsajtóban 1912-ben a német szociáldemokrata párttal szemben bizalmatlanságot keltő cikkek jelentek meg. Ezek között a szerző Andler cikkét említi első helyen, aki nemcsak a gyarmatosítást megbocsátó német revizionistákat ítélte el, hanem nacionalista nézetekkel vádolva őket, Bebel és Kautsky ellen is bizalmatlanságot keltett. A francia párt többsége, elsősorban Jaurès és követői, visszautasították Andler vádaskodását, rámutatva, hogy az ilyen megnyilatkozások a háborús francia kormány kezébe adnak fegyvert a szocialisták antimilitarista megnyilvánulásai ellen. A kormány — támaszkodva Andler cikkére — a francia szocialisták szemére vetheti internacionalizmusukat, arra hivatkozva, hogy a német szociáldemokrácia erről az útról már letért.

Jaurès fellépése csökkentette a német párt iránti bizalmatlanságot, hozzájárult a francia—német szocialisták együttműködésének kialakításához. Az antimilitarista küzdelem közelebb hozta a szocialistákat és a szindikalistákat egymáshoz, megerősödött a baloldali csoportok — Lenin által is nagyjelentőségűnek tartott — akcióegysége. Mindez azonban kevéssé ellensúlyozta a jobboldal befolyását, a nacionalista eszmék térhódítását a francia munkásmozgalomban.

Az 1913-as kongresszuson Hervé, aki ez idő tájt szélsőjobbra csúszott, a kormány nacionalista jelszavaival kelt versenyre: azt javasolta, hogy Poincaré követelje a német birodalom vezetőitől Elzász autonómiáját, a szocialisták pedig nyújtsanak támogatást revanstörekvéseihez. Fournière egyenesen a párt internacionalista alapjait támadta meg. Azt fejtegette, hogy amíg a szocialista párt befolyása elenyésző, indokolt és elfogadható az internacionalizmus. Az országos tekintélyre és szélesebb befolyásra igényt tartó szocialista mozgalomnak azonban nemzeti politikát kell folytatnia. Mindez a nacionalizmus beszüremléséről, a nemzeti kérdésben való elvi állásfoglalás tisztázatlanságáról tanuskodott.

Az aggasztó jelek a németországi szociáldemokrata pártban is szaporodtak. 1913 első félévében került sor a birodalmi parlamentben a hadseregfejlesztési terv vitájára és a költségvetés megszavazására. Már a parlamenti vita periódusában élesen szembekerült egymással a hivatalos pártvezetőség és a szociáldemokrata balszárny álláspontja. A pártvezetőség — látva, hogy a polgári képviselők támogatják a hadseregfejlesztési tervet —, kilátástalannak tartotta a hadihitelek elutasítását, s úgy vélte, elég, ha csak azt akadályozzák meg, hogy a fegyverkezés anyagi terheivel a dolgozókat sújtsák. A parlamenti frakció állásfoglalásával szemben a baloldal a hadihitelek és a költségvetés elutasítását és tiltakozó tömegakciók szervezését követelte. A pártvezetőség azonban félt a tömegmozgalmak felszításától: Kautsky ismét csak azt bizonygatta, hogy a tömegakciók könnyen forradalomba csaphatnak át, ennek viszont még nem érkezett el az ideje.

A parlamenti frakció végül is a kompromisszum útját választotta. A hadseregfejlesztési tervet nem szavazta meg, de azt a javaslatot, hogy a hadügyi kiadások fedezetét a kormány progresszív adók kivetéséből szerezze meg, igen. A párt balszárnya — és a szocialista közvélemény — ezt a lépést joggal tekintette behódolásnak, az internacionalista elvek, a II. Internacionálé határozatai cserbenhagyásának.

A német szociáldemokrata párttal szemben a szerb és a bolgár szocialisták voltak azok, akik a forradalmi és internacionalista cselekvés szép példáját mutatták. A második Balkán-háború kitörésekor forradalmi programot fogalmaztak meg: követelték a békét, a nemzetek egyenjogúságát, s mint a Balkán-kérdés egyetlen haladó megoldását, a teljes autonómián alapuló föderációt. A bolgár tesznyák-párt élesen bírálta azokat, akik nacionalista törekvéseknek engedtek utat azzal, hogy a szerb soviniszták ellen „saját" kormányuk támogatását kívánták igénybe venni. A proletár nemzetköziség szép megnyilatkozása a pétervári szocialisták levele is, amelyben az Osztrák-Magyar Monarchia proletárjait a nemzetközi összefogásra, a Balkán-népek demokratikus föderációjának támogatására hívták fel.

A Balkán-kérdés megoldatlansága arra késztette az ausztriai szociáldemokrata párt vezetőit, hogy a Monarchia bel- és külpolitikai problémáival is foglalkozzanak. Bár 1913-ban még nem látták az európai háború közeledését, aggodalommal töltötték el őket az udvari körök belpolitikai merevsége és külpolitikai sakkhúzásai. Az 1913-as pártkongresszuson a baloldali Otto Bauer adott hangot annak a véleménynek, hogy a balkáni népek felszabadító mozgalmaival szembenálló, nacionalista, osztrák-német hegemóniára törő politika a Monarchia fennállását veszélyezteti. Bauer mélyreható belpolitikai reformokat sürgetett, engedményeket a Monarchia elnyomott népei számára, s nemcsak az uralkodó körök makacsságát, hanem a szociáldemokrácia tehetetlenségét is aggodalommal szemlélte.

Jemnitz János gazdag anyagra támaszkodva és figyelmét a lényeges kérdésekre összpontosítva vezeti végig az olvasót az 1910—1914-es perióduson. Könyvének lapjairól nyomon követhető az a folyamat, ahogyan a háború és a béke kérdése valóságos kérdéskomplexummá bővült, ahogyan gyülekeztek, sokasodtak a válaszra váró kérdések. A háború és a béke problémáját a múlt századi szociáldemokrata pártok csak a burzsoázia és a proletariátus nemzetközi méretekben folyó osztályharca egyik megnyilvánulási formájának látták. Az imperializmus szakaszában azonban a kérdés szükségszerűen kiszélesedett, részben azért, mert a kapitalizmus fejlődése új jelenségeket produkált, részben pedig azért, mert ezzel egyidejűleg a szociáldemokrata munkásmozgalom is megnövekedett, a pártok az egyes országokban politikai tényezőkké váltak. A háború elleni harc ekkor már olyan problémákat vetett fel, mint a szociáldemokrácia és a gyarmati kérdés (marokkói válság), a „nemzeti egység" és az osztályharc, azaz a pártok szövetségi politikájának határai (olasz—török háború), s nem utolsó sorban a nemzeti-nemzetiségi kérdés, a háborúk jellegének meghatározása, annak az eldöntése, vajon a szociáldemokrata pártok valamennyi, vagy pedig csak az igazságtalan, hódító háborúk megakadályozását tűzik-e ki céljukul (Balkán-háborúk, orosz kérdés).

Az említett és még hosszan sorolható új kérdésekre a szociáldemokrata pártok választ kerestek, s ennek során a II. Internacionálé pártjai irányzatokra, csoportokra

bomlottak. Ez a folyamat már önmagában is érzékelteti, hogy a helyes állásfoglalás kimunkálása nem volt egyszerű. Jemnitz könyvének gazdag anyaga bebizonyítja, hogy az imperializmus korának bonyolult problémáira a II. Internacionálé nem tudott helyes választ találni, ez a feladat — csekély kivétellel — valamennyi párt, valamennyi irányzat erejét meghaladta. Amikor eldördült Szarajevóban a végzetes pisztolylövés, a Bázelben még oly lelkes és tettrekész Internacionálé élén elbizonytalanodott, akciókra képtelen vezető gárda állott.

Szinte megmagyarázhatatlan az a naivitás és eltompultság, amellyel az európai szociáldemokrácia vezetői a merényletre reagáltak. A szocialista sajtó elítélte az erőszakot — mint ahogyan általában az anarchista tetteket —, de senki sem jelezte a közelgő katasztrófát. A merénylet okainak elemzése során ismét kiviláglott az Internacionálé pártjainak megosztottsága. A német szociáldemokrata párt balszárnya és centruma, az osztrák párt és a francia szocialista balszárny a merényletért a bécsi kormány bűnös politikáját tette felelőssé. A revizionisták megnyilvánulásaiban azonban már tükröződött a nagyhatalmak egymással szemben álló politikája. A német revizionisták a nagyszerb irredentát támadták és trialista elképzeléseknek adtak hangot, a francia szocialista párt jobbszárnya viszont szembefordult a Monarchiával, és a balkáni népek felszabadulását támogatta.

Az Internacionálé pártjainak nagy próbatételére akkor került sor, amikor a sajtóban megjelent a Monarchia kormányának ultimátuma. Ez volt az a pillanat, amikor a szocialista pártok mégiscsak felismerték a világháború közeledtét. Ekkor — internacionalista kötelességüknek eleget téve — a hivatalos pártorgánumok felemelték tiltakozó szavukat a háború ellen, és „saját" kormányuk felelősségét is hangsúlyozták a konfliktus előidézésében. A centrális helyzetet betöltő Osztrák-Magyar Monarchia és Németország szociáldemokrata pártjain sok múlott ebben az órában: a háborúellenes tömegmozgalmak megszervezése és irányítása további, nemzetközi méretű békemozgalom kiindulópontjává vált volna.

E kényes helyzetben azonban a központi hatalmak szociáldemokráciája akcióképtelennek bizonyult — megmaradt a háborúellenesség puszta deklarálásánál, pozitív lépéseket nem kezdeményezett.

Jemnitz János könyvének adatai alapján joggal jut az olvasó arra a következtetésre, hogy a német és az osztrák-magyar szociáldemokrácia vezetői rosszabbnak látták a helyzetet a valóságosnál. Igaz, Berlin és Bécs utcáin ekkor már soviniszta jelszavakkal tüntettek, de július utolsó napjaiban még nem uralták egyedül az utcát. Berlinben megmozdult a békét követelő proletariátus is, Párizsban 10 000 főnyi munkástömeg lépett fel a háború ellen. Olaszországban a „vörös hét" forradalmi megmozdulásai bizonyították, hogy a béke erőinek nagy tartalékai vannak.

A német—osztrák-magyar szociáldemokrácia azonban úgy látta, hogy a soviniszta hullámot nem tartóztathatja fel. Bizonytalankodása, passzivitása maga is hozzájárult ahhoz, hogy a háború hívei megerősödjenek. A lavina ekkor már megindult: a pártok lassan maguk is alkalmazkodtak a nacionalista igényekhez. A központi hatalmak szociáldemokrata pártjai július végén már soviniszta szellemű pacifizmust hirdettek: óva intették Szerbiát, hogy a fenyegető túlerővel szembehelyezkedjék.

Az a tény, hogy a központi hatalmak pártjainak revizionistái és centrumának jobbszárnya (Scheidemann) szakított az internacionalizmus alapelveivel, megfékezte és elbizonytalanította a balcentrum és a balszárny híveit nemcsak Németországban, hanem a többi európai országban is. Lassankint sokak bizalma megingott a proletármozgalom nemzetközi összefogásának lehetőségében — maga Jaurès is kételkedett már. A jobboldal ugyanakkor tág teret nyert az agitációra és a cselekvésre. Hervé pl. már július 29-én honvédő álláspontra helyezkedett. A kapitalizmussal majd a háború után számolunk — hangoztatta —, most azonban a „nemzeti védelem" erősítése a feladat. Südekum — a német revizionisták egyik fő képviselője — ennél jóval tovább ment: titkos kihallgatáson biztosította a német militarista kormányt a szociáldemokrácia teljes passzivitásáról a háború megindítása esetén.

Hosszú halogatás után mégis csak sor került egy utolsó kísérletre: a II. Internacionálé pártjai július 28—29-re összehívták a Nemzetközi Szocialista Iroda ülését, a lehetséges tennivalók megvitatására. Ez a vita is az Internacionálé teljes meghátrálásáról tett tanuságot. Az előadó, Victor Adler nyíltan bejelentette: a háborús úszítással, a soviniszta hullámmal szemben a pártok teljesen tehetetlenek — a béke védelmében szervezett tüntetések pedig csak egy eredményt hozhatnak: a szociáldemokrata pártok megsemmisítését. Ismét feleleventedett az általános sztrájkkal kapcsolatos, évtizedes meddő vita — ismét elhangzottak érvek mellette is, ellene is —, a Szocialista Iroda pedig csak egy nagygyűléssel, békeszólamok hangoztatásával tett hitet a béke mellett.

A július 31-én, augusztus 1-én lejátszódó események már a pártok teljes zűrzavarát mutatták. A német pártban egyre sűrűbben hangzik el a később teljes polgárjogot nyert szólam: a háború ellen vagyunk, de ha mégis kitör, azon kell lennünk, hogy Németország győzön. A békemozgalom kiemelkedő harcosa, Jaurès még hisz az elháríthatatlan elhárításában: tárgyalásokat szorgalmaz a kormánnyal, hogy visszatartsa a háborús kalandtól. A nacionalizmus őrülete azonban már tombol: Jaurès kétségbeesett kísérleteiért kiömlő vérével fizet.

A francia és a német szocialisták már nem az akciók összehangolásáról beszélnek, csak egymás álláspontját firtatják. A vélemény azonos: Oroszország támadása esetén a német parlamenti frakció hajlandó megszavazni a hadihiteleket. Ha Németország megtámadja Franciaországot, a francia szocialisták készek „hazájuk védelmére" felsorakozni.

Az egymással ellenségként szembenálló országok szocialista pártjainak meghátrálása kölcsönösen ösztönöz további nacionalista engedményekre. Augusztus 2-án összeül a német pártvezetőség, hogy megállapodjék a parlamenti frakcióval a hadihitelek ügyében. A hangot most már a revizionisták adják meg: Scheidemann, Fischer, David Südekum és követőik. Haase és Ledebour hiába emel szót ellenük, 78 igennel 14 ellen úgy határoznak, hogy támogatják Németország imperialista háborúját. Nem volt jobb a helyzet a Monarchia szociáldemokrata pártjaiban sem. Victor Adler most már nyíltan hangoztatja: a háborút nem mi akartuk, de ha kirobbant, meg kell nyernünk.

De nemcsak a központi hatalmak, hanem az ellenfél szocialista pártjai is mind jobban eltávolodtak az internacionalista eszméktől. A pártok jobboldala mindenütt hatalmába kerítette a centrumot és lefegyverezte a baloldalt: a háború kirobbanásakor már tény volt a II. Internacionálé összeomlása. A választót elé került szocialista pártok nem a munkásság nemzetközi összefogását, hanem kormányuk támogatását választották. Igaz: nem volt könnyű orientálódni az egymást keresztező jelenségek között, az elvi bizonytalanságon túl fokozta a zavart a mind erősebbé váló polgári befolyás is. A francia szocialisták jobbszárnyának a véleményét most már a párt többsége vallotta: „Az ököljog és a német militarizmus ellen meg kell védeni Franciaország demokratikus és forradalmi tradícióit" (372. l.).

Az angol Munkáspárt valamivel tovább kitartott korábbi antimilitarista politikája mellett. A hadüzenet után Hyndmann és honvédő hívei még kisebbséget alkottak, a béke hívei még megkísérelték tüntetések szervezését a háború ellen. Amikor azonban a német csapatok lerohanják Belgiumot és a háború tüze eléri a kontinens határát, az angol Munkáspárt is a honvédelem álláspontjára helyezkedik.

Az orosz mensevikek — bár a hadüzenet idején a bolsevikokkal együtt megtagadták a hadihiteleket — lassan szintén áldozatul esnek a nacionalista hullámnak. Plehanov azt az álláspontot vallotta, hogy a németek győzelme veszélyezteti a „fejlődést", a „szabadságot" Oroszországban. Mások annak a véleménynek adtak hangot, hogy az orosz proletariátusnak az a kötelessége, hogy a német militarizmussal szemben a nyugati demokráciákat segítse győzelemre.

Jemnitz János azonban arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az általános meghátrálás, az elvtagadás időszakában voltak olyan erők is, amelyek hűek maradtak a marxizmus eszméihez. Lenin és a bolsevik párt vezetői nem vártak csodákat a háborúellenes küzdelemtől. Lenin épp úgy tudta, mint Kautsky, hogy a béke megvédéséhez a proletármozgalom jelenlegi ereje nem elégséges. A bolsevikok azonban mégsem helyezkedtek a kivárás álláspontjára, hanem hősies erőfeszítéseket tettek a proletárok mozgósítására. Röpiratokat adtak ki, tüntetéseket szerveztek, vállalták a kormányzat retorzióját. Jemnitz János a lényegre irányítja a figyelmet, amikor kiemeli: „Végeredményben ezek a hősi erőfeszítések a két-három évvel később beérő magokat vetették el . . . Az elvek fenntartása ugyanis később szárnyakat adott a bolsevik mozgalomnak, amikor már a néptömegek is felismerték a háború igazi arculatát" (380. l.).

A bolsevikok útját azonban a szocialista mozgalomnak csak csekély töredéke választotta: a szerb szocialisták, akik megtagadták a hadihiteleket, a bolgár tesznyákok, a román szocialisták, az angol ILP és az olasz párt, amelyben Bissolatiék kizárása után a balszárny vált hangadóvá. A II. Internacionálé feladta internacionalista alapelveit — összeomlása menthetetlen és szükségszerű volt.

Tanulságos, eseményekben, problémákban gazdag könyv Jemnitz János munkája — érdekfeszítő, de nem könnyű olvasmány. A szerző arra törekedett, hogy szinte teljes áttekintést nyújtson; a tárgyalt három és fél év valamennyi, csak kissé is lényeges eseményét, eszmeáramlatát bemutassa. A csak kronologikus felépítés azonban bizonyos fokig akadályozza, hogy a történeti fejlődés fő vonalai kiemelkedjenek, a mozaikok egységes képekké álljanak össze. Úgy vélem, a kronológiai és tematikai módszer együttes

alkalmazása ez esetben több eredményre vezethetett volna, s a jelenleginél plasztikusabb kép állna az olvasó szeme előtt. De ha már a szerző nem akarta anyagát csoportosítani — azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy elkerülje a szubjektivitás minden látszatát —, választhatta volna azt az utat is, hogy a nagyobb periódusok végén összegezi eredményeit, és levonja a szükséges következtetéseket.

A könyv használatát az is megnehezíti, hogy az olvasók többsége nem rendelkezik a megértéshez szükséges egyetemes történeti, diplomáciatörténeti ismeretekkel. Vonatkozi k ez mindazokra a nemzetközi konfliktusokra, amelyek köré a szerző a munkásmozgalom irányzatainak állásfoglalását felépíti: a marokkói válság, az olasz-török háború, a Balkán-háborúk eseménytörténetére. Igaz, kár lett volna gazdag fő témáját ilyen jellegű magyarázatok miatt terjedelmi korlátoknak kitenni. Mégis néhány, az olvasó tájékoztatását szolgáló rövid összegezés joggal hiányolható.

Jemnitz János e könyvével jó történeti érzéke, széles anyagismerete mellett ismét tanubizonyságot tesz kiterjedt nyelvtudásáról, nagy olvasottságáról. Forrásanyaga felöleli a hazai és a külföldi munkássajtót, a II. Internacionálé kongresszusi jegyzőkönyveit, a szocialista vezetők egymással folytatott — publikált és a levéltárakban fekvő — levelezését, sőt több külföldi levéltár anyagát is. A szerző felhasználta a szociáldemokrata vezetők emlékiratait és nem kis számú feldolgozásból is merített. E nagy anyagból kiemelni a lényegeset, a jellemzőt, nem könnyű feladat. Ezért nemcsak sikeres eredményei, hanem amiatt is elismerés illeti a szerzőt, hogy e nagy munkára vállalkozott. A nemzetközi munkásmozgalom története iránt érdeklődők szívesen várják munkájának folytatását, hogy a világháború alatti számtalan problémára is sokoldalú, megalapozott választ kapjanak.

S. Vincze Edit

CSATÁRI DÁNIEL:

A VÁSÁRHELYI TALÁLKOZÓ

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 143 l. Irodalomtörténeti Füzetek 56. sz.)

Csatári Dániel eddigi munkásságából is kitűnik, hogy a nacionalizmus kérdései izgatják. Ennek gyökereit kutatva vallatja dokumentumait és vizsgálja e jelenség minden vetületét. Így jutott el a magyar—román történelmi kapcsolatok során az 1937 októberében lezajlott marosvásárhelyi találkozó anyagához, mely a sivár nacionalizmustól átitatott politikai életből — kevés hasonló tendenciájú kezdeményezés mellett — mint oázis bukkant fel. Résztvevői, számszerint 187-en, nyíltan hangot adtak demokratikus igényeiknek és a magyar—román együttműködés gondolatát hirdették meg.

Az értékes munka az 1918 után kialakult új helyzet, az impériumváltozást átélő magyarság politikai arculatának vizsgálatából indul ki, több oldalról közelítve meg a kérdést. A vásárhelyi program megszületéséig hosszú és keserves úton haladtak a programadók és megvívták harcukat, a külső visszahúzó erők mellett, önmaguk kétségeivel és tévedéseivel szemben is. Az erdélyi magyarok mozgalmai, mint maga a társadalom is, melyből fakadtak, sokrétűek voltak, különféle szellemi és politikai áramlatokból táplálkoztak. Útjaik, hol egymással párhuzamosan, hol ellentétes irányban haladtak, hol keresztezték egymást. Nehéz évek, keserves tapasztalatok, csalódások, kudarcok, tévedések és felismerések után a német fasizmus fenyegető árnyékában jutottak el a különböző áramlatok képviselői az egységes fellépés parancsoló szükségességének belátásáig.

Nemcsak a mozgalmak, a mozgalmak élén álló szervezők izgalmas tevékenysége, hanem az egyes irányzatok fejlődésének szakaszai, elágazásai, bonyolult kapcsolatai tárulnak az olvasók elé rendkívül gazdag forrásanyag alapján. Bebizonyosodik, hogy már 1935-ben a forradalmi magyar munkásmozgalomhoz tartozó ifjúság élére állt a különböző jószándékú, őszinte, de elméletileg még nem egészen érett koncepciójú akarásoknak, felvetve a demokratikus ifjúság összefogásának a gondolatát. Az érlelődés folyamatán már felismerték, hogy a „legközelebb fekvő feladat aligha lehet más, mint a nép oldalán álló erdélyi magyar szellemi munkások megszólaltatása, egy minden idegenségtől mentes, valóban népi, és az erdélyi magyar valóságban gyökerező kisebbségi munkaterv felállítása, a demokratikus tömörülés érdekében," idézi a szerző Balogh Edgár szavait. A középrétegek haladó gondolkozású ifjúságát is igyekeztek megnyerni ügyüknek. A román nemzetiségi politika az egyik oldalon, a magyarországi soviniszta külpolitika a másik oldalon, nehezítették az egység szervezését és zavarták a mozgalom egyenletes kibontakozását, de ugyanakkor a haladás szolgálatában állók tisztánlátását is elősegítették és

szolidaritásukat fokozták. A MADOSz 1936-ban román—magyar kétnyelvű röpiratában már leszögezte: „Tiltakoznunk kell az ellen, hogy a magyar nép mai helyzetét hódító célokra használják ki a velünk egy földön élő testvérnépekkel szemben. Magyarország urai a Po és a Rajna partjain kalandoznak, mikor itt van a Dunavölgye, itt vannak a velünk összefonódva élő szomszéd népek, akiknek tudta és akarata nélkül jobb jövőt nem harcolhatunk ki magunknak."

1937 októberében a tanácskozáson mindenki önmagát képviselte. Senki sem volt hivatalos delegáltja valamely csoportnak, pártnak, egyesületnek, mégis a magyar kisebbség nagy többségének elgondolásait képviselte és proklamálta. „Az egymás mellett ülő nacionalista író és börtönviselt kommunista újságíró, katolikus lelkész és szabadelvű tanár, magyar párti ügyvéd és a MADOSz-hoz húzó székely, gyártulajdonos és szakszervezeti bizalmi, Szabó Dezső rajongó és magyar-zsidó gondolatvilágát még eléggé széles és áthidalhatatlannak tűnő szakadékok választották el egymástól." De megpróbálták a jövő érdekében programjukban szociális elvekből kiindulva a társadalom számára általános erkölcsi, szellemi és anyagi javak igazságos és helyes felhasználását meghirdetni. Ezzel a programmal pedig tanácskozásaikon már kiléptek gondolkozásuk zárt kereteiből. és egyetemes érvényű, közös érdekű, sok, tapasztalatokon alapuló igazságot voltak képesek megfogalmazni. Minden kialakult álláspontot véleménykülönbségekből adódó éles vitákból szűrtek le. A találkozó — írja a szerző — forradalmi lépésnek számított annak ellenére, hogy a résztvevők többsége nem vált társadalmi forradalmárrá. Jelentősége továbbá, hogy nemcsak hallatta hangját minden irányzat, de termékenyítően hatott a Márciusi Frontra is, ráirányítva a figyelmet a „dunai realizmusra". A tanácskozás hatását taglaló fejezet, minden szálat gondosan kibontva, a meghirdetett program továbbélésének és hatásának történetével foglalkozik.

Az egyre erősödő fasizmus, a második világháború előszele, majd kirobbanása a vásárhelyi találkozó táborának széthullásához vezetett. Ez az adott történelmi helyzetből szükségszerűen fakadt, és külpolitikai okok mellett a magyar és román belpolitikának velejárója volt. Azonban a találkozón meghirdetett helyes és haladó gondolatok tovább éltek a magyar front programjában és az egyes résztvevők tevékenységében, de a szervezeti egység többé nem jöhetett létre. Az utak szétváltak, a résztvevők közül ki jobbra, ki balra haladt tovább.

Csatári munkájának eredményeként ma már fontosnak ítéljük a találkozót, és hibáival együtt is felemelőnek tarthatjuk a programját. A résztvevők munkásságának elemzésével sikerült valóban megtisztítani a gondolatok, tettek forrását, mely tisztán és üdén csillan fel a fiatalos útkeresés hevületében a kor zavaros kavargásából.

ROZSNYÓI ÁGNES

A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚ TÖRTÉNETE 1941—1945

(I. kötet. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1964. 532 l.)

A Nagy Honvédő Háború története című, hat kötetre tervezett sorozat kiadása a Szovjetunióban 1961-ben indult. Számos európai, sőt tengerentúli ország után az I. kötet 1964-ben nálunk is megjelent, a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában. Ez a kötet voltaképpen az 1941. június 22., tehát a Nagy Honvédő Háború kitörése előtti eseményeket ismerteti, „Az imperialista hatalmak háborús előkészületei és a háború kirobbantása" címmel. A nagyalakú, a magyar kiadásban jó 500 oldalas könyv három nagyobb részre, összesen tíz fejezetre tagozódik; jegyzeteket, időrendi táblázatot, név- és földrajzimutatót tárgymutatót, végül számos fényképet és 19 többszínnyomású térképet tartalmaz.

A bevezetés a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának jelentőségével, a második világháború keletkezésével és jellegével, időrendi felosztásával foglalkozik, ismerteti a sorozat egyes köteteinek tartalmát, majd összefoglalja a háború után az erőviszonyokban bekövetkezett világtörténelmi változásokat és a háború tanulságait.

Az első rész — „A Szovjetunió és a kapitalista világ a második világháború előestéjén" — négy fejezete a háború előtti évek történetét tárgyalja, az első világháború végétől az 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírt szovjet—német megnemtámadási egyezménnyel bezárólag. A második világháborút megelőző években a kapitalizmus általános válságának kiéleződése és az imperialista ellentétek fokozódása két háborús tűzfészket hozott létre. A Csendes-óceán térségében a japán imperializmus kezdett hódító háborút, Európában pedig az 1933. január 30-án hatalomra került német fasizmus készü-

lődött, a kommunistákkal és a baloldali erőkkel való kegyetlen leszámolást követően, fegyveres hódításokra. Ebben segítségére volt a nyugati hatalmaktól kapott gazdasági és politikai támogatás is. A világ haladó erői a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjával az élen, felvették a harcot a fasizmus és a háborús veszély ellen.

A Szovjetunióban a szocializmus győzelme, az ötéves tervek sikere megszilárdította az ország honvédelmét. A Szovjetunió belső egysége megerősödött, külpolitikája ugyanakkor a kollektív biztonság megteremtésére irányult. A kollektív biztonság európai rendszerét az európai államok kormányainak ellenállása miatt azonban nem sikerült létrehozni, ezért a Szovjetunió intézkedéseket tett a hadsereg és a flotta erősítésére, az ország honvédelmi képességének növelésére. A Vörös Hadsereg létszáma, a flottát is beleértve, 1927-ben 586 ezer fő volt; tíz év elmultával, 1937-ben már 1 millió 433 ezer. Az 1934-ben tartott XVII. pártkongresszust követő időben a személyi állomány 24,2 százaléka az SzK(b)P tagja volt, s egyre nőtt a Komszomol-tagok aránya is.

Az európai fasizmus első agresszív cselekedete Olaszországból indult ki. Az olasz fasiszta csapatok 1935. május 26-án megtámadták Abesszíniát. Alig ért véget ez a háború, 1936. július 18-án Spanyolországban fasiszta lázadás kezdődött. A fasiszták oldalán hamarosan beavatkozott Olaszország és Németország. A veszélyben levő spanyol köztársaság segítésére 54 országból antifasiszta önkéntesek érkeztek. A túlerővel szemben azonban a Spanyol Köztársaság alulmaradt, így a nemzetközi helyzet az agresszorok javára változott meg.

Távol-Keleten a japán imperialisták elfoglalták Kína jelentős területeit, így a háborús feszültség a világ e részében is tovább növekedett. Japán és Németország 1936. november 25-én megkötötte az ún. „antikomintern paktumot", melyhez egy év múlva Olaszország is csatlakozott. „Így jött létre a három agresszív állam tömbje, melyet a második világháború kirobbantása céljából agyaltak ki", — írja a Nagy Honvédő Háború története (144. l.).

A nyugati hatalmak szabad kezet engedtek a német fasizmusnak az agresszióra. 1938 márciusában német csapatok vonultak be Ausztriába: Németország annektálta Ausztriát. A németek következő célpontja Csehszlovákia volt, területének egy részét a csehszlovák kormány képviselői nélkül 1938. szeptember 29-én és 30-án Münchenben tartott nemzetközi értekezleten Németország kapta. Münchent azután 1939 márciusában Csehszlovákia teljes felszámolása követte. A háborús veszély így tovább növekedett, s a német vezetők megkezdték a Lengyelország elleni akciók előkészítését.

1939 folyamán több nemzetközi jelentőségű esemény történt. Márciusban Moszkvában ülésezett az SzK/b/P XVIII. kongresszusa. A tavaszi hónapokban Nagy-Britannia és Franciaország kormánya ismételten a Szovjetunióhoz fordult, a fasiszta agresszió veszélye miatt. A nyugatiak halgató taktikája folytán a diplomáciai tárgyalások nem jártak eredménnyel, ezért szovjet javaslatra augusztusban Moszkvában katonai tárgyalás kezdődött a három állam küldöttsége között. Konkrét eredmény most sem született, sőt az angol és a francia kormány hibájából a tárgyalások meg is szakadtak. Végül is a Szovjetunió, hogy ne keveredjék háborúba Németországgal, elfogadta a német részről felajánlott megnemtámadási egyezményt, aminek aláírásával elsősorban időt nyert.

A második rész „A Szovjetunió és a kapitalista világ a második világháború első időszakában" címmel 3 fejezetben ismerteti a második világháború kitörését és eseményeit 1941 júniusáig. Az egyik fejezet a Lengyelország elleni német támadást tárgyalja, a nyugati hatalmak furcsa háborúját, továbbá az 1940. évi francia vereséget.

Ebben a helyzetben a Szovjetuniónak intézkedéseket kellett tennie biztonságának megerősítésére a Távol-Keleten éppúgy, mint nyugati határain. 1938-ban a Haszan-tó mellett, 1939-ben pedig a Halhin-Gol folyónál japán provokációkat kellett elhárítani. Ez utóbbi helyen a Vörös Hadsereg a mongol népet segítve mért kijózanító csapást a japán agresszorokra. Európában 1939 szeptember közepén a lengyel államnak a német támadás hatására bekövetkezett széthullásával lehetőség nyílott Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia felszabadítására. A balti államok a néptömegek nyomására 1939 szeptember végén—október elején kölcsönös segélynyújtási szerződést kötöttek a Szovjetunióval. Amíg ezen országokban a kormány a németek bevonulását készítette elő, addig a velük szemben kibontakozott forradalmi mozgalom népi kormányt juttatott uralomra. Mindhárom országban győzött a szocialista forradalom.

Finnország reakciós uralkodó köreinek hibájából 1939. november 30-án megkezdődött a szovjet—finn háború, mely Finnország katonai vereségével végződött. A békeszerződés biztosította Leningrád és Murmanszk biztonságát. — Ugyancsak rendeződött a szovjet—román konfliktus is, Besszarábia és Észak-Bukovina felszabadulásával.

A francia vereség után Nyugat-Európában a háború a levegőben és a tengeren folyt, az Atlanti óceánon, de a Földközi-tengeren is, továbbá Afrikában. Itt a had-

műveletekben 1941 tavaszán következett be lényeges változás, a német csapatok megjelenése után. A két európai fasiszta állam törekvései a Balkánra is kiterjedtek, német csapatok vonultak be Romániába, Olaszország megtámadta Görögországot, majd 1941. április 6-án német támadás érte Jugoszláviát és Görögországot. A náci megszállás alá került Európában, Csehszlovákiában és Lengyelországban éppúgy, mint Görögországban és Franciaországban ellenállási mozgalom bontakozott ki.

A harmadik rész címe: „A Szovjetunió elleni támadás előkészítése a fasiszta Németországban. A Szovjetunió honvédelmének helyzete". E részben először a Szovjetunió elleni német tervekről olvasunk, és a fasiszta tömb helyzetéről. A hitleri Wehrmachtnak a Szovjetunió elleni háborúra való felkészítésében jelentős szerepe volt a német hadiiparnak, melynek potenciálját a megszállt országok ásványi kincsei, mezőgazdasága és ipara jelentősen növelte.

A Szovjetunió külpolitikája 1940-ben és 1941-ben a háború elhárítására irányult, bár sikertelenül. A második világháború kirobbanását követően számos intézkedés történt a szovjet állam védelmi képességének további erősítésére. A Szovjetunióban 1940-ben 165,9 millió tonna szenet, 31,1 millió tonna kőolajat termeltek, 18,3 millió tonna acélt állítottak elő. A szovjet népgazdaság sikerei következtében 1941 júniusában a Vörös Hadsereg jelentős készletekkel, nem utolsó sorban élelmiszerrel rendelkezett.

A hadiipar 1940-ben és méginkább 1941-ben megkezdte újtípusú repülőgépek, a németekénél jobb harckocsik, automata fegyverek gyártását, jóllehet Sztálin és több más vezető az új fegyverekkel kapcsolatban gyakran habozó álláspontot vallott. Másfelől a hadiipar által előállított, 1941 júniusáig nem nagyszámú új harceszköz sem került el mind a csapatokhoz, s ami eljutott, azt sem ismerték még kellő mértékben.

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja a XVII. és a XVIII. kongresszus szellemében fokozta az ideológiai munkát a dolgozók kommunista nevelésére, a szocialista hazafiság fejlesztésére. Ugyanakkor a gyakorlatban hibás tételek is érvényesültek, így elsősorban az osztályharc állandó élesedéséről Sztálin által hangoztatott nézet.

A könyv utolsó, tizedik fejezetének címe: „A szovjet fegyveres erők a német támadás előtt". A Vörös Hadsereggel egyidőben született szovjet hadtudomány, melynek Lenin volt első nagy teoretikusa, a szocializmus viszonyai között fejlődve, értékelni tudta egy elkövetkező háború jellegét. Ugyanakkor 1937 után, a személyi kultusz hatására, nem tudott megfelelően továbbfejlődni. A szovjet hadászat a hadműveletek fő fajtájának a támadást tekintette, felfogása szerint a védelem ehhez viszonyítva alárendelt szerepet tölt be. A védelmet csak egyes irányokban tartotta lehetségesnek, nem pedig egész hadászati arcvonalon. Az a kérdés, hogyan kell kivonni nagy erőket, ha azokat bekerítés veszélye fenyegeti, egyáltalán nem volt kidolgozva. Egy másik fontos megállapítás: „... abból a feltevésből kiindulva, hogy a szovjet fegyveres erők az imperialista államok támadása esetén átviszik a háborút ezeknek az országoknak a területére, lebecsülték a nnaklehetőségét, hogy az ellenséges csapatok betörnek szovjet területre" (415. l.).

Ismertetve a hadműveleti művészet és a harcászat szovjet elméletét, összefoglalóan megállapítja: „... az elmélet a korszerű hadműveletek és harcok jellegének helyes megítéléséből indult ki, de csak a megszokott, és lényegében a szovjet csapatok számára előnyös feltételeket vette számításba" (421. l.).

Érdekes és részletes adatokat találunk a szovjet fegyveres erők technikai ellátottságáról, szervezetéről és kiképzéséről. A gyalogság fegyverzete sem mennyiségben, sem minőségben nem maradt el a német gyalogságé mögött, de 1941 júniusában a későbbi időben oly nagy hírnévre szert tett, kiváló géppisztolyok és páncéltörő puskák még nem vagy alig érkeztek meg a csapatokhoz. A Vörös Hadseregnek kiváló tüzérségi anyaga volt, de kevés vontatója. Rendelkezésére állt a rakétaelv alapján működő sorozatvető, a „katyusa", a dieselmotoros T 34-es harckocsi, a második világháború legjobb közepes harckocsija. Az új repülőgépek gyártása még alig kezdődött el, és a repülőgépek rádióadóvevői gyenge minőségűek voltak. Általában fogyatékos volt a fegyveres erők híradótechnikával való ellátottsága.

A Nagy Honvédő Háború kitörésekor a szovjet fegyveres erők a fegyverzet kicserélése és az átszervezés állapotában voltak. Ez az átszervezés szinte valamennyi fegyver- és haderőnemre kiterjedt. Különösen lényeges intézkedést jelentett a páncélos és gépesített magasabbegységek újbóli felállítása, a német hadsereg lengyel- és franciaországi hadműveletei tapasztalatainak alapján. Önálló harckocsihadosztályokat, gépesített hadosztályokat, továbbá gépesített hadtesteket hoztak létre, de ezek felszerelése a háború kitörésekor még nagyon hiányos volt.

A légierőnél ugyancsak nem fejeződött be az új repülőezredek szervezése és új típusú gépekkel való ellátása. A légierő hadtápjának átszervezése pedig csak megkezdődött 1941 nyarára. — Ugyancsak szervezeti intézkedések voltak folyamatbana hajó-

hadnál is, elsősorban a Szovjetunió tengeri határainak 1939—1940 folyamán bekövetkezett megnövekedése miatt.

A szovjet fegyveres erők létszámának növelésére, új haditechnikai eszközökkel való felszerelésére, vezetésüknek és kiképzésüknek a korszerű háború tapasztalatai alapján magasabb színvonalra emelésére 1939—1941 folyamán jelentős intézkedések történtek. „De ezt az óriási munkát nem elég gyors ütemben, több évre szóló távlattal végezték, s a Nagy Honvédő Háború kezdetéig nem fejezték be . . ." (441. l.).

Rendkívül érdekes a munkának az utolsó, a határmenti katonai körzetek csapatainak és a flotta erőinek 1941 júniusi állapotát ismertető alfejezete. A Szovjetunió nyugati határmenti körzeteinek volt kidolgozott védelmi terve, de ez a terv hibásan abból a feltevésből indult ki, hogy meglepetésszerű ellenséges támadásról szó sem lehet; a hadüzenet vagy az ellenség kezdeti tevékenysége után lesz idő a szovjet csapatok felvonulására.

A határmenti repülőterek többségén építkezési munkálatok folytak, így a vadászgépeket néhány, több esetben közvetlenül a határon levő repülőtérre zsúfolták össze, álcázás nélkül. Rosszul volt megszervezve a légi figyelő- és jelzőszolgálat is. — Folyt a védelmi létesítmények, továbbá utak, raktárak és laktanyák építése, s a létesítmények időben való elkészültét munkaerő- és anyaghiány is akadályozta.

„Mindezek a fogyatékosságok nem hathattak volna döntően a védelem állapotára, ha a csapatok idejében felfejlődtek és felkészültek volna a német fasiszta támadás visszaverésére. De a szovjet csapatok Sztálinnak, valamint a honvédelmi népbiztosság és a vezérkar vezetőinek hibájából nem kaptak parancsot arra, hogy idejében vonuljanak fel, és foglalják el a védelmi terepszakaszokat a Szovjetunió nyugati határa mentén" (450. l.).

A Nagy Honvédő Háború története első kötetének áttanulmányozása alapján bárki megbizonyosodhat arról, hogy ez a munka minden eddigi hasonló feldolgozásnál alaposabban, részletesebben és pontosabban vizsgálja és mutatja be a második világháború előzményeit, kirobbanásának körülményeit és első szakaszának történetét. A Szovjetunió és a Vörös Hadsereg történetének számos eddig ismeretlen vonatkozását kapjuk itt most feldolgozva, korábban nem pontosan ismertetett eseményeket pedig új, a történeti valóságnak jobban megfelelő értékelésben. Külön kiemelendőnek tartjuk a személyi kultusszal, a törvénysértésekkel, Sztálin személyének értékelésével foglalkozó részeket, még akkor is, ha ezek nem mindenben tekinthetők véglegeseknek. Helyenként találkozunk Sztálin szerepének leegyszerűsített ábrázolásával is, személyének indokolatlan mellőzésével is, másfelől viszont későbbi politikai személyiségek túlzott előtérbe állításával.

Egy ismertetés keretébe nem férhet bele egy ilyen bonyolult történelmi szakaszt ábrázoló terjedelmes mű valamennyi vitatható vagy problematikus részének, megállapításának felvetése, még felsorolásszerűen sem. Éppen ezért inkább csak egy politikai és egy katonai természetű kérdést vizsgálunk meg; mert a munka rájuk vonatkozó részét nem tekintjük sem elegendőnek, sem véglegesnek. E két kérdés az 1939 augusztusi, tehát a második világháború kirobbanását közvetlenül megelőző európai helyzet, valamint a haditapasztalatok, elsősorban a spanyol polgárháború tapasztalatainak a munkában található ábrázolása.

1939 augusztusának eseményeivel a munka kétízben is foglalkozik: az „Angol—francia—szovjet tárgyalások 1939-ben. Szovjet—német megnemtámadási egyezmény" című alfejezetben részletesen, majd a „Németország megtámadja Lengyelországot" című alfejezetben rövidebben. Az előbbiben részletes leírást találunk az angol—francia katonai küldöttség 1939. augusztus 11. után Moszkvában folytatott tárgyalásairól. Ezek a tárgyalások augusztus 21-én az angol és a francia kormány hibájából megszakadtak. Közben a német diplomácia lépéseket tett a német—szovjet viszony megjavítására. A szovjet kormány eleinte tartózkodóan reagált, s csak az angolokkal és franciákkal folytatott moszkvai tárgyalások sikertelenségét látva, a Németországgal való háború elkerülése végett fogadta el Hitler augusztus 20-i ajánlatát megnemtámadási egyezmény megkötésére, melyet, mint ismeretes, augusztus 23-án írtak alá Moszkvában, tíz évi időtartamra. Ezt megelőzően Berlinben augusztus 19-én éjjel német—szovjet kereskedelmi egyezményt írtak alá, amiről a Nagy Honvédő Háború története nem tesz említést.

A Lengyelország elleni német támadás közvetlen előzményeiről szólva a kötet nem foglalkozik Hitler augusztus 22-én Berchtesgadenben a tábornoki kar előtt mondott többórás beszédével. Hitler e beszédében indokolta meg elhatározását Lengyelország megtámadására, kifejezve meggyőződését, hogy a Wehrmacht helyt fog állni. A harc kezdetének időpontját ekkor még nem közölte, majd 25-én kiadta a parancsot a másnapi támadásra. 25-én este azonban megtudta, hogy Olaszország nem vesz részt a háborúban, s megérkezett Berlinbe a brit—lengyel szövetség megkötésének híre is. E két hír hatására

adott parancsot Hitler, este 19 óra tájban, a másnap reggelre kitűzött támadás leállítására.

A kötet említi a támadási parancs visszavonásának tényét, de pontatlanul és nem eléggé sokoldalúan ismerteti körülményeit. E kérdésről ma már igen bő irodalom áll rendelkezésre, melynek alapján nem igazolható az az állítás, hogy a nyugati hatalmak új Münchent készítettek elő — Lengyelország rovására. A valóságban 1939 augusztusában a német vezetők félre akarták vezetni a nyugati hatalmakat, időt akartak nyerni, és mindenekelőtt arra törekedtek, hogy Anglia és Franciaország hagyja magára Lengyelországot. Erre próbálta Göring és Hitler Birger Dahlerus svéd nagyiparost is felhasználni. Dahlerus különben nem rokona volt Göringnek, hanem ismerőse, és a feleségének birtokán, Sönke Nissen Koog-ban augusztus 7-én tartott megbeszéléseken Göring angol üzletemberekkel találkozott, akik sem a kormánynak, sem a parlamentnek nem voltak tagjai. Dahlerus megpróbált közvetíteni Németország és Anglia között, de azon az alapon, hogy Anglia nem fogja tétlenül tűrni Lengyelország megtámadását. Dahlerus jóhiszeműen ítélte meg a német vezetőket, s nem tudott Hitler augusztus 22-i bejelentéséről, különben, mint a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt tanúként mondotta, nem fogadta volna el a közvetítés feladatát. Ribbentrop külügyminiszter tájékoztatója alapján Hitler egyébként arra számított, hogy a nyugati hatalmak kívül maradnak a konfliktuson, ezért szeptember 3-án megkövülten fogadta az angol hadüzenet hírét.

A hadi tapasztalatokról a kötetben számos említést találunk. A szerzők azonban nem szögezik le eléggé határozottan, hogy 1941 nyarán a hitleri Wehrmacht milyen jelentős fölényben volt a haditapasztalatok terén. A spanyol polgárháborúról szóló részben ezt a megállapítást olvashatjuk: „. . . a Spanyolországban lezajlott hadműveletek tapasztalatai katonai szempontból még nem nyújthattak sokat a fegyveres harc későbbi sajátosságainak megértéséhez" (139. l.). Ennek a megállapításnak a helyességét a későbbiekben maga a kötet teszi kérdésessé, amikor ismételten utal a spanyol polgárháború tapasztalataira, sőt arra is, hogy e tapasztalatokból a Szovjetunióban helytelen következtetéseket is levontak. Ismeretes, hogy a harckocsik Spanyolországban nem játszották azt a szerepet, melyet előzőleg az első világháború tapasztalatai és a technika fejlődése következtében várni lehetett tőlük. Ennek oka azonban a harckocsik kis mennyiségében és helytelen alkalmazásában rejlett. A németek arra a következtetésre jutottak, hogy több és erősebb harckocsira van szükség. A Szovjetunióban viszont — ahol a világon elsőnek hoztak létre motorizált és páncélos magasabbegységeket — a személyi kultusz légkörében kimondták, hogy ezek a magasabb egységek Spanyolországban nem váltak be, ezért feloszlatták őket.

Hasonló a helyzet a légierővel kapcsolatban is, bár itt a szerzők helyesen utalnak a spanyolországi tapasztalatokra. A fő problémát az jelentette, hogy amíg a spanyol polgárháború kezdeti időszakában a Polikarpov tervezte híres I 16-os szovjet vadászgép fölényben volt, addig a német Messerschmitt 109-es vadászgépek megjelenésével megfordult a helyzet. A Szovjetunióban ennek ellenére nem kezdték meg a Messerschmittekkel egyenértékű vagy jobb vadászgépek azonnali tervezését és gyártását.

Nincs terünk további problémák vizsgálatára, de a kötetben sajnos elég nagy számban előforduló fordítási és szerkesztési hiba, elírás, pontatlanság akár egyszerű felsorolására sem. Nem ebben a munkában fordul elő első ízben, csupán megismétlődik az a pontatlanság, hogy Wilhelm Keitel, 1940. július 19-étől vezértábornagy, az OKW vezérkari főnöke lett volna. A hitleri Németországban vezérkari főnöke volt a szárazföldi csapatoknak, a légierőnek és a haditengerészetnek, de e három haderőnem felett nem állott közös vezérkari főnök. Keitel hivatalos címe az „OKW főnöke" volt, ügyköre pedig a hadügyminiszterének felelt meg.

A Nagy Honvédő Háború történetének első, bevezetés jellegű kötete, vitatható részei és hibái ellenére értékes munka. Magyar nyelvű megjelentetését feltétlenül helyeselnünk kell, mert a második világháború iránt még mindig tovább növekvő érdeklődést segít kielégíteni, és a legszélesebb közönséghez szól, az érdeklődőktől kezdve a szakemberekig.

BORUS JÓZSEF

A. P. LEVANDOVSZKIJ:

JEANNE D'ARC

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1966. 268 l.)

Kevés olyan alakja van a középkor történetének, akinek tevékenysége életében és halála után annyi vitát, szenvedélyt és érzelmet váltott volna ki, mint Jeanne d'Arc. Kortársai két táborra szakadtak: hívei az ég, ellenségei az ördög küldöttének tekintették. Az utókor történelmi és szépirodalmi műveiben hol mint szent, a hit vértanúja, máskor mint a szabadság, a nemzeti harc romantikus hősnője lép elénk. Egyesek szerint megszállott parasztlány, akinek exaltáltságát a papok és lovagok használták fel. Kétségtelen, hogy tevékenységének ilyen szélsőségesen ellentmondásos értékelése rendkívüli egyéniségével, s főleg rövid szereplésének Franciaország történetére gyakorolt óriási hatásával magyarázható.

Levandovszkij Johannája az évtizedes harcok után békére, a sokéves anarchia után rendre vágyó, s ennek megvalósításáért küzdelemre kész francia nép képviselője. Józan, rendkívüli éleslátással és akaraterővel, kitűnő vezéri képességekkel megáldott parasztlány, aki igaza és küldetése tudatában egyformán bátran és talpraesetten állja meg a helyét a harcmezőn, az intrikákkal körülszőtt királyi udvarban és a papokból álló bíróság előtt. Sikerének titka, hogy a néptömegek vágyainak és törekvéseinek szószólójaként akkor jelenik meg, amikor a helyzet már olyan elviselhetetlenné vált, hogy a parasztok és polgárok egyre inkább érezték: az angolok kiűzése már nem csak a lovagok és katonák dolga, hanem az egész nép ügye. Égi küldetésének hangoztatása felélesztette a győzelembe vetett hitet, egy időre mozgósítani és egyesíteni tudta mindazokat az erőket, melyek a királyi hatalom megszilárdítását, az angolok kiűzését akarták. Levandovszkij e romantikus és misztikus sallangoktól mentes Johanna-portréja valóban azonos azzal a képpel, amelyet a lányról a perek jegyzőkönyvei s a leghitelesebb forrás, saját szavai alapján alkothatunk.

E történelmileg hiteles ábrázolás természetszerűen sok tekintetben eltér egyes történeti, de főleg a szépirodalmi (s bizonyos fokig a zenei és képzőművészeti) művek Johanna-felfogásától. Levandovszkij könyve népszerű történelmi életrajz, melyet szerzője feltehetően elsősorban az ifjúságnak szánt. (A könyvet eredetiben a moszkvai Ifjú Gárda könyvkiadó adta ki, a „Híres emberek élete" sorozat köteteként.) A szerzőnek gondolnia kellett volna arra, hogy az olvasó a könyvet már úgy veszi kézbe, hogy a népszerű és nagyhatású irodalmi művek, filmek hatására már eleve meghatározott kép él benne az orléans-i szűzről; e témáról ismeretei, benyomásai, érzelmei sokkal gazdagabbak annál, amennyivel az átlag olvasó a legtöbb más történelmi kérdésről rendelkezik. A szerzőnek tehát jobban motíválnia kellett volna Johanna-portréjának a művészi ábrázolásoktól eltérő vonásait. A Johanna életét esetleg e könyvből először megismerő fiatalok pedig joggal várhatnának tudományos magyarázatot pl. a lány látomásainak kérdéséről, vagy felvilágosítást arról, hogy mivel magyarázható a fiatal parasztlány bámulatos politikai és katonai éleslátása stb.

Levandovszkij jó korrajzot ad a háborútól feldúlt, részekre szakadt Franciaországról. Árnyaltan jellemzi az egyes társadalmi osztályok és jelentősebb történelmi személyek állásfoglalását és magatartását a háború, az angol uralom, a királyi hatalom megszilárdításának kérdésében. Különösen jól sikerült a parasztság hangulatának ábrázolása Johanna szülőföldjén; ezzel mindjárt bevezetőben magyarázatot ad a lány érzelmi és gondolatvilágának kialakulásáról. A gazdasági és politikai helyzet alapos ismertetésével szemben elnagyolt, helyenként vulgarizált jellemzést ad a kor szellemi arculatáról. A szerző nem törekedett arra, hogy az uralkodó osztályok képviselőit valóságosan vezérlő osztályérdekek tudati lecsapódásait bemutassa, hogy az objektív mozgatóerőket a hamis tudat prizmáján keresztül ábrázolja. Nem törekedett kellőképpen arra sem, hogy az olvasóval megértesse a középkori ember vallásos gondolkodását, s ezzel magyarázható, hogy alig foglalkozik Johanna isteni küldetés-tudatával, holott enélkül nem érthető meg befolyása a népre és a nemességre, de érthetetlen marad a per számos vonatkozása is.

E hiányosságok részben a könyv szerkezetéből fakadnak. A szerző ugyanis elsősorban az események menetét követi, s csak ritkán szakítja meg rövid elemzésekkel és magyarázatokkal az elbeszélés fonalát. E rövid kitérők nem alkalmasak az említett bonyolult problémák megvilágítására.

Johanna életpályájának leírásában a szerző elsősorban a per és a rehabilitációs tárgyalás jegyzőkönyveire támaszkodik. Párbeszédeit is főleg a források szavaira építi,

s csak kevés kitalált dialógust illeszt az elbeszélésbe. Tartózkodó, helyenként talán kissé száraz stílusának köszönhető, hogy sikerült elkerülnie a témából sokszor nagyon is kínálkozó érzelmességet, de sajnos nem mindig tudta érzékeltetni Johanna küzdelmének drámaiságát.

BÁCSKAI VERA

F. M. BARTOŠ:

HUSITSKÁ REVOLUCE. I. DOBA ŽIŽKOVA 1415—1426

(Praha, Nakladatelství Československé Akademie Věd. 1965. 236 l.)

A HUSZITA FORRADALMI MOZGALOM. ŽIŽKA KORA 1415—1426

A Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadója időszerű feladatot teljesített, amikor megjelentette F. M. Bartoš összefoglaló művét a huszita mozgalom első szakaszáról. Különösen fontossá teszi a kiadványt a szerző személye: Bartoš a cseh történészek doyenje, a huszitizmusra irányuló kutatómunkája a szóbanforgó korszakkal kapcsolatos problémák megvilágítása szempontjából nemcsak úttörőnek, de máig is érvényesnek mondható. A régi nagy nemzedéknek ez az utolsó képviselője egész életét a huszita kor felderítésére fordította, s eredményei rendkívül figyelemreméltók.

A szerzőnek 1947-ben jelent meg egy testes könyve (Čechy v době Husově), melyben az 1378—1415 közötti éveket tárgyalta. (Ismertetését lásd a Századok 1949. 1—4. számában.) A most előttünk fekvő munka annak folytatása. Eredetileg a szerző a 20-as évek első felében Žižkáról tervezett könyvet, de közbejött Jozef Pekařnak egy hasonló tárgyú monográfiája, s így el kellett halasztania a publikálást; később a történelmi események újabb eltolódást okoztak a megjelentetésben. A szerző közben tovább gyűjtötte az anyagot. Az a munka, mely most előttünk fekszik, négy évtized fáradhatatlan kutatásának gyümölcse; elképzelhető, hogy minden adata mennyi gond, mennyi fáradság, mennyi kutatás eredménye.

A Bevezetőben Bartoš elmondja, milyen főbb szempontok vezették kutatás közben. Hosszú időn át a huszita traktátusok feldolgozására irányította figyelmét, mert itt látott sok elvégzetlen történész-feladatot; később előnyben részesítette az okleveles anyagokat, mert jelentősebb forrásokat ismert fel bennük a traktátusoknál, mindamellett őrizkedett attól is, hogy a huszita irodalmi emlékek kutatása egyoldalúságokhoz vezessen, különösképpen pedig tartózkodni kívánt attól, hogy a huszita harcokban pusztán vallási és egyházi kérdések megnyilvánulását lássa egyéb fontos tényezők rovására.

Különösen érdekli Batošt a nagy huszita forradalomnak a cseh állam átalakítására irányuló törekvése. A szerző szerint a forradalom kirobbanásának időszakában néhány főnemesi család kezében összpontosult az államhatalom, míg a forradalomnak 16 év múltán bekövetkező alkonyán már azt kell látnunk, hogy az államhatalom birtoklása olyan rétegekre (alsóbb nemesség, lovagok, királyi városok lakossága) is kiterjedt, melyek korábban egyáltalán nem részesültek a hatalomból. E folyamat nyomán a cseh államszerkezet lényegesen demokratizálódott. Bartoš a huszita forradalmi mozgalom történetének fordulatát éppen a hatalom kiterjesztésében és demokratizálásában látja. A változás küzdelemben — nemcsak a csatatereken, de a különböző gyűléseken is — következett be, s ennek a folyamatnak a megragadását a szerző mostani művében is leginkább úgy véli elérhetőnek, hogy a huszita mozgalom egy-egy vezető egyéniségének alakját hozza közelebb az olvasókhoz; itt nyílik azután alkalma arra is, hogy törlesszen valamit abból az adósságból, mellyel a cseh történetírás e kiemelkedő huszita harcosok emlékének tartozik. A huszita harcok vezetői mint államférfiak tűnnek elő Bartoš ábrázolása nyomán.

A könyv terjedelme erősen korlátozott, ami azzal a következménnyel jár, hogy a szaktudós ez alkalommal kénytelen számos részletet elhagyni, különösen a csaták s ütközetek leírásánál megelégszik az összefoglalásokkal. Ennek viszont megvan az a jó oldala, hogy nem kell kritikailag megrostálnia az egykorú beszámolók valamennyiét, viszont mélyebbre hatolhat e hadjáratok, csaták mozgató erőinek megmutatásában.

A jól tagolt munka kilenc nagy fejezetre oszlik. Az első mindjárt in medias res vezet bennünket, tehát nem ad semmiféle bevezetést a huszita mozgalomhoz, nem közli Hus életrajzát, tanításait, fellépését a Betlehem-kápolnában — hanem nyomban Hus megégetésénél kezdi a feldolgozást. Nem volna helyes úgy tekinteni Bartoš munkájára,

mint a huszita mozgalomra vonatkozó kerek összefoglalásra. A szerző a Hus halálával bekövetkező cseh mozgalom kibontakozását, ennek belső összetevőit, a forradalmi erők megoszlását és a hazai reakció harcbalendülését, a prágai egyetem falai között a kehely jegyében erősbödő huszita mozgalom programjának kiformálódását egyidejűleg mutatja be a konstanzi zsinatnak Husra és Hus társaira, elsősorban Prágai Jeromosra vonatkozó döntésével s már ebből kiderül, hogy a kül- és belpolitikai tényezőket, a cseh határon innen és a nemzetközi politikában folyó harcot szerves egységben kívánja tárgyalni. Bemutatja a pápai udvar erősen huszita-ellenes irányzatát, de nem feledkezik meg arról sem, hogy Zsigmond ugyancsak erősen huszitaellenes beállítottságát feltárja. A könyv sokoldalúan jellemzi Zsigmond és az akkori cseh király, IV. Vencel viszonyát, valamint azokat az erőket, melyek Vencel fordulatot jelző halála után a cseh trónra törő Zsigmond köré tömörülnek. A huszita mozgalom kialakulását oly módon követhetjük nyomon, hogy a mozgalom első szakaszában kiemelkedő személyek (egy Jakoubek, egy Želivský) mellett az egyes társadalmi csoportok szerepét is jól láthatjuk; így a radikális szárny kialakulása nyomán hamar eljutunk Taborhoz, a radikális huszitizmus központjához és a híres prágai négy cikkelyhez, mely a huszita tárgyalások alapját képezi. A szerző jól kidomborítja a morvaországi huszita hívek gyengeségét, megalkuvását, s különös jelentőséget juttat a huszita baloldalnak és jeles vezérének, Žižkának, kinek történeti alakját nagy munkával, a források és korábbi feldolgozások részadatainak kritikai felülvizsgálatával bontja ki. (A könyv utolsó fejezetét Bartoš külön is Žižka halálának szentelte.) A cseh husziták ellen meghirdetett keresztesháború növeli meg a huszita hadvezetés súlyát; a huszitáknak helyt kell állniok nemcsak az egyházi vitákon, hanem a fegyveres harcban is. Bartoš szakszerűen írja le a huszita szekértáborok korabeli hadászati jelentőségét, majd gyakorlati eredményeiket, melyek egyet jelentenek a sorozatos huszita győzelmekkel. Prága és Tabor kettéválása a huszita mozgalom belső meghasonlására vet fényt, a későbbi bukás előjeleit idézi.

Részletesen foglalkozik Bartoš a husziták 1421. évi híres tavaszi hadjáratával, Žižka további sikereivel, majd ezt követően a második keresztes hadjárattal s ennek kudarcával. A könyv szerzőjének szándéka, hogy a cseh királyság betöltése körül támadt bonyodalmakat részletesen is feldolgozza, így nagy helyet szentel Korybut Zsigmond trónjelölt szerepének és kudarcának. Žižka utolsó nagy küzdelmét (így a Hradec Králové-i győzelmét és útját Kutná Horán át Dél-Csehországba, majd előnyomulását Klatovyn át Žatecbe, valamint a malešovi győzelmét) külön fejezetekben tárgyalja. A továbbiakban azután a Žižka halálát követő idők huszita harcait veszi sorra s tekintettel van azokra a belső küzdelmekre is, melyeket a husziták egymással folytattak. Ahhoz az eredményhez jut el, hogy Žižka halála után a huszita testvériség nem ejtette ki kezéből a kezdeményezést, a külső és belső megpróbáltatásokból megerősödve került ki s készen állott arra, hogy újból felvegye a harcot a külső ellenséggel, mely már nagyban készült az új összecsapásra. A Žižka halála után vezető szerephez jutó Holý Prokop katonai jellemzését az olvasó ugyancsak megtalálja a könyvben. Az 1426 évi Ústi nad Labem-i huszita győzelemmel azonban a könyv végéhez ér és az 1427. évi nagy összpontosított keresztes támadás eseménytörténetét majd a munka meghirdetett második kötetében olvashatjuk.

Bartoš munkája egy kutatásban gazdag élet eredményeit összegezi. El lehet róla mondani, hogy hangjában szerény, megállapításaiban pedig tartózkodó. Nem ígér, nem is nyújt lépten-nyomon szenzációkat, nem leplez le minduntalan, nem hirdet frontális támadást korábbi felfogások ellen. Helyreigazításaival, melyek fontos és kevésbé fontos adatokra vonatkoznak, jobbára a jegyzetanyagban találkozunk, a nyílt polémia a szövegben kevéssé kap helyet. Végső soron a huszita mozgalomról nem ad meglepően új képet, de régebbi műveivel szemben a vallási vitákat háttérbe szorítja és a katonai-politikai részeket hangsúlyozza. Így a huszita mozgalom nála is kiemelkedik a szűkebb egyháztörténetből. Mindamellett Bartoš nem marxista történész, s a ha társadalmi-politikai szempontokat figyelembe is veszi, jobban, mint korábbi műveiben, melyek teljesen a vallási vitákban látták a huszitizmus lényegét, oda már nem jut el, hogy pl. a néptömegek szerepét rendszeresen kimutassa. Az egyes társadalmi osztályokat és rétegeket azonban ő is jól megkülönbözteti egymástól.

KOVÁCS ENDRE

JAHRBUCH FÜR GESCHICHTE DER UdSSR UND DER VOLKSDEMOKRATISCHEN LÄNDER EUROPAS. BAND 8

(Chefredakteur Erich Donnert. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften. 1964. 592 S.)

A SZOVJETUNIÓ ÉS AZ EURÓPAI NÉPI DEMOKRATIKUS ORSZÁGOK TÖRTÉNETÉNEK ÉVKÖNYVE. 8. KÖT.

A szerkesztőbizottság a Német Demokratikus Köztársaság legkiválóbb Kelet-Európa szakértőit fogja össze, s így ez a kötet is, mint a többi külföldi szerzőkkel kiegészítve, szépen reprezentálja a demokratikus német történettudomány újfajta állás-i foglalását Kelet-Európa történetével kapcsolatban.

A kötet a szokásoknak megfelelően három részre tagolódik: nagyobb tanulmányok, kisebb tanulmányok és beszámolók, könyvismertetések. A nagyobb tanulmányok közül az első csoport néhány népi demokratikus ország felszabadulásának, ill. a felszabadulás utáni fejlődésének a kérdéseivel foglalkozik. Mindjárt első helyen *Szabó Bálint:* „A nép demokratikus forradalom sajátosságai Magyarországon 1944—1948 című tanulmányában 1962-ben megjelent, Forradalmunk sajátosságai 1944—1948 c. könyvében kifejtett nézetét foglalja össze a külföldi olvasóközönség számára. *Jan Borkowski:* „Az osztályharc a népi demokratikus Lengyelországban 1944—1947-ben "címmel eseménytörténeti összefoglalást ad. A felszabadult lengyel területeken a Lengyel Munkáspárt, a Lengyel Szocialista Párt, a Néppárt és a Demokrata Párt koalíciójából álló kormány vette át a hatalmat s kezdte meg a földreformot, amit a londoni emigráns kormány igyekezett megakadályozni. A nyugati hatalmak közbelépése miatt később a londoni kormány néhány képviselője is bekerült a kormányba, ez azonban nem változtatott azon, hogy a kormányon belül a Lengyel Munkáspárt játszott vezető szerepet. 1945 során a kifosztott országban nagyok voltak a gazdasági nehézségek, ezt a reakció kihasználta sztrájkok szítására. A szélső jobboldali elemek pedig valóságos polgárháborút provokáltak, mintegy 400 fegyveres banda harcolt az országban (1947-ig), 22 ezer főnyi részvevővel, akikhez még hozzá kell számítani az ország dél-keleti területén működő kb 6000 ukránt. A jobboldal többsége azonban a legális harci eszközökkel igyekezett megakadályozni a népi demokratikus rendszer megerősödését. A jobboldal Mikolajczyk, a londoni emigráns kormány volt miniszterelnöke körül csoportosult, aki 1945 augusztusában a Néppártból kivált elemekből létrehozta a Lengyel Néppártot. Az 1945-ös finnországi és magyarországi választások nyomán sürgette a lengyelországi választások megtartását abban a reményben, hogy pártja abszolút többséghez jut. A szélső jobboldal azonban folytatta a terrorakciókat, 1945 szeptemberében hozták létre a Szabadság és Függetlenség nevű titkos szervezetet, amely a háború alatti jobboldali Hazai Hadsereg egyenes folytatása volt. A volt uralkodó osztályok tagjai (az egykori földbirtokosok stb.) Mikolajczyk pártja mellé álltak. A nemzetközi helyzet alakulásában, az egykori szövetségesek közti ellentétek kiéleződésében is bíztak. Az 1947 januárjában tartott választások előtt a koalíció többi pártja felajánlotta, hogy vegyenek részt közös listán a választásokon, de ezt a Mikolajczyk-párt visszautasította. Erre a pártból kikerülő miniszterek hatáskörét új minisztériumok felállításával korlátozni kezdték. A párton belül már ekkor kialakulóban volt egy baloldali áramlat, amely szembefordult Mikolajczykkal. A választásokon a koalíció közös listája a szavazatok 80,1%-át kapta, a Lengyel Néppárt 10,3%-át. A párton belül megindult bomlást betetőzte 1947 októberében Mikolajczyknak az országból amerikai segítséggel való távozása A fegyveres bandákat is sikerült ekkorra felszámolni. Ugyancsak lengyel vonatkozású *Janusz Gotabowski*: „A nacionalizálás kérdéséhez Lengyelországban 1946-ig" című írása. A háború alatt a németek a lengyel iparvállalatokat mind kisajátították. A Lengyel Munkáspárt már 1943 novemberében javasolta a háború utánra az államosítást, a többi párt azonban taktikából csak homályosan emlegette a nacionalizálást. A németek kiűzése után az üzemek jelentős része ténylegesen társadalmi tulajdonba ment át, ebben a műszaki értelmiségnek is nagy része volt. A gyárak élére az igazgatóból, a szakszervezet és a helyi népi bizottság képviselőjéből álló három tagú bizottságokat neveztek ki. 1945 februárjában törvényesen elismerték a magánkezdeményezést az ipari termelésben, de állami ellenőrzés mellett. A gazdasági nehézségek, a kellő piac hiánya, az alacsony termelékenység miatt a Lengyel Munkáspárt felvetette az 50 főnél többet dolgoztató vállalatok állami tulajdonba való átvételét. A Lengyel Néppárt viszont csak a száznál több munkást foglalkoztató üzemekre akarta ezt kiterjeszteni (ami a lengyel ipar csekély koncentrációja mellett azt jelentette volna, hogy egész iparágak kimaradnak az államosításból). Ugyanakkor a párt demagóg módon elvetette

az egykori tulajdonosok kártalanítását, mint a parasztságot terhelő újabb adót. 1946. január 3-án a parlament mégis megszavazta az államosító törvényt eredeti formájában, s bár a Mikolajczyk-féle párt korainak és dogmatikusnak minősítette ezt a lépést, a fejlődés igazolta a kommunisták magatartását. *Diemut Lötzsch:* „A Lengyel Munkáspárt szerepe Alsó-Sziléziának Lengyelországba való beépítése során (1945)" című tanulmányában sok adattal mutatja be, hogy a Lengyel Munkáspárt volt az egyetlen, amelynek konkrét elképzelése volt, hogyan kell az egykor német uralom alatt állt területeket szervesen beilleszteni az új lengyel államba. Különösen fontos volt ez az ipari üzemek újraindításánál (a szerző részletes adatokat hoz, hány üzemet állítottak helyre). A területre újonnan áttelepülők közt kétségtelenül voltak olyanok, akik csak azért jöttek ide, hogy rövid úton megszedjék magukat, s azután hazatérjenek, így a lakosságban nagy volt a fluktuáció, de éppen a párt irányító szerepe mellett sikerült a problémákat megoldani, s így ez a terület nem volt az a „Vadnyugat", amilyennek a korabeli nyugati propaganda hirdette.

Gisela Jähn: „A német kormány segítsége a szovjet-oroszországi éhezőknek 1921—1923" címmel számos részletet közöl a német kormány által 1921 júliusában, Gorkij felhívását követően elhatározott segélyakcióról. Az akciót a kormány — az antanthatalmakra való tekintettel — hivatalosan csak mint a német Vöröskereszt tevékenységét engedélyezte, s gyógyszereket szállított, valamint egy csoportot küldött ki a járványok elleni védekezés megszervezésére az éhinséges területeken. A csoport tagjai Moszkvában bakteriológiai központot hoztak létre, s amikor a kormány már nem támogatta többé pénzzel az akciót, az ottani németek megsegítésére indított gyűjtések formájában szereztek újabb segítséget. A csoport 1923. augusztus 1-én fejezte be tevékenységét. A közvetlen segítség mellett nagy szerepe volt a háború alatt megszakadt tudományos kapcsolatok újrafelvételében.

A tanulmányok másik csoportja a XIX. század történetével foglalkozik. *Sigrid Kumpf:* „A Németország és Oroszország közötti vámpolitikai ellentétekhez a bismarcki éra utolsó szakaszában" címmel a politikai eltávolodás gazdasági alapjait kutatja részleteiben. 1861. ill. 1871 után a gazdasági kapcsolatok élénkek voltak, az 1870-es évek második felében az orosz gabonaexport 20%-a Németországba irányult. 1877-től kezdték Oroszországban kiépíteni a védvámrendszert, a moszkvai, nacionalista orosz burzsoázia nyomására, amelyet az uráli és déli területek burzsoáziája támogatott. (A pétervári szoros kapcsolatban állt a külfölddel és nem kívánt védvámokat.) Ez a védvámrendszer reakciós volt, mert a burzsoáziát az abszolutisztikus államhoz kötötte. A német burzsoázia nem kívánt védvámot, a junkerek azonban igen, az orosz gabona ellen. Ezért kezdte Németország is a védvámos politikát Oroszországgal szemben. Bismarck többre becsülte a junkerek érdekeit, mint a német burzsoáziáét, de ezzel saját külpolitikáját is aláásta, az orosz—német szövetségnek vége szakadt. *Karl Obermann:* „A forradalom elleni cári segítségre és intervencióra irányuló tervek szerepe 1848 első felében" címmel Andics Erzsébetnek a cári intervencióra vonatkozó kutatásait, amelyek a Habsburg-birodalom tekintetében már tisztázták a kérdést, kívánja porosz vonatkozásban kiegészíteni, s számos adatot hoz a szoros orosz—porosz együttműködésre 1848 januárjától kezdve. I. Miklós március elején hajlandó csapatokat küldeni a nyugati határra. A szorosabb együttműködésnek egyidőre a berlini forradalom vet véget, de utána hamarosan a tisztikar, sőt az új kormány is folytatja a titkos tárgyalásokat, májusban a cár már sürgeti a forradalom visszaszorítását legkésőbb az év őszéig. Júniusban Pfuel tábornokot küldi Pétervárra az orosz segítség megbeszélésére. Ezt a Pfuelt nevezik ki szeptemberben porosz miniszterelnökké. *Walter Schmidt:* „A lengyel kérdés a »Deutsche Brüsseler Zeitung« hasábjain 1847/48-ban" című tanulmánya ismerteti az 1847 januárjától 1848 február végéig kéthetenkint megjelenő, a radikális német emigrációt tömörítő újságnak a lengyel kérdéssel foglalkozó cikkeit, s megállapítja, hogy az újság elismerte a lengyelek jogait az önálló állami létre, harcolt a német területen uralkodó lengyel-ellenes hangulat felszámolásáért, elítélve a poroszországi lengyel tartományi képviselők lojalitását a porosz állammal szemben. Amilyen mértékben nőtt az újságon belül Marx és Engels közvetlen híveinek a befolyása, olyan ütemben üdvözölte egyre erőteljesebben az újság a lengyel mozgalomban megmutatkozó plebejus és proletár elemet. Az 1847. november 29-i londoni és brüsszeli lengyel emlékünnepségekről beszámolva a lap már leszögezte, hogy Lengyelország felszabadulása a proletár mozgalom sorsától függ. A lap nagy érdeme, hogy elősegítette a német és a lengyel demokratikus irányzatok együttműködését.

A korábbi korszakokkal foglalkozó tanulmányok közül *Eduard Winter:* „Ifj. Laurentius Blumentrost és a pétervári Tudományos Akadémia kezdetei" címmel a múlt században élt K. F. Svenske, az Orosz Tudományos Akadémia múltjával foglal-

kozó kutató egy ismeretlen kézirata alapján foglalja össze Blumentrost életrajzát: 1692-ben született Moszkvában, atyja Alekszej és később I. Péter udvari orvosa, ő maga is orvos lesz, Németországban tanul, később I. Péter udvari orvosa lesz maga is, valamint a pétervári könyvtár és az ún. Kunsztkamera (múzeum) igazgatója. Péter megbízásából ő állítja össze a tervezett Tudományos Akadémia alapszabályait, ő toborozza első külföldi tagjait, s 1733-ig (amíg az udvari szolgálatból el nem bocsátják) ő az Akadémia elnöke is. 1727 után azonban udvari kötelezettségei miatt egyre kevesebbet törődik az intézménnyel. Winter kiegészíti forrását azzal, hogy hangsúlyozza a hallei professzor, Francke jelentős szerepét Blumentrost egyéniségének kialakulásában. *Siegfried Epperlein* és *Bruno Widera:* „A kijevi Oroszország és Lengyelország kapcsolatai a pápához és a császárhoz az invesztitúra-harc idején" címmel megvizsgálja Izjaszlav nagyfejedelem kísérleteit, hogy IV. Henrik segítségével kerüljön vissza a kijevi trónra (1075-ben), mivel a császár nem tud segíteni a szászok felkelése miatt (amelyet II. Boleszláv lengyel fejedelem támogat). Izjaszlav VII. Gergelyhez fordul, aki segítséget ígér, de ezt nem tudja megvalósítani. 1089-ben IV. Henrik elveszi Vszevolod nagyfejedelem leányát, Praxedist (Adelheidet), a házasság azonban 1095-ben, úgy látszik, részben Henrik hibájából, felbomlik, a császárné a pápa oldalára áll át. A szerzők fő mondanivalója az, hogy az invesztitúra-harc nem maradt a német birodalom belügye, hanem messze kisugárzott, Oroszország azonban kívül tudott maradni a harcon, s ellen tudott állni a nyugati egyház uniós törekvéseinek. A kötet legnagyobb terjedelmű tanulmányában *Erich Donnert:* „Tanulmányok a korai német középkor szlavisztikájához a VII. századtól a XI. század elejéig" címmel az ún. Fredegar-féle krónikától Merseburgi Thietmar és Querfurti Bruno krónikájáig végigtekinti az egész német történeti irodalmat, ill. a szlávokra vonatkozó forrásadatokat, s ezek részletes elemzése alapján végül levonja azt a következtetést, hogy a korai német történeti irodalom különbséget is tesz pogány és keresztény szláv törzsek közt, állásfoglalása különösen a Karoling-korban a pillanatnyi politikai helyzettől függ, a XI. század elején író szerzőknél már látszik bizonyos szándék, hogy a szlávok elleni német hadjáratokat erkölcsi és vallási érvekkel igazolják, egészében azonban a szlávokat mint egyenrangú felet tárgyalják, s ebből az egész korai irodalomból még hiányzik a későbbi századok hevesen szlávellenes krónika-irodalmának gyűlölködő, a szlávok kiirtását követelő hangja.

A kisebb közlemények sorában *Fritz Straube:* „A szovjet történettudomány fellendülése az SzKP XX. kongresszusa után" címmel 1962-ben tartott előadását közli, amely rövid áttekintést ad az 1956 előtti fejlődésről, majd ismerteti az új folyóiratok megjelenését, a munkásosztály, a parasztság történetére, egyes korszakokra vonatkozó legújabb kutatásokat, néhány kiemelkedő munka megemlítésével. *Arató Endre:* „A magyar történetírás 1945 után és feladatai" című tanulmánya a felszabadulás előtti helyzetre röviden visszapillantva igen részletesen ismerteti a magyar történetírás egyes munkáit, amelyek az 1917 utáni magyar történelemmel, ill. az egyetemes történettel foglalkoznak, ez utóbbi téren az ókorral és a korai középkorral foglalkozó munkákat nem tárgyalja, hanem Hajnal István írástörténetével kezdi kronologikusan a felsorolást. A lelkiismeretes és pontos tanulmány az 1962 márciusáig terjedő időszakra vonathozóan megjelent magyar irodalomra terjed ki. A feladatok sorában hangsúlyozza a Tanácsköztársaság összefoglaló történetének a megírását, a Horthy-korszak részletes felkutatását, különösen az ideológiatörténet szempontjából, de a legfontosabbnak a népi demokratikus korszak kutatását tartja. A legsürgetőbb teendőket összegezi a régebbi korok tekintetében is. Alapvetőnek tartja, hogy minden problémakörben harcolni kell a polgári nacionalizmus maradványai ellen.

Henryk Batowski: „Lengyel diplomáciai akták 1938/39-ből" címmel 173 aktát sorol fel (a keltezés időrendjében) egészen rövid tartalmi utalással és annak megjelölésével, milyen okmánykiadványban jelent meg az akta, s eredetiben vagy fordításban. *Siegmar Quilitzsch:* „Az orosz—porosz reakció közös akciói lengyel forradalmárok ellen 1864-ben Szászországban" címmel 23 iratot közöl, amelyek arról tanúskodnak, hogy az orosz és a porosz udvar nemcsak a januári felkelés menekültjeit üldözte, hanem a német demokratikus mozgalmak ellen is fellépett.

A többi közlemény voltaképpen csak nagyobb könyvismertetés, s a recenzió kapcsán hoz néhány új adatot vagy húz alá szempontokat. Így *Eduard Ullmann* néhány adalékot közöl Poroszországnak 1885—1887 közt folytatott lengyel politikájához *Günther Mühlpfordt:* „Varsó és Drezda" címmel a XVIII. századi lengyel—szász perszonális unió problémáit világítja meg, és hangsúlyozza, hogy ennek még a XIX. században is voltak pozitív következményei, lengyel emigránsok tartózkodtak Szászországban, itt könyveket is adtak ki. Ugyancsak *G. Mühlpfordt:* „A teréziánus-jozefinista reformhoz" címmel Eduard Winternek a jozefinizmusról szóló munkáját ismerteti, új, némiképp változta-

tott kiadása alkalmából, s hangsúlyozza, milyen fontos volna a Mária Terézia- és Józsefféle reformok egészének a feldolgozása. Hiszen a jozefinizmusból éppen az ellenkezője lett annak, amit II. József akart: a jozefinizmusból születtek meg a nemzeti megújulási mozgalmak, s ezek vezettek el végső fokon a Habsburg-birodalom bukásához, az önálló nemzetállamok megalakulásához. *Eberhard Wolfgramm:* „Megjegyzések a bolgár partizánmozgalomról" címmel egy dokumentum-kiadvánnyal kapcsolatban felveti, hogy a második világháborús ellenállási mozgalmak kutatásánál a következő szempontokra kellene ügyelni: a különböző nemzeti körzetek összehasonlítása, az ellenállási mozgalom nemzetközi jellege, nemzeti gyökerei és sajátosságai, a partizánharc katonai stratégiája és taktikája.

NIEDERHAUSER EMIL

W. A. SERCZYK:

GOSPODARSTWO MAGNACKIE W WOJEWÓDZTWIE PODOLSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XVIII WIEKU

Wrocław—Warszawa—Kraków. 1965. PAN, Prace Komisji Nauk Historycznych No 13.)

A PODÓLIAI VAJDASÁG NAGYBIRTOKAINAK GAZDÁLKODÁSA A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A már a felszabadulás előtt kialakult és azóta nagy lépésekkel előretört lengyel gazdaságtörténeti iskola ismert egyéniségeként szerző nehéz feladatra vállalkozott: a lengyel történetírás részéről kevésbé feltárt ún. Jobbparti Ukrajnának, Podóliának egyik legizgalmasabb gazdasági problémakörét, a XVIII. század második felének alakulását, az első felosztás előtti és utáni helyzetének változását kíséri figyelemmel.

A terület problémáival már többen foglalkoztak korábban is, de elsősorban pozitivista módszerekkel összegyűjtött adatok közlésére szorítkoztak; érdekelte a téma a szovjet történetírást is, kutatása során gazdag eredményeket tárt fel elsősorban az etnikai és társadalomtörténeti vonatkozások ismertetésével. Összefoglaló gazdaságtörténeti feldolgozásra éppen a legkritikusabb időből: a felosztás körüli évtizedekből először e munka szerzője vállalkozott.

Podólia történeti helyzetével több tanulmány nacionalista szempontból is foglalkozott, miközben vizsgálta a „Ruś Czerwona" településföldrajzi és népiségi vonatkozásait. Évtizedeken át szívós politikai harcok központjában állott Ukrajnának ez a része, s ez a vita csak a szocialista korszakban ült el az orosz és ukrán illetve a lengyel történetírásban egyaránt. Lehetne itt említeni Halecki, Rutkowski és mások nevét lengyel részről. nem kevésbé Herynowicz, Jastrebow és mások személyét az orosz és ukrán történetírás szempontjából.

Serczyk munkájában marxista történetszemlélettel leszámolt a korábbi szélsőségesen nacionalista elfogultsággal és elemezte nemcsak a XVIII. század második felének gazdasági-társadalmi helyzetét, a települési viszonyokat, a gazdálkodás rendszerét, hanem azt is megvizsgálta, milyen volt a termelés módszere, a jövedelmezőség kulcsa és aránya, a birtok megoszlás statisztikája. De döntő érdeme szerzőnek az is, hogy ráirányította a figyelmet egy olyan területre, amely az eddigi megfigyelésekből az utóbbi évek folyamán kiesett, miután a lengyel történetírás inkább Nagy-Lengyelország, Szilézia, Pomeránia és nem annyira Ukrajna helyzetére figyelt.

A könyv elemzi a podóliai vajdaság földrajzi arculatát, a Dnyeper medencéjének természeti adottságait, lehetőségeit, az 1772. évi első felosztás gazdasági követelményeit és az utána bekövetkezett közigazgatási változásokat, a demográfiai viszonyokat a felosztás előtt és után, a nagy lengyel mágnáscsaládok birtokkomplexumait (Potocki, Czartoryski, Lubomirski stb.), amelyek a 891 faluból 301-et foglaltak magukban.

A könyv nemcsak a lengyel, hanem a szovjet levéltári forrásokat is kimerítően használta s azoknak adatait értékesíti. Kutatása tehát egészen széleskörű forráscsoportra épül, melynek lelőhelyeit tételesen felsorolja.

A terület politikai viszonyai és részben a cári nagybirtokrendszer képződésének rendszere adnak magyarázatot arra, hogy amíg a krakkói és sandomierzi vajdaságban a nemesi nagybirtokok aránya kerekítve 55% volt, az egyházi 26%-kal és a királyi birtokok 19%-ával szemben, addig a podóliai vajdaságban 77% volt a nemesi nagybirtok,

21% a királyi és 2% az egyházi birtokok aránya. A cári megszállás előrehaladásával párhuzamosan növekedett a nemesi nagybirtok és csökkent az egyházi birtok számaránya, ugyanakkor, amikor a lakosság a XVIII. század közepén keleti irányból bekövetkezett nagyméretű telepítés folytán helyenkint ötszörösére emelkedett, tehát nőtt a parasztság földéhsége, csökkent a földszerzés lehetősége. Ez a belső ellentmondás természetesen társadalmi ellentétek kirobbanásának vált alapjává és egyik okává.

A könyv ismerteti a birtokok szervezeti tagolódását, az uradalmi központ (major, a lengyelben: folwark) irányító szerepét, a különböző gazdasági instrukciókat, a munkaerő foglalkoztatottságát, a szabad munkaerő helyzetét, a bérleti gazdálkodást, a robotkényszert stb. Minden kérdésvizsgálatánál a történeti statisztika módszereire támaszkodik. Ismerteti az állattenyésztést, a piacra termelés eredményeit s különösen a mezőgazdasági ipar fejlődését, elsősorban a szeszgyártás és malomipar ágazataiban. A szeszgyártás a felosztás után hozzávetőlegesen átlag nyolcszorosára növekedett.

Lengyelország első felosztása hátrányosan befolyásolta a piacviszonyokat, miután Lwów és Gdańsk elvált Podólia felvevő és közvetítő piacától. Ez szükségessé tette más iparágak fejlesztését és más termelési célok kitűzését, különböző ipari növények kultúrájának megteremtését. Viszont ennek az állapotnak előnyös következménye volt az, hogy a munkaviszonyok területén az ipar szabad bérlőket és munkaerőket alkalmazott.

Összefoglalóan megállapítható, hogy alapos levéltári kutatások nyomán különösen a nagybirtokon kifejlődött mezőgazdasági termelés eredményeit tárta föl a szerző. A további kutatások valószínűleg elmélyültebb lehetőségeket biztosítanak a piaci árutermelés szélesebbkörű kidolgozására maguknak a piacokra vonatkozó levéltári adatok alapján, valamint a kulturális viszonyok bővebb ismertetésére. A munka ilyen kiegészítésekkel értékes képet fog majd elénk tárni Podólia helyzetéről.

KOMORÓCZY GYÖRGY

A TUDOMÁNY FORRADALMA ANGLIÁBAN

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1966. 227 l.)

Az Anglia az újkor küszöbén c. kötet antológikus illusztrációját szolgáló összeállítás a XVII. századi angol természettudomány és filozófia néhány eminens dokumentumát tárja a feltételezetten igényes olvasó elé. Makkai László bevezetése jó szempontokat ad a közölt anyag mélyebb megértéséhez, feltárva azt a természettudományos légkört, amelyben „a győzelem küszöbén álló polgárság mágiaellenessége a machanisztikus természettudomány egyik szemléleti alapja" lett (11. l.). Bacon, Gilbert, Harvey, Hobbes, H. More, Boyle és Newton szövegei összhangot mutatnak a bevezetés mondanivalójával, ez adja meg a kötet tartalmi egységét a különböző tárgyalt témák, tudományágak ellenére.

A polgári forradalom ugyan meghozta a mechanisztikus világkép győzelmét Angliában, de nem egyszerűen a polgári társadalom fejlődésének eredményeképpen, ahogy Ch. Hill hajlamos magyarázni a tudományos gondolkodás gyökeres átalakulását. Makkai László helyesen emeli ki, teszi szinte központi helyre a kartézianizmust, amely Hollandiában is úttörője volt a mechanisztikus világkép kialakulásának. Mind az angol, mind a németalföldi XVI—XVII. századi civilizációról szóló, a Gondolat kiadásában megjelent kötetek szinte kínálják a következő lépést: kívánatos volna szövegekkel illusztrálni a descartes-i tanokat és az angol, holland kartezianizmust, természetesen immár főleg társadalomfilozófiai, etikai, vallási vonatkozásban.

A kis kötet logikai egységében csupán annyi hiányosságot érzünk, hogy nem érinti még utalásszerűen sem a mechanisztikus természetfelfogás összefüggéseit azzal a mennyiségi növekedéssel, amely a manufaktúra-rendszer, a technikai-termelői kooperáció fejlődése terén a XVI. századhoz képest mindeme, a kutatók által „XVII. század válságának" nevezett jelenségsorozatok ellenére is megfigyelhető. E tekintetben Anglia kiemelkedik a kontinentális nyugat-európai szinthez képest is. Ez magyarázza, hogy Angliában nemcsak jeles természettudósok voltak, hanem az új természetfelfogásnak széles bázisa is, és ebből a szempontból fontos a puritanizmus szerepe, amely sajátos mágiaellenességével lesz annak szövetségesévé. A gép fejlődésének XVII. századi történeti körülményei csak rövid említést nyernek a bibliográfiai fejezetben (221. l.).

A kötetet bibliográfia és a szövegekben szereplő fontos személyek rövid névsoros bemutatása egészíti ki. A magyarázó tudományos életrajzok az egyes szerzők szövegei előtt találhatók. A válogatás a laikus olvasó szintjén túli igényeket is kielégíti, a filozófiatörténészek is nagy haszonnal forgathatják.

WITTMAN TIBOR

ROGER MORGAN:

THE GERMAN SOCIAL DEMOCRATS AND THE FIRST INTERNATIONAL 1864—1872

(Cambridge, Cambridge University Press. 1965. 280 l.)

A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRATÁK ÉS AZ I. INTERNACIONÁLÉ

E témakörben már számos feldolgozás és újabb dokumentum-kötetek is napvilágot láttak — az angol szerző mégis sok újat tud mondani. Munkájában bőségesen idéz a még feltáratlan archivumokban elfekvő forrásanyagokból, amelyek közül az amszterdami Társadalomtörténeti Intézetben található J. Ph. Becker, H. Jung és W. Liebknecht levelezés érdemel nagyobb figyelmet.

Morgan könyvének koncepciója eltér a nálunk megszokott-tól. A szerző ugyanis az Internacionálé német szekciói létrehozásában az elsődleges és legnagyobb szerepet Beckernek, és nem Liebknechtnek vagy Bebelnek tulajdonítja. Ehelyütt rendkívül részletes, sok adattal alátámasztott képet nyújt Becker németországi kapcsolatairól, de igen nagy gonddal rajzolja meg Liebknecht profilját is. Morgan hangsúlyozza Liebknecht ingadozásait, hogy miként keresett kapcsolatot a demokratákkal, később pedig Schweitzerrel, s hogy ezeket az alkalmi szövetségek — amelyeknek azért természetesen a német politikai demokrácia és szociális haladás előmozdítása volt a célja — nem annyira Liebknecht akaratából borultak fel, hanem a helyzet, és szövetségesei pálfordulásai, korlátai, illetőleg Marx és Engels éles bírálata folytán, akik útját állták a további, az elveket veszélyeztető kompromisszumos társulásoknak. Morgan ugyanitt kimutatja, hogy a polgári demokratákat sem lehet csak egyszínűen ábrázolni: egy részük, mint Jacoby éppen ezekben a hónapokban, években nagy lépésekkel közeledett a munkásmozgalomhoz, a szocializmushoz.

Morgan munkájában a két központi történeti szereplő Becker és Liebknecht. Becker esetében érzékelteti azt a tragikus ellentmondást, hogy sikerével egyenes arányban kellett befolyásának csökkennie, hiszen a német munkásszervezeteknek elkerülhetetlenül önállósodniuk kellett, amelyeket Becker Svájcból már nem tudott irányítani. Másfelől Liebknecht pályafutásánál igen sok tényezővel magyarázta a gyengeségeket: az anyagi függőségétől kezdve, a porosz-ellenességén át, személyes adottságaiig, az elméleti kérdések iránti mérsékelt érdeklődéséig. A két úttörő történeti személyiség mellett – akik Marx közvetlen környezetéhez tartoztak — ugyancsak jól árnyalt képet fest a szerző Bebelről, Schweitzerről és a német munkásmozgalom „kisebb alakjairól" is. Könyvének egyik erénye éppen az, hogy a helyi szekciók is megelevenednek az olvasók előtt.

Morgan egy másik ismeretes ellentmondást is érint: a lassalleánusokét és a Liebknecht-Bebel vezette dél-német munkásegyletekét. A politikai és eszmei küzdelem részletes bemutatása mellett a szerző néhány kevésbé szem előtt levő mozzanatra hívja fel a figyelmet. Így arra, hogy a dél-német egyletek inkább a kisipari munkások köréből toborozták híveiket — míg a lassalleánusok a berlini és a Rajna-Ruhr vidék nagyipari körzeteiből gyűjtötték támogatóikat. Morgan nemcsak a földrajzi éles határvonalra figyelmeztet, hanem azt is hangsúlyozza, hogy a lassalleánusoknak az 1860-as években markánsabb „proletár" jellegük volt, mint a Liebknecht-Bebel körül tömörülőknek, s politikájukban is a munkás-szociális követelések olykor erőteljesebbek voltak az utóbbiakénál.

Morgan egyik legnagyobb erénye, hogy történeti szereplőit, a létrejött csoportosulásokat sok színnel ábrázolja. Mégis ezen a területen válik munkája vitathatóvá. Miközben egy kialakult értékelésen kíván változtatásokat eszközölni, az arányokat elvéti. Bizonyos elfogultság jelentkezik nála Liebknecht rovására — és Becker, illetőleg Schweitzer javára. Igaz, az eisenachiak programjában is még erősen jelentkeztek a régebbi demokrata megfogalmazások, s másfelől Schweitzer is igyekezett kapcsolatba jutni az Internacionáléval és Marx-szal — de mégsem véletlenül Liebknecht és Bebel szervezete

vált az Internacionálé németországi magjává, és nem fordítva. Mindez az 1870-es háború idején még világosabbá vált, amikor az 1869-ben megalakult Szociáldemokrata Párt (az eisenachiak) zöme a háború első, nehezebb és ellentmondásosabb, szeptemberig terjedő időszakában is internacionalista maradt, míg a lassalleánusok akkor felolvadtak a nemzetvédelem táborában, s csak szeptember után, amikor a háború német részről félreérthetetlenül hódító jelleget kapott, akkor ítélték el a háború folytatását, Elzász-Lotharingia annektálását. Mindez, valamint a háborúval kapcsolatos belső viták a könyv lapjain csak kevéssé nyernek megvilágítást.

A szerző annál nagyobb teret szentel az eisenachiak és a londoni Főtanács kapcsolatai elemzésének, majd pedig a Párizsi Kommünt követő németországi terrorhullám érzékeltetésének — amelynek a párt vezetői is áldozatul estek. Morgan hangsúlyozza, hogy ebben az időszakban a német polgári közvélemény, sajtó a bíróságokat is munkásellenes hisztériával tudta befolyásolni — amit annál könnyebben megtehettek, mert a kirobbanó sztrájkokat úgy tüntették fel, mintha azokat az Internacionálé, illetőleg a londoni Főtanács utasításai nyomán erőszakosan „külső parancsra" kezdeményezték volna.

A könyv foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy a német szociáldemokraták miként foglaltak állást az Internacionálé nagy eszmei vitaharcaiban. A szerző ehelyütt megállapítja, hogy mind az eisenachiak, mind a lassalleánusok az anarchistákkal, Bakunyin híveivel szemben léptek fel, minthogy mindkét csoportosulás szükségesnek tartotta a politikai harcot és a szociálpolitika állami törvénykezés útján való befolyásolását. Ennek következtében a német szociáldemokrata küldöttek 1871—1872-ben az Internacionálé konferenciáján és kongresszusán Marx mellé álltak.

A munka felhasználhatóságát növeli a kitűnően rendezett, alapos bibliográfiai mutató, valamint egy teljességre nem törekvő név- és tárgymutató. Morgan munkája koncepcióbeli arányeltolódásai ellenére is segítséget nyújt mindazoknak, akik a német, illetőleg a svájci munkásmozgalom, s általában az I. Internacionálé iránt érdeklődnek.

JEMNITZ JÁNOS

ACTA CLASSICA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM DEBRECENIENSIS I—III.

(Red. Stephanus Borzsák. Debrecen. 1965—1967. 104, 113, 130 l.)

A debreceni egyetem klasszika-filológiai professzorának, Borzsák Istvánnak a szerkesztésében megjelenő évkönyv az ókortörténeti tanszék oktatóinak dolgozatait közli, külföldi történészek és filológusok tanulmányaival együtt. Az őstörténettől a humanizmusig és a klasszika filológia történetéig igen széles ívet felölelő gyűjtemény rövid ismertetése tehát a történész olvasóközönség számára is hasznos.

Az I. kötetben *Tegyey Imre:* Megjegyzések egy lineáris -B írású kataszteri jegyzékről (1—10. l.) egy Pylosban előkerült jegyzék elemzése alapján világítja meg a késői bronzkor görögországi birtokviszonyait. *Sarkady János:* Az ión ünnepek és az ión őstörténet (11—20. l.) a 10 fő ünnep területi elterjedését más törzsek ünneprendszerével összevetve megállapítja, hogy legkésőbb a XIII—XII. századra alakult ki, még a dór vándorlás előtt. A középhelladikus korszakban még közös vonásokat mutat a mykénei görögséggel. A dórokkal való érintkezés, amelyről a közös Artemisia-ünnep tanúskodik, fontos volt az iónok elkülönülésében. *K. F. Kumaniecki* (Varsó) Cicero „De oratore" c. dialógusának különböző szövegvariánsaihoz fűz megjegyzéseket (21—24. l.). *Maróti Egon:* Vergilius Georgica-jának keletkezését (25—31. l.) összekapcsolja a korabeli politikai helyzettel, részben a Sextus Pompeius felett aratott győzelemmel, amely a kalózkodás megszüntével a kereskedelem fellendülését hozta, és a veteránok letelepítésével, amely a mezőgazdaságot állította a figyelem előterébe. Vergilius 7 évig dolgozott a művön, s amikorra befejezte, a Kelet elítélésével már Antonius ellen foglalt állást. *Sylvain Journoud:* Apuleius az elbeszélő: néhány megjegyzés a szamár és a korinthosi nő epizódjához (Metam. X, 19,3—25), (33—37. l.) megvizsgálja viszonyát egy korábbi irodalmi szöveghez, s kiemeli, mennyivel finomabb Apuleius, s milyen erősen pszichologizál az Aranyszamár egyik erotikus jelenetében. *Balla Lajos:* Dácia II. századi hadtörténetének kérdéseihez (39—48. l.) újabb feliratos anyag elemzése alapján a katonai események kronológiáját így látja: 117—119 a jazygok, roxolánok és szabad dákok viselnek háborút, a rómaiak válasza erre a provincia átszervezése. 129 a keleti határon folynak helyi harcok, népmozgalmak, 133-ban háborús nyugtalansággal kell számolni, 137—140, 143, 154—158 újabb dák támadások következnek, egyidejűleg a jazygok és roxolánok körében van

ismét nyugtalanság, ami a 117—119-es időszakra emlékeztet. A 162—167 közti lappangó háborút követi azután 167-ben a nagy háború kirobbanása. *Kádár Zoltán:* Manuel Philés tankölteményei a selyemhernyóról (49—55. l.) a XIII—XIV. század fordulóján élt bizánci humanista két költeményét ismerteti, ezek érdekes természetrajzi megfigyelések mellett sok adatot tartalmaznak a selyemtermelés gazdasági szerepére vonatkozólag. *Havas László:* Cortesius panegyricusa és Korvin Mátyás diplomáciai kapcsolatai a pápasággal (57—62. l.) Alexander Cortesius pápai titkár De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis c. költeményét elemzi, s megállapítja, hogy Bécsújhely elfoglalása után íródott, de még mielőtt az Ancónát kezükben tartó zsoldosok magyar fennhatóság alá helyezkedtek volna, tehát 1487 második felében vagy 1488 elején (áprilisig), abban a rövid szakaszban, amelyben az egyébként igen ellenséges pápai udvar hajlandó volt közeledni Mátyáshoz. Ezért szólítja fel a költemény atyja követésére, vagyis a törökök elleni harcra. *Borzsák István:* Simon Grynaeus őre volt-e a Bibliotheca Corvinianának? (63—75. l.) széles körre kiterjedő forráselemzéssel igazolja, hogy a későbbi svájci reformátor és egyetemi tanár 1521 és 1523 közt járhatott Budán, s a budai könyvtárból szerzett ekkor néhány kódexet, de az a felfogás, hogy a könyvtár őre lett volna, s hogy be is börtönözték protestáns mivolta miatt, csak későbbi hagyomány, a magyar protestantizmus ugyanis igyekezett minél korábbi és minél előkelőbb ősöket felvonultatni. *Varga László:* Sámboky (Sambucus) János filológiai munkássága (77—103. l.) Zsámboky életrajzába ágyazva ismerteti főbb munkáit, elsősorban görög forráskiadványait, először didaktikus céllal bilingvis formában, később már kéziratok alapján készült első kiadásait, a szövegekhez írt kommentárait, különösen kiemeli Bonfini szövegének kiadásában szerzett érdemeit.

A II. kötetben *Tegyey Imre:* Pylos és a Közel-Kelet (1—8. l.) a Pylosban talált írásos forrásanyagot elemzi, amely gazdasági jellegű, s megállapítja, hogy a több városra kiterjedő kisállam nagyjából ugyanolyan berendezésű volt, mint a nagy birodalmak szomszédságában létező közelkeleti városállamok, közigazgatási rendszerét is onnan vette. A gazdasági vonatkozású anyag megvilágítja a bronzkori görög történet egyes kérdéseit. *Narkady János:* Attika a XII—X. században. Az athéni állam kezdetei (9—27. l.) kandidátusi disszertációjának néhány eredményét foglalja össze: az Attika korábbi szétaggoltságára és későbbi egyesítésére vonatkozó eddigi felfogás érveit sorra cáfolva arra a következtetésre jut, hogy a mykénéi korszakban Attika egységes állam az athéni „wanax" (király) vezetése alatt. Ekkor az iónok még etnikai elkülönülésük kezdetén állnak. A vándorlások nem bontják meg az állam területi egységét, de a keleti típusú osztálytársadalmat a törzsi nemzetségi szervezetre épülő phylé-phratria beosztás váltotta fel, a deszpotikusan uralkodó wanax helyébe a patriarchális fejedelem, basileus lép. Ezzel a társadalmi átrétegződéssel párhuzamosan megy végbe az iónság etnikai kialakulása, kölcsönhatásban a dórok kialakulásával. Ezt a rendszert váltja majd fel az arisztokrácia uralma. *Havas László:* Egy társadalmi és szociális program a római köztársaság hanyatló szakaszában (29—41. l.) a Rullus által 64-ben benyújtott rogatio Servilia néven ismert törvényjavaslatot elemzi, amely szövegében nem maradt ránk, csak vitairatokból (Cicero) ismeretes. Nagyarányú katonai telepítés terve volt ez, amely az állam belső politikai válságának a megoldását is célozta, s gazdasági előnyökkel is járt volna, egészében a katonai diktatúra útját egyengette. Elképzelhető, hogy a Catilina-féle összeesküvés programjának az összefoglalása. *Gesztelyi Tamás:* Néhány további szempont az „Ara pacis Augustae" hitelességéhez (43—46. l.) arra utal, hogy Strabo és más kortársak nem említik, s Augustus érméin sem tűnik fel, ezért lehet, hogy csak egyszerű oltár volt, a gens Iulia vagy Augustus tiszteletére. *Borzsák István:* Pax Tacitea (47—61. l.) 1965-ben a budapesti Eiréné-kongresszuson elhangzott előadása, a béke gondolatát vizsgálja a korai császárkori szenátori arisztokrácia szempontjából, s Tacitus részletes elemzésével igazolja, hogy Tacitus már az Augustus teremtette béke árnyoldalait hangsúlyozta, nem helyeselte a hódításokról való lemondást, gyakran emlegette a „szörnyű" békét és szomorú következményeit. Egy másik tanulmányában: Nona aetas? A juvenalisi szöveghagyományhoz (63—72. l.) magyarázatot ad a XIII 28—30. sorhoz, a kéziratok egybevetése alapján is igazolja, hogy nona helyett nunc olvasandó, s a szatíraíró a maga korának visszásságairól szól, nem valamilyen rejtélyes kilencedik korszakról. A „nona" forma későantik variáns, s azzal magyarázható, hogy Juvenalis a Róma alapításától számított 9. évszázadban élt. *Tóth István:* Mithram esse coronam suam. Megjegyzések a Mithras-misztériumok beavatási ritusainak dogmatikai hátteréhez (73—79. l.) kapcsolatot mutat ki a beavatottak három alsó és négy felső foka és a szimbolikus Mithras-életrajz egyes állomásai között. *Barta Gábor:* Megjegyzések Dácia II. századi hadtörténetéhez, 167—171 (81—87. l.) megállapítja, hogy ez a korszak volt a 169-ben kitört nagy háború legkritikusabb szakasza. *Balla Lajos:* Két feliratos adalék

az északnyugat-pannóniai városok történetéhez a Severusok uralma idején (89—99. l.) egy savariai származású decurio Carnuntumban talált feliratát ismerteti, ilyen részletes cursus honorum erről a területről eddig nem volt ismeretes. Az egyéb adatokkal való egybevetés újabb bizonyítékot hoz, hogy a II. század második felétől bizonyos fellendülés tapasztalható. A vezető réteg vagy a helyi arisztokráciából származik, amely a markomann háborúkat birtokaira visszavonulva vészelte át, vagy idegen, mert a korábbi bevándoroltak elpusztultak a háborúban. A másik felirat vallástörténeti adalék a III. század első évtizedeibe is átnyúló átmeneti gazdasági fellendüléshez. *Kádár Zoltán:* Iulia domna mint Assyria Kythereia és Seléné (101—108. l.) Oppianos költeményét elemzi a III. század elejéről, amely Caracalla szír származású anyját egy végeredményben szíriai termékenységi istennővel azonosítja, s megállapítja, hogy a szír hatás Caracalla keleti tartózkodása idején erősödött meg. *Hermann József:* Tanulmányok a vulgáris latin nyelvtani fejlődésről: a nominativus „hibás" használatai (109—112. l.) példákat hoz annak a fejlődésnek az érzékeltetésére, hogy a nominativus mint meghatározatlan eset kezd minden esetet helyettesítő általános formává alakulni.

A III. kötet *Angelo Brelich* Debrecenben tartott előadása nyitja meg: A vallástörténeti tanulmányok jelenlegi helyzete (3—11. l.), a múlt század elejétől áttekintve a tudományág fejlődését úgy látja, hogy az egyre növekvő specializálódás lehetetlenné tette az eredeti elképzelést, az egyetemes vallástörténet kidolgozását. A vallástörténet művelésének vannak nehézségei olyan országokban, ahol valláserkölcsi nevelés folyik, s nem látják szívesen a vallás historizálását. Mégis kialakulóban van egy új vallástörténet, amelynek legfőbb módszere az összehasonlítás. *Tegyey Imre:* Dél-nyugat-Peloponnésos politikai történetének néhány problémája a kései helladikus korban (13—21. l.) elsősorban az Ano Englianosban és környékén folytatott ásatások eredményeit hasznosítva mutat rá arra, hogy ez a terület a középső és késő mykénéi korszak egyik jelentős központja volt. *Sarkady János:* A királyság vége és az archóni szervezet kezdete Athénben (23—34. l.) a korábbi kötetben megjelent dolgozatát folytatva arra az eredményre jut, hogy a királyság bukásával nem a VIII—VII. század fordulóján kell számolnunk, mint eddig gondolták, hanem a X—IX. század során alakul ki az új rendszer. Akastos a XI. század végén vagy a X. század elején élő történeti király volt, alatta indulhatott meg az archóni méltóság kialakulása. A polimarchosi méltóság létrejötte az arisztokratikus lovassereg szerepével függ össze. A két századot felölelő korszak első részében a viszonyok kialakultak, második részében stabilizálódtak, a basileus uralma végetért, kb. 900-ra már az arisztokrácia uralma szilárdult meg. *D. M. Pippidi:* Epigráfia és történetírás. A görög—bennszülött viszony a Fekete-tenger medencéjében (35—41. l.) Philadelphiában tartott előadásának szövege, megállapítja, hogy a felirattan nem segédtudománya, hanem éppenséggel alaptudománya az ókori történelemnek, különös tekintettel az ókori történetírók hitelességéhez fűzhető kételyekre. A feliratok még a későbbi másolók torzításaitól is megmenekültek. Csak a feliratok alapján állapítható meg pl., hogy a római hódítás előtti korban a Fekete-tenger nyugati partjain levő görög városok függő viszonyban voltak a szkíta uralkodóktól. *Havas László:* Pompeius és Catilina első összeesküvése (43—53. l.) úgy látja, hogy Pompeiust azért küldték 65-ben keletre, hogy közben Crassus és Caesar megszerezzék a hatalmat. A katonai diktatúra hívei azonban ekkor még csak kevesen voltak, s az optimaták politikai megerősödése is megakadályozta a hatalom megragadását. *Wolfgang Hering:* A Bellum Gallicum tendenciájához (55—62. l.) Leningrádban tartott előadásának bővített változata, az újabb, Caesar művét tendenciózusként elutasító kritikus álláspontlal szemben részben Mommsen felfogásához tér vissza: a mű nagyjából igaz képet ad a galliai hadjáratról, a meghódított népekkel szemben a római álláspontot képviseli, s célja, hogy számot adjon a római népnek, amely Caesart megbízta a hadjárattal. *Sylvain Journoud:* A filológus Aulus Gellius (63—66. l.) Attikai éjszakák c. gyűjteményét elemezve utal etimológiai és nyelvtani megjegyzéseire, amelyek hasznos adatokat szolgáltatnak. *Balla Lajos:* Savaria vallási életének történetéhez (67—76. l.) számbaveszi a forrásokat, elsősorban fogadalmi és sírfeliratokat, amelyek nagyrészt a felső osztályok vallásosságát tükrözik. Az első időszakban inkább idegenektől származnak, ez mutatja a romanizálódás lassú voltát. A II. század végétől kezdve nő a feliratok száma, a készíttetők köre is bővül az őslakosok közül. Ekkortól mutatható ki valamiféle belsőséges vallásosság fellépése, a markomann háborúk megrázkódtatásaitól kezdve. A capitoliumi istenségek és a császárkultusz mellett ekkortól jelentkeznek erősebben a keleti vallások. A vallási élet fellendülésében is tükröződik az átmeneti gazdasági felvirágzás. *Tóth István:* A dáciai Silvanus-kultusz eredetének és társadalmi hátterének kérdéséhez (77—84. l.) a kultuszhelyeket számbavéve megállapítja, hogy a Marostól délre kevéssé mutatható ki. Silvanus részben a Dalmáciából idekerült illirek, ill. általában bányászok istene, részben a pannóniai származásúaké. *Balla Lajos:* Egy

újabb lovagi cursus-felirat (85—87. l.) egy Caesareából nemrég előkerült felirat olvasatát kijavítja s ismerteti a feliraton szereplő tiszt cursusát, megállapítja, hogy a valószínűleg Pannóniából származó lovag életében a 193. év jelentett határkövet, amikor Septimius Severus oldalára állt a polgárháborúban, s attól kezdve nagy karriert futott be. *Kádár Zoltán:* Serica. A selyem szerepe a római birodalom gazdasági és társadalmi életében az írott források alapján (89—98. l.) az i. sz. I—II. század forrásait vizsgálja, minthogy leletanyag ebből a korból nem maradt fenn, a kb. 100 körül tetőfokát érő divat jelentősége a Kínával való kapcsolat, amely Róma keleti és Kína nyugati hódításainak a menetétől is függött. A selymet az elpuhultság jelének tartották, mégis igen elterjedt volt, valószínűleg nemcsak ruhaanyagként. *Varga László:* Sambucus irodalmi kapcsolatai (99—115. l.) a sajnálatos korán elhúnyt debreceni középlatin filológus utolsó, még életében megjelent munkája, ismerteti Sambucus külföldi tanulmányútja során kiépített baráti kapcsolatait és ezek megnyilvánulását saját munkáiban és hozzá intézett ajánlásokban. Kitér a magyar tudósokkal való kapcsolatokra is. *Borzsák István:* G. B. Comazzi Annales-kommentárja. Adalék a Tacitus-recepció történetéhez (117—128. l.) elemzi az 1715-ben elhúnyt olasz gróf (I. Lipót és I. József udvari történetírója) postumus Tacitus-kommentárját. Ez a talán utolsó tacitista valójában a Tacitusból kielemezhető, vagy pontosabban belemagyarázható tanításokat foglalja össze, s ezzel kora Habsburg-abszolutizmusát próbálja Tacitusszal igazolni. Tacitust összhangba hozza a Bibliával is. Sokat beszél az udvari emberek színleléséről, az udvari erkölcsökről. Az uralkodónak is színlelnie kell, vonja le a következtetést. Az egész kommentár igen tanulságos, hogyan lehet a principatust ellenző Tacitusból az abszolutizmus igazolóját (és Machiavelli elveit is igazoló teoretikust) faragni.

Nem lehet feladatunk, hogy a legnagyobbrészt idegen nyelven megjelent tanulmányok kritikai méltatásába is beleboesátkozzunk. Az biztos, hogy a debreceni tanszék nemzetközi méretekben is ismert kiadványa történettudományunk számára is hoz fontos redményeket.

NIEDERHAUSER EMIL

CSIZMADIA ANDOR:

A MAGYAR ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZAK JOGI KAPCSOLATAINAK KIALAKULÁSA ÉS GYAKORLATA A HORTHY-KORSZAKBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 442 l.)

Az állam és az egyházak viszonyában — a szocialista államrendnek megfelelő szétválasztásuk ellenére — számos olyan jogi kérdés maradt, melynek megoldásához, mint a szerző helyesen rámutat, a múlt gyakorlatának ismerete nélkülözhetetlenül szükséges. Ezért e vonatkozások feltárása, mai tudományos eszközeink szerinti történeti értékelése — az állam és az egyházak jogi kapcsolatainak részletes, monografikus feldolgozása — jogtörténetírásunk egyik legfontosabb, legsürgősebb feladata lett. Ez annál kétségtelenebb, minthogy a tárgy, jogtörténeti érdekességén túl, az egykorú gazdasági-társadalmi viszonyok rekonstruálásánál sem mellőzhető, s a kérdés jogi vonatkozásainak megfelelő ismerete nélkül a történettudomány e téren hiányos vagy téves megállapításokra juthat, vagy a tárgyhoz kapcsolódó jogi fogalmak pontos kifejtésének hiánya válhat zavarok forrásává.

Csizmadia professzor tehát, ki az állam és az egyház viszonyának jogi kérdéseivel mintegy harminc év óta foglalkozik, igen hasznos, jelentős témát dolgozott fel itt ismertetett munkájában, mely a szerzőnek — rendkívül széleskörű újabb kutatásain kívül — nyolc korábbi, ugyanebbe a tárgykörbe tartozó, értékes tanulmányára támaszkodhatott. Az említett szempontot, a feltárt levéltári anyag bőségét és sokoldalúságát s a felhasznált régibb és újabb, belföldi és külföldi nyomtatott művek tömegét — ami az olvasónak a gazdag jegyzetelés alapján legelőször szemébe tűnik — már itt ki kell emelnünk.

E hatalmas forrásanyag birtokában szerző a munkának a címben kifejezésre jutott tulajdonképpeni tárgyán mind térben, mind időben messze túlmegy. Elsősorban, természetesen, a Horthy-korszakkal foglalkozik, de a felvetett kérdéseket, jogi intézményeket és fogalmakat keletkezésükig, messze a feudális korszakba visszakíséri. S a magyarországi viszonyok alakulását az európai és a tengerentúli államok hasonló viszonyainak perspektívájába állítva mutatja be, mintaszerűen oldva meg, hogyan lehet egy speciálisan magyar történeti vonatkozású témát egyetemes történeti keretbe helyezni, a tárgynak így az utóbbi vonatkozásban is szélesebb és mélyebb távlatot adni.

Az anyag ilyen felfogását mindjárt az első rész első fejezetei megmutatják. Ezek ugyanis az állam és az egyházak között a történelmi fejlődés során létrejött kapcsolatokat először általános síkon, európai viszonylatban ismertetik a feudális korszak kezdetétől a legutóbbi időkig, a XX. század derekáig. Ennek megfelelően röviden áttekintik az ún. államegyháziság rendszerének kialakulását, a pápaság s a nyugati uralkodók hatalmi viszonyának középkori hullámzásait, a reformációnak a szóban forgó kérdésekre gyakorolt hatását, majd az állam és az egyházak kapcsolatainak a kapitalista korszakban létrejött jogi formáit, melyeknek alapvető vonását az államvallások kizárólagosságának, illetőleg az államegyháziságnak megdöntése vagy háttérbe szorítása s a vallásfelekezetek koordinációs rendszerének bevezetése képezi.

A fentiek, a tárgy egyetemes történeti keretének felvázolása után további fejezetek az állam és az egyház, majd egyházak jogviszonyának alakulását a magyar történelmen kísérik végig az állam létrejöttétől s az egyházszervezés kezdetétől a különböző történelmi korszakokon és sorsfordulókon át a Tanácsköztársaság megdöntéséig. Nincs módunk azonban, hogy e nagyon értékes s a tárgyat a viszonylag rövid terjedelem ellenére tisztán, világosan exponáló fejezeteket akár az előbbiekhez hasonló címszószerű rövidséggel bemutassuk, csupán arra utalhatunk, hogy a szerző itt ügyesen előkészíti azokat a kérdéseket — kialakulásukban s fejlődésükben mutatja be azokat a jogintézményeket —, melyek a munka további részében legnagyobb szerepet játszanak, s melyeknek megértéséhez az itt előadottak feltétlenül szükségesek.

A történelmi előzmények ilyen beható tárgyalása után a munka további részei a Horthy-korszakkal foglalkoznak, s minden vonatkozásban, jól rendszerezve ismertetik az állam és az egyházak között a korszak folyamán fennállott jogviszonylatokat és azok változásait. A szerző itt, természeseten, figyelembe vette az első részben adott általános tájékoztatás anyagát, de azon túlmenően, az egyes részkérdések kifejtésénél is mindig a probléma gyökeréig nyúl vissza, s nemzetközi analógiákat használ fel. A tárgynak fentebb említett, időbeli és térbeli kiterjesztése tehát nemcsak a bevezetésszerű első részről, hanem az egész munkáról megállapítható. Amikor azonban ezt a szerző érdemeként ismételten kiemeljük, nem hallgatjuk el, hogy e módszer néhány helyen kisebb fedésekre vezet, egyes adatok megismétlődnek. Elismerjük viszont, hogy ilyen terjedelmű munkánál s ilyen sokfelé ágazó témánál az ismétlődések elkerülése rendkívül nehéz, esetleg az előadás közérthetőségének rovására menne, aminek gondos elkerülése most — a tárgyalt, gyakran bonyolult jogi kérdések igen világos kifejtésével — a könyvnek éppen az egyik erős oldala.

A téma sokrétűsége miatt a munka törzsét képező részek konkrét tárgyi — jogtörténeti szempontú — ismertetését mellőznünk kell, csupán néhány olyan vonatkozásra tehetünk rövid utalást, amelyekből a könyv a korszak gazdasági, társadalmi, politikai történetéhez leginkább hasznosítható. A különböző jogi kérdések elemzése során kibontakozik a kép, ahogyan az ellenforradalmi rendszer megszilárdulásával a fennálló jogrendet konzerválni kívánó tényezők, állam és egyház — ti. a „bevett" egyházak — kapcsolata egyre szorosabbá válik, ami a közöttük fennálló különböző ellentéteket is a felszín alá szorítja. Látjuk, hogyan alakul ki ennek során az az állapot, amit a szerző „a több vallású államegyháziság" s „a bevett vallások koordinációs rendszere" igen plasztikus kifejezéssel jelöl meg, amivel szemben a vallásszabadságnak és a felekezeti egyenjogúságnak századvégi polgári-liberális elvei elhalványulnak, majd azokat a rendszer törvényhozása is egyre nyíltabban megtagadja, míg az út a diszkriminációkon át a fasizmus szörnyű jogtalanságaihoz és embertelenségeihez vezet el.

A bevett egyházak azonban az állammal egyre szorosabbra vált együttműködésük eredményeként védett helyzetüket s óriás vagyonukat csaknem érintetlenül megtartják (a szerzőnek a „Függelék"-ben közölt adatai szerint pl. a földreform után is több mint egy millió katasztrális hold földbirtok maradt az egyházak kezén). Ehhez járult a tekintélyes összegű államsegély, a lelkészi kongrua, az állam kényszereszközeivel behajtható egyházi adó stb. Ez a vagyoni helyzet lehetővé tette, hogy az egyházak régi pozíciójukat a közoktatás terén is fenntartsák (ugyancsak a „Függelék" egyik táblázata szerint pl. a középiskolák 51%-a, a tanítóképző intézetek 80%-a stb. volt felekezeti jellegű.)

Az állami és egyházi érdekek összekapcsolódása a kegyúri jog feudális intézményének fennmaradását is biztosította. A királyi főkegyúri jog jogosítványai közül azonban csak az állam vagyonfelügyeleti joga s a közalapítványok kezelése maradt meg a kormány (gyakorlatilag a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium) hatáskörében. A főkegyúri jog főpapkinevezési jogosítványát azonban Horthy állama nem tudta megtartani. A katolikus egyháznak az új (1918. évi) kánonjogi kódexre támaszkodó merev magatartásával szemben a magyar államhatalom meghátrálni kényszerült. Az előttünk fekvő munká-

nak egyik legérdekesebb fejezete az, mely a kormánynak a katolikus főpapi állások betöltésénél — az elvesztett jog helyett — a Vatikánnal szemben legalább bizonyos befolyás vagy látszat fenntartására irányuló szánalmas erőfeszítéseit ismerteti.

A fentiekben áttekintett gondos, igényes munka az olvasót is igényessé teszi. A tárgy minden vonatkozására kiterjedő anyagban, úgy tűnik, néhány kérdés bővebb kifejtést érdemelt volna. Így pl. II. József egyházpolitikai rendszeréről, az ún. jozefinizmusról, szerettünk volna hosszabb, összefüggő ismertetést kapni. Ugyanígy lehetett volna a szentszékek hatáskörének változásait, e bíróságok fokozatos kiszorulását a világi ügyekben való ítélkezésből stb. összefüggő előadásban, pl. egy fejezetrészben végigkísérni. Az újabb időből pl. a polgári házasság s az állami anyakönyv bevezetése érdemelt volna, szerintünk, a jelenlegi hivatkozásoknál részletesebb ismertetést. Mint az idézett forrásanyag mutatja, a szükséges adatok a szerzőnek rendelkezésére állottak, így az említett tárgyak bővebb kifejtése nem ütközött volna nehézségbe.

Éppen ezért e szövegrészek vagy adatok szűkszavúságát csupán esetlegességnek fogjuk fel. Ilyen nagy volumenű s ennyire összetett tárgyú munkánál gyakorlatilag megoldhatatlan, hogy minden kapcsolatos kérdés egyforma részletességű kidolgozást kapjon, hogy a közölt anyag a különböző érdeklődésű olvasókban felvetődő kérdésekre egyformán megfeleljen. E sorokat tehát annak megismétlésével zárjuk, hogy az ismertetett munka egy igen fontos és aktuális tárgynak hatalmas anyaggyűjtésen alapuló, maradandó értékű, gondos kidolgozása, mely az állam s az egyházak közötti jogviszonyok története szempontjából alapvető jelentőségű.

VARGA ENDRE

EPERJESSY KÁLMÁN:

A MAGYAR FALU TÖRTÉNETE

(Budapest. 1966. Studium Könyvek. 58. 300 l.)

A Gondolat Kiadó nagy népszerűségnek örvendő sorozatában jelent meg Eperjessy Kálmán tudományos ismeretterjesztő munkája, melynek alapvető célkitűzése, hogy útbaigazítsa a falu múltjának kutatóját, s az eddigi tudományos kutatások eredményeit összefoglalva, a magyar faluról és népének életéről a széles olvasóközönséget tájékoztassa. A szerző régebbi falutörténeti kutatómunkájára támaszkodva ennek a kettős feladatnak tett eleget, s hogy milyen sikerrel, azt talán elsősorban az bizonyítja, hogy a 2 ezer példányban kiadott munka már nem található a könyvesboltokban.

A feladat sikeres megoldása szempontjából mindenekelőtt ki kell emelnünk az első fejezetet és az Irodalmi Tájékoztatót. Mindkét rész alapvető eligazítást ad azok számára, akik községük múltjának feltárásán kívánnak majd munkálkodni. De a hasznos útbaigazítások nem szűkülnek le e két fejezet körére, hiszen a falu múltját összefoglaló részek is olyan kérdéseket elemeznek igen színesen, melyek feltárására nagy gondot kell fordítania a helytörténet kutatójának. E tekintetben különösen sokat meríthet az érdeklődő a feudáliskori falu életére. A későbbi korokról rajzolt kép azonban sajnos — a történettudományi alapvetés hiányos volta miatt — gyakran nem lép túl a felvillanások fokán. Eperjessy Kálmán műve gondosan mutatja be a falutörténetkutatás fejlődésének útját, eredményeit, forrásait. A falvak kialakulását, a községek típusait, életfunkcióját az ország, a táj képében, s különös súlyt helyezett a feudális kori parasztság életkörülményeinek leírására, nem kerülve ki olyan — ma még igen sok vonatkozásban ismeretlen — problémát sem, mint a falusi ipar és kereskedelem kérdései. Külön említendő még, hogy a falu szellemi életének megrajzolására történettudományi munkákban szokatlanul nagy teret szentel, hangsúlyozva ezzel a kérdés nagy horderejét. Ugyanis nemcsak a nép szokásai, szellemi kincse tárul e fejezetben elénk, de az is, hogy milyen kulturális elmaradottságra volt kárhoztatva hazánk parasztsága egészen a felszabadulásig. Kiderül Eperjessy könyvéből, hogy a XVIII. századvégi és a XIX. századi törekvések ellenére a legelemibb oktatás sem juthatott el parasztságunk jelentékeny rétegeihez.

A munka sikere kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy a tudományos ismeretterjesztő művekre igen nagy szükség van, s hogy az érdeklődés rendkívüli ezek iránt. Azt is jelenti azonban ez, hogy a szaktudományok eredményeit összefoglaló mű írójára fokozott felelősség hárul, hiszen művével széles olvasótáborhoz közvetíti a szaktudomány eredményeit. Eperjessy Kálmán műve ennek a követelménynek is igyekszik maximálisan eleget tenni, s alábbi apró észrevételeink elsősorban azt a célt szolgálnák, hogy az esetleges újabb kiadásoknál helyenként jó lenne kiküszöbölni a félreérthető fogalmazásokat és a fölösleges ismétléseket. Ilyen javítandónak érezzük például a Habsburgok gyarmatosításáról leírtakat (47. l.). A téma nem ad lehetőséget arra, hogy szerző e

kérdést részletesen kifejtse, így érthető, ha az odavetett mondat elnagyolt, hiszen a kérdésnek semmiképpen nem lényege, hogy „a telepesek új hazájukban jobb helyzetbe kerültek, mint aminőben azelőtt éltek". Ez a megfogalmazás így vonatkozik azokra a magyarországi jobbágyokra is, akik elhagyták régi lakóhelyüket és régi földesurukat, hogy jobb megélhetést keressenek maguknak az addiginál. — Pontatlan a 90. oldalon is a fogalmazás. Ebből a járatlan olvasó aligha érti, hogy a kőtemplomos „földesúri falu" azonos azzal, amelyben a birtokos udvara volt, ahol egyidőben a birtokos és családja élt, szemben azzal a fatemplomos „jobbágyfaluval", amelyik ugyancsak földesúri falu, de nem ott lakott az uraság. — Az tény, hogy az 1498. évi 41. tc. a kilenced fizetésére kötelezte a földesúri városokat. Az azonban erősen vitatható, hogy „ezáltal megszűnt a mezőváros lakóinak a jobbágyságon belüli kiváltságos helyzete" (124. l.). Valamiféle adómentességben megnyilvánuló egységes kiváltságos helyzetről beszélni persze nem lehetséges. De a mezővárosok lakói ezután is kedvezőbb helyzetben éltek a jobbágyfalvak népénél, hiszen például az adó egyösszegben való lerovása önmagában nagy kedvezményt jelentett, mert többek között ez az egyre súlyosodó robot elhárítására is lehetőséget adott. E mellett sematikusnak és túl leegyszerűsítettnek látjuk az örökös és szabadmenetelű jobbágyság kialakulásának, e kategóriák meghatározásának leírását. A kérdés részint sokkal bonyolultabb, mint ahogy a munkában olvasunk róla, s az nem mondható ki, hogy csak az őslakosok váltak örökös jobbágyokká, és ezek valamiféle szolga-rendet alkottak volna (130. l.), mint ahogyan az is erős, s eddig nem bizonyított, hogy hazánkban a jobbágyot telkével együtt „adhatták-vehették" (139. l.). Példák ugyan akadnak még az eladásra is, s már Acsády Ignác felhívta a kérdésre a figyelmet, de a jobbágyság adásvevése Magyarországon legfeljebb szórványos jelenség. Az elzálogosítás már gyakoribb.

Ezekhez hasonló apró észrevételeket tehetnénk még, s ezeket, meg az olyan fölösleges ismétléseket, mint amilyenek a 79., 104., 106. stb. oldalakon találhatók, ki kellene küszöbölni a munkából.

Végül szót kell ejtenünk a mű irodalmi tájékoztatójáról. Egy irodalmi tájékoztató összeállítása mindig rendkívül nehéz feladat, mert igen nehéz a válogatás és egy határon meg kell állni. Bármennyire korlátozott azonban a lehetőség, a tárgykörbe vágó legújabb eredmények mégsem maradhatnak említés nélkül. Így például *Szántó Imre:* Egy dunántúli falu, Alsópáhok története, vagy *Tibori János* Békéscsabáról írt munkája. De különösen kívánatos lett volna *Soós Imre* mintaszerű új műveire felhívni a figyelmet: *A jobbágyföld sorsa Heves megyében. — A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. — Heves megye benépesülése a török hódoltság után.* Ugyancsak *Soós Imre* adott lényeges szempontokat *„A falutörténeti forrásközlés kérdéséhez"* (Századok, 1960). — Szerző a 163. s következő oldalakon *Tagányi Károly* ismert műve alapján ír a földközösségről, de Tagányinak e hasznosított tanulmányát nem említi meg tájékoztatójában. (Megjelent az MGSz. 1895. évfolyamában és a felszabadulás után önállóan, Molnár Erik előszavával.) E mellett szükséges lett volna felhívni a figyelmet *Varga János* művére: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században — hiszen Varga János lényegesen tovább vitte a földközösség történetének feltárását. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1849. Szerk. Spira Gy. Bpest. 1952). — Végül: *Mályusz Elemér*nek a Századok 1929. évfolyamában is van tanulmánya, de a 284. oldalon idézett munka a Századok 1923/24. évfolyamában található.

SZENDREY ISTVÁN

TÖRTÉNELMI OLVASÓKÖNYV V. (FORRÁSSZEMELVÉNYEK)

Összeállította: Vágó Mária és Vértes Róbert

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1966. 375 l. + 4 t.)

A Történelmi Olvasókönyv V. kötetének megjelenése hosszú évek óta jelentkező szükségletet elégít ki, különösen a történelemtanárok körében, akiknek elsősorban készült. Már a megjelenés utáni napokban sorra ott lehetett látni a kötetet a tanárok kezében.

Az ilyen tartalmú kötet megjelenésének igényét elsősorban a történelemtanítás elmélyítésének, eredményesebbé tételének fokozódó követelménye, másodsorban a munkásmozgalom tanításához alkalmas válogatás hiánya, végül pedig a sorozat első három kötetének sikere, használhatósága erősítette.

Ez az igény azonban nemcsak a középiskolai történelemtanítás és tanárok részéről jelentkezett, hanem az általános iskolákban tanító tanárok felől is. Nekik is jó tapasztalataik voltak az első három kötet — hacsak az életkori sajátosságoknak megfelelően

válogatva is — használhatóságáról. A folyamatosan megjelenő általános iskolai Olvasókönyvek mellett e sorozat kötetei továbbra is hasznos segítséget fognak nyújtani, mivel az olvasmányok mellett igen fontos szerepet kapnak a dokumentumok is.

A szerzők mindezeket az igényeket jól ismerték, s ezért tudtak munkájukkal megfelelni a sokoldalú várakozásnak. A magyar munkásmozgalomnak a kezdetektől 1962-ig tartó történetét bemutató dokumentumok válogatása és elrendezése közben a szerzők teljes mértékben figyelembe vették az iskolai tanterv követelményeit, s ezzel a kötet használhatóságát nagymértékben növelték. A tanárok eddig különböző, sokszor nehezen hozzáférhető munkákból, olykor sok utánjárással válogatták össze a szükséges dokumentumokat. Ennek a gyakorlatnak időigényessége, korlátozottsága és esetlegessége nélkülözte a szemelvények felhasználásának megtervezhetőségét. A kiadványnak a tanterv követelményeihez való igazodása a továbbiakban nagyban fogja segíteni a történelemtanításban a dokumentumok felhasználásának s magának a tanításnak a tervszerűségét.

A kötet válogatásában igen sokrétű, változatos anyag szerepel: határozatok, programok, újságcikkek, levelek, statisztikák, beszédek, tanúvallomások, rendőrségi jelentések, felhívások, visszaemlékezések stb. Ez lehetővé teszi, hogy a pedagógiai módszerek minden változata megtalálja a legmegfelelőbb és a tantervi követelmények megvalósításához legalkalmasabb szemelvényanyagot. A válogatás ezzel nemcsak az elmélyültebb munkát segíti, hanem hozzájárul a tanítási órák változatossá tételéhez is.

A kötet szerzői bizonyos „munkamegosztás"-ra kényszerültek, amennyiben az 1945 előtti időszak magyar munkásmozgalmának legfontosabb eseményeivel kapcsolatos lényeges dokumentumok a közeljövőben megjelenő, az egyetemes és magyar történelem eseményeire vonatkozó anyagot tartalmazó IV. kötetbe kerülnek. A tanári munkában ez nem jelent különösebb nehézséget. Az iskolán kívüli olvasók — a kötet ugyanis ilyen igénnyel is fellép — számára azonban igen. Annak az olvasónak, aki a magyar munkásmozgalom történetét akarja végigkísérni a kötet olvasása során, egyes fejezeteknél hiányérzete támad, amit a munkamegosztást jelző s a IV. kötetre vonatkozó utalások igyekeznek pótolni.

Az a tény, hogy a magyar munkásmozgalom válogatott dokumentumai az eredetileg tervezett négy kötetes keretet túllépve külön önálló kötetben jelentek meg, mégis inkább nyereségként könyvelhető el. A „kiemelt" anyagok helyébe a szerzők törekedtek a korszakok elmélyítését, széles körben való bemutatását szolgálni azzal, hogy néhány szemelvényt mégiscsak beiktattak, s ezzel biztosították a magyar munkásmozgalom tanulmányozásának folyamatosságát. A külön kötetben való megjelenés egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a magyar történelem utolsó századában a munkásosztály igen fontos s egyre döntőbb szerepet játszott, másrészt a szerzők az anyagválogatással és a magyarázó szöveggel ügyeltek arra, hogy a magyar munkásmozgalom történetének az egész magyar történelemmel való szoros, szerves kapcsolatát aláhúzzák, főleg olyan dokumentumok közlésével, amelyek a munkásmozgalomnak az egész ország népét érintő, legfontosabb kérdésekkel kapcsolatos álláspontját, a társadalmi fejlődés irányába mutató akcióit, megnyilatkozásait jelzik. Ilyen meggondolásból kaptak jelentős helyet az agrárproletariátus, a szegényparasztság helyzetét és mozgalmait tükröző dokumentumok. Mivel elsősorban az iskolai tanítás számára készült a kiadvány, az ifjúsági mozgalom fejlődését megvilágító anyagok is megfelelő helyet kaptak, annál is inkább, mert ezek az ifjúságnak a jelen feladatokra neveléséhez nagy segítséget nyújtanak.

A szerzők különös gondot fordítottak arra, hogy a nemzetközi munkásmozgalommal való kapcsolat fontos helyet kapjon a kötetben. A közölt dokumentumok nagyban erősítik a proletár-internacionalizmus gondolatát s bőséges lehetőséget adnak a felhasználásra. Külön ki kell emelni, hogy a szerzők kísérletet tettek a proletár-internacionalizmus olyan területének megmutatására is, mint a szomszédnépek munkásmozgalmaival való kapcsolat. Ezen az eléggé elhanyagolt területen azonban tovább mehettek volna. A tankönyvekben kevés az ilyen tartalmú utalás, a tanárok sem igen juthatnak hozzá ezekhez az anyagokhoz, s ezért több dokumentum közlése nagy segítséget jelentett volna.

Ki kell emelni végül a válogatás érdemeként azt, hogy a jelenben ható, élő kérdésekkel kapcsolatban is közöltek anyagot a szerzők. Ezeknek felhasználásában mutatkozott a tanítás során eddig a legtöbb probléma és spontaneitás. A közölt anyagok bátor útmutatást, segítséget nyújtanak a „nehéz" kérdésekben is, mint pl. a törvénysértő perek, a nacionalizmus, a szövetségi politika, a kulturális forradalom stb.

Ugyancsak hasznos segítség a tanárok további kiegészítő munkájához a kötet végén a magyarországi munkássajtónak az ismertetése 1848 és 1945 közötti időben.

PETRIK JÁNOS

KÖNYVSZEMLE

Forradalmak — munkásmozgalom

J. M. Sztyeklov: Voszpominanja i publicisztika. Moszkva. 1965.—Néhány szóval magát a történetíró publicista és forradalmár szerzőt kell bemutatni a magyar olvasóknak, hiszen Sztyeklovról nagyon keveset hallhattunk, még kevesebbet olvashattunk. Pedig ő írta az egyik legkitűnőbb Bakunyin életrajzot, feldolgozta — méghozzá hatalmas anyag alapján és áttekinthetően, sok eredeti értékeléssel — az I. Internacionálé történetét, könyvet írt az eszer mozgalomról, életrajzot Proudhonról, Blanquiról és Lafargueről, az orosz forradalmi mozgalom kibontakozásáról, annak egyes alakjairól és a sort még tovább folytathatnánk. Erudítása révén munkái számával és a termés értékével egy hosszú élettel megajándékozott „szóbatudós" történész is megelégedhetne. Sztyeklov azonban emellett forradalmár volt, aki megjárta a szibériai számüzetést, az emigrációt, részt vett a forradalmi küzdelmekben, de az illegális „apró munka" végzésében is. Az 1873-ban született forradalmár már 1894-ben börtönbe kerül és mozgalmas élete ettől kezdve elválaszthatatlanul egybekapcsolódik az egész orosz forradalmi mozgalméval. Néhány mozzanatot kiemelve: miután részt vett az 1917 februári forradalomban, a Pétervári Szovjet tagjává választották, s rábízták a Szovjet lapjának, az Izvesztijának szerkesztését, sőt a szerkesztőbizottság összeválogatását is. A szerkesztőséget a június-júliusi napokban kellett elhagynia, és az októberi forradalom után lett ismét ő az Izvesztija főszerkesztője. 1917-től kezdve az Izvesztija majd minden számában megjelentek vezércikkei, amelyek a napilap frissességével és lendületével reagáltak a nagyvilág és az orosz forradalom eseményeire, s a túlfeszített igények mellett is maradt ideje a nagylélegzetű, időtálló munkák megírására — ami egyszerűen csodának tűnik, ha nem tudnánk, hogy az anyaggyűjtő munka dandárját Sztyeklov már jóval korább, az emigrációs „nyugalmi" időszakban végezte el. A jelen gyűjteményt, az erőszakos elhallgattatás után—az önkény áldozata lett— az Izvesztija kiadó jelentette meg, s inkább a publicista, mint a történetíró Sztyeklovnak kívánt érthető módon emléket állítani. A történelem folyása iránt érdeklődők azonban ezekből az írásokból is sokat meríthetnek, mivel a napilapokban megjelent írások sűrű szövésűek voltak, sok olyan meglátást, gondolatot tartalmaztak, amelyek ma részben patinát kaptak, részben viszont segítik az utókor kutatóját, olvasóját, hogy a lerakódott rétegek alól az eredeti színeket is meglássa. Ilyen írásnak érezzük azt a nekrológot, amelyben Sztyeklov Szverdlov, a bámulatos tehetségű szervező pártmunkás alakját varázsolja elénk. Szép és érdekes az a nekrológ, amelyet Plehanovról írt, akivel pedig jó ideje éles politikai harcokat vívtak, de akitől — mint hangsúlyozta — valamennyien tanultak ifjúságukban. Több cikk foglalkozik — valamennyi polemikus hangnemben — eszer és mensevik vezetőkkel (Göc, Vojtinszkij, Martov, Dan). Érdekes az a megemlékezése, amelyben Leninnel való első találkozásait idézi fel. A kötetben végül két, az Izvesztija napi cikkeitől elütő írás jelent még imeg. Az egyik szibériai számüzetésének évet, pontosabban onnan való szökésének történetét dolgozza fel, a másik pedig az első 1918. évi szovjet alkotmány kidolgozásához kapcsolódik. A visszaemlékezés bepillantásra nyújt lehetőséget. Ennek az 1918. évi alkotmánynak előzetes kidolgozását Sztyeklovra bízták, s a szovjet kongresszus elé — Lenin és Szverdlov kisebb kiigazításai után — ő terjesztette be a javaslatot. A kötet ezt a bevezető beszédet tartalmazza, amely így egyúttal dokumentum értékű anyag. E rövid, de mégis számos gondolatot felvető beszédből az előadó nyomán mi is aláhúzzuk az akkori szellem mély internacionalizmusát, azt a körülményt, hogy a szovjetkongresszuson egybegyűlt orosz forradalmárok mennyire az egész világ forradalmi mozgalmaiból merítették erejüket, amit akkor az alkotmány elfogadása alkalmából is szükségesnek tartottak hangsúlyozni.

Jemnitz János

R. Page Arnot: William Morris the man and the myth. London, (Lawrance and Wishart 1964.) 131 l.—William Morris az angol munkásmozgalom történetének egyik legvonzóbb és legszínesebb egyénisége, akiről a magyar olvasók legfeljebb csak néhány bekezdésnyi szöveget ismerhettek meg: körülbelül annyit, hogy az 1883—4-ben kialakuló Szociáldemokrata Föderációnak tagja lett, majd Eleonore Marx és mások társaságában fellázadt Hyndman személyi diktatúrája és politikája ellen, egyik megalapítója és vezetője volt a Szocialista Ligának 1885—1887 között, majd a Ligában elszigetelődött az ott megerősödő anarchista befolyással szemben. Az 1884—1889-es években szerkesztője volt a szocialista Commonweal heti (időnként havi) lapnak, jelen volt a II. Internacionálé megalakításánál; kiváló költő, rajzoló művész — és azt hiszem itt végképp pontot kellene tenni „hazai" ismereteinkre. Nos, P. Arnot újabb könyvéből az angol nyelven olvasók sok minden mást is megtudhatnak. Hangsúlyozzuk, újabb könyvéből, mert első írása (W. Morris: A vindication) már 1934-ben, Morris születésének centenáriumán napvilágot látott. Ezúttal az újabb kiadás teljes egészében tartalmazza az 1934-es munkát, bár azt helyenként a szerző kiegészítette, átdolgozta. Az 1834-es kiadás után P. Arnot a Labour Monthly kiadásában megjelentette Morris és John Glasse, a skóciai pap-szocialista levélváltását, amit ezúttal szintén a munkához csatolt. Az új munka a már megjelent levelezésen kívül még egy értékes forrásanyagot tartalmaz. P. Arnot ugyanis most közzé tehette Morris és John Mahon levelezését is, amelyet azóta Mahon fia bocsátott rendelkezésére. Mahon szintén skóciai fiatal szocialista volt, aki rövid ideig a Szocialista Liga titkára lett, később is szervezője maradt és így a levelezés rendkívül érdekes adalékul szolgál az 1884—1888 közötti angol szocialista erőfeszítések jobb megértéséhez.

Page Arnot munkássága azonban nem szűkíthető le az anyagfeltárásra. Két szenvedélyes bevezető fejezetében hevesen támadja az angol polgári, de a labourista történetírást is, amely Morris alakját elszegényíti. A korai elhallgatás után a XX. században ugyanis Morris költői és művészeti érdemeit többé már a hivatalos körök sem tagadták (bár Morrist e téren már életében is sokan, sőt hivatalos körökben is megbecsülték — csak másképpen), de ugyanezek Morrist úgy közelítették meg, mintha nála a szocialista hit, a mozgalomban való részvétel csupán mellékes művészi kilengés lett volna. A labourista történetírók (P. Arnot közülük elsősorban Bruce Glasierrel vitatkozik, aki maga is fiatalkorában Morris „tanítványai" sorába tartozott) pedig Morrisnál azt emelték ki, hogy Morris sohasem lett marxista, s az ő etikai, humanista szocializmusát kiélezve szembeállították a marxi szocializmussal. P. Arnot ezzel a szemlélettel vitázik, s bizonyítja, hogy Morris növekvő érdeklődéssel fordult Marx munkássága felé, több ízben támaszkodott a munkáira, s Morris írásaiból felidézte, hogy a proletárforradalom gondolata mennyire áthatotta Morris történetszemléletét — amiről a labourista szerzők előszeretettel megfeledkeznek. Arnot Morris néhány programhirdető Commonweal cikke mellett etekintetben főként Morris híres munkájára, a News from Nowhere-re hivatkozhatott. Arnot e két tendenciával szemben kétségtelenül meggyőzően érvel és bizonyít. A kötetet azonban mégsem tekinthetjük szerencsés és kielégítő feldolgozásnak. Arnot ugyan nem is kívánt teljes életrajzot nyújtani, témáját leszűkítette, de így végül könyvének lapjairól Morris alakja is megfakultan tűnik elő az olvasónak. Arnot azokkal a lehetőségekkel sem élt kielégítően, amiket az általa közzéadott levelezések nyújtottak számára. E levelezést csak némi magyarázó kommentárokkal látta el, de Morris életének és tanulságainak feldolgozásához az említett 1934-es fejezetekhez nem fűzött új részeket. Pedig kérdések és problémák bőven adódnak e levelezések nyomán. (Itt megjegyezzük, hogy Arnot egyáltalán nem reflektált más kiadott levelezésekre, például arra, amit az általa bírált B. Glasier 1921-ben tett közzé, s Morrisnak ugyanezen időszakból hozzá írt leveleit tartalmazza, vagy az Eleonore Marx levelezésről sem tesz említést.) Mindenekelőtt egy gondolatot vetnék fel: az 1880-as évek angol szocialistáinál, illetőleg erőfeszítéseik megismerésénél az olvasónak valahogy olyan érzése támad, mintha a Carmen kártyajelenetét hallaná: toujours le mort, mindig a halál. Kitűnő képességű emberek hosszú évek áldozatos munkájával sem tudtak kitörni az elszigeteltségből, szocialista tömegmozgalmat teremteni, s eközben maguk között is többször hasonlottak meg, mint amennyire feltétlenül szükség lett volna. (Ez a megállapítás nem vonatkozik Hyndmanra, akinél az érdemek mellett a hibák mindjárt kezdettől nagymértékben zavarták a mozgalmat, vagy a mozgalomban résztvevők némelyikének szubjektív jellegű gyenge jellemvonásaira, amelyek azonban csak részben befolyásolhatták a belvitákat és a szomorú végeredményt.) Arnot e jelenségsorral sajnos nem foglalkozik. Miként arra sem találunk nála utalást, hogy Morris miként ítélte meg a szocialista mozgalom egységének és az elvi elhatáro-

lódásnak kérdését a különböző időszakokban (mert ezen a téren mint mindenkinél, Morrisnál sem csak egyetlen véleménnyel találkozunk). Hogyan látta az anarchistákat, az antiparlamentariánizmust, a reformizmust, a fábiánusokat s főként a szocializmus perspektíváját Angliában. Milyen volt Morris történeti pályaívelése 1884-től kezdve egy évtizeden át, amíg az angol szocialisták élvonalában haladt. Mindez olyan kérdés, amire a jeles angol kommunista történetírótól szívesen olvastunk volna elemzést, hiszen ez nemcsak Morris *az ember*, hanem a kor jobb megértését is szolgálta volna. Talán mindez P. Arnot későbbi terveiben szerepel. Mindenesetre ez az újabb munkája is olyan épületkő, amelynek mindenki örülhet, aki az angol munkásmozgalom történetével közelebbről akar megismerkedni.

Jemnitz János

Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 340 l.).—Péter Lászlónak nagy érdemei vannak Juhász Gyula életművének teljes feltárásában, a tisztázatlan életrajzi és filológiai kérdések megválaszolásában. E könyvében — eddigi kutatásainak eredményeit összegezve — szinte szemünk láttára végzi el Juhász Gyula pályaképének valóságosra igazítását a két világháború közötti degradáló vagy nacionalista értékelésekkel, s másrészt az ötvenes évek balos túlzásaival, torzításaival szemben. Jó érzékkel emeli ki Juhász Gyula írói munkásságából az életmű kulcskérdéseit leginkább sűrítő 1918—1919-es esztendőket, a magáratalálás, a visszanyert „hit" rövid időszakát a költő szelíd szomorúsággal elmorzsolódó évei között. Elemeire bontja e nagy költő bonyolultan összetett világszemléletét, amelyben a szociális érzékenység vallásos látással, s az igazságos világ utáni humanista vágy tolsztoji jóságkultusszal keveredett. Végigkövéti eszmei fejlődésútján, amint 1919 forradalmas napjaiban túllép a polgári radikalizmus gondolatvilágán is és vállalja a proletárforradalom szolgálatát. Közben visszapillant Juhász 1918 előtti fejlődésútja nagyobb állomásaira, s ezáltal világosabbá teszi számunkra azokat a történelmi, eszmei hatásokat, amelyek Juhász Gyulát 1918 őszén „új célok, új szépségek és igazságok felé" indították. S ugyanígy kitekint a huszas évek problémakörére is eközben, adatok sokaságával bizonyítva, hogyan maradt szolidáris a költő a Tanácsköztársaság megdöntése után érzelmileg és tevőlegesen is a munkásosztállyal, bár tartósan nem tudta magáévá tenni a marxizmus filozófiai alapelveit és osztályharcelméletét sem. Juhász Gyula „világnézeti útjának rekonstrukcióját" Péter László igyekszik összemérni könyvében az irodalom országos előrehaladásával, felívelésével, és megkeresi a rokonvonásokat a Tanácsköztársaság szolgálatát vállaló írói állásfoglalások között is. Különös gonddal figyeli a politika és az irodalom kapcsolatát, a nagy történelmi változásokra reagáló belső életérzés hullámzásait. Ennek érdekében vállalkozik az események egymást gyorsan követő láncolatának, a helyi eseményeknek történetírói igényű feltérképezésére is. Ismeretes, hogy Szegeden, ahol Juhász Gyula élt és alkotott, a francia megszállás árnyékában csak rövid napokig maradhatott fenn a proletárdiktatúra és fokozatosan felülkerekedett az ellenforradalom. E folyamat részletes eseménytörténetét, bonyolult osztályharcviszonyait, munkásmozgalmi vonatkozásait Péter László aprólékosan és tényszerűen dolgozza fel, a teljes objektivitás igényével, de csak mint alapanyagot, amely kiindulópontúl szolgál Juhász Gyula eszmei „fejlődésgörbéje" megrajzolásához. Olyan fontos kérdések kerülnek új megvilágításba e részletes analízis által, mint a költőnek a kommunista mozgalomhoz és ideológiájához való viszonyulása, s ennek módosulásai az 1918-as és 1919-es esztendők fordulója táján, vagy mint a kultúra és a szocializmus — a kor irodalmában minduntalan fel-felbukkanó — dilemmájának fokozatos felszámolódása Juhász Gyula forradalmak alatti eszmevilágában. Tárgyilagos marad a proletárdiktatúra bukása utáni Juhász-portré megrajzolásánál is, bár igaz, itt a Juhász Gyula munkásosztály mellett kitartó hűségének viszonyítása a levert forradalmat riadtan megtagadó vagy óvatoskodó írói magatartásokhoz túlságosan sommásra sikerült. Péter László sok tekintetben forrásértékű monográfiájában — amelyre az 1918—1919-es forradalmak témakörében kutató történész vagy irodalmár egyaránt támaszkodhatik —, módszerét tekintve, a szövegelemzések és ténymegállapítások, az aprólékos filológiai bizonyítások sokaságának mozaikjaiból építi fel Juhász Gyula forradalmak alatti útjáról kialakított összképet. Ez a módszer teszi munkáját megbízhatóvá, jól megalapozottá, de ennek lesz következménye az is, hogy ez az összkép az olvasó számára túlságosan széttagoltan jelenitődik meg. Talán kiegészítő-vitatkozó alapmódszeréből következik, hogy a racionális érvek és gondos felmérések mögött valahogyan elsikkad a költő eleven, markáns portréja. Juhász Gyula politikai és emberi arculatának rajza „elfedi" a költő arcképét. Úgy tűnik, mintha a szerző filológus szenvedélye uralkodnék esztétikai érzékenysége felett, s még a vers-

elemzések is jóformán csak a költő eszmevilágának jellemzésére szolgálnak. Igaz viszont, hogy a költő 1918—1919-es politikai arcképe hiteles és teljes; a monográfiában hiánytalanul megleljük mindazt, amit Juhász Gyula a forradalmak idején írt, beszélt, tevékenykedett, és mindazokat az érveket is, amelyek egy-egy gondolata mellett vagy ellen bizonyítanak.

József Farkas

József Attila: Irodalom és szocializmus (Válogatott esztétikai tanulmányok. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 296 l.). — József Attila gyűjteményes kötete a történészek számára két szempontból jelentős. Egyrészt József Attila történetszemléletének alakulása szempontjából (ezzel a kérdéssel eddig nem igen foglalkoztak sem történészeink, sem irodalomtörténészeink), másrészt a két világháború közötti magyar történelem és művelődéstörténet szempontjából, mint felhasználható forrásmunka. A kötetben nemcsak irodalomelméleti és irodalomkritikai írások szerepelnek, hanem filozófiai, társadalomelméleti, sőt politikai kérdésekről írt cikkek és tanulmányok is. Ilyen tekintetben tágabb tartalmú, mint amire az esztétikai tanulmányok alcím utal. József Attila történetfelfogásának kialakulása a 20-as évek első felére esett, amikor az eltiport proletárforradalom után a magyar társadalom haladó és forradalmi erői keresni kezdték a kibontakozáshoz, a fennálló viszonyok megváltoztatásához vezető utat. József Attila a megoldást — a kezdeti anarchikuslázongó szemlélet után — egyre inkább a marxizmusban, a munkásmozgalomban, a tudományos szocializmusban találta meg, az osztályharc következetes vállalásában és vitelében. Ezért kapcsolódott be előbb a Magyarországi Szocialista Munkáspárt tevékenységébe, majd a 20-as évek végétől az illegális kommunista párt munkájába. A kommunista mozgalomban jelentkező szektás és dogmatikus állásponttal szemben József Attila a történelfelfogás terén is egy reálisabb, helyesebb irányvonalat védett: az azonnali forradalom, a második proletárdiktatúra helyett egy fokozatosabb átmenetet, szélesebb, a népfrontpolitika irányába forduló fejlődést tartott szükségesnek. Az illegális mozgalom szektás-dogmatikus vonásai váltották ki, hogy Józef Attila a későbbi évek során egyes kérdésekben — így történetszemléleti kérdésekben is — szembefordult az illegális párt egyes képviselőivel. A most megjelent kötetből számos részkérdésben is fény derül József Attila történetfelfogására. A költő példát mutatott a régebbi korok haladó és forradalmi korszakainak és eseményeinek, haladó és forradalmi alakjainak értékelése terén, kiemelte Marx és Engels munkásságának addig egyedülálló jelentőségét, a magyarok közül Petőfi és Ady munkásságának korszakos voltát. Újra és újra felhívta a figyelmet a fasizmus társadalompusztító voltára, s ismételten utalt a fasizmusból kivezető útra is: a munkás-paraszt szövetségi politika, a népfrontpolitika fontosságára. Történeti és társadalomelméleti írásai természetesen nem voltak hibamentesek — nem volt szaktudós, költő volt. Hibáinak és az igazságnak mérlegelése a további történeti-művelődéstörténeti kutatás feladata még. A kötet — az elméleti tanulságokon túl — forrásanyagot jelent a két világháború közötti magyar történelem és kultúra tanulmányozása szempontjából is. Számos cikk és tanulmány (Ady-vízió; Új szellemi front; A középosztály és a vajúdó világ; Az egységfront körül; Új szocializmust! stb.) élesen rávilágít az ellenforradalmi kor társadalmi és kulturális viszonyaira. A kötetet Forgács László állította össze. Vitatható, hogy helyes volt-e József Attila egyes cikkeinél és tanulmányainál kihagyásokat eszközölni, a teljes szöveg nyílván jobban tükrözte volna József Attila törekvéseit, szemléletét. (Ilyen szövegcsonkítás másoknál sem helyénvaló, s különösen József Attilánál nem az.) A kötet egésze szándékával, s kissé terjengős és kevéssé közérthető előszavának terhével is hozzájárul József Attila jobb megismertetéséhez, közelebb viszi a szélesebb olvasórétegeket — de még a kutatók egy részét is — József Attila munkásságához, eszmerendszeréhez.

Szilágyi János

Rácz László: Porszem a viharban. New York, Amerikai Magyar Szó. 1965. 194 l. — Nem mindennapi önéletrajzi írást fog kezében az olvasó, ha Rácz Lászlónak „a porszemnek" életútját végigkíséri. Talán csak egyet sajnálhatunk —, hogy ez az életrajz nem lett teljesebb. Mert akár az eseményeket, akár a bennük felvonuló személyeket nézzük is — a 200 oldal kevésnek tűnik. Rácz László életpályájának kiugró állomásai: diák, Ágoston Péter jogásztanítványa Nagyváradon 1914 előtt, ugyanitt a háború éveiben a szociáldemokrata pártvezetőség tagja, később a Munkás Tanács tagja (fívére kormánybiztos a Tanácsköztársaság idején). Nagyvárad eleste, a románok váradi bevonulása után az élelmezési népbiztosságon tevékenykedik, 1919 augusztusában a fehérterror kínzásait szenvedi végig, rövid ideig a budapesti szociáldemokrata Jogvédő Iro-

dában fejt ki munkásságot, majd Bécsbe emigrál. Bécsben távol tartja magát az emigráció belharcaitól, erejét a magyarországi ellenforradalmi rendszer leleplezésére fordítja. Később kommunista szervezetek létesítésére utazik Ruszinszkóba, majd Bécsbe visszatérvén a szovjet lapok közép-európai és balkáni tudósitója s egyidejűleg az 1920-as évek végétől W. Münzenberggel megismerkedvén a Nemzetközi Munkássegély bécsi (balkáni) titkára, szervezője lett. Ilyen minőségben került rendszeres összeütközésbe immár nemcsak a magyar és román ellenforradalmi rendszerrel, a kiadatását követelő és utána nyomozó politikai rendőrséggel, hanem a német, osztrák, sőt csehszlovák nyomozókkal, vizsgálóbírókkal, sőt börtönökkel is. 1933-ban Berlinben élte át Hitler hatalomátvételének napjait, Prágában a Pankrácbörtönben szenvedte el heteken át a reakciós Hodzsa-kormány azon kísérletét, hogy külpolitikai ízű felkínált perekkel kiengesztelje a fasiszta Németországot. 1938-ban pedig Bécsben éli át az Anschlusst, kerül ismét a Gestapo börtönébe — ami után a munka záró mozaikja a mexikói emigrációba való megérkezése. A rövid felsorolás is bizonyítja, az eseményekben — a börtönélményekben, s méghozzá különféle országok eltérő rendszereinek börtönélményeiben — gazdag élet nem egy ember testére volt szabva. Rácz László azonban töretlenül viselte a megpróbáltatásokat s határtalan lendülettel küzdött az ellenforradalmi terror, a fasizmus ellen. Igen tanulságos annak áttekintése is, hogy e küzdelemben kikkel találkozott. Egyik korai nevelője Ágoston Péter volt; a Tanácsközátársaság idején többször Kun Bélával tárgyalt, akit régebbről Nagyváradról ismert, s akivel vitákat is folytattak. Bécsben Kunnal, Kunfival, Göndörrel és Landlerrel is kapcsolatban áll. Ruszinszkói megbizatása idején Károlyi Mihállyal, Simon Mózessel kerül kapcsolatba, s Pór Ernő valamint Münnich Ferenc segíti munkájában. Később Münzenberg munkatársa és barátja lesz. A Nemzetközi Munkássegély szervezése közben új baráti kapcsolatok szövődnek közte s német, szovjet, cseh, angol értelmiségiek, politikusok között. A névsort még lehetne folytatni. Az olvasónak ehelyütt is csak olyan érzése, óhaja támadhat: milyen kár, hogy a szerző nem beszélt többet ezekről az emberekről, nem árult el többet gondolataikból. Rácz László tulajdonképpen az 1918. évi forradalomtól az 1938. évi Anschlussig a húsz év számos jelentős — szinte legjelentősebb — eseményénél tanúként „jelen volt". Tanúvallomása, miként politikai magatartása is egyértelmű: a progressziót szolgálta, amit kora ifjúságától összekötött a munkásmozgalom, a szocializmus igenlésével. A kívánt és szépen eltervezett beteljesülést azonban megzavarta az ellenforradalom, s Rácz László 20 éven át, pillanatnyi szünet nélkül az ellenforradalom ellen küzdött. Ezt tekintette a fő feladatnak, s az élet őt igazolta. Igazolta olyan vonatkozásban is, hogy hibáztatta a baloldali, szocialista és kommunista vezetőket, amikor azok személyes, vagy akár taktikai, vagy még fontosabb elvi kérdésben „marták egymást", ahelyett, hogy a közös ellenség ellen fogtak volna össze. Rácz ezt nem az „utólagos bölcsesség" jogán teszi szóvá, ezt az álláspontot képviselte 1918—1919 telén, majd 1919-től a bécsi emigrációban, később a német fasizmus előretörése idején. Rácz kommunista volt, kommunistákkal dolgozott többnyire együtt, de volt szíve és szeme arra, hogy különbséget tegyen magyar vonatkozásban például Garami — Kunfi — Peyer és Hébelt Ede között. Munkájának értelme is megkövetelte ezt a különbségtételt s eredendően, 1919-től antifasiszta tevékenysége könnyítette meg, hogy a korszak főproblémáit illetően sokaknál világosabban lásson. S ezzel értünk el megint olyan ponthoz, ahol „több jobb lett volna". Rácz megítélése, kritikája világos s a magunk részéről a kései nemzedék nevében csak igazat adhatunk neki. A történetírók és az érdeklődők — s nem utolsósorban az új nemzedékek is csak nyerhettek volna, ha Rácz ilyen vonatkozású tapasztalatairól többet mond el. A szerző értékelése helyenként eltér a hazai marxista történetíróinkétól. Gondolunk itt Ágoston Péter 1919-es szerepének, a Clemenceau-jegyzék visszautasításának értékelésére. Az 1918—1919-es politikai légkör megelevenítését mégis olyannak érezzük, ami előnyösen kiegészíti e korszakról tudottakat, s az eltérések nem kardinálisak. A mai olvasóban, immár 30 évvel a kötet záró akkordja után felötlik: Rácz László a viharról írt, s a viharnak tulajdonképpen két nagy széllökését érzékeltette: az 1918—1919-est, s az 1933—1938-asat. A két világháború közötti időszaknak alighanem ez a két legfontosabb politikai mozzanata. Mai szemmel mégis felvetődik a kérdés, csak vihar jellemezte ezt a húsz esztendőt? Rácz László számára minden bizonnyal igen, hiszen az antifasiszta harc élvonalában állt. Az emberek többsége számára azonban nem. Itt bizonyos töréspontot látunk — s kívánesiak lettünk volna a kor- és a szemtanu olyan feljegyzéseire is, amelyek a viszonylagosan nyugodtabb időszak társadalmi, politikai haladásának korabeli vitaproblémáit is megvilágítják. A tények, élmények és

tapasztalatok vallatása igéretes feladat. Hasznosnak látszanék, ha valamelyik kiadónk Rácz Lászlótól teljesebb és még tartalmasabb önéletrajzot jelentetne meg.

Jemnitz János

Tudománytörténet — oktatás története

Kristó Gyula: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataihoz. (Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae.—Acta Historica. Tomus XXI. Szeged 1966. 27 l.).— Kristó Gyula szépen megírt munkája a krónikatanulmányok sorába tartozik. Az elbeszélő és levéltári források frazeologiai, tartalmi és funkcionális kapcsolatait vizsgálja. Tanulmányának első, leghosszabb része a legsikerültebb. Kitűnő mindjárt az a felismerése, hogy az okleveles forrásokból gestákba, legendákba átkerült formulák aligha szövegkörnyezetük eseményeivel egykorúak. Sokkal valószínűbb, hogy a krónikaíró, a legendaíró korával egyidősek s így e formulák az író korára jellemzőek. Kristó az ősgestának az 1050-es évek német—magyar háborújáról szóló részében elsőként a Domanovszky Sándor által felfedezett oklevélformuláról lehántotta a hozzá fűzött következtetések szövevényét. A lecsupaszított formulát azután elemeire bontotta s finom egybevetésekkel igyekezett a számbajöhető korok okleveles fráziskészletéből azt a szövegmiliőt kiválasztani, amelybe a formula a legjobban bele illett. A bíráló elfogadja Kristó elemzéseinek summáját: „a legrégibb történeti munkánkban olvasható oklevél-formulának mintát, példát szolgáltató oklevelek nem keletkezhettek 1146—1158 előtt és 1171—1178 után, vagyis azoknak II. Géza és III. István korában kellett íródniuk." (11.l.) Helyesen utalt Kristó arra is, hogy az ősgesta e részében említett császárleány nevének (Juditnak) eltévesztése (Zsófiaként emlegetése) „legkorábban *a XII. században* történhetett, akkor, amikor a történeti memória rostáján már kiesett Salamon hitvesének a neve." (12.l.) E megállapításaival az ősgesta, legalábbis az ősgesta e részének keletkezési idejét kb. egy századdal későbbre helyezte. Szerzőnk azonban csak regisztrálta e tényt, csupán bevilágított a gesták keletkezésének ingoványos világába, de meg sem kísérelte, hogy a nem is oly régi feltevések épületének lebontásával új konstrukciót emeljen. Idősebb kutatóknál is ritka, fiatalnál annál tiszteletreméltóbb s dícséretes önmérséklet bizonysága ez! Dolgozatának második fejezete az okleveles és az elbeszélő források tartalmi összefüggéseit kutatja. E két forrásfajt egybefűző, ilynemű szálak, bizony, vajmi vékonyak. Kristó bizonyító anyagával Trencsényi-Waldapfel Imre és Kardos Tibor vitájában Trencsényi-Waldapfel igazát erősíti: „az oklevelek tartalmi vonatkozásainak elbeszélő forrásokban való felhasználása belső gyökérből, a hazai fejlődésből magyarázható." (21.l.) Semmi okunk sincs, szerinte, arra, hogy — Kardos Tibor nyomán — a velencei okleveles történetírás módszerének átvételét tételezzük fel. Igazolja Trencsényi-Waldapfelnek azt az igen érdekes megállapítását is, hogy pl. Küküllei nem a valóság hű és pontos ábrázolásának igényével használta az okleveleket, legalábbis részben nem ezért, hanem a királytól és udvartól elvárt, ill. képviselt, politikai koncepció védelmére, a sokszor hamis elvi szempontoknak mintegy járulékos, hitelesítő eszközeként. A tanulmány Gerics kezdeményéhez csatlakozva befejezésképpen a krónikák és legendák jogbiztosító szerepét megvilágító adatokat és feltevéseket vonultat fel, kimutatva többek között azt is, hogy legendák és krónikák „nem egyszer váltak oklevelek, tehát jogi tényt tartalmazó s e jogi aktusnak bizonyságául is szolgáló iratok hamisításának forrásává." (25.l.) Gestakutatóink, bizonyára, nem egy jól megalapozottnak tűnő feltevéssel fogják még meglepni olvasóikat: íme, ez volt legrégibb történetírónk, íme, így hívták boldog emlékezetű Béla király névtelenségbe burkolózó notariusát. Nézetem szerint, oly korban, amelynek legkimagaslóbb államférfiait, mint az uralkodókat is, alig-alig tudjuk egyéníteni, egy-egy újabb név kiemelése a szürke százezrek tömegéből nem sokkal viszi előbbre, ami mégis csak legfőbb célja a történetírásnak, a valóság megismerését. Az efféle tanulmányoknak nem is ezek a személyi felfedezések az igazi érdeme, hanem személyi felfedezésekig vezető kutató útjukon a szociális miliő sokoldalú elemzése, a kor történetírása sajátos társadalmi determinációjának megvilágítása. Kristó Gyula krónikatanulmány-jellegű dolgozatát a műfaj ilyesféle hajtásának tartom.

Komjáthy Miklós

Perényi József: A történész műhelytitkaiból. Budapest, Gondolat Kiadó. 1965. 179 l. — Perényi József népszerűsítő jellegű munkája hosszú idő óta az első ismeretelméleti és módszertani kérdéseket tárgyaló könyv történelmi irodalmunkban. A munkát gondolatokban gazdag bevezetés nyitja meg. Nincs e helyen lehetőségünk, hogy minden egyes kérdésével és kérdésfelvetésével részletesen foglalkozzunk. Közülük csupán eggyel, éspedig azzal a rég-

óta vitatott és a szerző által is felvetett kérdéssel kívánunk foglalkozni, hogy vajon a történelem tudomány-e vagy művészet. A szerző a kérdést azzal oldja meg, hogy a történelem valójában kettős jelleget visel, tudomány is, és művészet is. A Perényi által képviselt koncepció alapjában nem új. Lényegében ezt a koncepciót — hogy csak hazai szerzőre hivatkozzunk — már kifejtette Gyulai Pál is Thaly Kálmán „Bottyán János"-áról írott bírálatában 1867-ben. Gyulai itt rámutat, hogy „az ó- és újkor nagy történetírói" „egyaránt küzdöttek a tudós és író koszorújáért". Ugyanakkor kimondja: „Egy valódi történelmi mű nemcsak a tudomány, hanem a szorosabb értelemben vett irodalom körébe is tartozik s tárgyához képest megkíván bizonyos művészeti benső formát, melyet leginkább a kompozíció ereje, az elbeszélés eleven folyamatossága, az események arányos csoportosítása, a főbb egyének kiemelkedő rajzai alkotnak." A továbbiakban kifejti, hogy mindazok, akik ezt csak „költői díszítésnek, cafrangnak, a képzelem kicsapongásainak tartják", azok valójában csak történettudósok, akiknek műve csupán történelmi értekezés lehet. Ezzel szemben azok, akik az általa megadott normák szerint járnak el, azok a szó igazi értelmében vett történetírók, és az ő alkotásaikat tekinthetjük igazában történelmi műveknek. (*Gyulai Pál*: Bírálatok 1861—1903. Bpest. 1911. 59—61. l.) Az ilyen állásponttal vitába kell szállnunk, mivel a történelem — filozófiai terminológiával élve — alapjában tudományos tükrözést valósít meg, a történetíró munkáját alapvetően a tudományos tükrözés elvei határozzák meg, és így abban a kérdésben, hogy vajon a történelem tudomány-e vagy művészet, a helyes állásfoglalás csakis az lehet, hogy — tudomány. Ezen a tényen nem változtathat az a körülmény sem, hogy a történelem szakkörökben jól ismert eredeténél fogva élt, és ma is él a művészi, pontosabban az irodalmi tükrözés egyes elemeivel. A munka következő része a források és hitelességük kérdésével foglalkozik. Meghatározását adja a forrás fogalmának, ismerteti a történelem segítőtudományait, színesen ír a források kritikájáról, majd korról-korra haladva sorraveszi azokat a forrástípusokat (oklevelek, iratok, hírlapok, statisztikák stb.), amelyekkel a történésznek dolga van. A következő fejezetekben a történész valóságmegismerő tevékenységének egyes mozzanatairól, az irodalom kutatásáról és tanulmányozásáról; a források feltárásáról és végül a történelmi képalkotásról, vagyis a történetírásról szól. E fejtegetéseiben számos hasznos és okos gondolatot vet fel, amelyeknek megszívlelése elsősorban nem annyira a művelt nagyközönség, mint inkább a céhbeli történészek részére volna fontos. Ha valamit hiányolunk e fejtegetésekből, úgy az az, hogy nem szól a történész-munka alkotáslélektani vonatkozásairól, holott az „érlelődés"-nek, a „felvillanás"-nak és bizonyos értelemben az „ihlet"-nek a történetírói munkában is megvan a maguk le nem becsülhető szerepük. Ugyanígy bírálnunk kell a szerzőt a történelem és a történet fogalmainak ismeretelméleti szempontból pontatlan használata miatt. Bár e tekintetben a szakirodalom sem követ egységes szóhasználatot és gyakori jelenség, hogy történetet neveznek történelemnek, és fordítva: történelmet történetnek, a terminológiai pontatlanságot — úgy véljük — joggal kérjük számon. Kritikai ismertetésünket azonban nem zárhatjuk le annak megállapítása nélkül, hogy a szerző alapvetően értékes és hasznos munkát végzett. Munkája alkalmas arra, hogy szélesebb körökben is érdeklődést támasszon a történelem iránt, kérdésfelvetéseivel és gondolataival pedig kiinduló pontját jelentheti olyan módszertani és ismeretelméleti kérdések tisztázásának, amelyek tisztázása hovatovább immár elodázhatatlan a marxista történettudomány számára.

Kávássy Sándor

Hans Gerstinger: *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531—1584)*. (*Wien*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe. Sitzungsberichte, Band 248, Abhandlung 2. 1965. 52 l. + 4 egész oldalas facsimile). — Zsámboki Jánost 1565-ben nevezte ki Miksa császár-király udvari történetíróvá s ettől kezdve naponkint naplószerűen feljegyezte az érdekesebb és fontosabb híreket. A bécsi Burgból messzire ellátott, hírek érkeztek Itáliából, Francia- és Spanyolországból, a Német Birodalomból, csakúgy mint keletről, Magyarországról, Konstantinápolyból és Teheránból. A politikai és katonai eseményekről elsőkézből értesülhetett az államférfiaktól, generálisoktól, külföldi követektől és magától az uralkodótól. A tudományos élet híreit pedig humanista barátainak levelei közvetítették az akkori világ minden részéből. A följegyzések kiterjeszkednek a birodalom egészére, de jelentős részük foglalkozik a magyarországi eseményekkel és hírekkel, hiszen a törökkel, továbbá a János Zsigmonddal folytatott harcok az udvar érdeklődésének is középpontjában álltak, különösen az 1560-as években. Külön érdekes-

sége ennek a naplónak, hogy írójuk minden esetben följegyezte azt is, híreit kitől hallotta, sőt nem egy esetben a hírhozók egyéni véleményének is helyet adott. Általában nagy gonddal jegyezte fel a számszerű adatokat, így a harcoló csapatok létszámát, vagy az események időpontját. Mindez érthető, ha tudjuk, hogy ezek a följegyzések Miksa császár uralkodásának eseményeiről tervezett nagy munkájához szolgáltatták volna az adatokat. Az összefoglaló történeti mű sohasem íródott meg (csupán egyes részletek készültek el és jelentek meg belőle), annál nagyobb figyelemre tarthatnak számot a — sajnos, csak néhány évről (1565, 1566 és 1569) — töredékesen ránkmaradt naplóföljegyzések. Gerstinger, aki a napló összekeveredett lapjait a bécsi Nemzeti Könyvtár kéziratai közt felfedezte, azonosította, majd sajtó alá rendezte, több tanulmányban foglalkozott Zsámboki munkásságával. Ismertette Zsámboki kéziratgyűjtő tevékenységét, s gyűjteményének az Osztrák Nemzeti Könyvtárban ma is föllelhető darabjait (Johannes Sambucus als Handschriftensammler. Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200 jährigen Bestandes des Gebäudes. Wien, 1926. p. 251—400), majd naplóit is („Die Österreichische Nationalbibliothek." Festschrift, herausgegeben zum 25jährigen Dienstjubileum des Generaldirektors ... J. Bick... Wien 1948, p. 373—383., ugyanitt az 1565-ös naplóföljegyzések szövegét is kiadta.) Ebben a most ismertetett 1965-ös kiadványában Zsámboki naplójának 1566. március 20-tól augusztus 1-ig és 1569 elejétől novemberig terjedő töredékét közli. Ezek a följegyzések számos vonatkozásban igen érdekesen egészítik ki eddigi tudásunkat, mind a birodalmi, mind a szorosabban vett magyar történetet illetően. (Zrínyi és Miksa császár rossz viszonyára, a Dobó-Balassa féle összeesküvésre stb.) A szöveget Gerstinger nagy körültekintéssel és mindenre figyelő alapossággal jegyzetelte. Kár, hogy a magyar nyelvű történeti irodalom teljesen ismeretlen maradt előtte, s így jegyzetei magyarországi vonatkozásban néhány helyen tájékozatlanok és hiányosak, helynév-megfejtései pedig tévesek is.

Benda Kálmán

Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586—1782). (Ein personengeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Karl-Franzens-Universität in der Jesuitenperiode von Johann Andritsch. Graz. 1965. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark. XXI. Band. 321 l.).— Az olvasót talán meglepheti az a tény, hogy a Habsburg Monarchia művelődéstörténetében kiemelkedő szerepet betöltött grazi egyetem anyakönyvei mindmáig nincsenek kiadva és így az egyetem működésének igazi méreteiről az utókornak aligha lehetnek pontos fogalmai. Igaz, az egyetem történetével foglalkozó s kulturális érdemeit méltató tanulmányok száma jelentős, s köztük olyan fontos művekkel találkozhatunk, mint J. Matl munkája (Die Universität Graz und der Südosten. Ostdeutsche Wissenschaft, 9. Bd. München 1962), mégis mind eme részletmunkákat meg kellett volna hogy előzze az egyetem hallgatói és tanárai jegyzékének forrásszerű kiadása. Ha nagy időbeli késéssel is, most végre Magyarország és Erdély viszonylatában e fáradságos munka meghozta gyümölcsét. Az érdem Johann Andritsché, aki ezzel a művével a magyar művelődéstörténet egy nagy adósságát vállalta magára és törlesztette le. Fennállásának kezdetétől, tehát 1568-tól megszüntetéséig kíséri végig az egyetem történetét, hogy a rendelkezésére álló források alapján kiválogassa a magyarországi és erdélyi származású hallgatókat és elvégezze azonosításukat. Főforrása az egyetem anyakönyve, a promóciós-könyvek az akadémia mindkét karáról (teológia és filozófia), az iskolai internátus katalógusa és a jezsuita rend anyakönyvei voltak. Kétségtelen, hogy viszonylag gazdagnak mondható ez a forrásanyag, bár itt is ott is hézagos. A szerző különös érdemeként kell számontartanunk, hogy korábbi kísérletektől eltérően az egyes tanulók azonosítását nagy gonddal végezte el, amihez hozzásegítette az osztrák és a magyar történeti irodalomban való tájékozottsága. A könyv első felében a tanulók jegyzékét kapjuk későbbi életpályájuk felvázolásával és a megfelelő irodalomra való hivatkozással, a második részben a tanárok adatait dolgozta fel a szerző. A földrajzi elhelyezés mellett a tanulók társadalmi eredete is érdekelte, s bizonyos következtetésekre is jutott az ellenreformáció magyarországi folyamatával kapcsolatban. Lényege ennek az, hogy míg az osztrák örökös tartományokban a tartományi hercegek elsősorban a városi lakosság körében indítják meg a rekatolizálási akciót s a nemességre csak később kerül sor, Magyarországon a türelmi privilégiumok a polgárságnak védelmet nyújtanak és az ellenreformáció a főnemességnél kezdődik s tart 1640-ig, míg a kisnemesség megnyerése kemény ellenállásba ütközik. A magyarországi és erdélyi hallgatók összlétszámának kiszámításánál a kutató nagy nehézségekbe ütközött az idevágó alapvető források hiánya miatt. Hozzávetőlegesen 1455-re teszi a magyarországi és erdélyi diákok

számát, ami egyet jelent a tárgyalt időszakban átlag évi 7—8 új beiratkozóval. Az összes évfolyam hallgatóinak figyelembevételével a grazi egyetemen évente átlag 20—40 között mozgott a magyar ifjak száma. Lippa György esztergomi érsek, Zrínyi Miklós, a költő, Pázmány, Sámbár Mátyás, Sennyey István, Batthyány Ádám, Nádasdi Ferenc, Amadé László, Batthyány Ignác kitűnő reprodukciói foglalnak helyet a könyvben mintegy emlékeztetőül, hogy a grazi akadémia a „barokk"-nak is nevezett ellenreformációs korszakban sok irányban nyomta rá bélyegét a magyar történelemre. Tekintettel az egyetem jezsuita jellegére, a szerző érthető okokból mellőzi az ott folyó oktatás és nevelés behatóbb ismertetését, és így kevéssé okozhat fejtörést az olvasónak az is, hogy milyen volt az a szellem, melyet Pázmány, Hevenesi, Faludi Ferenc és mások Grazban magukba szívtak. Az egyetem jelentőségét a szerző a katolikus-teológiai irányzatban és a barokk szolgálatában látja, s ez utóbbit tekintve felhasználja a magyar irodalomtörténészek újabb megállapításait is. Magáévá teszi a korai barokk, érett barokk és késő barokk periodizációt, s az egyes szakaszokhoz fűződő jezsuita kezdeményezéseket külön-külön is szemügyre veszi. Rendkívül tanulságos áttekintése valóban úgy mutatja meg a grazi missziós központot, mint amely szinte egész Kelet-Európa területét befolyása alá kívánja vonni és a legnagyobb része van ezeknek az országoknak a rekatolizálásában. Andritsch forráskiadványa, könyvének sokoldalú apparátusa olyan korszakba világít bele, mely mindmáig meglehetősen elhanyagolt területe történetírásunknak. Ez csak növeli jelentőségét a magyar tudományos élet számára.

Kovács Endre

Hans Kayser: A régészet rövid története. (Budapest, Gondolat. 1966. 171 l.+24 l. mell.). — Ha az utóbbi időben a történelem az egyik legnépszerűbb, legtöbbet olvasott és leghevesebben vitatott tudomány, utána mindjárt a régészet következik, amely a szárnyaló fantáziát a legprózaibb szakszerűséggel, a lélegzetállító kalandot a tudományos elmélyedéssel, a jelent az őt igazoló múlttal közvetlenül összeköti. Külön szerencséje a fiatal tudománynak, hogy nagy mesterei közül nem egy éppen olyan ügyesen forgatja a tollat, mint az ásót, spatulát vagy kaparót. Ezek után aligha csodálkozhatunk olyan régészeti művek, mint az amerikai White, a német S. Oertwig, a szovjet C. W. Ceram, a csech V. Zamarovský vagy a magyar Román József és Marót Miklós műveinek közönségsikerén. Ebbe a sorozatba illeszkedik be H. Kayser pompás kis könyve, amely címénél lényegesen többet ad. Nem csupán a régészet fejlődéséről nyújt áttekintést, hanem emellett bemutatja a régészek életét, sorsát, megvilágítja az „ásó tudományának" problémáit és gyakorlatát, s végezetül beszámol szinte valamennyi döntő fontosságú ásatásról F. Brunelleschi 1400 körüli római ásatásaitól egészen Pheidiasz olümpiai szobrászműhelyének 1958-ban történt felfedezéséig. A régészet változatos ismeretanyaga érdekfeszítő történetekben, színes leírásokban, avatott műelemzésekben tárul fel előttünk, sőt a régészet keretei itt-ott szinte észrevétlenül művelődéstörténetté tágulnak. A könyv I. fejezete J. J. Winckelmann életútján, a hírnév megszerzésének külső állomásain, művészetelméletén keresztül egy új tudomány, a régészet születését világítja meg. Winckelmann antikvitás-élményében, a „nemes egyszerűség és a csendes nagyság" áhitatos tiszteletében tulajdonképpen kora történeti tudatát fejezte ki. A II. fejezet azt a sokféle nyelvet ismerteti, amelyen az elsüllyedt kulturák megszólalnak vagy helyesebben: megszólaltathatók. Legnehezebb vallatóra fogni az írás nélküli néma emlékeket; itt csak az összehasonlítás lehetőségei segítenek, mint pl. az altamírai barlangoknál. Lényegesen könnyebbé válik a munka az ókori írók, különösen az ún. perihégétészek („idegenvezetők") kalauzolása, az útleírások, kiásott szövegek, régi okmányok, papíruszok, pergamenek és cserepek tudósításai nyomán. Ez utóbbiak írásának megfejtése a filológusoktól olykor valóságos detektív leleményességet követel, mint ezt a kép- és ékírás megfejtésének színesen előadott története igazolja. Ennek a fejezetnek legérdekesebb, még a szakemberek számára is újat nyújtani képes része az ásatási technika és időmeghatározási módszerek ismertetése. Itt nemcsak a régészeti kézimunkáról, a talajszíneződésről mint meghatározási eszközről, Sir Flinders Petrie nagy felfedezéséről, a cserepek kormeghatározó jelentőségéről esik szó, hanem a régészet legkifinomultabb természettudományos eszközeiről, a pollen analízissel a fa- és növényfajták meghatározását lehetővé tevő paleobotanikáról, a növénymaradvány korát 40 ezer évre visszamenőleg megállapító rádiókarbon vagy C^{14}-es módszerről, az égetett föld- és kőleletek keltezésénél felhasználható archeo-magnetikus eljárásról, az 500 ezer éves lelet meghatározását is lehetővé tevő termoluminiszcenciai eljárásról, a fémek kormeghatározásánál használható szinképelemzésről, a proton-magnetométerről, a légifényképe-

zésről, a buvár-régészetről stb. Hallatlanul érdekes az a rész is, amelyben a nagy szfinksszel, a zengő Memnón-kolosszussal, a küklopszok (valójában ősállatok) maradványaival, az „istennyiláknak" tartott kőszerszámokkal, a természet spontán alkotásainak vélt fazekakkal kapcsolatban a hagyomány megszakadásának, téves hagyományok kialakulásának processzusát ismerteti. A tudományos régészet iránti érdeklődés a reneszánsz korban támad fel előbb a „pogány múlt" irodalmi, majd képzőművészeti alkotásai iránt, megtörténnek az első ásatások, megjelennek az első korai gyűjtemények, melyeknek utódai a nagy modern régészeti múzeumok. A III. fejezet azokat a természeti, társadalmi és emberi tényezőket vizsgálja, amelyek az ókori világ pusztulását okozták. Amit természeti katasztrófák, vak hitbuzgalom, vallási törvények és mágikus elképzelések kényszere alatt végrehajtott cselekedetek a régi kulturák tanubizonyságaiból meghagytak, azt gyakran a meggondolatlan értetlenség, kalandor kincskeresők, sírépítési anyagrablók zsákmányéhsége vagy orvosi babona (múmiák gyógyító ereje) pusztította el. Mindezek a tényezők azonban olykor mint konzervátorok is működnek. Azok a bizánci mesteremberek, akik lebontották s az erődbe befalazták a pergamoni Zeus oltárt, ezzel tulajdonképpen megmentették az utókor számára ezt a felbecsülhetetlen értékű műemléket. Ugyanilyen szerepet játszott az iszapáradat vagy homoktenger egyes ókori városok, mint pl. az egyiptomi Menapolisz megőrzésében. Egyébként érdemes tudni, hogy már az ókorban, mégpedig nemcsak a rómaiak, hanem az egyiptomiak is ismerték a műemlékvédelem fogalmát. A könyvecske IV. és utolsó, egyben legterjedelmesebb és legérdekesebb fejezete a döntő fontosságú ásatások érdekfeszítő történetét adja. A nagyszerű római építőművészetet, Winkelmann szavaival a „pompás maradandóság emlékműveit" Pompeji és Herculaneum kő-, hamu- és lávarétegből kibontott városai, az etruszk építőművészetet pedig a sírkamrák őrizték meg számunkra. Homérosz nyomdokain haladva a trójai, mükénaii civilizáció páratlan műkincsei, Pheidiasz 1958-ban feltárt olümpiai szobrászműhelye, Pergamon gigászi Zeusz-oltára, a krétai knósszoszi palota, az 1958-ban felfedezett peiraieuszi bronzszobrok, az 1954-ben Lémnosz szigetén feltárt, Trójával vetekedő Poliochni város romjai elevenednek meg előttünk. Nem kevésbé érdekes az egyiptomi civilizáció bemutatása Tell-el-Amarna városa, Nofretete (=„Megjött a szépek szépe") mellszobra, Tut-Anch-Amon sírja, Hermopolisz városa, az egyiptomi állatkultusz, Gizeh nagy piramisai, a százkapujú Théba, a múmiák, az egyiptomi történelmi és mindennapi élet színes mozaikjainak tükrében. A két folyam országának civilizációját Ninive, Khorszabad, Babilon, Asszurbanipal könyvtára, Sumér királyai és városai, az indiait az indus kultúra, a sztupa-sírok, az amerikait a piramis-templomok, a kínait a nagy fal, királysírok, kerámiák, az oroszországit a szkita királysírok, a palesztínait a Holttengeri tekercsek, az őskort a barlangfestmények és a megalit kultúra emlékei reprezentálják. A kis könyvet a régészet évszámokba foglalt rövid története zárja le. Külön dícséret illeti a kitűnően összeválogatott, szép reprodukciókat, sikerült vázlatokat s nem utolsósorban a könyv művészi kiállítását. A fordítás, Faragó László munkája, mind szakmai, mind stiláris szempontból megüti a mértéket. E rövid ismertetésből is kiderül, hogy ez az igazán szerény terjedelmű kis könyv milyen hatalmas és sokrétű anyagot dolgoz fel anélkül, hogy ez akár a tudományosság, akár az érthetőség vagy érdekesség rovására menne. Méltánytalanság lenne még többet vagy akár másképp kérni, bár néhány fontos kultúrterület és emlék kétségkívül kimaradt, vagy legalábbis háttérbe szorult (pl. a hettita, dravida vagy inka kultura, a római, jeruzsálemi, jerikói leletek, az indiai barlangtemplomok stb.), bár van bizonyos aránytalanság a régészeti eredmények ismertetésében: elsősorban a szovjet régészek hátrányára, s egyes szerkezeti megoldások is megkérdőjelezhetők. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy H. Kayser ezen az anyagon és ezzel a módszerrel olyan bravúrosan megoldotta a tudományos ismeretterjesztés feladatát a maga szakterületén, a régészetben, hogy ez mintául és ösztönzésül szolgálhat más tudományágak népszerűsítői számára is.

Bellér Béla

Kemény Gábor válogatott pedagógiai művei (Szerk.: Köte Sándor. Budapest, Tankönyvkiadó. 1966. 412 l.). — Haladó kulturális hagyományainknak, a magyar kultúra jelentős alakítóinak egynémelyikét csak napjainkban fedezzük fel. Többékevésbé ezek közé tartozik Kemény Gábor is, akinek válogatott tanulmányait csak most, a felszabadulás után 22 évvel adta ki a Tankönyvkiadó. Kemény Gábor működésének súlypontja a két világháború közötti időszakra esett. Ekkor, s az ellenforradalmi korszak egésze alatt harcos s következetes bírálója volt az ellenforradalom művelődéspolitikájának, s úttörője,

egyik vezető alakja a demokratikus művelődéspolitika követelőinek. Még megérte a felszabadulást, s 1948-ban bekövetkezett haláláig a demokratikus művelődés- és iskolaügy egyik irányítójaként működött. Mindemellett Kemény Gábor sokoldalú, szélesműveltségű ember volt, tevékenysége kiterjedt a szociológia, a társadalom- és ideológiatörténet, a filozófia- és irodalomtörténet, s többé-kevésbé az aktuális politikai kérdések területére is. A pedagógiai műveken kívül sokat foglalkozott a két világháború közötti magyar társadalom strukturális kérdéseivel, a nemzeti kérdés történetével, a nemzeti kultúra fejlődésének problémáival, az egyes ideológusok közül Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szabó Dezső, Rákosi Jenő, Prohászka Ottokár és mások elméleteivel, munkásságuk jelentőségével és hatásával. A most megjelent kötet főleg pedagógiai-művelődéspolitikai írásait tartalmazza. Azonban helyet kapott a kötetben néhány társadalomelméleti-ideológiatörténeti írás is (pl. A magyar középosztály természetrajza, A mai magyar középosztály ideológusai, A proletárnevelés kérdéséhez stb.). A kötethez az összeállítást is végző Köte Sándor írt részletes — elsősorban pedagógiatörténeti-művelődéspolitikai szempontú — bevezetőt: ez, s a kötethez fűzött Kemény Gábor-bibliográfia (Kemény Katalin összeállítása) hasznosan egészítik ki a kötetet. A történészek szempontjából különösen a kiadvány két tanulmánya érdemel figyelmet. Az egyik — amely 1933-ban jelent meg a kommunista Korunk-ban — a magyar középosztály természetrajzáról szól. A kevés akkori társadalomtörténeti vizsgálódások eredményeképp e tanulmány megállapítja, hogy a középosztály régi történelmi feladatai fölött eljárt az idő, s a teljes széthullás fenyegeti ezt a réteget, ha nem ismeri fel társadalmi helyzetének, ideológiájának hamisságait és hazugságait, ha nem tájékozódik idejében új ideológia, a szocialista társadalmi rend felé. A másik fontos cikk a magyar középosztály ideológusainak elméleteit és munkásságát taglalja. E cikk ugyancsak a Korunkban jelent meg 1933-ban. Vizsgálódásaiban a szerző részletesen elemzi Szabó Dezső életútját és tévedéseit, utal Vámbéry Rusztem és mások társadalmi és ideológiai korlátaira, támadja a Bethlen—Weiss István féle társadalomfelfogást, s élesen elítéli a szélsőjobboldali Rajniss Ferencnek „társadalommagyarázó" elméleteit. — Kemény Gáborral szemben — mint ahogy a magyar művelődéstörténet sok más alakjával szemben is — e kötet kiadásán túl további adósságaink is vannak. Mielőbb meg kellene jelenteni Kemény Gábor többi írását is, mindenekelőtt a nemzetiségi kérdés történetéről, a magyar középosztály problémáiról, Szabó Ervinről s más kérdésekről írt cikksorozatait, — tehát társadalom- és ideológiatörténeti írásait. Ugyanebbe a kötetbe beleférne filozófia- és irodalomtörténeti írásainak java is. Történészeinknek, művelődéstörténészeinknek hasznos segítséget, az olvasóközönségnek jó tájékozódást jelentene egy újabb ilyen Kemény Gábor-kötet.

Szilágyi János

Tanulmánygyűjtemények

Acta Historica. Tomus XXII. Középkori egyetemes történeti tanulmányok 7. (Szerk. Wittman Tibor. Szeged, 1966, 56 l. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae). — A kötet a szerkesztő három tanulmánya mellett Varga Ilona dolgozatát tartalmazza. Wittman Tibor: A monokulturák történetéhez a Karib térségben és Venezuelában (XVI—XVIII. század) (3—24. l.) igen nagy irodalom alapján vizsgálja az ültetvényes gazdálkodás fő termőnyeinek alakulását. Megállapítása szerint eleinte csupán bizonyos monokulturák (dohány) kialakulása felé haladó fejlődést láthatunk, csak később alakul ki az Antillák cukornád-monokulturája. Az ültetvényes gazdálkodás alapja a rabszolga-munka, s így az egészében negatív jelenség a gyarmati rendszer következménye. De így alakult ki a kreol nagybirtokos arisztokrácia, amely a XIX. század elején a függetlenségi harcokat vezette. A szerző úgy látja, hogy a különböző monokulturák kialakulása a későbbi államok megalakulása szempontjából is fontos. A kutatás előtt még nagy feladatok állnak, többek között a világpiacra termelő ültetvényes gazdaságok részletes vizsgálata. Belgium a spanyol és osztrák Habsburgok ütközőállama a XVII—XVIII. században (25—36. l.) címen a belga történetírás eredményeit összefoglalva nyújt tájékoztatást a magyar történészeknek a belga területek elsősorban politikai fejlődéséről az adott időszakban, különösen részletesen szól II. József itteni reformjairól, amelyek heves rendi ellenállást váltottak ki, s ez már nagyobb események előjele volt. Végül egy francia nyelvű tanulmányában: Az ideológiák összehasonlító történeti vizsgálata: a magyar „doktrinérek" gazdasági és társadalmi programja (1840—1847) (37—43. l.). Wittman Tibor régi témájához visszanyúlva megállapítja, hogy a centralisták egyfajta kispolgári társadalmat tartottak eszményüknek, amely mentesül a nagyburzsoázia káros befolyásától. Ennek az eszménynek a kialakításában a Marx

előtti szocialistáktól is sokat átvettek. Politikai elméleteiket és történeti nézeteiket viszont mégis az általuk elítélt nagyburzsoáziának az ideológusaitól vették át. Mindez együttvéve pedig messze megelőzte a magyar valóságot, olyan elképzelések voltak, amelyeket az adott pillanatban még nem lehetett megvalósítani. Varga Ilona: Katonai szolgálat és a XVI—XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegződése a Besorolási Prikáz dokumentumainak tükrében (45—55. l.) a kiadott forrásanyag alapján vizsgálja a Razrjadnij Prikaz aktáiban szereplő adatokat, a XVI. században és a „zavaros idők" utáni korszakban, a szolgáló nemesség növekvő szerepét, amely a régi bojársággal együtt a kialakulóban levő abszolutizmus bázisát alkotja. A különböző rétegeket elsősorban a katonai szolgálat alapján különbözteti meg egymástól.

Niederhauser Emil

Jogtörténeti tanulmányok I. Szerkesztette Csizmadia Andor (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1966. 318 l.). — Címében és előszavában is jelzi, hogy rendszeresen megjelenendő évkönyv sorozat indító kötete kíván lenni. Ezt a kötetet a jogtörténet és római jog kutatói számára szánták közlési fórumul. Eddig csak egyetlen magyar kötet volt, amely különböző szerzők különböző tárgyú jogtörténeti értekezéseit tartalmazta, az Illés József 40 éves tanári jubileumára 1942-ben kiadott emlékkönyv. Annak 31 cikke közül azonban jóakarattal is csak 19 minősíthető jogtörténetinek, míg a jelen kötet 15 értekezése közül 12 kifejezetten jogtörténeti, 3 pedig római jogi. A római jog, mint elvileg történeti stúdium, jól illik a jogtörténeti tanulmánykötetbe, bár az itt közölt római jogi cikkek közül *Benedek Ferenc*nek a pénztulajdonról és kondikcióról, *Bíró János*nak a praetori infamia mediata-ról írt igen színvonalas tanulmánya teljesen dogmatikus tárgyú és felépítésű. Csupán *Pólay Elemér*nek Pompeius és Julius Caesar kodifikációs tervéről szóló tanulmánya hoz kifejezetten a római jog fejlődéstörténetéhez figyelemreméltó új adatokat. Mint új kiadványsorozat első kötete, nyílván nem tűzte ki célul, hogy általános áttekintést adjon napjaink jogtörténeti kutatásairól. A jogtörténetnek itt nem szereplő fiatal egyetemi kutatóival, Both Ödönnel, Vargyai Gyulával, Sík Ferenccel stb. remélhetőleg a következő kötetekben fogunk találkozni. Egyébként a legkülönbözőbb tárgyú témákkal foglalkozó kötetnél is igen könnyen előfordul, hogy a legjobb szándék ellenére is kimaradnak néhányan, mert éppen nem volt kész dolgozatuk. Így maradtak ki az Illés emlékkönyvből is az akkori jogtörténész gárdának olyan kitűnő kutatói, mint Holub József és Iványi Béla. A kötetben foglalt tanulmányok közül 3 a feudális, 6 a polgári kor, 2 a demokratikus jogfejlődésből meríti tárgyát, egy pedig — *Horváth Pálé* — kifejezetten historiográfiai jellegű (A közép- és kelet-európai népek jogfejlődésének jelentősége jogtörténetünkben). Horváth az egyetemes és magyar jogtörténet viszonyáról, a környező népek jogtörténete iránti érdeklődés szükségességéről, a közép- és kelet-európai jogfejlődés összefüggéseinek tisztázására irányuló törekvésekről szól. Eszmefuttatása a jogtörténeti kutatás fő irányainak jó és kritikus összefoglalása. Csak sajnálhatjuk, hogy mindvégig megmarad a nagy kontúrok mellett. A feudális joggal foglalkozó cikkek közül különös érdeklődésre tarthat számot *Gerics Józsefé* (A magyar királyi kúriai bíráskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez). Dolgozatában roppant gondos aprómunkával, a pecséthasználat és a kancelláriai jegyzetek finom elemzésével állapítja meg a király személyes bíráskodásának túlnyomórészt helyébe lépő rendes kúriai bíróság, a speciális praesentia regia keletkezésének körülményeit és jelentőségét. Hajnikot precíz kritikával kiigazítva a speciális praesentia rendes bírósággá alakulását 1377 tájára teszi és összefüggésbe hozza a királyi tanács valószínű átszervezésével, a tárnoki bíráskodás rendszeressé válásával, és végeredményben azzal is, hogy az újjászervezett királyi tanácsban már ekkor létrejöttek az egy évtized múlva a központi hatalmat gyakorló országtanács szervezeti keretei. Következtetései között akad vitatható, pl. miért éppen a király bizalmi embere által ellátott specialis praesentiából válik a királyi tanácshoz tartozó szerv. Egészben véve azonban egy fontos államjogi átalakulás egyik első lépéséről nyújt hiteles képet. *Hajdú Lajos* az 1795. évi büntetőtörvénykönyv javaslat keletkezésének körülményeiről, a törvényszerkesztő bizottság összetételéről, munkamódszeréről tájékoztat. Néhány elterjedt „megszépítő" legendát széttép, és bemutatja, hogy maradt ki a javaslatból a felvilágosodás elveiből merített tételek jó része, és nyert teret benne a feudális nemesi koncepció. Kár, hogy érezhető rajta, csak egy rész a szerző azóta elkészült nagyobb munkájából. *Sarlós Márton*, „Deák Ferenc és az úrbéri földtulajdon az 1832—36. évi országgyűlésen" címmel főleg régi kedves témájához, a jobbágynak az úrbéri telekre vonatkozó tulajdonjogához nyújt újabb, főleg fogalmi adatokat. Elismeréssel szól Deák Ferenc erőfeszítéséről, ügyes érvelési módjáról és

törvényszerkesztési módszeréről. A polgári korról szóló tanulmányok között legérdekesebb kísérlet *Csizmadia Andor*nak a magyarországi esküdtbíráskodásról szóló cikke. Két igen bonyolult törvény kritikai ismertetése, az esküdtbíráskodási gyakorlatnak és egykorú bírálatának széles irodalmi alapon való összefoglalása 16 oldalon majdnem lehetetlen. Az intézmény ugyan összesen 18 évig működött, de megvalósítását nagy eredménynek tekintették, nagy várakozásokat fűztek hozzá, úgyhogy irodalma szinte kisebb könyvtárat tesz ki. A szerző tehát nem is törekedhetett teljességre, de történelmileg hiteles képet ad, és érdekesen világítja meg az egykorú bírálatok jellegét. *Bernáth Zoltán*nak „A birtok és birtokvédelem a dualizmus korában 1911-ig" érdekesen domborítja ki a feudális jogszemléletből a kapitalistára való átváltást, emlékeztet a német jogirodalomban e kérdésben folyt nagy vitákra, és érdekesen ecseteli azoknak a magyar joggyakorlatra való hatását. *Tóth Árpád* az 1906. évi osztrák kivételes hatalomra vonatkozó intézkedések magyarországi bevezetésének kísérletét ismerteti. Érdekesen jellemzi a magyar belügy- és igazságügyminisztérium elutasító álláspontját azzal, hogy nem a polgári szabadságjogokat látták veszélyeztetve, hanem csak a már hatályos törvények megsértése ellen tiltakoztak, illetve a közös hadseregnek a magyar polgári közigazgatásba való beleavatkozását tartották megengedhetetlennek. Nincs terünk az összes dolgozatok akár néhány szóban való jellemzésére sem, de megemlítjük, hogy a polgári korból *Pecze Ferenc* a magyar parlamenti összeférhetetlenségi jognak a századforduló előtti szabályozásáról, *Nagyné Szegvári Katalin* az 1868: XXXVIII. tc.-nek a nőképzés szempontjából való jelentőségéről, *Ruszoly József* az első nemzetgyűlési választások előzményeiről írt. A népi demokratikus korról *Kovács Kálmán*nak és *Búzás József*nek az 1945—50 évi népbíróságok szervezéséről, működéséről, az azt befolyásolni kívánó megmozdulásokról szóló cikkei tájékoztatnak. Mindez szépen dokumentálja, milyen széles ma az egyetemek és tudományos intézmények jogtörténeti érdeklődési köre, és milyen sok irányban kívánják gazdagítani az évtizedeken át oly mostohán kezelt tudományágat.

Degré Alajos

Deák Gábor—Gyimesi Sándor: Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez (A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni csoportja Könyvtára. I. Szerkeszti: Deák Gábor. Miskolc, 1965. 248 l., 11 tábla). — Az 1965-ös esztendő Miskolc város hatszáz éves jubileuma. Deák Gábor és Gyimesi Sándor munkája emlékkönyv a jubiláló városnak, egyben újabb állomás az örvendetesen szaporodó helytörténeti kiadványok sorában. A szerzők bevezető szavai szerint a könyv elsősorban a középiskolai tanárok és diákok „munkájának megkönnyítésére készült, de bizonyára szívesen fogadja majd a történelem iránt érdeklődő szélesebb közönség is. Célja, hogy — némiképpen az irodalmi szöveggyűjteményekhez hasonlóan — az országos jelentőségű események megyei lecsapódását, a megyei események országos következményeit, a megye és a város történetének fontos mozzanatait megvilágító szemelvényeket nyújtson szemléltetés céljára." Az olvasókönyv a XIII. századtól 1947-ig közöl 147 iratból ill. szemelvényből álló válogatást a megye és Miskolc múltjából. A korafeudális korszakból — ez a források korlátozott számából természetesen adódik — jobbára már kiadott iratokat tartalmaz, a későbbi korokat idéző anyag túlnyomó része most kerül először bemutatásra. A szemelvények kevés kivétellel a megye és a város történetét érintik, a helyi eseményeket az iratokhoz csatolt rövid összefoglalások ágyazzák be az országos történeti fejlődésbe. Ezekkel a magyarázatokkal a kiadvány túllép a bevezetőben idézett célkitűzésen: nemcsak szemléltet, hanem tanít is. Rávezeti az érdeklődőt a források olvasásának módjára, megtanítja felfedezni az összefüggéseket helyi és országos események között, történetírásunk újabb eredményeit felhasználva megismerteti az ország politikai történetének, gazdasági és társadalmi fejlődésének fontosabb mozzanataival. A magyarázatokon kívül mutató segíti az olvasókönyv használatát, néhány szemelvényt fényképmásolatban is bemutatnak a szerzők. Természetesen tudjuk, hogy a szerzők nem törekedhettek teljességre, hiszen egy kisterjedelmű, szemléltetés céljait szolgáló olvasókönyv nem tekintheti céljának a jelenségek finoman árnyalt, többoldalú megvilágítását. Mégis, szeretnénk felhívni a figyelmet néhány aránytalanságra. Néhány esetben elhibázottnak érezzük a könyv periodizációját. Egyrészt, a szerzők hol egy jelentősebb történeti eseményt, hol a gazdasági-társadalmi fejlődés egy állomását veszik a felosztás alapjául (így nyer egyenlő értéket Mohács, a reformáció, vagy a kapitalizmus kialakulása), másrészt az így kialakított periódusok sem fedik mindig a bennük foglaltakat. Az első, jól felépített, gazdag fejezet („A Mohács előtti kor") után a második periódus „A három részre szakadt Magyarország" 1526—1711-ig terjed. Első alfejezete a török borsodi pusztításai-

val, a második a gazdasági élettel foglalkozik, a harmadik „Az antifeudális és függetlenségi mozgalmak, reformáció" alperiódus 13 szemelvénybe sűríti a reformációt, a Császár Péter felkelést, Comeniust, az idegen katonaság pusztításait, Bocskayt, Thökölyt, Rákóczit és az ellenreformációt. A harmadik nagy periódus („A majorsági gazdálkodás térhódítása megyénkben, a feudalizmus válsága, a reformkor") a majorsági gazdálkodás első dokumentumát 1755-ből hozza. Az 1848—49-et követő periódus címe és tartalma ismét nem fedi egymást: „A kapitalizmus kialakulásának kora, a kiegyezés" címmel tárgyalja az 1867—1918 közötti időszakot. A hátralevő fejezetek a politikai események természetes menetéhez alkalmazkodnak: a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak és Borsod 1945 utáni története. A szerzők a szemelvények csoportosításában az időrendhez tartják magukat, s az eseménytörténetet veszik alapul. Ez önmagában nem kifogásolható, de magában hordja azt a veszélyt, hogy a fejlődés egyes faktorai a tárgyalás során elsikkadnak. Sajnos, az olvasókönyvben ez történt: az eseménytörténettel könnyebben összekapcsolható társadalmi jelenségek összehasonlíthatatlanul nagyobb teret kaptak a gazdasági fejlődés kérdéseinél. A gazdasági életet csak néhány szemelvény képviseli, ezeknek egy része is a mezőgazdaság fejlődését érinti. Érdeklődésre tartott volna számot a borsodi iparfejlődést legalább nagy vonalakban nyomon kísérni, mégis mindössze három szemelvény foglalkozik az ipar helyzetével. Különösen szembetűnő ez a kapitalizmus korszakának tárgyalásánál. Ez a rész tulajdonképpen munkásmozgalmi dokumentumok gyűjteménye. Igen gazdag anyag alapján mutatja be a munkásság és az agrárszocialisták mozgalmait, a borsodi sztrájkok történetét, de ezek a bányászat és ipar fejlődésére csak közvetve nyújtanak anyagot. Érdekes lett volna olvasni az iparágak arányairól, a termelés méreteiről, technikai színvonaláról. A gazdasági kérdések háttérbe szorulása eredményezi, hogy Borsod megye területe egységes egészként jelenik meg az olvasó előtt. Pedig ha az országban valahol, itt igazán különböző gazdasági arcú területek élnek egymás mellett. Itt elsősorban a borsodi iparvidék és a hegyaljai bortermő terület szétválasztását hiányoljuk. Valószínűleg ennél a kiadványnál is szem előtt kellett tartani a kiadó papírkészleteit, de talán megérte volna a néhány oldalas terjedelemnövekedést ezeknek a kérdéseknek a felvetése. Jól sikerült az olvasókönyv 1526 előtti korszaka, amely áttekinti a magyarok borsodi megtelepedését, a várnépek helyzetének alakulását, a megyében fekvő királyi földek eladományozását, a miskolci városi önkormányzat kialakulását. A majorsági gazdálkodás korszakából érdekes adatokat olvashatunk a parasztbirtokok szűküléséről, a robotterhek emelkedéséről. Egységes, következetes koncepció vonul végig az 1848—49-es fejezeten, amely a szabadságharc borsodi eseményei mellett különös figyelmet szentel a hadsereg megszervezésére és a lakosság lelkes részvételére. Ez a rész számszerűleg is a kötet leggazdagabb fejezete. A bevezetőben már kitértünk a rövid összefoglaló magyarázatokra, amelyek a helyi események országos hátterét rajzolják meg. A szerzőknek néhány kivételtől eltekintve sikerült elhárítaniuk a magyarázatok párosos terjedelméből adódó veszélyt: a jelenségek leegyszerűsítését. Ezekben az összefoglalásokban sok olyan kérdés is felmerül, ami az iratok csoportosításakor kimaradt. Végezetül meg kell emlékeznünk a szerzők forrásközlési módszeréről. Céljuk a teljes érthetőség volt, ezt az idegen nyelvű szövegek fordításával, a modern helyesírás szabályait követő közléssel és az idegen szavak szószedetével valósítják meg.

Hegyi Klára

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE IX. évf. (1967) 1—2. sz. — MAKSAY FERENC: *Európa mezőgazdasága a XVI—XVII. században.* A tanulmány a készülő Magyar Mezőgazdaságtörténet c. összefoglaló munka egyik fejezetének bevezetője, mely a legutóbbi évek nemzetközi eredményeit összegezi. Megállapítja a szerző, hogy a döntő változásokat közvetlenül megelőző XVI—XVII. század európai mezőgazdaságát nem lehet sem megmerevedettnek, sem egységesnek elképzelni, mivel „ekkor érlelődött és jutott nem egy helyen már most fontos szerephez az az új, ami utóbb a modern agrárfejlődésnek vált meghatározójává". Nézetét az európai országok mezőgazdasági termelésének konkrét részletezésével támasztja alá. — FRANZ GÜNTHER: *A harmincéves háború helye Németország népesség- és agrártörténetében* c., a Magyar Tudományos Akadémián 1966. június 18-án elhangzott előadásában részletes statisztikai adatok segítségével bizonyítja a háború területenként változó hatását, a háború utáni népesedés alakulását, a bevándorlás mértékét és körülményeit, az agrárstruktúra alakulását. A szerző konkrét megállapításait összegezve hangsúlyozza: a harmincéves háború egyike a német agrártörténet döntő fordulópontjainak. — BÁLINT ANDOR: *Növénynemesítésünk egy évszázada (1864—1944)* című tanulmánya bevezetésképpen rövid kitekintést tesz a XIX. század eleji agrotechnikai fejlődésre, majd megállapítja, hogy Magyarországon nem a kapitalizmus fejlődése, hanem a természeti katasztrófák idézték elő a növénynemesítés fejlesztésének megindulását. A nemesítés első határozott lépéseit az 1862/63-as aszály után tették hazánkban. A XIX. század 70-es éveiben a búza, a 80-as években a tengeri, a 90-es években a cukorrépa nemesítésének problémájával foglalkoztak elsősorban, majd a XX. század első évtizedében ismét a búza került előtérbe. A nemesítők a búzánál a minőség fejlesztésével, a takarmánynövényeknél a mennyiség növelésének kérdésével foglalkoztak elsősorban. A szerző áttekinti a hazai növénynemesítés szervezeti fejlődését, szól az 1919-ben megalakított Országos Magyar Királyi Növénynemesítési Intézetről s arról a tevékenységről, melyet az OMGE, ill. vidéki szervezetei folytattak. Ezután a nemesítési módszerek fejlődését (alapanyagelőállítás, tájfajták termelése stb.), majd néhány fontosabb gazdasági növény nemesítésének történetét (búza, kukorica, burgonya, cukorrépa) kíséri nyomon. — DONÁTH FERENC: *Demokratikus népmozgalom a felszabaduláskor.* A tanulmány része a szerzőnek az 1945. évi földreform történetét feltáró monográfiájának, melyben természetesen helyet kap a földreform körén kívül eső, de a demokratikus népmozgalomhoz hozzátartozó politikai események értékelése is. A demokratikus népi megmozdulások két szakaszát különbözteti meg: 1. 1944. december 21-ig, amikor elsősorban a spontán népi megmozdulás az uralkodó; és 2. a december 21. utáni időszakot, amikor a demokratikus pártok (elsősorban a KP) már kezdeményezik a nemzeti bizottságok, földigénylő bizottságok létrehívását. A tanulmány elsősorban azt vizsgálja, hogy milyen törekvések találhatók meg a népi szervezetek keretén belül, s milyen volt e mozgalom jellege. A korabeli nemzeti bizottságok, helyi szervek megnyilatkozásait, intézkedéseit elemzi gazdag levéltári anyag alapján. Hogy a népmozgalom nem mehetett végbe következetesen, annak oka a pártok politikája, s a népmozgalom belső ellentétei voltak. A demokratikus pártok a centralizálásban látták a demokratikus fejlődés feltételét, s nem támogatták a népmozgalom széles méretekben történő kibontakozását. — SÁGI KÁROLY—FÜZES F. MIKLÓS: *Régészeti és archaeo-botanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez* c. tanulmányukban a pannoniai romanizáció népvándorláskori sorsának vizsgálatával kívánnak feleletet adni arra a kérdésre, hogy a honfoglaló magyarság megtalálta-e itt, ill. milyen formában találta meg e romanizáció ma-

radványait. Véleményük szerint a népvándorlás korában is használt fenékpusztai későrómai telep egyik kulcspontja a kontinuitás kutatásának; ennek megfelelően vázolják újabb fenékpusztai ásatásaik néhány, a kontinuitás kérdésével szorosan összefüggő eredményét. Megállapítják, hogy a települési és vallási kontinuitás mellett az etnikai kontinuitás lehetősége is elképzelhető. Ennek bizonyítására vállalkozva — hangsúlyozva a tartomány lassú és folyamatos etnikai kicserélődését — régészeti—növénytani vizsgálatokat is felhasználva a pannoniai szőlő- és gyümölcstermesztés alakulását részletezik. Következtetésük az, hogy a honfoglaló magyarság Keszthely környékén fejlett mezőgazdaságot talált, melynek lényeges része volt a szőlő- és gyümölcstermesztés, ami csupán a romanizáció apáról-fiúra öröklődő szakmai gyakorlatával magyarázható. Mindezek alapján igazolva látják a pannóniai romanizáció és a honfoglaló magyarság kapcsolatát. — Selmeczi László: *Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon* címmel foglalkozik a kengyel feltalálásával, elterjedésével, hadászati jelentőségével, kengyel szavunk eredetével, a kengyel anyagának és formájának változásával, ami a felhasználó igényeit és lehetőségeit is követte. — Bogdán István—Maksay Ferenc: *Királyi öl és királyi hold* címmel közlik számításaik és következtetéseik eredményét, amelyet a királyi arasznak és ölnek egy-egy viszonylag korai (1703 elejéről származó), rajzban ill. zsinórmértékben megadott emléke alapján végeztek el. — Váradi-Sternberg János: *A magyar szőlőkultúra meghonosítása Oroszországban a XVIII. században és a XIX. század első felében* címmel a magyar szőlőfajták oroszországi telepítését részletezve adalékot szolgáltat a magyar—orosz kapcsolatok történetéhez is. — Molnár Ambrus: *Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon (1890—1896)* című tanulmánya egy parasztgazda fennmaradt naplótöredékére épül. A szerző igen sok szempontból teszi vizsgálat tárgyává a fennmaradt feljegyzéseket, illetve a falura vonatkozó levéltári anyagot. Leírja Topa Mihály (a gazda) családjának történetét, szokásait, hogyan szólították a faluban, s általában miként helyezkedett el a falu társadalmában. Sorra veszi földjeit, a sápi határon, elmondja milyen volt lakóháza, gazdasági épületei, tanyája, összehasonlítja a falu más gazdáinak termelésével Topa gazdálkodási módszerét, rendjét. (Felszerelés, munkaerőellátottság, növénytermelés, szőlő- és gyümölcstermesztés, állattenyésztés stb.). Végül igen szemléletesen mutatja be 1891. évi kiadásainak jegyzékét. — Kávássy Sándor rövid bevezetővel és elemzéssel közli Latinca Sándornak a Kaposvári Állami Levéltárban megtalálható intézkedéseit, melyek 1919. április 18. és június 11. között keletkeztek s a szegényparasztság földhözjuttatásáról szólnak. — Ősy-Oberding József: *A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon.* A tanulmány a székelyek vándorlásait XVIII. századi kitelepítésüktől kíséri nyomon. 1764-ben a mádéfalvi veszedelem idején Bukovinába bujdostak, s ott öt falut képeztek. 1941-ben az öt falut a megürült bácskai helységekbe telepítették, majd 1944-ben a Dunántúlra irányították őket, ahol végül is a kitelepített sváb falvakban leltek otthonra. A szerző ismerteti sok hányattatással járó sorsukat, életkörülményeiket, s érinti mai életviszonyaikat. — Benke József: *Földreform és telepítés Barcson* című tanulmánya azt mutatja be, hogy miként keletkezett az ország egyik első termelőszövetkezete, a barcsi, illetve, hogy milyen agrár- és politikai fejlődés eredménye volt ez. Vizsgálja a háborús pusztításokat a faluban, a megalakuló pártok politikáját, a földigénylő bizottságok munkáját. Elemzi a barcsi földterületek megoszlását, majd a nagybirtokrendszer megszüntetéséről szóló rendelet hatását s megmutatja, hogy a nagyüzemi gazdálkodásra történő áttérés objektív feltételei (felszerelés stb.) adva voltak. Számbaveszi az elkobzott birtokokat, az igényléseket, s részletesen tárgyalja a földműves nép földhözjuttatását, a telepítésekkel járó problémákat. — Csalog Zsolt: *A IX—XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseihez* c. tanulmányában a Kárpát-medence IX—XI. századi (magyar és szláv) temetőinek nyugat—keleti tájolási iránya és a tájolásnak a napkelte évszakonkénti változását követő eltérése alapján, ötven temető ill. síregyüttes minősítésével von le következtetéseket a magyarok gazdálkodására és életformájára vonatkozóan. Megállapítja, hogy a X—XI. századi magyar köznép túlnyomó többsége szállásváltó életformában élt, s őket ilyenformán súllyal állattartó tevékenységet űző termelő-közösségeknek, nomád pásztoroknak kell tartani. Ennek megfelelően — a szerző véleménye szerint — a XI. század első felében nem lehet szó a gazdasági élet és életforma olyan „forradalmi" átalakulásáról, amilyet a történeti kutatás mindeddig feltételezett, ez a változás csak a XII. században következhetett be, amikor a templom körüli temetők reprezentálta populációkat már valóban letelepültek-

nek kell tartanunk. Befejezésül a magyarság középrétegével és a köznépi populációk etnikai hovatartozásával kapcsolatban további problémákra hívja fel a figyelmet. — ZIMÁNYI VERA: *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században* c. kandidátusi disszertációjának ismertetése foglalkozik az uradalmak kialakulásával és birtoklástörténetével, a „nagybirtoküzem" életével, a jobbágylakossággal és megemlíti a disszertáció második részében levő forrásokat. Az opponensi jelentések és felszólalások után közlik Zimányi Vera válaszát. — MOLNÁR NÁNDOR: *Néhány szó a burgonya magyar neveiről* címmel Mándy György és Csák Zoltán A burgonya (Bpest, Akadémiai Kiadó. 1965) c. munkájával kapcsolatban néhány kritikai megjegyzésének ad hangot. — TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Az erdélyi szászok ügyéhez* címmel reagál Sárközi Zoltánnak a Századok 1966. évi 6. számában közölt válaszára, ami Trócsányi által írt korábbi bírálatokkal foglalkozik, melyek Sárközinek „Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848)" c. munkájára vonatkoztak. A vitairat után található Sárközi Zoltán újabb válasza is. — *G. — K.*

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. 14. évf. (1967) 4. sz. — D. F. LOZA: *A szovjet csapatok felszabadító harcai Nógrád megyében. 1944 december.* A szerző, aki maga is a harcok résztvevője volt, személyes emlékei, s szovjet levéltári anyag alapján részletesen leírja a harccselekményeket, melyekben a szovjet haderő 6. gárdapáncélos hadserege, valamint az 53. és 27. hadsereg vett részt. — JAKAB SÁNDOR: *Nógrád megye gazdasági és társadalmi helyzete a felszabadulás idején.* A tanulmány első része gazdag levéltári anyag, főleg üzemek iratanyaga alapján ábrázolja a háborús pusztítást a megye gazdasági életében, második része statisztikai elemzést ad a megye társadalmáról 1944—45-ben, majd az MKP megszervezését és az élet megindításában, az újjáépítésben játszott szerepét írja le. — BOROS FERENC: *A magyar ellenforradalmi reakció revíziós politikájának egyes kérdései (1919—1920)* címen a Szlovákia visszaszerzésére irányuló törekvéseket emeli ki. A Friedrich-kormány nemzetiségi minisztériuma szlovák szeparatista csoportok támogatásával magyar orientációjú szlovák autonomista mozgalmat igyekezett létrehozni. A Horthy-féle Fővezérség pedig Szlovákia katonai visszafoglalására dolgozott ki terveket, amelyek azonban a katonai és külpolitikai helyzetnek a Horthy-rezsim számára kedvezőtlen volta következtében komoly előkészületekig nem jutottak el. — PAPP TIBOR: *A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után (1868—1890)* című tanulmányának második része megállapítja, hogy a honvédség kiképzési rendszere elmaradott volt. Fő szervezeti baja volt a honvédségnek, hogy nem tudott jelentős tartalékos tiszti állományt kifejleszteni. — G. CSEBOTARJOV: *A parlementer halála.* A Budapest felszabadításakor meggyilkolt Osztapenko kapitány egykori parancsnokának visszaemlékezése.

15. évf. (1968) 1. sz. — MUNK KÁROLY: *Merítsünk bátran az 50 éves szovjet hadsereg tapasztalataiból.* A cikk elemzi a szovjet hadsereg létrejöttének körülményeit és mint új típusú hadseregnek, általános jellemzőit: a hadsereg pártirányításának szerepét, a hadsereg korszerűségének meghatározó vonásait. Ismerteti a szovjet hadsereg társadalmi funkciójában az utóbbi években beállott változást: a kizsákmányoló osztályok felszámolása után megszűnt a szovjet hadseregnek ellenséges osztályokat elnyomó funkciója, kizárólagos szerepe a szocialista haza védelme. A Szovjetuniónak proletárdiktatúrából össznépi állammá válásával a hadsereg is össznépi hadsereggé vált. — *A polgárháború hősei* címen életrajzi összeállítást közöl a folyóirat az orosz polgárháború 27 kimagasló katonai vezetőjéről. — VARGYAI GYULA: *A kormányzói jogkör létrejöttének katonai vonatkozásairól.* A tanulmány leírja azoknak a szervezeti formáknak kiépítését, melyek segítségével Horthy 1920-ban átmentette a kormányzói hatáskörbe a forradalom bukása utáni részleges katonai diktatúra idején fővezérként kezébe ragadott, csaknem diktátori hatalmát, s nagy mértékben kivonta a kormányzói funkciót a törvényhozás ellenőrzése alól. Külön figyelmet fordít a tanulmány annak ismertetésére, hogyan sikerült Horthynak a közvetlenül az államfő alá rendelt vezérkar felállításával gyakorlatilag megtartani a Fővezérség egész szervezeti apparátusát (mely döntő politikai hatalmat is összpontosított), s ezen keresztül kezében tartania — nem engedve át ezt a honvédelmi miniszternek — a hadsereg ellenőrzését. — URBÁN ALADÁR: *Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai várban.* 1848. március 15. után Buda császári katonai helyőrsége nem került a Batthyány-kormány ellenőrzése alá. Lederer tábornok, a helyőrség parancsnoka, bécsi utasításokat követve, minden eszközzel gátolta, hogy a helyőrség fegyverkészletét a kormány kezébe vegye, s azt felhasználja a nemzetőrség felfegyvezésére. Mindez érthetően kiváltotta a baloldal,

s kivált a diákifjúság ellenérzését. A diákok 1848. május 10-én gúnytüntetést, ún. „macskazenét" rendeztek a tábornok várbeli lakása előtt, melyet a parancsnok különösen véres katonai sortűzzel veretett széjjel. Az esemény jelentősen befolyásolta mind a kormány, mind a baloldal politikájának további alakulását. A tanulmány tisztázza a tüntetés és az azt követő fejlemények, elsősorban az ügyben a kormány által lefolytatott vizsgálat eseménytörténetét. — HONFI JÓZSEF: *A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben.* Az orosz—magyar történeti kapcsolatok sajátos fejezetét képezi az orosz huszárság megalakulása a XVIII. században. E század első felének török háborúi idején az orosz hadseregnek sürgető szüksége volt irreguláris könnyülovasságra, illetve később letelepített határőrző katonai elemre. A hagyományos orosz könnyűlovasság, mely az orosz hadseregben korábban ezt a két feladatot ellátta, a kozákság, a Bulatov- és a Mazeppa-féle nagyszabású, kozák területeken lezajlott parasztfelkelések után nem képezte megbízható részét a cári hadseregnek, szükség volt helyettesítésére. Erre volt hivatott a külföldön verbuvált szerbekből, moldvai románokból és részben a Rákóczi-szabadságharc leverése után orosz földre menekült magyar kurucokból felállított huszár fegyvernem. A század közepén felállított orosz huszáregységek részére több toborzás történt Magyarországon. A tanulmány különös figyelemmel tárgyalja egy Dnyeper menti, a lengyel határ biztosítását célzó orosz határőrvidék megalakítását. Ez lényegében a kozák települések elvei szerint létesült 1752-ben. Magyar vonatkozásokat is érintő érdekessége, hogy törzsállományát felszámolással fenyegetett magyarországi, Tisza—Maros-i szerb határőrvidékről kivándorolt, áttelepített szerb katonaelem képezte, a település neve is Új Szerbia volt, s áttelepült magyar parasztok is részt vettek benne. — A Közlemények rovat két visszaemlékezést közöl. J. AFONYIN: *A szovjet hadsereg a Magyarország felszabadításáért folyó harcokban.* Ez a Budapest felszabadításáért vívott küzdelemről ír. — MAUTZ JÁNOS: *Harcban a páncélvonat ellen.* Az egykori vöröskatona az 1919-es cseh fehér-hadsereg elleni harcokról ír. — *Sz.*

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK.
XXXVIII. évf. (1967) 1. sz. — MÁLYUSZ ELEMÉR: *Magyar medievisztika* c. tanulmánya a hazai középkori fejlődés minden elemét egyetlen, az ókortudományhoz hasonló egységben kutató tudomány, a magyar medievisztika kialakítását sürgeti és rámutat arra, hogy ilyen, a legapróbb részletekben is nagy összefüggések visszatükröződését kereső szemlélet mellett a hazai középkori fejlődés fokozottan és többoldalúan lenne beépíthető az egyetemes történetbe. Ennek érdekében felhívja a figyelmet a külföldi oklevéltárak magyar vonatkozásaira, javasolja ezek rendszeres nyilvántartását, egyszersmind bemutatja egy, a középkori oklevéltárakat nemzetközi együttműködésben ismertető, bőségesen annotált Repertórium tervezetét is. — VERES MIKLÓS az Archivum Regni 1765—1874 közötti, az Országos Levéltár alakulásáig terjedő történetét mutatja be: a rendek egy 1764—65-ben (in extenso is közölt) törvénytervezetében is kifejezett törekvéseit a levéltár kifejezetten rendi levéltárként való megszervezésére, majd a tervezet kudarca után rendi jellegének fokozatos háttérbe szorulását. Érdekes egykorú elhelyezési rajzok fotokópiái mutatják be a levéltár gyarapodását a XVIII. század utolsó negyedében. 1848—49 után a levéltárak történeti felhasználása kerül előtérbe: erre tesz javaslatot 1848-ban az Akadémia is. Erre azonban csak az abszolutizmus felszámolása után kerülhet sor: a tanulmány részletesen ismerteti az Archivum Regnit is magában foglaló Országos Levéltár megszervezéséhez vezető tárgyalásokat. — KÁVÁSSY SÁNDOR tanulmánya elsősorban Somogy megyei viszonylatban és példákon részletesen ismerteti a Búza Barna-féle földreform végrehajtására létrejött hivatali apparátust, majd az így megalakult mintegy 200 bizottság továbbélését a Tanácsköztársaság idején. Ennek során hangsúlyozza, hogy Somogyban a tanácskormány április 3-i rendelete ellenére is (mely a földosztást — helytelenül — végleg elvetette) a nincstelenek és törpebirtokosok között mintegy 20 000 holdat felosztottak. A tanulmány részletesen ismerteti ezt a speciális, csak Somogyban működő szervezetet, melyet feladatának megoldása után beolvasztottak az új szocialista termelőszövetkezeti apparátusba. — SZŰCS LÁSZLÓ az MSzDP 1917. november 25-i nagygyűlésének jegyzőkönyvét teszi közzé, a rendőrség által készített gyorsírási példányból, benne a felszólalások teljes (a Népszavában csak erősen tompított kivonatokban vagy éppenséggel cenzurázva megjelent) szövegével. A jegyzőkönyv jól mutatja be egyrészt a vezetőség opportunista álláspontját, másrészt a párton belül a baloldalnak az Októberi Forradalom eseményei által is erősített ellenállását, radikális hang-

vételét, mögötte az üzemi dolgozók erősödő forradalmasodásával.

2. sz. — RÉTI LÁSZLÓ: *A Magyar Tanácsköztársaság pecsétjei* c. tanulmánya a forradalom szervei által pecsét-funkcióval, tehát hitelesítésre használt bélyegzők gyűjtésének fontosságára hívja fel a figyelmet. Ismerteti a pecséthasználatnak a Tanácsköztársaság alatt kialakult szabályait és szokásait, majd az eddig általa összegyűjtött, tanácsköztársasági szervektől származó, intézménytörténetileg is tanulságos, több mint 4000 pecsétlenyomat fotokópiáinak rendszerezésével és leírásával kapcsolatos eljárását ismerteti, 86 fényképmásolatban is közölt pecsét leírásával. — *Fallenbüchl Zoltán* a Szepesi Kamara XVII—XVIII. századi archontológiáját állítja össze, különös tekintettel a tisztviselők társadalmi, nemzeti, vallási hovatartozására, vagyoni és megélhetési viszonyainak koronkénti alakulására. A Kamara a XVIII. század végéig erősen magyar katolikus nemesi személyzettel dolgozik, kiket az erdélyi megszállások alatt legfeljebb protestánsokkal váltanak fel. A Kamara a XVII. század végi átmeneti erős németesítés, majd szüneteltetés után a XVIII. századra visszanyeri erős helyi és magyar nemesi jellegét, ami megmarad a Kamara megszűnéséig, illetve adminisztrációvá történő lefokozásáig. A cikk érdekes adatokat tartalmaz a birtoktalan hivatalnokréteg többnyire szánalmas anyagi helyzetére is. — KARSAI ELEK a Public Record Office anyagából közli a Szövetséges Hatalmak megbízásából 1919 nyarán Kun Bélával tárgyaló Smuts tábornok a tárgyalásokról készült jelentéseit, melyek a Tanácsköztársaság helyzetének érdekes, bár természetszerűen elfogult jellemzésén túl a magyar történeti irodalomban részben csak kombinációkból rekonstruált tárgyalások döntő forrásai. — *V.*

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

XIII. évf. (1967) 2. sz. — ERÉNYI TIBOR *Révai József történelemszemléletéről* c. írása Révai válogatott történelmi írásainak publikálása kapcsán azt a kérdést vizsgálja, mi az, ami a magyar munkásmozgalom e kiemelkedő ideológusának és politikusának megállapításaiból maradandó s mi a változékony szempontok, szűk taktikai meggondolások következménye. A szerző áttekinti a Révai történetszemléletét kifejezésre juttató munkák néhány fontosabb megfogalmazását, többnyire megjelenésük rendjét véve alapul. Révai József ideológiai működésének jelentős része kapcsolatos a történelemtudománnyal, mert a társadalmi kérdéseket következetesen történeti aspektusból ítélte meg. Történeti-jellegű munkásságában nagy helyet foglal el a nemzeti kérdés és az osztályharc összefüggéseinek elemzése. A nemzeti kérdésnek már az 1919-es időszakban is viszonylag nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a kommunista mozgalom legtöbb más képviselője. A harmincas években írt alapvető tanulmányaiban helyesen ábrázolja a nemzeti küzdelmek és az osztályharc összefüggéseit. Behatóan foglalkozott az 1848—49-es forradalommal és szabadságharccal. Felismerte, hogy 1848-ban Magyarországon polgári forradalom zajlott le, amelynek vezető ereje a burzsoázia funkcióit betöltő liberális nemesség volt. Alapvetően helyesen látta a „kiegyezés" jelentőségét és történelmi hatását. Helyesen mutatott rá az 1867—1918 közötti időszak alapvető jellemvonásaira. Ezzel az időszakkal kapcsolatos írásainak központi témája a polgári demokratikus és a szocialista átalakulás egymással való kapcsolatának alkotó szellemű, marxista vizsgálata. Kiemelendő az a nagy elméleti tevékenység, amelyet Révai az antifasiszta egységfront létrehozása, elméleti megalapozása érdekében végzett. Munkáiban — részben a Kominternek VII. kongresszusán elhangzottak felhasználásával — felvázolta az 1945 utáni népi demokratikus átalakulás számos alapvető vonását. Révai munkásságáról szólva nem feledkezhetünk meg arról, hogy az 1948 utáni években a személyi kultusz éreztette hatását az ő munkáiban is. Jelentős szerepet vállalt az 1948 utáni évek politikai vezetésében, és maga is elősegítette olyan atmoszféra kialakulását, amely saját ideológiai munkásságát is jelentős mértékben gátolta. Révai történeti jellegű munkásságának áttekintése ismételten felhívja a figyelmünket a további Révai-kutatások jelentőségére és szükségességére. — SZAKÁCS KÁLMÁN: *Adalékok az MSzDP 1930-as agrárprogramjához, a program előzményei és értékelése* c. tanulmánya. Bár önálló agrárprogram kidolgozásának igénye már 1904-ben felmerült az MSzDP-n belül, a vezető gárda elméletileg felkészületlen volt a feladat megoldására, nem ismerte fel a magyarországi agrárviszonyok sajátosságait sem. A szerző utal az 1909-től kibontakozó kisüzem—nagyüzem vitára, majd az MSzDP agrárpolitikájára 1918—19-ben. Részletesen ismerteti az 1920—1930 közötti időszak belső vitáit s azon tényezőket, amelyek az MSzDP-t olyan agrárprogram kidolgozására és hivatalos elfogadására késztették, amely egyértelműen a földosztás mellett foglalt állást. Az MSzDP azonban úgy tért át a demokratikus agrárátalakulás igenlésére, hogy

lecsúszott a polgári demokrácia szintjére és feladta vagy a beláthatatlan jövőre halasztotta a szocialista célokat. A program kísérletet tett arra, hogy megkönnyítse a progresszió erőinek helyzetét, elősegítse az ország demokratizálásának ügyét. Ugyanakkor a program alapvető ellentmondása, hogy, a követelések lényegét és tartalmát illetően, az elméleti indokolásban reformista magyarázatot adott. Az MSzDP csak a „feudális nagybirtok" ellen harcolt, a „polgári Magyarországért", s ebben a harcában az ipari burzsoáziára is számított. Helytelenül úgy ítélte meg az ország előtt álló feladatokat, hogy a bajok fő forrása nem a kapitalizmus — amely még nem is fejlődött ki egészen —, hanem a feudalizmus, ezért a polgári átalakulást, a kapitalista rendszert kell teljessé tenni. Agrárprogramja ezért minden pozitív vonása ellenére is csupán szűk körű reformprogram, amely „a feudalizmus lebontását" kizárólag reform útján, felülről, az uralkodó osztály egy részének „jóindulatú" támogatásával vélte elérni. Ennek megfelelően a program nem is exponálja azt a kérdést, hogy az agrárkérdés demokratikus megoldását Magyarországon csak az ipari munkásság vezetésével és támogatásával lehet elérni. — TADEUSZ DANISZEWSKI *A nemzeti kérdés a lengyel munkásmozgalom korai időszakában* c. tanulmánya hangsúlyozza a lengyel munkásmozgalom azon jellegzetességét, hogy hosszú évtizedekig a nemzeti rabság körülményei között fejlődött, ezért az osztálykövetelések és össznemzeti feladatok helyes összekapcsolása mindig központi problémája volt. A tanulmány az 1880-as évektől az 1905—7-es forradalom időszakáig ismerteti a lengyel forradalmi munkásmozgalom szervezeteinek állásfoglalását a nemzeti kérdés megoldására vonatkozóan. A Lengyel Szocialista Párt (PPS) a nemzeti függetlenség ügyét állította előtérbe, s ennek rendelte alá a társadalmi felszabadulásért vívott harcot, míg a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája (SDKPiL) hangsúlyozta az elnyomó és elnyomott nemzetek munkásosztályának forradalmi együttműködését, de nem értékelte kellőképpen a nemzeti kérdés jelentőségét. A szerző utal Lenin nézeteire a lengyel nemzeti kérdésről, majd ismerteti a két munkáspárton belül megfigyelhető erjedést a XX. század elején. — JEMNITZ JÁNOS: *A háború kérdése a II. Internacionálé stuttgarti kongresszusán* c. tanulmánya áttekinti a nemzetközi munkásmozgalom antimilitarista tradícióit, majd utal arra, hogy az új háborús krízisek folytán jogosan merült fel az az igény, hogy a párttok tovább fokozzák háborúellenes erőfeszítéseiket. A szerző ismerteti az egyes pártok belső vitáit e kérdésben. Az 1907. évi stuttgarti kongresszuson a napirendi pontok közül az egyik legvitatottabb a háború elleni küzdelem volt. A küldöttek elé négy határozati javaslatot terjesztettek: három franciát és egy németet. Főként atekintetben voltak lényeges eltérések, hogy a pártok mit tehetnek a háború kitörésének megakadályozására, illetve mi a teendőjük a már kirobbant háborút követően. A kongresszus vitáiban a német delegáció jobbszárnyához tartozó Vollmar elutasított minden radikális fellépést, Bebel doktrinér módon ugyancsak elhárította ezeket a kezdeményezéseket, amelyeket egyébként K. Liebknecht is szorgalmazott. Másfelől G. Hervé a háború jellegével nem számolva, előre elkötelező forradalmi intézkedéseket követelt. A guesdisták lényegében Bebellel értettek egyet. Jaurès a háború megakadályozására szintén radikális intézkedéseket követelt. Mellette sorakozott fel Belgium, Olaszország és több kisebb ország szocialista delegációja. A kongresszus vitáján Lenin, Luxemburg és Martov terjesztett be külön kiegészítő javaslatot, amely az Internacionálétól s pártjaitól a háború kitörése esetén megkövetelte a helyzet forradalmi kihasználását. A végső határozatot ilyen szellemben hozták meg, de az egyes pártokban a régi nézetek tovább éltek. Így az 1907—1914 közötti antimilitarista eredmények ellenére 1914-ben az Internacionálé vezetői többségükben hátat fordítottak a stuttgárti határozatoknak. — A Közlemények rovatban PINTÉR ISTVÁN: *Adalékok a finn—szovjet háború történetéhez a magyar követek jelentései alapján* címmel bő kivonatokat közöl a fontosabb európai fővárosokban és Washingtonban akkreditált magyar követek jelentéseiből. Ezek főként azon kérdést világítják meg, hogy a megosztott imperialista táboron belül milyen kísérletek folytak a szovjet—finn háború adta lehetőségek kihasználása révén egy szovjetellenes imperialista egységfront létrehozására. — A Dokumentumok rovatban BÉKI ERNŐ a Munkás- és Szocialista Internacionálé Titkárságának két 1919 októberében kelt körlevelét teszi közzé, amelyek a csatlakozott szervezetek titkárait tájékoztatják a Tanácsköztársaság megdöntése után kialakult magyarországi helyzetről és az MSzDP-nek a szociáldemokrácia nemzetközi központjához intézett kéréséről „demokratikus intervenció" tárgyában. — KENDE JÁNOS a Garami Ernő és az MSzDP vezetősége között 1931 januárjában bekövetkezett szakítás eddig

nyilvánosságra nem került okmányait publikálja: Garaminak a Népszava szerkesztősége által visszautasított cikkét, valamint a pártvezetőség január 9-i teljes ülése elé terjesztett emlékiratát. — Ihrlinger Antalról S. VINCZE EDIT írt gazdagon dokumentált életrajzot.

Az 1967. 3. szám közli a párttörténeti tankönyv X. fejezetének tervezetét, amelynek címe: *Magyarország a második világháborúban. Küzdelem a hitlerista rablóháborúból való kiválásért, a függetlenségért és a demokratikus átalakulásért (1941—1944).* Sorrendben az alábbi témákat tárgyalja: Magyarország hadbalépései; hajsza az antifasiszták ellen; a sztálingrádi csata és a fasiszta tömb megrendülése; a kommunista párt a kivárási politika leküzdéséért; a KMP harci programja; harc a náci megszállók és cinkosaik ellen; a Magyar Front; a Kommunista Párt 1944 szeptemberi kiáltványa — MÓD ALADÁR *Október öröksége* című cikke bírálja azon polgári szemléletet, amely az októberi forradalmat kizárólag „erőszak" termékének fogja fel. Lenin 1917 szeptember—októberi tevékenységét elemezve szembeszáll a fegyveres felkelést abszolutizáló dogmatikus torzításokkal is, s hangsúlyozza, hogy Lenin egy pillanatra sem tévesztette szem elől: a forradalom és a szocializmus győzelmének döntő kérdése a tömegek iránti bizalom, a nép óriási többségének megnyerése s a vele való egység biztosítása. A forradalom valóságos tartalmát értékelve, a szerző kimutatja, hogy a *lényeget* tekintve nincs szakadék az Októberi Forradalom és korunk fő politikai követelményei között, egyúttal szükséges új utak keresése. Az elmélet fejlődése azonban nem szorítkozhat kizárólag a „személyi" kultusz szubjektivizmusának bírálatára, kívánatos a munkásosztály és forradalmi pártja vezető szerepe igazi tartalmának megértése, az új kor kérdéseinek elvi tisztázása. — ERICH DONNERT tanulmánya *A breszt-litovszki kényszerbéke és a német pártok* a politikai áramlatok magatartását tárgyalja a békediktátummal kapcsolatban, amennyiben idevonatkozó állásfoglalásaik világosan tükrözik az orosz forradalomról kialakult különböző nézeteket. A német uralkodó osztályok nagy győzelemként könyvelték el a breszti békét és pártjaik a Reichstagban a szerződés aláírása mellett szavaztak. A többségi szociáldemokraták tartózkodtak, míg a független szociáldemokrata párt képviselői ellenezték a ratifikálást. Ennek ellenére mindkét szociáldemokrata párt vezetőit összefűzte a német burzsoázia táborával a proletárforradalomtól való félelem és az antibolsevizmustól vezetett szovjetellenes uszítás. A német baloldali marxisták súlyos döntésnek értékelték a breszti kényszerbékét, de állásfoglalásuk — elvi tévedéseik ellenére — a szovjethatalmat éppen a súlyos megpróbáltatások idején, amikor sok orosz és külföldi szocialista ingadozott a forradalom kilátásainak megítélésében, a maga jelentőségében méltatta. — A. J. MANUSZEVICZ: *Az oroszországi 1917—1920-as internacionalista mozgalom történetének néhány kérdése* című tanulmányában méltatja az internacionalisták nyújtotta támogatás jelentőségét a forradalom vívmányainak megvédelmezésében. 1917-ben Oroszországban több mint 4 millió külföldi tartózkodott: hadifoglyok, menekültek és idénymunkások, igen sok európai és ázsiai nemzet képviselői, akik az adott ország lakosságának legkülönbözőbb társadalmi rétegeit és politikai pártjait képviselték. A bolsevikoknak sikerült ezen ideiglenes lakosság jelentékeny részét a forradalom oldalára állítaniok. Külföldiekből álló kommunista szekciók egész sora jött létre Szovjet-Oroszországban, amelyek később jelentős szerepet játszottak az illető országok kommunista pártjainak megalakulásában. Az aktivitásra jellemző, hogy eddig több mint 160, 1917—20 között a szovjet köztársaságban megjelent internacionalista időszaki kiadvány címét sikerült feltárni. — Az internacionalista mozgalom történetének tanulmányozása még a polgárháború időszakába nyúlik vissza. A kutatómunka különösen az SzKP XX. Kongresszusa után élénkült meg, 1957—1965 között a Szovjetunióban több mint 160 kisebb-nagyobb munka jelent meg erről a témáról. A szocialista országok ezzel a problematikával mindezideig sajnálatosan keveset foglalkoztak. A cikk tárgykörökre tagolva, részletesen ismerteti a kérdés szovjet irodalmát. — HAJDU TIBOR tanulmánya, *A KMP taktikájának néhány vonása a proletárforradalom előkészítésének hónapjaiban* a párt tömegakcióinak bemutatásával világítja meg, miként találták meg a kommunisták gyakorlati tevékenységük során a helyzet által megkívánt taktika sajátos módszereit. A fiatal KMP sikeresen alkalmazta a bolsevikok taktikáját, jelszavait, és kiaknázta az orosz forradalom népszerűségét. A párt sikereinek másik titka: tagjai, szónokai és agitátorai az ipari munkások akaratát öntötték szavakba. A kommunista agitáció széles skálájában a legfontosabb momentumok az üzemi, utcai gyűlés, csoportos agitáció, a villamoson vagy a gyárkapuban provokált vita. Jelentős szerepe volt az írásos propagandának, különösen a Vörös Újságnak. A szerző a továbbiakban ismerteti a KMP akcióit

egy-egy konkrét követelés érdekében, amelyek leleplezték az érdekeltek előtt az SzDP kispolgári politikáját. Az első ilyen megmozdulásra 1918 december közepén került sor, amikor a KMP kiadta az üzemek munkásellenőrzésének jelszavát. Január 22-én kezdődött a lakbérfizetés megtagadását hirdető kampány. Február elseje után nem volt szükség új jelszó kitervelésére — a kommunista agitáció középpontjába az ellenforradalom leverésére mozgósító jelszavak kerültek. A KMP befolyása alá vonta a rokkant és leszerelt katonák, továbbá a munkanélküliek mozgalmát is. A cikk végül egyes vidéki városokban lezajlott, a helyi kommunista erők vezette sikertelen hatalomátvételi kísérletek tanulságait elemzi. — A folyóirat közli PALME R. DUTT a *A kapitalizmus általános válságának 50 esztendeje* c. felszólalását, amely a Béke és Szocializmus szerkesztőségének az Októberi Forradalom tiszteletére Prágában rendezett elméleti konferenciáján hangzott el. A Dokumentumok rovat Karikás Frigyes és Némethy Lajos leveleit közli magyar kommunista hadifogoly agitátoroknak a megszálló német csapatok és a hazatérő hadifoglyok között végzett munkájáról 1918 június—november között. — A Visszaemlékezések rovatban részleteket olvashatunk Gavró Lajosnak, a szovjetoroszországi polgárháború legkiemelkedőbb magyar katonai vezetőjének töredékben fennmaradt memoárjából az internacionalisták szerepéről az asztrahányi ellenforradalmi felkelés leverésében, ill. a lengyel intervenciós hadsereggel vívott harcokban. — *S.*

TÖRTÉNELMI SZEMLE X. évf. (1967) 1. sz. — KATUS LÁSZLÓ: *A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez* c. tanulmányában a magyarországi és kelet-európai tőkés iparfejlődés lehetőségei és útjai, a gazdasági növekedés sajátos modellje és tényezői körül kialakult vitához kapcsolódik. Cikkének első négy fejezetében közgazdasági módszereket is igénybevevő, széleskörű adatanyagra támaszkodó összehasonlító értékelést végez, mely kiterjed a falusi textiliparban kialakult korai kapitalista szervezet fontosabb európai példáira, a magyarországi ipari forradalom és tőkés iparfejlődés egybevetésére, a textiliparnak mint az ipari növekedés vezető szektorának vizsgálatára. Az utolsó fejezetben, konkrét összehasonlító elemzésének tanulságait általánosítva, többek között megállapítja, hogy a magyar állam 1867 után — önállóságának korlátai ellenére — az ipari növekedés támogatásában kielégítő mértékben betöltötte gazdaságpolitikai funkcióit. Ez — sok egyéb mellett — fontos tényezője volt annak, hogy Magyarország a tőkés iparfejlődés európai változatai közül — mivel „a modern iparosodás és a tőkés növekedés belső feltételei és tényezői még potenciálisan sem jöttek létre a szükséges mértékben" — azon az úton járt, amelyen a külföldi tőkék befektetése és egyéb termelési tényezők importja indította meg az ipari forradalmat és indukálta az átfogó iparosodási folyamatot. — GYÖRFFY GYÖRGY: *A XII. századi dalmáciai városprivilégiumok kritikájához* c. tanulmányában a „traui típusú", vonatkozó oklevelek hitelességét veszi vizsgálat alá. Kiterjedt forrásanyagra támaszkodó fejtegetései során, egyebek mellett, bizonyítja Kálmán király 1108. évi, II. Géza király 1151. évi, Trau városának adott szabadságlevelének és II. István király 1124. évi, Trau városának készített megerősítő levelének hitelességét; II. Géza király 1143. évi, Spalato városának, II. István király 1167. évi, Sebenico városának adott szabadságlevelét pedig „kétes hitelűnek" tartja. — JEMNITZ JÁNOS: *F. Adler és G. B. Shaw vitája az olasz fasizmusról* címmel ismerteti az ismert angol író és az osztrák szociáldemokrata vezető 1927 január—februárban folytatott vitáját az olasz fasizmusról. A vita jórészt a sajtóban is napvilágot látott, s a szerző most bevezetőjében összefoglalja annak legfontosabb tanulságait, s rámutat, hogy más országok szociáldemokratái hogyan reagáltak a vitára. Amellett, hogy Shaw — Európa-szerte megbotránkozást kiváltó — Mussolini-tiszteletét boncolgatja, felhívja arra is a figyelmet, hogy a szociáldemokrata Adler milyen elvi hibákat vét például a fasizmus és a proletárdiktatúra felszíni jegyek alapján történő összehasonlítása folytán. — VIDA ISTVÁN: *A Független Kisgazda Párt 1930. évi békési programja.* A szerző az Országos Levéltárban Nagy Ferenc félhivatalos iratai között megtalálta az 1930. október 12-én elfogadott ún. Békési programot, melyet a felszabadulás óta — maguk a kisgazdapárti politikusok is — elveszettnek tekintettek. A forrásközlemény bevezetője leírja a párt megalakulásának körülményeit, majd elemzi a programot. Megállapítja, hogy mintája valószínűleg Nagyatádi 1919-es kisgazda programja volt, s azon lényegében a korabeli gazdagparasztság érdekeinek megfelelően változtattak. — H. HARASZTI ÉVA *Az angol kormány erőszakszervezeteinek működése a chartizmus éveiben* címmel közölt tanulmányában megállapítja, hogy az angol kormányzati körökben a chartizmus csak Melbourne lord miniszterelnöksége idejétől

kezdve (1834—1841) vált fontos, megoldandó belpolitikai kérdéssé. Részletezi az államgépezeti szervek mozgósítását, a parlament szerepét, a kormány ill. az egymást követő kormányok ezzel kapcsolatos tevékenységét, kormányzók, megyei, városi előljáróságok intézkedéseit. A konkrét történelmi eseményeket elemző — széleskörű forrásanyagra és irodalomra támaszkodó — dolgozat az erőszakszervezet működését, a rendőrség, a katonaság felhasználásának különböző módjait és ennek változásait, a chartizmus ellen kiépített kémszolgálat tevékenységét is bemutatja. — E. J. Hobsbawm: *Egy közönség növekedése* c. tanulmánya a történelmi könyvkiadást, a történeti irodalomra gyakorolt hatását és a történelmi irodalom színvonalának ezzel kapcsolatos mozgását igyekszik összefogni. Megállapítja, hogy az 1950-es évek Európájában a történelem „jó üzlet" lett. Ennek egyik oka, hogy a történelem az a tudományág, melynek művelését a különböző, szűkebb értelemben nem történész „szakemberek" is művelhetik, s ezek munkái gyakran igen nagy sikert aratnak. A másik alapja e kiadói fellendülésnek a világ oktatói rendszereiben történt nagy haladás, (ennek egyik mutatója: a középfokú iskolát és kisebb mértékben a felsőiskolát végzettek számának robbanásszerű megnövekedése), valamint a gazdasági fellendülés. Ez utóbbiak teszik lehetővé egy széles piac kialakulását. A szerző röviden érinti, hogy szerinte a sikerre számító történeti publikációknak milyen követelményekkel kell számolniok, majd felhívja a figyelmet arra a veszélyre, amely a történetírót a túltermelés folyamán veszélyezteti: a színvonalcsökkenésre.

2. sz. —A szám közöl néhány, a Magyar irodalom története egyes köteteihez kapcsolódó referátumot, mely a MTA Történettudományi és Irodalomtörténeti Intézet közös vitaülésén hangzott el. Szűcs Jenő az 1. kötetről beszélt. Bevezetőjében a történetírás és irodalomtörténetírás viszonyának alakulását részletezte, felhívta a figyelmet a közös illetőségű széles határterületek jelentőségére. A magyarországi irodalom „kelet-európai útjának" problémáját érintve — egyetemes történeti összefüggések említésével — szólt a magyar társadalom X—XIII. századi fejlődésének viszonylag gyors, ill. gyorsított üteméről és ennek a kultúra területén jelentkező hatásáról. Megállapította, hogy Magyarországon lényegében nem beszélhetünk lovagság létrejöttéről, ezért igazi lovagi irodalom sem született, mely anyanyelvű irodalomban magyar etnikus hagyományokat is megőrizhetett volna. Igazi magyar etnikumú erős polgári rend sem keletkezett, így nem alakult ki magyar városi kultúra sem. Véleménye szerint itt található a magyar irodalom „kelet-európai útjának" genezise. Kritikai észrevételként említette meg, hogy a lovagi irodalomról szóló fejezet többet sejttet, a korai magyar humanizmussal foglalkozó pedig kevesebbet nyújt, mint ami a valóságban volt. Végül a középkori magyarországi irodalom „orientációjának" problémáját részletezte, ami véleménye szerint nem kapott méltó helyet a kézikönyvben. — Varga János: A magyar irodalom története III. kötetéről c. referátuma néhány problematikus mozzanatra hívta fel a figyelmet, elsősorban a szerkesztés gondjait említve meg. Egyebek mellett szólt az egyes irodalmi periódusok elhatárolásában, némely írói személyiségek hovatartozásának eldöntésében jelentkező problémákról. A reformtörekvések idejének korrigálása után megemlítette, hogy a magyarországi felvilágosodás sajátos képe további finomítást igényelne. Hangot adott annak is, hogy „a népiesség e korok történetét tárgyaló irodalomtörténetírásunknak máig sem teljesen megoldott problémája". Mélyebb elemzést érdemelne szerinte a patriotizmusnak és nacionalizmusnak a viszonya reformkori irodalmunkban. Végül röviden a magyar kritikai realizmus létrejöttének körülményeit elemezte. — Lackó Miklós az irodalomtörténeti kézikönyv VI. kötetéről szólott. A szerzők munkájának méltatása után a kötet irodalomszemléletéről, majd a történelmi korrajzokról beszélt. Az érintett korszakban valóban igen szoros az irodalom és a politika kapcsolata, mint ahogy azt a szerzők igyekeznek is bemutatni. Ugyanakkor azonban sok helyütt csak a politikai-irodalmi problémákra, illetve irányzatok, életművek e szempontból történő elemzésére összpontosítanak, s így jelentős aránytalanságok keletkeznek az egyes irányzatok súlyát illetően. Nem tartja kiegyensúlyozottnak a különböző pályát befutott írók, költők értékelését sem: egyik helyen túl szigorúan, másutt túl elnézően írnak a szerzők. Ez vonatkozik egyébként a Lukács- és Révai-portrékra is. Révai értékelésében, megítélése szerint, az 1948—53 közötti résznél sokkal inkább kellene a negatívumokat hangsúlyozni. A korrajzokról szólva hiányolta a társadalomtörténeti részek beillesztését, s különösen a középrétegek konkrétabb elemzése lenne szükséges a történeti bevezetőkben. — Ránki György: *A Clerk-misszió történetéhez* című tanulmánya az 1919 augusztusában Budapestet megszálló román csapatok helyzetét, a

román kormánypolitikát és ezzel kapcsolatban a győztes szövetséges antanthatalmak álláspontját, diplomáciai lépéseit mutatja be. A burzsoá román kormány mindenképpen igyekezett magyarországi megszálló csapatainak itt-tartózkodását úgy beállítani, hogy arra a bolsevizmus felélesének megakadályozása miatt van szükség. A szerző eddig teljesen ismeretlen levéltári anyagok alapján (USA Hoover Institute; Foreign Relations anyagai stb.) rekonstruálja a magyarországi román megszállás nemzetközi mozgató rugóit. A francia és olasz kormány igyekezett megakadályozni, hogy a fosztogató és a rend helyreállítására egyáltalán nem törekvő román csapatok ellen az antant kormányok képviselői erélyes határozatot hozzanak, a román kormány pedig — látva a lehetőségeket — a diplomáciai fortély minden eszközét bevetette annak érdekében, hogy a magyarországi megszállást nyújthassák, s hogy esetleg újabb területeket szerezhessenek a Tiszántúlon. A szerző rámutat, hogy e helyzet kialakulásáért mennyire felelősek a magyar uralkodó osztályok szélsőjobboldali elemei, a konszolidáció megakadályozásában mennyire volt része a Friedrich-kormánynak, s a Bukarestbe illetve Budapestre, a rend helyreállítása céljából érkező Clerk angol diplomata milyen lépéseket tesz egy olyan kormány megalakítása érdekében, mellyel a győztes hatalmak megköthetik a békét. Az angolok úgy szüntették meg a román megszállást, illetve az egyoldalú francia befolyást a Kárpát-medencében — állapítja meg a szerző —, hogy közben törvényesítették a fehérterrort, a fasiszta önkényuralmat, a katonai diktatúrát. – Molnár János: *Harc a politikai konszolidációért 1956 november 4. után* c. cikke az 1956. december 6-ig terjedő időszak történetét fogja át. Elemzi a nemzetközi viszonyok fő vonásait 1956 októberében, s megállapítja, hogy ennek meghatározó momentuma az volt, hogy a Szovjetunió fegyveres segítségével kezdhette meg tevékenységét a Munkás-Paraszt Kormány, s e segítséget követte a baráti szocialista országok erkölcsi és gazdasági segítsége. Az ország belső helyzetére a dezorganizáltság volt a jellemző: noha a szélsőjobboldalt a fegyveres harcok leverése során háttérbe szorították, a revizionizmus különböző árnyalatai előtérbe kerültek. Az ellenforradalom most a munkásosztályt igyekezett mozgósítani. A november 14-én megalakult Központi Munkástanács elfogadta a Bibó-féle programtervezetet, mely a Nagy Imre-kormány visszaállítását, a szovjet csapatok kivonulását, a többpártrendszer visszaállítását követelte. A szerző ezután a konszolidáció első fázisát tárgyalja. Az MSzMP Ideiglenes Bizottsága már november 7-én megkezdte a párt újjászervezését, majd a karhatalmi ezredek létrehívását. Sikeresen szálltak szembe a november közepén megújuló ellenforradalmi utóvédharcokkal, majd a decemberi központi bizottsági határozatban lényegében helyesen, határozottan elemezték az ellenforradalom e jellegét, számoltak az országban fennálló politikai helyzettel. — Kirilly Zsigmondné—N. Kiss István *A XVI—XVII. századi parasztgazdaság struktúrájának vizsgálata* címmel közlik a MTA Történettudományi Intézetének feudáliskori osztálya által 1966. február 18-án megvitatott beszámolójukat, mely az agrártörténeti kutatócsoport 1963—1965. évi forrásfeltáró munkájának eredményeit összegezi. A beszámoló után található az azt követő vita rövid kivonata. — Endrei Walter: *Közkeletű tévedések a Gácsi Posztómanufaktúra történetével kapcsolatban* címmel a manufaktúra-alapítás évével, az alapító személyével, az üzem épületével, a részvénytársaság alakulásával, a foglalkoztatott munkaerő kérdésével és az alapító család további szerepével kapcsolatban közöl a korábbi nézeteket helyreigazító adatokat. — Herbert Steiner: *Ausztria Kommunista Pártja 1918—1933* c. tanulmánya áttekintést ad a párt címben jelzett korszakának történetéről. A cikk forrásanyaga: a korabeli szocialista sajtó, a párt egyes kongresszusairól kiadott jegyzőkönyvek, kommunista vezetők beszédei és egyéb összefoglaló, illetve részfeldolgozások. Az egyes fejezetek a párt kongresszusai szerint tagolódnak, s minden fejezet végén megtaláljuk az adott időszak történetére vonatkozó bibliográfiai adatokat. A tanulmány mindenek előtt kronologikus összefoglalást ad, s csak igen ritkán vállalkozik elemzésre, illetve gazdaság-társadalomtörténeti kitekintésre. — *G.* — *K.*

VILÁGTÖRTÉNET 1967. 14—15. sz. — E. V. Gutnova: *A középkori parasztság ideológiájának néhány problémája* c. tanulmányában a modern nyugati történetírás álláspontjával vitázva leszögezi, hogy a középkori parasztságnak volt saját ideológiája, amely természetesen nem máról holnapra vált a nézetek többé-kevésbé összefüggő komplexumává. A paraszti ideológia vizsgálatában nyomon kell követni a paraszti világnézet kialakulásának útját, tisztázni kell benne az eszmék és az emóciók, az ösztönös és a tudatos elem arányát. A vizsgálatot a felkeléseken túl ki kell terjeszteni a parasztság mindennapos életére, mégpedig nemcsak sztatikus,

hanem dinamikus állapotában is, hosszabb időn keresztül. A szerző áttekinti a számbajöhető forrásanyagot, a tulajdonképpeni történeti emlékeket és az irodalmi folklór emlékeit. A középkori paraszti ideológiát nem szabad a feudális társadalmi-gazdasági viszonyoktól és az általános ideológiai felépítménytől elszakítva tanulmányozni. Az ideológián belül meg kell különböztetni az állandó és a változó elemeket. A parasztság ideológiai fejlődésének előrehaladó szakaszait Nyugat-Európában a VIII—X. század negatív jellegű antifeudalizmusában, a XI—XIII. századnak a feudális kizsákmányolás fokozódása elleni helyi küzdelmében, a XIII—XV. század paraszti-plebejusi eretnekségektől kísért fegyveres felkeléseiben és a XVI—XVII. század olykor vallási motívumoktól színezett gazdasági és szociális követeléseiben jelöli meg. A középkori paraszti ideológiának a társadalom szellemi életében betöltött szerepét szociálpolitikai téren a paraszti jellegű gazdasági követelésekben, a feudális állammal szembeni ellenséges érzületben, a naiv paraszti monarchizmusban, a korai kereszténység eszméire támaszkodó eretnekségekben látja. A parasztság osztályharcára ezek az eszmék eleinte inkább gátlólag, később azonban egyre inkább serkentőleg hatottak. — A. SOBOUL: *A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései* c. cikkében mindenekelőtt a társadalomtörténet mostani fogalmát tisztázza. A társadalomtörténet a társadalom és az azt képező csoportok tanulmányozására törekszik a gazdasági fejlődés szemszögéből. Ha csak a tényeket mondjuk el, akkor a társadalomtörténet lényegében leíró tudomány marad. Ezért az egyszerű leírásról át kell térni a mennyiségi elemzésre. Ehhez nagy segítséget nyújthat a gazdaságtörténet. Míg azonban a gazdaságtörténész csupán az árak és jövedelmek tiszta mennyiségi ingadozását tanulmányozza, a társadalomtörténészt ennek emberi jelentősége érdekli, az, hogy milyen jelleget ölt e jövedelmek elsajátítása az egyes társadalmi csoportoknál. A társadalomtörténet mennyiségi adatai természetesen társadalmi tartalommal bírnak. A társadalomtörténet éppen ezért föltételezi a gazdasági fejlődés menete közben lassan változó társadalmi struktúrák és mechanizmusok pontos ismeretét. Társadalmi struktúra fogalmán a szerző olyan gazdasági, társadalmi és pszichológiai viszonyok és kapcsolatok szerves egységét érti, amelyeket „az idő nem koptat el, és amelyek igen hosszú időn keresztül fennmaradnak." E viszonyokat és kapcsolatokat nem csupán statisztikailag kell tanulmányozni, hanem fejlődésükben is. A társadalmi struktúra mint egész létezik, amelynek valamennyi mennyiségi és minőségi mutatója tartós kapcsolatban és állandó kölcsönhatásban van egymással. A szerző konkrét példák tükrében ennek a követelménynek érvényesülését vizsgálja. — G. LANTÉRI LAURA: *Történelem és struktúra az ember megismerésében* címmel a strukturalizmus térhódításának reális okait nyomozza. A struktúra fogalom az ún. prágai iskola működése révén terjedt el, első eredményei a nyelvészetben Saussure és az ethnológiában Boas, valamint Lévi-Strauss működése nyomán születtek. A tanulmány részletesen vizsgálja a strukturalizmus alkalmazását és eredményeit e két tudomány területén. A történelemben való alkalmazását olyan mértékben tartja igazoltnak, amilyen mértékben a történelemnek nincs abszolút kontinuitása, és nem egyetlen kategóriában zajlik le. Sartre a történelmet az emberi lét legkonkrétabb tárgyának tartja, Lévi-Strauss viszont csupán egy — bár nélkülözhetetlen — kutatási módnak, amely tárgyát nem határozza meg önmagában, és így nem zárja ki eleve más kutatási módszerek helyességét. Ha a történelem kimeríti tárgyát, a struktúra alárendelt kutatási eszközzé válik; de ha a történelem csupán jelenségek együttesének bizonyos fajta leírása, melyek más úton is kifejezhetők, a struktúra jogaiba léphet. A történelem és a struktúra közt jelenleg fennálló feszültség megköveteli a történelmi megismerés és a strukturális megközelítés lényegének és határainak tisztázását. — A. MACZAK: *A közgazdasági modellek alkalmazása a középkori gazdaságtörténetben* c. tanulmányában a gazdaságtörténet és a politikai gazdaságtan közti együttműködés eredményeként értékeli a politikai gazdaságtantól átvett gazdasági modell alkalmazását a gazdaságtörténetben. E modell minden másnál jobban lehetővé teszi a kérdések feltételes megfogalmazását, a különböző variánsok megvizsgálását. A szerző vizsgálja W. Kula modellkísérletét, amely a lengyel mezőgazdaságra vonatkozik a XVII. században és a XVIII. század első felében; ez kitűnően megmagyarázza a lengyel mezőgazdaság hanyatlását a felosztás előtt, de nem magyarázza meg XVI. századi növekedését s különösen nem a XVIII. század második felében bekövetkezett megújulását. Ehhez további, a földbirtokosok gazdasági tevékenységének szabadságából, a parasztgazdaságok helyzetéből, a különböző gazdasági organizmusok együttéléséből kiinduló modellekre van szükség. A feltételek megválasztásának kérdését a modellt konstruáló kutatónak állandóan

szem előtt kell tartania. Csak ez teszi lehetővé a modell összefüggéseinek ellenőrzését. A modell-szerkesztésnek előnye az áttekinthetőség, a kevésbé lényeges jelenségek elhanyagolásának, a nézetek szembeállításának, az összehasonlító vizsgálatok elvégzésének lehetősége. Természetesen a modellszerkesztésnek is megvannak azok a hibái, mint minden egyéb szintézis-próbálkozásnak. Ezek azonban nem lehetnek akadályai az együttműködés kölcsönösen előnyös bővítésének a gazdaságtörténet és a politikai gazdaságtan tudományai között. — R. HAVRANKOVÁ, ZD. SLADEK és J. VALENTA: *Az európai szocialista országok történetének elméleti és ideológiai kérdései a XX. században a II. világháborúig* c. tanulmánya kiindulásul kíván szolgálni ahhoz, hogy meg lehessen fogalmazni a történeti kutatásokban elérendő közös célt és az ahhoz vezető út egyes szakaszait, és meg lehessen találni azokat az érintkezési pontokat, amelyek alapot nyújthatnak a külföldi, elsősorban a népi demokratikus történészekkel sorra kerülő, az együttműködést szolgáló megbeszélésekhez. Kiindulópontként az európai szocialista országok egységes történeti fejlődésének ténye kínálkozik. A hasonló, ill. azonos történeti feladatok komplexuma ebből a földrajzilag is egységes területből olyan specifikus, önálló egységet alakított ki, amely megérdemli a különleges vizsgálatot és főképp az összehasonlító történeti módszer alkalmazását ezen a területen. Az összehasonlító történeti módszer lehetővé teszi az említett országok fejlődésében tapasztalható egyező és eltérő vonások megállapítását, az általánosan használt, de korántsem egyértelmű terminológia tisztázását pl. a közép- és délkelet-európai fasizmus esetében. Az összehasonlító módszer alkalmazásának legfőbb területei a speciális kérdéseken kívül a következők: *1.* a gazdasági élet összehasonlítása különböző időszakokban; *2.* a társadalmi struktúrák összehasonlítása; *3.* a kulturális helyzet, a különböző hatások, a jogrendszer, a jogi normák összehasonlítása, a vallás és az egyház több évszázados szerepének vizsgálata, mégpedig nem csupán ideológiai szempontból; *4.* a társadalmi-politikai tényezők összehasonlítása, amennyiben ezek összehasonlíthatók (intézmények, államigazgatás, munkásmozgalom, pártok, a népi demokráciák rendszere). E módszer keretében új értelmet kap az ún. kapcsolatkutatás, amelynek az alapvető összefüggésekre kell orientálódnia, fel kell derítenie a nemzeti és az egyetemes történelem közti kapcsolatokat, figyelembe véve ezek változó formáit, az uralkodó irányzatot és a különböző elemeket, fel kell mérni az adott országnak (Csehszlovákia) a többi európai szocialista országhoz fűződő kapcsolatait, le kell küzdeni a provinciális szemléletet, be kell állítani az ország nemzetközi helyzetét a tágabb kelet-, összeurópai, ill. világtörténelembe. —A. SCHLESINGER: *A történész és a történelem* címen a történelem és a politika ellentmondásokkal teli, de végeredményben mégis mindkét partner számára hasznos kapcsolatát elemzi főként Kennedy elnök mellett tanácsadóként szerzett politikai tapasztalatai fényében. — A Szemle rovat Összefoglaló művek — Gazdaság- és társadalomtörténet — Politikai történet csoportosításban közel 30 jelentős külföldi történeti művet ismertet. — *B.*

Egyéb tudományos folyóiratok

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. LXXI. évf. (1967) 3. sz. — BIRÓ FERENC: *A „természet" és a „filozófus" (A fiatal Bessenyei értelmezéséhez).* A tanulmány Bessenyei álláspontját vizsgálja a XVIII. század végén Magyarországon divatos, konzervatív jellegű újsztoikus életbölcsességgel szemben. A Holmi-t és Bessenyei vígjátékait elemezve a tanulmány megállapítja, hogy az író — különösen az előbbiben — szembefordult ezzel a főleg Orczy Lőrinc által képviselt szemlélettel, s az ösztönök felett rigorózusan uralkodó, fegyelmezett, magatartását a „bölcs középszer" kívánalmaihoz igazító „filozófus" magatartással szemben hangot ad ösztöneink s hajlamaink megbecsülésének, s a természetes hajlamokat, igényeket szépnek, emberinek tartó, ezekkel szemben természetesen viselkedő magatartás igenlésének. — TARNAI ANDOR: *Batsányi Der Kampf-ja.* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitaülésén tartott előadás. Batsányinak eddigi lappangás után Schaffhausenben felfedezett Der Kampf című nagyobb németnyelvű politikai költeménye bonapartista röpirat, melyet a költő névtelenül akart megjelentetni a tübingeni Cotta könyvkiadónál, hogy a német közvéleményben Napóleon mellett agitációt fejtsen ki. Ezzel kapcsolatban Tarnai nagyobb magyar bonapartista közvélemény és jelentékeny bécsi bonapartista kör (Johannes von Müllert gondolja oda-

tartozónak) létezését tételezi fel. Véleménye szerint a magyar bonapartizmus közvetítő lehetett a magyar haladó politikai gondolkodás történetében a jakobinizmus és a reformkori liberális eszmekör között. BENDA KÁLMÁN hozzászólása egyetért ezzel a véleménnyel s adatokat sorol annak bizonyítására, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján Magyarországon mind függetlenségre törekvő nemesi, mind polgári-demokratikus értelmiségi körökben jelentős közhangulat volt, mely Napóleontól várta az ország nemzeti függetlenségének elnyerését illetve demokratikus átalakulását. — KENYERES ZOLTÁN: *A „harmadik nemzedék" fogadtatása.* Az 1929—1935 között jelentkezett új magyar költőgeneráció fellépését vizsgálja. A gazdasági válság következtében kialakult forradalmi hullám után a harmincas években a dezorganizált állapotban levő baloldal nem volt képes az írótársadalmat baloldali irányba orientálni, sem baloldali szervezeti keretekbe tömöríteni. Az írók — ez volt lényeges egységes vonása a sokszínű új generációnak — az előretörő fasizmus ellen a kultúra „védőgátjai" mögé vonultak. — PETROVICH ÉDE: *A középkori pécsi egyetem ismeretlen tanárai.* A XIV. században működött egyetem négy tanáráról: Luncz Hermannról, Rudolf prépostról, Pál szebeni prépostról, Czudar Imréről közöl külföldi forrásokból gyűjtött életrajzi adatokat. — HEGEDÜS SÁNDOR: *Mikszáth Kálmán Nyíregyházán.* Kimutatja, hogy Mikszáth, mint a Pesti Hirlap kiküldött munkatársa, 1882-ben a tiszaeszlári perről Scarron álnéven antiszemita szellemben tudósított. — Az adattár rovatban MAKSAY FERENC: *Petki János Cupido verse 1610-ből.* Komáromy András történész hagyatékában talált szöveg. — GÉFIN GYULA: *Révai Miklós levelei Szily János szombathelyi püspökhöz.* Az 1787—1790 között írott levelek könyvkiadási kérdéseket tárgyalnak. — KOSTYÁL ISTVÁN: *Juhász István levele Weszprémi Istvánhoz.* Juhász István gyulai református lelkész volt, Weszprémi István debreceni tudós orvos. Mindketten kapcsolatban voltak az első magyar kiadói vállalkozással, a Festetics György-féle Magyar Minerva-val. Az 1798-ból származó, Festetics hagyatékából előkerült levél egy francia természettudományi mű esetleges magyarra fordításáról és kiadásáról tárgyal. — SCHEIBER SÁNDOR: *Három Arany levél.* Privát levelek. — JÓZSEF FARKAS: *Ivan Goll és Gábor Andor levele Barta Sándorhoz.* A két levél 1927-ből származik, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet Archivumában találhatók. A kor nemzetközi kommunista irodalmi életének érdekes dokumentumai. — *Sz.*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE XV. évf. (1968) 3. sz. — BEREND T. IVÁN: *A közép- és kelet-európai gazdasági integráció történetéhez (Történelmi előzmények)* c. tanulmányában megállapítja, hogy Közép- és Kelet-Európa már a XVI. század elejétől nem tudott lépést tartani a nyugati fejlődés tőkésedő irányával. Közép- és Kelet-Európa országai az első világháborúig az európai munkamegosztásban az iparosodott Nyugat agrár kiegészítői maradtak, de a közép- és kelet-európai birodalmi egységeken belül is fellelhetők az iparosodottabb és az agrárterületek összekapcsolódásai. A modern gazdasági fejlődés Közép- és Kelet-Európában nem nemzeti keretek között indult meg, hanem nagy birodalmi egységek keretében. Az „integráció" e keretei tulajdonképpen a feudális formáció maradványai voltak. A szerző elemzi e birodalmi keretek jelentőségét. Magyarország számára a Monarchia piaci lehetőségei a mezőgazdaság modern tőkés átalakulása tekintetében számottevő előnyt jelentettek. A birodalmakon belüli belső munkamegosztás ugyanakkor erőteljes egyoldalúságokat is eredményezett. Az első világháború után kialakult új államok első és legerősebb törekvése a régi gazdasági szálak minél teljesebb szétvagdosása, a minél nagyobb gazdasági önállósodás volt. A korábbi birodalmi munkamegosztás nyomait is el akarták tüntetni. A szerző elemzi az autarchiális fejlesztés hatását és következményeit az egyes országok és az egész térség viszonylatában és kimutatja, hogy az elzárkózási gazdaságpolitika az 1930-as évektől jelentősen tovább erősödött az 1929—33-as túltermelési válság és a világháború veszélye miatt. A tanulmány befejező része a német „nagytér" törekvések hatását tárgyalja. — *H.*

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE XI. évf. (1967) 2. sz. — ÁGH ATTILA: *Marx doktori disszertációjának történetfilozófiai koncepciója* c. cikke megállapítja, hogy Marx már első jelentős filozófiai művében új filozófiai álláspontot alakít ki. Hegelből indul ki gondolatmenete, s szándéka is az, hogy kapcsolódjék az ifjúhegeliánusok politikai tevékenységéhez. Ugyanakkor felülemelkedik Hegel és az ifjúhegeliánusok felfogásán, bírálja azt. A szerző áttekinti Marx viszonyulását az epikureosi filozófiához, majd elemzi a disszertáció történetfelfogását. Itt sorra veszi a hegeli filozófia felbomlásának nyomait a műben; a valláskritikai felfogást; természet és társadalom viszonyát a fiatal Marx történetfilozófiájában, majd kimutatja, hogy a disszertáció legnagyobb vívmánya „az immanens történetfelfogásra

való áttérés s a társadalmi objektivitás koncepciójának ennek nyomán történő felvetése". — *G.*

MAGYAR NYELV LXIII. évf. (1967) 3. sz. — JUHÁSZ JÓZSEF: *A szovjet nyelvtudomány ötven éve* c. cikkében a marxista—leninista eszmeiségre való törekvésben, az új iránti fogékonyságban, a társadalmi igények szolgálatában, az érdeklődés és a tevékenység sokirányúságában, a nagy összegezésekre való törekvésben, a tervszerű munkában jelöli meg a szovjet nyelvtudomány lényeges és maradandó jellemvonásait. Ki tudták alakítani a helyes álláspontot a strukturalizmussal szemben is, történeti alapra helyezve rendszertani eredményeit, elutasítva az amerikai nyelvészek által terjesztett behaviorista filozófia megalapozását. A szovjet nyelvtudomány óriási részt vállalt magára a művelődési forradalomból. Elég itt az írás-olvasás elterjesztésének, ötven új írásrendszer s velük kapcsolatban szótárak, nyelvtanok szerkesztésének, a nyelvi normarendszer kialakításának bonyolult feladatrendszerére utalni. — PUSZTAI FERENC: *Tegezés és magázás a XVIII. század első felében* c. tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy ekkor feltehetően még a tegezés a gyakrabban használt érintkezési forma; de már az udvarias beszéd során formálódó magázás is kezd megállapodni. — BAKOS JÓZSEF: Comenius eredeti családi nevének, a Szeges tulajdonnévnek etimológiájára vonatkozólag közöl újabb adatokat. — MIKESY SÁNDOR neves XVIII. századi történészünk, Pray György családi nevének származtatását vizsgálja. — REUTER CAMILLO Benkő Lórándnak folyóiratszemlénkben közölt tanulmányához kapcsolódva, egy 1425-ös adatot közöl a Csepel személynévi használatáról. — A Nyelvtörténeti adatok rovatban SZABÓ T. ATTILA a kolozsvári Állami Levéltárból Dávid Ferenc tragikus életsorsát megvilágító három oklevelet közöl az 1579—80-as évekből. Az első az elfogott Dávid Ferenc védelmére hozott városi tanácsi határozatokat, a második Dávid utódának, Hunyadi Demeternek beiktatását, a harmadik pedig a Dávid-árvák keresetének elutasítását tartalmazza.

4. sz. — LIGETI LAJOS: *Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz* cím alatt három kétes eredetű szláv jövevényszavunkat analizál. Bélyeg szavunkat minden kétséget kizáró módon török eredetűnek tartja, amely azonban valószínűleg szláv közvetítéssel került nyelvünkbe. A terem szláv szó szintén törökből ered. Mi azonban — a palota szóval együtt — az óorosz nyelvből vettük át. Erősen bizonytalan viszont bér szavunknak törökből való származtatása, hacsak ócsuvas jellegű jövevényszavaink kései csoportjába nem sikerül besorolnunk. — PAIS DEZSŐ: *A garaboncás és társai* c. tanulmányában a szó palóc barboncás alakjából kiindulva a brabantiones (eredetileg a brabanti származású zsoldoscsapatok, később ennek az elemnek szokásos viselkedése következtében: kószáló, rablógyilkos banda) szóval hozza összefüggésbe. — GULYA JÁNOS: *Hodu vagy hadu?* c., az előző számban megkezdett, itt befejezett tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy a Tihanyi alapítólevélben szereplő hodu kétségkívül hadunak olvasandó. — A Kisebb közleményekben MIKESY SÁNDOR: *A „vallási" helynevekről* c. cikkében a vallásos kultusszal összefüggő helynevekkel foglalkozik. A legrégebbiek, mint pl. Hegykő, Igfon erdő, Szentkut stb., még a pogánykorból származnak. A kereszténység felvétele után jó két évszázaddal kezdenek elterjedni a templomi védőszentek nevéből alakult helységnevek. A XVI—XVII. század — szintén még feldolgozatlan — vallási helynévadásában nagy szerep jutott a katolikus restauráció által felkarolt búcsújárásnak és fogadalomtételnek. Ilyen típusú helységnevek: Lorettom, Kiscell, Máriabesnyő, Máriapócs, Máriaremete, Szeged Szent Rókusról elnevezett nyugati városrésze stb.

LXIV. évf. (1968) 1. sz. — DEME LÁSZLÓ: *A magyar nyelv történetéhez* címmel a nemrégiben megjelent A magyar nyelv története c. egyetemi tankönyvhöz fűz megjegyzéseket. — LŐRINCZE LAJOS: *Névfejlődés és művelődéstörténet* c. cikke fontos elvi-módszertani problémákat vet fel. — VELCSOV MÁRTONNÉ: *Testrésznevekből alakult mértékneveink története* címmel a hüvelyk szó eredetével és jelentésével foglalkozik. — A Kisebb közlemények c. rovatban SZILÁGYI FERENC: *Kőrösi Csoma Sándor és Széchenyi István* címmel annak a nagyrabecsülésnek szép dokumentumát ismerteti, amelyet a „legnagyobb magyar" a legnagyobb magyar Ázsiakutató személye és tudományos teljesítménye iránt érzett. A Szó- és szólásmagyarázatok rovatban VAS JÓZSEF: Szombathely latin nevének eredetét fejti meg. A Savaria városnév a kelta eredetű Savaria, később elírás útján: Sibaris, a mai Gyöngyös folyó nevéből keletkezett. — *B.*

MAGYAR NYELVŐR 91. évf. (1967) 4. sz. — MARKÓ IMRE: *A lakosság földrajzinév-ismeretének kérdése és a névgyűjtés* című cikkében Zala megye földrajzi nevei

című kiadvány és a most folyó somogyi gyűjtés kapcsán módszertani kérdésekkel foglalkozik. — BENKŐ LÓRÁND: *Nyelvjáráskutatás és településtörténet* cím alatt azt vizsgálja, hogy a Magyar Nyelvatlasz anyagára épülő mai nyelvjárási ismeretek milyen jellegű település- és népiségtörténeti tanulságok levonására nyújtanak lehetőséget. Egészen a XVII. századig hatolva fogja vallatóra a nyelvjárási jelenségeket. Megállapítja, hogy a nyelvi alapon kideríthető középkori település és népességtörténeti kérdések kapcsolatban vannak a székelyek eredete néven ismert kérdéskomplexummal. — A Szó és szólásmagyarázatokban É. KISS SÁNDOR PuruczkiBéla szemlénkben korábban ismertetett cikkéhez kapcsolódva, a Budapest névalaknak egy Szerémi Györgynél korábbi, a Krakkói Egyetem Album Studiosorum 1499-i bejegyzésében előforduló, bár véletlennek látszó megjelenésére hívja fel a figyelmet. — KŐHEGYI MIHÁLY a „mezei hadak" szókapcsolat Szabó T. Attilától származó értelmezését erősíti meg újabb adatokkal. A mezei hadak fogalma nem a várakban, ill. a városokban és falvakban tanyázó katonaság ellentéteként veendő, hanem az állandó, valóban várakban és kerített városokban tartózkodó reguláris katonasággal szemben háborús veszély esetén esetleg zsoldért is felfogadott irreguláris alakulatok értelmében. — BAKOS JÓZSEF: *A „tanári beszéd" nyelvi formálása* című cikkében történeti áttekintésben, bőséges példaanyagon ismerteti a régi tanári beszéd, magyarázat nyelvi formálásának tipikus eseteit. — TIMAFFY LÁSZLÓ, NÉMET IMRE: *A földrajzi nevek gyűjtésének módszertani tanulságai a Győr-Sopron megyei Feketeerdőn* c. cikkükben először Feketeerdő gazdag és változatos földrajzi névanyagának gyűjtési módszereit, majd a gyűjtőmunka eredményeit ismertetik. Ezek a földrajzi nevek a gazdasági és szellemi népi hagyományoknak páratlanul gazdag adattárát őrizték meg korunkig. Részletes vizsgálatuk feltárja a régi határbeosztást, a termelés, állattartás, a népi élet sajátosságait. — *B.*

MAGYAR TUDOMÁNY. XII köt. (1967) 9. sz. — FENYŐ ISTVÁN: *Eötvös József a magyar jobbágyság nyomoráról.* Egy ismeretlen reformkori Eötvös-tanulmány. A cikk ismertet egy, a Pesti Hirlapban 1847 februárjában megjelent, a parasztság nyomorát adatgazdagon leíró ötrészes cikksorozatot, melyet Eötvös Józsefnek tulajdonít. Eötvös szerzőségét széleskörű filológiai bizonyítással támasztja alá.

10. sz.—VADÁSZ ELEMÉR: *Földtani szaknyelvünk fejlődéstörténeti vázlata.* A tanulmány megállapítja, hogy a nyelvújítás idején kezdődnek a magyar természettudományos műnyelv megteremtésére irányuló törekvések. A magyar földtani szaknyelv létrehozásának előharcosa Szabó József, a magyar földtan megalapítója, a Budapesti Tudományegyetem első magyar ásvány-földtani tanára volt. Az ő ilyen irányú munkásságát, elsősorban az 1883-ban elnöklete alatt alakult Földtani Szakszótár Bizottság tevékenységét vizsgálja a tanulmány. Megállapítja, hogy 1919 után a természettudományok szaknyelvének magyarítására irányuló törekvések visszaestek. — SZABÓ DEZSŐ: *Cholnoky László 1899—1967.* A neves orvosbiokémikus, a Pécsi Orvosi Egyetem rektora pályájának méltatása.

11. sz. — A Nagy Októberi Forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián tartott ünnepi ülés anyagából közli RUSZNYÁK ISTVÁN elnöki megnyitóját és PACH ZSIGMOND PÁL előadását a Szovjetunió történelmi szerepéről. Az előadás első része az Októberi Forradalmat mint a tudományos marxista elmélet és a forradalmi gyakorlat szerves egysége nagyszerű példáját méltatja; második része konkrét elemzésekkel és példákkal mutatja be azokat az impulzusokat, melyeket a Szovjetunió az élet különböző területein a haladó erőknek ad. — SZABÓ IMRE: *A szocialista jogelmélet ötven éve* című tanulmánya a szovjet jogelmélet fejlődését vizsgálja. — M. A. LAVRANTYEV: *A tudomány fejlődése a Szovjetunióban.* Röviden áttekinti a szovjet tudományos élet szervezeti kereteinek fejlődését.

12. sz. — SZABÓ ISTVÁN: *Révész Imre. 1889—1967.* A neves történettudós munkásságának rövid méltatása. — *Szalay László két levele Guizot francia külügyminiszterhez.* Közli V. Waldapfel Eszter. A két magán jellegű levél 1847. március 31-i illetve 1849. április 10-i keltű; Szalay Guizot iránti nagyrabecsülése dokumentumai. A párizsi Archive Nationalban találhatók Guizot családi hagyatékában. — *Sz.*

NÉPRAJZI KÖZLEMÉNYEK. X. évf. (1965) 1—2. sz. — CSALOG ZSOLT: *A kocsi és szekér Szentes vidékén.* 1965-ben végzett felmérés alapján készült munka, a jelen helyzetből a múlt század 70—80-as éveiig következtet vissza. — SZABÓ KÁLMÁN: *A kecskeméti állattenyésztés szókincse.* Az írott források alapján is gyűjtött adatok a XVI. századig nyúlnak vissza, a munka elsősorban XVIII. századi állapotot tükröz. — NAGY CZIROK LÁSZLÓ: *A lótenyésztés*

múltja és jelene a Kiskunságon. Elsősorban XIX. századi helyzet leírása.

XI. évf. (1966) 1—2. sz. — K. Csillér Klára: *Adalékok a népi világítás történetéhez.* Boszorkányperek Alföldre és Északnyugat-Dunántúlra vonatkozó XVI—XVIII. századi adatai alapján megállapítja, hogy a fő népi világító eszköz a gyertya volt, nem a mécses. — Janó Ákos: *A kender felhasználása és gazdasági jelentősége Szatmárban.* Megállapítja, hogy a háziipari kendervászon-készítés az 1880-as évek végéig uralkodó formája volt a paraszti lakosság ruházattal való ellátásának. Ettől kezdve a vasutak kiépítése s ennek következtében a gyári textil beáramlása folytán fokozatosan hanyatlott. Szatmár egyes részein azonban szívósan tartotta magát. Legtovább az Erdőhát és Turhát községeiben, az 1950-es évekig. — A történeti adatok rovatban: Gáborjáni Alice a sátoraljaújhelyi csizmadia céh 1686-ból való céhlevelét közli. Bodgál Ferenc: *Kovács szerződések Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből* (1835—1963). Községek, majd később termelőszövetkezetek által felfogadott kovácsokkal kötött szerződések szövegei. — *Sz.*

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK LXIX. köt. (1967) 2. sz. — Bereczky Gábor: *Mit hozott 1917 októbere a Szovjetunió uráli népeinek* c. cikke megállapítja, hogy nyelvrokonainknál az elmúlt félévszázad alatt ment végbe a nemzetté válás. Autonómiát kaptak, kifejlesztették saját önálló tudományukat, irodalmukat, művészetüket. Megszűnt az analfabétizmus. Nagyot léptek előre az anyagi felemelkedés útján is. — *B.*

PEDAGÓGIAI SZEMLE XVII. évf. (1967) 1. sz. — Zibolen Endre: *Embernevelés és ipari képzés Pestalozzi pedagógiájában* címmel közli kandidátusi értekezésének téziseit.

3. sz. — Földes Éva: *Nevelők a haladásért* c. tanulmányában a XIII. századtól kezdve tekinti át az egyetemes és magyar történelem haladást szolgáló oktatói, nevelői törekvéseit, a haladó mozgalmak oktatásügyi elképzeléseit, intézkedéseit és az azokban aktívan résztvevő oktatók, nevelők tevékenységét. — Szabolcs Ottó: *A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása (1840—1914)* címmel statisztikai adatok, táblázatok segítségével részletezi a megadott időszakban a pedagógusok számának növekedését, összetételük, szociális helyzetük, nemzetiségi megoszlásuk, az értelmiség egészéhez mért számarányuk stb. alakulását.

4. sz. — Bábitzky Ede: *Iparosképzés Szegeden a kötelező tanoncoktatás előtt* címmel adalékokat szolgáltat a szegedi iparosképzés, inasoktatás történetéből.

5. sz. — Hőgye István, Vágó Benőné: *Adalékok Kazinczy Ferenc pedagógiai arcképéhez* címmel foglalkoznak Kazinczy iskolafelügyelői pályafutásával (1786—1791-ig) és pedagógiai, didaktikai gondolataival.

7—8. sz. — Bihari Mór: *Lengyel Gyula* címen ismerteti a Magyar Tanácsköztársaság Kormányzótanácsa pénzügyi népbiztosának életútját, tanári munkásságát, mozgalmi tevékenységét, a Tanácsköztársaság idején játszott szerepét és az emigrációban eltöltött éveit.

9. sz. — Veress Judit: *A marxista történelemtanítás módszertanának elvi alapjai* címmel közli kandidátusi értekezésének téziseit.

10. sz. — Juhász Imre: *Gönczy Pál közoktatáspolitikai nézetei és felfogása a tanítóról* címmel az 1868-as népiskolai törvényhez is viszonyítva tárgyalja Gönczy Pál elképzeléseit, javaslatait, amelyek az államhatalomnak a neveléshez és az oktatáshoz való viszonyára, az állam és az egyházi iskolák kapcsolatára, az új iskolaszervezet kialakítására és az egyes iskolatípusok céljának, feladatának meghatározására, a tanítók helyzetére és a velük szemben állított követelményekre vonatkoznak.

11. sz. — F. F. Koroljov: *Lenin a kultúráról és a közoktatásról* c. tanulmányában részletes áttekintést nyújt Leninnek a közművelődésre, az iskolára, a felnövő nemzedéket haladó szellemű nevelésére vonatkozó elméleti és gyakorlati tevékenységéről. — *Rendelet az Orosz Szocialista Szövetségi Köztársaság Egységes Munkaiskolájáról* címmel a Tanácsok Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságának 1918. október 16-án kelt dekrétumát közli a folyóirat. — Pataki Ferenc: *A szovjet pedagógia első műhelyei* címmel a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után létrehozott kísérleti mintaintézmények munkáját, törekvéseit, problémáit tárgyalja. — Josef Cach: *Pedagógia, hagyomány, marxizmus* c. tanulmányában a cseh nevelés, iskolaügy és pedagógia történetéről ad áttekintést külön foglalkozva a szocialista iskolaügy és marxista pedagógia 1945 utáni kialakulásával. — Giorgio Bini: *Marxizmus az olasz pedagógiában és iskolapolitikában* c. írása bevezetőjében utal a marxizmus olaszországi térhódítására, majd elsősorban Antonio Gramscinak a kultúra problémáira, a pedagógia, az iskola kérdéseire vonatkozó nézeteit ismerteti, végül az

Olasz Kommunista Párt háború utáni iskolapolitikáját vázolja. — IVAN SZTAMENOV: *A „Narodna Proszveta" a Nagy Október eszméinek magvalósulásáért* címmel a Bolgár Népköztársaság Oktatásügyi Minisztériuma és a Bolgár Tanítók Szövetsége elméleti pedagógiai folyóiratának történetéhez szolgáltat fontos adalékokat. Az 1928 januárjában indult folyóirat a szovjet nevelési és közoktatási eszmék terjesztésében fejtett ki áldozatos és eredményes munkát. — SIMON JÓZSEF: *A szovjet nevelésügy hírforrásai Magyarországon a két világháború között* c. tanulmányában azt vizsgálja, hogy az ellenforradalmi rendszer éveiben milyen írások kerültek hozzánk a szovjet neveléstudomány köréből, hogyan szereztünk tájékoztatást az iskolai és más nevelőintézmények életéről, az új nevelési és oktatási törekvésekről.

12. sz. — *Az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság népművelésének helyzetéről* címmel közli a folyóirat A. V. Lunacsarszkijnak 1927 áprilisában az Összoroszországi szovjetek XIII. kongresszusán elhangzott előadását. — *Az általános kötelező oktatás és az iskoláik politechnikai átszervezése* címmel a folyóirat A. Sz. Bubnovnak a Szovjetek XV. Összoroszországi Kongresszusán 1931 márciusában mondott beszédéből közöl részleteket. — *K.*

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. 19. (1966) — A szám a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága és a Magyar Urbanisztikai Társaság 1966. október 26—27-i, *A szocialista társadalom életformáinak hatása a települések fejlesztésére* címmel rendezett konferenciájának teljes anyagát közli. A konferencia bevezetője (PERÉNYI IMRE) és három főreferátuma (GRANASZTÓI PÁL: *Az életmódváltozás és a településfejlesztés kapcsolatának főbb településtudományi problémái;* PERCZEL KÁROLY: *A társadalmi változások hatása a településhálózatra;* FARAGÓ KÁLMÁN: *A társadalmi fejlődés hatása a városszerkezetre*), valamint a hozzászólások nemcsak a felszabadulás utáni műszaki és főleg társadalomtörténet kutatásához, hanem, az előzményeket bemutatva, a város régebbi, főleg kapitalizmus-kori társadalmi és városfejlődési összefüggéseinek vizsgálatához is igen értékes és újszempontú adatokat szolgáltatnak; amellett összefoglalják a kutatás jelenlegi helyzetét és problémáit is.

20. sz. (1967). — FÜGEDI ERIK: *Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon* c. tanulmánya bevezetésül a középkorvégi Fehérvár települési egységeit mutatja be (Castrum, Suburbium, Insula, Nova villa), funkciójukban és kialakulásukban. A X. századi városmag, mely a keresztény országrész központja lehetett, a XII. századig csak lassan fejlődött. A Suburbiumba feltehetőleg 1147—1172 közt bevándorolt latinok (franciák) valószínűleg III. István alatt kiadott szabadságlevele (a szabad bíróválasztás jogával és a bíró minden ügyben való illetékességével) hozta létre itt az első jogi értelemben is városi jellegű települést. A tatárjárás után a fehérvári latinokat 1249-ben a Castrumba telepítették át, melynek területén azonban már az egyháziakkal kellett megosztaniok jogaikat. Ennek következtében a város nem jutott a szabad királyi városi jogok teljességének birtokába, és így kiesett abból a fejlődésből, mely a tárnoki városok csoportjának kialakulásáig vezetett. Szerző szerint a fehérvári latinok privilégiumainak ilyen országos elterjedése azt jelentette, hogy Magyarország nem a kelet-európai zárt német városi jogrendszert vette át (az őslakosság kitelepítésével a városból), hanem azt a típust, mely csupán a kereskedelem mozgásszabadságát kívánta biztosítani, s mellyel szemben a központi királyi hatalom meg tudta őrizni az állam egységét és uralmát a városok és polgáraik felett. — *V.*

Kulturális és ismeretterjesztő folyóiratok

JELENKOR. X. évf. (1967.) 11. sz. — THIERRY ÁRPÁD: *Internacionalisták* c. cikke 3 pécs-baranyai internacionalista (Léber János, Boros István és egy névtelen) visszaemlékezéseiből idéz a polgárháború éveire s benne saját és a magyar internacionalisták szerepére vonatkozólag. — ORDAS ISTVÁN az 50-es években agronómusként egy gépállomáson szerzett élményeit idézi: érdekes adatokkal ezeknek az éveknek életmódjára, egyfajta lendületére, jellegzetes típusaira. — GYEVI KÁROLY a pécsi bányamunkásság 1930—1944 közötti mozgalmaiból közöl dokumentumokat és adatokat: a SzDP szervezkedéséről, a csendőrterrorról, a munkaalkalmak csökkentéséről, provokációkról, haditüzemi szervezésről stb.

12. sz. — CZINE MIHÁLY: *Magyar irodalom Romániában* c. alatt közölt tanulmányrészlete a két világháború közötti erdélyi irodalom szocialista törekvéseiről (benne a Korunk és Gaál Gábor méltatásával), az Erdélyi Fiatalok moz-

galmáról (az Új Arcvonal c. kötet s a demokratikus erők együttműködésének jegyében létrejött 1937. évi vásárhelyi találkozó ismertetésével), majd a második világháború alatti haladó irodalmi mozgalmairól szól: az újabb magyar irodalom- és művelődéstörténet a politikai fejlődéssel legszorosabban összekapcsolt egy szakasza ez.

XI. évf. (1968) 3. sz. — ORDAS IVÁN: *Regölyi változások* c. (I. rész a 2. számban) adatgazdag tanulmánya a Tolna megyei nagyközség 30-as évekbeli állapotát veti össze a maiakkal, s a történész számára is tanulságosan teszi lehetővé a falusi átalakulás konkrét felmérését.

4. sz. — STENCZER FERENC Barta Lajosnak, a kiváló írónak pécsi újságírói tevékenységét ismerteti: rövid szereplését a Pécsi Naplónál, s 1906 március—augusztusában a Pécsi Független Újságnál végzett szerkesztői munkáját. A cikk részletesen ismerteti a lap irányát (a koalíció híve volt), szociális érdeklődését; érdekes adalék a kor vidéki sajtóviszonyainak és a sajtó színvonalának vizsgálatához.

5. sz. — THIERRY ÁRPÁD: *A Hatosok lázadása* címen az 1918 pünkösdjén Pécsett kirobbant nagy katonai zendülésre vonatkozó visszaemlékezéseket és dokumentumot közöl. A fellázadt katonákhoz a bányászok is csatlakozni készültek, de az idejekorán bevetett karhatalom a zendülést leverte, vezetőit kivégezték. — *V.*

MŰEMLÉKVÉDELEM. XI. évf. (1967) 4. sz. — SZANYI JÓZSEF a főváros műemlékvédelmének tíz évét ismerteti várostörténeti és általános művelődéstörténeti szempontból, egyaránt érdekes fejezetét a felszabadulás utáni fővárostörténetnek. — MONDY MIKLÓS levéltári adatok alapján a sátoraljaújhelyi régi megyeház építéstörténetét ismerteti. — A Turisták figyelem rovatban a budai hegyvidék műemlékei kerülnek ismertetésre egy összefüggő séta keretében szép fényképekkel.

XII. évf. (1968) 1. sz. — A szám teljes egésze Vas megye műemléki kérdéseivel foglalkozik: a szép felvételekkel élénkített szám sokoldalúan, tanulmányi kirándulást szervező történelemtanároknak nagyon tanulságosan mutatja be a megye műemlékeit, értékeit, problémáit. — DERCSÉNYI DEZSŐ rövid áttekintést ad a megye műemlékeiről történeti kialakulásukról; — SZENTLÉLEKY TIHAMÉR Szombathely mai városképének római elemeit mutatja be; — SÁNDOR PÉTERNÉ a büki volt Szapáry-kastély gazdagon díszített barokk épületének helyreállításáról ír az épület építéstörténetének rövid vázlatával; — GAZDA ANIKÓ a megye elsősorban népi építészeti emlékeit veszi számba, elemezve értékes vonásaikat. — Sz. KOROKNAY ÉVA Vas megye gazdag iparművészeti emlékanyagát ismerteti, mely részint a nagyszámú főúri kastély berendezésének maradványaiból, részint gazdag polgári magángyűjtők gyűjteményéből tevődik össze. — *V.*

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS XIII. évf.(1968) 1. sz. — UNGER MÁTYÁS: *A történelemtanítás nemzetközi kérdései* címmel az 1965-ben a Német Demokratikus Köztársaságban és 1967-ben Csehszlovákiában tartott I. és II. nemzetközi történelemtanítási szimpozium tanulságait összegezi. Kiemeli annak a hasznos és eredményes véleménycserének jelentőségét, amely a központi témák — a gondolkodásra nevelés, az egyetemes és nemzeti történelem kapcsolata, a tankönyvkészítés és -használat — megvitatása során kibontakozott.

2. sz. — HEGEDÜS SÁNDOR: *Egyes fogalmak helytelen értelmezése a történelemórákon* címmel a tanulóknál előforduló viszonylag gyakori tévedésekről, a fogalmak összekeveréséről, az egyes fogalmak ahistorikus kezeléséről ír.

3. sz. — SZABOLCS OTTÓ: *Korszerűség és divat a történelemtanításban* című tanulmányában hangsúlyozza, hogy amennyire helyes a kikristályosodott tudományos eredmények gyors átvétele, annyira káros a divatos, de tudományosan éretlen kérdések, hipotézisek felhasználása az iskolai tanításban. — VLADÁR ERVIN: *A történelmi fogalmakról* című tanulmányában a történettudomány fogalmai és az iskolai oktatásban használt történelmi fogalmak különbségét jelöli ki, majd a történelmi fogalmak megismerése során jelentkező problémákkal, sajátosságokkal foglalkozik. — *K.*

VALÓSÁG XII. évf. (1967) 4. sz. — WIRTH ÁDÁM: *Szocialista nemzeti tudat illúziók nélkül.* A cikk a nemzeti kérdésben gyűrűző vitákhoz kapcsolódik. Mindkét szélsőséges álláspontot elvetendőnek tartja: azt, amelyik görcsösen ragaszkodik a hamis nemzeti illúziókhoz, s azt is, amely a nemzeti érzés minden megnyilvánulásában nacionalizmust szimatol. A szerző felveti a kérdést: egyáltalán helyes-e, hogy — miként e két álláspont teszi — a nemzeti érzelmekhez való pozitív vagy negatív viszonyulást tekintjük választóvonalnak? Indokolt-e meghatározó jelentőséget tulajdonítani a nemzeti érzelmek problémájának, s ebből a szempontból nézni az emberek fejlődését? A nemzeti érzelmekhez történelmileg hozzátapadt hamis illúzióktól megítélése szerint nem lehet kampánnyal megszaba-

dulni, s elszakítani a nemzeti tudat mindenféle megnyilatkozását a gazdasági, társadalmi viszonyoktól, s nem lehet a nemzeti érzelmeket azonosítani a hamis illúziókkal. Lenin ismert mondatait idézi a nagyoroszok nemzeti büszkeségéről írott munkájából, s megállapítja, hogy Lenin sorainak helyes értelmezése: a saját szolgai múlt kíméletlenül őszinte bírálata, más népek egyenjogúságának feltétlen elismerése. Ez a nemzeti büszkeség nem irányul más nemzet ellen. A magyar történelemre hivatkozik: a nemzetit nem is tagadjuk, de nem is idealizálhatjuk. Szükség van illúziórombolásra — de ez nem lehet öncél.

5. sz. — DOLMÁNYOS ISTVÁN: *Károlyi Mihályné emlékirata.* A magyar nyelvű kiadást megelőzően ír Dolmányos a munkáról. Kiemeli, hogy Károlyiné munkája mentes az utólagos belemagyarázástól, s igen jól mutat meg olyan folyamatokat is, melyek felfedik: miként vezethetett egy arisztokrata leány útja egyéni problémákon keresztül a demokratikus politika igenlése felé. Kiemeli a könyvnek a forradalmi kormányról szóló „belső, baráti kritikáját", Károlyi emberi fejlődésének bemutatását. Kun Béla ábrázolása túlságosan személyes jellegű, és nem teljesen egyértelmű az az elhatárolás sem, amellyel a szerző „Sztálin Oroszországa" iránt viseltetik. Végül Dolmányos az angol kiadás több tárgyi tévedését igazítja ki. — *G*

VILÁGOSSÁG. IX. évf. (1968) 1. sz. — SUKI BÉLA: *Exisztencializmus és vallás* c. tanulmánya az exisztencializmus történeti útját vizsgálja Kierkegaard irracionalizmusától Heideggernek a semmibe torkolló lét-filozófiáján át a második világháború után kibontakozó német és a tőle elszakadt, a marxizmus felé orientálódó francia exisztencialistákig. Sartre-ig és követőiig. — GECSE GUSZTÁV: *A korai kereszténység* címen a zsidókereszténység problémáját ismerteti. A Messiás-eszme két, harcos és szenvedő változata közül a zsidóság változó történelmi helyzetének megfelelően hol az egyik (népi felkelések), hol a másik (a pusztába való kivonulás) került előtérbe. Különösen kiéleződött a helyzet az i. sz. utáni I. században, a harcos messzianizmus legnagyobb arányú, de végül is a zsidó állam pusztulásával végződő erőfeszítései idején. A harcos messzianizmus kudarca szükségszerűen állította előtérbe a békés irányzat híveit, akik elvesztvén reményüket a földi szabadítóban, a túlvilágon igazságot tevő Messiás gondolatához menekültek, emlékezve a kumráni szekta és más irányzatok eszkhatologikus vágyakat tápláló tanításaira is. — HEGYI KLÁRA: *A magyarországi török uralom hatásai* címen újszerű képet rajzol a hódoltság gazdasági, társadalmi és vallási viszonyairól. Magyarország területén a Török Birodalom ázsiai típusú rendszere találkozott a birodalom népei közt legfejlettebbnek számító feudális magyar társadalommal anélkül, hogy a tulajdonformák, ill. a két társadalom szerkezete lényegében megváltozott volna. Ezen túl azonban sok minden más módosulhatott és módosult is, így pl. a török tímárbirtokosok földhöz való viszonya a majorkodásra való áttérés következtében, az autonóm magyar városoknak a török közigazgatásba való beépülésével maga a közigazgatás; a török rendeletek és a joggyakorlat is egyre inkább teret vesztett a magyar előtt. A nem mohamedánok adójához fűződő érdek megvalósította a két vallás, a mohamedán és a keresztény (katolikus és protestáns) békés egymás mellett élését. A török korszak Habsburgbarát (Szekfü Gyula) és törökbarát (Takáts Sándor) megítélését egyformán egyoldalúnak tartja. Termékenyebbnek látja azt a kérdésfeltevést, hogy az adott keretek között hogy tudta a magyar társadalom önmagát fenntartani és megmenteni.

2. sz. — RÁKOS SÁNDOR: *Emberek, istenek, démonok Mezopotámia költészetében* címen a sumér-akkád, másszóval az asszír-babiloni kultúra emberének világképével foglalkozik az irodalmi szövegek vallomása alapján. — BELLÉR BÉLA: *A katolikus autonómia* c. tanulmányában a liberális katolicizmus magyarországi viszontagságait ismerteti az 1848-as forradalomtól egészen a második világháborúig. A katolikus autonómia eszméjét az 1848-i vallásügyi törvények, a katolikus egyház kiváltságos helyzetének megszűnése vetette fel. A főpapság, az arisztokrácia és az uszályukban sodródó konzervatív katolikus elemek az egyházi vagyon kérdésére, az egyházi alapok önálló kezelésére s legföljebb még az iskolaügyre kívánták korlátozni; a középbirtokos és polgári, különösen az értelmiségi elemeket és az alsópapság egyrészét tömörítő liberális katolikus irányzat ezen túlmenően az egyház liberális és demokratikus szellemű reformját is célul tűzte ki. A liberális katolikus irányzat erős támogatást nyert a liberális államtól mind 1848—49-ben Horváth Mihály püspöktől, utóbb kultuszminisztertől, mind 1867 után Eötvös Józseftől, ill. Deák Ferenctől. A mozgalom tetőpontját az autonómia ügyében 1870/71-re összehívott szervező kongresszus és az általa elfogadott, a liberális elvek előretörését mutató autonómia-szabályzat jelentette.

Ettől kezdve a mozgalom hanyatlásnak indult. Az 1897—1902 közt ülésező II. szervező kongresszusra már a pártpolitikai harcok és a konzervatív katolikus restauráció nyomta rá a bélyegét. Az ekkor elfogadott szervezeti javaslat már olyan szűken vonta meg az autonómia jogkörét, hogy abból megvalósulás esetén sem fejlődhetett volna életképes szervezet. Az autonómia-eszme utolsó fellángolását, az 1917 végén beterjesztett Apponyi-féle törvényjavaslatot, elsöpörte a világháborús vereség és a forradalmak vihara. A Horthy-korszakban az autonómia gondolata az 1930—40-es évek fordulóján felnövekvő, politikai vezető szerepre vágyó, harmadikutas katolikus értelmiség politikai érvényesülésének és az egyházi vagyon megváltozott formában való átmentésének eszközévé silányult.

3. sz. — PLEIDELL ORSOLYA: *Az ifjúavatás és a misztérium-vallások avatóünnepe* címen a kereszténység előfutárainak számító klasszikus misztériumvallások beavatási szertartását a nemzetségi társadalom ifjúavatási szertartásából eredezteti, amely a nemzetség mitikus ősének történetét, a közösség termelési módját, a növényzet újjászületését, az evilági életet reprodukáló túlvilágot jelenítette meg. Az összekötő kapcsot az ifjúavatási szertartások és a misztériumvallások között egyrészt a társadalmi tartalom, az ősi egyenjogúság eszméjének, ill. illúziójának ápolása, másrészt pedig az biztosította, hogy az ún. másodlagos avatási szertartások átmenetet képeztek a régi hagyományos hitvilág és a mai értelemben vett vallások között. — DÖMÖTÖR SÁNDOR: *Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani* címen az ismert szólásmondás alapjául szolgáló, ethnográfiai érdekességű, a XVI. században lejegyzett angol történetet, ennek magyar, orosz, szlovákiai gorál (lengyel) átvételeit és változatait, végül pedig értelmezéseit mutatja be.

4. sz. — KOMORÓCZY GÉZA: *Az emberalakú istenképzet kialakulása Mezopotámiában* címen az 1967. évi 12. számban megkezdett, az ezévi 2. és 4. számban folytatott tanulmányában az élelemgyűjtő életmódról az élelemtermelő életmódra való áttérés, az ún. neolithikus forradalom tudattükröződését vizsgálja. A növénytermesztésre és az állattenyésztésre való egyidejű áttérés Mezopotámiában magával hozta a növényi és állati, majd később az emberi termékenységi szimbólumok megjelenését. Az államszervezet kialakulásával megjelenik a hatalom képzete, s ez a termékenységi erővel együtt a király személyéhez kötődik. — KULCSÁR ZSUZSANNA: *A szegénység lovagja* címmel Assziszi Szent Ferenc életét és rendjének történeti útját vázolja fel. A ferences mozgalom az árutermelés és pénzgazdálkodás, a városfejlődés talaján kibontakozott ellentéteknek volt egyházi szellemű és általában reakciós előjelű megoldási kísérlete. Nagyszabású miszsziós, prédikátori, lelkipásztori tevékenységükkel a ferencesek újból egyházi befolyás alá vonták az egyre inkább antifeudálisan hangolt városi tömegeket, a szegénységnek szent célként való kitűzésével pedig kifogták a szelet az eretnekek vitorláiból, akik a gazdag egyházat az ősegyház szegénységére való hivatkozással ostorozták. — *B.*

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

ALFÖLD. XVII. évf. 11. sz. — TOKODY GYULA: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a történelmi gondolkodásra* c. cikke a marxista történetszemlélet világméretű előretörését s a polgári történeti gondolkodás válságát elemzi, kiemelve utóbbi képtelenségét a forradalom és a világtörténelem értelmezésére. — PÁLFY ISTVÁN: *Orosz és szovjet drámák a Csokonai Színházban 1944—1967* cím alatt a színház és a műsorpolitika felszabadulás utáni történetét nagyon jól bemutató, általánosításra is alkalmas, sokoldalú adatokat közöl: legújabb művelődéstörténetünkhöz érdekes adalékot.

12. sz. — BARBARITS MIKLÓS 2 debreceni újság (egy liberális és egy monarchikus-klerikális lap) az Októberi Forradalomról szóló cikkeiből, híranyagából közöl szemelvényeket (I. rész a 11. számban). — M. VENYIGE JÚLIA egy 771 személyre terjedő vizsgálat alapján a Hajdu-Bihar megyei parasztság társadalmi átrétegződésének a felszabadulás óta kialakult irányait mutatja be, utalva a volt agrárproletárok és a volt nagygazdák útjának jellegzetes eltéréseire — SZ. SZABÓ LÁSZLÓ az 1917-ben alapított Debreceni Városi Könyvtár előzményeiről és első éveiről ír.

XIX. évf. (1968) 1. sz. — M. PÁSZTOR JÓZSEF az 1933—34-ben megjelent A Mi Utunk c. debreceni szocialista folyóiratot ismerteti: írói gárdáját, irodalmi, irodalomelméleti-kritikai irányát, olvasói körét. A folyóirat első számaiban szerkesztőjének még fiatalkori anarchista krisztiánus nézetei kísértettek, az emiatt érdektelenné váló és megszűnt lapot azonban a KMP debreceni szervezete felélesztette: működése második szakaszában betiltásáig (amit

szerkesztői perbefogása és elítélése követett) a lap már helyes irányban működött tovább.

3. sz. — TÓTH GÁBOR tanulmánya a Hajdú megyei mezőgazdasági munkások helyzetét ismerteti az 1929—33. évi gazdasági válság éveiben bőséges levéltári és statisztikai adatanyag alapján.

5. sz. — RUSZOLY JÓZSEF: az 1898-ban a Bihar megyei Bagaméren egy adóvégrahajtás során a csendőrség indokolatlan fegyverhasználata folytán kirobbant zendülést ismerteti, sokoldalúan bemutatva a zendülést kiváltó gazdasági és helyi társadalmi ellentéteket. A zendülésben már megfigyelhető a kezdődő agrárszocialista szervezkedés némi hatása; a falu később a mozgalom első bázisává válik. — *V.*

BÉKÉSI ÉLET 1968. 1. sz. — G. VASS ISTVÁN: *A békéscsabai 1891-es agrárszocialista mozgalom* c. tanulmányában az 1891-es május eleji megmozdulás okait, lefolyását és jellegét elemzi. Megállapítja, hogy ebben az évben Békéscsabán volt a legelkeseredettebb és leghosszabban tartó harc az agrárproletariátus és a hatalom között. Ez nem a helyi erők szervezettségével, hanem azzal magyarázható, hogy itt az ellentétek élesebbek, a szenvedélyek mélyebbek voltak. A csekély mozgalmi múlt, a tapasztalatok hiánya mutatkozott meg abban, hogy egyedüli ellenségüket a helyi hatalomban látták, annak megsemmisítésével minden problémát megoldhatónak hittek. — SZABÓ FERENC: *Az első ipari sztrájk Békés megyében (A békéscsabai építőmunkások bérharca 1902-ben).* A csabai építőmunkássztrájk 1902. április 2-i kirobbanásához két esemény járult hozzá nagy mértékben. Az 1901. október 20—21-én ülésező II. országos építőmunkás kongresszus és a Hódmezővásárhelyen 1902. április 6-án kezdődött és két héten át tartó, eredményesen végződött építőmunkás-sztrájk. A csabai bérküzdelem azonban május 6-án a sztrájk előtti bér- és munkafeltételek változatlanul maradásával végződött. A tanulmány elemzi a kudarc okait, értékeli a sztrájk tanulságait és jelentőségét. — FARKAS JÓZSEF: *Áchim L. András és Várkonyi István kapcsolata* c. tanulmányában a két parasztvezér 1905—1907 közötti tevékenységét és kapcsolatait vizsgálja. Végigkíséri a két vezér pártjainak, lapjainak történetét, a Független Szocialista Parasztszövetség létrejöttének körülményeit, értékeli az egyesült párt programját, összetételét és részvételét az 1906-os választásokon. — *H.*

BORSODI SZEMLE. XI. évf. (1967) 4. sz. — Megkezdi a Nagy Októberi Szocialista Forradalom félévszázados jubileuma alkalmából Borsod megyében rendezett tudományos ülésszakok anyagának közlését. KEREKES JÓZSEF Leninnek a nemzetközi és az oroszországi revizionizmussal vívott harcát, MAJOROS BALÁZSNÉ a magyar internacionalistáknak az orosz forradalomban betöltött szerepét vizsgálja. A szocialista forradalom lenini elmélete különböző vonatkozásaival több tanulmány is foglalkozik. KUN LÁSZLÓ a népi demokratikus forradalmak, SZALÓKY KÁROLY a gyarmati felszabadító harcok, URAY MIKLÓS a fejlett tőkés országok kommunista és munkásmozgalma szempontjából értékeli Lenin forradalomelméletét. BERECZ ENDRE a szovjet műszaki felsőoktatás félévszázados történetét mutatja be. A további cikkek sorában a megyei monográfia szerkesztőbizottsága a munkálatok előrehaladott voltáról számol be. — HŐGYE ISTVÁN: *Kazinczy Ferenc Zemplén vármegye szolgálatában* c. cikkében levéltári anyag felhasználásával a nagy irodalomszervező életútjának az életrajzíróktól eddig homályban hagyott szakaszait világítja meg. Nyomon követi a zempléni és abaúji tb. aljegyző, abaúji aljegyző, iskolafelügyelő, bihari hivatalnok, zempléni táblabíró, levéltárnok, megyei történetíró hivatali tevékenységét, eszmevilágának formálódását, s a közéleti tevékenységéről feltárt új dokumentumok segítségével teljesebbé és hitelesebbé teszi a róla kialakult képet. — *B.*

SOPRONI SZEMLE. XXI. évf. (1967) 4. sz. — SIMKOVICS GYULA a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatását vizsgálja Sopronban csaknem kizárólag egykorú helyi sajtóanyag alapján: a forradalom eleinte kedvező fogadtatását, majd később a riadt kísérleteket a bolsevizmus eszméinek elfojtására, a májusi brennbergi sztrájkot, majd a polgári demokratikus forradalom kitörésének soproni eseményeit. — HILLER ISTVÁN a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola és a Szovjetunió oktatási és tudományos intézményei között már 1923-tól fennálló kiadványcsere-kapcsolatokat ismerteti és kíséri figyelemmel mintegy 1936-ig. — MOLLAY KÁROLY a régi soproni utcanevek rehabilitációját követelő cikke érdekesen mutatja be a városi utcanevek metamorfozisát az utolsó 100 s főleg az utolsó 50 évben. — VARGA GÁBOR a dénesfai egykori Cziráky kastély híres parkjának a művelődéstörténetileg is fontos elemeket tartalmazó hazai kertkultúra tanulságos történetét mutatja be. — CSATKAI ENDRE Zichy György soproni plébános 1674. évi halotti képe kapcsán

egyrészt a város XVII. századi nemzetiségi ellentéteire utal, részint közli a szegényes hagyaték társadalom- és művelődéstörténetileg rendkívül érdekes leltárát. — JURKOVICS MILOS és PRÖHLE JENŐ cikkei a soproni ev. liceum egykori szlovák diákjairól és a köztük a századfordulón meginduló nemzetiségi-kulturális, sajnálatos módon a magyarok által többnyire értetlenül és ellenségesen fogadott szervezkedésről szólnak. — BANNER JÁNOS: *Paur Iván (1806—1882)*, a jeles soproni származású történész, régész, műtörténész és a Sopron megyei múzeum alapítója életrajzát közli, tanulságos adalékot nyújtva ezzel a hazai tudománytörténethez.

XXII. évf. (1968) 1. sz. — HÁRS JÓZSEF a soproni idegenforgalom a felszabadulástól napjainkig (főleg azonban 1956-ig) terjedő történetét mondja el: az idegenforgalmi létesítmények és szervezet újjáélesztését, majd az 50-es években meginduló, hibáival is előrevivő fejlődést. — EMRESZ KÁROLY a soproni evangélikus gimnázium 1803—1867 közötti történetét közli, elemezve a gimnázium igen kiterjedt vonzáskörét (a tanulók származáshelyi megoszlását évről-évre kimutató táblázaton), az iskola fejlett diákjóléti intézményeit, a tanításmódot, az iskolai szervezetét és a diákokat megmozgató politikai-kulturális mozzanatokat; kiemeli az iskola erős nemzeti szellemét. — CSATKAI ENDRE a soproni barokk festészet történetéhez közöl érdekes adatokat inkább művelődés-, mint művészettörténeti szempontból jelentős festőkről és képekről. — KELÉNYI FERENC a Sopronban — országos vonatkozásban is igen korán — 1875-ben megindult, ám csakhamar megszűnt óvónőképzés kezdeteire vonatkozó adatokat ismertet. — KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ a Kultúra c. 1911—1913-ban megjelent, erősen, bár nem kizárólagosan és nem ellentmondásmentesen Nyugat-ellenes, de sok vonatkozásban magas színvonalú, jórészt vidéki szerzőktől táplált soproni irodalmi folyóiratot ismerteti. — *V.*

TISZATÁJ XXI. évf. (1967) 11. sz. — Az egész szám versekben, elbeszélésekben, tanulmányokban, cikkekben, kritikai írásokban egyaránt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom emlékét és történelmi jelentőségét idézi. A történelmi vonatkozású cikkek közül elsőnek VARGA LAJOS: A *forradalmi taktika kidolgozásának útján* c. cikkét említjük. A dokumentumok gondos elemzése alapján a szerző megállapítja, hogy 1917 márciusában a hatalmas szervezőmunka és több pozitív elvi állásfoglalás ellenére a Bolsevik Párt Központi Bizottságának Oroszországi Irodája átfogó, a szocialista forradalomért harcba szálló politikát nem volt képes kidolgozni. A fordulatot ez irányba Lenin Levelek a távolból c. műve indította el. A párt március 22-i határozata már tekintetbe vette a forradalom lenini elemzését, a háború értékelését, a proletariátus felfegyverzésére vonatkozó követelést, de Leninnek több megállapítását — így pl. a kormányhoz és más pártokhoz való viszonyt, a békével kapcsolatos illúziót illetőleg — ezúttal sem fogadták el. A március 27.—április 2-i országos tanácskozáson végül is elutasították a kormány támogatásáról szóló javaslatot, de korántsem következetesen. Ugyanezen a tanácskozáson szóba került a mensevikekkel való egyesülés kérdése is, amiből azonban nem lett semmi. Csak április 4-én sikerült Leninnek téziseivel helyes vágányra állítani a Bolsevik Pártot. Az ekkor kiadott Minden hatalmat a szovjeteknek jelszó végre világosan mutatta a szocialista forradalomra való irányvételt. — ANTALFFY GYÖRGY: *Október és a társadalmi forradalom elmélete* címen kiemeli a párt szükségességét a proletariátus forradalmi harcának sikere szempontjából, az erőszakelemet is magában foglaló proletárdiktatúra elkerülhetetlenségét és az összes antiimperialista erők összefogásának követelményét a munkásosztály és szülötte, a szocialista világrendszer által. A cikk befejező része a szocialista forradalomnak a joghoz való, elsőnek Lenin által vizsgált viszonyát elemzi. A jog és a bíráskodás szocialista rendszerének végső fokon lehetővé kell tennie a bűnözésnek és kiváltó okainak teljes kiirtását. Ezzel a büntetőjogi büntető rendszabályok szerepét a társadalmi ráhatás eszközei veszik át. — IMRE OTTÓ: *Lenin a szocialista gazdaság irányításáról* című, eredeti szempontú tanulmányában kiemeli Lenin érdemét a szocialista gazdaság működésére vonatkozó elméletnek a konkrét gazdasági gyakorlattal összhangban történt fejlesztése és konkretizálása terén. Míg Marx és Engels elképzelésében a szocializmus egy modern naturálgazdaság képét öltötte, Leninnél a piac és a vele összefüggő értékkategóriák széleskörű felhasználásával találkozunk. — A Visszaemlékezések rovatban MOHOS MIHÁLY hódmezővásárhelyi veterán a novoszibirszki, HORVÁTH BÉLA szegedi veterán az Ulan Ude-i forradalmi harcokra emlékezik. — LÁSZLÓ JÓZSEF egy eleddig ismeretlen, az 1900-as évek elejéről származó Szántó Kovács János-fényképet közöl és magyaráz. — *Október visszhangja Békésben* címmel Békésből, *Október visszhangja Szegeden* címmel Szegedről kapunk értékes dokumentumanyagot újságokból, visszaemlékezésekből.

12. sz.—SZÉKELY LAJOS: *Egy viharsarki város száz évvel ezelőtt* címen Békéscsaba

város első történetíróját. Haan Lajos evangélikus lelkészt és kéziratos Békés Csaba történetét mutatja be. Haan műve sokoldalú, gazdag, de nem teljesen kidolgozott anyagot tartalmaz. Érdekes leírást ad a város településéről, demográfiai viszonyairól, gazdasági életéről, roppant elmaradt agrártársadalmáról, ezen belül különösen a szlovák parasztság, a honoratiorok életéről, egyéni életsorsok, portrék tükrében is. Nem kerüli el figyelmét a népoktatás állapota sem. A mű utolsó fejezetei már csak adattárat tartalmaznak, de így is értékesek. Megtudjuk belőlük pl., hogy 1848 nyarán a csabaiak csak kényszerből fogtak fegyvert a szabadságharc mellett, miután 1845/46-ban örökváltsággal megváltották magukat. Fényt derítenek az adatok a magyar—szerb nemzetiségi háború véres eseményeire,

XXII. évf. (1968) 1. sz. — Hegedűs Géza: *Klió bűvöletében* címmel a történelmi regényről szóló vitához szól hozzá. A történeti regény egyes kategóriáit, a klasszikus értelemben vett Walter Scott-i, az ember- és társadalomábrázolásában remeklő tolsztoji, a Thomas Mann-i áltörténelmi regényt, a társadalom és az egyén kölcsönhatását differenciáltan ábrázoló, a scotti hagyományt követő szocialista történeti regényt s utoljára az életrajzi regényt tartalmi és formai oldalról elemezve végül is nem talál objektív kritériumot a történeti és nem történeti regény határozott megkülönböztetésére, s éppen ezért meddőnek ítéli a történeti regényről múlt századi műfajelméleti kategóriák alapján folyó vitát. — *B.*

VASI SZEMLE. XXI. évf. (1967) 4. sz. — Horváth Ferenc: *Vas megye és az Októberi Szocialista Forradalom* c. tanulmánya gazdag levéltári és sajtóanyag felhasználásával mutatja be a megye gazdasági és társadalmi helyzetét 1917-ben; az uralkodó osztály politikai csoportosulásait s felfogásait; a dolgozó tömegek helyzetét, elsősorban a háború következtében növekvő nyomort, s az egyre sűrűsödő kisebb-nagyobb megmozdulásokat: Vas megyének az őszirózsás forradalomhoz vezető útját. — Csuk Ferencné és Gerse János 3 Vas megyei internacionalista rövid életrajzát közli. — Kuntár Lajos a Tanácsköztársaság eddig eléggé hiányosan ismert vasi sajtójának történetéhez közöl adatokat: ismertetve és jellemezve a jórészt régebbi lapok átalakulásával létrejött új sajtót s a helyi újságírók szervezkedési kezdeményeit. — Szövényi István a kőszegi 1719—1761. évi városi jegyzőkönyvek alapján közöl adatokat a kőszegi céheknek az idegenből beszivárgott (és részben helyi) kontárok elleni küzdelméről. — Csaba József: *Almásy György dr.* (1867—1933) a jeles vasi születésű ornitológus és Belső Ázsia-kutató rövid életrajzát adja. — Smidt Lajos dukai Takács Gyula, 48—49-es honvéd gyermekei kérésére írt visszaemlékezéseit ismerteti, a Buda ostromáról szóló érdekes leírás közlésével. — Házi Jenő folytatja a Vas megyei oklevelek közlését a vasvár—szombathelyi káptalan levéltárából: 1338—1340 évekből származó 4 oklevél közlésével.

XXII. évf. (1968) 1. sz. — Tóth Melinda a sárvári vár építéstörténeti vizsgálatának felhasználásával rekonstruálja a vár XIV—XVII. századi építéstörténetét. — Naszádos István adatgazdag cikke az 1945-ben a harcok során elpusztult sárvári cukorgyár felszabadulás utáni első évtizedét mutatja be: az újjáépítést, a termelés megindítását, az államosítást és a termelés növekedését. — Urbán László az adatok gondos elemzésével a XVI. századi sárvári nyomda valószínű helyét állapítja meg, megindulását pedig 1537 legelejére teszi. — Házi Jenő a vasvár—szombathelyi káptalan levéltárából 4 1426—1476 között kelt sárvári ill. Sárvár vidéki vonatkozású oklevelet tesz közzé magyar regesztákkal: az 1426. évi érdekes adattal a sárvári iskolára. — A szám melléklete Krajevszky Gizella összeállításában 619 tételes sárvári bibliográfiát közöl. — *V.*

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B.), Glatz Ferenc (G.), Horváth Jenő (H.), Kardos József (K.), Szabó Miklós (Sz.), Vörös Károly (V.).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZI ISZTORII 1967. 10. szám. — Az ünnepi szám vezércikke: *A Nagy Október, a történelem és korunk* (3—14.1.) az évforduló alkalmából összefoglalja a szovjet történettudomány félszázados eredményeit és felsorolja a további teendőket a SzKP KB előző számban közölt határozata alapján. — T.T. Tyimofejev: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nemzetközi munkásmozgalom* (15—36. 1.) megállapítja, hogy a forradalommal megkezdődött a nemzetközi proletár forradalom. Az 1923-ig terje-

dő első szakaszban a legfontosabb eredmény egyrészt a szovjet államiság megerősödése volt, másrészt a kommunista pártok kialakulása és a jobb- és baloldali elhajlásokkal szemben helyes irányvonaluk kialakítása. Október eszméi egyre szélesebben terjedtek el. A második világháborúig terjedő korszakban a Szovjetunió hatalmas sikereket aratott a szocializmus építésében, s világszerte megnőtt a szocializmus tekintélye. A második világháború során leverték a fasizmust, számos országban győzött a szocialista forradalom, fellendültek a nemzeti szabadságmozgalmak az Európán kívüli területeken. Az 1950—60-as években a szocialista tábor a társadalmi fejlődésben az élen áll. Az egyes szocialista országok különböző fejlettségi fokából adódóan vannak objektív nehézségek, s ezeket szubjektív nehézségek is fokozzák, elsősorban a nacionalizmussal vegyülő álforradalmiság. Világméretekben roppant nagy változások következtek be a forradalom eredményeként. Csak Október óta győzhettek parasztfelkelések. A nemzeti szabadságmozgalmakat ma már nem lehet egyszerűen elfojtani. A Szovjetunió léte közvetetten elősegítette a tőkés országokban élő proletárok helyzetének a javulását. A proletár forradalom további sikereihez persze szükség van a munkásmozgalom szolidaritására. A győzelem az új helyzetben sem következik be automatikusan. Új jelenség a szocialista és katolikus dolgozók együttműködési készsége a kommunistákkal. A tőkés országok megváltozott belső helyzete lehetővé teszi, hogy itt a forradalom más és más úton menjen végbe, pl. a többpártrendszer megtartásával. Nyilvánvaló, hogy a békés út is lényegében forradalmi út lesz. A szociáldemokrata párt sok országban került kormányra, de nem hozta meg a munkásosztály uralmát, ezért tekintélye csökkent. — B. G. Gafurov: *Szovjet-Oroszország és a Közép- és Közel-Kelet népeinek nemzeti szabadságmozgalma* (37—53. l.) a forradalom utáni első időkben vizsgálja Törökország, Irán, Afganisztán, Irak, Szíria, és Egyiptom fejlődését, kimutatja, milyen jelentősen megnőtt a munkásosztály aránya, s hogy sikerült egységes antiimperialista és antifeudális frontba tömöríteni az országok dolgozóit. — Jacques Duclos: *1917 októbere Franciaországból nézve* (54—70. l.) részleteket hoz ezen a címen 1967-ben Párizsban megjelent könyvéből, amely az Októberi Forradalom eseményei mellett kitér franciaországi visszhangjára és a francia intervencióra is. — V. I. Kuzmin: *A történelem első szocialista iparosítása* (71—94. l.) hangsúlyozza, hogy az iparosításra a Szovjetunió gazdasági függetlensége érdekében volt szükség, ezt az elvet a jobb- és baloldali ellenzékkel szemben kellett győzelemre juttatni. Három korszakot különböztet meg, 1925 végétől 1929 nyaráig, azután 1929 őszétől 1932 végéig, és 1933-tól az 1930-as évek végéig. Az első szakaszban az ipari növekedés üteme még lassú volt, az 1913-as szintet 100-nak véve 73-ról 158-ra emelkedett. A másodikban ez az ütem hirtelen megnőtt, amire a fenyegető nemzetközi helyzet miatt is szükség volt, a gyorsulásért viszont áldozatokat is kellett hozni. A harmadik korszakban a fejlődés egyenletesebbé vált, ekkor már a termelőeszközök gyártása biztosan az első helyre került. A szükséges felhalmozás nem a parasztság rovására ment végbe, ahogy azt a trockisták javasolták, hanem az állami költségvetés, állami kölcsönök s a dolgozók megtakarításainak a felhasználása szolgáltatták. Az önköltség sokáig igen magas volt. A gazdasági vezetés nagyfokú központosítását a kapitalista környezet tette szükségessé. — G. V. Sarapov: *Az agrárkérdés megoldása a Szovjetunióban* (95—112. l.) összefoglalja az eredményeket a földről szóló dekrétumtól a tömegek támogatta kollektivizáláson keresztül napjainkig. A mezőgazdaság részesedése a termelésből, volumenének növekedése ellenére, csökken, 1965-ben már csak 15,9%-ot tett ki, az ipar gyors fejlődése miatt. — A. A. Ahtamzjan: *A szovjet külpolitika fő szakaszai, 1917—1967* (113—134. l.) a fő vonásokat áttekintve két korszakot különböztet meg, az első a második világháborúban aratott győzelemig terjed, a második 1945-tel kezdődik. Október új elveket hozott a nemzetközi kapcsolatok terén, s a szovjet külpolitika alapelvei nem változtak. Az első korszakban a szovjet állam volt a nemzetközi forradalmi mozgalom egyetlen pillére. A második világháború idején volt a legbonyolultabb a helyzet, de ekkor is sikerült a külpolitika alapelveit összehangolni a reális helyzettel. A második korszakban a Szovjetunió erősíti kapcsolatait a többi szocialista országgal, támogatja a népek szabadságmozgalmait, s egyúttal fenntartja normális kapcsolatait a tőkés államokkal. — I. N. Korkunov, N. L. Lusina, L. Sz. Szemjonova, V. P. Szergejev: *A Nagy Október és a szocialista világrendszer* (135—146. l.) áttekintik a Szovjetunió kapcsolatait a többi szocialista országgal, a szovjet állam által nyújtott segítséget, különösen gazdasági téren, utalnak arra, hogy az imperialisták igyekeznek megbontani a szocialista tábor egységét, ezért differenciáltan viszonyulnak az egyes szocialista országokhoz. A szocialista államok fejlődése elméletileg is gazdagította a szocialista forradalomról szóló tanítást, többek között a kapitalizmus kikerülésének a lehetőségét igazolva.

— A forrásközlő rovat megkezdi az Októberi Forradalom ünneplésére 1918—1927 kiadott röplapok közlését (147—164. l.). Összesen mintegy 200 ilyen röplapot sikerült találni, ezek közül a 25 legjellemzőbbet közlik teljes terjedelmükben, időrendben, itt és a következő számokban. Ezek részben országos jellegűek, részben helyi rendeltetésűek, még a besszarábiai lakossághoz szóló, illegálisan kiadott röpirat is helyet kapott köztük. — A visszaemlékezések rovatában *V. I. Lenin a finn dolgozók visszaemlékezéseiben* (165—175. l.) címen JE. V. LISZINOVA H. E. Jalava hagyatékából közöl személyes visszaemlékezéseket. — *Korfordulón* (176—189. l.) címen folytatódik az Októberi Forradalomban részt vett lengyelek visszaemlékezéseinek a közlése. — Az eseménytörténeti rovatban P. P. RADENKOVA: *Georgi Dimitrov, a kiváló forradalmár internacionalista* (190—201. l.) 1927-ben Bécsbe érkezésétől 1933 elejéig mutatja be Dimitrov további tevékenységét. — P. SZ. PETROV: *Albert Rhys Williams — a Nagy Október részvevője* (202—211. l.) az 1883—1962 közt élt amerikai újságíróról emlékezik meg. — G. JE. REIHBERG: *A petrográdi Katonai Forradalmi Bizottság* (212—215. l.) a forradalom vezető szervének tevékenységét ismerteti 1917 októberében a felkelés kirobbanásáig. — A. M. BLINOV: *A forradalom cirkálója* (215—218. l.) az Aurora legénységének forradalmi működését foglalja össze 1917 februárjától az Októberi Forradalom kezdetét jelző lövésig.

11. szám. — A második ünnepi szám vezércikke: *A hazai történelem tanulmányozása a szovjethatalom 50 éve alatt* (3—18. l.) áttekintést ad a szovjet történettudomány fejlődéséről, kiemelve Lenin úttörő és alapvető szerepét. Az első szakaszban, az 1920-as évek végéig, nem a nagy monográfiák voltak a jellemzőek, hanem széleskörű viták, népszerű publicisztikai és polemikus munkák a burzsoá történetírás elleni harc jegyében. De már ekkor megindult az alapos forrásfeltáró és feldolgozó munka. A legfőbb téma persze az Októberi Forradalom volt, továbbá a forradalom előzményei, a korábbi forradalmi mozgalom, az orosz imperializmus. A régebbi korok vizsgálatánál a gazdasági és társadalmi kérdések álltak az előtérben, de helytelen volt a kereskedőtőke szerepének a központba állítása, a múlthoz való nihilista hozzáállás, Oroszország minden háborújának hódító háborúként való beállítása. Ezeket a hiányosságokat azonban jórészt objektív okok is magyarázták. Helytelen volt a történelem oktatásának a kiüszöbölése is. Az 1920—30-as évek fordulójától a SzKP útmutatása nyomán nagy változás következett be. A változást elindító viták során M. N. Pokrovszkij maga is elismerte hibáit. Az új korszakban a hazafias nevelés, a Szovjetunió népei közti barátság hagyományai kerültek az előtérbe. A történettudomány belső fejlődése és politikai tényezők egyaránt a változás irányában hatottak. Ebben az 1950-es évek derekáig terjedő szakaszban a trockisták elleni harc került az előtérbe. Nagy jelentősége volt az ekkor készült történeti tankönyveknek. A korszak hibái ellenére (dogmatizmus, betűrágás) fontos eredményeket hozott. A világháború idején bebizonyosodott, mennyire fontos volt a hazafias nevelés. A háború után számos összefoglaló munka készült el. Az 1951-ben befejezett periodizációs vita azonban az eredmények mellett feltárta a hiányosságokat is (a szovjet korszak elhanyagolása), s ezzel előkészítette a harmadik szakaszt. Erre az 1950-es évek közepétől a problematika nagyarányú kiszélesedése a jellemző, különösen a szovjet korszakra fordított fokozatos figyelem. A történészek minden téren alkotó módon vetették fel a kérdéseket. Új megvilágításba került Lenin tevékenysége, a SzKP fejlődése, megnőtt a kultúra története iránti érdeklődés, sok munka foglalkozik a nemzetiségi köztársaságokkal. Nagy pozitívum a módszertani és elméleti kérdések felvetése. A viták új forrásanyagok alapján folynak. Lényeges szerepet játszik a burzsoá történetírás elleni harc. A 10 kötetes Világtörténet megmutatta a hazai történelem összefüggését az emberiség fejlődésével. Új munkamódszerek honosodtak meg (kollektív munkák). De ismét érvényesültek subjektivista nézetek, felbukkant a nihilizmus. Ezt szüntette meg a SzKP KB 1964 szeptemberi plénuma. A 12 kötetben megjelenő „Szovjetunió története" nemcsak a korszak eredményeit összegezi, hanem az új feladatokat is kijelöli. A szovjet történettudomány alapvető feladata a jövőben is a hazai történelem művelése. Egyre fontosabb a tudományos ismeretek széleskörű népszerűsítése. — I. I. MINC: *A Nagy Októberi Forradalom és az emberiség haladása* (19—33. l.) megállapítja, hogy a termelőerők fejlődése csak akkor jelentheti a társadalmi haladást, ha ez nem a tömegek fokozódó nyomorára vezet. Ezért mond le ma a burzsoá történetírás a társadalmi haladás fogalmáról. Éppen ez mutatja az Októberi Forradalom jelentőségét, amely a fejlődést a nép szolgálatába állította. A Forradalom eredménye a forradalmi mozgalom növekedése világszerte, a gyarmati rendszer megszünte. A tömegek szervezettebbek lettek. A Szovjetunió mellett a többi szocialista ország tapasztalata azt mutatja, hogy a nép egyre nagyobb befolyást kap a politikára. A Szovjetunió nemzetiségi poli-

tikája és minden országot egyenjogúként kezelő külpolitikája szintén nagy hatással van. Az iparosítás és a paraszti gazdaságok szövetkezetekben való egyesítése a gazdasági felemelkedés lehetőségét mutatja be az emberiségnek. Az egész szovjet fejlődés, születése pillanatától a béke szolgálatában állt. Mindez együtt teszi a szocializmus eszméit egyre vonzóbbakká világviszonylatban. — G. N. Golikov, G. Z. Muhina: *Világtörténelmi jelentőségű forradalmi tapasztalat* (34—51. l.) a készülő többkötetes párttörténet III/1. kötetének problémáit ismerteti. Az Októberi Forradalom történetét tárgyaló kötet az évfordulóra jelent meg. Összeállításánál számos probléma vetődött fel, mert sok kérdés még nincs monografikusan kidolgozva (a békés átmenet problematikája, a forradalmi válság, a forradalom országos méretekben való győzelme). A kötet sok kérdésben hoz újat. Így részletesen elemzi az elmélet jelentőségét a forradalom menetében. Két nagy korszakot ismer, a forradalom előkészítésének a korát (s ezen belül a békés átmenet és a fegyveres felkelésre való felkészülés alkorszakait), és a forradalom győzelméért vívott harc korszakát. Részletesen mutatja be a kötet a néptömegek részvételét a forradalomban, a különböző demokratikus áramlatok egyesítését, a párt szerepét a győzelem kivívásában. Sok szó esik a Trockij-féle kalandor, antileninista politika elleni harcról, a parasztság és egyéb rétegek felsorakozásáról a forradalom mellett. A fegyveres harc kezdetét a kötet október 24. reggelétől számítja. — A. M. Szovokin: *A forradalmi gyűrű létrehozása Petrográd körül az októberi fegyveres felkelés előestéjén* (52—62. l.) sok adattal részletezi, hogyan szervezték meg a bolsevikok Lenin személyes irányításával a főváros környékének fontosabb pontjain (Helsinki, Viborg, Reval, Kronstadt) a szovjeteket, és a helyőrségeket hogyan állították a bolsevikok oldalára, amit jól mutatott a szovjetek északi területi kongresszusa. Ennek az eredménye volt, hogy itt a forradalom majdnem Petrográddal egyidőben győzött, s az egész Baltikum szilárdan a szovjethatalom oldalára állt. — Miso Nikolov: *A Nagy Október és a bulgáriai forradalmi mozgalom* (63—73. l.) 1917-től napjainkig tekinti át a mozgalom fejlődését és a Szovjetunióhoz fűződő baráti kapcsolatok elmélyülését. — Hevesi Gyula: *Október hatása a magyarországi forradalmi mozgalomra* (74—80. l.) a világháború alatti munkásmozgalom fejlődését, az orosz forradalom mély hatását mutatja be 1918 novemberéig, a KMP megalakulásáig. — Umberto Terracini: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Olaszország* (81—91. l.) szintén a világháború alatti helyzetből kiindulva mutatja a forradalom hatását, a szocialista párton belül a forradalmi, ún. maximalista szárny kialakulását, az olasz dolgozók fellépéseit a szovjet állam védelmében, sztrájkharcaikat az Olasz Kommunista Párt megalakulásáig 1921-ben. — A. F. Sulgovszkij: *Az oroszországi proletár forradalom és az antiimperialista mozgalom Latin-Amerikában* (92—106. l.) a közvetlen hatást a munkásmozgalom forradalmasodásában látja, ennek eredményeképpen a vezető országokban 1918—1922 közt megalakultak a kommunista pártok. A további következmény volt az 1920-as években az antiimperialista mozgalom kibontakozása a szűk értelmiségi körökből. Az antiimperialista ligák széles tömegeket mozgattak meg, s éles harcot folytattak az APRA (Amerikai Népi Forradalmi Egyesülés) ellen, amely a munkásosztály kialakulatlanságára hivatkozva az antiimperialista harc vezetését a középrétegek kezébe akarta adni, s az osztályharc kiüszöbölését óhajtotta. — Befejeződik az Októberi Forradalom évfordulóival kapcsolatos röplapok szövegének a közlése (107—118. l.).|— *V. V. Adoratszkij Októberről* (119—125. l.) az ekkor német internálásban levő forradalmár és tudós naplójából közöl részleteket szeptember — decemberből. Adoratszkij a hozzá érkező hírekhez fűzött megjegyzéseket. — *Az olasz munkásmozgalom vezetői a Nagy Októberről* (126—130. l.) az Olasz Kommunista Párt két és a Proletár Egység Olasz Szocialista Pártja egy tagjának személyes visszaemlékezéseit közli. — O. V. Kuznyecova: *Morgan Phillips Price-ról, a Nagy Október szemtanújáról és visszaemlékezéseiről* (131—134. l.) röviden bemutatja az angol újságírót és politikust, aki a liberális párt tagjaként került tudósítónak a háború alatt Oroszországba, s 1919-ig az események szemtanúja volt. 1919-ben az angol munkáspárt tagja lett, 1921-ben könyvet jelentett meg a forradalomról. Maga reformista maradt, könyvében vannak pontatlanságok, de egészében hű képet ad az eseményekről. Utána a folyóirat részleteket közöl Price könyvéből (134—144. l.). — Sz. M. Styemenko: *A szovjet vezérkar és a háború utolsó európai hadjárata* (145—156. l.) a szerző visszaemlékezéseit közli az 1945-ös eseményekről, amikor a vezérkar operatív osztályának a vezetője volt. — R. P. Malahinova: *F. E. Dzerzsinszkij a szocializmus építésében* (157—168. l.) részletesen ismerteti Dzerzsinszkij tevékenységét a Legfelső Népgazdasági Tanács élén 1923-tól kezdve. — Beszámolót közöl a folyóirat a szovjet történészek 1967. szeptember 11-én a bel- és külföldi sajtó képviselői számá-

ra adott sajtóértekezletéről. Ezen Je. M. Zsukov akadémikus mondott bevezetőt, melyben ismertette, milyen kutatások folynak az Októberi Forradalommal kapcsolatban az egyes szocialista országokban. Utána megbírálta a forradalommal foglalkozó burzsoá szakirodalmat, amely véletlennek tekinti, vagy az orosz állam modernizálódási folyamatában csak az egyik lépésnek, és tagadja a tömegek részvételét. — V. M. VODOLAGIN: *A szovjet történeti irodalom az októberi* petrográdi *fegyveres felkelésről* (177—184. l.) az 1940-es évek közt megjelent irodalmat foglalja össze. — D. A. TARASZJUK: *Könyvek a Nagy Október részvevőiről* (185—191. l.) az 1957—1966 közt megjelent életrajzokat ismerteti. — V. I. SZALOV: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom mai burzsoá historiográfiája* (192—201. l.) az újabban megjelent munkákat bírálva leszögezi, hogy ha katonai puccsnak is tekintik sokan a Forradalmat, ma már a legtöbben elismerik, milyen fordulópontot jelentett az emberiség történetében, és maguk is bírálják a tényeket meghamisító munkákat. — A. P. NYENAROKOV: *A döntő napok* (205—208. l.) az 1917. október 10—27. közti eseményeket összegezi. — N. N. SZEMENKEVICS: *Hogyan fegyverkeztek fel az illegális bolsevikok* (208—211. l.) részletet közöl, hogyan szerzett Litvinov 1905-ben álnéven, állítólagos ecuadori megbízatással puskákat Belgiumból az orosz forradalom számára. — V. V. POHLJOBKIN: *Az öt ágú vörös csillag* (212—214. l.) megállapítja, hogy az első szovjet alkotmány még nem ismeri állami szimbólumként, csak 1918 júliusában lett a Vörös Hadsereg jelvénye, innen vált általánosabbá. — P. F. LEBEGYEV: *Az oroszországi proletáriátus* forradalmi dalai (214—218. l.) néhány századvégi forradalmi dal szövegét közli és utal a dalok szerepére a forradalmi mozgalomban. — *N.*

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1967. 5. szám. — A. A. GRECSKO: *A Nagy Október Hadserege* (3—16. l.) részletes áttekintést ad a Szovjet Hadsereg fejlődéséről, különösen kialakulásáról. — JOHN GOLLAN: *Az Októberi Forradalom világtörténelmi jelentősége és hatása az angol munkásmozgalomra* (17—28. l.) 1917-től napjainkig kíséri végig a szovjet fejlődés hatását a nemzetközi munkásmozgalomra. Angol vonatkozásban hangsúlyozza, hogy Nagy-Britannia Kommunista Pártja az angol munkásmozgalom fejlődésének eredményeként jött létre. Az 1930-as években a fasizmus elleni harcban látja a legfontosabb összekötő kapcsot. A második világháború után a gyarmati rendszer felszámolásában játszott szovjet szerepet emeli ki, utalva a XX. kongresszus általános jelentőségére a Szovjetunió fejlődésében. — POMPEIO MARQUES, ALONSO OJEDA OLAECHEA: *Október eszméi és a venezuelai parasztok forradalmi mozgalma* (29—33. l.) ismerteti a kommunista párt falusi szervezkedését az 1930-as években, amelynek a hatására már 1931-ben létrejöttek falun kommunista sejtek, de reguláris pártszervezetek csak 1937—38 során. 1945—48 közt a párt legálisan is tudott falun szervezkedni. — FERNANDO NADRA: *A Nagy Október és Argentína* (34—45. l.) az 1870-es évektől ad áttekintést az argentin munkásmozgalom fejlődéséről. 1918 januárjában megalakult a Nemzetközi Szocialista Párt, amely már nevével elhatárolta magát a reformista szocialistáktól, s hirdette a szovjet állammal való szolidaritást. A Forradalomnak nagy hatása volt az argentin kultura fejlődésére is. — SERGIO AGUIRRE: *Az Októberi Forradalom és a kubai munkásosztály* (45—56. l.) bemutatja a munkásmozgalom fellendülését 1917 után. 1920-ban a cukortermelés konjunktúrája megszünt, nagy munkanélküliség támadt, tovább nőtt a sztrájkok száma. 1913-tól J. A. Mella és R. M. Villena tevékenysége nyomán kommunista csoportok alakultak, s ezekből jött létre 1925-ben a kommunista párt. — A. O. CSUBARJAN: *V. I. Lenin és a szovjet külpolitika néhány kérdése* (57—68. l.) megállapítja, hogy Lenin az oroszországi forradalmat csak a világforradalom kiindulópontjának tekintette, de tisztában volt azzal, hogy Oroszország sokáig magában áll a tőkés országok gyűrűjében. Az első szocialista államnak Lenin koncepciója szerint támogatnia kell a forradalmi mozgalmakat a tőkés országokban és a nemzeti szabadságmozgalmakat a gyarmatokon és a függő országokban. Így problematikus lehet a szovjet állam viszonya a tőkés országokkal. Lenin egyezményeket, kompromisszumokat sürgetett, a békés egymás mellett élés megvalósítását. Tevékenységének volt tulajdonítható, hogy a szovjet nevelésű diplomaták fiatal, tehetséges csoportja alakult ki. — V. M. ROLODKOVSZKIJ: *Az Októberi Forradalom győzelmének jelentősége Finnország sorsára* (69—81. l.) az Oroszországhoz való csatolástól kezdve (1809) tekinti át a finn fejlődést. A Forradalom megteremtette Finnország nemzeti szabadságát és megnyitotta az utat társadalmi szabadsága felé is. Csak a német beavatkozás volt az oka annak, hogy nem került sor a szociális forradalom győzelmére. — V. I. ANANYEV: *A külföldi munkás- és paraszt-szovjetek Szovjet-Oroszországban, 1918—1921* (82—90. l.) ismerteti a bolsevik párton belül létrejött külföldi csoportok tevékenységét, melyek föderációjának

első elnöke Kun Béla volt. A párt külföldi csoportjain kívül a külföldiek képviselőiből (túlnyomórészt hadifoglyokból) szovjetek is alakultak, először német, ill. osztrák-magyar, később az új államalakulásoknak megfelelően. Ezek a szovjetek részben átvették az egykori német és osztrák-magyar missziók szerepét, megszervezték a hadifoglyok hazatérését, vagy a Vörös Hadseregbe való belépésük érdekében agitáltak. Kórházakat is szerveztek. 1921 szeptemberéig működtek, aztán megszüntek, mert a hadifoglyok hazatértek. — D. A. GYAKONOV: *Lima Barreto – a Nagy Október eszméinek lánglelkű propagandistája Brazíliában* (91—98. l.) a századfordulói Brazília történetébe ágyazva mutatja be az 1881—1922 közt élt író fejlődését, aki az anarchizmus, pozitivizmus és Spencer hatása ellenére oda tudott állni az Októberi Forradalom oldalára, és harcolt az USA befolyása ellen. — Az események részvevői beszélnek c. visszaemlékezési rovatban MÜNNICH FERENC: *Felejthetetlen idő* címmel (99—103. l.) Magyarországra való visszatéréséig ismerteti oroszországi tevékenységét. — A. I. JERJOMENKO: *Találkozás Oleko Dundiccsal* (104—106. l.) az 1920-ban lezajlott találkozást eleveníti fel. — JACQUES SADOUL: *Az oroszországi intervenció ellen* (107—109. l.) 1918 októberében a bolsevik párt francia csoportjának az újságjában megjelent cikk. J. Sadoul 1917 őszén került Oroszországba, mint a francia katonai misszió tagja kapitányi rangban, s csatlakozott a forradalomhoz, csak 1924-ben tért haza. — V. Sz. VIGODSZKIJ: *Marx gazdasági elmélete és a munkásosztály* (110—122. l.) a Tőke I. kötete megjelenésének 100. évfordulójára összefoglalja Marx tételeit: szükség van a szocialista forradalomra, a kapitalizmus haladóbb a korábbi formációkhoz képest (vagyis Marx mindig utal a viszonylag haladó mozzanatokra, ezért kell ma a munkásosztálynak a tőkés országokban üdvözölnie az államosítást, ill. harcolni érte). Az új szocialista társadalom elemei már a tőkés rendszeren belül alakulnak ki. Az elnyomorodás ma a nemzeti jövedelemből való csökkenő részesedést jelenti. A gazdasági elemzés végső politikai tanulsága, hogy szükség van a munkásosztály egységére. — V. G. POLJAKOV: *Az atlanti blokk zsákutcában* (123—132. l.) a nyugati szövetség belső problémáival foglalkozó újabb angol, amerikai munkákat elemzi. — *A Nagy Október a kortársak szemével* (133—141. l.) ismert munkásmozgalmi vezetők állásfoglalásait közli az 1917—1951 közti korszakból. — *Az Októberi Forradalom és a német munkásosztály* (142—149. l.) a Spartacus-Szövetség, ill. a Német Kommunista Párt három kiáltványának szövegét közli 1918—1919-ből. — *A proletár szolidaritás dokumentumai, 1926—1927* (150—154. l.) lengyel, német és algériai politikai foglyok leveleit közli.

6. szám. — A második ünnepi számban FRANÇOIS BILLOUX: *A Nagy Október világtörténelmi jelentősége és hatása a franciaországi munkás- és kommunista mozgalomra* (3—15. l.) a fő tanulságot abban látja, hogy a dolgozók csak önmaguk szabadíthatják fel magukat, teremthetik meg saját államhatalmukat. Ezt a tanulságot a fiatal Francia Kommunista Pártnak is el kellett sajátítania. Az első években sokat segítettek ebben Lenin közvetlen tanácsai a francia kommunistáknak. Kiemeli a szocialista rendszer békepolitikáját, államrendszerének demokratizmusát. Hangsúlyozza a békés átmenet lehetőségét. A FKP-nak sikerült leküzdenie régebbi szektás vonalát. Befejezésül a szerző összefoglalja a párt mai feladatait, utal az értelmiség szerepére. — A. I. KARTUNOVA: *Az Októberi Szocialista Forradalom és a nemzeti szabadságmozgalom Kínában, 1917—1927* (16—30. l.) számos új adattal egészíti ki a forradalom közvetlen hatását, ez ismertette meg Kínát a marxizmussal. Kiemeli ebben Li Ta-csao szerepét. A szovjethatalom eltörölte a cári kormány által kötött szerződéseket, a pekingi kormány azonban ellenséges maradt. Az antiimperialista mozgalom fellendülése során jött létre a kommunista párt, amely 1921-ben még csak 50 főből állt. A III. Internacionálé vezetősége javasolta a pártnak a demokratikus burzsoáziával való együttműködést. Ez csakugyan meg is valósult 1922—24 során. A cikk sok adatot hoz fel arra nézve, milyen együttérzéssel nézte Szun Jat-szen a szovjet állam fejlődését. 1923—1927 közt szovjet katonai és politikai tanácsadók működtek Kínában, s a forradalom voltaképpen az ő tanácsaik megvalósítását jelentette. Befejezésül a tanulmány utal még a Szovjetunió által a a második világháború során és utána Kínának nyújtott segítségre. — OSCAR ARÉVALO: *Harcban a nép érdekeiért. Az Argentin Kommunista Párt 50. évfordulójára* (31—41. l.) megállapítja, hogy az 1918-ban a Szocialista Párt baloldalából megalakult párt még korántsem volt egységes. Ezért hosszas harcra volt szükség a párton belül, csak 1928-ban, a VIII. kongresszus idején sikerült valóban új típusú párttá átalakítani. A párt ekkor az imperializmus elleni harcot tűzte ki fő feladatul, 1935-ben felhívta a baloldali pártokat a Népfront megvalósítására. 1943-ban a nép forradalmi mozgalmának fellendülése és a haladó pártok együttműködése az uralkodó oligarchia hatalmát veszélyeztette, ezért államcsínnyel katonai diktatúrát valósított meg. A világháború

befejező szakaszában, az ipari fellendülés idején Perón demagógiája jelentős hatást gyakorolt, a munkásosztály egy része is a burzsoá nacionalista ideológia befolyása alá került, így ragadhatta meg 1946-ban Perón a hatalmat. A kommunista pártnak rá kellett jönnie, hogy csak saját keserű tapasztalata árán találhatja meg a helyes utat. A párt ekkor kijelentette, hogy az imperializmus elleni harcban mindenkivel hajlandó együttműködni. A Perón-féle uralom osztályjellege hamarosan megmutatkozott. A párt kész volt a perónista tömegekkel is együtt harcolni az imperialista befolyás ellen, a dolgozók közvetlen napi érdekeiért. 1958-ban a kommunisták és perónisták együttesen támogatták a radikális párt jelöltjét, Frondizit. A radikálisok hatalomrajutásuk után viszont elárulták a nép érdekeit. Ma a hazai oligarchia és az imperializmus elleni harc során már a hatalom megszerzésének a kérdése vetődik fel. — KARL OBERMANN: *Joseph Weydemeyer és a Kommunisták Szövetsége 1849—1951-ben* (42—55. l.) a moszkvai Marxizmus-leninizmus Intézet levéltári anyagából idéz bőséges anyagot arra vonatkozólag, hogyan sikerült a forradalom leverése után újjászervezni a Szövetséget, s bemutatja Weydemeyer jelentős szerepét ebben a munkában, új sajtóorgánumok létrehozásában. — V. L. ISZRAELJAN: *Mirbach gróf be nem igazolódott prognózisa. A német imperializmus 1917—1918-as szovjetellenes politikájának történetéből* (56—65. l.) a német külügyi hivatal Bonnban lévő levéltári anyaga alapján mutatja be részletesen, milyen terveket szőttek a német uralkodó osztályok 1917 végétől Oroszország gazdasági és politikai leigázására. A későbbi német követ, Mirbach 1917. dec. 30-án küldte első jelentését Petrográdból, s a Trockijjal folytatott beszélgetés alapján nem sok jövőt jósolt az új kormányzatnak. Sok adat mutatja, milyen káros volt Trockijnak a béke kérdésében elfoglalt álláspontja. A német imperialisták egy része az orosz monarchistákban reménykedett, az ő révükön óhajtotta Oroszország leigázását megvalósítani. Ezeket az elképzeléseket azonban még Mirbach is irreálisoknak tartotta, ezért II. Vilmos és környezete haragudott is rá. Június 18-i utolsó jelentésében viszont Mirbach ismét a szovjethatalom közeli bukását jósolta meg, amire a közben eltelt idő alaposan rácáfolt. — OLGA CABRERA GARCIA: *Antonio Guiteras és az 1933-as forradalom* (66—72. l.) ismerteti az 1906—1935 közt élt egykori kubai partizán tevékenységét, aki a Machado-diktatúra megbuktatása után 1933-ban belügyminiszter lett, a rendőrséget és a flottát sikerült ellenőrzés alá vonnia. A kormányzat számos haladó intézkedést valósított meg, bevezette a 8 órás munkanapot, a bérminimumot, kötelezővé tette, hogy az üzemekben alkalmazottak legalább 50%-a kubai legyen, amivel az amerikai befolyásra mért csapást. A hadsereget azonban Guiterasnak nem sikerült kivonnia Battista ellenőrzése alól, s Battista 1934 januárjában az Egyesült Államok segítségével megbuktatta a forradalmi kormányt. Guiteras ekkor illegálitásba vonult, s amikor el akarta hagyni az országot, hogy az emigrációban szervezze a harcot a diktatúra ellen, társaival együtt tűzharcban elesett. — Propagandisták és történelemtanárok számára készítette összefoglalását I. SZ. GALKIN: *V. I. Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi jelentőségéről* (73—86. l.), s Lenin műveinek elemzése során megállapítja, milyen fontosnak látta Lenin a szociáldemokratákkal való szakítást, a békés versenyt a tőkés államokkal és a békés egymás mellett élés elvét. A szocialista forradalom békés győzelmének a lehetőségét a Magyar Tanácsköztársaság megalakulása igazolta. Lenin utalt arra, hogy lehetséges az együttműködés más pártokkal. Galkin végül ismerteti Lenin nézeteit az új államhatalomról, az állam fennmaradásának kérdéséről, az új rendszer demokratizmusáról, és a proletárdiktatúra különböző formáiról. — A visszaemlékezések rovatában V. M. BEREZSKOV: *Teherán, 1943* (87—99. l.) részleteket közöl megjelenés előtt álló emlékirataiból. Az akkor diplomáciai szolgálatban álló újságíró tolmácsként vett részt a konferencián. Az itt közölt első részben ismerteti a konferencia ellen készült német összeesküvést, amelyről a szovjet hírszolgálat idejében tudomást szerzett, azután Roosevelt és Sztálin első beszélgetését, ahol csak Berezskov volt jelen tolmácsként. Ezen a beszélgetésen kiderültek az angolok és amerikaiak nézeteltérései pl. Franciaország megítélésében, vagy a gyarmatok jövőjét illetően. Beszámol az első plenáris ülések lefolyásáról is. — A historiográfiai cikkek sorában A. JE. JOFFE: *A Szovjetunió külpolitikájának tanulmányozása 50 év során* (100—113. l.) bevezetőben kitekintést ad a szovjet külpolitikával foglalkozó külföldi irodalomra, utalva arra, milyen álláspontot foglalnak el ma a kínaiak. Utána ismerteti az eddigi forráskiadványokat és feldolgozásokat. A rekonstrukció befejező szakasza és a második világháború előestéje közti korszakot eddig kevéssé kutatták. Nagyobb figyelmet kell majd szentelni monografikus munkákban a Szovjetunió és egy-egy ország kapcsolatainak, nemcsak diplomáciai, hanem gazdasági és kulturális téren is, különösen fontos

i
tt a szocialista országokkal kiépült kapcsolatok feltárása. — Sz. I. VISZKOV: *Amerikai történészek és közírók a „hidegháborúról"* (114—122. l.) ismerteti a különböző álláspontokat, kiemeli, hogy az amerikai történészek közt is akadnak, akik az Egyesült Államokat vádolják a hidegháborúért. A további fejlődésre vonatkozólag három álláspontot különböztet meg: az egyik a hidegháború folytatását kívánja, a másik „hídverést" az egyes szocialista országok felé, hogy ezeket egymástól elválasszák, a harmadik pedig a hidegháború felszámolását és ezt követően a két tábor közeledését. Ez az egyetlen reális és helyes alternatíva. — Z. Sz. BELOUSZEVA: *A nemzetközi kapcsolatok történetének néhány kérdése a második világháború előestéjén* (123—128. l.) a francia diplomáciai okmányok II. sorozatának első három kötetét ismerteti, ezek az 1936-os év anyagát közlik, sok új bizonyítékot hoznak arra, hogy a nyugati hatalmak a Szovjetunió elleni támadásra biztatták az agresszorokat. Az okmányok jellegüknél fogva persze nem mutatják meg a francia külpolitikát irányító erőket. — ENRIQUE FLORESCANO: *A mexikói történettudomány fejlődéséről* (129—137. l.) a XIX. század első felétől ismerteti a mexikói történelemmel foglalkozó fontosabb irányzatokat és a mai kutatóintézményeket. — *N.*

ISZTORIJA SzSzSR 1967. 5. szám. — Az évfordulós ünnepi szám *Az ötven év magaslatáról* (3—7. l.) címen ünnepi vezércikket közöl. — JE. N. GOROGYECKIJ: *Az októberi forradalom mai szovjet történetírásának néhány vonása* (7—28. l.) kiemeli az eredményeket: felnőtt egy egész kutató nemzedék, amely ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, minden intézménynél külön osztályok vagy csoportok feladata a Forradalom kutatása. Alapvető bibliográfiák jelentek meg a további kutatás elősegítése érdekében. A fejlődés sok kérdését statisztikai számszerűséggel vizsgálják az 1950-es évek óta megjelent munkák. Sokat foglalkoznak a bolsevikok és a kispolgári baloldali pártok viszonyával. Hibának tartja viszont, hogy a nemzetközi hatás kutatását az 1923-ig terjedő korszakra szűkítik le. Itt, és a hazai nemzetiségek fejlődésének vizsgálatánál a jövőben fontosnak tartja az összehasonlító módszer alkalmazását. — I. P. ZUBEHIN, N. Sz. KOLOGYICKIJ: *A munkásküldöttek moszkvai szovjetje Október előestéjén* (28—39. l.) az egyes határozati javaslatok feletti szavazások eredményeinek az elemzésével mutatja be a bolsevikok térhódítását szeptember-október folyamán. — V. V. FARSZOBIN: *A rezsicai szovjet bolsevizálódása. A szovjet hatalom létrehozásának történetéhez Latgaliában* (40—54. l.) a mai Rezekne történetében mutatja meg a bolsevikok győzelmét, amely a balti területen a város központi helyzeténél fogva nagy hatást gyakorolt. — A. I. KRUSANOV: *A szovjet Távolkelet ipari fejlődése* (54—73. l.) a századfordulótól napjainkig vizsgálja a terület fejlődését. A korábban csak aranybányászatáról és halászatáról ismert területen a helyreállítás után 1926-ban indult meg az iparosítás, máshonnan származó munkások idetelepítése, helyi káderek felnevelése, új üzemek létrehozása. Ennek eredményeként 1941-re már létrejött itt a nagyipar, a háború után pedig a fejlődés meggyorsult. — JA. Sz. GROSZUL: *A Moldvai SzSzK tudományának fejlődése a szovjet hatalom évei alatt* (74—84. l.) a szövetségi köztársaság gazdasági adottságainak megfelelően a biológiai és agrártudományok fejlődését, meg a vegytanét tartja a legjelentősebbnek. A társadalomtudományoknál fontos a nyelvészet, amely megállapította, melyik tájszólást kell a moldvai irodalmi nyelv alapjául venni, és vizsgálja a Szovjetunió egyetlen román nyelvcsoporthoz tartozó nyelvének történetét és kapcsolatait, különösen az orosz és az ukrán nyelvvel. A történettudomány legnagyobb eredménye a Moldva története c. két kötetes összefoglalás kiadása. Nagy eredményeket ért el a régészet is Moldva ős- és ókori történetének felderítésében. — A proletár forradalom katonái című rovatban D. T. SZUBBOTYIN: *I. I. Lepsze* (85—92. l.) az 1889—1929 élt gazdasági vezető életét ismerteti. — JE. I. ROZENTAL: *A. A. Antonov* (93—98. l.) a könnyűipari minisztérium vezető munkatársát mutatja be (1891—1966). — A. F. POSZALIN: *P. N. Karabajev* (98—102. l.) az 1884—1952 közt élt pártmunkás tevékenységét ábrázolja. — Az évfordulóra a folyóirat pályázatot hirdetett helytörténeti tárgyú munkára. A beérkezett dolgozatok közül kettőt közöl ebben a számban. — V. M. SZAMASZUDOV: *A szovjet hatalom létrehozása Omszkban és területén* (103—118. l.) 1918-ig vizsgálja a pártok arányának az alakulását. Az alkotmányozó gyűlés választásán a bolsevikok a szavazatok 37,7%-át kapták meg. — I. I. GORBUNOV: *A kettős hatalomtól a szovjetek teljhatalmáig Uszmanyban* (119—129. l.) az egykori tambovi kormányzóság egyik városának fejlődését kutatja. — A forradalomban részt vett történészek rovatában M. N. SEJNMAN: *Jemeljan Mihajlovics Jaroszlavszkij* (130—138. l.) az ateista propagandában kiváló történész pályáját (1878—1943) mutatja be. — E. V. GRIŠKUNAITE: *Zigmas Angaretis* (138—144. l.) a litván kommunista párt történetének kutatóját (1882—1940) állítja az olvasó elé. — R. I. NAFIGOV, M. H.

HASZANOV, A. L. LITVIN: *Galimdzsan Girfanovics Ibragimov* (144—149. l.) az 1887—1938 közt élt, a kazanyi tatároknak az önkényuralom elleni harcát szépirodalmi formában is feltáró történész életművét foglalják össze. — J. A. AMINYEV: *Andrej Pavlovics Kucskin* (149—155. l.) a szovjet korszak párttörténetének 1888-ban született kutatóját mutatja be. — Sz. M. KASTANOV, JU. R. KLOKMAN: *Az 1965—1966-ban megjelent szovjet irodalom Oroszország történetéről a XIX. századig* (156—177. l.) főképp a monográfiákat ismerteti, a folyóiratok anyagára alig tér ki. — A hazai történelem emlékei c. rovatban V. I. KOCSEMASZOV: *Az útkeresések éve, a remények éve* (197—203. l.) az összoroszországi műemlékvédelmi társulat fennállásának első évéről ad számot, mint a társulat elnöke. — A. JE. IOFFE: *Haladó francia közéleti férfiak és történészek a Szovjetuniónak a békéért folytatott harcáról és a szovjet—francia kapcsolatokról* (205—216. l.) az 1920-as évektől napjainkig tekinti át a történelmi irodalmat és publicisztikát. — ANDREW ROTHSTEIN: *„Az Oroszországra vonatkozó felvilágosítás nemzeti irodája". Az „El a kezekkel Oroszországtól!" mozgalom elfeledett szakasza* (216—226. l) az 1918—1920 április közt Londonban társadalmi szervezkedésből működő, felvilágosító irodalmat közreadó intézmény történetét foglalja össze. — A. AVRAMOV: *A bulgáriai dolgozók harca Szovjet-Oroszország védelmében* (226—234. l.) a forradalmi fellendülés éveinek adatait összegezi. — *A külföldi kortársak szemével, 1946—1955* (235—242.l.) az előző számot folytatva most a Szovjetunió belső fejlődésére és külpolitikai szerepére vonatkozó nyilatkozatokból ad szemelvényt. — HEINZ MEIRITZ: *Február, Október és a munkásmozgalom Mecklenburg-Strelitz területén 1917—1918* (249—258. l.) eseménytörténeti összefoglalást ad, épp úgy mint Z. HOŘENI: *Szovjet-Oroszország és a Szlovák Tanácsköztársaság* (252—254. l.), aki elsősorban a kapcsolatok kiépülésére hoz adalékokat.

6. szám. — *A honi történelem 50 esztendeje a Szovjetunióban* (3—15. l.) címen szerkesztőségi cikk foglalja össze a másik ünnepi számban a Szovjetunió történetével foglalkozó történetírás fejlődésének fő szakaszait, a tárgyalt korszakok sorrendjében. A feudális korszak vonatkozásában volt a legnehezebb az új történettudomány győzelemre juttatása, nagyjából az 1930-as évek elejére tehető ez. Sikerült kimutatni, hogy a kijevi Oroszország nem rabszolgatartó, hanem feudális állam volt. Jelentős kutatások folytak a második jobbágyság, a feudalizmus bomlása terén. Elég korán megindult a kapitalizmus korszakának a kutatása. Az első pillanatoktól szinte állandó figyelem tárgya volt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, amely a lelkesedéstől a megfontolt átgondolásig a feldolgozás és értékelés különböző szakaszain haladt át, hogy külföldön is a teljes tagadástól és ellenséges állásfoglalástól eljusson az eredmények elismeréséig. Csak a legújabban indult meg viszont nagyobb méretekben a szovjet korszak kutatása; a szocializmus anyagi bázisának a megteremtése, a társadalmi struktúra, a nemzetiségek szabad fejlődése, a szovjet külpolitika, a kulturális forradalom, a kommunizmus építése a fő témák. A segédtudományok, különösen a forrástan is jelentős eredményeket ért el. A tudományos munka szervezése is nagyot haladt előre. A hibák közül arra mutat rá, hogy mai történészek olykor régi értékelésekhez nyúlnak vissza. A jövő vonatkozásában fontosnak tartja a többi szocialista ország történészeivel való együttműködést, a feladatoknak a SzKP KB legutóbbi határozatának szellemében való megoldását. — M. SZ. DZSUNUSZOV: *A nemzeti kérdés megoldásának szovjet tapasztalata és nemzetközi jelentősége* (16—43. l.) összefoglalja a Szovjetunió nemzetiségeinek fejlődésében mutatkozó fő vonásokat. A forradalom győzelme után az első lépés az önálló államiság megteremtése volt. Az egyes népek kölcsönösen segítették egymást a szocialista gazdaság létrehozásában. Jelentős volt az együttműködés a szocialista kultúra fejlesztésében. Sok adatot hoz fel a könyvkiadás, a nemzeti iskolázás fejlődéséről. A nemzetköziség elvének meggyökereztetésével sikerült a nacionalizmus maradványait legyőzni. Így alakult ki a soknemzetiségű szovjet nép. A tanulságok: szükség van az önálló államiságra, de ennek formáit rugalmasan kell megválasztani, a legfontosabb a tényleges egyenlőség biztosítása minden nép számára. Mindegyik nemzet érdekét figyelembe kellett venni. A népek közti fejlettségi szintkülönbség nem volt akadálya az egyesítésnek. A nemzetközi hatást fokozza az, hogy a Szovjetunióban élő népekkel rokon népek élnek Ázsiában és Afrikában. A fejlődő országok a nemzetiségi köztársaságokban szemléltetve láthatják, hogyan lehet az elmaradottságot leküzdeni. — M. A. VILCAN: *A Szovjetunió mezőgazdasági lakosságának száma és összetétele 50 év alatt* (43—63. l.) először a természetes csökkenés főbb adatait mutatja meg, amelyben a háború ellenkező fejlődést is hozott magával, a falusi lakosság arányának növekedését. Az 1926, 1939, 1959-es népszámlálás és az 1966-os év becsült adatait hasonlítja össze. Rámutat a biológiai tényező jelentős szerepére: a mezőgazdasági lakosság erősebb szaporodása tette lehetővé a városi lakosság nagy mértékű

növekedését. Ami a szociális megoszlást illeti, 1939-ben 27,1% volt a munkás és alkalmazott, 66,9% a kolhozparasztság arányszáma (a többi kusztár és egyéni paraszt), 1965-ben 46,7, ill. 53,3%. A két csoport között még vannak bizonyos, különösen az eltérő pszichológiai alkatban megmutatkozó különbségek. A mezőgazdasági lakosság túlnyomó része még mindig nem szakosított. — R. T. Slopak: *A Belorusz SzSzK szocialista munkásosztályának kialakulása és fejlődése, 1921—1941* (64—76. l.) megállapítja, hogy a köztársaság iparának fejlődési üteme 2,5-szer magasabb volt a Szovjetunió átlagos fejlődési üteménél. A munkásosztály nagyrészt a parasztság soraiból került ki (az első ötéves terv idején 54%-a). 1930-ban a munkásságnak még csak 45,9%-a volt belorusz nemzetiségű, 1940-ben már 76%-a. Az 1930-as évektől kezdve növekedett a szakképzettség. Új ipari központok alakultak ki. 1940-re a munkásosztály létszáma 300 000 volt, ötször annyi, mint 1913-ban, s ehhez kell még számítani 60 000 az építőiparban és 140 000 a közlekedésben foglalkoztatott munkást. — L. V. Cserepnyin: *A szovjet történettudomány 50 éve és Oroszország feudális korszakbeli története tanulmányozásának néhány eredménye* (77—99. l.) a lezajlott viták különös jelentőségét hangsúlyozva mutatja be az egyes korszakok kutatásában elért főbb eredményeket. A szovjet kutatók először csak a már ismert forrásanyag marxista átértékelésére törekedtek, de hamarosan igen sok új forrást vontak be a vizsgálódásba. A módszertani eredmények is igen fontosak. A feudális széttagoltság felszámolásával kapcsolatban fontos volt az egyesítés előzményeinek megmutatása a városi fejlődés mellett a mezőgazdaságban: új területek birtokbavétele, a feudális földbirtoklás túlterjedése az egyes fejedelemségek határain. Sikerült bebizonyítani, hogy Oroszországban is megvolt a rendiség, s a humanizmus kezdeti formáival is találkozunk. A XVII. századdal új korszak kezdődik, a jobbágyrendszer erősödésével párhuzamosan a burzsoá viszonyok is kezdenek kialakulni. Cserepnyin véleménye szerint helyes már ekkor a parasztság kapitalista differenciálódásáról beszélni, míg sokan ezt későbbi korszakra teszik. A korszak városi fejlődésével azonban idáig keveset foglalkoztak. Ugyancsak sok a tisztázandó az eredeti felhalmozás terén. Az államszervezet fejlődését sem vizsgálták eléggé, s az orosz abszolutizmus kifejlődését is pontosabban kellene ábrázolni. — A folyóirat helytörténeti pályázatára beküldött dolgozatok közül közlik G. P. Jefremcev: *Október a Kolomnai Gyárban* (100—112. l.) c. tanulmányát, amely az előző számban kiadott két tanulmánnyal együtt harmadik díjat kapott. Az első két díjat nem ítélték oda. — A forradalom katonái című rovatban az egyik közlemény Ny. F. Agadzsanova (113—119. l.), az 1890-ben született filmszövegíró forradalmi tevékenységét vázolja. A másik (119—126. l.) V. V. Szaharov (1889—1932) és az 1890-ben született P. F. Szaharova életútját mutatja be, az előbbi gazdasági, az utóbbi politikai szervező munkát végzett a forradalom győzelme után. — Az emlékiratok rovatában G. D. Plaszkov: *A Vörös Hadsereg forrásainál* (127—134. l.) az 1917 novembere és 1918 februárja közti korszakra vonatkozó emlékeit írja meg. — *Mi, parasztok, a szovjethatalom mellett vagyunk* (134—142. l.) címen 15 levelet közöl a folyóirat, ezeket 1917 novembere és 1918 novembere közt írták parasztok a szovjet kormányzathoz. — Az eseménytörténeti rovatban V. V. Korovin, E. P. Ruszanov: *Borisz Szavinkov pere. „A haza és szabadság védelmének népi szövetsége" c. ellenforradalmi szervezet szétzúzása* (143—155. l.) főképp azt mutatják meg, hogyan sikerült a lengyel és nyugati segítségre támaszkodó ellenforradalmárt szovjet területre csalni és letartóztatni. — Az Októberi Forradalomban részt vett történészek rovatában I. I. Rosztunov: *A. Sz. Bubno* (156—162. l.) hadtörténész munkásságát ismerteti. — V. Sz. Poznanszkij: *V. D. Vegman* (162—168. l.) az 1873—1936 élt történész tevékenységét mutatja be, aki Szibéria forradalmi mozgalmainak történetével foglalkozott. — A. M. Moiszejev: *A honismereti múzeumok 50 év alatt* (188—209. l.) részletes összefoglalást ad a múzeumok számának, profiljának alakulásáról, gyűjtőtevékenységük fejlődéséről. — *A külföldi kortársak szemével* (210—222. l.) befejező közleménye az 1957—1967 közti nyilatkozatokból hoz válogatást, ezek a szputnyikokkal, a SzKP programjával és a Szovjetunió eredményeivel foglalkoznak. — *N.*

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYENYIJE 1967. 4. szám. — Hriszto Hriszтov: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a bulgáriai munkásmozgalom, 1917—1944* (3—16. l.) áttekintést ad a bolgár munkásmozgalom fejlődéséről a felszabadulásig, kitekintéssel az utána bekövetkezett fejlődésre is. — Henryk Malinowski: *Az Októberi Forradalom hatása a lengyel munkásmozgalomra, 1917—1919* (17—30. l.) kiemeli, hogy kezdetben még a reformisták is üdvözölték, csak idővel fordultak szembe vele. Hangsúlyozza a Forradalom szerepét a lengyel önállóság helyreállításában. Végül a Lengyel Kom-

munista Munkáspárt megalakulásához vezető utat mutatja be. A szakszervezetek és a munkás-szövetkezetek egyesülése is a Forradalom hatására következett be. — NIKOLA PETROVIĆ: *Az Októberi Forradalom és Jugoszlávia népei* (31—43. l.) ismerteti az Osztrák-Magyar Monarchia belső helyzetét, a zöld káderek szerepét. A kormányzat csak igen részleges engedményekre volt hajlandó. A Monarchia szétzúzása és a nemzetállamok megalakulása nagy lépés volt előre, még ha ezekben a nemzetállamokban viszonylag rövid időre a burzsoázia uralma is honosult meg. — ZDENĚK ŠOLLE: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Csehszlovákia megalakulása* (44—57. l.) a cseh munkásmozgalom fejlődését szélesebb keretben vizsgálja, úgy látja, az egész ausztriai munkásmozgalom csak a német mozgalom függvényének tekintette magát, a nemzeti kérdés megoldásában nagyon elmaradt. A vezetők azt hitték, hogy ez automatikusan megoldódik, mihelyt Németországban győzött a szocializmus. Az ausztromarxizmus meg akarta tartani a Monarchiában a német vezetést, nem látta meg, micsoda lehetősége van a Monarchiának a nemzeti kérdés szocialista megoldására, s hogy az itteni munkásmozgalom nem a nyugatinak keletre tólt előőrse, hanem a kelet-európai munkásmozgalom legnyugatibb szárnya. Opportunizmusával viszont a munkásmozgalom diszkreditálta magát, a kezdeményezés a burzsoázia kezébe került át. A szociáldemokrácia csak későn vetette fel a nemzeti önrendelkezés valóban internacionalista elvét. Az Októberi Forradalom jelentősége nemcsak ösztönző erejében van, hanem abban, hogy nyomában olyan nemzetközi helyzet alakult ki, amelyben lehetővé vált a csehszlovák állam megalakulása. — B. N. TOPORNYIN: *Csehszlovákia alkotmányos fejlődésének fő vonásai, 1945. május 9. után* (58—67. l.) először az 1948-as alkotmányt elemzi, amely sok intézményt megtartott az 1920-as alkotmányból, mert ezek demokratikus jellegűek voltak. Az 1960-as alkotmány már nagy változást mutat, a tulajdonformák közül már csak a szocialista tulajdont ismeri. Még ebben is vannak a népi demokratikus rendszerre emlékeztető vonások (pl. a nemzeti front megléte), bár az alkotmány szövege a népi demokráciáról már csak a múltra vonatkozóan beszél. Az alkotmány alapelemei azonosak, mint a többi szocialista országban is. Sok sajátság azzal magyarázható, hogy az új, szocialista elemek fokozatosan jelennek meg az alkotmányos fejlődésben. – L. B. VALEV áttekintést ad a bolgár kutatók 1944—1966 közt Bulgária új- és legújabbkori történetéről írt munkáiról (99—106. l.)

5. szám. — A. JA. MANUSZEVICS: *Az Októberi Forradalom és a külföldi szláv népek* (5—18. l.) összefoglalja ez államok fejlődését az első világháború idejétől, rámutat arra, hogy a két világháború közt csak a kommunista pártok dolgoztak ki helyes programot. Kiemeli a Szovjetunió felszabadító szerepét a második világháború befejezésekor. — *A szovjet szlavisztika ötven esztendeje* címen több tanulmány foglalkozik a szlavisztika egyes ágainak fejlődésével és eredményeivel. V. D. KOROLJUK: *A szovjet szláv történeti kutatások, 1917—1967* (37—52. l.) a külföldi szláv népek kutatását tárgyalja, hangsúlyozva, hogy az első években a hagyományos filológia uralkodott, de már ekkor megjelentek fontos dokumentumkiadványok (pl. Oroszország balkáni politikájára vonatkozólag). Azután ismerteti a legfontosabb munkákat (többnyire az 1945 óta megjelenteket), amelyek egyes népek történetével foglalkoznak, a témák időrendjében. Különösen nagy a fellendülés a legújabb kor kutatásában. Fontosnak tartja az együttműködést az egyes szláv országok történészeivel. — V. I. ZLIDNYEV: *A külföldi szláv birodalmak tanulmányozása a Szovjetunióban, 1917—1967* (53—66. l.) az irodalomtörténet eredményeit sorolja fel. — I. I. SZVIRIDA: *A külföldi szláv népek művészeti kultúrája a szovjet tudományban* (67—76. l.) a zene, színház és képzőművészet történetével foglalkozó kutatásokat foglalja össze. —SZ. B. BERNSTEIN: *A szovjet szláv filológia 50 éves* (77—93. l.) a nyelvészet fejlődését mutatja be, utalva arra, hogy csak legújabban folyik szláv nyelvészek nagy számban való képzése. — *Külföldi tudósok az Októberi Forradalom 50. évfordulójára* címen beszámolók jelentek meg, amelyek a készülő vagy részben már megjelent történeti munkákat, dokumentumkiadványokat, a tervezett tudományos ülésszakokat és ünnepi megemlékezéseket foglalják össze országonkint: KRASZIMIRA MITOVSZKA *A bolgár történészek és a közeledő évforduló* (94—98. l.) — TADEUSZ CIEŚLAK: *A lengyel tudomány a Nagy Októberi Forradalom 50. évfordulójára* (99—102. l.) — OLDŘIŽKA KODĚDOVÁ: *Előkészülés az Októberi Forradalom évfordulójára Csehszlovákiában* (103—107. l.) — PERO DAMJANOVIČ: *A jugoszláv tudományos közélet Október 50. évfordulójára* (108—115. l.) az évforduló korábbi megünnepléséről is ad áttekintést. — *N.*

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1967. 3. szám. — PIOTR ŁOSSOWSKI: *A nemzeti kérdés az oroszországi forradalomban és polgárháborúban, 1917—1920* (569—596. l.) bemutatja a nemzetiségek körében ekkor

egyre erősebben jelentkező centrifugális tendenciákat. Az ideiglenes kormány nem volt hajlandó ezeknek engedményeket tenni, később pedig a cári tábornokok már nyiltan az egységes Oroszország nevében léptek fel, csak olykor voltak hajlandók taktikai engedményekre. A bolsevikok viszont éppen a nemzetiségek dolgozó tömegeit tudták megnyerni, nem utolsó sorban a nemzetiségek kulturális életének fejlesztésében elért eredményeikkel. Idézi Lenin és Buharin vitáját a nemzeti önrendelkezés tekintetében. A nemzetiségek értelmiségét a bolsevikok korábban tudták megnyerni, mint az orosz értelmiséget. — ANTONI CZUBIŃSKI: *Az oroszországi Októberi Forradalom és a németországi belső változások* (597—610. l.) hangsúlyozza a kettő közti szoros kapcsolatot, a németországi események az európai forradalom újabb láncszemét jelentették. Lenin várta a világforradalmat, elsősorban Németországban. Itt azonban a forradalom később tört ki, és nem ment át szocialista forradalomba. A német társadalom többsége még nem volt felkészülve a szocialista forradalomra. Elmaradásáért nem lehet kizárólag a szociáldemokrata vezetőket felelősekké tenni. — WALENTYNA NAJDUS: *Lengyelek a Litván-Belorusz Köztársaság hatóságaiban, 1919-ben* (611—626. l.) számos adatot sorakoztat fel, hogy az Oroszországban élő lengyel szocialisták 1918 decemberétől kezdve Minszkbe, majd Vilnóba mentek, hogy közelebb kerüljenek az újjászületett Lengyelországhoz. Még hadsereget is kezdtek toborozni, hogy annak a segítségével hajtsák végre a szocialista forradalmat, Azonban rosszul értékelték a hazai helyzetet. Amikor világossá vált, hogy nem áll közvetlenül küszöbön a szocialista forradalom, a litván köztársaság szolgálatába álltak, így komoly tapasztalatokat szereztek az új állam felépítésében, különösen az agrárátalakulás terén. De komoly intézkedéseket hoztak kulturális téren is, pl. az egyetem megreformálásával, még a múzeumokra is volt gondjuk. A behatoló lengyel csapatokkal szemben a határon ugyancsak lengyel csapatok szálltak szembe, így világossá vált, hogy nem valami nemzeti harcról van szó Lengyelország részéről. Amikor a reakció felülkerekedett Lengyelországban, a lengyel szocialisták egyrésze már elhagyta a köztársaság területét, mások az ellenforradalmi csapatok megjelenéséig kitartottak. — ZYGMUNT ŁUKAWSKI: *Az oroszországi lengyel szervezetek politikája a menekültek hazatérésének ügyében, 1917—1918* (627—641. l.) az 1 millió lengyel menekült helyzetét ismerteti. A breszti béketárgyalások idején több szervezet is alakult a hazatérés lebonyolítására, ezek propagandájukkal arra törekedtek, hogy elterelje a lengyelek figyelmét az oroszországi fejleményekről. A szocialisták is létrehoztak szervezeteket az Októberi Forradalom után, sőt később a régenstanács is életre hívott egy hazatelepítő bizottságot. 1918 őszén a menekültek zöme visszatért. — HENRYK SŁABEK: *A lengyel szocialisták az oroszországi agrárforradalom tapasztalatairól, 1917—1919* (643—666. l.) a tanulmány nagyobb részében az oroszországi fejlődést vizsgálja, a kollektív mezőgazdaság első tapasztalatait. Az orosz tapasztalatok alapján vették el a szocialisták David elméletét, amely 1907 óta szerepelt programjukban, s fogadták el Kautsky programját. A parasztok kívánságait azonban nem vették figyelembe. — ALEKSY DERUGA: *Litvánia az Októberi Forradalom utáni első években* (667—685. l) 1917—1918 eseményeit vizsgálja, amikor a német meszállás alatt a forradalmi feszültség egyre nőtt, különös tekintettel az agrárviszonyokra (a föld 43%-a nagybirtokosok kezén volt, 34%-a kulákbirtok, 217 000 volt a földnélküli parasztok száma). A kommunista párt illegalitásban működött, az itt élő lengyelek ezt a pártot támogatták. 1918 decemberében még illegalitásban megalakult az ideiglenes kormány, amely 1919 januárjában lépett fel nyilvánosan, koalíciós jellegű volt a kommunisták részvételével. — JERZY KUMANIECKI: *A lengyel-szovjet kereskedelmi tárgyalások 1921—1923* (687—703. l.) megállapítja, hogy Szovjet-Oroszország és Németország közt jelentős kereskedelmi forgalom volt, nagyrészt lengyel területen keresztül, s ennek révén bizonyos lengyel—szovjet árucsere is lebonyolódott. Kereskedelmi szerződés megkötésére nem került sor, mert a szovjet állam nem tudta betartani a rigai béke egyes rendelkezéseit. 1923-ban, amikor egyezmény jött létre az Oroszországban lévő lengyel kulturális javakról s postai kérdésekről, ismét megindultak tárgyalások egy kereskedelmi egyezmény megkötésére, ekkor azonban szovjet részről a politikai szempontok felülkerekedtek a gazdasági érveken, a tényleges árucsere továbbra is korlátozott maradt. — JERZY OCHMAŃSKI: *Az Októberi Forradalom egy lengyel demokrata tudatában* (751—757. l.) ismerteti Michał Römer (1880—1946) arisztokrata származású lengyel értelmiségi állásfoglalását, aki eleinte rokonszenvezett a forradalommal, de idővel elfordult tőle, mert félt attól, hogy Lengyelországban is hasonló forradalom tör ki. — ROMUALD WOJNA: *Az Októberi Forradalom és az oroszországi polgárháború történetére vonatkozólag 1956 óta a Szovjetunióban folytatott*

kutatások helyzetéről. Néhány probléma (759—777. l.) a régebbi irodalomra is kitekintve figyelmeztet arra, hogy az intervenciót és a belső ellenforradalmat el kell különíteni. Az ellenforradalom hamar lemond kezdeti demokratikus demagógiájáról és erős hatalmat sürget. Foglalkozik az államaparátus kiépítésének problémáival és az anarchisták szerepével is. — ŻANNA KORMANOWA: *Az első világháború történetírásával foglalkozó kutatásokból* (779—797. l.) bemutatja a Revue d'Histoire de la Guerre Mondiale 1923 és 1939 közt megjelent évfolyamainak tanulmányait, egyes országok szerint csoportosítva az anyagot. — JANUSZ PAJEWSKI ismerteti az osztrák-magyar közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek Komjáthy Miklós által kiadott kötetét (831—834. l.). — *N.*

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1967. 3. szám. — JÓZEF LEWANDOWSKI: *A februári forradalom harcainak dinamizmusa* (391—407. l.) az 1917. február 18—27. petrográdi eseményeit kíséri figyelemmel napról-napra, megállapítja, hogy az események mindenkit váratlanul értek, a bolsevikok először úgy vélték, hogy alkalmatlan időpontban tört ki, azután igyekeztek megszervezni a spontán mozgalmat. Nézeteik is a mozgalomnak megfelelően módosultak, ahogy általában a mozgalomban részt vevő tömegek számbeli növekedésének megfelelően változott a mozgalom jellege. A kormány kezdetben gyenge megtorló intézkedései is azt mutatják, hogy maga sem volt tisztában a jelentőségével. — WALENTYNA NAJDUS: *A Lengyel Ügyek Kormánybiztosságának létrejötte és tevékenységének első féléve* (408—437. l.) az Októberi Forradalom után a nemzetiségi népbiztosság keretén belül létrejött ügyosztály történetét tárja fel. Az ügyosztály munkatársait választották. Minthogy a kormánybiztosság a forradalmi és demokratikus szervezetek szovjetjére támaszkodott, amelyben a lengyel baloldali pártok voltak képviselve, kettős jellege volt, egyrészt állami intézmény, másrészt pedig társadalmi szerv. A kormánybiztosság munkájával kapcsolatos viták a lengyel emigráció belső ellentéteit tükrözték. A kormánybiztosság nagy tevékenységet fejtett ki az Oroszországban élő lengyelek érdekében, elsősorban repatriálásukat szorgalmazta, de addig is gondoskodott róluk, kiadványokat jelentetett meg tájékoztatásukra, iskolákat és óvodákat tartott fenn, tanfolyamokat szervezett az analfabéták számára, gondoskodott az Oroszországba evakuált, vagy orosz magángyűjteményekben levő lengyel műkincsek hazaszállításáról. — ANDRZEJ DZIUBIŃSKI: *Az Atlanti-óceáni marokkói partvidék portugál megszállásának néhány gazdasági és társadalmi aspektusa 1471—1550 közt* (437—463. l.) megállapítja, hogy a legtermékenyebb partmenti sávot magában foglaló hódolt terület 1515—25 közt érte el legnagyobb kiterjedését. A csekély számú portugál helyőrség a nomadizáló arabok és a megtelepedett berberek ellentéteit kihasználva tudta uralmát fenntartani. Sokszor folytattak rabló hadjáratokat a meg nem szállt területek ellen, elsősorban rabszolgák szerzése érdekében. A megszállt terület lakosságától nagy adókat hajtottak be gabonában, szarvasmarhában és a kereskedelemre kirótt illetékekben. A gyors nyereszkedésre irányuló kizsákmányolás következtében a lakosság létszáma csökkent, a megművelt földterület leszűkült, a városok különösen megsínylették a megszállást. A fegyveres harcokban mindkét fél a „felégetett föld" taktikáját alkalmazta. A hódítás erős vallási ellenhatást váltott ki, s végül új dinasztiát juttatott uralomra, amely később újraegyesítette Marokkót. — JERZY SKOWRONEK: *Adam Jerzy Czartoryski részvétele az oroszországi belső reformok munkálataiban, 1801—1807* (464—480. l.) I. Sándor baráti körén belül tárgyalja a később a lengyel emigrációban vezető szerepet játszó herceg működését. Czartoryski javasolta, hogy a magánföldesúri jobbágyok is vásárolhassanak földet, tiltsák meg ezek további adás-vételét, de a szolgáltatások kérdésébe az állam ne avatkozzék bele. 1802. febr. 22-én átfogó emlékiratot nyújtott be a közigazgatás átszervezéséről. Ő javasolta elsőként az orosz törvények rendszerezését, jelentős szerepe volt az iskolaügy fejlesztésében. 1806—7 folyamán a baráti kör ismét reformokat javasolt, ezúttal az ország belső megerősítésére a franciákkal vívott háborúban. A baráti társaság olykor a jakobinus Közjóléti Bizottság tevékenységére emlékeztetett. Működésük alapvetően kudarcba fulladt, a nagyobb arányú változásokat ellenző párt kerekedett felül, maga Sándor sem akart jelentősebb reformokat. — JERZY LUKOWSKI: *Az ellenállási mozgalom az Oświęcim-Brzezinka-i koncentrációs táborban* (481—505. l.) a szervezkedés kezdeteit 1940-re teszi, amikor lengyel tisztek álltak az élen, de irreális célokat tűztek ki. Amikor a Lengyel Szocialista Párt néhány vezetője is idekerült (köztük Józef Cyrankiewicz), a szervezkedés reális kereteket kapott. 1943-ban az addig nemzetiségenkint elkülönült szervezeteket összevonták. Igyekeztek segíteni a foglyokon, értesítéseket juttattak a táboron kívülre a németek kegyetlenkedéseiről. Ezek a dokumentumok azonban nagyrészt el-

vesztek, mert tudomásulvételük után éppen a foglyok érdekében megsemmisítették. 1943 második felétől megszervezték a leginkább veszélyeztetett foglyok szökését. Igyekeztek együttműködni a partizánokkal, de a londoni lengyel kormány irányítása alatt álló Honi Hadsereggel nem sikerült együttműködést teremteni, mert az csak lengyelekkel volt hajlandó kooperálni. 1944 végén tervet dolgoztak ki fegyveres felkelésre, ennek azonban nem volt kilátása a sikerre, nem is került rá sor, többek között a vezetők más táborokba való elszállítása miatt. — ELEGIUSZ KOZŁOWSKI: *A belgiumi lengyel kommünárok történetéhez* (506—514. l.) belga levéltárakból hoz adatokat a Párizsi Kommün leverése után Belgiumba menekült lengyelek sorsáról. — ANDRZEJ FELIKS GRABSKI: *Néhány gondolat a Marokkóban levő lengyel lovagokról* (515—517. l.) A. Dziubińskinak a folyóirat 1966. 3. számában megjelent cikkéhez (ld. Századok 1968. 1—2. sz. folyóiratszemléjét) hoz új adatokat: néhány más lengyel lovagról is tudunk, akik a portugál hadseregben harcoltak s nemcsak Magyarországon keresztül kerültek ide. — ADAM GALOS ismerteti a közös osztrák-magyar minisztertanács Komjáthy Miklós által kiadott 1914—18-as jegyzőkönyveit (573—575. l.). — *N.*

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1967. 2. szám. — WALTER SCHMIDT: *Történettudomány és történeti tudat* (205—223. l.) megállapítja, hogy míg a francia forradalom eszméi egy inkább statikusan, mint dinamikusan felfogott természetjogelméleten alapultak, a forradalmi munkásmozgalmat kezdettől fogva erős történeti szemlélet jellemezte. Ebből érthetővé válik a történettudomány nagy szerepe a munkásosztály tudományos politikájának és taktikájának kidolgozásában. Ezenkívül a történeti ismeretek és felismerések tudatformáló funkciójánál fogva is fontos a történettudomány a munkásosztály számára. A továbbiakban a cikk a történeti tudat fejlődésének egyes fokozatait vizsgálja, és foglalkozik a nyolc kötetes német munkásmozgalom-történet tudatfejlesztő hatásával, valamint az ifjúság helyes történeti tudata kialakításának feladataival. — WALTER KRAUSE a Német Szocialista Egységpárt VI. kongresszusával kapcsolatban a Német Demokratikus Köztársaság különböző pártjai együttműködésének történeti tapasztalatait elemzi (224—239. l.). — SZERGEJ IVANOVICS TJULPANOV: *A Németországi Szovjet Katonai Közigazgatás szerepe Németország demokratizálásában* (240—252. l.) a nyugati hatalmakéval egyidőben, 1945. június 5-én létrehozott NSzKK tevékenységét tekinti át. Bár a szövetségesek kimondták nemcsak a fasiszta államapparátus, hanem az egész német nép bűnrészességét a más országok ellen végrehajtott katonai agresszióban és pusztításokban, a NSzKK gyakorlatilag nem mint legyőzött, hanem mint a fasiszta uralom alól felszabadított néppel bánt a németséggel. Tevékenységében szorosan összefonódott az új hatalmi szervek megteremtésének és a régi államapparátus szétzúzásának feladata. Még az 1945. szept. 20-án kiadott 1. sz. ellenőrző tanácsi törvény hatályon kívül helyezte az összes fasiszta jellegű törvényeket, utasításokat és rendeleteket. A nácitlanításnak a szovjet övezetben történt erőteljes végrehajtására jellemző, hogy míg itt 1947. január 1-ig az SS 26 351 bebörtönzött tagja közül 10 119-et vontak felelősségre és 10 063-at ítéltek el, az amerikai megszállási övezetben a megfelelő számok: 25 382 — 186—182. A demokratizálás folyamatába a NSzKK sikerrel vonta be a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága, a Német Kommunista Párt és más demokratikus szervezetek tagjait is. A NSzKK — a nyugati megszállási övezetek katonai közigazgatásával ellentétben — nem hagyta érintetlenül a német imperializmus gazdasági alapjait, s tevékenységét az élet minden területére kiterjesztette. A szovjet demokratizálási politika sikerét bizonyítja, hogy a földreformot, a monopóliumok hatalmának felszámolását maguk a német önkormányzati szervek hajtották végre. Alig egy évvel a fegyverletétel után a demokratikus viszonyok Németország keleti részében már annyira megerősödtek, hogy a szovjet megszálló hatóságok engedélyezték a községi, majd a kerületi és tartományi választásokat is. — JOHANNES GLASNECK: *Németország török politikája és a Szovjetunió elleni támadás* (253—259. l.) a Kemál Atatürk 1938 novemberében bekövetkezett halála után a török politikában német hatásra bekövetkezett szovjetellenes fordulatot kíséri figyelemmel. Törökországot 1940 közepén a szovjetellenes (Bakui olajmezők), 1940 végén az angolellenes (Szuezi-csatorna) támadás potenciális részvevőjeként tartották számon német oldalon. A német politika legnagyobb sikere Törökországgal kapcsolatban az 1941. június 18-án megkötött barátsági és megnemtámadási egyezmény, amely része volt a szovjetellenes támadás politikai előkészítésének. A török politika Szaracsoglu külügyminiszter útján kísérletet tett szovjetellenes imperialista egységfront létrehozására is. Ennek a politikának keretébe tartozott Hess angliai küldetése. A németek a Szov-

jetunió 1941 őszére remélt összeomlása után koncentrikus támadást terveztek Anglia földközi-tengeri és elő-ázsiai pozíciói ellen. A támadásban Törökországnak is fontos szerepet szántak. Erre és Törökországnak német oldalon történő hadbalépésére azonban a szovjet győzelmek folytán nem került sor. Törökország 1941—44 között így is felbecsülhetetlen szolgálatot tett Németországnak stratégiai fontosságú nyersanyagok szállításával és a szovjet—német front déli szárnyának fedezésével. — A vitarovatban WOLFGANG SEYFARTH: *A késő-antik mint két társadalmi rendszer közti átmeneti kor* (281—290. l.) a *servus* (rabszolga) terminus differenciált értelmezése, a gazdasági és ideológiai helyzet, forradalom és békés fejlődés korviszonyoknak megfelelő szembesítése után arra a következtetésre jut, hogy a késő-antik, vagyis az i. sz. II—V. század már nem ókor, de még nem is középkor, hanem a kettő közti átmeneti időszak. Már nincs túlnyomóan rabszolgatartó, s még nincs túlnyomóan feudális jellege. Ebben az időszakban sok antik vonás található még többé-kevésbé változott formában az élet minden területén; másrészről azonban már észrevehetők a középkori viszonyok bizonyos csírái. A kutató itt már nem csupán a rabszolgaság fejlett és differenciált, olykor azonban primitív formáival találkozik, hanem feltűnnek már a feudális viszonyok nem csupán korai, hanem már jelentékeny fejlett formái is.

3. szám. — HELLMUTH KOLBE: *Lenin műve az imperializmusról és az állammonopolista rendszer Nyugat-Németországban* (389—401. l.) Lenin imperializmusról szóló műve megjelenésének 50. évfordulója alkalmából rámutat arra, hogy a konkurrenciának monopóliummá változása a legújabb kapitalista gazdaság egyik legfontosabb jelensége, ha ugyan nem a legfontosabb. Ezt a tényt hasztalan igyekeznek elhomályosítani az „ipari társadalom" elméletének hirdetői, hiszen a hatalom és gazdaság néhány nagymonopolista kezében való koncentrálódása a mai Nyugat-Németországban is mind nagyobb méreteket ölt. A Lenin által 1908-ban vizsgált, később az IG Farbenben egyesült három nagy kémiai vállalat annak idején mintegy 100 millió márka részvénytőkével rendelkezett, mai örökösei viszont 3,5 milliárd márkával. Öt nagy nyugat-német monopólium együttvéve mintegy 2 millió ember élete és megélhetése fölött rendelkezik. Az állammonopolista gazdaságnak politikai ideológiája az Erhard kancellár által meghirdetett „formált társadalom", a közjólétre való orientálódás, amely reakciós politikájának megfelelően a jelenlegi, különben is szerény parlamentáris-demokratikus rendszer visszafejlesztésére törekszik. Csak az 1969-ig tartó jelenlegi törvényhozási időszakban 30 lényegi és 80 formális változtatást kívánnak végrehajtani az 1949-es alkotmányon. Ide tartozik az új reakciós választójogi törvény tető alá hozatala is. A jelenlegi nyugat-német rendszer eleven példája az imperializmus és az opportunizmus összefonódásának is a Szociáldemokrata Párt kormányba lépésével kapcsolatban. — GERDA WEINBERGER: *A német szociáldemokrácia és a gyarmatpolitika* (402—423. l.) a gyarmati kérdésben a XIX. század utolsó évtizedeiben elfoglalt szociáldemokrata állásfoglalást vizsgálja. A helyes marxista álláspontot a Szialdemokrat és A. Bebel képviselte. Ők a gyarmati hódítást nem pusztán a rentabilitás és a célszerűség jegyében utasították el, hanem mindenekelőtt a proletariátus osztályálláspontjából kiindulva. Utóbb azonban Vollmar és mások hatására a szociáldemokraták is elsősorban az adófizetők pénzének céltalan eltékozlása miatt üzentek hadat a nagyburzsoázia gyarmati politikájának. A német szociáldemokrácia az elnyomott gyarmati népekkel való minden szolidaritása ellenére sem tűzte napirendre ezek önrendelkezési jogát, igazában véve nem tekintette őket harcostársainak, és a gyarmati kérdés megoldását egyszerűen az európai szocialista forradalmak melléktermékének tekintette. — JOACHIM HERRMANN: *Az államalapítás kezdetei és alapjai a szláv törzseknél az Oderától nyugatra* (424—446. l.) G. Labuda nézetével kapcsolatban megállapítja, hogy az írásos források nem teszik lehetővé a szláv társadalmi-gazdasági viszonyok mélyebb analízisét. Szükség van a régészeti leletek megszólaltatására is. Erre tesz kísérletet a szerző. — KLAUS DROBISCH: *Hindenburg-, Hitler-, Adenauer-adományok* (447—458. l.) az elsősorban az ipari burzsoázia és a junkerek képviselői által szorgalmazott, az államapparátustól messzemenően támogatott három nagy adománygyűjtés történetét dolgozza fel. Az 1927—37 közt Hindenburg tiszteletére, ill. emlékezetére rendezett három nagy gyűjtőakció során még szociális célokat állítottak előtérbe, s az adományozók a jótevők szerepében tetszelegtek. Valójában azonban ez utóbbi célra 1927—1935 közt mindössze 8,8 millió márkát fordítottak, ami eltörpül a Hindenburgnak felajánlott nemzeti ajándékhoz, a neudecki uradalomhoz képest. A Hitler-adományok — tizenkét év alatt mintegy 700 milliós hatalmas összeg — kezdeményezői és finanszírozói már szükségte-

lennek tartották a szociális álcázást, és a pénzadományokat nyíltan politikai célokra juttatták. A puritánnak és aszkétának hirdetett Hitler is bőven részesült ezekből az adományokból. 1937-ben 41 millió, 1938-ban 31 millió márkát kapott. Ezekből az összegekből vásárolta és építette többek közt Obersalzberget. Az Adenauer kancellár 75. születése napjára indított gyűjtés szervezői a közvélemény ellenőrzésére való tekintettel ismét igyekeztek a politikai célt elrejteni. A gyűjtés végösszegét sem közölték. 1951 elején azonban egyedül a Rajna-tartományban 215 ezer márka folyt be. Mindhárom gyűjtő akció közös vonása, hogy a német imperializmus és militarizmus kiemelkedő képviselői javára rendezték. Kezdeményezői és támogatói a német gazdaság, elsősorban az ipar csúcsszervezetei voltak, fő finanszírozója pedig a német monopól- és finánctőke. — *B.*

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1967. 3. szám. — DUŠAN TŘEŠTIK: *Miscellanea az I. ószláv Szt. Vencel-legendához: „Mindenki, aki ura ellen kel fel, Júdáshoz hasonló"* (337—343. l.) megállapítja, hogy az idézet nem a Bibliából való, hanem a 925-ben tartott spliti zsinat határozatai közt szerepel hasonló szöveg az urát meggyilkoló szolgáról. A zsinaton az ószláv liturgiáról is esett szó. A legenda tehát Horvátországban íródott, nem Csehországban, délszláv származású szerzetes által, mint eddig gondolták, s a X. sz. vége felé, egy elveszett latin nyelvű forrás nyomán. Írója talán cseh volt. — BOROS FERENC: *A Horthy-reakció csehszlovákellenes revizionista terveiről, 1919—1920* (344—368. l.) a Friedrich-kormány létrejötte utáni helyzetet ismerteti, amikor a kormány ismét a területi integritás programjával lépett fel. Horthy kiválása a kormányból csökkentette a francia befolyást. Az antant belső ellentéteire és saját erejére számítva szőtt terveket szlovák légió alakításáról Lengyelországban. Minthogy a szlovákiai jelentések viszont azt mutatták, hogy a szlovák nép nem lelkesedik a magyar uralom visszaállításáért, 1919/20 fordulóján letett erről. A békekonferencián a magyar kormány népszavazást követelt többek közt Szlovákiában. A bolsevik veszélyre hivatkozva igyekezett nagyobb fegyveres erő kiépítéséhez engedélyt szerezni, s amikor az antant nem járult hozzá, 1920 nyarán Szlovákiában pucs útján akarta a hatalmat visszaszerezni. Ennek meghiúsulásában Románia fenyegető magatartása is szerepet játszott. A szovjet—lengyel konfliktus megoldása után a francia kormány elhidegült, s ez ismét levette a napirendről a kérdést. Jelentős szerepet játszott a szlovák munkásság harca, tiltakozása a magyarországi fehérterror ellen. — A vitarovatban JOSEF PETRÁŇ: *Egy cseh találmány világraszóló jelentőségének kérdéséhez* (369—386. l.) a František és Václav Veverka által 1829-ben forgalomba hozott kerülőeke (ruchadlo) fejlődését állítja be az általános képbe: az angol—skót és amerikai új eketípusok csak akkor váltak használhatókká, amikor az itteni talajhoz alkalmazták, s mellettük a régebbi hazai típusok továbbfejlesztéséből jöttek létre új használható ekefajták. A Veverka-féle ekének a nagyipari ekegyártás előtt volt jelentősége, de ezt később a romantikus nacionalizmus eltúlozta. — R. HAVRÁNKOVÁ, ZD. SLÁDEK, J. VALENTA: *Az európai szocialista országok történetének elméleti és ideológiai kérdései a XX. században, a második világháborúig* (387—398. l.) Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa országainak közös fejlődési vonásait vizsgálják 1918 után, utalva arra, hogy már korábbi időszakokban is jelentősek a fejlődés analóg mozzanatai. Az összehasonlító vizsgálat szélesebb és szűkebb aspektusának módszertani felvázolása után a kapcsolatok kutatásának elvi kérdéseit is tárgyalják. (A tanulmány magyarul is megjelent: a Világtörténet 1967. 14/15. sz. 89—109. l.). — JAROSLAV VANIŠ: *Adalék az árak és bérek történetéhez a XVI—XVII. sz. fordulóján* (421—438. l.) Louny szabad királyi város 1580—1610 közt összeírt regulációjából közli a kézirat 124—200. lapját, amely városi elszámolásokból veszi adatait. — ZDENĚK ŠOLLE: *Bebel levelei a „Právo lidu" kezdeteiről* (439—448. l.) néhány adalékot közöl arról, hogy a cseh szociáldemokraták 1897-ben anyagi támogatást kértek „A nép joga" c. napilapjuk kiadásához, Bebel azonban bizalmatlan volt a lap jövője iránt, ezért megtagadta a segítséget, bár 1899-ben a magyarországi és galíciai szociáldemokratáknak adott a német párt támogatást. — PAVLA HORSKÁ: *A cseh kérdés Ausztria-Magyarországon 1897—1914 a francia külképviseleti hatóságok híreinek a megvilágításában* (449—460. l.) a francia külügyminisztérium rendezett anyagából ismerteti Valois prágai francia konzul és a bécsi francia nagykövet először a cseh—német viszonyra, később a cseh politika általános kérdéseire kitérő jelentéseit. A gazdag anyagból azokat a szemelvényeket közli, amelyek kevéssé ismert eseményekre vonatkoznak. — J[AN] N[OVOTNÝ] ismerteti a Studia Slavica 1966. 12. kötetét (469. l.), A magyar forradalmi munkásmozgalom

története 1. kötetét (480. l.), R. K. ismerteti Nemes Dezsőnek a Bethlen-kormány osztrák akciójáról az Acta Historicában megjelent tanulmányát (485—486. l.).

4. szám. — JOSEF MACEK: *György király és Franciaország 1466—1468* (497—534. l.) a Bibliothèque Nationale kevéssé ismert forrásanyagára támaszkodva ismerteti a Csehország és Franciaország közti közeledés egyik szakaszát. A cseh király ekkor támogatta XI. Lajosnak egyetemes zsinat összehívására irányuló fáradozásait (s ebben a huszita mozgalom irányvonalát követte). Gosvin Špán z Barnštejna követ előterjesztette a francia királynak Poděbrad György tervezetét, amely a milanói hercegség bevonásával közvetlenül Burgundia ellen irányuló, de szélesebben a pápaság ellen is kiélezett szövetséget javasolt. A javaslatból csak annyi valósult meg, hogy Franciaország semleges maradt a Csehország ellen folyó háborúban, s XI. Lajos közbenjárt a pápánál György kiátkozásának felfüggesztése érdekében. A kapcsolat mégis jelentős, mert a középkori univerzalizmus ellen az állami szuverenitásért vívott harcnak egyik állomása is volt. — MICHAL REIMAN: *Az 1917-es Orosz Február* (535—560. l.) a háború alatti fejlődést is részletesen számba véve úgy látja, hogy ekkor a súlyos anyagi helyzet miatt nagy népmozgalom indult meg, s egy radikális forradalom érlelődött, az országban uralkodó politikai helyzet viszont lehetetlenné tette ennek kibontakozását. A politikai élet megkötöttségei közt a mensevikek és eszerek többet tudtak tevékenykedni, mint a bolsevikok, ezért is voltak ismertebbek. Az uralkodó légkör miatt a kitörés után a spontaneitásnak még nagy szerepe volt. A bolsevikok számára a helyzet kedvezőtlen volt, a Sljapnyikov vezette Orosz Iroda nehéz helyzete és hibái miatt is. A hatalomnak a szovjetek által való átvételéhez még nem érett meg a helyzet. A mensevikek és eszerek nem ebben tévedtek, hanem abban, hogy rosszul ítélték meg az osztályerőviszonyok további alakulását. — A vitarovatban KAREL PICHLÍK: *A hadikölcsönök szabotálása és a cseh politika 1914—1915* (561—576. l.) vitába száll B. Michelnek az 1966. évi 5. számban közölt vitacikkével (ld. Századok 1967. 3—4. sz. 776. l.), a francia szerző fő forrása nem volt ismeretlen, ahogy Michel gondolta, s nem látja eléggé differenciáltan a korabeli cseh politikát, amely a háború kimenetelének mindkét lehetőségére felkészült. Az adott állásfoglalás a hadikölcsön ügyében viszont nem valami messzelátó politika következménye volt, hanem a szűkebb gazdasági érdekek védelmével magyarázható. MIROSLAV TOEGEL: *Komenský, a német protestánsok és a vesztfáliai béke* (591—593. l.) Bedřich Šindelárral vitatkozva újból kifejti véleményét, hogy Csehország súlyos politikai helyzetéért nem lehet egyedül a béketárgyalásokon résztvevő protestáns német rendeket felelőssé tenni. — *N.*

HISTORICKÝ ČASOPIS 1967. 3. szám. — MÁRIA VYVÍJALOVÁ: *Juraj Palkovič viszonya a magyar nemzeti emancipációs törekvésekhez* (345—364. l.) annak kapcsán, hogy Széchényi Ferenc 1804-ben a József nádor tiszteletére készülő kiadványhoz Palkovičtól kért szlovák nyelvű üdvözlő verset, s ezt Palkovič szlovák lapkiadási kérelmének támogatásával kötötte össze, s ebben az ügyben több levelet váltottak, kifejti Palkovič álláspontját a magyar nemzeti mozgalom tekintetében: a magyar nemesség nemzeti törekvései Palkovič véleménye szerint általában elősegítik a művelődést Magyarországon, ezért helyesli, de a nehezebb helyzetben levő szlovák mozgalom számára is ugyanolyan jogokat igényel, és elítéli a magyarosítást. — VALERIÁN BYSTRICKÝ: *A Balkán-szövetség létrejötte és a csehszlovák külpolitika* (365—387. l.) megállapítja, hogy Csehszlovákia 1933 során támogatta a jugoszláv—bolgár közeledést, mert ennek révén Jugoszlávia nyugodtabban nézhetett szembe Magyarországgal. A román külpolitika viszont ellenezte a közeledést, mert Bulgária nem volt hajlandó a status quo garantálására, ezért a Balkán-szövetség tervéből kihagyta. 1933 végén Titulescu nyomására Beneš is csatlakozott ehhez a felfogáshoz. Bulgária hajlandó volt egyenkint megnemtámadási szerződést kötni szomszédjaival, ez azonban nem elégítette ki azokat. 1934 februárjában ezért Bulgária nélkül kötötték meg a szövetséget. A status quo melletti kiállásával és az olasz befolyás visszaszorításával ez a szövetség alapjában pozitív szerepet játszott. A csehszlovák külpolitika igyekezett elősegíteni a továbbiakban a Balkán-szövetség és a kisantant közti együttműködést, ez azonban a deklarációkon nem jutott túl, mert Görögország a németektől való félelmében ellenezte. Titulescu bukása után már ez a deklaratív együttműködés is megszűnt. — MARTIN VIETOR: *Az önkormányzat a magyar állam elméletében és gyakorlatában a dualizmus idején* (388—397. l.) bevezetőben a centralisták nézeteit ismerteti. 1867 után a magyar uralkodó osztályok egyrészt az erősen centralizált Ausztria ellensúlyozására, másrészt a nemzetiségek miatt építették ki a központosított államrendszert. Az önkormányzat

jogkörét erősebben leszűkítették, mint azt a centralisták elképzelték, még helyi kérdésekben sem hagytak olyan önállóságot, mint nyugati mintaképeik, amelyekhez elméletben igazodtak. Gyakorlatban az osztrák bürokratikus rendszert másolták. — MILAN MYŠKA: *Az üzemtörténet tanulmányozása a mai nemmarxista történetírásban* (398—406. l.) a XX. sz. elejéig visszapillantva ad rövid áttekintést az Egyesült Államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban divatos üzemtörténetről, ennek többféle értelmezéséről, az ezzel foglalkozó intézményekről. Az eleinte szélesebben értelmezett üzemtörténet az 1930-as évektől egyre inkább leszűkült, a technika és a munkásosztály helyzete is kimaradt kutatási köréből. Az üzemtörténetet mikroanalízisnek tekintik, de ezért meg is különböztetik a gazdaságtörténettől, amely mindig országos szempontból közeledik még egy-egy üzem történetéhez is. A marxista kutatások szempontjából azt a tanulságot vonja le, hogy nem szabad az országos szempontot túlbecsülni az üzemtörténetben, az üzemszervezésre, rentabilitásra stb. vonatkozó kérdésfeltevéseket hasznosítani lehet, persze olyan mikroanalízist kell adni, amely része az országos folyamatok magyarázatának; javasolja az összehasonlító üzemtörténetet. Végül rövid bibliográfiát ad a legfontosabb irodalomról. — F[RANTIŠEK] B[OKES] ismerteti Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában IV. kötetét (451. l.),L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország c. könyvét (451—452. l.), Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban c. könyvét (453. l.), J. P. ismerteti Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért 1944—1948 c. kiadványt (457. l.), L. B. a Jogtörténeti tanulmányok I. kötetét (463. l.), és a Sarkalatos honi törvényeinkből c. forráskiadványt (463—464. l.), továbbá néhány magyar folyóiratcikket. — A krónika -rovatban JULIUS MÉSÁROŠ beszámol az 1848—49-es forradalom problémáiról 1967 elején folytatott csehszlovák—magyar tanácskozásról (480—483. l.), kiemeli, milyen kérdésekben voltak egységes álláspontok a részvevők, s megállapítja, hogy a megoldatlan kérdéseket illetően is józan és szakszerű vita folyt. — BK [FRANTIŠEK BOKES] rövid beszámolót közöl a cseh-szlovák és magyar jogtörténészek 1966 novemberi találkozójáról (486—487. l.).

4. szám. — LUDOVÍT HOLOTÍK: *Az Októberi Forradalom és a szlovákiai forradalmi mozgalom 1918 végén* (489—511. l.) a Nagy Októberi Szocialista Forradalom csehszlovákiai visszhangjával foglalkozó konferencia egyik előadása, amely sok új levéltári anyaggal mutatja be az 1918 novemberében és decemberében elsősorban falun lezajló megmozdulásokat, amelyek a magyar uralom ellen is irányultak, s megakadályozták azt, hogy a magyar kormány megtarthassa Szlovákia területét. A hazatérő katonáknak nagy szerepük volt ezekben a mozgalmakban. De a mozgalom nem vált tudatos politikai erővé. A szociáldemokraták közt ekkoriban igen erős differenciálódás következett be, elméleti és nemzeti síkon egyaránt. A falusi forradalmi mozgalom ellen a városokban magyar nemzetőrségeket szerveztek, amelyek atrocitásokhoz folyamodtak. A szlovák nemzeti tanácsok békéltetően igyekeztek hatni a mozgalmakra. Kitörésükben jelentős szerepet játszott az Októberi Forradalom híre, a földdekrétum, de elsősorban a hazai osztályviszonyokból nőttek ki. — ANTON ŠPIESZ: *Az agrárviszonyok fejlődése Közép- és Kelet-Európában az újkorban és a második jobbágyság országainkban való létének problémája* (512—558. l.) széleskörű irodalom alapján úgy látja, a második jobbágyság azokban az országokban jött létre, ahol a mi fogalmaink szerinti középnemesség játszotta az uralkodó szerepet. Vizsgálja a földhözkötés konkrét menetét, kitér a XVIII. századi parasztvédelem kérdésére. Az Elbától nyugatra fekvő német területeken is sokhelyt megtalálható a majorsági gazdálkodás, tehát ez önmagában nem ismérve a második jobbágyságnak. A cseh tartományokban és Szlovákiában a szerző szerint nem volt második jobbágyság, mert a mezőgazdasági termelésben nem a földesuraké a hegemónia, mert nincs nagyarányú vagy teljes földfosztás, nincs Leibeigenschaft, a jobbágynak van örökletes birtoklási joga, ez a XVIII. században világosan látszik. Hiányzik a teljes földhözkötés, mindenütt ismeretesek a költözködés esetei, nincs meg a kötelező udvari szolgálat (Gesindezwangdienst). A föld nagyobb része nem a nemesség, hanem az arisztokrácia birtokában van. Hiányzik a gabonakivitel. Végül arra utal Špiesz, hogy egyes területeken (Oroszország, Ukrajna, a Balkán, Kelet-Magyarország és Erdély) azért nem lehet második jobbágyságról beszélni, mert itt az örökhaszonbérleti jog mindig is ismeretlen volt, tehát a jobbágyság nem süllyedt le nehezebb helyzetbe. — A vita-rovatban *A cseh—szlovák kapcsolatokhoz* (559—572. l.) címen néhány hozzászólást közölnek az 1967. márc. 10-én a szlovák Párttörténeti Intézetben tartott vitáról, ahol 12 cseh és 9 szlovák

történész foglalt állást a sajtóban már régebb idő óta húzódó vitában. A kérdést a legközelebbi történész kongresszus napirendjére kívánták tűzni. A közölt hozzászólásokban a csehszlovákizmus ideológiája kapott fontos helyet, G. Husák utalt arra, hogy az osztályharcos állásfoglalást megfosztották a nemzeti elem hatóerejétől, s ezzel teret adtak a Hlinka-pártnak. — VLADIMÍR ZUBEREC: *A dalék az agrárpárt létrejöttének történetéhez, 1918—1921* (573—599. l.) megállapítja, hogy 1918 után lehetővé vált a politikai pártok erősebb differenciálódása. A falusi középrétegek tömörítésére jött létre a Szlovák Agráruniő, s ebből 1919 szeptemberében a nemzeti republikánus agrárpárt, amely elsősorban az agrárkérdés megoldását kívánta (földreformot). A párt 1920 elején egyesült a régóta fennálló Szlovák Nemzeti Párttal. A Szlovák Nemzeti és Agrárpárt azonban igen eltérő osztályérdekeket képviselt, az agrárkövetelések nem hagyhatta el, mert különben a falusi szegényrétegek fordultak volna el tőle, ez viszont a burzsoá városi szárnyat irritálta. Amikor 1921-ben bekövetkezett a politikai stabilizáció, a párt ismét kettészakadt, az egyesüléskor felvett nevét megtartó párt maradt a falusi középburzsoázia képviselője. — BK [FRANTIŠEK BOKES] ismerteti A pécsi egyetem történetéből c. tanulmánykötetet (615. l.), ugyanő Andics Erzsébet tanulmányát 1849 augusztusáról (618—619. l.) és Komjáthy Miklós tanulmányait a közös minisztertanács szervezetéről (619—620. l.), J. T. Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie c. kötetet (620. l.), L. HOLDOŠ Nagy Gábornak a spanyolországi nemzetközi brigádok megalakulásáról szóló tanulmányát (622—623. l.), BK (Bokes) Kővágó Lászlónak a Magyarországi Nemzetközi Szocialista Föderációról szóló tanulmányát (625. l.) és Ladányi Andornak a felsőoktatás-történeti kutatásokról szóló tanulmányát (629. l.). — *N.*

ISZTORICSESZKI PREGLED 1967. 2. szám. — DINJO SARLANOV: *A Hazafias Front és Bulgária legújabbkori története* (3—26. l.) a Hazafias Front létrejöttének 25. évfordulója alkalmából összegezi megalakulásának és fejlődésének fő mozzanatait. Hangsúlyozza, hogy 1944 során már tömegmozgalommá alakult, s jelentős szerepe volt a szeptember 9-i felkelésben. 1948-ban néhány hozzátartozó párt feloszlatása után tömegszervezetté alakult, ma 3,5 millió tagja van. — ANDREJ PANTEV: *Az angol liberális kormány bolgár politikája 1880—1885* (27—48. l.) kifejti, hogy annak fő célja az orosz befolyás kiküszöbölése volt, ezért együttműködött a Monarchiával, de ennek a térhódítása is aggasztotta. Ezért hivatalosan igyekezett nehézségeket okozni a bolgár kormányzatnak, nemhivatalosan pedig külpolitikai támogatás ígéretével igyekezett befolyásra szert tenni. — MILKA VELICSKOVA: *A szófiai Munkás Ifjúsági Szövetség szervezete a „Brannik" ellen* (49—59. l.) sok adattal mutatja be, hogy az 1940-ben létrehozott monarcho-fasiszta Brannik nevű szervezet nem tudta bevonni az ifjúságot munkájába, a munkásifjúsági szervezet tevékenységének következtében. — SZIMEON DAMJANOV: *A lomi összeesküvés, 1867—1868* (59—67. l.) egy korán elárult, megújulás-korabeli szervezkedés eseményeit foglalja össze. — VESZELIN HADZSINIKOLOV: *Az Inturiszt első képviselete Bulgáriában* (68—81. l.) részletesen ismerteti az 1932-ben alakult Szăglaszie (Egyetértés) szövetkezet tevékenységét, amely 1933-tól vállalta az Inturiszt képviseletét 1936 elejéig, s nagy szerepet játszott a szovjet—bolgár kapcsolatok fejlődésében. — GORAN D. TODOROV: *A bolgár történetírás megszületése és kezdeti fejlődése, 681—1018* (82—97. l.) összefoglalja a szórványos forrásokra vonatkozó ismereteket, s megállapítja, hogy Bulgária egyike volt az első európai országoknak, amely saját nyelvén és saját írásával alkotta meg történetírását. — A vita-rovatban VLADIMIR MINEV: *A fasiszta diktatúra szakaszai 1934—1944* (98—100. l.) két nagyobb szakaszt különböztet meg, az első (1935—39) még békés körülmények közt alakul, ekkor a diktatúra fejlődésében a belső meghatározó okok a fontosabbak, ezért kell ezzel a korszakkal többet foglalkozni. A bolgár fasizmus fejlődése nem volt egyenes vonalú. 1934 májusától emelkedőben volt, de 1936 elejétől a demokratikus erők lendültek támadásba. Igaz, hogy 1937-ben ismét a fasiszta rendszer erősödése kezdődött, de 1938 őszétől megint gyengül, s csak a világháború kitörése tette ismét lehetővé megerősödését. Ekkor veszi kezdetét a fasiszta diktatúra második szakasza. — CVETANA TODOROVA a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 1966. évi tevékenységéről számol be (135—144. l.), SZTRASIMIR DIMITROV a Balkanisztikai Intézetéről (145—149. l.).

3. szám. — ZDRAVKA MICSEVA: *A bolgár—jugoszláv kulturális közeledés az 1930-as években, 1933—1940* (3—29. l.) megállapítja, hogy Hitler uralomrajutása után Bulgária lavírozó külpolitikát folytatott, a török—görög szövetség létrejötte a Jugoszláviához való közeledésre késztette. Ezért oszlatta fel 1934-ben a makedon forradalmi szervezetet. A kulturális közeledés mintegy bevezetője volt a politikai-

nak. A tanulmány számos adatot hoz ezekre a kapcsolatokra (kölcsönös látogatások, baráti társaságok megalakulása, színházak vendégjátékai stb.). Az 1937-es örökbarátsági szerződéshez vezető fejlődésnek ezek az állomásai pozitívak. — Sznezska Panova: *A zsidók kereskedelmi és pénzügyi tevékenysége a Balkán-félszigeten a XVI—XVII. században* (30—60. l.) nagyrészt a Bulgáriában kiadott héber források alapján mutatja be különböző társulások alakulását, a széleskörű kereskedelmi kapcsolatokat. Kivitelre bőr, selyem és viasz került elsősorban, behozatalra posztó és egyéb iparcikkek meg kávé. A zsidó kereskedők közel álltak a termelőkhöz, olykor maguk is részt vettek a termelésben. Nagyobb kölcsönöket adtak a feudális uraknak, bérbe vették az állami bányákat. Egész tevékenységükkel elősegítették az árutermelés kibontakozását. Az uzsoratőkének itt a feudalizmust bomlasztó, forradalmasító szerepe volt. — Ilija Petkov: *A „Komuniszt" c. újság, a pleveni kerületi pártszervezet harcos orgánuma az első világháború után* (61—68. l.) 1919—23 közt ismerteti a lap fejlődését, széles levelezői hálózatát. — Ljuben Atanaszov: *Ljuben Karavelov, az első bolgár bibliográfus a történelem területén* (69—73. l.) ismerteti a bolgár megújulási mozgalom vezető alakjának a sajtóban megjelent munkáit, terveit a bolgár vonatkozású külföldi anyag nyilvántartására. Bibliográfiai ismereteit Moszkvában szerezte. — Goran D. Todorov: *A bolgár történetírás a XI—XIV. században* (74—95. l.) címmel folytatja összefoglalóját. E korban a legfontosabb ismérveket abban látja, hogy a történetírás szoros kapcsolatban állt a bolgár nép fejlődésével, szemléletét a feudális uralkodó osztály kötöttségei szabták meg, uralkodó nézőpontja a providencializmus, de bizonyos racionalista és humanista csírák is felfedezhetők. Problematikája kiszélesedik, a felhasznált források köre is bővül. Egészében arról tanúskodik, milyen fejlett volt az általános kulturális színvonal ebben a korban Bulgáriában. — Pavel Kosztov: *A bulgáriai fasiszta diktatúra létrejötte, jellege, szakaszai és folyamatos volta* (96—102. l.) a Komintern VII. kongresszusán a fasizmusról adott meghatározást egyedül alkalmazhatónak látja, s a bulgáriai fasizmus fejlődésében egyenes vonalat lát 1923-tól, belső szakaszhatárai 1931, 1934 és 1940/41. 1931—34 átmeneti korszak, amikor a kormányzat engedményekre kényszerült, sem tisztára fasiszta uralomról nem lehet ekkor beszélni, sem a burzsoá ellenzék uralmáról. Az 1944 szeptember első napjaiban fennállt Muraviev-kormány is fasiszta. — Nora Seludko: *Ivan Nyikolajevics Kasincev (Kalina)* (103—109. l.) orosz narodnyik emigráns életét (1860—1917) mutatja be, aki Bulgáriában mint államhivatalnok és újságíró tevékenykedett. — Dobrin Micsev a bolgár Párttörténeti Intézet 1966. évi tudományos kutató tevékenységéről számol be (134—137. l.) — *N.*

ZBORNIK ZA DRUŠTVENE NAUKE. MATICA SRPSKA. 1966. 43. szám. — Nikola Petrović: *A Duna—Tisza csatorna építése a XVIII. században* (5—34. l.) ismerteti a Kiss József és Gábor mérnökök tervezete körül 1791-ben a bécsi hatóságoknál lefolyt vitákat. A Kiss-testvérek győztek. 1793 tavaszán hozzá lehetett látni a munkálatokhoz. A csatorna megépítését a kereskedelem, a hajózás és a hadiérdekek fellendítésének céljával indokolták. — Gál György: *Szög-, drót-, lánc- és szögesdrótárut gyártó kartellek Jugoszláviában* (35—61. l.) bemutatja a kartellek káros hatását. — Čedomir Popov: *A Szerémség Népfelszabadító Erőinek harca a mezőgazdasági termelésért az 1944. évben* (62—108. l.) két időszakot különböztet meg: az egyik 1942-től 1943 nyarának végéig, a másik az 1943-as évtől a felszabadulásig tartott. Az első időszakban a Népfelszabadító Mozgalom politikája abból állt, hogy csak annyit termeljenek, amennyire a népnek és a Népfelszabadító Hadseregnek elengedhetetlenül szüksége van, ami ezen felül volt, meg kellett semmisíteni. 1943-ban módosultak a mozgalom céljai. Mindenekelőtt tartalékokat kellett biztosítani. Ebben a harcban a mozgalom minden ágazata részt vett. Az első szakasz még az év elején kezdődött, a vetés megindulásával, a legnagyobb harc pedig az aratás és a cséplés idején folyt le. Csak a partizánkatonák 350 vagon búzát vágtak le és csépeltek el. Ugyanakkor a fasiszta erők kezében levő birtokokon található gabonát felégették mintegy 5 500 holdon. — Sreta Pecinjački: *1789-ből származó adatok a Kusički Protopatriarchatus templomairól és iskoláiról* (109—112. l.) az újvidéki Vajdasági Múzeum egy régi iratát ismerteti és elemzi, amely azt mutatja, hogy a Dél-Bánát népének anyagi jóléte és anyagi kultúrája nem volt irigylésre méltó színvonalon. Ehhez hozzájárult a török pusztítás is. — Viktor Karasjov: *Živojin Žujović és Vladimir Jovanović* (113—125. l.) a XIX. század Szerbiájának két befolyásos egyéniségét s a szerb forradalmi demokratikus mozgalom előharcosait mutatja be. Žujović élénk ellenzője volt annak, hogy Szerbia a Monarchiához közeledjék, mert szerinte Szerbiának csak Oroszország fog

őszintén segíteni, s ezért az ő útmutatásait kell követni. — LJUBOMIR IVANČEVIĆ: *Adalék a „Független Horvát Állam" idején a Szerémségben lezajlott földreform tanulmányozásához* (126—147. l.) megállapítja, hogy a Pavelić-féle fasiszta államban lebonyolított földreform gazdasági okokból eredt, de közvetlen céljai politikai jellegűek voltak, általa akarták gyöngíteni a szerb és zsidó elemet. A telepítést lebonyolító központi szerv, a Telepítési Intézet, jogot kapott alárendelt szervek létrehozására. Az Intézet a jugoszláv állam által meghatározott „agrárföldekkel", az elvett és az ún. megszerzett földekkel rendelkezett. 4323 korábbi birtokos közül a földjét elvesztette 2752. Ezekre a földekre Pavelićék elsősorban saját híveiket és a Kulturbund képviselőit telepítették. A földért a juttatottak 30 éven belül, 5%-os kamat mellett térítést kellett, hogy fizessenek az államnak, s ezen kívül 10%-ot be kellett fizetniök az ún. telepítési alapra. A földreformot a Szerémségben uralkodó bizonytalan viszonyok mellett csak részben lehetett megvalósítani, s éppen emiatt a telepesek közül sokan elhagyták a kapott birtokot. A partizánmozgalom állandó akadályokat gördített a lebonyolítás elé: 1940-ben a partizánok 40 szerémségi faluból űzték el a németeket és az usztasákat. Nagy mennyiségű felosztatlan föld maradt így parlagon. — NIKOLA BEŽIĆ: *A bácskai és baranyai fasiszta megszállás rendszere* (149—157. l.) a folyóirat korábbi számában megjelent azonos című tanulmánnyal vitatkozva úgy látja, hogy a horthysta megszállás nem volt háborús jellegű, hiszen Magyarország nem volt hadiállapotban Jugoszláviával. Felvethető a kérdés, vajon Magyarország volt-e a megszálló, vagy Németország, vagy mindkettő együttesen, hiszen egyidőre Magyarország is német megszállás alá került.

44. szám. — JÁN SIRÁCKY: *Szlovákok Jugoszláviában* (5—22. l.) megállapítja, hogy a szlovák jobbágyok kolonizációja különösen a XVIII. században, s részben a XIX. században történt. 1745-től lehatolnak a Bácskába, a Bánátba, a Szerémségbe, s a mai Szlavónia területére is. A szlovákok a magyarokkal együtt telepednek le a Bácskában, a csehek a németekkel együtt (Apatin, Bezdan). A mai jugoszláv Bánát területén 15 000 szlovák él. A szlovákok szerémségi betelepedését, Stara Pazovát kivéve, a bácskai szlovák falvak szekundér kolonizációjának kell tekinteni. Szlavóniában a XIX. sz. második felében telepszenek le. A szlavóniai szlovákok azonban sem annyi földet nem tudtak szerezni mint a vajdaságiak, sem pedig nemzetiségi pozícióikat nem tudták úgy megőrizni, mint ott, ugyanis Szlavóniában nagyrészt elhorvátosodtak. — VUK VINAVER: *Jugoszlávia külpolitikai orientációja 1920—1925 között* (23—59. l.) úgy látja, hogy Jugoszlávia nem mindjárt és nem teljes mértékben lett a francia szövetség tagja. Franciaországnak sok tekintetben Jugoszláviától eltérő érdekei voltak, tekintettel kellett lennie Olaszországra, s ezért különösen Fiume és Albánia kérdésében nem tudta Jugoszláviát olyan mértékben támogatni, mint ahogy az elvárta tőle. Bulgária, Ausztria és Magyarország felé is Franciaország egy időben más magatartást tanúsított, mint amilyen Belgrádnak tetszett volna. Ezért Jugoszlávia többször oppozícióban volt a francia politikával szemben. A szovjetellenes lengyel intervenció során a francia politika igyekezett ezen ügy számára megnyerni Magyarországot, s ebben az időben nem szimpatizál a csehszlovák—jugoszláv barátkozással, valamint a Kisantanttal. Amikor azonban a szovjet csapatok Varsó alól visszavonulnak, s Horthyékra már nincs szükség, Párizs hirtelen Kisantant-barátságot tanúsít. Jugoszlávia visszautasította a Szovjet-Oroszország elleni intervencióban való részvételt. A Dunavölgyre vonatkozó francia tervekkel sem Anglia, sem Olaszország nem rokonszenvezett, mert nem akarták a francia hegemónia erősödését. 1922-ben Jugoszlávia és Franciaország viszonya szövetség-jellegű, de ugyanakkor létrejön a jugoszláv—olasz paktum is. Mussolini megkísérli Belgrádot eltántorítani Párizstól, de sikertelenül. 1924-ben a Pašić-Pribičević kormány beavatkozik Albániában az olaszbarát Fan Noli kormány ellen, s Mussolini, akinek ekkor belpolitikai nehézségei vannak, kénytelen ezt tűrni. Anglia ebben az időben attól fél, hogy Olaszország és Jugoszlávia végül is felosztják egymás közt Albániát. Anglia ebben a térségben egyre inkább Olaszországot támogatja. A nagyszerb burzsoázia pozíciói a Balkánon stabilak voltak. — SLAVKO GAVRILOVIĆ: *Forrásanyag a Bosznia és Szerbia, valamint Ausztria között az 1789—1849-es időszakban lebonyolított kereskedelem történetéhez* (91—119. l.) a Rača Vámhivatal iratai két megmaradt német nyelvű kötegének terjedelmes részét publikálja szerb-horvát nyelven. Račán keresztül, ahol a Drina a Szávába ömlik, folyt Északkelet-Bosznia és Északkelet-Szerbia kereskedelme. Innét az árut könnyen lehetett szállítani a Száván Brod, illetve Zimony felé, s tovább a Szerémségbe, illetve Magyarországra. A szerző ismerteti a kereskedők terület szerinti és nemzetiségi

származását (szerémségiek, szlavóniaiak, magyarországiak, osztrákok és igen kis számban bosnyákok), a kiviteli és behozatali árukat, majd megállapítja, hogy a Törökországba (Szerbiába, Boszniába) irányuló kivitel értékét tekintve elmaradt a Törökországból való behozatal mögött. — DANILO KECIĆ: *Kikinda kommunistái a bíróság előtt 1920-ban* (120—156. l.) kimutatja, hogy a kommunista és más forradalmi elemek üldöztetése és bebörtönzése a jobboldali szociáldemokraták kezdeményezésére történt. A vádlottak közvetlen kapcsolatban álltak a Magyar Tanácsköztársasággal, agitáltak a bolsevizmus és a Vörös Gárda érdekében, arra készültek, hogy a helyi hatalmat kézbevegyék. A letartóztatott csoport magatartása nem volt mindig következetes. Ez azonban Jugoszláviában, ahol a kommunista mozgalom ekkor tette meg első komolyabb lépéseit, nem meglepő jelenség. A hatalmi szervek mégis megfelelő információ nélkül maradtak, ami e csoport és a párt tevékenységének egészét illeti, s arra kényszerültek, hogy a bebörtönzötteket néhány hónapi vizsgálati fogság után szabadlábra helyezzék, s az eljárást ellenük megszüntessék. Különösen az ifjúsági mozgalom ért el ezt követően nagyobb eredményeket, a párt befolyásának növekedéséről és életképességéről pedig az 1920 novemberi választások tanúskodnak, melyek során a munkásmozgalom ebben a városban nagy sikereket ért el. — *G.*

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1967. 2. szám. — HANS JOSEF STEINBERG: *Forradalom és legalitás* (177—189. l.) Engelsnek egy 1895-ben Richard Fischerhez írott, eddig publikálatlan levelét, illetőleg Fischer válaszait teszi közzé. Fischer ekkor a német szociáldemokraták „Vorwärts" kiadójának vezetője volt, s a levélváltás az Osztályharcok Franciaországban újbóli kiadásával, pontosabban Engels új előszavával kapcsolatos. Fischer ui. Engels beküldött szövegének „enyhítését" kérte, mivel attól tartott, hogy Engels szavait a hatóságok „félremagyarázhatják" és egyértelmű forradalmi felkelési szándékot olvashatnak ki abból. Levelében arra is hivatkozik, hogy az ügyet megbeszélte Bebellel, Auerrel és Singerrel is. Engels válaszában csak részben volt hajlandó eleget tenni a megkeresésnek, s a német szociáldemokrata vezetőknek szemére vetette, hogy túlságosan elkötelezik magukat a legalitásnak, és történetietlenül kizárnak minden forradalmi, erőszakos lehetőséget. Engels hivatkozott arra is, hogy előszavát a többi országok (a franciákat, angolokat, svájciakat, osztrákokat és olaszokat említi) szocialistái is olvassák majd, s már miattuk sem teheti meg, hogy a forradalmi lehetőségeket elhomályosítsa. Az elvi alapprobléma mellett a levélváltásból fény derül a konkrét módosításokra is. — PETER AMANN: *A Huber-talány: forradalmár vagy rendőrspicli?* (190—203. l.) utal azokra a nevezetesebb esetekre, amikor vagy kiderült forradalmárokról, hogy a rendőrség szolgálatában álltak, vagy a bizonytalanságot nem sikerült eloszlatni. Ilyen Aloysius Huber esete is. Huber az 1830—1840-es évek francia forradalmi mozgalmának egyik legismertebb vezető alakja. 1813-ban született és a különféle források már fiatal korától lázadó természetéről tanúskodnak. 1836-ban az Emberi Jogok Társaságának tagjaként került bíróság elé. Itt forradalmi-köztársasági beszédet mondott el, a bíróság öt évi börtönre ítélte, de 1837-ben az országos amnesztia révén szabadult. 1838-ban egy „királygyilkossági" per során újra börtönbe került, ahonnan csak az 1848. évi februári forradalom győzelme után szabadult. 1838-ban Hubert-re életfogytiglani börtönbüntetést mértek, a börtönben bajtársaival elviselhetetlen körülmények közé jutott, egyik társa öngyilkos lett, egy másiknak pedig elméje borult el. A robusztus termetű Hubert tüdővészt kapott, s csak a börtönkórház mentette meg életét. Szabadulásakor semmi vagyona nem volt, csak az a 100 frank, amelyet minden politikai fogoly „rehabilitálásként" kapott. Nyomban a párizsi klubok egyik vezetőjévé lett, s ezután következett be a nevezetes május 15-iki akció, amikor Huber hirdette meg a felkelést — Blanqui és a többi forradalmár tanácsai ellenére. A felkelés elbukott, s a szocialista-forradalmárokat rendre letartóztatták. E lépés összefüggései bonyolódtak, amikor Monnier rendőrségi tiszt olyan archivális anyagokat tárt 1849-ben a nyilvánosság elé, amelyek Huber állítólagos leveleit tartalmazták, amelyeket a rendőrségnek címzett, s „ártatlanságáról" tanúskodtak. Amann a levelek megbízhatóságában kételkedik, és rávilágít arra a kiáltó ellentmondásra, hogy Huber miért vált volna besúgóvá, mikor élete ettől semmit sem javult. A különféle részletkörülményeket is „szembesíti egymással" a szerző, s mindezek alapján a rendőrügynök vádat valószínűtlennek minősíti. — BRIAN HARRISON: *Az ivás és antialkoholizmus Angliában 1815—1872 között. Kritikai bibliográfia* (204—276. l.), a hallatlanul nagy forrásanyagra épített tanulmány az egész problematikát felöleli; megemlékezik a parlamenti anyagokról, a politikai pártvezérek, pártok kiad-

ványairól, feljegyzéseiről, állásfoglalásairól, a korszak kiemelkedő gondolkodóiról és a tömegek helyzetéről, a tömegjelenségekről, a munkásszervezetek magatartásáról, a vonatkozó parlamenti törvényekről és ezek megszületéséről. Mindehhez a szerző rendkívül széles bibliográfiai mutatót nyújt a probléma iránt érdeklődők tájékoztatására. — JEFFRY KAPLOW: *A kultúra és szegénység Párizsban a forradalom előestéjén* (277—291. l.) adalékokat közöl a munkásnegyedek népességéről, a kereseti viszonyokról, a nyilvántartott koldusokról, a halálozásról, egészségügyi viszonyokról, bűnözésről. — *J.*

COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY 1966. 9. köt. 1. okt. sz. — CLAUDE AKE: *Kharizmatikus legalizálás és politikai integráció* (1—13. l.) a kérdést az újonnan függetlenné váló államok keletkezése és fejlődése kapcsán veti fel. Az új államnak el kell ismertetnie illetékességét saját polgáraival, ebben a vezetőt segíti pártja is. A kharizma fogalmát Webertől átvéve a szerző megállapítja, hogy a döntő nem a különleges tulajdonságok megléte, hanem azok mások általi elismerése, a tömegek szilárd támogatása. Véleménye szerint az afrikai vezetők népszerűsége általában eltúlzott, nem állnak mögöttük a tömegek szilárdan, a személyi kultusz visszatetszést szül. — JAMES R. HOOKER: *Jóléti szervezetek és más kiegyenlítő eszközök a két Rhodéziában a világháborúk között* (51—63. l.) elsősorban az öntudatos elit érdekvédő szervezeteit sorolja fel, melyek a harmincas években jöttek létre, különféle (törzsi, illetve foglalkozási) alapon, bennük sok később fontos szerepet játszó nevet megtalálhatunk, de amikor 1933-ban a kormány felfigyelt ezekre a szervezetekre, azok hamarosan összeomlottak. — WOLFRAM FISCHER: *Társadalmi feszültségek az iparosodás korai időszakában* (64—83. l.) megkísérli összehasonlítani a nyugat-európai, illetve északamerikai iparosodás problémáit a most fejlődő országokéval. A „szociális kérdés" kifejezés a XIX. század ipari feszültségeire vonatkoztatva német eredetű, az angol szóhasználat a társadalom betegségeire alkalmazza. A konzervatív nézetek az ipari forradalom előtti viszonyokat szeretnék visszaállítani a kérdés megoldására, a liberálisok és szocialisták szerint a kérdés nem újkeletű, csak az iparosodás kiélezte, koncentrálta; megoldása az alsóbb osztályok emancipálása és az ipar további szabad fejlődése. Az egyházak csak jótékonykodást, a felelősséget hirdették. A XIX. század elején a pauperizálódó tömegek fokozatosan felismerték rossz helyzetüket, megkezdték harcukat. A kérdés bonyolult, az egész társadalmat érintő voltát a század közepén realizálták, az első világháború után pedig a szociális kérdés az egész ipari társadalmat vizsgáló elméletek része lett. Ekkor keletkeztek a társadalom fokozatos és teljes felbomlását valló nézetek is. A mai fejlődő államok helyzete nem azonos a múlt századi Nyugat-Európával: mások a hagyományok, de erősen hat a fejlett ipar és a nyugati kultúra. Ennek hatása: először apátia, majd az elit felismeri a helyzetet, az ideológiák és cselekedetek „take off'-ja jön létre: tanulás, szervezkedés. Szerző szerint a régi kultúrával rendelkező területek (India, Kína) a kultúrában talán megőrzik hagyományaikat, de társadalmi szervezetük nyugati mintára fog átalakulni. — JOSEPH R. STRAYER elfogadva a brit és a római imperializmus összehasonlíthatóságát (ld. a folyóirat VII. kötetét), a hadügyi intézmények különbözőségéből fakadó nagy eltérésekre hívja fel a figyelmet (101—104. l.). — ARAM A. YENGOYAN: *Ökológiai elemzés és mezőgazdaság* (105—117. l.) a kulturális jelenségek és a növény- és állattani környezet, a társadalmi változások és a mezőgazdaság kapcsolatával foglalkozó, az elmúlt években megjelent fontosabb műveket tekinti át. — *J. G.*

LA PENSÉE 1966. dec. szám. — IMRE MARTON: *A négerségtől az „afrikai szocializmusig"* (3—10. l.) a közép-afrikai területek modern fejlődésének fő szakaszait állapítja meg, megkülönböztetve a 20—30-as évek helyzetét a második szakasztól, amelyet Ghana és Guinea függetlenségének kivívásától számít. — KALIDOU DEME: *A gyarmatosítás előtti Szenegál társadalmi osztályai* (11—31. l.) áttekintést nyújt a termelés módjáról, a kialakuló falvakról, városokról, a termelési viszonyokról és az államszervezetről. — MAURICE CHOURY: *Eugène Pottier, az „Internacionálé" költője* (73—88. l.) áttekinti Pottier életét, megemlékezéseire, verseire építve. Pottier egyházi iskolákba járt, majd művész, rajzoló lett, az 1830-as években a Nemzeti Gárda tagja volt és az 1848-as forradalom „nyitotta ki szemét és szívét", ami után, saját szavaival élve, tüzes forradalmár anarchista lett. Támadta a burzsoáziát, a „butikosok" kisszerűségét, III. Napoleon államrendszerét, a háborúkat. Az 1860-as évek végén a rajzolók szindikátusát (szakszervezetét) az Internacionáléhoz vezette. (Ő maga ekkor mint rajzoló kereste kenyerét.) 1870 nyarán tiltakozott a háború ellen, 1870 szeptembere után Párizs védelmére buzdította a franciákat. Részt vett az 1870 októberi felkelésben,

a népi klubok vezetőségének, majd 1871 márciusában a Párizsi Kommün tagja lett. A Kommün idején Courbet, Corot, Daumier, Manet, Millet társaságában a művészeti bizottságban tevékenykedett. Részt vett a Kommün védelmében, majd a bukás, a szörnyű májusi „véres hét" után már júniusban megírta az Internacionálé verssorait. Choury nyomon követi a költő későbbi londoni és amerikai emigrációjának eseményeit is.

1967. febr. szám. — JEAN SURET-CANALÉ: *Az elmaradottság földrajzához* (14—21. l.) történetileg és földrajzilag közelíti meg a bonyolult kérdéskomplexumot, megemlékezvén a gazdasági és demográfiai jelenségekről is, megjegyzi, hogy az afrikai országok és sok latin-amerikai ország helyzete között a XX. században nincsenek jelentős eltérések. — GILBERT MOGET: *Madame de Staël kétszázadik születésnapja küszöbén. „Klasszikusok" és „romantikusok" Milanoban 1816-ban* (40—66. l.) vázolja Lombardia helyzetét a XVIII. században, a liberalizmus ellenfeleit és előmozdítóit, a francia befolyást, Madame de Staël olaszországi megfigyeléseit, Leopardi korabeli politikai nézeteit, s a néptömegek hiányát e küzdelmekben. — ROGER FAYOLLE: *Stendhal és a politika* (67—78 l.) főként a Vörös és fekete, illetőleg a Pármai kolostor elemzése alapján bizonyítja Stendhal liberalizmusát, ellenszenvét a zsarnoksággal, s a korabeli „modern zsarnokokkal", Napóleonnal szemben. Hangsúlyozza Stendhal szabadságszeretetét, de hozzáfűzi, hogy felfogásában helyet kapott egyfajta szkepticizmus mindenféle politikával szemben. — *J.*

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS. 1967. 1. szám. — MARC LE BOT: *Gépesítés és festészet* (1—22. l.) megállapítja, hogy a művészetek, így a festészet története nem hasonlítható a történelem megszakítatlan fejlődési láncához. Irányzatainak időbeli sorrendjét az ideológiák, a stílusok, a kor technikai és gazdasági fejlettsége is befolyásolják. A gép a festőművészetben a XIX. században először csak a régi kifejezési módon s mondanivalón belül új elemként, új eszközként jelentkezett. Az avantgarde irányzatokban — részben az első világháború szörnyű ihletésére — a gépek, mint térbeli elemek, a vonalak és formák új kapcsolataiként jelentek meg. A festészet új kifejezési módjával ekkor érte utól korát. — EMILIO SERENI: *Városok és vidék a római kor előtti Itáliában* (23—49. l.) a város létrejötte a családi-törzsi társadalom bomlásának végső szakaszát jelentette: az új településforma új társadalomszervező erőket hozott létre, melyek megjelenési formája — a tudatosan létrehozott magisztratúrák. A város ezek révén hajtotta fokozatosan, de véglegesen maga alá a vidéket. Ennek az i. e. VIII—III. században lejátszódó folyamatnak a következő alapvető strukturális jelenségeit érdemes vizsgálat tárgyává tenni: a technikai és termelési rendszerek, ezek kapcsolata a szállítással és a közlekedési rendszerrel, a családi-ethnikai kapcsolatok és a névadás módja, a megtelepülés formájában megnyilvánuló szerkezetek, a nyelv és az írásbeliség, a kereskedelmi-pénzügyi rendszer, a termelés társadalmi kapcsolatainak, a tulajdonnak, magának a társadalomnak a rendszere, végül az állam, valamint a jog felépítése, illetve mindezek változásai. — TENG T'O: *Kínában a XVI—XVIII. században: a Men-t'ou-kou-i szénbányák* (50—81. l.) szerint a Peking-környéki szénbányák a nagyváros igényei által biztosított rendkívüli körülmények hatására a feudális viszonyok között egészen szokatlan, már-már kapitalista vonásokat is mutató magánüzemekké váltak; igaz, továbbfejlődésüknek már csak szórványos jelei észlelhetők. A szerző részletesen vizsgálja a felhasznált tőke eredetét, a kihasználásban szerepet vállaló társadalmi rétegeket, a bányák művelésének és a szén értékesítésének, valamint a részvénytársasági formákhoz hasonló jelenségek kialakulásának jellegzetességeit. — CLAUDE MESLIAND az 1900—1938 közötti időszak francia parasztságának vagyoni helyzetét kutatja (88—136. l.). Adatait Vaucluse département nagy számban ismert végrendeleteiből meríti, öt tipikus évet (1900, 1910, 1920, 1930, 1938) választva ki. Előbb elemzi a vagyonok nagyság szerinti megoszlását, amiből a paraszti középosztály nagyfokú stabilitását mutatja ki, majd összeveti a vagyonok mennyiségi arányainak változásait az egyes kategóriákon belül és egymáshoz viszonyítva. Érdekesebb összetevőket, mint pl. a hitelt, külön tárgyal. Végső megállapítása szerint a mezőgazdaság specializálódása magyarázza a középparaszti réteg állandó túlsúlyát, sőt érezhető vitalitását — bár nagyobb gazdagság vagy birtok még változatlanul csak egy nem növekvő kisebbség sajátja. — A XVII. századi pauperizmus és a keresztény „charitas", illetve ezek viszonyának a festészetben fellelhető tükröződését vizsgálja PIERRE DEYON (137—153. l.). A Fronde-ot megelőző időszak szörnyű nyomorúságot idézett elő Franciaországban, a társadalom rákényszerült a jelentkező problémákkal való foglalkozásra. Gyakorlati

intézkedés viszonylag nem sok született, a fő hangsúlyt a keresztény szempontú moralizálásra fektette a kor. A korabeli, szegényeket is megjelenítő festmények is ezt az álláspontot képviselik. A keresztényi felbuzdulás végül is az abszolút monarchia szegényház-rendeleteibe torkollott. — PAUL LEUILLOT a Kutatási problémák sorozatban Guy Thuillier-nek Nivernais XIX. századi gazdasági életéről írott könyvével kapcsolatban a helytörténeti kutatás módszertani alapelveit próbálja meghatározni (154—177. l.). — *Mai szocialista kísérletek* címmel a szocialista országokról írt műveket foglalja össze BERNARD JAULIN (185—218. l.).

2. szám. — LÉON KHACHIKIAN egy a XVII. század végén Perzsiából Indián át egészen Tibetig járó örmény kereskedő nemrég megtalált feljegyzéseiből közöl (előzetesként) néhány érdekességet (231—278. l.). Megkísérli a kereskedő személyének azonosítását, s ennek kapcsán betekintést nyújt az örmény kereskedő-társadalom viszonyaiba. Megállapítja a kereskedő pontos útvonalát, majd a feljegyzések gazdaságtörténeti értékének bizonyítására ismerteti, milyen áruk fordultak meg kezében, milyenek voltak az ár-értékviszonyok az érintett országokban, mekkora haszonnal dolgozott kereskedőnk, hol és milyen vámot fizetett, milyen adminisztratív intézkedésekkel találkozott, hogyan következtethetünk a hitelviszonyokra, az idegen kereskedők jogi helyzetére az érintett vidékeken. A közeljövőben nyomtatásban is megjelenő feljegyzés egyedülálló adatokat szolgáltat a különböző mértékegységek viszonyának megállapításához, valamint a számrendszerek használatáról. — PIERRE CHAUNU a XVII. század vallási életének jellegéről próbál kísérletképpen szintézist alkotni (279—302. l.). Megállapítja, hogy míg általában e századot törésvonalnak szokták ábrázolni, mégis elválaszthatatlan a XV—XVI. század vallási eseményeitől, s azok ismerete nélkül megértése lehetetlen. Ugyanakkor a XVII. század protestánsai és katolikusai között sokkal kisebb a különbség, mint a XV. század gótikus miszticizmusa és a barokk katolicizmus között. A tanulmány elsősorban a vallásos gondolkodás fejlődését állítja vizsgálatai középpontjába; fejtegetései között különös helyet foglal el a francia protestantizmus kérdése. — ANDRÉ BURGUIÈRE: *Társadalom és kultúra Reims-ben a XVIII. század végén* (303—339. l.) a felvilágosodás nyomait keresi az 1789-es „Cahiers des doléances" lapjain. Megállapítja, hogy a gazdaságilag erősen stagnáló városban, melynek társadalmi szerkezetét más források alapján jól ismerjük, csak a felsőbb rétegek — s azok is csak passzívan — ismerték a felvilágosodás eszmekörét; míg a munkáskörnyezetből származó panaszok ideológiában és nyelvezetben is nagyon elmaradottak. A felsőbb rétegeken itt is a „notables" értendők, s az ismeretbeli választóvonal már közvetlenül alattuk, a gazdagabb iparos-kereskedő rétegnél jelentkezik. A tanulmány végén érdekes táblázatok szemléltetik a műveltségi differenciáltságot. — L. ARÉNILLA: *A kálvinizmus és az ellenállási jog* (350—369. l.) a XVI—XVII. század egyik fő ideológiai kérdését vázolja föl: igaz-e, hogy a katolicizmus a hatalommal szembeni feltétlen loyalitást, a protestantizmus pedig az ellenállás jogosságát hirdette? A protestáns felekezetek a legkülönbözőbb álláspontokat foglalták el, sőt egyes angol reprezentánsaik egyenesen az engedelmesség hirdetői voltak. Maga Calvin sem foglalt állást az államhoz való hűséggel szemben, még ha az zsarnokságot jelentett is. Ezzel szemben katolikus gondolkodók között is voltak, akik a zsarnokság elleni harcot jogosnak ismerték el. — PIERRE AYÇOBERRY a német császári tisztikarnak a nácizmushoz vezető útját taglalja dolgozatában (370—384. l.). A XIX. század végétől egyre nőtt a polgári származásúak aránya a tisztek között, azonban ezek is mind teljesen asszimilálódtak a régi porosz katonai szellemhez. Az első világháború után a békeszerződés lezárta az utat még ez elől a folyamat elől is. A leszűkített kereteket a tényleges tisztek — a legkonzervatívabb rész — elemeivel töltötték ki, s az utánpótlás is egyre jobban leszűkült egy zárt katonai körre. Az apolitikus magatartás ezek körében konzervatívból reakcióssá vált, s végül Hitler hatalomrajutásának elősegítését eredményezte. Ezután pedig a hadsereg felduzzasztása révén jelentkező káderhiány kitöltésekor jelentős igazi náci elemek is bejutottak a tisztikarba. — *B. G.*

REVUE HISTORIQUE 1967. ápr.—jún. szám. — G. WESTON: *A Thugga-i kapuktól Karthágó alkotmányáig* (277—294. l.) új módszerrel kísérletezik a források tekintetében nagyon szegényes Karthágó történeti kutatásokban. Az e tekintetben mindig kétes értékű görög—római auktorok helyett a római birodalomban továbbélő volt pun városok intézményeinek, valamint a sémita (izraeli, szíriai) hagyományok egyes elemeinek vizsgálatával valószínűsíti a karthágói „kapu" fogalom jelentését: az alsóbb néprétegek meghatározott funkció nélküli politikai-társadalmi egységei ezek. — C. SANCHEZ-

ALBORNOZ az Iszlám előtti Iberia hatását keresi a mohammedán Hispaniában (295—338. l.). Véleménye szerint a hódító muzulmán elem meglehetősen kis lélekszámú volt, az őslakosság pedig századokon át szívósan őrizte az iszlám előtti múlt emlékeit. Fennmaradt a „romance" nyelv, a hispano-gót népköltészet és irodalom; megtalálhatók a korábbi művészet elemei az építkezésben is. A gazdaság, a társadalom, sőt még az emberek gondolkodásmódja is határozottan nem mohammedán elmekkel van átitatva. Megmaradt az úthálózat, a keresztény templomok, a bortermés stb. Így érthető az a hatás, amelyet Hispania mind a mohammedán, mind a keresztény világra gyakorolt. — V. MONTEIL: *Ibn Khaldoun, a szociológus és történetíró* (339—358. l.) előbb a XIV. század nagy arab tudósának életét és munkásságát vázolja föl a szerző, majd főművéről (Muqaddima = Előljáró beszéd) szól: ismerteti a szöveghagyományozódást, a fordításokat; majd a munka mondanivalójának lényegét, amely szerint az embert, mint a természet szülöttét fizikai és társadalmi körülményeiben kell szemlélni. Külön kiemeli, hogy Ibn Khaldoun művének kritikai szellemével mennyire megelőzte korát. — P. CHAUNU E. Leroy-Ladurie „Languedoc parasztjai" című könyvének ismertetésében főleg annak módszertani tanulságait kívánja leszűrni (359—380. l.), rámutat, milyen kitűnő eredménnyel járt a történettudomány szempontjából az éghajlattörténet, az ethnológia, a fizika és kultúr-anatómia, a demográfia stb. elemeinek mértéktartó felhasználása. — CH. FROSTIN Saint Domingue (a mai Haiti) XVIII. századi helyzetével foglalkozik tanulmányában (381—414. l.), Hilliard d'Aubertuil korabeli „Megfigyeléseinek" felhasználásával tisztázza a gyarmat gazdasági helyzetét az anyaország és Amerika között, feltárja az élelmiszer-behozatal nehézségeinek okait, a francia hajózási monopólium következményeit. Munkájával a szerző egyben az ekkor többször ismétlődő elszakadási törekvésekre is igyekszik magyarázatot találni. — P. D. G. THOMAS a XVIII. század végi Nagy-Britannia politikai életének legújabb történeti szakirodalmáról nyújt összefoglaló képet (415—432. l.). — *B. G.*

REVUE D'HISTOIRE ÉCONOMIQUE ET SOCIALE 1966. 1. szám. — P. BAIROCH: *A mezőgazdaság szerepe a modern kohászat megteremtésében* (5—23. l.) alapgondolata szerint a mezőgazdaság — a XVIII. század első felének „agrárforradalma" — rohamosan növekvő vasáruigénye volt a klasszikus ipari forradalom egyik fő tényezője. A kérdéses időszakban Anglia és Franciaország összes vaseszköz-keresletének kb. 30—45%-át adta a mezőgazdaság, a fogyasztás egyéb összetevői pedig nem fejlődtek ekkor különösebb mértékben. Így a földművelésben bekövetkezett jelentős gazdasági és főleg technikai fejlődést kereshetjük a fémipar fellendülése mögött, amelyet a kőszén-tüzelés bevezetése jellemez. — J. FERICELLI: *Malthus, a fejlődés teoretikusa* (24—65. l.) általános áttekintést nyújt Malthus elméleti munkásságának J. M. Keynes által kezdeményezett és azóta is számos vitát kiváltó újraértékeléséről. Marx teljesen, Ricardo részben elítélő véleményét okolja a feledésért; Malthus műveinek elemzésével kívánja bizonyítani, hogy benne korának egyik legjobb közgazdászát kell látnunk. Több, később sokak által elismert gazdasági törvényszerűség (pl. a járuléktörvény) meghatározása fűződik nevéhez, s jelentősek fejlődéselméleti fejtegetései is, amelyekben nemcsak a fejlett, hanem az elmaradott országokra is kiterjesztette figyelmét. — M. MEYER G. B. Shaw életművének egyik kevéssé ismert, de annál jelentősebb oldalát: közgazdasági vonatkozású munkáit elemzi (66—106. l.). Végigkíséri az író bonyolult szellemi útját a marxizmusig, majd a reformista szocializmushoz való csatlakozásig. Shaw a kapitalizmus gazdasági bírálatát a Stuart Mill alapján alkalmazott járadék-elmélet végletes általánosításával alapozta meg, a marxi munka-érték elméletét felcserélve az érték-hasznosság elmélettel. A kapitalista rendszert fejlődésképtelenséggel s az emberiség lealacsonyításával vádolja: oly átmeneti jelenségnek tartja, amelyet fokozatosan fog felváltani a szocializmus. — A francia szakszervezeti mozgalom egyesítésére 1930—31-ben tett kísérletről D. GUÉRIN ír (107—121. l.). Jórészt saját visszaemlékezései alapján megismertet a kísérlet irányítóinak személyével, körülményeivel — azaz a szakszervezetek közötti ellentétekkel. A kudarc okát a CGTU vezetőinek merevségében, valamint a jobboldali taktikázásban jelöli meg.

2. szám. — E. GRUNER az 1848-tól napjainkig terjedő időszak svájci politikai elitjének összetételével foglalkozik (145—168. l.). Keresi, milyen tartalmat lehet adni e fogalomnak, majd jellemzi az így körülhatárolt réteg (a képviselők) alkotóinak társadalmi hovatartozását, foglalkozási ágak szerinti megoszlását, a benne általánosan jelentkező emberi jellemvonásokat. Rámutat, milyen változásokat tapasztalhatunk mindezekben egyes korszakok között, s egyben összehasonlítja a

svájci viszonyokat a német, angol, francia és amerikai állapottal. — G. THULLIERS egy vidéki bíró 1815-ben készült feljegyzéseit ismerteti: *Megszokott visszaélések Nivernais-ben a császárság végén* (169—182. l.), amelyekből részletesen megismerhetjük a vidéki hatóságok, adószedők, az uzsorások legális vagy illegális, de állandóvá vált túlkapásait, amelyek ellen a szegényebb rétegek úgyszólván tehetetlenek voltak. — R. TRESSE Nizza kikötőjének 1815—1821 közötti hanyatlása okait keresi az akkori francia konzul jelentéseinek felhasználásával: Genova Piemonthoz kapcsolása elterelte a forgalmat Nizzából: a visszaszerzett régi kiváltságok hatásukat vesztették (183—195. l.). — M. GIROD: *Az orosz mezőgazdasági struktúra néhány jellemzője 1815—1917 között* (196—221. l.) az orosz mezőgazdaság jellegzetességeinek a nagybirtok és a kisparcella túltengéseit, az elmaradott művelési módot (ugar-gazdálkodás), az egyoldalú gabonakultúrát, a gyenge terméshozamot, a munkaerő túltengését és a tőkehiányt tartja. — W. GROSSIN a munkaidő és az érték kapcsolatáról közöl értekezést (222—241. l.). A nagyfokú gépesítés és a technika fejlődésének egyik következménye a termékek értékének állandó csökkenése, a szerző megállapítása szerint viszont a bérek vásárlóereje állandóan növekszik. — M. LUTFALLA Saint-Just-nek a forradalom alatti inflációról vallott nézeteit ismerteti (242—245. l.), rámutatva azok reális, a doktrinától és a demagógiától távol eső voltára. — *B. G.*

THE HISTORICAL JOURNAL 1967. 10. köt. 1. szám. — R. SHIPKEY az Írország feletti védnökségi rendszerrel foglalkozik Robert Peel kormányzósága idején 1812-től 1818-ig (41—56. l.). Ez a kormányzói tisztség (Chief secretary) az 1801-es Nagybritanniát és Írországot egyesítő törvény után lényegében az ír politikát az angol alsóházban felelősen képviselő tisztséget jelentette, egyesítenie kellett a miniszterelnöki, belügyminiszteri, kereskedelemügyi, pénzügyi és hadügyi miniszteri teendőket és képességeket. Peel alkalmassága erre a szerepkörre abban nyilvánult meg, hogy a fennálló rendszert zökkenők nélkül, hatékonyan szolgálta, nem zavartatva magát a visszaélésektől, a széthúzó erők játékától. Mérsékelt, súrlódásokat kerülő vezetői módszere és elve az „ultra-konzervatív" angol főúré volt, főcélja pedig az angol tory kormányzat érdekvédelme. — E. JONES historiográfiai jellegű: John Lingardról (1771—1851) és a simancasi spanyolországi állami levéltári kutatásairól ad képet (57—76. l.). Lingard volt az első angol történész, aki Anglia XVI. századi fejlődését nemzetközi nézőpontból igyekezett áttekinteni. Elsőként sikerült neki a simancasi levéltárból anyagot szereznie oly célból, hogy az angol történettudomány gazdagítására kamatoztathassa. Annak ellenére, hogy személyesen nem kutathatott Simancasban, és megbízottai is csak a levéltári hivatalnokok felolvasásai alapján szerezhettek tudomást a kívánt okmányokról, Lingard tevékenysége úttörő az angliai historiográfiában. — Ch. HOWARD: *A „splendid isolation" elnevezésű angol külpolitikai magatartás* (77—88. l.). Vizsgálja, mit értettek e fogalmon, amikor használták, és mennyiben fedte ez a valóságot, és végül: megítélésük szerint mikor tértek le az elszigetelődés politikájáról. — CH. ANDREW az 1904-ben létrejött Entente Cordiale jelentőségét méltatja és alakulásának körülményeit mutatja be (89—105. l.). A maga idején az Entente kompenzációs, Egyiptomot és Marokkót érintő megállapodás volt, később tekintették csupán az angol—francia kapcsolatok történetében mérföldkőnek és vált is azzá. — *H.*

SLAVIC REVIEW 1966. 4. (dec.) sz. — JONATHAN FRANKEL: *A pártgenealógia és a szovjet történészek, 1920—1938* (563—603. l.) azt vizsgálja, hogy az SzK(b)P a fenti időszakban kikben látta a párt előfutárait, és ezzel kapcsolatban milyen viták folytak a történeti intézetek és folyóiratok munkatársai között. Plehanov, Akszelrod és Zaszulics elődeiknek tekintették Csernisevszkijt, Belinszkijt, de a narodnyikok szlavofilizmusát visszafejlődésnek látták, saját emigráns szervezeteiket tartották a marxizmus első oroszországi megnyilvánulásának. A szerző szerint Lenin a narodnyikokat kettősen értékelte: ideológiájukat elvetette, de elfogadta földalatti mozgalmuk tapasztalatait. Sztyeklov és a Borba csoport, majd Akimov és az ökonomisták szerint nem Plehanov volt az első képzett orosz marxista, hanem Lavrov és Bakunyin, az első marxista szervezet pedig az Orosz Munkások Északi Szövetsége volt. 1903-tól a narodnyik módszerek felelevenítésével, blanquizmussal vádolták a bolsevikeket. A szerző véleménye szerint 1917 októbere után a párttörténet a politikai irányzatok harcának lett része. Az irányító, szervező szerepet betöltő Pokrovszkij antidialektikus, a gazdasági oldalt túlértékelő nézetei, spekulatív átértékelései támadásokat váltottak ki, elsősorban a levéltári anyagra támaszkodó történészek (pl. Nyevszkij és Polonszkij) részéről. Micskevics a narodo-

volecek mellett foglalt állást, hivatkozva szocialista törekvéseikre. Lev Deih Plehanovot állította az orosz marxista mozgalom középpontjába, Lenint csak tanítványnak tekintve, szemben Olminszkijjal és Baturinnal, akik Lenint tekintették a mozgalom alapítójának. Jaroszlavszkij a vitákban az erősebbet támogató opportunista volt. A 20-as évek végén a viták kiléptek az akadémikus berkekből. Tyeodorovics narodnyik-szimpatizáns álláspontjának elvetése után 1931 októberében Sztálin a Bolsevik hasábjain kifejtette a történészek feladatával kapcsolatos nézeteit. A viták megszüntek, az 1938-ban megjelenő rövid párttörténet elhagyta a vitás kérdések említését. — HANS ROGGER: *Antiszemitizmus és politika II. Miklós uralma alatt: a Beilis-ügy* (615—629. l.) nem kísérli meg a teljesen alaptalan gyilkossági vád történetének átértékelését. „Az orosz Dreyfus-ügy" indítékait nem a reakciós udvari körök politikai manőverezésében, választási megfontolásokban, hanem lélektani motívumokban keresi és ilyen alapon vizsgálja hatását is. — FREDERICK C. GIFFIN: *Az orosz gyárfelügyelőség kezdeti évei 1882—1885* (641—650. l.) megállapítja, hogy a néhány lelkiismeretes hivatalnokból álló bizottság a vizsgálandó üzemek nagy száma és egymástól való távolsága miatt képtelen volt ellátni feladatát: a három gyári törvény végrehajtásának biztosítását és ellenőrzését. A felügyelők nem tudtak kontaktust teremteni a munkásokkal, akik — joggal — a kormányzat ügynökeit látták bennük. A szerző egészében jelentősnek tekinti munkájukat. — RICHARD K. DEBO: *Egy bolsevik születése: Georgij Csicserin Angliában, 1914—18* (651—662. l.). Csicserin, az egykori arisztokratából lett eszer 1905-ben a mensevikekhez csatlakozott, mivel nem értett egyet Lenin taktikájával, de nem tetszett neki a bürokrata, konzervatív és kompromisszumokra hajló német, francia és belga szociáldemokrata párt sem. 1914-ben nem támogatta a cári Oroszországot, de a nyugati demokráciák győzelmét kívánatosnak tartotta. 1915—16-ban Trockij párizsi lapjába ír, cikkei mutatják növekvő kiábrándultságát a Nyugatból, beleértve az ottani szociáldemokratákat. Álláspontja 1916 végén egybeesik Leninével: a háborút minden országban polgárháborúvá kell változtatni. A továbbiakban a szerző bemutatja Csicserin küzdelmét az angol hatóságokkal, akik előbb Oroszországba akarják toloncolni, majd a forradalom győzelme után hazatérését akadályozzák meg; az Ideiglenes Kormány bizonytalan magatartását személyével kapcsolatban, bebörtönzését, végül a külügyi népbiztos eredményes fellépését, ami Csicserin és egy másik bolsevik emigráns, Petrov kiszabadulásához vezetett. — ROBERT A. LEWIS és J. WILLIAM LEASURE: *Regionális népességi változások Oroszországban és a Szovjetunióban 1851 óta* (663—668. l.) számítógépek felhasználásával összehasonlítják az összlakosság és a városi lakosság nagyságát 1851, 1897, 1926, 1939 és 1959-ben a Szovjetunió nagyobb gazdasági egységeiben. — J. N. WESTWOOD: *A Vlagyikavkazi Vasút: a vállalkozó szellemű magánvállalkozás egy esete* (669—675. l.) az egyik legjobban vezetett, magánkézben volt orosz vasúttársaság jellegzetesen gyors növekedését mutatja be. — ALFRED ERICH SENN: *Az 1915-ös berni bolsevik konferencia* (676—678. l.) jegyzőkönyv hiányában 1924-ből való szovjet visszaemlékezések alapján korrigálja Kamenyev 1920-as állítását, miszerint két konferenciát tartottak volna. A tévedés forrása a cári titkosrendőrség téves információja volt. — *J. G.*

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1967. 204. köt. 2. szám. — FRANZ KIECHLE: *Athén politikája a perzsák visszaverése után* (265—304. l.) azt bizonyítja, hogy Athén az attikai-déloszi szövetségnek 478/77-ben való létrehozása után a tengeren szövetségeseivel és a perzsákkal szemben ugyanolyan hatalmi helyzet kialakítására törekedett, amilyennel Spárta rendelkezett szövetségeseivel szemben. A dór tengeri államok példája világossá tette Athén uralkodó osztálya előtt, hogy a Themisztoklész által megteremtett flotta fenntartása összeegyeztethető az arisztokratikus-oligarchikus államformával. Ennek a rendszernek a stabilizálásában 479—462 között jelentős szerepet játszott az Areiopagosz és az egymással rivalizáló nagy athéni nemzetségek, az Alkmeonidák és a Philaidák közt a 470-es években létrejött megegyezés. Ez kimondta, hogy egyik nagy nemzetség vezető tagjai sem tartják kezükben hosszabb ideig a politikai hatalmat, ill. másodszor nem vállalnak politikai szerepet. Ezt az egyezséget Themisztoklész után (akinek szintén bukását okozta) Kimon szegte meg először, a demokratikus erők ellensúlyozásának szükségességére hivatkozva. Bár ez az érv kétségtelenül helytálló volt, ez nem akadályozta meg az Athén vezető családjai között eddig fennálló egység felbomlását. Ennek következménye a konzervatív kormányzat s vele Kimon bukása lett. — ERICH GRUNER: *Svájc mint az internacionalista hatalmi és elvi harcok szintere az I. Internacionáléban* (305—322. l.) időrendben (1864—1880) s elvi szempontból tárgyalja azt a küzdelmet, amely az I. Internacionálén belül Marx és Engels, más-

részt az antimarxista irányzatok gyűjtőmedencéjévé vált svájci „Fédération jurassienne" közt az Internacionálé egész fennállása alatt nem csökkenő hevességgel folyt. A szembenálló felek közt az első vitakérdés a jövő társadalom kialakítására, a második az ahhoz vezető útra, a harmadik arra a szervezeti formára vonatkozott, amelynek keretében a proletariátus a legjobban megközelítheti ezt a célt . A „Fédération jurassienne" ezekre a kérdésekre: 1. a politikai absentionismussal, vagyis a választástól való tartózkodással, sőt az állam és politika egyenes elutasításával, 2. a kollektivizmussal, vagyis a kapitalizmusnak kollektív tulajdonnal rendelkező szabad községekkel történő felváltásával és 3. a tekintélyellenes autonóm szervezési elvvel válaszolt. Ez utóbbi azt követelte, hogy az Internacionálénak a Marx és Engels által megteremtett centralizált szervezetből föderációk szabad szövetségévé kell átalakulnia, amely elismeri tagjainak autonómiáját. Szerző ezeknek az antimarxista nézeteknek forrását nem is annyira Bakunyin közvetlen hatásában, mint inkább az óraipari szövetkezeteken és a politikai federáción nyugvó sajátos svájci gazdasági és politikai berendezésben keresi.

204. köt. 3. szám. — FRIEDRICH PRINZ: *Szentkultusz és nemesi uralom a Meroving hagiográfia tükrében* (529—544. l.) a frank hagiográfiában a VII—VIII. században bekövetkezett mélyreható tartalmi és formai változásokkal és ezek okaival foglalkozik. A változás lényege abban összegezhető, hogy a régi antik tipusú, az aszketikus életeszményt egyszerű származású szentekben idealizáló szent-életrajzot egy új, a világban tevékeny, az uralkodó Meroving nemzetségekből kikerülő szentet magasztaló életrajz-tipus váltja fel. A szerző a hagiográfiának ezt a metamorfózisát és felvirágzását a Meroving nemzetségeknek arra a törekvésére vezeti vissza, amelyyel az elvesztett pogány karizma helyett egy új keresztény karizma kialakítására törekedtek, így akarván megszilárdítani politikai uralmukat. — THEODOR SCHIEDEL: *A Rapallo-egyezmény keletkezéstörténete* (545—609. l.) részletes előtörténetét adja a nevezetes egyezménynek a legújabb aktakiadványok és emlékiratok alapján, két fontos dokumentumot a mellékletben is közölve. Az egyezmény megkötésére vezető német-szovjet tárgyalások a német jóvátételt 132 milliárd aranymárkában megállapító londoni ultimátum politikai és lélektani hatására indultak meg, s több szakaszban zajlottak le. Német részről az egyezmény spiritus rectora a Külügyi Hivatal Keleti Osztályának vezetője, Ago von Maltzan báró volt. A tárgyalások első szakasza 1922 január-februárjában szovjet részről Radek, Rakovszkij és Kraszin részvételével eredménytelenül végződött,. A félbeszakadt tárgyalásokat áprilisban a génuai konferenciára utazó Csicserin és Litvinov folytatták. Megegyezésre ezúttal sem került sor, mert Rathenau német külügyminiszter teljesen Angliától tette függővé magatartását, és Génua előtt nem akarta semmiféle egyezménnyel megkötni a kezét. Hogy aztán 1922. ápr. 16-án Rathenau és Csicserin mégis aláírták a nevezetes egyezményt, abban a szerző szerint a németeknek az az aggodalma játszott döntő szerepet, hogy a nyugati hatalmak meg fognak egyezni az oroszokkal, s Németország így elszigetelődik. Az egyezmény nyugati diplomáciai körökben bombaként hatott, Német- és Oroszországban vegyes hatást váltott ki, s ellentétes értelmezésekre vezetett. — *B.*

VIERTELJAHRSCHRIFT FÜR SOZIAL- UND WIRTSCHAFTGESCHICHTE 52. pótfüz. — DIETER LINDENLAUB: *Irányzatok harca a Verein für Sozialpolitikban* (271.l.) a fenti egyesület keretében az egyetemi tanárok egy csoportjának a német császárság bel- és szociálpolitikájával kapcsolatos állásfoglalását vizsgálja az „új kurzus" kezdetétől egészen az első világháború kitöréséig (1890—1914).

1967. 54. köt. 1. szám. — MANFRED WÜSTEMEYER: *Az „Annales": az „új történettudomány" alapelvei és módszerei* (1—45. l.) a francia irányzat kiindulópontját a fizika forradalmában keresi. Legfőbb jellemvonását a politikai történet primátusának megtörésében, a gazdasági-társadalmi fejlődési folyamatok előtérbe állításában, a matematikai módszerek, különösen a statisztika alkalmazásában, a széttagolt történettudománynak az „emberi történet" jegyében való szintetizálásában látja. Ezután sorra veszi az irányzat legfőbb képviselőinek történetfilozófiai nézeteit és történetírói tevékenységét. Az annalista történetírás atyja, Marc Bloch nem a tudást, hanem a megértést állítja a történetírói tevékenység középpontjába. Minden élőt és fejlődőt az idő és a tér koordinátái közé állít be, és pontos meghatározásukra a regresszív, térben az összehasonlító módszert alkalmazza. Lucien Febvre, az Annales spiritus rectora 1929—1935 között, a történelmet szintén az időbe és térbe helyezett emberről szóló tudománynak, a multat a jelen szolgálatába állító alkotásnak tekinti. Fernand Braudel a Földközi-tenger térségének XV—XVII. századi történetére koncentrált gazdaság- és népesedés-statisztikai kutatásaival. Központi kategó-

riája a struktúra, amelyet azonban — ideális esetben — az emberre vonatkoztat. A földrajzi, gazdasági, technikai nagyságok nála mindig vonatkoztatási nagyságok. A struktúra kategóriájának bevezetésétől várja Braudel a történettudomány egységének helyreállítását. Különösen fontosnak tartja a történelem és a szociológia kapcsolatának megteremtését. A szociológusokat meg akarja győzni arról, hogy minden társadalmi jelenség egyben történeti is; a történészeket pedig arról, hogy minden történeti tény társadalmi összefüggésekben jelentkezik. Említett földközi-tengeri monográfiájában három rétegződésben mutatja be a történelmet: 1. földrajzi környezet, 2. gazdaság-, társadalom-, állam-, civilizációtörténet, ezeknek elsősorban háborús szerepét tekintve és 3. a történeti élet felszíne, a politika-, eseménytörténet, a „hagyományos történelem" hagyományos témái. Charles Morazé, aki az annalisták „nagy embereinek" fenti sorát lezárja és egyben újat nyit, a matematikának a modern tudományban való primátusát vallja. Az ő szemében a matematika nem valami új tudomány, nem is a régi tudományok kiszélesítése, hanem a matematizálás a modern tudományok egyetemes kritériuma. Morazé szerint az ipari forradalom a tudatos számszerűség, a matematika előtérbeállításával elvileg is két különböző szakaszra osztja a történelmet. A fejlődés szerinte a misztikus korok tudattalan szám-civilizációjától a modern korok tudatos számcivilizációja felé halad, és a szellem fenomenológiájának ciklikus mozgásába torkollik. Olyan felfogás ez a szerző szerint, amely a felvilágosodás korának racionalista optimizmusával rokon. Az annalistáknak az embernek a történelemben elfoglalt helyére vonatkozó kérdése magába zárja a történelemre mint tudományra vonatkozó kérdésfeltevést. — Otto P. Clavadetscher a német birodalmi javak és jogok sorsának alakulását vizsgálja Raetia tartományban (46—74. l.). — W. Brulez Anvers város sorsának alakulásáról ad képet 1585—1650 között (75—99. l.). — Richard Konetzke: *Az összamerikai kontinens történeti képéről* (100—105. l.) az annalista iskolához tartozó Pierre Chaunu Amerika és az amerikaiak címen 1964-ben megjelent, Amerika történetéről nemcsak egységes, de sok tekintetben új koncepciót kialakító könyvét ismerteti. Chaunu Amerika régebbi és újabb történetére vonatkozó sok új és eredeti — bár teljes mértékben még be nem igazolt — megállapítása közül itt csupán a latinamerikai szabadságharcosokra vonatkozó nézeteit emeljük ki. Chaunu szerint a rájuk vonatkozó ismert koncepciót a történészek az észak-amerikai függetlenségi harc hibás analógiájára alakították ki. Valójában a közép- és dél-amerikai spanyol uralom korántsem volt olyan nyomasztó, ellenkezőleg: felvilágosult szellemű és gazdaságilag is haladó. Szó sincs a gyarmatok népének egységes spanyolellenes felkeléséről, hanem csupán a patrióták és a királypártiak eléggé szűkkörű hatalmi harcáról. A küzdelmet a patrióták javára korántsem a belső erőviszonyok, hanem az európai politikai helyzet alakulása döntötte el. — *B.*

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1967. 3. szám. — Eugen Gerstenmaier: *A kreisaui kör* (221—246. l.). Mint ennek a körnek volt tagja kritikai és kiegészítő jellegű megjegyzéseket fűz Gerrit van Roon holland történész Neuordnung im Widerstand c. művéhez. Megállapítja, hogy van Roon könyve inkább a kör vezetőjének, Helmuth von Moltkének életrajza, mint a körnek története. Márpedig Moltke és a kör tagjai között alapvető véleménykülönbségek álltak fenn pl. a Mierendorff által meghirdetett szocialista akció, a parlamentarizmus, a Hitler-ellenes fellépés módszerei, ezen belül különösen a Hitler-ellenes merénylet tekintetében. A kör külpolitikai koncepciójának megvilágítására szolgáló 1943-i dokumentumról azt írja, hogy egyáltalán nem tekinthető a kör alkotásának. — Ernst Nolte: *Kortársi elméletek a fasizmusról* (247—268. l.) készülő dokumentumgyűjteménye bevezetésének egyik fejezetét közli, amely a fasizmus kortársi értelmezését tagalja 1925 — — 1933 között. Az igen széles skálán elhelyezkedő konzervatív katolikus, liberális polgári, szociáldemokrata és kommunista nézeteket ismertetve úgy látja, hogy ezek alapjában véve két változatra vezethetők vissza. Az egyik a fasizmust autonóm politikai mozgalomnak fogja fel, a másik pedig csupán a kapitalista nagypolgárság eszközének. Ez utóbbi felfogást leghatározottabban a kommunisták képviselik, bár az ő táborukon belül is meglehetős éles különbségek mutatkoztak a fasizmus kortársi értelmezésében. Ezen az elvi alapon azonban a szerző szerint nem lehet megmagyarázni sem a fasizmus politikai tömegmozgalom jellegét, sem konkrét megjelenési formáit vagy ideológiáját. — Harald Scholtz: *A nemzeti szocialista rendi iskolák* (269—298. l.) a náci elitképzésnek ezeket a sajátos intézményeit ismerteti. — Günter Moltmann: *A németországi amerikai megszállási politika megfogalmazásáról* (299—323. l.) sokoldalú és tanulságos dokumentumanyagot közöl. — *B.*

DER DONAURAUM 1967. 1—2. szám. — Hugo Hantsch: *1866 — a következmények* (1—12. l.) az 1866-i königgrätzi csatá-

nak az európai politikára és a Monarchia belpolitikájára gyakorolt hatását elemzi. A győzelem lehetővé tette a német és az olasz egység megszületését. Az előbbit Disraeli a francia forradalomnál is jelentősebb eseménynek nevezte, amely széttörte az európai hatalmi egyensúly rendszerét; ennek következményeit Disraeli szerint elsősorban Anglia fogja megsínyleni. Belpolitikai téren az 1867-i magyar kiegyezésnek és a nacionalizmus és demokratizmus jegyében jelentkező nemzeti törekvéseknek nyitott utat. Ez éppen oly végzetes hatással volt a Monarchiára, mint az orosz- és a Balkán-ellenes külpolitikai orientáció, melynek kialakításában Magyarországnak döntő része volt. A későbbi közös külügyminiszterek közül öt magyar. Az első világháború kitörésének időpontjában a legfontosabb követi posztokat Berlinben, Párizsban, Péterváron és Konstantinápolyban magyarok töltötték be. Bosznia-Hercegovina kormányzata hosszú időn át magyar kézben volt. — KURT WESSELY: *Ausztria-Magyarország gazdasága az első világháború előtt* (13—40. l.)új képet igyekszik festeni Ausztria-Magyarország első világháború előtti gazdasági helyzetéről. Tagadja, hogy Ausztria-Magyarország imperialista hatalom lett volna, hiszen nem voltak gyarmatai, sem jelentős tőkekivitele. A gazdasági értelemben vett imperializmus éppen hogy kibontakozóban volt; teljes kifejlődését megakasztotta az első világháború. Gazdasági szempontból Ausztria-Magyarország az első világháború előtt a szerző szerint páratlan fellendülésen ment át. Az elmaradt területek is fokozatosan bekerültek az iparosodás sodrába. A leginkább iparosodott ország nem is Ausztria volt, hanem Csehország, főképp annak szudéta területe. A cseh bankok a Monarchián belüli tőkeelhelyezésben is kiemelkedő szerepet játszottak. Ha az osztrák ipar bizonyos előnyt élvezett Magyarországon, ez az előnye a magyar élelmiszeriparnak is megvolt Ausztriában. A magyar élelmiszerárak Ausztriában a világpiaci ár fölött álltak. A külföldi, elsősorban az osztrák tőke érdekeltsége a magyar iparban az első világháború előtt rohamosan csökkent. Az összmonarchia az akkori Európa (Oroszország nélkül) össznépességének 15,6 %-át tette ki, s az európai ipari termelésnek 6,3%-át szolgáltatta. Magyarországra Európa lélekszámának 6%-a, ipari termelésének 1,5%-a esett, amely egynegyede volt a Monarchia egész ipari termelésének. Az ipari termelés növekedési üteme Magyarországon 1898—1913 között 7% volt Ausztria 4%-os növekedésével szemben. — WILHELM WEBER a nyilvános vállalat eltérő gazdasági helyzetét vizsgálja Nyugaton és Keleten (41—56. l.). — PETER BERGER: *Az osztrák államnemzet eszméje 1938-ig* (57—73. l.) az államnemzet fogalmának és változó társadalmi alapjának (nemesség-polgárság-proletariátus) tisztázása után az osztrák államalakulást vizsgálja, amelynek lényegét a monarchia és a rendi unió sajátos összefonódásában látja. Az osztrák állameszme társadalmi hordozóinak a nemességet, a hivatalnok réteget és főképp a hadsereget tekinti. Ezek körében a felvilágosodás és a francia forradalom hatására kikristályosodott a patrióta nemzet eszméje, amely aztán az 1792—1815 közti viharos események következtében a nemzeti ébredésre vezetett. A nemzeti mozgalomnak azonban véget vetett a Metternich-féle nemzetfölötti konzervatív legitimizmus. A romantika, a liberalizmus és a naturalizmus aztán betetőzte az osztrák államnemzet hanyatlását. Az utolsó lehetőségeket az osztrák államnemzet számára a keresztényszocializmus, Ferenc Ferdinánd, majd a szociáldemokrácia kínálta. Seipel már az ó-osztrák gondolathoz nyúlt vissza. Az osztrák államnemzet eszméje számára mindig idegen maradt. Az osztrák államnemzet születését a szerző az 1934. évhez kapcsolja. Ekkor Ausztria függetlenségéért vagy a Berlin vezetése alá került Nagy-Németországba való beolvasztásáért folyt a harc. A harcból az osztrák függetlenség eszméje került ki győztesen. — ALBERT KARL SIMON: *Wenzel Jaksch emlékezetére* (74—80. l.) a nemrég elhunyt szudétanémet politikusról közöl megemlékezést. — *B.*

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Barta Gábor (B. G.), Beller Béla (B.), Gulyás József (G.), H. Haraszti Éva (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.) és Niederhauser Emil (N.).

FIGYELŐ

BÖLÖNY JÓZSEF:

PIHENT SZEMMEL — AZ OLVASÓ ÉRDEKÉBEN*

I.

Az utóbbi években egymás után látnak napvilágot gondosan összeállított dokumentum-gyűjtemények, feldolgozások; a levéltáraknak kül- és belpolitikai jelentőségü titkos iratai; naplók, emlékiratok, visszaemlékezések; levelezések, publicisztikai gyűjtemények, stb. Segítségükkel fokról-fokra jobban ismerheti meg az érdeklődő az elmúlt évszázad magyar történelmének valódi képét is és ezen belül elsősorban az 1919—44 közötti időszak történetének eseményeit.

Az az olvasó, aki ezekben az adatgyűjteményekben, levéltári és egyéb publikációkban és feldolgozásokban nemcsak saját tudásának és emlékezetének kiegészítését keresi, hanem ezekből óhajtja megismerni a vázolt kort, annak eseményeit és szereplőit, természetesen magyarázatot keres bennük az előtte ismeretlen adatokra, fogalmakra és szereplő személyekre. Úgyszólván kivétel nélkül eleget is óhajtanak tenni ezek a munkák ennek a használhatóságuk szempontjából mellőzhetetlen követelménynek. Lapalji vagy az egyes fejezeteket követő jegyzetekben, de főként a függelékként csatolt magyarázatokban, időrendi áttekintésekben és külön (többnyire annotált) névmutatókban kíséreli meg az áttekintéshez és megértéshez szükséges adatok és felvilágosítások nyújtását.

Ez a munka a dolog természete szerint számos nehézségbe ütközik. Felfogás kérdése az is, mit lehet köztudomásúnak tekinteni és mit kell feltétlenül megmagyarázni. A kettő között tág tere nyílik az anyag szűkítésének és bővítésének. A magyarázatok eredményességét ismét számos technikai akadály gátolja. Nem mindig marad mégcsak megközelítően elegendő idő sem a jegyzeteknek és névmutatóknak kellő alapossággal, teljességgel és szakszerűséggel történő elkészítésére. A munka szerzőjének, szerkesztőjének vagy szaklektorának sincsen már gyakran ideje arra, hogy az ellenőrzésre szoruló utólag készített jegyzeteket és névmutatókat kellő alapossággal felülvizsgálja. Még a gondos felülvizsgálásnál is nemegyszer elkerülik a figyelmét igen lényeges és zavaró tévedések és hibák; vagy azért, mert kívülesnek szakismerete és emlékezete körén: vagy azért, mert tévútra vezetik egyes öröklődő, lépten-nyomon ismétlődő téves adatok; vagy csak egyszerűen azért, mert az éppen elkészített nagy munkája természetszerűleg tompítólag hat figyelmére, úgyhogy végül már *az erdőtől nem látja meg a fát*.

Ha tehát annyiban meg is felelnek ezek a magyarázatok általában a céljuknak, hogy az olvasó előtt ismeretlen fogalmakról és személyekről megadják a szövegnek és összefüggéseinek megértéséhez nélkülözhetetlen felvilágosításokat, igen gyakran és többnyire éppen a lényeges kérdésekben akaratlanul is félrevezetik az olvasóknak éppen a legkomolyabb rétegét. Azokat ti., akik nemcsak átfutnak a szöveg megértése érdekében a jegyeztekben és névmutatókban talált magyarázatokon és adatokon, hanem az erre fordított időt és fáradságot fel óhajtják használni ismereteik bővítésére és tudásuk elmélyítésére.

Ugyanez áll a magyarázat nélkül meg nem érthető egyéb munkákra, kritikai kiadásokra, népszerű szépirodalmi sorozatokra és fordításokra.

Másfelől még ma sem ment át eléggé a köztudatba, hogy a könyvismertetés és bírálat feladata nemcsak a megjelent munka értékeinek a kidomborítása, hanem hibáinak megnevezése is és ezzel a további kiadások vagy később megjelenő munkák tökéletesedésének előmozdítása.

Tisztában vagyunk természetesen azzal, hogy nem a kiadó feladata a másutt megjelent korábbi kiadás bírálata, de azért az elnéző jóindulatnak is van bizonyos határa. Egyik nagy szépirodalmi sorozatunk első kötetében ezt olvashattuk *Kiadásunk előzményei* alcím alatt: „Az utolsó nagyobb gyűjteményes kiadás . . . sok tekintetben

* A szerkesztőség szívesen adott helyet Bölöny József irásának, amely elsősorban egyes adatok, szakkifejezések szabatos, precíz értelmezését célozza.

újat jelent . . ., amennyiben minden egyes kötet kiegészült magyarázó jegyzetszótárral és utószóval . . . Ily kiterjedt és alapos apparátust eddig egyetlen . . .-sorozat sem ismert . . ."

Lássunk tehát a korábbi sorozat két kiragadott kötetéből egy-két példát erre a gondozásra, a magyarázó jegyzetek értékére, az „alapos apparátusra": „*Biberach Ottó* — Katona József Bánk-bán c. drámájának egyik szereplője, a német királyné rokona, aki Bánk feleségét elcsábította" (ez ti. Ottó volt, a másik szereplő, Biberach nélkül); „*breviárium* — rövid úton" (zsolozsmakönyv helyett); *lokumtenenciális asszesszor* — helyhatósági ülnök" (helytartósági helyett); „*proponál* — megcsúfol, sárbaránt" (indítványoz, javasol helyett); „*wartburgi ünnep* — 1821. október 18-án a reformáció századik évfordulójára" (ami 1617. október 31-én volt); „in camera Karitatisz — a jótékonyság kamarájában" (! !); Nápolyi Johanna egyetlen sorban *királynő is, királyné is*, nem tudjuk meg viszont a jegyzetből, hogy „az első férje", akit megöletett, Endre volt, Nagy Lajos testvéröccse, s ez utóbbi *ezért* viselt ellene két hadjáratot; nem tünteti fel *Nagy-Sándor* József honvéd tábornok keresztnevét, *Orczy* Béla bárónak, az utolsó előtti országbírónak a halálozási évét, *Toldy* Ferenc eredeti nevét, *Szigligeti Ede* és *Vas Gereben* családi nevét és eredeti keresztnevét.

Mindez nem tartható „a jótékonyság kamarájában", azaz bocsánat: *in camera caritatis*, magunk között; nem hallgatható el továbbra is; hanem a magyar könyvkiadás jó hírnevének, megbízhatóságának, következésképpen az *olvasónak érdekében* is nyíltan fel kell végre vetnünk *könyvkiadásunk Hamupipőkéjének* kérdését.

Néhány kísérlet történt már a legsúlyosabb hibák konzerválásának a megszüntetésére, — minden látható eredmény nélkül. *Kemény István* pl. már az *Élet és Irodalom* 1963. április 20-i számának Visszhang rovatában megállapította, hogy lehet, hogy az általa felhozott kifogások kicsiségek, „de ilyen kicsiségekkel sem szabad a magyar könyvkiadás jó hírnevét, megbízhatóságát kockára tenni. És az olvasót sem illik bosszantani." Az olvasó szemével — a fordító szemével alcím alatt pedig *Szőllősy Klára* tollából olvashattuk a *Nagyvilág*nak ugyancsak még az 1963. évi május havi számában az alábbi találó és változatlanul időszerű megállapításokat: „Húsz éves fordítói gyakorlatom megtanított rá: lélektani törvény, hogy a fordító a sziklát megmássza és a kavicsban megbotlik. (Mert a sziklamászáshoz összeszedi erejét, a kavicsot olykor meg sem látja.) És ez nem is baj, nem von le semmit a fordító és a fordítás értékéből . . . de a szerkesztés, a *jó* szerkesztés feladata éppen az lenne, hogy olyankor őrködjék éberen, amikor a fordító elszunyókált ! . . . prózafordítóink derekas és lelkiismeretes (bár soha, sehol sem méltatott, meg sem bírált, egyszerűen tudomásul sem vett !) munkáját támogassa a kiadó lelkiismeretes, derekas ellenőrző szerkesztéssel, mert mi sem könnyebb, mint ezeket az apró szeplőket kiirtani a kéziratból, csak észre kell venni őket. A pihent szerkesztői szem pedig könnyebben észreveszi, mint a fordító, aki már ‚belevakult' a szövegbe."

Valóban, mi sem könnyebb, mint kiirtani a kéziratból nemcsak a fordítások, hanem a magyarázó jegyzetek, névmutatók és a mindezek alapjául szolgáló lexikonok apró szeplőit, sőt a munka értékét lerontó foltjait is, *csak észre kell venni őket* !

A magyar könyvkiadás jó hírnevének és megbízhatóságának ez a rendszeressé vált veszélyeztetése persze csak a hibákat észrevevő csekély hányadát „bosszantja" az olvasóknak — és ez még a jobbik eset —, nagy többségüket azonban *félrevezeti és megtéveszti*, azokat ti., akik jóhiszeműen készpénznek veszik az úgyszólván minden *történelmi tárgyú* vagy vonatkozású tudományos, ismeretterjesztő vagy szépirodalmi munka jegyzeteiben, fordításában, névmutatóiban előforduló tévedéseket, hamis adatokat, értelemzavaró és értelmet változtató hibákat, téves és hiányos meghatározásokat és következtetéseket, amelyeket a nemcsak külsejükben, de tartalmukban is egyébként a leggondosabban kiállított kritikai és népszerű kiadások, forrásgyűjtemények, naplók emlékiratok, levelezések és egyéb írások tárnak elébük, a közismerten kitűnő apparátussal rendelkező kiadók rövid idő alatt patinássá vált nevével fémjelezve.

Ugyanez áll még a tisztán szépirodalmi művek fordításaira is. *A Könyv* c. folyóirat pl. 1963-ban így vezette be az akkor indulás előtt állott legújabb ilyen sorozatot: „. . . az olvasói igényeknek s a színvonal követelményeinek egyaránt eleget tesz, az irodalmi műveltség megalapozását a világirodalom maradandó értékű, szórakoztató, a szó jó értelmében olvasmányos műveinek ízléses, rendkívül olcsó, nagy példányszámú kiadásával viszi előre." Pedig addig, amíg ezek magyarázatai nem egy tekintetben félrevezetik az olvasót, nem beszélhetünk jogosan „az olvasói igényeknek és a színvonal követelményeinek" a kielégítéséről, mégkevésbé „az irodalmi műveltség megalapozásáról". Addig ezek „a rendkívül olcsó, nagy példányszámú", tehát az olvasóközönség széles rétegeinek szánt kiadások éppen annak az olvasónak nyújtanak téves és megtévesztő felvilágosításokat,

annak keverik össze a már meglevő fogalmait és rendítik meg hitét az eddigi helyes ismereteiben is, aki *nemcsak olvasni, hanem okulni és tanulni* is akar. Mert a magyarázó jegyzeteket csak ez fogja tanulmányozni és tartalmukat meg is jegyezni.

Mielőtt rámutatnánk az orvoslás módjára és lehetőségeire, kíséreljük meg a legsúlyosabb hibák szemléltető csoportosítását és a hibaforrások megállapítását. Ezzel már most elejét vehetjük annak is, hogy ezek a hibák és tévedések feltartóztathatatlanul terjedjenek tovább, a lexikonokból a magyarázó jegyzetekbe és névmutatókba, sőt fordítva is, — mindezekből pedig eljussanak a sajtó, rádió és televízió legszélesebb körű nyilvánossága elé.

Bevezetőként tallózzunk kissé egyik szaklexikonunk második, „teljesen átdolgozott" kiadásában, hogy *áttekintést nyerjünk* a hibák természetéről. Szemléltető példák a személyi adatok alább részletesen tárgyalandó hibáinak, hiányosságainak és tévedéseinek rövid pár sorba tömörítésére.

„*Edward, VIII.* ... (1894—) angol király ... megtartotta a windsori hercegi címet és eltávozott Angliából."

1. Nem „Edward", hanem *Edvárd*, mert az uralkodók nevét magyarul írjuk.
2. Nem „megtartotta" a windsori hercegi címet, hanem *felvette* ezt a korábban egyáltalán nem létezett címet, mint az 1917 óta angol névvel Windsori háznak nevezett angol királyi család tagja.
3. Trónralépésével megszűnt a korábbi hercegi rangja és címe, tehát a *walesi hercegi* címet sem „tarthatta volna meg", hanem csak újból felvehette volna, ha nem lett volna ennek kizáró akadálya, hogy *ez a cím egyedül az angol trónörököst illeti meg*, de őt is csak abban az esetben, ha az uralkodónak, vagy az uralkodó életében elhunyt walesi hercegnek elsőszülött, illetve az uralkodónak trónraléptekor legidősebb férfileszármazója. Nem hasonlítható tehát össze a francia *dauphin* címmel, mint egyik szépirodalmi munka jegyzete teszi.

„*Sztójay* Döme (1883—1946) politikus, katonatiszt. ... 1925-ig a Honvédelmi Minisztérium elnöki osztályának vezetője, 1925-től 1933-ig berlini katonai attasé, 1936-tól 1944 márciusáig berlini követ ... 1944 március 22-től augusztus 27-ig miniszterelnök és külügyminiszter."

1. 1933. máj. 1-én még *Stojakovich* volt a neve, tehát már mint tábornoknak, mint volt berlini katonai attasénak és a H. M. elnöki osztálya vezetőjének. Ennek feltüntetését tehát márcsak az azonosság megállapítása érdekében sem lehet mellőzni.
2. Legalább annyira volt *diplomata*, mint politikus, több mint 15 évig, és csak ennek legutóbbi fél éve alatt külügyminiszterségével párhuzamosan *miniszterelnök*, tehát politikus *is*.
3. A „katonatiszt" és a „politikus" között tehát annál is inkább fel kellett volna tüntetni *diplomata* voltát, mert ez magyarázza felvételét a lexikonba, amelyből hiányzik a többi tábornok és miniszterelnök.
4. Nem „1925-ig" volt a honvédelmi minisztérium elnöki osztályának vezetője, hanem mint tábornok, majd altábornagy, *csak 1933-tól*.
5. Nem „ezután" lett tehát katonai attasé, hanem *korábban volt*.
6. A helyhez illő szabatossággal nem „berlini katonai attasé" volt, hanem *a berlini követség katonai attaséja*.
7. Nem „1925-től" volt „berlini katonai attasé", hanem *1927-től*.
8. Az elnöki osztály vezetőjéből *rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter* és berlini követ lett.
9. Nem „1936-tól" volt berlini követ, hanem *már 1935-től*.
10. Nem „1944 augusztus 27-ig" volt miniszterelnök és külügyminiszter, hanem *aug. 29-ig*.

„*Walkó* Lajos (1880—1954) ... 1921-től a külügyminisztérium munkatársa, majd pénzügyminiszter. 1922 június és 1926 október között kereskedelemügyi miniszter ... 1930 december 10-ig és 1931 augusztus 24-től 1932 szeptember 21-ig külügyminiszter."

1. Nem „Walkó", hanem *Walko* volt a neve.
2. A függelékben élőként szerepel és 1931. augusztus 2-tól külügyminiszterként.
3. 1921-ben és évtizedekkel később is még csak a hírlapoknak voltak „munkatársai", nempedig a minisztériumoknak.
4. „1921-től a külügyminisztérium munkatársa" — ez adathűen annyit jelent, hogy csak 1921. dec. 3-tól és *mindössze egy fél évig* volt *rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter*.
5. Közvetlenül ezelőtt azonban 1921. szept. 27-től dec. 3-ig *a pénzügyminisztérium adminisztratív vezetője* volt;
6. ezelőtt is pénzügyminisztériumi tisztviselő, 1919-ben már államtitkár.
7. A külügyi szolgálatból mégsem pénzügyminiszter lett, hanem a megadott időpontban *egyenesen kereskedelemügyi miniszter*.

8. Mint kereskedelemügyi miniszter volt csak *ideiglenesen pénzügyminiszter* is, *mindössze egy hónapig:* 1924. febr. 20-tól márc. 25-ig.
9. Nem „1930 december 10-ig" volt először külügyminiszter, hanem csak dec. *9-ig.*
10. Nem „1932 szeptember 21-ig" volt másodszor külügyminiszter, hanem *okt. 1-ig.*

Szemelvények a lexikon téves tárgyi magyarázataiból, ill. meghatározásaiból:

„*delegáció:* . . Mind a magyar országgyűlés, mind a birodalmi tanács évenként 60—60 tagot választott saját kebeléből, mégpedig negyvenet a parlamentből és húszat a felsőházból, illetve osztrák vonatkozásban a képviselőházból és az urak házából."

1. Magyar vonatkozásban sem „a parlamentből és a felsőházból" választottak 40, illetve 20 tagot, hanem szintén *a képviselőházból és a főrendiházból.* A parlament vagy országgyűlés a kétkamarás törvényhozó testület elnevezése volt, melynek felső kamarája akkor a főrendiház volt.
2. Tehát valamennyi tagot „a parlamentből' választották és egyet sem „a felsőházból".
3. A betű szerint fordított „birodalmi tanács" kifejezés magyarázat nélkül zavart okozhat. A „Reichsrat" itt a kétkamarás *osztrák országgyűlést* jelentette.
4. Az urakházát, mint országgyűlési kamarát épp úgy egybe írjuk, mint a főrendiházat vagy a felsőházat.

„*közös külügyminisztérium* . . . élén a közös külügyminiszter állott, aki az addigi birodalmi kancellár tisztjét örökölte . . . A közös külügyminiszter kinevezése és felmentése egyébként az alkotmányos intézmények tudta és jóváhagyása nélkül, az uralkodó egyszerű döntésével történt."

1. A közös külügyminiszter nem „örökölte az addigi birodalmi kancellár tisztjét". Mindössze az első közös külügyminisztert nevezték ki fél évvel korábban, mint osztrák miniszterelnököt birodalmi kancellárrá 1867. jún. 30-án, tehát már a magyar koronázás után.
2. Mindenesetre lényegesebb lett volna annak megemlítése, hogy a közös külügyminiszter hivatalos elnevezése: *a császári és királyi Ház és a közös külügyek minisztere* volt. A külügyminiszterség mellett ez ti. külön ügykört is jelentett.
3. A közös külügyminiszter kinevezése, és felmentése nem történt „az alkotmányos intézmények tudta és jóváhagyása nélkül", hanem *mindig miniszteri ellenjegyzéssel* (többnyire a közös pénzügyminiszterével), és arról *egyidejűleg* külön-külön uralkodói kézirat értesítette a magyar és az osztrák *miniszterelnököt* (akik előzetesen is befolyást gyakorolhattak a kinevezésre).
4. Elvileg „az uralkodó egyszerű döntésével történt" nemcsak a közös külügyminiszter, hanem minden közös miniszter, sőt minden magyar miniszter kinevezése is. Kifelé itt is csak az ellenjegyzés jelentkezett alkotmányos biztosítékként. A gyakorlatban azonban az ún. alkotmányos tényezőknek (pártvezérek, volt miniszterelnökök, házelnökök, posszibilis jelöltek stb.) nemegyszer hetekig, sőt hónapokig tartó tárgyalásai előzték meg egy-egy kormányválság megoldását.

„*Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája:* . . . 1915 január 13-án Burián István bárót nevezték ki külügyminiszternek, akit az I. Ferenc József halála után alakult Clam-Martinic-kormányban Czernin Ottokár gróf váltott fel (1916 december 12.). A békeajánlat közvetítőjeként az uralkodó rokona, Sixtus Bourbon-Pármai herceg lépett fel. Czernin helyét 1918 április 14-én ismét Burián István foglalta el."

1. Nem Czernin volt tagja a Clam-Martinic kormánynak, hanem fordítva:
2. *Clam-Martinic volt tagja a Czernin elnöklete alatt* állott *közös* minisztertanácsnak.
3. Clam-Martinic gróf ti. *osztrák miniszterelnök* volt,
4. Czernin pedig *közös külügyminiszter.*
5. a közös külügyminiszter nem volt tagja semmilyen kormánynak,
6. ő maga volt az *elnöke a közös minisztertanácsnak.*
7. Czernin nem „1916 december 12-én" váltotta fel Buriánt, hanem dec. *22-én.*
8. Sixtus pármai herceg nem „rokona" volt az uralkodónak, hanem *sógora.*
9. Burián nem „1918 április 14-én" foglalta el „ismét" Czernin helyét, hanem ápr. *16-án* váltotta fel utódát, Czernint, a külügyminiszteri székben.
10. Ezt tehát csakugyan „ismét" foglalta el, „Czernin helyét" azonban csak *először.*

„*világháború diplomáciai története:* . . . Ausztria-Magyarország új államfője, IV. Károly. . ."

1. Ausztriának volt államfője: *a császár,* és Magyarországnak: *a király.*
2. Ausztriának sohasem volt „IV. Károly" nevű államfője;
3. IV. Károly *csak magyar király* volt.
4. Mint osztrák császár, *I. Károly* volt.

Apponyi Albert gróf címszó alatt olvassuk: „1901-ben az országgyűlés elnöke"; holott 1901-*től 1903-ig* volt *a képviselőház* elnöke. Az akkor *kétkamarás magyar országgyűlés mindkét Házának* ti. *külön elnöke volt.* Másutt *Deschanel* címszó alatt szintén azt találjuk,

hogy „1898-tól 1902-ig és 1912-től 20-ig a parlament elnöke". A szintén kétkamarás francia parlament két elnöke közül Deschanel *a képviselőház elnöke volt.*

Ezekből és a hasonló hibaforrásokból merít minden magyarázó jegyzet: „országgyűlési elnöknek" tüntetik fel Ghyczy (hibásan: Ghiczy) Kálmánt, Kemény János bárót; „az 1848-as népképviseleti országgyűlés elnökének" Pázmándy (hibásan: Pázmány!) Dénest és 1872—78 „az országgyűlés alelnökének" Bánó Józsefet; „több ízben a francia parlament elnökének" Brissont, súlyosbítva azzal, hogy *ugyanazon az oldalon* nagy költőnk *ugyanannak az újságcikkének a jegyzete* helyesen nevezi Doumer-t „a képviselőház elnökének", ha el is hallgatja, hogy később, mint köztársasági elnök, merénylet áldozata lett. „1906. II. 19-én . . . a parlament elnöke megtagadta a parlamentet feloszlató királyi határozat felolvasását", holott a királyi *leirat* felolvasását Rakovszky István, *a képviselőház alelnöke* tagadta meg; „Tisza István gróf . . . az országgyűlés elnöke. . .", holott ő is csak *a képviselőház elnöke* volt s nem egyúttal a főrendiházé is. (Egyedül Szlávy József volt mindkét Ház elnöke, de ő sem egyszerre.) Palóczy Lászlót „az 1861-es országgyűlésen korelnöknek választották". Ez már kettős tévedés. *A korelnököt* ti. *nem választják*, hanem — amint a neve is mutatja — mindig az illető Ház legidősebb tagja; Palóczy sem az „országgyűlésnek" volt továbbá korelnöke 1861-ben, hanem *csak* az országgyűlés *képviselőházának.*

Weiss Manfréd bárót a király 1916-ban felsőházi taggá nevezi ki, mondja egy névmutató. Ismét kettős hiba: *1918-ig* ti. *főrendiházunk volt s csak 1927-től felsőházunk*, 1916-ban pedig nem volt Weiss Manfréd „báró", mert csak már mint főrendiházi tag lett *1918-ban báró.* Találunk azonban ennél jóval súlyosabb tévedést is: *„Majláth György* (1786—1861) a felsőház elnöke" — tehát még több mint fél századdal korábban. Vagy: „1926. nov. 11. A felsőház visszaállítása (az 1926: 22. tc.)". Válogathatunk a helyes kifejezésekből: *az országgyűlés kéttáblás rendszerének felújítása* (a törvénycikk szavaival), vagy: *az országgyűlés második kamarájának visszaállítása*, vagy: *felsőház szervezése*, — csak az nem állítható *vissza*, ami még nem volt.

I. Ferdinánd nem „német-római császár" volt, amikor 1526-ban magyar királlyá választották, hanem csak *a testvéröccse volt az akkori császárnak*, V. Károlynak, kinek lemondása után csak 1558-ban, tehát *egy emberöltővel később* koronázták császárrá. Épp ily kevéssé volt azonban „az első Habsburg-király a magyar trónon" hanem már *a harmadik.* Az első ti. Albert volt, több mint *két századdal korábban.*

Károlyfehérvár nevet Gyulafehérvár „a várat 1715—1735 közt újjáépíttető *III. Károly császártól* kapta", olvassuk egy magyarázatban. Minthogy azonban III. Károly *császárt* az újjáépítés elvégzésében némi technikai akadály gátolta, az ti., hogy már 827 évvel az újjáépítés megkezdése előtt meghalt, *III. Károly magyar király* volt kénytelen pótolni a mulasztását elődjének a császári trónon, kit ő — két híres Károly után — 823 évvel később követett *VI. Károly* néven. Jellemző példa annak a divatból kimenni nem akaró szóhasználatnak a fenti felületességen túlmenő helytelenségére is, amely a magyar királyokat *ebben a minőségükben is* császároknak nevezi.

„Osztrák császárok" a császárság megalapítása előtti évszázadokban:

1. *I. Lipót* nem „osztrák császár" volt, amint egy névmutató állítja, hanem *német-római császár.* Az osztrák császári címet ti. *pontosan száz évvel a halála után* vette csak fel szépunokája és *hetedik utóda a császári trónon:* II. Ferenc. Rádupláz erre a hibára egy „második, javított kiadás" név- és címmutatója: a helyes szöveggel szemben két helyen tüntetve fel I. Lipótot „osztrák császárnak", míg a következő sorában II. Lipótot már csak császárnak nevezi, közelebbi megjelölés nélkül.
2. *II. Ferdinánd* mégkevésbé volt „1598-tól osztrák császár" (!!), hanem ugyancsak német-római császár, mert őt már pláne *206 esztendő választotta el* akkor az osztrák császárság későbbi megalapításától.
3. *I. Ferenc* (1708—1765) mégis túltett még rajta is, mert még nála is kevesebb alappal lehetett „osztrák császár, aki 1736-ban nőül vette Mária Teréziát", mert akkor még csak a toszkánai nagyhercegség városnyosa volt. A következő évben lett nagyherceg, 1745-ben császár, de *akkor sem osztrák, hanem német-római.* Nemcsak azért nem, mert az előbbi címet csak az unokája vette fel 1804-ben (I. Ferenc osztrák császár tehát nem 1708—1765 élt, hanem 1768—1835), hanem azért sem, mert házasságkötésekor az apósa volt *az osztrák uralkodó*, annak halála után, *1740-től* pedig *a saját felesége.*
4. *Mária Terézia* sem volt azonban „osztrák császárnő", hanem csak az osztrák örökös tartományok uralkodója (főhercegnője), mert a császári címet neki is csak az unokája vette fel.
5. *II. József* sem volt még mindig „osztrák császár", mert neki is csak a második utóda vette fel ezt a címet.

„II. Ferenc", az első osztrák császár (!):

1. „II. Ferencnek" nevezi számos jegyzet és névmutató az *első* osztrák császárt, aki 1806-ig csakugyan II. Ferenc *is* volt, de *nem mint első osztrák, hanem mint utolsó német-római császár.* 1804-től, mint osztrák császár, I. Ferenc volt. Egyik hely méghozzá *„Ferenc, I."* címszó alatt mondja: „mint II. Ferenc német-római császár (1792—1804), majd osztrák császár (1804—1835)". Ebben a pongyola fogalmazásban nemcsak az hibás, hogy nem „mint II. Ferenc" volt *osztrák* császár, hanem a helyes címszó szerint *mint I. Ferenc*, lévén a legelső az osztrák császárok sorában, — hanem az is, hogy nem 1804-ig volt német-római császár, hanem *1806* (aug.6.)*-ig*, tehát nem „majd" osztrák császár, mert nem a német-római császárságát követően vált azzá, hanem még annak fennállása alatt, azzal párhuzamosan.
2. *Magyarország királya* sem „mint osztrák császár" lett, hanem ettől egyébként is függetlenül, mint a pragmatika szankció szerint soron következő trónutód, *már 12 évvel az osztrák császári címnek* általa történt *felvétele előtt*, 1792-ben. Mint magyar király sem „II. Ferenc" volt — ezzel a variációval is találkozunk —, hanem szintén I. Ferenc.
3. Hibás a „II. Ferenc római császár" neve után ugyanott megadott évszám is: (1768—1815). Ferenc ti. 1768—*1835* élt.
4. Ezek után már azon sem csodálkozhatunk, hogy egy hírlapi tárca következetesen II. Ferencet szerepeltet 1814-ben, amikor már 8 éve nem volt II. Ferenc. Német és osztrák császárnak, magyar és cseh királynak nevezi II. Ferenc néven, holott akkor már rég nem volt német (helyesen: német-római) császár; az osztrák császári, úgyszintén a magyar és a cseh királyi trónon pedig sohasem ült II. Ferenc. Sajtóhibáról nem lehet szó, mert 5 helyen, köztük a bevezető és befejező szavakban szerepel a „II. Ferenc" és saját magáról is így beszélteti a szerző (méghozzá betűkkel kiírva, következetes maradva egy korábbi könyvéhez.
5. Végül I. Ferenc sem „osztrák—magyar király" volt (még ez a variáció sem hiányzik), hanem *osztrák császár és magyar király.* Mégha Ausztria is királyság lett volna, akkor is csak osztrák *és* magyar királyról beszélhetnénk.

Lássunk most egy más témakört, az *idegen kifejezések hibás fordítását és írását!*

antichità (nem: anticchita) — nem „ócskaságok boltja, régiségkereskedés", hanem *régiség.* Régiségkereskedés olaszul: negozio di antiquario.

argumentum ad hominem — nem „megfelelő érvelés"; sem „személyes érv, amely a vitapartnert a saját személyében érinti fölöttébb kellemetlenül s ezz el harcképtelenné teszi"; mégcsak nem is „személyes érv; a tárggyal kapcsolatos érv helyett az ellenfél (a vitatárs) személyével kapcsolatos, rá utaló érv"; — egyszóval: *nem személyeskedés*, hanem *olyan érv, amely* pontosan *annak a nézetén alapszik, akit meg akar győzni.*

nem a „banderillo" döfi a bika nyakába a „banderillo"-t, tehát saját magát, hanem a *banderillero* a *banderilla*-t.

benevolens auditor — nem „önkéntes hallgató", hanem *a nyájas* a (szíves) *hallgató.*

bíboros camerlengo — nem „pápai bíboros kamarás", hanem magyarul is *bíboros camerlengo:* a Szentszék egyik legnagyobb tisztségének viselője, kinek tisztéhez tartozik többek között a pápai trónüresedés bekövetkeztének megállapítása és a legfőbb hatalom ideiglenes gyakorlása.

blasphemia — nem „felségsértés, gyalázkodás", hanem *istenkáromlás*, gyalázás.

boina — nem „svájci sapka", hanem *baszk* sapka.

breviárium — nem „rövid úton", hanem — így magyarosan írva — *a katolikus papok kötelező napi imáit tartalmazó* latin nyelvű *zsolozsmakönyv.* A jegyzetszerkesztő összetévesztette a *brevi manu*-val (! !), ami csakugyan „rövid úton"-t jelent.

cesszió — nem „engedély", hanem *engedmény.*

cinquecento jelentését hegyes zárójelben adja meg egyik lexikonunk: „olaszul ‚ötszáz'." Eddig helyes; hozzáfűzi azonban, hogy „a 16. sz. elnevezése". A „cinquecento" azonban *csak ötszázat jelent.* A 16. (XVI.) század elnevezése olaszul: *il Cinquecento*, tehát névelővel és nagy kezdőbetűvel.

cortes — nem „nemzetgyűlés", hanem *a spanyol országgyűlés.* Általánosságban országgyűlés vagy parlament spanyolul: Parlamento.

country ugyan grófság, „count" azonban csak az idegen gróf. Az angol gróf — *earl.*

cour des pairs — nem „főnemesek bírósága", hanem *a francia felsőház, mint különleges bíróság.*

cousin — „mostohatestvér, régen a francia királyok megszólítása más fejedelmekhez intézett levélben", olvassuk egy magyarázó jegyzetben. Bizony, abban az időben casus belli lett volna, ha a francia király mostohatestvérének szólít egy másik fejedelmet

Jelentése szerencsére *unokatestvér*, ami már csakugyan megtiszteltetésnek számított. Ezenkívül pajtás, koma, sőt szúnyog is. Csak éppen mostohatestvér nem.

de facto — nem „gyakorlatban", hanem *ténylegesen.*

demokraták — nem „a ‚népet' képviselő parlamenti tagok", hanem *a népuralom, az egyenlőség hívei.*

de veras — nem „igaz", hanem *komolyan; valóban* (spanyolul).

dies palmarum — nem „a pálmák napja", hanem *virágvasárnap.* Jó példa arra, hogy nem lehet mindent szó szerint fordítani.

első *dîner* — nem „vacsora", hanem *ebéd;* legfeljebb: estebéd.

diöcézis — nem „püspöki megye", hanem *egyházmegye.*

à discretion — nem „kény és kedv szerinti", hanem *tetszés szerint.*

Dixi et salvavi animam meam — nem „elmondottam és megmentettem a lelkemet", hanem *megmondtam és ezzel megnyugtattam a lelkiismeretemet* (teljesítettem a kötelességemet).

doctor medicinae et magister chirurgiae — nem „a gyógyszerészet (! !) doktora és az orvostudomány (!) mestere", mégcsak nem is „az orvostudomány (gyógyszerészet) doktora és a sebészet mestere", mint ugyanannak a regénynek 1967-ben megjelent legújabb kiadásának tárgyi és nyelvi magyarázatai mondják, megmaradva még mindig a „gyógyszerészet" bűvkörében, hanem egészen egyszerűen *orvosdoktor és a sebészet mestere* (vö. a dr. med., dr. med. univ. rövidítésekkel, korántsem a gyógyszerészek, hanem *az orvosok* névtábláin).

dulce jubilum — nem „édes mulatozás", hanem *dinomdánom.*

Durchlaucht — nem „őfensége", hanem *főméltóság(ú).*

duro — nem „pénznem", hanem *az öt pezetás ezüstpénz.*

en carrière — nem „mint a kocsi versenypályán", mégkevésbé „csatamezőn", hanem *vágtatva,* száguldva. (Vö. en pleine carrière — teljes vágtában, lóhalálában.)

Erlaucht — nem „őméltósága", hanem *nagyméltóság(ú)* — a német birodalom fejedelmi grófjainak a címe.

error circumflexus — nem „kanyargós utak", hanem *útvesztő.*

expediens — nem „kibúvó", hanem *megoldás.*

Fama crescit eundo — nem „a hír önmagát gyarapítja", hanem *terjedésével gyarapszik a hír* (lavinaszerűen).

genealógia — nem „családfa, leszármazás", hanem *családtan,* leszármazástan.

général de café chantant — nem „zenés kávéházi tábornok", hanem *operett-tábornok.*

général de tribune — nem „tribüntábornok, színpadi tábornok", hanem *karzati generális* (népszerűséghajhászó).

generális — nem „tábornok, a helytartótanács vezetője" (sic), hanem csak *tábornok.*

Habent sua fata libelli — „a könyveknek megvan a maguk sorsa". A csonka idézetnek ez a legjobb fordítása. A teljes idézet azonban: *Pro captu lectoris* habent sua fata libelli — *az olvasó felfogásától függ* a könyvek sorsa.

Hals- und Beinbruch ! — nem „kéz- és lábtörést", hanem *nyak- és lábtörést* ! A kívánság értelme és célja éppen az ellenkező, ti. hogy az illető *épkézláb* érkezzen vissza, szerencsével járjon. (A téves fordításnak nyilván ez a magyarázata.)

haute cour de justice — nem „felsőbíróság", hanem *a szenátusból alakult legfőbb közjogi bíróság* Franciaországban.

homo ministerialis — nem „miniszteri megbízott", hanem *minisztériumi tisztviselő.*

Honni soit qui mal y pense — nem „átkozott legyen, aki rosszra gondol", sem „szégyen arra, aki rosszra magyarázza", hanem *huncut, aki rosszra gondol* (a térdszalag-rend jelmondata).

in camera caritatis nem „a jótékonyság kamarájában" (! !), sem „a jótékonyság ürügyével" (! !), még „jótékonysági bizottságban" (! !) sem, hanem *magunk között,* bizalmasan (minden jótékonyság nélkül).

incroyable — nem „uracs, piperkőc" hanem *hihetetlen* (olyan, mint az előző idézetek). *Les Incroyables — divatmajmolók a direktórium idejében* (tehát főnévként, nagy kezdőbetűvel és többesszámban).

infallibilitas — nem „csalhatatlanság", hanem *csalatkozhatatlanság.*

infula — nem „fejkötő", hanem *püspöksüveg.*

Ister — nem „a Duna ókori neve", hanem az *Al-Duna* ókori neve *a rómaiaknál.*

interveniált — egy lapalji jegyzet szerint „beavatkozott", a szöveg szerint „*közbenjárt*". A jegyzetszerkesztő szeme előtt itt nyilván a manapság oly gyakori fegyveres intervenció lebegett, ami szerzőnek a múlt században eszébe sem jutott.

inviolabilis — nem „sértetlen", hanem *sérthetetlen.*

je suis à vous — nem „a tiéd vagyok", hanem *rendelkezésére állok.*

Justitia regnorum fundamentum — nem: „az igazság az uralkodói hatalomnak alapja", hanem: *Az országok talpköve az igazság.*

uratus — nem „joggyakornok, joghallgató", hanem csak *joggyakornok.* Pontosabban: az a *jogvégzett* egyén, aki az ügyvédi vizsga letétele előtt egy évig már ügyvéd mellett működött, mint patvarista; további egy évig pedig a királyi tábla mellett működik, mint *felesketett jegyző (juratus* tabulae regiae *notarius).*

khedive — nem „az egyiptomi király neve", aki a múlt századbeli munka szerzőjének életében még nem is létezett, hanem az egyiptomi *alkirály* elnevezése.

konventikulum — nem „tanácsterem", hanem *kisebb titkos összejövetel.*

Kronprinz — nem „királyi herceg", hanem betű szerinti fordítással is „koronaherceg", azaz *trónörökös.*

Lac Léman — nem „Léman-tó", hanem *Genfi-tó.*

lazzaroni — nem „koldus", hanem *a nápolyi proletárok.*

leche — nem „leves", hanem *tej* (spanyolul). Éjtsd: lécse.

legale testimonium — nem „törvényes bizonyítvány", hanem *törvényes tanuságtétel.*

legatus a latere — átvitt értelemben nem „ideiglenes pápai nagykövet", hanem *valakinek teljes jogkörű küldöttje.*

legitim — nem „méltányos", hanem — éppen ellenkezően — *jogszerű.*

les anglais, nation trop fière, . . . les français, nation trop legère . . . — helyes fordítása nem „az angolok, ez a gőgös nemzetség . . . a franciák, ez a könnyű nemzetség . . .", hanem: az angolok, ez a *túlzottan büszke náció . . .* a franciák, ez a *könnyelmű náció. . .*

matemetikus — még akkor sem „csillagjós", ha a szóban forgó *matematikus* esetleg csillagjós is volt.

ménage (nem: menage) — nem „cirkuszi porond" — hanem *háztartás;* házasság, házasélet. A szövegben azonban *valóban cirkuszi porondról van szó,* de nem „menage"-ról, mégcsak nem is ménage-ról, hanem *manège*-ről.

metropolita — nem „magas cím, rang a görögkatolikus egyházban", hanem *egyes érsekek címe a keleti egyházakban.*

Mittelmeer — nem „Középtenger" (ismét betű szerinti fordítással), hanem *Földközitenger.*

non bis in idem — nem „kétszer nem fordul elő ugyanaz", hanem *kétszer nem lehet valakit ugyanabban* ti. *elmarasztalni.* Büntetőjogi alapelv.

nonchalance — nem annyira „hanyagság", mint inkább *nemtörődömség.*

paseo — nem „bevonulás" általában, hanem a spanyol városok jellegzetes *sétánya;* jelenti a *bikaviador* bevonulását *is.*

patio — nem „a bikaviadal porondja", hanem a spanyol házak jellegzetes, zárt, négyzet alakú *udvara;* patio de caballos jelentésében: a lóistálló udvara, előtere.

pátriárka (nem: patriarcha) — nem „egyes nagyobb püspökségek vagy egyházak vezetőinek címe", hanem egyes kiemelkedő (történelmi) jelentőségű *érsekségek* vezetőinek címe a katolikus és a keleti egyházakban (az utóbbiakban egyházfői rang is). Katolikus pátriárka Európában csak kettő van: a velencei és a lisszaboni.

peón de brega (nem: peon) — nem „bikaviador", hanem annak csak a segédje. Szó szerint a bikaviadal gyalogosa.

peregrinus, mint a római császár jelzője — nem „vándor", hanem *idegen.*

periodus — nem „körforgás", hanem (egymás után következő) *időszak.*

Pinakotheka — magyarul nem „Festészeti múzeum", hanem *Képtár.*

point d'honneur — nem „a becsület kényes pontja", hanem *a becsület kérdése;* a becsület.

a Popular Dictionary of General Knowledge — nem „az általános tudás népszerű szótára", hanem *az általános ismeretek népszerű tárháza.*

posada — nem „lakóház", hanem kocsma; *beszálló vendéglő.*

Post nubila Phoebus — nem „a felhők után kisüt a nap", hanem *borúra derű.*

premier gentilhomme de la chambre — nem „királyi kamarás", hanem *a király belső szolgálatára rendelt rangidős nemesúr.*

prima occupatio — Jókainál sem „honfoglaló vezérek", hanem *az első foglalás,* mint tulajdonszerzési jogcím.

procuratoria — nem „meghatalmazási okirat", hanem *iroda, pertár.*

proponál — nem „megcsúfol, sárba ránt", hanem *indítványoz; javasol.*

proprio motu — nem „önként", hanem *saját elhatározásából tett;* önkéntes. (A *Motu proprio* saját kezdeményezésből rövid úton kiadott pápai rendelet.)

pluralis majestatis — nem „felségtöbbes", hanem *fejedelmi többes.*

puchero — a magyarázott szövegben nem „edény", hanem *halleves.*

Puerta del Sol (nem: de Sol) — *Madrid főtere,* a város központja. Neve lefordítva: *Napkapu,* nempedig az „Idő tere" (Plaza del Tiempo).

quantité negligable — nem „elhanyagolható tétel", hanem elhanyagolható mennyiség; gyakrabban: *elhanyagolható tényező.*

Qui bene distinguit, bene docet — nem „szószerint: aki jól határoz meg, az helyes útmutatást ad, vagyis a törvény szellemének megfelelően kell eljárni", hanem: *aki jól különböztet, jól tanít* (mert nem a látszat szerint ítél).

quod Deus avertat — nem „addig az Isten mentsen", hanem: *amitől* Isten mentsen; *ne adj'Isten!* Isten őrizz!

quod fuit probatum — nem „amit állítottam", hanem *ami ki volt próbálva.*

sabbesztekli — nem „ünnepélyes alkalomkor hordott kalapszerű fejfedő", hanem a *szombat* (sabesz) *esti* zsidó szertartásokon hordott *háromszögletű, sapkaszerű fejfedő.*

Sa Majesté, l'empereur et roi Napoléon — nem „Napóleon császári és királyi ő fensége", hanem *Őfelsége Napóleon császár és király.*

Senatus Populusque Romanus — „a szenátus és a római nép". Betű szerint helyes. Így, nagy kezdőbetűkkel írva, azonban *az egész római állam* (birodalom) *hivatalos elnevezése.*

Serenissime — nem „Őfelsége", mégkevésbé „Őnagysága" (ugyanannak a regénynek ugyanannál a kiadónál megjelent újabb kiadása), hanem valahol a kettő között: *Főméltóságod; Fenséged,* mint kisebb uralkodók címe, illetve megszólítása.

servitus — nem „kötelezettség", hanem *szolgalom.*

statuspolitica — nem „államtudomány", hanem *állampolitika.*

straniera — nem „idegen", hanem *idegen nő.*

sui generis — nem „saját fajtájú, külön fajta", hanem *sajátos;* különleges; egyedi.

superflua cautela — nem „bőséges záradék" (!!?), mégcsak nem is „előzetes biztosíték" (!!) (ugyanannak a regénynek ugyanannál a kiadónál megjelent újabb kiadása), sőt, mégcsak „felesleges kikötés" sem (a legújabb, 1967-es kiadás), hanem *felesleges óvatosság* (superflua cautela non nocet — a felesleges óvatosság nem árt).

szekretárius — nem „titkári hivatal, titkárság", hanem *titkár.*

szeminárium — nem „papképző főiskola", hanem *papnevelő intézet.*

szoliter — nem általánosságban „drágakő", hanem *magányosan foglalt nagy brilliáns.*

tabuláris prókátor — nem „ítélőtáblai helyettes elnök" (sic!!), hanem a királyi vagy báni tábla előtt vizsgát tett *ügyvéd.*

Tres faciunt collegium — jelentése nem annyi, hogy „hárman testületet alkotnak", hanem hogy *hárman alkotnak egy testületet;* azaz legalább 3 tag szükséges ahhoz, hogy egy testület (jogi személy) keletkezzék. Római jogi szabály.

ultramontán — nem általában „szélsőségesen túlzó", hanem annak a *szélsőséges katolikus álláspontnak a híve,* amely minden kérdésben Rómára, tehát a „hegyeken túlra" tekint.

unitus pópa — nem „unitárius pap" (sic!!), hanem görög *egyesült,* azaz görögkatolikus pap.

venticento — nem „a XX. sz." olaszul, hanem *kétezer* (!!). Il Venticento sem a XX. századot jelenti, hanem a XXXI. századot! A XX. század: *il Novocento* (!!), vagy il secolo ventesimo.

vétójog — nem a „képviselők, küldöttek tiltakozási joga a gyűléseken", hanem az a jog, mellyel gyakorlója végleges — abszolút vétó — vagy felfüggesztő hatállyal — szuszpenzív vétó — *megakadályozhatja* egy határozat keletkezését, illetve érvényesülését.

viribus unitis — helyes magyar fordítása nem a betű szerinti „egyesült erőkkel", hanem *egyesült erővel.* Ferenc József jelmondata.

Vive la Nation! — helyes fordítása ugyancsak nem a betű szerinti „éljen a nemzet!", hanem: *éljen a haza!*

Ahogyan az ékezet elhelyezésén kívül is van némi különbség a két állat, a veréb és a véreb között, ugyanúgy a helyhatóság és a helytartóság, a kormányszék és a törvényszék, az engedmény és az engedély, az unokatestvér és a mostohatestvér, a csalatkozhatatlanság és a csalhatatlanság, a sérthetetlen és a sértetlen, a joggyakornok és a joghallgató, az alkirály és a király, a tényező és a tétel, az állampolitika és az államtudomány, a szabály, rendelet és a szabályrendelet, a szekretárius és a szekretariátus, az unitus és az unitárius között is olyan lényegbevágó az értelmi különbség a hangzásbeli hasonlóság mellett, hogy ennek figyelmen kívül hagyása elferdíti, sőt értelméből kiforgatja a magyarázott szöveget.

Az olvasó szemével is megállapítható tehát, hogy a pongyolaság mellőzése és a szabatos kifejezések helyes alakban és megfelelő helyen való használata nemcsak *az olvasó érdekében* áll, hanem legalább ennyire a szerzőében és a kiadóéban is.

(Folytatjuk)

KRÓNIKA

BÚCSÚ WALDAPFEL ESZTERTŐL

Búcsúzom Waldapfel Esztertől, a könyvtárostól, a történésztől, a harcos kommunistától és a mindig segítőkész jóbaráttól, aki élete során úgy tudott egyre jobb *szakemberré* válni, hogy közben *embernek* is egyre kiválóbb lett.

Könyvtáros volt — milyen nehéz dolog múlt időben szólni valakiről, aki egész életében maga volt az örökké tevékeny, minden iránt érdeklődő, eleven jelen, — könyvtáros volt, nem mert véletlenül valahová annak nevezték ki, hanem mert ezt a mesterséget választotta, vallotta és művelte élethivatásként. Nem fölül kezdte el, az igazgatói székben, ezt a mesterséget, hanem legalul, a gyakornoki poszton, hozzá egy olyan világban, ahol csak a munka volt állandó, de maga az ember, aki a munkát végezte, állandó létbizonytalanságban élt, értve ezen kezdetben csak a megélhetést, később — egyre inkább — a puszta fizikai létezést. Jó könyvtáros volt, aki szakmai pályafutásának minden posztján a mindenkori *olvasóban* látta a könyvtári munka célját és természetesnek találta, hogy ez áldozatos munka, melynek gyümölcseit mások, az olvasók élvezik.

Tudós könyvtáros volt: jó nevű történész, aki maradandó művekkel gyarapította a magyar történettudományt. Olyan családban nőtt fel, ahol az emberek szeretete és a tudomány szeretete, a pedagógia és a história elválaszthatatlan egységben, mély családi hagyományként egyesültek. A nagynevű apa nyomdokain, a három testvér, mintha a gondolkodás egészséges héliotropizmusát követte volna, a magyar nép múltjának leginkább haladó korszakai felé fordult s lett a humanizmus, a felvilágosodás és a szabadságharc fénykorának neves kutatója. Waldapfel Eszternek a szabadságharc külpolitikájáról szóló nagy monográfiája (*„A független magyar külpolitika 1848—1849"*) maradandó alkotás, mely nem csupán a tudományok kandidátusának címét érdemelte ki, de ki fogja érdemelni jövendő történész generációk elismerését is. Másik műve: *„A forradalom és szabadságharc levelestára"* címet viselő forráskiadvány kitűnő példája annak, hogy a könyvtáros, a kéziratáros, a levéltáros és a kutató történész munkája milyen szerves egységben függhet össze és juttathatja munkája gyümölcsének nagyobbik felét a — hálás vagy hálátlan — utókornak. Mint könyvtáros nyugdíjba vonulhatott, de mint történész fáradhatatlanul dolgozott tovább, betegségével mit sem törődve, hogy megírhassa főművének második részét, mely történelmünk több súlyos, megoldatlan problémájára vetett volna világosságot. Ezen a nagy művén dolgozott úgyszólván életének utolsó percéig és fájdalmas voltában is felemelő, katharzist adó az, ha valaki úgy tudott élni, hogy csak a halál tudta az alkotó munkában megakadályozni.

Mint könyvtáros, mint történész, egyaránt közéleti ember is volt Waldapfel Eszter, harcos kommunista, aki helyesnek felismert céljaiért keményen

küzdeni is tudott. *Volt* véleménye és volt *bátorsága* is, hogy véleményét hangoztassa. Mindenütt fáradhatatlanul harcolt a helyesként felismert közügyért. Szókimondó egyénisége tiszteletet parancsolt ellenfelei előtt is: olyan erény ez, mely, mint jellemszilárdság, nemcsak az egyénnek válik díszére, de a közéletben válik igazán építő, nélkülözhetetlen társadalmi értékké.

Szegényebbek lettünk egy kiváló könyvtárossal, kitűnő történésszel, harcos, meg nem alkuvó kommunistával és igaz baráttal. Waldapfel Esztert elveszítettük, de nem veszíthetjük el azt, amit dolgos élete során alkotott: ott fogjuk mindenkor találni műveit a jövő tudományában.

Mátrai László

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

A centenáris közgyűlés határozata alapján Társulatunk Elnöksége *Ember Győző* elnök vezetésével bizottságot küldött ki azzal a megbizatással, hogy a társulati alapszabályok módosítására tegyen javaslatot. (A bizottság tagjai: *Székely György* alelnök, *Borus József* titkár és *Szabad György* igazgatóválasztmányi tag.)

Az Elnökség 1968. május 29-i ülésén *Pach Zsigmond Pál* társulati alelnök elnökletével tartott ülésén megvitatta a bizottság jelentését, *Szabad György* különvéleményét és a bizottsági anyagok alapján készült titkársági előterjesztést, s azok alapos megvitatása után olyan javaslattal fordult az igazgatóválasztmányhoz, amelyben hangsúlyozta: a Társulat működési gyakorlata szükségessé teszi a jelenleg érvényben levő, számos pontjában azonban betarthatatlan, vagy kedvezőtlen alapszabályok módosítását.

*

Társulatunk Igazgatóválasztmányának 1968. június 14-ére összehívott ülésén *Székely György* társulati alelnök elnökölt. *Berend T. Iván* főtitkári referátumában beszámolt a közgyűlés óta eltelt időszak társulati tevékenységéről, majd részletesen ismertette előterjesztését az alapszabályok módosítása tárgyában. A legfontosabb változtatási javaslatok két kérdést érintettek: a társulati tagság fogalmát és a Társulat vezető szerveinek felépítését. A referátum elvetette azt a véleményt, amely a Társulatot a szaktörténészekből akarta felépíteni — mégpedig kutatói ill. oktatói tagozatok keretében — s a nem hivatásszerűen történelemmel foglalkozók csupán pártolótagként léphetnének a Társulat soraiba. A referátum aláhúzta, hogy az arisztokratikus elzárkózás ellentétes a Társulat tradícióival, jelen céljaival — de szükségesnek látszik az eddigi két kategória — tiszteletbeli tag és rendes tag — bővítése a pártoló tag kategóriájával, amely intézmények, jogi személyek (üzemek, iskolák) belépése esetén alkalmazandó.

Az alapszabályok módosításának másik fontos mozzanata a Társulat vezető szerveinek átalakítása abból a célból, hogy a Társulat vezetése demokratikusabbá, ennek révén egész tevékenysége az eddiginél hatékonyabbá váljék. Ezért szükséges az Elnökség és *a titkárság* összeolvadása társulati vezetőséggé, a külön Elnökség megszűnése. Így a társulati munka elvi irányítása és ellenőrzése a közgyűlések között az új, a jelenleginél kisebb létszámú igazgatóválasztmány feladatává válnék. A gyakorlati ügyintézést és irányítást pedig egyetlen vezetőszerv látná el. Ez a vezetőség a Társulat elnökéből, alelnökeiből, főtitkárából és titkáraiból állana, akik az Igazgatóválasztmány tagjaiból kerülnek ki és számuk mintegy 10 fő lehet.

A főtitkári referátum elhangzása utáni vitában elsőnek hozzászóló *Komjáthy Miklós* felvetette, hogy nem látja a tagsági kategóriák megkülönböztetésének jelentőségét. — *Szabad György* kifejtette — különvéleményének megfelelően — hogy csak képesített történész lehet a Társulat rendes tagja, s a történetkedvelők csak pártolótagok lehetnek. Helytelenítette a közvetett választást és javasolta, hogy a Társulat legyen a történészek érdekképviseleti szerve. — Ezt az elgondolást *Ránki György* helytelenítette, s ugyanakkor támogatta a vezetőszervek átalakítására vonatkozó előterjesztést. — *Mód Aladár* a Társulat és a TIT közötti munkakapcsolat meglazulásáról, a népszerű történeti folyóirat

mielőbbi megindításának szükségességéről szólt. — *Vörös Károly* a kategorizálási javaslattal vitatkozott. — *Szuhay Miklós* szerint a vita elszakadt a reális valóságtól, mivel nem lát jelentős laikus tömeget a Társulat soraiban. Ugyanakkor ellentmondást látott a tagozatok és a közvetlen választási rendszer elgondolása között. — *Benda Kálmán* is a kategorizálási javaslattal szemben foglalt állást. Véleménye szerint a Társulat általában a történész érdekek képviselője lehetne. Javasolta, hogy az új vezetőséget a szekcióknak megfelelően kellene létrehozni. — *Spira György* nem látta olyan problematikusnak a tagság ügyét. A választmány figyelmét inkább olyan kérdésekre hívta fel, mint könyvek kiadása, a népszerű folyóirat ügye. — *Niederhauser Emil* szerint a Társulat ne a történészek, hanem a történettudomány érdekképviseleti szerve legyen. — *Kosáry Domokos* hangsúlyozta, hogy egyetért a vezetőség javasolt értelemben történő átalakításával, az érdekképviseletre vonatkozó elgondolást viszont elvetette. — *Benda Kálmán* újabb hozzászólásában kifejtette, hogy a vita meggyőzte őt az érdekképviseleti kérdést illetően. A vezető szervek átalakítására vonatkozó előterjesztéssel való egyetértését emelte végül ki. — *Sinkovics István* is helytelenítette a tagság kategorizálását, s ugyanakkor rámutatott, hogy a pártoló tagság jogos az intézmények esetében. — *Paulinyi Oszkárnak* a Társulat mai helyzetének problémáit fejtegető hozzászólása után *Berend T. Iván* főtitkár válaszában az elhangzottakat összegezve kiemelte, hogy az Igazgatóválasztmányi ülésen jelenlevők többsége elvetette a tagság kategorizálására vonatkozó azon javaslatot, amely szerint a Társulatot a szaktörténészek zárt testületévé kellene változtatni, s a laikus érdeklődők pedig csak a Társulat pártolótagjai lehetnének. A jelenlevők többsége ugyancsak elvetette a kötelező tagozati beosztást; a Társulat tevékenységének azt az értelmezését, hogy a Társulatnak főbb teendői között a történészek érdekképviseletének feladatát kellene ellátnia. Végül hangsúlyozta, hogy az igazgatóválasztmány jelenlevő tagjai állást foglaltak a vezetőszervek átalakítására vonatkozóan. A főtitkár válasza után az ülés *Székely Györgynek* az elhangzottakat összegező s a következő igazgatóválasztmányi ülések feladatait kijelölő elnöki zárszavával ért véget.

Külföldi kapcsolatok

A Szlovák Történelmi Társulat 1968. július 2—4-én Turócszentmártonban rendezett VI. Kongresszusán Társulatunk képviseletében *Vörös Károly* titkár vett részt.

*

Az 1968. október 9—11-én Lipcsében rendezett IV. Német Történész Kongresszuson Társulatunk képviseletében *Székely György* alelnök, *Borus József* titkár és *Belitzky János* a Nógrád megyei Csoport elnöke vett részt.

A zalaegerszegi országos történész-vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat ezévi vándorgyűlését az Országos Helytörténeti Bizottság, az Országos Pedagógiai Intézet, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és Zala megye Tanácsa VB közreműködésével 1968. augusztus 26—28-án Zalaegerszegen rendezte a helytörténetírás elvi, módszertani és felhasználásának gyakorlati kérdéseiről.

1968. augusztus 26-án a vándorgyűlést az elnöklő *Berend T. Iván* egyetemi tanár, főtitkár nyitotta meg, majd *Gál Antal* VB titkár Zala megye nevében üdvözölte a vándorgyűlés résztvevőit. A bevezető előadást *Benda Kálmán* a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa „A helytörténetírás problémái" címmel tartotta.

Előadása kezdetén utalt a helytörténet többirányú feladatára (köztük a hazafias és szocialista nevelésben való fontosságára), az ezzel kapcsolatos kérdésekre, majd leszögezte, hogy ezúttal csak a helytörténeti kutatások történettudományi vonatkozásaival kíván foglalkozni. A hazai helytörténeti kutatás az utolsó években jelentős fejlődésen ment át — mondotta —, az országos történetíráshoz viszonyítva azonban még mindig bizonyos, gyakran nem is kicsiny lemaradást mutat, szempontjaiban és módszerében egyaránt. E mellett a helytörténeti monográfiák jelentős része ma is az országos történetírás eredményeit bontja le egy-egy község, kisebb vagy nagyobb táj vonatkozásában, az országosból következtet vissza a helyi fejlődésre, s ezeknek az eredményeknek helyi adatokkal való illusztrálását tekinti feladatának.

Ugyanakkor a történetírás mind erősebben érzi a szükségét annak, hogy a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés egyes jelenségeinek megrajzolásában konkrét és elmélyült helyi kutatásokra támaszkodjék. A politikai eseményeket viszonylag elég jól

ismerjük, az utóbbi évek kutatásai a gazdasági és társadalmi fejlődés nagy vonalait is kellő megvilágításba helyezték, de alig tudunk valamit arról, hogyan élt a nép. Nem tudjuk, hogy az általános gazdasági fejlődés jellegzetességei hogyan érvényesültek a falvakban, hogy a parasztság milyen mértékben tudott lépést tartani a technikai haladással és hogy az uralkodó osztályok körében jól ismert politikai és művelődési törekvések eljutottak-e hozzá, és ha igen, hogyan reagált azokra. A felületesen, vagy egyáltalában nem ismert, koronként és vidékenként eltérő fejlődésbeli sajátosságok megismeréséhez csak a helytörténeti kutatások segíthetnek hozzá bennünket. Ahhoz azonban, hogy a helytörténeti kutatások ezt a hivatásukat betölthessék, szempontokban és módszerben meg kell újhódniok és el kell mélyülniök. Arra volna szükség, hogy a nép múltszázadokbeli életére vonatkozóan országosan meginduljon az adatgyűjtés és feldolgozás, — az egyes tájak fejlődésének összehasonlítása azután egy későbbi feladat lesz.

A következőkben az előadó egy sor olyan kérdést sorolt fel, amelyekben történettudományunk még nem lát tisztán, s amelyekben véleménye szerint, nem is tud a helytörténeti kutatások eredményei nélkül előre lépni.

Első helyen a földrajzi környezet változásait említette. Nem egyszer előfordul, hogy elmúlt századok életét a mai természeti és földrajzi adottságok alapján próbáljuk rekonstruálni, amiből számos tévedés adódik. Sok vonatkozásban csak feltevésekre támaszkodunk régebbi századok népességének, a demográfiai viszonyoknak megrajzolásánál. A mindenkori össznépességet sem ismerjük. Azt már tudjuk, hogy összeírásaink megbízhatatlanok, torzítanak, — a torzítás mértékét azonban csak helyi ellenőrzések alapján lehet megállapítani. Hogyan termelte újra önmagát (a munkaerőt) a hazai társadalom, hány gyermek születése volt szükséges fennmaradásához ill. szaporodásához. Általában hogyan alakult a születés és a halálozás aránya, mennyi volt az átlagos életkor, mekkora volt a járványok népességpusztító hatása? A házasságot hány éves korban kötötték; a születések és halálozások mutatnak-e fel szezonális ingadozást, — volt-e születészabályozás? A demográfiai kérdések vizsgálata elengedhetetlenné teszi a statisztikai módszer bevezetését a helytörténeti kutatásokba, (anyakönyvek feldolgozása).

Nem kevésbé fontos kérdések várnak megválaszolásra a gazdaságtörténetben is. A nagybirtokokon folyó termelést ma már elég jól ismerjük, annál kevesebet tudunk a jobbágy-, majd a kisparaszti gazdálkodásról. Mit és hogyan termeltek, milyen technikai módszerrel dolgoztak, mennyi volt a termésátlag? A házi szükségleten túlmenően jutott-e termény eladásra is, ezt hogyan értékesítették? Ezzel összefüggésben hogyan alakult a táplálkozás: mit ettek, mi volt az aránya a növényi- és állati eredetű tápláléknak?

De ugyanígy sötétben tapogatózunk a paraszti állattenyésztés, halászat, méhészet vagy a falusi ipar vonatkozásában. Csak a helyi szükségletet látták el? Ha nem, hol alakultak ki a piacok, milyenek voltak a szállítási és értékesítési lehetőségek? A demográfiánál a statisztikai módszereket emelte ki az előadó, — itt a közgazdasági szemlélet fontosságára utalt. Persze mindezekre a kérdésekre önmagában a történeti diszciplina nem tud mindig választ adni, segítségül kell hívni a rokontudományokat, elsősorban a néprajzot és a technikatörténetet.

Az elmondottakkal szorosan összefüggnek a társadalmi kérdések: mi volt a munkamegosztás és a munkaszervezet a paraszti családban, hogyan rétegződött a falu társadalma? Volt-e a falusi társadalomnak önkormányzata, milyen mértékű és hogyan viszonyult ez a földesúri vagy megyei közigazgatáshoz? Mit tudunk a falu népének közösségi életéről?

Hogyan alakult a parasztság műveltsége? Volt-e iskolájuk, abban kik és mit tanítottak, az iskolát kik látogatták? Mi volt az egyházak szerepe a világnézet, az erkölcsök kialakításában? Hogyan viszonylott a parasztság, mezővárosi polgárság kora uralkodó osztályainak ideológiájához? A nagy művelődési, szellemi áramlatok lejutottak-e a faluba, ha igen, hogyan és milyen formában mutatkoztak ott meg? Hogyan, milyen tényezők alakították a népművészetet és a népi ízlést?

A kérdésket még sorolhatnánk az élet minden területéről — mondotta Benda Kálmán —, de ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a teljesebb történeti kép megrajzolásához milyen elengedhetetlenül fontosak a helytörténeti kutatások.

Végezetül az előadó azt javasolta, hogy valamelyik tudományos intézet dolgozza ki az új helytörténeti kutatások problematikáját és módszerét. Ezzel kapcsolatban hasznos volna, ha ugyancsak valamelyik tudományos fórum magára vállalhatná a kutatások irányítását is.

A bevezető előadás elhangzása után *Andrić Mirko*, a varazsdi levéltár igazgatója a Horvát Történelmi Társulat nevében üdvözölte Társulatunk vándorgyűlését, majd *Kiss Géza* főiskolai adjunktus (Pécs) „A helytörténet helye, szerepe és tanításának problémái az iskolai oktatásban" címmel tartott előadást. Bevezető szavaiban elismerésse l

szólt a Magyar Történelmi Társulatról, amelynek aligha volt olyan megmozdulása, ahol ne történt volna legalább utalás a helytörténetben rejlő nevelési lehetőségekre. Előadása első részében Kiss Géza a helytörténetnek az iskolai oktatásban betöltött szerepével foglalkozott. Rövid historiográfiai összegezésében kifejtette, hogy a pedagógia korábbi művelői is meglátták a helytörténetben rejlő nagy nevelési lehetőségeket és azokat fel is használták a saját koruk által meghatározott nevelési célok szolgálatában. A helytörténet problematikájának részletes elemzése alapján kifejtette, hogy a helytörténet fokozott bevonása a történelemtanításba nem történhet a magyar és egyetemes történelem egységes szellemének rovására. Hangsúlyozta, hogy a helytörténet nem pótolhatja az országos történelmet, s hivatása mindössze annyi, hogy a maga színes tényanyagával, gazdag értelmi és érzelmi hatásaival kiegészítse a történelemtanítást.

Az előadás második része a helytörténet tanításának módszereit taglalta az iskolai oktatásban. A helyi anyagok iskolai felhasználásának két fő területe van, az egyik a tanóra, a másik a szakkör. Kiss Géza kiemelte, hogy a helyi hagyományok célnélküli és mértéktelen alkalmazása a történelem-órán semmiképpen sem engedhető meg, és az órák anyagába lehetőleg csak olyan helytörténeti ismereteket iktassunk be, amelyek a legfontosabb folyamatokat, legjelentősebb eseményeket ábrázolják. A helytörténeti elemek alkalmazását a tanítási órán három tényező határozza meg: a tantervi oktatási-nevelési szükséglet, a vidék helyi hagyományokban való gazdagsága, valamint a helytörténeti anyag hozzáférhetősége

Befejezésül az előadó a helytörténet iskolai alkalmazásának másik igen fontos területével, a szakkörrel foglalkozott. Megállapítása szerint a két alkalmazási forma között az a lényeges különbség, hogy míg a tanórai felhasználásnál az egész tanuló ifjúság számára kívánjuk a történelmet szebbé, színesebbé, érzékelhetőbbé tenni a helytörténeti anyagok segítségével, addig a szakköri munkában szükségképpen csak a tanulók egy kisebb hányada vesz részt. Ez a kisebb hányad azonban feltételezhetően a történelem iránt speciális érdeklődést felmutató tanulókból kerül ki. Itt tehát a helytörténeti ismeretek mélyebb, árnyaltabb tanulmányozására kerülhet sor.

Degré Alajos levéltárigazgató (Zalaegerszeg) hozzászólásában Benda Kálmán előadásához kapcsolódva azt hangsúlyozta, hogy a helytörténet igazán akkor teljesíti feladatát, ha nem csupán helyi érdekességekről számol be a helység múltja iránt érdeklődők számára, de szempontokat, fejlődési meneteket, gondolatmenetet szolgáltat az országos problémák megoldásához. Jogtörténetben is lehet ilyet végezni. Ennek iskolapéldája éppen Zala megye középkori története, melyet Holub József írt meg, és amelyből csak az első kötet, a megye közigazgatásának története jelent meg. Annyi anyagot gyűjtött azonban más megyéknek a zalai fejlődéssel egybevágó, vagy attól eltérő közigazgatás történetéből is, hogy minden problémánál utalhatott más megyék gyakorlatára is, és ezzel voltaképpen felvázolta a magyar vármegyék egész középkori történetét. Degré Alajos véleménye szerint a Holub által alkalmazott helytörténeti módszer követése ad egyedül lehetőséget, hogy a néptömegek eddig fel nem dolgozott szokásjogának, a jobbágyság vagyonjogának fejlődését megismerjük. A jobbágyoknak írott jogszabályaik ugyanis Werbőczy néhány tételét és az 1836. évi törvényeket kivéve nem voltak. De nem volt országos bíróságuk sem, mely egységes jogelveket érvényesíthetett volna. Vagyoni pereik egyetlen fóruma az úriszék volt, ahonnan a XVIII. században fellebbezni lehetett ugyan a megyei törvényszékre, de e lehetőséggel — annak költségessége miatt — a jobbágyok ritkán éltek.

A továbbiakban hangsúlyozta, hogy szerződések, végrendeletek, osztályos egyezségek százai bizonyítják, hogyan kívánták a jobbágyok maguk jogi kérdéseiket megoldani, gyakran eltérve az úriszékek gyakorlatától. Amit ezekből a jobbágyi vagyonjogi szabályokból ismerünk, vidékenként, uradalmanként különbözött. A hozzászóló ezután példákkal bizonyította, hogy addig általános jobbágyi vagyonjogi elveket hiába keresünk, amíg a helyi szokások fejlődését meg nem ismerjük, és azokat egymással össze nem vetjük.

A hozzászólás befejezésül a mezővárosok tanácsainak megválasztásával foglalkozva megállapította, hogy a helytörténeti kutatásból a mezővárosok szervezetének országosan is hasznosítható elvét következtethetjük ki.

Eperjessy Géza kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense hozzászólásában a helytörténeti irodalom és a történelemtanítás viszonyát elemezte. Megállapította, hogy a helytörténeti és honismereti kutatómunka napjainkban országos mozgalommá vált; ma már számos társadalmi és tudományos szerv, intézmény és bizottság tekinti feladatának a helytörténeti kutatás irányítását, szervezését és koordinálását. A helytörténet az iskolai szakköri munka egyik legfontosabb és leginkább figyelemre méltó működési területévé is vált.

A továbbiakban a hozzászóló elemezte a szakköri keretekben folytatandó helytörténeti kutatást elősegítő kiadványokat, majd részletesen ismertette a helytörténeti irodalom azon alkotásait — a helytörténeti olvasókönyveket — amelyeket a tanítási órákon a pedagógusok közvetlenül is felhasználhatnak munkájuk eredményesebbé tétele érdekében.

Juhász Imre tanár (Hajduszoboszló) a helytörténet tanításának problémaköréből először a történelemtanár felelősségének kérdését elemezte. Véleménye szerint a helytörténet színvonalas tanítása fokozott követelmények elé állítja a tanárokat. Hozzászólása további részében részletesen elemezte a szakkörök szerepét a helytörténeti műveltség növelésében.

Kuczy Károly tanár (Kalocsa) a helytörténet helyes arányú tanítása érdekében javasolta a középiskolák első osztályaiban az éveleji órákon az iskola székhelyének és környékének ismertetését, a helytörténettel foglalkozó órák számának növelését, a honismereti szakkörök fokozottabb szervezését, valamint az érettségi tételek között helytörténeti tétel szerepeltetését.

Vörös Károly múzeológus hozzászólásában a helytörténeti vonatkozású pedagógiai és népművelési helyi igények minél szélesebbkörű kielégítése céljából helytörténeti adattárak létrehozását javasolta. Egy-egy kisebb helység történetére vonatkozóan is különböző régi és modern publikációban a levéltárak helységek szerint csoportosított anyagában, meglepően nagy számú adat található, melyekből a helység történetének olyan jellemző fővonásai, mint pl. a népességszám, az újabb korban a foglalkozások szerinti összetétel alakulása, a vagyoni viszonyok, birtokmegoszlás fejlődése megfelelően figyelemmel kísérhető. Vörös Károly felhívta a figyelmet e szempontból a statisztikai kiadványokban, a régebbi helyismereti irodalomban található adatokra, a régi, a levéltárak által katalógusszerűen most közzétett térképanyag tanulmányozásának fontosságára. Ennek az adatanyagnak összegyűjtése nem igényel hosszadalmasabb, a távoli kutatók számára sok időt rabló kutatást: egyszerűen hozzáférhető, kigyűjthető adatokról van szó. Hangsúlyozta, hogy ezek az adatok egyrészt önmagukban nem, vagy csak ritkán adnak összefüggő képet a helység történetéről, másrészt sok esetben bizonyos kritikával kezelendők. Összegyűjtésük azonban elengedhetetlen előfeltétele minden rendszeres helytörténeti vonatkozású munkának, akár pedagógiai, akár népművelési szempontból.

Pék Józsefné tanár (Zalaegerszeg) főleg saját tapasztalatai alapján ismertette, hogy Zala megyében milyen szempontok alapján és hogyan lehet felhasználni a helytörténetet az általános iskolákban az oktató-nevelő munka során.

Vigh Károly, a Magyar Nemzeti Múzeum főmunkatársa hozzászólásában a politikai történet helyét vizsgálta a helytörténeti kutatásban. Véleménye szerint még mindig csak az uralkodó osztály és a kommunista mozgalom történetére korlátozzuk a kutatást; keveset foglalkozunk az ellenzéki pártok és egyéb politikai mozgalmak történetével. — *Ruzsás Lajos* a Dunántúli Tudományos Intézet osztályvezetője hozzászólásában bemutatta az Intézet kutatómunkáját az Észak-Mecseki szénbányák beszüntetésében érdekelt 27 falu új lehetőségeinek feltárásában. Ez a munka is bizonyítja, hogy a helytörténeti kutatás hogyan segítheti elő a jelen kérdéseinek megoldását. — *Kovách Zoltán* főiskolai adjunktus (Szeged) tanári gyakorlata alapján hangsúlyozta a helytörténeti adatok felhasználásának lényeges szerepét az oktató-nevelő munkában. — *Szántó Imre* egyetemi docens (Szeged) hozzászólásában azt bizonyította, hogy a szülőföld szeretete szerves része a szocialista hazafiságnak és összekapcsolható a proletár internacionalizmussal. — *Dér László* a TIT Országos Történelmi Választmányának titkára kiemelte, hogy a népművelés terén azt tapasztalta: az embereket nemcsak az eseménytörténet érdekli, a legélénkebb viták a történetszemlélet, a történeti demográfia és a szociológia terén bontakoztak ki. — *Kerecsényi Edit* múzeumigazgató (Nagykanizsa) a helytörténeti munka egyik műfajáról, a helytörténeti kiállításokról beszélt. A nagykanizsai múzeum a Zalamegyei levéltárral együtt már több falukiállítást rendezett és ennek során igen jó tapasztalatokat nyertek, — *Simonffy Emil* levéltáros (Zalaegerszeg) is a politikai történet és a helytörténet viszonyát vizsgálta. Az országos történetbe való bekapcsolódás ürügyén nem szabad újra elmondani rövidebben azt, amit az országos történelem kézikönyvei jobban megtesznek. De a politikai felépítmény vizsgálata igen fontos, a helyi politikai küzdelmeket is fel kell tárni. — *Oltvai Ferenc* levéltárigazgató (Szeged) beszámolt arról, hogy a Csongrád megyei Helytörténeti Bizottságban tanulmánykötet, szemle és a városi monográfia előmunkálatainak ügye került szóba.

Benda Kálmán a hozzászólásokra adott válaszában megállapította, hogy — úgy látja — a jelenlevők általában egyetértenek problémafelvetésével, ugyanakkor sajnálkozásának adott kifejezést, hogy a helytörténet történettudományi és nevelési feladatairól a vita összekeveredett, és hogy pedagógus részről — legalább is a vitában résztvevők —

nem mutattak megértést aziránt, hogy a történetírás a jövőben többet kíván mondani a néptömegek mindennapi életéről. A maga részéről nem hiszi, hogy hazafiságra és emberségre csak a kimagasló történeti személyiségek életén keresztül lehet nevelni. Előadásával nem volt más célja, mint hogy felhívja a figyelmet a helytörténeti kutatások lemaradására és néhány válaszra váró kérdésre.

A vándorgyűlés első napi tanácskozása az elnöklő *Berend T. Iván* főtitkár zárszavával ért véget. Néhány — a vitában felmerült — nézettel polemizált, több hozzászólásra reflektálva helytelenítette a helytörténeti monográfiák abszolutizálására irányuló törekvést, s aláhúzta, hogy a helytörténetíráson belül is több műfaji megoldás lehetséges. Végül az előző évi salgótarjáni vándorgyűlés után megalakult üzemtörténeti szekció eredményes munkájára hivatkozva javasolta a Magyar Történelmi Társulat keretén belüli helytörténeti szekció létrehozását, amely szintén életképessé válhat, hiszen valóságban létező igényt van hivatva kielégíteni, s munkája további új színt vihet a Társulat életébe.

A vándorgyűlés második napján *Degré Alajos* zalaegerszegi levéltárigazgató elnökölt. Bevezető előadást *Wellmann Imre*, a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatóhelyettese „Mária Terézia Urbáriuma" címmel tartott.

Bevezetésül hangsúlyozta, hogy amióta a nemesség 1715-ben a katonáskodás terhe alól lényegében kivonta magát, a bécsi udvar több ízben próbálkozott azzal, hogy a hadiadó legfőbb alapját: a jobbágy teherbíró képességét a földesúri igényekkel szemben biztosítsa. A vármegyék azonban, melyek kötelessége lett őrködni a paraszt helyzetén, a nemesség érdekeinek letéteményesei lévén, kevéssé feleltek meg ennek a feladatnak. Különösen azóta lett ez nyilvánvalóvá, hogy az 1730-as évek közepétől fogva a háborús konjunktúra hatására új lendületet vett a földesúri majorkodás. A földesúri követelések térben is, mennyiségben is növekedtek — ugyanakkor, midőn a másik oldalról, főképp a súlyos katonai kiadások miatt, az államháztartás helyzete is az adóteher növelését kívánta. Mindkét igény a jobbágy bőrére ment, fokozódásuk tehát elkerülhetetlenül összeütközésre vezetett. A földesurak az úrbér ügyét saját hatáskörükbe tartozónak tekintették s Werbőczire hivatkozva azt hangoztatták, hogy tetszésük szerint bánhatnak jobbágyaikkal. Mária Terézia viszont a döntő pénzügyi szemponton túl a földesúri elnyomás kirívó példáinak láttán úgy érezte, uralkodói felelősséggel is tartozik a jobbágy sorsáért. Volt tanácsosai között, aki úgy vélte: egyszerűen az 1514-i parasztháborút követő törvényeknek kell érvényt szerezni. Csakhogy ezek egyrészt nem szabályozták pontosan és mindenre kiterjedően az úrbér ügyét, másrészt már az idő is jócskán túlhaladt rajtuk a majorságok elterebélyesedése következtében. Helyettük már a földesurak a közbeeső 220—250 év alatt „bevett szokás" címén vagy urbárium révén jóval terhesebb kötelezettségeket honosítottak meg. Mária Terézia ezeknek az urbáriumoknak állami felügyeletét akarta törvénybe iktatni az 1764—65-i országgyűlésen; törekvése azonban hajótörést szenvedett a nemesség ellenállásán.

Kérdéses volt, vajon a rendeleti út sikert hozhat-e ezzel az ellenállással szemben. A királynő kezére játszott azonban, hogy sikerült elérnie, hogy jobbágypanaszok az addigi bírósági út (úriszék-sedria-Kuria) helyett közigazgatási úton (úriszék-sedria-Helytartótanács) eléje kerültek. Így, főképp a földesúri árutermelés következményeitől leginkább sújtott Vas és Zala megyét illetően, közvetlenül tudomást szerezhetett a jobbágyság valódi helyzetéről, miután sikerült kiiktatni, megkerülni a nemességnek közbeékelődő, jobbágypanaszokat elhallgattató, elhárító rendszerét. Ugyanakkor a parasztság gyökeres fordulatnak fogta fel, hogy az uralkodó törődik sorsával s beavatkozik érdekében; félreismerve a feudális állam valódi természetét, már-már valamiféle szabadság álmát szövögette, aminek, túl az ellenállásra ösztökélő súlyos földesúri megterhelésén, nem kis része volt az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalmak létrejöttében. S a nemesség azáltal, hogy fenyegetett helyzetében az államhatalom segítségére szorult, maga adott a királynőnek lehetőséget az úrbér rendeleti úton való átfogó szabályozására.

Fiskális kiindulópontjának megfelelően az Urbárium a földesúri kizsákmányolás korlátozásában ért el legfőbb eredményt; a volt „királyi Magyarország" területén egyenesen visszaszorította azt. Kevésbé volt az eredmény megnyugtató a földesúri kisajátítást illetően, egyrészt, mert az urak addigi térfoglalásait helybenhagyta, másrészt, mert úrbéres földnek csupán a szorosan vett jobbágytelket minősítette s ezzel a faluhatár többi részét — a szőlő, irtvány s részben a legelő kivételével — a földesúr közvetlen rendelkezése alá engedte. A földesúri elnyomásnak is teret engedett azáltal, hogy a 32 éve egyhelyben ülő szabadmenetelű jobbágyot elévülés címén örökös jobbágy-sorba süllyesztette. S az úrbérrendezés jelentős pozitívumait kiemelve sem hunyhatunk szemet annak következményei felett, hogy a parasztmozgalmak megelőzése céljából a jobbágy helyzetét egy kaptafára vonni: terheit egységesíteni, társadalmát — nemes és jobbágy merev kettősségéből

kiindulva s a parasztságon belül a zsellérek határvonalát elmosva — nivellálni törekedett. A volt török hódoltság területén s annak peremén élő népre — ha nem is mindjárt (hanem a földesúri árutermelésnek magától az Urbáriumtól segített előhaladása szerint) s nem is minden esetben — súlyosan nehezedett, hogy Bécs lényegében csak a nyugat- és északmagyarországi helyzet ismeretében (hol a földesúri elnyomás, kisajátítás és kizsákmányolás jóval előrébb haladt) szabta meg a rendezés normáit. Így a volt végvári s egyéb katonáskodó elemek maradványa végképp jobbágysorba, az ugyancsak szabadabb élethez szokott hódoltságbeli parasztok elasztikus társadalma, merev korlátok közé szorítva, robotoló jobbágy nívójára süllyedt. Az Urbárium végrehajtásához kapcsolódó paraszti megmozdulások — melyeket élesen meg kell különböztetni a megelőzőktől — világosan mutatták, hogy ha a Habsburg-hatalom el is érte célját: az adóalap biztosítását, a nép — igazában persze megalapozatlan — reményei nagyrészt füstbe mentek.

Simonffy Emil (Zalaegerszeg) hozzászólása bevezetésében aláhúzta: az elmúlt évtizedek erdményei bebizonyították, hogy a jobbágyság kezén lényegesen nagyobb mennyiségű föld volt, mint amennyi az úrbéri tabellába bejegyzésre került. A jobbágyság e földterület egy részét elvesztette a jobbágyfelszabadulást követő birtokrendezési perek során, egy részét azonban sikerült megmentenie. A XIX. század közepéről rendelkezünk olyan forrásokkal — a birtokrendezési perek és a kataszteri felmérés irataival — amelyek lehetővé teszik, hogy a birtokviszonyokat egy-egy faluban rekonstruálhassuk. Ezekből az eredményekből azután visszakövetkeztethetünk a megelőző évszázad viszonyaira is, mert a Mária Terézia-féle urbáriumnak sikerült bizonyos merevséget elérnie. Így általában meg lehet állapítani a közös legelő, erdő és berek együttes területét. Fontos következtetések vonhatók le a birtokrendezési perek XIX. század közepén készült mérnöki felméréseinek és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés bemondáson alapuló, de parcellánként történt összeírásainak az összevetése alapján. Rámutatott azonban arra, hogy ennek a módszernek az alkalmazása lényegesen nehezebb azokban a falvakban, ahol úrbéresek kisnemesekkel együtt éltek. Hiszen itt a földek forgalma lényegesen nagyobb volt, és nagyobb volt az úrbéresek fluktuációja is. A hozzászóló ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kizsákmányolt osztályok földbirtokviszonyainak vizsgálata mellett nem szabad elhanyagolni az uralkodó osztály birtokviszonyainak vizsgálatát sem.

Soós Imre levéltárigazgató (Eger) hozzászólásának első részében az úrbéri telekmennyiség megállapításának Heves-Szolnok megyében érvényesített módját ismertette, tekintettel a földbőségnek e megyében tapasztalható eltéréseire.

Bár a mátrai és bükki palócfalvak népe 1767-ig elvégezte már a terepviszonyok által lehetővé tett, korlátolt mennyiségű erdőirtást, mégis e falvak szántható földterülete az irtásföldekkel együtt sem haladta meg az 500—700 holdat, az 1000 hold pedig maximumnak számított. A teleknagyság e tájon régóta ismeretes volt, így az úrbérrendezés során is a régi telekmennyiség került be az úrbéri tabellába új telekmennyiség gyanánt, az újonnan engedélyezett földterülettel. Csupán annyi változás következett be a rendezéssel, hogy az egy-két nagygazda 60—70 holdjából fönnmaradt többletfölddel kiegészítették a törpegazdaságok földterületét.

A Mátraaljának, Bükkaljának nagyhatárú gazdag mezőségi falvaiban a nagybirtok, főleg az egri püspökség és káptalan — még az országos úrbérrendezést megelőzően — 1760—1767 között — kialakította a regulázott, szabályos telket. Így ezen a megyerészen is a már ismert telekmennyiséget vette át Mária Terézia urbáriuma.

A Csongrádig lenyúló szolnoki Tiszavidéken, a tízezer—húszezer holdas óriáshatárokon a hatökrös egész ekés gazda egész telkes, a fél ekés fél telkes lett az úrbérrendezés alkalmával. Ahol pedig egyáltalán nem ismertek semmiféle telekmennyiséget, ott a ténylegesen használt, vagy legutóbb kiosztott jobbágyföld mennyiségéből számították ki, hogy ez hány úrbéri nyolcadtelket tesz ki. Végeredményben a kettős megyében a földterület tekintetében nem állott be lényeges változás az úrbérrendezéssel, csupán az egyházi birtokon növekedett a jobbágyföld mennyisége mintegy 20 százalékkal.

A felkért hozzászólók korreferátumainak elhangzása utáni vitában elsőnek felszólaló *Szántó Imre* tanszékvezető egyetemi docens (Szeged) azt fejtegette, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés bevezetésének hatása nemcsak tájegységenként (Dunántúl, Alföld), hanem szinte falvanként különbözőképpen érvényesült. A Dunántúlon, ahol a földesúri kizsákmányolás normája egyes vidékeken már addig is felülhaladta az urbáriumban megszabott normát, enyhített a parasztság helyzetén, de a kontraktualista községekben itt is felszámolta a korábbi kedvezőbb helyzetet. De a Dunántúlon sem vezették be mindenütt máról-holnapra a „keménykezű" Mária Terézia-féle urbáriumot. Pl. a veszprémi püspökség és káptalan birtokain — a földesúri árutermelés kezdetlegesebb fokának megfelelően — csak az uradalmi központok közelében vezették be az urbáriumot, ugyanakkor az uradalmi központtól távolabb eső községekben a kedvezőbb — többnyire

kontraktualista — jogállást nem egy helység megőrizte egészen az 1800-as évekig. Ugyanígy az Alföldön sem vezették be mindjárt és mindenütt az urbáriumot, sőt akadtak olyan mezővárosok, nagyobb községek, mint pl. Békéscsaba, amelyek mindvégig megőrizték kedvezőbb kontraktualista jogállásukat, mivel e helyeken a földesuraság nem folytatott majorsági gazdálkodást. — *Kovách Zoltán* főiskolai adjunktus (Szeged) az úrbéri tabellákban levő családszámokra vonatkozó kutatásairól számolt be, amelyeket nyolc somogyi falu esetében ellenőrzött az 1771. évi egyházi összeírás, az 1773. évi lélekösszeírás és a születési anyakönyvek alapján. — *Oltvai Ferenc* levéltárigazgató (Szeged) az egykori Csanád-megyei 1848 előtti viszonyokat ismertette. A XIX. század első felében a lakosság fele zsellér telepen élt, s a telepesek mindent elkövettek, hogy úrbéresek legyenek és a zsellérbérlői bizonytalan helyzetüket az úrbéres jobbágyi helyzettel cseréljék fel. — *Ruzsás Lajos* a Dunántúli Tudományos Intézet osztályvezetője (Pécs) rámutatott arra, hogy a végvárvonal mentén a praesidiumok sora alakult ki. Ezek lakói két csoportra oszlottak: a földesúri hajdúk és a királyi zsoldosok. A XVII. században a két elem közeledett egymáshoz életformájában. A XVIII. században a praesidiumok sorsa részben a teljes jobbágysorba süllyedés, részben a kontraktualista állapotba kerülés volt; részben viszont a Mária Terézia-féle urbáriumig sikerült megőrizni szabadságukat. Ezekre az úrbérrendezés jelentett újabb veszedelmet, ekkor tett a földesúr újabb kísérletet jobbágysorba taszításukra. Ez történt Kanizsán, Pápán és Veszprémben is. — *Sarlós Márton* ny. egyetemi tanár írásban beküldött hozzászólásában szembeállította a Hármaskönyvnek és az Urbáriumnak a telektulajdont érintő tételeit. Rámutatott arra, hogy zavart okoz ezek vizsgálatánál, ha nem vesszük figyelembe a jogi műszavak változó értelmét. Más a *proprietas* értelme a HK-ban és más a XVIII.—XIX. század feudális jogtudományában és törvényeiben. Hangsúlyozta, hogy az úrihatalomtól elkülönítve kell vizsgálnunk, hogy a földtulajdonjognak milyen elemei maradtak meg az urbárium után a földesúr részére. A birtoklás, a használat a jobbágyé, és pedig fel nem emelhető terhekkel, az 1823: XVIII. t. c. óta elvehetetlenül. Megszűnt a HK-beli sarkalatos nemesi jog a használatra. Megszűnt a HK-beli tetszés szerinti kibecslési és elsajátítási jog. A proprietasban megmaradt egyetlen civilisjogi, közönséges vagyonjogi elem az Urbarium után: a jobbágyszolgáltatások iránti igény. A teleknek, — szolgáltatásokkal és korlátozásokkal terhelt — civilis jogi tulajdonosa a jobbágy. Ez a földtulajdonjog fennáll, ha korlátozások terhelik is.

A vándorgyűlés 1968. augusztus 28-án *Borus József* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa elnökletével a Megyei Bíróság tanácstermében folytatta munkáját. A teremben a történelmi nevezetességű megyegyűlések emlékére a Tanács emléktáblát állíttatott, amelyet a Magyar Történelmi Társulat nevében *Vörös Károly* titkár koszorúzott meg. Ezután *Gábor Sándorné* kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa „Hamburger Jenő és a Zala megyei munkásmozgalom" címmel tartott előadást. Bevezetésül az előadó elemezte Zala megye gazdasági és társadalmi viszonyait az első világháború előtti években. Majd Hamburger életútjának vázlatos ismertetése után rátért annak a küzdelemnek a bemutatására, amelyet mint az MSzDP nagykanizsai szervezetének elnöke folytatott a háború ellen és a proletariátus sorsának megjavításáért. E vonatkozásban szólt Hamburger 1917 nyarán megjelent röplapjairól és azok hatásáról. Emlékeztetett az 1917. november 25-i nagykanizsai tömeggyűlésre, valamint vezető szerepére az 1918 januári sztrájk megszervezésében. Részletesen ismertette a február 2-i letartóztatása után ellene indított per főbb eseményeit; s hangsúlyozta, hogy csak az ország belső viszonyaiban és a nemzetközi helyzetben beállt váltakozásoknak köszönhető, hogy a pozsonyi katonai törvényszék az 1918 augusztus—szeptemberi tárgyalás után csupán börtönbüntetéssel sujtotta. Hamburgert a pozsonyi elvtársak szabadították ki október 31-én és november 1-én már Nagykanizsára érkezve megalakította a Nemzeti Tanácsot, majd kormánybiztosi hatáskört kapva a hadügyminiszter megbízásából a nemzetőrséget is szervezte.

Az ő irányításával alakult meg az ún. Fabik-különítmény, a proletárok karhatalmi alakulata, amelyre a forradalmárok mindig biztosan számíthattak. Az előadó kiemelte — egy 1924-es polgármesteri jelentésre hivatkozva —, hogy Nagykanizsa két kiváló szocialista vezetője (Sneff József és Hamburger) valójában már a polgári demokratikus rendszer idején is biztosítani tudta a megyében a proletariátus vezető szerepét.

Az előadó a továbbiakban foglalkozott Hamburgernek a mezőgazdasági proletariátus sorsáról vallott elgondolásaival egy eddig még nem publikált levele alapján, melyet Kaposvárról írt Révész Mihálynak, a Népszava egyik szerkesztőjének.

A Tanácsköztársaság létrejötte után Zala megye helyzetét nehezítette az öntudatos nagyipari proletariátus hiánya, a klérus, a nagybirtokosok és a közigazgatás vezetőinek korábban annyiszor éreztetett hatalma. Hamburger Jenő a Tanácsköztársaság idején

csak távolról tudta segíteni zalai harcostársait. Az előadó rámutatott, hogy Hamburger ekkor is meggyőződéses híve volt a termelőszövetkezeti formának. Ő sem ismerte fel, mint kortársai és elvtársai többsége — emelte ki Gábor Sándorné — az átmenet szükségszerűségét, a parasztok földtulajdon utáni vágya kielégítésének fontosságát. Az előadás befejezésül Hamburger Jenő emigrációs tevékenységével és életműve értékelésével foglalkozott.

Béli József tanár (Nagykanizsa) hozzászólása kiegészítette az előadást azon hatások bemutatásával, amelyek Hamburgert gyermekkorától kezdve érték Zalában. A hozzászóló ismertette a megye társadalmi és nevelési viszonyait a század elején, majd beszámolt a Hamburger által 1918 január elején szervezett munkásképző líceum működéséről. — *Eperjesi István* levéltáros (Zalaegerszeg) röviden ismertetett egy újonnan előkerült — Hamburger orvosi tevékenységével foglalkozó — dokumentumot. Ezután a vándorgyűlés az elnöklő *Borus József* társulati titkár értékelő szavaival ért véget, aki hangsúlyozta, hogy ezzel a témával Társulatunk megkezdte az 1918—19-es forradalmakról való megemlékezések sorát.

A tanári tagozat hírei

Történelemtanárok nyári egyeteme

Az Országos Pedagógiai Intézet, a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és Debrecen Mj. Város Tanácsa 1968. július 1—10. között megrendezte Debrecenben a történelemtanárok hagyományos nyári egyetemét. A programot *Szarka Józsefnek* az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatójának „Oktatáspolitikánk időszerű kérdéseiről" címmel tartott előadása nyitotta meg. A megnyitó előadást *Benczédi Lászlónak* a Történettudományi Intézet munkatársának „Szocialista történelemszemlélet és a korszerűség" című előadása követte, amelyben elemezte a szocialista hazafiság és proletár nemzetköziség kapcsolatának korszerű értelmezését és szerepét mai szellemi életünkben. A nyári egyetem a továbbiakban három — jellegében különböző — előadássorozattal folytatta munkáját.

Az első csoportba tartoznak azok a témák, amelyek a történettudomány egy-egy ágazatának újabb kutatási eredményeit mutatták be. *Ránki György* egyetemi tanár, a Történettudományi Intézet helyettes igazgatója a XIX—XX. század gazdaságtörténete kutatásának kérdéseit, *Endrei Walter* kandidátus a technikatörténet legújabb eredményeit, *Dolmányos István* kandidátus, egyetemi docens a diplomáciatörténeti kutatásnak az utóbbi években felszínre került új szempontjait és szemléleti eredményeit, *Nagy Gábor* kandidátus a korszerű hadtörténeti kutatások eredményeit ismertette. *Vass Henrik* a Párttörténeti Intézet igazgatója a párttörténet kutatásában elért új eredményekről számolt be, *Hegedüs András* kandidátus, a Szociológiai Kutatócsoport igazgatója a szociológia és a történettudomány viszonyát, *Dányi Dezső* a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának igazgatója a demográfiai kutatások szerepét a történetszemlélet kialakításában mutatta be; *Aradi Nóra* kandidátus, egyetemi docens pedig művészettörténetírásunk néhány új eredményére és korszerű szemléleti kérdéseire világított rá.

A nyári egyetem programjának másik részét a tantárgypedagógia, illetve történettanítás-módszertani kérdések képezték. A programnak ezt a részét *Bodó Lászlónak*, az Országos Pedagógiai Intézet helyettes főigazgatójának előadása nyitotta meg, amely általában taglalta az audiovizuális eszközök és módszerek szerepét az iskolai oktatás egészének korszerűsítésében. *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára „Az audivitás és vizualitás szerepe a történelmi megismerésben" című előadásában a téma ismeretelméleti gyökereit elemezte, majd sajátos szerepét vázolta a történeti megismerés folyamatában. Az általános elméleti előadásokat az egyes legfontosabb audiovizuális módszerek és eszközök demonstrációja és felhasználásának vitája követte. Ennek keretében került sor a makettszerű szemléltető eszközök szerepének *Porcsalmy János* szakfelügyelő által vezetett vitájára, amelyet egybekötöttek a Csokonai gimnázium iskolamúzeumának megtekintésével. Az iskola-televízió új műsorainak bemutatása után *Sándor György* a Magyar Rádió és Televízió főszerkesztője ismertette a televíziós történelmi iskolai műsorok készítésének elveit és vezette a bemutatott műsorok kapcsán kibontakozott élénk vitát. Az iskolarádió új történelmi műsorainak bemutatása után *Sándor Györgyné*, a Magyar Rádió és Televízió munkatársa vezette be és foglalta össze a kialakult beszélgetést. A legújabb iskolai szemléltető filmek megbeszélése során *Incze Miklós* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa előadásában a szem-

léltető film készítés lehetőségeit és módszereit elemezte, valamint ismertette azokat a szempontokat, amelyek az antifasiszta koalíció — Teherán, Jalta, Potsdam — témáról készített film elkészítésekor vezették. Majd *M. Somlyai Magda* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa tartott bevezető előadást, a demokratikus földreformról szóló filmvetítés előtt. A két film bemutatását vita követte a szerzők és a rendezők közreműködésével. A következő napon a táblai rajzok és applikációk felhasználásáról a történelemtanításban *Szebenyi Péter*, az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa tartott előadást. A nyári egyetemnek ezt a részét a történelmi térképekről és fali-képekről tartott ankét zárta, amelyet *Unger Mátyás* egyetemi adjunktus vezetett be és foglalt össze. Lényegében a tantárgypedagógiai kérdéseket taglaló előadássorozathoz csatlakozott *Eperjessy Géza* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docensének a szakmunkásképző iskolák történelemtanításának időszerű kérdéseiről tartott előadása, valamint az az ankét, amelyet az érettségi megreformálásáról tartottak *Gálos Tibor*nak, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadójának vezetésével.

A nyári egyetem harmadik sorozatában külföldi szakemberek tartottak előadást, egy-egy szomszédos ország történettanításának főbb időszerű kérdéseiről. Ennek keretében *F. P. Korovkin* tudományos főmunkatárs a történelemtanítás jelenlegi fő kérdéseit a Szovjetunióban exponálta, *H. J. Fiala*, a rostocki egyetem módszertani szekciójának vezetője a történelemtanítás korszerűsítésének kérdéseit mutatta be a Német Demokratikus Köztársaságban, *T. Slowikowski*, a Krakkói Jagelló Egyetem tanára mintegy historiográfiai áttekintést adott a történelemtanítás hagyományos módszereiről, bemutatván egyben a korszerű módszerek lengyelországi alkalmazását is, *N. Popova*, a szófiai egyetem docense a szemléltetés helyzetét és szerepét elemezte a mai bulgáriai történettanításban.

MÁLYUSZ ELEMÉR KÖSZÖNTÉSE A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

A Történettudományi Intézet vezetősége 1968. október 4-én bensőséges ünnepség keretében búcsúztatta nyugalomba vonuló főmunkatársát, *Mályusz Elemért*, a történettudományok doktorát. Az ünnepségen *Pach Zsigmond Pál* akadémiai levelezőtag, a Történettudományi Intézet igazgatója köszöntötte Mályusz professzort.

— Néhány héttel ezelőtt 70. születésnapodhoz és a Munka-érdemrend arany fokozatával való kitüntetésedhez gratuláltunk — mondotta Pach Zsigmond Pál —, most nyugalomba vonulásod alkalmából köszöntünk. E két esemény között az a kapcsolat, hogy Te, Professzor Úr, még tavaly bejelentetted azt a szándékodat, hogy 70. életéved betöltése után nyugállományba kívánsz vonulni. Elhatározásodat Intézetünk vezetősége sajnálattal vette tudomásul, de megértette, hogy a továbbiakban hivatali kötöttségektől mentesen kívánsz tudományos munkáidon dolgozni.

Hadd mondjam el, hogy mindnyájunkat örömmel és büszkeséggel töltött el, hogy Te csaknem másfél évtizede Intézetünkben dolgoztál; hiszen többen közülünk a szó szoros értelmében egyetemi tanítványaid voltunk, és nincs köztünk talán egy sem, aki így vagy amúgy ne tanult volna Tőled, a Te tudományos munkáidból. Szeretném hangsúlyozni, hogy mi tudományos és oktatói pályád egészében — kezdettől fogva — sok maradandó értéket látunk, és azon voltunk, hogy ez a megbecsülés hivatalos formában is kifejezésre jusson. De különösen nagyra értékeljük, hogy a felszabadulást követő években, a marxizmus megismerésével és alkalmazásával, történetírói pályádnak új, a korábbiakat meghaladó magaslataira jutottál. És különösen örülünk annak, hogy 1954-től Intézetünkben tudományos pályádnak új, gazdag alkotói periódusához érkeztél el. Nagyrabecsüléssel tekintünk azokra a műveidre, amelyeket intézeti időszakodban alkottál, a Hunyadi-tanulmánytól kezdve egészen a Thuróczy-könyvig: ezek gazdagodását, fontos gyarapodását jelentik intézeti tevékenységünknek. De talán nem túlzunk, ha utalunk arra is, hogy Intézetünk is hozzájárult a Te legújabb alkotó periódusod kibontakozásához. Ha mással nem, hát légkörével, azzal a sokat kritizált, valamennyiünk által is gyakran bírált, de alapjában véve mégis csak pozitív, alkotó szellemű légkörével, amely kedvez a szenvedélyes, elmélyült kutatómunkának éppúgy, mint a szenvedélyes vitának, — a klasszikus örökség ápolásának csakúgy, mint új gondolatok ébresztésének és érlelésének.

Most, nyugalomba vonulásod alkalmából köszöntünk, de nem búcsúzunk Tőled. Számítunk továbbra is értékes közreműködésedre, nem utolsósorban a tízkötetes Magyarország történetének munkálataiban. Számítunk barátságodra és bizalmadra, számítunk

újabb műveidre, amelyek megalkotásához erőt, egészséget, testi és szellemi frissességet kívánunk továbbra is.

Az Intézet dolgozóinak nevében a Szakszervezeti Bizottság elnöke, *Benda Kálmán* kandidátus méltatta Mályusz Elemér egyéniségét.

Az üdvözlő szavakra válaszolva Mályusz Elemér megköszönte a baráti szavakat és az Intézet vezetőségének munkájához nyújtott állandó támogatását. Hangsúlyozta, hogy továbbra sem akar kiválni az Intézet tudományos munkájából; minden erejével elő kívánja segíteni az Intézet által kitűzött célok eredményes, sikeres megvalósítását.

AZ NDK IV. NÉMET TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUSA

Az NDK IV. Német Történészkongresszusát Lipcsében rendezték meg, 1968. október 9 és 11. között. A Német Történelmi Társulat elnökségének a kongresszusra készített terjedelmes beszámolója bevezetésében az NDK fejlődésével foglalkozik, szól az elért eredményekről, a társadalomtudományok növekvő szerepéről. „A történettudománynak minden rendelkezésre álló eszközzel és lehetőséggel hozzá kell járulnia a szocialista emberközösség ideológiai erősítéséhez."

A beszámoló részletezi az NDK történettudományának a III., az 1965 márciusi kongresszus óta elért eredményeit. Ezek az eredmények különböző kiadványokban, mindenekelőtt a német munkásmozgalom nyolckötetes történetében tükröződnek, másfelől pedig a társulat szervezeti fejlődésében. A beszámolóban külön pont foglalkozik a helytörténet, továbbá a történetkutatás és történetpropaganda jelentőségével. A társulat fontos feladatának tartja a történetkutatók és -oktatók szoros együttműködésének ösztönzését. Erről a témáról különben a Neues Deutschland 1968 nyarán közölte a társulat elnöksége titkárságának állásfoglalását, „Történészek és történelem-oktatók" címmel.

A Német Történelmi Társulat külföldi kapcsolatairól szólva a beszámoló mindenekelőtt a Berlinben 1965-ben és a Csehszlovákiában 1967-ben megrendezett történelemoktatási symposiummal foglalkozik, majd megállapítja:

„A Német Történelmi Társulat és a Magyar, illetve Lengyel Történelmi Társulat közötti barátsági szerződések a beszámolási időszakban kétoldalú megbeszélések eredményeként elmélyültek. Az új ezekben a kiegészítő megállapodásokban az, hogy az együttműködés középpontjába előadók tudományos tapasztalatcseréje kerül, akik a baráti szocialista országok marxista—leninista történetkutatásának új eredményeiről tudósítanak.

Az elnökség különböző tagjai ezen túlmenően Bulgária, Vietnam és Jugoszlávia történészeivel, valamint kapitalista országok történész-szervezeteinek képviselőivel is találkoztak. Különösen a bolgár és a vietnami történelmi társulat elnöksége tagjaival folytatott tapasztalatcsere volt valamennyi részvevő számára nagyon hasznos.

Különösen kiemelendő az a tény, hogy a beszámolási időszakban a Német Történelmi Társulat és a szovjet történészek között fennálló kapcsolatokat tovább lehetett mélyíteni. Az NDK különböző tudományos konferenciáin számos szovjet történész vett részt.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy célszerű, ha a Német Történelmi Társulat külföldi tevékenységét az elnökség titkársága irányítja, és az NDK történészeinek nemzeti bizottságával és a vegyes történészbizottságok NDK-szekcióival való legszorosabb együttműködésben kerül rá sor. Ilyen együttműködés valamennyi részvevő számára hasznos és egyúttal megfelel a Német Történelmi Társulat társadalmi feladatának."

Az elnökség beszámolója ismételten foglalkozik az imperialista ideológia, különösen a nyugat-német imperializmus céljai elleni harc jelentőségével és szükségességével. A beszámoló és a kongresszus kitűzte a Német Történelmi Társulat feladatait az NDK közelgő 20. évfordulójával kapcsolatban is.

A Lipcsében, a Haus Auensee-ben október 9-én kezdődött kongresszus „Az NDK történettudományának elsőrendű feladata a szocializmus eredményeinek marxista—leninista ábrázolása és terjesztése" jelszó alatt ülésezett. Az NDK 1200 történésze és történetoktatója mellett szovjet, lengyel, bolgár, vietnami és magyar történészek vettek részt az üléseken. A megnyitás alkalmával jelen volt Hannes Hörnig, a NSzEP Központi Bizottságának tagja, a KB tudományos osztályának vezetője, az NDK vezető történészein kívül. *Dr. Gerhard Schilfert* professzornak, a társulat elnökének megnyitója után az első főreferátumot *Dr. Ernst Diehl* professzor, az NSzEP KB tagja, a berlini Marxizmus—Leninizmus Intézet helyettes igazgatója tartotta: „A novemberi forradalom jelentősége" címmel.

Diehl professzor hangsúlyozta, hogy a német 1918-as novemberi forradalom a német történelem egyik legnagyobb eseménye volt, a német munkásosztály első forradalma az imperializmus és a militarizmus ellen. Ez a hatalmas forradalmi tömegmozgalom a német monopoltőke uralmát alapjaiban rendítette meg. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Németországban rendkívül mély volt, mert Németország az első világháborúban elszenvedett katonai vereség és az osztályharc gyors éleződése következtében az imperialista világrendszer leggyengébb láncszemévé vált. A német nagypolgárság kénytelen volt a demokrácia jelszavát hangoztatni, de célja a monopoltőke hatalmának további fenntartása volt.

Az ellenforradalom a tömegeknek a szociális viszonyok alapvető megváltoztatására irányuló követelését szociális demagógiával próbálta ellensúlyozni, mutatott rá Ernst Diehl. A német nagytőke a jobboldali opportunista párt- és szakszervezeti vezetők segítségével megkísérelte, hogy a munkásosztályt a imperialista államhoz láncolja. Ebben komoly segítséget nyújtottak neki a német szociáldemokrácia jobboldali vezetői, akik részt vettek az ellenforradalmi kormányban. A polgári ellenforradalmárok és a jobboldali szociáldemokrata vezetők a demagóg jelszavak kihasználásában éppúgy egyetértettek, mint a nacionalizmusban és az antibolsevizmusban.

A német imperializmusnak az 1918-as novemberi forradalomban sikerült megakadályoznia a munkásosztály győzelmét. Az ellenforradalmi erők Németországban hatalmukat csak azzal tudták megtartani, hogy gátlástalan szociális és demokratikus demagógiát alkalmaztak, és biztosították maguknak a jobboldali szociáldemokrata vezetők aktív közreműködését.

Befejezésül az előadó kiemelte: a világimperializmus ma, a szocializmus által létrehozott nemzetközi erőviszonyok révén, minőségileg új stratégiai helyzetben van. Ma még rafináltabb eszközöket alkalmaz, elsősorban a szocialista államok ellen, korunk társadalmi haladásának fő erejével szemben. Ami azonban ötven évvel ezelőtt sikerrel járt, ma kudarcra van kárhoztatva.

Ugyancsak az első nap délelőttjén került sor a kongresszus másik főreferátumára, ezt *Dr. Joachim Streisand* berlini egyetemi tanár tartotta „Történelemszemlélet és történeti tudat a fejlett szocialista társadalmi rendszer létrehozásakor" címmel. Streisand professzor a német szocialista állam történészei előtt álló feladatokból indult ki. A szocialista társadalomnak a tudat minőségileg magasabb formájára van szüksége, mint bármely más társadalomnak. A szocialista társadalom növekvő igényeket támaszt a történészekkel szemben, annál is inkább, mert a fejlett szocialista rendszer létrehozása német földön az imperializmussal való állandó szembenállásban megy végbe. Ma az állammonopolista kapitalizmus a történelmet és a történészeket közvetlenebbül veszi igénybe, mint valaha. Nyugat-Németországban mérvadó történészek támogatják az imperialista állam agresszív bel- és külpolitikáját.

A marxista–leninista történelemszemlélet a szocialista történeti tudat tudományos alapja. Az ember a mindennapi életben állandóan találkozik a múlt emlékeivel, s ami több ennél: többé-kevésbé aktív részvevője történelmi döntéseknek és változásoknak. A történelmi események puszta ismerete azonban nem elegendő, jártasnak kell lenni a történelemben, fel kell azt használni, és hatnia kell a társadalmi gyakorlatban.

Streisand professzor részletesen elemezte a különböző korok történelemszemléletét. A polgári forradalmak időszakában kialakultak a tulajdonképpeni történelmi gondolkodás elemei, az 1848/49-es forradalom kudarca után azonban a német történelemszemlélet eltorzult. A polgári imperialista nemzeti történetírás szerint a német történelem különbözik más népek történetétől. A nyugat-német állammonopolista kapitalizmus történetszemléletét ma is leplezetlen nacionalizmus határozza meg, de ezt már nem az állítólagos „német természetből" vezetik le, hanem az imperialista tábor előharcosának szerepéből.

Az NDK-ban a tudomány vezető ereje a párt, amely megadja a történészek munkájának elvi alapjait, rámutat a munkásosztály és a nép történelmi szükségleteire, segít összekötni pártosságot és tudományosságot. A szocializmus alapjai lerakásának időszakában számos fontos történelmi munka jelent meg, a szocializmus átfogó felépítésébe való belépéssel pedig a történészek munkájában is új szakasz kezdődött. Ebben az új szakaszban jelent meg „A német munkásmozgalom története" című nagy munka, a történettudomány fejlődésének e jelentős állomása.

Az előadás befejező részében Streisand professzor a történelemszemlélet kifejlesztésének és elterjesztésének feladataival foglalkozott. A szocialista társadalom magasabb igényeket támaszt a történészi munka elméleti-ideológiai színvonalával kapcsolatosan. A Német Tudományos Akadémia Történelmi Intézetében megkezdődtek a 12 kötetre tervezett „A német nép története" c. mű munkálatai. Továbbra is az előtérben áll a né-

met munkásmozgalom történetének kutatása. Az NDK 20. évfordulójára való előkészületekben komoly szerepe van a történelmi propagandának. A cél az, hogy a történelem valóban az emberiség vezetője és tanítómestere legyen, és ez csak a szocialista társadalomban valósulhat meg.

Az október 9-i, délutáni ülésen elsőnek *V. M. Hvosztov* akadémikus, a szovjet küldöttség vezetője üdvözölte a kongresszust. Hvosztov akadémikus részletesen foglalkozott a történettudomány helyével a társadalomtudományok között, és hangsúlyozta a történészek felelősségét. — Ugyancsak ezen a délutánon szólalt fel a Vietnami Történelmi Társulat elnöke, aki betegágyából kelt fel, hogy elmondja felszólalását. Ismertette a vietnami történettudomány múltját és eredményeit, s nagy tetszéssel fogadott beszéde végeztével arannyal hímzett vörös selyemzászlót adott át az NDK történészeinek.

A plenáris ülésen összesen tízen szólaltak fel, a két főreferátumhoz kapcsolódva. E felszólalások sokoldalúan világították meg az NDK történettudományának helyzetét, problémáit, érdekes képet adtak az ottani történészek munkájáról, de gondjairól is. Többen foglalkoztak a történeti tudat meghatározásával, szerepével, a történeti gondolkodással, a történészek és filozófusok egymásrautaltságával, a pártosság és objektivitás kérdésével. Szinte minden felszólaló kitért a nyugat-német történészek különböző állításainak részletes cáfolatára, többek között a novemberi forradalommal, a történelemoktatással, vagy akár 1871-gyel kapcsolatban. Ugyancsak számos felszólalásban hangot kapott a csehszlovák történetírásben előfordult jelenségek miatti aggodalom, továbbá az öt baráti szocialista ország 1968. augusztus 21-i cselekedetének helyeslése.

A vita október 10-én délelőtt is folytatódott, majd a Német Történelmi Társulat közgyűlésére került sor; a külföldi delegációknak erre az időre rövid városnézést szerveztek. A közgyűlés megválasztotta a társulat felemelt létszámú, a korábbi 42 helyett 52 tagú elnökségét. A társulat új elnöke Dr. Joachim Streisand berlini egyetemi tanár lett.

Október 10-én délután és 11-én délelőtt a munka szekciókban folytatódott. Lipcse különböző helyein. „A novemberi forradalom jelentőségé"-vel foglalkozó szekcióban 200-an vettek részt, és meghívták a forradalom veteránjait is. A „Történelemszemlélet és történeti tudat a fejlett szocialista társadalmi rendszer létrehozásakor" szekcióban mintegy 120-an, „A burzsoázia stratégiája és taktikája az imperializmus és szocializmus közötti vitában" témával foglalkozó szekcióban 260-an, a „Birodalmi egyesülés 1871-ben Németországban — története és következményei" szekcióban 90-en, „A szocializmus eszméinek fejlődése a német munkásmozgalomban a demokráciáért, a társadalmi haladásért és szocializmusért vívott harcban" szekcióban 80-an, „A tudományos-technikai forradalom lényege és történelmi helye a munkásmozgalom imperializmusellenes harcában" szekcióban 60-an, az „Afrika, Ázsia és Latinamerika népeinek antiimperialista felszabadító harca a nemzeti demokrácia létrehozásáért" szekcióban 130-an, „A kapitalizmus előtti társadalmi alakulatok kialakulása és rendszerjellege" szekcióban 120-an, végül a „Forradalmak a középkorból az újkorba való átmenet időszakában" szekcióban 100-an vettek részt.

A magyar delegáció kis száma folytán természetesen nem volt lehetőség valamennyi szekció megbeszélésein való részvételre, s az sem látszott célszerűnek, hogy egymás után több szekció ülését meglátogassuk. Ezért *Székely György* „A kapitalizmus előtti társadalmi alakulatok kialakulása és rendszerjellege" címmel tárgyaló munkacsoportban vett részt, jelen beszámoló szerzője pedig a történelemszemlélettel foglalkozó munkacsoportban.

A kapitalizmus előtti társadalmi alakulatokkal foglalkozó megbeszélés kiindulópontja *Rigobert Günther* ókortörténész, a lipcsei Karl Marx egyetem professzorának a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1968. 9., kongresszusi számában megjelent tanulmánya volt, „A kapitalizmus előtti társadalmi alakulatok kialakulása és rendszerjellege' . Günther professzor a tanulmány fő kérdéseit szóbeli előadásban is bőven kifejtette. Charlotte Welskopf professzornő külföldi útja miatt alig volt jelen olyan szakember, aki az ókor és középkor világtörténeti kérdéseit átfoghatta volna, így a vitában inkább az egyes korok és területek speciális kérdéseiről esett szó. Több hozzászólás hozott új kutatási eredményt és anyagot, mások viszont elvi kérdésekkel foglalkoztak, beleértve a marxizmus klasszikusai tanításainak értelmezését is.

A vita középpontjában az ázsiai formáció értelmezése állott. Hozzászólás hangzott el a felépítmény viszonylagos önállóságáról, az őstörténet és az őstársadalom kérdéseiről, a marxizmus klasszikusai és Morgan, illetve Kovalevszkij viszonyáról, az ázsiai termelőmódról, az ókori kínai társadalomról, az indiai feudalizmus előzményeiről, Afrika VIII.—XVI. századi múltjáról, a társadalmi-gazdasági alakulatok rendszerezéséről, az antik tulajdonformákról és ideológiai vetületeikről, a rabszolgatartó ideológiának a római jogban való tükröződéséről, a késő antik társadalmi forradalomról, a feudalizmus

és a feudális fogalmak vitájáról, a bizánci feudalizmusról. *Székely György* rámutatott arra a módszertani problémára, hogy a faudalizmus létrejöttének kérdéseit csak ott szokták vizsgálni, ahol a törzsszövetségből kiinduló néppéválás befejeződött. Fontos azoknak a társadalmi feltételeknek vizsgálata, amelyek hiánya miatt egyes törzszövetségek népességük megsemmisülése nélkül is eltűntek, de meglétükkel továbbfejlődhettek. Az utóbbi változatot az árpádkori magyar világi uralkodó osztály fejlődésével érzékeltette. — A vita végeztével Rigobert Günther mondott áttekintő és célmegjelölő választ.

A „Történelemszemlélet és történeti tudat a fejlett szocialista rendszer létrehozásakor" szekció munkáját *Walter Schmidt* berlini egyetemi tanár irányította, s mivel a téma megegyezett az egyik főreferátummal, rövid, a vita főbb szempontjaira utaló bevezető után mindjárt megkezdődtek a hozzászólások. A munkacsoport résztvevői által felvetett kérdések rendkívül sokoldalúak voltak, túlzás nélkül mondható, hogy valóban átfogták a kijelölt téma egészét. Hozzászólás hangzott el a szocialista ideológia és világnézet szerepéről, a munkásmozgalom története oktatásának elvi és gyakorlati kérdéseiről, Masaryk és Beneš értékeléséről, a szocialista történeti tudatról és szemléletről, a társadalmi tudat jellegéről és meghatározóiról, a történeti tudat és történetírás viszonyáról.

Az egyik felszólaló felvetette a marxista módszer mint alkotó művészet problémáját, kitérve műfaji kérdésekre is. Erről azután vita is kialakult, többen hozzászóltak az ábrázoló művészet, és főleg a történelmi regény problémájához. Felvetődött: hogyan hat a párt irányvonala az oktatásban? Szóba került a tankönyvek problémája, a gyermekeknek és az ifjúságnak szánt történelmi művek, a történelmi életrajzok, a tartalmi kérdések a történetírásban. Külön felszólalás foglalkozott a történetszemlélet és az információs alap viszonyával, a forrásanyag rohamos növekedésével. Az NDK-ban a levéltári anyag évi 1%-os növekedése esetén ennek az új anyagnak az átnézéséhez 400 történész egy évi munkája szükséges. Többen foglalkoztak a társadalomtudományok közös problémáival, az információ és a dokumentáció feladataival, múzeumi kérdésekkel, a katonapolitikai szempontok jelentőségével a történelemoktatásban, a honvédelmi nevelésből adódó problémákkal és feladatokkal historiográfiai kérdésekkel. Nagy érdeklődést váltott ki egy egyetemi hallgató felszólalása, aki a lipcsei egyetemi történelemoktatással, a propagandisták képzésével, és az egyetem történetének az okatatásban való felhasználásával foglalkozott. Ugyancsak egyetemista mondotta el saját oktatási tapasztalatait és problémáit. Szó volt még az egykori középosztály tagjai közötti történelemoktatásról, az oktatási segédeszközökről, helytörténeti kérdésekről.

Rachmanova szovjet történész, a Szovjetunió Pedagógiai Akadémiájának munkatársa a szovjet iskolákban folyó történelemoktatást ismertette, külön kitérve a 8. osztályban folyó oktatásra a tudományos kommunizmus létrejöttéről, Karl Marx és Friedrich Engels tevékenységéről. Borus József a történetszemlélet magyarországi problémáival foglalkozott, ismertette a különböző kiadványokat, népszerű sorozatokat, folyóiratokat. Ő is beszélt az iskolai történelemoktatásról, továbbá az új technikai lehetőségeknek, elsősorban a televíziónak propaganda és oktatási célokra való felhasználásáról.

Walter Schmidt válaszában megállapította, hogy a széles tematikájú vita alapján két olyan feladatkört lehet megjelölni, amelyekkel tovább kell foglalkozni. Az egyik a módszertan problémája; a cél dokumentációs minimummal információs maximumot elérni. A másik a történetszemlélet közvetítésének problémája. A kutatás—ábrázolás—továbbadás folyamatot a hamis polgári ideológiák elleni harcban kell megvalósítani. Érdemes lenne a történelempropaganda gyakorlati tapasztalatairól is vitát rendezni.

Október 11-én délután került sor a kongresszus záróülésére, melyen előbb a szekciók vezetői mondták el rövid, értékelő jelentésüket, majd a társulat új elnöke, *Streisand* professzor mondott zárszót. Megállapította, hogy gyakorlatilag minden negyedik részvevő felszólalt ezen az eddigi legnagyobb létszámú kongresszuson. Foglalkozott azzal az indokolt bírálattal, hogy a társulat új elnökségébe nők alig kerültek be, s végül ő is kitért a kutatás és oktatás kapcsolatára.

Este a Hotel Deutschland különtermében a társulat új elnöke fogadást adott a kongresszus befejezéseként. A kongresszus előkészítése és lebonyolítása feltétlenül jó és eredményes volt, s nagy gondoskodással vették körül a külföldi vendégeket is. Figyelemre méltó végül az a tény, hogy a Német Szocialista Egységpárt központi lapja, a Neues Deutschland október 9-én vezércikkben foglalkozott a kongresszussal, a további napokban is folyamatosan tudósított, a kongresszus utáni napon pedig részleteket közölt az ott egyhangúlag elfogadott, a Walter Ulbrichtnak, az államtanács elnökének, a NSzEP első titkárának küldött levélből.

Borus József

BESZÁMOLÓ A MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉRŐL LINZBEN RENDEZETT NEMZETKÖZI KONFERENCIÁRÓL

A konferencia 1968. szeptember 17-től szeptember 21-ig tartott és két témakörrel foglalkozott: a II. Internacionálé historiográfiájával és a munkássajtó történetével, felhasználásának metodológiai problémáival. Az értekezleten szovjet, román, bolgár, csehszlovák, jugoszláv, német, francia, svéd, svájci, holland, osztrák és magyar küldöttek — mintegy ötvenen — vettek részt.

A II. Internacionálé historiográfiájáról a nyitó referátumot *Julius Braunthal* (London) tartotta meg, némiként polémikus éllel. Nagy hangsúlyt helyezett a szociáldemorata és a kommunista történeti irodalom megkülönböztetésére, s kérdésesnek látta, hogy a két történeti felfogás között egyáltalán érdembeni dialógusra sor kerülhet-e, a történetírók objektíven megörökíthetik-e a múlt eseményeit. Braunthal a kommunista szemléletű történeti művek körét leszűkítette (csak Lenz, Foster és Dutt munkáiról emlékezett meg), s részletesebben taglalta, hogy a forradalmi irányzat a nyugati munkásmozgalom történetében a századfordulótól kezdve nem érvényesült, a reformtörekvések hódítottak tért. A forradalmi irányzat csak a cári Oroszország viszonyai közepette Oroszországban tartotta meg iránytadó szerepét. E megállapításával együtt Braunthal azt is hangsúlyozta, hogy Lenin szerepét a kommunista történeti irodalom túlértékeli; utalt arra, hogy Lenin ritkán vett részt az Internacionálé kongresszusain. Ebből arra következtetett, hogy Leninnek nem volt olyan nagy része az Internacionálé életében.

Braunthal előadásához két korreferátum hangzott el; az egyiket *Georges Haupt* (Párizs), a másikat *Igor Krivoguz* (Leningrád) mondta el. Haupt utalt arra, hogy a II. Internacionáléról mindezideig nem készült el megnyugtató historiográfiai áttekintés. Rendszerint bőségesebb bibliográfiai anyagot szoktak mellékelni, rendkívül szűkreszabott annotálással. Braunthallal szemben szólott arról, hogy a szovjet, s általában a kommunista történetírók munkájában az utóbbi évtizedben új eredmények születtek, újfajta megközelítés észlelhető. Végül szólott a II. Internacionálé történeti problémáiról is, jelezte, hogy a II. Internacionálé egyik sajátossága éppen az, hogy tömegmozgalom bontakozott ki, s az egyes pártokat, a szocialista mozgalmat nem lehet az általánosan ismert három irányzat egyikébe beleszorítani. Ugyanakkor aláhúzta, hogy a meglevőnél sokkal alaposabb társadalomtörténeti megalapozásra lenne szükség, s példaként jelezte, hogy a munkásosztály, a munkásarisztokrácia, a bal- és jobbszárny statisztikai megközelítése milyen bizonytalan. Ugyancsak utal arra, hogy a terminológiák használatában sem alakult ki egység. Az ausztromarxizmust helyenként bal-, másutt viszont jobboldali áramlatnak látják. A radikálisokon is más csoportosulásokat, személyeket szoktak megjelölni.

Igor Krivoguz korreferátumának elején Braunthallal szemben hangsúlyozta, hogy objektív történetírás nemcsak elképzelhető, hanem ennek megvalósítására törekedni is kell. Felvázolta a II. Internacionálé historiográfiájának négy nagy iskoláját: a polgári történetírókét, akik „kívülről" közelítik meg a munkásmozgalmat, a reformista szocialista iskoláét, amely a nyugati országokban talán a legnagyobb múltra tekint vissza s legelterjedtebb (ennek első úttörői még Bernstein, Vandervelde, MacDonald, Thomas voltak), s amelynek képviselői elsősorban a munkásmozgalom szervezeti megerősödésére, az elért gazdasági és politikai reformokra fordítottak gondot. Krivoguz megállapította, hogy ez az irányzat 1945 után újabb lendületet kapott, amit olyan munkák fémjeleznek, mint Cole, Braunthal, Van der Esch írásai. Krivoguz a harmadik jelentősebb történetírói irányzatként az anarchista, anarcho-szindikalista, s a jelenleg is érvényesülő nyugati ultrabaloldali eszmeáramlathoz közelálló történészeket jelölte meg — akik azonban kevesebb és kevésbé értékálló munkát jelentettek meg. Végül részletesebben tért ki a marxista—leninista történetírás történetére, s ezen belül is kiváltképpen a szovjet történetírás fejlődésére. Krivoguz elismerte, hogy a marxista történészek többet is nyújthattak volna e témakörben, de ugyanakkor meggyőzően bizonyította, mennyire téves Braunthal vélekedése, aki csak pár munkáról tudott.

Krivoguz a II. Internacionálé szovjet historiográfiának fejlődését a következő főbb korszakokra bontotta: az első időszakban, az 1917-es szocialista forradalom másnapján és az 1920-as években főként népszerűsítő, nagy átfogó munkák jelentek meg. Az 1930-as évek első felében általános megélénkülés volt tapasztalható, s színvonalasabb, elmélyültebb részletfeldolgozások láttak napvilágot a francia munkásmozgalomról (Lukin, Nyikolajev, Dalin), valamint a bolsevikoknak a II. Internacionálében játszott szerepéről (Szluckij) és a német munkásmozgalomról (Bantke). Az ezt követő harmadik korszakra a személyi kultusz éveiben az ahisztorizmus és a II. Internacionálé téves

megítélése nyomta rá a bélyegét, aminek sarktételeit többnyire Sztálin maga fogalmazta meg. Emellett azonban még ebben a periódusban is megjelentek új anyagot feldolgozó értékálló munkák, mint Belkin Guesde-életrajza, Ajzinnak Luxemburgról szóló írása. Az újabb, negyedik periódus nyitó dátuma 1953—1956. Ettől kezdve általános fellendülés tapasztalható, amit olyan munkák bizonyítanak, mint Tartakovszkij Engelsz-életrajza, Kertman és Karliner angol, illetve Golovacsev német vonatkozású feldolgozásai, Krivoguz átfogó II. Internacionálé története és az 1966-ban napvilágot látott kétkötetes gyűjteményes munka a II. Internacionálé történetéről.

Krivoguz a szovjet historiográfia áttekintésén túlmenően szintén érintette a II. Internacionálé néhány történeti problémáját is. Így kitért arra, hogy az eszmetörténet feldolgozása terén még további erőfeszítéseket kell tenni, az új kétkötetes munka alapján hangsúlyozta, hogy az Internacionálé fejlődésében a cezúrát 1910-nél vonják meg, minthogy a tények-jelenségek azt mutatják, hogy ezután kerekedett felül egyértelműen az opportunista-centrista irányzat. Braunthallal szemben Krivoguz azt is aláhúzta, hogy az európai forradalmi irányzatok életében a bolsevikoknak mennyire kezdeményező, vezető szerepük volt.

A nyugat-berlini *Henrik Skrzypczak* egyfelől azt érintette, hogy a történetírásnak mindig törekednie kell az objektív igazság megközelítésére, másfelől kételkedett abban, hogy az Internacionálé életében a polgári és proletár kategóriák egymással szemben élesen elhatárolhatóak lennének.

Jemnitz János Braunthal referátumának néhány megállapítását vitatva rámutatott, hogy Leninnek a II. Internacionálében érvényesülő befolyását nem lehet lemérni pusztán a kongresszusokon való jelenléte alapján, és itt Engels szerepére utalt, akinél a hasonló módszer szintén félrevezető lenne. Ugyancsak kitért a forradalom és a reformirányzat merev szembeállítására, megemlítve, hogy az európai mozgalomban a forradalmi irányzat sohasem szűkült le egyszerűen Oroszországra. Megemlítette, hogy a reformisták sem vonhatók közös nevezőre, mivel Jaurès vagy Keir Hardie semmiként nem fémjelezhető azzal a sommás megállapítással, hogy reformista, miként Millerand, vagy Sydney Webb. A reformisták körében is érzékeltetni kell a lényeges belső eltéréseket, azok között, akik az antikapitalista tömegharc élén álltak, vagy akik a harci lendületet inkább mérsékelték. Ezt a különbséget a történeti irodalomban is meg lehet figyelni. Végül javaslatot tett arra, hogy a kezdeti lépéseknél tartó II. Internacionáléval foglalkozó historiográfiát közös erőfeszítéssel tegyék teljesebbé.

Nicolae Copoiu (Bukarest) néhány alapkérdésben szögezte le álláspontját: így hangsúlyozta, hogy Lenin befolyását nem szabad alábecsülni az Internacionálében, hogy a háború kérdésében tanúsított álláspont nem tekinthető egyszerűen taktikai kérdésnek, s azt, hogy az 1914-es összeomlást követően csakhamar a zimmerwaldi mozgalom keretében megtették az első lépéseket az új Internacionálé megterlemtésére. Copoiu megemlékezett az első román szocialista szervezetek kialakulásáró, s az Internacionálé közös munkájába való bekapcsolódásáról is. Leon Aszlanov (Szófia) ugyancsak az elméleti kérdésekhez szólt hozzá, s Braunthal kételyeivel szállt vitába, hogy a történeti folyamatokat a történetírók a maguk valóságában ábrázolhatják.

Hans Steinberg (Bad-Godesberg, Német Szövetségi Köztársaság) Georges Haupt korreferátumából indult ki, s a tömegmozgalom felmérésének szükségességét hangoztatta, kiemelvén, hogy a leglényegesebb mozzanat az, amikor a szocialista gondolat behatol a tömegekbe, ezt pedig csak országonként lehet vizsgálni, s méghozzá „alulról" tartotta szükségesnek az analízis elvégzését. *Susanne Müller* (Bonn) megjegyezte, hogy véleménye szerint nincs szükség az alternatíva felállítására, az eszmetörténetnek ki kell egészülnie a társadalomtörténeti módszerrel, hiszen az Internacionálében az ideológiatörténetnek par excellence végig nagy szerepe volt. A statisztikai módszerek alkalmazása pedig egyfelől nagy nehézségekbe ütközik, másfelől nem mindig hoz perdöntő vagy megnyugtató eredményt. Ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy az 1915—1917-es években a német pártszakadásoknál a szociológiai módszer semmiképpen nem adna választ, hogy kik és mikor mentek a jobboldali többséggel, vagy a baloldali ellenzékkel. Hangsúlyozta az életrajzi és memoárirodalom fontosságát, majd végül óvott a különféle kategóriák (baloldal, reformista, opportunista stb.) merev alkalmazásától. Ezeknek munkahipotézisszerű alkalmazását elfogadhatónak vélte, de olymódon, hogy a tények alapján ezeket felülvizsgálják.

Georges Haupt újabb hozzászólásában a mikroszociológia alkalmazását ajánlotta, figyelmeztetett a különféle regionális-fejlődéskapcsolat problémákra (balkán és skandináv szocialista pártok, a szocialista mozgalom jelentkezése, úttörése Ázsiában, Amerikában), sürgette a forráskiadványok megjelentetését, s a historiográfiának kollektív erőfeszítéssel történő kidolgozását.

France Klopčič (Ljubljana-Jugoszlávia) az ideológiai vita, az objektív valóság megismerhetőségének érintése után azt taglalta, hogy náluk, Jugoszlávia szocialista munkásmozgalmának történetében (de más soknemzetiségű állam fejlődésében is) a nemzetiségi hovatartozás milyen nagy szerepet játszott. *Leopold Hornik* (Bécs) az osztrák szociáldemokrata teoretikusok történeti tévedéseiről szólott, s külön kitért Otto Bauer munkásságára, aki az orosz forradalom távlatait ugyancsak nem tudta helyesen felmérni.

Vladimir Turok (Moszkva) az új szovjet kétkötetes II. Internacionálé kollektív munka szerkesztőjeként és szerzőjeként kifejezte örömét, hogy e mű — mint többen kifejtették — olyannyira általános elismerést aratott, de megjegyezte, hogy ők maguk is tudják, eredményeik mellett e munkában még sok hibára lehetne rámutatni, amit már nem tudtak kijavítani, s amelyeknek orvoslására új kutatások lesznek szükségesek. Felszólalásában megemlékezett arról, hogy az orosz forradalmi mozgalomban 1917 előtt, majd után is milyen nagy figyelemmel kísérték nyomon az osztrák szociáldemokrata mozgalom fejlődését, s milyen sok munkát fordítottak le.

Peter Lösche (Nyugat-Berlin) Haupttal és Steinberggel egyetértve a szociológiai feldolgozások fellendítésének fontosságát hangsúlyozta, s olyan megoldandó feladatot jelölt meg, hogy felvázolják, milyen szerepet játszott a német szociáldemokrácia az Internacionálé életében.

Genadij Kuranov (Moszkva) Leninnek az Internacionálé életében játszott szerepéről szólt, s Braunthallal vitázva hangsúlyozta, hogy Lenin öt éven át milyen tevékenyen vett részt a Nemzetközi Szocialista Iroda munkájában, s milyen nagy figyelemmel kísérte nyomon a francia, olasz, angol, német és svájci mozgalom eseményeit, helyenként tevékenyen befolyva levelezés és személyes érintkezés révén ezen országok munkásmozgalmába. Ugyancsak hangsúlyozta, hogy Lenin volt az, aki a marxi megállapításokat egyetemes érvénnyel tudta továbbfejleszteni az új történeti körülmények között.

Herbert Steiner (Bécs) az objektív megítélés fontosságát hangsúlyozta, valamint azt, hogy a munkásmozgalom a modern történetben vitathatatlanul nagy erővé vált, de ez az erő csak úgy jelentkezhetett, hogy a szocialista mozgalom főiránya mellett a hatékonyságot az anarchista és kereszténységszocialista áramlat is növelte. Megjegyezte, hogy az egyes országok pártjainak alaposabb tanulmányozása mellett nem szabad szem elől veszíteni, hogy az Internacionálé mint egységes egész is élt, hatott, sőt visszahatot az egyes pártokra. Felhívta a figyelmet a pártvezetőségek, és a párttagság tömege közötti különbségek vizsgálatára, valamint arra, hogy a kongresszusok határozatait nem lehet olyképpen értékelni, mintha azok a tömegek között azonnal automatikusan elterjedtek volna. Figyelmeztetett a terminológiai eltérésekre, hogy a reformista, revizionista fogalomnak mennyi esetleges és eltérő értelmezését lehet tapasztalni.

František Svatek (Bratislava) Braunthal tézisével szemben aláhúzta, hogy tévedés lenne a kommunista történetírás monolit egységéről beszélni — s itt Togliattira hivatkozott —, hiszen az eltérések országonként és személyenként is kimutathatóak. Ugyancsak téved Braunthal, amikor a marxi felfogás és a későbbi reformista áramlat között éles ellentétet állapít meg, miként Jaurès sem lehet egyszerűen a reformista jelzővel elszegényíteni. Óvott a munkásmozgalom mindenfajta elszürkítésétől, s miközben üdvözölte a többnyire francia forrásból származó szociológiai jellegű kezdeményezéseket a történeti irodalomban, a hagyományos feldolgozások további fellendítését is szükségesnek ítélte. Ezek körében külön megemlékez ett az összehasonlító módszerű vizsgálatok elmaradásáról: így az egyes pártok között, a pártok szervezeti befolyása, a vezetők típusai között, valamint aszerint, hogy az ille ő pártok nagyhatalmak, vagy kisebb országokban tevékenykednek.

Alekszej Narocsnickij (Moszkva) leszögezte, hogy a tanácskozás már az eddigi tapasztalatok fényében is nyilvánvalóan hasznos volt. A további feladatokról szólva megemlékezett az új forráskiadványok, életrajzok, az egyes országok pártjai története megírásának s a problémák statisztikai alátámasztásának szükségességéről.

Johan Van der Loeuv (Amszterdam) a forradalmi és reformista irányzat éles és merev szembeállítása elhibázottságáról szólott, valamint a kispolgár mint társadalmi bázisnak problematikus voltáról emlékezett meg, különösképpen, amikor baloldali radikális tendenciákat azonosítanak e társadalmi réteggel (anarchizmus, trockizmus). *André Donneur* (Sudburry — Kanada) ugyancsak a terminológiai kategóriák rendezetlenségéről, esetlegességéről beszélt.

A vitában elhangzott felszólalások összefoglalására *Haupt* megállapította: a dialógus eredményes volt, s további reményekre jogosít. A hagyományos módszerek mellett az új társadalomtörténeti kutatások felkarolását, a nagy országok pártjainak megismerése mellett a kisebb pártok jobb megelevenítését igényelte, helyesnek vélte az összehasonlító módszerek fokozottabb alkalmazását (ehelyütt megemlékezett a nemzetközi kong-

resszusokról, amelyeknek különféle nyelvű jegyzőkönyvei, pártirodalma, sajtója között lényeges eltérések tapasztalhatóak) és a metodológia jobb kidolgozását sürgette.

A vita végleges lezárásaként a referátumot tartó *Julius Braunthal* megjegyezte, hogy a beszámolóját szándékosan „provokatív" hangnemben készítette el, hogy így a problémákat plasztikusabban láthassák. Felfogását a vitában elhangzottak alapján azonban nem módosította, változatlanul kétségesnek tartotta, hogy a II. Internacionáléról a szenvedélyektől mentes objektív képet alkothassanak, s újra lándzsát tört az ellen, hogy Lenin szerepét a II. Internacionáléban túlértékeljék. A polémikus vitazárójában azt is kétségbe vonta, hogy Leninnek az európai baloldali forradalmi irányzat 1914 előtti küzdelemében vezető szerepe lett volna. Végezetül azon óhajának adott kifejezést, hogy a forrásanyagokhoz is kritikusabban közeledjenek a kutatók.

*

A konferencia másik, a munkássajtót érintő vitatémája történeti, de egyben metodológiai is volt. A nyitó referátumot *Nicolae Goldberger* és *Nicolae Copoiu* (Románia) terjesztette elő. Goldberger és Copoiu a munkásmozgalom általános fejlődésének keretében helyezte el a munkássajtó keletkezését a XIX. század derekán. Hangsúlyozták, hogy mennyire elsőrendű forrásanyagot képez a munkásmozgalom korai szervezkedésének megismeréséhez. A munkássajtó helyét a referálók az ún. „belső", tehát munkásszocialista eredetű források között jelölték ki. Ide sorolták az alapító-normatív alapokmányokat, a jegyzőkönyveket, különféle információs közléseket, levelezést, s külön helyen a sajtót. Ez utóbbinak fejlődésében három nagyobb korszakot különböztettek meg: a munkásmozgalom kezdeteitől 1914-ig tartó periódust, a két világháború közötti szakaszt, s végül az 1945 utáni korszakot. Ezen belül külön aláhúzták az olyan kritériumok fontosságát, hogy az illető országban a párt legálisan vagy illegálisan működik-e, hogy a munkásság ideológiai és politikai színvonala milyen fokot ért el, a munkáslapokban a különféle nézetek mennyire jutottak érvényre, s így a sajtó mennyire tükrözte a valóságos helyzetet. A szerzők hangsúlyozták, hogy a színvonalas lapokban rendszerint a környező országok, sőt a nemzetközi munkásmozgalom egészéről is képet alkothattak az olvasók. Az első korszakból a szerzők külön kiemelték a II. Internacionálé néhány kiemelkedő orgánumát, a bolsevik sajtót, majd a román korai szocialista sajtóról nyújtottak képet. Rövidebbre fogták a két világháború közötti sajtó történetének felvázolását. Néhány általános problémára a szerzők ezuttal is felhívták a figyelmet. Így arra, hogy a kommunista sajtóból erősebben lehetett „érezni a gyári proletariátus érverését", míg a szociáldemokrata sajtó sokban hasonult a polgári orgánumokhoz. Ugyanakkor problémát jelentett, hogy az erősen centralizált kommunista lapoknál a lokális színek elhalványultak, s polemikus hangnemükben olykor torzulások figyelhetők meg. A szerzők külön utaltak a II. világháború éveinek partizán sajtójára, amely tulajdonképpen külön fejezetet igényel a munkássajtó áttekintésénél. Felhívták a figyelmet az 1945 utáni fejlődés sajátosságaira a kelet-európai, a szocializmus építésének útjára lépő országokban, s ugyanitt rávilágítottak, hogy milyen nagy erőfeszítéseket tettek országonként a korai sajtó katalógusának elkészítésére, esetenként értékes lapok egyes évfolyamainak újranyomására, így a Pravda, a jugoszláv Borba, a csehszlovák Rude Pravo stb.

Kurt Koszyk (Bad-Gadesberg) korreferátumában még Goldbergernél és Copoiunál is jobban aláhúzta, mennyire kritikusan kell kézbevenni a sajtó közléseit, s milyen fontos előzetesen tájékozódni a kérdéses orgánum jellegéről. Ugyancsak figyelmezetetett annak fontosságára, hogy a munkássajtóról országonként elkészítsék az összesítő bibliográfiai katasztereket (ezen a téren Herbert Steinernek az osztrák és Fritz Balsernek a svájci munkássajtóról írott munkája tekinthető új kezdeményezésnek). Kurt Koszyk Marx, Engels, Lassalle és Bebel példájára is hivatkozott, amikor aláhúzta a munkássajtó rendkívüli jelentőségét. Megemlékezett a munkássajtó megőrzésének problémájáról, a munkássajtó kritikus feldolgozásáról, a központi és helyi sajtó különbségéről és hangsúlyozta annak az ismérvnek fontosságát, hogy a kérdéses munkáslap mennyire ad hangot az egyszerű munkáslevelezők, párttagok véleményének is.

E témához kapcsolódott *Nikola Babics* (Szarajevo), aki részletesen ismertette Bosznia-Hercegovina szocialista munkássajtójának történetét a korai lapok kiadásától egészen a második világháború éveiig. *Wedin Ake* (Stockholm) néhány kritikai szempontra hívta fel a figyelmet: így arra, hogy az egyes orgánumok milyen forrásból szerzik híreiket, a munkássajtó milyen mértékben és milyen irányban tudja befolyásolni a munkásságot, végül hogy a lapok mennyire adnak számot a munkáspártok belső vitáiról, küzdelmeiről.

Georges Haupt (Páris) aláhúzta a munkássajtó történetében megfigyelhető korszakos fáziskülönbséget: míg a korai időszakban e lapok inkább információkat közöltek, később az agitációs, propagandisztikus törekvésük erőteljesebb lett. Hangsúlyozta, hogy országok szerint is eltérések tapasztalhatók, így a francia jakobinus és ouvrierista színezet a németeknél kevésbé figyelhető meg. Megjegyezte, hogy a munkássajtó terminológiája egyáltalán nem tisztázott, s ő a liberális, Schulze-Delitzsch s egyéb államilag irányított-finanszirozott munkáslapok számbavételét is szükségesnek tartotta. Érdemlegesnek, feladatként jelölte meg annak felmérését, hogy a szocializmus gondolata miként jelentkezik e munkáslapoknál, s helyenként, időnként hogyan mutatkoznak meg a nacionalista színeződések. Hasznosnak és kívánatosnak vélte, ha néhány fontosabb sajtótermék újrakiadásán túlmenően néhány tematikus válogatás (például néhány nemzetközi kongresszus nemzetközi sajtóvisszhangjának) megjelentetésére is sor kerülhetne.

Kurt Koszyk megállapította, hogy a munkássajtó fogalmát megnyugtatóan még nem definiálták. Korreferátumát kiegészítően még inkább sürgetőnek vélte a különféle repertoriumok kiadását. *Theodor Pinkus* (Zürich) a svájci kiadványokról számolt be, és megemlékezett a svájci emigrációs sajtó sajátos problémájáról.

Hans Steinberg (Bad-Godesberg) a vitában egy másfajta összefüggésre hívta fel a figyelmet: jelesen arra, hogy mit olvastak ténylegesen a munkások. Ebben az aspektusban a munkáskalendáriumok alaposabb feldolgozására lenne szükség, s így lenne felmérhető az is, hogy a szocialista-munkáskörökben milyen irodalom terjedt el, s a zenéből, természettudományokból, művészetekből mivel, s hogyan ismerkedtek meg. Steinberg az üzemi és helyi lapok ilyen szempontú tanulmányozásának fontosságát is hangsúlyozta.

Erényi Tibor a magyar munkás-szocialista sajtó történetéről adott áttekintést. Megállapította, hogy az 1867—1918 közötti időszakban a szocialista mozgalom legalitása következtében a sajtó abban a helyzetben volt, hogy a szervezkedés menetéről, a fontosabb elméleti problémákról, valamint a különböző akciókról viszonylag hű képet adhatott. Külön kiemelte a Magyar Tanácsköztársaság sajtójának jelentőségét. Az 1919—1945 közötti időszakban a kommunista párt illegalitása következtében aránylag kevés archivumi forrásanyag keletkezett. Így az illegálisan megjelent lapok, mint forrásanyagok, nélkülözhetetlenek. Az ebben az időszakban is legálisan megjelent szociáldemokrata lapok anyagából a mozgalom számos fontos jelentősége megismerhető.

A továbbiakban a forráskritika problémáival foglalkozott. Felhívta a figyelmet arra, hogy milyen fontos a sajtóval kapcsolatos törvények, hatósági intézkedések mérlegelése is. Végül ismertette a Magyarországon jelenleg folyó sajtótörténeti munkálatokat.

Jurij Scsirovszkij (Moszkva) az orosz munkássajtó történetéről és tudományos feldolgozásáról számolt be. Megjegyezte, hogy a kutatás érthetően elsősorban a főáramlat, a bolsevik sajtó kutatására irányult. Az Iszkra, Pravda, a Proletarij feltérképezése terén nagy eredményeket értek el, de a helyi munkáslevelezők felkutatása, a helyi orgánumok feldolgozása terén még további munkálatokat kell elvégezniük. A különféle disszertációk sok fehér foltot tüntettek el, s a disszertációk némelyike a külföldi munkáslapok történetét is feldolgozza. Jelezte, hogy a metodológiai problémák sem mindig tisztázottak, így a bürokratizált munkássajtó megközelítése ilyen külön sajátos problémát jelent a kutatóknak.

Aszparuk Avramov (Szófia) a bolgár sajtó történetét ismertette, hangsúlyozta a szakszervezeti lapok kutatásának fontosságát, s élesen megkülönböztette a forradalmi és reformista tendenciájú munkáslapokat. *Vladimir Turok* (Moszkva) megjegyezte azt: mindenki tudja, hogy a munkássajtó milyen elsőrendű forrás a mozgalom kutatásánál, kevésbé tisztázott a lapok szavahihetőségének ellenőrzése. Utalt arra, hogy pusztán a sajtócikkekre való támaszkodás mennyire félrevezető lehet. Például az 1930-as évek kezdetén Németországban a Rothe Fahne és a Vorwärts hasábjain kölcsönösen éles bírálatok, sőt szídalmazó cikkek jelentek meg — a valóságban azonban a munkásmozgalom számára nem ezek voltak fontosak, hanem a fasizálódás, a fasizmus veszélye. Megemlékezett az Inprekorr tanulmányozásának néhány problémájáról, valamint arról is, hogy a szerkesztőségi levelezés áttekintése milyen nagy segítséget nyújthat.

France Klopčič (Ljubljana) a kisnépek és a soknemzetiségű államok munkássajtójának sajátos problémáiról szólott. A kérdést az adott Jugoszláv talajra vetítve megállapította, hogy például a két világháború között Jugoszlávia egyes országaiban a szakszervezetek a Vörös Szakszervezeti Internacionáléhoz, mások Amszterdamhoz tartoztak, s éppen ezért az orgánumokat csak helyi szinten lehet alaposan feldolgozni. Hangsúlyozta, hogy a illegalitás körülményei között milyen gondot kell fordítani az ún. „virágnyelv" megértésére. A munkáslapok mellett megemlékezett a Népfront-kor-

szak olyan kiadványairól is, amelyek a lakosság más rétegeihez szóltak, de amelyek számbavétele szintén szükséges.

František Svatek (Bratislava) olyan jelenségre figyelmeztetett, hogy esetenként a helyi lapok a mozgalom életében egy-egy alapvető irányzat megszólaltatóivá válnak (Leipziger Volkszeitung, Populaire du Centre stb.). Hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a XIX. század második felének munkássajtójáról is közös erővel nagyobb összehasonlító tanulmánykötetet jelentessenek meg.

Theodor Pinkus a munkássajtó feldolgozásával együtt a szocialista nyomdák történetének megismerését s a jelentősebb kulturális lapok munkásrovatát is tanulmányozandónak jelölte meg. Külön megemlékezett a szocialista lapok ünnepi emlékszámairól, amelyekből egyuttal a mozgalom története is megismerhető. Hangsúlyozta, hogy a lapok történetét csak úgy lehet feldolgozni, ha a szerkesztők személyét s a szerkesztőség belső életét is alaposan felmérik.

A vitaülést a referáló *Nicolae Goldberger* rövid összefoglalója zárta le. Aláhúzta, hogy amennyiben az egyes országok munkássajtójának alaposabb szintézise elkészülne, akkor ez egyuttal lehetővé teszi majd a körültekintőbb nemzetközi szintézis megalkotását is. Újra megemlékezett arról, hogy a munkáslapok híranyagában, cikkeiben mily gyakran találkozhatnak szubjektivizmussal és tévedésekkel, s éppen ezért mennyire szükséges, hogy a kutatók kritikusan vizsgálják felül a megtalált anyagot. A konferencia résztvevőinek végül figyelmébe ajánlotta, hogy e témára az újabb kutatási eredmények nyomán későbbi időpontban esetleg haszonnal újra visszatérhetnének.

A konferencia záróakkordjaként *Rudolf Neck* (Bécs) bejelentette, hogy a konferencián megjelentek által választott bizottság döntése szerint a következő konferenciára 1969 szeptemberében kerül sor Linzben. A konferenciára két vitakérdés megbeszélését tűzték ki. Az első történeti probléma lesz, amelynek címe: „Az első világháború kirobbanása és az európai munkásmozgalom állásfoglalása. 1914—1917". A téma referensei: *Georges Haupt* (Párizs), *Jemnitz János* és *Rudolf Neck* (Bécs). A másik vitatéma metodológiai; a memoároknak és életrajzoknak a munkásmozgalom történetében való felhasználását vizsgálná. E téma előadói az amszterdami Társadalomtudományi Intézetből, illetőleg a prágai történetkutatók közül kerülnek ki.

J. J.

A NÉMET TUDOMÁNYOS AKADÉMIA GAZDASÁGTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK ÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK MEGÁLLAPODÁSA

1968. február 7-én a német Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete nevében egyrészről Dr. Jürgen Kuczynski professzor, másrészről Dr. Pach Zsigmond Pál akadémiai levelező tag és Dr. Ránki György egyetemi tanár megállapodást írtak alá, azon több éves értékes munkakapcsolatok alapján, amelyek a német és magyar gazdaságtörténészek között a közép- és kelet-európai gazdaságtörténet kibontakoztatására és az összehasonlító módszerek elterjesztésére eddig kialakultak.

A megállapodás tematikailag a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseinek s a kapitalizmus gazdaságtörténetének komparatív módszerű kölcsönös vizsgálatát állítja előtérbe, különös tekintettel az állammonopolista tendenciák kifejlődésére és a munkásosztály strukturális változásaira a kapitalizmusban.

Az együttműködés a kutatási tervek egyeztetésén túlmenőleg kiterjed a kölcsönös tanulmányutakra, a kutatócserére, a források feltárásának kölcsönös elősegítésére, a munkálatok tudományos irányítására s a tudományos tapasztalatcsere olyan módozataira, mint előadók kölcsönös meghívása, közös kollokviumok rendezése, kiadványcsere, kölcsönös publikálási lehetőség biztosítása a folyóiratokban.

A megállapodás értelmében a két intézet vezetői másodévenként munkamegbeszélést tartanak a tudományos irányítás fejlesztését, valamint a tudományos utánpótlás kérdését illető tapasztalatokról, összeegyeztetik a további kutatások terveit. Ugyancsak kétévenként kerül sor — a két intézet váltakozó rendezésében — a közös tudományos kollokviumokra. Megyegyezés történt abban, hogy az 1969. évi kollokviumot Budapesten rendezik meg, az ipari forradalom kérdéseiről.

Jelentős kezdeményezés ez a megállapodás a szocialista országok hasonló intézményei szervezett együttműködésének elmélyítésére, a marxista—leninista gazdaságtörténet nemzetközi tekintélyének további növelésére.

Ságvári Ágnes

BESZÁMOLÓ TURÓCZI KÁROLY ÉS NÉMETH ANDRÁS KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Turóczi Károly: „Az Imrédy-kormány belpolitikája" című kandidátusi disszertációja a két világháború közötti Magyarország kilenc hónapjának belpolitikai problémáit tekinti át. A dolgozat négy részre tagolódik, s a szerző törekedett e tagolásnál a kronológiai rend követésére. Az első fejezet a Darányi-kormány bukását, annak okait és körülményeit vázolja, ismerteti a súlyos gazdasági, szociális problémákat, s elemzi az uralkodó osztály különböző csoportjainak e válságtünetek megoldására vonatkozó elképzeléseit. Az új miniszterelnök, Imrédy Béla, Gömbös kormányában kapott először miniszteri tárcát, s miniszterelnök korában vallott nézeteinek gyökerei pénzügyminiszterségének idejére nyúlnak vissza. E nézetek szélsőjobboldali elemei 1938 elejétől mindinkább erősödtek, s gondolatvilága már kormányrakerülése előtt határozottan „átmenetet" jelentett a „koreszme", a totális fasiszta elképzelések felé. A második fejezet az első Imrédy-kormány „mérsékelten szélsőjobb irányú" belpolitikai tevékenységével foglalkozik. Sorra veszi és elemzi az ún. „rend"-törvényeket, melyek elsősorban a mind nagyobb hanggal megszólaló nyilasmozgalom ellen hozattak; vizsgálja Imrédy viszonyát a nagyobbrészt szélsőjobb beállítású „keresztény magyar középosztályhoz" s megmutatja, hogy a társadalmi, politikai csoportosulások miként hatottak Imrédyre és a kormány politikájára. 1938 őszéig terjed az az időszak, amikor a miniszterelnök a felfokozott nyilas demagógia nyomán megbillent társadalmi egyensúly helyreállítása érdekében amellett, hogy intézkedéseket tesz a nyilasokkal szemben, fokozatosan mind inkább jobbra tolódik, s szakít „liberális multjával", majd „félliberális konzervatív támogatóival" is. Közben kitér a kormány szociális és agrárpolitikájára, összehasonlítást tesz Gömbös és Imrédy szélsőjobboldalisága között. A fordulat a kormány politikájában 1938 őszén következett be. A disszertáció harmadik fejezete végigkíséri azokat a tényezőket, melyek előidézték Imrédy politikájában e változásokat, foglalkozik római útjával és kieli látogatásával, majd a „pálfordulást" leghatározottabban jelző szeptember 4-én elmondott kaposvári beszéddel. E nézetek, melyek meglepetésszerűen jelentek meg ekkor a miniszterelnök új őszi programjában, határozottan a nyílt fasiszta diktatúra kiépítésére való törekvést mutatták. A miniszterelnök hívei között jelentős ellenzéki megmozdulást váltottak ki az őszi események, Imrédy nyílt-diktatúrás törekvései, s ez először október—novemberben, majd a parlamenti leszavazás után a második Imrédy-kormány néhány hónapos kormányzása után, 1939 februárban kormányválságot idézett elő. E néhány hónapos időszak történetével foglalkozik a dolgozat negyedik fejezete, amely végül a februári kormányválság és Imrédy bukása kül- és belpolitikai összetevőit, előidézőit vizsgálja.

Az 1967. október 17-én megtartott vitán először *Kónya Sándor* kandidátus olvasta fel opponensi véleményét. Hangsúlyozta, hogy a dolgozat egy rövid, de ellentmondásokban igen gazdag időszakot tárgyal, hogy e hónapok politikai, társadalmi eseményei nagy mértékben meghatározták a következő évek politikáját. A szerző elérte azt a célt, hogy átfogó képet rajzoljon az eseményekről; s ez időszak belpolitikájáról jó összefoglalást nyújt, csomópontjain részleteiben is árnyalt képet ad. A disszertáció erényei közé sorolható, hogy helyesen vázolja a Darányi-kormány bukását s utódja kormányrakerülését; igen szemléletesen elemzi az Imrédy-kormány törvényhozását. Legsikerültebbnek a IV. fejezet tekinthető, ahol a szerző jól mutat rá a kormánypárton belül kiéleződött harcra, a kormány parlamenti bukására, az ellenzék ezután következő meghunyászkodására, majd a miniszterelnök menesztésének körülményeire. Alapjában helyesnek mondható, hogy a szerző a szerkezeti felépítésnél a kronológiai rendet választotta, de ezt sajnos egyes esetekben (pl. a II. fejezetben) nem tartotta be következetesen. Helyes az is, hogy igyekszik a dolgozat Imrédy politikai koncepciójában a fokozatos jobbratolódást, majd a fordulatszerűen végbement szélsőjobb-irányú eltolódást bemutatni. Megítélése szerint azonban az 1938 őszi „pálfordulás" kül- és belpolitikai mozgatórugóit nem sikerült maradéktalanul feltárni. A két kérdés megválaszolása — hogy ugyanis miként, milyen irányban változott Imrédy koncepciója a 30-as években 38 őszéig, s ezt követően milyen belpolitikai fordulat ment végbe 1938 őszén — nem eléggé határozott, s itt a fogalmazás sem mindig átgondolt. Imrédy politikai nézetei változásának bemutatásánál nem helyes arról beszélni, hogy a későbbi miniszterelnök a Gömbös-kormányban a „félliberális-konzervatív" bethleni politikai irányzathoz tartozott, vagy többször egyszerűen „liberális multúnak" nevezi Imrédyt. A szerző itt kritika nélkül idézi egyrészt Antal István visszaemlékezését, másrészt átveszi Macartney megállapítását, figyelmen kívül hagyva, hogy Sipos Péter már megjelent tanulmányai felhívták a figyelmét Gömbös és

pénzügyminisztere nézeteinek lényegi egyezésére. Kónya Sándor ezután bizonyította, hogy a szerző által idézett adatok, melyek a „liberális múltról" tanúskodnak, nem tekinthetők teljesen hiteleseknek, s ha Imrédy korábbi álláspontjait akarjuk megismerni, akkor pályájának, nyilatkozatainak további elemzésére van szükség. Véleménye szerint Imrédy Gömbös kormányában közel állt a dzsentri-katonatiszti-államhivatalnoki réteghez, s ennek képviselői indították el a politikai karrier útján. Imrédy politikai nézeteinek alakulását az 1937 tavaszán Darányihoz benyújtott memorandum jól mutatja (ezt Sipos Péter idézi tanulmányában), s ebből az is világos, hogy a később kormányra kerülő miniszterelnöknek már kialakult politikai koncepciója volt, „s ami még tisztázásra várt, az a hogyan és a mikor". Biztosítani kellett a fináncтőke, a nagybirtok támogatását, vigyázni, hogy ne hangolja maga ellen a konzervatív köröket sem, s a kormánypárt szélsőjobb szárnyának is biztatást adjon, ugyanakkor reformelgondolásai alkalmasak legyenek a nyilasok ellensúlyozására. A szerző jól látja, hogy 1938 szeptemberében miként következik e politikában egy „pálfordulás", s azt is, hogy ezt taktikai jellegű fordulatként kell felfognunk. Kár, hogy a problémára vonatkozó több megfogalmazásból e fordulat taktikai jellege nem érződik elég határozottan, s bennük felfedezhető a kortársak és a források túlzott „befolyása".

A kisebb észrevételek között említette meg Imrédy gazdaságpolitikai elvei nem kellő tisztázását, s hogy a zsidótörvényt nemcsak „elvi politikai meggondolások" miatt támogatta a kormánypárti szélsőjobb, hanem jól felfogott gazdasági érdekből is. Amikor a jelölt arról szól, hogy a rendtörvények — más céloktól eltekintve — a szélsőjobboldali radikális mozgalmak ellen készültek, nem hangsúlyozza, hogy a kormány minden alkalmat megragadott a polgári szabadságjogok szűkítésére és az ellenzék, de különösen a munkásmozgalom visszaszorítására. Így pl. a sajtótörvény hatásában a munkássajtóra volt a legsúlyosabb. Előnyére szolgált volna a disszertációnak, ha a vizsgált időszakban rövid áttekintést adott volna a KMP, a forradalmi munkásmozgalom harcáról, s a mondandó pontosságát segítette volna, ha a különböző politikai irányzatokat határozottabban körvonalazza. Az opponens szóvátette a stílus fogyatékosságait, hiányolta a dolgozat végén a rövid összefoglalást, illetve a kitekintést Imrédy lemondása utáni pályafutására. Végül kérte, hogy a disszertáns ismertesse véleményét Sipos Péternek az Imrédy-kormány történetét tárgyaló, az utóbbi években megjelent tanulmányáról.

Korom Mihály kandidátus, a disszertáció másik opponense előljáróban hangsúlyozta a munka úttörő jellegét, s hogy az minden lényeges vonatkozásban megfelel a kandidátusi disszertáció követelményeinek. Felhasznál minden fontos levéltári anyagot, bőven merít az eddigi feldolgozásokból, emlékiratokból. Formai kérdések között talán a megfogalmazás gyakori bonyolultságát, a mondatszerkesztés hibáit lehetne kifogásolni.

Ezután sorra vette a disszertáció egyes fejezeteinek eredményeit, kiemelte azokat a gondolatokat, melyek az eddigi feldolgozásokhoz viszonyítva továbbfejlődést jelentenek. Hiányolta viszont, hogy a szerző nem ad áttekintést a kérdés történetét érintő eddigi feldolgozásokról, irodalomról. Noha egyes emlékiratok idézésénél szól azok hiányosságairól, helytelen álláspontjáról, mégis utalni kellett volna — és értékelni is — az Imrédy-kormány történetét érintő eddigi kutatásokat. Leglényegesebb kritikai észrevétele a két világháború között uralmon levő rendszer jellegének megítélésével volt kapcsolatban. A szerző többször is „reakciós, félfasiszta berendezkedésről", vagy „a Bethlen által kialakított félfasiszta belpolitikai berendezkedésről" beszél. A rendszert félfasiszta jellegűnek értékelni — anélkül, hogy az ettől eltérő álláspontokkal vitatkoznánk —nem lehet. Foglalkozni kellett volna azokkal a nézetekkel is, melyek még csak félfasisztának sem mondják a „Bethlen által kiépített rendszert", vagy amelyek „ugyan egyáltalán nem totálisnak, hanem konzervatív és félliberális jegyekkel megtűzdelt, de a lényegét nézve mégis csak fasiszta jellegűnek értékelik". Ugyanígy szóvá kell tenni az uralkodó osztályok Bethlen körül csoportosult részének jellemzését. Erről a csoportról egyik helyen mint „jobboldali félfasiszta beállítottságú" garnitúráról, másszor mint „alkotmányos-félfasiszta, félliberális-konzervatív erők"-ről olvashatunk. Korom Mihály véleménye szerint „nemhogy enyhíteni kell ezen vezetőgarnitúra félfasisztaként való értékelésén, hanem ellenkezőleg, ez a csoport az, amely a sajátos magyar fasizmust nemcsak kiépítette, hanem minden erővel azon fáradozott, hogy meg is védje". A helytelen értékelésből következik, hogy Turóczi Károly az 1938 őszi parlamenti ellenzéki akció sikertelenségét mindenekelőtt a nemzetközi helyzetből igyekszik levezetni, s nem e „félliberális-konzervatív" erők sajátos helyzetéből. Ez a politikai csoport ugyanis nem vetette el a fasiszta uralmi formákat, s az általuk képviselt politikai uralmi formát nem lehetett felcserélni a nyugati mintájú polgári demokráciával. Az Imrédy totális törekvéseivel való határozott szembefordulás „saját korábbi álláspontjuk és uralmi formájuk" felülvizs-

gálását tette volna szükségessé. Erre sem Bethlen, sem Teleki, sem Horthy nem volt hajlandó. Ennek az ún. félliberális konzervatív csoportnak azért is kellene sokoldalú bírálatát adni, mert a 30-as évek végének gazdasági, szociális problémáira a megoldást a totális fasizmusban keresők ellen a 20-as évek uralmi formáit és módszereit védelmezni — „kevés sikert érő vállalkozás" volt. S hogy nemcsak félliberális—konzervatív erőkről van itt szó, hanem negatív értelemben többről, azt bizonyítja, hogy az ezt az irányzatot támogató, illetve képviselő parlamenti csoport „minden további nélkül" megszavazta 1939 elején a fasiszta törvényeket.

Végül két kisebb hiányosságot említett meg. A szerző — mondotta — túl szűken értelmezi a belpolitikát, s lényegében csak a kormányzati mechanizmusra, a parlamenti csoportosulásokra vonatkoztatja azt. Igen ritkán tér ki a társadalmi osztályok, rétegek kérdéseire. Emellett joggal lehet hiányolni, hogy a szerző nem ad végül is egységes szempontú értékelést az Imrédy-kormányról, s olyan összegezést, mely mérlegre tenné, hogy a kormány tevékenysége mennyire nyomta rá bélyegét a további évek politikájára is.

Mind Kónya Sándor, mind Korom Mihály javasolta a Bizottságnak, hogy fogadja el az értekezést.

Sipos Péter hozzászólásában méltatta a dolgozat érdemeit, majd forráskezelési, szerkezeti kérdésekről, néhány mozzanat megítéléséről szólt. Igen fontosnak tartotta, hogy a kortársak véleményének idézésénél tekintettel legyünk az író és a jellemzett személy viszonyára, s hogy az adott irat vagy kiadvány mikor, milyen helyzetben, milyen céllal íródott. E téren sajnos a szerző többször is hibázott. Amellett, hogy szükségesnek tartja e források alapos értékelését, hiányolja a külpolitikára vonatkozó forrásanyagok feldolgozását, s a már elérhető egyéb forrásoknak (perek stb.) felhasználását. Szerkezetileg kifogásolható, hogy az Imrédy-kormány tevékenysége közben elemez olyan törvényeket is, melyeket még a Darányi-kormány idején hoztak (pl. első zsidó-törvény). Imrédy megítélésével kapcsolatban valóban az uralkodó osztályon belüli harcból kell kiindulni. Helyes, hogy a szerző lényegében két csoportot különböztet meg, a Bethlen-garnitúrát, a nagybirtokra, a nagytőkére támaszkodó csoportot, másfelől az úri középosztály különböző árnyalatait tömörítő totális fasiszta jellegű csoportot. Az ilyen vizsgálatnál azonban a differenciálásban tovább kell lépnünk, mert pl. így nem tudjuk megmagyarázni, hogy a disszidálás során 1938 novemberében a Bethlen-csoport mellett miért vonult ki a kormánypártból a Gömbös-hívők jelentős része. Sőt, mint tudjuk, éppen ezek voltak a kezdeményezők. Itt tekintetbe kell venni pl. a személyi viszonyokat is, s azt, hogy mindinkább felmerült az őrségváltás lehetősége, az a kérdés, hogy ki örökölje az arisztokráciától és a finánctőkétől elhódított vagy elhódítandó pozíciókat.

Imrédy „fejlődéséről" megjegyezte, hogy Imrédy egyrészt át akarta menteni a magyar uralkodó osztályokat egy olyan új Európába, ahol elképzelése szerint a hitleri hegemónia fog érvényesülni. Másrészt viszont ki akarta építeni a „sajátos, önálló magyar fasizmust", mely mintegy konkurrens fasizmusként léteznék a német és az olasz mellett. 1938 őszén az olaszországi és németországi látogatás után, valamint a német—olasz viszony alakulásának felmérése nyomán, Imrédy már úgy látta, hogy a magyar fasizmusnak sokkal többet kell átvennie az olasz, de elsősorban a német fasizmus gyakorlatából. Ugyanakkor meg kell őrizni a sajátos magyar színezetet. Sipos Péter végül Imrédy bukásában jelentős szerepet tulajdonít Horthynak, aki természetesen nem akarta, hogy miniszterelnöke mind nagyobb hatalmat ragadjon magához, s hogy diktatúrára törhessen. Mindehhez hozzájárult a nemzetközi helyzet alakulása is.

Tilkovszky Loránt kandidátus is a disszertáció eredményeinek kiemelésével kezdte hozzászólását, majd a belpolitika-történeti kutatás nehézségeiről, a problémák szétfolyó, sokfelé ágazó voltáról, a rendelkezésre álló forrásanyag esetlegességéről szólt. A munka erényei közé sorolta, hogy az Imrédy-kormány politikájában a bel- és külpolitikai összefüggéseket igyekszik feltárni, s hogy felvázolni törekszik Imrédy gondolkodásának alakulását. Kritikai észrevételeket elsősorban az 1938 őszi, 1939 eleji időszakra vonatkozóan tett.

A disszertáció joggal hansúlyozza, hogy a miniszterelnök parlamenti bukása a Horthy-korszak történetében egyedülálló jelenség. Helyes lett volna azonban rámutatni, hogy a kormánypárt uralmi helyzetének kontinuitására épült rendszerben eleve kizárt egy parlamenti váltógazdaság, az ellenzék kormányra kerülésének lehetősége. Imrédyt nem követhette Bethlen, ennek kül- és belpolitikai szempontból sem volt realitása. Horthy állásfoglalása az volt, hogy továbbra is a Gömbös—Darányi—Imrédy-féle „németbarát és reformpolitikai" vonalat kell folytatni. Imrédy ellenzékének Bethlen körüli szerveződését német részről erélyes tiltakozással fogadták; egységesülési törekvésüket a belpolitikai intézkedések és reformok kérdésében mutatkozó megosztottságuk akadályozta, s jellemző módon a tervezett ún. nemzeti koncentrációs kormányba a szociáldemokratákat nem kívánták bevenni.

Az Imrédy-kormány prolongálása nem jelenti, hogy felváltásának gondolata már 1938 november—decemberben fel ne merült volna, hiszen az elszenvedett súlyos presztizsveszteség és a munkájában elhatalmasodó kapkodás ezt szükségessé tette, de a körülmények ekkor még nem voltak erre érettek. Szükséges lett volna a disszertációban figyelemre méltatni a Magyarországra nehezedő német nyomás 1939 január—februári megenyhülésének körülményeit, s ennek jelentőségét abból a szempontból, hogy Imrédyt Teleki válthassa fel a kormány élén.

Imrédy nyílt diktatórikus törekvéseinek megítélése szempontjából nélkülözhetetlennek tartja a Magyar Élet Mozgalom jelenleginél mélyrehatóbb vizsgálatát. Hiányolta, hogy a disszertáció, amely mintegy kívülről szemléli és mutatja be az Imrédy-kormányt, nem vizsgálja annak összetételét és belső munkáját. Különösen fontos lenne Teleki és Keresztes-Fischer szerepének megvilágítása, akik Horthy bizalmi embereiként belülről befolyásolták a kormány tevékenységét. További megjegyzései során rámutatott olyan, egymásnak is ellentmondó helytelen megállapításokra, miszerint a hazai németség már ekkorra teljesen asszimilálódott volna, illetve, hogy máról-holnapra, külső behatásokra, a maga egészében pángermánná, Hitler-rajongóvá vált volna. A zsidókérdés tárgyalásánál hiányolta a felszított antiszemitizmus bemutatását, s kifogásolta, hogy az Imrédy-féle zsidótörvényjavaslat helyett az attól koncepcionálisan különböző, Teleki-féle második zsidótörvényt elemzi, tagadva azt a tényt, hogy Imrédy koncepciója egy „enyhébb megoldást" képviselt.

Turóczi Károly először megköszönte a kritikai megjegyzéseket, köszönetet mondott aspiránsvezetőjének, Ránki Györgynek, s a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Munkásmozgalom Történeti Tanszékének a segítségéért. A kritikai megjegyzésekkel általában egyetértett, s az opponensek által felvetett kérdésekre az egyes problémakörök szerint válaszolt.

A magyar ellenforradalmi rendszer jellegéről és vezető garnitúrájának megítéléséről szólt először. A kapitalista világrendszer válsága utáni részleges stabilizálódás folyamán Európában különböző állami-politikai berendezkedések alakultak ki: az ún. nyugati polgári demokráciáktól a totális fasiszta diktatúrákig. E két pólus között helyet foglaló burzsoá államok berendezkedésében különböző jegyek fedezhetők fel. Mindenesetre egy országban az ellenforradalom győzelme nem jelenti feltétlenül a fasizmus győzelmét. Az ellenforradalom fogalma mégis igen ritkán választható el a fasizmus fogalmától, s Magyarországon is „a reakciós magyar uralkodó osztályok ellenforradalma, tőkés restaurációja, majd pedig konszolidációja . . . egyértelmű volt a fasizmussal, a fasiszta diktatúra bevezetésével . . . — bár bizonyos vonásokkal és módszerekkel kombinálva". Ez a rendszer a fasizmus sajátos válfaja volt, teletűzdelve bizonyos mértékig demokratikus, másrészt feudális formákkal; s amikor a „félfasiszta" megfogalmazást használta, akkor ezekre a sajátosságokra akart utalni. Elismeri, hogy ez a megfogalmazás nem volt a legszerencsésebb. Az ellenforradalmi rendszer vezető garnitúrájára azért használta a különböző megfogalmazásokat — „alkotmányos-félfasiszta", „jobboldali félfasiszta", „félliberális konzervatív", — mert ezzel is utalni akart e garnitúra sajátos fasiszta jellegű beállítottságára. Jelezni kívánta, hogy ez a társaság akárhogy is igyekezett igazodni a 30-as évek új berendezkedéseihez, mindvégig meg akarta őrizni a sajátmaga kialakította fasiszta uralmi formát. Másrészt utalni akart arra, hogy el kell választani a 30-as években őket az uralkodó osztályok alsóbb rétegeinek szélsőjobboldali csoportjaitól. 1938 őszén, a belpolitikai válság következtében ez a csoport, a revíziós célokat figyelembe véve, nagyfokú engedményeket tett a totális fasiszta irányzat képviselőinek, amikor a parlamentben előzőleg leszavazott Imrédyt a miniszterelnöki székben hagyták. Korom Mihály szerint foglalkozni kellett volna a dolgozatban azokkal az álláspontokkal, melyek az ellenforradalmi rendszer megítélésében eltérnek saját álláspontjától. Ezt nem érezte feladatának, s csak akkor kívánt írni e kérdésekről, mikor azok szorosan kapcsolódtak az Imrédy-kormány politikájához.

Imrédy politikai „fejlődését" s az ún. 1938 őszi pálfordulást érintették legtöbbet az opponensi vélemények. Kónya Sándor nem találta helytállónak azt, hogy Imrédy múltjára a dolgozatban többször a liberális kifejezést használta. Úgy látja, hogy Imrédy a 20-as évek végén valóban sok vonatkozásban Bethlennel azonos politikai elveket vallott, noha ezen elveket korántsem nevezné liberálisnak, s a dolgozatban sem így ír erről. Elismeri, hogy Gömbös és Imrédy viszonyára Antal István visszaemlékezése talán nem bír teljes hitellel, mégis a dolgozatban idézett Kozma-feljegyzés azt bizonyítja, hogy Gömbös, aki éppen képességei miatt joggal volt féltékeny Imrédyre, szívesen megvált volna az államháztartás egyensúlyba hozása után pénzügyminiszterétől. Imrédy, aki ekkor már sokban közelített a miniszterelnök szélsőjobboldali nézeteihez — ellenállt, s olyan helyzetben akart távozni, amikor a kilépés szembefordulás is volt

Gömbössel, anélkül, hogy szembefordulás lett volna annak eszméivel. Az 1938 őszi „pálfordulás"-t határozottan taktikai változásnak minősíti dolgozatában, nem tekinti az addig folytatott kormánypolitika „szegreakasztásának", hanem az addigi módszerek helyett a „nyíltsisakos" módszerekre történő áttérésnek.

Turóczi Károly ezután kitért Kónya Sándor azon kívánságára, hogy ismertesse a disszertáció témáját érintő, utóbbi években megnyilvánult álláspontokról véleményét. A kétkötetes Magyarország története azt írja, hogy Imrédy 1938 őszén „szegre akasztotta régi politikai nézeteit". Mint az eddigiekből is kiderül, ezzel nem ért egyet. Teljesen egyetért viszont Sipos Péternek az 1966-ban megjelent Imrédy-tanulmányaiban kifejtett koncepciójával. Egyezik véleményük az 1938 őszi fordulat megítélésében, s abban is, hogy milyen politikai tényezők idézték ezt elő. Azonos a véleményük a tisztikar és az úri középosztály, a kormánypárt szélsőjobbszárnyának és szerepének megítélésében is, és Sipos Péter is Imrédy pénzügyminiszterségéig vezeti vissza a későbbi miniszterelnök szélsőjobboldali nézeteinek gyökerét. Egy ponton tér el véleménye Sipos álláspontjától, mégpedig Imrédy „kleriko-fasisztoid" nézeteit illetően. Nem tagadja, hogy a Vatikánnak s az olasz katolicizmusnak volt hatása Imrédy nézeteire, arculatváltozására, de ez szerinte nem volt olyan méretű és hatású, mint azt Sipos mondja. Csak nagyon másodlagosan lehet összefüggésbe hozni Imrédy „hithű katolicizmusát" fasiszta koncepciójával, s ez csakis „a fasiszta — kezdetben az olasz, majd a német — eszmeáramlat hazai átvételének részeként és alárendeltségében fogható fel és értelmezhető".

Az opponensek elfogadták Turóczi Károly válaszát, s a Bírálóbizottság javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy a jelölt részére ítélje oda a történettudományok kandidátusa fokozatot.

Glatz Ferenc

*

Németh András: „A magyarországi kőolajkutatás és bányászat története 1935-től 1949-ig" c. kandidátusi értekezése, amelynek nyilvános vitája 1967. november 22-én volt, a kutató és termelő vállalatok, az irányító állami szervek működése során keletkezett iratok és a szakirodalom alapján készült. A munka az iparág története keretében részletesen foglalkozik a termelés fejlődését elősegítő és gátló tényezőkkel, a kiemelkedő szakemberek és irányító főtisztviselők tevékenységével, az idegen tőkének az iparágban betöltött szerepével. Vizsgálódási körében helyet kapott a nemzetközi helyzet, a piacviszonyok, a magyar kormányok olajpolitikájának alakulása is. Részletesen foglalkozik a folyamatos termelést megvalósító Eurogasco kutató- és a jogutód a Magyar Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) kutató és termelő vállalat és szakembereinek működésével, az Iparügyi Minisztérium X. osztálya, 1945 után az Ásványolajgazdálkodási Miniszteri Biztos, az ellenőrök stb. tevékenységével.

Mintegy félévszázados kutatás után 1937-ben az amerikai kutatóvállalat budafapusztai feltárása indította meg a folyamatos és gazdaságos olajtermelést. A zalai olajmező feltárásában magyar és amerikai szakértők vettek részt. Az 1933-ban 40 évre kötött koncessziós szerződés alapján működő amerikai vállalat tevékenységében a vezető amerikai társaságok üzletpolitikája is érvényesült. A kormány szorgalmazta az olajtermelést, hisz ezzel mentesült az évi 20—25 millió pengős olajimport kiadásaitól és ugyanakkor a szállításokat feltételekhez kötő Romániával szembeni függősége is megszűnt. Ezt célozta a vállalatnak nyújtott ártámogatás is. Később ennek vége szakadt, s a szállítási kedvezmények körüli viták a céget csővezeték-építésre kényszerítették.

A világháború kitörése után az iparpolitikusok a termelés további növelését követelték, majd a vállalat és a kormány ellentétei 1941 végén a kincstári kezelés bevezetésében csúcsosodtak. A német igények kielégítése érdekében bevezetett rablógazdálkodást az amerikai vezetők mellett tanult magyar szakemberek elítélték és tiltakozásuk eredményeként a kormányzat 1943 közepén engedni kényszerült. Az iparügyi miniszter és a vezérigazgató német olajgeológusok véleményének felhasználásával mintegy 25 millió tonna tartalékot mentettek meg. A Szálasi-kormány újra bevezette a rablógazdálkodást, ennek azonban a felszabadulás hamarosan véget vetett.

Az 1945—48 közötti harmadik korszakban objektív és szubjektív okok miatt a termelés csökkent. Szakismeretekkel nem rendelkező biztosokat neveztek ki, ezek tisztviselői a szakemberek véleménye nélkül döntöttek, az amerikai megbízottak viszont a vállalati nyereségtől tették függővé a rekonstrukciót és a fejlesztést. Az iparág termelése csökkent, majd bekövetkezett a válság. A megoldásra annak idején két javaslat vetődött fel: az ún. gazdasági kártevés felszámolása, illetve új beruházások és kutatások eszköz-

lése. A MAORT vezetői nem törekedtek a beruházásokra, a szakszerűtlen állami irányítás viszont az iparág válságát nem tudta felszámolni. Az állami kezelés révén csak a beruházás finanszírozása oldódott meg, a módszerek megválasztásában további vitákra került sor. A háború alatt érvényesített állami iparirányítási módszerek folytatását a szakemberek károsnak ítélték. Fellépésüket egyes ágazati vezetők rendszerellenesnek minősítették, s ez végül a perekhez vezetett.

A negyedik szakasz (az 1948 szeptemberi állami kezelésbe vételtől az 1950-es államosításig) a gazdaságirányítás átszervezése révén a kőolajtermelés fellendülését eredményezte. A szakszerű irányítás és a nagyarányú beruházások a gyors fejlődést biztosították. Az államosítás lezárta a tőkés alapokból és az állami irányításból következő ellentmondásos korszakot és új lehetőségeket teremtett az olajbányászat számára.

Gyulay Zoltán opponens — ugyis, mint aki a tárgyalt időszakban az olajkutatásban és feltárásban irányító szerepet is játszott — elmondotta, hogy a disszertáció hiteles történeti képét adja a vizsgált korszaknak, ugyanakkor még több gazdasági-politikai momentum is létezik, melyek elemzéséhez hiányzik a megfelelő előmunkálat, a történelmi távlat.

A disszertációban jelentőségénél fogva középponti probléma a MAORT olajtermelése a budafai és a lovászi olajmezőkön. A termelés műszaki problémái komoly helyet foglalnak el, s ezért is szükségesnek látszik néhány ilyen kérdés tisztázása. A Budafa és Lovászi olajmezők telepei enyhe felboltozódásban felhalmozódott vékony telepek voltak, általában szabad gázsüveggel és szegélyvíztesttel. Itt az ún. „oldottgázos" termelési mechanizmus volt az uralkodó, ahol a nyomáscsökkenésre az olajból kiváló és kiterjedő gáz szorította ki a telepből a föltárt olajat. Ennek a gyakorlatnak jellemzője a kúthozamok állandó csökkenése. A kútsűrítés döntő hozamnöveléshez nem elegendő, sokszor nem is célszerű. Az 1937-ben beindított budafai mezőn a MAORT amerikai anyavállalatának szakértői 1939-ben 40 ill. 20 éves kitermelési változatokat javasoltak, 1940-ben a rövidebb, 20—25 éves művelési idő mellett foglaltak állást. A kitermelhető készletet 5 millió m^3-re becsülték; a Kőolaj- és Gázipari Tröszt ma ezt alig többre, 5,5 millióra becsüli.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a MAORT vezetők eltávolításával és további beruházások megtakarításával ígért 30—100%-os termelésnövekedés tudománytalan prófécia volt és a politikai vezetés hamis tájékoztatásához vezetett. Még az a vád is fölmerült, hogy szándékosan rossz helyre telepítik a kutatófúrásokat.

A továbbiakban az opponens a disszertáció zárórészével foglalkozott, mely az államosítással mintegy azonnal megoldottnak tekinti az olajbányászat szakirányítását, a termelés csökkenése és a földgázpazarlás megszüntetését. Természetesen ez a fejlődés sem problémamentes. A termelés 1950—1951-ig nőtt, utána — mint minden kimerülő mezőnél — tovább csökkent. Az átmeneti növekedésnek is komoly ára volt, s ahogy Berend T. Iván írja, „Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor" c. könyvében, az erőltetett ütem a rablógazdálkodás módszereinek megjelenését vonta maga után. Az 1951-ben megnyitott nagylengyeli ún. víznyomásos mező a nem kellő feltárás után megcsapolva hamar elvizesedett. 1956 nyarán újabb válság előtt állt az olajtermelés, és feszültség keletkezett az érintett műszaki értelmiség és a kormányzat között.

A szénhidrogén-készletekkel történő ésszerű gazdálkodáshoz mindig tartalékokra, a tárgyévben feltárt új és a kitermelt készletek közötti aktív mérlegre van szükség. Ez csak intenzív kutatással biztosítható.

Gyulay Zoltán végül hangsúlyozta, hogy a disszertáció nagy anyagismereten, korszerű elemzéseken alapul, ítéletei helytállóak, megfelel a kandidátusi fokozat követelményeinek, s a gazdaság- és technikatörténetnek egyaránt használ.

Babics András opponens előljáróban a dolgozat fölépítéséről, a vizsgált kérdésekről adott áttekintést, majd az olajbányászat gazdasági és gazdaságpolitikai szerepét összegezte. Az amerikai tőkebeáramlás ez útját vizsgálva kifejtette, hogy politikai szempontból is érdekes a MAORT helyzete, különösen a második világháború alatt, amikor egy az USA-val hadbanálló országban, olyan rokonprofilú vállalatok között működött, melyek a politikai ellenfelek (pl. Németország) birtokában ill. tulajdonában voltak. A háború után is állandó konfliktusok voltak az állam és a MAORT amerikai vezetői között. Az igen éles, egyének sorsába vágó ellentétek csak 1950-ben oldódtak meg, amikor az állami beavatkozás különböző fázisai után végül sor került a vállalat nacionalizálására.

A rendkívül összetett, sokoldalú gazdaságtörténeti témát a szerző a technikai, közgazdasági, bel- és külpolitikai vonatkozások arányos vizsgálatával közelíti meg. Alapos forráskutatást és forráskritikát végezve tárgyilagosan elemzi a műszaki vonalon, valamint a kormányzat gazdasági posztjain tevékenykedők szerepét. Az Iparügyi Minisztérium, a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztálya és a vállalatok levéltári anyagát szakirodalommal egészítette ki.

A disszertáció általános jellemzése után Babics András néhány konkrét észrevételt tett, melyek részben bizonyos megállapítások helyesbítését célozták. Az első fejezet a korábbi olajkutatásokat tárgyalja, jelen formájában kis terjedelme miatt csak részben felel meg feladatának, s mivel a szerző egyéb munkájában a kérdést taglalta, elhagyható. Az olajbányák munkásai a műszaki, tudománytörténeti, kutatási és termelési problémák, az állam és a MAORT között folyó hosszú huzavona tárgyalásával szemben meglehetősen háttérben maradnak. Itt — bár más előjellel — korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmunk egyik gyöngéje kísért, az ti., hogy a közvetlen termelő erők viszonylag kis helyet kapnak egy adott munkában. Az ilyen források hiánya — az olajbányászatnál ez a termelés jellegéből következően fokozottan érvényes — bizonyos magyarázat arra, hogy a szerző miért elsősorban a munkáltató sajátos munkáspolitikáját és intézkedéseit elemzi. A szokásosnál magasabb bérek, a kulturáltság okainál a gazdasági tényezők mellett a MAORT sajátos helyzetét is figyelembe kell vennünk.

Az opponens a továbbiakban a tanulmány néhány sematikus fejtegetését (pl. a tőkebehozatal okai, az ország ásványkincseinek kiárusítása) helyesbítette, majd összefoglalóul megállapította, hogy a szilárd tematikai szerkezet, a feldolgozás jó módja, a pozitív és negatív szereplők egyformán kritikus bemutatása, a tárgyalás hangneme színvonalassá teszi a munkát. A disszertáció értékes alkotásként sorakozik azokhoz a munkákhoz, melyek a termelési ágazatok fejlődését kutatják a történetírás módszerével, s a gyakorlat és a történettudomány gazdagítását célozzák. Végül a szerzőt a kandidátusi fokozatra ajánlotta.

Berend T. Iván elnök hozzászólásában a nyersanyagkincsek ún. „kiárusítása" és a tőkebehozatal kérdésével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a belső felhalmozás gyöngesége folytán a nagyobb beruházások korábban jórészt külföldi tőkével történtek. 1914-ig a magyar gazdaságba fektetett tőke 40%-a közvetlenül külföldről származott. A háború után sem volt elég gyors a belső felhalmozás üteme; átlagosan a nemzeti jövedelemhez mérten 5—6% volt. Amikor a húszas években nagyobb befektetésáradat jön az országba, a gazdaságfinanszírozás mintegy 25%-át teszi ki. A harmincas évektől ez is összezsugorodik.

A legnagyobb beruházásoknál azonban nem lehetett lemondani a külföldi tőkéről. A bauxit és az olajkitermelés megindulása külföldi tőkével történt. A nyersanyagkiárusítás, mely erősen magán viselte a gyarmati befektetések jellegét, inkább a balkáni országokra volt jellemző, s alig figyelhető meg Magyarországon.

A MAORT 1945 utáni tevékenységének kérdése elsődlegesen politikai probléma volt, s ennek elemzése adhat választ az egész kérdéskomplexumra.

Kertay György hozzászólásában kifejtette, hogy míg a hazai bauxitra és olajra külföldi tőkés cégek kutattak leginkább, addig magyar tőkések (Tungsram, Goldberger, Weiss Manfréd stb.) külföldön is jelentős érdekeltségekkel rendelkeztek. Idehaza pl. a Salgótarjáni Kőszénbánya félt leginkább az olaj versenyétől.

Az 1945 utáni olajtermelésről szólva elmondotta, hogy mint a műszaki gárda tagja, maga is azon dolgozott, hogy ideális termelés mellett 45% olajat is kitermeljenek. Valójában csak 35%-ot lehetett. Az 1948-as MAORT per — illetve annak műszaki indokolása — Kertay véleménye szerint nem volt helyénvaló, lényegében konstrukció volt.

Gyulay professzorral szemben hangsúlyozta, hogy a sűrű kúthálózat bizonyos esetekben újabb olajlencséket eredményezett. Az amerikaiaknak ekkor már nem volt érdekük a további bővítés. A szakemberek pedig a kormány és a cég érdekei között őrlődtek.

Az 1950—56 közötti termelés Nagylengyelen pl. valóban a rablógazdálkodás méretét öltötte, de már 1955-től a műszakiak fölemelték szavukat a racionalizálás érdekében.

Németh András válaszában köszönetet mondott az opponenseknek, s elmondotta, hogy észrevételeikkel lényegében egyetért. A külföldi tőke beáramlását tárgyaló sematikusan ható megállapítását egykorú parlamenti beszámolóval támasztotta alá. A MAORT munkásságát az opponens által említett nehézségek miatt csak részben lehetett megvizsgálni. Bérmozgalomra vagy politikai szervezkedésre ebben az esetben forrás nincs, a visszaemlékezések pedig illegális haladó szervezet működéséről nem tesznek említést.

Gyulay Zoltán opponensnek az utolsó fejezet optimista megállapításaira utaló észrevételeihez azt a megjegyzést fűzi, hogy 1951-ben már biztosították a kutatáshoz szükséges pénzt, s a fúrások helyének eldöntését szakértőkre bízták. Később a laikus felfogások, megalapozatlan követelések kerültek előtérbe. A háború előtt is, után is más más indokkal, de azonos törekvés, a nagy termelési hozam követelése érvényesült. Az amerikai vállalat délzalai olajmezőin ennek ellenkezője érvényesült. 1941-ig tervszerű, tudományos munka folyt, 1941 után a vállalat vezetői bár engedni kényszerültek, a tudományos termelési elveket csak részben adták fel. Az utasításra fúrt lispei és lovászi mint-

egy 600 többletkút sem volt alkalmas a szakemberek által becsült mennyiségen felüli hozamokat szolgáltatni.

A továbbiakban a MAORT szakemberei és a kormányzat közötti ellentéteket elemezte. Rámutatott, hogy kialakult az a téves koncepció, hogy az ország nemcsak bauxitban, hanem olajban is gazdag. Hogy a termelés mégsem növekszik, azt a szakemberek ellenséges magatartásával magyarázták. A laikus vádaskodás azonban 1949 közepétől háttérbe szorult — hangsúlyozta a jelölt —, de a legfelsőbb állami vezetés az olajbőség gondolatát nem adta fel. Az első eredmények ezt alátámasztani látszottak. A szakszempontból hibás intézkedések bírálói ellen adminisztratív intézkedésekre nem került sor. Az optimizmus az 1949-től érvényesülő reális szemléletre, a Nehézipari Minisztérium szakvezetőinek működésére, a jó indításra vonatkozik.

A hozzászólásokra áttérve Németh András válaszában egyetértett Berend T. Ivánnak a külföldi tőke behatolásáról mondott nézetével, amit munkájában hasznosítani is tud. Kertay professzorral egyetértve hangsúlyozta, hogy a szénbányászat nemcsak az olajtermelés, de vízierőművek építését is akadályozta. Elmondotta még, hogy 1943-tól 1944 nyaráig sikerült a termelés indokolt csökkentését keresztülvinni. A nagylengyeli mező elvizesedése és a szakemberek 1954—56 közötti helyzetéről — bár ez nem tárgya már a munkának — elmondotta, hogy az erőltetett termelés ellen a szakemberek 1955 elejétől felemelték szavukat.

A jelölt végezetül köszönetet mondott opponenseinek, bírálatukat magáévá tette, s — a válaszában említett fenntartásokkal — ezekkel egyetértett, majd köszönetet mondott mindazoknak, akik munkájának elkészítésében segítségére voltak.

A Bírálóbizottság az opponensi vélemények és a vita alapján egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Németh András részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Szász Zoltán

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1967. január 1.—június 30.)

Összeállította: V. Windisch Éva

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) *Bibliográfiák*

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1964. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 255—288. l.

Az 1964. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 152—168. l.

Az 1965. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 404—428. l.

Folyóiratszemle. Magyar folyóiratok. — Külföldi folyóiratok. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1363—1425. l.; 1967. 101. évf. 1—2. sz. 321—372. l.

Iglói Zoltán: Pécs-Baranya sajtójának bibliográfiája. 1918—1921. Összeáll. — —. [Pécs] 1966, MSzMP Baranya m. Biz. 47 l.

Kluger Lászlóné: Borsod megye fejlődése, 1945—1964, a megyei lapok tükrében. Cikk-bibliográfia. Miskolc 1966. 437 l. /Könyvtári füzetek 2./

Külföldi történelmi folyóiratok repertóriuma. 1965. 1—2. TSz. 1966. 9. évf. 2, 4. sz. 232—242, 433—483. l.

A magyar irodalom bibliográfiája. 1959. Összeáll. Kozocsa Sándor. [Közrem.] (ifj. Kozocsa Sándor.) Bp. 1966, Gondolat. 637 l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. (1966 okt.—dec.) PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 231—232. l.

„Ocsudjatok, mentsétek meg a Földet". A Nyugat fellazítási politikája és a hidegháború. (Bibliográfia. Összeáll. a Megyei Könyvtár.) Pécs 1966. 30 l. /A Baranya Megyei Tanács Megyei Könyvtárának kiadványai 8/

Publikationen der Mitarbeiter der geschichtswissenschaftlichen Lehrstühle, 1965. (Összeáll.): Diószegi Mária. AUBhist. 9. 329—336. l.

Rezensionen in ungarischen und aus ländischen Zeitschriften über Publikationen der Mitarbeiter der Geschichtswissenschaftlichen Lehrstühle. 1964—1965. (Összeáll.): S. Hamar Mária. AUBhist. 9. 337—341. l.

Újkor. /Történelmi ismeretterjesztő és szépirodalmi művek ajánló bibliográfiája./ 1. Ecsedy Andorné — Gáliczky Éva: Cromwelltől Napoleonig. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1966, 344 l., 10 t.

b) *Katalógusok, leltárak-gyűjtemények ismertetése*

Bendefy László: Térképek és tervrajzok feltárása az Országos Levéltárban. LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 157—169. l.

Gazdag László: Régi Békés megyei térképek. Békési Élet. 1967. 1. sz. 113—114. l.

Közlekedési dolgozók a magyarországi munkásmozgalomban. /1845—1945./ Kiállítási útmutató. (Írta és a kiállítást rendezte *Gadanecz Béla.*) Bp. 1967. 31 l. /A Közlekedési Múzeum füzetei 1./

Szecskó Károly: Kincsek a könyvtárban. [Eger.] TtK. 1967. 11. évf. 4. sz. 157—158. l.

Teke Zsuzsa: Az Újfalussy család levéltára. LSz. 1966. 15. évf. 3. sz. 704—707. l.

c) *Ismertetések*

Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. 1960—1961. Red. Péter Gunst. Bp. 1964. — Ism.: *Zimányi Vera.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 314—316. l.

Csekey István: Baranya és Pécs bibliográfiája. Pécs 1964. — Ism.: *Varga Zoltánné.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1358—1360. l.

Gazdag László: Nógrád megye térképei. Balassagyarmat 1964. — Ism.: *Kőhegyi Mihály.* AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 656. l.

Pálvölgyi Endre: Cromwelltől Napoleonig. [A Szabó Ervin Könyvtár ajánló bibliográfiájáról.] Kts. 1967. 17. évf. 5. sz. 307—308. l.

Pálvölgyi Endre: Az újkori világtörténet magyarnyelvű irodalmának bibliográfiája. [Ismertetés.] Kts. 1967. 17. évf. 6. sz. 373. l.

Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. Bp. 1965. — Ism.: *Szabad György.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 276—279. l.

Staud Géza: A magyar színháztörténet forrásai. I—III. Bp. 1962—63. — Ism.: *Pukánszkyné Kádár Jolán.* MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 402—403. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Lenin, [Vladimir Il'ics]: Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban. (Goszudarsztvo i revoljucija.) (Sajtó alá rend. a marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) [Bp.] 1967, M. Helikon—Európa. 206 l.

Lenin, V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 13. köt. 1906. máj.—szept. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. XXI, 541 l., 1 t.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 14. köt. 1857—1860. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. XV, 823 l., 1 t., 8 térk.

b) *Feldolgozások*

Ágh Attila: Marx doktori disszertációjának történetfilozófiai koncepciója. MFSz. 1967. 11. évf. 2. sz. 217—246. l.

Garai Gábor: Az élő Lenin. Nsz. 1967. 25. évf. 18. sz. 4. l.

Háy László: Leninre emlékezünk. Nsz. 1967. 25. évf. 94. sz. 3. l.

Labriola, Antonio: Tanulmányok a történelmi materializmusról. (Saggi sul materialismo storico. Ford. Nyilas Vera.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 334 l.

Lenin „Áprilisi téziseinek" világtörténelmi jelentősége. Béke és Szocializmus. 1967. 10. évf. 4. sz. 3—15. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) *Történetelmélet, elvi kérdések*

Berend T. Iván: A szocialista gazdasági stratégiáról folytatott régi vita és néhány új tanulsága. Valóság. 1967. 10. évf. 6. sz. 39—50. l.

Bernáth Árpád: Regény és történelmi regény. [Csetri Lajos Regény és történelem c. tanulmányához.] Tiszatáj. 1967. 21. évf. 4. sz. 393—396. l.

Csetri Lajos: Regény és történelem. Tiszatáj. 1967. 21. évf. 2. sz. 155—161. l.

Diószegi István: A nemzeti átalakulás feltételei és a forradalmi út. Valóság. 1967. 10. évf. 3. sz. 76—89. l.

Erényi Tibor: Révai József történelemszemléletéről. PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 3—25. l.

Gurevics, A. Ja.: Általános törvény és konkrét törvényszerűség a történelemben. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1265—1277. l.

Gutter József: A szakaszosság és a folytonosság problémája a kultúra fejlődésében. BSz. 1967. 11. évf. 1. sz. 34—43. l.

Horváth Pál: A közép- és kelet-európai népek jogfejlődésének jelentősége jogtörténetírásunkban. JogTan. 1. 11—28. l.

Kun László: Gondolatok a történetszemléletünk kérdéseiről folyó vitához. [Mód Aladár „Optimizmus vagy pesszimizmus történetszemléletünkben" c. cikkéhez.] BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 10—17. l.

Lukács József: Történelem és felelősség. Világosság. 1967. 8. évf. 6. sz. 331—336. l.

Lukács József: Vallás és történelmi tudat. 2. Világosság. 1966. 7. évf. 2. mell. 1—36. l.

Mód Aladár: A nemzetfogalom vitája a mai marxista irodalomban. Valóság. 1967. 10. évf. 6. sz. 86—94. l.

Mód Aladár: Révai József történetszemléletéről. Valóság. 1967. 10. évf. 1. sz. 91—100. l.

Nagy László: A nemzetfogalom alakulásáról folyó vitához. TSz. 1966. 9. évf. 2. sz. 227—228. l.

Pach Zsigmond Pál: A földesúri árutermelés értékeléséhez. TáSz. 1966. 21. évf. 12. sz. 85—86. l.
Mód Aladár Történelemszemléletünk ideológiai kérdéseihez c. cikkéhez.

Pach Zsigmond Pál: Nemzeti önismeret, nemzeti öntudat. Nsz. 1967. 25. évf. 73. sz. 9. l.

Pomogáts Béla: Történelmi regény és korszerűség. [Csetri Lajos: Regény és történelem c. cikkéhez.] Tiszatáj. 1967. 21. évf. 5. sz. 499—504. l.

Pomogáts Béla: Történelmi regény és közgondolkozás. Kritika. 1966. 4. évf. 11. sz. 36—37. l.

Siklós András: Megjegyzések Mód Aladár bírálatához. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1257—1263. l.

Szűcs Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. TSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 245—269. l.

A természet és a társadalom kölcsönhatá-

sának általános elméletéről. (Részletek G. Doszkacs, J. P. Truszov és E. T. Fadeev cikkéből.) Vt. 1966. 12. sz. 5—18. l.

Tolnai György: Polgári forradalmak és a nemzetközi helyzet a XIX. század második felében. Valóság. 1967. 10. évf. 4. sz. 59—62. l. Diószegi István: A nemzeti átalakulás feltételei és a forradalmi út c. cikkéhez.

Tőkei Ferenc: A kapitalizmus előtti formák dinamikája. Valóság. 1967. 10. évf. 5. sz. 33—47. l.

Tőkei Ferenc: A társadalmi alapformák. Valóság. 1967. 10. évf. 2. sz. 33—47. l.

Történelemszemléletünk néhány ideológiai kérdéséről. TáSz. 1966. 21. évf. 12. sz. 87—89. l. Mód Aladár: Történelemszemléletünk ideológiai kérdéseihez c. cikkéhez.

Varga János: Pesszimizmus vagy realizmus? /Mód Aladár: Optimizmus vagy pesszimizmus c. cikkéhez./ Valóság. 1966. 9. évf. 11. sz. 64—72. l.

Vas-Zoltán Péter: Önálló „politikai tudomány" vagy komplex társadalomtudományi kutatások? MT. 1966. 11. köt. 11. sz. 679—686. l.

Vita a feudáliskori magyar történet periodizációjáról. [1966. márc. 4.] Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 155—197. l.

b) *Módszertani kérdések*

Bakács István: A missilis. LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 17—31. l.

Bogdán István: A levéltár és az adatszolgáltatás. LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 603—614. l.

Danyi Dezső: A történeti demográfia tárgya és módszere. TStÉvk. 1961—1962. 5—21. l.

Fancsovits György: A legújabbkori történeti emlékek tárgygyűjtése és módszere. MűvT. 1967. ápr. 54—60. l.

Mező András: A földrajzi nevek és a településtörténet. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 2. sz. 91—96. l.

Molnár József: Einige theoretische und methodologische Fragen der Dorfgeschichtsforschung. AUBhist. 9. 273—280. l.

Perjés Géza: A számok és a történelem. 2—3. ÉlT. 1967. 22. évf. 3—4. sz. 106—109, 181—185. l.

Vörös Károly: A történeti muzeológia kérdéseihez. MúzK. 1967. 1. sz. 24—28. l.

c) *Gyűjteményes munkák*

(A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakokban.)

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. 5. Series historica. (Egyetemes történeti tanulmánykötet. 1. Szerk. Tokody Gyula.) Debrecen 1966. 147 l.

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae: Tom. 12. (Ser. 1/l.) Series marxistica—leninistica. Red. I(stván) Kónya. Debrecen 1966. 99 l.

Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. István Király Múzeum évkönyve. 6—7. 1965—66. (Szerk. Fitz Jenő.) Székesfehérvár 1966, Fejér M. Múz. Ig. 221 l., 32 t. /István Király Múzeum közleményei C. 6—7./

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 9. (Chefred.: Z[oltán] Oroszlán.) Bp. 1967. 345 l., 1 t.

Embernevelés. A Győri Tanítóképző Intézet tanárainak pedagógiai tanulmányai. 3. (Fel. szerk. Molnár Ernő, Szilágyi Imre.) Győr 1966, Győr-Sopron m. Tanács. 315 l.

Honismeret. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. 9. (Összeáll.: Dömötör Sándor.) [Kiad. a] Hazafias Népfront. [Bp.] 1967. Soksz. 66 l.

Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari. [Red.]: M[átyás] Horányi, T[ibor] Klaniczay. [Ed.]: Istituto di Storia Letteraria dell'Academia Ungherese delle Scienze [Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete]. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 393 l., 4 t.

Jogtörténeti tanulmányok. 1. (Szerk. Csizmadia Andor, Pecze Ferenc.) Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 318 l.

Könyv és könyvtár. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve./ 5. (Szerk. Csüry István, Varga Zoltánné.) Debrecen 1966. 287 l., 11 mell.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1965—66. Szerk. Matolcsi János. Bp. 1966. 206 l., 1 térk.

Az Országos Közegészségügyi Intézet működése az 1965. évben. Bp. 1967, Medicina. 391 l.

Palócföld. Nógrádi írók és művészek antológiája. 1965. (Fel. szerk. Csukly László. Kiad.: Nógrád Megyei Tanács.) Salgótarján 1965. 158 l.

A Rákospalotai Múzeum évkönyve. 2. évf. (Szerk. biz.): Bácskai Vera, Boros Marietta stb. Bp. [1966], 160 l.

Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. 3. köt. 1965. (Szerk. Szentléleky Tihamér.) [Kiad. a] Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szombathely 1966 [1967]. 408 l.

Szakmári honismereti értesítő. 1966. Szerk. Henkey Gyula. [Kiad. a] Szakmár[Községi] Tanács; [Kecskemét] Városi Művelődési Ház. Kecskemét 1966. Soksz. 82 l.

A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1966. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkő László.) Szeged 1966. 231 l.

Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. 17. (Szerk. Tarjányi Sándor.) Bp. 1966, Múz. Ismeretterjesztő Közp. 287 l. /Budapest várostörténeti monográfiái 26./

Történeti statisztikai évkönyv. 1961—1962. (Fel. szerk.: Ember Győző.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára; Művelődésügyi Minisztérium. Bp. 1966, Stat. Kiadó. Soksz. 301 l. /Történeti statisztikai kötetek./

A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 4. (Szerk. Éri István.) [Kiad.] (Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém 1965. (1966). 376 l.

d) *Ismertetések*

Beck Zoltán: Két jubileumi emlékkönyvről. [Mezőkovácsháza és Újkígyós jubileumára.] Békési Élet. 1966. 1. sz. 59—61. l.

Glatz Ferenc: A „Századok" 1966. évi első félévi számairól. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 136—139. l.

Mód Aladár: Korunk vitája. Bp. 1965. — Ism.: *Torzsa István.* AUBhist. 9. 326—328. l.

A nemzeti ideológia múltja és jelene. Bp. 1966. — Ism.: *Sz. O.* Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 32. l.

A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. II. 1959. Bp. 1961. — Ism.: *Kőhegyi Mihály.* ET. 1966. 77. évf. 3. sz. 476—478. l.

Révai József: Válogatott történelmi írások. I—II. Bp. 1966. — Ism. *Bimbó Mihály.* Alföld. 1967. 17. évf. 5. sz. 87—88. l.; *Katona Jenő.* Kts. 1967. 17. évf. 1. sz. 46—47. l.; *Köpeczi Béla.* TáSz. 1967. 22. évf. 5. sz. 123—130. l.

Rúzsás Lajos: Bevezető a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. [*Benda Kálmán, Heckenast Gusztáv* stb. hozzászólásával és *Rúzsás Lajos* válaszával]. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 893—916. l.

Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Bp. 1966. — Ism. *Dankó Imre.* BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 83—85. l.; *N. L.* HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 917—920. l.

Történeti Statisztikai Évkönyv. 1963—1964. Bp. 1965. — Ism.: *Bakács István.* LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 154—156. l.

Ujfalussy József: Jelentős könyv a zene társadalmi életmódjáról. [*Maróthy János:* Zene és polgár — zene és proletár.] 1967. 8. évf. 1. sz. 14—25. l.

Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. Ism.: *Sz. O.* Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 31. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bálint Ferenc—Szabó Ferenc: Ipartestületi iratok selejtezése. /A Gyulai Állami Levéltár tapasztalatai/. LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 639—651. l.

Bánki Vajk Emil: Rendjelek, kitüntetések a magyar történelemben. 18. folyt. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. sz. 368—375. l.

Beér János—Csizmadia Andor: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből. 1001—1949. [Közrem.] (Bölöny József, Kiss István stb. Jegyz. Nagy István.) Bp. 1966, Gondolat. 744 l., 2 mell. /Nemzeti könyvtár. Történelem./

Hősi multunk. Dokumentumgyűjtemény. [2.] Sütőipar. 1. (Összeáll. Rajki Árpád.) Kiad. az Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezete. Bp. [1966]. 433 l.

Történelmi olvasókönyv. 5. *Vágó Mária—Vértes Róbert:* Forrásszemelvények a magyar munkásmozgalom történetéből. Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 374 l., 4 t.

b) *Feldolgozások*

Bábitzky Ede: Iparosképzés Szegeden a kötelező tanoncoktatás előtt. PSz. 1967. 17. évf. 4. sz. 345—351. l.

Bajor Nagy Ernő: Régi magyar iskolavárosok. Nagykőrös. Köznevelés. 1967. 23. évf. 4. sz. 157—158. l.

Bajor Nagy Ernő: Régi magyar iskolavárosok. Pápa. Köznevelés. 1967. 23. évf. 6. sz. 237—238. l.

Balassa Iván: Az eke szántóföldre történő kiszállításának módjai. MgMúzK. 1965—66. 131—149. l.

Balogh András: Pest-Buda parkjai. Budapest. 1967. 5. évf. 6. sz. 12—13. l.

Békefi Antal: Adatok Kőszeg zenetörténetéhez. 1711—1848. 1—2. VSz. 1966.

20. évf. 4. sz. 491—515. l.; 1967. 21. évf. 1. sz. 32—50. l.

Békés István: Szegény ember gazdag városban. 1. Budapest. 1967. 5. évf. 3. sz. 36—38. l.

Bencze József: Vas megye nevezetes tapasztalatai /empirikus/ gyógyítóiról. 1—2. VSz. 1966. 20. évf. 4. sz. 583—596. l., 1967. 21. évf. 1. sz. 77—85. l.

Beniczky Miklós: Műemlék patikák [Eger.] TtK. 1967. 11. évf. 4. sz. 160—161. l.

Bónis György: A tanácskozó ország. ÉlT. 1967. 22. évf. 11. sz. 483—486. l.

Bölcs István: Régi magyar iskolavárosok. Gyula. Köznevelés. 1967. 23. évf. 5. sz. 195—198. l.

A Budapesti Petőfi Sándor Gimnázium jubileumi emlékkönyve. 1892—1967. Összeáll. a Tanári Testület. [Bp. 1967.] 141 l.

Csiky Gábor: 100 esztendős a magyar artézi kútfúróipar. Bányászati Lapok. 1966. 99. évf. 11. sz. 775. l.

Czagány István: A budavári palota. TtK. 1967. 11. évf. 3. sz. 119—122. l.

Dersi Tamás: Kun Béla. Tiszatáj. 1967. 21. évf. 5. sz. 478—482. l.

Dezsényi Miklós—Hernády Ferenc: A magyar hajózás története. Bp. 1967, Műszaki Kiadó. 172 l.

Élek László: A gyümölcstermelés alakulása Magyarországon. 1895—1959. AtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 272—302. l.

Esze Tamás: Négyszáz éves a magyar református egyház. MN. 1967. 25. évf. 112. sz. 11. l.

Farkas Gábor: A Szabadegyházi Szeszgyár története /1912—1949/. ÁR. 6—7. 111—126. l.

Fodor István: The Hungarians of Nubia. NHQu. 1966. 7. évf. 24. sz. 145—148. l.

Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése, /1854—1949./ Bp. 1966, Soksz. 63 l., 3 t. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 52./

Fügedi É[rik]: Zur demographischen Entwicklung vier slowakischer Dörfer im Pilis-Gebirge im XVIII. und XIX. Jahrhundert. SSl. 1966. 12. tom. 1—4. fasc. 139—145. l.

Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 541 l., 1 t. /A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának kiadványai./

Giltner Andor: Budapest árvízvédelme. Budapest. 1967. 5. évf. 6. sz. 14—17. l.

Hevesy Sándor: Eger. A város múltja és jövője. TtK. 1967. 11. évf. 4. sz. 146—149. l.

Ikvai Nándor: Földalatti gabonatárolás Magyarországon. ET. 1966. 77. évf. 3. sz. 342—377. l.

Ikvai Nándor: A petőházi Csali csárda. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 67—72. l.

Illés Sándor: A Vajdaság. ÉlT. 1967.22. évf. 8. sz. 359—364. l.

Kamondy Miklós: Adatok Észak-Magyarország hírközlésének történetéhez. 3—4. BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 63—69. l.; 1967. 11. évf. 1. sz. 84—89. l.

Kanyar József: A balatoni fürdőkultúra történeti fejlődése. 2. Somogyi Szemle. 1967. 1. sz. 30—37. l.

Kápolnai Iván: Adalékok a XIX. század népmozgalmához. /Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Szentistván, Tard. 1820—1869./ TStÉvk. 1961—1962. 90—130. l.

Kaposvári Gyula: Szolnok városrendezésének történetéből. Jászkunság. 1966. 12. évf. 4. sz. 175—180. l.

Katona Imre: A Vas megyei kerámikus hagyományok és a magyarszombatfai kerámiagyár. 1—2. VSz. 1966. 20. évf. 4. sz. 573—582. l.; 1967. 21. évf. 1. sz. 67—76. l.

Kenessei András: A Terézváros. Kortárs. 1967. 11. évf. 3. sz. 481—486. l.

Kenéz János: A magyar tbc-ellenes küzdelem fellegvára. 65 éves az Országos Korányi TBC Intézet. OHl. 1967. 108. évf. 9. sz. 413—417. l.

Khin Antal: A somorjai halászcéh. MgMúzK. 1965—66. 121—130. l.

Kindzierszky Emil: Mozaik a posta 100 éves történetéből. Nsz. 1967. 25. évf. 79. sz. 21. l.

Kiss Árpád: Az ezerjó hazájában. [A móri bortermelés, szőlőmivelés története.] Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 65—74. l.

Knézy Judit: A hedrehelyi gölöncsérek. /A Somogy megyei fazekasközpontok történetéből./ (Kaposvár) 1966. 55 l. /Somogyi múzeum füzetei 7./

Kollár Mária: A Magyar Posztógyár fél évszázada. Budapest. 1966. 4. évf. 9. sz. 40—41. l.

Koltay-Kastner Jenő: La Fortuna di Vico in Ungheria. ItUngh. 201—214. l.

Kovács András: Adatok a pécsi szőlőmívelés történetéhez. MűvT. 1967. május. 123—129. l.

Kovács József: Emberek a számok mögött. [A Központi Statisztikai Hivatal száz éves.] Nsz. 1967. 25. évf. 114. sz. 5. l.

Kovács Judit: Százéves szolgálat. [Központi Statisztikai Hivatal]. MN. 1967. 23. évf. 114. sz. 1. l.

Kováts Zoltán: A magyarországi népességi reprodukció kérdése a XVIII—XIX. századi családi rekonstrukciós vizsgála-

tok néhány eredménye. ASzeg. 1966. 1. 131—148. l.

Kováts Zoltán—Tóth Péter, Cs.: Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai. /1720—1950./ TStÉvk. 1961—1962. 48—89. l.

Kővágó László: A Matica Szrpszka. Budapest. 1966. 4. évf. 9. sz. 26—27. l.

Kuczy Károly: Adalékok Szakmár történetéhez. Szakmári Ért. 3—21. l.

Lehoczky Alfréd: A Borsod megyei munkásmozgalom történetének vázlata. 1—3. BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 35—42. l., 1967. 11. évf. 1—2. sz. 69—76, 62—69. l.

Lehoczky Alfréd: A 120 éves ózdi gyár műszaki fejlődésének történeti áttekintése. Borsodi Műszaki és Ipargazdasági Élet. 1966. 11. évf. 1. sz. 1—5. l.

Makkai László: Négyszáz éves a magyarországi református egyház. Nsz. 1967. 25. évf. 115. sz. 4—5. l.

Módis László: A Debreceni Református Kollégium és Nagyteplom. Bp. 1966, Ref. Zsinati Iroda. 80 l.

Molnár József: A százéves Soproni Gázgyár története. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 30—42. l.

Molnár László: Az egri vár élete. Művészet. 1966. 7. évf. 12. sz. 4—6. l., 1 t.

Móricz Miklós: Magyarország népének korviszonyai 1801—1869. TSTÉvk. 1961—1962. 258—275. l.

Morvay Judit: A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. ET. 1966. 77. évf. 4. sz. 481—494. l.

Nagy Ernő: Adatok Tapolca környezetismereti feldolgozásához. Embernevelés. 3. 292—305. l.

Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. VMMK. 4. 139—204. l.

Nemcsik Pál: Adatok egy magyar munkáscsalád zenei életéhez. LMúzK. 1966. 1—2. sz. 17—22. l.

Ney Ákos: Úri utca 19. Budapest. 1967. 5. évf. 1. sz. 36—37. l.

Novobátzky Károly: Hetvenöt esztendő [Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat jubileuma]. Fizikai Szemle. 1966. 16. évf. 12. sz. 354—355. l.

Parádi Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. [Bp.] 1967. 31 l., 1 t.

Pásztor Pál: 120 éves a magyar vasút. Borsodi Műszaki és Ipargazdasági Élet. 1967. 11. évf. 2. sz. 7—9. l.

Pereházy Károly: Országsátrak — országházak. ÉlT. 1967. 22. évf. 6. sz. 270—275. l.

Pilászy György—Kiss Béla: A magyar malátaexport története. 1. Söripar. 1966. 13. évf. 4. sz. 184—188. l.

Pintér István: A t. Ház történetéből. 1—13. Nsz. 1967. 25. évf. 33—45. sz. 6, ill. 10. l.

Puruczki Béla: A Budapest helynév története. MNyőr. 1967. 91. évf. 1. sz. 60—65. l.

Révész Tibor: Az utcai világítás krónikája. Nsz. 1967. 25. évf. 106. sz. 11. l.

Rödönyi Károly: A közlekedés fejlődése Magyarország és Ausztria között. Közlekedéstudományi Szemle. 1967. 17. évf. 6. sz. 285—288. l.

Sándor László, N.: Régi magyar iskolavárosok. Csurgó. Köznevelés. 1967. 23. évf. 11. sz. 437—438. l., 1 t.

Sápi Lajos: A városrendezés múltja Debrecenben. Alföld. 1967. 17. évf. 3. sz. 54—64. l.

Schreiber, Thomas: French-Hungarian cultural relations. NHQu. 1967. 8. köt. 25. sz. 73—81. l.

Schweitzer József: A Pécsi Izraelita Hitközség története. [Bev.] Scheiber Sándor. Bp. 1966. 167 l., 4 t. /A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 1./

Sipitzky András: A Mezőhegyesi Cukorgyár története az alapítástól napjainkig. /1889—1966./ 1—2. Békési Élet. 1966. 3. sz. 17—30. l.; 1967. 1. sz. 70—80. l.

Soós Imre—Zétényi Endre: A kétszáz éves Specula. [Egri csillagvizsgáló.] TtK. 1967. 11. évf. 4. sz. 151—153. l.

Sugár István: Évszázados fürdők. [Eger.] TtK. 1967. 11. évf. 4. sz. 156—157. l.

Sugár István: Gyöngyöspata földrajzi nevei. — Gyöngyöspata helytörténete 1870-ig. [Bev.] Végh József. Eger 1966. 130 l., 2 térk. /A Mátra Múzeum füzetei 9./

Sümeghy Mihály—Vastagh Gyula: Szigetvár—Baranya megye új városa. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő. 1966. 16. évf. 11. sz. 521—541. l.

Szabó Ferenc: 120 éves a nyomdászat Békés megyében. /A szarvasi Réthy nyomda alapítása./ Békési Élet. 1967. 1. sz. 116—121. l.

Szántó Konrád: Ferences gimnáziumok Magyarországon. Vigilia. 1967. 32. évf. 5. sz. 305—308. l.

Százéves a magyar szakszervezeti könyvtármozgalom. [Írta] *S. T.* Munka. 1966. 16. évf. 12. sz. 29. l.

Szenkovits Mihály: A balatoni 85 éves hajógyártás. /Dokumentációs tanulmány./ [Bp.] 1967. Soksz. 66 l. /Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki történelmi sorozat 7./

Szita László: A hirdi papírmalom. Papíripar. 1967. 11. évf. 2. sz. 68—73. l.

Tárkány Szűcs Ernő: A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII—XIX. században. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 401—431. l.

Tolnai Márton: Északerdély papírszükségpénzei. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. l. 263—267. l.

Tóth Béla: Az Országos Közegészségügyi Intézet szerepe a közegészségügyi munka fejlődésében Magyarországon. /1925—1965./ OKI. 1965. 99—106. l.

Tóth Lajos: Haladó hagyományok a szarvasi ismeretterjesztés történetéből. Békési Élet. 1966. 3. sz. 83—96. l.

Tóth Zoltán, I.: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok. Vál., sajtó alá rend., [bev.], bibliogr.: Csatári Dániel. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 496 l.

(Ujházy Géza): Invention of the transformer system, brief history of the development of GANZ transformers. [Ed.]: Ganz Villamossági Művek. Bp. 1966. Soksz. 99 l.

Vajkai Aurél: Cserszegtomaj. Egy Balaton menti hegyközség útja. Kortárs. 1967. 11. évf. 3. sz. 471—481. l.

Zemplén Jolán, M.: Az Eötvös Társulat története. /1891—1966./ Fizikai Szemle. 1966. 16. évf. 12. sz. 356—364. l.

Zolnay László: Emlékezés a régi budai vízművekre. Budapest. 1966. 4. évf. 9. sz. 11—13. l.

c) *Ismertetések*

Benda Kálmán: Helytörténeti kiadványok. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1360—1362. l.

Bodgál Ferenc: Egy kiemelkedő monográfia — tanulságokkal. Orosháza története és néprajza. BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 81—83. l.

Bogdán István: A magyarországi papíripar története. 1530—1900. Bp. 1963. — Ism.: *Vörös Károly.* LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 150—151. l.

Csepel története. Bp. 1965. — Ism.: *Pintér István.* PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 202—208. l.

Dankó Imre: Gyulai vásárok. Gyula 1963. — Ism.: *Banó István.* ET. 1966. 77. évf. 4. sz. 481—494. l.

Deák Gábor—Gyimesi Sándor: Olvasókönyv Borsod-Abauj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc 1965. — Ism: *Gyapay Gábor.* LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 715—717. l.

Degré Alajos—Gergelyffy András—Valter Ilona: Az egervári vár története. Zalaegerszeg 1965. — Ism.: *Tóth Tibor.* LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 712—713. l.

Dolmányos István: Károlyi Mihályné emlékirata. Valóság. 1967. 10. évf. 5. sz. 95—99. l.

Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp. 1966. — Ism.: *Páldy Róbert.* Kts. 1967. 17. évf. 3. sz. 176—177. l.; *Schram Ferenc.* ET. 1966. 77. évf. 4. sz. 623—624. l.; *Sz. F.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 12. sz. 1050—1051. l.

Granasztói Pál: Tünődések egy centenáriumi kiadvány fölött. [A Budapesti Közúti Vasút 100 éve. Bp. 1966.] Budapest. 1966. 4. évf. 9. sz. 18—19. l.

Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. — Ism.: *Sápi Vilmos.* AUBhist. 9. 317—319. l.

Hősi múltunk. Dokumentumgyűjtemény. Malomipar. Bp. 1966. — Ism.: *S. L.* PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 178—179. l.

Huszár György: A magyar fogászat története. Bp. 1966. — Ism.: *Bugyi Balázs.* CMed. 1967. 41. sz. 223—224. l.; *Regöly—Mérei Gyula.* Népegészségügy. 1967. 48. évf. 1. sz. 57—58. l.

Kun Béláné: Kun Béla. Bp. 1966. — Ism.: *Kende János.* PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 178—179. l.

Lencsés Ferenc: Martonvásár története. Székesfehérvár 1965. — Ism.: *Benda Kálmán.* Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 263—265. l.

Lengyel Alfréd: Győr megye történetének írásos emlékei /1001—1918./ Győr 1965. — Ism.: *Gyapay Gábor.* LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 723—725. l.

Lettrich Edit: Urbanizálódás Magyarországon. Bp. 1965. — Ism.: *Horváth Lajos.* StSz. 1966. 44. évf. 10. sz. 1030—1032. l.

Magyar Lajos: Késői tudósítások. Bp. 1966. — Ism.: *B. Á.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 10. sz. 872—873. l.

Magyarország története. I—II. Bp. 1964. [Varga János és Vörös Antal 1711-től 1849-ig terjedő fejezetei.] — Ism.: *Vörös Károly.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1307—1310. l.

Molnár József: Nagyréde története a feudalizmus korában. Bp. 1966. — Ism.: *Schram Ferenc.* ET. 1966. 77. évf. 4. sz. 622—623. l.

Orosháza története és néprajza. Orosháza 1965. — Ism.: *Gazdag László.* FöK. 1966. 14. évf. 4. sz. 356—357. l.

Ottlyk Ernő: Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történelmében. Bp. 1965. — Ism.: *Kathona Géza.* ThSz. 1966. 9. évf. 11—12. sz. 376—377. l.

Páhi Ferenc—Schneider Miklós: Pusztaszertől Pusztaszerig. Dokumentumok Csongrád megye történetéből. Szeged 1965. — Ism.: *Gyapay Gábor.* LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 729—730. l.; *H. A'.* PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 183—184. l.

Pernesz Gyula: Győr könyvekben. Kts. 1967. 17. évf. 2. sz. 101—105. l.

Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp. 1966. — Ism.: *Berlász Jenő.* MK. 1967. 84. évf. 2. sz. 212—214. l.; *Rejtő István.* MT 1967. 12. köt. 5. sz. 349—350. l.; *Somkúti Gabriella.* Kts. 1967. 17. évf. 3. sz. 178—179. l.

Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán: Emlékeim. Bp. 1966. — Ism.: *Gábor Sándorné.* TáSz. 1966. 21. évf. 12. sz. 115—117. l.; *Kelen Jolán.* PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 179—183. l.; *Németh Péterné.* Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 2. sz. 107—108. l.; *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 30. l.

Takács Béla: A Zempléni hegység üveghutái. Bp. 1966. — Ism.: *B[odgál] F[erenc].* BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 88—89. l.

Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964. — Ism.: *Balogh István.* AEt. 1966. 15. tom. 3—4. fasc. 356—358. l.

Tóth Lajos: Benka Gyula munkássága és a szarvasi nevelőképzés száz éves története. Szarvas 1965. — Ism.: *Szekeres Béla.* Békési Élet. 1966. 1. sz. 57—58. l.

Tóth Zoltán, I.: Magyarok és románok. Bp. 1966. — Ism.: *Kávássy Sándor.* Valóság. 1967. 10. évf. 6. sz. 110—111. l.; *Kovács Endre.* TáSz. 1967. 22. évf. 4. sz. 115—119. l.

Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001—1949. Bp. 1966. — Ism.: *Timár István.* MN. 1967. 23. évf. 89. sz. 13. l.; *Vargyai Gyula.* ÁI. 1967. 17. évf. 6. sz. 560—563. l.

2. Magyar őstörténet. A római és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bartha Antal: Honfoglaláskori ötvösművészetünk forrásai. ÉlT. 1967. 22. évf. 8. sz. 339—343. l.

Domokos Pál Péter: Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből. MNy. 1966. 62. évf. 4. sz. 489—492. l., 1 t.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. VSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 96—98. l.

Neuere Ergebnisse der heimischen archäologischen Forschungen, Archäologische Konferenz. Szeged 1966. (Red. Gy[ula] Gazdapusztai, S[amu] Szádeczky-Kardoss.) Szeged 1967. 127 l. /Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica. — Kisebb dolgozatok a klasszika-filológia és a régészet köréből 10./

Prokopp Gyula: Az esztergomi Primási Levéltár XV. századi leltára. LK. 1966 37. évf. 1. sz. 113—138. l.

b) *Feldolgozások*

Bakay K[ornél]: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heeres. AAr. 1967. 19. tom 1—2. fasc. 105—173. l., 5 t.

Bakay K[ornél]: Gräberfelder aus den X—XI. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. /Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. 2./ AR. 6—7. 43—88. l.

Beliczky János: Beszámoló egy készülő tanulmányról. Palócföld. 1965. 76—103. l.

Benkő Lóránd: Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete. MNy. 1966. 62. évf. 3. sz. 292—305. l.

Biró János: Kollégiumok Aquincumban. Szeged 1966. 35 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 13/3./

Bona I[stván]: „Cundpald fecit". /Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bayrisch-fränkischen Awaren-Mission in Pannonien./ AAr. 1966. 18. tom. 1—4. fasc. 279—325. l., 4 t.

Burger Alice, Sz.: A kékesdi koracsászárkori temető. AÉ. 1966. 93. köt. 2. sz. 254—271. l.

Burger Alice, Sz.: The late Roman cemetery at Ságvár. AAr. 1966. 18. tom. 1—4. fasc. 99—234. l., 19 t.

Csapodi Csaba: La biblioteca di Beatrice d'Aragona, moglie di Mattie Corvino. ItUngh. 113—133. l.

Csizmadia Andor: Galvano di Bologna, professore di giurisprudenza dell' Università di Pécs. ItUngh. 29—43. l.

Csóka J. Lajos: I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi. ItUngh. 9—27. l.

Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 682 l. /Irodalomtörténeti könyvtár 20./

Dienes István: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. AÉ. 1966. 93. köt. 2. sz. 208—234. l.

Durzsa Sándor: Az ars dictaminis kialakulásának történetéhez. FK. 1966. 12. évf. 3—4. sz. 245—267. l.

Elekes Lajos: Osztályharc és rendi ellentétek a Mohács előtti Magyarországon. MTATT. 1966. 15. köt. 3. sz. 165—185. l.

Fábián Gyula: Archeologia experimentalis. Honfoglaláskori magyar íj rekonstruálása. TtK. 1967. 11. évf. 3. sz. 98—101. l.

Fülep Ferenc: III. Béla és sírjának kincsei. ÉlT. 1967. 22. évf. 16. sz. 723—728. l.

Fülep F[erenc]: New remarks in the question of the Jewish synagogue at Intercisa. AAr. 1966. 18. tom. 1—4. fasc. 93—98. l., 1 t.

Gerics József: A magyar királyi kúriai

bíráskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. JogTan. 1. 285—308. l.

Gerics József: Quaedam puella de genere Tatun. Philologisches und Rechtsgeschichtliches zur Untersuchung einer Chronikenstelle. AUBhist. 9. 3—30. l.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae . . . /A—Cs./ (Új kiad.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 907 l., 15 térk. mell.

Harmatta János: Kimmerek és szkíták. [Párducz Mihály Magyarország szkíta kora c. doktori értekezése opponensi véleményéből.] AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 107—116. l.

Házi Jenő: A középkori Ravó /Roj, Rov/ várának fekvése Sopron megyében. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 73—74. l.

Heckenast Gusztáv: A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. TSz. 1966. 9. évf. 2. sz. 135—161. l.

Huszár L[ajos] Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa. AAr. 1967. 19. tom. 1—2. fasc. 175—200. l.

Kálmán Béla: Őstörténetünk legkorábbi korszakai. (Opponensi vélemény László Gyula doktori vitáján.) MNy. 1967. 63. évf. 1. sz. 111—116. l.

Kardos Tibor: Conference in Smolenice on the Academia Istropolitana. NHQu. 1966. 7. köt. 23. sz. 159—163. l.

Kiszely István: A szentendrei longobárd temető embertani vizsgálata. AnK. 1966. 10. évf. 1—3. sz. 57—90. l., 7 t.

Kralovánszky Alán: Antropológiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez. A tatai antropomorf lelet. AnK. 1966. 10. évf. 1—3. sz. 91—99. l, 3 t.

Kralovánszky A[lán]: Die landnahmezeitliche Rinderbestattung von Sárbogárd. AR. 6—7. 89—96. l.

Kumorovitz L. Bernát: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. TanBpM. 17. 9—26. l.

Lipták Pál—Borosné Marcsik Antónia: Szeged-Kundomb avarkori népességének embertani vizsgálata. AnK. 1966. 10. évf. 1—3. sz. 13—56. l., 3 t.

Mády Zoltán: Scarabantia. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 77—83. l.

Magyarország régészeti topográfiája. Főszerk. Gerevich László. l. Veszprém megye régészeti topográfiája. Szerk. Sági Károly. Bakay Kornél — Kalicz Nándor — Sági Károly: A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 266 l., 8 térk. mell. /A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Intézetének kiadványai./

Mályusz E[lemér]: Une colonie bulgare à proximité de Bude au moyen âge. SSl 1967. 13. tom. 1—2. fasc. 113—125. l.

Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája és a Corvina. FK. 1966. 12. évf. 3—4. sz. 282—302. l.

Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 1—11. l.

Mészáros István: Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből. FK. 1966. 12. évf. 3—4. sz. 303—332. l.

Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 285—304. l.

Mócsy András: Tampius Flavianus Pannoniában. AÉ. 1966. 93. köt. 2. sz. 203—207. l.

Nagy Lajos: Pusztatemplomok Fejér megyében. AR. 6—7. 173—179. l.

Pais D[ezső]: Eléments ethniques ouest-européens aux environs de Gyulafehérvár du XII. au XIV. siècle. Le motif de la Belle Hélène chez les anciens Hongrois. SSl. 1966. 12. tom. 1—4. fasc. 303—314. l.

Pais Dezső: A magyarsággal kapcsolatos IX—X. századi népelemek és népmozgalmak. A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához. MNy. 1967. 63. évf. 1. sz. 71—73. l.

Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 2. kiad. Bp. 1966. 24 l. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 115./

Párducz M[ihály]: The Scythian Age cemetery at Tápiószele. AAr. 1966. 18. tom. 1—4. fasc. 35—91. l., 34 t., 1 térk.

Pető Mária: A nyereg formái Pannóniában az i. sz. I—IV. században. MgMúzK. 1965—66. 73—80. l.

Pohl Arthur: Három uralkodó közös obulusa /C 139/. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. sz. 262—263. l.

Pohl Arthur: Nürnbergi Márkus országos pénzverőkamaragróf. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. sz. 348—350. l.

Pohl Arthur: Újból néhány szó a „várnai csata utáni dénár"-ról. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. sz. 362. l.

Salamon Ágnes: Észak-Magyarország császárkori történetének kutatása. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 84—87. l.

Silye Kálmán: A magyar pénzverés hatása Oroszországban I. Mátyás korában. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. sz. 379—380. l.

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. /X—XV. század./ Bp. 1966, Akad. Kiadó. 215 l. /A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának kiadványai/.

Szabó István: Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des XIV. Jahrhunderts

bis zu den 1530-er Jahren. AtSz. 1966. 8. évf. Supplementum. 1—44. l.

Szabó Miklós: A kettőspiramis alakú vasrudak kérdéséhez. AÉ. 1966. 93. köt. 2. sz. 249—253. l.

Szabó T. Attila: Eltűnt-e az Árpád-kori erdélyi Filesd? MNy. 1966. 62. évf. 3. sz. 340—342. l.

Szabó T. Attila: Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. MNy. 1966. 62. évf. 4. sz. 420—424. l.

Szállási Árpád: Relations médicales Hungaro-Polonaises au moyen-âge. CMed. 1967. 41. sz. 201—203. l.

Szentléleky Tihamér: Az Iseum jelentősége Savariában. Savaria. 3. 147—158. l.

Szentléleky Tihamér: Az iseumok kialakulása Egyiptomban és hatásuk Savariára. Savaria. 3. 97—114. l.

Szilágyi János: Aelius Hadrianus aquincumi palotája. ÉlT. 1967. 22. évf. 21. sz. 980—986. l.

Timaffy László: Honfoglaló őseink hitvilágának emlékei kisalföldi népmondáinkban. Életünk. 1966. 3. köt. 87—92. l.

Vattai Erzsébet, F.: Szent László leánya, Piroska-Eirene bizánci császárné. Művészet. 1967. 8. évf. 4. sz. 3—5. l.

Verbényi László: A huszitizmus egyik fő támogatója Sopronban. Zsigmond Sopronba költözteti át Zsófia cseh királynét. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 43—47. l.

Wessetzky Vilmos: Egyiptomi istenek Pannóniában. Savaria. 3. 141—146. l.

Zolnay László: Középkori lakomák Budán. Budapest. 1967. 5. évf. 1. sz. 5—7. l.

Zolnay László: The medieval great synagogue of Buda. NHQu. 1966. 7. köt. 23. sz. 156—159. l.

Zolnay László: Milyen volt Mátyás király budai palotája. Nsz. 1967. 25. évf. 49. sz. 11. l.

Zolnay László: Muzsika a középkori Budán. Budapest. 1967. 5. évf. 4. sz. 30—32. l.

c) *Ismertetések*

Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. — Ism.: *Gecsényi Lajos.* AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 568—569. l.

Balla Lajos: Róma illyricumi tartományai lakosságának történetéhez. [*Alföldy Géza:* Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Bp. 1965. c. munka ismertetése.] AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 141—144. l.

Gerics József: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. — Ism.: *Berényi Iván.* AUBhist. 9. 312—314. l.

Hozzászólások *Fettich Nándor:* Das altungarische Fürstengrab von Zemplén című könyve kéziratához. AÉ. 1966. 93. köt. 2. sz. 278—283. l.

Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Bp. 1964. — Ism.: *Kőhegyi Mihály.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1350—1351. l.; *Nováki Gyula.* AtSz. 1966. 8. évf 4. sz. 567—568. l.

Mészáros István: Vitatott Mátyás-dal, vitatható módszerek [Gerézdi Rabán: Thúróczy, Bonfini és a Mátyás-vers c. cikkéhez]. FK. 1966. 12. évf. 3—4. sz. 470—473. l.

Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964. — Ism.: *Komjáthy Miklós.* LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 147—149. l.

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon /X—XV. század/. Bp. 1966. — Ism.: *Szendrey István.* Alföld. 1967. 17. évf. 5. sz. 89—92. l.

Szilágyi János György: Magyarország szkíta korának néhány kérdése. [*Párducz Mihály:* Magyarország szkíta kora c. tanulmányához.] AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 102—107. l.

Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. 1000-től 1526-ig. Bp. 1964. — Ism.: *Kozma Béla.* AUBhist. 9. 315—316. l.

3. Magyarország története 1527—1790

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Abaffy Erzsébet, E.: Chernel Tamás ítélőmester magyar nyelvű levelei a XVI. századból. MNy. 1966. 62. évf. 3. sz. 347—350. l.

Abaffy Erzsébet, E.: Magyar diák bécsi levele 1543-ból. MNy. 1966. 62. évf. 4. sz. 496—497. l.

Baraczka István: A budai Nádasdy-ház számadása. /1530. IX. 30. — 1531. I. 13./ TanBpM. 17. 247—271. l.

Berecz Árpád: Anyagi szolgálat 220 évvel ezelőtt. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 121—122. l.

Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipásztorokhoz 1551. — —epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta 1551. (Ford., bev., jegyz.: Nagy Barna.) Bp. 1967, Ref. Zsinati Iroda. 49 l., LV lev.

Dán Róbert: Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez. MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 345—346. l.

Dankó Imre: Ismeretlen török kép Gyula váráról. Gyula 1966, Városi Tanács. 2 lev., 1 t.

Káldy-Nagy Gyula: Die türkischen Steuer-

konskriptionen der Gegend von Szigetvár aus dem XVI. Jahrhundert. AUBhist. 9. 261—271. l.

Kőhegyi Mihály: Két XVIII. századi vers a veszprémi református templom elvételéről. VMMK. 4. 131—138. l.

Perényi J[ózsef]: Kroatische Briefe türkischer Paschas an Nikolaus Jurišić vom Jahre 1539. SSl. 1966. 12. tom. 1—4. fasc. 325—333. l.

Simonffy Emil: A Zala megyei úrbéri földkönyvek. LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 692—703. l.

Szabó T. Attila: Egy mezőségi nyelvjárási emlék 1552-ből. MNy. 1966. 62. évf. 4. sz. 493—496. l.

Szendrey István: A hajduszabadság elveszítéséről. Alföld. 1967. 18. évf. 1. sz. 73—78. l.

Szinkovich Márta: Szigetvári levelek a várháborúk korából. MűvT. 1966. dec. 85—92. l.

Tóth Béla: Tudósítások a török kori Szegedről. Tiszatáj. 1966. 20. évf. 11. sz. 910—917. l.

Varga László: Sámboky /Sambucus/ János emblémái. 2. DEKÉvk. 5. 181—243. l.

b) *Feldolgozások*

Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. 6. (Szerk. Horváth Károly, Tamás Attila. Kiad. a József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Szeged 1966. 54 l. /Acta Universitatis Szegediensis./

A kötet tartalmából:

Keserü Bálint: A magyar protestáns polgári későhumanizmus néhány problémája.

Bácskai Vera: Határperek Pest és Palota között a XVIII. században. RpMÉvk. 2. 3—14. l.

Balázs Éva, H.: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. /1763—1795./ — (Függelék: Berzeviczy Gergely kiadatlan írásaiból, levelezéséből. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat.) Bp. 1967, Akad. Kiadó. 387 l.

Balogh András: A martonvásári kastély és parkja. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 4. sz. 210—213. l.

Benczédi László: Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 821—827. l.

Benda Kálmán: A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc. MTATT. 1967. 15. évf. 4. sz. 323—334. l.

Bogdán István: Újabb kétszázéves gabonalelet. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 486—494. l.

Bónis György: Külvárosi választások a XVIII. századi Pesten. Budapest. 1967. 5. évf. 2. sz. 14. l.

Borovi József: A XVIII. századi magyar egyházmegye-szervezés ismeretlenje. [Richwaldszky György.] Vigilia. 1967. 32. évf. 3. sz. 157—160. l.

Buday Görgy: A szabadságért mártírhalált halt tolcsvai Bónis Ferenc emlékére. BSz. 1967. 11. évf. 1. sz. 66—69. l.

Bugyi Balázs: A bolognai archigimnasium magyar orvostanhallgatói. CMed. 1967. 41. sz. 185—188. l.

Büky Béla: A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse /1585, 1607./. I. Anatómiai szavak. CMed. 1967. 41. sz. 29—132. l.

Csillag Ferenc: Magyar és török fegyverek a XVI. század közepén. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 828—843. l.

Csizmadia Andor: A bürokrácia kezdetei Magyarországon. ÁJ. 1967. 17. évf. 6. sz. 485—497. l.

Dankó Imre: Gyula és Szigetvár. MűvT. 1967. ápr. 89—93. l.

Dávid Zoltán: Magyarország népessége a XVII—XVIII. század fordulóján. /Népességtörténeti forrásaink értékelése./ TStÉvk. 1961—1962. 217—257. l.

Degré Alajos: Zrínyi Miklós zalai főispánsága. LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 652—659. l.

Donáth Regina: A könyvcenzura az állam kezében. —. Mária Terézia és Barkóczy prímás. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 43—49. l.

Dümmerth Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar—Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. FK. 1966. 12. évf. 3—4. sz. 391—413. l.

Erdei Ferenc: Esze Tamás szobránál. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 2. sz. 11—15. l.

Felhő Ibolya: Urbérrendezés Rákospalotán. RpMÉvk. 2. 15—52. l.

Fülkorn Pál: Zrínyi Miklós utódai. MűvT. 1966. dec. 99—100. l.

Fitz József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. 2. A reformáció korában. [Sajtó alá rend.] (Kőhalmi Béla, Máté Károly stb.) Bp. 1967, Akad. Kiadó. 293 l.

Fónyad Ernő: Egyetemi város a Duna partján. A magyar mérnökképzés történetéből. Budapest. 1967. 5. évf. 6. sz. 21—23. l.

Fügedi Erik: Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. AtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 313—331. l.

Füves Ödön: Görögök a Duna-Tisza közén. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 92—98. l.

Gecsényi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása. 1485—1563. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 470—485. l.

Gökbilgin, Tayyib: Szigetvár ostroma és elfoglalása 1566-ban. /Török források szerint./ HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 793—799. l.

Hegedüs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. Bp. 1966, Akad. Kiadó. 115 l. /Nyelvtudományi értekezések 56./

Herepei János: Tótfalusi Kis Miklós temetése. MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 160—164. l.

Hetyéssy István: Szigetvár és Korotna magyar felmentői 1556-ban. MűvT. 1966. dec. 93—96. l.

Horányi Mátyás: Teatro italiano del Settecento in Ungheria. ItUngh. 215—225. l.

Horváth Miklós: Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése. HK 1966. 13. évf. 4. sz. 844—861. l.

Ila Bálint: A vlach pásztorok tretinaadója. AtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 303—312. l.

Kállay István: A székesfehérvári városi büntetőbíráskodás adatai az 1769—1787. években. TStÉvk. 1961—1962. 276—299. l.

Kaposi Márton: Le prime tracce dell' influenza di Machiavelli nella letteratura ungherese. ItUngh. 173—183. l.

Katona Imre: Habán emlékek Vas megyében. Savaria. 3. 237—258. l.

Kenéz Győző: Tűzlopás — XVII. századi boszorkányperben. ET. 1966. 77. évf. 3. sz. 451—452. l.

Klaniczay Tibor: Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi. ItUngh. 185—199. l.

Kókay György: Egy feltételezhetően Bessenyei-mű a sajtószabadságról. [Über den Gebrauch der Freyheit der Presse.] MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 167—170. l.

Kókay György: Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében. MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 305—316. l.

Kosáry Domokos: A tétényi „tumultus" 1766-ban. TanBpM. 17. 111—131. l.

Kovács Kálmán: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán. 1667—1777. JK. 1967. 22. évf. 5. sz. 280—287. l.

Kovács Sándor Iván — Kulcsár Péter: A Bedegi Nyáry família nyomtató mestere: ifjú Klösz Jakab. MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 331—338. l.

Kováts Valéria: A szigetvári török hódoltságkori épület. MűvT. 1967. máj. 118—122. l.

Köpeczi Béla: Esze Tamás emlékére. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 2. sz. 5—10. l.; Új Írás. 1966. 6. évf. 12. sz. 111—113. l.

Köpeczi Béla: Az ónodi trónfosztás és a nemzetközi helyzet. BSz. 1967. 11. évf. 2. sz. 47—53. l.

Nagy István: A kézműves ipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a XVIII. században. 1690—1780. TanBpM. 17. 59—109. l.

Nagy Lajos: Buda polgársága a XVII. század végén. TanBpM. 17. 27—57. l.

Nagy László: A Habsburg-hatalom XVI. századi magyarországi török politikájának problematikájához. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 878—882. l.

Négyszáz éves magyar falu Dél-Franciaországban. Honnan vándoroltak ki a XVI. században Regusse magyar telepesei. MN. 1967. 23. évf. 1. sz. 10. l.

Nékám L[ajos]: Die Apotheke „zum schwarzen Adler" von Székesfehérvár. AR. 6—7. 101—110. l.

Pápay Jenő: Szigetvár és Sellye kapcsolata a török uralom idején. MűvT. 1966. dec. 97—98. l.

Papp Géza: Szőlősy Benedek és énekeskönyveinek nyomdahelye. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 78—87. l.

Perjés Géza: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. /1356—1699./ HK. 1967. 14. évf. 2, 3. sz. 339—372, 862—872. l.

Petrovich Ede: Ismeretlen adatok a pécsi Egyetemi Könyvtár történetéhez. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 40—43. l.

Ruzsás Lajos: A törökellenes honvédő harc kérdései a XVI—XVII. században. MTATT. 1967. 15. évf. 4. sz. 313—324. l.

Semmelweis, Karl: Ismeretlen XVI. századi nyomda a mai Burgenland területén. MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 338—344. l.

Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 772—792. l.

Szabó-Jilek Jenő: A „tokaji" név becsülete Elzászban. Borgazdaság. 1966. 14. évf. 4. sz. 167—170. l.

Szalatnai Rezső: Kempelen Farkas Pest-Budáért. Budapest. 1967. 5. évf. 1. sz. 38—39. l.

Szathmári István: Irodalmi nyelvünk kialakulásának első szakasza és a nemzetté fejlődés. Valóság. 1966. 9. évf. 11. sz. 10—20. l.

Székely György: Décadence du pouvoir ottoman et les deux Miklós Zrínyi. AUBhist. 9. 31—59. l.

Szigeti István: Kalendárium az érmeken. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. sz. 354—361. l.

Szigetvári Zrínyi emlékünnep. Tudományos ülés. Pécs-Szigetvár, 1966. szept. 9—10. [A felszólalások közlése.] HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 769—916. l.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A hamuzsírfőzés régi „magyar módja". Magyar Kémikusok Lapja. 1967. 22. évf. 1. sz. 22—27. l.

Szövényi István: A szüret jelentősége a régi Kőszeg gazdasági életében. Savaria. 3. 259—281. l.

Szövényi István: A „vitam et sanguinem" megajánlásának visszhangja Kőszegen. VSz. 1966. 20. évf. 4. sz. 596—605. l.

Taba István: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ben. TStÉvk. 1961—1962. 131—158. l.

Takáts László—Takáts Endre: Adalékok a XVII. század fordulójának katonaegészségügyéhez. Honvédorvos. 1966. 18. évf. 4. sz. 322—335. l.

Tömöry Márta: Vita dr. Paulinyi Oszkár „Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán" c. monográfiájáról. TSz. 1966. 9. évf. 2. sz. 228—231. l.

Török Gábor: Régi térképek nyelvjárástörténeti tanulságaiból. MNy. 1967. 63. évf. 1. sz. 14—21. l.

Trócsányi Zsolt: Az erdélyi úrbérrendezési kísérletek történetéhez. /Az 1790/1-i országgyűlésről kiküldött úrbéri rendszeres bizottság működése és munkálatának sorsa./ TSz. 1966. 9. évf.. 3—4. sz. 270—297. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Az ónodi országgyűlés történelmünk távlatában. BSz. 1967. 11. évf. 2. sz. 53—62. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Rákóczi és a jobbágyság. Valóság. 1967. 10. évf. 1. sz. 4—13. l.

Veres Miklós: Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. TStÉvk. 1961—1962. 159—191. l.

Virágh Ferenc: Vég-Gyula 400 évvel ezelőtt. Békési Élet. 1966. 3. sz. 71—75. l.

Voit Pál: A noszvaji kastély. Műemlékvédelem. 1966. 10. évf. 4. sz. 206—210. l.

Vörös Károly: Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. TStÉvk. 1961—1962. 192—216. l.

Wagner, Georg: Szigetvár felmentésének akadályai 1566-ban. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 807—820. l.

Wellmann Imre: Pest megye viszálya Pest városával piacra vitt paraszti termelvények körül az 1730-as években. MgMúzK. 1965—66. 81—120. l.

Zlinszkyné Sternegg Mária: Adatok a szentgotthárdi volt ciszterci apátság építésztörténetéhez. Savaria. 3. 283—313. l.

c) *Ismertetések*

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Szeged 1965. — Ism.: *Kathona Géza.* ThSz. 1967. 10. évf. 1—2. sz. 24—28. l.

Balázs Éva, H.: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. /1763—1795./ Bp. 1967. — Ism.: *Tarnai Andor.* MN. 1967. 23. évf. 149. sz. 4. l.

Esze Tamás: Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza 1966. — Ism.: *Hársfalvi Péter.* Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 2. sz. 108—109. l.

Gyurkó László: Egy mentegetődzés okai. *[Nemeskürty István:* Ez történt Mohács után c. könyvéről.] Valóság. 1966. 9. évf. 12. sz. 90—92. l.

Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből. Bp. 1966. — Ism.: *Eperjessy Géza.* Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 28—29. l.

Kéri György: Nemzeti nagylétünk nagy temetője Mohács. [*Nemeskürty István:* Ez történt Mohács után c. könyvéről.] ThSz. 1967. 10. évf. 1—2. sz. 49—50. l.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. — Ism.: *Bán Imre.* ALitt. 1966. 8. tom. 3—4. fasc. 498—500. l.; *Bán Imre.* ITK. 1967. 71. évf. 1. sz. 88—90. l.; *Benda Kálmán.* HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 128—130. l.

Makkai László: Két könyv Zrínyi Miklósról. *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. 2. kiad. Bp. 1964. — *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1310—1314. l.

Makkai L[ászló]: Two books about Miklós Zrínyi [Klaniczay Tibor és Perjés Géza műveinek ismertetése.] AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 203—208. l.

Nemeskürty István: Ez történt Mohács után. Bp. 1966. — Ism.: *K. P.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 12. sz. 1049. l.; *Rónay György.* Vigilia. 1967. 32. évf. 5. sz. 342—344. l.; *Rottler Ferenc.* Kritika. 1967. 5. évf. 2. sz. 56—57. l.

Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964. — Ism.: *Szathmári István.* AL. 1966. 16. tom. 3—4. fasc. 402—406. l.

Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. — Ism.: *Csapodi Csaba.* ITK. 1967. 71. évf. 1. sz. 106—107. l.

Román János: A sárospataki szőlőművelés XVI—XVII. századi történetének forrásai a mezővárosi protokollumokban. Sárospatak. 1965. — Ism.: *Maksay*

Ferenc. LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 731—732. l.

Staud Géza: Magyar kastélyszínházak. 1—2. k. Bp. 1963—1964. — Ism.: *Tarnai Andor.* ITK. 1966. 70. évf. 5—6. sz. 700—701. l.

Tárkány Szűcs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. — Ism.: *Wellmann Imre.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 316—318. l.

4. Magyarország története 1791—1849

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Közzéteszi, (bev., jegyz. ell.) Nizsalovszky Endre. Sajtó alá rend. Lukácsy Sándor. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 259 l., 6 t. /Irodalomtörténeti füzetek 55./

Fenyő István: Korai szocialista eszmék jelentkezése a reformkori magyar sajtóban. /Adalékok./ MT. 1967. 12. évf. 1. sz. 4—14. l.

Seenger Ervin: Adatok Óbuda XIX. századi helytörténetéhez. /Krenn György és utódainak feljegyzései 1810—1910./ TanBpM. 17. 273—287. l.

Trócsányi Zsolt: Az északi Partium 1820-ban. /A Conscriptio Czirakyana adatai./ Bp. 1966, Stat. Kiadó. Soksz. 293 l. /Történeti statisztikai kötetek./

Vinczi Károlyné: Földeák község levéltárának leltára 1838-ból. LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 660—664. l.

b) *Feldolgozások*

Antall József: Közművelődés és iskolaügy Bölöni Farkas Sándor úti jegyzeteiben. PSz. 1966. 16. évf. 12. sz. 1131—1140. l.

Arató Endre: Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1848. AUBhist. 9. 61—102. l.

Bácskai Vera: Irinyi János. ÉlT. 1967. 22. évf. 25. sz. 1166—1169. l.

Bajkó Mátyás: Budai Ézsiás. /1766—1841/ MP. 1966. 6. évf. 3—4. sz. 434—436. l.

Balogh István: „Honfiszózat" Petőfi ellen. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1967. 2. évf. 1. sz. 77—80. l.

Bárány László: Buda és Pest villongásai a napoleoni háború idején. Budapest. 1967. 5. évf. 2. sz. 19—20. l.

Barta István: Paraszti vándormozgalom a Felvidéken 1834/35-ben. AtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 238—271. l.

Bartha István—Mitró Mária: Fél évszázados küzdelem a legjobb szőlőfajták kiválasztásáért a Hegyalján. BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 70—74. l.

Bisztray Gyula: Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években. MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 177—183. l.

Bogyirka Emil: Diadalmenet bérkocsin. [Táncsics kiszabadulása.] Budapest. 1967. 5. évf. 3. sz. 27—28. l.

Busa Margit, V.: Chownitz Julian ismeretlen életrajza és Németországban kiadott folyóiratai. MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 184—186. l.

Busa Margit, V.: A Kultsár-könyvtár ismeretlen árverési jegyzéke. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 60—63. l.

Büky Béla: A Jankovich Miklós-féle katalógusgyűjtemény, mint ismeretlen, 1712 előtti régi magyar könyv- és variánsadatok forrása. Székesfehérvár 1966. Soksz. 28 l. /A Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár kiadványai. B. sor. Tanulmányok 1./

Csukás István: Petőfi és a szlovákok. 2. A ASzeg. 1966. 1. 19—67. l.

Dezsényi Béla: A Magyar Kurir és a cenzúra 1787—1793. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 12—39. l.

Eperjessy Géza: Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 495—501. l.

Erdélyi Ilona, T.: Viaggiatori ungheresi dell'epoca delle riforme in Italia. ItUngh. 263—280. l.

Fábián P[ál]: Experiments aiming at the sweeping reform of the Hungarian ortography between 1772—1832. SSl. 1966. 12. tom. 1—4. fasc. 115—123. l.

Farkas Elemérné: Az első magyar Festészeti Akadémia — és alapítója: Marastoni Jakab. Budapest 1966. 4. évf. 9. sz. 36—37. l.

Föglein Antal: A vármegyei levéltárosi állás kialakulása. LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 32—62. l.

Fried István: Juraj Palkovics soproni kapcsolatai. Adalék a magyar—szlovák kulturális kapcsolatokhoz. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 55—60. l.

Frisnyák Sándor: A bükki szénégetés. BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 74—75. l.

Galamb Sándor: Kaján Ábel. Pákh Albert halálának századik évfordulójára. MN. 1967. 23. évf. 35. sz. 5. l.

Gergely Pál: Vörösmarty és a Nemzeti Kör. MN. 1967. 23. évf. 159. sz. 4. l.

Gutai Miklós: Adatok a kuruzslás Tolna megyei történetéhez. Orvosi Közlemények. 1967. 2. évf. 3. sz. 160—168. l.

Hajdu Lajos: Adalékok a magyar büntetőjogi kodifikációs kísérletek történetéhez. JogTan. 1. 111—129. l.

Haraszti Éva: Széchenyi and England. NHQu. 1967. 8. köt. 25. sz. 156—164. l.

Horváth Károly: Vörösmarty és Székesfehérvár. Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 215—223. l.

Horváth Róbert: Széchenyi István és a statisztika. StSz. 1967. 45. évf. 5. sz. 461—473. l.

Hőgye István —Vágó Benőné: Adalékok Kazinczy Ferenc arcképéhez. PSz. 1967. 17. évf. 5. sz. 438—445. l.

Jenei Károly: A pákozdi csata. 1848. szept. 29. Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 5—27. l.

Juhász Imre: Gönczy Pál, a reformer pedagógus. Köznevelés. 1967. 23. évf. 12. sz. 465—466. l.

Károlyi Zsigmond, P.: Széchenyi István vízügyi tevékenysége. Vízgazdálkodás. 1966. 6. évf. 6. sz. 191—192. l.

Katona Imre: A herendi gyár máz- és masszakísérletei az 1840-es évek elején. Építőanyag. 1966. 18. évf. 11. sz. 432—435. l.

Kávássy Sándor: Kossuth nemzetelmélete. ASzeg. 1966. l. 113—130. l.

Kerekes Zoltán: A pesti szabad portyázó csapat története. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 65—105. l.

Kéry Bertalan: A pápai kerámcserépgyár története. VMMK. 4. 235—278. l.

Lengyel Imre: Az Alföldi Hírlap 1848-ban. Adatok egy vidéki hírlap társadalmi szerepének vizsgálatához. DEKÉvk. 5. 135—180. l.

Lukácsy Sándor: Egy reformkori utazó könyvtári tapasztalatai. Kts. 1967. 17. évf. 3. sz. 146—147. l.

Maksay Ferenc: Szentgál népesedési viszonyai a feudalizmus korának végén. TStÉvk. 1961—1962. 22—47. l.

Mérey Klára, T.: Egy uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében. AtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 332—362. l.

Mihalik Sándor: Dunántúli keramikus családok. VMMK. 4. 221—234. l.

Nyárády Mihály: Nyíregyháza az 1848-1849. évi szabadságharcban. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1967. 2. évf. 2. sz. 71—79. l.

Oltvai Ferenc: A simándi kincskeresők. Békési Élet. 1966. 1. sz. 12—14. l.

Orosz Lajos: Egy munkaiskola a múlt század közepén. Köznevelés. 1966. 22. évf. 24. sz. 952—954. l.

Ortutay András—Zibolen Endre: Tizenkét pont a kisdedóvás ügyében. Petőfi Sándor és Teleki László az aláírók között. Köznevelés. 1967. 23. évf. 5. sz. 184—185. l.

Pándi Pál: Deux réponses. /L'accueil du socialisme utopiste en Hongrie, à l'époque des réformes nationales./ ALitt. 1966. 8. tom. 3—4. fasc. 393—420. l.

Pap János: „Gyujtófák gyára Pesten." Százötven éve született Irinyi János. Nsz. 1967. 25. évf. 114. sz. 4. l.

Péterdi Ottó: Gazdasági életkép Bakonypéterdről 1800 körül. VMMK. 4. 205—219. l.

Rózsa Miklós: Pest-budai céhen kívüli felszabadítólevelek a XIX. század első feléből. TanBpM. 17. 133—144. l.

Sarlós Márton: Deák Ferenc és az úrbéri földtulajdon az 1832/36-i országgyűlésen. JogTan. 1. 193—212. l.

Schőnviszky László: Farkas János, Sartory József és az Aggteleki-barlang. Karszt és Barlang. 1966. 1. évf. 1—8. l.

Seenger Ervin: A budahegyvidéki „Dülőkeresztelő". Budapest. 1967. 5. évf. 3. sz. 26—27. l.

Spira György: A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve. Kritika. 1967. 5. évf. 2. sz. 9—22. l.

Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797—1848. Bp. 1967. Akad. Kiadó. 245 l.

Tardy Lajos: A. I. Turgenyev és Magyarország. FK. 1966. 12. évf. 3—4. sz. 413—420. l.

Tardy Lajos: Egy XVIII. század végi magyar újságíró és könyvtáros élete és működése. [Dobsa Ferenc.] MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 349—362. l.

Tolnai György: Kinek adott igazat a Kossuth—Széchenyi vitában a történelem? Kortárs. 1966. 11. évf. 1. sz. 122—130. l.

Tóth Dezső: A közélet Vörösmartyja. Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 205—214. l.

Urbán Aladár: 1848-as forradalmunk első áldozata. [Burger József orvostanhallgató.] CMed. 1967. 41. sz. 151—159. l.

Urbán Aladár: Die Organisierung des Heeres der ungarischen Revolution vom Jahre 1848. AUBhist. 9. 105—130. l.

Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái. 1767—1849. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 155 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből U. S. 41./

Vértesy Miklós: Kossuth Budapestért. Budapest. 1967. 5. évf. 3. sz. 28—29. l.

Vita Zsigmond: Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás korában és a reformkorban. DEKÉvk. 5. 55—73. l.

Vörös Károly: Parasztmozgalmak Vas megyében 1798—1848. 2. VSz. 1966. 20. évf. 4. sz. 516—535. l.

Waldapfel Eszter, V.: Rendi kísérletek a külföldre került korvinák visszaszerzésére a XIX. század első felében. A két modenai kódex további sorsa. MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 113—125. l.

Windisch Éva, V.: Kovachich Márton

György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején. LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 63—112. l.

c) *Ismertetések*

Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. Bp. 1963. — Ism.: *Vörös Károly.* Száz.1966. 100. évf. 6. sz. 1352—1355. l.

A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. köt. Bp. 1965. — Ism.: *Oltványi Ambrus.* ITK. 1967. 71. évf. 1. sz. 90—93. l.

Varga János: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767—1849. Bp. 1965. — Ism.: *Sándor Pál.* AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 569—572. l.

Vörös Károly: Pest-budai hétköznapok. Bp. 1966. — Ism.: *Morvai Pál.* Budapest. 1967. 5. évf. 4. sz. 44. l.

Sárközi Zoltán: Válasz az erdélyi szászok ügyében [Trócsányi Zsoltnak]. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1248—1256. l.

Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon /1797—1848/. Bp. 1966. — Ism.: *(a).* MN. 1967. 23. évf. 37. sz. 13. l.

Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor hazai útja. Bp. 1966. — Ism.: *Bethlenfalvy G.* AO. 1966. 19. tom. 3. fasc. 376—377. l.

5. Magyarország története 1849—1917

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Filadelfi Mihály: Régi mesterek kezenyoma. /Szemelvények egy ismeretlen művelődéstörténeti dokumentumból./ Békési Élet. 1966. 3. sz. 121—124. l.

Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 233—267. l.

Hiller István: Egy érdekes soproni kép történelmi vonatkozásai. [Klette Károly műve.] SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 49—54. l.

Karl Marx és Perczel Mór levélváltása. Közli Borus József. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 114—118. l.

Kristóf Attila: Ma 100 éve. Mit írtak a lapok a kiegyezés előtt. MN. 1967. 23. évf. 13. sz. 11. l.

Nizsalovszky Endre: Eötvös József két levele Haynald Lajos érsekhez. ITK. 1967. 71. évf. 1. sz. 72—77. l.

Nováki Gyula: Török Aurél antropológus levelei Paur Iványhoz. AnK. 1966. 10. évf. 1—3. sz. 99—110. l..

Sáfrán Györgyi: Herman Ottó, a kultúrpolitikus. Szemelvények az Akadémiai Könyvtárban őrzött levelezéséből. MT. 1967. 12. köt. 3. sz. 197—205. l.

Turányi Kornél: Kertbeny Károly egy elkobzott levele. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 62—63. l.

Varga Lajos: Adatok a Duna—Tisza csatorna terv történetéhez. FöK. 1966. 14. évf. 4. sz. 353—355. l.

b) *Feldolgozások*

Alekszandrov, I.: Magyar internacionalisták a szovjet hatalomért. MN. 1967. 23. évf. 67. sz. 9. l.

Angyal, [Endre]: Oscar Asboth und die slowenische Gelehrtenwelt. SSl. 1967. 13. tom. 1—2. fasc. 127—141. l.

Antall József: Az 1867-es kiegyezés. Deák, Eötvös, Kossuth. ÉlT. 1967. 22. évf. 7. sz. 291—294. l.

Balassa Iván: Megmozdul a nép. BSz. 1967. 11. évf. 2. sz. 33—47. l.

Balázs György: A kiegyezés és a nemzeti kérdés. Megjegyzések a magyar nacionalizmus történetének egy fejezetéhez. Világosság. 1967. 8. évf. 3. sz. 158—164. l.

Baloghy Mária: Kossuth katonái a kubai szabadsághareban. MN. 1967. 23. évf. 31. sz. 12. l.

Banner János: Jósa András és Kiss Lajos emlékezete. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1967. 2. évf. 2. sz. 51—61. l.

Battonya 1891. /Tanulmányok az agrárszocialista zendülés 75. évfordulójának emlékére./ (Szerk. Takács László.) Battonya 1966, Községi Tanács. 91 l., 8 t.

Berend T. Iván—Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914. TSz. 1966. 9. évf. 2. sz. 187—203. l.

Bernáth Zoltán: A birtok és a birtokvédelem a dualizmus korában 1911-ig. JogTan. 1. 213—230. l.

Bodrog György: A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 502—546. l.

Bodrog György: A tőkés gazdálkodás fejlődése az előszállási uradalomban. /1848—1880./ Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 29—38. l.

Brand Imre: Soproni vonatkozású szemészeti adatok a XIX. századból. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 74—77. l.

Csatkai Endre: Törekvések munkásegyesületek alapítására a XIX. század utolsó harmadában. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 48—49. l.

Csizmadia Andor: Az esküdtbíróság Magyarországon a dualizmus korában. JogTan. 1. 131—148. l.

Deák Ferenc emlékezete és jogi alkotásai a Jogtörténeti Szakosztály [Magyar

Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya] előadóülésén. [Írta] cs-r. Magyar Jog. 1966. 13. évf. 11. sz. 525—526. l.
A Debreceni Agrártudományi Főiskola tudományos közleményei. 1965. Tom. 9. (Fel. kiadó: Munkácsi Ferenc.) Debrecen 1966. 306 l., 1 t.
A kötet tartalmából:
Gazdag István: Az 1907-es román parasztfelkelés magyarországi sajtóvisszhangja.
Diószegi István: Beust, Andrássy et la question de la Mer Noir, 1870—1871. AUBhist. 9. 163—206. l.
Diószegi István: Kálnoky, Andrássy és a bolgár válság 1885—87-ben. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 148—154. l.
Dolmányos István: Egy százéves vitára. Nsz. 1967. 25. évf. 41. sz. 7. l.
Fabó Irma: A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910—1914. MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 317—330. l.
Farkas Dezső: Dániel Arnold és az agrárkérdés. AUDmarx. 12. 59—72. l.
Fitz Péter: Adatok Székesfehérvár filmtörténetének hőskorából. Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 128—138. l.
Für Lajos: Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területén. MgMúzK. 1965—66. 151—178. l.
Galántai József: A harcos egyház fegyverkezése. Katolikus irodalmi és sajtóakció Magyarországon az első világháborúig. Világosság. 1967. 8. évf. 3. sz. 152—157. l.
Galántai József: Der österreich-ungarische Ausgleich und der ungarische Reichstag. AUBhist. 9. 131—161. l.
Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1278—1299. l. 2 t.
Gonda Imre: A hadi és békecélok a Monarchia háborús politikájában. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 37—81. l.
Gungl Ferenc: Kretovics József. MűvT. 1967. ápr. 94—96. l.
Györkei Jenő: A „Magyar zátony" a Tungir partján. ÉlT. 1967. 22. évf. 17. sz. 782—786. l.
Gyulay Ferenc: Megemlékezés Hunfalvy Jánosról /1820—1888/. StSz. 1966. 44. évf. 11. sz. 1129—1138. l.
Hampó Jenőné: Színházi kultúra Miskolcon. 1891—1897. Miskolc 1967, Városi Könyvtár 56 l. /Borsod—miskolci füzetek. Irodalomtörténet 3./
Hanák Péter: A kiegyezés történelmi helye. 1867—1967. Nsz. 1967. 25. évf. 123. sz. 7. l.
Hiller István: Kaán Károly és az erdészeti felsőoktatás reformja. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1965. 1—2. sz. 395—410. l.
Horváth Sándor: Adatok Szabolcs-Szatmár megye munkásmozgalma történetéhez. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1967. 2. évf. 1. sz. 55—61. l.
Iszlamov, T. M.: Az 1907. évi osztrák—magyar kiegyezés megkötése. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 3—36. l.
Kakuk Zsuzsa: Kossuth kéziratai a török nyelvről. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 136 l., 4 t. /Körösi Csoma kiskönyvtár 3./
Kató József: A Békés megyei olvasó- és munkáskörök tevékenysége az 1890-es évek agrárproletár mozgalmában. Békési Élet. 1967. 1. sz. 58—69. l.
Katus László: Beszámoló Kovács Endre [A Kossuth-emigráció forradalmi és demokratikus kapcsolatai c.] doktori disszertációjának vitájáról. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1441—1448. l.
Kovács András: A pécsi vincellériskola. MűvT. 1967. ápr. 103—106. l.
Környei Elek: Száz évvel ezelőtt alakult meg a Magyar Mérnök Egylet. MN. 1967. 23. évf. 124. sz. 8. l.
László Gábor: A szombathelyi vasutasok részvétele az 1904-es országos vasutassztrájkban. Savaria. 3. 315—326. l.
Május elseje száz évvel ezelőtt. [Írta]: *sz. v.* MN. 1967. 23. évf. 101. sz. 9. l.
Menyhárt Lajos: A három császár szövetsége és a magyar politikai közvélemény a keleti válság idején. /1875—78./ AUDhist. 5. 43—63. l.
Mihalik László: Ervin Szabó, als Historiker. AUBhist. 9. 281—285. l.
Molnár István: Emlékezés Ádám Ivánra. /1844—1928./ VMMK. 4. 5—20. l.
Mucsi Ferenc: Nemzetiségi munkássajtó, nemzetiségi munkásegyletek Budapesten. Budapest. 1967. 5. évf. 2. sz. 40—41. l.
Mucsi Ferenc: Szabó Ervin, az ellenzéki szociáldemokraták és az MSZDP választójogi taktikája az 1905—1906. évi politikai válság időszakában. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 3—38. l.
Nagyné Szegvári Katalin: Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége a nőképzés szempontjából. JogTan. 1. 55—72. l.
Németh Imre: Magyar László Afrikában. ÉlT. 1967. 22. évf. 21—26. sz. 997—1000, 1045—1048, 1141—1144, 1189—1192, 1237—1240. l.
Óvári Terézia: A Szigetvári Olvasó Egylet története az első világháborúig. MűvT. 1967. ápr. 97—102 l.
Pamlényi Ervin: A kiegyezés mérlege. Az 1867. évi 12. törvénycikk. MN. 1967. 23. évf. 124. sz. 9. l.
Papp Tibor: A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után. 1868—1890. 1. HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 302—338. l.
Papp Zoltán Sándor: Az urasági cselédek

élete a régi Beregdarócon. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1967. 2. évf. 2. sz. 63—69. l.

Páricsy Pál: A könyvforgalmi zár. /1915—1918./ MK. 1966. 82. évf. 4. sz. 362—365. l.

Pecze Ferenc: A magyar parlamenti összeférhetetlenségi jog/inkompatibilitás/ szabályozása a századforduló előtt /1861—1901/. JogTan. 1. 29—54. l.

Pölöskei Ferenc: Hagyomány és tanulság. Valóság. 1967. 10. évf. 3. sz. 90—95. l.

Regős János: Az elemi népoktatásügy Vas megyében. 1867—1890. [Kiad. a] Vasi Szemle szerkesztő bizottsága. Szombathely 1966, Vas M. Tanácsa. 247 l., 7 t.

Sándor Pál: A parasztbirtok Borosjenőn különös tekintettel a szőlőbirtoklásra. /1851./ AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 547—552. l.

Sőtér István: Eötvös József. 2., átd. kiad. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 347 l.

Szabó Ferenc: Újabb adatok az 1891. évi viharsarki agrárszocialista szervezkedések kiterjedéséről. /Csanádapáca, Magyarbánhegyes és Mezőkovácsháza környékének földmunkássága 1891 május—júniusában./ Békési Élet. 1966. 3. sz. 3—15. l.

Szabolcs Ottó: A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása. /1840—1914./ PSz. 1967. 17. évf. 3. sz. 263—276. l.

Szakács Margit: A munkásgyufa története. LMúzK. 1966. 1—2. sz. 22—27. l.

Szász Zoltán: Román diákok Budapesten. 1848—1918. Budapest. 1967. 5. évf. 6. sz. 30—32. l.

Szilvágyi Irén: Agrárszocialista mozgalom Fejér megyében. /1897—1898./ Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 49—53. l.

Szombathy Viktor: Régészeti krimi, vagy népművészeti kincs? Az ószőnyi római hamisítványok. ÉlT. 1967. 22. évf. 6. sz. 263—266. l.

Tarjányi Sándor: A fővárosi munkásság helyzete és forradalmasodása az első világháború alatt. TanBpM. 17. 197—246. l.

Tóth Árpád: Az 1906. évi osztrák kivételes intézkedések magyarországi bevezetésének problémái a koalíciós kormány idején. JogTan. 1. 73—90. l.

Tóth Tibor: Adács község birtokviszonyai 1850—1877. AtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 363—377. l.

Vajda Endre: Adatok a 100 éves jubileumát ünneplő Magyar Posta történetéhez. Közlekedéstudományi Szemle. 1967. 17. évf. 6. sz. 242—254. l.

Valkó Arisztid: Adalékok a bőrdomborítás hazai történetéhez. Bőr- és Cipőtechnika. 1967. 17. évf. 2. sz. 63—64. l.

Valkó Arisztid: A Balatonfüredi Szőlőműves Felsőnépiskola és a Szeretetház működése 1870—1882 között. MgMúzK. 1965—66. 179—192. l.

Váry István: Katona Zsigmond élete és munkássága. Kecskemét 1966. 42 l.

Vas Zoltán: Ha még egyszer azt üzeni . . . Kossuth Lajos élete az emigrációban. 1849—1861. Bp. 1967, Szépirod. Kiadó. 674 l.

Vas Zoltán: Kossuth és a dunai konföderáció. Kortárs. 1966. 10. évf. 12. sz. 1980—1988. l.

Vedres Lipót: Kájlinger Mihály élete és szerepe Budapest ivóvízellátásában. Hidrológiai Közlöny. 1967. 46. évf. 12. sz. 574—579. l.

Vincze Edit, S.: Ihrlinger Antal. /1842—1890./ PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 164—192. l.

Vörös Antal: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon. 1850—1914. TSz. 1966. 9. évf. 2. sz. 162—186. l.

Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői. 1903—1917. /Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában. 1./ TanBpM. 17. 145—196. l.

Windisch Éva, V.: Egy század eleji kulcsregény és politikai háttere. Ferenc Ferdinánd és Adam Müller-Guttenbrunn. FK. 1966. 12. évf. 3—4. sz. 446—462. l.

c) *Ismertetések*

Galántai József: Magyarország az első világháborúban 1914—1918. Bp. 1964. — Ism.: *Johancsik János.* AUBhist. 9. 320—323. l.

Hegedüs Sándor: A tiszaeszlári vérvád. Bp. 1966. — Ism.: *Seregi István.* Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 2. sz. 109—112. l.

Magyarország története. I—II. Bp. 1964. [Szabad György és Hanák Péter 1849-től 1918-ig terjedő fejezeteit] ism.: *Diószegi István.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 273—275. l.

6. Magyarország története 1918—1919

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

„Demokratikus intervenció" Magyarországon 1919 őszén. A Munkás- és Szocialista Internacionálé /2. Internacionálé/ Titkárságának két körlevele a magyar ügyben. Közli Béki Ernő. PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 137—146. l.

Deszkocs, Andrei: Emlékezés Szamuely Tiborra. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 1. sz. 89—92. l.

Jász Dezső: A Vörös Hadsereg katonája voltam. /Visszaemlékezés./ HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 373—383. l.

„Mindenki újakra készül . . ." Az 1918/19-es forradalmak irodalma. /Szöveggyűjtemény./ 4. köt. A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete. (Szerk., jegyz.: József Farkas. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete.) Bp. 1967, Akad. Kiadó. 1221 l. /Irodalom—szocializmus./

„Nagyot akartunk . . ." Kelen József 75. születésnapja alkalmából. Közli Kelen Jolán. Élet és Irodalom. 1967. 11. évf. 2. sz. 2. l.

Sárközi Zoltán: Munkástanácsi jegyzőkönyvek a Magyar Tanácsköztársaság idejéből. LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 139—145. l.

b) *Feldolgozások*

Andrássy Antal: Latinca Sándor elfogatása és mártírhalála. Somogyi Szemle. 1967. 1. sz. 37—56. l.

Brezianu, Barbu: Tonitza [Nicolae N.] és a magyar Tanácsköztársaság. Művészet. 1966. 7. évf. 12. sz. 15—17. l.

Dezsényi Miklós: Adatok a „Bácska" aknarakó hajó történetéhez. HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 384—391. l.

Farkas József: Mosolygó Antal születésének 75. évfordulójára. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1966. 1. évf. 1. sz. 65—73. l.

Fehér Pál, E.: A Tanácsköztársaság nemzedéke. Élet és Irodalom. 1967. 11. évf. 11. sz. 1—2. l.

Gábor Sándorné: A német-osztrák köztársaság és a magyar tanácshatalom államközi gazdasági kapcsolatairól. TSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 325—367. l.

Gábor Sándorné: Egy népbiztos emlékére. Kelen József születésének 75. évfordulóján. Nsz. 1967. 25. évf. 10. sz.

Gecsényi Lajos: A munkámozgalom története Rákospalotán és Pestújhelyen az 1918—1919-es forradalmak időszakában. RpMÉvk. 2. 81—114. l.

Gulyás Mihály: Hét kilométer az élet. [Hernádszurdok, 1919.] Napjaink. 1967. 6. évf. 6. sz. 12. l.

Horváth Ferenc—Prugberger Tamás—Rába László: A Tanácsköztársaság állami és jogi tevékenységének alakulása Vas megyében. JK. 1967. 22. évf. 3—4. sz. 137—147. l.

Janák Emil: Az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom Győrött. Embernevelés. 3. 43—63. l.

Károlyi Mihályné: Néhány megjegyzés Simonyi Henri visszaemlékezéseihez. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1264. l.

Kávássy Sándor: Két világ határán. [Somogy megye 1919. aug. 1—13.] Valóság. 1967. 10. évf. 3. sz. 95—100.

Kékesdi Gyula: Lenin nekünk is üzent. Nsz. 1967. 25. évf. 68. sz. 5. l.

Kirschner Béla: Die zentristischen und rechtsgerichteten Führer der Ungarischen Räterepublik für die Wiederherstellung der bürgerlichen Demokratie. AUBhist. 9. 225—256. l.

Kővágó László: Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején. TSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 298—324. l.

Kővágó László: A Marx-Lenin ház. Tizenöt nemzetiség forradalmi központja Budapesten 1919-ben. Budapest. 1967. 5. évf. 5. sz. 14—17. l.

László Gábor: Lakásügyek Szombathelyen a Tanácsköztársaság idején. VSz. 1966. 20. évf. 4. sz. 536—546. l.

Madaras Éva: Adalékok a vajdasági németség politikai történetéhez. /1918. okt.—1919. aug./ AUDhist. 5. 93—115. l.

Molnár János: Hazám, ti márciusok ! Nsz. 1967. 25. évf. 63. sz. 4. l.

Scher Vera: A Magyar Tanácsköztársaság világirodalmi munkaprogramja. Nagyvilág. 1967. 12. évf. 3. sz. 474—475. l.

Schleich Lajos: Győr két kereskedelmi iskolájának márciusa. /1919. márc. 21.—aug. 2./ Embernevelés. 3. 64—81. l.

Sziklai Sándorné: Magyar internacionalisták a Kaspin-túli arcvonalon. /1918 jún.—1920 márc./ HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 261—301. l.

Tóth Dezső, J.: Das Agrarprogramm der Kleinlandwirtepartei während der bürgerlich-demokratischen Revolution des Jahres 1918. AUBhist. 9. 207—223. l.

c) *Ismertetések*

Farkas Dezső: A két forradalom Bihar megyei történetéhez. 1917—1919. Bp. 1965. — Ism.: *Fehér András.* Alföld. 1967. 17. évf. 4. sz. 91—92. l.

Hetés Tibor: Munkásezredek előre. Bp. 1960. — Ism.: *Horváth Jenő.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 318—319. l.

Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1965. — Ism.: *Hetés Tibor.* HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 131—135. l.

Mészáros Károly: Az Őszirózsás Forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919. Bp. 1966. — Ism.: *Sipos Levente.* PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 220—222. l.

Néhány megjegyzés a Tanácsköztársaság helytörténeti irodalmához. [Írta]: Az ELTE Bölcsészettudományi Kar V. éves helytörténeti szemináriuma. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 175—178. l.

Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. — Ism.: *József Farkas.* PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 161—164. l.

7. Magyarország története 1919—1944

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Emlékeztető dokumentumok Rózsa Ferenc elvtárs vértanúhalálának 25. évfordulójára. Nsz. 1967. 25. évf. 136. sz. 4—5. l.

Fábry Zoltán: Valóságirodalom. Cikkgyűjtemény a Korunk anyagából. /1926—39./ Bratislava—Bp. 1967, Tatran—Szépirod. Kiadó. 245 l.

Gyórkei Jenő: Zalka Máté vallomása önmagáról. HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 239—260. l

Jász Dezső: Spanyol földön. Élet és Irodalom. 1967. 11. évf. 3. sz. 6—7. l.

Karsai Elek: A Hideg Napok történelmi dokumentumaiból. „Az újvidéki hivatalos pogrom." Filmkultúra. 1966. 4. sz. 15—19. l.

Kende János: Adalékok Garami Ernő második emigrációjának történetéhez. Közli: — — PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 247—263. l.

Mucs Sándor: Csákánnyal, lapáttal. [Az 1. m. vasútépítő hadosztály írásos emlékeiről.] Nsz. 1967. 25. évf. 5. sz. 4. l.

Nemes János: Horthynál volt a szovjet követ. Moszkvai tudósítónk beszélgetése a Szovjetunió háború előtti budapesti követével. Nsz. 1967. 25. évf. 79. sz. 9. l.

Orbán László: Emlékezés 1942. márc. 15-ére. TáSz. 1967. 22. évf. 3. sz. 10—17. l.

Ruffy Péter: A kilencvenegy éves Spectator a Történelmi Emlékbizottságra emlékszik. MN. 1967. 23. évf. 55. sz. 11. l.

Simándy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre munkatársaként. BSz. 1967. 11. évf. 1. sz. 49—56. l.

Szíj Rezső: Adatok a XX. századi magyar író és kiadója közötti kapcsolathoz. /Részletek Kner levelezéséből./ MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 70—75. l.

Szinai Miklós: Bethlen István és Szkoropadszki kapcsolatai: Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1218—1240. l.

Történelmi tanúvallomások a Történelmi Emlékbizottságról. [Írták]: *Ortutay Gyula, Bernáth Aurél, Darvas József, Hont Ferenc, Pátzay Pál, Raics István.* MN. 1967. 23. évf. 61. sz. 11. l.

Vida Ferenc: Emlékezés Goldmann Györgyre. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 131—142. l.

b) *Feldolgozások*

Baktai Ferenc: Budapest 1408 napja. Népszava. 1967. 95. évf. 37. sz. 2. l.

Basch Lóránt: A Baumgarten-alapítvány a végrendelettől az életbelépésig. ITK. 1966. 70. évf. 5—6. sz. 646—655. l.

Bimbó Mihály: Történelmi szempontok a „népi írók" mozgalmának megítéléséhez. 1—2. Alföld. 1967. 18. évf. 1—2. sz. 53—62, 59—65. l.

Búzás László: Az „új iskola" pedagógiája. Bp. 1967, Tankönyvkiadó. 218 l. /Pedagógiai közlemények 7./

Csaba József: A Soproni Fiatalok mozgalma. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 64—66. l.

Csaplár Ferenc: Kassák Lajos folyóirata: a Dokumentum. Tiszatáj. 1967. 21. évf. 3. sz. 298—302. l.

Csaplár Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 187 l. /Irodalomtörténeti Füzetek 52./

Csatári Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 143 l./Irodalomtörténeti füzetek 56./

Csatkai Endre: Értelmiségi fiatalok névtelen irodalmi köre. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 61—64. l.

Csépány Dezső: A Gömbös kormány szociálpolitikája. 1935—1936. Szeged 1966. 63 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. — Tudományos szocializmus 3./

Farkas Gábor: Földosztómozgalom Fejér megyében. /1922—1925./ Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 55—64. l.

Friss Istvánné: A Vörös Segély történetéről. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 101—119. l.

Gács László: Szabad Nép, 1942. Élet és Irodalom. 1967. 11. évf. 4. sz. 5. l.

Gáspár Ferenc: Adalékok a gánti bauxitbányászat történetéhez. Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 39—48. l.

Gazsi József: A 13/1. honvéd kisegítő karhatalmi zászlóalj történetéből. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 35—64. l.

Illés Béla: Miklós Zoltán [Bauer József] különös élettörténete. Élet és Irodalom. 1967. 11. évf. 29. sz. 3. l.

Karsai Elek: A budai Sándor-palotában történt. 1919—1941. (3. kiad.) Bp. 1967, Táncsics Kiadó. 567 l., 46 t.

Kelen Jolán: Seidler Ernő /1886—1938/. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 119—127. l.

Kocsis Rózsa, R.: A két háború közti magyar baloldali drámai-színpadi avantgard problémájához. ITK. 1966. 70. évf. 5—6. sz. 616—620. l.

Kővári László: A kartell-kérdés és a kartellek „megrendszabályozása" Magyarországon. AUDmarx. 12. 45—58. l.

Küzdelem a totális fasizmus és a háború növekvő veszélye ellen. A proletár egységfront és a népfrontpolitika fejlődése. /1934—1941./ (A készülő párttörténeti

tankönyv IX. fejezete.) PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. III—LXIII. l.

Ma huszonöt éve megjelent a Történelmi Emlékbizottság felhívása. [Írta]: *(m.e.)* MN. 1967. 23. évf. 51. sz. 5. l.

Merényi Oszkár: Fiatal szabolcsi írók lázadása 1933—34-ben. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1967. 2. évf. 1. sz. 95—99. l.

Pamlényi Ervin: Huszonöt éve, Újvidéken. MN. 1967. 23. évf. 7. sz. 9. l.

Pásztor József, M.: Kassák Lajos folyóirata a „Munka" 1928—1939. MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 126—143. l.

Pintér István: A 25 év előtti március. ÉlT. 1967. 22. évf. 10. sz. 435—438. l.

Pintér István: A Kállay-kormány „hintapolitikájának" előzményeihez. HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 186—204. l.

Pintér István: A Népszava 1941-es karácsonyi száma. Munka. 1966. 16. évf. 12. sz. 34. l.

Rónai Mihály András: A leghidegebb január. Nsz. 1967. 25. évf. 13. sz. 9. l.

Rónai Mihály András: Egy rögeszme pusztulása. Nsz. 1967. 25. évf. 101. sz. 11. l.

Ruszoly József: Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez. JogTan. 1. 91—110. l.

Ságvári Ágnes: Népfront és koalició Magyarországon. 1936—1948. Bp. 1967, Kossuth Kiadó. 308 l.

Sinka Erzsébet: A Kelet Népe 1935—1939. MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 144—156. l.

Szabó Ágnes: Politikai elméleti kérdések a magyar kommunista emigrációban. /1919—1920./ TSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 368—396. l.

Szakács Kálmán: Adalékok az MSzDP 1930-as agrárprogramjához. /A program előzményei. A program értékelése./ PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 26—57. l.

Szekeres József: Az 1940. évi általános bányászsztrájk története. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 82—137. l.

Szendrő Ferenc: Tüntetés „Petőfi—Lenin" jelvényekkel. Élet és Irodalom. 1967. 11. évf. 10. sz. 4. l.

Szigeti Endre: A magyar szociáldemokrácia nézetei a gazdasági válságról /1929—1933/. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 39—56. l.

Szinai Miklós: Huszonöt éve. A nemzet jövőjéért harcoltak. Nsz. 1967. 25. évf. 100. sz. 4—5. l.

Sztrókayné Mándi Teréz: Rózsa Ferenc. 1906—1942. MS. 7. évf. 12. sz. 377—379. l.

Tamási Mihály: József Attila makói támogatói a politikai küzdelmekben. Néhány adalék a történelmi hűség kedvéért. Tiszatáj. 1967. 21. évf. 5. sz. 487—492. l.

Tiborc Zsigmond: Irodalmi tejivó a Ferencvárosban. Budapest. 1966. 4. évf. 9. sz. 38—39. l.

Tóth Gábor: Az MSzDP falusi szervező munkája és tevékenysége Hajdu megyében a gazdasági válság éveiben. Az MSzDP vidéki szervező munkája és tevékenysége 1930 végétől 1932 tavaszáig. TSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 397—422. l.

Tóth Gábor: A parasztság politikai hangulata Hajdu megyében az 1931-es országgyűlési választások tükrében. AUDmarx. 12. 73—84. l.

Török Julia: Dr. Braun Soma /1890—1942/. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 128—137. l.

Turczel Lajos: A csehszlovákiai magyar folyóiratirodalom kezdetei. MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 63—67. l.

Vadász Ferenc: Kilián György. Nsz. 1967. 25. évf. 60. sz. 5. l.

Vadász Ferenc: Nagy idők tanuja [Tánczos György]. Nsz. 1967. 25. évf. 75. sz. 4—5. l.

Vadász Ferenc: A nagy optimista. Sollner József élete. Bp. 1967, Kossuth Kiadó. 287 l., 4 t.

Zircz Péter: Miskolc művelődéstörténete a huszas években, a Reggeli Hírlap tükrében. BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 50—62. l.

c) *Ismertetések*

Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik. 1933—1944. Bp. 1966. — Ism.: *Tilkovszky Loránt.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 283—288. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919—1929. Bp. 1966. — Ism.: *Mérei Gyula.* PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 155—161. l.

Csatáry Dániel: A nacionalizmustól a szocializmusig. [*Balogh Edgár:* Hét próba. Egy nemzedék elindul c. könyvéről.] Valóság. 1966. 9. évf. 12. sz. 92—95. l.

Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy korszakban. Bp. 1966. — Ism.: *Horváth Pál.* TáSz. 1967. 22. évf. 3. sz. 135—136. l.; *Számel Lajos.* ÁI. 1967. 17. évf. 3. sz. 277—279. l.

Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky. Bp. 1966. — Ism.: *Gádorosi Vass István.* Tiszatáj. 1967. 21. évf. 5. sz. 508—509. l.; *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 30—31. l.

Kőhalmi Béla: Bibliográfiai nyomozás József Attila és az illegális kommunista párt viszonya kérdésében. — Vértes György könyvéről. MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 206—208. l.

Lackó Miklós: 900 000 vagy 548 000? [Válasz Pintér Istvánnak Lackó Miklós „Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—

1944" c. könyvéről írt recenziójára.] PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 134—135. l.

Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták. Bp 1966. — Ism.: *Pintér István.* PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 157—160. l.; *Stier Miklós.* AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 227—231. l.; *Todero Frigyes.* Jelenkor. 1967. 10. évf. 4. sz. 374—375. l.

Markovits Györgyi: Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban. Bp. 1964. — Ism.: *Lőrinczy Huba.* ITK. 1967. 71. évf. 1. sz. 110—111. l.

Markovits Györgyi—Tóbiás Áron: A cenzúra árnyékában. Bp. 1966. — Ism.: *D[ezsényi] B[éla].* MK. 1907. 83. évf. 1. sz. 101. l.; *Gyurkó László.* Valóság. 1967. 10. évf. 1. sz. 105—106. l.; *Ruszoly József.* Tiszatáj. 1966. 20. évf. 12. sz. 1047—1048. l.: *Sós Endre.* Jelenkor. 1966. 9. évf. 12. sz. 1175—1177. l.

A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936—1938. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához /1936—1945/. Bp. 1965. — Ism.: *Tilkovszky Lóránt.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1314—1319. l.

Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. 1920—1926. Bp. 1965. — Ism.: *Sz. Ormos Mária.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2 sz. 281—283. l.

Szilágyi János: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között. Bp. 1964. — Ism.: *Kovács Ilona.* MK. 1967. 83. évf. 1. sz. 98. l.

Todero Frigyes: A népi demokrácia politikai története. Ságvári Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon. 1936—1948. Napjaink. 1967. 6. évf. 6. sz. 11. l.

Tolnai Gyula: Sikerek és megpróbáltatások. [*Balogh Edgár:* Hét próba. Egy nemzedék elindul. c. könyvének ismertetése.]MFSz. 1967. 11. évf. 2. sz. 358—360. l.

8. Magyarország története a felszabadulás idején

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Bertalan Lajos: Tizennégyen 1944-ből. (Kiad. a Szakszervezetek Vas megyei Tanácsa.) Szombathely 1967. 47 l.

Nyecseporuk, N. A.: A magyar föld felszabadítása. /Visszaemlékezés./ HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 106—113. l.

Nyers József: Emlékek Szászvár felszabadulásáról. MűvT. 1967. május. 106—112. l.

b) Feldolgozások

Donáth Ferenc: A magyar mezőgazdaság háborús kárai 1944—45-ben és azok hatása a mezőgazdasági termelésre. MgMúzK. 1965—66. 193—206. l.

Fábry József: Együtt a szabadságért a fasizmus ellen. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 114—120. l.

Fáklyahordozók. Cikkgyűjtemény hős nyomdászok és újságírók életéről. [Kiad. a.] Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium és Szakközépiskola. [Szerk.] (Horváth János.) Bp. 1967. 58 l.

Fehér István: A Nagy Október szellemében. MűvT. 1967. május. 100—105. l.

Gazsi József: Rövid áttekintés a magyar antifasiszta ellenállásról 1944—45-ben. BSz. 1966. 10. évf. 4. sz. 42—50. l.

Komoróczy György: Az elhagyott nagybirtokok helyzete Bihar megyében a földreform előtt. /1944. nov.—1945. márc./ AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 449—469. l.

Kún Ferenc: A debreceni őrzászlóalj megalakulása. A népi Magyarország létrejöttének egyik mozzanata. Alföld. 1967. 17. évf. 4. sz. 47—50. l.

Major Lajos: A nagybajomi csata. Nsz. 1967. 25. évf. 79. sz. 10. l.

A Pécsi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. — Acta Academiae Paedagogicae in civitate Pécs. Tom. 10. 1966. 4. Series historica. (Szerk. Selymes Ferenc.) Pécs 1966. 19 l.
A kötet tartalmából:
Kiss Géza: A felszabadulás és az új élet megindulása Kisújszálláson.

Rákosi Sándor — Szabó Bálint: A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében 1945 elején /Adalékok/. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 74—100. l.

Ruszoly József: A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában. /1944. dec. — 1945. jan./ Szeged 1966. 29 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 13/6./

Sáry István: A felszabadulás és az élet megindulása Győr város közigazgatási ügymenetének tükrében. LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 626—639. l.

Tóth Lajos: Azon a szerdán. Napjaink. 1966. 5. évf. 12. sz. 1. l.

c) Ismertetések

Dokumentumok Fejérmegye felszabadulásának történetéből /1944—1945/. Székesfehérvár 1965. — Ism.: *Degré Alajos.* Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 267—269. l.; *Kállay István.* LSz. 1966. 16. évf. 3. sz. 712—713. l.

Godó Ágnes: Drávától a Muráig. Bp. 1966. — Ism.: *Keserű István.* Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 28—29. l.

9. Magyarország története 1945—1967

a) *Forrásközlések, forrásismertetések*

Beruházási adattár. 1950—1966. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1967, Stat. Kiadó. Soksz. 411 l.

Budapest statisztikai évkönyve. [1965.] [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1965. Soksz. 294 l.

A fővárosi háztartások jövedelme és kiadásai. 1960—1966. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1967. Soksz. 60 l.

Jenei Károly—Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet: Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért. 1944—1948. (Dokumentumgyűjtemény. Összeáll., szerk., bev. — —.) [Kiad. a] MSzMP Központi Bizottság Párttörténeti Intézete; Magyar Országos Levéltár. Bp. 1966, Táncsics Kiadó. 860 l.

Kondorosi János: A 81-es körzet [Somlyó]. Palóföld. 1965. 127—136. l.

[Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség.] Az ifjúságra vonatkozó határozatok. /Dokumentumgyűjtemény./ [Bp.] 1966, Ifj. Kiadó. 234 l.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 9. kongresszusa. 1966. nov. 28. — dec. 3. [Válogatás.] Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 157 l.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 9. Kongresszusának jegyzőkönyve. 1966. nov. 28.— dec. 3. Bp. 1967, Kossuth Kiadó. 519 l., 8 t.

Márkus István: Mit láttam falun? /1945—1966./ Bp. 1967, Magvető. 315 l.

Székesfehérvár számokban. 1960—1966. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatóság. Székesfehérvár 1967. Soksz. 170 l.

Törvények és rendeletek hivatalos gyüjteménye. 1966. Közzéteszi az Igazságügyminisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Bp. 1967, Közgazd. és Jogi Kiadó. XXII, 583 l.

Varga Jenő a magyar népi demokrácia gazdasági kérdéseiről. /1945—1948./ Közli Szabó Éva. [Dokumentumok] PtK. 1967. 13. évf. 1. sz, 121—130. l.

b) *Feldolgozások*

Andorka Rudolf: A társadalmi átrétegződés Magyarországon. ÉlT. 1967. 22. évf. 6. sz. 252—255. l.

Bakács Tibor: 40 éves az Országos Közegészségügyi Intézet. OKI. 1965. 107—140. l.

Balogh Judit, G.: A diósgyőri dolgozók akciója 1945-ben a miskolci egyetem felállításáért. BSz. 1967. 11. évf. 1. sz. 76—83. l.

Berend T. I[ván]: Contribution to the history of Hungarian economic policy in the two decades following the second world war. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 3—47. l.

Bertalan Imre: A felszabadult sajtó Székesfehérváron. Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 122—127. l.

Bóta Zoltán: Szakmár község története a felszabadulástól napjainkig. Szakmári Ért. 22—33. l.

Botár József: Áttelepülés Szabolcs—Szatmár megyéből az 1945-ös földreform idején. Szabolcs—Szatmári Szemle. 1967. 2. évf. 1. sz. 63—69. l.

Bródy András: Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig. KgSz. 1967. 14. évf. 4. sz. 417—431. l.

Buzás József: A klérus állásfoglalása a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásában. JogTan. 1. 177—191. l.

Csanádi György: A közlekedéstudományok hazai fejlődése. MT. 1967. 12. köt. 2. sz. 96—99. l.

Czike Albert: 20 év Borsod szénbányászatában /1945—1965/. Borsodi Műszaki és Ipargazdasági Élet. 1966. 11. évf. 1. sz. 15—23. l.

Faber Miklós: A Szabadság-híd története. Budapest. 1967. 5. évf. 4. sz. 33—35. l.

Farkas Gábor: A szabadegyházai szeszgyár története az államosítástól napjainkig. /1949—1962./ Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 85—98. l.

Hiller István: Az ifjúsági mozgalom tíz esztendeje Sopronban. 1957—1967. [Kiad. a] KISz, Városi Bizottság. Sopron 1967. 88 l.

Hollós Ervin: Kik voltak, mit akartak? Bp. 1967, Kossuth Kiadó. 311 l., 8 t.

Ilia Mihály—Kovács Sándor Iván: A Tiszatáj húsz éve. Tiszatáj. 1967. 21. évf. 3. sz. 203—241. l.

Komanovics József: A földreformmal és a potsdami egyezmények végrehajtásával kapcsolatos telepítések Baranyában 1945—1946-ban. ÁtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 378—398. l.

Kóris Kálmán. /1878—1967./ [Írta] *B.F.* BSz. 1967. 11. évf. 1. sz. 92—93. l.

Kovács Kálmán: A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései. JogTan. 1. 149—175. l.

Kovács László — Takács János: Az idegenforgalom alakulása és fejlődése Magyarországon. /1945—1965./ [Kiad. az] Országos Idegenforgalmi Hivatal. [Bp. 1966], Panoráma. Soksz. 311 l., 2 térk.

A magyar társadalombiztosítás húsz éve. /1945—1964./ (Szerk. biz. [vez.] Illés György.) Kiad. a Szakszervezetek Országos Tanácsa, Társadalombiztosítási Fő-

igazgatóság. Bp. 1967, Táncsics Kiadó. 134 l.
Molnár János: Fegyveres csoportok 1956-ban: az ellenforradalom „hadserege". Száz.1966. 100. évf. 6. sz. 1127—1167. l.
Molnár Pál: A demokratikus átalakulás néhány kérdése a felszabadult Salgótarjánban. Palócföld. 1965. 116—126. l.
Péter László: Az indulás [A Tiszatáj folyóirat történetéből.] Tiszatáj. 1967. 21. évf. 3. sz. 199—202. l.
Rácz János: A forradalmi erők harca a munkásegység fenntartásáért és további erősítésért./Az 1947. januári üb. választások tapasztalatai./ Tiszatáj. 1967. 21. évf. 1. sz. 64—70. l.
Rudnai Ottó: Magyarország járványügyi helyzetének alakulása a felszabadulás óta. OKI. 1965. 217—228. l.
Ságvári Ágnes: Népfront és proletárdiktatúra. TSz. 1966. 9. évf. 2. sz. 204—226. l.
Ságvári Á[gnes]: Les partis et leurs programmes en Hongrie au lendemain de la libération. /1944—1945./ AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 49—101. l.
Simon Péter: Társadalmi fejlődésünk tíz éve. Beszámoló az MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete és az MSzMP Pártfőiskolája 1966. szept. 30.—okt. 1-i tudományos ülésszakáról. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 198—215. l.
Sipos Géza: A KISz zászlóbontása Szegeden. Tiszatáj. 1967. 21. évf. 3—4. sz. 286—293, 372—380. l.
[*Somlyai Magda, M.*] Zemel'naja reformja 1945 goda v Vengrii. AH. 1976. 13. tom. 1—2. nr. 103—162. l.
Szabady Egon: A társadalmi-foglalkozási átrétegződés Budapesten és a vidéki városokban. Valóság. 1966. 9. évf. 12. sz. 19—28. l.
Székely Lajos: Sopron város mezőgazdaságának szocialista átalakulása. SSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 2—16. l.
Szilágyi Miklós: Baloldali és jobboldali erők harca a debreceni Nemzeti Bizottságban megalakulásától 1946 őszéig. AUDmarx. 12. 85—98. l.
Szücs Imre: A Magyar Kommunista Párt székesfehérvári szervezete a demokratikus átalakulás élén. /1945—1946./ Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 75—84. l.
Takács Imre: A demokratikus választójog fejlődése Magyarországon. TáSz. 1967. 22. évf. 2. sz. 13—22. l.
Tatai Zoltán: Hajdú megye és Debrecen iparosítása. Alföld. 1966. 27. évf. 12. sz. 44—51. l.
Termelőszövetkezetek története. Szerk. Donáth Ferenc. [Kiad. a] Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Bp. 1967. Soksz. 364 l.
Tudományos ülésszak társadalmi fejlődésünk legújabb tíz esztendejének történetéről. [Írta]: *T. I.* PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 138—149. l.
Vass Henrik: Társadalmi fejlődésünk tíz éve. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 1—32. l.
Veszprém megye fejlődése.](Kiad. a MSzMP, Veszprém Megyei Végrehajtó Bizottság; Veszprém Megyei Tanács; Hazafias Népfront, Veszprém Megyei Bizottság.) [Veszprém 1966.] 227 l.
Zsilák András: Tudományos tanácskozás fejlődésünk tíz évének történetéről. TáSz. 1966. 21. évf. 12. sz. 54—60. l.

c) *Ismertetések*

Blaskovits János: Tanulságos történelem. Két könyv az ellenforradalomról. [*Molnár János:* Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. Bp. 1967; *Hollós Ervin:* Kik voltak, mit akartak? Bp. [1967]. Nsz. 1967. 25. évf. 169. sz. 7. l.
Földreform 1945. Tanulmány- és dokumentumgyűjtemény. Bp. 1965. — Ism.: *Balogh István.* LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 151—154. l.; *Szilágyi Miklós.* Békési Élet. 1966. 1. sz. 52—53. l.
Jenei Károly — Rácz Béla — Strassenreiter Erzsébet: Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért. 1944—1948. Bp. 1966. — Ism.: *Habuda Miklós.* PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 209—214. l.; *Máté György.* Nsz. 1967. 25. évf. 58. sz. 7. l.; *M. Somlyai Magda.* TáSz. 1967. 22. évf. 6. sz. 129—131. l.
A kommunisták és szövetségeseik. A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962. Bp. 1966. — Ism. *Todero Frigyes.* Jelenkor. 1967. 10. évf. 1. sz. 83—85. l.
Kulcsár Péter: Élmény és történelem. Memoárirodalmunk három új terméke. [*Nógrádi Sándor:* Új történet kezdődött, *Sik Endre:* Egy diplomata feljegyzései, *Szántó Zoltán:* Vég és kezdet.] Tiszatáj. 1966. 20. évf. 11. sz. 950—953. l.
Mesterházi Lajos: Történelmi osztály — nemzeti párt. Széljegyzetek egy fontos könyvhöz. [A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962. Bp. 1966.] Élet és Irodalom. 1967. 11 évf. 13. sz. 1—2. l.
Nevelésügyünk húsz éve. 1945—1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. Bp. 1965.— Ism.: *Balogh Sándor.* Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 30. l.; *Bereczki Sándor.* Módszertani Közlemények. 1966. 6. évf. 5. sz. 59—61. l.
Nógrádi Sándor: Új történet kezdődött. Bp. 1966. — Ism.: *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 31—32. l.

Sík Endre: Egy diplomata feljegyzései. Bp. 1966. — Ism.: *Dersi Tamás.* MS. 1966. 7. évf. 12. sz. 381. l.; *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 30—31. l.

Szabolcsi Gábor: Két emlékirat. [*Münnich Ferenc*: Viharos út; *Nógrádi Sándor:* Új történet kezdődött.] Kritika. 1967. 5. évf. 5—6. sz. 91—92. l.

Tanulmányok a magyar népi demokratikus forradalom történetéből. Bp. 1966. — Ism.: *H. M.* Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 29—30. l.; *Hunyadi György.* FSz. 1967. 16. évf. 2. sz. 125—126. l.

10. Tudományos élet

a) *Méltatások, nekrológok*

Bárdosi János: Németh Antal élete és munkássága. Savaria. 3. 339—350. l.

Balogh István: Dr. Révész Imre. /1889—1967./ Alföld. 1967. 17. évf. 4. sz. 93—94. l.

Cseterki Lajos—Erdei Ferenc — Ránki György: Molnár Erik. MTATT. 1967. 15. évf. 4. sz. 209—216. l.

Ember Győző: Jánossy Dénes 1891—1966. LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 174. l.

Erdei Ferenc: Molnár Erik 1894—1966. MT. 1966. 11. köt. 11. sz. 701—703. l.

Földes Éva: Dr. Révész Imre /1889—1967/. MP. 1967. 67. évf. 1. sz. 2—3. l.

Juhász Géza: Révész Imre pályája. Alföld. 1967. 17. évf. 5. sz. 99—100. l.

Kopasz Gábor: Mérő József 1879—1963. LK. 1966. 37. évf. 1. sz. 173. l.

Markó Árpád, a történettudományok doktora. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 923—924. l.

Németh Antal: Dr. Brandieu Szilviusz emlékére. Savaria. 3. 335—338. l.

Pamlényi Ervin: Kései búcsúztató. Emlékezés Révész Imrére. MN. 1967. 23. évf. 67. sz. 12. l.

Ránki György: Molnár Erik. TSz. 1966. 9. évf. 2. sz. 133—134. l.

Szabad György: Barta István. /1910—1966./ AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 553—554. l.

Tilkovszky Lóránt: Barta István 1910—1966. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1426—1427. l.

Tilkovszky L[óránt]: István Barta. 1910—1966. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 233—234. l.

Tiszay Andor: Három búcsúztató. /Szimonidesz Lajos, Borsody Bevilaqua Béla, Frank László./ MK. 1967. 83. évf. 2. sz. 200—203. l.

b) *Tervek, beszámolók*

Avar kori sírok, Árpád-kori telepek. A régészek egyévi munkája. [Írta]: *S. M.* MN. 1967. 23. évf. 89. sz. 8. l.

Beck Zoltán: Békés megye népe a szabadságért. /A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum állandó kiállításáról./ Békési Élet. 1966. 1. sz. 45—51. l.

Berend T. Iván: Az üzemtörténetírás jövőjéért. Nsz. 1967. 25. évf. 94. sz. 10. l.

Bogdán Endre: Zrínyi emlékünnep Szigetvár hősi védelmének 400. évfordulóján. MűvT. 1966. dec. 37—44. l., 2 t.

Cseh-Szombathy László: A IV. statisztikatörténeti vándorülés Szegeden. StSz. 1966. 44. évf. 10. sz. 1026—1030. l.

Dankó Imre: Legyen a borsodi monográfia kiemelkedő, iránymutató alkotás! BSz. 1967. 11. évf. 1. sz. 10—14. l.

Ember Győző: A Magyar Tudományos Akadémia 2. osztályának könyvkiadási tevékenysége. 1950—1965. MTATT. 1967. 15. évf. 4. sz. 217—264. l.

Erényi Tibor: A történelem népszerűsítésének új eredményei. [A Kossuth Könyvkiadó új népszerűsítő történeti sorozatáról.] TáSz. 1966. 21. évf. 12. sz. 108—111. l.

Éri István: Veszprém megyei múzeumok tudományos és népművelő tevékenysége és a megye műemlékvédelme. MúzK. 1967. 1. sz. 14—24. l.

Gádorosi Vass István: Egy konkrét feladat kapcsán. [Hozzászólás a helytörténeti vitához.] Békési Élet. 1967. 1. sz. 106—108. l.

Glatz Ferenc: Beszámoló Ádám Magda és Serfőző Lajos kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1448—1456. l.

Gunst Péter: Az agrártörténetírás Magyarországon 1945 után. MgMúzK. 1965—66. 23—66. l.

Gunst Péter: A mezőgazdasági múzeumok gyűjtőtevékenysége és az agrártörténeti kutatás. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 555—557. l.

Győrffy Sándor: Tallózás a „Népi demokráciánk 20 esztendeje" kiállítás vendégkönyvében. LMúzK. 1966. 1—2. sz. 28—34. l.

Hevesi Endre: Tárlatvezetés egy leendő múzeumban. Budapest. 1967. 5. évf. 5. sz. 28—30. l.

Horváth Pál: A csehszlovák és magyar jogtörténészek IX. kongresszusa. JK. 1967. 22. évf. 1. sz. 56—58. l.

Kiss Ákos: A veszprémi Bakonyi Múzeum régészeti tevékenysége 1903—1955 között. VMMK. 4. 47—57. l.

Kovács Judit: Találkozó Szmolenicén. /Interju Dolmányos Istvánnal./ MN. 1967. 23. évf. 19. sz. 8. l.

Krupa András: A helytörténetkutatás és az ismeretterjesztés. Békési Élet. 1967. 1. sz. 100—102. l.

Kubinyi A[ndrás] — Nagy L[ajos] — Vörös K[ároly]: Zur Erforschung der Geschich-

te von Budapest. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 171—198. l.

Lackó Miklós: Csehszlovák és magyar történészek eszmecseréje. TáSz. 1967. 22. évf. 2. sz. 87—89. l.

Ladányi Andor: A felsőoktatás-történeti kutatások. MT. 1967. 12. évf. 4. sz. 245—260. l.

Liptai Ervin: Néhány gondolat a honismereti mozgalom soronlévő feladatairól. [Előadás hozzászólásokkal.] Honismeret. 9. 3—24. l.

Mann M[iklós]: Un débat sur les problèmes de l'histoire culturelle. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 239—251. l.

Mann M[iklós]: A la mémoire du siège de Szigetvár. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 252—254. l.

Matolcsi János: Hét évtized a magyar agrárkultúra szolgálatában. /1896—1966./ MgMúzK. 1965—66. 5—22. l.

Mészáros Károly: Helytörténeti ankét a bölcsészkaron. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 405—407. l.

Molnár Pál: Bocskai-ünnepség és tudományos emlékülés Debrecenben. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 143—150. l.

Nagy István: 8. Magyar—Csehszlovák Jogtörténeti Konferencia. ÁJ. 1966. 9. évf. 4. sz. 717—723. l.

Nemzetközi történészkonferencia Budapesten a Duna völgyi országok szerepéről a második világháborúban. [Írta:] *R. Gy.* HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 921—922. l.

A nyíregyházi tudományos emlékülés. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 380—383. l.

Ormos Gerő: A Fejér megyei falutörténetírásról. Honismeret. 9. 41—44. l.

Ormos Gerő: A honismereti mozgalom eredményei Fejér megyében. Fejér megyei Szemle. 1966. 3. évf. 1—2. sz. 251—257. l.

Papp Jenő: Helytörténet és természettudomány. VMMK. 4. 319—329. l.

Pecze Ferenc: A magyar állam- és jogtörténet egyetemi jegyzetanyag fejezeteiről rendezett vita-ülésszak. JK. 1966. 21. évf. 11. sz. 617—620. l.

Rázsó Gyula: Zrínyi Miklós tudományos emlékülés. Pécs—Szigetvár 1966. szeptember 10—11. MűvT. dec. 45—48. l.

Sass Ervin: Több mint hobby: tudományos tevékenység. [A helytörténetírásról.] Békési Élet. 1966. 1. sz. 42—44. l.

Simay Norbert: A százéves szakszervezeti könyvtármozgalom ünnepe. Kts. 1967. 17. évf. 2. sz. 59—61. l.

La situation et les tâches de la recherche dans l'histoire des villes. Débat à la Commission des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences de Hongrie. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 241—248. l.

Stier Miklós — Szász Zoltán: Új kiállításokról. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 373—378. l.

Strassenreiter Erzsébet: A népi demokratikus korszak kutatásának fellendülése a 20. évfordulóra megjelent munkák tükrében. PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 214—220. l.

Szabó László: A Szolnok megyei agrárszocialista mozgalom kutatásának néhány tapasztalata. LMúzK. 1966. 1—2. sz. 35—38. l.

Szamosfalvi Imre: Felszabadulási emlékkiállítások Bács—Kiskun megyében. Honismeret. 9. 28—37. l.

Szentléleky Tihamér: Egyiptomi út tanulságai a Savaria kutatás számára. VSz. 1967. 21. évf. 1. sz. 112—117. l.

Szentléleky Tihamér: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1964. évi vándorgyűlése Szombathelyen. [Oroszlán Zoltán megnyitó beszédével.] Savaria. 3. 115—123. l.

A szigetvári tudományos emlékülés. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1429—1432. l.

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság 1966. évi közgyűlése. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 166—168. l.

Szokolay K[atalin]: Une conférence d'étude réunie à l'occasion du 75-ème anniversaire du premier congrès du Parti Social-Démocrate de Hongrie. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 235—240. l.

Szokolay Katalin: A lengyel-magyar történész vegyes bizottság 1965. évi tudományos tanácskozásáról. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1436—1438. l.

Takács László: Egy tudományos kismesterség szolgálata. [Hozzászólás a helytörténeti vitához.] Békési Élet. 1967. 1. sz. 103—106. l.

Takács Miklós: Pavel [Ágoston] emlékünnepségek. VSz. 1966. 20. évf. 4. sz. 621—625. l.

Történész vándorgyűlés az üzemtörténet kérdéseiről. [Írta]: H. M. PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 194—197. l.

Trogmayer Ottó: Az Alföld régészetének időrendi kérdései. /A szegedi negyedik tudományos ülésszak./ MúzK. 1967. 1. sz. 55—58. l.

Tudományos ülés a Magyarországi Szociáldemokrata Párt I. kongresszusának 75-ik évfordulója alkalmából. [Írta] B. Gy. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1241—1248. l.

Valkó Arisztid: Solymár község helytörténeti kiállítása. MúzK. 1967. 1. sz. 64—67. l.

Varga József: A magyar műszaki tudománytörténet helyzete és feladatai. Járművek, Mezőgazdasági Gépek. 1967. 14. évf. 6. sz. 205—209. l.

Verő Gábor: A legújabbkori muzeológia II. ötéves tervperiódusában elért eredményeinek és további feladatainak rövid összefoglalása. LMúzK. 1966. 1—2. sz. 3—16. l.

Vértesy Miklós: A technikatörténeti ismeretterjesztés. Beszélgetés Horváth Árpáddal. Kts. 1966. 16. évf. 12. sz. 733—735. l.

Vida István—Glatz Ferenc: Beszámolók Nevelő Irén és Urbán Aladár kanditátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 407—416. l.

Virágh Ferenc: Helytörténet: a nevelés eleme, a történettudomány kiapadhatatlan forrása. Békési Élet. 1966. 3. sz. 97—99. l.

Zircz Péter: A helyi társadalomtudományi kutatás gondjai. BSz. 1967. 11. évf. 1. sz. 4—10. l.

c) *Történelemtanítás*

Albert Antal: A fontosabb ismeretek gyors felelevenítésének egyik módja a történelemórán. Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 24—25. l.

Bálint Béla: A képzőmunka és az érettségi. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 6—8. l.

Békei Lászlóné: A török elleni függetlenségi harc tanítása az általános iskolában. MűvT. 1966. dec. 19—24. l.

Bellér Béla: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom jubileuma, és az órán kívüli munka. Ttan. 1967. 12. évf. 1. sz. 21—24. l.

Bellér Béla: Vita és egyetértés az érettségi körül. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 16—18. l.

Bernáth János: Szigetvár 1566. évi védelmének tanítása az általános iskolában, MűvT. 1966. dec. 11—18. l.

Bernáth Józsefné: A gimnáziumi első osztályos tankönyvről. Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 8—9. l.

Bodó György: „Korunk fő gazdasági és politikai kérdései" és a történelemtanítás. 1967. 12. évf. 3. sz. 13—15. l.

Bodó László: A hadtörténeti irodalom és az életrajzi kisregények szerepe a szocialista hazaszeretetre nevelésben. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 268—272. l.

Borszéki Károly: Szépirodalmi szemelvények a történelemórán. Könyv és Nevelés. 1966. 8. évf. 5—6. sz. 46—47. l.

Dányi Károly: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tanítása a középiskolában. Ttan. 1967. 12. évf. 1. sz. 17—20. l.

Eperjessy Géza: A francia és a magyar történelem tankönyvbizottság tárgyalásairól. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 23—27. l.

Fancsovits György: Kísérleti felmérés a történelmi ismeretterjesztés hatékonyságának szolgálatában. Békési Élet. 1966. 1. sz. 31—35. l.

Gál Gyula: A helytörténetírás és a gyűjtőmunka szerepe oktató-nevelő munkámban. Tudósító. 1966. 1—2. sz. 126—130. l.

Harmath István: A Tv szerepe a történelemtanításban. Módszertani Közlemények. 1966. 6. évf. 5. sz. 40—44. l.

Hegedűs Sándor: Történelmi alternatívák elemzése. Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 14—15. l.

Horváth Zoltán: Az érzelmi motiváció szerepe középiskolai történelemtanításunkban. Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 1—5. l.

Huszár Lajos: A numizmatikai anyag jelentősége az oktatásban. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1300—1306. l.

Juhász Imre: Az aktualizálás és a problémafelvetés szerepe az érettségire való felkészítésben. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 11—12. l.

Kiss Géza: Nyújt-e élményt történelemtanításunk? Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 6—9. l.

Kiss Géza: A történelmi fogalmak kialakítása és az érettségi. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 3—5. l.

Kiss Kálmán: Szocialista hazafiságra nevelés Szolnok megyében helytörténeti források segítségével. Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 25—27. l.

Kottay Ferenc: A tanulói aktivitás a történelemórán. Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 1—5. l.

Magoss György: Az önálló gondolkodásra nevelés kérdéseiről a szakmunkásképző iskolákban. Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 10—12. l.

Maróti Imréné: A történelemtanítás és a „Vörös zászló hőseinek útján" mozgalom. Ttan. 1967. 12. évf. 1. sz. 9—13. l.

Ormos Mária, Sz.: Francia és magyar történész megbeszélés a középiskolai történelemtankönyvekről. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1438—1441. l.

Petrik János: Külföldi tankönyvek olvasásához a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulóján. Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 19—21. l.

Rabati Magda: Az érettségi tételekről. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 19—21. l.

Révész Pál: A történelmi fogalmakról. Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 10—14. l.

Rottler Ferenc—Kardos József: A tanulmányi kirándulások szerepe a történész szakemberképzésben. FSz. 1967. 16. évf. 2. sz. 108—110. l.

Soóky Árpád: A tanulói aktivitás növelése történelemórákon. Ttan. 1967. 12. évf. 1. sz. 24—26. l.

Szabó Károly: Tegyük változatosabbá az

érettségi tételeket. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 13—15. l.

Szabolcs Ottó: Az érettségi kérdéséhez. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 1—2. l.

Szabolcs Ottó: A munkásmozgalom kérdései az általános és középiskolai történelemtanításban. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 85—102. l.

Szebenyi Péter: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tanítása az általános iskolában. Ttan. 1967. 12. évf. 1. sz. 2—9. l.

Szebenyi Péter: Szigetvár 1566-os ostroma az általános és középfokú történelemtanításban. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 873—877. l.

Tibori János: A tematikus tervezés gyakorlata. Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 22—24. l.

Vértes Róbert: Az 1966—67. évi középiskolai történelmi tanulmányi verseny témáinak feldolgozásához. Ttan. 1967. 12. évf. 1. sz. 14—17. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. Hajdu Gyula. 2., átd. kiad. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 918 l.

Endrei Walter: A védjegy. ÉIT. 1967. 22. évf. 21. sz. 993—996. l.

Évszázadunk nagy történetírói. Franz Mehring /1846—1919/. F. Mehring: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie c. művéből. Vt. 1966. 12. sz. 77—82. l.

Földes Éva: Nevelők a haladásért. PSz. 1967. 17. évf. 3. sz. 249—262. l.

Hani, Goro: A japán nép története. (Nihon dzsimmin no rekisi.) (Ford. Siklósi Mihály. Utószó: Tőkei Ferenc.) Bp. 1967, Gondolat. 302 l., 10 t., 1 térk. /Studium könyvek 60./

Hering, Elisabeth: Az írás rejtélye. (Rätsel der Schrift. Ford. Vajda Endre.) Bp. 1966, Gondolat. 187 l., 14 t.

Kenéz János: 75 éves a szérumtherapia. OHl. 1967. 108. évf. 5. sz. 222—226. l.

Kenéz János: Részletek a polio regényéből. OHl. 1967. 108. évf. 15. sz. 700—703. l.

Koroljuk, V. D.: A „Drang nach Osten" és Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa népeinek fejlődése a feudalizmus korában. Vt. 1966. 12. sz. 19—39. l.

László Vera: Évezredek könyvei, könyvtárai. Az ókortól a középkorig. Nsz. 1967. 25. évf. 67. sz. 11. l.

László Valéria: Évezredek könyvei, könyvtárai. A középkortól napjainkig. Nsz. 1967. 25. évf. 73. sz. 11. l.

Marék Antal: A dohányzás története. Nsz. 1967. 25. évf. 154. sz. 11. l.

Munby, L. M.: Az angol helytörténet és amatőr művelői. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1207—1217. l.

Munby, L. M.: A haladó angol történetírás néhány kérdése. Vt. 1966. 12. sz. 41—64. l.

Pataki Zoltán: A százéves Kanada. 1867—1967. ÉIT. 1967. 22. évf. 24. sz. 1107—1112. l.

Petur László: A földgömb hősei. Bp. 1967, Minerva. 271 l. /Minerva zsebkönyvek./

Réti Endre: Jegyzetek a genetika fejlődéséről. MT. 1967. 12. köt. 2. sz. 100—110. l.

Römer Béla: A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig. ET. 1966. 77. évf. 3. sz. 390—422. l.

Szabó Erzsébet, L.: A művészi üveg gyártásának történeti fejlődése a technológia tükrében. Építőanyag. 1967. 19. évf. 3. sz. 104—109. l.

Tokarjev, Szergej Alekszandrovics: Vallás és történelem. A vallás a világ népeinek történetében. (Religija v isztorii narodov mira. Ford. Siklósi Mihály.) [Bp.] 1966, Kossuth Kiadó. 545 l.

Zemplén Jolán: A modern tudományos világkép kialakulása. 1—3. Világosság. 1967. 8. évf. 2, 4, 6. sz. 121—125, 239—244, 359—364. l.

2. Ókor

Benedek Ferenc: Pénztulajdon és kondikció a római jogban. JogTan. 1. 251—269. l.

Biró János: A praetori infamia mediata kérdéséhez. JogTan. 1. 271—283. l.

Borzsák István: Pax Tacitea. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 27—39. l.

Bruder János—Cs. Kovács László: Az ötezer éves hagyma. TtK. 1967. 11. évf. 3. sz. 129—133. l.

Castiglione László: Egy ismeretlen egyiptomi kultusz-szokás. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 9—26. l.

Gecse Gusztáv: Jézus-e a Krisztus? A Krisztus-kritika történetéből. Világosság. 1966. 7. évf. 12. sz. 712—718. l.

Ghirshman, R.: Bard-è Nechandeh. AAr. 1967. 19. tom. 1—2. fasc. 3—14. l.

Haevernick, Th. E.: Römischer Wein? AAr. 1967. 19. tom. 1—2. fasc. 15—23. l.

Hahn István: Papok, remeték, szabadságharcosok Judea pusztájában. A holt-

tengeri tekercsek kutatásának két évtizede. Világosság. 1967. 8. évf. 2. sz. 65—73. l.

Harmatta János: A baktriai és indiai görögök történetéhez. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 1—8. l.

Harmatta J[ános]: The Bisitun iscription and the introduction of the Old Persian cuneiform script. AA. 1966. 14. tom. 3—4. fasc. 255—283. l.

Harmatta János: I. Dareios és az óperzsa ékírás. AT. 1966. 13. évf. 2. sz. 189—211. l.

Harmatta J[ános]: New evidences for the history of early medieval Northwestern India. AA. 1966. 14. tom. 3—4. fasc. 423—462. l.

Harmatta János: The oldest Brahmi inscription in Innermost Asia. AO. 1967. 20. évf. 1. sz. 1—32. l.

Hegyi D[olores]: The historical background of the Ionian revolt. AA. 1966. 14. tom. 3—4. fasc. 285—302. l.

Hegyi Dolores: Az ion felkelés történeti háttere. AT. 1966. 13. évf. 2. sz. 213—226. l.

Kákosy L[ászló]: Prophecies of Ram Gods. AO. 1966. 19. tom. 3. fasc. 342—358. l.

Lekli Béla: Tacitus a kereszténységről. Világosság. 1967. 8. évf. 4. sz. 216—219. l.

Makkay J[ános]: Some ancient sources to the shamanism. AR. 6—7. 27—42. l.

Maróti Egon: Currus Achaicus. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 70—76. l.; AA. 1966. 14. tom. 3—4. fasc. 359—369. l.

Maróti Egon: Eunus és Atargatis. A rabszolgamozgalmak tudatosságának és ideológiai hátterének kérdéséhez. AT. 1966. 13. évf. 2. sz. 237—241. l.

Merobaudes [Flavius] művei. Bevezette, fordította és magyarázattal ellátta: Olajos Terézia. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 172—188. l.

Mócsy András: Dekentioi. AT. 1966. 13. évf. 2. sz. 242—245. l.

Mócsy A[ndrás]: Die Unkenntnis des Lebensalters im Römischen Reich. AA. 1966. 14. tom. 3—4. fasc. 387—421. l., 1 térk.

Mócsy András: Zur Organisation der Heeressteuer im 3. Jh. u. Z. AUBhist. 9. 257—260. l.

Moravcsik Gyula: Bizánc neveinek tükrében. AT. 1966. 13. évf. 2. sz. 227—234. l.

Pólay Elemér: Két kodifikációs terv a köztársasági Rómában. JogTan. 1. 231—249. l.

Schrot, Gerhard: Die historische Stellung der Glebae Adscriptio des Kaisers Constantin vom Jahre 332 u. Z. Savaria. 3. 85—96. l.

Szabó Á[rpád]: Theaitetos und das Problem der Irrationalität in der griechischen Mathematikgeschichte. AA. 1966. 14. tom. 3—4. fasc. 303—358. l.

Szilágyi J[ános]: Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen. 2—3. AAr. 1966. 18. tom. 1—4. fasc. 235—277. l.; 1967. 19. tom. 1—2. fasc. 25—59. l.

Ürögdi György: A régi Róma. 2. kiad. Bp. 1967, Gondolat. 276 l., 26 t., 3 térk.

Vértes László: Az őskori technológia fejlődési rátái. MTATT. 1967. 15. évf. 4. sz. 265—283. l.

Vertse Dezső: A császári Róma szabványosított vízvezetéki szerelvényei. Szabványügyi Közlemények. 1967. 19. évf. 3. sz. 119—121. l.

Warmington, B[rian] H[erbert]: Karthágó. (Carthage. Ford. Terényi István.) Bp. 1967, Gondolat. 240 l., 4 t.

3. Középkor

Bezényiné Papp Anikó: Az aszkézis és harc szektája. A donatista eretnekség útja. Világosság. 1967. 8. évf. 6. sz. 345—349. l.

Gumilev, L. N.: New data on the history of the Khazars. AAr. 1967. 19. tom. 1—2. fasc. 61—103. l.

Horáček, Cyril: Az oszmán birodalom és a közép-európai rendi államok a XVI. században. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 800—806. l.

Kádár Zoltán: Rondelet az „ichthyologia atyja". /1507—1556./ Buvár. 1967. 12. évf. 1. sz. 42—44. l.

Káldy-Nagy Gyula: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 138—147. l.

Knobloch, J.: Jazykový odraz merovejsko-slovenských styku. SS1. 1966. 12. tom. 1—4. fasc. 235—243. l.

Major László: Az uszkókok. Az Adriai-tenger XVI—XVII. századi kalózai. ÉlT. 1967. 11. évf. 5. sz. 200—202. l.

Nagy Lóránt: Dalmácia középkori pénzei. Az Érem. 1966. 22. évf. 37—38. sz. 341—347. l.

Perjés Géza: Az ozmán birodalom felemelkedésének és hanyatlásának katonai oldalai. MűvT. 1966. dec. 79—84. l.

Rázsó Gyula: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problémája a XVI. században. HK. 1966. 13. évf. 4. sz. 883—890. l.

Scheiber Sándor: Obadja normann prozelyta, az első héber dallam lejegyzője. AT. 1966. 13. évf. 1. sz. 160—166. l.

Schultheisz Emil: Desiderius Erasmus Roterdamus. OHl. 1967. 108. évf. 13. sz. 605—608. l.

Schultheisz Emil: Theophrastus Bombastus

ab Hohenheim dictus Paracelsus. OHl. 1967. 108. évf. 3. sz. 127—129. l.
Simon Róbert: Arábia az iszlám előestéjén. Világosság. 1967. 8. évf. 1. sz. 18—25. l.
Simon Róbert: Az iszlám keletkezése. Bp. 1967, Gondolat. 151 l., 6 t.
Simon Róbert: Mohamed vallási rendszerének születése. Az iszlám kialakulásának gazdasági és társadalmi alapjaihoz. Világosság. 1967. 8. évf. 4. sz. 208—215. l.
Szücs Jenő: A városiasodás elakadása a középkorban. Kelet-Európa történelmi öröksége. ÉlT. 1967. 22. évf. 20. sz. 925—929. l.
Zolnay László: Testnevelés és sport régen. Nsz. 1967. 25. évf. 136. sz. 11. l.

4. Újkor

Barta János, ifj: A XVIII. századi európai gabonaforgalomhoz. AUDhist. 5. 3—25. l.
Bouvier, Jean: A francia imperializmus kibontakozása és sajátosságai. AUDhist. 5. 65—71. l.
Daniszewski, Tadeusz: A nemzeti kérdés a lengyel munkásmozgalom korai időszakában. PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 58—81. l.
Guldon, Zenon: A Dnyeper-jobbparti ukrán mágnásbirtokok kereskedelmi kapcsolatai Danziggal /Gdańsk/ a XVIII. században. AtSz. 1966. 8. évf. 3. sz. 225—237. l.
Irinyi Károly: A „nemzetekfeletti állam" eszméje és az Osztrák Szociáldemokrata Párt. 1915—1916. AUDhist. 5. 73—91. l.
Jemnitz János: A háború kérdése a 2. Internacionálé stuttgarti kongresszusán. PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 82—115. l.
Jemnitz János: A háború veszélye és a 2. Internacionálé. /1911—1914./ Bp. 1966, Akad. Kiadó. 393 l.
Jemnitz János: A Német Szociáldemokrata Párt erfurti programjának megszületéséhez. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1168—1206. l.
Jemnitz János: Paul Lafargue születésének 125. évfordulójára. Nsz. 1967. 25. évf. 13. sz. 4—5. l.
Kindzierszky Emil: Az optikai táviró. Egy forradalmi találmány a nagy francia forradalomban. ÉlT. 1967. 22. évf. 8. sz. 367—371. l.
Molnár Endre: Max von Pettenkofer. CMed. 1967. 41. sz. 189—192. l.
Molnár Erik: A marxizmus szövetségi politikája a II. Internacionálé megalakulásától az első orosz forradalomig. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 33—84. l.
Német szakszervezetek a szocialista törvény előtt. 1902. június 26. /Névtelen cikk a Leipziger Volkszeitungból./ Vt. 1966. 12. sz. 82—85. l.
Niederhauser Emil: A szlavofilek és az oroszországi jobbágyfelszabadítás. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 432—448. l.
Niederhauser Emil: A szlavofilek történetszemléletéhez. AUDhist. 5. 27—42. l.
Obermann, Karl: Társadalmi struktúra és politikai ideológia a kapitalizmus kibontakozásának korszakában. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 216—232. l.
Reichard Ernő: A cementkémia fejlődésének története. Építőanyag. 1967. 19. évf. 6. sz. 224—230. l.
Tarle, J[evgenij Viktorovics]: Napoleon. (Ford. Déry Tibor, Aranyossy Pál.) 6. kiad. Bp. 1967, Gondolat. 439 l.
Vajnstejn, Albert L.: A gazdasági fejlettség mérésének történetéhez. StSz. 1966. 44. évf. 10. sz. 1010—1025. l.
Vekerdi László: A mikroszkóp megszületése. ÉlT. 1967. 22. évf. 7. sz. 310—315. l.
Zöldhelyi Zsuzsa: Iz isztorii izobrazsenija dekabrisztov v hudozsesztvennoj literature. SSl. 1966. 12. tom. 1—4. fasc. 453—464. l.

5. Legújabb kor

Akik a hadtörténelem legnagyobb csatáját vívták. Találkozás Sztalingrád hőseivel. [Írta]: *K. E.* MN. 1967. 23. évf. 20. sz. 5. l.
Bahman, A.: Huszonöt éves az Iráni Tudeh Párt. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 57—72. l.
Benedeczki János: A háborúk nélküli Németországért. Bp. 1967, Közgazd. és Jogi Kiadó. 210 l.
Berthold, Lothar—Diehl, Ernst: Az igazság eltorzítása. [A Reichstag felgyújtásáról.] Béke és Szocializmus. 1967. 10. évf. 5. sz. 162—165. l.
Buzási János: Marzabotto nem felejt. Nsz. 1967. 25. évf. 165. sz. 11. l.
Delgado, A.—Rodriguez, J.—Fortuni, J. M.: Forradalmárok emlékezete. [Luis Turcios, Fabricio Ojeda, Camilo Torres.] Béke és Szocializmus. 1966. 9. évf. 11. sz. 158—165. l.
Dolmányos István: A februári forradalom. A nagy októberi szocialista forradalom prológusa. Nsz. 1967. 25. évf. 61. sz. 4. l.
Dolmányos István: A Nagy Október dokumentumaiból. 1—2. Közli — —. TáSz. 1967. 22. évf. 5—6. sz. 58—63, 52—63. l.
Dolmányos István: Öt nap, amely figyelmeztette a világot. ÉlT. 1967. 22. évf. 9. sz. 387—391. l.
Galántai József: Felkészülés a proletárforradalomra. Lenin áprilisi tézisei. Nsz. 1967. 25. évf. 89. sz. 4. l.

Godó Ágnes: A nemzetiségi és külföldi alakulatok létrejötte a Jugoszláv Népfelszabadító Hadseregben és Partizánosztagokban. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 3—34. l.

Gramsci, Antonio: Levelek a börtönből. Ford. Komját Irén. Nagyvilág. 1967. 12. évf. 7. sz. 1091—1093. l.

Gyurkó László: Moncada. Valóság. 1967. 10. évf. 6. sz. 81—83. l.

Hajdu János: Az évszázad rajtaütése. Pearl Harbor előzményei új megvilágításban. Nsz. 1967. 25. évf. 18. sz. 6. l.

Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések. 1918—1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései. Vál., jegyz.: — —. (Ford. Hajdu Gyula, — — stb.) Bp. 1966, Közgazd. és Jogi Kiadó. 685 l.

Jahn Anna: A Szocialista Orvosinternacionáléról. OHl. 1967. 108. évf. 27. sz. 1277—1281. l.

Kazakov: Dicső győzelem. MN. 1967. 23. évf. 107. sz. 5. l.

Kozma Tamás: Tíz nap, amely megrengette a világot. Tudósok, írók 1917-ről. Ttan. 1967. 12. évf. 1. sz. 29—32. l.

A közel-keleti válság húsz éve. 4. Út Szuezhez. MN. 1967. 23. évf. 145. sz. 5. l.

Lengyel István: 1917. áprilisa: a forradalom békés lehetősége. ÉlT. 1967. 22. évf. 15. sz. 684—687. l.

Lengyel István: 1917 nyara: a békés úttól a fegyveres felkelés felé. ÉlT. 1967. 22. évf. 26. sz. 1212—1214. l.

Malinovszkij, Rodion Jakovlevics: Október és a fegyveres erők építése. (Ford. Harsányi János.) HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 175—185. l.

Masterman, Neville: Four historians of today. [Prof. Butterfield, Prof. Barraclough, Prof. Trevor Roper, A. J. P. Taylor.] NHQu. 1966. 7. évf. 24. sz. 149—154. l.

NATO, CENTO, SEATO, OAS („Pakty" NATO, CENTO, SEATO, OAS.) [Írta:] *(Miloslav Had, Alexandr Ort* stb.) [Bp.] 1966, Kossuth Kiadó. 314 l.

A Nagy Honvédő Háború története. (Isztorija Velikoj Otecsesztvennoj Vojnü Szovetszkogo Szojuza.) 1941—1945. 4. köt. Az ellenség kiűzése a Szovjetunió területéről és az európai népek felszabadításának kezdete a fasiszta iga alól. /1944./ (Ford. Nyirő József, Auer Kálmán.) Bp. 1966, Zrínyi Kiadó. 648 l., 46 t., 30 térk.

Nyekrics, A[lekszandr] M[ojszejevics]: Így történt! 1941. jún. 22. (1941. 22. ijunija. Ford. Perényi József.) Bp. 1967, Kossuth Kiadó. 235 l., 4 t. /Népszerű történelem./

Az Októberi Forradalom és a proletár internacionalizmus. Béke és Szocializmus. 1967. 10. évf. 5. sz. 3—19. l.

Pálfy József: A francia katolicizmus az idők sodrában. Világosság. 1967. 8. évf. 3. sz. 145—151. l.

Pethő Tibor: A második világháború 1944-es csatái. MN. 1967. 23. évf. 25. sz. 9. l.

Pintér István: Adalékok a finn—szovjet háború történetéhez a magyar követek jelentései alapján. PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 116—133. l.

Pintér István: Kémtörténetek a XX. századból. Bp. 1967, Gondolat. 480 l.

Polzin, Martin: Agrárkérdés és militarizmus Mecklenburgban 1925—1945 között. AUDhist. 5. 117—130. l.

Pritt, D. N.: Ki gyújtotta fel a Reichstagot? Béke és Szocializmus. 1967. 10. évf. 5. sz. 165—167. l.

Reed John: Tíz nap, amely megrengette a világot. Nsz. 1967. 25. évf. 118. sz. 10. l.

Szanati József: A tábori tüzérség fejlődése a két világháború között. HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 205—238. l.

Sztyepakov, Vlagyimir: A februári fordulat. A monarchia bukása Oroszországban. MN. 1967. 23. évf. 49. sz. 9. l.

Sztyepakov, Vlagyimir: Ma ötven éve Lenin hazatért Oroszországba. MN. 1967. 23. évf. 89. sz. 9. l.

Timár István: Van der Lubbe „rehabilitációs" pere Nyugat-Berlinben. Harminchárom év után újra felgöngyölítik a Reichstag felgyújtásának ügyét. MN. 1967. 23. évf. 19. sz. 7. l.

Tokody Gyula: A fasizmuskori német és osztrák történetírás néhány kérdése. AUDhist. 5. 131—145. l.

Tóth Béla, C.: Dimitrov emlékezete. A nagy bolgár forradalmár születésének 85. évfordulójára. Nsz. 1967. 25. évf. 142. sz. 2—3. l.

Új szocialista alkotmányok. (Összeáll. Rácz Attila, Toldi Ferenc stb.) Bp. 1966. Soksz. 311 l. /A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának kiadványai./

Vámos Imre: Így hagyta el Olaszország a „tengelyt". MN. 1967. 23. évf. 73—74. sz. 9, 2. l.

Vámos Imre: Második arcvonal helyett. Merénylet Prága hóhéra ellen. MN. 1967. 23. évf. 112. sz. 10. l.

Várnai Ferenc: Fél évszázad a forradalom szolgálatában. Moszkvai beszélgetés Anasztasz Mikojan elvtárssal. Nsz. 1967. 25. évf. 178. sz. 6. l.

Volodarszkij, L.: A Szovjetunió ipari fejlődésének történelmi tapasztalatai. Valóság. 1967. 10. évf. 6. sz. 51—55. l.

6. Ismertetések

Balázs Tibor: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig. Az izzólámpa története nyomában /1830—1940/. Bp. 1965. — Ism.: *Endrei Walter:* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1355—1358. l.

Bartha Antal: A feudalizmus kutatásának elméleti kérdései. B. F. Porsnyev új művéről. TSz. 1966. 9. évf. 3—4. sz. 422—426. l.

Bezimenszkij, L. A.: Martin Bormann nyomában. Bp. 1965. — Ism.: *Glatz Ferenc.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 295—297. l.

Cachin, Marcel: Írások és arcképek. Bp. 1966. — Ism. *P. A.* PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 176—178. l.

Dolmányos István: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Bp. 1964. — Ism.: *Palotás Emil.* AUBhist. 9. 324—325. l.

Dutt, R. Palme: Az Internacionálé. Bp. 1966. — Ism.: *Merényi László.* Nsz. 1967. 25. évf. 4. sz. 7. l.

Földes Éva: Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban. Bp. 1964. — Ism.: *Zibolen Endre.* MT. 1967. 12. köt. 2. sz. 140—142. l.

Garasin Rudolf: Vörössapkás lovasok. Bp. 1967. — Ism. *M. Gy.* Nsz. 1967. 25. évf. 109. sz. 7. l.

A hadművészet ókori klasszikusai. Bp. 1963. — Ism.: *Honfi József.* AUBhist. 9. 305—309. l.; u. ő. HK. 1967. 14. évf. 1. sz. 123—127. l.

Haraszti É[va], H.: Appraising F. O'Connor. Some reflections upon reading „F. O'Connor, Irishman and Chartist" by D. Read and E. Glasgow. AH. 1967. 13. tom. 1—2. nr. 163—170. l.

Jemnitz János: A háború veszélye és a II. Internacionálé /1911—1914/. Bp. 1966. — Ism.: *L. K.* Valóság. 1967. 10. évf. 6. sz. 111—113. l.; *Pamlényi Ervin.* MN. 1967. 23. évf. 172. sz. 13. l.

Jemnitz János: Az I. Internacionálé új szovjet irodalmáról. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 161—170. l.

Kerekes Lajos: Ausztria története 1918—1955. Bp. 1966. — Ism.: *Szabolcs Ottó.* Ttan. 1967. 12. évf. 3. sz. 29. l.

Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Bp. 1963. — Ism.: *Buza László.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1351—1352. l.

Lévai Jenő: A fekete SS „fehér bárónya" [Kurt Becher]. Bp. 1967. — Ism.: *T. I.* MN. 1967. 23. évf. 7. sz.

Mazauriac, C.: Babeuf és az egyenlők összeesküvése. Bp. 1964. — Ism.: *Magyar György.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1339—1341. l.

Mérei Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-Monarchia. 1840—1918. Bp. 1965. — Ism.: *Tokody Gyula.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 280—281. l.

Nemzetközi szerződések 1918—1945. Bp. 1966. — Ism.: *Pethő Tibor.* MN. 1967. 23. évf. 31. sz. 13. l.

Niederhauser Emil: A tízkötetes Világtörténet. Nsz. 1967. 25. évf. 30. sz. 7. l.

Ókori keleti történeti chrestomathia. Bp. 1965. — Ism.: *Polányi Imre.* FSz. 1967. 16. évf. 2. sz. 126—127. l.

Pethő Tibor: A második világháború 1944-es csatái. /A Nagy Honvédő Háború történetének negyedik kötetéről. Bp. 1966./ MN. 1967. 23. évf. 25. sz. 9. l.

Pintér István: 14 nap. Bp. 1966. — Ism.: *Kun István.* HK. 1967. 14. évf. 2. sz. 397—399. l.

Pjatnyickij, O.: Egy bolsevik visszaemlékezései. Bp. 1963. — Ism.: *Agárdi Ferenc.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1319—1320. l.

A polgárháború a Szovjetunióban 1918—1922. Bp. 1964. — Ism.: *Glatz Ferenc.* Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1323—1325. l.

Ruff Mihály: Az utópista szocializmus három nagy képviselőjéről. [August Babel: Charles Fourier élete és eszméi. Bp. 1962., Claude Henri de Saint Simon válogatott írásai. Bp. 1963, Robert Owen válogatott írásai. Bp. 1965.] TáSz. 1967. 22. évf. 4. sz. 119—122. l.

Sobieski Artur: A latin-amerikai diktatúrák történetének irodalmából. Vt. 1966. 12. sz. 107—118. l.

Szántó György: A nyugateurópai munkásmozgalom új vonásai. Bp. 1965. — Ism.: *Esti Béla.* Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 302—306. l.

Togliatti, Palmiro: A demokrácia és a szocializmus problémái. Válogatott írások és beszédek. Bp. 1965. — Ism.: *Betlen Oszkár.* PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 174—176. l.

Vigh Károly: A Múzeum c. szlovák közlöny 1964. évi számai. LMúzK. 1966. 1—2. sz. 39—46. l.

Világtörténet. 9. köt. Bp. 1966. — Ism.: *Dersi Tamás.* MS. 1966. 7. évf. 12. sz. 380—381. l.

7. Tudományos élet

Andreas Vesalius és kora az 1964. évi bázeli XIX. nemzetközi orvostörténeti kongresszus tükrében. CMed. 1967. 41. sz. 205—208. l.

Bugyi Balázs: Az orvostörténet Olaszországban. CMed. 1967. 41. sz. 209—214. l.

Fülep Ferenc: Beszámoló az ICOM Régészeti és Történeti Múzeumok Nemzetközi

Bizottsága varsói üléséről. MúzK. 1967. 1. sz. 58—60. l.

Ghirshman, R.: Délégation archéologique française en Iran. Campagne de l'hiver 1965—1966. AA. 1966. 14. tom. 3—4. fasc. 249—253. l.

Hanák Péter—Ránki György: Nemzetközi történész konferenciák az Egyesült Államokban. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 399—405. l.

Heine, N. G.: Agrártörténeti kutatások Dániában 1945 után. AtSz. 1966. 8. évf. 4. sz. 558—564. l.

Hübl, Milan: A nemzetközi munkásmozgalom történetének csehszlovákiai kutatásáról. PtK. 1966. 12. évf. 4. sz. 103—113. l.

Kovács Endre: Elmélet és szintézis. Lengyel történészek vitája a nemzeti kérdésről. Vt. 1966. 12. sz. 87—93. l.

Kovács Endre: A marburgi nemzetközi történészkonferencia. Száz. 1966. 100. évf. 6. sz. 1433—1436. l.

Nemzetközi tudományos konferencia az 1936-os francia népfront 30. évfordulóján. [Közli]: B. O. PtK. 1967. 13. évf. 1. sz. 143—147. l.

Ormos Mária, Sz.—Tilkovszky Lóránt: Nemzetközi kollokvium a dunamenti országok 1938—1945 közti történetéről. Száz. 1967. 101. évf. 1—2. sz. 389—399. l.

Pamlényi Ervin: A proletár internacionalizmus jegyében. Jegyzetek a moszkvai történészkonferenciáról. MN. 1967. 23. évf. 83. sz. 7. l.

Potparić, Čedomir: A történelemtanítás reformja a Jugoszláv Szocialista Köztársaságban. Ttan. 1967. 12. évf. 2. sz. 27—29. l.

Slowikowski, Tadeus—Augustynek, Kazimierz: A tanuló aktivizálásának problémája a történelemtanulás és oktatás folyamatában a lengyel módszertani irodalomban. Ttan. 1966. 11. évf. 6. sz. 16—22. l.

Szántó Zsuzsa: A Koreai Forradalmi Múzeum. LMúzK. 1966. 1—2. sz. 47—51. l.

Thompson, E. P.: A munkásosztály történetének kutatása Angliában. Vt. 1966. 12. sz. 65—76. l.

Tudományos konferencia Moszkvában Október nemzetközi jelentőségéről. [Írta]: *H. T.* PtK. 1967. 13. évf. 2. sz. 193—194. l.

TANULMÁNYKÖTET-CÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AR. 6—7.	—	Alba Regia. István Király Múzeum évkönyve. 6—7.
ASzeg. 1966. 1.	—	A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1966. 1. r.
AUBhist. 9.	—	Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis ... Sectio historica. Tom. 9.
AUDhist. 5.		Acta Universitatis Debreceniensis ... 5. Series historica.
AUDmarx. 12.	—	Acta Universitatis Debreceniensis ... 12. Series marxistica—leninistica.
DEKÉvk. 5.	—	Könyv és könyvtár. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. 5.
ItUngh.	—	Italia ed Ungheria.
JogTan. 1.	—	Jogtörténeti tanulmányok. 1.
MgMúzK. 1965—66.	—	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1965—66.
OKI. 1965.	—	Az Országos Közegészségügyi Intézet működése az 1965. évben.
RpMÉvk. 2.	—	A Rákospalotai Múzeum évkönyve. 2.
Szakmári Ért. 1966.	—	Szakmári honismereti értesítő. 1966.
TanBpM. 17.	—	Tanulmányok Budapest múltjából. 17.
TStÉvk. 1961—62.	—	Történeti statisztikai évkönyv. 1961—1962.
VMMK. 4.	—	A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 4.

FOLYÓIRATCÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AA	—	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	—	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	—	Archaeológiai Értesítő
AEt	—	Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	—	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁI	—	Állam és Igazgatás

ÁJ	—	Állam és Jogtudomány
AL	—	Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALitt	—	Acta Litteraria
AnK	—	Anthropológiai Közlemények
AO	—	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	—	Antik Tanulmányok
AtSz	—	Agrártörténeti Szemle
BSz	—	Borsodi Szemle
CMed	—	Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica
ÉlT	—	Élet és Tudomány
ET	—	Ethnográfia
FK	—	Filológiai Közlöny
FöK	—	Földrajzi Közlemények
FSz	—	Felsőoktatási Szemle
HK	—	Hadtörténelmi Közlemények
ITK	—	Irodalomtörténeti Közlemények
JK	—	Jogtudományi Közlöny
KgSz	—	Közgazdasági Szemle
Kts	—	A Könyvtáros
LK	—	Levéltári Közlemények
LMúzK	—	Legújabbkori Múzeumi Közlemények
LSz	—	Levéltári Szemle
MFSz	—	Magyar Filozófiai Szemle
MK	—	Magyar Könyvszemle
MN	—	Magyar Nemzet
MNy	—	Magyar Nyelv
MNyőr	—	Magyar Nyelvőr
MP	—	Magyar Pedagógia
MS	—	Magyar Sajtó
MT	—	Magyar Tudomány
MTATT	—	A MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MúzK	—	Múzeumi Közlemények
MűvT	—	Művelődési Tájékoztató
MZ	—	Magyar Zene
NHQu	—	The New Hungarian Quarterly
Nsz	—	Népszabadság
OHl	—	Orvosi Hetilap
PSz	—	Pedagógiai Szemle
PtK	—	Párttörténeti Közlemények
SSl	—	Studia Slavica
StSz	—	Statisztikai Szemle
Száz	—	Századok
TáSz	—	Társadalmi Szemle
ThSz	—	Theológiai Szemle
TSz	—	Történelmi Szemle
Ttan	—	Történelemtanítás
TtK	—	Természettudományi Közlöny
VSz	—	Vasi Szemle
Vt	—	Világtörténelem

Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *П. Ж. Пах:* К вопросу о перемещении международных торговых путей в XV—XVII вв. — *Т. Витман:* Экономический-общественный фон возникновения одного из южно-американских государств. — *П. Ханак:* Прблемы исследования заводской истории — *П. Раткош:* К вопросу возникновения и функции кодекса Праи — *З. Бакшаи:* Борьба рабочих Чепеля за независимость страны в 1939—1944 гг. — СООБЩЕНИЯ — *Э. Фельдеш:* Проблемы просвещения и исторической психологии в трудах Р. Мандру — *Й. Варади-Штернберг:* Мемуары Шимона Форгача, куруцкого маршала — Из мемуаров Имре Чечи (Публ. *Ф. Мучи*) — ДИСКУССИЯ — Франзузско-венгерская конференция в Будапеште по вопросам истории развития экономики *(Л. Маккаи, В. Эиманьи, Л. Катуш)* — Об историческом атласе Картографического Предприятия *(А. Березнаи)* — Ответ в деле исторического атласа — ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ — *Л. Тилковски:* Результаты чехословацкой исторической науки в свете «Historica» — ИЗ ПРОШЛОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИКОВ И ЖУРНАЛА «САЗАДОК» — *М. Манн:* О редакторской работе над произведением «История венгерской нации», вышедшим по случаю тысячелетия Венгрии — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *Е. П. Коровкин:* 50 лет развития преподавания истории в школах СССР — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР — КНИГ — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ —

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *P. Zs. Pach:* Contribution au problème du déplacement des routes commerciales internationales aux XVe—XVIIe siècles. — *T. Wittman:* Quelques facteurs économiques et sociaux de la constitution d'un État sud-américain: la Bolivie — *P. Hanák:* Quelques problèmes des recherches sur l'histoire des entreprises — *P. Ratkoš:* L'origine et la fonction du Codex Pray — *B. Sarlós:* La politique juridique hongroise à l'époque du Compromis — *Z. Baksay:* La lutte des ouvriers de Csepel pour l'indépendence du pays 1939—1944 — COMMUNICATIONS — *É. Földes:* Problèmes de l'histoire de la civilisation et de la psychologie d'histoire dans l'oeuvre de Robert Mandrou — *J. Váradi Sternberg:* Les mémoires du maréchal kuruc Simon Forgách — Des mémoires d'Imre Csécsy (publié par *F. Mucsi*) — DISCUSSIONS — Conférence scientifique franco—hongroise sur l'histoire économique à Budapest *(L. Makkai—V. Zimányi—L. Katus)* — De l'Atlas Historique de l'Entreprise Cartographique *(A. Bereznay)* — Réponse dans l'affaire de l'Atlas Historique — LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES — *L. Tilkovszky:* Les résultats des recherches historiques tchécosclovaques à la lumière de l'Historica — LE PASSÉ DE LA SOCIÉTÉ DE L'HISTOIRE ET DE LA REVUE «SZÁZADOK» — *M. Mann:* Sur les travaux de rédaction de «Magyar Nemzet Története» (Histoire de la Nation Hongroise) du «millenium» — PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *E. P. Korovkin:* 50 ans de l'évolution de l'enseignement scolaire de l'histoire à l'Union Soviétique — LITTÉRATURE HISTORIQUE — RÉPERTOIRE DES LIVRES — RÉPERTOIRE DES REVUES — OBSERVATOIRE — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *Zs. P. Pach:* The Shifting of International Trade Routes in the XV—XVII. Centuries — *T. Wittman:* Bolivia. Economic-social Background of the Formation of a South American State — *P. Hanák:* Problems of the Research of Enterprise History — *P. Ratkoš:* Origin and Function of the Pray Codex — *B. Sarlós:* Legal Policy of the Compromise of 1867 in Hungary — *Z. Baksay:* Fighting of the Workmen of Csepel for the Independence of Hungary. 1939—1944 — REVIEW ARTICLES — *É. Földes:* Historicultural and Historico-psychological Problems of Robert Mandrou's Activity — *J. Váradi Sternberg:* Memoirs of the Kuruts' Field-Marshal Simon Forgách — From Imre Csécsy's Memoirs (Published by *F. Mucsi*) — DISCUSSIONS — French—Hungarian Conference on Economic History in Budapest *(L. Makkai—V. Zimányi—L. Katus)* — About the Historical Atlas of the Cartographic Enterprise *(A. Bereznay)* — Rejoinder in the Matter of the Historical Atlas — HISTORIANS' FRONT OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES — *L. Tilkovszky:* Results of the Czecho-Slovak Historical Science in the Reflection of the "Historica" — FROM THE PAST OF THE HUNGARIAN HISTORICAL ASSOCIATION AND OF THE "SZÁZADOK" — *M. Mann:* About the Editorial Work of the Milennial "History of the Hungarian Nation" — PROBLEMS OF HISTORY TEACHING — *E. P. Korovkin:* Fifty Years of the Development of History Teaching in Schools of the Soviet Union — HISTORICAL LITERATURE — BOOK REVIEW — REVIEW OF REVIEWS — OBSERVER — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY

INHALTVERZEICHNIS

STUDIEN — *Zs. P. Pach:* Zur Frage der Verlagerung der internationalen Handelswege im 15—17. Jahrhundert — *T. Wittman:* Bolivien. Wirtschaftlich-sozialer Hintergrund einer südamerikanischen Staatsbildung — *P. Hanák:* Probleme der Betriebsgeschichtsforschung — *P. Ratkoš:* Entstehung und Funktion des sog. Pray-Kodex — *B. Sarlós:* Ungarische Rechtspolitik zur Zeit des Ausgleichs — *Z. Baksay:* Kampf der Arbeiterschaft von Csepel um die Unabhängigkeit Ungarns. 1939—1944 — BEITRÄGE — *É. Földes:* Kulturgeschichtliche und geschichts-psychologische Probleme in den Arbeiten Robert Mandrous — *J. Váradi-Sternberg:* Memoiren des Kurutzen-Feldmarschalls Simon Forgách — Aus den Memoiren Imre Csécsys (Publiziert von *F. Mucsi*) — Französisch—ungarische Wirtschaftsgeschichts-Konferenz in Budapest *(L. Makkai—V. Zimányi—L. Katus)* — Über den Geschichtsatlas des Kartographischen Unternehmens *(A. Bereznay)* — Replik in Sachen des Geschichtsatlasses — HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN — *L. Tilkovszky:* Ergebnisse der tschechoslowakischen Geschichtswissenschaft im Spiegel der Zeitschrift Historica — AUS DER VERGANGENHEIT DER HISTORISCHEN GESELLSCHAFT UND DER SZÁZADOK — *M. Mann:* Aus der Redaktionsarbeit der Millenniumsausgabe der „Geschichte der ungarischen Nation" — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES — *E. P. Korowkin:* 50 Jahre Entwicklung des Geschichtsunterrichts in der Sowjetunion — GESCHICHTSLITERATUR — BUCHBESPRECHUNG — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója · Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VII. 17.

Példányszám: 1950 — Terjedelem: 41,65 (A/5) ív + 0,17 (A/5) ív melléklet

68.65977 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

Bónis György: A személynök és bírótársai a Jagellók korában

Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében

Ölvedi Ignác: Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához (1944. aug. 29.—szept. 8.)

L. Nagy Zsuzsa: Az 1918—1919-es forradalmak hatása a liberális ellenzéki pártokra

Gerelyes Ede: A szovjet-orosz lapok a Magyar Tanácsköztársaságról

Löbl Árpád: Az igazi Vasa Stajić

Gerő László: A várépítészet néhány szakkifejezéséről

E számunk munkatársai

Babics András kandidátus, a MTA Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója (Pécs) — *Bácskai Vera* kandidátus, levéltáros (1. sz. Budapesti Állami Levéltár) — *Baksay Zoltán* kandidátus, a MTA személyzeti osztályának h. vezetője — *Barta Gábor* a MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bereznay András* kartográfus (Bp.) — *Borus József* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Bölöny József* nyugdíjas (Bp.) — *Esti Béla*, a Munkásmozgalomtörténeti Múzeum főigazgatója — *Földes Éva*, a pedagógiai tudományok doktora, főiskolai tanár (Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola) — *Glatz Ferenc* a MTA Történettudományi Intézet s. munkatársa — *Hanák Péter* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *H. Haraszti Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Horváth Jenő* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jeszenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár) — *Kardos József* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Katus László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Komoróczy György* kandidátus, a Debreceni Állami Levéltár igazgatója — *F. P. Korovkin* a Szovjetunió Pedagógiai Tudományos Akadémiájának főmunkatársa — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Makkai László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mann Miklós* a Magyar Történelmi Társulat tud. munkatársa — *Mátrai László* akadémikus, az Egyetemi Könyvtár igazgatója — *T. Mérey Klára* kandidátus, a MTA Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa — *Mucsi Ferenc* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Pach Zsigmond Pál* akadémiai l. tag, a MTA Történettudományi Intézet igazgatója — *Petrik János* középiskolai tanár (Bp.) — *Peter Ratkoš*, a történettudományok doktora, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa (Bratislava) — *Rozsnyói Ágnes* a MTA Történettudományi Intézet bibliográfiai csoportjának munkatársa — *Ságvári Ágnes* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Sarlós Béla* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *V. Sternberg János* kandidátus, az Uzsgorodi Állami Egyetem docense (Uzsgorod) — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szendrey István* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *S. Vincze Edit* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Zimányi Vera* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa

Ára: 20,—Ft
Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Hajdu Tibor: **Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 469 l. Ára: 50,— Ft.

Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. (Szerkesztette: Erényi Tibor és Rákosi Sándor) Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 295 l. Ára: 28,— Ft.

Rengj csak föld! Közreadja: *Remete László.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 338 l. Ára: 27,— Ft.

Elekes Lajos: **Történelmi ismeret — szocialista tudat.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 216 l. Ára: 20,— Ft.

Lederer Emma: **A történelem tudományossága.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 99 l. Ára: 10,— Ft.

Dümmerth Dezső: **Pest város társadalma 1686—1696.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 308 l. Ára: 63,— Ft.

Kovács Endre: **Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 335 l. Ára: 36,— Ft.

Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez. I. 1869—1918. (Szerkesztette: dr. Babics András és dr. Szita László.) Pécs, 1968. 493 l.

Károlyi Mihály: **Az új Magyarországért.** Budapest, Magvető Kiadó. 1968. 557 l. Ára: 40,— Ft.

Kirschner Béla: **A „szakszervezeti-kormány" hat napja (1919).** Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 277 l. Ára: 20,— Ft.

Józsa Antal—Milei György: **A rendíthetetlen százezer.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 278 l. Ára: 34,— Ft.

Ádám Magda: **Magyarország és a kisantant a harmincas években.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 389 l. Ára: 72,— Ft.

Betlen Oszkár: **Párizs, Madrid, Bécs. A Komintern egységpolitikája 1933—1937.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 327 l. Ára: 34,— Ft.

Sz. Ormos Mária: **Merénylet Marseille-ben.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1968. 224 l. Ára: 18,— Ft.

Márkus László: **A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 320 l. Ára: 45,— Ft.

Kónya Sándor: **Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 201 l. Ára: 33,— Ft.

Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. (Szerkesztette: Gunst Péter). Budapest, Tankönyvkiadó. 1968. 413 l. Ára: 37,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST